THE

COMMENTARY OF GOVINDARÁJA

ON

MÁNAVA-DHARMA ŚÁSTRA

(BEING A SUPPLEMENT TO MÁNAVADHARMAŚÁSTRA WITH THE COMMENTARIES OF MEDHÁTITHI, NÁRÁYANA, KULLUKA, RÁGHAVÁNANDA, NANDANA, AND RÁMACHANDRA, IN 2 VOLUMES.)

EDITED WITH NOTES

BY

THE HONORABLE RÁO SÁHEB

VISHVANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK, C. S. I.; M. R. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR-GENERAL OF INDIA,

&ca. &ca., &ca.

॥ नहिसत्यात्परोधर्मः ॥

TRANS: "No *Dharma* GREATER THAN TRUTH

BOMBAY.

PRINTED & PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY ITS PROPRIETOR, ÁTMÁRÁM KÁNOBA.

Ś. ŚAKE 1808.

A. C. 1886.

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तोभवेन्नृपः ॥ संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्मशब्दःकर्तव्यतावचनइत्युक्तम् । यद्राज्ञःकर्तव्यंतदिदानीमुच्यतइतिप्रतिज्ञा कर्तव्यंच दृष्टा-षाड्गुण्यादि अदृष्टार्थमग्निहोत्रादि तत्रेहप्राधान्येनदृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैवचराजधर्मप्रसिद्धिः राजशब्दस्तुनेहक्षत्रियजा-तिवचनः किंतर्ह्यभिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनिपुरुषेवर्तते अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपः । नृपग्रहणेनेजनपदैश्वर्यवतोधि-कारमाह । प्रमाणान्तरमूलाह्यत्रधर्माउच्यन्ते । नसर्वेवेदमूलाः अन्यमूलत्वेचयदत्रधर्मशास्त्राविरुद्धंतदुच्यते । तथाच कात्यायनः अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेदिति । यथावृत्तः यद्वृत्तंयदाकारंवास्येति चबहुव्रीहिः अन्यपदार्थो-राजा यथार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः स्यात् । वृत्तंपरिपालनार्थोव्यापारोऽदृष्टार्थः । संभवश्चोत्पत्तिः सउक्तोराजानमसृजत्प्रभु-रित्यादिना । परमासिद्धिर्विजिगीषोरैकाधिपत्यं राजवृत्तस्यफलमतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंतावत्पञ्चभिरध्यायैर्ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माःकथिताः अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रि-यस्यासाधारणधर्मानाह राजधर्मानिति । धर्मोधर्मसाधनं । यथावृत्तोयदाचारः । संभवः सृष्ट्यादौ । सिद्धिर्दृष्टार्थसिद्धिः॥१॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः षाड्गुण्यादेरपिवक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रिय-जातिवचनः किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपइति । यथावदाचारोनृपतिर्भवे-त्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि यथा येन प्रकारेण वा राजानमसृजत्प्रभुरित्यादिना तस्योत्पत्तिः यथाचदृष्टादृष्ट-फलसंपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राजा धर्मस्य कारणमित्यनुशासनान्नृपतिधर्मयोः कार्यकारणसंगतिरध्यायद्वये । राजधर्मा-निति । राजपदमत्राविष्यधिकरणन्यायेनान्ध्रप्रसिद्धिमाश्रित्य राजन्यपरं प्रजापालनकण्टकोद्धरणादिनाराज्यस्यकर्तरि व-र्णान्तरेच लाक्षणिकमिति उत्तरेष ब्राह्मंप्राप्तेन संस्कारंक्षत्रियेणेति अन्तेच क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणःसीदति क्षुधा वे-दाभ्यासोहि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम् नाक्षत्रंब्रह्मवर्धते क्षत्रियाय ददौ राज्यं संध्यांचोपास्य शृणुयादित्यादिस्वरसा-त् । नतु ब्राह्मणादौ राजधर्मप्राप्तिरिति । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सह्यस्य प्रत्यनन्त-रस्यापदिमनुवचनादेवधर्माःकर्तव्याः । तत्रादृष्टमग्निहोत्रादि तदर्थं ऋत्विगादि दृष्टं प्रजापालनादितदर्थं षाड्गुण्यादि तयोः सिद्धिः । यथावृत्तोयथाचारोभवेत् । संभवश्चेन्द्रादिभ्यउत्पत्तिः । सिद्धीरणेनैव ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंप्रतिपादितस्याश्रमधर्मस्य रक्षाधिकारिणंराजानंप्रति धर्मान्प्रस्तौति राजेति । यथावृत्तोयत्प्र-कारवृत्तोनृपोभवेत् मनूपातुंशक्नुयात् तथा च वक्ष्यामि सिद्धिरैहिकामुष्मिकफलम् ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजधर्मानाह राजधर्मानिति । यथावृत्तः यथाचारः नृपोभवेत् यस्य राज्ञः यथासंभवः सृष्ट्यादौ जन्म तस्य यथा सिद्धिः कार्यसिद्धिः एतादृशान्वक्ष्यमाणलक्षणान्राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्रह्मवेदः तत्रश्रुतःसंस्कारोब्राह्मः सवेदाध्ययनजन्योग्रहणवतोर्थलक्षणोवेदस्यस्वाध्यायविधिनिर्वर्त्यइत्यर्थः। उपनयनंतु ब्रह्मग्रहणार्थत्वाद्ब्राह्ममितियुक्तं । तथा च वक्ष्यति त्रैविद्येभ्यस्त्रयींविद्यामिति इतरथाविदितवेदितोपदेशःस्यात् । गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रादष्टाचत्वारिंसंस्कारम् । क्षत्रियेणेति एतेन क्षत्रियएव राज्याधिकारीति सूचितं क्षत्रियाभावे तदतिदेशोपि ग्राह्यः अन्यथा प्रजालोपः स्यादितिभावः सर्वस्य करदस्य दीनानाथादेश्च । अस्येति स्वविषयवासिनां यथास्वंजनपदपुरनिर्देशः । यथान्यायं न्यायःशास्त्रंधर्मशास्त्ररूपंनार्थशास्त्रमौशनसादिप्रणीतं तमनतिक्रम्य । परिरक्षणंपरिपालनं । अपायपरिहारोदुर्बलानांबलवद्भिरनभिभवः शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च । दुःखत्राणंपरिरक्षा शास्त्रातिक्रमे चादृष्टंदुःखं अतस्तदनतिक्रमे राजभयेन रक्षिताभवन्ति । राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतोनरकादिदुःखाद्राजदण्डनमल्पीयः कर्तव्यमिति विधिः अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मंतूपनयनादिस्नानान्तम् ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मवेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्तवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतोरक्षणंकर्तव्यम् । एतेन क्षत्रियएव नान्योराज्याधिकारीतिदर्शितम् । अतएव शास्त्रार्थतत्त्वंक्षत्रियस्य जीवनार्थं । तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणंस्वकर्मसु श्रेष्ठंच वक्ष्यति ब्राह्मणस्यह्यापदि जीवेत्क्षत्रियधर्मेणेत्यभिधास्यति वैश्यस्यापिक्षत्रियधर्मंशूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः । न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्मवार्षलम् । वृषलः कर्मचब्राह्मंपतनीये हिते तयोः ॥ उत्कृष्टंचापकृष्टंच तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ रक्षणंवेदधर्मार्थंतपःक्षत्रस्यरक्षणमिति सर्वतोधर्मषड्भागोराज्ञोभवतिरक्ष्यतइतिचवक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहणादृष्टार्थमपि योरक्षन्बलिमादत्तइतिनरकपातंवक्ष्यति ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्म वेदस्तत्कृतं संस्कारमुपनयनवेदाध्ययनादिप्राप्तेन क्षत्रियेण ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षायामधिकारोनान्यस्येत्याह ब्राह्ममिति । ब्राह्मं संस्कारंवैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्तोयस्तस्यैव रक्षायामधिकारोनान्यस्येति ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मंसंस्कारं उपनयनादिसंस्कारान् प्राप्तेन क्षत्रियेण यथाविधि अस्य सर्वस्य जगतः परिरक्षणंकर्तव्यम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतोविद्रुते भयात् ॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विद्रुते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा प्रभुः । प्रजापतिस्तुतिरियम् ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विद्रुते कल्पादौ ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतःप्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानंसृष्टवांस्तस्मात्तेन रक्षणंकार्यम् ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र पुरावृत्तमाह अराजकइति । विद्रुते पीडिते । प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । तत्र हेतुः तामधिकृत्य तस्यसृष्टत्वमित्याह अराजकेहीति । सर्वतोभयाद्विकम्पमानुत्वाच्च प्रभुःप्र-जापतिः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजकेऽस्मिँल्लोके भयात्सर्वतोविद्रुतेसति अस्य विश्वस्य रक्षार्थं प्रभूराजानमसृजत् ॥ ३ ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ॥ चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वित्तेशोधनपतिर्वैश्रवणः । मात्राअवयवाः । शाश्वतीः सारभूताः । निर्हृत्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राअवयवान् । निर्हृत्याकृष्य ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंसृष्टवानित्याह इन्द्रेति । इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणांमात्राअंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वनियन्तृत्वविधानार्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तौति इन्द्रेतिद्वाभ्याम् । वित्तेशः कुबेरः । मात्राः सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत् । शाश्वतीर्मन्वन्तरव्यापिनीः । निर्हृत्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह इन्द्रेति । शाश्वतीर्मात्राः स्वाभाविकानंशान् इन्द्रस्यैश्वर्यंअनिलस्य बलं इत्यादिकाःशक्तीरित्यर्थः । निर्हृत्यासृजदित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्योनिर्मितोनृपः ॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एषामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानांमात्राभिस्तेजोंशैर्निर्मितस्तस्माद्धेतोरभिभवति । दुर्निरीक्ष्यमुखोभवति तेजसाहेतुना । निष्कृष्यनिर्मितउत्पादितःयतः कृषिरुत्पादने धातुर्वर्तते । तेनापायावधित्वान्मात्राभ्यइतिपञ्चमी तृतीयावापठितव्या ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजसा वीर्येण ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादिन्द्रादीनांदेवश्रेष्ठानामंशेभ्योनृपतिः सृष्टस्तस्मादेषसर्वप्राणिनोवीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह यस्मादिन्द्रादीनांमात्राभिर्निर्मितोनृपस्तस्मात्स्वतेजसा सर्वभूतान्यभिभवत्येषइति ॥५॥

(५) नन्दनः । उक्तस्य प्रत्यक्षत्वंश्लोकत्रयेणोपपादयति यस्मादिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेषांसुरेन्द्राणामिन्द्रादिलोकपालानां मात्राभ्योंऽशेभ्योनिर्मितोनृपस्तस्मात्कारणात्तेजसा सर्वभूतान्यभिभवति ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैषचक्षूंषि च मनांसि च ॥ न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपति तापयतीव संमुखो शक्यदर्शनत्वादेवमुच्यते तदाह नचैनं भुविशक्नोति ब्राह्मणजन्युत्कृष्टाब्रह्मवर्चस्विनोपि नैनमभिमुखंवीक्षितुंशक्नुवन्ति । तदुक्तं तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपत्यादित्यवदित्यादित्यांशोपपादनमितरेष्वप्येवंत्वयमूह्यम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अयंचराजा स्वतेजसा सूर्यइव पश्यतांचक्षूंषि मनांसि च संतापयति । नचैनंराजानंपृथिव्यांकश्चिदप्याभिमुख्येन द्रष्टुंक्षमते ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः। कार्येणापि तदंशोऽनुमेयइत्याह तपतीतिद्वाभ्याम्। दुष्टानांचक्षुर्मनसोः संतापजननात्तद्दर्शनानिष्ठाक्षमत्वंसूचितं। साधूनांनतपति विमलंप्रसाधयति ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र। सर्वेषांचक्षूंषि मनांसिचार्कवन्नृपस्तपति संतापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः सधर्मराट् ॥ सकुबेरः सवरुणः समहेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः। अग्न्यादिदेवतानांमात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते प्रभावोऽलौकिकी या शक्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्रभावतः प्रभाववानेवैवंभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः। एवंचाग्न्यादीनांपूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्चप्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाध्यायवक्ष्यमाणत्वात्सराजाशक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपोभवति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः। सधर्मराट् यमः। प्रभावतः ऐश्वर्येण ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः। प्रभावतः शक्तितः ॥ ७ ॥

बालोपि नावमन्तव्योमनुष्यइति भूमिपः ॥ महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥८॥

(१) मेधातिथिः। मनुष्योयमित्येवंबालोपि भूमिपोराजा नावमन्तव्यः किंतर्हि महती काचिदेषादेवतैतेन मानुषेण रूपेण स्थितेति अतोऽदृष्टेनापि दोषेण राजन्यवज्ञानयुज्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। महती देवता ईश्वरः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः। ततश्च मनुष्यइतिबुद्ध्याबालोऽपि राजा नावमन्तव्यः यस्मान्महतीयंकाचिद्देवता मानुषरूपेणावतिष्ठते। एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषाउक्ताः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः। किंच बालोपीति। अवमानप्रसक्तिमाह मनुष्यइति ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः। एवं देवांशप्रभवत्वाद्राजा नावमन्तव्यइत्याह बालइति। महती देवता अग्निरित्यर्थः। हि शब्दो हेतौ ॥ ८ ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ॥ कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः। अस्यविधेरर्थवादश्लोकाएते। राजधर्मोपि यतःसर्वपुरुषार्थोयं योग्निंहस्तादिनास्पृशति नर्मिद्धस्याप्यन्तिकोभवति सदुरुपसर्पिनरःप्रमादस्खलितोदह्यते राजातुक्रुद्धः। सपुत्रधनदारबान्धवंहन्ति। कुलंयेकेचित् ज्ञातयः। स्वजनाश्चतानप्यपराधसंबन्धात्पशुभिर्धनसंचयैश्चसह नाशयति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दुरुपसर्पिणं दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पन्तमभिभवार्थमग्नेः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिकारिणम ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः। संप्रतिदृष्टदोषमाह एकमित्यादि। योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति दुरुपसर्पिणमेकमेवाग्निर्दहति नतत्पुत्रादिकं क्रुद्धोराजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरूपंकुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितंसापराधंनिहन्ति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः। महत्वमेवाह एकमिति। दुरुपसर्पिणं दुःखार्थमरणायुक्तं उपसर्पिणं समीपगामिनम्। राजतु देशान्तरस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति। अग्निदेवतातोप्यधिकइतिभावः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । अग्नितोऽपिराजा दाहशक्तौ विशिष्टतरइत्याह एकमिति । दुरुपसर्पिणांउपसर्पणानिपुणां प्रमादा-दग्नौ पतितमितियावत् । कुलं दहतियस्मात्तस्मान्नावमन्तव्यः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमेव नरमग्निर्दहति कीदृशंनरं दुरुपसर्पिणं दुष्टेन प्रकर्षेण उपसर्पन्तं विलङ्घयन्तम् ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । नैतन्मन्तव्यंबन्धुर्मेराजा सुहृद्वेति । कस्य राजाभवेन्मिग्रंकानि मित्राणि राजनि ॥ प्रयोजना-पेक्षयाचशत्रौमित्रवदाचरन्ति मित्रेशत्रुवत् । तथाशक्ताकंचिदपराधंक्षमन्ते । शक्तिंप्राप्योन्मूलयन्ति एवंदेशकालावपि अतोधर्मसिध्यर्थंकार्यसिध्यर्थंविश्वरूपंकुरुते क्षणान्मित्रंक्षणेन शत्रुः नैकरूपएव राजाभवति । अतोन विश्वसितव्यं-राजनि । मैत्र्याद्वाल्लभ्यात्सौजन्याद्वा तत्तुल्यवयोदृष्ट्या नवर्तितव्यम् अपितुसर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यं प्रयोजनं । शक्तिं स्वस्य । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ । विश्वरूपं मित्रेपि शत्रुतां शत्रावपि मैत्रीं । अतोमित्रमित्यत्र नाविश्वसनीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । सराजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिंदेशकालौचावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थंतत्त्वतोविश्वरूपंबहूनि रूपा-णि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायांक्षमते शक्तिंप्राप्योन्मूलयति । एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वामित्रंवोदासीनोवा भवति अतोराजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्यानावज्ञेयः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्यमिति । कार्यमनुग्रहनिग्रहौ । शक्तिं बाल्ययौवनाद्यनुरूपाम् । देशोदूरनिकटादिः । कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिः । अवेक्ष्य निश्चित्यैव विश्वरूपं प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रोदासीनतया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । विश्वरूपं नानादेवतारूपम् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालौ विग्रहादियोग्यौज्ञात्वा धर्मसिद्ध्यर्थं पुनःपुनः विश्वरूपं नानारूपं इन्द्रयमादिरूपं मित्रे शत्रुतां शत्रौमित्रतां वा कुरुते ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयोहि सः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसन्नआराधनयाश्रियंददाति क्रुद्धोमृत्युनायोजयति अतः श्रीकामेनाराधनीयः । नकेवलंश्रि-यायोजयति यावदस्य शत्रवःसन्तितानपि पराक्रम्य परितोषितोहन्ति अतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः । पद्माश्रीः पर्यायोपिपद्माशब्दोमहत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तोमहतींश्रियंददातीत्यर्थः । एते चार्थाराज्ञःप्राप्यन्ते यतस्सर्वतेजो-मयोसौ अग्न्यादित्यचन्द्रमसांतेजोबिभर्ति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्यप्रसादइत्यादित्रयंक्रमात्कुबेरशक्रयमानांव्यापारकथनम् । पद्मा पद्महस्ता । यतःप-श्चादयस्तद्रूपाअतः सर्वतेजोमयः । एवमन्येष्वप्युक्तांशेषु व्यापारोज्ञेयइत्याशयः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्रप्रयुक्तः । यस्यप्रसादान्महती श्रीर्भवत्यतः श्रीका-मेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितोहन्ति तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै कुप्यति तस्य मृत्युंकरोति तस्माज्जीवनार्थिना न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषांसूर्याग्निसोमादीनांतेजोबिभर्ति ॥ ११ ॥

---

(१०) धर्म-कर्म (ब)

(११) यस्य-तस्य (नं०)

(४) **राघवानन्दः** । विश्वरूपत्वंव्यनक्ति यस्येति । प्रसादेऽनुग्रहविषये पद्माश्रीरितिपर्यायत्वेपि महत्वानपायत्व-ख्यापनार्थं पद्मालयत्वसूचनेनवा सुखहेतुत्वंख्यापितम् । श्रियःसत्वेपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात् । पराक्रमे शत्रुंप्रतिगमने विजयस्तत्संभावना। तदवमानात्तत्क्रोधानन्तरंप्रजामृत्युदर्शनान्मृत्युः। तस्माच्छ्रीभाभिःशत्रुजयशत्रुवधादि-कामैर्नृपःसेव्यइतिध्वनिः ॥ ११ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्रोदाहरणमाह तस्येति । तस्य प्रसादे श्रीर्वसति तस्य प्रसादे सति लक्ष्मीर्जायतइत्यर्थः । पद्मापद्मवती । विजयइन्द्रः । सर्वतेजोमयः सर्वदेवताशक्तिमयः ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्सविनश्यत्यसंशयम् ॥ तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रत्यवायाद्यथाविन्दति जनोनैवमभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनःपुनराह तंराजानंयोद्वेष्टिप्रातिकूल्ये-नवर्तते तस्मिन्सत्यसंशयंनश्यति । तस्यह्याशुविनाशाय अन्यःकश्चिदपराधंक्षमते । अशक्यराजनिवेदनेन तत्र व्यवहार-भागस्य धनपरिक्षयोभवति भूतोप्यर्थः साक्षिणांचित्तवैचित्र्यादन्यथात्वमायातिह्यपेक्ष्यमाणःकश्चित्क्रमेणापि । राज्ञा तद्विनाशार्थमपराधेन मनसिस्थितेन बाध्यतएवासौ शक्तिमत्वाद्राज्ञःप्रयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधापत्तेः ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तस्मात्तत्रद्वेषोपि न कर्तव्यइत्यर्थः ॥ १२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तंराजानमज्ञतया योद्वेष्टि तस्यांप्रीतिमुत्पादयति सनिश्चितंराजक्रोधान्नश्यति यस्मात्तस्यविनाशा-य शीघ्रंराजा मनोनियुंक्ते ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नापि राज्ञाद्वेषाद्याचरणीयमित्याह यस्त्विति । विनश्यतीत्यत्र हेतुस्तस्येति ॥ १२ ॥

(५) **नन्दनः** । हि हेतौ । विनाशाय विनाशंकर्तुम् । प्रकुरुतेऽध्यवस्यति ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संमोहाद्यस्तंद्वेष्टि तस्य ह्याशु विनाशाय राजा मनःकुरुते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सव्यवस्येन्नराधिपः ॥ अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यतः सर्वतेजोमयोराजा तस्माद्धेतोरिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्याधर्मकार्य-व्यवस्थांशास्त्राचाराविरुद्धांव्यवस्येन्निश्चित्यस्थापयेन्नविचालयेत् सा तादृशीराज्ञोनुज्ञानातिक्रमणीया अद्य पुरे सर्वैरु-त्सवः कर्तव्यः मन्त्रिगेहे विवाहोवर्तते तत्र सर्वैः संनिधातव्यं तथा पशवोनाद्य सैनिकैर्हन्तव्यानशकुनयोबन्धयि-तव्याः नर्तिकाधनिकैराराधनीयाएतावन्त्यहानि । एवमनिष्टेष्वपि एतेन संसर्गोनकर्तव्यएतस्य गृहे प्रवेशोनदेयः एवंवि-धोत्रधर्मः पटहघोषादिनाराज्ञादिष्टोनातिक्रमणीयः । नत्वग्निहोत्रादिधर्मव्यवस्थायैवर्णाश्रमिणांराजाप्रभवति स्मृत्यन्तर-विरोधप्रसङ्गात् अविरोधे चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्वात् ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यंधर्मव्यवहारमिष्टेषु क्षुद्रेष्वप्यक्षुद्रयोग्यंनियमयेदेवंमहत्स्वप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोग्यंनतु दण्डा-दिनियमोपि राज्ञइच्छया कार्यस्तस्य शास्त्रीयस्यैव राज्ञापि कार्यत्वात् ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतः सर्वतेजोमयोनृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टंशास्त्रानुगंयंशास्त्राविरुद्धंनिश्चित्य व्यवस्थापय-त्यनपेक्षितेषु चानिष्टंनियमंनातिक्रामेत् ॥ १३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रकरणमुपसंहरति तस्मादिति । इष्टेषु प्रियेषु धर्मं अयमेवमर्हत्ययमेवंनार्हतीति व्यव-स्थापयेत् । स्थापयितुस्तं प्रौढ्यादिना नचालयेत् यतःक्रुद्धोहन्तिप्रसन्नोनुगृह्णीयात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । इष्टेष्वनिष्टेषु च यमर्थं धर्मादनपेतत्वेन निश्चिनोति तमर्थं धर्मं मत्वा न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् इष्टेषु क्षुद्रेषु यंधर्मं सनराधिपः व्यवस्येत् निश्चिनोति च पुनः अनिष्टं अयोग्य अनिष्टेषु अच्छिद्रेषु अनिन्द्येषु तंधर्मं न विचारयेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता राजोत्पत्तिः । दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते । तस्माद्यंतदर्थं राज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डमसृजदीश्वरः प्रजापतिः । कोराज्ञोर्थोदण्डेन उच्यते गोप्तारंसर्वभूतानां गोप्ता रक्षिता दण्डएव नदण्डेनविना राजारक्षितुंशक्नोति । अतोराजत्वसिध्यर्थंएवदण्डःसृष्टः । धर्ममात्मजंब्रह्मतेजोमयमितिदण्डस्तुतिः नयागदानादिधर्मः । किंतर्हिदण्डएव प्रचायंप्राणधनहारित्वाद्वधमोविज्ञेयः अपित्वेषएव धर्मआत्मजःशरीरादेवजातः प्रजापतेः । नचपाञ्चभौतिकः । किंतर्हिब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेन निर्मितः पूर्वराजसृष्टेः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यार्थे राजार्थे । धर्मं धर्मोशौद्धवंविधि । तस्य सुतं अतएव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्तेजसा सृष्टम् । दण्डं दमकम् । ईश्वरोब्रह्मा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनांरक्षितारंधर्मस्वरूपंपुत्रंब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेननिर्मितं : पाञ्चभौतिकंदेहंब्रह्मापूर्वंसृष्टवान् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य राज्ञोर्थे रक्षणादिप्रयोजनार्थं सर्वभूतानामनुशासनरूपं धनप्राणधिक्शब्दहरत्ताद्याहरणात्मकंधर्मं तद्धेतुत्वात् । आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं ब्रह्मतेजोमयं पूर्वंच राजसृष्टेः । दण्डमिति कर्तृकरणव्युत्पत्त्या क्वचिद्राजा क्वचिदनुशासनम् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति तस्येति । तस्यार्थे तस्य राज्ञः कार्ये निमित्ते गोप्तारं गुप्तिंकरिष्यन्तं सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमितियावत् ब्रह्मतेजोमयं परमात्मशक्तिमयं परमात्मशक्तिमुपादायेतियावत् धर्मात्मकंदण्डमसृजत् धर्मस्त्वस्माद्दण्डरूपेण ससर्ज । पूर्वं युगारम्भे । ईश्वरःप्रजापतिः । एतदुक्तं भवति दण्डस्यात्माधर्मःशरीरंब्रह्मतेजोमयमीश्वरोजनयितेति ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्यार्थे राज्ञोऽर्थे ईश्वरः ब्रह्मापूर्वंदण्डरूपमात्मजंपुत्रमसृजत् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यदण्डस्यभयात् संबन्धितामात्रविवक्षायांभयेहेतुत्वंनास्तीति षष्ठी । दण्डभयात्स्थावराणि भूतानि भोगाय फलकुसुमच्छायाविभिर्भोगार्थंकल्पन्ते तत्समर्था भवन्ति । योहिस्थावरः फलंनददाति सपरिशोष्यते नचेत्परिशुष्यति सर्वतोव्यामदेशत्वाच्छित्वाऽगारीक्रीयते एतया वृक्षोपमया दण्ड्यस्य राजापथ्यकारिणःपुरुषस्यैवकर्तव्य च्छेदनमूलोत्पाटनादिना दण्डःप्रणेयः । स्थावरमहजत्तुल्या दृष्टान्तार्थमीदृशोऽयंदण्डोयत्स्थावराअपिदण्ड्यन्ते किंपुनश्चराः नतु स्थावराणांदण्डोयमित्येषाबुद्धिरस्ति । स्वधर्मान्न चलन्ति अकालेन पुष्यन्ति न प्रसुवते ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगाय कल्पन्ते अन्येषां । स्थावराणीत्युक्तं स्थावराणामपि पृथिव्यादीनां वृष्ट्या-दिभिर्दण्डस्य धृतत्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनोभोगंकर्तुसमर्थाभवन्ति । अन्यथा बलवता दुर्बल-स्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापिभोगोन सिध्येत् वृक्षादीनांस्थावरादीनांछेदने भोगासिद्धिः । तथासतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्ठानमकरणेयाम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्येति । भयाद्दण्डस्येत्यन्वयः । भोगाय कल्पन्ते समर्थाः चोराद्युपद्रवराहित्यात् । धृतदण्डस्य देशेऽधर्माभावाद्यथाकालंस्थावराणि द्रुमादयः फलशालीनीतिभावः । तस्यराज्ञोभोगायफलवानि भवन्ति दण्डाद्यभावेच्छिद्यन्ते तानि । साधवःपाल्यन्ते दस्यवश्छिद्यन्तइति मेधातिथिः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड भयांसति तस्येति । तस्य दण्डस्य भयात् । स्थावराणामपि दण्डोधारितोमहात्मभिरितिहासेषु श्रूयते । यथागस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वायुना शाल्मलीतरोर्हैमवतस्य ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य राज्ञोभयात्स्वधर्माद्भूतानि न चलन्ति ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥ यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यायवर्तिनोयेराजापथ्यकारिणोमहामात्यादयस्तेषामयंदण्डउच्यते । अन्येषांतु परस्परव्यवहारिणामनुबन्धमनुज्ञात्रापरिज्ञायेत्यत्रोच्यते । तत्रैव चायंश्लोकोव्याख्यातः । विद्यात्राधिका सा च वेदार्थविषया । यथार्हतः यथार्हतोयस्ययोग्यइत्यर्थः । संप्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादितियावत् एतत्सर्वमवेक्ष्य निरूप्य तत्तदपेक्षोदण्डः कर्तव्यः । अन्यथा प्रणीतोराज्ञोदृष्टमनर्थमावहेत् । दृष्टाऽदृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपदभेदेन सप्तमाष्टमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥१६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशकालादि त्वरण्यराज्यादिकृतत्वेन दण्डाधिक्यात् । शक्तिं धनदाने । विद्यामिति वेदादिपाठशीलतया दण्डाल्पतार्थम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । तमित्यादि तंदण्डंदेशकालौ दण्ड्यस्य च शक्तिविद्यादिकंयस्मिन्नपराधे योदण्डोर्हतीत्यादिकंशास्त्रानुसारेणतत्त्वतोनिरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । कथंतत्प्रणयनमित्याह तमिति । दण्डस्य देशकालौ शास्त्रानुसारेणावेक्ष्य यथार्हतः यस्मिन्नपराधे योयंदण्डमर्हति तदनतिक्रमेण संप्रणयेत् देशं दूरनिकटादिं । कालं दुर्भिक्षादिं । विद्यामक्षरशिक्षादिकां वेदविद्यांच । अन्यायवर्तिष्वन्यथागामिषु ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दण्डस्य प्रणयनप्रकारमाह तमिति । शक्तिः बालोवृद्धोदरिद्रोधनवानित्यादिरूपा । विद्यावेदवित्त्वमित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डमन्यायवर्तिषु देशकालादिकमवेक्ष्य यथार्हतः संप्रणयेत् ॥ १६ ॥

सराजा पुरुषोदण्डः सनेता शासिता च सः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । सएववस्तुतोराजा तस्मिन्सति राजशक्तियोगे सएव पुरुषः येन बलीयसोपि पुरुषानधीवश्य-कृत्य वशीकरोति सनेता कार्याणितेननीयन्ते । शासिता शासनंराजाज्ञा तस्याभावेदण्डःस्मृतः । धर्मतः कर्तृत्वमौपचारिकम् । चतुर्णामाश्रमाणांयोधर्मस्तत्र समतिभूरिव यथा प्रतिभूश्छित्तुंनददाति तद्वद्दण्डोपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सदण्डएवराजा जनस्य तदधीनत्वात्। पुरुषः पुरुषात्मा। नेता नायकःप्रवर्तकः। शासिता एवंकुर्वित्युपदेष्टा। धर्मस्य धर्माचरणंकारयितुं प्रतिभूरिव ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः। सएवदण्डोवस्तुतोराजा। तस्मिन्सति राजशक्तियोगात्सएव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रियइवतद्विधेयत्वात्। सएव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते। सएव शासिताशासनमाज्ञातद्दातृत्वात्। सएवचतुर्णामप्याश्रमाणांयोधर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिवप्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः। दण्डंविना राजाऽकिंचित्करइति दण्डंस्तौति सइतित्रिभिः। तस्मिन्सति राजशक्तिः। पुरुषः सर्वान्राजप्रभृतीन् स्त्रियइव न्यकृत्य स्वधर्मे स्थापयतीति पुरून् बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीतिवा राज्ञोपि दण्डश्रुतेः। नयति प्रापयति स्वस्वधर्मं राजानेनेतिनेता एधांसि पचन्तीतिवद्वा कर्तृत्वोपचारः। प्रमादात्प्रच्याव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति शासिता। सन्यासिनामपि पातित्ये दासआमरणान्तिकइति राजभृत्यतास्मृतेराश्रमचतुष्टयग्रहः। धर्मस्य प्रतिभूः तत्संपादने प्रभुर्द्वितीयः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः। पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह सइति। स दण्डएव राजपुरुषः राजनियोगकरः। नेता तत्तत्कामानुष्ठापकः। शासिताआज्ञापकः। तेजोविनासकलकार्यासिद्धेः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वादण्डएवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः। न राजा शास्त्रंशास्ति कर्तव्याकर्तव्योर्विधिनिषेधयोः किंतर्हिदण्डएव। दण्डएवाभिरक्षति बलवद्भयोदुर्बलान्। सुप्तेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथा कामंलोकोव्यवहरति। द्विविधोदण्डोराजदण्डोयमदण्डश्च ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यतः शास्तारोरक्षन्ति। तथाऽन्येषु रक्षितृषु सुप्तेष्वप्येतद्भयादेव न पापंक्रियते ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः। यस्माद्दण्डः सर्वाः प्रजाआज्ञांकरोति तस्मात्साधूक्तंशासितेतिज्ञेयम्। यस्मात्सएव प्रजारक्षति ततोयुक्तमुक्तंराजेति। निद्राणेष्वपिरक्षितृषुदण्डएव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः। दण्डमेवधर्महेतुत्वाद्धर्मंजानन्ति। कारणेकार्योपचारः। ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः। किंच शास्तीति। अभिरक्षति प्रमादादधर्मेभ्यः। सुप्तेषु प्रमत्तेषु ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः। दण्डःसुप्तेषु जागर्ति दण्डभयात्केपिनलुम्पन्ति ॥ १८ ॥

समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वारञ्जयति प्रजाः ॥ असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः। धृतः प्रणीतः प्रवर्तितः समीक्ष्य पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य। रञ्जयत्यनुरागंप्रजासु जनयति। विपरीतंप्रणीयमानोन केवलंस्वकार्यंन करोति यावद्दुरुपयुक्तोविषवद्विनाशयत्यर्थंजनस्य ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। समीक्ष्य शास्त्रतोनिरूप्य ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः। सदण्डःशास्त्रतः सम्यङ्निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति। अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति। सर्वतइतिद्वितीयार्थेतसिः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः। समीक्ष्य यथाशास्त्रं अनुरञ्जयति राजानंप्रत्यावर्जयति। सर्वतः सराष्ट्रसपशुद्रव्यसंचयंराजानंनाशयतीतिभावः ॥ १९ ॥

---

* तद्विधेयत्वात्-तद्विधत्वात् (अ)

(५) नन्दनः । धृतःधारितःसदण्डः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक्समीक्ष्य धृतःसदण्डःसर्वाः प्रजारञ्जयति असमीक्ष्याविचार्य प्रणीतः सर्वशो विनाशयति ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ॥ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रणयनाद्दण्डस्य ये बलवत्तराबलीयांसोबलेनाधिकामहाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्याभूयस्त्वेन वा ते दुर्बलानपक्ष्यन् शूले मत्स्यानिव यथामत्स्या शूल्याक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तोजनोऽधिकशक्तिभिरुपहीयेत धनशरीरदारहरणादिना तस्माद्दण्डार्हानतन्द्रितोनलसोदण्डयेत् कुतोमया समीक्षाशक्या कर्तुंनैवदण्डंकरोमीति नैवंबुद्धिः कर्तव्या ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूलेमत्स्यानिव अपक्ष्यन् पचेयुः । अविध्यन्नितिकचित्पाठः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डप्रणयनंन कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तोदुर्बलानपक्ष्यन् लृङन्तस्य पचिधातोरूपमिदम् बलिनोऽल्पबलानांहिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्नित्येषमेधातिथिगोविन्दराजलिखितःपाठः । जले मत्स्यानिवाहिंस्युरितिचपाठान्तरम् । अत्र बलवन्तोदुर्बलान्हिंस्युरितिमत्स्यन्यायप्रवृत्तस्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डाकरणे दोषमाह यदीतित्रिभिः । शूलेमत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्नितिक्रियातिपत्तिः । तेन यदि दण्डयिता राजा नाभविष्यत्सर्वाःप्रजाःबलिभिर्दस्युभिरनंक्ष्यन्निति ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अप्रणयनेदोषंश्लोकद्वयेनाह यदीति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह यदीति । द्वितीयेनान्वयः । राजा अतन्द्रितः दण्ड्येषु दण्डं यदि न प्रणयेत् न प्रयोजयेत् तर्हि बलवत्तरःपुरुषोदुर्बलान्पुरुषान् अघात् लुम्पेत कानिव अपक्षान् शूलआरोपितान्मत्स्यानिव ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च नस्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । काकादयोप्यत्यन्ताधमादेवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्योदातव्यंहविश्चरुपुरोडाशादितत्तेअद्युर्यदि दण्डेन ननिवार्येरन् । अन्यदपियत्स्वाम्यंस्वस्वामिभावःसनस्यात् । जायापत्योःपितापुत्रयोः जायायाःपतिर्नस्यात्स्वातन्त्र्येण स्त्रियः प्रवर्तेरन् । अधरोत्तरं यदधरंवृषलादितदुत्तरंप्रधानंस्यात् । यदुत्तरंब्राह्मणादितदवरतांनिकृष्टतामियात् । शूद्राधर्ममुपदिशेयुः । वैदिकोधर्मोनानुष्ठीयेत ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्यात्काकः श्वावलिह्यादितिदृष्टान्तायोक्तम् । तेन श्वावलिह्यादित्यायर्थेषु पूरणीयम् । अधरोत्तरमधराणामुत्कृष्टत्वम् । ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि राजा दण्डंनाधारिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमखादिष्यत्तथा कुक्कुरः पायसादिहविरलेक्ष्यत्नकस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत्ततोबलिना तद्ग्रहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानांच मध्ये यदवरंशूद्रादि तदेवोत्तरंप्रधानंप्रावर्तिष्यत ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काकश्वानौ दण्डेनानिवारितौ देवभोग्यौ पुरोडाशावलीढौ भुञ्जातइत्स्यात् । तथा क

स्मिन् न्यायोपात्तेपि वित्ते कस्यापीति शेषः। दण्डाद्दतेदस्यूनांमाबल्यात्। अधरोत्तरं ब्राह्मणादिवर्णानांमध्ये ये अधराः शूद्रादयः ते उत्तरं प्राधान्यं प्रावर्त्स्यन्निति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः। राज्ञा अप्रयुक्तेदण्डे कस्मिन्नपिवस्तुनि स्वाम्यंप्रभुत्वंन स्यात् अधरोत्तरं अधरं प्रतिलोमजं उत्तरं अनुलोमजं एवमधरोत्तरं प्रवर्तेत ॥ २१ ॥

सर्वोदण्डजितोलोकोदुर्लभोहि शुचिर्नरः ॥ दण्डस्य हि भयात्सर्वंजगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धोधर्मार्थकामेषु सतादृशोनरोदुर्लभः दुःखैर्लब्धुंशक्यः। किंतु दण्डजितोदण्डेन जीयते पथिस्थाप्यते तद्भयान्नयथाकामंप्रवर्तते। जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। शुचिः शुद्धमनाः। भोगाय भोगिनाम् ॥ २२ ।

(३) कुल्लूकः । सर्वोऽयंलोकोदण्डेनैव नियमितःसन्मार्गेऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धोहिमानुषः कष्टेन लभ्यते। तथा सर्वमिदंजगद्दण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थंभवति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः। किंच दण्डभयादेव शुचिर्नरोन स्वतोरागादित्याह । दण्डस्येत्यादि पूर्वोक्तस्य निगमनम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः। दण्डप्रणयने हेतुमाह सर्वइति ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वारक्षांसि पतगोरगाः ॥ तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । ये देवाः पर्जन्योवायुरादित्यइत्यादयः। भोगायकल्पन्ते शीतोष्णवर्षैर्नियतैरोषधीःपाचयन्ति तद्दण्डभयाशङ्किनः अन्यथाकिमिति सूर्याचंद्रमसौ धातृपर्जन्यौ वा स्वरसात्कार्यकालान्नियतान्नविचलेताम्। कदाचिद्वे अहनी त्रीणि वा नोदियात्सूर्यः सतिस्वातन्त्र्ये। दण्डात्तुबिभ्यन्नातिक्रामति मर्यादां। तथाचश्रुतिः॥ भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्तपतिचंद्रमाः। भयादग्निश्चवायुश्चेति। दानवादयश्च यदिदमखिलमहर्निशंन जगदुपघ्नन्ति दण्डमाहात्म्यमेतत्। पतङ्गवयांसि गृहमण्डनाःशुकसारिकादयोयद्बालानामक्षिणीनोत्पाटयन्तिश्येनकाककङ्कगृध्रादयोयज्जीवतोनादन्ति तदप्येवमेव। उरगाःसर्पाःकेवलंक्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्तिसर्वप्राणिजातम् तद्दण्डसामर्थ्यं अतस्तुतिरेषोच्यते यद्देवादयोमहाधिकाअचेतनावा स्वमर्यादातोन विचलन्ति भयात्किंपुनर्मनुष्याः। अत्रश्लोकःपुर्वैःपठितः ॥ दृष्ट्वातु दैन्यंवमपाटलीनां- पुष्पप्रगल्भंकुटजप्रहासं। संबन्धदानेन तदा जहास नीपोपि रन्ध्रंप्रहरत्यवश्यम् इति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दण्डेनैव परमेश्वरस्य। यदुक्तं भीषास्माद्वातःपवतइति ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तमपि दण्डस्यभोगसंपादकत्वंदार्ढ्यार्थंपुनरुच्यते । इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयोदेवास्तथादानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पाअपि जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिताएव वर्षदानाद्युपकारायप्रवर्तन्ते । तथाचश्रुतिः। भयादस्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावतिपञ्चमइति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः। देवदानवेतिदृष्टान्तार्थम् । भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेर्यथेश्वरभयात्पवनादेः प्रवृत्तिरेवंराजप्रभृतेर्भयाद्देवादयोपि स्वकार्याय नीयन्ते । यद्वा दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा तया आवर्जिता निष्पापानांतेऽबाधकाः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः। देवयोनयोऽपि दण्डसाध्याः किंपुनर्मनुष्ययोनयइत्यत्राह देवेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डेन ईश्वराज्ञारूपेण ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्यविभ्रमात् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डस्य विभ्रमोऽकरणमन्यायेन वाकरणम् तस्मिन्सति सर्ववर्णादुष्येयुः इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः । सेतवोमर्यादाः सर्वाभिद्येरन् सर्वमर्यादापरिलोपःस्यादित्यर्थः ब्राह्मणाश्चशूद्रवद्वर्तेरञ्छूद्राब्राह्मणवत् अतश्च-सर्वलोकप्रकोपः स्यात् । त्रयोपिलोकाइतरेतरंवृष्ट्यातपादिना नोपकुर्युः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुष्येयुः संकरादिवैकृत्यकरणेनहेतुना । सेतवोमर्यादाः । प्रकोपोऽन्योन्यवैरम् । वि-भ्रमान्मोहात् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णाइतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्व-शास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफलाउत्सीदेयुः चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्चाजायेत ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वसेतवोवर्णानामाश्रमाणांच अनेन वर्णेनेदंकर्तव्यमनेनाश्रमेणेदंकर्तव्यमितिधर्ममर्या-दाः । प्रकोपः संक्षोभः । विभ्रमादकरणाद्विपरीतकरणाच्च ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । सेतवःमर्यादाः । विभ्रमादसम्यक्प्रणयादप्रणयाच्च ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य विभ्रमाद्विस्मरणादन्यथाप्रयोगात्सर्वे वर्णाः दुष्येयुः संकीर्णाभवेयुः । च पुनः सर्वसे-तवो मर्यादाभिद्येरन् ॥ २४ ॥

यत्र श्यामोलोहिताक्षोदण्डश्चरति पापहा ॥ प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतद्वयंमनुष्याणांमशस्ततमं अतस्तेनासता रूपकभंग्या स्तौति द्विरूपोदण्डःदुःखदोभयदश्च भयहेतुत्वंश्यामतया दुःखहेतुत्वंलोहिताक्षत्वेन । परिसमाप्तादण्डस्तुतिः । दण्डोऽवश्यंकर्तव्यः सचदेशाद्यपेक्षयेति अन्यः-सर्वोर्थवादः । नेताचेत् नेता दण्डस्य नायकः सचेत्साधुपश्यति सुनिरूपितंदेशकालादिकंकृत्वा पालयति तत्र प्रजा नमुह्यन्ति नकेनचिद्दोषेण युज्यन्ते ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रश्यामइति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम् । श्यामः कृष्णः तामसत्वात् । लोहिताक्षः रजोधिकत्वेन कोपनत्वात् । साधु युक्तं पश्यति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णःलोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताकोदण्डोविचरति तत्र प्रजा-व्याकुलान भवन्ति । दण्डप्रणेतायदिविषयानुरूपंसम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्यामइत्यादि तदधिष्ठातृदेवतारूपम् । नेता राजा शास्त्रानुरूपंसाधुचेत्पश्यति न तदा प्रजामुह्यन्तीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयने गुणमाह यत्रेति । दण्डाभिमानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदोपचारादुक्तं श्यामोलोहिताक्षइति । दण्डदेवतायाः श्यामत्वंलोहिताक्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतु-र्भुजः । अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्योमृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं तेनद-ण्डोदुरावरइति ॥ २५ ॥

---

(२४) दुष्येयुः=नश्येयुः (त, ट)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य स्वरूपमाह यत्रेति । यत्रदेशेश्यामोदण्डश्चरति श्यामइत्यनेन मनुष्यरूपता श्यामःकृष्णः । लोहिताक्षः रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात् । यदि नेता साधु युक्तं यथा स्यात्तथा पश्यति तत्र प्रजान मुह्यन्ति ॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । इदंसंप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च । सत्यवादी यः शास्त्रानुसारितयादण्डंकत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वंविज्ञाय नतंवर्धयति नचवल्लभस्य रागादवनंकरोति । प्राज्ञोदेशादीनांबाध्यबाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः कदाचिद्देशेन कालोबाध्यते कालेन वा देशः उभौवातौविद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः कार्यवशादर्थश्चबाधकएवबाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः । स्वल्पोयत्रधर्मस्तस्मिन्साध्यमानेमहाननर्थोभवति तत्र धर्मस्त्यज्यते । प्रायश्चित्तेन समाधास्यतइत्येवमादिबोद्धव्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्यकारिणं समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तंनृपतिमवितथवादिनंसमीक्ष्यकारिणंतत्त्वातत्त्वविचारोचितंप्रज्ञाशालिनंधर्मार्थकामानांज्ञातारंमन्वादयोप्याहुः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनुरूपंराजलक्षणमाह तस्याहुरितिसार्धेन । तस्य दण्डस्योक्तविशेषणविशिष्टंराजानं प्रणेतारंमन्वादयआहुरित्यन्वयः । सत्यवादिनं लोभादिना समयभेदरहितम् । समीक्ष्य पूर्वापरमालोच्यकर्तुंशीलम् । प्राज्ञमूहापोहसमर्थम् । धर्मार्थकोविदं स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणांवेत्तारं तत्र वेदस्मृतिभ्यांधर्मस्य वात्स्यायनादिनाकामस्य नीतिशास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रणयनाधिकारमाह तस्येति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दण्डस्य संप्रणेतारं प्रयोक्तारं समीक्ष्य शास्त्रं धर्मानालोच्य कारिणं कुर्वाणं राजानमाहुः ॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ॥ कामात्मा विषमः क्षुद्रोदण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । कामान्धः रागप्रधानः । विषमः क्रोधनः । समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । क्षुद्रः छलान्वेषाद्दण्डेनैव निहन्यते प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेण ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमोविषमदण्डप्रणेता । क्षुद्रोलुब्धः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तंदण्डंराजासम्यक्प्रवर्तयन्धर्मार्थकामैर्वृद्धिंगच्छति । यःपुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः सप्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह त्रिवर्गेणेति । धर्मार्थकामैस्तपोवनानाश्रितस्य तन्मात्रेण मोक्षासिद्धिरितिभावः । उक्तविशेषणहीनोनाधिकारीत्याह कामेति । कामात्मा विषयाभिलाषी । विषमः कोपनः । क्षुद्रः छलान्वेषी । विहन्यते प्रकृतिकोपात्तद्द्वारा दण्डेनैव । तादृशोराजेति शेषः । कामान्धइति पाठोमेधातिथेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्यथाशास्त्रम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंदण्डं सम्यक्प्रणयन् राजा त्रिवर्गेण धर्मार्थकामैरभिवर्धते । कामात्मा पुरुषः विषमप्रणेता क्षुद्रोलुब्धः एतादृशोदण्डेनैव निपात्यते ॥ २७ ॥

दण्डोहि सुमहत्तेजोदुर्धरश्चाकृतात्मभिः ॥ धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सुमहत्तेजः सदण्डः अकृतात्मभिः शास्त्रेण गुरूपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिविनीतास्तैर्दुर्धरोनशक्यते सम्यक्प्रणेतुम् । नैवंमन्तव्यमाज्ञामात्रेण दण्डःप्रणीयते का तस्य दुर्धरता यतोयस्तत्र नजागर्ति प्रयत्नवान्नभवति तंप्रमादिनंसबान्धवंदण्डोहन्ति शरीरेण केवलेन राजा न नश्यति यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दुर्धरोऽदण्ड्येषु धारयितुमशक्यः ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतोदण्डःप्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन ध्रियतेऽतोराजधर्मरहितंनृपमेवपुत्रबन्धुसहितंनाशयति ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि सबान्धवंहन्ति अधर्मोत्पादनेनेतिशेषः ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः** । यथाग्निरन्यत्र प्रणीयमानोपि प्रमत्तंप्रणेतारमेव दहत्येवंदण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह दण्डोहीति । हिर्हेतौ । सुमहत्तेजः सुमहानग्निः । चलितं स्खलितम् ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दुर्धरः धर्तुमशक्यः ॥ २८ ॥

ततोदुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥ अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । देशाद्यनपेक्षया यत्रदण्डः प्रणीयते तत्र सराजकस्य जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य नाशः । ततोमन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः त्यक्तव्योवा तादृशोदेशः । देवमुनयः पीड्यन्ते इतः प्रदानजीवनादेवाः आश्रिताश्चानुष्ठानाद्युच्छेदान्नष्टाएव देवमुनयः । तथाचपुराणकारैः ॥ वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वातु लोकेस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनांस्थितिहेतुः सवैस्मृतइति । प्रथमात् श्लोकादारभ्य यावदयंश्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः । समवृत्तेन क्षत्रियेण जनपपदरिपालनंकर्तव्यम् तच्चदण्डेन विना न भवतीति सदेशाद्यपेक्षयावश्यंनिपुणतोनिरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रंप्रणेयः। अन्यथातुप्रवृत्तावुभयलोकनाशः । अन्यः सर्वोर्थवादः ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ततोराज्ञिविनष्टे रक्षकाभावात् । दुर्गं राज्यं तदीयलोकमिमं सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं देवांश्च हविर्दानाद्यभावेन पीडयेत् किंपुनरन्यान् ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दोषाद्यनपेक्षया योदण्डःक्रियते सबन्धुनृपनाशानन्तरंधर्म्यादिदुर्गराष्ट्रंदेशंपृथिवीलोकंजङ्गमस्थावरसहितंहविःप्रदानजीवनादेवाइतिश्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्चपीडयेदिति ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दुर्गं षड्विधंवक्ष्यमाणम् । अन्तरिक्षगतान् मर्त्यलोकादुत्पथगामिनः । यज्ञाद्यकरणान्मुन्यादीनांपीडैव । तदुक्तं वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्यातु लोकेस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनांस्थितिहेतुःसवै स्मृतइति ॥ सयज्ञादिः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः** । नैतावताविरमतीत्याह ततइति । लोकं भूलोकं । देवान् स्वर्गगतान् । इत्याविच्छेदादन्तरिक्षगतादीनांपीडाः ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ततःदेवान् हविर्दानाद्यसंभवेन दण्डः पीडयेत् ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ न शक्योन्यायतोनेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । सहायसंग्रहार्थंप्रकरणमिदानीमारभ्यते यस्यच निरूपणावक्ष्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिन-कार्यसभ्यसेनापतिदण्डाधिकारिणोनसन्ति तेन स्वयमेवनिःशङ्कंनयकालगुणसंपन्नेनापिन्यायतोन प्रणेतुंशक्यः । न्यायः शास्त्रानुसारिणीदेशाद्यपेक्षयाचव्यवस्था अतःसहायाःशोभनाःकर्तव्याः । यथास्वयंमूढोविचित्तोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्तो-विषयेषु लुब्धोधनविनियोगंयथावन्नकरोति तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तेन नसम्यक्प्रणीयते एवमसहायेनापीति तात्पर्यम् । यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मूढेन प्रमादहेतुमोहवता । अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सदण्डोमन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृ-पतिना शास्त्रतोन प्रणेतुंशक्यते ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । सदण्डः । असहायेनाविद्वद्ब्राह्मणप्राड्विवाकादिरहितेन । मूढेन मुग्धेन । अकृतबुद्धिना शास्त्रा-नभिज्ञेन । तदभिज्ञत्वेपि विषयेषु सक्तेन न्यायतोऽन्योपदिष्टशास्त्रानुष्ठानरहितेनापि । न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपे-क्षया व्यवस्था तया नेतुंन शक्यः ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः** । सम्यक्प्रणयनोपायंश्लोकाभ्यामाह सइति ॥ ३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सदण्डः मूढेन प्रमादमोहवता अकृतबुद्धिना अकृतधर्मशास्त्राभ्यासेन एतादृशेनराज्ञा न्यायतो-नेतुं प्रवर्तयितुंन शक्यः ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ॥ प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषएवार्थोवैपरीत्येनोच्यते । शुचिरलुब्धः । सत्यसन्धः सत्यप्रधानः । सत्यमेवपुरोधायसर्व-क्रियासुप्रवर्तते सविजितेन्द्रियः अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यं । यथाशास्त्रमनुसरति वर्तते । सुसहायः शोभनाः सहाया-अस्येति अमूर्खैर्भक्त्यनुरक्तैःसहायैर्युक्तः । धीमता प्राज्ञेन । योसौमूढः प्रागुक्तस्तस्यायंप्रतिपक्षतयोक्तः । अतःपञ्चभि-र्दोषैर्हीनस्तावद्भिरेव गुणैर्युक्तोदण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभाग्भवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शुचिना अलुब्धेन । धीमता ऊहापोहवता ॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुंशक्यतइ-तिपूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणाअनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनधिकारिणमुक्त्वाधिकारिणमाह शुचिनेति । शुचिनाअलुब्धेन सत्यसन्धेन स्वोक्तरक्षण-शीलेन धीमता पूर्वापरालोचनयुक्तेन सुसहायेन वक्ष्यमाणसहायवता दण्ड्येषु दण्डोनेतुंशक्यः ॥ ३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शुचिना अलुब्धेन ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ॥ सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पितृपितामहादिक्रमागतोदेशोव्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्यकाश्मीरः पाञ्चालस्यपाञ्चालाः स्वरा-ष्ट्रं । तत्रन्यायप्रवृत्तिः न्यायेनवर्तेतन्याययोगाद्वृत्तन्यायः अतोबहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरितिवापाठः । एतत्पूर्वसिद्धमनू

शत्रुषु भृशदण्डता विधीयते । परराष्ट्राणिपुनः पीडयेन्नतत्रविघ्नाद्युपेक्षणीयं राष्ट्रीयोपरोधोवा तथाकुर्वतः प्रतापउपजायते प्रतापतश्च शत्रवोनमन्ति । ब्राह्मणेषुसर्वत्र क्षमान्वितः । अपराधेष्वपि साम्नावण्डः प्रयोज्योन क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोपि राष्ट्रघातकाले यदिशक्यन्तेरक्षितुंतदा नहन्यन्ते स्निग्धेषु सुहृत्सु । अजिह्मोऽकुटिलवृत्तिः कार्यसिद्धिकृत्तत्कार्यैप्रधानंस्यात् ॥ ३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भृशदण्डस्तीक्ष्णदण्डः । सुहृत्सु बन्धुषु स्निग्धेषु च मित्रेषु अजिह्मोऽवक्रमतिः । इति राजदण्डयोःप्रशंसा ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्याच्छत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डोभवेन्निसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलःस्यान्नकार्यमित्रेषु ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच स्वेति । न्यायवृत्तः शास्त्रानुसारव्यवहारी । भृशमत्यर्थंदण्डोऽस्यास्तीतिभृशंदण्डः शत्रुषु तद्राष्ट्रेषु अजिह्मोऽकुटिलः । क्षमान्वितः विप्रादिक्रोशसहिष्णुः ॥ ३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सुहृत्सुसंबन्धिषु राजा अजिह्मःस्यात् । स्निग्धेषु मित्रेषु क्षमान्वितःस्यात् ॥ ३२ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापिजीवतः ॥ विस्तीर्यते यशोलोके तैलबिन्दुरिवांभसि ॥३३॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रक्रान्तवृत्तेःस्तुतिरियं शिलोञ्छेनापि जीवतोऽत्यन्तक्षीणकोशस्यविस्तीर्यते यशःप्रथते । ततश्चपरराष्ट्राणि स्वयंनमन्ते स्वराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितोभवति ॥ ३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंवृत्तस्येति यथोक्तदण्डप्रणेतुः । शिलोञ्छेनापीति भोगदानाभ्यांरहितस्यापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शिलोञ्छेनेतिक्षीणकोशत्वंविवक्षितंक्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतीजले तैलबिन्दुरिव कीर्तिर्लोके विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच एवमिति । शिलोञ्छेनापीति क्षीणकोशत्वंविवक्षितम् ॥ ३३ ॥

(५) **नन्दनः** । सम्यक्प्रणयनस्यफलमाह एवमिति । भूतलविप्रकीर्णं धान्यंशिलम् तस्योद्धारउञ्छः । शिलाभ्यप्युञ्छतइतिलिङ्गात् । अथवा शिलंचोञ्छश्च शिलोञ्छम् वर्तयंस्तुशिलोञ्छाभ्यामितिलिङ्गात् । उञ्छःकणशआदानं कणिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः ॥ ३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः भोगदानाभ्यांरहितस्यापि यशः लोके विस्तीर्यते । अम्भसि तैलबिन्दुरिव ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥ संक्षिप्यते यशोलोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अतोवृत्ताद्विपरीतस्य चलितस्य अत्रहेतुरजितात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मायः ॥ ३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अजितात्मनोधनलोभवश्यात्मनः ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उक्ताचाराद्विपरीताचारवतोनृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति ॥३४॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह अतस्त्विति । अतउक्तेभ्योविपरीतस्य संक्षिप्यते अभिषेककाले विस्तीर्णयशाअपि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिनासंकुचितयशाभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अजितात्मनः लोभाद्यासक्तचित्तस्य ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वधर्माणांचराजासृष्टोभिरक्षिता स्वधर्मनिष्ठानामपालनेराज्ञःप्रत्यवायोधर्मच्युतास्तु यदि केनचिदुपहन्येरन् नतत्रराज्ञोतीवदोषइति स्वेस्वेधर्मइत्यनेन दर्शयति । अथवानलिप्यतेऽनिविष्टानामिति । येतुशास्त्रात्पुत्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मापन्नाः न तेषांराजाप्रमुखेन वर्तेत । वर्णग्रहणंस्त्रीबालवृद्धानांरक्षार्थं नहि तेआश्रमस्थाः आश्रमग्रहणंतर्हिकिमर्थंप्राधान्यार्थंब्राह्मणवसिष्ठवत् प्रयोजननिर्देशोवायं । आश्रमसन्ध्योपासनादिधर्माच्चलितुमेषामकरणान्नु नचैवंदण्डाद्युपघातःकर्तमेतेषांदेयः इतरथाबाधापरिहारः एवंरक्षाविज्ञायन्तेसंध्योपासनाद्यप्रकरणेषुनामान्यस्य कस्यचिद्भवति द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तंवर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेदिति ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वेस्वइति मकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्रमेण स्वधर्मानुष्ठातॄणांब्राह्मणादिवर्णानांब्रह्मचार्याद्याश्रमाणांच विश्वसृजा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषांरक्षणमकुर्वतोराज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणांत्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवायइत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तविधंराजानंमहीकरोति स्वइति । रक्षितेतिकृत्वा सृष्टः ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः** । अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति स्वइति । वर्णानामित्यधर्माधिकारिणांनिर्देशः । आश्रमाणामिति धर्माधिकारिणामिति । अभिरक्षितासृष्टोरक्षितृत्वेन सृष्टइत्यस्माभिरुक्तंहोतिभावः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ॥ तत्तद्वोऽहंप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणावबोधनार्थश्लोकः । तेन राज्ञा सभृत्येन तदीयैःसहायैर्यत्कर्तव्यंप्रजारक्षणार्थंतदिदानीमुच्यते ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथावत् यस्ययदर्हम् । अनुपूर्वशः प्रातरारभ्य कार्यम् ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयंश्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणंकुर्वता सामात्येन यद्यत्कर्तव्यंतत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच तेनेति । सभृत्येन सामात्येन प्रजारक्षता यद्यत्कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः** । अर्थान्तरमेव प्रस्तौति तेनेति । रक्षताकर्तव्यं रक्षार्थंकर्तव्यमितियावत् ॥ ३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेन राज्ञा यद्यत्कर्तव्यंतत्तद्युष्माकमहंप्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रातरुत्थाय शयनंत्यक्त्वा यथाविधानं कृतसंध्योपासनः प्रथमंब्राह्मणानांदर्शनंदद्यात् । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणं परिः पादपूरणः । तिष्ठेत्तेषांचशासने आज्ञाकरणं तेषांशासनं यदि कस्यचिदुपकारायाविशेयुस्तद्विरुद्धंनशङ्क्यं नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत् । त्रैविद्यवृद्धान् तिसृणांविद्यानांसमाहारः त्रैविद्यं तदधीयते । त्रैविद्याऋक्याऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिनउच्यन्ते । विदुषस्तदर्थवेदिनश्च एवंविधायेब्राह्मणास्तानुपासीत तदीयामाज्ञां कुर्यात् । वृद्धास्त्रैविद्यानांश्रेष्ठाःप्रकर्षवन्तोध्ययनविज्ञानयोः ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रैविद्येन वेदविद्यया वृद्धान् श्रेष्ठान् । तथा विदुषः शास्त्रसंस्कृतमतीन् ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुषइतिनीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञांकुर्यात् ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेवाह ब्राह्मणानिति । त्रैविद्यवृद्धान् ऋग्यजुःसामाख्याविद्यास्तत्राभिज्ञान् । विदुषः नीतिशास्त्रज्ञान् । अनुशासने आज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः** । त्रयीदण्डनीतिरात्मविद्याचेति तिस्रोविद्यास्त्रयीविद्या तामधीयतइतित्रैविद्याः । विद्वांसस्तत्तत्त्ववेदिनः । उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमितिभावः ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजाब्राह्मणान्पर्युपासीत । तेषांब्राह्मणानांशासने तिष्ठेत् । कीदृशान्ब्राह्मणान् त्रैविद्यवृद्धान् वेदवयस्तपःसंपन्नान् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥ वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वृद्धान्वयस्थब्राह्मणान् । एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धंविप्रानित्यादि । शुचीन्निरुपाधीन् । एतदप्यपूर्वं यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवंशुचित्वमपि द्वितीयश्लोकार्थार्थवादः । रक्षोभिः रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानितान्यपि वृद्धसेविनंपूजयन्ति ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वृद्धान वयोवृद्धान् तेषांपुरावृत्तज्ञतयोहापोहशक्तत्वात् । तानपि वेदार्थज्ञान् शुचीन् शौचयुक्तानेव नान्यानित्येतदर्थंविशेषणद्वयम् ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तांश्चब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतोग्रन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिनाशुचीन्नित्यंसेवेत यस्माद्वृद्धसेवी सततंहिंस्रैराक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितंक्रियते सुतरांमनुष्यैः ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृद्धसेविनांगुणमाह वृद्धाश्चेति । वृद्धान् पित्रादीन् । वेदविदोवेदाध्ययनमात्रशालिनः । तावन्मात्रत्वेपि न तपस्वित्वंमहत्त्वेकारणमित्याह शुचीनिति । वृद्धसेवीतिकृत्वा रक्षोभिः राक्षसाद्यैः ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थमादरार्थमाह वृद्धानिति । वृद्धाञ्छीलेन वयसा च । रक्षोभिरपि दुर्जनैरपि ॥ ३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतादृशोराजा रक्षोभिः राक्षसैरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह तेभ्योविद्वद्ब्राह्मणेभ्योवृद्धेभ्यश्च विनयंराजवृत्तमधिगच्छेच्छिक्षेत । विनीतात्मा यद्यपि स्वयंबुध्यापि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वातथापि वृद्धोपदेशेयत्नवान्स्यात् । दृष्टकर्माणःशास्त्रज्ञेभ्योनिपुणतराः । अथवा पाटवातिशयजननार्थंविनीतेनापि स्वभावतोवृद्धेभ्यआर्येभ्यआत्माविनेयः स्वभावशुद्धस्यं सुवर्णस्य तेजःसंयोगादिनाधीयमानसंस्कारोविशुद्धतररूपवानसौदृश्यते । अस्य विनयाधानस्य फलंनविनश्यतीति ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विनयमिन्द्रियजयोपायम् । विनीतात्माप्यविनयादधिकंशिक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सहजप्रज्ञयार्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थंतेभ्योविनयमभ्यसेत् यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृद्धसेवाप्रयोजनमाह तेभ्यइति । विनीतात्मापि स्वयमिति शेषः । कर्हिचित् शत्रुतः पराजय-दशायामपि विनयेन ततोपि राज्यमाप्नुयात् ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः** । सेवितेभ्योवृद्धेभ्यः प्राप्यमाह तेभ्यइति ॥ ३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेभ्यः वृद्धेभ्यः विनयं इन्द्रियजयोपायम् ॥ ३९ ॥

बहवोऽविनयान्नष्टाराजानः सपरिच्छदाः ॥ वनस्थाअपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तएवार्थः श्लोकत्रयेणैव दृढीक्रियते । अविनीताः सपरिग्रहानष्टाः पुत्रदारहस्त्यश्वा-दिसंपत्परिग्रहः । येतु विनयिनोन ते राष्ट्रंप्राप्य हारयन्ति यावत्तेदूरस्थावनस्थाअपि कोशहीनाअपि राज्यंप्रतिपेदिरे लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बहवोऽविनयात वेनोविनष्टः पृथुस्तुविनयादितिश्लोकत्रयमस्यैव प्रपञ्चः । अत्राविनयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपारिड्वर्गापारवश्यं विनयस्तदपारवश्यम् ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ताअपिराजानोविनयरहितानष्टाः बहवश्चवनस्थानिष्परिच्छदाअपि विनयेन राज्यंप्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रैव गुणदोषावाचष्टे बहवइति । अविनयादिति छेदः । परिच्छदः चतुरङ्गसेना । अहो विनयस्य माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदाअपि राज्यान्यापुरित्याह वनस्थाश्चेति ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः** । विनयस्यावश्याधिगम्यतांव्यतिरेकान्वयाभ्यामाह बहवइति ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बहवोराजानः । अविनयात्कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपषड्वर्गात् सपरिच्छदानष्टाः ॥ ४० ॥

वेनोविनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ॥ सुदाःपैजवनश्चैव सुमुखोनिमिरेव च ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उभयत्राप्युदाहरणानि श्लोकसिद्धानिवर्णयन्ति । एतानिमहाभारतादाख्यानानिज्ञेयानि ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेनः पृथोः पिता मानमदाभ्याम् । नहुषोमदक्रोधाभ्याम् । सुदानामा पिजवनापत्यं मदात्क्रोधाच्च । सुमुखोलोभात् । निमिर्हर्षात् । हर्षआत्मन्यकस्मात्प्रीत्युद्रेकः ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह वेनइत्यादि । वेनोनहुषश्च राजा पिजवनस्यच पुत्रः सुदानामा सुमुखोनिमिश्चाविनयादनश्यन् ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रेतिहासमाह वेनइति । सुदाःपैजवनः पिजवनस्य पुत्रः सुदानामा । एतेषडविन-यान्नष्टाः ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः** । अविनयान्नष्टानुदाहरति वेनइति ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ॥ कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मण्यंचैवगाधिजः । ननुच राज्याधिकारे कोब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः । राष्ट्रप्राप्तिरेव यथापूर्ववर्णयितव्या उच्यते धनैश्वर्यादपि जात्युत्कर्षोदुष्प्रापः सर्वाधिकारहेतुत्वात् । ननुचकथंतस्य विनयोहेतुः षाड्गुण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवर्जनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमादीनिविनयः । तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि नकारणं तपोहि

तत्र कारणत्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपपुत्रः स्यामित्येवमादि उच्यते नार्थशास्त्रोक्तैवनीतिर्नयः किंतर्हि शास्त्रीयोविधिर्लोकाचारश्च । शास्त्रेचतपसाजात्युत्कर्षोजन्मान्तरेप्राप्यतइति विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यंतु तस्मिन्नेव जन्मनि क्षत्रियस्य सतइत्याख्यातमेव ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पृथ्वादिकथाश्च प्रसिद्धाएव । गाधिजोविश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यंप्रापतुः कुबेरश्वविनयाद्धनाधिपत्यंलेभे गाधिपुत्रोविश्वामित्रश्च क्षत्रियः संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यंप्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयंशास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपोविनयोयदनेन क्षत्रियोऽपिदुर्लभंब्राह्मण्यंलेभे ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विनयात्प्राप्तराज्यानाह पृथुरिति । गाधिजोविश्वामित्रः विनयाद्ब्राह्मण्यंप्राप किमुतान्यत् । एभिस्त्विति क्वचित्पाठः तदा इत्यादिभीराज्यं प्राप्तमित्यध्याहार्यम् ॥ ४२ ॥

(५) **नन्दनः** । विनयाल्लब्धमनोरथानुदाहरति पृथुरिति । मनुर्वैवस्वतः । गाधिजोविश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ॥ आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विद्यामिति द्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदित्यनुषज्यनीयम् । समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशाच्चाभ्यर्थाधिगमेच तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थोयमुपदेशः त्र्यवयवाविद्यात्रिविद्या तामधीयतेत्रैविद्यास्तेभ्यस्त्रयोमृग्वेदादिवेदत्रयं विद्यात् । संदिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्योनिर्णयंकुर्यात् तैःसहवेदार्थंचिन्तयेदिनि यावन्न राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोहमिति बुद्ध्या सदिह्यमानानर्थानुपेक्षेत । दण्डनीतिंच दण्डविषया नीतिः दण्डोदमनमित्याहुः येन शत्रवोप्रकृतयोविषयवासिनश्चान्यायकारिणोदम्यन्ते सदण्डोऽमात्यादिसंपत् नीतिस्तस्यप्रयोजनं तत्रविधिस्तंशिक्षेत । तद्विद्भ्यश्चाणाक्यादिग्रन्थविद्भ्यः । शाश्वतीमितिस्तुतिः । यद्यपि दण्डनीत्याप्यस्यसर्वलोकः शक्यते ज्ञातुं अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य तथाप्यबुधबोधनार्थानि तानि शास्त्राणि बुधानांचसंवादार्थानीति युक्तोदण्डनीतिशास्त्राधिगमः । एवमान्वीक्षिक्यपि तर्कविद्यार्थशास्त्रादिका । आत्मविद्याध्यात्मविद्या । विशेषणविशेष्येवापदे आत्मने या हितान्वीक्षिकी तर्काश्रया तांशिक्षेत साह्युपयुज्यते । व्यसनाभ्युदयोपरमचित्तसंक्षोभोपशमाय । यातु बौद्धचार्वाकादितर्कविद्या सा नातीवकृत्वा क्वचिदुपयुज्यते प्रत्युतास्तिक्यमुपहन्ति योनातिनिपुणमतिः । यदा तुस्वतंत्रामान्वीक्षिकींवेद तदा तस्यदूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगोनोपहास्योभवति । वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलं समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता तन्निमित्ताआरम्भावार्तारंभाः । वार्तात्स्वरूपंज्ञात्वा तद्विषयकार्यायप्रवृत्तिरारंभः । एतल्लोकतोविद्यात् वणिज्याजीवनोत्रलोकोऽभिप्रेतः तेहि तत्र कुशलाभवन्ति । लोकतइति च पूर्वयोरनुषङ्गःकर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्भ्यइति लभ्यते ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रैविद्येभ्यएव दण्डनीतिमभ्यस्येदान्वीक्षिकींचात्मविद्यां न्यायसांख्यादिकामपवर्गोपयोगिनीं वार्तारम्भास्तु कृष्यादीन्धनार्जनोपायान् लोकतएवान्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतोग्रन्थतश्चाभ्यसेत् ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणात् समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिंचार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनींपारंपर्यागतत्वेन नित्यांतद्विद्भ्योऽधिगच्छेत् । तथान्वीक्षिकींतर्कविद्यांभूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनींब्रह्मविद्यांचाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुंशिक्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्तातदारम्भान्धनोपायार्थांस्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवाभिषेकैस्तदवसरेऽविचारितवेदार्थविचारतोजानीयादित्याह त्रैविद्येभ्यइति । धर्मार्थत्रयीं द्रव्यार्थदण्डनीतिमर्थोपायशास्त्रं शाश्वतींकुलपरंपरागतां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां ऊहापोहार्थं आत्मविद्यां आत्मा नित्यः न जायतइत्यादिरूपां शोकापनोदार्थम् । वार्तारम्भान् कृषिपाशुपाल्य वाणिज्यादिवार्ता तदारम्भान् धनोपायान् लोकतः कृषीवलेभ्यः कृषीः पराशरादिस्मृतिभ्योवा ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंत्रैविद्यवृद्धेभ्योविनयस्याधिगमउक्तः इदानींतेभ्यएव विद्यास्तिस्रोऽधिगन्तव्या इत्याह त्रैविद्येभ्यइति । वार्ताकृषिगोरक्षवाणिज्यादीनि तस्याआरम्भानक्रियाः ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रैविद्येभ्यः त्रिवेदिभ्यः त्रयींविद्यां वेदत्रयीं शिक्षेत । दण्डविद्यां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां आत्मविद्यां आत्मज्ञानहेतुभूतांशिक्षेत । वार्तायाआरम्भावार्तारम्भाः जीविकोपायास्तान्कृष्यादीन् लोकतः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ॥ जितेन्द्रियोहि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशोराजधर्मेषु मुख्योयंविनयइति ज्ञापयितुं तदिदमाह जितेन्द्रियइत्यादि । सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजावशे तिष्ठन्ति । योगस्तात्पर्यं दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इन्द्रियाणांजयेआयत्तत्वे ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणांविषयासक्तिवारणे सर्वकालंयत्नंकुर्यात् यस्माज्जितेन्द्रियःप्रजानियंतुंशक्नोति न तु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयोराजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । जितेन्द्रियएव यस्मात्प्रजानियन्तुं शक्नोति तस्मात्तज्जये यत्नआस्थेयइत्याह इन्द्रियाणामिति ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंविनीतेन विदुषा सततमिन्द्रियजयःकर्तव्यइत्याह इन्द्रियाणामिति । योगमभियोगम् ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इन्द्रियाणांजये दिवानिशंयोगं समातिष्ठेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्यप्रयोजनं अजितेन्द्रियस्य दुष्परिहराणि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखकरोऽन्तोवसानंयेषां प्रथमंप्रामिकाले सुखयन्तिव्यसनानि पश्चात्तुवैरस्यजनयन्ति ततोदुरन्तान्युच्यन्ते । अथवा दुष्प्रापोऽन्तएषां नहि व्यसनिनस्ततोनिवर्तितुंशक्नुवन्ति । कामाद्धेतोस्समुत्थानंजन्मयेषाम् ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दुरन्तानि दुःखोदर्कानि ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दश कामसंभवान्यष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयंत्यन्ते दुःखानि कुर्वंति । यद्वा दुर्लभोऽन्तोयेषांतानिदुरन्तानि नहि व्यसनिनस्ततोनिवर्तयितुंशक्यन्ते ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अजितेन्द्रियता हि विषयाधीनेत्याह दशेति । वक्ष्यमाणानि व्यसनानि विविधदुःखहेतुनरकेषु व्यस्यते पुमान्यैस्तानि दुःखहेतवइति यावत् । दुरन्तानि दुःखमेवान्तोयेषांतानि ॥ ४५ ॥

(५) **नन्दनः** । कामक्रोधजानि व्यसनानि वर्ज्यत्वेनाह दशेति ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कामसमुत्थानि दशव्यसनानि अष्टौ क्रोधजानि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखोदर्कानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यांक्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषांवर्जनेप्रयोजनमाह गुरुलघुभावंच । अर्थधर्मवियोगेन व्यवहितआत्मवियोगः । क्रोधजेषु-सर्वैर्वियुज्यतइतिविशेषः ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आत्मनैव देहेन वियुज्यतइत्यन्वयः । यद्यपि कामजेपि मृत्युः संभवति तथापि कामजैः स्वप्रयोजनमल्पंसुखंसिद्ध्यति न क्रोधजइत्यत्रैवात्मवियोगोक्तिः ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वर्जनप्रयोजनमाह कामजेष्विति । यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तोराजा धर्मार्थाभ्यांहीयते क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपाद्देहनाशंप्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कस्मिन्गणे कोदोषस्तत्राह कामजेष्विति । आत्मनैवतु सहदेहेन वियुज्यतेऽतस्तद्रहितः स्यात् राजा । कामजेष्वर्थधर्मवियोगेन व्यवहितोप्यात्मवियोगःकामजैःसन्निकृष्टः ॥ ४६ ॥

(५) **नन्दनः** । तेषूभयेषु व्यसनेषु प्रसक्तस्यानर्थान्विविच्याह कामेति । आत्मना शरीरेण वियुज्यते म्रियतइति-यावत् । अनेन क्रोधजानांगुरुतरत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कामजेषु व्यसनेषु प्रसक्तोमहीपतिरर्थधर्माभ्यांवियुज्यते । क्रोधजेषु व्यसनेषु प्रसक्तोमहीपतिरा-त्मनैव वियुज्यते ॥ ४६ ॥

मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः ॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तानीदानींव्यसनानिस्वनामतोदर्शयति आखेटकार्थोमृगवधोमृगया अक्षस्तद्विषयक्रीडा एत-योस्त्वानर्थत्वंप्रसिद्धम् । दिवास्वप्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः न दिवाशब्देनाहरेव विवक्षितं तदुक्तं जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति अथवा मुख्यएव दिवास्वप्नः सहि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविघाती सच दर्शनार्थिनामन्येषांतदसंपत्तेर्द्वैष्यताजनकः प्रजासु । परिवादः रहसि परदोषाऽऽवर्जनं तेन सर्वाःप्रकृतयोविरज्यन्ति अपरिवाद्यानांचपरिवादेऽधर्मःस्थितएव । स्त्रियो-मदइत्येतयोरनर्थरूपता सुप्रतीता । तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवादित्राणाम् । वृथाट्याअप्रयोजनमीषत्प्रयोजनंवाइतस्ततश्चपरिभ्रम-णम् । दशपरिमाणोदशकः कामजः कामइच्छा ततोजायतेविशिष्टसुखोपभोगार्थोवा अनुभूतविशेषाद्वा जायमानः का-मजः ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परिवादः स्वप्रशंसार्थमद्वेष्याणामपि निन्दा । मदः पानमत्तता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीत-वाद्यानि । वृथाट्या विनाप्रयोजनंयात्रा । कामजोविनाक्रोधंरागमात्राज्जातः ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानि व्यसनानि नामतोदर्शयति मृगयेत्यादि । आखेटकाख्योमृगवधोमृगया अक्षोद्यूतक्रीडा सकलकार्यविघातिनीदिवानिद्रा परदोषकथनंस्त्रीसंभोगोमद्यपानजनितोमदः तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवादित्राणि वृथाभ्रमणं एषदशपरिणामोदशकःसुखेच्छाप्रभवोगणः ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दशकामसमुत्थान्याह मृगयेति । मृगया वृथामृगवधः श्राद्धाद्यर्थम् । युधिष्ठिराद्यनुष्ठितोऽक्षो-

द्यूतक्रिया । परिवादइति स्वयंनोत्पादयेत्कार्यमित्यस्यानुवादः । स्त्रियः स्त्रीसेवनं तच्च दिवाधिकरणं निषिद्धं राजकार्यविघातित्वात् मजोद्वेगहेतुः बहुस्त्रीसेवनंवा । मदः स्त्रीभोगाय पानजः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणित्रीणि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । कामजान्याह मृगयेति । मदःपानम् । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि । वृथाट्या निष्प्रयोजनं पर्यटनम् । दशकःदशावयवः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्यष्टादश व्यसनान्याहमृगयेति द्वाभ्याम् । मृगया अक्षः दिवास्वमः परिवादः स्वमर्शंसार्थमद्वेष्याणामपिनिन्दा स्त्रियः स्त्रीणामासक्तिः मदः पानमत्तता तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं वृथोद्या वृथालापः वृथाट्येतिपाठे वृथाटनं एषदशकोगणः कामजः रागमात्रजातः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ॥ वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोष्टकः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अमात्यादयोयेसुकृतबान्धवास्तत्रयन्निगोपनीयंतस्यप्रकाशनंपैशुन्यम् । साहसं ज्यायसोनीचकर्मणि विनियोगः । स्वल्पेनैवापराधेन कराधानंकरावरोधोवा द्रोहउपांशुवधः । तत्रोपघातोवाजीवतएवेर्ष्या । सर्वसाधारणस्यविषयस्यसाधारण्यव्यावृत्तिः असहनंवा गुणिनांगुणेषुदोषाविष्करणंअसूया । अर्थदूषणं अर्थानामदानं हरणंवा । वाग्दण्डपारुष्येप्रसिद्धे । क्रोधोद्वेषः तत्प्रधानाएतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैशुन्यमसद्दोषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादि । द्रोहः परजिघांसा । ईर्ष्या परस्यानभिसन्धिकृतस्वस्त्रोदर्शनादावपचिकीर्षा । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणमर्थानांपरकीयानांस्वयमपहरणेपि विनाशनम् । वाक्पारुष्यं आक्रोशादिना वाङ्मात्रेण परद्वेषोत्पादनम् । दण्डपारुष्यमयुक्तदण्डप्रणयनम् ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणंसाहसंसाधोर्बंधनादिनिग्रहः द्रोहश्छद्मवधः ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता परगुणेषुदोषाविष्करणमसूया अर्थदूषणमर्थानामपहरणंदेयानामदानंच वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दंडपारुष्यंताडनादि एषोष्टपरिमाणोव्यसनगणःक्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजानष्टावाह पैशुन्यमिति । अविज्ञातंदोषाविष्करणं पैशुन्यम् । साहसं साधोर्बन्धनादिनानिग्रहः । द्रोहः छद्मनावधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणं परस्वापहारः न त्वर्थार्थदूषणं परिवादेन गतार्थत्वात् । पारुष्यविशेषणंवाग्दण्डज तत्र वाक्पारुष्यमाक्रोशादि अनपराधेदण्डपारुष्यंताडनादि तेन द्वयम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्रोधजान्याह पैशुन्यमिति । अर्थदूषणंनाम परदूषणार्थे महतोऽर्थस्य परित्यागः । तथाकामन्दकेनोक्तम् ॥ दूष्यस्य दूषणार्थंहि परित्यागोमहीयसः । अर्थस्य नीतिशास्त्रज्ञैरर्थदूषणमुच्यते इति ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशुन्यं असद्दोषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादिकम् । द्रोहः अपकारः॥ परजिघांसा ईर्ष्या । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणं अर्थानांपरकीयानां स्वयमपहरणेपि विनाशनम् ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयोविदुः ॥ तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंतावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभोमूलं विषयोपभोगस्पृहा कामः इच्छा अभिलाषोलोभः-

न्यनर्थान्तरं यतः क्रोधजस्य कथंलोभोमूलं येनोच्यते तज्जावेतावुभौगणाविति । उच्यते नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोरभिप्रेता किंतर्हि वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैकोलोभोव्यसनहीनस्यापि । तदुक्तं लोभःसर्वगुणानिवेति । अतउपचारतएतदुक्तंतज्जावेताविति यदि लोभोन जायेत कथंसमानफलानि स्युः । कारणदोषोहिकार्यदोषंभासयति अतस्तत्कार्यत्वाद्व्यसनेषु चेद्दोषोभुर्वकारणस्याप्यसौदोषउक्तोभवति । अथवा लुब्धएव पैशुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गंगच्छति । इतरस्तु स्वल्पके विषये अनुनयेनवोपशाम्यति । सैयमुपचाराल्लोभमूलताव्यसनवर्गद्वयस्योच्यते ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लोभःप्राप्तस्य विषयस्यानपव्ययेच्छा तज्जौत्वेताविति क्रोधजेपिलोभप्रवृत्तस्यकामप्रतिहतावेवकोपोदयात् ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्घयोःकारणंस्मृतिकाराजानन्ति तंयत्नतोलोभंत्यजेत् यस्मादेतद्गणद्वयंलोभाज्जायते क्वचिद्धनलोभतः क्वचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मूलोच्छेदे पुरुषव्यापारादितिन्यायाश्रयेणाह द्वयोरिति । तयोर्गणयोः । अतएवोक्तं गुणानुपक्रम्य ॥ लोभःसर्वगुणान्हन्तिश्वित्रीरूपमिवेप्सितमिति श्वित्ररोगईप्सितंरूपंहन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः** । द्वयोरपि गणयोर्जयोपायमाह द्वयोरिति । विषयाभिध्यानजआसङ्गोलोभः । तज्जौलोभजौ । लोभात्कामः कामात्प्रतिहतात्क्रोधः तेन तज्जावित्युक्तम् । तथा भगवानुवाच ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसःसङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् संजायतेकामः कामात्क्रोधोऽभिजायतइति ॥ ४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतयोर्द्वयोरपि पूर्वोक्तयोर्मूलं लोभं सर्वे कवयोविदुः । तंलोभं यत्नेन वर्जयेत् । उभौ तौ गणौ तज्जौ तस्माल्लोभाज्जातौ ज्ञेयौ ॥ ४९ ॥

पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः** । दिवा स्वमादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कामजे चतुष्कं कष्टतममतिशयेन दुःखहेतुः ॥ ५० ॥

(३) **कुल्लूकः** । मद्यपानमक्षैःक्रीडास्त्रीसंभोगोमृगयाचेतिक्रमपठितमेतच्चतुष्कंकामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुंजानीयात् ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचावश्यंत्याज्यं सार्थवादंसंकलयति पानमिति । मृगयायां व्यायामेनारोग्यगुणोत्पत्तेः । अतः स्त्रीसेवनंकष्टं तत्रापत्योत्पत्तावपि मैथुननिमित्तरेतःक्षरणवेगधारणाद्याभ्युत्पत्त्या मरणोत्पत्तिःसंभावितेति । ततोपि कष्टतरं द्यूतं तत्र पाक्षिकधनाभावपि वैराद्युत्पत्तिरिति । ततोपि पानंकष्टतमं मत्तस्य संज्ञारहिततया विषपानादिना मरणाद्यापत्तेर्बहुकालीननरकापत्तिश्चेति । एतच्चतुष्कंदिवास्वप्नादिभ्यउत्तरोत्तरंकष्टंविद्यादित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कामजेगणे रागजेगणे एतच्चतुष्कं कष्टतमं दुःखदं विद्यात् ॥ ५० ॥

दंडस्यपातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपित्रिकः पैशुनादिभ्यः पापीयानितिसुप्रतीतम् ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रोधजेप त्रिकं सदा सर्वदा दुःखहेतुः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डपातनंवाक्पारुष्यमर्थदूषणंचेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजेप्याह । एवमर्थापहरणात्कष्टतरं वाक्पारुष्यं तावन्मात्रेण मरणोद्यमदर्शनात्त्यक्तधनस्य यतेरपि । तदुक्तं । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंकःसमाधातुमीश्वरइति। ततोपि कष्टतमोदण्डपातः तत्र बहुकल्पनरकजनकविप्रवधादिदर्शनात् द्रुततरमरणदर्शनाच्चेति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रोधजेपिगणे दण्डाद्येतत्त्रिकंकष्टं विद्यात् ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः॥ पूर्वंपूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । पानद्यूतयोःपानंगरीयः तत्र हि संज्ञाप्रणाशः अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वं अप्रेतस्यप्रेतत्वं कौपीनप्रकाशनं श्रुतप्रज्ञाप्रहाणं मित्रहानिः सद्भिर्वियोगः असद्भिश्चसंप्रयोगः गीतादिष्वर्थघ्नेषु प्रसङ्गः रतमन्त्रप्रकाशनंच मानिनो ऽप्युपहास्यता गम्भीरप्रकृतेरपि यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति पानदोषः। द्यूतेतु जितमेवाक्षविदुषा अनक्षज्ञस्यापि पाक्षिकः पराजयः। स्त्रीद्यूतव्यसनयोर्द्यूतव्यसनंगरीयः येन तदेव जितंद्रव्यंतस्यापि विषंभवति । तथाचतन्निमित्तोवैरानुबन्धः जयः साधारणः केवलंपराजयः भुक्तनाशः मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च शरीरेशैथिल्यंव्याधिनिदानमेव तेन क्षुद्रादिभिः स्वपीडातिशयात्। मातर्यपिचमृतायांदीव्यत्येव कृतकृत्येषु च नसुहृद्भिरपि कुप्यते तप्तायसपिण्डवत् परद्रव्याणि परिहरतोनमत्यते च।क्षुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपपत्त्युपेक्षा विषयता सर्वगुणसंपन्नस्यापि तृणवदवज्ञायेत इति द्यूतदोषाः। स्त्रीव्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्म भाजनभुपिष्ठानुभवनं धर्मार्थपरिग्रहः शक्या च स्त्रीराजहिते नियोक्तुमपवाहयितुंवा । स्त्रीमृगयाव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंगरीयः अदर्शनंकार्याणांस्त्रीव्यसनसंगेन राजकार्येषु च निर्वेदः कालातिपातनं धर्मलोपः पानदोषानुबन्धः अर्थघ्नेषुचानृतादिषु प्रसंगइति । मृगयायांतु व्यायामः पित्तश्लेष्मबन्धः मेदादिनाशः चलेस्थिरे वा काले लक्ष्यपरिचयः । प्रहरणंवैशारद्योपजननंग्राम्यजनपरिजयश्चेति। एवंकामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य स्ववर्गे पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजस्यापि च दण्डपातदोषानुबन्धः अर्थघ्नेष्वेवानृतादिषु संगः । दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनंगरीयः । दण्डपातने हि शरीरविनाशादिशाक्यप्रतिसंधानम् । वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः क्रोधाग्निःशक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम् । वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यङ्गरीयः तेजस्विनोह्रिपारुष्यवचनचित्तसंक्षोभेभयंनासादयन्ति । तथा च प्रवादः॥ स्थिरंसाम्वसितंकाण्डंभित्वावास्थिप्रवेशितम् । विशल्यमङ्कंकुर्वन्तिनवाचोत्स्दयादपि ॥ रोहतेसायकैर्विद्धंवनंपरशुना हतम् । वाचादुरुक्तंबीभत्सन्नसंरोहतिवाक्क्षतम् ॥ भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति नतेजस्विनोऽर्थदूषणंगणयन्ति । एवमेतयोर्वर्गयोःपूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निदर्शितम् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतस्मिन्सप्तके यथायथंसर्वेगणद्वयमन्तर्भवति तौर्यत्रिकादेःस्त्रीरागादिकृतत्वात् अर्थदूषणादेश्च पैशुन्यादावप्यनुषङ्गादित्यर्थः । पूर्वपूर्वमिति द्यूतंहि स्त्रीभ्यः कष्टं द्यूते धननाशनियमात् भोगसुखस्य चाभावात् स्त्रीणांसुखहेतुत्वादित्यादि । एवंक्रोधजगणे विज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यपानादेःकामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरंप्रशस्तात्माराजा जानीयात् । तथा हि द्यूतात्मानंकष्टतरंमद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोधइत्यादयोदोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतंदुष्टं द्यूतेहिवैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याध्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगो-

ष्वस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंदुष्टतरमादर्शनकार्याणांकालातिपातेन धर्मलोपादयोदोषाः । मृगयायांतु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवंकामजचतुष्कस्यपूर्वंपूर्वंगुरुदोषम् । क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यंदुष्टं अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पारुष्ये तु कोपानलोदानमानपानीयसेकैःशक्यःशमयितुमर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यंदोषवन्मर्मपीडाकरंवाक्प्रहारस्यदुश्चिकित्स्यत्वात् तदुक्तंनसंरोहयतिवाक्क्षतम् । अर्थदूषणंतु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमाधानम् । एवंक्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वंपूर्वंदुष्टतरंयत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । सप्तकस्य पानाद्यर्थदूषणान्तस्य सर्वत्रानुषङ्गिणः इहामुत्र दुःखहेतुत्वाद्व्यसनस्य । व्यसनमिति परिभाषितस्य गुरुतरत्वंप्रपञ्चितम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोभयेतारतम्यमाह सप्तकस्येति । वर्गद्वयान्तर्गतबहुत्वापेक्षया वर्गस्येति निर्धारणे षष्ठी । सर्वत्र प्राज्ञेषु मूढेषु चाविशेषेणानुषङ्गिणः । सजातीयापेक्षोऽयंपूर्वशब्दः न सर्वापेक्षः कुतः कामजेभ्यः क्रोधजानांगौरवस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवानस्यसप्तकस्य पानादिवर्गस्य आत्मनःपूर्वंपूर्वंव्यसनं गुरुतरंदुःखदंविद्यात् । कीदृशस्यसप्तकस्य सर्वत्र प्रसरणशीलस्य ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधोधोव्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि मृत्युव्यसनेसर्वहरेस्तथाप्ययंविशेषः । मृत्युरस्मिल्लोके सर्वहरः व्यसनंपुनरिहचामुत्रच तदिदमाह । व्यसन्यधोधोव्रजतिनरकंगच्छतीत्यर्थः । व्यसनशब्देनअत्यन्तोभ्यासएतद्वर्गविषयउच्यते अतश्चाभ्यासप्रतिषिध्यते नत्वीषदासेवनं व्यसनभूताह्येतेधर्मार्थकामप्राणहराभवन्त्यन्यस्यापि पुरुषस्य किंपुनाराज्ञः । किंचाऽऽसेवनमप्ययुक्तं पानादीनामशक्यत्वंचेति यतोभ्यासप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोधइहलोके परलोके च व्रजति ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीहलोके संग्रामणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये तथापिव्यसनंकष्टतरंपरत्रापि नरकपातहेतुत्वात् तदाह व्यसन्यधोऽधोव्रजति बहून्नरकान्गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गंगच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते ननु तस्य सेवनमपि ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यसनस्योभयत्रानर्थहेतुतामाह व्यसनस्येति । उक्तव्यसनजपापी अधोनरकं व्रजति । मृतस्तु मृतिमात्रेण तस्यैतत्पापाद्यसंभवात्स्वर्गम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एतत्सप्तकमवश्यंपरिहरणीयमित्याह व्यसनस्येति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारि कामजानि क्रोधजानि त्रीणि एवंसप्तव्यसनस्यचपुनः मृत्योः द्वयोर्मध्ये सप्तव्यसनंकष्टमुच्यते ॥ ५३ ॥

मौलाञ्शास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ॥ सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिनोमौलाः मूलंप्रतिष्ठा तत्रभवामौलाः । शास्त्रविदः शास्त्रंशासनंभृत्यविधिज्ञानं तेनाऽन्येपि गुणागृह्यन्ते । तद्यथा प्राज्ञः दृढकारी धारयिष्णुर्दक्षःवाग्मीप्रबलःप्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्दानशीलः योग्यसत्वयुक्तस्तभचापलहीनः मिथोवैरिणाम-

कर्तेति। शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्षउच्यते। तथामरणेऽभीरुः युद्धोत्साहीएकएव परिभवभयाद्बहुभिर्विरुध्यते। दृढप्रहारी बलवान्। लब्धलक्षाःपरिदृष्टकर्मतामननीहाःदृष्टखड्गव्यापाराःकृतार्थाधिकाराःअनुभूतमन्त्रिभूमयः। कुलोद्गतान्कुलांकुशनिगृहीताह्यकार्येनवर्तन्ते। सचिवान्सहायान्नित्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्त्तिनोभवेयुः। सप्तवाष्टौवा नियमोयं येनचाल्पएकचित्ताभवन्ति। ततश्चराजमन्त्रउद्घाटकः स्यात् बहूनामपि मन्त्रभेदः। तस्मादेतावन्तएव कर्त्तव्याः सुपरीक्षितान् धमार्थकामभयोपधाभिः सेयंपरीक्षोच्यते। पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधिक्षिप्तः बहुनार्थसंपदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजयेत् राजा विनाशाय। एतच्चसर्वमन्त्रिभ्योरोचते। अथकथंभवतइति प्रत्याख्यानेअर्थोपधाशुद्धः परिव्राजिकान्तःपुरेलब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजयेत् साराजमहिषीभवन्तंकामयते कृतसमागमोपायेति प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः। राजप्रयुक्ताएव केचित्पुरुषाः प्रमादमाविष्कुर्युः कृतसमयैरमात्यैराजाहन्यतइति। उपलब्धप्रमादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रंश्रावयेत्। इमंप्रवादमुपश्रुत्य भवतां निग्रहोराज्ञाक्रियतइति तेषामेवचान्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकंराजामात्येषूत्साहयेत्। तत्रयेप्रत्याचक्षते तेभयोपधाशुद्धाः अथवामौलास्तावत्कुर्यादर्थप्रमादकर्तृसंनिधातॄन् येअर्थग्रामेभ्यः समाहरन्तिसमाहृतंच रक्षन्ति विनियुञ्जतेच सर्वथाऽर्थव्यवहारिणोमौलाः कर्त्तव्याइत्युक्तंभवति। शास्त्रविदोबुद्धिसचिवामंत्रिणः। शूरान् बलाध्यक्षान्। लब्धलक्षानित्यादिसर्वेषांविशेषणमेकैकस्यसमुदितपरीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति सानयुक्तेतिमन्यन्ते। एषएवहिबुद्धिभेदोभवेदमात्यानाम्। तस्मादन्याकाचित्स्त्रीसाध्वीप्रयोज्या अन्यश्चविनाशाविषयउदाहार्यः॥ ५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मौलान् परंपरायातान्। लब्धलक्षान् युद्धादिप्रवेशेन दृष्टशस्त्रशास्त्रज्ञानशक्तितया गृहीतसंवादान्। सुपरीक्षितान् अर्थशुचित्वादिना॥ ५४॥

(३) **कुल्लूकः**। मौलान्पितृपितामहक्रमेणसेवकांस्तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचाराद्दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्तांल्लब्धलक्षाँल्लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविदइत्यर्थः विशुद्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्सप्ताष्टौवामन्त्रादौ कुर्वीत॥ ५४॥

(४) **राघवानन्दः**। सुसहायेनेत्युक्तं तत्र विशेषणविशिष्टान्सहायानाह मौलानिति। पितृपितामहक्रमेण सेवकामौलाविख्यातपितृपितामहावा। शास्त्रविदः नीतिशास्त्रविदः। शूरानिति शूरहीनंराज्यंपरैराक्रम्यतेयतः। भीरूणांसाहाय्यानुपपत्तेश्च। लब्धलक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन् युद्धेकुशलान्। कुलोद्गतान् सत्कुलजान् मौलत्वेपि संकरजारजादिव्यावृत्त्यर्थम्। सुपरीक्षितान् देवतादिस्पर्शकृतशपथान् स्त्रीधनादिलोभोत्तीर्णान्वा। सचिवान् सहायान् साचिव्यंयत्कृतंस्मृतंतत्। सप्तचाष्टौवेति विकल्पोबहुविषयाद्यपेक्षया॥ ५४॥

(५) **नन्दनः**। अथामात्यलक्षणमाह मौलानिति। मौलान्कुलक्रमागतान्। लब्धलक्षान्सर्वकालेषुसिद्धफलान्॥ ५४॥

(६) **रामचन्द्रः**। मौलान् पितृपितामहादिक्रमागतान् कुलोद्भवान् विशुद्धकुलसंभूतान् एतादृशान्सचिवान्कुर्वीत॥ ५४॥

अपियत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्॥ विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम्॥ ५५॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्सामान्यंगृहस्थस्य गृहकृत्यंगोश्वादिपालनंसुकरमितिस्थितम्। सएवगांपालयति सएवदोग्धि न शक्यमेतदेकेन कर्तुं तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेन दुष्करमशक्तेन न शक्यंकर्तुम्। कथंह्येकोगांचारयति

कथंचभार्यारक्षतु कथंमेवतुराज्यंतु प्रतिमहारंभमुदयकर्म तद्योगः फलवांश्चानपेक्षमाणस्य महत्फलमुपोदेति । नचैकेनषाड्गुण्यंवेदितुंशक्यम् । तस्मादात्मसमाःपरीक्षिताः सहायास्तेषुतेषु कार्येषुकर्त्तव्याः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशेषतोराज्यंमहोदयमसहायेन दुष्करमिति किमु किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अपीत्यादि । सुखेनापि यत्क्रियते कर्मतदप्येकेन दुष्करंभवति विशेषतोयन्महाफलंतत्कथमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । एकाकिनाकिमितिनक्रियेततत्राह अपीति । अपिःसंभावनायाम् । सुकरं गोदोहनशिबिकोद्वहनादि । महोदयं महत्कार्यं महत् ऐश्वर्यादेःशत्रुजयादेर्वा उदयोयस्मात्तत् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह अपीति । यतएवमतः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन यत्कर्म सुकरंस्यात्तत्कर्मासहायेन विशेषतःकर्तुंदुष्करम् एवंविधंमहोदयंराज्यं किं किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्बुद्धिसचिवैर्मुख्यैश्चार्थाधिकारिभिः सहसामान्यंयन्नातिरहस्यंतच्चिन्तयेत्सन्धिविग्रहं किंसन्धिस्संप्रतियुक्तोअथविग्रहउभयत्रगुणदोषान्विचारयेत् । इदंकर्त्तव्यावधारणन्तुल्यबुद्ध्याकुर्याद्यथास्यपरमयोज्यता न भवति । इदंचापरंचिन्तयेत्स्थानं तच्चतुर्विधंदण्डकोशपुरराष्ट्राणि तत्र दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांप्रतिकर्म पोषणरक्षणादि चिन्त्यप्रतिकर्म । नह्यसमाधानंप्रधानंच यथाकोशस्य हेमरूप्यबाहुल्यंप्रचुररूप्यताऽऽयव्ययलक्षणंच कोशस्य । तथान्यायस्थानानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानिभृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य देशपर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणंपरसंधारणेन नदीवृक्षाः पशवः शत्रुद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिगोचरः पशुमान् अदेवमातृकः आपदिचदण्डकरग्रहइत्येवमादि । पुरस्यवक्षति तस्मादायुधसंपन्नमिति । अथवा स्थानंस्वदेशाच्चाप्रच्यवनं एवंसमुदयोपिचिन्त्यः । तत्रकृषिर्व्रजगुल्मस्थानानिवाणिज्यमुक्तदण्डत्येवमादि । गुप्तिंस्वराष्ट्रगतांवक्ष्यति । लब्धप्रशमनंच देवतासमंविद्यावतांधार्मिकाणांचमानदानत्यागायोगः अवितानांचाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः । अनुग्रहोदीनव्याधितानां उत्सवानांचापूर्वाणांप्रवर्त्तनं प्रवृत्तानामनुवृत्तिः । यच्चकोशदण्डोपाधिकमधार्मिकचरित्रंतदपनीयधर्म्यव्यवहारान्स्थापयेत् । अधर्मचारित्रमकृतमन्यस्यकृतंवान्यैःप्रवर्त्तयेत् नवा धर्मकृतंचान्यैर्निवर्तयेदिति । एवंस्थानादीनिचिन्त्यानि ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यंसर्वमेव क्वचिद्विकारेपुनरविश्वासात् । संधिविग्रहाभ्यांषाड्गुण्योपालक्षणम् । स्थानंदण्डकोशपुरराष्ट्रं तत्रहि राजास्थितः । समुदयं वार्तोपायं ततोधनस्योदयः । गुप्तिं लब्धस्यरक्षोपायम् । सर्वप्रशमनं जित्वा ब्राह्मणपूजनमित्यादि । जित्वासंपूजयेद्देवानितिच वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । सचिवैः सह सामान्यंमन्त्रेष्वगोपनीयंसंधिविग्रहादि तन्निरूपयेत्तथातिष्ठत्यनेनेतिस्थानंदण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकंचतुर्विधंचिन्तयेत् । दण्ड्यतेनेनेति दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांपोषणंरक्षणादि तच्चिन्त्यंकोशोर्थनिचयः तस्यायव्ययादि पुरस्य रक्षणादि राष्ट्रं देशः तद्वासिमनुष्यपश्वादिधारणक्षमत्वादिचिन्तयेत्तथासमुदयंत्युत्पद्यन्ते अस्मादर्था इतिसमुदयोधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्तथागुप्तिंरक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां चात्मपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात्परीक्षिताः स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्मरक्षणं राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिना राष्ट्ररक्षां चवक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानिसत्पात्रेप्रतिपादमादीनिचिन्तयेत्तथाचवक्ष्यति जित्वासंपूजयेद्देवानित्यादि ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच तैरिति । सामान्यंयदपि गोप्यंसन्धिविग्रहं तत्षट्कम् । स्थानंअवस्थीयतेऽनेनेति राजदण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं । तत्र दण्डः पणादिरूपोहस्त्यश्वरथपदातयोवा । समुदयं धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् । गुप्तिमात्मनोराष्ट्रस्य रक्षाम् । लब्धस्यधनस्य प्रशमनानि सत्पात्रप्रतिपादनानि च । तैःसह चिन्तयेदित्यनुषज्यते ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः** । सामान्यंसमानत्वम् । द्वैधीभावइत्युभयोर्द्विषतोः समानोहिद्वैधीभावः । यथोक्तंकामन्दकेन बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः इति । स्थानमासनम् । समुदयंयानम् । गुप्तिमात्मगुप्तिंसंश्रयमितियावत् । आत्मगुप्तिलक्षणोहिसंश्रयः तथोक्तंकामन्दकेन ॥ उच्छिद्यमानोबलिनानिरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्गतंसत्यमार्यंसंश्रयेतबलोत्कटमिति ॥ षाड्गुण्यात्स्वोपलब्धस्य परराष्ट्रस्य रञ्जनम् अनुरागप्रतापाभ्यांलब्धप्रशमनंस्मृतमितिचतेनैवोक्तम् ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तैः सचिवैः सार्धं विग्रहादिकं चिन्तयेत् । सन्धिः व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः । स्थानं आसनं उपेक्ष्य संशयः गुप्तिः रक्षा लब्धस्य धनस्य प्रशमनानि पात्रेषु प्रतिपादनानि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तेषांपृथक्पृथगेकैकस्य रहस्यभिप्रायंहृदयनिहितंभावमुपलभ्य समस्तानांसंहतानां यत्कारणं कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति रहसिप्रगल्भः कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः ततश्चतान्समस्तान्पृच्छेत् । ततःस्वयंयद्युक्ततरंहितमात्मने तद्व्यवस्येद्विदध्यात् । तत्प्रामाण्यंतेषामेवान्यतमेनोपदिष्टंवा यदमत्यतीकंनिर्दोषंच ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पृथक् प्रत्येकम् । समस्तानां संभूयालोच्य वदताम् ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तेषांसचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमभिप्रायंसमस्तानामपियुगपदभिप्रायंबुद्ध्वा कार्येयदात्मनोहितंतत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तथापि पृथक्पृथगिति रहसि पूर्वंप्रत्येकंभावंज्ञात्वा पश्चात्समस्तानांतेषांकार्येषु युगपद्भावंबुद्ध्वाऽऽत्महितंविदध्यादिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः** । समस्तानांसंगतानाम् ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेषांसमस्तानांस्वंस्वमभिप्रायमुपलभ्यात्मनोहितं हितकार्यं विदध्यात् कुर्यात् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ मंत्रयेत्परमं मन्त्रं राजाषाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विपश्चिता विदुषाअर्थशास्त्रज्ञेन परमंमन्त्रमत्यन्तंगोपनीयंमन्त्रयेत् षाड्गुण्ययुक्तम् । आधिकतरमन्त्रोहि ब्राह्मणोधार्मिकत्वाच्चविश्वसनीयः ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वेषां सर्वेभ्यः ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषामेवसर्वेषांसचिवानांमध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिनाविशिष्टेन विदुषाब्राह्मणेनसह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतंप्रकृष्टंमंत्रंनिरूपयेत् ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच सर्वेषांत्विति । सर्वेषांमध्ये विशिष्टेन स्वभावतोऽकुटिलादिगुणवता कार्याणांच षाड्गुण्यंवक्ष्यमाणम् । आत्मबुद्धिःसुखकरी गुरुबुद्धिर्विशेषतइति न्यायात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः। परमंकार्यनिर्णयकरम्। षाड्गुण्यसंयुतंषाड्गुण्यविषयम्। षड्गुणाएव षाड्गुण्यम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः। सर्वेषांमन्त्रिणांमध्ये विशिष्टेन ब्राह्मणेन राजा परंमन्त्रंमन्त्रयेत्। कीदृशं मन्त्रं षाड्गुण्यसहितम्। षाड्गुण्यमाह ॥ सन्धिर्ना विग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइत्यमरः ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ॥ तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः। तादृशिब्राह्मणेसर्वराष्ट्रमण्डलंनिक्षिप्यविश्वस्तोराज्यसुखंभुञ्जीत च सहविनिश्चित्य यानासनादिकर्मव्यवहारसंग्रहादिसमाचरेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। निक्षिपेत् समर्पयेत् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः। सर्वदातस्मिन्ब्राह्मणेसंजातविश्वासोभूत्वा यानिकुर्यात्तानिसर्वकार्याणिसमर्पयेत् तेनसह निश्चित्य सर्वकर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः। तत्रापि ब्राह्मणमेव महीकरोति नित्यमिति। तेन विपश्चिता ब्राह्मणेनाण्वपि कार्यमविचारितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः। तस्मिन्ब्राह्मणे। समाश्वस्तोविश्वस्तः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः। अस्मिन् ब्राह्मणे समाश्वस्तः कृतविश्वासः सर्वकर्माणि निक्षिपेत्। तेन ब्राह्मणेन सार्धम् ॥ ५९ ॥ 108356

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः। यदुक्तंसप्तचाष्टौवेति तस्यायमपवादः। अर्थसमाहर्तॄन्संनिधातॄन्सुपरीक्षितानुपधाभिः कुर्यात् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। शुचीनलोलुपान्। अवस्थितान् स्थिरस्वभावान्। कुलोद्गतानितिक्वचित्पाठः। अर्थसमाहर्तॄन् राष्ट्रेष्वर्थोत्पादनरक्षादिकर्तॄन्। प्रागुक्तेभ्योऽष्टभ्योऽमात्यानन्यानपि कुर्वीत ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः। अन्यानित्यादि। अन्यानपि अर्थदानादिनाशुचीन् प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिनापरीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः। किंच अष्टातिरिक्तानपि कुर्यादित्याह अन्यानितिद्वाभ्याम्। अवस्थितान् अभीरून्। सम्यगर्थसमाहर्तॄन् अव्याजेनार्थहारकान्। अमात्यान् यैरमा सह दुष्कराण्यपि कार्याण्यत्येतितान् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः। एवंमन्त्रसहायाउक्ताः अधुनाकार्यसहायानाह अन्यानिति। अवस्थितान्व्यवस्थितान् अर्थसमाहर्तॄन्कार्यकरान् प्रकुर्वीताधिकुर्वीत ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः। सम्यक् अर्थस्य द्रव्यस्य समाहर्तॄन् आनयितॄन् अनवस्थितान् चञ्चलान् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ॥ तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः। सर्वएतेमन्त्रज्ञाविचक्षणाः विद्वांसश्चाधिकारिकाः कर्तव्याः। दृक्षान् भयसंनिधानेप्यप्रमादहेता-

वत्युत्साहवन्तः अतन्द्रितान् अनलसान् । उक्तंचाध्यक्षप्रचारे बुद्धिमाननुरक्तश्चयुक्तोधर्मार्थकोविदः । शुचिर्दक्षः कुलीनश्चमन्त्रीयस्यसराज्यभाक् ॥ तस्मिन्निक्षिप्यकार्याणिभोगसंगीनश्यति । राजवश्यविधिस्तेनदानानुग्रहणैरिति ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अतन्द्रितान् प्रमादशून्यान् । इतिकर्तव्यता कार्यम् ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्यराज्ञोयत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातंसंपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान् क्रियासुसोत्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्रकुर्यात् ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच निवर्तेतेति । अस्य राज्ञइतिकर्तव्यता इतीदंप्रकर्तव्यमस्तीति तत्समाप्यते यावद्भिस्तावतः कुर्यादित्यन्वयः । अतन्द्रितान् निरलसान् । दक्षानुपस्थितेपि भये उत्साहिनः ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः** । अनिन्दितान्प्रशस्तान् । दक्षांश्चतुरान् । विचक्षणान्पण्डितान् ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अस्य राज्ञः इतिकर्तव्यता यावद्भिर्नृभिर्निवर्तेत तावतोऽधिकारिणःकुर्वीत ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ॥ शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अर्थे आयव्ययव्यवहारे । शुचीनर्थेष्वस्पृहान्नियुञ्जीत तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति आकरकर्मान्तइति आकराः सुवर्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि । कर्मान्ताभक्ष्यकार्पासावापादयः । अन्तः पुनर्भोजनशय्यास्त्रीगृहाणि भिरवस्तत्रनियोज्याः शूराहिराजानमेकाकिनमुपजप्याहन्युः । दक्षाः सर्वेपिव्युत्थानशीलतयाद्वन्द्वोपरिपातमपरिगणय्य स्वामिनः कार्यकालेनातिपातयन्ति ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तेषांमध्येऽर्थेऽर्थोत्पादने । शुचीन्भीरूनित्युभयमुभयतोन्वितम् । आकरे रत्नाद्युद्धारस्थाने कर्मान्ते भूषणशस्त्रादिनिष्पादने । भीरून् मारणादिभीतान् । अन्तर्निवेशनेन्तःपुरेः ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तेषांसचिवानांमध्येविक्रांतांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् शुचीन् अर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्थानेनियुंजीत । अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मांतइति आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मांतेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थानेषु अंतर्निवेशनेभोजनशयनगृहांतःपुरादौ भीरून्नियुंजीत । शूराहितत्रराजानमपायेणैकाकिनंस्त्रीवृतंवा कदाचित् शत्रूपजापदूषिताहन्युरपि ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रव्यवस्थितिमाह तेषामिति । तेषां कर्मसचिवानांमध्ये ये शूरास्तानर्थेऽर्जनवत्परतोर्थाहरणे । आकरकर्मान्ते शुचीन् ॥ योऽर्थे शुचिर्हिसशुचिर्नमृद्वारिशुचिःशुचिरित्युक्तेस्तेषामेव शुचित्वाभिधानात् । आकरकर्मान्ते आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानं तदेव कर्मणोप्यन्तं ऐहिकचेष्टामात्रस्य धनार्थत्वात् । अन्तर्निवेशने भोजनशयनस्त्रीपुरादौ भीरोर्हि राजदारदूषणविषदानादौस्वातन्त्र्यादर्शनात् ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः** । तेषांमध्येशूरानर्थे कोशेआकरकर्मान्त आकरकर्मणिशुचीनर्थशुद्धान्नियुञ्जीत आकरद्रव्यस्याकृतपरिमाणत्वात् ॥ ६२ ॥

---

(६१) ऽतन्द्रितान्=ऽनिन्दितान् (नं०)

(६२) शूरान्=शूद्रान् (ट, ठ,)

तेषामर्थे=तेषांदण्डे (नं०)

(६) **रामचन्द्रः** । तेषामधिकारिणां अर्थे कार्ये कुलोद्भवान्नियुञ्जीत । तथा आकरकर्मान्ते रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने अन्तर्निवेशनेऽन्तःपुरे शुचीन् भीरून् एतादृशान्भृत्यान्नियुञ्जीत । इतिमन्त्रिस्वरूपम् ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दूतस्यायमधिकोगुणःइङ्गिताकारचेष्टज्ञता । परविषयेराज्ञेमन्त्रिणांच संधित्सतामिङ्गितानि दूतस्यादरेण संपरिग्रहः । विश्वसनंमुहुर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्यचाभिनंदनं एतानि विपर्ययस्तान्युपेक्षेत आकारशरीरवैकृत्यं म्लानिर्मुखस्य वर्णवैकृत्यम् । तूष्णींभावोदीर्घोष्णनिःश्वासता एवमादिविकारैर्दैन्यंसूचयति । अस्तिकाचिदापदस्य तेनायंविवर्णइति वाक्यवैशारद्यम् । शारीरसंस्कारः प्रसन्नमुखता एवमादि हर्षंसूचयति । शुचिस्त्रीगतेर्थेगमनविशेषैर्यतः स्त्रीसंबन्धेमन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इङ्गितं भावसूचकम् । चेष्टितमक्षिनिकोचादि । आकारस्ततोन्योभावसूचकोवक्त्रारुण्यादि ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दूतंचदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकंवचनस्वरादि आकारोदेहधर्मादिसुखप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः चेष्टा करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकंशौचयुक्तंचतुरंकुलीनंकुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दूतस्तत्कुरुतइतिवक्ष्यमाणदूतस्य लक्षणमाह दूतमितिद्वाभ्यां । अधिकगुणाय सर्वविशारदं भावाभिज्ञम् । शास्त्रविशारदं शास्त्रं प्रतिपत्तिहेतु संस्कृतप्राकृतदेशभाषाधर्मशास्त्रकरपल्लवादि तत्र विशारदं निपुणम् द्वन्द्वात्परमिति स्मरणात् । इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं इङ्गिताकाराभ्यामेव चेष्टाज्ञं परचिकीर्षितज्ञम् । कुलोद्गतं कुलीनं दूतवंश्यंवा ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अथ दूतलक्षणमाह दूतमिति । शुचिं अलोलुपम् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तःशुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतोराज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

[सन्धिविग्रहकालज्ञान्समर्थानायतिक्षमान् । परैरहार्यान् शुद्धांश्च धर्मतः कामतोर्थतः ॥ १ ॥
समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः । कुलीनान् वृत्तिसंपन्नान् निपुणान् कोशवृद्धये ॥ २ ॥
आयव्ययस्यकुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ॥ नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥३॥
कर्मणिचातिकुशलान् लिपिज्ञानायतिक्षमान् । सर्वविश्वासिनःसत्यान्सर्वकार्येषुनिश्चितान् ॥४ ॥
अकृताशांस्तथाभर्तुःकालज्ञांश्चप्रसंगिनः ॥ कार्यकामोपधाशुद्धाबाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥
कुर्यादासन्नकार्येषुगृहसंरक्षणेषुच ।]+

(१) **मेधातिथिः** । अनुरक्तः अहार्योभवति । दक्षः देशकालेनातिक्रामति । स्मृतिमानमुषितस्मृति प्रसङ्गेनस्वामि-

---

(६४) शुचिर्दक्षः=स्थितारम्भः (ग)

+ (क)

संदेशंकथयति । देशकालवित् देशकालौज्ञात्वाऽन्यदपिसंदिष्टं तत्कालयोग्यंकथयति । वपुष्मान्स्वाकृतिः प्रियदर्शनत्वान्निपुणमुचितंवक्ति । वीतभीः अनेननिपुणमुच्यते । वाग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थोभवति ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सामान्यतोदूतलक्षणमुक्काप्रशस्तदूतलक्षणमाह अनुरक्तइति । वपुष्मानधृष्यशक्तिः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् अनुरक्तइति । जनेषु अनुरागवान् तेनप्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्रीशौचयुक्तः तेनधनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः दक्षश्चतुरः तेनकार्यकालंनातिक्रामति स्मृतिमान् तेनसंदेशंनविस्मरति देशकालज्ञः तेनदेशकालौज्ञात्वा अन्यदपिसंदिष्टंदेशकालोचितमन्यथाकथयति सुरूपः तेनादेयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापिवक्ता वाग्मीतेनसंस्कृताद्युक्तिक्षमः एवंविधोदूतोराज्ञः प्रशस्योभवति ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनुरक्तः स्वराजनि । स्मृतिमानुक्तानुसंधाता । वपुष्मान् सुन्दरोबली वा । वीतभीः वधोद्यमेपि ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः** । दूतगुणानाह अनुरक्तइति । शौचदाक्ष्ययोरादरार्थंपुनर्वचनम् ॥ ६४ ॥

अमात्येदण्डआयत्तोदण्डे वैनयिकी क्रिया ॥ नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तदूतगुणानांसंपादनाय तत्प्रयोजनमाह । अमात्ये सेनापतौ दण्डोहस्त्यादिबलमायत्तं तदिच्छया कार्येषु प्रवृतेः । दण्डेवैनयिकी योविनेयः स्वपरराष्ट्रगतः सदण्डयोयतः विनयाश्रिता वैनयिकीक्रियाकार्यम् । नृपतौकोशराष्ट्रे आयत्ते सञ्चयस्थानंकोशः । राष्ट्रंजनपदः द्वेचतेपराधीनेन कर्त्तव्ये स्वयमेव विलम्भनीयफलयासाच्च । दूतेसन्धिविपर्ययौ प्रियवचनेन स्वामिकार्यप्रदर्शनेन सन्धिः तद्वैपरीत्येन विग्रहः एतदुभयंदूतायत्तम् ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अमात्येदण्डआयत्तो विनातद्बुद्धिंदूरेदण्डसिद्धेः । दण्डेवैनयिकी लोकविनयहेतुक्रिया । नृपतौकोशराष्ट्रे तदुद्यमादेव तद्व्ययवृद्धेः । विपर्ययोविग्रहादिपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अमात्येसेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाताद्यात्मकोदण्डआयत्तः तदिच्छयातस्यकार्येषुप्रवृत्तेः विनययोगात् वैनयिकीयोविनयः सदण्डआयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौराज्ञापराधीनौनकर्तव्यौ स्वयमेवचिंतनीयंधनंग्रामश्च दूतेसंधिविग्रहावायत्तौतदिच्छयातत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दूतप्रसंगेन तस्य कार्यव्यवस्थितिमाह अमात्येति । अमात्यभूपतेर्हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकोदण्डः आयत्तः अधीनः सपणादिदण्डोवा अमात्येननियमितः तदीक्षया पणादिदण्डोदण्ड्येषु प्रवृत्तःसाधुः । दण्डे चतुर्विधे तस्मिन् वैनयिकी विनयायार्हति दण्डे हि विनयी स्यादन्यथोत्पथगामी जनः । नृपतौ कोशराष्ट्रे द्वे तेन कोशःसंचीयते राष्ट्रंच परिपाल्यते । दूते सन्धिभेदावायत्तौ तन्निमित्तत्वात्तयोः । विपर्ययोभेदः ॥ ६५ ॥

(५) **नन्दनः** । दूतगुणबाहुल्यवचनेकारणमाह अमात्याइति । अमात्यःसर्वकार्यनिर्वाहकः । अविनीतदमनंदण्डः । विपर्ययोविग्रहः । अमात्यानामुपन्यासोदृष्टांतार्थः ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अमात्ये मन्त्रिणि दण्डः आयतः अधीनः ॥ अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः । दण्डे वैनयकीक्रिया विनयकारिणी क्रिया । दूते सन्धिविपर्ययौ दौत्येन कर्मणा तत्सिद्धेः । विपर्ययोविग्रहः ॥ ६५ ॥

दूतएवहि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ॥ दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

---

(६६) येनमानवाः=बान्धवाः (ख, भ, र, ल, ब)

(१) मेधातिथिः । एवंदूतार्थानुवादः एषएवार्थः पुनरुच्यते । यथादूतःसंधत्ते । यथोक्तंसंहतानेकीभूतान्सएवभिनत्ति । अनुक्तमपिप्रियंसंदिशति । प्रतिकूलमनाचरितमित्यादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमित्याहएवंभिनत्तिदूतः । तदेतत्कर्मानन्तरोपदिष्टंयेनराजानोभिद्यन्तेनवाक्पारुष्यापन्नाएवंसंभवन्ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूतएवहीत्येतदुपपादनं दूतस्तदिति । नवाभिद्येतसंदध्यात् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्दूतएवहिभिन्नानांसंधिसंपादनेक्षमः संहतानांचभेदनेतथापरदेशेदूतःतत्कर्मकरोति येनसंहताभिद्यंत तस्माद्दूतेसंधिविग्रहौविपर्ययावायत्ताविनियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतौव्यनक्ति दूतइति । स्वदेशे स्वामात्यादीन्भिन्नान् सन्धत्ते मिश्रयति भिनत्तिच संहतान् स्वराज्यनाशाय कृतोद्यमांच्छत्रूंस्तत्पक्षगांश्च । द्रव्यादिदानेन मिथ्याभयप्रदर्शनेनच । नचान्यथा संधिमायान्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । दार्ष्टान्तिकंप्रपञ्चयति दूतइति । न केवलंराज्ञामेवेदंकिंतु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणोक्तंमानवाइति यतएवंतस्माद्यथोक्तलक्षणोदूतःकार्यइति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् बन्धून् भिनत्ति भेदयति ॥ ६६ ॥

सविद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ॥ आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यदपि दूतकार्यंदर्शयति । सदूतोयातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदूतोविद्यात् अस्य राज्ञः कृत्येषु क्रियाविषयेषु नलुब्धभीतावमानिषु शत्रुषु य आकारादिस्तं स्वयंनिगूढैरिङ्गितचेष्टितैरुपलक्षितः । इङ्गितपदेनात्राकारेङ्गितयोर्ग्रहणम् । चेष्टितं चेष्टा । यथा युद्धार्थिनः शस्त्रनिर्माणादि । नेङ्गितदिङ्गितमाकारोवेति स्वकृत्येषुच शत्रोश्चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतस्यकार्यांतरमाह सविद्यादिति । सदूतोऽस्यप्रतिराजस्यकर्तव्ये आकारेङ्गितचेष्टांजानीयात् । निगूढाअनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिंगितचेष्टितैः भृत्येषुचक्षुब्धलुब्धापमानितेषुप्रतिराजस्यकर्तुमीप्सितंजानीयात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सइति । सदूतः अस्य प्रतिराजस्य निगूढाअनुचराये शत्रोर्नियुक्तास्तेषां सन्निधिमवलम्ब्येङ्गितचेष्टितैराकारादित्रयं भृत्येषु क्षुभितावमानितेषु चिकीर्षितं प्रतिराजस्य कर्तुमिष्टंच विद्यात् जानीयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । इदानींदूतस्य परंप्रति प्रेषितस्य कर्तव्यंप्रसङ्गादाह सइति । सः दूतः अस्य कृत्येषुस्वराज्ञा भेद्येषु परपक्षस्थेषुपुरुषेषु विद्यमानमाकारमिङ्गितञ्चेष्टितंचनिगूढेङ्गितचेष्टितैः पुरुषैर्विद्यात् । किंच कृत्येषुभेद्येषुचिकीर्षितमभिलषितंचतैर्विद्यात् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सराजा अस्य दूतस्य निगूढेङ्गितचेष्टितैः कृत्यं कार्यं आकारादिकं कृत्येषु कार्येषु चिकीर्षितंच विद्यात् ॥ ६७ ॥

बुध्वा च सर्वंतत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥ तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बुध्वा राजा स्वदूतद्वारा । न पीडयेच्छत्रुः ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्यकर्तुमिष्टंसर्वंतत्त्वतोज्ञात्वा तथा प्रयत्नंकुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततोभृत्येषु परराजचिकीर्षितंबुद्ध्वामद्राजायद्यत्रागन्तुंशक्नोति तदा भवादृशानांक्षोभादिनं क्ष्यतीति विश्वासंसंपादयेदिति भावः । आत्मानंस्वराजानंदूतंवा यथा न पीडयेत्तथा यत्नमातिष्ठेत् ॥ ६८ ॥

(५) **नन्दनः** । आतिष्ठेत्कुर्यात् । सदूतइत्यनुवर्तते । स्वार्थमस्यराज्ञः कार्यंयथास्वयंनपीडयेत् ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजा परराजचिकीर्षितं स्वशत्रुराजचिकीर्षितं तत्त्वेन स्वदूतद्वारा सर्वं बुध्वा ज्ञात्वा यथा आत्मानं न पीडयेत्तथा प्रयत्नंकुर्यात् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यंदेशमावसेत् ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अल्पोदकोदेशोजाङ्गलः । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलम् । अनाविलं संकराद्युपहतिरहितम् । रम्यमनुद्वेगकरम् । आनताः सामन्ताः दुर्गाटवीपर्वतादिवासिनोविषयाऽभिधेयायत्र । सुखेनाल्पायासेन यत्र जीव्यते तत्स्वाजीव्यम् ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अल्पोदकतृणोयस्तुप्रवातः प्रचुरातपः । सज्ञेयोजांगलोदेशोबहुधान्यादिसंयुतः ॥ प्रचुरधार्मिकजनंरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलंफलपुष्पतरुलतादिमनोहरंप्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनंसुलभकृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासंकुर्यात् ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्थानभ्रष्टानशोभन्तइति न्यायमाश्रित्य राज्ञोवसतियोग्यंदेशंसहेतुंसार्थवादंचाह जाङ्गलमित्यष्टभिः ॥ अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातःप्रचुरातपः । सज्ञेयोजाङ्गलोदेशइत्युक्तलक्षणं जाङ्गलम् । सस्यसंपन्नं सार्वकालिकसस्यैर्युतम् । आर्यप्रायं आर्याःप्रायोवसन्ति यस्मिन् तेनाम्लेच्छदेशम् । अनाविलं रोगाद्युपसर्गानाक्रान्तम् । आनतसामन्तं आनतावशीकृताः सामन्ताः चतुर्दिक्षुवर्तमानागिरिवनवासिनोदस्युप्रायाजनायत्र तत् । स्वाजीव्यं सुलभंकृषिवाणिज्यादि यत्र तत् ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ राज्ञोनिवासयोग्यजनपदमाह जाङ्गलमिति । पथ्यत्वाद्दन्नजलादिरकर्दमोदेशोजाङ्गलः । अनाविलमसङ्कीर्णमनुष्यम् । आनतोबिनीतःसामन्तः समंदताद्भवोजनोयस्मिंस्तम् । स्वाजीव्यंविशिष्टभृत्यगुणयुक्तम् । आवसेदावासंकुर्यात् । राजेतिसामर्थ्याद्गम्यते ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राज्ञोनिवासस्थानमाह जाङ्गलमिति । जाङ्गलः स्वल्पोदकतरुपर्वतोदेशः तथाप्यत्र समजलतरुपर्वतोदेशोजाङ्गलशब्देन विधीयते । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलं । अनाविलं संकराद्युपद्रवरहितं शोकरोगाद्युपहतिरहितंवा । आजीव्यं कन्दमूलादिभीरम्यं । आनतसामन्तं वशीकृतमाण्डलिकं आनतानम्राः सामन्तायस्मिन्सः । सामन्तःस्यादधीश्वरइत्यमरः । एतादृशंदेशमावसेत् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्तादूर्ध्वमुद्धतेम तालमूलेन कपिशीर्षचितामेण दृढमणाल्यापरिकृतंधनुर्दुर्गम् । महीदुर्गमगाधेनाश्रयणीयेमचोदकेनपरिवेष्टितंदुर्गम् । समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहा

वृक्षान्वितंवार्क्षम्। चतुरङ्गबलाधिष्ठितंप्रवरायुधवीरपुरुषप्रायंनृदुर्गम्। गिरिपृष्ठेदुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रस्रवणोदकं-गिरिदुर्गम्॥ ७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धन्वदुर्गंमरुदुर्गं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरेव कथंचिज्जलंलभ्येत। महीदुर्गं पृथिव्येव यत्र समविषमतया प्राकारादिभिश्चात्यन्तदुर्गा। अब्दुर्गमतिप्रचुरोदकतया दुर्गम्। वार्क्षं वनवेष्टितत्वेन। नृदुर्गं मानुषबहुलतयाऽगम्यम्। गिरिदुर्गं गिरिवेष्टिततया॥ ७०॥

(३) **कुल्लूकः**। धनुर्दुर्गंमरुवेष्टितंचतुर्दिशंपंचयोजनमनुदकम्। महीदुर्गंपाषाणेनइष्टकेनवाविस्ताराद्द्विगुण्योच्छ्रायेण द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेणवेष्टितम्। जलदुर्गं अगाधोदकेन सर्वतःपरिवृतम्। वार्क्षदुर्गंबहिः सर्वतोयोजनमात्रंव्याप्यतिष्ठन्महावृक्षकंटकिगुल्मलताद्याचितम्। नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायिहस्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितम्। गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहंसंकोचैकमार्गोपेतम्। अंतर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तंबहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्। एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमंदुर्गमाश्रित्य पुरंविरचयेत्॥ ७०॥

(४) **राघवानन्दः**। राष्ट्रंलक्षयित्वा तन्मध्ये राजधानींनिर्दिशति धन्वदुर्गमिति। धन्वदुर्गं निरुदकपञ्चयोजनदेशेन समन्ततोव्याप्तेन दिवसद्वयपानार्थं जलाभावात्ससैन्यशत्रुभिर्नाक्रम्यते। महीदुर्गंपाषाणेष्टकाकृतेन द्वादशहस्ताद्युच्छ्रितेन बहुविस्तृतेन युद्धार्थमुपरि परिभ्रमणयोग्येन साधारणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्वेष्टितं सद्वारंच। अब्दुर्गमगाधोदकेन नक्रादियुतेन नद्यादिना परितोवेष्टितम्। वार्क्षं न्यग्रोधादिमहावृक्षकण्टकलताद्यैरभितोयोजनाद्यावरकेन वेष्टितं तेन तच्छेदनोद्यताये शत्रवस्ते तत्रस्थैर्धानुष्कैर्हन्यन्ते। नृदुर्गं हस्त्यश्वरथपदातिभिश्चतुर्दिक्षुवेष्टितं बहुमनुष्यंवा-शतममध्यमवध्यं सहस्रमध्यमवध्यमिति न्यायात्। गिरिदुर्गं गिरिणाभिवेष्टितंदुरारोहंगिरिपृष्ठंसंकटैकमार्गोपेतमन्तर्नदीप्रस्रवणबहुसस्योत्पत्तिक्षेत्रवृक्षान्वितमित्याद्यूहनीयम्। एतैःकृत्रिमैरकृत्रिमैर्वा दुर्गैपुरमधितिष्ठेदिति तात्पर्यम्॥ ७०॥

(५) **नन्दनः**। अथदुर्गंसप्तभिःश्लोकैराह धन्वदुर्गमिति। निरुदकोदेशोधन्वा तेन दुर्गंधन्वदुर्गम्। प्राकारक्षेत्रसीमादियुक्तयामह्यादुर्गंमहीदुर्गम्। नदीपरिखादिभिर्दुर्गमब्दुर्गम्। वृक्षाणांसमूहोवार्क्षं तेन दुर्गंवार्क्षदुर्गम्। शूरैर्मनुष्यैर्दुर्गं नृदुर्गम्॥ ७०॥

(६) **रामचन्द्रः**। षड्विधदुर्गत्वरूपमाह धन्वदुर्गमिति। धन्वदुर्गं मरुस्थलं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरपि कथंचिज्जलंलभ्यते। समानौमरुधन्वानावित्यमरः। परिखादिभिर्जलदुर्गम्। वार्क्षं वृक्षैर्दुर्गं एतादृशंदुर्गमाश्रित्य निवसेत्॥७०॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते॥ ७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन॥ ७१॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादेषांदुर्गाणांमध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेनगिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेनतदाश्रयेत्। गिरिदुर्गेशत्रुदुरारोहत्वंमहत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिनाबहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयोबहवोगुणाः॥ ७१॥

(४) **राघवानन्दः**। गिरेर्दुर्गत्वंदुरारोहत्वंचाह सर्वेणेति। तेषांधन्वदुर्गाणांमध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन प्रशस्तम्॥ ७१॥

(५) **नन्दनः**। एषांदुर्गाणांमध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वात्॥ ७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। एषांमध्ये बहुगुणस्य भावोबाहुगुण्यं तेन गिरिदुर्गंविशिष्यते॥ ७१॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्यानि त्रीणि धनुर्दुर्गादीनि । आश्रिताः आश्रयंकृतवन्तः । मृगागर्ताश्रयागर्गरनकुलादयः । अप्सराग्राहकूर्मादयः । एषांदुर्गाणांतदाश्रितानांच यादृशागुणदोषास्तादृशाएव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थंत्रीण्युत्तराणि । प्लवङ्गमाःकपयः ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रीण्याद्यानि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमात् । मृगाहरिणादयः तेहि जलाभावादत्र मृगया न संभवतीति मरुषु तिष्ठन्तीति । गर्ताश्रयामूषकाद्याः । अप्सरामत्स्याद्याः । प्लवङ्गमावानराः । नराग्रामादिनृदुर्गवासिनः । अमरामेरुगिरिप्रभृतिवासिनएवासुरभयात् ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषांदुर्गाणांमध्यात्प्रथमोक्तानित्रीणिदुर्गाणिमृगादयआश्रिताः । तत्रधनुर्दुर्गंमृगैराश्रितं महीदुर्गं-गर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः अब्दुर्गंजलचरैर्नक्रादिभिः इतराणित्रीणिवृक्षदुर्गादीनिवानरादयआश्रिताः तत्रवृक्षदुर्गंवानरैराश्रितं नृदुर्गंमानुषैः गिरिदुर्गंदेवैः ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दुर्गाश्रयोदुर्जयइत्यत्र दृष्टफलमाह त्रीणीति । एषांधन्वादिदुर्गाणांमध्ये धन्वमहीजलदुर्गत्रयं-मृगमूषिकनक्रैराश्रितम् । अतस्तेषांदुर्जयत्वंलोकतःप्रसिद्धम् । तथावृक्षमनुष्यगिरिदुर्गत्रयं वानरनरामरैराश्रितत्वाद्दुर्जयम् । अतःप्रसिद्धमेतद्दुर्गाश्रितस्यापराजयइति ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः** । लोकसिद्धनिदर्शनोपन्यासेन दुर्गाश्रयणफलंश्लोकाभ्यामाह त्रीणीति । तेषांदुर्गाणांमध्यआद्यानि त्रीणि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमशोमृगागर्ताश्रयाबिलाश्रयामूषिकादयः अप्सराः मीनग्राहादयः उत्तराणिवार्क्षनृगिरिदुर्गाणिमेरुमन्दरगिरिदुर्गाश्रिताह्यमराअसुरादिभिर्नपराजीयन्ते ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषांषण्णांमध्ये आद्यानि त्रीणि धन्वदुर्गे मृगाणामाश्रयः । महीदुर्गे गर्ताश्रयाणांमूषकादीनाम् । तथा जलदुर्गे झषादीनामाश्रयः । उत्तराणि क्रमशः वृक्षदुर्गे प्लवङ्गानां वानरादीनाम् । नृदुर्गे सेनादुर्गेनृणामाश्रयः । गिरिदुर्गममराणामाश्रयः यथा कालञ्जरे नीलकण्ठादयोवसन्ति ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथारयोन हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दुर्गविधानप्रयोजनश्लोकोयम् । अत्यल्पबलाअपिदुर्गाश्रितामहाबलैररिभिर्नसहसाशक्यन्तेऽभिभवितुमतोदुर्गाश्रयोयुक्तः ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शत्रवएषांव्याधाद्याः ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथैतान्दुर्गवासिनोमृगादीन् व्याधादयःशत्रवोनहिंसंति एवंदुर्गाश्रितंराजानंनशत्रवः ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एते यथा अबाध्यास्तथा नृपोप्यबाध्यइत्याह यथेति । शत्रवोव्याधमार्जारश्येनादयः दुर्गाश्रितान् दुर्गनिविष्टान् एतान्नोपहिंसन्त्येवमरयःप्रतिराजानोदुर्गनिविष्टंन हिंसन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः** । एतान्मृगादीनमरपर्यन्तान् ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथा दुर्गाश्रितानेतान्मृगादीन् शत्रवः सिंहादयोन हिंसन्ति तथाऽरयोदुर्गसमाश्रितंराजानंनाहिंसन्ति ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थोधनुर्धरः ॥ शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गंविधीयते ॥ ७४ ॥

[मंदरस्यापिशिखरंनिर्मानुष्यंनशिष्यते । मनुष्यदुर्गंदुर्गाणां मनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । सुप्रसिद्धमेतद्दुर्गप्रयोजनं प्राकारदृष्टान्तेन गिरिदुर्गबलमेतदिति तदयुक्तं महीदुर्गेपिप्राकारसंभवात् तस्मात्सर्वेषांदुर्गाणांतत्प्रयोजनंस्वबुद्ध्याख्यायते ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं पदातीन् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेकोधानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणांशतंयोधयतिप्राकारस्थंधानुष्कशतंचशत्रूणांदशसहस्राणि तस्माद्दुर्गंकर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गे कैमुतिकन्यायमाह एकइति । कृत्रिमप्राकारस्थोप्येकोधनुर्धरःप्रतिराज्ञःशतं योधयति युद्धेन निग्रहीतुंशक्नोति । यस्माच्छतंप्रतिपक्षदशसहस्राणितथाकर्तुमीष्टे तस्मात्किंवक्तव्यंगिरिस्थानांसामर्थ्यम् । यईषत्क्षिप्तोपि शिलादिर्बहून्व्यापादयति ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । शतमायुधिनांबहिःस्थानामेकोयोधयति जयतीतियावत् । शतंप्राकारस्थानांधनुर्धराणांदशसहस्राणिबहिः स्थानामायुधिनाम् ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नंधनधान्येन वाहनैः ॥ ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधैः खड्गप्रासादिभिः संपन्नमुपेतम् । आयुधग्रहणंवर्मशिरस्त्राणोपस्कारादेरन्यस्यापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम् । धनंरूपसुवर्णादीनि । वाहनानि रथाश्वादयः । शिल्पिभिर्यन्त्रावाहतक्षप्रभृतिभिर्यवसेन ब्राह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितैरन्यैर्वा दण्डिकापोतेन ध्वजशङ्कया कदाचिन्नृपधर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते । प्रदर्शनार्थत्वाच्च भिषगौषधाद्यपेक्षेत संरोहणाद्युपयोगिसंनिधापयितव्यम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्रैः क्षेप्यादिभिः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्दुर्गंखड्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियंत्रघासोदकसमृद्धंकुर्यात् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तदिति । तत्पुरं आयुधसंपन्नं आयुधानि धनुरादीनि तैःसंपन्निमत । ब्राह्मणैः शत्रुघातने वाग्वज्रैः । यन्त्रैर्लौहादिनिर्मितदिव्यास्त्रैः । यवसेन हस्त्याद्याहारादितृणेन ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तत्रदुर्गेसञ्चेतव्यान्याह तदिति ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्दुर्गमायुधसंपन्नंस्यात् । यवसेन तृणादिना धान्यादिभिः । यन्त्रैः क्षेपणादिभिः सपन्नंकार्यम् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तंकारयेद्गृहमात्मनः ॥ गुप्तंसर्वर्तुकंशुभ्रंजलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुपर्याप्तंयावदात्मनोराज्ञोराजपुत्रकोशायुधाश्वागारादिषूपयुज्यते । गुप्तंबहुकक्षाकंगृहंकारयेत् । सर्वर्तुकं सर्वर्तुमाल्यफलैः शोभितं सर्वेऋतवोयत्रेति ऋतुशब्देन तत्कार्याणिपुष्पफलादीनिलक्ष्यन्ते । सर्वर्तुगमितिपाठे

---

(७५) यंत्रैर्यवसेनोदकेनच=यंत्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः (ख, ग, ज, झ, ढ, ण, ब, ल)
=यत्नैर्यइ० (च) + (ख, ढ,)

सर्वानृतून्गच्छतिप्राप्नोतीति व्युत्पत्तिः अर्थस्तुसएव योयत्रभवतिसतेनव्याप्नइत्युच्यते। शुभ्रं सुधाधवलितम्। जलवृक्षसमन्वितं धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सुपर्याप्तं सर्वेषांवसतामसंकीर्णम्। सर्वर्तुकं सर्वर्तुरम्यम्। शुभ्रं प्रसाद्यम् ॥ ७६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्येत्यादि तस्यदुर्गस्यमध्येपर्याप्तंपृथक्पृथक्स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तंपरिखाप्राकाराद्यैर्गुप्तंसर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेनसर्वर्तुकंसुधाधवलितंवाप्यादिजलयुक्तंवृक्षान्वितमात्मनोगृहंकारयेत् ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ततःकिंतत्राह तस्येति। सुपर्याप्तं सुष्ठु हस्त्यश्वरथपदातिभीराज्ञीनांराज्ञःपुत्राणांच वसतये पर्याप्तं समर्थम्। गुप्तं प्राकाराद्यैः। सर्वर्तुकं सर्वेषामृतूनांयोग्यानि पुष्पादीनि यत्र। शुभ्रं सौधादिभिः ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः**। तस्य दुर्गस्य। सुपर्याप्तंमहावकाशम्। सर्वर्तुगंसर्वेष्वृतुषुगम्यं सर्वकालानुगुणमितियावत्। कारयेद्राजा। जलवृक्षसमन्वितंदीर्घिकोद्यानसम्पन्नमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तस्य दुर्गस्य मध्ये सुपर्याप्तंविस्तीर्णंगृहमात्मनःकारयेत्। जलवृक्षसमुद्भवं जलवृक्षयोर्मध्ये समुद्भवोयस्य तत्। सर्वर्तुकं षडार्तवोत्पन्नं रक्षितम् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तद्गृहमाश्रित्य भार्या तत्रसहायार्थंमहतः कुलादुद्वोढव्या एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम्। सवर्णामित्यादावुच्यते तत्प्राक्प्रदर्शितम्। हृद्यांमनोरमांकान्तिलावण्ययुक्ताम्। रूपंसंस्थानं गुणावचनकरणादयस्तैरन्वितांयुक्ताम् ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हृद्यां मनस्यदुष्टाम् ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तद्गृहमाश्रित्यसमानवर्णांशुभसूचकलक्षणोपेतांमहाकुलप्रसूतांमनोहारिणींसुरूपांगुणवतींभार्यामुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदध्यास्येति। अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वं अधिकरणस्य। तत्पुरं अध्यास्य अधिष्ठाय भार्यामुद्वहेत्। तांविशिनष्टि। लक्षणान्वितां भ्रातृमत्वश्रीसौख्यसूचकत्वश्यामाङ्गित्वादिदेहगुणयुक्ताम्। तदुक्तम्। कूपोदकंवटच्छायाश्यामाङ्गीइष्टकागृहम्। शीतकाले भवेदुष्णंग्रीष्मकाले च शीतलमिति। हृद्यां कामकलादिनिपुणतया हृदे मनसे अर्हतिया ताम्। रूपगुणान्वितां रूपंचम्पकगौरादि गुणाअङ्गसौष्ठवपातिव्रत्यादयः तैर्युक्तांच ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तद्गृहं अध्यास्य उषित्वा हृद्यां मनोहराम् भार्यामुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः ॥ तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सत्यपिद्वितीयानिर्देशे न प्राधान्यावगमेविवक्षितमेवैकत्वं अन्यत्राप्युपादानात् यूपंछिनत्ति भार्यांविन्देतेतिवत् ऋत्विजोवृणुयात् तेषांचसंख्याश्रुतितएवावगन्तव्या। गुणाश्चनातिस्थूलोनातिकृशः नातिदीर्घोनातिह्रस्वः नातिवृद्धोनातिबालः। सप्तपुरुषान्विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठितोभयभावनाप्रतिनाम्नाब्राह्मण्यमाशङ्क्यते विद्याम्याजयतीत्यादि। गृह्याणिकर्माणि शान्तिस्वस्त्ययनादीनि वैतानिकानि वैहारिकाणि त्रेताग्निविषयाणि ॥ ७८ ॥

---

(७६) सर्वर्तुकं=सर्वर्तुगं (नं०)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गृह्याणि स्मृत्याचारतोग्राह्याणि । वैतानिकानि श्रौतानि ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुरोहितंचाप्याथर्वणविधिनाकुर्वीत ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुंवृणुयात्तेचास्य राज्ञोगृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुरोहितं अथर्ववेदिनंपुरोहितंवृणीतेति श्रुतेः । सर्ववैदिकोविप्रश्च ऋत्विजःवृणुयात् । ऋत्विजः अस्य राज्ञः गृह्याणि गृह्योक्तानि वेत्थदेवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनिच ते वृताःकुर्युरित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

(५) **नन्दनः** । गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह पुरोहितमिति । गृह्याणिऔपासनादीनि । वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सतस्य राज्ञः गृह्याणि स्मार्तानि स्वशाखोक्तानि कर्माणि वैतानिकानि श्रौतानि कुर्यात् ॥७८॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ धर्मार्थंचैव विप्रेभ्योदद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आप्तदक्षिणैर्भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः भोगान्धनानिच वस्त्रगन्धविलेपनादयोभोजनविशेषाश्चभोगाः । धनानिसुवर्णादीनि नित्यमेवतद्दानमिच्छन्ति । धर्मार्थंतस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भोगान् भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन् । धनानि सुवर्णानि ॥ ७९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आप्तदक्षिणैः एतेन सहस्रदक्षिणेनयजेतेत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तद्दक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन् । धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(५) **नन्दनः** । याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह यजेतेति । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ॥ स्याच्चाम्नायपरोलोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः** । बलिंकरंधान्यादीनांषष्ठाष्टमादिभागमाप्तैर्यथादुपधाशुद्धैः । यथोक्तमाम्नायपरश्चस्यात् । आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत् । अथवाचारंपर्यागतमेवभागंगृह्णीयान्नाधिकम् । वर्तेतपितृवन्नृषु करदेष्वन्येषुचस्नेहबुद्ध्यावर्तेत ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यंबलिं करं भूमिजलशुष्कादिनिमित्तम् । आम्नायपरोऽभ्यासपरः । सर्वस्याकरादेःस्मरणेयत्नंकुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । राजा सत्करमात्यैर्वर्षग्राह्यंधान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणेशास्त्रनिष्ठःस्यात् स्वदेशवासिषुनरेषुपितृवत्स्नेहादिनावर्तेत ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । आप्तैर्युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनंच गृह्णीयादितितात्पर्यम् । आम्नायपरः करादिग्रहणशास्त्रनिविष्टः । पिता यथा पुत्रपालनान्वेषी तद्वन्नृपःस्यात् नृषुस्वप्रजासु ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः** । कुतश्च राज्ञोधनागमोधनेनयजेत दद्याच्चेदपेक्षायामाह सांवत्सरिकमिति । संवत्सरेभवंसांवत्स-

---

(७९) भोगान्धनानिच=भागान्धनानिच　　(र)

रिकंसंवत्सरस्यसंवत्सरस्य सकृदितियावत् । बलिकरम् । पूर्वमर्यादानुरूपेणकरादानमाम्नायः । नृषु दीनादिष्वनुकम्पया-वर्तनंपितृवद्वर्तनम् ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सांवत्सरिकंबलिं उपहारान् । च पुनः आम्नायपरः अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेःस्मरणे यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणांकार्याणि कुर्वताम् ॥८१॥

(१) **मेधातिथिः** । अध्यक्षाअधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान्कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान् अर्थार्जनपरांश्च । तत्रतत्रसुवर्णकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्मस्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्त्यश्वरथपदात्यादीन् विपश्चितः स्थापयेत् । सर्वएतेअमात्यगुणसंपद्युक्ताविज्ञेयाः । यथोक्तमध्यक्षप्रचारे तेअध्यक्षाः सर्वाणि कार्याण्यवेक्षेरन्नन्येषांनृणांतत्स्थानोपयोगिनांकार्याणि कुर्वतांहस्त्यध्यक्षेण हस्तिपकाः अश्वाध्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः गवाध्यक्षेण कर्षणादयः॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अध्यक्षानीक्षणेनाधिष्ठातॄन् । कार्याणि अर्थानयनादीनि । कुर्वतांकार्याण्यवेक्षेरन् ॥८१॥

(३) **कुल्लूकः** । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितॄन् विविधान् पृथक्पृथक्विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात् ते अस्यराज्ञः तेषुहस्त्यश्वादिस्थानेषु मनुष्याणांकुर्वतांसर्वाणिकार्याणिसम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु । अध्यक्षानुक्तविषयानधिलक्षीकृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषांतान् अवेक्षितॄन् । विपश्चितः तत्तत्कर्मशास्त्रज्ञान् । ते अस्य रक्षकाः कार्याणि कर्माणि कुर्वतांनृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथा ऽवेक्षेरन्नित्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः** । कराहारिणामनुसंधायकानाह अध्यक्षानिति । तत्र तत्र करविशेषे । कार्याणिकराहरणकार्याणि ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठातॄन्कुर्यात् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजकोभवेत् ॥ नृपाणामक्षयोह्येषनिधिर्ब्राह्मोभिधीयते ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थागार्हस्थ्यंप्रतिपित्सवोधनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैम्यमिकदानमतएवाह नृपाणामक्षयइति । नित्यत्वादक्षयोयावज्जीविकः काम्यत्वेवा फलभावि निवर्तते । यदुक्तं सांतानिकंवक्ष्यामाणमिति तदेवेदम् । अन्येत्वाहुः तत्रार्थिभ्योदानंविहितं इहत्वनर्थिनामधिकारात् विधानमात्रयावस्त्रयुगादिदानेनच नराणांपूजाकर्तव्या । तथाचाहविप्राणांपूजकोभवेदिति । निधिरिवनिधिः उत्तमफलत्वात् । ब्रह्मसंनिहितोब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतांवा । ब्राह्मोब्राह्मणेषु निक्षिप्तः ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गुरुकुलान्निवृत्तानां अधीतवेदानांब्राह्मणानांगार्हस्थ्यार्थिनांनियमतोधनधान्येनपूजांकुर्यात् यस्मादयंब्राह्मोब्राह्मणेषुस्थापितधनधान्यादिनिधिरविनिधिःअक्षयोब्रह्मफलत्वात् अविनाशीराज्ञांशास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । आवृत्तानामागतानांगुरुकुलात् पूजकोगृहादिदाता स्यात् । तेन किं तत्राह एषनिधिः एवंविशिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रौदनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः । सहि यथा कालान्तरे प्राप्यतेएषोपि तथा । ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि

मोक्षरूपे पर्यवसितः। तमेतंवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तदुद्देश्यकत्वाद्वा ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(५) **नन्दनः**। एवंधनागमद्वारमुक्तम् इदानींप्रस्तुतंदानमेवाह आवृत्तानामिति। पूजकोभवेदिष्टार्थदोभवेत्। एषब्राह्मोनिधिर्नृपाणामक्षयोऽभिधीयते एतत्सृष्टाब्राह्मणनिहितंद्रव्यंराज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते। हिशब्दोहेतौ ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गुरुकुलादावृत्तानामागतानां स्नातकानां विप्राणांविशेषतःपूजकोभवेत्। एषब्राह्मणोनिधिः ब्राह्मणेषु दत्तमक्षयमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नतंस्तेनानचामित्राहरन्ति न च नश्यति ॥ तस्माद्राज्ञा निधातव्योब्राह्मणेष्वक्षयोनिधिः ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणेभ्योयोयोर्थोदत्तः नतंस्तेनाआटविकादयो मित्राश्चशत्रवोहरन्ति न भूमिष्ठमिवविस्मृत्यघातिभव्येन वा नश्यति ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न नश्यति स्वयमदर्शनं नयाति ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अतएव नतमिति। तंब्राह्मणस्थापितनिधिंनचौरानापिशत्रवोहरंति अन्यनिधिवत्भूम्यादिस्थापितः कालवशान्ननश्यतिस्थानभ्रांत्यावाऽदर्शनमुपैति तस्माद्योयमक्षयोऽनंतफलोनिधिरिवनिधिः धनौघः सराज्ञाब्राह्मणेषु निधातव्यः तेभ्योदेयइत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अक्षयत्वमाह नेति। स्तेनाः छिद्रंकृत्वा ये हरन्ति प्रसभंवा। अमित्राः शत्रवः। न नश्यति भूमिष्ठनिधिरिव ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः**। न ह्यस्य निधेरुपसर्गानिधित्वप्रयुक्ताःसन्तीत्याह नतमिति। तंनिधिम्। नश्यतिविस्मरणादिना ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तंनिधिं स्तेनाः चोराः शत्रवोवानहरन्ति ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥ वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योब्राह्मणस्य मुखेहुतम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एषएवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते। अग्नौयद्धूयतेतत्कदाचित् स्कन्दत्यधः पतति हूयमानम् तथा च्यवते पुरोडाशादिक्षामतया। ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम्। इदन्तुब्राह्मणेभ्योदानंनतस्यैतेदोषाःसन्ति नितरांवरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योऽग्नौहोमेभ्यइत्यर्थः। मुख्यार्थवृत्त्याकर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदाचादिग्रहणं व्याख्येयम्। मुखेहुतमितिपाणिरेवब्राह्मणस्य मुखं पाण्यास्योहिद्विजःस्मृतइतिवचनात्। वरिष्ठंश्रेष्ठं अर्थवादश्चायंनपुनर्होमनिन्दैव ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नस्कन्दते नस्रवति। नच्यवते नपतति। कठिनं नव्यथतइतिपाठेप्ययमर्थः। नविनश्यति श्वावलेहादिना ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अग्नौयत्हविर्हूयतेतत्कदाचित्स्कंदतेस्रवत्यधःपतति कदाचिद्व्यथतेशुष्यति कदाचिद्दाहादिनानश्यति ब्राह्मणस्यमुखेयत्हुतंपाण्यास्योहिद्विजःस्मृतइति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः। तस्यनोक्तादोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठंब्राह्मणायदानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच न स्कन्दते नाधःपतति न व्यथते ननंक्ष्यतीतिकृत्वा व्यथा दुःखंनोत्पादयति पुत्रादिवत्प्रत्यक्षंन नश्यतीतिवरिष्ठमिति । अग्नौ हविःक्षिप्तंदेवतृप्तौ संदिग्धं ब्राह्मणमुखे तु न तथा साक्षात्प्रीत्युक्तेः ब्राह्मणोमनुष्येषु इतिश्रुतेः । नाहंतथाद्मियजमानहविर्वितानेश्चोतद्धृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतांनुघासमिति भागवतोक्तेश्च ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः** । यजेतदद्याच्चेत्युक्तम् यजनाद्दानंविशिष्टमित्याह नेति । स्कन्दनंपरिस्रवणम् । केशकीटापत्तिर्व्यथनम् । अदर्शनंनाशः । अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रहुतेभ्योद्रव्येभ्यः ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतंतन्नस्कन्दते नक्षरते । स्कन्दिगतिशोषणयोरित्यस्य धातोरूपंज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विप्रेभ्यइतिच प्रकृतं तथा चप्रागप्युक्तम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति । नच यथाश्रुतदानफलोपपत्तिः । कीदृशंहितत्साम्यंजातितः परिमाणतः उपकारतोवा यदि तावज्जातितस्तदिति औषधपानोद्देशेन देवलेभ्योदत्तं खाद्यदानंदुःखायैवस्यात् । तिक्तकषायानिप्रायशऔषधानिविरेचनीयानीति प्रतिपत्तिः । अथपरिमाणतः तत्रापि यद्विद्रव्यमनपेक्ष्य केवलपरिमाणसाम्यं सुवर्णे दत्तं तत्परिमाणंताम्रंलभ्येत । अन्यथामृत्काष्ठादि । अथजातितः परिमाणतश्चतत्रागुक्ताएवदोषाः । अथोपकारतः तत्रापि हि यदि तज्जातीयएवोपकारः निवृत्तिफलकेनौषधदानेन व्याधिराक्षेमव्यः सुसंभवादुःखंप्राप्ताइति तस्मात उपवीतंदेवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुतइत्युपव्यानविशेषान्निवीतादयोन पृथग्वाक्यानि तथेदमपिभवितव्यम् । अत्रोच्यते नात्राख्यातश्रवणमस्तिसर्वेषांसुमत्वात् तत्रयोऽर्थवादः साहस्रंवेदपारगइति तदर्थवादोस्तु । अथायंविधिः विध्यन्तरशेषभावात्तदर्थविधिरभ्युपेतव्योविशेषाभावात् निवीतादिषुतूपव्ययतइत्यत्राख्यातदर्शनात् तदर्थविधिविषयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वावगमाच्च युक्तार्थवदेवतर्ह्यनुक्तोविशेषः नाब्राह्मणेभ्योदानमस्तीतितद्विस्मृतंभवेत् दीनानाथादिभ्यः सर्वेभ्योदानस्य विहितत्वात् । एतान्येवच विधायकानि वाक्यानि ब्राह्मणेभ्योराज्ञांदानस्यतूक्तंयथाश्रुतफलानुपपत्तिः सर्वप्रकारेणास्याभ्युपगम्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते लौकिकीयंवाचोयुक्तिः सममिति यल्लोकेनात्युत्कृष्टंतदेवमुच्यते समलवणाः सक्तवइति । उपकारापेक्षा च द्विगुणमिति संख्याश्रुतिर्यावत्तस्योपकारस्तावद्द्विगुणोभवति । न तद्द्रव्यमाम्निर्नापि तज्जातीयएवोपकारः किन्तुप्रीत्यतिशयोत्पत्तिः नचेहफलविशेषश्रुतिर्येनेयमाशङ्कास्यादपितु किंतदेत्र द्रव्यंप्राप्यते ततःसएवोपकारइति । अश्रुतफलविशेषेषुस्वर्गः फलं किंचतिलादिदानेप्रजाभिः फलंश्रूयते । तत्र काद्रव्यसाम्याशङ्का तस्माच्चायमर्थउत्तरोत्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः तथाचाह पात्रस्यहि विशेषणेति । ब्राह्मणब्रुवे ब्रुवशब्दः कुत्सायां जातिमात्रब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीनइत्यर्थः । आचार्यउपनेतावेदपारगोऽध्ययनश्रवणाभ्यांवेदस्यान्तंगतः ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमानमानृशंस्यात्तत्समं यावन्मात्रंदानस्यानृशंस्यं कृतंफलं तत्र तावन्मात्रम् । द्विगुणंब्राह्मणब्रुवे जातिमात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्तेआनृशंस्यदानफलंच प्रतिग्रहदानफलंच । आचार्येअध्यापयितरि वेदैकदेशस्य द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम् । वेदपारगे वेदस्यैकस्यार्थतोग्रन्थतश्च पारंगते ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषयेयद्दानंतत्समफलंयस्यदेयद्रव्यस्ययत्फलंश्रुतंततोनाधिकंनचन्यूनंभवति ।

योब्राह्मणः क्रियारहितआत्मानंब्राह्मणंब्रवीति सब्राह्मणब्रुवः तद्विषयदानंपूर्वापेक्षयाद्विगुणफलं । एवंप्राधीतेप्रक्रांताध्ययनेब्राह्मणेलक्षगुणंफलं । समस्तशाखाध्यायिन्यनंतफलं । सहस्रगुणमाचार्यइतिवावृतोयपदस्यपाठः ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विप्राणामितिप्रकृतं तत्र प्रासंगिकान्पात्रगुणानाह समेति । क्षत्रियब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्रवृत्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्चत्वारोऽब्राह्मणइत्यादिपदचतुष्टयवाच्याइति । ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणोहंब्रवीति नतु कर्मणा ब्राह्मणइति । गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः सनियमव्रती । नाध्यापयति नाधीते सज्ञेयोब्राह्मणब्रुवइति पारिभाषिकोवा । ब्राह्मणप्रमात्पात्रंक्षत्रियः तस्मात्सर्वेभ्योदेयमेतेभ्यः परंतु यस्यश्रुतंफलमिति ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः** । पात्रविशेषात्फलविशेषमाहसममिति । समंतावन्मात्रम् । अब्राह्मणेक्षत्रियादौदानमदानफलम्॥८५॥

(६) **रामचन्द्रः** । न ब्रह्म वेदोयस्यास्तीति सः अब्राह्मणस्तस्मिन्दत्तंदानं समंज्ञेयम् । ब्राह्मणब्रुवे वेदाध्यायिनि किंचिन्मात्रे एवंविधे द्विजे दत्तंद्विगुणंभवेत् । वेदपारगे एकशाखाध्यायिनि ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ॥ अल्पंवा बहुवा प्रेत्य दानस्यफलमश्नुते ॥ ८६ ॥

[एषएवपरोधर्मःकृत्स्नोराज्ञउदाहृतः । जित्वा धनानि संग्रामात्द्विजेभ्यःप्रतिपादयेत् ॥ १ ॥*]

[देशकालविधानेन द्रव्यंश्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्यप्रसाधनम् ॥ २ ॥‡]

(१) **मेधातिथिः** । पातयतोधर्मकर्मणः पात्यमानंवा त्रायतइतिपात्रंसंप्रदानं अथवा घृततैलाद्याधारः पात्रमुपचारादिदमपि पात्रं अत्रापि हिद्रव्यंनिधीयते आह च नृपाणामक्षयोह्येषनिधिर्ब्राह्मणोनिधीयतइति।तस्यविशेषोभेदः सगुणनिर्गुणत्वादिः तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते । अल्पंवा गुणवते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तंबहु निर्गुणायत्वल्पम ॥८६॥

[**मेधातिथिः** । प्रदानःउदकपूर्वकस्वस्तिवाचनसंस्कारातिशयोभावः प्रसादइत्यादि । द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धाप्रत्यभिलाषातिशयः कथमिदंमेनिवर्तेतेतिबुद्धिसंतानः प्रत्येति । क्रियासमनन्तरंफलोत्पत्तेरनियममाह । नपुनर्जन्मान्तरफलतामेव । वैदिकानांकर्मणांफलएव कामस्य नियमावगमात् ॥ २ ॥]

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विशेषेण दोषेण गुणेनवा । श्रद्दधानतया श्रद्धानिकर्षप्रकर्षाभ्याम ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्यतारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रेतथेतिमत्ययरूपायाः श्रद्धायास्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पंमहद्वाफलंपरलोकेलभ्यते ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच पात्रस्येति । प्रेत्य मृत्वा । स्थितस्य फलावश्यंभावनियमादित्याह अवाप्यतइति ॥ ८६ ॥

[**राघवानन्दः** । किंच देशेति । देशःकुरुक्षेत्रादिः । कालउपरागादिः । विधानमुदकपूर्वकस्वस्त्युक्तिः । श्रद्धयाल्पंदीयमानंपात्रविशेषेच बह्वेव स्यादिति वाक्यार्थः ॥ २ ॥]

(५) **नन्दनः** । श्रद्धातश्च फलविशेषमाह पात्रस्येति ॥ ८६ ॥

समोत्तमाधमैराजा त्वाहूतःपालयन्प्रजाः ॥ न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥८७॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वोपरिक्षये राज्ञोविहितंयुद्धं तत्र संग्रामभूमिगतस्याहूतस्य समन्यूनाधिकबलेनापेक्षा प्र-

* (ख, ट, त) ‡ (थ , मेधा०)

(८६) फलमश्नुते=वाप्यतेफलम् (ट, ठ, ड, त, थ, न, ब, म)

तिषेधार्थमिदंपदं नमन्तव्यंनिकृष्टबलंनहन्मीति। अथवा ये शत्रवआटविकादयः प्राक्स्थितांमर्यादामतिलंघ्यदेशमुत्क्राम-न्तिशत्रुभिर्वाराज्ञः संदधते नचेत्तेयुद्धेन विनानियन्तुंशक्यन्ते तदा निकृष्टबलैरपि तैर्योद्धव्यमेव। यद्यपि तैरसौशब्देन नाहूतोवस्तुतस्त्वाहूतएवभवति। एषहि क्षत्रियाणांधर्मः यदाहूतः प्रकृतैरन्यैर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव। जातिवय-शिक्षापुरुषकारादि नापेक्षितव्यम्। एषधर्मः स्मर्तव्यः॥ ८७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अधमः शूद्रः। आहूतोयुद्धार्थम्। ननिवर्तेत नप्रवर्तेत॥ ८७॥

(३) कुल्लूकः। समबलेनाधिकबलेनहीनबलेनचराज्ञा युद्धार्थमाहूतोराजा प्रजारक्षणंकुर्वन् युद्धान्ननिवर्तेत क्षत्रियेणयुद्धार्थमाहूतेनावश्यंयोद्धव्यमितिक्षात्रंधर्मंस्मरन्॥ ८७॥

(४) राघवानन्दः। प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह समइति। धनविद्याशूरत्वादिना समोत्तमाधमैर्युद्धायाहूतोन निव-र्तेतेत्यन्वयः॥ ८७॥

(५) नन्दनः। राष्ट्रात्करमादायरष्टव्यश्चदातव्यंचेत्युक्तम् इदानींराष्ट्रप्रत्यर्थिभिराहूतेन योद्धव्यमित्याह समे-तिप्रजाःपालयन्प्रजापालनहेतोः॥ ८७॥

(६) रामचन्द्रः। समश्चोत्तमश्चाधमश्चतैराजा आहूतः संग्रामान्न निवर्तेत॥ ८७॥

संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम्॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम्॥ ८८॥

(१) मेधातिथिः। त्रयाणां धर्माणांतुल्यफलत्वायश्लोकोयम्॥ ८८॥

(३) कुल्लूकः। यस्मात् संग्रामेष्विति। युद्धेष्वपराङ्मुखत्वंप्रजानांचरक्षणंब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञामतिशयितं-स्वर्गादिश्रेयःस्थानम्॥ ८८॥

(४) राघवानन्दः। प्रासंगिके फलमाह संग्रामेष्विति। प्रजापरिपालनवद्द्विजशुश्रूषायायुद्धानिवर्तित्वस्यापि श्रे-यस्करत्वमित्यर्थः॥ ८८॥

(५) नन्दनः। कोयंक्षात्रोधर्मस्तमाह संग्रामेष्विति। पालनशुश्रूषयोरुपन्यासोदृष्टान्तार्थः॥ ८८॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तोमहीक्षितः॥ युध्यमानाः परं शक्त्यास्वर्गं यान्त्यप राङ्मुखाः॥ ८९॥

(१) मेधातिथिः। आहूयन्ते युद्धार्थमितरे यत्र वीराः सआहवः संग्रामः। मिथः स्पर्धमानाअन्योन्यंपरस्परंजि-घांसन्तोहननेच्छवः युद्ध्यमानाः प्रहरन्तः परंशक्त्या परया यथा शक्त्या यथाबलमित्यर्थः छांदसत्वात्परेत्यस्य स्थाने पर-मितिरूपम्। अपराङ्मुखायुध्यमानाइति संबन्धः। स्वर्गंयान्ति। ननुपराज्यलोभात्प्रवृत्तानांनार्हस्तस्य फलस्य संभवः कुतः स्वर्गउच्यते। वक्ष्यमाणयुद्धनियमापेक्षः स्वर्गः नहि तेषांनियमानामन्यत्प्रयोजनमस्ति। नकूटैरायुधैरित्यादिनात्यक्तराज्य-स्यापिशक्तप्रणिपातेन तदनुजीवनसंभवात् तस्मादर्हस्तत्फलसंभवः। अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य यद्युद्धावतारः तत्स्वर्गायैव। अस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेधस्य विषयोयम्। महीक्षितोमण्डलेश्वरानपुनस्तदनुजीविनस्तेषांहिस्वाम्यर्थे-प्रवृत्तिर्नस्वार्था अतश्चकुतस्तेषांफलसंबन्धः ऋत्विजामिव दक्षिणापणेन परिक्रीतामेवमेषामपिवृत्तिपरिक्रीतानांकुतः स्वर्गा-दिफलोत्पत्तिः। नतुविशेषेणैवकुर्वन्तः॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्मेहतस्यच। सद्यःसन्तिष्ठतेयज्ञइति। तथा॥ द्वाविमौपुरुषौलोके-

सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च शूरश्चाभिमुखोहतइति । तथा भारते युद्धप्रेक्षिणामपिस्वर्गःसंदर्शितः । मन्त्रलिङ्गानि-चसन्ति येयुध्यन्तेप्रधनेषुशूरासोयेतनुत्यजः । येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चदेवापिगच्छतात् । सहस्रदक्षिणानांयजमानानांशूराणां-चरणशिरसित्यक्तप्राणानांमहाफलत्वंदर्शयति येयुध्यन्ते नचमरणायैवह्रियन्ते नहिसंपरियहकालेऽयमुपसंवादोस्ति यथा-होत्रोद्गात्रादीनांस्वप्रवचनसमाख्या नियतार्त्विज्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणं तस्मात्प्रभुकार्योद्देशेन यन्मरणंतदनुक्रान्तफलायै-व नचपरप्रयुक्तात्कर्मणोन्यस्यफलंनास्ति । अश्वमेधावभृथेहिब्रह्मघ्नस्य स्नानादयजमानस्यैव शुद्धिः । अत्रोच्यते यदु-क्तमुद्यतैराहवइति तदाभृतिपरिक्रीतस्य प्रजार्थयुद्धे प्राणत्यागोधर्मायैव । यस्य वा कुर्विति प्रयाणंरणइत्येवपरिकरोबद्ध-स्तदपेक्षमेतयज्ञसंस्थावचनं एवंभूतश्चाभिमुखोहतइति । अथवा नरकाभावएव सूर्यमंडलभेदनंयुध्यमानस्य भविष्यति । यत्रविषयान्तरेश्वरेणराज्ञा परस्य राज्ञोविषयोहन्यते भज्यते जनोलुप्येत्तत्र तदर्थयुद्धे प्राणत्यागोधर्मार्थःअन्धतमो-हिनरकेतदभावात्सति प्राकाश्ये सूर्यमण्डलभेदनवचनं सूर्यमण्डलंभिनत्ति उपरिष्टाल्लोकानाप्नोति नाधःप्रपततीत्यर्थः । भृतिपरिक्रीतस्य प्रभोःसंग्रामे समुपस्थिते तमेव जहतोनरकनिपतनं तदर्थयुध्यमानस्य भर्तृपिण्डानृण्यङ्कृतवतोदुष्कृते-नप्रतिबध्यमानस्य स्वैःसुकृतैर्युक्तएव स्वर्गादिलाभः । अतउक्तं सद्यःसंतिष्ठते यज्ञइति अव्यवधानेन यज्ञफलमविशे-षश्रुतौ स्वर्गमवाप्नोतीत्यर्थः । एवंभारतेपि भृतिपरिक्रीतानांस्वर्गफलावाप्तिवचनमुपपद्यते । युद्धप्रेक्षिणान्तुस्वर्गावाप्तिरर्थ-वादएव । अथवा बहुषुजीवनोपायेषु सत्सुयच्छस्त्रेण जीवनंततोनियमात्स्वर्गः । यत्तुनमरणायजीयन्तइति शस्त्रभृतां-भृतिदानेनान्ययुद्धात्प्रयोजनमस्ति विशेषानुपदेशात् सर्वकार्योद्यताःसर्वप्रकारंमदर्थःसंपादनीयइतिपरिक्रीयन्तेतत्रयदायु-द्धमुपस्थितंभवति तदाऽऽशरीरपातात्प्रभुर्गुरुः कर्तव्यस्तथाऽऽनृण्यंभवति । अनुपस्थिते तु युद्धे यदिभृत्यस्य मरणंभवति तदासर्वेऽनृणाएव । उद्युक्तेह्यसौतत्कार्ये तादृशएवास्योपसंवादः युद्धकालेयोद्धव्यंभवतीतिलिङ्गदर्शनमपितूपपद्यतएव । अश्वमेधावभृथेतुस्पष्टंवचनं तस्मात्समागमेतेषामिति । इहतुयुद्धसाध्यमिति विशेषः ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मिथोजिघांसन्तोऽन्योन्यं युद्ध्यमानाइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अतएव आहवेष्विति राजानोमिथःस्पर्द्धमानायुद्धेष्वन्योन्यंहंतुमिच्छंतःप्रकृष्टयाशक्त्यासंमु-खीभूययुध्यमानाः स्वर्गंगच्छंतियद्यपियुद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपंदृष्टमेवफलंनस्वर्गः तथापियुद्धाश्रितापराङ्मुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आहवेषु युद्धेषु । महीक्षितोराजानः स्वर्गंयान्तीति फलसंबन्धमात्रमत्र विधेयमन्येषांस्वधर्म-त्वेन प्राप्तेः ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः** । अनिवर्तित्वस्यश्रेयस्करत्वेकारणमाह आहवेष्विति । यद्यस्मात्स्वर्गंयान्ति तस्माच्छ्रेयस्करत्वम-निवर्तित्वमिति ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् ॥ न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः** । तानिदानीमदृष्टार्थान्नियमान्दर्शयति । कूटानि यानिबहिःकाष्ठमयान्यन्तर्निशितशस्त्राणि । कर्णिनःशराये शल्यस्यमूले मध्ये वा कर्णाकारैःफलकैःक्रियन्ते तेहिप्रविष्टादुरुद्धराभवन्ति उद्ध्रियमाणाःप्रहारैरभिन्नम-पिशरीरैकदेशंभिन्दन्ति । दिग्धाविषोपलिप्ताः । अग्निनाज्वलितमादीपितंतेजोमयफलकंयेषां एतैर्नयोद्धव्यम् ॥ ९० ॥

(९०) नकूटैः=सुतीक्ष्णैः (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः। कूटैश्छद्मनिह्नुतैः। कर्णिभिः कर्णाकारफलकैः। दिग्धैर्विषाक्तैः। अग्निज्वलिततेजनैरग्नि-धमनोष्णीकृतफलकैः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः। कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युध्यमानः शत्रून्नहन्यान्नापि कर्ण्याकारफलकैर्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निदीप्तफलकैः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः। तत्रान्याययुद्धं स्वर्गासाधनमिति निषेधति नकूटैरितिचतुर्भिः। कूटताहि दृश्यमानकाष्ठादिमयत्वेप्यन्तर्निहितलोहाद्यस्त्रयुक्तता। कर्णिभिः कर्णिकारवत्फलकैर्बाणैः। दिग्धैः विषाक्तैः। ज्वलिततेजनैः प्रदीप्तफलकैः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः। सजातीयानिशास्त्राण्याह नकूटैरायुधैरिति। कूटैः कृत्रिमैः। कर्णयुक्तःशरः कर्णी। दिग्धोविषलिप्तः। अग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीपितशल्यमुखैः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः। कर्णिभिः कर्णिसंज्ञैः चारणैः दिग्धैर्विषसंयुक्तैः अग्निज्वलिततेजनैः अग्निधमितोष्णीकृतफलकैः एतादृशैर्बाणैर्न युध्येत ॥ ९० ॥

नच हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ॥ न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः। रथस्थेन रथारूढएव हन्तव्यः स्थलस्थितोन हन्तव्यः। क्लीबोनपुंसकः पौरुषहीनोवा। अन्यत्र दृढआसीनउपविष्टोरथपृष्ठे भूमौ वा तवास्मीति वदति यस्तमपि न हन्यात्। शब्दनियमोऽत्र न विवक्षितः दीनंवदन्नेवंजातीयकैरपि शब्दैस्त्वदीयोहंत्वाश्रितोस्मीति नहन्तव्यः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। स्थलारूढं युद्धभूमिंत्यक्त्वा स्थलेन्यैरप्राप्यर्थेस्थितम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः। स्वयंरथस्थोरथंत्यक्त्वा स्थलारूढंन हन्यात्। तथा नपुंसकंबद्धाञ्जलिमुक्तकेशमुपविष्टं त्वदीयोहमित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः। किंचैतानष्टादश न हन्यात्सतांधर्ममनुस्मरन्नित्याह नचेति त्रिभिः। स्वयंरथारूढः त्यक्तरथमरिंनहन्यात्। एवंक्लीबं क्लैब्यभाषिणं नपुंसकंवा। आसीनं रथमध्ये भूमौ वोपविष्टम्। तवास्मीतिवादिनं शरणागतम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः। अवध्यानाह नचहन्यादिति। स्थलंतुङ्गप्रदेशम् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः। न नग्नं न भग्नमिति वा पाठः। विसन्नाहस्य प्रतिषेधान्नग्नस्य प्राप्तिरेव नास्ति तेनशिरस्त्राणाद्यभावेनैकदेशेन नग्नतया नग्नोद्रष्टव्यः। भग्नस्यापि परावृत्तप्रतिषेधात्संमुखस्थोपि त्वया सह न युध्येयमिति वक्ति सनानुबन्धनीयोऽवश्यंयोद्धव्यमिति। नायुध्यमानंपश्यन्तं यः प्रेक्षकएव केवलःसन हन्तव्यः यस्तु प्रेक्षते युध्यतेच न तत्र प्रतिषेधः। परेण समागतः अन्येन सहयुध्यमानोऽन्येन नहन्तव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अयुध्यमानं पश्यन्तमित्येव समागतं युद्धार्थम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः। सुप्तंमुक्तसन्नाहंविवस्त्रमनायुधमयुध्यमानंप्रेक्षकमन्येन सह युध्यमानंच न हन्यात् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सुप्तं स्वमायितं श्रमवशात्। विसन्नाहं सन्नाहः कवचादिः तच्छून्यम्। पश्यन्तंरणोत्सवम्। ऐकेसमागतं परेण सह युद्धासक्तम्॥ ९२॥

(५) **नन्दनः**। विसन्नाहंविकवचम्। पश्यन्तंयुद्धदर्शिनम्। नहन्यादित्यनुवर्तते॥ ९२॥

(६) **रामचन्द्रः**। विगतःसन्नाहोयस्यसविसंनाहस्तं नहन्यात्॥ ९२॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्॥ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्॥ ९३॥

(१) **मेधातिथिः**। आयुधव्यसनमायुधकुल्लमायुधभङ्गः कुण्डलिभावः खड्गस्य ज्याछेदइत्येवमादिस्तंप्राप्तम्। आर्तः हतपुत्रभ्रात्रादिः। भीतंमुखरागादिनाविज्ञायशस्त्रसंमुखमपिपरावृत्तं प्रत्यावृत्यस्थितं एतेनियमाः। प्रतिषेधापेक्षः प्रत्यवायस्तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः किंपुनरत्रयुक्तं पुरुषार्थः प्रतिषेधात् न कलञ्जंभक्षयेदितिवत् तथाहि नञो-मुख्यार्थवृत्तिता भवति। सतांधर्ममिति शिष्टानामेषआचारइत्याह अनुस्मरन्निति॥ ९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। युद्धव्यसनं दैवकृतं रथभङ्गादिना। आयुधव्यसनमिति क्वचित्पाठः तत्रायुधव्यसनं खड्गादिभङ्गः। आर्तं पुत्रादिशोकार्तम्। अतिपरिक्षतमन्येनसह युध्वा। परावृत्तं युद्धात्॥ ९३॥

(३) **कुल्लूकः**। भग्नखड्गाद्यायुधंपुत्रशोकादिनाऽऽर्तंबहुप्रहाराकुलंभीतंयुद्धपराङ्मुखंच शिष्टक्षत्रियाणांधर्मंस्मरन् न हन्यात्॥ ९३॥

(४) **राघवानन्दः**। आयुधव्यसनंप्राप्तं भग्नरथाद्यायुधम्। आर्तं पुत्रादिशोकैः। परिक्षतमापादतलमस्तकक्षतक्षतम्। भीतं वेपमानं भयेन। परावृत्तं युद्धात्पराङ्मुखम्। सतांभीष्मादीनाम्॥ ९३॥

(५) **नन्दनः**। आयुधव्यसनं आयुधभङ्गादिकम्। आर्तं पुत्रादि। सतान्धर्मं कूटयुद्धादिभिरयोधनं स्थलारूढादीनाञ्चानुस्मरन् राजा नहन्यादित्यनुवर्तते॥ ९३॥

(६) **रामचन्द्रः**। आयुधव्यसनंप्राप्तं भग्नायुधं आर्तं पुत्रादिशोकविकलं अतिपरिक्षतं शस्त्रादिपरिक्षतं क्षतसंयुक्तम्॥ ९३॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः॥ भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥ ९४॥

(१) **मेधातिथिः**। नैवंमन्तव्यं परावृत्तोयदि हन्यते तदा दुष्कृत्यहतस्तुनेति किंतर्हिपरावृत्तमात्रनिबन्धनंदोषवचनं किंचनपरावृत्तहतेनेयंबुद्धिः कर्तव्या अनुभूतखड्गप्रहारोस्म्यनृणः कृतभर्तृकृत्यइति। तथाविधः प्रहारोन कार्योदोषातिशयदर्शनेनेति दर्शयति। भर्तृसंबन्धिदुष्कृतमिति यच्च वचनमुत्तरत्रतदीयसुकृतग्रहणमिति तदर्थवादः। नह्यन्येन कृतंशुभमशुभंवाऽन्यस्यसंभवति नच सुकृतस्य नाशः किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फलस्योच्यते॥ ९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भर्तुर्यद्दुष्कृतमिति बहुतरदुष्कृतोत्पादोपलक्षणं न तुमुख्यार्थं अदुष्कृते भर्तरि तदभावापत्तेः॥ ९४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्तु योधोभीतः पराङ्मुखस्सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते सपोषणकर्तुः प्रभोर्यद्दुष्कृतंतत्सर्वंप्राप्नोति शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथा शास्त्रंसंक्रमयोग्यएवसिद्ध्यतः अतएवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयोऽपि एतच्च षष्ठे प्रियेषु स्वेषु सुकृतमित्यत्राविष्कृतमस्माभिः॥ पराङ्मुखहतस्यस्यात्पापमेतद्विवक्षितम्। न त्वत्र प्रभुपापस्या-

दिति गोविन्दराजः। मेधातिथिस्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्ये नैतद्वयंयुक्तंव्यक्तमन्वर्थवर्जनात्। अन्यदीयपुण्य ऽन्यत्र संक्रमेतइति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोयमर्थइति यथोक्तमेव रमणीयम्॥ ९४॥

(४) **राघवानन्दः**। संग्रामे पराङ्मुखादेर्दोषमाह यस्त्विति द्वाभ्याम्। परस्थपापंपरत्र फलदमिति च न तस्य, नातिभारः। मेधातिथिस्त्वाहार्थवादमात्रम्। भर्तुः शस्त्रभरणयोग्यस्य वान्यस्य यत्पापंतत्पराङ्मुखघातकानांभवेदिति गोविन्दराजः। प्रकरणादिति परैः शत्रुभिः परावृत्तः पराङ्मुखोयदि घात्यते तदापोषकस्य भर्तुर्यत्पक्षपातितया बुध्यति तस्य दुष्कृतंसर्वमाप्नोतीति वस्त्वर्थः। तस्मात्पराङ्मुखेन नभाव्यमितिभावः॥ ९४॥

(५) **नन्दनः**। अयोधस्य परावृत्तस्य दोषमाह यस्तुभीतइति। भर्तुः स्वामिनः॥ ९४॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम्॥ भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु॥ ९५॥

(१) **मेधातिथिः**। यच्चास्य सुकृतंकिंचिद्भर्ता तत्सर्वमादत्तइति। अमुत्रार्थमुपार्जितं अर्थोस्यास्तीत्यर्थः अर्शआदित्वादच् अमुत्रामुष्मिँल्लोके यत्प्रयोजनंतदर्जितंतदस्य निष्फलंभवति अमुत्रार्थोस्येति वा अमुत्रार्थंव्यधिकरणोबहुव्रीहिर्गमकत्वात्प्रायोजकाच्च॥ ९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्यच परावृत्तहतस्य चकारात्परावृत्तमात्रस्य यदमुत्रार्थंचसुकृतं चकारादिहलोकार्थंच॥ ९५॥

(३) **कुल्लूकः**। पराङ्मुखहतस्य यत्किंचित्सुकृतंपरलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वंप्रभुर्लभते॥ ९५॥

(४) **राघवानन्दः**। नकेवलमेवमपि त्वस्य पराङ्मुखस्य भर्ता पोष्टा परावृत्तः पराङ्मुखः सचासौ हतश्चेतितस्य परावृत्तहतस्य परलोकार्थमुपार्जितंसुकृतमुपादत्तइत्यन्वयः॥ ९५॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः॥ सर्वद्रव्याणि कुप्यंच योयज्जयति तस्य तत्॥ ९६॥

(१) **मेधातिथिः**। कुप्यं शयनासने ताम्रभाजनादियोयज्जयति तस्य तद्राज्ञः स्वामित्वाद्ग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमेतत्। सुवर्णरूप्यभूम्यावासकादि राज्ञएव एवमर्थंपरिगणनम् विनायुधोवाहनादि राज्ञएव धान्यादीनांपृथगुपादानाद्धनशब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते। तथा चहीनाधनंप्राप्य तद्धनंममार्धमिति प्रयुञ्जते॥ ९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धनं रत्नादि। सर्वद्रव्याणि वस्त्रादीनि। कुप्यंहेमरूप्यान्यधातुद्रव्यम्॥ ९६॥

(३) **कुल्लूकः**। राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह। रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि धनधान्यगवादि दास्यादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि। कुप्यंच सुवर्णरजतव्यतिरिक्तंताम्रादिधनम् यः पृथग्जित्वा सततंगृहमानयति तस्यैव तद्भवति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनंतु राज्ञएव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम्॥ ९६॥

(४) **राघवानन्दः**। अरिधनस्य ग्रहीतारमाह रथाश्वमिति। दन्तिनं कुप्यं सुवर्णरजतं भूमिरत्नाद्यतिरिक्तं शयनासनादि॥ ९६॥

(५) **नन्दन**। योधैर्जितंद्रव्यं न राज्ञा हार्य्यमित्यभिप्रायेणाह रथाश्वमिति। स्वर्णरजतव्यतिरिक्तद्रव्यं कुप्यम्॥ ९६॥

(६) **रामचन्द्रः**। रथादिकं योयज्जयति तस्य तत्सर्वंभवेत्। च पुनः कुप्यं सुवर्णरौप्यव्यतिरिक्तंधातुसंज्ञम्॥ ९६॥

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ॥ राज्ञा च सर्वयोधेभ्योदातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[भृत्येभ्योविभजेदर्थान्नैकः सर्वहरोभवेत् । नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ १ ॥]*

(१) **मेधातिथिः** । येन यज्जितंतेन तद्गृहीतव्यमित्यस्यायंविशेषउच्यते । स्वयमुद्धारंराज्ञेदद्युरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्यदद्युरित्यर्थः । नसर्वतैर्ग्रहीतव्यमित्येषावैदिकीश्रुतिः इन्द्रोवैवृत्रंहत्वेत्याद्युपक्रम्यसमहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेति । राज्ञावापृथग्भूयस्वयमूहनीयमत्रार्थविभागोनास्त्यनेनायंग्रामोजितएषांवापरकीयसामन्तादिः सर्वैणसर्वउत्खातमूलः सकृत्कृतस्तत्रराज्ञा लब्धप्रशमनंन्यायेन भृत्याः संविभजनीयाः ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उद्धारं तन्मध्ये यदिष्टंवस्तु राज्ञस्तदुद्धृत्य दद्युः । तथाच श्रुतिः इन्द्रोवैवृत्रंहत्वेत्युपक्रम्य समहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छतीति । पृथक्जितं यैर्योधैर्मिलित्वाजितं तेभ्योदद्यात् ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अतएवाह । राज्ञइत्यादि उद्धारंयोद्धारोराज्ञेदद्युः । उद्ध्रियतइत्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनंसुवर्णरजतकुप्यादि राज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयं वाहनंच राज्ञउद्धारंचेति गोतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः इन्द्रोवै वृत्रंहत्वेत्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवताअब्रवीत् उद्धारंसमुद्धरतेति । राज्ञाचापृथग्जितंसहजितंसर्वयोधेभ्योयथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उद्धारं सुवर्णरजतभूम्याद्युत्कृष्टं करितुरगवाहनमपीति गौतमवचनात् । तच्छ्रेष्ठमपि अपृथग्जितं सहजितं दातव्यं यथापौरुषंविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः** । दद्युर्योधाः । उद्धारमुत्कृष्टद्रव्यंउद्धारंवा वैदिकीश्रुतिःशब्दः । अपृथक्जितंसर्वयोधैः सह जितम ॥ ९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तन्मध्ये रथाश्वादिमध्ये उद्धारंयदिष्टंवस्तु तदुद्धृतंराज्ञोदद्युरिति ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तोयोधधर्मः सनातनः ॥ अस्माद्धर्मान्नच्यवेत क्षत्रियोघ्नन् रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उपसंहारोयं योधायोद्धारस्तेषांधर्मोयोधधर्मः । अनुपस्कृतः अगर्हितः अविकृतोवा अतएवाह सनातनः स्वेच्छया प्रवर्तितोविकृतःस्यात् । नच्यवेत सर्वदानुतिष्ठेत् । क्षत्रियग्रहणंमुख्यस्तस्यात्राधिकारइति दर्शयितुं नत्वन्यस्य तत्स्थानापन्नस्य नायंधर्मइति ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुपस्कृतोधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतः इदानीमपि तदवस्थएव वर्तमानः ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अविगर्हितएषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्योयोधधर्मउक्तः । युद्धेशत्रून्हिंसन् क्षत्रियएतंधर्मन त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात्क्षत्रियग्रहणं अन्योपि तत्स्थानपतितोन त्यजेत् ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनुपस्कृतः अविगर्हितः । योधर्मः कर्तव्याकर्तव्यविचारः । तस्माद्दृष्टलोभादपि नच्यवेत न पराङ्मुखः स्यात् । घ्नन्रिपून्नाशयन् ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः** । एषोनुपस्कृतः अकृतप्रयत्नः स्वभावसिद्धइत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनुपस्कृतः अधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतोधर्मः इदानीमपितदवस्थएव ॥ ९८ ॥

---

* (ख)

अलब्धंचैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । न क्षत्रियः संतुष्टः स्याद्ब्राह्मणवत्किन्त्वलब्धार्जनेयत्नंकुर्यात् । अर्जितंचधनंरक्षेद्रक्षितंचव-र्धयेत्कोशसंचयंकुर्यात् ततः पात्रेभ्योदद्यात् नायथार्थव्ययंकुर्यात् । तदुक्तं कुर्यादल्पतरव्ययमिति ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अलब्धं ग्रहणार्थम् ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अजितंभूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितंप्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितंचवाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धंच पात्रेभ्योदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु राज्ञःपरिपूर्णधनत्वात्किमित्यायोधनोद्धारंगृह्णात्यतआह अलब्धमिति । लिप्सेत जयकरादिना । वर्धयेल्लभ्यादिना । एतदर्थमेव क्षीणवृत्तिर्वणिग्रक्षितः । पात्रेषु ब्राह्मणेषुनिक्षिपेत् दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः** । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषांप्रयोजनंचतुर्विधम् ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चतुर्विधमलब्धलाभादि । पुरुषार्थोधर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्तथा ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतच्चतुःप्रकारंपुरुषार्थोयः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपंजानीयादतोऽनलसः सन्सर्वदाऽनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच एतदिति । एतदलब्धलिप्सादि चतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयप्रयोजनार्थम् । अतस्तत्संपादयेत् ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । अस्य चतुष्टयस्य ॥ १०० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुरुषार्थोधर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्पुरुषार्थप्रयोजनं एतदलब्धमित्यादि चतुर्विधंविद्यात् । अस्य पुरुषार्थस्य अनुष्ठानं विधानं अतन्द्रितः सन् सम्यग्यथा स्यात्तथा कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ॥ रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पुरुषस्ययेऽर्थास्तेषांप्रयोजनंचतुर्विधम् । चतस्रएताः क्रियास्तत्र प्रयोज्याअर्जनवर्धनरक्षणदानानि । उपकारवचनोऽर्थशब्दः पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमेतत्प्रयोजनं तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्यनित्यमनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इच्छेद्दण्डेन महीतुंशत्रुतः वैश्यादेस्तुकुटुम्बिनः साम्नैव ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अलब्धंयद्धस्त्यश्वरथपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् जितंच प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् रक्षितंच वृद्ध्युपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धंशास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्योदद्यात् ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । केन किंसंपादयामीत्यपेक्षांपूरयति अलब्धमित्यादिः । साधनचतुष्टयंविधत्ते अलब्धमिच्छेदिति । दण्डेनेति शुल्कादेरुपलक्षणम् । वृद्ध्या वाणिज्यादिना । दद्यान्निक्षेपयेदुत्तरकाले मास्मै ॥ १०१ ॥

---

(९९) चैव=नित्यं (त, थ)
=वृद्ध्या (ट)
=नीत्या (ठ, ड)

(१०१) वृद्ध्या=युक्त्या (ड)

(५) **नन्दनः** । दण्डेन सैन्येन । अपेक्षयानुसन्धानेन ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डःस्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ॥ नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥१०२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उद्यतोदण्डोनेनेत्युद्यतदण्डः उद्यतउद्युक्तः सव्यापारइति यावत् । तत्र हस्त्यादिबलं नित्यंयोग्याभिविनयेन शिक्षा वाहनदमनादिभिर्विधेया करणयोग्या अभ्यासाश्च तद्वाहनादिषु वस्त्राभरणसंस्कारइत्यादिरुद्यतदण्डता तथा कुर्वतोस्योत्साहशक्तियोगोमण्डले मकाशी भवति । तथा नित्यंविवृतपौरुषः विवृतंप्रकाशतामागतंयत्कर्तव्यम् । सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वाप्तपुरुषैरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कवचिनः सततंजागरणार्थंनियोज्याः । नित्यंसंवृतसर्वांशः संवरणीयंसंगोपनीयमात्मगतंकृत्वातत्स्थानंसंवृतंकर्तव्यमुपग्रहेण परोपजापाकरणेन च नित्यंछिद्रानुसरणेन सर्वशत्रोःकृत्यपक्षंज्ञात्वा झटितितदुपजयः ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उद्यतदण्डोविपरीताचारेषु । विधृतमत्यक्तं पौरुषं पुरुषकारोयेन सतथा । संवृतं निन्हुतं संचारकार्यं यस्य ॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नित्यंहस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासेोदण्डोयस्य सतथा स्यात् नित्यंच प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषंयस्य सतथा स्यात् नित्यंसंवृतंसंवरणीयंमन्त्राचारचेष्टादिकंयस्य सतथा स्यात् नित्यंच शत्रोर्व्यसनादिरूपछिद्रानुसंधानंतत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच नित्यमिति । विवृतपौरुषः विवृतं मकाशीकृतं योधादिष्वस्त्रविद्यादिप्रकाशरूपं पौरुषं येनसः । संवृतसंवार्यः संवृतः संवरणीयः दूतादिर्मन्त्रश्च यस्यसः । न केवलमेवं परच्छिद्रानुसरणमप्यवश्यंकर्तव्यमस्तीत्याह नित्यमिति । अरेश्छिद्रानुसारी स्यादिति ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मान्तरमाह नित्यमिति । उद्यतदण्डःस्यात् कृतापराधदमनोद्यतः स्यात् । संवृतसञ्चारः अच्छिद्रकार्यव्यापारः ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नित्यंसंवृतसन्धानः अरेः छिद्रानुसारी छिद्रान्वेषी स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनन्तरस्यफलंसर्वंजगदुद्विजतेबिभेति प्रतापख्यातिभर्वति । तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्वप्रकृतीः दण्डेनैव प्रसाधयेत् । एवंयत्नवतोभीताःशत्रवोनमन्त्ययत्नेनैव ॥ १०३ ॥

[illegible]नारायणः । सर्वाणि भूतानि स्वकर्तव्येऽनवस्थितानि ॥ १०३ ॥

[illegible]कः । यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनोदण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

[illegible] राघवानन्दः । समुद्यतदण्डस्य प्रत्यक्षंफलमाह नित्यमिति । उद्विग्नंसज्जगदस्वातन्त्र्यान्नानिष्टाय समर्थमितिदण्डःप्रशस्तइतिभावः ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्त्तेत न कथंचन मायया ॥ बुध्येतारिप्रयुक्तांच मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मायाछद्म तेन नवर्तेत नच परप्रकृतीरज्ञातरूपाउपजयेत् । अरिणा प्रयुक्तांच मायांयथावद्बुध्येत बुद्ध्या कृत्वोपजापंकुर्यात् तत्रकृत्यपक्षश्चतुर्विधः क्रुद्धलुब्धभीतावमानितैः । तत्रयेनत्वतंशल्यंकिंचिदुपकारोवा दर्शि-

तःसविप्रलभ्यतेप्रसादेन नियोज्यतेअवमन्यते वा तदर्थोपि तत्समानः शल्योपकारी क्रुध्यति नास्यात्मदीयं शल्यमुपकारोरैः वोपयुज्यते तादृशाउपजापसहाभवन्ति । तथावाल्लभ्येनोपगृहीतः पश्चान्मानाधिकाराभ्यांभ्रष्टः प्रवासितबन्धुस्तद्वल्लभः प्रसभमभिपूज्य स्वीकृतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वमाहारितस्तत्समानकर्मविद्योन्यः पूज्यते सोवधीर्यतइत्येवमादिक्रुद्धः केनचित्कृतपैशुन्यंतत्समानदोषेभ्योदण्डिनः तंसर्वाधिकारस्थाः सहसोपपादितार्थइत्यादि लुब्धवर्गः । परिक्षीणः कदर्यो-व्यसनबहुलइत्यादिर्भीतवर्गः । आत्मसंभावितः शत्रुपूजार्चनरतः तीक्ष्णसाहसिकोहोमेनासंतुष्टइत्येवमादिरवमानितवर्गः । एतत्परस्योपजपेत् आत्मनश्चरक्षेत् ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । माया वञ्चनेच्छा । सुसंवृतोरक्षितत्वच्छिद्रः ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मायया छद्मतयाऽमात्यादिषु न वर्त्तेत तथासति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थंयथात-त्त्वेनैवव्यवहरेत् यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतांप्रकृतिभेदरूपांमायांचारद्वारेण जानीयात ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच स्वप्रजास्वमायांविधत्ते अमाययैवेति । अरिप्रयुक्तां तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम् । सुसंवृ-तोऽप्रकटदूतद्वारेणेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः** । कथञ्चन आपद्यपीत्यर्थः । सुसंवृतःप्रच्छन्नोभूत्वा ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सुसंवृतः आच्छादितः अरिप्रयुक्तांमायांबुध्येत ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रंपरोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहेत्कूर्मइवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति॥१॥]*

(१) **मेधातिथिः** । एषएवार्थः पुनरुच्यते । तथायत्नातिशयंकुर्याद्यथापरस्यछिद्रमन्विच्छेदात्मनश्चरक्षेत् । यए-वंक्रुद्धादिः कापटिकादिवीरपुरुषैर्ज्ञायते सएवात्मीयोनुनीयतइति कूर्मवदङ्गंगूहेद्रक्षेद्विवरमात्मनः परोपजापाच्छिद्ररक्षणं-महाप्रयोजनमित्येतदनेनाह ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कूर्मोयथाङ्गानिशिरआदीन्यन्तर्निवेश्य रक्षति तथाङ्गानि सप्त स्वाम्यादीनि गुप्तस्थापनेन रक्षेत् । विवरं प्रहारावकाशम् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तथा यत्नंकुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादिच्छिद्रंशत्रुर्नजानाति शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकंचारैर्जानीयात । कूर्मोयथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवंराज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् दैवाच्च प्रकृ-तिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारंकुर्यात ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच नेति । परस्यारेः । कूर्मइवेति अयमर्थः । यथा कूर्मःकरचरणादिपरेभ्योरक्षंस्तद्वि-वरमपि गोपायत्येवंराजामात्यादीन्दानमानाभ्यांरक्षन्परेभ्यःस्वछिद्रंरक्षेत् । अमात्यादयोहि विक्रियमाणाः स्वच्छिद्रंप्रकटये-युःपरच्छिद्रंचगोपयेयुरिति ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः** । अङ्गानि कर्म्मारम्भोपाय; पुरुषद्रव्यसंपद्विनिपातप्रतीकारदेशकालविभागकार्यसिद्धिश्चेति । रक्षेत् गूहेत् ॥ १०५ ॥

---

* (ख)

(६) **रामचन्द्रः** । आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धिं परः शत्रुर्न विद्यात् । विवरं महारावकाशं रक्षेत् ॥ १०५ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यथाअप्सुदुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलंत्वभावतस्तद्ग्रहणार्थंबकःपर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताऽभियोगातिशयेनसुदुष्प्रापाअप्यर्थाआसाद्यन्तइति मन्वानोनिर्वेदंगच्छेत् । यथा चशशोऽल्पकायत्वाच्छक्नोति निष्पतितुमुपरिसंघादपि तथाएकोप्यसहायः सर्वतः समुत्थितःआसन्नप्रकोपोशक्तोवस्था-तुंदुर्गेऽरिसंपातंकृत्वा तस्माद्विनिष्पतेद्गुणवतिसंश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाच्छूलग्नमांसाद्यवलुम्पते एवंस्वर-क्षः परइति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगेनमोक्तव्योभविष्यति सकालोयत्र वृकवदवलुंपिष्यते । यथा सिंहोमहाकायानपि हस्त्या-दीन्हन्ति पराक्रमोत्साहशक्तियोगात् एवमहदरिबलमितिनभेतव्यं अल्पप्राणेनापिकदाचिदुत्साहवतामहाप्राणोनिहन्यतइति ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बकवद्गुप्तप्रचारः कर्तव्यंचिन्तयेत् यथा सत्यक्तचेष्टोदुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरंपश्य-ति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण न मायया तदसंभवे वृकवत्परस्यान्तरंदृष्ट्वा ऽवलुम्पेत गृह्णीयात् । व्याधवेष्टितोयथा शशः शैघ्र्या-दलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोप्यशक्तौ निःसरेत् ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा बकोजले मीनमतिचञ्चलत्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवंरहसि सु-विहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थांश्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तीबलंहन्तुमाक्रमत्येवमल्प-बलोबलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुंहन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुंदैवा-त्पालानवधानमासाद्यव्यापादयत्येवंदुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुंकथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् ।यथा शशः वधोद्धुरविविध-व्याधमध्यगतोपि कुटिलगतिरुत्लुत्य पलायतएवंस्वयमबलोबलवदरिपरिवृतोपि कथंचिदरिध्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवा-न्तरंसंश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञोवृत्त्यन्तरमाह बकवच्चेति । बकवदेकान्तवासित्वं तेन सयथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि मत्स्यंगृह्णाति तद्वद्विविक्तः परराष्ट्रग्रहणंचिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनं सयथाल्पदेहोपि करिणमादत्ते तद्वदल्पसैन्यो-पि सामदानभेदेषूपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवन्नित्यपशुग्रहणाभियोगात्परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं-च । शशवद्व्याधमध्यतः कुटिलगतितयाऽरिमध्यतःपलायनंच शिक्षेदित्यनुषज्यते ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः** । एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम् । निर्भयत्वे सिंहेन । क्रूरत्वे वृकेण । क्षिप्रकारित्वे शशेन ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अर्थान् कार्याणि वृकवत्परस्यान्तरंदृष्ट्वा अवलुम्पेत् गृह्णीयात् । च पुनः शशवद्विनिष्पतेत् श-शोयथा अलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽलक्षितोनिःसरेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ॥ तानानयेद्वशंसर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ये परिपन्थिनः प्रतिपक्षतया वर्तन्ते ते वशमानेतव्याः नत्वानुकूल्येन ये वर्तन्तेतेऽपि सा-मादिभिः पूर्वं प्रथमतएवदण्डेन ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्येविजयविरोधिनोभवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञःसदैवारातिजयायेतिकर्तव्यतामाह एवमितिचतुर्भिः । परिपन्थिनः शत्रवः । उपक्रमैः उपसमीपंक्रम्यन्ते शत्रवोयैस्ते उपक्रमाः उपायास्तैरिति ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः** । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

यदि तेतु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ॥ दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सामादिभिरशक्यादण्डेन वशमानितव्याइति यदुक्तंतद्दण्डेन प्रसह्य भूयः शनकैर्यावद्वशे दण्डोपक्रमस्तेन नसाहसिकतया ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रथमैस्त्रिभिः सामदानभेदैः । प्रसह्याभिभूय शनकैः क्रमेण यदि सामसाध्यता स्यादित्याशया ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ते च विजयविरोधिनोयद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्त्तन्ते तदा बलाद्देशोपमर्द्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशी कुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र चतुर्थदण्डस्यकालमाह यदीति । सामदानभेदैः प्रथमैः प्राथमिकैः । एतान्दण्डेन वशमानयेदित्यन्वयः । तत्र चतुर्णांदण्डादीनां साम्ना साधून्वशयति दण्डेनोग्रान् दानेन भिन्नान् लुब्धान्वा भेदेन संहतान् तैरसाध्यत्वे दण्डयेदिति तत्रापि शनैरन्यथा ते प्राणोद्यतानवशमेयुरिति भावः ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः** । उपक्रमेषु क्रममाह यदितेत्विति । ते परिपन्थिनस्तिष्ठेयुः । वशइतिविभक्तिविपरिणामः प्रथमैःसामदानप्रभेदैः अपिशब्देन दण्डस्य मुख्यत्वंसूचितम् ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ते परिपन्थिनः प्रथमैः त्रिभिरुपायैर्वशे न तिष्ठेयुर्यदि तान्दण्डेनैव वशंप्रसह्यानयेत् ॥ १०८ ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणानांसामादीनामुपायानांसामदण्डौनिगद्येते प्रशस्यतया सतिसाम्निक्षिप्रंकंपेनभवतिदण्डे तु सर्वसिद्धिः ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सामदण्डौ प्रशंसन्ति साम्नि धनादिक्षयाभावात् दण्डेच दैवाज्जयेकीर्तिर्मृत्यौस्वर्गइति ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चतुर्णामपि सामादीनामुपायानांमध्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रवृद्ध्यर्थंपण्डिताः प्रशंसन्ति साम्नि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात् दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र च स्वराष्ट्रे सामदण्डौ परराष्ट्रे दानभेदौ तावेव प्रशस्तावित्याह सामादीनामिति ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः** । शत्रुष्वेवायंक्रमोनराष्ट्रइत्याह । साधुषु सामप्रयोक्तव्यमसाधुषु दण्डंतेन राष्ट्राभिवृद्धिरित्यर्थः ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्नृपोराष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११०॥

(१) **मेधातिथिः** । येराजानमभिद्रुह्यन्ति तेषांयेसुहृद्बान्धवाः संबन्धोपसर्पिणोवा न ते विनाशयितव्याः यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः यएवदुष्टास्तएवनिग्राह्यानतत्संबन्धिनइत्येतन्निर्दातृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते । यथाधान्यकक्षयोःसहोत्पन्नयोरत्यन्तसहितयोरपि नैपुण्येन धान्यंरक्षति कक्षमुद्धरति । एवंस्वराष्ट्रेयावन्तस्तेषांसुहृदावपि तयोर्दोषवान्यः सएव निग्राह्योन यः सुसङ्गतोपि अतःसाध्वसाधुविवेकेन साधवोरक्ष्याअसाधवोनिग्राह्याः ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निर्दाता तृणच्छेत्ता कक्षं तृणादि धान्यमध्यगतमुद्धरेदुत्पाटयेत् । राष्ट्रं स्वराष्ट्रं । परिपन्थिनश्चौरादीन् ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्त्ता रक्षति तृणादिकंचोद्धरत्येवंनृपतीराष्ट्रे दुष्टान्हन्यात्त्वदुष्टांस्तदीयसहजान्भ्रातॄनपि निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते शिष्टसहितंच राष्ट्रंरक्षेत ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् यथेति । निर्दाता धान्यतृणाद्युत्पाटनकर्ता सयथा कक्षंतृणाद्युद्धरति धान्यंच रक्षत्येवं राजा दण्डादि कुर्वन्नपि प्रजारक्षेत् हन्यादेव परिपन्थिनोदस्यून् ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः** । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । निर्दाता भूमेः खण्डयिता कुद्दालादिभिः कृषीवलइतियावत् । परिपन्थिः नअसाधून् ॥ ११० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथा निर्दाता क्षेत्रप्ररूढधान्यमध्यस्थिततृणोद्धर्ता तृणमुद्धरति धान्यंरक्षति तथा नृपोराष्ट्रंरक्षेत् परिपन्थिनः चौरान् हन्यात् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ॥ सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥१११॥

(१) **मेधातिथिः** । यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमकृत्वा मोहेनानवेक्षया स्वराष्ट्रंकर्शयतिस दण्डैः सह भ्रश्यत्यचिराद्राज्याज्जनपदानुरागेण प्रकृतिकोपेन जीविताच्च साहसिकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेक्षैर्हन्यते ॥ १११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कर्शयति चौराद्युपघातैः क्षीणंकरोति ॥ १११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योराजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाज्ञानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति सशीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मैर्राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितोभ्रश्यते ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डे क्रियमाणेपि राज्यंयथा न नश्यति तथा वर्तितव्यमन्यथा सदृष्टान्तंदोषमाह मोहादितिद्वाभ्याम । कर्षयति लोभेनाधिकदण्डादिना पीडयति ततोऽनवेक्षया शास्त्रमर्यादोल्लङ्घनेन नकेवलंराज्याद्भ्रश्यते स्वयंभ्रष्टोपितुजीवितादायुषः नंक्ष्यतीत्यध्याहार्यम ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः** । विपर्ययेणार्थंश्लोकद्वयेनाह मोहाद्राजेति ॥ १११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजा स्वराष्ट्रंस्वराज्यमनवेक्षयाऽविचारेण कर्शयति क्षीणंकरोति सराज्याद्भ्रश्यते सबान्धवोजीविताच्च भ्रश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥ तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वराष्टेऽत्यन्तमवहितेनानुरागउत्पादनीयस्तद्धि शरीरस्थानीयं शरीरे कर्शितेऽपथ्यभोजनरूक्षभोजनादिभिर्यथा प्राणाउत्क्रामन्ति एवंराष्ट्रकर्शनादपि ॥ ११२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य कर्शनात् ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्तएवंराज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणाविनश्यन्ति तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रंरक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अन्नाद्यभावेन शरीरकर्षणेसति यथा प्राणाःक्षीयन्ते तथा राष्ट्रकर्षणाद्राजप्राणाःप्रजासंतापकोपाद्यैःक्षीणतामीयुर्विनश्यंतीति भावः ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ॥ सुसंगृहीतराष्ट्रोहि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । संग्रहोरक्षतिधनं सुसंगृहीतंरक्षाविधानेनवशीकृतंपरिपालितंवा येन स्वराष्ट्रंसपार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संग्रहआत्मीयताकरणे ॥ ११३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रोराजाऽनायासेन वर्द्धते ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतोराज्यरक्षणे यत्नआस्थेयइत्याह राष्ट्रस्येति । राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य प्रतियोग्यनपेक्षाश्रवणादिदमिति षड्भिर्वक्ष्यमाणम् । सुसंगृहीतः ग्रामाध्यक्षादिना राष्ट्रोयस्यसः ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः** । यस्मादेवंतस्माद्राष्ट्रस्येति संग्रहे संरक्षणे । इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ११३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राष्ट्रस्य ग्रहे स्वायत्ती करणे आत्मवशीकरणे ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्॥११४॥

(१) **मेधातिथिः** ।द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये गुल्मंकुर्यात् । गुल्मोरक्षितृपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितंसंग्रहंकुर्यात् । तद्युक्तमधिष्ठातारंपुरुषंकुर्यात् । अधिकारिसंग्रहइहोच्यते एवंत्रयाणांपञ्चानांच । अथवा राजभाव्यार्थग्रहणस्थानंसंग्रहः ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्वयोर्ग्रामयोरेकं अपरंत्रयाणां अन्यत्पञ्चानांग्रामाणां अन्यद्ग्रामशतस्येति पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तराशक्ये रक्ष्यस्य स्थानस्य रक्षकंगुल्मं स्तेनादिरक्षार्थंस्थापितं पदात्याद्यधिष्ठितमिति तदपि केनचिदधिष्ठितंकार्यमित्यर्थः । ग्रामशतानामिति शतस्य पञ्चशतस्य सहस्रस्य चेति बहुवचनार्थः । एवंराष्ट्रस्य संग्रहंकुर्यादित्युपसंहारः ॥ ११४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणांवा ग्रामाणांपञ्चानांवा ग्रामशतानांगुल्मंरक्षितृपुरुषसमूहंसत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितंराष्ट्रस्य संग्रहंरक्षास्थानंकुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच द्वयोरिति । ग्रामयोर्ग्रामाणांवा मध्येगुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहमध्ये प्रधानपुरुषैरधिष्ठितंच राष्ट्रस्यसंग्रहं रक्षास्थानं कुर्यादित्यन्वयः । द्वयोरित्यादि दस्युलाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । तत्फलंदस्युनिग्रहः ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । द्वयोर्ग्रामयोस्त्रयाणांपञ्चानांच ग्रामाणांग्रामशतानांमध्ये राष्ट्रगुप्तये कुर्यात् । व्यूढंसैन्यंगुल्मम् ॥ ११४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वयोःत्रयाणां पञ्चानां मध्येगुल्ममधिष्ठितं रक्षकं स्वस्थानानाम् । एवंराष्ट्रस्यसंग्रहंकुर्यात् ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ॥ विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकैकस्मिन्ग्रामेऽधिपतिंकुर्यात् । तदुपरिदशग्रामपतिम् । एवंसर्वत्र ॥ ११५ ॥

(२) । **सर्वज्ञनारायणः** । ग्रामस्याधिपतिंकरग्रहाद्यर्थम् ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ग्रामादीनांगुणदोषज्ञानमकारमाह ग्रामस्येतित्रिभिः । विंशतीशं ग्रामाणांविंशतेरीशमीश्वरम् । एवमुत्तरत्र ॥ ११५ ॥

(५) **नन्दनः** । विंशतीशंविंशतिग्रामेशं । एवमुत्तरत्रापि ॥ ११५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ग्रामाध्यक्षानाह ग्रामस्येति । एकंकरार्थंग्रामाधिपंकुर्यात् । शतेशं शतानां ईशःशतेशःतं शतग्रामाधिपंकुर्यात् । तथासहस्राधिपतिम् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येग्रामदोषाएकग्रामाधिकृतेननशक्यन्ते समाधातुंतान्दशेशाय निवेदयेत् एवमशक्तौयावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दोषान् तद्ग्रामीयजनविद्रवादीन् । अत्र विंशनीशमित्यादि यावति रक्षिते ग्रामाणां रक्षा भवति तप्मात्रपरम् । विंशतिग्रामानीशितुंशीलमस्य विंशतीशी ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयंदशग्रामाधिपतये कथयेत् एवंदशग्रामपतयोविंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः तथाचसतिसम्यक्चौरादिकण्टकोद्धारोभवति ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शनकैरित्यनेन हठात् । तेन स्वस्मिन्नपि दोषाशङ्का वारिता । स्वयमित्यनेनौद्धत्यंभेदकत्वंच निरस्तम् । तेन स्वयंगत्वा शंसेत्कथयेत् ग्रामदेशेशायेत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र विंशतीशिने विंशतिग्रामाधिपतये ॥ ११६ ॥

(५) **नन्दनः** । ग्रामिकोग्रामाध्यक्षः । शनकैरत्वरया । यथातथ्यंनिरूप्य । स्वयंशंसेन्न परमुखेन । दशेशाय दशग्रामेशाय विंशतिग्रामाणामीशितुंशीलमस्येति विंशतीशः ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । युग्मं ग्रामदोषानिति । ग्रामिकः एकग्रामाधिपः समुत्पन्नान् ग्रामदोषान् ग्रामदशेशाय शंसेत् । दशेशः दशग्रामाधिपः विंशतीशिने शंसेत् ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्सर्वं दोषजातम् ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विंशतीशः शतेशाय निवेदयेत् । शतेशः सहस्रपतये शंसेत् ॥ ११७ ॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ॥ अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् । ग्रामिकोग्रामाधिकृतस्तान्यवाप्नुयाद्गृह्णीयात् वृत्त्यर्थंराज्ञेप्रदातव्यानिग्रामवासिभिः । अन्नादीनि तु धान्यादेःषष्ठाष्टमभागादिः यथावक्ष्यति धान्येऽष्टमंविंशामित्यादि ॥ ११८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजप्रदेयानि एतावदत्र प्रत्यहं राजाधिकृतपुरुषाय भक्तार्थंदेयमिति प्रागेव नियमितानि। आदिपदात्तैलादीनि। ग्रामीकोग्रामाधिपतिः ॥ ११८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहंराज्ञे देयानि न त्वब्द-करंधान्यानामष्टमोभागइत्यादिकंतानि ग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थंगृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच प्रजाभीराज्ञेदेयद्रव्यग्रहीतृनाह यानीतिद्वाभ्याम् । इन्धनंकाष्ठं पानंमध्वादि अवाप्नुया-त्। ग्रामिकएकग्रामाध्यक्षः। एकग्रामाध्यक्षस्येन्धनादीन्येव जीविका ॥ ११८ ॥

(५) **नन्दनः**। ग्रामाध्यक्षादीनांवृत्तनियमंश्लोकद्वयेनाह यानीति। अन्नपानेन्धनादिग्रहणेन पशुधान्यहिरण्यादी-नांनिषेधः ॥ ११८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ग्रामिकः एकग्रामिकः। यानि राजप्रदेयानि एतावदत्र राजपुरुषेण भोक्तव्यमिति प्रयोजनदर्शि-तानि ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तुभुञ्जित विंशी पञ्चकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। दशसुग्रामेष्वधिकृतोदशी एवंविंशी। छान्दसःशब्दसंस्कारः। कुलंग्रामैकदेशः। क्वचिद्धट्ट-तिप्रसिद्धः क्वचिदुष्टइति। एतदेवपञ्चगुणंविंशतिग्रामेष्वधिकृतः सर्वग्रामशताध्यक्षः। पुरंनगरं सहस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्तिकल्पेतेत्येतत्सत्यम् ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवंग्रामाध्यक्षस्य भृतिमुक्त्वाऽन्येषामाह दशीति। दशग्रामाधिपोदशी। हलंतुद्विगुणंकुल-मितिवचनाद्वाभ्यांहलाभ्यांया कृष्यते भूस्तांभुञ्जीतेत्यर्थः। हलमानंच ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्गवंजीवितार्थिनाम्। चतुर्गवंगृह-स्थानांद्विगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतोक्तम्। धर्महलंग्राह्यं गृहस्थहलंवा। विंशी विंशतिग्रामपः ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अष्टागवंधर्महलंषड्गवंजीवितार्थिनाम्। चतुर्गवंगृहस्थानांत्रिगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतस्मरणात् ॥ षड्गवंमध्यमंहलमिति तथाविधहलद्वयेन यावतीभूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति तद्दशग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थंभुञ्जीत। एवंविंश-त्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमंग्रामंसहस्राधिपतिर्मध्यमंपुरम् ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दशीत्यादेस्तामाह दशीति ॥ अष्टागवंधर्महलंषड्गवंजीविकार्थिनाम्। चतुर्गवंगृहस्थानां द्वि-गवंतु गवाशिनामिति लघुहारीतवचनात्षड्गवंमध्यमहलं तथाविधहलद्वयेन यावती भूःकृष्यते तत्कुलमिति परिभाषितं वृ-त्त्यर्थंदशग्रामाधिपस्तावतींभूमिंगृह्णीयादित्यर्थः। ग्रामं मध्यमं। तत्र ग्रामोभृगुप्रोक्तः ॥ विप्राश्च विप्रभृत्याश्चयत्रचैव वस-न्ति ते। सतु ग्रामइति प्रोक्तःशूद्राणांवासएव चेति । पुरं राजधानीयोग्यं प्राकारशिल्पिवणिग्जनहट्टादियुक्तम्। आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानम् । व्रजः गवांनिवासः । खेटः कर्कटिकाद्युत्पत्तिस्थलम् । वाटी पूगनारिकेलाद्युत्पत्तिस्थलम्। इति चतुष्टयं प्रासंगिकं व्याख्यातंचखेटइत्यत्रश्रीधरस्वामिना ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः**। दशी दशग्रामाधिपतिः। कुलंगृहमेककृषीवलभागमित्यर्थः। ग्रामंकुलशतयुक्तम्। यथाहकौटिल्यः कुलशतावरंपञ्चशतकुलावरंग्रामंनिवेशयेदिति ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दशी दशग्रामाधिपतिः कुलंभुंजीत हलंतु द्विगुणंकुलं द्वाभ्यांहलाभ्यांकृष्यते याभूस्तां। भुञ्जीते-त्यर्थः। विंशी पंचकुलानि दशहलकृष्यक्षेत्राणिभुञ्जीत ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः** । तेषांग्रामकार्येष्वितरेतरंविप्रतिपत्तिः । अन्यः स्वकार्येऽन्यः सचिवोमहत्तमः स्निग्धोरागद्वेषवर्जितोदर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि कृत्यानि संकरादिविषयाणि । पृथक्कार्याण्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः** । तेषांग्रामनिवासिप्रभृतीनांपरपस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि कृताकृतानि च पृथक्कार्याणि तान्यन्योराज्ञोहितकृत्तन्नियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः** । एषामेकग्रामाधिपप्रभृतीनामन्योन्यविप्रतिपत्तौ ग्राम्याणि ग्रामभवानि कार्यकार्याणि पृथक्कार्याणि च कृताकृतादीनि अन्यउक्तेभ्यः स्निग्धः पार्थिवइतिशेषः । यथा राज्ञःपापंन जायतेतथा हितैषी अतन्द्रितः राजभीतेः पश्येदित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः** । तेषांग्रामाध्यक्षादीनां । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि सेतुबन्धनादीनि ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कार्याणि प्रकृतान्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

नगरेनगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ॥ उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतमित्यर्थः । घोररूपं प्रतापवन्तं । नक्षत्राणामिवग्रहं अंगारकंहस्त्यश्वादिबलसंपन्नम् ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उच्चैःस्थानं तेभ्योधिकंगृहपरिच्छदसंमानादिकम् । घोररूपं दण्डप्रणयनशक्तवेषधरम् । ग्रहं सोमम् ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिनगरमेकैकमुच्चैः स्थानं कुलादिना महान्तंप्रधानरूपंघोररूपंहस्त्यश्वादिसामग्र्या भयजनकंनक्षत्रादिमध्येभार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनंकार्यद्रष्टारंनगराधिपतिंकुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नैतावता राज्ञःकृतकृत्यतेत्याह नगरइतिद्वाभ्याम् । सर्वार्थचिन्तकं हस्त्यश्वप्रजानुवृत्तादिचिन्तनानियुक्तम् । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतं ग्रहं शुक्राङ्गाररूपम् । दण्डादावकृपालुत्वार्थमाह घोररूपम् ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वार्थचिन्तकं सर्वकार्यनिर्णायकं । उच्चैःस्थानं महाप्रभावम् । घोररूपमैश्वर्यातिशयेनदुर्धर्षम् ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नगरे नगरे एकंपुरुषं सर्वार्थसाधकं सर्वकार्यकर्तारम् । उच्चैःस्थानं उच्चस्थानस्थितमित्यर्थः । घोररूपं दण्डप्रणयनयोग्यवेषधरम् । नक्षत्राणांग्रहमिव प्रकाशमानम् ॥ १२१ ॥

सताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सनगराधिकृतस्तान्सार्वानपिपतीननुपरिक्रामेत्सबलेन पूरयेत्सतिप्रयोजने तेषांसर्वेषामधिपतीनांतद्वृत्तंसम्यक्परिणयेत् सम्यग्रूपतयापरिजानीयात् कैराजचरैःकार्पटिकादिभिः ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुपरिक्रामेदनुसंदध्यात् । वृत्तिं चेष्टाम् । परिणयेत् प्रापयेत् राजसमीपं तच्चरैर्नृपचारैः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सनगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयंसबलेनानुगच्छेत्तेषांच नगराधिकृतपर्यंतानांसर्वेषामेव यद्राष्ट्रे स्वचेष्टितंतत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सतादृशः तान् ग्रामेशादिसहस्राध्यक्षान्तान् अनुक्रामेदहर्निशंसंचरेत् संचरंस्तेषांवृत्तं चेष्टां परिणयेत् जानीयात् । तच्चरैः तत्रतत्र नगरेषु बहुकालवासिभिः । तैर्हि तत्रत्यानांभद्राभद्रंज्ञायते ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः** । नगरे नियुक्तस्तान्ग्रामाध्यक्षादीन् । अनुपरिक्रामेत् अनुसंदध्यात् । तेषां ग्रामाध्यक्षादीनाम । तच्चरैः तत्रत्यचरैः । परिणयेत् परीक्षेत ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः तान्सर्वान् ग्रामनिवासिनः अनुपरिक्रामेत् अनुसंदध्यात सर्वोपरि तिष्ठेदित्यर्थः । तेषां ग्रामनिवासिनांवृत्तं तच्चेष्टां तच्चरैः ग्रामचरैः नृपचरैर्वा ॥ १२२ ॥

राज्ञोहि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ॥ भृत्याभवंति प्रायेण तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः॥१२३॥

(१) **मेधातिथिः** । परस्वमादातुंशीलंयेषांते परस्वादायिनः शठाः सम्यक्कारिणः प्रायेणाधिकृताःसन्तोभवन्ति । प्राक्शुचयोपि रक्षन्तिवित्तानि अतः प्राक्शुचित्वानुमाने नोपेक्षणीयाः यत्नतः प्रतिजागरितव्यास्तेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः । नकेवलंराजार्थनाशः अनवेक्षयायावत्प्रजाअपिनिर्द्धनीकुर्वन्ति ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राज्ञोभृत्याइत्यन्वयः ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूक** । यस्माद्ये राज्ञोरक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीलावञ्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्यइमाः स्वात्मीयाः प्रजाराजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्किमर्थंतत्राह राज्ञइति । रक्षाधिकृतारक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षादयोभृत्याअपि परस्वादायिनः परस्य स्वत्वे विद्यमानेप्यादायिनः प्रायेण बाहुल्येन भवन्ति । तत्र हेतुः शठावञ्चकाः । अतस्तेभ्यः इमाः बुद्धिस्थीभूताः सर्वनगराध्यक्षादिद्वारा रक्षेद्राजेतिभावः ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्रहेतुमाह राज्ञोहीति । रक्षेत् संगेरयुक्तः । श्लोकाविमौ राजविषयौ वा ॥ १२३ ॥

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥ तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥१२४॥

(१) **मेधातिथिः** । ये रक्षाधिकृताः कार्यिकेभ्योव्यवहर्तृभ्योव्यापारवद्भ्योवा हल्लेशोद्देशिकयादण्डयन्ति जनपदांस्तेषांसर्वस्वहरणप्रवासने राजाकुर्यात् ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । येकार्यिकेभ्योर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसइति कार्यार्थिभ्योवादिप्रभृतिभ्यउत्कोचरूपेणार्थमेव गृह्णीयुर्नराजकार्यंकुर्युः ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्यएव वाक्छलादिकमुद्भाव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणंपापबुद्धयः कुर्वन्ति तेषांसर्वस्वंराजा गृहीत्वा देशान्निःसारणंकुर्यात् ॥ १२४ ॥

---

(१२४) र्थमेव=र्थमेवं (घ, च, ण)

(१२४) येकार्यिकेभ्योइ०=कारिकेभ्योर्थमादाययेकुर्युःकर्षमन्यथा (ल)

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञःस्वकीयंकृत्यमाह यइति । कार्यिभ्यः कार्यार्थिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्योऽव्यवहारिभ्योवा वाक्छलादिकमुद्भाव्यार्थमुत्कोचरूपंगृह्णीयुः । प्रवासनं देशान्निर्याणंकुर्यादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । परस्वादाने तेषांदण्डमाह येकार्यिकेभ्यइति । कार्यिकाः कार्य्यवन्तः कार्यार्थिनइतियावत् ॥ १२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। येभृत्याः कार्यिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यः अर्थमेव प्रतिगृह्णीयुः । कीदशाभृत्याः पापचेतसः लोभाक्रान्ताः । राजा तेषां प्रवासनं निष्काशनंकुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥१२५॥

(१) **मेधातिथिः** । युक्तानांनियुक्तानांस्त्रीणामन्तःपुरदास्यादीनांप्रेष्यजनस्य दोलकवाहादेः प्रत्यहंवृत्तिंकल्पयेन्न सांवत्सरीयंसकृद्द्याद्ग्रामंतदेकदेशंवा स्थानकर्मानुरूपतः स्थानंप्रधानंनियोगः शय्यारक्षादि कर्म शरीरव्यापारस्तदनुरूपेण वृत्तिर्देया प्रधानेस्थानेस्वल्पेपि कर्म्मणि महतीवृत्तिर्निकृष्टे स्थाने महत्यपि कर्मणि स्वल्पे तदुभयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजकर्मसु राज्ञउपचारादिषु । स्थानमन्तर्बहिरपि कर्मोत्तममध्यमाधमं तदनुरूपेण ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानांस्त्रीणांदास्यादीनांकर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यानुरूपेण प्रत्यहंकर्मानुरूपेण वृत्तिंकुर्यात् ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञःकृत्यान्तरमाह राजेति । राजकर्मसु युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां प्रेष्यजनस्य सेवकस्य । स्थानं स्वनिकटदूरादि कर्माल्पायासबह्वायाससाध्यं तदनुरूपतस्तदनुसारेण ॥ १२५ ॥

(५) **नन्दनः** । अधिकृतानां वृत्तिनियममाह राजाकर्मस्विति युक्तानामधिकारिणांप्रत्यहंकल्पयेन्नप्रतिमासंप्रतिवत्सरंवा ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्थानं अन्तर्बहिः अनुरूपतः उत्तमाधममध्यमम् ॥ १२५ ॥

पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्॥षाण्मासिकस्तथाच्छादोधान्यद्रोणस्तु मासिकः॥१२६॥

(१) **मेधातिथिः** । अवकृष्टःसंमार्जनशोधनविनियुक्तस्तस्य भक्तार्थंपणोदेयः । उत्कृष्टस्य षट्सु षट्सु मासेषुगतेष्वाच्छादवस्त्रंधान्यद्रोणश्चमासिकः । चतुराढकोद्रोणः । पणपरिमाणंवक्ष्यति । वृत्तिकल्पनार्थाएते ॥ १२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अर्थान्मध्यमस्य त्रयः । भक्तकं भृतिः । षट्सु मासेष्वाच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पणानुसारेण व्यवस्था । एवंद्रोणेप्येकस्त्रयःषडिति । मासिकोमासेमासेदेयः ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तामेवदर्शयतिपणइति । अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणोभृतिरूपः प्रत्यहंदातव्यः षाण्मासिकश्चाच्छादोवस्त्रयुगंदातव्यम् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः ॥ चतुराढकोभवेद्द्रोणइति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासंदेयः । उत्कृष्टस्य तु भृतिरूपाश्च षट्पणादेयाः अनयैव कल्पनया षाण्मासिकानि षड्वस्त्रयुगानि देयानि प्रतिमासंषाण्मास्याद्रोणादेयाः अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयंभृतिरूपंदातव्यं षाण्मासिकंच वस्त्रयुगत्रयंमासिकंच धान्यंद्रोणत्रयंदेयम् ॥ १२६ ॥

---

(१२६) वेतनम्=भक्तकम् (क, ग, घ, च, ण)

(४) **राघवानन्दः** । स्वकर्मनियुक्तदास्यादीनांदेयविभागमाह पणइति । अयमर्थः । अपकृष्टस्य गृहमार्जनादिकर्तुः प्रत्यहंपणः षाण्मासिकं छादोद्वादशहस्तपरिमितंवस्त्रं प्रतिमासधान्यं द्रोणः । एवंषड्गुणितं पणवस्त्रधान्यद्रोणादि उत्कृष्टस्य साक्षात्कर्मकुशलिनः । तथा मध्यमस्यापि त्रिगुणं तत्त्रितयं पणाधिक्यमात्रमन्यत्समानमिति वा । तत्र च ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिद्धुश्वरेष्टौतु पुष्कलः । पुष्कलानिच चत्वारि आढकःपरिकीर्तितः ॥ चतुराढकोभवेद्द्रोणइति द्रोणस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

(५) **नन्दनः** । कियतीवृत्तिः कल्प्येति चेदाह पणोदेयइति । भक्तकंपणइत्यन्वयः उक्तार्थः पणइत्यर्थः । देयः प्रत्यहं देयः । षट्पणाइति वचनविपरिणामः । पणद्रोणयोः परिमाणंवक्ष्यति । आच्छादोवस्त्रम् । षाण्मासिकः षण्मासे देयः षाण्मासिकः ॥ १२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पणः अशीतिवराटकानां पणः अवकृष्टस्य अर्थान्मध्यमस्यत्रयः भक्तकं भृतिः षट्सु मासेषु आच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पर्यायानुसारेण व्यवस्था । एवंद्रोणेऽप्येकः त्रयःषडिति मासिमासिदेयम् ॥ १२६ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजोदापयेत्करान् ॥१२७॥

(१) **मेधातिथिः** । करग्रहणविधिःकियता मूल्येन क्रीतमेतत्कियच्च विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन विक्रियते कियत्प्रतिभावे न नश्यत्यथनेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा । अध्वानंचिराचिरगमनप्राप्यताम् । भक्तं सक्तवोदनादिमूलम् । परिव्ययस्तदुपकरणंसर्पिः सूपशाकादि धनादि च । योगक्षेममरण्ये कान्तारे वा गच्छतोराजभयंचौरभयं निश्चौरतावेत्यादि । एतदपेक्ष्य वणिग्भ्यः कराआदातव्यावणिग्भिर्दापयेत्करानिति पाठोयुक्तः गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञायाअभावात् । दण्डवचनोवा धातुस्तदा दण्डिवद्द्विकर्मकत्वम् ॥ १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रयविक्रयमितोयता क्रीत्वेयता विक्रेतुंशक्यमिति । अध्वानमिति एतावान्वर्त्मायासङ्ति । भक्तमन्नमूल्यम् । परिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिकरार्थव्ययम् । योगमलब्धलाभं वणिजामायासानुरूपंक्षेमंरक्षणमेतावति देशेऽमीषामस्माभिः कृतमिति विज्ञायेत्यर्थः । करान् शुल्कम् ॥ १२७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कियता मूल्येन क्रीतमिदंवस्त्रंलवणादिद्रव्यंविक्रीयमाणंचात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतंकिमस्य वणिजोभक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेण लग्नंकिमस्यारण्यादौ चौरादिभ्योरक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कोऽस्येदानींलाभयोगइत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान्दापयेत् ॥ १२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वणिक्करादानमाह क्रयेति । क्रयविक्रयमूल्यं दूरागतं भक्ष्यव्ययचौरादित्वतं योगक्षेमादीनिच ज्ञात्वा तद्विक्रेतृभ्यः करान् शुल्कानि दापयेत् हट्टादिकृते स्वयंगृह्णीयाद्वा ॥ १२७ ॥

(५) **नन्दनः** । अथकरादानमाह क्रयविक्रयमिति । क्रयंमूल्यम् । विक्रयंलाभम् । भक्तंवणिग्भिः कर्मकारादिभ्योदेयम् । परितोव्ययः परिव्ययः शुल्कादिकः ॥ १२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । युग्मम् । सपरिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिव्ययसहितम् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणां ॥ तथावेक्ष्य नृपोराष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥१२८॥

(१) **मेधातिथिः** । क्षीणकर्षेर्न्यूनः करोग्रहीतव्यइत्येवमर्थमेतत् । वार्योकसोजलौकसः । षट्पदाभ्रमराः । यथाते स्वल्पमाददानाः परिपुष्टाभवन्ति तथा राज्ञा मूलछेदोन कर्तव्यः ॥ १२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। फलेन फलप्राप्त्या राजा। कर्ताचकर्मणां कृष्यादीनां फलेन धान्यादिना युज्येत लाभदर्शनाद्धि पुनः प्रवर्तते ॥ १२८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणांफलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान् गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यथा कर्मणांकृषिवाणिज्यादीनांकर्ता तत्फलेनसंबध्यतएवंराजापि तत्फलभागीत्याह यथेति। नृपइति नृनृप्रत्यनुकूलः ॥ १२८ ॥

(५) **नन्दनः**। सामान्यतः करपरिकल्पनस्य लक्षणमाह यथेति ॥ १२८ ॥

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यंवार्योकोवत्सषट्पदाः॥ तथाल्पाल्पोग्रहीतव्योराष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः॥१२९॥

(१) **मेधातिथिः**। एतदेवाह कर्मणांकर्त्तावाणिजकः राजा च फलेन युज्येत तथा करान्कल्पयेन्न परिमाणनियमकारणमस्ति। यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणातिक्रमेण ग्रहीतव्यम्। केचिदिमंश्लोकंपठित्वा यथाल्पाल्पमिति पठन्ति ॥ १२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वत्सः प्लवे। वार्योकसः जलौकसः रक्ताकर्षे ॥ १२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्रदृष्टान्तमाह यथेत्यादि। यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्त्येवंराज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पोराष्ट्रादब्दिकः करोग्राह्यः ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। करमपिदेशकालसंपत्यनुरूपेणादद्यादितिसदृष्टान्तमाह यथेति। वार्योकोजलौकाः। अल्पमल्पं क्रियाविशेषणं सयथा गात्राद्रक्तमल्पमादत्ते यद्वा मत्स्यः गन्धवारिचरः अपांबहूनांयथेष्टतत्पाने उपजीव्यजलनाशे स्वनाशशङ्कयाल्पोदकंपिबति। वत्सोपि सर्वदुग्धपाने गोपस्य क्षतिःस्यादित्याशङ्कयाल्पंचोषति। भ्रमरस्यापि सर्वमधुपाने फलानुत्पत्तेस्तज्जपुष्पान्तराभावात्स्वनाशशंका। एवं राजन्यप्यूहनीयम्। प्रजानांमूलानुच्छेदादितिभावः। आब्दिकः अब्दसमाप्यः ॥ १२९ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्रदृष्टान्तमाह यथाल्पाल्पमिति। आद्यमदनीयम्। वार्योकावार्योकसः। ऋषिनिपातनादकारान्तत्वम् ॥ १२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वार्योकसः यथाल्पाल्पं आद्यंभक्ष्यं अदन्ति भक्षयन्ति यथाषट्पदाः भ्रमराः अल्पमल्पमदन्ति तथा राजा राष्ट्रमवेक्ष्य आब्दिकान्करान्सततंकल्पयेत् ॥ १२९ ॥

पञ्चाशद्भागआदेयोराज्ञा पशुहिरण्ययोः ॥ धान्यानामष्टमोभागः षष्ठोद्वादशएव वा ॥ १३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। मूल्याधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोग्राह्यः। धान्यानांभागविशेषः सुकरदुष्करापेक्षया मन्तव्यः पंचाशत्पूरणः पञ्चाशः विंशत्यादिभ्यइतिपक्षेतमट्। पञ्चाशद्भागइतिपाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पञ्चाशद्भागइत्यादिना जनपदानांवार्षिककरग्रहउक्तः। हिरण्यपदंरूप्यादेरप्युपलक्षणम्। द्वादशेति फलेऽष्टमोमध्यमउत्तमेषष्ठः ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। तमाह पञ्चाशद्भागइत्यादि। मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोराज्ञा ग्रहीतव्यः एवंधा-

न्यानांषष्ठोऽष्टमोद्वादशोवा भागोराज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षश्चायंबह्वल्पग्रहण-विकल्पः ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्रव्यविशेषे विशेषतःकरमल्पमाह पञ्चाशदिति । पशुहिरण्ययोस्तज्जीविभ्यआदेयः । पञ्चाशद्भागएकोनपञ्चाशद्भागोद्रव्यस्वामिना ग्राह्योराज्ञा त्वेकोऽवशिष्टोभागः । एवंसर्वत्र भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्मक्लेशलाघवगौरवापेक्षया वा धान्यानांभागविकल्पः ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः** । द्रव्यविशेषेष्वादेयंभागविशेषंश्लोकत्रयेणाह पञ्चाशद्भागइति । सर्वत्र व्ययव्यतिरिक्तलाभविषया भागकल्पना भूमेर्मध्यमोत्तमाधमापेक्षया व्यवस्थितविषयोयमष्टमादिकोविकल्पः कल्पनीयः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ॥ गन्धौषधिरसानांच पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्रुमशब्देन वृक्षाउच्यन्ते शेषंप्रसिद्धम् । एतेषांषष्ठोभागोलाभाद्ग्रहीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्रुमाणांस्वयमर्जितानां वनाद्धृतानांच एवं रसानां लवणादीनाम् ॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्रुमशब्दोत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनांसप्तदशानां अश्ममयान्तानांषष्ठोभागोलाभाद्ग्रहीतव्यः ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यदाददीतेति द्वाभ्याम् । द्रुः काष्ठाद्यर्थोवृक्षः तदाद्यश्ममयान्तानांसप्तदशानांतदुत्पादकेभ्यस्तद्विक्रयिभ्यश्च षड्भागमेवाददीतेत्यन्वयः । मांसं मांसमत्स्यौ ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्रुमांसमधुसर्पिषां राजा षड्भागमाददीत । द्रोर्वृक्षस्य मांसस्य मधुनः सर्पिषःघृतस्य । पलाशीद्रुद्रुमागमाइत्यमरः । तुपुनः गन्धादीनामिति ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानांच चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च॥१३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पत्रं तालीपत्रादि । वैदलं वंशादिविदलकृतभाण्डादि । मृन्मयानां कुलालादिकृतानाम् ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्रुमाणामितिपाठोमेधातिथेः । वैदलस्य शूर्पादेः ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः** । आददीतेत्यत्रानुवर्तते ॥१३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पत्रशाकतृणादीनांच षड्भागमाददीत स्वीकुर्यात् ॥ १३२ ॥

म्रियमाणोप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तथा कुर्याद्यथा क्षुधास्य विषये श्रोत्रियोनावसीदति ॥ १३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रोत्रियात्तेनार्जितधनाद्भागम् ॥ १३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करंनगृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियोबुभुक्षयाऽवसादंगच्छेत् ॥ १३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह म्रियमाणइति द्वाभ्याम् ॥ १३३ ॥

---

(१३१) द्रुमांस=द्रुमाणां (ग, ण)

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥१३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्माद्देयमस्मै किंचिदित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोदेशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नोभवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादंगच्छति ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलंकरानादानंकिंचास्य राज्ञोविषये वसन् श्रोत्रियोनावसीदेदपि । क्षुधा बुभुक्षया क्षुधासक्तौदृष्टदोषमाह तस्येति । विषये देशे । अतःश्रोत्रियातिरिक्तेभ्यःकरंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तिर्यया कुटुम्बधर्मस्यावसादनंनभवति । वृत्तिंप्रकल्प्य सर्वतोरक्षेच्चौरादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच्च ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह श्रुतवृत्ते इति । वृत्तमाचारः । धर्म्यां स्ववर्णयोग्यां प्रतिग्रहादिकाम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वाऽस्य तदनुरूपांधर्मादनपेतांजीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनमौरसपुत्रमिव पिता रक्षेद्यस्मात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानंसार्थवादमाह श्रुतवृत्तेइतिद्वाभ्याम् । श्रुतवृत्ते शास्त्रज्ञानानुष्ठानेइतिकुल्लूकः । श्रुतंवेदाध्ययनं वृत्तमयाचितत्वादि ते ज्ञात्वास्य श्रोत्रियस्य धर्म्यांधर्मादनपेतांतदभिमतांवृत्तिं दद्यात् तांलिखितदिघ्यादियुक्तताम्रपट्टादिना । रक्षेदेनंचश्रोत्रियं यथातामन्योनहरेदितिभावः । चोरादिभ्योरक्षणंसाधारणम् ॥ १३५ ॥

संरक्ष्यमाणोराज्ञायं कुरुते धर्ममन्वहम् ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञोद्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । धार्म्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्द्रविणराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्ष्यमाणोदस्युभ्यः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । सच श्रोत्रियोराज्ञा सम्यग्रक्षमाणोयंधर्मंप्रत्यहंकरोति तेन राज्ञआयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६॥

(४) राघवानन्दः । अतआह समिति । तेनधर्मेणायुर्द्रविणंराष्ट्रंचास्यराज्ञोवर्धतइत्यन्वयः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं ब्राह्मणः तेन धर्मेण ॥ १३६ ॥

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ॥ व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिधनप्रयोगक्रयविक्रयादिव्यवहारेण जीवन्तंपृथग्जनं ब्राह्मणात्श्रोत्रियादन्यंकरंदापयेत करसंज्ञासंजातास्य करसंज्ञितम् ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनापि कर्मणा वाणिज्यादिव्यवहारेण जीवन्तंपृथग्जनमब्राह्मणं किंचिद्द्रव्यमपि दापयेत् नतु किंचिदाददीत ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तु क्रयविक्रयादिना जीवन्तंनिकृष्टजनंस्वल्पमपि कराख्यंवर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच व्यवहारेण शाकादिक्रयविक्रयादिना जीवतोनिकृष्टस्याल्पःशुल्कोग्राह्यइत्याह यदिनि । पृथग्जनंनिकृष्टम् ॥ १३७ ॥

(५) **नन्दनः** । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य संवत्सरस्य व्यवहारेण वाणिज्येन पृथग्जनं प्रकृतजनम् ॥ १३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पृथग्जनं सामान्यजनं कारुकादिकं यत्किंचिदपिकरं दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ॥एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः॥१३८॥

(१) **मेधातिथिः** । शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासंमासमेकमहः कर्मकारयेत् आत्मोपजीविनश्चशूद्रावेशभारवाहादयः १३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कारुकान् वर्धक्यादीन् । शिल्पिनोनटादीन् । आत्मोपजीविनोभक्तार्थं नित्यंपरस्य कर्म कृत्वा तल्लब्धभक्तेन जीवतः ॥ १३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कारुकान्सूपकारादीन् शिल्पिभ्यईषदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनोभारिकादीन् मासि मास्येकंदिनंकर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दुःखजीविनोविष्ट्यादिना नातिपीडनीयाइत्याह कारुकानिति । कारुकान् शूर्पादिकारिणः शिल्पिनः चित्रलोहकारादीन् आत्मोपजीविनः देहक्लेशोपजीविनः वेतनजीविनः कर्म स्वकंमासिमासि मासंमासंप्रत्येकैकं कारयेदित्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मोपजीविनः शरीरोपजीविनः कर्मोपजीविनइति यावत् ॥ १३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कारुकादीन् एकैकं विष्टिरूपंकर्ममासिमासि कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनोमूलं परेषां चातितृष्णया॥उच्छिन्दन् ह्यात्मनोमूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्॥१३९॥

(१) **मेधातिथिः** । करशुल्कादेरग्रहणमात्मनोमूलछेदः अतिबहुग्रहणंपरेषां तच्च तृष्णया भवतीत्यनुवादः आत्मनोमूलच्छेदेनात्मपीडा भवतिकोशक्षयात् अतस्तेपि पीड्यंते । उपस्थितेविग्रहेक्षीणकोशशक्तिररिभिरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यंभवेत् । साचतेषांमहतीपीडा यत्तुसार्वकालिकंकरग्रहणंसंपादयतोनाखेदिताभवति ॥ १३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आत्मनोमूलं करग्रहणेन न छिन्द्यात् । अतितृष्णयाचातिकरग्रहणेन न परेषांमूलंधनंछिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रजास्नेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनोमूलच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणंपरेषांमूलोच्छेदः एतदुभयंनकुर्याद्यस्मादात्मनोमूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानंपीडयेत् पूर्वार्धात्परेषांचेत्यपिसंबध्यते परेषांमूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच प्रजास्वकरादाने नातीव स्नेहीराज्ञोनधर्मइत्याह नेति । आत्मनोमूलं करशुल्कादिग्रहणं स्नेहेन तन्नत्यजेत् । नापिच परेषांप्रजानामतितृष्णया मूलं सर्वस्वादिकं गृह्णीयादिति ॥ १३९ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वस्यान्येषाञ्च मूलं कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकं करोत्पत्तिस्थानम् । अतितृष्णया शास्त्रविरुद्धैः करैर्नोच्छिन्द्यात् । तत्रकोऽनर्थइत्यपेक्षायामुक्तमुत्तरार्धे मतमुच्छिन्द्यात्मनोमूलमित्यत्र परेषामित्यनुषादानं कृष्यादिकस्य राजमूलत्वसारज्ञापनार्थं तानन्यांश्चपीडयेत् दरिद्रयेत् ॥ १३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आत्मनः मूलं मूलधनं प्रजारूपं करग्रहेण नोच्छिन्द्यात् उच्छिन्नंन कुर्यात् । च पुनः परेषां ग्रामनिवासिनांप्रजानां अतितृष्णया अतिकरग्रहणेन । च पुनः आत्मनः मूलमुच्छिन्दन् हि निश्चयेन आत्मानंच प्रजाश्च पीडयेत् । तस्मान्मूलधनंनोच्छिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः॥१४०॥

(१) **मेधातिथिः** । तीक्ष्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया । तादृशोराजा प्रजानांसंमतोभवत्यभिप्रेतम् ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कार्यंप्रेक्ष्य मार्दवेनैव साध्यं यत्तत्र मृदुरन्यत्र तीक्ष्णः ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्ये तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेत् नत्वैकरूपमालंबेत यस्मादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतोभवति ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपिच राजानंधर्मविशेषेण शिक्षयति तीक्ष्णश्चेति । दण्ड्येष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णो निरुपद्रवः मृदुश्च साधुषु संमतोमन्वादीनाम् ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मान्तरमाह तीक्ष्णश्चैवेति । तीक्ष्णः अग्न्यर्कादिमात्रानिर्मितत्वात् मृदुश्च सोमवरुणादिमात्रानिर्मितत्वात् ॥ १४० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । महीपतिः कार्यंवीक्ष्य तीक्ष्णः सन्मृदुःस्यात् । कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मृदुः राजा संमतो भवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रजानांसंबन्धिनि कार्यदर्शने खिन्नः शान्तः । धर्मज्ञादिगुणयुक्तंसर्वसहममात्यंतस्मिन् कार्येक्षणे नियुञ्जीत नपुनस्तस्मिन्नेव सिंहासने ॥ १४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आसनेतस्मिन्स्वस्थानइत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वयंकार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यंधर्मविदंप्राज्ञंजितेन्द्रियंकुलीनंतस्मिन्कार्यदर्शनस्थाने नियुञ्जीत ॥ १४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यत्रस्वयमसमर्थस्तत्रामात्यंनियोजयेदित्याह अमात्येति । धर्मज्ञमित्यनेन प्रभौविक्रियारहित्यंसूचितम् । दान्तं लोभाद्यनभिभूतत्वेन प्रजासु । कुलोद्गतं कुलीनम् । आसनेस्थित्वा यत्र कार्येक्षणे कार्यदर्शने खिन्नः खेदयुक्तोऽसमर्थस्तत्रैवंविधममात्यंप्रयोजयेदित्यन्वयः ॥ १४१ ॥

(५) **नन्दनः** । खिन्नः बहुकार्यविक्षणात्परिश्रान्तः । तस्मिन्नासने स्वस्मिन्कृत्ये ॥ १४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजा नृणांकार्याणामीक्षणे स्वयं खिन्नः ज्वरादिना युक्तश्चेत्तदा एतादृशममात्यमासने कार्यावेक्षणे स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

एवंसर्वंविधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ॥ युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सहायसंग्रहप्रभृत्युक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनं विधाय कृत्वा इतिकर्तव्यमुपकारकमिति कर्त्तव्यमुच्यते युक्तस्तत्परः अतएवाप्रमत्तः अभावाबुद्ध्यस्खलनमप्रमत्तता सर्वकाले । एवंप्रजाःपरिरक्षेत् ॥ १४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । युक्तउद्युक्तः । अप्रमत्तोन्यत्रासक्तः ॥ १४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातंसंपाद्योद्युक्तः प्रमादरहितआत्मीयाः प्रजारक्षेत् ॥ १४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रतिज्ञान्तरंब्रुवन्प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । युक्तः उद्युक्तः इमाः स्वदेशस्थाः रक्षेदेवेत्यन्वयः ॥ १४२ ॥

(५) **नन्दनः** । इदमुक्तम् । युक्तउपायवान् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्योयस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः॥संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः सनतु जीवति॥१४३॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह यदिसम्यग्गुल्मस्थानानि न जानाति तदाछिद्रान्वेषिभिर्दस्युभिः प्रजाह्रियन्ते तासु किंकरिष्यति । अतस्तादृशोराजामृतएव जीवितंमरणमेव अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्त्यः आक्रन्दत्यः ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्यनिर्दिष्टंद्रक्ष्यतेकेवलंचभृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति मोक्षयन्ति सर्वेतेमृतकल्पाः ॥ १४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दस्युभिः शत्रुभिः ॥ १४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यतएव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते समृतएव नतु जीवति जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः । तस्मादप्रमत्तः प्रजारक्षेदिति पूर्वोक्तशेषम् ॥१४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सार्थवादंतदेवाह विक्रोशन्त्यइतिद्वाभ्याम् । विक्रोशन्त्यः हाहतोस्मीतिवचउद्गिरन्त्यः अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन दस्युभिः साहसिकैः । संपश्यतइत्यनादरेषष्ठी । मृतः शवइवघृणास्पदीभूतः ॥ १४३ ॥

(५) **नन्दनः** । अरक्षितुर्निन्दामाह विक्रोशन्त्यइति । ह्रियन्ते धनमितिशेषः ॥ १४३ ॥

क्षत्रियस्य परोधर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्राप्तंफलंभुङ्क्तेराजा सधर्मेण युज्यते अन्यथानुग्राहकाणामेवपालनंकुर्वन्प्रत्यवैति ॥ १४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निर्दिष्टफलं शास्त्रनियमितकरादि ग्रहणेन भोगसिद्धिः ॥ १४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तदेवद्रढयति क्षत्रियेति । धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठंक्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टोधर्मः यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच क्षत्रियस्येति । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रनिर्दिष्टकरादिफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

(५) **नन्दनः** । निर्दिष्टफलभोक्ता प्रजापालनार्थंवेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता ॥ १४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रोक्तफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः॥ हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्सशुभां सभाम्॥१४५॥

(१) **मेधातिथिः** । पश्चिमोयामोब्राह्मोमुहूर्तः । यतआह कृतशौचः समाहितः हुताग्निरिति नच ब्राह्मे मुहूर्ते होमविधानमस्ति तदा हि चतुर्मुहूर्तशेषा रात्रिर्भवति होमश्च व्युष्टायांरात्रौसमाप्यकार्यउषःकल्पत्यागेन । आर्च्यब्राह्मणान्पूजयित्वा सभांशुभांमङ्गलवतीं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

---

(१४५) हुताग्निर्ब्रा० = गुर्वग्निब्रा० (ग)

=हुत्वाग्नीन् (त, थ, द, ढ, ड,)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आर्च्य समभ्यर्च्य ॥ १४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सभूपो रात्रेः पश्चिमयाममुत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहोमोब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतांसभाममात्यादिदर्शनगृहंप्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अधुनास्याहरहः कृत्यमाह उत्थायेतिद्वाभ्याम् । पश्चिमेयामे ब्राह्मेमुहूर्ते हुत्वाग्निमावसथाख्यं श्रौतं पुरोहितसाध्यं । आर्च्यसत्कृत्य । शुभां शुभफलदाम् ॥ १४५ ॥

(५) **नन्दनः** । राज्ञोनित्यकर्त्तव्यंकर्मश्लोकद्वयेनाह उत्थायपश्चिमइति ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥ विसृज्य च प्रजाः सर्वामन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र तस्यां सभायां स्थिताः प्रजादर्शनार्थमागताः प्रतिनन्द्य यथार्हसंभाषणेक्षणाभ्युत्थानाभिवादनैर्हर्षयित्वा विसर्जयेत् यथागतमनुजानीयात् । ततोविसर्जितेषु तेषुमन्त्रयेत्सहमन्त्रिभिः किंकर्त्तव्यमिति स्वपरराष्ट्रगतकर्त्तव्यतानिरूपणंमन्त्रपश्चाङ्गंदर्शयिष्यते ॥ १४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रतिनन्द्य प्रियमुक्त्वा ॥ १४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्यां सभायां स्थितोदर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत् ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । प्रतिनन्द्य वाग्वस्त्रादिना सत्कृत्य ॥ १४६ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र सभायांस्थितः उपविष्टः । प्रतिनन्द्य न्याय्यनिर्णयेन प्रीणयित्वा मन्त्रयेत्कर्त्तव्याकार्य्यजातमितिशेषः ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादंवा रहोगतः ॥ अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मन्त्रदेशविधिः । रहोगतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः अविभावितः अनुमानेनापि यथा न जनाजानन्तीदंवस्तुविद्यतइति तथा कुर्यात् । निःशलाकं शलाकाइषीकाः यत्रतृणमपि नास्ति येन न कश्चित्तिष्ठतीति संभावनास्तितन्निःशलाकम् । इमान्यङ्गानि कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति । अथवा प्रार्थनाकालंनातिपातयेत्तत्रदीर्घोमन्त्रः स्यात् । न तेषांब्रूयात् गुप्तमन्त्रश्चस्यात् ॥ १४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निःशलाकएकान्ते यत्र क्वाप्यविभावितः अन्यैरनुपलक्षितः ॥ १४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितःकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्देशकालविभागोविनिपातप्रतीकरः कार्यसिद्धिरित्येवंपञ्चाङ्गंमन्त्रंचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मन्त्रयेदित्युक्तंतदुचितंस्थलमाह गिरीति । प्रासादं रहोगतं अन्तःपुरगतम् । निःशलाके मन्त्रभेदकाःशलाकाः प्रतिरोधकजन्तवोवक्ष्यमाणाजडादयः तद्रहिते विविक्तइति यावत् । अविभावितः मन्त्रभेदकैरनुपलक्षितः ॥ १४७ ॥

(५) **नन्दनः** । मन्त्रणस्य देशमाह गिरिपृष्ठमिति । निःशलाके कुशशलाकादिहीने । अविभावितः अविदितः अनाप्तैरिति शेषः ॥ १४७ ॥

---

(१४७) दविभावितः =त्सविभावितः (ग)

(६) **रामचन्द्रः**। अथमन्त्रविधिमाह गिरीति। गिरिपृष्ठं गिरिशृंगं समारुह्य निःशलाके निर्मानुष्ये मन्त्रंकुर्यात्। निःशलाकास्तथारहइत्यमरः। अविभावितः अज्ञातः॥ १४७॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः॥ सकृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोपि पार्थिवः॥ १४८॥

(१) **मेधातिथिः**। मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः। पृथग्जनाअमन्त्रिणो मन्त्रविद्बाह्याः॥ १४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पृथग्जनामन्त्रबाह्याः समागम्य तन्मन्त्रज्ञैःसह॥ १४८॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्य राज्ञोमन्त्रिभ्यः पृथगन्येजनामिलित्वास्य मन्त्रंन जानन्ति सक्षीणकोशोऽपि सर्वांपृथिवीं-भुनक्ति॥ १४८॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव दृष्टार्थवादफलमाह यस्येति। समागम्य मिलित्वा मन्त्रणं पृथङ्मन्त्रणंच। जनाःप्राणिनः। सपार्थिवः दरिद्रोपिकृत्स्नां समुद्रमेखलां पृथ्वीं भुङ्क्तइत्यन्वयः॥ १४८॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्य मन्त्रं पृथग्जनाः मन्त्रबाह्यान जानंति कोशहीनोपि सराजा कृत्स्नांपृथिवीं भुंक्ते॥१४८॥

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान्॥ स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत्॥१४९॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्किंचित्प्राणिजातंतन्मन्त्रयमाणोविशोधयेत् ततः प्रदेशादपशोधयेत् मन्त्रभेदाशङ्कया तिर्यग्योनिषु च शुकसारिकादयोपिमन्त्रंभिन्दन्ति गवाश्वादयोपि। योगारूढाःपरिवर्तितवार्त्ताविनिकाः सदसद्ग्राहोरूपवार्त्तादयोभवंति तदान्तर्धानादयोपि नरेन्द्रविद्याश्च श्रूयन्ते। व्यङ्गत्वादेव ग्रहणे सिद्धे गोबलीवर्द्दवत् व्यङ्गस्य हस्तपादादिछेदने न मन्त्रनियमास्था कर्त्तव्या नायंकुत्रचित् गंतुंशक्नोति इहैवावरुद्धआस्ते कथंमन्त्रान्भेत्स्यतीति। अथवा एवंविधामन्त्रिणोन कर्त्तव्याबुद्धिविभ्रमसंभवात् अतोनामाअपि ततोपसर्पः॥ १४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। जडोदेहस्पन्दनाशक्तः। तैर्यग्योनाः श्वकाकादयः। एतान्कृतकमूकान्धजडादिभावाशङ्कया म्लेच्छवद्व्ङ्गादींश्च सहजदुष्टाश्रयतयाऽपनयेत्॥ १४९॥

(३) **कुल्लूकः**। बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवांश्च शुकसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेद्यस्मात्॥ १४९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच मन्त्रणे कर्तव्ये वर्ज्यान् सार्थवादमाह जडेति द्वाभ्याम्। तैर्यग्योनान् तिर्यग्योनौ भवान् शुकसारिकादीन् वयोधिकान् वृद्धान् व्यङ्गान् काणादीन् अपसारयेत्॥ १४९॥

(५) **नन्दनः**। तैर्यग्योनान् शुकसारिकादीन्। अपसारयेन्निषेधयेत्॥ १४९॥

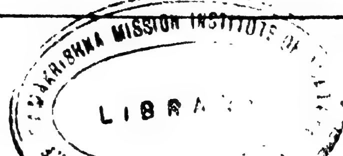
(६) **रामचन्द्रः**। जडमूकान्धादीन्मन्त्रकाले अपसारयेत् प्रतिषेधयेदित्यर्थः॥ १४९॥

भिन्दन्त्यवमतामन्त्रंतैर्यग्योनास्तथैव च॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतोभवेत्॥ १५०॥

(१) **मेधातिथिः**। मानादपेताअवमताः क्षुद्रादयोपमानासत्वे कदाचित्किंचिच्छृणुयुः। कदाचिद्वाक्षराण्युच्चा-

(१४९) म्लेच्छ = क्लीब (ख)

१०४

रयितुंशक्नुयुस्ततोमन्त्रभेदःस्यात् । शक्नुवन्ति निपुणाः किंचिदागमेष्वनुमन्तुम् ॥ १५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्त्रीतैर्यग्योनयोर्विशेषमाह भिन्दन्तीति । तैर्यग्योन्या एवमेव मन्त्रंभिन्दन्ति स्त्रियस्त्वव मानादिति विवेकः । तत्र तदपसारणे ॥ १५० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एते जडादयोपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावाअधार्मिकतयैवावमानितामन्त्रभेदंकुर्वन्ति तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रंभिन्दन्ति तस्मात्तदपसारणे यत्नवान्स्यात् ॥ १५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रहेतुः भिन्दन्तीति । नृपेणावमताजडादयो मन्त्रंभिन्दन्तीतिकृत्वा तानपसारयेदित्यन्वयः आदृतोयत्नवान् तेषु ॥ १५० ॥

(५) **नन्दनः** । अत्रहेतुमाह भिन्दन्त्यवमताइति । अवमतशब्देन जडादयोगृह्यन्ते ते मनुष्यैरवमताभवन्ति । अथ वावमतग्रहणंतद्वर्जनार्थं तस्मिन्पक्षे तैर्यग्योनग्रहणंजडान्धादीनामप्युपलक्षणार्थम् । आदृतोभवेत् वर्जने कृतयत्नोभवे ॥ १५० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अवमताः तिरस्कृताः जडादयः मन्त्रंभिन्दन्ति । तस्मात्कारणात्तत्र जडादिष्वादृतः प्रयत्नवान् भवेत् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तोविगतक्लमः ॥ चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धंतैरेकएव वा ॥ १५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्मादीनांपरस्परविरोधंचिन्तयेत् अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्जयेत् ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विश्रान्तः सुखासीनः । विगतक्लमोदेहदौःस्थ्यरहितः ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तखेदःशरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सहैकाकीवाधर्मार्थकामाननुष्ठातुंचिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मन्त्रोचितंकालंकथयन्धर्मादिचिन्तनंब्रूते मध्यंदिनमितित्रिभिः । विश्रान्तोयुद्धादिकृतश्रमरहितः विगतक्लमोरोगालस्यनिद्राद्युपद्रवशून्यः । तैरमात्यैः । अतिगोप्यत्वेत्वेकएववा ॥ १५१ ॥

(५) **नन्दनः** । मन्त्रस्य कालमाह मध्यन्दिन इति । मध्यन्दिने विश्रान्तो विगतक्लमः आधिव्याधिरहितः । तैर्मन्त्रिभिः ॥ १५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विश्रान्तः सुखासीनः तैः अमात्यैः सार्धं एकएव वा धर्मकामार्थान् चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्मार्थकामानांवा मन्त्रिणांवा समुपार्जनंसंग्रहणम् । कन्यानांसंप्रदानंस्वकार्यसिद्धिवशेनचिन्त्यम् । कुमाराणांराजपुत्राणांरक्षणं तववयमित्येवमादिभिर्धर्ममर्थंच । तेग्राहयितव्याः नवंहिद्रव्यंयेनार्थजातेनोपदिश्यते तत्तदा दूषयति एवमसंस्कृतबुद्धयोयद्युच्यन्ते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति यद्यसद्भिःसंसृज्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषांप्राप्नोति तेच दुःसंस्कारोपदिग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्योनिवर्तयितुं उक्तंच नीलीरक्तेवाससिकुंकुमाङ्करागोदुराधेयस्तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः तत्रापि ये गुणवतस्तान्वर्धयेत् इतरानीषत्संविभजेत् ज्येष्ठंमहागुणममत्सरंयौवराज्येभिषिंचेत् एवंराजपुत्ररक्षणे नित्यंयत्नवता भवितव्यम ॥ १५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मादीनांत्रयाणांसमुपार्जनंसंभूतानामविरोधेनार्जनम् ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तेषांच धर्मार्थकामानांप्रायिकविरोधवतांविरोधपरिहारेणार्जनोपायंचिन्तयेत् । दुहितॄणांच दानं स्वकार्यसिद्ध्यर्थंनिरूपयेत् । कुमाराणांच पुत्राणांविनयाधाननीतिशिक्षार्थंरक्षणंचिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच परेति । परस्परविरुद्धानांप्रायेण समानोपायशून्यानांधर्मार्थकामानांसमुपार्जनंचिन्तयेदित्यनुषङ्गः । अयमर्थः । अतिदण्डादिना अर्थे जन्ये धर्मोहीयेत अतिक्लेशेन धर्मे जन्ये कामोविषयभोगः कुतस्त्यः इतिविरोधपरिहारेणार्जनोपायमसंप्रदानं संप्रदीयते । अस्मैसत्कुलप्रसूतवरादिः । रक्षणंयौवराज्ये स्थापयितुंविनयाधानरीतिशिक्षाद्यम् ॥ १५२ ॥

(५) **नन्दनः** । तामेव चिन्तांश्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति परस्परेति । तेषांधर्मार्थकामानाम् । समुपार्जनमधिगमनोपायम् । संप्रदानंपरंचिन्तयेदित्यनुवर्तते ॥ १५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येन संधानंविग्रहोवापि कार्यस्तेन च दूतसंप्रेषणंचिन्त्यम् । आरब्धकार्यसंबन्धंचिन्तयेत् । अवस्थापनायकक्षान्तेरष्वन्तर्वंशिकसैन्याधिष्ठितोन्तःपुरंप्रविशेत् । तत्र स्थविरस्त्रीमतिशुद्धांदेवींपरिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीं । ग्रहलीनोहि भ्राता भद्रसेनोमातुः शयनान्तर्गतः कुपुरुषशङ्कविषदिग्धेन नूपुरेणावन्त्यंदेवीजघानमेखलायाः सौवीरंवेण्यांगूढेन शस्त्रेण विदूरथं तस्मादेतानि विस्रंभस्थानानियत्नतः परीक्षेत । मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गंबाह्यदासीभिरन्तःपुरदासीनांप्रतिषेधयेत् । प्रणिधीनांचकार्पटिकादीनांवापरस्पराभिवेष्टितंचिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कार्यशेषंकृतस्यार्थस्यासमाप्तिम् । प्रचारंप्रवृत्तिम् । प्रणिधीनांचेष्टितं परसंगमादि ॥ १५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दूतानांसंगुप्तार्थंलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनंचिन्तयेत् तथा प्रारब्धकार्यशेषंसमापयितुंचिन्तयेत् स्त्रीणांचातिविषमचेष्टितत्वात् तथाहि ॥ शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथंवै महिषीजघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किलकाशिराजम ॥ इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थंचान्तःपुरस्त्रीणांचेष्टितंसखीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणांच प्रतिराजादिषु नियुक्तानांचरान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कार्यशेषम् दण्डशुल्काशेषम् । अन्तःपुरप्रचारं स्त्रीणांसमविषमचेष्टितम् । प्रणिधीनांचराणां चारान्तरचेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(५) **नन्दनः** । अन्तःपुरप्रचारं पुरान्तर्वर्तिनां प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनांगूढपुरुषाणाम् ॥ १५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्य समाप्तिं अन्तःपुरप्रचारं प्रवृत्तिंच चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराःकार्याश्रमणाटविकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरंपराः ॥ १ ॥] ‡

[परस्यचैते बोद्धव्यास्तादृशैरेवतादृशाः ॥ चारसंचारिणःसंस्थाःशठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ २ ॥] ‡

(१) **मेधातिथिः** । अकृतारम्भकृतानुष्ठानं अनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामभेददानदण्डमेतदष्टवि-

‡ नन्दनः ।

धंकर्म । अथवा वणिक्पथःउदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं कृतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्तिबन्धनंखनिखननं शून्यनिवेशनं दारुवनच्छेदनंचेति । अपरेत्वाहुः ॥ आदानेचविसर्गेचतथाप्रैषनिषेधयोः । पञ्चमेचार्थवचनेव्यवहारस्यचेक्षणे ॥ दण्डशुध्द्योःसदायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिवंयातिराजाशत्रुभिरर्चितः ॥ इत्यौशनसौश्लोकौ तत्रस्वीकरणमादानं बलीनां भृत्येभ्योधनदानंविसर्गः प्रैषोदुष्टत्यागः अर्थाधिकृतानांमतिप्रवृत्तिनिरोधोनिषेधः असत्प्रवृत्तिनिषेधश्चार्थवचनं वर्णाश्रमाणांस्वकर्मसंशयव्यवहारावेक्षणं परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानांच प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तमित्येतदष्टविधंकर्म । पञ्चवर्गः कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहिकतापसव्यञ्जनाः परमधर्मज्ञाः प्रगल्भछात्राः कापटिकास्तानर्थ मानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयात् राजानंमाञ्चप्रमाणं कृत्वा यत्र यदकुशलंतत्तदानीमेवाच्छातव्यंतयेति । प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितउदास्थितः सचप्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमौ प्रभूतहिरण्यायांदासकर्मकारयेत् । कृषिकर्मफलं तच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान्प्रतिविदध्यात् तेषांये वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितव्योभक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताःस्वंस्वंकर्मोपजपेयुः । कर्षकोवृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तोगृहपतिव्यञ्जनः सकृषिकर्मकुर्याद्यथोक्तायांभूमाविति । वाणिजिकोवृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तोवैदेहिकव्यञ्जनः सवणिक्कर्मकुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सन्नगराभ्याशे प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासिशाकंयवमुष्टिंवा मासान्तरितंप्रकाशमश्नीयाद्धर्मव्याजेन गूढं यथेष्टमाहारंतापसव्यञ्जनान्तेवासिनश्चैनंप्रसिद्धयोगैरर्थलाभमग्रे शिष्याश्चादिशेयुः दाहंचौरभयंदुष्टवधंच विदेशप्रवृत्तमिदमद्यश्वोवा भविष्यतीदंवा राजाकरिष्यतीति तस्य गूढमर्त्त्रिणस्तत्प्रयुक्ताः संपादयेयुः । येचास्य राज्ञोवंशलक्षणविद्यासंगवेद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मनिमित्तज्ञानंचाधीयानामन्त्रिणस्तत्रराना एतत्पञ्च संस्थायतैर्मन्त्रिभिःस्वविषयेवस्थापयेत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वंशिकादिषु सद्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदोजनपदापदेशेन मन्त्रिणःस्सधारयेत् तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धनटनर्त्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योऽटव्यांवनेचराः कार्याग्रामे ग्रामीणकादयः पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः परस्परंचैत बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः । वारिसंस्थागूढसंज्ञिताः । एवंपञ्चवर्गंप्रकल्प्य परस्यात्मनश्चात्मीयादेव पञ्चवर्गान्मन्त्रिपुरोहितादीनामनुरागापरागौविद्यात् तथा राजमण्डलप्रचारंकोमाण्डलिकः संधिविग्रहादौ कस्मिन्प्रचारेप्रवर्त्ततइति ॥ १५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अष्टविधंकर्मचोशनसोक्तम् ॥ आदानेच विसर्गेच तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्धयोः सदायुक्तस्तेनाष्टगुणिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्राभिपूजितइति ॥ अत्रच करादीनामादानं । भृत्यादिभ्योदानं विसर्गः । प्रेषश्चरादेः । निषेधोभृत्यादीनामविनयनिषेधः । अर्थवचनं धर्मसन्देहनिर्णयः । व्यवहारस्य चेक्षणं व्यवहारदर्शनम् । दण्डोदुष्टदण्डनम् । शुद्धिः प्रायश्चित्तनिश्चयः । पञ्चवर्गस्तु कर्मारम्भोपायःपुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति । कापटिकोदास्थितवैदेहगृहपतितापसव्यञ्जनपञ्चविधपरकीयवर्गएवंपंचवर्गइत्यन्ये । उदास्थितः प्रव्रजितः । वैदेहोवणिक् । अनुरागापरागौ परकीयस्वकीयानाम् । मण्डलस्य अरिमित्रारिमित्रंमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दसारमध्यमोदासीनर्विजिगीषुरूपद्वादशनृपसमुदायस्य प्रचारं प्रवृत्तिम् ॥ १५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अष्टविधंकर्मसमग्रंचिन्तयेत्तच्चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानंकरादीनां विसर्गोभृत्यादिभ्योधनदानंप्रैषोमात्यादीनांदृष्टादृष्टानुष्ठानेषु निषेधोदृष्टादृष्टविरुद्धक्रियास्वर्थव-

चनंकार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात् । व्यवहारईक्षणंप्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ दण्डः पराजितानांशास्त्रोक्तधनग्रहणं शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम् मेधातिथिस्तु अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणंकर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदण्डभेदाएतदष्टविधंकर्म । अथवा वणिक्पथउदकसेतुबन्धनंदुर्गकरणंकृतस्य संस्कारनिर्णयोहस्तिबन्धनं-खनिखननंशून्यनिवेशनंदारुवनच्छेदनंचेत्याह तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकंपञ्चविधंचारव-र्गंपञ्चवर्गशब्दवाच्यंतत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भछात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तंवृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्याम्-पगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् । यस्य दुर्वृत्तंपश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थितस्तंलोकेषु विदितदोषंप्रज्ञाशौचयुक्तंवृत्त्यर्थिनंकृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकंभूम्यन्तरंच तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् सचान्येषामपि प्रव्रजितानांराजाचारकर्मकारिणांग्रासाच्छदनादिकंदद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञा-शौचयुक्तोगृहपतिः व्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्मकारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तंपूर्व-वदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यंकारयेत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे सच-हुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतोगुप्तराजोपकल्पितवृत्तिस्तापस्यंकुर्यात् मासद्विमासान्तरितंप्रकाशंबदरादिमुष्टिमश्नी-याद्रहसि च राजोपकल्पितमाहारंकल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकंख्यापयेयुस्तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषांविश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यंच पृच्छन्ति अन्यस्य कुक्रियादिकंकथयंत्येवंरूपंपञ्चवर्गंयथावच्चिन्तयेत एवंपञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानांचामात्यादिनांचानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपंचिन्तयेत् वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारंकः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीत्यादिकंचिन्तयेत् तंच ज्ञात्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच कृत्स्नमितिप्रत्येकान्वयि । अष्टविधम् ॥ आदानेच विसर्गेच तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्च-चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्रादि-पूजितइति शुक्रोक्तेः । तत्रादानंकरादेः । विसर्गोदानंधनादेर्विप्रभृत्यादिभ्यः । प्रैषः प्रेरणादृष्टार्थानुष्ठाने । निषेधोऽमात्यादी-नां दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु । अनुवचनं प्रजानांकार्यसंदेहे राजाज्ञयैवासकृन्नियमनम् । व्यवहारस्यच-वक्ष्यमाणस्य ऋणा-द्यष्टादशविधस्येक्षणे । दण्डेविप्रतिपत्तौपराजितानांदण्डेन शास्त्रोक्तधनग्रहे शुद्धौ प्रायश्चित्ते स्वपरेषां पापकर्मणि ज्ञाते यस्यचेच्छतिपार्थिवइत्युक्तेः । समायुक्तस्तत्तत्कर्मनिपुणः । विस्तरभयान्मतभेदाद्विरम्यते । पञ्चवर्गं यथा कापटिक-दाम्भिकगृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनात्मकम् । तत्र राजाज्ञया धर्मज्ञोपि कपटेन व्यवहारेण प्रजानांधर्माधर्मौ राज्ञ ज्ञापयतीति कापटिकः । एवंसंन्यासारूढः पतितस्तंधनैः प्रलोभयंस्तद्द्वारा परकीयसंन्यासिच्याजचाराणांवृत्तिंजानी-याद्येन सदाम्भिकः । पतितः सन्यासी सएव दासआमरणान्तिकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । गृहपतिः पूर्वंस्वयंकृषकः दुरदृ-ष्टवशात्क्षीणवृत्तिस्तमेव स्वभूमौ कृषिंकारयेदिति । वैदेहकं वणिजंक्षीणवृत्तिंस्ववाणिज्ये नियोजयेदिति । तापसः मुण्डो-जटिलोवा वृत्तिकामस्तमपि तादृशैः कपटतापसैरध्यापकत्वादिना संभाव्य तद्द्वारा परपक्षंकुबुध्या प्रलोभयेदिति । तेन पञ्चवर्गद्वारेणात्मन्यमात्यानामनुरागंप्रतिराज्ञोऽपरागंविद्वेषंचिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारं यथा कः संध्यर्थी कोवा वि-ग्रहार्थीति मण्डलस्यच वक्ष्यमाणस्य ॥ १५४ ॥

(५) **नन्दनः** । अष्टविधंकर्म्मकामन्दकेनोक्तम् ॥ कृषिर्वणिक्पथोदुर्गं सेतुःकुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवनादाने सैन्यानांचनिवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमंसाधुःस्वस्थचित्तोविचिन्तयेत् ॥ पञ्चवर्गःकर्म्मारम्भोपायादिः पूर्वोक्तः मण्डलंद्विसप्तिप्रकृत्यकंवक्ष्यति । प्रचारःप्रवृत्तिः ॥ १५४ ॥

[**नन्दनः** । मण्डलप्रचारपरिज्ञानोपायमाह । श्रवणाटविकादयोवनचराः वनेवनाधिपेषु चारपरंपराः कार्याः । श्रमणावानप्रस्थाः ॥ १ ॥]

[**नन्दनः** । तादृशाः श्रमणादिरूपिणः तादृशैः परमार्थश्रमणादिभिः परस्यैते चराबोद्धव्याः तेषांद्वैविध्यमुत्तरार्द्धेनोच्यते चारसञ्चारिणः गतागताभ्यां प्रवृत्तिज्ञापका इति यावत् । संस्थानामेकत्रस्थित्वाप्रवृत्तिहारयितारस्तेषामुभयेषां विशेषणम् गूढाश्चगूढसंज्ञिताइति गूढाःसन्तोप्यगूढसंज्ञिताइतिगूढत्वेनपरिज्ञातास्ते । द्विविधा बोद्धव्याइति ॥ २ ॥]

(६) **रामचन्द्रः**। द्विसप्रतिसंख्याकानि राज्याङ्गानि पञ्चभिराह । पूर्वंकृत्स्नमष्टविधंकर्म चिन्तयेत् । तद्यथा उशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्राभिपूजितः ॥ इति च पुनः तत्वतः विचारेण पञ्चवर्गं चिन्तयेत् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरितिपञ्चवर्गः । कापटिकोदस्थितगृहपतिवैदेहतापसव्यञ्जनात्मकः पञ्चवर्गइत्यन्ये । अनुरागापरागौ परकीयाणां तथा मण्डलस्य स्वकीयस्य प्रचारंप्रवृत्तिं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एतस्मिन्राजमण्डलइमाश्चतस्रोराजप्रकृतयोमुख्याभवन्ति । विजिगीषुररिर्मध्यमउदासीनइति तत्र एषच योराजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधांपृथिवींविजेष्येऽभ्युत्थितःसविजिगीषुः उत्साहशक्तियोगात् । शत्रुस्त्रिविधः सहजः प्राकृतःकृत्रिमः स्वभूम्यनन्तरइति मध्यमोऽनयोररिविजिगीष्वोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थनसंहतयोरुदासीनः अरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानांनिग्रहसमर्थोनतुसंहतानाम् ॥ १५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्रापि चतुर्णांयत्नतोन्वेष्यः प्रचारोधिककार्यत्वादित्याह मध्यमस्येति । अरिविजीगिषुमध्यवर्ती क्षुद्रोपि मध्यमोन्यतरप्रवेशेनान्यतरं बाधतइति प्रतिसन्धेयः । विजिगिषोर्मण्डलमध्यउत्साहवतः उदासीनः सर्वतोबाह्यः सतु सर्वानेवोत्थापयितुं शक्तइत्यन्वेष्यः । एवमरिः सर्वानर्थमूलतया ॥ १५५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अरिविजिगीषोर्योभूम्यनन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थोनिग्रहेचासंहतयोः समर्थः समध्यमः तस्य प्रचारंचिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थोविजिगीषुस्तस्य चेष्टितंचिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानांसंहतानामनुग्रहेसमर्थोनिग्रहे चासंहतानांसमर्थउदासीनःतस्य प्रचारंचिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्य अकृत्रिमस्य भूम्यनन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारंचिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मण्डलमाह मध्यमस्येति । एतस्मिन्राजमण्डले विजिगीषुररिर्मध्यउदासीनइति चतस्रोमुख्याराजप्रकृतयः तत्र विजिगीषुर्योराजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधांपृथ्वींजेष्यामीत्युच्छ्रितः । उत्साहयोगादरिरपि त्रिविधः सहजकृत्रिमस्वभूम्यन्तरितभेदेन कृत्रिमोभूम्याद्यपरिहारनिर्मितः । मध्यमः अरिजिगीषोर्मध्यभूमिगतःसंस्तयोः संहतयोर्निग्रहेऽसमर्थोऽसंहतयोर्निग्रहेसमर्थः । उदासीनस्त्वरिविजीगिषुमध्यमानामसंहतानांनिग्रहे समर्थः संहतानामसमर्थः। तेषांप्रचारंचिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारोनाम प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसपन्नत्वम् । श्लोकोऽर्थक्रमाद्याख्यातः ॥ १५५ ॥

(५) **नन्दनः** । मण्डलंवकुंक्रमते मध्यमस्येति । प्रचारःमध्यमादीनां चतुर्णां लक्षणत्वं वक्ष्यति । बोद्धव्यइति वचनविपरिणामः ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयोमूलं मण्डलस्य समासतः॥अष्टौ चान्याः समाख्याताद्वादशैव तु ताः स्मृताः॥१५६॥

(१) **मेधातिथिः** । एताःस्मृताः एतामूलप्रकृतयोमण्डलस्यव्याख्याताः । अष्टौचान्याः आसांचतसृणांप्रकृतीनामेकैकस्याःप्रकृतेर्मित्रममित्रंचेति द्वेद्वेप्रकृताएताअष्टौ आद्याश्चतस्रएवमुभयतोद्वादशभवन्ति ॥ १५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतदाह एताइति । प्रकृतयोऽवयवाः । मण्डलस्य मूलं प्रधानम् । अष्टावन्यामित्रप्रभृतयोद्वादशैव ताःप्रकृतयोमिलित्वा तदयंसमुदायार्थः । मण्डलस्य मध्ये योधिकलाभार्थनित्योत्साहः प्रवर्तते सविजिगीषुस्तस्याग्रतोरिस्तदनन्तरोमित्रं तदनन्तरोरिमित्रं ततोमित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रं पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दः तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठआक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोमध्यमः उदासीनः सर्वेभ्यः परतरइतिद्वादशभिर्नृपैर्मण्डलमुच्यते । क्षुद्रोप्युभयोरन्यतरप्रवेशेनान्यतरेण सह विग्रहंकुर्वन्दुर्ग्रहइति मण्डले गम्यते । अत्र यः स्वापेक्षया विजिगीषुस्तमादाय स्वात्मानमन्तर्भाव्य द्वादशराजकमण्डलंप्रकल्प्यते तेषांद्वादशानांप्रवृत्तिरन्वेष्टव्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः । संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनांमूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनांमित्रमरिमित्रंमित्रमित्रमरिमित्रमित्रंचेति एवंचतस्रः प्रकृतयोभवन्ति पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहआक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयोभवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिर्मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयःस्मृताः ॥ १५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेणमण्डलस्यमूलम् । अष्टौ चान्याः । अग्रतः स्वभूमीनां अरिः अरिमित्रं मित्रं उदासीनश्चेतिचतस्रः तथा पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारः इतिचतस्रः एवमष्टौ उक्ताभिर्मध्यमविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः सहद्वादश ॥ १५६ ॥

(५) **नन्दनः** । मण्डलस्य द्विसप्ततिप्रकृत्यात्मकंश्लोकद्वयेनाह एताः प्रकृतयोमूलमिति मध्यमो विजिगीषूदासीनःशत्रुरित्येताश्चतस्रःप्रकृतयः मण्डलस्य मूलंप्रकृतिरिति राजा । काःपुनरष्टताः प्रकृतयः मित्रमरिमित्रंमित्रमित्रमरिमित्रंपार्ष्णिग्राहः आसारःआक्रन्दआसारश्चेति एवन्तावद्द्वादशस्मृताः ॥ १५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एताश्चतस्रः प्रकृतयो मण्डलस्य मूलं प्रधानं समासतः संक्षेपतः अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपद्वादशोत्पत्तिः । प्रथमोविजिगीषुः ततोऽरिस्ततोमित्रंततोरिमित्रंततोमित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रम् । पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दस्तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठे आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोमध्यमः । उदासीनः सर्वेभ्यःपरतरइति द्वादशमण्डलम् ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ॥ प्रत्येकं कथिताह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रकृतीनांएकैकस्याभवन्ति अतःषड्द्वादशकाद्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंतेषां याअङ्गभूताअमात्यकोशराष्ट्रदण्डदुर्गाख्याः प्रकृतयस्तासामपि प्रवृत्तिरनुसंधेयेत्याह अमात्येति । मण्डले प्रधानभूताश्चत्वारइतरेचाष्ट तेषांद्वादशानाममात्यदुर्गराष्ट्रकोशदण्डाः प्रत्येकंपञ्चपञ्चेतिषष्टिस्तेच द्वादशेत्येवंमिलित्वा मण्डलावयवा द्विसप्ततिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आसांमूलप्रकृतीनांचतसृणामष्टानांशाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्चद्रव्यप्रकृतयोभवन्ति एताश्च पञ्चद्वादशानांप्रत्येकंभवन्त्योद्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयोभवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतोद्विसप्ततिप्रकृतयोमुनिभिः कथिताः ॥१५७ ॥

---

(१५७) राष्ट्रदुर्गार्थम्=पुरराष्ट्रार्थम (त)

(४) **राघवानन्दः** । तेषांप्रकृतानांप्रत्येकं पुनः पञ्चपञ्चप्रकृतयः सन्तीति सविनिगमनमाह अमात्येति । अमात्यः पुरोहितादिः । राष्ट्रोदेशः । दुर्गोगिर्यादिः । अर्थःकोशः । दण्ड्यतेपापी शत्रुर्वानेनेति दण्डः पणग्रहणादिः सेनादिर्वा । तेन मूलप्रकृतयोमध्यमाद्याश्चतस्रः मित्राद्याश्चतस्रः शाखाः प्रकृतयः तथापार्ष्णिग्राहाद्याश्चतस्रइतिद्वादश तासांप्रत्येकममात्यादिपञ्चेति षष्टिरिति द्विसप्ततिःप्रकृतयः ॥ १५७ ॥

(५) **नन्दनः** । आसु द्वादशसु प्रकृतिषु प्रत्येकममात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्चप्रकृतयः सन्ति । अर्थः कोशदण्डोबलं एताअनन्तरोक्ताश्चतस्रः अष्टौ च द्वादशदशपञ्चकानि च प्रकृतयोविस्तरेण कथिताः । संक्षेपेण द्विसप्ततिः संपद्यन्तेएषमण्डलस्य विस्तारःसंक्षेपश्चेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिंविद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकृष्टेऽध्वनीयन्न उदासीनो बलान्वितः । सखिलोमण्डलार्थस्तु यस्मिञ्ज्ञेयः समध्यमः ॥१॥]+

(१) **मेधातिथिः** । विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिंविद्यात्तथारिमित्रंमित्रंत्वेवमरिंभूम्यनन्तरंविजिगीषोर्मित्रंभवति । उदासीनस्तयोःपरः । अरिमित्रलक्षणंच सहजकृत्रिमयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ १५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अमात्यादीनांच स्वाम्यधीनतया तन्मध्यगणनेन यदि द्वादशैव प्राधान्येन गण्यन्ते तदा तत्रापि विवक्षितविवेके वस्तुतश्चत्वारएव स्युरित्याह अनन्तरमरिमिति । अरिसेविनमरिमित्रादिमरिमेव विद्यात् । एवंचानन्तरस्य तत्संयुक्तस्यचारित्वे पार्ष्णिग्राहतदासारारितन्मित्राणामरित्वमेव । एवमरेरनन्तरं तद्वैरिणं सर्वमेव मित्रकोटिंविद्यात् । तथाउदासीनउभयप्रकाररहितोविजिगीषुश्च द्वावपि पृथगिति चातुर्विध्यं तयोःपरं ताभ्यामन्यं विजिगीषोश्चेति शेषः ॥ १५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विजिगीषोर्नृपस्यान्तरितंचतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिंविजानीयात् तथा तत्सेविनमप्यरिमेवविद्यात् अरेरनन्तरंविजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरंमित्रप्रकृतिंविद्यात्तयोश्चारिमित्रयोः परंविजिगीषोरुदासीनप्रकृतिंविद्यात् । आसामेव प्रकृतीनामप्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । अत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेशएव पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पार्ष्णिग्राहव्यपदेशः ॥१५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तार्थादिचतुष्टयस्य लक्षणमाह अनन्तरमिति । अनन्तरं स्वभूमेःचतुर्दिक्षु वर्तमानंराजचतुष्टयमरिंविद्यात् तथा अरिसेविनमप्यरिंविद्यादतएव तस्यापरपक्षनिक्षिप्तत्वादरिमित्रोदासीनपार्ष्णिग्राहाश्चतस्रः । तयोररिमित्रयोःपरं बहिर्भूमौवर्तमानमुदासीनंचिंतयेदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु मध्यमस्येत्यादेरयमर्थः । मध्यमस्य मित्रमुदासीनोऽरिर्विजिगीषुश्चेति चतस्रःप्रकृतयः तएव नामभेदेनारिमित्रमित्रारिमित्रपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारतांमतिपद्यन्ते । नचैकस्यनामादिभेदादनेकत्वमदृष्टचरमितिवाच्यम् । एकश्चक्रश्चैकाश्वःसवितेति श्रुतेभेदेन सप्तसप्तिवह्नःपद्मिनीतिस्मृतिदर्शनात् कृष्णाष्टम्याएव जयन्त्यादिभेदेन फलभेददर्शनाच्च । अतएव । अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परःपरइतियाज्ञवल्क्यः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दासारादयश्चारिमित्रादिष्वन्तर्भवन्तीतियाज्ञवल्क्यमिताक्षरावचनमपिसंगच्छतइति स्वविषयस्याग्रवर्त्यरिः पश्चाद्वर्ती पार्ष्णिग्राहः ॥ विषयानन्तरोराजा शत्रुर्मित्रमतःपरम् । उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतइत्यभिधानात् ॥ एवंचतुर्दिक्षुद्वादशैव राजानः ॥ १५८ ॥

(५) **नन्दनः** । मध्यमादीनांलक्षणंश्लोकद्वयेनाह अनन्तरमरिंविद्यादिति । विजिगीषोरनन्तरमरिंविद्यात्

+ (ट)

अरिसेवितश्चारिमित्रंपार्ष्णिग्राहः आसारश्चेति चत्वारोऽरिसेविनः स्वयमरिश्चेति पञ्चारयः सम्पद्यन्ते । अरिप्रसङ्गान्मित्रलक्षणमुक्तम् । अरेरनन्तरममित्रमिति अरेरनन्तरंजातावेकवचनं अरीणां पञ्चानामनन्तरममित्रंविद्यादित्यर्थः । मित्रंमित्रमित्रमाक्रन्दंअसारश्चेति चत्वारिमित्राणि संपद्यन्ते । तयोररिवर्गमित्रयोः परंबहिस्थितमुदासीनंविद्यादिति । उदासीनस्य लक्षणशेषमुत्तरत्र श्लोकेऽपि वक्ष्यते ॥ विप्रकृष्टेऽध्वन्यधत्तउदासीनोबलान्वितः । विजिगीषुर्मण्डलार्थोयस्मिन्ज्ञेयः समध्यम इति ॥ योविप्रकृष्टेऽध्वनि स्थितोयत्नरहितःसउदासीनः । योमहाबलः सविजिगीषुमण्डलार्थोमण्डलस्य कृत्यमनिग्रहानुग्रहादिकंयस्मिंस्तिष्ठति समध्यमोज्ञेयः । एतन्मण्डलप्रकरणंकामन्दकमतानुसारेण व्याख्यातं । तथाह कामन्दकः ।

॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरितिस्मृतः ॥ १ ॥
अरिमित्रमरेर्मित्रंमित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोःपरःस्मृतः ॥ २ ॥
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तुमण्डलम् ॥ ३ ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमोभाम्यनन्तरम् । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ ४ ॥
मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलान्वितः । अनुग्रहे संहतानांव्यस्तानाञ्चैव योप्रभुः ॥ ५ ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशोदण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ६ ॥
द्वादशानांनरेन्द्राणांपञ्चपञ्चपृथक्पृथक् । अमात्याद्यास्तु प्रकृतीरामनन्तीहमानवाः ॥ ७ ॥
मालाद्द्वादशचैवेताअमात्याद्यास्तथा च याः । समविद्याधिकाश्चैषाः सर्वाः प्रकृतिमण्डलम् ॥ ८ ॥

इति ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९॥

(१) **मेधातिथिः** । संदध्याद्वशीकुर्यात् । पौरुषनयौ सामदण्डावेव तत्रचोक्तौ सामदण्डौ प्रशंसतीति ॥ १५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिसंदध्यात् आत्मीयान्कुर्यात् । उपक्रमैरुपायैः । पौरुषेण दण्डकारणभूतेन । नयेनच मतिकौशलेन सामदानभेददण्डकारणभूतेन ॥ १५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तान्सर्वान्नृपतीन्सामभेददानदण्डैरुपायैर्यथासंभवंव्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात्तथाचोक्तम् ॥ सामदण्डौप्रशंसन्तिनित्यंराष्ट्राभिवृद्धये ॥१५९॥

(४) **राघवानन्दः** । एतेषांज्ञानेकिंस्यात्तदाह तानिति । अभिसंदध्याद्वशीकुर्यात् । व्यस्तैः साम्नादानेनभेदेनदण्डेनच कंचित् समस्तैःकंचित्सामभेददण्डैः । पौरुषेण दण्डेनैव नयेन साम्नैववा । तथोक्तम् ॥ सामदण्डौप्रशंसन्तिनित्यंराष्ट्राभिवृद्धयइति ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः** । पौरुषेण उत्साहेन ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सामादिभिरुपक्रमैश्चतुर्भिरुपायैः सामदानदण्डभेदैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा तान्सर्वानरिमित्रादीन्संदध्यात् संधिंकुर्यात् ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६०॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्रहिरण्यादिदानोभयानुग्रहार्थःसन्धिस्तद्विपरीतोविग्रहः एकान्ततान्युच्यते यानमुपेक्षायामा-

सनंसन्धिविग्रहोपादानंद्वैधीभावः परस्यात्मार्पणंसंश्रयः एतेषड्गुणाः एतेषांयस्मिन्गुणेऽवस्थितोमन्येताहंशक्ष्यामि दुर्गकारयितुं हस्तिनीर्बन्धयितुं खनीःखनयितुं वणिक्पथंप्रयोजयितुं जतुवनंछेदयितुं अदेवमातृकदेशे क्षेत्राणि बन्धयितुमित्येवमादीनि परस्य वित्तानि व्याहर्तुंवुद्धिविघातार्थंगुणमुपेयादेवंचसति ॥ १६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संधिर्दानसामादिनात्मीयताकारणम्। विग्रहोवैरोपदर्शनम्। यानमुद्यम्य गमनम्। आसनमकिंचिदुत्काावधारणम्। द्वैधीभावोल्पस्य सैन्यस्य विभज्य योधनम्। संश्रयः स्वस्याबलत्वे बलवत्पराश्रयणम् ॥ १६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। तत्रोभयानुग्रहार्थंहस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्त्तव्यमिति नियमबन्धः सन्धिः। वैरंविग्रहाचरणाद्याधिक्येन। यानंशत्रुंप्रति गमनम्। उपेक्षणमासनम्। स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणंद्वैधीभावः। शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणंसंश्रयः। एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मनउपचयः परस्यापचयस्तंगुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। परस्यात्मसात्करणे षड्गुपायानाह सन्धिमिति। तत्र सन्धिरुभाभ्यांहस्त्याद्यर्थनापकर्तव्यमिति नियमबन्धः द्वयोर्धारणपोषणयोर्हेतुत्वात्। विग्रहोवैरम्। बलाधिक्येन शत्रुंप्रतिगमनं यानम्। उपेक्षासनम्। स्वार्थसिद्धये स्वस्य हस्त्यादिबलस्यच द्विधाकरणं द्वैधीभावः। शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजाश्रयणमाश्रयइति ॥ १६० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षाड्गुण्यविधिमाह सन्धिमितिसमभिः। सन्धिः व्यवस्थाकरणं द्रव्यसामादिना वशीकरणं विग्रहः अपकारः यानं शत्रुंप्रति यात्रा आसनं उपेक्ष्यावज्ञाकरणं द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणं संश्रयः प्रबलस्याश्रयः ॥१६०॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एकेन संधायापरस्मिन्याने शक्तंमृषा विगृह्णीयात् एवमासनमपि संधाय विगृह्यच सर्वमेतत्कार्यंवीक्ष्य प्रयुञ्जीत नात्र नियतकालोयदैव यद्युक्तंमन्येत तदैवतदाचरेत् यदि कालनियमोलक्षयितुंनशक्यते उपदेशःकिमर्थमेवमाह नशक्यते विशेषोदुर्लक्षः सामान्यन्तु सुलक्षमेतदप्यबुधानामुपयुज्यते ॥ १६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कार्यंवीक्ष्य यत्र स्वप्रयोजनदर्शनं तदेव नतुसर्वसंभवेयत्किंचित्प्रयोज्यम्। संधायचविगृह्यचेतिपाठेसंधाय यानं तथा आसनंवा विगृह्यापि तथेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संध्यादिगुणानांनैरपेक्ष्येणानुष्ठानमनन्तरमुक्तंतदुचितानुष्ठानार्थोयमारम्भः। आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकंकार्यंवीक्ष्य संधायासनंविगृह्य वा यानंद्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिकेनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतानिस्वार्थसमृद्धिपरपीडादिकार्यगौरवमालोच्य प्रयोक्तव्यानीत्याह आसनंचेति। प्रयुञ्जीत अनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतान्सन्धिविग्रहादीन्कार्यंवीक्ष्यप्रयुञ्जीत ॥ १६१ ॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ॥ उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वे गुणाद्विविधाइत्यर्थ. ॥ १६२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संध्यादीन्षडेव गुणान्द्विप्रकारान् जानीयात्। इत्य*विवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

* इत्य = इत्युत्तर (अ)

(४) **राघवानन्दः**। एतेषांद्वैविध्यंप्रतिजानीते सन्धिस्त्विति। सन्ध्यादिषट्कं प्रत्येकं द्विविधमित्यर्थः॥ १६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजासंधिविग्रहादीन् गुणान् द्विविधान्विद्यात्॥ १६२॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च॥ तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयोद्विलक्षणः॥ १६३॥

(१) **मेधातिथिः**। समानयानकर्मायानफलंसहितौ तुल्यौ गच्छावः समानफलभागितयानचत्वयाहमुल्लङ्घनीयो-यत्ततोलप्स्यते तत्तत्र मम च भविष्यति। अथवा त्वमन्यतोयाह्यहमन्यत्र यास्यामीत्येवमसमानयानकर्मा विपरीतः॥१६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संधिर्द्विधा समानयानकर्मा किंचिद्दूरंयानंकृत्वा यः क्रियते। विपरीतः स्वस्थानस्थेनैव क्रियमाणः। सच द्विविधोपि कश्चित्तदात्वसंयुक्तस्तदैव देयफलः प्राप्यफलोवा। आयतिसंयुक्तस्तु कालान्तरे सफलोदयोऽफलोवा॥ १६३॥

(३) **कुल्लूकः**। तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थंवा यत्र राजान्तरेण सहान्यंप्रति यानादिकर्म क्रियते ससमानयानकर्मासंधिः यः पुनस्त्वमत्र याह्यहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयानकर्मेत्येवंद्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः॥ १६३॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र सन्धेर्द्वैविध्यंविशदयति समानेति। संप्रत्युदर्केवा यत्फलंतदर्थंराजान्तरेणसहैवान्यंप्रति-यानादिकर्मकरणंतत्समानयानकर्मा सन्धिः समानस्यैकफलस्य यानेन कर्मणोभयोरनुसन्धेयत्वात्। विपरीतः असमानकर्म त्वमत्रयाहि अहमन्यत्रयास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयावा गमनम्। तदेवाह तदात्वायतिसंयुक्तइति तदात्वंतत्कालः आयतिरुत्तरकालः तयोःसम्यक्फलसिद्धये युक्तः साधुः सच सन्धेर्विशेषणम्॥ १६३॥

(५) **नन्दनः**। लब्धसमानयानयोः समानंभवेदितिकृतसंयोगद्वयाद्यानंयानसमर्थफलंकर्म युद्धादिकश्च समानं-यस्मिन्ससमानयानकर्म्मा। तदात्वायतिसंयुक्तः तदात्वंवर्तमानः कालः आयतिर्भविष्यत्कालः क्रियमाणकरिष्यमाणयोः कार्य्ययोरित्यर्थः॥ १६३॥

(६) **रामचन्द्रः**। समानंयानकर्म यस्य ससमानयानकर्मा शत्रोःसमानयानहस्त्यश्वादीनि। च पुनःविपरीतः शत्रुः हस्त्यश्वादिभिर्यदाहीनः। तदातु आयतिसंयुक्तः भाग्ययुक्तः सन्धिर्द्विलक्षणोज्ञेयः॥ १६३॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले कालएव वा॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृतः॥१६४॥

(१) **मेधातिथि**। स्वयंविग्रहस्य कालोयदावश्यंस्वबलेनोत्सहते परंकर्षयितुमुत्साहयुक्तः प्रकृतयः संहताविवृद्धाश्च स्वकर्मकृष्यादि फलसंपन्नाःपरस्यैतान्यपहरिष्यन्तिकर्माणि क्षीणलब्धप्रकृतिः परः शक्यास्तत्प्रकृतयउपजापेनात्मीयाः कर्तुंसस्वयंविग्रहस्य कालः। अकालएतद्विपरीतः तत्रापि विग्रहोमित्रस्यापकृते यदि शत्रुणा तदीयंमित्रमपकृतंतदा तद्विचिन्त्याकालेऽपि विग्रहः कर्त्तव्यः। यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरंमित्रंभवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः शत्रुरपबाधितुम्। शत्रोरनन्तरंमित्रंभवति शत्रोस्तु शत्रुर्विषयानन्तरत्वम्। पाठान्तरं मित्रेण चैवापकृते। तेन यद्यसौबाधितो-भवतितदाऽकालेऽपिविग्रहःकार्यः। एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यंस्वकार्यार्थंमित्रकार्यार्थंच। अथवात्मनोभ्युच्छ्रयादेकः प्रकारो-मित्रेणापकृतेभ्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः॥ १६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वार्थंकृतोमित्रार्थंचेति द्विधा सच सर्वोविग्रहयोग्यकाले हेमन्तादावपि क्रियते अयोग्यकाले वर्षास्वपि अपकृतेऽपकारेऽन्येन कृते तदपकारार्थम्॥ १६४॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थंशत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालाद्न्यदा यथोक्तकाल- एव वा स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । अपकृतमपकारः मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरोविग्रहइत्येवंद्विविधोविग्रहः । गोविन्दराजेनतु मित्रेण चैवापकृतइतिपठितंव्याख्यातंच यः परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रंतेनापकारे क्रियमाणेव्यसनिनि शत्राविति तस्माल्लिखितपाठार्थौ वृद्धैर्गोविन्दराजतः मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहोविरोधस्तद्द्वैविध्यंस्फुटयति स्वयमिति । काले मार्गशीर्षादौ अकाले तद्भिन्ने कार्यार्थं शत्रुजयप्रयोजनार्थं तद्व्यसनादिकमाकलय्य स्वेन संपादितोविग्रहएकः । अपरश्च मित्रस्यापकारे परेणक्रियमाणे तद्रक्षणार्थं द्विविधः । गोविन्दराजेन मित्रेण चैवापकृतइति पठितं व्याख्यातंच । परस्य शत्रुःसविजिगीषोर्मित्रंतेनमित्रेणापकृते- मित्रादेर्व्यसनिनिशत्रौ तन्निग्रहार्थोविग्रहः ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । स्वयंविजिगीषुणामित्रेकृतः मित्रेणविजिगीषौकृतश्चेतिद्विविधेविग्रहः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विविधविग्रहमाह स्वयमिति । अकाले काले वा कार्यार्थं स्वयंकृतं स्वार्थं मित्रार्थं वा मित्रस्यापकृते अनेनापकारेकृते सति तदपकारार्थं क्रियते सः द्विधाविग्रहः ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकाकिनोमित्रेण वासंहतस्य यानद्वैविध्यं सत्यां शक्तावेकाकिनः अन्यथा संहतस्य । आत्ययिकंकार्यंपरस्य व्यसनोत्पत्तिः तदाह्यभिगमनियमोभवति परतः । कदाचिल्लब्धोल्लयोदुरुच्छेद्यः ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकाकिनइत्येकयात्रा मित्रसंहतस्येत्यपरा सा द्विविधापि स्वस्यात्ययिकं तत्कालप्रतीकारेऽनर्थहेतुंकार्यमाकलय्य भवति । यद्वात्मनोबलवत्तामात्रमवेक्ष्य यदृच्छयेति ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्ययिकंकार्यंशत्रोर्व्यसनादिकंतस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनोयानमशक्तस्य मित्रसहितस्येत्येवंयानंद्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । यानद्वैविध्यंभिनत्ति एकाकिनश्चेति । आत्ययिकेशत्रोर्व्यसनादिके कार्येसैन्यादिविक्रियातः- क्षयादिके यदृच्छया अकस्मात्प्राप्ते शक्तस्यैकाकिनः अशक्तस्यसंहतस्यमित्रेणमिलितस्यशत्रुंप्रति गमनमिति यानद्वैविध्यम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आत्ययिके आवश्यके कार्य्ये परस्यव्यसनादीनि यदृच्छया प्राप्ते ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्ययिके आवश्यके तत्कालप्रतीकार्ये कार्ये प्राप्ते अनर्थहेतुमाकलय्य यदृच्छया आत्मनोबलाबलमात्रमवेक्ष्य एकाकिनोराज्ञः यानमेकंयानम् । द्वितीयमाह मित्रेण संहतस्य मित्रेण सह मिलित्वा कार्यं द्वितीयं यानम् ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशोदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मसंवरणमासनं तदपि द्विविधं क्षीणस्य बलकोशोपनयेन वृद्धस्यापि शत्रुंप्रत्यपेक्षा । आसनंच मित्रानुरोधेन यदि मित्रस्य शत्रुणा सहसंबन्धोनेदशीभवति तदीयेन मित्रेण नायमुपक्रमनीयइत्यतस्तदनुवृत्त्यासीत । सच क्षयोदैवात्पूर्वकृतेनवेत्यनुवादः । वृद्धिक्षयौ सर्वस्यैतेन कारणेन भवतः तत्र दैवंस्वकृतप्रमादः अतिव्ययशीलता अप्रतिजागरणंस्वबले पूर्वकृतमशुभंकर्मापि विपर्ययेण वैतद्व्याख्येयम् । मोहादिति पाठान्तरं अर्थस्तुदैवशब्देन व्याख्यातः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षयोद्विधा दैवान्मारकादिनारिणि पूर्वकृतेन दण्डेनचेत्येकमेव क्षीणासनंद्विविधम् । तथा मित्रस्यानुरोधेन स्वस्य तंप्रति सामर्थ्येपि तेन स्वमित्रस्य प्रतिबन्दिभावेन पीडाकरणशङ्कया परम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेनैहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवंद्विविधमासनंमुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनद्वैविध्यंस्पष्टयति क्षीणस्येति । क्षीणस्य हस्त्यश्वकोशादिरहितस्य दैवाददृष्टवशात् पूर्वकृतेनैहिकेनबलवच्छत्रुपीडादिकर्मणावा मित्रस्यानुरोधेन मित्ररक्षानुरोधेनवा आसनद्वैविध्यम् । आसीतेत्यासनम् । न चलेत्तदा स्वदेशत्यागे पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वादितिभावः । स्मृतं मुनिभिः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिन् जन्मनि साध्वकारिणोपि दैवात्क्षीणस्य पूर्वकृतेनास्मिन् जन्मनि पूर्वसंवत्सरादिषु कृतेन कर्म्मणा वा क्षीणस्यापन्नस्य यदासनंतत्प्रथमंदैवपूर्वकृताभ्यां क्षीणस्य मित्रस्यानुरोधेन यदासनंतद्द्वितीयमिति द्वितीयमासनम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षयोद्विविधः दैवात् दैवकृतमरणादिना एकः पूर्वकृतदण्डेन अरिणा वा द्वितीयः । मित्रस्यानुरोधेन वा आसनं उपेक्षाकरणंद्विविधं स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः॥१६७॥

(१) मेधातिथिः । बलस्यस्थितिः स्वामिनश्च भेदेन दुर्गस्वामिनः स्वल्पेन बलेन सेनापतेरन्यत्र महता बलेन युक्तस्य अथवाबलशपथानुग्रहार्थःकश्चित्कर्त्तव्योहिरण्यादिलाभापेक्षया परस्त्वधिकेनाशुद्वैधीभावोनामायमुपायः । तस्येतदेवरूपंयद्द्विधास्थितिर्बलस्वामिनोरनैवंरूपस्य तस्यापरंद्वैधंवक्तव्यं नच तदनेन किंचिदुच्यते केवलंबलस्य स्वामिनश्च स्थितिरेतद्द्विविधंतत्रवक्तव्यंमायायांद्वैधीभावस्तस्येदंद्वैविध्यम् । उच्यते सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुग्रहार्थमेतत्कर्तव्यंस्वकार्यार्थंचेत्येषद्विधाभावस्यद्वैधीभावः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलस्य सेनापत्यधिष्ठितस्य पुरोवस्थानं स्वामिनस्तु सैन्यैकदेशेन यानमित्येकं द्वैधमपरमेतद्विपर्ययात् । तथा षड्गुणस्य गुणसमुदायस्य गुणः प्रयोजकता ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थंबलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्यैकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्रदुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवंसंध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैर्द्विविधंद्वैधंकीर्त्यते ॥१६७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्विधा भूत्वावस्थितिर्द्वैधं तत्स्फुटयति बलस्येति । बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनापत्यधिष्ठितस्य शत्रुसंमुखावस्थितिः अपरत्र दुर्गदेशे स्वात्मनः राज्ञः धनसहितस्यावस्थितिश्च । कार्यार्थसिद्धये शत्रुवारणार्थंमित्रस्येत्यनुवर्तते ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानंसमर्प्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनानुगुण्यादयंश्लोकोव्याख्येयः । बलस्य शत्रुभ्यामिति युक्तस्य तदीयया भावनया द्विधाभूयावस्थानम् स्वामिनस्तथावस्थानमिति द्विविधंद्वैधीभावः कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संशयः अर्थपीडानिवृत्तिस्तत्संपादनार्थंशक्यम-

न्यमाश्रयेत् स्वदेशंहित्वा तत्र गच्छेत्। व्यपदेशश्चापीडितेऽपि आगामिपीडा परिहाराय व्यपदेशार्थमन्यंसंश्रयेत् एषोस्य सहयकोवर्तते न शक्योयमुपपीडयितुमिति व्यपदेशसिद्धिर्न केन चिदुपपाद्यते व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयोव्यपदेशशब्देनोक्तः। समानाधिकरण्येन पाठान्तरंव्यपदेशार्थमिति। क्वपुनःसंश्रयःकर्त्तव्यस्तदाह साधुषु येसाधवोराजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत येभ्यःसकाशात्कुसृतिर्नाशङ्क्यते। साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादयोगुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पीड्यमानस्य सतोयोर्थस्तस्य सिद्ध्यर्थमेकः तथा स्वस्याल्पतयाऽवश्यं कस्मिंश्चित्संश्रयणीये संश्रयेण साधुषु कीर्तिर्भवतीत्यपरः संश्रयः ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्ताख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थमसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयंमहाबलंनृपतिमाश्रितइति सर्वत्रव्यपदेशोत्पादनार्थम्। बलवन्तमुपाश्रयणमेवंद्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संश्रयद्वैविध्यंविशदयति अर्थेति। अर्थसंपादनार्थं शत्रुकृतपीडायांसत्यांतन्निवृत्तिप्रयोजनार्थं असत्यांच शङ्क्यमानायांसत्याममुकराजानमाश्रितोस्मीत्युदर्कानर्थनिवारणख्यापनार्थंयोव्यपदेशस्तदर्थंवा। साधुष्वित्यस्यायमभिप्रायः। साधूनामवक्रबुद्धित्वाद्यथाश्रुतमाहित्वाच्चसाधुराजसुवा व्यपदेशोव्यपाश्रयणम्। यथान्यैराश्रितराजतोभीतैर्नाक्रम्यते तदर्थमिति भावः ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः**। शत्रुभिः पीड्यमानस्य विजिगीषोरर्थसंपादनार्थंशत्रुपीडानिवृत्त्यर्थं बलवदुपाश्रयणमेकः संश्रयः। शत्रुपीडाभावेऽपि साधुभिर्दृढमलैः सह व्यपदेशार्थं भविष्यदनर्थपरिहारार्थमितियावत्। बलवदपाश्रयणमपरसंश्रयः ॥१६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। संश्रयंद्विविधमाह अर्थेति। शत्रुभिःपीड्यमानस्य योर्थस्तस्यार्थस्य संपादनार्थं सिद्ध्यर्थं बलाश्रयः मित्राश्रयः एकः। तथा साधुषु व्यपदेशार्थं स्वल्पीयतया अवश्यशंसनीयेन साधुषु कीर्तिर्भवतीतिद्वितीयः ॥१६८॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत्॥१६९॥

(१) **मेधातिथिः**। आयतिरागामीकालोयद्येवंमन्येत समबलोममायमप्येषन्यूनबलोवा कालात्तु लब्धकृत्योपजापेन मित्रग्रहेण वा शक्नोत्येनमभिभवितुंतदा संधिंकुर्यात्। आधिक्यमधिकबलता ध्रुवंनिश्चितम्। तदात्वे वर्तमानकालवचनोयम् ॥ १६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पीडां क्षतिं धनादेः ॥ १६९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदायुद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मनआधिक्यंजानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदाल्पमङ्गीकृत्यापि सन्धिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सन्ध्यादिषण्णांकदा किंकार्यमित्यपेक्षायामादौ सन्धेस्तदाह यदेति। आयत्यामुदर्केआधिक्यंबहुलोत्पत्तितदात्वेतत्काले अल्पधनादिपीडामङ्गीकृत्यापि सन्धिसमाश्रयेत् स्वप्रकृत्याद्यवशतया पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वात् ॥ १६९ ॥

(५) **नन्दनः**। अथषण्णांगुणानांप्रयोगकालंषड्भिःश्लोकैराह आयतिर्भविष्यत्कालस्तदात्वंतत्कालः। अल्पिकामत्यर्थमल्पां अविद्यमानामिति यावत् ॥ १६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षाड्गुण्यस्य कालमाह यदेति। आयत्यां उत्तरकाले आत्मनो ध्रुवमाधिक्यं यदा अवगच्छेत् पश्येत् तदात्वेचाल्पिकांपीडां धनादेः तदा सन्धिसमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रहृष्टामन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ॥ अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥१७०॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रहृष्टाउत्साहानुरागयुक्तादानमानाभ्यामुपसंगृहीताआत्मीयाःप्रकृतीरमात्यादिकामन्येत अत्युच्छ्रितमात्मानंकोशहस्त्यश्वादिसंपदा तदा केनचिदपदेशेन संधिदूषणंकृत्वा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्युच्छ्रितमत्यर्थबलम् ॥ १७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानंच हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेणोपचितंतदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । विग्रहोचितावस्थामाह यदेति । प्रहृष्टाः दानसंमाननाद्यैरतीवतुष्टाः अत्युच्छ्रितं बलबुद्धिहस्त्यश्वकोशाद्यैः समृद्धमात्मानंमन्येतेत्यनुषज्यते तदा विग्रहं परराष्ट्रक्षोभादिंकुर्यात् ॥ १७० ॥

(५) **नन्दनः** । प्रहृष्टाः स्वामिनि परितुष्टाः । प्रकृतीरमात्यादिकाः ॥ १७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वाःप्रकृतीःभृशंप्रहृष्टाः हस्त्यश्वादिना आत्मानमत्युच्छ्रितंकोशसमृद्धंयदामन्येत तदा विग्रहं विग्रहकालं मन्येत ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥१७१॥

(१) **मेधातिथिः** । भावोहर्षपोषकारणंबहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि फलितान्येषामित्यादिहर्षपोषयोः कारणम् । बलंहस्त्यश्वरथपादातं परस्ययदा विपरीतंतदा शत्रुंप्रतियायादभिषेणयेच्छत्रुमित्यर्थः । न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि किंतर्हि तान्यपि अपचयश्च हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भावेन मनसा । हृष्टंपुष्टं यात्रोचितसहायादिपुष्टियुक्तम् ॥ १७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदात्मीयममात्यादिसैन्यंहर्षयुक्तंधनादिना पुष्टंतत्त्वतोजानीयात् शत्रोश्चामात्यादिबलंविपरीतंतदा तंलक्षीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यानस्यकालमाह यदामन्येतेति । भावेन हर्षपोषादिहेतुना धनेन हृष्टं हर्षितमत्युत्साहयुक्तंमांसौदनादिना पुष्टंस्वकमितिविशेषणात्परस्यशत्रोः विपरीतंपश्येदिति शेषः । यायात् यानंकुर्यात् ॥ १७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदा स्वकंबलं हृष्टं तदा रिपुम्प्रति यायात् यात्रांकुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ यदासस्यगुणोपेतंपरराष्ट्रंतदाव्रजेत् । परश्चहीनआत्माचहृष्टवाहनपूरुषइति ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणोवाहनेन बलेन च ॥ तदा सीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वाहनंहस्त्यश्वरथं बलंपादातं गोबलीवर्दवद्भेदः परिक्षीणे बले सति सान्त्वयन्नरिमासीत । सामोपप्रदानाभ्यामनुकूलनंसान्त्वनम् ॥ १७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सान्त्वयन् भाविफलप्रत्याशया ॥ १७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादि श्रिपत्यादि परिक्षीणोभवेत्तदा सामोपदानप्रदानादिना शत्रून्प्रसांत्वयन्प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आसनस्यापितमाह यदात्विति । परिक्षीणं वाहनेन हस्त्यश्वादिचतुरङ्गेण बलेन कोशाद्येन शारीरेणवा । स्वयंशनैरभिमतग्रामादिदानेन असांत्वनेऽरीणामावश्यकमागमनं तदामहाननयःस्यादितिभावः ॥ १७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदा वाहनेन बलेन सैन्येन परिक्षीणःस्यात्तदा रिपून् शनकैःसान्त्वयन्नासीतस्थितोभवेदि-त्यर्थः ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥१७३॥

(१) **मेधातिथिः** । अशक्यसंधानं बलवता रुद्धस्य दुर्गसंश्रयणंच हितं दुर्गंच बलावस्थानमेव द्वैधीभावः सच-प्रागुक्तार्थः ॥ १७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वथाबलवत्तरमुपायत्रयासाध्यंच ॥ १७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानंच शत्रुंबुध्येत्तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयंदुर्ग-माश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् एवंद्विधाबलंकृत्वा मित्रसंग्रहादिकंस्वकार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्वैधेनावस्थानकालमाह मन्येतेति । उक्तद्विधास्थितौ हठादरिणा नाक्रम्यते अरिःसेनायां-पतति चेत्स्वयंतीर्णस्तमाक्रमितुंशक्तः स्वामिन्यापततिचेत्सेनापतिस्तमाक्रमितुंशक्तइतिभावः ॥ १७३ ॥

(५) **नन्दनः** । अरिंपुरस्थितंपार्ष्णिस्थितञ्च । कुतएतद्विधाबलंकृत्वेति लिङ्गात् ॥ बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानंस-मर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनाच्च ॥ १७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदा आत्मनः सकाशात् शत्रुं सर्वथा बलवत्तरंमन्येत तदा स्वबलंसैन्यंद्विधा कृत्वा कार्यंसा-धयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानान्तु गमनीयतमोभवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गमनीयतमोऽभिभवनीयतमोदुर्गस्थोऽहमिति मन्यते तदा क्षिप्रंदुर्गमुज्झित्वाऽन्यंसंश्रयेद्धार्मिकं यतः कुसृतिर्नाह्वयते यस्ययशोमयीस्थिरप्रकृतिः बलिनमित्येतेनैतत्सुदर्शितम् ॥ १७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गमनीयतमोऽभिगम्यः ॥ १७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्योभवति बलंद्वैधंविधाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकंबलवन्तंच राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संश्रयस्यापितमाह यदेतिचतुर्भिः । गमनीयतमोऽवश्यमरिगमनविषययोग्यः स्वयम् । धार्मिकमित्यनेनोदर्कानर्थशङ्का वारिता ॥ १७४ ॥

(५) **नन्दनः** । गमनीयोभिभवितुंशक्योधार्मिकंस्वयमेव एतमाश्रितः अभिवदभिर्यावपीत्युक्तंधार्मिकम् ॥ १७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गन्तुंशक्योगमनीयः अतिशयेनगमनीयोगमनीयतमः परबलानांगमनीयतमोयदा भवेत्तदा स्व-बलंहीनंदृष्ट्वा बलिनंहस्त्यश्वादिभिर्बलिनं बलिष्ठं धार्मिकं शरणागतरक्षकं क्षिप्रं संश्रयेत् ॥ १७४ ॥

निग्रहंप्रकृतीनांच कुर्याद्योरिबलस्य च ॥ उपसेवेत तंनित्यंसर्वयत्नैर्गुरुंयथा ॥ १७५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बलिनमित्युक्तं कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिदमुच्यते । यादुष्टास्तदीयाः प्रकृतयो-यश्चशत्रुरुभयस्यापि निग्रहे समर्थःसआश्रयितव्यः सगुरुवत्परिसेवितव्योमानमुज्झित्वानैवंमन्तव्यंमहाराजापूर्वोपि समत्वेन वार्त्तावहति प्रभुवदसौ सेवितव्यः सर्वयत्नैरुपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपेसंनिधानेन ॥ १७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निग्रहणंप्रकृतीनां यदि स्वप्रकृतिभिरेव शत्रुरुत्थापितः ॥ १७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कीदृशंतंबलवन्तमित्याह निग्रहमिति यासांदोषेणासौ गमनीयतमोजातस्तासां प्रकृतीनां यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नंतयोर्द्वयोरपि यः संश्रितोनिग्रहक्षमस्तंनृपंसर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यंसेवेत ॥ १७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । बलिनमितिविशेषणस्य कृत्यमाह प्रकृतीनां स्वकीयानांदुष्टानां अरिबलस्य च भीत्यायस्याश्रयणंकृतंतस्यच । गुरुंयथेतिवित्तशाठ्यादिदोषंपरित्यज्येत्यर्थः ॥ १७५ ॥

(५) **नन्दनः** । संश्रितस्य कृत्यमाह निग्रहमिति । प्रकृतीनाममात्यादीनामात्मीयादीनाम् अनेन सूचितं प्रतिक्षोभेऽपि बलीयान्समाश्रयणीयइति ॥ १७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः अरिबलस्य तु पुनः प्रकृतीनां शत्रूत्थापकानाममात्यानां निग्रहंकुर्यात्तंनृपः सर्वयत्नैरुपसेवेत भजेत यथा सर्वयत्नैर्गुरुमुपसेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषंसंश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कःसमाचरेत् ॥ १७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदि तस्मिन्नपि संश्रये संपश्येज्जानीयात्कथंचिद्दोषंसंश्रयकारितं बलीयानेव हि व्यसने बलंद्विधाकरोतीति दृश्यते दोषदर्शनलिङ्गानि च ॥ दत्वानुतापः कृतपूर्वहोमंविमाननादुश्चरितानि कीर्तनं । दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषण मेताश्चदुष्टस्य भवन्तिवृत्तयः ॥ ततस्तत्रापि संश्रये दोषकारिणि विज्ञातेऽपि शब्दादाश्रयेनिर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः कुर्यात् नहि संश्रये विनाशः दृश्यते ह्यल्पबलेनापि महाबलोजीयमानः अपिचान्त्यावस्थायामुभयथा गुणोविजये राज्यंपराजये ध्रुवः स्वर्गइति युद्धस्य तु शोभनत्वंदर्शयिष्यामः । एकैकगुणाश्रयेणमण्डलविजयायया याच्छक्तः ॥ १७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संश्रयकारितमाश्रीयमाणेन कर्तव्यतया संभावितम् ॥ १७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अगतिका हि गतिः संश्रयोनाम तत्रापि यदि संश्रयकृतंदोषंपश्येत्तदा निःसंशयोभूत्वा शोभनमेव युद्धंतस्मिन्काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतोजयदर्शनान्निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यदित्याह यदीति । दोषंसंश्रयकारितं संश्रयेनृपतौ स्वबलद्विधाकरणरूपभाषणपूर्ववैरानुरूपकीर्तनादिलिङ्गैः कारितं प्रकाशितं दुष्टप्रकृत्यादिभिरिवानेनापिकार्योयमस्मदर्थादिक्षयोभविष्यतीत्येवं कारितं संश्रयेराजनिसमर्पितं दोषजातं यदिवा संपश्येत् तत्रापि तस्मिन्सतीत्यर्थः । निर्वितर्कः जेष्यामीति कृतनिश्चयः ॥ १७६ ॥

(५) **नन्दनः** । धार्मिकबलिसमाश्रयणे दोषान्तरंभविष्यतीति निश्चिन्वानस्य किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह यदीति । तत्रापि धार्मिकबलिसमाश्रयणे दोषः नीचसमाश्रयप्रभवलोके कोशादिकंतत्रापि तेषु परबलेष्वात्मवधोद्योगिष्वपि सुयुद्धमाचरेत् जये भूमिलाभात् मरणे स्वर्गलाभादित्यभिप्रायः ॥ १७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदि तत्रापि तस्मिन्नाज्ञि संश्रयकारितं आश्रयभूतेन राज्ञा कारितं दोषं पश्येत्सराजा युद्धमेव निर्वितर्कः निःशङ्कःसन्समाचरेत् ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ यथास्याभ्यधिकानस्युर्मित्रोदासीनशत्रवः॥१७७॥

(१) **मेधातिथिः** । उपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा । सर्वग्रहणात्तु येन शक्यन्ते संघादिनापि तथा कुर्यात् तेन प्रकारेण यतेत नीतिज्ञः अर्थशास्त्रज्ञः स्वाभाविकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञोवा राजा यथास्यात् शक्तित्रयेणाभ्यधिका-

मित्रादयोन भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तनेचतेभ्योऽधिकमात्मानंकुर्यात्। श्लोकानुरोधान्मध्यमग्रहणंनकृतं सोपि तु द्रष्टव्योन मित्रमित्युपेक्ष्यं स्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रंनामाव्यवस्थितंहि मित्रत्वाधिक्यमुपगतंस्वार्थगतिवशाच्च मित्रमप्यरिर्भवति। तथाचव्यासआह ॥ नकश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयामित्राणि रिपवस्तथेति ॥ एतैरुपायैर्मण्डलैर्विचारयेत् ॥ १७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मित्रमपि स्वस्याधिक्ये मैत्र्या प्रयोजनाभावान्मैत्रींत्यजेदिति तस्याप्याधिक्यंखण्डनीयम् ॥ १७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वैः सामादिभिरुपायैः नीतिज्ञोराजा तथा यतेत यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिकान भवन्ति आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्योभवति। धनलोभेन मित्रस्यापि शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच सर्वेति। सर्वोपायैः क्वचिद्दानं क्वचिद्भेदः क्वचियुद्धं क्वचित्सामेति। अस्यक्षीणस्यराज्ञः छिद्रेष्वनर्थाबहुलाभवन्तीतिन्यायान्मित्रमपि बलादिभिःपूर्णं धनलोभेन क्वचिदेनंप्रत्यमित्रःस्यात् एवमुदासीनेष्वपि ज्ञेयम्। तथाच व्यासः॥ नकश्चित्कस्यचिन्मित्रंनकश्चित्कस्यचिद्रिपुः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयंमित्राणिरिपवस्तथेति ॥ १७७ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्मात्स्वस्मादिति यावत् ॥ १७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नीतिज्ञः यथा अस्य राज्ञः मित्रोदासीनशत्रवः अधिकानस्युः सर्वोपायैस्तथा कुर्यात् ॥ १७७ ॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥१७८॥

(१) **मेधातिथिः**। कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि तेषांसर्वेषामारिप्समानामायतिः परिणाम्यागामिकालस्तदात्वंप्रारंभावस्थावर्त्तमानकालस्तंच विचारयेत् तत्त्वतस्तत्त्वेन अनेकमुखानि हि कार्याणि क्षणाच्चान्यथा भवन्तीति तत्र येषामुभौ कालौ न शुध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थोपदेशः। अतीतानामतिक्रान्तानांचसर्वेषांगुणदोषौ ततोविचारयेत् अत्राप्यतीतानांगुणदोषौविचार्य यानि कर्माणि गुणवन्त्यतीतानि तान्येव कथंनामपुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्त्वविचारणोपदेशएवमर्थः ॥ १७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आयतिरागामिफलं। तदात्वं वर्तमानं। अतीतानांच कार्याणांगुणदोषौ चकारात्स्वरूपंच तच्चिन्तनेन चतत्साम्यादागामिन्यपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रयोजनम् ॥ १७८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषांकार्याणामल्पानांबह्वानामपि आयतिमुत्तरकालं गुणंदोषंविचारयेत्। वर्त्तमानकालंच शीघ्रसंपादनाद्यर्थंविचारयेत्। अतीतानांच सर्वकार्याणांगुणदोषौ किमेषांकृतंविघटितं किंवावशिष्टमित्येवंयथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। राज्ञःकार्यान्तरंविधत्ते आयतिमिति। आयतिः उदर्केयत्फलं तदात्वं शीघ्रंकार्यसिद्धयेवर्तमानकालिकंचफलं। अतीतानामितिदृष्टान्तार्थं एवंपूर्वंकृतं तेनजयादिजातमन्यथापराजयादि जातमितिगुणदोषौविचारयेत् ॥ १७८ ॥

(५) **नन्दनः**। आयतिं आगामिफललाभंतदात्वं तत्कालफलम्। सर्वेषामर्थानामितिशेषः ॥ १७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वकार्याणां आयतिं आगामिफलं तदात्वं वर्तमानं अतीतानांसर्वेषांगुणदोषौ तत्वतोविचारयेत् ॥ १७८ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंहि । योह्यायत्यामागामिनिकाले कार्याणांगुणदोषौविजानाति नियमेनासौविमृश्यकारी-ति स्वयंचारभतेविमृश्यकारीति न सदोषं एवमर्थेहिज्ञानंतदात्वेवर्त्तमानेयःक्षिप्रमवधारयति कार्ये न विलम्बते तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः क्षिप्रकारीभवति गुणवत्करोति नदोषवत्। अतीते कृते सति कार्येशेषतोयः कार्यमेवबुध्यते न तत्परिसमाप्तोलभतइति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः शत्रुभिर्नाभिभूयेत। नहि धर्मशास्त्रे षाड्गुण्योपदेशः शक्यते कर्तुंदृष्टइति ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणदोषज्ञोभाविगुणदोषविचारकः। क्षिप्रनिश्चयः शीघ्रंकार्याकार्यत्वयोर्निश्चेता। अतीते दैवाद्विपन्ने कार्ये कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्यापि ज्ञाता ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आयेति यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः सगुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति। यश्च वर्त्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यंकरोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः सतत्कार्यसमाप्तौ तत्फलंलभते यस्मादेवंविध-कालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते किंबहुना ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारेकिंस्यात्तत्राह आयत्यामिति। आयत्यां गुणदोषज्ञोयतोविमृश्यकारी क्षिप्रनिश्चयश्चादीर्घसूत्री अतीते कृते दक्षिणादिदानवदवशिष्टसमापयितासनाभिभूयते शत्रुभिरित्यन्वयः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । विचारस्यफलमाह आयत्यामिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यांगुणदोषज्ञः तदात्वे वर्तमाने क्षिप्रनिश्चयः। अतीते कार्यशेषज्ञः दैवाद्विपन्ने कार्यशेषस्यतदेकदेशोद्धारोपायस्यज्ञाता एतादृशोराजाशत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ तथा सर्वं संविदध्यादेषसामासिकोनयः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । दिङ्मात्रमुक्तं यथानतैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा कुर्यादर्जितैरितरैरिवोपायैरित्येषसंक्षेपिको-न्यायइत्युपसंहारः। षाड्गुण्यस्यातिसंधानविरोधश्चैवंन भवति कृत्यानामुपजापरक्षणाद्यसनेषु प्रतीकारात्स्वमण्डलसंग्रहाद्गु-णोपायानांसम्यग्प्रयोगात्कर्मस्वभ्युत्थानमित्येवंद्रष्टव्यम ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिसंदध्युर्वञ्चयेयुः। सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । यथैनंराजानंमित्रादयउक्ता न बाधेरन् तथा सर्वसंविधानंकुर्यादित्येषसांक्षेपिकोनयोनीतिः॥१८०॥

(४) राघवानन्दः । राजातुसर्वथाऽप्रमत्तः स्यादित्याह यथेति। एनंराजानंनाभिसंदध्युःनाभिभवेयुः। एषः सामा-सिकः समासः संक्षेपस्तत्र भवः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अत्रायमनुष्ठेयार्थइत्याह यथैनमिति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एनंशरणागतंमित्रोदासीनशत्रवः नाभिसंदध्युः नसंधेयुः तथा सर्वं संविदध्यात् कुर्यात् एषः सामासिकः संक्षिप्तः नयः सामादिरूपाणांन्यायः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ॥ तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीमभियास्यतःकर्माह। यदोपचिकीर्षत्यरिराष्ट्रंप्रत्याभिमुख्येन तदानेन विधानेन गच्छे-दत्वरमाणः। वक्ष्यमाणोपन्यासः सुखावबोधनार्थः ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यानमातिष्ठेत् विग्रहार्थं यात्रामात्रार्थंवा ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा पुनः शक्तःसन् शत्रुराष्ट्रंप्रति यात्रामारभेत्तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणोगच्छेत् ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कदारिपुपुरंगन्तव्यं कथंवायोद्धव्यं कुत्रवा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायांतत्रादौ यानमनुवदन्नुचितकालमाह यदात्विति त्रिभिः । मात्सर्यक्रोधाज्ञानैर्नगन्तव्यमित्याह प्रभुः सकलशक्तिसंपन्नः यानंयायादित्यत्र प्रकृतिः प्रत्ययोच्चारणार्था तेनयात्रांकुर्यादित्यर्थः । केन अनेन वक्ष्यमाणेन शनैर्यायान्नतुहठात् ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथयात्रांप्रस्तौति यदेति । अनेन वक्ष्यमाणेन ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रभुः अरिराष्ट्रंप्रति यदा यानं गमनं आतिष्ठेत गच्छेत्तदा अनेनविधानेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अरिपुरं शनैःयायाद्गच्छेदित्यर्थः ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः॥फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथा बलम् ॥१८२॥

(१) **मेधातिथिः** । यातव्यापेक्षया बलापेक्षया दीर्घयोद्धुमिच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायंपरराष्ट्रंमार्गशीर्षेयायात् अत्रहिगच्छन्शारदंफलंगृहादिगतंसुखंगृह्णाति वासन्तंसस्यमुपहरति । कामश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यक्षमोमार्गश्च प्रसिद्धवक्रपथोपभृतकाशोदकवीरुधोनभवन्ति कालश्च नात्युष्णशीतः । उपचितमपि न सस्यंनानाप्रयुक्तंप्रियं सस्यत्रयोपघातकालविप्रकर्षापेक्षया च परआश्रयंसंधत्ते । उभयसस्योपघातावकर्षणंसम्यक्कृतंभवत्यात्मनश्चबलापचयइति उपघातमात्रचिकीर्षया परदेशादेरल्पकालसाध्ये वा यातरि बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्यायात् । वासन्तिकसस्यप्रायदेशंतदाप्यात्मनोयवसादि भवति । परोपघातक्षेत्रगतसस्योपघातात् । यथाबलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपंयायादित्यर्थः ॥ १८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मार्गशीर्षइति मुख्यः पक्षः तत्कालेऽन्नबाहुल्यात् शुभेग्रहशुद्ध्यादियुक्ते । फाल्गुनंचैत्रमिति मध्यमः तदापि यवान्नसंभवात् ॥ १८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यश्चतुरङ्गबलोपेतोराजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणः तथा हैमन्तिकसस्यबहुलंच परराष्ट्रंजिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रांकुर्यात् । यःपुनरश्वबलप्रायोनृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्य बहुलंपरराष्ट्रंयियासुः सफाल्गुने चैत्रे वा मासे स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् अतएव मन्वर्थव्यापारपरंसंक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् । यदा सस्यगुणोपेतंपरराष्ट्रंतदा व्रजेत् ॥ १८२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्र मार्गशीर्षादिर्व्यवस्थितविकल्पपरः । तत्र रथप्रधानः पार्थिवो मार्गशीर्षे गच्छेत् । चक्रवाताद्यभावात् । अश्वप्रधानः फाल्गुने । पदातिप्रधानश्चैत्रे ॥ १८२ ॥

(५) **नन्दनः** । यायात्कुर्य्यात् मासौ प्रतिमासयोरिति यावत् ॥ १८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । फाल्गुनंवा चैत्रंवा एतौ द्वौ मासौ यात्रांप्रति शुभौ । यथाबलं स्वबलानुसारं यात्रांयायात् ॥१८२॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ॥ तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थितेरिपोः ॥१८३॥

(१) **मेधातिथिः** । अस्यापवादः एतद्व्यतिरेकेणान्येष्वपि प्रावृडादिकालेषु यदा मन्येतात्मनोऽवश्यंभाविविजयं-

---

* र्वासर्व=र्वसन्त (अ)

तदायायात् । यदा हस्त्यश्वबलप्रायंवर्षास्वश्वबलंहस्तिबलंतदा हि स्वबलकालप्रभावादैकान्तिकोजयः । व्यसनपरस्य स्वबलकोशादि तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकालनिरपेक्षोयायात् । व्यसनपीडितोहिशत्रुः साध्योभवति । काष्ठमिवगुणोपयुक्तसन्नियोगमात्रादेवविनश्यति । विगृह्येति यातव्यमेवाष्टभ्याहूय यायान्महानस्मिन्नेवावगम्यते ॥ १८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्येष्वपीति त्वधमः । कार्यविशेषोदयश्चात्र निमित्तं विगृह्य विग्रहंभाविनमुद्दुष्य कथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवात् । रिपोर्व्यसने चोत्थिते न कालनियमइति तदा सर्वएव मुख्यः कालइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनोनिश्चितंजयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्त्यश्वादिबलप्रायोविगृह्यैव यात्रांकुर्यात् । शत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नौगजप्रधानोवर्षास्वित्याह अन्येष्वपीति । कर्दमनदीप्लवनादेरन्यैरसाध्यत्वात् । विगृह्य विग्रहं करिष्यामीति । उक्तव्यवस्थितिनिराह व्यसनेचोत्थितइति । दैवात्सैन्यामात्यादीनांदण्डपारुष्यादिना कोपेसतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(५) **नन्दनः** । कालेषु मासेष्वित्यर्थः । व्यसने मित्रबलादीनांव्यापत्तौ ॥ १८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्येषु कालेषु ध्रुवंजयंयदा पश्येत्तदा विगृह्यैव विग्रहंभाविनमुद्दुष्यकथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्यप्रणतिसंभवात् यात्रांयायात् । रिपोःस्वशत्रोर्व्यसनेउत्थिते सति न संग्रामार्हकालनियमः ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ॥ उपगृह्यास्पदंचैव चारान्सम्यग्विधायच ॥१८४॥

(१) **मेधातिथिः** । मूले स्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादथपार्ष्णिग्राहश्च तत्र विधानंप्रतिविधानंकृत्वा दुर्गेतावत्प्रभूतधान्यादिकंसुसज्जयन्त्रप्राकारपरिखादिकार्यम् । राष्ट्रस्यापि स्वबलंश्रेणीबलेभ्योरक्षांविधाय कुर्याद्दानमानेभ्यउपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्षेप्तव्यंपार्ष्णिग्राहंप्रतिमाह तत्समर्थश्च बलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापयितव्यः । यात्राप्रयोजनंयात्रिकं हस्त्यश्वादिबलयोग्यंच प्रहरणधारणादिसज्जंयथाविधिपरोपदेशंकृत्वाऽऽस्पदंप्रतिष्ठानं किंतर्ह्यतोऽपरकीयाः क्रुद्धादयोद्रष्टव्यास्तानुपगृह्य स्वीकृत्याकारस्यपरविषयेनिवृत्तेस्तज्ज्ञानाय सम्यग्यथावद्विधाय प्रयुज्य किमयदृष्टोपसंग्रहंकर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलंकोपयितुमथमध्यममुदासीनंवा संश्रयितुं तथा मूलयात्रांवा हर्तुकामोविधिवद्वेदंवा कर्तुकामइत्यादि यथा चैतदेवंतथा ॥ १८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मूले स्थिरशिबिरे । यात्रिकं यात्रायोग्यं संनाहादि विधाय । आस्पदं शिबिरस्थानं गम्यदेशे परिगृह्य ॥ १८४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानंप्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थसैन्यैकदेशस्थापनरूपंप्रतिविधानंकृत्वा यात्रोपयोगिच वाहनायुधवर्म यात्राविधानंयथाशास्त्रंकृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानंभवति तदुपगृह्य तदीयान्भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीञ्छत्रुदेशवार्त्ताज्ञापनार्थंप्रस्थाप्यसम्यक्तया जाङ्गलानूपाटविकविषयभेदेन त्रिविधंपन्थानंमार्गंशोधिततरुगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकंषड्विधंबलंयथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकंसंपरायः संग्रामः तदुपचितंविधिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कथंप्रवेष्टव्यमित्यस्योत्तरमाह कृत्वेतिचतुर्भिः । मूले स्वराष्ट्रे प्रधानपुरुषाधिष्ठितंस्वराष्ट्ररक्षण-

क्षमंस्वसैन्यंस्थापयित्वा । आस्पदं येनास्पदेनावस्थानंभवति परकीयात्मसात्करणे तेषांपरकीयभृत्यानां स्वकीयभृत्यवद्वस्त्रगृहान्नादि । चारान्प्रच्छन्नदूतान्कार्पटिकादीन्पूर्वोक्तान् शत्रुदेशज्ञापनार्थंविधाय नियुज्य ॥ १८४ ॥

(५) **नन्दनः** । मूले पुरराष्ट्रलक्षणे विधानंसंविधानम् यात्रायोग्यंयात्रिकंतण्डुलमुद्गादिकम् आस्पदंनिर्मितगृहादिकम् यायादित्येव ॥ १८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । युग्मं । मूले स्थिरशिबिरे अग्रामे वसतिस्थाने विधानं रक्षां कृत्वा अरिपुरंशनैर्यायात् । किंकृत्वा यात्रिकं संग्रामयोग्यं सन्नाहादिकं यथाविधि उपगृह्य आस्पदं शिबिरस्थानं उपगृह्य ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधंमार्गंषड्विधंच बलंस्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरंशनैः ॥ १८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रिविधःपन्थाः जाङ्गलआतपआटविकइति केचिदाटविकस्थाने वनप्रक्षेपात्त्रिविधइति । अपरउन्नतोनिम्नःसमइत्येवंत्रिविधं संशोध्य मार्गरोधिवृक्षगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकरणं नदीगर्त्तयोस्तीर्थकरणं पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ताचेति षड्विधंबलमितिकेचित् । हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकोशकर्मकरात्मकंषड्विधंबलमित्यन्ये । कोशस्थाने प्रक्षेपणमित्यपरे । मौलभृत्यश्रेणिमित्रामित्राटविकबलभेदात् । सांपरायिक विधानेन सांपरायिकंयुद्धेकुशलंतत्प्रयोजनंयस्यतत्सांपरायिकं दुर्गकल्पेन वा रिपुंप्रतियायात् । सच सैन्यनिवेशस्तेषु तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गमदण्डोबहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकारइत्यादिस्तादृशस्थापितविशेषतस्तुयात्रागतः ॥ ॥ १८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रिविधंमार्गं जाङ्गलानूपाटविकमिति कश्चित् ग्रामारण्यपर्वतरूपमितितु युक्तम् । षड्विधंबलं हस्त्यश्वरथपदातयश्चत्वारः हस्त्याद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति द्वाविति षड्विधम् । केचित्तु हस्त्यारोहकादयएकविधावश्याःपरेतिषड्विधतामाहुः । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन । शनैर्यदि मध्ये परः सन्दध्यादित्याशया ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । त्रिविधं जाङ्गलाटविकानूपभेदेन तत्संशोध्य मार्गविरोधिततरुगुल्मनिम्नोन्नतादिच्छेदसमीकरणादिना तत्र जाङ्गलस्य लक्षणमुक्तम् । आटविकं अटवी वनं तत्प्रायमाटविकं तस्य छेदेन । अनूपं जलप्रायं जलप्रायमनूपंस्यादित्यभिधानात् । तस्य पूरणेनषड्विधं हस्त्यश्वरथपदाति सेनापतिकर्मकारात्मकं संशोध्यच बलस्य च संशोधनमारोग्यभावादिचिकित्सा । सांपरायिककल्पेन संपरायः संग्रामः तदुचितविधिनापूर्वापरानुसन्धानंविना नगन्तव्यमित्याह शनैरिति ॥ १८५ ॥

(५) **नन्दनः** । त्रिविधं जाङ्गलमनूपमाटविकञ्च बलस्य षड्विधत्वंकामन्दकेनोक्तम् ॥ मौलंभृतंश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकंबलम् । षड्विधन्तुबलंव्यूह्यद्विषतोभिमुखंव्रजेदिति सांपरायिककल्पेन युद्धार्हसन्नाहेन आयुधौषधादिसंपादनेनेति यावत् ॥ १८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मार्गं त्रिविधं जाङ्गलं आटविकंग्रामारण्यपर्वतरूपम् । षड्विधंस्वकंबलंसंगृह्य षड्विधं हस्त्यश्वरथपदातयः हस्त्यश्वाद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरोभवेत् ॥ गतप्रत्यागते चैव सहिकष्टतरोरिपुः ॥ १८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शत्रुसेविनि गूढेप्रच्छन्ने मित्रे गतप्रत्यागते च युक्ततरः स्यात् । अभियुक्ततरआदततरोभवेन्नविश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्सकष्टतरोरिपुरन्येभ्यःकुद्धादिभ्यः एवंच युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच्च गतप्रत्यागतमग्राह्यमस्येति

गम्यते । सचतुर्विधः कारणाद्गतस्ततोविपरीतकारणादागतोयथा दोषेणगतः पुनरागतोगुणमुभयोः परित्यज्य कारणेनागतइतियःसत्याज्योलघुबुद्धित्वाद्यत्किंचित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु कारणाद्गतःकारणागतः यथा स्वामिदोषेणगतः परस्तात्स्वदोषेणागतइति सत्कर्त्तव्योयदि सद्भिन्वादागतस्ततोग्राह्यः । अथपरप्रयुक्तस्तेन वा दोषेणापकर्त्तुकामइति ततोनेति पराराष्ट्रंप्रत्यभिप्रस्थितः ॥ १८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तस्य मित्रतामापन्नेविगूढे शत्रुसेविनि शङ्कितः स्यात् । तथा गतप्रत्यागते रिपुसमीपं गत्वा पुनरागत्य प्रविष्टे ॥ १८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यन्मित्रंगूढंकृत्वा शत्रुंसेवते यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानोभवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहोरिपुः ॥ १८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच शश्विति । शत्रुसेविनि शत्रोरेवानुकूले युक्ततरोऽतिशयप्रयत्नवान् । तत्र हेतुर्गते गमनोन्मुखे मित्रवदाचरति प्रकटितद्वारादिनानुकूलः प्रत्यागते प्रत्यागमनोद्यते तद्वारावरोधेन प्रतिकूलएवपुनरागमस्यलेनैवासंभवात् । गूढेशत्रुसेविनि मित्रे मित्रवदाचरत्यपि शत्रुपक्षपातिनि अतः सहि रिपोरपि कष्टतरः ॥ १८६ ॥

(५) **नन्दनः** । शत्रुसेविनीति । द्वयंमित्रविशेषणं गतप्रत्यागते आत्मसकाशाच्छत्रुंगत्वा तत्सकाशात् प्रत्यागते सतिइति द्वयोः प्रत्येकंपरामर्शः ॥ १८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शत्रुसेविनि मित्रे राजा युक्ततरः अतिशयेन युक्तोयुक्ततरः सावधानः भवेत् । च पुनः । गतप्रत्यागते गमनागमने शत्रोः । सरिपुः कष्टतरः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र दण्डाकारोव्यूहोदण्डव्यूहः । एवंशकटाकृतिस्थानाच्छकटइत्यादियोज्यम् । पुरस्ताद्बलाध्यक्षोमध्येराजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तेषांसमीपेऽश्वास्ततः पदातयइत्येषसर्वतः समवायोदण्डव्यूहोऽतिर्यग्भवति । सर्वतोभयकार्यःसूचिव्यूहः स्थलसमुत्थानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोतिदीर्घऊर्ध्वोयतः परकक्षीऽन्यैःसमंप्रवर्त्तमानः । मकरव्यूहस्तु मुखेजघनयोः पृथुरुभयतोयेन प्रशस्तःसर्वेनफल्गुबलंलभते न चार्थे तद्विशूरैर्हन्यमानमन्येषामपि भङ्गायभवति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धंनिश्चयेनावतिष्ठते । परिशिष्टन्तुबलंव्यूहस्यान्तःप्रक्षिपेत् एवंरचनाविशेषैरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेक्षया वा विशेषेण तु समायां भूमौ दण्डगरुडसूचिभिर्यायात् विषमायांसंकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दण्डशकटादिर्दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन । व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा तदाकृतिभेदाश्च प्रपञ्चभिया न लिख्यन्ते नीतिशास्त्रेषु तु द्रष्टव्याः ॥ १८७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दण्डाकृतिव्यूहरचनादि दण्डव्यूहः एवंशकटादिव्यूहाअपि तत्राग्रे बलाध्यक्षोमध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयइत्येवंकृतरचनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यंमार्गंसर्वतोभये सति यायत् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतोभये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः पृथुमध्योवराहव्यूहः एषएव पृथुतरमध्योगरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानंसशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । व्यूहे दण्डादिपदप्रक्षेपस्तदाकृतिसूचनार्थः । व्यूहस्तु सेनायाःसंस्थानं तेत्रसम तत्र दण्डव्यू-

ह्योयस्याग्रे बलाध्यक्षोमध्ये नृपतिःपश्चात्सेनापतिःपार्श्वे करिणस्तत्समीपेऽश्वादयःततःपदातयइत्येवंरचनाविशेषोदण्डाकारइतिसर्वतोभयेमार्गे तेनव्यूहेन रिपोराष्ट्रंयायादित्यन्वयः । पृष्ठतोभये च शकटव्यूहः सच सूच्यग्रः पश्चात्पृथुः । वराहस्तु सूक्ष्ममुखः पश्चादपि तथापृथुमध्यः सएव मकरोऽतीवदीर्घः एतौतु पार्श्वतोभयेपि । पिपीलिकापङ्क्तिरूपोऽग्रेदीर्घावीरपुरुषप्रमुखाः पश्चाद्भागेसंहतायत्रसैनिकाः । सूचीव्यूहः सएवाग्रतोभये । गारुडस्त्वग्रेपश्चाच्चसूक्ष्मः प्रसारितपक्षवद्दीर्घः पृथूदरइतितत्र समायांभुविदण्डगरुडसूचीभिर्यायाद्विषमायांसंकटायांशकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(५) **नन्दनः** । दण्डगरुडादयोव्यूहानामसदृशाः कार्याः ॥ १८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दण्डव्यूहेन दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन व्यूहभेदस्य गौणीसंज्ञा । तेनमार्गे यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततोविस्तारयेद्बलम् ॥ पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्मिन्पथियस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्योभयाशङ्कास्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहाद्विस्तारयेद्बलं गव्यूतिमात्रमधिकंवा । यवसंपत्रदृढप्रहारविस्तीर्णशत्रुपुष्टपरस्परमवरुद्धरथिकाश्वारोहकरीबलान्यवहितिभवन्ति समन्ताद्विश्रुतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहः । एवंनित्यंनिविशेत्पुरान्निर्गच्छेद्ग्रामाद्वा ॥ १८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एषांच विकल्पेन करणे निमित्तमाह यतश्चेति । निविशेत शिबिरंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्यादिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलंविस्तारयेत् समविस्तृतपरिमण्डलोमध्योपविष्टजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कथंस्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह यतइति । विस्तारयेत् गव्यूतिमात्रमधिकंवायुद्धे संपन्नदृढप्रहारिभिरिति । पद्मव्यूहस्तु समंततोविस्तृतसेनोमध्यस्थितनृपतिः । अनेनरिपुपुरंप्रविश्य निवेशंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुःपद्मव्यूहइति आशंक्येतभयंयस्मादितिच पाठंकरोति ॥ १८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यतोदिग्भ्यः भयमाशङ्केत ततः बलं सैन्यं विस्तारयेत् ॥१८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सेनापतिःसमग्रस्य धनस्याधिपतिर्बलाध्यक्षस्तयोर्बहुत्वाभावाद्द्विवचननिर्देशाच्च सर्वदिक्षु तदसंभवइति तत्पुरुषास्तच्छब्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषसन्निवेशाच्च सर्वदिक्षु तावेव सन्निवेशितौ भवतः तेन भिन्नैस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानांसंयोधनाय समन्ततोनिवेश्य गिरिंगर्त्तंवापृष्ठतोऽध्यक्षंकृत्वा यतोभयमाशङ्केत यथासा प्राचीदिग्भवत्येव । निवेशंकुर्यादभिमुखनिर्गमार्थमिव ॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सेनापतिः सैन्ये प्रधानभूतः स्वयंयोद्धा बलाध्यक्षोबलावेक्षकः । प्राचींतामितितत्संमुखोनिविशेतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सच पत्तिकउच्यते । पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः सएव च बलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थंनियोजयेत् । यस्याश्च दिशोयदा भयमाशङ्केत तदा तामग्रे दिशंकुर्यात् ॥ १८९ ॥

---

(१८८) पद्मेन = पाद्मेन (ञ,)

(४) राघवानन्दः । अथ कृत्यविशेषमाह सेनापतीति । अत्रैकैकेभैकरथाश्वत्र्यश्वापत्तिःपञ्चपदातिकेति ॥ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पत्तिः कार्यः सपत्तिः पत्तिदशाध्यक्षः सेनापतिस्तद्दशाध्यक्षोबलाध्यक्षइति तौच तुर्दिक्षुनिवेशयेत् । प्राचींतांशङ्कास्पदांदिशंअमेकत्वातिष्ठेदितिभावः ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । बलाध्यक्षोबलानुसन्धायकः । तांदिशंप्राचींकल्पयेत् । तांदिशमभिमुखोनिविशेत् इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् । यस्यांभयमाशङ्केतांदिशंप्राचींकल्पयेत् । प्राचीमिति । तत्संमुखोभूत्वा निवेशयेदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मान्मनुष्यसमवायान् केचित्साक्षात्समन्ततः सशङ्खपटहाअन्येविपरीतास्तत्रचोत्पन्नदुश्चिकित्संमहते चानर्थाय गुणैर्विशेषयति । आप्तानाप्तसदृशानित्यभेदार्थं कृतसंज्ञान् कृता संज्ञा यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे युद्धेषु शङ्खभेरीनादध्वजादिभिर्दार्यैस्तूर्णमेवाहरिष्यामस्तदपगमाशङ्कायां चैवमेवकुर्यात् आहते ध्वजेवोच्छ्रिते पृथक्पृथगवस्थातव्यं एवंसंहतैरेवमहर्त्तव्यं एवंव्यावर्त्तितव्यमित्यादिस्थितम् । स्थाने तत्र कुशलाअन्यैःशरैःशक्यमागन्तुंसमे तेन शक्यमस्मिन्वयमपृथक्परेपृथगित्यादिषूद्वेगे नानुसरणादौ कुशलाभवन्तःसंहतकैर्योधनाय प्रासारंकृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदेशार्थः प्रहारिणा चित्रंयोजयितव्यः भग्नानामनेकार्थशतानांपृष्ठंग्राह्यमित्यादि । अभीरवः अनेनविस्तीर्णसमेताअविकारिणोऽभेदात्मकैर्यैर्युक्तमपरस्य एवमेतान्गुल्मान्समन्ततस्त्रिषु दिक्षु गव्यूतिमात्रव्यापीमत्यहमनियतदेशान्बहूनस्थपतेर्भयप्रतिबोधनार्थमवहिते भयदातरिजनोविश्वस्तोभवति दानमानकार्यदर्शनादिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वेषांस्वार्थःसंग्रामोनाममात्रंराजेति सर्वे वयंसमानविभवोपभोगायजये राज्यंपराजये स्वर्गइति हेतुनाऽऽगताः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् गुल्मदेशस्थान् । कृतसंज्ञानेतत्संकेतज्ञस्यैव प्रवेशादयइति संकेतं कृत्वा । स्थाने गुल्मस्थानावस्थाने । युद्धे युद्धादिभूमिस्थाने । कुशलान् कृतानुभवान् । अभीरून् संग्राममरणादभीतान् । अविकारिणः आप्तत्वेसत्यपि कदाचिदागन्तुकविचाररहितान् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । गुल्मान्सैन्यैकदेशानाप्तपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थकृतभेरीपटहशङ्खादिसंकेतानवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणःसेनापतिबलाध्यक्षान्दूरतः सर्वदिक्षु परचक्रप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । गुल्मानामाप्तपुरुषाधिष्ठितसैन्यैकदेशान्कृतसंज्ञान् युद्धोद्यमसूचकभेरीपटहशङ्खादिसङ्केतान् सेनापतिबलाध्यक्षयोर्दूरतःस्थापयेदित्यन्वयः । कुशलान् अवस्थानयुद्धयोः । अविकारिणोधनलोभादिना विकर्तुमशीलान् ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । सेनानिवेशविशेषोगुल्मः । स्थानेऽपलायने । अविकारिणः अकृतापराधान् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सेनायाःसमन्ततः कृतसंज्ञान् शिरस्युपरि । पत्रंपुष्पंधारयेदित्यर्थः । पलाशवान् गुल्मान् रक्षकान् आप्तान् स्थापयेत् स्थाने युद्धस्थाने युद्धे च कुशलान ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् ॥ सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥१९१॥

(१) **मेधातिथिः** असंहता हि बलवद्भिस्तीर्णबलमासाद्यावयवशोविध्वंसनायवाहनाघातैः क्षयंयान्ति तद्विनाशेचोत्पन्नाइमेऽतोल्पानात्मीयान्संहतान्योधयेदन्योन्यापेक्षया युध्यमानानभिघ्नतइतरेतरानुग्रहात्परस्परानुरागात्स्पर्द्धयाश्च परान्संहतान्सोढुंसमर्थाभवन्ति । कामंयथेष्टंकार्यार्थंबहून्विस्तारयेद्विप्रकीर्णान्योधयेदित्यादिमन्येत । भिन्नांस्तांश्चैतांश्चैतान्भयमेष्यति परान्स्वान्वा बहून्दृष्ट्वात्रासःस्यादिति। सूचीपूर्वोक्तो व्यूहभेदोऽग्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितःपार्श्वयोर्भेदनेन तेनचात्मानंसूचीव्यूहंविभज्य योधयेत् । सतांचसर्वव्यूहानांप्रतिष्ठाव्यूहनसमर्थाविति प्रतिगृहीतावेवंकारणात् । यदातुपरबलेऽप्येतावेव भवतस्तदा स्वेबले विपर्ययः कार्यः। तुल्यत्वे तुपुष्टिमत्वानुरक्तकुशलमाननप्रभूतैकार्थकारित्वादित्यतोविशेषे यथासंभववाक्यैर्योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयंतत्प्रतिसंधानार्थंव्यूहदुर्गाद्यमश्वेप्रतिग्रहभूतस्तिष्ठेन्समानतन्त्रेणोक्तं द्वेशतेधनुषांगत्वाराजातिष्ठेत्प्रतिग्रहः ॥ भिन्नसंघातनार्थंतुनयुध्येताप्रतिग्रहः ॥ १९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सूच्याल्पान्। वज्रेणबहून् ॥ १९१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टंविस्तारयेत्। सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन व्यूहेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कथंयोद्धव्यमित्यस्योत्तरमाह संहतानिति। संहतान्परकीयान्प्रति अल्पान्योधान्योधयेत् युद्धायनियोजयेत्। अल्पान्प्रतिवा बहूंश्चेद्विस्तारयेत्प्रदर्शयेत्। वज्रेणेति त्रिधाव्यवस्थितबलोवज्रइत्यभिधीयते ॥ १९१ ॥

(५) **नन्दनः** । अल्पबलश्चेदल्पान्स्वकीयान्योधान् संहतान्कृत्वा योधयेत्। सूच्यव्यूहेनाल्पबलः वज्रव्यूहेन बहुबलइतिविवेकः ॥ १९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। संहतान् एकत्रस्थान् अल्पान्बहून्वा स्थापयेत् विस्तारयेत् योजयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ॥ वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सेनानांदेशस्य प्रकृत्यर्थमाह समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत तत्र हितेषामप्रतिघातः अनूपः पानीयप्रायः तत्राप्यल्पोदके हस्तिभिरगाधोदकेतु नौभिः तेषांहि तत्र सुखप्रचरता वृक्षैर्गुल्मैश्चसंछन्ने धनुर्भिः तद्ग्रहणाच्च बलीवर्दगर्त्ताद्याकुलोगृह्यते समानकार्यत्वात्। स्थलमिति पाषाणवृक्षलतागर्त्तादिरहितोदेशस्तस्मिन्सिद्धिः। धार्यैःशरादिभिरायुधैश्च शक्त्यादिभिर्युद्ध्येत आसन्नयुद्धत्वादेवंसामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्यन्दनाश्वैः स्यन्दनैरश्वैश्च। चापैरसिचर्मायुधैरिति पदातीनामायुधकथनम्। अश्वादयोदेशविशेषे पदातयस्तु सर्वत्रेत्याशयः ॥ १९२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । समभूभागे रथाश्वेन युध्येत तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्मावृते धन्विभिर्गतकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्तादिभिरायुधैर्युध्येत ॥ १९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यथाक्रमंयुद्धोचितंदेशमाह स्यन्दनेति। समेसमस्थले शुष्कइति यावत्। अनूपे अल्पोदकस्थलेनावश्च द्विपाःकरिणस्तैः। वृक्षाश्च गुल्मावंशादयस्तैरावृते स्थले निम्नोन्नते ॥ १९२ ॥

(५) **नन्दनः**। अनूपःप्रभूतजलोदेशः ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । समेदेशे स्यन्दनाश्वैर्युध्येत । अनूपे सजलेदेशे नौकाभिःयुध्येत । तथा वृक्षगुल्मावृते देशे चापैर्धनुर्भिः तथा असिचर्मायुधैःयुध्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान्॥ दीर्घाँल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत्॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंचकुरुक्षेत्रंप्रसिद्धं मत्स्यसंज्ञोविराटदेशोनागपुरे पञ्चालाउभयेकान्यकुब्जाआहिछत्राश्च शूरसेनजामाथुराः । कचिच्चात्र भावार्थे मत्ययोलुप्तनिर्दिष्ट एतद्देशजाहि प्रायेण महावर्ष्माणो बलवन्तः पृथुवक्षसःशूराअभिमानिनोदुर्विषहाइत्यत्रयेऽमी कथिताः परेषांभयहेतवोभवन्ति दीर्घकायाध्यवस्ताल्पदेशाअपिदीर्घश्वस्रकरामहाकायत्वात् लघवस्तुमरणासमर्थानिर्भयेन जनेन प्रच्छन्नाविद्धाः प्रहरन्तोऽपकारासमर्थाआदर्शभूताश्चैतइतरेषांभवन्ति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लघून् शीघ्रान् । अग्रानीकेषु तेषामापततामधृष्यत्वात् ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । कुरुक्षेत्रभवान्मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् माथुरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्य्याहङ्कारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाग्रएव योजयेत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यसंनिवेशप्रकारमाह कौरुक्षेत्रांश्चेति । कुरुक्षेत्रादयोदेशविशेषास्तदुद्भवान् । लघून् शरीरतोविक्रमतश्च । अग्रानीकषु अनीकानांसेनानामग्रेषु ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । कुरुक्षेत्रादिदेशजाः कृतज्ञाः शूरजाश्च तेष्वपि दीर्घाः प्रतिपक्षभीषणाश्च तेष्वपि लघवः प्रवृत्तिक्षमाश्च अतस्तानग्रानीकेषु योजयेदित्यभिप्रायः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घान् नालसंघान् पश्चिमदेशनिवासिनः । लघून् पर्वतवासिनः ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्॥ चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४॥

(१) मेधातिथिः । व्यूहंरचयित्वा स्वबलंभृशंदर्शयन्किमेषांजीयते जिताएवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवंप्रहर्षयेत् । जये महानर्थलाभः आश्रितोपाश्रितसुखंवधे वापिस्वर्गोभर्तृपिण्डनिर्यातनंच । पराजये त्रितयाभावइत्यादि नैमित्तिकोपितदुपशःतादृशनिमित्तनियमान्मानय सहस्वोर्ध्यावश्यंभावोयदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधोराजा तदप्रतिग्रहच्याजेन स्थितोभीरुत्वात्स्वयंयुद्धनकामयतइत्यादि तत्र ये ब्रूयुस्ते तदेव स्वार्थएवायमस्माकमत्र वधे शस्त्रोपजीविभूतानांसंग्रामविशेषधर्मोऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेतूराजा सर्वप्रकारैरक्षणीयः । परिश्रान्तानाञ्चास्माकमपरिश्रान्तसुखमनुप्रहंकरिष्यतीत्येवमर्थस्थितइति तान्विशेषतोगृह्णीयात् जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययंवाकारयेयुस्तानुपमहैः परिष्वङ्गालङ्कारदानादिना च वशीकुर्यात् शत्रचेष्टांचैवारीणांयोधयतांविजानीयात् कथंयुद्धे चेष्टन्ते कोशाबलंवा केचिद्विधात्तदयाः केचित्तुपक्षान्तइत्यादिचिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणामुपकुर्वतोपि स्वार्थवशादुपकुर्वन्तीत्यत्र दुष्टानामबलमध्ये विन्यसेद्यथारिर्दुर्गाश्रितोभवति ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीक्षयेत स्वयमनुसंदध्यात ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । बलंरचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुदुरितग्रहणंनरकगमनंच इत्याद्यर्थवादैर्युद्धार्थंप्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण तुष्यन्ति कुप्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा योधानामरिभिः सह युद्ध्यमानानामपि सोपध्यनुपधिचेष्टाबुध्येत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् प्रहर्षयेदिति ॥ स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ हतोवा प्राप्स्यसिस्वर्गं जित्वावा भोक्ष्यसे महीमिति ॥ तथा ग्रामंदास्यामि धनंदास्यामीत्यादिनाप्र हर्षयेत् योधानांहर्षमुत्पादयेत् । योधयतां चेष्टाः स्वपरपक्षपातिकर्माणिविजानीयात् दूतेनेतिशेषः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । तानग्रानीकेषु योजितान् योधयतांबलाध्यक्षाणाम् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरीन्योधयतांपुंसांचेष्टांविजानीयात् ॥ १९४ ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रंचास्योपपीडयेत् ॥ दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्दुर्गलम्भोपायमाह उपरोधस्तथा कर्त्तव्योयथा । न कश्चिन्निष्क्रामति किंचित्प्रविशति । राष्ट्रंदुर्गाद्बहिर्देशस्तस्योपपीडणंस्वदेशापवाहोपमर्द्दनादिभिः । व्यवसादीनांदूषणंविनाशनमसद्द्रव्यमिश्रणादिभिः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्धनदूषणंजलेनार्द्रकरणादि ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयंवारिपुमयुध्यमानमभ्यावेष्टयासीत । अस्य च देशमुत्सादयेत् । तथा घासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिषु कृत्यान्तरमाह उपेतित्रिभिः । उपरुध्यावपीडयेल्लुण्ठनाग्न्यादिदानेन । दूषयेत् भेदयेत् विषादिना वा ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरवेष्टममाह उपरुध्येति त्रिभिः । अरिं शत्रुं उपरुध्य वेष्टयित्वा आसीत स्थितोभवेत् । अस्य राज्ञः राष्ट्रं देशं उपपीडयेत् । च पुनः यवसान्नोदकेन्धनानिदूषयेत् । यवसेन्धन मग्निना दाहयेत् । एतानि अन्नं क्षेत्रस्थं लुम्पेत्मार्गावरोधेनमहार्घंकुर्यात् ॥ १९५ ॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥ समवस्कंदयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणंसर्वजलाश्रयदर्शनार्थं तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदनं प्राकारेयन्त्रैर्विदारणं सुरङ्गया वाभङ्गः परिखायाःपूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा छिद्रेषु प्रवीरपुरुषैरवस्कंदयेत् । दुर्गं रात्रौ च वित्रासयेत् अग्निकुंभशिरस्कैःशिवाप्रद्रुतानि कुर्वद्भिर्मनुष्यैः ये नराः स्वयमुत्पातदर्शनाद्रात्रौजाग्रति जागरणावजीर्णोलोकः सुसाध्योभवति । तस्मिन्न काले भूयोभूयः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समवस्कन्दयेत् सौप्तिकेन हन्यात् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत् । तथा दुर्गप्राकारादीन्भिन्द्यात्परिखाश्च भेदेन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात् । एवंच शत्रूनशङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शंकितगृह्णीयात् । रात्रौ च ढक्काकाहलिकादिशब्देन वित्रासयेत्तदानींच ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तडागानि जलाशयान् तथा परिखाः समन्ततोव्यापकाअगाधजलशालिनीःखातस्वरूपाः भिन्द्यात् । समवस्कन्दयेत् शङ्कितोगृह्णीयात् अग्निप्रक्षेपादिनाचैनमरिंशोषयित्वा त्रासयेत् रात्रौ पटहकादिशब्देन ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । समवस्कन्दयेत् सौप्तिकंकारयेत् । अवस्कन्दस्तु सौप्तिकमिति नैखण्डवाः । एनंशत्रुम् । रात्रौ वित्रासयेच्च ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एनंराजानं ग्रामवासंअवस्कन्दयेत् सौप्तिकंहन्यात् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपजप्याः कुद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिलाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः कर्तरि कर्तव्यव्यपदेशमुपजपेदित्यर्थः उपजपेद्ग्राहयेदित्यर्थः । उपजापआश्रयाद्विश्लेषात्महितानुष्ठानप्रतिपादनम् । तेन चारिणासुकृतमभ्यभिमतदुर्गस्थेन वाकिञ्चित्मारब्धंबलाटविकपार्ष्णिग्राहादिकोपनार्थमभ्यमोदासीनानामन्यतरेण सहसंधानमित्यादिबुध्येत । युक्तेचदैवे विजिगीषोरनुकूलदैवइत्यर्थः । नक्षत्रग्रहदैवसुमुहूर्तेषु साधकेषु दृष्टः स्वमदर्शननिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवातादिषु जयमिच्छन्निर्गतभयोदुर्गस्थानानि यथा । प्रथमंयोद्धुंगच्छेत ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपजप्यान् भेद्यान् । युक्तेऽनुकूले दैवे ग्रहादौ ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । उपजापार्हांरिपुवंश्यान्राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत् उपजपेनात्मीयकृतांच तेषांचेष्टां जानीयात् शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेवगते निर्भयोजयेप्सुर्युध्येत् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदुपैति । उपजप्यानरिवंश्यान्राज्यार्थिनः क्रुद्धानमात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत् । उपजपेनात्मसात्कृतानांतेषां चेष्टाः स्वपरपक्षपातान् जानीयादिति । युक्ते शुभफलदानाऽनुकूले दैवे ग्रहनक्षत्रादौ । जयप्रेप्सुः जेष्यामीतिकृतनिश्चयः । अपेतभीः मरिष्यामीतिवा गतभीः ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । तत्कृतंशत्रुकृतं उपजापमिति शेषः । दैवे युक्ते सुनिमित्तादिभिर्दैवानुकूल्ये सति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजप्यान् भेद्यान् उपजपेत् भेदयेत् । च पुनः तत्कृतं बुध्येत जानीयात् । भेदकत्कृतंकार्यंयुद्धे जानीयादित्यर्थः । च पुनः युक्ते दैवे अनुकूले दैवे ग्रहादौ चैवंविधो राजा जयंप्रेप्सुः युध्येत ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुंप्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । सहसायुध्येत एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखंचमिथोमहाजनकथा सहृदादर्शनादि दानविधानंद्रव्याणांहिरण्यादीनांप्रीत्युत्पादनार्थंप्रतिपादनं भेदस्तत्कुलीनादेरुपसंग्रहः ततोविशेषेण तत्रविश्रसनमित्याद्यकारणम् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कदाचन सामादिसंभवे ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनांच दानेन तत्प्रकृतीनांतदनुयायिनांच राज्यार्थिनांभेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीञ्जेतुंयत्नंकुर्यान्नपुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणारिवश्यत्वे युद्धंन कुर्यादित्याह साम्नेति । पृथक् प्रत्येकं तत्र सामादि संबध्यते । समस्तैस्त्रिभिर्वा ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । एवमभियुज्य शत्रुंसामदानभेदैःसादयेन्नयुद्धेनेत्याह साम्नादानेनेति ॥ १९८ ॥

अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धंविवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्नान्नायंनियमोदृश्यते योजयति सोऽत्यन्तबलवानवश्यंतेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तंदुर्बलस्तावश्यमित्यनित्योविजयः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पराजयश्च संग्रामे प्रासिकः दानाद्यैर्जयपराजयशङ्कापि ॥ १९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मायुध्यमानयोर्बहुलबलत्वाचल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते तस्मात्सत्यु-पायान्तरे युद्धंपरिहरेत् ॥ १९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। नयुद्धेनेतितत्र हेतुरनित्यइति पराजयोपीति ॥ १९९ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र हेतुमाह अनित्योविजयइति ॥ १९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विजयः अनित्यः पराजयोपि संग्रामेऽनित्यः ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युध्येत संपन्नोविजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

(१) **मेधातिथिः**। सामादीनामसाधकस्तदा संदिग्धेपि जये समानेऽपि किंपुनारूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत येन प्रकारेणात्मनोजयःस्यात्। जये राज्यंवधेऽपि स्वर्गइति युष्माकमेवजयः परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसानिकार्यस्तथा च व्यासआह ॥ पुनरावर्त्तमानानांनिराशानांचजीविनां। न शक्येदग्रतः स्थातुंशक्रेणापि धनञ्जयः ॥ यदासंदिग्धंपराजयंतदाऽपक्रमणंयुक्तं निर्गतोहि जीवोन कार्यमासादयति येन भद्राणि पश्यति स्वर्गमर्जयति मृतइति येन केनचित्प्रकारेणजित्वारिम् ॥ २०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा येनप्रकारेण वञ्चनादिनापि विजयते। इतिषाड्गुण्यप्रकरणम् ॥ २०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तानांत्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत। यथा शत्रूञ्जयेत् यतोजयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः निःसंदिग्धेतु पराजये युद्धादपसरणं साधीयोयथा वक्ष्यति। आत्मातुसर्वदारक्ष्यइति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्यथानुपपत्तौतत्कार्यमित्याह त्रयाणामिति। त्रयाणां भेदान्तानां परिक्षये सामादीनां अरिवश्यानुपायत्वे ॥ २०० ॥

(५) **नन्दनः**। उपसंहरति त्रयाणामपीति ॥ २०० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रयाणां उपायानां सामदानभेदानां परिक्षये। संयत्तः सावधानः ॥ २०० ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ॥ प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। लब्धप्रशमनर्मिदमतोयस्मिन्पुरे जनपदे देवब्राह्मणाश्च धार्मिकान्विहितानुष्ठानिनोयथा सामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जंकामात्स्मात्स्त्रेणारीनजित्वासाध्यप्रवृत्तादिकंगंधधूपपुष्पद्रव्यंसंविभागास्फोटनादिसंस्कारद्वारेण यथार्हमभ्यर्चयेत्। कुटुंबिनांपरिहारार्थेस्थितिर्यथा प्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानांप्रदानेन तथा तया वा संवत्सरमेकोद्वौ वा दद्यादुच्चानांच पौरजनपदबलतानामातपादिडिण्डिमकगदापातेन ख्यापयेत्तैर्यैःस्वाम्यनुरागादस्थानमपचितंतेषामप्यारक्षान्तंयथा स्वंस्वंव्यापारमनुतिष्ठत्विति एवमनुग्रहे क्रियमाणेऽपि यदा पौरजानपदानामन्येषांस्वाम्यनुरागादहंवक्तृतैजसभावोबहुमतः स्यादितिमन्येत मदीयस्य दण्डोऽवस्थातुंनशक्नुयात्तदा ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लब्धप्रशमनमाह जित्वेति। परिहारान् अग्रहारान्। अभयख्यापनं यैरस्माभिःसह प्राग्युद्धंकृतंतेषामधुनाऽभयमित्यादि ॥ २०१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। परराष्ट्रंजित्वा तत्र ये देवास्तान् धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् भूमिसुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत्। जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदंपूजनं तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ नातः परतरोधर्मोनृपाणांयद्रणार्जितम्। विप्रेभ्योदीयते द्रव्य-

---

(२००) संपन्नः=संयत्तः (नंदनः)

प्रजाभ्यश्चाभयंसदा ॥ तथा देवब्राह्मणार्थमयैतद्दत्तमिति तद्देशवासिनांपरिहारान्दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यैरस्माकमपकृतं तेषांमया क्षान्तमिदानींनिर्भयाः सन्तःसुखंस्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । जयोत्तरंयत्कर्तव्यंतदाह जित्वेति । देवाद्यर्चनं प्रतिपत्तिकर्मोत्तरजयसूचनार्थंवा । परिहारान्वस्त्रालंकारादीन् । तद्देशवासिभ्यः अभयानि स्वस्वव्यापाराननुतिष्ठन्तु माभयंकुरुतेति ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । सति विजये कर्त्तव्यमाह जित्वासंपूजयेदिति । परिहारान्करपरित्यागान् । तत्रत्यानामभयानिडिण्डिमघोषादिना ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान् परिहारान् अग्रहारान् प्रदद्यात् । च पुनः अभयानि स्थापयेत् यैरस्माभिःप्राग्युद्धंकृतंतेषामभयमिति भावः ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥२०२॥

(१) मेधातिथिः । एषपौरादीनामभिप्रायः संक्षेपेण ज्ञात्वा नैतदेवमिच्छति । तत्कुलीनंकर्तुमिच्छत्वयमेव तस्मिन्देशे तद्वंश्यंमृदुमलंप्रियसुखकलत्रंतेन संहततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयंकुर्यात् समकोशदानादि परिमाणंच भवता मम दैवाकारेणपापेन भवितव्यंकार्यकालेन स्वयमुपस्थातव्यमुभयतोदण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषां परराष्ट्रे प्रकृतिभूतानां । समासेन समुदायेन । तद्वंश्यं शत्रोरेव वंश्यं । समयक्रिया समयस्य क्रिया न त्वयास्मान्नियमाच्चलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांशत्रुनृपामात्यानांसर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायंज्ञात्वा तस्मिन्राष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्येऽभिषेचयेत् । इदंकार्यंत्वयेदंनेति तस्य तदमात्यानांच नियमंकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । परराज्ये स्ववंश्यान्नाभिषिंचेदपितु तद्वंश्यानित्याहसर्वेषामिति । सर्वेषाममात्यादीनां चिकीर्षितं स्ववंश्यपक्षपातित्वं तद्राज्यवंश्यपक्षपातित्वंवेति । समयक्रियां त्वयातःपरमिदंकार्यमिदंनेतिनियमनम् । उपजप्यराज्याधतद्वंश्यस्थापनेन राज्यान्तरलाभसंभावना दृष्टफलमिति भावः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । एषांशत्रोरमात्यादीनाम् । तत्र शत्रु देशेतद्वंश्यंस्थापितेन सह युद्धंवयश्चैवंकरिष्यामहइति । समयक्रियांकुर्य्यात् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामेषांपरराष्ट्रप्रकृतिभूतानां समासेन समुदायेन चिकीर्षितंविदित्वा तत्र तस्मिन्राज्ये तद्वंश्यंस्थापयेत् अविद्यमाने राजनि सति । चपुनः समयक्रियांकुर्यात्त्वयाऽस्मद्धर्मान्नचलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषांधर्म्यान्यथोदितान् ॥ रत्नैश्च पूजयेदेनंप्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्प्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वप्रवृत्ताःब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्वव्यापारादयस्ताननुजानीयात्प्रमाणानि कुर्यादेवंह्यस्मिंस्तेषामनुरागीभवति । ये च तत्र प्रधानाः पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञातस्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैःसहराजानमेशस्त्रधनधान्यालङ्कारवाहनछत्रपीठिकादारपट्टबन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषांधर्मान् देशधर्मान् । प्रमाणानि कुर्वीत नभिन्द्यात् । रत्नैः स्वीयैः एनं नूतनंनृपं तस्यप्रधानपुरुषैःसहेति तानपि पूजयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांच परकीयानां धर्मादनपेतानाचारादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्प्रमाणीकुर्यात् । एनंचाभिषिक्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धान्ब्राह्मणदेयामरवृत्तिदेवस्थानपहारादीन्धर्मान् मातुलकन्यापरिणयमत्स्यभक्षणादींश्चपरराष्ट्राचारान् प्रमाणीकुर्यादित्याह प्रमाणानीति । यथोदितान् तत्रत्यैर्यथावदुक्तान् । एवं तद्वश्यं प्रधानपुरुषैरमात्यैः सह तेऽपिपूज्याइत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । नैरुक्तान्देशधर्म्मान्परिमाणान्कुर्वीत तथैव प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां यथोक्तधर्मान् प्रमाणानि कुर्वीत नभिद्यात् । च पुनः स्थापितं रत्नैःपूजयेत् ॥ २०३ ॥

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ॥ अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥२०४॥

(१) मेधातिथिः । कस्मात्पुनः प्रकृतिभ्योरत्नादि दानमुच्यते । आदेयस्याप्रतिपादनंनवस्य राज्ञोऽन्यस्यवाऽप्रियकरमप्रीतेःकारणंहेतुः । दानंच प्रतिदानंप्रियकारकमेतदुभयंबहुशएवंप्रसिद्धमपि कालयुक्तंकालोपपन्नंक्रियमाणमभिमतानामर्थानांसुखावहंभवेदन्यथा चदुःखयतीत्यर्थः । प्रशस्यते यस्मादपि क्वचित्काले किंचनप्रीतिंजनयति तदापि नाल्पमशोभनंवा प्रीतिमुत्पादयति तस्मात्कालमपेक्ष्य दानादाने कार्येइति । यत्किंचिदतिक्रान्तंवक्ष्यमाणंकिञ्चनतत् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानं बलाद्ग्रहणम् । कालेयुक्तं दानकालेदानंकार्यं न सर्वदाकोशक्षयापत्तेः । बलात्प्रहणंतु न कदाचित्कार्यमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आदानमिति । यद्यप्यभिलषितानांद्रव्याणांग्रहणमप्रियकरंदानंच प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि समयविशेषे दानमादानंच प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन्कालएवंपूजयेत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्माद्ग्राह्यंसकथंसर्वैःपूज्यस्तत्राह आदानमिति । ननु राज्यधनादिलोभेन परराज्यंगृहीतंतत्राह अभीप्सितानांगजाश्वादीनांकाले विलम्बितं युक्तं योग्यं प्रशस्यते हारमितिचेत्यन्वयः शेषः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । तत्र तेभ्योदानमादानञ्च कालयुक्तंकर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणाह आदानमिति । लोके खल्वभीप्सितानामर्थानामादानंप्रियकरं दानञ्च प्रियकरं तथापि तदुभयंकालयुक्तञ्चेत्प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभीप्सितानामर्थानां आदानं बलाद्ग्रहणं अप्रियकरम् । तु पुनः अर्थानांदानंप्रियकारकं तस्मात्कालयुक्तं समयदातृत्वं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ॥ तयोर्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

[दैवेन विधिना युक्तंमानुष्यं यत्प्रवर्तते ॥ परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥१॥]‡

[संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ॥ विना पुरुषकारेण फलंक्षेत्रंप्रयच्छति ॥२ ॥]‡

[चन्द्रार्काद्याग्रहावायुरग्निरापस्तथैव च ॥ इहदैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ३ ॥]‡

(१)मेधातिथिः। समर्थादर्थकर्मकार्यफलंकर्मतत्सर्वमशेषमायत्तमधिकंक्वापि विदधातीति विधानंकर्मफलंयद्दिशति तद्विशेषयति दैवं मानुषे दैवधर्मादौ पूर्वकृतविहितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलंयदिफलकर्मक्रिया दृष्टार्थानयानययोः तथाचश्रुतिः विधिर्विधानंनियति स्वभावः कालोग्रहाश्वेश्वरः कर्मदैवंभाग्यानि पुण्यानि मर्यामनामानि पुराकृतस्य । स्मृतिरपि ॥ दैवमात्मकृतंविद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकं । स्मृतःपुरुषकारस्तुक्रियतेयदिहापरमिति ॥ दैवमानुषस्येति प्रामे घृतवशाद्दैवेमानुषस्यापिकारणता विवक्षिता अस्मिन्कार्यइदंसर्वंक्रियाफलमायत्तंनदैवंपुरुषकाररहितंफलंददात्यवश्यंहितेन पुरुषप्रय-

‡ मेधातिथिः ।

त्नोऽपेक्षितव्यः नचपुरुषकारोदैवेनेति दैवाच्च पुरुषकारनिरपेक्षात्फलस्यापि पुरुषसन्निपातोभवेदपि गर्भस्य असति गर्भे नियमैर्दैवसन्निपातात्फलसंभवोऽनुमेयएवंपुरुषप्रयत्नादपि यदिदैवनिरपेक्षास्यात् यतोव्यायामे सति सर्वदा सर्वेषांस्यान्नै- तदस्ति तस्मादुभयंकारणम। तथा चव्यासआह॥ आरम्भामानुषाःसर्वे निदानंकर्मणोर्द्वयोः। दैवे पुरुषकारे च परतोन्यन्न- विद्यतइति॥ समानतन्त्रेऽपि दैवंनयानयोर्मानुषंकर्मलोकंपालयतीति। अत्र दैवकारणाआहुर्दैवमेवात्र कारणं दृश्यन्ते हि जडक्लीबपङ्ग्वादयः पुरुषकाररहिताअपि सुखिनोनिष्प्रतीकाराअन्योपाधिककर्मलभमानास्तथालंप्रतीकाराअपि कुणयोऽ- व्यङ्गशूराः प्रवीणाश्चशास्त्रे दक्षाश्चादुःखिनोयतमानाश्च तथा पुरुषकारनिरपेक्षंदैवमात्राभिधानादिनाशविनिपातादिभिरि- ष्टानिष्टफलमुत्पाद्यमानमुपलभन्ते। एवंच कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशान्सुतरामर्थवन्तोभवन्ति तथाच यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुञ्जीमहइहकृतान्यपि परतउपभोक्ष्यामहइति विजानन्तोविचिकित्सा मनुष्यधर्मएवंप्रयातितव्यं। तथाचो- दाहरन्ति॥ जानामि धर्म्मंनच तत्करोमि पापंन जानामि न मे प्रवृत्तिः। धात्रानिसृष्टोस्मियथा तथाहंनातः परंशासयिता- स्तिकश्चिदिति॥ पुरुषकारिणोह्याहुः पुरुषकारएवात्रकारणंकृषिव्वमनलसःकुर्वन्स्वव्यापारफलंकर्तृकरणकार्यकृष्यादिषु प्रा- प्नुयात्तथा चोक्तं॥ कर्म्मैवेहानसाधूनामारभ्यानुपसेविता। कर्मकृत्वा हि पुरुषोभुङ्क्ते वै बलवानिति॥ सत्यपि चान्नसंभवे नह्यभुञ्जन्तस्तृप्यन्तितदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरंचफलंतन्निमित्तफलोत्पादइति न्यायस्तस्मादत्रादृष्टव्यापारःएवंचकृ- त्यार्थवन्तःक्रियारम्भोपदेशोभवति॥ तथाचाहुः॥ प्रतिहन्तिमुनिर्येनदैवमापतितंक्वचित्। शीतोष्णेच तथा वर्षमुष्यापय- तिहन्तिच॥ एवमास्थितेभ्यउभयंकारणमन्यतराभावे फलाभावात् क्वचित्तुकेचित्प्राधान्येन वर्न्ततइति तत्परिगृह्यते। कृ- तोपि पुरुषकारोबलवता दैवेनाभिभूतोविशीर्यते आर्द्रमिवदार्वल्पाग्नौप्रक्षिप्तंनज्वलति एवंयदि दुर्बलंदैवंमहता यत्नेन पुरु- षकारेण पुरस्कृतंफलत्यार्द्रमपिदारुमहत्यग्निस्कन्धे प्रक्षिप्तंनाग्निस्तदैवयापयति॥ दैवंपुरुषकारेण दुर्बलंह्युपहन्यते। दैवेन चेतनंकर्मविशिष्टेनोपहन्यतइत्येवपरिकल्प्याह तयोर्दैवपुरुषकारयोर्दैवमेवाचिन्त्यं तुशब्दोऽवधारणार्थः। अपरिज्ञातस्वरूपंक- स्मिन्काले तन्निमित्तेन फलंदास्यतीत्येवमचिन्त्यंशास्त्रादृते चास्यपरिज्ञानादेवाविचार्यत्वात्प्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यमिति तत्रदैवंनिष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारोवक्ष्यते क्रियाप्रकृतत्वात् वित्तंचक्रियामानुषे किञ्चिज्ज्ञाज्ञानंकृष्यादिभिः शक्यंचिन्तयि- तुमीदृशंमया कृष्यादिकर्त्तव्यमेतैःसाधनैर्दैवादिभिरेवच तस्य चेदृशंफलमिति तदेव प्रारब्धंयदारंभमध्यावसानेषु विवक्ष्यते तदैवसमाधेयंनविपन्नानामप्येवंकर्त्तव्यमिति। यावत्फलवेदनमित्यतोदैवस्याचिन्त्यत्वान्नतत्परेणासितव्यं। मनुष्यकर्मचि- न्तयित्वा यद्यत्कार्यंतदनुष्ठेयंयत्किञ्चनकारीहि विनश्यतीति शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयचिकीर्षा यत्रदैवमानुषसंपन्ना भवति सैवसर्वार्थसाधिकाभवति तथापि तस्यामतिशयंदैवंप्रवर्त्तते अतिरिक्तःपुरुषकारएवभवतीत्यर्थः। नहिविजिगीषोर्दैवमन्तरेण तदा यातव्यस्य व्यसनंदैवंमानुषंभवति पौरुषंसमंदैवेन नातिव्यूहंद्वयोर्वासमंतुल्यम्॥

[**मेधातिथिः**। तदयुक्तंदैवे च विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषेपुरुषकारः प्रवर्त्ततेअष्टविधकर्मणि तन्महता क्लेशेनार्थ- फलंसाधयति निष्फलंवा भवत्यतःक्लेशेनाप्यसिद्धोवा दैवापेक्षोभूत्वानपरितप्येत् पुरुषार्थस्तु दैवेन संयुक्तोयः प्रवर्त्ततेअक्ले- शेन ससर्वेषामप्यर्थानामेवसाधकःपुरुषार्थः पुरुषकारःसएव यदात्यन्तगुणदैवेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन समग्रफ- लसाधकोभवति। अस्य दार्ढ्यार्थमुदाहरणंश्लोकद्वयेन॥ केचिद्युद्धमपिक्षेत्रंयुक्तंपुरुषकर्मणा। दैवहीनायतुफलंकस्यचि- त्संप्रयच्छन्ति॥ केचित्क्षेत्रस्य भूतमित्युक्तंपुरुषकर्मणा। पुनःपुनर्दृष्टेषु शोधितंयथावच्चोक्तमित्याद्युपकारकलक्षणेन दैवेन हीनाय फलंप्रददातीति॥]

[मेधातिथिः । संयुक्तस्यापिदैवेनेति । दैवयोगस्तु तत्मात्फलादानादनुमीयते एवंच सर्वस्य तदा भावःदैवभावः । अन्येत्वाहुः दैवंयथा कालंपर्यामंदृष्टाद्युपलम्भादेवकृतत्वान्नकृतमिति यथा तत्पुरुषकाराभावंदर्शयति बीजवर्जित मित्यबीजम् ।]

[मेधातिथिः । चन्द्रार्कास्तावद्ग्रहाः ।]

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिन्त्यं पुरुषाकारेण नतस्य प्रतीकारश्चिन्त्यः । क्रिया प्रतिक्रिया ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचित्संपाद्यंतत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तंतयोर्मध्ये दैवंचिन्तयितुमशक्यं मानुषे तुपर्यालोचनमस्त्यतोमानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । जयादेरदृष्टसाध्यत्वादलंप्रयत्नेनेति । तत्राह सर्वमिति । विधाने व्यापारेदैवमानुषे दृष्टादृष्टेतयोर्मध्ये ऐहिकभोगहेतुप्रबलादृष्टस्येदानीमसाध्यत्वेपि दृष्टंतु शक्यसंपादमित्याह मानुषेति । क्रिया पुरुषकारः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितंनीतिमार्गमनुसृत्य राज्ञा पौरुषेण भवितव्यं न दैवमनुसृत्य तुष्णींभूतेनेत्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । दैवमानुषे दैवपुरुषसंबन्धिनि । विधाने कर्म्मणि । सर्वविदंकर्म्म कर्म्मफलमिति यावत् । आयत्तमासनम् । तयोर्दैवमानुषयोर्दैवमचिन्त्यमनुकूलमननुकूलंवेति निश्चेतुमशक्यंकिन्तुमानुषे पुरुषकारे सति तस्य दैवस्य क्रिया विद्यते ज्ञायते यतएवंतस्मात्पुरुषकारोविधातव्यइत्त्यभिप्रायः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदंसर्वंकर्म दैवे मानुषेआयत्तं अधीनं ॥ अधीनो निघ्नआयत्तइत्यमरः । तु पुनः तयोर्दैवमानुषयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं । पौरुषे पुरुषार्थे क्रिया प्रतिक्रिया विद्यते ॥ २०५ ॥

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः॥मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम्॥२०६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि युद्धंविनापि हिरण्यादि लभ्येत तदा युक्तउद्युक्तेपि सहशत्रुणा संधिकृत्वा स्वदेशंव्रजेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुपक्रमणीये न शत्रुणा युद्धंकार्यं यदि वा सएवं मित्रंतेन च दत्तंहिरण्यंभूम्येकदेशोवार्पितमेतत्त्रयंयात्राफलम् । तेन सह संधिंकृत्वा यत्नवान्व्रजेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसिद्धोपक्रमेयदिप्रमत्तोरिस्तदासन्धिरेवश्रेयानित्याह सहेति । सन्धिंकृत्वा मित्रतामुत्पादयेदिति शेषः । भूमिंभूम्येकदेशं । फलं यात्रायाइतिशेषः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । मित्रहिरण्यभूमिलाभे सन्धिः कर्तव्यो न शत्रुवधे निर्बन्ध इत्याह सहवापि व्रजेदिति सन्धौ कृतेप्प्रमायं शत्रुरन्यो वामित्रंभवेत् हिरण्यं भूमिवास्मात्सोत्र इति त्रिविधंफलंसंपश्यन्निश्चिन्वानस्तदात्वानुगुण्येन युक्तः प्रयत्नतः शत्रूणां संधिंकृत्वा व्रजेत्स्वराष्ट्रंप्रत्यावर्जेत् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रिपुणा सह वापि यदि युद्धंविना हिरण्यादिकंलभ्येत तदा युक्तो मिलित्वा तेन सह संधिंकृत्वा स्वदेशंव्रजेत् कार्यस्यान्तंगच्छेत् किंकुर्वन् त्रिविधंफलंसंपश्यन् कीदृशंफलं मित्रभूमिहिरण्यादि ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले॥ मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्॥२०७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पार्ष्णिगृह्णीयात्पृष्ठगःतदान्येनापि निवर्तितव्यं तदापि यदि स्वस्याक्रन्दस्तस्यापि

पार्ष्णिगृह्णीयात् तदापूर्वमरेःपश्चान्मित्रतामापन्नाद्धनंप्राप्य । यद्वा अमित्राच्च स्वास्थितादेव प्राप्य निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विजिगीषोररिंप्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्त्तीनृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति सपार्ष्णिग्राहः । तस्य तथा कुर्वतोयोनियामकस्तस्यानन्तरोनृपतिःसआक्रन्दः तावपेक्ष्य यातव्यम् । मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलंगृह्णीयात्तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्मान्मित्रादमित्राद्वा सन्धिरेवेष्टव्यइत्याह पार्ष्णिग्राहंचेति । आरिंमतिनिर्यातस्य स्वदेशाक्रमणशीलःपृष्ठवर्ती राजा पार्ष्णिग्राहस्तस्यानन्तरस्तन्नियामकआक्रन्दस्तौ संप्रेक्ष्य तावनपेक्ष्ययात्राफलंगृह्णंस्तत्कृतदोषेण युज्यते । **अयमर्थः** । पार्ष्णिग्राह्योरिरेव तत्पृष्ठगयोस्तु मित्रोदासीनत्वेन ग्रहणात् । यदि सचारिश्चाक्रन्देन मित्रेण तत्पृष्ठगामिनाऽभिभूतस्तदारिंजित्वैवागन्तव्यमनभिभूतश्चेत्सत्वस्य विजिगीषोराज्यंनाशयतीतिकृत्वा यातव्यारिमपि मित्रात् मित्रत्वेन संभाव्यमानादुपगम्य । पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारौतु पार्श्वदेशवर्तिनौ राजानाविति ॥ २०७॥

(५) **नन्दनः** । मित्रादिफलंप्राप्तव्यंतदाह पार्ष्णिग्राहश्चेति । मण्डले द्वादशराजात्मके पार्ष्णिग्राहमाक्रन्दमित्राण्यमित्रांश्च संप्रेक्ष्य मण्डलस्थानांशत्रूणांक्षयंमित्राणाञ्चवृद्धिंसमीक्ष्येत्यर्थः । यात्राफलंमित्रभूमिहिरण्यमवाप्नुयात् ॥२०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पार्ष्णिग्राहं पृष्ठे तत्पृष्ठे आक्रन्दंच मण्डलेसंप्रेक्ष्य मित्राद्वाऽमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवोन तथैधते ॥ यथा मित्रंध्रुवंलब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्रतु मित्रलाभे संभवति नात्यन्तंधने यतितव्यमित्याह हिरण्यमिति । आयतिक्षमं भविष्यच्छक्ति ॥ २०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानींकृशमप्यागामिकाले वृद्धियुतंस्थिरंमित्रंलब्ध्वा वर्धते ॥ २०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अरेरेव मित्रत्वेन लाभे महान्गुणइतिस्तौति हिरण्येतिद्वाभ्याम् । नैधतेनहर्षमाप्नुयात् । कृशं तात्कालिकोपकारासमर्थम् । आयतिक्षममुदर्कोपकारकम् । तदुक्तम् ॥ अधनंत्वर्णादिधनंधनमधनंचवाणिज्यम् ॥ अतिधनमेतन्त्रितयंविद्याभूमिःसुमित्रमिति ॥ २०८ ॥

(५) **नन्दनः** । हिरण्यभूमिभ्यांमित्रफलं विशिष्टतरमित्याह हिरण्यभूमी इति । ध्रुवंस्थिरम् ॥ २०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यात्राफलमाह । हिरण्यभूमिंसंप्राप्य पार्थिवस्तथानएधते नवर्धते यथा ध्रुवंलब्ध्वाएधते । कृशमपि आयतौ उत्तरकाले क्षमं योग्यमिति । तथा योगेश्वरः मित्रलब्धिर्वरायतः ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ॥ अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तुष्टप्रकृतिकं तोषितस्वप्रकृति । स्थिरारम्भमचलचित्तं । लघुलघ्वपि क्षुद्रमपीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मज्ञंकृतोपकारस्य स्मर्त्तृसानुरागमनुरक्तंस्थिरकार्यारम्भंप्रीतिमत्प्रकृतिकंयत्तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र मित्रंलक्षयति धर्मज्ञमिति । कृतज्ञं कृतोपकारस्मर्तारम् । तुष्टप्रकृतिः तुष्टाधिकारिणः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य । लघ्वित्यनायाससाध्यता । स्वल्पमप्यूनंवाअधार्मिकादेर्मित्रतादुःसंपाद्येति भावः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतिरमात्यादिः । लघुः शीघ्रकारी स्वलाम्न्यूनमितिवा । एवंविधपुरुषोमित्रंप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मित्रलक्षणमाह धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञादिकंमित्रंप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ॥ कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धृतिमन्तं दुःखेष्वनुद्विग्नम् । कष्टं दुःखसाध्यम् ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वांसंमहाकुलंविक्रान्तंचतुरंदातारमुपकारस्मर्तारंसुखदुःखयोरेकरूपशत्रुंदुरुच्छेदंपण्डितावदन्ति ॥ तेनैवंविधशत्रुणा सह संधातव्यम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितयाऽरेर्लक्षणमाह प्राज्ञमिति । अत्र प्राज्ञं कृतमुपकारंस्मर्तृशीलम् । कुलीनं दुरभिमानिनम् । दक्षं सततोद्यमम् । दातारमित्यनेन दृष्टादृष्टजयहेतुता सूचिता । धृतिमन्तं सित्य्यसिध्योरेकरूपम् । कष्टं कष्टदम् । तेन तादृशारिणा सन्धिरेव कार्योदुरुच्छेद्यत्वादेवंविधस्येतिभावः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । शत्रोर्गुणान्मित्रीकरणाय मित्रप्रसङ्गादाह प्राज्ञंकुलीनमिति । एवंविधंगुणवन्तम् रिंकष्टमाहुः दुर्जयमाहुरिति यावत् । तस्मात्तादृशमरिमपि मित्रंकुर्य्यादित्यभिप्रायः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अरिस्वरूपमाह प्राज्ञमिति । एतादृशमरिंकष्टंबुधाआहुः । २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ॥ स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषाणांप्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुःखोपभोगनिमित्तंसाध्यते । अनिष्टस्थानप्रामाश्चापौरुषेयेण शान्त्यादिकारणप्रकारेण समतामापद्यन्ते इह स्थानस्थितताअव्यभिचारानुगुणाःक्रियन्ते पुरुषज्ञानलोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञोनुरूपमुपकारीभवति । अनुवर्त्तते शूरः कार्यक्षमोभवति ॥ कारुण्यगुणत्वयेन करुणावेदीदयालुमनालेभिन परिरक्षति । स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषांसर्वकालंक्षमते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्यताऽशठता । पुरुषज्ञानमयं योग्योयंनेतिज्ञानं । करुणावेदिता करुणास्थानज्ञानं । स्थौललक्ष्यं दातृत्वं । एतेषु सत्स्वेवोदासीनता संभवत्यन्यथा कस्याप्यरिः कस्यापि मित्रमित्यवश्यंस्यादित्यर्थः ॥२११॥

(३) कुल्लूकः । साधुत्वंपुरुषविशेषज्ञता विक्रान्तत्वंकृपालुत्वंसर्वदाच स्थौललक्ष्यंबहुप्रदत्वं अतएव ॥ स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानिकाः । स्थौललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजयोः । पदार्थकथनमनागमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यंतस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । उदासीनलक्षणमाह आर्यतेति । आर्यता अवक्रता । पुरुषज्ञानं पुरुषविशेषज्ञता । करुणवेदिता कृपालुत्वं । स्थूललक्षं बहुप्रदः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्यभिधानात ॥ मेधातिथिगोविन्दराजयोः सूक्ष्मदर्शित्वाद्याख्या । स्थूलवत्सूक्ष्मंलक्षयतीति । एतान्येवोदासीनगुणस्योदयः प्रकटता तद्धेतवः । एवंविधमुदासीनमाश्रित्यारिणा योद्धव्यमितिभावः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । उदासीनस्य च गुणान्मित्रीकरणार्थं मित्रप्रसङ्गादाह आर्यतापुरुषज्ञानामिति । स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम् । गुणोदयोगुणोत्कर्षः । गुणवन्तमुदासीनमपि मित्रीकुर्य्यादित्यभिप्रायः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदासीनस्वरूपमाह । आर्यताऽशठता । पुरुषज्ञानं अयंयोग्योऽयंनेतिज्ञानम् । क-

ज्ञणवेदिता करुणस्थानज्ञानं । स्थौल्यलक्ष्यं दातृत्वं । गुणोदयः एतेषु सत्स्वेव उदासीनता संभवति अन्यथा कस्यापि मित्रमित्यवश्यंस्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्नृपोभूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तादृशीमपि भूमिमविलम्बमानः परित्यजेत् क्षेम्या आटविकादिभिरनभिभवनीया नित्यमस्य प्रधानमुभयंबहुसस्याऽदेवमातृकाच पशुवृद्धिकरीच जाङ्गलरूपत्वाद्बहुफलपत्रतृणत्वाच्चैवंगुणा हिभूमिर्वणिक्कृषीवलबहुला-भवति दुर्भिक्षव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणाचेति चतुर्थ्याप्रकृतिपरित्यागे चोभयंन ततोज्ञापयति नसहसा-युधानांप्रकृतिपरित्यजेत्तस्यामवस्थायां किन्तुतांपरित्यजेद्यांमन्येतसाध्येशेषांप्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति यथातुनमि-त्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषंप्रतिक्षणं यांमन्येततदा गुणवतीमपि भूमिंत्यजेत् ॥ २१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षेम्यां शक्यक्षेम्यां । आत्मार्थं यदि तत्यागेनैवात्मनिस्तारः ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनामयादिकल्याणक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृ-द्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानोराजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भूमिमित्युक्तं कथंविजिगीषुलिप्सिता भूर्देयेतिचेत्तत्राह क्षेम्यामिति । क्षेम्यां योगक्षेमकरी-मपि । सस्यप्रदां नदीमातृकां । पशुवर्धिनीं चतुर्दिक्षु तृणोदकसंपन्नाम् । चात्मार्थंदेहरक्षार्थम् ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः** । अभियुक्तंप्रत्याह क्षेम्यांसस्यप्रदामिति । क्षेम्यांरक्षितुंसुकराम् ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतादृशींभूमिमात्मार्थमविचारयन्नृपः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कुल्लप्रकारसाध्योयंनियमोभवति आपदर्थेयथा मशकार्थे धूमोमशकानपनेतुमिति ज्ञायते त-न्निमित्तंधनंरक्षेन्नान्यत्रधनरक्षायाः कार्यमस्ति तत्वभुक्तफलंहि धनमिति तथाहि तेन प्रतीक्ष्ययानमासनं दण्डंबिभर्त्ति-उपजप्यानुपगृह्णातीति धनेनापि दारारक्ष्याः दारग्रहणं प्रणिधिसंबंधिप्रत्युपलक्षणार्थं आत्मा तु रक्ष्यः अन्येन प्रकारे-णात्मानंरक्षितुमसमर्थः सर्वस्वंदत्वा दारानपि काले परित्यज्य वाग्यतस्थितोदारधनादि वर्जयित्वा धर्मंकरिष्यति । ये तु धनदारानुरोधेन विनश्यन्ति न तेषांधनदारादिदृष्टं नाप्यदृष्टंधर्माधर्मानाचरणात् । नच कौमारदारत्यागित्वं नत्याग-प्रतिषेधस्यायंच वाजयति राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तोदृष्टार्थत्वादन्यस्यापि द्रष्टव्यः । ननु च राजा राज्यंप्राप्यमहाध-नोश्वमेधादि करिष्यत्यतुलंचसुखमनुकरिष्यत्यतस्तु लोकः संक्रुष्टंकिंकरिष्यति नैषदोषोऽल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सं-न्दधनस्यापि अपादयः विशेषनिमित्तानि धनान्येव नचेदमस्यामवस्थायांलोकसंक्रुष्टमिति नच सहसैतत्कार्यम् ॥२१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आपदः प्रकृति कोपबलक्षयरोगादयः । धनैर्भूम्यादिभिः ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्नात्सर्वविषयोयंधर्मः स्मर्यते आपदर्थमित्यादि । आपन्निवारणार्थंधनंरक्षणीयंधनपरित्यागेना-पि दारान्रक्षेत् आत्मानंपुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत्सर्वतएवात्मानंगोपायीतमिति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरे-केणात्मरक्षाहत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

---

(२१२) अविचारयन् = अवधारयन् (ट)

(४) **राघवानन्दः** । आत्मनाचेज्जीवति प्रधिनागादिति श्रुतिसंमतमर्थवादमाह आपदर्थमिति । आपदर्थमापत्तिवारणार्थं मशकार्थोधूमइतिवत् । दारान् स्त्रियं धनैः धनदानेनेतिशेषः । एवमुत्तरत्र । आत्मना देहेन चेज्जीवतिगतप्रधिना धनेनेतिश्रुतेरर्थः ॥ २१३ ॥

(५) **नन्दनः** । गुणवद्भूमिपरित्यागेनाप्यात्मा रक्षितं दुःशक्यश्चेद्दारपरित्यागेनात्मा रक्षितव्यइत्याह आपदर्थमिति । आपदर्थं आपन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोभृशम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आपदोदैवमानुषाणि व्यसनानि तानि कतिविषयाणि युगपदुपजातानित्यर्थमपि यथा स्युस्तथा संयुक्ताश्चसामपुरस्सरंदानंसामपूर्वकंभेदंसामदानभेदसहितंदण्डमेव वा । दानमेवेत्यादिकान्सर्वोपायान्विसृजेद्बुधइति यत्र यत्प्राप्तं तत्समीक्ष्यविचार्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थः नतुविषण्णआसीत ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संयुक्तान् मिलितान् । सर्वोपायान् सामादीन् ॥ २१४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कोशक्षयप्रकृतिकोपामित्रव्यसनादिकाः सर्वाआपदोयुगपदतिशयेनोत्पन्नाज्ज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायाञ्छास्त्रज्ञः संप्रयुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच सहेति । सह सर्वाः कोशक्षयप्रकृतिकोपाविकृतव्यसनादिकाः समीक्ष्योपलभ्य सर्वोपायान् सामादीन् व्यस्तान् सृजेत्प्रयुंज्याच्च नतुमोहमुपेयादतआह । बुधः पण्डितः ॥ २१४ ॥

(५) **नन्दनः** । सह सर्वाः समुत्पन्नाः युगपत्सम्भूताः । सृजेत्प्रयुज्यात् ॥ २१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वोपायान्सामादीन् संयुक्तान् मिलितान् वियुक्तान् एकैकमेववा बुधः सृजेत् कुर्यात् ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ एतत्त्रयंसमाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कथमित्यपेक्षायामाह साधयेत्कार्यमात्मनइति पाठान्तरम् । तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्यकार्यं मित्रवत्साधयेत् । सर्वोपायाः समस्तव्यस्ताएवअयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह समाश्रित्याङ्गीकृत्यसमर्थचिन्तने नैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे नानुमताः समर्थस्तथा किंयुक्तमितिविचार्येयता केनोपायेनैषामिदंप्रामुयादिति । कृत्स्नशइति त्रयविशेषणंकृत्स्नमित्यर्थः । एवंचयोयदुपायसाध्योयदापथा युक्तस्तत्रसदा तथा प्रयुञ्जीत स्वकार्यसिध्यर्थं उपायोएतानामवस्थानांचानन्त्यात्सर्वतन्त्रेणाशक्यंवक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीक्षामुपाचरेत् । उपेत्यविशेषभावतोप्याह ॥ सतुयुक्तोहिसंधत्ते युक्तआत्मपराक्रमः ॥ तावुभौनयसंपन्नौस्तेनोप्ययसमन्वितइति ॥ २१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपेतारं आत्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयमुपायसाध्यं । समाश्रित्य मनसा बलाबलादिद्वागनिश्चित्य ॥ २१५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उपेतारमात्मानमुपेयंप्राप्तव्यं उपायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णाएतत्त्रयमवलम्ब्य यथा सामर्थ्यंप्रयोजनसिद्धये यत्नंकुर्यात् ॥ २१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचोपेति । उपेतारमात्मानं उपेयंप्राप्तव्यं सर्वोपायांश्च समाश्रित्य किंत्याज्यंकिंनेतिविचार्य आत्मसिद्धये आत्मरक्षार्थंप्रयतेत । उपेताचेज्जीवतिसर्वंभविष्यतीतिभावः ॥ २१५ ॥

---

(२१५) अर्थसिद्धये = आत्मसिद्धये (ट, ठ, ड, त)

(५) **नन्दनः** । एवंप्रतिपादितांनीतिंविजिगीषांसंक्षिप्य निगमयति उपेतारमिति । उपेतारममात्यादिकं वर्गं उपेयं भूम्यादिकम् । सर्वशब्देन मायापेक्षयेन्द्रजालानां ग्रहणं कृत्स्नशः समाश्रित्य न्यूनमधिकंच ॥ २१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपेतारं उद्यमफलयुक्तमात्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयं उपायसाध्यं । सर्वोपायांश्च सामादीन् मनसाबलाबलादिद्वारा निश्चित्य एतत्त्रयमाश्रित्य सिद्धये प्रयतेत ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सहसंमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ व्यायम्याप्लुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एवंयथोक्तं राजा वृत्तमिदंसर्वमापद्यनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेक्षया वा कस्यामवस्थायांकिंकर्त्तव्यमिति मन्त्रिभिः सह विचार्य मध्यंदिनमुक्तकालंमध्यंदिनंव्यायामंकृत्वोपचार्यंस्नानंच स्नानमक्रमोक्तमपि पुनराज्यार्थमुच्यते मङ्गलाचारेयुक्तानाम् । राजा स्नानपरिग्रहार्थे भोजनादियुतं तद्गृहंपूर्वस्नानापेक्षयाऽन्तःपुरंयायादिति विशेषार्थमुपसंहारः । विविक्ते देशे ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंसर्वमिदमिति यदुक्तप्रकारमिदंसर्वमित्यर्थः । व्यायम्यारूयाभ्यासेन शमंलब्ध्वा ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तंमन्त्रिभिः सह विचार्यानन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामंकृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकंमाध्याह्निकंकृत्यंनिर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरंविशेत ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्यमुपसंहरति एवमिति । व्यायम्य युद्धाद्युपयोगिव्यायामंकृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा भोक्तुं विशेदित्युक्तम् ॥ २१६ ॥

(५) **नन्दनः** । इदमुक्तं व्यायम्य हयारोहणादिव्यापारंकृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवं व्यायम्य विचार्य । आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥ सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्राऽन्तर्गतगृहआत्मरक्षाभूताआत्मसमाः कालज्ञावयोविशेषावस्थादि प्रतिनियतकाले भक्ष्यभोज्यदानादिविशेषज्ञाः अहार्याअभेद्याविश्वसनीयाः परिचारकाः स्वरवैद्यादय एतैर्गृहीतंसर्वपरीक्षितमदनीयमन्नाद्यमद्यात् परीक्षा कुशलैर्वैद्यैरग्निचकोरादिभिः कर्तव्या । विषादिसंसृष्टस्य शुष्कस्याशुद्धताभवति वैवर्ण्यैः सुगन्धोपघातश्च अतिम्लाननताग्नौप्रक्षिप्तस्य वेति । वेति शब्दः वैवर्ण्यज्वालासुईक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः दर्शनेन म्रियते यत्रकोकिलः ग्लायति जीवंजीवकः चकोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषप्रदर्यापि भवति मुष्कस्यावग्रहः स्वदइत्यादिमन्त्रैश्चविषापहैः परिजयेव्यापदिकासु ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कालज्ञैर्यदा यद्यन्ननादि देयं तद्ज्ञैरभेद्यैरनुपजप्यैः । अहार्यैरितिपाठेप्ययमर्थः । विषापहैश्चकोरादिभिर्मन्त्रैश्च सुपरीक्षितंयत्परिवारकैस्तदद्यात् ॥ २१७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तत्रान्तःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतंसुष्ठुचपरीक्षितं चकोरादिदर्शनेन सविषमन्नंदृष्ट्वा चकोराक्षिणीरक्ते भवतः विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्नमद्यात् ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र प्रकारमाह तत्रेति । भोजनेकर्तव्ये आत्मभूतैर्देहवत्प्रियतमैः अहार्यैर्धनादिलोभेनाभेद्यैः सूपकारादिभिः । विषापहैर्मन्त्रितमन्नम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । अहार्यैः अभेद्यैः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र अन्तःपुरे आत्मभूतैः पुत्रैः कालज्ञैः तद्भुक्त्यन्नादिकं यत्तद्देयमितितज्ज्ञैर्ज्योतिर्विद्भिः अहार्यैः अनुपजप्यैः तथापरिचारिकैः विषापहैर्मन्त्रैरुपलक्षितमन्नाद्यंसर्वंअद्यात् भक्षयेदित्यर्थः ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ॥ विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि राजौपयिकानि वस्त्रादीनि विशोधयेत् । विषघ्नानि रत्नानि गरुडोदीर्णनागदमणिप्रभृतीनि यतः प्रत्यये नित्योभोजनकालादन्यदापि धारयेत् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगदैरौषधैर्नेजयेत् क्षालयेत् । नियतः शुचिः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्भृत्याच्छिक्षयति विषघ्नैरित्यर्धेन । अगदैरौषधैः विशिष्टानि द्रव्याण्यन्नपानादीनि शोधयेत् । अस्य राज्ञः । शत्रुतोविषदानादिभियातन्नाशकंरत्नंधारयेदित्याह विषघ्नानीति । सदा विषघ्नानि नियतोधारयेदित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विषघ्नैरगदैरौषधैः अस्य राज्ञः द्रव्याणि भक्ष्यपदार्थादीनि चतुर्विधानि चोष्यलेह्यभक्ष्यभोज्यानि नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । परीक्षिताविचारिताउपधाभिः शीलशौचाचारैः स्त्रियोदास्यः परिचारिकाव्यजनोदकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशेयुरुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः स्नानेन कृत्वा समाहिताअप्रविक्षिप्तमनसः वेषाभरणंकपटवेषः केशनखाद्येवंविचार्य कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रब्धंहन्युः आभरणानिचविषदिग्धैराभरणैःस्पृशेयुरिति ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यजनोदकधूपनैः स्पृशेयुरस्य समीपमागच्छेयुः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुप्तायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणा-अनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैः एनंराजानंपरिचरेयुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्त्रीविषयनियममाह परीक्षिताइति । स्त्रियश्च दुष्टत्वदयाःकदाचिद्रत्नविषादियुक्ताः स्युरिति भयात् भर्तृष्वेताविकुर्वतइति न्यायात् परीक्षितामहिलादिभिः धम्मिल्लादौक्षुरंदध्युर्नूपुरादौ तथा विषमिति तत्राह । वेशाभरणसंशुद्धाः विशल्यासुचित्तंयूनामेभिरिति वेशाधम्मिल्लकुचनितम्बालकवस्त्राणि आभरणानि कटककङ्कणहारनूपुरादीनि तेष्ववलोकनेन सम्यक्शुद्धाः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । व्यजनोदकधूपनैः संस्पृशेयुः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनंराजानं एतादृशःस्त्रियः स्पृशेयुः आलिङ्गनंकुर्युः ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । एवंविषोदकाद्यन्नादिमादौ प्रयत्नंकुर्यात् स्नानंशिरःस्नानंगन्धोरोचनादि आसनमग्रप्रदर्शनार्थं तत्रमुपविष्टोयथा तत्र महान्यत्नः क्रियते एवंयानादावपि कर्तव्यः ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति यानादिष्वलंकरणान्तेषु विषशस्त्रादिशङ्कया प्रयत्नविधानम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नंवाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालङ्करणार्थेषु कुर्यात् ॥ २२०॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादपिधनभाजांभीतिरितिन्यायमाश्रित्य सर्वत्र भयनाशनार्थप्रयत्नंविधत्ते । एवमिति । प्रसाधने केशादिसंस्कारेसर्वालंकारिकेषु कुत्सितमपि देहमलंक्रियते भूष्यते एभिरिति कटकमुकुटकङ्कणवस्त्रादयस्तेषु ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । एवं विषादिप्रयोगरक्षणे यत्नं कुर्वीत । स्नाने स्नानीये प्रसाधने गन्धपुष्पादौ ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्नेवान्तर्गृहआत्मविनोदाय स्त्रीभिर्नवोढभार्यादिभिर्यथा सुखंक्रीडेत् यथाकालमिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण संबन्धनीयं विहृत्यविश्रान्तः कालोपपन्नानि कार्याण्येकाकीमन्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विहरेत् क्रीडेत् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत् । कालानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवाभोजनमनुवदन्कार्यान्तराणिविधत्ते । भुक्तवानिति । स्त्रीभिः सहेत्यन्वयः । विहारोत्रचित्तप्रसाधनंमैथुनवर्जं दिवामैथुननिषेधात् ॥ २२१ ॥

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तःपुरान्निष्क्रम्यालंकृतआयुधीयंपश्येत्तस्याच्छायिकांदद्यात् पुनरितिवचनात्पूर्वाण्हेदृष्टमपि नित्यंदर्शनीयं आयुधजीविनामायुधादौयत्नोभवति । सर्वाणि च वाहनानि तेषांदर्शनमभ्युपचयविज्ञानार्थंनियुक्तानांचतत्र विशेषाधानार्थं दण्डप्रधानंजीविभृत्यावेक्षणमभीक्ष्णमुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुधीयंजनं प्रातर्दृष्टमेव पुनः पश्येत् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतालङ्कारःसन्नायुधजीविनं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीन्यलङ्काररचनादीनि पश्येत् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधीयमायुधजीवनम । आभरणानि चर्मादीनि ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुधीयंजनं पार्ष्णिग्राहकं पुनःपुनःपश्येदित्यर्थः ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ॥ रहस्याख्यायिनां चैव प्रणधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनंमुच्यते प्रजाकार्येपुनः कश्चित्कालमतिक्रामेदिति । उत्तरक्रियानन्तर्यार्थंवाअन्तर्वेश्मनि रहसिप्रासादादौ भवेतस्याख्यायिनः पौरावा केचित्प्रामप्रणिधयस्तेषांचेष्टितंचेष्टाव्यवहारः किंदृष्टंश्रुतंकृतंचेति तेषांचास्मिन्काले दर्शनमिष्यते परैरनवबोधनार्थंस्वस्थस्य चार्थकार्यकालनिमेनापतितंवर्तेत ॥ यथाचोत्पादितंकार्यंसंपश्येन्नोभितापयेत् । कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यंवापिजायतइति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शस्त्रभृत् चारिभ्यः स्वरक्षार्थं रहस्याख्यायिनाममात्यादीनां प्रणिधीनां चराणाम् ॥२२३॥

(३) कुल्लूकः । गत्वेति ततः संध्योपासनंकृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरंविविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनांचराणांव्यापारंशृणुयात्ततस्तंचरंसंप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरंविशेत्॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोपि सन्ध्याकरणे न प्रतिनिधिरित्याह । सन्ध्यामिति । स्वयंशस्त्रभृत् प्रच्छन्नभूतः । प्रणिधीनां चराणां । रहस्याख्यायिनां एकान्तेऽनुभूतार्थादिचेष्टाभिधायिनाम् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । रहस्याख्यायिकानां वाक्यानीतिशेषः ॥ २२३ ॥

इतिश्रीनन्दनार्य्येणविरचिते मानवव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रहस्याख्यायिनां चाराणां प्रणिधीनां अमात्यादीनां चेष्टितं शृणुयात् ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरन्त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरंपुनः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्गृहान्तिकक्षान्तरंगत्वा तंच रहस्याख्यायिनंविसृज्य स्त्रीभिः परिचारिकाभिः परिवृताभिरन्तःपुरंपुनः प्रविशेत् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कक्षान्तरं कक्षाविशेषमन्तःपुरस्य ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गत्वेति । कक्षान्तरं विविक्तकोष्ठावकाशम् तंजनं चारभूतम् । स्त्रियः परिचारिकाः ताभिर्वृतः तत्र तासामेव प्रवेशात् ॥ २२४ ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ॥ संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । किंचिदित्यव्ययंतूर्याणि वेणुवीणापणवमृदङ्गभेरीशंखादीनि तेषांघोषैर्मृदुभिःश्रुतिसुखैः प्रहर्षितोयथा कालंसंविशेद्यउचितकालस्तंतन्नयेदिति । गतक्लमोविगताशेषदुःखः कार्यदर्शनायोत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंचित् अल्पभुक् ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितः पुनः किंचिद्भुक्त्वा नातिश्रमः कालानतिक्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततोरात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्नुत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । संविशेत् शयीत । सालसोनोत्तिष्ठेदित्याह गतक्लमोगताजीर्णादिश्रमः ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ॥ अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदिति यदनुक्रान्तंमध्यंदिनेऽर्धरात्रे वेति । तस्याप्येवंवृत्तंव्यापारस्तेन स्वयमुपालिष्ठेदस्वस्थोभृत्येषु विनियोजयेद्वियुञ्जीतेत्यर्थः । यावच्छक्नुयात्तावदेव एवंप्रतिविहितस्वतन्त्रकृतात्मरक्षाव्यापारः प्रजामात्मनश्च कार्यंकरोति ॥ २२६ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतेमनुभाष्येसप्तमोध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥ ७ ॥७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतद्वृत्तं चेष्टितम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजधर्मसंकीर्तननामायंसमाप्तश्च ॥ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकंनीरोगोराजा स्वयमनुतिष्ठेत् अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ छ ॥

(४) **राघवानन्दः** । परमप्रकृतमुपसंहरन्प्रतिनिर्धिविधत्ते एतदिति । विधानमनुष्ठेयं दृष्टादृष्टार्थं षाड्गुण्याग्निहोत्रादिकम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायांमन्वर्थचन्द्रिकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अस्वस्थःदुःखितःराजा एतत्सर्वराजमन्त्रादिकंभृत्येषुमन्त्रिषुनियोजयेत् स्थापयेत् ॥ २२६॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रजानांपालनंराज्ञोवृत्तिर्विहिता साचात्र ॥ शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीर्विशः।आजीवनार्थंशूद्रस्यद्विजातीनांनिषेवणम् ॥ एवंनृपोवर्तमानोलोकानामोत्यनुत्तमानिति ॥ तथाधर्मोवर्धतेलोके अन्येषामपि वर्णानांक्षत्रियवृत्त्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः ॥ यः कश्चित्सर्वलोकानांपालकश्च नृपः स्मृतः । कर्मनिष्ठाचविहिता लोकसाधारणे हिते ॥ परिपालनंच पीडापहारः । द्वयीच पीडा दृष्टादृष्टाच तत्र दुर्बलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा पीडा इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिकदुःखोत्पादनमदृष्टपीडा । प्रजाहि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथावदाचरन्ति कुपथेन यान्त्यदृष्टदोषेण बाध्येरन् । अतश्च राज्यनाशः प्रजैश्वर्यंहि राज्यमुच्यते तासु विनश्यन्तीषु कस्य राज्यंस्यात् । व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदण्डेनव्यवस्थाप्यमानानभयात्पृथक्प्रचलन्ति तथाचोभयथापि रक्षिताभवन्ति ‡धनदश्च राज्ञः करशुल्कादिवैतदन्यधर्मिष्ठजीविका नभवतीति वृत्तिपरिक्षयादपि राज्यावसादः अतोराज्यस्थित्यर्थंव्यवहारदर्शनंकर्तव्यंतदिदानीमुच्यते व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनोधाराय वृत्तिरुच्यते । अथवा ऋणादानादयः पदार्थाएव विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तोविचारगोचरसमर्थतया कर्तव्याइति । दिदृक्षुरित्युक्त्वा पश्येत्कार्याणीति सामानाधिकरण्यं पुनश्च प्रत्यवमर्शस्तेषामाद्यमृणादानमिति । तान्पदार्थान्विचारयेदिति संबन्धः वक्ष्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभाप्रवेशस्तदभ्यन्तरभावः । किमेकएवमविशेच्चेत्याह ब्राह्मणैः सहेति।अथ मन्त्रज्ञैरिति कस्यविशेषणं न तावन्मन्त्रिणोमन्त्रित्वादेवासिद्धेः नहि मन्त्रमजानानोमन्त्रीति शक्यते वक्तुं नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानांतत्परिज्ञानमदृष्टंनस्यात् । अत्रोच्यते ब्राह्मणविशेषणमेवैतत् तेह्यमन्त्रज्ञाभूत्वा निरपेक्षमवधारयन्तः स्युरन्यथाराज्ञोऽनर्थमावहेयुः । तथा हि महामात्याश्रितः कश्चिज्जनपदेन[*] व्यवहरन्सहसाजितोयदि न दण्ड्यते धनंवावष्टभ्य न दाप्यते तदा समत्वेनव्यवहारदर्शनंनकृतंस्यात् पक्षपातमशंकिवास्य जनपदामन्येरन् । अथ दण्ड्यते महामात्यक्षोभादपि प्रकृतिविकृतंस्यात् मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारोर्याद निर्णेतव्यस्य केनचिदपदेशेन प्रसंङ्गरोधंकृत्वा रहसि राजानंपरिबोधयन्ति । अनयोर्विवादिनोरयंजीयतेऽयंजयतीति व्यवहारस्त्वस्माभिर्न तदानीमेव निर्णीतइति स्वामी प्रमाणं तत्र राजैवंविदित्वा महामात्यमादेशयति त्वदीयोमनुष्योजीयते मम हानिर्माभूदिति संप्रति निर्णयोवधीरितः त्वमेव तथा कुरु । यथैषमनुष्यः संधीयते बाधास्य व्यपनीयते ते मन्त्रिणोवादेयवाक्यामनुष्याणांसर्वेषामनर्थ्यांच प्रवृत्तिंप्रतिबध्नन्ति । अन्येतु काकाक्षिवदुभयविशेषणमर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदंमन्यन्ते यदा मन्त्रिणोविशेष्यन्ते तत्तद्धातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानं ब्राह्मणपक्षे तु कार्यार्थसमभावश्च मन्त्रिब्राह्मणानांन प्रवेशमात्रमेव किन्तर्हि निर्णयंपश्येदित्युत्तरत्र वाक्यानि यथा योग्यमितरथा दृष्टाय प्रवेशः स्यात् अतोनैकाकी निर्णयंकुर्यात्कि-

‡ धनदश्च=धनदण्डश्च (आ.आ). * जनपदेन=जनपदे (.आ आ)

न्तर्हि तैः सह निरूप्येति । विनीतोवाक्पाणिपादचापलरहितः वेपतोह्यनर्थः स्यात् । पार्थिवग्रहणान्नक्षत्रियस्यैवायमुपदेशः किन्तर्ह्यन्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न ह्यन्यथा राज्यमविचलितं भवतीति ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रीमहागणपतयेनमः । व्यवहारानिति ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानांरक्षणादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थमृणादानाद्यष्टादशविवादे* विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारीविचारएवव्यवहारः । तदाह कात्यायनः॥विनानार्थेऽव संदेहहरणंहारउच्यते । नानासंदेहहरणाव्द्यवहारइतिस्मृतः ॥ तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्चसममाध्यायोक्तपश्चाद्गमन्त्रैःसह विनीतोवाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः अविनीतेहि नृपे वादिप्रतिवादिनांप्रतिभाक्षयादसम्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयोन स्यात्तादृशोवक्ष्यमाणांसभांप्रविशेत् । व्यवहारदर्शनंचेदंप्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेनरक्षणार्थंवक्ष्यमाणदृष्टादृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति व्यवहारार्थं सभाप्रवेशप्रकारमाह व्यवहारानिति द्वाभ्याम् । संगतिरानन्तर्यलक्षणा व्यवहारनिर्णयस्य राजकृत्यत्वात् । ऋणादानाद्यष्टादशविषयोविरुद्धार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचारोव्यवहारः॥ विनानार्थेऽवसंदेहे हरणंहारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारःसउच्यत इतिकात्यायनवचनात् ॥ मिताक्षरातु अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदंक्षेत्रादि मदीयमिति कथयति तद्विरोधेन मदीयमिति । मन्त्रज्ञैः पूर्वाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रज्ञैर्नीतिशास्त्रज्ञैःकापटिकादिभिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्तैर्वा मन्त्रिभिश्चामात्यैः ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंराज्ञः स्वविषयरक्षणंपरविषयलाभेप्रशमनंचोक्तं इदानींतस्य व्यवहारदर्शनमुच्यते व्यवहारान्दिदृक्षुस्त्विति । मन्त्रज्ञैरिति विशेषणं ब्राह्मणानांमन्त्रिणांच । विनीतः उत्कैरेतै रुभयैः ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अथ व्यवहाराध्यायोनिरूप्यते । पार्थिवो ब्राह्मणैःसहतथा मन्त्रिभिःसह व्यवहारादीद्दिदृक्षुः सभांप्रविशेत् । अन्यानन्यविरोधेन स्वात्मसंबधितया कथनं व्यवहारः । कीदृशैर्ब्राह्मणैःमन्त्रज्ञैः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोवापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आसीनोधर्मासनोपविष्टः स्थितोनिषिद्धगतिरनुपविष्टएव स्थानासनयोश्च व्यवस्थितोविकल्पः कार्यविशेषापेक्षः गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्यउपविष्टआसीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः ‡क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः सहि मार्गावलोकनपरोनार्थिप्रत्यर्थिनोर्निपुणतोवचनमवधारयेत् अन्येत्वदृष्टार्थंतथा मन्यन्ते । तपस्विवद्ब्राह्मणादिपुत्रवादिषु स्थितेषु स्थितआसीनेष्वासीनः । पाणिमुद्यम्येति उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानंकृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोयंव्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद्वसनोपव्यानमेतत् तेनायमर्थोहस्तउत्क्षेप्तव्योन पुनः समीपवर्तिनि संलग्नः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेनाभिनेतव्यं नतु प्रव्याणादिना अनेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्यंख्यापितंभवति प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयत्नवन्तोहस्तमुद्यच्छन्ति यथा सुखोपविष्टंव्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्राजा वित्तंन ददाति सभ्यैर्निर्भयैर्वर्यजितादिति पाणिग्रहणंबाहूपलक्षणार्थं केवलस्य हि हस्तस्य यावद्व्यवहारदर्शनंव्यापारणंपीडाकरं न चायमदृष्टार्थउपदेशः । विनीतवेषाभरणइ-

---

* विवादे = विषयो (अ)　　‡ क्रममाणस्य=क्रमेणास्य (आ आ)

ति पूर्वश्लोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोभिहितः श्वगणानांशालीनतया मुखोपसर्पणार्थंउद्धृतवेषे हि रजोनिवृत्तिलक्षणया तथा विधानामप्रतिपत्तिः स्यात् अतउधृतवेषाभरणंन कथंचित्केशवसनविन्यासादिविशेषः आभरणंकर्णिकादि तत्रोद्धृतवेषऊर्ध्ववस्त्रोजवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि उद्धृताभरणोदीप्रिमद्दृहुरत्नालङ्कारोबव्हाह्रारश्च सह्यादित्यइव दुर्निरीक्ष्यः सामान्यजनानांविशेषतोभियुक्तानाम् । पश्येदिति सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह पश्येद्विचक्षणः अयंच राज्ञोदर्शनापदेशोदण्डप्रणयनेयथा स्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तोभविष्यति तात्पर्यंतस्यैव रक्षाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादनधिकारः सर्वेषांसंशयच्छेदमात्रं फलन्तु व्यवहारदर्शनंप्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषोब्राह्मणस्यास्त्येव उक्तंहि धर्मसंकटेषु ब्रूयादिति तथैकवर्ग्याणांवाणिज्यकर्षकपशुपालप्रभृतीनांस्ववर्गसामायिकार्थविप्रतिपत्तावन्यस्यांवोत्सुकनिर्णयादूतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः तथा हि पठितं ॥ कुलानि श्रेणयश्चैव गुणैश्चाधिकृतोनृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणांगुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति ॥ तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः तैर्या व्यवस्था कृता ततोनविचलितव्यम् । अथ तत्र ताश्च स्युस्तवैतेऽधिकतरंसंबन्धिनइति वदद्भिस्तु ततश्रेणिषु निवेदितव्यं श्रेणयः समानव्यवहारजीविनोवणिक्प्रभृतयः । तेषांबन्धुभ्योधिकगुरुत्वबान्धवादिज्ञातिधर्मभयाद्विचलितंन नियच्छन्ति श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मोराजपुरुषप्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविचलनार्थंप्रतिभूग्रहणपूर्वकंविचारयन्ति यएतस्माद्विचलन्ति । परिषदि दण्डोदातव्यश्चलितुंवापि त्वया न देयमिति । गणागणशश्चारिणोगृहप्रासादादिकरामठब्राह्मणादयश्च ते स्वगणिनांव्यवहारंन पश्येयुः । तत्राविचलार्थंउपसदः कर्तव्याः पूर्वेसमानकर्मजीविनएकाकिनोऽपीमे तु संभूयकारिणइति विशेषः । श्रेणिभ्यःसंभूयकारितया विवादिनोभूमिन्नत्वात् अन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः ते हि कार्याभ्यन्तराअश्रेणिकृताएव निर्णेतारः त्रैविद्योविद्वान्ब्राह्मणस्तस्य हि धर्मसंकटेषु प्रवक्तृत्वंविहितं तस्य पूर्वेभ्योगुरुत्ववैदुष्यात् । नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वादतः स्वयंविदुषा नृपेण निर्णीते नास्त्येतद्योमन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः द्विगुणदण्डमास्थाय तत्कार्यंपुनरुद्धरेदिति। अन्येषुकरणेष्वेतद्भवति तत्र ह्यस्ति वचनावसरोनाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचिते किंवक्ष्यतीति अर्थान्तरं नृपैरधिकृतोराजस्थानीयब्राह्मणस्तथान्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे गृहीति स्वातन्त्र्यप्रसरणाद्दण्डपर्यन्तोस्त्येव व्यवहारः सुपरीक्षितोभवति । वासनाविनयार्थंश्रुतिग्राह्यप्रसक्तशिष्यसुताद्याः ॥ अन्यत्रदण्डाच्छारीरात्पातनीयाचकर्मणइति स्वल्पेऽपराधेगृहस्थएव राजायते महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितमित्यस्यार्थः । अतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यार्थत्वमारोप्य ब्राह्मणादीनामधिकारआशङ्कितः पुनश्च क्लेशेन समर्थितस्तदयुक्तं विषयभेदादधिकारभेदात् स्वविषयोहि राज्ञोदण्डावधिकोब्राह्मणादीनांनिर्णयावधिः अधिकारोपि भिन्नोराज्ञोराज्यस्थितिप्रयोजनमितरेषांसंशयच्छेदादेरपरोपकारकत्वं अतोनोवृत्त्याशङ्कैव नास्ति कार्योविप्रतिपत्तिनिरासोर्थिनां विप्रतिपन्नयोर्हि साम्यंव्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यं नोचेत्संविदाने कोराज्ञः स्वाधिगमे निरोधः कायक्लेशुद्धौहि श्वानिरोधवानिति वक्ष्यामः ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उद्यम्य उत्तरीयोपरिकृत्वा । विनीतोयोग्योवेषोदेहावैकृतरूपमारभणंचयस्य । अनुद्धतिव्यंजकंतदुभयंकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्यां च सभायांकार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टोलघुनि कार्ये उत्थितोपि वा । पाणिशब्दोबाहुपरः । दक्षिणबाहुमुद्यम्यानुद्धतवेषालङ्कारः पूर्वत्रश्लोकइन्द्रियानौद्धत्ययुक्तंतादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततःकिंतत्राह तत्रासीनइति । आसीनोगुरुतरकार्ये । स्थितएव शीघ्रंसमाप्यपाणिमुद्यम्येति वस्त्रादिभ्यः प्रकाशितदक्षिणपाणिः । कार्याणि व्यवहारेऽनुष्ठेयानि । पश्येत् चिन्तयेत् । कार्थिणां अर्थिप्रत्यर्थिनाम् ॥ २ ॥

(५) मन्दनः। आसीनः स्थितोवा नतु शयानः। दक्षिणंपाणिमुद्यम्य अप्रावृतदक्षिणइति यावत्। यज्ञोपवीतीत्य
न्ये। कार्याणि व्यवहारान्। कार्यिणांव्यवहारिणाम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः। षड्भिराह तत्रेति। तत्र तस्यांसभायां आसीनः कार्यिणांअष्टादशविधानि कार्याणि पश्येत्। किं
कृत्वा दक्षिणं पाणि उद्यम्य उत्धृत्य ॥ २ ॥

प्रत्यहंदेशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिसांयः कुरुते कश्चिद्देयंवा न प्रयच्छति। स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोष्टादशधा पुनः ॥१॥][1]

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वार्द्धेनिर्णयहेतवः कथ्यन्ते उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः। पश्येदिति पूर्वश्लोकादनुषज्यं
कार्याणीति च प्रत्यहंपश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनिर्णयः कर्तव्यः। हेतुभिरिति हेतुर्निर्णयसाधनं। सच द्विविध
प्रमाणरूपोव्यवस्थारूपश्च। तत्र प्रमाणरूपोऽर्थनिर्णयहेतुः साक्ष्यादिः व्यवस्थारूपोयतोऽसत्ये वार्थनिश्चये व्यवहारः संति
ष्ठते। यथा सत्यशपथउभयानुमतएकः साक्षी यद्यर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सभ्यैरपरीक्षितोपि निर्णयहेतुतांप्र
तिपद्यते। नच परीक्षितस्य पुंसोवचनादसत्यात्पूर्वं वदर्थनिश्चयः प्राश्निकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्था हेतुर्भवति। सा च
व्यवस्था द्विविधा साधारण्यसाधारणीच देशभेदाश्रयभेदात्सापि द्विविधा अविरुद्धा विरुद्धा च अविरुद्धायथा केषांचिद्द
क्षिणात्यानामपुत्रा स्त्रीभर्तर्युपरते सभास्थाणुमुपारोहति तमुपारूढाऽधिकृतैरक्षपराहता कृतलक्षणा तत्सेवानन्तरं सपिण्डे
कृच्छ्रंलभते*। तथोदीचांलभ्यमानांकन्यांयाचमानाय भोजनंयदि दीयते ततइयंतुभ्यंदत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति वि
रुद्धाच क्वचिद्देशे वसन्ते धान्यंयुज्यते शरदिद्विगुणंप्रत्यादीयते तथानुज्ञातभोगआधिर्द्विगुणेऽपि तदुत्थधने प्रविष्टआमूल
हिरण्यदानाद्भुज्यतएव एषा ह्यशीति भागंगृण्हीयात्कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंनात्येतीतिविरुद्धा। तत्र भेदाश्रयादेशदृष्टहे
तुशब्देनाभिहिताः। शास्त्रदृष्टास्तुहेतवः शास्त्रेपठितास्तेच केचन शास्त्रकारैः कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावत्स्ववस्थित
अनुदिताः तत्र कल्पितव्यवस्था यथा लेख्यं यथोपभोगः साक्षिणश्चानुमानंवस्तुनियतं यथानयत्यस्यासृतैः मृगस्य मृगयु
पदमिति यद्यपि सर्वंलौकिकंनशास्त्रकारवचनात्प्रामाण्यंभवति तथा लौकिकमेव तस्मिनक्क चिच्छास्त्रमाश्रयितव्यम्।
याचयतीदृशे चापराधइदंदिव्यंनियता च कालेन भोगः प्रमाणमिति लौकिकमपि तच्छास्त्रदृष्टमित्युक्तम्। तस्यां च व्यव
स्थायां शास्त्रकाराणांमूले संभवति। साप्रमाणमसंभवं तन्मूला सा नादरणीया यथा लेख्यक्रमपाठः ॥ उभयाभ्यर्थितेनै
वंमया ह्यमुकसूनुना। लिखितंह्यमुकेनैव लेखकस्तत्त्वतोलिखेदिति ॥ यस्यादावेवलेखकः स्वनाम निवेशयेदिदंनामाहम
मुष्यपुत्रोलिखामीदमितिनकश्चिद्दोषःस्यात् रुह्येवमर्थनाम निवेशयत्यनेनेदंलिखितमिति लेख्यकमुपलिखितंयथा स्यात
यदिह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययितोभवति ततस्तल्लिखितंप्रमाणं यदि चासावात्मानंस्वगोत्रनाम्ना नोपलक्षयेत्तत
कस्य प्रत्ययिता प्रमाणान्तरादन्विष्यतां अथतुलेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखकइति प्रत्यभिज्ञानं स्याद
नुपलक्षितोपि नकश्चिद्दोषः। तत्र यदि लेखकोनलिखेन्मयेदंलिखितमिति भवेदेवतादृशंलेख्यंपरिपूर्णलक्षणं एषा च लेख
कपरीक्षा तत्रोपयुज्यते। पत्रलेखकस्य साक्षित्वान्तर्भावोन्येषांसाक्षिणामल्पत्वात् यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः साक्षिणः
स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसंबन्धिनी प्रत्ययिता नोपयुज्यते तथेयमपराव्यवस्था ॥ लिखितंलिखितेनैव साक्षिमच्चैव

---

1 (क)

(३) निबद्धानि=विविधानि (मेधा॰) * लभते=नलभते (आन्ना)

साक्षिभिः । साक्षिभ्योलिखितंश्रेयोलिखितेनतुसाक्षिणः ॥ नास्यामपि व्यवस्थायांकिंचिन्निबन्धनमस्ति तथाहि द्विविधंले- ख्यंस्वहस्तकृतं परहस्तकृतंच परहस्तकृतमपि द्विविधं स्वहस्तलेखकलिखितमधिकृतलेखकलिखितंतदेतत्परहस्तकृतंसर्वप्रकारंसाक्ष्यात्मकमेव तत्र साक्षिभ्योलिखितमिति भेदानुपपत्तेरिदंहि तस्य लक्षणं ॥ साक्षिणः स्वस्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकं । तत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते सममिति ॥ नाप्येकहस्तलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते यथैकस्य साक्षित्वं अथायंभेदहेतुसाक्षिणोहस्तारूढास्तएव लेख्यमिति नानेन विशेषेण श्रेयस्त्वंभवति प्रत्ययिततां* हि श्रेयस्त्वे हेतुः साचोभयत्रापि परीक्ष्या तस्मादीदृशे लेख्ये साक्षिद्वैधान्यायोबहुत्वंपरिगृह्णीयादिति । अधिकृतत्वमपि न विशेषः परीक्षितोधिक्रियतइत्येतत्तत्राधिक्यम् । नच सर्वेराजाधिकृताः सुपरीक्षिताभवन्ति यदि तु निरुपाधिस्तादृशश्चेदत्यन्तगुणयोगास्यादुपेयादेवासावेकएव संवादकत्वं तथा हि राजाग्रहारशासनान्येककायस्थहस्तलिखितान्येवप्रमाणोभवन्ति । दातुस्वाहस्तक्यंस्वयमभ्युपगमः इयदस्मान्मया गृहीतमिदंचास्मै दातव्यमिति तत्र यदि पश्चाद्ब्रूतेन गृहीतमिति तदा पूर्वनिबद्धंब्रुवाणैर्जीयते तत्र साक्षिणामवसरएव नास्ति । ननुच तदीयाल्लेख्यादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते उत्तरकालंच सएवाह नगृहीतमिति तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वेणोत्तराबाध्येत न पुनरुत्तरेणपूर्वा तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तं भवेदेवंयदि तुल्यतास्यात् न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमोलोभादिनापि संभवति । न त्वगृहीत्वानुन्मत्तोगृहीतमिति[1] ब्रूयात् तत्रापि यदि ब्रूयात्प्रतिदत्तमिति लेख्यन्तु न संपादितं ‡असंनिधानात्प्रतिलेख्यंच न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वान्नात्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साक्ष्यादेरवसरः । यदपि लिखितंलिखितेनेति नैषां* परिभाषा वस्तुसामर्थ्यायातामवगतिंबाधितुंशक्नोति। दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यक्रमेण संशोधयन्तोनच पृष्ठे संशोधितंधनमभिलिखन्ति। अद्य तावदिदंदत्तंमातरन्यदानीयैकीकृत्योपर्यारोपयिष्यामि सर्ववा कतिपयैरहोभिः संशोध्य लेख्यंपाटयिष्यामीति नान्यवस्तुनोसंबन्धः धनिकेन चोपरुत्धस्यासंभवत्यंशमूललाभधनेसंशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुतइयंतत्प्रभवति नददाति यावत्प्रतिलेख्यंनदत्तमिति । यदिचैषा परिभाषा लिखितंलिखितेनैवेति तदा बलोपाधिकृतत्वंकथंविचार्यतां नहि तत्र लेख्यान्तरसंभवः तेन यथात्र सत्येव लेख्ये तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरंव्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम् । यथा कश्चिदावेदयेन्नास्य प्रत्ययंगत्वा लेख्यंमया कृतमनेनोक्तः सद्यः पुण्याहेतुरकारणमिमांच धनमात्रांगृहाणाश्च नसर्वदातास्मीत्युक्त्वा सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टंनदत्तमिति तदास्त्येवन्यायकायकान्तरव्यापारणावसरः । तत्र यद्यधमर्णस्यास्मिन्प्रकारे साक्षिणः सन्ति तदाभिहिते लेख्यआभासाकृते श्वोदानमुत्तमर्णेन साधनीयम् । अथ तयोरपि रहसि परिभाषेयमभूत्तदादैव्याः क्रियाभाअवसरः अथतु तस्यामपि व्यभिचरित्वदनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या । नन्वेवंसति स्वहस्तलेख्यंप्रमाणान्तरसंवेदसापेक्षत्वादप्रमाणमेव तत्र विनापि साक्षिभिः सिध्येन्न स्वहस्तपरिचिन्हितमितिविरोधः । अनेनैवन्यायेन प्रत्यक्षंदीयमानंद्रव्यंन पश्यति । केवलंतत्समक्षंगृहीत्वा परिभाष्यतइयदिदमस्मान्मया गृहीतमिति तेऽपि साक्षिणः

---

* प्रत्ययितता=प्रत्ययिता (आआ)

१ नत्वगृहीत्वानुन्मत्तो=तेनगृहीतत्त्वान्मनुमतो (आआ)

‡ असंनिधानात्=अनुसंनिधानांन (आआ)

* नैषा=तेषां (आआ)

स्युः तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययंगत्वा प्रपन्नोहमितिउक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्वस्तुस्थितिरहन्तुंशक्यते । अपि चयत्रास्य वचनस्यावसरोनास्ति तत्प्रमाणंभविष्यति क्वचिन्नास्ति यत्रचिरकालंतिष्ठति धनिकहस्तेलेख्यंयदिह्नितेन धनंदत्तंतदा कथमनेनवा नाम न मार्गितंलेख्यंन त्याजितमिति नहि चिरकालमपेक्षा वस्तुनीदृशेदृश्यंसंभवति मिथ्यावादितात्वस्यानुमीयते तथाचोक्तं ॥ सद्यरूपयहाद्वाकार्येषु बलंराज्ञोनिवेदयेदिति । यत्र वा भोग्यबन्धोनच भोगआम्नातोपहारकालसूत्रविप्रतिपत्तौ विनापि साक्षिभिः स्वहस्तलेख्यंनष्ठधमर्णाविक्कुलभन्ते प्रीत्या त्वयैतदुक्तंसंप्रति त्यजेति । नच पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः कृतंलेख्यंततोदास्यामीत्युक्त्वा न दत्तमिति यदि न दत्तंकथंबन्धभोगोमर्षितः । ननुचैवंसति लेख्यैः सह योभोगः प्रमाणंस्यात् केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमामनन्ति लिखितंसाक्षिणोभुक्तिरिति । किमिदंप्रत्युक्तंपर्यनुयुज्यामहे विशिष्टकालोभोगः प्रमाणंनभोगमात्रं एवंहि पठ्यते यत्किंचिद्दशवर्षाणितथापश्यतोब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकीति । कस्तर्ह्यस्यार्थोलिखितंलिखितेनैवेति व्याख्यातमन्यैः कर्तृविशेषसंशयेऽने नैतल्लिखितंनचेतिलिखितेन निश्चिततत्कर्तृकेण निश्चीयते । यत्तु साक्षिसमक्षंतत्र कृताकृतसंदेहंसाक्षिभिर्हरति तएव तत्र प्रमाणं न तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुपयुज्यते । बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साक्षिभ्योलिखितंश्रेयः साक्षिणोहि विस्मरेयुरन्यतरेण वा संबन्धंगच्छेयुरन्यद्वा पातकस्यासाक्षित्वे हेतुमासादयेयुः लेख्यन्त्वभियोगवत आत्माधीनतया सुरक्षमिति साक्षिभ्यः श्रेयस्त्वन्तस्य एतदेवाह लिखिते नतु साक्षिणइति । स्वहस्तप्रतिष्ठित विस्मृतमप्यर्थंवृत्तमिति मन्यन्ते मृतावा साक्षिणस्तद्धस्तप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणोभवन्ति । व्याख्यानान्तराणि भर्तृयज्ञेनैव सम्यक्कृतानीति तनएवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमाणमूलानिस्मृतिः कारणव्यवस्था तु कर्तव्येति । नच स्मृतेरेव प्रमाणकल्पना युक्ता नहि व्यवहारस्मृतिर्वेदमूला शक्यतेवक्तुं सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यक्षाद्यवगम्यत्वाज्जयपराजयप्रकाराणाम् । सिद्धोह्ययमर्थः एवंव्यवहरिजीयतइतरइतरोजयतीति यदाप्यत्र लिङ्गश्रुतिः सापि हरीतकींभक्षयेदारोग्यकामइतिवदवसेया । ईदृशेषु विधिस्वरूपेषु प्रत्ययेषु द्रव्यशुद्धेः प्रसङ्गेनार्थोविवेचितइति न पुनः प्रयतामहे । अष्टादशसु मार्गेषु विषयोविवादस्य एतानर्थानुद्दिश्य पुरुषाः प्रायेण विवदन्ते न विद्धानि कार्याणि प्रयोजनान्यर्थसिद्धयइति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शयिष्यामः । पृथक्पृथक्प्राधान्यमेतेषामाह एतानि प्रत्येकंप्रयोजकानि न पुनः परस्परमन्तर्भवन्ति । यथान्यानन्यत्र षड्भावादिष्वन्तर्भवन्ति नैवमेवेत्यनुसक्तानितु सहस्रशः सन्ति ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रत्यहंपश्येदित्यन्वयः । देशदृष्टैः शास्त्राऽविरुद्धैः देशाचारसिद्धैः हेतुभिः प्रमाणैःशास्त्रदृष्टैःसाक्ष्यादिभिः । अष्टादशस्वृणादानादिषु मार्गेषु कार्यनिर्गमोपायतयामार्गसदृशेषु निबद्धानि संबद्धानि कार्याणीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि अष्टादशसु व्यहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुलव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहंविचारयेत् ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कार्याणीत्युक्तं तानि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु कथं ज्ञेयानीत्यत्राह प्रत्यहमिति । देशदृष्टैः देशजातिकुलव्यवहारावगतैःप्रत्यक्षैर्न्यायैः हेतुभिर्वा । शास्त्रदृष्टैः शास्त्रोक्तसाक्ष्यादिमीमांसनैश्च (अ) ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः** । हेतवः प्रमाणानि । देशदृष्टाहेतवोद्विविधा सर्वदेशसामान्याः देशविशेषनियताश्चेति । शास्त्रदृष्टाहेतवः समप्रामादयः । अष्टादशसु मार्गेषु वक्ष्यमाणेषु विवादपदेषु निबद्धानि संबद्धानि । कार्याणि पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥

(अ) मीमांसनैश्च=मीमांसनैश्चवक्ष्यतियत्रसुविहितंकार्यंधर्मातिद्विमभीप्सतेति ॥ (राघ० ४)

(६) रामचन्द्रः । देशदृष्टैः देशाचारैः शास्त्रदृष्टैः शास्त्राविरुद्धैः हेतुभिः साधनैः अष्टादशसुमार्गेषुअष्टादशसंख्येषुपृथक् निबद्धानि कार्याणि प्रत्यहं पश्येत् ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ संभूयच समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठक्रमापेक्षमृणादानस्याद्यत्वंप्राथम्यम् अथवा मुख्यमाद्यं अनेन हि वनवासिनोपि स्पृश्यन्ते ऋणादानानुषक्तमनृणादानमेव च यथा ऋणंते मया दत्तंशुद्धिलेख्यंप्रयच्छेत्यादि नैतदृणादानमनुक्तन्तु तत्रेति तद्यपदेश्यं- तथा॥ ऋणंदेयमदेयंच येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्चेति ॥ तत्र देयमृणंस्वकृतंपितृकृतं च यस्य च ऋक्थंहरेत् अ- देयंस्वकृतंद्विगुणादधिकंपितृकृतंच द्यूतादि भागेनेति पुत्रेण भर्त्रा पित्रा चेत्यतथा ॥ न स्त्रीपतिकृतंदद्यादृणंपुत्रकृतंतथा । अभ्यु- पेयते कृतेयत्सहपत्या कृतंभवेत् । यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतंतथापि द्यूतादिकृतंविशेषानपेक्षंस्वरूपतोदेयमिदन्तु कर्तृनिय- मादिति गोबलीवर्दवद्भवन्ति चेद्रेदोयावदिति द्वैगुण्यपर्यन्तंतत्रापि भेदः पूर्ववत् । यत्रेति पाठे देशकालग्रहणंयत्रैव गृहीतंत- त्रैवदेयं सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि सति संभवे कालोपि शरद्यनिच्छेत्युक्तंग्रीष्मे वा सत्सु सस्येषु यदावास्य धना- गममन्येतेति यथा सतिसंभवे सर्वमसति कश्चिदंशोयावत्क्रमेण संशुद्धमिति सर्वभावे परिक्षीणे न कर्मणापि सममिति- दानग्रहणधर्माइति साक्षिलेख्यादयः पारुष्येदण्डवाचिकेइति दण्डश्च वाक्च दण्डवाचंद्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तस्त- दस्यास्तीत्यतइनिठनाविति ठन् । स्त्रीपुंधर्मइति स्त्रीसहितः पुमानिति शाकपार्थिवादिवत्समासः स्त्रीचपुमांश्चेति विग्रहे स्त्री- पुंसधर्म इतिस्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं प्रधानं बहुविषयं ऋणस्य नदानमदानम् । संभूयसमुत्थानंअनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थंवाणिज्याद्युद्यमःक्रियते । अनपकर्म अप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्येवाष्टादशगणयति तेषामिति । तेषामष्टादशानांमध्ये आदाविहऋणादानंविचार्यते। तस्य स्वरू- पमुक्तंनारदेन ॥ ऋणंदेयमदेयंच येन यत्र तथाचयत् । दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते ॥ ततश्च स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरू- पोनिक्षेपः । अस्वामिना च कृतोविक्रयः । संभूयवणिगादीनांक्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्याक्रोधादिना वा ग्रहण- म् कर्मकरस्य भृतेरदानम् कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः । क्रयविक्रये च कृते पश्चातापाद्विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि दण्डपारुष्यंताडनादि स्तेयंनिन्हवेन धनग्रहणम् । साहसंप्रसह्यधन- हरणादि । स्त्रियाश्च परपुरुषसंपर्कः स्त्रीसहितस्य पुंसोधर्मेव्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च विभागः । अक्षादिक्रीडापण- व्यवस्थापनपूर्वकंपक्षिमेषादिप्राणियोधनमित्येवमष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समाह्वयस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानष्टादशविवादान्विशदयति तेषामिति चतुर्भिः । ऋणादानम् ॥ ऋणंदेयमदेयंचयेनय- त्रयथाचयत् । दानंग्रहणधर्मश्च तदृणादानमुच्यते इतिनारदोक्तेः ॥ निक्षेपः धनस्यान्यस्मिन्नर्पणं यथातथादानंच । यथादायस्तथाग्रहइति वक्ष्यते । अस्वामिविक्रयः । सोपि द्विविधः प्रकाशाप्रकाशभेदेन । संभूयसमुत्थानं संहत्यच समु- त्थानंअदानंप्रदानंवादत्तस्यानपकर्मच संहत्यवणिगादीनांक्रियाद्यनुष्ठानंअनपकर्म अपात्रबुध्या क्रोधादिनावा दत्तस्य अपयच्छत्यनेनपरस्मैधनमित्यपकर्म दानादि तद्भिन्नमनपकर्म पुनरादानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अष्टादशविवादपदान्याह तेषामाद्यमिति । तेषांकार्याणाम् । ऋणादानंऋणस्याप्रदानम् । निक्षेपो-

निक्षेपापहरणम् । अस्वामिना परद्रव्यस्य । विक्रयोस्वामिविक्रयः । बहुभिस्संभूयकर्मकरणं संभूय समुत्थानं दत्तस्यानपकर्मदत्तस्याप्रदानम् ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेषामष्टादशव्यवहाराणांसंज्ञाआह चतुर्भिः । तेषामष्टादशानामाद्यमृणादानं निक्षेपः अस्वामिविक्रयः संभूयच समुत्थानंअनेकैर्मिलित्वा धनाद्युद्यमः अनपकर्माप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानंसंविदश्च व्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संविदोनियमस्य । अनुशयः पश्चात्तापः तेन पुनर्ग्रहणप्रयत्नोलक्ष्यते । स्वामिनः पशूनांपालकस्य ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वेतनस्य भृतेरादानम् संविदः अस्माभिः एतत्कर्तव्यमेतन्नेति कृतनिकृतनियमस्यातिक्रमोव्यवस्थात्यागः । क्रयविक्रयानुशयः तत्कृतेपि तस्मिन्पश्चात्तापात्तदादानपरित्यागौ । स्वामिपालयोः विवादोविप्रतिपत्तिः । पशुस्वामितत्पालयोः ॥ ५ ॥

(५) **नन्दनः** । वेतनंभृतिः । तस्यादानम् । ग्रामनगरादिवासिनांसमयस्संवित् । स्वामिपालयोः पशुस्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वेतनस्यादानं संविदः समयस्य व्यतिक्रमः क्रयविक्रयस्य वस्तुनोऽनुशयः विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥ स्तेयंच साहसंचैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सीमायांविवादधर्मः । दण्डवाचिके दण्डकृतवाक्पारुष्यइत्येकम् । स्त्रीसंग्रहणं स्त्रियाः परपुरुषेण स्वीकारः ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सीम्नियोविवादस्तस्य धर्मोमर्यादानिर्णयः । पारुष्ये वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंछेदादि । स्तेयं निन्हवेन धनग्रहणम् । साहसं सहोबलं तत्कृतंप्रसह्य धनहरणम् । स्त्रीहरणं स्त्रियाः परपुरुषसंपर्कादि ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः** । सीमा ग्रामक्षेत्रादिसीमा । पारुष्ये दण्डवाचिके दण्डपारुष्यंवाक्पारुष्यं च परगात्रेषु हस्तादिभिः कृन्तनादिकं दण्डपारुष्यं । जातिकुलाचारादिनामाक्रोशोवाक्पारुष्यम् । साहसंबलात्कारः । स्त्रीसंग्रहणंपरदारपरामर्शः॥६॥

(६) **रामचन्द्रः** । सीमाविवादः पारुष्यं स्तेयम् साहसं स्त्रीसंग्रहः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंधर्मोविभागश्च द्यूतमाह्वयएव च ॥ पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्त्रीपुंधर्माः अन्योन्यवृत्तिनियमस्तयोः । आह्वयः पशुपक्षियोधनम् । आह्वइतिपाठेऽप्ययमर्थः । पदानि स्थानानि । व्यवहारस्य विवादस्य । स्थितौ निर्णये ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्त्रीपुंधर्मः स्त्रीसहितपुंसोधर्मव्यवस्था । विभागः पैतृकादिधनादेः द्यूतं अक्षादिक्रीडा । आह्वयः पणपूर्वकपक्षिमेषादियोधनम् । पदानि स्थानानि विषयाः विचारस्येतिशेषः ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः** । स्त्रीपुंधर्मोदम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्योधर्मः । विभागः दायविभागः । आह्वानेप्राणिद्यूतम् । मेषकुक्कुटादियोधनंद्यूतम् द्यूतमाह्वानमित्युभयमप्येकव्यवहारास्पदमभिप्रेततयोर्द्वयोर्विजयपराजयफलत्वात् । कारणतोऽभिभेदीन स्वरूपइति । तथा चायमेव वक्ष्यति ॥ अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिःक्रियते यस्तु सविज्ञेयःसमाह्वयइति ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीपुंधर्मः विभागे द्यूतं मेषादियुद्धक्रीडा एतानि अष्टादश पदानि स्थानानि व्यवहारस्थितौ पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतांनृणाम् ॥ धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयिष्ठग्रहणंप्राधान्यख्यापनार्थं अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति यथा निवसनार्थंत्वया मे वेश्म दत्तंतत्र किमित्यर्वाग्वत्सरादन्यस्मै ददासीति नचेदंदत्तानपकर्म नह्यत्र स्वत्वनिवृत्तिरस्ति भोगानुज्ञामात्रंवसतः तथा मदीयस्थण्डिलाभिमुखंत्वया वेश्मनि गवाक्षंकृतमिति । धर्मंशाश्वतमाश्रित्येति अर्थकामावशाश्वतौ अथवा शाश्वतोधर्मअनिदंप्रथमतां*याव्यवस्थाताननुपालयेद्यात्विदानींतनयी[1]प्रवर्तिता साऽशाश्वतत्वादनादरणीया ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयिष्ठप्रायशः तेनान्यान्यपि पदानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादंकुर्वतांमनुष्याणामनादिपारंपर्यागतत्वेन नित्यंधर्ममवलंब्य कार्यनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदाद्युक्तानि अतएव नारदः ॥ न दृष्टंयच्च पूर्वेषु सर्वंतत्स्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एष्वतीवयत्नंविधत्ते एष्विति । भूयिष्ठं बाहुल्येन विवादं चरतां कुर्वताम् । भूयिष्ठमित्युक्तिरष्टादशातिरिक्तसूचनार्थं तेन प्रतिज्ञादिग्रहः । अनादिपरंपरागतं तेन शाश्वतम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्विति ॥ एषुस्थानेषु अष्टादशस्थानेषु भूयिष्ठं अतिशयम् ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणंकार्यदर्शने ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ अष्टादशपदाभिज्ञंप्राड्विवाकेतिसंज्ञितं । आन्विक्षिक्यां च कुशलंश्रुतिस्मृतिपरायणम् ॥ कुतश्चिदतिपादिकार्यान्तरव्यासङ्गादपाटवाद्वा यदि स्वयंनपश्येत्तदा विद्वान्ब्राह्मणोनियोज्यः । विद्वत्ता च या व्यवहारविषयासा तदधिकारतएवार्थगृहीता नहि योयन्न जानाति सतत्राधिकारमर्हति । धर्मशास्त्रपरिज्ञानन्तु रागद्वेषदोषेण विपरीतार्थावधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरपि रागद्वेषयोः शास्त्रभयेन विपर्येत्युपयोगवद्धर्मशास्त्रपरिज्ञानं व्यवहारदर्शनन्तु तदर्थगृहीतंयेन विना न शक्यते व्यवहारनिर्णयः कर्तुंतद्विज्ञानंतदधिकाराऽऽक्षिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा क्रियते तन्निवृत्तिरुपदेशान्तरविषया वक्षति चैवमर्थयत्नान्तरमपि वेदविदस्त्रयः राज्ञश्च प्रकृतोविद्वानिति । शास्त्रान्तरपरिज्ञानन्तु व्यवहारेऽधिक्रियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्योविद्वान्स्यादिति पठितव्यम् । नियुञ्ज्यादिति नियुञ्जित स्वराज्यतोपसृष्टादिति हि कातीयाआत्मनेपदंस्मरंति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंनकुर्वीत कारणान्तरवशात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयंकार्यदर्शनंन कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थंकार्यदर्शनाभिज्ञंब्राह्मणंनियुञ्जीत ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे स्वयमसमर्थश्चेत्प्रतिनिधिंकुर्यादित्याह यदेति । ब्राह्मणमेव नियुञ्ज्यान्नान्यमितिनियमः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । आपत्कल्पमाह । यदास्वयन्नेति ॥ ९ ॥

---

* ता=ती (आ आ) 1 तनयी=ततः (आ आ)

(६) **रामचन्द्रः** । नृपतिर्यदा स्वयं वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णयं नकुर्यात्तदा विद्वांसंब्राह्मणं कार्यदर्शने नियुञ्ज्यात् ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः॥ सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थितएव वा ॥१०॥

(१) **मेधातिथिः** । सभ्यैरिति जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विप्रग्रहणाद्ब्राह्मणैः सहेति च पूर्वत्र ब्राह्मणग्रहणाद्ब्राह्मणाएव विज्ञायन्ते । त्रिग्रहणन्त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थं त्रिप्रभृतयस्त्विष्यन्तएव साक्षीप्रकरणे चैतद्वक्ष्यामः । सभामेव प्रविश्याग्र्यामिति राजस्थानापत्या सभांप्रविश्य स्थानासनेषु तद्धर्मेषु पुनर्वचनंप्रदर्शनार्थंधर्मान्तरनिवृत्त्यर्थंवा तेन राजस्थाने नोपविशति ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सभ्यैः सभास्थैः अन्यैरपि त्रिभिर्वेदज्ञैः । सभां राज्ञः प्रविश्यैव न बहिरपि ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सब्राह्मणोऽस्य राज्ञोद्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतरतामेव सभांप्रविश्योपविश्य स्थितोवा नतुचंक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादशऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्य प्रतिनिधेःकृत्यप्रकारमाह सोस्येति । सभ्यैः सभायांसाधुभिःब्राह्मणैः । अग्र्यां श्रेष्ठाम्। आसीनादि पदद्वयं । गुरुलघुकार्यपरं चक्रमणंप्रत्याचष्टे वा ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः ब्राह्मणः अस्य राज्ञः सभैरेभिस्त्रिभिर्वृतः कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान्ब्रह्मणस्तांसभांविदुः ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तंसभांप्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति सभाशब्दश्च लोके गृहप्रासादविशेषे वर्तते मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति क्वचित्पुरुषविशेषसंघटिता सभेति तन्निवृत्त्यर्थंसभायालक्षणमाह । यत्र त्रयोब्राह्मणावेदविदः सन्निधीयन्ते राज्ञश्चसंबन्धीप्रकृतोधिकृतोविद्वानिति अथवा प्रकृतान्तरश्लोके सन्निहितः । सेह सभाभिप्रेता । ब्रह्मग्रहणंस्तुत्यर्थम् । यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैवेयमपीति ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रयोवेदविदोवेदार्थविदः एकैकवेदस्यफकेनाभ्ययनात् । प्रकृतोधिकृतः । सभां निर्णययोग्याम् ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणाअवतिष्ठन्ते राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मणएव प्रकृतत्वादवतिष्ठते तांसभांचतुर्मुखसभा मिव मन्यते ॥ ११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सभामित्युक्तंतल्लक्षणमाह यस्मिन्निति । वेदविदः ऋग्यजुःसामविदः । राज्ञाऽधिकृतः प्राड्विवाकः । एतांस्तांति ब्रह्मणइति प्रजापतेः । तादृशीं विदुर्मन्वादयः ॥ ११ ॥

(५) **नन्दनः** । सभालक्षणमाह यस्मिन्देशइति ॥ ११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सभास्वरूपमाह यस्मिन्निति । यस्मिन्देशे स्थाने त्रयोविप्राः निषीदन्ति उपविशंतीत्यर्थः । राज्ञः संमताराज्ञःस्वभावानुकारी ॥ ११ ॥

धर्मोविद्धस्त्वधर्मेण सभांयत्रोपतिष्ठते ॥ शल्यंचास्य नकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

---

(१२) नकृन्तन्तिविद्धास्तत्रसभासदः = निकृन्तन्तिविद्वांसोत्रसभासदः (ग)

(२) सर्वज्ञनारायणः। धर्मःसत्यरूपः विद्धोगृहीतभेदः। अधर्मेण असत्येन। तच्छल्यमसत्यम्। नकृन्तन्ति न-छिन्दन्ति। विद्धाः पापविद्धाः॥ १२॥

(३) कुल्लूकः। भाःप्रकाशः तया सहवर्त्ततइति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमता। यत्र देशे सभांविद्वत्संहतिरूपांधर्मःसत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडितआगच्छति। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्यएकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्व धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमित्राधर्मनोद्धरन्ति तदातएव तेनाधर्मशल्येन विद्धाभवन्ति॥ १२॥

(४) राघवानन्दः। अप्रमत्तैः सभा प्रवेष्टव्येति विधास्यन्नाह धर्मइति। भा प्रकाशः कृताकृतप्रकाशकविद्वत्संगतिरूपा तयासह वर्तमाना सभा। अतोयत्र देशे सत्याभिधानजःप्रकाशरूपोधर्मः अनृतप्रच्छादकतमोरूपाऽधर्मेण विद्धोऽभिभूतःसन् तादृशींसभां उपतिष्ठते धर्मः। अतएवँ शल्यं शल्यमिवाधर्मं दुःखसामग्रीत्वात् धर्मस्य शल्यमितिवा तंन-निकृन्तन्ति नोद्धरन्ति। अतस्तेन सभासदएव विद्धास्तत्पापयुक्ताएवेति॥ १२॥

(५) नन्दनः। असम्यग्व्यवहारदर्शने सभ्यानांदोषमाह धर्मेति। यत्र देशेऽधर्म्मेण विद्धोनिपीडितोधर्मस्तत्परिहारार्थंसभांसभ्यानुपतिष्ठन्ति न कृन्तन्ति न निर्हरन्ति चेत्तत्रदेशे स्थिताःसभासदोनिन्द्याभवन्ति॥ १२॥

(६) रामचन्द्रः। अस्य कार्यार्थिनः शल्यं शल्यरूपंदुःखं नकृन्तन्ति न छिन्दन्ति तत्र सभासदोविद्धाभवन्ति पापेनयुक्ताभवन्तीत्यर्थः॥ १२॥

सभांवा न प्रवेष्टव्यंवक्तव्यंवा समञ्जसम्॥ अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरोभवति किल्बिषी॥ १३॥

(१) मेधातिथिः। अनेनार्थेन द्वयंविप्रतिषिध्यते प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनंन कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणंनोपेक्षणीयंतत्रोभयथा दोषः। अब्रुवन्नन्येनविपरीतेनुष्ठीयमाने तूष्णीमासीनोहस्तक्षेपेण वा शास्त्रान्याविरुद्धंब्रुवन्किल्बिषी पापभाग्भवति तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या द्वितीयः प्राड्विवाकोमिथ्यापश्यति सएव योजयत्यहंतूष्णीभूतउदासीनः किमित्येनसा योक्ष्यइति सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकारप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते। सभा वा न प्रवेष्टव्येति व्यवहारदर्शनाधिकारोन प्रतिपादनीयइत्यर्थः। प्रतिपन्नश्चेत्समञ्जसंवक्तव्यं अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तूष्णींभावंनेच्छन्ति तथा च नियुक्तोवानियुक्तोवा धर्मज्ञोवक्तुमर्हति अथराजपुरुषपर्यनुयोगआशङ्क्यतेकिमित्यनधिकृतोब्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यं तदिदमुक्तंदुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदिति॥ १३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। विब्रुवन् विपरीतंब्रुवन्॥ १३॥

(३) कुल्लूकः। यतएवमतः सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थंतत्प्रवेशोन कर्त्तव्यः पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम्। अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानोमृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति। मेधातिथिना तु सभावानप्रवेष्टव्याइति ऋग्वेदपठितम्॥ १३॥

(४) राघवानन्दः। एवंसभामिति। ज्ञात्वा न प्रवेष्टव्यं दैवात्प्रविष्टेन समञ्जसमेव वक्तव्यम्। नप्रवेष्टव्यासभावे-

---

*एव=एव अस्य (राघ० ४) पापी=पापीभवत्येव (राघ० ४) (१) नियुक्तोवा=पिमुक्तोवा=(आ आ)

(११) सभांवानप्रवेष्टव्यम = सभावानप्रवेष्टव्या (ट, ठ, ड, थ, भ, र, न, य,)

= सभायांनप्रवेष्टव्यम (त)

ति पाठोमेधातिथेः । अब्रुवन् लोभादिनाज्ञात्वानजानामीति तूष्णींवातिष्ठेत् । विब्रुवन् श्रुतदृष्टादन्यथाब्रुवन् । किल्बिषीपापी ॥ १३ ॥

(५) **नन्दनः** । सभायामधिकृतोन भवेद्वा अधिकृतश्चेद्वक्तव्यः समञ्जसंन्याय्यम् । विब्रुवन् असमञ्जसंब्रुवन् ॥१३॥

(६) **रामचन्द्रः** । सभेति । समंजसंसद्धर्मानुकूलंअब्रुवन्मौनंकुर्वन् विब्रुवन् अथ विरुद्धंब्रुवन् नरःकिल्बिषीभवति ॥ १३ ॥

यत्र धर्मोह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ हन्यते प्रेक्ष्यमाणानांहतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्मशास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था सा वेदधर्मेण तद्व्यतिक्रमरूपेण हन्यते विनाश्यतेऽर्थिना प्रत्यर्थिना तथा सत्यमनृतेन साक्षिभिर्हन्यते प्राड्विवाकादयश्च प्रेक्षंते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हताः शवतुल्याभवन्तीतिनिन्द्यते तस्मान्नार्थिप्रत्यर्थिनौ विपरीतमाचरन्तौ सभासद्भिरुपेक्ष्यौ । साक्षिणश्च धर्माधर्मग्रहणे न सत्यानृतग्रहणेनवासिद्धंश्लोकपूरणमुभयोरुपादानमतोविषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यतएव सत्यमनृतेन हन्यतेऽतएव धर्मोऽधर्मरूपेण तत्र हन्यते ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मोन दश्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते । सभासदांप्रेक्षमाणानांताननादृत्य तेप्रतीकारक्षमानभवन्तीत्यर्थः । षष्ठीचानादरइत्यनेन षष्ठी । तत्र तएव सभासदस्तेन पापेन हताभवन्ति ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सत्यंवदन्तमाहुर्धर्मंवदतीतिश्रुतिमाश्रित्य धर्मपदंसत्कारणंसत्यंलक्षयतीतिस्पष्टयन्धर्मरक्षणंसार्थवादंविधत्ते यत्रेतिचतुर्भिः । अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मोनाश्यते यत्रवा सत्यं साक्षिभिरनृतेन नाश्यतइति प्रेक्षमाणानां षष्ठीचानादरइतिषष्ठी । तान्प्रतीकाराक्षमान् अनादृत्येत्यर्थः । तेन पापेन हताः हतप्रायाः ॥ १४ ॥

(५) **नन्दनः** । कैश्चित्सभ्यैर्द्धर्मे हन्यमाने केषांचित्सभ्यानामुपेक्षमाणानांदोषमाह यत्रधर्मोहीति यत्र हन्यते कैश्चित्सभासद्भिर्धर्मेण पीड्यते प्रेक्षमाणानांकेषांचित्सभासदामनादरे षष्ठी प्रेक्षमाणास्ते सभासदोहताः स्युः ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । किंप्रेक्ष्यमाणानांपापदर्शिनांपश्यतां अधर्मेणधर्मःहन्यते तत्र सभासदःहताज्ञेयाः ॥ १४ ॥

धर्मएव हतोहन्तिधर्मोरक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धर्मोन हन्तव्योमानोधर्मोहतोवधीत् ॥ १५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । न भयादन्यथा दर्शनंकर्तव्यं यतोधर्मोव्यतिक्रान्तः सन्हन्ति नोर्थैतत्सहायोराजावा तथा धर्मएव पालितः सर्वतोभयमपनुदति नापकर्तुंमिथ्यारयः क्रुद्धाः शक्नुवन्तितस्मादेवंजानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति धर्मोनहन्तव्यः यदि वयंधर्मंहन्मस्तदा सोस्मान्सर्पइव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतोधर्मोहतः सन्मास्मान्वधीदित्यात्मपरित्राणार्थंधर्मोरक्षितव्यः ॥ १५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हतोहन्यमानः । मावधीदितिपूरणीयम् ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद्धर्मएवातिक्रान्तइष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । सएव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति तस्माद्धर्मोनातिक्रमणीयःमाऽस्मान्त्वत्सहितानतिक्रान्तोधर्मोवधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य संबोधनमिदम् अथवा नोनिषेधेऽव्ययं नोहतोधर्मोमावधीत् नहन्स्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धर्मस्य हननाद्रक्षणमेव पथ्यमित्याह धर्मइति । धर्मोन हन्तव्योऽस्माभिः यतः नः अस्मान्

हतः अधर्मेणप्रतिबद्धः मावधीत् मार्हिस्यादित्यन्वयः। अन्यथा धर्मस्य हननाभावाद्धतोवा कथं हन्यादिति भावः॥ १५॥

(५) **नन्दनः**। कथंधर्मे हन्यमाने सभासदोहन्यन्तइत्याह धर्मएवहतइति यैर्धर्मोहतस्तान्धर्मोहन्त्येव । हेमहर्षयः मानोत्वान्धर्मोवधीत्॥ १५॥

(६) **रामचन्द्रः**। धर्मएव पुरुषंहन्ति। हतोधर्मः नः अस्माकमवधीत्॥ १५॥

वृषोहि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्॥ वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्॥ १६॥

(१) **मेधातिथिः**। वृषलशब्दनिर्वचनेन मिथ्यावादींनिन्द्यते न जातिवृषलोवृषलः किंतर्हि योवृषस्य कामवर्षिणो-धर्मस्यालंकुरुते निवृत्तिवचनोलंशब्दः सवृषलइत्येतमर्थं देवाः प्रतिपन्नाः मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेनमन्यन्ते कामंमन्य-न्तामप्रमाणतरास्तु देवास्ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दमयोगंमन्यन्ते देवग्रहणमर्थवादः। तस्माच्छ्राद्धकाले वृषलैर्न प्रवेष्ट-व्यंहन्तव्योवृषलश्चौरइत्याद्यासु क्रियासु मिथ्यादर्शी ब्राह्मणएव वृषलशब्देन ग्रहीतव्यइतिअतोवृषलत्वंमा प्रापमिति ध-र्मंनलोपयेन्ननाशयेदिति वृषलत्वाध्यारोपोनिन्दा॥ १६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वृषोधर्मइष्टार्थवर्षणात्। अलं व्यर्थत्वं निषेधंवा। वृषलंतंविदुरतःसोपि शूद्रादिवृषलव-न्निन्द्यः॥ १६॥

(३) **कुल्लूकः**। कामान्वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धर्मएवाभिधीयतइति। अलंशब्दोवारणार्थः यस्माद्धर्मस्य योवा-रणंकरोति तंदेवावृषलंजानन्ति न जातिवृषलम्। तस्माद्धर्मंनोच्छिन्द्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थंवृषलशब्दार्थनिर्वचन-म्॥ १६॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मस्यारक्षणे किंस्यातत्राह वृषेति । वृषःप्रवर्षत्यर्थकाममोक्षानिति। अलंशब्दोवारणार्थः। तेन धर्मस्य वारणात्तंवृषलंशूद्रं गवाशिचण्डालंवा विद्यादित्यन्वयः॥ १६॥

(५) **नन्दनः**। सम्यग्व्यवहारादर्शिनांशूद्रसमत्वंवृषलशब्दनिर्वचनेनाह वृषोहिभगवानिति। हि हेतौ तस्माद्धर्मंलो-पयेदिति॥ १६॥

(६) **रामचन्द्रः**। तस्य धर्मस्य यः अलं निवारणं लोपम्॥ १६॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेऽप्यनुयाति यः॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥ १७॥

(१) **मेधातिथिः**। भयाद्धर्मातिक्रमोनकर्तव्यइत्येतद्धर्मएव हतोहन्तीत्यनेनोपदिष्टंस्नेहतोन कर्तव्यइत्यनेनोप-दिश्यते यतएकः सुहृद्धर्मस्तत्र स्नेहोभावनीयः अन्योहि मनुष्यः सुहृत्कार्यमपेक्ष्य जहाति जीवनं योपि स्यादत्यन्तमि-त्रंतस्यापि सौहार्दमनिधनात्। धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यतोन सुहृदपेक्षया मिथ्यादर्शननुपेक्षाकर्तव्या॥ भार्यापुत्रोमि-त्रमर्थाश्चरिक्थंनश्येन्त्यंतेदेहनाशेनरस्य। धर्मस्त्वेकोनैनमुज्झत्यजस्रंतस्माज्जह्यात्पुत्रदारान्नधर्मम्॥ यदन्यद्धर्माद्भार्यादि त-त्सर्वशरीरेण सह नाशंगछति धर्मादन्योमृतंन परित्रातुंकश्चित्समर्थइत्यर्थः। सुहृद्बान्धवानुरोधादपि धर्मोन हातव्यः॥ १७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनुयाति नत्यजति॥ १७॥

(३) **कुल्लूकः**। धर्मएवैकोमित्रंयोमरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वंभार्यापुत्रादिशरीरेणैव सहा-दर्शनंगच्छति तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मोन हातव्यः॥ १७॥

---

* वादी=दर्शी (आआ)

(४) **राघवानन्दः** । अहोसर्वप्रयत्नेनधर्मोरक्षणीयइत्याह एकइति । सुहृत् प्रत्युपकारंनापेक्षतेऽथवोपकरोति अतएव ज्ञायते । धर्मोनित्यः सुखदुःखेत्वनित्ये इति ॥ अहोकष्टंयदेतादृशंधर्मंजनानपालयन्तीत्याह शरीरेणेति स्थूलेन । प्रत्यक्षंह्येतत्सर्वंधनजायादि तदुक्तम् ॥ भार्यापुत्रोमित्रमर्थाविचित्रानश्यन्त्येतेदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुज्झत्यजस्रंतस्माज्जह्यात्पुत्रदारंनधर्ममिति ॥ १७ ॥

(५) **नन्दनः** । कुतश्च धर्मंनलोपयेदित्याह एकएवेति । अनुयाति कर्त्तारंरक्षति । यद्यमादिति यावत् । अन्यत्पुत्रमित्रादिकर्म । हिशब्दोहेतौ तस्मान्नलोपयेदिति ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एकएव धर्मःसुहृद्रूपः यः निधने मरणे अति नुयाति अनुपश्चाद्गच्छति । अन्यत्तु सर्वं शरीरेण समं नाशं गच्छति ॥ १७ ॥

पादोधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नचैषा मनीषा कर्तव्यार्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यपह्नीयते सएव भूम्यपहारदोषभाग्भविष्यति वयन्तु तदकारिणः किमितिदोषवन्तःस्यामोयतस्तस्यायंचतुर्धा विभज्यते अर्थवादश्चायं नह्यन्यकृतस्यैनसोन्यत्र गमनमस्ति तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते पापंमिथ्यालंबनं राज्ञःस्वयमपश्यतोप्यधिकृतराजस्थानीयादिदोषाद्दोषवत्वं यदि राजाधिकृतोमिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितंदुष्टंनगृह्णीते नचपुनःसम्यङ्निर्णयंकरोति ततः सोपि पापभाग्भवति । अधिकृतोपलक्षणार्थंवा राजग्रहणं यदा राजा स्वयंमिथ्या पश्यति तदा दुष्यति यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषइत्यर्थः ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अधर्मस्य कृतस्य पादोयावताभवतितावद्भागः कर्तारंमिथ्याशाद्धिमृच्छति याति । एवमुत्तरत्र ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसंबन्धीचतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्त्तारंप्रत्यर्थिनंवा गच्छति परश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्व्यामोति । पादश्च राजानंव्रजति सर्वेषांपापसंबन्धोभवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृषपदसूचितधर्मप्रतियोगितयाऽधर्मस्यापि चतुष्पात्त्वंप्रकटयन् तत्कार्यमाह पादइति । सभांगच्छन्ति क्वचित्तत्रैवाधर्मेणावसीदन्तीतिवा सभासदः । सभापूर्वसदेरूपम् ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः** । सम्यग्व्यवहारादर्शने परकृतस्याधर्मस्यांशभागिनआह पादोधर्मस्य कर्त्तारमिति ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्तेच सभासदः ॥ एनोगच्छति कर्त्तारंनिन्दार्होयत्र निन्द्यते ॥१९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषएवार्थोविपर्ययेणोच्यते यत्र दोषवान् दोषंगोपयितुं न लभते प्रकटीक्रियते तदीयोदोषस्तत्र सर्वेसाधुसंपद्यतइति । यत्र धर्मइत्यतआरभ्य मिथ्यादर्शनोपेक्षणप्रतिषेधार्थेनिन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्थाअर्थवादाः ॥ १९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मुच्यन्तेचेति चकारात्साक्षिणोपि ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दार्होऽर्थीप्रत्यर्थीवा सम्यक्न्यायदर्शनेन निन्द्यते तत्र राजा निष्पापोभवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्त्तारंपापमुपैति ॥ १९ ॥

---

(१९) एनोगच्छतिकर्त्तारम्=पादोधर्मस्यकर्त्तारम् (य)

(४) **राघवानन्दः** । तत्प्रतीकारमाह राजेति । निन्द्यते राजसभासदैर्यस्तन्निन्दनमेव तेषांप्रायश्चित्तम् । राजा अनेनाः पापान्मुक्तः । राजेतिसाक्षिसभासदानामुपलक्षणम् । एनः पापं कर्तर्येव स्यादितिभावः ॥ १९ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्रायंपरिहारइत्याह राजेति । येमुच्यन्ते एनसा यत्र सभायाम् ॥ १९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । न एनः यस्यास्तीअनेनाःराजाभवति । नयार्थःयत्रनिन्द्यते ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामंस्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तंब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयंकुर्यात्त्रिभिश्च मन्त्रज्ञैः तत्र मन्त्रिणाञ्जातेरविशेषितत्वाच्छूद्राअपि सभांप्रविष्टामन्त्रित्वादनुज्ञातव्यवहारनिर्णयास्तद्वत्तांधर्मव्यवस्थांकथंचित्संस्कृतबुद्धयोब्रूयुः नच सर्वत्र व्यवहारंकृतबुद्धयोब्रूयुः नच सर्वत्र व्यवहारे स्मृतिशास्त्रपरिज्ञानमुपयुज्यते येन तदभावादर्थलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेधआशङ्क्येत तथा हिजयपराजयकारणानिलौकिकप्रमाणवेद्यान्येव साक्ष्यादीनि अयंसाक्षी धार्मिकोनचैतस्य[1] केन चित्संबन्धेन संबन्धी अयंत्वसाक्ष्यसकृद्दृष्टव्यभिचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पन्नबुद्धिना स्वयमुत्प्रेक्षितुं न स्मृतिशास्त्रैकगोचरः अतः प्राप्तस्य प्रतिषेधोयं नच मन्त्रित्वे पुरोहितवज्जातिनियमः तथाहि तैः सार्धंचिन्तयेदित्युक्त्वा ततोब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति तेनायमर्थोयद्यपि कथंचिच्छूद्रोन्यायलेशांशमधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदतोमन्त्रीनिग्रहाधिकृतोवा न किंचित्प्रब्रूयात् । पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधः शेषतया व्याख्येयः । नहि जातिमात्रोपजीविनोवैदुष्यादिगुणरहितस्य धर्मप्रवक्तृत्वनियोगःशक्योवक्तुंतस्यैव रूपपरीक्षायां तस्माद्विषंभक्षयमाचास्यगृहेभुक्था[3]इतिवत्प्रतिषेधशेषभूतमिदमनुज्ञानंन पुनरनुज्ञानमेव अतएव काममित्याआह कामशब्दप्रयोगे विधित्वंव्याहन्यते । अन्ये तु ब्रुवते । ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्योविद्वान्स्याद्ब्राह्मणइति क्षत्रियादयस्तत्रापि वर्णानिषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधोविद्वद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थइति शेषंसमानं जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोवधारणे ब्राह्मणजातिमेव केवलमुपाश्रित्य जीवति नाध्ययनादीनगुणविशेषान्निर्गुणत्वात् । ब्रुवशब्दःकुत्सायां ॥ २० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जातिमात्रोपजीवी जात्याब्राह्मणः संस्काररहितः सएव संस्कृतोऽनध्येता ब्राह्मणब्रुवः । नतुशूद्रइति ब्राह्मणब्रुवस्याप्यसंभवे क्षत्रियवैश्यावपि स्यातामित्येतदर्थम् ॥ २० ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणजातिमात्रंयस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमोब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धार्थानां[4]ब्राह्मणंब्रवीति सवरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्वचित्कार्यदर्शने नृपतेर्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि शूद्रः । ब्राह्मणोधर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नतु शूद्रइति शूद्रनिषेधोयोग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः अतएवकात्यायनः ॥ यत्रविप्रोन विद्वान्स्यात्क्षत्रियंतत्र योजयेत् । वैश्यंवा धर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तगुणवद्विप्रालाभे तादृक् शूद्रोपिसभ्यः स्यादितिमन्वानं सार्थवादं प्रत्याह जातीतिद्वाभ्याम् ॥ ब्राह्मणोयत्र नस्यात्तु क्षत्रियंतत्र योजयेत् । वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् इतिकात्यायनोक्तेः ॥ जा-

---

१ नचैतस्य=नाध्ययनवान्नचैतस्य (आ आ) २ चा=ण (आ आ)

३ क्था=क्त्वा (आ आ) ४ यस्यसंदिग्धार्थानाम्=यंसंदिग्धात्मा (अ)

तिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणोनतुकर्मणा । जातिसंदेहेपि ब्राह्मणोहमिति ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः । सोपि धर्मप्रवक्ता अनेन जितमनेन नेति विचारकः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्व्यवहारदर्शने ब्राह्मणस्याधिकारित्वंतस्यासम्यग्दर्शने दोषश्च प्रतिपादितः इदानींब्राह्मणाभावे क्षत्रियाद्ययोर्व्यवहारदर्शनेऽधिकर्तव्याइतिचेत्तत्राह जातिमात्रोपजीवीवेति । कथञ्चन आपद्यपि । शूद्रस्यैव निषेधात्क्षत्रियवैश्ययोरापद्यनुज्ञा गम्यते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेर्धर्मप्रवक्ता जातिमात्रोपजीवी संस्काररहितः ब्राह्मणः कामं अतिशयेन स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः संस्कारसहितोवा धर्मप्रवक्ता स्यात् । नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञोधर्मविवेचनम् ॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्केगौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादः । यस्य राज्ञः शूद्रोधर्मविवेचनं धर्मनिर्णयंकरोति तस्य सीदति नश्यति राष्ट्रंप्रजाः कर्दमे गौरिव ‡ ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्यतोराज्ञः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् यस्येत्यादि यस्य राज्ञोधर्मविवेचनंशूद्रः कुरुते तस्य पश्यतएवपङ्केगौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नंभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकृते विचारे दृष्टदोषमाह यस्येति । पश्यतोराज्ञः रक्षकस्यापीत्यनादरे षष्ठी । तृणाद्यलाभेन यथा पङ्कस्था गौः सीदत्येवं शूद्रविचारजधर्मेण राज्यंनश्यतीतिभावः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राधिकारे कोनर्थइति चेत्तत्राह यस्य शूद्रःप्रकुरुतइति ॥२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य राज्ञः धर्मप्रवचनं धर्मनिर्णयं शूद्रः कुरुते ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रंशूद्रभूयिष्ठंनास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ॥ विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नंदुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववदर्थवादएव । प्रकरणाच्च शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये तु शूद्रविषया द्रष्टव्या यत्र शूद्राभूयांसोविवादनिर्णयकारास्तद्राष्ट्रमाशु विनश्यति दुर्भिक्षव्याधिपीडाभिः राष्ट्रनाशेच राष्ट्रपतेर्नाशइत्युक्तंभवति । नास्तिकाक्रान्तमिति दृष्टान्तः यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लौकायतिकाद्यैराक्रान्तमधिष्ठितमद्विजं नहि नास्तिकानांब्राह्मणादिभेदोयथार्थः संकीर्णत्वात् तदुक्तंवैश्यवणिग्व्यपदेशादिवद्ब्राह्मणादयः यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजा प्रमाणीक्रीयन्ते तदद्विजम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रभूयिष्ठमित्यादि त्रयं पृथक् पृथक् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलंबहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तंद्विजशून्यंतत्सर्वंदुर्भिक्षरोगपीडितंतच्छीघ्रंविनश्यति अग्नौ प्रास्ताहुतिःसम्यगित्यस्याभावेन वृष्टिविरहात् । उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशांत्यर्थकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रासंगिकमाह यदिति । अद्विजं द्विजशून्यम् । शूद्रबाहुल्यतोपि यदि नास्तिकास्तैराक्रान्तं तथापि नश्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

---

‡ गौरिव=गौरिवपश्यतःअवलोकयतः (आ आ) *शूद्रबाहुल्यतोऽपि=तैऽपि (राघ०४)

(६) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शनएव । शूद्राधिकाराद्राष्ट्रावसादः किन्तुअन्यत्रापि तदधिकारमाभाभ्यादिति-प्रसङ्गादाह यद्राष्ट्रमिति । शूद्रभूयिष्ठंशूद्राधिकारप्रधानं अतएव नास्तिकाक्रान्तमतएवाद्विजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्मप्रधानंयस्मिन्नासनंभवति तद्धर्मासनं राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीकरोति न्यकृत्यापि धर्मं व्यवहारनिर्णये तु धर्ममेव प्रधानंश्रेय[१]इत्यर्थोन पुनरासनधर्मोनेन ज्ञाप्यते । संवीताङ्गः वस्त्रादिना स्थगितशरीरः प्रणम्य लोकपालेभ्यइन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्नमस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेतेत्यदृष्टार्थमेतद्वयं अङ्गसंवरणं लोकपालप्रणामश्च । समाहितः अनन्यचित्तः कार्यदर्शने एवंहिदृष्टार्थंभवति । प्रणामविशेषणंवा समाहितग्रहणंयद्यप्यत्र किंचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि पद्यग्रन्थत्वान्नातीवपौनरुक्त्यम् । लोकपालेभ्यइति चतुर्थीसंप्रदाने कथंक्रियाग्रहणंसंप्रदानसूत्रेचोदितंश्राद्धार्थं निगृह्णते पत्येशेतइत्याद्यर्थं नचक्रियाग्रहणंगृह्णात्यादिविषयमेव भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मार्थमासनं धर्मासनम् ॥ २३ ॥

(३) **कुल्लूकः** ।धर्मदर्शनार्थमासनउपविश्याऽऽच्छादितदेहोऽनन्यमनालोकपालेभ्यः प्रणामंकृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सभारूढः कथं व्यवहरेदित्याह धर्मेतिद्वाभ्याम् । धर्मासनं धर्मादिनिर्णयार्थमास्यतेऽत्रेति सभा तां आसीनःसंस्थितइयुक्तत्वात् । समाहितोऽनन्यमनाः । कार्यमुक्ताष्टादशाख्यं तस्य दर्शनं विचारः ॥ २३ ॥

(५) **नन्दनः** । इदानींव्यवहारदर्शिना राज्ञा कर्तव्यमाह धर्मासनमधिष्ठायेति । उत्तरीयेण संवीताङ्गः ॥ २३॥

(६) **रामचन्द्रः** । संवीताङ्गःसंकुचिकीभवत्येव ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धर्माधर्मावेव केवलावर्थानर्थौ न गोहिरण्यादिलाभोर्थस्तद्विपर्ययोवानर्थः किंतर्हि धर्मएवार्थोऽनर्थश्चाधर्मइति बुद्ध्वा हृदि निश्चित्यकार्याणि पश्येत् अथवार्थानर्थावपि शोध्यौ धर्मावपि धर्मस्य सारता बोद्धव्यार्थस्य फल्गुता । अथवा यत्र माहाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्योहिमहतार्थेनेषदधर्मोदानप्रायश्चित्तादिना निराकर्तुम् । सन्निपाते च व्यवहारिणांबहूनांवर्णक्रमआश्रयितव्यः एषच दर्शने क्रमोवर्णानां यदार्थे तुल्यपीडाभवन्ति यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यायिकंकार्यमहद्वा तदा यस्य चात्ययिकापीडेत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमंपश्येत् न क्रममाद्रीयेत राज्यस्थित्यर्थोहि व्यवहारनिर्णयइत्युक्तमतोन यथा श्रुतमादरणीयम् ॥ २४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अर्थःप्रयोजनंयस्यतस्यार्थित्वं अनर्थोल्लाभोयस्यतस्यप्रत्यर्थित्वं मात्राधिकोनात्रेतिबुध्वा धार्मिकस्य कार्यंप्रथमंद्रष्टव्यम् । अधर्मोधर्माभावमात्रम् । केवलावसंकीर्णौ वर्णक्रमेणेतिच ब्राह्मणस्य दृष्ट्वा ततोराजन्यस्येत्यादि[२]एतदभावे धार्मिकत्वेन व्यवस्था । तस्याप्यभावेऽर्थित्वेन ॥ २४ ॥

---

१ नं=वो (आ आ) २ नं=ने (आ आ) ३ आद्धायनि=पश्चाद्वापि न (आ आ) ४ श्रेयः=आश्रयेत् (आ आ)

(३) **कुल्लूकः** । प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ बुध्वा परलोकार्थधर्माधर्मौ केवलावनुरुध्य यथा विरोधोन भवति तथा कार्यार्थिनांकार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तुब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रच अर्थानर्थौ प्रजारक्षणोत्सादनात्मकौ ऐहिकामुष्मिकावर्थानर्थौवा बुध्वा । परलोकार्थधर्माधर्मौत्वपेक्ष्य वर्णक्रमेण चातुर्वर्ण्योपस्थितविरोधे ब्राह्मणादिक्रमेण दृष्टविरोधंपरिहृत्य ब्राह्मणादिक्रमेणधर्मंपश्येदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ व्यवहारपरिभाषा तत्र युगपत्कार्यनिर्णये प्राप्ते क्रममाह अर्थानर्थाविति । वर्णक्रमेण प्रथमंब्राह्मणानांकार्यंपश्येत् तेष्वप्यर्थानर्थौ प्रथमंसौम्ये धर्माधर्मौ केवलौ कृत्स्नौ । ब्राह्मणकार्यदर्शनानन्तरंक्षत्रियादीनांकार्याणि क्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । केवलौ अर्थादिहीनौ ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तथा चेदमाह अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणांनिश्चेतव्याइति श्लोकार्थः । अतश्च स्वरादिग्रहणंप्रदर्शनार्थं तेन निश्चितलिङ्गेनैव परिछिन्द्यादित्युक्तंभवति न पुनः स्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वात्तेषां अनुचितप्रवेशाहि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोपि स्वभावतोविक्रियन्ते प्रगल्भास्तु संवृताकाराभवन्ति स्वरश्च वर्णश्चेङ्गितंच स्वरवर्णेङ्गितानि तेषामाकाराः स्वरवर्णेङ्गिताकाराः आकारोविकारः स्वाभाविकानांहि स्वरादीनामन्यथात्वंतैर्विभावयेन्निश्चिनुयाद्भावमभिप्रायमन्तर्गतंमनुष्याणांविवादिसाक्ष्यादीनांतत्र स्वरस्य विकारोवाचिगद्गदरुदितादि वर्णस्यगात्ररूपविपर्ययादि इङ्गितंस्वेदवेपथुरोमाञ्चादि चक्षुषा संभ्रमक्रोधदृष्टिपातेन चेष्टितेन हस्तनिक्षेपभ्रूविक्षेपादिस्वसंवेद्यंचैतत । यद्गुह्यमानमप्यभिप्रायंस्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतोलक्ष्यमाणाः यतः प्रसिद्धमेतेषांगूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विभावयेत् जानीयात् । वर्णाः रक्तगौरादिः । इङ्गितमभिप्रायसूचकंदेहवैकृत्यमबुद्धिपूर्वकबाहुकम्पादि । आकारः स्वरादिः । चक्षुषा स्निग्धादिना चेष्टितेन । तदुत्थिकृतशरीरावयवशरीरयोश्चलनेन । एतच्च बाह्यप्रपञ्चनम् ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायंनिरूपयेत । स्वरोगद्गदादिः । वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादृशोमुखकालिमादिः । इङ्गितमधोनिरीक्षणादिः । आकारोदेहभवस्वेदरोमाञ्चादिः । चेष्टाहस्तस्फालनादिः ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच भावंअन्तर्गतधर्माधर्मं तद्विषयाभिप्रायंवा । लिङ्गैःअनुमानैः । लिङ्गैरित्यस्य विवरणंस्वरेत्यादि । स्वरोवितथाभिधानं गद्गदादिर्वा वर्णः सहजवर्णातिरिक्तमुखकालिमादिः इङ्गितमधोनिरीक्षणादि एतैरेव मनोगतं व्यक्तं स्यादिति विभावयेन्निश्चिनुयात् ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः** । दुष्टादुष्टपरिज्ञानो पायमाह बाह्यैर्विभावयेदिति । उत्तरार्द्धेन बाह्यानि लिङ्गान्येव व्याकरोति । आकारःस्वेदरोमाञ्चकंपादियुक्तमङ्गम् ॥ २५॥

(६) **रामचन्द्रः** । कार्यिणांनृणां बाह्यैर्लिङ्गैः भावं विभावयेत् जानीयादित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ वा=च (राघ०४)

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाहि लोके दृष्टशक्तितोऽनेन श्लोकेन स्वरादीनांपूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौनरुक्त्यं तत्राक्रियन्तेविक्रियन्तइत्याकाराइङ्गितादयःइङ्गितंव्याख्यातं व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका सा प्रस्खलन्तीस्वभावतोन्यथाभूता भाषितंपौर्वापर्यविरुद्धंवचनं वक्त्रविकार आस्यविशेषादिः शेषंपूर्वश्लोकएवव्याख्यातम् । एतैर्विकृतैरन्तर्गतंचित्तंलौकिकैरन्यत्रापि गृह्यतइतिसमासार्थः ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रयुक्तिमाह आकारैरिति । गत्या शरीरगमनेन । चेष्टया अवयवचलनेन ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् आकारैरति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निगमनेन पूर्वोक्तानां स्वरादीनां दृष्टशक्तितामाह आकारैरिति । गत्या स्खलितपदतया देशान्तरादिना । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि वा । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ स्वभावाद्विकृतिं गच्छेद्वाङ्मनःकायकर्मभिः । अभियोगे तथा साक्ष्ये दुष्टः सपरिकीर्तितइति ॥ नोपूजयति पूर्ववन्नसत्करोति वाचा नोत्तरं दत्ते चक्षुषा दर्शनासमर्थः निर्भुजति सततं कुटिलीकरोतीतियाज्ञवल्क्यवचनार्थः ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः** । न केवलंव्यवहारदर्शनएव बाह्यनिर्णयलिङ्गैर्भावनिर्णयः किन्तु अन्यत्रापीत्याह आकारैरिङ्गितैरिति ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्तर्गतंभावंहृदयेस्थितंभावंजानीयात् ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ॥ यावत्सस्यात्समावृत्तोयावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुच व्यवहारदर्शनंवक्तव्यतयाप्रस्तुतं तत्र कः प्रसङ्गोबालधनरक्षायाः उच्यते विवादपदतामेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यतेबालधनंस्वधनवत्परिपालनीयं अन्यथा पितृव्यादिबान्धवामयेदंरक्षणीयंमयेदमिति विवदेरन् नचान्यः प्रसङ्गोस्ति आशङ्क्यमानव्यवहारत्वाच्च न केवलेषु राजधर्मेषूपदिश्यते अतोन्यस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालोदायादोस्य बालदायादिकं दायादः स्वाम्यत्रोच्यते बालस्वामिकंधनंतावद्राजारक्षेयावदसौ समावृत्तोगुरुकुलात्प्रत्यागतोयावच्चातीतशैशवआसमावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनांसमावर्तनमवधिरन्येषांशैशवात्ययः ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बालोदायादोभागी यस्यतत्तथा । अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्येचेद्धनेन कार्यं तदा यावच्छैत्यवभ्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनाथबालस्वामिकंधनंपितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणंतावद्राजा रक्षेत् यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकंब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तोन भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्ववशात्यादिना बालए-

---

* शैशवआसमा=शैशवः अतिक्रान्तबालभावः अयंच विकल्पो यो गृहशैशवोभवति तदर्थं मतीतशैशवइत्युच्यते यस्तुव्रतकः सन्निवृत्तेपि शैशवे आसमा (आ आ)

व समावर्त्तते सोऽपियावदतीतबाल्योभवति तावत्तस्य धनंरक्षेत्। बाल्यंच षोडशवर्षपर्यतम् बालआषोडशाद्वर्षादिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । मातिनिर्ष्य विचार्य प्राधानिकं राजकृत्यं सप्रसंगं दायविषयमाह बालेति श्लोकानांविंशत्या। बालदायादिकं अनाथबालस्वामिकं पितृव्यादिभ्योनुपालयेत् रक्षयेत्। समावृत्तोगुरुकुलाद्यावदायाति अतीतशैशवः शूद्रादिर्वा यावत्तावत् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । बालधनविप्रतिपत्तौ कर्तव्यमाह बालदायादिकमिति। दायमादत्तइति दायादः स्वामी। यस्य बालोदायादःतद्वालदायादिकंरिक्थंधनंज्ञात्याद्यपहरतोनुपालयेत्। कार्यादिसामर्थ्यापेक्षयाव्यवस्थापनीयोविकल्पः ॥ २७॥

(६) रामचन्द्रः । बालस्य बन्धुरहितस्य दायादिकंरिक्थं अंशं तावत् अनुपालयेत् यावत्सबालः समावृत्तः लब्धानुज्ञो भवेत्। लब्धानुज्ञःसमावृत्त इत्यमरः ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ॥ पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्नपानंदेयंच वसेयुश्चगृहान्तिके ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनंराजा यथावत्परिरक्षेत् तथा चोदाहरणमात्रं वशादयएवंप्रजापालनमनुष्ठितंभवति। पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः वशा वन्ध्याअपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः। ननुच वशाप्यपुत्रैव सत्यं उभयोपादानन्तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरक्षणार्थं तस्यां ह्यधिविन्नायां भर्ता निरपेक्षोभवति निष्कुलाग्रहणंतासांविशेषणंयासांन कश्चिद्देवरपितृव्यमातुलादिः परिरक्षकोस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्सरिणः तासांच तदुच्यते बन्धुभिर्हि स्त्रीणांशरीरधनानि रक्षितव्यानि तदुक्तं विनियोगोस्तिरक्षासु भरणे च सईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्सपिंडेषु वासत्सु पितृपक्षःप्रभुःस्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता प्रभुस्त्रियः या तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता न तत्रबान्धवानांव्यापारोस्ति अतएवाह आतुरास्विति। असामर्थ्यमेतेनलक्ष्यते अन्यैस्त्वातुरभर्तृकाआतुराव्याख्याता अविधवापि भर्तुरसामर्थ्याद्राज्ञैव रक्ष्यास्यादितिनिर्मनुष्याणामे तत् कुलंबन्धुजातंयासांनास्ति ताः निष्कुलाः अन्येतु कुटिलांनिष्कुलामाहुः तासामपि वशाद्युपार्जितंधनंराज्ञा रक्ष्यम् अस्मिंश्चपक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् पतिव्रतासु विधवासु मृतभर्तृका विधवा धवइति भर्तृनाम तद्विरहिता विधवा यावत्पतिव्रता भवति तदा सा रक्ष्यधना व्यभिचारेतुस्त्रीधनानर्हत्वंस्मृत्यंतरे पठ्यते ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जाचार्थनाशिका। व्यभिचाररता या च स्त्रीधनंनतु साहर्तीति ॥ तस्यास्तु निष्काशनंकार्यं निष्काशनंच प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनं नतु निर्वासनमेव यतः पतितानामपि तासांगृहांतरे वासोभक्ताच्छादनदानंच विहितम् ॥ २८ ॥

[मेधातिथिः। भेदेन यः कश्चित्स्त्रीणांनिर्वासनविधिः स्त्रीधनद्रव्यसर्वस्वमित्यादिषु श्रूयते एवंविधएवद्रष्टव्यंतयापि यावद्भक्तात्सर्पणादिनाँकिंचिदर्जितंतदर्हत्येव न बान्धवाअपहरेयुः। इहत्वस्मिन्नेवनिमित्ते आधिवेदनंविहितं नतु स्त्रीधनापहारः। तथाह्याह मद्यपा ऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिताचाधिवेत्तव्याहिंसार्थघ्नीच सर्वदा ॥ अतश्च

---

१ व्यतया=व्यःतथा (आआ)

* यावद्भक्तात्सर्पणादिना=भक्तोपसर्पणादि (आआ)

मानवस्मृतिबलेन स्त्रीधनंनतु सार्हतीत्येषा स्मृतिरेवा व्याख्यायते । अधिवेदनिकस्त्रीधनमेषामार्हति नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तमधिविन्नस्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकंसममिति तत्तु प्राग्दत्तमत्याअपहर्तव्यं वयंतु ब्रूमः पुरुषद्वेषिण्याव्यभिचाररतायाश्च युक्तएवापहारः यतइहाप्युक्तं अतिक्रामेत्प्रमत्तंया मत्तंरोगार्तमेववा ॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदात् विभूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥]

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रावा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेणतयोर्यदिसिद्धिस्तावत्तद्वित्तंरक्ष्यं तत्पोषणंच कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्यरहिते स्यातां तदाप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनंच राज्ञा कार्यम् । एवंविधासुच पतिव्रतासु पत्युर्द्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषुवा ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वशासु वन्ध्यासुकृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु निष्कुलासु सपिण्डरहितासु साध्वीषु च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च यद्धनंतस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणंकर्त्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरीहारः ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच वशेति । वशा वन्ध्या प्रोषितभर्तृका अपुत्रा असमर्थादिपुत्रा निष्कुला वरपितृव्यमातुलादिशून्या तासु । पतिव्रतासु असमर्थभर्तृकासु एतासु । विधवासु पतिपुत्रशून्यासु । तदुक्तम् ॥ विनियोगोस्ति रक्षासु भरणे च सईश्वरः ' परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ सपिण्डेष्वपिचासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसानेतु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाइति ॥ आतुरासु कुष्ठाद्यभिभूतासु स्त्रीधनंरक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं गोबलीवर्दन्यायेन स्त्रीष्विर्तिविरोधिलक्षणयावा कुलद्यधनंनरक्षणीयमितिभावः ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः** । वशा वन्ध्या । अपुत्रा स्त्री मृतप्रजा च । अपुत्रास्वित्येव वशायाअपि विनिग्रहे सिद्धे वशाग्रहणमादरार्थम् । निष्कुला निर्जातबन्धुः । पतिव्रता प्रोषितभर्तृका । आतुरा आतुरभर्तृपुत्रादिका रक्षणंरिक्थरक्षणं । एवंस्यात् बालदायादरिक्थरक्षणवत्स्यात् ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वशापुत्रासुपुत्राभ्यांरहितासुनिष्कुलासु पतिपितृकुलरहितासु एवं रक्षणंस्यात् । च पुनः आतुरासु ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ॥ तांञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बान्धवानांस्त्रीधनमपहरतामयंचोरदण्डः तेहि बहुभिरुपायैरपहरन्ति अस्वतन्त्रैषास्त्रीकिंददाति किंभुंक्ते वयमत्र स्वामिनइति चोरदण्डोविधीयते । जीवन्तीनांतासांस्वबान्धवादिवरादयस्तद्धनंये हरेयुस्ताञ्छिष्यात् पृथिवीपतिर्निगृह्णीयात् । चौरदण्डोवक्ष्यमाणः ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनोनृषु विचेष्टते । छेत्तव्यंतत्तदेवान्यत्तन्मनोरनुशासनमिति ॥ स्वबन्धुभ्यश्चैतद्विषतोरक्षितव्यं चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदितु तासांवित्तंसंभवति तदाह जीवन्तीनामिति ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वयमत्रान्तराधिकारिणोरक्ष्यामइदंधनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासांजीवन्तीनांतद्धनंगृह्णन्तितान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिकोराजादण्डयेत् ॥ २९ ॥

---

१ रेव-रेवं- (आआ)

(४) **राघवानन्दः** । नकेवलमेवं किंतु जीवन्तीनामिति । तद्धनं तासांधनं बान्धवादेवरादयश्चेद्धरेयुर्गृह्णीयुस्तान् चोरदण्डेनशिष्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः** । स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधानमाह जीवन्तीनान्त्विति । स्वदेवरादयोबान्धवास्सोदरादयः । जीवन्तीनामितिविशेषणान्मृतासु बान्धवानामेव स्त्रीधने स्वामित्वंगम्यते ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यद्द्रव्यंस्वामिनोनष्टंप्रमादात्किंचित्पथि गच्छतोभ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वारण्यपालैरन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धंराजसकाशमानीतं तद्राज्ञा स्वांरक्षांकृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशंस्थापयितव्यं ‡ यतः प्रदेशाल्लब्धंतस्मिन्नेवप्रदेशे रक्षिपुरुषाधिष्ठितंकर्तव्यंमेएवंत्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यं तत्रार्वाक् त्रिभ्योवर्षेभ्यो यः कारणत*आत्मीयंज्ञापयेत्तस्योद्धृतवक्ष्यमाणषड्भागादिभागकंसमर्पयितव्यं परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति । प्रनष्टः स्वामी यस्य ऋक्थस्य तत्प्रनष्टस्वामिकंप्रनष्टोऽविज्ञातः ऋक्थंधनं त्रयाणामब्दानांसमाहारस्त्र्यब्दंत्रिवर्षवत्त्र्यब्देदीर्घभावः अब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दात्पूर्वंत्रिभ्योवर्षेभ्योहरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् अर्वाक्शब्दोऽवधौदिग्देशादिकात्पूर्वानाह । अन्येतु नृपतिर्हरेदिति भोगानुज्ञानमपारमाहुः । नहि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्योवर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारोयुक्तस्तस्मात्त्रिभ्योवर्षेभ्यऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि राज्ञाभोक्तव्यं तदयंश्लोकः कथंव्याख्यानीयोयत्किंचिद्दशवर्षाणीति यदि च परकीयस्यापहारोनयुक्तइत्युच्यते भोगोपिनयुक्तः परकीयस्य वस्त्रादिवद्भुज्यमानानश्यत्येव तत्रानपहार[1]स्वाचोरोयुक्तेरेवापहारफलस्य सद्भावेनैव[2] जपमुद्रादेस्तु कीदृशोभोगइतिवाच्यं तस्माद्यथा श्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति हरतिश्च गृह्णात्यर्थेऽसकृद्दृष्टप्रयोगऋक्थंहरेदित्यादौ तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धंधनंप्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं परेणनृपतिर्हरेत् रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अज्ञातस्वामिकधनंराजा कस्य किंप्रनष्टमित्येवंपटहादिनोद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितंवर्षत्रयंस्थापयेत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा सएव गृह्णीयात् तदूर्ध्वंतुनृपतिर्विनियुञ्जीत ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच प्रेति । प्रनष्टस्वामिसत्वे प्रनष्टं तत्संबन्धापरिज्ञानमात्रंनतु स्वामिनोऽभावः । निधापयेत् स्थापयेत् । स्वामी रिक्थस्य । अर्वाक् पूर्वम् । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वं नृपतिर्हरेदित्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः** । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वम् । अब्राह्मणस्वविषयमेतत् । ब्रह्मस्वंब्राह्मणान्श्रयेदिति स्मृत्यन्तरानुरोधात् ॥ ३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रनष्टोदेशान्तरगतः ॥ ३० ॥

ममेदमिति योब्रूयात्सोनुयोज्योयथा विधि ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कथंपुनः स्वामीप्रनष्टे धने स्वामित्वंज्ञापयेदतआह यः कश्चिदागत्य ममेदंस्वंद्रव्यमिति ब्रूया-

---

‡ यतः=पटह घोषणेनवा कस्यकिंहारितमिति प्रकाशयितव्यम् यतः (आ आ) * कारणत आ=कारणमा (आ आ)

१ स्वाचारोयुक्तेरे=रीवाचोयुक्तिरे । (आ आ) २ सद्भावेनैवजपमुद्रादेस्तु=शब्दायितगजतुरंगादेस्तु (आ आ)

(३१) अनुयोज्यो=अनुयुक्तो (नं)

त्सोनुयोज्योयथाविधिःअनुयोज्यः प्रष्टव्यइत्यर्थः। कोसावनुयोगविधिः किंद्रव्यंहारितं किंरूपं किंपरिमाणं किंसङ्ख्याकं संपतितमपतितंवायदिपतितंकस्मिन्देशे तथा कुतआगमितंत्वयेत्येवंपर्यनुयोगः कर्तव्यः सयदि संवादयति रूपसङ्ख्यादीन् रूपंप्राणिवस्त्रादिविषयं शुक्लंवस्त्रं गौर्वेत्यादि तथा सङ्ख्या दशगावोवायुगानिवा आदिग्रहणाद्धस्तादिप्रमाणंसुवर्णंचेत्परिमाणं-प्रकीर्णरूपकंवा एतत्सर्वंसंवादयति तदासौ स्वामी भवति अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुंसंवादउच्यते यादृशमेकेन प्रमाणेनपरि-च्छिन्नंतादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते। रूपसङ्ख्यादिग्रहणंच प्रदर्शनार्थंस्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम्॥३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि। संख्यामेकादिकाम्॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मदीयंधनमिति योवदति सकिंरूपंकिंसंख्याकंकुत्र मनष्टंतद्धनमित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः ततोय-दिरूपसंख्यादीन्सत्यान्वदति तदा सतत्र धनस्वामी तद्धनंग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् ममेति। सस्वामी अनुयोज्यः किंवर्णं किंरूपं कतिसङ्ख्यं कुत्र कथंनष्टमितिपृष्टः संवाद्य वर्णाद्यभिधानेनप्रतीतिंजनयित्वा अर्हतिद्रव्यमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रनष्टस्वामिकंद्रव्यंममेदमिति ब्रुवतस्तत्वपरिज्ञानोपायमाह ममेति। अनुयुक्तः पृष्टः तस्य द्रव्यस्य रूपसंख्यादिकंसभ्यैः संवाद्य सभ्यानांसम्यक् वेदयित्वा ॥ ३१ ॥

अवेदयानोनष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मिथ्याप्रवर्तमानस्य दण्डोयमुच्यते योनज्ञापयति *स्पष्टंधनस्य देशंकालंवास्मिन्देशे काले वा हारितंतत्त्वतः परमार्थतोवर्णंशुक्लादिकंगुणंरूपंपटीशाटकयुगंवेत्यादिकमाकारंप्रमाणं पञ्चहस्तायामंसप्तहस्तमात्रंवाऽवेदयो-नोयावतिद्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यंदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवेदयन्नप्रतिपादयन्। देशमस्मिन्देशइति। वर्णं नीलत्वादि। रूपं कण्टकत्वादि। प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति तथा वर्णंशुक्लाद्याकारंकटकमुकुटादिपरिमा-णंच यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदवेदने। दण्डमाह अवेदयानइति। अवेदयानंरूपसङ्ख्यादीनित्यन्वयः। प्रमाणं संख्यां-साक्ष्यादिवा ॥ ३२ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रनष्टस्य स्वामिसकाशात्पूर्वंप्रनष्टंराज्ञः पश्चादधिगतम्॥ ३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नष्टस्य द्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अमुकसंवत्सरामुकमासपक्षदिनइति कालंवर्णंरूपंप्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं अवेदयन् अकथयन् तत्समंदण्डं सोऽर्हति ॥ ३२ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः॥ दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आददीत गृह्णीयात्षष्ठंभागंदशमंद्वादशंवा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्परिशिष्टंस्वामिनेऽर्पयेत्। तत्र प्रथमे

---

(३२) अवेदयानोनष्टस्य=अवेदयन्प्रनष्टस्य (त, ट, ठ)

* स्पष्टं=नष्टस्य (आआ)

१ अवेदयानो=तदातत्समम्

वर्षे द्वादशोभागोद्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठइति । अथवा रक्षाक्लेशक्षयापेक्षो भागविकल्पः । सतांधर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेव समाचारइति जानामः ॥ ३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अब्दात्परं यद्ग्राह्यं तदाह आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षयाविकल्पः । सतांधर्ममितिव्यवहारसिद्धं यावत्तावदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । देशकालादिसंवादे पुनः आददीतेति । यदेतद्राज्ञा प्रनष्टद्रव्यंप्राप्तंतस्मात्षड्भागंदशमंद्वादशंवा रक्षादिनिमित्तंपूर्वेषांसाधूनामयंधर्मइति जानन्राजागृह्णीयात् । धनस्वामिनोनिर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायंषड्भागादिग्रहणविकल्पः । अवशिष्टंस्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । आददीत राजा । तृतीयाद्यब्दतारतम्याद्विकल्पः तेन प्रथमाब्दे द्वादशभागं द्वितीये दशमं तृतीये षड्भागं अतउक्तंसतांधर्ममिति ॥ ३३ ॥

(५) **नन्दनः** । तस्मात्प्रनष्टाधिगताद्द्रव्यात्स्वामिप्रत्यर्पणीयंसमर्पयेत् । षड्भागमाददीत । स्वामिगुणापेक्षयारक्षणादेःकार्यापेक्षया षड्भागादिविकल्प्य व्यवस्था ॥ ३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरंगतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा षड्भागं आददीत स्वीकुर्यात् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतंद्रव्यंतिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ॥ यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रनष्टमधिगतंप्रनष्टाधिगतं पूर्वंप्रनष्टंपश्चाल्लब्धमधिष्ठितंयुक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् । तथा स्थितमपि यदि केचन चोरागृह्णीयुस्तान् राजा इभेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणमदृष्टार्थम् ॥ ३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रनष्टं चौरादिभिर्नीतं राजभृत्यैरधिगतमन्यैर्वा । युक्तैर्नियुक्तैराजभृत्यैः । तत्र तेषुगृह्यमाणेषु यांस्तच्चौरान्राजाप्राप्नुयात्तान्घातयेत् सुवर्णशतोपरि शतादधिकेवधइतिस्मृतेः ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्द्रव्यंकस्यापि प्रनष्टंसद्राजपुरुषैः प्राप्तंरक्षायुक्तैः रक्षितंकृत्वा स्थाप्यंतस्मिंश्चद्रव्ये यांश्चौरान्गृह्णीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु शतादभ्यधिके वधइति दर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह तन्न तत्र संधिंकृत्वातुयच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वधइत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । युक्तैः संयतैः । राजा यांस्तद्धनहर्तॄन्गृह्णीयात्तान् इभेन हस्तिना इभेनेति वाचनिकं वचनस्य नातिभारइतिन्यायात् । गोविन्दराजस्तु शताधिकसुवर्णहरणे वधइति । तच्च सन्धिंकृत्वातु ये चौर्यमित्यादिवक्ष्यमाणवचनातिरिक्तविषयम् ॥ ३४ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रनष्टाधिगते द्रव्ये प्रत्यर्पणात्पूर्वंकर्तव्यमाह प्रनष्टाधिगतमिति । युक्तैरधिकृतैस्तिष्ठेत् यावत्स्वामिदर्शनंस्थापयेत् । तत्र युक्तैरधिष्ठिते द्रव्ये । इभेन गजेन ॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं द्रव्यं युक्तैरक्षकैः अधिष्ठितं रक्षितं तिष्ठेत् । तत्र यान् चौरान् राजा गृह्णीयात्तान् इमान् इभेन गजेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

ममायमिति योब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । निखातायां भूमौ गुप्तंस्थापितंधनंनिधिरुच्यते वर्षशतिकावर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति तत्र

यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथंचित्केनचिन्निधिरासाद्यते सतु राजधनं तथा च गौतमः निध्यधिगमोराजधनमिति एतच्चा-स्मर्यमाणनिधातृके निधौ द्रष्टव्यं तस्याख्याता षष्ठंलभेतेत्युक्तं अयन्तु श्लोकोयत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषोवा पितृपिता-महादिस्तद्विषयोद्रष्टव्यः । ममायंनिधिरिति योब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीतषड्भागमिति निश्चिते तत्स्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणं विकल्पश्चाऽऽख्यातृगुणापेक्षया ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निधिं स्वपित्रादिनिहितं स्वयमेवोद्धृतं परेणवोद्धृतं ममेति योब्रूयात् । षड्भागं क्षत्रियादेः । द्वादशंब्राह्मणस्य विदुषः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमानुषःस्वयंनिधिंलब्ध्वाऽन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायंनिधिरिति वदति सत्येनप्रमाणेन च स्वसंबन्धंबोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततोनिधानादष्टभागंद्वादशभागंवा राजा गृह्णीयात् अवशिष्टंतस्यार्पयेत ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच ममेति । निधिं स्वकीयं परेण प्राप्तम् । तस्य निधेः । षट् द्वादशेति ‡ गुणवद्भेदेन विकल्पः ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः** । यइति । तस्य पुरुषस्य षड्भागंनिधेः षष्ठंभागम् । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प्य व्यवस्था ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम्॥३६॥

(१) **मेधातिथिः** । यस्तु मयाऽयंनिहितोमत्पूर्वजेन चेति प्रतिज्ञांन साधयति सोन्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोष्टमंभागंतस्यैव वाऽभिधानस्याल्पीयसींकलांमात्रांभागमित्यर्थः नतु तदेव द्रव्यंसुवर्णादिकंदापयेत्किन्तुतत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यंयया धनमात्रया दण्डितोऽवसादंगच्छेद्विनयंवा ग्राह्येत अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणापेक्षया च विकल्पआश्रयणीयः । आतिशायनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पोदण्डइति ज्ञापयति तेन यस्य बहु वित्तंस्वल्पोनिधिस्तत्र ननिध्यपेक्षा मात्रामस्याऽर्थादीनांदण्ड्यः साह्यल्पोयसी भवति ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्ड. । तस्य निधानस्य शततमोभागोयावान्भागस्तावतीमल्पीयसींकलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्वीयंस्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमंभागंदण्ड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्तालपभागंगणयित्वा येनावसादंन गच्छति न विषयश्च लभते तद्दण्ड्यः । अल्पीयसीमितीयसुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वस्मादन्योयंदण्डः । विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव विशेषमाह अनृतमिति । स्ववित्तस्यानृतवादिनोयावद्वित्तंतस्य । तस्यैव यंनिधिंप्रति लोभान्मिथ्याभाषी । अल्पीयसीमितिनातिपीडया । विकल्पस्तु गुणवदगुणवद्भेदेन ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः** । अनृतंवदन् अन्यदीयंस्वकीयमिति सकलमल्पंवा वदन् । अल्पीयसींकलांस्ववित्तस्यांशं दण्ड्यः शासितव्यः । दण्डयतेःशास्तेश्च तुल्यार्थत्वाद्विकर्मत्वम् ॥ ३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्ववित्तस्य अष्टमं अंशंदण्ड्यः । वा पक्षान्तरं तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य संख्यायाल्पीयसींकलां तुच्छककलाम् । कलातुषोडशोभागइत्यमरः । षोडशींगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

‡ गुणवद्भेदेन=गुणवदगुणभेदेन (राघ०४)

विद्वांस्तु ब्राह्मणोदृष्ट्वा पूर्वोपनिहितंनिधिम् ॥ अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥

[ब्राह्मणस्तु निधिलब्ध्वा क्षिप्रंराज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥१॥]+

(१) **मेधातिथिः** । यदाविद्वान्ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितंनिधियदा प्राप्नुयात्तदा सर्वमेवाददीत न राज्ञे पूर्वोक्तभागंदद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हिसः । तथा चोक्तं सर्वस्वंब्राह्मणस्येदमिति एतच्चाशेषतोग्रहणंयोब्राह्मणस्वामिकए वनिधिः यस्त्वविज्ञातः* ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वैःस्वपुरुषैरुपनिहितं निधिम् । सर्वस्य कृत्स्नस्य तस्य निधेः ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितंनिधिंदृष्ट्वा सर्वंगृह्णीयान्नषड्भागंदद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः अतएवोक्तम् सर्वस्वंब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथाच नारदः ॥ परेण निहितंलब्ध्वा राजाप्यपहरेन्निधिम् । राजगामीनिधिः सर्वःसर्वेषांब्राह्मणादृते ॥ याज्ञवल्क्योप्याह ॥ राजा लब्ध्वा निधिंदद्याद्द्विजेभ्योर्धंद्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्ससर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ अतोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां ममायमिति योब्रूयादित्युक्तंराजदेयार्थनिरासार्थंपित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्यव्याख्यातम् तदनार्षम् नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतंस्वकल्पितम् । नमेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विदुषाब्राह्मणेनोपलब्धस्य राज्ञा नांशभाक् प्रत्युत निधानस्य स्वलब्धस्य दातेत्याह विद्वांस्त्वितिद्वाभ्याम् । पूर्वोपनिहितं पूर्वमेवोपसमीपे निहितं † लब्धं पश्येत् पूर्वमितिशेषः ॥ ३७ ॥

यंतु पश्येन्निधिंराजा पुराणंनिहितंक्षितौ ॥ तस्माद्द्विजेभ्योदत्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कोशशब्देन वित्तसंचयस्थानमुच्यते । पुराणंनिहितंक्षिताविति निधिरूपानुवादः ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संपश्येत् स्वपुरुषैरन्येनचोत्धृतम् । पुराणमज्ञातनिधातृकम् ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यंपुनरस्वामिकंपुरातनंभूम्यन्तर्गतंनिधिंराजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धंदत्वार्धमात्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्मान्निधेः द्विजेभ्यो ‡ विप्रेभ्यः ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्वामिके निधौ राज्ञा दृष्टे कर्तव्यमाह यन्तुपश्येन्निधिंराजेति ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ॥ अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अन्यैरपि दृष्टस्य निधेराज्ञाभागः पूर्वोक्तोगृहीतव्यइत्यस्यार्थवादोयंनिधीनांहि पुराणानामिति

+ (अ, ट, ठ, ड)

* विज्ञातः=विज्ञातः । स्वामीकस्तस्मिन् विज्ञेयः ब्राह्मणदृष्टेपिअस्त्येव राज्ञोभागः यतोवक्ष्यति । निधीनांहिपुराणानामिति । (आ आ) † लब्धं= लब्धं अशेषस्वादानेहतः सर्वदयेत्यादि । (राघ० ४)

१ कोश=यो राज्ञा स्वयं निधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणे भ्यो दाननियमो राज्ञः कोश (आ आ)

‡ विप्रेभ्यः =विप्रेभ्यः दानेहेतुः पूर्वोक्तः भूयेवा ब्रणाइत्यादिवाक्षिताविल्युपलक्षणं वृक्ष कोटरादेः । (राघ० ४)

(३९) निधीनांतुपु = निधीनांहि (नं) (३९) धातूना = सर्वेषा (ग)

धातूनामेव च क्षितावयन्त्वप्राप्तविधिः सुवर्णरूप्यादिबीजैमिदंसिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः। सुवर्णाद्याकरभूमीर्यः खनति योवा पर्वतादिषु गैरिकादिकादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञोभागोदातव्यः। अर्धभागिति अर्धशब्दोंशमात्रवचनः समासनिर्देशाद्यथा ग्रामार्धोनगरार्धमिति नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः इहतु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्यैव षड्द्वादशद्वादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनोविज्ञायते अर्धंभजतएकदेशंगृह्णातीत्यर्थः। अत्रहेतूरक्षणादिति यद्यपि क्षितौ निहितस्य केनचिदज्ञानान्नराजकीयरक्षोपयुज्यते तथापितस्य बलवतापहारः संभाव्यते अतोस्त्येव रक्षायाअर्थवत्त्वंएतदर्थमेवाहभूमेरधिपतिर्हिसः प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवोयल्लब्धंतत्र युक्तंतस्य भागदानम्॥ ३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्नानांच। रक्षणादिति भूमेरधिपतिरितिच हेतुद्वयम्॥ ३९॥

(३) **कुल्लूकः**। निधीनांपुरातनानामस्वकीयानांविद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानांसुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानांचार्धहरोराजा यस्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ३९॥

(४) **राघवानन्दः**। विद्वद्ब्राह्मणेतरनिधिलाभे राजांशभागित्याह निधीनामिति। हिर्हेतौ। निधीनामस्वामिकानां पुराणानामस्वकीयानाम्। धातूनां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानिनांच। भूमेरधिपतिरिति लिङ्गात् अर्धशब्दोत्र षष्ठांशवाची समासनिविष्टत्वात्। तथाच याज्ञवल्क्यः॥ इतरेणनिधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्। अनावेदितविज्ञातोदाप्यस्तंदण्डमेव चेति॥ अनावेदितविज्ञातःमयाप्राप्तमित्यनुक्ते यदि राज्ञा विज्ञातइत्यर्थः॥ ३९॥

(५) **नन्दनः**। अर्धग्रहणे हेतुमाह निधीनांहीति। धातूनांहेमरूप्यादिलोहगणानां मृत्तिकाविशेषाणाम्॥* ३९॥

दातव्यंसर्ववर्णेभ्योराज्ञा चौरैर्हृतंधनम्॥ राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्॥ ४०॥

(१) **मेधातिथिः**। चौरैर्यन्नीतंकिञ्चिद्धनंतद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत किंतर्हि यएवमुषितास्तेभ्यएव प्रतिपादयितव्यम्। सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योपिदेयमिति। चोराहृतमित्यस्मिन्पाठे चौरेभ्यआहृतमिति विगृह्य साधनंकृतेति समासः पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः। अयन्त्वत्रार्थोयच्चौरैर्हृतमशक्यप्रत्यानयनंतद्राज्ञा स्वकोशाद्दातव्यम्। उत्तरश्लोकार्धएवंयोजनीयः राजातदुपयुञ्जानइति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपपूर्वोयुजिर्लक्षणया ऽप्रतिपादनएव द्रष्टव्यः योह्यन्यस्मै प्राप्तकालंधनंन ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते न तदीयंतदुपयुक्तंभवतीतियुक्तमुच्यते। राजातदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषं॥ किल्बिषं पापं॥ ४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चौरैर्हृतं चोरेभ्यआकृष्य॥ ४०॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्धनंचौरैर्लोकानामपहृतंतद्राज्ञा चौरेभ्यआहृत्य धनस्वामिभ्योदेयंतद्धनंराजास्वयमुपयुञ्जानश्चौरस्य पापंप्राप्नोति॥ ४०॥

(४) **राघवानन्दः**। चोराल्लब्धं सर्ववर्णेभ्यः धनस्वामिभ्यः दातव्यमित्याह दातव्यमिति। अन्यथा तदुपभुंजानोयथेष्टविनियोक्ता। तच्चोरकृतं किल्बिषं § चोरनिष्ठजातीयं राज्ञस्तादृशप्रायश्चित्तपरंवा॥ ४०॥

(५) **नन्दनः**। दातव्यं चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य कोशाद्वा॥ ४०॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजा चौरहृतंद्रव्यं उपभुञ्जानः स्वीकुर्वाणः चौरस्य किल्बिषं प्राप्नोति॥ ४०॥

---

* मिदं=धृदः (आ आ) 1 समप्र=समग्र (आ आ)

§ जातीयं=जातीयमवाप्नुयात्पापं दण्डंवा (राघ० ४)

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कुरुकापिशकाश्मीरादिदेशोनियतावधिः । जनपदं तत्रभवाधर्माजानपदाः किंच* तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेशैरनुष्ठीयन्ते । अथवा तन्निवासिनोजनास्तावन्मंचाः क्रोशन्तीत्यत्र जनपदशब्देनाभिधीयन्ते तेषामनुष्ठेया-जानपदाः तस्येदमितितद्धितः जातेर्जानपदाजातिजानपदाइति षष्ठीसमासः । जातिमात्रविषयादेशधर्माराज्ञा परिपालनीयाः । समीक्ष्य विचार्य किमाम्नायैर्विरुद्धा अथ न तथा पीडाकराः कस्यचिदुत नएवंविचार्ययेऽविरुद्धास्तान्प्रतिपादयेदनुष्ठापये-दित्यर्थः तथाच वक्ष्यति सद्भिराचरितंयत्स्यादिति अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः जातिशद्वेन च नि-त्यत्वंलक्ष्यते प्रशंसामात्रंचैतत् । देशधर्माअपि[1] शास्त्राविरुद्धानित्यास्ते नित्यवदनुष्ठेयादृष्टार्थगोप्रतिचारोदकक्षणादयः यथा-ग्राश्रणाअत्र प्रदेशे गावोन चारणीयाइति समयमाश्रयन्ति कस्य चित्कार्यस्य सिध्यर्थं तत्र योव्यतिक्रामति सराज्ञादण्ड्यः । अथवा जनपदेभवाजानपदादेशनिवासिनउच्यन्ते जात्याजानपदाजातिर्जन्मोत्पत्तिरिति यावत् एतेन देशबन्धस्य पु-रुषाणांनित्यता लक्ष्यते ये तद्देशीयास्तद्देशाभिजनास्तन्निवासिनश्च गृह्यन्ते तेषांसर्वविशेषणावशिष्टानामनिदंप्रथमतोजाता-ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते । वृद्धाच्छैतद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणेवकृतः । अथवाऽभेदोपचारात्पुरुषशब्दस्त-त्संबन्धिषु धर्मेषुप्रयुक्तः एतेनायंदेशनियमोधर्माणांसएवंविधात्पुरुषात्प्रतिद्रष्टव्यएते हि देशधर्मादेशानांन पुनरार्याणां नहि तिर्यक्समानधर्माणोन्यत्रानधिकृताः स्वसमाचारप्रसिद्धंधर्ममनुतिष्ठन्ति । मातृविवाहादिः सार्वभौमेन निवारणीयः । स्वदेशा-चारवतांतेषांजातिधर्मोजननिवासावन्धेनाभ्यानुज्ञानादाम्नाये विरोधोप्यत्र नास्ति अधिकृतानांविरोधाद्विरोधोनतिरश्चां ननु ॥ अहिंसासत्यमक्रोधः शौचमिंद्रियसंयमइति ॥ प्रतिलोमाधिकारेणैवोक्तंम्लेच्छाश्च प्रतिलोमाएव तत्र यदि मातृविवाहे मू-त्रोत्सर्गे चोदकशुद्ध्यभावेन दुष्यति कइन्द्रियसंयमः कीदृशंवाशौचमिति उक्तमेतत् । आर्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचादयः चातुर्वर्ण्ये तु तद्देशनियमोधर्माणांनास्तिकेचिददृष्टार्थादेशधर्माइतिवक्ष्यामः । एककार्यापन्नावणिक्कुरुकुसीदचातु-र्विद्यादयः । तेषांधर्माः श्रेणीधर्माः यथा केचनवणिज्महत्तरावचनेन परिच्छिन्नंराज्ञा राज्ञे भागंप्रयच्छन्तीमांवणिज्यांवयमुप-जीवाम एषते राजभागोस्माकंयावल्लाभोन्यूनोऽधिकोवा तत्र राज्ञाऽभ्युपगतेवणिज्येलाभातिशयार्थंराष्ट्रविरोधिनींचेतरेतर-व्यवस्थांकुर्वन्ति इदंद्रव्यमियन्तंकालमविक्रयमयंराज्ञोपदेशेनार्थोदण्डः पततिदेवतोत्सवार्थोवा तत्र यदि कश्चिद्व्यतिक्रामति सएवंश्रेणीधर्मंव्यतिक्रमंदण्ड्यः । कुलधर्माइति कुलंवंशः तत्र मख्यातमहिम्नापूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितोभवति योत्तद्वंशजःकु-तश्च न धनंलभेत सनादत्वा ब्राह्मणेभ्योन्यत्र विनियुञ्जीतेत्यादयोधर्माः तथा सति योग्यत्वे यएव पूर्वपुरुषाणां याजकानां कन्यादिसंप्रदानभूतोवासएव कार्यात्तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापयितव्य एतेषांच सामायिकधर्माशङ्कया पुनर्वचनंचोभयसंब-न्ध्यतिक्रमइति वक्ष्यामः ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जातिर्ब्राह्मणादिः जनपदोऽनेकग्रामसमुदायः तद्वासिनोजानपदाः तत्संगतान् । श्रेणी पा-षण्डवणिगादिगणः कुलं वसिष्ठकुलमित्यादितन्नियतान्धर्मान् समीक्ष्य निरूप्य ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आम्नायाविरुद्धान् देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गौतमस्मरणात् । श्रेणीधर्मांश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यव-स्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धाञ्राजा व्यवहारेषुतत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

---

* किंच=केचित् (आ आ)

1 देशधर्मा अपि=देशधर्माणां यथा जातिर्नित्याएवं देशधर्मा अपि (आ आ)

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिकंजातिधर्मांघनुशास्ति जातीति । जातिधर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियमानूयाजनादीन् च जानपदांश्चनियतदेशव्यवस्थितान् । तथाचगौतमः ॥ आम्नायाविरुद्धादेशजातिकुलधर्माप्रतिषिद्धाःप्रमाणमिति ॥ श्रेणीधर्म्मान्वणिगादिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तत्कुलप्रतिनियतान् । कुलं वंशः ब्राह्मणादिर्मूर्धाभिषिक्तादिरितिवा । एतेषामेतदेव स्वधर्ममिति वीक्ष्य परिपालयेत्राजेति ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः** । जातिधर्मोब्राह्मणादीनांप्रतिनियतोधर्मः । जानपदोधर्मोदेशधर्मः यथादाक्षिणात्यानांमातुलसुतापरिणयनम् । श्रेणीधर्मो वणिक्कुशीलवादिततंनिकायधर्मः यथा इयन्तंकालमिदन्द्रव्यंविक्रेतव्यंनपरमिति । कुलधर्मःपूर्वशिखापरशिखादिनियमः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । श्रेणीधर्माः पाषण्डवणिगादिधर्माः । एकजात्योपजीविनः श्रेणयः ॥ ४१ ॥

स्वानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्तोपि मानवाः॥ प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः॥४२॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तस्य जानपदादेर्धर्मस्य दृष्टादृष्टतानेन प्रदर्श्यते । स्वानिकर्माणि कुलस्थित्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्थाअपि प्रियाभवन्ति सर्वस्याप्योनिकटवर्त्तीसंसर्गातिशयात्प्रियोभवति स्वकर्मकारोतु दूरस्थएव प्रियः । स्वेस्वेकर्मण्यवस्थिताइत्यनेन परकर्माननुष्ठानमाह ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रियाभवन्तीति श्लोकार्थः ॥४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दूरेदेशे देशान्तरे अतोलोकाविरुद्धत्वात्स्वस्वजात्यादिधर्मएव ग्राह्यस्तेषामित्यर्थः । स्वेस्वेगर्मइति प्रियत्वे हेतुतया पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् स्वानीत्यादि जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्त्तमानादूरेपि सन्तः सान्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेपि लोकस्य प्रियाभवन्ति ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रैवार्थवादमाह स्वानीति । स्वेस्वे नित्ये नैमित्तिकेच । यथोक्तकारीहिदूरेवर्तमानलोकस्य रक्षणादौ लोकनेनरक्षणसमर्थस्य राज्ञः सामान्योक्तिर्वा ॥ ४२ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तार्थे प्रशंसामाह स्वानिकर्माणीति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ॥ नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं चन ॥ ४३॥

(१) **मेधातिथिः** । कार्यंविवादवस्तु तद्राजा स्वयंनप्रवर्तयेत् । कस्यचिद्द्वेष्यस्योपघातार्थंधनिनोवा धनग्रहणार्थंनतदीयमृणिकमन्यंचापराद्धमुद्वेजयेत् । एषते धर्मइति किमिति ममाग्रतोनाकर्षत्येतेन वा तावदनपराद्धंयावदहमेनंनिर्घातयामीत्येवंराज्ञा न वक्तव्यं सत्यपि द्वेषे धनलोभेवा । नच प्रापितमावेदितमन्येनार्थिना ग्रसेत निगिरेन्नोपेक्षेतेति यावत् । अवधीरणायांमिगिरेर्वृत्ति प्रयुज्यते तत्समानार्थश्च ग्रसतिः तथा च वक्तारोभवन्ति यावत्किंचिदद्योच्यते तत्सर्वंनिगिरति न किंचिदयंप्रतिवक्ति । अन्ये तूत्तरंश्लोकार्द्धमेवंव्याचक्षते नच प्रापितंव्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थधनंग्रसेत स्वीकुर्यात् । यदि हि राजास्थललेशोद्देशिकया धनदण्डे प्रवर्तेत ततः परलोकेदोषोद्रष्टव्यः राज्ये चोपघातःस्यात् । अथेदमपरंकेषांचिद्व्याख्यानंनोत्पादयेत्स्वयंकार्यंराजा साक्षादुपलभ्याप्यपकारिणंन स्वयंकिंचिद्ब्रूयाद्यस्यापराधी तेन वा तद्व्यवहारेण नाकृष्टः

---

(४२) लोकस्य = लोकेस्मिन् (च)

परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहावसरोभवति न राजा एतच्चकरणदानादिष्वेव द्रष्टव्यं ये तुस्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तात्राजा स्वयमेवावगम्य गृह्णीयात् शेषंसमानं नाप्यस्य पुरुषइति अस्य राज्ञः पुरुषोधिकारीमनुष्यः ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नोत्पादयेदिति एतच्च ऋणादानादौ नतु साहसादावपि तत्रस्वयमप्यन्वेष्यत्वात् । प्रापितमन्येनेतिस्वयमृणादिदत्तमृणिनाऽदीयमानंराज्ञे यदा निवेद्येत तदा नग्रसेन्नोपेक्षेत नवाप्रापितमित्यपरःपाठः अन्येनान्यतरेण प्रापितं अनुपदर्शितप्रमाणं नग्रसेत् ग्रासयेदन्यतरस्मै दापयेत् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति । राजा राजनियुक्तोवा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादंनोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः ॥ न राजा तु वित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयंकर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम ॥ नचार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितंविवादंधनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह नेति । कार्यं धनलोभादिना ऋणादिविवादं नोत्पादयेन्नोत्थापयेत् अस्यराज्ञः । अनेननियुक्तः पुमान् । अन्येनोत्कोचादिना स्वयंवाग्रसेत् प्राप्तंदत्तंवागृह्णीयात् अर्थंग्रसित्वा कार्यार्थिनांकार्यंनोपेक्षेतेति । व्यवहारादन्येन प्रापितंवा नगृण्हीयात् राज्ञो यत्नात्प्राप्तनिध्यादेर्व्यवस्थोक्तेः ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः** । परिभाषान्तरमाह नोत्पादयेदिति । कार्य्यंविवादपदं दण्डदशबन्धाद्यपेक्षयास्वयन्नोत्पादयेत् । अन्येन व्यवहारवता प्रापितमावेदितंव्यवहारंन ग्रसेन्ननिर्हरेत् ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजा कार्यं नोत्पादयेत् । अस्य राज्ञः पुरुषः नोत्पादयेत् । च पुनः अन्येन वादिनावा प्रापितं निवेदितं अर्थं कार्यं कथंचन न ग्रसेत् नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ॥ नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तंन स्वयंदृष्ट्वापि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृह्णीयाद्येन्नर्मणाप्येतत्संभवति कथंपुनरेतदेवगन्तव्यं किंपरिहासकृतमेतदुपक्रोधान्यनुबन्धकृतमिति यतआह अनुमानेनैतज्ज्ञातव्यं यथा मृगयुर्व्याधोवृथा मृगंदृष्टिपथातिक्रान्तछिद्रनिसृतैरसृक्पातैःरवनिःस्यंदमानैः पदंमृगस्य नयत्यासादयत्येवं राजाऽनुमानेन परोक्षे प्रत्यक्षे वार्थकारणंनिश्चिनुयात् । धर्मश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनंस्मृतिदार्ढ्यार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथेत्यनुमानव्यवहारदर्शनस्योक्तम् ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा मृगस्य शरहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदंस्थानंप्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वंनिश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । परनिष्ठाधर्मज्ञानदृष्टान्तमाह यथेति । असृक्पातैर्गात्रात्पतितैर्मृगयुना घातितस्य मृगस्य पदमवस्थितिस्थलं नयेज्जानीयात्तथा । मृगयुर्व्याधः । अनुमानेन बाह्यैर्विभावादित्युक्तेन । पदं तत्वम् ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः** । नकेवलंसाक्ष्यादिभिरर्थोनिर्णेतव्यः किन्त्वनुमानेनापीत्याह यथानयत्यसृक्पातैरिति पदंनिर्णयम् ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दृष्टान्तमाह यथेति । मृगयुः लुब्धकः । मृगस्य असृक्पातैर्यथा पदं नयति तथाऽनुमानेन हेतुना धर्मस्य पदं नृपतिः नयेत्प्रापयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१ यान्नर्मणा=पन्नधर्मेणा (आ आ)

सत्यमर्थंच संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ॥ देशं रूपं च कालंच व्यवहारविधौ स्थितः ॥४५॥

(१) **मेधातिथिः** । व्यवहारविधौ व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तोन केवलंव्यवहारानेवसंपश्येद्यावदेतदपरंसत्यादि तत्र सत्यसंदर्शनं यस्याप्यर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण शालीनतया परिपूर्णाक्षरंनाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वानुमानादेव कथंचिदीदृशोयमर्थइति निश्चेतुंपारयेत् तदा तदाश्रयेन्नोपेक्षेत । अनेनैतन्नसर्वमुक्तमिति तदुक्तं ॥ छलंनिरस्य भूतेषु व्यवहारंनयेन्नृपइति । अर्थस्य दर्शनमर्थशब्दोधनवचनप्रयोजनवचनोवा तत्र यदि महान्तमर्थमासादयं त्तदात्ययिकाण्यन्यानि राजकार्याणि नोद्विजेत व्यवहारेक्षणंकुर्यादेव अथवा यदि कश्चिद्ब्रूयात्साक्षिभिरर्थएतस्माद्गृहीतोऽन्येन वा सत्येन तत्र निरूपयितव्यं यदेतद्व्यवहारपदंयदि स्वल्पंन संभवति धनग्रहणं अर्थगुरुसभ्याः साक्षिणश्च दैन्यंगतास्तदासंभावनीयंप्रमाणान्तराचनिश्चेतव्यं एतच्चात्मानंसाक्षिणंकृत्वा साधनीयं एतदुक्तंभवति कण्टकशोधनन्यायेन चारैश्चारयेत् अथवात्मानंसंपश्येदात्मनोव्यवस्थांसंपश्येत्कोशक्षयं महाकोशतांवा अस्मिन्पक्षे साक्षिणइति स्वतंत्रंपदं देशस्य दर्शनंक्वचिदल्पोप्यर्थोमहत्वमासादयति । महानपि योन्यत्र सत्कविर्लघुभवतीति एतद्देशस्य दर्शनमेवंकालोपि द्रष्टव्यः रूपव्यवहारस्तु स्वभावतोगुरुर्लघुतांपश्येदिति । अन्यैस्तु व्याख्यातं सत्यार्थयोः सारफलतांपश्येदात्मानंसाक्षिणंकृत्वा एतदुक्तंभवत्यर्थात्सत्यंगुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वादुभयोर्लोकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यं अर्थसत्यक्तयोऽसारत्वात् देशः स्वर्गादिः सत्यसमाश्रयप्राप्यः कालश्चिरन्तत्र वासः रूपंसुरसुंदरीणांमनोहरं एतदेव विपरीतं सत्यत्यागेन केवलार्थसमाश्रयणात् ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सत्यं कोभागःसत्यइति । अर्थंदण्डादिसिद्धं । आत्मानं राजानं पश्येत् । ततोराजवृत्तमनुगच्छेत्तथा साक्षिणोदेशादींश्च संपश्येत् प्रयत्नेनानुसंदध्यादित्यर्थः देशमत्रायमाचारइति । कालमत्रैतद्योग्यमिति । रूपमर्थिप्रभृतीनामाकारम् ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराजा छलमपहाय सत्यंपश्येत् तथार्थंच । अर्शादित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । अर्थवन्तंगोहिरण्यादिधनविषयस्थंव्यवहारंपश्येत् नत्वहमनेनाक्षिनिकोचनेनोपहसितइत्यादिस्वल्पापराधं आत्मानंच तत्वनिर्णयेत्स्वर्गादिफलभागिनंसाक्षिणः सत्यवादिनः देशंकालंच देशकालोचितंस्वरूपंव्यवहारस्वरूपंगुरुलघुतादिकंपश्येत् ॥४५॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच सत्यमिति । व्यवहारविधौ तत्तत्कर्मणि व्यवस्थितो नृपतिः छलमपहाय सत्यं पश्येत् अर्थं हिरण्यादिविषयकव्यवहारम् आत्मानं च तत्त्वनिर्णयेन स्वर्गादिफलभागिनम् । साक्षिणोयथादृष्टश्रुतार्थवादिनः । देशं वाराणस्यादिकम् । कालंदुर्भिक्षादिरूपं लघुगुरुभावादिकं च । पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

(५) **नन्दनः** । सत्यंसंपश्येत् अस्मिन्व्यवहारोपवादिनोः किंप्रयोजनंभविष्यतीति पश्येत् साक्षिणःपश्येत् यथोक्तगुणानामपि साक्षिणांरागद्वेषौ पश्येत् । इङ्गितादिभिर्देशंकालंच पश्येत् । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽयमर्थोयुज्यते न वेति पश्येत् । विवादविषयस्यार्थस्यरूपंच पश्येत् ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अर्थं कार्यम् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः ॥ तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सन्तः प्रतिषिद्धवर्जकाधार्मिकाविहितानुष्ठायिनः यद्यप्येकएव शब्दउभयमर्थंप्रतिपादयितुंशक्नोति तथापि भेदोपादानाद्विषयविभागेनैवंव्याख्यायत तैर्यदाचरितमनुपलभ्यमानश्रुतिस्मृतिवाक्यंतद्देशकुलजातीनांमक-

ल्पयेदनुष्ठापयेत् । अविरुद्धश्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिर्यदुक्तं जातिजानपदान्धर्मानित्यत्र श्लोके देशकुलाचारस्य प्रामाण्यंतस्यानेन विशेषः कथ्यते आम्नायेनाविरोधितेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्याणि शास्त्राविरुद्धान्यादरणीयानि न विरुद्धानि यथा कश्चिद्देशऋणिकआत्मानंविक्रीय्यधनंदाप्यते तच्च कर्मणापि सममित्यनेन विरुद्धं अन्यत्र श्लोकेन दर्शितम् । अन्यस्य चाचारस्य शिष्टसंबन्धितयैव प्रामाण्यमुक्तमाचारश्चैव साधूनामिति । नच तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते तस्माच्चनादृष्टाय तद्विषयोयमुपदेशः । अन्यस्त्वाह देशान्तरेधार्मिकैः सद्भिर्द्विजैर्यदविरुद्धंश्रुत्यास्मृत्यन्तरेण वा कार्यते तद्देशान्तरेपि राजा प्रकल्पयेत् यथोद्वृषभयज्ञादयउदीच्येषु प्रसिद्धास्तेप्राच्यैर्दाक्षिणात्यैःप्रतीच्यैश्चानुष्ठेयाः कुतः आचाराद्धिस्मृतिरनुमातव्या स्मृतेः श्रुतिः सा च यद्येवमनुमीयत उदीच्यैरप्येतत्कर्तव्यमिति तत्र तद्धितस्य बहुष्वर्थेषु स्मरणात्तत्र जातस्तत्रसंभवस्ततआगतस्तमभिप्रस्थितः शेषइति चैतस्य लक्षणविकारोभयरूपत्वादन्येष्वपि प्रतिपदमनुपातेषु तद्धितस्मरणान्नास्त्युदीच्योनाम यउदीच्यशब्देन निवर्त्येत ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापतति देशसमाख्यायानियतनिमित्तत्वभावेनानियामकत्वादप्येवंवाक्यमनुमीयते । उदीच्यांजातेन तद्देशवासिना वा तदपि व्यभिचारितवतोपि नान्यत्र करोति तन्निवास्यप्यन्यत्र जातोन करोत्येव । अथोदग्देशाभिजनस्तन्निवासीवेत्यनित्यत्वादभिजननिवासयोस्तदपि न युक्तमेव नहि जातिगुणगोत्राणीवाभिजननिवासौ नित्यौ तस्मान्नित्यस्य नकस्यचिदनुष्ठातॄणामवच्छेदकस्यानुपपत्तेः सर्वविषयाधर्मानदेशधर्मानामकेचनसन्ति अनेनैव न्यायेन कुलधर्माअपि कथंतर्हिदेशधर्माः कुलधर्माजातिधर्माइति चस्मृतिकारैर्भेदेन व्यपदिश्यन्ते । उक्तंदृष्टार्था नियता व्यवस्था तत्र धर्मस्तस्यच नियमउपपद्यतइति उक्तम् । कुलेचगोत्रैकदेशः यस्तुकस्यचिद्गोत्रधर्मोयथा न वासिष्ठावैश्वामित्रमवधीरिति सनित्यत्वाद्गोत्रव्यपदेशस्य तान्यस्येति विरम्यते ॥४६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सद्भिर्दोषरहितैर्देवादिभिः । तद्वस्तु प्रकल्पयेत् प्रकृष्टंव्यवहारेषु कल्पयेत् । यदि देशाद्यविरोधि विरोधेतु तद्देशादिधर्मएव तद्देशजानाम् एवंसामान्यतोराजधर्माव्यवहाराऽनुगुणाउक्ताः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यदक्ष्यमानशास्त्रमनुष्ठितंतद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयंप्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सद्भिरिति । आचरितं शास्त्रदृष्टमप्यनुष्ठितम् सद्भिरिति द्विजातीनां विशेषणं । शूद्रव्यावृत्त्यर्थम् । धार्मिकैः प्रतिषिद्धवर्जनपुरःसरं धर्मानुष्ठातृभिः । तद्देशकुलजातीनामविरुद्धमेव प्रकल्पयेत् प्रमाणंकुर्यात् कुलधर्मांश्चेत्यत्रोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तदनुरूपनिर्णयोपायपरिग्रहार्थमशास्त्रीयमपि सद्भिराचरितंधर्ममनुपालयेदित्याह सद्भिराचरितंयत्स्यादिति । स्वधर्मनिरताअध्यात्मविदःसन्तो विरुद्धंविरुद्धंचेत्प्रकल्पयेदनुपालयेत् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविरुद्धंदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यः सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणंतदुक्तंविशेषापेक्षायामिदमाह सोपचयंकालान्तरे दास्यामीति योधनमन्यस्माद्गृह्णाति सोधमर्णः यस्तु सोपचयंमत्यादास्यामीति प्रयुङ्क्तेसोत्तमर्णः सम्बन्धिशब्दावेतौ । अधमर्णस्यार्थः अर्थोधनंप्रकरणाद्यदेवोत्तमर्णाय देयंतदेवोच्यते तस्य सिद्धिरुत्तमर्णंप्रतिनिर्यापणंद्वितीयोर्थशब्दः प्रयोजनवचनः अयंसमुदायार्थः। उत्तमर्णेन यदा राजाचोदितोज्ञापितोभवत्यधमर्णेन योगृहीतोर्थः समेसिद्ध्यतु दापयतु भवान् राजात्वधमर्णाच्चदा दापयेद्

निकस्यार्थम्। धनमस्यास्तीति धनिकः उत्तमर्णएव च प्रसिध्या धनिकउच्यते। दापयेदिति संबन्धाच्चतुर्थी स्यक्ता साव-पूर्णत्वात्संप्रदानभावस्य न कृता यथा प्रतः पृष्ठंददाति रजकस्य वस्त्रंददातीति नह्यत्र मुख्योददात्यर्थः इहाप्युभयोः सत्त्वस्य भावादुभयोःस्वत्त्वाभावादपरिपूर्णोददातीत्यर्थः। किमुत्तमर्णवचनादेवासौ दापयितव्योनेत्याह विभावितमिति यदा निश्चितेन प्रमाणेन धारयतीति प्रतिपद्यते। अथवा विभावितः स्वयंप्रतिपन्नोयतोविप्रतिपन्नस्य वक्ष्यत्यपन्हवेऽधमर्णस्येति। कथंपुनः स्वयंप्रतिपन्नोविभावितइत्युच्यते नैषदोषः विस्मरणे स्वहस्तलेख्यादिना स्वयंप्रतिपन्नश्च भवति विभावितश्चाप्रतिपन्नश्चजानानोपि मिथ्याप्रतिपन्नः ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ऋणदानमवतारयति अधमर्णेति। अधमर्णेन गृहीतोऽर्थोऽधमर्णार्थस्तस्योत्तमर्णसित्थ्यर्थं चोदितोराज्ञा अधमर्णंदापयेत्। विभावितं प्रमाणेन ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एतत्सकलव्यवहारसाधारणंपरिभाषात्मकमुक्त्वासंप्रति ऋणादानमधिकृत्याह अधमर्णेति। अधमर्णार्थसित्थ्यर्थंप्रयुक्तधनसित्थ्यर्थंधनस्वामिना राजा बोधितोवक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितंधनमुत्तमर्णस्याधमर्णाद्दापयेत् अधमर्णादुत्तमर्णायदापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति ऋणविषयकव्यवहारमाह अधमर्णेति। अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं अधमर्णादर्थस्य सिद्धिरुत्तमर्णेन प्राप्तिस्तदर्थं चोदितः प्रार्थितोनृपः। मयैतस्माद्धनंप्राप्यते यथेति। विभ वितंसंभावितं साक्ष्यादिना धनिकस्योत्तमर्णस्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५) **नन्दनः**। इदानीमाद्यमृणादानंनामव्यवहारपदंप्रस्तूयते। अधमर्णेति ऋणग्राहकोऽधमर्णस्तेन गृहीतार्थस्य लाभार्थमुत्तमर्णऋणप्रयोक्ता ॥ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमादित्यमरः। तेनोत्तमर्णेन चोदितोराजा धनिकस्योत्तमर्णस्यार्थमधमर्णेनदापयेत्। विभावितमुत्तमर्णेन लेख्यादिना साधितंवा तदर्थस्य विशेषणम् ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उत्तमर्णेनधनिकेन चोदितोराजा अधमर्णगृहीतस्य अर्थस्य सित्थ्यर्थंधनिकस्यार्थंसाक्ष्यलेख्यादिभिः स्थिरीकृतं दापयेत् ॥ ४७ ॥

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ॥ तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नेहाप्रामार्थादुत्तमर्णाद्राज्ञे भार्गवस्त्यत्यधमर्णाद्दण्डं तत्र स्वभागतृष्णया राजानमुपायान्तरेण धनमार्गणंधनिकानांकारयेयुरतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। यैर्यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः स्वधनंपूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्णोलभेत तैस्तैरधमर्णंदापयेत्। संगृह्य स्थिरीकृत्य अनेनैवोपायेनैतस्मादेतल्लभ्यतइत्येतन्निश्चित्येत्यर्थः। अथवाऽनुकूलमुपसांत्वनंग्रहः उत्तमर्णएव उत्तमर्णिकः उत्तमंच तदृणंचोत्तमर्णं तदस्यास्तीत्युत्तमर्णिकः अतइनिठनाविति रूपं। एवमितरावपि सर्वधनादिषु प्रक्षेपव्यावन्यत्र वीरपुरुषकोग्रामइतिवद्बहुव्रीहिणैव सामानाधिकरण्यस्य मत्वर्थेचोक्तार्थाविशेषेण समासः मत्वर्थीयश्च दुर्लभः वृद्धिलाभार्थंप्रयोगविषयंधनमृणंद्वौ च तस्य संबन्धिनोप्रयोक्ता ग्रहीता च प्रयोजकस्य च तदुत्तमंभवति स्वतश्चाधनदाने प्रत्यादाने च। इतरस्य सोपचयदानादल्पायामल्वाच्चाधमत्वंव्युत्पत्तिमात्रत्वे तद्रूढ्यैव त्वेतौ प्रयोक्तृग्रहीत्रोर्वाचकौ के पुनस्तत्रोपायाइत्येतत्प्रदर्शनार्थंउत्तरश्लोकः ॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वयमेवोत्तमर्णःअक्षमोप्रधाकुर्यात्तथाह यैर्यैरिति। संगृह्य नियम्य दापयेदुत्तमर्णः ॥ ४८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कथंदापयेदित्याह यैर्यैरिति। यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णोलभते तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य तमधर्दापयेत् ॥ ४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र यत्नमाधत्ते यैरिति । उत्तर्माणिकः उत्तमं देयं येन पूर्वंयेत्र्णं तेन व्यवहरतीति । गृहीतेन ऋणेनाधमर्णोनिकृष्टोयस्तमधमर्णिकं धनं दापयेद्राजेतिशेषः ॥ ४८ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्तमर्णकइति स्वार्थे कः साधयेद्दापयेत् ॥ ४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तैस्तैरुपायैः अधमर्णिकं संगृह्य नियम्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तंसाधयेदर्थंपञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोकंस्तोकंग्रहणमिदमद्य इदंश्वइदंपरश्वः यथाकुटुंबसंवाहोस्यैवंवयमपि तव कुटुंबभूताः संविभागयोग्याइत्यादि पठितप्रयोगोधर्मः यस्तु निःश्वसव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्र कर्णोदकवद्धनंदत्वा कृषिवणिज्यादिना व्यवहारयितव्यं तत्रोत्पन्नंधनंतस्माद्गृहीतव्यम् । यस्तु व्यवहारोराजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरीक्षयेयोज्यत्वाद्बालग्रहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साक्षान्नददाति विद्यमानधनोपि सच्छलेन दातव्यः केनचिदपदेशेन विवाहोत्सवादिना कटकाद्याभरणंगृहीत्वा न दातव्यंयावदनेन तद्धनंनदत्तम् । आचरितमभोजनगृहद्वारोपवेशनादि बलराजाधिकरणोपस्थानंतत्र राजा साम्ना ऽप्रच्छन्नंनिगृह्य च मर्षाऽव्यदापयतीति ननुस्वगृहसंबन्धिधनादि बलंयतः प्रकृतीनांबलंराजनीतिः पठ्यते तस्मिन्नेव प्रसङ्गेउक्तासा अन्येतु राज्ञएवायमुपदेशइति वर्णयन्ति राजधर्मप्रकरणात् । राजा ज्ञापितउपायैरेनंदापयेत्पराजितंस्वयंप्रतिपन्नंच नतु सहसावष्टभ्य सर्वस्वंधनिने प्रतिपादनीयः यतउभयानुग्रहोराज्ञा कर्तव्यः सर्वस्वादानेचाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्सोपि न युक्तः उक्तंहि ॥ नावसाद्यशनैर्दाप्यः काले काले यथोदयं । ब्राह्मणस्तु विशेषेण धर्मकेसति राजनीति ॥ तस्मात्किंचनवृद्ध्या संदापनीयः । कुटुंबादधिकंधनंसरुचः सर्वंदापनीयः । सर्वासंभवे च कर्मणापि समंकुर्यादित्यन्यस्मिन्व्याख्याने छलाचारी राजानमज्ञापयित्वा नकार्यों ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मेण परस्वानादाननियमजनितपरलोकफलादिकथनेन यथादिनियमेनेतिकेचित् । व्यवहारेण राजसन्निधौ । छलेन व्याजाद्बन्धकादिग्रहेण । आचरितेन स्वयंप्रायोपवेशेन । बलेन गृहपतिरोधादिना ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थंसाधयेत्तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः ॥ सुहृत्संबंधिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन च । प्रायेण वा ऋणीदाप्योधर्मएषउदाहृतः ॥ देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च ववक्ष्यति अर्थेपव्ययमानंत्विति । मेधातिथिस्तु निःस्वोयः सव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणंधनंदत्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नंधनंतस्मात्तुगृह्णीयादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः ॥ छद्मना याचितंचार्थमानीय ऋणिकाद्बली । अन्याहृतादिवाहृत्य दाप्यतेतत्र सोपधिः ॥ दारपुत्रपशून्हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्थीदाप्यतेऽर्थस्वंतदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयंवा गृण्हीयात्तत्रोपायानाह धर्मेणेति । एतान्पञ्चलक्षयति बृहस्पतिः ॥ धर्मेणेति यथा ॥ सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्नावानुनयेन च । प्रायेणवा ऋणीदाप्योधर्मएषउदाहृतइति ॥ व्यवहारेणेति । यथायतोद्रव्यं विनिक्रीयऋणार्थे चैव गृह्यते ॥ तन्मूल्यमुत्तमर्णेन व्यवहारइति स्मृतः ॥ छलेनेति यथा ॥ छद्मना याचितं वार्थमानीय ऋणिकाद्धनी । अन्याहृतादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिरिति ॥ उपधिश्छलं । आचरितेनेति यथा ॥ दारपुत्रपशून्बध्वा

---

(४९) छलेनाचरितेन = स्थाने नाचरितेन (क)

कृत्या द्वारोपसेवनम् । यदृणी दाप्यते स्वर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ बलेनेति यथा ॥ बध्वात्मगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तितइति बृहस्पत्युक्तधर्मादिना ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । के ते पुनरुपायास्तानाह धर्मेणेति । धर्मेणाधमर्णायधर्मप्रदर्शनेन । व्यवहारेण व्यवहारबलप्रदर्शनेन । छलेनोत्तमर्णकरिष्यमाणसहसाद्युपन्यासादिना । आचरितेन साधनेन प्रयुक्तमधमर्णस्योत्तमर्णेन प्रयुक्तमर्थंसाधयेत् । एषामुपायानांपूर्वपूर्वाभावउत्तरोग्राह्यः पाठक्रमात्सामर्थ्याच्च ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपायान् आह धर्मेणेति । धर्मेण धर्मप्रीतियुक्तेन वचसा धर्मोपदेशेन व्यवहारेण साक्ष्यलेख्यादिना छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन आचरितेन अभोजनेन च पुनः पञ्चमेनबलेन निगडादिबन्धेन प्रयुक्तंअर्थं दत्तंद्रव्यं साधयेत् ॥ ४९ ॥

यः स्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न सराज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्यैवार्थस्यस्पष्टीकरणार्थः श्लोकः न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्णोधमर्णाद्धनंसंसाधयन् राजा किंचिद्वक्तव्यः । मार्मविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादिस्वधनसंशुध्यर्थव्याजेन छद्मना गृहीत्वा किंनास्मै प्रतिप्रयच्छसीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभियोक्तव्यस्त्वयाबलंकृतमिति । स्वकमितिधार्यमाणार्थस्य स्वीयत्वसिद्धावेवैतदितितात्पर्यम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । यउत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिना साधयति सस्वीयंधनंसम्यक्साधयन् अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकंकृतवानसीति न राज्ञानिषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वयं बलात्कारकरणे राजदण्डशंका स्यात्तत्राह यद्इति । नाभियोक्तव्यः एनंकदर्थीकृत्य किमिति धनमस्माद्गृहीतमिति । तत्रहेतुः स्वकं संसाधयन्धनमिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । स्वयमेवस्वार्थसाधनमुत्तमर्णस्य शक्तौसत्यांदोषावहमित्याह यःस्वयंसाधयेदिति । अभियोक्तव्योदोषमारोपणीयः अत्र हेतुः स्वकंसंसाधयन्धनमिति संसाधयन्तीति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सउत्तमर्णः स्वकंधनंसंसाधयन् राजा नाभियोक्तव्यः त्वया बलंकृतमिति नोपालम्भनीयः ॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानंतु करणेन विभावितम् ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशंच शक्तितः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतंयत्र करणंच न विद्यते । नचोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवीक्रिया भवेत् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । सत्यपि विभावके प्रमाणे योन स्वयंप्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः किंतर्हि राजैव तेन ज्ञापयितव्यस्तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽर्थ ऋणेपव्ययमानमपह्नुवानंनास्मै किंचनधारयामीति वदन्तंकारणेन साक्षिलेख्यभुक्त्यात्मकेन विभावितंधारयामीति प्रतिपादितंदापयेदुत्तमर्णाय धनदण्डलेशंच स्वल्पंदण्डंदण्डमात्रमित्यर्थः । अन्यत्र दशमभागंवक्ष्यति यस्तु तावद्दातुमशक्तः सोल्पमपि दशमाद्भागाद्दण्डंदापयितव्यः । अथवा यः प्रमादात्कथंचिद्विस्मृ-

+ (क, ट, ठ, ड)

त्यापजानीतेतस्यायंयथा शक्तिदशमभागाल्पतोदण्डः । कारणंप्रमाणंत्रिविधं तदन्यैरेतद्भवतीति परिगणितं । यथाचाहुः॥ यत्र नस्यात्कृतंपत्रंसाक्षी चैव न विद्यते । नचोपलंभःपूर्वोक्तोदैवी तत्र क्रिया भवेदिति ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अर्थेविषये अपव्ययमानं संवृण्वानं निह्नुवानमित्यर्थः । पश्चाद्धनिकेन कारणेन विभावितमर्थंदापयेद्राजा दण्डलेशंच यावता पुनरपह्नवंनकुर्यात् । शक्तितोवित्तानुसारेण देयेप्रतिज्ञाते प्रथमंविवादंकृत्वा पश्चाद्राजसभायांयद्यनुमन्यते तदा शते पञ्चभागान्दण्ड्यः अथतत्राप्यपह्नवंकृत्वा व्यवहारान्तंनयति तदा दशभागमन् ॥५१॥

(३) **कुल्लूकः** । नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपन्हवानमधमर्णंकरणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदापयेत् । दण्डलेशंच अपन्हवे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्न्यूनमपिदण्डंपुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अर्थेति । अपव्ययमानं न धारयामीत्यपन्हुवानं । करणेन लेख्यादिना विभावितं निर्णीतं दापयेदर्थम् दण्डलेशंच अपह्नवे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागाद्दण्डान्न्यूनम् ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्तमर्णेन दत्तेऽर्थे वादंकुर्वाणमधमर्णं । करणेन साधनेन लेखादिना । विभावितंसाधितंधनिकस्य कृत्स्नमर्थंराजा दापयेत् । दण्डलेशंच स्वस्मैशक्तितोदण्डदापनं निर्द्धनविषयंगुणवद्विषयंवा । करणादिसाधितार्थेदशमभागस्य दण्डत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अर्थे द्रव्ये अपव्ययमानं निह्नवानम् । तु पुनः करणेनसाक्ष्यादिना पत्रेणवा विभावितंप्रकटीकृतं अर्थं धनिकस्य राजा दापयेत् । च पुनः शक्तितः शक्त्यनुसारेण अधमर्णस्य दण्डलेशः कार्यः ॥ ५१ ॥

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ॥ अभियोक्ता दिशेद्देश्यंकरणंवान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदा राज्ञा प्राड्विवाकेन वा संसदि व्यवहाराधिकरणादिदेशउत्तमर्णाय धनमिति उक्तस्यापह्नवोपलापोपलापोधर्मेण भवति तदाभियुक्तोधनस्य प्रयोक्तोत्तमर्णाय दिशेद्देशंसाक्षिणंप्रमाणभूतंनिर्दिशेत् अन्यद्वा कारणंलेख्यादि देशशब्देन लक्षणया धनप्रयोगप्रदेशवर्तिनांसाक्षिणामुपादानात् । कारणशब्दः सामान्यशब्दोपि गोबलीवर्दन्यायात्साक्षिव्यतिरिक्तलेख्यादिकारणमाचष्टे ततश्च कारणंवा समुद्दिशेदिति अस्याप्ययमेवार्थः अथवायमन्यः पाठः अभियुक्तोदिशेद्देशमिति अयंचार्थः यत्राधमर्णोदेहीत्युक्तः प्रतिजानीते सत्यमेव धनंप्रतिदत्तंयदसावभियोक्ताऽऽसीत्सएवाभियुक्तः संवृतः सचाभियुक्तः संदिशेद्देशंकस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तंकालं च निर्दिशेद्देशग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कारणंवा समुद्दिशेत् । अस्ति तावकंसेदुद्दिशेत्येवंब्रूयादथवा यदि समादेशांनार्हेसाक्ष्यादि तस्यैव प्रदर्शनंकारणंवा शब्दश्च शब्दस्य स्थाने ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अधमर्णस्य देहिधनमस्मादिति सभ्यैरुक्तस्यापह्नवे तेन क्रियमाणेऽपलापेइत्यर्थः । आदिशेत ब्रूयात् देशं अत्रदेशे न त्वया गृहीतमिति । देशमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । देशेऽप्युक्ते विप्रतिपत्तौ कारणं प्रमाणं दशादन्यत् समुद्दिशेत् ब्रूयात् ॥ ५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उत्तमर्णस्य धनंदेहीति सभायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापेसति अभियोक्ताऽर्थी देश्यंधनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणंनिर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणऋणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः । अन्यद्वा करणंपत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

---

(५२) कारणं=कारणं (मेधा०)

(४) **राघवानन्दः** । किंच अपह्नवेति । संसदि सभायां उत्तमर्णेन देहीत्युक्ते नोधारयामीत्यधमर्णेन निह्नवीकृतेसतीत्यर्थः । अभियोक्तोत्तमर्णः । देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणः । करणं पत्रम् । अन्यत् ममधनेनेदंक्रीतंद्रव्यादि ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः** । यदाधमर्णोयुक्तार्थापह्नवकुर्वीत तदोत्तमर्णेन कर्त्तव्यमाह अपह्नवेऽधमर्णस्येति । ऋणरूपेण यच्च्या तवं दत्तंतन्मे देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्नवेऽर्थापह्नवे सत्यभियोक्तोत्तमर्णोदेशंदिशेत् अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽनेन प्रकारेण मयादत्तमिति देशकालादिकंब्रूयात् । यदि तत्राप्यधमर्णोविप्रतिपद्येत ततःकरणलेखादिकंसमुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संसदि सभायांच देहीत्युक्तस्य अधमर्णस्य अपह्नवेह्नीकृते गोपिते सति अभियोक्ता उत्तमर्णः देश्यं साक्ष्यादिभ्यः आदिशेत् । च पुनः अन्यत्करणं प्रमाणान्तरं उद्दिशेद्दर्शयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यंयश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः॥ यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तमेवाधमर्णेऽपह्नुवाने धनिना राज्ञाज्ञापयितव्यः विज्ञापनाकर्तव्या अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालइदंधनमियद्देतनंमत्सकाशाद्गृहीतं सच पृष्टोभावयति नैतस्मिन्देशेऽहमभवंयेन धनग्रहणकालउपदिष्टंतदा देशे दीयते । अथवा देशसाक्षिणोऽव्याख्यातास्तान्साक्षिणोदेशकालावसंभवतोनिर्दिशति । निर्दिश्यदेशादिकमपजानीते नैतन्मया निर्दिष्टमिति यश्चाधरोत्तरानर्थान्पौरस्त्यानौपरिष्टांश्चविगीतान्विरुद्धानभिहितान्नावबुध्यते यद्वा पूर्वक्रमभेदंच नगतमात्मनोनानुसंधत्ते हीनः सइति निर्दिशेदिति सर्वत्रक्रियानुषङ्गोभविष्यतीति ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अदेशं यत्र ऋणिकगमनंनसंभाव्यते तथा एकान्तादि । तथा उक्त्वा देशादि पश्चान्नमयैतदुक्तमित्यपह्नुते । तथा अधरोत्तरान् पूर्वोत्तरवाक्यानि स्वान्येव यानि तदर्थान्विपरीतान् विरुद्धान् नबुध्यते ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अपदिश्येति असंभाव्यइति ब्रूहीत्यादिअदेश्यम् । यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानंन संभवतीति निर्दिश्य चादेशाविकंनैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थास्वर्थान्स्वोक्तान्विरुद्धान्वात्रगच्छति यश्च ममहस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति यश्चसम्यक्प्रतिज्ञातमर्थंकलान्त्वया रात्रावसाक्षिकंदत्तमित्येवमादिप्राड्विवाकेन पृष्टःसन्न समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यंसंभाषते यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानंप्राड्विवाकेन प्रश्नंनेच्छेत् यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहाराग्धुराऽनाख्याम यथा स्थानात्स्थानांतरंगच्छेत् यश्च ब्रूहीत्युक्तोन किंचिद्ब्रवीति उक्तंसाध्यंन प्रमाणेन प्रतिपादयति पूर्वसाधनमपरंसाध्यंतद्योन जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृंगकृतंधनुर्देयमित्यादिसाध्यत्वेन निर्दिशति सतस्मात्साध्यादर्थाद्धीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अदेश्यादिषड्भिःश्लोकैरधमोत्तमर्णयोःपराजयहेतूनाह । अदेश्यं उत्तमर्णादृणग्रहणकाले तद्देशावर्तिनमपि साक्षित्वेनोपदिशतिवदत्युत्तमर्णः । तथा निर्दिश्य देशादिस्वरूपं पुनर्मया नोक्तमित्यपलपति । अर्थानधरोत्तरान् किंतद्वस्त्विति पृष्टः पूर्वोत्तरविकलान् विगीतान् संख्यादिना स्वोक्तविरोधान्नावबुध्यते नजानाति उत्तमर्णइति शेषः ॥ ५३ ॥

---

(५३) अदेश्यं = अदेयं (नं०)

(५) **नन्दनः** । हीनलक्षणं पञ्चभिः श्लोकैराह अदेयंयश्चेति । अदेयंदानादानयोरयोग्यंदेशकालादिकंनिर्दिश्याप-ह्नुते नैवंमयोक्तमिति निर्दिष्टापह्नुते । विगीतान्विप्रतिपन्नान सहीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पराजितस्य लक्षणमाह चतुर्भिः अदेश्यमिति । यः अधमर्णः अदेश्यं असाक्षिकं दिशति कथय-ति । च पुनः अदेश्यं असाक्षिकं निर्दिश्य कथयित्वा अपह्नुते निह्नुते च पुनः अधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरानर्थान् कार्याणि विगीतान् विरुद्धान् नावबुध्यते न जानाति ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यंच पुनर्यस्त्वपधावति ॥ सम्यक्प्रणिहितंचार्थंपृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वेणार्धेनोक्तस्यार्थस्य निगमनमुत्तरेणानुक्तोर्थउच्यते यदुक्तं ॥ अदेश्यंयश्च दिशति निर्दि-श्यापह्नुते च यइति ॥ सएवार्थोपदिशत्यस्याऽऽदेशएवापदेशआदिश्य कथयित्वा पुनः पश्चादवधावत्यपसरतिनैतौ देश-कालौ मम निश्चितौ यावत्सुदेशकालोवधारयति तावदयंमहमिति पश्चाद्ब्रवीति सोपि तस्मादर्थाद्धीयते सम्यक्प्रणिहितंचा-र्थमनाकुलंनिश्चितमुक्तंयदा पृच्छते तदानेनोक्तंतत्र किंब्रवीषि केन वा प्रमाणेन स्वपक्षंसाधयसीति पृष्टोन श्रद्दधते सम्यक्-प्रणिहितंचार्थमनाकुलंनिश्चितमुक्तं कथान्तरंप्रस्तौति विचारावसानेन किल मेपराजयोभवतीति कालमुपक्षिपामीति तस्या पिपराजयएव । अथवापदेशोव्याजस्तमपदेश्यापन्यस्य योपैत्यधुनामे महती पीडा समुत्पन्ना न शक्नोमि प्रतिवक्तुमलीका-दिना वा प्रस्थितः सोपि जीयते ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तथा बहुविधं अपदिश्य उक्त्वा पुनः स्वयमेवावधारणादयमेवात्र हेतुर्ग्राह्यइति । प्रणिहि-तं विचारितम् ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । अपेति । देश्यएवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा[१] अपधावति पलायते । पुनर्वदति मद्धस्ता-त्सुवर्णंगृहीतमित्युक्त्वा मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमितिवा सोपि तस्मादर्थात्प्रहीयतइत्यनुवादः । अपिच सम्यक्प्रणिहितं कस्मा-त्त्वयेदमपहसितमितिप्राड्विवाकेन पृष्टःसन् नाभिनन्दति न समाधत्ते प्रमाणोपन्यासपुरःसरम् ‡ ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः** । अपदेश्यमपदिश्य वक्तव्यमुक्त्वा तत्साधने यः पुनरपधावति अपसरति । पूर्वंस्वयमुपन्यस्तंसद-स्यैःसम्यक्प्रणिहितमवधृतमर्थंतैःपृष्टःसन्नाभिनन्दति नसम्यङ्मयाबुद्धमिति वदतिसोऽपि हीयतइति संबन्धः ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपदिश्यापदेश्यं कार्याकार्यं नजानाति वाच्यावाच्यंवा न जानाति । पुनः यः पुनः धावति स्थानात्स्थानान्तरंगच्छति । च पुनः सम्यक्प्रणिहितमर्थं सम्यक्प्रकारेणदत्तंद्रव्यं पृष्टःसन्नाभिनंदति नकथयति ॥ ५४ ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ॥ निरुच्यमानंप्रश्नंच नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । असंभाषणार्हे देशेऽपह्नवादौ साक्षिभिः सह संभाषतएकाकी तद्देशशङ्कया निरुच्यमानं पृच्छ्य-मानंनिरूप्यमाणंवा प्रश्नंविचारवस्तुंनेच्छति किंचिद्राजकार्यमुद्दिश्य राजपुत्रमान्याद्यनुग्रहेण च काललाभंकरोति यश्चापि

ऽऽअहसितम्= अपहस्तितम् (राघ०४)

‡ पुरसरं=पुरःसरंसोऽपिहीयते (राघ०४)

१ देश्यएवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा=अपदेश्यमपादिश्योक्त्वा (राघ ०४)

(५५) असंभाष्ये=असंभाव्ये (नं)

निःश्वतेत् वक्ष्यमाणंचक्रियापदंसहीयतइति यदेवोक्तंपुनर्यस्त्ववधावतीति सएवार्थः यश्चापि निष्पतेदिति पुनर्वचनेप्रयोजकमुक्तमत्यन्तापौनरुक्त्यमा भूदिति कश्चिद्विशेषआश्रयितव्यः ॥ ५५ ॥

(३) **सर्वज्ञनारायणः** । असंभाष्ये संभाषानर्हे देशे एकान्तादौ । स्वकीयंप्रश्नं परेण निरुच्यमानमाकलय्य नेच्छेत्तदनिच्छाविभावककंकोलाहलादि कुर्यात् । निष्पतेत् सभातःपलायेत् ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् । असंभाष्ये संभाषानर्हे निर्जनादिदेशे साक्षिभिःसंभाषतेसोपि तस्मादर्थाद्धीनः । यश्चापि निरुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेदुत्तरंदातुम् । अथच निष्पतेत् नयुक्तंस्थातुमितिनिष्क्रामेत्सोपिहीनः । एतद्द्वयोःसाधारणम् ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः** । साक्षिभिरसंभाष्ये । मिथोदेशे रहस्यइति यावत् । निरुच्यमानंसृत्य विकल्पेनोच्यमानम् । प्रश्नंपृष्टमर्थम् । नेच्छेन्नसंवदेत् । निष्पतेत्सदसोपसरेत् । सोपि हीयतइतिसंबन्धः ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । असंभाष्येदेशे अवाच्यदेशे साक्षिभिर्मिथोयःसंभाषते । च पुनः निरुच्यमानं वाच्यमानं प्रश्नंवानेच्छेत् न कथयति । च पुनः यः निष्पतेत् पलायते ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तंच न विभावयेत् ॥ नच पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्सहीयते ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तार्थएव श्लोकोयं श्लोकान्तरैर्दृश्यते । पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तंबहुकृत्वापि पश्यंवेदितव्यमितिअक्षरार्थस्त्वर्थिना विश्लेषिते पूर्वपक्षे प्रतिवादी ब्रूह्यस्मिन्वस्तुनीति पृष्टोयदि न ब्रूयात्पुनःपुनः पृच्छ्यमानेऽपि योहि सम्यगुत्तराभावादेव मे पराजयोभवति तूष्णींभूतस्य तु संशयएव न पराजयोभवतीत्यनया बुध्या नोत्तरंददाति सोपि जीयते वक्ष्यति चात्र कालावच्छेदनं चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयादिति सद्योह्याकृष्टस्य* पूर्वपक्षार्थानवबोधादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तंकालहरणं अत्र च दिवसैः पञ्चभिर्दशभिर्द्वादशभिर्वैषद्वदतस्त्रिपक्षसमाप्तिर्नत्वियन्तंकालंतूष्णींभावएव यश्चातोधिकः कालः संस्थितोपि कश्चित्संवत्सरंप्रतीक्षेत प्रतिभावयेदिति न युक्तमादर्तुंयतोप्रतिभावे प्रतीक्षाकारणंसोसंवत्सरादूर्ध्वंभवतीति किमित्यकारणं नचैषनियमः केन चित्प्रकारेण नावगम्यते प्रतिभानवतः संवत्सरेण प्रतिभाभवतीति तस्मात्तावन्त्येवाहान्युपेक्षा युक्ता यावद्भिः पूर्वपक्षावधारणा भवत्युत्तरंच प्रतिभाति एतच्चामुकस्य मन्दधियोप्येतावन्मात्रैरहोभिर्भवतीति नाधिकंकालमुपेक्षणीयं पूर्वपाक्षिकस्य तु तदहरेव स्वार्थविनिवेशनंयुक्तं यतइदमेषामवधारयतीदंवानेन ममापकृतमिति निश्चितंतस्य भवति स्वेच्छयाह्यसौ प्रवर्तते केवलंतस्मै स्वपक्षमावेदयते किमित्यनिश्चितः स्वार्थोभवति उत्तरपाक्षिकस्त्वविदितसंबन्धस्तदानीमेव राजपुरुषैरानीयमानः कथमिव स्वपरपक्षौ निश्चिनुयात् पक्षद्वयनिरूपणंहि तदस्य तदानीमेवापतति नान्यथोत्तरपाक्षिकोभवति तस्मात्पूर्वपाक्षिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहः पूर्वपक्षसमाप्तिर्द्वित्रादिदिवसलाभोवोभावपि चैतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ तथाह्याह ॥ सुनिश्चितबलाधानः पूर्वपक्षी भवे त्सदा । दशाहंद्वादशाहंवा स्वपक्षंपरिशोधयेदिति ॥ तथेदमपरम् ॥ ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं ॥ या तु संवत्सरपरीक्षा सा मूलासंभवादप्रमाणं नहि व्यवहारस्मृतावष्टकादिवद्वेदमूलता शक्यते वक्तुरकार्यरूपत्वादर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः । एषा पितृपक्षोपेक्षा न सर्वत्र यतउक्तं ॥ साहसस्तेयपारुष्ये गोभिशापात्यये स्त्रियां । विवादयेत्सद्यएव कालोन्यत्रेच्छयास्मृतइति ॥ साहसादौ हि चिरमुपेक्ष्यमाणे परमपरामुयात् अतः सद्योविवादोविधीयते । नचात्र स्मृत्यादयोनुक्तहेतवः संभवन्ति साहसादिकारणं हि तदानीमेव राजानंवेदयेत तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति वस्त्राद्युपहारेण तदुपेक्षायां रागशङ्का भवति साक्षि-

* आकृष्टस्य=आक्षिप्तस्य (आ आ)

णस्तत्र यदृच्छया संनिहिताअपि भवन्ति ते हि देशान्तरकृतानामजात्यादिभिर्नविज्ञायन्ते ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः किंच ऋणादानादिषु कदाचिदितरेतरंसंदधते न तत्र राज्ञोहस्तप्रक्षेपः प्रायेण च संशुद्धौ स्मृतिर्नयुज्यते तदा कियद्दत्तमिति। साहसकारी तु राजाऽवश्यंनिग्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोपि तस्मादृणादिषु कालहरणंसाहसादिषु सद्यइति स्थितं तदुक्तं गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ॥ ऋणादिषुहरेत्कालंकामंतत्त्वबुभुत्सया ॥ यदा संकुलः पूर्वपक्षोभवति तदा गहनत्वान्न शक्यते ग्रहीतुमनाकुलोविलुप्तक्रमेपि गृहीतप्रतिवचनंकालमहत्वान्नशक्यते सर्वेण स्मर्तुमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः। उक्तंच नविभावयेत् साध्यंवस्तुनिर्दिश्य नसाधयति साधनस्याभावाद्विपक्षाभावात्। नच पूर्वापरंविद्यात् उक्तमेतत् तस्मादर्थव्यवहारवस्तु न सहीयते पराजितोभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नब्रूयात् चिन्तयन्नेव तिष्ठेत्। उक्तं स्वोक्तं नविभावयेत् नव्याकुर्यात्। नच पूर्वापरंएतत्प्राग्वाच्यमेतत्पश्चादिति जानीयात्। तस्मात् प्रक्रान्तादर्थात् ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच। ब्रूहीत्युक्तोनब्रूयात् । वदतोऽवश्यंपराजयइतितूष्णींतिष्ठेत्। न विभावयेत्। पूर्वापरं साध्यं* नविद्यात् यथावस्तु नविजानीयात्। अर्थात् शशशृङ्गधनुर्भवतीतिसाध्यत्वेननिर्दिश्य तस्मादर्थाद्व्यवहारवस्तुतोहीयते पराजितोभवतीति। एतदुत्तमर्णस्य ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः**। न विभावयेत्पूर्वापरंनच विद्यात्। इदंपूर्वमुक्तमिति च न विद्यात् हीयते जीयते ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्वंब्रूहीत्युक्तःसन्योन ब्रूयात्। च पुनः उक्तंस्ववचनं नविभावयेत्। च पुनः पूर्वापरंकार्यं योन विद्यात्सपुरुषस्तस्मादर्थाद्धीयते हीनोभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

साक्षिणः संतिमेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तोदिशेन्न यः ॥ धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनंतमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्ञातारः साक्षिणः पुरुषाममसंतीत्युक्त्वा यदोच्यते। कथयतामिति तदा तूष्णीकआस्ते न तान्देशनामजातिभिर्विशेषणैः कथयति तदा एतैः प्रत्येकंपूर्वमुक्तैः कारणैरिह हीनोऽसौद्रष्टव्यः। इतिधर्मस्थोधर्माधिकरणस्थः प्राड्विवाकोनिर्दिशेन्निश्चितंब्रूयाज्जितोयमिति । तथैव विवक्षितार्थकप्रमाणवृत्त्या पराजयएव स्वपक्षे साधनादाव्यभावान्निश्चयश्च पुनः पुनरवसरे ऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति। ज्ञातारइति तृन्नन्तमेव तत्रेदमिति द्वितीयान्तंयुज्यते। स्वलर्थतृनामिति षष्ठीनिषेधात् हीनंतमिति द्वितीयान्तःपाठइतिशब्दप्रकारार्थोद्रष्टव्यः। एभिरुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैवंविधैर्हीनंतन्निर्दिशेत् यदा तु वाक्यार्थवचनमात्रंतदा हीनोसावितिपाठः वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्द्वितीयायाअभावः। एते पराजयहेतवः नत्वाकारेङ्गितादिवद्व्यभिचारणाः। योहि पुनः पुनर्विचारावसरे न सन्निधीयते संनिहितोनोत्तरंप्रतिवक्ति न तत्र निश्चितमिदंभवति नास्यजयहेतुरस्तीति। यदि च सर्वदैवानुत्तरवादिनंनपराजयेद्राजा ततोव्यवस्थाभङ्गआपद्यते पौर्वापर्यानवबाधस्त्विङ्गितादिवद्द्रष्टव्यः। यः सर्वकालवाग्मीप्रगल्भप्रतिपत्तिमांस्तस्येङ्गितादयोन्यथाभवंतः पराजयहेतौ प्रमाणान्तरेणापिनिश्चितेऽपिलिङ्गदर्शनस्थानीयाउपोद्बलका भवन्ति ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मेत्युक्त्वेति छान्दसःसन्धिः। धर्मस्थः धर्मासनस्थोराजादिः। कारणैरेतैः प्रागुक्तैश्च तंवादिनं हीनं पराभियोगप्राप्तम् ॥ ५७ ॥

---

* साध्यं=पूर्वसाधनंपरंसाध्यं (राघ०४)

(५७) साक्षिणः=ज्ञातारः (क०)

(५७) साक्षिणः सन्तिमे=सन्तिज्ञातारद (नं०)

(३) **कुल्लूकः** । साक्षिणोमम विद्यन्तइत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तोयोननिर्दिशति तंपूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितंकथयेत् । ज्ञातारःसन्तिमेत्युक्त्वाइति वा पाठः । अत्रछान्दसमिकारस्य पररूपत्वम् ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच साक्षिणइति । ज्ञातारइति पाठान्तरम् । साक्षिणःसन्तिमे ममाप्यन्यसाक्षिणइति । मयानगृहीतमत्यर्थे तर्हि दिशानयेत्युक्तोनानयति । मेत्युक्तेत्यार्षः । धर्मस्थः प्राड्विवाकः कारणैरुक्तैः हीनं पराजितं निर्दिशेत् जानीयात् । तमपीत्यपिशब्दादधमर्णमपि ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः** । अविद्यमानलेख्यादिसाधनेऽर्थे ज्ञातारः साक्षिणःसन्तीत्युक्त्वा तान् ज्ञातॄन् । दिश दर्शयेति सभ्यैरुक्तोऽनेन साक्ष्यनुदेशाख्येन हेतुना धर्मस्थो धर्मासनस्थः । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरस्याभियोगस्याप्रतिवचने ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ज्ञातारः मे ज्ञातारः सन्ति इति उक्त्वा आदिश कथय धर्मस्थः यः उक्तः सन् नादिशेत् नकथयेत् एतैः कारणैस्तमपि हीनं पराजितं निर्दिशेत्कथयेत् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्योदण्ड्यश्च धर्मतः ॥ न चेत्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मंप्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अभियोक्तार्थीकिंचन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदंन कथयति तदा निष्प्रयोजनाद्बध्योदण्ड्यश्च दण्डबन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवत्तांप्रत्यर्थिन आव्हानेन च हानिमपेक्ष्य कल्पनीयानि अतस्तदर्हैरेवार्थिनाविवदितव्यं प्रत्यर्थीतु नचेत्त्रिपक्षाद्ब्रूयादित्यर्थस्तदा नासौ दण्ड्योबन्धयितव्योवा किंतर्हीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजितएव धर्मप्रति धर्मतएवायंपराजयोन छलमित्यर्थः । त्रिपक्षादिति पात्रादिषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः अर्थतत्त्वमस्य लोकस्यास्माभिः प्राङ्निरूपितम् ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नचेद्ब्रूयात् ज्ञातॄन् साक्षिणः ज्ञातृपदंप्रमाणपरम् । वध्यस्ताडनादिनाअभियुक्तेनाप्रमाणे वाच्ये विशेषमाह नचेदिति । त्रिपक्षादर्वाङ् नचेत्साक्षिणोब्रूयात्तदा सः धर्मप्रति धर्मानपेक्ष्य पराजितोभवत्यतोवध्योदण्ड्यश्चेत्यर्थाज्जातम् । एतच्च प्रत्यर्थिविषयम् । अर्थिना सद्यएव वाच्याः स्मृत्यन्तरात् ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योऽर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्योलघुनि विषये दण्ड्यश्च धर्मतः स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मतएव पराजितः स्यात् नतुछलेन ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अभियोक्ता अर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य राजपुरुषमानीय व्यवहारास्पदंभाषांनब्रूयात् । वध्यइत्यादि विकल्पस्तु विषयगौरवाद्यपेक्षया । त्रिपक्षात्पक्षत्रयमपि(१) प्रत्यर्थीवा पुनर्न ब्रूयात् साक्षी वा न ब्रूयात् तदापराजितइति सोपिदण्डार्हः ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः** । अभियोक्तारंप्रति राज्ञः कर्त्तव्यमाह अभियोक्तानचेदिति । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरोभियोक्ता ततउत्तरंनचेद्ब्रूयाद्वध्योहिंस्यः । दण्ड्योदण्डार्हः । तद्गुणापेक्षया विकल्पः । तत्रकालावधिरुत्तरार्द्धेनोक्तः । धर्मशब्दौ व्यवहारवचनौ ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अभियोक्ता उत्तमर्णः नब्रूयात् सधर्मतोवध्योदण्ड्यश्च । प्रत्यर्थीचेद्धर्मंप्रति त्रिपक्षान्न ब्रूयात्सपराजितोज्ञेयः ॥ ५८ ॥

---

(१) मपि-मध्ये (राघ० ४)

योयावन्निह्नुवीतार्थंमिथ्यायावतिवा वदेत् ॥ तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणंदमम् ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येन पञ्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरान्निश्चितंलेख्यादौ तु करणे देशसमारोपितानि प्रमाणान्तरंसंवत्सराख्यमिति निश्चित्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रवर्तमानछलव्यवहारीतिद्विगुणंदण्ड्यं यस्य तु विस्मृत्याप्यन्यथा प्रवृत्तिराशङ्क्यते तस्य दशकंशतमेवमितरस्यापि ननु सर्वापह्नवे दशभागएकदेशापह्नवे द्विगुणमिति किन्तुशाठ्यादन्यथा प्रतिपद्यमानौद्विगुणंदण्ड्यौ विस्मृतिदारिद्र्याभ्यांदण्डमुत्तरं योयावन्तमर्थमपह्नुवीतापजानीतेऽधमर्णोमिथ्यायाचति विपरीतंधनंवदेदुत्तमर्णः तावुत्तमर्णाधमर्णावधर्मज्ञौद्विगुणंदमं तदित्यपह्नूयमानधनपरामर्शः यावदपह्नुतंततोद्विगुणंदमोदण्डः अधर्मज्ञग्रहणाच्च लिङ्गानिश्चितछलविषयोयंदण्डइत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तौ दण्डमाह योयावदिति । निह्नुवीत प्रत्यर्थिशोधितंमयेत्यादि । मिथ्या वदेत् मह्यंधारयतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयत्यर्थीवा यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकावपह्नुतमिथ्योक्तधनाद्विगुणंदण्डरूपंदापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनात्ज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनापलापमिथ्यानियोगापह्नवे द्विगुणमिति शतदशमभागंवक्ष्यति ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उत्तमर्णाधमर्णयोर्दण्डप्रकारमाह यइति । यः प्रत्यर्थी यावद्धनंनिह्नुवीत अर्थीवा यावति परिमाणे मिथ्याभाषते तद्विगुणं तौदण्ड्याविन्वत्ययः । दमं धनदण्डम् ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः** । विवादिनोर्मिथ्यावचने दण्डमाह योयावन्निह्नुवीतेति । यःप्रतिवादी यावद्यावन्तमेकदेशंकृत्स्नंवार्थमपह्नुवीत । योवादी यावत्येकदेशे कृत्स्ने वार्थे मिथ्यावदेत्तद्विगुणंतिरोहितार्थाद्विगुणंदण्डंदाप्यौदण्डत्वेनदाप्यौ । अपि शब्दात्तिरोहितमर्थंच ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः अधमर्णः यावन्निह्नुवीतार्थं अर्थीवा यावति मिथ्या वदेत्तावद्धर्मज्ञौ नृपेण तस्मात्कारणात्तद्विगुणंदमंदाप्यौ दण्डनीयौ ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा ॥ त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्योनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यः कृतावस्थआहूतोभियुक्तोगृहीतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राड्विवाकेनान्यैर्वा पृच्छ्यते किमस्मै धारयसि नेति पृष्टः सन्नपव्ययतेऽपह्नुते ह्नुवानोधनैषिणा स्वधनंपूर्वप्रयुक्तमात्मनःसाधयितुमिच्छता साक्षिभिर्भाव्योविप्रतिपन्नः प्रतिपादयितव्यः । त्र्यवरैस्त्रय अवरेयेषांतेत्र्यवरैरवरमपचयातिशयमाह यद्यत्यन्तन्यूनास्तदा त्रयः स्युः अन्यथा त्रिभ्यऊर्ध्वम् । नृपब्राह्मणसंनिधाविति ननु च तेषामेव यैर्न्यायः मारब्धस्तत्रतत्संनिधानएव साक्षिप्रश्नः प्राप्तः किमनेन नृपब्राह्मणसंनिधाविति नैवंप्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साक्षिप्रश्नउपपद्यतइति साक्षात्प्रष्टव्यइति पुनर्वचनम् ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पृष्टः प्राड्विवाकेन किंधारयसि नवेति । अपव्ययमानोनिह्नुवानः । कृतावस्थः कृतावस्थानः । त्रयोऽवराअल्पीयांसोयेषांसाक्षिणांतैः ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृताह्वानः प्राड्विवाकेन पृष्टःसन् यदा न धारयामीत्यपह्नवानो भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षंत्र्यवरैः साक्षिभिः त्रयोवरान्यूनायेषांतैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अपव्ययमानः सन् पृष्टः प्राड्विवाकेन कृतावस्थः *राजपुरुषकृताव्हानः । त्र्यवरैः त्रयोऽवराण्यूनायेभ्यःसाक्षिभ्यः तैर्यथावत् तैर्वक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टैःसाक्षिभिः धनैषिणोत्तमर्णेन भाव्यः ऋणवत्तया संभावनीयः सऋणं दाप्यः इत्यध्याहार्यम् ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः** । वादिप्रतिज्ञातमर्थसभ्यैः पृष्टस्तमर्थमपव्ययमानोपह्नुवानः । कृतावस्थोयथा नापसरति तथा सभ्यैः कृतावस्थानः प्रतिवादी धनैषिणा वादिना त्र्यवरैः साक्षिभिर्भावयितव्यः । प्रतिज्ञातार्थसाधनीयः ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धनैषिणा उत्तमर्णेन पृष्टःसन् अपव्ययमानः निह्नुवानः कृतावस्थः कृतपीडः नृपब्राह्मणसन्निधौ त्र्यवरैःसाक्षिभिर्भवितव्यः ॥ ६० ॥

यादृशाधनिभिः कार्याव्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतंच तैः ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । साक्षिलक्षणोपन्यासः श्लोकः यादृशाःसाक्षिणोयज्जातीयायद्गुणयुक्ताश्च धनिभिरुत्तमर्णैर्व्यवहारेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्तादृशान्वक्ष्यमाणेन कथयिष्यामि यथा च वाच्यंवक्तव्यंपृष्टैः सद्भिस्तैःपूर्वाह्णइत्यादि तमपि प्रकारंवक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथा यादृक्शपथादि कृत्वा । ऋतं सत्यम् ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषुयथाविधाः साक्षिणः कर्त्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि यथा च तैरपिसत्यंवक्तव्यंतमपि प्रकारंवक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्षिणइत्युक्तंतल्लक्षणमाह यादृशाइति द्वाभ्याम् । व्यवहारेष्वृणादिषु साक्षित्वेन कार्याः । ऋतं सत्यं वाच्यं साक्षिभिर्यथेति तंच संप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः** । धनिभिरव्यवहारिभिः । तैःसाक्षिभिः । यथा ऋतंवाच्यंतथा च वक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । साक्षिस्वरूपमाह तैः साक्षिभिः यथाऋतं सत्यं वाच्यम् ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणोमौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ॥ अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कृतदारपरिग्रहागृहिणः । गृहशब्दोदारेषु वर्तते तेहि स्वकलत्रपरिभवभयान्नकूटमाचरन्ति । आत्मनि केचिन्निरपेक्षाअभिभवन्ति अन्यदेशान्तरगमने नात्मानंरक्षयिष्यामइहैव च कचिद्गुमाभविष्यामोधनंमित्रंवार्जयामइत्यनया बुध्याअनृतमपि वदन्तिकुटुम्बिनस्तुस्वकुटुंबभयान्नक्वात्मानंनपरिरक्षिष्यामइति दूरंकृत्वा कुटुंबस्य सापेक्षतया राजदण्डभयान्नान्यथा प्रवर्तन्ते । पुत्रिणइति पुत्रस्नेहात्पुत्रिणोपुत्रदाराश्च साक्षिप्रश्नकाले साध्वाचारोपि कदाचिन्नसंनिहितोभवति सहि नैकस्मिन्देशे आस्थानवान् भवत्येवंमौलाअपि व्याख्येया मौलाजानपदास्तद्देशाभिजनास्ते हि स्वजनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्यावदन्ति। मूलंप्रतिष्ठा सा येषामस्ति तेमौलाअर्थकथनमेतत् तद्धितस्तु भावार्थएव कर्तव्यः योहि यत्रभावः सोपि तत्रास्तीत्यविरुद्धम् । क्षत्रविट्शूद्रयोनयः न ब्राह्मणः सर्वदाह्यस्याध्ययनाध्यापने विहिते अन्वहंवाग्निहोत्रहोमस्तत्र दूरस्थे राजन्यधर्मोमाभूदित्यसौ न कर्तव्यतयोपादीयते । यदृच्छयावगतार्थस्तुसाक्ष्यन्तराभावे गरीयसि कार्ये मुख्यतमः ससाक्षी तथा च ब्रूहीति ब्राह्मणंपृच्छेदिति साक्षिप्रश्नोभविष्यति योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-

* राजपुरुष=राजपुरुषद्वारा (राघ० ४)

(६२) अर्थ्युक्ताः=अभ्यद्वाः (क)

च्यते क्षत्रियोयोनिरुत्पत्तिः कारणमस्यासौ क्षत्रयोनिः क्षत्रियजातीयइत्यर्थः । क्षत्रंयोनिर्जन्मास्येति पञ्चमीतियोगविभागा-त्समासोप्युक्तः । अर्थिनायदोक्तंभवत्येते ममसाक्षिणः साक्षिकर्मणि योग्याभवन्ति ये तु स्वयमागताःसाक्ष्यंददति न ते साक्षिणः । अनापद्यापत्साक्ष्यन्तराभावइति केचित् तदयुक्तं विसंवादकत्वमसाक्षित्वे कारणंतत्संत्रदेन्नतानपैति न वयं ब्रूमः प्रतिषिद्धसाक्षिभ्योविद्यमानानृताभिधानहेतवोर्द्धसंबद्धावास्यामवस्थायां प्रतिश्रूयन्तेकिंतर्हि येषांकदाचिदाहूयमा-नानांधर्मविरोधोभवति श्रोत्रियादीनांतेषामविद्यमानेष्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदंप्रत्यनुज्ञानंन पुनरभूतानाम् ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मौलास्तद्ग्रामे परंपरयानिवसन्तः । अर्थ्युक्ताः अर्थिनोक्ताः नत्वयमेवसाक्ष्येऽहमिति-वादिनः ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयो-ग्याभवन्ति ते हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिनाविरोधाच्च नान्यथावदन्ति नतु ये केचिदृणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः । आपदितु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मौलास्तद्देशजाः अर्थ्युक्ताअर्थिना उभयेनोक्ताः अत्रार्थेयूं*यंसाक्षिणइति तादृशाः साक्ष्यमर्ह-न्ति दातु मिति शेषः । आपत्कालोवक्ष्यमाणः ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः** । गृहिणोभार्यावन्तः । मौलाः कुलश्रेणीप्रधानभूताः । अर्थ्युक्ताअर्थिना कार्यकाले सर्वेषु वर्णेषु रक्षि-त्वेन भाविताः ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गृहिणइति साक्षीश्रवणाद्दर्शनाद्भवति । तेसाक्षिणः कीदृशाः गृहिणः गृहस्थाः पुत्रिणःमौलाः वंशपरंपरायाताः ग्रामनिवासिनः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः अर्थ्युक्ताः अर्थिना उक्ताः अनापदि साक्षित्वमर्हन्ति आपदि कदा-चित् प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदोलुब्धाविपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आप्ताअविसंवादकायथादृष्टार्थवादिनःयेषांलोकोविप्रलंभकत्वंन संभावयति धर्मानुष्ठानपराये ज्ञातारः सर्वधर्मज्ञायदाचरन्तिश्रौतंस्मार्तमाचारनिरूढंच सर्वधर्ममिह नरकः फलमिह स्वर्गइत्येवंनिरवशेषंजानन्ति ते ह्यनृता-भिधाने नरकंपश्यन्तोबिभ्यति अलुब्धाउदारसत्वानल्पंधनंबहुमन्यन्ते एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि साक्षि-क्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वेषु वर्णेष्विति सर्वकार्येष्वित्यर्थः नजातिनियमोस्तीत्युक्तंभव-ति यत्पुनर्जातिव्यवस्थावचनंतदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः तदेतदुक्तंभवति सर्वैःकार्यिभिःसर्वैर्वर्णायथा संभवंसाक्षिणःकर्तव्याः कार्येषु-ऋणादानादिषु यथोक्तलक्षणाः । विपरीतांस्तु वर्जयेत् यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानांप्रसङ्गएव नास्तितथापि लौकि-कोयंपर्युदासः । प्रायेण हि लौकिकाअन्यविषयेऽन्येतद्विपरीतंनिषेधयन्ति तथा च भवन्ति वक्तारः क्रिया हि द्रव्यंविनयति ना-द्रव्यमिति किंचाविसंवादकमिह प्रधानंसाक्षिलक्षणंतच्च न विधिमुखेन शक्यावसानंकिन्तु विसंवादकरणाभावमुखेनन ह्यविसं-वादकत्वंप्रत्यक्षदृश्यंतद्धियथार्थाभिधानंश्रोत्रग्राह्ये च वस्तुनि कुतः प्रत्यक्षोयथार्थनिश्चयः प्रत्यक्षत्वे हि नैवसाक्ष्यवगमो-न्विष्यते न च सर्वत्र परोक्षे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणान्तरसंभवः तत्प्रायाणि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणतया दृ-ष्टानि न भावनिश्चयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते अतस्तत्प्रदर्शनार्थोयमुपक्रमोविपरीतांस्तु वर्जयेदिति ॥ ६३ ॥

* यूयं=पूर्वं (राघ० ४)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आप्ताः यथादृष्टवादितया गृहीतसंवादाः तथा सर्वविदः अलुब्धाश्च निश्चिताः आप्तत्वेऽपि कार्याः ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रविट्शूद्रयोनयइत्युक्तत्वात्ततोब्राह्मणपरिग्रहार्थंसर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानंसर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताःते साक्षिणः कर्त्तव्याः उक्तविपरीतांश्चवर्ज्जयेत् ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच आप्तायथावगतवादिनः । सर्वधर्मविदोमन्वादिधर्मशास्त्रविदः । अलुब्धा इति च्छेदः ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः** । कार्याः कार्येषु आप्ताधर्मनिश्चये प्रधानभूताः । अलुब्धाः रागद्वेषरहिताः । सर्वेषु धर्मेषु विद्वांसः । सर्वेषु विद्यमानावर्णविशेषानपेक्षयेति यावत् ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषुवर्णेषु चतुर्षु सर्वेषु कार्येषु साक्षिणः कार्याः । कीदृशाः आप्ताः गृहीतसंवादाः । पुनः कीदृशाः सर्वधर्मविदः अलुब्धाः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाः क्षत्रियस्य क्षत्रियाः एवमग्रे ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनोनाप्तान सहाया न वैरिणः ॥ नदृष्टदोषाः कर्त्तव्यान व्याध्यार्तान दूषिताः ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तानीमानि संभाव्यमानमिथ्याभिधानकरणत्वेन पठ्यन्ते तत्रार्थसंबन्धिनउत्तमर्णाधमर्णाद्या-उत्तमर्णाद्यधमर्णवचनेन पराजीयमानास्तदानीमेव रोषावेशवशिताःस्तंभयन्ति धनंमत्यादातुमधमर्णमतोसौ संनिहितधनत्वाच्चित्तमनुवर्तमानः शक्यते तस्मादसौनसाक्षी उत्तमर्णोपिनिर्धनेऽधमर्णेव्यवहारजयाच्चधनप्राप्तौ मह्यमयंप्रतिदास्यतीत्यनया बुध्या कदाचित्तत्पक्षानुगुणंवक्तीतिसोप्यसाक्षी अथवार्थः प्रयोजनंयस्य साक्षिणोविवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनंसाध्यंतेन वा तयोः सउपकारगतेनार्थेन समानफलइत्येवंप्रकारार्थसंबन्धिनआप्तामित्रबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृव्यमातुलादयः सहायाः प्रतिभूप्रभृतयोवैरिणः प्रसिद्धादृष्टदोषाअन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याअन्यद्वा प्रतिषिद्धमाचरितवन्तोव्याध्यार्तारोगपीडिताः न पुनरीषद्रोगिण इत्यार्त्तग्रहणं पीडितस्य हि क्रोधविस्मृत्यादयोमिथ्यावचनता च संभाव्यन्ते दूषिताःपातकिनोभ्यस्तोपपातकाश्च दृष्टदोषग्रहणन्तु तेषामेव कृतनिग्रहाणांपरिग्रहार्थंते हि राजनि भृतदण्डाग्राहितविनयत्वान्नसंप्रतिदूषिताभवन्ति ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अर्थसंबंधिनस्तज्जयफलभागिनः । आप्ताः स्निग्धाः स्वस्यपरस्यवा असाधारण्येन । सहायाः भृत्याः वक्तुः । दृष्टदोषाः दृष्टसाक्ष्यमिथ्याभिधानाः । दूषिताः अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः आप्तामित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानान्तरावगतकौटसाक्ष्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताः साक्षिणोन कर्त्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनांसंभवात् ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विपरीतान्वर्जयेदित्युक्तंतानाह नेतिचतुर्भिः । अर्थसंबधिनः ऋणाद्यर्थसंबधिनः । आप्ताः पुत्रादयः । दृष्टदोषाः कूटसाक्षिणः । नव्याध्यार्ताः कुष्ठ*याद्याक्रान्ताः । दूषिताः महापातकादिना ॥ ६४ ॥

---

* कुष्ठ=क्रूरा (राघ० ४)

(५) **नन्दनः** । अर्थसंबन्धिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतरेण कृतोपकाराः । आप्ताएकतरस्मिन्पक्षेलिप्धाः । सहायाः सहचारिणः । दृष्टदोषाः पूर्वकौटसाक्ष्यादिकृतदूषिताः । अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निषिद्धानाह नेति । अर्थिसंबधिनोन कार्याः । आप्ताःशक्तान । अर्थिसंबंधिसहायाःन । वैरिणः सहायानकार्याः । दृष्टदोषाः कुष्टाद्यपस्मारसहितान कर्तव्याः । व्याध्यार्तान कर्तव्याः । दूषिताःअभिशस्तान कार्याः ॥६४॥

न साक्षीनृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥६५॥

(१) **मेधातिथिः** । त्वंमे साक्षी भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साक्षित्वे नृपतिनाध्येषितव्यः तस्य हि साक्ष्यंददतः पक्षपातंनाशङ्केरन् प्रभुत्वादतोन्यतरस्य कार्यनाशः नच साक्षिधर्मेण प्रष्टुंयुज्यते तद्देशवासीच यद्यपि लेखादिना संवादयेत्तथापि साक्षिधर्मसर्वंन कुर्यादिति तद्देशवासिनोराज्ञः समानकरणप्रतिषेधः । कारुकादीनांस्वकार्योपरोधशङ्कया संगत्या च ते जीवन्ति स्वभावश्चैषजानपदानांयत्स्वयंनिश्चितवन्तोपि जीवामहे वयमिति जिताः साक्षिकादिभ्योरुष्यन्ति ततश्च सार्वलौकिकीसंगतिःकारुकादीनामुच्छिद्यते किंच प्रकृतिपरिलघुत्वात्तेषांवृत्तयश्चलयितुमपि शक्यन्ते तथा च पक्षपातंभजेरन् श्रोत्रियस्य तु साक्षित्वे कर्तव्यता प्रतिषिध्यते राजवन्नपुनरप्रत्ययितता नहि श्रोत्रियत्वंप्रामाण्यंविहन्ति जनयत्येव विशेषतः नहि श्रोत्रियत्वंविसंवादहेतुतयोपलब्धमेवमुत्तरत्रापि । कारुकाः शिल्पोपजीविनः सूपकारायस्कारादयः कुशीलवानटनर्तकगायनाद्याः श्रोत्रियोवेदपाठकोयः स्वाध्यायनतत्परःसइह गृह्यते अथवा श्रोत्रियत्वंकर्मानुष्ठानोपलक्षणार्थंतेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः लिङ्गस्थोब्रह्मचारी परिव्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाप्रा ाः सङ्गेभ्योनिर्गता वेदसंन्यासिनोगृहस्थाः सङ्गोलालसतया विषयोपभोगोदृष्टार्थकर्मारम्भोवा ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ननृपतिः तस्य । बहुव्यासक्तत्वेनाऽस्मरणात् । एवं कारुकः शिल्पी । कुशीलवोनटः । श्रोत्रियोवेदाध्ययनपरः । लिङ्गस्थः परिव्राजकादिः । संगनिर्गतः सर्वदैकान्तसेवनादिशीलः ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् । प्रायेणधनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थोब्रह्मचारीसङ्गनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपिस्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रेतरब्राह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतेषट् न साक्षिणइत्याह नेति । कारुकुशीलवावुक्तौ । राजादीनांस्वस्वकर्मव्यग्रतया अस्थिरचित्तत्वात् । नश्रोत्रियः अध्यापनाध्ययनाग्निहोत्रव्यग्रत्वात् । संगेभ्योविनिर्गतः संन्यासीति केचित् । कुटुम्बबहिष्कृतः मण्डलाच्च बहिष्कृतइतिवा लिङ्गस्थपेदन संन्यासिनोग्रहणात् ॥ ६५ ॥

(५) **नन्दनः** । राज्ञः साक्षित्वे शपथादिना लाघवंसंभवेदिति राज्ञःप्रतिषेधः । कारुः कर्मकरोरजकादिः । कुशीलवोगायकः । परिकरभूतत्वात्तयोर्नृपसदस्याह्वाने परकार्यविरोधःस्यादिति प्रतिषेधः । श्रोत्रियादीनांत्रयाणामाह्वाने धर्मपीडास्यादिति प्रतिषेधः । न पुनरेषामसत्यवचनत्वात् । लिङ्गस्थः सन्यासी । सङ्गेभ्योविनिर्गतोविरक्तः ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नृपतिः राजा साक्षी नकार्यः । कारुकः करकर्ता कुशीलवौ कुत्सितं शीलं यस्य सःकुशीलः । न लिङ्गस्थः ब्रह्मचारी । सङ्गेभ्योविनिर्गतः संन्यासी नकार्यः ॥ ६५ ॥

नाभ्यधीनोन वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥ न वृद्धो न शिशुर्नैकोनान्त्यो न विकलेंद्रियः ॥६६॥

(१) **मेधातिथिः** । अभ्यधीनशब्दोऽत्यन्तपरतंत्रगर्भदासादौ रुढ्या वर्तते अन्ये तु तुल्यसहितत्वादध्याधीनइति पठन्ति अध्याधीनोबन्धकीकृतोवक्तव्योऽनुशास्यः शिष्यपुत्रादिराचार्याधीनत्वात् । अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः दस्युः भृतदासवैतनिकः सद्युपादासयति कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः । तस्य च दिवसभृतत्वान्नात्यन्तपारतन्त्र्यमस्तीति पृथगुपदेशः क्रियते कर्मजीवनत्वापत्तौ तथा विधानांजीविकोच्छेदः लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययिततापि चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्नदस्युग्रहणेन ग्रहणं अकठिणत्वदयोवा दस्युः क्रूरचेष्टविकर्मकृच्छास्त्रविरुद्धंयः कर्मकरोति यथा ब्राह्मणःक्षत्रियवृत्तिर्वैश्योवेत्यादि वृद्धोवयःपरिणामादसंस्मृतिःशिशुर्बालोऽप्रामण्यव्यवहारः एवं त्र्यवरग्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधोद्वयोः कस्यांचिदवस्थायां सभ्यनुज्ञानार्थः यथा तृहस्ताचारोपत्रे यद्यपि तत्र तृतीयलेखको भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारोन साक्षित्वइति कस्यचिदियमाशङ्कास्यात् । अन्त्योबर्बरचण्डालादिः स्वधर्मादन्यत्र शूद्रयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः विकलेन्द्रियोऽन्धबधिरादिः शरीरपीडयोपलब्धिर्विकलत्वाच्च ॥ ६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभ्यधीनोऽन्यस्य गर्भदासः । वक्तव्योदुराचारत्वादिना गर्हितः । दस्युर्घातकः । विकर्मकृत् सूनादिः । नैकइति । अभावे द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्त्योऽन्त्यजः ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अभ्यधीनोत्यन्तपरतन्त्रोगर्भदासोन वक्तव्योविहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा नचौरोनापि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी एतेषांरागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । नबालोऽप्रामण्यव्यवहारत्वात् । नैकोविनाशप्रवासशङ्कया तस्य त्र्यवरैरितिविधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याश्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थंनिषेधवचनम् । अन्त्यश्चांडालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यान्नसाक्षीकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एते सप्तदश न साक्षिणइत्याह नेतिद्वाभ्याम् । अभ्यधीनः अत्यन्तपरतन्त्रः । गर्भदासोविचित्तत्वात् । वक्तव्यः सर्वलोकविगर्हितः वृद्धोऽत्यन्तवयसा । अन्त्यश्चाण्डालादिः । विकलेन्द्रियः बाधिर्यादियुक्तः ॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः** । अभ्यधीनोत्यन्तपरतन्त्रः गर्भदासइतिकेचित् । वक्तव्योनिन्द्यः । दस्युर्हीनजातिः । अभ्यधीनादीनामसाक्षित्वे कारणंसत्यवाचकनियमाभावः । पूर्वसाक्षिणांत्र्यवरमुक्तं अत्रैकत्वंप्रतिषिद्धं तेनायमर्थोगम्यते त्र्यधिकत्वमुत्तमः पक्षः । त्र्यवरत्वंमध्यमः । द्वित्वमधमः । नकदाचिदप्येकमिति ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अभ्यधीनोनगर्भदासःअत्यन्ताधीनः वक्तव्यः शिष्यपुत्रादिर्नकार्यः । दस्युर्घातकोवाविकर्मकृत् । नवृद्धः नभृतिदासःनान्त्यः अन्त्यः शूद्रचाण्डालः ॥ ६६ ॥

नार्त्तो न मत्तोनोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः॥ न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धोनापि तस्करः ॥६७॥

(१) **मेधातिथिः** । आर्तोबन्धनादिना रसेन मत्तोमद्यमत्तः क्षीबः अपस्मारगृहीतउन्मत्तपिशाचकीक्षुत्तृष्णोपपीडितोबुभुक्षापिपासाभ्यां व्यथितः श्रमःकायचेष्टाधिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः । कामः स्त्रीसङ्गा-

---

(६६) नाभ्यधीनो=नान्याधीनो (क)

(१) वक्तव्यः सर्वलोक=वक्तव्यः विहितकर्मत्यागाल्लोकगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न तस्करः तस्य नापितस्करवक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निषिद्धकारी । एतेषां रागद्वेषादि संभवात् । सर्वलोक (न, श.)

भिलाषस्तेनाऽऽर्तोविप्रलंभोऽत्यन्तसंयोगोद्वावपि तावत्प्रत्ययौ वित्तोपप्लवात्तत्ससाधने चविप्रलंभाशङ्कया च । क्रुद्धोन्यस्मिन्नपि बहुतरक्रोधः सहिक्रोधेन व्याप्तचित्तत्वान्नयावदनुभवति नाप्यनुभूतंस्मरति । तस्करश्चौरः यद्यप्यसौविकर्मकृत्तथापि भेदोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायोद्रष्टव्यः ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नार्तइति । एतेचार्तत्वादयः साक्षिकरणकाले दोषाः । आर्तःशोकादिना । मत्तोमद्यादिना । उन्मत्तोवातादिना । तस्करः साक्ष्यकाले दृष्टपरार्थापहारः ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आर्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तउत्क्षेपभूतावेशादिना क्षुधापिपासादिनापीडितः श्रमार्त्तोवर्त्मगमनादिना खिन्नः कामार्त्तउत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्रसंबध्यते । तत्रार्त्तादिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आर्तोधनपुत्रादिनाशेन । मत्तोमद्यादिना । उन्मत्तोवातुलः । श्रमार्तोभारोद्वहनादिना । तस्करः चोरः । वृद्धादिक्रुद्धान्तानांप्रायेणस्मृतिलोपात् आर्ताद्यष्टसु स्मृतिलोपः प्रसिद्धः ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः** । आर्त्तः पुत्रशोकादिपीडितः ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नउन्मत्तोन ग्रहाभिभूतः ॥ ६७ ॥

स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियः कुर्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः॥ शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥६८॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्र पुमांसावर्थिप्रत्यर्थिनौ तत्र स्त्रीणांसाक्ष्यंनास्ति यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्यंस्त्रीणामेव चेतरेतरंस्वल्पंतत्र भवन्त्येव स्त्रियः साक्षिण्यः नचायंनियमः स्त्रीणांस्त्रियएव साक्ष्यंकुर्युर्नपुमांसः केवलंयुवतिविषये व्यवहारे क्वचिदेव स्त्रीणांसाक्ष्यं यतोऽस्थिरत्वादिति हेतुरुपात्तः भवन्ति काश्चन स्त्रियोब्रह्मवादिन्यइव सत्यवादिन्यःस्थिरबुद्धयश्च । द्विजानांसदृशाद्विजाः यः प्रमाणतरोद्विजः सविसदृशंशङ्क्यमानप्रमाणभावमपि दिशन्साक्ष्ये न श्रद्धेयवचनोभवति यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूतएवद्रष्टव्यः सहि तस्य सदृशः सदृशानांहि समानदेशः स्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वंच संभाव्यते इतरस्य तु तत्प्रदेशसन्निधिर्यत्नेन साध्यः सदृशत्वौचित्यात्सिद्धएव एवंहीनस्य हीनगुणोपि सदृशाद्गृहीतव्योनतूत्कृष्टगुणोन ग्रहीतव्यः सादृश्यंजात्या शल्यादिना वा गुणेन क्रियया चाश्रुताध्ययनादिकया समानशीलतया एतच्च नातिशयिनि कार्ये द्रष्टव्यम् । नहि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते अन्त्यानांचण्डालश्वपचादीनांतादृशाएवान्त्ययोनयः अन्तेभवान्त्या सायोनिरुत्पत्तिकारणंयेषामिति विग्रहः प्रदर्शनंचैतत् येसमाजातिशिल्पशीलादिभिस्तेषामिहानुक्तानामपि कुणिकारुकुशीलवादीनांहेतोः समानत्वात् ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतद्दोषविरहे चाण्डालादयोपि ग्राह्याइत्येतदर्थंस्त्रीणामित्यादिप्रतिषेधः । द्विजाब्रह्मक्षत्रविशोन्योन्यंकुर्युः । सदृशाइति नोत्तमानात्यधमाइत्यर्थः । सन्तोऽसंभावितदोषाः ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्योभवन्ति । द्विजानांब्राह्मणक्षत्रियविशांसदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवंशूद्रासाधवः शूद्राणाम् । चाण्डालादीनांचाण्डालादयः साक्षिणोभवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्याभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्षिसंभवेऽसंभवे विजातीयाअपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ यथा जातियथावर्णंसर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तेषु प्रतिप्रसवतया व्यवस्थितिमाह स्त्रीणामिति । कुर्युः दद्युः । वर्णव्यवस्थितिमाह द्विजानामिति । सन्तोद्विजशुश्रूषादिरताः ॥ ६८ ॥

(५) **नन्दनः** । बह्वशुचयोपिचस्त्रियइति । जस्त्रीणांसाक्षित्वस्य वक्ष्यमाणस्यायमपवादः । सदृशाः सजातीयः ॥६८॥

(६) **रामचन्द्रः** । उक्तानाह स्त्रीणामिति । द्विजानां सदृशाः सवर्णाः द्विजाः । अन्त्यानांअन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तुयः कश्चिकुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये॥६९॥

(१) **मेधातिथिः** । अन्तर्वेश्मनि यः कार्यमतर्कितोपनतावाग्दण्डपारुष्यसंग्रहस्तेयंसाहसादिरूपमरण्ये वा तादृशमेव शरीरेण च पीड्यमाने तत्कालदस्युभिरन्यैर्वादाय तत्कुतश्चिद्गृहीतं योवाधननिमित्तंप्रतिभूत्वेन स्थापितोनच साक्षिणोलभ्यंते तावत्कालंनप्रतिपालयन्ति । अनुभावी साक्षाद्द्रष्टा यः कश्चिदिति न जातिनियमः सदृशंच तदा नास्तीत्याह अन्तर्वेश्मनीति विरलजनोपलक्षणार्थंतेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरलजनानि गृह्यन्ते तथाचारण्यग्रहणमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु शरीरस्यापि वात्ययइत्यन्यथा व्याख्यानयन्ति कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साक्षी यत्कार्यमनुष्ठीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानंतत्र साक्षिणांजातिलिङ्गवयः सादृश्यकसंबन्धाभावादिनियमोनास्ति । एतदेवोत्तरेणदर्शयति ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुभावी येन तत्कार्यप्रसंगादप्यनुभूतम् । यःकश्चिदधमोपि । अन्तर्वेश्मन्यरण्यइत्यसंभवत्पुरुषान्तरदेशोपलक्षणम् । शरीरस्यात्यये तत्साक्ष्यकरणे तदैव यदि मृत्युस्तदापीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वाततायादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते सवादिनोरेवसाक्षीभवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विवादेसत्युक्तविधजनासंभवेनृमात्रंसाक्षीत्याह अनुभावीति । अन्वगन्वक्षं तत्र भावीवर्तमानः । शरीरस्यात्यये मृतौ साक्ष्यं कुर्यात् दद्यात् ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः** । यथोक्तगुणसाक्ष्यभावे यः कश्चिदनुभावितापिसाक्षीत्याह अनुभाव्यपीति । अनुभावी अर्थानुसन्धायी । यः कश्चित्सजातीयोपि । अत्यये पीडायाम् ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यःकश्चित् अनुभावीप्रसङ्गादपि येन तत्कार्यमनुभूतम् । शरीरस्यापि अत्यये नाशे उपस्थिते तस्य ॥ ६९ ॥

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुनावापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्त्रियेतिलिङ्गव्यत्ययउक्तः । बालेन स्थविरेणवेति वयोव्यत्ययः शिष्येणेत्यादिना संबन्धिनः प्रतिप्रसवएतच्च प्रदर्शनमेवंविधानांव्यभिचाराय तेन ज्ञातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते । सुहृद्वैरिदोषादयस्तुनेष्यन्ते येषांकिंचिदसत्याभिधानकरणत्वंदृष्टंनापिव्यापकंतेन प्रतिप्रसूयन्ते येषान्तुबह्वव्यापकंक्वचिदेव गुणातिशयंचेति व्यभिचरेत्ततः क्वचिदेव तत्साक्षिणउक्तंच ॥ एकः सहस्राल्लभ्येतनसौहार्दान्नशात्रवात् । नार्थसंबन्धतोवापि पुरुषोनृतमाचरेदिति ॥ असंभवेऽन्येषांसाक्षिणांस्त्रियापि कार्यंसाक्ष्यमिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । शिष्येणेतिमौखस्त्रौवसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत् । बन्धुनेति अहार्योत्पत्तिकायानसंबंधप्रतिप्रसवः सत्यपि संबन्धत्वे । योनातिप्रत्यासन्नः सगृह्यते तेन भ्रातृव्यमातुलश्वशुर्यादयोन साक्षिणः तथाविधे हि बन्धुशब्दोरूढः । दासेनेति सस्वामिसंबन्धउपलक्ष्यते न स्वाम्युपाध्यायोयाजकश्च सर्वविधे विषये साक्षिणः दासोगर्भदासोभृतकोवैतनिकः ननुचासामर्थ्याद्बालादयः साक्षित्वेनिरस्ताः नह्येते साक्ष्यमवधारयितुंशक्नुवन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिर्दोषैस्तदापदि प्रतिलमानसमञ्जसमिति नह्यापदि शक्तिरस्याविर्भवति योहि ब्रूयात्तेन वानवौदनः पक्तव्यः सत्यामौ तु पक्तव्यइति तादृगेतत्स्यात् नैषदोषएवमर्थमेवोत्तरश्लोकआरभ्यते ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्यप्रपञ्चः स्त्रियापीति। दासोगर्भदासः। भृतकः भृत्या परिक्रीतः॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः**। तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति स्त्रियापीति। अन्तर्वेश्मादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकराअपि साक्षिणः स्युः॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच स्त्रियेति। स्त्र्यादिसप्तभिः कार्ये देयं साक्ष्यमिति शेषः॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः**। असंभवे यथोक्तगुणसाक्ष्यलाभे कार्यसाक्ष्यमिति शेषः। पूर्वमतिषिद्धानांशिष्यादीनांसह पाठादिहचायोग्यत्वमनुमीयते॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणांच साक्ष्येषु वदतांमृषा॥ जानीयादस्थिरांवाचमुत्सिक्तमनसांतथा॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमस्यार्थः नेहात्यन्तामाप्तनिरुद्धाभ्रान्तबुद्धयोबालादयोगृह्यन्ते येनानारम्योर्थउपदिष्टः स्यात् किन्तु ये शक्नुवन्त्यवधारयितुं तदातिस्थिरचेतसस्तत्रानुज्ञायन्ते तेषांवचनमनुमाने परीक्ष्य यदि संबद्धंवदन्ति नचाशङ्क्यमानदोषेण केन चित्संगतास्ततः प्रमाणंतदाह तेषांमृषावदतामस्थिरांवाचंजानीयादेतदुक्तंभवति वाचोःस्थैर्येण मृषात्वंनिश्चिनुयात् तत्र वाचोःस्थैर्यंवचनानामितरेतरासंगतिः अस्फुटा परिपूर्णाक्षरत्वं एतच्च बालादीनामवस्थोपलक्षणार्थं ये वयसा व्याधिना वाप्यवस्थामियतींगताअन्यद्विवक्षन्तोन्यदुच्चारयन्ति तच्चाव्यक्तंन तेसाक्षिणः एतत्प्रत्यक्षवेद्यमसाक्षित्वकारणं अन्यत्तु रागद्वेषप्रबललोभादिसाधारणमनुमानतः परीक्ष्यं तथाचोक्तमेव उत्सिक्तचेतसः प्रकृत्यैवोपप्लुताअधीरधियः॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बालादिषु कर्तव्यविशेषमाह बालेति। तत्र मिथ्याभिधानव्यभिचार्यस्थिरत्वादिकंवाचः प्रतिसन्धेयम्। तदभावे तद्वचनेनाप्यर्थनिश्चयः संभवतीत्यर्थः। उत्सिक्तमनसामस्थिरचेतसाम्॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनांकथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह बालवृद्धेति। बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसांच मत्तोन्मत्तादीनांसाक्ष्येऽनृतंवदतामस्थिरावाग्भवति अतस्तामनुमानेन जानीयात्। यथोक्तम् वाग्भिर्विभावयेल्लिङ्गैरिति॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। बालादिसाक्षिषु प्रमाणान्तरं सहायं विधत्ते बालेति। जानीयादनुमानादिना। उत्सिक्तमनसां कामाद्युपप्लुतमनसाम्॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः**। आपद्विषयसाक्षिपरिग्रहे राज्ञः कर्त्तव्यमाह बालवृद्धातुराणान्त्विति। सत्यासत्यरूपांवाचंराजा चिन्हैर्जानीयान्नोक्तिमात्रेण परिगृण्हीयात्। संख्यानां च गुणानांच साम्येद्विजोत्तमान्परिगृण्हीयात्॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। साक्ष्यं मृषा वदतां उत्सिक्तमनसां चञ्चलचित्तानां वाचमस्थिरांजानीयात्। बालःअप्राप्तव्यवहारः। वृद्धः अशीतिवर्षः वृद्धग्रहणंवचनानिषिद्धानामन्येषामपि॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः॥ ७२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सहोबलंतदाश्रित्य यत्क्रियते तत्साहसं राजवल्लभेन महापक्षतया स्वशरीरबलेन बलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणंतत्साहसं यथा वस्त्रपाटनाग्निदाहकरच्छेदाद्यन्यत्प्रसिद्धंअत्र साक्षिणोन परीक्ष्याः गृहिणः पुत्रिणइत्येवमादिरूपा परीक्षा तत्र प्रतिषिध्यते या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्क्यते रागद्वेषधनलोभादिरूपा सा कर्तव्या दृष्टमूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम्॥ ७२ ॥

---

*वाग्भिः=वाह्यैः (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः। नपरीक्षेत बालत्वादिना नत्यजेत् किंतु तत्रयुक्तरीत्या स्थैर्यादि मतिसंधेयम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः। गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिणइत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या। स्त्रीयाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः। साहसादिषु साक्षी न परीक्षणीयइत्याह साहसेष्विति। साहसेषु गृहदासादिषु। सहो बलंतेनायंभवतीति साहसः। संग्रहणे स्त्रीभोगादौ। वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये वाक्पारुष्ये धिगाद्युक्तौ दण्डपारुष्ये ताडनादौ साक्ष्यन्तराभावान्नपरीक्ष्येत गृहिणःपुत्रिणइत्यादिधर्मेण ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः। संग्रहणंपरदारपरिग्रहः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः। सर्वेषु चतुर्विधेषु साहसेषु साक्षीकार्यः। चतुर्विधत्वमाह ॥ मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमुभयंचेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधम् ॥ च पुनः स्तेयकर्मणि संग्रहणेषु रहसि क्रियमाणेसंग्रामे धार्यपारुष्यसाहसेषु साक्षिणः कार्याः अत्रगुणरहितासाक्षिणोभवन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

बहुत्वंपरिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः॥ समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः। यत्रभूमिभागादौ विप्रतिपत्तिर्द्वाभ्यां च भोगसाक्षिणोर्निर्दिष्टास्ते च केचिदर्थिनस्तत्र बहूनांवचनंग्राह्यं समसङ्ख्येषु तु ये गुणैरुत्कृष्टाबहुगुणाइति अथैकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणामतिशयेन युक्तगुणवतांसमगुणानांभेदे जातिरादर्तव्या सर्वसाम्येशपथः अन्यद्वा समानं बहुत्वंपरिगृह्णीयाद्बहूनांवचनंप्रमाणीकुर्यात्। द्वैधंपरस्परविरुद्धाभिधानम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। बहुत्वमिति यद्यन्येऽन्यथावदन्ति तद्विरोधेऽपि बहूनांवचोग्राह्यमित्यर्थः। द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः। साक्षिणांपरस्परविरुद्धानांबहुभिर्यदुक्तंतदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात्। समेषु तु विरुद्धार्थाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात्। गुणवतामेव विप्रतिपत्तौद्विजोत्तमान् द्विजेषु येउत्तमाः क्रियावन्तइत्यर्थः। अतएव बृहस्पतिः॥ गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताइति ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः। यत्र परस्परं साक्षिणां विरुद्धभाषितया द्वैधं तत्र बहुभिरुक्तं ग्राह्यमित्याह बहुत्वमिति। समेतु गुणोत्कृष्टान् गुणाधिकान्। द्विजोत्तमान् विशिष्टगुणवतोविप्रान् सम्यञ्चोबहवश्चेति न्यायात् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः। अथसाक्षिद्वैधेबलाबलमाह बहुत्वमिति। विवादिनोःसाक्षित्वे द्वैधे साक्षिणांबहुत्वंपरिगृण्हीयात् समेषु समसंख्येषु साक्षिषु ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः। नराधिपःसाक्षिद्वैधे विविधे साक्षिबहुत्वं परिगृह्णीयात्। समेषु तुल्येषु गुणोत्कृष्टान् ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैव सिध्यति॥ तत्र सत्यंब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां नहीयेत॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः। ननु चानुभावीतु यः कश्चिदित्यनेनोक्तमेवैतत्कथंचान्यथा सिद्धिराशङ्क्यते येनेदमुच्यते दर्शनश्रवणाभ्यां साक्षिसिद्धिरिति तत्रोच्यते साक्षी व्यवहारिष्यता कर्तव्यस्त्वमस्मत्साक्षी भविष्यसीत्युक्तं तत्र यएवंनोक्तः सन प्राप्नोत्येवमर्थमिदमुच्यते यस्तत्र संनिहितः कथंचिदनुभवितात्वं स्मर्त्तुमर्हस्यावयोरिममर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साक्षी समक्षदर्शनात्साक्षादनुभवाच्छ्रवणाच्च साक्ष्यशब्दानुषङ्गः कर्तव्यः। यत्कुतश्चिदेकेन श्रूयते ततोन्येन तत्परंपराश्रुतंतेन पर-

पराश्रावी न साक्षी यथैतेनेदमकार्यंकृतमिदमस्मैवा धारयतीति लोकप्रसिद्धयावगतम्। ननु प्रमाणतस्तत्र समक्षदर्शनंसाक्षादनुभवनमर्थविषयमृणप्रयोगदण्डपारुष्यादि साक्षाद्दृष्टंचक्षुर्व्यापारेण वाक्पारुष्यंतथेदमस्मान्मया गृहीतमित्येवमादिविषयंशब्दमापणंयद्यपि दर्शिरुपलब्धिमात्रवचनस्तत्रापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानंश्रवणभेदेनोपात्तंएतावच्चात्र विवक्षितं प्रमाणतोयेनानुभूतंससाक्षी समक्षदर्शनंग्रहणंच प्रमाणमात्रोपलक्षणार्थं तेनानुमानादिनाप्यनुभूतमेव अतआगमाश्च तस्य प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्। उत्तरस्तु श्लोकार्धोनुवादएव सत्यवचनस्य विहितत्वात् असत्यवादिनोधर्मार्थहानेश्च प्रमाणान्तरावगतत्वात् ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समक्षदर्शनात् प्रत्यक्षतोदर्शनात्। श्रवणादाप्तवचनसंज्ञानात्। अर्थाहानिर्दण्डाभावात् ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गोविन्दराजस्तु गुणवतांविप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह समक्षेति। चक्षुर्ग्राह्ये साक्षा दर्शनात् श्रोत्रग्राह्येश्रवणात्साक्ष्यंसिध्यति। तत्र साक्षी सत्यंवदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते। सत्यवचेनन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। साक्ष्यंहि यथादृष्टश्रुताभिधानमितिप्रकटयन्साक्षिपदस्य यौगिकत्वमाह समक्षेति। अक्षमत्रेन्द्रियमात्रंतेन। तत्र श्रुत दृष्टस्पृष्टेऽर्थे। सत्यं दृष्टादिप्रतिपादकं ब्रुवन् वधादि। धर्मार्थाभ्यां धर्मतोनहीयते स्वर्गतोनहीयते अर्थतोनहीयते न श्रुतंदण्डं प्राप्नोति श्रुतादिमत्त्वात् ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः**। साक्षिणांलक्षणंकर्त्तव्यंचाह समक्षदर्शनादिति ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सार्धेनाह तत्रेति। तत्र सभायां सत्यं ब्रुवन् साक्षी सधर्मार्थाभ्यांन हीयते ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ॥ अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। असत्याभिधाने साक्षिणांफलदर्शनार्थमिदं दृष्टश्रुतशब्दउपलब्धिपर्यायइत्युक्तं तस्मादन्यदनुपलब्धंतद्ब्रवीति आर्याः सभ्याः सत्कारिणस्तेषांसंसदि सभायामवागधोमुखंनरकंयाति यमयातनास्थानंगच्छति। प्रेत्य मृत्वा स्वर्गाच्च हीयते भ्रश्यति। यदप्यनेन स्वर्गारोहणकंकर्मकृतंतदपिकौटसाक्ष्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते नतु स्वर्गस्य कर्मणः पापेनानेन नाशः स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः। ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विब्रुवन् विशेषेण ब्रुवन्। नरकानुभवान्तेऽपि सुकृतनाशात् स्वर्गाद्धीयते न स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादर्शंसाधुसभायां वदन्नधोमुखोनरकंगच्छति परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तवैपरीत्ये दण्डमाह साक्षीति। विब्रुवन् सुवर्णरूप्यमिति विरुद्धप्रकारकंवा ब्रुवन्। आर्यसंसदि विद्वद्ब्राह्मणसभायाम्। अवाङ्मुखःसन्नरकमभ्येति । नकेवलमेवमपितु हीयते स्वर्गाच्च तज्जनकशुभादृष्टस्यनरकेणप्रत्यन्तरितत्वात् स्वर्गहेतुधर्मनाशाद्वा ॥ ७५ ॥

(५) **नन्दनः**। तत्रदर्शनश्रवणयोर्विपर्यये दोषमाह साक्षीदृष्टश्रुतादिति स्वर्गात्पुण्यान्तरार्जितात् ॥ ७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। साक्षी आर्यसंसदि दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् अर्वाक्शिरानरकं एवैतिप्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ॥ दृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टंयथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननु चोक्तंसमक्षदर्शनादित्यत्र यथावदभूतवचने नियुक्तस्यापि साक्ष्यमस्तीति तत्र किमनेन यत्रानिबद्धोपीति कोवा शेषउच्यते लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साक्षित्वंनपुनरनन्वारूढस्य आरोहणस्यानर्थक्य प्रसङ्गादुभयोः साक्षित्वे अतएतदाशङ्कामपनोत्तुमिदमुच्यते पूर्वस्तु श्लोकोयत्रानुक्ताः साक्षिणः अयन्तु यत्र ससाक्षिकंले-ख्यं अनिबद्धोलेख्यमनारूढोपीत्यर्थः ईक्षणश्रवणे व्याख्याते शेषंसुबोधम् ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनिबद्धोऽनधिकृतः । प्रसंगात्तत्रागतः ॥ ७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । त्वमस्मिन्विषयेसाक्षी भवइत्येवमकृतोपि यत्किंचिदृणादानादि पश्यति वाक्पारुष्यादिकंवाशृणो-ति तत्रापि साक्षी सपृष्टःसन्यथोपलब्धंकथयेत । अयंत्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा-चेत्यादिना नारदादिभिः षाड्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दर्शनश्रवणमात्रं न साक्षिताप्रयोजकं किंतु तद्विशेषइत्याह यत्रेति । निबद्धस्त्वमस्मिन्विष-ये अवधानंकुर्वितिनियुक्तः तदभावेपि ब्रूयादेवेत्यन्वयः* यथादृष्टं तमपिपृष्टःसन् ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः** । साक्षित्वेनानिमन्त्रितोपि यादृच्छिकसाक्ष्यमर्हतीत्याह यत्रानिबद्धोऽपीति । यत्र विवादपदे अनि-बद्धः साक्षित्वेनानिमन्त्रितः यादृच्छिकइति यावत् ॥ ७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत्र साक्ष्ये अनिबद्धः सन् साक्षित्वेनानधिकृतः सकिंचन शृणुयात् वीक्ष्येतवा तत्रापि पृष्टः सतुतत्सत्यं यथाश्रुतंयथादृष्टंब्रूयात् ॥ ७६ ॥

एकोलुब्धस्तु साक्षीस्याद्बह्व्यः शुच्योपि न स्त्रियः ॥ स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकस्य पुनः प्रतिषेधोलोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः तेन सत्यवादितया निश्चितएकोपि सा-क्षी भवत्येव स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यल्पावबोधावाशुच्योपीति गुणवत्योपीत्यर्थः । अत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरस्थिर-त्वादिति प्रकृतिरेषा स्त्रीणांयद्बुद्धेश्चपलत्वंगुणास्तु यत्नोपार्जिताअपि प्रमादालस्यादिनान्यतयान्यतः स्वाभाविकमस्थै-र्यंतिष्ठेदेव यथाऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः । अग्रे स्थैर्ये स्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सहजामयावित्वानुवृत्तिरतोनया शङ्कया गुणवतीष्वपि तासु नाश्वासः यत्तु स्त्रियोप्यसंभवे कार्यादिति तद्यत्र तत्क्षणादेव पृछ्यन्ते यत्रेयमाशङ्का न भ-वति केनचिदासांचलितंमनइति यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीयमानेन कदाचिदनुकूलास्ताइति न क्वचित् साक्ष्यदोषै-श्चान्येऽपि ये वृताः रोगादिभिर्दोषैर्ये स्त्रीभ्योन्येऽपि पुरुषावृत्ताआक्रान्तभूयिष्ठादोषानाम उक्तं रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शङ्कामानव्यभिचारहेतवः यद्यपि केवलेन स्वशब्देनैवोक्तायेषांतथाप्यनुक्तपरिग्रहणार्थमिदमपुनरुक्तं सामान्यविशेषाभिधा-नंहि सर्वत्रग्रन्थकाराअनुमन्यन्ते । अन्येत्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोप्येकोन साक्षी किंपुनर्लुब्धइत्येवमाचक्षते तथा द्वयोर-भ्यनुज्ञानंभवति शुच्यइतीकारोदुर्लभोवीतोगुणवचनादितिविधानात् । कृदिकारादिति केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकोप्यलुब्धःपुमान् । शुच्योअलुब्धाअपि । दोषैश्चान्येपियेवृताः अर्थसंबन्धित्वादिभिस्तेपि नबहवःसाक्षिणः । एकस्मिन्नलुब्धे विपरीतवादिनि सति ॥ ७७ ॥

---

* अन्वयः=आहनिबद्धइति (राघ० ४)

(३) **कुल्लूकः**। एकोऽलुब्धइत्यत्राकारप्रश्लेषोद्रष्टव्यः। एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात्। अतएव व्यासः॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः॥ मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्या दिति पठितंव्याख्यातंच। लोभात्मकः एकः साक्षी न भवति एवंचालुब्धोगुणवान्कस्यांचिदवस्थायामेको पि भवतीति। स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्तावह्वयोऽप्यस्थिरबुद्धित्वाद्दणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्योनभवन्ति अपर्यालोचिते तुस्तयवा ग्दण्डपारुष्यादौस्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम्। अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्य्यालोचितव्यवहारे साक्षिणोन स्युः॥ ७७॥

(४) **राघवानन्दः**। बहुष्वपि लोभाद्यनभिभूतः एकः साक्षीत्याह एकइति। अलुब्धइतिच्छेदः। शुच्योपि अपरपुत्रलोभान्निवृत्ताअपि तत्र हेतुः अस्थिरबुद्धिरादितिये दोषदुष्टाः पुमांसस्ते नादरणीयाइत्याह दोषैरिति। अतएव व्यासः॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोपि भवेत्सद्दशेषु शेषतः इति॥ शुचिक्रियः अर्थादिव्यवहारे शुचयःक्रियाः यस्यसः। धर्मज्ञपदेन यज्ञादिसत्क्रियस्योक्तेः अनुभूतवाक् त्वंअत्र साक्षीत्यादिकानुभूता वाग्येनसद्द्तिव्या सोत्तयर्थः। गोविन्दराजस्तु लोभाभिभूतोन साक्षीति लुब्धस्त्वसाक्षीति पाठंचक्रे॥ ७७॥

(५) **नन्दनः**। पुनरपि साक्षिणांनियममाह एकोबुधस्त्विति। येऽन्ये दोषैर्वृतास्तेऽप्यसाक्षिणइति वचनविपरिणामः ॥ ७७॥

(६) **रामचन्द्रः**। अलुब्धःसाक्षी स्यात्। शुच्योपिपाविभ्ययुक्ताः स्त्रियः बह्व्यः साक्ष्येनकार्याः। कस्मात् स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्। च पुनः अन्येपि ये पुरुषादोषैर्वृतावेष्टिताः॥ ७७॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यंव्यावहारिकम्॥ अतोयदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थंतदपार्थकम्॥ ७८॥

(१) **मेधातिथिः**। साक्षिणोयत् स्वभावेन व्यावहारिकंब्रुवन्ति तद्ग्राह्यं यत्तु स्वभावाद्विचलिता धर्मार्थंब्रूयुस्तदपार्थकमग्राह्यमित्यर्थः। यद्यथादृष्टस्यार्थस्य वचनंस्वभावतोयत्वन्यथा माभूत्तस्य वचनंसस्वभावं यस्त्वन्यथा माभूत्तस्य तपस्विनोमद्वचनेन तापइत्यनया बुद्ध्यातदपार्थकं यथाकेनचिदाविदितं भवत्यनेनाह नाक्रुष्टइत्यत्रापरेणापह्नुते साक्षिणआहुः सत्यमाक्रुष्टोनर्मणानतु रोषेणेति तत्राक्रुष्टइत्येतत्साक्षिवचोग्राह्यं नर्मणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्टमुक्तमपि न ग्राह्यंव्यावहारिकंव्यवहारगतमपगतप्रयोजनमपार्थकं अन्ये व्याचक्षते यदप्रगल्भादिति स्खलितंपदमुदाहरन्ति न तावता न तदनादेयं किन्तु स्वभावएषामुपलक्षितव्योनुमानेन। अमी अप्रागल्भ्यास्खलन्ति उक्तंसत्यामभिधायेति तत्तु प्रागुक्तंचाक्षगर्थइत्यपेक्षम्॥ ७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वभावेनाविचार्यैव द्राक्। व्यावहारिकं व्यवहारसंपादकम। यदन्यत् पश्चादालोचनादिना अपार्थकं व्यर्थम्॥ ७८॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्ब्रूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थंग्राह्यं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनंतन्न ग्राह्यम्॥ ७८॥

(४) **राघवानन्दः**। एवं तर्हि स्त्रीणां वाक्यं सर्वत्राश्रद्धेयं तत्राह स्वभावेनेति। अन्यथा भक्षणादिव्यवहारलोपापत्तिः। तत्रापि व्यावहारिकं न सदुपदेशादि विशिष्टमपि ब्रूयुः स्त्रीबुद्धिःप्रलयंकरीत्युक्तेः। अतोऽपार्थकं शास्त्रदृष्टयभावेनापगतोऽर्थोधर्मरूपोयस्मात्तदपार्थकमतोमिथ्यात्वादश्रद्धेयम्॥ ७८॥

(५) **नन्दनः** । स्वभावेन सत्येन । व्यावहारिकंव्यवहारोपयोगि । धर्मार्थंव्यवहारार्थम् ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वभावेनैव यत् ब्रूयुः तत् व्यावहारिकं व्यवहारप्रवर्तकं ग्राह्यम् । अतःकारणात् अन्यधर्मार्थं-विब्रूयुः तत् अपार्थकंव्यर्थं स्यात् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ॥ प्राड्विवाकोनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९॥

(१) **मेधातिथिः** । सभायामन्तः सभान्तः शौण्डादित्वात्समासः । व्यवहारदेशगताउभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः संनिधानेऽनुयोक्तव्यावक्ष्यमाणेन विधिना सांत्वयन्न पुरुषंब्रुवन्वाक्पारुष्येण हि प्राड्विवाकाद्बिभ्यतोऽप्रकृतिस्थानसर्वेस्मरेयुः संस्कारभ्रंशहेतुत्वाद्भयस्य प्राड्विवाकोराज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृतोरूढ्योच्यते । यद्यप्यत्र यथार्थोराजन्यपि संभवति पृच्छति विविनक्तीति तथा च भेदेन प्रयोगदर्शनममात्यःप्राड्विवाकोवा यः कुर्यात्कार्यमन्यथेति पृच्छतीति प्राट् क्विब्वचिप्रच्छिश्रिद्रुश्रुप्रुवांदीर्घोऽसंप्रसारणंचेति । प्राड्विशेषणंधर्मसंकटेषु विवेक्तीतिविवाटः कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्तरिघञ् चजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वं प्राट्चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ॥ ७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् किमिदं जानीथेति ॥ ७९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सभामध्यंसाक्षिणः संप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसमक्षंराजाधिकृतोब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्षिणः कथं प्रष्टव्याइत्याकांक्षायामाह सभान्तरिति । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् । अनेन वक्ष्यमाणेन विधिना धर्मोपदेशेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ साक्षिप्रश्नविधिमाह सभान्तःसाक्षिणइति । प्राड्विवाकोव्यवहारनिर्णायकः ॥ ७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनेनविधिनासभान्तः सभामध्ये अर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ प्राप्तान्साक्षिणःसान्त्वयन् प्राड्विवाकः प्रकर्षेण विविनक्तिविचारयति सोनियुञ्जीत आज्ञापयेत् । तत्राह ॥ विवादानुगतंदृष्ट्वासमेभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ ७९ ॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिश्चेष्टितंमिथः ॥ तद्ब्रूत सर्वंसत्येन युष्माकंह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः** । भवतामत्रप्रामाण्यं युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते इत्यनेनप्रोत्साह्यन्ते साक्षिभूतेस्मिन्कार्यइति सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुसाक्ष्यंनसामर्थ्याद्द्रष्टव्यं नह्यश्रुतविशेषाः प्रश्नविषयंवेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेत्थ जानीथ ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितंजानीथ तत्सर्वंसत्येन कथय यतोयुष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तमेवविधिमाह यदिति । अनयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । वेत्थविजानीत । अस्मिन् व्यवहारे । युष्माकं यत्रार्थे साक्षिता तदर्थजातं सत्येन ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः** । अनेन वक्ष्यमाणेन विधिमाह यद्द्वयोरिति । वेत्थजानीथ । मिथः अन्योन्यम् ॥ ८० ॥

सत्यंसाक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥ इहचानुत्तमांकीर्त्तिंवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥८१॥

[विक्रयाद्योधनंकिंचिद्गृह्णीयात्कुलसंनिधौ । क्रमेणसविशुद्धंहिन्यायतोलभते धनम् ॥१॥]‡

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृतिसत्यार्थे साक्षिणामनुयोगविधिः । सत्यंवदन् लोकान्स्वर्गादिलक्षणाननिन्दितानगर्हितानभिप्रेतफलभोगहेतूंल्लभते साक्षी । जातिवचनोवालोकशब्दः शुभे जन्मनि जायतइत्यर्थः । अस्मिंश्च जन्मनि कीर्तिःख्यातिरनुत्तमा यस्याअन्यदुत्तमंप्रकृष्टंनास्ति तांलभते साधुसाधुवादभाजनेनास्मैदीयते वाक्सत्या सरस्वती ब्रह्मणा प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मपूजिता ब्राह्मणाऽनुमोदिता ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यंवदन्सनुत्कृष्टानब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोतिपुष्कलानिहलोकेषु चात्युत्कृष्टांख्यातिंलभते यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह सत्यमिति । पुष्कलान् अप्रतिबद्धतया पूर्वादृष्टाकृष्टान् नचानेनास्य किंचित्पुण्यं परार्थे क्लिश्यन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणा सत्येन विशिष्टा यतः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । एषा वागेतत्सत्यवचनम् । ब्रह्मपूजिता वेदप्रशस्ता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतंवदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यंवदेदृतम् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणोवै मनुष्याणामादित्यस्तेजसांदिवि । शिरोवा सर्वगात्राणांधर्माणांसत्यमुत्तमम् ॥ १ ॥]*

[नास्ति सत्यात्परोधर्मोनानृतात्पातकंपरम् । साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यंविशिष्यते ॥ २ ॥]*

[एकमेवाद्वितीयंतु प्रब्रुवन्नावबुध्यते । सत्यंस्वर्गस्य सोपानंपारावारस्य नौरिव ॥ ३ ॥]+

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण दृष्टोनृतवचनबद्धइत्यर्थः । दृष्टशुभप्रदर्शनेन साक्षिणः प्रोत्साहिताः अनेन विपरीताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनंसत्यंवचनार्थमेवैतत् । साक्षिणः कर्मसाक्ष्यंतत्राऽन्यद्ब्रुवाणोवारुणैः पाशैर्बध्यते पीड्यते भृशमत्यर्थं विवशः परतन्त्रीकृतः सर्वचेष्टासु वाक्चक्षुर्गतास्वपि शतंतावज्जन्मानि वारुणपाशाघोराः सर्परज्जवो जलचराणि वा एतद्दोषपरिहारार्थंसत्यंवदेदिति विधिः । आजातीरितिनायंमर्यादाभिविध्योराङ् तथासति पञ्चमीस्यात्तस्मादुपसर्गोयमनर्थकः प्रलंबइति यावत् द्वितीयाचेयं आवृत्तिश्चात्र गम्यते शतंजन्मान्यावर्तते उदाहरणगृहीतः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं शतसंख्याः । आजातीरावृत्त्या जन्मानि ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्साक्षी मृषावाचंकथयन्वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः जलोदरेण परतन्त्रिकृतः शतंजन्मानि यावदत्यर्थंपीड्यते तस्मात्साक्ष्ये सत्यंब्रूयात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथावदनेन नरकप्राप्तिमाह साक्ष्यइति । विवशः परतन्त्रीकृतः । शतमाजातीर्जन्मशतं व्याप्य । ऋतं यथाश्रुतदृष्टम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आप्रेत्य जायतइत्याजातिरितिजन्मकालोविवक्षितः । तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ८२ ॥

‡ (क)

* (अ, ट, ड,) + (द)

(६) **रामचन्द्रः** । साक्ष्येऽनृतंवदन्विवशः परवशःसन् शतमाजातीः शतजन्मानि भृशं वारुणैःपाशैर्बध्यते तस्मात्कारणात्साक्षी ऋतंसत्यंवदेत् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येनवर्धते ॥ तस्मात्सत्यंहि वक्तव्यंसर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूयते शुध्यत्यन्यस्मादपि पापान्मुच्यतइतियावत् शेषंगतार्थम् ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूयते पूर्वकृतात्पापात् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यंवक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । लोकानामोतीत्युक्तं तत्र हेतुः सत्येनेति । पूयते तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकादधर्मान्मुच्यते । अतएवतद्धर्मोऽप्रतिबन्धतया स्वफलंजनयतीत्याह वर्धतइति । अतआह सर्ववर्णेष्विति । निमित्तार्था सप्तमी अवच्छेदार्थावा संकर ‡ सर्ववर्णाविशिष्टैःसाक्षिभिरिति ॥ ८३ ॥

आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीगतिरात्मातथात्मनः ॥ मावमंस्थाः स्वमात्मानंनृणांसाक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषएवार्थोविस्पष्टीक्रियते उत्तरेण श्लोकेन ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आत्मा परमात्मा आत्मनःशरीरस्य जीवस्यच । साक्षी चेष्टितसाक्षात्कारी । गतिर्ज्ञानहेतुः । मावमंस्थाः आत्मना दृष्टस्य विपरीताभिधानात् ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा । आत्मैवात्मनः शरणंतस्मादेवंस्वमात्मानंनराणांमध्यमादुत्तमंसाक्षिणंमृषाभिधाने नावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तन्मिथ्यात्वापरिज्ञानात्कथंप्रत्यवैति साक्षी तत्राह आत्मेतित्रिभिः । आत्मा जीवः मिथ्योक्तंमयेत्यनुसंधत्तेऽवश्यम् गतिर्गमनसाधनं तत्पुण्यादिना तत्तल्लोकावाप्तेः । मावमंस्थाः आत्मानं* कथंपश्यन्तीतिमावजानीहि । उत्तमं अत्यन्तविजनेपि साक्षात्द्रष्टृत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मा परमात्मा । आत्मनः शरीरिणः । आत्मानंपरमात्मानं । नृणांशरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आत्मनः जीवस्य आत्मैव परमात्मैव साक्षी । तथा आत्मनः जीवस्य गतिरात्मैव । तस्मात् आत्मानंमावमंस्थाः । नृणांउत्तमंसाक्षिणंज्ञेयः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतोन कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नशब्दोव्यवहितः पापकृतः कूटादिकारिणएवंजानते नकश्चिदस्मान्पश्यतीति इतिकारेण मन्यतेर्वाक्यार्थः कर्मैतिप्रतिपाद्यते । न नः कश्चित्पश्यतीत्येषवाक्यार्थः तांस्तु देवावक्ष्यमाणाः पश्यन्ति स्वयंचान्तरात्मा तदुक्तमात्मैव ह्यात्मनः साक्षीति ननु कारणंपापाचारस्तस्य च कोन्योद्रष्टा यावतात्मैवकर्त्ताशुभानांनवान्तरपुरुषोद्रष्टेति सत्यंतस्यैवदेवतात्वमध्यारोप्यकर्मकर्तृव्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थं देवतारूपत्वंजानीषे तात्त्विकमात्मीयमान्तररूपं

---

(८५) स्वस्यैवा = स्वश्चैवा (क,ग,च,)

‡ संकर=संकरा संकर (राघ० ४)

* आत्मानं=आत्मा (राघ० ४)

शारीरं तथा बाह्यमनात्मीयमसारमेतत्पोषार्थमादुष्कृतंकार्षीरिति प्रोत्साह्यते अतोमावमंस्थाः स्वमात्मानमावज्ञासीर्नृणां-साक्षिणमुत्तमम् अन्योहि साक्षी अस्मिन्नेव लोकेयन्तुधृतस्यापि साक्ष्यंददाति तस्मादेतस्माद्भेतव्यम् । असत्यवादी कदाचिन्मन्यते आत्मान्तरंप्रतिपन्नस्य किमेषमेद्रष्टापि करिष्यतीति तन्न गतिरात्मातथात्मनः आत्मानमन्तरेणान्या-गतिर्नास्ति नहिद्वावात्मानावेकस्य भवतः । अन्येतुमन्यन्ते परमात्मा साक्षी ससार्यात्मानोनियोज्याइति भेदः ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । देवा इन्द्रियस्थाःसूर्यादयः । आन्तरपुरुषः परमात्मा ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पापकारिणएवंमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्नकश्चित्पश्यतीति तान्पुनर्वक्ष्यमाणादेवाः पश्यन्ति स्व-स्यान्तरपूरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तान्पापकृतः । आन्तरपूरुषः अन्तर्यामी ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पापकृत च नःअस्माकंन कश्चित् पश्यति इति वै मन्यन्ते ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापोहृदयंचन्द्रार्काग्नियमानिलाः ॥ रात्रिःसन्ध्येचधर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । के पुनस्ते देवारहस्यतिमच्छन्नंपापमापन्नंये पश्यन्त्यतआह हृदयशब्देन हृदयायतनोलि-ङ्गपुरुषउच्यते देवादीनांद्रष्टव्यं अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतांशतया चेतनान्येव तथा च पृथिवीभारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते सर्वगतत्वात्तेषांनकिंचिदप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणांवृत्तंशीलंचात्मनः कायगतंशुभमशुभंच जानते ॥ ८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हृदयं मनः ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणांशुभाशुभ-कर्मज्ञाः । दिवादीनांचाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्यैकत्रावस्थापिता तत्सर्वंजानातीति आगमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं-तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतेपि द्वादशजानन्तीत्याह द्यौरिति ॥ द्युभूम्यादीनामचेतनत्वेपि तदभिमानिव्यपदेशादिति न्यायेन तदभिमानिनांसाक्षित्वात् । यतश्चित्तं हृदयं वृत्तं जातंपुण्यं पापंवा जानन्तीति वृत्तज्ञाएव देवाः । पश्यन्ती-त्यनुषज्यते ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः** । के पुनस्ते देवा स्तानाह द्यौर्भूमिरापइति । हृदयंहृदयस्थः परमात्मा ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वृत्तज्ञाः शुभाशुभज्ञाः ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतंद्विजान् ॥ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिःशुचीन् ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । देवादुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः । शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन् । शुचिः प्रष्टापि त-थाविधएवस्यात् । ऋतमिति श्लोकपूरणार्थमेवार्थसिद्धमनूद्यते ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतत्सर्वंश्रावयित्वाऽनन्तरंसाक्ष्यंपृच्छेत् । ऋतं सत्यम् ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिमा देवता । ब्राह्मणसन्निधाने शुचीन्द्विजातिप्रभृतीन्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयंप्रयतः प्राड्विवाकः पूर्वाह्णे काले याथातथ्यंसाक्ष्यंपृच्छेत् ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्षिणः कुत्र किंमुखान् कदाकीदृशान् कीदृशः पृच्छेदित्यपेक्षायामाह देवेति । देवादुर्गा-दिप्रतिमाः । शुचीननुष्ठितस्नानाचमनादीन् । स्वयंच तथा शुचिः । ऋतं श्लोकपूरणार्थम् । साक्ष्यं पृच्छेदित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(७) **नन्दनः** । देवोदेवताप्रतिमा ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणंपृच्छेत्सत्यंब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्व पुनरियंतृतीया गोबीजकाञ्चनैरिति यदि तावत्पृच्छेदिति क्रियासंबन्धात्करणमुच्यते तदनुपपन्नं शब्दोहि तत्र करणमस्ति नैषदोषः यथागवादीनि प्रश्नकरणत्वे प्रतिपद्यतेतथाव्याख्येयम् । पातकैरित्युभयशेषोविज्ञेयः गोबीजकाञ्चनैः पातकैरिति तदयमर्थोभवति गोबीजकाञ्चनविषयैः पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति गांहत्वा हत्वा वा यत्पातकंतद्भवति तवमिथ्यावदतइति प्रश्नवाक्यंपठितव्यम् । एवंवक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रंपृच्छेत् । पातकशब्दस्त्वपातकमदर्शनार्थेष्वभिधानेषु द्रष्टव्योमुख्यानांप्रश्नकरणत्वाभावादित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गोबीजकाञ्चनैरेतेषांतैर्ह्रासैर्मिथ्योक्ताविति । एतैः पातकैर्वक्ष्यमाणैः ब्रह्मघ्नइत्यादिभिः । साक्षिणंप्रति कथितैः ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रूहीत्येवंशब्दमुच्चार्य ब्राह्मणंपृच्छेत् । सत्यंब्रूहीति पार्थिवंक्षत्रियंपृच्छेत् । गोबीजसुवर्णापहारे यत्पापंतद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवंवैश्यम् । शूद्रंपुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसेयदि मृषावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव व्यवस्थितप्रश्नप्रकारानाह । ब्रूहीति शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणंपृच्छेत् सत्यमिति । शब्दं पार्थिवं क्षत्रियम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनापह्नवेन यत्पापंतत्तव स्यादिति शपथेनेति । यतआह पातकैरिति । वक्ष्यमाणसर्वपातकयुक्तोसीति शपथेनशूद्रम् ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः** । पार्थिवंक्षत्रियम् । गोबीजकाञ्चनानि स्पर्शयित्वेत्यर्थः । सर्वैः पातकैः । अनृतवादिनस्तव सर्वाणि पातकानि संभवन्तीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गोवधेयत्पापं बीजापहारेयत्पापं काञ्चनापहारेयत्पापं तद्वैश्यस्य ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाये च स्त्रीबालघातिनः ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतोमृषा ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणंहत्वा ये लोकानरकादिलक्षणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिथ्यावदतस्तस्मात्सत्यंब्रूहीत्यनुयोगः । यश्च मित्रंद्रुह्यति ब्राह्मणादीन्सर्वस्वापहरणान्नाशयति । यश्च कृतमुपकारंविस्मृत्य तमेवोपकर्तारमपकरोति यः कृतघ्नस्य दुःखंतदवाप्नोति ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनोबालघातिनश्च ये नरकादिलोकाऋषिभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतोभवेयुः ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पातकानांस्वरूपसत्त्वेनानानर्थावहमिति तत्फलपर्यवसायित्वमाह ब्रह्मघ्नेति । येस्मृताः शास्यमाणकालोका भोगभूमयः ते तव शूद्रस्य साक्ष्ये मिथ्यावदतः स्युरित्येवं श्रावयेत्[1] । एवमुत्तरत्र सर्वमेवं श्रावयेदितियावत् ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेव विशदयति ब्रह्मघ्नइति ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ते लोकाः तेमृषा ब्रुवतस्युः भवेयुः ॥ ८९ ॥

---

१ श्रावयेत्=अंजसावदेत् (राघ० ४)

जन्मप्रभृतियत्किंचित्पुण्यंभद्र त्वया कृतम् ॥ तत्ते सर्वं शुनोगच्छेद्यदिब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः** । शुनोगच्छेन्निष्फलंस्याद्व्रतइत्यर्थः । अन्येषु दोषप्रदर्शनार्थंश्वगमनवचनं यथा कृच्छ्रेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमर्जयित्वा शुचिप्रवाहेत्यजेत्तादृक्सुकृतंभवति ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भद्रेति । शूद्रसंबोधने ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूक** । हेशुभाचारयत्त्वया जन्मतआरभ्य किंचित्सुकृतंकृतंतत्सर्वंत्वदीयंकुक्कुरादिकंसंक्रामति यदि त्वमसत्यंब्रवीषि ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः** । शपथान्तरंतस्याह जन्मेति । भद्र हे मङ्गलाश्रय । शुनोगच्छेत् ते पुण्यफलस्य श्वा भोक्तेति ॥ ९० ॥

(५) **नन्दनः** । अन्यथा ऽसत्यम् ॥ ९० ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानंयत्त्वंकल्याणमन्यसे ॥ नित्यंस्थितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षितामुनिः ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पुण्यपापयोरीक्षता द्रष्टा मुनिस्तूष्णींभूतः कः ॥ ९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायण** । मुनिर्ज्ञानवान्परमात्मा ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हे भद्र एकएवाहमस्मि जीवात्मकइति यदात्मानंमन्यसे मैवंमंस्थाः यस्मादेवंपापानांपुण्यानांच द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तवहृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः । तथा च श्रुतिः ॥ द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानंवृक्षंपरिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मिथ्यात्वसर्वदेवज्ञेयत्वमनुवदन् सत्यवादिनः सर्वतीर्थगमनफलवादेन तन्निषेधरूपस्तुतिमाह एकोहमितिद्वाभ्याम् । मुनिर्मननादन्तर्यामी ईशः पुण्यपापयोर्ज्ञातैषहृदिस्थत्वात् ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः** । यस्त्वंमन्यसे तस्य ते पुण्यपापेक्षिता पुण्यपापयोर्द्रष्टा । तदानींमुनिर्मौनी ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । हेकल्याण तेहृदये पुण्यपापेक्षकः मुनिर्मननशीलः साक्षीस्थितःईश्वरः ॥ ९१ ॥

यमोवैवस्वतोदेवोयस्तवैषहृदिस्थितः ॥ तेन चेदविवादस्ते मागङ्गांमाकुरून्गमः ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कःपुनरसौमुनिर्भयातिशयप्रदर्शनार्थमाह यश्चैषसर्वप्राणिनांदेहधनायुच्छेदकारीयातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागतोभवतः सोयंतव हृदये वर्तते न विप्रकृष्टः सचापराधंमामेवंनयति माचैवंमनसि कृथाएषआत्मामदीयोमामुपेक्षिष्यतइति नह्येतस्य कश्चिदात्मीयस्तेनचेदविवादः सचेत्प्रसन्नः प्रत्ययिनः किंगङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किंकुरुक्षेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनं तत्फलंपापक्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यंतदिहैवाविसंवादिनि परमात्मनि नहि पापकारिणआत्मा निर्विशङ्कोभवति किंमेऽतः स्यादेतेनेति नास्तिकस्यापि किंकथिका भवत्येव गङ्गानदीपावयन्ती कुरुक्षेत्रंतु देशएव पावनः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हृदिस्थितः पुण्यपापेक्षणार्थम् । अविवादस्तद्दर्शनाविरुद्धवादः । कुरून् कुरुक्षेत्रम् । तदविवादे च सर्वतीर्थफललाभइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा वैवस्वतइति दण्डधारित्वात्। देवनाद्देवः। यस्तवैषहृदि तिष्ठति तेन यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदात्वन्मनोगतमसावन्यज्जानाति त्वंचान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात्। एवंचात्र सत्याभिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योसि पापनिर्हरणार्थंमा गङ्गांमा च कुरुक्षेत्रंयासीः। मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यंमत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतं॥ कुरुक्षेत्रसमागंगायत्रतत्रावगाहितेति। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रोयोयमोदक्षिणदिक्पतिर्लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तवहृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वा द्विवादोनास्ति तदा मागङ्गांमा कुरुक्षेत्रंयासीरिति व्याचक्षाते॥ ९२॥

(४) **राघवानन्दः**। यमश्चासौ वैवस्वतश्च। तेन विज्ञातेनानेन विवादः संवादश्चेन्मागमः गङ्गादिकं मागच्छेत्यन्वयः। विसंवादश्चेत्पापाभीरोर्गङ्गादिगमनंवृथेतिस्तुतिनिन्दे॥ ९२॥

(५) **नन्दनः**। पश्चात्किंकरिष्यतीति चेत्तत्राह यमोवैवस्वतइति देवोयस्तवैषहृदि स्थितः सवैवस्वतोयमोनान्यः। यमोभूत्वा त्वांघातयतीत्यभिप्रायः॥ ९२॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैवस्वतोयमोनियन्ता तेन यमेन सहअविवादःते तव चेत्तर्हि गङ्गांस्नानार्थं मागमः कुरून् कुरुक्षेत्रंमागमः मा गच्छ। आत्मैव शुद्धइत्यर्थः॥ ९२॥

नग्नोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः॥ अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतंवदेत्॥ ९३॥

(१) **मेधातिथिः**। कपालशरावादिपात्रैकदेशः सुबोधम्॥ ९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कपालेन घटादिकर्परेण। एतावद्दुःखजनकंपापंभवेदित्यर्थः॥ ९३॥

(३) **कुल्लूकः**। यः साक्ष्यमसत्यंवदेत्सनग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलंगच्छेत्॥ ९३॥

(४) **राघवानन्दः**। अनृतवदने दृष्टरूपंदण्डान्तरमाह नग्नइतित्रिभिः। मुण्डः कृतमुण्डनपरिभवः शत्रुगृहं भिक्षार्थी गच्छेदित्यन्वयः। यएवं दृश्यतेसोऽनृतवदनफलभागित्युन्नेयः॥ ९३॥

(५) **नन्दनः**। कपालंअलाबुपात्रम्॥ ९३॥

(६) **रामचन्द्रः**। यःपुरुषः साक्ष्यमनृतंवदेद्ददाति सएवंविधःस्यात् नग्नोमुण्डःकपालीति॥ ९३॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकंव्रजेत्॥ यः प्रश्नंवितथंब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये॥ ९४॥

(१) **मेधातिथिः**। निमित्तंपृष्टोयोवितथमसत्यंवक्ति सतेन किल्बिषेन पापेन गृहीतऊर्ध्वपादोऽधोमुखोमहति गाढे तमसि नरकंयातनास्थानंतत्प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यस्मिंस्तमसि किंचिद्दृश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्धग्रहणम्॥ ९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्धे अन्धताहेतौ॥ ९४॥

(३) **कुल्लूकः**। योधर्मनिश्चयनिमित्तंपृष्टःसन्नसत्यंब्रूयात्सपापवान्। अधोमुखोमहान्धकारे योनरकस्तंगच्छति॥ ॥ ९४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् अवागिति। सकिल्बिषी पापी अन्धेतमसि नरके अवाक्शिराऊर्ध्वपादःसन्

पतेदिति । विशिष्टधर्मनिश्चये कर्तव्ये अयमेव धर्मइति अविनयमधर्मइतिवितथमधर्मंब्रूते इति । सोपि कूटसाक्षिवदधार्मिकः उक्तनरकपातीति शेषः ॥ ९४ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रश्नंपृष्टंसाक्ष्ये धर्मनिश्चये व्यवहारनिर्णये ॥ ९४ ॥

अन्धोमत्स्यानिवाश्नाति सनरःकण्टकैः सह ॥ योभाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षंसभांगतः ॥ ९५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अर्थवैकल्यंसत्यादपेतंभाषते यथा कण्टकाअसिताभक्षिताजनयन्ति न तादृशींमत्स्याःप्रीतिंजनयन्ति । यदा धनलोभेन काचित्प्रीतिमात्रा भवति तथापि मोहदुःखंभवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मत्स्यानिवाश्नाति कण्टकैरिति तत्र यथा आपाततः सुखं दुःखंतु महत्तथात्रेत्यर्थः । अर्थवैकल्यम् यथार्थंयथाभवति । अप्रत्यक्षमचक्षुर्विषयम् ॥ ९५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः सभांप्राप्तस्तत्त्वार्थस्यायथार्थस्याभिप्रायमनुपलब्धमुत्कोचादिसुखलेशेनकथयति सनरोअन्धइव सकण्टकान्मत्स्यानूभक्षयति सुखबुध्या प्रवृत्तोदुःखमेव महल्लभते ॥ ९५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अन्धस्य कण्टकैर्विशिष्टं मत्स्याशनं दुःख दुरदृष्टजमिति तद्विदः प्रसिद्धमयमपि तादृशदुःखभागित्युन्नेयः । कोयोयमेतादृशंभाषतइत्यन्वयः । अर्थवैकल्यं अर्थस्य विकलता शून्यत्वं यत्र तत् । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षेतरंवत्तः अनुपलब्धंवा ॥ ९५ ॥

(५) **नन्दनः** । सभागतेऽर्थे आत्मनोप्रत्यक्षंवैकल्यमर्थसद्भावंयोभाषते सनरइहजन्मन्यन्धोभूत्वा वृत्त्यभावात्कैवर्त्तादिवत्समुद्रादितिरवर्तिमत्स्योदरस्थैः कण्टकैः सहमत्स्यानश्नाति ॥ ९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यःसभांगतःसन्नर्थवैकल्यं अप्रत्यक्षंयथाभवतितथा अप्रत्यक्षं भाषते सनरः अन्धइव कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्नाति ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञोनाभिशङ्कते ॥ तस्मिन्न देवाः श्रेयांसंलोकेऽन्यंपुरुषंविदुः ॥ ९६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यस्य वदतः साक्षिणोविद्वान्सत्यानृते जानानः क्षेत्रज्ञोन्तर्यामी पुरुषोनाशङ्कते किमयंसत्यंवक्ष्यत्यनृतंवेत्येवंनाशङ्कते निश्चितमेवैषसत्यंवक्तीति यस्यात्मा निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषान्नान्यंश्रेयांसंश्रेष्ठंप्रशस्ततमंपुरुषंदेवाजानते कः पुनरयंवेदिता कश्च ततोन्यआशङ्किता एकएव ह्यात्मा हृत्प्रपन्नद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते सएव तद्धर्मेण किंकथंस्यादित्येवंरूपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते तत्र भेदानुपपत्तिः सत्यमेतत काल्पनिकेन भेदेनैवमुक्तं यथा हन्त्यात्मानमात्मनेति ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षेत्रज्ञः परमात्मा विशङ्कते विपरीतंशङ्कते ॥ ९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्य वदतः सर्वज्ञोन्तर्यामी किमयंसत्यंवदत्युतानृतमिति नशङ्कते किन्तु सत्यमेवायंवदति निर्विशङ्कःसंपद्यते तस्मादन्यंप्रशस्ततरंपुरुषंदेवान जानन्ति ॥ ९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितंस्तौति यस्येति । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रभासकः साक्ष्यतएव विद्वान

(राघ०४) चिन्हितपुस्तके ९६ । ९७ श्लोकौव्युत्क्रमौस्तः ।

१ आत्मानो ······ प्रतिजानीते=आत्मनोमिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौतियस्येति । यस्यवदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयसत्य माह उतानृतमिति न शङ्कते किंतुसत्यमेवायंवदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवानजानन्ति ॥ (न,श)

यस्यमिथ्यावदतः पुंसोसत्यमेववदति नाशङ्कते स्वयंवासत्यमेवोक्तमितिवा श्रेयांसंश्रेष्ठतरं भृगुर्हि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानीते ॥ ९६ ॥

(५) **नन्दनः** । वदतोयस्य वाक्यादिति शेषः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा न तुष्यतीति ॥ ९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्य वदतोविद्वान्नातिशङ्कते यस्य क्षेत्रज्ञोनातिशङ्कते ॥ ९६ ॥

यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतंवदन् ॥ तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७॥

[एवंसंबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतात्ततः । पशूनगोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथा क्रमम् ॥ १ ॥]‡

(१) **मेधातिथिः** । द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः कूटसाक्षिणइत्येतत्प्रदर्शनार्थंप्रकरणमारभ्यते तत्रायंश्लोकः संबन्धोधनद्वारेणोपदिश्यमानआदरार्थः संपद्यते यद्दुत्तमिथउपदिश्यते तद्यथा कथंचिद्भवतीत्यवधारितंग्रहणंनातिगुरु इदंत्वतिमहाप्रयोजनमवहितैः श्रोतव्यमिति । सौम्येति चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगावेव विवक्षितं यस्मिन्साक्ष्यइति व्यधिकरणसप्तमी यस्मिन्द्रव्यभेदभिन्ने व्यवहारे यत्साक्ष्यतत्र तन्निमित्तंयदनृतमित्येषा विषयसप्तमी अपरा यस्य च भावनेति । अथवा द्रव्यभेदात्साक्ष्यभेदस्तत्र समानाधिकरणएव । तावतइति परिमाणे व्युत्पाद्यते तत्र यत्प्रभूतनिमित्तमपिपरिमाणंसंभाव्यते । शिशून्स्त्रियोवृद्धानित्यतोविशिनष्टि संख्ययेति । अनुपूर्वशइति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधीयमानंसुखेन प्रतीयते । आनुपूर्वीच सङ्ख्या गतात्राभिप्रेता तस्याएव वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चपश्वेत्यादि ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बान्धवान् पूर्वपुरुषान् हन्ति नरकेपातयति । केचित्तु तावत्पुरुषहन्तृदोषोभवतीत्यस्यार्थइत्याहुः ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिन्पश्वादिनिर्मिते साक्ष्येऽनृतंवदन्यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधोशृणुअथवा यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति तावत्संख्याकान् शृणु । पक्षद्वयेप्यनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शृण्विति यावतइति । यस्मिन्पश्वादिहरणनिर्मित्ते बान्धवान्पित्रादीन्हन्त्युत्तमलोकात्पातयति तिर्यग्योनिं प्रापयतिवा आत्मनोऽनाशोक्तेः तस्मिन्साक्ष्येकर्मणि तावतोबान्धवान्संख्यया संख्याविशिष्टत्वेन ॥ ९७ ॥

पञ्चपश्वनृतेहन्ति दशहन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पशुनिमित्तमनृतं शाकपार्थिववत्समासः पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति ततश्च तेषांनरकपातनंमातापितरौ जायामिथुनंचापत्यमिति पञ्च कथंपुनरन्यकृतेनैनसान्यस्य फलं संसर्गादिति ब्रूमः तैरयंपरित्यज्यतइत्युक्तंभवति अथवा तैर्हतैर्यत्पापंतदस्य भवतीत्यघ्नन्नपि हन्तीत्युच्यते अदृष्टकार्यतुल्यत्वात् अर्थवादश्चायंन तत्कार्योपदेशस्तत्कार्योपेशे हि हिंसाप्रायश्चितीस्यात्कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति उत्तरोत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुनर्विवक्षितैव तेनोत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चितमित्युक्तंभवति । अयंपुरुषः कस्य दासइत्येवंसंशये यदनृतंतत्पुरुषानृतमुच्यते ॥९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पश्वनृते गवाद्यन्यपश्वर्थमनृते । सहस्रं पूर्वपूर्वपुरुषानेव ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवान् नरके योजयति पञ्चानांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति । एवंदश गोविषये शत मश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये संख्यागौरवंचेदंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

‡ (ठ)

(४) **राघवानन्दः** । तदेवाह पञ्चेतित्रिभिः । पञ्चसङ्ख्याकान्पितॄन् । एवमुत्तरत्र । हननं तिर्यग्योनित्वमाभिः । पश्वनृते पश्वर्थमिथ्याभाषणे । एवंसत्यत्र*पशुत्वेन गवादीनांप्राप्तत्वेपुनर्वचनंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् । पुरुषानृते मनुष्यविषयानृते ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः** । पञ्चबान्धवानित्यनुवर्त्तते पशुरजादिः । पुरुषानृते अयंदासोदासोवात्येवमादिके हन्ति ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पश्वनृते पशोःसाक्ष्येऽनृतंवदति सपञ्चपूर्वपुरुषान्हन्ति घातयति । यद्वा नरके योजयति पातयति । हन्हिंसागत्योरित्यस्य धातोरूपम् गत्यर्थे हन्ति इति ज्ञेयम् गवानृते दशपुरुषान्हन्ति नरके पातयति । अश्वानृते शतंपुरुषान् हन्ति पातयति । सहस्रंपुरुषानृतेहन्ति ॥ ९८ ॥

हन्तिजातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतंवदन् ॥ सर्वंभूम्यनृते हन्ति मास्मभूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यश्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ गोवद्वस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषुच ॥ अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]‡

(१) **मेधातिथिः** । कथंपुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगेनेदमुच्यते हन्ति जातानुजातांश्चेति उक्तमर्थवादोयमिति सर्वंभूम्यनृतंवद मावादीः भूमिसंबन्धयसत्यं मावादीरित्यादरार्थमप्येतत्प्रत्यक्षसंबोधनम् । कापुनरियंभूमिर्नाम यदेतत्पृथिवीगोलकंपर्वतावष्टंभनंसागरावधिप्रसिद्धंनत्वियत्याःकः स्वामी कोवापहर्ता न सार्वभौमःकश्चिदस्ति तथा च गाथा भूमेः न मांमर्त्यः कश्चन दातुमर्हति न कश्चित्सार्वभौमोस्तीत्यभिप्रायः । विश्वकर्मा भौवनमादिशद्विश्वकर्मभौमनेति पितृव्यपदेशेन स्वनाम्ना च राज्ञामन्त्रणंश्रुतंमयासौरन्तुमिछतीति वक्षाम्यहंसलिलस्य मध्ये मैवंसंकल्पंकृत्वैवंसंकल्पितवति सलिले मज्जामि सलिलमज्जनेन नैष्फल्यमवदानसंकल्पस्य गृहे यथा सलिले निक्षिप्तंनिष्फलमेवमेतदपीति मृषैवकश्यपाय सागरः तवैषसागरः मतिश्रवः मतिज्ञानंकश्यपाय ददामीति मोक्षः बंधस्तु सर्वसाधारणार्हा। सर्वजनोपभोग्या केवलंराजानोरक्षा निर्देशमात्रभाजइत्यभिप्रायः । अतएतावत्याभूमेर्नदानोपहारसंभवइति कुतोविवादः सत्यंयथैवायंभूमिशब्दोत्रवर्तते एवंक्षेत्रग्रामस्थण्डिलादावपि तत्र च संभवत्येव स्वाम्यंप्रत्यक्षस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नं अपहारश्चास्यायादशेन रूपेण गृहादेर्नवीरुद्विछेदः अतश्च यः परकीये क्षेत्रे चंक्रम्येत मृदोवा कश्चिदादद्यान्नासौ भूम्यपहारी । मीमांसकैरुक्तं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति एकदेशवचनंच भूमिशब्दमधिकृत्य भगवान्कृष्णद्वैपायनोदानधर्मेषु पठितवान् ॥ परैरप्यनुमन्तव्योदानधर्मोनृपैर्भुवि । अक्षयोहि निधिर्ब्राह्मोविहितोयंमहीभृतामिति ॥ कृत्स्नगोलकाभिप्रायमेव नादेयत्वंभूमेर्विश्वजिति मीमांसकैरुक्तं न भूमिःस्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति सर्वान्पुरुषान्प्रतिचंक्रमणादियोग्यतयातिशिष्टा भूमिः स्वामीकर्तुमशक्या कथंदीयतइत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे ग्रामनगरादिविश्वजिति दातव्यं अन्ये तु पठन्ति अन्तरेण सदःपत्नीशालंच दक्षिणानयन्तीति भूमौ गुणविधेरस्यासंभवात्क्षेत्रादेरप्यत्रदानं वदन्तिचैएकवचननिर्देशाच्छृणुसौम्येति साक्षिविषयमेवैतत्संबोधननशिष्यविषयम् । शूद्रैर्मामस्नुपातकैरित्यतआरभ्य यावन्तोमध्यमपुरुषनिर्देशास्तेसर्वेपांपातकभूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्येकवाक्यत्वाच्छूद्राऽनुयोगार्थाः । अन्धःशत्रुगृहंगच्छेदित्यतआरभ्य सर्वेसाक्षिविषयाअनुयोगाः आख्यातवैरूप्येन प्रकरणस्य विछेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्यो गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥ ९९ ॥

---

* सत्यत्र=अन्यत्र (राघ०४)

‡ (नंदनः)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अजातान् पुत्रादीन् । अत्रापि सहस्रमित्यन्वयः । सर्वं सहस्रादप्यधिकम् ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हिरण्यार्थेऽनृतंवदन् जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति एषांहननफलंप्राप्नोति । भूमिविषये चानृतंवदन्सर्वप्राणिनांहननफलंप्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतंमावदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अजातानुत्तरकालीनान् । अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । सर्वमिति अपरिमितंदेयमितिवत्सहस्रादधिकं उक्तसङ्ख्यायाअन्तर्भावात् । एवं सर्वजातादीन् ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वजगत् ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । हिरण्यार्थे । अनृतंवदन् जातानजातांश्चहन्ति नरके योजयति । सहस्रमित्यनुवर्तते । न सहस्रजातान् सहस्रमुत्पद्यमानान्हन्ति ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणांभोगे च मैथुने ॥ अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १००॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् । गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ १] ॥+

(१) **मेधातिथिः** । मैथुनाख्ये केनेयंस्त्रीभुक्ता मैथुनधर्मेणेत्यब्जेषु रत्नेषु मणयोरत्नानि मुक्ताद्याअश्ममयेषु वैडूर्यादिषु रत्नेष्विति संबध्यते । विविधान्येवरत्नानि जलजान्याश्मनानि च । अतोरत्नग्रहणएव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादानंश्लोकपूरणार्थम् । अद्भ्योजातान्यब्जानि । अश्मनोविकाराअश्ममयानि ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भूमिवत् भूम्यनृतवद्दोषः । स्त्रीणां भोगेमैथुने मैथुनरूपस्त्रीसंभोगविषयमिथ्योक्तौ अब्जेषु रत्नेषु मुक्तादिषु । अश्ममयेषुरत्नेषुमाणिक्यादिषु ॥ १००॥

(३) **कुल्लूकः** । वैदूर्य्यादिष्वनृतंवदतोभूमिवद्दोषमाहअप्स्विति । तडागकूपवाप्युदकविषयेऽनृते स्त्रीणांच मैथुनाख्योपभोगविषये अब्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैडूर्यादिष्वनृते भूमिवद्दोषमाहुः ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः** । भोगे मैथुनधर्मेण । निजस्त्रियः न जाने इतिब्रूते जानन्नपि ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमर्थं वस्त्वन्तरेष्वतिदिशति अप्सु अब्धिविषये ऽनृते । मैथुने भोगे मिथुनभोगविषयेऽनृते । अब्जानि शङ्खमुक्तादिकम् ॥ १०० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अप्सु जलस्थानृते भूमिवत् भूमेर्यत्पापमुक्तंतज्जलानृतइत्यर्थः । च पुनः स्त्रीणांभोगे मिथ्योक्तौ भूमिवत्पातकम् । च पुनः अब्जेषु मौक्तिकादिषु भूमिवत् । च पुनः सर्वेष्वश्ममयेषु माणिक्यादिषु अनृतेभूमिवत् ॥१०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ऊहापोहौवर्जयित्वा यथाश्रुतंचादृष्टंतत्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अञ्जसाशीघ्रम् ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्षिवाचनमुपसंहरति एतानिति । ब्रह्मघानित्यादि वदेत्यन्तान् शूद्रायैव श्रावणीयं संदंशन्यायात् शूद्रवदाचरेदिति गोरक्षकादिषु शूद्रधर्मातिदेशाच्च ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अञ्जसा शीघ्रंवदेति ॥ १०१॥

+(च,ण,ञ,ट,ड)

(१०१) सर्वम्=सत्यम् (ड)

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥ प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥१०२॥

[ये प्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकांक्षन्तितांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ १ ॥]+

(१) **मेधातिथिः** । कारवः शिल्पिनस्तक्षायस्कारसूपकारादयः कुशीलवानर्तकगायनाद्याः प्रेष्याजीविकार्थ-परस्याज्ञाकारादासाइति प्रसिद्धाः वार्धुषिकावृध्युपजीविनः एते ब्राह्मणाअपि सन्तः प्रकरणात्साक्ष्ये शपथे च शूद्रवद्-व्यानक्रियांतरे यथा शूद्रोन दानपुण्यादिना पृच्छ्यते साक्ष्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यते तद्देशेपि शपथोयद्यपि पूर्वत्राप्रकृतस्थाप्युत्तरत्रानन्तर्याद्दोषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्वक्ष्यमाणस्यापि प्रत्यासत्या पूर्ववद्वयोसन्निपातात् शपथेऽपितुल्यम् ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गोरक्षकान् पशुपालनेन जीवतः कारून् सूपकारादिवृत्तीन् कुशीलवान् नटवृत्त्या प्रेष्यान् ब्राह्मणस्यादास्येऽपि स्वतःप्रतिपन्नदास्यान् । वार्द्धुषिकान् वृद्धिजीविनः । शूद्रवत् सर्वपातकैः पृच्छेदिति ॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गोरक्षणजीविनोवाणिज्यजीविनः सूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः नटकर्मनृत्यगी-तादिजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वाक्यप्रकरणपठितं* पंचपश्वनृतइत्याद्यधर्मज्ञातंद्विजानामपि भवत्येव । सर्वपातकादियुक्तं निकृष्टद्विजेऽपि वाचयेदित्याह गोरक्षेति ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः** । गोरक्षकान्विप्रान् शूद्रवदाचरेत्सर्वैः पातकैर्ब्रूहीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणान्प्रत्याह गोरक्षकानिति । पाशुपाल्यादिवृत्तिजीविनोविप्रांन्साक्ष्ये शूद्रवत्पातकैःपृच्छे-त् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवींवाचंवदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तदन्यथापि वदन्न स्वर्गाद्भ्रश्यति कूटमपि वदन्न दुष्यतीत्यर्थः किंसर्वदैव नेत्याह धर्मतोर्थेषु धर्मेण दयादिना निमित्तेनार्थेषु व्यवहारेषु । धर्मस्य च निमित्तत्वमुक्तमुत्तरश्लोके दर्शयिष्यति एतच्च न स्वमनीषिकयो-च्यते किंतर्हितांवाचंवदन्ति अस्मात्पूर्वेऽविस्मर्तारः कां पुनर्दैवीं वाग्ययास्मिन्निमित्तेऽनृतंवदितव्यमित्येषा देवानांसंबन्धि-नीवाक् तामन्वादयः श्रुत्वा वदन्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा । अन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतयायंश्लोकोव्याख्यातस्तदेतद्गोरक्षका-दिष्वनुयोगवाक्येषु ब्राह्मणेषु भवितव्यमन्यथा ब्राह्मणएव कथंशूद्रवदनुयोगस्तथापि विद्वान्दुष्यतीति यतोमन्वादय-एवंविधांवाचंवदन्ति यथैते शूद्रवन्नाचरणीयाइति । ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणंतैश्च सत्यंवदितव्यं तच्च यथाविहितंतत्र सएव धर्मोयत्रवानृतंतत्रानृताभिधानमेव धर्मइति ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्साक्ष्यं धर्मतोधर्मार्थं जानन्नप्यन्यथावदन् स्वर्गान्नच्यवते यतस्तत्रानृतापि वाग्दैव्यै-वेति वदन्ति ॥ १०३ ॥

+ (ड) । (ट) चिन्हितपुस्तकेतु येप्यपेताः स्वकर्मभ्यः परकर्मोपजीविनः ॥ द्विजाधर्मविजानन्तस्तांश्च शूद्रवदाचरेदितिपाठः ।

* पठितं=प्रमितं (राघ० ४)

(३) **कुल्लूकः** । तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्मनुष्योधर्मेण दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्न भ्रश्यति यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानंतांदेवसंबन्धिनींवाचंमन्वादयोवदन्ति ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्वचिदेतस्य प्रतिप्रसवमाह तद्वदन्नितिद्वाभ्याम् । तत्र साक्ष्यविषयभूतंसत्यं जानन्नप्यन्यथानब्रुवन्स्वर्गान्न च्यवते यतोऽसत्यामपि तांवाचं दैवींवदन्त्येतानुद्धरिष्यामीतिविजिगीषाहेतुत्वात् । धर्मतोदयादिना । अर्थेषु व्यवहारेषु ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः** । अर्थेषु चातुर्वर्ण्यवधपर्यन्तेषु । अन्यथा जानन्नप्यन्यथा तदनृतं धर्मतोहेतोर्वदन्स्वर्गान्नच्यवते । कुतः तांधर्मानुसारिणींवाचंदैवींसत्यांवदन्ति यतस्तस्माद्धर्माविरुद्धंचेदसत्यमपि साक्षिभिर्वक्तव्यं न धर्मविरुद्धंसत्यमिति ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तद्वदन्निति सार्धेनाह । तत्साक्ष्यं धर्मतोर्थेषु वर्णिरक्षाद्यन्यतरधर्मार्थेषु जानन्नप्यन्यथावदन्नरःस्वर्गान्नच्यवते ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणांयत्रर्तोक्तौ भवेद्वधः ॥ तत्र वक्तव्यमनृतंतद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र नानृतंवदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्य शूद्रादिविधविषयतानेनोच्यते न पुनरनृतवदनंविधीयते तथा सति प्रतिषेधे नैकवाक्यता बाध्यते का पुनरत्र निमित्तश्रुतिस्तत्रेति तस्य वधविशेषणत्वान्न वधस्तस्याः मनोमित्रत्वानुपपत्तेरतश्च कृतेऽवधौपश्चात्तद्विषयमतद्विषयंवानृतंवक्तव्यमित्यर्थः । आपतति तत्त्वनिष्ठंन ननु च यत्रेति व्यवहारस्तुतिर्निर्दिश्यते पुनस्तत्रेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते ततश्च यस्मिन्व्यवहारे राजत्वात्क्रोधदण्डस्य चाशास्त्रीयत्वादस्थितंपरिमाणतया निश्चयाभावेन तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिरतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या गौतमीयेत्वनृतविध्याशङ्कापि नास्ति। नानृतवदने दोषोजीवनंचैतदधीनमित्येवमादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गेसत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानोनहिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतप्रतिपद्यतइति युक्तिमत्वेनेदंकृतंनचेदसौ पृष्टआचष्टे न पुनर्हन्ति अन्यश्च कथंहिंसादोषेणानुषज्यते । अथ सत्यपि स्वातन्त्र्ये तद्वदनेन राज्ञाहन्यमानत्वात्तद्धेतुभावापत्त्या प्रयोजिकत्वमिति चेत् नसर्वोहेतुः प्रयोजकोधनेन कुलंविद्ययायशइति भवति विद्यया यशसोहेतुना प्रयोक्त्री । ननु चान्यएवायंलौकिकफलोत्पत्तियोग्यताहेतुलक्षणे हेतुभावोपि तु द्रव्यगुणायत्रापि क्रियाश्रूयन्तेऽग्निना पाकइति सापि स्वरूपेण सिद्धरूपाभिधानात्कुदन्तैर्भावस्य अन्यश्चायंशास्त्रीयकर्तव्यव्यापारस्य प्रयोजकोहेतुर्नतु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थं यदि तावत्प्रेषणाध्येषणेआज्ञाप्रार्थनारूपे प्रयोजकत्वंशोषयते व्रीहीनातपइत्यादावचेतनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ननु च परित्यक्तमेतद्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रियइति चेतनावद्वस्तूपचारे भिक्षावासयति कारीषोध्याययतीति न ह्यत्र चैतन्यकृतउपकारे ऽपि तु निश्चितत्वात्तदन्यस्य प्रयोजकस्य अध्ययनंह्याचार्यविधिप्रयुक्तंकुर्वाणस्य शीतादिलक्षणंप्रतिबन्धकमनुवर्दति कारीषेप्रयोजकत्वाद्यारोपः । प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते तच्च चैतन्यस्य वायुजलादेरग्निकाष्ठादौ सुतरांदृश्यते तदा विधिप्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गौणार्थशब्दास्युः । अथैतत्समर्थाचरणंप्रयोजकत्वं तच्च प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणंप्रेषणादिव्यतिरिक्तक्रियान्तरावरणंसंविधानाख्यं संविदधानएव हि कारयतीत्युच्यते यथा बुभुक्षमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्योभक्तमुपनयति कस्य चिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयन्त्यास्योवध्यदोषाधिकरणे न वध्यंभेषयत्येवंलक्षणः प्रपित्रादि रूपोहितः सव्यापारः

प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्यमानस्तत्समर्थाचरणपक्षे प्रयोजकः। अस्मिन्पक्षे कारीषोपाध्यायौ तुल्यौ प्राप्नुतः। अत्रापि यमन्तरेण क्रियायाअनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तन्तेसमुख्यःप्रयोजकः कर्त्ता अध्यापयितारंचान्तरेण कारीषेन शक्तोत्यध्ययनहेतुभावंप्रतिपत्तुं आचार्यस्तु तमन्तरेणापि शक्तएवेति गुणः कारीषः यत्र च करणादिभावे निश्चितहेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गौणार्थतैव यथा कश्चित्स्वल्पेनापि प्रयोजनेन दूरंग्रामंपुनः पुनर्गतवन्तंदृष्टा ब्रवीत्यश्वोगमयतिदेवदत्तमिति यत्र तु न कस्य चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गबहिरङ्गभावोवा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यंप्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः। ननु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगोनास्तीति कोविशेषः कारीषोपाध्याययोः स्वप्रक्रियैव सा तत्र भवतांन वस्त्वाश्रया वस्त्वाश्रयौ च विधिप्रतिषेधौ इदमपि तत्र पठ्यते विवक्षातः करणकारकाणिभवन्तीति एवंच सति यत्राकर्तुरेव कर्तृत्वंकश्चिद्विवक्षेत्तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधावपि स्यातां यथा पातकपरिगणनायामनुपठति क्रयविक्रयी संस्कर्ताचोपहर्ताचेति तस्मादन्वाख्यानसिध्यर्थानांतात्रकी सा व्यवस्थानवस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति अतएव व्याख्यातृभिस्तत्समर्थाचरणंचेद्धेतुमात्रे प्रसङ्गः ततश्च योपि कस्मै चिद्भोजनंददाति सचौ दरिकतयातिसौहित्येन व्यापद्येत प्राप्तंतत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति नच तत्प्रयुक्तंभवति क्रियान्तरेण ह्यसौ निश्चितोभोजनाख्योप्रयोजकोन वधोन वैरूप्यादिकथंचिन्निमित्तंभवति भवतुप्रयोजकत्वाभावात्तु कर्तृत्वंनास्तीति ब्रूमः। यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिनापराध्येत सच तदपहारमृत्युना कथंचिन्म्रियेत किंतत्रापहर्तुरपहारदोषएवोभयवधेऽपि निमित्तिभावइति चिन्त्यं। किमत्र चिन्त्यते अव्यभिचारावगम्यत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य न खड्गप्रहारभोजनविच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिमित्तत्वोपपत्तिः। कोयंनियमोऽभिप्रेतः यदि ह वा केचिन्म्रियन्ते केचिन्नेति नियतोनियमोभवति पुरुषस्वभावभेदात् तदेवौषधंश्लेष्मिकोपहितंविपरीतमन्यस्येति सर्वेषामेव च भावानांदेशकालस्वभावभेदसहकारिसापेक्षा शक्त्यन्तरप्रादुर्भावस्तदेव लक्षणं पुरुषवित्तसंततिसापेक्ष्यंपिपासाहेतुप्राण्यन्तरसापेक्ष्यंतद्विच्छेदहेतुरिति एवमत्यन्तामर्षिणोमन्युमतःस्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । किंतव शक्योनिमित्तभावोपह्नोतुं पेशलमानसस्य तृपेक्षैव तत्र । ये पुनर्मन्युपरीताअनशनश्वभ्रपतनविषभक्षणादिनापरान्द्वारमुद्दिश्य म्रियेरंस्तत्राप्येषएवन्यायः। ननुचान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभक्षणादेर्निमित्तस्य तत्र दर्शनान्न भूम्यादिहरणस्यापराधोहन्तृत्वमाप्नुयात्तेनोपजनितमन्युमरणहेतोः प्रवर्तनइति पारंपर्यन्तोनिमित्तत्वमितिचेत् एवंसति पथ्योपदेशेनापि किंचिद्विजमानाआत्मानंव्यापादयन्ति ततश्च तत्रोपदेष्टारोहन्तारः स्युः। तथामत्सरिणः परद्रव्येष्वीर्ष्यया शुष्यन्तोधनिषु दोषमाददीरन्। तथान्ये मूढमनसः प्रियान्पुत्रान्स्वामिनश्चानुम्रियन्ते तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः। अपरेच रूपवत्स्त्रीदर्शनेन परिफल्गुमनसः सूयन्ते भज्यमानहृदयाश्च विवेकसूत्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियोदुष्येयुः । तदेवेदमापतितंमृतस्य ब्रह्महत्येति सत्यमेवंयदि विधिप्रतिषेधविशेषोनस्यात् विहितोहितोपदेशः प्रतिषिद्धंस्वहरणादि तथा चाहुः। उपकारप्रवृत्तानांकथंचिद्विपर्यये न तत्र दोषः केषांचिद्वेषजामौषधी यथा अत्र न केवलंवैद्यादेरातुरोपकारार्थिनः प्रयुक्तौषधस्य कथंचिद्विपरीततयोपपत्तावदोषः किंतर्ह्यन्यस्यापि गवादेर्महति पङ्केनिमग्नस्योद्धर्तृभुजाकर्षणाय यथाक्रमेण यदि व्यापत्तिर्न तत्रोद्धर्त्ता दुष्येदिति कथितंभवति एवंसर्वत्र योपि कस्मिंश्चित्स्वव्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद्वति दृश्यमाने दन्दह्यते न तंप्रति कस्यचिच्छास्त्रार्थातिक्रमः निश्चितोहि निमित्ताभावः प्रतिषेधस्यविषयोभवितुमर्हति। नच प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसिकेषु धर्मेषु प्रतिक्षणमन्यथा भवत्सु स्वभावविशेषावसायः। नहि शक्यमवसादितु मयमस्यारूपसंपदा व्यापद्यतइति नच निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चितविषयता न्याय्या यत्र तर्हि कथंचिद्वर्णविपर्यय शरीरशोषणादिना कृताकिंकपठितास्यादपि निमित्तावगतिरस्तत्र किंभ्रंशयितुंशीलंसंयुज्यतांकामिनां भवतु वा पुरुषव्यापिनीति नैतदेवं नहीदृशीभवन्त्यपि

निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयविध्यन्तरविरोधात्। अस्ति ह्यत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः न वापि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे- विषये कृतावकाशाविधयोविरोधिविध्यन्तरंविषयमास्कंदितुमर्हन्ति । येऽपि मन्यन्ते रागलक्षणां प्रवृत्तिंशीलसंरक्षणोपदे- शोनिषेधति न शास्त्रलक्षणां तेन प्राह्यानुभावतया नास्य तपस्विनोजीवितुं चेच्छेदिति प्राणोजिहीर्षया मुमूर्षुणा संप्रयुज्यते नासौ व्यभिचारप्रतिषेधमतिक्रामेत्। यत्तु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरंप्रवर्ततइति नैवायंविध्यन्तरस्यविषयोरागलक्षण- त्वात्। ननु च प्रतिवृत्तावपिनैवशास्त्रमस्ति नियोगविधाविव व्यभिचारानुज्ञानंस्मृत्यभावात्। अथाप्रवृत्तौ कामयेत मारण- मिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्ततेसोऽपि प्रतिषेधोरागलक्षणामेव हिंसांप्रतिषेधयति नचासौ रागतो न प्रवततेऽपि तु प्रतिषेधभ- यात् या तु परोपकारतः प्रवृत्तिः सापि प्रतिषेधविषयपरिहारेण योपि किंचिद्यावदयमहमात्मानंहन्मीति हन्यान्न तत्रा- प्रयच्छतोघातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यत्रान्यथावाच्यंतदाह शूद्रेति । ऋतोक्तौ सत्योक्तौ । ब्राह्मणस्य वधाभावेप्युग्रदण्डाद- धार्मिकाद्राज्ञोवधःसंभवत्येव तत्रच प्रमादस्खलितादिकृतदोषविषयम्। बुद्धिपूर्वसाहसादौतु दृष्टे वधसंभवेपि सत्यंवाच्यम् । तथाच गौतमः ॥ नानृतवचने दोषोजीवनंचेत्तदधीनं नतु पापीयसोजीवनमिति ॥ एवंचात्र विषये राज्ञा साक्षिव्यतिरिक्त- प्रमाणेनैव तत्त्वमन्वेष्यम ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्व पुनस्तदसत्यंवक्तव्यमित्यतआह शूद्रेति । यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्रा- ह्मणानांवधः संपद्यते तत्रासत्यंवक्तव्यंयस्मात्तस्मिन्विषयेऽनृतंयत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मवि- षयत्वे नत्वत्यन्ताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये । तथा गोतमः ॥ नानृतवदने दोषोयज्जीवनंचेत्तदधीनं नतु पापीयसोजी- वनमिति । नच ॥ न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्य म् उग्रदण्डत्वाद्राज्ञः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानंवधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सावाक्कुत्रवाच्येत्यतआह यत्र ऋतोक्तौ सत्योक्तौ शूद्रविट्क्षत्रियाणांवधोभवेत्तत्र वक्तव्यमनृ- तं । तत्र हेतुः तद्धीति । तदनृतं । सत्येनधर्ममात्रमत्रतु विप्रादिरक्षा दृष्टार्थाऽहिंसाऽदृष्टार्थेति तद्द्वयमतोविशेषइतिभावः । शूद्रेतिक्रमवैपरीत्यं कूष्मांडैरित्यापिप्रायश्चित्तचतुष्टयस्य सूचनार्थं* अन्यथा तदसंभवात् ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ साक्षिणांकचित्सत्यवचनेऽपवादमाह शूद्रविडिति । उक्ते ऋतइति पदच्छेदः सन्धिकार्यमार्षम् । उक्त्वार्त्तमिति वा पाठः । तत्र समानकर्तृत्वमार्षम् ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत्रसाक्ष्ये ऋतोक्तौ प्राणिनांमनुष्याणांवधोभवेत् । तत्र योगीश्वरः ॥ प्राणिनांहि वधोयत्र तत्र साक्ष्यनृतंवदेत् ॥ १०४ ॥

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिंपराम् ॥ १०५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वाक् चासौ देवता च सा वाग्देवता तदर्थंच चरवोवाग्दैवत्यास्तण्डुलानातिपक्वाश्चरवस्तैर्यजे- रन्निति बहुवचननिर्देशात् । चरुभिरिति बहुवचनंन पुनरेकैकशोबहवश्चरवोनापि संहतानांब्रात्यस्तोमवद्यागोदेवश्चै- द्वेषैदहवोब्राह्मणायजेरन्निति तद्बहुवचनं ननु कपिञ्जलैश्च त्रिभिर्यजेरंस्तदेतद्ब्राह्मणाद्यनुग्रहार्थमनृतमुक्तंभवति अनृत-

* सूचनार्थं=शूद्रादिषुक्रमसूचनार्थं (राघ०४)

मंवैनः पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया यथा धर्मक्रियावतएवंसमानाधिकरणे षष्ठी येषान्तु क्रियाजन्यौ धर्माधर्मौ न क्रियैव तन्मतेऽनृतस्य यदेनइति वैय्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्वादेनोनृतमुपचारतः समानाधिकरणेएव तस्य निष्कृतिः शोधनंपावनंप्रायश्चित्तमिति यावत्। पराप्रकृष्टा। ननु च कुतोत्रपापंयावतात्मिन्निमित्तेनानृतवचने दोषइत्युक्तम्। केचिदाहुर्निवृत्तिस्तुमहाफलेति। अस्माच्छास्त्रात्तु यावज्जीवमनृतंमया न वक्तव्यमिति येन संकल्पितंतस्य मिथ्यासंकल्पदोषोमाभूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते गेहदाहवधाप्रतिषेधेऽपिनैमित्तिकंविधानमेनसोनिष्कृतिमित्यर्थवादः इदंतर्हि वाग्देवत्यैः सरस्वतींयजेरन् यदि वाग्देवत्यासरस्वतीकथमिष्यते अथवा सरस्वत्योरेकत्वेनैवंदेवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वाद्देवताया भिन्नौ चेतौ वाक्सरस्वतीशब्दौ यथाग्नये जुहोतीति चोदितेन ज्वलनाय कृशानवे वा स्वाहेति हूयते वायवे निरूप्य जुहुयाद्वायुर्वैप्राणइत्युक्तेऽपि न प्राणायेति हूयते सत्यंवागेवदेवतासामानाधिकरण्याद्देवतार्थेतद्धितः। सरस्वतींद्वितीयानिर्देश्यादेवता कर्मणि हि द्वितीया संप्रदानंचदेवता न कर्म कथंतर्हि सरस्वतीपदान्वयः अर्थवादोयमग्नयेजुहोत्यग्निर्वै सर्वादेवताइति वागेव सरस्वती तया प्रीतया सा प्रीता भवति। योगेन देवतावगम्यते कथमग्निर्यष्टव्यः प्रजापतिर्यष्टव्यस्तथाग्निंयजतीत्यादि केचिदाहुर्दैवतैः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यन्तेदैवतपूजावचनोत्र यजिः पूजा च पूज्यमानकर्मिका तत्र युक्तया द्वितीया तथा च देवतापूजनंयेत्यादिस्मर्यते एतच्च नयुक्तं अस्मिन् हि पक्षे देवतात्वंमन्यते नूनंतव यागसंप्रदानंदेवतेति स्मरणविरोधः एषा च स्मृतिर्बलीयसी निरपेक्षत्वात्। पूर्वादेवताउद्दिश्याध्येयाचयस्यै देवतायै हविर्गृहीतंस्यात्तामनसा ध्यायेदिति तत्क्रियाकर्मत्वात्कर्मण्येव द्वितीया ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संभूयानेकैः साक्षिभिर्मिथ्याभिधानेपि स्वस्वाग्निषु प्रत्येकमेकैकएवचरुः पृथक्पृथङ्निर्वाप्यः। यदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुःसारस्वतइति ॥ अत्रच सरस्वत्येव देवता वाक्पदं तदुपलक्षकम् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतींयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टांशुद्धिंकुर्वाणाः। साक्षिबहुत्वापेक्षंचेदम् नत्वेकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेनचरुत्रयम्। यद्यपि वाग्देवताके चरौ वाक्शब्देनैव देवतात्वं सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्याया तथापि वाग्वैसरस्वतीति श्रुते र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः। अत्र प्रकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानंलाघवार्थम्। तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्क्षत्रियब्राह्मवधविषयानृतवादिनइत्यपि वक्तव्यंस्यात् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अनृतवदनस्याकर्तव्यत्वंद्रढयन्नेवंविधेपि प्रायश्चित्तमाह वागितिद्वाभ्याम्। चतुर्भिश्चरुभिः चत्वारः शूद्रादयः ते साक्षिणः अनृतस्यैनसः। अनृतजन्यस्य पापस्य निष्कृतिं शुद्धिं कुर्वाणाः सरस्वतींयजेरन्नित्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः**। एवमन्यसत्यवचने प्रायश्चित्तंश्लोकद्वयेनाह वाग्दैवत्यैश्चेति। ते धर्महेतोरनृतवादिनः साक्षिणोनिष्कृतिंप्रायश्चित्तम् ॥ १०५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वाग्दैवत्यैः सारस्वतैर्मन्त्रैः। एनसः पापस्य ॥१०५॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ॥ उदित्यृचा वा वारुण्यात्तृचेनाब्दैवतेन वा ॥१०६॥

(१) **मेधातिथिः**। कूष्माण्डानाम मन्त्रायजुर्वेदेपठ्यन्ते तैर्घृतमग्नौ जुहुयात्। जुहोतिश्च देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः

आधारविशेषणे तत्रेहाद्यावित्यधिकरणनिर्देशादनुर्वाणिकी दैवता वेदितव्या येषु च मन्त्रेण देवताविशेषलिङ्गंनियम्यते यथा देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिषु तत्र प्रजापतिर्देवतेति याज्ञिकाः। अथवा यस्यान्यत्र देवतात्वंदृष्टं सहसंबन्धियावत्। तथा च निरुक्तकारोपि वा सा कामदेवतास्यादिति यद्यपि यज्ञस्य हविषोदेवता सम्यक्सम्यग्भावस्तथापि यजति श्रूयते द्रव्यंमन्त्राः स्वयंतन्त्राः सत्यंदैवतायां जुहोतीति रूपंतदुत्तरेण जुहुयादिति व्याख्येयं तच्चायुक्तं तथाभिक्षारयेदिति वक्तव्यम् वयन्तु ब्रूमोदेवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यत्र कर्मैवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते अतस्तद्देवतासर्वत्र चमन्त्राभिधेयंवस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावःउदुत्तमंवरुणपाशमस्मदिति मतोंके तल्लक्ष्यते। वारुणीग्रहणंचान्यस्याउत्वामंदंनुस्तोमाइत्युक्तशब्दप्रतीकायानिवृत्याच तत्रायनादैवतेन चेति तंदवदेवतैवदैवतं आपोदैवतमस्यतृचस्य तेनापोहिष्ठेत्यादिना अतश्चैकैकया भावादेकैकाहुतिः प्रत्येकशब्दवत्तत्वेन समुदायाहुतिरेकेति घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषङ्गः यथा विधि यादृशः. शिष्टसमाचारइत्यर्थः तेन च विधिहीनत्वादमामायामिति कर्तव्यतायां परिसमूहनपर्युक्षणावोक्षणःस्रुवहोमाद्येतावन्मात्रमनुजानाति। वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्वएव ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उदित्यृचा उदुत्तमंवरुणेत्यृचा जुहुयात् घृतमेव पापोत्कर्षापेक्षया सहस्रादप्यधिकंहोतव्यम्। अल्पेतु सहस्रम्। तृचेनापोहिष्ठीयेन। गुणजात्याद्युत्कर्षापेक्षया च प्रायश्चित्तचतुष्कव्यवस्था।अत्रचाग्नाविति वचनात्पूर्वोक्तोवाग्दैवत्यश्चरुर्वैतानिकेष्वेवेति गम्यते ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कूष्माण्डमंत्रायजुर्वेदिकायद्देवादेवहेडनमित्येवमादयः तैर्मंत्रेदेवतायैघृतमग्नौ जुहुयात्। यथाविधि परिस्तरणादित्वात्तत्रधर्मेण स्वगृह्योक्तेन। उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया वरुणदेवताकयाआपोहिष्ठाइतितृचेन वाब्देवताकेन जुहुयात्। घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कूष्माण्डमन्त्रायाजुर्वेदिकाः। यद्देवादेवहेडनंदेवासश्चकृमावयं आदित्यास्तस्मान्मामुञ्चतर्तस्यर्तेनमामितस्वाहा आदित्येभ्यइदंनममेत्युद्देशत्यागोन मन्त्रान्तःपाती। एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम्। प्रयोगश्च महार्णवोक्तः। यथाविधि पर्युक्षणादिहोमधर्मेण स्वगृह्योक्तेन। तदित्यृचा गायत्र्या तदादिकेत्युक्तत्वात्। उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया वारुण्या। अब्दैवतेन आपोहिष्ठेत्यनेन। अत्र यदि शूद्रः साक्ष्यंवक्ति सोपि ब्राह्मणद्वारा होमंकारयेत्। तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन॥ वर्णिनांहिवधोयत्रतत्र साक्ष्यनृतंवदेत्। तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुःसारस्वतोद्विजैरिति ॥ अत्र द्विजैरिति निर्देशाद्गुणमुख्यसाधारणं अन्यथा शूद्रोमिथ्यावदन्नेवंविषये न प्रत्यवेयात्। द्विजैरिति स्वरसात्तान्प्रत्येव नियमः शूद्रस्यतु दानादि ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः**। उदित्यृचाउदुत्तमंवरुणेत्यृचेन। आपोहिष्ठेत्यादिना द्विजानामिदंप्रायश्चित्तं। शूद्रस्य तु स्मृत्यन्तरे प्रोक्तं शूद्रस्य द्वादशकस्य ग्रासदानम् ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कूष्माण्डैः मन्त्रैः यद्देवादेवहेळनमित्यादिमन्त्रैः।वारुण्याऋचा तृचेनाब्दैवतेनवा आपोहिष्ठेतितिसृभिः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ॥ तदृणंप्राप्नुयात्सर्वंदशबंधंच सर्वतः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः। त्रयाणांपक्षाणांसमाहारोत्रिपक्षं आकारान्तोत्तरपदेद्विगुरिति स्त्रीत्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः यद्येवंत्रिपक्षी न प्राप्नोति छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः ल्यब्लोपे कर्मणिपञ्चमी। त्रीन्पक्षान्योवदतीत्यर्थंसाक्ष्यं न गदतीत्यगदोऽपीडितशरीरस्तत्स दशंप्राप्नुयादित्यर्थः। दशबन्धंच दशमञ्च भागंदण्डनीयस्तस्मादृणा-

दणादिष्वित्यादि ग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः। द्वितीयमृणग्रहणमुपलक्षणार्थम्। यस्मिन्व्यवहारे साक्ष्यमियन्तंकालंभवति पराजीयमानस्य बाधोससाक्षिणोबाढमित्युक्तंभवति। गदोरोगस्तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलक्षणार्थंतेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरोधाद्यपि परीक्ष्यम्। बन्धशब्दः सङ्कल्यादिपरोदण्डविषये दशमाषवचनः। नरग्रहणंसर्वतोग्रहणंचश्लोकपूरणार्थम्। अन्येत्वाहुस्तदृणंप्राप्नुयादित्यस्यायमर्थः। ऋणोपहरणलक्षणेन पापेन युज्येत। राज्ञे वाजीयमानस्य योदण्डस्ततोदशममंशंदद्यादिति दण्डितः पुनः पृच्छ्यते ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यमवदन्धनिकाय तद्धनंदद्यात्। तथा दशबन्धं तद्धनदशमभागं राज्ञेदण्डम्। बध्यतइतिबन्धःदशानांभागानांसंबन्धीबन्धःभागस्तदेकदेशोदशबन्धः। सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयधनात्। इदंच स्मरणार्थं त्रिपक्षदानम्। यदितु व्याध्याद्यभिभवात्तावतापि न स्मर्तुंयोग्यस्तदा न दोषइत्येतदर्थमगदइति ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यंतंयदि साक्ष्यंन वदेत्तदा तद्विवादास्पदंसर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्वस्य ऋणस्यदशमंभागंराज्ञोदण्डंदद्यात् ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। साक्ष्यदानावधिंकुर्वन् तदुत्तरेदण्डमाह त्रिपक्षादिति। अगदइतिच्छेदः। तथाभूत्वायदि त्रिपक्षपर्यन्तंसाक्ष्यंन ब्रूयात् तस्मात्साक्षिणः सर्वमृणंप्राप्नुयात् प्रापयेदुत्तमर्णम्। दशबन्धंदशमंभागं आत्मानंप्रत्यपि नृपः। सर्वतःसर्वेभ्योब्राह्मणादिभ्यः ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः**। प्राप्नुयात् दण्डत्वेन राज्ञे देयात्। न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वतः सर्वद्रव्येषु विवादविषयाद्न्यत्र द्रव्यान्तरेष्वपि दशबन्धंदशभागंदण्डंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। साक्षी नरः ऋणादिषु साक्ष्यंजानन् अब्रुवन् न वदति तदा राज्ञा धनिनेसर्वंसवृद्धिकमृणं दाप्यः। च पुनः दशबन्धंसर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयाद्धनाद्दशमंभागंच दाप्यः ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः ॥ रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणंदाप्योदमंचसः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सप्ताहादिति पञ्चमीदर्शनादर्वागित्यध्याह्रियेत सप्तानांदिवसानामन्यतमस्मिन्नहनि यस्य साक्षिणोरोगादिदृश्यते समृषावादी दैवेनविभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः। रोगात्यन्तपीडाकरोग्निर्गोवाहनदहनः पुत्रादारादिप्रत्यासन्नज्ञातिमरणंतस्यकूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्कटदिव्ये फलावधिरयम्। क्षुद्रेषु त्ववर्वाक्चतुर्दशादित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः। एतच्च तत्प्रागनुपजातनिमित्तकतंग्राह्यम्। अग्निर्गृहादिदाहः ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसन्निहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमंभवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वादृणमुत्तमर्णस्य दण्डंच राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तसाक्षिणांदृष्टरोगादिलिङ्गेन वैतथ्ये निश्चिते दण्ड्यतामाह यस्येति। ससाक्षी उत्तमर्णस्यऋणंदमं दशमभागंदण्डरूपंराज्ञादाप्यइति ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः**। कूटसाक्षिपरिज्ञानोपायमाह यस्यदृश्येतेति। अग्निः गृहादिष्वग्निदाहः। रोगादिर्यस्य सप्ताहान्तर्दृश्यते सऋणंदाप्यः ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उक्तवाक्यस्य साक्षिणः रोगः अग्निःज्ञातिमरणंवादृश्येत तदा राज्ञा धनिने ऋणं धनं दाप्यः। चपुनः राज्ञा दमंचदाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतस्सत्यंशपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अविद्यमानाः साक्षिणोयेष्वर्थेषु व्यवहारेषु तेऽसाक्षिकाः तेषु सत्यमजानानोराजा तत्त्वतोलौकिकेनानुमानेनापीत्यर्थः । तत्र शपथेनापि वक्ष्यमाणेन दैवेनानुमानेन लम्भयेज्जानीयात् । प्राप्तिवचनोसामर्थ्याज्ज्ञानात्यर्थः ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शपथेनात्मशिरःस्पर्शादिनापि तत्त्वं लम्भयेत् प्रापयेत् वादिनम् ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परंविवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः प्राड्विवाकोवक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । असाक्षिकेकथंनिश्चयस्तत्राह असाक्षिकेत्विति । अविन्दन्सत्यं सत्यतामलभमानः शपथेनापि लम्भयेदुत्तरयेत् ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः** । शपथविमुखः कृतशपथश्च रोगाद्यभिभूतौ पराजिताविति । शपथेनापि विप्रतिपन्नार्थनिर्णयोपायः । शपथोनामयदीदंमयोक्तमेतदन्यथा चेत्पातकीस्यामित्यादिवचनंयदुक्तमृषिणा यद्यादुरीयदियातुधानइति ॥ १०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सत्यं तत्त्वतः अविदन् अजानन् राजा शपथेन लम्भयेत् प्रापयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ॥ वसिष्ठश्चापि शपथंशेपेपैजवने नृपे ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अर्थवादोयं पूर्वोक्तस्य शपथविधेर्महर्षिभिः सप्तर्षिप्रभृतिभिः कार्यार्थंसंदिग्धकार्यनिर्णयार्थंशपथाः कृताः अस्मिन्नर्थे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्याख्यानमुदाहर्तव्यं विशेषेषुतेष्वपहारितेष्वितरेतरंसमर्षयः शेपिरे य स्तेऽहरति पुष्करंसइमांपापकृतोगतिंगच्छेदित्यादिदेवैरिन्द्रप्रभृतिभिरिन्द्रोह्यहिल्यां प्रत्यभिशप्तः शापभयाद्बहुविधंशपथंचकार । वसिष्ठश्चेतिपृथङ्गिर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः शपथंकृतवानित्यर्थः । उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः करोत्यर्थमात्रे वर्तते यथायज्ञंयजतइति त्वपोषंपुष्टइति तथाशपथंशेपइतिज्ञेयम् । शेप उपलेभइति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने शेपइतिरूपम् । पैजवनोराजा बभूवतस्मिन्काले विश्वामित्रेणाक्रुष्टोमण्डलमध्यगतःकामक्रोधाभ्यां संशोध्यचरणोघासुरोयातुधानोस्मीति शपथंगृहीतवान् विश्वामित्रेणोक्तस्तस्य राज्ञः समक्षमनेनैव तत्पुत्रशतमशितमेषहि रक्षइति ततः स उवाच अद्यैव म्रियेयदि रक्षःस्यामित्यात्मन्यनिष्टाशंसनमन्त्रः सशपथः पुत्रदारादिशिरस्पर्शने एतदनिष्टाशंसनंशपथोमन्तव्यः ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महर्षिभिर्देवैश्च विशस्तैन्यादौ शपथाःकृताः । कार्यार्थं कार्यनिर्णयार्थम् । अनेनपुत्रशतंभक्षितमिति विश्वामित्रेणोक्ते सुदासः पैजवनस्याग्रे वसिष्ठःशपथंचक्रे अद्यामुनीययदियातुधानोअस्मीत्यादिभिर्ऋग्भिः ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सप्तर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थंशपथाः कृताः वसिष्ठोप्यनेन पुत्रशतंभक्षितमिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथंचकार । अनेकार्थत्वाद्धातूनांशपिरपि करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

---

(१०९) स्तत्वतःसत्यं····लंभयेत्=स्तस्वतो धर्मं····लंघयेत् (च)
=स्तत्वतः कार्यं····लंभयेत् (ग)
आविंदं=अवदं (ट, ठ) =अविदं (त, थ, ड)

(४) **राघवानन्दः** । शपथे सदाचारंप्रमाणयति महर्षिभिश्चेति । हेपैजवनअनेन पुत्रशतंते भक्षितमित्यभिशस्तोविश्वामित्रेण वसिष्ठः । पैजवने पिजवनस्यापत्ये सुदासि । शपथं शेपे चकार ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः** । कार्यार्थसंदिग्धस्यनिर्णयार्थंकृतवान् । नृपेसन्निधौ ॥ ११० ॥

न वृथा शपथंकुर्यात्स्वल्पे ऽप्यर्थे नरोबुधः ॥ वृथा हि शपथंकुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११॥

(१) **मेधातिथिः** । मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत् वृथान्यथाऽसत्यमिति यावत् । तत्रापह्रियमाणसुवर्णादिद्रव्यजात्यपेक्षोऽनृतशपथदोषोन्यथा शपथेस्वल्पेगरीयसि तु कार्ये गौरवादधिकतरोदोषोऽस्त्येव । प्रेत्य नाशोनरकमिहमहद्दयशः प्रामाण्यान्तरत्वज्ञाते राजदण्डः ॥ १११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वृथा मिथ्या ॥ १११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथंपण्डितः कुर्यात् । वृथाशपथंकुर्वन्परलोकइलोके नरकप्राप्त्या ऽकीर्तिप्राप्त्याच नाशंप्राप्नोति ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अल्पकार्ये तंनिषेधति नेति ॥ सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतोराजा धर्मस्यार्थंनिकृन्ततीति ॥ निंदाश्रवणात् शपथंनकुर्यादित्यर्थः । मिथ्याशपथकारिणोरोगादिदर्शनादैहिकानर्थः पापादामुष्मिकइत्याह प्रेत्येति ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः** । शपथकारिणंप्रत्याह नवृथाशपथमिति । वृथाशपथंमिथ्याशपथम् । महत्स्वर्थेषु दोषातिशयः सूचितः । स्वल्पेप्यर्थइति शपथस्य क्वचित् ॥ १११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बुधः पण्डितः ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्॥११२॥

(१) **मेधातिथिः** । कामः प्रीतिविशेषोविशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः सयासु भवति पुरुषस्य नाकामिन्योभार्यावेश्यादयः तत्र यः शपथः कामसिध्यर्थोयथा नाहमन्यांकामयेप्राणेश्वरीमेत्वमित्याद्योयन्तुसंप्रयुज्यशपथइदंत्वयादेयंदास्यइति तत्र भवत्येव दोषः शपथेविषयसप्तमी ननिमित्तसप्तमी तेन यस्यामेवैकाकिन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे दोषः। निमित्तसप्तम्यांतु निमित्ते परद्रव्यापहारे दोषः स्यात् । अतश्च कामादशगुणंपूर्वंजनमित्यादिकंकरण्डपिधानंन युज्यते तथापि सहिनिमित्तानन्तरकृतेविवादोस्त्येव वृथा शपथदोषएव। एवंसर्वत्रविवाहेषु नत्वयान्या वोढव्या । अन्यस्यापि मुद्रादेर्विवाहार्थमेवंविधिरनृतमदोषः न पुनः प्रेत्य बहुदोषः । गवांभक्ष्ये गवांयवससिध्यर्थंमयापहर्तव्यमेवापयितव्यंपरस्य चातत्संबन्धिभिर्युक्तस्य वृथा साक्ष्ये शपमानस्य न दोषः एवमिन्धने । ब्राह्मणानामभ्युपपत्तिरनुग्रहः सर्ववर्णानुग्रहेऽनुज्ञातमेव किमिहपुनर्बचनेन केचिदाहुः शपथोब्राह्मणेऽनुज्ञायते शूद्रादिषु त्वनृतमेतश्च न हि सत्याद्विशिष्यतइति वचनान्नैतदनृतमतोन तत्रह्येवमुच्यते । तत्रत्यवधात्परित्राणमुक्तंसर्ववर्णविषयं अभ्युपपत्तिस्तु ब्राह्मणस्यैव साहि धनलाभादिना संभवति सर्वतश्च परसंबन्धिषु क्रियास्वेवंविधौसुशपथाभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिध्यसंभवएव द्रष्टव्यम् ॥११२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कामिनीषु त्वमेव मे प्रियेत्यादौ । विवाहे विवाहान्तरकरणादौ प्रकारान्तराभावे । ग॰

---

(११२) ब्राह्मणाभ्युपपत्तौच=ब्राह्मणस्यविपत्तौच (ड)

=ब्राह्मणस्यावपत्तौच (ट, ठ)

वार्थं ग्रासमपहृत्य न हृतमिति वचने। एवमग्निहोत्राद्यर्थमिन्धनमपहृत्य। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति। बहुभार्यस्य नान्यामहंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्येवंविशिष्टः सुरतलाभार्थंकामिनीविषये विवाहविषये च मयान्या न वोढव्येत्यादौ। गवार्थघासाद्युपहारे च। अग्नौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे। ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच कामिनीष्विति। कामिनीषु सुरतलाभार्थत्वत्सदृशी मम प्रेयसी नास्तीति बहुभार्यस्य तथा विवाहार्थे त्वामृते नान्या वोढव्येति अधिकरणसप्तम्यौ। अग्न्यर्थमिन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणार्थमङ्गीकृतधनादौ पातकंनिकृन्ततीत्यादिदोषोनास्तीत्याशयः ॥ ११२ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिप्रसवमाह कामिनीष्विति। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौब्राह्मणरक्षणेपातकम् ॥ ११२॥

(६) **रामचन्द्रः**। कामिन्यादिषु शपथे कृते पातकंनास्ति। कामिनीषु त्वंमे प्रियेति तथा विवाहेषु। गवांभक्ष्ये गोग्रासार्थे। तथा इन्धने होमार्थे। च पुनः ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं शपथेपातकंनास्ति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रंसर्वैस्तु पातकैः॥ ११३॥

(१) **मेधातिथिः**। ननु च यद्यहमेवंकुर्यांतदिदमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनक्रियाशपथास्तत्र यः शाप्यते सएवंवाच्यते सत्येन शपे सत्यादिनिबन्धनोयंधर्मोवा मे निष्फलः स्यादिति एवंचायुधानामपि करणत्वंवाहनानांच एतैरात्मानंशपतोन वा निष्फलानि स्युरिति। गोबीजकाञ्चनानिवैश्योहस्तेन स्पर्शयित्वाभिशपेदेतानि वा मेनिष्फलानि पूर्ववत्। शूद्रंसर्वैस्तु पातकैर्वक्ष्यमाणानि पातकानि मे स्युरिति शूद्रोबाध्यते ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सत्येन सत्यंत्वया हतंभवति मिथ्योक्ताविति। वाहनायुधैःएतानि त्वया हतानि स्युरिति। एतच्च लघुकार्ये ॥ ११३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणंसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत्। क्षत्रियंवाहनायुधंमम निष्फलंस्यादित्येवम्। वैश्यंगोबीजकाञ्चनानि च ममनिष्फलानि स्युः। शूद्रंच सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवंशापयेत् ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। शपथेनापि लम्भयेदित्युक्तस्य शपथस्य चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थितिमाह सत्येनेति। सत्यशब्दोच्चारणं शापयेत् शपथंकारयेदिति ‡ यत्सत्यंते तन्निष्फलंभवेदितिवा। एवंवाहनादिषु साक्षिवाचनेन स्पर्शस्योक्तत्वात्। ब्रह्मघ्नइत्यादिवाक्योक्तैःपातकैरेतानि पातकानि ते स्युरितिशूद्रं शापयेदित्यनुषज्यते ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः**। अथकेन पुनः प्रकारेण वर्णानांशपथः कारयितव्यइत्याह सत्येनशापयेदिति। शापयेच्छपथंकारयेद्राजा ॥ ११३ ॥

अग्निंवाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत्॥ पुत्रदारस्य वाप्येनंशिरांसि स्पर्शयेत्पृथक्॥ ११४॥

(१) **मेधातिथिः**। अग्निमाहारयेदेनंहस्तेनाश्वत्थपर्णव्यवहितेन तयोःप्रदेशान्तरंसमपदसंहितमित्यादिस्मृत्यन्तरानिपुणनत्वेऽन्वेष्यं पारंपर्यप्रसिद्धश्चैतदेवोच्यते। अप्सु जले निमज्जयेत्प्राड्विवाकइत्यर्थः। पुत्रदारशिरांसि स्पर्शयेत् ॥११४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुरुण्याह अग्निंवेति ॥ ११४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कार्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति। अग्निसन्निभंपञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयःपिण्डं हस्तद्वयविन्यस्त

‡ यत्सत्यं=सत्यंवद। धर्मंचरेतिश्रुतेर्यत्सत्यं (न, श)

सप्ताश्वत्थपत्रंशूद्रादिकंसप्तपदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनंनिमज्जयेत् । अशेषेपि कर्त व्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणांदाराणांच पृथक्शिरस्येनंस्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शपथेन द्रव्यालाभे परीक्षणमेवोचितमित्याह अग्निमिति । अग्निसन्निभमयःपिण्डं पञ्चाशत्पलपरिमितमष्टाङ्गुलम् । एनं अधमर्णत्वेन संभाव्यमानम् । स्पर्शयेत् तेषांशिरसि हस्तंदापयेत् । पृथगितिपदं व्यवहारस्य गुरुलघुतया विकल्पसूचनार्थम् ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । शूद्रंसच्छूद्रमसच्छूद्रंप्रत्याह अग्निंवाहारयेदिति । अग्निवर्णंप्रतप्तमयःपिण्डम् । वृत्तापेक्षयाविकल्पः ॥ ११४ ॥

यमिद्धोन दहत्यग्निरापोनोन्मज्जयन्ति च ॥ न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्ञेयः शपथे शुचिः ॥११५॥

(१) **मेधातिथिः** । तप्तायसपिण्डोऽनवद्यगृहीतोन दहति । आपश्चनोर्ध्वंप्लावयन्ति सत्यशपथे केशादौ । नचार्तिमृच्छति पीडां न प्राप्नोति । रोगोग्निरित्यत्रोक्तं सशुद्धःशुचिर्निर्दोषः । क्षिप्रंचतुर्दशवाहान्यवधिः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नचार्तिंपुत्रादिशिरःस्पर्शेकृते ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यंप्रदीप्तोऽग्निर्न दहति आपश्च यंनोर्ध्वंनयन्ति न चार्त्तिमेव महतींप्राप्नोति सशपथे विशुद्धोज्ञेयः ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शपथस्य परीक्षणमाह यमिति । यमुक्तशपथकर्तारम् । इद्धः उत्तेजितः । आर्त्तिं रोगधनक्षयपुत्रमरणादिकाम् । क्षिप्रंत्रिपक्षाभ्यन्तरे ॥ ११५ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र शुद्धस्य लक्षणमाह यमिद्धोनदहतीति । आर्त्तिशरीरपुत्रदारादिपीडाम् । क्षिप्रंसप्ताहात् । शपथेऽग्निहरणादिके ॥ ११५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यंपुरुषं इद्धोग्निः स्पर्शनान्न दहति सशुचिर्ज्ञेयः । यःशपथेक्षिप्रमार्तिं नऋच्छति नगच्छति सशुचिर्ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥११६॥

(१) **मेधातिथिः** । कथंपुनरग्निर्न धक्ष्यति आपोनोन्मज्जयिष्यन्ति नहि महाभूतानि विपर्ययन्ति स्वभावतोचैतन्यादिति पर्यनुयोगमाशङ्क्यार्थवादेनोक्तमर्थंदृढीकरोति । यद्यप्ययमन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्योर्थः प्रत्यक्षःशाब्दोवा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रजालवद्भ्रान्तिमहनादत्रमुखबिभीषिकासञ्जनमात्रंफलंशपथागोरणमिति मन्यमानोवैदिकंनिदर्शनमुपन्यसेत् । भवन्ति प्रतिपत्तारोर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनाद्दृढतांप्रतिपद्यन्ते । वत्सोनामकाण्वऋषिरभवत्सच कनीयसा वैमात्रेण भ्रात्राभिशप्तआक्रुष्टोनत्वमसि ब्राह्मणः शूद्रपुत्रइति सतंप्रत्युवाच सत्येनाग्निंप्रविशामि यदि न ब्राह्मणइति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्यनाग्निर्ददाह रोमापि कथंसत्येन हेतुना कथमग्निः सत्यंजानातीति चेदतआह जगतःस्पशः गूढात्मा परकीयकृताकृतज्ञः सउच्यते सच चारःप्रणधिरिति च प्रसिद्धिः । अग्निर्हि भगवान्सर्वभूतान्तरचारी कृताकृतानांवेदिता । तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगोदेवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गौनममाश्रयन्ति गौतममिंद्रंद्रव्येत्तत्र चाह इह नोभावान्स्पशश्चरत्वित्यादि । अर्थवाविनिदर्शनेऽपि पञ्चविंशब्राह्मणमुदाहार्यं वत्सश्चहवैमेधातिथिश्चकाश्यपावास्तांतंवत्संमेधातिथिराक्रोशदब्राह्मणोसीत्यादि तस्य हल्मेव नौषदिति ननु च चौराअपि न दह्यन्ते साधवोपि दह्यमानादृश्यन्ते तत्कथंशपथे आश्वासः । उच्यते न दृश्येनव्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुंशक्यते । कादाचित्कत्वाद्व्यभिचारस्य प्रत्यक्षादिष्वपि प्रमाणेषु दृश्यतएवतादृशोव्यभिचारोनच

तानि न प्रमाणं अथ व्यभिचारवन्तिनैवमत्यक्षादिशब्दवाच्यानि यद्यभिचारितमत्यक्षंयत्प्रत्यक्षंन तद्यभिचरतीति वचनादि हापि शक्यते तद्वक्तुंव्यभिचरतीत्यसौ शपथोयः शपथः सन व्यभिचरतीति कः पुनः शपथोयः समस्तेतिकर्तव्यता मात्राप्रग्रहण निरुपितकुहककःस्तंभनाभावः विपरीतोऽशपथः न तादृशस्य व्यभिचारोस्ति अथापि स्यात्तत्रापि प्राक्कृतस्य कर्मणः फलविपाकोभवति निमित्तत्वाकृतापराधोपि पूर्वकृतेन गरीयसाशुभेन मुच्यते । अकृतापराधोजन्मान्तरदोषेण निगृह्यते विचित्राहि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः सहस्रादेकोमिथ्यागृह्यते उत्सर्गतस्त्वमिथ्यात्वंपुत्रेष्टिकारीर्यादिष्व प्येतत्समानं तस्मात्साक्षिवच्छपथेऽति प्रत्येतव्यंतेऽपि हि कदाचिन्मिथ्यावदन्तोन भयप्रदर्शनमात्रमेतत् यस्यातोरूढ्या शपथाउक्ताः सत्यंप्रतिष्ठतइति ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सस्य ऋषेः । शूद्रोसीति वैमात्रेयेणभ्रात्राभिशस्तस्याग्निप्रविष्टस्यस्पशश्चचरः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रकृतमर्थवादमाह वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नऋषेर्न त्वंब्राह्मणः शूद्रापत्योसीत्येवंकनीयसा वैमात्रेयेणाभिकुष्टस्य नैतदेवमिति सयथार्थमग्नि प्रविष्टस्याग्निःसर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः सत्येनाहेतुना रोमैकमपि वन्हिर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुतया सदाचारमाह वत्सस्येति । हि यस्मात्पुरा वत्सनामकऋषेर्नब्राह्मणस्त्वंशूद्रापत्योसीतिकनीयसा वैमात्रेयेनाकृष्टस्याग्निंप्रविष्टस्यापिनाग्निर्ददाहेति तस्मात्सत्यंशुचिं न दहत्यग्निः अथयदितस्याकर्ताभवति-सनदह्यतेऽथ मुच्यतइत्यादिश्रुतेः । जगतःसर्वस्य कृतस्यशुभाशुभकर्तव्यस्यस्पशश्चारभूतइति । लेख्यसाक्षिणोरभावेशपथः । यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ तुलाग्न्यापोविषंकोशोदिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ दिव्यग्राहिणि शीर्षकस्थे विद्यमानेऽभियोक्तरि ॥ रुच्यावान्यतरंकुर्यादपरोवर्तयेच्छिरः ॥ अपरोवादी वर्तयेच्छिरः शारीरमर्थदण्डंवाअङ्गीकुर्यात् ॥ विनापिशीर्षकंकुर्याद्राजद्रोहे च पातके । राजभिःशङ्कितानांच निर्दिष्टनांच दस्युभिः ॥ आत्मशुद्धिपराणांच दिव्यंदेयंशिरोविनेति पातके ब्रह्मवधाद्यभिशस्ते । इत्यधिकारनिर्णयः ॥ सचैलंस्नानमाहूय सूर्योदयउपोषितं । कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥ इति कर्तव्यता ॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलंवा शूद्रस्य यवाःसप्तविषस्यवा ॥ इत्यधिकारिव्यवस्थितिः ॥ नासहस्राद्धरेदग्निं नविषं नतुलां तथा । सहस्रपणान्न्यूने विवादे ॥ नृपार्थेष्वभिशापेषु वहेयुः शुचयः सदा ॥ इत्यधिकारिनियमः ॥ तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतोलेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ इति तुलामानम् ॥ त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधोनय । शुद्धश्चे द्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितोलोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥ धर्मोजयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् । क्षमा जयति न क्रोधोविष्णुर्जयति नासुराः ॥ तुलितोयदि गच्छेत्सशुद्धः स्यान्नतुसंशयः । समोवा हीयमानोवा अविशुद्धोभवेन्नरः ॥ यद्यधोयात्यशुद्धः स्यात्तुलाभङ्गे च सर्वदा । नविशीर्यति शिक्यंचेदूर्ध्वं याति विशुद्ध्यति ॥ इति तुलापरीक्षणम् ॥ करौ सुमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततोन्यसेत् । समाश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इत्यग्न्यभिमन्त्रणम् ॥ तस्येत्युक्तवतोलोहं पञ्चाशत्पणिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ सतमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ॥ षोडशाङ्गुलकं

ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् । त्यक्ताग्निमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ इत्यग्निपरीक्षणम् ॥ सत्येन माभिरक्षस्त्वं वरुणेत्यभिशाप्यकम् ॥ कं जलमित्यर्थः ॥ नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्यो जवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति जलपरीक्षणम् । इषुक्षेपसमकालं योगतः सचेदागत्य पश्येदित्यन्वयः ॥ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥ यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ इति विषपरीक्षा । वेगैर्मूर्च्छाद्युपद्रवैः ॥ देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्मात्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥ अर्वाक्चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ॥ व्यसनं जायते घोरं सशुद्धः स्यान्नसंशयः ॥ ‡ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विगर्हितम् ॥ इति कोशपरीक्षा ॥ तत्र ॥ पूर्वाह्णेग्निपरीक्षा स्यादपराह्णे धटोभवेत् ॥ मध्याह्नेतु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ॥ रात्रौतु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलमितिपितामहोक्तेः ॥ परीक्षाकालः । धटस्तुला ॥ ११६ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह वत्सस्यहीति । वत्सोनामकश्चिदृषिः जगतःस्पृशः जगतश्चारः शुभानुसंधायीति यावत् । तथा चाग्निप्रतिमन्त्रवर्णः इहतो भगवाञ्जगतश्चारोऽस्त्विति । एवंवदता ब्राह्मणादीनामप्यग्निकरणादिकं सूचितम् ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुरा यवीयसा भ्रात्रा वत्सस्यऋषेः अभिशस्तस्य शूद्रइति निन्दितस्य सः अग्निः रोमापि न ददाह ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यंकृतंभवेत् ॥ तत्तत्कार्यंनिवर्तेत कृतंचाप्यकृतंभवेत् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यस्मिन्व्यवहारे कूटसाक्षिभिर्व्यवहारः कृतःस्यात्सनिवर्तयितव्यः । कृतंचाप्यकृतंभवेत् गृहीतधनोप्युत्तमर्णःप्रतिपादयितव्यइतरदण्डीगृहीतोपि त्याज्योवाग्मात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्यंनिवर्ततइत्युच्यतेदण्डपर्यंतंकृतमपीति विशेषः । वीप्साश्लोकपूरणायाम् ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्कार्यं निवर्तेत पुनर्विचार्य कृतंचापि दण्डाद्यकृतंभवेत्प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितंभवेत्तत्कार्यमसमाप्तंप्राड्विवाकः पुनरपि निवर्तयेत् यदपि च दण्डसमाप्तिपर्यंततांनीतंतदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कौटसाक्ष्यकृतमप्यकृतमित्याह यस्मिन्निति । निवर्तेतेत्यस्य विवरणं कृतमित्यादि ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः** । कूटसाक्षिभिर्निर्णीतोप्यर्थोनिवर्त्तेतइत्याह यस्मिन्यस्मिन्निति ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्मिन्विवादे कौटसाक्ष्यं कपटेन साक्ष्यं भवेत् ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ॥ अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यंवितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कौटसाक्ष्यलोभादिनिमित्तंविषयकथनंदण्डविशेषभावार्थं वितथमसत्यं सर्वत्र पञ्चमीहेत्वर्था ॥ ॥ ११८ ॥

---

‡ महा=व्यसनं दुःखम् । इत्युग्रदैवपरीक्षणम् । महा (न, श)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लोभोऽर्थलिप्सा । मोहोविपरीतज्ञानम् । कामः स्त्रीरागः । अज्ञानं तद्विषयस्फुटज्ञानाभावः । बालभावः साक्ष्ययोग्यत्रयोवस्थाभावः । वितथं मिथ्यासाक्ष्यमुच्यते लोकैः ॥ ११८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वक्ष्यमाणविशेषार्थंलोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्नेहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कृतमप्यकृतमिति कस्मादिति तत्र हेतून्प्रदर्शयंत्साक्ष्यभावमाह लोभादिति । मोहाद्वैचित्त्यात् सच त्रिविधोरोगादिकृतो धत्तूरादिकृतः प्रमादकृतश्च । भयादस्युवृत्तिभ्यः । कामात्तदीयस्त्र्यादिषुभोग्यज्ञानादज्ञानाददृष्टश्रुतंजानामीत्यभिधानाद्बालभावादधर्माद्यज्ञानादिति ॥ ११८ ॥

(५) **नन्दनः**। कौटसाक्ष्ये कारणानि दण्डतारतम्यार्थमाह लोभान्मोहादिति । बालभावः ऊनषोडशवयस्कत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कामात् । स्त्रीरागात् अज्ञानात् स्फुटज्ञानाभावात् कृतं साक्ष्यं वितथं व्यर्थं उच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतंवदेत् ॥ तस्यदण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। लोभाद्योवितथंवक्ति ससहस्रंदण्डनीयइत्येवंप्रयोजना कर्तव्या ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्यतमेस्थाने अन्यतमनिमित्तंप्राप्य ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एषांलोभादीनांमध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति योमिथ्यासाक्ष्यंकथयेत्तस्यदण्डविशेषाणि क्रमशोवक्ष्यामि ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थे किं स्यात्तत्राह एषामिति । लोभादीनांमध्येऽन्यतमनिमित्ते स्थाने युक्तान्दण्डविशेषान्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः**। स्थाने करणे ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एषां लोभादीनां अन्येषांवा ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रंदण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वंतु साहसम्॥ भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वंचतुर्गुणम् ॥१२०॥

(१) **मेधातिथिः**। तत्र यः परस्माद्धनमुपादाय विपरीतंवक्ति तस्य लोभोहेतुः मोहाद्विचिन्तयतोयथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केन चिच्चित्तसंक्षोभहेतुना प्रश्नकाले व्यारूढः सम्यक्प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वान्यथा ब्रूयात्समोहादित्युच्यते । भयंत्रासोयदि भयेन सत्यवचनेनायंजीयेत तत्रायंकदाचिज्ज्ञातिधनादिबाधया मांव्यापादयेदित्याशङ्कासहस्रमिति संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति पूर्वंतु साहसं प्रथमं पणानान्तुद्वे शते सार्धइत्यादौ द्वौ मध्यमौ साहसाविति विपरिणामः पूर्वंचतुर्गुणंसहस्रमेवेत्यर्थः । वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या सएवार्थः कथ्यते ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सहस्रं पणाः । पूर्वं प्रथमंसाहसम् । द्वौमध्यमौ मध्यमसाहसंद्विगुणम् ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः**। लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानांसहस्रंदण्ड्यः । मोहेन प्रथमंसाहसंवक्ष्यमाणंभयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसंचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तानेवाह द्वाभ्यांलोभादिति । सहस्रं पणानामितिशेषः । पूर्वं प्रथमपरिभाषितं सपञ्चाशच्छतद्वयम् । मध्यमोमध्यमः शतानि पञ्च तेन सहस्रम् । पूर्वंचतुर्गुणं सहस्रद्वयम् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः** । लोभात्कौटसाक्ष्ये कृते ताम्रकार्षापणानांसहस्रंदण्ड्यः । पूर्वसाहसंअध्यर्द्धंशतद्वयं मध्यमौ मध्यमसाहसौ पञ्चशतानिमध्यमः साहसः तोद्वौसहस्रत्रयम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वाभ्यामाह लोभादिति । लोभादन्यथाकारी पुरुषः सहस्रं सहस्रपणान् दण्ड्यः । तु पुनः मोहात् अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमाणं पूर्वसाहससंज्ञं दण्डयः । मैत्र्यात् पूर्वं प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् । तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ साशीतिःपणसाहस्रोदण्डउत्तमसाहसः । तदर्धंमध्यमःप्रोक्तस्तदर्धमधमःस्मृतः ॥ पणानांसहस्रंपणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः अशीत्या सहवर्ततइति साशीतिः अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितदण्डोयःसउत्तमसाहससंज्ञोवेदितव्यः ॥ १२० ॥

कामाद्दशगुणंपूर्वंक्रोधात्तु त्रिगुणंपरम् ॥ अज्ञानाद्वेशते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मन्मथः कामोयत्रस्त्रियोविवदन्ते तत्संबन्धान्यतरं कामयमानोऽनृतंवदति अर्धतृतीयानि सहस्राणि दण्ड्यते क्रोधात्त्रिगुणंपरं प्रथमसाहसस्य प्रकृतत्वात्ततः परोवध्यः सर्वान्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तमएव परः द्वेषः क्रोधः अज्ञानादिति योविपरीतंप्रथमंब्रूयाद्वाभ्यां ननु प्रश्नकाले द्वे शते दमः प्रदर्शनमेव विपरीतंनाभिधानंबालिशभावः अप्राप्तबुद्धिस्थैर्यस्यायंबालिशोथव्यवहारतईषदपक्रान्तबालभावस्य दण्डोन्यस्य त्वसाक्षित्वैव ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वं प्रथमसाहसं दशगुणम् । परमुत्तमसाहसं । द्विशते पणानाम् ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन्प्रथमसाहसंदशगुणंदण्ड्यः । क्रोधेन तु परंमध्यमसाहसंत्रिगुणंवक्ष्यमाणम् । अज्ञानत्वाद्द्विशते । बालिश्यादनवधानात्पणशतमेवदण्ड्यइति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कामेतिदशगुणं पूर्वं प्रथमसाहसं ततःपञ्चशताधिकसहस्रद्वयम् । त्रिगुणं परमुत्तमसाहसं तेन * न सहस्रत्रयम् ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । बालिश्याद्बाल्यात् ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कामात् कामतः अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमितं दशगुणंदण्डयः । क्रोधात्तु त्रिगुणं उत्तमसाहसंत्रिगुणं दण्डयः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उभयप्रयोजनोदण्डइति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयस्वायशास्त्राचारनिरूढा व्यवस्था धर्मस्तस्याव्यभिचारोऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अव्यभिचारार्थं सर्वथानिश्चयार्थम् ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्दण्डान्मन्वादयआहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रार्थे मुन्यन्तरवाक्यं प्रमाणयति एतानिति । मुनिभिः प्रोक्तान्मन्वादयआहुः । तत्किमर्थं तत्राह धर्मस्येति । दण्डे कृते कोपि न स्वधर्माद्व्यभिचरेदित्याह । अव्यभिचारार्थमिति । अधर्मान्नियमनं निवृत्तिस्तस्मैच ॥ १२२ ॥

---

* नसहस्रत्रयं=सहस्रत्रयं (न, श्र) (१२२) नियमाय=निधनाय (नंद०)

(५) नन्दनः । धर्मस्य सत्यस्य । अधर्मनिधनायासत्यस्य निवृत्तये ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्याव्यभिचारार्थं यथा धर्मस्य व्यभिचारः धर्मव्यतिक्रमः न भवेच्च पुनः अधर्मनियमाय पापापनुत्यर्थम् ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तुकुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोनृपः ॥ प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३॥

(१) मेधातिथिः । सकृदपराद्धानांपूर्वोदण्डः अभ्यासात्प्रवर्तमानानांदण्डयित्वा प्रवासनंराष्ट्रान्निष्कासनंमरणंवार्थशास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्रूपत्वाच्चदण्डविधेः । ब्राह्मणन्तुविवासयेत् वाससोपहरणंविवासनंगृहाभावोवाविवासंकरोति तत्करोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे रूपम् । त्रीन्वर्णानिति क्षत्रादयस्त्रयोब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रवासयेत् स्वदेशात् । विवासयेत् प्रवासयेदेव न दण्डयेत् । गोविन्दराजस्तुदण्डयित्वा नग्नीकुर्यादित्यस्यार्थमाह ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूयोभूयःकौटसाक्ष्यकरणेतु कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयित्वा धार्मिकोराजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणन्तुधनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्रान्निःसारयेत् ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति ॥ धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणंपुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वानग्नंकुर्यादितिव्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्ववासोपहरणंगृहभङ्गोवेत्याचष्टे॥१२३॥

(४) राघवानन्दः । दण्डोत्तरकालीनंकृत्यमाह कौटेति । विवासयेत् दण्डंविना वासयेत् स्वराज्यादन्यत्र । तथाच वक्ष्यति ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतमिति ॥ गोविन्दराजस्तु दण्डंकृत्वा नग्नंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु वस्त्रशून्यंगृहमिति । विवासनपदस्यान्यत्र वसतौ भूरिप्रयोगात्अनयोर्व्याख्यानमसाध्विति । कौटसाक्ष्याभ्यासपरंवक्ष्यन्निति केचित् ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणंदण्डयित्वा विवासयेत् । प्रवासनंप्रमापणम् । विवासनन्तुदेशान्तरप्रापणम् । कुर्वाणानित्यनेनबहुशः कौटसाक्ष्यकरणंसूचितम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौटेन कपटेन । ब्राह्मणं तुविवासयेत् ॥ १२३ ॥

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतोब्राह्मणोव्रजेत् ॥ १२४॥

(१) मेधातिथिः । स्थानशब्दोविषयपर्यायः एतैः प्रदेशैः पीडयितव्यः । प्रत्यपराधशब्देन ब्राह्मणस्य धनदण्डविधानादकृतत्वोपदेशः शरीरपीडापरिहारार्थःकल्पते सत्यपि धनस्य दशसङ्ख्यान्तर्भावे । वयन्तु ब्रूमः समग्रधनमक्षतमित्यत्र धनपीडापि निषिद्धैव ब्राह्मणस्य तस्माद्यः सकृत्कथंचिदपराद्धःश्रुतशीलोभिजनयुक्तस्तस्य धनदण्डोपि नास्ति तथा च गौतमस्तादृशमेव ब्राह्मणमधिकृत्य द्वौ लोके धृतव्रतावित्युपक्रम्य षड्भिः परिहार्यश्चेत्यादि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानानि विषयान् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । हैरण्यगर्भोमनुर्दशदण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधेऽक्षतशरीरोदेशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डप्रसंगेन दण्डान्तरंससंख्यंवक्ष्यन्ब्राह्मणस्य तदभावमाह दशेति । अक्षतोहीनोधनाद्यैः ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । व्रजेद्विवसेत ॥ १२४॥

(६) **रामचन्द्रः** । दण्डस्य अङ्गच्छेदरूपस्य दशस्थानानिस्युःअक्षतः अव्रणः ब्राह्मणोव्रजेत गच्छेत् ॥१२४ ॥

उपस्थमुदरंजिव्हा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनंदेहस्तथैव च ॥ १२५॥

(१) **मेधातिथिः** । उपस्थंप्रजनधर्मः स्त्रीपुंसयोरुद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्तरत्र भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषोना-म्नातस्तत्र योयेनैवाङ्गेनापराद्धः सतत्रैव पीडयितव्यः । तत्रागम्यागमनउपस्थनिग्रहः चौर्यउदरस्याहारनिवृत्यादिना वा-ग्दण्डपारुष्ये जिव्हाहस्तयोः पादबलेन व्यतिक्रामन्पादयोः विवृत्य विश्रब्धंराजदारान्वीक्ष्यमाणश्चक्षुषोः अनुलेपनगन्धमा-जिघ्रन्नासिकायां रहसि राजानंमन्त्रयमाणंकुड्यंपयान्तरितउपशृण्वन्कर्णयोः धने प्रसिद्धोदण्डः देहमारणंमहापातकिनः ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपस्थादीनांछेदनादिदण्डविषयत्वम् । धनस्यतु ग्रहंदण्डः । देहःकृत्स्नस्ताडनवधा-दिदण्डविषयः ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । लिङ्गादीन्येतानि दशदण्डस्थानानि अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सत्यपराधलाघवगौरवापेक्षया त-त्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतंधनदण्डः । देहदण्डोमारणंमहापातकादौ ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तानेव दण्डानाह उपस्थमिति । एषांविच्छित्तिःकार्येत्यर्थः ॥ धनंचग्राह्यम् १२५ ॥

(५) **नन्दनः** । तान्येवदशस्थानान्याह उपस्थमुदरमिति । पञ्चमंस्थानमितिशेषः ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दशस्थानान्याह उपस्थेति ॥ १२५ ॥

अनुबन्धंपरिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ॥ सारापराधौचालोक्य दण्डंदण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तानुक्तदण्ड्येष्वपराधेषु मातृका श्लोकोयं एतदर्थानुसारणेन सर्वदण्डक्लृप्तिःकर्तव्या तत्र पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरनुबन्धः प्रवृत्तिकरणंवा अनुबध्यते प्रयुज्यते येन तस्मिन्कर्मणि तंपरिज्ञाय किमयमात्मकुटुम्बक्षुदव-सायेन धर्मउत सङ्गेन वा अथमद्यद्यूतादिशौंडतया तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्वंवा परप्रयुक्तस्वेच्छया वेत्यादिरनुबन्धः । देशो-ग्रामारण्यग्रहजलजन्मप्रसवभूमादिः कालोनक्तंदिवादिः सुभिक्षदुर्भिक्षबाल्ययौवनादिशक्त्यशक्तीआढ्यत्वदारिद्र्येअपरा-धोष्टादशानांपदानामन्यतमः एतत्सर्वंपौर्वापर्येण निरूप्याथदण्डंपातयेत्कुर्याद्यथास्थितिः सांसारिकी नभ्रश्यतीति ॥१२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुबन्धंपुनःपुनःकरणम् । देशंग्रामवनादिं । कालं रात्र्यादिं । सारं चित्तस्यगुरुताम् । अपराधं न्यूनाधिकम् ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानंरात्र्यादिकंवाऽपराधस्यापेक्ष्य सारंचापराधकारिणोधनशरीरादिसामर्थ्यमपराधंच गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात् । एतच्चाभिहिता-भिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्ड्येषु राज्ञातावद्यत्नवता भाव्यमित्याह अनुबन्धमिति । अनुबन्धंसकृदसकृदाद्यपराधकार-णम् । सारापराधौ अपराधकारिणोधनदेहादिसामर्थ्यं सारं अपराधंच लघुगुरुतया विज्ञाय । आलोच्येतिक्वचित्पाठः विचा-र्येति ॥ १२६ ॥

---

(१२६) अनुबन्धं=अपराधं (नं)

(५) नन्दनः । दण्डविधाने राज्ञा बोद्धव्यमाह अपराधमिति । सारासारदण्डस्य बलाबलम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनंलोके यशोघ्नंकीर्तिनाशनम् ॥ अस्वर्ग्यंच परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मप्रधानदण्डनंच पूर्वोक्तमनपेक्ष्यैवशास्त्रपाठमात्रेण राजेच्छया रागद्वेषादिभिर्वा तद्यशोनाशकंकीर्तेश्च विच्छेदकं स्वदेशे गुणख्यातिर्यशः देशान्तरेकीर्तिः जीवतोवा पुण्यशब्दोयशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशोबहुभिःपरैर्गुणानांज्ञानम् । कीर्तिस्तत्कथनम् ॥१२७ ॥

(३) कुल्लूकः । जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिहलोके यशोनाशनंमृतस्य च कीर्तिनाशनंपरलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकंतस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैपरीत्ये दोषमाह अधर्मेतिद्वाभ्याम् । अधर्मेणदण्डनेऽयशोजीवति मृतेऽकीर्तिरित्यनयोःकथंचिद्भेदइति केचित् । यशोज्ञातिप्रशंसाकीर्तिर्जनप्रशंसेतिनृसिंहतापनीयभाष्ये अस्वर्ग्यमधर्मदण्डनेन पापोत्पत्तेः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अदण्ड्यदण्डनमिति गुणवत्ताप्रसिद्धिर्यशः तत्कथनंकीर्त्तिः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोकेअधर्मदण्डिनं जीवतः यशोघ्नं मृतस्यकीर्तिनाशनम् तत् अधर्मदंडनं परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ॥ अयशोमहदाप्नोति नरकंचैव गच्छति ॥१२८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोकेऽनुबन्धादीनि निरूपणविधिविशेषः । अनेन त्वनपराधानांदण्डनंप्रतिषिध्यते सापराधानांच विधीयते । कृतार्थतांदण्डस्य मन्यमानोनुग्रहेणमाहासीदिति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयशोयशोनाशम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिनादण्डयन् दण्डार्हांश्चानुरोधादिनोत्सृजन् महतीमख्यातिंप्राप्नोति नरकंचव्रजति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्वर्ग्यमित्यनेन स्वर्गायोग्यत्वमुक्तं न केवलमेतत्प्रत्युत नरकंचैवेतीत्याह अदण्ड्यानिति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यादण्डनेऽपि राज्ञांदोषमाह अदण्ड्यानिति । अयशोस्मिँल्लोके परस्मिन्नरकम् ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डंप्रथमंकुर्याद्धिग्दण्डंतदनंतरम् ॥ तृतीयंधनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । यीगुणवानीषत्प्रथममेवापराद्धः सवाचा निर्भर्त्स्यते न साधुकृतवानसि मापुनरेवंकार्षीरिति तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते कार्यदोषइति वा प्रतिजानीयात्तदा धिग्धिगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः क्षिप्यते ततोप्यनिवर्तमानोयथाशास्त्रंधनेनदण्डनीयस्तदप्यगणयन्नैश्वर्यादिना हंतव्यः वधदण्डश्च तदानीमङ्गच्छेदनाद्यपि न मरणमेव ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डं ताडयैतैनमित्युक्तं । प्रथमं कूटसाक्ष्यादौप्रथमप्रवृत्तौ । धिग्दण्डं धिक्कमिति तदनन्तरं द्वितीये । तृतीये तृतीयवारकरणे । अतःपरं चतुर्थवारापराधे वधदण्डमङ्गच्छेदम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । न साधुकृतवानसि मैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाग्भिर्भर्त्सनंप्रथमापराधेगुणवतः कुर्यात् तथापि यदि नोपशाम्यति तदा धिक्जाल्ममजीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येवमादितस्य कार्यम् । तदापि यद्यसन्मार्गान्न नि-

(१२७) अधर्मदण्डनं=अदण्ड्यदण्डनं (नं)

वर्त्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयंकुर्यात्। एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परंवधदण्डंताडनाद्यङ्गच्छेदरूपंतस्य कुर्यान्न मारणम् ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डत्वेन देहपदं वाग्दण्डंउपलक्षयतीतिकृत्वाह वाग्दण्डमिति । गुणवतोहि वाग्दण्डः सचैवं नसाधुकृतंत्वयेत्यादिः प्रथमापराधे । तथापि न शाम्यतीति चेत् धिग्जन्मा त्वमिति द्वितीयः । वधदण्डंकर्णच्छेदादि प्र० त्येकंकुर्यात् ॥ १२९ ॥

(५) **नन्दनः** । दण्डनक्रममाह वाग्दण्डमिति । वाग्दण्डंपरुषभाषणम् । धिग्दण्डः सदोमध्याद्वाचानिर्भर्त्स्य निष्का० सनम् । धनदण्डः स्वर्णादानम् । वधदण्डः शरीरपीडनम् । कुतएतदुत्तरश्लोकानुगुण्यात् । एते दण्डाः क्रमादल्पतरेऽल्पे महति महत्तरे वापि प्रयोज्याअपराधे ॥ १२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वाग्दण्डंप्रथमंकुर्यात् । धिग्दडं धिक्कामित्येवंरूपं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डम् । वधदण्डं अङ्गच्छेदरूपम् ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुंन शक्नुयात् ॥ तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यतआह मारणंचेद्वधःकिंतदन्यद्यन्न शक्यते कथंचैनंपापंनिगृण्हीतेत्यादि परुषवाक्यपूर्वंदु० र्विनीतेषु धनदण्डवधौ समुच्चेतव्यौ कृतेपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते ततोनकृतनिग्रहइत्युत्सृजेदपितुसवधदण्डः कर्त० व्यः । धनवधदण्डयोश्च पुनः प्रवृत्त्यर्थोयमारम्भः वाग्दण्डमृदुत्वात्कः पृच्छति धनेन च गृहीतस्य पुनर्वधोदृष्टोङ्गुलिग्रन्थि० भेदस्येति ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वमेवैतद्दशविधंदण्डंप्रागुक्तं वाग्दण्डादित्रयंच ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतोवक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति । व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुंन शक्नुयात्तदैतेषु सर्ववाग्दण्डादिचतुष्टयंकुर्यात् ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तदण्डेन यदा न शाम्यन्ति तदा वाग्दण्डादिचतुष्टयंसंप्रयोक्तव्यमित्याह वधेनेति । एतान् पापिनः । चतुष्टयमिति उपस्थादीनांवधदण्डत्वेन संग्रहात् ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः** । वधेन शरीरपीडनेन ॥ १३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत् तस्मात्कारणात् एषुचतुर्विधेषुदण्ड्येषुएतत्सर्वं चतुष्टयं प्रयुञ्जीत ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थंयाः संज्ञाः प्रथिताभुवि ॥ ताम्ररूप्यसुवर्णानांताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ताम्रादीनांलिक्षादयः संज्ञाभुवि प्रसिद्धाः किंशास्त्रपरिभाषया तत्र वृद्धव्यवहारोगवादिशब्दव० दित्यतआह लोकसंव्यवहारार्थं अर्थशब्दोविषयवचनस्तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति नतश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्य० वहारात्प्रसिद्धः किंशास्त्रोपदेशेन उच्यते नियमार्थउपदेशोन्येषामपि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्णादीनामेताः संज्ञाः सन्ति० तन्निवृत्त्यर्थः क्वचिद्देशे परिमाणे भेदोप्यस्ति तन्निवृत्त्यर्थश्च क्वचित्संबन्धतया नियम्यते । अथ चैवंसंबन्धःक्रियते याःसं० ज्ञाभुवि प्रथिता स्ताल्लोकसंव्यवहारार्थंवक्ष्यामि सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारोयथा स्याद्दण्डादिनियोगस्याप्यन्य० था प्रसिद्धिः ॥ १३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संव्यवहारार्थं दृष्टादृष्टव्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ताम्ररूप्यसुवर्णानांयाः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थंपृथिव्यां प्रसिद्धास्तादण्डाद्युपयोगार्थंसाकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धनदण्डस्य ताम्रपणसुवर्णादिभेदेन नानात्वात्तद्दण्डप्रसंगेन तत्परिमाणं प्रतिजानीते लोकेति । संज्ञाधर्मशास्त्रपरिभाषाः ॥ १३१ ॥

(५) **नन्दनः** । चतुष्टयंवाग्दण्डादिकं वक्ष्यमाणेषु धनदण्डादिकेष्वियत्तानियामिकामानसंज्ञा प्रस्तूयते लोकसंव्यवहारार्थमिति । संव्यवहारः क्रयविक्रयादिः ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ताम्ररूप्यसुवर्णानांपरिमाणमाह लोकेति । याः संज्ञाः प्रथिताः प्रसिद्धास्ताः संज्ञाः प्रवक्ष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मंदृश्यते रजः ॥ प्रथमंतत्प्रमाणानांत्रसरेणुंप्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इमंश्लोकंकेचिन्नाधीयते त्रसरेणौ विप्रतिपत्या तावद्गवाक्षकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये योरेणुर्दृश्यते सत्रसरेणुः । अन्तरशब्दोविवरपर्यायः । प्रथमंतत्प्रमाणानामिति ॥ त्रसरेणवोष्टौविज्ञेयालिख्यैकपरिमाणतः । ताराजसर्षपस्तिस्रस्तेत्रयोगौरसर्षपः ॥ ततोर्पाचितपरिमाणाः न पुनरयंलिक्षाशब्दः स्वेदजक्षुद्रजन्तुवचनस्तास्तिस्रोलिक्षाएकोराजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थएवंयोजनीयम् । ततश्च व्यभिचारयन्ति न यथोक्त[1]परिमाणार्थमेते शब्दावर्तन्तइति । यथाचोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवक्ष्यामि परिमाणमिति त्रसरेणुश्चार्थोनियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वंनिश्चेयं शक्नुवन्ति च निपुणास्त्रसरेणूंस्संहर्तुमिति नानारम्यार्थोपदेशः । एतत्स्वर्णकाराभिमानसङ्ख्यास्मृतिरूपंनिर्बाधंभवति ततएव वस्तुनिपुणतोशेषतोऽवधारयितव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भानोरश्मौ । रजोऽदन्तेपुंसि । प्रमाणानां परिमाणानांमध्ये ॥ १३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मंरजोदृश्यते तद्दृश्यमानपरिमाणानांप्रथमंत्रसरेणुंवदन्ति ॥ ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ताआह जालेतिषड्भिः । जालं गवाक्षं तदन्तरगे भानौ सूर्यकरे यत्सूर्यमरीचिस्थंसूक्ष्मंदृश्यते तत्प्रमाणानां परिमाणपरिच्छेद्यानांमध्ये प्रथमं यद्रजोधूलिः त्रसरेणुं त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः** । भानौ रविकिरणे ॥ १३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जालान्तरजः प्रमाणानां परिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयालिक्षैकापरिमाणतः ॥ ताराजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लीक्षा यूकाडिम्बं । राजसर्षपोराजिका ॥ १३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अष्टौ त्रसरेणवोलिक्षैकापरिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्रोलिक्षाराजसर्षपोज्ञेयः ते राजसर्षपास्त्रयोगौरसर्षपोज्ञेयः ॥ १३३ ॥

---

(१) यथोक्त परिमाणार्थ=यथोक्तपरिमाणायवादयइति ते निरस्ताभवन्ति नहियवादीनामर्थानांपरिमाणं कथमेतत् तर्हियथोक्तपरिमाणार्थ (आ आ)

(४) **राघवानन्दः**। लिक्षेतिसंज्ञान्तरमेवमुत्तरत्र। ताःलिक्षास्तिस्रः राजसर्षपः। तेत्रयोगौरसर्षपइत्यन्वयः ॥१३३॥

(६) **रामचन्द्रः**। अष्टौत्रसरेणवएकालिक्षा तास्तिस्रः लिक्षाराजसर्षपः। ते त्रयोराजसर्षपाएकोगौरसर्षपः ॥१३३॥

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवंत्वेककृष्णलम् ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्तेसुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मध्यमशब्दोऽभ्रान्तिहेतुः परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपिचितोनातिस्थलः सर्षपपरिमाणइति मध्यग्रहणमर्थवत् संज्ञापरत्वे तु न किंचिन्मध्यमशब्देन यवशब्दसंज्ञात्वात् तदसत् नायंसंदर्भोयेन प्रत्यत्रयवंप्रयोजनमुच्यते पद्यग्रन्थोयंतत्रसंगमनार्थमपि वृत्तानुरोधात्किंचिदुच्यते अस्ति चास्यान्वयः अनन्विताभिधानंहि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणंनचावगताभिधानमपि । परिमाणभेदांस्त्रसरेणुशतमानादीनाद्यन्तानपेक्ष्य मध्यपठितत्वान्मध्योयवाख्यः परिमाणविशेषः। पञ्चकृष्णलाअस्मिन्सन्त्यतइनिठनावितिठनक्कर्तव्यः पञ्चकृष्णलिकः पञ्चकृष्णलकइति पाठे कबन्तोबहुव्रीहिः। ते कृष्णलाः षोडशएकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मध्योयवोनातिसूक्ष्मोनातिमहान्वा ॥ १३४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गौरसर्षपाः षट् मध्यीन स्थूलोनापि सूक्ष्मोयवोभवति त्रिभिर्यवैः कृष्णलंरक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडशमाषाः सुवर्णः स्यात्। पुल्लिङ्गश्चायंपरिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यवोमध्यः स्थूलसूक्ष्मभिन्नः। त्रयोयवापरिच्छेदकायस्य तदेकं कृष्णलं। ते षोडश माषाः सुवर्णइत्यन्वयः ॥ १३४ ॥

(५) **नन्दनः**। संव्यवहारेषु सूक्ष्मोमध्यमस्थूलइति त्रिविधोयवउक्तः अंशद्वयमयवस्य लक्षणमुक्तंसर्षपाषड्यवोमध्यइति ॥ १३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षट् सर्षपाः मध्योयवः नस्थूलोनसूक्ष्मः। त्रियवंत्रयोयवाः एकं कृष्णलम् पञ्चकृष्णलकोमाषः। ते माषाः षोडशएकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

पलंसुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणंदश॥ द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयोरौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पलमिति संज्ञानिर्देशः सुवर्ण मिति संज्ञी चत्वारः इति विशेषणं धरणमिति संज्ञादशपलानीति संज्ञी द्वे कृष्णलेइति संज्ञा रूप्यमाषकइति समुदायसंज्ञामन्यन्ते। ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशेद्वेकृष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते। प्रदेशनिश्चयः। समधृते तुलासूत्रके उन्मानादहीने यदि धार्येते प्रयोजनंमध्यशब्दवद्यतो ऽसमया द्धार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पलानि दश सुवर्णस्य धरणम् ॥ १३५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चत्वारः सुवर्णाः पलंस्यात् दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयंसमंकृत्वा तुलया धृतंरूप्यमाषकोबोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सुवर्णाश्चत्वारः पलंस्यात्। पलानि दश धरणं धरणसंज्ञकं परिमाणान्तरम् रूप्यमाषमानमाह द्वेइति। समधृते समंकृत्वा तुल्याऽवधृते ॥ १३५ ॥

(५) **नन्दनः**। उत्तरार्द्धेन रूप्यमानमुच्यते। समधृते सहोन्मिते ॥ १३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। चत्वारःसुवर्णाः पलम् दश पलानि धरणसंज्ञं भवति। रूप्यपरिमाणमाह। द्विकृष्णले रूप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

ते षोडशस्याद्धरणंपुराणश्चैव राजतः ॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। षोडशरूप्यमाषकारूप्यस्य धरणंभवति पुराणइति संज्ञान्तरम्। कार्षापणइति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्य कर्षाख्यश्च शब्दोलोकतएव प्रसिद्धार्थइहगृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्ववचनेन नकृष्णलादिवत्परिभाष्यते ॥ ॥ १३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजतोरजतसंबन्धो। पुराणोधरणंचेतिमाषाः षोडश। कार्षिकः कर्षः ताम्रिकः ताम्रः। कार्षापणःपणश्चोच्यते। अत्रचानुक्ते सुवर्णमनाग्रहणात् कर्षः पलचतुर्थभागः पञ्चकृष्णलकः षोडशमाषात्मकोग्राह्यः ॥ १३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ते षोडशरूप्यमाषकारौप्यधरणंपुराणश्च राजतोरजतसंबन्धी स्यात्। कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पणइति विज्ञेय.। कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागोबोद्धव्यः। अतएव पलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ ॥ १३६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। राजतोरजतसंबन्धी। ते रूप्यमाषकाः षोडश धरणंस्यात् राजतंधरणमस्यैव संज्ञान्तरं पुराणइति। पणमानमाह कार्षइति। कार्षिकः कर्षप्रमाणः सएव पणइति पणएव कार्षापणः। ताम्रिकःताम्रमयश्चेत्कार्षिके ताम्रिके पणइत्यभिधानात् ॥ १३६ ॥

(५) **नन्दनः**। ते रूप्यमाषकाः षोडशराजतंधरणम्। पुराणमनादिसिद्धं। उत्तरार्द्धेन ताम्रिकमानंसूच्यते माषषोडशकस्य कर्षइति संज्ञा लोकप्रसिद्धा कर्षेणमितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकःकर्षमिति। ताम्रीकृतःपणोत्रव्यवहारेकार्षापणसंज्ञोज्ञेयःनतुलोकप्रसिद्धोरूप्यादिमानइत्यर्थः ॥ १३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तेषोडशमाषाः रजतः धरणं भवति। राजतः पुराणेतिसंज्ञो भवति। कर्षःस्याद्दशमाषिकइति निघण्टुः। पलचतुर्थांशकः कर्षकयोन्मानितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारः ताम्रिकः कर्षसंमितताम्रविकारः इत्यूकस्यार्थः ॥ १३६ ॥

धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ चतुः सौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥१३७॥

(१) **मेधातिथिः**। शतमानइति संज्ञा दशानांधरणानां रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते तेन रूप्यसुवर्णयोरियंसंज्ञा सुवर्णस्य समानन्तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यं तथा च विशेषयिष्यति शतमानंतुराजतमिति ॥ १३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजतःशतमानोदशभिर्धरणैः। चतुर्भिःसुवर्णैर्निष्कः। सुवर्णस्यैव स्थूलयवैः कृष्णलपरिकल्पनायांव्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलोभवतीति दानप्रकरणादौ व्यावहारिकी विशिष्टसंज्ञानिष्कस्य ॥ १३७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दशरूप्यधरणानि रौप्यशतमानोज्ञातव्यः। चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् धरणेति। धरणानि रौप्याणि दशशतमानइति मानान्तरम्। चतुःसौवर्णिकंचतुर्भिःसुवर्णैःपरिमितः निष्कः पलंसुवर्णाश्चत्वारइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पणसंज्ञाः शतं भवन्ति राजतः रूप्यस्य दश धरणानि शतमानोज्ञेयः ॥ १३७ ॥

पणानांद्वेशते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रंत्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मध्यमउत्तमइत्यत्र साहस पदानुषङ्गः कर्त्तव्योमध्यमोत्तमशब्दावत्रकेवलावपि शास्त्रान्तर दृष्टावाभ्यां दण्डः । उत्तमइति तत्र शास्त्रसिद्धयासाचहर्यात्साहसंप्रतीयते । अवयवाः स्पष्टाः ॥ १३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पणानां ताम्रकर्षाणां । प्रथमसाहसइत्यस्य दण्डादिप्रकरणेषु संज्ञा । मध्यमः पञ्चपञ्चशतानि । सहस्रं पणानाम् ॥ ऋणेदेयेप्रतिज्ञातइति श्लोकमत्र केचित्पठन्ति ॥ १३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसोमन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसोज्ञेयः । पणसहस्रन्तूत्तमसाहसोज्ञेयः ॥ १३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मोहात्पूर्वंतुसाहसमित्यत्र प्रथमसाहसादिपरिमाणमुक्तंतत्पारिभाषिकमितिज्ञापयति पणानामिति । पञ्चाशदुत्तरशतद्वयाभ्यां प्रथमः । मध्यमः साहसः पणानांपञ्च शतानीतिशेषः । एतन्माषकादिपरिमाणंलोकाप्रसिद्धमपि शास्त्रीयत्वेन विधेयमिति ॥ १३८ ॥

(५) **नन्दनः** । कार्षापणानामयंसंज्ञाविशेषमाह पणानामिति । कार्षापणानांसार्द्धेऽर्धशतसहिते पञ्चाशत्सहितइतियावत् । पञ्चशतानीतिवचनविपरिणामः ॥ १३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितःप्रथमसाहसः । मध्यमसाहसःपञ्चशतपरिमितः । सहस्रंचोत्तमः उत्तमसाहसोविज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकंशतमर्हति ॥ अपह्नवे तद्विगुणंतन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

(१ **मेधातिथिः** । योराजसभायामानीतोधर्मेण ऋणंदेयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि सपञ्चकंशतमर्हति दण्डमितिशेषः । अनेन संकल्पितेन विंशतितमोभागोदण्ड्यते किमिति तत्सकाशमुत्तमर्णःप्रेषितोबहिरेव कस्मान्न परितोषितइत्यतोनेन शास्त्रव्यतिक्रमेण । दण्डमर्हति यस्तु व्यतिक्रमान्तरंकरोत्यपह्नुते नाहमस्मै धारयामीति सतः प्रतिपादितस्तद्विगुणंतस्मात्पञ्चकाद्विगुणंदशकंशतमित्यर्थः तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृतिव्यवस्थानीतिरिति यावत् । अन्ये तु तच्छब्देनदेयमेवप्रत्यवमृशन्ति यावत्तस्मैदेयंतद्विगुणं तेन यावदृणमित्यनेनैकवाक्यंभवति अन्यथा वाक्यभेदविषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्राप्नोति सच नयुक्तोद्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात् असत्यपि निर्देशे तस्य विषयोदर्शनंतस्य प्रत्यासन्नेषुपञ्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवमर्शोयुक्तः ॥ १३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मयोत्तमर्णस्य धनंदेयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्चपणाइत्येवंदण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशताद्दशपणाइत्येवंदण्डमर्हतीत्येवंमनुस्मृतो दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतंदण्डमाह ऋणइति । अधमर्णोत्तमर्णंप्रति देयमिति सभायांप्रतिज्ञाते यदि न ददाति तदा पणानां तच्छतंप्रतिपणंपञ्चकंदण्डमर्हतीत्यर्थः । धारयामीत्यपह्नवे तद्विगुणंदशपणम् । एवंसहस्रादिष्वपिज्ञेयम् ॥ १३९ ॥

(५) **नन्दनः** । इदानीमृणमप्रयच्छतोऽधमर्णस्य दण्डमाह ऋणेदेयइति । उत्तमर्णाभियोगानन्तरमधमर्णेन देये प्रति-

ज्ञाते । देयत्वेन संप्रतिपन्ने ऋणे सोधमर्णः पञ्चकंशतमर्हति । यस्माच्छतादेयत्वेन राज्ञे पञ्चकंदीयतइति तत्पञ्चकं शतंतस्मिन्वृद्ध्यादीयते । संप्रतिपन्नादृणाद्विंशतिभागंदण्डइत्यर्थः । अपह्नवे ऋणस्यासंप्रतिपत्तौ तत्पञ्चकंज्ञाते ऋणदशभागंदण्ड्यइति ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋणे देये पञ्चशतंग्रहीतुमर्हति । अधमर्णेनापह्नवे कृते गोपिते तत्पञ्चशताद्विगुणंग्रहीतुमर्हति ॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितांवृद्धिंसृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् ॥ अशीतिभागंगृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अशीतीति विधेयनिर्देशः वसिष्ठविहितामित्यादिरर्थवादः वसिष्ठोभगवान्त्रिकालज्ञोलोभादिदोषरहितइति तांवृद्धिंगृहीतवानतएषा प्रशस्ता धनंतया वृद्धिमुपैति नच लोभदोषोस्ति । सृजेत्प्रयुञ्जीत यदा धनंतदधमर्णस्य तांवृद्धिंधनप्रयोगकाले निर्दिशेत् । सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरिमाणंसङ्ख्येयपरमेयादिष्वष्टगुणा वृद्धिरित्यादिषु द्वैगुण्यापवादइति वक्ष्यामः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशीतिभागइति वसिष्ठविहिता वृद्धिः पणशतात्पञ्चकाकिण्यः । एतच्च सबन्धके स्मृत्यन्तरदर्शनात् अनेनत्वेवाधाविति बन्धकावताराच्च ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । वसिष्ठेनोक्तांवृद्धिंधर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरींवृद्धिजीवी गृह्णीयात् तामेव दर्शयति शतेप्रयुक्तेऽशीतिभागंप्रतिमासंवृद्धिंगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणप्रसंगेन तल्लभ्यपरिमाणमाह वसिष्ठेतित्रिभिः । सृजेत् गृह्णीयात् । अधमर्णोवा दद्यात् । शतइतिपणसुवर्णवस्त्रादिसाधरणधान्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वसिष्ठेत्यर्थवादोवृद्धेर्दोषापनुत्याइतिमेधातिथिः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । सृजेत्कुर्यात् । वसिष्ठविहितादिभिरुत्तरार्धेनोच्यते ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्धुषिकः उत्तमर्णः शते शतसङ्ख्ये द्रव्ये मासात् अशीतिभागं अशीतितमभागं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकंशतंवागृह्णीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ द्विकंशतंहिगृह्णानोन भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौवृद्धिर्यस्मिन्शते दीयते द्विशता पूर्वयाऽजीवाता बहुकुटुम्बस्यायंद्विकशतविधिः मासमनुवर्तते । सतामित्यादिरत्रायमर्थवादः । सतांधर्ममिति एषापि वृद्धिःसाधूनांधर्मः नैतया साधुत्वंहीयते नात्यन्तमर्थपरउच्यते तद्दर्शयति न भवत्यर्थकिल्बिषी अन्यायेन परस्वग्रहणात्पापमर्थकिल्बिषंतदस्यास्तीत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अबन्धेकत्वाह द्विकमिति । पणानांशतात्पणद्वयमित्येतद्ब्राह्मणात् । अर्थकिल्बिषी परस्वग्रहणदोषवान् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । साधूनामयंधर्मइति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयंवा प्रतिमासंगृह्णीयात् यस्माद्विकंशतंहिगृह्णानोवृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धकेशतंप्रत्यशीतिभागमेवाबन्धके द्विकमेव नाधिकमित्याह द्विकमिति । कार्यवशादपि नभवत्यर्थकिल्बिषीयुक्तत्वात् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । संबन्धकविषयमेतदुक्तंपक्षद्वयंब्राह्मणविषयंनान्यवर्णविषयमिति सूचयन्नाह द्विकमिति । द्विकादिषु पूर्ववत्कालप्रत्ययः ॥ १४१ ॥

द्विकंत्रिकंचतुष्कंच पञ्चकंच शतंसमम् ॥ मासस्य वृद्धिंगृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णांसकाशाद्विकादयश्चत्वारःकल्पयितव्यायथासङ्ख्येन मासतयानुज्ञायन्ते । समेन पादेन वाऽर्धेन वाधिकंतदाधिकोपि सपादद्विकंसार्द्धद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशङ्कानिवारणार्थंसमग्रहणं यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशंनिवर्तयति इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरंयस्य वा महते धर्माय गृहारम्भोराजा च नातिधार्मिकस्तत्रायंविधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति न्यायेन । सममिति पाठान्तरं संवत्सरंयावदेषा वृद्धिर्न परतोपि महत्वादिकत्वाद्वैगुण्यंस्यात् ॥ १४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतदेवानूद्य क्षत्रादिष्वाह द्विकमिति । समं तन्यूनमधिकंवा ॥ १४२॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेण द्विकंत्रिकंचतुष्कंपञ्चकंशतसममितोनाधिकंमासस्य संबन्धिनींवृद्धिंगृह्णीयात् । नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणंगुरु कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेता । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्यानिर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रहइति व्याचक्षाते । इदन्तुवदामः सबन्धकेष्वशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धकें । वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ वेदान्तोद्गीतमहसोमुनेर्व्याख्यानमाद्रिये । तद्विरुद्धंत्वबुल्ध्याच निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निर्बन्धकेतु चतुर्णांव्यवस्थितिमाह द्विकमिति ॥ अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धकें । वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥ अन्यथा अबन्धकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । अतोद्विकादिकमशक्तपरमिति व्याख्यानंत्वश्रद्धेयमिति ॥ १४२ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणानांद्विकम् । क्षत्रियाणांत्रिकम् । वैश्यानांचतुष्कम । शूद्राणांपञ्चकं शूद्रात्पञ्चकंमासस्य गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं गृह्णीयात् । क्षत्रिये त्रिशतं । वैश्ये चतुष्कं । शूद्रेपञ्चकं । मासि मासीतिसर्वत्रसंबध्यते । समं नन्यूनाधिकं । वर्णानामनुपूर्वशः क्रमेण ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदींवृद्धिमाप्नुयात् ॥ न चाधेःकालसंरोधान्निसर्गोस्ति न विक्रयः॥१४३॥

(१) **मेधातिथिः** । बहुधाप्रयोगोगृहीत्वाधिमन्यथाच आधिरपि द्विविधोगोप्योभोग्यश्च भोग्योपि द्विविधः समयादुत्पद्यमानभोगः सरूपतोवा । आधिर्दोग्ध्री गौःपिहितसुवर्णादि तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते नत्वेवाधौसोपकारइति विविध सोपकारः क्षीरिणीगौः क्षेत्रारामादिच तस्मिन् भुज्यमाने कुसीदे भवा कौसीदी अनन्तरोक्ता वृद्धिस्तानाप्नुयात् आधिन्तु भुञ्जानोनान्यांवृद्धिंलभेत गोप्येप्याधौ कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद्विगुणीभूतेऽप्यमोक्षमाणे ननिसर्गोस्ति नविक्रयः । अन्यत्र च विधिनार्पणंनिसर्गः । अन्यत्र संक्रामितंद्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धतएव तथा च पठिष्यति सकृदाहृतेति विक्रियः प्रसिद्धः सोपि न कर्तव्यः । किंतर्ह्यस्यामवस्थायां कर्तव्यं । आधिभुञ्जीत यावद्विगुणंधनंप्रविष्टे ततोमोच्यआधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावद्देयंभोग्यस्त्वाधिरस्य लाभंतिष्ठेद्यावद्वाधोनआगते तु बाधे कथंचिद्धनिकोदरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः सकश्चित्कालंप्रतीक्ष्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धं ततोविक्रयादुत्पन्नंद्विगुणमात्मनोबंधनंगृहीत्वा शेषंमध्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्यात् । ननुच ॥ आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्रव्याख्यास्यामः । प्रणाश्यत्वान्नपूर्वस्वामिनः स्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च स्वतापत्तिः यदि च निसर्गविक्रयौ नस्तः कीदृशमस्यस्वा-

न्यमुच्यते तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनंप्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थंव्याख्यायते वस्त्रादिविषयंवा तस्य हि भज्यमानस्यप्रणाशएव न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रच्यवमानस्य भोग्यता संभवति तेनैतत्स्मृतिव्यवस्थायां व्याख्येयं गौणौ चात्र प्रणाशनिसर्गौविक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्यएव। न ह्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुंशक्यते एतदेव प्रस्तुत्य नस्यातां विक्रयाधीनेइति स्मृत्यन्तरपठितमतइह निसर्गोन्यत्राधानंविक्रयसाहचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ॥ १४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सोपकारे गोप्यादिनापि प्रसंगादुपकारसिद्धौ वृद्धिर्नग्राह्या। कौसीदीं कुसीदवृत्तिसंबन्धिनीम्। कालसंरोधात् कालातिक्रमेपि द्वैगुण्यांर्ध्वं आधेर्बन्धकद्रव्यस्य ननिसर्गोदानमस्ति नच विक्रयोस्ति किंतु प्रतिरोधादिना धनस्यैव ग्रहणम् ॥ १४३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भूमिगोधनादौ भोगार्थबन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तांवृद्धिमुत्तमर्णोन लभते कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मैदानंनवान्यतोविक्रयः। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गोनान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते। अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकीकृतभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सबन्धकेऽशीतिभागइत्युक्तं तत्र द्रव्यविशेषे तदभावमाह नेति। आधौ गोभूमिदासादौ सोपकारि भोगार्थंदत्ते तत्र भोगएव वृद्धिः। कौसिदीलभ्यइतिप्रसिद्धांनामुयादित्यन्वयः। तत्रैव बन्धकस्य विशेषमाह नेति। कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलप्रवेशेवा। विसर्गोत्र स्वच्छन्देनान्यस्मै दानम्। नापि वक्रयः। तथाच याज्ञवल्क्यः॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते। काले कालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति॥ एतावताकालेन ननीयतेचेत्त्दैवर्तादितिकालकृतस्य वचनादेव स्वस्वत्वहानिरित्यर्थः। फलभोग्यउक्ताधिरूपः ॥ १४३ ॥

(५) **नन्दनः**। अथाधिविषये वृद्धिप्रकारमाह नत्विति। ऋणप्रदानार्थमधमर्णादुत्तमर्णेन गृहीते बन्धआधिः तस्मिन्सोपकारि सत्ये च धेन्वनडुहादिरूपतया भोगक्षेमे सत्यपि योभोगानुज्ञापरस्परमाधिराहितः यस्य चाननुज्ञातभोगमन्तरेण वैगुण्यप्रसङ्गः तस्मिन्नाधौ भुक्तेसत्यपीत्यर्थः। कौशिदींऋणसंबन्धिनीसंरोधात्। सकालःसमाप्तइत्यधमर्णायदद्यात् किन्तु यावदृणलाभंभुञ्जीत। नचलब्धमृणमिति। विक्रीणीयादिति ॥ १४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ननुतर्के। वा पक्षान्तरे सोपकारे आधौ बन्धके कौसीदींवृद्धिमामुयात् गृह्णीयात् विश्वासार्थयआधीयतइतिआधिरितियावत् आधेः कालसंरोधात् कालातिक्रमात् ननिसर्गोस्ति। न दानं। न विक्रयः। तथायोगीश्वरः॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणोधनेयदिनमोच्यते। कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति॥ क्षेत्रारामादि फलभोग्यादि कदाचिदपि न नश्यति ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योबलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्॥ मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत्॥१४४॥

(१) **मेधातिथिः**। ननु च प्रागप्येतदुक्तंनत्वेवाधाविति सत्यंयत्र यावत्येव वृद्धिस्तावानेव भोगः सपूर्वस्य विषयः यत्र तु महतीवृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चेद्बलादिना भुञ्जानस्य सर्वेण सर्ववृद्धिहानिः यत्र क्षेत्रगवादिर्बन्धस्तद्भोगश्च वृद्धिसमितः चोपचितामपि वृद्धिंन ददाति नचं बन्धनंद्विगुणंतत्र कयाचिदतिमत्यात्यन्तमुक्तैव वृद्धिर्निश्चेतव्या यदि तु वस्त्रादिभुज्यमानंनस्यात्तत्र मूल्येन तोषयेदेनमाधातारमितरोपि वृद्धिंलभते यतोन्यथा ददन्मूल्यमाधिस्तेनोभवेत् यज्जातीयमाधिभुक्त्वांस्तदपहारे योदण्डः सएव दाप्यस्तेनश्चौरः। अन्ये व्याचक्षन्ते बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिंभुञ्जीत तन्मूल्यतएव वा यदृणि-

कस्य मूल्यंमूल्यहिरण्यंयत्रभुञ्जानउच्यते मा मे बन्धंविजानीष्वमा भुङ्क्ष्वकतिपयैरहोभिर्मोक्षयामि तथाप्युच्यमानोभुङ्क्ते एवंसोस्य विषयः ॥ १४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शयनादिषु भुज्यमानेष्वव्ययविनाशिषु बन्धकदाम्ना यदि भोगनिषेधः कृतस्तदा नतद्भोक्तव्यं भोगे वृद्धित्यागः । यदातु वृद्धिरतिभूयसी तदा वृद्धिंगृह्णीयात् । किंतु मूल्येन तोषयेत् । यावता तावद्भोगसिद्धिस्तद्देयम् ॥ १४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गोप्याधिविषयंवचनमिदंवस्त्रालङ्कारादिर्गोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्याद्मूल्येनात्रैनंतोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वामिनंतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वस्त्रालंकारादेराधौ विशेषमाह [नभोक्तव्यइति] । नभोक्तव्यस्त्वयाधिरितिनिषेधे कृते बलाद्भुञ्जानःउत्सृजेन्न गृण्हीयात् । प्रत्युत मूल्येन भोगेनासारतांगते तन्मूल्येन एनं पूर्वस्वामिनम् । अन्यथा तन्मूल्यस्यादाने आधिस्तेनः उत्तमर्णोपि गोप्यबन्धविषयः ॥ १४४ ॥

(५) **नन्दनः** । भुञ्जानएनमधमर्णंमूल्येन भुक्तेन फलेन तोषयेत् भुक्तफलमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । अयथा यदि न तोषयेदाधिः स्तेनोभवेत् आधिश्चोरःस्यात् ॥ १४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बलादाधिर्न भोक्तव्यः । भुञ्जानःसन्वृद्धिमुत्सृजेत् । भोगेनाधौ नष्टे व्यवहाराक्षमेएनंमूल्येन तोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेनः चौरः भवेत् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ॥ अवहार्यौभवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आधिरुक्तार्थः प्रीत्या भुज्यमानः उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवदन्तर्हितोव्याप्तः तौ चिरकालंन स्थाप्यौ किंतर्हि प्राप्ते काले तौ मोक्षणीयौ । आधिमोक्षणकालोद्विगुणीभूतंधनंतस्यातिक्रमस्तस्मिन्नपि कालेऽमोक्षः उपनिधिरपि यावता कालेन नास्यावसरोभवति मदीयमेवैनद्भोक्ताहमिति समन्याहारकालः ततोधिकः कालः कालात्ययस्तन्नार्हतः सन कर्तव्यइत्यर्थः । हेतुमाह अवहार्यौभवेतान्ताविति अतोपि दीर्घकालमवस्थितावप्रत्याह्रीयमाणौ व्यवहार्याविति स्थितंतस्माद्विगुणीभूतधनेऽधिमोक्षणे प्रयतितव्यं सुतद्दुपदेशोयंनत्वेवाधाविति भूयसापि कालेनापहारः यतोवक्ष्यति आधिसीमाबालधनमिति अतस्तस्यैवायमनुवादः । अन्येत्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति योद्वेषेण द्विगुणीभूते धने कालंक्षपति तन्निलाभंधनंनाधिकंवर्द्धते । नचास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रयौस्तइह वृद्धिमयंमालभतामित्यनेन मात्सर्येण तत्रेदमुच्यतेऽवहार्यौभवेतान्ताविति अनया बुध्याऽमोक्षयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते यस्तु कथंचिदसति धने न मोक्षयति तस्य निसर्गविक्रयौ न स्तइति अयत्रापरोर्थोमुखेनोपेक्षयति परहस्तगतया शङ्कयोच्यतेऽवहार्यौभवेतामिति ॥ १४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आधिग्रहणानन्तरमल्पमूल्यापत्तौ तत्पूरकतया यत्नेनसह स्थाप्यते सउपनिधिः । कालात्ययं कालातिक्रमं नाशम् । अवहार्यौ स्वामिना आनेतव्यौ ॥ १४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आधिर्बन्धकःउपनिधीयतइत्युपनिधिः प्रीत्याभोगार्थमर्पितंद्रव्यं नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपोपनिधी ताविवात्रोपनिधिशब्देन गृह्येते । एतावाप्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः यदैव स्वामिना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आधिप्रसंगेनउपनिधेःकालात्ययेऽपि दानविक्रयौ नस्तइत्याह आधिरिति । आधिः बन्धकत्वेन

दत्तः उपनिधिः मीत्या भोगार्थमुपनीयमानोहारकुण्डलपात्रादिः कालेन चिरकालेनापि अत्ययं विनाशं धनिकान्नार्हतः किंच। अवहार्यौ समर्पणीयौ । स्वामिप्रार्थनेसति सुदीर्घकालेपि उपनिधिरिवाधिरपि न नश्यतीति वार्थः । नन्वेवाधावित्यत्रात्ययाभावस्योक्तत्वात् ॥ १४५ ॥

(५) **नन्दनः** । आधिःप्रसिद्धः स्वामिनास्वीकर्त्रपेक्षामात्रेण भोगमनुज्ञाय निहितोर्थः उपनिधिः । तौ परिभाषिते काले प्राप्तव्यौ न कालात्ययमर्हतः । कालोतीतश्चेत्तावपहार्य्यौ अपहारार्हौ । दीर्घकालावस्थानात्परिग्रहीत्रा भुञ्जानेन ममेदमित्यपहर्तुंसुशकावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आधिश्च उपनिधिश्च उभौ कालात्ययं चिरकालं न नाशनं अर्हतः । तौ आध्युपनिधी दीर्घकालस्थितौ अवहार्यौ प्रयत्नेननेतव्यौ भवेताम् ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तंजानीयादुपनिधिंनिक्षेपं गणितंविदुः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ॥ धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्च दम्यःप्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रीतिरेवसंप्रीतिः तया हेतुभूतयोपभुज्यन्तेबान्धवादयस्ते न नश्यन्ति पूर्वस्वामिसंबन्धहान्याभोक्तुः स्वत्वापत्तिर्नाशः बान्धवादीनांप्रीत्या भुज्यमानानांन भवति । ननु च सर्वस्यैवोपनिधिर्भोगेनापहारोनास्ति वक्ष्यति निक्षेपोपनिधिश्चयइति कोविशेषोबन्धादीनांउच्यते यत्र दशवर्षोभोगोनच स्वरूपनाशस्तत्र यत्किंचिदिति सामान्यवचनेन प्राप्तेऽपहारे उपनिधेः प्रतिषेधः बन्धादीनांतूपनिधित्वमेव नास्त्यतः प्रतिषेधस्य नायंविषयइति स्यादाशङ्काधाननिमित्तोहि धेनुशब्दोयदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परतउपसर्यायदि गर्भमादध्याद्धेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयंन देवदत्तस्य यतः प्रष्ठौहीनभोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिर्येन स्वकैर्भोग्यंपरिपाल्य पुनर्भुज्यमानंदृष्टंन पुनरुपनिधेरेतद्रूपंभोग्योह्युपनिधिरसद्भावाद्भोग्यस्य च कीदृशगुणमुपनिधित्वं उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः तस्मादुपनिधिरूपातिक्रमादसति तस्मिन्प्रतिषेधयत्नान्तरमुक्तम् । उष्ट्रादीनामपि दशवर्षाणि भुज्यमानामवस्थान्तरापत्तिः अतस्तत्रापि नोपनिधित्वम् । वहन्निति केचिदश्वविशेषणंमन्यन्ते । वृषस्यनायंविधिः अपरे तु गर्दभाश्वतरार्थंमन्यन्ते । पुनरवसरोस्ति देहि मे वस्त्रंविनाशितंत्वया तत्समेन मूल्येन संसाधयति ॥ १४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एते दशवर्षोर्ध्वमपि न नश्यन्ति । धेनुर्दुह्यमाना गौः । वहन्नश्वोनत्ववहन् । दम्योदमनीयोबलीवर्दोयःस्वयंदान्तःकृत्वा प्रयुज्यते हले ॥ १४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरंभोगेन स्वत्वहानिंवक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् । दुह्यमानागौरुष्ट्रोश्ववहन् दमनार्थंच प्रयुक्तोबलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्ये नतु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनोन नश्यन्ति प्रदर्शनार्थमिदंप्रीत्योपभुज्यमानंन नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रमंचेदंविशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यत्किंचिद्दशवर्षाणीतिभोगेनवक्ष्यमाणस्वत्वहानेर्बाधकमाह संप्रीत्येति । न नश्यन्ति स्वामिनः सत्वे दशवर्षाभ्यन्तरेऽकृतेपि निषेधे भुञ्जानस्यापि स्वत्वंन जायतेऽतःस्वामिप्रार्थनायांदातव्याधेन्वादयश्चत्वारः ॥ चन्द्रे कलङ्कःसुजने दरिद्रतेतिवन्ननश्यन्तीत्यन्वयः । दुग्धार्थंधेनुर्वाहनार्थमुष्ट्रोश्वश्च दमनार्थमन्यद्वलीवर्दादि ॥ १४६ ॥

(५) **नन्दनः** । या धेनुर्दुह्यमाना गौर्वहन्नुष्ट्रोश्वोदम्योबलीवर्दः प्रयुज्यते तानिसर्वाण्याहितानि उपहितानि वा सम्प्रीत्या भुज्यमानानि चिरकालावस्थानेऽपि नश्यन्ति परिग्रहीत्रा ममेदमिति नापहर्तुंशक्यानीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संप्रीत्या अनुज्ञया धेन्वादीनि भुज्यमानानि कदाचन ॥ १४६ ॥

यत्किंचिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ॥ भुज्यमानंपरैस्तूष्णींन सतल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्किंचिद्भुज्यमानमित्यवस्थितेन संबन्धोधनीति सन्निधानात्सामान्यनिर्देशेऽपि पुमानत्र धनोपेक्षणे प्रतोयते । यत्किंचिदितिदासोदासासारभाण्डादि सर्वंग्राहयति नहि तल्लोकेऽत्यन्तंधनमिति प्रसिद्धं गोभूहिरण्याद्येवमहार्घंधनमिति प्रसिद्धतरंतेनायमत्र वाक्यार्थः यत्किंचिद्द्रव्यंपरेण भुज्यमानंधनी धनस्वामि दशवर्षाणि यावत्प्रेक्षते न किंचिद्वक्ति नराजनि व्यवहरति नकुलसमक्षंभोक्तारंवरति मदीयमेतत्किमिति त्वया स्वयंभुज्यतइति सदशभ्योवर्षेभ्यउत्तरकालंन तल्लब्धुंस्वीकर्तुमर्हति निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत् । प्रेक्षणेन ज्ञेयतामात्रमुच्यते न प्रत्यक्षतेव संनिधाविति वक्ष्यामः न ज्ञातिसंबन्धिभिः तथाच स्मृत्यन्तरंज्ञातिसंबन्धिभिर्विनेति ॥ संबन्धिबान्धवैश्चैव भुक्तंयज्ज्ञातिभिस्तथा । नतद्भोगोनिवर्तेत भोगमन्यत्र कल्पयेत् तदयुक्तं । अव्यवस्थवंसति स्यात् केज्ञातयः के वा संबन्धिनइति संबन्धमात्रग्रहणे न किंचिद्यावर्त्यंतस्माद्येनान्यदीयंभुज्यते सएवंभवतिकिन्तु तथासति परशब्दोनुवादमात्रमनर्थः कस्यापि न परव्यपदेशः सनिरस्यते यथां* भार्या पितापुत्राविति तत्रह्यात्मन्यपि व्यपदेशोस्त्यर्द्धोहवाएषआत्मनोयज्जायाऽऽत्मावै पुत्रनामासीति । तेनदम्पत्योः पितृपुत्रयोर्नभोगाभोगौ कारणं तेषामपि विभक्तधनानांभोगकाले प्राप्तेऽभोगाबाधकएव भार्यायाअपि स्त्रीधने भर्तृसकाशाद्गृहीते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धिः साह्यात्यन्तपरवती नोभयोर्विभागोस्ति स्त्रीधनमपि तेनैव तस्याः परिपालनीयं राज्ञास्त्रीश्रोत्रियद्रव्यादन्यत्रेति चपठ्यते एवमनेन स्वामिनउपेक्षमाणस्य स्वाम्यहानिरुक्ता कस्य तर्हि तत्संभवतीत्येवमर्थमुत्तरश्लोकः ॥ १४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्रव्यान्तरेष्वाह यत्किंचिदिति ॥ १४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्किंचिद्धनजातंसमक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानंस्वामी प्रेक्षतेमाभुङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिंन रचयति नासौ तल्लब्धुंयोग्योभवति तस्य तत्र स्वाम्यंनिवर्ततइति भावः ॥ १४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भूम्यतिरिक्तंयत्किंचित्कालनियमार्थंदशवर्षाणि भुज्यमानंकदापि माभुंक्ष्वेति ननिषिद्धं सधनी स्वामी नाप्नुयादित्यन्वयः । अयमर्थः । प्रतिषेधभुक्तयोः समानत्वेपि स्वत्वानुपादकत्वम् ॥ अनागमंतु योभुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चोरदण्डेन तंपापंदण्डयेत्पृथिवीपतिरितिवचनात् ॥ आगमेन प्रमाणेन भोगोयाति विशुद्धतामितिकात्यायनोक्तेश्च प्रतिग्रहादि विनास्वत्वंनास्त्येव किंतु पूर्वभुक्तभूम्यादिफलं बहुमूल्यमपिपूर्वस्वामिना न प्राप्यते भूम्यादि प्राप्यते । एवंच वक्ष्यमाणंभग्नंतद्व्यवहारेणेति भग्नंनष्टंनतद्धनं किंनु तदुत्पन्नंबहुसस्यादि नष्टमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(५) **नन्दनः** । आहितमुपहितमितियावत् । किंचिद्वस्तुदशवर्षाणिपरैर्ग्रहीतृभिर्भुज्यमानंतूष्णीमासीनोधनी आधातोपानिधाता वा यः प्रेक्षते न तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डोविषये चास्य भुज्यते ॥ भग्नंतद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति ॥ १४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । न सतल्लब्धुमर्हतीत्यस्य शेषः अजडश्चेदपोगण्डेयदि जडः अप्रतिपत्तिमान् पोगण्डोबालः प्राक्षोडशाद्बालः पोगण्डइत्युच्यते एतच्च स्वधनसंरक्षणासामर्थ्यकारणानामन्येषामप्युपलक्षणार्थं मद्यद्यूतविशक्ततादीर्घरोगगृहीततातपः स्वाध्यायैकपरत्वंव्यवहारेष्वनैपुण्यंवागिन्द्रियाभावोबाधिर्ययस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति नतदीयेधनेभोक्तु

* यथा=यस्य (आ आ)

र्बहुतरेणापि कालेन स्वत्वमापद्यते विषये चास्य भुज्यते अस्येति धनिनः प्रत्यवमर्शः विषयः काश्मीराणांकश्मीरपञ्चालानां-पञ्चालायदि भोक्ता च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशेवसेत्तथापि शक्तिविहीनस्यायंव्यवहारः। अत्रापि व्याख्याने प्रपञ्चएवायं अजडापौगण्डग्रहणस्य प्रदर्शनव्याख्यानत्वात् तेन यस्य जानतः प्रज्ञानोपसंभाव्यते तदीयंधनंदशवर्षाणि भुञ्जानोभोक्ते-वार्हति तस्य तत्स्वमित्यवगन्तव्यम्। ननु च न भोगात्स्वत्वंयुक्तंसत्वे सति भोगोयुक्तः भोगाद्धिस्वत्वेऽव्यवस्था स्यात्। यश्चायमवधिर्दशवर्षाणीति सस्मृत्यन्तरेण न सर्वस्मिन्धनइष्यते किंतर्हि॥ पश्यतोऽब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकीति। अन्ये तु विंशतिवार्षिकेणापि भोगेन स्वाम्यमनुमन्यन्ते एवंह्याहुः॥ अनागमंचयोभुङ्क्तेबहून्यब्दशतान्यपि। तथा॥ संभोगोयत्र दृश्य-तेन दृश्येतागमः क्वचित्। आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः॥ त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवंपठन्ति॥ यद्विनागममत्य-न्तंभुक्तंपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत्। न तच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥ अस्यायमर्थः। आगमोदानाद्यसति तस्मिन्यद्भुक्तंपितृ-पितामहप्रपितामहैस्तच्चतुर्थस्य सिध्यति न तु विंशत्या वर्षैस्तत्राप्यत्रोक्तं॥ आदौतु कारणंदानंमध्ये भुक्तिस्तु सागमा। अन्तेतुभुक्तिरेवैका प्रमाणंस्थावरे भवेत्॥ तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोरस्यापि न विंशति-वर्षैर्भोगप्रमाणं अन्येत्वागमरहितस्य वार्षशतिकस्यापि भोग्यस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते तथाचाहुः॥ अनागमंतुयोभुङ्क्ते बहू-न्यब्दशतान्यपि। चौरदण्डेन तंपापंदण्डयेत्पृथिवीपतिः॥ भोगकेवलतांयस्तु कीर्तयेन्नागमंक्वचित्। आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः॥ यातु बहून्यब्दशतानीति तदा भर्तृविषयमात्मीयमेव भोगम्। चिरकालत्वे हेतुमाह। तस्य पितृ-पितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः। कथंपुनरेकस्यानेकादशतोभोगः पुरुषस्य नैषदोषः चिरकालप्रतिपादनपरत्वव-चनाः शतंसहस्रमित्यादयः शब्दायथा शतायुर्वैपुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियइति। एतदुक्तंभवति विंशतिवार्षिकाद्भोगादधि-धिकादपि न प्रथमभोक्तुर्भोगात्स्वत्वसिद्धिरर्थात्पुत्रस्यापि न सिद्ध्यतीति न यथा श्रुतमेव। नहि बहुष्वब्दशतेष्वागमस्मर-णंसंभवति ततश्च चिरन्तनंदेवायतनब्राह्मणमठग्रामाराजभिरपह्नियेरन् लेख्यशासनमपि राजाधिकृतलेखकलिखितमिति चिरन्तनेषु नैव प्रत्यभिज्ञायेत कूटशासनमपि संभाव्येत तस्माच्चिरन्तनोभोगः स्वत्वस्य दानाद्यागमसंभावनया ज्ञापकः अतएव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता॥ लिखितंसाक्षिणोभुक्तिः प्रमाणंत्रिविधंस्मृतमिति। ननु स्वत्वकारणमध्ये समवित्तागमाइ-ति श्रुतशौर्यतपःकन्ये त्यादौ च। अथवा यत्र बलादिभोगकारणंसंभाव्यते तद्विषयमेतत्। अनागममित्यादि त्वत्रैव प्रक-रणे पठितम्॥ याचितान्वाहितंन्यस्तंबलावष्टब्धयाचितम्। अप्रत्यक्षंचयद्भुक्तंषडेतान्यागमंविनेति॥ ननुचाधिःसीमेत्यनेनै-वायमर्थः सिद्धउक्तस्य कालस्यत्रिपुरुषंयावद्भुङ्क्तेसएवार्थः। अयंतु ततउत्तरकालमपि निवृत्यर्थमारभते तथा च बहून्य-ब्दशतानीत्यत्र वचनमन्वाहितंयत्प्रकटमन्यथा प्रदर्श्यान्तर्हितमन्यदवस्थाप्यते बन्धोपात्तंरात्रौ सन्धिभेदछलादिना बलावष्टब्धत्वंप्रसह्येति विशेषः। शिष्टंप्रसिद्धम्। यदि त्रिपुरुषाभुक्तिः प्रमाणंकस्तर्हि॥ यदुक्तंपश्यतोब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंश-तिवार्षिकीत्यस्यार्थः केचिदाहुः कियन्तंकालंभुञ्जानस्य सति लेख्यदोषादौ सक्ताभियुक्तादिकृतत्वं क्रमाक्षरविलेपाद-सत्यनयाभ्यामधमर्णउच्यते। संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता कालेन निश्चीयते। अन्येत्वाहुर्यत्रैव तामेव भूमिरेकस्य बन्धायार्पयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽद्यंप्रमाणपरस्य पाश्चात्यंतत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यत्वे पाश्चात्योर्विंशतिवार्षिको-भोगोबलवानेतसत्वमुक्तं येनैव स्वीकृतोबन्धस्तस्यैवसः आधिस्वीकरणात्सिद्धिरिति वचनात् स्वीकारश्च भूमेर्भोगाभिला-षेव तेनेदृशे विषये स्वल्पेनापि भोगमिति कालेन बन्धसिद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु॥ विशेषतः स्थावराणांयन्न भुक्तंन तस्थिरमिति। विशेषग्रहणंगवाश्वादावभुज्यमानेऽपि यतस्तेनावश्यंभो-ग्यास्तथाहि न विज्ञोगृह्णाति कीदृशोस्याअतोभोगः भूमिस्तु सर्वदा फलमेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धत्वसिद्धिः।

तत्रापि कथंचिदुपेक्ष्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकालएव यदि द्वितीयेनाऽऽधियाहकेन संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्य प्रमाणवतादेशविप्रकर्षात्कार्यव्यासङ्गान्नस्वीकृतस्तदाविंशत्यर्षते नेयमात्मदसिद्धिः । यदा तु गृहीताधिरेव समनन्तरंराज्ञा प्रव्राजितोमहान्तंव्याधिमाससाद नवास्याम्योर्थरक्षाद्यधिकृतः कश्चिदस्ति सचिरेणाभ्यागतः सिद्धावपि निरुपधिप्रमाणकाले लभतएव स्वीकृतमप्यन्येन । अन्ये तु भ्रातॄणांम्यूनाधिकविभक्तानांपुनर्विभागः समीकरणार्थउक्तः सविंशतिवर्षेभ्यऊर्ध्वंनास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः । एतावन्मात्रफलत्वे तत्रैवाभिधानमुचितं सामान्याभिधानंतु प्रकरणोत्कर्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति । अपरे तु खिलीभूता भूमिर्येन क्षेत्री कृता तत्र भूमिस्थानोपभोगउक्तः सचेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रक्षेत्रयन्त्रैश्चस्वामीभूमित्वेन सच विषयइत्येवमाहुः । इहभवन्तस्त्वाहुर्यौ समानदेशौ समानसामर्थ्यौ समानस्वभावौ समानधनौ तत्प्रयोजनावपरस्परसंबन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमवधिसमक्षमुपेक्षमाणस्यास्यैव स्थावरेषु स्वाम्यं किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् । सर्वेणसर्वविरुद्धेष्वेते स्मातीते न किमपि कल्पनमर्हतोयेनास्ति चस्वाम्यं नास्तिचेत् किंचिद्युज्यते ततएव व्यवस्था युक्ता । यद्यपि सत्वागमकारणानि बहूनि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादीनि तथाप्यनुपलभ्यमानकारणविशेषे विंशतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताभ्युपगन्तुं युक्ता चञ्चलं भोग्यंच स्वत्वंवस्त्वपचये तत्प्रत्याहर्तुंलभ्यते ततश्च त्रिपुरुषाभुक्तिः सर्वस्य स्वमापादयति दानविक्रयसंभावना यावत्येव सा वार्षिकी भविष्यति विंशतिवार्षिकेषु भोगे न किंचिदनुपपन्ना । यत्रोभावप्यागममन्तरेण भोगमात्रबलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वोभोगश्चिरन्तनोपि विंशतिवर्षभोग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधिना बाध्यते । दण्डपूर्विकयात्रागतइयत्कालोभोगः त्रिपुरुषागतायाभुक्तेर्बाधकइत्युक्तंभवति । भग्नंतद्यवहारेणेति व्यवहारग्रहणंधर्मनिवृत्त्यर्थं तेन यदि कथंचिज्जानीते तदा जीयेत तदापि त्वनेनोपाधिभोगज्ञापने प्रमाणंनास्ति तेन व्यवहरतोजीयन्ते तद्धर्मोनास्ति तादृशेन भोगेनापिहृतइति निष्कृष्टेतत् ॥ १४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रैव विशेषमाह अजडइति । अजडोविकलेन्द्रियः । अपौगण्डोबालः । विषयेतस्य पुनः पुनर्ज्ञानविषये । भग्नं विनष्टं पूर्वस्वामिनः । अन्यथातु दशवर्षोर्ध्वमपिन नश्यतीत्यर्थः । व्यवहारेणेति वचनाद्धर्मतः पूर्वस्वामिनएवेति केचित् ॥ १४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । जडोबुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः । तथा च नारदः बालआषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः ॥ सधनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये चतद्धनंभुज्यते तदा स्वामिनोव्यवहारेण नष्टंततोभोक्तुरेव तद्धनंभवति ॥ १४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । जडादेस्तदपि सस्यादिकं न नश्यतीत्याह अजडइति । जडोबुद्धिविकलस्तेन बालोपि गृहीतः सच बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितइतिनारदोक्तलक्षणभिन्नोऽपौगण्डः । धनी प्रेक्षतइत्यन्वयः । अस्येदृशधनस्वामिनोविषये दर्शनविषये । भग्नंतद्यवहारेण धनस्वामिनो व्यवहारेण प्रनष्टम् । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ॥ परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति ॥ १४८ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तर्थे विशेषमाह अजडश्चेदिति । आधातोपनीता ऽजडः समर्थः । अपोगण्डोऽबालश्चेत् । अस्यायातुरुपनिधातुर्विषये निवारणयोग्ये देशे यद्भुज्यते तद्भुज्यमानंव्यवहारेण भग्नंपराजितंस्यात् । तस्माद्भोक्ता तद्धनमर्हति न तु स्वामी एतदुक्तंभवति । अजडादिना सन्निधौ भोगात्स्वत्वहानिर्भवति नतु जडादीनामिति ॥ १४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अजडः स्पष्टवाक् बुद्धिविकलोनचेत् अपोगण्डः अपगतः पौगण्डोयस्यसः अपोगण्डः । पौ-

गण्डः दशमावधि । अस्य पूर्वस्वामिनः विषयेसमीपे भुज्यते तद्वस्तु व्यवहारेण भग्नं नष्टं भोक्तातद्धनमर्हति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनंनिक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ॥ राजस्वंश्रोत्रियस्वंच न भोगेन प्रणश्यति ॥१४९॥

[यद्विनागममत्यन्तंभुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥ नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमाधिपुरुषागतम् ॥ १ ॥][1]

(१) **मेधातिथिः** । आधीयतइत्याधिर्बन्धकद्रव्यंगोभूहिरण्याद्युच्यते यच्चोत्तमर्णाद्धनमादीयतउपनिधिः शास्त्रान्तरेणान्तर्हितोन्यासउक्तः यदप्रदर्शितरूपंसचिन्हवस्त्रादिना पिहितंनिक्षिप्यते प्रीतिभोग्यन्तु युक्तमुपनिधिशब्दवाच्यंतस्य निक्षेपग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा ग्रामादीनां बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेक्षा संभवति गृहादीनान्तु प्राकारपरिखादिरूपाद्वित्रिहस्तपरिमाणरूपा द्वयोः साधारणी याऽन्यतरे कथंचिदुपजीयमाना स्वल्पत्वाद्भोगस्य कश्चित्कियन्तंकालमुपेक्ष्य तत्रापि दानादिसत्वापगमहेतुंसंभावयतः अतस्तत्पुत्राः पौत्रावा रुक्ष्यां* चिन्हादिना प्रज्ञापितसीमत्वादाच्छिन्दन्त्येव । बालधनंदृष्टान्तार्थं पोगण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम् । स्त्रियोदास्यः भार्यावा । नेतरस्याधनस्यापहारउक्तोधनस्य दशवार्षिकीति । ननु च नेह धनमस्ति यत्किंचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोयं नैवंधनीति संबन्धेन विषयतैव यत्किंचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते कएवमाह स्त्रियोधनमिति इत्थंविनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दोवर्तते । अथास्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलक्षणंधनोपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्वीक्रियन्तएव । राजस्वंदेशेश्वराराजानस्तेषांधनं तेहि महाधनत्वादुत्सृज्यस्वयंधनमन्विच्छन्तोविदितभेदादिभिर्निधनीक्रियन्ते तदूनापेक्षया श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सीमा चिन्हैर्निर्णीता । बालधनमिति पूर्वश्लोकव्यतिरेकः । स्त्रियोऽन्यपरिणीतादास्यश्च । आध्यादिकमबालधनमपि न नश्यतीत्येतदर्थंबालधनोक्तिः । प्रणश्यति भोक्तुः स्वं भवति ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बन्धोग्रामादिमर्यादा बालधनंनिक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रंयन्निधीयतइति नारदोक्तउपनिधिलक्षणः । दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनोनश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वंभजंते ॥ ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तार्थे प्रतिप्रसवमाह आधिरिति । आधिर्बन्धकत्वेन स्थापितः । आधिवन्निक्षेपादिर्ननश्यतित्यन्वयः । आधेरवहार्यस्योक्तत्वात् । सीमा चतुर्विधावक्ष्यमाणा । बालधनं राजरक्षितातिरिक्तम् । निक्षेपः प्रसिद्धः । उपनिधिरच समुद्रं यन्निधीयते तत् । स्त्रियोदास्यादयः । राजस्वं करशुल्कादि । श्रोत्रियस्वं धनभूम्यादिमात्रम् । एषूत्पन्नं वृद्धिसस्यापत्याद्यपि न नंक्ष्यतीतिभावः ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्यापवादमाह आधिस्सीमेति । सीमाक्षेत्रादिः । बालोऽसमर्थः । निक्षेपोरक्षणार्थं परत्र निहितोर्थः । स्त्रियोदास्योन भोगेन प्रणश्यति भोगेनभोक्तृत्वंनभवतीत्यर्थः । आध्युपनिद्ध्योः स्वामिना प्रामव्यकालात्प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादोग्राह्यः । अन्यथा ॥ आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत ॥ इत्यनेन विरोधप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्त्रियः दास्यः ॥ १४९ ॥

---

[1] (३)

* रुक्ष्या-गूढ (आ आ)

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिंभुङ्क्ते विचक्षणः ॥ तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं ॥ न भोक्तव्यंबलादाधिंभुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वस्य हि ग्रहणमुच्यते तत्र निषिद्धोभोग बलादाधिंभुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वंहारयत्येव वृद्धिमनभिहितप्रतिषेधनंतस्योपभुज्यमानोभोगेन चाधिर्नश्यति। रूपवर्णालंकारादावर्द्धवृद्धित्यागोऽनेन श्लोकेनोच्यते । यत्तु नवंमहार्घमलङ्करणवस्त्रादिपरिधीयमानंनासितंतत्र न केवलंवृद्धिहानिर्यावद्धनंननष्टंतत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्यानंयत्र स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च तत्राप्यधीनेन बन्धोदत्तः स्वामिना च दृष्टस्तत्र धारणकेन कस्मिंश्चिदवसरेऽप्यधीनः पृष्टः प्रयोजनंमन्यमानेन बन्धेनास्ति तत्रोपनिधिर्न्यायेन तेनानुज्ञातः कालान्तरे भुञ्जानंयदि स्वामी पश्यंस्तदनुज्ञातंबन्धंक्षपितवान् सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः तदयुक्तं यतस्तुल्योव्यवहारः परस्परापेक्षः स्वामिभृत्ययोः तत्र तत्रान्यतरेणानुज्ञाते नायमनुज्ञानः प्रयुज्यते । अधर्मतः स्वामिशब्दस्यार्थेत्वमीदृशि विषये भवति अन्यथा बन्धंयोददाती सोऽवश्यंस्वाम्येन अध्यधीनस्तु न स्वामी यद्येवंचौरस्तर्हि तस्मात्स्वामित्वाध्यारोपउपयोगे वाध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाव्यवहाराद्गृहदत्तवदतः पूर्वएवार्थः । स्वामिग्रहणंपादपूरणार्थं । भुङ्क्तेऽविचक्षणइत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टोवेदितव्यः यस्याह्यस्ति बुद्धिर्वृद्धिर्मास्त्येवाधिकोलाभोवस्तुभोगइति सोविचक्षणः । नहि लोके शास्त्रवियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च वृद्धिःस्यात्तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या निष्कृतिपरशुद्धिर्विनियमइति यावत् । अन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यमोक्ष्यमाणे प्रतिषेधमिममिच्छन्ति तस्य हि स्वल्पोपराधइति वदन्तः प्रथमंतावदादावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयोदेयआधिः प्रणश्येदिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अननुज्ञातं अनुज्ञांविना नतु बलात् । एतच्च वृद्धेरल्पत्वे बहुत्वे तद्भोगोचितमूल्यदानं प्रतिषिद्धाधिभोगे प्रागुक्तम् ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । योवृद्ध्यादत्तंबन्धंस्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खोनिह्नवेन भुङ्क्तेतेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिर्मोक्तव्या बलभोगे नतु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्यागएवोक्तः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । अननुमत्याऽऽधिनिह्नवेन भुक्तवतोऽर्धवृद्धित्यागप्रायश्चित्तमाह यइति । तेनाविचक्षणेन नभोक्तव्योबलादाधिरित्यत्र निषेधमतिक्रम्य बलाद्भोजने सर्वावृद्धिस्त्याज्या अनिह्नवेअननुमत्याऽर्धमिति भेदः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अविचक्षणः वृद्धिहानिमजानन् ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंनात्येति सकृदाहृता ॥ धान्येसदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । लाभार्थोधनप्रयोगः कुशीदंतत्र वृद्धिः अथवा प्रयुज्यमानंप्रयोक्तृसंबन्धिधनमेव कुशीदम् । यदायंस्वल्पंदत्वाधिकंग्रहीष्यामीति धनंदीयते तत्कुशीदंतत्र वृद्धिः सा द्विगुणत्वंनातिक्रामति तावदुत्तमर्णेन वृध्यर्थंधनंदत्तवता ऽधमर्णाद्गृहीतव्यंयावन्मूलधनंद्विगुणंप्रविष्टम् । ननुवृद्धेर्द्वैगुण्यंश्रूयते मूलेन सहत्रिगुणंप्राप्नोति नैवंगुणोऽवयवउच्यते सतावदवयविनमपेक्षते प्रकृतंच धनं अतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वैगुण्यमुक्तंभवति तथा च स्मृत्यन्तरं चिरस्थाने द्वैगुण्यप्रयोगस्य मोच्यआधिः सतदुत्पन्ने प्रविष्टेद्विगुणेधनइति । वृद्धिश्चानेकरूपा कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापणएव वर्द्धते क्वचित्सन्ततिः स्त्रीपशूनांवेति संततिः क्वचिदाधिभोगः गोभूम्यादेः तत्रेदंद्वैगुण्यंसरूपवृद्धिविषयंकेचिदाहुः । तत्र हिमुखंवृद्धेर्द्वैगुण्यंप्रतीयते संततौ नविज्ञायते किंसङ्ख्यास्यद्वैगुण्यमुतपरिमाणेनोन्मानता वेयमतोवेत्यादिनिश्चयेपशूनांमूल्याद्धिमाहर्घत्वंहस्त्यश्वादिषु क्रयविक्रयादौ दृश्यतएव महाप्रमाणाहि महार्घाभवन्ति ।

ननु च संततौ सारूप्यमस्त्येव गोःसंततीगैरेव तत्र भेदोपन्यासोन युक्तोवृद्धिसरूपासंततिश्चेति उच्यते नैकजातीयत्व-मात्रेण सारूप्यंभवति किन्तुवयः परिमाणादिसाम्येन अतोयुक्तोभेदोपन्यासः। भोगलाभेऽपि कुतोद्वैगुण्यप्रतीतिरूप-काणिजनयतु गावः प्रयुज्यन्ते। गोभूम्यादिपयोयवसादयोयथा संभवंभुज्यन्ते तत्र कीदृशद्वैगुण्यं समाचारश्च क्वचि-द्दृश्यते वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते। पठति च याज्ञवल्क्यः ॥ आधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयतइति। अत्रोच्यते वृद्धिमात्रेश्रूयमाणे द्वैगुण्यंकथंविशेषेवस्थाप्यते नहि स्तुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्तोविना प्रमाणेन वि-शेषेऽवस्थातुमर्हति । यत्तु संततावनुपपन्नंद्वैगुण्यमित्यत्रगमेयत्नः क्रियतां मूलमर्षेण परिनिश्चतवता वृद्धिस्तत्सामा-न्या यतएव तज्जातानांभवति भूमिभागेऽपि यवसगोधूमादौ तत्पच्यमानस्यार्थतः शक्यतएव समत्वंनिश्चेतुं उपकारवच-नोपि गुणब्दोस्ति कएवंसति समगुणाभवति कउपकारकोभवतीति गम्यते अनेन यावन्मूल्यंगोधान्यविनिमया-दुत्पद्यते तावदेव चेत्ततउत्पन्ना वृद्धिस्तदा भवति समगुणत्वे परिमाणादिसाम्याभावेऽपि यस्तु क्वचित्समाचारोभवतै-व परिहृतः क्वचिद्ग्रहणंप्रयुञ्जाने समाचारभ्रंशसंभवे स्मृतयोनियामिकाअर्थवत्यः अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादामे सुकुमारतराइति दृष्टवियोगत्वाद्बहुवचनमिति चारभ्यते असति विप्रयोगदर्शने प्रत्याख्यायते उपसर्गपूर्वापर्यप्रयोगसि-द्ध्यर्थमुक्तं नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्तइति वचनमपि ॥ आधिस्तु भुज्यते तावद्यावतन्नप्रदीयते ॥ यावद्दानात्तद्द्विगुणमप्रविष्टमित्यपि शक्यते नेतुंस्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातुं उपपादितंचैतन्निपुणतो-न्यत्र। सकृदाहिता सकृदित्यनेन व्यवस्थापितोङ्गीकृतः पुनःपुनः प्रयोगइति यावत् आधानंस्थापनमुच्यते वचनव्य-वस्थया चनिरूपणंस्थापनमेव पुनः प्रयोगस्य द्विगुणीभूतेधने आदीयमाने भवति यदाद्विगुणोहि वृद्ध्यर्थउत्तमर्णोधमर्णश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यंकरिष्यन्करणपरिवृत्तिंकरोतीति या प्राक्तनीवृद्धिरियंवाद्यप्रभृतिवर्धतइति तदाद्विगुणभूतमपि पु-नर्वर्धतएव पुरुषान्तरसंचारेण वा यदि द्विगुणीभूतधनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमर्णउच्यमानोन्यपुरुषंददतमर्पयति ए-षतइयद्भिरहोभिर्दास्यतीति तत्र स्वहस्तंदीयमानंपुनर्वर्द्धते नचायंदानंप्रति प्रति प्रतिभूः किन्तु निक्षेप्ता दातैव एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातं अथवा प्रागपि द्वैगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति दीनारेषु सलाभेषु द्वित्वेतस्याबन्धस्य एषतु धर्माक्षकोबन्धस्य प्राग्वृद्धौस्थितायां तस्मादह्नः प्रभृति पुनर्द्वैगुण्यमाप्नो- ति यदा तदीयंबन्धकंतदनुज्ञयोत्तमर्णेनान्यत्राधाय स्वधनंगृह्णते तदा वर्धतएषपुरुषान्तरसंचारः । उभयत्वाद्द्विगुणीभूते प्रयोक्ता-धमर्णकेन प्रकारेणान्यस्माद्ग्रहणमनुज्ञाप्यते यदि वास्मादन्यद्गृह्णते ग्रहीता देशान्तरंगमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र सं-चारयति ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनवीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकांवृद्धिंनेच्छति अतआह पुरुषान्तरमसक्तान्तेपुनः क्रिया प्रयोजनंच वक्ष्यामः । ये तु व्याचक्षते या वृद्धिरुपचिता सांवत्सरी युगपत्सर्वे वा नीयन्ते तत्रायंविधिः या पुनः प्रामदानापि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादधिकग्रहणमपि तेषां शब्दोयथार्थोनाप्याहितइति । सांवत्सरीतावदुप-चिता प्राप्ताद्वितीयसंवत्सरे पुनरानयनमस्त्येवेति न क्वचिद्वैगुण्यनियमः स्यात्। अथ योद्विगुणीभूतंसलाभंधनमानयति तत्राधिकनिषेधस्तु प्राग्द्वैगुण्यावृद्धिमात्रदायसमर्थोवृद्धिंददाति मूलंतस्यापरिमितग्रहणमिति एतदपि न किंचित्। यः संवहति तस्यानुग्रहोन्याय्यीनाधिकग्रहणं यस्तु राजा द्विगुणीभूतमपि कथंचिदाप्यते तस्याधिकमोक्षइत्येतदन्याय्यं नचाहितेन्यस्य शब्दस्यायमर्थः। अप्यात्ततेतिपाठान्तरंतथापि सकृच्छब्दोन निश्चितार्थोन्यायात्तुपरित्यक्तः स्वकृतश्च पाठःस्यान्न मानवी स्मृतिरित्युक्तैव व्यवस्था न्याय्या धान्यादिषु पञ्चतांपञ्चगुणनांनात्येति। स्मृत्यन्तरे धान्ये चतु-र्गुणोक्ता ॥ हिरण्यवस्त्रधान्यानांवृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणेति तत्र व्यवस्था यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता ग्रहीता च महाधनसंपन्न-

स्तेन धान्येन महान्तमर्थंकृतवांस्तदा पञ्चगुणाप्यथा चतुर्गुणा सा च फलवार्षे धान्यस्य पृथगुपादानात्। मालवकउदीच्येषूर्णाविषयः प्रसिद्धः। वाह्योगर्दभोष्ट्रबलीवर्दादिः ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुसीदवृद्धिः कुसीदपदं वाणिज्यवृद्धिव्यवच्छेदार्थम् । सकृदाहिता मूल्यग्रहणकालग्राह्या वृद्धिः । यातु प्रत्यहप्रतिमासग्राह्या वृद्धिः सा वृद्धिर्ग्रहणानन्तरंपुनःपुनराधीयतइति न सकृदाहिता । तथा यत्र सवृद्धिकमेव मूलधनं मूलतया स्थाप्यते सोप्येवमित्येतदुभयंद्वैगुण्यमित्येव । धान्यइति एषु पञ्चगुणपर्यन्तं याति नतु ततोधिकम्। सदे सस्ये नालिकेरादौ। लवः शराद्यम्रं ऊर्णेति केचित्। वाह्ये वाहनीये वृषादौ। एतत्त्रया भोक्तव्यं भोगनिमित्तंचैतावदेतावता कालेन वर्धतइति प्रयुक्ते। अशोतिभागवृद्धितोपि यदि सौहार्दादिना न्यूनापि वृद्धिः स्थापिता सा ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वृद्ध्याधनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सकृद्गृहीता सा द्वैगुण्यंनातिक्रमति मूलवृद्धिर्द्विगुणैव भवति प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम्। धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिः प्रयुक्ते। सदे वृक्षफलेलूयतइति लवः ऊर्णालोम तस्मिन्वाहनोयेचबलीवर्दादौप्रयुक्तेचिरेणापिकालेनमूलधान्यादिनासहपञ्चगुणतांनातिक्रामेदिति ॥ १५१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कौसीदींवृद्धिमित्युक्तं सा मूलेनसह द्वैगुण्यं नात्येतीत्याह कुसीदेतिद्वाभ्याम्। कुसीदवृद्धिः कुसीदंलभ्यमुच्यतइति। सकृदात्तता प्रतिमासमग्राह्यासतीसकृदेकदा मूल्येनसह गृह्यमाणा द्वैगुण्यं नात्येतीत्यन्वयः। ततोधिकेसत्यपि मूलेन सह द्विगुणादूर्ध्वंन प्राप्यतइति। प्रतिमासग्रहणंतु वर्णक्रमेण द्विकादिकमेवेतिभावः । धान्यादिचतुर्षु विशेषमाह धान्यइति। सदे वृक्षफले। लवे छेदनयोग्ये ऊर्णादिलोम्नि वाह्ये वहनीये उक्षादौ बहुकालेपि मूल्यधान्यादिना सह पञ्चगुणतांनातिवर्तते ॥ १५१ ॥

(५) **नन्दनः**। द्रव्यविशेषे वृद्धिनियममाह कुसीदवृद्धिरिति वृद्धिकालमहत्वेऽपि द्वैगुण्यंमूल्यद्वैगुण्यंनात्येतिकुसीदं द्वैगुण्यात्परंवृद्ध्या न वर्धते धान्येमाषमुद्गादौ सदेतद्व्यतिरिक्ते कृषिफले इक्ष्वादौ यवव्रीहिशाल्यादौ तथाचोक्तं ॥ व्रीहिशाल्यादिकंधान्यंश्रूयते च लवन्तुतदिति ॥ लवंक्षुमादिकमितिकेचित्। वाह्ये बलीवर्दादौ। पञ्चतांपाञ्चगुण्यं पारिशेष्यादितरेषुद्वैगुण्यमवगन्तव्यम्। सकृदात्तेति विशेषणाद्विरोधनद्वैगुण्यात्ययानुज्ञा गम्यते ॥ १५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कुसीदवृद्धिः द्विगुणा न अत्येति नातिक्रामति । कुसीदंवृद्धिजीविका द्रव्यंतुद्विगुणंस्मृतमितिवाक्यात् । सकृत् आत्ततामूल्यग्रहणकाले गृह्याधान्ये पञ्चतांनातिक्रामति । शदोवृक्षमूलफलादि पञ्चतांपञ्चगुणतां नातिक्रामति नातिक्रामेत्। लवे चामरादौ पञ्चतां नातिक्रामति । बाह्ये वाहनीये बलीवर्दादौ पञ्चतां नातिक्रामति। योगी ॥ वस्त्रधान्यहिरण्यानांचतुस्त्रिद्विगुणाःस्मृताः ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ॥ कुसीदपथमाहुस्तंपञ्चकंशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनुसरन्त्यनुधावन्त्यनुवर्तन्ते सर्वएवार्थाएतमित्यनुसारः शास्त्रोदितः समाचारः सच विविधोऽशीतिभागादिः पञ्चकशतपर्यन्तस्तस्मादधिका वृद्धिः कृता यावत्तथाधमर्णेनोत्तमर्णस्य न सिध्यति कुतोव्यतिरिक्ता यतः शास्त्रबाह्येत्यर्थः। अर्थवादान्तरमाह कुसीदपथमाहुस्तमिति कुपुरुषायत्र सीदन्ति कुशीदंधर्मेण तद्धनिनोलक्ष्यन्ते कुशीदीनामयंपन्था मार्गोव्यवहारोन साधूनामिति निन्दा यस्यावश्यमधिका कर्तव्या महद्धिकार्यमयंमदीयेन धनेन साधयतीति बुद्ध्या तदा वर्णविभागमनपेक्ष्यपञ्चकंशतंग्रहीतुमर्हति लिप्सेदर्थं इदमुच्यते पाठान्तरंकृतानुसारादधिकेति

यस्याकिंचनस्य सतः स्वल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतांप्राप्तस्तस्यानुसारादधिका क्रियमाणा न सिध्यति यः परंपञ्चकशतमर्हति ॥१५२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृतादनुसारात् तदनुसरात् अधिका शास्त्रीयत्वेपि न सिध्यति । एवमशीतिभागाधिकवृद्धिनियमेनऋणंगृह्णतेतदाशीतिभागादेः शास्त्रीया । आर्ततया तदधिकं शतायत्पञ्चकग्रहणं शूद्रउक्तं तच्चतुर्षु वर्णेषु ग्राह्यम् । नतु ततोऽन्यतिरिक्ता विशेषेणातिरिक्ता कृतत्वमात्रेण सिध्यति । एतच्च कुसीदपथंवृद्धिजोविवत्माहुरत्रैव वृद्धिकृतोदोषइत्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृतानुसारादितिकृतायावृद्धिर्द्विकंत्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता अतोन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः वृद्धिंदद्युरकृताऽपि वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह कुत्सितात्प्रसरत्ययंपन्थाइति कुसीदपथः अयमधमर्णोयच्छूद्रविषयोक्तंपञ्चकंशतंद्विजातेरपि गृह्णातीत्येवंकुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवंमन्वादयआहुः । इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वंबोद्धव्या । तदाह कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानंनदत्तंचेद्वर्धते पञ्चकंशतम् ॥ ॥ १५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच वृध्येतमपि कृतानुसारादिति । अधिकाऽधिकत्वेन व्यतिरिक्ता या सा नसिध्यतीत्यन्वयः । मयैतद्देयमित्येवस्वीकृतंसिध्यतीत्यर्थः । अथवा अधिका बलात्कारेण द्विकादेकाधिकत्वेन कृतापि अतएव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन व्यतिरिक्ता शास्त्रतोन सिध्यति । शूद्रे पञ्चगुणं यल्लभ्यमुक्तं तत्सर्वेषामधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्याह कुसीदपथमिति । कुत्सितात् शूद्रादधमणात् सीदति प्रसरत्ययंपन्थाइति तम् । अतीवनिकृष्टोहितांवृद्धिंददातीति । शतपणंप्रति पञ्चपणान् दद्यादित्यर्थः । अकृतापि वृद्धिरस्ति । तथाचविष्णुः । वृद्धिंदद्युरकृतामपि । वर्णानुक्रमेणोद्धारविषयेयं याचनादूर्ध्वम् । तथाच कात्ययनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्नप्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तंचेद्वर्धतेपञ्चकंशतमिति ॥ प्रीतिदत्तं परितोषाद्यर्थे दत्तं न वर्धते लभ्यंनयावदपियाचितम् । नदत्तंचेच्छतंप्रति पञ्चकंवर्धतइति कात्यायनवचनार्थः । १५२ ॥

(५) **नन्दनः** । लोकेन कृतानुसारात् । परिमाणादधिका शास्त्रोक्तादधिका च कुसीदवृद्धिरुभयानुमतेत्येतावता न सिध्यति तथाहि यत्पञ्चकः शतमर्हति तदेव कुसीदमर्हतीति तथाहुराचार्याः । अनाधिकं अत्रापि पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** अनुसारात् कृतवृद्ध्यनुसारात् कृतावृद्धिः अधिका व्यतिरिक्ता पञ्चकोत्तरशतातिरिक्ता न सिध्यति ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरींवृद्धिंन चादृष्टांपुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या॥१५३॥

(*) वृद्धि=वृद्धिं द्विजातेरप्या (न, श)

(१५३) नचादृष्टांपुनर्हरेत् = नाभीष्टांतुपुनर्हरेत् (ख) = नचादिष्टांविनिर्हरेत् (क)

(१) **मेधातिथिः** । संवत्सरे भवा सांवत्सरी अतिक्रान्ता सांवत्सरी भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादन्तर्भूतः अथवा संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारौ छन्दस्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ येषांवृद्धिरनन्तरप्रक्रान्तपञ्चकंशतंसर्ववर्णविषया सा संवत्सरंयावद्ग्रहीतव्या नातीते संवत्सरे अथवा यावत्संवत्सरंसंवत्सरोवर्णः न यावद्वृद्धिर्न मार्गणी अधमर्णेनापि- संवत्सरादूर्ध्वंनविलंबितव्यं विनिर्हरेद्विनिष्कृष्य स्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः अर्वागपि संवत्सराद्या दीयते साप्यतिक्रान्तसंवत्सरैव । अथवा मासादारभ्य संवत्सरस्य यावद्वृद्धिः परिमाणतोनिरूपितव्या मासेन यद्वर्द्धते संवत्सरेण वेत्येवंप्रयोगः कर्तव्योनतु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थी कदाचिच्चिरकालंग्राहयति किंमे कतिपया मासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोधिकंवागृण्हासि तद्ग्रहणे एषा वेयता कालेन वृद्धिस्तत्रार्वाचीनमपि ददद्धमर्णो द्विसांवत्सरींयथा कालकृतांतदा दाप्येत एकांवृद्धिमनादेयांनदद्यान्नापि दापयेदिति । यथामासिकोवृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीयएवान्हि शोधयन्दाप्यते तथायदैवमभ्युपैति संवत्सरेणयद्वर्धतइति तदा तथैव दाप्यते नतु तदधिककालकृता । न चादृष्टांविनिर्हरेत् शास्त्रे यामदृष्टांद्वैकादशिकाद्यापञ्चकादधिका न तांगृह्णीयात् व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्यस्यैवायमनुवादइति केचित् । इदन्तु युक्तमदृष्टामनुपचितामित्यर्थः । यावद्बहुभिर्मासैर्न सहतीभूता तावन्नगृह्या दिवसवृद्धिर्मासवृद्धिः । ननु च मासस्य वृद्धिर्गृण्हीयादित्युक्तंपरिमाणंमासिकंतंद्वृद्धेर्नतु ग्रहणंचक्रवृद्धिः कायिकान्वयानामपि नविनिर्हरेदित्यनुषङ्गः । नैवाद्यास्या धमर्णस्य प्रतिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्णस्यैव द्रष्टव्योधमर्णोह्यार्तः किंन करोति अथवाविनिर्हारोग्रहणमेव तेनोत्तमर्णस्यैव शाब्दः प्रतिषेधः ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाच्चक्रवृध्यादीनांप्राप्तिरेव नास्ति किंप्रतिषेधानुषङ्गेण उच्यते अप्राप्तः प्रतिषेधः पाक्षिकींवृद्धिमनुमापयति यथाऽऽधानेन ब्रह्मसामाभिगायेदित्यविहितंसामगानंप्रतिषेधेनास्तीति ज्ञापयति तेनैताअपि प्रतिषेधद्वारेणाभ्यनुज्ञायन्ते । केषांश्चिद्बहुव्यवहारिणांचक्रवृद्ध्यादयोपि भवन्ति तेन स्थलपथवारिपथिकावणिजोयथोक्तं ॥ कान्तरगास्तु दशकंसामुद्राविंशकंशतं । दद्युर्वा स्वकृतांवृद्धिंसर्वे सर्वा स्तु जातिष्विति ॥ कान्तारगादीनामेव स्वकृतासर्वजातिविषयासाधारणीवृद्धिर्नत्वन्येषांचक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । अन्येतु चक्रवयानगन्त्र्यादि तद्वृद्धिश्चवृद्धिः तेषांयस्मिन्नह्नि चक्रंवर्तते तत्रैव वृद्धिः यदा तु नदीसंतारे महति नावाप्रयाणं तदा नास्ति वृद्धिरेवमन्येषामपि बलीवर्दादिवाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुच्यते । कालवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका । मासग्रहणमुपलक्षणार्थंयाऽनुपचिता वृद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालेन प्रतीक्ष्यते अथ चेतस्मिन्काले यदि ददासि तदाद्विगुणीभवति धर्नामत्येकरूपा कालवृद्धिः कारिता इत्थंकृतां यावतीं वा परस्परोपकारापेक्षयोत्तमर्णाऽधमर्णौकुरुतः एषापि दिग्वणिजामेव । अन्येषांतु व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्युक्तंपञ्चकंशतमर्हतीति हिरण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्ध्यागृह्यन्ते तत्राधिलक्षणंद्रव्यंसा कारिता यथाभोगलाभे न्यासरूपविषये च स्यात् कायिका कायकर्मणा संशोध्या कायजीविका चैषांक्रमेलकाचैवाधिकादीनाम् ॥ १५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ व्यवहारसिद्धाअप्यधर्महेतुतयाऽकर्तव्यावृद्धीराह नातिसंवत्सरीमिति । अतिसांवत्सरीं संवत्सरमात्रेणातिक्रान्तामतिशयितांद्विगुणतांगताम् । तथा नादृष्टां सांहत्येन दर्शनायोग्यां प्रत्यहग्राह्यां विनिर्हरेत् गृह्णीयात् । तथा चक्रवृद्धिः वृद्धेरपिवृद्धिस्तांन गृह्णीयात् । कालवृद्धिः प्रतिमासं प्रदेया । कारिता द्विगुणादूर्ध्वं वृद्धिरशास्त्रीयत्वेपि तदूर्ध्वमपि मूल्यंवर्धतइति ऋणिकेनार्थितया कृता । कायिका यावन्न मूलमर्प्यते तावत्कायेन कलार्थं कार्यमिति । केचित्तु प्रथमान्तत्वादस्य पूर्वेणानन्वयात्कर्तव्यमित्यस्यार्धस्यार्थइत्याहुः । तनुच्छम् । यच्छब्देनयोग पूर्वप्रक्रान्तप्रक्रियानुकर्षार्थेनत्वपास्तम् ॥ १५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वागते तस्य वृद्धिंविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंकुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिंगृह्णीयात् नच शास्त्रादष्टामुक्ताधर्म्यं द्विकत्रिकशताद्यधिकांगृह्णीयात् । अधर्मत्वबोधनार्थोनिषेधः चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयींचाशास्त्रीयांन गृह्णीयात् । तासांस्वरूपमाह बृहस्पतिः ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता कालावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिकाचातिवाहदोहादिनाकारिता ऋणिकेन या ऽनापत्कालएवोत्तमर्णपीडयाकृता । चतस्रोपिवृद्धीरशास्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्द्विगुणादूर्ध्वंच क्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयंपश्चाद्वार्धुष्यंतद्विगर्हितम् ॥ कात्यायनः ॥ ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यंदातव्या कारिता तथा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ १५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच त्वयैकस्मिन्मासि एवंदयं द्वितीये तृतीयेचं तस्य वृद्धिंविगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकमुत्तमर्णःसंवत्सरपर्यन्तंगृह्णीयात् अतीते संवत्सरे यां संगृह्णीयात्साऽतिसंवत्सरी ताम् । तथा अदृष्टां शास्त्रतः पञ्चकाद्यतिरिक्ताम् चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयमपि न ग्राह्यमित्याह नहरेत् नगृह्णीयात् । बृहस्पतिस्तांलक्षयतिस्म ॥ कायिका कायसंयुक्तामासग्राह्याचकालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिनाकृतेति ॥ चक्रवृद्धिःस्वरूपेणैव गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिका संवत्सरान्ते द्विकादिकामित्युक्तेः नातिसंवत्सरीमितिग्रहणेनाऽशास्त्रीया । कायिकाच वाहदोहादिना । कारिकातु कालेउत्तमर्णेन पीडया कृता अशास्त्रीयाएताअपि न ग्राह्याइत्यध्याहारः । तथाच बृहस्पतिः ॥ भागोयद्द्विगुणादूर्ध्वंचक्रवृद्धिश्चगृह्यते । पूर्णेच सोदयंपश्चाद्वार्धुष्यंतद्विगर्हितमिति ॥ पूर्णे ऋणतुल्ये सति सोदयं ततोधिकलभ्यंगृह्यतेयत्तद्विगर्हितमित्यन्वयः । कात्यायनोपि ॥ धनिकेनतु या वृद्धिरधिकामं प्रकल्पिता । आपत्काले कृता नित्यं दातव्या कारितातु सा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ अधिकामंस्वेच्छया । अन्यथा अनापत्काले ॥ १५३ ॥

(५) **नन्दनः** । संवत्सरादूर्ध्वभवांवृद्धिं लोकशास्त्रयोर्दृष्टंचक्रवृद्ध्यादयोवृद्धयस्ताश्च न हरेन्नगृह्णीत । चक्रवृद्ध्यादयोबृहस्पतिना व्याख्याताः ॥ कायिका कर्मसंशोद्ध्या मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिका ऋणिना कृतेति ॥ १५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अतिसांवत्सरीं वृद्धिंन हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः अभीष्टांवृद्धिं न हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः या वृद्धेरपि वृद्धिः चक्रवृद्धिः प्रतिमासं देया । कारिता द्विगुणेन मूल्यमिति कारिता च पुनः कायिका कायमूल्यमिति योगीश्वरः ॥ वृद्धिवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासंतु कालिका । इच्छाकृता कारितास्यात्कायिका कायकर्मणि इति ॥ १५३ ॥

ऋणंदातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ सदत्वा निर्जितांवृद्धिंकरणंपरिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वृद्धिद्विगुणीभूतमृणंधनपरिक्षयाद्दातुमशक्तोयः सपुनः क्रियांकारयितव्यः करणंलेख्यसाक्ष्यादिपरिवर्तयितव्यः वृद्धिंतु दद्यात् निर्जितो यावतीगणनया भवतीत्यर्थः द्विगुणादधिकंनग्राह्यमिति यदुक्तंतस्यायमपवादोऽजयोह्ययंप्रयोगइति कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता यावता नेह किंचिदीदृशंवचनमस्ति वृद्धिसहितंधनंवर्द्धते मूलधनंवा केवलंपुनः क्रियाश्रूयते सा च करणंपरिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता यदि नवर्धतेकिमर्थंतर्हि

(१) चे=चैवं (न)

करणपरिवर्तनं उच्यते शान्तलाभे धनेऽदीयमाने याग्ग्याद्दिसंभावना साक्षिणश्च दीर्घं गच्छति काले विस्मरेयुर्यथोक्तं ॥ यत्र कायोभवेद्येन कृतेपक्षाद्दशाब्दिकी । विवादस्तत्र नैकःस्यात्साहसेषु विशेषतः ॥ तथा दशवर्षोपेक्षितमृणमसाध्यमिति । तथा च पूर्वे स्म व्याचक्षते । अयंच राज्ञउपदेशः पीडितस्यानुग्रहः ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणं समूलांवृद्धिम् । पुनःक्रियां कलांदत्वा मूलस्य पुनर्वृद्धिनियमम् । निर्जितां तावत्कालेन संचिताम् । करणं यत्र साक्ष्यादिव्यवस्थां परिवर्तयेत् पुनःकुर्यात् ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियांकर्तुमिच्छेत्सनिर्जितामुत्तमर्णः सत्यतया आत्मसात्कृतांवृद्धिंकृत्वा करणंलेख्यंपुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणादर्तेजीवितुमसमर्थःपूर्वोत्तमर्णादृणान्तरंलिप्सुरेवंकुर्यादित्याह ऋणमिति । पुनःक्रियां ऋणान्तरम् निर्जितां मासिमासि लभ्यत्वेनानीतामुत्तमर्णप्राप्यां तांसंपूर्णांदत्वा करणं क्रियते लिख्यते ऋणमत्रेति पत्रान्तरंकुर्यादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पुनःक्रियां ऋणस्यपुनः स्वीकरणक्रियां । निर्जितामुत्तमर्णेन निर्जितामधमर्णेनतदानींदातव्यमितियावत् । करणंमूल्यमात्रस्य ऋणस्यस्वीकरणं । परिवर्तयेत् अस्यां करणपरिवृत्तौ यावतीसंभवेद्वृद्धिस्तावतीदातुमर्हति ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः निर्जितां तत्कालसञ्चितां कृतांवृद्धिं दत्वा यदन्यत् करणं यत्रसाधनं परिवर्जयेत् । अन्यत्कारयेदित्यर्थः ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यंपरिवर्तयेत् ॥ यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतींदातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अदर्शयित्वा हिरण्यमदत्वा हिरण्यं अदत्वा निर्धनत्वाद्वृद्धिहिरण्यंतत्रैव पुनः करणंपरिवर्तयेत् साक्षिसमक्षमेवंब्रूयादेतावन्मूलमस्मै धारयामि । एतावतीच वृद्धिरिति यत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरावृद्धिरिति तावद्व्याचक्षते पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूतेलघीयसीवृद्धिः कर्तव्या यावत्या वृद्ध्यानातिपीड्यते या प्रागासीत्ततोन्यूनेत्यर्थः । यज्वासहायनारदीनांतु मते काकिणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापयितव्यः येन साक्षिशक्तश्रवणमात्रे साक्षित्वंवृद्धिंददाति तत्समक्षमधमर्णोर्थसंबन्धोपि प्रत्यक्षीभवति यतः श्रवणाश्रवणे च कृताभविष्यन्ति ततश्चिरंतिष्ठति धने दशवर्षोपेक्षितमित्यादिव्यनश्वरोभविष्यति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोरयति अदर्शयित्वेति । मूलभूतंहिरण्यंधनिके अदर्शयित्वा अदत्वा क्रियांपरिवर्तदाच यावती संभवेत्तावता कालेन वृद्धितामेव दातुमर्हति नतु मूलस्य पुनःस्थापनार्थमधिकं तेन देयमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुंन शक्नोति तदातद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणंचक्रवृद्धिधनंतदानींसंभवति तद्दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णप्रत्युक्तलभ्यानासमर्थस्य लभ्यं पूर्वपत्रोपरि वर्धयेदित्याह अदर्शयित्वेति । अदर्शयित्वा आदौ लेख्यमदत्वाछेदनादिभयात् । तत्रैव लेख्ये हिरण्यं वृद्धिधनं दत्तावशिष्टं परिवर्तयेत्समारोपयेत् । अतएवाह यावतीत्यादि ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । वृद्धेर्वृद्धिरितिनवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्रैव हिरण्यमदर्शयित्वा अदत्वा परिवर्तयेत्। तत्क्रियामितिशेषः। यावती वृद्धिः संभवेत्तावतीं वृद्धिं अधमर्णः दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिसमारूढोदेशकालव्यवस्थितः॥ अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात्॥ १५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वाराणसींयास्यामि तदीयं पुण्यंमे भाण्डंच हेतुरेषा च ते वृद्धिरिति तत्र यदि कान्तारनदीसंतरणंराष्ट्रोपप्लवादिना तद्देशंन गतस्ततोऽर्वाग्देशात्क्रियता लाभेन प्रवृत्त्या व्यावृत्तस्तदा यथा निरूपिता वृद्धिर्न दाप्यते यतस्तंदेशंयावद्वहतांया वृद्धिरप्राप्तानांसा कथंस्यात् दीर्घमध्वानंवहतांयुग्यानामहान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्तंकालंकृतैववृद्धिर्युग्योपकारः शीघ्रंतु प्रति निवृत्तानांस्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणंसंपद्यतएव एषएवातिक्रमः एवंकालातिक्रमोमासमेव हन्तुंबलीवर्दाइयती तव वृद्धिरिति तत्र यदि पक्षात्प्रत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्णःसमारूढः प्रतिपन्नोङ्गीकृतवानितियावत्। तस्यां वृद्धौदेशकालौ व्यवस्थितौ यत्तया पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशेषंकालविशेषंवा न निर्विशेषणमेव कृतवान् सएवंविधोधर्मस्तौ देशकालौ अतिक्रमोनप्राप्नुयात्तत्फलंवृध्याख्यंनाप्नुयान्नभजेत नाद्यादित्यर्थः ॥१५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि चक्रवृद्धिः कार्या तदा मयात्र देशेऽत्रकाले शोधनीयेति यत्र व्यवस्था कृता सयदि ततोन्यत्रान्यदा च याचते तदा चक्रवृद्धिर्न लभ्यते अपितु अशीतिभागादिर्धर्म्यैवेत्यर्थः। तत्फलं चक्रवृद्धिलाभम् ॥ १५६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिमता। चक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्णोदेशकाल व्यस्थितः यदि वाराणसीपर्यन्तंलवणादिशकटेन वहामि तदा ममेदंयद्धनंदातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः। यदि मासंयावद्वहामि तदा मासंयद्धनंदातव्यमितिकाल व्यवस्थितिः। एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन् शकटादिना वहँल्लाभरूपफलंसकलंनप्राप्नोत्यपि तु ॥ १५६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वृद्धिप्रसंगेन देशकालमर्यादया नियमिता या भृतिःतदपूरणेन सर्वांनाप्नोतीत्याह चक्रवृद्धिमिति। चक्रवृद्धियुक्छकटेन वहनीयत्वात्कायिकावृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रपदं बलीवर्दादेरुपलक्षणम्। देशकालव्यवस्थितइति वाराणसीपर्यन्तंतवैतत्पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममैतद्धनंभृतिरूपंदेयमिति देशव्यवस्थितिः यदि मासं प्रापयामि तदा ममैतद्धनंदातव्यंइति कालव्यवस्थितिरेवंसमयारूढोवाहकोदेशकालावतिक्रामन्नपूरयन् तत्फलं संपूर्णांभृतिंनाप्नोति किंतु तन्निपुणैर्व्यवस्थितामेवप्राप्नोतीति भावः ॥ १५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। देशकालव्यवस्थितः अस्मिन् देशे अस्मिन्कालेस्थितः सन् चक्रवृद्धिं समारूढः दातुमुद्यतः अधमर्णः देशकालौ अतिक्रमन् तंकालंतंदेशंअतिक्रामन् ग्रहीतुंनायाति मर्यादानन्तरं धनं धनिकः आप्नुयात् ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः॥ स्थापयन्ति तु यांवृद्धिंसा तत्राधिगमंप्रति ॥ १५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** किंतत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकंशततेनेत्याह समुद्रयानग्रहणंपात्रोपलक्षणार्थं स्थूलपथिकावारिपथिकाश्च वणिजोयांवृद्धिंस्थापयन्ति सा तत्राधिगमनंप्रति निश्चयंप्रति सैव निश्चेतव्येत्यर्थः। देशकालार्थदर्शिनोस्मिन्प्रदेशेइयानर्थलाभोऽस्मिन्नियानिति ये पश्यन्ति जानते नतु समुद्रयानएव च ये कुशलाः कर्णधारादयः। अन्ये पूर्वश्लोकमेवंव्याचक्षते यदृच्छाध्याहारेणाधमर्णेन या देशकालंचाश्रिता तांच प्राप्य तद्देशोदितंफलंलाभाख्यमन्यस्माद्देशाद्यदि नाप्नुयात्तदा कीदृशीतत्रवृद्धिरित्याकांक्षायामुत्तरश्लोकःचक्रवृद्धिग्रहणंकारितायाअपि प्रदर्शनार्थं लोभातिशयभा-

जांवणिजांक्षयव्ययाय संविधिज्ञाः परस्परस्य यांवृद्धिंस्थापयेयुस्तांराजा प्रमाणी कुर्यात्। तत्राधिगमंप्रतीति प्रतिःक र्मप्रवचनीयोधिगमस्य लक्षणत्वाल्लक्षणेत्थंभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया ॥ १५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समुद्रेति । दुर्गोदेशः कालश्चाल्पोर्थस्तल्लभ्योबहुरिति जानन्तः समुद्रयानकुशलाःवर्त्म नोदुर्गत्वेन मूलनाशस्यापि संभवात् यामिति बहुलामपि वृद्धिंकुर्वन्ति साधिगमंप्रति अधिगमंलाभंप्रति ऋणिकेः वाणिज्यफले प्राप्तेएव देया नान्यथा। अत्रावधिकवृद्धिग्रहणं समुद्रादौ प्रायिकींविपत्तिमनुसंधायेत्यतःसमुद्रयायिनां दै वाल्लाभाभावे वृद्धेरप्यदानमित्यर्थः। समुद्रेतिचैवंविधाकारादेरप्युपलक्षणम् ॥ १५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्थलपथजलपथयाने निपुणाइयद्देशपर्यन्तमियत्कालपर्यन्तमूह्यमाने सत्यतावील्लाभोगृहीतुंयुक्त इत्येवंदेशलाभधनज्ञावणिगादयोयांवृद्धिंतथा विषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमंधनप्राप्तिंप्रति प्रमा णम् ॥ १५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति वणिग्व्यवस्थितिमङ्गीकुर्वन्धर्मव्यवस्थितिमाह समुद्रेति । समुद्रयानकुशलाः स्थलप थजलपथगमननिपुणाः । एतावत्पर्यन्तमेतन्नयने एतावान् लाभोलब्धव्यइत्येवं यां वृद्धिं स्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्थ प्रमाणं अधिगमं धनप्राप्तिंप्रति ॥ १५७ ॥

(५) **नन्दनः** । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले ऋणंगृहीष्यामीति कृतव्यवस्थश्च वृद्धिसमारूढः समा तत्र स्थितोत्तमर्णस्तोदेशकालावनतिक्रमंतत्फलंताश्च अभियुक्तपुरुषविशेषकल्पिता वृद्धिः क्वचियुक्तेत्याह समुद्रेति । स्थापय न्ति तत्र देशकाले । अधिगमंस्वीकारंप्रतिसावृद्धिस्यात्तैरेवोक्तांवृद्धिंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सावृद्धिं तत्र अधिगमं लाभं ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ॥ अदर्शयन्सतंतस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ऋणप्रयोगे द्विविधे विश्रंभः प्रतिभूराधिर्वा तत्र प्रतिभूपक्षइदमुच्यते । त्रिविधश्च प्रतिभूदर्शने प्रत्यये दाने च तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेदमुष्मिन्प्रदेशे मयैषतव दर्शनीयः सतथा कुर्वन्स्वधनात्तस्य ऋणंयतेत प्रयत्नंकुर्याद्दातुमिति शेषः दद्यादिति यावत् ऋणग्रहणंव्यवहारवस्तुमात्रोपलक्षणार्थं तेन यावन्तोऽर्थविषयाव्यवहारेभूत्वानुकंपयन्ते तद्वस्तुदद्यादृर्शने नान्यतरेणाभियुक्तः वाक्पारुष्यसंग्रहणादौ येन परिभाषा क र्तव्या यदि न दर्शितंतदेतन्मयादातव्यं अकृतायान्तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः शरीरे तुनिग्रहान्तेविक्रयणं सुवर्णम् ॥ १५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दर्शनायादीयमाने ऋणिकं दर्शयिष्यामीति । एतच्चोपलक्षणम् । अयमेतादृशोधनी पुत्री आप्तश्चेत्यादिष्वर्थेषु मद्वचसा प्रत्ययः क्रियतामित्येवंप्रत्ययप्रतिभूरपि प्रत्ययविपर्यये प्रयच्छेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दर्शने प्रत्ययेच प्रतिभूत्वनिमित्तं यद्देयं तत्प्रतिभूरेव दद्यात् नतु तद्रिक्थग्राहिणोपि पुत्रादयः ॥ १५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णोदर्शनीयइति सतंतस्मिन्काल उत्तमर्णस्यादर्शयन् तद्धनंदातुंयतेत ॥ १५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच लग्नकस्याधमर्णादर्शनेस्वधनादृणादानमाह यइति । यः प्रतिभूर्लग्नकः यस्याधमर्णा देर्दर्शनायतिष्ठेदिमंतुभ्यंदर्शयामीति सयदि तं नदर्शयेत्तदा स्वकीयधनात् ऋणादि दद्यादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

(५) **नन्दनः** । अथप्रतिभूकृत्यमृणप्रसंगादाह योयस्येति । योयस्याधमर्णस्य समानवर्णस्तमधमर्णतस्योत्तमर्णस्य ॥ १५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रतिभूस्वरूपमाह यइति । योमानवः यस्य प्रतिभूर्दर्शनायतिष्ठति सःप्रतिभूः तंअधमर्णमदर्शयन् अप्रत्यक्षीकुर्वंस्तस्याधमर्णस्य ऋणं स्वधनात्प्रयच्छेत् ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यंवृथादानमाक्षिकंसौरिकंच यत् ॥ दण्डशुल्कावशेषंच न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाव्यं प्रतिभुवा यत्कर्तव्यंपरर्णसंशोधनादि तत्प्रातिभाव्यं अर्हत्ता योग्यता सानेन प्रतिषिध्यते तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारः प्रतिषेधः । अनधिकृतश्च न ददातीत्येवंन दातव्यमित्युक्तंभवति सर्वत्राहतौ क्रियापदे ध्याख्यायंते द्रष्टव्ये । कथंपुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्राप्तिस्तर्हि तदृणस्य पित्राऽगृहीतत्वात् नैषदोषः यथेन दातव्यतयाङ्गीकृतंतद्गृहीतफलत्वाद्गृहीतमेव तन्निश्चितस्वरूपत्वमापन्नाअतः प्रतिषिध्यन्ते । वृथादानंपरिहासादिनिमित्तंप्रतिश्रवणंकुरुकार्यमिदमपनिष्पन्नमिदंदास्यामीति निष्पादिते कार्ये पित्राऽदत्तंप्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रोन दाप्यते एवंपारितोषिकादिबंदिपरिहासादिविषयंपंचाहममुष्माद्वणिजएतस्ययद्दापयेदिति तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिद्दातुमघटितेऽसंनिधानाद्वणिजोन्यतोऽपि कारणाद्दत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रोन दाप्यते अक्षिनिमित्तमाक्षिकंसनिकायंयद्धार्यते ऽन्यतोवा तत्प्रयोजनंयद्गृहीतमिति शक्यते ज्ञातुंतस्य प्रतिषेधः यः परित्यक्तबान्धवोक्षमालास्वेव शय्यासनविहारीप्रसिद्धः क्रीडनकस्तदृणमाक्षिकमिति मन्यन्ते ज्ञातुम् । सुरापाननिमित्तंसौरिकंसुराग्रहणंमद्योपलक्षणार्थंतेन यः पानशौण्डोत्यन्तमद्यपस्तदृणप्रतिषेधः दण्डशुल्कयोरिव शेषः । यत्र पित्रा दण्डशःशुल्कशश्च कश्चिदत्तः परिपूर्णोदण्डशुल्कौ न दत्तौ तादृशस्य प्रतिषेधः । यत्किंचित्पित्रादत्तंसतद्दाप्यते । स्मृत्यन्तरेऽप्यविशेषेणोक्तं प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डान पुत्रेण दातव्यानभवेयुरिति तत्र विकल्पः महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः शुल्केऽप्येवं स्वल्पे तु सर्वस्य ॥ १५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वृथादानं चारणादिषु । आक्षिकं द्यूतहारितम् । सौरिकं तत्पीतसुरामूल्यम् । दण्डावशिष्टं परिणीतकन्यादिनिमित्तदत्तशुल्कावशिष्टंच दण्डशुल्कावशिष्टम् । अवशेषमित्युपलक्षणम् । सर्वमप्यदत्तमदेयमेव ॥ १५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिभूत्वेन यद्देयंधनंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानंपरिहासनिमित्तं पण्डादिभ्योदेयत्वेनपित्रांगीकृतंद्यूतनिमित्तंसुरानिमित्तंच दण्डंयद्देयंदण्डंशुल्केघट्टादिदेयंतदवशेषंच पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पितृप्रतिश्रुतादि पुत्रैर्देयमिति सिद्धवत्कृत्य तददेयंसंकलयति प्रातिभाव्यमिति । प्रतिभुवा लग्नकेन पित्रा यद्दर्शनादि प्रतिश्रुतंतत्प्रतिभाव्यं वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सुरानिमित्तं दण्डशुल्कावशेषं राजदण्डपण्यस्त्रीघट्टादिस्वीकृतशेषंच नपुत्रोदातुमर्हतीत्यन्वयः । प्रतिभाव्यमिवमधमर्णंदर्शयामीतिप्रतिश्रुतस्यदर्शनप्रतिभुवःपितुरदर्शनेन पुत्रस्तंनदर्शयेत् ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः** । तदभावे पुत्रेण देयमिति प्राप्तस्यापवादमाह प्रतिभाव्यमिति । वृथादानंधर्मरहितंगायकादिभ्योदेयम् । आक्षिकंद्यूतनिमित्तम् । सौरिकंसुरासंबन्धि ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत्प्रातिभाव्यंदर्शनप्रातिभाव्यंतत् । वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातंतत्वृथादानम् । च पुनः आक्षिकंअक्षसंबन्धकृतंद्यूतकृतं । सौरिकं यत्सुरासंबन्धकृतंतत् । च पुनः दण्डशुल्कावशेषं पुत्रोदातुंनार्हति । योगी-

श्वरः॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानंतथैवेह पुत्रोदद्यान्न पैतृकम् । पितृकृतमृणंपुत्रोनदद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ॥ दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वश्लोके योविधिर्मया चोदितउक्तः यथा पुत्राणांन भवति पैत्रिकंप्रातिभाव्यंतद्दर्शनप्रातिभाव्ये यद्येवंप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रादाप्यन्तामतआह दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः पुत्रादाप्यन्ते नान्यस्मिन् यद्येवंप्रथमोर्द्धश्लोकोनर्थकः दानप्रतिभुवःपुत्राणांसाधनानुक्ते सामर्थ्याद्यस्य प्रतिभुवोनास्ति पुत्राणांसंबन्धइति गम्यते । अर्थविस्पष्टार्थमुच्यते प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमितरथाप्रतिषेधदर्शनं ग्रहणादुभयपरिभ्रष्टस्य किंविधिभूतप्रतिषेधइति संशयःस्यात् नास्ति संशयः स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोवा । न तत्पुत्राऋणंदद्युर्दद्युर्दानाय येस्थिताइति ॥ इहापि दानप्रतिभुवोन्यस्य विधित्वादन्यत्राप्राप्तिः दर्शनग्रहणमुपलक्षणार्थंअनुवादेचोपलक्षणत्वमदोषः किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्राश्लोकानांकृतिर्मानवी ॥ १६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दर्शनेति प्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । दानप्रतिभूरेतेनादत्ते दास्यामीति नियम्यभूतः । दायादानृक्थग्राहिणोनतु पुत्रानेव ॥ १६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सुरानिमित्तंच यद्देयंदण्डंप्रातिभाव्यंन पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वोपदेशः सदर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयोज्ञेयः दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रमृणंदापयेत् ॥ १६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रातिभाव्यं पुत्रोन दातुमर्हत्युक्तो दानप्रतिभुवि तूत्तमर्णस्य देयमिति प्रतिश्रुत्य मृतेपितरिपुत्रोपिदद्यादित्याह दायादानिति दापयेद्राजेतिशेषः । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोपि वा । नतत्पुत्राऋणं दद्युर्दद्युर्दानाययः स्थितइति ॥ प्रात्ययिको यथा प्रत्ययोविश्वासः अस्मत्प्रत्ययेनास्मै धनं प्रयच्छतु भवान नायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोयमिति प्रत्ययार्थं भवतीति दानप्रतिभूर्यथा यद्ययंन ददाति तदाहमेव दास्यामीति ॥ १६० ॥

(५) **नन्दनः** । पूर्वचोदितः पुत्रेण देयमिति पूर्वश्लोकउक्तः ॥ १६० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दर्शनप्रातिभाव्ये दर्शयितुंप्रतिभुवि अहंदर्शयिष्यामीत्युक्तौ पूर्वनोदितोविधिःस्यात् । दानप्रतिभुवि मयाधनंदेयमित्युक्तेसतिप्रेतेमृते सति दयादान् पुत्रानपि दाययेत् पुत्रेभ्यःदापयेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ॥ पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनेन श्लोकेन संदिहानः प्रश्नंकृत्वोत्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुश्लोकः पदद्वयेनादातरि विज्ञातप्रकृताविति सप्तम्यन्तानिसमानाधिकरणानिपदानिव्याख्यायन्ते अदातरि प्रतिभुवि प्रतिज्ञातप्रकृतौ न ऋणमनुत्तमर्णः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्किंकेवलेनैवात्मव्यापारेण ततः प्रतिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति कुतः संदेहउक्तमृतोदानप्रतिभूतजातस्तादृशे मृते कस्तत्पुत्राणांसंबन्धः यतस्तु खलु विज्ञातप्रकृतिर्विज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनंगृहीत्वा स्थितइत्येतन्निश्चितमतोभवति बुद्धिरस्तितत्पुत्राणांसंबन्धोयतस्तेन ऋणसंशुध्यर्थमस्यनिसृष्टमिति । पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषमाह यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबध्यन्ते यस्तर्हिदाता तस्मिन्मृतेदातोत्तमर्णः पश्चात्ततउत्तरकालमित्यर्थः । शेषंव्याख्यातं परीप्सा प्राप्तीच्छा ॥ १६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उक्तमुपपादयति अदातरीति । प्रतिभुव्यदातरि दानार्थमप्रभूते विज्ञातप्रकृतौ प्रथममेव

दर्शनादिनियमकरणेन निश्चितादातृत्वभावे मेते ऋणं दातोत्तमर्णः केनहेतुना तत्पुत्रादावर्थमीप्सेत यतएव दानार्थं नासौ प्रतिभूः कृतः पित्राच देयत्वेनाङ्गीकृतमेव दायादेन देयमतोन्यथा न देयमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अदातरि दानप्रतिभुवोन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुविमत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केनहेतुनाधनंप्राप्तुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तर्हि दानप्रतिभूवद्दर्शनादिप्रतिभुवोपि पुत्रस्तद्दद्यादित्याशङ्क्याह अदातरीति । दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुविवापुनर्नष्टेमृते विज्ञातप्रकृतौ विज्ञाता प्रकृतिः प्रतिश्रुतप्रातिभाव्यकारणमपि दर्शयामीत्यादियस्यतस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः परीप्सेत्केनहेतुनाप्राप्तुमिच्छेत् । दर्शनादिप्रतिभुवो मृतत्वाददानप्रतिभूपुत्रेवचनाभावात् । विज्ञातप्रकृतेरिति क्वचित्पाठस्तदा दर्शयामीत्यादिप्रतिभूत्वेन विज्ञातः प्रकृतिः पितायेनतस्मात्तत्पुत्रात्केन हेतुनाप्राप्नुयादित्यन्वयः । समासःसएव ॥ १६१ ॥

(५) **नन्दनः** । पुनरितिवाक्योपन्यासे अधमर्णे ऋणदातरि सति विज्ञातप्रकृतौ दातोत्तमर्णः केन हेतुना धनंपरीप्सेत्कस्माद्धनंलभेतेति महर्षिप्रश्नसद्भावेनत्वयमुपन्यासोयं हेमहर्षयः एवंपृच्छतिचेदित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत्र प्रश्नमाह अदातरीति । दाता उत्तमर्णः दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवि दानप्रतिभूव्यतिरिक्तेप्रेतेसति पुनः अदातृत्वेनविज्ञातात् नियतत्वेन पश्चात्प्रकृतरूपात् अधमर्णात् ऋणंकेनहेतुना परीप्सेत् इच्छेत् ॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः ॥ स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्टइति स्थितिः १६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । निरादिष्टंनिसृष्टंस्वधनादर्पितंभवत्प्रकद्दत्तं धनंमत्तस्त्वया संशोधनीयं यद्यहंन दद्यामभवतः पर्याप्तधनं । यावद्धनमुत्तमर्णाय दातव्यंतावत्परिपूर्णप्रसृष्टं स्वल्पेतु निसृष्टे बहुनिसंशोध्ये न दापयितव्यः । पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं यद्यपि न दानप्रतिभूस्य निरादिष्टस्तत्तत्पुत्रोदाप्यते स्वधनादेव तद्योनिरादिष्टपुत्रइति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् साक्षात्प्रतिभुवस्तुप्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति चेन्मैवं निरादेशने नइति स्थितिरेषा शास्त्रमर्यादा विचारादेवावलंबनइति सिद्धेयन्निरादिष्टोलंबनइति चैवमभिधानंतत्पद्यग्रन्थानुरोधेन ॥ १६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्किमेवंसर्वत्रेत्याह निरादिष्टेति । दर्शनप्रत्ययप्रातिभाव्यकालएव संप्रत्ययार्थं यदि प्रतिभूर्द्धारिणिकेन निरादिष्टधनोदत्तधनःस्यात् । तच्च दत्तं तस्मै धनं धार्यमाणशोधनायालंपर्याप्तं यस्य सोऽलंधनः । तदा निरादिष्टोदत्तधनः सतस्मिन्द्रव्ये व्ययितेऽपि स्वधनादेवाकुप्यदद्यात् । तथाच तद्दायादेरपि तद्देयमेवेत्यर्थः । अलंधनमिति सर्वदानमपेक्ष्य अल्पेतु स्थापिते तावदेव शोधनीयं न सर्वंधनंदेयम् ॥ १६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिभुवोमृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह निरादिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदिनिरादिष्टधनोधमर्णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनंनिरा दिष्टोत्र निरादिष्ट धनपुत्रोलक्षणयोच्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अधमर्णादवाप्तधनस्य पितुर्मरणेपि पुत्रः समर्थश्चेत्तदृणं दद्यादित्याह निरादिष्टेति । अधमर्णेन निरादिष्टं समर्पितं मरणादिकाले किंचिद्धनंयस्मै सनिरादिष्टधनः दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा अलंधनश्च पर्याप्तधनः यावति धने ऋणपरिशोधनंस्यात्तावद्धनः स्वधनादृणंदद्यादिति । निरादिष्टधनइति प्रतिभूपुत्रोलक्षणया । इति स्थितिः शास्त्र-

मर्यादानतु बलात्कारः। अलंधनइति विशेषणात्परीप्सेत्केनहेतुनेतिन्यायाभावस्योक्तत्वात् च विज्ञातप्रकृतित्वेन धनलाभस्य सूचितत्वाच्चप्रकरणाद्दायादानपि दापयेतइत्यत्र दानप्रतिभूदायादस्यैववाग्रहणम् ॥ १६२ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्रोत्तरत्वेनेदमाह निरादिष्टधनइति। निरादिष्टधनः पुत्रः परत्रवासंक्रामितधनः प्रतिभूर्मरणेन तिरोधानेन वाऽलक्षितोयदि स्यात्सनिरादिष्टः। प्रतिभूर्धनग्राही पुत्रावरोवा स्वधनादेव तदृणमुत्तमर्णाय दद्यात् ॥ १६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्रोत्तरमाह निरादिष्टेति। प्रतिभूर्निरादिष्टधनः अधमर्णेनदत्तधनश्चेत्तर्हि अलंधनः उत्तमर्णाय दातुं गृहीतसंपूर्णधनस्यसनस्यात्सप्रतिभूःस्वधनादेवतदृणंदद्यात् ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारोन सिध्यति ॥ १६३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कार्यपर्यायोव्यवहारशब्दः यत्किंचिद्दानाधानविक्रयादिकार्यंलेख्यादि च प्रमाणमेतैः कृतंतन्न सिध्यति कृतमप्यकृतंभवति। मत्तोन्मत्तौविख्यातौ आर्त्तोधनबन्धुनाशादिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च। यौगिकत्वान्मत्तादिशब्दानांयावन्मदादियुक्तास्तावत्तत्प्रमाणमावस्थिकोयंप्रतिषेधः मदर्शनार्थंचैतदप्रकृतिस्थत्वमात्रस्य यथोक्तं कुर्यादप्रतिकूर्तिगतः तदाप्रकृतमस्याहुरस्वतन्त्रेसहेतुतइति। अप्रकृतिस्थश्चोच्यते उपप्लुतबुद्धिस्वकार्यविवेचनेअसमर्थः उक्तंच ॥ कामक्रोधाभियुक्तार्त्तभयव्यसनपीडिताः। रागद्वेषपराश्चेति ज्ञेयास्त्वप्रकृतिंगताइति ॥ कामादोनांद्वन्द्वंकृत्वा पीडितशब्देनतैः पीडिताइति साधनंकृतेति तृतीयासमासः तेन पीडितस्य प्रतिषेधः सचायंसंप्रति मन्मथाधिष्ठस्त्रीपरिरम्भणादिपरीप्समानोभवति अभियुक्ताद्यूतादिक्रियान्तरे दत्तावधानाः एते हि तत्र संसजन्तः स्वामिनोपि स्वइन्त्यस्य प्रातिभाव्यादिक्रियानिश्चयस्यानवधानान्न प्रमाणं यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छ्यमानाइदमस्मै दीयतामङ्गीकृतवा प्रातिभाव्यमियति वस्तुनीदृशेऽनेन च प्रकारेणोच्यतइत्येवमादि निपुणतोनावधारयन्ति प्रकृतिक्रियाविघ्नोवा माभूदस्मिन्निहस्थइत्यभिप्रायमभ्युपगच्छन्ति गच्छ त्वंयद्ब्रवीषि तत्सर्वमनुष्ठीयतइति पारतन्त्र्यंवाङ्गीकुर्वन्ति तदुक्तं स्वतन्त्रसहेतुतइति येन हेतुनाऽस्वतन्त्रोऽप्रमाणंसोस्य स्वतन्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते यथाऽस्वतन्त्रः स्वमपि न विनियुङ्क्ते एवमयमपि कामादिवशीकृतमर्थविवेकंकार्याणांच गुणदोषौ क्रियमाणावनधिगच्छन्नस्वतन्त्रेण तुल्योभवति। आर्त्तोव्याख्यातः अभियुक्तविशब्दौ च धर्मिवचनौ लक्षणया धर्मिपरौ विज्ञेयौ अभियोगोऽभियुक्तआतुरइति। व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थितानि मृगयादीनि अभियुक्तव्यसन्यपि काश्चित्क्रियांतात्पर्येण कुर्वन्नुच्यते अव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्व्याख्यानरतः। अथवा कामक्रोधशब्दौ कामिनिक्रोधवतिवर्तेते अत्र पक्षेभयव्यसनशब्दौ कृतद्वन्द्वौ पीडितशब्देन संबध्येते अन्येतु स्वतन्त्राएव रागद्वेषाभ्यांपरीताव्यामारागः क्वचिदात्मीयेष्वभिषङ्गआत्मीयतया परिगृहीतस्य चित्संबन्धिनापि ध्यायतोवाभिप्रेतसिद्धौ मनसः परितोषोरागस्तद्विपरीतोद्वेषविषयः परिपन्थिन्यनात्मीयतया परिगृहीते तदस्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिनिरित्येवमादिरूपौ रागद्वेषौ सर्वथास्य भावबुद्धिश्चलिता क्षणमपिविवक्षितेकार्ये नावतिष्ठते अन्यद्वदन्तोऽन्यदाचरन्ति एवंरूपोऽप्रकृतिस्थः अन्यथा सर्वएव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजोर्णाक्षिशिरोरोगार्त्तिमग्नाः प्रकृतिस्थाः स्युर्नचैवमध्यधीनागर्भदासः पुत्रशिष्यौ भार्या च यद्यपि रूढ्या गर्भदासएवाध्यधीनस्तथाप्यस्वतन्त्रोपलक्षणार्थत्वात्सर्वएव ते गृह्यन्ते। स्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तत्सिध्यति तथाच नारदः ॥ यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रकृतंच यत् ॥ अकृतंतदिति प्राहुरिति ॥ अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यआचार्येतु स्वतन्त्रता। अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रादासाद्यश्च परिग्रहः ॥ स्वतन्त्रस्तुगृही यस्यतस्य तत्स्यात्क्रमागतम् ॥ ननु यदि न स्वातन्त्र्यंस्त्रीणामुच्यते पुंसश्च स्वातन्त्र्यमेतदनुपपन्नं यतः साधारणं धनंकथमेकाकीमनुष्योभार्ययाऽननुज्ञातोदानविक्रयादिभ्यः प्रभवेदतइत्युक्तं ॥ स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि का-

र्याण्याहुरनापदीति ॥ तथा कुले ज्येष्ठइत्युपक्रम्य तत्कृतःस्यात्कार्यंज्ञातविक्रीतमिति धनसाधारणंहि पुरुषेऽपि स्त्रीवदस्वतन्त्रयच्छब्दे स्वाम्यंपारतन्त्र्यंचेति तद्विरुद्धमिव स्वामित्वस्येत्येताश्च व्यवस्थेति योज्यंभवति। पारतन्त्र्यंपरिविधेयताछन्दिवर्तित्वं यदि च परतन्त्रःपरेच्छामन्तरेण विनियोक्तुंन लभते कीदृशमन्यस्वाम्यस्य अथदानाधानविक्रये यत्र प्रकृतत्वादनीशाः स्वशरीरे परिभोगादौ यावदिच्छंस्वधर्मोविनियोज्यते परतन्त्रमहाधनानांशास्त्रनिगृहीतात्मनांयोनात्मोपभोगोभवेद्बालस्यस्वाम्यपारतन्त्र्ये उपपन्नोयदा ग्रामव्यवहारस्तदा शिष्यते एव पुत्रादावपि स्त्रियास्तु न कदाचिदपारतन्त्र्यं ॥ बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता। न स्वतन्त्रेण कर्तव्यंकार्यंकिंचिदिति स्थितिः ॥ स्वाम्यपारतन्त्र्ये स्त्रीणामसमावेशउच्यते न पारतन्त्र्यवचनेन स्त्रीणांस्वधनविनियोगनिषेधः क्रियते किंतर्ह्यस्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते परतन्त्रास्तैरासांस्थाने निरूपणे येन हिताः स्वयंविवेक्तुमलमेषपात्रमर्हति। भूमिहिरण्यादिप्रतिग्रहमनेन कन्यासंबन्धंकुर्यात् इदंद्रव्यमस्मात्कर्तुंविक्रेतुंवार्हसीत्येवमादितया ज्ञातव्यं अतोऽलंरव्यादिकाले भर्त्राद्यनुमतिरुपयुज्यते केवलाकृते कार्ये नाहंकिंचिदविज्ञाते त्वया विप्रलब्धास्मीति वचनस्यावसरत्वात्। भर्त्राद्यनुमतौ तत्किंवक्ष्यति तदुक्तं ॥ एतान्यपि प्रमाणानि भर्ताद्यनुमन्यते। पुत्रः पत्युरभावे वा राजाधिपतिपुत्रयोः ॥ अतिस्वातन्त्र्यमपि नियमितं ॥ अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता ॥ अपिबुद्धिपूर्वंबालस्खलिते स्वामिना पत्न्यादयोनियोज्याअनुबन्धादिना ननु तैः स्वाम्यविसर्गेऽपि ॥ सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्यजेद्वाकुलसंनिधाविति ॥ स्त्रीणामेव न पुंसः पारतन्त्र्यंपतितस्याप्याप्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीक्षणोपदेशोतोविक्रयोपि दासादीनांगरीयस्यामापदि कुत्रचिदस्ति तेषु स्वामिनइत्येतदपेक्ष्य भार्याशिष्यदासीनांयथास्वंपारतन्त्र्यं धनसाधारण्यात्तु न भर्तुरनुज्ञाप्यभार्यायायागादौ क्वचिदधिकारइतिस्थितं यच्चेदंपुत्राणांभर्तरि प्रेते वशांत्तिष्ठतु तथा ॥ जीवतोरस्वतन्त्रःस्याज्जरयापि समन्वितः। तयोरपि पिता श्रेयोनभोवावीजिनोमतइति पुत्राणांपारतन्त्र्यम्। ननु चान्योन्यव्याप्तताप्रतिनास्ति व्याघातः अनधिकारिणि पुत्रे बाले मातृपरतन्त्रता मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यंमातृधनरक्षणंचोरादिदोषेभ्यः पुत्रस्यापि यत्पितरि पारतन्त्र्यंतदपृथक्तस्य तद्गृहे निवसेत् यदा तु पितृविभक्तधनंस्वयमर्पितवांस्तदा ॥ ऊर्ध्वन्तुषोडशाद्वर्षात्पुत्रंमित्रवदाचरेदिति ॥ स्वातन्त्र्यमेव बालोऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक् स्थविरोलुप्तस्मृतिनिराभिभूतोभीतव्यवहारः। यद्यप्ययंकस्यांचिद्वेलायां प्रकृतिस्थोपि भवति तथापि न प्रमाणंन प्रयात् यस्य तु भर्तुः स्त्री जनानांकार्यप्रतिबन्धेन वर्तते तयानुज्ञातमेतद्भवति असंबन्धः कृतः परार्थमनियुक्तोयोव्यवहारयति न भ्राता न पिता देवदत्ताय शतंधारयतीत्येवमादिवक्तुंन लभ्यते। येतुभ्रातरःसमानकार्याः सर्वे च तुल्यध्यवहारिणस्तेषामन्यतरेणापि गोपश्वादिविक्रयोगृहादिबन्धनप्रयोगादिच क्रियमाणंसिध्यति संबन्धित्वाय व्यवहारशब्दः सर्वव्यवहारग्रहणार्थः प्रकरणादृणव्यवहारएव स्यात् ॥ १६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आर्त्तः शोकादिना। अधीनोभृत्यः। अधिपदमीश्वरेवर्तते। बालेन षोडशवर्षेण। **स्थविरेण** लुप्तस्मृत्यादिना। कृतइत्यनुषङ्गः। असंबद्धेन स्वाम्यमहितेन परेण। व्यवहारऋणादानादिः। नसिध्यति न लभ्योधनिकस्य ॥ १६३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मद्यादिना मत्तः उन्मत्तोव्याध्यादिपीडितोपहतास्वतंत्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतऋणादानव्यवहारोन सिध्यति ॥ १६३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कृतोपि व्यवहारः क्वचिदसिद्धइत्याह मत्तइति। मत्तोमद्यादिना उन्मत्तोवातादिना आर्त्तोरोगादिना आभ्यधीनः कामादिपीडितः अभ्यधीनः सेवकोवा स्थविरोऽत्यन्तवृद्धस्तैःकृतः। असंबद्धकृतः असंबद्धेन पित्राऽथविनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारः ऋणादिविषयकः। मत्तादिभिःसंबन्धिभिःकृतोन सिध्यतीतिवार्थः ॥ १६३ ॥

(५) **नन्दनः**। क्वचित्कृतस्य निवर्तनीयत्वंत्रिभिः श्लोकैराह मत्तेति । आर्त्तोऽप्रतिक्रियपीडायुक्तः । असंबद्धो-गृहक्षेत्रादिरहितः । आगन्तुकस्तेनकृतसंबन्धः । ऋणदानक्रयविक्रयादिकंसंव्यवहारो व्यवहारः । आर्त्तादिभिः सहकृतो-संबन्धकृतश्च व्यवहारोन सिध्यतीति वर्तते ॥ १६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अध्यधीनैः नित्यपराधीनैः । असंबद्धः स्वाम्यरहितः । एतैर्मत्तादिभिः कृतोव्यवहारोन सिध्य-ति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ॥ बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कस्यचिदनुष्ठेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोभाषा सामान्येन भवति योर्थस्तया प्रतिपाद्यते सोनुष्ठेयः किंसर्वाविभाषा न सत्या नेत्याह बहिश्चेद्धर्मान्धर्मवाच्यंयदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धंपञ्चकादधिकावृद्धिः भार्या-मत्यविक्रयादिरन्वयिनः सर्वस्तदानीमित्येवमादि यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिताः पत्रलिखिताः प्रतिभुवोवा दत्तास्तथापि न सिध्य-न्ति । व्यावहारिकोधर्मआचारनिरूढोनियतोऽनादिर्नेदानींतनः पूर्वशेषंचैतत् । अस्वतन्त्राप्रकृतिस्थैःकृतंदानाद्यनिश्चित-मिति नप्रमाणम् ॥ १६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भाषा परिभाषा कलादिनियमस्य लेखादौ निरूढा नसत्या भवतिव्यर्थाभवति यद्यपि साक्ष्यादिप्रतया प्रतिष्ठिता दृढा स्यात्तथापि । यदि धर्माद्बहिर्भाष्यते तच्च । नियताद्व्यावहारिकात् देशादिव्यवहारसिद्धा-दाचारात् ॥ १६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदंमयानुष्ठेयमित्येवमादिकाभाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सद्व्यवहारा-च्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थोनानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भाषामात्रंनवस्तुसाधकमित्याह सत्येति । इदंमयानुष्ठेयमित्येवंस्थिरीकृतापिभाषा शास्त्रनि-यमात्पारंपर्यात्सत्यव्यवहाराद्वा बहिर्भूता स्वतन्त्रा तदाऽसिद्धैवेतिपद्यस्यार्थः । तथाच ॥ प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथा चो-दितमर्थिना । समामासतदर्धाहोनामजात्यादिचिन्हितमिति ॥ भाषारूपमेतद्बहिर्भूतोऽशास्त्रीयः । तत्र लेख्यप्रकारे याज्ञव-ल्क्यः ॥ यःकश्चिदर्थोनिर्णीतः स्वरुच्या तु परस्परम् । लेख्यंतु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ समामासतदर्धा-हर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम् ॥ समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । म-तं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ॥ साक्षिणश्चस्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ते सङ्ख्यातोगुणतश्च समाः कार्याइत्यर्थः ॥ अलिपिज्ञऋणी यः स्याल्लेखयेत्स्वमतं तुसः । साक्षीचेत्साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥ साक्ष्यप्यलिपिज्ञश्चेत्सोपि सर्वसाक्षिसमीपगःसन्स्वनाम लेखयेदित्यर्थः ॥ उभयानुमतेनैतन्मयाह्यमुक-सूनुना । लिखितंह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततोलिखेत् ॥ विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ॥ तत्प्रमाणं स्मृ-तं सर्वं बलोपधिकृतादृते ॥ ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेवच ॥ त्रिभिरित्यनेन प्रपौत्रादीनां न दानार्हत्वम् ॥ आधिस्तु भुज्यते तावतयावत्तन्नप्रदीयते ॥ नप्रदीयतेबन्धकधनमित्यनेन बन्धकभूम्यादीनां प्रपौत्रादेरपि प्राप्यतेत्यर्थः ॥ देशान्त-रस्थे दुर्लेख्येनष्टोन्मिष्टेहृतेतथा । भिन्ने दग्धे तथा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ दुर्लेख्ये उक्तवैपरीत्येऽम्लिष्टेऽक्षर-शोलुप्ते भिन्ने द्वैधीभूते छिन्नेऽवयवशइति भेदः । किंच ॥ संदिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्रा-प्तिक्रियाचिन्हसंबन्धागमहेतुभिः ॥ युक्तिरित्यादिरयमर्थः । धनवतोप्यादयं प्रहीतुं योग्यः निर्धनत्वादिति युक्तिः । प्राप्ति-रेतावत् त्वत्तःप्राप्तम् क्रिया मद्धनेन वाटीयंक्रीता मद्धनेन मठोयंदत्तइति । चिन्हं मद्धनेन दुहितृविवाहःकारितः । आ-गमोमयाप्साप्त तद्धनं प्रगृहीतं दत्तंच । तुभ्यमित्येतैर्हेतुभिःलेख्यशुद्धिःस्यादित्यन्वयः । किंच ॥ लेख्यस्यपृष्ठेऽभिलिखेद-

त्वादस्वर्णिकोधनं। धनी वोपगतंदद्यात् स्वहस्तपरिचिन्हितम्॥ दत्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यंससाक्षिकमिति याज्ञवल्कीयवचनजातम्॥ १६४॥

(८) नन्दनः। परस्परकृतसमयोभाषा। प्रतिष्ठिता साक्ष्यलेख्यादिरूपा यदि स्याद्धर्माद्धर्मशास्त्रभावात्। व्यावहारिकाल्लोकव्यवहारभवाच्च। नियमात्समयात् बहिर्भाष्यतेचेत्सत्यानुचिता कार्यनिष्पादनीसा न भवति। तस्य सत्यत्वंनिवर्तनीयमित्यर्थः॥ १६४॥

(६) रामचन्द्रः। भाषा परिभाषा सत्या न भवति यद्यपि प्रतिष्ठितास्यात् लेख्यानिश्चिता लेख्यसाक्ष्यादिनास्यात् नियताद्व्यावहारिकात् चेत् धर्मादपेतातद्बहिः भाष्यते॥ १६४॥

योगाधमनविक्रीतंयोगदानप्रतिग्रहम्॥ यत्र वाप्युपधिंपश्येत्तत्सर्वंविनिवर्तयेत्॥ १६५॥

(१) **मेधातिथिः**। योगः छद्म तेन यदावापकंबन्धकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते असत्यकार्येण कृतंतद्राजा विनिवर्तयेत् कश्चिद्धनिकेनोपरुध्यमानआह न किंचिदस्तीति ननु क्षेत्रे स्थण्डिलेवासोस्ति तदर्पयेत्यनयाशङ्कया सुहृत्स्वजनायकस्मै चिदसावाधानी करोति ततआह तदन्यस्य मया बाधकीकृतमिति एतच्चज्ञायते सत्यपि प्रकाशलेख्ये तस्य आधातृतायोगात्। यदि हि परमार्थतयाधित्वेन कृतंकथमाधानैव भुङ्क्तइति एवंविधियोगावापनमप्रमाणीकृत्य धनिने क्षेत्रादि दापयितव्योऽधमर्णः यस्य चान्येनागमेन स्वाम्यंधनदानकालआगमान्तरेण करणंकरोति तदपि योगावापनं तत्राधमर्णोयस्य वानेनागमेन स्वाम्यंदण्डितः सत्यमागमंकारयितव्यः एवंविक्रयादि योयेन महार्घञ्जोविक्रीणीते नैव मूल्ये क्रेतुरादत्ते यश्चात्र तेहविक्रीतंमया तवेदमिति सउत्तरकालंविक्रीतंत्वया ममेदमिति न लभते वक्तुं नचायंविक्रयानुशयोदशाहात्परेणापि निवर्तयेदिति यांवामेन क्रापयति पूर्वोक्ते पञ्चम्यादिनिमित्ते सति निमित्तान्तरे वा सति विक्रीतेन च रूपादिभिः क्रयोपहर्तव्यव्यवहारे न दृश्यते नच रूपकादिसंचयशीलइत्यादिना योगविक्रयाधिगमोयोगदानप्रतिग्रहंन यद्यपि दानप्रतिग्रहक्रिययोरन्यतरोपादानेनैवेतराक्षेपोन्यथा स्वरूपासिद्धेः तथापि क्रियाद्वयोपादानंवृत्तपूरणार्थम्। अथवैकक्रियोपादाने तत्कारिणएव दण्डःस्यात् द्वितीयस्य सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानादतोदातुः प्रतिग्रहीतुर्द्वयोर्दण्डार्थंभेदेनोपादानं तथा सति योगवन्नविक्रीतमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयक्रियोपादानंकर्तव्यं स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यशास्त्रादानुपादाने पिण्डः स्यात्। यश्चाप्युपधिंपश्येदिति यदुभयस्वामिकमन्यतरे प्रतिग्रहीत्रा सह संविदंकृत्वा दापयते एवमादियोगदानप्रतिग्रहंदानंच प्रतिग्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वैकव्यवहारः। उपधिः छद्मनमन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपधिर्विधर्मः यथाकश्चिद्धनिनोतत्वोयावदियद्भिरहोभिर्दातव्यमिति प्रतिभुवं स्थापयसि तावत्त्वांनत्यक्ष्यामीति तस्मिन्विषये कश्चिदुत्तमर्णेन सहसंविदंकरोति मासस्य प्रतिभुवंगृहाण यावदेनमुपपीडयामि बल्हनेन ममापकृतं अहमस्यपीडार्थएव प्रतिभूर्न मया किंचिद्दातव्यमिति तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह यद्यस्यास्ते प्रतिभूर्नास्तिकर्मादिकंन प्रार्थयसे नूनंजिहीर्षितंते धनंसमीहितःप्रत्याह नैतेन सह मम दृश्योव्यवहारः प्रवृत्तपूर्वइति प्रतिभूः पुनराह भवानितवाहंप्रतिभूः सोनिछन्पीडोपरोधादाह वणिज्याशिल्पारम्भादिक्रियैतद्व्यतिरेकिणोदर्शनीया उदाहरणमात्रंदानमेवायंन विक्रयः तदेतद्योगकृतंकार्यंयावत्किंचन तत्सर्वंराजा निवर्तयेद्राजाकृतमप्यकृतमादिशेन्न प्रमाणीकुर्यात् कर्तारंकारयितारंच दण्डयेत्॥ १६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। योगः छद्म तेन कृतं आधमनमाधिस्थापनं तथा छद्मकृताविक्रयदानप्रतिग्रहाः। अन्यत्रवा यत्रर्णग्रहणक्रयोपनिष्याद्यावप्युपधिंछलंपश्येत्तत्र कृतं लेख्यादिकमपि निवर्तयेत्॥ १६५॥

(१६५) योगाधमन=योगावाप (मे.)

(३) **कुल्लूकः**। योगशब्दश्छलवाची छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपा यत्र छद्मजानीयात् वस्तुतोनिक्षेपादि न कृतंतत्सर्वंनिवर्तेत ॥ १६५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। छलादिविषयेऽप्यसिद्धिमाह योगेति । योगशब्दोयमत्र छलपर्यायोऽधमनोवञ्चकै*स्तेन ब न्धकादिचतुष्टयंकृतंनिवर्तयेत् । अत्रनिक्षेपादावुपधिं छद्म वा पश्येज्जानीयात्तदपि निवर्तयेत् । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः यथा ममेदं हिरण्यं हिरण्यत्वात् मद्धस्तगतहिरण्यवदिति तत्रत्वक्रीतत्वाद्युपाधि रूपं पश्ये त्तदपि निवर्तयेन्मिथ्येति कृत्वा ॥ १६५ ॥

(५) **नन्दनः**। आधमनविक्रयादिप्रयोजनेभ्योलोकसिद्धेभ्यः प्रयोजनान्तरसंबन्धोयोगस्तदभिसंबन्धिकृतमाधनं योगाधमनंयथा ज्ञातिभीतस्य गृहक्षेत्रादिकाधमनं एवंयोगविक्रयंयोगदानंयोगप्रतिग्रहंयत्र पश्येदुपहितंचविनिवर्तयेद्रा जा ॥ १६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यःपुरुषः गाधंपरछलकारणं पश्येत् अनविक्रीतं अधिस्थानं योगदानप्रतिग्रहं योगः उपधि दानं प्रतिग्रहः तं यत्रयोगेयत्रदानं यत्र प्रतिग्रहे उपधिंपश्येत् यत्र कार्ये उपाधिकं परं पश्येत्तत्कार्यंविनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः ॥ दातव्यंबान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तंयेन गृहीतमृणंतेन प्रतिदातव्यं तदभावे पुत्रपौत्रस्तदभावे तद्रिक्थहारी तद्व्यतिरेकेनान्य स्य दानंप्राप्तमिष्यतेऽत्रकचिद्विषये तदर्थमिदमुच्यते यद्गृहीतंधनंसचेन्नष्टोमृतोदेशान्तरंगतोवा कुटुम्बेन च कृताव्ययोदातव्यं बांधवैस्तद्भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादिभिः प्रविभक्तैर्विभक्तधनैरपि स्वतः स्वधनादित्यर्थः । यत्तावद्भ्रातरहमिति तेषांयदृणमुप जातं तद्गृहमध्यादेवदीयते । तद्दृष्टेऽस्य विभागः यथोक्तं ॥ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणंकृतं । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थंदद्यु स्तत्सर्वंमृक्षितइति ॥ अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुटुम्बार्थमृणंकृतंतद्भ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्नत्वकुटुम्बार्थमित्यर्थः अविभक्तग्रहणात्तेषामेव तथाविधमृणंसंभवेत् प्रायः नहि प्रविभक्तात्परकीयकुटुम्बकरणार्थमृणंगृह्णन्तोदृश्यन्ते प्रविभक्तै रपीत्याह अपिशब्दादविभक्तैश्च यदिश्चेद्भ्रातॄणांविभक्तानांस्वकुटुम्बभरणात्समकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्वतया तदीयकु टुंबंबिभ्रतीयास्तत्र विभक्तेनापि भ्रात्रा पितृव्येण यदृणंकृतंतदितरोदद्यादेव देशान्तरागतः ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विभक्तेनाविभक्तेनवा भ्रात्रादिना कुटुम्बार्थे यः कृतोव्ययः सतत्र मृते तिष्ठद्भिर्दायादै देयइत्यर्थः । स्वतोधनात् मृतसंबन्धिनः स्वीयाद्वा ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंवर्द्धनार्थंतदृणव्ययः कृतस्तदा तदृणंविभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यदि ग्रहीता ऋणादेर्मृतस्तदा कागतिरतत्राह ग्रहीतेति । ग्रहीताधमर्णोज्येष्ठभ्रात्रादिः । कुटु म्बार्थेकृतोव्ययस्तदृणंव्ययितम् । तदा स्वतः स्वकीयाद्धस्तात् । नष्टपदं प्रव्रज्याद्युपलक्षणम् ॥ पितरि प्रोषिते प्रेते व्य मनादियुतेपि वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयंनिह्नवे साक्षिभाषितमितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पितृपदं ज्येष्ठाद्युपलक्षणम् । बान्धवैः पुत्राद्यैः ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः**। ऋणस्य ग्रहीता नष्टोमृतस्तिरोहितोयदिस्यात् कुटुम्बे च ऋणस्य तस्य व्ययस्तेन कृतोयदि स्यात् बान्धवैर्भ्रातृभिर्येस्तदृणमविभक्तैर्भुक्तंपश्चात्प्रविभक्तैरपितैःस्वीकार्यादर्थात्तदृणमुत्तमर्णाय दातव्यंस्यात् ॥ १६६ ॥

* वञ्चकः=बन्धक (राघ० २)

(६) **रामचन्द्रः** । यदि गृहीता स्वामीनष्टःस्यात् च पुनः कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः तत्ऋणंबान्धवैःदातव्यम् वि कैःबान्धवैः स्वलधनान्न दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारंयमाचरेत् ॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तंज्यायान्नविचालयेत् ॥१६७

(१) **मेधातिथिः** । तिष्ठन्तु तावद्भ्रात्रादयः कुटुम्बार्थेध्यधीनोऽपितुगृहक्रमभृत्योऽपि व्यवहारंते वस्त्रादिविक्रयं त्रस्थण्डिलादिप्रयोगकर्षणायक्र गंव्यवहारंवा यमाचरेत्स्वदेशे वा सन्निहितस्य प्रोषितस्य चतंज्ञात्वा गृहस्वामी न विचा येदविचार्यैव साधुकृतमन्येनुमन्यन्ते । अन्येतु पूर्वशेषोयमर्थवादोनविधिरित्याहुः तदुक्तं । नह्यर्थवादताबीजांकिंचिदस्ति भज्यमानंशाकंक्षेत्रंयत्तच्छब्दाभिसंबन्धम् । अथ मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैरस्वातन्त्र्यादध्यधीनस्य तत्कृतप्रमाणमिति । अकु म्बार्थे संनिहिते च स्वामिनि नयुक्तंकल्पयितुं अन्यथाकुटुम्बावसादस्यादतस्तद्भरणात्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैव धीनः ॥ १६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अध्यधीनोभृत्यः । विदेशे स्वपरोक्षे । ज्यायानधिकृतः ॥ १६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तंदासोपि यदृणादाना कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवंकुटुम्बपोषणाय कनिष्ठादिगृहीतमपि ज्यायसा देयमित्याह कुटुम्बेति । अध्यधीनः क निष्ठादिः नविचालयेत् । न ददामीति नब्रूयात् ॥ १६७ ॥

(५) **नन्दनः** । यस्त्वव्यवहारमाणादिप्रयोगोज्यायानस्तंत्रोगृही न विचारयेत् ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अध्यधीनः गर्भदासः कुटुम्बार्थेयंव्यवहारंऋणं आचरेत् करोति स्वदेशे वा तंऋणंज्यायान् ज्ये ष्ठः न विचारयेत् अन्यथा न कुर्यात् ॥ १६७ ॥

बलाद्दत्तंबलाद्भुक्तंबलाद्यच्चापि लेखितम् ॥ सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यथा न बालाः स्वतन्त्राप्रकृतिस्थौपधिकृतंप्रमाणंतद्वद्बलकृतमपि सर्वान्बलकृतानर्थान्निवर्त्या नित्येव विधिः । भुक्तंदत्तंलेख्यलेखितमित्युदाहरणमात्रं तत्र बलाद्दत्तंयदनुपयुज्यमानंक्षेत्रारामादि वाहनाय दीयते वृद्धिकामोवा यद्धनंदैवादारोपयति वारवाहनमनिच्छतांमृहेषु मुख्यार्पणंपण्यमश्नुते लिखितमात्रकारणं सर्वानित्यन्यानप्ये वंविधानर्थान्कार्याणीत्यर्थः । योगावापनमित्यत्र निपुणंदर्शितमत्रापि श्लोके समस्य योगबलशक्ये प्रक्षेमुंपृथक्श्लोकद्वय करणंविचित्राश्लोकस्य कृतिर्मनोर्मत्तोन्मत्ताध्यधीनैर्बालवृद्धैर्वा बलात्कृतोऽसंविधिना योगोव्यवहारोन सिध्यतीति सिद्ध्य त्येव न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बलात् बन्धनताडनादिनातद्भयेनवा । सर्वान् क्रयादीन् । अकृतान्निवर्तनीयान् ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बलाद्दत्तमप्रतिग्राह्यादि बलाद्भुक्तंभूम्यादि बलाल्लेखितंचऋवृद्धिपत्रादि प्रदर्शनंचैतत्सर्वान्बलकृता व्यवहारान्निवर्त्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच बलादिति । बलादावश्यकर्तव्यतातिरेकात् दत्तं व्ययितं अप्रतिग्राह्यादि राजादिसहा याद्वा दत्तं दापितम् । भुक्तं निषिध्यमानं भूम्यादि । लेखितं चक्रवृद्ध्यादिपत्रम् सर्वान् । क्रयविक्रयादीन् अकृतान् मनु रब्रवीदित्यन्वयः । मत्ताद्यतिरिक्तविषयम् तदसिद्धस्योक्तत्वात् ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रमाणादिकंकुर्य्यादेव बलकृतंसर्वंनिवर्तनीयमित्याह बलाद्दत्तमिति । तदप्यकृतंमनुरब्रवीत् । सव नुक्तव्यतिरिक्तान्योऽर्थोश्चास्मिन्प्रकरणे साक्षिप्रतिभुवोः परार्थेक्लेशउक्तः । दण्डदशबन्धादिनाराज्ञोवृद्धिश्चोक्ता ॥ १६८

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योव णिङ्नृपः ॥ १६९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । परेणार्थ्यमाने साक्ष्यंप्रतिभाव्यंव्यवहारेणक्षणंच कर्तव्यं कुलादिभिर्नस्वयमुपेत्य हठात् । अत स्वयंकुर्वन्तोन प्रमाणीभवन्ति अथवा परस्यार्थंकुर्वन्तः क्लेशमाप्नुवन्ति नह्येषांस्वार्थगन्धोस्त्यतोबलान्नकारयितव्याः कुलंवृद्ध युषाः परेण वार्थ्यमानाविप्रादयउपचीयन्ते अतोन हठादनिच्छन्विप्रंप्रतिग्रहीतव्याः । अथवा परसंबन्धिनोऽर्था येोपचयोविप्रस्यातः स्वार्थाप्रवृत्तिर्न परार्थेव तेन विप्रेण नबलात्तदनादाने प्रवर्तनीयं हृतबलसाध्यंदानमिति लोकप्रवादोऽ दापयन्तंनिषेधति तदिच्छन्तंदापयेत् याच्ञयातुबलं एवमाढ्यः कुशीदवृत्तिर्धनवानिव नप्रयोजनीयः किमिति कुसीदंव्यव हारेऽन्यस्मैददाति न मह्यमिति । अथवा तेन बलवतोन्यस्मिन्नेच्छन्ति तद्ययंकुर्वद्धनमारोपयितव्यं यतः परेणार्थ्यमानउ पचीयते न बलात्प्रयुञ्जानः शास्त्रनिषेधात् एवंवणिक्कुसीदो धनवृद्धिकामएव व्यवहारयति वणिक्पण्यजीवी नृपोराजा प्रयुक्तराजदण्डमाददानउपचीयते नतु बलादिप्रोत्साहनेन व्यवहारयन् तदुक्तं नोत्साहयेत्स्वयंकार्यमिति विप्रादीनांवि धिरनुवादोराज्ञोदृष्टान्तार्थः । अथवा सर्वस्योदाहरणप्रपञ्चस्तथाप्येतनोऽपि ॥ १६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुलमविभक्तज्ञातयोमृतस्यज्ञातेरस्वस्याप्यृणंशोधयन्तः । अतःसाक्षित्वप्रतिभूत्वानाङ्गी कारेण कुलत्वंच विभागे निवर्तनीयमित्यर्थः । व्यवहारेण तद्दर्शनेन । चत्वारः उपचीयन्ते परधनंलभन्ते विप्रः प्राड्वि वाकः राज्ञःसकाशाद्धनप्राप्त्या । आढ्योधनिकोवृद्ध्या जीवनेन । वणिक् वाणिज्येन । नृपोराजा दण्डादिप्राप्त्या ॥ १६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । साक्षिणः प्रतिभूः कुलंच धर्मार्थव्यवहारद्रष्टा त्रयएते परार्थेक्लेशमनुभवन्ति तस्मात्स्वनेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यंव्यवहारईक्षणंच नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः पदार्थदानफलोपादानऋणद्रव्या र्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपंकुर्वाणाधनोपचयंप्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रोदातारमाढ्योऽधमर्णंवणिक्क्रेतारंराजा व्यवहर्तारंबलेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायंप्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । बान्धवानपि दापयेदिति प्रसंगेन समानां परतः यथासंभवंक्लेशवृद्धीराह त्रयइति । तत्र साक्षिप्रतिभूकुलानि क्लेशभाञ्जि । तत्र साक्षिणां सत्योक्तौ न किंचित् अनृतोक्तौ कुलनाशायुक्तम् । प्रतिभुवः प्राति भाव्यदर्शनादौ नकिंचित् तददर्शनादौ स्वधनव्ययः* । एवं कुलस्य कुपुत्रेण नाशः तस्मात् परतःक्लेशभाजस्तेन बला न्नप्रवर्तनीयाइतिभावः । प्रतिभूपदं निक्षेपधाद्युपलक्षकम् सोपि परार्थएवक्लिश्यति निक्षेपधारणेन किंचित् तन्नाशे चा प्रतिष्ठा तद्दानमिति । परेभ्योविप्रादीनांचतुर्णां प्रतिग्रहाणां दानानर्घविक्रियकरादिग्रहैरुपचयइति । तस्मात् विप्रेण दाता आढ्येनाधमर्णः वणिजा क्रेता नृपेण कार्यार्थीचन बलात्प्रेरणीयइतिभावः ॥ १६९ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र बलात्कारमाशङ्क्यपरिहरति त्रयइति । कुलशब्देन कुलीनोभिप्रेतः तस्योपन्यासोदृष्टान्तार्थः । यथा कुलीनः परार्थे यतमानः क्लिश्यति एवंसाक्षिप्रतिभुवाविति तस्मान्नात्र बलात्कारः कर्त्तव्यइत्यभिप्रायः । चत्वारः परार्थउपचीयन्ते वर्द्धन्ते । विप्रस्योपचयः परार्थएव न स्वार्थो देवपितृशेषत्वात् । आढ्योवार्द्धुषिकस्तस्योपचयः परार्थो

* व्ययः=व्ययः उक्तः (राघ० २)

नात्मार्थः। प्रजावृद्ध्यर्थत्वात्। यथा विगादयः प्रजार्थमुपचीयन्तएवंनृपोऽपि परार्थमुपचीयतेतस्मादेतदर्थात्मानंनब-लादित्यभिप्रायः॥ १६९॥

(६) रामचन्द्रः। कुलं अविभक्ताज्ञातयः। चत्वारः उपनीयन्ते जीवन्ति। विप्रः प्राड्विवाकः। श्लाघ्यः दाना-दिव्यवहारेण। नृपः राजा विवदमानानामितियोगीश्वरः॥ १६९॥

अनादेयंनाददीत परिक्षीणोपि पार्थिवः॥ न चादेयंसमृद्धोपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्॥ १७०॥

(१) मेधातिथिः। करदण्डशुल्कादिशास्त्रविहितंवर्जयित्वान्यत्पौरधनमनादेयंराज्ञा क्षीणकोशस्यापि। यत्तु शास्त्र-न्यायागतंरक्षानिर्वेशधनंतत्सूक्ष्मंकार्षापणमात्रमपि न त्यजेत् तदुक्तं॥ वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिंतुकारयेदिति॥ १७०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अतोयत्कर्तव्यंनृपेण तदाह अनादेयमिति। यतोधर्मतोपि परवित्तग्रहणेनोपचीयते नृ-पस्तस्मादनादेयमशास्त्रीयंनाददीत॥ १७०॥

(३) कुल्लूकः। क्षीणधनोपि राजा नाग्राह्यमर्थंगृह्णीयात् समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यंधनंन त्यजेत्॥ १७०॥

(४) राघवानन्दः। प्रजास्नेहेनराजाकरादिनव्यापादयेदितिसार्थवादमाह अनादेयमितिचतुर्भिः। अनादेयमन्या-योपात्तं नाददीतैव। आदेयं न्यायोपात्तं सूक्ष्मं रजोमात्रं नोत्सृजेत् न त्यजेत्। परिक्षीणो धनादिभिः तैः समृद्धोवा॥१७०॥

(५) नन्दनः। एवंबलात्कृतंसर्वंराज्ञानिवर्तनीयमित्युक्तं अधुना स्वयमपि राज्ञा बलात्कारोनकार्यइत्याह अनादे-यमिति। परिक्षीणोप्यसमृद्धोपि अनादेयमदण्ड्यस्यार्थंसूक्ष्ममपि बलान्नाददीत। समृद्धोपि दण्ड्यस्यार्थंसूक्ष्ममपि बलान्नो त्सृजेत्॥ १७०॥

(६) रामचन्द्रः। द्वाभ्यामाह अनादेयमिति। परिक्षीणोपि पार्थिवः अनादेयमग्राह्यद्रव्यं नाददीत न गृह्णीयात्। न पुनः समृद्धोपि राजा सूक्ष्ममपिअर्थं अदेयम् अर्थं नोत्सृजेत्॥ १७०॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात्॥ दौर्बल्यंख्याप्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति॥ १७१॥

(१) मेधातिथिः। अनादानार्हमनादेयं अर्हेकृत्यस्तच्च दर्शितं दौर्बल्यंख्याप्यते प्रकृतिभिरस्माभिरस्मान्दण्डयति स्ते-नाटविकसामन्तादीन्नशक्तोविजेतुमिति परे स्वशक्तिंप्रथयन्तिराष्ट्रे याअतस्तैरभिषेण्यमानोविरक्तप्रकृतिरिह नश्यति आदा-नादिहप्रेत्य वा धर्मदण्डनात्॥ १७१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अनादेयादानाद्दरिद्रोयमिति लोकेऽख्यातिरधर्मश्चदौर्बल्यहेतुर्जायतेऽतःप्रेत्येहच नाशः। एवमादेयवर्जनादशक्तोयमित्यपकीर्तिःप्रजानामधर्मचरणेनाऽधर्मश्च॥ १७१॥

(३) कुल्लूकः। यस्मात् अनादेयस्येति। अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात्तु राज्ञः पौरैरसामर्थ्यंख्याप्यते ततश्च सप्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति॥ १७१॥

(४) राघवानन्दः। ततःकिंतत्राह अनादेयस्येति। अज्ञानतोवर्जनात्स्वधनस्य दौर्बल्यं ख्याप्यते गृह्यते। अयम-र्थः। नीतिशास्त्रानभिज्ञोयंयतोअनादेयमादत्तेऽपरिपूर्णधनोयमित्याक्रमणीयः यतआदेयमपि नादत्ते आदातुमसमर्थोवे-ति। अनादेयस्यादानात्प्रेत्य नश्यति॥ १७१॥

(५) नन्दनः। उक्तार्थाननुष्ठाने च दोषमाह अनादेयस्यचेति॥ १७१॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनादेयस्य अग्राह्यस्य आदानात्स्वीकारात् आदेयस्य स्वीकरणीयस्य चवर्जनात् परित्यागा-त् तस्य राज्ञोदौर्बल्यंस्थाप्यते । सःराजा प्रेत्यइहलोके नश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानांच रक्षणात् ॥ बलंसंजायते राज्ञः सप्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानंशोभनंवाऽऽदानं भव्यमेवशोभनंवर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्व-र्णसंसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्वर्णानांप्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता यस्तु वर्णानामन्यान्तरप्रभवे संसर्गो-नासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेष्टुंशक्यते । कश्चित्तुन कारंपठति वर्णासंसर्गादिति सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादोयं दुर्बलानांबलवद्भिर्द्विभिरभिभूयमानानां स्वेभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञेबलंसंजायते सम्यग्व्यवहारदर्शनंकर्तव्यंधर्मदण्डनंच न कर्त-व्यमित्येतद्विशेषाः । पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ॥ १७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आदानादुचितदण्डादिग्रहणाद्धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनात् दुर्लभर-क्षणाच्च धर्मबलम् ॥ १७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात यद्वा वर्णसंसर्गाद्वर्णसंकरादित्य त्रापि रक्षणादिति योजनीयंप्रजानांदुर्बलानांबलवद्भ्योऽभिरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविहलोकपरलोक योश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच आदानादिति । आदानात्धर्मसंसर्गादिति हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धेःप्रेत्य वृद्धिः । इहापि वृद्धिःकीर्तिधनाभ्यां वर्णसंसर्गादितिक्वचित्पाठस्तदाऽऽदानादिह वृद्धिर्वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयप-रिपालनेन प्रेत्य वृद्धिः । रक्षणाद्बलं चतुरङ्गबलवान्हि रक्षितुंसमर्थोजायते ज्ञायतेवा ॥ १७२ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह स्वादानादिति । स्वादानात्स्वस्य प्राप्तद्रव्यस्यादानाद्ग्रहणात् । वर्णसंश्लेषा-त्तवर्णैः सह प्रीत्येति यावत् ॥ १७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वंद्रव्यंतस्य आदानात् उपहितदण्डादिग्रहणात् । वर्णसंसर्गात्सांकर्यराहित्यात् ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमइव स्वामी स्वयंहित्वा प्रियाप्रिये ॥ वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः॥१७३॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाचैतदेवप्रपञ्चयति अयंसेवकआत्मीयोऽतः प्रियः न केवलंराष्ट्रवासी यस्यैव राष्ट्रंतमेवाव-तिष्ठतेऽतोऽप्रियः तद्विदित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् ईदृशीहि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा यमस्येत्यणोबाधकं-तत्रौपसंख्यानिकंयकारमिच्छन्ति कः पुनर्यमतुल्यतांभजति जितक्रोधोजितेन्द्रियः रागद्वेषौ जयेत्प्रसङ्ख्यानेन ॥ १७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे । याम्यया वृत्त्या कर्मानुरूपसुखदुःखदाने । जितेन्द्रियोजित-स्वेन्द्रियजकामलोभः ॥ १७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतएवंतस्माद्यमेति । तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधोजितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्य ज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति तस्मादिति । स्वामी राजा यमोहि यथाऽदृष्टानुरूपेण दण्डानुग्रहौ करोति न प्र-त्यवैत्येवंराजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविवर्जितोदृष्टापराधानुसारेण वर्तेतेत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(५) **नन्दनः** । याम्यया समवर्ती ही यमः ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः। तस्मात्कारणात् स्वामी राजा प्रियाप्रिये स्वयंहित्वा याम्ययावृत्त्या सकललोकसमदृष्ट्या मित्रामित्रेतिहित्वा वर्तेत। यथा यमः वर्तते ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ॥ अचिरात्तंदुरात्मानंवशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः। अधर्मे यः कार्याणि कुरुते समोहादेवेह व्यामूढोधर्मजज्ञात् तस्येदंधर्मजफलंविरक्तप्रकृततया वशे कुर्वन्ति शत्रवः विरक्ताहि प्रकृतयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्येरंस्ततश्चबहुकृत्यवशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बन्धन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येषवशीकारः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। मोहाद्धर्मोनास्तीतिभ्रमात् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः। यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तंदुष्टचित्तंप्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवोनिगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः। उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह यस्त्विति। अधर्मेण अयथाशास्त्रेण तत्रहेतुर्मोहात्कार्याणि दण्डशुल्कादीनि। सामन्तायैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यान्निवर्तितव्यमितिभावः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः। अधर्मेणासमवृत्त्या ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः। योमहीपतिः मोहात् धर्मोस्तीति भ्रमात् अधर्मेण कार्याणिकुर्यात् शत्रवःतंराजानं अचिराद्वशेकुर्वन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्ययोऽर्थान्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिवसिन्धवः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः। सिंधवोनद्योयथा समुद्रमाश्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मय्योवसन्ति न ततोनिवर्तन्ते एवंकामक्रोधजयाद्राजानंप्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मय्यः संपद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अर्थमर्थसाधनं व्यवहारादि ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः। योराजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तंराजानंप्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योयथा समुद्रान्ननिवर्तन्ते तेनैवैकतांयांति प्रजाअपि तस्मान्नृपादनुवर्तिन्यस्तदेकतानाभवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः। जितक्रोधइत्याद्युक्त तत्र दृष्टान्तमाह कामेति। कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अर्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं पश्यति यस्तम्। सिन्धवःस्यन्दनात् नद्यःगाम्भीर्याचलमर्यादत्वबोधरत्नाकरत्वदुरवगाह्यत्वादयोराज्ञः समुद्रमित्यनेन सूचिताइति ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः। अनुवर्त्तन्ते न भिद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः। यो राजा धर्मेण अर्थान् व्यवहारान्पश्यति ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तंछन्देन वेदयेद्धनिकंनृपे ॥ सराज्ञा तच्चतुर्भागंदाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः। छन्दइच्छा। तेन राजानमज्ञापयित्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भिरुपायैः स्वेच्छया न धनमार्गेण प्रवृत्तंतथा भूतंवा राजपुत्रैराह्वयनेनार्हतरप्रदेशोनुरुध्येदंहि धनमिति सचापृष्टोधारयामीति यत्प्रतिपद्यते सराज्ञा चतुर्थभागंदण्डापयितव्यः। यावसत्ते धारयति तस्य तत्र सर्वपणंशतंचेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतंतस्य दाप्यः। एवंपञ्चविंशतिः नत्वियंभ्रान्तिः कर्तव्या शतंराज्ञः पञ्चविंशतिशिष्टंधनिकस्य धनिकोहि तथा दण्डितः स्यान्नार्णिकः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साधयन्तं स्वच्छन्देन स्वेच्छयाऽमतिरोधादिना राज्ञि वेदयेत् ज्ञापयेत् । देयधनचतुर्थभागं ऋणचतुर्थभागं दण्ड्योधनिकाय धनंदाप्यः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णोराजवल्लभोहमिति गर्वादुत्तमर्णंस्वेच्छया धनंसाधयन्तंनृपेनिवेदयेत्सराज्ञा ऋणचतुर्थभागंदण्ड्यः तस्य तद्धनंदापनीयम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह यइति । योऽधमर्णः छन्देन इच्छया तत्नात्स्वधनं साधयन्तं राजवल्लभोहमितिगर्वान्नृपे निवेदयेत् सराज्ञा चतुर्थांशं दण्ड्यः । धनिकस्यापि तद्धनंदापनीयम् प्रयुक्तंसाधयेदर्थमित्यत्रोक्तोभियोगाभावाद्दण्डइह तुदण्डइतिन पौनरुक्त्यम् ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकंबलात्कारवर्जनंपरिसमाप्य प्रकृतमेव ऋणदापनमुपक्रम्याह यःसाधयन्तमिति । राजन्यनिवेद्य छन्देन स्वेच्छया । स्वमर्थंसंरोधनादिना साधयन्तंधनिकमुत्तमर्णमधमर्णोनृपे निवेदयेत् असावयमेवंमांबाधतइति सराज्ञा ऋणचतुर्भागंतस्मैदण्डनंदाप्यः । तस्योत्तमर्णस्य तद्धनमृणंच दाप्यः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः छन्देन स्वेच्छया साधयन्तंधनिकमुत्तमर्णंनृपे वेदयेत् सः राज्ञा ऋणचतुर्भागंदण्ड्य तस्य उत्तमर्णस्य तद्धनंचदाप्यः ॥ १७६ ॥

कर्मणापि समंकुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ॥ समोवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७॥

(१) मेधातिथिः । निर्धनोधनेन निर्धनत्वान्न मुच्यते किंतर्हि कर्मकारयितव्यः प्रेष्यत्वंव्रजेत् यावता धनेन तत्कर्मकर्मकरःकरोति तत्तस्य प्रविष्टंसंपद्यपि कर्तव्यं कर्मकुर्वतश्च सलाभधने प्रविष्टे दास्यान्मोक्षः समंकुर्यादुत्तमर्णेनानंतशुद्धेधनेनोत्तमाधमव्यवहारइत्यन्येके उत्तमर्णोपरीधमर्णएतन्न कार्यते वर्जः समःसमानजातीयोऽवकृष्टजातिर्हीनजातीयः श्रेयांस्तूत्तमजातीयोगुणाधिकोवा शनैः क्रमेण यथोत्पादंदद्यात् नारदे पठ्यते ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणो शनैर्दीर्घोयथादशमिति ॥ अतोराज्ञा धनिकधनसंशुद्ध्यर्थंपरिक्षीणोब्राह्मणोन पीडयितव्यः उत्तमर्णश्च रक्षणीयः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णोधनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समंकुर्यात् निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानंकुर्यात । समजातिरघ ब्राह्मणेतरः कर्मणाक्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान्हीनांस्तु दापयेदिति कात्यायनेन विशेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरुत्कृष्टजातिर्न कर्मकारयितव्यः किंतु शनैः शनैः यथासंभवंतद्धनंदद्यात ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्यधमर्णोदातुमसमर्थस्तत्रकागतिस्तत्राह कर्मणायः समः । उत्तमर्णतुल्यजातिः ततोऽपकृष्टजातिर्वाऽधमर्णिकः कर्मणास्वजात्यनुरूपेण वेतनकृत्यादिना समपृणशोधनं कुर्यात् श्रेयांस्तु विपश्चित् शनैर्दद्यात् एवं ॥ हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थंकर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्योयथोदयमितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शनैः शनैः धनमेव दद्यात् नतु कर्मणा लौकिकेन समंकुर्यात् विप्रस्य लौकिककर्मकरणे दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आर्त्विज्यादौतुनदोषः हीनजातिमित्यनेन क्षत्रियवैश्यस्य शनैर्दद्यात्ननुकर्मकुर्यात् इत्येवमुत्तरत्र ब्राह्मणपदं राजसेवकगुणवस्त्वाद्युपलक्षकं तेपि दद्युस्तेन न प्रकृतविरोधः ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानाशक्तस्याधमर्णस्य जातितारतम्यवशेन ऋणापाकरणमाह कर्मणापीति । समः समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णिकोधनिकायोत्तमर्णाय कर्मणापि समंकुर्यात् ऋणसमंभूतिकर्मकुर्यादित्यर्थः । श्रेयानुत्कृष्टजातिस्तद्धनंशनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधमर्णः कर्मणापि धनिकाय समं अनृणं कुर्यात् समः अन्योन्यसमः अवकृष्टजातिः हीन-जातिश्च श्रेयांस्तु श्रेष्ठः तद्धनंशनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतांनृणाम् ॥ साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतांनयेत् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारमत्यवमर्शः विधिना प्रकारेण साक्षिप्रत्ययः सिद्धशद्धः प्रत्येकमपि संबध्यते साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि प्रत्ययः । अनुमानंदैवी वा क्रिया कार्याणि न केवलमृणादानमन्यदपि संमतंन यदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमपाकुर्या दैक्यमन्यतउत्पादयेत्। उपसंहतमृणादानंसमाप्तोव्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणा-मेवंरूपत्वात् । नहिसाक्ष्यादिभ्यऋते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तंकेवलदंडविशेषस्तत्स्वरूपंचवक्तव्यमित्यु-त्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोस्वामिविक्रयः कीदृशोनुशयइति स्वरूपंव्यवस्थाप्यते ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्षिभिः प्रत्ययैः शपथैश्च सिद्धानि । समतां अविवादम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परंविवदमानानामर्थिप्रत्यर्थिनांसाक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विवादादावतिदिशति अनेनेति । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि साक्षी प्रत्ययश्च लेख्यपूर्वकप्रतिग्रह क्रयादिश्च ताभ्यां सिद्धानि निर्णीतानि समतामविवादं उक्तप्रकारेण ऋणादिशोधनंवा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानोपसंहारमाह अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रत्ययशपथहेतुभिर्वा कार्याणि व्यवहारान्समतान्न-येद्विप्रतिपत्तिरहिताम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षिप्रत्ययः शपथः सिद्धानि कार्याणि समतां व्यवहाराराहित्यं. नयेत् प्रापयेत् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपंनिक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रख्यातोभिजनः कुलंयस्य पितृपितामहाविद्वांसोधार्मिकामहापरिग्रहाःस्वकुलांशंनिगृहीत्वा नाकार्ये प्रवर्तते सहि स्वल्पामपि गर्हणांसोढुमसमर्थः नितरांनच निन्दन्ति जनाः वृत्तंशीलमाचारोजनापवादभीरुता स्वा-भाविकं संपन्नंतद्युक्तः धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थावबोधः सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येष्वदृष्टाकार्ये सं-भाव्यमानोवृत्ताभिधानः महापक्षः सुहृत्स्वजनराजामात्याद्यनुग्रहीतमहिमहत्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणांगम्योनभवति धनी-स्वधनरक्षार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहारणे वर्तते अस्ति मे पर्याप्तंधनंकिंपरकीयेन कथंचिज्ज्ञातेदण्ड्यःस्यामिति आ-र्योधर्मानुष्ठायी ऋजुप्रकृतिर्वा निक्षिप्यमाणंसुवर्णादिद्रव्यंकर्मसाधनेन घञोच्यते निक्षिपेद्रक्षार्थंस्थापयेद्बुधः एवंनिक्षिप-न्प्राज्ञोभवति अन्यथा मूर्खः संपद्यते । सुहृद्भूत्वोपदिशति दृष्टंनायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः ईदृशिपुरुषे निक्षिप्तस्य न वि-प्रत्ययोभवत्येवविधेन निक्षिप्तमनेनेति शङ्का न भवति यस्तु नग्नकितवपानशौण्डादिः सकेनचिदाकृष्टोऽपि सत्पित्रास्य हस्ते निक्षिप्तंमया चेति न शङ्कास्पदं सुवर्णादिर्महतोधनस्य निक्षेपधारकइति काकणी मामिकेति युज्यमानोभवत्ये-व ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणादानम् निक्षेपमुपक्रमते कुलजइति । वृत्तमाचारः । महापक्षे बहुबन्धौ । आर्ये उत्तमदेशजाते ॥ १७९ ॥

---

(१७९) वृत्तसंपन्ने = चित्तसं० (च) = वृत्ति० (ख)

(३) **कुल्लूकः** । सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि सत्याभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजुप्रकृतौ म
ध्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपंस्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निक्षेपइत्युक्तं तद्विषयकमाह अष्टादशभिः तत्रादौ तदुचितस्थलमाहकुलजइति वृत्तसंपन्नेवृ
त्स्वाध्यायाचारादि तद्युक्ते महापक्षे पुत्रपौत्राद्युपेते आर्येत्वच्छप्रकृतौ धनिनि स्थाप्यधनादधिकधनवति ॥ १७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कुलजे महापक्षे मातृपितृभ्यां शुद्धपक्षे एतादृशे निक्षेपं बुधोनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थंयस्य मानवः ॥ सतथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ।

(१) **मेधातिथिः** । यथेति यादृशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रंससाक्षिकमित्येवमादिसतथैवेति सोर्थोनिक्षिप्तस्तथैः
ग्रहीतव्योयथा दायोदीयते निक्षिप्यते तथा गृह्यते यत्रैतन्निश्चितंभवति सर्वकालमेवास्यहस्ते समुद्रयित्वा स्थापयति
तत्र विप्रतिपत्तावमुद्रिते लब्धे धारणकोयदि ब्रवीति नैषमुद्रयति निक्षिप्य मे बलाद्गच्छति तत्रैवंशङ्कास्पदंजीयते प्रमाणा
न्तरात्प्रायशोमुद्रणमन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारितमिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरंव्यापारणीयंराज्ञापह्नवादे
व सामान्यदण्डेन दण्डनीयः निक्षेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चिते द्वितीयः । ननुच सर्वापह्नवएवविभागितोजितएव युक्त
सत्यं यत्राविनाभावसिद्धंयथा मुषिते ग्रामे देवदत्तोनियुज्यते त्वयान्यैश्चौरैःसहास्मिन्नहनि सग्रामोहतइति सआह नैः
तस्मिन्नहनि तंग्राममहमगमंस्तत्र साक्षिभिरुक्तंदृष्टंतस्मिन्नहनि तत्र यन्मुष्टंतत्तु न दृष्टंतत्रदेवदत्तेन मेषोप्यपह्नुतस्तदहर्ग्राम
सन्निधानसिद्धेः स्फुटे च कारणान्तरे सन्निधावनुपलभ्यमाने सन्निधानादेशदेशाच्चौरत्वमपि युक्तमनुमातुं इहतुप्रमादनष्टा
नांनराणांमुद्रितनिक्षिप्तममुद्रितमेव नीयते । यथादायस्तथाग्रहः कोमेऽभियोगावसरइत्यनया बुद्ध्या संभवत्यपह्नवः नहि
शक्योत्यनुमातुंयथापि कथंचिदनुमापयेत्परिमाणन्तु न विना प्रमाणान्तरंनिक्षिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तोदिव्योदितो
निश्चयः सर्वथा यएकदेशान्तरेण नसंभवति तत्रैवैकदेशपराजितइतिनिश्चयः ॥ १८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथानिक्षिपेत् मुद्रितममुद्रितं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्यादि । यथादायइति पुनरस्यार्थ
स्य । कथनं लोकसिद्धिहेतुतया ॥ १८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रारहितंसमुद्रंवा ससाक्षिकमसाक्षिकंवायमर्थंसुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षि
पेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणंतेनैव प्रकारेण ग्रहणंन्याय्यं समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्नि
क्षेप्ता स्वयमेव मुद्रांभित्वा यदा वदति ममेदंतुलयित्वा समर्पयेत्यभिधानंदण्डाद्यर्थम् ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्ग्रहणोपायमाह यइति । योनिक्षेप्तायथायेन प्रकारेण मुद्रया संख्ययावायमर्थंसुवर्णादिस्व
रूपं यस्यहस्ते तत्र हेतुः यथादायः यथासमर्पणं तथाग्रहस्तथैव ग्रहणम् ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः** । यथारूपोयोऽर्थः सतथा रूपस्य हस्तात्तेन ग्राह्यः तथा हि यथा दायः स्थितस्तथा ग्राह्यः यथा
दानंतथा ग्रहणंनिक्षिप्तंद्रव्यं अविकृतंदद्यादित्यर्थः ॥ १८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथा दायः अंशः तथा ग्रहः गृहीतुं योग्योग्रहः निक्षेपः ॥ १८० ॥

योनिक्षेपंयाच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ॥ सयाच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । याच्यइति एवमुपायोयुक्तस्तथाह्यर्थसङ्गतिर्भवति साक्ष्यभावाद्दिव्येषु प्राप्तेषु वचनमिदं यथा
चर्णादानादिषु साक्ष्यभावसमनन्तरमेव दिव्यानि दीयन्ते नतद्वदत्र किंतर्हि चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत् तत्र यदि पुनश्चार्य

ाणोन कश्चिद्दतेरस्खलति तदा न शपथैर्दर्शनीयः अथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निक्षेपहरणसंभावनापि युक्तैव तदा च दिव्यैः रिशोधनी न पुनरनेकनिक्षेपहरणेनापरनिक्षेपहरणंसिध्यति कदाचिद्गरीयसा प्रयोजनेनैकमपहृतंकदाप्रयोजनमउत्पन्नानु- ायोवाप्यस्य समर्पयति अतोयंश्लोकसंघातोझटिति निक्षेपधारणकस्य शपथनिवृत्यर्थोन पुनः प्रमाणोपन्यासः नच प्रा- ड्वाकनिक्षेपहरणे राजदण्डवदनिश्चितापरनिक्षेपहरणोपि प्रथमाभियोकुर्दापयितुंयुक्तः अनिश्चितेहि हरणे दाप्येत यदि शा- ोण तदा निर्णयार्थव्यवहारशास्त्रंस्यात् । ततश्चहेतुभिर्निर्णयः कर्तव्यइति विकल्पितस्तस्मान्न शास्त्रोयोयमर्थोनच लौकिको यवस्थितिः साक्ष्यभावइत्याद्युक्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नप्रयच्छति प्रथमं लोभात् । निक्षेप्तुरसन्निधौ याच्यः ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तंहिरण्यादि द्रव्यमित्येवंनिक्षेप्त्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा नेक्षेप्त्रा ज्ञापितेप्राड्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्योद्धरणप्रकारमाह योनिक्षेपमिति । सनिक्षेपधारी प्राड्विवाकेनराजस्थापितेनपुंसा याच्योऽ- मैतद्देहीति । असंनिधौ स्थलान्तरे ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः** । असाक्षिकेषु निक्षेपेषु निक्षेपहारित्वेन शङ्किते प्रयोक्तव्यविधिश्लोकद्वयेनाह योनिक्षेपमिति । प्रश्नं- वेविच्य ब्रुवतीति प्राड्विवाकः प्रधानसभ्यः ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सप्राड्विवाकेन निक्षेप्तुंअसंनिधौ तंनिक्षेपं याच्यः कथनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ॥ अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यंतस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः सप्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ येन रहसि स्थापितंसाक्षिष्व- स्तुनिक्षेप्ता तस्य याचमानस्य धारणकोयमपह्नुते तत्त्वया किंचिन्निक्षिप्तमिति ततोनिक्षेप्ता राजाज्ञापितोन निक्षेपधा- रणोऽकारंदर्शयेत् किंतर्हि कुर्यात्प्रणिधिभिश्चहिरण्यमात्मीयंसुवर्णंरूप्यंवान्यस्य निक्षिप्य याचितव्योर्थनीयः प्राड्विवाकेन ाड्विवाकग्रहणंनिर्णयाधिकृतपुरुषोपलक्षणार्थम् किंसाक्षादेवयाचितव्योनेत्याह प्रणिधीनांमुखेनयैरेव न्यस्तंवयोरूपमन्वितैः यसामन्वितायेन बालान भवन्ति तेषांहि परैः प्रेरितानांमद्धस्थनार्थोन्यासइति संभाव्यते परिणतवयेभ्यस्तु नाशकोभवति स्वंरूपसमन्वयोव्याख्येयः रूपमेव कस्य नादृशंभवति यस्य दर्शनादेव चापलंप्रतिभाति तथाच रूपमेतद्याचष्टे भगवन्त्री- रागतामिति तेनैव तदुक्तंभवति तादृशाः प्रणिधयः कर्तव्यायेषांमद्धश्चनार्थोयमुपक्रमइति नाशङ्कते धारणकः अपदेशैः व्याजैर्निक्षेपकारः राज्ञोपद्रवग्रामगमनादिभिरनेन हेतुना त्वयि संप्रति निक्षिपामीत्यनृतसंभवात्कारणकथनमपदेशः एत- च सर्वंप्राक्निक्षेप्तुरसंनिधौ कर्तव्यम् ॥ १८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निक्षेपविषयवदृष्टप्रमाणाभावात्कुत्सस्यनिक्षेपानभ्युपगमादाह साक्ष्यभावइति । प्रणिधि- भिश्चरैःस्वीयैः वयसा वृद्धत्वादिना रूपेणच पाण्डित्यादिना प्रामाणिकत्वोचितेनान्वितैः । प्राड्विवाकस्तस्यनिक्षेपानभ्यु- पगमेतु निक्षेपान्तरंनिदध्यात् । अपदेशैर्नास्य धनस्य रक्षकोस्माकंविद्यतइत्यादिव्याजोक्तिभिः । तत्त्वतोयथानिक्षेपःसंप- द्यते तथेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । किंकृत्वाकियाचनीयइत्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्त- बाल्यैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः सनिक्षेपधारी प्रा- ड्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णंयाच्यः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राड्विवाकस्यापि प्रार्थनयाऽलब्धेऽभ्युपायान्तरमाह साक्ष्यभावइतिद्वाभ्याम् । प्रणिधिभिश्चारैःवयोरूपसमन्वितैः अतिक्रान्तशैशवसौम्याकृतिनिक्षेपधारिसमानवयः प्रभृतिभिः तेषुहि सख्यादिवशादतिगोप्यमपि प्रकाश्यतइति । अपदेशैः राजामांहनिष्यति दण्डयिष्यतीत्यादिराजोपद्रवव्याजाभिधायिभिः । तत्वतोवस्तुतोहिरण्यं संन्यस्य निक्षेपयित्वा ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । वयोरूपसमन्वितैः पूर्वनिक्षेप्तुर्वयोरूपसदृशैः प्रणिधिभिः करणैस्तत्कालोचितसंबन्धोवयोरूपसादृश्योपहेत्वन्तरेण निक्षेपप्रतिपादनशङ्कापरिहारार्थः । अपदेशोनिक्षेपनिधानार्थानुज्ञानार्थः । हिरण्यग्रहणंपूर्वनिक्षिप्तसजातीयद्रव्योपलक्षणार्थम् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः चारैः अपदेशैः व्याजैः संन्यस्य निक्षिप्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

सयदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तंयथा कृतम् ॥ न तत्र विद्यतेकिंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेनात्माकोनः साक्ष्यभावान्निक्षेपोपह्नूयतइति यथा न्यस्तंयथा कृतमिति गूढागूढचिन्हकृतेन भेदः अथवा गृहीतनिक्षेप्तुर्व्यापारभेदेन भेदः । यथाकृतंयथागृहीतंनिर्विकल्पमवलंबंच गृहीतं तथैव प्रतिदातव्यं प्रतिदाने यत्र कालग्रहणे न क्रियतइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदित्वया ततोपहृतंतद्गतमेव धनं त्वयास्माभिश्च ग्राह्यमित्युक्तः सयदि प्रतिपद्येत संमतःस्यात् । यथा मुद्रादिना न्यस्तंतथाकृतंकण्टकादि । निक्षेप्त्रोक्तं नतत्रविद्यतइति यदि तस्मिन्नन्यर्पितेपि परोममैतन्न्यूनमित्यभियुङ्क्ते तदभियोगादिकं तत्र न विद्यते तावतैवंतच्छोधनमुक्तं मुद्रादेर्भावात् । ननु दण्डोनास्ति सापराधत्वात् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सनिक्षेपधारी यथान्यस्तंसमुद्रंवा यथाकृतंकटकमुकुटाद्याकारेण रचितंयदि तथैव प्रतिपद्येत सत्यमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेप्त्रा प्राड्विवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्चात्सयाच्यमानः निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रमसमुद्रंवा यथाकृतं यथाकारं कटकादिरूपं तद्भिन्नंवा प्रतिपद्यते दातुंमन्यतेयदि तदा परैः पूर्वनिक्षेप्तृभिः यदभियुज्यतेतन्नभवतीतिज्ञातव्यम् ॥ १ १८३ ॥

(५) नन्दनः । सनिक्षेपहारित्वेन शङ्कितः । परैः पूर्वनिक्षेप्तृभिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपुरुषः यत्र स्थापितः यदि प्रतिपद्येत अङ्गीकुर्यात् यथान्यस्तंयथाकृतंतत्रकिंचिन्नविद्यतेयत्र अन्यैर्निक्षिपेत् परैरभियुज्यते आरोप्यते ॥ १८३ ॥

तेषांन दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यंयथा विधि ॥ उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥१८४॥

(१) मेधातिथिः । तेषांप्राड्विवाकप्रयुक्तनिक्षेप्तॄणांयदि द्रव्यंनिक्षिप्तंन दद्याद्यथाविधीति यथाकृतपदेन व्याख्यातंसधारणकोऽवष्टब्धस्य राजपुरुषैरुभयमर्थिने राजनिक्षेपंच दाप्यतइति धर्मस्य साधारणा व्यवस्था तात्पर्यमत्र व्याख्यातम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां प्रणिधीनां अर्थनानन्तरं यदि न दद्यात्तद्धिरण्यं तदोभयंनिक्षेपद्वयं संनिगृह्य गृहीत्वादाप्योदण्डमित्यर्थः । यदितु प्रणिधिदत्तं प्रत्यर्पयेत्तदा निश्चयानुत्पत्तेर्दिव्या क्रियेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांचारपुरुषाणांयन्निक्षिप्तंहिरण्यंयथान्यस्तंयदि तन्नदद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबन्धिनौ

अपीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपोधर्मस्य धारणा निश्चयः । योनिक्षेपमित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य वेदयएव पाठक्रमो-मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविन्दराजेन तु साक्ष्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्तएव पठितः तदा च नार्थसङ्गतिः न वा वृद्धाम्नायादरः ॥ १८४ ॥

(५) राघवानन्दः । अपदेशैःस्थापितस्यापह्नवेदण्डमाह तेषामिति । तेषां प्रणिधीनां यथाविधि यथास्वरूपं यथा-स्थापितंचनदद्यात्तदोभौनिक्षेपौनिक्षेपधारीदाप्यः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां निक्षेप्तृणां यद्धिरण्यं तद्यथाविधि न दद्यात्तदा उभौ निक्षेप्तृनिक्षेप्तारौ निगृह्य दाप्यइति धर्मस्य धारणा मर्यादा ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यंन देयौ प्रत्यनन्तरे ॥ नश्यतोविनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पत्त्यनन्तरउच्यते निक्षेप्तुः पुत्रोभ्राता भार्या वा यस्य निक्षेप्तुर्द्रव्ये स्वाम्यमस्ति भार्याया-स्तावन्स्वाम्यमुक्तमेव पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुश्चैकधनस्य तत्र तेषांकश्चियावन्निक्षेप्तर्यसंनिहिते देहिनोऽस्माकीनमेतदिति तत्र कश्चिदनया बुद्ध्या दद्यात्साधारणमेतदेकेन निक्षिप्तमपरेण नीतमिति कोदोषइति अतउच्यते न देयौ निक्षेपोपनिधी प्रत्यनन्तरे । अत्रैवार्थवादंहेतुसरूपमाह नश्यतोविनिपातेतौ विनिपातो ऽन्यथात्वंप्रत्यनन्तरस्य देशान्तरगमनादि तस्मिन्न-सति तौ हीयेते यदि तेन नीत्वा निक्षेप्तुंन दत्तंतदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुत्तरं तदीयेन भ्रात्रैतद्धनं साधारण-स्वामिना नीतमिति नैतदुत्तरं यथा दायस्तथा मह्यमित्युक्तं येनैव निक्षिप्तंस्वामिनाऽस्वामिना वा तस्माएव देयंतस्यैवायं-प्रपञ्चः यदि तु प्रत्यनन्तरोविक्रियांन गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न दोषस्तदाह अनिपाते त्वनाशिनौ तत्र ह्यस्त्युत्तरं मानशत्त-स्मादर्पयामि प्रत्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निक्षेप्तृयाचमानायस्वधनंदातव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनिधिर्भांडादिस्थःसमुद्रः । निक्षिप्तोनिक्षेपस्त्वमुद्रः । उपनिधिपदंचायाचितायुपलक्षणम् । प्रत्यनन्तरे देशान्तरादिगते निक्षेप्तरि तत्पुत्रादौ । नश्यतः पुनर्देयौभवतः । विनिपाते तस्य पुत्रादेर्मरणादिना निक्षेप्तुर्नि-क्षिप्तधनाप्राप्तौ । अनिपाते तत्प्राप्तौ अनाशिनौ प्रत्यर्पणीयोकेवलंत्वत्पुत्रे दत्तमिति विभाव्यमेव ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षिप्यतइति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितंवा यन्निधीयते सउपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदे-शभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेप्तर्युपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे-समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपवदुपनिधेरप्युद्धरणंबोधयन् तत्र कार्यान्तरंविधत्ते निक्षेपइति । निक्षिप्यते परस्मिन्यत् न्निक्षेपोद्रव्यमात्रं अङ्कितमगणितंवा । पुटस्थमुपनिधिः प्रत्ययार्थंनिक्षेपोऽबन्धकइतिभेदः । किंच निक्षेप्तरि अनिपाते जीवति प्रत्यनन्तरे तत्पुत्रपौत्रादौ नदेयौ तत्र हेतुर्नश्यतइति । कदाचिदैवात्पुत्रस्याप्यन्यथाभावे निधेरसमर्पणाद्वा दत्तौ नाशंगच्छतः । अतोनिक्षेपधारिणा नदेयौ । विनिपाते तु निक्षेपस्थापकेमृते पुनस्तत्पुत्रादावधिकारिणि देयौन तदाऽवि-नाशिनावित्यन्वयः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । प्रत्यनन्तरे निक्षेप्तुः प्रत्यासन्ने पुत्रादौ अत्रहेतुरुक्तः नश्यतोविनिपातेताविति । प्रत्यनन्तरस्यवि-

निपातेतौनिक्षेपोपनिधी अपिनश्येतां ततश्च निक्षेप्तुः पुनरपि प्रतीपंदेयौ स्यातां तस्मान्नदेयौ तौ प्रत्यनन्तरस्यविनिपातेऽनाशिनौ तस्मादादाय पुनरपि निक्षेप्तुरिति प्रतिप्रदातुंशक्यौ ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ निक्षेपोपनिधीप्रत्यनन्तरे पुत्रादौ नदेयौ तौविनिपाते यद्धस्तेदत्तं तन्मरणे नश्यतः पुनर्देयौ भवतः अपाते अमरणे अनाशिनौ अदेयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न सराज्ञा नियोक्तव्योन निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवतस्तस्मान्निक्षेप्तुः प्रत्यनन्तरदानंनास्तीत्युक्तं मृतस्य तुयस्तद्धनमस्तीत्यविजानते स्वयंदद्यान्न सव्यवहारलेखनादिक्लेशनीयोऽन्यदप्यस्ति न यदि तस्याभविष्यत्किमपि अत्राप्याशङ्का यदि न निवर्तेत महाधनोऽसावभून्नचान्येन समंभुज्यते प्रमाणान्तरंविचारणीयं विषादिभिः शपथैर्नार्दनीयः धटकोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते विनाशकरोयः साक्ष्यभावः सद्वितीयोन्यासः सइहापि द्रष्टव्यः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृतेतु दातर्याह स्वयमिति । असाक्षिकंनिक्षेपं पुत्रादिभिरज्ञातं यःस्वयं पुत्रादौ दद्यान्नासौ राज्ञा पुत्रादिनावा न्यूनत्वादिशङ्कयाऽभियोज्यः । न्यूनत्वादिनिश्चये त्वभियोज्यएव ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः निक्षेप्तुर्मृतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति सराज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्वान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति ना क्षेप्तव्यः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह स्वयमिति । स्वयमेव दद्याच्चेत्ततोऽन्यदस्तीति नाभियोक्तव्यः बन्धुभिश्च ॥ १८६॥

(५) नन्दनः । नाभियोक्तव्यः निक्षिप्तद्रव्यपरिमाणनं प्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा सननियोक्तव्यः अधिकं नारोपणीयः । निक्षेप्तुः स्वबन्धुभिः नअभियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थंप्रीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा वृत्तंसाम्नैव परिसाधयेत् ॥१८७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदाच निक्षेपस्तत्र संभावितोनच स्वयंतेन दत्तस्तदाह अच्छलेनेति । तदीयप्रतिपल्लव्यादेश्छद्यादिना ग्रहणेन तदुद्धारार्थंनयतितव्यम् । प्रीतिपूर्वकं मैत्र्यादिकरणपूर्वकं अन्विच्छेदनुसंदध्यात् । तथा तस्य वृत्तं चेष्टितं निक्षेपहरणानुरूपं अतिव्ययाद्यपि तद्ग्रहणनियतं विचार्य तमेव साम्ना याचेत । दण्डादिनातु साधने कथंचिन्मिथ्याभियोगे दण्डापातः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति । तत्रस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाच्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकंनिश्चिनुयात् न तु झटिति दिव्यादिदानेन तस्यनिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेन निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेप्तुर्निक्षेपग्रहणे नियममाह अच्छलेनेति । अच्छलेन ऋजुमार्गेण तमर्थं स्थापितमर्थम् साम्ना स्वयमेव राज्ञः परिसाधने ग्रहणे अन्यथाधारिणःस्वतोलाभाद्यभावात्कोपि निक्षेपधारी न स्यादिति भावः ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । निक्षेपप्रत्यादानविधिमाह अच्छलेनेति तमर्थंनिक्षेपं प्रीतिपूर्वकंसौमनस्यपूर्वकम् । तस्य निक्षेपहर्तुः । वृत्तंशुभमशुभंवेति विचार्य साम्नाप्रियाप्रियभाषणेन ॥ १८७ ॥

---

(१८६) नसराज्ञानियोक्तव्यो = सराज्ञानाभियोक्तव्यो (नं०)

(६) **रामचन्द्रः** । तमर्थं प्रीतिपूर्वकमच्छलेनान्विच्छेत् । तस्य वृत्तं अतिव्ययादिकं विचार्यसाम्नैव ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्त्वरिसाधने ॥ समुद्रे नामुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८॥

(१) **मेधातिथिः** । निक्षेपेषूपचयमानेष्वनन्तरोक्तोविधिः साक्ष्यभावइत्यादिः परमसाधनार्थोविज्ञेयः । निक्षेपेण दाप्येऽस्मिन्नाप्नुयान्निक्षेपधारी तत्र धारणकस्य एवंमूषकादिनाशेद्रव्यं यदिदारुमये भाण्डे वस्त्रादिस्थापितंतीक्ष्णदशनैर्मूषकैर्दारुभित्वाभक्षेत न निक्षेपधारिणोदोषः । तत्रापि वासनपरिवेष्टितःस्थूलपोटलकोमुद्रितोयदि निक्षिप्येत यदा तदा येदारुभाण्डेनैवमाप्ति तदा बहिर्मूषकादिभक्षितेऽपि हि न दोषः । यदि चैतन्निक्षेप्तुर्ज्ञानंभवति धारकेण परिभाषितंन मम भाण्डमन्यदस्ति चरित्रज्ञोवास्य निक्षेप्ता कदाचित्प्रत्यासन्नोभवति ॥ १८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निक्षेपेषु निक्षिप्तेषु याचितान्वाहितनिक्षेपादिषु । समुद्रे मुद्रासहिते प्रत्यर्पिते नामुयात् किंचिदपहरणशङ्कादि । तथा अमुद्रेपि यदि तस्मात्किंचित् नसंहरेत् नसंगृह्णीयात् ग्रहणव्यभिचारिभाण्डफलत्वादि न कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेषसाक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किंदूषणंप्राप्नुयात् ॥ १८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहारव्याजेनावशिष्टंज्ञापयति निक्षेपेति । विधिः सामाद्यव्याजरूपः । समुद्रेप्रतिमुद्रादिधारीतः स्थापितधनात्किंचिन्नाहरेत्तदा नदोषमवाप्नुयादितिभावः ॥ १८८ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वेषु नीचादिविषयेष्वपि एषः पूर्वोक्तः ॥ १८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषु सर्वेषु निक्षेपेषु समुद्रे मुद्रासहिते किंचित् अपहारणशङ्कादि नामुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतंजलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्सन संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । चौरास्तुवेदिताअवेदितावा सुरङ्गभिदादिना यदि मुष्णीयुः कृतरक्षासंविधाने धारणिके स्वामिनएव नाशः । जलेनोढमुदकेन देशान्तरंनीतम् ॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चौरैरित्यादिराजदैवोपघातोपलक्षणम् । किंचन अल्पमपियद्यसौ नसंहरति नगृह्णाति । एतेनाल्पस्यापिहरणे निक्षेपो दैवादिनष्टोपि देयइत्युक्तम् । अत्रच यथाशक्तिरक्षणे क्रियमाणे दोषाभावउक्तोनत्वक्रियमाणेपीत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चौरैर्मुषितं उदकेनदेशान्तरंप्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपंनिक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयंतस्मान्नकिंचिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं चौरैरिति जलेनोढम् जलौघादिना स्थानान्तरंप्रापितम् । सनिक्षेपधारी नदद्यादेव ॥१८९॥

(६) **रामचन्द्रः** । चौरैः हृतं जलेन ऊढं प्रवाहितं देशान्तरंप्रापितं अग्निना दग्धं नदद्यात् यदि तस्मात् द्रव्यात् किंचिन्न संहरति न गृह्णाति । गृह्णाति चेत्तर्हि दद्यात् ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च ॥ सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

(१) **मेधातिथिः** । हरति योनिक्षिप्तमसाक्षिकंयोप्यपनीयनीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत अन्वेषणा तत्त्वपरिज्ञान-

यत्नः। सर्वप्रमाणव्यापारेणोपायाः प्रमाणानाम् सामादयोवा तेन चलितवृत्तस्याप्रतिपाद्यमानस्य ताडनबन्धनाद्यपि महति धने चोरवत्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थंप्रयोज्यं न तत्वाभिश्रये निग्रहः। वैदिकग्रहणंस्तुत्यर्थम् ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अनिक्षेप्तारमनिक्षिप्ययाचमानम्। उपायैश्चरादिभिः। अन्विच्छेत् जिज्ञासेत्। वैदिकैः वेदोक्तैरग्न्यादिभिः। श्रुतौहि सोनृतेनात्मानमबुद्ध्वा यस्तप्तंपरशुंगृह्णाति सदह्यतइत्यादावप्रीनांतत्वप्राप्त्युपायता गम्यते ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः। निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिः उपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभि र्नृपोनिरूपयेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः। किंच असाक्षिके निक्षेपे तयोरपि शपथपर्यन्तं व्यापारमाह निक्षेपस्येति। अनिक्षेप्तारम-निक्षिप्यैव निक्षिप्तमास्तीतियोब्रूयात्तम्। सर्वैः सामभेददानदण्डैः। तत्र साम तस्मिन् तत्स्त्रीपुत्रादिषुवा धर्मोपदेशपुरःसरं स्तु-त्युक्तिः। भेदः त्वय्येवास्यनिक्षेपोनिक्षिप्तोस्तीति अन्यैरपि ज्ञायते कथंनदीयतेदानं तदर्धंदातव्यमित्यादि। रूपादियद्य-न्येवंसंभाषणीयं। दण्डः एतद्धनंचेन्नदीयतेतदातवच्छेदंविधास्यामि। शपथैरुक्तरूपैश्चान्विच्छेदित्यन्वयः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः। अनिक्षेप्तारं अनिक्षिप्तयाचितारम्। सर्वैरुक्तादन्यैः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः। उपायैःसर्वैः अन्विच्छेत् परीप्सेत् ॥ १९० ॥

योनिक्षेपंनार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ॥ तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समंदमम्॥१९१॥

(१) मेधातिथिः। निक्षिप्तमपह्नुवानस्य निक्षिप्तयाचमानस्य दण्डोयं यावति धने मिथ्याप्रवर्तते ताव-द्दण्ड्यते ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। चौरवच्छास्यौ साङ्गच्छेदादिना रत्नाद्यपहारे अल्पेतु दाप्यौचेति ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः। निक्षिप्तधनंयोन समर्पयति यश्चानिक्षिप्तंप्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवद्-दण्ड्यौ। स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समंदण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः। मिथ्यात्वेनिर्णीते तयोर्दण्डमाह यइति। विप्रादन्यौचेच्चोरवत्कायेन दण्डोपि विप्रौचेद्दाप्या-वेव तत्समं यावतिनिक्षेपधने विवादस्तत्तुल्यम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः। दाप्यौ दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः। यौ निक्षेपं न अर्पयति न ददाति यश्चानिक्षिप्य याचते तौ चौरवच्छास्यौ तत्समंदाप्यौ द-ण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारंतत्समंदापयेद्दमम् ॥ तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः। चौरवच्छिष्टिः पूर्वेणोक्ता तया च शारीरनिग्रहस्तत्समधनवैकल्पिके जातिभेदेन ब्राह्मणादन्यत्र प्रदेशाउत्कीर्तेन निवर्त्यते पुनर्विधानेन चौरवच्छिष्टिर्वाग्दण्डधिग्दण्डाविरुपैव समुच्चीयते धनदण्डेन नाङ्गच्छेदादिरूपा नच ब्राह्मणस्यापि वैकल्पिके पूर्वेण शारीरदण्डे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थंपुनर्वचनंयुक्तंसामान्येन ब्राह्मणस्य शारीरदण्डप्रतिषेधात् न जातुब्राह्मणंहन्यादिति। उपनिधिः प्रीत्या यद्भुज्यतेऽविशेषेण द्रव्यजातिश्च नापेक्षते। अन्यैस्तूपनिधिः परिभाषितः सतत्रै-

* चो=विधानेनचो (आ आ)

व नेह परिभाषायाअकरणाल्लौकिकार्थएव ग्रहीतुंन्याय्यः वक्ष्यति च प्रतीत्योपनिहितस्य चेति ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रच वर्णविशेषेण दण्डविशेषाशङ्कां निवारयति निक्षेपस्येति । उपनिधिपदं पूर्ववदुपलक्षणम् । अविशेषेण वर्णाविशेषेण ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपापहारिणंनिक्षिप्तसमधनंदण्डयेत् । समभिशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः म हत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्तं चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादि धनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मुद्रादिचिह्नितंनिहितधनम् तस्यापहर्त्तारंकथितविशेषणंराजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपहर्तुर्दण्डंदृष्टान्तीकृत्योपनिधिहर्तुस्तमाह निक्षेपस्येति । तत्समं निक्षेपधनसमम् ॥१९२ ॥

(५) नन्दनः । अविशेषेण वर्णविभागेन ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा उपनिधिहर्तारं उपनिधिपदेन अन्वाहितयाचिते विवक्षिते ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नरः ॥ ससहायः सहंतव्यः प्रकाशंविविधैर्वधैः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपधाव्याजंछद्मेत्यनर्थान्तरं तच्चानेकविधद्रव्यपरिवर्तकुंकुमंदर्शयित्वा कुसुंभादिदातुं तुलादिमानपरिवर्त्ताद्यास्तत्र चाप्यंविधिंवक्ष्यतिनाप्येन संसृष्टमित्यादि इहतु चित्रासमन्तरान्यतउपकारदर्शनंकन्यानुरागकथनमित्येवमादिगृह्यन्ते चौरास्त्वांमुष्णन्ति यद्यहंत्वांन रक्षामि राजा तवात्यन्तंकुपितोमया तु बहुसमाहितंराजतस्तेनगराधिकारंदापय मे मुख्यंवोपकारंकरोमि पुत्रमित्रदुहितान्वयात्यन्तमनुरागिणीमद्धस्त्विदमुपायनंप्रेषितवतीत्येवमाद्यनृतमुक्ताऽऽत्मीयमुपायनमासज्य बहुप्रतिनयन्ति तत्समक्षंच राजनि तत्समेवाकार्यान्तरमुपांशुनिवेद्य कथयन्ति त्वदीयंकार्यमुपक्रान्तमित्येवमाद्युपाधिभिः परद्रव्यंयभुञ्जते तेषामयंराजमार्गप्रकाशंविविधःकुठारशूलारोपणहस्तिपदमर्दनाद्यनेकोपायसाधनोवधउच्यते । अन्येतु प्रकरणान्निक्षेपविषयमेवमाहुः तत्र हि प्रतिपद्याप्यत्र मयानिर्हितंसच न संनिहितःश्वआगच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥१९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिप्रसिद्धनिक्षेपाच्छलेनापहारमाह उपधाभिरिति । ननिक्षिप्तमित्यादिछलोक्त्या निक्षेपादिपरद्रव्यंयोहरेत् । प्रकाशं लोकसाक्षिकं विविधैरङ्गच्छेदादिभिःसर्वैरेव । एतच्च भूयःकरणे ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वांरक्षामि मम धनंदेहि । धनधान्यादिलोभोपकरणंवाऽनृतमभिधायछद्मभिर्यःपरद्रव्यंगृह्णाति सछद्मधनसहकारिसहितोबहुजनसमक्षंकरचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायैः राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकं परद्रव्याभिलाषितया मिथ्याभिलाषिणो दण्डमाह उपधाभिरिति । उपधाहि राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात् त्वांरक्षिष्यामि मह्यमेतद्देहीति धनकन्यादिलाभार्थमभिधानमुपधातैःयःपरद्रव्यं हरेत्सः ससहायः सत्यंअयंवक्तीति मिथ्याभिधानेन साहाय्यंगते न सह प्रकाशं बहुजनसमक्षंविविधैः शिरच्छेदादिनानाप्रकारैः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । उपधाभिः पञ्चविधाभिः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःकश्चिन्नरः परद्रव्यं उपधाभिः उपायैर्व्याजैर्हरेत् ॥ १९३ ॥

निक्षेपोयः कृतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ ॥ तावानेव सविज्ञेयोविब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यइति निक्षिप्यमाणद्रव्यनिर्देशः यावानिति परिमाणस्य यआह सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निक्षिप्तकांस्यंददाति शतंच स्थापितमर्धंददाति सपृच्छ्यते किंरहस्युत कस्य चित्समक्षमिति भवेदाह कुलसंनिधौ कुलंसाक्षिणस्तत्र ते पृष्टायदाहुस्तदेवसत्यंविब्रुवन्विरुद्धंब्रुवाणोदण्ड्यते तत्रापि यदि ब्रूयात्साक्षिसमक्षंकथंतैर्विनान्यत्स्थापितमिति अस्त्यत्रप्रमाणान्तरव्यापारणावसरः अयमपि श्लोकोनाधिकविध्यर्थः ॥१९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सकृत्करणेतूक्तम् । निक्षेपोनिक्षेपादिः । कुलस्य ज्ञात्यादेः । यः सुवर्णादिः । विब्रुवन्मह्यमत्र रक्षणभागोदेयइति वदन् ॥ १९४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः सुवर्णादिर्यावत्परपरिमितोयेन साक्षिसमक्षंनिक्षेपः कृत स्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिंकुर्वन्नप्येतदुक्तानुसारेण दण्डंदाप्यः ॥ १९४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रकृतमनुवर्तयन् तत्र विशेषमाह निक्षेपइति । यइति स्वरूपतः यावानिति सङ्ख्यातःकुलसंनिधौ स्थापनकाले यावन्तःसाक्ष्यादयस्तावतांसन्निधौविज्ञेयइतिशेषः । तथोक्तेपि साक्षिभिः स्वयंसङ्ख्यायां विब्रुवन् विप्रतिपद्यमानोनिक्षेप्ता दण्डमर्हतीत्यन्यः ॥ १९४ ॥

(५) **नन्दनः** । कृतः निक्षिप्तः । यावान् यत्परिमाणः । कुलसन्निधौ कुलीनाभिज्ञाने ब्रुवन् अयथावदन् ॥ १९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विब्रुवन् अन्यथाब्रुवन् स दण्डं अर्हति ॥ १९४ ॥

मिथोदायः कृतोयेन गृहीतोमिथएव वा ॥ मिथएव प्रदातव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । योयथा निक्षिपेदित्यनेन निक्षिप्तविधिरयमुक्तोन्येषु कार्येष्वनेन प्रतिपद्यते ऋणादानोपनिधिविक्रयाद्यपि येन यादृशेन प्रकारेण कृतंतादृशेनैव प्रत्यर्पणीयं रहसि कृतस्य राजकुलेऽशमार्गणादिना प्रकाशनंन कर्तव्यं तेन स्वहस्तलेख्येन ऋणेगृहीते न राजकुलेशंदाप्यते उत्तमर्णधनंक्षपणीयं अनेनैव निक्षेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनंनित्यार्थं तेन निक्षेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्याशङ्कायां प्रकाशप्रतिदानंकदाचिदस्ति । अथवेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशीकरणंनिषिध्यते तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्रइत्यादितेनापौनरुक्त्यं मिथः शब्दोरहसि विज्ञेयः अथवा परस्परं मिथः सर्वकार्यद्वाभ्यांसंख्यादानादिपरमेव क्रियतइति पुनर्वचनंतृतीयप्रतिषेधार्थं दायशब्दः सामान्यशब्दोनिक्षेपादन्यानपि विक्रयादीनाह ॥ १९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुलासंनिधावसाक्षिकमाह मिथइति । मिथएकान्ते । दायोनिक्षेपदानम् । मिथोगृहीतो गृहीत्वापि न ज्ञापितोग्रहीत्रा मिथएव न साक्ष्यादिसंनिधौ । एतेन ग्रहणे साक्ष्यभावे प्रत्यर्पणेपि साक्षिणोनानुसंधेयाइत्युक्तम् । यथादायस्तथेतितु ससाक्षिके ससाक्षिकएवेति ॥ १९५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । रहसि येन निक्षेपोर्पितोनिक्षेपधारिणा च रहस्येवगृहीतः सनिक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा यस्माद्येनैव प्रकारेण दानंतेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणंदातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोयंनियमविधिः । योयथा निक्षिपेद्धस्तइति तु निक्षेप्तुर्नियमार्थंग्रहीतव्यइति श्रवणात् अतोन पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निक्षेपधारिणोनियममाह मिथइति । मिथःअन्योन्यंनिक्षेपधारिणारहसि निक्षेपः कृतश्चेद्रहस्येव याचितव्योवायथा दायः स्थापनं तथाग्रहस्तेनैव प्रकारेणादानम् न तत्र साक्ष्यपेक्षेतिभावः ॥ १९५ ॥

(५) **नन्दनः** । दायसमर्पणंमिथः रहसिअसाक्षिक मितियावत् ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तथा ग्रहः गृह्णातीतिग्रहः मिथएव ग्रहः ग्रहीतव्यः येन पुंसा मिथः एकांते दायः निक्षेपदानंकृतः यथा दायः तथा ग्रहः ग्रहणीयः ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवंप्रीत्योपनिहितस्य च ॥ राजा विनिर्णयंकुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥१९६॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रकरणोपसंहारोऽनेन क्रियते प्रीत्योपनिहितस्य स्नेहेन किंचित्कालंभोगार्थंदत्तस्य न्यासोनिक्षेपस्तस्य धारणकीयथान पीड्यते तथानिर्णयः कर्तव्यइति । अक्षिण्वन्नपीडयन् द्वित्रश्लोकानिक्षेपकरणे विध्यर्थाः सर्वमन्यदन्यतः सिद्धंश्लोकार्द्धेनोक्तम् ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निक्षिप्तस्येति याचितायुपलक्षणम् । प्रीत्योपनिहितस्य यावदस्मदागमनं तावत्त्वया क्षीराद्यस्याागृह्यतामिति गवादिर्बन्धुत्वेन रक्षणार्थंस्थापितस्य । अक्षिण्वन् प्रथमतएव दण्डेनाहिंसन् निक्षेपः ॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालंभोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नृपतेर्नियममाह निक्षिप्तस्येति । प्रीत्योपनिहतस्य प्रीत्यर्थं कंचित्कालं दत्तस्य अक्षिण्वन्नपीडयन् न्यासधारिमं साक्षीनैवं विधइतिभावः । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः** । उपसंहरति निक्षिप्तस्येति । विनिर्णयंप्रतिदानम् विवादपदंसमाप्तम् ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रीत्या निक्षिप्तस्य च पुनः उपनिहितस्य राजा विनिर्णयं कुर्यात् न्यासधारिणं अक्षिण्वन् अपीडयन् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ॥ न तंनयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥१९७॥

(१) **मेधातिथिः** । अस्वामिविक्रयाख्यविवादपदमिदमनुक्रान्तं परस्य यद्द्रव्यादिस्वंतच्चेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्योवा विक्रीणीते स्वामिनाननुज्ञातस्तंस्तेनंचौरंविद्यात् यद्यपि यस्तस्मात्क्रीणाति सतमस्तेनंमन्यते नतंनयेत साक्ष्यन्तु तंपुरुषंननयेत न प्रापयेत्साक्ष्यंनकारयेत्साक्षिकरणे ननियोक्तव्यइत्यर्थः । यथा चौरस्तादृशएवासौ स्तेनत्वाच्च न साक्षित्वएव प्रतिषेधः किंतर्हि सर्वासुसाधुजनसाध्यासु क्रियासु परस्वमनुज्ञातेन विक्रीतंक्रेतुर्नस्वंभवतीति सिद्धेसाक्षिकर्मनिषेधद्वारेण प्रतिषेधोवैचित्र्यार्थः ॥ १९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीतइति । न तं साक्ष्यन्तंनयेत् साक्षिसमीपंनयेत् तद्वचनाद्विनैव निर्धारणासंभवे । एतेन महापराधत्वमस्य कथयति ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्वामी यः स्वामिना चाननुगतः परकीयंद्रव्यंविक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानंमन्यमानं तंसाक्षित्वंन कारयेन्नकुत्रचिदपि प्रमाणी कुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डार्थमनुवदति विक्रीणीतइति । अस्वामी स्वाम्यसंमतश्च वस्तुतःस्तेनं तं साक्ष्यं साक्ष्युक्तिविषयं ननयेत । तदर्थे साक्ष्यनादरइतिभावः ॥ १९७ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणतेपरस्येति । स्वाम्यसंमतः स्वामिनाअननुज्ञातः । तंसाक्ष्यंन नयेत ससाक्षित्वयोग्योन भवेत् । एवंनिन्द्योसावस्वामिविक्रयी तस्मादस्वामिविक्रयंन कुर्यादिति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःअस्वामी परस्य स्वं द्रव्यं स्वाम्यसंमतः तं साक्ष्यं न भवेत्। अस्तेनमानिनंस्तेनंविद्यात् ॥१९७॥

अवहार्योभवेच्चैव सान्वयः षट्शतंदमम् ॥ निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥१९८॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणसाधुजनकर्तृकासु क्रियासु साक्ष्यादिष्वपि स्वामिक्रियकारिणामनर्हतोक्ता अनेन षट्शतोदण्डउच्यते षट्कार्षापणशतान्यवहार्योदापयितव्योदण्ड्यइतियावत् । सान्वयोऽन्वयोऽनुगमनसंबन्धः सयस्यास्ति पुत्रभ्रात्रादिस्वामिनोनुगतसान्वयः सह्यनुज्ञातोऽपि विक्रीणानोनस्फुटचौरोयतस्तस्यबुद्धिर्मदीयमवैतत्पितुरिति तंमतीयमपि संभावनाभवति तस्यैव विक्रीयमूल्यंददाति यस्त्वत्यन्तासंबन्धः सनिरन्वयः । चौर्याकिल्बिषंनिग्रहंऽनिःसंशयंप्राप्तः । अनपसरोयदि तद्गृहंतस्य नापसृतंभवति तदाऽनपसरश्चौरवदण्ड्यः यदि तु यद्गृहादेव केनचिद्दत्तंविक्रीतंवा तस्य तेन वा ऽज्ञात्वाप्रतिगृहीतं प्रकाशनस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः अपसरः क्रयादन्यः प्रतिग्रहादिरागमः एतदुक्तंभवति यदिति न तन्नकुतश्च न क्रीतंनापि प्रतिगृहादिना लब्धंतदा चौरः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवहार्योदण्ड्यः । सान्वयस्तद्द्रव्ययोग्यसंबन्धाभासवान् तथा तस्मिन्नजीवति विभक्तभ्रात्रादिः । निरन्वयोत्यन्तोदासीनः संबन्धाभासेनापिरहितः । तथा सान्वयोप्यनवसरोऽकालेऽदेशेच विक्रयंकुर्वन् चौर्यकिल्बिषं चौरापराधं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । एवपरस्वविक्रयी यदि स्वामिनोभ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट्पणशतान्यवहार्योदण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवतिअनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यनेनात्मसकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः सयस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापंप्राप्नोतितद्वद्दण्डनीयइत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवदण्डमप्याह अवेति । एवपरस्वापहारी अवहार्योदण्डनीयः । सान्वयः स्वामिनोभ्रात्रादिरूपेणसंबन्धी तदा षट्शतं । निरन्वयश्चेच्चौरकिल्बिषं सहस्रं दण्ड्यइत्यन्वयः । अनपसरइति विशेषणम् अपसरत्यनेन स्वामिनोधनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयपिण्डादिः सयस्य संबन्धी नास्ति सोऽनपसरः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयी सान्वयः ससहायः पणानांषट्शतमपहार्यः । किल्बिषंदण्डम् । नावसरः अनुपहावसररहितः । निर्दयमेव चौरदण्डोदण्ड्यइतियावत् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषः सान्वयः विभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अवहार्यः दण्ड्यःनिरन्वयः अविभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अनवसरः चौरकिल्बिषं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतोयस्तु दायोविक्रयएव वा ॥ अकृतः सतु विज्ञेयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥१९९॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् । अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ॥ १ ॥][1]

(१) मेधातिथिः । न केवलमस्वामिसकाशात्क्रीतंतन्नसिध्यति किंतर्हि प्रतिगृहीतमपि प्रतिग्रहेण प्रीत्या वा दानंदायः सोऽपि न सिध्यति विक्रीणीतेपरस्येत्यनेन विक्रेतुः प्रतिग्रहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते । स्वामीरिक्थक्रयेत्यादिना स्वाम्याशङ्कायां प्राप्तायां प्रतिषेधव्यवहारएवस्थितिर्नातिक्रमणीया ॥ १९९ ॥

---

(१९८) अनपसरः=अनवसरः (ख, ग) अवहार्योभवेच्चैव=अपहार्यः सतुभवेत् (मं)

(१९९) दायोविक्रयएववा=क्रयोविक्रयएवा (ज, झ, ञ, ड,)

१ (क, ख. ग, च, ण, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः। क्रयोपि स्वाम्यसंमत्या स्वाम्यर्थकृतोनिवर्त्यः। एवंविक्रयोप्यकृतोनस्वत्वनाशकः। यथा-व्यवहारे स्थितिः सेयमुक्तेति शेषः ॥ १९९ ॥

[सर्वज्ञनारायणः। एषच सर्वोऽज्ञानकृतविषयोऽज्ञानेत्वन्यथेत्याह अनेनविधिनेति ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः। अस्वामिना यत्कृतंयद्दत्तंविक्रीतंवा तदकृतमेव बोद्धव्यम्। व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतंन भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः। क्रयाद्यसिद्धिमप्याह अस्वामिनेति। स्वत्वरहितेनद्रव्येण अन्यायोपात्तेन परद्रव्येणवा यः क्रयःकृतः सोप्यस्वामिनाकृतः स्यादेव। तथावस्तुतोअस्वाम्यास्पदीभूतस्य विक्रयई*त्यप्यविरोधः। व्यवहारे यथा मर्यादा तथाकृतं नभवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः। क्रयविक्रयग्रहणंदानादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १९९ ॥

[नन्दनः। एतदेवविशदयति अनेनविधिनेति। अनेनविधिना षट्शतेन दण्डेन ॥ १ ॥]

(६) रामचन्द्रः। सः अकृतः विज्ञेयः व्यवहारे यथास्थितिः ॥ १९९ ॥

[रामचन्द्रः। अनेनेति। अनेन विधिनाऽस्वामिविक्रयंकुर्वनज्ञानविज्ञानपूर्वकंवा शास्ता चौरवद्वधमर्हति ॥ १ ॥]

संभोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥ आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः। यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्षेत्रादावन्यस्य भोगोदृश्यते अन्यस्य च रिक्थप्रतिग्रहादिराग-मः स्वाम्यापादकस्तत्रागमोबलवत्संभोगोभोगएवसंभोगकारणं स्वाम्येतत्रेतिस्थितिः एवमनादिव्यवस्थाभोगमात्रेण स्वत्वं याद्दशेन च स्वत्वंतत्पुरस्ताद्व्याख्यातं। यत्किंचिद्दशवर्षाणीति वानेन विरोधस्तत्रैव परिहृतः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। एकस्य भोगोदृश्यते आगमश्च लेख्यादिर्नदृश्यते इतरस्यच आगमोदृश्यते तत्र यस्याग-मस्तस्यैवनभोगिनइत्याह संभोगइति ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः। यस्मिन्वस्तुनि संभोगोविद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमोनास्ति तत्रप्रथमपुरुषगोचर आगमएव प्रमाणंन संभोगइति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः। आधिःसीमेत्यादिना पूर्वोक्ताध्यादीनामष्टानांभोगेन न स्वत्वमित्युक्तं तर्हि केन स्यादित्याश-ङ्कायामाह संभोगइति। आगमः प्रतिग्रह क्रयादिः कारणं तद्वते दशवर्षोत्तरंभोगमात्रात्स्वत्वासिद्धेः भुक्त्यसत्वे आगमोन प्रमाणं किंतूभयम्। तथाहयाज्ञवल्क्यः ॥ आगमोऽभ्यधिकोभुक्तेर्विनापूर्वक्रमागतात्। आगमोबलवान्नैव भुक्तिस्तोकापि यत्रनो इतिपूर्वक्रमात् पित्रादित्रयभोगात्। अतएव नारदः ॥ आगामेनविशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमो-भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छतीति आगमेन प्रतिग्रहादिनास्तोकापीति रहसि प्रतिग्रहे कृते साक्षिरहिते। प्रतिग्रहीतरि मृते-ऽप्रमृतेवा स्तोकभोगरहितंन पुत्रादयः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः। नाष्टिकविप्रतिपत्तौ बलाबलमाह संभोगोयत्रेति। यत्र अस्वामिना विक्रीतेर्थे एकस्य संभोगोदृश्य-ते तत्रागमः कारणंप्रमाणं न संभोगः अस्वामिविक्रयसाधर्म्यात् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः। यत्र संभोगोदृश्येत आगमः साक्ष्यलेख्यप्राप्तिर्नदृश्येत ॥ २०० ॥

---

* इत्यप्य = इत्यप्यथा (राघ० २) = इत्यप्यवया (न, श)

विक्रयाद्योधनंकिंचिद्गृह्णीयात्कुलसन्निधौ ॥ क्रयेण सविशुद्धंहि न्यायतोलभते धनम् ॥२०१॥

(१) **मेधातिथिः** । यादृशेन क्रयेण स्वाम्यंभवतितंदर्शयति विक्रीणतेऽस्मिन्व्यवहारिणइति विक्रयआपणभूमिस्ततोयोगृह्णीयाद्धनंगवादिक्रीयमाणद्रव्यंमूल्यंवा सलभते न्यायतः क्रयउचितेन मूल्येनासंभाव्य पापपुरुषमेलककारपुरुषसमूहस्य समक्षे गृहीतंलभते नापहारयति । अन्यथा स्वामिना तद्दृष्टव्यंप्रतिनीयतेऽस्य न्यायतोविक्रये किन्तु मूल्यंलभते तस्माद्यस्तस्य विक्रयी अन्यायतः क्रयेण तु दण्ड्यते मूल्यंच हारयति एतदुक्तं ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामीद्रव्यंनृपोदमं । क्रेतामूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ एषएवार्थस्तेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुलं संघः सच स्वर्णकारादिर्माध्यस्थः । क्रयेणविशुद्धं विक्रेतरि संभाव्य तावद्वस्तुसद्भावं तथा अमूल्यत्वादेशकालत्वादिक्रयाविशुद्धिरहितम् । अन्यथा स्वाम्यदर्शनेपि राज्ञएव तदित्यर्थः ॥ २०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशोविक्रयः ततोयत्क्रेयधनंकिंचिद्व्यवहर्तृसमूहसमक्षंक्रीयतेऽनेनति क्रयोमूल्यंतेन यस्माद्गृह्णीयात् अतोन्यायतएवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धंधनंलभते ॥ २०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्रयादिस्वत्वापादकमिति सनियममाह विक्रयादिति । विक्रयाद्विक्रेतुःधनं क्रेयम् क्रयेण द्रव्येण क्रीणात्यनेनेति । कुलसंनिधौहट्टादिस्थितबहुजनसन्निधौ योगृह्णीयात्तन्न्यायतोविशुद्धं धनं क्रेयद्रव्यं लभतेविप्रतिपत्तावपि मूल्यंविक्रेतृसकाशाल्लभतइतिभावः ॥ २०१ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्वामिविक्रयमजानतः क्रेतुः दोषोनास्तीत्याह विक्रयाद्यइति । यः क्रेताधनंक्षेत्रादिकंक्रयेण हेतुना विक्रेतुः सकाशाद्धनंमूल्यंलभते ॥ २०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कुलसंनिधौ यः किंचिद्यदि गृह्णीयात्सः क्रयेण विशुद्धं देशकालोचितमूल्यंन्यायतोधनंलभेत ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यंप्रकाशक्रयशोधितः ॥ अदण्ड्योमुच्यते राज्ञा नाष्टिकोलभते धनम् ॥ २०२॥

(१) **मेधातिथिः** । असंभाव्यपापात्तु पुरुषादित्यादिन्यायतः क्रयउक्तः सचेद्विक्रेता शक्यआहर्तुंतदा पूर्वोक्तोविधिः स्वामीद्रव्यमित्यादि अथ सविक्रयीगतोनेन क्रीतंस्वामिना चिन्हीकृतंतेन च मूलंविक्रेता पुरुषआहर्तुंन शक्यते प्रकाशजनसमक्षंप्रसिद्धये विक्रयभुवः क्रीतमतईदृशेन क्रयेण शोधिते द्रव्यशुद्धः । क्रेताऽदण्ड्योमुच्यते धनन्तुनाष्टिकंस्वामीज्ञापितस्वंवा लभते । नष्टमन्वेषते नाष्टिकः नष्टमस्यास्तीत्येवठनिकृते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणूकर्तव्यः नष्टंप्रयोजनमस्येति वा तेनायंसंक्षेपतः क्रये प्रकाशक्रयेतुदण्डोन स्याद्धननाशस्तुस्थितएव ॥ २०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्वामिविक्रये तद्धनस्य मूलं विक्रेता यद्याहार्यस्तदा तमाहूय क्रेता शुध्यति । तदाहरणासंभवेतु प्रकाशक्रयेणोचितदेशकालससाक्षिकक्रयेण राज्ञा नदण्ड्यः । धनंतु मूल्यमदत्वैव नाष्टिकोनष्टमूलद्रव्योलभेत । क्रयप्रकाशाभावे दण्डोपि ॥ २०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद्देशांतरादिगमनादिनावाहर्तुंशक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चितस्तदादण्डानर्हएव क्रेता राज्ञामुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामिनाविक्रीतंद्रव्यंतत्क्रेतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोर्धमूल्यं क्रेतुर्दत्वा स्वधनंस्वामिना ग्राह्यम् । तदाह बृहस्पतिः ॥ वणिग्वीथीपरिगतंविज्ञातंराजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं-

(२०२) शोधितः=शोधितम् (ल, र, ब, य, भ)

विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्वार्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकंधनम्। अर्धंद्वयोरपहृतंतत्र स्याद्यवहारतः ॥ २०२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कुलसन्निधौ क्रीतस्यापि नष्टधनस्वामिनोविप्रतिपत्तौ विशेषमाह अथेति। मूलं विक्रेतृरूपं अनाहार्यं देशाद्देशान्तरगमनात्साक्षात्कर्तुमशक्यंयदि तदा नाष्टिकः नास्ति कं धनं यस्य सनष्टधनः स्वीयंधनं गृह्णीयात् क्रेतात्वदण्ड्योयतः प्रकाशक्रयशोधितः प्रकाशे बहुजनसनिधौ क्रीतत्वेन चोरत्वाद्याशङ्कानुत्पत्तेरिति पद्यार्थः। तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ स्वंलभेतान्यविक्रीतंक्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते। हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीनेच तस्करइति ॥ हीनादस्वामिनः। अप्युक्तिकंबहुमूल्यं निकृष्टाद्वाएतेषु क्रेता तस्कर इवदण्ड्यइतियाज्ञवल्क्यार्थः। एवंक्रेतातु बृहस्पत्युक्तितोऽ अर्धमूल्यं प्राप्नोति। तथाच ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातंराजपूरुषैः। अविज्ञाताश्रयात्क्रीतंविक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्वार्धमूल्यंतु प्रगृह्णीयात्स्वकंधनम्। अर्धंद्वयोरपि हृतंतत्र स्याद्यवहारतइति ॥ द्वयोः क्रेतृस्वामिनोः हृतं नष्टमित्यर्थः। मूलमाहार्यंचेत्तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम्। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयीति॥ तस्य परधनस्येत्यर्थः। यत्र भूम्यादौ प्रतिग्रहीत्रोः पौर्वापर्यं तत्र पूर्वएव प्राप्नोति पूर्वा तुबलवत्तरेति याज्ञवल्क्योक्तेः। पूर्वा प्रतिग्रहक्रियेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(५) **नन्दनः**। अथान्यशब्दोयदर्थः। मूलमनाहार्यंविक्रेतुः सकाशान्नष्टंलभते ॥ २०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नाष्टिकः नष्टमूलद्रव्यः धनं लभते ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपंविक्रयमर्हति ॥ नचासारंनच न्यूनंन दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि विक्रये धर्मउच्यते नान्यकुंकुमादिद्रव्यंकुद्रव्येण तदाभासेन कुसुंभादिना संसृष्टंविक्रेयं यत्वसावद्यंचिरकालंभांडेवस्थितत्वात्। प्राप्तविभावंजीर्णमजीर्णाभासंवस्त्रादि नचन्यूनंतुलामानादिना। दूरस्थितंग्रामे ममविद्यन्तेवासांसि गुडादिवा द्रव्यंतिरोहितंस्थगितंवस्त्रादिनांतर्हितं यस्य वा स्वरूपंकेनचिद्द्रव्यरागेणान्तर्धीयते। पुराणंनववत्प्रतिभाति तत्तिरोहितंनविक्रेतव्यं इदंद्रव्यमीदृशंच प्रदर्श्यविक्रयः कर्तव्यः। अन्यथाकृतस्तु न कृतोदशाहादूर्ध्वमपि प्रत्यर्पणे न दोषः। अस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वादुपधाभिरित्येषएवदण्डः प्रकरणभेदेन पठितत्वात् अस्वामिविक्रयदण्डइत्यन्ये ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विक्रयप्रसंगागतमन्यदपि प्रदर्शयति नान्यदिति। नान्यदन्येन विजातीयेन संसृष्टरूपं नाणकं विक्रयमर्हति विक्रीतमपि निवर्त्यमित्यर्थः। रूपपदं विक्रीतमात्रोपलक्षणम्। सावद्यं दुष्टमदुष्टमितिविक्रीतं। न्यूनं धरणछद्मना समतां नीतम्। न दूरे दर्शनायोपस्थाने स्थितम्। न तत्रैवस्थितमपि वस्त्रादितिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कुंकुमादिद्रव्यंकुसुंभादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं नचासारंसारमित्यभिधाय नच तुलादिना न्यूनंन परोक्षावस्थितंनरागादिना स्थगितरूपं अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविविक्रये दण्डएव स्यात् ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। विक्रयप्रसंगेन द्रव्यान्तरमिश्रितं विक्रयमपि प्राप्तं तन्निषेधति नान्यदिति। रूपं कुङ्कुमादि अन्येन कुसुम्भादिना संसृष्टं मिश्रीकृतम् सावद्यं सारमित्युक्त्वाऽसारमन्यूनं परिमाणेनतत्। दूरे गृहंगत्वा ददामीति परोक्षावस्थितम्। तिरोहितं रागादिना। अत्राप्यर्धमूल्यं दण्डः। अविज्ञाताश्रयादिति पदेन सूचितत्वात् आश्रयपदस्य नानार्थत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः**। अन्येनसंस्पृष्टम॰यद्द्रव्यंवस्तु कुंकुमादीनि विक्रयमर्हति। सावद्यंजरादिदोषदुष्टंवस्त्रादिकंन्यूनंपरि-

भाषितेन परिमाणेन हीनम्। दूरेदुर्गमे देशान्तरे स्थिताः क्षेत्रादिकम्। तिरोहितंनिखननापरोक्षं वर्णादीनिविक्रयमर्हति ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः। अन्यद्द्रव्यंअन्येन विजातीयद्रव्येण संस्पृष्टंमिलितरूपं न विक्रयमर्हति। न सावद्यं नयन्यूनं दूरे वर्तमानंन। तिरोहितंविक्रयंनार्हति ॥ २०३ ॥

अन्यांचेद्दर्शयित्वान्यावोढुः कन्या प्रदीयते ॥ उभे तएकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः। विक्रयप्रकारत्वाच्छुल्कादेर्योयत्कन्यायाअस्मिन्नवधौ धर्मउच्यते शुल्ककाले रूपवतींदर्शयित्वा गृहीतशुल्कोस्यांरूपहीनांददाति वयोहीनांच तस्योभेऽपि शुल्कदंनैकेन शुल्केन हर्तव्या कन्यानामेवायंधर्मोगवाश्वादिद्रव्याणान्त्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्योविधिर्वक्ष्यते ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्रदीयते शुल्केनानेनेति उन्मत्तादिदोषवत्यपि। प्रथमं दोषकथने दण्डोनास्ति नापि निवृत्तिः। एतच्च द्रव्यान्तरेपि द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् कन्यापदस्योपलक्षणत्वात् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः। शुल्कदेयांशुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यांदर्शयित्वा यदि सावद्या वराय दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये ते नैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह। शुल्कग्रहणपूर्वककन्यायादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः। आर्षेयादिविवाहेषु कन्यायाः शुल्कं प्रापमनूद्य तत्र विशेषमाह अन्यांचेति। वोढुः विवाह्योद्यतस्य। उभेते कन्ये। एकशुल्केन एकस्यायच्छुल्कं मूल्यं तेन। मनुरब्रवीत् शास्त्रमर्यादेति ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः। अभिरूपांकन्यांशुल्ककॢप्तिकालेदर्शयित्वाया कन्या तत्पित्रादिना वोढुः परिणेतुः प्रदीयते चेदेकशुल्केनाभिरूपा विषयपरिणितेन शुल्केन ते द्वेऽपिकन्ये सहोद्वहेदुपयच्छेत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः। अथ कन्यानिमित्तंकिंचिदुच्यते अन्यांचेति। वोढुः परिणेतुः अन्यांदर्शयित्वा अन्या वाकन्या प्रदीयते ते कन्ये एकशुल्केन उद्वहेत् परिणयेत् इतिमनुरब्रवीत् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ता या न कुष्ठिन्या न चया स्पृष्टमैथुना ॥ पूर्वंदोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः। उन्मत्तादिदोषान्कथयित्वा ददतोदण्डोनास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतोदण्डमाह नकेवलंशुल्कंदेयायाअन्यस्यापि ब्राह्मादिविवाहेन विवाहयिष्यमाणायादत्ताऽप्यदत्ता भवति दण्डश्च प्राप्नुयाच्चौरंकिल्बिषमितिजानानस्य अजानतः प्रकृतत्वात्। उन्मत्तया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मत्तादयः या च स्पृष्टमैथुना तस्याश्च योदोषोमैथुनस्पर्शस्तान्दोषान्पूर्ववाक्प्रदानेनाख्याप्य प्रकाश्यैतद्दोषाकन्येत्येवमुक्त्वा ददतोनास्ति दण्डइति पदयोजना ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यास्पृष्टमैथुना लब्धपुंयोगा तस्यादाता। अभिख्याप्य प्रकाश्य। अस्वामिविक्रयः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः। उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डार्होनभवति तेनाकथने दण्डइति गम्यते। यस्तु दोषवतींकन्यामितिवक्ष्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः। कन्याप्रसंगेन ज्ञाततद्दोषाकथने दण्डइत्याह नेति। या स्पृष्टमैथुना स्पृष्टमनुभूतं मैथुनसुखं यया स्यादिति शेषः। तासां पूर्वदोषान् अनभिख्याप्य* अकथयित्वा तथा दाताचेद्दण्डंवक्ष्यमाणषण्णवतिपणानर्हतीत्यन्वयः ॥ २०५ ॥

---

* अनभिख्याप्य अकथयित्वा = अनभिख्याप्यप्रदाने (राघ० २.)

(५) नन्दनः। दोषवत्याः कन्यायादोषप्रकाश्य प्रदातुर्न दण्डइत्याह नोन्मत्तायाइति। कुष्ठिन्याश्च या स्पृष्टमैथुना तस्याश्च दोषानभिख्याप्य पूर्वप्रदानात्प्राक्। प्रदाता दण्डंनार्हति। अनभिख्याप्य प्रदानाद्दण्डमर्हतीत्यर्थः। सिद्धिमुन्मत्ता-दिग्रहणंसर्वदोषाणांसर्वासामप्युपलक्षणार्थम्। अस्वामिविक्रयःसमाप्तः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः। उन्मत्ता या कुष्ठिन्या या स्पृष्टमैथुनापूर्वदोषान् अविख्याप्य अकथयित्वा एवंयःकन्यादाता सःदण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि वृतोयज्ञे स्वकर्मपरिहापयेत् ॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः। संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोयं तत्र वैदिकंतावत्संभूयकार्यमुदाहरति यज्ञोज्योतिष्टोमादिः तत्र यागरूपानेकाङ्गकर्मनिर्वर्तनार्थमृत्विग्वृतस्त्वया ममेदंहौत्रंकर्तव्यमाध्वर्यवमौद्गात्रंचेति श्रौतेन विधिनानुष्ठेयमित्युपगम च प्रवर्तितः कथंचिदपाटवादिना सामिकृतांयत्परिहापयेत्त्यजेत्तदानींतस्य देयोदक्षिणांशः कर्मानुरूपेण यावतीतस्मि क्रतौ दक्षिणा तांनिरूप्य चतुर्थेभागे कर्मणःकृते चतुर्थतृतीयइत्येतदारूप्यंसहकर्तृभिः कर्त्तातत्पुरुषाप्रधानार्त्विजांहोत्रु द्गात्रादीनांप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रभृतयः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति। परिहापयेत् व्याध्यादिना नसमापयेत्। सहकर्तृभिरन्यै-स्तत्स्थानपूरणायस्थितैः ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः। अथसंभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति। यज्ञे कृतवरणऋत्विग्यदि किंचित्कर्मकृत्वा व्याध्यादिना कर्मत्यजति तदा तस्यैतरऋत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशोदेयः ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः। संभूय च समुत्थानमातिदेशिकंभविष्यतीतिकृत्वा दत्तस्यानपकर्माह ऋत्विगितिद्वादशभिः। तत्रादौ दक्षिणायादृष्टार्थतया भृतिरूपत्वंप्रकटयन्नाह ऋत्विगिति। स्वकर्माध्वर्यवादिकं हापयेत् त्यजेत् वृतः वरणं नानतः व्याध्यादिना कर्तृभिःसह संमन्त्र्य तैस्तदीयकर्मसमापयद्भिःकर्मानुरूपोंशोदेयः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः। अथसंभूयसमुत्थानंप्रस्तौति ऋत्विग्यदीति। कर्मानुरूपेणांशोदेयः कर्मचतुर्थेऽशे कृते दक्षिणाया-श्चतुर्थोंशोदेयइत्यादि। सहकर्तृभिः सहकारिभिः ऋत्विग्भिः ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः। यदि ऋत्विग्यज्ञे वृतः स्वकर्म व्याध्यादिना परिहापयेत् त्यजेत् तस्यअन्यकर्तृभिःसहअन्य-र्त्विग्भिःसह। तस्य कर्मानुरूपेण अंशोदेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्मपरिहापयन् ॥ कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव चकारयेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः। माध्यन्दिने सवने दक्षिणादीयन्तइति तउपरिष्टात्कर्मत्यजतामप्रत्याहरणीयालभेत न प्रतीपं-त्याजयेदित्यर्थः अन्यांभृतिंदत्वाअन्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ऋत्विग्भिः कर्तव्यंवरणाच्च ऋत्विजोभवंति तच्च नियतकाले प्राक्कर्मणआरंभादतः क्रतुक्रियमाणंविगुणंभवति समाप्तिश्चापि कर्तव्येति विगुणंचेत्समापनीयमंगान्येव तदन्यकर्तृकाणिकरिष्यामीति बुद्धिनिवृत्यर्थमुक्तमन्येनैवेति तावदेवविगुणंयदशक्यंशक्यंतु सर्वंकर्तव्यं केचित्कारयेदिति ऋत्विजोपि संबन्धमाहुः गृहीत्वा दक्षिणांवाधिकांदद्यात्स्वयमशक्नुवन्प्राग्दक्षिणाभ्यः शेषकर्मसमापने यजमानएवाऽ-पेक्षियते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अन्येनैव कारयेदृत्विक्स्वकार्यशेषम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । माध्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्मपरित्यजन्नतु शाठ्यात् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागंलभेत कर्मशेषंप्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैवाप्तदक्षिणस्य विशेषमाह दक्षिणास्विति । स्वयं परित्यज्यान्येन कारयेच्चेत्कृत्स्नं लभेतान्यथा न संपूर्णं लभेतेतिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह दक्षिणास्विति परिहापयन् त्यजन्न प्रतिदद्यात् । अन्येन स्ववर्ज्यपुरुषेण स्वकर्मकारयेत् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृत्स्नमेवअंशंलभेत । च पुनः अन्येन कर्म कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ॥ सएव ताआददीत भजेरन्सर्वएव वा ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरंप्रकृतोपयोगिवैदिकंकथ्यते वैदिके कर्मणि सामस्त्येन दक्षिणा सा यत्नेन प्रतिपुरुषं विभागेन तस्य द्वादशशतंदक्षिणेति तच्चातिदेशेन क्रत्वन्तराणि तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति तत्रासूयादीनि तत्र च केषुचिदजर्यकर्मसु प्रतिपदमन्यादक्षिणाऽऽम्नाता पुरुषविशेषसंयोगेन हिरण्मये प्रकाशवदवयवइत्यादि ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः संपद्यन्ते किमध्वर्योश्चातुर्विद्यावादिकवद्ददातिसंबन्धः सर्वेषामृत्विजांदक्षिणाध्वर्यस्तुद्वारमात्रं उततांश्चैवसामान्याऽन्येषां प्रकृतएवांशः संशयोपन्यासार्थः श्लोकः । प्रतिपदंपुरुषविशेषाश्रयाऽङ्गेषु दक्षिणाः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । अथवा वीप्सायांप्रत्यङ्गशब्दः अङ्गमङ्गमाश्रिताःप्रत्यङ्गाःसएषताआददीत मुख्यएव पुरुषस्य ददातिना संयोगे उत्तरकर्तृत्वाविशेषादन्येऽपि भजेरंल्लभेरन् । प्रधानदक्षिणायाइव ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यङ्गदक्षिणाः प्रतिस्वंकर्मणांदक्षिणाः । सएववाददीत यमृत्विजंप्रतियथोद्यते । सर्वेभजेरन् यत्रर्त्विग्विशेषानुक्तिः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्कर्मण्याधानादावङ्गमङ्गंप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः सएव ताआददीत न तत्त्द्भागमात्रंसर्वे विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणाप्रसंगेन तद्विभागमाह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । आधानादौ प्रत्यङ्गदक्षिणाः अङ्गमङ्गंप्रतियाभिन्नभिन्नकारिकादक्षिणायत्संबन्धेन श्रुताहौत्रमित्यादिनासमाख्याताः सएवर्त्विक् ताःसर्वाः प्राप्नुयादुत सर्वेवेतिसंशये । सएवेति तु पूर्वपक्षे ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । सएव तस्य कर्मणः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्कर्मणि याःप्रत्यङ्गकर्मदक्षिणाउक्ताःस्युस्तादक्षिणाःसएव पुरुषआददीत । सर्वएव वा भजेरन्वा ॥ २०८ ॥

रथंहरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषविशेषमुक्तास्तदर्थाएवेति निर्णयः एवंददातिर्मुख्यार्थोभवति पुरुषसंयोगश्च नादृष्टार्थः रथमध्वर्युराधानेहरेद्ब्रह्माच वाजिनंवेगवन्तमश्वंहोतावा काशु चिच्छाखात्वाधानएतादक्षिणाअतःसोमक्रये यच्छकटंतदुद्गातुरतत्र शकटेऽन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यादन्यतरोवियुक्तइत्यपि पठ्यते तेन च सोमः क्रीतउपाह्रियते अन्येत्वपूर्वमनआहुर्न

---

* विभागं = विशेषं (न, श.)

सोमोपाहरणार्थेन हि क्रयेण शक्यते विशेषयितुं एवंतावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामद्वदक्षिणानांविधिरुक्तः ॥ २०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आद्यमुदाहरति रथमिति । आधाने अग्न्याधाने । अश्वंहोता ज्योतिष्टोमे । क्रये सोमक्रये ॥ २०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अत्र सिद्धांतमाह रथमिति । केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथोदेयत्वेनाम्नायते । ब्रह्मणे वेगवानश्वः होत्रे चाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतोव्यवस्थाम्नानसामर्थ्याद्यादक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते सएव तामाददीत ॥ २०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । व्यवस्थामाह रथमिति । आधाने कर्मणि । अनः शकटम् क्रये सोमक्रयार्थं यदनः वाजीभूत्वादेवानवहदितिश्रुतेरश्वविशेषंवाजिनम् ॥ २०९ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्रैवास्यविकल्पस्यापवादमाह । रथंहरेदिति ॥ २०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अध्वर्युः रथं हरेत गृण्हीयात् । आधाने अग्न्याधाने ब्रह्मा वाजिनं हरेत् । होता ज्योतिष्टोमे अश्वंहरेत् । च पुनः उद्गाता क्रये सोमक्रये अनः हरेत् । अनः शकटे मातारिश्वेत्यमरः ॥ २०९ ॥

सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धेनार्द्धिनोपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रधानदक्षिणानांसामान्यतःश्रुतानामिदानींविभागमाह सर्वेषामृत्विजांये मुख्यास्तेऽर्धिनः यावतीतस्मिन्क्रतौ सामस्त्येन दक्षिणाम्नाता तस्यास्तेऽर्द्धिनोऽर्द्धहराः सोमयागेषु हि षोडशर्त्विजस्तत्र चत्वारोमुख्याहोताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति तेषामर्धं तस्य द्वादशशतंदक्षिणेति ततोर्ध्वंषट्पञ्चाशन्नर्धिनोष्टाविंशत्यार्धिनस्तद्धन्तोऽपरे येषांततोनन्तरंवरणमाम्नातं मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तृतीयेन तृतीयांशाः अंशशब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धशब्दस्त्वनावश्यंसमविभागएव किंचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते तेन तृतीयोभागःषट्पञ्चाशतः षोडशगृह्यन्ते एकैकस्य चतस्रोभवन्ति । समतृतीयंभागंप्रयच्छन्ति षट्पञ्चाशततृतीयंच होतुरच्छावाकोध्वर्योर्नेष्टाब्रह्मणोग्नीदुद्गातुः प्रतिहर्ता ये च पादिनस्ते चतुर्थभागंकर्मणःकुर्वन्तीतिपादिनः चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते चतुर्थांशाद्द्वादशसमुदाये पूर्ववत् एवंतंशतेन दीक्षेन्महतीतत्रापिक्रमिःकर्तव्यार्धिनीदीक्षयति पादिनोदीक्षयतीत्येवमादिभिःशब्दैः तत्र द्वादशक्रमविधिरेवान्यथाश्रुतोव्यवहारइहापि तथैव रीत्या कृतइति ॥ २१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्वितीयमुदाहरतिसर्वेषामिति । शतंगावोग्निष्टोमे दक्षिणा तत्र यदर्धं तद्भागिनः सर्वेषांमुख्याः होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः । अर्धमिति किंचिन्न्यूनंग्राह्यं अष्टाचत्वारिंशद्धि वस्तुतोभवन्ति । अपरेचत्वारोमैत्रावरुणाद्यास्तद्भागार्धेऽनार्धिनोऽर्धभागाः । तृतीयिनस्तृतीयास्तृतीयस्थानाअच्छावाकादयस्तृतीयिनोमुख्यदक्षिणास्तृतीयांशिनः । चतुर्थांशाश्चतुर्थस्थानभागिनोग्रावस्तुदादयः पादिनः पादभागाः ॥ २१० ॥

(३) **कुल्लूकः** । संमतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तंशतेनदीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषांषोडशानामृत्विजांमध्ये ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्धहराः । अष्टचत्वारिंशद्गोभाजोभवन्ति अतएव कात्यायनेन यद्द्वादशाद्येभ्यइति प्रत्येकंद्वादशगोदानंविहितम् । यद्यपिशतस्यार्धंपञ्चाशद्भवति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापी मेऽर्धिनउच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरुणयोः प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणार्धग्रहणे नार्धिनउच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाक्नेष्ट्रग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तेमुख्यर्त्विग्गृहीतस्य तृतीयमंशंलभन्ते पादिनस्तुग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसु-

ब्रह्मण्याएते मुख्यर्त्विक्गृहीतस्य चतुर्थमंशंलभन्ते एतश्च षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्चतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्यइति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तंशतेन दीक्षयन्तीत्यादिसंख्याश्रवणे विभागविशेषमाह सर्वेषामिति। सर्वैतिगवामितिशेषःसर्वेषां षोडशानामृत्विजां ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः ते अर्धिनोऽष्टचत्वारिंशद्भागभागिनः अपरेमैत्रावरुणप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धिनः मुख्यर्त्विग्गृहीताष्टचत्वारिंशदर्धं । ततएवार्धिनश्चतुर्विंशतिभागभागिनः। तृतीयिनोच्छावाकनेष्टाअग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तु मुख्यर्त्विग्गृहीततृतीयांशभागिनः। अतएव षोडशभागभाजः पादिनः ग्रावस्तुनेतृपोतृसुराधास्ते मुख्यर्त्विक्चतुर्थांशाः। अतएव द्वादशभागभाजः। इतिप्रत्येकं द्वादश मुख्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रइतरेभ्यइति कात्यायनसूत्रेणैव तत्स्पष्टीकृतम्। दक्षिणायाभृतिरूपत्वं दीक्षितमदीक्षितादक्षिणाभिःपरिक्रीताऋत्विजोयाजयेयुरिति श्रुतिसिद्धम् गावोऽत्र स्त्रियः गावोवै देवमातरइति श्रुतेः। एवंसहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादावपि विभागउन्नेयः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः। सर्वेषां षोडशानामृत्विजांमध्येहोताध्वर्युरुद्गाताब्रह्मेत्येते मुखसंज्ञाश्चत्वारः समस्तायाः ऋतुदक्षिणायार्द्धिनोर्द्धभाजः स्युः। मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसीत्यपरेऽर्धिसंज्ञाश्चत्वारस्तदर्द्धेन मुख्यर्त्विग्भागार्द्धेन भागिनःस्युः। अच्छावाकोनेष्टाप्रतिहर्त्ताग्नीध्रइत्येते तृतीयसंज्ञाश्चत्वारस्तृतीयांशामुख्यभागतृतीयभागभाजःस्युः। ग्रावस्तुदुन्नेता सुब्रह्मण्यः पोतेत्येते पादिनःसंज्ञाश्चत्वारश्चतुर्थांशभाजः स्युः। तद्यथा दक्षिणांपञ्चविंशतिधा विभज्य प्रथमस्य चतुष्टयस्य द्वादशभागाःस्युः। द्वितीयस्य षट्। तृतीयस्य चत्वारः। चतुर्थस्य तृतीयइति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्राप्तौ तस्यामपि यद्द्वादशभागकल्पना चतुष्टयानामन्येषांभागकल्पना या दुःशकतामाभूदिति सर्वेषामर्द्धिनोमुख्याइत्यत्रार्द्धिशब्दः। किंचिन्न्यूनार्थवाचीमन्तव्यइति ॥ २१० ॥

संभूय स्वानिकर्माणि कुर्वद्भिरिहमानवैः ॥ अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः। यथा यज्ञे बहूनि कर्माणि कायक्लेशकरैर्विदधदतिशयसाध्ये च नियुक्तोभूयसींदक्षिणांलभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वल्लौकिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संहत्य वर्धकिस्थपतिसूत्रधारादिषु स्वसमयप्रसिद्धोयावानंशःसूत्रधारस्ययावान्स्थपतेस्तत्रानेन विधियोगेन विधिर्वैदिकोर्थस्तत्प्रसिद्धाव्यवस्था विधियोगवैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः। एवंनाटकादिप्रेक्षायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रकृप्तिः यद्यपि सर्वे विद्वांसःसर्वकर्मानुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येण भागोन पुरुषानुरूप्येणेति संभूयसमुत्थानम् ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। स्वानि कर्माणि वाणिज्यादीनि। अनेन क्रमयोगेन विधिप्रकारसंबन्धेन श्रमानुरूपधनविभागेन मूलसाम्येपि तल्लाभविभागस्तदार्जनश्रमानुरूपएवेति। संभूयोत्थानम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः। मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः। संभूयच समुत्थानमित्युक्तं तत्रातिदिशति समिति। इह लौकिके स्मार्ते च कर्मणि। एतद्दक्षिणाविभागः स्थपतिसूत्रधारादिभिः। अनेन मुख्यामुख्यानुरूपविभागेनेत्यन्वयः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः। एवमुक्तांवैदिकींविषमांशकल्पनांलोकेऽप्यतिदिशति संभूयस्वामिकर्माणीति। वाणिज्यादिषु भागवैषम्यकल्पनंमूल्यप्रयत्नगुरुलाघवापेक्षया कल्पनीयमिति। इति संभूयसमुत्थानंसमाप्तम् ॥ २११ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्वानिकर्माणि वाणिज्यादीनि कुर्वद्भिः मानवैःसंभूय मिलित्वा ॥ २११ ॥

धर्मार्थंयेन दत्तंस्यात्कस्मै चिद्याचते धनम् ॥ पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्नदेयंतस्य तद्भवेत् ॥२१२॥

(१) **मेधातिथिः**। यः कश्चिदाह सान्तानिकोऽहंयियक्षुर्वा देहि मे किंचिदिति तस्मै यदि दत्तंभवेन्न विवाहकर्मणि प्रवर्तेत तद्धनंद्यूतेन वेश्याभिर्वा क्षपयेदित्यत्र वादिनि युञ्जीत वृद्धिलाभकृष्यादौ न देयंतस्य तद्दत्तस्य दानप्रतिषेधोनोपपद्यते अतः प्रत्याहरणीयमिति वाक्यार्थः। अथवा नष्टान्तो गौणोव्याख्येयोदत्तंप्रतिश्रुतंनदेयंतथाच गौतमः ॥ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् किंपुनरत्र युक्तमुभयमित्याह दत्तस्य प्रत्याहरणंप्रतिश्रुत्य वा दानं तथाच स्मृत्यन्तरउभयंपठितं आहेह नारदः ॥ कर्त्ताहमेतत्कर्मेति ॥ यद्दत्तंस्यादविज्ञातमदत्तंतदपिस्मृतमिति ॥ प्रयोजनविशेषोद्देशेनयद्दत्तंतस्मिन्ननिवर्त्यमाने त्ववस्थितमपि प्रतिग्रहीतृगृहादाहर्त्तव्यं दानस्योपक्रममात्रंतदानींसमर्पणंसमाप्तिस्तुनिर्वर्तप्रयोजनेति नारदस्यमतम् ॥२१२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दत्तानपाकर्माह धर्मार्थमिति। धर्मार्थं स्वधर्मसिद्ध्यर्थम्। नतथाधर्मार्थंभवति दानानर्हत्वादिना प्रतिग्रहीतुः। केचित्तु यागादिधर्मार्थं याचमानाय दत्तं तथा न भवति यदि तेन यागादि न करोतीति व्याचक्षते ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानींदत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति। येन यागादिकर्मार्थंकस्मै चिद्याचमानाय धनंदत्तंप्रतिश्रुतंवा पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थंन विनियुञ्जीत तदा तद्दत्तमपि धनंग्राह्यंप्रतिश्रुतंच न देयं। यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच तवेदं यज्ञादिकर्म करिष्यामीतिकृत्वा याचते यद्दत्तं प्रतिश्रुतंवा सचेत्तत्कर्मनकरोति पुनस्तद्ग्राह्यमित्याह धर्मार्थमिति। नतथातत्स्यादत्तंनस्यात् अपितुदानस्यौपाधिकत्वात् उपाध्यभावेन स्वत्वापादनादित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः**। अथदत्तानपकर्मात्मकंविवादपदंश्लोकद्वयेनाह धर्मार्थयेनेति। कस्मै चिद्याचते धर्मार्थंयेन धनंदत्तंस्यात्पश्चाच्चेन्न तथा तद्धर्मार्थंन मया दत्तमिति प्रदातानुशयादभियुक्तंचेदित्यर्थः तस्मै प्रदात्रे तेन प्रतिग्रहीत्रा तद्धनंनदेयं प्रदात्रानापहार्यमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कस्मैचित्भिक्षुकाय धनं याचतेधर्मार्थंदत्तं स्यात् पश्चाद्दत्तानन्तरं तद्धनं न तथा तत्स्यात् तस्य स्वामिनः न देयं पूर्वस्वामिना तस्यग्रहीतुःतद्भवेत्विवादपरम् ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णंस्यात्तस्य स्तेयस्यनिष्कृतिः ॥२१३॥

(१) **मेधातिथिः**। संसाधनंराजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणंस्वीकृतस्य प्रतियाच्यमानस्य राजनिवेदनं अयंमह्यंदत्वा प्रतिजिहीर्षतीति सिद्धस्य दृढीकरणंसंसाधनमेतदेतदर्पाल्लोभेनेति कारणानुवादः। एवंकुर्वतोदण्डः सुवर्णः स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरितिचौरदण्डमाशङ्कमानंसुवर्णंविधत्तआचोरशङ्कादि दत्तंकिलतेन तस्मै न स्वयंहृतं कथमयंचौरः स्यादितिशङ्कांनिवर्तयितुंस्तेयशब्दः प्रयुक्तः सत्यपि चौरत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवद्व्यवहर्तव्यः ॥ २१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सुवर्णंदाप्यः शतम् ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि तद्दत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतंवाधनंबलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुध्यर्थंराज्ञा स्वर्णदण्डंदापनीयोभवति ॥ २१३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति । संसाधयेत् प्रतिश्रुतंगृह्णीयात् । दत्तंनदद्याद्वा । अदानेहेतुः । दर्पेति । दर्पोराजपुत्रादि बलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्यस्वामिनोधनं दापनीयम् । राज्ञा ससुवर्णोदण्डत्वेन ग्राह्यइत्यर्थः ॥ २१३ ॥

(५) **नन्दनः**। संसाधयेदनुतिष्ठेत् । सत्प्रतिग्रहणकाले प्रदात्रे निवेदितंधर्मंविवाहयज्ञादिकंमानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णप्रतिभाषितं पञ्चकृष्णलिकोमाषस्तेसुवर्णस्तुषोडशेति तद्दाप्यो दण्डरूपेण । अपहृतार्थे प्रतिपादनमर्थप्राप्तमेव । इतिदत्तानपाकर्मसमाप्तम् ॥ २१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दर्पाल्लोभेनवा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृतीराज्ञासुवर्णंदाप्यःस्यात् दापनीयः स्यात् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथा वदनपक्रिया ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणार्धेन पूर्वविवादोपसंहारउत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमोदत्तस्यैवानपक्रियोदिता अपक्रिया-क्रियापायस्तस्य नञार्प्रतिषेधस्तदैवमुदितंभवति एषैव दाने स्थितिरिति यावत् । धर्मादनपेताधर्म्या कथंप्रतिश्रुत्याऽदीयमानोधर्मोन पश्यतीति नैषा शङ्काकर्तव्या एषएवात्र धर्मोयन्नदीयते दत्तंच प्रत्यादीयते । उदिता उक्ता यथावच्छब्दसमुदायएव याथातथ्ये वर्तते सम्यङ्निरूपितेत्यर्थः । अथच यथाशब्दोयोग्यतायां वर्तते तामर्हतीतिवतिः कर्तव्यः । वेतनं-भृतिस्तस्यानपक्रिया वेतनेन स्वकर्मकुर्वतांयोधर्मः सइदानीमुच्यतइति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्म्या न्याय्या । दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एतद्दत्तस्याप्रतिपादनंधर्मादपेतं तदुक्तं अतोऽनन्तरंभृतेरसमर्पणादिकंवक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकभृतेरनपक्रियांप्रतिजानीते दत्तस्येति । अपगच्छति धनमन्यंप्रत्येनेनेति अपक्रिया दानंतदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) **नन्दनः**। अथवेतनप्रदानमाह दत्तस्येषइति । अनपाक्रिया अनपाकरणं प्रदानमितियावत् ॥ २१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दत्तस्ययथावद्दत्तस्य अनपआदानंतस्यक्रियाउदिता ॥ २१४ ॥

भृतोनार्त्तोन कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ सदण्ड्यःकृष्णलान्यष्टौ न देयंचास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उद्दिष्टेन मूल्येनोद्दिष्टंकर्मकरोति सइह भृतोभिप्रेतः भृत्यकर्मविशेषेण स्वीकृतोभृत्यादेहि मे पञ्चरूपकाणीदन्ते कर्मकर्तास्मीयता कालेनेत्याभाष्यप्रविष्टः सचेत्कर्मनसमापयति कृष्णलानि सौवर्णानि ताम्ररजतयोर्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धानि च ज्ञात्वा दण्ड्यते तानि रूपकाणि वेतनार्थकल्पितानि न लभेत यद्यनार्त्तोदर्पान्न करोति यथोदितकर्म व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतोभृतिहानिर्दण्डनमतः अएवंवक्तुंन लभते यावच्छ्रयायासः कृतस्तदानुरूप्येण देहीति ऋत्विजामप्येवंदण्डकेचिदिच्छन्ति स्वेच्छया त्यजतां तद्युक्तं अत्र हि महाननर्थोयजमानस्य सामिकृत्ये यजमानेऽतोदण्डोमहानत्रयुक्तः यजमानस्य च यन्नष्टंतद्दापनीयंदीक्षोपसद्वैव्रतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम् । अन्योयंशिल्पी कञ्चनकर्मणि प्रवर्तयति तडागखनने देवस्य गृहकरणेऽहन्ते समापयिता प्रवर्तकत्वेनेति पश्चात्तापसरेयंतेन

स्वामिनः क्षयायासाः सर्वेसंवोढव्याभाण्डवाहवणिग्न्यायेन एषहि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः भाण्डवाहकदोषेणवणिजोर्यदिद्रव्यंनश्येत्तद्भांडवाहकोवहेत् योप्यन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावध्यार्धतोनिवर्तेतेति कात्यायनीये सूत्रे धनमाबध्याऽऽसज्य धनव्ययंकारयित्वा यद्यर्द्धकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः एवं योपि षाण्मास्यः सांवत्सरोवा यथोपपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येषएवन्यायः। आह च नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्योदत्वा भृतिंबलात्। भृतिंगृह्णातिकुर्वाणोद्विगुणंभृतिमावहेत् ॥ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मभृतिनाशनमर्हति ॥ २१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ वेतनानपकर्म। भृतइति। भृतःसन्ननार्त्तः पीडारहितोपि। वेतनं नदेयं कृतस्याप्येकदेशस्य यच्चदत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। योभृतिपरिक्रीतोव्याध्यपीडितोयथानिरूपितंकर्माहंकारान्न कुर्यात्सकर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनोयः वेतनंचास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तमेवाह भृतइति। भृतिर्वेतनं तया क्रीतोभृतः अनार्त्तोपि यदि नकुर्यात्। अष्टौकृष्णलानि सभृत्योराज्ञादण्ड्यः। न तद्देयं नदापनीयं वेतनमिति च ॥ २१५ ॥

(५) **नन्दनः**। भृतोवेतनग्राही। अनार्त्तो व्याधिरहितः ॥ २१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनार्तःभृतःसन्दर्पाद्यथोदितंकर्म योनकुर्याद्यथोदितम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ॥ सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥२१६॥

(१) **मेधातिथिः**। अनार्त्तस्य दण्डउक्तोभृतिहरणमार्त्तस्येदानीमुच्यते आर्त्याभृतोर्द्धकृतंकर्म यदि हित्वा गच्छेत्सस्वस्थः सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ ततः कुर्यात् बहुनापि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषउपलभेतच वेतनम् ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःसन् तत्कर्म कुर्यात्। सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिकालेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्यादृग्भाषितंतादृक्कर्म कुर्यात वेतनंच चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। आर्त्तश्चेत्तस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति। तेन यथा भाषितं तादृक्कुर्यात्। आदितः आदौ। तद्भृतिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पूर्वआर्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितंकुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥२१६॥

यथोक्तमार्त्तः सुस्थोवा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनंदेयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥२१७॥

(१) **मेधातिथिः**। अथवा स्वामिनोधारयत्यनेन च तत्कर्मकारितंस्यात्स्वांभृतिंदत्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कारयितव्यः अथापि स्वामी ब्रूयान्नमे किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रापि कृतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्राम् ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथोक्तमार्त्ते स्वस्थे वा यः प्रकारउक्तः। वेतनादानम् ॥ २१७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्कर्मयथाभाषितंपीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थोवा न कुर्यान्नापिकारयेत् तस्य किंचिच्छेषस्यापि कृतस्य कर्मणोवेतनंन देयम् ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वीकृतासंपूरणेपि यथोक्तं वेतनंनदेयमित्याह यथेति । अल्पोनस्याल्पम्न्यूनस्यापिकर्मणः । स्वस्थोपि न वा कुर्यान्न संपूरये न्नवाकारयेदन्येन ॥ २१७ ॥

(५) **नन्दनः** । कर्मणःवेतनंतस्य न देयमित्यन्वयः । इति वेतनानपक्रियोक्ता ॥ २१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आर्तःस्वस्थोवाथः यथोक्तंकर्म न कारयेत् अल्पोनस्य अल्पन्यूनस्य कर्मणः तस्य पुंसः वेतनंन देयं ॥ २१७ ॥

एषधर्मोऽखिलेनोक्तोवेतनादानकर्मणः ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि धर्मंसमयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वेतनादानकर्मणइति विवादपरस्यास्य नामधेयमेतत्तेन न चोद्यमेतत् । कथंवेतनस्यादानकर्मोक्तंयावता दानकर्माण्युक्तंतल्लभेतैव वेतनमिति नाम्नोहि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामता नविरुद्धा नहि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते तथाचाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नामप्रवर्ततएव । तदुक्तंतत्रैवंस्थूणादर्शयाचसमानीचास्यादिति समयसिद्धिः संकेतइदंयावता मनुते निश्चितंकर्तव्यमित्यभ्युपगमस्तंभिन्दन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः । संविदश्चव्यतिक्रमइति यदुद्दिष्टंतदिदानीमुच्यते पूर्वेणार्द्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेणोद्दिष्टप्रकरणसूचनम् २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समयभेदनमवतारयति एषइति । समयभेदिनां धर्मं नियतंदण्डम् ॥ २१८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणोनिःशेषेणोक्ता अतोऽनन्तरंसंविद्व्यतिक्रमकारिणंदण्डादिव्यवस्थांवदिष्यामि ॥ २१८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भृतिमुपसंहरन् संविदश्च व्यतिक्रमंप्रतिजानीते एषइति । धर्मं दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनामिदमस्माभिःपरिहर्तव्यमितिनिश्चयकारिणाम् ॥ २१८ ॥

(५) **नन्दनः** । अथसंविद्व्यतिक्रममाह एषधर्मोऽखिलेनेति । समयभेदिनांसंविद्व्यतिक्रमिणाम् ॥ २१८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वेतनादानकर्मणः वेतनस्य आदानं स्वीकारः तस्य कर्मणः एषधर्मः अखिलेनउपायेनउक्तः तेषांसमयभेदिनांधर्मंअतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि ॥ २१८ ॥

योग्रामदेशसंघानांकृत्वा सत्येन संविदम् ॥ विसंवदेन्नरोलोभात्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शालासमुदायोग्रामस्तन्निवासिनोमनुष्यागृह्यन्ते तेषामेव संविदः संभवात् एवंग्रामसमुदायोदेशः संघएकधर्मानुगतानांनानादेशवासिनांनानाजातीयानामपि प्राणिनांसमूहः यथाभिक्षूणांसंघोवणिजांसंघश्चातुर्विद्यानांसंघइति । ग्रामादीनांयत्कार्यंयथा पारिग्रामिकैर्ग्रामोनोपहतः प्रायआलाकीर्णे गोप्रचारे गाश्चारयन्ति उदकंच भित्त्वा नयन्ति तद्यदिवोमतंदग्धएव दोषान्कर्तुंन दद्मएवंनः प्रतिबध्नतां यदि तैः सहदण्डादण्डिर्भवति राजकुले वा व्यवहारसूत्रे सर्वे वयमेककार्यानोचेदुपेक्षामाह । तत्र ये संविदते वेदकमिति प्राक्तनीग्रामस्थितिस्ते व्यतिक्रम्येत्येवंप्रोत्साह्य विसंवदेद्बलात्तैः सह सङ्गच्छेतत्वेषु बाह्याभ्यन्तरःस्यात्सराज्ञा स्वराष्ट्रान्निर्वासयितव्योनिष्कासयितव्यः । स्वविषयेऽस्यवस्तुंनदेयमेवंवणिग्भवब्राह्मणादिकार्यइदंशेकृतसंविलेन नातिक्रमितव्यमन्यत्कार्यंग्रामाद्युपकारकंशालाचारमसिद्धंपुरराष्ट्राविरोधितत्संविद्व्यतिक्रमे दण्डोयंलोभादिति लेनीपकारगन्धेन परग्रामणीकृतेनास्वातन्त्र्यंलोभः । अज्ञानात्तु विसंवादेमान्यस्य कल्पः ॥ २१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ग्रामाणां ग्रामस्थानाम् । संविदत्रग्रामे एवंकर्तव्यमिति एवंदेशविशेषमादाय । तथा संघानां बौद्धादिसंघानाम् ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः। ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनोलक्ष्यन्ते। संघोवणिगादिसमूहः। इदमस्माभिः कर्त्तव्यंपरिहार्यतामित्येवं रूपंसंकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये योनरोलोभादिना निष्क्रामेत्तंराजा राष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः। तदेवाह यइतिद्वाभ्याम्। ग्रामदेशेति तत्रस्थयोर्ग्रहणम्। संघेति वणिगादिसमूहः। संविदं उक्तसंकेतम्। विसंवदेदतिक्रामेत्। विप्रवासयेद्दण्डपुरःसरम्। ब्राह्मणस्य न दण्डः केवलं ग्रामत्यागइति ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः। योग्रामदेशसंघानामिति त्रयंस्पष्टम्। संविद्व्यतिक्रमउक्तः ॥ २१९-२२१ ॥

(६) रामचन्द्रः। यःपुरुषः ग्रामदेशसङ्घानां ग्रामाणां देशानां सङ्घानां समूहानां सत्येन शपथेन संविदं समयं। मर्यादांकृत्वा नरःलोभाद्विसंवदेदन्यथारदेत्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥२१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनंसमयव्यभिचारिणम् ॥ चतुः सुवर्णान्षण्णिष्कांश्शतमानंच राजतम् ॥ २२०॥

(१) मेधातिथिः। निगृह्यावष्टभ्य पीडयित्वा काललाभमकारयित्वा दण्ड्यः। चत्वारिसुवर्णानियेषांनिष्काणां-परिमाणंते चतुःसुवर्णानिष्काः यद्यपि चतुःसुवर्णिकोनिष्कइत्यत्रोक्तंतथापि शास्त्रान्तराच्छाब्दंशतंसुवर्णानांनिष्कमाहुर्म-हाधियइत्येवमादिपरिमाणान्तरंपश्येत् विशिष्टे संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव लभ्यतइतिचेत् पद्यग्रन्थत्वान्न दोषः। अन्येतुसहार्थे-बहुव्रीहिंकृत्वा त्रीन्दण्डानाहुः। चतुर्भिः सुवर्णैः सह षण्णिष्कादण्डनीयोदशनिष्काः प्रतिपादिताभवन्ति। बहुव्रीहिसि-द्ध्यर्थंसहार्थेकथंचिन्मत्वर्थोयोजितव्यः नहि चित्राभिर्गोभिः सहितश्चित्रगुर्देवदत्तइति भवति। एते च त्रयोदण्डायदि च-त्रिभिरेकइति कार्यापेक्षया योजनं निर्वासनदण्डेन विकल्पते दण्डोयम् ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। चतुर्भिःसुवर्णैर्योनिष्कस्तान् षट्पलानीत्यर्थः। एतच्च दीनारादिनिष्कव्यवच्छेदार्थंविशे-षणम्। शतमानमेकम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः। अथ चैनंसंविद्व्यतिक्रमकारिणंनिबोध्य चतुरः सुवर्णान् षण्निष्कान् प्रत्येकंचतुः सुवर्णपरिमितान् राजतंच शतमानंविंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणंत्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितंव्यस्तंवाराजादण्डंदापयेत् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः। दण्डसंख्यामाह नीति। निगृह्य कारागारंप्रापयित्वा चतुःसौवर्णिकोनिष्कइत्युक्तेः चतुःसुव-र्णानिति तु निष्कपदस्याभरणाद्यर्थव्यावृत्त्यर्थंतेनपशुमालभेतेत्याद्येकत्वस्येव षडित्युपादेयविशेषणमतः प्रत्येकं षण्णि-ष्कानांदण्डइति। शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयं समस्तं व्यस्तंवा कार्यगौरवलाघवापेक्षया ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः। एवं समयव्यभिचारिणं समयभेत्तारं निगृह्य दण्डंदापयेत्। दण्डमाह चतुःसुवर्णान्वा दण्डयेत्। षण्णिष्कान् निष्कंसुवर्णाश्चत्वारःइति षट्पलानि अथवा राजतः रूप्यस्य शतमानः। द्वात्रिंशत्कृष्णलं धरणं भवेत् ध-रणानि दश ज्ञेयःशतमान एवं कृष्णलाभवन्ति अष्टगुंजात्मकोमाषः तेषांचत्वारिंशत् माषप्रमाणं भवति ॥ २२० ॥

एतद्दण्डविधिंकुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः। जातिसमूहेषु च नानाजातीयानांसमानजातीयानांवा संघेषु तद्विषयोव्यभिचारोयेषामित्यर्थः। प्रकरणोपसंहारः ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दण्डविधिं दण्डप्रकारम्। जातिर्ब्राह्मणादिः ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः। ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्व्यतिक्रमकारिणामेतद्दण्डविधिंधर्मप्रधानोराजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

(५) **राघवानन्दः** । उक्तंदण्डविधिमन्यत्रातिदिशति एतमिति । ग्रामजातिसमूहेषु ग्रामस्य ब्राह्मणादिषु जातिसमूहेषु वणिगादिषु च ॥ २२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवं धार्मिकः पृथिवीपतिः दण्डविधिं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीयवा किंचिद्यस्येहानुशयोभवेत् ॥ सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यंदद्याच्चैवाददीतवा ॥२२२॥

(१) **मेधातिथिः** । यद्द्रव्यंप्रचुरक्रयविक्रयंव्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूलतश्चनापचीयते त्रपुताम्रभाण्डादिस्थिरार्घंतादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्यआदानप्रत्यर्पणे यस्तु विरलक्रेतुरनुशयंन मया साधुकृतंयद्विक्रीतमिति तदा क्रेता तस्मैप्रतिपादयितव्यः एकस्थानवासिनांचैषकालोदेशान्तरवासिनांतात्कालिकीप्रतिनिवृत्तिः । केचिद्गोभूम्यादिविषयंविधिमिममिच्छन्ति न वस्त्रादौ स्मृत्यन्तरे हि वणिक्पणने योविधिराम्नायते एवंहि नारदः पठति ॥ क्रीत्वामूल्येन यः पण्यंदुष्क्रीतमिति मन्यते । विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति ॥ द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्र्यंशांशमावहेत् । द्विगुणंतत्तृतीयेऽह्नि परतःक्रेतुरेवतत् ॥ विक्रयार्थंयद्द्रव्यंतत्पण्यं यद्विक्रीयतदुत्पन्नेनद्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषोव्यवहरति जीविकाधनमर्जयितुं तथा पणभूमौप्रसारितंच भवति वणिजा तत्रेह पण्यग्रहणात्कश्चिद्विशेषोविवक्षितइतरथा क्रीत्वा मूल्येनइत्येतावदवजातं कः पुनरसौ विशेषः उच्यते यत्क्रीतमपि पण्यत्वमजहद्वणिग्भिः क्रियते तार्हि विक्रयार्थमेव क्रीणन्ति तेषांवणिजामितरेतरक्रीणतांच नारदीयोविधिरन्येषांमानवइतिकेचित् किंपुनरत्र युक्तं पण्यधर्मादिर्व्यवस्थावानुसरणीया तथाचाश्वानांबलसंचारोहस्तिनामङ्कुशारोहणंविक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धोभवति । अविवक्षितमविनष्टमुपनिध्यादौ वस्त्रादेर्यावन्मात्र नाशस्तावतोमूल्यमुपनिधात्रे दीयते द्रव्यन्तु गृह्णातीह त्वीषन्नाशेसर्वंमूल्यंदेयंक्रेतुः ॥ २२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वेति । अनुशयः पश्चात्तापः ॥ २२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्रीत्वा विक्रीयवा किंचिद्द्रव्यम् विनश्वररूपंस्थिरार्घंभूमिताम्रपट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापोजायते न साधु मया क्रीतमिति सक्रीतंदशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतंवागृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्रयविक्रयानुशयइत्युक्तं तत्र क्रेतृविक्रेत्रोः पश्चात्तापाद्युत्पत्तौ दशाहाभ्यन्तरे निवर्त्ययोग्यतास्तीत्याह क्रीत्वेति । साधु मया नकृतमित्यनुतापोनुशयः । क्रीतं दद्याद्विक्रीतंच गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) **नन्दनः** । अथक्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वाविक्रीयवेति । तद्द्रव्यंयन्मूल्यत्वेन क्रेत्रादत्तम् ॥ २२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । किंचिद्वस्तु क्रीत्वा विक्रीय वा इह यस्य अनुशयः पश्चात्तापः भवेत्सः अन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यंदद्यात आददीत स्वीकुर्यात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३॥

[स्याच्चतुर्विंशतिपणोदण्डस्तस्य व्यतिक्रमे । पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादति पातिनि ॥१॥][1]

[क्रीत्वाविक्रीयवा पण्यमगृह्णन्न ददतस्तथा । पणाद्द्वादशदाप्यश्च मनुष्याणांच वत्सरान् ॥ २ ॥]

[पणाद्द्वादशदाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् । पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणंभवेत् ॥ ३ ॥]

(१) **मेधातिथिः** । दशाहात्परतोन क्रेता यावतानुशयश्चापि विक्रेता यदि राजनिनिवेदयेत्ततः षट्शतानि दण्ड्यः

---

१ (ण, ञ) । इचिन्हिते पुस्तकेप्रथम एवैकः श्लोको वर्तते

नदद्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेधः किंतर्हि ज्ञायते स्थितिरीदृशी अन्विच्छेत्क्रेता दशाहादूर्ध्वंनत्याजनीयोनापि वि-क्रेता ग्राहयितव्यः अतश्च यदि साम्प्रोभयेच्छायां दानादानेस्यातां तत्र न कश्चिद्दोषः ॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दशाहस्यपरेणेति बीजविषयम्। वस्त्रवाप्ररत्नदोह्यपुरुषस्त्रीषु एकपञ्चसप्तत्र्यहमासार्धमा-सानामवधीनां स्मृत्यन्तरे उक्तत्वात्। नाददीत विक्रीतंवस्त्वादातुं न यतेत। शतानि पणानाम्॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दशाहादूर्ध्वंक्रीतंन त्यजेत् नापि विक्रीतंविक्रयिकोबलेन दापयेत्। विक्रीतंबलेन गृह्णन्परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि पणान्दण्ड्यः॥ २२३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दशाहादाधिक्ये तदुभयमनुचितमित्याह परेणेति शतानीति ताम्रिकपणानामितिशेषः। एवं-सर्वत्र ॥ २२३ ॥

(५) **नन्दनः**। आददानोबलाद्गृह्णन्ददच्च षट्शतानि कार्षापणानांदण्ड्यः॥ २२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्यथाराज्ञा षट्शतानि पणाननि दण्ड्यः॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवतींकन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य कुर्यान्नृपोदण्डंस्वयंषण्णवतिंपणान् ॥ २२४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। या कन्या दोषैर्युक्ता साच दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यतएवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो-विदिते राज्ञा कार्यः। स्वयंग्रहणमादरार्थम्। कन्यादोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविघातहेतवः। क्षयोव्याधिर्मैथुनसंबन्धश्च नो-न्मत्तयेत्येतत्प्रकरणोक्तोदण्डोऽयंवा ॥ २२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यस्त्विति पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्डसामान्यस्य विशेषोक्तिरियमत्रतस्य संगतिसंभ-वात्। कुर्यात् दण्डम्। अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वकृतशुल्कंवरोन दद्यात्॥ २२४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नोन्मत्तायाइति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं-कन्यांवराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवतिंपणान्दण्डंकुर्यात्। अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते॥२२४॥

(४) **राघवानन्दः**। नोन्मत्तायाइत्यत्रोक्तदण्डस्य संख्यामाह यस्त्विति। दोषवतीमुक्तोन्मत्तादिदोषत्रययुक्ताम् ॥ २२४ ॥

(५) **नन्दनः**। अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्याप्रदानविषयंविवादमाह यस्तुदोषवतीमिति स्वयंक-न्या भर्त्रादिभिरनिवेदितोऽपि ॥ २२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षण्णवतिपणान्नृपःस्वयंदण्डंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यांब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ॥ सशतंप्राप्नुयाद्दण्डंतस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५॥

(१) **मेधातिथिः**। अकन्यावृत्तमैथुनसंबन्धेति योवदेत्तंच दोषंन भावयेत्तदा शतंकार्षापणंदण्ड्यः। अन्ये मन्य-न्तेऽल्पत्वाद्दण्डस्य महत्वाच्चाक्रोशस्येतिकरणस्य च पदार्थविपर्यासकत्वेन दर्शनादकन्येति शब्दस्वरूपंविवक्षितं अकन्ये-यमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशेत्तस्य शतंदण्डः कः पुनरत्र विशेषः उच्यते सइदंवादी पृच्छ्यते कथमियमकन्येति सचेद्ब्रूया-न्निर्लज्जा नृशंसाश्लीलवादिनी नैषकन्यानांधर्मएतच्च न साधयेत्तदा यंदण्डः कन्यागुणनिषेधउक्ते सति। अथवा कन्या-शब्दंप्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोक्षे कस्यचित्स्वल्पा *वृद्धादत्ता यदि राजानंज्ञापयेदभिरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमाना-

* स्वल्पावृद्धादत्ता=दर्शयमानस्यब्रूयात्किंतावन्मासौस्वल्पावृद्धाबालावाकन्यादत्ता (आआ)

ऽनेन तस्यामभिलाषएवमुक्ताथ पराजितस्तत्र शामकालायां यद्येवमुक्तंतदा पराजितस्यायंदण्डः ॥ २२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अकन्याचेयं स्त्री किंतु क्लीबमिति ॥ २२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नेयंकन्या क्षतयोनिरियमिति योमनुष्योद्वेषेण ब्रूयात्तस्याउक्तदोषमविभावयन्पणशतंराजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वाचादूषितकन्यस्य दण्डमाह । अकन्येयं कन्या केनापि क्षतयोनित्वादिति योब्रूयात् । दोषं क्षतयोनित्वादिकमदर्शयन्पणशतंदण्डमाप्नुयादित्यन्वयः ॥ २२५ ॥

(५) **नन्दनः** । अकन्या क्षतयोनिः । शतंपणानाम् ॥ २२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः द्वेषेण कन्यां अकन्याइति ब्रूयात्सः पणशतंदण्डंप्राप्नुयात् । किंकुर्वाणः तस्याःदोषं अदर्शयन् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु क्वचिन्नृणांलुप्तधर्मक्रियाहिताः ॥२२६॥

(१) **मेधातिथिः** । पाणिग्रहणंविवाहोदारमन्त्राणांतत्र विद्यमानत्वात्सचाग्निमयक्षतेत्येताभ्यां संबन्धेनासांविवाहे कर्तृत्वंदर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ कन्यामुपयच्छेदिति विहितं तादृशमेवार्थंमन्त्राअभिवदन्ति न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानांविवाहमन्त्राणामविधायकत्वात् । एषएवार्थस्तद्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते कन्यासु क्वचिन्नृणां । नकस्यांचिद्वेदशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयोविवाहः श्रुतः । लुप्तक्रियाः यासांधर्मेऽग्निहोत्रादावपत्योत्पादनविधौ चाधिकारोनास्त्यतस्तानविवाह्याः अतः कन्यामकन्येति वदन्महता दण्डेन योजनीयइतिपूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते अप्राप्तमैथुनास्त्री कन्योच्यते ॥ २२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अकन्यातु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा त्याज्यैवेत्युपपादयति पाणिग्रहणिकाइति । कन्यास्वेव कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु क्लीबेषु ॥ २२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । युक्तश्चास्याकन्येति वादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति अर्यमणंदेवंकन्याऽग्निमयक्षतेत्येवमादयोवैवाहिकामनुष्याणांमन्त्राः । कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्वेव व्यवस्थितातानाकन्याविषये क्वचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिताअसमवेतार्थत्वात् अतएवाह ताःक्षतयोनयोवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणाअपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति नासौ धर्म्योविवाहइत्यर्थः नतु क्षतयोनेर्वैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् या गर्भिणीसंस्क्रियते तथा वोढुः कन्या समुद्भवमिति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । केवलेन तु ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवतितस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वंमनुनोक्तं । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोयंक्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः ॥ २२६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु कन्यात्वक्षतौ किंस्यात्तत्राह पाणीति । अर्यमणंनुदेवं कन्याअग्निमयक्षतेति मन्त्रलिङ्गमाश्रित्यावधारणमाह कन्यास्वेवेति । लुप्तधर्मक्रियाः अपगतविवाहादिक्रिया*इति निन्दामात्रम् । अष्टवर्षा भवेत्कन्येति तत्कालावच्छिन्नकन्यादानतात्पर्यमन्यथा या गर्भिणीसंस्क्रियते तथा वोढुःसुतमिति क्षतयोन्यधिकृता न स्यात् । अपिच गान्धर्वासुरपैशाचानां क्षतयोनेरावश्यकत्वात् ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेना-

* क्रियाइति=धर्म्या (राघ० २)

ग्निसाक्षिकइति होममन्त्रविधेर्देवलोक्तत्वात्। अतएव गोत्रत्वप्राप्तिः। तदुक्तम्। एकत्वमागता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतै-रिति ॥ २२६॥

(५) **नन्दनः**। पाणिग्रहणंविवाहस्तत्र भवाः पाणिग्रहणिकाः विवाहसाधनभूताइति यावत् ॥ २२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अकन्यासु क्वचित् लुप्तधर्मक्रिया नृणां हितान ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतंदारलक्षणम् ॥ तेषांनिष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। दारा भार्या तस्यालक्षणंनिमित्तंविवाहमन्त्रास्तैस्तत्र प्रयुक्तैर्विवाहाख्यःसंस्कारोनिर्वर्तते द्विजातीनांपुनर्मन्त्रास्तत्र शूद्रस्य दारमसङ्गोनहि तस्य मन्त्राःसन्ति मन्त्रवर्जसर्वान्येति कर्तव्यतास्ति अतोविवाहाख्यसंस्कारोपलक्षणंमन्त्रास्तेषांमन्त्राणांनिष्ठा समाप्तिः सप्तमे पदे विज्ञेया लाजहोममभिनिर्वर्त्य त्रिःप्रदक्षिणमग्निमावर्त्य सप्तपदानि स्त्री प्रक्रम्यते इषएकपदीभवेत्यादियावत्सखासप्तपदीभवेति तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाःपदे कन्यापितुर्वोढुर्वानुशयोनास्ति उन्मादवत्यपि भार्यैव न त्याज्या मैथुनवत्यास्तु नैवासौ विवाहः सत्यपि लाजहोमादाविति कर्तव्यतास्वरूपे नभार्यासा अतस्तत्र द्रव्यान्तरवदनुशयः यथाच शूद्रकर्तृकेणाधानेनाहवनीयोभवति सपिण्डायाश्च कृतेऽप्यग्निसंस्कारे विवाहस्वरूपत्वंतत्र तु प्रसिद्धम् ॥ संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान्। कन्या चान्यस्याप्यविवाह्या वसिष्ठवचनात्। यदि प्रजननविघातरोगगृहीतामूढ्वा नत्यजति का तर्हि गतिः प्रत्यधिकारे अन्यामुद्वाहयिष्यति सद्यस्त्वप्रियवादिनीतिवत् कृते तु जातपुत्रायामाधाने यदि क्षयोव्याधिःस्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदनिमित्तानांपरिगणनात् तत्रापि यदि कामतस्तुप्रवृत्तानामित्येतत्प्रयोजकमिष्यते न निवारयामस्तेनैव संक्षेपतः कन्यायां धर्मोयथान्येषांद्रव्याणांदशाहादूर्ध्वमपि साम्ना प्रत्यर्पणंनैवंकन्यानांकृतविवाहानांशुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्द्रव्यान्तरधर्मः। या तु धर्माय दीयते तस्यानैवानुशयइति वचनात् तत्रापि ॥ दत्तामपि हरेत्कन्यांज्यायांश्चेद्वरआव्रजेदित्यस्त्येवापहारआसप्तमपदात् सप्तमेतुपदेवरे दानानिवृत्तेर्गवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपहारः अथैव कंन चित्कस्मै चिद्रविदत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयानुशयोदानादाने दानस्य तदानीमेवनिवृत्तत्वात्। प्रतिगृहीतंचेद्दात्रे पुनः प्रयच्छेत्तद्दानोत्तरमेवतत्स्यात्तत्पूर्वदाननिवृत्तिः। एवंसगुणयोः कन्यावरयोर्नान्योन्येच्छयात्यागोस्तिप्रागपि विवाहात् विवाहे तु कृते दोषवत्याअपि नास्तित्यागः कन्यायाः। स्पृष्टमैथुना या तुकन्यैव नभवत्यतोऽसौ त्यज्यते कन्यायायतोविवाहोविहितोविवाहश्चोपयोगस्थानीयोयथा परिभुक्तंवस्त्रमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽर्प्यते तथैव कन्या कृतविवाहा पुनश्चाथमर्थोनिर्णेष्यते सकृत्कन्याप्रदीयतइत्यत्रान्तरे ॥ २२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। किंच सप्तपदीगमनात्प्राग्दोषदर्शने कन्यायाअशुल्कायाअपि त्यागइत्युपपादयति पाणिग्रहणिकाइति। दारलक्षणं दारहेतुः। निष्ठा अनिवर्तमानोचिता समाप्तिः ॥ २२७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वैवाहिकामन्त्रानियतंनिश्चितंभार्यात्वे निमित्तंमन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषांतु मन्त्राणांसखा सप्तपदी भवेति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः। शास्त्रज्ञैः निष्पत्तिर्विज्ञेया एवंच सप्तपदी दानात्प्राग्भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पाणिग्रहस्य दृष्टतया तन्मन्त्राणांकोपयोगस्तत्राह पाणिग्रहेति। तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमेपदे सप्तमपदगमनेन कन्यायाः। अन्यथा विधितोदारत्वासिद्धेः सर्वधर्मलोपापत्तिरिति । एतेन सखासप्तपदीभवेति मन्त्रेण कन्यायाःसप्तमपदगमनेन भार्यात्वस्यावधिकथनात्तदभ्यन्तरेऽनुशयेसतित्याज्यत्वं सूचितम् ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः** । कन्यायादारत्वे नियामकः पाणिग्रहणमन्त्रैःसंस्कारस्तेषांनिष्ठा तैर्मन्त्रैःसंस्कारसंपत्तिः सप्तमे प-दे न प्रागिति । पाणिग्रहणमन्त्रसंस्कारोक्षतयोनीनामेव नान्यासामिति पाणिग्रहणिकाइत्युक्तविशेषणम् ॥ २२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेषांमन्त्राणां निष्ठा अवस्था वर्तनोचितासमाप्तिः सप्तमे पदे विद्वद्भिर्विज्ञेया ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयोभवेत् ॥ तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत्॥२२८॥

(१) **मेधातिथिः** । न केवलंवणिजांपण्यधर्मोयंदशाहिकोनुशयः किं तर्हि वेतनसंविद्वृद्धिप्रयोगादिषु यस्मिन्यस्मि-न्नेतिवीप्सयाऽशेषकार्यपरिग्रहोऽनेन विधानेन दाशाहिकेन विधिना । धर्मादनपेतोधर्म्यः पन्थामार्गः निवेशयेत्स्थापये-द्राजा । अतिदेशो यंकृते कार्यइति प्रक्रान्ते पुनः सर्वेण सर्वनिवृत्तेः तत्र ह्यनुशयोभावः । सच निरूपिते स्थापिते चान्तरे-ऽनुशमय्य दशाहप्रतीक्षणम् । यत्र पुनर्वृद्ध्यर्थंधनंनीतमृत्विक्काद्दत्तोवेतनंच यद्दत्तंकृतसमये विरोधआरब्धस्तत्र नायंधर्म-इति केचिन्नहि कृतमकृतंभवत्येतच्च न कृतंनिवृत्तमुच्यते न प्रक्रान्तंनह्ययमादिकर्मणि क्तोनहि मुख्यार्थत्यागे कारणम-स्ति यत्तुकृतंनाकृतंभवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव यथा भुक्तंवांतमिति लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रा-वसेयव्यवस्थाकेषु शास्त्रतएव निवृत्यनिवृत्तीविज्ञेये अथापि वृत्ताः पदार्थास्तथापि प्रत्याहरणंविधीयते निष्पन्नेऽपि ध-नप्रयोगेस्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनंकर्तव्यमन्यत्रानुशयात क्षयव्ययोःशास्त्रधर्मेण नीतेषु वोढव्यास्तथाच गृहो-तमात्रेषु मासिकींवृद्धिमिच्छन्ति यत्रैवंबन्धएषभोक्तव्यइयन्तंकालमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशयोनिवर्त्यते । ऋत्विजान्तु वरणं विवाहइवकन्यानांसंविदे दशाहादूर्ध्वंप्रवर्तितव्यमस्मिन् शास्त्रे सति ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवमन्येष्वपि द्रव्येषु दोषदर्शनान्निवर्तनमूह्यमित्यतिदिशति यस्मिन्निति । धर्मेपथि निवे-शयेत् क्रयप्रत्यावर्तनेन राजा ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । न केवलंक्रयएव अन्यत्रापि यस्मिन् यस्मिन्संबन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्रीत्वेत्यत्रोक्तंगृहीतस्य त्यागमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह यस्मिन्निति । धर्म्ये दशाहाभ्यन्तरे सप्त-मपदाभ्यन्तरेकन्यामपि निवेशयेत् पूर्वस्वामिन्यर्पयेदिति भावः ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्य पुंसः इहकार्ये अनुशयः पश्चात्तापः भवेत् ॥ २२८॥

पशुषु स्वामिनांचैव पालानांच व्यतिक्रमे ॥ विवादंसंप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥२२९॥

(१) **मेधातिथिः** । गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनांपालानांच गोपालादीनांयोविवादोगौस्त्वया मे नाशिता तांमे देहीति पालोपि विप्रतिपद्यते मदीयोदोषोनाभवदित्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वंयादृशी व्यवस्था तांयथावन्निपुणतोव-क्ष्यामीत्यवधानार्थः पिण्डीकृतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वामिपालविवादंप्रक्रमते पशुष्विति । पशुषु विषयेषु ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गवादिपशुविषये स्वामिनांपालानांव्यतिक्रमे जाते विवादंसम्यग्धर्म्यंयथा तथा व्यवस्थया व-क्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वामिपालयोरित्युक्तमनुसरति पशुष्विति । यथावद्धर्मतत्त्वतः यथातथाव्यवस्थितयोः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । अथस्वामिपालयोर्विवादमाह पशुषु स्वामिनांचैवेति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनांस्वामिनां च पुनः पालानां गोपानां व्यतिक्रमे अपराधे यथा वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथाचेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । दिवा पशूनांयोगक्षेमे दोषउत्पन्ने नष्टविनष्टमित्यादिके वक्ष्यमाणे पाले वक्तव्यता कुत्सनीयता तेन सदोषोनिवोढव्यः । रात्रौ स्वामिनोदोषउद्बन्धनादि मृतानां गृहे स्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिताभवन्ति अन्यथाचेत्तु यदि रात्रावपि पालेन न प्रवेशितोऽरण्यएववर्तते तदा पालोदोषभाक्स्यात् एतदुक्तंभवति पालहस्तगतागावोयदा क्षेत्रे कस्यचित्सस्यंभक्षयन्ति केनचिद्वा हन्यन्ते तदापालस्य अथपालेन समर्पितास्तदा स्वामिनः । अयोगक्षेमे योगशब्दप्रयुक्तोलक्षणया यथान्धे चक्षुष्मानिति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्तव्यता पशूनामक्षेमे तत्कृतापचयवत्ता । तद्गृहे तद्गृहावस्थाने पशूनाम् । योगक्षेमे पशूनामप्राप्तानांप्रापणं प्राप्तरक्षणंच यदित्वन्यथा दिवारात्रौच पालएवार्पितं तदा पालदोषः ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । दिवा पशूनांपालहस्तन्यस्तानांयोगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानांस्वामिगृहस्थितानांस्वामिनोदोषोऽन्यथातु यदि रात्रावपि पालहस्तगताभवन्ति तत्र दोषउत्पन्ने पालएव गर्हणीयतांप्राप्नोति ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह दिवेति । वक्तव्यता गर्हणीयता योगक्षेमविषये योगोप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः प्राप्तस्य परिपालनं तस्यनसति तद्गृह पालेनसमर्पितत्वे अन्यथा पालेनासमर्पितत्वे पालएव वक्तव्यः प्रायश्चित्ताद्यन्वितत्वेनइत्यन्वयः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । वक्तव्यताऽपराधः । योगोयवसपानीयादिदानरूपः क्षेमोऽनिष्टनिवारणरूपः ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाचेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालःवक्तव्यतां दोषभावितां इयात् ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतोयस्तु सदुह्याद्दशतोवराम् ॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कोसौ योगक्षेमः अतःप्रपञ्चयति गांपाति गोपःगोपालकः सकदाचिद्भक्तादिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण तत्र क्षीरभृतोदशभ्योवरान्श्रेष्ठान् अवरान्वा संहितायामकारप्रश्लेषाद्व्याख्यायामनुरूपकता यस्य नान्यदन्नंसएकस्यागोःक्षीरमादद्यात् । अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या । एवंदोह्यादोह्यधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचित्त्रिभागः क्षीरस्य क्वचिच्चतुर्भागः स्वामिभिः कल्पयितव्यः दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्लोकोयं । देशव्यवस्थात्वाश्रयणीया भृतिंनिरूपयिष्यामीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ताभवन्ति न तेन स्वामिनमननुज्ञाप्य दशमोगौर्दोह्येति भक्तभृतोऽपि क्षीरेण विनिमयस्येति बुद्ध्या दुहीत तन्निवृत्त्यर्थमुक्तंगोस्वाम्यमनुमतइति स्वामिनोनुमतिमन्तरेण प्रवर्तमानोदण्ड्यः सानन्तरोक्ता अभृते भृतिर्भवेत् । क्षीरभृतएषा वृत्तिः भृत्योभरणार्थेन धर्माय प्रवृत्तोरक्षायामथवा स्वेच्छया दशम्यागोःक्षीरमाददानश्चोरः स्यात् अस्मिंस्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः अत्रापि स्वामिनोऽननुमत्या दोषएवेति चेत्सत्यंतस्य तावतादण्डमात्रं नचौरोभवत्यस्मिंस्तु चौरोनिक्षेपहारी वा स्यात् । अयंश्लोकआदौ वक्तव्यः अतोनंतरःकल्प्यते ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनोयोगोपालः सदुह्यादात्मार्थम् । दशतोदशसु गोषु रक्षितासु तन्म-

(२३१) दुह्यात्=दद्यात् (रामचन्द्रः) गोस्वाम्यनुमते=गोस्वामिनिभृते (रामचन्द्रः)

ध्यतोवरामुत्तमाम् । गोस्वाम्यनुमतइति तदननुमत्या । भृत्यवष्टम्भेन दोह्ये दण्ड्यइत्यर्थः । क्षीरंदुह्यादितिच तत्तत्पशुविकारोपयोगोपलक्षणम् । तेनमेषादावूर्णादिग्रहणेपि तत्पालकस्यायंभागक्रमइत्याह सास्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। योगोपालाख्योभृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितोगोभ्यः श्रेष्ठामेकांगांभृत्यर्थंदुह्यात्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवंचैकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गवांपालस्य भृतिमाह गोपइति । गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां दुह्यात् स्वभृतितया । अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्यात्स्वार्थं दुह्यमानायादुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः । दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्योदोहहेतुभूताभ्यः अवरामेकांगांगोस्वामिनानुज्ञातोदुह्यात् । जातस्य दशगौरक्षकस्य भृतिः ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोस्वामिनिभृते सःभृत्यःदद्यात् दशगवांमध्ये वरां श्रेष्ठां अभृते । अकृतवेतनेपाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

नष्टंविनष्टंकृमिभिः श्वहतंविषमे मृतम् ॥ हीनंपुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नष्टंदृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते क्वगतम् । विनष्टं कृमिभिः आरोहकनामानः कृमयोगवांप्रजननवर्त्मनानुप्रविश्य नाशयन्ति । श्वहतंप्रदर्शनार्थमेतत् तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थितिः । विषमेश्वभ्रदरीशिलादिसंकटादौ मृतंप्रदद्यात्पालएव । हीनंपुरुषकारेण पुरुषव्यापारचपलस्य तत्रसंनिधानात् वृकनिवारणे दण्डादिना प्रवृत्तिस्तेनापेतंयदिस्यान्म्रियमाणोव्याघ्रादिवारणे नैव समर्थःसहसैवोत्पत्य कश्चित्पशुर्वेगेन श्वभ्रंगच्छेदनुगच्छतापिनशक्यः प्रत्यावर्तयितुंन पालेदोषः ॥ २३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नष्टमदर्शनंगतं कृमिभिर्विनष्टंविनाशितं विषमेमृतंनिम्नपातादिना यत्रतु पुरुषकारसंभवे सदकरणं तत्पुरुषकारहीनं तं पालोदद्यात् ॥ २३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नष्टंदृष्टिपथातीतंकृमिभिर्नाशितंश्वभिःखादितंहतंविवरादिपातमृतंप्रदर्शनंचैतत्पालसंबन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहितंमृतंपलायितंगवादि पशुपालएव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भृतिभुजः पालस्य दण्डमाह नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपथातीतं कृमिभिः सर्पादिभिर्विनष्टं मृतं पुरुषकारेणहीनं चोरादिना क्रियमाणं नरक्षितं तादृशंपशुं दद्यात् ॥ २३२ ॥

(५) **नन्दनः** । नष्टमदृष्टंपशुमितिशेषः ॥ २३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुरुषकारेण हीनं नष्टं पुरुषकारेसति यदितंनकरोति तर्हि पालएव प्रदद्यात् ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु हृतंचौरैर्न पालोदातुमर्हति ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३॥

(१) **मेधातिथिः** । विघुष्याऽऽघुष्य पटहांश्चौरैर्हृतंपशुपालोनदाप्यते निघोषकरणंच पालस्याशक्त्युपलक्षणार्थम् । यदि बहवश्चोराः प्रसह्यच मुष्णन्ति तदा पालोमुच्यते सोपि यदि ग्रामकालंतस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति देशे यच स्वामी संनिहितः कथंविज्ञातस्तत्र अथवा निवासदेशे स्वामी न तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तत्स्थानीयोभवति यो राजानमधिकारिणंवा ज्ञापयित्वा चौरानभिद्रवति । स्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थं सोहि स्वामीस्वद्रव्यमोक्षणे यत्नंकुरुते न तथा पालज्ञापितोराजा दुष्करा च राजज्ञापनापालस्य अत्र मुषित्वा गतेषु ज्ञापयेदुष्येदेव ॥ २३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विघुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत् । देशे समीपदेशे काले दिवसादौ वा शंसति दूरदेशविषमकालादौत्वकथनेऽप्यदोषइत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चौरैः पुनः पटहादिविघुष्य हृतंपालोदातुंनार्हति । विघुष्येति चौराणांबहुत्वंप्रबलत्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवंकर्मा पालोन दद्यादित्याह विघुष्येति । तेषां प्राबल्ये सतीत्यर्थः । यदीति देशकालनिश्चयार्थम् । देशे नदीतीरादौ काले प्रातरादौ हरणकालानन्तरमेव स्वस्य गवादेर्वृत्तं स्वामिनःप्रति शंसति कथयति स्वस्य युद्धादिकमिति वा ॥ २३३ ॥

(५) **नन्दनः** । विघुष्य ह्रियमाणंविख्याप्य हृतंबलाद्धृतमितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदि देशे यस्मिन्देशे चौरैर्हृतं अस्मिन्काले स्वामिनः स्वस्य द्रव्यस्य गवादेः हरणे सति सः न दातुं अर्हति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्मच वालांश्च बस्तिस्नायुंच रोचनाम् ॥ पशुषु स्वामिनांदद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत्॥२३४॥

(१) **मेधातिथिः** । आयुषःक्षयान्मृतेषु पशुषु स्वामिनः पर्णाद्यर्पणीयं गोरोचनांगवांश्रृङ्गेषु चूर्णभवति बस्तिरङ्गविशेषः अङ्काःकर्णादयः स्वामिविशेषज्ञानार्थंचिन्हानि तानपि दर्शयेत् । एवंपालस्यशुद्धिः । अङ्कदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञा भवत्ययंसपशुरिति ॥ २३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वयंमृतेत्वाह कर्णाविति । बस्तिमूत्रपुटं । एतेषामन्यतमंदद्यात् । श्रृङ्गाणिच दर्शयेदिति विकल्पः । मृतेष्वङ्गानीति पाठे अङ्गान्यङ्गरूपाणि अङ्गान्तराणीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वयंमृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनांदद्यात् अन्यानि च चिन्हानि श्रृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयंमृतेषु पशुस्वामिने तदीयानेतान्प्रदर्शयन्न दण्डभागित्याह कर्णाविति । बस्तिमधोदेशम् । अंगान्युक्तातिरिक्तानिश्रृङ्गखुरादीनि ॥ २३४ ॥

(५) **नन्दनः** । गवांमरणे गोपालेन कर्त्तव्यमाह कर्णौचर्मेति । मृतेषु पशुष्वङ्गान्युक्तान्येव दर्शयेत्स्वामिने ॥ २३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पशौमृते पशोःअंगानि कर्णादीनि दर्शयेत् गोरोचनं तिलकादि ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ॥ यांप्रसह्य वृकोहन्यात्पाले तत्किल्बिषंभवेत्॥२३५॥

(१) **मेधातिथिः** । अजा चाविका चाजाविकेऽविरेवाविकैडका एते वृकैः श्रृगालप्रभृतिभिः संरुद्धेअवष्टब्धे प्रथमपातएव हते अस्मिन्नन्तरे सत्यामोक्षणेऽहतत्वान्नच पालआयति मोक्षयितुमनायत्यनागच्छति पाले यत्तत्र प्रसह्य बलेनाभिभूय वृकोहन्यात्पालस्य सदोषः स्वामिनोदापयितव्यः प्रायश्चित्तंचरेत् । गोर्महत्वाद्गोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविकेइत्युच्यते न पुनस्तद्रूपमतश्च बालानांगोवत्सानामेषएव न्यायः ॥ २३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अजाविकइति वृकघातयोग्यतया गवागवादेस्तुव्याघ्रादेरेवभयं तत्रच पालस्य रक्षणाशक्तेर्न दोषः । वृकैःसंरुद्धे तदाच पालेऽन्यव्यासक्त्या तत्रागत्य क्षेममकुर्वति । किल्बिषमपराधः ॥ २३५ ॥

---

* निश्चयार्थ-निश्चयार्थं प्रायश्चित्तंयदिस्यादितिवत् (राघ० २)

(३) कुल्लूकः । अजाश्चाविकाश्चाजाविकं गवाश्वप्रभृतीनि चेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्नजाविके वृकैः परिवृते सति पाले नागच्छति यामजामेडकांवा वने वृकोहन्यात्सपालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । गोविषयकमुक्त्वाऽजादिविषयकमाह अजेतिद्वाभ्याम् । वृकैर्व्याप्तैर्हन्तुंरुद्धे अनायति अनागच्छतिसतिदण्डोबहिःप्रायश्चित्तार्थम् । किल्बिषमिति तद्वधपापंपालस्येत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । वृकग्रहणंव्याघ्रादीनामप्युपलक्षणार्थं अनायत्यनागच्छति । यामजामविंवा । अजाविकेति पुंसांपूर्वलक्षणमेतत् । तत्किल्बिषंतस्यवधोपराधः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजःछागःआविकःअनायतिसति अनागच्छतिसति वृकःयान्प्रसह्य हन्यात् तत्किल्बिषंपाल भवेत ॥ २३५ ॥

तासांचेदवरुद्धानांचरंतीनांमिथोवने ॥ यांमुत्प्लुत्य वृकोहन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अजाविकोपूर्वश्लोके जात्यपेक्षंद्विवचनं पशुशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः इह तु तासामिति व्यक्त्यपेक्षेण बहुवचने परामर्शः । अविरुद्धानां मिथएकत्रप्रदेशे स्थापितानांसंहतीभूतानांदिग्भ्योविदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वनेचरन्तीनां दृष्टिगोचराणांयदि कुतश्चनकुञ्जात्संचारणोत्पातनात्तुक्रमेण निष्क्रम्य वृकोहन्यान्नपालोदोषभाक् अशक्यंह्यनेकवृक्षक्षुपशरवल्लीगहनंवनंनिर्विवरीकर्तुंछिद्रानुसारिणश्च वृकाः मिथोग्रहणाच्चातिदूरविप्रकृष्टासु वधेदोषएव पालहस्तगताःपशवस्तदुपेक्षायां यदि दोषमामुयुः सपालेनैव समाधेयइति एषप्रपञ्चः सुखावबोधार्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरुद्धानामेकस्थानीकृत्य पालेन रक्ष्यमाणानाम् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तासामजाविकानांपालेन नियमितानांसंघीभूय वनेचरन्तीनाम् यत्नाद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्प्लुत्यालक्षितोयांकांचिद्धन्यान्नपालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अवरुद्धानांपालेनप्राकारादिना रक्षार्थमागतेतुनदोषइत्याह तासामिति । यामिति लिङ्गमविवक्षितम् । तत्र तादृशे हते नकिल्बिषी दण्डं प्रायश्चित्तंवा नार्हति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तासामजावीनांमद्ध्ये मिथोवने वनगहने ॥ २३६ ॥

धनुः शतंपरीहारोग्रामस्यस्यात्समन्ततः ॥ शम्यापातास्त्रयोवापि त्रिगुणोनगरस्य तु ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्हस्तंधनुस्तेषांशतंचत्वारिहस्तशतानि समंततश्चतसृषु दिक्षु ग्रामस्य परीहारः कर्तव्यः । अनुप्तसस्या भूमिः पशूनांसुखप्रचारार्था कर्तव्या । दण्डयष्टिःसा बहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतति ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनःपातयितव्या यावत्रिस्तस्य परिमाणोवा शम्यापातः परिहारः । त्रिगुणोनगरस्य ग्रामनगरे प्रसिद्धे शम्यायाः पाताः प्रेरितायावेगसंस्कारक्षयोभूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनुर्हस्तचतुष्कं तच्चतुःशतं महाग्रामस्य परीणाहोवेष्टनेन त्याज्या भूमिः । परीहारइति क्वचित्पाठः । शम्यापाताः क्षिप्ताःशम्यायावतितेत्रयस्तस्त्रिगुणोदेशः क्षुद्रग्रामस्य । एतयोर्द्वयोस्त्रैगुण्यं नगरस्य बृहत्त्वक्षुद्रत्वापेक्षया विकल्पेन ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्हस्तोधनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः प्रक्षेपोग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारिहस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थसस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः । नगरसमीपे पुनरयंत्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ग्रामनगरयोर्निकटवर्तिनि सस्ये पशुभिर्भुक्तेपि पालोनदण्डभागनवरुद्धत्वात्सस्यस्येत्याह धनुरितिद्वाभ्याम् । चतुर्हस्तोधनुः । शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्याः आपातः प्रक्षेपः तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान्व्याप्योदेशस्तावतः परिहारः त्यागः सस्यशून्यतया कर्तव्यः । नगरस्यतु त्रिगुणः परिहारः कार्यइत्यन्वयः ॥२३७॥

(५) **नन्दनः** । अथगोप्रचारभूमिपरिमाणमाह धनुःशतमिति । धनुःशतेनपरिमाणेनपरिवार्यतइति धनुःशतपरिवार्यकोदेशः । शम्यास्मिन्पात्यतइति शम्यापातोदेशः त्रिगुणेधनुःशतत्रयपरिमाणानि । शम्यापातनवकपरिमाणोवा । क्षुद्रत्वमहत्त्वापेक्षया विकल्पः ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ग्रामस्य समन्ततोधनुःशतंधनुः चतुर्हस्तंपरिणाहः अनुप्तसस्या भूमिःस्यात् यष्टिः यादण्डयष्टिः पातास्त्रयः दण्डः प्रक्षेपेण यत्र पतति तावत्त्रयंवा परिणाहः । तु पुनः नगरस्य त्रिगुणः परीणाहःनसस्यं विद्यते यस्यांसा असस्याभूमिः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतंधान्यंविहिंस्युः पशवोयदि ॥ न तत्र प्रणयेद्दण्डंनृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र परीहारस्थाने क्षेत्रंन कर्तव्यमथकृतंकस्माद्वृत्तिर्न कृताऽत्रक्षेत्रिणएवापराध्यन्ति न पशुपालाः नहि पालएकैकंपशुंहस्तबन्धेन नेतुंशक्नोति नच पशूनामन्योनिर्गमोस्ति ॥ २३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्र परिणाहे । धान्यमिति पशुभक्ष्योपलक्षणम् विहिंस्युर्भक्षयेयुः ॥ २३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केन चिददत्तावृतिकंधान्यमुप्यतेतच्चेत्पशवोभक्षेयुस्तत्र पशुपालानांनृपोदण्डंन कुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपावृतेतु नदण्डइत्याह तत्रेति । विहिंस्युर्भक्षयेयुर्विमर्दयेयुर्वा ॥ २३८ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र गोप्रचारदेशे अपरिवृतंवृतिरहितम् । तत्र वान्यहिंसाविषये ॥ २३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत्र परिणाहे अपरिवृतं अवेष्टितं धान्यंपशवोयदिविहिंस्युस्तत्रापराधेनृपतिः पशुरक्षिणांदण्डंन प्रणयेत् ॥ २३८ ॥

वृतिंतत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रोन विलोकयेत् ॥ छिद्रंच वारयेत्सर्वंश्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कंटकशाखादीनांप्रकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः क्षेत्रारामादीनांवृतिरुच्यते याकचित्पर्णिकेतिप्रसिद्धावारणावृतिः । तस्याउन्नतिरियतीकर्तव्या ययोष्ट्रोनावलोकयति किमियंद्वितीया तृतीयार्थे यामुष्ट्रइति नेति ब्रूमः कथंतर्हिवृतिमुष्ट्रोन पश्यति महोत्सेधायाद्वितीयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टैववृतिः । छिद्रंश्वविवरमावारयेत्सर्वम् । श्वसूकरमुखेन यदनुगम्यते तन्मुखंपरिमाणंतथा कुर्याद्यथाश्वमुखंनमाति तन्मुखादप्यल्पछिद्रमित्यर्थः तथा कृतायां वृतौ ॥ २३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकुर्वीत धान्यस्वामीयामुष्ट्रइत्युच्चतोक्ता । श्वशूकरमुखं यत्रानुगच्छति तादृक्छिद्रंवारयेत् ॥ २३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिंकण्टकादिमयींतथाविधामुच्छ्रितांकुर्यात् यामपरपार्श्वे उष्ट्रोन विलोकयेत्तस्यांच यत्किंचिच्छिद्रंश्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यंतत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपरिवृतमित्युक्तं तत्र किंरूपा वृतिर्देयेत्यपेक्षायामाह वृतिमिति । उष्ट्रावलोकपर्यन्तामुच्छ्रितां वृतिं कुर्यादिति । श्वादेर्मुखं यावत्प्रविशति तावदपि छिद्रं निरुन्ध्यादिति । अनेन खेटखर्वटवाटीनामप्यावृतत्वंसूचितम् ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । श्वसूकरमुखानुगं श्वसूकरमुखैरनुगम्यंसुप्रवेशम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे वृतिं कण्टकवेष्टनं । यां वृतिमुष्ट्रोनविलोकयेत् न पश्येत् । वापातान्तरंश्वशूकरमुखानुगंछिद्रंसर्वंवारयेत् यत्रछिद्रे शुनः शूकरस्यतयोःमुखप्रवेशयोग्यं छिद्रस्यमुद्रणंकुर्यात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ॥ सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । परिवृते पथि क्षेत्रे ग्रामसमीपवर्तिनि च परीहारमध्यगते अन्तशब्दः समीपवचनोयदि भक्षयेत्पशुः सपालश्चस्यात्सन्निहिते पालः शतदण्डार्हः पशोर्दण्डासंभवात् पालेऽसंनिहितेऽपि गृहे यदा नाप्यसौपालः प्रसिद्धोन पुनस्तत्प्रेषितोवारिकोरूपमात्रचेतनः विपालाःपशवोवारयितव्यादण्डादिना नतुदण्डनीयाः विपालाश्चोत्सृष्टवृषादयः अन्येषान्तुविपालानांस्वामिनोदण्डोऽथवा परिवृतइति प्रश्लेषक्षेत्रसंबधाच्च गम्यमानः स्वामी सपालइत्यन्यपदार्थतया संबध्यते सहपालेन क्षेत्रेकोदण्ड्यउभौ दण्ड्यौ पालः क्षेत्रिकश्च क्षेत्रिकस्तावर्त्किर्लाकमिति पथि क्षेत्रे वृर्तिन कृतवान् पालेनापि वृतौ चसत्यां किंक्षेत्रंखादयितव्यंपालप्रमादादपि तौ वारयेत् तथागौतमः ॥ पथिक्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोरिति । २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पथि परिवृते तथा क्षेत्रे तथाग्रामान्तीये प्रागुक्तग्रामान्तरपरिणाहेच परिवृत्ते । ग्रामपदं नगरस्याप्युपलक्षणम् । सपालःपशुः शतं पणान् दण्ड्यः । पशोर्दण्डः पालस्यैवार्थात् । विपालान् देवादिपशून् स्वयमेव क्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितोद्वारादिना कथंचित्प्रविष्टोयदा भक्षयति तदा पणशतंदण्ड्यः । पशोश्च दण्डासंभवात्पालएव दण्ड्यः । विपालान्पुनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षकोनिवारयेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । परिवृतसस्यभोजिनां पालस्य भावाभाववाश्रित्याह पथीति । सपालः पशुः पालेन रक्षितः स्तत्रापिपालस्यैव दण्डोनपशोः । वारयेत् भक्ष्ये प्रवृत्तान विपालानिति* शेषः ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । परिवृते वृतियुक्ते धान्यंविहिंस्युःपशवोयदीत्यनुषङ्गः । शतंपणशतं । विपालंगोपरहितं पशुंक्षेत्रस्वामी वारयेत् । न तत्र दोषः ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पथि क्षेत्रे मार्गसमीपक्षेत्रे कंटकैः परिकृते विपालान्चारयेत् तर्हि सपालः शतदण्डार्हः । वा पुनः ग्रामान्तीये ग्रामसमीपे पशून्चारयेत् सदण्डार्हः ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादंपणमर्हति ॥ सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पथिक्षेत्रग्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि क्षेत्राणि तद्भक्षणे सपादपणोदण्डः ननु चात्र स्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं पातप्रमादासन्निहिते क्षेत्रे यन्तु पन्थानमतिक्रम्य क्षेत्रंवा ह्रियामंच तत्र महादण्डोयुक्तः किमिति गवांपालोगन्तुं तत्र ददाति नैषदोषः यद्यत्र महादण्डेनोच्यते तदा प्रत्यहंप्रवेशनिर्गमैर्गवां भक्षयन्तीनांग्रामान्तक्षेत्राण्युत्सीदेयुर्दण्डात्तु महतो बिभ्यतोयत्नेन रक्षन्ति अन्यत्र क्षेत्रिणोविशेषार्थोकथंचिन्नयति स्वल्पोदण्डः अत्रापि विपालानांवारणमेव सर्वत्र क्षेत्रस्वामिनोगतफलदेये च ते परिमाणे कल्पिते । क्षेत्रमस्यास्तीति व्रीह्यादित्वाठक् इति धारणैषनिश्चयइत्यर्थः । सर्वत्र ग्रहणाच्च विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य गतलाभः । यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दोमहिष्यजात्युष्ट्रगर्दभादिषुवर्तते तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद्गोष्वयंदण्डइति मन्यते तथा च गौतमः ॥ दशमहिषीष्वजाविषु द्वावित्याद्यन्यत्र कल्पना ॥ २४१ ॥

* विपालानिति=विपालान् क्षेत्रपालकेति (न, श,)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षेत्रेष्वन्येष्वनावृतेषु ग्रामदूरस्थक्षेत्रेषु । अयंच राजदण्डः । नष्टस्तु सदः सस्यं क्षेत्रिकस्य सर्वत्र पशुकृतापराधे देयः ॥ २४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्षयन्सपादंपणंदण्डमर्हति अत्रापि पालएव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितंफलंस्वामिने पालेन स्वामिनावा यथापराधंदातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु दण्डन्यूनतामाह क्षेत्रेष्विति । एवंविधे पशुः पशुपालः पणं मूल्यं पणस्यपादंवासपादं माषचतुष्काधिकताम्रतोलकद्वयंसर्वत्र सपालैर्विपालैर्वाभक्षितसस्याय । क्षेत्रिणे सदः मूल्यं स्वामिना पालेनवोक्तानुसारेण देयइति धारणा नियमः । नियमविशेषोयाज्ञवल्क्यात् ज्ञेयः । तथाहि ॥ माषानष्टौतु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्धंतु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्विगुणोदमः । सममेषां-विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ यावत्सस्यं विनश्येत तावत्क्षेत्री फलंलभेत् । गोपस्ताड्यस्तु गोमीतु पूर्वोक्तं दण्डमर्हतीति ॥ विवीते वननिकटे । सपालेपि । धारणा नियमः ॥ २४१ ॥

(५) **नन्दनः** । अन्येषु क्षेत्रेषु वृतिरहितेषु गोप्रचारदेशव्यतिरिक्तेषु । पशुर्हिंस्यादित्यनुषज्यते वचनविपरिणामेन । सर्वत्र ग्रामान्तादौ । सदःकृषिफलं क्षेत्रिकाय क्षेत्रस्वामिने ॥ २४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्येषु क्षेत्रेषु सपादंपणंदण्डं अर्हति । तु पुनः सर्वत्र सदः अन्नं क्षेत्रिकस्य देयः इति धारणा मर्यादा ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहांगांसूतांवृषान्देवपशूंस्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रापवादः गोग्रहणान्मनुष्यादिषु दोषः वृषाःसत्कारैर्देवपशवोदेवयागार्थंयजमानेन कल्पिताः प्रत्यासन्नयागाअथवेष्टकादिकूटस्थापिताहरिहरादीनांप्रकृतयोवोच्यन्ते तेषांपशवस्तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टास्तदाह्यस्य दैवानांपशूनांच स्वस्वामिसंबंधस्य संभवात् देवायतनमण्डनानांचैषधर्मः नतु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थंये देवगृहेषु धार्यन्ते यतः पालकाएव तेषांदेवानामर्थंविनियुञ्जते अतस्तत्र पालकाएवस्वामिनोऽतोयुक्तः स्वामिनामन्येषांयोधर्मः सतत्राऽऽयतन-मण्डनस्थः परिगृहीताऽव्यवधानेन देवपशुशुद्धिमुत्पादयन्ति । वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टावृषाःकैश्चित्परिगृह्यन्ते ततः सपालाअथागृहीत्वा विपालाउभयेषामयंदण्डः ॥ २४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनिर्दशाहां सूतां तस्याश्चारयितव्यत्वादुन्मत्ततया रक्षणाशक्तेश्च सपालत्वेपि न दोषः । वृषानुत्सृष्टान् देवपशून् देवसंबन्धिनश्छागादीन् विपालानप्येतान्नदण्डयेत् देवस्वग्रहणपर्यवसानात् ॥ २४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रसूतांगामनिर्गतदशाहांतथा च चक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषान् हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपशून्पालसहितान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थगोकुले पालैर्द्धारणात्सपालत्वसंभवः । २४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सपालेपि* ग्रामदण्डाभावमाह अनिर्दशेति । वृषान् बह्वीषु गोषु रेतःसेकसमर्थान् । देवपशून् देवोद्देशेनोत्सृष्टान् । अत्र सदोपि न वाक्यभेदात् ॥ २४२ ॥

(५) **नन्दनः** । अनिर्दशाहामनतीतदशाहां न दण्ड्यानदण्ड्यान् ॥ २४२ ॥

* सपालेपि=तत् (न, श, राघ० २)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्यापवादमाह । गांअनिर्दशाहां सूतां प्रसूतां वृषान् वृषाउत्सृष्टपशवः तथा देवतोद्देशेन-त्यक्तान् सपालान्वा अपालान्वा नदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डोभागाद्दशगुणोभवेत् ॥ ततोऽर्धदण्डोभृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥२४३॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोपराधोयदि भवेत्स्वकृतेऽकालेवापनंनिदानमयोग्यबीज-वापः स्वपशुभिर्भक्षणंगिरणंवा विदितफलके प्रायशइत्यादि तदा राज्ञोयावान्भागःआगच्छति तंदशगुणंदण्डनीयः अथ तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानियुक्तैर्वाऽपराद्धंतदार्धदण्डोभृत्यानामत्यये क्षेत्रकस्य दण्डइति संबन्धः । क्षेत्रप्रस-ङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञोग्राह्यस्वभागाद्दशगुणोऽन्योपि भागोदण्ड-त्वेन ग्राह्यः । क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणोभागोभृत्यानांपालानांदण्डः । भृत्येनच क्षेत्रि-काय सदोदेयस्तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालंवपनादौ वाऽपराधे सति यावतोराजभागस्य तेन हानिः कृता ततोदशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाचेद-मुक्तम् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रदण्डप्रसंगेन कालापराधादौ दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्यये कृषियोग्यकालात्यये राजकीयभागस्य दशगुणः क्षेत्रिकस्य कृषिकस्य दण्डस्ततोर्धदण्डः पञ्चगुणः । क्षेत्रिकस्य क्षेत्रकर्मणः कृष्यादेः अज्ञानात् भृत्यानाम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिकस्याक्रमे दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्ययेऽतिक्रमे क्षेत्रिकनिमित्ते सस्य घातइतियावत् । तस्य विनष्टाद्भागाद्दशगुणोदण्डोभवेत् । क्षेत्रस्याज्ञानादनुमत्या भृत्यानांसंबन्धिनामत्यये दशगुणादर्द्धदण्डः पञ्चगुणदण्डो-भवेत् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रिकस्य अत्यये क्षेत्राधिपतेरेव पशुभिः क्षेत्रनाशे कृते भागात् राजग्राह्यात् दशगुणःदण्डः भवेत् राज्ञा ग्रहीतव्यः । क्षेत्रिकस्यतुअज्ञानात् । भृत्यानां पालानां ततोर्धदशभागार्धदण्डः ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ स्वामिनांच पशूनांच पालानांच व्यतिक्रमे ॥ २४४॥

(१) मेधातिथिः । सुबोधोयंश्लोकः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनांपशुभिर्व्यतिक्रमे तत्स्वामिनां तत्पालानांच विधानं दण्डप्रकारविशेषम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वामिनांपालानांचारक्षणादपराधे पशूनांच सस्यभक्षणरूपेव्यतिक्रमे धर्मप्रधानोभूपतिरेतत्पूर्वो-क्तंकर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । व्यतिक्रमे सस्यभक्षणादौ ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । एतदुक्तंविधानम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिकःपृथिवीपतिः एतद्विधानं आतिष्ठेत् कुर्यात् ॥ २४४ ॥

---

(२४३) क्षेत्रिय=क्षेत्रिक (क, ख, ग, घ, च)

सीमांप्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमांसुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सीमांप्रतिविवादे सीमानिमित्ते लक्षणेत्थंभूतेति प्रतेःकर्मवचनीयत्वात् द्वितीयानिमित्तमपि लक्षणमितिशक्यते वक्तुं सीमा मर्यादा ग्रामादीनांविभागःपरिमाणमियत्ता परिच्छेदनमिति यावत् ज्येष्ठे मासि नयेन्निर्णयः कर्तव्यः । मासविशेषनिर्णये हेतुमाह संप्रकाशेषु सेतवः सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि लोष्ठपाषाणविशेषजातीयसीमादाह्य-तृणगुंजादीनि प्रागस्मात्कालादनुस्थितेषु तृणेषु लोष्ठपाषाणयोरन्यस्याश्च भूमेर्न विशेषोलक्षितोयदा तत्र तृणानि न ज्ञायन्ते तदा सीमेति निश्चीयते । एवंवल्लीस्थानादिष्वपि प्राग्वसंताद्वासंतिके दाहविशेषोन लक्ष्यते हत्वाभिधानात्तस्मिन्देशे यदा व्ययते ततोमासात्कालहरणंकर्तुंनादेयमन्यदातु लिङ्गाज्ञानार्थंकालापेक्षापि भवतीत्येतत्तात्पर्येष्वेषु ग्रहणे ॥ २४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथसीमा ॥ सीमांप्रतीति । नयेदुन्नयेत् । संप्रकाशेषु प्रकटेषु ॥ २४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिविप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमांनिश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सीमाविवादधर्मस्येत्युक्तंतन्निर्णयमाह सीमेत्यादिभिर्द्वाविंशत्या । तत्र सीमा चतुर्धा देशग्राम-क्षेत्रगृहभेदेन तत्र तदुचितकालमाह सीमामिति । सेतुषु भेदकेषु सुप्रकाशेषूक्तस्थले तृणादीनां शोषदाहाभ्याम् ॥ २४५ ॥

(५) **नन्दनः** । सीमाविवादमाह सीमामिति नयेत्मापयेत् । ज्येष्ठमासे सीमानयनविधेः कारणंतस्मिन्कालेसीमावि-वादनिर्णयहेतवः सेतवः सुप्रकाशाभवन्तीति ॥ २४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ज्येष्ठे मासि सप्रकाशेषुसेतुषु सीमां ग्रामयोःसीमां नयेत्मापयेत् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीतन्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पादपावृक्षाःक्षीरिणोर्कोदुंबरप्रभृतयः । एवंहि चिरस्थायित्वात्सीमादेशएव रोपयितव्यान ग्राममध्ये सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणान निश्चायकाः स्युः ॥ २४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यैरुह्येतदभिधानाय सीमाचिन्हकरणप्रकारमाह सीमावृक्षानिति । सीमावृक्षान् सीमालि-ङ्गवृक्षान् ॥ २४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणउदुम्बरादीन् चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सीमाज्ञप्त्यै तदुचितवृक्षानाह सीमेतिद्वाभ्याम् । न्यग्रोधोवटः । किंशुकः पलाशः । क्षीरिणः उदुम्बरादीन ॥ २४६ ॥

(५) **नन्दनः** । किंशुकान्पलाशान् ॥ २२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । किंशुकान्पलाशान च पुनः क्षीरिणः पादपान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ॥ शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उपच्छन्नानि चान्यानि कारयेत् शरान्मुक्तकुब्जगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति । संहतप्रकाण्डावीरुधोगुल्मानि वेणवआरग्वधादयः बहुत्वाच्च विविधग्रहणं वल्योव्रततयः । दीर्घांकुरास्तृणजातयः कृत्रिमा शाङ्वलादि-

पिण्डिका कुब्ज्यकस्य गुल्मत्वात्पृथगुपदेशआदरार्थः । करीषंशुष्कगोमयं अङ्गाराअग्निदग्धाः काष्ठावयवाः पाषाणकठिना मृदः शर्करा कपालिकाशकलैकदेशः ॥ २४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गुल्मान् बीजपूराद्यान् । शमीं वृक्षविशेषम् । वल्लीं चिरस्थायिनीं करञ्जादिलताम् । स्थलंच मृदादिना । कुब्जकगुल्मान् कुब्जकषण्डान् ॥ २४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गुल्मान्प्रकाण्डरहितान्वेणूंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्लीर्लताः स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान् शरान्कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराऽल्पभोगत्वेनादरार्थंपृथक्निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात्। एवंकृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुल्मान् बहुमूललताकारान् शतमूल्यादीन् । वल्ली लता । स्थलानि कृत्रिमोच्छ्रितभूमयः अत्यादरार्थं पुनर्गुल्मांश्चेति ॥ २४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गुल्मान् बीजपूरादीन् वल्ली करञ्जादिलता । स्थलानि सत्कूटादीनि ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥ सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥२४८॥

(१) **मेधातिथिः** । महांभांसितडागानि वाप्यः पुष्करिण्यउदपानानि कूपप्रभृतीनि प्रस्रवणान्युदकस्यन्दाईषत्स्रवदुदकाभूप्रदेशाः । देवतायतनानि यक्षगृहकादीन्येतानि प्रकाशकानि नह्येतानि स्वल्पेनायासेन नाशयितुंशक्यन्ते नाश्यमानेषु च महान्प्रत्यवायोभवति । सर्वस्य चोदकार्थिनोदेवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणांसीमासन्धिर्भवति अन्यानिप्रच्छन्नानिकरीषादीनि भवन्ति कारयेद्राजा नवग्रामसंनिवेशे कृते निर्णयं एवंसीमा न कदाचिन्नश्यति अन्यथा तंप्रदेशंकश्चित्कर्षणेन नाशयेत् ॥ २४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तडागानि पुष्करिण्यः । उदपानानि कूपाः । वाप्यः क्षुद्रपुष्करिण्यः । प्रस्रवणानि बृहत्खातानि ॥ २४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्त्तव्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूदकाद्यर्थिजनाअपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणोभवन्ति ॥ २४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्यांतु महत्यां तडागाद्यपि कार्यमित्यादि तडागानीति । उदपानानि कूपाः । देवतायतनानि मण्डपादीनि । बहुजनप्रसिद्धता फलम् । तत्र देशसीम्नि तडागः कार्यः । ग्रामसीम्नि वापी । क्षेत्रसीम्नि कूपः । गृहसीमायां प्रस्रवणम् । जलसंचरणार्थमर्थतो व्यवस्था । तत्र ॥ पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्तातु वापिका । पुष्करिण्यस्तदर्धेतु यावद्धनुःशतद्वयम् ॥ तडागोष्टशतः प्रोक्तः सरस्तु चतुरस्रकम् इत्यधिकसंख्यावच्छेदार्थम् ॥ २४८ ॥

(५) **नन्दनः** । कुल्यगुल्मान् (इरण्डानात्तु)* वाप्यः दीर्घिकाः । प्रस्रवणानि (केणीकळ)* देवतायतनानि दुर्गाविनायकादिस्थानानि ॥ २४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रस्रवणानि बहुस्वामितानि ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने नृणांवीक्ष्य नित्यंलोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपच्छन्नानि भूमध्यनिहितानि ॥ २४९ ॥

---

* तामिल भाषायां ।

(३) कुल्लूकः । सीमानिर्णयेसर्वदाऽस्मिँल्लोके मनुष्याणांविभ्रममज्ञानंदृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रयत्नतोप्युद्धरणासमर्थानि स्थायीनि गूढान्यपि कुर्युरित्याह उपेति । उपच्छन्नानि गूढान्यपि कुर्युरिति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानि चिन्हकरणे प्रयोजनमुत्तरार्द्धेनोच्यते विपर्ययंविसंवादंवीक्ष्य विगणय्य तत्परिहारार्थं कारयेदिति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपच्छन्नानि मृत्कूटवेष्टितानि लोके नित्यं विपर्ययं अन्यत्वं व स्य सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्टकांगारांश्छर्करावालुकास्तथा ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिकाघटादिकर्परान् । शर्करागङ्गेष्टकाः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । प्रस्तरास्थिगोवालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाऽङ्गारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्नकरोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पतिवचनात् । स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तान्किकुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपच्छन्नानीत्यस्य विवरणं अश्मनइतिद्वाभ्याम् । करीषं शुष्कगोमयम् । शर्कराः पाषाणकणिकाः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । तान्येवच्छिन्नानि चिन्हान्याह अश्मानोस्थीनीति ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्नभक्षयेत् ॥ तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥२५१॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थोन परिसंख्यार्थः खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करा हि गुल्मादिकेवंप्रकारता अतआह कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् भूमेर्भक्षणमुपमया स्वरूपोपादानं यथा भक्षितंभेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भूमिसादादपत्रमिव तादृशंकुर्यात् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वत्रहेतुः कालादित्यादिः ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यानि प्रकाराणि भूमिर्नकालान्तरे भक्षयेत् तानि सीमायासन्धिषु अप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमांराजा विवदमानयोः ॥ पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयोर्ग्रामयोःशून्यात्तल्लिङ्गैर्निर्णयः वसनः पूर्वभुक्त्या सततमविच्छिन्नयाऽस्मर्यमाणावधिकया हि त्रिपुरुषभोगेन सहत्र प्रतिषिद्धप्रामाण्यआधिःसीमेत्यत्र संभवति हि तत्रोपेक्षा बहुसाधारण्यात्सीमायाः यत्तु तत्र मिशब्दंपठन्ति तेषांभुक्तेःसिद्धमेव प्रामाण्यं लिङ्गानांप्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तरनिवृत्तिराशङ्क्यतेति । पुनः कोयमुद

कागमः प्रामाण्येनोच्यते यथान्यानिलिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्वदेवोदकप्रवाहोपि कर्तव्यः । अथवा ययोर्ग्रामयोः प्रदेशान्तरे सएवोदकागमोविभागहेतुःप्रदेशान्तरेचविप्रतिपत्तिस्तत्र सएव प्रमाणं अथवा महाग्रामविषयमेतत् नद्याअपरएकोवा वारएकग्रामस्तत्र न पारवारिणोवक्तव्यं अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यतइति यदि नामान्यतरशून्यत्वादतिक्रम्य नद्यातुस्तमपि तथापि न भोगः प्रमाणंविभागः हेतुः स्वल्पेऽपहारे ॥ २५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उदकस्यागमेन यत्र ग्रामद्वयोदकमूर्छति तेनेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिन्हैराजा सीमामुन्नयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयोनतु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमांनिश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सीमानिर्णयः प्रायशोराजकृत्यइत्याह एतैरिति । पूर्वभुक्त्याऽनवच्छिन्नभुक्त्या । उदकस्यागमने न ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण ॥ २५२ ॥

(५) **नन्दनः** । एतैरुक्तैर्लिङ्गाभावेपूर्वभुक्त्योदकस्यागमेनोदकस्यागमनमार्गेण ॥ २५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतैर्लिङ्गैः राजा सीमां नयेत् निर्द्धारयेत् च पुनः उदकस्यागमेन निम्नजलप्रवाहमार्गेण सीमा नेया ॥ २५२ ॥

यदिसंशयएवस्याल्लिङ्गनामपि दर्शने ॥ साक्षिप्रत्ययएव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कथंपुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः यानि तावत्प्रछन्नानि तानि यदि केनचित्कथंचिदागम्य प्रछन्नमन्यत्र नीयेरन्नत्रैव निश्चयः स्यात् येऽपि प्रकाश्यान्यग्रोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव रोहन्त्यन्यत्रापि जायन्तेऽतः संदेहआभासत्वात् यत्रपुनरियंसंभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेवलिङ्गानि साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः साक्षिणः प्रत्ययोयत्रेति विनिश्चये तत्त्वाधिगमलिङ्गेवा सीमाविवादसाक्ष्यहेतुकोनिर्णयइति तात्पर्यम् ॥ २५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लिङ्गानां लिङ्गतयोक्तानां वृक्षादीनां संशयएव वृक्षाद्यन्तरदर्शनादिना । साक्षिप्रत्ययः साक्षिकारणकः ॥ २५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नांगारतुषादिकुम्भाश्मी स्थानान्तरंनीत्वा निखातानायंसीमा तरुर्न्यग्रोधः सनष्टइत्यादि समस्तएव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाणएव सीमाविवादनिश्चयोभवेत् ॥ २५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवंकृतेपि संशये सति विधानान्तरमाह यदीति । लिङ्गानां वृक्षादीनां आधुनिकाएते स्थानभ्रष्टाश्चेतिसंशये साक्षिप्रत्ययः साक्षिप्रमाणकः सीमावादनिर्णयः सीम्नि योवादो विप्रतिपत्तिः तस्य निर्णयोयस्मात् ॥२५३॥

(५) **नन्दनः** । लिङ्गानांवृक्षाद्युदकागमान्तानांसाक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानांच समक्षंसीम्नि साक्षिणः ॥ प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यद्यप्यसंख्यातपुरुषकोग्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्ग्रामयोर्भवतस्तयोः समक्षमन्येषांच ग्रामेयककुलानांच ग्रामणिपुरुषसमूहानांसमक्षंसीम्नि साक्षिणः प्रष्टव्याः साक्षिप्रश्नकाले सर्वैर्ग्रामीणैर्व्यवहारएकैरपि संनिहितैर्भवितव्यंनार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरोवक्तुंलभते एवंविसृष्टार्थे विवादे किमेते संनिधीयन्ते अथवा येऽन्ये सामन्तेभ्योग्रामेभ्यः

(२५४) ग्रामीयक=ग्रामेयक (ट, ठ, ड, त, थ,)

केचिद्वृद्धतमाः साक्ष्ये समुद्दिष्टास्तद्ग्रामीणैरन्यैः संनिहितैर्भवितव्यंयतस्तैर्वृद्धेभ्यःश्रुतंभवति तत्समक्षंपृच्छ्यमानान विपर्ययन्ति वृद्धाः सीमालिङ्गानि यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र वृद्धेभ्यस्तानि निश्चित्य सीम्न्येवसाक्ष्यंपृच्छते कात्र सीमेति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। ग्रामेयककुलानां ग्रामीणसमूहानां। विरुद्धानेकसीमलिङ्गदर्शनेन सीमलिङ्गानि प्रष्टव्याः कान्यत्र सीमालिङ्गानीति। विवादिनोः समक्षमित्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः। ग्रामिकजनसमूहानांग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षंसीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः। साक्षिप्रश्नोचितदेशमाह ग्रामेति। ग्रामेयककुलानां ग्रामीणजनसमूहानां कुलानां विभागांचेतिवा तयोः सीमद्वयसंबन्धिनोः समक्षं प्रष्टव्याइत्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः। ग्रामीयकुलानांग्रामवासिनांकुलानां तयोर्विवादिनोश्च समक्षम् ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीम्नि निश्चयम् ॥ निबध्नीयात्तथा सीमांसर्वांस्तांश्चैव नामतः २५५ ॥

(१) मेधातिथिः। ते साक्षिणोयथा यादृशंनिश्चयंब्रूयुः समस्ताः सर्वएव न पुनर्वाक्यभेदोन्याम्योद्वैधे च बहूनामिति। निबध्नीयात्तत्र साक्षिणश्च नामविभागे साक्षिमात्रेण ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। समस्तानतु व्यस्ताः। तांश्च निबन्धीयादेतत्साक्षिकैषासीमेति ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः। ते पृष्टाः साक्षिणःसमस्तानैद्वेधेन सीमाविषयेणयेन प्रकारेण निश्चयंब्रूयुस्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थंपत्रे सीमांलिखेत् तांश्च सर्वानेव साक्षिणोनामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः। साक्षिप्रश्नानन्तु पुनः सीमाः कार्याइत्याह तइति। समस्तामिलिताः सर्वैकमत्येनेति यावत्। तथैव सीमाताम्रपट्टेषु लेख्येत्याह। निबध्नीयात् नामतः साक्षिणांनामभिःसह ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः। निबध्नीयाच्छिलादिषु लिखेदमुनैवमुक्तममुनैवमुक्तमिति। सर्वांस्तांश्च नामतोनिबध्नीयात् ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः। नामतः नामग्रहणात्। समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्तेगृहीत्वोर्वीस्रग्विणोरक्तवाससः ॥ सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः। मूर्ध्नोर्वींपृथ्वींमृल्लोष्टकान्गृहीत्वा साक्षिणः स्रग्विणोयथासंभवंमाल्यधरारक्तवर्णकुसुमधरारक्तवाससोलोहिताच्छादनायद्यस्य शुक्लस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रञ्जवर्तते भूयांस्तु लोहितप्रयोगोरक्तोगौर्लोहितइति भयभञ्जनार्थंचैतत् लोहितवाससश्च सशूकाभवन्ति। यदस्माकंसुकृतंकिंचिदर्जितमस्ति तन्निष्फलमस्त्विति वाच्यं स्वैःस्वैरिति लिप्सया विशेषनामाभियुक्तंतंकथयेयुस्तत्कस्यादानंतीर्थस्नानंचेत्यादि समंजसंक्रियाविशेषणं सत्यादनपेतमृजुर्धार्मिकोयोमार्गस्तेन नयेयुः। समंजसमृजुस्पष्टमित्येकोर्थःसत्यव्यवहारश्च स्पष्टइत्युक्तंसमंजसमिति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। उर्वी मृत्तिकाखण्डम्। स्रग्विणोरक्तस्रजः। एतच्च वास्तुपुरुषरूपमिति तद्रूपधारिभिः सीमानयनमुक्तम्। समंजसं यथार्थम् ॥ २५६ ॥

(२५५) समस्ताः=सामन्ता (ख,)

(३) **कुल्लूकः** । ते साक्षिणइति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वाससः सीमांनयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनाद्रक्तपुष्पमाला धारिणोलोहितवाससोमस्तके मृल्लोष्टानि गृहीत्वा यदस्माकंसुकृतंतन्निष्फलंस्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तांसीमांयथाशक्तिनिर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्ष्यदानप्रकारमाह शिरोभिरिति । शिरोभिर्भूलोष्टादिलि गृहीत्वा स्रग्विणः रक्तपुष्पस्रग्विणः रक्तवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । सुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवंप्रकारैरिति केचित् । वस्तुतस्तु ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरित्यत्रोक्तेः अन्यथा स्वैस्वैरित्यनुपपत्तिः । समञ्जसं सत्यम् ॥ २५६ ॥

(५) **नन्दनः** । उर्वीमृदम् ॥ २५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वैःस्वैःशपथैः ॥ सत्येन शापयेत् विप्रंक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ते शिरोभिः ऊर्वीं गृहीत्वा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः स्रग्विणस्तेसमंजसंयथार्थं नयेयुः सीमांप्रापयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतंनयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतंदमम् ॥ २५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रमाणान्तरलिङ्गेभ्योन्यथासंभवभ्यः मन्ययितरपुरुषेभ्योमिथ्यात्वे बध्यते प्रत्येकंद्विशतोदण्ड एकैकस्य साक्षित्वात्साक्षिणांचदण्डचत्वात् नहि व्यासज्यवदन्ति साक्षात्सत्यप्रधानाः साक्षिणः सत्यसाक्षिणः पूयन्ते अनृताभिधानेन पापेन न संबध्यन्तइति । यथोक्तेन याथातथ्येन नहि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन लक्ष्यते अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् शास्त्रे हि सत्यंवक्तव्यमित्येवमुक्तमतोयथोक्तेन सत्येनेत्युक्तंभवति ॥ २५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विपरीतंनयन्तः पश्चाल्लिङ्गान्तरेण सप्ताहान्तर्बन्धुमरणादिनाच तद्विपर्ययनिश्चये द्विशतंपणान् प्रत्येकम् ॥ २५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्थानिष्पापाभवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकंपणशतद्वयंदण्डंदाप्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैवार्थवादं प्रदर्शयन्विपरीते दण्डमाह यथेति । तान्निकंपणशतद्वयं प्रत्येकमितिशेषः ॥ २५७ ॥

(५) **नन्दनः** । यथोक्तेन मार्गेण । सेतुंसीमांनयन्तः स्थापयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्योगाद्यभावे पूयन्ते । विपरीतंनयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्योगादिदर्शनात् ॥ २५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विपरीतंनयन्तः अनयेन शापयन्तः द्विशतंदमं दण्डंदाप्याःस्युः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारोग्रामाः सामन्तवासिनः ॥ सीमाविनिर्णयंकुर्युः प्रयताराजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः तेषांवचने निश्चयंकुर्यात् प्रयता साक्षिधर्मेण शास्त्रान्तरेण । राजसंनिधाविति श्लोकपूरणं नतुसामन्ताःस्वेच्छया राजवन्निश्चिन्वन्ति ॥ २५८ ॥

---

(२५८) ग्रामाः सामन्तवासिनः=ग्रामसीमान्तवासिनः (ग, ण,)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सीमान्तवासिनोमध्यभूतविवादविषयग्रामयोःपर्यन्तेषु निरन्तरवासिनः । प्रयातानियमिताः । साक्ष्युक्तप्रकारेणैव ॥ २५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशंसमन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षंसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्ष्यभावे प्रकारान्तरमाह साक्ष्यभावइति ग्रामाः ग्रामस्थाः सामन्तवासिनः समन्तएव सामन्तः तत्र वासिनश्चतुर्दिशंवर्तमानाः ॥ २५८ ॥

(५) **नन्दनः** । समन्ताद्भवोदेवःसामन्तः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानांसीम्नि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान्॥२५९॥

(१) **मेधातिथिः** । सामन्तानांमौलानामिति विशेषणविशेष्यभावस्तुल्यर्थः ग्रामप्रविष्टास्तत्काले भवाउत्पत्तिसहभुवोमौलाउच्यन्ते ते च सामन्तानित्यानित्यसंनिहितत्वात्तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात्तदास्तमेति तदेमानपि वक्ष्यमाणान्पृच्छेत् अथवा मौलाअनुभाविनः सामन्ताव्याख्याताव्यवहर्तव्याः मौलानांपूर्वोक्तानांसद्भावे सामन्ताः प्रमाणंतदभावेवनगोचरान्विनियुञ्जीत निपुणतः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सामन्तानामभावे तथा मौलानां मूलभूतानां साक्षिणामभावे । इमान् वक्ष्यमाणान् । एतच्च वनसमीपग्रामविषयम् ॥ २५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतांग्रामवासिनांग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानांपुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानांसीमासाक्षिणामभावइमान्वक्ष्यमाणान्सन्निहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पूर्वोक्तानामभावे साक्ष्यन्तरमाह सामन्तानामिति । मौलानां ग्रामारम्भप्रभृतिपुत्रपौत्रतया तत्रैव कृतवसतीनां सामन्तानां मौलेत्यादिविशेषणद्वयम् । इमान्वक्ष्यमाणान् । जलारण्यवासिनः ॥ २५९ ॥

(५) **नन्दनः** । मौलानांप्रोक्तानांतदानीन्तनानां वा च्छेदरहितानामिमान्वक्ष्यमाणाननुयुञ्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सामन्तानांअभावे तु मौलाःमूले भवामौलाः तेषां सीम्नि साक्षिणांअभावेइमान् वनगोचरान् अपि साक्ष्येनियुञ्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ॥ व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

(१) **मेधातिथिः** । एते हि ग्रामवासिनस्तत्र वनानि भ्राम्यन्ति ग्राममध्ये नगच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्तंविद्युस्तेहि तेन पथा गच्छन्तोविवादास्पदंप्रदेशंपूर्वकांश्चित्पुरुषान्कृषतोदृष्ट्वा पृच्छेयुः कोयंग्रामोयोभवद्भिः कृष्यतइति एवमादिना संभवति पूर्वानुभवः व्याधामृगया जीविनस्तेषामपि वनाद्वनंमृगमनुधावतांभवति ग्रामसंबन्धः एवंशाकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनस्तदन्वेषणे ये सर्वान्ग्रामानागोचरयन्ति गोपानांगवांतृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिभ्राम्यन्ति कैवर्तादाशास्तडागखननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति कालाकीनंकर्मोपयुज्यते मूलंवृक्षादेः खनयन्ति स्थूलकाशादेः व्यालग्राहाः सर्पग्राहिणः

(२५९) वनगोचरान्=धर्मगोचरान् (च)

जीविकार्थंतेपि सर्पांस्तन्तंप्रदेशमन्विच्छन्त्यतः तेषामपि पारिग्रामिकैर्बहुभिः संबन्धः उञ्छवृत्तयोपि दरिद्राअनेकग्रामपर्यटनेन यात्रामात्रंनिर्वर्तयन्ति अन्यांश्च फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। व्याधान् मृगवेधिनः। शाकुनिकाः शकुनघातजीविनः। गोपान् गोपालान् प्रायोये वनगताएव। मूलखानकान् मूलमुत्पाट्य विक्रीय जीवतः। उञ्छवृत्तीन् शिलोञ्छवृत्त्या वर्तमानान्द्विजान् तेषांप्रायः क्षेत्रवनगोचरत्वात्। अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। लुब्धकान्पक्षिवधजीविनः गोपालान्मत्स्यजीविनोमूलोत्पाटनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोञ्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थंवनव्यवहारिणः पृच्छेत्। एतेहि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनंगच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तानवाहे व्याधानिति। व्याधान् लुब्धकान्। मूलखानकान् सूरणादिमूलोत्पाटनेन जीविनः। व्यालग्राहान् सर्पान्वेषिणः। एतेहि मूलमृणालाद्यर्थं ग्रामाद्ग्रामं संचरन्तस्तद्ग्रामस्थैर्निवारिताः सीमां जानन्तीतिभावः। अन्यान्वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित्। वस्तुतस्तु वनमत्र जलं सीमावधितडागादि जलचारिणः शम्बूकजलपुष्पाद्यर्थम् ॥ २६० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। शाकुनिकान् पक्षिवधजीविनः। उञ्छवृत्तीन् अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः॥२६१॥

(१) **मेधातिथिः**। तेधर्मेणपृष्टाइति योजना सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः ग्रामद्वयसंयोगः सन्धिः सच सीमैव लक्षणंज्ञापकम् ॥ २६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इदमेवलक्षणं युक्तं नेदमिति यथा ब्रूयुः ॥ २६१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ते व्याधादयःपृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिन्हंब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमांव्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तार्थवादोयं तद्दति ॥ २६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यद्द्वयोःमध्ये स्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आरामउद्यानभूमिः शाकवाटश्च सामन्तप्रमाणकत्वंनिश्चयः व्याधादिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते सीमासेतुः सीमाबन्धः सीमाविभावनार्थंयआबध्यते स्थाप्यते ॥ २६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कूपस्य सीमाकूपस्य परितस्त्याज्योयोदेशस्तस्य सीमा। एवंतडागादौ। सामन्तप्रत्ययः सामन्ताः समन्तवासिनः तद्धेतुकः सीमानिर्णयइतिशेषः। तथा सीमासुयेसेतवस्तेषामपि सीमानिर्णये कर्तव्ये ॥ २६२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणांसीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणकएव। मर्यादाचिन्हनिश्चयोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ग्रामसीमायामुक्तनिर्णयप्रकारमन्यत्रातिदिशति क्षेत्रेति। तडागाद्युक्तलक्षणम्। आरामः

---

*परकीय=पूर्वेभ्यःसामन्तानामधिकोदण्डः पृथक्पृथगित्यनुवादः उक्तत्वान्न्यायस्य क्षेत्रादिप्रातिवेश्याअवश्यंज्ञातारोभवन्ति एषांदण्डमहत्त्वं सामन्तानान्तुपरकीय (आआ)

{पवनम् । सामन्तप्रत्ययः समन्ततोवर्त्मप्रद[र्श]नेनाहरन्पञ्चशतान्प्रतिदण्ड्यः सङ्ग्त्यन्वयएवं मानानां ज्ञानपुरःसरं वा-
{यमेव प्रमाणमित्यर्थः । न तु व्याधादीनां तत्र युक्त्यन्तरापेक्षणात् ॥ २६२ ॥

(५) **नन्दनः**। एवंग्रामयोः सीमाविनिर्णयमुक्त्वाक्षेत्रादीनामाह क्षेत्रकूपतडागानामिति। सामन्ताः समन्ताद्वासिनः॥२६२॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्षेत्रादि सीमासेत्विति विनिश्चयः । सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सामन्तादिभिर्यदुक्तंतत्प्रायोज्ञेयः॥२६२॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतांनृणाम् ॥ सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाहसम्॥२६३॥

(१) **मेधातिथिः** । परकीयसीमावेदनंनावश्यमिति द्विशतोदमोनुवर्त्यः तेन ग्रामसीमायां द्रष्टॄणांसामन्तानांच वेशतःये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य ग्रामक्षेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वात्तुल्यदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेक्षणीयाः ॥ २६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सेतावित्युपलक्षणं क्षेत्रादावपि ॥ २६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सीमाचिन्हनिमित्तंविवदमानानांमनुष्याणांयदि सामन्तादेशवासिनोमिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं-
राज्ञा मध्यमसाहसंदण्डनीयाः एवंचासामन्तरूपाणांपूर्वोक्तद्विशतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेषांमिथ्याभाषित्वे दण्डमाह सामन्ताइति । मध्यमसाहसं पणानां पञ्चशतानि । सेतावित्यु-
पलक्षणं कूपादिचतुर्णाम् । सेतुर्मर्यादा सीमेतिपर्यायाः ॥ २६३ ॥

(५) **नन्दनः** । सेतौ सीमाविषये ॥ २६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्यथा ब्रूयुःते सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसंदण्ड्याः ॥ २६३ ॥

गृहंतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषया हरन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः ॥ २६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्षेत्रादि प्रसङ्गादिदमुच्यते सीमाग्रहणनिमित्तोपलक्षणार्थं अस्यैवैतन्निश्चितमित्येवंजानतोहर-
तः पञ्चशतोदण्डः मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतग्रहणंनिमित्तभेदे न्यूनाधिकदण्डार्थंपूर्वत्र वा संख्यामेव विवक्षितामन्यन्ते
तेन व्यवहारंलेखयामि चौरैर्दोषयामीति भयप्रदर्शनेन हरति तस्यां दण्डोनिमित्तान्तरानुकल्पः ॥ २६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भीषया भयोपदर्शनेन हरन् तत्सीमांलङ्घयन् । भीषयेति ज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणम् ॥२६४॥

(३) **कुल्लूकः** । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमंमारणंबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्चपणशतानि दण्डनी-
यः स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरतोद्वि शतोदमः ॥ २६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गृहादीनां निर्णयप्रसंगेन तेषां हरणेपि दण्डमाह गृहमिति । भीषया भयप्रदर्शनेन । सचे-
द्विप्रःस्याद्दण्डार्होनवधार्हः एतदर्थम् । उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नरइत्यत्र वधउक्तोत्र दण्डविशेषइतिभेदः
॥ २६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गृहादिषु अन्यथा वदन् पञ्चशतानि दण्डयः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयंराजैव धर्मवित् ॥ प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव निधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता:॥१॥][1]

(१) **मेधातिथिः** । अविषह्या निश्चेतुमशक्या लिङ्गसाक्ष्यभावात् राजैव स्वेच्छया भूमिंप्रदिशेद्यादियंवोभूमिरियं-

[1] (ट, ठ,)

वइति धर्मवित्पक्षपातोनैवकस्य चित्कर्तव्यइति एतदाह उपकाराद्धेतोर्यया सीमया द्वावपि ग्रामौ समकरौ भवतः तेन यदि न्यूनापि कस्यचिद्भूमिःस्यात्क्षेत्रंचेत्सुगुणंबहुत्पत्तिकंतदपेक्षःप्रदेशः ल्यब्लोपेपंचमीउपकारमपेक्ष्य । अथवैकेषांमदिशे- दपरेषामनिश्चितामपहरेत् यदि विवादिमत्तांसीमांयावद्वक्तुंनशक्नुयादितरे च शक्तास्तदन्येभ्यःप्रदिशेत् एवमात्मनोबहूनांच ग्रामीणानामुपकृतंभवति ॥ २६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अविषह्यायां सर्वथा निर्णेतुमशक्यायाम् । प्रदिशेत् भूमिं उपकारात् तयायस्योपकारा- तिशयस्तस्मै ग्रामाय दद्यादित्यर्थः ॥ सीमानिर्णयः ॥ २६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितोग्रामद्वयमध्यवर्ति- नींविवादविषयांभूमिंयेषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयोभवति तद्व्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्य- वस्था ॥ २६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तोपायैर्यदा सीमायाअपरिच्छेद्यकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थेन राज्ञैव तत्कर्तव्यं तस्य भूमित्वादित्याह सीमायामिति । अविषह्यायां विचारंसोढुमशक्यायाम् । तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तेः । ननु स्वतन्त्रोराजा कथं प्रवर्तते तत्राह प्रदिशेदिति । विवादसमाप्तेस्तेषामहानुपकारःस्यात् । स्थितिः पुण्यंपरोपकारेणेतिशास्त्रमर्यादा ॥ २६५॥

(६) **रामचन्द्रः** । सीमायांअविषह्यायां सर्वोपायैर्निश्चेतुमशक्यायां एतेषां स्वयं राजैव प्रदिशेत् निर्णीय प्रदद्यात् । योगीश्वरः । राजासीम्नःप्रवर्तिता ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितोधर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥२६६॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोपसंहारसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थेदण्डवाचिकइत्युक्त्का क्रमभेदोलाघवाद्वाक्पारुष्यंस्यात्त- तोदण्डव्यापारद्वन्द्वेचेतरेतरयोगाद्वत्क्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरेकैकस्योभयार्थःप्रतिपादनाद्दण्डशब्देन वार्थोऽप्युपात्तइति कःक्र मभेदः तथा च यथा यथासंख्यसूत्रारंभोमहाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति॥२६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एषइतिवाक्पारुष्यंपश्चादुक्तमपिलघुत्वादेवाभिधातुमतऊर्ध्वमिति ॥ २६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषसीमानिश्चयेधर्मोनिःशेषेणोक्तः अतऊर्ध्वंवाक्पारुष्यंवक्ष्यामि दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमश्रुत्यान्तु पारुष्ये दण्डवाचिकइति दण्डशब्दस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सीमानिर्णयमुपसंहरन्पारुष्ये दण्डवाचिकइत्युक्तं तत्र वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रतिजानीते एष- इति ॥ २६६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथवाक्पारुष्यनिर्णयंप्रस्तौति एषोऽखिलेनेति । नचात्रोद्देशक्रमत्यागःशङ्क्यःदण्डवाचिके इत्यत्र दण्डशब्दप्राथम्यस्याल्पाचूतरत्वप्रयुक्तपूर्वानिबन्धिनत्वेनार्थक्रमस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषसीमाविनिर्णयः धर्मः अखिलेन उपायेन अभिहितः उक्तः ॥ २६६ ॥

शतंब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्डमर्हति ॥ वैश्योप्यर्धशतंद्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । परुषवचनमाक्रोशः सबहुधाप्रशंसाश्लीलभाषणंतेन भणितोयोऽभिशापः अकरणहन्ता वृषल भूयाः असदुःखोत्पादनंकन्याते गर्भिणीति तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियावैश्ययोरयंदण्डः । अन्यत्र ॥ पतनीयेकृते क्षेपेद- ण्डोमध्यमसाहसइत्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । तस्य च वधताडने जिह्वाछेदनमारणादि सर्वआक्रोशभेदावेदितव्याः ॥ २६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आक्रुश्य त्वंपापिष्ठोसीत्यादिना । अभ्यर्धशतं सार्धशतमल्पाक्षेपे । द्वेवेत्यतिशयिते । एते

सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपंपरुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतंदण्डमर्हति । एवंसार्द्धशतंद्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोप्येवंब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपंवधमर्हति ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यमतेत्वनुवदंस्तदुचितदण्डमाह शतमिति द्वादशभिः । अध्यर्धशतं अधि अधिकमर्धं शतं यत्र तेन सार्धशतम् । द्वेवेतिगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं हुंकाराद्यल्पाक्रोशे उत्तरत्र जिह्वाछेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । द्वे शते वा गुणदोषापेक्षा विकल्पः ॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजमाक्रुश्यवैश्योअपध्यर्धशतंद्वेवा । शूद्रस्तु वधं ताडनं अर्हति ॥ २६७॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशंसनंसर्वप्रकारआक्रोशः पतनीयादन्यत्र सूत्रेदण्डान्तरविधानात् निमित्तसप्तमीचैषा वैश्यइति दण्डविषयसप्तमी ब्राह्मणस्याक्रोष्टुराक्रुश्यमानस्य च दण्डउक्तः । क्षत्रियादीनांत्वितरेतरंस्मृत्यन्तरमन्वेषणीयं। तथा च गौतमः ब्राह्मणराजन्ययोःक्षत्रियवैश्ययोः परस्पराक्रोशे क्षत्रियश्चेद्वैश्यमाक्रोशेत्पञ्चाशतंदण्ड्यः वैश्यः क्षत्रियंशतं एवंक्षत्रियःशूद्रमाक्रोशेत्पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः वैश्यःपञ्चाशतं शूद्रस्य तुतदा क्रोशे गुणापेक्षिकोदण्डोवक्ष्यते ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशंसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवंशूद्रइत्यत्रापि ॥ २६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्चविंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमतयोक्त्वाऽनुलोमतयाह पञ्चाशदिति । अभिशंसने स वैश्ये आक्रुष्टे । एवं शूद्रे ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । अर्द्धपञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २६८ ॥

समवर्णेद्विजातीनांद्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणंभवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्योदण्डोराजन्यवैश्ययोः ॥ वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ १ ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु* विप्रदण्डस्य कल्पना ॥ राजन्यवैश्यशूद्राणांधनवर्जमिति स्थितिः ॥ २ ॥]+

(१) मेधातिथिः । द्विजातिग्रहणमत्र समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे दण्डः सच जातिचित्तबन्धुवयःकर्मविद्याभिर्विशेषानुपदेशात् तत्र समानजातीये चित्ताधिके द्विगुणं तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं यावत्सर्वगुणानिर्गुणस्य षड्गुणंवादाआक्रोशाअवचनीयाअत्यन्तनृशंसामातृभगिनीभार्यादिगताः तदेव द्विगुणंदंडपरिमाणं नपुंसकलिङ्गात्सर्वशेषोयंन समवर्णविषयएव अथवा तदेवशतमिति योजनंलिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतोदमः लिङ्गोपपत्यर्थंपरिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यं शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्षइति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्णेष्वाक्रोशे विप्रस्येव दण्डक्रमइत्यर्थः । द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लीलेषु त्वं स्वसृगामीत्यादिष्वाक्रोशमात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु ॥२६९॥

+(ट, ठ, य) *कर्षास्तु=कर्षाभ्यां (ठ,)

(३) **कुल्लूकः** । द्विजातीनांसमानजातिविषये यथोक्तोक्रोशे कृते द्वादशपणोदण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतब्राह्मणमाकुश्येत्यादियदुक्तंतदेव द्विगुणंदण्डरूपंभवेत् ॥ २६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच समिति । समवर्णे तुल्यजातीये व्यतिक्रमे यदि विप्रोविप्रमाक्षिपति । एवमुत्तरत्र । वादेषुतु विशेषमाह वादेष्विति । अवचनीयेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलेषु क्रोधावेशपुरःसरेषु ॥ २६९ ॥

(५) **नन्दनः** । व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये ॥ यदिदंद्वादशेत्युक्तंतदेव द्विगुणंभवेत् ॥ २६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः व्यतिक्रमे द्वादशैव पणान्दण्ड्यः । व्यतिक्रमेद्विगुणं चतुर्विंशतिःपणाः ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिव्हायाः प्राप्नुयाच्छेदंजघन्यप्रभवोहि सः ॥ २७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकजातिः शूद्रः सत्रैवर्णिकान्क्षिपन्नाक्रोशनदारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरूपया जिव्हाछेदंलभते जघन्यप्रभवइति पादाभ्यां ब्राह्मणउत्पन्नइति हेत्वभिधनंप्रातिलोमानामपि ग्रहणार्थं तेन जघन्यप्रभवाएव नास्ति पञ्चमइति वर्णान्तरनिषेधात् ॥ २७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकजातिः शूद्रः । दारुणया अवचनीयया । जघन्यप्रभवोन्त्यजन्मा ॥ २७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रोद्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुश्य जिव्हाच्छेदंलभेत् यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टाङ्गाज्जातः ॥ २७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । शूद्रकर्तृकत्रैवर्णिकाक्रोशे विशेषमाह एकेतिचतुर्भिः । एकजातिः शूद्रः एकैव जातिर्जन्मरूपा यस्येतिव्युत्पत्तेः । वाचादारुणयेति कस्त्वं रेयज्ञदत्तेत्यादिरूपया । जिव्हाछेदेहेतुः जघन्यप्रभवः पद्भ्यांशूद्रोअजायतेतिपादजः ॥ २७० ॥

(५) **नन्दनः** । एकजातिरुपनयनानर्हः शूद्रइतियावत् ॥ २७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एकजातिः शूद्रः द्विजातिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दारुणयावाचाक्षिपन् जिव्हायाः छेदं प्राप्नुयात् । सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहंत्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्येदशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अभिद्रोहआक्रोशः कुत्साबुद्धिर्ब्राह्मणक त्वंमा मया स्पर्द्धिष्ठाएवमन्यदपियोज्यं ग्रहणंग्रहः निरुपपदंनामगृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा देवदत्तकेति अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहःक्रोधःनिःक्षेप्यः प्रक्षेप्यः शङ्कुःकीलकः ज्वलन्नग्निना दीप्यमानोऽयोमयोलोहमयः ॥ २७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नामग्रहंमैत्रइति । जातिग्रहं ब्राह्मणइति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य । ज्वलन्नतितप्तः ॥ २७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अभिद्रोहआक्रोशः ब्राह्मणादीनां रे त्वंयज्ञदत्तब्राह्मणापसदइत्याक्रोशेननामजात्यादिग्रहणंकुर्वतोलोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तोदशाङ्गुलोमुखेषु क्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥

---

(२७१) निक्षेप्यो=निखेयो (क, च, घ,)

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणापसदइत्याद्याक्रोशेदण्डान्तरमाह नामेति । शङ्कुर्लोहकीलकंज्वलन्नग्निदीप्तः निखेयः. प्रवेशनीयः ॥ २७१ ॥

(५) **नन्दनः** । नामजात्योर्ग्रहणं हेयज्ञशर्मन्ब्राह्मणेत्यादिकं एषांद्विजातीनां कुर्वतएकजातेः ॥ २७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अमुकनामासित्वं अमुकजातिस्त्वं । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहंकुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयःशङ्कुःदशाङ्गुलः ज्वलन्नृस्थाप्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशंदर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्तैलंवक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अथ ते स्वधर्मइयंवात्रेति कर्तव्यता मैवंकार्षीःछांदसोसीत्येवमादिप्याकरणलेशज्ञानतया दुन्दुकत्वेनदर्पवन्तः शूद्राउपदिशन्ति तेषामेषदण्डः यस्तु ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नोविस्मृतंकथंचिद्देशकालविभागंस्मारयेत्पूर्वाह्णकालंनातिक्रामयेति क्रियतांदैवंकर्मदेवांस्तर्पयोपवीतीभव माप्राचीनावीतंकार्षीरिति न दोषः । तप्तमग्निसंबन्धात्पीडाकरं आसेचयेत्क्षारयेत् युक्तंवक्त्रे मुखेनोपदेशकत्वात् श्रोत्रस्य कोपराधः मागसत्तर्कादिश्रवणम् ॥ २७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मोपदेशं मायश्चित्ताद्युपदेशम् । अस्य शूद्रस्य ॥ २७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायंते धर्मोनुष्ठेयइति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्यऽशूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलंराजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्यैव धर्मवक्तृत्वे दण्डान्तरमाह धर्मइति । दर्पेण धनविद्यादिजेन विप्राणां धर्मोपदेशं कुर्वतोऽस्य शूद्रस्य । तं धर्मं स्वयं श्रुत्वाऽनुष्ठास्यतीतिकृत्वा श्रोत्रे ॥ २७२ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्यैकजातेरित्येव ॥ २७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विप्राणांधर्मोपदेशं दर्पेण कुर्वतः अस्य शूद्रस्य वक्त्रे तप्तंतैलं । च पुनः श्रोत्रे आसेचयेत्पार्थिवः ॥ २७२ ॥

श्रुतंदेशंच जातिंच कर्मशारीरमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतंदमम् ॥ २७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सत्येन श्रुतेनैतदनेन सम्यक्श्रुतंइत्याह श्रुतमेव वा क्षिपति नैतत्संस्कारकंयदनेन श्रुतमिति ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनंवाह्मकोयमित्याह एवंजात्यंब्राह्मणं क्षत्रियोयमित्याह क्षत्रियंवा बान्धवतया ब्राह्मणइति कर्म स्नातकइति शारीरावयवे शारीरेऽव्यङ्गंदुश्चर्मेति वितथेन वितथमनृतं प्रकृत्यादिभ्यइति तृतीया । अथवायधर्मोवैतथ्यंतस्यवाच्यंप्रति कारणता युक्तैव । मदात्परावज्ञानंदर्पः अज्ञानात्परिहासतोवा न दोषः कस्यपुनरयंदण्डः सर्वेषामितिब्रूमः शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेतिपरे । द्विजातिविषये वैतथ्ये ॥ २७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शारीरंकर्म भारवहनादि वितथेनब्रुवन्नत्वश्रुतादि । दर्पादभिमानात् । अश्रुताद्यभिमानेनब्रुवन्द्विजएव दण्ड्योनतु शूद्रस्तस्यतु वधएव ॥ २७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । समानजातिविषयमिदंदण्डलाघव न्नतु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । नत्वयैतच्छ्रुतंन भवान् तद्देशजातोन तवेयंजातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्मकृतमित्यहङ्कारेण मिथ्याब्रुवन्द्विशतंदण्डंदाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्यउपसङ्ख्यानमिति तृतीया ॥ २७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । समवर्णेआह श्रुतमिति । नत्वंद्विजातिर्नतवायमुचितोदेशइत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन् शूद्रः

शूद्रस्यैव ब्रुवन्। प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानमितितृतीया। अथवा स्वख्यात्यर्थंदर्पात् मिथ्यावदंच्छूद्रोदण्डनीयइत्याह श्रुतमिति। मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं मम मध्यदेशेवसतिरतीव कुलीनोहमतीव सत्कर्मास्मि ममातीव चूडादिसंस्कारोवृत्तइति। अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति ॥ २७३ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह श्रुतंदेशं चेति। देशंजन्मभूम्यादिकं। कर्मयज्ञादिकं। शारीरमुपनयनादिकं। वितथेनवैतथ्येन ॥ २७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तवश्रुतं तवदेशं तवजातिं तवशारीरंकर्म भारवाहनादिकर्मवितथेन विथतत्वेन दर्पात् ब्रुवन् द्विशतंदमंदाप्यःस्यात् ॥ २७३ ॥

काणंवाप्यथवा खञ्जमन्यंवापि तथाविधम्॥ तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्योदण्डंकार्षापणावरम्॥२७४॥

(१) **मेधातिथिः**। एकेनाक्ष्णाविकलः काणः खञ्जः पादविकलः तथाविधंकुणिविटपंतथ्येननासत्येनापि शब्दाद्वितथेन अकाणंच काणइत्युक्ते कार्षापणोवरोदण्डः अत्यन्ताल्पोयदि दण्डःकथंचिदनुग्राह्यतया युक्ते तदा कार्षापणोवरोदण्डः अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्चवा पुरुषविशेषापेक्षयापिदण्ड्यः शूद्रः सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्रुवन्काणस्त्वमित्यादिकमभिमानात् कार्षापणोत्यन्तावरोयत्र दण्डे तम्। अधिकसंभवेतु ततोपि किंचिदधिकंदाप्यइत्यर्थः ॥ २७४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एकाक्षिविकलंपादविकलमन्यमपि वा तथाविधंहस्ताद्यङ्गविकलंसत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन्नत्यन्ताल्पंतदा कार्षापणंदण्डंदाप्यः ॥ २७४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् वस्तुतोङ्गहीनस्य तथावदने दण्डमाह काणमिति। तथाविधं विरूपम्। तथ्येनापीत्यत्रापेरवधारणार्थत्वात्परिहासवारणाय। कार्षापणावरं पणादपि न्यूनं पुनः प्रसंगवारणाय ॥ २७४ ॥

(५) **नन्दनः**। तथाविधंविकलाङ्गंशक्त्यपेक्षया परिणामनीयम् ॥ २७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। काणादिकं तथ्येन ब्रुवन् कार्षापणां अवरंदण्डं दाप्यःकर्षपणंकार्षापणं अवरंतुच्छं ॥ २७४ ॥

मातरंपितरंजायांभ्रातरंतनयंगुरुम्॥ आक्षारयञ्छतंदाप्यः पन्थानंचाददद्गुरोः॥ २७५॥

(१) **मेधातिथिः**। आक्षारणंभेदनमनृतेन एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनकमयमङ्गुलीयकंरहसि तस्मै दत्तवतीत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति एवंपितापुत्रौ जायापती भ्रातृगुरुशिष्यौ तनयग्रहणंद्वितीयसंबन्धिप्रदर्शनार्थं। अन्यथा मातरमित्युक्ते मातरंपुत्राद्भिन्दतोदण्डः स्यान्न पुत्रंमातुः यद्यपिभेदनमुभयाधिष्ठानंतथापि यन्मुखेन क्रियते सएव भेदयितव्यइति व्यवहारः। तत्रासति तनयगृहणे प्रदर्शनार्थे यदैवमातरमाह तेनैषते पुत्रोऽभक्तोदुःशीलश्चेत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान्न पुत्रंदर्शितम्। अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः प्रवक्ष्यामिधनंश्रुतंवार्जयितुतीर्थान्युपसेवितुंतत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवति तथा न कर्तव्यं। यावद्गुरवस्तेजीवेयुस्तावन्नान्यंसमाचरेन्नतैरननुज्ञातइति च। यत्तु विद्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनंतत्र शतान्नमुच्यते मतिरोद्धागुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य। जायायाअनुकूलायाः पुत्रवत्याःकरोत्यन्यंविवाहमित्येतदक्षारणं एवंगुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणं गुरोःसर्वप्रकारंपन्थानमत्यजतःशतंदण्डः ॥ २७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अक्षारयन्नगम्यमैथुनेनाभिशंसन्। जायासंनिधेर्जायायाएव मातरंपितरंचेतिग्राह्यम्। तेनात्र जायांप्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापोद्रष्टव्यः ॥ २७५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। आक्षारितः क्षारितोऽभिशप्तइत्याभिधानिकाः मात्रादीन्पातकादिनाऽभिशपन्गुरोश्च पन्थानमत्यजन्-दण्ड्यः। भार्यादीनांगुरुलघुपापाभिशापेन दण्डसाम्यंसमाधेयम्। मेधातिथिस्तु आक्षारणंभेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनांपरस्परभेदनकर्तुरयंदण्डविधिरितिव्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। मात्राद्यभिशप्तस्तुदण्डमाह मातरमिति। आक्षारयन् पातकादिना अभिशस्तंकुर्वन् शतं दाप्यः। तथा गुरोराचार्यस्य पन्थानमददज्जनोदण्ड्यः। क्षारणमेतेषामन्योन्यंवैमत्यं तत्कर्तुर्दण्डइतिमेधातिथिः ॥ २७५ ॥

(५) **नन्दनः**। आक्षारयन्वाक्पारुष्येण क्रोधयन्मातापितृगुरुज्येष्ठभ्रातॄणामाक्षारणे सकृत्कृतेऽन्येषामसकृत्कृते दण्डः अतुल्यकक्षित्वात् ॥ २७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मातरंवा पितरंवा जायांवा जायाशब्दसन्निधानात्तस्याएव पितरौ ग्राह्यौ भ्रातरं तनयं गुरुं वाऽऽक्षारयन् अगम्यागमनेन निन्दन् सः शतंदाप्यः च पुनः गुरोःपन्थानं अददत् शतंदाप्यः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डः कार्योविजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥२७६॥

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरयंदण्डइत्येवमध्याहारेण योजना तादर्थ्येचतुर्थी वा तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः पातकस्याक्रोशे कृते अयंदण्डोदुःखोत्पादनरूपे ॥ २७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यमाक्षारणे ॥ २७६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परंपतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः दण्डमेव विशेषेणाह ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्योब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यंपतनीयाक्रोशे कृते दण्डमाह ब्राह्मणेति। विजानता दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डःकार्यः। तयोर्व्यवस्थानमाह। ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि पूर्वः सार्धशतत्रयम्। विप्राक्रोशिनिराजनि मध्यमः पञ्चशतानि ॥ २७६ ॥

(५) **नन्दनः**। वर्णानांस्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डंश्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्त्विति। विजानता राज्ञा। ब्राह्मण क्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयोर्दण्डौकार्यावित्यर्थः। तावुत्तरार्द्धेनोक्तौ ॥ २७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यांअन्योन्याक्षारणे पतनीये कृतः विजानता पुंसा दण्डःकार्यःपूर्वसाहसःप्रथमसाहसः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिंप्रतितत्त्वतः ॥ छेदवर्जंप्रणयनंदण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितंपतितेत्युक्त्वा चौरंचौरेति वापुनः। वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतांव्रजेत् ॥ १ ॥][1]

(१) **मेधातिथिः**। एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः छेदवर्जंदण्डस्य प्रणयनमिति। एकजातिर्द्विजातिमित्यनेन जिव्हाछेदंप्राप्तंनिवर्तयति स्वजातिप्रतीतिः वैवमन्तव्यंसमानजातीयप्रतीतिः किंतर्हि यात्रजातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति। स्वग्रहणश्लोकाभिप्रायं परस्पराक्रोशेयावत्स्व-

[1] (ख, ग) व्यवहारमयूखे (पृ० ८७) इयन्नारदोक्तिरिति पठितम्)

जातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयंप्रणयनंप्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राक्षारणेप्रथमार्द्धसाहसः एवंब्राह्मणस्यवैश्यशूद्रयोः कल्पः ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमोवैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तुल्यत्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तज्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद्ब्राह्मणक्षत्रियाक्षरणे छेदएवेत्यर्थः ॥ २७७ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । पतितमिति । पतितं पातकिनम् । उक्त्वाआक्रोशबुद्ध्या तुल्यदोषोऽतस्तुल्योदण्डः । एवंद्विदोषतां द्विगुणदोषतामित्यादि ॥ वाक्पारुष्यम् ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहसइत्येवंरूपंदण्डस्य प्रणयनंजिव्हाच्छेदरहितंयथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः एवंचेकजातिर्द्विजातींस्त्विति प्रागुक्तजिव्हाच्छेदोवैश्ये निवारितोब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषयएवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति विद्विति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिंप्रति संनिधेःस्वस्य जातिर्यदनन्तरंतत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाकुश्य प्रथमसाहसंदद्यात् । वैश्यमाकुश्य शूद्रोमध्यमसाहसंदद्यात् । अन्यथा समवर्णेद्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासंविना छेदवर्जं जिव्हाछेदंविना । अतो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिव्हाछेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिंप्रतिवाक्पारुष्यइतिशेषः । अपरार्द्धेऽपि स्वजातिंप्रतीत्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः तेनायमर्थः शूद्रस्य जिव्हाछेदवर्जनंदण्डप्रणयनंस्वजातिविषये न द्विजातिविषयइति ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रजातिंप्रतितत्त्वतःछेदंवर्जयेत् । प्रणयनपरिहासवर्जंप्रणयनंदण्डस्यइतिविनिश्चयःदण्डः कार्यः ॥ २७७ ॥

[रामचन्द्रः । पतितमिति । पतितंप्रति त्वंपतितइत्युक्त्वा चौरंप्रति त्वंचोरइत्युक्त्वा वावचनात्तुल्यदोषः स्यात् ॥ १ ॥]

एषदण्डविधिः प्रोक्तोवाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डपारुष्यंदण्डेन दुःखोत्पादनंयथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकरएवंपीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगस्तत्र निर्णयोदण्डविशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्त्वतोधर्मतः ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषोऽनन्तरोक्तोवाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्डविधिरुक्तोऽनन्तरंताडनादिर्दण्डपारुष्यस्य निर्णयंवक्ष्यामः ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यदण्डमुपसंहरन्कायकृतहिंसने तं प्रतिजानीते एषइति ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेनहिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ॥ छेत्तव्यंतत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः तंचेद्धिंस्यादङ्गेन केनचित्साक्षाद्दण्डखड्गादिप्रहरणव्यवधानेन वा तदङ्गस्य छेत्तव्यंहिंसावा क्रोधेन प्रहरणंताडनमिच्छयाहस्तायुद्यम्य वेगेन निपातनंमारणमेव तत्

दिति वीप्सा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षामातिज्ञापितेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशोपनुकृतैषा मर्यादा अनुशासनग्रहणंकारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्यर्थः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् पीडयेत् । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्त्यजः शूद्रोयेनकेनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्यछेत्तव्यमित्ययंमनोरुपदेशः मनुग्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह येनेति द्वाविंशत्या । केनचित् पाण्याद्यन्यतमेन । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । अथदण्डवाक्पारुष्यमाह येनकेनचिदिति । श्रेयांसंत्वस्यपूर्ववर्णं अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः ॥२७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येनकेनचित् अंगेनाहिंस्यात् करेणपादेनवा तत्तदेव अंगंअस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं तन्मनोःअनुशासनम् ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डंवा पाणिच्छेदनमर्हति ॥ पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यम्योत्क्षिप्यच कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयतोऽस्यपाणिः च्छेत्तव्यः दण्डग्रहणंसमानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थंतेन मृदुशफादावन्योदण्डः । पादेन प्रहरन्निति अत्राप्युद्यम्येत्यपेक्षितव्यं अवगुरतोप्येषएव ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यममात्रेत्वाह पाणिमिति । प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमंकुर्वन् प्रहरंश्च ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः पाणिमिति प्रहर्तुंपाणिंदण्डंवोद्यम्य पाणिच्छेदंलभते पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदंप्राप्नोति ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते तदभावे वाग्दण्डादिः ॥ २८० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थंचतुर्भिःश्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणिमुद्यम्येति पादेन प्रहरन्पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्येत्यर्थः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिंहस्तंवा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणिच्छेदनं अर्हति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यांकृताङ्कोनिर्बास्यः स्फिचंवास्यावकर्तयेत्॥२८१॥

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टोब्राह्मणोजातितोदौःशील्यादवकृष्टोऽपीतरेवर्णाऔत्तराधर्येण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाःस्वावकृष्टाश्च तत्राहावकृष्टजइति जनिना जन्मचोत्कर्षउपात्तंतत्संनिधानाद्दुःकर्षोऽपि जन्मनैव जन्मना चनिरपेक्षोत्कर्षोब्राह्मणस्यनापकर्षः तेन शूद्रस्यायंब्राह्मणेन सहैकमासनमारूढवतोदण्डः । कटिःश्रोणी तत्र कृतचिह्नः अङ्कविधौ च सुधाकुम्कुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि अयन्तु दण्डः रव्यापनार्थः । अतिक्रमाद्विभियुरिति तेन देशान्तरे यदनपायितच्चिन्हमायसोलेखनादुपदिश्यते तथाच वक्ष्यति उद्वेजनकरे दण्डे चिन्हयित्वेति राष्ट्राच्च निष्कास्यः स्फिक्श्रोण्येकदेशः सव्योदक्षिणश्च तंचावकर्तयेत् चिन्हेन विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदोन सर्वस्य स्फिजः अभिप्रेप्सुरितिच नेच्छामात्रेण किंतर्हि प्राप्तवतएव इच्छाया शक्यापह्नवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् ॥ २८१ ॥

(२८१) स्फिचं=स्फिचौ (क)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्कृष्टस्योत्तमजातेः। अपकृष्टः क्षत्रियादिः। कट्यामिति क्षत्रविशोः शूद्रस्यच तदुभयस्य हास्येच्छायाम्। स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणहासेच्छायाम् ॥ २८१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तप्तलोहकृतचिन्होपदेशोनिर्वासनीयः स्फिचंवास्य यथा न म्रियते तथाछेदयेत् ॥ २८१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सहासनं सहोपवेशनम्। उत्कृष्टस्य द्विजातेः। कृताङ्कः कृतचिन्हः। निर्वास्योदेशादेव। स्फिचं कटिं यथा न म्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(५) **नन्दनः**। गुणोदोषवशाद्विकल्पः ॥ २८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अवकृष्टजः शूद्रः उत्कृष्टस्य सहासनंअभिप्रेप्सुः ईप्सुःइच्छेत्सःशूद्रःकट्यां कटिप्रदेशे कृताङ्कः कृतलाञ्छनः निर्वास्यः निष्कासनीयः। च पुनः अस्य स्फिचंअवकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ॥ अवमूत्रयतोमेढ्रमवशर्धयतोगुदम् ॥ २८२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मूत्रेणावसिंचतोऽभिमुखंवातदवमानार्थंक्षिपतोऽसत्यपिसंस्पर्शेऽवमनयति मूत्रेणेति। निष्कर्तव्यः समानफलत्वादेतस्यापिदण्डोयं निष्ठीवनंनासिकास्यश्रावस्यघ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः येनाङ्गेनेत्युक्तत्वात्। शर्धनंकुत्सितोगुदशब्दः दर्पान्न प्रमादात् ॥ २८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरिनिष्ठीवतः। एवमत्र मूत्रमुपरिमूत्रणम्। अवशर्धनं कुत्सितगुदशब्दकरणंतदुपरि ॥ २८२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतोमेढ्रं शर्धनं कुत्सितोगुदशब्दःतेनावमानयतोदर्पान्न प्रमादाद्गुदंछेदयेत् ॥ २८२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच। अवनिष्ठिवतोद्विजादौकफादीन्यस्यतः ओष्ठौ छेदयेदेव। मेढ्रं लिंगम्। अवशर्धनं कुत्सितोगुदशब्दस्तत्कुर्वतः ॥ २८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दर्पात् अवनिष्ठीवतः द्विजोपरि निष्ठीवनंकुर्वतः द्वावोष्ठौछेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतोहस्तौ छेदयेदविचारयन् ॥ पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायांवृषणेषुच ॥२८३॥

(१) **मेधातिथिः**। दर्पादित्यनुवर्तते परिभवबुध्याकेशेषु ब्राह्मणंगृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत्। द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यांतुल्यपीडाकरउभयच्छेदोनैकस्यैव दाढिकाश्मश्रु अन्यदपि यदङ्गंगृह्यमाणंग्रीवादितुल्यपीडाकरंतत्र सर्वथाप्ययमेव दण्डः अविचारयन्पीडाक्रियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महतीस्वल्पावेति एतदनुबन्धश्लोकप्राप्तंविवरणंविचार्यते ग्रहणमात्रेदण्डः ॥ २८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दाढिकायां श्मश्रुणि। एतत्सर्वमुत्तमेऽधमेन क्रियमाणम् ॥ २८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दर्पादित्यनुवर्ततेऽहंकारेण केशेषु ब्राह्मणंगृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन्हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे चहिंसार्थंगृह्णतोहस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

---

(२८३) णेषुच=णेषुवा (क्ष)

(४) **राघवानन्दः** । किंच केशेष्विति । दाढिकायां श्मश्रुणि । हिंसार्थं पादादिचतुष्टये नरं गृह्णतोहरतौ छेदयेदित्यन्वयः । वृषणं फलकद्वयम् ॥ २८३ ॥

(५) **नन्दनः** । पादयोरित्यादिषु गृह्णतइत्येव ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतंदण्ड्योलोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्व स्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विजातीनामयंपरस्परापराधे शूद्रस्य तुशूद्रापराधे मन्यते यः केवलामेवत्वचंभिन्द्याद्विदारयेन्न लोहितंदर्शयेत्तस्य शतंदण्डः तावदेव लोहितदर्शने यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनंनियमार्थं अन्येतु कर्णनासिकादेरपि स्रवतिशोणितं बहिस्त्वग्भेदेपि तदर्थमुच्यत इत्याहुस्तदयुक्तं अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डोयुक्तस्तस्माद्यत्रैषत्स्रवतिशोणितंतत्र शतंशिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तं प्रवास्योऽस्यांभेदकस्तत्प्रयोजकइति घञन्तेन समासंकृत्वा तंकरोतीतिपठितव्यः अस्थिभेदकदिति प्रवासनसमर्थशास्त्रप्रवृत्या मारणंनिर्वासनंवा दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रश्रवणंदृश्यते तथाहि दशवस्त्रसंबन्धमिति बार्हस्पत्यऔशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनंब्राह्मणस्य नान्येषाम् ॥ २८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्वग्भेदकइत्यादिसमावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षट् निष्कान् दीनारान् । प्रवास्योदेशान्निर्वास्योगृहीतसर्वस्वः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् ॥ २८४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिर्न शूद्रोब्राह्मणस्य दण्डलाघवंपणशतंदण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोपि पणशतमेव दण्ड्यः मांसभेदी षण्णिष्कान् दाप्यः अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । त्वग्भेदकइत्ययं श्लोकःशूद्रस्य समानजातिविषयो दण्डस्य लाघवादिति ॥ २८४ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंतावदसमजातिविषयेदण्डमाह त्वग्भेदकइति । शतंपणानाम् ॥ २८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्वक्भेदकोद्विजः शतंदण्ड्यः । च पुनः शोणितस्य चदर्शकःदण्ड्यः । एषांसंभेत्ता दंड्यःअस्तिभेदकोगृहीतसर्वस्वः प्रवास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगंयथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्योहिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वनस्पतिग्रहणंसर्वस्थावरप्रदर्शनार्थं फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशमाह समध्यमस्य मध्यमोनिकृष्टस्यप्रथमस्तथा स्थानविशेषोद्रष्टव्यः पत्रच्छेदः फलच्छेदःशाखाछेदइति फलानामपि विशेषोमहार्घतादुष्प्रापता तथा स्थानविशेषोपि द्रष्टव्यः सीम्नि चतुष्पथे तपोवनइति ॥ २८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपभोगोयथाधिकः कस्यचिच्छायामात्रेणान्यस्यपुष्पैरप्याम्रादेःफलैरपीत्यादि ॥ २८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वृक्षाद्युद्दिश्यसर्वेषांयेन येन प्रकारेणोपभोगः फलपुष्पपत्रादिनोत्तममध्यमाधमरूपोभवति तथा तथाहिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेयइति निश्चयः । तथा च विष्णुः फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमंसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदीमध्यमं वल्लीगुल्मलताछेदी कार्षापणशतं तृणच्छेदेकंकार्षापणंच पणएवमनुनाप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नृकायदण्डप्रसंगेन स्थावरस्यापि ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येनु

संयन्तीति श्रुतेः ॥ तस्मात्पश्यन्ति पादपाइतिस्मृतेस्तेषां कायाभिमानित्वेनाहिंस्यत्वात्तत्कर्तुःप्रथमसाहसादिदण्डोज्ञेयइत्याह वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुमच्छेत्तातूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं तृणच्छेत्त्येकपणमिति । छेद्यत्रहिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतीनांस्थावराणां हिंसायामुपभोगगुरुलाघवापेक्षया दण्डः कल्प्यः ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसायां छेदनेन इति सर्वत्र धारणा मर्यादा ॥ २८५ ॥

मनुष्याणांपशूनांच दुःखाय प्रहृते सति ॥ यथायथामहद्दुःखंदण्डंकुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंत्वग्भेदकइति तस्य विशेषोयं असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽथश्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणांच पशुपक्षिमृगाणांतुल्यदण्डता माभूदिति तदर्थमिदं यथा यथा महद्दुःखमिति स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनांमहत्त्वादल्पत्वंप्रहारस्य शतादूनोपि दण्डमर्हति शतादभ्यधिकोपि अन्येतु महद्गुणान्महतिदुःखे दण्डवृद्ध्यर्थनाल्पेऽपचयार्थंयथाश्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखोत्पत्यर्थंप्रहारे प्रमादस्तु नवृद्धिः अनुबन्धः परिज्ञायते तस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणंभद्रव्याव्याख्येयम् ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुःखाय न मरणाय ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । मनुष्याणांपशूनांपीडोत्पादनार्थंप्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यंतथातथा दण्डमप्यधिकंकुर्यात् । एवंच मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतंदण्ड्यइत्युक्तादप्यधिकोदण्डोदुःखविशेषापेक्षया कर्त्तव्यः ॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यादीनामपि दुःखतारतम्याद्दण्डतारतम्यमाह मनुष्याणामिति । प्रहृते प्रहारे कृते ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणांपशूनांच मध्ये कस्मिंश्चिद्दुःखायप्रहृतेसतिदुःखतारतम्येन दण्डंकुर्यात् ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययंदाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गानामवपीडना दृढरज्वादिग्रहणसंबन्धिविश्लेषणादिना तत्र याचितधने पथ्यभिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदपीडितस्य दाप्यः । एवंप्राणशोणितयोरवपीडनानामिति समस्तमपियोज्यं अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययंदाप्यइति संबन्धः सामर्थ्यापचितयोरिति लभ्यते समुत्थानंप्रकृत्यापत्तिः प्राणोबलंप्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्शाद्युपपत्तौ बलमपचीयते तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बललाभस्तावत्तदुपयोगे यत्किंचिद्घृततैलादिदापनीयं एवंशोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरंवा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययंदाप्यः न चेत्तद्दाति तदा तच्चदण्डंपरिपिण्ड्य सर्वंराज्ञे दद्यात् ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । व्रणोमांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणं । तद्यावता भवतिभग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्योदापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने क्वचित्पठ्यते तत्र प्राणोबलं तस्यसमुत्थानं प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वदण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेतिसमुच्चये ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अङ्गानांकरचरणादीनांव्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययंयावता कालेन पूर्वावस्था

---

(२८७) व्रणशोणितयोस्तथा=प्राणशोणितयो (ट, ठ, ड, त, थ)

प्राप्तिः समुत्थानसंबन्धोभवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययोभवति तमसौ दापनीयः अथ तंव्ययंपीडोत्पादको-न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययोयश्च दण्डस्तमेनंदण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह अङ्गेति अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वासावरोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुंनेच्छति तावदेवासौ दाप्यः त्वग्भेदकःशतमित्यनेनोक्तं सर्वंतावदभावे सर्वस्वं देयमित्याह सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्रइति पूर्वस्माद्भेदः ॥ २८७ ॥

(५) **नन्दनः** । अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थाननामावृत्यावर्त्तितंतदर्थं व्ययंसमुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः अपि च सर्वदण्डम् । अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयंदण्डात्मकंद्रव्यंतावत्पीडितायापि पीडकोदाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ॥ सतस्योत्पादयेत्तुष्टिंराज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥२८८॥

(१) **मेधातिथिः** । द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वानुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोलूखलघटस्थालीपिठरादीनि तेषांहिंसाप्रायूपनाशः सत्यपि कार्यक्षमात्वे ज्ञानतोऽज्ञानतइति प्रमादकृतेबुद्धिपूर्वेचाविशेषेणाहिंसता तस्य द्रव्यस्वामिनोजनयेत्परितोषंतद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वाराज्ञे तु द्रव्यमूल्यंद्रव्यंवादद्यात्अस्यक्वचिदपवादः ॥ २८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचापि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यंदण्डम् । ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वधर्ममित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । तुष्ट्युत्पादनेतु न विशेषइति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानतइत्युक्तम् ॥ २८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि योयस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्सतस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमंदण्डंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्रव्यनाशोपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनोमूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्डमर्हतीत्याह द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समंनाशितद्रव्यमूल्यसमंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(५) **नन्दनः** । द्रव्याणि वस्त्रादीनि तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समंहिंसितद्रव्यसमं अज्ञानतोहिंसायांतुष्टिर्ज्ञानतोहिंसायांतुष्टिश्चराज्ञेतत्समंद्रव्यदानंच ॥ २८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्रव्याणि वस्तूनि योयस्य हिंस्यात् ज्ञानतः पूर्णदण्डः कार्यः । अज्ञानतः अज्ञानपूर्वके नाशे अर्धदण्डः ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ॥ मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वंकृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः अथवा धार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासंकृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः चर्मविकाराश्चार्मिकाणि भाण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि चर्माण्यविकृतानि गवादीनांअथवा चर्मभाण्डानि केवलचर्ममयानि चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि काष्ठमयभाण्डान्युलूखलमुसलफलकादीनि लोष्ठोमृद्विकारः पाषाणाकृतिः पिण्डीभूता मृत्तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि तन्नाशने मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डस्तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ॥ २८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वोक्तापवादस्थानमाह चर्मेति । चर्म स्वरूपतः । चार्मिकं चर्मनिर्मितंभाण्डम् । काष्ठभाण्डेषु लोष्टेन मृदा कृतेषुच भाण्डेषु नाशितेषु द्रव्यवतेमूल्यंदाप्यः । तथा मूल्यात्पञ्चगुणोनृपाय ॥ २८९ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डोराज्ञोदेयः स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे तद्भेदमाह चर्मेति । चर्मणि तन्निर्मितेषु लोष्टात्र मृत् तन्निर्मितेषु घटादिषु एतेषु नाशितेषु । स्वामिनस्तुष्ट्युत्पादोनुवर्तते ॥ २८९ ॥

(५) नन्दनः । चार्मिकभाण्डादिषु हिंसितेष्विति विपरिणामः । लोष्टंमृत्पिण्डः चर्मादिभ्योन्यत्र पूर्वोक्तस्तत्समोदण्डः ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मोस्यायंचार्मिकः मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यंपञ्चगुणंदेयम् ॥ २८९ ॥

यानस्य चैवयातुश्च यानस्वामिनएव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषेदण्डोविधीयते ॥२९०॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि हिंसायां क्वचिद्दोषोनास्तीत्येनदनेन प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानंगन्त्र्यादि यदारुह्य यान्ति पन्थानंतच्च गन्त्र्यादिबलीवर्दगर्दभमहिषादिवाह्यंतएव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्ययानानि । याता तदारूढः सारथ्यादिः यानस्वामीयस्य तत्स्वयानंतत्रैषांचक्रवेगादिभीरथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्यचिद्द्रव्यस्य नाशोमरणंवा तत्र पशुस्वामियानव्यतिक्रमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिदुभयोः कदाचिन्नकस्यचिदपीति योविशेषस्तत्र नोक्तइहैवेष्यते सउच्यते अतिक्रम्य हिंसादण्डंवर्तते नात्र दण्डोस्ति दण्डनिमित्तानि नभवन्तीति यावत् शेषेदण्डउक्तेभ्योनिमित्तेभ्यः । अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यति ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानस्य यद्यपि पश्वादेर्नदण्डस्तथापि शिबिकावाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यानुर्यापयितुर्नेतुःसारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य । वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डाभावस्थानानि । अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं निवर्तनं विरोधनंनास्तीत्यर्थः ॥ २९० ॥

(३) कुल्लूकः । यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानंतेषां छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनांदण्डोन भवतीति मन्वादयआहुः एतद्व्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रतिप्रसवमाह यानस्येति । यानस्य रथशकटादेः । छिन्ननास्यादिदशनिमित्तिकान्दण्डानतिक्रामन्तीत्यतिवर्तनानि । नैतेषु निमित्तेषु दण्डः यातुः सारथेः तदारूढस्य यानस्वामिनश्च न स्यात् । तथा च वक्ष्यमाणानि दशनिमित्तानि वर्जयित्वा शेषे दण्डइत्यन्वयः ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । यानस्यशकटादेः यातुःसारथेः यानस्वामिनोयानारूढस्य च दशातिवर्त्तनान्याहुः दण्डविधानरहितानि दशातिक्रमणान्याहुरित्यर्थः । शेषइति वर्त्तने दण्डोविधीयते न तेषु दशस्विति ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादिकानां भग्नेसति दशातिवर्तनान्याहुः शेषस्थानेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते ॥ अक्षभङ्गेच यानस्य चक्रभङ्गेतथैव च ॥ २९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्याह छिन्ननास्यइति । वाहकाश्वादिरज्जुच्छेदे भग्ने युगकाष्ठस्य दैवादभिघातादिना तिर्यग्गते याने तथा प्रतिमुखागते अत्यावृत्यागते ॥ २९१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वात्। ताचेहबलीवर्दनासासंबंधिनीरज्जुः छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके भग्नयुगाख्येकाष्ठे रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनंवा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गेयन्त्राणांचर्मबंधनांछेदने योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जौ रश्मेः प्रहरणस्य छेदनेऽपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोःकृतयोः सारथ्यादेर्दण्डोनास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तान्येवाह छिन्नेतिद्वाभ्याम्। छिन्ननास्ये नासायैतत्संबन्धिरज्जुद्रव्यं तस्मिन्बलीवर्दादिना छिन्ने। भग्नयुगे युगाख्ये रथकाष्ठे भग्ने। तिर्यक्प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यात्प्रतीचीनआगते। अक्षभङ्गे चक्रान्तःकाष्ठमक्षम् ॥ २९१ ॥

(५) **नन्दनः**। तान्येवातिवर्त्तनानि श्लोकद्वयेनाह छिन्ननास्यइति। छिन्ननास्येछिन्ननासिकारज्जौ याने सति यन्तारमतिक्रम्य तिर्यगागते प्रतिमुखमागते च ॥ २९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह छिन्ननास्यइति ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणांयोक्त्ररश्म्योस्तथैव च ॥ आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डंमनुरब्रवीत् ॥२९२॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्रनास्ति दोषस्तानितावदाह नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वात् नासिकापुटसंयोगिनी बलीवर्दानांरज्जुरश्वानांखलीनंहस्तिनामङ्कुशस्तस्मिंश्छिन्ने त्रुटिते युगे चभग्ने रथाङ्गकाष्ठंयुगंछिन्नंनास्यमस्येतिबहुव्रीहिणा रथउच्यते पशुर्वा उभयोरपि साक्षात्पारंपर्येण संबन्धात् तिर्यक्प्रतिमुखागते याने तिरश्चीनंवा प्रतीचीनंवा कथंचिद्भूवैषम्यात्पशुत्रासाद्वा यानाद्वत्वे कंचिदपराध्येन्नदुष्येत् प्राजकोहि संमुखीनाञ्छक्तोरक्षितुं तिर्यक्प्रत्यवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथंरक्षितुंप्रतिमुखागतंप्रत्यगावृत्तिः। अन्येतु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येनयानेन दोषमाहुः प्रतिमुखंचाभिमुखंमन्यन्ते अभिमुखागतः किमिति चक्रिणंदृष्ट्वापन्थानंन ददाति। अक्षचक्रे रथाङ्गेप्रसिद्धे यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानां योक्त्रंपशुग्रीवाकाष्ठरश्मिः प्रग्रहोहस्तवधियुग्यानांसंचरणनियमनार्थः आक्रन्दउच्चैः शब्दोऽपेहीत्यपसरेत्यर्थः। *अविधेयेषु युग्येष्वपसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथोनातिक्रामन्यदिहिंस्यान्न दोषः ॥ २९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यन्त्राणां काष्ठसन्धिघटनानाम। योक्त्रं युगादिबन्धनरज्जुः। रश्मिः अश्वापकर्षणरज्जुः। आक्रन्दे सारथिनान्येनवाक्रुष्टे। अशक्यनिवर्तनत्वेसतीदम् ॥ २९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यन्त्राणां चर्मबद्धानाम्। योक्त्ररश्म्योः योक्त्रस्य पशुग्रीवास्थरज्जोः रश्मेः प्रग्रहस्यच छेदने। आक्रन्दे सारथ्यादिना अपेहीत्युक्ते। एतैर्हि प्राणिहिंसाद्रव्यनाशयोःसत्त्वेपि सारथ्यादेर्न दण्डइतिमनुरब्रवीदित्यन्वयः ॥ २९२ ॥

(५) **नन्दनः**। योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यानस्वामिनोयानारूढानांवा दण्डंमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। चक्ररश्म्योःयुगबन्धनरज्जुः आक्रंदेततपृष्ठेइति अपेहि ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्मंवैगुण्यात्प्राजकस्य तु ॥ तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्योहिंसायांद्विशतंदमम् ॥ २९३॥

(१) **मेधातिथिः**। प्राजकोयानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं नतु प्रमादः प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनोन दो-

---

*अविधेयेषु-इतिकरणोभाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थोनत्वयमेवशब्दप्रयोक्तव्यः अविधेयेषु (आआ)

षः तस्माद्धेतोर्यदि युग्यंसहसापवर्तते स्पष्टंमार्गंहित्वा तिर्यक्पश्चाद्वा गच्छेद्द्रवांचाकिंचिन्नाशयेत्तत्र स्वामीदण्ड्यः। अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः। मनुष्यमारणेक्षिप्रमित्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्विशतइतिविवक्षति दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्वादुत्तरत्र न कश्चिदन्योर्थः श्रूयते येन वाक्यंतत्र संख्याविधायकमित्युच्यते ॥ २९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपवर्तते व्यावर्ततेयुग्यंरथादि। वैगुण्यादज्ञानात्। स्वामीदण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात्। अङ्गभङ्गादिरूपायांहिंसायांभूतायां द्विशतंपणान्दण्ड्योनान्यथा ॥ २९३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगात्स्वामी द्विशतंदण्डंदाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदन्यत्र दण्डमाह यत्रेति। प्राजकस्य सारथेर्वैगुण्यादकौशलात्। युग्यंरथशकटादि। तन्निमित्तहिंसायां स्वामीद्विशतं दण्ड्यइत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(५) **नन्दनः**। यत्र निमित्ते युग्यंयानंरथादिकंप्राजकस्य वैगुण्यात्सारथेरसामर्थ्यादपवर्तते विषमंप्रवर्तते तत्र निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतंदमंस्वामी दण्ड्योभवेदनाप्तप्राजकनियोगात्। प्राजकस्य मनुष्यमारणे क्षिप्रवंचोरवदित्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणसर्वजनसामान्येति एवंदण्डइत्यवगन्तव्यम् ॥ २९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ यत्र स्थानात् युग्यंरथं ॥ युग्यंपत्रंच धोरणं इत्यमरः ॥ प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अपवर्ततेतत्स्वामी दण्ड्यः भवेत् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजकोदण्डमर्हति ॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वेदण्ड्याः शतंशतम् ॥ २९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आप्तोविज्ञःप्राजकोदण्ड्यः स्वाम्यपराधाभावात्। तत्रानाप्तेअज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथिपक्षपूरकतया विज्ञाताःस्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः। अनःस्वामी तेचसर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतंदमंवक्ष्यमाणंच मनुष्यमारणइत्यादिकंदण्डमर्हति न स्वामी अकुशलेतु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ताअन्येपि यानारूढाअकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वेप्रत्येकंशतंशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव विधानान्तरमाह प्राजकश्चेति। आप्तोनिपुणोनैपुण्येतु प्राजकस्य। सर्वे स्वामिसारथियुग्यस्थाअपि दण्डभाजः। युग्यं शकटादि। अकुशलसारथ्येनोढत्वात् शतंशतंप्रत्येकम् ॥ २९४ ॥

(५) **नन्दनः**। प्राजकआप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजकएवंदण्डमर्हति न स्वामी प्राजके त्वनाप्ते न केवलंस्वाम्येव दण्ड्यःकिन्तु युग्यस्थारथादिस्थाःसर्वेपिशतंशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्राजकः सारथिश्चेत् आप्तः निपुणः। युग्यस्थाः सारथिपक्षपूरकाः प्राजकेअनाप्तेसति अनिपुणेसतिते सर्वेशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

सचेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तोहिंसायांदमस्तत्र विशेषंवक्तुमिदमाह सप्राजकःपथिसंरुद्धोऽग्रजघनावसर्पिणा संरुद्धोनिरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनाक्षिशितत्वात्प्रमादाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनःस्थिरयतश्चेन्निकटोरथस्तेन च तस्य वेगनिरोधेऽ

ते यदि पुरोरथस्थावेगपातात्पशुभिरयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनोमनुष्यादीन्मारयेत् ततोदण्डस्य विचारोनास्ति स्थितएव दण्डः अथवाजवोत्पत्तिताअश्वाः पथिसंरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयाः प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डोविचारितोनास्ति प्राजके दोषाभावात्। अथवापथितोन स्थितोवर्तमानः संरुद्धोनविध्रियमाणोऽथवा विचारितोविशेषेण विहितोविशेषितइति ॥ २९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अशक्यविषयेतु हिंसायामाह सचेदिति। सयुग्यादिः। पशुभिर्हस्त्यादिभिः। उपलक्षणंचैतत्। प्रपातगमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनापीत्यशक्यप्रतीकारागन्तुनिमित्तवशादित्यर्थः। दण्डोऽविचारितोननिर्णीतोमुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २९५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सचेत्प्राजकःसंमुखागतैः प्रचुरगवादिभीरथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्समर्पणाक्षमःसंकटेपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्तुरगैरथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनोव्यापादयति तत्राविचारितोदण्डः कर्त्तव्यएव ॥ २९५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रकारान्तरेण दण्डमाह सचेदिति। पशुभिः गजादिभिः स्वरथसबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेणवा बद्धोगन्तुमशक्तःसन्परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्तपाश्चात्यात्। प्रमापयेत् हिंस्यात्। अकुशलोभूत्वा लोभायत्तो यतःप्रवृत्तः अतोदण्डार्हः। अविचारितः पूर्वं विचारोन कृतः केवलं किंतु दण्डोऽस्तीति ॥ २९५ ॥

(५) **नन्दनः**। योयंस्वामिप्राजकरथस्थानांदण्डउक्तस्तत्र प्राजकंप्रति नियममाह सचेत्त्विति। सआप्तोनाप्तोवा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथवाहिभिर्बलीवर्द्दादिभीरथेन वा प्राणभृतः प्रमापयतिचेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः पुनस्तद्भयात्पथोपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुकेप्रमापन्नइति ॥ २९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पशुभिः सःयुग्यादिना रथंपशुभिःपथि संरुद्धः प्राणिभृतः प्रमापयेत् हन्यात् तत्र दण्डः अविचारितः मुनिभिः ॥ २९५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रंचौरवत्किल्बिषंभवेत् ॥ प्राणभृत्सुमहत्स्वर्धंगोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मानुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषंवादण्डः। यद्यपि चौरस्य वधः सर्वस्वहरणादयोदण्डास्तथापीह दण्डएव गृह्यते नवधः महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् सचोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतोयतश्चक्षतेद्विशतोदमोऽतः प्रथमस्थानांमुख्यानामुत्तमोयुक्तइति प्राणभृतः प्राणवन्तोमनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः। महत्सु महत्त्वंगवांप्रभावतोहस्त्यादीनांप्रमाणतः आदिग्रहणाद्रर्दभाश्वतरव्याघ्रादयश्च कथंचित्परिगृह्यन्ते वयन्तुक्रमः सहस्रमित्येवमवक्ष्यत् यद्यत्रेवारवद्दण्डानामभिप्रेताअभविष्यन् तस्मादर्धग्रहणाद्द्विधामाभूद्धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वेचौरोक्ताः पुरुषापेक्षयातिदिश्यन्ते। ननु च मनुष्यमारणेकस्य चौरदण्डःस्यादितिव्यतिदेशोयुक्तः सप्रतिपदंमनुष्यहनने विहितः सच पुरुषाणांकुलीनानामिति वधएव तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधिनैव व्याख्यायते वरमर्धस्यैव गुणितः कदाचिद्वृत्तिराश्रीयतां सत्यंयद्धर्मशब्दोमारणेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्यते नच चौरवदित्यस्यानुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २९६ ॥

---

(१) चक्षते=क्षुद्रकपशूनांतृतीयस्थानप्राप्तानां (आआ)
(२) मुख्यानां=मनुष्याणां (आआ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ लगुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह मनुष्यमारणइति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धं यस्य चौर्ये यावान्दण्डोधनकृतस्तदर्धम् ॥ २९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सकृदपराधे*कीदशइत्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसंभवेन्नतु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धमिति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषूत्तमसाहसस्यार्द्धपञ्चशतपणोदण्डोभवेत् ॥ २९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तांदण्डव्यवस्थामाह मनुष्येतित्रिभिः । चौरवत् चोरश्चोत्तमसाहसं इत्युक्तेः । गवित्यादिचतुर्थ्यंविशेषणं प्राणभृतादेरर्धंपञ्चशतानि ॥ २९६ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंयानेन प्रमापणे दण्डउक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्वादिमारणे दण्डंश्लोकत्रयेणाह मनुष्यमारणइति । किल्बिषंदण्डः सचार्थविषयएव अर्थविषयसामर्थ्यात् चोरकिल्बिषमुत्तमसाहसः गवादीनांप्रभावतोमहत्त्वम् ॥२९६॥

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः ॥ पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अपठितपरिमाणाः क्षुद्रकास्तेच केचिद्वयस्ते वत्सकिशोरककलभादयः केचिज्जातिस्वभावतोऽजैडकादयः तत्राजाविकानांपञ्चमाषान्वक्ष्यति परिशेषाणांगवादीनामेवायंदण्डोल्पपरिमाणानाम् । *अशुभाःकाकोलूकश्वशृगालादयः पशुशब्दश्चतुष्पाज्जातिवचनः हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति न प्रकृतया न विधिहेतुंब्रुवते तत्र दण्डोविचारितइत्यनेनैव यानप्रकरणंव्यवच्छिन्नंविचारितः समाप्तविचारइत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्ष्यमुच्यतइति एवन्तु प्राणभृत्सु महत्त्वर्धमिति हस्तादिच्छेदोन मारणमित्यर्धशब्दोनेयः स्मृत्यन्तरात् ॥ २९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षुद्रपशूनां मृगपक्ष्यादीनां द्विशतइत्यत्तमदण्डोपदर्शनमेतत् । तत्रतत्रतु क्षुद्रत्वे ह्रासःक्रमेणोह्यः । एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेष्वाह पञ्चाशत्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु ॥ २९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षुद्रकाणांपशूनांजातितोविशेषापदिष्टेतरेषांवनचरादीनांवयसा च किशोरादीनांमारणे द्विशतोदण्डःस्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डोभवेत् ॥ २९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षुद्रकाणामित्यल्पार्थे कः रुरुपृषतादीनाम् । शुभेषु हंसपारावतसारसादिषु कृष्णसारादिषु द्विशतोदमोन्यथाव्याधादीनामवृत्तिःस्यात् ॥ २९७ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षुद्राणांमार्जारादीनां मृगपक्षिहिंसितेषु ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पञ्चमाषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनान्मध्यमकल्पनायाश्च न्याय्यत्वाद्रौप्यस्य निर्देशोयमित्याहुः । हिरण्यन्तु युक्तमेवंतत्समिति नापि बाधिकंभवति अनुबन्धाद्यपेक्षया तुद्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः ॥ २९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्योमाषकः सुवर्णमाषकः तन्निष्पाद्यः । सूकरोग्राम्यः । वराहेत्वधिकम् ॥ २९८ ॥

---

* सकृदपराधे = रथसंकटापराधे (ध्र)

* अशुभाः=शुभाप्रगात्तपृष्ठादयः आकारतोलक्षणतश्च पक्षिणोहंसशुकसारिकादयः । अशुभाः ।

(३) **कुल्लूकः**। गर्दभछागेडकादीनांपुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणोदण्डःस्यात्। नचात्र हैरण्यमाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात्। श्वसूकरमारणेषु पुनारौप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच गर्दभेति। अविर्मेषः। पञ्चमाषिकः पञ्च रूप्यमाषपरिमाणंयस्य दण्डस्य सतथा ॥ २९८ ॥

(५) **नन्दनः**। गर्दभाजाविकानांनिपातने ॥ २९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अच्छागः अविकः रूप्यदण्डः ॥ २९८ ॥

भार्यापुत्रश्च दासश्च प्रेष्योभ्राता च सोदरः ॥ प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्वा वेणुदलने वा॥२९९॥

(१) **मेधातिथिः**। प्राप्ताअपराधंप्राप्तापराधाअपराधोव्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः सयदा तैः कृतोभवति तदा तार्डयितव्याः ताडनमपि हिंसेत्युक्तंसा च न हिंस्याद्भूतानीति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनांप्रतिप्रसूयते संबन्धिशब्दाश्चैते यस्य भार्या यश्च यस्य दासः सतेनानुशासनीयः मार्गस्थापनोपायविधिः परश्चायंन ताडनविधिरेव वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यं अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् सोदरस्थाने कनीयान्पठितव्यः भ्राता तथानुजः सहि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः वैमात्रेयोपि गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोप्युन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः। वेणुदलंवंशत्वक् एतदप्युपलक्षणंतथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिष्यादीनाम ॥ २९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भ्राता कनीयान् ॥ २९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भार्यापुत्रादयः कृतापराधारज्ज्वा वातिलघुवेणुशलाकया ताड्याभवेयुः शिक्षार्थंताडनविधानादत्रदण्डापवादः ॥ २९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननुपितरर्मित्यभिशस्ति निषेधता। भार्यादीनामपराधे ताडनमपि निरस्तमतस्तेषां स्वातन्त्र्ये गमे ताडनसाधनं तदुचितस्थलान्यावेदयन्ताड्यत्वमाह भार्येति सार्धेन। तत्रत्यं तनयपदं भार्याद्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्। वेणुदलेन वेणोरेकांशेन ॥ २९९ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशंसने दण्डविधानार्थमाह भार्यापुत्रश्चेति ॥ २९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भार्यादयः प्राप्तापराधाः रज्ज्वा वेणुदलेनवा ताड्याः ताडनीयाः। सोदरःभ्राताचअन्यमातृजोन। २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गेकथंचन ॥ अतोन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् ॥ ३०० ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तताडनसाधनाभ्यामनेन प्रकारेण भल्लक्षादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं न प्राप्नोति निन्दैषा त्वयमेव दण्डः योन्यत्र हिंसायादण्डः सोत्र भवतीत्युक्तंभवति ॥ ३०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डोमरणेतु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः ॥ ३०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि। उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणोवाग्दण्डधनदण्डरूपश्चौरदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

---

(२९९) वा=च (क)

(२९९) प्रेष्यो = शिष्यो (ज, झ, ञ, ट)

(३००) कथंचन = नवक्षसि (ट, ढ,)

(४) **राघवानन्दः** । उक्तातिक्रमे दोषमाह अतइति । अतोन्यथापृष्ठादन्यत्र ॥ ३०० ॥

(५) **नन्दनः** । ताडनस्थानमाह पृष्ठतस्त्विति । अन्यथाऽनुशासने दण्डउत्तरार्द्धेनोच्यतइति दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ ३०० ॥

एषोखिलेनाभिहितोदण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिदण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषनिःशेषेणोक्तोदण्डपारुष्यनिर्णयोदण्डव्यवस्था दण्डशब्दोहि साधनोपलक्षकतयाविनयदाने- विवक्षितार्थः नामधेयपूर्वपदंस्तेनस्य चौरस्य दण्डभेदानतः परंवक्ष्यामीत्युपसंहारोपन्यासार्थःश्लोकः ॥ ३०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एषइति । स्तेनस्य स्तेनदोषे ॥ ३०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषदण्डपारुष्यनिर्णयोनिःशेषेणोक्तः अतऊर्ध्वंचौरदण्डविनिर्णये विधानंवक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कायदण्डमुपसंहरंस्तेनदण्डंप्रतिजानीते एषइति । दण्डविनिर्णये दण्डार्थम् ॥ ३०१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ स्तेयनिर्णयंप्रस्तौति एषोऽखिलेनेति अतः परंस्तेयसाहसयोरर्थहिंसात्मकत्वेनापृथग्भावमाश- ङ्क्य भेदोपन्यासेनपरिहरति तस्मात्साहसन्त्वनवयवप्रसभंकर्म यत्कृतं । निरन्वयंभवेत्स्तेयंकृत्वापव्ययते च यत् । अन्वयो- नुसारोनुमतिरिति यावत् तद्युक्तमन्वयवत् यत्कर्मकृतंतांयोपहारः कृतस्तत्साहसंस्यात् येन केन चिदुपायेन स्वामिनोऽनुम- तिमासाद्य परद्रव्यापहरणंसाहसंस्यादित्यर्थः प्रसभंप्रसह्य यत्कृतंतच्च साहसंस्यात् अनुमतमपि यत्कर्मकृत्वापव्ययतेऽपह्नुते पूरुषस्तच्च स्तेयंभवेदिति ॥ ३०१ ॥

परमंयत्नमातिष्ठेत्स्तेनानांनिग्रहे नृपः ॥ स्तेनानांनिग्रहादस्य यशोराष्ट्रंच वर्धते ॥ ३०२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कश्चित्करुणावानक्रूरंहिंसाकर्मेति मन्यमानोन प्रवर्तते अतस्तत्प्रतिपत्त्यर्थंस्तेननिग्रहस्तुत्यर्थवा- दः प्रक्रम्यते नात्र हिंसा दोषोस्ति प्रत्युतदृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी वेदतुल्यतांच ख्यापयितुमर्थवादाभूयांस- स्तत्र हि प्रायेण सर्वार्थवादकाविध्युद्देशाइति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोयमर्थइति प्रसिद्धिः । भवन्ति केचित्प्रतिपत्तारो- ये स्तुतिभिरिततरांप्रवर्तन्ते परमंयत्न प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यमाश्रयेच्चौरश्चारयेनसाक्षात्प्रकाशंचातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः निग्रहोनियमनवधबन्धनादि एवंकृते यशः ख्यातिर्भवति निरुपद्रवोस्य राज्ञोदेशस्तेनानाभिभवन्ति निशादिवातुल्यास्तन्ते- ति सर्वत्रस्थितंभवति राष्ट्रंवर्धते राष्ट्रंजनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणावर्धन्ते श्रीभिः प्रमोदमानाबहुपर्यन्ते देशान्तरस्थाअपि निरुपद्रवंराष्ट्रमाश्रयन्ते ततोवर्धते ॥ ३०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निग्रहे दण्डने ॥ ३०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चौराणांनियमने राजा परममुत्कृष्टंयत्नंकुर्यात् यस्माच्चौरनिग्रहाद्राज्ञः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रंच- वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रदृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनोराज्ञःततोनिवृत्तिमाशंक्य दृष्टफलैः प्रलोभयन् तत्रयत्नाधिक्यंनो- परममितिपञ्चभिः । तत्र सततंनृपइत्यन्तं दृष्टफलमतःपरमदृष्टफलम् अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

(५) **नन्दनः** । राज्ञास्तेननिग्रहोवश्यः कार्यइत्यष्टभिः श्लोकैराह परमंयत्नमिति । अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि योदाता सपूज्यः सततंनृपः ॥ सत्रंहि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** ।अभयंचौरादिभ्योधिकृतेभ्यश्चासद्दण्डनिवारणेन योददाति ससर्वदैव पूज्योभवति लौकरकथालपि-

राज्याच्च्युतोवनस्थोपि। सत्रंक्रतुविशेषोगवामयनादि तदस्य वर्धते निष्पद्यते सर्वाङ्गमुत्पन्नमेवंगुणमित्येवतद्वर्धतइत्य-नेनाहरहः सत्रफलंप्राप्नोतीत्यर्थः। अभयंदक्षिणा अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति इदन्तुसर्वेभ्योपि विशिष्टं यद्दक्षिणया व-त्सगवाश्वादिभिर्यपुण्यन्ते तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावद्येहरन्ति दक्षिणाविलक्षणेत्यर्थवान्सत्रव्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सएव पूज्योनत्वन्यादृशः। सत्रं प्रजारक्षणरूपोयज्ञः। वर्धतेऽधिकफलतया ॥ ३०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। हिरवधारणे चौराणांनियमनेन योनृपतिः साधूनामभयंददाति सएव पूज्यःपूर्वेषांश्लाघ्योभवति। सत्रंगवायनादिक्रतुविशेषः यथस्मात्सत्रमिव सत्रंतदभयदानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणंसर्वदैवतस्य वृद्धिमेति अन्यद्धि नि-यतकालीनंनियतदक्षिणं च एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणंचेति वाक्यंव्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अभयदक्षिणं साधूनामभयं दक्षिणात्वेन निरूपितं यत्र तादृशं सत्रम्। अर्थाद्दस्युवधःपशुसो-मादिः ॥ ३०३ ॥

(५) **नन्दनः**। अभयस्य स्तेननिग्रहरूपस्य ॥ ३०३ ॥

(६) **रामचनन्द्रः**। यःनृपः अभयस्यदाता ससततंपूज्यः। सदैवतस्य अभयदक्षिणंसत्रं प्रजा। रक्षणरूपोयज्ञःप्रव-र्तते ॥ ३०३ ॥

सर्वतोधर्मषड्भागोराज्ञोभवति रक्षतः ॥ अधर्मादपि षड्भागोभवत्यस्य ह्यरक्षतः॥३०४॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रकाशाच्चण्डादेःतथा ग्रामवासिभिः स्वकृताकृतधर्मषड्भागंराजालभते एवमधर्मादपि चौरैः प्रच्छ-न्नकृतद्राज्ञः षड्भागोभवति न केवलंस्तेनैर्येमुच्यन्ते तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावद्ये हरन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयस्त-दंशेनापि राजानः संबध्यन्ते तानि गृह्णन्ति अदृष्टदोषनिवारणमपि रक्षाणांरक्षैव तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्र-त्यवायः। ननुनृपतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम् उक्तंदीनानाथपरिव्रजितादयःसन्त्यकरप्रदाः परिपूर्णस्वधर्मपालनेकानु-पपत्तिः ॥ ३०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मषड्भागः प्रजाभिःक्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठोभागस्तावान्धर्मइत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रजारक्षतोराज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागोभवति अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात्षड्भागः स्यात् तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणंकुर्यात्। नच भृतिक्रीतत्वाद्राज्ञो-धर्मषड्भागोनयुक्तइति वाच्यम् भृत्याधर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच सर्वतइति। रक्षतोरक्षांकुर्वाणस्य प्रजाभिरनुष्ठिताद्धर्मात् षड्भागः षष्ठांशोराज्ञःस्यादेव। अरक्षतोऽधर्मांशः ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ॥ तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तंसर्वतइति तस्य चमपंचोयं अध्ययनादयोधर्मार्थतयान्यत्र प्रसिद्धरूपाश्च अर्चनंदेवगुरू-णांपूजनं तस्येति कर्मणोध्ययनादेःपदार्थस्येति योजनीयं क्रियायाःस्त्रीलिङ्गत्वात्षड्भागइति यच्च कर्तुः पञ्चकर्मफलां-शात् षष्ठोनृपतेः समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुरवगतत्वात् अपि तु सम्यग्ग्रहणात्स्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रंराज्ञः फलमुत्पद्यतइति नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्रगमनंनाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् ॥ ३०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अधीते लोकः। यदर्चति पुष्पादिनदेवादीन् ॥ ३०५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागंप्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मेत्युक्तंतमेवाह यदिति । यदधीते वेदादि यद्यजते यज्ञादि करोति यद्ददाति यदर्चति पूजयति तस्याध्ययनादिचतुष्टयस्य फलभागरक्षणाद्भवति राजेत्यन्वयः ॥ ३०५ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमर्थंप्रपञ्चयति यदधीतइति । अधीते कश्चिद्विषयवासीति शेषः तस्याध्ययनादेर्धर्मस्य ॥३०५॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ॥ यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरेभ्योरक्षन्वध्यांश्च शास्त्रतोवधार्हास्तांश्च घातयेत् सहस्रशतदक्षिणानांपौण्डरीकादीनांक्रतूनांफलमन्वहंराजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यजेत बहुदक्षिणे यागफलल्लाभात् ॥ ३०६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथा शास्त्रंदण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षन्वध्यांश्च स्तेनादीन्ताडयन्प्रत्यहंलक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते तज्जन्यंपुण्यंप्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच रक्षन्निति । वध्यान्वधार्हांश्चोरादीन् । यज्ञैर्यज्ञवद्दृष्टादृष्टफलसाधनत्वाद्रक्षायाः ॥ ३०६ ॥

(५) **नन्दनः** । भूतानि न्यायवर्त्तीनि ॥ ३०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवं रक्षादि कुर्वन् राजा अहरहः यज्ञैर्यजते वा कीदृशैः । सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करंशुल्कंच पार्थिवः ॥ प्रतिभागंच दण्डंच ससद्योनरकंव्रजेत् ॥ ३०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदे सूपे माणवकवत्प्रसिद्धानि तत्र बलिर्धान्यादेः षष्ठोभागः करोद्रव्यादानंशुल्कं वणिक्प्राप्यभागः प्रतिभागंफलभरणिकाद्युपायनं राजैतद्गृह्णाति चौरेभ्योन रक्षति ससद्यआयुःक्षयान्नरकंगच्छेत् गृहीत्वा राजभागंरक्षा कर्तव्या नरकायुःक्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बलिं धान्यादिभागम् । करंतद्व्द्भूमिनियतंदेयंहिरण्यम् । शुल्कं तरादिदेयम् । प्रतिभोगं फलाद्युपायनमुपढौकितम् । प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः । तत्र प्रीत्योपढौकितं फलादीत्यर्थः । दण्डमपराधनिमित्तग्राह्यम् ॥ ३०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योराजा रक्षामकुर्वन्बलिंधान्यादेःषड्भागंग्रामवासिभ्यः प्रतिमासंवा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यंशुल्कंस्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्योनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यंदानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफलकुसुमशाकतृणाद्युपायनंप्रतिदिनग्राह्यंदण्डंव्यवहारादौ गृह्णाति सनृपः सन्सद्यएव नरकंयाति ॥ ३०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्यैवस्वधर्मस्याकरणेदोषमाह यइतित्रिभिः । बलिं धान्यादेःषड्भागम् । करं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासिकशुल्कंवणिगादेर्हट्टघट्टादिनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यत् ग्राह्यंतत् । प्रीतिभोगं पुष्पशाकाद्युपायनं प्रतिदिनं ग्राह्यम् । दण्डं व्यवहारादौयतः ॥ ३०७ ॥

(५) **नन्दनः** । अरक्षन्निति पदंरत्नहारित्वेन यद्ग्रामात्पशुधान्यादिकंविशिष्टमाच्छाद्य राज्ञा भुज्यते वस्तु तद्बलिरित्युच्यते शुल्कंपथिकैर्वणिगादिभिर्देयं प्रीतिभोगमुपायनादिकम् ॥ ३०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यःराजा अरक्षन् बलिं धान्यादिषड्भागं आदत्ते यः करं गुल्मदायादिकं आदत्ते यः शुल्कं तुरा-

---

(३०७) प्रतिभागं=प्रतिभोगं (क, च, घ, ण)

दिकं आदत्ते यः प्रीतिभोगं आदत्ते यः दण्डं फलहरणाद्युपायनंशिल्पयं ग्यायदण्डग्रहणं । अरक्षनूएवं आदत्ते सःसद्यः-नरकंव्रजेत् ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारंराजानंबलिषड्भागहारिणम् ॥ तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वस्य शेषोयमर्थवादः न रक्षति आत्तोपजीविता प्रजानांराजभागग्रहणेन एतदेवस्पष्टयति बलिषड्भागहारिणंतंतादृशंराजानमाहुः शिष्टाः सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रंबलंपापंतस्य हारकंस्वीकर्तारं सर्वेण प्रजापापेन दूष्यतइत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्तारमतिशयितकरग्रहेणखादकमिव । राजानमिति क्वचित्पाठः। सोऽनाकरः। बलिरूपो-योधान्यादेः षड्भागः षष्ठोभागस्तद्धारिणम् । मलं पापं पूर्वमरक्षणात्पापषष्ठभागित्वमुक्तम् । अत्रत्वत्तृत्वेनाधिकेन सर्वपा-पग्रहणमिति । सर्वत्रचात्र तावत्पापान्तरकर्मान्तिरोत्पत्तौ तात्पर्यं नतु तत्पापधर्मयोरेव प्रतिसंक्रमइत्यर्थोग्राह्यः ॥ ३०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योराजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागंबलिरूपंगृह्णाति तंसर्वलोकानांसकलपापहारिणंमन्वा-दयआहुः ॥ ३०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तबल्यादिगृहीत्वाप्यरक्षितारं समग्रमलहारकं मन्वादयस्तमाहुरित्यन्वयः । अग्रं फलं तेन सह वर्तते समग्रं फलदानोन्मुखस्य मलस्य हर्तारं सर्वेषांपापहर्तारतथावानलसेनवक्षितव्यंआत्मनोहितंकुर्वतेत्यन्वयः ॥ ३०८ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्रबलिशब्दः करवचनः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादंनास्तिकंविप्रलुंपकम् ॥ अरक्षितारमत्तारंनृपंविद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरूढा धर्मव्यवस्था या साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन नास्ति पर-लोकोनास्ति दत्तंनास्ति हुतमिति नास्तिकः प्रथमोरागादिना त्यक्तधर्मोवस्तुविपरीतोऽतिनिश्चयः विलुम्पति हरति ‡ धा-न्यान्यसद्दण्डैः प्रजानांतत्तुल्योऽरक्षिता तमधोगतिंविद्यान्नरकपतितमधोगतंविद्यान्नरकपतितमेवाचिरात् पाठांतरमसत्यंच नृपंत्यजेत् अन्यद्दुष्कान्यत्करोति यस्तंत्यजेत्तद्विषयेनासीत ॥ ३०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मर्यादा धर्माधर्मव्यवस्था । नास्तिकं परलोकनास्तिकताज्ञानवन्तं । विप्रलुम्पकं विप्रा-णांलोपकमपचयहेतुम् ॥ ३०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । लङ्घितशास्त्रमर्यादंपरलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणंरक्षणरहितंकरबल्यादेर्भक्षिता-रंराजानंनरकगामिनंजानीयात् ॥ ३०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । अनपेक्षितमर्यादं उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादं विप्रलुम्पकंविप्रादपि धनहारिणं लुण्ठाकंअ-त्तारं केवलं अधोगतिं नरकस्थमेव तं विद्यादित्यन्वयः ॥ ३०९ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रलुम्पकंब्राह्मणपरित्यागिनम् ॥ ३०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनवेक्षिता मर्यादा येन तं अनवेक्षितमर्यादं पुनःकीदृशंनृपं विप्रलुम्पकं असद्वादादिना धना-

---

(३०९) नृपंविद्यादधोगतिं=असत्यंचनृपंत्यजेत् (मेधा) ‡ धान्यानि=धनानि (आआ)

नांलुम्पकं पुनःकीदृशं अत्तारं करादेर्भक्षितारं एतादृशंनृपमधोगतिंविद्यात्। अधः नरके गतिर्यस्य सः अधोगतिः ॥३०९॥

अधार्मिकंत्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधमिदानींप्रस्तौति अधार्मिकंप्रकरणाच्चौरंतंत्रिभिर्नियमनप्रकारैर्निगृह्णीयान्नियच्छेत् न्यायोनियामकः निरोधनंराजदुर्गे बन्धनागारे चरणेबन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिःस्वातन्त्र्योत्पादनं विविधोवधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिभिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां परिग्रहणार्थं तेन तप्ततैलसेकादयोपि परिगृहीताभवन्ति ॥ ३१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । न्यायैः नियमैः । निरोधनेन कारागारे ॥ ३१० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अधार्मिकंचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत्तानाह कारागारप्रवेशनेन निगडादिबन्धनेन करचरणछेदनादिनानाप्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं स्तौति अधार्मिकमिति द्वाभ्याम् । तत्र निरोधः कारागारप्रवेशः । बन्धनं निगडः ॥ ३१० ॥

(५) **नन्दनः** । एवंस्तेननिग्रहस्यावश्यकर्तव्यतांप्रतिपाद्य तन्निग्रहप्रकारमाह अधार्मिकमिति । विविधेन तत्तत्स्तेयानुरूपेण ॥ ३१० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अधार्मिकंपुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः सामदानादिभेदैः च पुनः केनउपायेन निरोधनेन नितरां रोधनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानांसाधूनांसंग्रहेण च ॥ द्विजातयइवेज्याभिः पूयन्ते सततंनृपाः ॥ ३११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । [पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः तेषांनिग्रहः पूर्वोक्तयथाशास्त्रवर्तिनः साधवस्तेषांसङ्ग्रहोयथाशक्त्युपकारः तेनपूर्ववद्विपाप्मानो भवन्ति प्रायश्चित्तेनवेत्यर्थवादः । '] अपरोर्थवादोष्टकंपापानुत्पत्तिरेव पूतत्वं ब्राह्मणाइव सततमिज्याभिः नित्यैर्महायज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्विजातयोविप्राः ॥ ३११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पापशालिनांनिग्रहेण साधूनांसंग्रहेण द्विजातयइव महायज्ञादिभिः सर्वकालंनृपतयः पवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकान्निगृह्णीयात् साधूंश्चानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किंतत्राह । पापानां पापिनां निग्रहेण साधूनां परिपालनेन । द्विजातयः विप्रोत्तमाः सर्वदा यज्वानोवानृपस्योभयसंभवेन दार्ष्टान्तिकत्वासिद्धिः ॥ ३११ ॥

(५) **नन्दनः** । स्तेनहिंसाराज्ञएव धर्मोनान्यस्येत्याह निग्रहेणचेति ॥ ३११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवंनिग्रहादिना नृपाः सततं पूयन्तेइज्यादिभिःद्विजाइव ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यंप्रभुणा नित्यंक्षिपतांकार्यिणांनृणाम् ॥ बालवृद्धातुराणांच कुर्वता हितमात्मनः ॥३१२॥

(१) **मेधातिथिः** । कार्यिणोर्थिप्रत्यर्थी ज्ञातिसुहृदः कस्मिंश्चिद्धन्यमाने यदि नसतांभवोवा राजा नापेक्षितुमिच्छेद्वा तदा क्षमायां बालादीनांकार्यिणामेवमात्मने हितंकृतंभवति क्षंतव्यमित्येतद्विविधमेवात्महितम् ॥ ३१२ ॥

---

(३१०) वधेनच=बन्धनेच (क) (१) आ आ

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रभुणा शक्तेनापि । कार्यिणां कार्यासिद्धेः । क्षिपतामप्रियंवदतांबालादीनामकार्यिणामपि ॥ ३१२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनांदुःखेनाक्षेपोक्तिरचयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतांवश्यमाणमात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम ॥ ३१२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञः स्वतन्त्रस्यापि कार्यविशेषे अस्वातन्त्र्यं सार्थवादमाह क्षन्तव्यमिति द्वाभ्याम् । प्रभुणा प्रतीकारसमर्थेनापि राज्ञा क्षिपतामाक्षेपंकुर्वतां कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां तथा बालादीनांच क्षन्तव्यमात्मनोहितंकुर्वतेत्यन्वयः । तेषामाक्षेपसहनमेवहितमितिभावः ॥ ३१२ ॥

(५) **नन्दनः** । स्तेनापहृतद्रव्यैस्तद्द्रव्यप्रत्यानयनकालात्ययादिवतैर्जनैर्यत्पारुष्यमुच्यते तद्राज्ञाक्षन्तव्यमित्यभिप्रायेणाह क्षन्तव्यंप्रभुणेति । प्रभुणा क्षिपतांतेषां निग्रहाय प्रभुणापि ॥ ३१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कार्यिणां कार्यार्थिनांनृणां क्षिपतां अप्रियंवदतां प्रभुणा क्षन्तव्यं बालादीनांहितं आत्मनःहितंकुर्वता ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तोमर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आर्त्तैर्दण्ड्यमानतत्संबन्धिभिरधिक्षिप्तआक्रुष्टोयन्मर्षयति नक्रुध्यति तेन क्षमणेन स्वर्गे महीयते कण्ड्वादिरयं महत्त्वंप्राप्नोति स्वर्गेऽकोपेन तर्हि क्षमाकर्तव्या । अकामिनोयथाम्यतआह यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते तेन नरकंप्राप्नोति । आर्त्तग्रहणंबालवृद्धयोरपि प्रदर्शनार्थंपूर्वशेषत्वादस्य ॥ ३१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आर्त्तैः कार्यालाभाद्दुःखितैः ॥ ३१३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यःसतेन स्वर्गलोकेपूजांलभते प्रभुत्वदर्पान्न सहते यःसतेन नरकंगच्छति ॥ ३१३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । हितंव्यनक्ति यइति । आर्त्तैः दुःखादिभिःपीडितैः आक्षिप्तोपि मर्षयति क्षमते तेन तितिक्षारूपेण स्वर्गे महीयतेऽक्षमायां नरकंगच्छतीत्यन्वयः ॥ ३१३ ॥

(५) **नन्दनः** । तेन क्षेपणेन क्षान्तेन ॥ ३१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आर्त्तैः कार्यालाभाद्दुःखितैः क्षिप्तः तिरस्कृतःसन् मर्षयति क्षमापयति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गंतव्योमुक्तकेशेन धावता ॥ आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवकर्मास्मि शाधिमाम् ॥ ३१४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनोद्रष्टव्यः तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् न वेदनमागमनपरंविधिशास्त्रदण्डविधित्वात् । उक्तंहि स्तेनःस्यात्प्रवक्ष्यामिविधिंदण्डनिर्णयइति अतोनुवादमगमनस्यात्रराजसकाशंसुवर्णचौरेण गंतव्यं मुक्तकेशेन धीमता वीर्यवता धावतेति पाठान्तरं आचक्षाणेन कथयता पथि तत्पातकमेवंकर्मास्मि ब्राह्मणस्यमयेषत्सुवर्णंहृतमिति कुरु निग्रहंमे ॥ ३१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजास्तेनेनेत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणवाच्यार्थाभिधानं । वधावश्यकर्तव्यतारूपराजधर्मकथनार्थम् । स्तेनेन ब्राह्मणस्वर्णहारकेण । मुक्तकेशेनेतिधावनेतिचनियतंमरणरूपप्रायश्चित्ताङ्गम् । एवमुत्तराण्यपि । शीघ्रगत्या गच्छता धावता ॥ ३१४ ॥

---

(३१४) धावता=धीमता (मेधा०)

(३) **कुल्लूकः** । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनंमति राजदण्डरूपतामस्य दंडप्रकरणे दर्शयितुंपाठः ब्राह्मणसुवर्णस्य चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतमितिख्यापयतामुसलाख्यमायुधंखादिरमयंवादण्डमुभयतस्तीक्ष्णांशक्तिलोहमयंवा दण्डंस्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपंगच्छेत्ततोब्राह्मणसुवर्णहार्य्यहमतोऽनेन मुसलादिना मांव्यापादयेत्येवंराज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं स्तुतिनिन्दाभ्यां राजानमभिमुखीकृत्य स्तेनस्य कृत्यमाह राजेतित्रिभिः । आशु शुद्धिमिच्छता स्तेनेनाचक्षाणेन स्तेयकर्मेतिशेषः ॥ ३१४ ॥

(५) **नन्दनः** । स्तेनंप्रत्याह राजास्तेनेनेति । शाधिमामित्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं इत्याचक्षाणेनेति तस्यान्वयः ब्राह्मणसुवर्णापहरणविषयमेतत् ॥ ३१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्तेनेन सुवर्णस्तेनेन चौरेण राज्ञःसमीपे गन्तव्यं । कीदृशेनस्तेनेन तत्स्तेयं राज्ञः आचक्षाणेन कथकेन एवं कर्मामां शाधि ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलंलगुडंवापि खादिरम् ॥ शक्तिंचोभयतस्तीक्ष्णामायसंदण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलंराजा सकृद्धन्यात्तुतंस्वयम् । वधेन शुध्यते स्तेनोब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १ ॥]१

(१) **मेधातिथिः** । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशंमन्यन्ते तदयुक्तंवा शब्देन समर्थितः स्यात् । नच ब्राह्मणस्येदंप्रायश्चित्तमिछन्ति तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खदिरजातिर्लगुडएव न मुशलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लगुडं दण्डं । उभयतस्तीक्ष्णां लोहभागखड्गधारावयववतीम् ॥ ३१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वप्रहारोचितं दण्डाद्यादायैव गन्तव्यमित्याह स्कन्धेनेति । शक्तिं सदण्डां छुरिकाकारां तीक्ष्णां क्षुरधारोपमाम् ॥ ३१५ ॥

(५) **नन्दनः** । उभयतस्तीक्ष्णां उभयाग्रकृतधारामादाय गन्तव्यइति सर्वेण संबन्धः ॥ ३१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्कन्धेनेति द्वाभ्यामाह । मुसलादिकंगृहीत्वा आत्मानं घातयेत् ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तंराजा स्तेनस्यामोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शासनान्मुशलादिभिः प्रहरणात्क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते विमोक्षादुत्सर्गादिच्छक्षान्तमिति ब्राह्मणस्तपसैवेति वधतपसी विहिते तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति तपस्तुप्रायश्चितं नच तपइच्छातोराजाभिगमनमस्ति तस्मात्क्षत्रियादीनामेषविमोक्षः । सच धनदण्डंगृहीत्वा । यतआह आशासित्वेत्यादि नच विमोक्षणशब्दोसत्यांराज्ञस्तदशासनाद्दोषापत्तिः नच शासनमपि विहितंमोक्षोपि विहितस्तत्र यस्मिन्पक्षे शासनंतदपेक्षंदोषवचनं पाक्षिकंहि तथा कल्पनं च वचनमनित्यवच्छ्रुतंपाक्षिकंयुक्तंकल्पयितुं । तथाच सामान्येन वसिष्ठादयआहुः । अधमेनस्तीयेन ऋच्छति राजानमुत्सृजन्तं सकिल्बिषन्तंचेज्याद्यतोराजाऽधर्म्मेण नदुष्यति नायंकल्पोयुक्तः क्वचिदियंहिंसा प्रतिषिद्धा । नाहिंस्याद्भूतानीतिरागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता क्वचिद्विहिता क्रत्वर्थत्वेन योदीक्षितोयदग्नीषोमीयमिति इयन्तु शासनविमोक्षणवञ्चना नहि नाममर्तिष-

१ (क)

द्वायुक्तौसति विधौ कथंन प्रतिषेधोनहिंस्याद्भूतानीति सामान्यतः प्रतिषेधोविधिविशेषमन्तरेण न शक्योबाधितुं। अथोच्यते नैवायंप्रतिषेधस्य विषयः कर्मार्थत्वात्। कथंपुनरन्तरेण विधिंकर्मार्थता शक्यावगन्तुं लोकतइतिचेल्लौकिकीवृत्तिः कथंतर्हि प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् ननु प्रदाने प्रवृत्तिर्निरूप्यतां यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गेहिंसायामपि ततएव एका हि प्रवृत्तिरन्तरङ्गप्रधानयोः अथ लिप्सातोङ्गंपितत्रप्रवृत्तिः सुतरांतर्हिहिंसेयंलौकिकी जीविकार्थिनोहिप्रजापोषणाधिकारनियमोन विधिस्तेनेयमङ्गस्थापि हिंसामुख्येन तुल्यत्वात्प्रतिषेधविषयः। नच लौकिकमस्यानियतमङ्गत्वंनोहिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यं निरोधनादिनापि शक्यत्वात् नैषनियमः एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरितिस्यान्नाग्नीषोमीययोरनेनविशेषः स्यादतोलिप्सालक्षणे पिधानेऽहंर्विधिलक्षणमभ्युपेतव्यं नचैषहिंसाविधिः लक्षणा शक्याभ्युपगन्तुंस्वरूपकार्यलौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च अथ विधिलक्षणा षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धाअन्येतुमन्यन्ते द्वेएते वाक्ये शासनादिति स्तेनस्य बुद्धिरुच्यते। परेणार्धेन राज्ञस्तदशासने दोषः। तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मीयमङ्गीकृत्य मुंचन्मुंचेतैवैनसः ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः लक्षंशास्त्रभृतामितिवचनात् शारीरोऽब्राह्मणदण्डः इति न राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्याद्ब्राह्मणःशुध्येदेव अशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापंतेन युज्यते ॥ ३१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शासनात् तदन्यतरेणाभिघातात्। विमोक्षान्नशासिष्यामीतिमनसा राज्ञा त्यागात्। एतच्च क्षत्रियादीनामेव ब्राह्मणस्यतु प्रकारान्तरेणात्महननम् ॥ ३१६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागाद्वा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते। अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ मृतकल्पः प्रहारार्त्तोजीवन्नपि विशुध्यतीति। तंपुनःस्तेनंकरुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापंतद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ततःकिं एवं शासनान्मृतोजीवन्वाउभयथा शुद्धःइत्याह शासनाद्वेति। स्तेयात् स्तेयजपापात्। अशासित्वा तैर्दण्डादिभिरहत्वा किल्बिषं पापं सहस्रदंडंवा ॥ ३१६ ॥

(५) **नन्दनः**। शासनात्तेनानीतमुसलादिना ताडनरूपात् विमोक्षान्त्वांहन्मि गच्छेत्यनुज्ञारूपात् स्तेयाद्दोषात्तस्य शासनाद्राजास्तेनस्याप्नोति किल्बिषं तस्मात्सःशासितव्यइति ॥ ३१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। शासनाद्वा तमाशिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागाद्विमोक्षाद्वा स्तेनश्चौरः स्तेयात् कृतपापात् विमुच्यते। एतत्क्षत्रियाणामेव ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भ्रूणहामार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनोराजनि किल्बिषम् ॥ ३१७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अन्नमत्तीत्यन्नादोभ्रूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नंयोभुंक्ते तस्मिन्ब्रह्महत्यापापंमार्ष्टि निरस्य श्लेषयति यथा मलिनंवस्त्रमुदकेमृज्यते तन्मलंतत्रसंक्रामत्येएवं अर्थवादश्चायं तस्य तत्पापमुत्पद्यते नपुनर्ब्रह्महणोविश्लेषः। पत्यौ भर्त्तरि भार्यापचारिणी जारिणी सचेत्क्षमते अत्रापि भर्त्तुरुत्पाद्यते पापंतस्याअपैति गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्यतु गुरौ क्षममाणे तत्पापंप्रक्षिपति एवंयाज्येयाजकः सोपि गुरुरेवेत्यतोयाजकग्रहणंनकृतं एवंचौरोराजनि नचेद्राज्ञा निगृह्यते याज्योपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमुपक्रामतिचेद्याजकवचनेनावतिष्ठते तदा त्याज्योन पुनस्तस्य ताडनादिशिष्यवत्कर्तव्यं। अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नाबुद्धिरतोर्थवादोयम् ॥ ३१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्नादे तदीयान्नभोक्तरि भ्रूणहा ब्रह्महा मार्ष्टि शोधयति । भ्रूणघ्नस्तेनपापस्यक्षयात्पा-पोत्पादाच्च । एवं पत्यौ भार्या व्यभिचारिणी संगृह्यमाणागुरावध्यापकर्त्विजोः शिष्ययाज्यौ पापिष्ठौ । स्तेनोराजनीतितु प्र-कृतम् ॥ ३१७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्महा यस्तत्संबन्धियोन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापंसंक्रामयति भ्रूणहान्नभोक्तुः पापंभवतीति एत-दत्र विवक्षितंनतु ब्रह्मघ्नः पापंनश्यति तथा भार्या व्यभिचारिणीजारपतिंक्षममाणे भर्त्तरि पापंसंश्लेषयति शिष्यश्च संध्या-ग्निकार्याद्यकरणजन्यंपापंगुरौ सहमानेन्यस्यति याज्यश्चविधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापंनिःक्षिपति स्तेनश्च राजन्यु-पेक्षमाणे पापंसमर्पयति तस्माद्राज्ञा स्तेनोनिगृहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान्भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनाऽन्येषामपि परपाप-वत्त्वमाह अन्नादइति । अन्नादेतदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तंतमपि । अतएवोक्तं निःश्वासाद्गात्रसंस्पर्शादित्यादिः । याज्यश्च याजकेतिशेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जा-तीयपापजन्म विवक्षितम् नतु पापिनः पापनाशइति केचित् । तत्रदानेनाकार्यकारिणे नेतिवचनात् शुध्यन्त्येव ते सर्वदा अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रायश्चित्तादौ तादृशे कोपिनप्रवर्तेत अतएव योयस्यान्नंसमश्नाति सतस्याश्नाति किल्बिषमि-तिसंगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यम् भार्यादिकंच शासनीयमितिभावः ॥ ३१७ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थंदृष्टान्तेन द्रढयति । अन्नादेभ्रूणहेति योभ्रूणघ्नोन्नमत्ति तस्मिन्भ्रूणहा स्वकिल्बिषं शोध-यति अपचारिणी व्यभिचारिणी एवंशासितरिराजनि किल्बिषंस्तेनोमार्ष्टि यतएवंतस्माद्राज्ञा स्तेनः शासितव्यइति ॥३१७॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्नादेअन्नभोक्तरि भ्रूणहापापंमार्ष्टि । मृजूशुद्धौइत्यस्य धातोरूपम् । अपचारिणी मर्यादाव्य-भिचारिणी भार्या पत्यौ उपपतिंक्षममाणे पापंमार्ष्टि । याज्योशिष्यः गुरौ पापंमार्ष्टि । अशास्तरि राजनि चौरःकिल्बिषम् राजनि ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनोयथा ॥ ३१८॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तंपापकारिणोनिग्रहणे कर्मकृतोरक्षन्तइति तत्स्फुटयति । वृत्तोविनिपातिते दण्डोयेषांराज-भिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापाराजनिग्रहेण निर्मलानिरस्तपापाभवन्ति । अपगते च पापे यदेषांस्वर्गारोहिकंकर्म तेन स्वर्ग-प्राप्नुवन्ति महद्धिपापंशुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकं सुकृतिनोनित्यंसुकृतकर्मकारिणः यथा सत्री धार्मिकस्तद्वदस-तामधर्मोनैवोत्पद्यतएषामुत्पन्नोनिग्रहणेन विना स्थितइति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषोमानवग्रहणानुप्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शारीरनिग्रहविषयोनहि प्रकरणमतिक्रामति धनदण्डोहि राजार्थः वृत्तिर्हि या राज्ञः शारीरे तु दण्डेदण्ड्यमा-नार्थता शक्यतेनिह्नोतुं त्वक्संस्कारोहिंसा अथेयंबुद्धिः पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते तत्सर्वंराजार्थमिति कुतो-मार्यमाणार्थता मारणस्य अथ किंपालनंपाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नूयते नहि तद्दृष्टमुपादेयंराज्ञेव स्वरक्षार्थंकरमुद्दिश्यभृत्या-उपादीयन्ते अतः सुतरांरक्षोपयोगित्वे हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः कथंवाहिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदव-

(३१८) राजभिः कृत=राजभिर्वृत (मेधा०)

मर्थनिगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तयिष्यते तन्निबोधनादपि शक्यते नियंतुं अथ तानि गृहीत्वा तान्दृष्ट्वा भयादनेन प्रवर्तयिष्यतइति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखमपितु हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियंहिंस्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियंहिंसा रक्षासती हिंस्यमानसंस्कारइति मन्तव्यं अतश्च कारणादिच्छेदने नियमोहस्त्यादिविधिश्चेदल्पेष्वेवादृष्टमाधास्यति राजार्थोभविष्यति तस्माच्छरीरदण्डेपापान्मुक्तिर्न धनदण्डइति स्थितं । तथा च महापातकिनांक्षतसर्वस्वानामसुप्रवेशितदण्डानांसंव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनंवक्ष्यति । यदि बन्धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकंस्यात् अत्र स्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषोयस्तेनएव विशेषोभवत्विदंसर्वं शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्वापापानि धृतदण्डाइत्यन्वयः । स्वर्गमायान्तिपापक्षयेपूर्वोपात्तधर्मेण ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभिर्विहितदण्डामनुष्याःसंतः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिणइवस्वर्गंगच्छन्ति एवंप्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डेन नकेवलंपापान्मुक्तिरपितु स्वर्गाद्यपीत्याह राजभिरिति । पापनिर्मुक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्वर्गावाप्तिस्तु पूर्वकृतसुकृतकर्मणः दुरदृष्टप्रतिबन्धरहितात् । नच पापिनः कुतः सुकृतमितिवाच्यम् । कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीतिस्मृतेरनारब्धफलकमर्णःसत्वप्रतीतेः ॥ ३१८ ॥

(५) नन्दनः । पापकृतामपि श्रेयस्करोराजदण्डः तेनाप्यवश्यंते दण्ड्याइत्याह राजभिर्धृतदण्डास्त्विति । नकेवलंनिर्मलत्वमेव किन्तुस्वर्गमायान्तिच ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुंघटंकूपाद्धरेद्भिंद्याच्च यः प्रपाम् ॥ सदण्डंप्राप्नुयान्माषंतच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रपिबन्त्यस्यामितिप्रपा । जलाधारस्थावस्थानंउद्धृतजलनिधानंवा माषस्यजातिर्ननिर्दिष्टा समरुजाङ्गलानुपभिदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादिसमाहरेद्द्यात्तस्मिन्स्थाने न राजनि ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रपां जलशालां भिन्द्यात् तत्काष्ठादिहरेत । माषं सुवर्णस्य । तस्मिन् कूपादौ तद्रज्ज्वादि ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः । कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धारणाय धृतयोरज्जुंघटंवाहरेत् योवा पानीयदानगृहंविदारयेत्ससौवर्णमाषंदण्डंप्राप्नुयात् । अनिर्दिष्टन्तुसौवर्णमाषंतत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतंपुनर्दण्डमाह यस्त्विति । केनापि पुण्यवता कूपसमीपे स्थापितौ रज्जुघटौ कृतप्रपां वा हरेद्वानाशयेत् ससौवर्णमाषं दण्डं प्राप्नुयादित्यर्थः । तच्च रज्ज्वादिकं समाहरेत् । संपाद्य दद्यादिति ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यान्तराणांचोरयितारंपत्याह यस्तुरज्जुंघटमिति । रज्जुश्चघटश्चरज्जुघट हरेन्मुष्णीयात्ततश्च तस्मिन्कूपे कूपसमीपे समाहरेत्पुनरास्थापयेत्तस्मिन्स्थाने प्रतिसमादध्यादिति ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । माषं सुवर्णस्य । तच्च रज्जुघटादि तस्मिन् कूपादिस्थाने समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यंदशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकंवधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणंदाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । कुंभशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विंशतिप्रस्थान्क्वचिद्द्वाविंशद्वाविंशतिरिति

---

* द्दित्यर्थः । तच्च = द्दित्यर्थः । तथाच कात्यायनः अनिर्दिष्टंतु सौवर्णमाषं तत्रप्रकल्पयेदिति (न, श)

देशभेदाद्यवस्था। दशभ्योधिकंहरतोवधविधिरुक्तार्थोऽनुबंधादिना नियम्यते शेषेषु दशसु प्राकृतस्तत्तएकादशगुणोदण्डः त-तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यं। धान्यं व्रीहियवादिसमदशानीतिलभ्यते ॥ ३२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुम्भः पलशतद्वयम्। वधस्ताडनादि । ब्राह्मणादिद्रव्येत्वङ्गच्छेदादिः। शेषे ततःप्राक् त-स्य तद्धनं दाप्यइत्युभयत्र ॥ ३२० ॥

(३) **कुल्लूकः**। द्विपलशतंद्रोणोविंशतिद्रोणश्च कुम्भोदशसंख्येभ्यः कुंभेभ्योऽधिकंधान्यंहरतोवधः सच हर्तृस्वामि-गुणवत्तापेक्षया ताडनांगच्छेदमारणात्मकोज्ञेयः। शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निह्नुतैकादशगुणंदण्डंदाप्यः स्वामिनश्चापहृतंदाप्यः ॥ ३२० ॥

(४) **राघवानन्दः**। धान्यहरणे दण्डमाह धान्यमिति। कुम्भेभ्यः द्विपलशतं द्रोणोविंशतिद्रोणश्च कुम्भः तेभ्यो-धिकं हरतोवधः हर्तृगुणवत्त्वाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनमारणात्मकः हिंसामात्रवाचित्वाद्वधस्य। शेषे दशकुम्भाभ्यन्तरे एकादशगुणं हृतद्रव्यापेक्षया। तस्य धान्यस्वामिनंतद्धनं तावद्धान्यम् ॥ ३२० ॥

(५) **नन्दनः**। कुसूलात्किञ्चिन्न्यूनंधान्यभाजनंकुम्भः दशभ्यः कुम्भेभ्यइत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्य्यन्त-धान्यग्रहणं ततोभ्यधिके हरणे दण्डःस्यात्। दशभ्यःकुंभेभ्योन्यूनेहरणे हृतादेकादशगुणंधान्यंहर्त्रा दण्डत्वेन दाप्यः। धान्यस्वामिने तद्धृतं धान्यंच दाप्यं। ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डोऽवगन्तव्यः ॥ ३२० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि। एतद्विप्रविषयम् क्षत्रियादावंगच्छेदइत्यर्थः। शेषेपि ततोन्यूने राज्ञे एकादशगुणं दण्डं तस्य स्वामिनः तद्धनम् ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानांशतादभ्यधिके वधः ॥ सुवर्णरजतादीनामुत्तमानांच वाससाम् ॥ ३२१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। धरणंधरिम तुला तेन मीयन्ते परिछिद्यन्ते तानि धरिममेयानि घृतादीनांद्रवाणांप्रस्थादिमे-यतास्तीति कठिनानांपरिमेयता भवतीति तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनां आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तुल्यग्रह-णार्थात्प्रवालादीनि गृह्यन्ते नतुताम्रलोहादीनि तेषांशतादूर्ध्वंहरणे वधः। किंपुनरेतच्छतंपलानामुतकर्षाणामेव कार्षापणानांवा केचिदाहुः। केचिदाहुः पलानामिति। नन्वत्रविशेषोहेतुरस्ति तस्माद्यस्मिन्देशधरिममानकाले यथासंख्यया व्यवहारः। श्रुत-मिदंसुवर्णस्य क्वचित्तोलके क्वचित्पलेषु यथा देशव्यवस्था। उत्तमानांच वाससांकौशेयपट्टादीनामिति। नन्वत्र विशेषहेतुरस्ति तस्मिन्यस्मिन् शतादभ्यधिके वधइत्यनुषङ्गः। अत्रापि शाकटकयुगमेकमिति संख्यायते पुष्पपटाद्युपबर्हणन्त्वेकमेवेति ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येवसिद्धे परिमेयग्रहणमनर्थकं कर्पूरागरुकस्तूरिकादीनांमहार्घाणांग्रहणार्थं। आदिग्रहणाद्वितै-जसानि गृह्यन्ते। निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा नहि कर्पूरादीनांकर्षादिव्यपदेशोस्ति यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोपि युक्तोविषमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतोयावत्सुवर्णगतस्य मूल्यंतावतिरूप्ये गृहीते वधः कर्पूरादीनांतु पलानामेव शतसंख्या ॥ ३२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धरिमं तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां शतात् निष्कशतात्। एतच्च षोडशमाषकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थयाग्राह्यम्। अत्रापि वधोमारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्रत्वङ्गच्छेदादि। सुवर्णे-ति। सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वधएवेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा धान्येन वधउक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानांसुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानांच वाससांपट्टादीनांपल-

शताधिकेऽपहृतेवधः कर्त्तव्यएव विषयसमीकरणंचात्र देशकालापहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(५) **राघवानन्दः** । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति तथेतिद्वाभ्याम् । धरिमेति धरणंतुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादि-दिद्रव्याणां पलशतादधिके अपहृते वधः । तत्रापि देशकालहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनमारणादि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धरधटताम्रादीनांतुलामेयानां शतात्निष्कात् अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । सुवर्णादि हरतः अल्पानांहरणे वधः ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥ शेषे त्वेकादशगुणंमूल्याद्दण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सुबोधोयं मूल्यादिति नापहृते द्रव्यंदेयं क्वचित्तज्जातीयंनैव प्राप्यते अतोरूपकैर्धान्यादित्यादिना वा निमेयम् ॥ ३२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पञ्चाशतइतिताम्रादिविषयम् । शेषे पञ्चशतऊने ॥ ३२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वोक्तानांपञ्चाशदूर्ध्वंशतंयावदपहारे कृते हस्तच्छेदनंमन्वादिभिरभिहितं शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारेऽपहृतधनादेकादशगुणंदण्डंदाप्यः ॥ ३२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवमुक्तानां सुवर्णादीनां तोलकानां पञ्चाशत्पर्यन्तमपहृतस्य मूल्यादेकादशगुणो दण्डः पञ्चाशतोऽधिके हस्तछेदः ॥ ३२२ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वर्णानां पञ्चशतोभ्यधिके हरणे शेषे पञ्चाशतोन्यूने ॥ ३२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पञ्चाशतस्तु अधिके ताम्रादि पञ्चाशतन्यूनेन ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणांकुलीनानांनारीणां च विशेषतः ॥ मुख्यानांचैव रत्नानांहरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सत्कुले जाताविद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः नारीणांच विशेषतोगुणरूपसौभाग्यतः संपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेक्षाणि नारीणांविशेषणानि मुख्यानि रत्नानि वज्रवैडूर्यमरकतप्रभृतीनि अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यमन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डोन व्यवतिष्ठेत वधमर्हत्यनुवधाद्यपेक्षया सर्वत्रार्हत्यर्थोयोजनीयः । अकुलीनानामवशिष्टानाममुख्यानांच विशेषे त्वेकादशगुणइत्येव ॥ ३२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गच्छेदादिः ॥ ३२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । महाकुलजातानांमनुष्याणांविशेषेण स्त्रीणांमहाकुलप्रसूतानांश्रेष्ठानांच रत्नानांवज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मनुष्यरत्नविशेषयोरपहृते*अवश्यंवधइत्याह पुरुषाणामिति । नारीणां विशेषताकुलजानाम् । कौपञ्चत्वानितिवचित्त्वं विवक्षितम् । मुख्यानां वज्रवैडूर्यादीनां रत्नानाम् ॥ ३२३ ॥

(५) **नन्दनः** । क्रियमाणहरणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपोमारणरूपोवा ॥ ३२३ ॥

---

* अपहृते=अपह्नवे (राघ २)

महापशूनांहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यंच दण्डंराजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । महापशवोहस्त्यश्वादयस्तेषांहरणे कालकार्यापेक्षा दण्डप्रकॢप्तिः ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेक्षोक्ता तथा च कालदेशवयशक्तीश्चिन्तयेद्दण्डकर्माणीति सत्यं विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः यथा वधविधौ ताडनमारणादिकल्पनापेक्ष्या इहात्यन्तविलक्षणोदण्डः तथा हि विंशतिपणोपि खड्गशास्त्रोरुग्णतशस्त्रस्य सन्निधौ यदि ह्रियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणंदण्डः अन्यदा द्विगुणएकादशगुणोवा तथौषधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनंतदुपयोगवेलायां ह्रियते लभ्यमानमपि क्वाथाद्यपेक्षंकालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखंजनयतीति तत्र महान्दण्डः अन्यदा तु स्वल्पइति नयनान्तरमन्तरेणेदशंवैषम्यंलभ्यते अन्यथा सएवैकश्लोकोदण्डविधौ पठितव्यःस्यात् तस्माद्वक्तव्यमिदंविग्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेक्षोदण्डः शस्त्राणांराजोपयोगिनांकदाचित्क्षमा कदाचिन्महान्दण्डः गोमहिष्यादीनांतु प्रजासंबन्धिनांराज्ञा कर्तव्यंकार्याएव यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेक्षाविग्रहोपि यदि पर्वतादौ भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनंभवन्त्येव दण्डादयः कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य दण्डंकल्पयेत्सएवात्र भवति नशास्त्रम् ॥ ३२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महापशूनामश्वादीनां हरणेवधः । शस्त्राणामौषधस्यच हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्पत्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे ततोद्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । महतांपशूनांहस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनांतथा खड्गादीनांशस्त्राणांकल्याणघृतादेश्चौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपंकालंकार्यप्रयोजनंच सदसद्विनियोगरूपंनिरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपंदण्डंप्रकल्पयेत ॥ ३२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पश्वादीनामपहारेऽङ्गच्छेदनादिदण्डमात्रमित्याह महेति । महापशूनां हस्त्यश्वानाम् । शस्त्राणां खड्गादीनाम् । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं सुभिक्षदुर्भिक्षरूपम् । कार्यमासन्नंयुद्धरोगादि । आसाद्य विचार्य ॥ ३२४ ॥

(५) **नन्दनः** । महापशूनांहस्त्यश्वानां कालं दुर्भिक्षसुभिक्षादिकं कार्यमाह पशुभिरिदंकार्यंशस्त्रैरिदंकार्यमित्यादिकं आसाद्य निरूप्य दण्डं वधमेकादशगुणंवा राजा कल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । महापशूनां अश्वादीनांहरणे कालं युद्धादिसमयं आसाद्य कार्यंयुद्धादिरूपंप्रकल्पयेत् च पुनः राजा दण्डं वाप्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ॥ पशूनांहरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकास्तासांहरणे षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पशूनांचाजैडकादीनां बहुवचनंसर्वत्रात्र विवक्षितं सद्यस्तत्क्षणादविचार्य पादस्यार्धमर्धपादंतदस्यास्तीत्यर्धपादिकः तच्च संततंयदि पादार्धंतेन छिद्यते तेनार्धपादच्छेदनंकर्तव्यमिति वाक्यार्थः खरिका ययागोरक्षेक्षेत्रादौ वाह्यते बलीवर्दः भेदने वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनंभेदनंवाहानामुपलक्षणार्थंव्याचक्षते पूर्वोऽवश्यंवाहयन्दुःखयति अवश्यमयंदण्डइत्येवान्ये पठन्ति अन्ये तु पश्चाद्भागंचतुर्थंखरिकामाहुः खरिकेति या प्रसिद्धा पलायनशीला या पालोर्धपादिकः कार्यः अन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थदध्यादीन्यध्याहरन्ति तदयुक्तं श्रुतपदसंबन्धसंभवे कुतोध्याहारः ॥ ३२५ ॥

---

(३२५) छूरिका=खरिका (मे०) =स्थूरिका (सर्वज्ञ०, राघ०, नंदनः,)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरपृष्ठेनभारवोढा वृषः तद्वारः स्थूरिका तस्या भेदने पाटयित्वा तद्गतधान्यादेरपहारइत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् । अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः ॥ ३२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणसंबन्धिनीनांगवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थंनासाछेदने पशूनांचाजैडकानांदण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानांहरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्विशेषेअर्धपादछेदोदण्डःस्यादित्याह गोष्विति । ब्राह्मणसंस्थासु तत्संबन्धिनीषु हरणइतिशेषः । भेदनेस्थूरिकायाः वन्ध्यागोर्वाहनार्थं नासिकायां । पशूनां अजाव्यादीनाम् ॥ ३२५ ॥

(५) **नन्दनः** । स्थूरिकानामपार्ष्णेश्चतुरङ्गुलादूर्ध्वःप्रदेशः । ब्राह्मणगोस्थूरिकाभेदने च इतरेषांपशूनांहरणे च भेत्ता हर्त्तार्धपादिकः कार्य्यः ॥ ३२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणसंस्थासु संबन्धिनीषु गोषु पृष्ठे भारयोः प्रच्छुरिकायाःभेदने च पुनः पशूनां हरणे अर्धपादिकः दमःछिन्नार्धद्विपादिकःदमःकार्यः अर्धदण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानांगोमयस्य गुडस्य च ॥ दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सूत्रमूर्णासणादि लवणानि सैंधवविडलवणादीनि यच्चान्यत्पशुसंभवमामिषादिति अन्येषामपूपमोदकादीनां आदिशब्दःप्रकारे प्रकारःसादृश्यंतुल्यता सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा तथा च सर्पिमण्डेक्षुखण्डशर्करा किलाटकूर्चिकाद्याअपूपागृह्यन्ते पशुसंभवंराङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृतिर्विकृतिरपि प्रकृतिंयच्चोभयोपादानंदध्नः क्षीरस्य चेति तदुदाहरणार्थं एवंसूत्रग्रहणेन सूत्रमयंवासोपि गृह्यते नलिकादीनांसत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वउत्तमत्वादुत्तमानांचेत्त्वयमपवादविषयः प्रकृत्यन्तरे तैलशब्दः स्नेहवाचो न तिलविकारएव तेनातसीप्रियङ्गुपश्चाङ्गुलतैलादयोपि गृह्यन्ते ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । किण्वं मद्यबीजम् ॥ ३२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभांडादीनांयदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गाद्यन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणांमनःशिलादीनांमद्यानांद्वादशानांपक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदकादीनांच कार्पासादिशब्दार्थानांप्रसिद्धानांचापहारेकृतमूल्याद्विगुणोदण्डः कार्यः ॥ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्रव्यविशेषेषु तद्द्रव्यमूल्याद्विगुणं दण्डं दापयितुं षड्विंशतिं द्रव्यविशेषाननुवदति सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां सुराबीजानाम् । पानीयस्य पानार्थं संस्कृतस्य ॥ ३२६ ॥

(५) **नन्दनः** । किण्वंसुराप्रकृतिद्रव्यम् ॥ ३२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सूत्रादीनांहरणेदण्डमाह सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां मद्यबीजानाम् ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानांलवणानांतथैव च ॥ मृन्मयानांच हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेणुभाण्डानां तथा वैदलभाण्डानां विदलीकृतान्यकाष्ठभाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वैदलभाण्डानां स्थूलवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणादिसमर्थानाम् । भस्मनः कदलीक्षारादेः ॥ ३२७ ॥

(५) **नन्दनः** । वैदलंवेत्रमयंभाण्डमुपकरणम् ॥ ३२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मृन्मयानां भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानांपक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पशुसंभवं रोचनादि ॥ ३२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पशुसंभवंचर्मचामरवर्मरज्जुगोरोचनाशृङ्गास्थिनिर्मितसंपुटकखड्गाभरणादिकम् । तस्यापि हरण इत्यनुषज्यते ॥ ३२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पशुसंभवं दुग्धादि ॥ ३२८ ॥

अन्येषांचैव मादीनामद्यानामोदनस्य च ॥ पक्वान्नानांच सर्वेषांतन्मूल्याद्द्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवमादीनां पक्वान्नानां व्यञ्जनानाम् । सर्वत्रात्र द्रव्यवते द्रव्यमूल्यमधिकं देयम् ॥३२९॥

(४) **राघवानन्दः** । एवमादीनां एवंविधानां पानकादि*द्वादशानाम् । पक्वान्नानामोदनेतरशष्कुल्यादीनाम् ॥ ३२९ ।

(५) **नन्दनः** । आद्यानांभक्ष्याणाम् ॥ ३२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्येषां अजादीनां अद्यानां अदनीयानां च पुनः ओदनस्य भक्तस्य तन्मूल्यात् तद्वस्तुमूल्यात द्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । नवमालिकादीनि पुष्पाणि हरन्ति धान्यंक्षेत्रस्थं नगावृक्षाः अन्येष्वपरिपूतेषु बहुवचनात्परिपवनाय च धान्यंक्षेत्रेष्वेव तुषपलालादिविमोक्षरूपयोः संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृष्यते । गुल्मादीनांहि सत्यपि पलाशे नापि सत्वे पुष्पाणांच परिपूतव्यवहारः । सप्तमी हरणापेक्षा तत्त्वंपूर्वस्मादनुवर्तते अत्रपञ्चकृष्णलोदण्डः कृष्णलानाद्रव्यजाः अल्पत्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा सुवर्णस्येति पूर्वे ॥ ३३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हरिते माषादौ शमीधान्ये धान्येशूकधान्ये । एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतबुसेषु ॥ ३३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुष्पादिद्रव्यविशेषापहरणे पञ्चकृष्णलकं दण्डं विदधदपि तान्यनुवदति पुष्पेष्विति । हरिते क्षेत्रस्थधान्ये गृहधान्येषूक्तत्वात् । अपरिपूतेष्वनुत्सादिततुषादिषु । सुवर्णमाषः पञ्चकृष्णलकोमाषइत्युक्तेः नतु रूप्यमाषकः ॥ ३३० ॥

(५) **नन्दनः** । धरिमंतुला तेन मेयानामुन्मानयोग्यानांस्वर्णादीनामुत्तमवाससांहरणे पुष्पेषु हरितेनवेधान्येचपरिपूतेष्वशोधितपांसुषु धान्येष्वित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयम् ॥ ३३० ॥

---

* पानकादि = मद्य [।] नांपानकादि (राघ० २) = मनःशिलादीनांएवंविधानांमद्य [।] नांपानकादि (न, श)

३३०) अन्येष्व० = अल्पेष्व (क, ख, ग, च, ण, र)

(६) **रामचद्रः** । हरितेधान्ये माषादौ नगेषु वृक्षेषु अपरिपूतेषु अदूरीकृतबुसेषु ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये शतंदण्डः सान्वयेऽर्धशतंदमः ॥ ३३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मूलमिक्षुद्राक्षादि । निरन्वयेद्रव्यहरणे अन्वयोऽनुनयः स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः यत्त्वदीयं-तन्मदीयमेवेत्यनया बुध्याहंप्रवृत्तोनचेदेवंतद्गृहाणेत्येवमादिवचनंतद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयं साहसप्रकारवादिकोदण्डः अन्वयेनसहसान्वयः येन सह कश्चिदपि संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्ततः शतंदण्ड्यः खलस्थेषु धान्येष्वयंदण्डः तत्र हि परिपूयते गृहस्थेषुत्वेकादशगुणः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहुमूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंबन्ध-योग्यतापादकज्ञानोपाधिकोन्वयोयस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् ॥ ३३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयोद्रव्यस्वामिनासंबंधःयेनसहकश्चिदपि संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतंदण्ड्यः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदेयः खलस्थेषु च धान्येष्वयंदण्डस्तत्र हि परिपूर्यते गृहेष्वेकादशगुणोदण्डःप्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शतमर्धशतंवा दमं दापयन् तान् उद्दिशति परीति । परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थसंस्कृतेषु अपसारिततुषेषुवा । निरन्वये सपूर्णत्वते द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासादिसंबन्धइतिकेचित् ॥ ३३१ ॥

(५) **नन्दनः** । अपहृतेष्वित्येव निरन्वये निःशेषापहारेर्द्धशतम् ॥ ३३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । परिपूतेषु धान्येषु दूरीकृतबुसेषु निरन्वये अनारक्षे निर्मले सान्वये रक्षासहिते वंशजे ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसंत्वन्वयवत्प्रसभंकर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयंभवेत्स्तेयंहृत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । परद्रव्यापहरणंस्तेयमुच्यते धात्वर्थप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता स्तेनः इहतु विशेषेणायंव्यवहार-इष्यते तदर्थोयंश्लोकः नपरद्रव्यादानमात्रमृणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयंदण्डप्रसङ्गात् संज्ञाभेदोदण्डभेदार्थः अपह्नुत्ययत्तेन मया कृतमित्याह कर्मयत्कृतंपरपीडाकरंवस्तूत्पाठनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणंनास्तितथापि-चौर्यमेव रहसि करणादपह्नवाच्चमन्यन्ते चौर्येहि द्रव्यविशेषाश्रयोदण्डः सोत्र नस्यात एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणं-स्तेयंप्रसभंकर्मेति कर्मग्रहणाद्द्रव्यापहारादन्यदप्येवंकृतंयुक्तंसाहसमेव कस्तर्हग्निदाहादावप्रसभंकृते दण्डः कण्टकशुद्धौ-वक्ष्यामः अतएवमन्विच्छेदसत्यपिद्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौदण्डमामनन्ति अन्यथाएवंवक्ष्यते ॥ ३३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपकृप्तानि भोजनादिप्रयोजनार्थसज्जितानि । आद्यं प्रथमसाहसं । अग्निं त्रेताग्निमाधाना-देसंस्कृतम् ॥ ३३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्धान्यापहारादिकंकर्मद्रव्यस्वामिसमक्षंबलाद्धृतंतत्साहसंस्यात्सहोबलंतद्ध्वंसाहसमतइह स्तेयद-ण्डोन कार्यः एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्यपाठः । यत्पुनः स्वामिपरोक्षापहृतंतत्स्तेयंभवेत् यच्चहृत्वाऽपह्नुते तदपि स्तेय-मेव ॥ ३३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्तेयात्साहसंभिन्दन्नाह स्यादिति । साहसं सहोबलं तेन कृतम् । प्रसभं प्रभोः समक्षम् । अन्वयवत् पणानांशतार्धं दण्डः संख्यान्तरानुक्तेः । स्तेयं प्रभोःपरोक्षं हृतंतन्निरन्वयंभवेत् तन्निरन्वयवत् शतदण्डार्हन् । हृत्वा अपव्ययते अपह्नुते यत्र तत्र शतं दण्डइति ॥ ३३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रसभंकर्म प्रत्यक्षापहाररूपंकर्म निरन्वयं आरक्षवर्जितम् ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥ तमाद्यंदण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एतानि सूत्रादीन्युपक्लृप्तानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि अथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि तथा तदेव सूत्रंतन्तुवायहस्ते वायनार्थंदत्तंकिंचित्परिवर्त्यते एवंदधिमन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतंक्षीरंगृहमित्यादिसंस्कारस्तत्र शतंदण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नीन्धनपरिगृहीतंशालाग्निहोत्रेत्यादिकंहेमन्ते वा सीतार्दितानांदरिद्राणाममणीतमप्यग्नेरुपकल्पनं पाककालः सीतादिनिवृत्यर्थंवा तापनकालोऽविशेषेणायमग्नेर्दण्डः स्वल्पस्य बहोरुपक्लृप्तस्य च सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्नेस्तन्मूल्यादिसंभवति क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः यावतावेन्धनेनाग्निरपहतपरिमाणउत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्तन्मूल्याद्विगुणोदण्डःसंभवति शक्यते व्यपदेष्टुंतुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ तावदग्निमते दातव्यः अतोयमग्नेर्दण्डः शालाप्रणीताग्निविषयएव स्वल्पत्वात् त्रेतायां तु तन्मूल्याद्विगुणइति तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपक्रियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यादिति शङ्का । अग्निषु तु भूतेष्वधिकारएव निवर्तते तत्र कथंमहादण्डोन स्यात् ॥३३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि कृतं तदा स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कां प्रसंगादपनयति स्यादिति । नैवतावन्मात्रं साहसं किंतु प्रसभंहठात्स्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र न तद्गोप्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकालनिह्नवयत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदेव निह्नवाय यतते तद्द्रव्याहरणं स्तेयम् । एवंच युद्धादिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं निह्नवमयत्नवतातुयत्परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा अनिह्नवेनचायतकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते तद्दण्डपारुष्यमित्युक्तम् ॥ ३३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थंकृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत् यश्च त्रेताग्निगृहाग्निंवाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तंराजा प्रथमंसाहसंदण्डयेदग्निस्वामिनश्चाधानोपक्षयोदातव्यः । गोविन्दराजस्तुलौकिकाग्निमपिचोरयतोदण्डइत्याह तदयुक्तमल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रत्युक्तसूत्रादिद्रव्यापहारे प्रकारविशेषमुपक्षिपन्प्राथमिकंदण्डमाह यस्त्विति । उपक्लृप्तानि उपयोगार्थंकृतसंस्काराणि स्तेनयेत् चौर्यंकुर्यात् । तेषामाद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं गार्हपत्याग्निम् । गृहादग्निगेहात्॥३३३॥

(५) **नन्दनः** । एतानि सूत्रकार्पासकिण्वादीनि उपक्लृप्तानि महाभोगार्थं स्तुतानि ॥ ३३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतान्युपक्लृप्तानि सूत्रादीनिद्रव्याणियो नरः स्तेनयेत् चौर्येणगृह्णीयात् तंपुरुषं आद्यं प्रथमसाहसं राजादण्डयेत् च पुनः यः अग्निं वैतानाग्निं गृह्णीयात् चौर्येणनयेत्सोपि प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनोनृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥३३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायंदण्डः योधनेन दण्डितोपि न मार्गेऽवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्यानवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः सन्धिच्छेदाद्यनपेक्षचौर्यक्रियामसावाश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनचौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य हरेच्छिन्द्यात् यथाकश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते नमामनुगंतुंकश्चिदपि शक्नोतीति तस्यपादच्छेदः अन्यःप्रसिद्धिभेदज्ञोहंतस्य हस्तच्छेदः प्रत्यादेशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय स्वावष्टंभेन साभिमानं

(३३३) तमाद्यं=तंशतं (मेधा०)

सक्रोधंसावज्ञंन्यक्करणंवा प्रत्यादिशोयएवंकरोति तस्य तस्याहमेवंकर्तेति व्याख्यानंप्रत्यादेशः ॥ ३३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विचेष्टते विरुद्धंचेष्टते द्रव्यंहरति । हरेदपनयेदतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ॥ ३३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । येन येन अङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरोमनुष्येषु विरुद्धंधनापहारादिकंचेष्टते तस्य तदेवाङ्गंप्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । येनाङ्गविशेषेण द्रव्यस्वामिनमनुरुन्धानोस्तेनयेत्तस्य तत्तदवयवंछिन्द्यादित्याह येनेति । यथा यथावत् । अस्य चोरस्य । प्रत्यादेशाय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३३४ ॥

(५) **नन्दनः** । अर्थदण्डे पुनरपि स्तेनयन्तंप्रत्याह येन येन यथेति । विचेष्टते स्तेनयति हरेच्छिन्द्यात् प्रत्यादेशायप्रतिषेधाय अपुनरपराधायेतियावत् ॥ ३३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पार्थिवः प्रत्यादेशाय चौर्यनिराकरणाय एतस्य तदेववस्तु हरेत् ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्योनामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भार्यापुत्रः स्वकातनुरात्मीयंशरीरं कः पुनरात्मनोदण्डः प्रायश्चित्ततपोधनदानादिविचलितोधर्मः स्वकान्योयः स्वधर्मान्ननुतिष्ठति ससर्वोदण्डः ॥ ३३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पितेत्यादि येषां हिंसायां पापातिशयस्तेषामपि दण्ड्यान्तरवद्दण्डने न दोषइत्यर्थः ॥३३५॥

(३) **कुल्लूकः** । पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानांमध्यात्स्वधर्मे योनावतिष्ठते सराज्ञोऽदण्डनीयोनास्त्यपि तु दण्डनीयएव ॥ ३३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वपित्रादेस्तेयादिकर्तृत्वे राज्ञः कागतिस्तत्राह पितेत्यादि । स्वधर्मे न तिष्ठति स्वधर्माच्युतः सोप्यवश्यंदण्ड्यः ॥ ३३५ ॥

(५) **नन्दनः** । पित्रादिष्वप्यपराधिषु राज्ञा दण्डोधारयितव्यः किं पुनरन्येष्वित्यभिप्रायेणाह पिताचार्यइति ॥ ३३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अदण्ड्यानाह पितेति ॥ ३३५ ॥

कार्षापणंभवेद्दण्ड्योयत्रान्यः प्राकृतोजनः ॥ तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्राकृतोजनः सामान्यपुरुषोयोनातिगुणसंयुक्तस्तस्य यत्र यस्मिन्नपराधेयावान्दण्डस्तत्सहस्रगुणोराज्ञः कार्षापणग्रहणस्य दण्डपरिमाणोपलक्षणार्थत्वात् दण्डस्य चात्मानमपिनियम्य परोनियन्तुंशक्यतइति युक्तंप्रत्यपराधे दण्डार्हत्वं महाधनत्वादल्पंदण्डंनविगणयेत् राजाधिकृतानांमन्त्रिपुरोहितादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः धनदण्डश्च ब्राह्मणेभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुणाय वा योतावद्वक्ष्यति राज्ञांदण्डधरोहि सः ॥ ३३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । किंबहुनाऽऽत्मापि दण्ड्यएवेत्याह कार्षापणमिति । तच्च द्रव्यं ब्राह्मणेभ्योदेयमिति ता-

---

(३३५) भार्यापुत्रः=भ्रातापुत्रः (च)

त्पर्यम् । प्राकृतः अधनइतिवाच्ये प्राकृतइत्यैश्वर्यापेक्षया राजामात्यादीनामप्यधिकदण्डत्वमुक्तम् । धारणा निश्चयः ॥ ३३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तोजनः कार्षापणंदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रंदण्डनीयइति निश्चयः स्वार्थदण्डन्त्वप्सुप्रवेशयेद्ब्राह्मणेभ्योवा दद्यात् ईशोदण्डस्य वारुणइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु नृपतेर्दण्डोनास्ति चेत्प्रामंव्यभिचारादित्वमस्तिचेत्कथंदण्ड्यस्तत्राह कार्षेति । यत्रापराधे प्राकृतः कार्षपणं दण्डमर्हतितस्मिन्राजा सहस्रंपणानां ब्राह्मणाय दद्यात् विद्वान्सर्वस्वमर्हतीत्युक्तेः ॥ ३३६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथशक्तितारम्यतोदण्डतारतम्यमाह कार्षापणंभवेदिति । यत्रापराधे राजशब्दोयमाढ्यवचनः ॥ ३३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजा उपलक्षणंधनिकस्य ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥३३७॥

(१) **मेधातिथिः** । तद्दोषगुणविद्धिसइति हेत्वभिधानाद्विदुषांदण्डोयंयत्र खलजनएकंकार्षापणंदाप्यते तत्राविद्वान् शूद्रोऽष्टगुणामष्टभिः आपाद्यते संबध्यते । यत्किल्बिषंपापंतदेवमुच्यते अष्टभिर्वाऽऽपाद्यतआहन्यते गुण्यतइति यावदुभयथाप्यष्टगुणस्य वाचकोष्टापद्यशब्दएव तदेव द्विगुणंवैश्यस्य सहि साक्षादध्ययनज्ञानयोरपि कृतशूद्रस्तु कथंचिद्ब्राह्मणापाश्रिततत्सङ्गत्या कियदपि ज्ञास्यति क्षत्रियस्तु रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्वे ततोपि द्विगुणंदण्ड्यते ब्राह्मणे तु दण्डविधौ नतृप्यति चतुःषष्टिशतमष्टविंशंवा शतमिति तस्यहि प्रवचनमुपदेष्टृत्वंवाधिकंच रक्षा ततोभवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्यापराधः अविद्वांसोगुणदोषानभिज्ञाअकार्ये प्रवर्तन्ते विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत हन्तहन्तजगत् तृतीयस्य शिक्षितुरभावात्तदुक्तं द्वौ लोकौ धृतव्रतोराजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतइति राज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्याधिक्यमात्राविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयंवायंचेति नच विकल्पोयुक्तोव्यवस्थाहेतुत्वाभावात् तुल्यबलस्यैव विषयस्यानुपपत्तेः कोहि राजा द्विजगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिंग्रहीष्यति यदि परमदृष्टार्थोदण्डे विकल्पउपपद्यते नचादृष्टार्थोयमित्युक्तं तथा च गौतमोविदुषोतिक्रमदण्डभूयस्त्वमित्याह तस्मादनवस्था विधित्वंव्याहन्ति । नचगुणापेक्षोविकल्पोयुक्तोनष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्रविध्यगतिः सचाधिक्यविधौ लब्धालंबनइति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अष्टापाद्यमष्टगुणं यदपहृतंद्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितोदण्डोग्राह्यइत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियतदण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेणाकिंविषयस्यापराधस्याष्टगुणत्वं अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ॥ ३३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तद्दोषगुणविद्धि सइति सर्वत्र संबध्यते यस्मिन्स्तेये योदण्डउक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यतइत्यष्टगुणः कर्तव्यः षोडशगुणोगुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य चतुः षष्टिगुणोगुणदोषविदुषोब्राह्मणस्य शतंगुणोवाऽष्टाविंशत्यधिकशतगुणोवा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं स्तेयदोषानभिज्ञेषु चतुर्षु वर्णेषु साधारणं दण्डमुक्त्वा तद्विज्ञेषु तद्विशेषमाह अष्टेतिद्वाभ्याम् । अष्टापाद्यं अष्टाभिरापाद्यतेगण्यतइत्यष्टापाद्यं यस्मिन् स्तेये योदण्डउक्तोमूर्खस्य शूद्रस्य तद्दोषज्ञस्यतदष्टगुणं किल्बिषं दण्डरूपम् । एवं षोडशद्वात्रिंशद्वैश्यक्षत्रिययोः ॥ ३३७ ॥

(५) **नन्दनः** । ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यंश्लोकद्वयेनाह अष्टापाद्यन्त्विति। स्तेयेकृते आपाद्यमापादयितव्यंकि-

ल्बिषं दण्डः शूद्रस्याष्टभवत्यपहृतद्रव्यादष्टगुणंभवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् । क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ॥ ३३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रस्यअष्टभिर्भागोग्राह्यः भवति । वैश्यस्य षोडशोभागःहरेत् किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम् ॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णंवापि शतंभवेत् ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदतिगुणापेक्षया । अतएव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् । दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वंसर्वविशेषणम् तथाच तदज्ञस्य शूद्रस्य सएवाष्टगुणः एवं क्षत्रियादेरपीत्याहुः । अन्येतु शूद्रादिपदानि राजसेवकशूद्रादिपराण्यत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षयाऽष्टगुणत्वादित्याहुः ॥ ३३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणस्यतु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपो विद्यादिक्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्येहेतुस्तद्दोषेत्यादि । अन्येषां तद्धस्वं विप्रोपदेशादितिभावः । विदुषि विप्रे चतुःषष्टिं तपोयुक्ते तस्मिन् शतं तपोमियुक्ते तस्मिन् अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम् ॥ ३३८ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् । ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णंवापीत्यादि तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणंदोषोऽकरणंगुणइत्येवंवेत्ति । यद्वा गुणआवर्त्तनमुत्तरोत्तराधिक्यंवेत्तीति तद्दोषगुणविद्धियस्मात्सब्राह्मणस्तस्मात्तस्य दण्डोदेयइति । एवंहेतुवचनबलादेवैषज्ञानवैषम्यप्रयुक्तोदण्डेवैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः । अन्येत्वाहुः । किल्बिषेशब्दोयंदोषवचनः नार्थदण्डवचनः तत्र हेतुर्वाग्दण्डपारुष्ययोर्जात्युत्कर्षवशेन दण्डलाघववचनमिति ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यंमूलफलंदार्वग्न्यर्थंतथैव च ॥ तृणंच गोभ्योग्रासार्थमस्तेयंमनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वनस्पतएववानस्पत्यंवृक्षाः स्वार्थेप्रत्ययः ग्रासार्थंगृह्यमाणमस्तेयंवंशांकुरादिमूलफलं वनस्पतीनामन्यद्विससस्यादिसूत्रादिगणेऽग्रासार्थंमूलफलाहरणेदण्डउक्तः अस्तेयवचनंग्रासार्थमात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि कथंचिज्जातलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्त्वापरिवृत्तेभ्य दण्डः । तथा च गौतमः पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानिचापरिवृत्तानामिति दोषार्थमाहिताग्नेरसंनिहिते वनस्पतावुद्धान्यग्नौ तद्धारणार्थंकाष्ठमदोषंपालाशीर्वा समिधोदभ्यात् अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथंस्यादित्यादिगृहेरन्न दोषः तृणंच गोभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी गोग्रहणात्प्रस्तारार्थेदोषएव येतुग्रासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमिच्छन्ति तेषांगोभ्यइति नोपपद्यते षष्ठीहि तत्प्रयुक्ता ॥ ३३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्भवम् । तेनौषधीमात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं अपरिवृतानामिति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिगृहीताऽत्रेष्टा । अग्न्यर्थं वैतानिकाग्न्यर्थम् । एवंच वृक्षास्तृणकाष्ठादीनिच गृहाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि स्तैन्यनिर्मित्तान्येवेत्युक्तम् ॥ ३३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वीरुद्वनस्पतीनांपुष्पाणि स्ववदाददीत फलानिचापरिवृतानामिति गौतमवचनात् अपरिवृतवानस्पत्यादीनांमूलफलंहोमीयाग्न्यर्थंच दारु गोग्रासार्थंचं तृणंपरकीयमस्तेयंमनुराह तस्मान्न दण्डोनाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

---

(३३८) गुणविद्धिसः=गुणवेदिनः (क)

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञोमहत्कार्यदण्डमित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह वानस्पत्यमिति। वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । ग्राम्येच्छया गोप्रचारोभूमीराजवशेनवा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेदितियाज्ञव-ल्क्योक्तेः गोप्रचारः गोचरणार्थाभूमिः । स्ववदात्मीयवत् । तथा गौतमोपि वीरुद्वनस्पतीनांच पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि-चानृतानामिति ॥ ३३९ ॥

(५) **नन्दनः** । वनस्पतयोवृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्योमूलफलादिरहितइतिशेषः अग्न्यर्थं गोभ्योगवाम् ॥ ३३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दारुकाष्ठंअग्न्यर्थं अस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

योदत्तादायिनोहस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ॥ याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः॥३४०॥

(१) **मेधातिथिः** । अतिदेशोयं योब्राह्मणश्चौरानुपजीवति सचोरवद्दण्ड्यो याजनाध्यापनेनापि अपिः क्रियान्तर-सूचकः स्तेनंप्रतिगृह्णतांक्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादिस्वकर्मणा चोरंगृह्णतां ब्राह्मणग्रहणन्तु मया किलधर्मेणार्जितंयाज-यतेत्यभिमाननिवृत्यर्थं अदत्तमादत्तेगृह्णातीत्यदत्तादायीचोरः लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः ॥ ३४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्तेनाद्याजनादिना द्रव्यग्रहणेपि स्तेनवद्दण्डयेदित्याह यइति ॥ ३४०॥

(३) **कुल्लूकः** । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्योब्राह्मणोयजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनंज्ञात्वा लब्धुमिच्छे-त्सचौरवच्चौरतुल्योज्ञेयः अतः सइव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । याजनाद्युपायैरपि चोराद्धनमिच्छं स्तेनोभवतीत्याह यइति । अदत्तमादातुंशीलंयस्य सोऽद-त्तादायी तस्य यज्ञाद्यर्थधनस्वत्वानुत्पत्तेरितिभावः ॥३४० ॥

(५) **नन्दनः** । अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणं हस्तात्सकाशान्नकेवलंप्रतिग्रहणं किन्तुयाजनाद्ध्यापनेना-पीति यथा स्तेनस्तथैव सः सोऽपि स्तेनवद्दण्ड्यइत्यर्थः ॥ ३४० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः ब्राह्मणः अदत्तादायिनः स्तेनस्यहस्तात् धनंलिप्सेत याजनाध्यापनेन वा स्तेनात् लब्धधन द्विजःयथा स्तेनः चौरः तथैव सब्राह्मणः । चौरद्रव्यस्य संग्रहात्संसर्गदोषीभवति ॥ ३४० ॥

द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥ आददानः परक्षेत्रान्न दण्डंदातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विजग्रहणंशूद्रप्रतिषेधार्थं अध्वगोनैकग्रामवासी तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः द्वाविक्षू दण्डौ मूलके प्रदर्शनार्थंचैतत्परिमितहरीतकमुद्गादिशमीधान्यानां तथाच शमीत्रपुसयुग्यघासेषु चनाप्रतिषेधइति स्मृत्यन्त-रं परक्षेत्रात्परकीयस्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि ॥ ३४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आददानो अनुक्तापि ॥ ३४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद्गृह्णन्दण्डदानयोग्योन भव-ति ॥ ३४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षीणवृत्तिपथिकद्विजातेर्द्रव्यविशेषे दण्डाभावमाह द्विजइति । मूलके मूलकं प्रसिद्धम् ॥३४१॥

(५) **नन्दनः** । इक्षुमूलयोर्ग्रहणंप्राणधारणार्थानां फलादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ३४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इक्षूंश्च पुनः द्वैमूलके ॥ ३४१ ॥

असंदितानांसंदातासंदितानांच मोक्षकः ॥ दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तःस्याच्चोरकिल्बिषम् ॥ ३४२॥

(१) **मेधातिथिः** । पश्वादयोविमुक्तशृङ्खलादिबन्धनामुस्तादियवभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते ततश्चेन्निद्रायति स्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्दानवतः कुर्यात् । नूनंनिनीषत्यसाविति शङ्कया चौरवद्दण्ड्यः यस्तुस्वामिगृहच्युतंयूथभ्रंशागतंवा रक्षितुमेव वा बध्नीयान्न तस्य दोषएवंगवादीनामपि गले दामादि संजातएषएव दमः ये च संदिताः पादस्थशृङ्खलादिना तेषांमोक्षकः दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्तदासादीनपहरत्यहन्ते बहुददामि किमेतंभजसइति कुलीनानांहरणे वधउक्तः पुरुषाणामित्यत्रानेन दासामुच्यन्ते यथैवतत्रैव कुलीनमुक्तमेवंप्रोत्साह्य नयनग्रहणंन कर्तव्यं तत्प्रबलादिनाचौर्येणवेति अश्वरथहर्तेति अश्वानांरथानांच महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनोऽश्वाइमे तुजनपदानांराजेच्छया दण्डः इह तु नियतोवधः । यद्यपि बहवश्चोरदण्डास्तथापि स्मृत्यन्तरे ॥ बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणांच हारिणः ॥ प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरानिति ॥ इहापि सामान्यतोयेन येनेत्युपक्रम्य तत्तदेव हरेदिति । अन्येत्वश्वयुक्तोरथइति सामान्यमन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनां तत्र केवलानामश्वानांरथस्य च दण्डश्चिन्त्यः स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानांचौरदण्डस्योक्तत्वात् यद्यप्ययुक्तानामपि सिद्धांयेतु प्रोत्साह्यनयनंहरणंमन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारोलक्ष्यते रथकर्तेति सच सर्वशिल्पार्थशिल्पिनांहरणे चौरदण्डः अश्वानामपि प्रोत्साहनंवडवादर्शनेन ॥ ३४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । असन्दितानामबद्धानां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां संवाहनादिकर्ता सन्दाता । सन्दितानामन्यपशूनां तद्विरोधाचरणबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथंचित्प्रतारणादिना तैःस्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेपि तत्कर्मस्तेयात्तत्स्तेयातिदेशः ॥ ३४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अबद्धानामश्वादीनांपरकीयानांयोदर्पेण बन्धयिता बद्धानांमन्दुरादौ मोचयिता योदासाश्वरथापहारी सचौरदण्डंमाप्नुयात् सच गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपोबोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अस्तेयेष्वपि दण्डार्थं स्तेयमाह असन्दितानामिति । अनागस्त्वेनाऽवरोधानर्हपरकीयपशूनां दर्पात्सन्दाताऽवरोद्धा कृतागस्त्वेनाऽवरुद्धानां मोक्षयितेत्यन्वयः । दासादित्रयहर्ताच पणानांसहस्रंदण्ड्यः ॥ ३४२ ॥

(५) **नन्दनः** । असन्धितानां सन्धाता ॥ ३४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । असन्दितानां अबद्धानां संदाता बंधकः च पुनः सन्दितानांमोक्षकः भृत्यहर्ता अश्वस्यहर्तासः चौरकिल्बिषं चौरस्येव किल्बिषं दण्डार्हःस्यात् ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणःस्तेन निग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्यचानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनेनान्तरमक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहंकुर्वाणोयशः सकलजनसाधुवादोस्मिँल्लोके यावज्जीवंप्रेत्य मृतस्यानुत्तमंस्वर्गाख्यंसुखमश्नुतइति प्रकरणोपसंहारोयम् ॥ ३४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्तेयम् ॥ ३४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनंकुर्वाणइहलोके ख्यातिंपरलोके चोत्कृष्टसुखंप्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्तेयनिग्रहाद्युपसंहरन्राजानं फलेन तत्रावर्जयति अनेनेति । सुखं प्रजारक्षणपुण्येन ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रंस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकंनरम् ॥३४४॥

(१) **मेधातिथिः** । सहोबलंतेन वर्तते साहिकः दृष्टादृष्टदोषानपरिगणय्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयहिंसासंग्रहणादि- परपीडाकरेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः तदुक्तंस्यात्साहसमिति नस्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरंसाहसंकिन्तु प्रसह्य- करणान्येव साहसानिभवन्ति यद्यप्यमिदाहवस्त्रपाटनादि सापि द्रव्यनाशात्मकत्वात्सिद्धैवेति तस्य निग्रहोनापेक्षते न विलंबेक्षणमपि यदागृहीतस्तदैव निगृहीतव्यः इन्द्रस्वामिकंस्थानंस्वर्गाख्यमैन्द्रंतदाभिमुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । अथवात्रैव राज्यपदमैन्द्रमिवगच्छन्नविश्वालित्वसामान्यं नियाह्यनियहेण हि प्रतापानुग्रहाभ्यां प्रजाअनुप्रवर्तन्ते तदुक्तं समुद्रमिवसि- न्धवइति यशोक्षयमव्ययंच द्वैधविशेष्यविशेषणे स्थानमव्ययंयशोक्षयमिति अथोभयेनापि यशोविशिष्यते क्षयोमात्रापच- यः व्ययोनिरन्वयविनाशः उभयमपि तत्रास्ति न मलिनीभवति यशोनकदाचिद्विच्छिद्यते भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥३४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । साहसं प्रक्रमते ऐन्द्रमिति । अक्षयमनाशि । अव्ययमन्यूनम् ॥ ३४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणंपदंख्यातिंचाविनाशिनीमनुपक्षयांचातिशयेन प्राप्तु- मिच्छन् राजाबलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणंमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कृतलक्षणंसाहसिकं दण्डयितुं दृष्टादृष्टफलेन राजानं तत्रावर्जयति । ऐन्द्रमिति अक्षयंस्थानं कल्पादिवर्ति । अव्ययं यशइति ॥ ३४४ ॥

(५) **नन्दनः** । अथसाहसदण्डनविधिंप्रस्तौति ऐन्द्रस्थानमिति । अक्षय्यं स्वरूपेण अव्ययं फलेन सहोबलन्तेन युक्तंसाहसं तस्य कर्ता साहसिकः परेषांप्रमापकइत्यर्थः तंनोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ॥ साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपरार्थवादीनिग्रहविधिः स्तुत्यर्थः वाचादुष्टोवाग्दुष्टस्तस्करश्चौरदण्डेनैव दण्डपारुष्य- कृत् दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थःत्रिभ्यएतेभ्योऽनन्तरातिक्रान्तेभ्यःपापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वाग्दुष्टोवाक्पारुष्यकृत् । दण्डेन हिंसकोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वाक्पारुष्यकृताच्चोराच्च दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बो- द्धव्यः ॥ ३४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पारुष्यादिकर्तृभ्यस्त्रिभ्योपि पापकृदयमिति नोपेक्षणीयइत्याह वागिति । तस्करात् चोरात् । योदण्डेन हिंसकस्तस्मादपि ॥ ३४५ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्य दूषणमाह वाग्दुष्टादिति । वाग्दुष्टस्तस्करश्च दण्डेन हिंसकश्च पापकृतः तेभ्यः साहसस्य कर्ता पापकृत्तमः तस्मात्तंनोपेक्षेतेति ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्तमानन्तु योमर्षयति पार्थिवः ॥ सविनाशंव्रजत्याशु विद्वेषंचाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमप्यर्थवादः साहसेस्थितंपुरुषंयोमर्षयति प्रकृत्यर्थेऽयंणिचूयोद्दृष्यतिक्षमते सविनाशंप्राप्नो- ति द्वेष्यतां च प्रजासुप्राप्नोति द्वेष्यैश्चाभिभूयते ॥ ३४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विनाशं साहसकारिणएव सकाशात् । विद्वेषं प्रजासु ॥ ३४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योराजा साहसे प्रवर्तमानंक्षमते सपापकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रत-या जनविद्वेषंच गच्छति ॥ ३४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञस्तत्त्यागोदृष्टानर्थावहश्चेत्याह साहसइति । विद्वेषं प्रजाभिःसह ॥ ३४६ ॥

(५) **नन्दनः** । उपेक्षणे दोषमाह साहसेवर्त्तमानन्त्विति । विनाशंक्षीणकोशादित्वं विद्वेषंलोकगर्हाम् ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ॥ समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अतआह पार्श्वर्तीयस्य कस्यचित्स्नेहहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानोन मृष्येत् अथवा सएवा-तिबहुधनंददातीति नापेक्षेत । सर्वेषां भूतानांभयमावहन्तिसाहसिकाः अयमप्यर्थवादः ॥ ३४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मित्रकारणादेषमित्रंभविष्यतीति ॥ ३४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान्राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । लोभादिनाऽप्येते नक्षन्तव्याइत्याह नेति । अयंमित्रंभवतु मांनापकरोतु प्रत्यपकरिष्यती-तिवा विपुलात्प्रचुरात् धनागमाद्धनलाभात् तान्विशिनष्टि सर्वभूतभयावहानित्यनेनमामुपकरिष्यतीतिनिरस्तम् ॥ ३४७ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमर्थंनिगमयतिनमित्रकारणाद्राजेति ॥ ३४७ ॥

शस्त्रंद्विजातिभिर्ग्राह्यंधर्मोयत्रोपरुध्यते ॥ द्विजातीनांच वर्णानांविप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वैणवींधारयेद्यष्टिमिति विधानादनुदितशस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाःसबलाविष्टं भवतिचसाहसिकेबलाति-शयधायीवशस्त्रमतः साहसिकत्त्वाच्छक्तायशस्त्रग्रहणममार्गंविधीयते शस्त्रंद्विजातिभिर्ग्राह्यमिति एतावतावाक्यंविच्छिद्यते अवशिष्टंतुग्रन्धर्मेणेत्यनेनाभिसंबध्यतइत्यतोद्वएतेवाक्यभेयेत्वेतेष्वेव निमित्तेषुग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपन-तातताय्मुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः नहि तेशस्त्रग्रहणंतस्य प्रतिपालयन्ति अथैवंव्याख्यायतेधर्मोयत्रोपरुध्यते विप्ल-वेकालकारिते राजनि व्यतिक्रान्ते संस्थायांप्रवृत्तायांशस्त्रंग्राह्यं अन्यदातुसौराज्येराजैवरक्षतीति नहिप्रसार्यहस्तौराजा प्रतिपुरुषमासितुंशक्नोति भवन्ति केचिद्दुरात्मानोये राजपुरुषानपि शूरतमाभियुक्तान्बाधन्ते शस्त्रवतस्तुबिभ्यतीतिसार्वकालि-कंशस्त्रधारणंयुक्तं किंपुनर्ग्रहणमात्रंबिभीषिकाजननमात्रेनेत्याह ग्रन्धर्मेणनदुष्यतीति हिंसापर्यन्तोयमुपदेशः यत्त्वापस्तंबे-नोक्तंनब्राह्मणःपरीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीतेति असति यथाभिहते निमित्तआकर्षणस्य प्रतिषेधोन ग्रहणस्य विकोशाहिप-रीक्ष्यन्तेधर्मस्योपरोधोयदा यज्ञादीनांविनाशः केश्चित्क्रियतेवर्णानांविप्लवोऽव्यवस्थानंवर्णसंकरादि कार्यकालतेराजमरणा-दौतत्रस्वधनकुटुंबरक्षार्थंशस्त्रंग्राह्यम् । अन्येतुपरार्थमप्यस्मिन्नवसरे तथाचगौतमःदुर्बलहिंसायांचविमोचनेशक्तश्चेदिति उ-क्तयज्ञविनासंकरनिवृत्यर्थंशस्त्रग्रहणं निमित्तांतरमाह आत्मनश्चपरित्राणे परिःसर्वतोभावेशरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थंग्रन्धर्मे-ण नदुष्यति दक्षिणानांच संगरोऽवरोधः यदियज्ञार्थंकल्पितादक्षिणाः केश्चिदपह्रियेरंस्तदातन्निमित्तंयोद्धव्यं अन्येत्वेवम-भिसंबध्नन्ति दक्षिणानांहेतोः संगरेप्युपरोधःप्रवृते धर्मे ऽप्रवृत्तेर्दक्षिणासंगरइति विशेषाणामभ्युपपत्तिपरिभवः । यत्रस्त्रियः-साध्व्योहठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्तेवा एवंब्राह्मणाःकेनचिद्धन्यन्ते तत्रग्रन्खड्गादिना नदुष्यतिहिंसाप्रतिषेधातिक्रमोन-कृतोभवतीत्यर्थः असतिप्रतिषेधे कामचारप्राप्तौविध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुध्यायमानेन दुर्बलहिंसायांविमोच-नेशक्तश्चेदित्यवश्यंहननेप्रवर्तितव्यं अथप्रतिहारशङ्काभवति तदासर्वतएवात्मानंगोपायेदित्यपेक्षा ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यम् किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने ।

द्विजातीनां विप्लवउत्तमायास्त्रियाअधमेन योगात्संकरे कालकारिते नतु देशकृते। तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात् ॥ ३४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधं गृहीतव्यं यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणांच साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्करादौ प्राप्ते तथाऽऽत्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थंच धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान्हिंसन्न दोषभाग्भवति परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । न केवलं राजाऽनुपेक्षणीयोऽयमपितु प्रजाभिरपीत्याह शस्त्रमिति । धर्मोयागादिः साहसिकैर्धनाद्यपहारनिमित्तं उपरुध्यते नश्यति विप्लवे परचक्राद्यागमननिमित्तस्त्रीव्यतिकरादौच कालकारिते दुर्भिक्षादिकाले दस्युनिमित्ते विप्लवेवा एतेषु रक्षणार्थं द्विजातिभिरपि शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः ॥ ३४८ ॥

(५) **नन्दनः** । कचित्साहसिकत्वस्यापवादमाह शस्त्रंद्विजातिभिरिति । यत्र विषये धर्मोपरुद्ध्यते तत्र शस्त्रंद्विजन्मादिभिर्ग्राह्यं । शस्त्रेण द्विजातिभिर्धर्मोपरोधिवधः कर्तव्योन तेन तेषांसाहसिकत्वमित्यभिप्रायः । विप्लवे मर्यादाभङ्गे कालकारितेदुर्भिक्षादियुक्तेन कालेन कारिते ॥ ३४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विप्लवे उत्तमस्त्रीणामधमपुंसःसंसर्गे ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानांच सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आत्मनःपरित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं । तदपहारे केनचित्क्रियमाणे । संगरे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन ॥ ३४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पूर्वस्मिन् श्लोके तस्यावरोधेन रक्षामात्रं विवक्षितमत्रतु तद्वधेनाप्यात्मादीनां रक्षणंसूचितमित्याह आत्मनश्चेति । दक्षिणानां दक्षिणाद्यर्थंवा हरणनिमित्ते संगरे संग्रामे अभ्युपपत्तौ स्त्रीणां रक्षार्थं तान् प्रनाशयन्नपि धर्मेण न दुष्यति न पापीस्यादिति ॥ ३४९ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मनोदक्षिणानांच परित्राणे परित्राणार्थं संगरे युद्धेऽभ्यवपत्तौ रक्षणार्थंधर्मेण हेतुना घ्नन्नार्थार्थंन दुष्यति न साहसिकोभवतीत्यभिप्रायः ॥ ३४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्त्रीणां विप्रस्य अभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे ॥ ३४९ ॥

गुरुंवा बालवृद्धौ वाब्राह्मणंवा बहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ १ ॥]+

[उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्त था ॥ आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥२॥]‡

[भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ ३ ॥]*

(१) **मेधातिथिः** । आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यंतदनुदर्शयति आततायिनमिति आततायिनोयः शरीरधनदारपुत्रनाशे

---

(३४९) स्त्रीविप्रा=स्त्रीबाला (ग)

+ (क, ण) ‡ (क, ट, ठ) * (क, ट)

सर्वप्रकारमुद्यततममविधारयन्नविचारयन्हन्यात् गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेपि हन्तव्याः किमुतान्यइति एतेषांत्वाततायित्वेपि वधोनास्ति आचार्यंच प्रवक्तारमित्यनेनापकारिणामपि वधोनिषिद्धः गुरुमाततायिनमितिशक्यः संबन्धस्तथा सत्याततायिविशेषणमेतत्ततोगुर्वादिव्यतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् अथनाततायिवधे दोषइत्येतद्वाक्यान्तरंसामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति तदपि न विधिरश्रवणात् पूर्वशेषतयार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वादिहभवतांस्त्वाह्वुर्यद्यथाततायिनमित्येवविधिरवशिष्टोर्थवादस्तथापि गुर्वादीनांवधानुज्ञानं यतोन्यदपकारित्वमन्यदाततायित्वंयोह्यन्यांकांचनपीडांकरोति न सर्वेण शरीरादिना स्तेयकारीतस्त्वाततायी । तथाच पठ्यते ॥ उद्यतासिविषाग्निभ्यांशापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्यातिक्रमकारीच रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः॥आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रोहन्तुमभिधावन्दारान्वाजिहीर्षन्हन्तव्यः कृतेतु दोषे किमन्यत्करिष्यतीत्युपेक्षाइति ब्रुवते तदयुक्तं यतः प्रकाशमप्रकाशंचेतिवक्ष्यति समानौह्येतौ करिष्यन्कृतवांश्च सृष्टश्चेदिति तस्मादायान्तमित्यनुवादः कर्तुमागतंकृत्वा वागतमिति आततायित्वाच्चासौ हन्यते नच कृतवचनआतयित्वमुपैति नास्यात्मनोरक्षार्थएव वधआत्मनश्च परित्राणइति नोक्तम् ॥ ३५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रात्मनः परित्राणे शस्त्रग्रहणमुक्तं तत्प्रपञ्चयति । आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गच्छेदादिरूपघातेन नत्वत्यन्तं अन्यत्रगोब्राह्मणादिति गौतमस्मृतेः । आततायीतु ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनइत्यादिनास्मृत्यन्तरउक्तम् । शस्त्रपाणिः शस्त्रेण घातयितुमायातः । यदभावे वृत्त्युच्छेदस्तेयौ । हिरण्यादिधनधान्याद्युत्पत्तिभूम्योर्धनक्षेत्रपदाभ्यां ग्रहणम् ॥ ३५० ॥

(३) **कुल्लूकः** । गुरुंबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमंवधोद्यतमागच्छन्तंविद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टंपलायनादिभिरपिस्वनिस्तरणाशक्तौनिर्विचारंहन्यात् । अतएवोशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनंहत्वा न दोषः । कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तंव्याख्यातवान् ॥ आततायिनिचोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः ॥ वधस्तत्र तु नैवस्यात्पापंहीने वधोभृगुः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौतु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः गुर्वादिकमपि हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥ ३५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवमपि साहसिकतया गुर्वाद्युपस्थितौ किं कार्यं तत्राह गुरुंवेति । स्वापेक्षया बहुश्रुतं बहुविद्यम् आततायिनम् ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनइत्युक्तलक्षणम् ॥ ३५० ॥

(५) **नन्दनः** । अत्राततायिशब्देन धर्मोपरोधकादयोविवक्षिताः स्मृत्यन्तरेऽग्निदोगरदइत्यादयउक्तास्तेऽपि परमार्थतएवंसंपद्यन्ते ॥ ३५० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आततायिस्वरूपमाह ॥ अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीच षडेतेआततायिनः॥ अन्यच्च ॥ उद्यतासिर्विषाग्निभ्यांशापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेनहन्ताचपिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यातिक्रमकारीचछिद्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ अविचारयन्गुर्वादीन् हन्यात् त्यागंकुर्यात् ननु हिंसां कुर्यात् । हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता नाहिंसार्थम् ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवतिकश्च न ॥ प्रकाशंवाऽप्रकाशंवा मन्युस्तंमन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नकश्चनेति नाधर्मोन दण्डोन प्रायश्चित्तमिति प्रकाशंजनसमक्षमप्रकाशंविषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन मन्युः क्रोधाभिमानिदेवतासौमन्युमृच्छति । नात्रहन्तृहन्तव्यभावोस्ति पुरुषयोरर्थआततायिक्रोधइतरेण हन्यतइत्यर्थवादोयं यथाप्रतिग्रहकामः कोमह्यंददातु नाहंप्रतिग्रहीता नत्वंदातातत्रश्चकुतः प्रतिग्रहदोषोमामेवमत्रापीह साहसिकेदण्डोनाम्नातः सदण्डपारुष्येच द्रष्टव्यः इह त्वधिकतरोयतउक्तंविज्ञेयः पापकृतइति ॥ ३५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हन्तुर्वधकर्तुः । नकश्चन दोषोभवतीति ब्रह्महत्यादिरूतमपि पापं न तादृशं भवति । तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम् । प्रकाशं युद्धेन अप्रकाशमभिचारेण । मन्युः क्रोधः तज्जन्या हिंसोपलक्ष्यते । हन्तुर्हिंसा आततायिनोहिंसांप्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलंप्रसूते । तन्न कर्तरि पापंजनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम् ॥ साहसम् ॥ ३५१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । जनसमक्षंरहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्योदोषो भवति यस्माद्धन्तृगतोमन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतंक्रोधंविवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनग्रहणादयोदण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवंकृते प्रायश्चितीनस्यात्तत्राह नेति । प्रकाशं जनानांसमक्षम् । अप्रकाशं रहसि । अदोषे मंहेतुर्मन्युरित्यादि मन्युः क्रोधाभिमानी देवता मृत्युं हन्यमानगतं क्रोधंऋच्छति । निवर्तयतीति अन्यायवधोहि क्रोधेनैव भवतीति क्रोधस्यैव कारणत्वं नहन्तुरितिभावः । अत्राप्यपराधलाघवगौरवाद्यपेक्षया पापस्य मारणताडनधनाद्यपहारादि* । पलायनेऽसमर्थस्य ब्राह्मणस्यैवायं विधिः स्वपरवधे ब्रह्महत्यायास्तुल्यत्वात् । अतआहउशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनंहत्वा न दोषइति ॥ अतः कात्यायनः ॥ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधोभृगुरित्यादिइतिकेचित् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौतु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन् धर्मेण नदुष्यतीति ॥ अस्यैवार्थवादरूपं श्लोकद्वयमित्याहतुः । युक्तंचैतत् ॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधकधर्मशास्त्रात् श्येनवन्नीति शास्त्रं रागोपाधीति मतीकारसत्वे न कर्तव्योवधः । अतः धर्मशास्त्रादर्थशास्त्रं दुर्बलमित्याहुः ॥ ३५१ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रकाशवधोयुद्धे शस्त्रादिकृतः अप्रकाशोविषाभिचारादिकृतः मन्युर्हन्तुर्मन्युः ॥ ३५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रकाशं युद्धादिना । प्रकटंवापक्षान्तरे । अप्रकाशं अभिचारादिना । अप्रकटंमन्युः तं मन्युं आततायिनं यस्य हिंसा ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३५१ ॥

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नॄन्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विवाहसंस्कृतायांस्त्रियांदारशब्दोवर्तते आत्मनोन्यः परः अभिमर्शः संभोगआलिङ्गनारभ्य आलिङ्गनंजनद्वयसमवायभोगजन्यायाः प्रीतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तनिवृत्त्यर्थंदूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनं अथच संग्रहणमभिमर्शनंप्रचक्षते यमर्थंपरभार्यागमने प्रवृत्तंपुरुषंज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णाद्यैः शक्तिशूलादिभिरङ्कयित्वा नासाछेदादिभिर्विवासयेत् सर्वत्रात्रविशेषदण्डस्योक्तत्वादस्यविषयभावोनसामान्यदण्डोयंकिंतर्हि पुनःपुनः प्रवृत्तौ । इदन्तु युक्तमलभ्यमानस्य विषयान्तरंप्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयस्तथादर्शयिष्यामः ॥ ३५२ ॥

---

* अपहारादि=धनाद्यपहाराद्युन्नेयं (राघ० २)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं स्त्रीसंग्रहणमाह परदारेति । परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । परदाराभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशता श्लोकैः परदारेति । नृनिति विशेषणाद्देवतिर्यक्षु नदोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः सर्वत्र । ब्राह्मणंतु विवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(५) **नन्दनः** । दण्डैः शिश्नच्छेदभगादिभिः ॥ ३५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । महीपतिः परदाराभिमर्शे प्रवृत्तान्पुरुषान् हन्यात् । चपुनः दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थोहिलोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन मूलहरोऽधर्मःसर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । समुत्थानमुत्पत्तिः ततःपरदारागमनात्संकरोवान्तरवर्णरूपोजायते येनजातेनाधर्मोमूलस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तांहरत्यधर्मः धर्मेहि सत्यादित्याज्जायते वृष्टिः नचसंकरेसत्यपि कारीरीयागोनापिपात्रेदानमतोदानयागहोमानांसस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थोभवति तस्मात्पारदारिकाधर्ममूलवर्णसंकरःस्यादितिसस्यादिनिष्पत्तिमूलांवावृष्टिंरक्षन्प्रवासयेत् ॥ ३५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मूलहरोमूलभूतधर्महार्यधर्मः ॥ ३५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतोवर्णस्य संकरः संपद्यते येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमानाभावात् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्यस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मोजगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु तद्द्व्यस्य तथैवस्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह तदिति । वर्णसंकरोशूद्रादिमिश्रणं । संकरोपि किं स्यात्तत्राह येनेति । अग्नौप्रास्ताहुतिभिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाइतिप्रजोत्पत्तिहेतुराहुतिः । साच संकरजेन हुतानफलतीतिमूलहरोऽधर्मः । तथाच भगवद्गीता ॥ स्त्रीषु दुष्टासुवार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः । संकरोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादि । मूलं ब्राह्मण्यादिवा ॥ ३५३ ॥

(५) **नन्दनः** । दण्डप्रकर्षे हेतुमाह तत्समुत्थोहीति । तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः येन वर्णसंकरेणाधर्मइतिपदं मूलंहरेद्धर्मस्य मूलहरः ॥ ३५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसङ्करेण मूलधर्मः तस्यहरः अधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्यापुरुषः संभाषांयोजयन्रहः ॥ पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । संभाषः संभाषणंतमालपितुंकुर्वन्संग्रहणाद्दोषितस्त्रीप्रार्थनादितिपूर्वमाक्षारितोऽभिसंभवामेव पत्न्यातस्यामुत्राद्दृष्टदोषः चपलउद्भातादौ निषिद्धसंभाषणइति केचित् कारणादप्यन्यपत्न्यासंभाषणंकुर्वन्प्रथमसाहसंदण्डंप्राप्नुयाद्दापयितव्यइत्यर्थः योस्त्वनाक्षारितोपि भाषेत कारणान्न दोषमाप्नुयात्किंचित् नहितस्यव्यतिक्रमःपूर्वस्यप्रत्युदारणमेतत् ॥ ३५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संभाषांयोजयन् सत्यपि कारणे। पूर्वमाक्षारितः परपत्नीगमनेनाभिशस्तोयः संभावितपरदारगमनइत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषःउचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणंकुर्वन्प्रथमसाहसंदण्डंप्रामुयात् ॥ ३५४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अदृष्टदोषमुक्त्वा दृष्टदोषनिवृत्त्यै दण्डमाह परस्येति। संभाषां मैथुनाङ्गतया परिहासादिरूपा। तदुक्तम् ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेवच। इत्यङ्गानि। एतैर्दोषैः पूर्वमपि यः आक्षारितोऽनभिशस्तः सपूर्वसाहसं पणानां सार्धशतद्वयं प्रामुयात् दण्डं दद्यात् ॥ ३५४ ॥

(५) **नन्दनः**। आक्षारितःमैथुनंप्रत्याकुष्टः ॥ ३५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पुरुषःपरस्य पत्न्यासह संभाषां रहोयोजयन्। पूर्वं आक्षारितः अभिशस्तः पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दण्डंप्रामुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ॥ न दोषंप्रामुयात्किंचिन्नहि तस्य व्यतिक्रमः॥३५५॥

(१) **मेधातिथिः**। अनाक्षारितोप्यकारणात्संभाषयन्मिश्रयन्पूर्वदण्डभाक् ॥ ३५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनाक्षारितइत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम्। सोपि करणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथातु पूर्ववद्दण्ड्यः ॥ ३५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः पुनः पूर्वतत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणंकुर्यान्न सपुनर्दण्ड्यत्वादिदोषंप्रामुयात्तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोस्ति ॥ ३५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संभाषणमात्रं नदण्डावहमित्याह यस्त्विति। कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः। व्यतिक्रमोऽपराधः ॥ ३५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्तु पूर्वं अनाक्षारितः अनभिशस्तः कारणात्परस्त्रियमभिभाषेत सकिंचिद्दोषं न प्रामुयात्। तस्य व्यतिक्रमः दण्डोन कार्यइत्यर्थः ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियंयोभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ॥ नदीनांवापि संभेदे ससंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। परस्यपत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणंमातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थं नहि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्यातीर्थमुच्यते। येन मार्गेण नदीतडागादिभ्योजलमानेतुमवतरन्ति सहि विजनप्रायोभवति नानुदकार्थे न तत्र संनिधीयते संकेतस्थानंतादृशमत्रकल्पितायामवश्यमेवगन्तव्यमहमपि संनिधीयमानोनाशंक्योभविष्यामीति उदकार्थीदिवाशौचाचारंवा करिष्यन्प्रतिपालयन्निति जनामंस्यन्ते प्रदेशान्तरे तु किमत्रायंप्रतिपालयतीति शङ्कास्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः। अरण्यंहिग्रामाद्विजनोदेशोगुल्मवृक्षलतादिगहनोवनवृक्षसंततोनदीनांसंभेदः समागमः सोपि हिसङ्केतस्थानंससंग्रहणंस्मृतंयेनकेनचित्संबन्धेनसंबन्धिनितस्यावस्त्रमाल्यादिदानेनोपकारकरणंतद्वात्रोपक्रान्तंभोजनपानादिना केलिपरिहासोवक्रभणितादिनाप्रामुयात् परस्त्रीकामत्वंसंग्रहणम्। अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तंभवति अनाक्षारि-

(३५६) ऽरण्ये=गृहे (ट)

(३५६) वनेपिवा=गृहेपिवा (ल)

तस्यापि सत्यपि कारणेऽयंप्रतिषेधः । यस्त्वापस्तंबेनोक्तंनासंभाष्यस्त्रियमतिव्रजेदिति तदन्येषुसंनिहितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाश्येएतच्छास्त्रंभगिनीनमस्तेइत्याद्यभिवादनमविलंबमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिवदेत् संभाषेत । तीर्थे जलावतारस्थाने । अरण्ये निर्जने एतच्च सर्वविशेषणम् । वनेऽटव्याम् । संभेदः संगमः एतच्च रमणीयैकान्तमात्रोपलक्षणम् । अत्रानाक्षारितस्यापि कारणादपि संभाषणे दण्डः । संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रियआत्मीयताकरणं तत्र यउक्तोदण्डः । परस्यपत्न्येत्यत्र प्रथमसाहसस्तं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रं यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णे निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनांसङ्गमे पूर्वमनाक्षारितोपि कारणादपि संभाषेत ससंग्रहणंसहस्रपणदण्डवक्ष्यमाणंप्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाषइति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्थलविशेषेपि संभाषणं दण्डावहमित्याह परस्त्रियमिति । तीर्थे उदकाहरणादौ । अरण्ये महति । तदतिरिक्तविजने वने जले वा । गृहइति क्वचित्पाठः । तदा गोप्यस्थले । संभेदे संगमे नदीवेगकृतगव्हरेवा । संग्रहणं वक्ष्यमाणं संग्रहणोचितदण्डम् ॥ ३५६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथस्त्रीसंग्रहणं प्रथमंतावत्तस्य लक्षणमाह परस्त्रींयोऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे वने उपवने ॥ ३५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः स्त्रियं तीर्थे उदकावतरणमार्गे अभिवदेत् । नदीनांसंभेदे संगमे सपुरुषः संग्रहणं सम्यक् परस्त्रीग्रहणनिमित्तं दण्डः स्मृतः कथितः ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोभूषणवाससाम् ॥ सहखट्वासनंचैव सर्वंसंग्रहणंस्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भूषणंहारकटकादि तदङ्गलग्नंतदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृश्यते एकस्यांखट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनंसर्वमेतत्तुल्यदण्डम् ॥ ३५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपचारक्रिया उद्वर्तनादि । भूषणवाससामङ्गस्थानाम् । संग्रहणं तावद्दण्डविषयः । अत्र तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् ॥ ३५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्रग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणांस्पर्शनमेकखट्वासनमित्येतत्सर्वंसंग्रहणंमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संग्रहणान्याह उपचारेतिद्वाभ्याम् । उपचारक्रिया स्रक् सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि। केलिस्तदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससांस्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनति परस्त्रीषु संभोगाभिलाषइति ॥ ३५७ ॥

(५) **नन्दनः** । केलिर्नर्मक्रिया ॥ ३५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपचारादि सर्वं संग्रहणं दण्ड्यंदण्डार्हं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियंस्पृशेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ॥ परस्परस्यानुमते सर्वंसंग्रहणंस्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनीयातुनरंस्वयमुपव्रजेत् । राज्ञादास्येनियोज्यासाकृत्वातद्दोषघोषणम् ॥ १ ॥] +

+ (ट, ठ)

(१) **मेधातिथिः** । प्रदेशस्पर्शस्य यत्र विनैव तत्स्पर्शनंगमनागमनादिसंसिध्यति महाजनसंकुले न दोषः यथा शरीरावयवोपि देशस्तत्र हस्तस्कंधस्पृष्टभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न दोषः ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः तया वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितोयदिकस्तत्सहते भेवम्मकार्षीरित्यादिना प्रतिषेधति परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतत्तस्मिन्नकृते न दोषोयं न पुनः कर्मादौ खलंपुरुषंकण्ठेऽवलंबतेपुरुषोवास्तनान्तरे स्त्रियंतद्धस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्ताशुल्केपतिष्यामीति कर्दमे पततीति निवेदनस्यापि नदुष्यताम् ॥ ३५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अदेशे स्तनश्रोण्यादौ । स्पृष्टस्तयाऽदेशे । परस्परस्यानुमते नत्वज्ञानेपि ॥ ३५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः स्प्रष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियंस्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽन्योन्याङ्गीकरणे सर्वसंग्रहणंमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । अदेशे स्तनजघनादिदेशे । तयास्पृष्टो वृषणादिदेशे यदि तमर्षयेत् क्षमेत । तथा सापि तदभिरुचिः । तदुभयमनुमते संभोगाभिलाषग्रहणं परिभाषितमिदंवा ॥ ३५८ ॥

(५) **नन्दनः** । अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौवा । अनुमते अनुज्ञायां परस्त्रीमिति संभेदे संगमे तीर्थादौ परस्त्रीसंभाषणंच संग्रहणमित्यस्यार्थः ॥ ३५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः अदेशे स्तनकट्यादौ स्त्रियंस्पृशेत् एतत्सर्वंसंग्रहणंस्मृतं दण्डस्यग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तंदण्डमर्हति ॥ चतुर्णामपिवर्णानांदारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तंसंग्रहस्वरूपंदण्डइदानीमत्रोच्यते अब्राह्मणः क्षत्रियादिसंग्रहणे कृते चतुर्णामपि वर्णानांहीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य प्राणान्तंप्राणत्याजने मारणे पर्यवसितंदण्डमर्हति कथंपुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च संगृहीतस्य समोदण्डः । अत्र हेतुःस्वरूपमर्थमाह दारारक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्दारा दाराधनशरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्ये हि सङ्करे शूद्रस्यापि कुलनाशः एतदुक्तंभवति वाचनिकोयमर्थोत्रहेतुर्वक्तव्यः कोसौ अत्र पूर्वेव्याचख्युर्नसर्वस्मिन्संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोयंकिंतर्हि मुख्ये स्पर्शविशेषे जन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने कथंहि तीर्थादिष्वपि वदनंगमनंच समदण्डात्तूपपद्येयातां तस्मादब्राह्मणः शूद्रोऽधिजातिगमने ब्राह्मणे छेदार्होनान्यः नहि विषमसमीकरणंन्याय्यमतःस्वप्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डःकल्प्यः । यत्रैवंनिश्चितंगमनार्थएवायमुपकारः क्रियादिरुपक्रमस्तत्र मुख्यदण्डएव युक्तोन ह्यत्र वैषम्यमस्ति दृष्टंचैतदप्यहृत्वापीति यथेदमुक्तंयथत्रायंदण्डोमुख्ये संग्रहणे किंकरिष्यतीति नैवाम्यमुख्यसंग्रहणमस्ति नह्यस्य लौकिकः पदार्थोवधृतोयेन परश्वदस्त्वनुकारादौ प्रयुक्तइत्येवमस्यैवायंचाभवन्मुख्यंसंग्रहणंमन्यते । तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धंपरस्त्रीगमनंशास्त्रमपयद्योज्यमितिचेत् उपकारादावपि प्रतिषेधवत् प्रतिषेधवद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्कानामेयमनिष्टापत्तिः किन्तु प्रसज्येत यदासंग्रहणशब्देन तदुच्यते सिक्ते हि रेतसि गम्धेनाद्यभिधानंयत्र यादृशोदण्डस्तत्र तत्समानंदुःखंप्राममतीस्मिन्विपर्ययेरेतःसेकनिमित्तंतच्छब्देनाभिधानात् । उपकारादिभिरादौकल्प्यंयदि च संलापादौ स्वल्पोदण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन् तत्परस्त्रीसंलापादिभूतेनान्येनाभिवसता व्यादीपितमन्मथा स्मरशराकृष्यमाणा शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहंन गणयेयुःराज्यापोह्यानामेवतु निवृत्तौ गृह्यमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यंनिराकरणं तस्मात्परस्त्रीमुपजापतामेव महान्दण्डोयुक्तः इहत्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यं नह्यसत्यवादवन्नोभवति प्राणोऽन्तोयस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्योयावत्प्राणेषु पतति न सर्वस्वग्रहणात् अङ्गछेदाद्यप्युक्तंभवति एकैकस्य च दण्डत्वमन्यत्र ज्ञातंसमु

दायेदण्डआम्नातस्तेषु समहानन्यायोन्यजातीयः स्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य युक्तैव कल्पना न सर्वत्र तत्र कुलस्त्रीभिरनिच्छन्तीभिः सह रमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणंन सजातीयाभिरपि ॥ ३५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संग्रहणे परदारमैथुने नतु संभाषादौ । ब्राह्मणस्यतु दण्डनमेवेत्यर्थः ॥ ३५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रः दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छंत्याम् संग्रहणंप्राणान्तंदण्डंप्राप्नोति चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनांवर्णानांधनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन प्र र्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्ववर्णैर्भार्यारक्षणीया ॥ ३५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदुचितं दण्डमाह अब्राह्मणइति । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रोऽतिदण्डे हि संगता ब्राह्मणी ब्राह्मण्यं जहातीति प्रायश्चित्तगौरवश्रवणात् । यतोहि सर्वैरेव परस्त्री काम्यते पुंमात्रदूषकत्वादतः सारक्षणीयेत्याह चतुर्णामिति । यतःश्रुतिः अप्रमत्तारक्षततन्तुमेनमिति स्त्रियंशिक्षयताम् ॥ ३५९ ।

(५) **नन्दनः** । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे उत्तरोत्तरवर्णस्त्रीसंग्रहणे किमेवब्राह्मणस्य स्त्रीसंग्रहणमात्रेणापि प्राणान्तिकोदण्डविधिरित्याशंकायामुक्तमुत्तरार्द्धे परस्त्रीसंभाषायामर्हानर्हदण्डविधानार्थम् ॥ ३५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अब्राह्मणः परस्त्रियः संग्रहणे मैथुनादौ प्राणान्तदण्डंसः अर्हति अतिशयेनरक्ष्याः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकाबन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणंसहस्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥३६०॥

(१) **मेधातिथिः** । भिक्षुकाभिक्षाजीविनोभिक्षायाचनारूपंसंभाषणमवारितः कुर्युर्यदि स्वामिना न निषिद्धाः अथवा नैते वार्यितव्याः । बन्दिनःस्तावकाः दीक्षितायज्ञे भृतिवननार्थंसंभाषेरन् । कारवः सूपकारादयएते तीर्थादिष्वपि न निवार्याः ॥ ३६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दीक्षिताः व्रतादिमध्यस्थाः ॥ ३६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थंकृतदीक्षकाः सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थंगृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः एवंचैषांसंग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । केषांचित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह भिक्षुकाइति। भिक्षवोब्रह्मचारिसंन्यासिनः भवति भिक्षांदेहीति तद्विना भिक्षाऽलब्धेः । भृतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः वदान्या त्वमसि कमलनयने विष्णुमित्रस्यपुत्रीत्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्रान्नादि प्रार्थयमानाः । दीक्षितायज्ञेवृताऋत्विजः हविष्कृदेह्योत्याह्वानंकुर्वन्ति हविष्कृद्यजमानपत्नीनि । कारवः शूर्पकारादयः ॥ ३६० ॥

(५) **नन्दनः** । अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् ॥ ३६० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भिक्षुकादयःस्त्रीभिःसह प्रतिवारिताःसंभाषणंकुर्युः । दीक्षिताब्रह्मचारीव्रतस्थाः ॥ ३६० ॥

न संभाषांपरस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णंदण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । केचिद्भिक्षुकादीनांनिवारितानांसंभाषणे दण्डोयमिति मन्यन्ते तदसत् नैव ते निवार्याइत्युक्तं कुतश्च भिक्षुकाणांसुवर्णोदण्डः तस्मात्कोपि प्रकाशमानाक्षारितोपि कथंविनिर्षिद्धगोस्वामिना समाचरन्सुवर्णदण्ड्यः ॥३६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ॥ ३६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणंन कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्योभवति ॥ ३६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अप्रतिवारिताइत्युक्तं प्रतिवारणोत्तर संभाषणे तेषामपि दण्डमाह नेति सुवर्णं* ॥ ३६१ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रतिषिद्धः स्त्रीबन्धुभिः ॥ ३६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिभिःअन्यः ॥ ३६१ ॥

नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्तिच ॥ ३६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यःसंभाषणप्रतिषेधउपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैषश्चारणदारेषु स्यात् चारणानटगायनाद्याः प्रेक्षण कारिणः तथाआत्मोपजीविषु वेषेण जीवत्सु ये दाराअथवाऽऽत्मजायैवार्धोह्यवाएषआत्मेति तांयउपजीवन्ति उत्कृष्टमाकारं सज्ञयन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणपुरुषेण निगूढाः प्रछन्नमापणभूमौ प्रतिष्ठंते गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्योभिद्यन्ते वारयन्ति च तामैथुनंप्रवर्तयन्ति नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुज्ञानांसज्जनंवारणंसंप्रयोगएव अथ वा स्वानारी जयति अन्त्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्तिप्रवर्तयन्ति वैश्यात्वंकुट्टिनीत्वंच सुराणांकारयन्तीत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चारणानटादयः । ते चारणाः नारीः स्वदारान् निरूढानिह्नुतनटभार्यात्वादिस्वरूपाः चारय न्ति भ्रामयन्ति तत्रतत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषांतद्वृत्तित्वान्नदोषः ॥ ३६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । परस्त्रियंयोभिवदेदित्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्या पुत्रः स्वका तनुरित्युक्तत्वात् भार्यैवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्याजारंक्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्ये वंनिषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणाआत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यासंश्लेषयन्ते स्वयमागतांश्च परपुरुषान्प्र च्छन्नाभूत्वा स्वाज्ञानंविभावयन्तोव्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह नैषइतिद्वाभ्याम । एषउक्तदण्डविधिर्न पश्चाद् परदारेषु चारानटगायनादिआत्मोपजीविषु आत्माऽत्रआत्मभार्यातां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र दृष्टार्थतामाह सज्ज यन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैःसह स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति चारयंति स्वागतान्पुरुषान् निगूढाः स्वयंप्रच्छन्नाभूत्वाअज्ञान त्रिभावयन्तो मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह ॥ ३६२ ॥

(५) **नन्दनः** । चारणदारेषु रङ्गोपजीविनांदारेषु संभाषितेष्विति विपरिणामः एषपूर्वोक्तसवर्णदण्डविधिर्नस्यात् आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्य चिद्दारत्वेन स्थितास्वित्यर्थः । ते चारणानारीः पुरुषेषु सज्ञयन्त्यभिसारय न्ति । एवंतेषांशीलं तस्मान्नैषदण्डविधिरिति ॥ ३६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषविधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु नटादिस्त्रीषु नकर्तव्यः ॥ ३६२ ॥

किंचिदेवतु दाप्यः स्यात्संभाषांताभिराचरन् ॥ प्रैष्यासुचैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ।

(१) **मेधातिथिः** । रहोऽप्रकाशंविजने देशे चारणनारीभिः संभाषंकुर्वन् किंचित्सुवर्णाद्यत्यन्तात्पंसात्रिंशद्भागिकंजा तिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः यतोन परिपूर्णता सुवेशात्वंभर्तृभिरनुज्ञाताभिर्हिप्रणयन्ते तत्र भर्तृविज्ञानार्थंदूतीमुखेन व्यवह र्तव्यंनतु साक्षात्ताभिरस्वतन्त्रत्वात् प्रकाशन्तु नृत्यन्तीनांगायन्तीनांवाभिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्न द्वारंसंभाषणमनिषिद्धं प्रैष्यादास्यः सम्भिर्दासयोनिभिरुपनतताएकंभजन्ते एकभक्ताएके नावरुद्धा तत्रान्योर्व्यस्तिदण्डले

* सुवर्णं = सुवर्णं षण्णवतिरक्तिकं (राघ० २) = सुवर्णमाषाःषोडश (न, श)

शः किंपुनरयंदासीशब्दः संबन्धिशब्दोयएवयस्याः स्वामी तस्यैव दासीदासागृह्यन्ते साचेन्नावरुद्धान दोषः संग्रहणे अवरुद्धायामनेन दण्डउक्तः विभागेचैतन्निपुणंचालिङ्गिप्रच्छन्नम् ॥ ३६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । किंचिद्दाप्यः शक्त्यनुरूपम् । रहःसंभाषमाचरन्नित्यन्वयः । एकभक्तास्वेकेन केनचिदवरुद्धासु । प्रव्रजितासु भिक्षुकीप्रभृतिषु ॥ ३६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः संभाषणंकुर्वन्स्वल्पदण्डलेशंराज्ञा दाप्यः तासामपि परदारत्वात् । तथादासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषांकुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रंदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ताभिःसह व्यवहरन्नपि किंचिद्दाप्यइत्याह किंचिदिति । स्त्रीपणंविना पुनःप्रसक्तिवारणाय तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दासीषु प्राकारावरुद्धासु । एकभक्तासु । भुजिष्यासु तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमं इति ॥ प्रव्रजितासु बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु नित्यंव्रजनशीलासु कुलटासु वा ॥ ३६३ ॥

(५) **नन्दनः** । ताभिश्चारणदारादिभिः सह रहस्संभाषामाचरन्तास्वेकपुरुषसक्तासु प्रेष्यासु प्रच्छिप्रवर्तितासु च संभाषामाचरन्किंचिद्दाप्यः ॥ ३६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एकभक्तासुपुनः प्रव्रजिताः बौद्धावृत्तिचारिण्यः ताभिःरहः संभाषां आचरन्किंचिदेव तुदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामांदूषयेत्कन्यांससद्योवधमर्हति ॥ सकामांदूषयंस्तुल्योन वधंप्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रासङ्गिकमिदंतुल्यः समानजातीयः सोनिच्छन्तींकुमारींदूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभोगेन सद्यस्तस्मिन्नेवाह्नन्यत्रिलंबंहन्तव्यः सकामायादूषणंनास्ति कुतोवधप्राप्तिः यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपितुल्यवधइत्यवधेःश्रुतंवधेपि ज्ञात्यपेक्षायामवश्यंभाविन्यां प्रत्यासत्त्या संबध्यते ॥ ३६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दूषयेन्मैथुनेन । एतच्च सजातिन्वेपि । तुल्यः सजातीयः नवधंप्राप्नुयाद्दण्डमात्रंतु प्राप्नुयादेव ॥ ३६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तींकन्यांगच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरोलिङ्गच्छेदनादिकंवधमर्हति इच्छन्तींपुनर्गच्छन्वधार्होमनुष्योन भवति ॥ ३६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पंचबाणोन्मथितातिप्रसंगेनकन्यायाःअकामसकामाभ्यांदण्डंतदभावावाह यइति । वधंलिङ्गच्छेदन दूषणमत्र मैथुनपर्यन्तं । विप्रस्य वधाप्रसक्तेः । ब्राह्मणेतरतुल्यं तुल्यजातिः ॥ ३६४ ॥

(५) **नन्दनः** । यः सवर्णस्तुल्यवर्णः ॥ ३६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तुल्यः सजातीयः ॥ ३६४ ॥

कन्यांभजन्तीमुत्कृष्टंन किंचिदपि दापयेत् ॥ जघन्यंसेवमानांतु संयतांवासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । जातिधनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टंभजन्तींप्रवर्तितमैथुनांकिंचिद्दण्डयेन् कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावानद्रक्षाधिकृतानांपित्रादीनांदण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यंजात्यादिभिर्हीनं सेवमानांमैथुनायोत्कलय-

(३६४) दूषयंस्तुल्यो=दूषयंस्त्वन्यां (क)

न्तीं संयतांनिवृत्तक्रीडाविहारांकंञ्चुकिभिरधिष्ठितांपितृगृहएव वासयेद्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता अथ हीनजातीये नि: त्नमीतिविशेषा तदा आन्त्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् ॥ ३६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नदापयेत् कन्यां पुरुषंच । संयतां बद्धाम् ॥ ३६५ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यांसंभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषंसेवमानांत्वल्पमपि दण्डंनदापयेत् हीनजातिंपुनः सेवमानांयत्न त्स्थापयेत् यथा वा निवृत्तकामास्यात् ॥ ३६५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याकर्तृकगमने उत्कृष्टतया दण्डाभावमाह कन्यामिति । उत्कृष्टाय तस्मै तांचेद्दद्यादित्यपे रर्थः । जघन्यं जातिन्यूनं सेवमानां संयतां वासयेत् गृहमानीय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३६५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टमुत्कृष्टवर्णं जघन्यमपकृष्टवर्णम् ॥ ३६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कृष्टंउत्तमं विप्रंपुरुषंभजन्तीं कन्यां किंचिद्दण्डमपिनदापयेत् । जघन्यंशूद्रंसेवमानांकन्य संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ॥ ३६५ ॥

उत्तमांसेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति ॥ शुल्कंदद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अकामायादूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानांवधएव दण्डइत्युक्तं सकामायादूषणे वि दमाहुः उत्तमांरूपयौवनजात्याभिः जघन्योत्यन्तनिकृष्टोनातिसाम्येपि गुणैर्वध्यः सामांतु गच्छन्सकामांसशुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् नचेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डंतावंतंतदनुचगान्धर्वोयंविवाहइति तत्र न युक्तोदण्डः केनोक्तंगान्धर्वे ना स्तिदण्डः अतएव नायंसतीधर्मः नचायंविवाहः संस्कराभावात् यदपि शाकुन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनग्निकमिति तद्दु: खंतेन कामपीडितेनैवंकृतं नचेच्छासंयोगमात्रंविवाहः स्वीकरणोपायभेदादष्टौविवाहानपुनर्विवाहभेदात् वृत्तवरणंतत्र पुन: कर्तव्यमेवमिति । अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालंगान्धर्वः प्रागृतोः शुल्कोदण्डोवा । अथकन्यायाः काप्रतिपत्तिः तस्माएवदेया निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपद्या शुल्कग्रहणंचात्रापि सकृदुपभोगनिष्क्रत्यर्थमस्त्येव वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषोहठाद्गाह यितव्यः ॥ ३६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यंदद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमि च्छेत् अनिच्छयात्वन्यस्मैकन्यां दद्यात् ॥ ३६६ ॥

(३) कुल्लूकः । हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तींवागच्छत्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकंवधमर्हतिसमानजा तीयांपुनरिच्छंतींगच्छन्यदिपितामन्यतेतदापितुःशुल्कानुरूपमर्थंवादद्यान्नचदंड्यःसाचकन्यातेनैववोढव्या ॥ ३६६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुंकर्तृकेत्वाह उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्टजातिं जघन्योजातितोन्यूनःशूद्रोवधमङ्ग च्छेदनमारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कंदद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह इ च्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थंवा । जघन्यांगृह्णीयादेव पितुरिच्छया । यइत्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागोद्रष्टव्यः अन्य तत्कर्मणोरागंविनानुपपत्तेः ॥ ३६६ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमामुत्कृष्टवर्णांसेवमानः शुल्कन्दद्यात् कन्यापिता शुल्कमिच्छेद्यदि ॥ ३६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समां सवर्णांकन्यां सेवमानः यदि पिता शुल्कमिच्छेत्तर्हि दद्यात् ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यांकुर्याद्दर्पेण मानवः ॥ तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डंचार्हति षट्शतम् ॥३६७॥

(१) **मेधातिथिः** । यद्यपि सकामा कन्या पित्रायस्तुतस्याः सन्निहितास्तानिच्छतोऽभिषह्याभिभूय दर्पेण बलेन कः किंकर्तुमे शक्तःकन्यानुरागमात्राश्रितःकन्यांकुर्याद्दूषयेत् अनेकार्थः करोतिः तस्याशुकर्त्याःच्छेत्तव्याअर्धाङ्गुल्यः षट्शतानि वादण्ड्यः अन्ये तु योऽकामान्दूषयेदित्यस्यैवचव्यर्थस्योपसंहारोयम् ॥ ३६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिषह्य प्रसह्य कन्यांकुर्यात् योनावङ्गुलीप्रक्षेपेण विवृतयोनिंकुर्यात् । कर्त्ये कर्त्ये । एतच्चाधमजातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह दण्डमिति । चकारोवकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे ॥ ३६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमनुष्यः प्रसह्यबलात्कारेण समानजातीयांगमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चायंदण्ड्यःस्यात् ॥ ३६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ऋतेमैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपंदण्डमाह अभिषज्येति । अभिषज्य प्रसह्य कन्यामात्रं धनादेर्दर्पादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यांकुर्याद्विकुर्यादिति मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ ॥ ३६७ ॥

(५) **नन्दनः** । अविषह्यांभार्यत्वेन सोढुमशक्यांअक्षतयोनिमिति यावत् अङ्गुल्योश्छेदनंयोनिक्षतकरणत्वात् ॥ ३६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । योमानवः अभिषह्य हठात् दर्पेण कन्यांकुर्यात् अङ्गुल्यादिना योनिविदारणंकुर्यात् तस्याशु अङ्गुल्यौ कर्तनीये । वाषट्शतं दण्डंअर्हति ॥ ३६७ ॥

सकामांदूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ॥ द्विशतन्तुदमंदाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ताडनात्प्रभृतिमारणयावद्धष्यर्थस्तत्रेमान्निकृष्टजातीयाश्चदूषयन्नमार्यतेऽपित्वङ्गुलीद्वयस्यच्छेदः पूर्वस्यापिसकामविषयत्वात् अभिषह्यकरणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशंचौर्यवद्विशतोङ्गुलीच्छेदवर्जितः अथकस्मिंश्चित्पुरुषेऽनुरागवतीकन्या तेनसंयुज्यमानाकन्यात्वनिवृत्तौ सकामा येन विकृतीक्रियतेतस्यायंदण्डः । अथहस्तस्पर्शमात्रमिहदूषणं प्रार्थनीयायाः कन्यायाहस्तस्पर्शः मयास्पृष्टांज्ञात्वान्यएतामर्थइष्यतेन्यस्मिन्ननुरागिणींमन्यमानः ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायण** । अन्यत्राह सकामामिति । दूषयन्नङ्गुलीप्रक्षेपेण । तुल्यः सजातिः ॥ ३६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । समानजातिरिच्छन्तींकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किंत्वतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतंदण्डंदाप्यः ॥ ३६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । रागस्य वैचित्र्यात्तयेच्छन्तीं दूषयन्नदण्डभागिन्याह सकामामिति । प्रसंगविनिवृत्तये पुनःप्रसक्तिवारणाय तेनैव तामनुरज्य यःसंभोगस्तन्निवृत्तयेच प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलिप्रक्षेपाद्यैरधिकदूषणाभावात् ॥ ३६८ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्तनाय ॥ ३६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सकामां कन्यां दूषयमाणः अङ्गुलिच्छेदं नाप्नुयात् ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यांया कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतोदमः ॥ शुल्कंच द्विगुणंदद्याच्छिफाश्चै-वामुयाद्दश ॥ ३६९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बालभावाद्रूपादिद्वेषाद्वा कन्यैवकन्यांनाशयेत्साद्विशतंदाप्या शुल्कश्चत्रिगुणःकिंपुनःशुल्कस्य परिमाणमेषामन्यद्रूपसौंदर्याद्यपेक्षंसौभाग्यापेक्षंच शिफारज्जुलताप्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कन्या स्वयमन्यांकन्यांकुर्यात् अङ्गुलीप्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कंपित्रे स्पृष्टमैथुनताशङ्कयाऽन्येनापरिणयनात् । शिफावृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्यद्विशतोदण्डःस्यात् कन्याशुल्कंच द्विगुणंकन्यापितुर्दद्यात् शिफाप्रहारांश्च दशप्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कन्यान्तरकृताङ्गुलिप्रक्षेपेपि दण्डमाह कन्यैवेति । कन्यांकुर्यातकन्यात्वनाशन्यायस्यापि तुल्यत्वात् । शुल्कं संवननमूल्यम् । पुंसः प्रीतिविशेषसंभवेपि कन्यायास्तदभावात्सान्निध्यविशेषाद्विश्वसनीयत्वाच्च दण्डविशेषः । शिफाःशिखाप्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(५) **नन्दनः** । कुर्यादिविषद्यामित्यनुवर्त्तते । येन शुल्केन तांपितादास्यति तत्त्रिगुणं । दशशिखाश्चामुयात्तस्याःशिरसि दशशिखाश्चकारयेत् । शिफाइति वा पाठः । शिफा जटा ॥ ३६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । या कन्यैव कन्यांसंभोगेन कुर्यात्तस्याद्विशतोदमःस्यात् । शुल्कंच द्विगुणंदद्यात्पित्रेकन्यामूल्यं स्पृष्टमैथुनाकन्यापरिणेयत्वात् । शिफाश्चैवामुयाद्दशदशामुयात् । चपुनःदशशिफाः आमुयादेव शिरसि दशशिफाः कार्याइत्यर्थः । शाखाशाले शिफाजटेइत्यमरः ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यांप्रकुर्यात्स्त्री सा सद्योमौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव वा छेदंखरेणोद्वहनंतथा ॥ ३७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्त्रियांकन्यानांकन्यालिङ्गंनाशयन्त्यांमौण्ड्यंकेशवपनंदण्डोङ्गुलिच्छेदोवा खरेणोद्वहनंवेच्छेदपक्षे कन्याजात्यादिभेदान्नियाद्यभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणांब्राह्मणादिक्रमेणेमंदण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति तेप्रमाणावादुपेक्षणीयाः ॥ ३७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्वहनं क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलीछेदम ॥ ३७० ।

(३) **कुल्लूकः** । या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्रीनाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेवच्छेदनंगर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । योषित्कर्तृके ऽपितत्तिन्दण्डमाह यात्विति । स्त्रीपदमत्रक्लीबोपलक्षकं न्यायस्यतुल्यत्वात् । वैतु कन्यापदं गोबलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनम् । विकल्पश्छद्रतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूक्ताहेतवोऽधिकंतु द्वेषमात्रम् ॥ ३७० ॥

(५) **नन्दनः** । प्रकुर्यादविषह्यामित्येव ॥ ३७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यातु युवतीस्त्री कन्यांप्रकुर्यात् कन्यायाःसंभोगंकुर्यात् सास्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्यभावःमुण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्वहनम् चपुनः अङ्गुल्योश्छेदनं कर्तनम् ॥ ३७० ॥

भर्तारंलङ्घयेद्यातुस्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ॥ तांश्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । लङ्घनंभर्त्तारमतिक्रम्यान्यत्रगमनंतच्चेत्स्त्रीकरोति दर्पेण बहवोमेज्ञातयोबलिनोद्रविणसंपन्नाः स्त्रीगुणोरूपसौभाग्यातिशयसंपत् किमनेनाशीलरूपेणेत्येवदर्पेण ताःश्वभिःखादयेयावन्मृता । संस्थानंदेशः बहवःसंस्थिता-यत्रजनाश्चत्वरादौ ॥ ३७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणांगुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः तत्रापि बलं गुणएव । संस्थाने सभायां बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् ॥ ३७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेणसौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिंपुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तांराजा बहुजनाकीर्णे देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्त्रीप्रसंगेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह । भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा । ननुतत्त्यागे जीवनं कुतइत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः गुणः सौन्दर्यं पुंजोषणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्वभिरेव खादयेत् । संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णे तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरितिभावः ॥ ३७१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ स्त्रीणांव्यभिचारे दण्डमाह भर्त्तारंलंघयेदिति लङ्घयेद्व्यभिचरेत् ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाल्लब्धस्त्रीधनादिगौरवेण स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थितेबहुभिर्जनैर्वृते संस्थाने वध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैरारूढे ऊरुमूलप्रदेशे ॥ ३७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बहुसंस्थिते स्थानेतांश्वभिः खादयेद्राजा ॥ ३७१ ॥

पुमांसंदाहयेत्पापंशयने तप्तआयसे ॥ अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । योसौपत्न्याजारःसआयसे लोहशयने तप्तेऽग्निसमेकृते दाहयितव्यः तत्रच शयनस्थितस्य काष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरुपरिक्षिपेयुः यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिशयनतापेनच मृतः ॥ ३७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुमांसं तस्याव्यभिचारप्रतियोगिनम् ॥ ३७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनन्तरोक्तंजारंपापकारिणंपुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्यउपपतेर्दण्डमाह पुमांसमिति । पापं पापिनमितिवक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धोनपलायतेतथा कुर्यादित्याह अभ्यादध्युरिति । तस्माद्दहेत् अब्राह्मणंचेत् । ब्राह्मणंचेद्विवासयेदेव नजातु ब्राह्मणं हन्यादिति उदर्कनिषेधात् ॥ ३७२ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मण्याःशूद्रगमनेऽयंदण्डः ब्राह्मण्यांदूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह पुमांसंदाहयेदिति । पुमांसंशूद्रंदाहयेद्दह्येतभस्मीक्रियेत ॥ ३७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अवसिंचेत् तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः ॥ व्रात्यया सहसंवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अभिशस्तस्तत्पापकारीत्यभिशब्दितः योयस्यां स्त्रियांसंगृहीतस्सोऽभिशस्तोदण्डितः सचेत्संव-

त्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकंवारमभिशस्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणोदण्डः संवत्सराभिशस्तस्येति समासपाठे कथंचिद्योजना व्रात्यया सह संवासे तावदेव पुनर्दुष्टस्य नेति ब्रूमः तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधोदण्डः तत्रकोसाविह द्विगुणइति न ज्ञायते किंतर्हि चण्डाल्यासंवासे यावदेव तावदेव व्रात्ययेति सहस्रन्त्वन्त्यजस्तेयमिति व्रातः पूगःसंघस्तेन चरितंपुंश्चलीकर्तव्यं अथव्रातमर्हतिव्रात्येत्यस्तेयकारांदण्डादिः काच शतमर्हति याऽनेकपुरुषोपभोग्या पुंश्चली सा हि पुरुषव्रातमर्हति अथवाऽनेकपुरुषस्वामिका ग्रामस्यदास्यसत्रमेव दास्यश्च व्रात्याये तद्वदहीनाव्रात्यामन्यन्ते तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः अयंहि व्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्री पतितेषु प्रयुक्तः नच स्त्रीणांतत्संभवः अथ स्त्रीणांविवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्व्रात्यागौस्तर्हि नमुख्यः यदिनामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहीनोव्रात्यइत्युक्तेन विवाहहीनइति प्रतीयते यथाऽसिंहोयंदेशइत्युक्तेन सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वंप्रतीयते अस्ति तत्र मुख्य इहासंभवइति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गौणी प्रती तः किंतर्हि संबन्धमपरमुपेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दोविवाहे गौणः व्रात्यशब्दस्तु गौणइति कोहेतुः गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धनइति निरुपपदव्रात्यजापि काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनइति व्रात्येति शङ्क्यते बहुसंबन्धमत्यासत्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः व्रात्यभार्या तु सत्यपि संबन्धेन व्रात्यशब्देन शक्याभिधातुं सोयमित्यभिसंबन्धे हि पुंयोगादाख्यायमिति तथा भवितव्यं तावतश्चायंभेदविवक्षायां तद्धितेनेति तस्माद्यदि गौणोव्रात्यशब्दोयहीतव्यस्तज्जातामत्येया अथशब्दार्थे व्रातमर्हतीति विवाहभ्रष्टातु न मुख्या न गौणीति नच विवाहकालः स्त्रीणांनियतोयन्कालाद्भ्रष्टाव्रात्यास्युर्यदपि प्रागृतोर्विवाह्या तदपि त्वयं वरस्य ऋतुमत्याविनातत परेणाभ्यनुज्ञातएवकाममामरणांतंचेद्गृहे कन्या ॥ ३७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वस्तुतोदुष्टस्य लोकैरभिशस्तस्य संवत्सरपर्यन्तं तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्विगुणोदमः । व्रात्यया योषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन व्रात्यया सकृत्संबन्धमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डाद्विगुणोदण्डइत्यपेक्षितम् । नतु संवत्सराभिशस्तस्येत्यस्याप्यन्वयः । प्रायश्चित्तंतु पृथगेवाचरणीयम् । एवंचाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति यावान्व्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितोद्विगुणीभूतोदण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तंत्वन्यदेवेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद्विगुणोदमः कार्यः । तथा व्रात्यजायागमने योदण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्यासह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डालीगमने योदण्डः सहस्रं त्वंत्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव व्रात्यजायांतामेवचाण्डालींपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयंव्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदंडप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्विगुणोदण्डोबोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोन्यत्र दण्डमात्रमेतस्यांपुनर्धृतस्यास्यापि संवत्सरान्ते गमने द्विगुणोदमइत्याह समिति । कस्य गुण्यमित्यपेक्षायामाह व्रात्ययेति । सहस्रंत्वन्त्यजस्त्रियमितिवचनाच्चाण्डाल्या गमने यत्प्रायश्चित्तं दण्डंवा तावदेव तु व्रात्यागमने तद्वैगुण्यं पुनर्गमनइतिभावः ॥ ३७३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सराभिशस्तस्य अस्यां संवत्सरंगूढवर्त्तमानस्य पश्चात्परिज्ञातस्य दुष्टस्य पापकृत्तमस्य द्विगुणोदमउक्तेभ्यः स्त्रीसंग्रहणदण्डेभ्यः व्रात्यया चण्डाल्या सह संवासे संगमे तावदेव द्वैगुण्यमेव दण्डस्य ॥ ३७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवत्सरपर्यन्तं पापशोधनमकुर्वतः अभिशस्तस्योक्तदण्डाद्विगुणोदमः संवत्सरानन्तरं पुनर-

भिशस्तस्य पूर्वंदुष्टस्य दण्डितस्य द्विगुणोदण्डः अात्ययासहसंवासे अतिक्रान्तविवाहकाला प्रवृत्तरजा आत्या तया सह संवासे संवत्सरेतुपुनः चाण्डाल्या सह संवासेतावानेवदण्डः ॥ ३७३ ॥

शूद्रोगुप्तमगुप्तंवा द्वैजातंवर्णमावसन् ॥ अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तंसर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शूद्रआचाण्डालात् गुप्तंवर्णंद्वैजातंद्विजातीनांस्त्रियः आवसन्मैथुनेन गच्छन्रक्षिता भर्त्रादिभिः स्वनियमेन दण्ड्यः कोदण्डइतिचेदगुप्तांचेद्गच्छत्यङ्गसर्वस्वी हीयते अङ्गंच सर्वस्वंतद्वत् केनहीयते भक्तत्वात्ताभ्यामेवान्यस्यानिर्देशाद्विशेषस्यानुपादानादपराधानन्तरमेवाङ्गंगुप्तंचेद्गच्छति सर्वेण हीयते नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि हान्युद्देशेनाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः तथाचगौतमः रुयभिगमनेलिङ्गोद्धारंसर्वस्वहरणंचगुप्तांचेत् ॥ ३७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्वैजातंवर्णंद्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते बाह्वाद्येकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणंचेत्येकाङ्गसर्वस्वं तद्वानगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ॥ ३७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भर्त्रादिभीरक्षितामरक्षितांवा द्विजातिस्त्रियंयदि शूद्रोगच्छेत्तदाऽरक्षितांरक्षारहितांगच्छन् लिङ्गसर्वस्वाभ्यांवियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽप्यार्यरुयभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणंगुप्तांचेद्वधोऽधिकइति गौतमवचनाल्लिङ्गच्छेदः रक्षितांतुगच्छञ्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुप्ता गुप्तस्त्री भेदेन परदण्डं वदन्नादौ शूद्रविषयकं तमेवाह शूद्रइति । गुप्तंभर्त्रादिभीरक्षितं भक्षणाच्छादनस्वगृहाद्यैः नरक्षितमगुप्तं द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिवर्णंस्त्रीरूपं* ॥ ३७४ ॥

(५) **नन्दनः** । द्वैजातं द्विजातिसंबधिनं वर्णमावसन् रक्षायुक्तांद्विजातिस्त्रियंगच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रियवैश्यस्त्रीविषयोब्राह्मण्याउक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षारहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते एकांगेनहस्तादिना सर्वस्वेनचहीयतेअगुप्तैकाङ्गेन्त्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते च्छन्दोनुसाराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनादृत्य वृद्धिविधानं गुप्ते रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ॥ ३७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रः द्विजातं क्षत्रियां वैश्यांवा गुप्तंअगुप्तंवा आवसन् अगुप्तं एकाङ्गच्छेदनं लिङ्गच्छेदनं सर्वस्वहरणं कार्यम् गुप्ते सर्वेण सर्वाङ्गच्छेदनं सर्वस्वेन हीयते एतत् ब्राह्मणीतरगुप्तासु क्षत्रियासु ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ॥सहस्रंक्षत्रियोदण्ड्योमौण्ड्यंमूत्रेण चार्हति ॥३७५॥

(१) **मेधातिथिः** । वैश्यस्य सर्वस्वदण्डउक्तः इहतु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे नवैश्यस्यसमानजातीयागमेदण्डोयांकिंतर्हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव एवंक्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने सहस्रंमौण्ड्यंचमूत्रेणोदकस्थानेगर्दभमूत्रंग्रहीतव्यम् । अन्ये व्याचक्षते अन्यस्यानुपादानात्समानजातीयएव संवत्सरनिरोधनेन दण्डाधिक्यं यदिसंवत्सरमवरुद्धंकरोति ततोयंदण्डः आद्यमेव तुल्याख्यानंन्याय्यं नचसमहीनोत्तमानांकथंसमदण्डत्वमितिवाच्यं यतउक्तंसर्वेषामेववर्णानांदारारक्ष्यतमाः सदेति ॥ ३७५ ॥

---

(३७४) अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः=अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैः (नं०)

* स्त्रीरूप = स्त्रीरूपमगुप्तमावसन् मैथुनेनोपभुञ्जानः अङ्गसर्वस्व प्रति हीयते । अङ्गमत्रलिङ्गम् । गुप्तमावसन् सर्वेण शरीरेण धनेन च (राघ० २)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संवत्सरनिरोधः संवत्सरंबन्धनारेतस्य स्थापनंकृत्वा सर्वस्वंदण्ड्यइत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणीतरगुप्तागमने वैश्यस्य । मूत्रेणमुण्डनं नरमूत्रेणार्द्रशिरःकृत्वा मुण्डनम् ॥ ३७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्यस्यगुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरंसर्वस्वग्रहणरूपोदण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तुवैश्यश्च क्षत्रियामिति वक्ष्यति क्षत्रियोगुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रंदण्डनीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनंकर्त्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वैश्यक्षत्रिययोर्गुप्तब्राह्मणीविषयकमाह वैश्य इति । अगुप्तामित्युत्तरस्वरसाद्गुप्तांगच्छेदित्यवहार्यम् । संवत्सरबन्धनानन्तरं सर्वस्वं दण्ड्यो वैश्यः । क्षत्रियस्तु मूत्रेण श्वमूत्रेण सहस्रपणदण्डपुरःसरं मुण्डनमर्हतीत्यन्वयः ॥ ३७५ ॥

(५) **नन्दनः** । निरोधतःकारागृहनिरुद्धः । इच्छन्त्यांब्राह्मण्यांवर्त्तमानयोरयंदण्डः ॥ ३७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वैश्यः संवत्सरनिरोधतः संवत्सरे कारागृहेनिरोध्यः सर्वस्वंदण्ड्यः सहस्रंक्षत्रियः दंड्यः । चपुनः नरस्य मूत्रेण मौंड्यं मुण्डनंअर्हति ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणींयद्यगुप्तान्तु गच्छेतांवैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अगुप्ता व्याख्याता भ्रष्टशीलाऽनाथा च तद्गमने वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात् करोतिः प्रकरणाद्दण्डने वर्तते दण्डयेदित्यर्थः । पञ्चशतान्यस्येति पञ्चशतः बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयः तथा कर्तव्यंयथापञ्चाशतान्यस्य भवन्ति कियदधिकंतत्तस्यापहर्तव्यमित्यथनेति क्रमः तथा सति यस्य पञ्चवै शतानिधनंवान्यूनंतस्यदण्डोन कश्चिदुक्तःस्यात् कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतंकुर्यादिति दण्डाधिकारादण्डंपञ्चशतसंबन्धिनंकुर्यादेवंसहस्रिणंक्षत्रियमिति सहस्रमस्यास्ति दण्डोनगृहेधनमङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथाकर्तव्यंयथाद्वंसर्वस्वंच तस्य दण्डोभवति क्षत्रियस्याधिकोदण्डोरक्षाधिकृतोरक्षति तत्पुनः सएवापराध्यति ॥ ३७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पञ्चशतंदण्डम् । क्षत्रियंसहस्रिणमिति । तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिकोदण्डः । अन्येतु पञ्चशतं पञ्चशतमात्रशेषवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमित्याहुः ॥ ३७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अरक्षितान्तुब्राह्मणींयदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यंपञ्चशतदण्डयुक्तंकुर्यात्क्षत्रियंपुनः सहस्रदण्डोपेतं वैश्ये चायंपञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिनानिर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रंदण्डएव ॥ ३७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अगुप्ताविषयकमाह ब्राह्मणीमिति । पञ्चशतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीतितादृशं वैश्यं कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौक्षत्रियभुक्तामन्यथा न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघुत्वादतोगच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिणमितिमेधातिथिः । शूद्राभ्रमादितिपञ्चशतमितिकुल्लूकः । धनदण्डमात्रमत्र ॥ ३७६ ॥

(५) **नन्दनः** । पञ्चशतंकुर्यात्पञ्चशतपणदण्डयुक्तंकुर्यात् । क्षत्रिये दण्डभूयस्त्वंरक्षकत्वधर्मपरित्यागात् ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥ विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥३७७॥

(१) **मेधातिथिः** । तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ कृतमैथुनौमैथुनप्रवृत्तावेवविप्रशूद्रवद्दण्ड्यौ

---

* श्वमूत्रेण = खरमूत्रेण (राघ० २)

गुप्ते सर्वेणहीयतइति। दग्धव्योवाकटाग्निना वाशब्दोवधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे नहि शूद्रगुप्ते वधादन्योदण्ड-आम्नातः ॥ ३७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शूद्रवद्दण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम्। कटाग्निना शवाग्निना ॥ ३७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण हीयेतइति दण्ड्यौ यद्वाकटे नावेष्ट्य दग्धव्यौ तत्र वैश्यंलोहितदर्भैः क्षत्रियंशरपत्रैर्वा वेष्टयइति वसिष्ठोक्तोविशेषोग्राह्यः पूर्वंसहस्रंक्षत्रियोद-ण्ड्योवैश्यः सर्व स्वमित्युक्तत्वादयंप्राणांतिकदण्डोगुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयोबोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गुप्तायांतु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन विकल्पमाह उभावपीति। विप्लुतौ कृतमैथुनौ। शू-द्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमितिभेदः। अगुणवद्ब्राह्मणीविषयकोदण्डः दाहस्तु गुणवत् ब्राह्मणीविषयः। कटाग्निना शरपत्रेण। तत्रापि लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैरितिवसिष्ठोक्तेः ॥ ३७७ ॥

(५) **नन्दनः**। विप्लुतौ व्यभिचारितौ ॥ ३७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उभौ वैश्यक्षत्रियौ विप्लुतौ कृताभिमानौ तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह श्मशाने कटाग्निना उभौ दग्धव्यौ ॥ ३७७ ॥

सहस्रंब्राह्मणोदण्ड्योगुप्तांविप्रांबलाद्व्रजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादिच्छन्त्यासहसङ्गतः ॥ ३७८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। गुप्ता भ्रष्टशीलापि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तांहठाद्गच्छन्सहस्रंब्राह्मणोदाप्यः गुप्ता शीलवतीचेत्प्रवासनाङ्कनेनाधिके अथापि शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्यते तथापि सहस्रमात्राद्ब्राह्मणोमुच्यते। अङ्कन-प्रवासने सर्वत्रमुखीक्रियेते परदाराभिमर्शे ॥ ३७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निर्गुणगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया दण्डद्वयम्। बलादनिच्छन्तीम्। इच्छन्त्या गुप्तयैव ॥ ३७८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। रक्षितांविप्रांब्राह्मणीबलेनोपगच्छन्सहस्रंदण्ड्यः स्यात् इच्छन्त्या पुनः सकृन्मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयोभवेत् ॥ ३७८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तादृशापराधे विप्रस्य दण्डमाह सहस्रमिति। बलादनिच्छतः। इच्छन्त्या ब्राह्मण्या ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यंप्राणान्तिकोदण्डोब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषान्तु वर्णानांदण्डः प्राणान्तिकोभवेत् ॥ ३७९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्र क्षत्रियादीनांवधउक्तस्तत्रब्राह्मणस्य मौढ्यंयथाऽब्राह्मणः संग्रहणात्प्राणान्तंदण्डमर्हति तथातु पुमांसंदाहयेदिति प्राणानामन्तङ्गच्छति प्राणान्तंवा करोति प्राणान्तकःअन्येष्वपिदृश्यतइतिदण्डः। अन्ये तुप्राणान्ति-कइतिपाठान्तरंप्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् इतरेषांब्राह्मणादन्येषांक्षत्रियादीनांवर्णानांप्राणान्तिकएव श्रुतंमारणादिपूर्वमेव तदनन्तरमिदमुच्यते उच्यमानंमौण्ड्यंतच्छेषतया सहस्रंदण्डोविधीयतइतिमन्यन्ते अन्यथा ब्राह्मणस्य प्राणांतदण्डविधानात्कः प्रसङ्गोब्राह्मणस्य येनैवमुच्यतेमौढ्यंप्राणान्तिकइति पुमांसंदाहयेदिति सामान्यविधानप्रशक्त-मिति चेत्तत्रैव कर्तव्यंस्यात्तथाहिस्फुटंतद्विषयत्वंप्रतीयते ॥ ३७९ ॥

---

(३७८) दिच्छन्त्यासह=अगुप्तांसह (ख)

(३७९) प्राणान्तिकोभवेत्=प्राणान्तकोभवेत (मेधा०)

=प्राणान्तगोभवेत् (मेधा०)

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्राणान्तिकदण्डस्थाने मुण्डनमेव कार्यमित्यर्थः ॥ ३७९ ॥

(३) कुल्लूकः। ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनंदण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनांपुनरुक्तेन घातेन दण्डोभवति ॥ ३७९ ॥

(४) राघवानन्दः। अन्येषां प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य मौण्ड्यंविधत्ते मौण्ड्यमिति। जात्यन्तरस्य प्राणान्तिकोऽपराधे यत्रदण्डस्तत्र विप्रस्य मौण्ड्यमात्रमितिसार्वत्रिकः ॥ ३७९ ॥

(५) नन्दनः। ब्राह्मणस्य च वधार्हे दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः इतरेषांवधएवेति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

(१) मेधातिथिः। सर्वपापेष्विति प्रकरणविधौ न केवलंसंग्रहणे ब्राह्मणोन हन्यते यावदन्येष्वप्यपराधेषु। अपिशब्दोयुगपत्सर्वपापकार्यपिब्राह्मणोनजातुकदाचिद्धन्तव्यः किंतर्हि तस्य पापकारिणः कर्तव्यं राष्ट्रादेनंविषयाद्ब्राह्मणंबहिः कुर्यान्निर्वासयेत् समग्रधनंसर्वस्वसहितं अक्षतमक्षतशरीरंधनमप्यस्यनापहर्तव्यं कथंतर्हि दण्डोब्राह्मणस्य केचिदाहुर्निर्वासनेत्वाधीयमानंसधनंनिर्वास्य धनदण्डंप्रतिषेधति। अन्येतुसमग्रंधनंत्वतसर्वस्वंकृत्वा निर्वास्यतइति मन्यन्ते ॥ ३८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अक्षतमच्छिन्नाङ्गम् ॥ ३८० ॥

(३) कुल्लूकः। ब्राह्मणंसर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरंराष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ ३८०

(४) राघवानन्दः। ननु किमिति मौण्ड्यं तत्राह नेति। समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् बहिर्निःसारणेधनं नग्राह्यं तदभावे धनं क्वचित् सहस्रंब्राह्मणइत्यत्रोक्तम्। अक्षतमित्यनुवादोऽक्षतशरीरमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

(५) नन्दनः। न केवलंस्त्रीसंग्रहणएव किन्तु ब्रह्महत्यादिष्वपीत्युक्तंसर्वपापेष्वपीति ॥ ३८० ॥

(६) रामचन्द्रः। अक्षतं अव्याहतम् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयाधर्मोविद्यते भुवि ॥ तस्मादस्य वधंराजामनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(१) मेधातिथिः। पूर्वशेषोयमर्थवादः नब्राह्मणवधादन्योबहुतरोऽधर्मोदुःखफलोस्ति। अन्यशब्दाध्याहारेण पञ्चमी तस्माद्धेतोरस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेदंवा मनसापि नेच्छेत् ॥ ३८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। भूयानातिशयितः ॥ ३८१ ॥

(३) कुल्लूकः। ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मोनास्ति तस्माद्राजा सर्वपापकारिणोब्राह्मणस्य मनसापि वधं चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(४) राघवानन्दः। तत्रार्थवादः नेति। भूयोनधर्मोन विद्यते ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांन परंपुण्यपापयोरित्युक्तेः योब्राह्मणायावगुरेत्यादिश्रुतेः। राजास्तेनेन गन्तव्यमिदमपि। विप्रातिरिक्तविषयम् ॥ ३८१ ॥

(५) नन्दनः। उक्तेऽर्थे हेतुमाह नब्राह्मणवधाविति ॥ ३८१ ॥

(६) रामचन्द्रः। ब्राह्मणवधाद्भूयान् अधर्मः क्वचित् नविद्यते ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुप्तांवैश्यांवा क्षत्रियोव्रजेत् ॥ योब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८

[क्षत्रियांचैववैश्यांचगुप्तांतुब्राह्मणोव्रजन् । नमूत्रमुण्डः कर्तव्योदाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ १ ॥]

---

१ (क, ख, ग, घ, ञ, ट, ड, ण, म, र, ल)

(१) **मेधातिथिः** । अगुप्तायाब्राह्मण्यागमने वैश्यः पञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियंसहस्रिणमिति तत्र वैश्यस्य पञ्चशतोपएव परिपालयति सएव चेन्नाशयति युक्तंतस्य दण्डमहत्त्वम् ॥ ३८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । योब्राह्मण्यामगुप्तायां दण्डः पञ्चशतानि वैश्यस्य सहस्रं क्षत्रियस्य ॥ ३८२ ॥

[**सर्वज्ञनारायणः** । नमूत्रमुण्डइति । मौण्ड्यमत्रविधेयं तद्विधौच क्षत्रियवन्मूत्रेणतन्माभूदित्येतदर्थंमूत्ररूपविशेषणनिषेधः । तथाच मूत्रार्द्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य निषेधोमुण्डना तु कर्तव्यैव ॥ १ ॥]

(३) **कुल्लूकः** । रक्षितांक्षत्रियांयदि वैश्योगच्छेत्क्षत्रियोवायदि रक्षितावैश्यांतदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने योदण्डावुक्तौ वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः । अयंच वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपोदण्डोलघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयोबोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतोयुक्तः सहस्रंदण्डः ॥ ३८२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राजन्यवैश्ययोः परस्परस्य गुप्तस्त्रीगमनेअगुप्तब्राह्मणीगमनवद्दण्डमाह वैश्यश्चेति । योवैश्यः पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियंतु सहस्रिणमित्यनेनोक्तःसंख्याविशिष्टोदण्डस्तं विड्राजन्यावर्हतइत्यन्वयः । अत्रतु वैश्यस्या गुणवतोक्षत्रियत्वमात्रोपेतागमने लघुदण्डस्य शूद्राभ्रान्त्यागमनेनवा ॥ ३८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः दण्डः ब्राह्मण्यामगुप्तायां उक्तस्तमेव तावुभौ वैश्यक्षत्रियौ दण्डं अर्हतः ॥ ३८२ ॥

[**रामचन्द्रः** । क्षत्रियामिति । मूत्रदण्डः न कर्तव्यः मूत्रेण मुण्डनंन कार्यं किंतु उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ १ ॥]

सहस्रंब्राह्मणोदण्डंदाप्योगुप्ते तु ते व्रजन् ॥ शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रोवै भवेद्दमः ॥३८३॥

(१) **मेधातिथिः** । गुप्ते क्षत्रियावैश्येगछन्ब्राह्मणः सहस्रंदण्ड्यः प्रवासनाङ्गने स्थितेएव शूद्रायागमने क्षत्रियवैश्ययोः साहस्रोदण्डः सहस्रमेव साहस्रंस्वार्थिकोण् सहस्रंवादण्डेऽस्ति साहस्रोदण्डोत्रपदार्थः । मत्वर्थीयोण् ॥ ३८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सहस्रंब्राह्मणोदण्डंदाप्योगुप्तेतु तेव्रजन्निति अगुप्ते व्रजन्दाप्यएव न मुण्डनीयइत्यर्थः । शूद्रायां गुप्तायामगुप्तायांवा । वैश्यराजन्ये वैश्यां राजन्यांच पूर्वं तयोर्ब्राह्मणस्य सहस्रदण्डतोक्ता । एतत्तु शूद्रतुल्यवृत्तयोर्योगएवेतिज्ञेयम् ॥ ३८३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणोव्रजन्सहस्रंदण्डंदापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विट्क्षत्रिययोरक्षिततज्जातीये स्त्रियौ ब्राह्मणोगच्छंन्सहस्रमित्याहसहस्रमित्यर्धेन । ते विट्क्षत्रिययोषिते । वैश्यक्षत्रिययोरपि रक्षितशूद्रागमने सहस्रंदण्डइत्याह शूद्रायामिति । गमनइतिशेषः । तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने साहस्रः सहस्रपणनियतः ॥ ३८३ ॥

(५) **नन्दनः** । ते गुप्ते क्षत्रियवैश्यस्त्रियौ शूद्रायांगुप्तायामिति विपरिणामः ॥ ३८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ते क्षत्रियवैश्ये व्रजन् गुप्ते ब्राह्मणः सहस्रं दण्डं दाप्यः शूद्रायां गच्छतोः क्षत्रियविशोः साहस्रो दमः वैभवेत् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतंदमः ॥ मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियोदण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः अगुप्तांच क्षत्रियां गच्छति क्षत्रियस्य सएवयदि वा मौण्ड्यंमुण्डनमिच्छेत्प्राप्नुयाद्गर्दभमूत्रेण एषएव वैश्यागमनउभयोर्दण्डः ॥ ३८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डःस्यात् क्षत्रियस्यत्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनंपञ्चशतरूपंवा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरगुप्तक्षत्रियाविषये व्यवस्थितदण्डमाह क्षत्रियायामिति । वैश्ये पञ्चशतं दण्डः । मौण्ड्य मन्विच्छेत्क्षत्रियोदण्डमेववा । वाशब्दात् मौण्ड्यंनान्विच्छेद्वा ॥ ३८४ ॥

(५) नन्दनः । व्रजतीतिविपरिणामः ॥ ३८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायां मूत्रेण मौण्ड्यं ऋच्छेत् वापक्षान्तरं दण्डमेवगच्छेत् ॥ ३८४ ॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रांबाब्राह्मणोव्रजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यात्सहस्रंत्वन्त्यजस्त्रियम्॥३८५॥

[शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नवं मुच्येतकिल्बिषात् । तेभ्योदण्डाहृतंद्रव्यंनकोशेसंप्रवेशयेत् ॥ १ ॥

अयाजिकंतुतद्राजादद्याद्भृतकवेतनम् ॥ यथादण्डगतंवित्तंब्राह्मणेभ्यस्तुलंभयेत् ॥ २ ॥

भार्यापुरोहितस्तेना येचान्येतद्विधाद्विजाः ॥ ३ ॥] +

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुप्तास्त्रीगमनउभयोर्दण्डः अन्त्यजश्चण्डालश्वपचादिस्तत्र सहस्रंतत्रायं सहस्रपणदण्डसंग्रहः ब्राह्मणस्य चतुर्ष्वपि वर्णेषु गुप्तागमने सहस्रंश्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने अन्यत्र प्रवासनमेव श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्वादेव कल्प्यते गुप्तागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने यद्यप्यगुप्तापरदाराव्यपदेशोभवति विवाहसंस्कारे सति तथापि स्वैरिणीभर्तृरक्षतामतिक्रान्ता अब्राह्मणस्य प्राणान्तोगुप्तागमने दण्डोबलात् सकामागमने साहस्रोदण्डः प्रवासनाङ्केच गुप्तागमने वैश्यंपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियंसहस्रिणमिति ॥ ३८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यजात्यः । रजकचर्मकृन्नटबुरुडकैवर्तमेदभिल्लाः स्मृत्यन्तरोक्ताः ॥ एवंस्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं उत्तरेचाध्याये शेषं वाच्यम् ॥ ३८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितांक्षत्रियांवैश्यांशूद्रांवा ब्राह्मणोगच्छन्पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्त्यजः यस्मादधमोनास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियंगच्छन्सहस्रंदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुप्तासुस्वपि ब्राह्मणंप्रति दण्डमाह अगुप्तइति । अन्त्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति अन्त्यजगुप्तागुप्तसाधारणविषयं चतुर्णां सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् ॥ ३८५ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रांच अगुप्तांच विपरिणामः ॥ ३८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजस्त्रियंब्राह्मणो व्रजंस्सहस्रंदाप्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरेनास्ति नान्यस्त्रीगोन दुष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डघ्नौ सराजा शक्रलोकभाक्॥३८६॥

(१) मेधातिथिः । यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चौरोनास्ति सशक्रस्येन्द्रस्य लोकंस्थानंभजते स्वर्गंप्राप्नोति । नान्यस्त्रीगमनमन्यस्य या स्त्री भार्यावरुद्धा पुनर्भूर्वा स्त्रीग्रहणमभार्यायाअप्यसंबन्धिन्याःप्रतिषेधार्थं दुष्टवाक्त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता साहसिकउक्तः दण्डेन घ्नन्ति दण्डपारुष्यकृत शक्रलोकभागिति सर्वत्रानुषङ्गः स्तेनादीनांशरीरसंग्रहशेषोयमर्थवादः ॥ ३८६ ॥

+ (ट,ठ)

(३८६) शक्रलोक=सत्यलोक (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः। अत्रान्तरा उच्चावचाननुक्तान्कांश्चिद्राजधर्मान्प्रसंगादाह यस्येति। दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत्। दण्डघ्नोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३८६ ॥

(३) कुल्लूकः। यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादिसाहसकारी दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति सराजा शक्रपुरंयाति ॥ ३८६ ॥

(४) राघवानन्दः। राजावश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरोभवेदित्येतच्छक्यमाविष्कुर्वन्नाह यस्येतिद्वाभ्याम्। अन्यस्त्रीगः पारदारिकः। सशक्रलोकभाक् मृत्वेतिशेषः ॥ ३८६ ॥

(५) नन्दनः। यएते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीसंग्रहणरूपाः पञ्चदोषाउक्तास्तेषु प्रवर्तमानानांनिग्रहेण राज्ञां फलमाह यस्यस्तेनइति। यस्य पुरे स्तेनोनास्ति दण्डभयाद्यस्य विषयेचोरोनास्ति। दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः दण्डपारुष्यकृत्। पुरइति राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३८६ ॥

एतेषांनिग्रहोराज्ञःपञ्चानांविषये स्वके ॥ साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

(१) मेधातिथिः। साम्राज्यपरः प्राणयितात्स्वातन्त्र्यं सजातेषु समानस्यद्धिनोराजानःसजात्याअभिप्रेतास्तेषु मूर्द्धन्यधितिष्ठति तस्याज्ञाकराः संभवन्तीत्यर्थः लोके च यशस्करइत्युत्पादयन्ति उभयत्रापि निग्रहएव कर्ता हेतुत्वात् जनमारकोयंक्रोधनइति वदन्त्यपि तुस्तुवन्ति ॥ ३८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। साम्राज्यं समीचीनंराज्यम्। स्वजात्येषु मध्ये ॥ ३८७ ॥

(३) कुल्लूकः। एतेषांस्तेनादीनांपञ्चानांस्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके च यशस्करोभवति ॥ ३८७ ॥

(४) राघवानन्दः। पञ्चानां स्तेनादीनाम्। विषये राष्ट्रे। स्वजात्येषु राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवंकुर्वन् चक्रवर्ती स्यादितिभावः। यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशोधत्ते ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजंयस्त्यजेद्याज्योयाज्यंचर्त्विक्त्यजेद्यदि ॥ शक्तंकर्मण्यदुष्टंच तयोर्दण्डः शतंशतम् ॥ ३८८ ॥

(१) मेधातिथिः। यज्ञे कर्मकरऋत्विग्घोतोद्गात्रादिः यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्व्यपदेशस्तथाप्यत्र कर्मणोरितरेतरत्यागे विधिरयं किंतर्हि प्राग्वरणात्। भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः यः प्रयोगान्तरेवृतः सएवशक्तः प्रयोगान्तरेऽपि वरितव्यः न केवलंपूर्ववृतस्यायमन्यायः किंतर्हि तत्पित्रादिभिरपि तथाहि पूर्वोजुष्टः स्वयंवृतइति नारदः नचायमैकपुरुषिकोनियमः किंतर्हि कुलधर्मोयं तथाच महाभारते संवर्त्तमरुत्तीयेषु मपश्चितंतेन यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विजोवृतास्तएव वरीतव्याः। याजनकानामप्येषएवविधिस्तैरपि ते योजनीयाः ऋत्विजंकृतार्त्विज्यंतत्कुलीनंवाऽन्यंयोनवृणीत यियक्षुरपि त्वन्ययाजकमर्थयेत् शक्तंकर्मणि यज्ञे प्रयोगज्ञमदुष्टमभिशंसनाङ्गवैकल्यादिभिर्दोषैरयुक्तमेवमीदृशएवर्त्विगर्थ्यमानोयदिनाङ्गीकुर्याद्याजकत्वं अदुष्टमेभिरेवदोषैरनाक्रान्तंयाज्यंशक्तंविद्वत्तया च तादृशे त्यागे तयोः शतंदण्डः ऋत्विक्शतंदाप्योयाज्यंत्यजन्याज्यऋत्विजं नकेवलमयमृत्विग्याज्यधर्मः शिष्याचार्ययोरपि। तथाच गौतमः। अथयाजकावृत्विगाचार्यौ पतनीयसेवायां चहेयावन्यत्र हानात्पततीति दातृसंप्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद्धर्ममिममिच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। ऋत्विजमित्यादिसंविद्यतिक्रमशेषभूतमप्यत्र राज्ञाप्यृत्विक्त्याज्यदतिदर्शयितुंराजधर्मेपूक्तम्। ऋत्विजं परंपरयायातम्। शतं पणाः। पुनश्च पूर्ववत्परिग्रहइत्यपि ग्राह्यम् ॥ ३८८ ॥

(३) कुल्लूकः । योयाज्यः ऋत्विजंकर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टंत्यजति तयोः शतंशतंदण्डः कार्यइति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन्दण्डार्थमनुवदति ऋत्विजमिति । याज्योयजमानः शक्तं कर्मानुष्ठानदक्षिणादानयोः । अदुष्टंपातकादिना । एतद्वयं याज्ययाजकयोर्विशेषणम् । शतमिति कर्तृभेदविवक्षया वीप्सा ॥ ३८८ ॥

(५) नन्दनः । प्रकीर्णकाख्यमनुद्दिष्टमपिस्मृत्यन्तरप्रसिद्धंव्यवहारपदंप्रस्तौति ऋत्विजंयस्त्यजेदिति । कर्मणि यज्ञकर्मणि शक्तमिति ऋत्विग्विशेषणम् । अदुष्टमिति याज्यविशेषणम् ॥ ३८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । याज्यो यजमानः कर्मणिशक्तंअदुष्टं ऋत्विजंत्यजेत् च पुनः यदिऋत्विक् कर्मणि शक्तंकर्मस्थं याज्यं त्यजेत् तयोः ऋत्विक्याज्ययोः दण्डः शतंशतम् ॥ ३८८ ॥

न मातानपिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ॥ त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

(१) मेधातिथिः माता नत्यागमर्हति न त्याज्या त्यागः स्वगृहान्निष्कासनंमातृवृत्तेःसत्कायाउपकारस्योपक्रियायामुदितायामकारणे एवंपित्रादीनामपि व्याख्येयं संबन्धेसाहचर्यान्स्त्रीभार्यैवाभिप्रेता । अपतितानामेषांत्यागोनास्ति । मातुस्तु न मातापुत्रंप्रतिपततीत्येकइति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागःसंभोगे गृहकार्यनिषेधः भक्तवस्त्रादिदानंतु न निषिध्यते योषित्सु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्नमानंदेयंच वसेयुः स्वगृहान्तिकइति पठ्यते ॥ ३८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री भार्या ॥ ३८९ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकंनार्हन्ति तस्मादेतान्पातकादिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्मृत्यन्तरादिवशस्यापतितमात्रादिस्त्यक्तुर्दण्डमाह नेति । षट्शतानि पणानामित्यनुवर्तते ॥३८९॥

(६) रामचन्द्रः । अपतितान् मात्रादीन् त्यजन्राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनांकार्ये विवदतांमिथः ॥ न विब्रूयान्नृपोधर्मंचिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

(१) मेधातिथिः । वानप्रस्थादीनामरण्याश्रमवासिनाश्रमेषु कार्यधर्मसंकटरूपमयंशास्त्रार्थोनायमिति इतरेतरंविवदमानांनधर्मव्यवस्थांसहसाविब्रूयांत्प्रभुतया निर्णयमन्येषामिव न कुर्यात्कथंतर्हि वक्ष्यमाणेन प्रकारेण एवमात्मने हितंकृतंभवति शास्त्रार्थत्यागोन भवतीत्यर्थः गृहस्थानांचाश्रमित्वेपि यथोक्तएव निर्णयप्रकारः कार्यधर्मसंशयात्मकविवादपदं आश्रमग्रहणाच्च विशिष्टविषयता व्याख्यायते ॥ ३९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्रमेष्वाश्रममध्ये कार्ये कर्तव्ये आश्रमधर्मइत्यर्थः । नविब्रूयात् नधर्मविपरीतमर्थं स्वापेक्षया स्थापयेत् ॥ ३९० ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनांगार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयंशास्त्रार्थोनायंशास्त्रार्थइति परस्परंजातविवादानांराजा स्वीयहितंचिकीर्षुरयंशास्त्रार्थइति सहसान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन पारात्रिकभयं स्मारयन्नृपं शिक्षयति आश्रमेष्विति द्वाभ्याम् । कार्येगार्हस्थाश्रमधर्मविषये विवदतामयंशास्त्रार्थोनायमिति विपर्यासेअयमेवेति विशेषेण नब्रूयात् ३९० ॥

(५) नन्दनः । आश्रमेषु तपोवनेषु द्विजातीनांवानप्रस्थानाम् ॥ ३९० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आश्रमेषु चतुर्षु द्विजातीनां विवदतां सतामात्मनो हितंचिकीर्षन्नृपो नविब्रूयात् विपरीतंन वदेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मंप्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यथातत्कर्तव्यंतथेदानीमाह योयादशींपूजामर्हति गुणानुरूपेण तंतथैवाभ्यर्च्य ब्राह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितादिभिः आचार्यसाहित्येधर्मप्रवचने वा तदा च ब्राह्मणाःसत्याविज्ञेयास्तैःसह स्वधर्मन्याय्यमर्थंबोधयेत् सिद्धेमहत्त्वे सभ्येभ्यउपदेशः प्राधान्यार्थस्तान्पुरस्कुर्यात् तथाहि न राज्ञःकुध्यन्ति शास्त्रेण प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमंप्रथममप्यव्यपनीतक्रोधान्कृत्वा ततोब्रूयात् ॥ ३९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणैः स्वकीयधर्मासनस्थैः । सांत्वेनप्रशमय्य विवादंत्याजयित्वा स्वधर्मं तैरेव विचारंकारयित्वा प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत् ॥ ३९१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योयादशींपूजामर्हति तंतथा पूजयित्वाऽन्यैर्ब्राह्मणैः सह प्रथमंप्रीत्याऽपगतकोपंकृत्वा ततएषांयः स्वधर्मस्तंबोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तर्हिकिंकार्यमितितत्राह यथेति । यथार्हं योयादशींपूजामर्हति तामनतिक्रम्याभ्यर्च्यकथमेवंविवदन्तइति सान्त्वनेन प्रशमय्य गतकोपान्कृत्वा तेषां यःस्वधर्मस्तंब्राह्मणैः सह प्रतिपादयेत् बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(५) **नन्दनः** । एतान्वानप्रस्थान् ब्राह्मणैः स्वपुरोहितादिभिः सान्त्वेन प्रशमय्य न दण्डेन स्वधर्ममविवादमविवादोहितेषांस्वधर्मः ॥ ३९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः पार्थिवः एतान् आश्रमादीन् ब्राह्मणैः सह सान्त्वयन् अभ्यर्च्य प्रशमय्य आदौ स्वधर्मं स्वस्वधर्मं प्रतिपादयेत् स्वस्वाश्रमधर्मे स्थापयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ अर्हावभोजयन्विप्रोदण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विशन्त्यस्मिन्निति वेशोनिवासस्तंप्रतिगतः प्रतिवेश्यःपृष्ठगृहाभिमुखस्तत्रभवः प्रातिवेश्यः प्राग्दीर्घपाठे स्वार्थिकोण् एवमनुवेश्यः पृष्ठतोवसन्तौ चेन्न भोजयेत् यदिस्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विंशतिमात्रायत्रद्विजाअन्ये भोज्यन्ते तदा माषकंसुवर्णंदण्डंदाप्योहिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतोनद्विषन्तौनात्यन्तनिर्गुणौ ॥ ३९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रातिवेश्योनिरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तदनन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिर्ब्राह्मणायत्रभोज्यन्ते तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्रइति वचनात्क्षत्रियस्य तादृग्ब्राह्मणभोजने न दोषइत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य ॥ ३९२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणाभोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मणउत्तरत्र हैरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषंदण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणान्नदायिनोद्विजस्येतद्विशेषाभोजने दण्डमाह प्रातिवेश्येति । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ स्वगृहनिकटोपनिकटवासिनौ अर्हौ कुष्ठश्वित्रोपपातकाद्यदुष्टौ । कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययनेवा । विंशतिद्विजे द्विजानांविंशतिर्भो-

जनीयत्वेन यत्र तस्मिन् माषकं रौप्यमितिकेचित्। संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन हैरण्यमिति तु तत्रत्वंउत्तरवाक्यै हैरण्यमितिश्रवणात्। विंशतिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्। विप्रपदं चातुवर्ण्योपलक्षणम् ॥ ३९२ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वगृहस्याभिमुखंगृहंप्रतिवेशः अभितः समीपस्थंगृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विंशतिद्विजे विंशतिद्विजभोजनयुक्ते कल्याणे उत्सवे ॥ ३९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यः पार्श्वगृहवर्ती अनुवेश्यः तत्पार्श्वगृहवर्ती तावर्हौ कल्याणे उत्सवे विंशतिब्राह्मणभोजने एतादृशे समये अर्हौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विप्रः। अभोजयन् चेन्नभोजयेत्सः माषकं सुवर्णमाषकं दण्डं अर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियंसाधुंभूतिकृत्येष्वभोजयन्॥ तदन्नंद्विगुणंदाप्योहिरण्यंचैव माषकम्॥ ३९३॥

(१) **मेधातिथिः** । अप्रातिवेश्यार्थोयमारंभःसब्रह्मचारिणामयंनियमः श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियंगुणवन्तंभूतिकृत्येषुभूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु विभवे धनसंपत्तौयानिक्रियन्तेगोष्ठीभोजनादीनि अथवा भूतिग्रहणंकृत्यविशेषणंभूतिमन्तियानि कृत्यानि प्राचुर्येणप्रभूतयाविवाहादीनि क्रियन्तेयत्र विंशतेरधिकनरा भोज्यन्ते तादृशेषूत्सवेषु अभोजयंस्तदर्थमन्नंभूतिकृत्येषु भोक्तव्यंतावद्द्विगुणंतस्मैदापयेद्राज्ञेवा उभयंहिरण्यंमाषकोवा ॥ ३९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रोत्रियमेकग्रामीणं भूतिकृत्येषु कल्याणेषु । तदर्थं दाप्यःश्रोत्रियाय माषकं राज्ञा ॥ ३९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तंविभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावेव भोजयन् तदन्नंभोजिताद्द्विगुणमन्नंदाप्योहिरण्यमाषकंच राज्ञः ॥ ३९३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कदर्याय नदेर्यमित्यतःसाधोरदाने दण्डमाह श्रोत्रियइति। भूतिकृत्येषु विवाहादिषु श्रोत्रियं दैवादुपनतं अभोजयन् नदत्तंतदन्नं तदपराधापनुत्तये तस्मैभोजनर्निर्वाहकद्रव्यद्विगुणं दाप्यः। राजातु हैममाषिकं गृह्णीयादित्यर्थः। साधुमित्यधिकारित्वद्योतनाय विशेषणम् । तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइतिश्रुतेः। साधुपदमात्मज्ञपरं वा ॥ ३९३ ॥

(५) **नन्दनः**। तदन्नंश्रोत्रियान्नं राज्ञा श्रोत्रियाय दाप्यं माषकंत्वस्मैदण्डत्वेनापेक्ष्यमाणं श्रोत्रियप्रत्याख्यानविषयोयंदण्डविधिः ॥ ३९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भूतिकृत्येषु मङ्गलकार्येषु श्रोत्रियः श्रोत्रियमभोजयन् तदन्नंद्विगुणंदाप्यः। च पुनः अतिशयार्थं हिरण्यंमाषकंदाप्यः ॥ ३९३ ॥

अन्धोजडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केन चित्करम्॥३९४॥

(१) **मेधातिथिः**। सप्तत्यास्थविरःप्रकृत्याविरूपइतिवत्तृतीया सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्यसएवमुच्यते। श्रोत्रियेषुवेदाध्यायिषूपकुर्वन्पादशुश्रूषादिनाकारुकर्मणावा एतेनकर्मवत्कारुशिल्पिनोमासिमासीत्यादिदाप्याः क्षीणकोशेनापि दातव्याइतिकेनचिद्ग्रहणम् ॥ ३९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन्खञ्जः। श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरःशूद्रादिः। करं निवासनिमित्तकम् ॥ ३९४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अन्धोबधिरः पङ्गुः संपूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमिति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपिक्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वयाह्याकरंनादापनीयाः ॥ ३९४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डप्रसंगेन करादानं बुद्धिस्थं क्वचिन्निवर्तयति अन्धइति । जडोबधिरः पीठसर्पी पङ्गुः परायत्त गमनेन पीठवत्सर्पुंशीलमस्येति सप्तत्यास्थविरः सप्तत्युत्तरवयाः एतांचतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन्नकरंदाप्यइत्यन्वयः । श्रोत्रियेष्विति विषयसप्तमी । केनचित्राज्ञा करपदंदण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् ॥ ३९४ ॥

(५) **नन्दनः** । पीठसर्पी पङ्गुः सप्तत्या वयसासप्तत्या अब्राह्मणाअप्यंते करंनदाप्याः ॥ ३९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पीठसर्पी पीठद्वयं कराभ्यामादाय गच्छन् । सप्तत्या वयसा स्थविरः । च पुनःयः श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् उपकारंकरोतितेन केन चित् क्षीणकोशेनापि । करं निवासनिमित्तकम् दाप्याः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियंव्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिंचनम् ॥ महाकुलीनमार्यंच राजा संपूजयेत्सदा॥३९५॥

(१) **मेधातिथिः** । संपूजनमनुग्रहः अनेकार्थत्वाद्धातूनां नहिबालादीनामन्यापूजोपपद्यते श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मणएवेति स्मरन्ति आर्त्तः प्रियवियोगादिना अकिंचनोदुर्गतः महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणेकुलेजातोमहाकुलीनः आर्य-ऋजुप्रकृतिरवक्रः एतेषांदानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः केचिदकिंचनमहाकुलीनविशेषणंव्याचक्षते ॥ ३९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आर्त्तं शोकेन । अकिञ्चनं दरिद्रं । आर्यं आर्यप्रधानं । संपूजयेदर्थदानेन ॥ ३९५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विद्याचारवन्तंब्राह्मणंरोगिणंपुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नकेवलमनादानं यदितेनिःस्वास्तेभ्यःप्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्योदानमेवेत्याह श्रोत्रियइति । आर्त्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेपि ॥ ३९५॥

(५) **नन्दनः** । आर्त्तः पुत्रमरणादिना पुनर्वृद्धग्रहणमादरातिशयार्थं संपूजयेत्करंनादद्यात् ॥ ३९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । व्याधितः व्याधियुक्तः आर्त्तोज्वरादिना बालवृद्धौ बालान् वृद्धान् अकिञ्चनं निःस्वं आर्यं एतान् राजा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ॥ नच वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्नच वासयेत् ॥ ३९६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शाल्मलीनामवृक्षस्तद्विकारे फलके सहिप्रकृत्यैव श्लक्ष्णोभवति नच वाससोपि पातैरवयवाअस्य-च्यवन्ते तेहि च्युतावासः पाटयेयुः नचायंजातिनियमोदृष्टोयेनान्यदपि यत्काष्ठमेवंस्वभावंतत्फलकेन दोषः श्लक्ष्णेऽपरु-षे.च वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैर्वासोभिर्ननिर्हरेत बद्ध्वोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रक्षालयितुंन नयेत् बन्धनाद्वाससांविनाशोमाभूत् अधिकंहि तानि पीडितानि भवन्ति नच वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मैप्रयच्छन्वसनार्थंनदद्यात् एतद्धिवासनंवस्ते-ऽपरस्तंरजकोवासयति अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमाषकयोजना कर्तव्या ॥ ३९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरंस्थाप-येत् ॥ ३९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकःशनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन्नपरकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि येत् नचान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थंदद्यात् यद्येवंकुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डार्थेरजकतन्तुवायौ शिक्षयन्नाह शाल्मलीतिद्वाभ्याम् । फलके काष्ठमये श्लक्ष्णे मृदुनि नेनिज्यात् क्षालयेत् तत्रापि शनैर्ननिर्हरेत् न नयेत् । वासोभिः क्षाल्यमानैर्नवासयेदाच्छादयेदन्यं स्वं वा ॥ ३९६ ॥

(५) **नन्दनः** । वासोभिर्निर्हरेद्वासोभिर्निबध्यनिर्हरेत् । नचवासयेत्परान्नाच्छादयेत् ॥ ३९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नेजकः वस्त्रप्रक्षालकः शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षस्य फलके पीठे श्लक्ष्णे वासांसि शनैःशनैर्नेनिज्यात्प्रक्षालयेत् । च पुनः वासोभिर्वासांसि न निर्हरेत् न परिवर्तयेत् च पुनः न वासयेत् न चिरंस्थापयेत् । अन्यस्मै परिधानाय भृतकेन नदद्यात् स्वयंच न परिदध्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायोदशपलंदद्यादेकपलाधिकम् ॥ अतोन्यथा वर्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् ॥ ३९७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तन्तून्वयति तन्तुवायः कुविन्दः शाकटकादेः पटस्य कर्ता ससूत्रपलानि दशगृहीत्वा शाटकं यंनैकपलाधिकंवस्त्रंदद्यात् अनया वृध्या सर्वंदद्यात् स्थूलसूक्ष्मादिवाससांरोमवतांच कल्पना कर्तव्या अन्यथा द्वादशपणोदण्डः वृद्धिदानेऽयंदण्डोमूलच्छेदेतु सूत्राणि गणोक्तः एवंविंशति पलंयदि नददाति वृद्धितदा द्विगुणोदण्डः एवंकल्पनाकार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि अन्येतु दण्डंराजभागमित्याहुः ॥ ३९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तन्तूनांदशपलंगृहीतमेकपलाधिकंसंमाय स्वामिने पटादीन्कृतान्प्रयच्छेत् । एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोर्द्वादशंभागम ॥ ३९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तन्तुवायोवस्त्रनिर्माणार्थंदशपलानि सूत्रंगृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलवस्त्रंदद्याद्यदि ततोन्यूनंदद्यात्तदा द्वादशपणान्राज्ञा दाप्यः स्वामिनश्चतुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पटाद्यर्थतन्तूनां दशपलग्रहणे एकादशपलपरिमितं वस्त्रं दद्यात् मण्डादिनाऽधिकांशस्य संभाव्यमानत्वात् । तदपि दानं स्वामितुष्टिपुरःसरम् । अन्यथावर्तमानोऽददत् पणानां द्वादश देयाराज्ञे स्वामिनिएकादशपलंच । अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मेतु त्रिपलामता ॥ अधिकाग्राह्यत्वेन ॥ कार्मिके रोमबद्धेतु त्रिंशद्भागः क्षयोमतः । नेदयः शिल्पिना ॥ न क्षयोनच वृद्धिस्तुकौशेये वाल्कलेषुच ॥ अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजतेशते ॥ अष्टौ तुत्रपुसीसेषु ताम्रेपञ्चदशानितु ॥ एतद्विकारग्रहणकाले न्यूनं ग्राह्य ॥ ३९७॥

(५) **नन्दनः** । पटकृतदृशपलाद्दशभ्योलाभेभ्यः एकफलाधिकमेकमधिकंलाभंराज्ञोदद्यात् द्वादशकंफलद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तन्तुवायायुतं नुसमार्पितं सूत्रं दशपलं सः तन्तुवायः एकाधिकं एकादशपलप्रमाणं पुनः दद्यात् ॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥ कुर्युरर्घंयथापण्यंततोविंशंनृपोहरेत् ॥ ३९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि च राजभिर्वणिग्भिः स्वप्रतिदेशनियतानि कल्पितानि येषु स्थानेषु ये कुशलाः शौल्किकाः येधूर्तैर्नच शक्यन्ते वंचयितुं तथा सर्वेषांपण्यानामागमक्रयविक्रयसारसादिविधिज्ञाविचक्षणास्तैर्भाण्डस्यागतस्यान्यदेशान्तरानीयमानस्य वार्घंकुर्युस्ततोविंशतिभागंराजा गृह्णीयात् किंपुनरर्घकरणेनैतावदेववक्तव्यंपण्यानांविंशतिभागमिति सत्यं यदा स्वरूपेण द्रव्यंराजा न गृह्णाति स्वरूपकान्युपयुज्यन्तेसाढ्कादीनि विंशतिर्विंशतिभागः प्राग्विंशतेर्नपाटनमन्तरेणोपपद्यतइत्येवमर्थमर्घकरणमविक्रेयाणामात्मोपयोगिनांनास्ति शुल्कइति

ज्ञापितुं यथापण्यएव कालानुरूप्येण न सर्वपण्यंसर्वदा विक्रीयतएकरूपेणार्घेण अतोदेशकालापेक्षया पण्यानामर्घव्यवस्था न नियतोर्घइति ॥ ३९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्घ्यं मूल्यं कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं विंशतिभागैकभागं हरेदर्घकरणनिमित्तम् ॥ ३९८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलजलपथव्यवहारतोराजग्राह्योभागः शुल्कंतस्याऽवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानांसारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्घंमूल्यमनुरूपंकुर्युः ततोलाभधनाद्विंशतिभागंराजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं राजकीय दण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वाच्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह । शुल्केति क्रयस्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्योग्राह्योभागः शुल्कः । अयंतु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाःतत्सारासारज्ञाः । अर्घमूल्यम् । यथापण्यं पण्यं विक्रयद्रव्यं तदनुरूपम् । ततोलाभधनात् विंशतिभागंहरेदित्यन्वयः ॥३९८॥

(५) नन्दनः । विचक्षणाः क्रयविक्रयविधौविवेकिनः यथा पण्यंविक्रेयद्रव्यानुरूपमूल्यंकुर्युः कल्पयेयुः ततोविंशतिभागंनृपोहरेत् विक्रयार्थमापणमध्यआहृतंद्रव्यंसर्वंदण्डत्वेनापहरेत् ॥ ३९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थाने मौल्यस्थाने ततः लाभेसति विंशांशं नृपः हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतोलोभात्सर्वहारंहरेन्नृपः ॥ ३९९॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञःसंबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि राजोपयोगितया यथाहस्तिनः काश्मीरेषु कुंकुमप्रायेषु पट्टोर्णादीनि प्रतीच्येष्वश्वादाक्षिणात्येषु मणिमुक्तादीनि यद्यस्यराज्ञोविषये सुलभमन्यत्र दुर्लभंतत्र तस्य प्रक्षालनंभवति तेन हि राजानइतरेतरंसंदधते प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीयाद्देशान्नैतदन्यत्रनेयं अत्रैववाविक्रेयंयथा दुर्भिक्षे धान्यमित्येवमादीनि लोभान्निर्हरतोदेशान्तरनयतोविक्रीणानस्य वा सर्वहारंहरेत्सर्वहरणंसर्वहारः अयंधनलोभान्नयतोदण्डः राजान्तरोपायनार्थंत्वधिकतरः शारीरोपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोयोग्यान्येतानीति प्रसिद्धानि सिंहासनादीनि प्रतिषिद्धानि अन्यत्र विक्रेतुंराज्ञा । निर्हरतोऽन्यत्र नयतोवाणिजकस्य लोभादुचितमूल्याधिकेच्छया । सर्वहारं मूलमदत्वा तस्य सर्वस्वहरणं यथा स्यात् ॥ ३९९ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यंदेशान्तरंन नेयमिति तानि लोभाद्देशान्तरंनयतोवणिजः सर्वहरणंराजा कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् राज्ञइति । प्रख्यातभाण्डानि राजयोग्यानिहस्त्यश्वमणिमुक्तादीनि प्रतिषिद्धानि त्वयैतानि न विक्रेयाणीति तानि देशान्तरं नेतुः क्रेतुर्विक्रेतुर्वा मूल्यमदत्वैव सर्वहारंयथास्यात्तथा हरेदित्यन्वयः॥ ३९९॥

(५) नन्दनः । राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि राज्ञएवोपभोक्तव्यत्वेन प्रख्यातद्रव्याणि प्रतिषिद्धानि शास्त्रेक्रयत्वेन प्रतिषिद्धानि च निर्हरतोविक्रयार्थमाहरतःसकाशात्सर्वहारंहरेत् ॥ ३९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रख्यातभाण्डानि बहुमूल्यत्वे सति राजयोग्यानि। राजयोग्यानि तानिभाण्डानि लोभात् हरतः गृह्णतः ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानंपरिहरन्न काले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥४००॥

(१) **मेधातिथिः**। क्रयविक्रयीवाणिज्यउच्यतेशुल्कस्थानंपरिहरन्नुत्पथेन गच्छन्नकाले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु गतेषु संख्याने मिथ्यावादीन्यूनंकथयतिगणनायां उपलक्षणंचैतत्संख्यानंतेन प्रच्छादनेप्येषएवंविधिः दाप्योष्टगुणमत्ययंदण्डो यावदपह्नुते तावदष्टगुणंयावान्वातस्यापह्नुतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणंदाप्यः आद्यमेव युक्तं अत्ययशब्दोहि तत्र समंजसः तद्धेतुत्वाद्व्यये। अन्ये त्वकालेक्रयविक्रयइतिसंबन्धंकुर्वन्ति अकालश्चागृहीते शुल्के रहसि वा प्रतिषेधोयम् ॥४००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शुल्कं क्रयविक्रयराजग्राह्योभागः । परिहरन्नवर्त्मगमनादिना । अकाले रात्र्यादौ । शुल्कापचयार्थं मिथ्यावाद्यल्पतावादी। संख्याने विक्रेयद्रव्यसंख्यायांविषये । अत्ययं राज्ञोपचितं शुल्कम् ॥ ४०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयंकरोति शुल्कखण्डनार्थंविक्रेयद्रव्यस्याऽल्पांसंख्यांवक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणंदण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् शुल्केनि । शुल्कस्थानं हट्टपट्टादिकं परिहरन् निह्नुवन्क्रयाधिकारी अकाले क्रयविक्रयी मिथ्यावादीचसंख्याने मूल्यसंख्यायां राजशुल्कादत्ययंअतिक्रम्यापत्तेरित्यपलपितं यावत्तदष्टगुणंसदाप्यइत्यन्वयः ॥ ४०० ॥

(५) **नन्दनः**। परिहरन्परित्यज्यान्यमार्गेण गच्छन्यद्देयमतिक्रान्तं यदकालेविक्रीतंवा यावच्चक्रयविक्रये वञ्चितं यच्चसंख्याने स्तंतदत्ययमष्टगुणंदाप्यः ॥ ४०० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। शुल्कस्थानं मौल्यस्थानं परिहरन् कालेक्रयविक्रयंयोन करोति च पुनः मूलसंख्यायां मिथ्यावादी अष्टगुणंशुल्कं कतिदूरादागमं कतिदूरागन्तव्यमिति दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमंनिर्गमंस्थानंतथा वृद्धिक्षयावुभौ ॥ विचार्य सर्वपण्यानांकारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मूल्यंकर्तुंलभेरन्नापि राजाक्रीणीयात्स्वरुचिकृतेनमूल्येन कथंतर्हीदमिदंनिरूप्यआगमंकिंप्रत्यागच्छति देशान्तराद्भुतनतथेयतोदूरादागच्छति एवंनिर्गमस्थाने किंसंप्रत्येव विक्रियतउततिष्ठति। संप्रति निष्क्रामतोद्रव्यस्य स्वल्पोपि लाभोमहाफलस्तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण पुनर्लाभस्थाना वृद्धि क्षयोकियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशोवा क्षयइत्येतत्सर्वंपरीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् यथा न वणिजांपीडा भवति नापि क्रेतॄणांतथार्घव्यवस्थापयेत् ॥ ४०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति । एवंनिर्गमश्चकारात्स्थानमेतदवशिष्टंतिष्ठतीति । वृद्धिमेतावद्वर्धतइति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचयइतस्ततःपातेन ॥ ४०१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कियतोदूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनंकियद्दूरंनीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमंकियत्कालस्थितंकियन्मूल्यंलभतइति स्थितं तथाकियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणांभक्ताच्छादनादिना कियानपक्षयइत्येवं विचार्य तथावणिजांक्रेतॄणांयथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानांक्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। विक्रेतुरनुग्रहार्थमाह आगममिति । आगमं विदूरादानीतं निर्गमं स्वदेशाद्विदेशे नयनं स्थाद्रव्यावस्थितकालवशात्परिमाणक्षयादि वृद्धिक्षयौ लाभालाभौ विचार्यौतंज्ञात्वा क्रयविक्रयौ कारयेद्राजेतिशेषः ॥४०१

(५) **नन्दनः**। आगममागमनमार्गं निर्गमंनिर्गमनकालं उपक्षयरूपेण वणिजोहस्ताद्द्रव्यसंवासः स्थानम् ॥ ४०१

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वपण्यानां आगमं आगमस्थानं स्थापनस्थानंच तथा उभौ वृद्धिक्षयौ विचार्यक्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवागते ॥ कुर्वीत चैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनंनृपः ॥ ४०२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्घस्यानेकरूपौ ततोर्घसंस्थापनंपञ्चरात्रेप-ञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्यंन सकृत्कृतंमन्तव्यंनापि वणिजोविश्वसितव्याः किंतर्हि स्वयंप्रतिजागरणीयं यद्द्रव्यंचिरेणनिष्कामति तत्र पक्षेऽर्घगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् ॥ ४०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रत्यक्षमात्मगोचरम् । कालविकल्पःशङ्काल्पत्वाधिक्यापेक्षया ॥ ४०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्घादीनांपञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरमाया-र्घाणांपक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदांप्रत्यक्षंनृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थांकुर्यात् ॥ ४०२॥

(४) **राघवानन्दः**। राज्ञा क्रयादावपि तत्परेण भाव्यमित्याह पञ्चेति । स्थिरास्थिरार्थभेदेनपञ्चरात्रइत्यादिविक-ल्पः। तेषां वणिजामअर्घस्थापनं तत्स्थानंप्रत्यक्षमाप्तपुरुषैःकुर्यात । यथाते विक्रीय न पलायन्तेऽपह्नुवते वा ॥ ४०२ ॥

(५) **नन्दनः** ।अर्घसंस्थापनम् ॥ ४०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषां पण्यवस्तूनां सर्वसंस्थापनं प्रत्यक्षं आत्मनः पुरतः नृपः कुर्वीत ॥ ४०२ ॥

तुलामानंप्रतीमानंसर्वंच स्यात्सुलक्षितम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तुला प्रसिद्धमानंप्रस्थोद्रोणइत्यादि प्रतीमानंसुवर्णादीनांपरिच्छेदार्थयत्क्रियते सर्वतोभागे तत्सुल-क्षितंराजचिन्हैरङ्कितंकार्यं स्वयंप्रत्यक्षेण परिच्छिद्य स्वमुद्रयापरीक्षयेत् षट्सुषट्सु मासेषु पुनः परीक्षांकारयेदाप्तैरधिकारि-भिर्यथान विचालयन्तिकेचित् ॥ ४०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तुलामानं कार्पासादितुलारूपंमानम् । प्रतिमानं माषकादिप्रतिकृत्प्रमाणम् । पार्थिवेन ल-क्षितं मुद्रितम् ॥ ४०३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तुलामानंसुवर्णादीनांपरिच्छेदार्थंयत्क्रियते प्रतिमानंप्रस्थद्रोणादि तत्सर्वंस्वनिरूपितंयथास्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वंसभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रापि राज्ञा सावधानेन भाव्यमित्याह तुलेति । तुला कार्पासलवणादिपरिच्छेदिका मानं प्र-स्थद्रोणादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थयन्निरूपितं सर्वं तत् स्वलक्षितं स्वमुद्रामुद्रितं तुलादि धूर्तवणिजः कदाचित्त-न्यूनाधिकं कुर्वन्तीति कृत्वा परीक्षयेद्भ्रमादिकं त्यक्त्वा पुनर्मुद्रयेत षट्सुषट्सुइतिवीप्साप्रत्यक्षाभिप्राया ॥ ४०३ ॥

(५) **नन्दनः** । मानंप्रस्थादिलक्षितं राजनामाङ्कनादिना ॥ ४०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तुलामानं तुलयामीयते तत् तुलामानं प्रतीमानं सुवर्णमानं सुलक्षितं स्यात् राज्ञोमुद्रादिनाऽङ्कि-तम् ॥ ४०३ ॥

पणंयानंतरे दाप्यंपौरुषोऽर्धपणंतरे ॥ पादंपशुश्च योषिच्च पादार्धंरिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नदीतीरे यानंगन्त्रीशकटादि तरेण पादंदाप्यं । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्रिक्तभाण्डानांयानानां-यानद्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयंराजभागः । पौरुषवाह्योभारोद्रव्यानयनार्थमानीयमानोर्धपणंदाप्यः । पशुर्गोमहिष्यादिः

पादंस्त्रीचरिक्तकोन किंचिद्योगृहीतवान्भारंसपुमान्पादार्धंदाप्यः रिक्तस्य पुंसोनदीलङ्घनसामर्थ्यासंभावनया लाघवादल्पमा दानं स्त्रीअशक्तत्वात्वयंतरेण बहुदाप्यते तरे तरनिमित्तं ॥ ४०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानं शकटादि । पौरुषं पुरुषह्वार्योभारः । पादं पणस्य । पशुश्छागोमेषइत्यादिः । रिक्तकोभारशून्यः ॥ ४०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भाण्डपूर्णानि यानानीतिवक्ष्यति तेन रिक्तशकटादियानन्तरविषये पणंदाप्यं एवंपुरुषभारोर्धपणंतरपण्यंदाप्यः । पशुश्च गवादिः पणस्तुर्थभागं भाररहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥

(४) राघवानन्दः । नद्याद्युत्तरणे दाशादिद्वारा शुल्कविभागमाह पणमिति । तरे नद्याद्युत्तरणे कार्ये यानं रिक्तकंशकटादि प्रति पणं तरशुल्कं दाप्यमित्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । पौरुषोमनुष्यवाह्यभारः तत्रार्धपणः । पशुर्योषितोर्भारवहनाप्रसिद्धेः प्रसिद्धौवा तन्मात्रमेव वचनबलात् । रिक्तकोबाह्यरहितः ॥ ४०४ ॥

(५) नन्दनः । यानंशकटादिकं तरे नावि पणंपणमितिकथंदाप्यंरिक्थंशुल्कं पौरुषः पौरुषवाह्यभरःभारो ऽर्द्धपणमिर्त्तरिक्थंदाप्यं पशुश्चयोषिच्चपादंपणपादंदाप्ये पुमान्पुरुषोनिर्भरः पादार्द्धपणपादार्द्धमतंरिक्थंदाप्यमितियावत् ॥ ४०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाहनस्य नद्यां तरे तरणार्थे पणोदाप्यः पौरुषेतरेऽर्धपणोदाप्यः । पशुर्योषिच्च पादम् । रिक्तकः वस्तुशून्यः पुमान्पादार्धम् । पणस्वरूपमाह ॥ वराटकानांदशकद्वयंच सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ॥ वराटकानामशीतिः ८० पणइति लीलावत्याम् ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यंदाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डंद्रव्यंवस्त्रव्रीह्यादितेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यतारार्थंदाप्यानि यदि महार्घवस्त्रादि तत्र बह्वारोपितंतदा बहुदाप्यानि अथ व्रीह्यादिनानातिचारेण तदाल्पं एवंनद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यत्किंचित्पणपादानि भाण्डशब्दोत्रधनवचनःये च परिच्छदाकोशतोऽपरिच्छेदास्ते न पादार्धमपि तु यत्किंचित्ततोधिकंन्यनंवा अत्रन शक्योनियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरशून्याः । अत्र यानादीनांदापनंतन्नेतृपुरुषदापनपरम् ॥ ४०५ ॥

(३) कुल्लूकः । पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षयाऽऽतरंदाप्यानि द्रव्यरहितानिच गोनीकंबलादीनि यत्किंचित्स्वल्पंतार्यंदाप्यानि अपरिच्छदादरिद्राउक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किंचिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

(४) राघवानन्दः । भाण्डपूर्णानि विक्रयद्रव्यैःपूर्णानि भाण्डानि येषुतानि यानानि शकटादीनि । तार्यं तरशुल्कं पणद्वयादिकम् । सारतः द्रव्यस्य सारासारतः । रिक्तभाण्डानि घटादिशून्यस्वतन्त्राणि शून्ययानंप्रतिपणमात्रस्योक्तत्वात् । अपरिच्छदादरिद्राः प्रदानेऽप्यशक्ताः किंचिद्दाप्याइति ॥ ४०५ ॥

(५) नन्दनः । सारतः तार्यभाण्डसारूप्येण तार्यन्तरः भाण्डानि भाररहितानि यानानियत्किंचिद्द्रव्यंतत्कालसन्निहितंतार्यंदाप्यानि परिहितयत्किंचित्ताम्बूलादिकंतार्यंदाप्याः ॥ ४०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि यानानि तार्ये तरणार्थं सारतःवस्त्वनुसारतः दाप्यानि । रिक्त

भाण्डानि यत्किंचिद्यत्किमपि देयंच पुनः अपरिच्छदाः वस्तुशून्याः पुमांसः यत्किंचिद्दाप्याः दातुंयोग्याअर्हाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशंयथाकालंतरोभवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पारावारोत्तारणे पूर्वंदानं अयंनावायामान्तरगमने दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेनागन्तव्ये यथादेशंयस्मिन्देशे यत्तरिदानंनाविकैः स्थापितंतदेव यथाकालंकालेवर्षादिबहूदकस्तत्रान्यन्मूल्यं स्वल्पोदकायां सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधिकंतरायासवतामधिकमूल्यं तरमूल्ये कारणे कार्यशब्दस्तरेभवेदिति यावद्यावद्दीर्घोदेशस्तावत्तरपणोवर्धते एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरेनास्ति तरलक्षणं नशक्यतेलक्षयितुंकतियोजनानि नौर्व्यूढा येन तदनुसारेण मूल्यंकल्पन्तेनदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयंपन्था योजनमात्रो द्वियोजनइति तत्र हि तत्रग्रामाः परिमाणचिन्हंतत्रैकयोजने ऽध्वनि यन्मूल्यंद्विगुणंतद्वियोजने समुद्रे तु बहुवाह्या नौ नच सुष्ठुशक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्तुमतएवोक्तंसमुद्रे नास्ति लक्षणमिति ॥ ४०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण । यथाकालमल्पवर्त्मत्वेपि स्रोतसा विलम्बादिना नदीतीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । नास्ति लक्षणं नियामकं तत्र विलम्बादि न नियन्तुंशक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोपि न दोषाय ॥ ४०६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वपारावारे तरणार्थमुक्तमिदानींनदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यंकल्पनीयं । एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यं । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरपण्यविशेषज्ञापकंनदीवद्द्वियोजनादिकंनास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यंग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच दीर्घेति । यथादेशं नौकया यदि दूरदेशं गच्छति कालंवा वर्षवातादियुक्तं तत्र तदनुरूपस्तरोदेयः । समुद्रे देशपरिमाणाभावात् सर्वदा वाताक्रान्तत्वेन तदधीनगमनत्वाच्च नास्ति लक्षणम् योजनादिनियमितं तार्यमित्यतउचितमेव नौयायिभिः स्थापितं ग्राह्यमिति ॥ ४०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दीर्घाध्वनि दीर्घमार्गे यथादेशं क्रोशमात्रनदी यात्रानुसारेण यथाकालं तरोभवेत् । सोऽत्रकृतविलम्बानुसारेण नदीतीरेषु नद्याः तरणेषु तरणं तरणप्रकार ज्ञेयं । समुद्रे समुद्रतरणे लक्षणं नियमः नास्ति ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितोमुनिः ॥ ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकंतरे ॥ ४०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भास्त्रीभवति तस्याअनुग्राह्यत्वात्तरपणोन ग्राह्यः । प्रव्रजितश्चतुर्थाश्रमी मुनिस्तापसः ब्राह्मणालिङ्गिनोब्रह्मचारिणोब्राह्मणग्रहणंविशेषणंतेन बाह्यप्रव्रज्यालिङ्गधारिणांनैषविधिः तरप्रयोजनंतारिकंपणादि तरनिमित्तंनदाप्याः वृत्तानुरोधात्तारिकमिति सिद्धे तरग्रहणम् ॥ ४०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मुनिर्वनस्थः । लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः । तारिकं तरशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं तथाप्रव्रजितोभिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थोब्राह्मणाश्च लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः तरमूल्यंतरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । रिक्तपुरुषयोषितोस्तार्यत्वमुक्तं तद्विशेषे तन्निषेधति गर्भिणीति । द्विमासादिः विदितगर्भा । मुनिर्वानप्रस्थः । लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः प्रव्रजितपदेन संन्यासिनोग्रहणात् ॥ ४०७ ॥

(५) **नन्दनः** । दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन तरःशुल्कंपणंयानमित्यादिनोक्तस्य विषयमुत्त-

रार्द्धेन नियच्छति लक्षणंशुल्कनिर्णयम्। मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपिप्रव्रजितग्रहणंक्षत्रियस्य क्वचित्स्मृत्यन्तरे सन्यासोभवेदिति तारिकंतरःशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(६) रामचन्द्रः। प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनोगैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मौल्यं न दाप्याः। न दातुंयोग्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किंचिद्दाशानांविशीर्येतापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातव्यंसमागम्य स्वतोंशतः ॥ ४०८ ॥

(१) मेधातिथिः। नाव्यारोपितभाण्डंतरणिकायां यदि दाशानांनाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतांवातस्स्थानंज्ञात्वा दृढबन्धनजलप्रवेशमकुर्वतांवध्यादिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैःसूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवातायंदिभाण्डंविशीर्येत विनश्येत तदा तैरेव दातव्यंस्वतोंशतः स्वराजान्नभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य यावन्तोनाव्यारूढादाशाः॥४०८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दाशानामपराधतइतिकिंचिद्वणिजोविशीर्येत नश्येत। स्वतोंशतः स्वधनात् न राजधनात् ॥ ४०८ ॥

(३) कुल्लूकः। नौकारूढानांयत्किंचिन्नाविकापराधेन नष्टंद्रव्यंतन्नाविकैरेवमिलित्वा यथाभागंदातव्यम् ॥ ४०८॥

(४) राघवानन्दः। नौयायिनां द्रव्यनाशे दाशानां दण्डमाह यदिति। दाशानामपराधतः पथिकस्य विशीर्येत नाशंगच्छति वस्त्रादिकं समागम्य मिलित्वा स्वांशतः स्वस्वांशैः दातव्यमित्यन्वयः ॥ ४०८ ॥

(५) नन्दनः। विशीर्येत जले पतेत्। समागम्य संहृत्य तद्दातव्यंविशीर्णद्रव्यप्रत्यर्पणम् ॥ ४०८ ॥

(६) रामचन्द्रः। यत्किंचित्सद्वस्तु दासानां कैवर्तानां अपराधतः नाविनौ कायां विशीर्येत जरयेद्वस्तु दासैरेवदातव्यं किंकृत्वा स्वतःअंशतः समागम्य संगृह्य ॥ ४०८ ॥

एषनौयायिनामुक्तोव्यवहारस्य निर्णयः ॥ दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

(१) मेधातिथिः। नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेषविधिरुक्तोयथा दाशापराधाद्दत्तभ्रष्टमुदके तद्द्युदैविके दोषउत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानांद्रव्यनाशे निग्रहः एषस्थले भाण्डवाहकानांभारिकाणांवान्यायः यद्यप्रमादेन प्रक्रामतिभारिकोगृहीतदण्डावलंबनोदृढबन्धोपरिभागोकस्माद्दृष्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डंनश्येन्नभारिकस्य दोषः स्यात् ॥ ४०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे। निग्रहोतद्द्रव्यग्रहः ॥ ४०९ ॥

(३) कुल्लूकः। नाविकापराधाद्यदुदके नष्टंतन्नाविकैरेवदातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितंदैविके नास्तिनिग्रहइति विधातुंनौयायिनामेषव्यवहारस्य निर्णयउक्तः। दैवोपजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानांन दण्डः ॥ ४०९ ॥

(४) राघवानन्दः। दैवाद्द्रव्यनाशे दाशोन दण्डभागित्याह एषइति। नौयायिनां नौकयागंतुशीलानाम्। निग्रहोदण्डादिः ॥ ४०९ ॥

(५) नन्दनः। एषः पूर्वोक्तश्लोकोक्तः दैविकेकृतेऽपराधे निग्रहो नास्ति नप्रत्यर्पणम् ॥ ४०९ ॥

(६) रामचन्द्रः। दैविके वात्यादिकृतेनाशे निग्रहः दण्डः नास्ति ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यंकारयेद्वैश्यंकुसीदंकृषिमेव च ॥ पशूनांरक्षणंचैव दास्यंशूद्रंद्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

(१) मेधातिथिः। इहकेचिद्व्याचक्षते अनिच्छन्तावपि वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारयितव्यौयतस्तयोः

स्वधर्मीयं सत्यपि दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वादेवंच सति ब्राह्मणोपि हठात्प्रतिग्राहयितव्यइत्यापतति पक्ष-एव दोषत्वेनायमुक्तइतिचेदत्राप्येषएवपक्षस्तदयुक्तं सत्यांधर्माथितायांशास्त्रतोनियमः नतुविधिबन्धनेनैवप्रवृत्तिर्यत्रस्वयंमयोज-कमस्तितत्रविधिःप्रयोक्तृत्वंनियमांशे तुविधेर्व्यापारःसचेदीदृशोनियमःवैश्यमेव कारयेद्वाणिज्यमन्यंकुर्वाणमसत्यामापादिद-ण्डयेत् एवंब्राह्मणमेव प्रतिग्रहंतथाच प्रतिग्रहसमर्थोपि संतोषपरश्चस्यादित्यापद्यते यदपि श्रूयतेऽनिच्छतावपीति सोर्थवादः शूद्रमेव दास्यमित्येवंसर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या ॥ ४१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुसीदं वृद्धिजीवनम् । दास्यं मलोच्छिष्टापनयनादिकर्म ॥ ४१० ॥

(३) **कुल्लूकः** । वाणिज्यंकुसीदकृषिपशुरक्षणानि वैश्यंकारयेत्। शूद्रंच राजा द्विजातीनांदास्यंकारयेत् । अकुर्वाणो वैश्यशूद्रौ राज्ञोदण्ड्यावित्येवमर्थोयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

(४) **राघवानन्दः** । राजा हि धर्मस्य कारणमिति ज्ञापयंस्तस्य वैश्यादीनां स्वस्वधर्मप्रवर्तकत्वमाह वाणिज्य-मिति । कुसीदं ॥ अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासिमासिसबन्धकइत्याद्युक्तलभ्यम् । शूद्रं दास्यं सेवां कारयेदित्यर्थः ॥ ४१० ॥

(५) **नन्दनः** । द्विजन्मनांत्रैवर्णिकानाम् ॥ ४१० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रं द्विजानां ऋणार्थं राजा दास्यं कारयेत् ॥ ४१० ॥

क्षत्रियंचैव वैश्यंच ब्राह्मणोवृत्तिकर्शितौ ॥ बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥४११॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणस्य च वृत्त्याकर्शितौ ब्राह्मणोबिभृयाद्भक्तदानादिना क्षत्रियवैश्ययोर्भरणंकुर्यादानृशं-स्येनानुकम्पया स्वानि कर्माणि कारयेत् । ब्राह्मणस्य यानि स्वानि समित्कुशोदकुंभाहरणादीनि अथवा क्षत्रियवैश्ययो-र्यानि स्वानि क्षत्रियोग्रामरक्षादौ नियोक्तव्योवैश्यः स्वकृषिपशुपाल्यादौ महाधनोयोब्राह्मणोमहापरिषच्चसामर्थ्यात्तस्यैषवि-धिःस्वानि कर्माणीतिवचनात् दास्यंकारयितव्योगर्हितोच्छिष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वानिकर्माण्यसाधारणकृष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन्ना-साच्छादनादिना पोषयेत् । एवंधनवान्ब्राह्मणस्तावुपगतावबिभ्रन्राज्ञादण्डनीयइति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते ॥ ४११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणस्यानृशंस्यं वदन्विट्क्षत्रिययोस्तत्पोष्यतामाह क्षत्रियमिति । स्वानि विप्रसंबन्धिकृ-ष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वानि कर्माणि कारयन्ननुदासकर्माणि तानि कारयतोदण्डविधानार्थोयमारम्भः ॥ ४११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणोवृत्तिकर्शितौ क्षत्रियवैश्यौ आनृशंस्येन बिभृयात् स्वानि असाधारणकृष्यादीनि का-रयेत ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ॥ अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । संस्कृताउपनीतायद्यपि द्विजग्रहणादेवैतल्लभ्यते तथापि त्रैवर्णिकजात्युपलक्षणार्थेनविज्ञायीति योब्राह्मणः समानजातीयान्दास्यंपादधावनोच्छिष्टावकरणसंमार्जनादिकंरूपमनिच्छतः प्रभवतोवाचः प्राभवत्यंप्रभुत्वंशक्त्य-तिशयोगतोबलादिना यः कारयति सषट्शतानि दण्ड्यः लोभादेतद्द्वेषादिभिस्त्वधिकोदण्ड्यः । शत्रन्तस्य भवतेर्भावप्रत्य-

ये प्राभवत्यादिति रूपं प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोर्नदोषः अनिच्छतइति वचनादिच्छतामप्यदण्डः ॥ ४१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रभुत्वेन शक्तत्वेन । प्राभवत्यादितिक्वचित्पाठस्तत्रापि प्रभुत्वार्थत्वेन तन्नियम ॥ ४१२॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः । कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद्दास्यकर्मपादधावनादिकारयन्षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दास्यमनिच्छतोब्राह्मणस्य तत्कारणेदण्डमाह दास्यमिति । लोभात्कर्मदाक्षिण्यादिज्ञानस्यसंस्कृतानिति ब्रात्यादीनां दास्यत्वे न दोषः । प्राभवत्यात् भवऐश्वर्यात् प्रभोर्भावः प्राभवत्यं तस्माद्दास्यं कारयन् ब्राह्मणान् ब्राह्मणोपिदण्ड्यइति ॥ ४१२ ॥

(५) **नन्दनः** । एतान्क्षत्रियवैश्यान् । प्राभवत्वात्प्रभावेन समृद्ध्या ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यंक्रीतमक्रीतमेव वा ॥ दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्रीतमक्रीतंभक्ताद्युपनतंवक्ष्यमाणस्य विधेरनुवादोयं दास्यायैवेत्यर्थवादः ॥ ४१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अक्रीतं भक्तादिभृतम् ॥ ४१३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रंपुनर्भक्तादिभृतमभृतंवा दास्यंकारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ॥ ४१३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शूद्रस्तु भृतिदानादाने दासएवेत्याह शूद्रंत्विति । असौ शूद्रस्त्रैवर्णिकस्य दास्याय दासोचितकर्मणे सृष्टोविशेषतोब्राह्मणस्यातस्तंदास्यंकारयेदेव ॥ ४१३ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियंचैव वैश्यंचेत्यादिश्लोकत्रये ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थः ॥ ४१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दास्यायैव दासस्यभावो दास्यम् ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रोदास्याद्विमुच्यते ॥ निसर्गजंहि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥४१४॥

(१) **मेधातिथिः** । यमाश्रितः समभिः दाशयोनिभिस्तेन निसृष्टोपि दास्यायैवेत्यर्थवादः न स्वामिनानिसृष्टोपि किन्तुनिसर्गजंसहजंजातिसहभाविकंतस्माच्छूद्रोदास्यमपोहत्यपनयति यथा शूद्रजातिर्नतस्यापनेतुंशक्यैवंदास्यमपि अर्थवादोयंयतोवक्ष्यति निमित्तविशेषे शूद्रस्य वादास्यान्मोक्षः ॥ ४१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निसृष्टोदास्यान्मोचितः । दास्यात् दासकर्मकरणात् ॥ ४१४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वगतः सतेन त्यक्तः स्वदास्याभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्यान्नविमुच्यते तस्माद्दास्यंशूद्रस्य सहजकः शूद्रत्वजातिमिवदास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यंशूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषाकर्तव्येत्येवपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकंस्यात् ॥ ४१४ ॥

(४) **राघवानन्दः** ।ननु स्वामिना त्यक्तस्य शूद्रस्य दास्यमस्ति न वा नास्तिचेत्प्राप्तं स्वातन्त्र्यं तत्राह नेति। निसृष्टोपि त्यक्तोपिदास्याविमुक्तौहेतुः निसर्गजमिति । अग्नेरूष्मप्रकाशवत्स्वाभाविकं तेनानर्घ्यादौ बलादपि शूद्राद्धनं ग्राह्यमितिभावः ॥ ४१४ ॥

(५) **नन्दनः** । तस्य तद्दास्यंनिसर्गजं हि तद्दास्यंतस्मात् ॥ ४१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वामिना निसृष्टः आज्ञप्तःशूद्रः दास्यात् दासभावात् न विमुच्यते । तत् दास्यं तस्य निसर्गजम् तस्माद्दास्यभावात्तंशूद्रं कः पुरुषः अपोहति ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजः क्रीतदत्रिमौ ॥ पैत्रिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ध्वजग्रहणंवाहनोपलक्षणार्थं ध्वजिनीसेनोच्यते ततआहृतः संग्रामे जितः सन्दासीकृतः किंपुनरिदंक्षत्रियस्य वचनंयुद्धेजितः क्षत्रियोदासीभवति नेति ब्रूमः शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात् दास्यायैवहिसृष्टोसाविति स्वामिनंजित्वा तदीयोदासआहृतः आहर्तुर्दास्यंप्रतिपद्यते ननुशूद्रस्य विशेषेणैव दास्यमुक्तंनिसर्गजंतत्तस्येति नैव तथासत्यव्यवस्थास्यात्कस्यासौ दासइति न विज्ञायते सर्वे हि त्रैवर्णिकास्तस्य दासाः पूर्वापरनरवतश्चानियमोऽविधित्वात् तस्य तु नते सर्वएवोत्तरेपरिचरेयुरिति क्षत्रियादीनामपिदास्यमस्ति तदसत् अन्यद्दास्यमन्यापरिचर्या निकृष्टकर्मकारित्वमप्यज्ञातस्य दास्यंसर्वस्याप्रेषितस्याप्रतिबन्धः परिचर्यातु शरीरसंवाहनमर्थदारादिना नारदेनचैतत्प्रपञ्चितं । भक्तलाभार्थंदास्यंप्रतिपन्नोभक्तदासः । गृहे जातोगृहजोदास्यामुत्पन्नोगर्भदासः । क्रीतोमूल्येन स्वामिनःसकाशात् । दत्रिमः प्रीत्याऽदृष्टार्थंवा दत्तः । क्रमागतःपैत्रिकः । अथ गृहजस्यास्य च कोविशेषोगृहजस्तदीयायामेव दास्यांजातः इतरस्तुक्रमागतः । दण्डदासोराज्ञेदण्डंदातुमशक्तोदासोक्रियते कर्मणापि समंकुर्यादित्यवर्णस्यापि दास्यमिच्छन्तितदयुक्तं अन्यद्दास्यमन्यच्च तत्कर्मकारित्वंनचायंदण्डोयेनान्तर्भवेत् नच दासयोनिपुरुषधारणमुक्तंकेवलंकर्मणापीति तथा दासकर्माप्यस्ति ननुच धर्मोपनतोपि शूद्रोदासइष्यते तत्र कथंसप्तदासयोनयः नैषदोषः नतस्योत्पत्तिकंदासत्वमिच्छाधीनत्वाद्धर्मार्थिनोनहि तस्य दानाधानक्रियायुज्यन्ते क्रीतगृहजादिदासवत् एवंह्युक्तंयथायथाहि सद्वृत्तमिति तेनैवंब्रुवतैतत्प्रदर्शितंभवति न तस्य नित्यंदास्यंकिंतर्हि फलविशेषार्थिनः ततश्चानिच्छतोदास्यमस्ति अतोयदि शूद्रोविद्यमानधनस्तत्क्रयेण जीवेद्ब्राह्मणाद्यनपाश्रितत्वेन जातु दुष्येत् ॥ ४१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ध्वजाहृतोयुद्धजितइतिकश्चित् । ध्वजलिङ्गं तेनाहृतोवडवाहृतापरनामा दासीसंबन्धाद्दास्यंप्राप्तइतियावदिति तु युक्तम् । भक्तदासोदुर्भिक्षे भक्तदानेन दासीकृतः । गृहजोदासाज्जातः । दत्त्रिमोदत्तःकेनचित् । पैतृकः पितृतोदायभागादागतः । दण्डदासोदण्डदेयस्यशोधनार्थंदास्यंयातः । प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासइत्येवंरूपोवा । दण्डार्थंदास्याद्दण्डदासः । दासरूपायोनयोजातयः ॥ ४१५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । संग्रामस्वामिसकाशाज्जितोभक्तलोभाभ्युपगतदास्योभक्तदासः तथादासीपुत्रः मूल्येनक्रीतोऽन्येन दत्तः पित्रादिक्रमागतो दण्डादिधनशुद्ध्यर्थंस्वीकृतदास्यभाव इत्येतानि सप्तध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र कतिविधादासाइत्यपेक्षायामाह ध्वजेति । ध्वजाहृतः संग्रामे स्वामिसकाशाज्जितः । भक्तादिलोभेन दासत्वं गतोभक्तदासः । गृहजोदास्यांजातः । दत्रिमः अन्येन दत्तः । दण्डदासः दण्डादिधनशुद्ध्यै दास्यंगतः । दासयोनयः दासोदास्यं तस्य योनिः निमित्तं संग्रामजित्त्वादियेषु ते तथा ॥ ४१५ ॥

(५) **नन्दनः** । दास्यप्रसङ्गाद्दासभेदानाह ध्वजाहृतइति । ध्वजशब्देनात्र युद्धमुपचर्यते ध्वजाहृतोयुद्धनिर्जितः । भक्तदासोऽन्नदानेन स्वीकृतः । गृहजोदासीपुत्रः । क्रीतदत्रिमौ क्रयदानस्वीकृतौ । पैतृकः क्रमागतः दण्डदासः प्रव्रज्यावसितः दासत्वंहि तस्य दण्डः धनाभावे न दण्डद्रव्यार्थंपित्रादिना दास्यप्रवेशितः स्वयंवा प्रविष्टइति केचित् ध्वजाहृतादयोभावप्रधानानिर्देशाः । एते ध्वजाहृतत्वादयोदस्युयोनयःस्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ध्वजाहृतः युद्धजितः १ भक्तदासः २ गृहजः ३ क्रीतः ४ दत्तः ५ पैतृकः ६ पितृपितामहादागतः दण्डदासः ७ सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥४१६॥

(१) **मेधातिथिः** । एते त्रयोऽर्जितधनाअप्यधनाः स्वामिनोधनंयत्किंचित्ते धनमर्जयन्ति तद्धनंतस्य स्वंयस्य ते सत्वमापन्नाः भार्याधनंभर्तुःपितुः पुत्रस्य स्वामिनोदासस्य ननु च यद्येते निर्धनाःकथमेषांकर्मभिरधिकारस्तत्रेदंनोपपद्यते पुत्रौ चेदाहिताग्नीस्यातांयेभ्यः पितादद्यात्तेभ्यः पुत्रइति दम्पत्योरपि सहजधर्मश्चरितव्यः । धर्मेचार्थेच कामेच नातिचरितव्यात्वयेति । यदि च निर्धनःकोन्यार्थेऽनतिचारः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः स्वयंयजेतेति निर्धनत्वे विरुध्यते स्वच्छन्दशूद्रविषयत्वेनविरोधोनभवेत् अस्ति तावद्दासानांस्वधने स्वाम्यंयद्दास्वधनमिति व्यपदिश्यते नह्यसति संबन्धेव्यपदेशः अर्जनंच स्वत्वंनापादयतीति विप्रतिषिद्धं तस्माद्विरुद्धमिदंयत्तेसमधिगच्छन्ति नतत्तेषांस्वामिनि यथाकश्चिद्ब्रूयायस्याअहंपुत्रः सा मम जननीति तादृगेतत् असति वा स्त्रीणांस्वाम्ये पत्न्यैवानुगमनंक्रियते पत्नीवैपारिणह्यस्येशइत्यादिश्रुतयोनिरालम्बनाःस्युः अत्रोच्यते पारतन्त्र्यविधानमेतत् असत्यां भर्तुरनुज्ञायां नस्त्रीभिः स्वातन्त्र्येण यत्रक्वचिद्धनंविनियोक्तव्यं । अन्ये तुमन्यन्ते भार्यापुत्रग्रहणदासार्थंतस्य चैतद्वचनमुत्तरार्थं आपदितासांधनग्रहणेन विचिकित्सितव्यं भर्त्तुरेव हि तत्स्वम् ॥४१६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अधिगच्छन्ति परकर्मकरणादिनापि ॥ ४१६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धनाएव मन्वादिभिः स्मृताः यस्माद्यद्धनंतेऽर्जयन्ति यस्य तेभार्यादयस्तस्य तद्धनंभवति एतच्च भार्यादीनांपारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थंपरमध्ययादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धनसाध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशार्थंच भार्यादीनांपत्न्यर्थधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यएकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रियाअपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दासप्रसंगेनान्ययोरपि धनास्वामित्वमाह भार्येति । एते त्रयोयत्समधिगच्छन्त्यर्जयन्ति यस्य संबन्धिनस्ते तस्यैव तेषांधनं तेन तस्मिन् जीवति तदनुज्ञांविना धनव्ययेनाधिकारः अनीशास्ते हि जीवतोरित्युक्तेः । पुत्रप्रतिस्वत्वंच पितुरूर्ध्वं हरेद्धनमित्युक्तेः । स्त्रियंप्रतितु स्वत्वं अध्यग्न्यध्यावाहनिकमित्यादिषट्प्रकारजं स्त्रीपुंसोर्मध्यगंधनमित्यादिसिद्धं न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्यनधिकारात । दासस्यापि जीवेत्कारुककर्मभिरित्यादि वक्ष्यमाणं स्वत्वहेतुर्नकार्योधनसंग्रहइत्यादिनिषेधबलाच्च त्रयाणाम् स्वातन्त्र्यम् अस्वातंत्र्यम ॥ ४१६ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्र भार्यापुत्रयोरधनत्वप्रसङ्गादुपन्यासः भार्यापुत्रदासभर्तृपितृस्वामिषुजीवत्स्वधनाः अजीवत्सुसधनाः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात यतएवंततः ॥ ४१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यद्द्रव्यंते भार्यादयः समधिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४१६ ॥

विस्रब्धंब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ॥ नहि तस्यास्ति किंचित्स्वंभर्तृहार्यधनोहि सः॥४१७॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाचकश्चिदाहधर्मोपगतशूद्रविषयमिदंतदुक्तविशेषप्रमाणाभावात्तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैवप्रतिपाद्यत्वमुच्यते विश्रब्धंनिःशङ्कंशूद्रधनंकथंप्रतिगृह्णीयात्प्रतिषिद्धंहितदित्येषाशङ्कानकर्तव्या यतोन तस्य किंचिदर्थोयस्य निचयः स्यादित्युक्तंभवति स्वामी न ह्रियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनंस्वामीहीयतेऽतोविश्रब्धंद्रव्योपादानद्रव्यग्रहणंकुर्यात्तेनोपनीयमानपि स्वगृहस्थमिवविनियुञ्जीत सति प्रयोजनएतदुक्तंभवति अविद्यमानधनस्यदासाच्छूद्रात्प्रतिगृह्णतोनदोषः ॥ ४१७ ॥

---

(१) योक्तव्यं = योक्तव्यं एवंपुत्रदास्यो रपिद्रष्टव्यम् (आआ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अतःशूद्राद्दासात् विश्रब्धं निःशङ्कं द्रव्यादानमाचरेत् । नतु शूद्रधनादिशङ्कया तद्धनत्यागः ॥ ४१७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । निर्विचिकित्समेव प्रकृताद्दासशूद्राद्धनग्रहणंकुर्यात् ब्राह्मणोयतस्तस्य किंचिदपि स्वंनास्ति यस्माद्भर्तृग्राह्यधनोऽसौ एवंचापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणोधनंगृह्णन् राज्ञादण्डनीयइत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत एवाह विस्रब्धमिति । विस्रब्धं कृतविश्वासं यथा स्यात्तथा शूद्रात्सप्तविधदासात् द्रव्योंपादानं द्रव्यादानं तमाचरेत् तत्र हेतुः भर्तृहार्यधनोहिसइति । भर्त्रर्थमेवाहार्यं जीवेत्कारुककर्मभिरित्यादिनोक्तं धनं यस्य सइत्यर्थः ॥ ४१७ ॥

(५) **नन्दनः** । विस्रब्धः शूद्रप्रतिग्रहः भयरहितब्राह्मणस्त्रैवर्णिकः ॥ ४१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विस्रब्धं निःशङ्कं तस्य शूद्रस्य किंचित्स्वं द्रव्यं नास्ति ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदंजगत् ॥ ४१८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कर्मव्यतिक्रामन्तः क्षोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगदतस्ते प्रयत्नेन स्वकर्मभ्यश्चावयेदनल्पएवातिक्रामि भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्याअपि बन्धनंनास्त्यपि धनशक्यः स्वधर्मः ॥ ४१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्यंकृष्यादीनि शूद्रंच द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतोराजा कारयेद्यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विट्शूद्रौ स्वानिकर्माणि स्वामिनोः विप्रराजन्ययोः कर्माणि कृषिशुश्रूषादीनि कारयेद्राजा ब्राह्मणोवा स्वानीति क्वचित्पाठः । अन्यथादोषमाह तौहीति । स्वकर्मभ्यश्च्युतौ जगदिदं क्षोभयेताम् । वैश्यशूद्रौ धनवत्तया विप्रानधीनौ प्रचुरधनरुचितया गोरक्षाकृष्याद्यकरणाज्जगन्नाशयेद्वैश्यः । शूद्रोपि शुश्रूषाद्यकरणेन विप्रकृतधर्मादावनुकूलत्वाज्जगन्नाशहेतुरिति ॥ ४१८ ॥

(५) **नन्दनः** । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ॥ आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । राजधर्माणामनुसन्धानार्थंकर्मान्ताः कृषिशुल्कस्थानादपवाहनम् हस्त्याद्यायव्ययमिदमस्यप्रविष्टमिदंनिर्यातमित्येवसततंगवेषणीयं आकराधातवःसुवर्णाद्युत्पादेभवन्ति भूमयः कोशोद्रव्यनिश्चलस्थानम् ॥ ४१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि ॥ ४१९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रत्यहंतदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणांनिष्पत्तिंनृपतिर्निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किमप्रविष्टंकिंनिःसृतमिति सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि भाण्डागारंचावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्नपरित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राजधर्मान्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्याध्यायद्वयसमाप्यं सार्थवादमुपसंहरति अहन्यहनीतिद्वाभ्याम् ।

कर्मान्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तिं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि कोशं धनागारं अवेक्षेत णार्थमीक्षेतेत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

(५) नन्दनः । कर्मान्तान्कर्मनिष्पत्तिं नियतौ राजशास्त्रसिद्धौ ॥ ४१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि राजा आयव्ययौ नियतौ आकरान् उत्पत्तिस्थानानि च पुनः कोशमेव पश्येत् ॥४१९॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां न्यायप्रकरणे व्यवहारोनामाष्टमोध्यायः ॥८॥

एवंसर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥ व्यपोह्य किल्बिषंसर्वंप्राप्नोति परमांगतिम् ॥ ४२०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां [राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्यव्यवहारो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ

(१) मेधातिथिः । उक्तेनप्रकारेणव्यवहारानृणादीन्समापयन्निर्णयावसानंकुर्वन्यत्किञ्चित्तत्सर्वमविज्ञातदोषं वें व्यपोह्यापनुद्यपापं परमां गति मभिप्रेतां स्वर्गापवर्गभूमिंप्राप्नोति लभते ॥ ४२० ॥ इतिभट्टमेधातिथिस्वामिकृतेमनुभा ऽष्टमोध्यायः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतःपरमध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घतास्यादित्यपर्यवसि प्रतिज्ञानार्थेऽध्यायमुपसंहरति एवमिति । समापयन् संस्थानयन् व्यपोह्य निरुह्य । परमांगतिं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणामिति॥४ श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यते ॥ इति मन्वर्थनिबन्धे सर्वज्ञश्रीन यणकृतेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तश्चार्यव्यवहारश्चमोऽध्यायः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारान् तत्त्वतोनिर्णयेनान्तंनयन्पापंसर्वमपहाय स्वर्गा प्राप्तिरूपामुत्कृष्टांगतिंलभते ॥ ४२० ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छ

(४) राघवानन्दः । किञ्च । एव मुक्तानृणादिकानष्टादश समापयन् । समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठन् । अतएवाव कस्य करणात् । किल्बिषमननुष्ठानजं सर्वपापं व्यपोह्य त्यक्त्वा परमांगतिमवाप्नोतीत्यन्वयः ॥ ४२० ॥
इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥

(५) नन्दनः । इमानुक्तान्व्यवहारानृणादानादीन्समापयन्यथाशास्त्रंनयन्निर्णयन्ब्रह्मलोके हरिब्रह्मस्थानिवासस्थ ॥ ४२० ॥ इतिमानवव्याख्याने नन्दनकृतेऽष्टमोध्यायः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

[अथशक्तिविहीनः स्यादृणीकालविपर्ययात् ॥ प्रेक्ष्यश्चतमृणंदाप्यःकालेदेशेयथोदयं ॥१॥]

[मेधातिथिः—यद्यधमर्णोदैवदोषान्निर्धनीभूतस्तदा न दुर्गाधानादिना राज्ञोपपीडयितव्यः किंतर्हि कर्तव्यंयदा कथंचिद्धनंभवेत्तदा यथासंभवंशनैर्दापयितव्यः । प्रेक्ष्यशक्तिधनवृत्त्यायुज्यतइत्यर्थः । दाप्यः उचितस्य वक्ष्यति कर्मणा समः कुर्यादिति । तस्मात्कारणपरिवृत्तौयदेवोक्तमस्माभिस्तदेवमयोजनम् ॥ १ ॥]

---

१ (क)

(+) अयंक्षेपकः १५३ श्लोकानन्तरं पठितव्यः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्त्रीसंग्रहणानन्तरं विवादपदनिर्देशः स्त्रीपुंधर्मो विभागश्चेति तदिदानीमुच्यते अत्यन्त [२० अक्षराणि] द्युपमृष्टेन भर्त्रा कथंचिदपि बाध्यमानया तेन सह राजनि विवदितव्यमिति [२० अ०] विधएवन्यायानुवर्तिनि नद्वेषमत्सरादिमतिभार्यायां तथाच विशील [२१ अ०] ति तथाविधस्य पत्युरुपचर्योक्ता नभार्याप्रतिप्रभुत्वं उपचारश्च भृत्यवच्छुश्रूषापादसंवाहनादि [१० अ०] स्त्रीपुरुषशब्दौ च यद्यपि लिङ्गविशेषावच्छिन्नमनुष्यजातिवचनौ तथापीह संबन्धिनिजायापत्या [९ अ०] अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैःस्वैर्दिवानिशमिति स्वग्रहणेन संबन्धितांलक्षयति वर्तमानप्रतिज्ञावचन [१ अ०] प्रयोजन [६ अ०] भर्तुः स्त्रियाश्च जायायाः संयोगएकत्रसंबन्धिनिधाने तथा विप्रयोगे प्रवासप्रायेण [५ अ०] धर्मे या वृत्तिः प्रसाधनंशरीररक्षा हि [२७ अ०] तान्वक्षामि शाश्वतग्रहणश्रुतिः धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोरनुवादोयंन्याय्यः धर्मशास्त्राचारनिरुढोमार्गः ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रमप्राप्तंस्त्रीपुंधर्ममवतारयति पुरुषस्येति । संयोगे गार्हस्थ्यकाले । विप्रयोगे पतिप्रवासवैधव्यादौ ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि तेऽन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोःसंयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दंपत्योःपरस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्थानंराज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्त्रीपुंसोर्धर्मंप्रतिजानीते पुरुषस्येति ॥ स्त्रीपुंधर्मोविभागश्च द्यूतमाह्वयमेवचइति व्यवहारमध्यपातित्वाद्राजकृत्येन संगतिरस्याध्यायस्य । धर्म्ये धर्मजनके धर्मादनपेतेवा वर्त्मनि धर्मोपाये । संयोगे स्वदेशस्थयोः । विप्रयोगे देशान्तरस्थयोः मृतौ वा । शाश्वतान् । वेदोक्तान् ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः** । अथस्त्रीपुंसधर्मप्रस्तौति पुरुषस्येति । धर्मेऽन्योन्यव्यभिचाररहिते ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः दम्पत्योः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥ विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्याआत्मनोवशे ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वेच्छया स्त्रीणांधर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुंनदेयं यत्किंचनधनंधर्मादौ विनियुज्यते तत्र यथावयः स्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः स्वपुरुषारक्षाधिगताः पितारक्षतीत्यादिनिर्दिष्टाः विषयेषु हिगीतादिष्वन्यतः प्रसङ्गंकुर्व-

न्त्यआत्मनोवशे स्थाप्यास्ततोनिवारणीयाः यद्यप्यस्वतन्त्राइत्यनेनैव सर्वक्रियाविषयास्वातन्त्र्यनिवृत्तिरुपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिरुपदिष्टा भवति वचनंयत्नतः परिहारार्थमाविज्ञायी यत्नेभ्यएव परपुरुषसंपर्कादिभ्योनिवारणीयाः। गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्तानदुष्यन्ति चशब्देन तावदयंधर्मः पुरुषाणामुक्तः स्वातन्त्र्यंस्त्रीणांतावन्नदेयमर्थात्तु ताभिरपि स्वतन्त्राभिर्न भवितव्यमित्युक्तंभवति। एवंच पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति च शब्दइतरेतरविषययोर्ये स्त्रीपुंसयोर्धर्मास्तएवोच्यन्ते नतु यागादयइति समन्वयोभवति ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुरुषैः पतिभिः । विषयेषु गीतादिषु । आत्मनोवशे स्थाप्याः यथा न सज्जन्ते ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वीयैर्भर्त्रादिभिःसदास्त्रियः स्वाधीनाःकार्याअनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ताप्यात्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ स्त्रियाः स्वातन्त्र्यंनिषेधति अस्वतन्त्राइतिपंचभिः । पितृभ्रातृपुत्रादिभिःविषयेषु पुरुषान्तर स्पर्शसंभोगशब्दादिषु रसायनादिषु च संस्थयावशेकृत्वा दिवागृहकृत्येषु रात्रौतु स्वनिकटे शयनादौ ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वैः पुरुषैः दिवानिशं अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः । पुनः विषयेषु नृत्यगीतादिषु सज्जन्त्यः आसक्तिंकुर्वन्त्यः स्त्रियः आत्मनोवशे च हि संस्थाप्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ रक्षन्तिस्थविरे पुत्रान स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । रक्षानामानर्थप्रतीघातः अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेणचान्यायतोधनहरणादिनापरिभवस्तस्य प्रतीघातोनिवारणंतत्पित्रादिभिः कर्तव्यं । रक्षतीतिभवन्तिलिङर्थे छान्दसत्वात्ततोरक्षेदिति विधेयप्रत्ययः । वयोविभागश्रवणंबाधिकतरदोषार्थंसर्वएव तुसर्वदा रक्षार्थमधिक्रियन्ते कौमारग्रहणंदानात्पूर्वकालोपलक्षणार्थं एवंयौवनंजीवद्भर्तृकायाः प्रदर्शनंअतश्चनित्यानुवादएवायं यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यंरक्षितव्या । तथाच जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्यचाधिकारस्तथादर्शितंमानवे सर्वएते सर्वदा तत्संरक्षणमकुर्वतः कथ्यमानन्तुग्रन्थगौरवंकरोति ननुच बाल्या वा युवत्या वेत्यनेनोक्तमेवैतत् मैवमन्यदेवस्वातन्त्र्यमन्या च रक्षा तत्र च स्वातन्त्र्यमुपदिष्टमिह तु रक्षोच्यते तेन सर्वक्रियाविषयं अस्यतन्त्रायाअपि शक्योनेनार्थः प्रतिहन्तुं ननु चेहापि पठ्यते ॥ नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्युच्यते । नानेन सर्वक्रियाविषयमस्वातन्त्र्यंविधीयते। किंतर्हि नास्वतन्त्र्यान्यमनस्कता स्वात्मसंरक्षणाय प्रभवति शक्तिविकलत्वात्स्वतः पश्चमे तु वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्तरस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पितारक्षति कन्यादूषणादेः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पिता विवाहात्पूर्वंस्त्रियंरक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः तस्मान्न स्त्री कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यं भजेत् । भर्ता रक्षति यौवनइत्यादिर्मायकमभर्तृपुत्रायाः सन्निहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । रक्षितृव्यवस्थितिमाह पितेति । स्वातन्त्र्यं रक्षितृरहितत्वम् ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः** । रक्षति रक्षेत् स्थाविरेवार्द्धके ॥ ३ ॥

काले दाता पिता वाच्योवाच्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

---

(४) वाच्यःञ्ज्याप्यः (क, च)

(१) **मेधातिथिः**। दानकाले प्राप्ते यदि पिता न ददाति [८ अ०] यः कः पुनः कन्यायादानकालः अष्टमाद्वर्षात्प्रभृतिप्रागृतोरिति स्मर्यते इहापि लिङ्गमस्ति [१८ अ०] तिः। अनुपगच्छन्नरमयन्भार्याभिनिंद्यः उपगमने कालश्चर्तुसद्वत्स्यपर्ववर्ज्यमित्युक्तः॥ ४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अदाता योग्याय। अनुपनयन् वाग्दत्तामपि परिणयनेनासंस्तुवन्। वाच्योगर्ह्या। उच्यइतिपाठे देहीत्यादि राज्ञा नियोज्यः॥ ४॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रदानकालेपिता तामददन्गर्ह्योभवति प्रदानंप्रागृतोरिति गोतमवचनात्। ऋतोः प्राक्प्रदानकालः पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयोभवति पत्यौ मृते मातरमरक्षन्पुत्रोनिन्द्यः स्यात्॥ ४॥

(४) **राघवानन्दः**। रक्षितॄणां तदकरणे गर्ह्यतामाह कालइति। अदातेतिच्छेदः। वाच्यः गर्हणीयः। अनुपयन्नृतावृतावगच्छन्। अरक्षिता रक्षणंप्रत्यकर्ता॥ ४॥

(५) **नन्दनः**। अदातेतिपदच्छेदः वाच्यः कुत्सितोदण्ड्यइति यावत्। अनुपयन्नृतुकालेऽनुपगच्छन्॥ ४॥

(६) **रामचन्द्रः**। काले दशवर्षाभ्यन्तरेऽदाता पिता वाच्यः निन्द्यः। च पुनः पतिः अनुपयन् स्त्रियम् अगच्छन् वाच्योनिन्द्यः। मृते भर्तरि मातुररक्षिता पुत्रोवाच्योनिन्द्यः॥ ४॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियारक्ष्याविशेषतः॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः॥ ५॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः॥१॥]*

(१) **मेधातिथिः**। प्रसङ्गःकुसंपर्कोयया कयाचिदविज्ञातशीलया [८ अ०]ण बालेन वा गृहद्वारावस्थानादिनोज्वलवेषपुरुषदर्शनशीलयेत्येवमादयउच्यन्तेऽर्थाच्चित्तचलने [९ अ०] क्ष्यत्वं चैषांनैते किलसाक्षाद्दोषरूपाः नहि साक्षात्स्त्रीसंपर्कः स्त्रियोदोषरूपाः [१२ अ०] सूक्ष्मादित्युच्यते ततोरक्ष्याः निवारणीयाः विशेषतःप्रयत्नेन निवारणे दारदः [१७ अ०] तश्च सर्वैस्तत्कुलीनैर्भ्रातृपितृव्यदेवराद्यैरक्षितव्याइति सिद्धंभवति न तत्रा [१४ अ०]॥ ५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसंगेभ्यः परपुरुषभाषणादिभ्यः॥ ५॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्योदौःशील्यसंपादकेभ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादुपेक्षितरक्षणाद्द्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापंदापयेयुः॥ ५॥

(४) **राघवानन्दः**। इतोपि स्त्रियोरक्ष्याइत्याह सूक्ष्मेभ्यइति। प्रसंगेभ्यः दौःशील्यसंपादकेभ्योनृत्तगीतपरगृहयानादिभ्यः। कुलयोः पतिपितृसंबन्धिनोः। शोकं जारादिदोषेण॥ ५॥

(५) **नन्दनः**। सूक्ष्मेभ्योपिशुश्रूषादिभ्योपि॥ ५॥

इमंहि सर्ववर्णानांपश्यन्तोधर्ममुत्तमम्॥ यतन्ते रक्षितुंभार्यांभर्तारोदुर्बलाअपि॥ ६॥

(१) **मेधातिथिः**। चातुर्वर्ण्यस्य एषउत्तमो [१६ अ०] पश्यन्तोजानानाः दुर्बलाअपि भर्तारोभार्यारक्षितुंयतेरन्प्रयत्नंकुर्युः लिङर्थे भवन्तीयत [१५ अ०] वस्त्वनिजगुप्तोतमतरेयत्नत्रमणापरिवृत्तंबहिराविरोद्धिजातंवधूवपुरहोरतयेतिरागात्। अ [१० अ०] क्षाभायकियंचिन्नियमेनवतिद्युमानाराजकुलममाश्रयादिनारक्षितव्या॥ ६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इमं भार्यारक्षणरूपम्॥ ६॥

---

* (ख, ज, झ, ण, त, थ)

(३.) कुल्लूकः। सर्वेषांब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणंधर्मंवक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्वधर्मेभ्यउत्कृष्टंजानन्तोऽन्धपङ्ग्वादयोपि भार्यांरक्षितुंयतेरन्॥ ६॥

(४) राघवानन्दः। अन्धपङ्गुक्लीबदरिद्रादिभिर्दुर्बलैरपि रक्षणीयास्ताइत्याह इममिति। पश्यन्तोजानन्तः। धर्मं उत्तमं तत्प्रसूतत्वाद्ब्राह्मण्याद्युत्तमत्रयस्य॥ ६॥

(५) नन्दनः। इमंधर्मं भार्यापरिरक्षणलक्षणम्॥ ६॥

(६) रामचन्द्रः। इमं भार्यारक्षणरूपंधर्मम्॥ ६॥

स्वांप्रसूतिंचरित्रंच कुलमात्मानमेव च॥ स्वंच धर्मंप्रयत्नेन जायांरक्षन्हि रक्षति॥ ७॥

(१) मेधातिथिः। नकेवलंशास्त्रोपदेशादेवस्त्रीरक्षा कर्तव्या यावदिमानि बहूनि प्रयोजनानि प्रसूतिरपत्यंपुत्रदुहितृलक्षणं संकरीन भवतीत्यर्थः। चरित्रंशिष्टसमाचारः। कुलंपूर्वोक्तंकस्यापि सत्कुलस्यभ्रष्टशीलायांभार्यायां सर्वंकुलमुपतिष्ठतीति नसाध्व्यंस्त्रीयमेतेषामिति अथवा पितृपितामहादीनांसंततिशुद्ध्यभावादौर्ध्वदैहिकस्यानिवृत्तेरक्षास्यात् आत्मानंप्रसिद्धात्मनोपपतिनावश्यंहन्यते भार्ययैववाविषादिनात्वंच धर्मेव्यभिचारिण्या धर्मानधिकारात् अतोजायांरक्षिता सर्वमेतद्भवति॥ ७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्रसूतिं पुत्रादिं। चरित्रमाचारं। कुलं कुलस्थितिं। स्वधर्मं गार्हस्थ्यनियतम्॥ ७॥

(३) कुल्लूकः। यस्माद्भार्यारक्षतोरक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारंपितृपितामहाद्यन्वयमात्मानंविशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधर्मंच विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति तस्मात्स्त्रियोरक्षितुंयतेतेति पूर्वस्य विशेषः॥ ७॥

(४) राघवानन्दः। तद्रक्षणे अन्येपि सुरक्षिताइत्याह स्वामिति। प्रसूतिं सन्तातिं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन चरित्रं कुलपरंपरागतमाचारं न्यायोपात्तवित्तेनयच्चरितंश्राद्धातिथ्यादितत्स्त्रीतएवकुलं इति आत्मानं विशुद्धसंतानोत्पत्तौ नरकादेः स्वधर्मं अग्निहोत्रादिधर्मंच रक्षतीत्यन्वयः॥ ७॥

(५) नन्दनः। प्रसूतिः सन्तानपरिवारादिः चरित्रमाचारः॥ ७॥

(६) रामचन्द्रः। चरित्रमाचारं। स्वंधर्मं आश्रमधर्मम्॥ ७॥

पतिर्भार्यांसंप्रविश्य गर्भोभूत्वेह जायते॥ जायायास्तद्धिजायात्वंयदस्यां जायते पुनः॥८॥

(१) मेधातिथिः। अर्थवादोयं नच प्रत्या [५ अ०] वेशदर्शनं अतः शरीरभारभूतशुक्रद्वारेण गुणवादतः प्रवेशोयमुच्यते। आत्मावै पुत्रनामासीति एतदेवजायाशब्द [२ अ०] यवचनत्वेप्रवृत्तिनिमित्तंयतोस्यां पतिर्जायते अपत्यजन्मनिमित्ते जायाशब्दे जारस्यापि जायोच्यते॥ ८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पतिर्जायते शुक्रजननात्॥ ८॥

(३) कुल्लूकः। पतिः शुक्ररूपेण भार्यांसंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायांपुत्ररूपेण जायते। तथाचश्रुतिः आत्मा वै पुत्रनामासीति। जायायास्तदेवजायात्वंयतोऽस्यांपतिःपुनर्जायते तथा च बह्वृचब्राह्मणं पतिर्जायांप्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरं तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः। ततश्चासौरक्षणीयेत्येतदर्थंनामनिर्वचनम्॥ ८॥

(५) **राघवानन्दः** । जायापदं व्युत्पादयंस्तद्रक्षणेऽतीव यत्नमाविष्करोति पतिरितिद्वाभ्याम् । गर्भोभूत्वा तस्या आहुतेर्गर्भःसंभवति । तथा ॥ पतिर्जायांप्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जायाजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ॥ पतिःपतीरेतोवच्छिन्नंलिङ्गशरीरपरिवेष्टितं चैतन्यं भूतपञ्चकसहितं स्त्रीरजोयुक्तं गर्भतामापद्यापत्यतया जायतइति । अत्र श्रुत्यन्तरम् ॥ सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयेति ॥ तथा ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसीति ॥ तथा ॥ आत्मा वै जायते पुत्रइत्यत्रचात्मपदंदेहारम्भकभूतसाररेतःपरं लिङ्गदेहात्मनोरनादित्वेन जन्मासंभवात् ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पतिः यस्मात् अस्यांजायायांपुनः जायते ॥ ८ ॥

यादृशंभजते हि स्त्री सुतंसूते तथाविधम् ॥ तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियंरक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वांप्रसूतिमिति यदुक्तंतद्दर्शयति नचैवंमन्तव्यं यादृशंद्वितीयंपुरुषंसेवेत सुतंसूते पुत्रंजनयति तथाविधजातीयं नापि गुणसादृश्यमभिप्रेतंयतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातिंच [२ अ०] मानजातीयजातस्यापिनैवतज्जातीयत्वं पत्नीष्वक्षतयोनिष्वितिवचनात् गुणसादृश्येपि विशीलदरिद्रपतिकायाउत्कृ [२ अ०] नमनुज्ञातंस्यात् यदात्वयमर्थवादस्तदा यादृशंतथाविधमित्यकुलानुरूपमिति नीयते ॥ ९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भजते संप्रयोगकाले न मनसा ध्यायति रक्षेन्मनोव्यभिचारात् ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद्यादृशंपुरुषंशास्त्रेण विहितंप्रतिषिद्धंवा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टंनिषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टंपुत्रंजनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थंपत्नींयत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यादृशं शास्त्रविहितं निषिद्धंवा पतिं भजते तथाविधं तज्जातिमेव । नहि मनुष्याद्गौः शूद्राद्द्विजः । अतः प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेदित्यन्वयः ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यादृशं पुरुषं स्त्री ऋतुस्नानकालेभजते मनसापिसंगच्छेत तादृशंसुतं सूते जनयति सूप्रसवणं ॥९॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ॥ एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणोपायप्रशंसार्थः श्लोकः प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शुद्धान्तावरोधादिना परपुरुषाधिध्यादिना नशक्यारक्षितुं किंत्वेतैरुपाययोगैः शक्याः योगाः प्रयोगाउपायैः प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रसह्य बलात् । एतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कथंरक्षणीयेत्यतआहनेति । कश्चिद्बलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुंन शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्शनात् किंत्वेतैर्वक्ष्यमाणैरक्षणोपायप्रयोगैस्तारक्षयितुंसमर्थाः ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपायाभावात्तद्रक्षणमशक्यमित्याशङ्क्याशक्यत्वंस्वीकुर्वन्निवोपायमाह नेतिद्वाभ्याम् । प्रसह्य बलात् । एतैः औत्तरैः संग्रहणाद्यैः ॥ १० ॥

(५) **नन्दनः** । प्रसह्य परिरक्षितुमामपुरुषादिभिर्गृहाभ्यन्तरनिरोधनादिना रक्षितुमेतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतैः वक्ष्यमाणैरुपाययोगैः तु शक्याः ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनांव्यये चैव नियोजयेत् ॥ शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥११॥

(१) मेधातिथिः । अर्थोधनं तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छिद्यरक्षार्थंवेश्मनि निधानंरज्ज्वायसबन्धादिना संयम्यस्थापनंमुद्राङ्कमित्येवमादि व्ययोविसर्गस्तस्यैव इदमेतावद्भक्तार्थमिदंच सूपार्थमेतावच्छाकार्थमिति शौचंदर्विपिठरादिशुद्धिर्भूमिलेपनादिश्च धर्मआचमनोदकतर्पणादिदानंस्त्रीवासगृहकादौ बलिकुसुमविकारैर्देवार्चनं अन्नपक्तिःप्रसिद्धा पारिणाह्यंयस्यासंदीखट्वादि तत्प्रत्यवेक्षणे नियोक्तव्या ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचे गृहादिशोधने । धर्मे सायंबलिदानादौ । अन्नपक्त्यामन्नपाके । पारिणय्यमौपासनाग्नेः । पारीणह्यइतिपाठे पारीणहोगृहबन्धहेतुः सएव पारिणह्योगृहपरिकरस्तस्य तद्भाण्डादेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुपायानाह अर्थेति । धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्तृग्निशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणएनांनियोजयेत् वेक्षणेअवआदिलोपः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थस्यसंग्रहणेरक्षणे व्ययेशास्त्राविरुद्धे शौचे द्रव्यशरीरादेः धर्मे आतिथ्यादिके अन्नपक्त्यां तत्पाके पारिणाह्यस्य गृहोपस्करणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेः ईक्षणे एतांस्त्रियं नियोजयेदित्यन्वयः । एतेषु परं व्यग्रचित्तायाः परपुरुषाद्यभिलाषानुत्पत्तेः ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्तिप्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते इतिपञ्चचूडोक्तेः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तानेवोपाययोगान्दर्शयति अर्थस्य संग्रहे चैनामिति । परितोनह्यतइतिपरिणाहंतत्रभवंपारिणाह्यमासनशयनादिकं अर्थसंग्रहणादिषु नियुक्ताः स्त्रियस्तदधिकारभ्रंशभयादात्मनाऽऽरक्षन्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांस्त्रियं अर्थस्य संग्रहे नियोजयेत् व्यये शौचे गृहशौचधनादौ धर्मे सायंबलिदानादौ च पुनः अन्नपक्त्यां गृहस्यभाण्डादेः उपस्करस्य पारिणाह्य औप [स] नाग्नेः एतेषां अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

अरक्षितागृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्तमाप्तंकालेतंकुर्वन्त्याप्तकारिणोऽवधानवन्तउच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिणः कञ्चुकेनस्तैर्गृहे रुद्धाश्चास्वतन्त्रीकृता यथेष्टंविहारनिषेधेन रक्ष्यमाणानरक्षिताभवन्ति किंत्वात्मनाऽऽत्मानंरक्षन्ति ताः कथंरक्षन्ति यद्येतेषु कार्येषु नियुज्यन्ते उक्तोपायप्रशंसा नोपायान्तरनिषेधः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरोधंकृत्वा यारक्ष्यन्तेताअरक्षिताः । आप्तकारिभिः यथार्थकारिभिः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । आप्ताश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धाऽप्यरक्षिताभवन्ति यादुःशीलतया नात्मानंरक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतयाऽऽत्मानमात्मना रक्षन्ति ताएव सुरक्षिताभवन्ति अतोधर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासांसंयमः कार्यइति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतैरपि तद्रक्षणाशक्तिं स्वीकुर्वन्निव तास्वेव रक्षणधुरं निक्षिपति अरक्षिताइति । आप्तकारिभिः आप्ताश्चते कार्यकारिणश्च तैः रक्षिताअपिअरक्षिताइति स्वयं रक्षिताश्चेदात्मानंप्रतिसुरक्षिताएवेतिभावः ॥ १२ ॥

---

(११) संग्रहे=रक्षणे (च)

(११) व्ययंचैवनियोजयेत्=गृहेकर्मणियोजयेत् (ग)

(११) पारिणाह्यस्य=पारिणहस्य (च) = पारिणय्यस्य (सर्वज्ञ०)

(५) **नन्दनः**। एषएवोपाययोगोनतु बलात्कारइत्याह अरक्षिताइति। गृहे रुद्धागृहान्तरे गुमाअरक्षिताभवन्ति रक्षितानभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पानंदुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ॥ स्वमोन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अटनमापणभूमिषु शस्त्रशाकादिक्रियार्थंदेवतायतनेषु च ज्ञातिकुलेबहून्यप्यवस्थानमन्यगेहवासः नारीसंदूषणानि स्त्रीणामेते चित्तसंक्षोभहेतवः एते हि श्वशुरादिभयंजनापवादभयंच त्यजन्ति ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पानं मद्यस्य। दुर्जनैरसतीभिःसंसर्गः। अटनमितस्ततोभ्रमणं। स्वमः सातत्येन तेन हि जागरादौ बुद्धिर्विपरिवर्तते ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मद्यपानमसत्पुरुषसंसर्गः भर्त्रासह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणमकालस्वापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्स्त्रियाव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्याएतारक्षणीयाः ॥ १३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ताभिरपि स्वरक्षणार्थं पानादिषट्कं वर्जनीयमित्याह पानमिति। पानं मद्यादेः। दुर्जनसंसर्गः पारदारिकसंसर्गः। पतिदेशात्स्थानान्तरावस्थानेनशयनादिना वियोगःविरहः। अटनं परगृहादौ। स्वमोऽकाले अहनि वा ॥ १३ ॥

(५) **नन्दनः**। तस्मात्पानादिभ्यः स्त्रियोरक्ष्याइत्यर्थभिप्रायः ॥ १३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यानं उत्सवादिदर्शननिमित्तंगमनं दुर्जनसंसर्गः व्यभिचारिणीसंसर्गः पत्याविरहः भर्तृविरहः अटनं परिभ्रमणं अह्निस्वमः शयनं अन्यगेहवासः एतानिषट् नारीणांदूषणानि ॥ १३ ॥

नैतारूपंपरीक्षन्ते नासांवयसि संस्थितिः ॥ सुरूपंवा विरूपंवा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नायमभिमानोवोढव्यः सुभगः स्वाकृतिस्तरुणोहंमांहित्वा कथमन्यंकामयिष्यते यतोनैतादर्शनीयोयं पुरुषाकृतिरयमित्येवविचारयन्ति पुमानयमित्येतावतैव भुञ्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संस्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नैताः कमनीयरूपंविचारयन्ति नचासांयौवनादिके वयस्यादरोभवति किन्तु सुरूपंकुरूपंवा पुमानित्येतावतैवतमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ताभिः परपुरुषालोकनमपि न कार्यमित्याह नैताइति। रूपमङ्गसौष्ठवम् वयःपञ्चविंशतिवर्षादि पुंसः। आसांच षोडशवर्षादि। तत्र हेतुः पुमानिति। भुञ्जते भोगायाभिमुखाःस्युः ॥ १४ ॥

(५) **नन्दनः**। स्त्रीणांदुःस्वभावमवश्यंरक्षणार्थमष्टभिःश्लोकैराह नैताइति। रूपंपुंसःकान्तिः ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एताः स्त्रियः रूपं न परीक्षन्ते ॥ १४ ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ॥ रक्षितायत्नतोऽपीह भर्तृष्वेताविकुर्वते ॥ १५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यस्मिन्कस्मिंश्चपुंसि दृष्टे धैर्याच्चलनंकथमनेनसंप्रयुज्येयेति रेतसोविकारः स्त्रीणांतत्पौंश्चल्यं अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता चलचित्तत्वात् यएव द्वेष्यः सएव स्पृह्यतइति भ्रातृपुत्रादिर्योदृष्टस्तस्माएव कामुकत्वेन स्पृहयन्ति स्नेहोरागस्तृष्णाच भर्तरि पुत्रादौ मानविबद्धत्तदयाभवन्ति एतैर्दोषैर्योगाद्विकुर्वते विक्रिया भर्तृषु गच्छति तस्मात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पौंश्चल्यात्पुरुषेच्छुत्वात् चालचित्यात् अस्थिरबुद्धित्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । पुंसोदर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः स्नेहरहितत्वाद्यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्योऽव्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ॥ विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चेति न्यायेन स्वरक्षणीयाइतिस्मरयन्नाह पौंश्चल्याचेति। पुंमात्रदर्शनेन मैथुनेच्छुत्वं तद्गतचित्तत्वनिस्नेहत्वानांस्वभावत्वात् । ननु मात्रादिशिक्षितामअहोपापीयसी सृष्टिरित्याह भर्तृष्विति । पुरुषान्तराभिलाषितया विकुर्वते मारणादिविक्रियांकुर्वते ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । पुंसश्चलन्तीति पुंश्चल्यः तद्भावःपौंश्चल्यं परिचितपुंसः परित्यज्य नूतनांभजन्तइति यावत् । पौंश्चल्यादिति प्रत्येकंसंबध्यते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौंश्चल्यात् पुंश्चल्याभावः पौंश्चल्यं तस्माच्चलचित्तस्य भावः चालचैत्यं तस्मात् चालचैत्यात् निःस्नेहत्वभावः नैःस्नेह्यं तस्माद्धयेतस्मात्स्वभावतः ॥ १५ ॥

एवंस्वभावंज्ञात्वासांप्रजापतिनिसर्गजम् ॥ परमंयत्नमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणंप्रति ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तदीयेनिसर्गउत्पत्तिकाले जातं शिष्टंस्पष्टम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिनिसर्गः प्रजापतिनातादृक्स्वभावस्य दानम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंश्लोकद्वयोक्तमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितंज्ञात्वा रक्षणार्थंप्रकृष्टंयत्नंपुरुषः कुर्यात् ॥ ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तारक्षणीयाइत्याह एवमिति । प्रजापतिनिसर्गजं प्रजापतिसृष्टिकालीनमनादिम् । अतस्तासांरक्षणंप्रति यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । प्रजापतिनिसर्गजंस्वायंभुवमनुप्राणजातम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां स्त्रीणाम् निसर्गजं विधातृसृष्टिकम् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारंकामंक्रोधमनार्जवं ॥ द्रोहभावंकुचर्यांच स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याशयनंस्वप्नशीलत्वं । आसनमनभ्युत्थानशीलता । अलङ्कारः शीलमण्डनं । कामंपुरुषोपभोगस्पृहा । क्रोधोद्वेषः । अनार्यतांलिप्सेऽपि द्वेषोद्दिष्टेऽपि स्नेहः आकारसंवरणंनिद्धर्मताद्रोग्धृभावोद्रोग्धृत्वं भर्तृपित्रादेःपुरुषव्यसनीतयाऽधर्मात्मकत्वं भर्त्रादीनां । द्रुहःकर्त्तरितृचाभावशब्देन समासः । कुचर्या नीचपुरुषसेवनं । एषः स्वभावः स्त्रीणांमनुनासर्गादौकल्पितः शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोर्दृष्टान्तत्वेनोपदीयन्ते यथैते पदार्थाः स्वभावभूताअविचालिताएवंकुचर्यादयोपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यां उत्तमशयनम् । आसनं सततोपवेशनम् । अलङ्कारमलंक्रियाम् । अनार्यतामनृजुताम् । द्रोहभावं हिंसात्वम् । कुचर्यामसदाचारम् । मनुरकल्पयदितिप्रजापतिनिसर्गविवरणम् ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वंकामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानिसर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

---

(१७) अनार्जवम्=अनार्यताम् (ल, य, न, ब, र, भ)

(४) **राघवानन्दः** । ताश्च दानमानाभ्यां स्ववशमायान्तीत्येतन्मनुनैव प्रकाशितमित्याह शय्येति । कामोमैथुनेच्छा सोप्यष्टगुणःस्मृतः । द्रोहभावं स्वभर्तुरपिद्रोहाद्युपक्रमम् । कुचर्या कुत्सितेकर्मणि रतिम् । एतावद्वानिसर्गजम् ॥ १७ ॥

(५) **नन्दनः** । शय्यांसुप्तिं आसनमुपवेशनं अलंकारमलंक्रियां द्रोहभावंद्रोहक्रियां मनुः स्वायंभुवः स्त्रीभ्यआ-दावकल्पयत ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शय्या शयनार्थं आसनम् ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणांक्रियामन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । केचिदेवंमन्यन्ते सत्यपि प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जपेन रहस्यमायश्चित्तादिना शुद्धिमाप्स्यन्ति ततोनास्ति दोषइति तन्न नहि स्त्रीणांमन्त्रैः क्रियाजपोप्यस्ति येन वृत्तव्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वतएव वैदुष्याच्छुद्धिमाप्नुवन्तितस्माद्यत्नतोरक्ष्याइत्येतच्छेषमेवैतत् अतोयेकेचिदविहितमन्त्रेमन्त्रप्रतिषेधोयमिति वर्णयन्ति ततश्च यत्र स्त्रियः कर्तृतया संबध्यन्तेसायंबलिहरणादौ तथा संस्कार्यतया चूडादिषु संप्रदानतया श्राद्धादौ तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्रकंस्त्रीणांश्राद्धादिकार्यमिति ते ते युक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्यार्थवादितया यदस्ति तदालम्बनन्यायेन विहितप्रतिषेधमन्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेक्षंव्याख्येयमेतत् अध्ययनाभावाच्च प्रायश्चित्तमन्त्रजपाभावः मेक्षया निरिन्द्रिया इन्द्रियंवीर्यधैर्यप्रज्ञाबलादि तासांनास्त्यतोनिच्छन्त्योपि कदाचित्पापाचारैर्बलेनाक्रम्यन्ते ततोरक्षितुंयुक्ताः स्त्रियोवृत्तमिति शीलस्नेहत्वाऽस्थिरत्वादन्यद्वचनेन निन्द्यते ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रिया परिणयनप्राक्कालीनःसंस्कारोगर्भाधानादिः । मन्त्रवत्संस्कारयोग्यतानिमित्तमन्त्रप्रकाश्यपुलिङ्गरहिताः । अतएवामन्त्राः । स्थितिर्मर्यादा ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणांमन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावान्न निष्पापान्तःकरणाइंद्रियंप्रमाणंधर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञाअमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वात् जातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाअनृतवदशुभाः स्त्रियइति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाइत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तासांतु दौःशील्यं नानुयोज्यं चाण्डालादेरिव मन्त्रेण संस्काराभावादित्याह नास्तीति । क्रिया नामकरणादिका विवाहस्तु समन्त्रकइत्युक्तेः । निरिन्द्रियाः इन्द्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहिताः । अनृतवदशुभाः नित्यमनृतवादिन्योवा सूनृतवैदिकशब्दप्रयोक्तृत्वाभावात् ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः** । निरिन्द्रियाःज्ञानरहिताइत्यर्थः अमन्त्राअध्ययनबाह्याः ॥ १८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निरिन्द्रियाः समन्त्रसंस्कारयोग्यतारहिताः ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयोबह्व्योनिगीतानिगमेष्वपि ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थंतासांशृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वभावतोऽशुद्धहृदयाः स्त्रियइत्यस्मिन्नर्थे वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साक्षित्वेनोपन्यस्यति । तथाच यथामयोक्तं स्त्रियोऽनृतमिति तथैव निगमेषुवेदेषुश्रुतयः सन्ति । निगमशब्दोवेदपर्यायः दृष्टप्रयोगश्च बभूथातन्थेत्यादिनिगमे वेदार्थव्याख्यानाद्वचनोप्यस्ति निगमनिरुक्तव्याकरणान्यङ्गानीति निरुक्ते हि प्रयोगोनिगमा-

---

(१९) निगीता=निगदा (मेधा०)

इमेभवन्तीति तस्येहश्रुतिग्रहणाद्वा वक्ष्यमाणोदाहरणाच्च संभवो ऽतोवेदवचनोनिगमशब्द इहगृह्यते समुदायावयवभेदाच्चाधाराधेयभावः तेषु निगमेषु श्रुतयएकादशभूतानि वाक्यानि निगीताअधीताः संशब्दिताः पठ्यन्तइति यावत् नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागाविनिरुक्तः पाठान्तरंनिगदाइति निगदामन्त्रविशेषाः श्रुतयोब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चायमर्थोदर्शितोयदनृतास्त्रियइति बह्व्यस्ताः सतीत्यस्मिन्पक्षेऽध्याहारस्तासांश्रुतीनांयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताःशृणुत किमर्थमुदाहियन्तइति चेत्स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं स्वलक्षणंनित्यसंनिहितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थमन्नदकुण्डलादिलक्षणंतत्परिभूतमिदंस्वलक्षणंस्वभावइत्यर्थः एतदासीस्वलक्षणंयदव्यभिचारात्मकम् ॥ १९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रुतयः श्रुतिभागाः । निगमेषु वेदेषु । स्वालक्षण्यस्य स्त्रीणांपौंश्चल्यादिस्वभावस्य परीक्षार्थं निश्चयार्थम् । तथाहि । इन्द्राद्वरंप्रार्थयमानाअपिकामनाविजनितोःसंभवामेत्याप्रसवंपुरुषसंसर्गमेव वृतवत्यइतिश्रुतिः । यद्येवंयत्नतोरक्षणेपि मनोव्यभिचारसंभवस्तस्य तर्हि कथंनिष्कृतिरतआह । तासांस्त्रीणां निष्कृतिं तद्दोषशान्त्युपायं शृणुत ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । व्यभिचारशीलत्वंस्त्रीणांस्वभावइत्युक्तंतत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यति तथा बह्व्यः श्रुतयोबहूनि श्रुतिवाक्यानि नचैतद्विद्मोब्राह्मणास्मोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनिनिगमेषुस्वालक्षण्यंव्यभिचारशीलत्वंतत्परिज्ञानार्थंपठितानि तासांश्रुतीनांमध्येयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताःश्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिंशृणुतेत्यर्थः । सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु किमिति स्त्रीणां व्यभिचारित्वादिस्वारसिकं ब्रूत मात्रादिशिक्षितं कथंनस्यात् इति चेन्न अनादिप्रवृत्तश्रुतिसिद्धनिष्कृतिकथनेन तस्याप्यनादित्वसिद्धिरित्याह यथाचेति । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारित्वज्ञापनार्थम् । योब्राह्मणाचेत्येवमादयःश्रुतयस्तासां श्रुतीनां मध्ये निष्कृतिंनिष्कृतिसाधनं श्रुतिं शृणुत ॥ १९ ॥

(५) **नन्दनः** । यथैतदुक्तंतथात्र निगमेषु वेदेषु गदिताः श्रुतयोवाक्यानि स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं सुशब्दोऽत्रबहुलवचनः अलक्षणमलक्षणत्वंदुःस्वभावत्वंदोषबाहुल्यमिति यावत् परीक्षार्थंपरीक्षांकर्तुं तासांश्रुतीनामाकृतिसन्निवेशं । शृणुत ॥१९॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वलक्षणपरीक्षार्थं पौंश्चल्यादित्वपरिज्ञानार्थनिष्कृतीः शृणुत ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ॥ तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः** । इति कारणान्तेन पादत्रयेण मन्त्रैकदेशोनुकृतः यन्मेमाताअपतिव्रतापत्युरन्यपुरुषे न कामभ्रेतसापीति यस्याव्रतंनियमः सा पतिव्रता तद्विपरीताऽपतिव्रता विचरन्ती परगृहाण्गच्छन्ती तत्रोज्वलवेषंदृष्ट्वा प्रलुलुभे लोभंस्पृहामन्यपुरुषंप्रतिकृतवती तत्पापंममोत्पत्त्या वा तत्पितुः संबन्धियद्रेतः शुक्रंतद्वृङ्क्तामपनुदतु तद्रेतसा सदोषोऽपमृज्यतां रेतइति षष्ठीस्थाने प्रथमा व्यत्ययेन अथवा रेतएव पितृत्वेन परिकल्पते अपरित्यक्तस्वलिङ्गएव रेतसा सामानाधिकरण्यमनुभवति यौमेंपितेति यथा अथवा मातृबीज [मप्युच्यते तद्रेतःपिताजनकोवृङ्क्ताशोधयतां दोषसपाद्यत्वंपितृबीज] ‡ प्रभावेन मातृदोषोपनुद्यतामित्यर्थः । अस्य व्यभिचारात्मकस्यैतन्निदर्शनंदृष्टान्तः सर्वे जपमानाएतंमन्त्रमुच्चारयन्ति यदि च सर्वाः स्त्रियोदुष्टस्वभावास्ततोमन्त्रस्यनित्यवत्प्रयोगोपपत्तिरितरथा पाक्षिकःस्याच्चातुर्मास्येष्वयंमन्त्रोविनियुक्तः पाद्यानुमन्त्रणे च श्राद्धे ॥ २० ॥

‡ (आश्र)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्योक्तस्यार्थस्य निष्कृतेर्निदर्शनं निश्चितंदर्शनं श्रुतौ कथमित्यतआह ध्यायतीति । पाणिग्राहस्यानिष्टंपुरुषान्तरयोगम् । तस्यव्यभिचारस्य मानसस्य निह्नवोपनयः । श्राद्धे पुत्रेणानेन होमंकुर्वतोच्यते प्रार्थ्यते तस्यनिष्कृतिर्भवत्विति ॥ यन्मेमातेतिमन्त्रश्चानुष्टुबनुरोधात्किंचिदन्यथाकृत्वा पठितः । तथाहि । यन्मेमाताप्रलुलोभविचरत्यननुव्रता । तन्मेरेतःपितावृङ्क्तामातुरन्योवपद्यतामिति मन्त्रपाठः । तस्यचार्थोयन्मइति यत् मे मम मातुः पत्यननुव्रतंचरन्त्याःकुर्वत्यालोभात् रेतोरजोरूपंस्कन्नं तन्ममपितैव भजतां व्यभिचारदोषोमाभूदित्यर्थः । यस्तु तन्मनाःसन्मातुरभिभवितान्यःपत्युःसोवपद्यतामधःपतत्विति ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तंपुरुषंया न कामयते सा पतिव्रता ततोऽन्याऽपतिव्रताममामाताऽपतिव्रतासतीपरगृहान्गच्छन्तीयत्प्रलुलुभे परपुरुषंप्रतिसंजातलोभाऽभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टंमातृरजोरूपंरेतोमम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदिति करणान्तंमन्त्रपादत्रयंज्ञापकं अयंच मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तामेवाह यदिति । यदित्यादिवृङ्क्तामित्यन्ता श्रुतिः । अस्याअर्थः । कश्चित्पुत्रोब्रूते पतिं पाणिग्राहं विना नान्यं वृणे इति व्रतं नियमोयस्याः सापतिव्रता तद्भिन्नाऽपतिव्रता मे माता विचरन्ती व्यवहरन्ती यत्पुरुषान्तरं लुलुभे चकमे तेन कामेन यद्दुष्टंरेतोमातूरेतः पितामेतत् वृक्तां* शोधयत्विति । अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेषाश्रुतिः निदर्शनं मानमितिपद्यार्थः ॥ २० ॥

(५) **नन्दनः** । श्रुतिमेकामुदाहरणार्थमाह यन्मेमातेति । पतिमननुव्रताचरती मे माता अन्यस्मात्पुंसोयद्रेतः प्रलुलुभआदातादधार तद्रेतोमे पिता वृक्तांमातुः पाणिग्राहकः स्वीकरोतु मम पित्रैव तद्रेतआहितमस्त्वित्यर्थः । अथवायच्छब्दोवृत्यर्थःततोनयत्नः अस्य स्त्रीणांस्वालक्षण्यस्यैतद्वचनंनिदर्शनंप्रमाणंएषमन्त्रउदाहरणमितियावत् ॥ २०॥

(६) **रामचन्द्रः** । यन्मे मातेति मन्त्रेण श्राद्धे होमंकुर्वाणेनोच्यते प्रकथ्यते अपतिव्रता मे माता यत् प्रचरन्ती प्रलुलुभे तन्मेरेतः लोभाद्रजोरूपं यद्रेतःस्कन्नं तद्रेतोमेपिताभजताम् ॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टंयत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यैषव्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पाणिग्राहोभर्ता तस्य चेतसा यदनिष्टमप्रियंपरपुरुषसंपर्कादिकंस्त्रीचिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य निह्नवः शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्तेनोच्यते । प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनंदर्शितं । यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्गमन्त्रप्रयोजनंतथापि जपादौ विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थताप्युच्यते ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह ध्यायेति । भर्तुरप्रियंयत्किंचित्पुरुषान्तरगमनंस्त्रीमनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैषप्रकृतोमन्त्रः सम्यक्शोधनोमन्वादिभिरुच्यते मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायंप्रायश्चित्तरूपोमन्त्रोन मातुः ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । श्लोकद्वयार्थं संकलयन्नाह ध्यायतीति । यत्पुरुषान्तरेणसहभोगं ध्यायति चेतसा तदेव पाणिग्राहस्य स्वभर्तुरनिष्टम् तस्यैव व्यभिचारस्यानिष्टस्य एषमन्त्रपाठः पुत्रस्यायं निह्नवः प्रायश्चित्तं गम्यतेमातुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

* वृक्ताम् = वृङ्क्ताम् (राघ० २)

(५) नन्दनः। एषमन्त्रः निह्नवस्तिरस्करणमन्यथाकरणं प्रायश्चित्तमितियावत् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः। निह्नवः अपह्नवः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथा विधि ॥ तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः। भार्यासंरक्षणकामेन दौःशील्यादात्मा रक्षितव्योनाप्येतयैव केवलया पापतोदुःशीलस्य भार्यापि तथाविधैर्भवति गुणवतःशीलवती यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुज्यमाना क्षारोदका भवति मधुररसापि सती ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यादृग्गुणेनपत्या परिणेत्रा। अतोनाधमायदेह्नीत्यर्थः। समुद्रेण निम्नगा क्षारोदनां यथा याति ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः। यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण संयुज्यमानानदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते भर्तुरात्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरो देशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः। दुःशीलाय सुशीला न देया सुशीलायतु दुःशीलाऽपि देयेत्यत्र दृष्टार्थे सदृष्टान्तमाह यादृगितिद्वाभ्याम्। यादृग्गुणेन साधुना असाधुनाभर्त्रा स्त्री संयुज्यते साऽपि स्त्री तादृग्गुणा सासाध्वी असाध्वीवा भवति। तत्र दृष्टान्तः निम्नगास्वादूदकापिगंगायाः क्षारोदेन समुद्रेण संगतास्तादृशादृष्टाः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः। एवंप्रतिनियतस्वभावाअपिस्त्रियः स्वगुणानुसारेण दंड्याः कर्त्तुशक्याइत्याह यादृग्गुणेनेति ॥ २२॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥ शारङ्गीमन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः। हीनजातीयाप्यक्षमाला वसिष्ठभार्यातत्संयोगादभ्यर्हणीयतांप्राप्ता शार्ङ्गीतिर्यग्जातिःचटकामन्दपालेन मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्याअतोहीनजातीयाः कनीयस्योपि भूयोभर्तृवत्पूज्यास्तथाचोक्तं वयसिस्त्रियइति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अक्षमाला अरुंधती वसिष्ठेन महर्षिणा सम्यग्योगंगता। अधमयोनिजा चतुर्वर्णेतरकुलजा। सारङ्गीपक्षिणी। शार्ङ्गीति क्वचित्पाठः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः। अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाहअक्षेति अक्षमालाख्यानिकृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतांगता ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः। अत्रेतिहासं प्रमाणयति अक्षेति। अधमयोनिजा चण्डाली अक्षमाला ऋषीणामनुरोधेनोढा वसिष्ठश्चण्डालीमुपयेमइतिश्रुतेः। सारङ्गी चटका मन्दपालेन ऋषिणोढा अभ्यर्हणीयतां पूज्यताम् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः। अत्रोदाहरणमाह अक्षमालेति ॥ २३॥

(६) रामचन्द्रः। अक्षमाला अरुन्धती। शार्ङ्गपक्षिणी मन्दपालेन ऋषिणा संगता अभ्यर्हणीयतांजगामइति महाभारते आदि पर्वणि ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ॥ उत्कर्षंयोषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥ २४॥

(१) मेधातिथिः। अवकृष्टा निकृष्टा प्रसूतिरुत्पत्तिर्यासांताअवकृष्टप्रसूतयः अन्याश्च गङ्गाकालीप्रभृतयः द्वयोः प्रकृतत्वादेताइति बहुवचनं च शब्देन तृतीयामाक्षिप्य द्विवचनंवा एते च ॥ २४ ॥

---

(२३) शारङ्गी=शार्ङ्गीच (क, ख, ग, च) = शार्ङ्गीव (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः। एताइति पूज्यताभिप्रायेण बहुवचनम्। अन्याः सत्यवत्याद्याः। अत्रच पञ्चमाध्यायस्त्री-धर्मोक्तस्य शब्दतोर्थतश्च पुनरुक्तिः पुरुषकार्यतया तत्रात्रतु स्त्रीकार्यं तत्परिग्राह्यम् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः। यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वैताइति बहुवचनंकृतं एताश्चान्याश्च सत्यवत्याद-द्योनिकृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोकउत्कृष्टतांप्राप्ताः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः। उपसंहरति एताइति। अवकृष्टप्रसूतयः निष्कृष्टयोनयः उत्कर्षं जातितः ख्यातितो पति-तश्च स्वैर्भर्तृगुणैरेव प्राप्ताइत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः। अपकृष्टप्रसूतयः निकृष्टजातयः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रानित्यंस्त्रीपुंसयोः शुभा ॥ प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः। लोकयात्रा लोकवृत्तंलोकाचारोलोकसिद्धमेतत् नायंविधिलक्षणोर्थोयदेवंशक्यते रक्षितुं नान्य-थेति अपरिक्षिताभिश्च ताभिः प्रसूत्यादिदोषेभवतीति। इदानींप्रजाधर्मान्निबोधत। कस्य प्रजा बीजिनोवाक्षेत्रिणोवेति उदर्कआगामीकालः ससुखोयेषांसर्वेहि वस्त्ववसाने विरमन्ते तेतु नैवमिति प्रशंसा ननुच का सुखोदर्कता प्रजाधर्मस्य या च प्रजास्याधीना स्त्रियश्च बहुभिर्दोषैरावृतत्वत्त्यागार्हाः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्रजाधर्मान् प्रजोत्पादनार्थे धर्मान् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः। एषलोकाचारोजायापतिविषयः सदाशुभउक्तः इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून् किंक्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः। स्त्रीणां स्वाभाविकौपाधिकधर्मानुपसंहरन् तत्कार्यप्रजनप्रकारमाह एषेति। लोकयात्रा लो-काचारपरंपरा। सुखोदर्कान् इह दृष्टसुखमुत्तरकालेपि तत्कृतसुकृतजं सुखं येभ्यस्तान् प्रजाधर्मान् प्रजैव धर्मस्तानपुत्रेणा-यंलोकः ॥ दशपूर्वापरान्वंश्यानात्मानंचैकविंशकम्। ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत्तारयेत्। इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योधर्महेतुत्वश्रवणा-त्प्रजायाः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः। गार्हस्थ्यस्य स्त्रीनिबन्धनत्वात्स्त्रीणांसंमानेन रक्षणंकार्य्यंनावमानेनेत्यभिप्रायेणाह एषोदितेति॥२५॥

(६) रामचन्द्रः। यात्रा चर्या ॥ २५ ॥

प्रजनार्थंमहाभागाः पूजार्हागृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः। नहि गृहे सर्वान्बिभृयादित्येतन्निवृत्त्यर्थमाह। शक्यप्रतिविधानत्वाद्दोषाणांपूजार्हाः यदेतद्दोषप्र-योजनंतन्नावज्ञानार्थंपरिवर्जनार्थंवाभिशस्तपतितादिच किंतर्हि रक्षार्थंदोषाणां नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थालीनाधिश्रियते नचमृगाःसन्तीतियवानोप्यन्तइति प्रयोजनं गर्भग्रहणात्प्रभृत्यपत्यपरिपोषणपर्यन्तोव्यापारोऽभिमेतः तथाच वक्ष्येति॥उत्पा-दनमपत्यस्य जातस्य परिपालनमिति। गृहेदीप्तयइव नहि गृहे सेवा स्त्रीभिर्विना काचिदस्तीति सुप्रसिद्धमेतत् सत्यपि श्रीविभवे भार्यायामसत्यांसुहृत्स्वजनादिष्वागतेषु नगृहस्थाः प्रतिपुरुषंभोजनादिभिरावर्जयितुंसमर्थाः यथा दरिद्रे नभवति एवंकिरतः स्त्रियाःश्रियश्च न विशेषोगृहेष्विति ॥ २६ ॥

---

(२४) अपकृष्ट =.अवकृष्ट (मे०) (२६ गृहदीप्तयः=मेधिनः (च)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रजनार्थं संतानार्थम्। महाभागामहाभाग्याः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्यप्यासांरक्षणार्थंदोषाउक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिहदोषाभावः। एतास्त्रियोमहोपकारा-गर्भोत्पादनार्थंबहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहेशोभाकारिण्यः स्त्रियःश्रियश्चगेहेषुतुल्यरूपा-नानयोर्विशेषोविद्यते यथानिःश्रीकंगृहंन राजत्येवंनिःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गर्भधारणपोषाभ्यांतेनमातागरीयसीतिमानयन् स्त्रियं स्तौति प्रजनार्थमितित्रिभिः। प्रजना-र्थं प्रजनमपत्यं तस्मै। गृहदीप्तयः गृहस्य दीप्तीः शोभा याभ्यस्ता। स्त्रियएव श्रियः श्रीहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः**। नविशेषोस्ति स्त्रीणांश्रीणाञ्च ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रजनार्थं सन्तानार्थम् गेहेषु स्त्रियः श्रियः लक्ष्मीरूपाः पूजायोग्याः ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रत्यहंलोकयात्रायाः प्रत्यक्षंस्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्र स्थानीयस्य पूर्वश्लोकस्य भाष्यस्थाविमौ श्लोकौ स्त्रीनिबन्धननिमित्तमपत्योत्पादना-दौ प्रत्यक्षमेतत्। लोकयात्रागृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि। अस्य प्रत्यर्थंसर्वस्मिन्नर्थे स्त्रीनिधनं। प्रत्यहमिति पाठः। प्रत्यक्षशब्दोन्तरङ्गवचनः अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्पादनमुत्पत्तेःकारणं स्त्री । परिपालनं रक्षा कारणभूता । प्रीत्यर्थं या लोकस्य या-त्रा व्यवहारः संभोगस्तस्य निबन्धनं स्त्री प्रत्यक्षं नतु पक्षोधर्मादिवत्। प्रत्यर्थमिति पाठेप्रतिविषयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अपिच उत्पादेति अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनंचातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यव-हारस्य प्रत्यक्षंभार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह उदिति। लोकयात्रायाः अतिथिबन्धुमित्रभोजनादेर्व्यवहारस्य स्त्रीनिबन्धनं स्त्रीहेतु रिति प्रत्यक्षम् ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रीत्यर्थं लोकयात्रा प्रियोक्तिसंभोगरूपलौकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनं निमित्तम् ॥२७॥

अपत्यंधर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्राग्दर्शितार्थोयंश्लोकः ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शुश्रूषोपचारः। रतिः कामसुखम् ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थंपुनरभिधानम्। धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि परिच-र्योत्कृष्टा रतिः पितॄणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मकार्याणि बल्यग्निहोत्रादीनि शुश्रूषा तिथ्यादीनां। रतिः स्त्रीसंपर्कजा प्रीतिः । स्वर्गो य-त्कर्तव्यं तदनयासहेतिश्रुतेः एतत्सर्वंदाराधीनमितिद्योतीहकारः ॥ २८ ॥

पतिया नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥२९॥

(१) **मेधातिथिः**। पश्चमे श्लोकाविमौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

---

(२७) प्रत्यहम् = प्रीत्यर्थम् (ब, ल) = प्रत्यर्थं (मे०)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिचरति मनोवाग्देहसंयतेति मनःप्रभृतिभिर्नव्यभिचरतीत्यर्थः । वाग्व्यभिचारः परपुरुषादिप्रशंसा । कायेन तद्वीक्षणस्पर्शादि ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानाप्नोति इहलोके विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तां दृष्टादृष्टफलेन प्रलोभयन्निव व्यभिचारान्निवर्तयति पतिमिति । या वाङ्मनोदेहेषुसंयता सती नातिक्रमते सा भर्तृलोकं स्वर्गादिकं प्राप्नोति साध्वी चेहोच्यते इतिशेषः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंस्त्रीषुपुरुषाणांकर्त्तव्यमुक्तमिदानींपुरुषेषुस्त्रीणामाह पतिमिति ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मनोवाक्कायकर्मभिः वाग्दण्डसंयता ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तुभर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निंद्यताम्॥ सृगालयोनिंचाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सृगालयोनिमिति महापातकभोग्यनरकाद्युपलक्षणम् । तदन्ते सृगालयोनिगमनात् पापरोगैः क्षयादिभिः ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतांजन्मान्तरे च सृगालजातिंप्राप्नोति पापरोगादिभिश्च पीड्यते । पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मउक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयंसदपत्यसंपत्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । विपक्षेदण्डमाह व्यभिचारादिति । व्यभिचारात् स्वभर्तारं व्यतीत्याभिमुख्येनान्यत्र मनोवाग्देहानांचरणात् गतैः पापरोगैः कुष्ठादिभिः पीड्यते पीडितास्यात् ॥ ३० ॥

पुत्रंप्रत्युदितंसद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥ विश्वजन्यमिमंपुण्यमुपन्यासंनिबोधत ॥ ३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उपन्यासोविचार्यवस्तुप्रक्षेपः विचारोवा तंनिबोधत । पुत्रंप्रतिपुत्रमधिकृत्योदितमुक्तं सद्भिर्विद्वद्भिर्महर्षिभिश्च [विश्वजन्यं][1] सर्वेभ्योजनेभ्योहितं पुण्यंकल्याणकरं स्त्रीस्तुत्याव्यवधानात् प्रजाधर्मनिबोधतेत्यस्यार्थस्यापि पुनरादरार्थमुपन्यासः उपन्यासंनिबोधतेति ॥ ३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंस्त्रीणांनियते यत्र क्वचिद्दैवाद्यभिचारस्तत्र यःपुत्रंप्रति बीजिनोऽपत्यंक्षेत्रिणोवेत्यपत्यार्थः उपन्यासस्तं शृणुत । सद्भिर्वर्तमानैः पूर्वजैरतीतैः । विश्वजन्यं विश्वजनहितम् ॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिराभहितमिमंवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंविचारंशृणुत ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रजननार्थमित्युक्तं तदेवाह पुत्रमिति । पुत्रमुद्दिश्योपन्यासं विचारं निबोधत शृणुत । विश्वजन्यं विश्वस्मै सर्वस्मैजनाय हितं पुण्यं पुण्यफलदम् ॥ ३१ ॥

(५) **नन्दनः** । इदानींबीजिनः किंपुत्रःक्षेत्रिणोवेत्येतन्निरूपयितुंप्रक्रमते पुत्रंप्रत्युदितमिति । विश्वजन्यंविश्वजनहितं । इमंवक्ष्यमाणम् ॥ ३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विश्वजन्यं सकलजनहितम् । उपन्यासं व्याख्यानम् ॥ ३१ ॥

---

१ (मे० ८)

भर्तुः पुत्रंविजानन्तिश्रुतिद्वैधंतुभर्तरि ॥ आहुरुत्पादकंकेचिदपरे क्षेत्रिणंविदुः ॥ ३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भर्तोढ्वोढा विवाहसंस्कारेण संस्कृतोयेन या नारी तस्यां यस्तस्मादेव जातस्तंपुत्रंतस्य विजानन्त्यभ्युपगच्छन्ति सर्वएव विद्वांसोनात्र विप्रतिपत्तिः सिद्धांतोयम् । श्रुतिद्वैधन्तुकर्तरि यः कर्नैव केवलमुत्पादयिताऽन्यदीयक्षेत्रे नतूढ्वोढा तत्र श्रुतिद्वैधंमतभेदस्तंदर्शयति आहुरुत्पादकमपत्यवन्तंकेचित् अपरे क्षेत्रिणोयस्य सा भार्या तस्यामनुत्पादकमपि एवमाचार्यविप्रतिपत्तेःसंशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भर्तुर्भार्यावतः पाणिग्राहस्य पुत्रंसर्वे विजानन्ति । केचित्तु बीजिनः । श्रुतेर्द्वैधं श्रुतौ बीजिनः पुत्रइतिदर्शनात् श्रुतिकृतं द्वैधं सन्देहः । तथाहि । नशेषोऽस्मेअन्यजातमस्तीत्यादिश्रुतेः । शेषः पुत्रः अन्येन जनितःपुत्रोनास्तीत्यस्याअर्थः । एतेन न क्षेत्रिणः किंतु जनकस्यैवेति गम्यते अतएव दर्शनात्केचिदुत्पादकमाहुरन्येतु न्यायबलात्क्षेत्रिणमिति ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भर्तुः पुत्रोभवतीति मुनयोमन्यन्ते । भर्त्तरि द्विः प्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारंतेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्येतु वोढारंभर्त्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विचारमेवाह भर्तुरिति । तत्र भर्तृत्वंद्विविधं श्रुतिद्वैविध्याद्वोढृत्वाऽवोढृत्वभेदात् । तत्रावोढृत्वेनापत्योत्पादकमपि भर्तारमाहुः । गर्भधारणात्पुत्रस्यानुत्पादकत्वेपि वोढृत्वेन तत्र वोढुःक्षेत्रसंबन्धात्पुत्रोभवेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः संभवेत्सुतइति ॥ ३२ ॥

(५) **नन्दनः** । भर्तृशब्दः स्वामिवचनः भर्त्तरि श्रुतिद्वैविध्यंकर्तरीतिपाठेप्ययमेवार्थः उत्तरार्धेन द्वैविध्यमेवोच्यते उत्पादकंबीजिनंकर्तारंकेचिदाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्षेत्रमिवक्षेत्रभूता नारी व्रीह्यादिरुत्पत्तिस्थानंभूमिभागः क्षेत्रंतत्तुल्यानारी यथा क्षेत्रेबीजमुप्तंच विधियमाणंजायते एवंनार्यामपि निषिक्तंरेतोबीजभूतएवपुमान् अत्रापि भूतशब्दउपमायां तदीयंरेतोबीजंन साक्षात्पुमान् तदधिकरणत्वात्तु तथाव्यपदिश्यते समायोगःसंबन्धआधाराधेयलक्षणस्ततः संभवउत्पत्तिः सर्वदेहिनांशरीरिणांचतुर्विधस्य भूतग्रामस्य स्वेदजानामप्याकारशः क्षेत्रंबीजंवेदोऽतोयुक्तःसंशयः उभयमन्तरेण संभवानुपपत्तेः अपत्योत्पत्तौउभयोर्व्यापारः विनिगमनाद्यावद्द्वैत्वभावात्कस्य तदुभयोः अन्यथान्यतरस्येति संदेहः सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थोनानुमानपरिच्छेद्योऽपत्यापत्यवत्त्वावः तथाच विभागश्लोके वक्ष्यामः ॥ ३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंच क्षेत्रसंबन्धात्क्षेत्रिणोबीजसंबन्धाद्बीजिनइत्युभयोरपि प्राप्तम् ॥ ३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानंक्षेत्रंतत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता पुरुषश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः यद्यपि रेतोबीजंतथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषोबीजमिति व्यपदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवंचोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः किंयत्संबन्धिक्षेत्रंतस्यापत्यमुत यदीयंबीजंतस्येति ॥ ३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षेत्रिणमिति प्रसंगेनक्षेत्रबीजे व्याकुर्वंस्तयोःकृत्यमाह क्षेत्रेति । क्षेत्रवदुत्पादनपरिपालनकर्तृत्वात्क्षेत्रभूता । बीजं रेतः तदाश्रयत्वाद्बीजभूतः तत्र चेतनस्य रजोरेतःसंयोगादचेतनस्य भूबीजसंयोगात् संभवः उत्पत्तिः ॥ ३३ ॥

---

(३२) भर्तरि=कर्तरि (मे०)

(५) नन्दनः । द्वैविध्येयुक्तिमाह क्षेत्रभूतास्मृतेति तत्माद्युक्तंद्वैविध्यमिति ॥ ३३ ॥

विशिष्टंकुत्रचिद्वीजंस्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ॥ उभयन्तुसमंयत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजस्य वैशिष्ट्यंव्यासऋष्यशृङ्गादीनांमहर्षीणांदृष्टं स्त्रीयोनिष्वेव क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु ब्राह्मणाज्जाताअपि मातृजातयः क्षत्रियास्ते उभयंतुसमं एकस्वामिकमेकजातीयंसमंसा प्रसूतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यभावात् तदुक्तमेतद्भर्तुः पुत्रंविजानन्तीति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्त्यन्तरमाह विशिष्टमिति । बीजं बीजी पुरुषः विशिष्टं ब्राह्मण्यादिगुणवत् । अन्यतरविशिष्टत्वेन प्रजा विशिष्टा नभवति किंतु यत्रोभयंविशिष्टं सएव प्रसवः शस्यते उभयोःप्राधान्यात् । अतःक्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणोप्यपत्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्वचिद्वीजंप्रधानंजातायेत्वनियुक्तायामिति न्यायेनोत्पन्नोबीजिनोबुधइव सोमस्य तथा व्यासऋष्यशृङ्गादयोबीजिनामेव सुताः । क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यंयथायंतल्पजः प्रमीतस्येति वक्ष्यति । अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिताअपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिणएव पुत्राबभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोन्योः साम्यंतत्र वोढेव जनयिता तदपत्यंप्रशस्तंभवति तत्र बीजप्रधान्यापेक्षंतावदाहुः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र तयोः प्राधान्यं भिन्दानः समे कार्ये प्रशंसति विशिष्टमिति । बीजस्यप्राधान्यंव्यासऋष्यशृंगादौ तेनैषां ब्राह्मण्यमेवोत्कृष्टता । क्षेत्रस्य प्राधान्यं धृतराष्ट्रविदुरादौ क्षत्रियक्षेत्रत्वे । उभयं बीजयोन्यात्मकमनूढासजातीयपरिणयेन समं यत्रप्रसूतौ साप्रसूतिरत्यंतंप्रशस्यतइत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । स्वमतमाह विशिष्टंकुत्रचिदिति कुत्रचित्प्रसूतौबीजंविशिष्टं नसर्वत्र । प्रसूतिः शिष्टा एवंस्थितउभयत्र समंएकजातीयम् ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतप्रसूतिर्हिबीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमुपपादिते संशये बीजप्राधान्यपक्षंपूर्वंपरिगृह्णाति तत्प्राधान्याद्यस्य बीजंतस्यापत्यंतस्य च प्राधान्यं व्रीह्यादेर्द्रव्यस्य क्षित्याद्यनेककारणत्वेपि तद्धर्मानुविधानदर्शनात् अतश्च स्फुटमदृष्टबीजानुविधानस्यापत्यस्यकार्यत्वाद्व्रीह्यादीनामिव तद्धर्मानुविधायित्वंयुक्तमभ्युपगंतुं तथाहि सर्वत्रकार्यऐकरूप्यंनत्यक्तंभवति तथाच बीजेप्राधान्यंतद्दर्शयति सर्वभूतप्रसूतिर्हि सर्वेषांभूतानां प्रसूतिरुत्पत्तिर्बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य यल्लक्षणंरूपवर्णसंस्थानादि तेन लक्षिता चिह्निता तद्रूपानुविधायिनीनियावत् ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रपूर्वपक्षमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजजातिप्रयुक्तनियतजातिः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बीजक्षेत्रयोर्बीजंप्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषांभूतारब्धानांमुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिन्हैरुपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भेदफलमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य लक्षणानि रूपसंस्थानार्थक्रियास्तैर्लक्षिता विशिष्टा दृश्यन्ते अतएवोपरिचरवसोरपत्यं मत्स्योदरी सत्यवती नाम ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथबीजमेव विशिष्टंबहुभिः श्लोकैराह बीजस्य चैवेति । बीजस्य योन्याश्च द्वयोर्मध्ये बीजलक्षणलक्षिता बीजगुणेनैव दृष्टा ॥ ३५ ॥

यादृशंतूप्यते बीजंक्षेत्रे कालोपपादिते ॥ तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजंस्वैर्व्यञ्जितंगुणैः ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनन्तरस्यैवार्थविस्तरत्वेन श्लोकोयंवक्तान्वयप्रदर्शनेन यादृशंशब्दस्यार्थव्याख्यास्यां व्रीहयः शालयइत्यादिना कालोपपादिते कालेवर्षादौ वपनकालउत्पादिते कृष्टसमीकरणादिना संस्कृते तादृग्रोहति जाय ते स्वैर्गुणैर्वर्णसंस्थानरसवीर्यादिभिर्गुणैर्व्यञ्जितंपरिदृश्यरूपम् ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कालोपपादिते कालेनयुक्ते । एतेन कालवत्क्षेत्रस्यापि गुणतैवेत्युक्तम् । स्वैरसाधारणैर्गु णैरूपादिभिः ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यज्जातीयंबीजंव्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिनासंस्कृते क्षेत्रउप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयै वर्णादिभिरुपलक्षितंतस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतदेव प्रत्यक्षयति यादृशमिति । कालोपपादिते तत्तत्सस्योचितकालयुक्ते । रोहत्यङ्कुरःसंप द्यते तस्मिन्नङ्कुरे तादृशबीजावयवस्वल्पङ्कुरपत्रकाण्डादिपरंपरया । पुनस्तादृशं बीजं व्यञ्जितं स्वैर्गुणैः शाल्यादिगन्धरसै जनयतिभूर्न ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेव विशदयति यादृशंतूप्यतइति । कालोपपादितकालेन संयोजितमपि महतापिकालेनेत्यर्थः॥३६॥

इयंभूमिर्हि भूतानांशाश्वती योनिरुच्यते ॥ नच योनिगुणान्कांश्चिद्बीजंपुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वेणोक्ता अनेन क्षेत्रगुणानामभावमाह एषा भूमिर्भूतानांस्थावराणामोषधी तृणगुल्मलतानांयोनिः क्षेत्रमुच्यते नच तद्गुणास्तेषु भूतेषु केचन दृश्यन्ते नमृदः पांसवोवा तत्रोपलभ्यन्ते बीजंपुष्यतिपु ष्टिषु बीजशब्दोत्राङ्कुरनिर्गतव्रीह्यादिवचनोन मूलवचनस्तदपिहि पुनरुपभुक्तशेषमुप्यमानमपरस्मिन्वत्सरे भवत्येव बीजं तच्चपुष्यति नानुवर्तते पुष्ट्यङ्गंभूतायामनुवृत्तौ पुष्यतिर्वर्तमानः सकर्मकत्वंद्वितीयानिमित्तं योनिर्गुणान्प्राप्यति वा भजते पुष्टिषु तदवयवेषु निमित्तंन पुष्यतिनानुवर्तते यदि पुष्यङ्गाऽनुवृत्तिराख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वित्यन्यार्थकं तस्मादनेकार्थत्वा द्धातूनामन्यवचनमात्रएवाख्यातेनानुव्याख्येयः श्लोकपूरणार्थंवापुष्टिष्विति कथंचित्पौनरुक्त्यंपरिहार्यंसामान्यविशेषभावे न वान्वयोवक्तव्यः स्वपोषंपुष्टइति यथा ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुष्टिष्वङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यंप्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह इयमिति । हिरवधारणे इयमेव भूमिर्भूतारब्धानांतरुगुल्मलतादीनांनित्या योनिः कारणंक्षेत्रात्मकंसर्वलोकैरुच्यते नच भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजंस्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते भजत्यर्थत्वात्पुष्यतेः सकर्मता तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावा न्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतदेव व्यनक्ति इयमिति । इयं प्रत्यक्षापि शाश्वती नित्या योनिरपि नस्वगुणान्पुष्यति। समर्पयति । पुष्टिषु वृक्षादिषु । बीजंतु स्वानुरूपाणि प्ररोहकाण्डपत्रपुष्पफलरसगन्धादीनि पुष्णाति पोषणेन प्रकटयति॥३७॥

(५) **नन्दनः** । एतदेवव्यतिरेकमुखेन दर्शयति इयंभूमिर्हिभूतानामिति । शाश्वती चिरन्तनी । एतावता चिरेण का लेन भूमिगुणः किञ्चिद्बीजंनहि पुष्यति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभूतिर्हि भूतानामितिपाठः । पुष्टिषु अङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनन्तरोक्तोर्थउदाहरणाद्याक्रियते एककेदारेऽपि परत्रयोजनीयः एकस्मिन्नपि क्षेत्रे भूमेः काले यस्यबीजस्य योवैककालस्तस्मिन्नुप्तनिकर्षकैर्भिन्नरूपाणि जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः । यदि च क्षेत्रे प्राधान्यंस्यात्क्षेत्रस्यैकत्वात्सर्वाण्यैकरूपाणिस्युः ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भूमिगुणपोषणमुक्त्वा बीजगुणपुष्टिमाह भूमाविति । एककेदारइत्यत्यन्तमनुप्रयोगकथनम् । स्वभावतः स्वस्य योभावोधर्मः शालित्वादिस्तेन सदृशम् ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अपिचभूमाविति भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोप्तानि व्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति भूमावितिद्वाभ्याम् । केदारे क्षेत्रे कृषीवलैः कर्षकैः कालोप्तानि तत्तद्बीजप्ररोहकालउप्तानि नानारूपाणि यवशाल्यादीनि जायन्ते कार्याकारेण परिणमन्ति । स्वभावतोबीजस्वभावेन ॥३८॥

(५) **नन्दनः** । बीजानां भूमिगुणपोषणे हेतुर्देशकालवैषम्यविकृतइति चेत्तत्राह भूमावपीति । एककेदारे समानेसंस्थाने संस्कृतक्षेत्रेऽपि । कालोप्तानि नानारूपाणि भिन्नजातीयानि स्वभावतः प्रकृत्यैव । इहास्मिँल्लोके जायन्ते एकमपि बीजंस्वभावतो न व्यभिचरतीत्येतद्दर्शयितुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

व्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ॥ यथाबीजंप्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति । यथावा बीजस्वभावाभिपत्त्या सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शालयोहैमन्तपक्वधान्यानि । व्रीहयस्तेभ्योऽन्यानि धान्यानि । लशुनीक्षवइति निन्दितानिन्दितयोरुदाहरणम् ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तथाहि व्रीहीति । व्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः तथामुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेवाह व्रीहयइति । व्रीहयः षष्टिकाद्याः । शालयः कलमाद्याः । लशुनानि स्थूलकन्ददुर्गन्धीनि ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः** । नानाबीजानां नानारूपत्वमेवोदाहरति व्रीहयःशालयइति ॥ ३९ ॥

अन्यदुप्तंजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उप्यते यद्धि यद्बीजंतत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः** एषएवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते अन्यदुप्तंजातमन्यदित्यनेनोपपद्यते यद्धि यद्बीजंतदेव प्ररोहति मुद्गेषूप्तेषु व्रीहयोजायन्तइत्येतन्नास्ति प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते यद्धि यद्बीजम् ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्यदन्यजातीयम् । अतोबीजिनएव प्रजा न क्षेत्रिणइति समुदायार्थः ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंच सति अन्यदिति । व्रीहिरुप्तोमुद्गादिर्जायतइत्येतन्न संभवति यस्माद्यदेवबीजमुप्यते तत्तदेव जायतएवंबीजगुणानुवर्त्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तेश्च व्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयन्नाह अन्यदिति । अन्यत् शाल्यादिबीजमुप्तं न यवाद्याकारेण स्यादिति व्यतिरेकः । अन्वयमाह यद्यदेवेति तत्तदेव शालिपरंपरायायदिनिश्चितमेव ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थंनिगमयति अन्यदुप्तमिति । प्ररोहति प्रत्यक्षतः प्ररोहति । तस्मादुप्तादन्यद्रोहतीत्येतन्नोपपद्यतइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यत् उप्तंअन्यत्जातंतएतत्कर्म नउपपद्यते न संघटते । अन्यदुक्तंअन्यद्जातमितिन्यायोन संघटते ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंपूर्वपक्षेसिद्धान्तमाह क्षेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते ननुच नात्रक्षेत्रप्राधान्याभिधायकंकिंचित्पदमस्ति केवलंपरक्षेत्रोपगमननिषेधःश्रूयते । वप्तव्यंन जातुपरयोषितीति परदारेषु बीजनिषेकोनकर्तव्यइत्यस्यार्थः । न पुनर्यस्य क्षेत्रंतस्यापत्यमित्यनेनोक्तंभवति सत्यं तथानश्यति वैक्षिप्तंबीजंपरपरिग्रहइत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्यापहारलक्षणदोषनिमित्तोयंप्रतिषेधोनादृष्टार्थउपगमनप्रतिषेधः । सहि चतुर्थे विहितएव नहीदृशमनायुष्यमित्यादिना तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेणैकवाक्यत्वादसतिस्मातस्थ्ये युक्ता क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता प्राज्ञेन सहजया प्रज्ञया विनीतेन पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानविज्ञानवेदिना करणसाधनौज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञानंवेदाङ्गशास्त्राणि विज्ञानंतर्ककलादिविषयं । एतदुक्तंभवति यस्य काचिद्बुद्धिर्विद्यते तेनैवंन कर्तव्यंयतः सर्वशास्त्रेष्वेषास्थितिः । यस्तु मूर्खस्तिर्यक्तुल्यः सोत्रनाधिकृतएवेत्यनुवादोयं । आयुष्कामेनेति चातुर्थिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत्ततश्च पृथक्प्रतिषेधशङ्कानिरस्ता भवति ॥४१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वपक्षे उक्तोरुक्ता यद्यप्येवं तथापि लोके क्षेत्रिणएव फलसंबन्धदर्शनात् [स्वक्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणएव प्रजेत्याह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । प्राज्ञेन स्वतोबुद्धिमता । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । ज्ञानं धर्मविषयधीः][1] विज्ञानंलोकविषया तद्वेदी तत्रत्यभावात् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति तद्बीजंसहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानंवेदः एवंविज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्वेदिनाऽऽयुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टान्तजातस्य दार्ष्टान्तिके फलितमाह तदिति । तस्मादर्थेज्ञानविज्ञानवेत्त्रा श्रुतिस्मृतिविदा । नवप्तव्यं रेतइतिशेषः । परयोषिति नियुक्तायामपि न वप्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । एवं बीजप्राधान्यमुक्तमधुनाक्षेत्रप्राधान्यंचतुर्भिः श्लोकैराह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । ज्ञानंलौकिकं । विज्ञानं शास्त्रजंप्रधानमितिकृत्वा परक्षेत्रेवप्तव्यं क्षेत्रस्वामित्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । विज्ञानवेदिना ज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं लोकविषयं तयोर्वेदिना ॥ ४१॥

अत्र गाथावायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ यथा बीजंन वप्तव्यंपुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । गाथाशब्दोवृत्तविशेषवचनः यथोक्तंपिङ्गलेन अत्रासिद्धंगाथेति अविगीताः परंपरागताः श्लोकाअन्युच्यंते तदेषापियज्ञगाथागीयतइत्युक्त्वा श्लोकाउत्तरत्रवेदे पठ्यन्ते यदस्यपूर्वमपरंतदस्येति वायुनागीताः पठिताः वायुप्रोक्ता पुराविदः पुराणकल्पान्तरवेदिनः परपरिग्रहेपरक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

---

(१) सर्व० २

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । माभूदायुष्कामस्य कर्तव्यं किं ततोऽतआह अत्रेति ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अतीतकालज्ञाअस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाःछन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजंन वप्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र सतांवाक्यं प्रमाणयति अत्रेति । गाथाः विगीतश्लोकाः । परपरिग्रहे परगृहीतदारक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

(५ **नन्दनः** । यथा येन हेतुना ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । परपरिग्रहे परस्त्रियां यथा न वप्तव्यम् ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वै क्षिप्रंबीजंपरपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ताइदानींगाथादर्शयति इषुः शरः सनश्यति खेछिद्रे अन्येनेष्वासेन विद्धंमृगमनुविध्यतः [पूर्वस्य वेधकस्यात्रलाभ्यं अथवाऽऽकाशेखे शरः क्षिप्तोलक्ष्यमन्तरेण नश्यति निष्फलोभवति विद्धंचानुविध्यतः] ‡ एवंपरस्त्रियंतेजोनिःक्षिप्तंतस्य बीजिनः क्षेत्रस्वामिनोपत्यंभवति ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्येन विद्धमनु पश्चाद्विध्यतः वृथाविध्यतः क्षिप्तोपीषुर्नश्यति । अन्येन पूर्वविद्धत्वेन स्वीकृतत्वादिषुविद्धत्वेपि पक्षिणोमांसलाभोत्र पूर्वपरिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । नश्यति निःफलंभवति ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथान्येन विद्धंमृगंकृष्णसारंतस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यतआविद्धः क्षिप्तः शरोनिष्फलोभवति पूर्वहन्तुरेव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् एवंपरपत्न्यामुप्तंबीजंशीघ्रमेव निष्फलंभवति गर्भग्रहणानन्तरंक्षेत्रिणः सद्यःफललाभात् ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । परक्षेत्रे बीजस्योप्तिर्वप्तुः फलाय न पर्याप्तेति दृष्टान्तगाथामाह नश्यतीति । विद्धं मृगमन्येन । खे तत्कृतच्छिद्रे । खमित्युपलक्षणम् । अनुविध्यतः पश्चात्ताडयतः इषुः शरोनश्यति मृगलाभायापर्याप्तः यतः पूर्वहन्तुरेव सः शरस्तृगस्य विद्यमानत्वाद्विद्धेषुर्नश्यति । पाश्चात्येन यथा सपशुर्न लभ्यते एवं गर्भोबीजिना न लभ्यतइत्यर्थः ॥४३॥

(५) **नन्दनः** । तामेव गाथामाह नश्यतीषुर्यथेति । खेविद्धं खेसंबद्धं वायुमिति यावत् वायुंलक्षीकृत्य विद्धोयुक्तः इषुर्विध्यतः प्रहरतः पुरुषस्य यथा नश्यति निष्फलोभवति तथा नश्यति तत्फलं बीजिनोन भवति क्षेत्रिणोभवतीत्यर्थः । क्षेत्रं प्रथमपरिग्रहीतुरेवेति ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथाक्षिप्तइषुर्बाणः खे अकाशे नश्यति निराधारत्वात् कीदृशः इषुर्विद्धलक्षं अनुविध्यतः ॥४३॥

पृथोरपीमांपृथिवींभार्यांपूर्वविदोविदुः ॥ स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ईदृशोयंपुराणकृतो जायापतिलक्षणसंबन्धो यद्भिन्नावपि तावेकीकृताविव दर्शयति तथाहि अनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसंबन्धामही तेनैव व्यपदिश्यते पृथिवीति तस्मादन्यापि स्त्री यस्य भार्या तस्य पुत्रोऽनेनापिजातः स्थाणुच्छेदस्य केदारंस्तमाहुः संबन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसंबन्धषष्ठीप्रतिपादयति स्थाणुर्गुच्छगुल्मलतादिप्ररूढोयत्र भवतितच्छिनत्ति यः सस्थाणुच्छेदः तस्य तत्क्षेत्रंयेन प्ररूढगुल्मलतावीरुधःछित्त्वा भूमिः क्षेत्री कृता तत्र कर्षणवप-

‡ (आ आ)

नजातंफलंतस्यैव शल्यवतोमृगमाहुरित्यनुषज्यते बहूनांमृगमनुधावतामाखेटकार्ययस्यैवसंबंधिशरशल्यंमृगे दृश्यते तस्य तमाहुर्यः प्रथमवेद्धुश्च सभवतीत्युक्तंनश्यतीषुरित्यत्र ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा पृथोः परिग्रहानन्तरमनेकराजपरिगृहीतार्थामपि पृथिवीं प्रथमपरिग्रहीतृत्वात्पृथोस्तस्यैव नाम्ना पृथिवीति व्यपदिशन्ति तथा प्रथमपरिग्रहीतुरेव भार्याऽतोनन्तरंपरिग्रहाद्बीजिनएव क्षेत्रं किं तस्यादित्यपि नाशङ्कनीयमित्यर्थः। स्थाणुछेदस्य यः प्रथमं खिलभङ्गार्थं क्षेत्रे स्थाणुमुत्पाटयति तस्य न द्वितीयपरिग्रहीतुः। केदारं क्षेत्रम्। शल्यवतोयस्यतोयेन विद्धोनतु तदनन्तरं मृगग्रहीतुः॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः। इमामपि पृथ्वींपृथुना पूर्वपरिगृहीतत्वात् अनेकराजसंबन्धेपि पृथोर्भार्यामित्यतीतज्ञाजानन्ति तस्मात्स्थाणुंछिन्दन्ति स्थाणुच्छेदः कर्मण्यण् येन स्थाणुमुत्पाट्य क्षेत्रंकृतंतस्यैव तत्क्षेत्रंवदन्ति तथा शरादिशल्यंयेन पूर्वमृगे क्षिप्तंतस्यैव तंमृगमाहुः एवंच पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्बोढुरेवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः। अत्रार्थे पुरावृत्तं स्फुटयन्परयोषिति पुत्रार्थमाशासानस्यपुत्राशावैफल्यमाह पृथोरिति। अनेकराजसंबन्धित्वे भूमेः भुवः पृथ्वीति समाख्याबलात्। पृथोरेव भार्यामाहुः॰ भुवः स्थाणुच्छेदस्य प्रथमंतदुच्छेदकस्य केदारं क्षेत्रं एवं शल्यवतः अग्रे मृगंप्रतिशरंयोजयितुः दृष्टान्तत्रये क्षेत्रिणएवापत्यम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः। तेन तत्र क्षिप्तमन्येन बीजंनश्यति तस्येत्यभिप्रायेणाह पृथोरपीमामिति। पूर्वविदः प्रथमं लब्धवत पृथोरिमां पृथिवीमपि भार्यां विदुः। पूर्वविदइति स्थाणुच्छेदशल्यवतोरपि विशेषणं स्थाणुच्छेदः खिलीकृतक्षेत्रसंस्कर्त जायापत्योरभेदश्चायम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः। स्थाणुच्छेदस्य केदारं। भूमिस्थवृक्षच्छेदकस्य क्षेत्रम्। च पुनः शल्यकर्तुःमृगंमृगयायां इति आहुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा प्रजेति ह ॥ विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः। युक्तंच यस्य भार्या तस्यापत्यंयस्माद्भार्यायाभर्तुश्चैकत्वमेव प्रजाप्यात्मभूतैव कथंवान्यस्यात्मासोन्यस्य भवेत् एवंतावद्दृष्टमेतल्लोके शास्त्रज्ञाअप्येवमेव विप्राःप्राहुरिति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। एतावानेव तत्त्रयमेलकःपरिणामः। तत्रप्रजातोपि जायान्तरङ्गमित्याह योभर्तेति। प्रजवयवभूता जायाचात्मैवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः। नैकः पुरुषोभवति अपि तु भार्या स्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिणामएवपुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणम् ॥ अर्द्धोहवाएषआत्मनस्तस्माद्यज्जायांनविंदतेनैतावत्प्रजायतेअसर्वोहितावद्भवतिअथयदैवजायांविंदतेऽथप्रजायतेतर्हिसर्वोभवति। तथाचैतद्वेदविदोविप्रावदन्ति योभर्त्ता सैव भार्या स्मृतेति एवंच तस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवतीति यतश्च दंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः। आत्मैवेदमग्रआसीत् एकमेव सोकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय अर्धोहवा एषआत्मनं यज्जाया आत्मावै पुत्रनामासि इत्यादिश्रुतेरात्मनएव जायापत्यपतित्रितयरूपत्वेन पूर्णत्वात्पुरुषत्वमित्याह एतावानिति त्रिभिर्मिलित्वा यतः पुरुषत्वमतोपत्यंदंपत्योरेव। एतदेवाह तथेति। भर्तुरेवापत्याकारेणपरिणामोजायोपादानकः। अङ्गय पुत्रार्थमानीयतइत्यङ्गना ॥ ४५ ॥

* माहुः = माहुः एवं (राघ० २) = माहुः एवमपि (न)

(५) **नन्दनः**। जायाजातस्य भर्तुरपत्यत्वप्रतिपादनार्थमाह एतावानेवेति। आत्मात्वयंपुरुषः जाया प्रजा इति च यदेतावानेव पुरुषः अत्र प्रमाणं प्राहुः विप्राइत्यादि इतरयोरुपन्यासोदृष्टान्तार्थः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भर्तासातस्य अङ्गनास्मृताभर्तैव अङ्गनेति एतावानेवपुरुषःत्रितयसमुदायरूपःयत्यस्मात्कारणात् जायास्त्री आत्मा प्रजा इतित्रयं तथाचपुनः विप्राएतत् आहुः ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥ एवंधर्मंविजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अथ मन्येत धनादिदानेन क्रीत्वा स्वीयाः करिष्यन्ते परभार्यायांततोविनिवृत्ते दुःस्वाम्येतज्जातोजनयितुः पुत्रोभवतीत्येतन्नयतोन शक्याभार्यात्वेन निष्कसहस्रैरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुं नापि भर्त्रा त्यक्ता प्रहीणद्रव्यतया प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमापद्यते यतउद्वहेतेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयादात्मनेपदाल्लिङ्गान्नान्येव संस्कृताऽन्यस्य भार्या भवति यथानाहवनीयादयआधातुरन्यस्य क्रियादिनाऽऽहवनीयादिव्यपदेश्या निष्क्रयोविक्रयोविनिमयश्च विसर्गस्त्यागस्ताभ्यां न मुच्यतेनभार्यात्वमस्याअपैति ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निष्क्रयोविक्रयविनिमयौ । विसर्गः दानं। न मुच्यते पुनर्मूल्यंदत्वाग्रहीतुंलभ्यतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निष्क्रयोविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवंपूर्वंप्रजापतिना स्मृतंनित्यंधर्मंमन्यामहे। एवंच क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यंक्षेत्रिणएव भवति न बीजिनः ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतोविक्रयपरित्यागयोरपि भार्यात्वं नापैतीत्याह नेति। अस्यादानंविक्रयोवानास्ति अभिन्नत्वात्तस्याः। आत्मनोर्धं पत्नीनामेतिश्रुतेरेवंयुक्तत्वमपि नापैति। यस्य तेबीजतोजातास्तस्यते नेतरस्यत्विल्युक्तेभार्या पुत्रदानविक्रयस्मरणं राजादौतद्‌द्भूतसेवादिपरम्। प्रजापतिविनिर्मितमिति तत्र प्रमाणम् ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। निष्क्रयविसर्गाभ्यां विक्रयदानाभ्यांभर्तुःसकाशात् भार्या नमुच्यते ॥ ४६ ॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतांसकृत् ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः विभागकाले हि समविषमांशभाग्भिः समविषमांशभागकेषु परिकल्प्य विभागःकर्तव्यः तत्र कृते योविप्रतिपद्येततस्य प्रतिषेधार्थमिदं तत्रापि यद्यसावयथार्थतांकस्यचिदंशस्य प्रज्ञापयेत्तदास्यैव पुनर्विभागः अथ बहुना कालेनायथाकृततांब्रूयाद्यावदितःस्वेषु स्वेषु भागकेष्वन्यनिवेशशीर्णप्रतिसंस्कारादिकृतंभवेद्द्रव्यहिरण्यादिचोपयुक्तंस्यात्तदा समतामात्रकरणे प्रभवति न पुनः सर्वसमवापविभागं अन्येतु क्लीबादीनामनर्हितविभागकानांपश्चाद्भागहरत्वनिमित्तंक्लीबत्वादिपरिज्ञानान्नास्तिभागोपहारइति सकृन्निपातप्रयोजनंवदन्ति। एवंद्वित्रिचतुर्भागहराणांयदृच्छया ये समतांप्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयातात्प्राकृतंव्यवस्थानमतिक्रम्यापहर्तुंलभेरन् पतितस्य तु लब्धभागस्याप्यपहारंवक्ष्यामि। सकृत्कन्याप्रदीयते यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालंप्रागपि विवाहाद्धर्तुः स्वतोच्यते तथापि दत्तामपि हरेत्कन्यांतेषांतुनिष्ठाविज्ञेयाविद्वद्भिः सप्तमेपदइत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव सा च व्याख्याता। सकृदाहददामीति गवादयोह्यियेनैव रूपेणात्मनः स्वतेनैवान्यस्माआपद्यन्ते कन्यातु दुहितृत्वेन स्वंसती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसंबन्धा दीयतइति पृथगुपन्यासः ननुचानिवर्तमाने पितुःस्वसंबन्धःकथंकन्यादानेनिवर्ततेएतद्विदानस्यरूपंयदेकस्य संबन्धोनिवर्ततेऽन्यस्योपजायतइति नैषदोषः द्वावत्रसंबन्धावपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसंबन्धश्च तत्रापत्यापत्यवद्भावोन निवर्ततेइतरस्तु निवर्तते तथाच बाल्येपितुर्वशेतिष्ठेदिति पितुश्चात्र स्वाम्यनिवृत्तिमाह पाणिग्राहस्येति भर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अंशोदायादानांविभक्तोर्थः सकृत्पतति सकृदेवनियम्यते यएकदानियतः सएवेति यथा तथा । सकृदेव कन्या प्रदीयते प्रकर्षेणहस्तोदकेनदीयते । किंबहुना कन्यांददानीति वाङ्मात्रेणापि सकृदेवाह । वाग्दानमपियत्रादौ कृतंतस्यैव भार्या नतु दोषाभावे स्वेच्छयाऽनन्तरंपित्राऽन्यस्मै प्रदाने तस्य भवतीत्यर्थः । केचित्सकृदाहददानीतिद्रव्यान्तरविषयमाहुः ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पित्रादिधनविभागोभ्रातॄणांधर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियतइति तथा कन्यापित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते एवंचान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्यंन बीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोन्यस्मिन्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयतइति त्रीण्येतानि साधूनांसकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणंप्रकृतोपयुक्तंतथापि प्रसङ्गादंशादानयोरपि सकृत्त्वाभिधानंसकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतआह सकृदिति । अंशोविभागः सच भ्रातॄणामेकवारमात्रं विभागाद्यनुष्ठानं न पुनरनुष्ठानं शास्त्रप्रमाणकमेवं कन्यादानं प्रतिश्रुतं चोत्सर्गतः । अन्यथा संसृष्टविभागे वाग्दत्ताया देवरपरिग्रहे दानोद्देश्यमृतावतिप्रसंगः ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सकृत् एकवारम् । अंशः विभक्तदायभागः पतति सकृद्ददाति इति आह सतां एतानि त्रीणि सकृत् सकृत् ॥ ४७ ॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ॥ नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्यस्वामिकपश्वादिष्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकंनियुज्य वत्सोत्पादकोन तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागो भवति ॥ ४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु परयोषिति बीजवापिनएव फलं स्याद्बीजसारूप्यदर्शनादितिचेन्न लोके तथाऽदृष्टचरत्वादित्याह यथेति । उत्पादकः स्वामी परगवादिषट्सु स्ववृषादिकं नियोज्यापि न प्रजाभागी एवमन्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादकं क्षेत्रिणएव पुत्रो न बीजिनइत्येतान्निदर्शनैरुपपादयति यथागोऽश्वोष्ट्रदासीष्विति । अन्यगोष्वन्यदीयासु तथैवान्याङ्गनास्वपीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणोबीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ॥ ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलंक्वचित् ॥ ४९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रसिद्धमेवैतत् अक्षेत्रिणोबीजवन्तोव्रीह्यादिबीजस्वामिनः सस्यस्य मुद्गमाषादेर्जातस्य नलभन्तेफलं परक्षेत्रेचेदुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ये क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः । केवलं बीजवमारः । परक्षेत्रइति प्रवापिणइति दृष्टान्तः । यथेति पूरणीयम् ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षेत्रस्वामिनोयेन भवन्ति अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजंवपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलंक्वचिदपि देशे न लभन्तइति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निगमयति । यइति अक्षेत्रिणइतिच्छेदः । येऽक्षेत्रिणः परदाररतास्ते सस्य बीजानुरूपतोनिर्णीतस्यापि फलं पिण्डादि न लभन्ते स्म ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रिणइतिपदम् ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभोवत्सानांजनयेच्छतम् ॥ गोमिनामेव तेवत्सामोघंस्कंदितमार्षभम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदितोज्ञापितोवा अनेन तिर्यक्षु परिगृहीतेषु गवादिषु निदर्श्यते अन्यदीयोवृषभोयद्यप्यन्यगवीषु वत्सान्बहूनपि जनयेन्नवृषभस्वाम्येकमपि वृषभंलभेत सर्वएव ते वत्सागोमिनांगोस्वामिनां आर्षभमृषभसंबन्धिस्कंदितंबीजनिषेकोमोघंवृथानिष्फलम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिनां गोगवीमताम् । मोघं वृथा । वृषभस्य स्पन्दितं चेष्टितं मैथुनार्थे ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । यदन्यदीयगवीषु वृषभोवत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनोभवन्त्येव न वृषभस्वामिनः वृषभस्य यच्छुक्रसेचनंतद्वृषभस्वामिनोनिष्फलमेव भवति यथा गोश्वोष्ट्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वंन भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्तउक्तः अयन्तुक्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वंभवतीत्येतत्परत्वेनातोन पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव दृष्टान्तान्तरेण दृढयति यदिति । गोमिनां स्त्रीगोस्वामिनाम् । गोपदमपश्वाद्युपलक्षकम् । स्कन्दितं शुक्रसेचनम् । आर्षभमृषभस्येदम् । मोघं स्वस्वामिफलाजनकम् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यगोषु अन्यदीयगोषु ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमिनां गोस्वामिनाम् आर्षभंऋषभाणामिदमार्षभं स्कन्दितं संद्रेतः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणोबीजंपरक्षेत्रप्रवापिणः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थंन बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यनिर्देशोयं यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवंमनुष्येष्वपि कुर्वन्ति क्षेत्रस्वामिनामर्थं प्रयोजनंबीजकार्यं संपादयन्ति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृते योजयति तथैवेति । बीजमिति विभक्तिव्यत्ययः बीजस्य परक्षेत्रे वापिणोवप्तारोऽक्षेत्रिणः । क्षेत्रिणां भार्यावतां । अर्थं फलम् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजंवपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थंकुर्वन्ति बीजसेक्ता त्वपत्याख्यंफलंन लभते ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र परोपकारमात्रंकुतइत्यत आह अर्थमिति । सपतिकायां स्त्रियां स्कन्दनं सन्दिग्धो गर्भोऽसन्दिग्धोऽतिगूढोत्पन्नोपि क्षेत्रिणएवेतिभावः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । तथैव वृषभवत्फलं क्षेत्रिणोबीजवन्तः ॥ ५१ ॥

फलंत्वनभिसंधाय क्षेत्रिणांबीजिनांतथा ॥ प्रत्यक्षंक्षेत्रिणामर्थोबीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेणोक्तं क्षेत्रिणांफलंनबीजिनस्तस्यावशिष्टविषयत्वमाह अनभिसंधायेति अभिसंधानंबीजक्षेत्रिणोरितरेतरसंविद्यवस्थापनं नष्टाश्वदग्धरथवत् उभयोरावयोः फलमस्त्विति यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र क्षेत्रिणएव प्रत्यक्षोर्थो निश्चितफलंप्रत्यक्षशब्देन निःसंदिग्धतामाह यतोबीजाद्योनिर्बलीयसी क्षेत्रमधिकबलं सत्यां तु संविदि ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमनभिसंधायावयोस्तुल्यं फलमिति समयमकृत्वा बीजिनः प्रवृत्तौ क्षेत्रिणामेवार्थःफलमिति प्रत्यक्षं लोकसिद्धम् । गरीयसी स्वत्वहेतुः ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यंतदावयोरुभयोरेवैवंयत्र नियमोन कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यं उक्तरीत्या बीजात्क्षेत्रंबलवत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु न ते परोपकारार्थं यतन्ते किंतु कामात् सत्यं आर्थिकःसइत्याह फलमिति । अनभिसंधाय एतदपत्यमुभयोरित्यनियमे । बीजिनोरागमात्रोपाधिकत्वात् किंचयोनिर्गरीयसीत्युक्तम् । निगमयति योनिर्गरीयसीति । स्वक्षेत्रे बीजस्योत्कृष्टत्वेपि परक्षेत्रे स्कन्दनेऽतिवृत्ते तद्विशेषे विप्रतिपत्तेःक्षेत्रत्वेन सर्वत्रानुगमात्क्षेत्रस्यैव कारणत्वनिश्चितिरितिभावः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिणामियत्फलंबीजिनामियत्फलमित्यभिसन्धाय परक्षेत्रमवापिण इत्यनुकर्षणं क्षेत्रिणामर्थं कुर्वन्तीति चास्यानुकर्षः मत्यक्षंलोके कृषीवलैः क्रियमाणंदृश्यते तेन बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलंअनभिसंधाय आवयोःसमंफलमिति समयमकृत्वा बीजात् योनिःगरीयसी ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थंयत्प्रदीयते ॥ तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकएव च ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनभिसंधाय क्षेत्रिणः फलमुक्तमभिसंधाने किंबीजिनउतोभयोरिति संशयउभयोरित्याह क्रियायाअभ्युपगमोङ्गीकरणमेवमेवैतदितियोनिश्चयः संविल्लक्षणः सा क्रियाभिप्रेता तामभ्युपगमय्यबीजार्थंबीजकार्यफलनिष्पत्यर्थंयत्प्रदीयते सामर्थ्याद्बीजमिति गम्यते तस्येह द्वावपि भागिनौ ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रिया नियमस्तुल्यमावयोःफलमिति तामभ्युपगम्य यत्क्षेत्रंपरस्मै दीयते बीजार्थं बीजवपनार्थम् ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदत्रापत्यंभविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रंस्वामिना बीजवपनार्थंयद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनभिसंधायेत्युक्तंतत्राभिसंधानपूर्वकंचेदुभयोरपीत्याह क्रियेति । क्रिया समयः यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयो रुभयोर्भवेदिति नियम्यतत्क्षेत्रस्वामिनाबीजवपनार्थंयद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्यलोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौदृष्टौ ॥ ५३॥

(५) नन्दनः । क्रियाभ्युपगमाद्बीजनिक्षेपक्रियांप्रतिक्षेत्रिणोबीजिनोनुज्ञानाद्योबीजार्थोबीजरूपोर्थः प्रदीयते निक्षिप्यते तस्य बीजीक्षेत्रिकश्चेहलोके कृष्यारम्भफलभागिनौदृष्टो ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियाभ्युपगमात् समयकारणात् एतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्यइह भागिनौ दृष्टौ बीजीक्षेत्रीएवच ॥ ५३ ॥

ओघवाताहृतंबीजंयस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजंन वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । परक्षेत्रेवमुर्बीजवापउक्तस्तत्र मन्येत पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारोनूनमतः क्षेत्रंजिहीर्षतिनोचेत्किमिति परक्षेत्रे वपतीति येन तु स्वक्षेत्रे व्युप्तमोघवाताभ्यामन्यत्रनीतंतस्य कोपराधोयदि स्वंद्रव्यंहारयतितदर्थमाह ओघवाताहृतंबीजंसर्वक्षेत्रप्राधान्यमित्यर्थः ओघोजलनिषेकः तेन वायुना चाहृतंन तंयस्य क्षेत्रे प्ररोहति तस्यैव तद्भवति एतेनैव सिद्धंविशिष्टार्थेन बीजी लभते फलमिति ॥ ५४ ॥

[* कुल्लूकधृतोप्ययंग्रन्थः क्वचित्पुस्तके दृष्टः]

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रत्यक्षमितिप्रागुक्तं लोकव्यवहारं दर्शयति ओघेति । ओघोनदीरयः ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्बीजंजलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतंयस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिनएव तद्बीजंभवति नतु येन बीजमुप्तंसतत्फलंलभते एवंच स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने ममायंपुत्रोभवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिणएवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आकृत्यादिभिर्निश्चयेपि नियमंविना फलं क्षेत्रिकस्यैवेत्याह ओघेति । ओघेन स्रोतसा वातेन प्रबलेन वाहृतं प्रापितं बीजं प्ररोहति अङ्कुरयति । तद्बीजं बीजजंफलं ज्ञेयं मानतः । न्यायोत्र गर्भधारणपोषणादिबाहुल्यम् ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः** । अविद्यमानायांमिथः संविदिक्षेत्रिणएव फलमिति दृष्टान्तेनोपपादयति ओघवाताहृतमिति । यस्य बीजमित्यन्वयः तद्बीजं क्षेत्रिकस्यैव । वप्ता बीजी ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ओघः नदीप्रवाहः तेन हृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ५४ ॥

एषधर्मोगवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विहङ्गमहिषीणांच विज्ञेयः प्रसवंप्रति ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अपत्याधिकारात्तद्विषयतैव माविज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणं यदि वा बीजफलव्यवहारस्य सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तन्निवृत्त्यर्थमाह द्विपदांचतुष्पदांपक्षिणांस्थावराणांच सर्वत्रैषधर्मः एषइति । द्वयंप्रत्यवमृश्यते अनभिसंधाने यस्य क्षेत्रंतस्य फलमभिसंधानेचोभयोः उदाहरणार्थंवानुगवाश्वादिग्रहणस्य श्वमार्जारादिष्वप्ययमेवन्यायस्तर्हिकिमर्थंयद्यन्यगोष्विति प्रायेणगावः पुरुषाणांभवन्ति न तथा विहङ्गमादयइति प्रसिद्धेरनुवादोऽसौ । दास्यःसम्प्रभिर्दासयोनिभिरुपगताः प्रसवः कायजन्म तंप्रति तत्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रसवंप्रति प्रसवविषये ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषैवव्यवस्था गवाश्वादीनांसंततिप्रतिज्ञातव्या यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी नतु वृषभादिस्वामी नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यथागोश्वेत्याद्युक्तमुपसंहरति एषइति । विहङ्गः पक्षी । प्रसवमपत्यम् ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः** । एवं गवाश्वादिष्वपीत्याह एषधर्मइति धर्मोन्यायः ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वंबीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि योषितांधर्ममापदि ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सारः प्रधानंफल्गुवसारं उपसंहारःपूर्वप्रकरणस्य उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणसूचनं आपज्जीवनस्थितिहेतुभूतभोजनाच्छादनाभावः संतानविच्छेदश्च ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रुतिस्तु नान्यजातःपुत्रोस्तीति परबीजप्रभवस्य सुतस्य परलोकानुपयोगित्वपरा नतु बन्धाभावपरेति सारत्वं योनेः फल्गुत्वं बीजस्य । आपदि भर्तुरभावेसति स्वपतिजन्यसंतानासंभवे ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यंयुष्माकमुक्तं अतोऽनन्तरंस्त्रीणांसंतानाभावे यत्कर्तव्यंतद्वक्ष्यामि ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । बीजक्षेत्रयोःप्राधान्याप्राधान्यमुपसंहरन्पुत्रशून्यायाः स्त्रियः स्वकुल्यादप्यपत्यमुत्पाद्यमित्याह तदिति । सारफल्गुत्वं प्राधान्याप्राधान्यम् । आपदि पुत्रानुत्पत्तिदशायाम् । अन्यथा ॥ पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाइतिस्मृतितः प्रत्यवायः ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः** । आपत्सन्तानपरिक्षयः ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । फल्गुत्वं निःसारत्वम् आपदि भर्त्रभावे ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायागुरुपत्न्यनुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता॥५७॥

(१) **मेधातिथिः** । श्लोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदन्नापदिनियोगंविधातुंज्येष्ठोऽग्रेजातः अनुजः पश्चाज्जातःकनीयान्यवीयाननुजएव ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्नुषा स्नुषावद्व्यवहर्तव्या ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नीभवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषामुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतदेवाविष्कुर्वन्वर्ज्यावर्ज्यत्वमाह भ्रातुरिति । यवीयसः कनिष्ठस्य गुरुपत्नी मातैव ज्येष्ठभ्राता समःपितुरित्युक्तेः । स्नुषा पुत्रपत्नीति ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः** । वक्ष्यमाण आपद्धर्मोऽनापदि न कर्त्तव्यइति श्लोकद्वयेनाह भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति । गुरुपत्नी ज्येष्ठस्य पितृसमत्वात् । स्नुषायवीयसः पुत्रसमत्वात् ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीयवीयसोभार्यांयवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ॥ पतितौ भवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि॥५८॥

(१) **मेधातिथिः** । इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपिनियोगे ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नियुक्तौ गुरुभिः । अनापदि संतत्यन्तरसंभवे ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यागत्वा संतानाभावंविना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किंतत्राह पतिताविति । पतिभोगवन्मैथुन्यभोगेच्छया नियुक्तावपि भवतः । अनापदि संभवत्पुत्रदशायाम् ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः** । यतएव मतआह ज्येष्ठइति । पतितौ स्नुषागमनाद्गुरुतल्पगमनाच्च । नियुक्तौ गुरुभिर्नियुक्तौ अनापदिसन्तानापरिक्षये ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रियासम्यङ्नियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्यपरिक्षये ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगोविधीयते संतानस्य परिक्षये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक्प्रजोत्पादयितव्या यदुक्तं योषितांधर्ममापदीति सेयमापत्सतानपरिक्षयः संतानशब्देन पुत्रउच्यते दुहिता च पुत्रिका सा हि पितृवंशंतनोति नान्या तस्य परिक्षयोऽनुत्पत्तिरुत्पन्ननाशोवा पुत्रिकायाश्च करणं नहिस्त्रियाः केवलायांपुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकारइति वक्ष्यामः नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञातया गुरुभिः कुतःपुनः गुरुभिरिति स्मृत्यन्तरनिदर्शनात् अथवा नियोगशब्दादेव नियोगे हि गुरुसंबन्धीलोकोप्युच्यते नहि विशेषेण नियुक्तोऽध्यापयतीत्युच्यते आचार्येण नियुक्तः करोत्यनुवदति गुरवश्च श्वश्रूश्वशुरदेवरादयोभर्तृसगोत्राद्रष्टव्याः न पित्रादयः । एतेनापत्येनापत्यवन्तस्तउच्यन्ते तर्हिविशेषेण येषांचोपकारस्तत्कृतऔर्ध्वदेहिकोभवति यद्येवंमातामहस्यापि दौहित्रोपकारोस्ति ततः पित्रा दुहिता नियोक्तव्येत्यापन्नं उक्तंयेनापत्यवन्तउच्यन्ते देवरसपिण्डग्रहणत्वेन तद्गोत्राएव तदयमागच्छन्ति महाभारतेच तत्र तत्र नियोकृभावोभर्तृपक्षाणामेवदर्शितः अतएव भ्रातृपुत्रे सति ननियोगः कर्तव्यः । ये हि नयुक्तास्तेषामेवसंतानोपकारः पुत्रजनिते

लेहं पत्योपकारमर्थयमानाअधिक्रियन्ते न मृतस्याधिकारोस्ति कथंतर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते कथंचित्पिण्डदाने सउपकरोति वचनादिति च ब्रूमः नह्यपत्यमुत्पादयितव्यमित्येषविधिस्तेनानुष्ठितइति तथापितदीये क्षेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादिकर्तव्यमितिशास्त्रार्थः ततश्च तस्योपकारकमवगतंयथाचैतत्तथापुरस्तान्निपुणंवक्ष्यामः। देवरः पतिभ्राता सपिण्डः पत्यन्वयः सएव स्त्रियांस्मृत्यन्तरे जातिमात्राच्चेत्युक्तंभवति सम्यगिति घृताक्तादिनियमंवक्ष्यमाणमनुवदति प्रजेप्सिताधिगन्तव्याविधौ कृत्यईप्सितशब्देन कार्याक्षमतामाह ततोदुहितर्यन्धबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगोनुष्ठेयः ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। देवरात्पत्युःसोदरभ्रातुः तदभावे सपिण्डात् सपिण्डमात्रदेवरात्पतिसापत्नभ्रातुः मातुलपुत्रादेः सम्यक् घृताभ्यङ्गादि कृत्वा नियुक्तया पत्या गुरुभिर्वा प्रजेप्सिता पुत्ररूपा नतु स्त्रीक्लीबरूपा। ततश्च पुत्रानुत्पत्तौ पुनःपुत्रार्थप्रवर्तनमुक्तम् ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संतानाभावे स्त्रियापत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वा सपिंडाद्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजाउत्पादयितव्याः। ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उद्देश्यं समर्थयति देवराद्वेति। सम्यगव्याजेन ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरःपुत्रकाम्यया। सपिण्डोवा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तऋतावियात् ॥ आगर्भसंभवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथाभवेदिति याज्ञवल्क्यवचनादेकापत्यजननपर्यन्तं गन्तव्या। ईप्सितेतिविशेषणात् षण्डादिव्यावृत्तिः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः**। अथतमेवापद्धर्ममाह देवराद्वेति। नियुक्तया गुरुभिः सन्तानस्य परिक्षये भर्तुरपुत्रत्वे ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतोनिशि ॥ एकमुत्पादयेत्पुत्रंन द्वितीयंकथंचन ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः**। विधवाग्रहणमतन्त्रंक्लीबादिनियोगोजीवत्पत्याअप्येषएवविधिः। यतोवक्ष्यति नियुक्तांयोविधिंहित्वेति एतदेव तस्य प्रयोजनंनियमोत्रविषयाणां न नियमानामन्यथा विज्ञायेत प्रकृतत्वाद्विधवायाएवस्युः निशिप्रदीपाद्यालोकनिवृत्त्यर्थमेतत वचनान्तरेण दिवोपगमनप्रतिषेधात्। अन्येत्वाहुः पुरुषार्थोसौ प्रतिषधः कर्मार्थस्त्वयं तेनाह्निगमनेन क्षेत्रजमेकमुत्पादयेत्पुत्रंन द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विधवायां प्रजोत्पादनसमर्थधवहीनायां प्रमीतस्यक्लीबस्यव्याधितस्यवेतिस्मृतेः। नद्वितीयमिति केषांचिन्मतम् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदं जीवत्यपि पत्यावयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तोघृताक्तसर्वगात्रोमौनीरात्रावेकपुत्रंजनयेन्नकथंचिद्द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रेतिकर्तव्यतामाह विधवायामिति। विधवा धवोऽत्रोभयलोकशोधकतयापतिः। तद्रहिताऽतोऽधवपदमपत्यजनकयोग्यपत्यभावपरं गुर्वनुज्ञातश्चस्वरसाद्वचनस्यापत्यतात्पर्यकत्वादतः षण्डस्य भार्याद्वारापुत्रवत्ता संगता। अनुज्ञापदं तादृशपुत्ररागोपलक्षणपरं अन्यथा गुर्वभावे संतानक्षतिः ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः**। व्यर्थं धवा च विधवा वैयर्थ्यंच पुत्रानुत्पादकत्वम् ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधवायां स्मृत्या क्लैब्येन व्याधितत्वेन वा प्रजोत्पादनार्थं अयोग्यभर्तृसहितायां यथा कुन्ती पाण्डोः सभर्तृका ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनंमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्वृतंनियोगार्थंपश्यन्तोधर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिप्रसवः । द्वितीयः पुत्रइत्येकेषांमतं तद्विदः क्षेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः अनिर्वृत्तंनियोगार्थंप-श्यतो नियुक्तया प्रजोत्पाद [यितव्येत्य][1] स्य विधिरेकस्योत्पादनेन संपत्तिमन्यन्ते । कस्तेषामभिप्रायः एकवचनमविवक्षि-तंमन्यन्ते द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणोगुणाभावादविवक्षायहैकत्ववत् ननु चानुपात्तोपदेशेसत्यपि द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवक्षा स्थितैव उद्वहेत द्विजोभार्यामिति लिङ्गादपत्यविधावेकत्वसंख्यातिक्रमोदशास्यां पुत्रानाधेहीति यदेवंनद्वित्वएवावस्थानं अस्यामेवाशङ्कायांद्वितीयइति वचनंअन्यनिवृत्त्यर्थमर्थवता तस्याप्ययमभिप्रायः औरसे न लिङ्ग-विवाहप्रकरणे तु मन्त्रपाठात् इहत्वेकत्वातिक्रमः अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादात् अथवाऽस्याएव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुति-कल्पनात् धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेषांमतमाह द्वितीयमिति । धर्मतोधर्मनिमित्तंयोनियोगस्तस्यार्थंनियोगप्रयोजनमनि-वृत्तमनिष्पन्नंपश्यन्तः एकस्य पुत्रस्य बव्हापत्तितयाऽसत्कल्पत्वात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्ये पुनराचार्यानियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञाअपुत्रएकपुत्रइतिशिष्टप्रवादादनिष्पन्नंनियोगप्रयोज-नंमन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनंद्वितीयंधर्मतोमन्यन्ते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मतभेदमाह द्वितीय मिति । नियोगः पुत्रोत्पादना । अनिर्वृत्तं अपुत्रएकपुत्रइति नियोगार्थं ननिर्वृत्तमिति मन्यमानाइति । तयोः नियुक्तयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । तद्विदआपद्धर्मविदः अनिर्वृत्तमसंपूर्णं नियोगार्थं नियोगप्रयोजनम् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिर्वृतं अनिष्पन्नम् । धर्मतःधर्मनिमित्तम् ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थे निर्वृते तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्नुषावच्चवर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [इहतुनियोगविषयोयत्रनियुज्यते][2] सच संप्रयोगाभिमर्दपर्यवसानउपगमनलक्षणस्तस्मिन्निवृ-त्ते पूर्वैव वृत्तिर्गुरुवत्स्नुषावज्ज्येष्ठस्य भार्यायां गुरुवद्यवीयसस्तुषावत्परस्परग्रहणात् स्नुषावद्वर्तेतस्त्री पुरुषे ज्येष्ठे देवरे गुरु-वत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत्पत्युर्ज्येष्ठः यदितु देवरः कनिष्ठस्तदापि गुरुवद्वर्तेत । भर्तृभार्येतियोज्यम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथा शास्त्रंसंपन्ने सति ज्येष्ठोभ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परंगुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रोत्पादनानन्तरं पुनरुभयत्र न गन्तव्यमित्याह विधवायामिति । नियोगार्थे गर्भे जाते गुरु-वत् ज्येष्ठोभ्राता स्यात् । तेन तद्भार्यायांकनीयसा न गन्तव्यमिति भावः । कनिष्ठभार्याच स्नुषावच्च स्यात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । गुरुवद्गुरुपत्न्यामिव स्नुषायामिव कनिष्ठज्येष्ठौ परस्परमेकैकं वर्तेयातामाचरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिंहित्वा वर्तेयातान्तुकामतः ॥ तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिंघृताक्तइत्यादिस्तदतिक्रमेपातित्यं । नियुक्तोज्येष्ठस्नुषागः पुमान्गुरुतल्पगः कनीयान् ॥ ६३

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिं वाग्यमनादिनियमम् ॥ ६३ ॥

---

(१) मे० ८ (२) आ०

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानंत्यक्त्वा स्वेच्छातोवर्तेयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नियुक्तयोर्विधिमुक्त्वा कामतोगमनं निषेधति नियुक्ताविति । गुरुतल्पगाविति अनियुक्तदशायां ज्येष्ठकनिष्ठयोः अतिपातकित्वमहापातकित्वख्यापनंतदुचितप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । यद्यप्यावश्यकत्वेनेतिकर्तव्यतापेक्षा तथाप्यत्र सैव विधेया तदकरणे रोधः पातित्यहेतुः पुत्रोत्पादनस्य रागावरोधात् । अतएव देवरपदं भ्रातृमात्रोपलक्षकं तथाच ज्येष्ठस्यापि व्यासस्य विचित्रवीर्यभार्यागमनं निदर्शनं संगच्छते । सपिण्डपदं तूत्कृष्टजातिपरं तेनेन्द्रादिभ्यः पाण्डवाद्युत्पत्तिः ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डोवा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तऋतावियात् ॥ आगर्भसंभवाद्गच्छेदन्यथा पतितोभवेदिति संकलितोयाज्ञवल्क्येन पञ्चश्लोकार्थः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ विधिंघृताभ्यक्तत्वादिकम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौ स्त्रीपुरुषौ नियुक्तौ विधिंहित्वा घृताभ्यक्तादिविधानंहित्वा कामतोवर्तेयातां स्नुषागुरुतल्पगामी ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः॥ अन्यस्मिन्हि नियुञ्जानाधर्मंहन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणविहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोयं तत्र केचिद्विधवाग्रहणान्मृतभर्तृकायाः प्रतिषेधः क्लीबेनतुपत्यादनियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौविभक्तविषयाविति प्रतिपन्नाः । अन्येतु विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रवणात्तस्य च क्लीबव्याधितयोर्मृतस्याप्युपपत्तिभेदः नचविध्यभावप्रतिषेधोप्यविशिष्टएव अपेतधवसंबन्धाविधवेत्युच्यते तत्तुल्यमुभयत्रापि अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमितरथा घृताभ्यक्तादिनियमोपि क्लीबेन नियुज्यमानायानस्यात् तत्राप्याम्नानन्तिविधवायांनियुक्तश्च घृताक्तइति तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधोप्यशिष्टः । अतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधयोर्विकल्पः अयंच नित्योऽपत्योत्पादनविधिर्नविकल्पएवकल्पते ग्रहणाग्रहणवत् यदातु पुत्रेण जयतीत्येवमादिफलोत्पादनविधिस्तदाऽसत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्ध्वदेहिकस्योपकारस्याभावाद्भिन्नफलयोः[कुतोविकल्पःसमानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थे विकल्पेते। षोडशीग्रहणाग्रहणयो]रिति केचित् । उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं प्रधानकार्यसिद्धौत्वविशेषः तस्मादस्मिन्पक्षे पुत्रोपकाराभावमाह उपकारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनतुल्यता इदंत्वत्र निरूप्यंयोसौ नियुज्यते सकिमिति प्र[वर्तते]नहि तस्यविधिरस्ति नियुक्तेनगन्तव्यमिति स्त्रियापुनर्विद्यते सम्यक्स्त्रियानियुक्तयेति नतु देवरदिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रियानियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामपि वृद्धिस्तद्विधिना क्षेत्रजईप्सितइति वाच्यं। यतोरागतः प्रवृत्तिरुच्यते घृताक्तादिनियमविधानमनर्थकमितिचेन्नानर्थकंतथानियमैरुत्पन्नेक्षेत्रजव्यपदेशोनान्यइति। यदपि गुरुवचनंकर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमाहुः। एवंसति सुरापानादिष्वपि गुर्विच्छयाप्रवृत्तिः प्रामोति नचासौ गुरुरकार्येयः प्रवर्तयति॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयतइति स्मरणात् ॥ परित्यागश्च गुरुकार्यान्निवृत्तिः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तंयन्नियमातिक्रमपातित्यवचनंनियमपूर्विकांवृत्तिमनुजानाति तावुभौ पतितौ स्यातामिति । इतरथा सर्वप्रकारङ्गच्छतः पातित्यमिति विशेषपातित्यमनुपपन्नं यतस्तन्नकेवलस्य पुंसः [श्रूयते]किंतर्हि स्त्रियाइति तस्याश्च पुत्रार्थिन्यानियोगोविहितस्तदपेक्ष्यंह्निव्यतिक्रमे पतितवचनंतावुभौ पतितौ स्यातामिति । असति व्यतिक्रमएकः पतितः पुमानेवातिक्रमे तु द्वावपीत्येवमपि लिङ्गा-

(१) मे० ८

निगच्छन्त्येव तस्मादेवरादिविधिलक्षणःप्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यं। उच्यते व्यासादिदर्शनेनापत्यपिण्डदानइव क्षेत्रजोपत्यर्थंसपिण्डानांगुरुनियोगापेक्षा तदानापगमेनस्तुतिरस्तीत्यनुमन्तव्यं नहिमहात्मनांरागलक्षणंप्रवृत्तिरभ्युपगन्तुंन्याय्या। यच्चोक्तंनियमातिक्रमे पतित [त्ववचनं][1] लिङ्गमिति तदयुक्तं यतः पुंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनमर्थकंतस्मादस्तिदेवरादिविधिराभासोयम् ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नान्यस्मिन् परिसोदरसपिण्डभ्रातृभ्याम् ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एवंनियोगमभिधाय दूषयितुमाह नान्येति। ब्राह्मणादिभिर्विधवास्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया। स्त्रियमन्यस्मिन्नियुञ्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धंनाशयेयुः ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु विधवायां नियुक्तइति लिङ्गाद्विधवायाः पुनर्विवाहोपि स्यात् भोग्यतासंपादकत्वस्य तुल्यन्यायत्वात् तत्राह नेतिपञ्चभिः। नान्यस्मिन्नुक्तातिरिक्तेननियोक्तव्या। कुतस्तत्राह अन्यस्मिन्निति। नियुञ्जानाः यथावत् पाणिग्रहमन्त्रविधिना तज्ज्ञेयं अन्यथा विधिनिषेधयोः परस्परविरोधःधर्ममेकपतित्वम् [द्रौपदीन्त्वर्जुनस्यैवसतीकायव्यूहेनान्यान्भोजयतीतिभट्टोक्तं][2] सनातनं वेदोक्तत्वादौ ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः**। योऽयंनियोगउक्तः सोर्वाचीनैर्दुरनुष्ठानस्तस्मात्सनानुष्ठेयइति श्लोकपञ्चकेनाह नान्यस्मिन्निश्चवेति। अन्यस्मिन् भर्तुरन्यस्मिन् नियुंजाना द्विजातयः सनातनं वेदविहितं अनन्यनियोगरूपं धर्मं हन्युः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजातिभिः विधवानारी अन्यस्मिन्नियोगानधिकारिणि सपिण्डादौ ननियोक्तव्या ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥ न विवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उद्वाहनंकर्म तत्र ये मन्त्राःप्रयुज्यन्ते अर्यमणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षतेत्यादयस्तथान्येपि तत्संबन्धाः मयापत्याजरदष्टिरिति मयापत्याप्रजावतीति तत्र सर्वत्र वोदुर्वरयितुः स्वापत्यंभवतीत्याहुः। न तत्र श्रूयते मयायत्रनियुज्यसे ततोजनयेति मन्त्रग्रहणेनैतद्दर्शयति मन्त्रार्थवादाअपि नैवंविधाः सन्ति। दूरतएव तद्दर्शयति नविवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः अविदनंगमनमभिमेतमन्त्रे अथ विवाहएवेयंवा संयुज्यते विवाहयिष्यति देवरोभ्रातृजायांततोऽयंनियोगोविवाहविहितएव नत्वत्र विवाहविधाविति पूर्वशेषोयमर्थवादः ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमेतत्सर्वमुक्त्वान्तरमतमुक्त्वा स्वमतमाह नेति। नकीर्त्यते नमन्त्रलिङ्गाद्गम्यते। विवाहविधौ ब्राह्मणभागे ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अर्यमणन्नुदेवमित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शाखायां न नियोगः कथ्यते नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सहपुनर्विवाहउक्तः ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतएवाह नोद्वाहिकेष्विति। मन्त्रेषु अर्यमणंनुदेवमित्यादिषु। विवाहविधौ ब्राह्मेदैवइत्यादौ। वेदनं विवाहः ॥ ६५ ॥

(५) **नन्दनः**। कुतः पुनः सनातनधर्मस्यवधोनियोगस्य वेदविहितत्वादित्याह नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति। विवाहविधौ विवाहविधायके मन्त्रब्राह्मणे विधवावेदनं विधवायाः पतिलाभः ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधवावेदनं विवाहः। विवाहविधौ विवाहप्रतिपादक ब्राह्मणभागेपुनः न उक्तम् ॥ ६५ ॥

---

(१) मे० ८ (२) राघ० २

अयंद्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मोविगर्हितः ॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तोवेने राज्यंप्रशासति ॥६६॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमप्यर्थवादएव नियोगप्रतिषेधशेषः ये ऽविद्वांसः सम्यक्शास्त्रंनजानते तत्र व्यवहारिणो-लिङ्गाद्यन्वयपरत्वंच न जानते तैरयंपशुधर्मः सचात्यन्तगर्हितोमनुष्याणामपि प्रोक्तः प्रवर्तितः सचेदानींतन आदिवेनेरा-ज्ञि प्रशासति राष्ट्रंपालयति ननुच लिङ्गानि नैवसन्तीत्युक्तंनैवमुद्वाहकेषु मन्त्रेषु तु सन्तीत्युक्तं । अन्यत्र तु दृश्यते कोवास पुत्रांविधवेवदेवरंमयानुदोषोकुणुते सधस्थआइत्यादि । यथा विधवास्त्री देवरपतिमनुष्यंकुरुते समानशयनएव कोवामन-स्विनौ कुरुते येन नागच्छतः को विशेषु विवाहमन्त्रेषु सकिमपत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूपइत्यभिप्रायः । अन्यैर्विद्वद्भिरिति पठितं गर्हितोमनुष्याणांप्रोक्तः पशूनामिषधर्मोभ्रातृस्त्रीगमनंनाम सच प्रवृत्तोवेनस्य राज्ये ॥ ६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपि न विधवायावेदनं भर्तृलाभः पुनरित्युक्तं तर्हि कथं देवरोपगमाचारस्मृती इत्यत-आह अयमिति । द्विजैर्बहुभिः गर्हितः पशुधर्मः पशूनामेवधर्मोगुरुस्त्रीलुषागमनं मनुष्याणामपि धर्मेण कैश्चिन्मुनिभिः प्रोक्तोवेनेपृथोःपितरि पापकर्मप्रवर्तके राजनि ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादयंपशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारोविद्वद्भिर्निन्दितः योयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं-कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेनादरभ्य प्रवृत्तोयमादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु विवाहफलं भोगोदृश्यतइति तत्राह अयमिति । पशुधर्मः पुनर्विवाहः मन्त्रंविनागागतरत-त्संभोगदर्शनेपि न शास्त्रीयःसइति । वेनेराज्यंप्रशासतीत्यर्थवादमात्रम् एकमुत्पादयेत्पुत्रमितिर्विधिविरोधात् ॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः** । एवञ्चेत्किमुपज्ञोऽयंनियोगविधिरित्यत्राह अयंद्विजैर्हीति । पशुधर्मः तिर्यग्योनिभिरनुष्ठितोऽन्यायो नियोगाख्यः ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अयं पशुधर्मः ॥ ६६॥

समहीमखिलांभुञ्जन्राजर्षिप्रवरः पुरा ॥ वर्णानांसंकरंचक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। भुञ्जन्पालयन् कथंपुनर्वर्णसङ्करंप्रवर्तयन् राजर्षीणांप्रवरः उक्तं महीमखिलांभुनक्तियः महाराज-त्वात्कामेन रागादिलक्षणेनोपहता नाशिता चेतना चित्तस्थैर्ययस्य सः ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजर्षिप्रवरोराजर्षीणांप्रवरोमूलभूतः । वर्णानांसंकरमधर्म्यमैथुनम् ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सवेनोमहींसमग्रांपूर्वपालयन् अतएव राजर्षिश्रेष्ठोनतु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भ्रातृभार्यागमन-रूपंवर्णसंकरंप्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सवेनः संकरस्वेहेतुः कामोपहतचेतनः । स्वयं सापत्यामपि नियुक्तवानितिविशेषः ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः**। संकरंनियोगाख्यम् ॥ ६७ ॥

ततःप्रभृति योमोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥ नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्तिसाधवः ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अस्पष्टार्थोर्थवादः ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तदाप्रभृति नियोजयतीति तदाप्रभृतितुनगर्हन्तीति तंसाधवोविगर्हन्ति ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वेनकालात्प्रभृतियोमृतभर्तृकादिस्त्रियंशास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तंदेवरादौ नियोजयति तंसाधवोनिय-

(६६) द्विजैर्हिविद्वद्भिः=द्विजैरविद्वद्भिः (मे०)

तंगर्हयन्ते । अयंच स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह बृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशक्योयंकर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणांशक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुंशक्तिहीनैरिदंतनैः ॥ अतोयद्गोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावे नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितंतन्मुनिव्याख्या विरोधान्नाद्रियामहे । प्रायशोमनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि नापराध्योस्मि विदुषांक्वाहंसर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतोहिंसितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमिति शेषः । योनियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषुवेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्याम्रियेतइत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्याइत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहोनिषिद्धोनत्वपत्यार्थेनियोगइति । यत्तुबृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमनुना निषिद्धः स्वयमेवतु । युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौनृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्ते ऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैरिति ॥ तदन्यथा सिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिवक्वचिदननुष्ठनास्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकायननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत । पुत्रमिति नियोगविधेःप्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वाभूतानीतिवत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथासंतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ॥ अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥ तदनमूलम् । समूलत्वेवा लाभाख्यात्यादिरागिनांनिवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेतिदिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधवइत्यन्ते ग्रन्थे षोडशग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययंश्लोकोऽर्थवादएवेति ॥ ६८ ॥

(५) **नन्दनः** । नियोगनिन्दा च तदाप्रभृत्येवासीदित्याह तदा प्रभृतीति । सप्रकारसापवादश्च नियोगः पुनरेव प्रतिषिद्धः । तत्र मनोरयमभिप्रायइति बृहस्पतिनाव्याख्यातं ॥ नियोगमुक्त्वा मनुनानिषिद्धः स्वयमेव तु ॥ युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतेत्रेतायुगेनराः ॥ द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हिनिर्मिता । अनेकधाकृताः पुत्रऋषिभिश्च पुरातनैः ॥ नशक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैरिति ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मृतभर्तृकांप्रत्याह तदेति । प्रमीतपतिकां मृतभर्तृकाम् ॥ ६८ ॥

यस्याम्रियेत कन्यायावाचा सत्ये कृते पतिः ॥ तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नियोगरूपत्वात्कन्यागतोयंधर्मउच्यते वाचासत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ताऽपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरोदेवरोविन्देत विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वदैव कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनांव्यवस्थेत्यतआह यस्याइति । वाग्दत्ताविषयमेव । परिणीतविषयतैव तत्क्रान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्यवचनेन सत्यंमयादातव्येयमिति सत्याङ्गीकारइत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरोदेवरोविन्देत ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतंविशेषमाह यस्याइति । यस्याः कन्यायावाग्दाने कृते सति भर्ता म्रियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्रातापरिणयेत् ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएव वाग्दत्ताविधितोदेवरैवग्राह्यत्वमाह यस्याइतिद्वाभ्याम् । सत्येकृतेवा अमुकस्य पौत्रा·

यामुकस्य पौत्रीमित्यादिवंशमुच्चार्येमांदातुंप्रतिजानइति प्रतिश्रुतेऽनेन वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ वाग्दत्तायां पत्यौ मृते कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यस्याम्रियेतेति । अनेन वक्ष्यमाणेन निजः पत्युस्सोदरः ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वाग्दानदत्तांप्रत्याह यस्येति । अनेनविधानेन विवाहविधानेन निजोदेवरःविन्देन विवाहयेत्॥६९॥

यथाविध्यधिगम्यैनांशुक्लवस्त्रांशुचिव्रताम् ॥ मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यथाविधियथाशास्त्रंवैवाहोविधिस्तथा विवाहवाचनिकोयंविवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नत्वाव्यूढापि सती [भार्या]' भवति केवलंपरार्थोस्यावाचनिकोविवाहः । तथा च दर्शयति नदत्वा कस्य चित्कन्यांपुनरन्यस्यदीयत इति नासौ देवराय दीयतइत्यर्थः । अदत्ताचास्वभूताकथमिवभार्याभवेत् शुक्लवस्त्रांनियमोगमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोयमिष्यते ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शुक्लवस्त्रां न रक्तवस्त्राम् । शुचिव्रतां सच्चरित्रवतीम् । आप्रसवात् प्रसवानन्तरंनिवर्तेत । एतदपत्यंक्षेत्रिणएव तदपेक्षयाच क्षेत्रिणोऽपत्यं देवराज्जातइति स्मृतिषूच्यतइति समुदायार्थः ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सदेवरोविवाहविधिनैनांस्वीकृत्य शुक्लवस्त्रांकायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भग्रहणाद्रहसि ऋतावृतावेकैकवारंगच्छेत् । एवंकन्यायानियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यंभवति ॥ ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । यथाविधि विवाहविधिमनतिक्रम्य । शुचिव्रतां कायवाङ्मनोभिरनन्यपराम् । मिथोभजेतां ऋतावृतौ मैथुनेनेति शेषः । आप्रसवादितिलिङ्गादपत्यं यस्मैवाग्दत्ता तस्यैव न पुनर्देवरस्येति । ततःपरं न गम्या सेतिभावः ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः** । अधिगम्य उदूह्य ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शुचिव्रतां सुचरिताम् ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यांपुनर्दद्याद्विचक्षणः ॥ दत्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तेषांनिष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदइति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोयं । विशिष्टेतु पुनर्वचनं तथाविधायाः पुनर्भूरुक्ता नान्यस्मैदत्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मैदद्यात्तथाकुर्वन्प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्यहरणे यत्पापंतस्य भवति ॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दत्वा ददानीत्युक्त्वा नदद्यादन्यस्मै । पुरुषानृतं पुरुषविषयानृताभिधानम् ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कस्मैचिद्वाचा कन्यांदत्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्वाऽन्यस्मै ददत्पुरुषानृतंसहस्रमित्युक्तदोषंप्राप्नोति सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदंवचनम् ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहरन् विपक्षे दोषमाह न दत्वेति । वाग्दानेदानं भाक्तं दत्वाददत् प्राप्नोति पुरुषानृतं सहस्रंपुरुषानृतमित्युक्तत्वात् । अतएव दत्तामपिहरेत्कन्यांश्रेयांश्चेद्वरआव्रजेदित्यविधिना वाचा दत्ता दानाशंका ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्यदेवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह नदत्वाकस्यचिदिति । पुरुषविषयेऽयंदत्तो दत्तः क्रीतोक्रीतइ-

(१) मे० ८

त्यादौ विवादे प्रोक्तमनृतं पुरुषानृतं पुरुषाणां सहस्रं पुरुषानृते हन्तीति पूर्वोक्तदोषमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कस्य चिद्वरायकन्यांदत्वा ददामीत्युक्त्वा पुनःअन्यस्मै न दद्यात् पुरुषानृतं पापं आप्नोति ॥ ७१॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यांविगर्हिताम् ॥ व्याधितांविप्रदुष्टांवा छद्मना चोपपादिताम्॥७२॥

(१) **मेधातिथिः** । विधिशास्त्रंतदर्हतीति विधीवत् यादृशःशास्त्रेण विधिरुक्तोद्भिरेवद्विजाग्र्याणामिति सच कैश्चिद्दकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यांप्रागिववाहाद्विगर्हितां दुर्लक्षामदृष्टपूर्वांप्रतिगृहीतांमनोज्ञामपि तथानिर्लज्जांबहुपुरुषभाषिणींव्याधितांक्षयव्याधिगृहीतांप्रदुष्टांरोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावीचत्यजेत् । क्षतयोनिंविप्रदुष्टांव्याचक्षते नतेसम्यङ्मन्यन्ते यदि तावत्पुरुषानुपभुक्तास्त्रीकन्यादिविकृततादा नैवदुष्यति । अथपुरुषसंयुक्ता तदा कन्यैव न भवति तत्रत्यजेत्कन्यामिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । उक्तश्च तस्यास्त्यागः छद्मनाचोपपादिताग्यूनाधिकाङ्गीयाहेतुनियुक्ताऽकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणापि त्याज्यैव ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विगर्हितां दुष्कुलत्वादिना । व्याधितामसाध्यव्याधिम् । विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम् । छद्मना श्वित्रादिदुष्टामेव दोषं वस्त्रादिनावृत्य उपपादितां दत्ताम् । पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोषउक्तोत्रनुत्यक्तुर्दोषाभावः ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अद्भिरेव द्विजाग्र्याणामित्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यांवैधव्यलक्षणोपेतांरोगिणींक्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छद्मोपपादितांसप्तपदीकरणात्प्राक्ज्ञातांत्यजेत्ततश्च तत्त्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं न तु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दातुर्नियममभिधाय स्वीकर्तृनियमं संकोचयति विधिवदिति । विधिः शास्त्रं तत्पुरःसरं प्रतिगृह्यापि कन्यां विगर्हितां वैधव्यादिलक्षणोपेतां विप्रदुष्टां क्षतयोनित्वादितिशापवर्ती छद्मनोपपादितां अधिकांगादि प्रच्छाद्य दत्तां सप्तपदीगमनात्प्राक् त्यजेदूर्ध्वंनत्यागः किंतु वस्त्राच्छादनादिना भर्तव्या ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः इति ॥ तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पद इत्युक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः** । विगर्हितलक्षणां विप्रदुष्टां क्षतयोनिम् ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निन्दितांप्रत्याह विधिवदिति । विगर्हितां दुष्कुलां व्याधितां अचिकित्स्यव्याधितां विप्रदुष्टां पुरुषान्तरसंसृष्टां छद्मना कुष्टादि व्याध्याच्छादनेन उपपादितां प्राप्ताम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतींकन्यामनाख्यायोपपादयेत् ॥ तस्य तद्वितथंकुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कन्यादोषाउक्तास्ताननाख्यायानुक्त्वा प्रयच्छति ददाति तस्य तद्दानं वितथंनिष्फलंकुर्यात्प्रत्यर्पणेन उक्तएवायमर्थःपूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तद्दानं वितथं गृहीतस्यपुनरग्रहणात् ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः पुनर्दोषवतींकन्यांदोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनोदानंतत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र दातुर्दोषंप्रकटयन् त्यक्तुर्दोषाभावमाह यस्त्विति । अनाख्याय दोषमितिशेषः । वितथं प्रत्यर्पणेन व्यर्थम् । तेन त्यागे दोषोनास्तीतिभावः ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः**। वितथं विकृतं कुर्यात् पाणिग्राहकमनाख्यायेति विशेषणाद्दोषंज्ञापितमभ्युपगम्य परिग्रहीत्रा न परित्याज्येति सूचितम् ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत् दानरूपंकार्यं वितथं निष्फलं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥ अवृत्तिकर्षिताहि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यदा प्रवसेत्तदा भार्यायावृत्तिंविधाय प्रवसेदिति [कुल्लं][1] विधिविधायेत्येवमर्थंद्रष्टव्यं प्रवसन्भार्यायावृत्तिविदधीतेति तथाकुर्याद्यथास्यायावत्प्रवासंवृत्तिर्भवति शरीरस्थितिहेतुभोजनाच्छादनगृहोपकरणादि तांविधाय प्रवसेत्स्वदेशाद्देशान्तरंगच्छेत्कार्यवान्कार्यंपुरुषार्थोदृष्टोदृष्टश्च अपृष्टोधर्मोदृष्टावर्थकामौ। तथावक्ष्यति प्रोषितोधर्मकार्यार्थइत्यादिना अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्यांहित्वा प्रवासोनिषिध्यते। अवृत्तिकर्शिताहि दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः अवृत्त्या दरिद्रेण कर्शिता पीडिता प्रदुष्टेपुरुषान्तरसंपर्कादिना स्थितिमत्यपि स्थितिः कुलाचारस्तत्संपन्ना क्षुधावसरेदीना दोषमवाप्नुयादन्यंभर्तारमाश्रित्य जीवतीति भाव्यतएतत्। संभावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वृत्तिं प्राणवर्तनोपायम्। कार्यवान् प्रयोजनवान्। प्रदुष्येत धनलोभात्परपुरुषेण संयुज्येत। स्थितिमती वृत्तवती ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कार्ये सति मनुष्यः पत्न्याग्रासाच्छादनादिप्रकल्प्य देशान्तरंगच्छेत् यस्माद्ग्रासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कंभजेत ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्रीप्रसंगेन परलोकभीरुणा सर्वदा पत्नी पोष्येत्याह विधायेति। तत्रहेतुरवृत्तिकर्षितेतिप्रदुष्येद्ग्रासान्नलोभादिना परपुरुषं व्यभिचरेत्। अस्य दग्धोदरस्यार्थे कोन कुर्यादसांप्रतमितिन्यायात् स्थितिमती स्थिरापि प्रदुष्यतीति कैमुतिकम् ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधायेति प्रवासार्थमाह अवृत्तिकर्षिता स्त्री जीवनोपायरहिता ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिजीवेन्नियममास्थिता ॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नियमोयथा निहते भर्तरि परिग्रहमयाणादिनिषेधएवंप्रोषितेपि आस्थिता आश्रिता गृहीतवती अकृत्वातु वृत्तिंप्रोषिते शिल्पैर्जीवेतेति कर्तनजालिकाकरणादिना गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि एषएव विधवादीनां निजश्रमजन्योवृत्त्युपायः ॥ ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नियमं मनोवाक्कायनियमम्। शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः। अगर्हितैर्देशान्तरभ्रमणाद्यसाध्यैः। ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भक्ताच्छादनादिदत्वा पत्यौ देशान्तरंगते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् अदत्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वृत्तिमतीशिक्षयन् तद्रहितायावृत्त्यन्तरमाह विधायेति। प्रोषिते विधायार्थे। नियमं परगृहोद्यायदर्शनम्। अविधाय वृत्तिमित्यनुषङ्गः। शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः ॥ ७५ ॥

---

(१) मे० ८

(५) **नन्दनः** । अथप्रोषिते भर्तरि स्त्रियाकर्तव्यमाह विधायप्रोषितेति । प्रोषिते भर्तरि पत्न्यौ शिल्पैरगर्हितैः कर्तनावघाता दिभिः ॥ ७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वृत्तिविधाय भर्तरि प्रोषिते गते सति नियममास्थिता जीवेत् । वृतिंअविधायैव प्रोषिते भर्तरि अगर्हितैः शिल्पैःसूत्रकर्तनादिभिःजीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितोधर्मकार्यार्थंप्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः ॥ विद्यार्थंषड्यशोऽर्थंवा कामार्थंत्रींस्तु वत्सरान्॥७६॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तंकार्यवान्प्रवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति तद्विशेषेण प्रतीक्षाकालभेदः परतस्त्विदंतया कर्तव्यमिति चोक्तं तत्र केचिदाहुः प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति तदयुक्तं प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयांकिंप्रियतांनह्यस्याआत्मत्यागइष्यते पुंसइव प्रतिषिद्धत्वात् तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीक्षणविधेरगर्हितैःशिल्पैरजीवन्तिगर्हितैर्जीवेत् । अन्येव्यभिचारमिच्छन्ति । तथाच स्मृत्यन्तरे॥ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे चपतिते पतौ ॥ पञ्चस्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते ॥ अन्येप्याहुः । नास्याज्ञाने ब्रह्मचर्यमपनेतुंशक्यते स्त्रीधर्मेषु हि तदस्याविहितंनतुनामापि गृह्णीयात्पत्यौप्रेते परस्यत्विति । मृते भर्तरि नास्ति व्यभिचारः किमङ्गप्रोषिते पतिशब्दोहिपालनक्रियानिमित्तकोग्रामपतिः सेनायाः पतिरिति अतश्चास्मादन्नाधनेश भर्तृपरतंत्रा स्यात् अपित्वात्मनोजीवनार्थंसैरंध्रीकरणादिकर्मवदन्यमाश्रयेत तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्यावा कस्मिंश्चिदाश्रिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानींतांचेद्वशीकुर्याद्वशीकर्तुंशक्नुयात्स्यजत्वंभार्यामिति यावद्भवतिकालीन पूर्वःप्राक्पत्युरेव सा पंचमेचर्वितमन्यत् । अन्येप्यर्थमिममाहुः पुर्वेतु पुनर्भूवृत्तमिच्छन्ति या पत्या वा परित्यक्ताभवति यस्याः किल पतिरियन्तंकालंनिहितवृत्तिकोनागच्छति सा तेन त्यक्तैव भवति ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मेणान्येनोढा भवेत्तदा भर्ताऽभ्यागतोन किंचिद्ब्रूयात्पुनर्भवस्येयंभार्येति तदयुक्तं न निष्क्रयविसर्गाभ्यामिति तस्य श्लोकस्यार्थवत्त्वंदर्शयिष्यामः । धर्मश्च तत्कार्यंचधर्मकार्यंसोर्थः प्रयोजनंप्रवासस्येति धर्मकार्यार्थंकुतः नगृहस्थस्यधर्मार्थोदीर्घकालः प्रवासः अवश्यंह्यग्रयस्तेन परिचरणीयाः पांचयज्ञिकमनुष्ठेयं । कुतोगन्तव्यंवसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यष्टव्यमिति तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधीन्यनुष्ठेयान्यसंविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति येनोच्यते संविधायापि प्रवासआपर्वणः स्वयंपर्वणि जुहुयादन्विजामेकतरकालइतियुक्तं । अनाहिताग्नेस्तीर्थयात्रायां पांचयाज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यासहितस्योपपत्तेः न तस्यागेतीर्थगमनंयुक्तमुच्यते गुरुवचनेन यंगुरवोधर्मार्जने राजोपसेवायां वा सुकार्याय प्रेषयन्ति सधर्मार्थंप्रवासः । प्रायश्चित्तंवा तपोवनदेशभ्रमणेन अथवार्थार्जनार्थमेव धर्मकार्यार्थमभिप्रेतंदरिद्रोहंकुतश्चिद्धनमर्जयिष्ये विद्यार्थं ननुस्नातस्य च भार्याधिगमः कृतविद्यस्य च स्नानंतत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यर्थिता दर्शितमेतत् ईषदवगतवेदार्थोविवाहेऽधिक्रियते । निश्चिते स्नानादौ नैतद्युक्तं । कृतायां धर्मजिज्ञासायां स्नानंजिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदननिश्चितार्था सत्यं नार्यविधिर्विद्यार्थितायाः तथाच सति धर्मकार्यार्थमित्यनेनैवावगतास्यात् उत्पन्नेप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थंविशेषार्थंचान्यासु विद्यासु क्षिप्रंशौर्ययशःख्यापनार्थंबहिःसविशेषविद्यात्वख्यापनार्थं । देशान्तरप्रवसने यशोहेतुः प्रवासः कामार्थंरूपाजीवानुगमोऽभिप्रेततरांभार्यामुद्वोढुं स्मृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्यते तथा च विष्णुः अष्टौ विप्रसूताः षड्राजन्याः चतुरोवैश्याद्विगुणं प्रसुतेति ॥ नशूद्रायाः कालनियमः स्यात्संवत्सरमित्येकइति ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मकार्यार्थं तीर्थयात्रादिधर्मप्रतिग्रहादिकार्यार्थम् । प्रतीक्ष्यस्तद्गृहावस्थानादिना । तदूर्ध्वंतु पत्युःसंनिकर्षमेव गच्छेत् ऊर्ध्वंभर्तुःसकाशंगच्छेदितिवसिष्ठस्मरणात् । यशोर्थमुद्ग्राहादिना दिग्विजयाद्यर्थंगतः । कामार्थं स्त्र्यन्तरप्राप्त्यर्थम् ॥ ७६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तंप्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वंपतिसन्निधिं-गच्छेत्। तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नीपञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वंपतिसकाशंगच्छेदिति। विद्यार्थप्रोषितः षड्वर्षाणि प्रतीक्ष्यः निजविद्याविभाजनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव। भार्यान्तरोपभोगार्थंगतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रोषितप्रसंगेन प्रयोजनं प्रदर्शयंस्तदुचितकालनियममाह प्रोषितइति। धर्मकार्यार्थे तीर्थाटन गुर्वाद्याज्ञार्थम्। प्रतीक्ष्यः स्त्रिया नरः पतिः तदूर्ध्वं पतिसमीपंगच्छेत्। समाः वत्सरान्। तदाहवसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नी प-ञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वंपञ्चभ्योभर्तुः सकाशंगच्छेदिति। अत्र पञ्चपदं न्यूनाधिकसंख्योपलक्षणार्थम्। कामार्थं पत्न्यंतर-निकटस्थितये ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतीक्ष्योभार्ययेति शेषः ऊर्ध्वं भर्त्रन्तरपरिग्रहेन दोषोस्तीत्यभिप्रायः यत्तुमृतभर्तृकाणां ब्रह्मचर्यवच-नं तत्फलातिशयकामानांनान्यासामित्यविरोधः ॥ ७६ ॥

संवत्सरंप्रतीक्षेत द्विषंतींयोषितंपतिः ॥ ऊर्ध्वंसंवत्सरात्त्वेनांदायंहृत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। द्वेष्यः पतिर्यस्यास्तांद्विषाणां एतेन तु सनिष्कासनंकुर्यात् समपूर्वस्य वसेरेनामिति च द्विती-यानुपपत्तेर्वासयेदिति निर्भर्त्सयेत् पातकेऽपि तस्यानिष्कासनंनास्ति निरुन्ध्यादेकवेश्मनीति वचनात्। प्रायश्चित्तेप्यस्मिन्नि-मित्ते विनयाधानार्थोपहारइष्यते न सर्वेणसर्वआत्यन्तिकआच्छेदः ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उदीक्षेत प्रतीक्षेत। द्विषन्तीं संभोगाद्यर्थमनुपस्थायिनीम्। दायं स्त्रीधनं स्वयंदत्तं संगृह्य गृहीत्वा नसंवसेत् त्यजेत्। जीवनंतु देयमेव ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पतिर्विषयसंजातद्वेषांस्त्रियंवर्षयावत्प्रतीक्षेनततऊर्ध्वमपि द्विषंतींस्वदत्तमलङ्कारादिधनंहृत्वा नोपग-च्छेत् ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयमेव ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संवत्सरादूर्ध्वमपि पतिं स्वरसतोद्विषत्याभरणमात्रं न भोगइत्याह संवत्सरमिति। दायं स्वद-त्तमलंकारादिकं हृत्वा ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात् नसंवसेत्। नोपगच्छेत् ॥ ७७ ॥

(५) **नन्दनः**। उदीक्षेत प्रतीक्षेत दायं भूषणादिकं नसंवसेन्नसंगच्छेत्तयासहेति शेषः ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दायं स्वयंदत्तं हृत्वा नसंवसेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तंया मत्तंरोगार्त्तमेव वा ॥ सात्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अतिक्रमस्तदुपचर्यावज्ञानं पथ्यौषधादिष्वतत्परता न पुरुषान्तरसंचारः मासत्रयंपरित्यागश्च संभोगस्यैव पूर्वस्मादेवहेतोः हारकटकादिविभूषणैर्वियुक्ताकर्तव्या अपरिच्छदापरिग्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदानेन च ॥ ७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतिक्रामेत् तच्छासनंलङ्घयेत् ननु व्यभिचरेदित्यस्यार्थः। प्रमत्तं द्यूताद्याकृष्टमनसम्। मद्येन मत्तं। भूषणपरिच्छदादिना विरहिततत्त्वमापाद्य त्रीन्मासान्परित्याज्या तदूर्ध्वमुपादेया ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तंमदजनकपानादिना मत्तंव्याधितंवा शुश्रूषाद्यकरणे नावजानाति सा वि-गतालङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भर्तृशुश्रूषणाद्यकरणे कंचित्कालं परित्यजेदित्याह अतीति। प्रमत्तं मानादिना। मत्तं मद्येन।

(७७) द्विषन्तीं=द्विषाणां (मे०)

रोगार्त्तं कुष्ठाद्युपहतम् । साऽतिक्रामन्ती । अविभूषणेत्यादिच्छेदः । अतिक्रमणमत्र शुश्रूषाधकरणम् जारादिनातिक्रान्ता-यावधाद्युक्तेः । तदुत्तरं स्वीकार्येतिशेषः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उत्क्रामत्यतिवर्तते विभूषणपरिच्छदा विगतभूषणादिपरिबर्हा त्रीन्मासान्परित्याज्या संगमादौ नो-र्ध्वमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिक्रामेत आज्ञातिक्रमेण । प्रमत्तं द्यूतासक्तम् । मत्तं मद्यपानेन ॥ ७८ ॥

उन्मत्तंपतितंक्लीबमबीजंपापरोगिणम् ॥ न त्यागोऽस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लीबबीजशब्दौ नपुंसकमाहतुः भेदस्तु वातरेता अप्रवृत्तेन्द्रियोपरः यादृशंयोद्वेष्टि तस्य नास्ति नियहः पूर्वोक्तअपवर्तमानमपहारः प्रोषितप्रतिषिद्धान्नादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उन्मत्तं वातादिना क्लीबं जन्मना अबीजमन्तरानष्टबीजं पापरोगाअपस्माराद्यास्तदाक्रान्तं पतिं द्विषन्त्यानार्यानस्यागोऽस्त्यन्तत्यागः मचद्दायापवर्तनं दायस्य स्त्रीधनस्यापहरणं नास्ति । तत्कालद्वेषिण्यपि सुस्थेन परिग्राह्येत्यर्थः । द्विषाणायइतिक्वचित्पाठः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थंपतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणंनपुंसकमबीजंनाध्येरेतस्त्वादिना बीजर-हितंकुष्ठाद्युपेतंच पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागोन करणीयोनच धनग्रहणंकरणीयम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अचिकित्सितव्याध्यादौ पतिं द्विषाणायान त्यागादीत्याह उन्मत्तमिति । अबीजं शुक्रहीनम् । एतादृशं पतिं द्विषन्त्याअपि नत्यागोनापि दायापवर्तनं ततोधनाद्यादानम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादविधिमाह उन्मत्तंपतितमिति । अबीजमशुल्कमपवर्तनमपहरणम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्तंवातादिना । अबीजं द्विषन्ती या अपचरन्ती । दायापवर्तनं न स्त्रीधनं ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । मद्यपासौ मद्यपानरता पक्तिसंस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था तत्परिजागरया सा परिवेदनाया-मर्हति । या तु गुरुभिः प्रतिषेधमापद्यमाना तस्यादण्डंवक्ष्यति प्रतिषिद्धां पिबेदिति स्वयंनियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रम-वत्प्रायश्चित्तेन मत्यापत्तिर्युक्ता पुनरधिवेदनंच तथाच धर्मानुष्ठानप्रजोत्पत्तिगृहकार्योपघातनिमित्तान्यधिवेदननिमित्तानि पठ्यन्ते । प्रतिकूलाव्याधितार्थघ्नीति । ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्ततः पानमायश्चित्तमेव भूयः अतिप्रवृत्तौ पा-तित्यंतुभ्रूणहन्त्रि हीनसेवायांस्त्रीपततीति परिसंख्यानान्नमद्यपानेपातित्यमिति । तदेकादशे वक्ष्यामः । उक्तंच पञ्चमे असत्य वृत्ताऽसाध्वाचारा भृत्येष्वसत्परुषवाक् बलिकर्मणां प्रागेवभुङ्क्ते दैवपित्र्ययोर्ब्राह्मणभोजनादौ नश्रद्धावती अतिव्ययशीला [भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति अनल्पमूल्येन क्रीणाति हिंसानाकुलशङ्क्यास्यादेवातिताडणशीला]‡ ऽन्वाहिकस्य व्यय-स्यापहर्त्री अधिवेदनं तस्याउपर्यन्याविवाहः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असत्यवृत्ता सदामिथ्यावादिनी प्रतिकूला प्रतिकूलचेष्टा हिंस्रा ताडनादिना सदाभृत्यादि-हिंसाकारिणी अर्थघ्नी अप्रयोजकव्ययपरा अधिवेत्तव्या अधिवेदनंद्वितीयभार्यासंबन्धस्तेन प्रतियोगेनासंबन्धनीया ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । निषिद्धमद्यपानरता असाध्वाचारा भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला कुष्ठादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडन-शीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या । तस्यां सत्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

---

(८०) असाधुवृत्ताच=असत्यवत्ताच (मे०) ‡ (आ आ)

(४) **राघवानन्दः** । स्त्र्यन्तरसत्त्वेऽपि स्त्र्यन्तरमुद्वहेदित्याह मद्यपेतिद्वाभ्याम् । मद्यपा निषिद्धमद्यपा । असत्प्रवृत्ता असदाचारा असत्यभाषिणीवा । अधिवेत्तव्या सत्यामपि तस्याम् अधिवेदनं पूर्वामधितस्याउपरि स्त्र्यन्तरस्यपरिग्रहः तेन पूर्वाकृतसपत्निकास्यादतः ॥ कृतसापत्निकाध्यूढाऽधिविन्नेत्यमरः ॥ हिंस्रा भृत्यादिताडनशीला । अर्थघ्नी अतिव्ययशीला व्ययेचामुक्तहस्तयेत्युक्तत्वात् ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः** । अथाधिवेत्तव्यामाह मद्यपेति यस्यां विद्यमानायामेवाधिकं अपरा वोढव्या भवति साधिवेत्तव्या ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्त्रीणांत्यागे कारणमाह । मद्यपेति । मद्यपा असत्यवृत्ता सदामृषावादिनी हिंस्रा ताडनादिहिंसाकारिणी व्याधिता अधिवेत्तव्या आसामुपरि अन्या विवाहितुं योग्या सदोषत्वात् ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अन्यासामप्यधिवेदनमाह तत्रवन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतप्रजा नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धिवन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनंस्यात् अपत्योत्पत्तिविधिराधानविधिश्च नापुत्रेस्याधानंश्रूयते एवंमृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः अप्रियवादिन्यास्तु दोषाभाविन नाधिवेदनेन सत्यां क्षमायां श्रमनियमः ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वन्ध्याष्टमइत्यादियोग्यतायामष्टवर्षोपरि गर्भग्रहणाभावे प्रायशोगर्भग्रहणंनास्तीत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धत्वभावनियमापेक्षयोक्तम् । एवंद्वादशाब्दानन्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ । एकादशोर्ध्वंच स्त्रीजन्मानुवृत्तौ । मृतप्रजात्वं स्त्रीप्रसूतिश्च न निवर्ततेइति शास्त्रान्तरादेव सिद्धम् । सद्यइति तया गृहिण्या सद्यएव गृहकार्यासिद्धेः ॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रथमकृतुमारभ्याविद्यमानप्रसूताऽष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया मृतापत्यादशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे अप्रियवादिनी सद्यएव । यद्यपुत्राभवति पुत्रवत्यान्तुतस्यां धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यांकुर्वीतान्यतरापायेतु कुर्वीतेत्यापस्तंबनिषेधादधिवेदनंन कार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच वन्ध्येति । अष्टमे षोडशवर्षादिप्रसूतियोग्यकालापेक्षया । मृतप्रजा म्रियते प्रजामात्रं यस्याः सा । स्त्रीजननीस्त्र्यपत्यमात्रं यस्याः सा । सद्यस्त्वप्रियवादिनीति धर्मप्रजासुसंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेत्याद्यापस्तम्बवचनादप्रियवादित्वंधर्मपुत्रशून्याविषयम् ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः** । अष्टमेऽब्दे युक्तात्प्रसवकालादारभ्याष्टमेऽब्दे ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अष्टमे अब्दे अधिवेद्या अन्याविवाह्या ॥ ८१ ॥

या रोगिणीस्यात्तु हिता संपन्ना चैवशीलतः ॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भर्त्रे हिता परिचर्यापरानुज्ञापनावमानयोरिह विधानयोः पूर्वासामेतद्भावात् रोगिणीग्रहणंवन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति प्रकृतत्वाविशेषादवमाननिमित्ताभावाच्च कर्हिचित्कदाचिदवमाननं शिष्टपर्थपरिभाषणादि ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य यद्यप्यनुमन्यते अननुमतौत्वननुज्ञाप्यैव ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्योविवाहः कार्यः । कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। साचेदनुकूलातदा तवैव सर्वमित्यादिस्तुत्या ततोधिवेदनार्थमनुमतिप्रार्थ्येत्याह येति। हिता हितैषिणी। शीलतश्चरित्रेण ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यारोहिणीस्यात् अष्टवर्षा च रोहिणीसा अनुज्ञाप्य अधिवेत्तव्या न अवमान्या ॥ ८२॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्॥ सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥८३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्यागसंनिरोधौ विकल्पतोविधीयेतेननुयथोपपन्नहेतुना भोजनाच्छादनाभिताडनादिना तत्र भीत्या क्रोधावमार्जनंश्वश्रूभिः श्वशुरादिभिर्वापरिभाषणसंनिरोधोरक्षिपुरुषाधिष्ठानं त्यागोव्याख्यातः असंभोगः सहशय्यावर्जनं कुलंज्ञातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च ॥ ८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निर्गच्छेत् गृहान्तरंगच्छेत्। संनिरोद्धव्या बन्धनेन। कुलस्य तत्पितृकुलस्य संनिधौ ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। या पुनः कृताधिवेदनास्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्ध्वा स्थापनीया आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वात्याज्या ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कृतसपत्नीत्वज्ञानेन रुष्टांप्रत्याह अधिविन्नेति॥ कृतसापत्निकाध्यूढाऽधिविन्नेत्यमरः॥ सन्निरोद्धव्या बन्धनादिना कुलसंनिधौ जनसमूहःकुलं ज्ञातिर्वा देशकालापेक्षया विकल्पः ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः**। त्याज्या दुर्निरोधाचेत्यागविधानात् श्रौतस्मार्तकर्मणां तया विनानुष्ठाने नास्ति विरोधः ॥ ८३॥

(६) **रामचन्द्रः**। या आधिविन्ना नारी रुषिता क्रोधयुक्ता सासद्यः सन्निरोद्धव्या आकोपनिवृत्तेः त्याज्या। कुलसंनिधौ तत्पित्रेवा ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि॥ प्रेक्षासमाजंगच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट्॥८४॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रतिषेधे गुरुसंबन्धिव्ययंदण्डः क्षत्रियादिस्त्रीणां न शास्त्रीयो ब्राह्मणीनां नहि तत्र दण्डमात्रेण मोक्षः किंतर्हिमहता नच तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का अप्रतिषिद्धमद्यानांतु नियमेनोत्सवसमागतानामादरवतीप्रवृत्तिर्दृश्यते यांसम्यङ्निषेधत्यभ्युदयेष्वपीति दण्डश्चायंभर्त्रादीयते सत्यपि राजवृत्तित्वे स्त्रीणांभर्ताप्रभुरिति विज्ञायते अन्येषामपि परिग्रहवतांभृत्यादिविषये कियतिदण्डः स्यातस्त्र्येऽभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादयउत्सवाः प्रेक्षानटादिदर्शनं समाजोनितान्तमपि जनसमूहः तत्र कुतूहलिन्याअयंदण्डः ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मद्यं सुराव्यतिरिक्तम्। अभ्युदयेषूत्सवेषु। क्षत्रियादयोमद्यंपिबन्ति। प्रेक्षा नृत्यादिदर्शनस्थानं समाजः सभा ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यंपिबेत् नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट्व्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अकार्ये निषिद्धायाः पुनः प्रवृत्तौ दण्डमाह प्रतिषिद्धेति। अपि कामोद्बोधसंभावनार्थम्। प्रेक्षासमाजौ नृत्यादिदिदृक्षुजनसमूहः प्रेक्षा। समाजः उत्सवार्थजनता तौचेद्गच्छेत्तदादण्ड्या राज्ञेतिशेषः ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिषिद्धेति विशेषणादप्रतिषिद्धायां मद्यपानेऽल्पदोषः अपि शब्दग्रहणादभ्युदयेऽल्पतरः अभ्युदय उत्सवः अनभ्युदये प्रतिषिद्धायां भूयस्तरः ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भर्त्रा प्रतिषिद्धा या स्त्री क्षत्रियादिका मद्यं सुराव्यतिरिक्तं अभ्युदयेपिबेत् प्रेक्षासमाजे नृत्यस्थलस्थायांगच्छेत् सादण्ड्या कृष्णलानि गुंजाषट्परिमितंरजतम् ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितोद्विजाः ॥ तासांवर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यंपूजा च वेश्म च॥८५॥

(१) **मेधातिथिः** । कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च विन्देरन्विवाहयेयुस्तासांवर्णक्रमेण जात्यनुरूपंज्यैष्ठ्यं न वयस्तोनच विवाहक्रमतः फला[दि]दानिमित्ते पूजा प्रथमंब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रियावैश्ययोरित्येषवर्णक्रमः वेश्म प्रधानंगृहं तद्ब्राह्मण्याः सवर्णानांविवाहक्रमोनिश्च[लः]स्मृतः ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वाःस्वजातीयाः । अवराअधमजातीयाः । द्विजाविप्रादयः । वर्णक्रमेण न वयसा । ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठासाध्यकर्मसंबन्धः । वेश्म सोत्कर्षम् ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चोद्वहेयुस्तदा तासांद्विजातिक्रमेण वाक्संमानदायविभागोत्कर्षार्थंज्येष्ठत्वंपूजाच वस्त्रालङ्कारादिदानेनं गृहंच प्रधानंस्यात् ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच स्त्रीप्रसंगेन समानाऽसमानजातीयानामपि समानजातीयायाएव पूजावेश्मनी इतिसहेतुमाह यदीति । यदीत्यनुमितौ । स्वाः सजातीयाः अपराः विजातीयाः अनुविन्देरन् उद्वहेरन् । ज्यैष्ठ्यम् पूर्वं विप्रस्य विप्रोद्वाहः तथा प्रथमं पूजा प्रधानं वेश्मएव क्षत्रियवैश्ययोरिति वर्णक्रमः हेतुरत्र विवाहनोज्यैष्ठ्यम् ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वाः सवर्णाः अपरा असवर्णाः द्विजास्त्रैवर्णिकाः वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यान्नविवाहक्रमेण क्रमतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवरा इत्युक्तस्य क्रमस्यापवादादिना कृते भङ्गेसत्ययमुपदेशः ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदि स्वाः सवर्णाः अपराश्चैव असवर्णाः द्विजाःयोषितःविन्देरन् प्राप्नुयुः तासां स्त्रीणां वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं पूज्या पूजार्हा । वेश्मगृहादिकम् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषांधर्मकार्यंच नैत्यकम् ॥ स्वाचैव कुर्यात्सर्वेषांनास्वजातिः कथंच न ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शरीरशुश्रूषा भर्तुरुपयोगिपाकादिलक्षणा दानभोजनप्रतिजारणं स्वात्वैव कुर्यात् पृष्ठपादसंवाहननिर्णेजनादौत्वनियमः युगपत्संनिधौ तु शरीरावयवक्रमोवर्णक्रमेण नैत्यकंधर्मकार्यं सायंत्वन्नस्येत्यादि अग्निशरणोपलेपनाचमनोदकतर्पणदानादि अस्यानिन्दार्थवादः ॥ ८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मकार्यं यज्ञादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यंश्राद्धादि । नास्वजातिःस्वजातिसंभवे ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्मकार्यंच भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्यहिकंसर्वेषांद्विजातीनांसजातिभार्यैव कुर्यान्नतु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यज्ञादिसहकारित्वान्नादिपाकशुश्रूषादावपि सजातीयायाएवाधिकारइत्याह भर्तुरिति । स्वास्वेतिवीप्सा । नैत्यकमिति विशेषणात्काम्येन्यासामपि प्रवेशः बहुसाध्यत्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मकार्यं अग्निशरणालेपनादि ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषां वर्णानांस्वाःस्वाःनैत्यिकंनित्यंकर्मकुर्युः असजातिः अन्यजातिः न कथंचन ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः॥८७॥

---

(८५) वेश्मच=वेश्मनः (र, ब) (१) मे० ८

(१) **मेधातिथिः**। यस्त्वेतत्कर्माऽन्ययाऽसमानजातीययाकारयेत्सजातीयायां स्थितायां ब्राह्मणएव सचण्डालः पूर्वस्माद्दृष्टः ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतत्स्फुटयति यस्त्विति। दृष्टपूर्वः पुराणे श्रुतः ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकंकर्तव्यं विजातीयया मौर्ख्यात्कारयेत्सयथा ब्राह्मण्यां। शूद्राज्जातोब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। असवर्णागुणमोहितंप्रत्याह यस्त्विति। तत् शुश्रूषादिकं स्थितिरप्रयोजिकास्थितया सुस्थयाअन्ययाऽसजात्या। ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेपि सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यःसइत्यर्थवादः। पूर्वदृष्टः पूर्वैर्मन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः ॥ ८७ ॥

(५) **नन्दनः**। तच्छरीरशुश्रूषादिकंस्वजात्यास्थितया स्वजातेरन्यथाब्राह्मणचण्डालः कुच्छ्रलब्धायांब्राह्मणजातौ तिष्ठन्नेव कर्मणा चण्डालः स्याद्यथा तथैव च पूर्वदृष्टः पूर्वैर्विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्तुपुरुषः सजात्या स्थितया स्त्रिया मोहात् अन्यया गृहकार्यं नैत्यिकंसहकारयेत्सः। ब्राह्मणः यथा चाण्डालः तथैवेति पूर्वदृष्टः प्राक्तनैर्मुनिभिर्दृष्टः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ॥ अप्राप्तामपि तांतस्मै कन्यांदद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

[प्रयच्छेन्नग्निकांकन्यामृतुकालभयान्वितः ॥ ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनोदातारमृच्छति ॥१॥]+

(१) **मेधातिथिः**। उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः उत्कृष्टायाभिरूपतराय इत्यर्थः अथवोत्कृष्टाय जात्यादिभिरभिरूपायेति पृथग्विशेषणं रूपमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्नोति रूपस्वभाववचनोवा स्वभावः विद्वानप्यभिरूपउच्यते सदृशायजात्यादिभिर्वरोवोढा जामाताऽप्राप्तामप्ययोग्यामपि कामवशत्वेनबालामप्राप्तंकौमारंवयः स्मृत्यन्तरे नग्निकेत्युच्यते कामस्पृहायस्यानोत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षावा नत्वत्यन्तबालैव तथाहि लिङ्गामष्टवर्षामिति इदमेव लिङ्गधर्मयुक्ते तामपि विवाहस्येति अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुतोप्राप्तायाविवाहइत्याहुस्तदयुक्तं धनार्थिनोऽपि बालांविवाहयन्ति नाशास्त्रीयैव सर्वा प्रयुक्तिस्तृतीयेनिरूपिता ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्कृष्टायोत्तमजातीयाय। अप्राप्तामष्टवर्षन्यूनवयसमपि ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहयेदष्टवर्षामेवंधर्मो नहीयतइति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यांब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रादेरभ्यर्हितत्वेन च तत्प्रसंगमवलम्ब्य यादृग्गुणेनेत्युक्तं संस्मारयंस्तत्रैव नियमान्तरमाह उत्कृष्टायेतिद्वाभ्याम्। कुलसौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्युक्तायेतिभावः। अप्राप्तां कन्यात्वमतिशेषः अष्टवर्षाभवेद्गौरीत्युक्तेः ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः**। अथकन्याप्रदानमाह उत्कृष्टायेति। अप्राप्तामपिवयोरूपादिभिरसदृशामपि ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतादृशायवराय प्राप्तां अष्टवर्षन्यूनवयस्कान्तांतस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥ न चैवैनांप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

+ (ट, ठ, ड, ण)

(१) **मेधातिथिः** । प्रागृतोः कन्यायान दानं ऋतुदर्शनेपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरोनप्राप्तः । गुणोविद्याशौर्यातिशयः [शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशास्त्रनिषिद्धपरिवर्जनंकन्यायामनुरागइत्यादिः][1] ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ऋतुलङ्घनेनापि गुणवतएव देयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यंतंपितृगृहे तिष्ठेन्नपुनरेनांविद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ऋतुमती स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणान्यतरहीनाय न देयेत्युत्कृष्टवरे तात्पर्यात् । अन्यथा अप्रयच्छंत्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतावितियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एनां गुणहीनाय न प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ॥ ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशंपतिम् ॥९०॥

(१) **मेधातिथिः** । रेतः ऋतुकालंतद्वत्यपि त्रीणिवर्षाणितद्गृहे आसीत । अतः परममुत्कृष्टाभावे सदृशंसमानजातीयंस्वयंवृणुयात् ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उदीक्षेत प्रतीक्षेत न ततःप्राक्स्वयंवरणमस्तीत्यर्थः । उपासीतेति क्वचित्पाठः । विन्देत स्वप्रयत्नेनैव । सदृशमित्यधमव्यवच्छेदार्थम् ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पित्रादिभिर्गुणवद्वरायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयात्पुनरूर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणंवरंस्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः** । दातॄणामेवाभावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह त्रीणीति । उदीक्षेत सद्वरं दातारंवा प्रतीक्षेत । एतस्माद्वर्षत्रयात् । सदृशं सजातिं विन्देत वृणुयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(५) **नन्दनः** । विन्देत स्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ऋतुमती सती कुमारी त्रीणि वर्षाणिउदीक्षेत । एतस्मात्कालात् ऊर्ध्वं सदृशं बन्धूनामभावे वर्णयोग्यंपतिं विन्देत प्राप्नुयात् ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिदवाप्नोति नच यंसाऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वर्षत्रयादूर्ध्वमदीयमाना यंभर्तारंवृणुते तस्य दोषोन कन्यायाः । पूर्वेणैव दोषाभावउक्ते व्रियमाणस्य दोषार्थमिदं ऋतुदर्शनं चद्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते ॥ ९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नैनः पापं पित्रननुमतिकृतं यंसाधिगच्छति सोपि नैनोरजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारंस्वयंवृणुते तदा सा न किंचित्पापंप्राप्नोति नच तत्पतिः पापंप्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कन्येच्छया पाणिग्रहणे कन्यातत्पत्योर्न पापाशङ्केत्याह अदीयमानेति । अदीयमाना पित्रादिभिः । पतिं निकृष्टमुत्कृष्टंवा । सापि यं गच्छति सोपि पापदण्डं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

---

(१) आ आ

(५) **नन्दनः** । यंसाधिगच्छति सच नैनः प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अदीयमाना बन्धुहीना यदि स्वयंभर्तारमधिगच्छेत्स्वयंवरंकुर्यात्सा एनःपापंकिंचिन्नआप्नोति ॥ ९१ ॥

अलङ्कारंनाददीत पित्र्यंकन्या स्वयंवरा ॥ मातृकंभ्रातृदत्तंवा स्तेना स्याद्यदि तंहरेत् ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भ्रात्रादिभिर्यदादौ दत्तंस्वयंवरणाभिप्रायं तस्या अजानद्भिस्तदलङ्करणंतेषामेव प्रत्यर्पयेत् यदि तु तथाविधायाएकंददाति तदा न त्यागः तेनात्मैनवयमेनांदास्यामइत्येवमभिप्रायंयद्भूषणंन तस्मिन्नन्यगत्वमापन्ने युक्तं स्तेनः स्यादिति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरं वरस्य चौरत्वमाहुस्तस्मात्तेन पित्रा नालङ्कारस्त्याजयितव्यः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पित्र्यं परिणयनात्प्राग्दत्तम् । एवं भ्रातृकं भ्रातृदत्तंच ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वंपितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारंतेभ्यः समर्पयेत् । यदानार्पयेत्तदा चौरीस्यात् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयंवरातु पूर्वं पितृभ्रातृभ्योलब्धमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह अलंकारमिति । पित्र्यं मातृकमिति भूतपूर्वगत्या । तमलंकारम् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह स्तेनेति । ग्रहणे स्तेनत्वं यतः स्वयंवरा स्वदेहमात्रमादाय वरं पतिं वृणीतेतस्याः पित्रादिधने नाधिकारः ॥ ९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदि तं मातृभ्रातृदत्तं हरेत्सा स्वयंवरकन्या स्तेना चौरप्राया स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतींहरन् ॥ सहि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनांप्रतिरोधनात् ॥ ९३॥

(१) **मेधातिथिः** । शुल्कदेयायाऋतुमत्याः शुल्कनिरोधोयं सच स्वाम्यादतिक्रामेत् । बाल्ये पितुर्वशेतिष्ठेदित्युक्तं । वयोन्तरप्राप्तौ वेदयितुः पितुः स्वाम्यंनास्ति शुल्कादेयायाअपि हेतोः समानत्वात्पितुःस्वाम्यनिवृत्तिः अपक्रमणंनिवृत्तिः प्रतिरोधनंप्रतिरोधे ऽपत्योत्पत्तिकार्ये केचिदाहुः अमानवोयंश्लोकः ॥ ९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ऋतुमतीं पित्रादीयमानामपि । अत्रहेतुः सचेति । सपिता स्वाम्याच्छुल्कहेतोरतिक्रामेदपगच्छेत् । ऋतूनांप्रतिरोधनादिति गर्भनिरोधनकृतंपापमपेक्षितम् ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ऋतुयुक्तांकन्यांवरः परिणयन्पित्रे शुल्कंन दद्यात् यस्मात्सपिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ॥ ९३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आर्षे गोमिथुनं विहितमपि ऋतुमत्यां निषेधति पित्रइति । सहि पिता स्वाम्यादतिक्रामेत्स्वाम्यात्प्रच्युतः । ऋतूनांप्रतिरोधनात् ऋतुजापत्यप्रतिरोधात् । ऋतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वंच यतः स्वयंवरा स्वदेहमात्रमादाय वरंवरयतीतिपित्राद्यनधीनत्वंबाल्ये पितुर्निदेशेतिष्ठेदित्युक्तेर्दशवर्षादिकालस्य स्वत्वनिवर्तकत्ववदृतुकालस्यापि स्वत्वनिवर्तकत्वात् । [अष्टवर्षाभवेत्कन्यानव वर्षातुरोहिणी । दशवर्षाभवेद्गौरीअतऊर्ध्वंरजस्वलेत्युक्तेः]* ॥ ९३ ॥

(५) **नन्दनः** । सः पिता ॥ ९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः पिता ॥ ९३ ॥

---

* (न)

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यांहृद्यांद्वादशवार्षिकीम् ॥ त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांवा धर्मे सीदति सत्वरः ॥९४॥

(१) मेधातिथिः । इयता कालेन यवीयसी कन्यावोढव्या न पुनरेतावद्वयसएवविवाहइत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव किंतर्हि बहुना कालेनयवीयसी वोढव्या नह्येतद्विवाहप्रकरणे श्रुतं येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गं दशादिवर्षापञ्चविंशत्यादिवर्षंच निवर्तयेत् ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिर्भवत्येव सत्यमिह प्रकरणोत्कर्षेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते तथाशिष्टसमाचारः सुतस्य च पुनर्दारक्रियायां नैषकालः संभवतीति पुनर्दारक्रियांकुर्यादिति नोपपद्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिंशद्वर्षइत्येतद्ब्रह्मणान्तिकव्रतचरणपक्षे । धर्मे स्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्दीभवतीति त्वराहेतुरुक्तः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कांमनोहारिणींकन्यामुद्वहेत् । चतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षांगार्हस्थ्यधर्मेवसादंगच्छतित्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरंनतु नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदोभवति त्रिभागवयस्का च कन्या वोढुर्यूनोयोग्येति गृहीतवेदश्चोपकुर्वाणकोगृहस्थाश्रमंप्रति न विलंबेतेति सत्वरइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मादिविवाहे वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पेनाह त्रिंशदिति । वहेदुद्वहेत् त्र्यष्टवर्षः उत्कटरागापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मापेक्षयावा । अतएवाह धर्मेसीदतीति । उद्वहेत्सदृशींभार्यामित्यस्य शेषोयम स्थानभ्रष्टः । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रौताधानस्यापत्यौत्तरकालीनत्वादधर्मोत्रावसथ्याख्याग्निसाध्यः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । त्र्यष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः धर्मेसीदतिसत्वरः अन्यकन्यांवहेत् ब्रह्मचर्यविप्लवसंभावनायां वयोवस्थानियमोनादरणीयइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेसीदतिसति रजोदर्शने समुपागतेसति सत्वरोभवेत् ॥ ९४ ॥

देवदत्तांपतिर्भार्यांविन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तांसाध्वींबिभृयान्नित्यंदेवानांप्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदोषयुक्तापि भर्त्रा न त्याज्येति श्लोकार्थः । अवशिष्ट प्रशंसा यान्तुनिरुध्यादेकवेश्मनीत्यसाध्व्याऽपि विहिततत्सकृद्व्यभिचारे अभ्यासेतु त्यागएव नान्यथा तांसाध्वींबिभृयादित्यनेन किंचित्कृतंस्यात् । यदपि ॥ हताधिकारांमलिनांपिण्डमात्रोपजीविनां ॥ परिभूतामधःशय्यांवासयेद्व्यभिचारिणीं ॥ तच्च सत्यांशक्तौ पत्युरिच्छासा अनिच्छायां तु त्यागएव यच्चेदंपतितास्वपि वस्त्रान्नदानंदेयंचेत्यादिवक्ष्यति तद्ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चित्तेषु भैक्ष्यभोजनारम्भेनिवासपामौ प्रतिषेधवचनमिति वक्ष्यामः सर्वथा तु पुनर्व्यभिचारिण्याभरणंनास्ति नचात्र त्यागः श्रुतोयेन संभोगविषयतया कल्पेत सोमोददिदित्यादि मन्त्रार्थवादेभ्योदेवतानांदातृत्वंप्रतीयते । अथवाविवाहे देवताभार्या भवत्यनउच्यते देवदत्तामिति विन्देत नात्मनइच्छया यथान्यद्व्रीहिरण्याद्यापणभूमौ लभ्यते नेयंभार्या । अतउच्यतेनेच्छयात्मनइति देवेभ्योहितंत्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादिक्रियानिमित्ते नास्तिदेवहितं अतस्तांद्विषाणांद्विषतीमपि बिभृयात् पातित्ये तामधिकारप्राप्तांपतिर्विन्देत ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवदत्तां देवेनाग्निनादत्ताम् । रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमामितिमन्त्रलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । भगोर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यंत्वादुर्गार्हपत्याय देवाइत्यादिमन्त्रलिङ्गाद्यादेवैर्दत्ता भार्या तांपतिर्लभते नतु स्वेच्छया तांसतींदेवानांप्रियंकुर्वन् ग्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भगोर्यमादेवःसविता पुरन्धिर्मह्यंत्वादुर्गार्हपत्याय देवाइति मन्त्रलिङ्गात् भार्यायादेवदत्तात्वं

ख्यापयन्नुपस्थितायां श्रद्धातिशयंविधत्ते देवदत्तामिति । विवाहोजन्ममरणंयदा यत्र च येन ,चेतिस्मारयन्नाह नेच्छयेति । द्वेषादिमत्यपि साध्वीति कृत्वा वस्त्रान्नादिना पोषयेदिति श्लोकार्थः ॥ ९५ ॥

(५) **नन्दनः** । अतोस्यावृत्तिर्विधातव्येत्याह देवदत्तामिति । देवदत्तां सोमगन्धर्वाग्निभिर्दत्तां प्रियमाचरन्प्रियाचरणहेतोः धर्मसाधारण्याच्च ॥ ९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । देवदत्तां सोमादिभोगकाले दत्तां अथवा विवाहे देवदत्ता भार्या भवेति वा सोमोददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोददग्नयइति श्रुतेः ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थंस्त्रियः सृष्टाः संतानार्थंच मानवाः ॥ तस्मात्साधारणोधर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदितः ॥ ९६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रजनंगर्भग्रहणंसन्तानोगर्भाधानं तस्माद्धेतोरपत्योत्पत्तेरुभयाधीनत्वाद्वेदे स्त्रीपुंसयोः साधारणोधर्मः पत्न्यासहपुंसउक्तः अतः केवलस्याधिकाराभावात् । स्त्रियोद्वेष्याअपि न त्याज्याः ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रजनार्थं गर्भप्रसवार्थम् । संतानार्थं बीजनिक्षेपेण संतानसिद्ध्यर्थं मानवाः ॥ ९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद्गर्भग्रहणार्थंस्त्रियः सृष्टागर्भाधानार्थंच मनुष्यास्तस्माद्गर्भोत्पादनमेवानयोरग्न्याधानादिरपि धर्मः पत्न्यासह साधारणः । क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादिवेदेऽभिहितस्तस्माद्भार्याबिभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ॥ ९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । श्रद्धातिशयस्य प्रयोजनमाह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं प्रजनं प्रजन्यतेनेनेति प्रजनं कामः तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मशकार्थोधूमइतिवत् । संतानार्थं गर्भाधानार्थं मानवाः पुमांसश्च सृष्टाः मनुष्याणामेवमन्त्रतोगर्भाधानमिति सूचनार्थम् । क्षौमेवसानावग्नीनादधीयातामित्यादिश्रुत्युदितः पत्न्यासह साधारणोधर्मइत्यन्वयः । मानवाइति हे ऋषयइतिवा ॥ ९६ ॥

(५) **नन्दनः** । भर्तव्येत्याह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं गर्भधारणार्थं सन्तानार्थं बीजनिक्षेपणार्थं मानवाः पुरुषाः ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायांम्रियेत यदि शुल्कदः ॥ देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतंशुल्कंन च दत्ता केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता अत्रान्तरे सचेन्म्रियेत तदाऽन्यद्द्रव्यवद्देवरेषु प्रजार्थेषुवा युधिष्ठरादिवत् तदभावे सपिण्डेष्वतोविशेषार्थमिदमुच्यते देवरायप्रदातव्येति न सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्योनापि सपिण्डेभ्यः किंतर्ह्येकस्मै देवरायैव तत्रापि कन्यायाअनुमतौसत्यां अथासत्यांकन्यायाःशुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा शुल्कंकन्यापितृपक्षाणामेव अथपत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतंशुल्कंत्यक्त्वान्यस्मादादाय दीयते ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुरुषार्थंयद्यनुमन्यते अननुमतेतु नान्यस्मै देया किंतु कन्यैव तिष्ठेदिति फलिष्यति ॥९७॥

(३) **कुल्लूकः** । कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदोवरोम्रियते तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याम्रियतइति प्रागुक्तंनियोगरूपं इदन्तुशुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यस्याम्रियेत कन्यायाइत्यस्माद्विशेषं वक्तुमाह कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा भेदः । तथाच तस्याः स्वत्वनिवृत्तेरननुमतौ स्वयंवरा स्यान्नतु बलाद्दातुंशक्येत्याहयदीति ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः** । अनुमत्यभावेऽन्यस्मैदेया सकृत्कन्याप्रदीयतइत्यस्यायमपवादः ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोपि शुल्कंदुहितरंददत् ॥ शुल्कंहि गृह्णन्कुरुते छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इच्छातः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः कस्य चित्ततएवाशङ्कास्याददोषंशुल्कग्रहणं शास्त्रेगृहीतशुल्कायाविशेषउक्तोयतोतइमामाशङ्कामपनेनुमाह आददीत न शूद्रोपि शुल्कमिति इच्छातः प्रवृत्तौ शास्त्रीयोनियमोनतुशास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यतोक्ता यथामद्यपीतस्य प्रायश्चित्ते मद्यपानंशास्त्रेणानुज्ञातंभवति शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तंगृह्णन्हि शुल्कंलोभेनेति । येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौप्रदर्शितएव ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र प्रसंगादर्थान्तरमाह आददीतेति । छन्नमपिशुल्कं प्रतिग्रहादिरूपेणापि छद्मना कन्याभिसंधिनाशुल्कंगृह्णन्दुहितृविक्रयंकुरुते ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोपि पुत्रींददच्छुल्कंन गृह्णीयात्किंपुनः शास्त्रविद्विजातिः यस्माच्छुल्कंगृह्णन्गुप्तंदुहितृविक्रयंकुरुते न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणंकन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायांपुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शुल्कदइत्यनेन कन्याशुल्कं परमते प्रतिषेधति आददीतेति । सर्वाशी सर्वविक्रयीति सर्वविक्रयिणःशूद्रग्रहणमत्यन्तपातकसूचनार्थं तंदेशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शूद्रविक्रयीतिस्मरणात् । छन्नं गुप्तं पापमावश्यकमितिभावः ॥ ९८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तदुक्तंगृहीते शुल्केन कन्येच्छायां सत्यां मृतेतु शुल्कदेऽस्याअन्यप्रदानमिति तन्निषेधति । यदन्यस्य शुल्कदस्यानुज्ञया पुनरन्यस्मै दीयते पुनःशुल्कंगृहीत्वेति वरंस्वयंवरंतु कारयेत्कन्या एषएवार्थः ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अतोदेवरंप्रत्यननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै सा देया । सोदरस्तु भ्रातात्मैवेति गृहीतस्य शुल्कस्य तद्धनत्वात्तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभावइति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेनान्यस्मै प्रतिपद्य ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतत्पुनः पूर्वे शिष्टान कदाचित्कृतवन्तोनाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयतइति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्वा कस्य चित्कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वाक्शुल्काभ्यांअस्मै प्रदाय देवरादन्यस्मै प्रदानं साधुकृत्याप्रसिद्धमित्याह एतदिति । अनपरे पूर्वे ‡ । देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः** । परे पुरातनाः अपरे नूतनाः अभ्यनुज्ञायप्रतिश्रुत्य ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत्तुया कन्या अन्यस्य अभ्यनुज्ञाय दास्यामीति उक्त्वा पुनः अन्यस्मै दीयते ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुमजात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः** । न कुतश्चिदस्माभिः श्रुतं पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । छन्नशुल्कग्रहेण दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचारविरोधं दर्शयति नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषुजन्मसु लोकजन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम किंपुनः स्पष्टम् ॥ १०० ॥

---

(९८) ददन्=ददत् (अ)

‡ अनपरे पूर्वे=अपरे वर्तमानकालीनाःपरेपूर्वे (न)

(३) कुल्लूकः। पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तो यच्छुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्दुहितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः। न केवलं कृत्यविषयमपितु श्रवणपथं नावतीर्णमित्याह नेति। पूर्वेषुजन्मसु कल्पेषु मनोर्जातिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः कामबाणप्रपीडितायास्तादृश्याअदीयमानायाभर्तारमधिगच्छेदिति गतिरुक्ता ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः। जन्मसु सृष्टिकालान्तरेष्वितियावत् ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभीचारोभवेदामरणान्तिकः ॥ एषधर्मःसमासेनज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः। अविशेषेण वचनवित्या सर्वक्रियास्वव्यभिचारः। तथाचापस्तम्बः ॥ धर्मेचार्थे च कामे च नाभिचरितव्येति एतावच्च श्रेयोधर्मोर्थः कामः। तथाचोक्तं त्रिवर्गइति तुस्थितिरिति यच्चाहुरपरित्यागोऽत्राप्यभिचारइतरथा स्त्रीवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिणयनंनस्यात्तदयुक्तं। अस्तिपुरुषे वचनं कामतस्तुप्रवृत्तानां तथावन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्याइति नतु स्त्रियाः तथाच लिङ्गान्तरंस्यादेकस्य बह्व्योजायाभवन्ति नैकस्याबहवः सहपतयइति। आमरणान्ते भव आमरणान्तिकः अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्तोस्तीत्यर्थः। एषसंक्षेपेण स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टोधर्मोविदितव्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। आमरणान्तिकोयावदुभयोर्मरणम्। परउत्तमः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः। भार्यापत्योर्मरणान्तंयावद्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टधर्मोज्ञातव्यस्तथा च सति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः। स्त्रीपुंसयोरामरणं नक्वापि वियोगोयुक्तइति द्रढयन्नाह अन्योन्यस्येतिद्वाभ्याम्। एषोवक्ष्यमाणः। परः उत्कृष्टो यतोव्यभिचारे ॥ संकरोनरकायैवेत्युक्तम् ॥ १०१ ॥

तथा नित्यंयतेयातांस्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥ यथा नाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः। यतेयातां प्रयत्नवन्तोतथास्यातां यथेतरेतरंपरस्परंनातिचरतां अतिचारोऽतिक्रमः धर्मार्थकामेष्वसहभावः कृतक्रियौ कृतविवाहादिसंस्कारौनियुक्तौ ततः परोपसंहारः श्लोकोयंनानुक्तार्थोपदेशकः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। कृतक्रियौ कृतनियमौ नातिचरेयातामिति। पुरुषोपि यथा परस्त्रियं न गच्छेदित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः। स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नंकुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परंन व्यभिचरेताम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः। तदेवाह तथेति। यतक्रियौ यतचित्तौ ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः। कृतक्रियौ यतेयातांक्रियाभिर्यतेयातामित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः। नियुक्तौ धर्मार्थकामनियुक्तौ ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तोधर्मोवोरतिसंहितः ॥ आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागंनिबोधत ॥ १०३ ॥

---

(१०२) वियुक्तौ=नियुक्तौ (राम०)　　(१०२) कृतक्रियौ=यतक्रियौ (राघ०)

(१०३) दायभागम्=दायधर्मम् (ज, झ, ञ, ट, ड, ढ, त)

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धश्लोकोयं उक्तेषु स्त्रीपुंसयोश्चापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभागस्यावसरः॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ विभागंवक्ष्यमाणमारभते एषइति । रतिसंहितोरतिसंबन्धी रतेरपि न विरोधी । दायधर्मान् दायमधिकृत्य विभागादिधर्मान् ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषभार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तोधर्मोयुष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता इदानींदीयतइति दायः पित्रादिधनंतस्य विभागव्यवस्थांशृणुत ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति एषइति । रतिसंहितः परस्परानुरागयुक्तः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्चस्वसुताभावे देवरादेरप्यपत्यावाप्तिश्च । दायभागं दीयतइतिदायः पित्रादिधनं तस्य भागोव्यवस्था ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः** । आपद्यपत्यप्राप्तिर्देवरादिनियोगः । दायधर्मेरिक्थपरिग्रहम् ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ऐषतिसार्धेनाह । आपदि अपत्यप्राप्तिर्न पुनः दायधर्मंन्निबोधत ॥ १०३ ॥

ऊर्ध्वंपितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥ भजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥१०४॥

(१) **मेधातिथिः** । भजेरन्निति प्राप्तकालतायां लिङ् तथा पञ्चमे प्रपञ्चितं अथवा यस्मिन्नुशयने संक्रामति॥१०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पिता माताच पितरौ तयोः रिक्थं पैतृकम् । ऊर्ध्वं मरणात् । पितुर्मरणादूर्ध्वं पितुर्धनं विभजनीयं मातुरूर्ध्वं मातृकमिति विभज्य योज्यं स्मृत्यन्तरदर्शनात् । तत्रच मातृधनं दुहितृभावएव पुत्रैर्ग्राह्यम् । समेत्यैकत्रस्थित्वा । समं नतु मातृपितृधनयोर्विभागे अन्योन्यं विशेषः । अनीशाः विभागेऽस्वतन्त्राः तेन पित्रोरनुमत्या जीवतोरपि तयोर्विभागइति लभ्यते ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भ्रातरोमिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वंपैतृकंमातृमरणादूर्ध्वमातृकंधनंसमंकृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । समभागोऽयंज्येष्ठभ्रातर्युद्धारमनिच्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वविभागहेतुमाह यस्मात्ते पुत्राजीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनोन भवन्ति मातुरपि प्रकृतत्वात्पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं । अयंच पितृमरणानन्तरंविभागोजीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ विभागंचेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तमेवाह ऊर्ध्वमिति । त्रिपञ्चाशता । ऊर्ध्वं मातापित्रोर्मरणात् । विभागेहेतु अनीशाः । अस्वामिनः जीवतोर्मातापित्रोः । तयोर्मरणं स्वत्वस्योत्पादकं व्यञ्जकं चोभयथापि ऊर्ध्वपदमुपलक्षणं पातित्यप्रव्रज्यादेः । स्वत्वध्वंसकत्वसाम्यात् । समं समभागंकुर्युरित्यपि पितुरिच्छापक्षे ॥ विभागंचेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेन सर्वेवा स्युः समांशिनः ॥ इतियाज्ञवल्क्योक्तेस्तदिच्छैव कारणं न ज्यैष्ठ्यादिकम् ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः** । समेत्यएकशोभूत्वा पैतृकं पितृसंबन्धि पितुरूर्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरन्विभजेरन् मातरूर्ध्वं मातृकं जीवतोः पित्रोः ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जीवतोर्मातापित्रोः ते पुत्राः अनीशाः ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पित्र्यंधनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरंतथा ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठएवत्विति एतज्ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे अन्येषांच हीनवत्त्वे ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदापुनर्ज्येष्ठोधार्मिकोभवतितदा ज्येष्ठेति । ज्येष्ठएव पितृसंबन्धिधनंगृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठंभक्ताच्छादनाद्यर्थंपितरमिवोपजीवेयुः एवंसर्वेषांसहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धार्मिकज्येष्ठसत्वेत्वाह ज्येष्ठइतिषड्भिः । शेषाः कनीयांसः । अन्नाच्छादनाद्यर्थं पुत्रायथा पितरमुपजीवेयुस्तथेत्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः** । पक्षान्तरमाह ज्येष्ठएवेति ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव सतस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पितृणामनृणस्तेनैव तदृणापगमात । अयं पूर्वस्यार्थवादः ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीतिश्रुतेः । पुण्यलोकाभावपरिहारोभवति । तथा प्रजयापितृभ्य इतिश्रुतेः । पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सइति अतोज्येष्ठएवसर्वधनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्ना वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्येष्ठस्य सर्वधनभुक्तौ हेतुमाह ज्येष्ठेनेति । अनृणःनिस्तीर्णः ॥ जायमानोवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतइतिश्रुतेः पितुर्ऋणवतः श्रवणात् ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः** । कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह ज्येष्ठेनेति ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ज्येष्ठेनेति । सः पिता तस्मात्पुत्रात् अनृणः भवति च पुनः सर्वं अर्हति ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणंसन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥ सएव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इतरानित्यर्थवादोयं यथाश्रुतितात्पर्यश्रुतिग्रहणाद्धिकनीयसामभागार्हतैव स्यात् । ततः वक्ष्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आनन्त्यममृतत्वं उत्पादितपुत्रस्यैव मोक्षाश्रमाधिकारात् । धर्मजोधर्मार्थमुत्पादितः कामजान् एकेनैव धर्मस्य सिद्धेः ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिञ्जाते ऋणंशोधयति येनजातेनामृतत्वंप्राप्नोति । तथाच श्रुतिः ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वंच गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतोमुखमिति सएव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रोभवति तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् इतरांस्तु कामजान्मुनयोजानन्ति । ततश्च सर्वधनंगृह्णीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैवार्थवादमाह यस्मिन्निति । यस्मिन् । प्रथमजे संनयति स्वर्णंसमर्पयतिश्यति । तथाच श्रुतिः ॥ ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतोमुखमिति ॥ धर्मजोधर्मार्थंजातइति ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः** । क्वचित्कुले ज्येष्ठोगुणहीनः कनिष्ठोगुणवांश्च दृश्यते तत्र किं प्रवर्त्तितव्यमित्यपेक्षायामाह यस्मिन्नृणमिति । ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं सन्नयति निक्षिपति येन यशस्विना संतानकरेणानन्त्यं मरणराहित्यमश्नुते सएव पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः ज्येष्ठइत्यर्थः । इतरान्निर्गुणान् ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्मिन्पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपितृभ्यं संनयति समार्पिनयति । धर्मतः धर्मार्थंजातः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठोभ्रातॄन्यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्तेरन्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पुत्रवत्पालनीयास्तु बालाइति धनादिना गर्हणीयास्तदाह पुत्रवच्चापि वर्तेरन्निति ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पालयेदन्नवस्त्रादिदानेन । धर्मतोधर्मापेक्षया ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठोभ्राता विभागाभावेऽनुजान्भ्रातॄन्भक्ताच्छादनादिभिः पितेव बिभृयात् । अनुजाश्च भ्रातरः पुत्राइव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्येष्ठस्येतरेषु वृत्तिं सदृष्टान्तां शिक्षयति पितेति । पालयेत् धर्मतोज्येष्ठोज्येष्ठधर्मेण । कनिष्ठधर्मेणच ते ज्येष्ठे वर्तेरन् यवीयांसइतिशेषः ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः** । वर्तेरन् यवीयांसः ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यवीयसः कनिष्ठान् । ज्येष्ठे भ्रातरि कनिष्ठाः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलंवर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पुज्यतमोलोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥१०९॥

(१) **मेधातिथिः** । अपरा प्रशंसा यएव गुणज्येष्ठः सवर्धयति कुलं अयमेव निर्गुणस्तत्कुलंविनाशयति शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोपि तथावर्तन्ते तेऽपि गुणहीनाविवदन्ति ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठइति तस्मिन्सम्यग्वृत्तावितरेषामन्यथात्वेपि कुलंवर्धतएवेत्यर्थः । पूज्यतमः कनिष्ठैः । सद्भिः शिष्टैः कनिष्ठैरगर्हितोनगर्हणीयः ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अकृतविभागोज्येष्ठोयदि धार्मिकोभवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलंवृद्धिंनयति यद्यधार्मिकोभवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वाज्ज्येष्ठः कुलंनाशयति । तथागुणवाञ्ज्येष्ठोलोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितोभवति ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्राप्यर्थवादमाह ज्येष्ठइति । ज्येष्ठोहि धार्मिकतयाऽन्यानपि धर्मशिक्षया कुलं वर्धयति । एवमधार्मिकोपि नाशयत्यधर्मोपसेवनेन ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिस्मृतेः ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः** । ज्येष्ठउक्तलक्षणः कुलं वर्द्धयतीतरोनाशयति तस्माल्लोके पूज्यतमः सद्भिरगर्हितश्च तथाविधो ज्येष्ठोनान्यः ॥ १०९ ॥

योज्येष्ठोज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव सपितेव सः ॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्ससंपूज्यस्तु बन्धुवत्॥११०॥

(१) **मेधातिथिः** । ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे च स्नेहः कनीयांसोपि तथैव वर्तन्तेति पालनंशरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुप्रेक्षाऽकार्येभ्योनिवर्तनं यस्त्वन्यथावर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनैर्मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्यान्यकरणविधेयतानुवृत्तिः ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तद्दर्शयति यइति । ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठोचितपोषणादिकारी ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः** । योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत सपितेव मातेवागर्हणीयोभवति यः पुनस्तथा न वर्तेत समातुलादिबन्धुवदर्चनीयः ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्येष्ठस्यैव पालकत्वतदभावाभ्यां पूजायां दृष्टान्तद्वयमाह यइति । ज्येष्ठवृत्तिर्ज्येष्ठस्येव वृत्तिः पालनादिर्यस्य सज्येष्ठवृत्तिः समातृपितृवत्पूज्यइत्यनुषज्यते । तद्भिन्नोयःसः बन्धुवत् मातुलादिवत् ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः** । ज्येष्ठवृत्तिः पितृवत्पालनम् ॥ ११० ॥

एवंसह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवर्धतेधर्मस्तस्माद्धर्म्यापृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः** ।स्वेच्छानियोज्यत्वाभावान्निरपेक्ष्यस्य द्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तत्सिद्ध्यर्थोयंन्यायप्राप्तोविभागउच्यते पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरविभागादधर्मोविभागएवाग्निहोत्रादिवद्धर्मः ननु च धर्मानुष्ठानप्रतिबन्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य नैषदोषः अधिकृतस्याननुष्ठानेप्रत्यवायः नचाविभक्तधनस्याधिकारोऽग्निमत्त्वाभावाद्विभागकालएवाग्निपरिग्रहस्य विहितत्वात् यस्तुजीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृहीताग्निस्तस्याधिकृतत्वान्नैवाविभागः सोपि यदि विच्युतः परिग्रहादन्यतोवा विहितानुष्ठानपर्याप्तधनस्तदा नैव सहवसन्प्रत्यवेयात नहि विभागाविभागयोर्धर्माधर्मतत्त्वरूपेणास्तीत्युक्तं ननु च भ्रातृणामविभक्तधनानामेकोधर्मः प्रवर्ततइति वचनाद्दंपत्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्विभागादस्त्येव धर्म व्याप्तिः साधारण्याद्द्रव्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति नैतदग्निहोत्राद्याहवनीयादिषुह्यग्निहोत्रादयः संस्कारनिमित्ताश्चाहवनीयादयआत्मनेपददर्शनादन्यतरस्य संबन्धितांप्रतिपद्यन्ते परकीयेवाग्नौजुव्हतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति नान्यस्याग्निषु यजतेति न स्मार्तेष्वपि गृह्येऽग्नौ विधानं गृह्यशब्दस्य विशिष्टोपादानादग्निवचनत्वादेषएवन्यायः अतिथ्यादिभोजनदाने महायज्ञमध्यपाठात् ॥ वैवाहिकेग्नौकुर्वतिगृह्यंकर्मयथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानंचेति गृह्यतएवाधिकारस्तेनैतद्वचनमेकोधर्मइतिश्राद्धपूर्तान्नादिमात्रंविज्ञेयम् ॥ १११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पृथग्वेति यदि धर्मोचिताभवन्ति । पृथग्विवर्धतइति भूयान्भवतीत्यर्थः । धर्म्या धर्मवती ॥ १११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमविभक्ताभ्रातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक्पृथक्पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधर्मस्तेषांवर्धते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः ॥ एकपाकेन वसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहे गृहे ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं पितुरूर्ध्वं सहवसतिमुक्त्वा सर्वेषां धार्मिकत्वे विभागमाह एवमिति पृथक्क्रिया विभागक्रियाधर्म्या धर्मार्था न स्वातन्त्र्यार्था । अतआह धर्मकाम्यया [इति ॥ एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहेइतिबृहस्पतिः]+ ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः** । वसेयुर्भ्रातरः ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥ ततोऽर्धंमध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तुयवीयसः ॥ ११२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इयमुद्धारनियोगस्मृतिरतिक्रान्तकालविषया मन्वयत्वेनुष्ठेये नियतकालत्वात्स्मृतोनामिति केचित् । अनुष्ठेयत्वव्यपदेशोदीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युदयोयथास्यादिति नहि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणादृश्यन्ते अधीयते तु तदुपदेशंब्राह्मणाः तथाचान्ये कलियुगे धर्माइत्युक्तंतेन देशनियमवत्कालनियमोपि धर्माणांद्रष्टव्यः नह्युपदिष्टोधर्मः सर्वत्रदेशेऽनुष्ठीयते तथाहि देशधर्मानियतदेशव्यवस्थिताउच्यन्ते अन्यथा सर्वानुष्ठाने नदेशव्यपदेश्यता धर्माणातथाच पठति अयंद्विजैर्हिविद्वद्भिरित्यादि तस्मादुद्धारनियोगगोवधस्मृतयउपदिष्टानानुष्ठेयास्तदेतदपेशलं नह्येवंविधः कालनियमः क्वचिदपि श्रूयते सायंप्रातपर्वादिनियमादन्यत्र यच्चान्ये कृतयुगे धर्माइति तत्प्रथमएवव्याख्यातं । नहियुगभेदेन धर्मव्यवस्थाहेतुदेशनियमोपि प्राचीनप्रवणादिव्यतिरेकेण मध्यदेशः सर्वदेशकृतोनैवास्तीत्युक्तं । निजान् जनपदधर्मान्सद्भिराचरि-

+ (न)

तानित्यत्र दीर्घसत्रेष्वप्यत्वेष्यनुष्ठानसंभवः संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथमएवदर्शितः । यत्तुनाद्यत्वे केचिदनुतिष्ठन्तोदृश्यन्तइति उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्त्याफलानिच्छया वा नास्तिकतया वा यत्तुवेने राज्यंप्रशासति तदा प्रभृतिकंमहापौर्वकालिकमनुष्ठानंदर्शयतीत्यर्थवादोसौ न कालोपदेशः । ज्येष्ठस्य विंशः ज्येष्ठस्य मध्यद्द्रव्याद्धा विंशतितमोभागउद्धृत्य दातव्यएव मध्यमस्य तदर्धंचत्वारिंशत्तमोभागः एवंकनिष्ठस्य तुरीयोज्येष्ठापेक्षयाऽशीतितमोभागः । एवमुद्धृते परिशिष्टंत्रिधाकर्तव्यंतत्र सर्वेभ्योद्रव्येभ्योयद्वरंश्रेष्ठंतज्ज्येष्ठस्यैव अथवा द्रव्येष्वपिपरंवरमितिपाठः । उत्तमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति [ततस्त][1] स्माद्यदेकंश्रेष्ठंतत्तस्यैव तदुक्तंभवति । यत्र गावोऽश्वावासन्ति एकः श्रेष्ठोज्येष्ठस्य दातव्यो नद्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकर्तव्यः त्रयाणांसर्वेषांगुणिनामयमुद्धारविधिर्गुणवतामुद्धारदर्शनात् ॥११२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठस्येतिमध्यकाद्धनाद्विंशतितमंभागं कृत्वोद्धृत्योद्धारावशिष्टमध्योत्तमंकिंचिदेवद्रव्यसहितं ज्येष्ठायायमुद्धारमन्यौतु द्वौ तदनन्तरजाभ्यांक्रमाद्दत्वा शेषं समंकृत्वा विभाज्यमित्यर्थः । एतत्समगुणत्वे सर्वेषांभ्रातृणांच त्रित्वे ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उद्ध्रियतइत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठंतद्दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागोदेयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमोभागोदातव्यः अवशिष्टंधनंसमंकृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सति ज्येष्ठे विभागप्रकारमावेदयति ज्येष्ठस्येति । विंशउद्धारः उद्धृत्यादौ दीयते ज्येष्ठंप्रत्युद्धारः अविभक्तधनेभ्योविंशोभागएवमुत्तरत्र सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठं द्रव्यंचोद्धृत्य मध्यमंप्रति चत्वारिंशद्भागंचोद्धृत्य कनिष्ठंप्रत्यशीतिभागमुद्धृत्य शेषं समं विभजेयुः । विभज्यमाने द्रव्ये योग्ये ज्येष्ठः श्रेष्ठं गृह्णीयादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) **नन्दनः** । विभागपक्षे कर्तव्यमाह ज्येष्ठस्य विंशइति । सर्वद्रव्याद्विंशो विंशतिभाग उद्धारो ज्येष्ठस्य स्यात् सर्वद्रव्याच्च यद्वरं तस्योद्धारः स्यात् । मध्यमस्य ततोर्धः परिशिष्टेभ्यएकोनविंशतिभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणादर्धपरिमाण उद्धारःस्यात् । यवीयसस्ततस्तुरीयं परिशिष्टेभ्योऽर्धाष्टादशभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणस्तुरीयपरिमाण उद्धारः स्यात् ॥ ११२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ज्येष्ठस्य वंशउद्धारः । च पुनः सर्वद्रव्याच्च यत्परं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठेनैवग्राह्यम् । यवीयसः कनिष्ठस्य तुरीयं चतुर्थांशम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ॥ येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषांस्यान्मध्यमंधनम् ॥११३॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रिभ्योधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतोर्यथोक्तमुद्धृत्य बहूनामपि मध्यमध्यमानांगुणवतोमध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तोनन्तरश्लोकैर्बहुभिरपि मध्यमैः संविभजनीयः समगुणानांतु मध्यमानांसर्वेषामेकैकस्य पूर्ववचनाच्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तउद्धारस्तेषांस्यान्मध्यमंधनमिति उभयथा वचनंव्यज्यते मध्यमधनंयदनन्तरश्लोके निर्दिष्टंतत्सर्वेषांसमवायेन दातव्यं यद्वा प्रत्येकमेव ज्येष्ठकनिष्ठतामपेक्ष्यतत्र प्रथमपक्षोनिर्गुणेषुयुक्तस्तेन बहुधनार्होद्वितीयोगुणवत्स्वेव ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यत्रानेकेमध्यमाभ्रातरस्तत्राह ज्येष्ठइति । कनिष्ठः सर्वकनिष्ठः । संहरेतां गृह्णीयाताम् । तेषांस्यान्मध्यमं प्रत्येकं मध्यमस्य यदुक्तमुद्धारधनं तन्मध्यभ्रातृणां प्रत्येकमुद्धृत्योद्धृत्य देयमनेकत्वेपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(१) मे० ८

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारंगृह्णीयातां ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्तायेमध्यमास्तेषामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकंदातव्यः मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागेवैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्राणांत्रित्वे विभागमुक्त्वा चतुष्टयादौ तद्विशेषमाह ज्येष्ठश्चेति । यथोदितं विंशत्यशीतिभागौ संहरेतां गृण्हीयाताम् । मध्यमंधनमिति स्वरसात्तयोर्मध्यवर्तिनां समतया देयमिति । तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता नास्तीतिभावः ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः** । मध्यमानां बहुत्वे कथमुद्धारइत्यत्राह ज्येष्ठश्चैवेति । संहरेतां लभेयातां तेषां मध्यमानां मध्यमं ज्येष्ठकनिष्ठयोर्मध्यं एतदुक्तं भवति यथैकस्य मध्यमस्योद्धारपरिमाणमुक्तं तथा बहूनामपि प्रत्येकं स्यादिति ॥ ११३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्ये मध्यमाःतेषांमध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषांधनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ॥ यच्च सातिशयंकिंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्येनार्धश्लोकेन सर्वद्रव्याच्चयद्वरमित्युक्तमनुवदति जातशब्दोजातिपर्यायः प्रकारवचनोवा । अग्रजोज्येष्ठः अग्र्यंश्रेष्ठंयच्च सातिशयमेकमपि वस्त्रमलङ्कारंवा दशतोदशावयवाद्वा न लभते वर्गे दशशब्दः अन्येतु स्वार्थेतसिंचाचक्ष्यते दशैव दशतोवरानिति बहुवचनंपठन्ति दशवरानाददीत अन्यस्तद्विशिष्टान्स्मरति दशतःपशूनामेकशफद्विपदानामिति ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठस्यातिशयितगुणत्वमाह सर्वेषामिति । विभक्तेषुभागेषुमध्ये यःश्रेष्ठतमः सर्वेषामग्र्योभिरुचितोभागस्तंज्येष्ठोगृह्णीयात् । तथा सर्वेषु विभागेषु यत्किंचिदेकं सातिशयं तद्गृह्णीयात् । तथा दशसुपशुषु विभजनीयेषु मध्ये यएकउत्कृष्टःपशुः स्वभागाद्बहिर्ग्राह्यः दशतश्चपशूनामितिगौतमस्मृतेः । एतच्चातिबहुगुणज्येष्ठातिहीनगुणकनिष्ठविषयम् ॥ ११४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सर्वेषांधनप्रकाराणांमध्याद्यच्छ्रेष्ठंधनंज्येष्ठस्तद्धनंगृह्णीयात्सर्वद्रव्याच्च यद्वरमित्युक्तमनूदितसमुच्चयबोधनाय यच्चैकमपि प्रकृष्टंद्रव्यंविद्यते तदपि ज्येष्ठएव गृह्णीयात्तथा दशतः पशूनामिति गौतमस्मरणात् । दशभ्योगवादिपशुभ्यएकैकंश्रेष्ठंज्येष्ठोलभते इदंच यदि ज्येष्ठोगुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयंसर्वेषांसमगुणत्वेतु ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यद्वरमित्युक्तंतद्गुणवत्ज्येष्ठविषयेविशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेषां विभाज्यानाम् । दशतः दशभ्योगवादिपशुभ्यइति दशतःपशूनामिति गौतमोक्तेः संभवद्विषयम् ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । तुल्यगुणभ्रातृविषयोयमुद्धारउक्तः अथ गुणविशिष्टज्येष्ठभ्रातृविषयउच्यते सर्वेषामिति सर्वेषां धनजातानां गोभूहिरण्यादीनामग्र्यमग्रजः आददीत सातिशयमुत्कर्षयुक्तं यत्किञ्चिद्विभागानर्हं देवतादीनां प्रतिमादि तच्चाददीत ततो दशसु वरश्चाप्नुयात सर्वेषु दशधाकृतेष्वेकं भागमात्मनोंशत्वेन प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ११४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषांधनपातानांभागानांअग्र्यं श्रेष्ठंअग्रजः दशतः दशपशुभ्यः वरम् ॥ ११४ ॥

उद्धारोन दशस्वस्तिसंपन्नानांस्वकर्मसु ॥ यत्किंचिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५॥

(१) **मेधातिथिः** । दशसु पशुषु यः पूर्वत्रोद्धारउच्यते सनास्ति ये भ्रातरः स्वकर्मसु श्रुताध्ययनादिषु संपन्नाविशेषंतोदशस्विति चोपलक्षणंव्याख्यानयन्ति दशसु यत्र श्लोकउद्धारउक्तःससर्वएव नास्ति कर्मसंबन्धात् किंतु तैरपि यत्किंचिदेवाधिकमुपानविधिमानवर्धनंपूजाकरंज्येष्ठायदेयम् ॥ ११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अल्पगुणत्वेज्येष्ठस्य कनिष्ठानांच स्वत्वाचारादिकर्मसंपत्त्यासमगुणत्वे आह उद्धारइति । पूर्वश्लोकोक्तंदशवरोद्धारसहितमुद्धारसहितमुद्धारत्रयं दशस्त्वित्यनेनोपलक्षयति । स्वकर्मसंपन्नानां मध्यमानां दायविभागे यत्किंचिद्देयं किंचिदधिकंवस्त्वाकृष्यदेयं संमानायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दशतः प्राप्नुयाद्वरमिति योयमुद्धारउक्तः सोयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानांभ्रातृणांज्येष्ठस्य नास्ति तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति द्रव्यंपूजावृद्धिकरंज्येष्ठाय देयं एवंच समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्रगुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यंबोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वेषां गुणवत्त्वेतु नाध्यप्राप्तिरग्रजस्येत्याह उद्धारइति दशसु दशभ्योयउद्धारउक्तःसनास्ति । स्वकर्मसु वेदाध्ययनादिषु । ज्येष्ठस्य सन्मानार्थं किंचिद्देयमित्याह यदिति । मानवर्धनं पूजार्थम् ॥ ११५ ॥

(५) **नन्दनः** । उद्धारापवादमाह उद्धारोनदशस्वस्तीति । स्वकर्मसुसंपन्नानां दायविभागं ज्येष्ठस्य दशतश्चाप्नुयात् मानवर्द्धनं सत्कारद्योतनम् ॥ ११५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उद्धारो विभागः सातिशयितवस्तूनां उपलक्षणं संपन्नानां दशसु उद्धारोनास्ति । ज्यायसे अतिगुणज्येष्ठे भ्रातरि मानवर्धनं मानस्यवर्धनम् ॥ ११५ ॥

एवंसमुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ॥ उद्धारेनुद्धृते त्वेषामियंस्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । समुद्धृतेपृथक्कृतउद्धारेऽधिकेभागेऽवशिष्टेधने समानंशान्प्रकल्पयेत् अनुद्धृते वक्ष्यमाणा भागकल्पना ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समानंशानुद्धारशेषधने । उद्धारेऽनुद्धृते कथंचित् पित्रादेरनिच्छयाअनपेक्षयावक्ष्यमाणा ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागाधिके धने समान्भागान्भ्रातृणांकल्पयेत् विंशतितमभागादौ पुनरनुद्धृतइयंवक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उद्धारमुपसंहरन्कृतोद्धारे व्यवस्थितिजानीते एवमिति । समुद्धृतोद्धारे उद्धृतावशिष्टे धने । उद्धारव्यवस्थितिरुक्ताऽनुद्धृते इयं वक्ष्यमाणा ॥ ११६ ॥

(५) **नन्दनः** । समुद्धृतोद्धारेखंडविभागमाह एवंसमुद्धृतोद्धारइति । एवं समुद्धृतोद्धारेद्रव्ये सति परिशिष्टं समानंशान्प्रकल्पयेत् । एषां भ्रातृणामियं वक्ष्यमाणउद्धारेऽनुद्धृतइति वचनादुद्धारस्यानित्यता सूचिता ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उद्धारेऽनुद्धृते तेषांइयंवक्ष्यमाणलक्षणाअंशकल्पना स्यात् ॥ ११६ ॥

एकाधिकंहरेज्ज्येष्ठः पुत्रोध्यर्धंततोऽनुजः ॥ अंशमंशंयवीयांसइति धर्मोव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकेनांशेनाधिकंस्वांशंहरेत्स्वीकुर्याद्वावंशौप्रतिपद्येतेत्यर्थः ततोनुजस्तदनन्तरमध्यर्धमर्धद्वितीयं यवीयांसस्तस्मादर्वाग्जाताः सर्वेसममंशंनाधिकंकिंचिन्नाल्पमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकाधिकं द्वौभागावित्यर्थः । ततोनन्तरःकनीयानध्यर्धं सार्धभागम् । इतरे समांशाइति गुणसाम्ये शेषाणाम् । गुणाधिक्येत्वेतदपेक्षयोन्नेयम् ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एकाधिकमंशद्वावंशाविति द्वावंशौ ज्येष्ठपुत्रोगृह्णीयात् अधिकमर्धयत्रांशे सार्धमंशंज्येष्ठादनन्तरजातो-

गृह्णीयात् कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशंगृह्णीयुरिति व्यवस्थितोधर्मः इदन्तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानांच निर्गुणत्वे बोद्धव्यं ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तामाह एकेति । एकाधिकं अंशद्वयं अध्यर्धं सार्धैकमंशं ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिभिर्ज्येष्ठत्वे कनीयसांत्रिगुणत्वेज्ञेयं तुल्यत्वे तूक्तं ततोनुजः ज्येष्ठादव्यवहितः ताभ्यामन्ये यावन्तः शेषाः पुत्रास्तावन्तःसमभागाःस्यु-रिति ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः** । एकाधिकंएकांशाधिकमंशद्वयमिति यावत् । ततोनुजः अध्यर्धमंशं अंशमंशमेकैकमंशं यवीयांसो-हरेयुः गुणवन्नरज्येष्ठविषयमेतत् ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एकाधिकं द्वावंशौ । ततोऽनुजः अर्धम् । यवीयांसः अंशमंशम ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागंपतिताः स्युरदित्सवः॥११८॥

(१) **मेधातिथिः** । कन्याशब्दः प्रायोऽनूढासु प्रयुज्यते कानीनपुत्रः स्मृत्यन्तरेचोपात्तानामितिपठ्यते अतोऽनूढा यामयंभागउच्यते स्वेभ्यः प्रजाभ्यइत्यपेक्षया स्वेभ्योभ्रातरः कन्याभ्यश्चतुर्भागमंशंदद्युःस्वादंशात् । यत्र बह्व्यः कन्या सन्ति तत्र समानजातीयभ्रात्रपेक्षया चतुर्थांशे कल्पना कर्तव्या । तथाचायमर्थः त्रीनंशान्पुत्रआददीत चतुर्थंकन्येति यत्र पि केश्चिदुक्तं महानुपकारः पितृकरणंकन्यानामदत्तानांयेन जीवति पितरि तदिच्छया मूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्तेमृतेऽ शहराइति तत्पुत्रेऽपि तुल्यवाचनिकेचार्थैकेयंनोदना अथाभिप्रायसमाचारउद्धारमात्रप्रयोजनंदानमित्याचारोदुर्बलःस्मृ रिति । नवैकान्तिकः अनैकान्तिकत्वे च स्मृतितोयंनियमोयुक्तः यदपीदंकेनचिदुक्तमुद्धारमात्रप्रयोजनंदेयंन चतुर्थोभाग यथाश्रुतमितिच इदंवाच्योनोद्वाहे परिमितधनदानमस्ति तस्य द्वादशशतंदक्षिणेतिवत् केवलमाच्छाद्यालङ्कृतांविवाहये सौदायिकंवास्यादद्यादिति श्रूयते अलङ्कारत्वंसुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकधाभिन्नमिति तत्रनज्ञायते कियद्दातव्यंधनंव दशोवालङ्कारइत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदंयुक्तंस्वादंशाच्चतुर्भागमिति नचास्मिन्नर्थे शास्त्रविरोधोयुक्तिविरोधावा स्मृत्यन्तर ण्येवमेव पक्षमुपोद्बलयन्ति ॥ असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः॥भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकमिति तथा आसंस्काराद्धरेद्भागंपरतोबिभृयात्पतिरिति। अस्यायमर्थः यत्र स्वल्पंधनमस्ति भ्रातुर्भगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्यायाभरणं वति तत्र समभागंकन्याहरेदासंस्कारात् । परतस्तु स्मृत्यन्तराच्चतुर्भागंगृह्णीयात्स्वल्पमपि कथंतर्हि भरणमात्रंकुर्यादतउ परतोबिभृयात्पतिरिति भ्रातृग्रहणंसोदर्यार्थंव्याचक्षते कोभिप्रायः भ्रातृशब्दोनिरुपपदसोदर्यएव मुख्यया वृत्त्या वर्तते पृ क्ववचनंच लिङ्गंयस्यास्तु हि सौदर्योनास्ति तस्याअयंदायःसौदायिकस्य प्राप्नोति वैमात्रेयोदास्यतीति चेन्नासति वच न्तरे ददात्ययं भ्रातृशब्दाएकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते । पैतृष्वस्रेयादिषु तूपचाराद्वर्ततइति युक्तं एवमेकशब्दस्यानेकार्थत्वंना पगतंभवति स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान् तत्र हि पठ्यते यच्छिष्टंपितृदायेभ्यः प्रदानिकमिति नात्र भगिनी ब्दोभ्रातृशब्दोवा श्रूयते यतइयमाशङ्कास्यात् यत्तुपृथगिति तदेकैकस्यैवसमूहः भागः सर्वाभ्यइत्येवमपि युज्यते यदप्यु ते अददतांप्रत्यवायान्नतुहठाद्दाप्यन्ते यतउच्यते पतितास्युरदित्सवइति योहि यत्र यावत्यंशे स्वामी सहरेदित्युच्यते पुनरनेनास्मै दातव्यमिति यथावोच्यते भ्राता भ्रात्रेदद्यादिति चोद्यते न पुनरस्वामिभ्यः ॥ ११८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः । ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायै क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्यायाइति क्र स्वस्वांशचतुर्थभागं दत्वा भागत्रयं गृह्णीयुः । अत्रच कन्याबहुत्वेपि तदेव विभजनीयम् । बहुत्वेतुभ्रातृणां कन्याय वैकत्वे एकस्यभ्रातुर्भागाच्चतुर्थोभागोयावांस्तावद्धनं स्वस्वांशेभ्यआकृष्य देयम् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो भ्रातरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोंशान्हरेद्विप्रइत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्योभागेभ्यआत्मीयात्मीयाद्भागाच्चतुर्थभागंपृथक्कन्याभ्योऽनूढाभ्योभगिनीभ्यः या यस्य सोदर्या भगिनी सतस्या एव संस्कारार्थमिति एवंदद्युः सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपकृष्टैरपि संस्कार्यैव । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशन्तु तुरीयकम् ॥ यदिभगिनीसंस्कारार्थंचतुर्भागंदातुंनेच्छंति तदा पतिताभवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुहितृसत्त्वे तु व्यवस्थामाह स्वेभ्यइति । स्वांशात्तुरीयोभागः स्वजातिस्वभगिनीनां संस्कारार्थेदेयः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ असंस्कृताश्च संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशंतु तुरीयकम् ॥ विधा विभक्ताये चतुर्भागास्तेषामेकं भ्रातरः पृथक्पृथग्भ्रातरइत्यर्थः । इदंत्वनेकमातृकाणांवक्ष्यमाणानाम् । तददाने दण्डमाह पतिताइति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । विभक्ता भ्रातरः कन्याभ्यो वृत्ताभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्योंशेभ्यः पृथक् प्रदद्युः कियता परिमाणेन चतुर्भागं कुतएतत्स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागनियमात् अदित्सवः पतिताः स्युरिति प्रत्यवायदर्शनाच्च ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्यांप्रत्याह भ्रातरः स्वेभ्यःस्वेभ्योंशेभ्यः पृथक्पृथक् । कन्याभ्यः चतुर्भागंप्रदद्युः । पतिता भ्रातरः अदित्सवः अभागार्हाः ॥ ११८ ॥

अजाविकंसैकशफंन जातु विषमंभजेत् ॥ अजाविकन्तु विषमंज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । एकशफमश्वाश्वतरगर्दभादयः विभागकाले समसंख्यया यद्विभक्तुमजाविकंन शक्यते ज्येष्ठस्यैवस्यान्नतदन्यद्रव्यांशपातेन समतांनयेद्विक्रीतंवा ततस्तन्मूल्यंदापयेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वांवधावेकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमं तावद्भ्योभ्रातृभ्यः एकैकत्वेन विभजनीयापर्याप्तं विक्रयादिना पदार्थान्तरीकृत्य नविभजेत् किंतु ज्येष्ठस्यैव । अजाविकंतुविषममित्येकशफस्याप्यश्वादेरुपलक्षणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एकशफाअश्वादयः छागमेषादि एकाशफसहितंविभागकाले समंकृत्वा विभक्तुमशक्यंतन्न विभजेत्किन्तु ज्येष्ठस्यैव तन्स्यान्नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यंविभजेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वाद्विभाषैकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुषु गुणवज्ज्येष्ठस्यैव विषमंभागं विदधत्तदन्येषां तदभावमाह अजेति । अजाविकं अजाश्चावयश्च ततसैकशफं एकशफाअश्वगर्दभादयः तैःसहवर्तमानं यावन्तःपुत्रास्तैरुक्तपशुषु समतया गृहीतेषु अधिकमूल्यं कृत्वानविभजनीयम् । सज्येष्ठस्यैवेतिभावः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठइत्यादिनोक्तस्य विषमविभागस्य क्वचिद्विषयेऽपवादं श्लोकद्वयेनाह अजाविकमिति । एकशफमभिन्नखुरमश्वादिक न विषमं भजेद्विभजेन्किन्तु सममेव विभजेत् विषमसंख्ययाविभक्तुमशक्यं यथा त्रयाणां भ्रातृणामेकं द्वेचत्वारोत्यादि संख्याया ज्येष्ठस्यैव विधीयते । कालतोविभज्य भोगेन वा विक्रीयमूल्यं विभज्य वांशलीकुर्यादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोव्यवस्थितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृव [न्सोदरेऽतिदे]'शे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । समस्तत्र विभागः स्यात् नचोद्धारंनचैवाधिकंहरेज्ज्येष्ठइति नापि यत्किंचिदेव देयमिति समः स्यात्केनोत्पादकेन पितृव्यकेण कनीयसा अनियु-

(१) मे० ८

क्तासुतस्य त्वभागार्हतैव वक्ष्यते इदंच लिङ्गंभ्रातरिसन्निहिते सत्यपि भ्रातृशब्दे भ्रातृपुत्रेणाप्यसति भ्रातरि [सह][1] विभागः कर्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समस्तत्र पितृद्वारा । तस्मान्नापि देवरजाय समोभागोदेयोनतु पितृव्यैःसह तस्य विभागे तस्य पितृज्यैष्ठ्याज्ज्येष्ठोद्धारः । एतेन यवीयसोभार्यायांज्येष्ठेनापत्योत्पादने भागान्यूनतेत्यर्थादुक्तम् ॥ १२०॥

(३) **कुल्लूकः** । कनिष्ठोयदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रंजनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य समोविभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारोभवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वंवक्ष्यति यद्यपि समेत्य भ्रातरः सममित्युक्तंतथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोस्तीति गम्यते ॥१२०॥

(४) **राघवानन्दः** । वक्ष्यमाणदशविधपुत्रेष्वौरसानां विभागमुक्त्वा क्षेत्रजे विशेषमाह यवीयानिति । ज्येष्ठभार्यायां ज्येष्ठभ्रातुःपत्न्याम् । समस्तत्र विभागइत्येव धर्मः ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः** । पुत्रमिति जातावेकवचनं पुत्रावितिपाठः । गुरुनियोगादुत्पादयेदितिव्याख्येयम् । इतरेनाशइति वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नियोगोत्पादिते ज्येष्ठे समोविभागः स्यात् ॥ १२० ॥

उपसर्जनंप्रधानस्यधर्मतोनोपपद्यते ॥ पिता प्रधानंप्रजने तस्माद्धर्मेण तंभजेत् १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उपसर्जनमप्रधानंक्षेत्रंक्षेत्रजस्य प्रधानस्यौरसस्य तुल्यइत्येतद्व्याश्रित्य तद्धर्मतः शास्त्रतोन युज्यते औरसः किलपितृवज्ज्येष्ठांशंकृत्स्नंलभते अयंतु क्षेत्रजोऽप्रधानंतस्माद्धर्मेण तंभजेत् धर्मः पूर्वोक्ताभागकल्पना ननुचायमपि ज्येष्ठः पुत्रोभवति किमित्यौरसवन्न लभतेऽतआह पिता प्रधानंप्रजने । पिताजनकोत्राभिप्रेतः सप्रधानमपत्योत्पादने अयंचाप्रधानः कनीयसा जनितः उपसर्जनप्रधानस्य सममित्येवाहत्य श्लोकोगम्यते अर्थवादोयंपूर्वस्य ज्येष्ठांशनिषेधस्यार्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दयोर्यत्किंचिदालम्बनामाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या । अन्ये पठन्ति तस्माद्धर्मेण तं त्यजेदिति तदयुक्तं सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् अर्थवादत्वाच्चास्य नविनिकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रधानस्य भ्रातृमध्येज्येष्ठस्य पितुःस्थाने उपसर्जनममुख्यःपुत्रोनोपपद्यते नयुज्यते अतोनज्येष्ठोद्धारः । नचैवंभागोनदेयोयस्मात् प्रजने संताने तत्र तत्पितैव ज्येष्ठतया प्रधानं तथाचतस्यानुकल्पिकःपुत्रः संततिमध्ये साम्यसहायेऽतस्तमपि धर्मेण युक्तेन क्रमेण समभागेन भजेन्नन्यूनेन । तेन यत्र पितुरप्राधान्यं तत्र न्यूनतापीति पूर्वोक्तशेषः ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोपि पितेव सोद्धारविभागी युक्तइतीमांशङ्कांनिराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रढयति। अप्रधानंक्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपिपिता तद्द्वारेणापत्योत्पादने प्रधानंतस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सहतंक्षेत्रजंविभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र हेतुरुपेत्यादि । अयमर्थः । प्रधानस्य ज्येष्ठभ्रातुः । यद्यप्युद्धारेनोपसर्जनता तस्माअवश्यमुद्धारोदेयस्तथापि तस्य मरणादौ तत्क्षेत्रे कनिष्ठस्य यस्मादुपसर्जनत्वमेवपितुरेव जनने प्राधान्यात्तस्य चात्र कनिष्ठत्वादतएव नोद्धारभागः पितुः समभागः पितृव्यैःसहेति तं क्षेत्रजं धर्मेणोत्पादकपित्रनुरूपेण नतु मात्रनुरूपेण ज्येष्ठता नास्तिहि स्त्रियाइति वक्ष्यमाणोहेतुरितिभावः ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्र कारणमाह उपसर्जनमिति कनिष्ठप्रभावत्वादुपसर्जनमप्रधानं सपुत्रः प्रधानधर्मभाजनं न

(१) मे० ८, आ आ.

भवतीत्यर्थः। पिता प्रधानंप्रजने न माता तेन मातुः ज्येष्ठतया तस्य ज्यैष्ठ्यंनायाति तस्मात्पितुः प्राधान्याद्धर्मेण पूर्वश्लोकोक्तेन विधिना समंविभागं कनिष्ठप्रभवोभजेन्न ज्यैष्ठ्येन मातुरधिकम् ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपसर्जनं गौणम् ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथंतत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयोभवेत्॥१२२॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्येष्ठा प्रथमोढा पश्चादूढा कनिष्ठा तयोर्जातानांकिंमातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यंस्यात्स्वजन्मक्रमेणेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कनिष्ठोऽल्पवयाः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रोजातः पश्चादूढायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथंविभागोभवेदिति संशयोयदि स्यात्किंमातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुतस्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। बहुमातृकाणां पुत्राणां मातृविवाहक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यम् उत सुतजन्मक्रमेणेति संदिग्धे पुत्रइति पूर्वजोज्येष्ठइति ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः**। यत्र विषये ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां ज्येष्ठः पुत्रः कथंतत्र विभागः स्यात्किंमातृज्यैष्ठ्येन विभागः किमपत्यजन्मना वेति संशयश्चेत्तत्रोत्तरं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ज्येष्ठायांस्त्रियां कनिष्ठःपुत्रः चपुनः कनिष्ठायांस्त्रियां पूर्वजः ज्येष्ठःपुत्रः भवेत्। यद्वा ब्राह्मणस्य द्वेभार्ये ब्राह्मणी क्षत्रिया चेति ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां क्षत्रियायांच पूर्वजःज्येष्ठोभवेत्। ततोवैश्यायां क्षत्रियादिपुत्राणां स्वजातितः त्रि द्व्येकभागाःस्युः इतियोगीश्वरः ॥ १२२ ॥

एकंवृषभमुद्धारंसंहरेत सपूर्वजः ॥ ततोऽपरेज्येष्ठवृषास्तदूनानांस्वमातृतः ॥ १२३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यां जातः पूर्वजः कनीयान् वृषभस्योक्तोभागवान् ततोवृषादन्ये ये वृषभाअज्येष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः अतश्च ज्यैष्ठिनेयस्यैतावदुक्तमधिकंयच्छ्रेष्ठोवृषोगुणमात्रेणाधिक्यंन संख्यया तदूनानांतस्मात्पूर्वजादूनानांकियतामित्याह स्वमातृतः पुनर्मुख्यत्वोढत्वात्तेनात्र मातृज्यैष्ठ्यमाश्रितंभवति नजन्मतः ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एकंश्रेष्ठं उद्धारमधिकं सपूर्वजः कनिष्ठःपुत्रः। ततोन्ये ये ज्येष्ठवृषाज्येष्ठप्राज्ञवृषास्ते तदूनानां कानिष्ठिनेयाद्धीनवयसाम्। स्वमातृतः स्वमातृज्येष्ठत्वानुरूपेण यस्य माता ज्येष्ठा तस्याप्येकोवृषउद्धारः किंतु पूर्ववृषाद्धीनः। एवं तद्धीनोन्येषांतन्मातृकनिष्ठासुतानामिति क्रमेणोद्धृत्य शेषं समांशं विभाज्यमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वस्यां जातः पूर्वजः ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमितिन्ह्रस्वत्वम्। सकनिष्ठोप्येकंवृषभमुद्धारंगृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये संत्यप्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृतऊनानांकनिष्ठयानांप्रत्येकमेकैकशोभवन्तीति मातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तन्निर्णयमाह एकमिति। पूर्वस्यांजातः ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति न्ह्रस्वः। अपरे ये पुत्रास्ते ज्येष्ठवृषान्न्यूनाये वृषास्ते भागत्वेन येषां सन्ति तेज्येष्ठवृषाः एकैकशः। तत्र हेतुः तदुत्पन्नानांस्वस्वमातुरुत्तरकालोद्वाहेन तेषां न्यूनत्वात्कनिष्ठत्वमिति ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः** । पूर्वजः कनिष्ठायां प्रथमंजातः संहरेल्लभेत न परे तस्माद्वृषभादन्ये ये ज्येष्ठवृषास्ते ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने यस्य वृषस्य बहुवचनाच्यवरास्तदूनानां ज्येष्ठान्मातृभ्योन्यूनानां स्वमातृतोंशकल्पना न्यूनान्यूनतरा चेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सपूर्वजः पूर्वस्यांजातः कनिष्ठापुत्रोवा ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातोज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ॥ ततः स्वमातृतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उद्धारान्तरंवैकल्पिकमेषामुच्यते अज्येष्ठायां ज्येष्ठोजातः पंचदशगाहरेत् षोडशोवृषभोवृषभसंबन्धाद्गावोलभ्यन्ते यथास्य गोर्द्वितीये नार्थइति अन्ये शेषागाहरेरन्स्वमातृतः यथैवैषांमातागरीयसी कनीयसीमाहरेत् अथवा ज्यैष्ठिनेयस्यायमुद्धारोधिकउच्यते पूर्वस्तु स्थितएव नात्रानडुत्प्रश्लेषः शेषाःकनीयांसःस्वमातृतोहरेरन् स्वमातृतइति विविच्यते श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वान्न विवेके यत्नः उपक्रममात्रमेतत् सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठायां प्रथमोढायाम् । षोडशोवृषभोयासां पञ्चदशानां गवां तासांसंघं वृषभषोडशम् । ततइति ततोन्ये स्वमातृज्यैष्ठ्यक्रमेणैकैकंवृषभमुत्तममहीनक्रमेणगृह्णीयुः ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रथमोढायां पुनर्याजातोजन्मना च भ्रातृभ्योज्येष्ठः सवृषभः षोडशोयासांगवांतागृह्णीयात्पञ्चदशगाएकंवृषभमित्यर्थः । ततोनन्तरंयेऽन्ये बह्वीभ्योजातास्ते स्वमातृभागतऊढज्येष्ठापेक्षया शेषाभागादिविभजेरन्निति निश्चयः ॥ १२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्येष्ठायां जन्मतोपि ज्येष्ठस्तु वृषभैकोत्तराः पञ्चदश गाः प्राप्नुयादित्याह ज्येष्ठस्त्विवति । स्वमातृतः मातृद्वाहक्रमेण शेषाः कनिष्ठायां जाताः सवार्णायां भजेरन् भागमितिशेषः ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । वृषभषोडशं वृषभषोडशकं धारणीयः ॥ १२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । षोडशवृषभः षोडशी ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानांपुत्राणामविशेषतः ॥ न मातृतोज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतोज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सदृशः समानजातीयः ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिवादनादिक्रियांप्रतिविशेषमाह सदृशेति । वयोज्येष्ठएवाभिवादनादिविषयइत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । समानजातीयस्त्रीषु जातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएव विंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः । एवंच मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः सच गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणांगुरुलघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽयंशदायादवाप्नुयादिति बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमिति मन्दगुणस्य वृषभषोडशाइति मातृज्यैष्ठ्याश्रयणेनोद्धारोबोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधित्वनुवादंमेधातिथिरवदत् । गोविंदराजस्त्वन्यमतंजगौ । न केवलंविभागे जन्मज्यैष्ठ्यंकिन्तु ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रःकनिष्ठइत्यादिश्लोकत्रयेणैकदेशिमतेविभागमुक्त्वा स्वमते तूक्तविभागान्वक्तुं पुत्राणां

* जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः=किन्तु जन्मक्रमेणैवातः कनिष्ठाजोपि पूर्वोक्तमेव विंशभागाद्यंशादिकंगृह्णीयात् (अ)

जन्मतएव ज्यैष्ठ्यमाह सदृशास्त्रीष्विति । लाघवात्सदृशास्त्रीषु जन्मोत्कर्षउद्धारप्रयोजकोनतूद्वाहस्य यौगपद्यं क्रमिकत्वंचेति । मातृज्येष्ठत्वविधिनिषेधयोः पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिरिति कुल्लूकः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह । वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । इदंमातृतो ज्यैष्ठ्यं विभागविधावेव नान्यत्रेति श्लोकाभ्यामाह सदृशस्त्रीष्विति । सदृशस्त्रीषु सवर्णस्त्रीषु ॥ २५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानंसुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ॥ यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता॥१२६॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति सुब्रह्मण्यानामममन्त्रोज्योतिष्टोमेछन्दोगैः प्रयुज्यतइन्द्राह्वानाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्रआगच्छेत्यादिप्रयोगे बहुत्वाद्बहुवचनं तत्रेदमुच्यते प्रथमपुत्रेण पितरंव्यपदिश्यहूयते देवदत्तस्य पिता यजते जन्मनोज्यैष्ठ्यंमुख्यं अन्यत्र तु मातृविवाहसंबन्धाद्गौणं यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मतोज्यैष्ठ्यम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रौतेपिकर्मण्येवमाह जन्मज्येष्ठेनेति । अमुकशर्मणः पिता यजतइत्याकारमाह्वानम् । जन्मतोज्येष्ठतेतियुक्तिप्राप्तस्यैवानुवादः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रोज्योतिष्टोमइति इन्द्रस्याह्वानार्थप्रयुज्यतेतत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानंक्रियते अमुकपिता यजतइत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनंस्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तच्च श्रुतिसिद्धमित्याह जन्मेति सुब्रह्मण्यासु ज्योतिष्टोमेइन्द्राव्हानार्थं सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रोक्त तत्रप्रथमजपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानंक्रियते अमुकपिता यजेतइति । अतएव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठतामाह यमेति । गर्भेषु जन्यतइतिवचनान्निषेककाले प्रथमनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणापेक्षयातु कनिष्ठत्वेपि । अन्यथा गर्भेष्विति व्यर्थबहुवचनं स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया तेन मातृद्वयं गर्भद्वयं यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता नतु दैवाद्मासादिजातस्येतिभावः ॥ १२६॥

(५) नन्दनः । सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्याह्वाने एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ कोयजति अमुकशर्मणः प्रपौत्रोयजति । चपुनः कः अमुकशर्मणःपौत्रोयजति । च पुनः अमुकशर्मणः पुत्रःप्रपुत्रःयजति च पुनः अमुकशर्मा यजति । च पुनः एवंविधक्रियासु जन्मज्येष्ठेनआव्हानंस्मृतं यतः सुब्रह्मण्यवेदाध्यायिनां घोषाएवं भवन्ति । यमयोः निषिक्तयोःगर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतांकुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यदपत्यंभवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरं ॥ १२७ ॥

अभ्रातृकांप्रदास्यामि तुभ्यंकन्यामलंकृतां । अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रोभवेदिति ॥१॥]+

(१) मेधातिथिः । यदपत्यमस्यांजायेत तन्ममेमह्यंस्वधाकरमौर्ध्वदेहिकस्य श्राद्धादिपुत्रकार्यलक्षणार्थःस्वधा शाोनत्वयमेवोच्चार्यः तथाच गौतमः पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योग्निप्रजापतिंचेष्ट्वास्मदर्थमपत्यमिति संवादाद्यभिसंबन्धमात्रा-

+ (ख, ग, ल)

दियोगेन विनापि भवति पुत्रिका ननु संवादभावेन यद्यप्यभिसंबन्धे तद्दयात्कृतमुच्यते सुतवचनेन यावन्नज्ञापितस्ताव-ज्जामाताविप्रतिपद्येत कुर्वीत पुत्रिकामेषतस्याव्यपदेशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन वक्ष्यमाणेन । यदपत्यमित्यादिअभिधाय दद्यादिति शेषः । स्वधाकरं पुत्रकार्य-श्राद्धादिपररम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यंजायेत तन्मम श्राद्धादौर्ध्वदेहिककरंस्यादिति कन्यादानकाले जामा-त्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरंपुत्रिकांकुर्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकापुत्रस्य भागं विधास्यन् तत्प्रकारमाह अपुत्रइति । उत्पन्नपुत्रेण भागयोग्या पुत्रिका । स्वधाकरं पिण्डादिदातृ । पुत्रिकापुत्रस्यन्त्वष्टकाश्राद्धे विशेषोयतोमातामहस्य मातामह्यादिश्राद्धं नास्ति दौहित्रस्यास्तीति ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथपुत्रिकायाः पुत्रस्य च दायमाभिं विवक्षन्पुत्रिकाविधितावदाह अपुत्रोनेनेति । अनेनोत्तरार्द्धेन वक्ष्यमाणेन विधिना संविद्वाक्येन पुत्रिकामिवार्थेकन्प्रत्ययः पुत्रानुकारिणीमित्यर्थः । स्वधाकरं पिण्डोदकप्रदानादिकरं इति शब्दोन्ते द्रष्टव्यः ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेथ पुत्रिकाः ॥ विवृद्ध्यर्थंस्ववंशस्य स्वयंदक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजोत्पादनविधिज्ञः प्रजापतिर्दक्षःसएवोदाह्रियतेऽर्थवादोयंपरकृतिर्नाम ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्ववंशस्य स्वसपिण्डधारायाः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधानेन कृत्स्नादुहितरः पूर्वंपुत्रिकाः स्वयंकृतवान् । कार्त्स्न्येऽथशब्दः ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य निर्मूलत्वंधुनीते अनेनेति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अस्यार्थवादंपरकृतिरूपं च श्लोकाभ्यामुदाहरति अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रजाविज्ञोहि प्रजापसोप्येव स्वयंचक्रे इति ॥ १२८ ॥

ददौ सदश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥१२९

(१) मेधातिथिः । सत्कृत्येति तदत्र विधीयते दशेत्यादिलिङ्गादानेकपुत्रिकाकरणमपीच्छन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दश पुत्रिकाः । प्रीतात्मा पुत्रलाभतुष्टिमान् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । सदक्षोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दशपुत्रिकाधर्माय त्रयोदशकश्यप सप्तविंशतिचन्द्राय द्विजानामोषधीनांचराज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । दशेत्यादिच बनामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव पुरावृत्तं कथयति ददाविति । प्रीतात्मासद्दतिसर्वत्रानुषज्यते ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथापुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्योधनंहरेत् ॥१३०

(१) मेधातिथिः । यदपत्यंभवेदस्यांतन्ममस्यादित्युक्तं अपत्यवृत्तस्यभाक् अतः पितरि मृते पुत्रिकायाउत्पन्नपुत्रायाधनहरत्वमप्राप्तंविधीयतेऽर्थवादेन तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तंतिष्ठन्त्या [मेवधनंनपुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय युज

ते अथवातस्यामात्मभूतायांपितृरूपायामिति]¹ पुत्रेण दुहितासमेति सामान्यवचनोदुहितृशब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविषयोविज्ञेयः ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तथाच सैव पुत्रिकाऽपुत्रस्य धनंहरति नान्यइत्याह यथेति ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। आत्मस्थानीयः पुत्रआत्मावैपुत्रनामासीति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता तस्याअप्यङ्गेभ्यउत्पादनात् अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनंपुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्योहरेत् ॥ ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। ततः किंतत्राह यथेति। तस्यामात्मनीति सामानाधिकरण्ये सप्तम्यौ। आत्मावै जायते पुत्र इतिश्रुतेर्दुहिताप्यात्मा तेन अपुत्रस्य पितुः पुत्रिका धनभाक्। तत्पुत्रश्च पौत्रस्थानीयः। अन्योज्ञात्यादिः ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः**। अथप्रकृतमेव दायविभागविधिमाह यथैवात्मेति। दुहिता पुत्रिका आत्मन्यात्मभूतायामन्योन्यात्मभूतोभ्रात्रादिर्धनं हरेल्लभेत ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकंयत्स्यात्कुमारीभागएव सः ॥ दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलंधनम् ॥ १३१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यौतकशब्दःपृथग्भावेन च स्त्रीधने तत्र हि तस्याएव केवलायाः स्वाम्यं अन्येतु सौदायकमेव तत्संबन्धस्त्रीधनंतत्रहि तस्याः स्वातन्त्र्यम ॥ सौदायिकंधनंप्राप्य स्त्रीणांस्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ नभक्तभूषाद्युपयोगिनः आन्वाहिकाद्भर्तृदत्ताद्धनादुपयुक्तशेषमेव युवत्या स्वीकृतंयौतकमाहुः। कुमारीभागएव कुमारीग्रहणा [दूनो]² स्ति एवकारस्यचप्रसिद्धानुवादकत्वात्प्रकरणबाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमपियौतकं । एवंचगौतमः स्त्रीधनंतदपत्यानामित्युक्त्वाह दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांचेति। तत्राप्रतिष्ठितायाऊढा अनपत्या निधानाभर्तृगृहे याभिः प्रतिष्ठा नलब्धा दौहित्रएवच हरेदपुत्रस्यानौरसपुत्रस्याखिलधनंहरेत् सतित्वौरसे यावानंशस्तंवक्ष्यति अत्रापि पुत्रिकापुत्रएव दौहित्रोन सर्वत्र पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्वएव प्रमाणसंभवात् ॥ १३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यौतकं स्त्रीधनम्। कुमारीभागोऽपुत्रकन्याभागः सत्यपिपुत्रे सत्यामपिपुत्रिकायां तत्पुत्रेष। दौहित्रइति दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः। अपुत्रस्य मातामहस्य अखिलम । सतु ततः कुमारीभागाकर्म। एतेनपुत्रिकाविषयादन्यत्रापि मातुः स्त्रीधनं कुमारीणामेव तस्मिन्नसंगृहीते पितृवित्तात् स्वस्वांशचतुर्थभागदानंतासां न कर्तव्यम्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ चतुर्थांशदानस्य भगिनीसंस्कारत्वेन श्रवणात् तस्यच मातृयौतकेनैव सिद्धेरितियाह्यम्। पुत्रिकायांत्वकृतायामपुत्रस्य धनंपत्न्यभावएव दुहितृदौहित्रगामि ॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मातुर्यद्धनंतत्तस्यां मृतायां कुमारीभागएव स्यान्न पुत्राणांतत्र भागः। कुमारी चानूढाभिप्रेता। तथागौतमः ॥ स्त्रीधनंदुहितॄणामदत्तानामप्रतिष्ठितानांच अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्रएव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रंधनंगृह्णीयात् ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। मातामहेन स्वभार्यायै यद्दत्तं तत्कुमार्या पर्याप्तं तस्मात्तदूर्ध्वंतत्पुत्रएव तद्धरेदित्याह मातुस्त्विति। ननु पारितोषिके धने दातुः स्वत्वापरित्यागात्कथं तत्पुत्रस्तद्धरेत्तत्राह कुमारीभागइति। स्त्रीधनंतदपत्यानामितिगौतमोक्तेः। नकेवलमेवमपितु मातामहस्यापि धनभागित्याह अपुत्रस्येति ॥ १३१ ॥

---

१ (आ आ) (१) मे० ८

(५) **नन्दनः** । यौतकं मातुः पितृकुलप्राप्तं धनमसत्यपि पुत्रिका पुत्रे कुमार्यां यौतकप्राप्तिरेव कारेणसूचिता अपुत्रस्य पुत्रिकाकरणोत्तरकालंजातपुत्रस्य मातामहस्याखिलंधनं दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएव हरेन्नपुत्रिका ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यौतकं स्त्रीधनम् ॥ १३१ ॥

दौहित्रोह्यखिलंरिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत् ॥ सएव दद्याद्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अपुत्रमातामहप्रमातामहाय पूर्वेणैव पौत्रिकेयदौहित्रस्याऽखिलरिक्थहरत्वमुक्तमतोऽयंश्लोकस्तदनुवादेन पिण्डदानविधानार्थं इतिकैश्चिद्याख्यातं । हरेयदीति च ते पठन्ति यस्मिन्पक्षे सर्वंहरेत्तस्मिन्नेव पक्षे दद्याद्यातुः समस्तत्र विभागः स्यादिति पक्षस्तदा दद्यादन्यथा योयतआददीत सतस्मै दद्यादित्यनेनैव पिण्डदानेन सिद्धे पुनर्वचनमनर्थकं अखिलरिक्थग्रहणानुवादश्चानर्थकएव तदयुक्तं । अपुत्रस्य पितुर्हरेदित्ययमेवार्थोवगीतश्चिरन्तनपाठः । पितृशब्दश्च जनके प्रसिद्धतरोन मातामहे । अतश्च पुत्रिकायाभर्ता नतु तदन्यभार्यापुत्रपुत्रिका च पुत्रवती तदाऽनेनैव पुत्रेण जातेन पिता पितामहश्चोभावपि पुत्रवन्तौ वेदितव्यौ । यदातु बीजीतरासु जातःपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामूढायांजातोपि नैव बीजिनोरिक्थंहरेन्नापि पिण्डंदद्यात् अन्योहि जन्यजनकभावोन्यश्चापत्यापत्यवत्संबन्धः । अजनकाअपि क्षेत्रजादिभिरपत्यवन्तोजनकाश्च विक्रीतापविद्धादिपितरोनीवाजीगर्तादयःपुत्रवन्तस्तथाचौरसलक्षणः स्वक्षेत्रइति स्वग्रहणंक्षेत्रंच पुत्रिकापितुरेव भर्ताहि तस्य चानुविधेयवरइति मातृकुलेस्वामी तस्मादेवंतद्वक्तव्यं यस्मिन्पक्षे विद्यमानाप्यपुत्रपुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यहारी तस्मिन्पक्षे अञ्जसाअयंमयुक्तेति रूढायाअपि माथमिकात्संमयोगादनपगतमेवानुषज्येत । प्रायेण ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुमांसंप्रयोगमाचष्टे अर्थसंस्कारहीनेति तदपि न यतः प्रथममेव वचनमेवंस्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि प्रमाणान्तरवशाल्लक्षणया हिताइत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं ॥ पाणिग्रहणकामन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः । ताः कन्यास्वपितॄणांहियाहिताइति । अत्र धर्मलोपवचनलिङ्गात्पुरुषोपभुक्ताऽकन्येत्युच्यते तद्विपर्ययेणानुपभुक्ता कन्येति सर्वत्रैवमुख्यार्थमनुरुध्यक्रियमाणाधर्मालक्ष्यन्ते तेच न सर्वे किंतर्हि यावतांप्रमाणमस्ति । तथाहि कानीनइति पितुः स्वतासंस्काराभावश्च प्रतीयते केवले हि संस्काराभावेचोढा स्वैरिणी पुत्राः कानीनाः केवलायां च पितृस्वतालक्षणायां पुत्रिकापुत्रोपि कानीनइति व्यपदिश्यते । तथोक्तेस्वदारतस्तुनियमातिक्रमः प्राप्नोतीति नह्यस्यायमर्थः स्वदारेभ्योन्यागन्तव्येति परस्त्रियंचकामयते नचापरां दारांस्तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदारप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्किंतर्हि स्वदारेषु रतिर्धारयितव्या रतिभावनयाऽभ्यासात्प्रीत्यतिशयोत्पत्तेः [अक्षराणि १] स्त्रियंच न कामयते नचापरान्दारांस्तथासति धर्मेभ्योनहीयतइत्यनुवादोयं । अथवा स्वदारनिरतोपि पर्ववर्जनमेनांव्रजेयुरसौ सुषुप्स्यैवमपत्यशेषएव परदाराप्रतिषेधोपि नास्ति । अनूढत्वात्केनचिद्दारव्यपदेशाभावात् किंपुनरपुत्रयुक्तमविवाहेति अष्टौहिविवाहास्ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभेदंप्रतिपद्यन्ते नचास्यास्वकरणंभर्तुरस्ति पितुरेव स्वत्वानतिवृत्तेः अभ्रातृकायां च विवाहप्रतिषेधे पुत्रिकामविवाह्यांदर्शयति यथा नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकंह्यस्य तद्भवतीति प्राकरणिकश्चायंप्रतिषेधस्तदप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकरणाधीनोपि संस्कारत्वमपनुदति । तथाच शिष्टादर्शनीयकन्याभावे कपिलादिरूपामुपयच्छन्ति । तथाच स्वधर्मानुष्ठानमाचरन्ति क्षतयोन्यन्यपूर्वाभावोत्र समानप्रवरादिकयोढयापि कथंचिन्नपत्नीकार्यंकुर्वन्ति एतदर्थमेव कैश्चिन्नोद्वहेत्कपिलामित्यत्र दृष्टदोषोपवर्णनंप्राकरणिकत्वेपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकरूप्यंमाविज्ञायीति कथंपुनः स्पृष्टिप्रतिषेधोभ्रातृकामुपयच्छेतेतस्मिन्नोद्धारशङ्का उच्यते अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्रूयतेऽपत्यंह्यस्य तद्भवतीति अनेन ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिकानभार्या धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेवसहाधिकारइति भवत्यपरिहारस्तु स्वकरणाभवादविवाहः ननु तस्मिन्पक्षे कानीनएव

पुत्रिकापुत्रःस्यान्नासौ पितुः स्वस्यादसंस्कृतयोश्चापत्यमिति संस्कारपक्षेतु पितृसुतासंस्कारभावेनधर्मलक्षणप्रत्ययादन्यतरधर्माभावे कानीनाद्भिद्यतइतियुक्तं अत्रोच्यते नवयंपुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लक्षणंतदस्य नास्तीति ब्रूमः इदंहितस्य लक्षणं ॥ पितृवेश्मनिकन्यातुयंपुत्रंजनयेद्रहः ॥ तंकानीनंवदेन्नाम्नावोढुःकन्यासमुद्भवमिति ॥ अस्यचार्थः य एवंलक्षणः सइहशास्त्रे कानीनग्रहणेषु ग्रहीतव्यः। सच कस्यापत्यमित्यपेक्षायां वोढुः कन्यासमुद्भवमिति द्वितीयंवाक्यं। अथवा नेह पदार्थोलक्ष्यते किंतर्हि संबन्धिता नियम्यते यएवंविधः कानीनस्तंवोढुः संबन्धिनंवदेदित्येकवाक्यतैव संबन्धिता च पदार्थभेदेचाप्युपाधिभेदाद्भिद्यतएव रहः प्रकाशभेदेन चैव मातामहस्य अन्येचाहुरितिपदार्थस्तु तदा कानीनशब्दस्य शब्दार्थसंबंधोऽवधितएवावगन्तव्यः ते चेदपत्यमात्रे कानीनंस्मरन्ति। भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः। अन्येतु स्मृतिमेव विशेषनिष्ठामाहुः नहि कन्यापत्यमात्रे सर्वकानीनशब्दः प्रयुज्यते किंतर्हि मानवस्मृतिर्लक्ष्यते एतदप्यनुमन्यामहे निश्चिते प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरणेऽपि पुण्यसिद्ध्यादितद्विशेषावगतिः प्रयोगतोन्याय्यैव ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नकेवलंमातामहस्य धनंहरेदपितु पितुः बीजिनः स्वमातृभर्तुरप्यपुत्रस्य पुत्रान्तरशून्यस्य दौहित्रः पुत्रिकापुत्रोधनंहरेत् तद्बीजप्रभवत्वादस्य ज्ञात्यन्तरापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्। पुत्रिकापुत्रनियमेच समेपुत्रइत्यभिधानस्य न ममैव पुत्रइतीतरपुत्रत्वव्यवच्छेदने तात्पर्यं किंतु स्वपुत्रतायाम्। यदासावृक्थहरस्तदा सएवमातामहाय यथैकोद्दिष्टंतत्पितृपितामहौचादाय पार्वणं यथा करोति तथा स्वबीजिनेऽपि कुर्यात्। पिण्डद्वयदानविधिः श्राद्धद्वयविधिपरः। द्यामुष्यायणस्य श्राद्धविधानं श्रुतौ श्रुतम् ॥ १३२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयएव तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तंजनकधनग्रहणंच पिण्डदाना-यिमारंभः पितृशब्दस्यतत्रैवमसिद्धत्वात्। अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रंधनंगृह्णीयात्सएव तृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात्। पिण्डदानंश्राद्धोपलक्षणार्थं पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरार्थंवचनम् ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह दौहित्रेति अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य स्वपितुर्मातामहस्यवा। अआह सइति। नास्य पितृमातामहपक्षे पिण्डदातृत्वं मातामहमातृपक्षेतु पिण्डदातृत्वमितिभावः। पितुः पुत्रान्तरासत्वे पितुर्धनस्य न्यायसिद्धत्वा त्पण्डदातृत्वं विधेयम्। पिण्डदानं श्राद्धाद्युपलक्षणार्थम् ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः**। दौहित्रोपि पुत्रिकापुत्रः सन्नपि अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य पितुः स्वजनकस्य रिक्थंहरेत् कस्मा-द्रिक्थहारित्वात् पिण्डं पित्रे स्वजनकायापुत्रायपितामहाय च सएव दद्यात् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वशेषोयमर्थवादः कथमविशेषस्तयोर्हि मातापितराविति ॥ १३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि पुत्रिकायांकृतायां पुत्रोजायते मातामहस्य तदा दुहित्रपेक्षया पुत्रस्याभ्यर्हितत्वाधिकभागतास्थित्याशङ्कांनिवारयति पौत्रेति। मातापितरौ पिताचमाताचेत्यर्थः। अत्रच दुहितुः पुत्रस्थानीयत्वात्तपाश्च स्त्रीत्वेन बहिरङ्गत्वात्तत्वाभ्योक्त्यसंभवात्पौत्रदौहित्रोपादानम्। तेन पुत्रतुल्यत्वात्पौत्रस्य तुल्यत्वाच्चदौहित्रस्य त्रेणसाम्यमित्युक्तम् ॥ १३३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति तस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच पौत्रेति । लोके धर्मकृत्ये धर्मतः शास्त्रानुसारेण तयोः पौत्रदौहित्रयोर्नविशेषोऽस्ति यतः तस्य पितुः देहतोमातापितरौतयोः संभूताविति समाधिकारितेतिभावः ॥ १३३ ॥

(५) **नन्दनः** । पुत्रिकायाः पुत्रस्य मातामहपिण्डप्रदत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह पौत्रदौहित्रयोरिति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः कार्य इहामुत्रच कर्तव्ये धर्मतोन्यायतः एवंन्यायउत्तरार्द्धेनोच्यते तस्य पुत्रदुहितृपितुर्देहतः तयोः पौत्रदौहित्रयोः मातापितरौ संजातौ पौत्रस्य पिता संभूतो दौहित्रस्य माता हि यस्मात्तस्मादविशेषोस्तीति ॥ १३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तयोः पौत्रदौहित्रयोः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । समस्तत्रतुल्योविभागोजातेन पुत्रेण ज्येष्ठांशनिषेधः ज्येष्ठतानास्तिहिस्त्रियाः रिक्थभागएव ज्येष्ठता निषिध्यते नत्वस्यांगुरुवृत्तौ ॥ १३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यद्येवंज्येष्ठत्वात्पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागोदेयइत्यतआह पुत्रिकामिति । पुत्रोजायते मातामहस्य । ज्येष्ठता गुणविशेषकृता विद्यादिगुणाभावान्नास्ति तद्द्वारातु पुत्रिकापुत्रस्यापि न ज्येष्ठताऽस्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरंजायते तदा तयोर्विभागकाले समोविभागोभवेत् नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्ज्येष्ठायाअपि तस्याउद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कृतपुत्रिकोत्तरकालोत्पन्नपुत्रस्यापि तत्समविभागं वदन् तस्याज्येष्ठत्वनिषेधेनोद्धाराभावमाह पुत्रिकायामिति । तस्यामातुर्ज्येष्ठत्वाभावेन तदौपाधिकपुत्रज्येष्ठत्वाभावादुद्धाराभावः ॥ १३४ ॥

(५) **नन्दनः** । अनुजायते पुत्रिकाकरणात्पश्चाज्जायते स्त्रीग्रहणात्तदपत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथंच न ॥ धनंतत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अस्वामिकान्यास्तुपुत्रिकायाभर्तुरप्राप्तधनसंबन्धउच्यते । अथ किं पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते उताहोन किंचन यदिसंस्क्रियते भार्यैवासौभवति भार्याकरणोहि विवाहः । ततश्च तद्वनं [अ० ?] नसंस्तूयते कन्यागमनंप्राप्नोति स्वदारनिरतः सदेति नियमातिक्रमश्च यथेच्छसितथास्तु [अ० १] ननुचास्मिन्पक्षे श्लोकोयमनर्थकः । नैषदोषः अपरिपूर्णत्वायार्थवत्वस्य यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थोयुक्तएव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवादिनोमानवाः श्लोकाः अथवा पुनरस्तु न संस्क्रियतइति । न तु चास्मिन्पक्षे कन्यागमनं प्राप्नोति किंकृतं तथा विधायां जातोमातामहस्य पुत्रइतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थातिक्रमनिरूपणेन प्राकरणिकं नच तानि नामानि न पतनीयानि [अ०३] किं पुनर्भवांकन्याशब्दार्थमत्वा चोदयति कन्याग्रहणं प्राप्नोतीति त्रिधाहि कन्याएकातावदप्रवृत्तपुंप्रयोगात्तथा [अ० ?] देवहिताः प्रथमे वयसि वर्तमानाच तत्र यदितावत्पुंसा संप्रयुक्ता येन कार्यमतः पिण्डदानं यदा तु बीजी सपुत्रः संपद्यते सपुत्रिकापुत्रो नैवबीजिने पिण्डं दद्यात् नतु दौहित्र इत्युच्यते पौत्रिकेयइत्यर्थः यथा मातामहपक्षे पितुरपि योहरेत्तत्रा सच दद्यादिति श्रूयते न पुनः पक्षान्तरेपि निषेधमनुमापयति पित्रे पितामहाय चेत्युभयोरप्रातत्वात् द्योतनं परिसङ्ख्ये अनुद्यमाने द्योतनमन्यस्माएवदद्यात्तयुगपदुभाभ्यामनेनायमनुवादः यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रपितामहाय च तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धनं तया जीवतोमृतस्य वा स्वपितुः प्राप्तम् ॥ १३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंच न मृतायां तदीयधनंतद्भर्तैवाविचारयन्गृह्णीयात्पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौतन्निवारणार्थमिदंवचनम् ॥ १३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अजातपुत्रा पुत्रिका म्रियेतचेद्धनं तद्भर्तुरेवेत्याह अपुत्रायामिति । अविचारयन् पुत्रिकापुत्रस्य मातामहसंबन्धित्ववत्तद्धनंतस्येत्यनभिशङ्कः । पुत्रस्यैवान्यार्थत्वं नतु पत्न्याःअतोऽस्यतद्धनत्वमितिभावः ॥ १३५ ॥

(५) **नन्दनः** । अपुत्रिकं भर्तैवाहरेन्न पुत्रिकापितृव्यादयः ॥ १३५ ॥

अकृतावा कृतावा पि यंविदेत्सदृशात्सुतम् ॥ पौत्रीमातामहस्तेन दद्यात्पिण्डंहरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अधस्तनोपरितनवाक्यपर्यालोचनयापुत्रिकापुत्रविषयएवायमतिशयोक्त्या प्रतीयते । अकृताया अपि दुहितुः पुत्रो मातामहधनभागित्युक्तं । किंपुनः कृतायाइत्येवमन्यशेषत्वात्पुत्रिकायाविधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गान्नदौहित्रस्य रिक्थप्राप्त्यर्थः । ननु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य दानाधिकारः श्रूयते मातामहानामप्येवमिति । इहापि करणंहित्वा श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रविषयतैव प्रतिपत्तुंन्याय्या दद्यात्पिण्डंहरेद्धनमिति । [तथापरमुक्तंदौहित्रोह्यखिलंरिक्थमित्यादि अत्रोच्यते यदुक्तंमातामहानामिति][1] तद्बहुवचनं किं व्यक्त्यपेक्ष्यमुतलक्षणया प्रमातामहाद्यभिप्रायेणव्यक्तिपक्ष एकस्यैव मातामहस्य प्राप्नोति श्राद्धादिवत् तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धं एवंह्याहुरतऊर्ध्वंत्रिभ्योदद्यादिति । अथापि पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेवनकरिष्यत इत्युच्यते तदपि निषेधाभावात् लक्षणयोः सन्निकर्षोविशेषाभावाल्लक्षणविशेषापरिज्ञानेऽनवगमत्वमेव स्मृत्यादिबलेन च कारणत्यागस्येति विरोधप्रसङ्गस्तंनिवेशोहि पदार्थप्रकरणादुत्कृष्यते द्वादशोपसदोहीनस्येतिवत् । अकृतावेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तं । तस्मात्पौत्रिकेयविषयमेतत् ॥ १३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अकृता पुत्रिकात्वेनापरिभाषिता । सदृशात् नोत्तमादधमाद्वा । कृतापुत्रोदद्यात्प्रथमंपिण्डं सर्वदा सएव धनं हरेत्सदैव । अकृतापुत्रस्य पुत्रपत्नीदुहितृभावएव ॥ १३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अकृतावाकृतावेति पुत्रिकायाएव द्वैविध्यंतत्र यदपत्यंभवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरमित्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसन्धिमात्रकृतावागूव्यवहारेण न कृता । तथा गौतमः अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकामे केषामिति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृतावा पुत्रंसमानजातीयाद्वोढुरुत्पादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डंदद्यात् । गोविन्दराजस्त्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रिकेयइव मातामह्यादिसत्त्वेप्यधिकारीत्याह । तन्न पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दौहित्रस्य धनहरणादौ पुत्रिकाकरणमुपलक्षणमित्याह अकृतेति । सदृशात् सजातीयात् भर्तुः सुतंविन्देदुत्पादयेत् तेन मातामहः पौत्री स्वपुत्राभावेइतिशेषः ॥ १३६ ॥

(५) **नन्दनः** । पुत्रिकात्वेनाकृताया दुहिता तेन पौत्रीस्यादितिशेषः । पुनःसन्तानहीनाय मातामह्याय पिण्डंदद्यात्तस्य धनंहरेत् ॥ १३६ ॥

---

(१) मे० ८

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७॥

(१) **मेधातिथिः** । पुत्रेण जातेन तत्कृतेनोपकारेण लोकान्स्वर्गादीन्द्रशक्तिशोकान् जयतिप्राप्नोति । तत्रोत्पद्यतद्‌तियावत् एवंपौत्रेणानन्त्यंतेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानंलभते । पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्य विष्टपमादित्यलोकंप्राप्नोति। प्राकाश्यमश्नुते न केनचित्तमसा व्रियते ॥ १३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लोकान्स्वर्गम् । आनन्त्यं तदेव चिरस्थितम् । ब्रध्नस्य हिरण्यगर्भात्मनः सूर्यस्य । विष्टपं लोकम् ॥ १३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोतीति पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते तदनन्तरंपुत्रस्य पौत्रेणादित्यलोकंप्राप्नोति । अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानंपितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवंपुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रादीनां त्रयाणां जन्ममात्रतः फलभेदमाह पुत्रेणेति । पुत्रेणायंलोकइतिश्रुतेः । आनन्त्यं पुत्रतः प्राप्तलोकेष्वेव चिरकालावस्थानम् । ततएव ब्रध्नस्य रवेः विष्टपं लोकं प्रपौत्रेणाप्नोतीत्यन्वयः ॥ १३७ ॥

(५) **नन्दनः** । अकृतायाः पुत्रस्य मातामहरिक्थहरणेन पौत्रस्य तुल्यतामुपपादयिष्यन्निदन्तावच्छृणुतेत्याह पुत्रेणेति । आनन्त्यंनाशरहितत्वम् ॥ १३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकं आप्नोति ॥ भास्कराहस्करब्रध्नेत्यमरः ॥ १३७ ॥

पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्त्रायते पितरंसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८॥

(१) **मेधातिथिः** । अपत्योत्पादनविधिशेषोयमर्थवादः । पुंनामनरकंचतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यांव्यपदिश्यते ततस्त्रायते पुत्रोजातः देवयोनौ जातइत्यर्थः तस्माद्धेतोः पुत्रइति व्यपदिश्यते ॥ १३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुंनाम्नोयत्रापुत्रैर्गन्तव्यम् ॥ १३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात्पुन्नामधेयनरकात्सुतः पितरंत्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्रइति प्रोक्तः । तस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तंतदीयपुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदार्ढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रपदस्यान्वर्थफलमाह पुंमिति । स्वतः पुत्रपौत्रानपेक्षया सचकार्यविशेषः पुत्रस्यैवप्रोक्तः स्वयंभुवेति तद्वचनमेवात्र प्रमाणमितिभावः ॥ १३८ ॥

(५) **नन्दनः** । नरकोदुःखंतस्य पुदिति नाम्नस्तस्मात्पितरं त्रायतइति पुत्रइति ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषोनोपपद्यते ॥ दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनंसंतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रापि दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएवविज्ञेयः । दौहित्रोपि ह्यपुत्रैनंसंतारयति पौत्रवत् । अयमप्यर्थवादएवविहितत्वादर्थस्य एतयोर्विशेषोनास्ति । एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता तस्माद्दौहित्रोप्यमुत्रलोक एनंप्रेतंसन्तंसततंसंतारयति नरकात्पूर्वस्मात् ॥ १३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नन्वेवं दौहित्रेण पुन्नामनरकत्राणं नस्यादित्यतआह पौत्रेति । पौत्रवत् लोकानन्त्यहेतुतया ॥ १३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषोन संभाव्यते यस्माद्दौहित्रोपि मातामहंप-

ल्लोके पौत्रवन्निस्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थंपुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्य-भागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रदौहित्रयोर्लोकइत्यत्रापूर्तिंपूरयति पौत्रेति । संतारयतीतिपूर्तिः । पौत्रेणपितामहान्तेभ्यो-दीयते पिण्डादि तथाऽयमपि ददातीतिभावः ॥ १३९ ॥

(५) **नन्दनः** । यथा पुत्रादिभिः पितुरभ्युदयस्तथा दौहित्रेणापीत्याह पौत्रदौहित्रयोरिति । यतएवमतोस्य मातामहरिक्थहारित्वमुपपन्नमिति प्रासङ्गिकम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डंनिर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयंतत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

(१) **मेधातिथिः** । सएव दद्यात्पिण्डंच पित्रे मातामहायचेत्यत्र पुत्रिकापुत्रपिण्डदानंमातामहप्रक्रममुक्तं । तस्मादयमपरःक्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य मातुः प्रथमतः पिण्डंनिर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयन्तु तस्याएवेत्यनुमन्तव्यं येतु पठन्ति पितुस्तस्येति तत्प्रथमंपुत्रिकायै निरूप्य जनकाय निर्वपन्ति । न पितुः पितुरितिच जनकस्यैव पित्रे तृतीयमस्मिंस्तु-पक्षे मातामहाय पिण्डदानंनोक्तंस्यात् ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्र श्राद्धक्रममाह मातुरिति । मातुः प्रथमपिण्डस्ततोमातुःपितुस्ततोमातुःपितामहस्येति । एवंकृते यदि पितुरपि पुत्रान्तरं नास्ति तदा पितृपितामहतत्पितॄणां दद्यादिति प्रागेवोक्तम् ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पौत्रिकेयः प्रथमंमात्रे पिण्डं । द्वितीयंमातुः पित्रे । तृतीयंमातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनान्तु पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रिकासुतस्यापूर्वंपिंडदानक्रममाह मातुरिति । तस्यामातुरित्युभयत्रान्वयः । तेन तस्याः पितुः पितुःपितुः प्रमातामहस्य मातृतः पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दद्यादिति । पुत्रिकाकरणपक्षे मातामहस्य मातामहादित्रिभ्योदद्यादन्वष्टकायामपि तथैवेतिविशेषः ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः** । अकृतावाकृतावेति दुहितृपुत्रस्य दायं परिसमाप्य प्रकृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य कर्तव्यमाह मातुः प्रथ-मतइति । प्रथमतः प्रथमं पितुः तस्याइत्येव । मातुः पितामहस्येति यावत् ॥१४०॥

उपपन्नोगुणैः सर्वैः पुत्रोयस्य तु दत्रिमः ॥ सहरेतैव तद्रिक्थंसंप्राप्तोप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

(१) **मेधातिथिः** ॥ न भ्रातरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरिति । सर्वपुत्राणांरिक्थहरत्वमुक्तं । सति त्वौरसे प्रजीवनमात्रभाक्त्वंक्षेत्रजादीनां ॥ एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थंप्रदद्यात्तुप्रजीवनमिति ॥ अतोस्ति सिद्धमेव दत्रिमस्य रिक्थहरत्वं । इदन्तु वचनंसत्येवौरसे मास्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियते क्रियांस्तु तस्य भागइति विशदंशाभावात्समऔरसेनेति केचित् । तदयुक्तं साम्येह्यभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाप्रकरणे पठितमेवमत्राप्यपठिष्यत् समस्तत्रविभागःस्यादिति तस्मात्क्षेत्रजवत्षष्ठाष्टमादिभागकल्पनाकार्येत्युच्यते । अत्राप्यस्ति वक्तव्यं यथैव भागविशेषउक्तः क्षेत्रजस्य षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति तथैव कृत्रिमेवक्ष्यति तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनंचिन्त्यं । उपाध्यायस्त्वाह पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच्च क्षेत्रजान्न्यूना कल्पना युक्ता नत्वभागता नापि समभागता न क्षेत्रजतुल्यतेति ॥ १४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दत्रिमोमातापितृदत्तः । यदि सर्वपुत्रगुणयुक्तस्तदागोत्रान्तरे तदकथं पितृधनभागमन्यथासर्वमृक्थंगृह्णीयात् । तेनामुख्यपुत्रोप्यतिशयितगुणवत्तायांमुख्यपुत्रवत् भागहरइत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुत्रारिक्थहराः पितुरेवेति द्वादशपुत्राणामेव रिक्थहरत्वंवक्ष्यति दशापरे तु क्रमशइति औरसक्षे-

त्रजाभावे दत्तस्य पितृरिक्थहरत्वंप्राप्तमेव अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदंवचनं। यस्यदत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नोभवति सोऽन्यगोत्रादागतोपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागंगृह्णीयात् अत्रैकेऔरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम्। गोविन्दराजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदंवचनमित्यवोचत्तन्न। कृत्रिमादीनांनिर्गुणानांपितृरिक्थभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात्॥ १४१॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रारिक्थहराःपितुरितिद्वादशसुतानां वक्ष्यमाणानामिव रिक्थहरत्वमनुवदन्दत्रिमस्य तदाह उपपन्नइति। अप्यन्यगोत्रतइत्यत्रापिशब्दात्स्वगोत्रतश्च। गुणैः विद्याविनयपितृश्रद्धादिपुत्रगुणैः। वक्ष्यमाणोदत्रिमश्चौरसक्षेत्रजाभावे रिक्थं संहरेत्॥ १४१॥

(५) **नन्दनः**। अथ दत्तपुत्रस्य दायमाह उपपन्नइति॥ १४१॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपपन्नइति श्लोकद्वयस्यतात्पर्यम्। यस्मैदत्तोयेनदत्तस्तयोरपि गोत्ररिक्थे हरेत्पुत्रोऽन्यगोत्रजोपि जनयितुः गोत्ररिक्थानपहारित्वे अन्यगोत्रकक्थानुगःपिण्डोजनयितुर्ददतः स्वधा व्यपैति उभयपितुःश्राद्धं दूरीकरोति। उभाविकस्मिन्पित्रभेदइति साङ्ख्यायनसूत्रेण प्रतिग्रहीतृजनयित्रोःपिण्डयोर्विधानात् ततश्चोभयोर्गोत्ररिक्थहरणपूर्वकंपिण्डद्वयंदेयमित्यर्थः॥ १४१॥ १४२॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः क्वचित्॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥ १४२॥

(१) **मेधातिथिः**। इतश्च भागहरत्वंदत्रिमस्य तूक्तं यतोजनयितुः सकाशाद्गोत्रंधनंच नहरति वंशादपेतत्वात् गोत्ररिक्थग्रहणाभावेच पिण्डमपि जनयित्रे नददाति गोत्ररिक्थानुगाहि पिण्डोगोत्ररिक्थे ऽनुगच्छति यदीये गोत्ररिक्थे गृह्यते तस्मै पिण्डोदकदानादौर्ध्वदैहिकंक्रियते व्यपैतितस्मान्निवर्तते स्वधाकारसाधनंपिण्डश्राद्धादिलक्ष्यते तद्ददतेयोन्यस्मिन्स्वपुत्रंददाति तस्मान्निवर्तते न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः। एषएवन्यायः कृत्रिमादीनांसहोढापविद्धद्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वं अन्येतु न हरेन्नहरयेदित्यन्तर्भावितण्यर्थंव्याचक्षतेतेनो भयस्यापि द्यामुष्यायणवदुपकर्तव्यमित्याहुः। उत्तरस्तूपकारोपक्रमः तमेवंगमयन्ति यदि गोत्ररिक्थे न हरेत्पुत्रस्तदातु व्याख्येयं नचैतदुक्तंनह्यर्थान्तरभावे प्रमाणंवक्तव्यम्॥ ॥ १४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र दत्रिमस्य बीजिधनसंबन्धीन कथंचिदित्याह गोत्रेति। अतएव नासौ द्यामुष्यायणः प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात्। किंतुदेवरजपुत्रिकासुतावेव द्विपितृकत्वात्। गोत्ररिक्थानुगोगोत्रैकत्वे रिक्थहरणेच पिण्डदानमित्यर्थः। पुत्रं ददतस्तेन पुत्रेणकार्या स्वधा श्राद्धमपैति॥ १४२॥

(३) **कुल्लूकः**। गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तकोन कदाचित्प्राप्नुयात् पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव सपिण्डोदीयते तस्मात्पुत्रंददतोजनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकंनिवर्तते॥ १४२॥

(४) **राघवानन्दः**। दत्रिमः किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसंबन्धी नवेति संशयेसत्याह गोत्रेति। गोत्ररिक्थे वसुनि रिक्थमृक्थधनंवसित्यमरः। ते न प्राप्नोत्यतस्तद्दत्तपिण्डोपि पितरं न गच्छति। तत्रहेतुः गोत्ररिक्थानुगःपिण्डोगोत्ररिक्थनिमित्तः। ददतोजनयितुः स्वधाऽपैति। स्वधेत्युपलक्षणं त्रिष्वप्यनधिकारीति भावः॥ औरसक्षेत्रजाभावे दशपुत्राः प्रकीर्तितादत्युक्तेस्तयोरभावे दत्रिमोधनभागिति गोविन्दः। तयोःसत्वेऽपि धनभाग्दत्रिमः। अन्यथा उपपन्नइत्यादिव्यर्थविशेषणम्। अतआह मेधातिथिरिदंतु वचनं सत्यौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियतइति॥ १४२॥

(५) मन्दनः । दत्रिमोजनयितुरिति दत्रिमोजनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेन्न स्वीकुर्यात् किन्तु स्वयं यस्मै दत्तस्तस्य गोत्ररिक्थे हरेत् अत्र हेतुरपरार्द्धेनोच्यते गोत्ररिक्थेऽनुगच्छतीति । गोत्ररिक्थानुगः सगोत्ररिक्थहारी च पिण्डदोनान्य इत्यर्थः अतो ददतो जनयितुः स्वधापिण्डप्रदानादिकं व्यपैति ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ॥ उभौ तौ नार्हतोभागंजारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने स्त्रियागुरुनियोगोपेक्षितव्यइत्युक्तंतस्यैवायमनुवादः । यागुरुभिरनियुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत् क्षत्रंकिलाहंभर्तुः क्षेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहरइत्यनया भ्रान्त्या सतस्यांसमुत्पन्नोनरिक्थहरः । यद्यपि क्षेत्रजादिविशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे क्षेत्रजव्यपदेशात् नैवचास्य क्षेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्रवार्यते पिण्डदानंतु ननिषिध्यते । यद्यपि पतितोत्पन्नोभवति । नारदस्तु विशेषंस्मरति ॥ जातायेत्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा। अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेवतेसुताः ॥ दद्युस्तेबीजिनेपिण्डंमाताचेच्छुल्कतोहृता । अशुल्कोपनतायांतुपिण्डदावोढुरेवतइति ॥ सुतवचनात्कृत्रिमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्येचापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानांच बीजजाः प्रजीवनमात्रभागान रिक्थहराः यतोऽविशेषेण सर्वपुत्राणांभर्तरिमेतेस्मर्यते ऊर्ध्वमपि पितुःपुत्रोपकर्तव्यशिष्टस्यधनस्य विभाज्यत्वाल्लभेरन्नेव प्रजीवनं एवमेवौरसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाःकर्तव्याः । रिक्थहरत्वंतु नास्ति परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेनाश्रवणात् उक्तंचैतत् उक्तानांयद्येकरिक्थिनौस्यातामिति । अत्रानेन चतुर्दशेनानियुक्तासूतादयइतरत्रानंशत्वाद्बीजिनोरिक्थंलभेरन्निति रिक्थंप्रजीवनपर्याप्तमंतद्विज्ञेयं उक्तत्वादस्याभागार्थएव दासीव भण्यते या समैतादासयोनयइति निरूपिता यासांप्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते तस्यांजातीनदासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्यापि तज्जाब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः । अन्यस्त्वाह नियतकर्मकराअपि दासाभवन्ति यथास्नापकः प्रसाधकः पाचकः पावकइति एवंकामतोप्यवरुद्धाभक्ताच्छादनेन पोष्यमाणादास्येभवन्ति । एवंपुत्रिण्याविद्यमाने पुत्र आमोदेवरान्नियुक्तयापि कथंपुनः पुत्रवत्याभियोगः देवरएव कामार्थैनियुक्तः पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेत्यभिप्रायः जारजातकत्वमुभयोः कामजत्वन्तु पुत्रवत्यां जातस्य आद्यार्थायांपुत्रार्थैव प्रवृत्तिर्न कामतोयेन ॥ १४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नियोगापदोर्मिल्तिस्य देवरजस्य पुत्रत्वे निमित्तमाह अनियुक्तेति । असत्यपिपुत्रेनियोगादेवगुर्वादीनांप्रवर्तितव्यम । एवं नियोगे सत्यपि स्वभर्तृजे सुतेऽसत्येव सैवचापदित्युच्यते । जारजातजकामजौ इत्युभयत्र । कामजः काममात्रोत्पादितः ॥ १४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योगुर्वादिनियोगंविना जातीयश्च सपुत्रायानियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागंनार्हतः ॥ १४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निषेधप्रसंगेनान्यावपि भागित्वेन निषेधति अनियुक्तेति । अनियुक्ता अपुत्रा सती नियुक्तावापुत्रवती । तत्र हेतुः जारिति । जारादुपपतेर्जातंजन्म यस्य सजारजातकः । कामाज्जातः कामजः पुत्रवत्यामातुःकामाज्जातः ॥ १४३ ॥

(५) **मन्दनः** । अथ क्षेत्रजानपि कांश्चिद्दायानर्हान् श्लोकत्रयेणाह अनियुक्तासुतइति । गुरुभिरनियुक्तायां देवराज्जातः सुतः नियुक्तया तु पुत्रिण्या देवरादाप्तश्च यथा संख्यं जारजातकामजातौ भागन्नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्याञ्जातोऽविधानतः ॥ नैवार्हः पैतृकंरिक्थंपतितोत्पादितोहि सः ॥१४४॥

(१) **मेधातिथिः** । अविधानतः शुक्लवस्त्रादिनियमत्यागोविधानाभावः सनार्हति रिक्थंनासौक्षेत्रजइत्यर्थः नियम-

त्यागेन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तंपतितत्वं शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुज्ञानात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं घृताभ्यङ्गादिनियमंविना पैतृकंक्षेत्रिणोबीजिनोवा धनम् ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियुक्तायामपि स्त्रियांघृताभ्यक्तत्वादिनियोगेतिकर्तव्यतांविना पुत्रोजातः सक्षेत्रिकस्य पितुर्द्धनंलब्धुंनार्हति यस्मादसौ पतितेनोत्पादितोनियुक्तौ यौ विधिंहित्वेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृताभ्यक्तेतिकर्तव्यताशून्येन विनियुक्तोत्पन्नोपि रिक्थानर्हइत्याह नियुक्तायामपीति । नार्यां स्त्रियाम । अविधानतइतिच्छेदः । पतितोत्पादितः विध्यतिक्रमेण पतितेन देवरेणोत्पन्नः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अविधानतः घृताभ्यक्तत्वादिविधिराहित्येन ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं क्षेत्रिकपितृसंबन्धि । सः नार्यां विधानतः घृताभ्यक्तजातः ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायाञ्जातः पुत्रोयथौरसः ॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजंधर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । यथौरसइत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशप्राप्त्यर्थमन्यदा नोच्यते अनेन विधानेन ज्येष्ठांशउद्धारक्षेत्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्याजातस्यातश्च यत्पुत्रसमांशभाक्त्वमुपसर्जनंप्रधानस्येत्यनेनतस्यायमपवादः । उभयस्य च प्रामाण्यात् विकल्पितस्य च गुणापेक्षया व्यवस्थानेह्यन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति । प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रस्वामिनस्तद्बीजंतत्कार्यकरत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते । अतएवाह धर्मतः धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया तत्र प्रमाणान्तरंदत्येत रूपेण प्रसवः अपत्यार्थवादःश्लोकः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदातु यथोक्तविधिना जनितः क्षेत्रजस्तदाह । हरेद्धनम् । यथौरसइति समभागसिद्ध्यर्थम् । तच्च क्षेत्रिकस्यैव यतोभ्रातृबीजमपि तस्यैव तद्बीजं विनियोगादतएव तस्यैव प्रसवोपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र नियुक्तायां योजातः क्षेत्रजः पुत्रऔरसइव धनंहरेत् यस्मात्तस्य कारणभूतंबीजंतत्क्षेत्रस्वामिनएव तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयंतच्चवीयानज्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्यौरसवत्त्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम्॥१४५॥

(४) राघवानन्दः । विधितः क्षेत्रजस्य धनहारित्वं सदृष्टान्तमाह हरेदिति । धर्मतोन्यायतः भूम्यादौ तथा निर्णीतत्वात् । क्षेत्रिकस्य तद्बीजं क्षेत्रान्तर्गतत्वात् । अतःप्रसवः पुत्रश्च ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तायांविधिपूर्वकमुत्पन्नः ॥ १४५ ॥

धनंयोबिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ॥ सोऽपत्यंभ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते पूर्वस्तु सहवसतएतावान्पूर्वोत्तरयोर्विध्योर्विशेषः सोपत्यंभ्रातुरुत्पाद्य नियोगधर्मेणेति व्याख्येयं न दद्यात्तस्यैवनपुनस्तदीयायै च मात्रे अनेनैवच दर्शेन स्त्रियोभरणार्हा नतुपतिधनैश्वर्यइति अन्यथैववक्ष्यमाणत्वात्तस्यवचनंदद्यादिति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिभृयात् रक्षेत् । उत्पाद्योक्तविधिनादद्यात्तस्यैव नतु स्वयमप्यंशहरः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । योमृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमंधनंपत्न्यारक्षणाक्षमया समर्पितंरक्षेत्तांच पुष्णीयात् सनियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एतच्च धनंयोबिभृयाद्भ्रातुरित्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयं यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायामिति समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपत्यार्थे विनियुक्तविधवापत्यस्य धनहारित्वमाह धनमिति । चेति धनापेक्षया समुच्चये।

तद्धनं विभक्तभ्रातुर्धनम् । अपत्याभावेतु साभर्तव्या नतु धनभाक् । ऋक्थंहरेतेत्यत्र श्लोके सह वसतोभ्रातुर्धनमौरसव त्क्षेत्रजोपि प्राप्नुयादितिभावः ॥ १४६ ॥

(५) **नन्दनः** । तद्धनं तस्य मृतस्य भ्रातुर्धनम् ॥ १४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यःमृतस्य भ्रातुःस्त्रियंधनंबिभृयात् सः भ्रातुःक्षेत्रे अपत्यमुत्पाद्य तस्यैव । पुत्रस्य तद्धनं भ्रातृसंबन्धि धनंदद्यात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रंदेवराद्वाप्यवाप्नुयात् ॥ तंकामजमरिक्थीयंवृथोत्पन्नंप्रचक्षते ॥ १४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनियुक्तेन च प्रश्लेषोद्रष्टव्यः । पूर्वोक्तेन च विरोधे यतस्तथासत्यनर्थकइतिचेदुक्तः पौनरुक्त्यपरिहारस्तत्र तु पूर्वानुमतमिच्छन्ति ततश्चेयंव्याख्या नियुक्तायामपि जातः पैतृकंरिक्थंनार्हति जारजमिति । यत्तु उत्तरउच्यते यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामात्तथापि तत्र कामोवश्यभाव्युच्यते तंकामजमिति मिथ्योत्पन्नं यदर्थमुत्पादितस्तत्कार्यानर्हत्वादेवमुच्यते । एवंच पूर्वोक्तस्य भागार्हत्वस्य प्रतिषेधोयमतश्च विकल्पितं पाठे पुनःपाठान्न संगच्छेततरामित्युपाध्यायः ॥ १४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । या अनियुक्तेति विभाग्यभावोपलक्षणम । यथान्यतोजातोजारजस्तथा देवरादपि जातइति विशेषाभिधानार्थं पुनर्वचनम् । तेन देवरजन्यत्वमात्रेण विशेषोन शङ्कनीयइतितात्पर्यम् । मिथ्योत्पन्नं व्यर्थंजातं धर्मानधिकारिणमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतोवा सपिंडात्पुत्रमुत्पादयेत्सयदि कामजोभवति तदा तमरिक्थभाजंमन्वादयोवदन्ति । अकामजएवरिक्थभागी । सच व्याख्यातोनारदेन ॥ मुखान्मुखंपरिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च संतानार्थेन कामतइति ॥ १४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनियुक्तासुतइत्यस्योक्तदोषोयं येति । अनियुक्तेतिछेदः । अरिक्थीयं रिक्थिसंबन्धिभिन्नम । अकामजस्तु नारदवचनात् ज्ञेयः । तथाहि ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च संतानार्थं न कामतइति ॥ तल्लक्षणानाक्रान्तः कामजइतिध्येयम् ॥ १४७ ॥

(५) **नन्दनः** । गुरुभिर्नियुक्ता देवरादन्यतोऽदेवराद्वा हरेत् तन्विति तन्त्वरिक्थं नियुक्तायां देवरे सपिण्डे वा ॥ १४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । याअनियुक्ताअरिक्थीयमभागार्हउत्पन्नंवृथा जातम् ॥ १४७ ॥

एतद्विधानंविज्ञेयंविभागस्यैकयोनिषु ॥ बह्वीषु चैकजातानांनानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकयोनिषु एकजातीयजानांसर्वहरत्वमेव नानास्त्रीषु नानाजातीयास्विदानींव्याचक्षते । बह्वीष्वनुवादः । अन्ये तु विवक्षितंमन्यन्तेऽनेन नानाजातीयायां जातानांसर्वहरत्वमेव ॥ १४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकयोनिषु सर्ववर्णस्त्रीमात्रजनितेषु । एकजातानां एकेनजनितानां नानास्त्रीषु भर्तृभिन्नर्णस्त्रीषु जातानाम् । बह्वीष्वित्युपलक्षणम् द्वयोरपि यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिययोः पुत्रेष्विति ॥ १४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । समानजातीयासु भार्यास्वेकेन भर्त्रा जातानामेषविभागविधिर्बोद्धव्यः इदानींनानाजातीयासु स्त्रीषु दीषूत्पन्नानांपुत्राणांविभागंशृणुत ॥ १४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एकजातीयस्त्रीजातानां विभागमुपसंहरन्विजातीयस्त्रीजातानां विभागं प्रतिजानीते एतदिति एकयोनिषु समानजातीयासु । एकजातानामेकपितृकाणाम् । नानास्त्रीषु विजातीयास्वित्यनुषज्यते* ॥ १४८ ॥

(५) **नन्दनः** । एकयोनिष्वेकवर्णेषु एकजातानामेकेन पित्रा जातानां नानास्त्रीषु नानावर्णस्त्रीषु ॥ १४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एकयोनिषु सवर्णासु । बस्त्रीषु भिन्नवर्णासु एकजातानां एकेन जातानाम् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तुयदि स्त्रियः ॥ तासांपुत्रेषु जातेषु विभागेऽयंविधिस्स्मृतः ॥ १४९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनुपूर्वग्रहणंतृतीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः अयमपि वक्ष्यमाणसंक्षेपप्रतिज्ञानार्थः ॥ १४९

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आनुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रोभार्याभवेयुस्तदा तासांपुत्रेषूत्पन्नेष्वयंवक्ष्यमाणोवि भागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ ब्राह्मणविषयकमाह ब्राह्मणस्येति । शूद्रायामननुमतिं सूचयति यदीति । विभा कर्तव्ये अयंवक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः** । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोवृषोयानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विप्रस्यौद्धारिकंदेयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

(१) **मेधातिथिः** । एकस्यां तु विजातीयायां कदर्थेऽपिप्रयुज्यते । तस्येहासंभवादग्रहणं तथाच मंत्रः इन्द्रआ सीत्सुरपतिः कीनाशाआसन्मरुतः यथासुतंकीनाशाअभियंतुवाहैरिति । यानंगन्त्र्यादिः । अलङ्कारः पितृधृताङ्गुलीयका दिः । वेश्म प्रधानं एकांशश्च यावन्तोऽशास्तत्रएकः प्रधानभूतस्तस्य दातव्यः । एतन्मध्यकादुद्धृत्य ज्येष्ठस्य शिष्टवक्ष्य माणकल्पनया विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कीनाशः कर्षकः । गोवृषोगोषु रेतःसेकयोग्यउक्तः । यानमेकं किंचिद्रथादि । अलंका रः पितुस्तस्यैव । वेश्मच । विप्रस्य विप्रपुत्रस्य । औद्धारिकमुद्धारः । तथा एकांशोयावानस्य विभज्यभागस्य त्र्यंशइत्या दिना वक्ष्यमाणस्य तृतीयांशस्तावानेकउद्धारभागः । प्रधानतोमुख्यधनादुत्कृष्टादित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कीनाशः कर्षकोगवांसक्तोवृषोयानमश्वाद्यलङ्काराङ्गुलीयकादिवेश्मगृहंच प्रधानंयावन्तश्चांशास्ते ष्वेकः प्रधानभूतोंशइत्येतत् ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थंदेयमवशिष्टंवक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठएकोंशोब्राह्मण्यपत्याय देयइत्याह कीनाशइति । कीनाशः हा लिकः । गोवृषः गोषु सेक्ता उक्षेति यावत् । यानमश्वादि । वेश्म प्रधानम् प्रधानतस्तस्यैव सर्वधर्मेषु प्राधान्यात् । औ द्धारिकमुद्धारेण जयति । संभवद्विषयम् ॥ १५० ॥

(५) **नन्दनः** । कीनाशः कर्षकः एकांशश्च प्रधानद्रव्याणां संख्यासमं विभज्य तेष्वेकांशश्च विभज्य विप्रस्यौद्धारि कंदेयम् ॥ १५० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कीनाशः कर्षकः । गोवृषः गवांसेक्ता । अलंकारः पितुः । औद्धारिकः उद्धारः । विप्रस्य विप्रपु त्रस्यसर्वद्रव्याद्उद्धृत्यैकांशःप्रधानतोदेयः ॥ १५० ॥

---

* स्त्रीष्वनुषज्यते = स्त्रीष्वेकजातानामित्यनुषज्यते (राघ० २)

त्र्यंशंदायाद्धरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येकत्वश्रवणाद्विबहुष्वपि समांशेष्वेवैव कल्पना दर्शिता विषमसंख्येष्वकल्पना ॥१५१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरत्सर्वं सार्धसप्तभागान्कृत्वाऽनया व्यवस्थया विभज्यमित्यर्थः । अर्ध्यर्धमेकमर्धाधिकम् । एतच्च यद्येकैकएव ब्राह्मण्यादिषु पुत्रस्तदा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रीनंशान्ब्राह्मणोधनाद्गृह्णीयात् द्वौ क्षत्रियापुत्रः सार्धंवैश्यापुत्रः अंशंशूद्रासुतः । एवंच यत्र ब्राह्मणी-क्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयोभागाब्राह्मणस्य द्वौक्षत्रियापुत्रस्य अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहु पुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनन्तरं सर्वद्रव्यं विभजनीयमित्यत्र प्रकारमाह त्र्यंशमिति । दायाद्विभजनीयद्रव्यात् । अध्यर्धं अर्धाधिकमंशम् ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । एवमुद्धारे च दत्ते परिशिष्टस्य विभागमाह त्र्यंशंदायाद्धरेदिति ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः विप्रासुतः ॥ १५१ ॥

सर्वंवा रिक्थजातंतद्दशधा परिकल्प्य च ॥ धर्म्यंविभागंकुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋक्थजातंधनरूपं धर्मप्रवचनाद्धर्म्यंपूर्वोक्तंनानुमन्यते वक्ष्यमाणप्रतिज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदातु सर्वासामनेके सुतास्तदाह सर्वंवेति । अत्रपक्षे नोद्धारः । एतच्च समानेकपुत्रतायाम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा सर्वरिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारंदशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञोधर्मादनपेतंविभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विकल्पमाह सर्वंचेतिद्वाभ्याम् । धर्म्यं । धर्मादनपेतम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह सर्वंवा रिक्थजातमिति । अनेन वक्ष्यमाणेन धर्मविदितिविशेषणेनास्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेनविधिना वक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ १५२ ॥

चतुरोंशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ॥ वैश्यापुत्रोहरेत् द्व्यंशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । इह विशेषेणापि क्षत्रियादिपुत्राणांभागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टायागमायाष्टमोभागविशेषः श्रूयते॥ प्रतिग्रहभूर्देयाक्षत्रियासुतायवै । यद्यप्येषांपितादद्यान्मृतेविप्रासुतोहरेदिति ॥ प्रतिग्रहोपात्ताप्रतिग्रहभूः क्रयाद्युपात्तायाननिषेधस्तथान्यत्रपठ्यते ॥ शूद्रायांतु द्विजाज्जातोन भूमेर्भागमर्हतीति ॥ भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः । एतच्च यत्रान्यद्धनमस्ति तद्विषयंद्रष्टव्यं । अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत धनान्तराभावे च जीविकैव नस्यात् । अहन्तु ब्रुवे भागदानंतु निषिध्यते प्रजीवनार्थत्वंचोषकल्पनमनिवारितमेव । कोविशेष इतिचेतद्भागपक्षे सर्वेण सर्वस्वरिक्थोत्पत्तौ दानविक्रयादिष्वपि युज्यते । इतरत्रनूपजीवनंतदुत्पन्नस्य व्रीह्योदनंच प्रजीवनं ब्राह्मणीपुत्रादेव शूद्रोलभ्यते । किंभूमिभागकल्पनया तथाचोक्तं लभतेतद्वृत्तिमूलंमतेवासिविधिनेति सत्यंपितृधनिमित्तंतु तस्य प्रजीवनंकल्पयितव्यं । भागकाले च यदिनकल्पेत तदा द्विजातयोभ्रात

रः कदाचिदसद्वृत्तयोनिमित्तान्तरतोवादानविक्रयादिनाऽपहरेयुः उच्छिद्येत। तदास्य जीवनंविकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्तरेण लभतेऽन्यत्रनियुक्तम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानांपादइति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते। यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरेवापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोंशानित्यादि । यदातु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा। एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान्। विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्यायूह्यम्। एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयोद्वावेकांशइति षडंशाइत्यादिव्यवस्थोहनीया ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः। चतुरोभागान्ब्राह्मणोगृह्णीयात् त्रीन्क्षत्रियापुत्रोद्वौवैश्यापुत्रः एकंशूद्राजः। अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे सप्तधाधने कृते चत्वारोभागाब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवंब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः। विधिमेवाह चतुरइति। एवं चतुर्णां विभागे जाते तत्र यस्य सजातीया बहवोद्वित्रावा भ्रातरः सतेभ्यः समतया विभजेदितिभावः [विकल्पस्याष्टदोषत्वाद्गुणवद्ब्राह्मणीपुत्रभेदेनैववा व्यवस्थेति][1] ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तुसत्पुत्रो दसत्पुत्रोपि वा भवेत्॥ नाधिकंदशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥१५४॥

(१) मेधातिथिः। सपुत्रोविद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्रएव वा विद्यमानोविवक्षितोनद्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशंलभते केवलेच वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्येत्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे पुत्रपदेनोक्तइत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषधनं इयन्तुदृष्टव्यवस्था बहुवचनंयोगक्षेमे तदा दशमांशंहरेच्छौद्रः। अथ कतिपयजनजीवनपर्याप्तंतदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनांसमानभावजातीयास्त्रीजातानांस्मृत्यन्तरेविधिर्दर्शितः ॥ क्षत्रजास्त्रिद्वेकभागाविड्जाःस्युर्द्व्येकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण स्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनंक्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशंलभन्ते विशश्च तृतीयम्। अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः। शूद्रपुत्राय यदा ददाति तदानेन धनंसङ्कल्प्यदशोंशोदातव्योनतदधिकःसत्यपि स्वातन्त्र्ये। यथावक्ष्यति यदेवास्य पितादद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रोदद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथायस्य सदसत्पुत्रः। पिता सदद्यादिति सम्बन्धोदुश्लिष्टः स्यात्। सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः। ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ नस्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशमएवांशः किंतर्ह्यत्यल्पंनाधिकतरंधनंलभते यत्र दशगावःसन्ति तत्र चतस्रोब्राह्मणस्यैकाशूद्रस्य पञ्चक्षत्रियवैश्ययोः। यदातौ नस्तः तदा पञ्चगावस्तयैवकल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः। यदि सर्वाब्राह्मणआद्यान्नचांशहरः स्यान्नचतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोंशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना। शूद्रस्यापि दशमोंशहरत्वंचतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सत्पुत्रइत्युत्तमस्त्रीजातपुत्रवान् पिता अपुत्रइतरवर्णपुत्ररहितः। नाधिकइति शूद्रापुत्राय दशमंभागं दत्वा शेषं पत्न्यादिभिर्ग्राह्यमितरपुत्राभावेपीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः। यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधिकारीयस्तेषु दशमभागादधिकंधर्मतोन दद्यात्। एवंच शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

(१) .

(४) **राघवानन्दः**। पितुरिच्छया विभागेऽपि शूद्रापत्याय दशमोभागोदेयइति नियमयति यद्यपीति। सत्पुत्रःविद्यमानपुत्रःब्राह्मण्यादिचतसृष्वपि यस्य ससत्पुत्रः। तास्वेवाविद्यमानःपुत्रोयस्य सोऽपुत्रइति। धर्ममनुरुध्य दशमांशादधिकं नदद्यादितिनियमः। अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ चतुस्त्रिद्व्येकभागाःस्युर्वर्णशोब्राह्मणात्मजाः ॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागाविड्जास्तुद्व्येकभागिनइति ॥ अत्र ब्राह्मणात्मजाब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिचतसृषु जाताः एवं क्षत्रजादिष्वित्यन्वयः ॥ १५४ ॥

(५) **नन्दनः**। सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः यद्यपि स्यात्। सपुत्रस्त्विति सम्यक्पाठः। नाधिकमंशंदशमादंशाच्छूद्रापुत्राय दद्यात् ॥ १५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सत्पुत्रः विद्यमानब्राह्मणपुत्रः ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रोन रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनंभवेत् ॥ १५५॥

(१) **मेधातिथिः**। नरिक्थभागद्विजातीनांशूद्रापुत्रः किंसदा नेत्याह। यदेवास्य पितादद्यात्तदास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकंपैतृकंनान्यल्लभते। तत्रापि शङ्केनोक्तं न शूद्रापुत्रोर्थभागी। यदेवास्य पिता दद्यात्सएव तस्य भागो गोमिथुनंत्वपरंदद्युर्विभागकालेभ्रातरइति वाक्यशेषः। अन्येत्वनूढायाःशूद्रायाः पुत्रस्येमंविधिमिच्छन्ति। नह्यत्र विवाहलिङ्गंकिंचिदस्तीति। जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतोयदेवास्य पितादद्यात् अतोयदस्य प्रजीवनंपित्रादत्तंतदेव दातव्यं। अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवंजीवनाय तदा तदेवास्य धनंनभ्रातृभिः किंचिद्दातव्यं। यथा गौतमः शूद्रापुत्र प्रकरणएवाह अपरिग्रहीतास्त्वपि शुश्रूषा चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति। तेषांमतेक्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जातारिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंशइति न ज्ञायते यावानंशऊढयोरितिचेत्तत्रापि नोढाग्रहणंनलिङ्गंवचनंवास्ति। एकएवौरसः पुत्रइति धर्मपत्नीष्वौरसोनचानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तंच अनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत्। तत्र किलनियोगेविहितेऽनियुक्तासुतइति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेनविनाऽनियुक्तासु ताः सर्वेषांचतेषांप्रजीवनमुक्तम् ॥ १५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पितृदत्तंत्वधिकमपि लभ्यतएवेत्याह ब्राह्मणेति। न रिक्थभागदशमांशाधिकरिक्थभाक्। तदेवधनमधिकंलभ्यम् ॥ १५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रोधनभाक् न भवति किन्तु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवंच पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः सच गुणवदगुणापेक्षः। अथवाऽनूढशूद्रापुत्रविषयोयंदशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रकर्तृकविभागेतु गुणहीनः शूद्रापुत्रोनदायभागित्याह ब्राह्मणेति। पितृतःप्राप्तधनस्य तस्य नांशोऽन्यथैकांशइत्युक्तम्। वस्तुतस्तु ज्येष्ठस्य विंशउद्धारइत्याद्युक्तगुणवद्विषयम् ॥ १५५ ॥

(५) **नन्दनः**। किमयंदशमोंशः शूद्रापुत्रायदेयोनेत्याह ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति ॥ १५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणेति अंशभाक्ब्राह्मणःपुत्रःनिर्गुणः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्राद्विजन्मनाम् ॥ उद्धारंज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरेसमम् ॥ १५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वाशब्दोद्वितीयंविकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेक्ष्य निराकाङ्क्षोभवति। समवर्णास्वसमवर्णासु वाशूद्रस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद्विजातिविषयमेव विज्ञायते तेन ब्राह्मणस्यासति ब्राह्मणीपुत्रेक्षत्रियादिजाताः सर्वधनहराभवन्तीत्युक्तंभवति। एवंक्षत्रियावैश्यापुत्रः नत्वयमर्थः। उद्धारंज्यायसेदत्वासर्वेऽसवर्णाजाताः समंसवर्णापुत्रैर्भ-

जेरन् प्रागुक्तैकांशापचयविरोधात् यद्यप्युक्तंनिर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवत्स्वितरेषु युक्तमेवसाम्यं । तथाप्युक्तंसवर्णापुत्रोऽन्यायवृत्तो नलभते केषामिति तदेतदसत् [जातेरत्यन्तमान्यत्वात्] उत्पन्नोवार्थंसाम्यमित्याचार्याइति तेनेयमत्रव्याख्या। असत्सु सवर्णेष्वपि येयातास्तेपि जायांशमुद्धारेण सवर्णाद्विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समेति समवर्णमात्रपुत्रत्वे उद्धारोद्धरणं ज्येष्ठस्य विंशउद्धारइत्यादि नान्यथेत्यर्थः॥१५६॥

(३) **कुल्लूकः** । द्विजातीनांसमानजातिभार्यासु ये पुत्राजातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारंदत्वाऽवशिष्टंसमभागंकृत्वा ज्येष्ठेन सहान्येविभजेरन् ॥ १५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अयंत्वगुणवद्विषयइत्याह समेति । उद्धारं किंचिच्छ्रेष्ठद्रव्यम् ॥ १५६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथपितृतोऽसवर्णानां मातृसवर्णानां विभागमाह समवर्णास्त्विति ॥ १५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सर्वद्रव्यात्तवरं ज्यायसे वर्णश्रेष्ठाय उद्धारमुद्धृत्य दत्वा पश्चादितरे भ्रातरः समं भजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्याविधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतंभवेत्॥१५७॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिलोमाविवाहः शूद्रस्य नेष्यते उक्तानुवादोयं तस्यांजाताः समांशाः स्युरिति । पञ्चमस्य जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तंसवर्णैव तस्य भार्यानान्यास्तीति ॥ १५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समांशाःस्युर्नतूद्धारइत्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टाऽपकृष्टा वा तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागाएव भवेयुस्तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शूद्रस्यासवर्णाभावमनुवदंस्तत्पुत्राणां समएव विभागइत्याह शूद्रस्येति । पुत्रशतंभवेदिति कैमुत्यम् ॥ ॥५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । समांशाःस्युः सममंशंगृह्णीयुः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादशयानाहनृणांस्वायंभुवोमनुः ॥ तेषांषड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणसूत्रस्थानमेतत् बन्धुशब्दोबान्धवपर्यायः गोत्रहरादायहराश्च षडितरे विपरीताः यच्च तत्त्वंतदुपरिष्टान्निदर्शयिष्यते ॥ १५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बन्धुदायादाः बन्धूनां पितृव्यादीनां पुत्रपत्नीदुहित्राद्यभावे दायस्य तद्धनस्यादातारः। उत्तरेतु न दायादादायग्राहकाः पितृव्यादीनां किंतु पुत्रपत्न्यादिविरहेपि तेषां गोत्रजादयएव धनहरानमीबन्धवस्तूदकदानाद्यधिकारिणोभवन्ति । अदायादाअबान्धवाएवेत्यस्यार्थः ॥ १५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यान्द्वादशपुत्रान्हैरण्यगर्भोमनुराह तेषांमध्यादाद्याः षड्बान्धवागोत्रदायादाश्च तस्माद्बांधवत्वेन सपिण्डसमानोदकानांपिण्डोदकदानादिकुर्वन्त्यनतराभावे च गोत्रदायंगृह्णन्ति । पितृरिक्थभाक्तस्य पुत्ररिक्थहराःपितुरिति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनहराभवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवाइत्यायुत्तरषट्कस्यादायत्वमबान्धवत्वंचाह तन्न । बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् । तदाह ॥ कानीनंच सहोढं च क्रीतंपौनर्भवंतथा ॥ स्वयंदत्तंनिषादंच गोत्रभाजःप्रचक्षते । १५८ ॥

(१) आ आ

(४) राघवानन्दः । ते पुत्राः कतिविधेत्यपेक्षायांपूरयन् तेषु दायभाजमाह पुत्रानिति । बन्धुदायादाः गोत्र पिण्डोदकदानधनग्रहणप्रयोजनाः । अदायादबान्धवाः दायमंशं न लभन्तेऽथच बन्धुवदुदकदानेनोपकुर्वन्ति उदकमात्र प्रयोजनाइतिभावः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । एवमौरसानां सवर्णानां समवाये विभागउक्तइदानीमौरसानां क्षेत्रजादीनाञ्च समवाये विभागंविवक्षन्पुत्राणां द्वैविध्यन्तावदाह पुत्रानद्वादशयानिति । बन्धवोदायादश्च बन्धुदायादाः पिण्डप्रदाः सगोत्रबान्धवाः । अदायादबान्धवा इत्यत्र दायादत्वं बन्धुत्वञ्च निषिध्यते नज्ञातिर्निषिध्यते दायादत्वमेवेति केचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांयद्बन्धुदायादाः बन्धुकृत्योदकदानादिकारिणः बन्धुदायादाः । षट् दायादबान्धवाः ॥१५८॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ॥ गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशोवर्गद्वयप्रदर्शनार्थः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरसकानीनइति श्लोकावेतौ द्विभागार्थौ । अत्र पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यतया पृथगभिधानम् ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादयोवक्ष्यमाणाः षट् रिक्थभाजोबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां द्वादशत्वं विभजन्दायादानाह औरसइतिद्वाभ्याम् । एषां लक्षणानि वक्ष्यमाणानि । अत्रापि पूर्वषट्काभावे उत्तरोत्तरोगोत्ररिक्थभाक् । तथाच बौधायनः ॥ कानीनंच सहोढंच क्रीतं पौनर्भवं तथा ॥ स्वयं दत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षतइति ॥ अत्र गोत्रपदं रिक्थाद्युपलक्षणम् गोत्ररिक्थहराःपितुरित्येकवाक्यनिर्दिष्टत्वात् ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतुल्यतया पुत्रेष्वनुपादानं क्षेत्रजशब्देन संगृहीतत्वाच्चेति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह औरसेति । औरसः १ क्षेत्रजः २ दत्तः ३ कृत्रिमः ४ गूढोत्पन्नः ५ अपविद्धः ६ ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ॥ स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । कानीनादयोवक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरान भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । कानीनः ७ सहोढः ८ क्रीतः ९ पौनर्भवः १० स्वयंदत्तः ११ शूद्रायामुत्पन्नःशौद्रः १२ षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

यादृशंफलमाप्नोति कुप्लवैः संतरञ्जलम् ॥ तादृशंफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रजादीनामौरसेन सहोपदेशात्तु नाशङ्का तन्निषेधार्थमिदं नतुल्यमौरसेनोपकारंकर्तुंशक्ताः कुपुत्राः क्षेत्रजादयः असत्यपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्वादेवंव्याख्यानयन्ति । अन्ये तुकुपुत्रानभियुक्तासुताम्मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति नैतेषु सत्सु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानंमन्यन्ते किंतर्ह्यौरसोत्पादने पुनरपियत्नवता भवितव्यंतमपारलौकिकंदुःखतरक नरकंदुःखपापाकरणनिमित्तंसमजयापितृभ्यइति ॥१६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुप्लवैर्दूरप्लवनासमर्थैः प्लवैः गुणं पारगमनरूपं क्लेशेनाप्नोति । कुपुत्रैरमुख्यपुत्रैः तमोनरकं संतरता । एतेन नात्यन्तफलाएवेत्युक्तम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः। औरसेन सह क्षेत्रजादीनांपाठात्तुल्यत्वाशङ्कायांतन्निरासार्थमाह यादृशमिति। तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकंतरन्यथाविधंफलंप्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकंदुःखंदुरुत्तरंप्राप्नोतीत्यनेन क्षेत्रजादीनांमुख्यौरसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वंन भवतीति दर्शितम्॥ १६१॥

(४) राघवानन्दः। सत्पुत्रेष्वेव यतितव्यमित्यर्थवादेन द्रढयति यादृशमिति। कुप्लवैस्तृणादिनिर्मितैः। फलं शीतादिकं दुःखं प्राप्नुवन्नपि तीर्णोभवत्येवम्। तमः पिण्डोदकाद्यदानकृतनरकम्। कुपुत्रैर्दत्तं मुख्यं न भवतीतिभावः॥१६१॥

(५) नन्दनः। कुपुत्राणां पित्रापकारित्वं दायादत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह यादृशं फलमिति। कुपुत्रैर्निर्गुणैरनियुक्तापुत्रादिभिश्च तमोनरकम्॥ १६१॥

(६) रामचन्द्रः। कुप्लवैः कुत्सितप्लवैर्जलंसंतरन्यादृशंगुणं दुःखमाप्नोति तादृशंगुणं कुपुत्रैः तमः नरकं संतरन् तादृशं गुणं दुःखंआप्नोति॥ उडुपंतु प्लवःकोलइत्यमरः॥ १६१॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ॥ यस्ययत्पैतृकंरिक्थंसतद्गृह्णीत नेतरः॥ १६२॥

(१) मेधातिथिः। क्लीबस्य प्रागुपात्तेक्षेत्रजे यत्तत्पजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादौषधे कथंचित्क्लीबत्वनिवृत्तौसंभवति तदीयमेवासौ रिक्थंलभेतेति जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपिजनकोहेतुः तस्मादपि पुत्रः सुतोयमुपचारात्क्षेत्रजइत्युक्तस्तत्रौरसे बाले मातृधनेगृहीतेकथंचिदपचारिणः पुत्रमपत्यमुत्पादितंभवतीति नच तदायत्तमेव प्रीत्यादिना धनंकृतंनचास्य सपिण्डाःसन्ति अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते लिङ्गमनियुक्तासुतादयोऽसत्सु सपिण्डेषु जनयितूरिक्थहराभवंतीति। अन्येतु व्याचक्षते सतिदायादेसमुत्पन्नः क्षेत्रजः सजनयितुर्लभतेरिक्थंन क्षेत्रिकात्सत्यौरसे उक्तश्च तस्य सत्यौरसेभागः औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितूरिक्थस्य भागिनाविति। तथा षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति एकहस्तस्थधनौ यथाच तौ भवतस्तथा दर्शयति॥ १६२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अविभक्ते भ्रातरि मृते तद्धनंगृहीत्वा तत्पत्न्यां देवरेण पुत्रउत्पादिते तस्यापि सपुत्रत्वे पश्चात्तस्मिन्मृते विभागे क्रियमाणे क्षेत्रजस्य क्षेत्राधिपस्य पितुर्भागमात्रं नतु बीजिधनादपि भागोस्तीत्यर्थः॥१६२॥

(३) कुल्लूकः॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः॥ उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्योक्तविषये। यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धितदेव सगृह्णीयान्न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः। यत्तु वक्ष्यति। षष्ठन्तुक्षेत्रजस्यांशंप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्॥ औरसोविभजन्दायमिति तत्पुत्रबहुलस्य। यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तंतत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम्। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रंच विषयीकृत्येमंश्लोकंव्याचक्षाते तन्न। अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधाद्यद्येकरिक्थिनाविल्यनन्वयाच्च॥ १६२॥

(४) राघवानन्दः। तत्र यस्य विधितः क्षेत्रजावूर्ध्वमौरसोजातस्तस्य धनमौरसएव प्राप्नोतीत्याह यदीति। एकरिक्थिनावेकस्यपितुः नेतरः क्षेत्रजः। यत्तु॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्यवचनात्तदौरसाभावविषयम्। भावेतु क्षेत्रिणःस्वमौरसोहरेत्। बीजिनः स्वं क्षेत्रजइति आह यस्ययदिति। यदिबीजिनोधनमस्ति न चेदौरसनियुक्तापुत्रयोर्नियुक्तापुत्रस्यषष्ठांशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति गोविन्दराजमेधतिथी॥ १६२॥

(५) नन्दनः । एकरिक्थिनावविभक्तधनौ यत्र कुले भ्रात्रोरेकस्यौरसः पुत्रोऽपरस्य क्षेत्रजस्तौच भ्रातरौ विभक्तधनौ मृतौ विभक्तधनयोरपि मृतयोः पश्चात्पितामहोमृतस्तद्विषयमेतद्वचनम् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकस्य रिक्थिनौ सुतौ स्यातां औरसक्षेत्रजयोःयस्यौरसस्य यत्पैतृकंरिक्थं अंशःतत्स गृह्णीयात् नेतरः इतरःक्षेत्रजो न गृह्णीयात् ॥ १६२ ॥

एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ॥ शेषाणामानृशंस्यार्थंप्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यौरसे क्षेत्रजादन्ये सर्वेऽदायादाःप्रजीवनमौरसाल्लभेरन् । आनृशंस्यमपापं अददत्पापमाप्नोति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकएवेति इदमनेकविधपुत्रसद्भावे ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरसउत्पन्ने सतीदमुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणांक्षेत्रजव्यतिरिक्तानांतस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । पापसंबन्धपरिहारार्थंग्रासाच्छादनंदद्यात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवद्रढयन्नन्येषामपि क्षेत्रजंविना दत्तादीनां ग्रासाच्छादनमात्रमाह एकइति । वसुनो धनस्य । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनः । प्रजीवनं ग्रासाच्छादनादि ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । एवन्तावत्पितृभेदे क्षेत्रजस्यापि दायप्राप्तिरुक्ता तदभेदेत्वौरसस्यैव दायप्राप्तिर्नान्येषामित्याह एकएवौरसः पुत्रइति । जीवनमेव प्रजीवनं अन्यतोलब्धवृत्तिना जीवना प्रदानेन दोषइति सूचितम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएवौरसःपित्र्यस्य वसुनो द्रव्यस्य प्रभुः । शेषाणांक्षेत्रजादीनामानृशंस्यार्थं पापयोगपरिहारार्थंप्रदद्यात ॥ १६३ ॥

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशंप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसोविभजन्दायंपित्र्यंपञ्चममेव वा ॥ १६४॥

(१) मेधातिथिः । :क्रीतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे प्राप्ते क्षेत्रजस्य भागविकल्पोयमुच्यते सचगुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदात्वेकस्यांभार्यायामज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अन्याच पत्नी पुत्रार्थे देवरे नियुक्ता पुत्रमलभत पूर्वस्यांचौरसः पुत्रोजातस्तदा विभागमाह षष्ठंत्विति । षष्ठमनिर्गुणवत्वे गुणवत्त्वेतु पञ्चममिति ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदायंविभजन्क्षेत्रजस्य षष्ठमंशंपञ्चमंवा दद्यात निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां परस्परं विभागे कर्तव्ये क्षेत्रजस्याप्यंशमाह षष्ठंत्विति । गुणवदगुणवद्भेदेन विकल्पः । एतत्तु बीजिधनाप्राप्तौ तत्प्राप्तौतु नांशभागित्युक्तं यद्यस्य पैतृकमित्यत्र ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । आनृशंस्यार्थमिति सत्यौरसेयोयं शेषाणामभागउक्तस्तस्य क्षेत्रजविषयेऽपवादमाह षष्ठन्तुक्षेत्रजस्यांशमिति । विकल्पोगुणापेक्षः एवंक्षेत्रजस्य देयोंशउक्तः ॥ १६४॥

(६) रामचन्द्रः । औरसःपित्र्यंदायंविभजन्क्षेत्रजस्य षष्ठंवा पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१६४) पित्र्यं=षष्ठं (ख, ग)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ॥ दशापरे तु क्रमशोगोत्ररिक्थांशभागिनः॥१६५॥

(१) **मेधातिथिः**। आद्योयंश्लोकः पूर्वोक्तविध्यनुवादएव पुनर्विध्यन्तरमौरसेन साम्यंक्षेत्रजस्य नेष्यते गोत्रभागिनोरिक्थांशभागिनश्च रिक्थांशः प्रजोवनसंमितइत्युक्तः। दत्तके च क्षेत्रजवत्। स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति क्रमशः औरसक्षेत्रजौ युगपद्भागहरावन्येषांतु पूर्वाभावउत्तरस्य भागहरत्वं यद्येषांषट्दायादाः षड्दायादाइति वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादादायादयोरनयोरिक्थवचनमनुपपन्नं। सत्यौरसेऽदायादाइति आद्याः षण्महोपकाराइतेरषट् न्यूनाइति। आद्याऔरसादन्ये समानाफलाएवमुत्तरेषट् ततोन्यूनाअवान्तरपेक्षयातुल्याएव न पूर्वोत्तरपठितानांभेदोस्ति ॥ १६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पितृऋक्थस्य पित्रार्जितधनस्य। अत्रौरसत्वेनपुत्रिकापुत्रोपि गृहीतः। दशापरइति गोत्ररिक्थं पितामहाद्युपात्तं ततोंशभागिनः नतु पित्रा स्वयमार्जितादंशादंशहारिणः। केचितु पितृऋक्थस्य कृत्स्नस्य गोत्रभागिनः पितृगोत्रऋक्थांशभागिनः स्वजीवमात्रोचितपितृऋक्थांशभागिनइत्यर्थमाहुः ॥ १६५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरा स्यातामन्ये पुनर्दशदत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजोभवन्ति। पुर्वाभावे परः परइत्येवंक्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तयोरुक्तप्रकारेण धनभाक्त्वमनुवदन् तयोरभावेऽन्येष्वपि दशसु पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोधनभागित्याह औरसेति। क्रमशः पूर्वपूर्वाभावे परःपरइति ॥ १६५ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ दत्तकृत्रिमादीनामंशमाह औरसक्षेत्रजौपुत्राविति । पुत्राविति दशापरे दत्तकृत्रिमादयोगोत्ररिक्थांशभागिनः गोत्रभागिनो रिक्थभागिनश्च रिक्थांशोजीवनमात्रं अन्येत्वाहुः पूर्वार्धेन क्षेत्रजस्यौरसतुल्यत्वं प्रतिपादितांशप्राप्त्यर्थं प्रतिपादितं उत्तरार्धेन दत्तादीनां रिक्थैकदेशभाक्त्वमिति ॥ १६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपरेदशपुत्रादत्तकादयः क्रमशः गोरिक्थांशभागिनः पूर्वपूर्वाभावे परःपरोरिक्थभागी स्यात् ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धियम् ॥ तमौरसंविजानीयात्पुत्रंप्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आत्मीयवचनः स्वशब्दोन समानजातीयतामाह। एतेन स्वयंसंस्कृतायां जातऔरसइतरथाऽसंस्कृतायांनिवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते। ततश्चान्येन संस्कृतायामन्यऔरसः स्यात् रक्तार्थेच स्वशब्दे क्षत्रियादिपुत्रा अप्यौरसाभवन्ति तेषामन्यत्पुत्रलक्षणमस्ति अन्येतु प्राथमकल्पिकमौरसविशेषणंचतुरः। क्षत्रियापुत्रानौरसान्संपूर्णलक्षणान्मन्यन्ते। एवंतु व्याख्याने यथा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामसंपुर्णलक्षणऔरसस्तच्चस्वेऽसंस्कृतायांप्रामोति किंपुनः क्षत्रियादीनामौरसत्वेन पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च। अथोच्यते असत्यौरसक्षेत्रजादिलक्षणे द्वादशसंख्यानियमात्कथंपुत्रत्वमिति। अत्रोच्यते किमुलक्षणेन लोकतोव्यवहारप्रसिद्धेः तथाहि योयतोजातः सतस्य पुत्रइति लौकिकाव्यवहरन्ति। तथा च जनके कश्चित्पितृव्यवहारंकुर्वन्नन्यो नेति बोध्यते नैषते पिता नह्यित्वमनेन जातइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्रइत्येतदवगम्यते। विशेषव्यपदेशार्थस्तु लक्षणारम्भः येतुक्षेत्रजादिजनके वा पुत्रत्वमिति तत्कार्यनिबन्धनम पुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वं पुत्रत्वस्य तन्निषेधान्नजातत्वमिति। तथाचैते प्रतिनिधयउच्यन्ते तैरत्रायंजन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे औरसपुनर्भवनियुक्तासुतानांविशेषोन स्याज्जन्मनस्तुल्यत्वात् किंच पुत्रकार्यकारणान्नैवकश्चिदपुत्रः स्यात् यस्तु लौकिकोव्यवहारः असौजनकेऽपि पितृव्यवहारादर्शनाद्यभिचारी तेन सत्यपि प्रयोगइन्द्रादिशब्दवल्लोकतोर्थातिशयाच्छास्त्रे चोत्पत्तिविधानाद्भार्यादिव्यवहारवत्पुत्रव्यवहारोवगन्तव्यः। तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनंतत्र व्यवहारो-

वगन्तव्यः न व्यवहारे किंतर्ह्युपकारेपि पितुरुपकारेण दृष्टोयथौरसोभूयांसंशक्नोत्यपकर्तुमितिज्ञापयति। उपकारापचयोहि प्रायश्चित्तप्रतिनिधिव्यवहारः नह्येषांप्रतिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोङ्गोपचारप्रतिनिधेर्नच पुत्रकर्मागमोऽपत्योत्पादनकर्मणोगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव क्षेत्रजेप्रतिनिधित्ववचनमौरसत्वप्रशंसार्थं। यथाऽपशवोवाऽन्येगोऽश्वेभ्यः पशवोगोऽश्वानिति पशूनामपशुत्ववचनंगवा [श्वानां]' प्रशंसितुं यद्रा च योयदीयाद्बीजाज्जातः सतस्य पुत्रइति तथा च दर्शितंमहाभारते। द्वैपायनाज्जाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयोनैते व्यासपुत्राइति व्यपदिश्यन्ते। अथत्वयंप्रयोजनंक्षत्रियादिपुत्राणामौरसत्वंतथोपपादितं। अथक्षत्रियापुत्रिकापुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेकआप्नोति भवतु कोदोषः त्रयोदशोयंपुत्रोस्तुऔरसेन तुल्यफलत्वात् तद्ग्रहणमतस्तत्साम्याच्च। तथाच स्मृत्यन्तरं ॥ तत्समः पुत्रिकासुतइति ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उक्तपुत्राणांलक्षणान्याह स्वक्षेत्रइति। स्वक्षेत्रे स्वसवर्णक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयंपरिणीतायाम्। प्राथमकल्पिकं मुख्यम् ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यंस्वयमुत्पादयेत्तंपुत्रमौरसंमुख्यंविद्यात् सवर्णायांसंस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रंविद्यादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितऔरसोज्ञेयः ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रइतिचतुर्दशभिः। स्वयमुद्वाहितायामुरःसंश्लेषणजातत्वादौरसः। क्षेत्रजेतदभावोनारदेनोक्तोगोत्रैर्गोत्राण्यसंस्पृशन्नित्यादिना ॥ सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं जानीयादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयोत्पन्नः औरसः। अत्र सवर्णापदं द्विजत्वादिजातिपरं अन्यथा क्षत्रियावैश्याशूद्रासुजातानां विप्रादित्रयपितृकाणामौरसत्वाभावेनापुत्रत्वापत्तिरिति। तत्र परं सजातीये मुख्यमौरसत्वमन्येषां गौणमितिभावः। स्वक्षेत्रइति क्षेत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गता। प्राथमक कल्पिकं उत्सर्गतः सर्वत्राधिकारिणम् ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः**। अथौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्त्विति। प्रथमकल्पितंप्रधानत्वेन कल्पितम ॥१६६॥

(६) **रामचन्द्रः**। औरसादीनांद्वादशानामुत्पत्तिमाह स्वेति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामूढायांस्वयमुत्पादयेत् द्विजंतंऔरसंपुत्रं प्रथमकल्पितं पुत्रंमुख्यंविजानीयात् ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥१६७॥

(१) **मेधातिथिः**। व्याधितस्याप्रतीकारराजयक्ष्मादिव्याधितस्यअवशिष्टंस्पष्टम् ॥ १६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तल्पं भार्या तस्यां सवर्णाद्वा देवराद्वा सपिण्डाद्वा जातः। स्वधर्मेण क्षेत्रजोत्पत्तिधर्मेण घृताभ्यङ्गादिना स्वपुत्रःक्षेत्रजः ॥ १६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। योमृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्यवा भार्यायां घृताक्तत्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः सक्षेत्रजः पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। क्षेत्रजं लक्षयति यइति। प्रमीतस्येति पतिताद्युपलक्षणम् क्लीबस्येत्यपत्यजनकत्वाभावपरं तेन पाण्डवाः संगताः। अत्रतु प्रयाजादिवत्पाठक्रमोविवक्षितस्तेन पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरस्यैवाधिकारिता। क्षेत्रजः क्षेत्रमत्र पत्नी तत्रजातः ॥ १६७ ॥

(५) **नन्दनः**। तल्पजस्तल्पेषु दारेषु जातः नियुक्तायामित्युक्तत्वादन्येन देवरेण सपिण्डेन वा जनितः ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यः तल्पजः भार्यायांजातः स्वधर्मेण घृताभ्यक्तेन नियुक्तायांसपुत्रः क्षेत्रजःस्मृतः ॥ १६७ ॥

(१) मे० ८

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ॥ सदृशंप्रीतिसंयुक्तंसज्ञेयोदत्रिमः सुतः॥ १६८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। चशब्दः पठितुंवायुक्तोमातापिताचेति नह्युभयोरपत्यमन्यतरानिच्छांदातुंयुक्तं । अथापि वाशब्दः पठ्यते । तथाचोक्तं माता पिता वा दद्यात्तयोरपि पिताश्रेयानिति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत् ननु सत्त्वापत्तौ मातुःस्व-मिति पितरिपुत्रंप्रतिदातृत्वंसत्यंपितृतइति वचने अभावे बीजिनामितियोगविशेषविषयत्वात्सदृशमित्युक्तं । आहच वसिष्ठः न स्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति॥सदृशंन ज्ञातितः किंतर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तकोयुज्यते प्रीतिग्रह णलोभादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। माता पितर्यसति । अद्भिरुदकपूर्वम् । आपदि स्वतस्तस्य रक्षणाशक्तौ ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शुक्रशोणितसंभवः पुरुषोमातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतइति वसिष्ठस्मरणात् । माता पिता वा परस्परानुज्ञया यंपुत्रंपरिगृहीतुः समानजातीयंतस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियु-क्तंनतुभयादिनोदकपुर्वंदद्यात्सदत्रिमाख्यः पुत्रोविज्ञेयः ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दत्रिमस्य कृत्रिमस्यच लक्षणमाह मातेतिद्वाभ्याम् । अद्भिरित्यवश्यम् । आपदीति ग्रहीतुः संतानक्षयपरं दुर्भिक्ष्यादिपरंवादातुः । सदृशं जात्या प्रीतिसंयुक्तं न बलोपाधिकृतम् ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः**। सदृशं सवर्णं आपदीति विशेषणादनापदि दत्तस्य न्यूनत्वं प्रीतिसंयुक्तमितिविशेषणाद्भयादिना दत्त-स्य न्यूनताग्राह्या आपदत्र सन्तानपरिक्षयः मतिग्रहीतुः ॥ १६८ ॥

सदृशन्तु प्रकुर्याद्यंगुणदोषविचक्षणम् ॥ पुत्रंपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्रापि सदृशोगुणतएवविज्ञेयः सतु सदृशंसवर्णंव्याचक्षते । तेषांसजातीयइति एषपाठोयुक्तो यद्ययमर्थोभिप्रेतः ननुजात्यासादृश्यमपि तुक्तमेव गुणदोषविचक्षणंकेचिदाहुस्तावन्न क्रियते यावन्नप्राप्तव्यवहारः नह्यसौ गु-णदोषानूजानाति तथात्वेवंजानाति जातोयेन च संप्रति पुत्रतया भरणंमे क्रियते तस्याप्यहंपुत्रइत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तथैव ग्रहीतव्योऽपित्वन्यतरत्वे विशेषोनास्ति ॥ १६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सदृशं सवर्णं गुणदोषविचक्षणं नतु बालं कुर्यात् त्वंममपुत्रइतिनियम्य । पुत्रगुणैर्वयो-ल्पत्वादिभिः । गुणदोषविचक्षणइतिक्वचित्पाठः तत्र कर्तुर्गुणदोषज्ञानोक्त्या पतितादित्वेन ज्ञात्वा यदि पुत्रं कुरुते तदा नासौ पुत्रइति विवक्षितम् ॥ १६९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यंपुनः समानजातीयंपित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवतइत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तंपुत्रंकुर्यात्सकृत्रिमाख्यः पुत्रोवाच्यः ॥ १६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गुणदोषविचक्षणं अस्यैवाहइतिगुणादोषोजनैकपथपातितेति । पुत्रगुणैर्विधाविनय श्राद्धश्र-द्धाद्यैः ॥ १६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यं गुणदोषविचारक्षमं पुत्रं पुत्रगुणैः पित्रादिशुश्रूषादिकैर्युक्तं। योगी कृत्रिमस्यात्स्वयंकृतइति॥१६९॥

उत्पद्यतेगृहे यस्य नच ज्ञायेत कस्य सः ॥ सगृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। नच ज्ञायेत माता यद्युद्भ्रान्त्या बहुशोगता वा तदा नज्ञायते का पूनस्तस्य जातिर्यतः पुर्वं-

कं अविज्ञातबीजिनोमातृतः एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्कानास्ति तदा शङ्कायां हि प्रतिलोमसंभवः प्रतिलोमत्वान्नकचित्पुरुषकार्याधिकारिणः ॥ १७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गृहे पाणिग्राहस्य सवर्णैरनेकैर्ऋतुकाले संसर्गोनिश्चितोपि व्यक्तिविशेषानिश्चयात्कस्यायंगर्भइत्यनिश्चयः । नत्वधमवर्णगमनसंदेहेपि । यस्य तल्पजोभार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्रउत्पद्यते सजातीयोयंभवतीति ज्ञानेपि कस्मात्पुरुषविशेषाज्जातोसाविति न ज्ञायते सगृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । गूढोत्पन्नं लक्षयति उदिति । तस्मिञ्जीवति गोलकइति बहुकालवशाद्यभिचारिण्यांपत्न्यामाकृत्यादिलिङ्गकोन्योत्पन्नः अयंत्वव्यक्तलिङ्गकोगूढोत्पन्नइति भेदः गृहे भार्यायां स्वपत्न्याम् । सबालः गृहे गूढं रहस्युत्पन्नः यस्य तल्पजस्तस्यैवसः [तल्पोऽत्रपतिः]* ॥ १७० ॥

(५) **नन्दनः** । कस्यचिदत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्य तल्पजः भार्यायांजातः सतस्य स्यात् । योगी गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजः सुतः स्मृतः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टंतयोरन्यतरेण वा ॥ यंपुत्रंपरिगृह्णीयादपविद्धः सउच्यते ॥१७१॥

(१) **मेधातिथिः** । बहुप्रजातया भरणासमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वादोषयोगेन मातापितृभक्तिहीनत्वादिना न पुनः प्रत्यक्षत्वेन तस्य न क्वचिदेव पुत्रकार्येधिकारइति दर्शितं । अन्यत्वमप्यन्यतरेणोत्सर्गः परिग्रहः पुत्रबुद्ध्या न तु तज्जीवितेच्छयाच ॥ १७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उत्सृष्टमन्यस्माअदत्वा त्वरादिना परित्यक्तं तत्कालेच तस्यापरिग्रहे रक्षणंनसंभवत्येवेति निश्चित्य गृह्णीयात् । अयमपि सवर्णएव ॥ १७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मातापितृभ्यां त्यक्तंतयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तंपुत्रंस्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्यः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपविद्धं लक्षयति मातेति । ताभ्यामुत्सृष्टत्वादपविद्धत्वम् ॥ १७१ ॥

(५) **नन्दनः** । अयमपि सवर्णएव ॥ १७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्यतरेणापि पुंसा तयोर्मातापित्रोःसकाशात् उत्सृष्टंयंपुत्रंपरिगृह्णीयात्सपुत्रोऽपविद्धउच्यते । योगी उत्सृष्टोगृह्यते यस्तुसोऽपविद्धोभवेत्सुतः ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यंपुत्रंजनयेद्रहः ॥ तंकानीनंवदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयंश्लोकःप्राक्तत्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु अस्य च भागकल्पना प्राक्निरूपिता । प्रतिग्रहभूमिनिषेधश्च सत्यस्मिन्धनेन तावत् ॥ १७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वोढुः विवाहयितुः पुत्रं तथा मातामहस्याप्यसौ सुतान्तराभावे ऋक्थहरः मातामहसुतोमतइतियाज्ञवल्क्यवचनात् । एतदपिसवर्णोत्तमवर्णजनितस्य ज्ञाने ॥ १७२ ॥

---

* राघ ० २

(३) कुल्लूकः । पितृगृहे कन्यायंपुत्रमप्रकाशंजनयेत्तंकन्यापरिणेतुः पुत्रंनाम्ना कानीनंवदेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । कानीनमाह पित्रिति । वोढुः कन्याकालएव जनितपुत्रामुद्वाहकस्य । कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतइति मातामहस्य पुत्राभावे तद्धनाधिकारित्वपरमित्यन्यभेदं मनुवाक्यं विरुध्यते । यतो अकृता वाकृतावेत्यनेनोद्वाहितासु तस्यधनहारित्वमिति भेदः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । वोढुस्तंपुत्रं विदुः न कन्यापितुः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं कन्यासमुद्भवं पुत्रं वोढुः विवाहकर्तुः ज्ञेयं । योगी कानीनः कन्यकाजातः ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ॥ वोढुः सगर्भोभवति सहोढइति चोच्यते ॥१७३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञाता गर्भिणीत्वेन । इदमपिपूर्ववत् ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । या गर्भवती अज्ञातगर्भाज्ञातगर्भा वा परिणीयते सगर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रोभवति सहोढइति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । सहोढंलक्षयति येति । ज्ञाता ज्ञातोवोगर्भिणीत्वेनसं संस्क्रियते पाणिग्रहणमन्त्रैः । अत संस्क्रियमाणयाकन्यया सहोढः प्राप्तइति सहोढः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । संस्क्रियते परिणीयते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । याकन्या गर्भिणी संस्क्रियते विवाहादि संस्काराःक्रियन्तेज्ञाताज्ञातापि वा सती सगर्भो वो भवति सहोढजइत्युच्यते । योगी गर्भेविन्नःसहोढजः ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थमातापित्रोर्यमन्तिकात् ॥ सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥१७४

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदृशोऽसदृशः सवर्णोधमवर्णोवेत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुत्रार्थमातापित्रोः सकाशाद्यंक्रीणीयात्सक्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति । क्रेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोभवे तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्येन । सर्वेषामेव पुत्राणांसजातीत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीयाबोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रीतं लक्षयति क्रीणीयादिति । यद्यस्मात् । सदृशोऽसदृशइति गुणवानगुणवान्वा नतु वि तीयः । सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषु विधिर्मयेतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अन्तिकात्सकाशात् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सक्रीतकः सुतस्तस्य मूल्यदातुःपुत्रः । सदृशःगुणैःसदृशोऽसदृशोपि वा क्रीतश्चताभ्यां क्रीतः ॥ १७४ ॥

. यापत्या वा परित्यक्ता विधवावा स्वयेच्छया ॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा सपौनर्भवउच्यते ॥१७५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनर्भूत्वान्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छयाऽन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्सउत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्रउच्यते ॥ १७५ ॥

(१७४) यस्त्व = यत्त्व (राघ० २

(४) **राघवानन्दः** । पौनर्भवं लक्षयति येति । स्वेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वापुनर्वोढुर्भूत्वा विधवाभूत्वा यंपुत्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवः उत्पादकस्येतिशेषः ॥ १७५ ॥

(५) **नन्दनः** । पुनर्भूत्वा पुनः कस्यचिद्भार्याभूत्वा ॥ १७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा पुत्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवउच्यते । योगी अक्षतायांक्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ॥ पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुनर्भूसंस्कारमाह साचेदिति । अक्षतयोनिः पत्या संस्कारमात्रंकृत्वा परित्यक्ता प्राप्तवैधव्यावा । गतप्रत्यागतातु पित्राऽन्यस्माअङ्गीकृता स्वेच्छया परिणयार्थमन्यंप्रति गत्वा तेन परिणीता पुन. पित्रभिमतंवरंप्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यंगत्वा विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारंसार्हति । एतेन या क्षतयोनिः पुनर्भूर्नसंस्कारार्हेत्युक्तम् । पुनर्भूत्वंतु उभयथापि । एतासूत्पन्नः पौनर्भवोबीजिनःसुतः ॥ १७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यंसंस्कारमर्हति । यद्वा कौमारंपतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यंसंस्कारमर्हति ॥१७६॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिकमाह साचेति । यंबालं विहाय गता पुनर्यौवने तमेव प्रत्यागताऽपिवायं प्रतिगता वोभयोरपिपुनर्भवभर्तृत्वाद्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति विवाहो चितम् । वाशब्दात्क्षतयोनिरपि क्षता क्षतजयुक्ता योनि र्यस्याः । ऋतुमती ॥ अक्षताच क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः । स्वैरिणी यापतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ज्ञातिधनगर्वात्स्वपतित्यागे श्वभक्षणं नतु कामतस्त्यागेकामस्य स्वाभाविकत्वादनेन पूर्वापराविरोधः ॥१७६॥

(५) **नन्दनः** । अक्षतयोन्याः पुनः संस्कारानर्हत्वं प्रसङ्गेनाह साचेदक्षतयोनिः स्यादिति । भर्तृगृहाद्गताप्रत्यागता सत्यप्यक्षतयोनिश्चेत्पौनर्भवेन पुनर्भूपुत्रेण केनचिद्वरेण ॥ १७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सा पुनर्भूः । अक्षतयोनिः स्यात्गतप्रत्यागतापिवा परिणेतृगृहेगतातेनाक्षतयोनिः वासापौनर्भवेन भर्त्रा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्त्यक्तोवा स्यादकारणात् ॥ आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तुसस्मृतः ॥१७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अकारणात्पातित्यादित्यागकारणेषुअसत्सु । स्पर्शयेद्दद्यात् तच्चोदकपूर्वमत्र । कृत्रिमेंतु तेन परिग्रहमात्रमस्य सान्तत्येनेतिविशेषः ॥ १७७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणंविना द्वेषादिना ताभ्यांत्यक्तोवाऽऽत्मानंयस्मै ददाति सस्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयंदत्तं लक्षयति मातेति । अकारणात् पातित्याद्यहेतोः । स्पर्शयेद्दद्यात् । त्यक्तः पितृभ्यामितिशेषः । यस्माआत्मानं स्पर्शयेत्तस्यैव पुत्रःसइतिस्मृतः ॥ १७७ ॥

(५) **नन्दनः** । स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मातापितृविहीनः यः अकारणात्त्यक्तःयस्मैआत्मानं स्पर्शयेद्दद्यात्सः स्वयंदत्तः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यंब्राह्मणस्तु शूद्रायांकामादुत्पादयेत्सुतम् ॥ सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥ १७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कामादिति शूद्राभिगमस्यकाममात्रपरत्वादुक्तम् । ब्राह्मणइति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । वैश्यस्य शूद्रापुत्रोपि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियापुत्रः स्ववर्णसदृशएव । पारयन्नेव कर्मणे शक्तएवसन् शवोऽनधिकारी। एतेन ज्ञात्यन्तरासत्वेपि तस्य न पित्र्यधनहारित्वं किंतु संबन्धिनोपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम् ॥ १७८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थंपुत्रंजनयेत्सजीवन्नेव शवतुल्यइति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययंपितृुपकारार्थंश्राद्धादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छवव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शौद्रं लक्षयति यमिति । शूद्रायां यथाविध्यूढायां । सपारयन् जीवन्नेव शवतुल्यत्वात्पारशवः । शूद्रापत्यस्य निन्दितत्वं सूचयति कामादिति । असंपूर्णोपकारत्वाद्वा ॥ १७८ ॥

(५) **नन्दनः** । पारयञ्जीवयन् शवोमृतशयः पारशवोनाम निर्वचनमेतत् बीजगुणस्य श्रैष्ठ्येपि क्षेत्रदोषात्सजीवन्मृतकल्पइत्यर्थः कर्मानधिकारात् ॥ १७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यंसुतं शूद्रायांउत्पादयेत्कामतःसः पारयन्नेव कर्मसु शवएवशवः शवकल्पः तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ॥ सोनुज्ञातोहरेदंशमिति धर्मोव्यवस्थितः॥१७९॥

(१) **मेधातिथिः** । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुतएव । एवंयद्यपि दासस्य दासीत्यर्थेपि वचनात्तस्यां जातोनदासस्य दासस्वामिनः सोनुज्ञातःपित्रा सममंशमौरसेन हरेज्जीवितभागे क्रियमाणे अन्यथावा यदि ब्रूयादेषवः समांशइति यदा तु पिता नानुजानाति । तत्स्मृत्यंतरे पठितं ॥ जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरोभवेत् । कामतोयावन्तमंशंपितानुजानाति ॥ मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्धभागिनं ॥ तंकुर्युः स्वांशापेक्षया आत्मनाद्वौद्वौ परिगृह्णीयुर्भागौ तस्यैकंदद्युरभ्रा तृकोहरेत्सर्वं असत्स्वौरसेषु सर्वरिक्थंसएव हरेद्यदिदौहित्रोनस्यात् । सति तस्मिन्नौरसवत्कल्पना । दौहित्रस्यास्याश्रुत त्वात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात् ब्राह्मणादीनांतु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजोनरिक्थभाजइति स्थितिः ॥ १७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दास्यां शूद्रस्यानूढायां तथा शूद्रस्य योदासस्तस्यदास्यांप्रधानशूद्रेणोत्पादितोऽस्या शूद्रेभागोदेयइति । तेनपित्राऽनुज्ञातोहरेदंशंनत्वननुज्ञातस्तुजीवनमात्रंहरेदिति । एतेन शूद्रस्य शूद्रायामपरिणीतायामुत्पन्नस्तस्यांयथाकथंचित्स्वाम्येसति पुत्रोभवति नतु परपरिग्रहेऽपीतिदर्शितंभवति । अतएव दास्यांदासदास्यांवेत्युक्तम् ॥ १७९ ॥

(३) **कुल्लूकः** ।ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रोजायते सपित्रानुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागोभवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागंलभतइति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दास्यां ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणाया तथाविधदासस्य भार्यायांवा दासदास्या अनुज्ञातःजीवत्पित्रा परिणीताशूद्रापुत्रैःसममंशं हरेदितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ न्यूनाधिकविभागानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतइति याज्ञवल्क्य

(१७९) दास्यांवा=कामाद्वा (थ)

क्तः ॥ पितरि ब्राह्मणे मृतेतु शूद्रापुत्रोन रिक्थभागित्युक्तः । जीवत्यपि नाधिकं दशमाद्द्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतंइतिमनूक्तः । दशमोंशएव दौहित्रान्तरस्याभावेमातृकोहरेत्सर्वमित्युक्तः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । अनुज्ञातःपित्रा अनुज्ञातइति विशेषणादननुज्ञातोन हरेत् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यां शूद्रायामूढायांवा दासदास्यांवा शूद्रस्य योदासःस्तस्य या दासी तस्यांसपुत्रोअनुज्ञातः अंशंहरेत् ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशयथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

(१) **मेधातिथिः** । मुख्याभावे प्रतिनिधिः अतोसत्यौरसएते कर्तव्याइत्युक्तंभवति । एतेषांस्मृत्यन्तरेऽन्यादृशः क्रम उक्तः। यथा गूढोत्पन्नःकैश्चित्पंचमोऽपरैः षष्ठइति। तत्र पाठक्रमोनात्राङ्गमतएवानियमपाठात्प्रयोजनंचोत्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्यामः क्रियालोपाद्धेतोः क्रियतेऽपत्यमुत्पादयितव्यमित्यस्य विधिलोपोमाभूदिति नित्योह्ययंविधिःसयथा कथंचिद्गृहस्थेन संपाद्यस्तत्र मुख्यः कल्पऔरसस्तदसंपत्तावेतेकल्पाआश्रयितव्याः ॥ १८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षेत्रजादीन्तुपुत्रिकापुत्रमपि । क्रियालोपादौर्ध्वदेहिकक्रियालोपोमाभूदितिबुध्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतान्क्षेत्रजादीनेकादशपुत्रान्पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थंपुत्रप्रतिच्छन्दकान्मुनयआहुः ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वंहरेदिति खले वालीन्यायेनौरसातिरिक्तपुत्राणां प्रतिनिधित्वमाह क्षेत्रजादीनिति ॥ पुंसि मेढिः खले वाली न्यस्तं यत्पशुबन्धनइति सयथाअष्टाश्रीकरणरहितः पशुबन्धने नियुज्यतएवं पारशवादीनां पुत्रकार्यनियोगेपि नोपनयनादिरितिन्यायार्थः ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः** । अथौरसस्य श्रैष्ठ्यंश्लोकद्वयेनाह क्षेत्रजादीन्सुतानिति । पुत्रप्रतिनिधीनाहुर्नमुख्यान् क्रियालोपादुत्पादकक्रियायाअभावात् मुख्येसंभवत्यौरसे तत्प्रतिनिधिभिस्तत्कार्यं नकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । येतिप्रसङ्गात् औरसपुत्रप्रसङ्गात् एते पुत्राअन्यबीजजाअभिहिताः ते पुत्रायस्य बीजिनोभवन्ति तु पुनः इतरस्य ते सुताः क्षेत्रजादिवतपुत्राः भवन्ति ॥ १८१ ॥

यएतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ॥ यस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोयमिति व्याचक्षते । यएतेऔरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतयाउक्तास्ते नकर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैवते पुत्रानेतरस्य येन क्रियन्ते तस्य तेनभवन्तीत्यर्थः । अतश्च पूर्वेण विधिरनेन प्रतिषेधइति विकल्पः सच व्यवस्थितोरिक्थग्रहणे कानीनसहोढपुनर्भवगूढोत्पन्नान रिक्थभाजः दत्तकादयस्तु रिक्थभाजः असत्यौरसे कानीनादयश्च सत्यप्यौरसे न पितृधनहराः ग्रासाच्छादनभाजः । केवलंसत्यसतिचौरसे यतउक्तं ॥ सर्वेषामपि चन्याय्यंदातुंशक्त्यामनीषिणः । ग्रासाच्छादनमत्यन्तंपतितोह्यददद्भवेत् ॥ सर्वेषामपि क्लीबादीनांच मकृतत्वेन दर्शितमिति अत्यन्तंयावज्जीवमित्यर्थः । शरीरधारणार्थत्वाद्ग्रासाच्छादनस्य भृत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वेतनदानंविज्ञेयं नह्यन्धादेः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः । येषांदारकरणंमतं तेषांसभार्याणांभरणंदातव्यंशक्तोति धनानुरूपेण भोजनवस्त्रादिदेयं पतितइत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एते क्षेत्रजादयः प्रसंगादौरसपुत्रप्रसंगादुक्ताः यस्य बीजतोजातास्तस्य ते न भवन्ति। किंन्वितरस्ययस्य क्षेत्रं येनवा क्रयणादिकृतं तस्यैव भवन्तीत्यर्थः। केचित्तु यएते दत्रिमादयउक्तास्ते यदि दात्रादीनां-क्षेत्रे तेभ्योन्यस्माज्जातास्तदा दात्रादिभिर्दत्ताअपि न प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राः किंतु बीजिनएवेत्यस्यार्थइत्याहुः॥१८१॥

(३) **कुल्लूकः**। यएते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राऔरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्बीजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्राभव-न्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्याइत्येवंपरमिदमन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्ष-णार्थंत्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौन कर्तव्यौ। अतएव वृद्धबृहस्पतिः॥ आज्यंविना यथा तैलंसद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः॥ तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना॥ १८१॥

।(४) **राघवानन्दः**। ननु तेपि पुत्राइति कथं प्रतिनिधित्वं तत्राह यइति। अशास्त्रीयस्य प्रतिनिधित्वाभावं द्यो तयितुं तेषां पुत्रोक्तिर्नतु ते वस्तुतः पुत्राभवन्ति कार्यातिदेशंविना न्यस्यान्यभावानुपपत्तेरितिभावः। अतएवाह यस्यत इत्यनेन जनकानां पुत्राभावे तएव श्राद्धादिकर्तारः। पौनर्भवशूद्रापत्ययोः स्वजातत्वेपि न मुख्यत्वम्। तथाच वृहस्प तिः॥ आज्यंविना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम्॥ तथैकादशपुत्रास्युःपुत्रिकौरसयोर्विनेति॥ एकादशत्वंतु पुत्रिकापुत्र मादायपुत्रिकापुत्रोपि समयबन्धान्मातृद्वारौरसोन्यबीजजश्च। अतएवानयोरभावे उक्तदशपुत्राअर्थाधिकारिणइतिकुल्लूकः। याज्ञवल्क्यस्तु॥ पिण्डदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपर इत्युपक्रम्य पत्न्यादिकमाह तेन गौणमुख्यपुत्राभावे पत्न्यादीनामधि कारइतिसुष्ठु॥ १८१॥

(५) **नन्दनः**। उत्पादकत्वं प्रतिपुत्रत्वं मुख्यमित्यतआह यएइति॥ १८१॥

(६) **रामचन्द्रः**। एकजातानां एकेनैकस्यांजनितानाम्॥ १८२॥

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्॥ सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्॥ १८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एकजातानामिति एकेन जनितानां सापत्नानामपि। एवंच यदि भ्रातुरपत्योत्पादनश क्तिरस्ति तदा तत्पुत्रेणैवेतरस्य पुत्रवत्वाद्देवरगमनेन क्षेत्रजपुत्रकरणमयुक्तमनापदीति निषेधाद्युक्तंभवति॥ १८२॥

(३) **कुल्लूकः**। भ्रातॄणामेकमातापितृकाणांमध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सव न्भ्रातॄन्सपुत्रान्मनुराह। ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयोन् कर्तव्याः। सएव पिण्डदोंशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं। एत पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुताइति याज्ञवल्क्यवचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम्॥ १८२॥

(४) **राघवानन्दः**। भ्रातृपुत्रसत्वेक्षेत्रजादयः प्रतिनिधयोन कार्याइत्याह भ्रातॄणामिति। एकजातानामेकपितृ तानाम्॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा॥ तत्सुतश्चेति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ भ्रातृपुत्रपर्यन्ताभावे प्रतिनिधिः कर्तु ग्यइतिभावः॥ १८२॥

(५) **नन्दनः**। अथद्वयेन पुत्रमतिदिशति भ्रातॄणामिति। एकजातानामेकपितृमातृकाणां पुत्रवानौरसवान् भ्रातृपुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्॥ १८२॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः॥ १८३

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमेकस्यां सपत्न्यां पुत्रवत्यामन्यस्यामनपत्यायामपि नियोगोन कार्यइत्याह सर्वा मिति॥ १८३॥

(३) **कुल्लूकः**। एकपतिकानांसर्वासांस्त्रीणांमध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनुराह। ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया नदत्तकादिपुत्राः कर्तव्याइत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एवमेकपतिकानांमध्ये कस्याश्चित्पुत्रवत्त्वे दत्तकादिनान्यतमया कर्तव्यमिति नियमयितुमाह सर्वासामिति। पुत्रवती पुत्रकार्यवती ॥ १८३ ॥

(५) **नन्दनः**। पुत्रिणी औरसपुत्रिणी पुत्रत्वातिदेशस्य प्रयोजनंसत्त्वपि सोदरादिषु पूर्वोपदिष्टैरेव पुत्रैः सकलपुत्रकार्यलाभः ॥ १८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वासां एकपत्नीनां एकस्य भार्याणांमध्ये एका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ १८३॥

श्रेयसः श्रेयसोलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति ॥ बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥१८४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रेयानुत्तमः। पापीयानपकृत्तमः। तन्निषेधश्च औरसपुत्रिकाजक्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहजोढजापविद्धानुक्रमेण परिगणय्य याज्ञवल्क्येन पिण्डदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपरइतिविशेषतोविधानात्तद्वचनानुसारेण कर्तव्यः। अत्रतु क्रमपाठेनपूर्वपूर्वोत्कर्षइतिआपादनार्थः क्रमपाठोत्रत्वबन्धुदायादबान्धवविवेकपरत्वादिति। सदृशाऔरसाएवदत्रिमएवत्वियादि ॥ १८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। औरसादीनांसर्वेषांपुत्राणांप्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषांपूर्वः पूर्वः श्रेयान्सएव दायहरः सचान्यान्बिभृयादिति विष्णुवचनात्। औरसादीनांपुत्राणां पुर्वपुर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति पुर्वसद्भावेपरसंवर्द्धनंसएव कुर्यात् एवंच सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः अन्यथा तु क्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेपि धनंलभेत पुर्वस्य परसंवर्धनमात्रंचापवादेतरविषये द्रष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकपुत्रयोः पञ्चमंषष्ठंवा भागमौरसोदद्यादिति विहितत्वात्। यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयोबहवः पुत्रास्तदा सर्वएव विभज्य रिक्थंगृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। औरसानांमध्ये पुर्वःपुर्वः श्रेयस्तया ज्ञेयइत्याहश्रेयसइति। स्वजात्यपेक्षया श्रेयसः औरसादेः तदलाभे तदभावे। पापीयान् क्षेत्रजादिः ॥ पिण्डदोंशहरश्चैषांपुर्वाभावे परःपरइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतोविष्णुरप्याह ॥ औरसादीनांपुत्राणांपूर्वपूर्वाभावे परःपरोरिक्थमर्हति ॥ पुर्वसद्भावे परस्य संवर्धनं सएवकुर्यादिति । संवर्धनं पोषणम्। बहवश्चेत्सदृशाब्राह्मणत्वादिजात्यारिक्थस्य भागिनः पिण्डदाश्च। यदेकादशपुत्रेषु शूद्रापुत्रस्यौरसत्वेपि गणना जीवात्पितृद त्तदशमांशातिरिक्तांशाभावार्थायदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदितिदशमांशोपलक्षणम्। तथाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रोन रिक्थभागित्युक्तिःसंगता। अन्यथा विप्रजक्षत्रियावैश्यापुत्रयोस्तेषु गणनाप्रसक्तिः स्यात् धनाहारित्वसत्त्वाविशेषात्। अतएव शूद्रापत्यस्यांशाहारित्वं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोरपि मुख्येन षष्ठांशादिदानमपि संगच्छते वचनादेव नात्रतर्कइति श्रेयसइत्यादावेकवचनमविवक्षितम्। तेषांपौनर्भवादीनां बहुत्वेपि भागहारित्वन्यायस्य तुल्यत्वमित्याह बहवश्चेदिति ॥ १८४ ॥

(५) **नन्दनः**। इदानीं पुत्राणामुक्तसंख्यानां दायमामिक्रममाह श्रेयसः श्रेयसोऽलाभइति श्रेयसोमुख्यस्य पापीयान्गौणपुत्रः ॥ १८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ज्येष्ठस्य श्रेयसोऽलाभे पापीयान् गुणादिनिकृष्टः रिक्थं भागं अर्हति । बहवश्चेत्सदृशाः समानवर्णाः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थंभ्रातरएव च ॥ १८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुत्राऔरसादयोद्विजातिजनितशूद्रापुत्रादन्ये । पिता हरेदविभक्तस्य । भ्रातरएववा पित्रनुमत्या । विभक्तत्वेतु पत्न्येव तदभावेतु दुहित्रादेर्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । न सोदरभ्रातरोन पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृक्थहराभवन्तीत्यनेनोच्यते औरसस्य त्वेकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितृरहितस्य च पिता धनंगृह्णीयात्तेषांमातुश्चाभावे भ्रातरोधनंगृह्णीयुः एतच्चानन्तरंप्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । औरसपुत्रिकापुत्रादीनामेव धनहारित्वं व्यतिरेकेणद्रढयति नेति । उक्तपुत्राएव रिक्थहराः स्मृताः न भ्रातरोनपितरइत्यन्वयः । पुत्राभावेपितेत्याह पितेति । पितृपदं पत्न्याद्युपलक्षणम् । पुत्राइति श्रुतेः ॥ प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः क्रिया कार्या प्रयत्नतइति शूलपाण्युक्तेः ॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंसर्गदूषिता ॥ विप्राद्यभावे शूद्राजोप्यधिकारीति ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ पत्नीदुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरइति । अत्र च पाठएव क्रमःप्रयाजवद्विवक्षितः । येषांपत्न्यादीनांमध्ये पूर्वस्य पत्नीरूपस्याभावे परोदुहितेत्येवमन्वयः । बन्धुपदमाचार्योपलक्षकम् । यत्तु नपत्न्याधनहारित्वं स्त्रीणांतु जीवनंदद्यादितितत्तु दुःशीलाधार्मिकासत्विकायौवनस्थाविषयम् । अन्यथा ॥ अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेतिबृहन्मनुवचनविरोधः ॥ यतिवानप्रस्थयोर्धनंतु ॥ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ॥ क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनइत्यत्र प्रतिलोमेनान्वयः ॥ १८५ ॥

(५) **नन्दनः** । दिष्टेषुच पुत्रेषु सत्सु न भ्रातरोन पितरोरिक्थहराः पुत्राएव पितृरिक्थहराः पिता हरेदपुत्रस्येति अपुत्रस्योपदिष्टपुत्ररहितस्य भ्रातरः सोदराः एवशब्देनापुत्रस्य रिक्थहरणे भ्रातॄणां पितृतोविशिष्टत्वं सूचितम् ॥ १८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पिताहरेत्अपुत्रस्यरिक्थं ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकंकार्यंत्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ॥ चतुर्थः संप्रदातैषांपञ्चमोनोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामह्यश्च ताः सर्वामातृकल्पाः प्रकीर्तिताः॥ १॥][1]

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रयाणामिति पितृतत्पितृतत्पितॄणां उदकंकार्यं नियमेन तथा पिण्डःपिण्डदानम् । पञ्चमोनोपपद्यतइत्यवश्यमुदकंपिण्डंच दाप्यम् ॥ १८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानींक्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारंदर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणांपित्रादीनामुदकदानंकार्यंत्रिभ्यएव च तेभ्यः पिण्डोदेयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्रसंबन्धोनास्ति । तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पितामहधनेऽप्येवमित्याह त्रयाणामिति । पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः । कार्यंदशविधैः पुत्रैः

---

१ (ग)

त्रिषु पितृषु देयत्वेन पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः पुत्रादिः संप्रदाता पिण्डोदकयोः पञ्चमस्य पिण्डादिदातृत्वेन शास्त्राबोधित त्वान्नास्तिपञ्चमोनापि तस्य धनहारितेति । अनेन पितामहप्रपितामहयोरपि धनहारित्वं गौणपुत्राणामभावे इत्यसूचि ।१८६॥

(५) नन्दनः । न केवलमसति । पुत्रे भ्रात्रादीनां रिक्थहरत्वं किन्तु सतोश्च पौत्रप्रपौत्रयोः पुत्रतुल्यकर्मकर्तव्य- त्वात्तयोरित्यभिप्रायेणाह त्रयाणामुदकमिति। त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानामुदककर्त्तव्यं न ततोधिकानां त्रिषु पिण्डश्च वर्तते विधीयते नाधिकेषु । एषां त्रयाणां पिण्डोदकयोः संप्रदाता चतुर्थः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रलक्षणं प्रपितामहादारभ्यतस्य चतुर्थत्वं पञ्चमः संप्रदाता नोपपद्यते न शास्त्रेषु विधीयते । प्रेतस्य धनिनः पुत्रः पौत्रप्रपौत्रज्ञात्यन्तरेष्वप्युपकारकतमः तेन तेष्वसत्स्वेव भ्रात्रादयोरिक्थहरानतु सत्सु ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानां उदकं तर्पणं कार्यम् त्रिषु पितामहप्रपितामहादिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्रदाता । एषांमध्ये पञ्चमोनोपपद्यते । लेपभाजश्चतुर्था द्याः ॥ १८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनंभवेत् ॥ अतऊर्ध्वंसकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा॥१८७॥

[हरेरन्त्विजोवापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषांमध्येसपिण्डानां मतोयोनन्तरोयथा पुत्रस्य पिता तस्य तत्पितेत्यादि । तस्यतस्य- तुतद्धनम् । असतितु पितरि पितामहस्य तदभावे तत्पितुरपि । अत्रच पितामहापेक्षया भ्रातुर्भ्रातृपुत्रस्यच संनिकृष्ट- त्वात्पित्रभावे भ्राता तदभावे तत्सुतस्तदभावे पितामहादिर्योयः सन्निकृष्टस्तदभावे च समनोदकःसगोत्रोमातुलादिबन्धुरि- तिक्रमात्पूर्वपूर्वाभावे । एवं पितामहे वृत्ते तद्धनंपुत्रस्यैवधनं नपौत्रस्याधिकारः ।यत्तु तत्रस्यात्सदृशंस्वाम्यमिति तत्पुत्रेच्छ- या विभजनीयंतदित्येतत्परम् । सकुल्योमातुलादिर्बन्धुः । तदभावेचाचार्योपि शिष्योवा यस्तदा प्रत्यासन्नइत्यर्थः ॥१८७॥

(३) कुल्लूकः । अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थ- मिदम् । सपिण्डमध्यात्सन्निकृष्टतरोयः सपिण्डः पुमान्स्त्री वा तस्य मृतधनंभवति । तत्रैकैवौरसः पुत्रइत्युक्तत्वात्सएव मृतधने स्वाधिकारी क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोस्तु यथोक्तंपञ्चमंषष्ठंवा भागंदद्यात् । कृत्रिमादिपुत्राणांसंवर्धनमात्रंकुर्यात् ।औरसा- भावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलंधनमित्युक्तत्वादौरसपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितस्तदभावे क्षेत्र- जादयएकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी ना धिकंदशमाद्दद्याच्छूद्रा- पुत्रायेत्याद्युक्तत्वाद्दशमभागावशिष्टंधनंसन्निकृष्टसपिण्डोगृह्णीयात्त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी । यदाहया- ज्ञवल्क्यः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतोगोत्रजोबन्धुः शिष्यस्सब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ॥ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयंविधिः ॥ बृहस्पतिरप्याह ॥ आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च च सूरिभिः ॥ शरीरार्धस्मृता जाया पुण्या पुण्यफलेसमा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्धतस्य जीवति ॥ जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नीतद्भागहारिणी ॥ पूर्व- प्रमीताग्निहोत्रंमृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मएषसनातनः ॥ जङ्गमंस्थावरंहेमकुप्यंधान्यमथांबरम् ॥ आदाय दापयेच्छ्राद्धंमासषाण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ॥ पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यांवृद्धानप्य-

* (ख, ग)

तिर्थीस्त्रियः ॥ तत्सपिण्डाबान्धवावा ये तस्याः परिपन्थिनः ॥ हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ वृद्धमनुः ॥ अपुत्राशयनंभर्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डंकृत्स्नमर्थंलभेत च ॥ यदुक्तम् स्त्रीणान्तु जीवनंदद्यादिति संवर्धनमात्रवचनं तद्दुःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयं। अतोयन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वंनिषिद्धमुक्तंतद-संबद्धम् पत्नीनामंशभागित्वंबृहस्पत्यादिसंमतम्। मेधातिथिर्निराकुर्वन्नप्रीणाति सतांमनः । पत्न्यभावेप्यपुत्रिकादुहिता तदभावेपिता माता च तयोरभावे सोदर्यभ्राता तदभावे तत्सुतः। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्मातांहरेद्धनमितिवक्ष्यमाणत्वा-त्पितृमाता तदभावेऽन्योपि सन्निकृष्टसपिण्डोमृतधनंगृह्णीयात्। तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतानएव तदप्युक्तम् अतऊर्ध्वंसपिण्डसन्तानाभावे समानोदकआचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनंगृह्णीयात् ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तमुपसंहरन् सकुल्यादिर्धनहारित्वमाह अनन्तरेति । सपिण्डाद्याऔरसदुहितृजादनन्तराः प-त्नीप्रभृतयः पञ्च । तत्रापि ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ पूर्वप्रमो-ताऽग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मएव सनातनइतिबृहस्पत्युक्तेः। प्रथमतः पत्नीति। सकुल्यपदं ब-न्धोरप्युपलक्षणम् । शिष्यपदंतु तीर्थानाम्। सकुल्योर्हतीत्यध्याहार्यमेवमुत्तरत्रापि ॥ १८७ ॥

(५) **नन्दनः**। नच पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां सत्यपि तुल्ये प्रेतोपकरणत्वे तुल्यवद्दायत्वं संभवेन्नापि तेषामभावे सपि-ण्डान्तराणां किन्तु पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणैवेत्याह अनन्तरः सपिण्डादिति । प्रेतवचनोयं पिण्डशब्दस्तयोरभेदोपचारात् पि-ण्डादनन्तरः प्रत्यासन्नोयः सपिण्डस्तस्य धनंदेयंभवेत्। द्विर्वचनं क्रमप्राप्त्यर्थं अतऊर्ध्वमेभ्यः सपिण्डेभ्यऊर्ध्वं सपिण्डा-भावइतियावत् । सकुल्यः समानोदकोरिक्थहरइत्यनुकर्षः तेषामभावआचार्यः तस्याभावे शिष्योरिक्थहरः स्यात् ॥ १८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सपिण्डात् अनन्तरः सनिकृष्टःतस्य तस्य धनं भवेत् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ॥ त्रैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मोन हीयते ॥१८८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणास्तद्ग्रामवासिनः । त्रैविद्यास्त्रयीवेदिनः । शुचयः स्वाचाराः । दान्ताः नियते-न्द्रियाः। एतच्च ब्राह्मणधनविषयमितरधनंराजगामि ॥ १८८॥

(३) **कुल्लूकः**। एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति यदुक्तंतत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं। सर्वेषामभावे ब्राह्मणावेदत्रयाध्यायिनोबाह्यान्तरशौचयुक्ताजितेन्द्रियाधनहारिणोभवन्ति तएवच पिण्डदाः तथासति धनिनोमृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तानामभावेऽप्याह सर्वेषामिति । ब्राह्मणान्विशिनष्टि त्रैविद्याइति। धर्मोनहीयते तैर्विमैः श्राद्धादिनिर्वाहात्। विधिप्रसंगतुल्यत्वादनुवादोयं ब्राह्मणधनहारित्वं नृपतेस्तदन्यधनहारित्वमार्थं अयमप्यनुवादस्तेनैव गतत्वादिति ॥ १८८ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वेषां पुंसां स्त्रीणाञ्च यथा कथञ्चित्संबन्धवताम् ॥ १८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रैविद्येति। तथा राज्ञां धर्मोनहीयते ॥ १८८ ॥

अहार्यंब्राह्मणद्रव्यंराज्ञा नित्यमिति स्थितिः ॥ इतरेषांतु वर्णानांसर्वभावे हरेन्नृपः ॥१८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेतदाह अहार्यमिति। सर्वाभावे शिष्यपर्यन्ताभावे ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणसंबन्धिधनंन राज्ञा कदाचिद्ग्राह्यमिति शास्त्रमर्यादा । किन्तूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मण-मात्रेभ्योपिदेयं । क्षत्रियादिधनंपुनःपूर्वोक्तरिक्थहराभावे राजा गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणधनं ब्राह्मणब्रुवेपि देयमित्याह अहार्यमिति । ब्राह्मणे धर्मतोऽधर्मतोवा साम्यस्वर सात् ॥ १८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सार्धेनाह इतरेति । इतरेषांतुवर्णानां क्षत्रियादीनाम् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्रिक्थजातंस्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सगोत्राद्यदि तन्तुसन्तानमाहरेदनियुक्तापि स्त्री तदा गोलकत्वेपि तस्य ज्ञात्यन्तराभावे क्षेत्रपतिधनहारित्वमित्यर्थः । एतच्च शूद्रांप्रत्येवोच्यतइतिकेचित् । अतएव तन्मते गूढजकानीनसहोढजाअपि शूद्रस्यैव पुत्राभवन्ति नतु विप्रादीनामिति ॥ १९० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसोगुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्तस्मिन्मृ-तविषये यद्धनजातंभवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् देवराद्वासपिंडाद्वाइत्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थंतज्जस्यचऋक्थभागि-त्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

(४) **राघवानन्दः** । देवराद्वासपिण्डाद्वेत्युक्तमनुवदन्विधवाधनमुत्तरकालीनायापत्याय दापयन्नाह संस्थितस्ये-ति । आहरेद्विधवाभूत्वा जनयेत् । तत्र अनपत्ये पतौ धनं योबिभृयादित्यस्यैवानुवादोयं न्यायस्य तुल्यत्वात् । तत्र जनकोदद्यादत्र जननीदद्यादिति वा भेदः ॥ १९० ॥

(५) **नन्दनः** । एवमनपत्यधनस्य भ्रातृगामित्वमुक्तमधुना पक्षान्तरमाह संस्थितस्यानपत्यस्येति । अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्राद्देवरादेस्तं पुत्रमाहरेत्पुत्रमुत्पादयेत् पत्नीगुरुयोगादितिशेषः ॥ १९० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्रात् तद्रिक्थं आहरेत् । तत्रयत् रिक्थजातंस्यात् त-स्मै ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ॥ तयोर्यद्यस्य पित्र्यंस्यात्तत्सगृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकः स्वभर्तृजोऽन्योगोलकः पौनर्भवोवा उभयोश्च पत्योर्धनं मातरि स्थितं तदा स्वबो-जिधनव्यवस्थया ग्राह्यमित्यर्थः । स्त्रियाजातौ धनेपित्र्ये विवदेयातामित्यर्थः । नेतरत् स्वमातृपत्यन्तरधनम् ॥ १९१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्येकरिक्थिनौ स्यातामित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तमिदंत्वौरसपौनर्भवविषयंयदोत्पन्नौरसभर्तुर्मृतत्वा-त् बालापत्यतया स्वामिधनंस्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरंजनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वाद्रिक्थ-हरान्तराभावाद्धनंगृहीतवती पश्चात्तौ द्वाभ्यांजातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदातयोर्यस्य यज्जनकस्य धनंसत-देव गृह्णीयान्नत्वन्यपितृजोन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यदिवासापत्या मृतभर्तृका धनमादाय पौनर्भवेन पुत्रान्तरं जनयित्वा यद्युभयोर्धन मादाय तिष्ठेत्तदा कस्य किं धनमित्यपेक्षायामाह द्वाविति । द्वावौरसपौनर्भवौ विवदेयातां धनमावाभ्यांग्राह्यं पोषणंतेकार्यं

(१९०) सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्=सगोत्रोवित्तमाहरेत् (क)
=स्वगोत्रस्तुहरेद्धनम् (ग)

मिति । नेतरः अन्यपैतृकमन्योन गृह्णीयादितिभावः । अथवा अध्यावहनिकादिस्त्रीधनमात्रविषयम् अतएव स्त्रिया धनमिति समाख्या संगच्छते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां या सपुत्रा सधना भूत्वा पश्चात्पुनर्भूयपरस्मादपि पुत्रंजनयति तस्याः पुत्रयोरयं विभागः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विपितृकस्य व्यवहारमाह द्वाविति । स्त्रियाधने स्त्रीधननिमित्तेयौ विवदेयातां कीदृशौद्वौ द्वाभ्यां पितृभ्यां जातौ तयोः मातापित्रोः यत्पित्र्यं तत्तस्य विद्यमानपितुः पुत्रः गृह्णीत इतरः पूर्वभर्तृजन्यः न गृह्णीत ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समंसर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकंरिक्थंभगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं नज्येष्ठोद्धारेण । मातृकं मातुःस्त्रीधनव्यतिरिक्तधनम् । भगिन्योऽपुत्राः । सनाभयः सोदराः । केचित्तु स्त्रीधनेपि भ्रातृविभागमिच्छन्ति ॥ स्त्रीधनंस्यादपत्यानां दुहिताच तदंशिनी ॥ अप्रत्ताचेत्समूढातु लाभसंमानमात्रकमिति बृहस्पतिवचनात् । एवंचाप्रत्तायाभ्रातृभिःसह तुल्यविभागः । इतरस्यास्तु संमानमात्रंदेयमिति । एतत्परमेवच स्त्रीधनंदुहितृगामीत्यादि ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरोभगिन्यश्च सोदर्याअनूढामातृधनंसमंकृत्वा गृह्णीयुः ।ऊढास्तु धनानुरूपंसंमानंलभन्ते । तदाह बृहस्पतिः॥ स्त्रीधनंस्यादपत्यानांदुहिता च तदंशिनी ॥ अपुत्रा*चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्॥ ततश्चानूढानांपितृधनइवोढानांमातृधनंभ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागोदेयः ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । मातृसत्वे व्यवस्थोक्ता दैवादविभक्तदशायां सा मृताचेत्तदा कथं व्यवस्था तत्राह जनन्यामिति । संस्थितायां मृतायाम् । सनाभयः नाभिरत्र कुक्षिः एकनाभिजाः । अनूढाभ्यस्तु स्वांशेत्यत्र पितृसंबन्धिभ्रातृधनं तुरीयांशभागित्वमनूढानां मातृधनेतु समांशभाक्त्वमिति भेदः । अतएव बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिताच त शिनीति ॥ अप्रत्ताचेत्समूढातुलभतेमानमात्रकम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । एवं पैतृकस्य धनस्य विभागउक्तः इदानीं मातृकस्य धनस्याह जनन्यां संस्थितायामिति। सनाभयः सोदर्याः । भजेरन्संविभजेरन् । उद्धारोविषमविभागः स्यात् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगिन्यश्चसनाभयः साक्षात्स्वमातृदुहितरः ॥ १९२ ॥

यास्तासांस्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ॥ मातामह्याधनात्किंचित्प्रदेयंप्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्तासुतु मृतासु ताभ्यःसमानार्थंयद्देयं तत्तद्दुहितृभ्यः स्वेच्छया मातुलैर्देयमित्याह यास्तासामिति । प्रीतिपूर्वकं स्वेच्छया ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । तासांदुहितॄणांयाअनुढादुहितरस्ताभ्योपि मातामहीधनाद्यथा तासांपूजाभवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातव्यम् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांदुहितृभ्योपि किंचिद्देयमित्याह याइति । प्रीतिपूर्वकं प्रीत्यर्थं न बलादिति ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । तासां भगिनीनां किंचित्प्रदेयम् प्रीतिपूर्वकमिति वचनादवश्यदेयमितिसूचितम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांदुहितरःस्युःतासांदौहित्रीणां यथार्हतोभागः ॥ १९३ ॥

---

* पुत्रा=प्रत्ता (अ)

अध्यग्न्यध्यावाहनिकंदत्तंच प्रीतिकर्माणि ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतम् ॥ १९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अध्यग्नि होमविवाहकाले लब्धं यतःकुतश्चित् । तथा व्यावहारिकं पतिगृहनयनसमये-लब्धम् । प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तम् । तत्स्त्रीधनमित्युक्तम् । भ्रात्रादिभिस्तु यदाकदापि दत्तं स्त्रीधनम् ॥१९४॥

(३) **कुल्लूकः** । अध्यग्नीत्यव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः विवाहकालेऽग्निसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तंतदध्यग्निस्त्रीधनं । तदाह कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयते त्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निकृतंसद्भिः स्त्रीधनंपरिकीर्त्तितम् ॥ यत्तु पितृगृहाद्भर्तृगृहंनीयमानया लब्धंतदध्यावाहनिकं । तथा च कात्यायनः ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् ॥ अध्यावाहनिकंनाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥ यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा पित्रा च समयान्तरे यद्दत्तं एवंषट्प्रकारकंस्त्रीधनंस्मृतम् ॥ १९४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु स्त्रीधनविभागोऽनुपपन्नस्तस्यान्यायोपात्तधनाभावादिति तत्राह अध्यग्नीति । अध्यग्नि-विवाहकालेऽग्निसमीपे पित्रायद्दत्तं तत् । तथाच कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयते ह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्नि-कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ तेनैवोक्तम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमानाहिपैतृकात् ॥ अध्यावहनिकंनाम स्त्री-धनं परिकीर्तितम् ॥ दत्तं भर्त्रा प्रीतिकर्मणि रत्युत्सवादौ ॥ १९४ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ स्त्रीधनलक्षणमाह अध्यग्न्यध्यावाहनिकमिति । अध्यग्निविवाहाग्निसमीपे यद्धनंस्त्रिया कुत-श्चल्लभ्यते तदध्यग्नि आहावनं पितृकुलाद्भर्तृकुलप्राप्तिः । आहवनसमयोपलब्धमाध्यावहनिकं विभक्त्यर्थावधिशब्दौ प्रीति-कर्मणि नमस्कारादौ श्वशुराभ्यान्दत्तं । तथाचकात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्योदीयतेह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्यग्निकृतं स-यक्स्त्रीधनंपरिकीर्त्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमानापि पैतृकात् ॥ तन्नाम्नाध्याहावनिकं स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥ प्रीति-दत्तंहियत्किञ्चिल्लश्व्वा वा श्वशुरेणवा ॥ पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ॥ इतिषड्विधात्स्त्रीधनादन्यत्स्त्रिया य-ल्लब्धंभर्तृधनमेव नतु स्त्रीधनमित्यभिप्रायः ॥ १९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अग्निमधि अध्यग्नि विवाहहोमकाले लब्धंयत्किंचित्अध्यावाहनिकं प्रतिग्रहाय समयेय लब्धचं पुनः प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तं ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयंच यद्दत्तंपत्या प्रीतेन चैव यत् ॥ पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनंभवेत्॥१९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्वाधेयं विवाहादुपरि भर्तृबन्धुभिर्दत्तम् । पत्याप्रीतेन रतिकालादन्यदा तदुभयं स्त्री-धनस्वाभावेपि पत्यौजीवति मृतायां अपत्यस्यैव । विशेषस्तु स्त्रीधनास्त्रीधनयोः स्त्रीधने दानादिस्वाम्यं स्त्रियानत्वन्यत्रे-ति ॥ १९५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अन्वाधेयंव्याख्यातंकात्यायनेन ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धंभर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयंतदुक्तन्तु सर्वबन्धुकुले तथा ॥ विवाहादूर्ध्वंभर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धंभर्त्राच प्रीतेन दत्तंयदध्यग्न्यादिपूर्वश्लोकउक्तंतद्भ-र्तरि जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनंतदपत्यानांभवति ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तर्हिस्त्रीधनापहारोऽपत्यानांप्राप्तइति चेन्न अपत्यानांस्त्रीधनस्य वाचनिकत्वादित्याह अन्वा-धेयेति । अन्वाधेयं ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुलेतथेतिकात्यायनो-क्तम् ॥ पत्यौ सति वृत्तायां मातरीतिशेषः । मृतायाः पुत्रादेः ॥ १९५ ॥

(५) **नन्दनः** । विवाहादनन्तरं भर्तृकुलाद्बन्धुकुलाद्वा आधीयते आदीयते तदन्वाधेयं। रूपसौन्दर्याविप्रीतेन च भर्त्रा यद्दत्तं धनं जीवति पत्यौ वृत्तायां मृतायां प्रजायाः पुत्रस्य दुहितुर्वा भवेत्। अत्र कात्यायनः ॥ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ॥ अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्वाधेयं भर्तृकुलेपुनर्लब्धं च पुनः भर्त्राप्रीतेनयत्यस्मात्कारणात् यद्वस्तुदत्तंरतिकालादन्यत्रप्रीतेन पत्या दत्तं वृत्तायाः मृतायाः मातुः प्रजाया दुहितॄणां तद्धनंभवेत् ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ॥ अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मादिविवाहेनोढायायद्धनं स्त्रीधनास्त्रीधनरूपं अप्रजायामनपत्यायांवृत्तायांभर्तुरेव प्रजायांतु सत्यां प्रजायाएव ॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधंधनंतदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनपत्यायास्तु धनं भर्तुरेवेत्याह ब्राह्मइति । उक्तब्राह्मविवाहादिपञ्चसु पित्रादिभ्योलब्धं भर्तृगामि ॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषु यद्धनं स्त्रियै दत्तमितिशेषः ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्म (२) दैव (३) गान्धर्व (४) प्राजापत्येषु यद्धनंलब्धंअतीतायां मृतायां तद्धनंभर्तुरेवेष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनंदत्तंविवाहेष्वासुरादिषु ॥ अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥१९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मातापित्रोर्नभर्तुः ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्पुनः स्त्रियाआसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधंधनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तथा आसुरादिविवाहसंबन्धिधनंतु तत्पित्रोरेवेत्याह यदिति । अतीतायां मृतायामपि । गुरुवचनस्य नातिभारइतिन्यायः ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत् आसुरादिषु विवाहेषु लब्धंतत्कन्यायाः मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तंपित्रा दत्तंकथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पित्रादत्तं स्त्रियाःपित्रा तद्ब्राह्मणीकन्या हरेन्नतु भ्रातॄणां विभागः । तदभावे तस्याःस्त्रियाअपत्यस्य । कन्येति दुहितृमात्रपरम् । एवंच ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाधनमपि तत्पितृदत्तं ब्राह्मणकन्यायाएवेत्युक्तंभवति ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तंधनंसजातिविजातिसापत्न्यकन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्धनंभवेत् ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणपरिगृहीतानांक्षत्रियादितिसृणामनपत्यपतिकानांमृतानांब्राह्मणी सापत्नेयी कन्यैव गृह्णीयात् तदभावे तदपत्यं तदभावे ब्राह्मणमात्रं न्यायस्यतुल्यत्वादित्याह नकेचिद्विषास्त्विति । स्त्रीपदं विप्रपरिणताविजातीयापरं सजातीयानांव्यवस्थोक्तेः । तदपत्यस्य ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः। कथञ्चनयेन केन चित्मकारेण ब्राह्मणी हरेत्क्षत्रियादिः॥ १९८॥

(६) रामचन्द्रः। स्त्रियामितिसापत्नपुत्रः हीनजातिस्तंप्रत्याह। स्त्रियाः क्षत्रियादिस्त्रियाः यद्वित्तं कथंचन विवाहे पित्रादत्तं तद्धनं ब्राह्मणकन्या या पूर्वं ब्राह्मणी विवाहिता हरेत् गृह्णीयात्। वापश्चान्तरम्। तस्या अपत्यस्य तद्धनं भवेत्॥ १९८॥

न निर्हारंस्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात्॥ स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया॥१९९॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। निर्हारं स्वयमाकृष्यव्ययम्। कुटुम्बात् कुटुम्बपोषणार्थात्। बहुमध्यात् बहुसाधारणधनात्। स्वकात् स्वस्यासाधारणधनादपि स्त्रीधनव्यतिरिक्तात् पत्यनुमतिंविना नकुर्युः॥ १९९॥

(३) कुल्लूकः। भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुंबधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभीरलालङ्काराद्यर्थधनसंचयंन कर्तव्यं नापिच भर्तुराज्ञांविना भर्तृधनादपि कार्यं ततश्च नेदंस्त्रीधनम्॥ १९९॥

(४) राघवानन्दः। वाचनिकातिरिक्तं धनं स्त्रियानेति वक्तुं साधारणधनेषु स्वाच्छन्द्यं निषेधति नेति। निर्हारं अलंकाराद्यर्थसंचयम्। बहुमध्यगात् देवरादिसाधारणात्। स्वभर्तुरनुज्ञांविना स्वकाद्भर्तृसंबन्धिधनादपि नसंचिनुयादिति नैतादृशं स्त्रीधनमितिभावः॥ १९९॥

(५) नन्दनः। अथ स्त्रीधनकृत्यमाह ननिर्हारंस्त्रियइति। पूर्वार्धोपन्यासोदृष्टान्तार्थः। बहुमध्यगाद्बहुजनभोग्यात्कुटुम्बात् कुटुम्बशब्देन कुटुम्बार्थे भर्तृधनमभिप्रेतं निर्हारंव्ययं यथा भर्तुरनाज्ञयाऽऽज्ञया विना न कुर्युः। तथा स्वकादपि च वित्तादिति॥ १९९॥

(६) रामचन्द्रः। कुटुम्बात् मध्यगात् एकत्राविभक्तकुटुम्बात् स्त्रियः निर्हारं व्ययं स्वस्व भर्तुःअननुज्ञया न कुर्युः॥ ॥ १९९॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोधृतोभवेत्॥ न तंभजेरन्दायादाभजमानाः पतन्ति ते॥ २००॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पत्यौ जीवति धृतः पत्या तासांभूषणमात्रार्थंदत्तोवाऽदत्तस्तमपि तस्यांजीवन्त्यां न पुत्राभजेरन् मृतायांतु भजेरन्नेव॥ २००॥

(३) कुल्लूकः। भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलङ्कारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्मृते विभागकाले तंपुत्रादयोन भजेरन् भजमानाः पापिनोभवन्ति॥ २००॥

(४) राघवानन्दः। अलंकारार्थं पत्या दत्तं तन्मृतौ देवरादयोविभजन्तः पापिनः स्युरित्याह पत्याविति। तमपि किंचिन्न्यूनाधिकनिमित्तंन गृह्णीयुरितिभावः॥ २००॥

(५) नन्दनः। अलङ्कारस्य स्त्रीधनेष्वनुपदिष्टत्वाद्भर्तृधनत्वेन भर्त्रभावे दायादानां माप्तपवादार्थोयमारंभः॥२००॥

(६) रामचन्द्रः। स्त्रीभिःदायादाः पुत्राः। तं अलंकारम्। ते पुत्राः॥ २००॥

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा॥ उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥२०१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अचिकित्स्यः क्लीबः। पतितोमहापातकी प्रायश्चित्तात्पूर्वम्। बधिरोपि जात्या। उन्मादयोऽचिकित्स्याः। जडोऽस्ववशकर्मेन्द्रियः। निरिन्द्रियाः स्पर्शग्रहणाविरहिताः कुणिप्रभृतयश्च॥ २०१॥

(३) कुल्लूकः । नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपङ्ग्वादयोविकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरान भवन्ति किन्तुग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दद्यात्पिण्डंहरेद्धनमित्यादिषु पिण्डदातृत्वेन धनहारित्वस्य सामानाधिकरण्यश्रवणा दन्धादेःकागतिरिति चेत्तत्राह अनंशावितिद्वाभ्याम् जडोधर्मापेतोनिरुत्साहः । निरिन्द्रियाहस्तादिरहिताः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पङ्ग्वादयोनिर्वीर्याश्च ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनंशाविति अभाज्यानाह । अनंशौ अंशानामनर्हौ जात्यन्धबधिरौ । उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसंनिपातकैर्महावेशलक्षणैः कम्पाद्यैरभिभूतः । जडः विकलान्तःकरणोहितावधारणाक्षमः । च पुनः ये केचिन्निरिन्द्रियाः व्याध्यादिना निर्गतंइन्द्रियंयेषांते ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यंदातुंशक्त्या मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छादनमत्यन्तंपतितोह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्तमददत्सर्वथाऽददत्पतितोभवेदित्यन्वयः ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषांक्लीबादीनांशास्त्रज्ञेन ऋक्थहारिणा यावज्जीवंस्वशक्त्या ग्रासाच्छादनंदेयं । अददत्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्टौ भर्तव्याः । विपक्षेत्वाह अददत्पतितोभवेदिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ क्लीबोथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोचिकित्स्यरोगाद्यौभर्तव्याश्च निरंशकाइत्यादि ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां क्लीबादीनाम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां क्लीबादीनां ग्रासाच्छादनमत्यन्तमददत्पतितोभवेत् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनांकथंचन ॥ तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यंदायमर्हति ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थितासंप्रयोगेच्छार्रातनिमित्तंतस्यांसत्यांविवहेत् तत्रोत्पन्नसंतानानामपत्यंपुत्रोदुहिता वा दायंरिक्थविभागमर्हति । दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः वान्तरेतास्तु यः क्लीबस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा कुतः पुनस्तस्य जंतूत्पत्तिः उक्तंच तस्य यस्तल्पजः न प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्येति रागप्रयुक्तता वा तेन श्लोकेन विवाहस्य दर्शिता । धर्मप्रयुक्तत्वेह्यनधिकृतानांकर्मसु कुतस्तेषांविवाहः आदिग्रहणंचोक्तविषये चरितार्थं । यदिहि आदिग्रहणासामर्थ्यात्सर्वएव गृह्येरन्पतितोऽपि गृह्येत तस्य सर्वएवगृह्येरन्पतितोपि स्मृतिविरोधेनेष्टं अथवा कृताध्ययनानांकृतविवाहानामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेषविज्ञेयः । ननुच कृतविवाहानां यद्यर्थितातुदारैरिति नोपपद्यते नैतदेवं कृतविवाहानां जायार्थितायाःसंभवात् पूर्वैस्तु धर्म्येपि विवाहेऽस्यप्रयोजनंदृष्टंततश्च क्लीबस्य स्मा तेष्वधिकारात्तदर्थोविवाहोऽसत्यामप्यर्थितायां युक्तएव । श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानात्क्लीबस्य नाधिकारः यस्य च प्रयोजकत्वंयुक्तंतद्दर्शयितव्यम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थितेच्छा तेन दारसंबन्धंलक्षयति । क्लीबादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । नत्रपतितस्यापि दारकर्मणामनर्हत्वाद्ग्रहणं तेन जात्यन्धादीनां ग्रहणम् । तेषामुत्पन्नजन्तूनां उत्पन्नापत्यानाम् । तेन पूर्वविभक्तैरपि भ्रातृभिः स्वभागादाकृष्य तत्पितृभागोदेयः । क्लीबपतितयोः पूर्वपरिगृहीतदारत्वे तत्रच क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तौ तस्य विभागप्राप्तिरितितु प्रागेव सिद्धम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंचनेत्यभिधानात्क्लीबादयोविवाहानर्हाइति सूचितं यदि कथंचिदेषांविवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रजउत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यंधनभाग्भवति ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्लीबादेरपत्योत्पत्तौ कागतिस्तत्राह यदीति । दारैःकृत्वा अर्थिता पुत्रादौ तदर्थं दारसंग्रहः । उत्पन्नतंतूनां प्राणधारणार्थं केवलमुत्पन्नानाम् । उत्पन्नजन्तूनामिति पाठे नियुक्तक्षेत्रादिना जनितपुत्राणाम् । एषां क्षेत्रजापत्यं दायमर्हतीत्यन्वयः ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्पन्नानां स्वयं क्लीबानामपि क्षेत्रोत्पन्नापत्यानाम् ॥ २०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । क्लीबआदिर्येषांतेषांक्लीबादीनांदारैःस्त्रीभिर्यदि कथंचनार्थिता चेत् यदि तेषांक्लीबादीनामुत्पन्नतन्तूनां पुत्राणाम् । क्लीबस्य क्षेत्रजःसंभवत्येव अन्येषांऔरसाअपि ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनंज्येष्ठोधिगच्छति ॥ भागोयवीयसांतत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेर्वाक्षेत्राल्लाभकयाचियुक्त्याऽधिकोत्पत्तिंजनयेत्तत्सर्वेषां साधारणं नैवमन्तव्यं । मयैतद्बुद्ध्या पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतल्लब्धंममैवैतदिति विद्यानुपालिनइति वचनाद्विद्याजीविनांशिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिर्वैद्यनटगायनादीनाम् ॥ २०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठोविभक्तः स्वयं विद्याप्रकर्षेणापि लब्धे धने ज्येष्ठोभागंदद्यात् । विद्यानुपालिनस्तद्विद्यानुकूलकुटुम्बावश्यचर्चाकारिणः । ज्येष्ठइतिवचनात्कनिष्ठार्जितेप्येवंभूतेषु न ज्येष्ठस्याधिकारइति दर्शितम् ॥ २०४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तोज्येष्ठः किंचित्स्वेन पौरुषेण धनंलभते ततोधनाद्विद्याभ्यासवतांकनिष्ठभ्रातॄणांभागोभवतिनेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मृते पितरि स्वपौरुषेणाविभक्तोज्येष्ठोयद्यामुयात्तत्रापि कनीयसोभागिनइत्याह यदिति । ते यदि विद्यानुपालिनः विद्याभ्यासिनः । विद्यानुपालिनामितिक्वचित्पाठः ॥ २०४ ॥

(५) **नन्दनः** । धनस्य विद्यार्जितस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यन् तस्य पुरस्तादपवादमाह यत्किंचिदिति । धनमत्रविद्यार्जितं विवक्षितं यदि विद्यानुपालिनइति लिङ्गादुत्तरश्लोकानुगुण्याच्च कनिष्ठाविद्याधिगते विद्या धने विद्यानुपालिनामपि ज्येष्ठानां न भागः । ज्येष्ठग्रहणाद्यवीयसामिति वचनाच्च ॥ २०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पितरि प्रेते यत्किंचिद्धनंज्येष्ठः अधिगच्छति अविभक्तः सन्प्राप्नोति यदिविद्यानुपालितः ॥२०४॥

अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनंभवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्यइति धारणा ॥ २०५॥

(१) **मेधातिथिः** । अविद्याकर्षिवाणिज्याराजोपसेवादि तत्र ईषन्न्यूनाधिकभावोनगणयितव्यः तत्रापि यदि केनचिदपि बह्वर्जितं तदाऽस्त्येव विभागता ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थवचनं ईषदाधिक्ये तु सर्वेषांसमांशकल्पना अपित्र्येऽपि हेतुवचनादनपत्यधनस्याप्येषएव विधिः ॥ २०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदि सर्वएव निर्विद्याः ईहातइतस्ततोगमनेन पितृधनक्षतिंविना धनमर्जितवन्तः*अविद्यानामिति । यदिसर्वएवनिर्विद्याः यदितु पितृधनेन वाणिज्यादिनार्जितधनं तदा ज्येष्ठोद्धारोऽदेयइत्याह अपित्र्यइति ॥ २०५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सर्वेषांभ्रातॄणांकृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वार्जिते समोविभागः स्यान्नतूद्धारः अपित्र्यइतिनिश्चयः ॥ २०५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्रहितानामपि धनाद्यर्थमीहमानानां समोभागइत्याह अविद्यानांचेति । अपित्र्ये पितृधनाति

* अविद्यानामिति=तत्रकनिष्ठेनार्जितेनापिज्येष्ठस्यसमभागिताअविद्यानामिति (सर्वज्ञ० २)

ति पितरि पुत्राणांविभागकालउच्यते यदा तावत्स्वयंपिता पुत्रान्विभजते तदोक्तं मातुर्निवृत्तेरजसीति जीवतिचेच्छतीति तथा पितर्यगतस्पृहे निवृत्ते वापिरमणइति अन्यथा तु यदैवप्राप्ताःपुत्राभवन्ति यतस्ते पितामहधनस्येशते । तथाचोक्तं ॥ भूर्यापितामहोपात्तानिबन्धोद्रव्यमेववा । तत्र स्यात्सदृशंस्वाम्यंपितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ॥ सत्यपि च पुत्रस्य स्वाम्ये[यावद्‌प्राप्तास्तावत्]सर्वथा विशेषाभावात्सर्वेपितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य बन्धक्रयादिक्रियासु पितृधनंजातपुत्रेण नियोक्तव्यं योगकुटुंबभरणादौ तु विनियोगोदर्शितः । आचारे सत्यपि चास्यामवस्थायांपुत्राणांस्वाम्ये पुत्रकामेन वाविभक्ताविति निन्दादर्शनाद्बलाद्विभाजयन्तः पापाइत्यनुमीयते यथाऽसकृत्प्रतिग्रहेणभवतिस्वाम्यं दोषस्तु पुरुषस्य तेनान्वयागतमितीदृशमशुद्धमेव अतः संभवत्युपायान्तरे नपितार्थनीयः अधर्मोहि तथास्यात् । स्वयमर्जितमपि धनमधिकारप्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तमेव । उक्तंच वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठंश्रेष्ठांशेनेतरान्समैरंशैरिति । नचैतत्पितामहधनविषयं । नहि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति तुल्यत्वादुभयोः स्वाम्यस्य यत्विदं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानांधर्म्यः पितृकृतःस्मृतइति ॥ तत्पिनामहेपिस्वल्पया मात्रयेच्छन्ति यत्र न परिपूर्णभागद्वयंगृहीतंस्वयमर्जितविषये ह्यपवादएव स्यात् ॥ २०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पैतृकं स्वपितृसंबन्धि अनवाप्तं स्वोद्यमेनापि स्वपित्रा । प्राप्नुयात् महतायत्नेन । अकामोनविभजेन्नविभजेत । एवंच स्वयमतिप्रयत्नाऽनुपार्जितं पितृद्रव्यं पुत्राणामिच्छयापि विभजेदित्युक्तम् । ततःपरंच तत्र स्यात्सदृशंस्वाम्यमितियाज्ञवल्क्यवचनम् ॥ २०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्पुनः पितृसंबन्धिधनंतेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवाप्तं पुत्रःस्वशक्त्या प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यद्धनं पितृपितामहादिसंबन्धि अथ केनापि बलवता न लब्धं पश्चात्पित्रालब्धं स्वयमर्जितं तदेव तदकामः पिता न पुत्रेभ्योविभजेदित्याह पैतृकमिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ क्रमादभ्यागतंवित्तं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ॥ दायादेभ्योन तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ एतत्पुत्राणां समुत्थानकृतविभागे । स्वयंकृतविभागेतु ॥ विभागंचेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ दायादेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः ॥ २०९ ॥

(५) **नन्दनः** । अनवाप्तमन्यैरपहृतत्वात्स्वयंपित्रा पूर्वप्रत्युत्पन्नं स्वयमाप्नुयात्प्रत्यापद्यतभजेत् स्वयमर्जितत्वादित्यर्थः । एवंवदता पितामहादिधनस्य विभागकाले पित्रा पुत्रैः सह सममेवावश्यं विभाज्यमित्यर्थादुक्तंभवति ॥ २०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पैतृकं द्रव्यंपिता यत् अनवाप्तंस्वपित्र्यंस्वपुत्रादिभिः अनवाप्तं यत् आप्नुयात्स्वयमर्जितं अकामः सनतत्पुत्रैःसार्धंन भजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सहजीवन्तोविभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागस्याज्यैष्ठ्यंतत्र न विद्यते ॥२१०॥

(१) **मेधातिथिः** । स्पष्टार्थः श्लोकः विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थंस्वपित्र्यइति धारणेति वचनात् पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः इहतु भूतः सर्वगत्या पित्र्यंनास्तीत्याशङ्कयावचनम् ॥ २१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विभक्ताः पूर्वं पुनर्धनंसंगृह्य जीवन्तोयदि पुनर्विभागंकुर्युः । समोनतु ज्येष्ठोद्धारदानम् । ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठलभ्यउद्धारः ॥ २१० ॥

(१) मेधा० ८

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वंसोद्धारंनिरुद्धारंवा विभक्ताभ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनंसहजीवन्तोयदि पुनर्विभागंकुर्वन्ति तदा तत्र समोविभागः कार्यः ज्येष्ठस्योद्धारोन देयः ॥ २१० ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रथमं पितृकृतविभागांस्तदुत्तरमेकीभूतान् संसृष्टिनःपुनरपि भागेच्छून्प्रत्याह विभक्ताइति । ज्यैष्ठ्याभावतात्पर्यकमिति ॥ २१० ॥

(५) **नन्दनः** । अथ संसृष्टीनांविभागे विशेषमाह विभक्ताः सहजीवन्तइति विभजेरन्संसृष्टिभिः पुनरार्जितद्रव्यं ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठेन दत्तोविभागातिशयः एवंवदता प्रथमविभागे ज्येष्ठस्य भागातिशयपक्षएवादरणीयइति ॥ २१० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पूर्वंविभक्ताःपश्चात्सहमिलित्वाजीवन्तोयदि पुनर्विभजेरन् ॥ २१० ॥

येषांज्येष्ठः कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानतः ॥ म्रियेतान्यतरोवापि तस्य भागोनलुप्यते ॥ २११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येषांभ्रातॄणांज्येष्ठः कनिष्ठोवा भ्राताऽंशप्रदानाद्धीयते अंशप्रदानंविभागकालः हीयते पादेत्याद्य विभागार्थंच हेतुमासादयेत म्रियेत वा तस्यां भागोन लुप्यते तस्येयंप्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हीयेत विभागानन्तरोत्पन्नक्लीबत्वादिना म्रियेतान्यतरोविभागानन्तरं तस्यभागोयः विभ्यवस्थितः सन लुप्यते न सर्वैर्विभज्यलोप्यः ॥ २११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । येषांभ्रातॄणांमध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशाद्धीयेन्मृतोवा भवेत्तस्य भागोन लुप्येत् ॥ २११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तथाविधेषु यदि कश्चित्प्रव्रजेन्म्रियेत वा तदंशं सर्वे सहोदराविभज्य गृह्णीयुरित्याह येषामितिद्वाभ्याम् । न लुप्यतेकिंतुयथायोगं विभज्यतइत्याह सोदर्याइति । अनूढभगिन्याः अस्य तात्पर्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्यतु सोदरः ॥ दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ तत्रापि ॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्योधनं हरेदिति ॥ संसृष्टीतु ॥ विभक्तोयः पुनःपित्राभ्रात्राचैकत्र संस्थितः ॥ पितृव्येनाथवा प्रीत्या सतु संसृष्टउच्यतइत्युक्तः । भगिन्योऽनू ।श्चेत्तस्य पुत्रपत्नीदुहितृपितृमात्रभावे ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः** । अंशप्रदानतोवा हीयेतदूरं प्रोषितत्वात् पतितोवा स्यात् ॥ २११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । येषां भ्रातॄणांमध्ये ज्येष्ठःकनिष्ठोवा अंशः प्रदानतः हीयेत सन्यस्य यतित्वादिना स्वयंभागंप्राप्नोतिशुद्धोवा अन्यतरः मध्यमःम्रियेत वा तस्य भागोन लुप्यते ॥ २११ ॥

सोदर्याविभजेरंस्तंसमेत्य सहिताः समम् ॥ भ्रातरोये च संसृष्टाभगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सोदर्याभ्रातरोयेषांसंसृष्टार्थे गृह्णीयुः । भगिन्यश्च सनाभयः सोदर्याअपुत्रास्ताहि सनाभिव्यपदेश्याः कृताःपुनःप्रतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न भ्रातॄणांसनाभयः ये च संसृष्टाइति च शब्दोभगिनीसमुच्चिनोतिविषयमाशङ्काकर्तव्या। सोदर्यागृह्णीयुर्यश्च भ्रातरः संसृष्टाइति तथासत्यसोदर्याणामपि संसृष्टानांभागः प्रसज्येत सन्त्येव सोदर्याअसंसृष्टाः संसृष्टाश्च सोदर्यायत्र सन्ति तत्रोभयोरपि विभागेन विभागंगृह्णीयुः नचेदंविरुध्येत ॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टीनान्योदर्यधनंहरेत् । असंसृष्टोपिवादयान्सोदर्योनान्यमात्रिकः ॥ अस्यायमर्थः सापत्नोभ्राता सत्यपि संसृष्टित्वेन गृह्णाति यदासोदर्योऽसंसृष्टीऽपि विद्यते सोदर्याणांमध्यायेन संसृष्टःसएव नान्यः सत्यपि सोदर्यत्वे । तदुक्तं ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टीसोदर्यस्य तुसोदरइति ॥ यदा सोदरानैव सन्ति तदा येरेव सापत्नैःसंसृष्टस्तएव गृह्णीयुर्नत्वितरे । सोदर्यविभक्तानांसहवसतांमहानिकरभावसन्यपि सा-

न्निध्यं विशेषकार्यसामान्योत्थविभक्तानामपि विज्ञायतइत्याहुः तेन विभक्तानामप्यन्यतरप्रमेयसोदर्यएव गृह्णीयान्नास्य भागः परिलुप्यते नचैतच्चोदनीयंनैवास्य तदानींभागउत्थितःपरलोकोवा चिन्त्यते यतउक्तं समुत्पन्ने वाच्यः स्वामीति। अ-नीशास्ते हि जीवतोरिति ॥ २१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यत्कार्यंतदाह सोदर्याइति। संसृष्टिनः सोदराः सापत्नावा। सनाभयः सोदराः। तत्रच संसृष्टिसोदरसद्भावे तस्यैवतत्। तदभावेसापत्नस्यापि संसृष्टिनः तदभावे भगिनीनां सोदर्याणां तदभावे तद्भ्रातृभ्रातृपुत्राणां तदभावेत्वसोदरादेरपि । एतच्च सर्वं पुत्रपत्नीदुहितृमातृपितृभावे तत्सद्भावेतु तेषामेव। केचित्तु वचनद्वयमेतदप्रागविभागस्य क्षीरादेर्विभागाद्वाप्रागेव मृतस्य विभागकाले भागमाकृष्य सोदरादिभिर्ग्राह्यमित्येतत्परंव्याचक्षते। अपरेतु विभक्ताएव यदि पुनः संसृष्टास्तन्मध्ये एकस्य भ्रातुर्मरणे तद्भागव्यवस्था श्लोकद्वयेन दर्शितेत्याहुः ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। किन्तु सोदर्याभ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशंसमंकृत्वा विभजेरन्सोदर्याणांसापत्न्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समंसर्वेसोदर्यासपत्न्यावा एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः**। सोदर्याभ्रातरोविभागकाले सहिताभूत्वा समेत्यैकमत्यमुपागम्यतं प्रोषितप्रव्राजितादिभ्रातृभागं संविभजेरन् सोदराभावे संसृष्टारतदभावेसनाभयोभगिन्यः समविभागविषयत्वादेवास्य संसृष्टिविभागोनन्तरमुक्तः न पुनः संसृष्टिविषयत्वेन अपुत्रभ्रातृविभागविषयं चैतत्स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सोदर्याः सहिताः समेत्यसमं भजेरन् येच सापत्नभ्रातरः संसृष्टाः चपुनःभगिन्यश्च सनाभयः सहोदरभगिन्यः समम् ॥ २१२ ॥

योज्येष्ठोविनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः ॥ सोज्येष्ठः स्यादभागश्चनियंतव्यश्च राजभिः॥२१३॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्र पितुरूर्ध्वंरुमनन्तरमेव पुत्राणांसाम्यंदर्शयति विनिकारोराजपूजादिष्ववज्ञा परेधनेन वंचनं अज्येष्ठोबन्धुवत्पूज्यइत्युक्तं न सर्वेण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधोऽभागकत्वंच ज्येष्ठांशानिर्हृत्वंनियन्तव्यमविशेषोपदेशात वाग्दण्डधिग्दण्डाभ्यां धनंचार्थानुरूपेऽपराधे ॥ २१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विनिकुर्वीत लुप्तभागानल्पगान्वाकर्तुंयतेत। अज्येष्ठोज्येष्ठोचिताभिवादनाद्यनर्हः। एवंच ज्येष्ठइत्यभिधानान्नकनिष्ठानांलुब्धत्वकरणेऽभागत्वमितिग्राह्यम् ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। योज्येष्ठोभ्राता लोभात्कनीयसोभ्रातॄन्वंचयेत्सज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। लोभादिना ज्येष्ठस्य कनीयस्त्यागे राजदण्डमाह यइति। विनिकुर्वीत निःसारयेत्। अज्येष्ठ ज्येष्ठत्वेन या पूजा तच्छून्यः। अभागः पितृधनाद्यपात्रम् ॥ २१३ ॥

(५) **नन्दनः**। एवंज्येष्ठस्य संसर्गादिविषये समविभागत्वमुक्तेदानींतस्य क्वचिद्विषयेऽभागत्वमाह योज्येष्ठोविनिकुर्वीतेति। विनिकुर्वीत निराकुर्वीतेति ॥२१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। योज्येष्ठोलोभाद्यवीयसोभ्रातॄन् विनिकुर्वीत परिभवेत् सोऽज्येष्ठोज्येष्ठवत्पूजाहीन भवति। च पुन अभागः अधिकांशहरोन ॥ २१३ ॥

---

* तदभावे=तदभावेसोदरमात्रस्यतदभावे (सर्व० २) (१) सर्वं=न (अ)

सर्वएवविकर्मस्थानार्हन्ति भ्रातरोधनम् ॥ नचादत्वा कनिष्ठेभ्योज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥२१४॥

(१) **मेधातिथिः** । विकर्मस्थाःप्रतिषिद्धाचरणाः कुटुंबार्थे चानुतिष्ठमानानांतेषामन्येषांभ्रातृणांसंबन्ध्युपविष्टंस्थापयेद्यत्तेवक्ष्यन्ते कुतस्तद्वर्धनमिति तदा मूलंदर्शयिष्यामीति तादृशान्वृद्धिसहितमपि सर्वेषामपि दापयेत् यदि तु तस्मिन्नेव काले भ्रातृणांदर्शयेदिदमधिकंदास्यते तद्यथांशंगृह्णीताहमिति स्वतस्तत्पृथक्कृत्य वृद्धिनेष्यामीति तदा नास्ति तेषांभागस्तस्यैवनयौतकम् ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विकर्मस्थाः ब्राह्मणाःसन्तोगोरक्षणशूद्रसेवादिकुवृत्तिपराः । नचेति । यौतकं पित्रर्थादन्यत्कृतंपृथग्भूतं स्वार्थव्ययं पितृधनात्कनिष्ठेभ्यस्तावददत्वा न कुर्वीत । ज्येष्ठइति तत्कुटुम्बव्ययचिन्ताकारिपरम् ॥ २१४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अपतिताअपि ये भ्रातरोद्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते ऋक्थंनार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मार्थमसाधारणधनंकुर्यात् ॥ २१४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विकर्मस्थानां जीवनमात्रं नांशइत्याह सर्वइति । विकर्मस्थाः । द्यूतपानाद्यासक्ता [द्यूतेसंबन्धिनेकथनमस्येति यौतकंसर्वसाधारणधनादात्मायार्थमसाधारणकरणमिति][1] ॥ २१४ ॥

(५) **नन्दनः** । विकर्मस्थाविप्रतिषिद्धकर्मप्रधानाः कनिष्ठेभ्योभागं दत्वा ज्येष्ठः स्वदुहितुः स्त्रीधनंनकुर्वीत । न स्यादशेषपितृधनग्राहिणा कनिष्ठेन समविभक्तेन ज्येष्ठेन भ्रातृसाधारणाद्धनात् दुहितृयौतकंदेयं विभज्यत्वादंशादेवमिति भावः ॥ २१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भ्रातरोधनविभागंनार्हन्ति । ज्येष्ठोयौतकंपित्रर्थात्पृथग्भूतंकनिष्ठेभ्योऽदत्वा न कुर्वीत ॥ २१४ ॥

भ्रातॄणामविभक्तानांयद्युत्थानंभवेत्सह ॥ न पुत्रभागंविषमंपिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानांधर्म्यः पितृकृतःस्मृतइति ॥ तेभ्योस्मिन्विषये प्रतिषेधः सहोत्थानंसर्वएव धनमर्जयन्तीत्यर्थः । कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिग्रहेणकश्चित्सेवया कश्चिद्यशात्तंपरिरक्षति यथोपयोगमसंनिहितेषु विनियुक्ते तत्सर्वमेकीकृत्य समंविभजनीयं न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राधिकंदेयम् ॥ २१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सहोत्थानं संभूय वाणिज्यादिना वित्ताद्यर्जनम् । पिता अधिकायासादिकं कस्यचित्कस्य दृष्ट्वाऽधिकं न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । भ्रातॄणांपित्रा सहावस्थितानामविभक्तानांयदि सहधनार्जनार्थमुत्थानंभवेत्तदा विभागकाले न कस्य चित्पुत्रस्याधिकंपिता कदाचिद्दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । न्यूनाधिकविभक्तानांधर्म्यःपितृकृतःस्मृतइति अस्यापवादकमाह भ्रातॄणामिति । उत्थानं अदानं प्रतीच्छा । पितृकृतइति स्वयंयदा पुत्रान्विभजेत्तदान्यूनाधिक्यमितिभावः ॥२१५॥

(५) **नन्दनः** । सहोत्थानं संभूयार्जनं विषमं ज्येष्ठानामधिभागप्रदानेन विषमम् ॥ २१५॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदि उत्थानं सह मिलित्वा धनार्जनं भवेत् पिता विषमं पुत्रभागं कथंचन नदद्यात् ॥ २१५ ॥

---

(२१५) यद्युत्थानं=सहोत्थानं (नं) 1 (राध० २)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६॥

(१) **मेधातिथिः** । विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे द्वयं गृहीतं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यं। पितुरूर्ध्वं वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरूर्ध्वं संसृष्टास्तेषामेव सपैतृकोंऽशस्तद्तुल्यं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य चेति जातस्य संसृष्टिन एव दद्युः पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च तएवमेव विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति विसिष्टेन दर्शितम् ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पित्र्यमेव पितृभागमेव । एतेन विभागकाले पितुरपि भागो दर्शितः । यदि तु विभागादूर्ध्वमनेकेषां जन्म तदापि सएव भागो विभज्य तैर्ग्राह्यः । संसृष्टा इति यदि पुनः संसृष्टास्तेन सह कचिद्भ्रातरः स्युस्तदा तद्धनान्तर्भावेन पितृधनं संसृष्टैः सह विभज्य ग्राह्यमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृऋक्थमेव गृह्णीयात् येकृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहासौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वेषां पितृकृतविभागे तदुत्तरकालीनापत्यान्तरोत्पत्तौ कागतिस्तत्राह ऊर्ध्वमिति । मृते पितरि पित्र्यं विभजनकाले यत्पितृभागं जीवति तु इच्छाया अनियतत्वेन येतेन पित्रा सह संसृष्टास्तैः सह समं स पिता विभजेतेत्यन्वयः। तत्र च स्पष्टगर्भायां मातरि पितृभागाभावे मृते पितरि विभक्तैरप्यंशो देयः। अस्पष्टगर्भायां तु प्रसूतिपर्यन्तं विभागाभावः । एवं पितामहधनं पौत्रे प्रतिषिद्धं पितुः स्वातन्त्र्यादिति ध्येयं बृहस्पतिनोक्तेः ॥ २१६ ॥

(५) **नन्दनः** । पित्र्यमेव हरेत् पुनर्विभक्तं भ्रातृधनमंशसाम्याय विभज्य हरेत् । अस्यापवादउत्तरार्धेनोच्यते तेन पित्रा यैर्विभक्ताः संसृष्टास्तैः समं वा विभजेत् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेन पित्रा सह ये संसृष्टाः स्युः भवेयुः तैः संसृष्टैः सह सः पिता विभजेत ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७॥

(१) **मेधातिथिः** । व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पत्नीदुहित्रभावे पुत्रस्य धनं पितृगामीति प्राक्सूचितं तत्र विशेषमाह अनपत्यस्येति १ मातर्यपि वृत्तायां पश्चात्पितरि तद्गृहीतरि वृत्ते भ्रातृतत्सुतेष्वसत्सु तस्य वित्तान्तरोपार्जनासंभवे चायमनुग्रह उक्तः ॥२१७

(३) **कुल्लूकः** । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात्पूर्वं पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्थमित्युक्तत्वात् । इह माता हीत्यादिया ज्ञवल्क्येन पितराविति एकशेषकरणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामीत्येकशेषस्यैव कृतत्वान्मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनपत्यस्य सूनोर्मृतस्य मातुर्धनमित्याह अनपत्यस्येति । माता हरेदिति गर्भधारणपोषाभ्यां तेभ्यो माता गरीयसीति न्यायात् । मातरि मृतायां तु पितामही हरेत् पिता रिक्थं हरेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः । मातापितामह्यौ गृ-

---

१ मातर्यपि=पुत्रपत्नीदुहितृरहितोपलक्षणमिदम् । मातैवाप्नुयान्न पिता मात्रभावएव तु पितेत्यर्थः। मातर्यपीति मातर्यपि (सर्व०२)

ह्णीयातामित्युक्तमनुना विष्णुनाच । अपुत्रस्य धनंपत्न्यभिगामितदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीतिवचनजातविरोधा द्विभज्य पितरौ गृह्णीयातामितिकुल्लूकः । मातापित्रोरयोगव्यवच्छेदमात्रं पत्नीगामित्वेपि संगतं त्रयाणां सत्त्वे त्रितयम धिकारीति । अन्याभावसहकृतविकल्पस्याभावादितितु तत्त्वम् । वृत्तायां मृतायाम् ॥ २१७ ॥

(५) **नन्दनः** । अनपत्यस्येत्युपलक्षणं पुत्रपौत्रप्रपौत्रभार्यादुहितृरहितस्येत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनपत्यस्य पुत्रस्य पत्नी दुहिता वा माता पितरि सत्यपि दायमाप्नुयात् ॥ मातर्यपिच वृत्तायां पितुर्माता धनंहरेत् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ॥ पश्चाद्दृश्येतयत्किंचित्तत्सर्वंसमतांनयेत् ॥ २१८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अविज्ञानान्न्यूनमधिकंवा विभक्तंपरतोज्ञातंसमांशकीकर्तव्यं किंच विभागोत्तरकालंलब्धे नास्तिज्येष्ठस्योद्धारइति ॥ २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पश्चाद्दृश्येत पूर्वनिह्नुतं यत्किंचिदृणंवा तत्सर्वं समंविभाज्यं नतु निह्नवकर्तुरपराधाद्भा-गाभावः । ऋणइत्यभिधानेनच ऋणमप्यर्थविभागकाले अर्थाभावेवा ऋणमात्रमपि विभजनीयम् । तत्रच ज्येष्ठत्वादिना विशेषोनास्तीत्यर्थात्कथितम् ॥ २१८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्यथाशास्त्रंविभक्ते सति पश्चाद्यत्किंचित्पैतृकमृणं-धनंवा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वंसमंकृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यंग्राह्यंनवा ज्येष्ठस्योद्धारोदेयः ॥ २१८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यदिपित्रादिकृतमादेयंदेयवर्णमस्ति तदा कथं विभागस्तत्राह ऋणइति । अज्ञाते ऋणे देये वा सतिसर्वस्मिन्धनेच विभक्ते यदि पश्चादृणंपरिज्ञातंतत्सर्वंसमतामुपशमतां नयेच्छोधयेत् । सर्वमधमर्णेभ्यः प्राप्तमृणंसमं कृत्वा नयेदिति । दुहितरि धनान्वयत्वेपि न ऋणायान्वयः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम् ॥ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यऋतेऽन्वयइति ॥ मातुर्धनंतु दुहितरऋणादृते भजेरन्नित्यर्थः ॥२१८ ॥

(५) **नन्दनः** । यत्किञ्चित्कुत्रचित् ॥ २१८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत्सर्वं समतां समानतांनयेत् प्रापयेत् ॥ २१८ ॥

वस्त्रंपत्रमलंकारंकृतान्नमुदकंस्त्रियः ॥ योगक्षेमंप्रचारंच न विभाज्यंप्रचक्षते ॥ २१९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वस्त्रपत्रालङ्कारकृतान्नोदकानामेकत्वंविवक्षितं पत्रंवाहनंगन्त्रीशकटादिअलङ्कारोङ्गुलीयकादि वस्त्रंसममूल्यंनतु महार्घं । उदकंकूपवाप्यादि स्त्रियोदास्योयोगक्षेमंयतोयोगे क्षेमोभवति मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धावास्तुचारा-दिभ्यस्ततोरक्षाभवति । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते वास्तुनिविभागोन विद्यते । प्रचारंयत्र गावश्चरन्ति प्रवेशन्त्याह तेन यत्पैतृक-नोक्तंनह्यत्र धर्मातिक्रमः कश्चिदस्तीति तदनुपपन्नंदर्शयति अदृष्टासुहिते प्रतिषेधास्तदतिक्रमादधर्मोन स्यात् ॥ २१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वस्त्रं तेनतेन परिहितमधिकत्वेनापि दृश्यमानम् । पत्रं वाहनं अश्वादि तेनतेन परिगृ-हीतम् । एवमलंकारोङ्गुलीयादिः । कृतान्नं तत्तदुद्देशेन यत्सिद्धमन्नं विषयमपि । उदकं कूपादि । स्त्रियोभार्या एकस्यै-का अन्यस्य द्वे एवंवैषम्येपि । योगक्षेमं योगोराजादिलभ्योनिबन्धादिः स्वयमुपात्तः क्षेमः रक्षोपायः प्राकारेष्टकादिः । प्रचारोवर्त्म । यत्तु ॥ कृतान्नंचकृतान्नेन परिवर्त्यविभज्यतइत्याद्युक्तं बृहस्पतिना तदतिप्रचुरकृतान्नादेरपि तन्मात्रधनैर्विभा-गःकार्यइत्येतत् ॥ २१९ ॥

---

(२००) पत्रमलंकार=पात्रमलंकार (नं)

(३) कुल्लूकः। वस्त्रंवाहनमाभरणमविभागकाले येनोपभुक्तंतस्यैव न विभाज्यं। एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं। यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकंतद्विभाज्यमेव। तद्विषयमेव विक्रीयवस्त्राभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनं। कृतान्नमोदनसक्तादितन्न विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यंसक्तादितावन्मात्रमूल्यधनेन ॥ कृतान्नंचाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यतइति बृहस्पतिवचनाद्विभाजनीयमेव। उदकंकूपादिगतंसर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम्। स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागान भवन्ति तान विभाज्याः किन्तु तुल्यंकर्मकारयितव्याः। योगक्षेमंमन्त्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वात्। प्रचारोगवादीनांप्रचारमार्गः। एतत्सर्वंमन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः। न्यूनाधिकमूल्याभावेतु पित्रादिदत्तं येन भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थनयाह वस्त्रमिति। पत्रमश्वादि। कृतान्नं अविभागकाले येन भुक्तम्। उदकं कूपतडागादिस्थम। स्त्रियोदास्यः। योगोऽलब्धलाभः लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः तयोः प्रचारं प्रचर्यते निर्वाह्यते येनेति तद्धेतुमन्त्रिपुरोहितादिः। एतान्यपि दत्तानिन विभजनीयानि अत्यन्तमूल्ये विभजनीयानि विक्रीय वस्त्राभरणमिति बृहस्पत्युक्तेः दासदास्यस्तु समं कर्म कार्याइतिभावः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः। अथाविभाज्यमाह वस्त्रंपात्रमलङ्कारमिति। पात्रं उदपात्रं वस्त्रादीनिचत्वार्यभागवेलायां येन परिगृहीतानि विभागवेलायामुद्धारंतानि तस्मै देयानि द्रव्यान्तरेचोद्विभज्यानि। उदकं कूपादिस्थं दायादैः सर्वैरुपभोज्यं न विभाज्यं। स्त्रियोभार्यात्वेन परिगृहीतादास्यादयस्तासां स्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्वमुच्यते। ऋणं वा धनंवा विभागात्पश्चात्कुत्रचिद्दृश्येतोभयमपि सर्वेविभक्ताःसंविभजेरन्नित्यर्थः। योगक्षेमइति अप्राप्तप्रापणंयोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः अत्र योगक्षेमशब्देन योगक्षेमहेतवोविवक्षिताः योगहेतवोयाज्याः शिष्यादयः क्षेमहेतवोद्वारग्रामपालादयः उभयहेतवोग्रामपत्तनाधिपादयस्तेपि पूर्ववदेवस्थापनीयान विभाज्याः। प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्योमार्गः सोपि सर्वैः प्रचरितव्योऽनुभाव्यितव्योन विभाज्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः। अविभाज्यमाह वस्त्रमिति। वस्त्रं पत्रं वाहनं अलंकारं मातुः कृतान्नं पक्कान्नं उदकं कूपादि स्त्रियः दास्यः योगक्षेमौ अलब्धलाभोयोगः लब्धस्य परिपालनंक्षेमः प्रचारं मार्गं जलवाहादिं विभाज्यंन प्रचक्षते ॥ २१९॥

अयमुक्तोविभागोवः पुत्राणांच क्रियाविधिः ॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनांद्यूतधर्मंनिबोधत ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। द्यूतंवक्तुमुपक्रमते अयमिति। पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण। द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः। एषदायभागः पुत्राणांक्षेत्रजादीनांक्रमेण विभागकरणप्रकारोयुष्माकमुक्तः। इदानींद्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः। विभागप्रकरणमुपसंहरन्द्यूतंप्रतिजानीते अयमिति। पुत्राणामौरसादीनाम्। क्रियाविधिः पिण्डदानं च ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः। विभागानन्तरं द्यूतधर्मान् निबोधत शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतंसमाह्वयंचैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अत्रच तुल्यविषयत्वात्समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति द्यूतमिति ॥ २२१ ॥

---

(२२१) राजान्तकरणौ=राज्यान्तकरणौ (राघवानन्दः)

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञांराज्यविनाशकारिणौ ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह द्यूतमितिद्वाभ्याम् । राज्यान्तकरणौ राज्यनाशकौ ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र तावद्राज्ञः कर्तव्यमाह द्यूतं समाह्वयश्चैवेति द्यूतं प्राणिद्यूतं कुक्कुटमेषादि ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यूतं समाह्वयं प्राणिद्यूतं राजा राष्ट्रात् निवारयेत् ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यंयद्देवनसमाह्वयौ ॥ तयोर्नित्यंप्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमनिह्नुतम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकटमेतच्चौर्यंयत् द्यूतसमाह्वयौ तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यंयत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाव्यमितिविवक्षन्दृष्टार्थवादमाह प्रकाशमिति । प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्वयं सर्वजनसमक्षं तास्कर्यं चौर्यम् । अतस्तयोस्तत्कर्त्रोः प्रतीघाते नाशे ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तास्कर्यं चौर्यम् । यद्देवनसमाह्वयौ नृपतिः तयोः प्रतीघाते नाशाय यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ प्राणिभिः क्रियते यस्तु सविज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेषादिभिर्युद्धकरणेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतंकथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकंक्रियते ससमाह्वयोज्ञेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनंपरिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोर्लक्षणमाह अप्राणिभिरिति । अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते तत् द्यूतम् । प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमितिशेषः ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः द्यूतसमाह्वययोः करणतएव भेदोन स्वरूपतइत्यभिप्रायेणाह अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्तशाङ्गदारवमार्त्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेषमहिषवर्त्यादिभिः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिःश्रूयते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिर्यस्तु क्रियते सःद्यूतः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

द्यूतंसमाह्वयंचैव यः कुर्यात्कारयेत वा ॥ तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनोद्विजलिङ्गोपवीतादिधरान् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् योवा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधंकुर्यात् यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान्हन्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह द्यूतमिति । कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण हस्तच्छेदं कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमानाअपि ये शूद्रास्तान्प्रत्याह द्विजलिङ्गिनइति । एतेऽवश्यमनपेक्षतया देशान्निःसारणीयाइतिभावः ॥ २२४ ॥

---

(२२२) प्रकाशं=प्रत्यक्षं (सर्व०)

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजलिङ्गिनः शूद्रान् राजा घातयेत् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ॥ विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तॄन्। कुशीलवान् नटान्। केरानतिवक्रचेष्टितान्। पाषण्डान् बौद्धादीन्। विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तॄन्। पतितानन्त्यजादीन्। शौण्डिकान् मद्यविक्रेतॄन्। नवासयेत् बहिरेव वासयेत्॥२२५॥

(३) **कुल्लूकः**। द्यूतादिसेविनोनर्तकगायकान्वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान्क्षिप्रंराजा राष्ट्रान्निर्वासयेदिति कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५॥

(४) **राघवानन्दः**। कितवान्दृष्टान्तीकृत्य प्रसंगेनान्यानपि संकलयति कितवानिति। कुशीलवान् नृत्यजीविनः। केरान्गायकान्। पाषण्डान् पाषण्डलिङ्गंतद्भूतान् वेदविद्विषःविकर्मस्थान्। अनापद्यपि परधर्मरतान्। शौण्डिकान् तेहि मद्यस्त्रीप्रदानेन धर्म*प्रणाशात् सर्वानर्थकारिणः। मानवानिति तादृशानन्यानपि यद्वा कुशीलवादिदोषोमनुष्येष्वेव नगन्धर्वादिष्वितिद्योतितम् ॥ २२५ ॥

(५) **नन्दनः**। कितवान्द्यूतवृत्तीन्। कुशीलवान्गायनवृत्तीन्। कैलान्केलिशीलान्। शौंडिकान्मद्यपान्। पुरशब्दोराष्ट्रस्याप्युपलक्षणार्थः। कितवसधर्मत्वात् कुशीलवादीनामुपन्यासः प्रासङ्गिकः ॥ २२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कितवान् द्यूतवेदिनः। कुशीलवान् विषयशीलान्। चौरान् वक्रचेष्टान्। विकर्मस्थान् अधर्मस्थान्। हेतुकर्तॄन् पानासक्तान्। एतान्कितवादीन् पुरात्क्षिप्रं निर्वासयेत् ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियया नित्यंबाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करावेषान्तरधराश्चौराविकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादिक्रियाप्रवर्तनेन बाधन्ते बाधांकुर्वन्ति। भद्रिकाः सद्वृत्ताः। अत्रकितवप्रसंगादप्युक्तम् ॥ २२६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्रहेतुमाह एते इति। एते कितवादयोगूढचौराराज्ञोराष्ट्रेवसन्तोनित्यंवंचनात्मकक्रियया सज्जनान्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतएषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति एतइति वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विकर्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमप्यस्वदोषैस्तान्दूषयन्तीतिभावः। भद्रिकाभद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः ॥ २२६ ॥

(५) **नन्दनः**। भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति ॥ २२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भद्रिकाः सद्वृत्ताः प्रजाः विकर्मक्रिययावंचनादिक्रिया एते बाधन्ते ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरंमहत् ॥ तस्माद्द्यूतंन सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पुराकल्पे पुराणकथासु ॥ २२७ ॥

---

(२२५) क्रूरान्=चौरान् (ण, राम०) =कैलान् (नं) = केरान् (सर्व०)

* धर्मप्रणाशात् = धनग्रहणात् (राघ० २)

(३) **कुल्लूकः** । नेदानीमेव परंकिन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरंदृष्टमतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्यूतस्यानर्थबहुत्वमैतिह्येनाह द्यूतमिति । पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिरदुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं समाह्वयोपलक्षकम् धनत्कारित्ववैरकत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः** । द्यूतस्य दोषमाह स्वयमपि राज्ञा द्यूतंनकार्यमिति चाह द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे पूर्वस्मिन्काले वैरकरं दृष्टं नलयुधिष्ठिरादिषु ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नंवा प्रकाशंवा तन्निषेवेत योनरः ॥ तस्यदण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टंनृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विविधः कल्पोविकल्पः समएवराज्ञोच्यते द्यूतधर्मंनिबोधतेति ततआरभ्यद्वित्राः श्लोकाविधायकाः सर्वोऽन्यर्थवादः ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य यथेच्छतिनृपस्तस्य तथा कार्योदण्डभेदः । नत्वत्र शास्त्रे दण्डोनियम्यतइत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योमनुष्यस्तत् द्यूतंगूढंप्रकटंवा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधोदण्डोभवति ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्मात्तत्कारी दण्डार्हइत्याह प्रच्छन्नमिति । तत् द्यूतसमाह्वयंप्रच्छन्नं । यथा स्यात्प्रकाशंयथास्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डोवधोवेत्यन्वयः । यद्वा पणे सहस्रं नृपतेरित्युक्तम् ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः** । दण्डविकल्पः दण्डभेदोर्थहरणादिलक्षणः ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तत् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथावादण्डः ॥ २२८ ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डंदातुमशक्नुवन् ॥ आनृण्यंकर्मणा गच्छेद्विप्रोदद्याच्छनैःशनैः ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्षत्रियादयोनिर्धनाम संबन्धेनावसादयितव्याः किंतर्हि कर्मणा यद्यस्योचितंकर्मराजोपयोगि तेन दण्डधनंसंशोधयितव्याः । ब्राह्मणस्तु कुटुंबानामविरोधेन शनैर्दाप्योबन्धताडनकर्मणि तस्य निषिध्येते । धनिकविषयः प्रागुक्तःश्लोकः दण्डविषयोयमपौनरुक्त्यम् ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आनृण्यं दण्डापक्रियाम् । कर्मणागृहादिकर्मकरणेन ॥ २१९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानींपराजितानांधनाभावे सतीदमाह क्षत्रेति । क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयोनिर्धनत्वेन दण्डंदातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनंकुर्यात् । ब्राह्मणः पुनः यथालाभंक्रमेण दद्यान्न कर्मकारयितव्यः ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दण्डं संकलयति क्षत्रेतिषड्भिः । ऋणदानासमर्थस्यैवदण्डस्य आनृण्यं शोधनं कर्मणा चेतनादेनागच्छेत्कुर्यात । विप्रस्तु दद्यादेव तच्चापि शनैः ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः** । विप्रःशनैरर्थंदद्यान्नतुदण्डानृण्यं कर्मणागच्छेत् ॥ २२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनृणस्य भावं आनृण्यं कर्मण्या कर्मकरणेन विप्रःशनैःशनैर्दद्यात् ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ॥ शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । दमः कर्मकरणेष्वसमर्थादरिद्राएव गृह्यन्ते महापातकिनांसाम्यात्तच्छिफ्याादिभिस्ताडनं शिफा लता विदलंवृक्षत्वक् ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनाथोदरिद्रः सततधनवत्संबन्धिशून्यः । शिफा वृक्षजटा । विदलोवेत्रार्धम् । रज्जुश्च र्मादिकृता । एतैस्ताडनेन ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीबालादीनांपुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनंराजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अदाने दण्डार्थमये दण्डप्रकारः स्त्र्यादीनामित्याह स्त्रीति । शिफाअङ्गुलीपञ्चकसाधनक प्रहारोवटारोहोवा । विदलो वेणुशलाका ॥ २३० ॥

(५) **नन्दनः** । शिफान्यग्रोधादिप्ररोहः विदलोवेणुदलम् ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शिफा कशा विदलं वैणवादिविकारः विदलः तरुत्वक्रज्ज्वाद्यैः रज्जुकरणादिभिः नृपतिः एतैर्दं दद्यात् ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ॥ धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निः स्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ये कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनांकार्येषु व्यवहारदर्शितादिषु नियुक्ताअधिकृताराजस्थानीयप्रभृतय स्ते धनोष्मणा पच्यमानाअन्यस्माद्धनंगृहीत्वा कार्याणि नाशयेयुस्तान्निःस्वान्कारयेत्सर्वस्वहरणंतेषांकार्यं सत्यानामभ्या सेन वर्तमानानांसत्यपि वक्ष्यमाणोदण्डान्तरविधावेषएव दण्डोन्याय्यः । येप्यन्ये सेनापतिप्रभृतयःकस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थंगृहीत्वानानयन्तितेप्येवमेव दण्ड्याः । अन्येतु ये नियुक्ताइत्यकारप्रश्लेषंपठन्ति ये राजवल्लभ्याद्वला तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यंकुर्वन्ति कार्यनाशनार्थंद्वितीयस्य तेषामयंदण्डः धनोष्मणेत्यविवक्षितं अनियुक्ताइत्येतदेव प्रधानम् ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ये नियुक्ताः प्राड्विवाकाद्याः हन्युरुत्कोचग्रहणजितमप्यजितंकुर्वन्तः । धनोष्मणा पा कः किंनोभवति राजाचेज्ज्ञानीयाद्दण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधनतया निर्भयता । निःस्वानपहृतसर्वस्वान् ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा नियुक्ताउत्कोचधनतेजसा विकारंभजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यंनाशयेयुस्तान्गृहीतसर्वस्वान्राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । यइति । कार्यिणामर्थिनाम् । धनोष्मणा पच्यमानान् धनगर्वतेजसापन्नविका रान् ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथान्यानपि दण्डान्प्रसङ्गादाह ये नियुक्तास्त्विति । कार्येषु व्यवहारेषु । धनोष्मणा धनलिप्साजनि तेन सन्तापेनपच्यमानान्विक्रीयमाणान् ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ये कार्येषु नियुक्ताःकार्यिणां कार्यार्थिनां कार्याणि हन्युः धनस्यउष्मणाये पच्यमानाःधनस्य अभिमानेन नशात्प्राणभृत्यांस्तान्भृत्यान्नृपतिर्निस्वान् कारयेत् निस्वान् नृपतिः कारयेत् ॥ २३१ ॥

---

(२३०) बालोन्मत्त—बालानाथ (सर्व०)

कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ॥ स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कूटशासनस्य कर्तारोयन्नैव राज्ञादिष्टंतद्राजकृतमितिवदन्ति । शासनंराजादेशः एतस्य गृहे न भोक्तव्यमस्यचायंप्रसादआज्ञातइयंवास्थितीराज्ञाकृतेति पत्रकंराजाधिकृतलेखकलिखितमस्ति शासनंराजादेशसंबाधशासनंतत्कूटंकुर्वन्ति पालयन्ति प्रकृतीनांकुद्धलब्धानांदूषकाभेदकाः स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणयोरपि हन्तारः द्विट्सेविनोराजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नंगतागतिकान् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूटशासनं मिथ्याराजाज्ञालेखनम् । दूषकान् अन्योन्यभेदकान् । हन्यात् घातयेत् । द्विट्सेविनः स्वयंपुष्टानपि स्वशत्रुसेविनः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कूटराजाज्ञालेखकानमात्यानांच भेदकान्स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात्॥२३२॥

(४) राघवानन्दः । कूटशासनकर्तृंश्च राजाज्ञांविनापि लेख्यादिना शास्तारोयेतान् । प्रकृतीनाममात्यानां दूषकाभेदकान् । द्विट्सेविनः स्वपक्षमनुकुर्वन्तएव शत्रुसेविनोये तानपि ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतीनां दूषकानमात्यादिनां भेदकान् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनंराजलेखनम् । कूटकर्तृन् राज्ञांलिखनमन्यथाकारिणः प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् भेदकान् तथा द्विट्सेविनः उपायान्तरेण रक्षणाशक्तौ हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितंचानुशिष्टंच यत्र क्वचन यद्भवेत् ॥ कृतंतद्धर्मतोविद्यान्न तद्भूयोनिवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितंचानुशिष्टंच योमन्येत विकर्मणा । द्विगुणंदण्डमास्थाय तत्कार्यंपुनरुद्धरेत् ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । यत्र क्वचनराजाधिकारणे व्यवहारपदंतीरितंपारतीरकर्मसमाप्तौ निश्चितमसौ यत्र प्रयुज्यतेति न केवलंवाचा सत्यैरुक्तंयावदनुशब्दंदण्डप्रणयनंकृतंतद्राजाकृतमेवविद्यान्नपुनर्निवर्तयेदन्तरेण द्विगुणंदण्डं यथाह ॥ द्विगुणंदण्डमास्थायेतत्कार्यंपुनरुद्धरेदिति ॥ धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अयन्तुनिमित्तान्तरेणाज्ञानादिना ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र व्यवहारविषयेयत्तीरितं शास्त्रविषयेनिर्धारितं अनुशिष्टं धृतदंडंच कार्यं तद्यदि धर्मतःकृतं पूर्वेणराज्ञा केनचित् तदाकृतमेव विद्यान्नपुनस्तदनुसंदध्यात् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र क्वचिदृणादानादिव्यवहारे यत्कार्यंधर्मतस्तीरितं पारतीरकर्मसमाप्ताविति चुरादौपठ्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतं अनुशिष्टंदण्डपर्यन्ततांच नीतंस्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान्न पुनर्निवर्तयेदेतच्चाकारणात् अतः कारणकृतंनिवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्यपिअन्यायवर्ती नृपोनस्यादित्याह तीरितमिति । तीरं पारं इतं नीतं समाप्तिमिति यावत् । तीरितं गङ्गादेस्तत्संबन्धिपणाविवा पणोदेयइत्यादियन्निर्णीतं अनुशिष्टं यत्र क्वचिन्नृणांदिव्यव्यवहारे शास्त्रप्रमाणेन यद्दण्डादि समर्पितं तन्ननिवर्तयेत् । लोभादिना न पुनः कारयेत् । धर्मतः करणादितिभावः ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । तीरितानुशिष्टशब्दौ कात्यायनेन व्याख्यातौ असत्सदिति यः पक्षः सद्भ्योरेवावधार्यते तीरितः

---

*(८, ४)

सोनुशिष्टस्तु साक्षिभिर्यः प्रकीर्तितइति यत्रक्कचन राजसभाया अन्यत्रापि तीरितं चानुशिष्टं च व्यवहारमदण्डदशबन्धा-र्थं ननिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्णीतं शास्त्रविषयेनिर्धारितं धर्मतोनिर्णीतंच पुनः अनुशिष्टं कृतदण्डं च कार्यं दण्डपर्यन्तंनीतं यत्र क्वचन यद्भवेत्तत्कृतंधर्मतोविद्यात् भूयस्तन्निर्णीतं न निवर्तयेत् न प्रवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ॥ तत्स्वयंनृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रंच दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वंनिःस्वीकरणं अर्थतस्तु निमित्तान्तरेण प्रज्ञादिनाऽमात्योराजस्थानीयादि-स्तंसहस्रंच दण्डयेत् । गर्गशतदण्डनवत्समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यः सेनापत्यादिः । अन्यथाकुर्युरुत्कोचादिना । कुर्याद्व्यवस्थापयेत् । सहस्रमि-त्यल्पविषये सहस्रपणविवादे । अधिकेत्वधिकम् ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजामात्याः प्राड्विवाकोवा व्यवहारेक्षणे नियुक्तोयदसम्यग्व्यवहारनिर्णयंकुर्युस्तत्स्वयंराजा कुर्या-त्पणसहस्रंच तान्दण्डयेत् । इदंचोत्कोचधनग्रहणेतरविषयं उत्कोचग्रहणे ये नियुक्तास्त्वित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वकृतमनिवर्तयन्परकृतं निवर्तयेदेवेत्याह अमात्यइति । अन्यथाप्रमादमोहादिना । राज्ञा नियुक्ताः अमात्यः प्राड्विवाकोवा । प्रत्येकं पणसहस्रम् । दण्डः उत्कोचादिग्रहणनिमित्तः ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । कुर्यान्निरूपयेत्सहस्रं पणानाम् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राड्विवाकः विवादानुगतंपृच्छेत् सभ्यांस्तान् प्रतिवर्तते । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तु स्मृतः । अन्यथा कार्यं यः कुर्यात्तमन्यथाकारिणम् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ एते सर्वे पृथक्ज्ञेयामहापातकिनोनराः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापोब्राह्मणएव महापातकी । तस्करोब्राह्मणसुवर्णापहारी । नराःकथिताः उक्तार्थकथनमुत्तरा-र्थम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापः पैष्टीपाता क्षत्रियोवैश्यश्च विप्रोगौडीपैष्टीमाध्वीपाता । तस्करोब्राह्मणस्वर्णहर्ता । पृथगेकैकशः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्योब्राह्मणंहतवान्सब्रह्महा । सुरापोद्विजातिः पैष्ट्याः पाता ब्राह्मणश्च पैष्टी माध्वी गौडीनां । तस्करोब्राह्मणसुवर्णहारीमनुष्यः । यश्च कश्चिद्गुरुपत्नीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकंमहापातकिनोबोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनिमित्ताधिकारिणोदेहादिदण्डार्थमनुवदति ब्रह्महेति । ब्राह्मणजात्यव-च्छिन्नस्य हन्ता । सुरापः [गौडीमाध्वी][1] पैष्टीनां पाता विप्रः । तस्करोत्र ब्राह्मणसुवर्णहारीसाहचर्यात् । गुरुतल्पगः गुरो-स्तल्पवदधस्तनत्वात्पत्नी तां गन्तुं शीलः । मनुष्याधिकारकंशास्त्रमित्याह एतेयदि नरास्तदा महापातकिनः नान्ये अतएव देवादीनां पापंतत्प्रायश्चित्तभूतभाव्यर्थवादत्वेननयेनतु देवत्वतिर्यक्त्वदशायां ते स्युरितिभावः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अथ महापातकिनोदण्डविवक्षयाह ब्रह्महाचेति । नरोब्राह्मणस्वर्णचोरः ॥ २३५ ॥

---

१ (न०)

(६) रामचन्द्रः। स्तेयी विप्रसुवर्णस्तेयी ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषांप्रायश्चित्तमकुर्वताम् ॥ शारीरंधनसंयुक्तंदण्डंधर्म्यंप्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ननुच सुरापोब्राह्मणएव पातकी तस्य च शारीरसंयुक्तोगृह्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि चतुःसंख्यासामर्थ्यात् अन्येत्वंकिनःशरीरमुक्तमित्याहुः तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति अन्येत्वपिशद्वात्पञ्चानामयंदण्डइत्याहुः चतुर्णामप्यपिशब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणोब्राह्मणस्यवधेपूर्वशरीरदण्डउक्तएव स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्चहन्यादिति। अनेनान्तरशरीरात्समाङ्कनमेवोच्यते धर्म्यमित्यपराधानुरूपेण गुरुतरलाघवंकार्यमित्यर्थः ॥ २३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शरीरयुक्तमङ्कनादि। धनसंयुक्तंसर्वस्वादानादि। नाङ्क्याराज्ञाललाटइतिललाटेप्यामाङ्कननिषेधात्तत्रैवाङ्कनम् ॥ २३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चतुर्णामप्येषांमहापातकिनांप्रायश्चित्तमकुर्वतांशारीरंधनग्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण धर्मादनपेतंवक्ष्यमाणंदण्डंकुर्यात् ॥ २३६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। चतुर्णामेषामपि प्रत्येकं संसर्गात्पातकी पञ्चमइतिशेषः नैमित्तिकमाह शारीरमिति ॥ २३६ ॥

(५) **नन्दनः**। संसर्गिणः पञ्चमस्य तत्तुल्यदण्डत्वाच्चतुर्णामित्युक्तम् ॥ २३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतेषांचतुर्णांप्रायश्चित्तंअकुर्वतांशरीरधनसंयुक्तं धर्मं समानरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पेभगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ स्तेये च श्वपदंकार्यंब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ललाटाङ्कनमप्रतिषेधविधौ नाङ्क्याराज्ञा ललाटेष्विति तच्छ्रवणात् ॥ २३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भगोभगाकृतिः। सुराध्वजः सुराचिन्हस्यूतशौण्डिकगृहध्वजाकृतिः। अब्रह्मण्ये ब्रह्महत्यायां अशिराः कबन्धः। ब्रह्महण्यशिराइतिक्वचित्पाठः ॥ २३७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नाङ्क्याराज्ञा ललाटेस्युः इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटमेवाङ्कनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायितप्तलोहेन ललाटेभगाकृतिगुरुपत्नीगमनचिन्हंकार्यं। एवंसुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं। सुवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपादरूपंकार्यं। ब्रह्महणि कबन्धःपुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ शारीरं दण्डमाह गुरुतल्पेभगइति। भगः गुरुतल्पगस्य ललाटे भगाकृतिचिन्हं यावज्जीवंस्थायि कुर्यात्तप्तेन लोहेन। एवमुत्तरत्र। सुराध्वजः तप्ता तु दीर्घा ध्वजाकारा रेखा श्वपदं शुनःपदाकारं। अशिराः कबन्धः तदाकारारेखा ॥ २३७ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र भगादयएकरूपाविज्ञेयाः सुराध्वजः सुराकलशः अशिराः पुमान्कबन्धः ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भगः भगाकारः। सुराध्वजः सुराध्वजरूपः। स्तेये श्वपदं पदसदृशम्। ब्रह्महणि अशिराः पुमान् शिरः शून्यः पुमान्कार्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याह्यसंयाज्याअसंपाठ्याविवाहिनः ॥ चरेयुः पृथिवींदीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

---

(२३८) ह्यसंयाज्यः=ह्यसंयोज्याः (नं मे०) (२३८) असंपाठ्याः=असंपोष्याः (मे०)

(२३८) विवाहिनः=विवादिनः (नं) विगर्हिताः (मे०) (२३८) असंभोज्याः=असंपङ्क्याः (राम०)

(१) मेधातिथिः । सर्वधर्मग्रहणादेवासंभोजनादीनांसिद्धे प्रतिषेधे दोषगुरुत्वख्यापनार्थमेषामुपादानं । संभोगएकत्रयसनंगीतादिश्रवणंच । संयोजनंतेषामेवयोजनंवा एवंसंपाठोपिद्रष्टव्यः असंपाठ्याविगर्हिताइति असंपाठ्याश्च अविगर्हिताश्चेति द्वन्द्वः । दीनाइति सत्यपि स्वत्वे तत्संबन्धिभिक्षादिभोजनेनपरयाऽवज्ञयाचवस्त्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंभोज्याएकपङ्क्तिभोजनानर्हाः । असंयाज्याअयाज्याः । असंपाठ्याअध्यापनसंबन्धानर्हाः । अविवाहिनोविवाहसंबन्धानर्हाः । चरेयुर्नैकत्र वसेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिकंनैते भोजयितव्याः नचैते याजनीयाः नाप्येतेऽध्यापनीयाः नाप्येतैः कन्यादानसंबन्धः कर्तव्यः एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवींपर्यटेयुः ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवमन्यदपीत्याह असंभोज्याइतिद्वाभ्याम् । असंभोज्या सहभोजनाय नार्हन्त्येते । एवं असंयाज्यायाजनायनार्हाएते । एवं असंपाठ्याःपाठनायनार्हन्ति । अविवाहिनः विवाहोवैवाहिकोयौनसंबन्धस्तद्रहिताः । सर्वधर्मबहिष्कृताः स्वस्वाश्रमधर्मरहिताः ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । असंभोज्या भोजनानर्हाः असंयोज्याःस्थानासनशयनादिषु सामीप्यानर्हाः असंपाठ्याः सहाध्ययनानर्हाः विवादिनः सहभाषणानर्हाः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पगादयः सर्वधर्मबहिष्कृताः पृथिवींचरेयुः । असंपङ्क्त्यापङ्क्त्यनर्हाअसंयाज्याः यष्टुं अर्हान ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निर्दयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतलक्षणाइतिनिश्चिते तत्कार्यकरत्वमित्यर्थः । व्याध्यादियोगेप्येषु दया न कर्तव्या । ज्येष्ठादिगुणदोषेपि चनैतेनमस्कार्याःप्रत्युत्थानादिभिः एषएववचनसामर्थ्याद्धर्मोविज्ञेयः ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतलक्षणाः कृताङ्कनाः । निर्दयाः दयायाअविषयाः । निर्नमस्काराअनमस्काराः ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञातिभिः संबन्धिभिर्मातुलाद्यैरेते कृताङ्कास्त्यक्तनीयाः नचैषांदयाकार्या नाप्येते नमस्कार्याइतीयंमनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । [किंचज्ञातीति] कृतलक्षणाः [भगादिचिन्हाःनिर्दयाअहोऽयमहदितिकृत्वा] ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । निर्दयानिर्नमस्काराः दयानमस्कारयोरविषयभूताः ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते ज्ञातिसंबन्धिभिः कृतलक्षणाः कृतचिन्हाः त्यक्तव्याः । निर्दयाः निर्गता दया येषांते । निर्नमस्काराः निर्गतानमस्कारायेषांते ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तन्तुकुर्वाणाःसर्ववर्णायथोदितम् ॥ नाङ्क्याराज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादावप्यपूर्ववर्णास्तेषांप्रायश्चित्तंकुर्वतामङ्कनंनास्ति दण्डस्तूत्तमसाहसंपणसहस्रंदाप्यते ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वे प्रागुक्ताः क्षत्रादिवर्णास्त्रयः । दाप्याउत्तमसाहसं प्रायश्चित्ते कृतेऽपि ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रविहितंप्रायश्चित्तंपुनः कुर्वाणाब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाराज्ञा ललाटेऽङ्कनीयान भवेयुः उत्तमसाहसंपुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

(२४०) सर्व=पूर्वे (अ, ह्र, ड, द, ठ, थ, ल, न, य, (सर्व०) १ (राघ० २)

(४) राघवानन्दः । [प्रायश्चित्तमकुर्वतामित्युक्तेतत्करणेतुमचिन्हादिकंकार्यमित्याह प्रायश्चित्तमिति । यथोदितमत्र वक्ष्यमाणत्वेनवेदोक्तयथा][1] भवत्येववेदमूलत्वात्स्मृतेः । धनसंयुक्तमित्युक्तेतदाहोत्तमसाहसमिति । दण्डोत्रपुनःप्रसक्तिवारणाय ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । पूर्ववर्णास्त्रैवर्णिकाः अनेन ज्ञायते ललाटेषु कर्तव्यमङ्कनमिति ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्ववर्णाश्चत्वारोगुरुतल्पगादयःयथोदितंकुर्वाणाराज्ञा ललाटे नांक्याःस्युः नकृतचिन्हाभवेयुः क्षत्रियादिविषयं ॥ २४० ॥

आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्योमध्यमसाहसः ॥ विवास्योवा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः॥२४१॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तन्तुकुर्वाणाइत्येतदत्र नापेक्षते एतेषु ब्राह्मणहत्यादिष्वपराधिषु ब्राह्मणोमध्यमसाहसं-दण्ड्यः। अकामतइत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते दण्डयित्वा प्रायश्चित्तंकारयितव्यः सपरिच्छदः गुणवतोब्राह्मणस्यानुग्राह्यस्यैतत् प्रकामंवाऽनिर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकिनोमध्यमसाहसःकृतप्रायश्चित्तस्यब्राह्मणस्य । अकृतप्रायश्चित्तस्तु निर्वास्यः । द्रव्यंधनं परिच्छदोरथादिः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरे कृतवन्तस्त्वित्युत्तरश्लोके श्रूयमाणमकामतइति चात्रापि योजनीयं तेनाकामतइत्येतेष्वपराधेषु गुणवतोब्राह्मणस्य मध्यमसाहसोदण्डःकार्यः । पूर्वोक्तस्तूत्तमसाहसोनिर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितोब्राह्मणोदेशान्निर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । विगुणेषु चतुर्षूत्तमसाहसमुक्त्वा गुणवत्स्विच्छानिच्छाभ्यां व्यवस्थापयन्नादौ ब्राह्मणस्य तदाह आगस्त्विति । आगःसु पापेषु । मध्यमसाहसोऽकामतस्तदितरतोनिर्वास्यः । तस्य तृणमात्रं न ग्राह्यमित्याह सपरिच्छदइति ।२४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ महापातकिनामकृतप्रायश्चित्तानामङ्कितानामेव निमित्तविशेषं श्लोकद्वयेनाह आगःसु ब्राह्मणस्यैवकार्यइति । आगःसु पापेषु । अकामकृतविषयोमध्यमसाहसः कामकृतविषयं विवासनमिति व्याख्यातमुत्तरश्लोकानुगुण्यात् ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषुआगस्सु गुरुतल्पगाद्यपराधेषु ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसः दण्डः कार्यः । वा राष्ट्राद्वा विवास्यः निष्कास्यः सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥२४२॥

(१) मेधातिथिः । इतरेक्षत्रियादयोवर्णाएतानि पापानि महापातकान्यकामतोऽनिच्छया कृतवन्तः सर्वस्वहरणाः कार्याः केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतद्दण्डंपूर्वेण वैकल्पिकमिच्छंति कामतस्तेषांवधउक्तः शूद्रस्याकामतोङ्कनसर्वस्वहरणे कामतोवधः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरे क्षत्रादयः अकामतः कृतवन्तः प्रायश्चित्ताकरणे सर्वस्वहरणमात्रम् । कामतःकृतेऽकारं प्रवासनमङ्कनादिसहितम् । एतच्चाल्पारम्भविषयं आरम्भमहत्त्वेतु हन्यादित्युक्तम् ॥ २४२ ॥

---

1 (राघ० २)

(३) कुल्लूकः। ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति। इदं सर्वस्वहरणंपूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनंवधोर्हति॥ प्रवासनंपरासनंनिसूदनंहिंसनमिति। वधपर्यायंप्रवासनशब्दंपठन्त्याभिधानिकाः॥ २४२॥

(४) राघवानन्दः। क्षत्रियादीनांत्वाह इतरइति। एतानि ब्रह्महत्यादीनि। कृतवतांसर्वस्वहारं सर्वस्वहरणमित्तमसाहसेनसह विकल्पः॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिंसनमिति वधपर्याय इति केचित्। तन्न राजकृदण्डचिन्हस्यापि द्वादशवार्षिकादिव्रतोपदेशान्मरणे तदसंभवादेवंविधे धनहारः प्रवासनं चेति॥ २४२॥

(५) नन्दनः। इतरे क्षत्रियादयः॥ २४२॥

(६) रामचन्द्रः। इतरे क्षत्रियादयः एतानि पापानि अकामतःकृतवन्तः सर्वस्वहारंअर्हन्ति। तु पुनः कामत प्रवासनं प्रवासमेवमारणं अर्हन्ति॥ २४२॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनोधनम्॥ आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते॥ २४३॥

(१) मेधातिथिः। ननुधनेनदण्डनंराज्ञोवृत्तिरितिस्थापितंकथमिहतद्धनरयाग्रहणंउक्तं राजनिर्धूतदण्डाइत्यत्रान्तो॥ २४३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। धनं दण्डरूपमपि॥ २४३॥

(३) कुल्लूकः। धार्मिकोराजा महापातकसंबन्धिधनंदण्डरूपं न गृह्णीयात्। लोभात्पुन स्तद्गृह्णन्महापातकदोषेण संयुज्यते॥ २४३॥

(४) राघवानन्दः। साधूराजा दण्डधनमेषां नात्मसात्कुर्यादित्याह नेति। दोषेण तत्तुल्यप्रायश्चित्तेन परलोकनाशेनवा लिप्यते संबध्यते पापेनेतिक्वचित्पाठः॥ २४३॥

(५) नन्दनः। धनदण्डरूपेण प्राप्तं नाददीत न स्वीकुर्यात्॥ २४३॥

(६) रामचन्द्रः। एवंविद्वान्अनुशासन् नेति। नृपः साधुर्यथामहापातकिनः सकाशाद्धनं दण्डंधनं नआददीत कोशे नप्रवेशयेत्। तद्दण्डधनं लोभात् आददानः॥ २४३॥

अप्सु प्रवेश्य तंदण्डंवरुणायोपपादयेत्॥ श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत्॥ २४४॥

(१) मेधातिथिः। वरुणायेदमिति मनसा ध्यायन्नप्सु दद्यादप्सुनिक्षिपेत् ब्राह्मणाय वा विद्याशीलसंपन्नाय दद्यात्॥ २४४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। उपपादयेत् दद्यात्। वृत्तमाचारः॥ २४४॥

(३) कुल्लूकः। कातर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अप्स्विति। तद्दण्डधनंनद्यादिजले प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्याच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात्॥ २४४॥

(४) राघवानन्दः। तर्हि तत्किंकार्यमित्याह अप्स्विति॥ २४४॥

(५) नन्दनः। तं दण्डं दण्डधनम्॥ २४४॥

ईशोदण्डस्य वरुणोराज्ञांदण्डधरोहि सः॥ ईशः सर्वस्य जगतोब्राह्मणोवेदपारगः॥ २४५॥

(१) मेधातिथिः। पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोयं महापातकिनंदण्डस्य वरुणईष्टे. यतोराज्ञांसदण्डधरोनेता ईशितेति यावत् एवंब्राह्मणोपि तद्धनस्येशोनेन ग्राह्यः॥ २४५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञामपि दण्डधरः शास्तायतः ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्राज्ञामपि दण्डधारित्वात्प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धनस्य ब्राह्मणार्पणे व्रीहियववद्विकल्पद्योतकार्थवादमाह ईशइति । वस्तुतस्तु वरुणाय संकल्प्यविप्रायोपपादयेत् अतएव तद्धनंस्वीकर्तुर्विप्रस्य प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी मतेति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह ईशोदण्डस्य वरुणोराज्ञामिति दण्डधरइत्येतद्ब्राह्मणेऽपि योजनीयं तस्मात्तद्धनंराज्ञा न स्वीकार्यं तयोरन्यतरस्मै तद्देयमिति ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्योधनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्तेमानवादीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धाविमावप्यर्थवादश्लोकौ कालेन जायन्तइति वर्तमानजन्म विवक्षितंजातंजनिष्यमाणश्च विकृतिःकर्णाक्षविहानम् ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालेन संपूर्णे गर्भे ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेप्रकृतंमहापातकिधनंराजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्याउत्पद्यन्ते दीर्घायुश्च भवन्ति। वैश्यानांच यथैव धान्यादि सस्यान्युप्तानि तथैव पृथक्पृथक्जायन्ते अकाले न बालाम्रियन्ते दीर्घजीविनइयुक्तेप्यादरार्थंबालानांपुनर्वचनंव्यङ्गंचन किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पापिनांधनस्यराज्ञामनात्मसात्करणे हेतुतयाऽर्थवादमाह यत्रेतिद्वाभ्याम् । वर्जयते नगृह्णीयात् । दीर्घजीविनः शतोर्ध्वजीविनः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डधनवर्जने राज्ञः फलं श्लोकद्वयेनाह यत्र वर्जयते राजेति । धनागमोदण्डधनस्वीकारः । २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृभ्यः सकाशात् धनागमम् यत् राजानं नवर्तयते ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशांपृथक् ॥ बालाश्च न प्रमीयन्तेविकृतंन च जायते॥२४७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालानमीयन्तइति दीर्घजीवित्वस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् । बालपदं गर्भपरमित्यन्ये । विकृतं अन्धत्वपङ्गुत्वादि ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्पद्यन्ते उत्पद्यन्ते । विशां वैश्यानाम् । नप्रमीयन्ते नम्रियन्ते । विकृतं ॥ अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभामूषिकाः खगाः ॥ प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेते ईतयः स्मृताइति ॥ ईतयोदुर्भिक्षादिवा ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । निष्पद्यन्ते फलन्ति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिति । तत्र राज्ञे देशे निष्पद्यन्ते ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ॥ हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकैर्नृपः ॥ २४८ ॥

---

(१) वर्जयते = वर्जयेत (राध० २)

(१) **मेधातिथिः**। अवरवर्णजः शूद्रः अधनंधनापाहरणंशिरश्छेदोऽङ्गकल्पनं सद्भग्रहारकांशिकान्स्यावाः उद्वेजनकरैर्दीर्घकालपीडाकरैः ॥ २४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बाधमानमत्यन्तदुःखोत्पादनेन। अवरवर्णजं शूद्रम्। चित्रैर्नानाविधैर्हस्तपादच्छेदादिभि ॥ २४८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातोब्राह्मणान्बाधमानंछेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात्। ॥ २४८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ईशःसर्वस्य जगतइत्यनेन ब्राह्मणानां श्रैष्ठ्यमुक्तं। ते यैः शरीरधनादिभिःपीड्यन्तेतेहन्तव्य इत्याह ब्राह्मणानिति। चित्रैर्वधोपायैः तिलशोहस्तच्छेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(५) **नन्दनः**। दण्ड्यान्तरमाह ब्राह्मणान्बाधमानन्विति। अवरवर्णजंशूद्रम् ॥ २४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणान्बाधमानं बाध्यमानं नृप उद्वेजनकरैः वधोपायैः मुण्डनादिभिः उपायैः हन्यात ताडयेत हनर्हिंसागत्योरित्यस्यधातोरूपं। अवरजवर्णजं क्षत्रियादिवर्णजं चित्रैःविविधोपायैर्हन्यात् करचरणच्छेदनादिभिः उपायैःनृपःहन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥ अधर्मोनृपतेर्दृष्टोधर्मस्तु विनियच्छतः॥२४९॥

(१) **मेधातिथिः**। अवध्यवधेयोदोषस्तत्तुल्योवध्यमोक्षणे राज्ञोऽप्रयुक्तेषु। अथ भागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यवायेन वश्यंभवितव्यंकुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः। यस्त्वयंधर्मस्तुविनियच्छति एवमादिधर्मप्रवादः सर्वोसौत्वकर्मानुष्ठानानुशंसार्थोर्थवादः नियमोपसंस्कारार्थस्त्वयंवधोपदेशोऽतोयथाश्रुतिचित्रवधोपायैः कर्तव्यः। दृष्टार्थेषु राज्यतन्त्रसिद्ध्यर्थमुपदेशेषु प्रवचनंयथादमयोधांश्चहन्यादितियुक्तं तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य न नियतोवधः। एवंच सत्युपायांतरेणापि बन्धनादिना विनियच्छतोदोषः ॥ २४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विनियच्छतोदण्डयतोदण्ड्यम् ॥ २४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अवध्यस्य वधे यावानधर्मोनृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेपि यथा शास्त्रंदण्डमनुकुर्वतोधर्मः स्यात्तस्मात्तंकुर्यात् ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वध्यस्यावधे दोषं सदृष्टान्तं कथयंस्तत्त्रयत्नमाधत्ते यावानिति। यावान् दृष्टादृष्टरूपः। दृष्टः श्रुत्यादिभिः प्रमीतो वध्यस्य वधार्हस्यरक्षणे। विनियच्छतःयथाशास्त्रंदण्डयतः धर्मस्तावान्दृष्टइत्यन्वयः ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः**। दण्डस्योपेक्षणे दोषगौरवमाह यावानवध्यस्य वधइति। अवध्यस्य ब्राह्मणस्य यावान्धर्मः। विनियच्छतोदण्डयतः ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नृपतेः यावानवध्यस्य वधेऽधर्मोदृष्टस्तावान्वध्यस्य वधार्हस्य मोक्षणेअधर्मोदृष्टः। तुपुनः विनियच्छतः विनयं कुर्वतः ॥ २४९ ॥

उदितोयंविस्तरशोमिथोविवदमानयोः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ २५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विवादमुपसंहरति उदितइति ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टादशऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परंविवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयंविस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अष्टादशव्यवहारानुपसंहरन्राजधर्मस्य परिशिष्टानाह उदितइति । उदितोऽष्टमाध्यायमारभ्य नियच्छतइत्यन्तैः । विवदमानयोरित्युपलक्षणव्यवहारमात्रस्य द्वित्रिसाध्यत्वात् मार्गेषु अतीवान्वेषणीयविषयेषु ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति उदितोऽयंविस्तरशइति ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरशः विस्तरः ॥ २५० ॥

एवंधर्म्याणिकार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ॥ देशानलब्धाँल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥२५१॥

(१) मेधातिथिः । अलब्धाँल्लिप्सेतेति संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकृत्यशेषमाह एवमिति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान्व्यवहारान्निर्णयन्राजा जनानुरागादलब्धा देशाँल्लब्धुमिच्छेल्लब्धांश्च सम्यक्पालयेदेवंसम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । महीपतित्वंद्योतयति देशानिति ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । कुर्वंल्लिप्सेत नाकुर्वन् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ॥ कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनिवेशोदुर्गकरणंयत्सप्तमाध्याये उक्तंतत्कृत्यंकण्टकोद्धरणंतेनापि राष्ट्ररक्षाक्रियते कण्टकशब्दःपीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निविष्टदेशोजनाध्युषितदेशः । शास्त्रतः शास्त्रोक्तविधिना कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीनामुद्धरणे ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । जाङ्गलंसस्यसंपन्नमित्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टयत्नंसदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । जाङ्गलंसस्यसंपन्नमित्याद्युक्तरीत्यासम्यङ्निविष्टदेशः धन्वदुर्गमित्यादिशास्त्रतः शास्त्रानुसारेण कृतदुर्गश्च कण्टकाद्यूतसुवर्णकारादयस्तेषामुद्धरणमुन्मूलनं तत्र यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकण्टकशोधनमाह सम्यङ्निविष्टदेशस्त्विति । सतां बाधकाः कण्टकाः । उद्धरणं निराकरणम् ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् प्रकारेण निविष्टदेशः स्वस्थदेशः कण्टकस्य उद्धरणे नित्यमुत्तमंयत्नमातिष्ठेत् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानांकण्टकानांच शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिवंयान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवदर्शयति आर्यवृत्तंशास्त्रनोदितंकर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधरतइत्तंयेषामुत्तरपदलोपीसमासः तेच

दीनानाथश्रोत्रियाअकरशुल्कदागृह्यन्ते तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनंयुक्तं । अन्येषांतु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायोयथो-त्तरत्रवक्ष्यति स्वर्गाच्च परिहीयतइति रक्षानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रेण तु स्वर्गः अथवा वृत्तिनियमापेक्षंत्रि-दिवप्राप्तिवचनंयथोक्तंप्राक् अन्येषांतु दर्शनमर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनं अवृत्तिदपरिपालनेपि वृत्तिप्रयुक्तंस्वराजभागस्था-नीयस्य तद्राज्ञोयथैव च शिल्पिजीविनः शिल्पिनोमासिमास्येकैकंकाम्यंकुर्युरिति वृत्त्यर्थशिल्पंकुर्वाणाराज्ञा कर्मकार्यन्ते करग्रहणाय एवंराजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तोनित्यकर्मवदनार्यपरिपालनंकार्यते । शास्त्रेण यथैव हि कामश्रुतितोऽ-ग्न्याहितोनित्यानुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय नहि तानि फलार्थतया नोदितानि अथ च क्रियन्ते तद्वदेतद्द्रष्टव्यं अथोयावत्-काचित्फलश्रुतिः सा सर्वार्थवादइति कोवरविष्णुस्वामी । यदत्र तत्त्वंतद्दर्शितमधस्तात् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शोधनादनुसंधानात् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्साध्वाचाराणांरक्षणाच्चोरादीनांच शासनात्प्रजापालनोद्युक्ताराजानः स्वर्गंगच्छन्ति तस्मात्क-ण्टकोद्धरणे यत्नंकुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन किं तत्राह रक्षणादिति । आर्यवृत्तानां सदनुष्ठिताचाराणां रक्षणाद्वलभूमिदानादिना । कण्टकादीनां चोरादीनां शोधनान्निरसनात्ताभ्यांयःपुण्यराशिस्तेनदिवंस्वर्गंयान्ति ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र फलमाह रक्षणादार्यवृत्तानामिति ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्यवृत्तानां साधूनाम् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिंगृह्णाति पार्थिवः ॥ तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रंस्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४॥

(१) मेधातिथिः । शासनंयथाशास्त्रंवधादिदण्डमन्तरेणतस्कराणांनिग्रहरक्षा नशक्यते अतोबलिंगृहीत्वा यस्त-स्करवधाज्जुगुप्सते तस्योभयोदोषः इहराष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतोदोष-वत्ता ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रक्षुभ्यते द्वेषवद्भवति ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन्षड्भागाद्युक्तंकरंगृह्णाति तस्यैराष्ट्रवासिनोजनाः कुप्यन्ति । कर्मान्त-राऽर्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषांप्रजानांपालनेनसतः उक्ताकरणे दोषमाह अशेति । अशासदनिगृह्णन् । बलिंकरशु-ल्कादि । परिहीयते नृपतिः पापप्रतिबन्धात् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेदोषमाह अशासंस्तस्करान्यस्त्विति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशासन् अरक्षन् ॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रंबाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वर्धते नित्यंसिच्यमानइव द्रुमः ॥ २५५॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनूद्यते ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्भयं कण्टकभयशून्यम् ॥ २५५ ॥

---

(२५५) निर्भयन्तुभवेद्यस्य=निर्भयंयस्यवसति (नं)

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोबाहुवीर्याश्रमेण राष्ट्रंचौरादिभयरहितंभवति तस्य नित्यंतद्वृद्धिंगच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निरिति । राष्ट्रं राष्ट्रस्थाः प्रजाः । यस्य बाहुबलाश्रितंसदित्यन्वयः ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । कण्टकशोधनेदृष्टफलंभूयिष्ठमित्याह निर्भयंयस्य वसतीति । वसतिजीवति ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चाराः प्रच्छन्नाराष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते चक्षुषीइव यस्य सचारचक्षुः । प्राकाशस्तस्कराणां-नातितस्करव्यवहारोयथालोकेऽन्येषामटवीराश्रिचराणामास्तैः सामान्योपादानंतद्ग्रहार्थंक्रियते ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परद्रव्यापहारिणस्तस्करांस्तस्करसंज्ञान् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । चारएव चोरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा चारैरेव प्रकटतयागूढतयाद्विप्रकारान्यायेन परधनग्राहिणोजानीयात् ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पालनेन जलस्थानीयेन सिच्यमानमिवप्रकाशवंचकाः । समक्षं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृत्य दुग्धघृततैलादिष्वव्यवहारिणः । अप्रकाशाइत्यस्यव्याख्या ॥ २५६

(५) नन्दनः । के पुनः कण्टकास्तानाह द्विविधांस्तस्करानिति । चारचक्षुषा जानीयात् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विधान् प्रकाशान् वणिक्प्रभृतीन् राजा विद्यात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवंचकास्तेषांनानापण्योपजीविनः ॥ प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र ये कृयार्थमानतुलादिना मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेक्षार्थंकुर्वन्ति ते प्रकाशकाः [जवनिकाप्रच्छन्नायेरात्रेरनुहरन्तितेस्तेनाआटविका]¹ विजने प्रदेशे वसन्ति अपरेतु प्रसह्य हारिणोन केवलमेनएव किंतर्हीमे चान्ये यानूर्ध्वंवक्ष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नानापण्योपजीविनोमूल्यादिवञ्चनेन वञ्चकाहेमकारादयः । तथोत्कोचिकादयोवक्ष्यमाणास्तेनाःसंध्यादिकर्तारः । अटव्याआटविकाः अटव्यां गहनादौ द्रव्यापहर्तारः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांपुनश्चौरादीनांमध्याद्येतुलाप्रतिमानोपचयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः । परधनमनुचेतेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवंचकाःस्तेनाश्चौराः सन्धिच्छेदादिना गुमाऽटव्याश्रयाश्च परधनंगृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवंचकाः । २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रच्छन्नवञ्चकाइति । स्तेनाआटविकादयः स्तेनाःचोराः । अटव्यांचरतीत्याटविकोदस्युस्तादयः । सन्धिरार्षः । क्वचित् स्तेनाआटविकादयइतिपाठः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये स्तेनाः आटविकादयः अटवींभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशवृत्ताश्चभद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कोचकार्येण कस्यचित्कार्येण कस्यचिद्राजामात्यादेः प्रवृत्तोग्रहणातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते औपधिकाःछद्मव्यवहारिणः अन्यद्ब्रुवन्नन्यदाचरन्ति प्रत्यक्षंप्रीतिंदर्शयित्वा हठोपकारे वर्तन्ते विनाप्यर्थग्रहणेन निमि-

---

(२५८) वास्तथान्वा शठाः (ख, ग, ण) (१) आआ

त्नान्तरतः अन्यतोपरस्य कार्यसिद्धिमवश्यंविज्ञाय मयातवैतत्क्रियत इति परंगृह्णन्ति भीषिकाप्रदर्शनेवा उपधावनग्रह-णार्थे सदादेविनइत्यर्थः । पृथगर्थैवा पादवञ्चकाविप्रलम्भकाः इदंकार्यंवयमेवकरिष्यामस्तत्र नान्यत्रस्थाइत्युक्त्वा न कुर्वंत उपेत्य नानाकारणनानाविधैरुपायैर्मामिणाम्मुष्णन्ति शिवमाधवादयः शिवमादित्यंजीवन्ति मङ्गलादेशवृत्तायाम्त्युपदेशिका-ज्योतिषिकादयः अथवाएतांदेवतां त्वदर्थेनाहंप्रीणयामि दुर्गांमार्तण्डंचेति तथाऽऽढ्यानांधनमुपजीवन्ति अथवामङ्गलं तथास्त्विति वादिनः आदेशवृत्ताः सर्वस्य करवर्धने अभद्राभद्रामेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ॥ २५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उत्कोचिकाउत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधेनच्छलेन गृह्णन्तः । वञ्च-कवेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्यदातारः । कितवाद्यूतकृतः । मङ्गलादेशोमङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्रात्स्वरूपतामा-त्मनोविधाय स्त्र्यादिव्यामोहकाः । ईक्षणीकाः प्रेक्षणीयकर्तारोनयादयः ॥ २५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । किंच उत्कोचकाइति असम्यगिति उत्कोचकाये कार्यिभ्योधनंगृहीत्वा कार्यमयुक्तंकुर्वन्ति औपाधिकाभयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति वञ्चकाये सुवर्णादिद्रव्यंगृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवाद्यूतसमाह्वयवे-दिनः धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारमच्छन्नपापाये धनग्राहिणः ईक्ष-णिकाहस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः असम्यक्कारिणइति महामात्रचिकित्सकविशेषणं शिल्पोपचारयुक्तांश्चित्रलेखाद्युपायजीविनस्तेप्यनुपजीव्यमानांशिल्पोपा-यप्रोत्साहनेन धनंगृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाइत्येवमादीन्प्रकाशंलोकवंचकान् चारैर्जानीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणोधनग्राहिणोजानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच एतेति प्रकाशवञ्चकाइत्याह उदितिद्वाभ्याम् । उत्कोचका कार्यिभ्योधनंगृहीत्वाऽयु-क्तकारिणः । औपधिका उपधिर्भयादिप्रदर्शनं तेनोपजीविनः । वञ्चकाः रसविद्धताम्रादि रजतादिरूपेण दर्शयित्वा सुवर्णा-दिकं ये गृह्णन्ति ते । कितवाः ये द्यूतसमाह्वयवेदिनः । मङ्गलादेशवृत्ताः धनपुत्रादिलाभंसूचयन्तोधनग्राहिणः । भद्राः ध-नार्थं कल्याणाचरणेन प्रच्छन्नपापाः । ईक्षणिकाहस्तादिरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलशंसिनः ॥ २५८ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्कोचका उत्कोचकजीविनः । औपधिकाः कूटतुलामानजीविनः । वञ्चकामायिनः । मङ्गलादेश-वृत्तयोमङ्गलोपदेशपराः भद्राभद्रवेषधारिणः शुभाशुभत्वेक्षणेन ये जीवन्तित ऐक्षणिकाः ॥ २५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उत्कोचकाः भयादिप्रदर्शनेन धनोपजीवकाः । आकरे ग्राहकाः औपधिकाः तुलादिकृतेनो-पाधिना छलेन गृह्णन्तः । वंचकाःभ्रममुत्पाद्य गृह्णन्तः । कितवाद्यूतवेदिनः मङ्गलादेशवृत्ताश्चमङ्गलोपदेशकाः । भद्राक-ल्पनकाराः । प्रच्छनपापाः । प्रेक्षणिकैः हस्तादिप्रेक्षकैः ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥ शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥२५९॥

(१) **मेधातिथिः** । महामात्रामन्त्रिपुरोहितादयोराजनिकटिकास्तेचेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सकावैद्याः शिल्पो-पचारयुक्ताः चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः उपचारउपायनमनुपयुज्यमानस्वशिल्पकौशलंदर्शयित्वानुज्ञायधनंनयन्ति । एवंपण्य-योषितो निपुणाश्चापकारेणासम्प्रीतिदर्शनेन असम्यक्कारिणइति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महामात्राः अमात्याः राज्ञः तथा चिकित्सकाः भिषजः । असम्यक्कारिणोऽनुक्तकारि-

---

(२५९) शिल्पोपचार=शिल्पोपकार (नं).

णः । शिल्पेयुक्ताश्चित्रकारादयः । उपकारयुक्ताःकेशादिसंस्कर्तारः । निपुणाः स्वत्ववृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितोवेश्याः ॥ २५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः । महामात्रचिकित्सयोर्विशेषणमसम्यक्कारिणइति । ते हि गजादेरोगादिमन्त्रादिना संपाद्याऽसाध्यमित्याख्याप्य पुनःसाधयन्ति । शिल्पोपचारयुक्ताः विचित्रपत्रच्छेदादिनिपुणास्तेनैवबालान्प्रोत्साहयन्तोधनंगृह्णन्ति । पण्ययोषितः स्तनजघनादिचालनेन काममुद्भाव्य पुंवशीकरणकुशलाःदूत्योवेश्यावा ॥२५९॥

(५) **नन्दनः** । असम्यक्कारिणइति महमात्राणांचिकित्सकानांच विशेषणं शिल्पोपकारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युपकारकारिणः ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । महामात्राः हस्तिशिक्षकाः । वैद्याः । निपुणाः परपुरुषवशीकरणकुशलाः । पण्ययोषितः पण्यस्त्री गृहं ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशाँल्लोककण्टकान् ॥ निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥२६०॥

(१) **मेधातिथिः** । एवमाद्यान शक्यन्ते धूर्तानांपरद्रव्यापहाराणांप्रकारान्संख्यातुमित्याद्यग्रहणंतथाह्यशक्यंकथयन्ति अवधारयन्तीमनुरागिणींतथाभृत्योभृत्यवदात्मानंदर्शयित्वा न यदिहिरण्यमृजुप्रकृतेर्नचार्थभृतस्त्वंप्रज्ञात्वंबृहस्पतिरित्युक्ता मूर्खाधान्नयन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरोभवति प्रियवाद्यप्रियवादिसंपद्यते निगूढचारणस्तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वेयेतत्कर्मकृतवन्तः अथवासंप्रत्येवतत्कर्मकार्यन्ते अन्तर्भावसिध्यर्थंलब्धान्तराआगत्य कथयिष्यन्ति ॥ २६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विजानीयात् किमन्याय्यंकुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षंग्रहीतॄन् । निगूढकारिणांनिह्नवेनाहर्तॄन् । आर्यलिङ्गिनोब्रह्मचर्यादिवेषान् ॥ २६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । लोककण्टकान् कण्टकवद्दुःखहेतून् । आर्यलिङ्गिनः सन्यासादिवेषधारिणः ॥ २६० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनार्यान् आर्यलिङ्गिनः विजानीयात् ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ॥ चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥२६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाचैरपिचारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः ॥ २६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः तत्कर्मकारिभिश्चोरत्वेन तेष्वात्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चारैरनेकसंस्थानैरनेकवेशैःप्रोत्साह्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत् गृह्णीयात् ॥ २६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानुक्तान्प्रच्छकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांस्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैस्तद्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साह्य स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनेकसंस्थानैः सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिभिः । प्रोत्साह्यउत्साहंजनयित्वा । एषा वृत्तिस्त्याज्या कृषिवाणिज्यादिना धनोपार्जनं कुरुध्वमिति धनलोभेन सद्वृत्तिंनयेदितिभावः ॥ २६१ ॥

(५) **नन्दनः** । अनेकसंस्थानैर्नानावेषैः ॥ २६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तानिति अनेकसंस्थानः नामरूपैः ॥ २६१ ॥

तेषांदोषानभिख्याप्य स्वेस्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥ कुर्वीत शासनंराजा सम्यक्सारापराधतः॥२६२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। दोषान् स्तेयादीनभिख्याप्य लोके लोकानुद्वेगार्थम्। स्वेस्वेकर्मणि वित्तग्रहणघातनादौकृते। सारापराधतइति मुषितवस्तुनःसारतांज्ञात्वा सादृश्याच्चौरापराधंज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांप्रकाशाप्रकाशतस्कराणांस्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयापराधापेक्षया च राजा दण्डंकुर्यात् ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः। स्वे स्वे कर्मणि येदोषास्तान् लोके प्रचारंकृत्वाऽनुशासनं कुर्यादित्याह तेषामिति। सारापराधतः अपराधस्य सारः उत्कृष्टता कर्तृगतधनादिसामर्थ्यंवा तदनुरूपं शासनं कुर्वीतेत्यन्वयः ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः। सारापराधतः सारतश्चापराधतश्च ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः। तेषा मिति सापराधतः ज्ञात्वा ज्ञातापराधतः अपराधानुसारेण ॥ २६२ ॥

नहि दण्डादृते शक्यः कर्तुंपापविनिग्रहः ॥ स्तेनानांपापबुद्धीनांनिभृतंचरतांक्षितौ ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पापविनिग्रहः पापान्निवृत्तिः स्तेनानाम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः। यस्माच्चौराणांपापाचरणबुद्धीनांविनीतवेषेण पृथिव्यां चरतांदण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमतएषांदण्डंकुर्यात् ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः। नन्वेषां किमिति दण्डोपदेशः उपदेशेनैव विशिष्टत्वंस्यात्तत्राह नहीति । पापविनिग्रहः पापिनां विनिग्रहः। तत्रहेतुः पापबुद्धीनां पापरुचीनांअतएव निभृतंनिह्नुत्य चरतां तत्तत्कारिणाम् ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः। पापविनिग्रहः पापात्कर्मणः प्रतिषेधः ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः। नहीति। दण्डादृतेपापविनिग्रहःकर्तुं न हि शक्यः क्षितौ निभृतं गूढचरितं ॥ २६३ ॥

सभा प्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ॥ चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजा प्रेक्षाणानि च ॥ २६४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सभा मण्डपः । प्रपाजलशालाः। अपूपशालाः पूपविक्रयशालाः । वेशोवेश्याश्रयः। मद्यान्नविक्रयाः तद्विक्रयस्थानानि। चैत्यवृक्षाग्रामादिप्रधानवृक्षाः। समाजोलोकमेलकः। प्रेक्ष्यां रङ्गः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः। सभाग्रामनगरादौ नियतजनसमूहस्थानंप्रपाजलदानगृहमपूपविक्रयवेश्मपण्यस्त्रीगृहंमद्यान्नविक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसमूहस्थानानि जीर्णवाटिकाअटव्यः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाण्याम्रादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवंप्रकारान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चौरैस्तस्करनिवारणार्थंचारयेत्प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगलम्पटत्वादन्वेषणार्थंतस्कराअवतिष्ठन्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः। ते तर्हि क चरन्तीत्यपेक्षायामाह सभेतिद्वाभ्याम्। [प्रपाबहुग्राण्युद्दिश्यप्रचुरतरजलस्थलं।] अपूपशालातद्वेश्म। वेशः पण्यस्त्रीगृहम्। चैत्यवृक्षाः प्रख्यातवृक्षमूलानि। समाजाः जनसमूहस्थलानि प्रेक्षणंनृत्यगीतस्थानानि ॥ २६४ ॥

---

१ राघ० २

(२६४) पापूपशाला=पायूपशाला (क)

(५) नन्दनः । अथाप्रकाशतस्करपरिज्ञानोपायं प्रपञ्चयति सभाप्रपाऽपूपशालेति। अपूपशाला अपूपविक्रयशाला। मद्यंयत्रप्रदेशे विक्रीयते समद्यविक्रयः एवमन्नविक्रयः प्रेक्षणानि वृत्तस्थानानि ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह सभेति । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । मद्यान्नविक्रयाःचैत्यवृक्षाः ग्रामेप्रख्यातवृक्षाः । मूल-प्रेक्षणानि ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च॥२६५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरण्यानि महाटव्यः । कारुकावेशनानिचित्रकारगृहाणि । वनं क्षुद्रारण्यम् । उपवनं गृहोद्यानम् ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीर्णत्वान्नोपसर्पन्तिकेचन कारुकावेशनानिच कारुकानां पण्यस्थानानि तत्र स्थित्वा धनादि छिद्रानुसारिणश्चोराःस्युरितिभावः । अगाराणि गृहाणि । वनानिजलाहरणस्थलानि । उपवनानि कृत्रिमवनानि ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । अरण्यानी महारण्यं । कारुकावेशनानि कर्मकरशिल्पकरणशालाः ॥ आवेशनं शिल्पशालेत्यमरः ॥ २६५ ॥

एवंविधान्नृपोदेशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ तस्करप्रतिषेधार्थंचारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मैर्निरोधेन रक्षकैः । स्थावरैः खातादिभिः । अनुचारयेत् लक्षयेत् ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथमन्वेषणीयास्तत्राह एवमिति । गुल्मैः पत्तिभिः स्थावरैः स्थिरतरैः जङ्गमैः सर्वदा चरद्भिः चारैः कापटिकादिभिः अनुचारयेदहर्निशंचरेत् ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । गुल्मैः व्यूहैःसैन्यकैः ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपः एवंविधान्देशान् । गुल्मैःपत्तिसमूहैः स्थावरजंगमैः नियतदेशस्थैर्भ्रमणशीलैःतस्करप्रतिषेधा-र्थं एवंविधैः चारैः अनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ॥ विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतांगतैः । सम्यक्तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवेदिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरितिक्वचित्पाठः । उत्साहयेच्चौर्यंकुर्मइत्युक्त्वा उद्यमंकारयेत् । पूर्वतस्करैः अन्यरा-ष्ट्रे कृतचौर्यैः ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसाहाय्यंप्रतिपाद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपै-श्चारमायानिपुणैस्तस्कराञ्जानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथं ज्ञेयास्तत्राह तत्सहायैरिति । तत्सहायैः तेषांसाहाय्यंगतैः समक्षं कदाचित्परद्रव्यह-रणरूपैस्तैस्तैःसाहसैर्वा नानाकर्मप्रवेदिभिः एवं भित्तिछेदः एवंप्रकारकछेदइत्येतदुपदेष्टृभिः पूर्वतस्करैः पूर्वतस्कराभूत्वा राज्ञश्चाररूपेण व्यवहरन्ति तैः विद्यात्तस्करानुत्साहयित्वाचोरत्वेनजानीयादितिभावः ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । स्वानुगतैः आत्मवशैः पूर्वतस्करैः पूर्वस्मिन्काले वृत्तिकर्शिकत्वादिति स्युस्ततोमुष्णन्तोजीवन्तः

(२६७) उत्सादयेत्=उत्साहयेत् (सर्व०) (२६५) अरण्यानि=अरण्यानी (नं०)

(२६७) रनुगतैः=स्वानुगतैः (नं)

कदाचिदारक्षपुरुषैर्गृहीतार्थवादिनःसामर्थ्यातिशयदर्शनेन राज्ञा कल्पितवेतनाश्चारकर्मणि नियुक्तायुक्तकारिणः प्राप्तविश्वासाः पुरुषाः पूर्वतस्करास्तैस्तान्गूढतस्करान्विद्यात् । अहिरेवाहेः पादान्वेत्तीति न्यायेन उत्साहयेःसमवेतान्कर्तुम् ॥ ॥ २६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विद्यात् एतैः लक्षणैः जानीयात् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानांच दर्शनैः ॥ शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषांसमागमम् ॥ २६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चौराविधाराप्रस्थापनमयनोपायमाह भक्ष्येति । अत्र गत्वा भक्षयामइत्यादिच्छलैः । ब्राह्मणानांदर्शनैः ब्राह्मणंदर्शयामीतिव्याजेनारण्याद्ग्रामनयनेन । शौर्यं ममेदृशंयुद्धकौशलं कर्मचेदृशंनाट्यादि करिष्यामिग्रामंगत्वा तदागच्छेत्येतादृशैर्व्यपदेशैःसमागमंकुर्यात् । ग्रामादौ तत्रच गृह्णीयात् ॥ २६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ते पूर्वचौराश्चरभूताआगच्छतास्मद्गृहङ्गच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्नीमइत्येवंभक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकंदेशे ब्राह्मणोस्ति सोभिलषितार्थसिद्धिंजानाति तंपश्यामइत्येवंब्राह्मणानांदर्शनैः कश्चिदेकएव बहुभिः सहयोत्स्यते तंपश्यामइत्येवंशौर्यकर्मव्याजेन तेषांचौराणांराज्ञोदण्डधारकपुरुषाः समागमंकुर्युः ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच भक्ष्येति । भक्ष्यभोज्यापदेशैः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं लेह्यं पेयं चोष्यंच तेषांअनायासेन प्राप्तिव्यपदेशैरस्मद्गृहमागच्छाम एतान्यश्नीमइत्येवंव्यपदेशैः ब्राह्मणानांचदर्शनैरमुकस्मिन्देशे सर्वज्ञादिगुणसंपन्नोद्विजोस्ति तं दर्शयामीति शौर्यकर्मापदेशैश्च एकोभूत्वा बहुभिर्योत्स्येऽहमित्येवमादिव्यपदेशैश्च समागतानांतेषां दण्डधारकराजपुरुषैः समागमंकुर्युः संगृह्णीयुः ॥ २६८ ॥

(५) **नन्दनः** । तान्पुनः केनोपायेन समवेतान्कुर्युरित्यत्राह भक्ष्यभोज्यापदेशैश्चेति । दर्शनैर्दर्शनापदेशैः कुर्युः पूर्वतस्कराः तेषांगूढतस्कराणां समागमे राजपुरुषैर्ग्रहणयोग्ये देशे ॥ २६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणानां सर्वोपायज्ञानां दर्शनैः ग्रामंगत्वागच्छेतादृशैर्व्याजैःसमागमंकुर्यात् ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ॥ तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नोपसर्पेयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्रस्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्रगत्वा बलात् ॥ २६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः सावधानभूताःतैः सहसङ्गतिभजन्ते तांश्चौरांस्तेभ्यएव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बलादाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ये तत्र नोपसर्पेयुः भक्ष्यभोज्यलोभेनापि । मूलप्रणिहिताः राजनियुक्तचौरेषु सावधानाःमूलतैः कृतविमतयः ॥ २६९ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र समागमे ये यदृच्छयानोपसर्पेयुरिति प्रणिहिताप्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । अभक्ष्यभोज्यापदेशेनात्मवधंजानन्तइति यावत् ॥ २६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ये तत्र समागमंनोपसर्पेयुः येमूलप्रणिहिताराजनियुक्ताः पुराणचौरवर्गप्रणिहिताःत्रिभिराह समित्रादीन् एतादृशान् नृपः प्रसह्य हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरंघातयेद्धार्मिकोनृपः ॥ सहोढंसोपकरणंघातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सहोढेन चोरितद्रव्येण दृष्टेनविनेत्यर्थः । एतेन चौर्यादिव्यभिचारिलिङ्गदर्शनमुपलभ्यते । नघातयेत् ग्रहमात्रेण । सहोढं चोरितद्रव्यवत्तयादृष्टम् । उपकरणं चौर्यसाहसादेः छुरिकादि । अविचारयन् अविलम्बेन ॥ २७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । धार्मिकोराजा हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावंन घातयेत्किन्तु हृतद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन्घातयेत् ॥ २७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचनेति । होढेनापहृतद्रव्येण विशिष्टं सहोढं तत्संयुक्तमितियावत् । सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् । अविचारयन्नविलम्बमानः तत्क्षणादेवेति ॥ २७० ॥

(५) **नन्दनः** । होढेनापहृतद्रव्येण सोपकरणंचौर्योपकरणयुक्तम् ॥ २७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । होढेन चौर्यचिन्हेनविना चौरं न हन्यात् । सहोढं सोपकरणं संधिच्छेदशस्त्रसहितम् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणांभक्तदायकाः ॥ भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञानेति ॥ २७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणांचौरत्वंज्ञात्वा भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानंच ददति तानपि नैरन्तर्यापराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच ग्रामेष्विति । भक्तदायकाः चोराइतिज्ञात्वापि । भाण्डावकाशदाः चौरैः परधनहरणार्थं भाण्डमपहृतद्रव्यस्थलं तद्दायिनः । तानप्यविलम्बेन घातयेत् ॥ २७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भक्तदायकाः भाण्डावकाशदाः एतान् सर्वान् घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ॥ अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिवद्रुतम् ॥ २७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृतौ सामन्तान् समीपवासिनः । चोदितानाहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैःक्रियमाणेषु घातेषु । मध्यस्थानुदासीनतया स्थितान् ॥ २७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताये च सीमान्तवासिनोक्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्थाभवन्ति तांश्चौरवत्क्षिप्रंदण्डयेत् ॥ २७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । रक्षकोयत्रभक्षकइतिन्यायमाश्रित्याह राष्ट्रेष्विति । यथोदितान् सामन्तानपि चोराणांभाण्डावकाशदायिनः अभ्याघातेषु चोरादपहृतद्रव्येषु चोरघातकेषुवा मध्यस्थान् चोरोपि नचोरोयमितिवादिनः द्रुतं शीघ्रं शिष्यात् दण्डादिना ॥ २७२ ॥

(५) **नन्दनः** । अभ्याघातेषु चोराटविकादिहिंसासु मध्यस्थानुपेक्षकान् ॥ २७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रिभिराह राष्ट्रेष्विति । उदितान् सम्बद्धान् समन्ताद्भवाः सामंताः ॥ संत्यक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । आघातेषु आक्रोशेषु ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतोधर्मजीवनः ॥ दण्डेनैवतमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मजीवनोब्राह्मणोधर्मसमयात् च्युतः स्वकर्तव्यभ्रष्टः दण्डेनैवतमप्योषेत् दण्डेन विवासनादिना तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः ॥ २७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । याजनप्रतिग्रहादिनापरस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति सधर्मजीवनोब्राह्मणः । सोपि योधर्ममर्यादायाश्च्युतोभवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टंदण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयं धर्माचरणहीनः धर्मजीवनः याजनादिनापरस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति तंस्वधर्मात्परिच्युतं चोषेत् शोषयेत् धनहान्यादिनापि ॥ २७३ ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मसमयाद्धर्माधिकारात् धर्माधिकत्वख्यापनेन योजीवति सधर्मजीवनः । ओषेच्छिष्यात् । तस्य दण्डत्वे हेतुरुक्तः स्वकाद्धर्माद्धिविच्युतमिति । धर्मात्प्रच्युतोधार्मिकत्वख्यापनेन जीवंश्चोरतुल्यइत्यभिप्रायः ॥ २७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धर्मसमयात् यः प्रच्युतः धर्मजीवनः यः प्रतिग्रहादिना परस्यधर्ममुत्पादयतिदण्डेनैवतमपिओषेत् दहेत् । उषदाहे ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथिमोषाभिदर्शने ॥ शक्तितोनाभिधावन्तोनिर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शक्तौसत्यामालस्यादिनातेनिर्वास्याः येतु चौरैः कृतसंकेतास्तेषांपूर्वत्रवधउक्तोघातयेदिति । परिच्छदोगवाश्वादिः तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं नासत्परिच्छदः कर्तव्योधनंतुहर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हताभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्गइतिक्वचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि चौर्यसाहसादि तेषांमर्षणे सहने ॥ २७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिःक्रियमाणे हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते क्षेत्रोत्पन्नसस्य नाशने वृत्तिभङ्गे चेति मेधातिथिः । पथिचौरदर्शने तन्निकटवर्तिनोयथाशक्तितोये रक्षांन कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहितादेशान्निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचैतान्ग्रामान्निःसारयेदित्याहग्रामेति । ग्रामघाते ग्रामस्य लुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे । हिताभङ्गे जलसेतु भङ्गेसपरिच्छदाः गवाश्वादिपरिच्छदसहिताः । तेषामनिरासे तान्दृष्ट्वाऽन्येषां तथाभूतत्वेन लोकस्य सर्वनाशः स्यादितिभावः ॥ २७४ ॥

(५) **नन्दन** । शक्ताग्रामघातसेतुभङ्गादिपरिहारेऽनभिधावन्तः ॥ २७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ग्रामघाते लुण्ठने । हिताभंगे उदकसेतुभङ्गे वृत्तिभङ्गे वा । पथि मोषाभिमर्शने मार्गे चौर्याभिमर्शने चौर्यत्वहरणे ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोपापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ॥ घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणांचोपजापकान् ॥ २७५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कोशोराज्ञांधनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारोद्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतंतद्देशदुर्लभमाजानेयाश्वादि शाध्यानामुदीच्यानांकलिङ्गदेशोद्भवहस्त्यादि

---

(२७४) मोषाभिदर्शने=मोषाभिमर्षणे (सर्व०)

तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते तथायानि मित्राणि तानिशत्रून्कुर्वते कृत्वाशत्रुभिः संयोजयन्ति अरीणामुपजापका प्रोत्साहकास्तान्घातयेत् स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यंघातनमित्युक्तम् ॥ २७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रतिकूलेषु कर्मसु स्थितान् उद्युक्तान् । अरीणांसंबन्धिनउपजापकान् स्वप्रकृतिभेदकान् ॥ २७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राज्ञोधनगृहाद्धनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणांच राज्ञा सहवैरिवृद्धिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिव्हाछेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचैतान्घातयेदेवेत्याह राज्ञइति कोशापहर्तॄन् धनगृहाद्धनापहारिणः । प्रतिकूलेष्ववस्थितान् राज्ञइतिशेषः । उपजापकान् तत्पक्षपातिनोभूत्वा राज्ञश्छिद्रप्रकटकान् ॥ २७५ ॥

(५) **नन्दनः** । अरीणामुपजपन्मित्राण्यरयोयथा भवेयुस्तथा भेदकानित्यर्थः कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानितिवा ॥ २७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपयाजकान् शत्रूणाम् ॥ २७५ ॥

सन्धिंछित्त्वा तु ये चौर्यंरात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥ तेषांछित्त्वा नृपोहस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संधिः गृहवास्तुगर्भः ॥ २७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये रात्रौ संधिच्छेदंकृत्वा परधनंतस्करामुष्णन्ति तेषांराजा हस्तद्वयंछित्त्वा तीक्ष्णे शूलेतानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एषां शूलार्पणमेवेत्याह सन्धिमिति । सन्धिं भित्तिछेदम् । निवेशयेदारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(५) **नन्दनः** । सन्धिः कपाटयन्त्रादिकम् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥ द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ग्रन्थिंभिनत्तीति ग्रन्थिभेदः भेदनंमोक्षोग्रन्थेर्वस्त्रप्रान्तादौग्रन्थिः यद्वा यद्द्रव्यंगृहीतंतत्केन चिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्ययेनिनीषन्ति ते ग्रन्थिभेदाः तेषांप्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनांच्छेदः द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्यां मारणम् ॥ २७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थिविस्रस्यसुवर्णादिहरतः प्रथमेग्रहे प्रथमवारे । एवं द्वितीयइत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनःपुनःकरणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ २७७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पटप्रान्तादिस्थितंसुवर्णादिकंग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति सग्रंथिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणेऽङ्गुलीछेदयेत्तेचाङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत्तृतीये ग्रहणे वधार्होभवति ॥ २७७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अङ्गुलीति । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्योक्तेः । ग्रन्थिभेदस्य पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिद्रव्यं ग्रन्थिमोक्षणेन हरतः । प्रथमे ग्रहे एकवारद्रव्यग्रहणे व्यवस्थितविकल्पः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गुल्या तर्जनीमध्यमे । ग्रन्थिभेदस्य सन्धिच्छेदकस्य । ग्रहे चौर्यइति यावत् । तृतीयादिषु कर्त व्यंपूर्वोक्तं शूलारोपणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रन्थभेदस्यग्रन्थच्छेदस्यप्रथमेऽपराधे अङ्गुलीं छेदयेत् ॥ २७७ ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ॥ संनिधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८॥

(१) मेधातिथिः । सीतापनोदनायर्थंयेऽग्निंददति शस्त्रंकर्तरिकादि मोक्षस्य सन्निधातारः कर्तारःसर्वेचौरवत् ज्ञेया शस्त्रावकाशदग्रहणंप्रागुक्तमप्युपसंहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निदानं गृहदाहायर्थंततः करिष्यतीति ज्ञात्वापि । संनिधातॄन् मोषस्थानसमीपनेतॄन् मोषस्य चोरस्य ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रन्थिभेदादिकारिणोविज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यतइति मोषश्चौरधनंतस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्निदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तंगरादादिदातॄन् । शस्त्रावकाशदान् शस्त्रैःशरीरस्यावका शदातॄन् तच्छेदकान् । संनिधातॄन् मोषस्य मुष्टस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणोवा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वरइत्यनेन समर्थः । सामन्ताअपि तथा कुर्युरितिध्वनितम् ॥ २७८ ॥

(५) नन्दनः । मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः सन्निधानॄन् समीपवर्तिनः ईश्वरःचौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकंहन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ॥ यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणमुपलक्षणार्थं नद्युदकहरणेऽप्ययंदोषइतिकेचित् तदयुक्तंमहान्हितडागभेदनेऽपराध स्वल्पीनदीभेदने तडागस्य हि अप्रभेदनेनोदकेप्ययमेव विधिः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिर श्छेदेन । यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिकोवधःसोतिदुःखहेतुत्वादशुद्धवधः । एतत्कामतः । अकामेत्वाह तच्चापीति । तत्तडागा दिविगुणीकृतं सम्यक्कृत्वोत्तमसाहसंदण्डंदद्यात् ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । यः स्नानदानादिना जनोपकारकंतडागंसेतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागंपुनः संस्कुर्यात्तदोत्तमसाहसंदण्ड्यः ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तडागेति । अप्सु निमज्जनेन मारणम् । शुद्धवधः शिरश्छेदः । तत्राद्यपेक्षयावाशब्दः । अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्वधार्हः । प्रतिसंस्कुर्यात् पुनः संपादयेत् । यदि वा प्रतिसंस्कुर्यात् विषादिना द्रव्येन दूषयेत्तदा संस्कुर्यादिति । पणानां सहस्रमुत्तमोदण्डः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । शुद्धवधेन शस्त्रवधेन वधशब्देन मात्राङ्गच्छेदोविवक्षितस्तद्विमस्मात् प्रतिसंस्कुर्यात्प्रतिसमादध्यात् तटाकभेदकदोषतारतम्यापेक्षयाविकल्पः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्चापि तत्तडागमपि प्रतिसंस्कुर्यात् संस्कारंतडागबन्धनरूपंकुर्यात् ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कोष्ठागारं राजगृहम् ॥ २८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । राजसंबन्धिधान्यादि धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्तॄन् शीघ्रमेव हन्यात् । यस्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डंवक्ष्यति सोऽस्मादेवदेवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचैतेऽवश्यं हन्तव्याइत्याह कोष्ठेति । कोष्ठागारं धनगृहं । भेदकान्केनापि प्रकारेण नाशकान् । अविचारयन्नित्यनेन सदस्यपि प्रश्नोनकार्यः ॥ २८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कोष्ठागारायुधागारदेवताग.रभेदकान् ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकंहरेत् ॥ आगमंवाप्यपांभिंद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हरेत् स्वसमीपतडागंप्रति नयेत् । आगमं तडागेजलागमं रुन्ध्यात् । आगमंवाप्यपांभिद्यादिति क्वचित्पाठः । सदाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् ॥ २८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः पुनः प्रजार्थपूर्वकेनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डःप्रागुक्तस्तथोदकगमनमार्गसेतुबन्धादिना योनाशयति स प्रथमसाहसंदण्ड्यः ॥ २८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यस्त्विति । पूर्वनिविष्टस्य सर्वप्राणिसाधारणस्य । कृतमुदकंस्वधान्याद्यर्थंहरेत् । आगमप्यागम्यतेऽनेनोदकमिति जलपूरणनिःसारणयोर्मार्गं भिंद्याद्रोधयेद्वा । पूर्वसाहसं सार्धपणशतद्वयम् ॥ २८१ ॥

(५) **नन्दनः** । पूर्वनिविष्टस्य स्नापनार्थं पूर्वस्मिन्काले कल्पितस्य उदकंहरेत् ॥ २८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपां जलानां आगमं स्वीकारं स्वकीयत्वंपारंपर्यागतं यःभिन्द्यात् क्षेत्रादिसिञ्चनार्थंसः पूर्वसाहसं प्रतिसंस्कारानन्तरं दाप्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥ सद्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यंचाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । राजमार्गे ग्रामनगरे रथ्यायाममेध्यंमूत्रपुरीषंसमुत्सृजेदन्यतोवाऽऽनीय चण्डालादिर्निक्षिपेत अनापदि आपद्वेगेनात्यर्थमुक्तंभवति चण्डालादेर्मूल्यंदत्वाऽपासयेत्स्वयंवाऽन्यासंभवे ॥ २८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनापदि व्याध्याद्यभावे ॥ २८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनार्त्तः सन्योराजपथेषु पुरीषंकुर्यात्सकार्षापणद्वयंदण्डंदद्यात्सचामेध्यंशीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच समुत्सृजेदिति । अनापदि व्याघ्रादिभयानुपस्थितौ आरोग्ये वा । कार्षापणौ ताम्रिकपणद्वयम् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धागर्भिणी बालएव वा ॥ परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आपद्गतः पूर्वोक्तः । वृद्धादयोये बहिर्ग्रामंनिर्गन्तुमशक्तागृहसन्ने शोणितमपि कर्तुमित्याशंक्यन्ते मेध्यमपि व्यपदेष्टंनपुनरेवंकर्तव्यं पुनः करणे राजतोमहान्प्रत्यवायोभवति । क्रोधगर्भमीदृशवचनंपरिभाषणंतच्च शोध्यमितरान्न उपदेशः प्रयुत्स्रष्टारोन शक्नुवन्ती तथाच रथ्याचण्डालादिभिरपासनीया ॥ २८३ ॥

(२८१) भिंद्यात्=रुन्ध्यात् (सर्व०) (२८२) दद्यात्=दण्ड्यः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिभाषणं भर्त्सनम् । तच्चामेध्यं शोध्यमपनेयम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याधितवृद्धगर्भिणीबालान दण्डनीयाः । किंतु ते पुनः किंकृतमितिपरिभाषणीयाः तच्चामेध्यंशोधनीयाइति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु भर्त्स्याइत्याह आपदिति । परिभाषणं पुनर्माकुर्विति । तच्चामेध्यम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषणंगर्हणं न द्वौ कार्षापणाविति ॥ २८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते वृद्धादयः । परिभाषणं पुनः कार्यं इति ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानांसर्वेषांमिथ्याप्रचरतांदमः ॥ अमानुषेषु प्रथमोमानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । चिकित्सकाभिषजस्तेषांमिथ्याप्रचाराणामौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्रयोगतयाशास्त्रे परिचितेऽपि वाऽनन्यरतयाऽर्थलिप्सयाऽमानुषेषु गवाश्वहस्त्यादिषु प्रथमःसाहसशब्दोनुषक्तव्यः । एवंमानुषेषु तु मध्यमइति तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मिथ्याप्रचरतामज्ञात्वोपचरताम् । अमानेषु गवादिषु । एतच्च तन्मरणाभावे तत्र दण्डाधिक्यात् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांकायशल्यादिभिषजांदुश्चिकित्सांकुर्वतांदण्डः कर्त्तव्यस्तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डोमानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । चिकित्सकानां कायशल्यरसायनादिभिर्दुर्भिषजाममिथ्याप्रचरतां क्षणप्रतीकारं कुर्वताम् । अमानुषेषु गवाश्वादिषु प्रथमःसाहसःपणानांसार्धशतद्वयम् । मध्यमः पञ्चशतानि ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । दमोऽमानुषेष्वश्वादिषु प्रथमः प्रथमसाहसः ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मिथ्याउपचरतां अमानुषेप्रथमः पूर्वसाहसःदण्डःकार्यः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनांप्रतिमानांच भेदकः ॥ प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वंपञ्चदद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संक्रामन्तिमार्गेणावतरन्ति जलोपस्पर्शादिना निमित्तेन शुभ्रवासः संक्रमध्वजचिन्हंराजामात्यादीनां देवायतनेषु च यष्टिः ईदृशे च प्रतिमानामिति व्याख्यातं । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिंनयेत् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्वजोदेवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताकायष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनां । देवप्रतिमासु तु वधस्तदायतनभेदएव वधोक्तेः ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्रमोजलोपरिगमनार्थकाष्ठशिलादिरूपोध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टिःपुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्च क्षुद्राःमृन्मय्यादयस्तासांविनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितंसर्वंपुनर्नवंकुर्यात् ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संक्रमेति । संक्रमः जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिभिर्निर्मितं वर्त्म प्रतिमानांमृन्मयादिक्षुद्राणां स्थिरप्रतिमाभङ्गेवधस्योक्तत्वात् । ध्वजश्चिन्हंनृपद्वारादौ स्थितम् । यष्टिः पुष्करिण्यादौ स्थापिता काष्ठादिमयी । प्रतिकुर्यात् तच्चतुष्टयं नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संक्रमः सोपानादिमार्गः । ध्वजयष्टीनां ध्वजः देवस्य राज्ञोवा चिन्हं यष्टिः इन्द्रदण्डयष्टिः तेषां भेदकःचपुनःप्रतिमानां पूजारहितानां भेदकः । चपुनः तत्सर्वंपूर्ववत्प्रतिकुर्यात् च पञ्चशतानि दद्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानांद्रव्याणांदूषणे भेदने तथा ॥ मणीनामपवेधे च दण्डःप्रथमसाहसः ॥ २८६॥

(१) मेधातिथिः । यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थी दूषयति तथाधान्यविक्रयी क्षेत्रेनिर्दोषंधान्यमुत्तमंतृणबुसैर्योजयति कुंकुमादेश्च तेन कुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणं मणयोमुक्तास्तेषांभेदनंद्विधाकरणं । अत्रवेधतिर्भेदनेविद्यते अनेकार्थत्वाद्धातूनांविधतेरूपमेतत् । मणयोहीनमध्यमोत्कृष्टतमाभवन्ति तत्रदण्डकल्पना कर्तव्या मध्यमेषुमध्यमउत्तमेषूत्तमः ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदूषितानां कुङ्कुमादीनांदूषणे ओषधादिनानाशेन भेदने । रत्नादेः असम्यक्वेधनेन नाशने ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनांच माणिक्यादीनामभेद्यानांविदारणे वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसोदण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ॥ । २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचएतत्त्रिषु प्रत्येकं सार्धशतद्वयंदण्डइत्याह अदूषितानामिति । दूषणे अपद्रव्यप्रक्षेपणे । भेदने अभिन्नानांविदारणे । मणीनां मुक्तादीनां अपवेधे अस्थाने रन्ध्रकरणे ॥२८६ ॥

(५) नन्दनः । अदूषितानांकांस्यादीनां चण्डालभोजनादिना दूषणे अपवेधेऽस्थानवेधे ॥ २८६ ॥

समैर्हिविषमंयस्तु चरेद्वैमूल्यतोपि वा ॥ समाप्नुयाद्दमंपूर्वंनरोमध्यममेव वा ॥ २८७॥

(१) मेधातिथिः । येषांद्रव्याणांसमत्वेन विनिमयउक्तोयथा तिलाधान्येन तत्समइति । तत्र यदि विषममाचरति व्यवहारार्थंतिलंदत्वा बहुधान्यंव्रीह्यादिगृह्णीयादसतिवा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण व्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन क्रीणाति अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यंकस्यचिदन्तरे शाटकास्तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तरउपयुज्यन्ते उपबर्हणेन च ते सममूलास्तत्रतदीयांकार्यवत्तांज्ञात्वा समत्वेन ददात्यधिकमूल्यंगृह्णाति सउच्यते समैर्विषमंचरति मूल्येन तयोः क्रेतुर्विक्रेतुश्च तौ दण्डौ चरति मूल्यतइत्येकार्थस्तथैव वाशब्दोस्मिन्पक्षे पादपूरणएव प्रथममध्यमोक्तौ क्रयविक्रयौ विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समैर्ऋजुशीलैः विषमंवक्रं विचरेत् व्यवहारंकुर्यात् । मूल्यतोविषमंचरेत् अधिकंगृह्णीयात् । व्यवहारमात्रे पूर्वदमम् । मूल्यतोमध्यमम् ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन योविषमंव्यवहरति सममूल्यंद्रव्यंदत्वा यः कस्यचिद्बहुमूल्यंकस्यचिदल्पमूल्यमितिविषमंमूल्यंगृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसंमध्यमसाहसं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समैरिति । समैः सममूल्यदातृभिः विषमं न्यूनपरिमाणं दद्यात् मूल्यतोवाल्पंद्रव्यंप्रति बहुमूल्यं गृह्णाति बहुमूल्यंवा स्वल्पमूल्येन गृह्णातिगृहीत्वा बहुमूल्येन तदेव विक्रीणीते तदा प्रथमंसाहसं न्यूनमूल्येन क्रयणे तु मध्यमं विकल्पः द्रव्यस्य सारासारापेक्षयावा ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । समपण्ये मानतुलादिना योविषमंचरेत् योवा मूल्यतोविषमंचरेत् पूर्वंदमंप्रथमंसाहसम् ॥ २८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समैः ऋजुभिः विषमं कुर्यात् वैनिमयेन मूल्यतोपि वा विषमं अन्यथा मूल्यं कुर्यात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ॥ दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृताःपापकारिणः॥२८८॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि संनिवेशयेत्कुर्यात् दुःखितायत्र दृश्येरन्नित्यन्यत्रापि संनिवेशनंतत्प्रदेशभ्रमणंदर्शयति एतेनान्याअपि बन्धसंस्थानांपीडाः कर्तव्याइत्याह शरीरात्यन्तकार्श्यावस्थांतरापत्त्या विकृताअभोजनेनेषद्भोजनादिना शेषंस्पष्टम् ॥ २८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बन्धनानि बन्धनस्थानानि ॥ २८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूतादीर्घकेशनखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्यर्थंदृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकंतदीयानामेव परिखाणांपूरयितारंतद्गतानांद्वाराणांभञ्जकंशीघ्रमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचैवं राज्ञा कार्यमित्याह बन्धनानीति । बन्धनानि निगडादीनि असत्कार्यिणां भयप्रदर्शनार्थम् । यत्र येषु । दुःखिताः क्षुधाद्यार्त्ताः विकृताः हस्तादिच्छेददीर्घकेशलोमनखश्मश्रवः दृश्येरन् साधुचरितैरपि ॥२८८॥

(५) **नन्दनः**। पापकर्मणांपापनिवृत्त्युपायकारणमाह बन्धनानि च सर्वाणीति। बन्धनानि शृंखलादीनि यत्र बन्धनादिषु निमित्तेषु विकृताः ॥ २८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बन्धनानि बन्धनगृहाणि । यत्र राजमार्गे दुःखिताः दृश्येरन् विकृताकाराः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारंपरिखाणांच पूरकम् ॥ द्वाराणांचैव भङ्क्तारंक्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

[एतैनैवतुकर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणन्तुपुरुषंश्रीनिषेवते ॥ १ ॥] *

(१) **मेधातिथिः** । दुर्गतानांप्राकारादीनांविनाशने प्रवासनंदण्डः । परिखाभूभागाःखाताः ॥ २८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्वाराणां द्वारार्गलादीनाम् ॥ २८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच प्राकारस्येति । परिखाः परितःसजलखाताः । ते चेत्स्थास्यन्ति पुनःकरिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति ॥ २८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वाराणां प्राकारादीनां ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्योद्विशतोदमः ॥ मूलकर्मणि चानाप्तेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारस्तत्र प्रवृत्तानामप्रृतेऽभिचारणीये दण्डोयं अनभिचारणीयाभिचारेषु नैतावतामुच्यते तत्र मनुष्यमारणदण्डःसविज्ञेयः सर्वग्रहणंलौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थं। वैदिकाश्येनादयः लौकिकाः पदपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः मूलकर्मवशीकरणादि आप्ताः पौत्रभार्यादयस्ततोऽन्येनाप्ताः कृत्याअभिचारप्रकाराएव मन्त्रादिशक्त्य उच्चाटनसुतदग्धकुलाद्विविचित्रीकरणादिहेतवोभूतोद्याधराः प्रसिद्धाः ॥ २९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनादिषु । अनाप्ते असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सूनादिमयोगरूपवशीकरणकर्मणि । भर्त्रादौतु संबन्धिनि वशीकरणे कृते नदोषः । अनाप्तैरितिपाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु रोगाद्युत्पत्तिमातृग्रहाद्युत्थापने ॥ २९० ॥

---

(२८९) अयंश्लोकः २८९ स्य प्रथमार्धस्य पश्चात् (ट) चिन्हितपुस्तकेदृश्यते । (१) भूताद्याः=भूतविद्या (मे०८)

(३) **कुल्लूकः** । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुग्रहणादिषु कृतेष्वनुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपोदण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवंमातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्वामोत्य धनग्रहणाद्यर्थंवशीकरणे । तथा कृत्यासूच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतंपणदण्डएव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अभिचारेषु अभिचारहोमेषु श्येनसंदंशनादिषु । मूलकर्मणि वशीकरणाख्ये । अनाप्तैरनिपुणैः कृतेषु फलानुदयेतत्कर्तृणां दण्डइतिवाक्यार्थः । कृत्यासूच्चाटनादिषु ॥ २९० ॥

(५) **नन्दनः** । अनाप्तेऽनाप्तविषये वशीकरणे कृत्यासु उच्चारादिप्रक्रियासु ॥ २९० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दमः मरणात् प्राक् मूलकर्मणि वशीकरणे सूनादिप्रयोगरूपवशीकर्मणि । अनाप्तैःमातापितृभार्याव्यतिरिक्तैः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टातथैव च ॥ मर्यादाभेदकश्चैव विकृतंप्राप्नुयाद्वधम् ॥ २९१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अबीजंबीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूपलोपेन धान्यशाकादीनांबिजानि चिरप्रोषितानि क्षेत्रेप्ररोहन्ति नच तानि शक्यन्तेवन्ध्यानीति क्षेत्रात्तुबीजंयत्कर्षति शोभनंयद्बीजंक्षिप्रंप्ररोहति तदुत्कृष्य तदाभासंप्रतिधान्यादिक्षिप्त्वा विक्रीणीते । अथवाप्युप्तंबीजंक्षत्रादेवोद्धृत्यनयन्ति । मर्यादा शास्त्रदेशाचारनिरूढास्थितिः । विकृतंकर्णनासादिकर्तनम् ॥ २९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्योत्कृष्टा बीजकाले महर्घताकामोत्कर्षकारी । मर्यादायाग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाछेदादि ॥ २९१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अबीजंबीजप्ररोहासमर्थंव्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा योविक्रीणीते तथापकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदंसोत्कर्षमिति कृत्वा योविक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमांविनाशयति सविकृतनासाकरचरणकर्णादेरूपंवधंप्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपिचैते वधार्हाइत्याह अबीजेतिद्वाभ्याम् । अबीजविक्रयी मूषिकाघ्रातादिना दूषितान्यपि बीजानि प्रशस्तानीति विख्याप्य विक्रयी । बीजोत्कृष्टा अपकृष्टंकतिचित्ततोत्कृष्टं प्रक्षिप्य विक्रयी । मर्यादाभेदकः मर्यादा ग्रामचतुष्टयावच्छेदिकासीमा तन्नाशकः । विकृतंनासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(५) **नन्दनः** । अबीजविक्रयी बीजाभासविक्रयी बीजोत्कृष्टोप्तानां बीजानामुद्धर्ता ॥ २९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बीजमेतदित्युक्त्वाऽबीजविक्रयी । तथैव बीजोत्कृष्टा अन्यद्द्रव्यमेलकः बीजमहार्घकर्ता ॥२९१॥

सर्वकण्टकपापिष्ठंहेमकारंतु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

(१) **मेधातिथिः** यावन्तः केचनकण्टकाःपूर्वमुक्तास्तेषांपापतमः सुवर्णकारः यदि निर्धारणे षष्ठी कथंन न निर्धारणइति समासाभावः । तस्यचपापतमत्वंस्वल्पेनैवापहरणेन महतएनसोत्पत्तिर्ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकमतस्तमन्याये प्रवर्तमानं छेदयेत्खण्डशः परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः । अपहरन्ति गृह्णते नचात्रह्रियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा न स्वामिजात्यपेक्षा अभ्यासत्वपेक्ष्यतइति महत्त्वाद्दण्डस्या । न्यायेतुप्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलवच्छेदोविनिमातव्यः । शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानांपापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ॥ २९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वकण्टकानामभ्येऽतिशयेन पापतमंसुवर्णकारंतुलाछमकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाऽङ्गविशेषेण सर्वदेहंवा खण्डशश्छेदयेत् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वकंटकनामभ्येअतिशयेन पापतमं हेमकारं हेम्ना व्यवहर्तुंशीलमस्य । अन्याये चौर्यापद्रव्यादिमिश्रणे । लवशोलवंलवंकृत्वा ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेम्नः तुलार्थं लोहस्यकण्टकं तस्मिन्कण्टके माषकण्टके माषकुगालमन्यथाकारीतिपापिष्ठं हेमकारं स्वर्णकारं एवंअन्याये वर्तमानं लवशः खण्डशः क्षुरैः छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यंच राजादण्डंप्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृष्यमाणाभूमिःसीता तद्द्रव्याणि लाङ्गलकुद्दालकादीनि । तदपहरणेदण्डः प्रकल्प्यः । किंइच्छयैव नेत्याह कालमासाद्य कार्यंश्च कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान्दण्डः । अकृष्टे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदा यानेव आसाद्याऽऽसन्नंज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यज्ञानाद्यनुरूपः एवंशस्त्राणांच खड्गादीनांयुद्धकाले औषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले तेन चौषधेन त्वतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायतेऽन्यच्च । तस्मिन्काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाधकादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राजदण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणांराजोपकरणानां अन्यथापि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्किनस्तरामहादण्डः स्वस्पे स्वल्पः ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीताद्रव्यंहलादि । शष्पाणां औषधिद्रव्याणाम् । शस्त्राणामिति कचित् । कालं कृषिसमयादिं कार्यं दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लूकः । कृष्यमाणभूमिद्रव्याणांहलकुद्दालादीनामपहरणे खड्गादीनांच शस्त्राणामौषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दण्डंकुर्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच केषुचिद्द्रव्येषुदण्डमात्रमित्याह सीतेति । सीताद्रव्यापहरणे लाङ्गलादीनांहरणे । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालंअपहृतद्रव्याप्राप्तिकालेसुभिक्षादौ दुर्भिक्षादौ न दण्डइतिभावः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दनः । सीताद्रव्याणि हलयुगयोग्यफालादीनि आसाद्य बुद्ध्वा कार्यंच गुर्विदमिति ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीताद्रव्यापहरणे हलादिद्रव्यापहारे शस्त्राणां औषधस्य अपहरणे कालंवर्षाकालं आसाद्य प्राप्य च पुनः कार्यं औषधस्य आसाद्य शस्त्रस्यकार्यं आसाद्यराजादण्डयेत् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरंराष्ट्रंकोशदण्डौ सुहृत्तथा ॥ सप्तप्रकृतयोह्येताः सप्ताङ्गंराज्यमुच्यते ॥ २९४॥

(१) मेधातिथिः । सप्तमायां कण्टकशुद्धौ केवलंराज्यतन्त्रोपयोगीराजधर्मउच्यते यथैतस्मिन्ननुष्ठीयमाने राज्यानाशः । एवंव्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धौ वाक्रियमाणायां तुल्योराज्यानाशः । किंच महिषीकुमारराजवल्लभसेनाध्यक्षाश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकास्तान्कदाचिदनया बुद्ध्यानोद्धरेत् प्रकृतक्षोभशङ्कयांमहत्तमप्रयोजनं । सेनाध्यक्षेण सामन्तेन क्रमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना तदर्थमुच्यते । तुल्यंराष्ट्रंस्वाम्यादिति राज्यप्रकृतित्वेन तत्परिहर्तव्यंराष्ट्रंततोदुर्बलान्केनचिदुपायेन वा योधयित्वा कण्टकशुद्धिंकरिष्यामीति न सहसाप्रवर्तितव्यं अतःसप्तमाभ्यायोपदेशतीप्युत्कृष्यास्मिन्नवधा

(२९३) शस्त्राणां=शष्पाणां (सर्व०)

बुध्यते। स्वामी राजैव अमात्योमन्त्रिपुरोहितः सेनानी पुरंनिवासनगरं राष्ट्रंजनपदाः कोशोरूप्यसुवर्णरूपकादिधनसंचयः हस्त्यश्वरथपादातंदण्डः धर्मदंडादिव सुहृत्समानकार्यः यथोक्तं मित्रंतस्मादनन्तरमिति एताराज्यस्य प्रकृतयः कारणमवयवायथाघटस्य कापालिनि। स्वभाववचनोवा प्रकृतिशब्दः एवं तदात्मकमेव राज्यंसमस्तंक्षिमं अस्यैव भेदौविस्तारोह्रासप्रतिस्तत्रापि योज्योभेदः सउक्तएव ॥ २९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वामी राजा । अमात्यामन्त्र्यादयः। पुरं दुर्गीभूतमात्मनःशिबिरम् । राष्ट्रं जानपदोजनः। कोशोधनं । दण्डोदण्डप्रणयनजंतेजः । सन्मित्रं। प्रकृतयोवयवतया तत्समुदायरूपस्य राज्यस्योत्पादनादिसमस्तं मिलितं अवयविस्थानीयं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वामी राजा। अमात्योमन्त्र्यादिः। पुरंराज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं। राष्ट्रंदेशः। कोशोवित्तनिचयः। दण्डोहस्त्यश्वरथपादातं। मित्रंत्रिविधंसप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयोअङ्गानि सप्ताङ्गमिदंराज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतिसंपन्नइत्यादौ कतिप्रकृतयइत्यपेक्षां पूरयन्नाह स्वामीति। स्वामी राजा। अमात्याः प्रकृतयः। पुरं राजाधिवसतिः। राष्ट्रं देशः। कोशोधनम्। दण्डोहस्त्यश्वरथपादातमिति। अथवोत्तमसाहसादि हस्त्यादीनां राजन्यन्तर्गतत्वात् तंविना राजत्वानुपपत्तेः। सुहृत्सप्तमाध्यायोक्तस्त्रिविधः दूतोवा ॥ २९४ ॥

(५) **नन्दनः**। एवंकण्टकशोधनमुक्तं। अथराजधर्मानुक्तशिष्टान्वक्तुमुपक्रमते स्वाम्यमात्याविति ॥ २९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्वामीमहोत्साहइत्युक्तलक्षणोमहीपतिः अमात्यामन्त्रिपुरोहितादयः पुरं समृद्धं राष्ट्रं दुर्गं धन्वदुर्गादि कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः दण्डः हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणंचतुरङ्गबलं सुहृन्मित्राणि एताः सप्त प्रकृतयोराज्यस्य अथवा समस्तं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

सप्तानांप्रकृतीनांतु राज्यस्यासांयथाक्रमम् ॥ पूर्वंपूर्वंगुरुतरंजानीयाद्व्यसनंमहत् ॥ २९५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनंगरीयः सुवर्णसंपन्नोहिशक्नोति मित्रमनुगृह्णीयात् एवंदण्डः कोशनाशेहि दण्डोपि नश्यत्येव एवंकोशराष्ट्रं राष्ट्रनाशेहि कुतः कोशोत्पत्तिः पुनः राष्ट्राविनाशकार्यं पुरंयत्ततोरक्षितव्यं तत्रहि सर्वावयवसाधनादिसंभवति पुरादमात्यप्रधानं प्रधानादमात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ससप्तानांप्रकृतीनां द्वयोस्तिसृणांवा व्यसने पूर्वंपूर्वं [प्रथमतश्चिकित्स्यं गुरुत्वादित्यर्थः][1] ॥ २९५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ततःकिमित्याह सप्तेति। आसांराज्यप्रकृतीनांसप्तानांक्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याःपूर्वस्याविनाशविषये गरीयोव्यसनंजानीयात्। तथा हि मित्रव्यसनात्सबलव्यसनंगरीयः संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात्। एवंबलात्कोशोगरीयान्कोशनाशे बलस्यापि नाशात्कोशाद्राष्ट्रंगरीयोराष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः एवंराष्ट्राद्दुर्गनाशोपि दुर्गादेवयवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः दुर्गादमात्योगरीयान्प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् अमात्यादप्यात्मा सर्वस्यात्मार्थत्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वंयत्नतोरक्षेत् ॥ २९५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भवतु राज्यंततःकिंतत्राह सप्तेति। आसां प्रकृतीनां मध्ये सुहृद्व्यसनाद्दण्डव्यसनं गरीयइत्येवं पूर्वंपूर्वं स्वाम्यन्तं बोद्धव्यम् ॥ २९५ ॥

(५) **नन्दनः**। व्यसनं वैकल्यं पूर्वं पूर्वं गुरुतरं सुहृद्व्यसनाद्दण्डव्यसनं गुरुतरमित्यादि ॥ २९५ ॥

---

1 (सर्वज्ञ॰ २)

समाङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत्॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते॥२९६॥

(१) **मेधातिथिः**। तथाचदृष्टान्तः विश्रब्धस्य त्रिदण्डवदित्यवष्टब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेनैतदेवाह अन्योन्यगुणवैशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकभावेनैकैकस्य विशेषोपपत्तिर्भूमिबीजोदकसामर्थ्योवकुञ्जरजनने तस्मात्सर्वेषां पूज्यताऽत्रोच्यते। अस्त्येवात्र गुरुलघुभावः यत्तु न किंचिदतिरिच्यतइति तदनादरेणमित्रादिरक्षायां वर्तितव्यमित्येवंपरमेतत्। मित्रनाशेऽचिरेण राज्यनाशोयदा बलवतोपरोधीनतदानीमेवेत्यालंबनलघीयस्तया॥ २९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। [नचैवं तत्तदुत्तरप्रकृतिव्यसने नप्रतिकर्तव्यमेव स्वकार्ये सर्वप्राधान्यादित्याह समाङ्गस्येति। विष्टब्ध][1] स्यान्योन्याधारतया। त्रिदण्डवदन्योन्यावष्टम्भगृहादिदण्डत्रयवत्। अन्योन्यगुणवैशिष्ट्यात् स्वस्वगुणेन सर्वासां वैशिष्ट्यात् नाकिंचिद्व्यसनमतिरिच्यते अतितुच्छताजातिचारानर्हत्वंभवतीत्यर्थः॥ २९६॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तसमाङ्गवतोलोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणान्न किंचिदङ्गमधिकंभवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तंतथाप्येषामङ्गानांमध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपक.रमन्यदङ्गंकर्तुंन शतिक्रोतित्माद्युत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरीयमाधिक्यनिषेधः अत्र प्रसिद्धंयतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसबंन्धं नच तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिद्दण्डोधिकोभवति॥ २९६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच समेति। समस्वाम्यादयोङ्गंपरस्परसहकारि यस्य तस्य समाङ्गस्यविष्टब्ध स्य विष्टम्भनरूपस्य अन्योन्यगुणवैशेष्यात्। अन्यीन्येन गुणानां स्वाम्यादीनां परस्परोपकारितालक्षणगुणवैशेष्यात् राज्यं स्यात् स्वातन्त्र्ये तु नाकिंचित्सिध्येत्। यद्यप्यत्र पूर्वंपूर्वं गुरुतरमित्युक्तं तथापि राज्यलक्षणकार्येन कस्यापि प्राधान्यमिति। अत एव दृष्टान्तः त्रिदण्डवत् तैर्हि भक्ष्यादौस्वतन्त्राअपि घटधारणादौ न कस्यापि स्वातन्त्र्यमितिभावः॥ २९६॥

(५) **नन्दनः**। त्रिदण्डवद्विष्टब्धस्य दण्डत्रयवदन्योन्यापाश्रयेणस्थितस्य नाकिंचिदङ्गमतिरिच्यते सर्वाण्यङ्गा तुल्यगुणानीत्यर्थः॥ २९६॥

(६) **रामचन्द्रः**। विष्टब्धस्य अन्योन्यसापेक्षस्य त्रिदण्डवत् अन्योन्याधारभूतदण्डत्रयवत् राज्यस्य समानांप्रतीनां यथाक्रमंअन्योन्यगुणवैशिष्ट्यान्न किंचिदतिरिच्यते॥ २९६॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गंविशिष्यते॥ येन यत्साध्यते कार्यंतत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते॥ २९७॥

(१) **मेधातिथिः**। नास्ति तद्वस्तु यद्याङ्गेनोपयुज्यते भवति तत्कार्ययन्निकृष्टेन साध्यते न महता तस्मात्सव प्रकृतयोयत्नतः पालनीयाः। असद्दण्डादिना न राष्ट्रंकर्शनीयं चोराद्युपद्रवेभ्यश्च यत्नतोरक्ष्यमिति तात्पर्यार्थः। अतः कण कशुद्धिशेषोयम्॥ २९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेवाह तेषुतेष्विति। तत्तन्मात्रसंपाद्येष्वित्यर्थः। येनयदिति पूर्वार्धार्थस्यैव स्फुटार्थोपन्नयनम्॥ २९७॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयोभवति तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्यः एवंच येन ङ्गेन यत्कार्यंसंपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते। ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तंतदेवानेन स्फुटीकृतम्॥ २९७

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव क्षितिसलिलबीजन्यायमाह तेष्विति। कृत्येषु साध्येषु विशिष्यते। प्रधानतयेतिशेषः

1 (सर्वज्ञ० २)

साधनापन्नत्वात्साध्यस्य तद्यथा अङ्कुरस्य बीजावयवंतूपादानमेवंराजा सर्वत्र प्रधानम्। यथा क्षितिरङ्कुरधारणे एवं पुरम्। सलिलं यथा तदुच्छूनतायामेव दण्डोरक्षाहेतुः। यथा पवनः परिणामहेतुतया वृद्धेर्हेतुरेवंकोशः। यथा तत्र तेजः परिपाकहेतुरेवमेवामात्यः एवमन्यत् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः। अत्रहेतुमाह तेषुतेषुचेति तदङ्गंतस्मिन्कार्ये ॥ २९७ ॥

(६) रामचन्द्रः। येनाङ्गेनयत्कार्यंसाध्यते तदङ्गंतस्मिन्कार्ये श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ॥ स्वशक्तिंपरशक्तिंच नित्यंविद्यान्महीपतिः ॥२९८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। परस्यात्मनश्च नित्यंशक्तिंविद्यात् किमयंमारिप्सते किंचमयिकर्तुंशक्तः किंचाहमस्मिन्निति एतन्नित्यंवेदितव्यं। कथंचैतच्छक्यते वेदितुंचारेणसप्तमाध्यायोक्तेन उत्साहयोगेन दानादिपरितोषितात्उत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्चक्रिययैव च कर्मणा कर्माणि वा निवेशादीनि तदारंभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते तानि ह्यर्थसंपत्कराणि ततः सामर्थ्योत्पत्तेः ॥ २९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। परात्मनोः शत्रोःस्वस्यच स्वशक्तिं स्वामिगतांशक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजां परशक्तिममात्यादिषडङ्गशक्तिं गताम्। चारेण चरेण। उत्साहयोगेनोद्यमदर्शनेन। कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन कर्मणांफलान्तरदर्शनरूपेणच विद्यात् अहमशक्तोऽन्योवेति ॥ २९८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणांच हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन ज्ञातांशत्रोरात्मनश्च शक्तिंराजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति चारस्य कृत्यमाह चारेणेति। चारेणोत्साहयोगेन चाराणां कृतकार्याणां वस्त्रालंकारादिप्रसादेनोत्साहः तेषामेवच कार्यार्थे पुनःसंयोगश्चतेनपरशक्तिंजानीयात् स्वशक्तिंतुकर्मणां हस्तिबन्धशत्रुवशीकारादीनां क्रिययाऽनुष्ठानेन ॥ २९८ ॥

(५) **नन्दनः**। परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च स्वशक्तिं स्वपरिकरशक्तिं परस्यान्यस्य मित्रादेः शक्तिंच चारेणोत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन कर्मणा क्रियया विद्यात् चारेणेत्यात्मवचनमत्रविवक्षितं उत्साहयोगेनेति प्रत्यक्षकर्मणां क्रिययेत्यनुमानम् ॥ २९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। चारेण चारस्य प्रेषणेन उत्साहयोगेन उद्यमदर्शनेन पदातीनां क्रिययैव चपुनः कर्मणां वणिक्पथादीनां स्वशक्तिं पूर्वं पूर्वं अस्य राज्यस्य सप्तानां प्रकृतीनां अवयवानां यथाक्रमं एवंपरात्मनः परः शत्रुः तस्य आत्मनः शक्तिं नित्यं विद्यात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥ आरभेत ततः कार्यंसंचिन्त्यगुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पीडनानि नरकदुर्भिक्षपातादीनि। तथाऽवर्षादिवर्षपर्ययमूषिकशलभाशनिप्रभृतयः व्यसनानि कामक्रोधस्वपुत्रसंग्रामदैवविघटनयोपन्यासेन वा तथापि ननित्यमुत्साहेन भवितव्यं अथवानसंतोषिणा भवितव्यं। अथवा षाड्गुण्यचिन्ता अन्वाहिकी चायव्ययौ कया चिन्तया गती च राष्ट्रवृत्तं प्रकृतिसमहीतंचरमुखादवधृतम् ॥ २९९ ॥

(२९८) विद्यान्महीपतिः=विद्यात्परात्मनोः (सर्व०)

(२) सर्वज्ञनारायणः। पीडनानि परपुरोपरोधनादीनि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपजापादीनि परस्य विद्यात्। गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे संचिन्त्य कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः। पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषांच गुरुलघुभावंपर्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः। किंच पीडनानीति। पीडनानि परराष्ट्रे दुर्भिक्षमारणानि। व्यसनानि प्रकृतिक्रोधजादीनि। कार्यं सन्धिविग्रहादि बलवति शत्रौ सन्धिर्गुरुरप्यनुष्ठेयः स्वरक्षाहेतुत्वात्। क्षीणे तस्मिन्नानुष्ठेयः आपन्नकालत्वात् ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः। पीडनान्यात्मनः परकृतानि व्यसनानि द्यूतादीनि विद्यादित्यनुकृष्यते गुरुलाघवतः गौरवेण लाघवेन च विविच्य कर्तव्यंकुर्यात् ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः। पुरोपरोधादीनि सर्वाणि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपायादीनि तथैव जानीयात्। ततः कार्यं संधिविग्रहादि गुरुलाघवं संचिन्त्य आरभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ॥ कर्माण्यारभमाणंहि पुरुषंश्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

(१) मेधातिथिः। गीतादिविषयेषु भावेन व्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि पुरुषग्रहणंतिष्ठतुताव द्राजानोपि जनपदउद्योगश्रियोपचीयन्ते एतदुक्तमामृत्योः श्रियमन्विच्छेदिति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। कर्माणि राज्यरक्षादीनि ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः। राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदंसंजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव यस्मात्कर्माणि सृज्यमानंपुरुषंश्रीर्नितरांसेवते तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति नच युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम् ॥ ३०० ॥

(४) राघवानन्दः। किंच नृपोन कृतार्थमन्यःस्यादित्याह आरभेतेति। श्रान्तः संजातफलोपि श्रान्तः खिन्नः असंपूर्णमिवात्मानंमन्यमानः। एवंविधं नृपतिं श्रीर्लक्ष्मीः निषेवते नितरांसेवते ॥ उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीरितिन्यायात् ॥ ३०० ॥

(६) रामचन्द्रः। श्रान्तः कर्मकरणेन ॥ ३०० ॥

कृतंत्रेतायुगंचैव द्वापरंकलिरेव च ॥ राज्ञोवृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते॥ ३०१ ॥

(१) मेधातिथिः। इतश्च कर्मारंभपरेण भवितव्यं अनारंभीकलिः स्यात्सचमहान्दोषः नचैवंमन्तव्यंराज्ञा कर्नामविशेषतइतिहासप्रसिद्धेः कथमहंस्यामिति यतोराज्ञोवृत्तादितदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। राज्ञोवृत्तानि राजचरितान्येवैतानि ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः। यतः कृतमिति। कृतत्रेताद्वापरकलयोराज्ञएव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः। तस्माजैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः। राजाहि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्तकत्वेन तद्रूपमित्याह कृतमिति ॥ ३०१ ॥

(३००) श्रान्तः श्रान्तः=दान्तः शान्तः (ग)

(५) नन्दनः । राज्ञः कर्मणामारंभविशेषेणयुगविशेषोपीत्याह कृतंत्रेतायुगंचैवेति । राज्ञोवृत्तानि राज्ञः संबन्धीनि तानि ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रसुप्तोभवति सजाग्रद्द्वापरंयुगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तुकृतंयुगम् ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुष्ठानशीलः प्रसुप्तः कलिर्भवति । जानानश्चोत्कर्षाभ्युपायानातिष्ठन्सजाग्रद्द्वापरंभवति । व्यवसितकर्मप्रयोगस्त्रेतायुगंभवति । विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रंकर्मफलसंपादाकृतयुगंभवति ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथंतदित्यतआह कलिरिति । प्रसुप्तोऽनवेक्षितराज्यः तदा कलिदोषप्रवृत्तेः । जाग्रत् प्रसंधानमात्रंकुर्वत् । अभ्युदितउद्यतः । विचरन्निष्पादनार्थं कर्मणाम् । प्रस्वापादीनांकल्यादियुगतुल्यत्वात्प्रसुप्तादेस्तत्त्वमुक्त ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यतआह कलिरिति । अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमोराजाभवति तदा कलिः स्यात् यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम् यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता यथा शास्त्रंपुनः कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगं तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमिति । अत्र तात्पर्यंनतु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे ॥ ३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव विवृणोति कलिरिति । प्रसुप्तः स्वापंगतः राजनि सुप्ते दुष्टानां भयात्कर्माद्यनुपस्थितिः । किंजाग्रतिसाधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः तद्द्वापरम् । कर्मकर्तव्यम् । स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता । विचरन् स्वराज्ये कण्टकाघातनायपर्यटन् कृतं सत्यं ध्यानास्पदं सर्वत्र निर्भयाद्ध्यानंकृतइत्युक्तेः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । प्रसुप्तोनिष्कर्मा राजा लोकस्य कलिर्भवति जाग्रत्कर्माण्यारब्धव्यानीत्यवगच्छन्कर्मस्वभ्युद्यतः कर्मसूद्युक्तोव्यवसितइतियावत् । विचरन्कर्माणि कुर्वन् ॥ ३०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसुप्तः अनपेक्षितराज्यः कलिर्भवति । सजाग्रत् प्रतिसन्धिमात्रपरः द्वापरंभवति । कर्मसु अभ्युद्यतं उद्यमयुक्तं त्रेतायुगं भवति । विचरंस्तु व्यवहारंपश्यन् कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तंनृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तेजः शुक्रंकार्यसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्तिं प्रागुक्तामपि वीवरीतुमनुवदति इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तमिति तेजोबलं यथावृत्तं चरितम् ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । इंद्रादिसंबन्धिनोवीर्यस्यानुरूपंचरितंराजानुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवं किंतु इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं तत्तदीयां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । तेजः प्रभावस्तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरोमासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ॥ तथाभिवर्षेत्स्वंराष्ट्रंकामैरिन्द्रव्रतंचरन् ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिप्रेतः केवलंचतुर्षु मासेषु सन्ततवर्षी पर्जन्योभवति अतःसन्ततंस-

---

(३०३) तेजोवृत्तंनृपश्चरेत्=तेषांवृत्तंनृपोहरेत् (च)

र्वकालंस्वराष्ट्रंकामैः पूरयेदित्युक्तंभवति तथा कर्तव्यंयथा स्वराष्ट्रियाअनुरक्ताभवन्ति ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामैरपेक्षितदानैः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकेति । ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते यथा श्रावणाद्यी-श्चतुरोमासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षन्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन्राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह वार्षिकानित्यष्टभिः । कामैर्दानमानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(५) नन्दनः । कामैरपेक्षितभोगैः इंद्रव्रतंचरन्निन्द्रव्रतमेतदित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयंहरति रश्मिभिः ॥ तथा हरेत्करंराष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतंहि तत् ॥ ३०५ ॥

(१) मेधातिथिः । [स्तोकंस्तोकमपिरसमोषत्तापेनादत्तेयथादित्यस्तथाकरमादद्यादित्येषउपमार्थः][1] ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाहरेत्करं क्रमेण ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सूर्योमार्गशीर्षाद्यष्टमासात्रश्मिभिस्तोकंस्तोकंरसमीषत्तापेनादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरानपी-डया सदा राष्ट्राद्गृह्णीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । रश्मिस्थानीयैः करग्राहकचराद्यैः । हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । अष्टौ मासाः कार्तिकादयः ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथाचारैः प्रवेष्टव्यंव्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारैश्चरद्वारा प्रवेष्टव्यं परराष्ट्रे ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणाख्योवायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवंचारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षिता-र्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतंचरितम् ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । चारैः उक्तकापटिकादिपञ्चविधैः । प्रवेष्टव्यं भद्राभद्रं ज्ञातव्यम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराधेन प्रियद्वेष्ययोर्निग्रहसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियन्तव्याः प्राप्तेकाले ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे नस्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमःशत्रुमित्रमरणव-त्तुल्यवन्नियमयत्येवंराज्ञाऽपराधकालेरागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः यस्मादेतदस्य याम्यंव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाकृतानुरूपेण नियच्छति दण्डादि करोत्येवमसौ ॥ ३०७

(५) नन्दनः । सर्वेप्रियद्वेष्याः ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राप्ते काले मरणकाले । नियच्छति नियमयति ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्धएवाभिदृश्यते ॥ तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धिवारुणम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवशङ्किताएव कार्यकारिणोनिग्रहीतव्यायथा न पलायन्ते ॥ ३०८ ॥

---

(१) आ आ

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बद्धएवदृश्यते नतु बन्धनप्राप्तिकाले ज्ञायते ॥ ३०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योवरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः सयथा तेनाविशङ्कितः पाशैर्बद्धएव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽविशङ्कितानेव यावन्न पारयन्तेतावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणंव्रतम् ॥ ३०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यथा वारुणैः पाशैर्बद्धोनरकस्थः एवं साहसकादिर्निगडैर्बद्धोदृश्यतेति ॥ ३०८ ॥

(५) **नन्दनः** । गृह्णीयान्निबध्नीयात् ॥ ३०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथा पापं पापकारणं । निगृह्णीत गृह्णीयात् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णंयथा चन्द्रंदृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ॥ तथा प्रकृतयोयस्मिन्सचान्द्रव्रतिकोनृपः ॥ ३०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अक्रोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रहृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यं । निर्वाताआपन्नपरितापाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकृतयोयस्मिन्परिपूर्णे हृष्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ३०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयन्त्येवममात्यादयोयस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति सचन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यस्मिन्राजनि दृष्टे प्रकृतयोहृष्यन्ति सराजा चान्द्रव्रतिकः ॥ ३०९ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रकृतयइत्यमात्यादयः ॥ ३०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा समाङ्गेन पूर्णराजानं दृष्ट्वा प्रकृतयोहृष्यन्ति ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यंस्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयंव्रतंस्मृतम् ॥ ३१० ॥

(१) **मेधातिथिः** । भृशमुद्वेजनीयोदुष्टइत्याग्नेयव्रतं । सामन्ता अमात्याएव बहुसाधनयुक्ताः ॥ ३१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रतापयुक्तः तापकारी । तेजस्वी अधृष्यः । यथा दुष्टदिव्येऽग्निर्हिनस्ति तथा दुष्टानां सामन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः ॥ ३१० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पापकारिषु सदादण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनःस्यात्तथा प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलोभवेत् तदस्याग्निसंबन्धिव्रतंस्मृतम् ॥ ३१० ॥

(४) **राघवानन्दः** । पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत् दुष्टसामन्तेषु हिंस्रोपि ॥ ३१० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दुष्टसामन्तः संसक्तकारस्तुसामन्ताः ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवंव्रतम् ॥ ३११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । धरा पृथ्वी तद्वद्दीनानाथाश्च वंशाश्च भरणीयाः ॥ ३११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समंधारयेत् नत्वेकंपरित्यज्यैकमेव । बिभ्रतः पुष्णतः ॥ ३११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समंकृत्वा धारयते तद्वद्विद्वदनेकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धिव्रतंभवति ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । समं भूतानि प्रजाः बिभ्रतः पुष्णतो राज्ञः पार्थिवं व्रतं श्रेयम् ॥ ३११ ॥

(५) रामचन्द्रः । यथासर्वाणिभूतानि प्रदानादिनाबिभ्रतः पुष्णतः ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तोनित्यमतन्द्रितः ॥ स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः श्लोकः । एतैर्दैवन्नतैरन्यैर्लोकतोवगम्यैः ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः । स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान् । परएव च परराष्ट्रादागतान् ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तैराजाऽनलसः सन्स्वराष्ट्रे ये चौरावसन्ति ये च परराष्ट्रेवसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्तितानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात् ।सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वं इह तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतैरिति । परे परराष्ट्रे जयादिनात्मसात्कृते तत्रत्यानपिस्तेनान्निगृह्णीयादित्यन्वयः ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनान् चौरान् स्वराष्ट्रे स्थितान् परएव वा परराष्ट्रस्थितान् परराष्ट्रे स्थितान् गत्वा मुष्णतः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदंप्राप्तोब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ॥ तेह्येनंकुपिताहन्युःसद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । यः क्षीणकोशोबलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यं नचावज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नप्रकोपयेदर्थग्रहणादिना ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदंप्राप्तोराजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेद्यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनंसद्यः शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंविधस्यापि नृपतेर्ब्राह्मणाधीनत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमाह परामित्यादिना ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हि निश्चयेन । ते ब्राह्मणाः एवं राजानम् ॥ ३१३ ॥

यैः कृतः सर्वभक्ष्योग्निरपेयश्चमहोदधिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सोमः कोन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तार्थसिद्ध्यै ब्राह्मणमाहात्म्यं इतिहासलोकप्रसिद्धमनुवदति एष्वर्थेष्वाख्यानानि महाभारतादवगमयितव्यानि ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभक्ष्योऽग्निर्भृगुणा कृतः । वडवामुखोनामर्षिस्तेन मेरौ तपःकुर्वता समुद्रआहूतोनागतस्तेन क्रोधादात्मगात्रोष्मणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः प्रस्वेदप्रस्यन्दसदृशश्चास्य लवणभावोजनितउक्तश्चापेयोभविष्यसीति भारते मोक्षधर्मेषूक्तम् । क्षयीकृत्वापश्चादाप्यायनेनोपायकथनेनाप्यायितश्चन्द्रोदक्षेण ॥ ३१४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि यैरिति । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्पूरितस्तान्कोपयित्वा कोन नश्येत् ॥ ३१४ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोः पत्नीयमित्युक्तेऽग्निनाऽसुरस्तां जहार तत्कृत्वा भृगुणा शप्तोग्निः सर्वभक्षोभवेदिति ।

था मोक्षधर्मे नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखोनामार्षिः पुरा बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः मुद्रआहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्रगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलःकृतः स्वेदस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावोजनितउक्त- पेयोभविष्यस्येवं त्वत्तोयंवडवामुखेयोमिस्तेन पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयोमहोदधिः समुद्रः । क्षयी यक्ष्मणायुक्तः । प्यायितः पूरितः ॥ ३१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यैर्ब्राह्मणैः सोमः क्षयी आप्यायितः पूर्णतांप्रापितः तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य को न नश्येत्॥३१४॥

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्स मृध्नुयात् ॥ ३१५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। क्षिणोति छादयति तदविशेषात्स्मृतीनां क्षिण्वन्हि संक्षेपोप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डिवे क्षिमे व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लोकानन्यानिति विश्वामित्रचरितम् । लोकपालानिति इन्द्रांतरसृष्ट्याद्युद्यमेन गरुडंसृजतां लखिल्यानां चरितम् । देवानदेवानिति वाय्वादीनांवृत्तम् । क्षिण्वन् दुःखजननादेव ॥ ३१५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। किंच लोकानामिति । येस्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते देवांश्च शापेन नुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिंप्राप्नुयात् ॥ ३१५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच लोकेति । सृजेयुः विश्वामित्रादयः एवं देवानित्यपि माण्डव्यशापेन यमोपि विदुरतां- तः । क्षिण्वन् पीडयन् । समृध्नुयात् समृद्धिंगच्छेत् ॥ ३१५ ॥

(५) **नन्दनः**। एतत्पद्यत्रयं राज्ञां वर्ज्यतमत्वकथनं लोकानन्यान्सृजेयुर्यइति । क्षिण्वन्बाधमानः समृध्नुयात्सदीप- येत् ॥ ३१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ये ब्राह्मणाः देवान् अदेवान् देवकार्यरहितान् कुर्युः । क्षिण्वन् पीडयन् ॥ ३१५ ॥

यानुपाश्रित्यतिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्मचैव धनंयेषांकोहिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। लोकास्त्रयः पृथिव्यादयः देवाआहुतिद्वारेण ब्राह्मणोपाश्रिताः अध्यापनाधिक्येन कर्मबहु- त्वेन ब्राह्मणोदेवानामाश्रयोन तथा क्षत्रियवैश्यौ ॥ ३१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यांत्समाश्रित्य यत्साध्यान्यज्ञानाश्रित्य । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अपिच यानित्यादि । यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन पृथि व्यादिलोकादेवाश्च स्थितिंलभन्ते वेदएवच येषामभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च ताञ्जीवितुमि- च्छन्कोहिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच यानिति । याजनाध्यापनकुशलान्ब्राह्मणानाश्रित्यैवापूर्वद्वारालोकांश्चतुर्दशभुवनानि देवाइन्द्रादयश्च स्युरितिभावः ॥ ३१६ ॥

(५) **नन्दनः**। ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यान् ब्राह्मणान् । येषां ब्राह्मणानाम् । ब्रह्म वेदः धनं ॥ ३१६ ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणोदैवतंमहत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतंमहत् ॥ ३१७ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिमात्राश्रयाणाममवज्ञानं नविद्वत्तामपेक्षेत नादिक्रियास्विव यथाचैतन्नपादतः कुर्यादित्यग्नौ ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविद्वानपि नतुविद्वानेव । प्रणीतोग्निः होमार्थमुद्धृतः ॥ ३१७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंतर्हि विद्वांसंब्राह्मणंसेवेतेत्यतआह अविद्वानिति । यथाहितोऽनाहितोवाग्निर्महती देवतैवंमूर्खोविद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोक्किंवक्तव्यमित्याह अविद्वानिति । दैवतं देवतावृन्दम् । प्रणीतः आहितः तद्भिन्नोऽप्रणीतः ॥ ३१७ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तहीनोपि ब्राह्मणोन गर्हणीयइति श्लोकद्वयेनाह अविद्वांश्चैवविद्वांश्चेति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रणीतः होमार्थमुद्धृतः समृद्धःकृतः । अप्रणीतः लौकिकः अनाहितः ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावकोनैवदुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूयएवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थोयंदुराचारोप्यविज्ञेयइत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानेष्वपिनदुष्यति नपापेयुज्यते यतःतज्जातीययज्ञेहूयमानोवर्धते नह्यग्निरस्ततोन्यस्ततोन्यत्र एकत्वाद्देवतायाः ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निर्महातेजाः श्मशानेशवदहनकार्येपि नैव दुष्टोभवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैवदुष्यति क्रव्यादमग्निमित्यादिमन्त्रलिङ्गकादृष्टदोषेपि दृष्टदोषाभावान्नहि तदग्निर्दाहप्रकाशहीनः । हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणोऽदृष्टदोषंपरित्यज्य फलजनकतया वर्धतइतिभावः ॥ ३१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतिभिः ॥ ३१८ ॥

एवंयद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमंदैवतंहितत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाश्शूद्रपक्षैर्यथाशास्त्रंदण्ड्यानसहसाऽऽक्रम्य वर्णान्तरवत् ॥ ३१९

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टेषु लोकविद्विष्टेषु ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंकुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात्प्रकृष्टं तद्दैवतं स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । अनिष्टेषु कुत्सितकर्मसु देववृन्दादपि परमं दृष्टशापानुग्रहहेतुत्वात् धनमानादिना ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । अनिष्टेषु सतामसंमतेषु सर्वकर्मस्वितरजनकर्मसु ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विजाःपरमं दैवतम् ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः ॥ ब्रह्मैव सन्नियंतृस्यात्क्षत्रंहिब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रतिबाधितुंप्रवृत्तस्य ब्राह्मणाएव संनियन्तारः अभिचाराभिशापवश्याभि

वर्तमानाः क्षत्रियाजपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैर्मार्गे व्यवस्थाप्यन्ते अत्र हेतुः क्षत्रंब्रह्मसंभवं ब्राह्मणजातेः सकाशात्क्षत्रियाणांसंभवः अत्रार्थवादएवायं ननु योयस्योत्पत्तिहेतुर्नासौ तस्य नाशकः ॥ ३२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणान्प्रतिप्रवृद्धस्यात्मनाभिभवितुंविप्रमिच्छतः ॥ ३२० ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणाएव शापाभिचारादिना सम्यङ्नियन्तारः यस्मात्क्षत्रियोब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणान्प्रति अतिवृद्धस्य क्षत्रियस्यापि ब्रह्मैव नियन्तृ इत्यन्वयः । तत्र हेतुः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नोजीवः ततः संभवं सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्मेतिश्रुतेः । तदुत्तरभावित्वाद्वा क्षत्रियस्य ॥ ३२० ॥

(५) **नन्दनः** । इतरैश्च ब्राह्मणोनातिक्रमणीयइत्याह क्षत्रस्येति अतिप्रवृत्तस्य लङ्घितशास्त्रमर्यादस्य सन्नियन्तृस्यान्नियन्तुं शक्नुयात् कुतः क्षत्रंहि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्रह्मैव ब्राह्मणः संनियन्तृ स्यात् क्षत्रस्य संनियन्ता स्यात् । क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणात् संभवोयस्यतं ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितम् ॥ तेषांसर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१॥

(१) **मेधातिथिः** । केनैवं अद्भ्यओषधिवनस्पतिभ्यएव जायतइत्येवमग्निरद्भ्यएवउत्पन्नस्तस्य सर्वगंतेजः सर्वदाह्यंदहति तेजसाऽभिभवति अपः प्राप्य तदस्य तेजः शाम्यति अश्मनोलोहंखड्गादि तेन सर्वंविदार्यते अश्मसंपातात्स्फुटति एवंक्षत्रियाः सर्वजिगीषवोविजयन्ते ब्राह्मणेषु चेदौद्धत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति ॥ ३२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अद्भ्योग्निरप्पर्यन्तत्वात् । ब्रह्मतःक्षत्रं क्षत्रक्षयानन्तरं ब्राह्मणैःसह संभूय क्षत्रियाभिःपुत्राणांजननात् । अश्मनआकरस्थपाषाणकणेभ्यः । शाम्यति भाःप्राप्य संघर्षणे नश्यति ॥ ३२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तथाच अद्भ्यइति । जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषांसंबन्धितेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थंकंकार्यंकरोति स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकंकार्यंन करोति ॥३२१॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह अद्भ्यइति । अयमर्थः । अग्न्यर्थमिन्धनं हि मथ्यमानं रसक्षयेऽग्निमभिव्यनक्ति ॥ यथार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नंभसिमंथिते । कृष्णवर्त्मा समभवत् विभुर्वैश्वानरोऽविमान ॥ इत्यब्जोग्निः पौष्करेश्रुतः । विद्युद्वाग्नेः प्रत्यक्षजलजत्वम् । पाषाणोलोहबीजगर्भोष्मायमानोलोहंव्यनक्ति तत्रासऽत्वे न ततः स्यादतोऽभिव्यक्त्यपेक्षयाश्मजत्वम् । क्षत्रियेत्वानन्तर्यापेक्षया ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहूराजन्यः कृतइति श्रुतेश्चततःकिंतत्राह एषामिति । सर्वत्रगं सर्वद्रव्येषु दाहछेददण्डादिकर्तृत्वेन वर्तमानं तेजोग्नेर्दग्धृत्वं लोहस्य तैक्ष्ण्यं राज्ञोदण्डनंच स्वासु योनिषु जलह्लीकविप्रेषु न विकरोति किंतु शाम्यति ब्राह्मणस्त्वक्षतोव्रजेदित्युक्तेः ॥ ३२१ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेवोपपादयति अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमिति । अद्भ्योऽग्निरितिच पौराणिकाः ब्रह्मतोब्राह्मणतः ब्राह्मणाहि दक्षमरीच्यादयः स्रष्टारः तेषांमन्वादीनांसर्वत्र गन्तुं शक्तंतेजः शक्तिः स्वासु योनिषु शाम्यति क्षरते एतदुक्तंभवति अग्निः सर्वं दग्धुमीष्टे नापः क्षत्रियः सन्नियन्तुमीष्टे न ब्राह्मणं लोहं लोहंसर्वंच्छेत्तुमीष्टे अग्निलोहयोरुपन्यासोदृष्टार्थः ॥ ३२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अद्भ्यः जलेभ्यः अग्निर्भवति । ब्रह्मतः क्षत्रं जातम् अश्मनःलोहम् । तेषां ब्रह्मादीनां ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्मक्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रंब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रंच संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्क्षत्रियब्राह्मणरहितं राज्यंमन्त्रिपुरोहितादयोयत्र न ब्राह्मणास्तत्र कुतः समृद्धिः एवंब्राह्मणा अपि राजोपाश्रिताः कुतः संपत्तिंलभन्ते उभौ युक्तौ जगज्जयतः ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रियजातिवचनौ ॥ ३२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संपृक्ते परस्पराविरुद्धे वर्धेते अवश्ययोद्वयोरणोपस्थितौ ॥ ३२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणरहितक्षत्रियोवृद्धिंन याति शान्तिकपौष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहात् । एवंक्षत्रियरहितोपि ब्राह्मणोन वर्तते रक्षांविना यागादिकर्मानिष्पत्तेः किंतुब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्धएवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयंब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठइत्याह नेति । याजनाद्याशंसाकर्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य क्षत्रियस्य तत् न ऋध्नोति वृद्धिंनगच्छति । नाक्षत्रं नविद्यते क्षत्रं राज्यपालकादितया यस्य तत् । संपृक्तं परस्पराकांक्षया संयुक्तम् ॥ ३२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अब्रह्म क्षत्रं न ऋध्नोति न वृद्धियाति । अक्षत्रं ब्रह्म नवर्धते । तस्माद्ब्रह्मक्षत्रं संमयुक्तं इहलोके अमुत्र परलोके ॥ ३२२ ॥

दत्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ॥ पुत्रेराज्यंसमासृज्य कुर्वीत प्रायणंरणे ॥ ३२३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदा तु रजसाभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा बहुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतंब्राह्मणेभ्योदद्यात् । महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तंनराज्ञा तद्गृहीतव्यं अन्यत्तुदण्डधनंराज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्थवादाद्बहुधनमस्ति प्रयाणकालश्च तदा सर्वस्यायंविनियोगः । अन्येतुदण्डग्रहणंकरशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थंव्याचक्षते तथासति सर्वस्वंदद्यादित्युक्तंभवति वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वदातव्यं एवंतु व्याख्याने पुत्रे राज्यंसमासाद्येति न घटते नहितस्यकोशस्यराजकरणसंभवः कुर्वीत प्रायणंरणे आत्मत्यागेसंग्रामंकुर्यात् यदि कथंचिदन्त्यावस्थायां रणंनोपलभेत तदाम्युदकादिना शरीरंजह्यात् फलातिशयसंपत्तिस्तु रणेसमासंजनमारोपणम् ॥ ३२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रणेप्रायणमन्यथा तुदैवकृतैरेव रोगादिभिरुभयथापि दत्वाधनमित्यादि तुल्यम् । प्रायणमात्रधर्मत्वात् ॥ ३२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदातु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वाऽऽसन्नमृत्युर्भवति तदा दत्वेति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनंब्राह्मणेभ्योदत्वा पुत्रे राज्यंसमर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागंकुर्यात् संग्रामासंभवेत्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षत्रियस्य वीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं विधत्ते दत्वेति । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति । वने इतिक्वचित्पाठस्तदा वनवासंकुर्यादिति ॥ ३२३ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह दत्वाधनन्तु विप्रेभ्यइति । प्रायणं मरणम् ॥ ३२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धनं महापातकादिव्यतिरिक्तं सर्वदण्डसमन्वितं व्युत्थितं प्रायणं प्रयाणम् ॥ ३२३ ॥

एंवंचरन्सदा युक्तोराजधर्मेषु पार्थिवः ॥ हितेषु चैवलोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४

(१) **मेधातिथिः** । एवंचरन्विहरन्राजधर्मेषु शास्त्रोपदिष्टेषु तदायुक्तस्तत्परः लोकेभ्यस्तत्परः लोकेभ्यः स्वराष्ट्रेभ्योहितेषु सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ३२४ ॥

---

* तुविशिष्ट=त्वनिष्ट (अ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु ॥ ३२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणोराजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रासमर्थस्य वृत्यन्तरंप्रदर्शयन्वैश्यशूद्रयोः कर्माह एवमितिद्वाभ्याम् । भृत्यानमात्यान् । पार्थिवइति जात्यन्तरंचेत्पृथिवीपालकः । उक्तधर्मानुष्ठानमावश्यकं तस्यापि ॥ ३२४ ॥

(५) **नन्दनः** । युक्तोवहितः भृत्यानधिकारिणः ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तोराज्ञः सनातनः ॥ इमंकर्मविधिंविद्यात्क्रमशोवैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्येनानेन श्लोकेन कण्टकशुद्धिपर्यन्तोराजधर्मउपसंह्रियते द्वितीयेन वैश्यशूद्रयोरुपचारेचेत्युक्तमनुस्मारयन्ति ॥ ३२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजधर्मानुपसंहृत्य वैश्यशूद्रयोर्धर्मावसाधारणौ क्रमप्राप्ताववतारयति एषइति । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानंपारंपर्यागततया नित्यंसमग्रमुक्तं इदानींवैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदंकर्मानुष्ठानंजानीयात् ॥ ३२५ ॥

(५) **नन्दनः** । इमंवक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनांचैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कृतसंस्कारउपनीतः कृतविवाहश्च वार्तायां वक्ष्यमाणकालसमुदायोवार्ता तत्र नियुक्तः स्यात् यथा बार्हस्पत्येवार्तासमुपदिष्टा ॥ ३२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वार्तायां कृषौ ॥ ३२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारोविवाहादिकंकृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यार्थेपशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्तात्वेपि प्राधान्यख्यापनार्थंपृथग्विधानं तथाचोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यंदर्शयति ॥ ३२६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ वैश्यवृत्तीराह वैश्यस्त्विति ॥ ३२६ ॥

(५) **नन्दनः** । संस्काराजातकर्मादयोगोदानव्रतान्ताः वार्तायां कृषिगोरक्षवाणिज्यवार्धुष्येषु ॥ ३२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वैश्यस्तु वार्तायां कृष्यादौ नित्ययुक्तःस्यात् ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददेप्रजाः ॥ ३२७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पशुरक्षणंवैश्यस्य नकेवलंजीविका यैर्यावद्धर्माय प्रीतिंदर्शयत्यर्थवादेन । कथंपुनर्दृष्टे सत्यदृष्टमुक्तंप्रजापालनवान्नियमात्परिपालनीयंत्वयेति नियोगपरिदानं क्षत्रियस्य प्रजापालनेऽधिकारोनिरूपितः ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिनाच आदित्याज्जायतेवृष्टिरिति सर्वाधिकारः दृष्टान्तार्थंचैतत् तथैव धर्मएववैश्यस्य पशुरक्षणादिः ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिददौ रक्षणाय ददौ । ब्राह्मणाय पारलौकिकसिद्ध्यर्थम् ॥ ३२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्रह्मापशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थंवैश्याय दत्तवानतोवैश्येन रक्षणीयाःपशवइति पूर्वानुवादः प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थंदत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुरक्षणंहेतुः प्रजापतिरिति । ब्राह्मणायेत्यादिनियतरक्षणे दृष्टान्तार्थं । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धर्मस्योक्तत्वात् ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैश्येनावश्यंरक्षणीयाः पशवइत्याह प्रजापतिर्हिवैश्यायेति । परिदानं निक्षेपः उत्तरार्धोपन्यासोदृष्टान्तार्थः ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यान्पशून् रक्षणाय ददे दत्तवान् । ब्राह्मणायउपदेशार्थम् । राज्ञे क्षत्रियायसर्वाः प्रजाः रक्षार्थं ददे ॥ ३२७ ॥

नच वैश्यस्य कामः स्यान्नरक्षेयंपशूनिति ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंच न॥३२८॥

(१) मेधातिथिः । ननु कोजीवितार्थंकामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टंतदा दृष्टाश्रितमेव भोजने प्राङ्मुखतायामेव तः कथंचिदिदमुच्यते नचवैश्यस्य कामंस्यादिति नह्यबुभुक्ष्यमाणः प्रत्यवैति सत्यमेवंकष्टाविकृष्टंपाशुपाल्यमिति ज्ञापयितुं।कश्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति तत्र तुल्यफलत्वे च पक्षेऽकामोपिस्यात्कर्मान्तरंकामयमानस्य यदात्वन्येभ्योगुणवत्तरोयदा तदातु तेनाजीवेन्नकर्मान्तरे प्रकृतिः अतएव तदालंबनोजीवेत् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामःस्यादीदृगुद्यमःस्यात् । वैश्येचेच्छत्युद्यमंकुर्वति नान्येनवर्णेन रक्ष्यास्तदभावे शूद्रेण रक्ष्याइत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुरक्षणंन करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या अतः कृष्यादिवृत्तिसंभवेपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्करणीयं । वैश्ये च पशुरक्षणंकुर्वत्यन्यः पशुरक्षणंन कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्यावश्यकत्वमनुवदन् अनापद्धर्ममाह नचेति ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानांलोहानांतांतवस्य च ॥ गंन्धानांच रसानांच विद्यादर्घबलाबलम् ॥३२९॥

(१) मेधातिथिः । लोहशब्देन ताम्रायस्कांस्यान्याह अर्घबलाबलंन्यूनताऽर्घस्य न्यूनताधिक्यं देशकालापे कस्मिन्देशइदंमहार्घंकस्मिन्वाऽपचितार्घमेवंकालेऽपि ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणिरश्ममणिर्माणिक्यादिः । लोहानां हिरण्यादीनाम् । तान्तवस्य कौशेयादेः । अर्घबलाबलं मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

(३) कुल्लूकः । किंचमणीति । मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गन्धानांकर्पूरादीनां रसानांलवणादीनां उत्तममध्यमानांदेशकालापेक्षयामूल्योत्कर्षापकर्षंवैश्यः जानीयात् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलं पशुसंरक्षणमेव वैश्यस्यान्यदपीत्याह मणीति । मणिमुक्तादीनाम् लोहानां सुवर्णरजतादीनाम् । तान्तवस्य वस्त्रादेः । गन्धानां चन्दनकुङ्कुमादीनाम् । रसानां तैलादीनाम् । अर्घबलाबलं देशकालापेक्ष्य न्यूनाधिकमुल्यम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्तववस्त्रस्य ॥ ३२९ ॥

बीजानामुप्तिविच्चस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ॥ मानयोगंच जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३०॥

(१) मेधातिथिः। इदंबीजंविस्तृतमुच्यतइदंसंहतमुच्यतइत्येनामुप्तिंविंयात् इदंबीजमस्मिन्क्षेत्रे प्ररोहतीदंन इदंच ग्रत्फलति एवमादयोगुणदोषाः द्रोणशूर्पाढकादयोमानविशेषास्तेषांयोगाये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। उप्तिविच्चस्यात् वापनकलादिवित्स्यात्। क्षेत्रदोषगुणस्य वेदिता। मानयोगान् द्रोणान्। तुलायोगान् पलादीनि। योगपदेन यत्रयादृशमासनंबन्धस्तद्विद्यादित्युक्तम् ॥ ३३० ॥

(३) कुल्लूकः। बीजानांसर्वेषांवपनविधिज्ञः स्यात् इदंबीजमस्मिन्काले तत्र संहतंचोप्तंप्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषमेदंसस्यप्रदमित्यादिक्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात्। मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतोजानीयात् यथाग्रेन वक्ष्यति ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यदपि तत्कृत्यमाह बीजानामितिचतुर्भिः। उप्तिविद्वपनकालवित् इदंबीजमिदानींप्ररोह। नेदमिदानीमिति ऊषरानूषरादिक्षेत्रदोषगुणयोर्ज्ञातेतिशेषः । मानयोगांश्च प्रस्थद्रोणाढकादीनि मानानि यैः परिमाणप्रकारैर्युज्यन्ते संभवंति तान्मानोपायान्। तदुक्तंसममेऽष्टमुष्टिरित्यादि। तुलायोगान् त्रसरेण्वादिपलान्तान् ॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः। क्षेत्रबीजगुणस्यवेत्ता स्यादिति विपरिणामः ॥ ३३० ॥

(६) रामचन्द्रः। बीजानां उप्तिवित्स्यात् वपनवित् मानयोगांश्च जानीयात् प्रस्थादींश्च प्रस्थाढकादयः ॥ ३३० ॥

सारासारंच भाण्डानांदेशानांच गुणागुणान् ॥ लाभालाभंच पण्यानांपशूनांपरिवर्धनम्॥३३१॥

(१) मेधातिथिः। भाण्डशब्देन विक्रेयंवस्त्राजिनान्युच्यन्ते तत्र सारासारता यत्कालान्तरे स्थितंच न नश्यति तत्सारंतदितरदसारं अस्मिन्देशे व्रीहयोभूयांसे ऽस्मिन्काले यवाअस्मिन्नोदशआचारईदृशोजानपदानांस्वभावएवमादयोदेशे गुणागुणाः अनेन च यवसेनेदृशेन चलवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशवोवर्धन्तइति ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। भाण्डानां विक्रयद्रव्याणाम् । देशानां देशान्तराणाम्। गुणागुणं लाभालाभहेतुत्वम्। लाभालाभं कालान्तरेण ॥ ३३१ ॥

(३) कुल्लूकः। इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीयानामपि द्रव्याणांविशेषंजानीयात्तथा देशानांप्राक्पश्चिमादीनांकिमल्पमूल्यंकिंबहुमूल्यंचेत्यादिदेशगुणदोषौबुध्येत विक्रेयद्रव्याणांचेयता कालेनेयानपचयोपचयोवेति विद्यात्तथाऽस्मिन्देशे कालेऽनेनच तृणोदकयवादिना पशवोवर्धन्तेऽनेन क्षीयन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सारेतिपक्वनिबिडादितारतम्येन स्थायित्वास्थायित्वे भाण्डानां मृन्मयादीनां एकजातीयानामपि। गुणागुणं लवणादिरसोत्पत्तिनिम्नोन्नतादिसत्त्वेन गौडादिदेशानाम् । पशूनां विवर्धनं वठकण्ठकमाषतृणादिभक्षणीयद्रव्यम् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः। भाण्डानांद्रव्याणां देशानां क्षेत्रादीनाम् ॥ ३३१ ॥

भृत्यानांच भृतिंविद्याद्भाषाश्च विविधान्नृणाम् ॥ द्रव्याणांस्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च॥३३२॥

(१) मेधातिथिः। भृत्यादासाः प्रेष्यादयः गोपालाजपालमहामात्राद्यास्तेषांच कियतीवृत्तिरिति विद्यात् मालव-

कमगधद्रविडादिदेशभाषाः एतद्देशाअस्मिन्नर्थइदशमुच्चारयन्ति इदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतएवंसंवर्ततएवमाध्रियतेऽनेन योऽयत इयताविक्रीयते ॥ ३३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भृत्यानांभृतिमेतयाभृत्यैतत्कर्ममासंकार्यमिति । भाषा दाक्षिणात्यादिभाषाभेदान् । द्रव्याणांस्थानयोगानत्रैतद्रुत्पद्यतइति । क्रयविक्रयमत्रास्यक्रयविक्रयाविति ॥ ३३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गोपालमहीषपालादीनामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपंवेतनंजानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनांच मनुष्याणांनानाप्रकाराभाषाविक्रयाद्यर्थंविद्यात्तथेदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तंचिरंतिष्ठतीति बुध्येत तथेदंद्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयतइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भृत्यानां कर्मकुर्वताम् । भाषाश्च क्रयविक्रयार्थं लङ्पाभ्यंगतैलादिरूपाः । नृणामुत्कलादिस्थानाम् । नृणामितिविशेषणाद्वेदस्मृत्यादावन्येषामप्यधिकारइति । स्थानयोगांश्च पूगलवङ्गादीनां स्थापनोचितमार्द्ररूक्षादीनि स्थानानि सुवर्णाद्याकरान्वा ॥ ३३२ ॥

(५) **नन्दनः** । स्थानयोगान्निधानोपायान् ॥ ३३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भृत्यानां भृतिंवेतनं विद्यात् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च अत्रेदंवस्तूत्पद्यतइति ३३२ ॥

श्रीरामचन्द्र भट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बहु अन्नंदातव्यमित्यर्थः अन्यथा राज्ञादण्ड्यःएवमर्थमत्रोच्यते महाधनस्यचैतत् ॥ ३३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्नमेवदद्यात् दद्यादेवान्नं कृषीवलतया बह्वन्नत्वात् ॥ ३३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टंयत्नंकुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्नमेव प्राणिभ्योविशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच । धर्मेण अशीतिभागोवृद्धिःस्यादित्यनेन धनवृद्धौयत्नंकुर्यात् । सर्वभूतानां क्षुधार्तानां कृष्यादिसंचितमन्नंदद्यात् । न तेषु क्लिश्यमानेषु अधिकलाभार्थं [अधमर्णस्यसुवर्णादिकं][2] स्थापयेदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वभूतानांशूद्रादीनां दद्यादेवेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥

विप्राणांवेदविदुषांगृहस्थानांयशस्विनाम् ॥ शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मोनैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यशस्विनामिति साध्वाचारोलक्ष्यते शुश्रूषापरिचर्यैव तस्य धर्मः परंश्रेयआवहति ॥ ३३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शूद्रधर्मानाह विप्राणामिति । गृहस्थानामित्यन्यैर्भरणासंभवादित्युक्तम् । नैःश्रेयसोनिःश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रस्य पुनर्वेदविदांगृहस्थानांस्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानांब्राह्मणानांयापरिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहारव्याजेन शूद्रवृत्तिं कथयति विप्राणामितिद्वाभ्याम् । गृहस्थानामितिविशेषणाद्

---

१ एवमेवमूले । राघ० २ चिन्हितपुस्तके च ।

* विक्रयादिना=द्विकशतादिना (अ) (२) राघ० २

श्रमान्तरेषु शूद्रापेक्षानिषेधः स्वयंदासास्तपस्विनइतिन्यायात् । तत्रापि न तपस्विनामितिभावः । यशस्विनां यशोर्थिनाम् । कदर्यशुश्रूषा भृत्यदुःखकरी नतु सुखकरी उदर्केपि भक्ष्यालाभद्वेषादिना दुरदृष्टजदुःखरूपफलत्वात् ॥ ३३४ ॥

(५) **नन्दनः** । नैश्रेयसः निश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यमुत्कृष्टांजातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शुचिर्मृद्वारिशुध्येन्द्रियसंयमनेन च उत्कृष्टान्त्रैवर्णिकान् शुश्रूषुर्मृदुवाक्तर्कादिशास्त्रगन्धितयापरुषभाषी उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमाप्नोतीत्यर्थः स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं पुनर्ब्राह्मणापाश्रयग्रहणात् अन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रूषकस्यैतदविरोधेन धर्मएव ॥ ३३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शुचिरान्तरबाह्यशौचवान् । उत्कृष्टस्य ब्राह्मणस्य शुश्रूषुः ब्राह्मणाद्याश्रयः कंचिदेकंब्राह्मणमाश्रित्यस्थितः । जातिमुत्कृष्टां जन्मान्तरे वैश्यादिजातिताम् । उत्कर्षजातिनइतिक्वचित्पाठः ॥ ३३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोपि स्वजातितउत्कृष्टांजातिमाप्नोति ॥ ३३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उत्कृष्टशुश्रूषुः उत्कृष्टानां द्विजानां शुश्रूषुः । उत्कृष्टां सच्छूद्रताम् ॥ ३३५ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्कृष्टशुश्रूषा पूर्वपूर्ववर्णपूजनम् ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ॥ आपद्यपि हि यस्तेषांक्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्पष्टमुक्तंप्रयोजनंच ॥ ३३६ ॥

इतिभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमोध्यायः समाप्तः ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यस्त्वेषांकर्मक्रमोवृत्तिक्रमश्च क्रमशोनिबोधत मध्येप्रसंगागतंकिंचिदुक्त्वाऽजीवंस्तुयथोक्तेनेत्यादिना वक्ष्यमाणः ॥ ३३६ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञोक्तमन्वर्थनिबन्धनम् । वीक्ष्य धर्मान्वराग्रूत वेद्यंसर्वकृतेकृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तोयं समस्तव्यवहाराणामापदांच निस्तारकनामाध्यायः ॥ छ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषवर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मउक्तः आपद्यपि यस्तेषांधर्मस्तंसंकीर्णश्रवणादूर्ध्वंक्रमेणशृणुत ॥ ३३६ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संबन्धार्थमनापद्धर्ममुपसंहरन्नापद्धर्मं प्रतिजानीते एषइति । ३३६ ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥

(५) **नन्दनः** । एतद्द्वितीयादिभिरष्टाभिरध्यायैरुक्तं पूर्वंयः कश्चिदापद्धर्मउक्तः सोल्पकइत्यभिप्रेत्याह अनापदीति । ग्रन्थानुक्रमाभ्युद्देशेनक्रमशोनिबोधत आपद्धर्मतः पश्चाद्वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ३३६ ॥

इतिमानवधर्मानुशासनव्याख्याने श्रीनन्दनकृते नवमोध्यायः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

अधीयीरंस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्थाद्विजातयः ॥ प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषांनेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ग्रहणार्थंत्रैवर्णिकानांस्वाध्यायविधिरुक्तोगृहीतस्य [वेदस्यवा][1] विस्मरणमप्युक्तंसर्वाश्रमिणां स्वाध्यायेनित्ययुक्तः स्यात्तथा नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेत शास्त्रंप्रमुख्यया वृत्त्यैव शासनाद्विशास्त्रंप्रमाणान्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेदएवेति तदेव शास्त्रमन्यत्रग्रन्थसंदर्भसामान्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः तथा नियतोवेदमभ्यसेत् ब्रह्मोज्झता वेदनिंदेति । यस्तु ब्रह्मयज्ञः सएकेनापि सूक्तेन साम्नानुवाकेन[2] खण्डेन कण्डिकयावैकयैव यावज्जीवमधीतया सिध्यति न तेन ब्रह्मस्मरणमाक्षिप्यते तदेवंनिर्विषयत्वादस्य विधेरनुवादार्थंतैवप्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषांनेतराविति क्षत्रियवैश्ययोः प्रवचनंनिवर्तयितुम् । ननुचाध्यायनंब्राह्मणस्येत्यादिना तयोस्तदप्राप्तमेव । नैषदोषः वृत्तिकरणस्याश्रुतत्वात्तदर्थैव निवृत्तिः संभाव्यते धर्मार्थन्तुविद्यादानंतयोरप्यस्त्येवेत्याशङ्कांनिवर्तयति अथास्तिसामान्येन निषेधः एवंतर्हि ज्ञातिलक्षणप्रसङ्गजननार्थंसिद्धमेवोच्यते एवंच कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धोनहातव्योयमिति भविष्यति वैश्यशूद्रोपचारंच संकीर्णानांचसंभवइति कश्चिदाह अध्यापनंशब्दोच्चारणशिक्षणं प्रवचनंतु तदर्थव्याख्यानमपि अतोभिन्नत्वान्नाध्यापननिवृत्त्या तदर्थव्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः । ननुच नात्र वेदशब्दोस्ति कुतस्तत्कर्मता अध्ययनक्रियया ऽलौकिकगद्यपद्यविषयमपीदमध्ययनमुच्यते तथासत्यदृष्टार्थोविधिः स्यात् यतश्चाधिकारकल्पना प्रसज्येत मूलकल्पना च स्यात् तथातुव्याख्यातं उपलब्धमूलैवेयंस्मृतिर्भवतीति नादृष्टमूलकल्पना प्रसङ्गः द्विजातयइति सिद्धे त्रयोवर्णाइति पादपूरणमेवस्वकर्मस्थाइति ॥ १॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रीमहागणपतयेनमः । चत्वारोवर्णाउक्तास्तद्धर्माश्च अथ क्रमप्राप्तं संकीर्णानां स्वरूपं तद्वृत्तयश्च वाच्याः तद्वृत्तिप्रसंगाच्च वर्णानामपि वृत्तिंवक्ष्यते तत्र संकीर्णानामध्ययननिषेधार्थं वर्णत्रयस्यापि स्थितमध्ययनमाचक्षाणः प्रसंगादध्यापकमपि नियमयति अधीयीरन्निति । त्रित्वं शूद्रेणसह माभूदित्यतउक्तंद्विजातयइति । विकर्मस्थानां शौद्रवृत्त्या जीवतां माभूदित्यतउक्तंस्वकर्मस्थाइति । आपदि तु क्षत्रवैश्यकर्मापि विप्रस्य स्वकर्मैवेति ग्राह्यम । अस्य निषेधार्थतां प्रवचननिषेधे दर्शयति नेतराविति ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्यशूद्रधर्मानन्तरंसंकीर्णानांच संभवमिति प्रतिज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्यएव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठातारोवेदंपठेयुः । एषांपुनर्मध्ये ब्राह्मणएवाध्यापनंकुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययंनिश्चयः । प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः पुनस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

---

(१) आ आ २ साम्नानु=शास्त्रानु (आआ)

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ आपद्धर्मं वक्तुमनापद्धर्मान्स्मारयति अधीयीरन्निति षड्भिः । स्वकर्मस्थाअग्निहोत्राद्यनुष्ठानेच्छवः एवाधीयीरन्नतेनाध्ययनाख्यंसंस्कारसंस्कृतवेदार्थावबोधोनुष्ठानाङ्गंवाध्ययनमात्रमितिभावः । तेषांमध्येब्राह्मणएव प्रब्रूयाद्धर्ममितिशेषः । इतरौ क्षत्रियवैश्यौ ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ शास्त्रानुक्रमण्युद्देशक्रमेण संकीर्णानां संभवंवक्ष्यंस्तत्प्रकृतिभूतानां चतुर्णांवर्णानामुत्कर्षापकर्षौ तावदाह अधीयीरन्निति । निर्णयः अयमभिप्रायः द्विजातित्वाद्विधिविहितधर्मानुष्ठायित्वादध्ययनयोगाच्च त्रयोवर्णाः शूद्रादुत्कृष्टाः ब्राह्मणस्त्वाचार्यत्वात्क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्कृष्टइति ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रयोवर्णाः अधीयीरन् पठेयुः । तेषां वर्णत्रयाणांब्राह्मणःप्रब्रूयात् न इतरौ नृपवैश्यौ न ॥१॥

सर्वेषांब्राह्मणोविद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि ॥ प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयंचैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नचास्योपदिशेद्धर्ममिति नकश्चिद्धर्मोपदेशः शूद्रस्य कर्तव्यइत्युक्तंवृत्तिधर्माउपदेष्टव्याइति तस्यापवादः वृत्तिः शरीरकुटुम्बस्थितिस्तदर्थाउपायास्तान्विद्यात् । प्रब्रूयात्सर्वेभ्यइतरेभ्यइति बहुवचनंशूद्रावरोधार्थंस्वयंच तथा भवेद्यथोपदिष्टावृत्तिनियमाअनुष्ठेयाइत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणोवृत्त्युपायान् धर्म्यान् जीवनोपायानध्यापनादीन् विद्यादिति ब्राह्मणस्य नियम्यते नत्वन्यस्य निषिध्यते । तथाभवेत् तथाविहितवृत्त्या जीवेत् ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । किंच सर्वेति । सर्वेषांवर्णानांजीवनोपायंयथाशास्त्रंब्राह्मणोजानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत्स्वयंच यथोक्तवन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृत्त्युपायान्जीवनोपायान् । दण्डशुल्ककृषिवाणिज्यादीन् । नकेवलमेवमित्याह स्वयंचेति । तथा स्वधर्मेण याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्जीवीतंस्यादिति ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । इतश्चापि ब्राह्मणउत्कृष्टइत्याह सर्वेषांब्राह्मणोविद्यादिति । सर्वेषांवर्णानांशास्त्रेषु विहितान्वृत्त्युपायान्ब्राह्मणोविद्यादितरेभ्यश्च प्रब्रूयादुपदिशेत् तथा स्वयंच शास्त्रोक्तमाचरेन्नेतरः । तेनोत्कृष्टइतिभावः ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणः सर्वेषां वृत्त्युपायान् विद्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् तथा स्वयं वैभवेत् ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ॥ संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानांब्राह्मणः प्रभुः ॥३॥

(१) **मेधातिथिः** । किंपुनः कारणंब्राह्मणएव प्रकृतत्वेनाऽधिक्रियते न पुनः क्षत्रियादयोपि यतएतच्छेषतया प्रश्नंपठति वैशेष्याद्विशिष्टत्वादित्यर्थः गुणाधिक्यादिति यावत् तदिदानीमाधिक्यमाह प्रकृतिश्रैष्ठ्यादुत्तमाङ्गोद्भवादिदमुक्तं । प्रकृतिः कारणं नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेवनियमोऽभिप्रेतः स्नातकव्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मणस्यैव संस्कारस्य च विशेषोत्पद्दयज्ञमाभिरित्यादि [ग्रामएव][1] नियमोभिप्रेतः स्नातकव्रतानिच विशेषोत्पद्दयज्ञमाभिरित्यादेरुपनयनादेर्वाबालस्यैवविधानात् क्षत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवयोरेकादशतोऽतोहेतोर्वर्णानांब्राह्मणः प्रभुःशासिता ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वैशेष्यात् जातवैशिष्ट्यात् प्रकृतेर्ब्रह्ममुखरूपोपादानस्य श्रैष्ठ्यात् । नियमस्य स्नातकव्रतादेः । संस्कारस्योपनयनादेरतिबाल्यकृतत्वादिना विशेषात् ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अत्रानुवादः वैश्येष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणंहिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षान्नियम्यतेऽनेनेति नियमोवेदस्तस्या ध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणश्चैव धारणादिति साति·

(१) मे० ८

शयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षउक्तः । गोविन्दराजस्तुस्नातकव्रतानांधारणादिति व्याख्यातवान् तन्न क्षत्रियादिसाधारण्या-त्संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षयाप्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मणएवेश्वरः ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणस्यैव धर्मवदने जात्युत्कर्षब्रह्ममुखजत्ववेदाध्यापकत्वसोमपानृत्वानि चत्वारि हेत-वइत्याह वैशेष्यादिति । वैशेष्यात् । ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मवाइदमग्रआसीदितिश्रुतेः । प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् प्रकृतिरुत्पत्तिस्थलम् ब्राह्म-णोस्यमुखमासीदितिश्रुतेः । नियमस्य स्नातकव्रतकलापादेः । संस्कारस्य सोमपात्वसंन्यासित्वस्य ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः** । अन्यानपि हेतून्ब्राह्मणोत्कर्षसाधकानाह वैशेष्यादिति । प्रकृतिश्रैष्ठ्याद्ब्रह्मणउत्तमाङ्गब्राह्मणस्य प्र-कृतिः । तस्याः क्षत्रियादिप्रकृतिभ्योबाह्वादिभ्यः श्रैष्ठ्यात् । धारणाद्रक्षणात् चतुर्षु हेतुषु प्रथमेन स्वरूपतउत्कर्षउक्तः द्वितीयेन कारणतः तृतीयचतुर्थाभ्यां कर्मतइत्यनुसंधातव्यमिति ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् नियमस्य व्रतानां वेदस्य धारणात् संस्कारस्य विशेषात् अतिबाल्ये उपनयनादि संस्कारविशेषात् ब्राह्मणोवर्णानांप्रभुः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ चतुर्थएकजातिस्तु शूद्रोनास्ति तुपञ्चमः ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । केपुनरमी वर्णानाममनुष्यजातिवचनोवर्णशब्दोनेत्याह चत्वारोवर्णाब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः अन्येतु बर्बरकैवर्तादयः संकीर्णयोनयोयथा वक्ष्यन्ते । तत्र चतुर्णांत्रयोद्विजातयउपनयनस्य तेषांविहितत्वात् एकजातिः शूद्रोनहितस्योपनयनमस्ति उपनयनविधौ ब्राह्मणादिवर्णविशेषसंयोगात् । अष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतैकादशे राजन्यंद्वादशे वैश्यमिति नकस्मिंश्चित्काले शूद्रंपठन्ति । ननु कालविशेषानुपादानादनियतकालंशूद्रोपनयनमस्तु भवेद्ययसंयुक्ता सामान्ये-नोपनयनस्योत्पत्तिः स्यादेवस्ववर्णकालविशेषयुक्तोनिमित्तार्थः स्तुतयः स्युः नतु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति तत्कस्य प्रमाणस्य सामर्थ्येनास्योपनयनमनियतकालंक्रियतां यद्येवंकितर्ह्यनेनचतुर्थएकजातिरिति सत्यं आशङ्कामात्रनिवारणार्थमन्त्रवर्जंतदु-च्यतइति अमन्त्रकस्य नियतकालस्य प्राप्तिराशङ्क्यते । ननु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यंतत्सन्निधौ श्रवणात्तत्रकृतार्थंना-न्यत्र भवितुमर्हति अतएवाशङ्कामात्रमित्युक्तं परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थमयंश्लोकः ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतेद्विजातयोद्विजातिशब्दवाच्याः सावित्रीतोद्विजातिजन्मलाभात् । तथा चतुर्थोवर्ण-एकजातिरेकमेवास्य जन्म मातुःसकाशात् पञ्चमोवर्णोनास्ति संकरजानामवर्णत्वात् । एतच्च तेषांवर्णप्राप्तिर्माभूदित्येतदर्थ-मुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाद्विजास्तेषामुपनयनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्थोवर्णएकजातिरुपनयनाभावा-त्पंचमः पुनर्वर्णोनास्ति । संकीर्णजातीनांत्वश्वतरवन्मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वं । अयंच जात्यन्तरो-पदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शूद्रस्तु चतुर्थएकजातिरित्यन्वयः । पञ्चमोऽनुलोमजोनास्तीति ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः** । उक्तमर्थंनिगमयति ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यइति । क्रमोपादानं ब्राह्मणाद्विजातेरपि क्षत्रियः किंचिदप-कृष्टः क्षत्रियाद्वैश्यइति ज्ञापनार्थं शूद्रस्यैवजातित्वग्रहणं पृथगुपादानं चापकृष्टतमत्वख्यापनार्थं पञ्चमोनास्ति चत्वारएव वर्णाइत्यर्थः ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चतुर्थएकजातिःशूद्रस्तु पुनः पंचमःनास्ति ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ॥ आनुलोम्येन संभूताजात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । के पुनरमी ब्राह्मणादयोनाम नह्येषांपरस्परोभेदः शक्यो वसातुं व्यक्त्यधीनाधिगमाहि जात-
योनच व्यक्तयः स्वावयवसन्निवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासांभेदमावेदयितुं नच ब्राह्मणक्षत्रियादीनांगवाश्वस्येव
त्राऽऽकारभेदोस्ति येन रूपिसमवायाच्चाक्षुष्यः स्युः नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः नापि शौचा-
चारपिङ्गलकेशत्वादिभिर्धर्मैं शक्यंभेदावसानास्तेषांसर्वत्र संकरोपलब्धेः व्यवहारश्च पुरुषाधीनोविप्रलंभभूयिष्ठत्वाच्च पुरुषा-
णांनान्ततोवस्तुसिद्धिरित्यतोजातिलक्षणमुच्यते सर्ववर्णेष्वेतल्लक्षणंजातेर्यत्तुल्यासु समानजातीयासु भर्तृसंभूतासु पत्नीषूढासु
जातास्तएव जात्याज्ञेयाः प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योढायां जातस्य वेदितव्या संबन्धिशब्दत्वात्पत्नीग्रहणा-
स्यातोवोढापिता लभ्यते तेन येनैवोढा तनयस्तस्यामेव जातस्तदा तज्जातीयोभवति । अक्षतयोनिग्रहणंपुनर्विवाहसंस्का-
रेण पत्नीत्वमाशङ्कमानंनिवर्तयति । सहोढकानीनमातॄणांच ननुच नैवैतासांविवाहसंस्कारोस्तिपाणिग्रहणिकामन्त्राःकन्या-
स्वितिवचनात् यद्यपि वोढुः सगर्भोभवतीति विवाहश्रवणेनशास्त्रीयसंस्कारप्रतिपत्तिः प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य नविहितव-
चनीयंप्रत्यभिज्ञानमस्ति तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वर्तते स्वीकर्तुरित्यर्थः पित्रादीन्वंचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भव-
ति ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः । पुनर्भूसंस्काराभावात् सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति पठ्यते । गतप्रत्यागतायामपि पुनःपुन-
शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्धेतुरुक्ता नच ताभिः सहाभिः सहाधिकारोस्तियज्ञसंयोगोस्ति पत्नीशब्दः अतोक्षतयोनिशब्दोऽतिरिच्य-
ते अत्र पूर्वेपत्नीशब्दमपसार्यनारीष्विति पठन्ति तदपि न किंचित् केवले ह्यक्षतयोनिशब्देत्वसंस्कृतास्वपि जातास्तज्जाती-
याः स्युः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेण विधिनाया संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते । यास्तु कुमार्यएवोपगम्यन्ते भव-
न्ति ताअक्षतयोनयोनतुपत्न्यः तस्मादक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनंवाच्यं उच्यते यत्तावदुक्तंनताः पत्न्योयज्ञसंयोगाभावादिति
यदि विवाह्येरन्सएव यज्ञः स्यात्तत्रापिपूषवरुणार्यम्णामस्त्येवयागः समानार्थौ च यागयज्ञशब्दौ तस्मात्स्युरेवपत्न्यः अक-
न्यात्वादविवाह्यतयैव न पत्न्यइति युक्तंअतश्चानर्थक्येऽक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते। दृश्यते लक्षणयाऽसत्यपियज्ञसंयोगे
पत्नीशब्दः प्रयुज्यमानोलोकेरजकस्य पत्नी यथान्यत्रावरुद्धासु स्त्रीषु गृहिणी शब्दः सोपि भार्यावचनएव केनचिद्धर्मसाम्ये-
न तत्रापि प्रयुज्यते यद्यपि सतिमुख्ये लक्षणा न न्याय्या तथापि मन्दधियांसुत्पद्धत्वाशङ्कामात्रंनिवर्तयति किंनाम नाश-
ङ्क्यते मूढमतिभिः। आनुलोम्य ग्रहणमुत्तरार्थंयेऽपि तएवतइति पठन्ति तेषामपि सएवार्थस्तज्जातीयाइति। अत्रोच्यते किंप्र-
माण [मूलमेतत्स्मृतिकाराणांस्मरणमकार्यरूपत्वान्नधर्माधर्मोपदेशतुल्यंप्रमाणंतैरेवनास्तीत्युक्तंस्मृत्यन्तर][1] मूलत्वेऽन्धपरंपरा-
प्रसङ्गः प्रमाणश्लोकैर्दर्शितः । उच्यते वृद्धव्यवहारोमूलंसाधुत्वस्मृतिवत् ननु च पुरुषापराधोसावित्युक्तं अतएव नियामकाः
स्मृतयः फलवत्यः अभियुक्तस्मरणमन्यथेति न शक्यते वक्तुं शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः संभवतिच तेषामनादिव्यव-
हारोमूलं एतत्स्मृतिसंस्कृतानांवावगताभिजनजातीयानांप्रत्यक्षमभ्युपपद्यतइति । केषांचिद्दर्शनं एतत्स्मृतिविवेके प्रपंचितं
ननु च स्मृत्यन्तरे नायंविशेषोस्ति ॥ सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्ध-
नाइति ॥ आद्येनार्धेनजातिर्लक्ष्यते उत्तरेण हि ब्राह्मादिविवाहजातानांसंतानवचनत्वात्तत्र सवर्णेभ्यः सवर्णास्विति नात्र
पत्नीशब्दोस्ति कथंनास्ति यावता विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति मा वा भूदविशेषस्मृतेर्विशेषस्मृतिर्बलीयसी यद्दर्शनाद्दर्शनं
बलीयायतः केन विशेषेण दृष्टोऽपरेण दृष्टइतिसंभवत्येतत् अतोभियुक्तस्मरणंसंभवन्मूलतया प्रमाणं ननुचाव्याप्तेरलक्षणमेतत्।
नहि सहोढकानीनपौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यंभवतिकुण्डगोलकयोः। क्षेत्रजस्य च अनभिप्रेतमेव तत्तेषामिति चेन्का त-

---

(१) आ आ, मे० ८

हितेषांजातिः कुण्डगोलकयोश्च असति ब्राह्मण्ये श्राद्धेप्राप्त्यभावादनर्थकोनिषेधः स्यात्स्मृत्यन्तरविरोधश्च ॥ सजातीयेष्वयं-प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ॥ किंच यदेवलक्षणंतदेवलक्ष्यमनिर्ज्ञातंलक्ष्यंभवति निर्ज्ञातंलक्षणं। यथा कोदेवदत्तइति संश-येऽङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कोवृत्तबाहुः। इह तु यथाकश्चिद्ब्रूयात्कः काकइत्युक्ते काकाज्जातइत्युत्तरंतादृगेव कोब्राह्मणो योब्राह्मणाज्जातइति जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव न्यायविरोधश्च सजातीयात्सजातीयायां जातः सलोके सजाती-योभवति यथागोर्गवि गारश्वाद्वैडवायामश्वः अत्रोच्यतेयत्तावदुक्तं ज्ञातेषांजातिरिति किमन्यया जात्या मनुष्यास्तावद्भव-न्ति पुरुषधर्मैश्चाधिक्रियतेऽनुपात्तजातिविशेषैः पुत्रत्वाच्छ्राद्धादिभिश्च दाने च सर्वेषामधिकारः ननु च विशेषस्योपदेशेन विनाव्यवहारोन सिध्यति सर्वसाधारणत्वान्मनुष्यजातेःअसदेतत्सर्वस्यैव स्वसंज्ञाविशेषोविद्यते। प्रतिपुरुषंदेवदत्तोयज्ञदत्तइति अथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्यइति कानीनः सहोढइत्येतदुपदिश्यते सोपि चातुर्वर्ण्ये सद्भावात्सामान्यरूपएवेतिचेद्देवदत्त-स्य कानीनइत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते। तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति एवंतर्हि सर्वएव धर्मा-श्चातुर्वर्ण्यप्रतिचोद्यन्ते अन्तरे प्रभवानांच तत्र बहुत्वंब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयं नचैतेषामप्येकजातिः सर्वजातिष्वे तस्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः। यथैव ब्राह्मणादूढायां ब्राह्मण्यांजातोब्राह्मणएवंक्षत्रियादयोपिसमजातीयमातृपितृजाताः सर्ववि शेषाभावे च कुतः सामान्यं नहि शिंशपादिसर्वविशेषाभावेवृक्षत्वसंभवः अन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमास्तत्रानुलोमामातृ जातीयाः प्रतिलोमास्तुधर्महीनाअन्यत्राहिंसादिभ्यस्ते सर्वेस्वसंज्ञाभिर्विशेषतोनिर्दिष्टाः नचैषांनामापि तत्रास्ति तत्र कतमे ते धर्माः [अमीअधिक्रियेरन् क्वचतद्वचनंयदेतानधिकुर्वीत। नहिकश्चिज्जातिविशेषःस्वीयोधर्म][1] विधिरस्ति सर्ववर्णा-नामन्तरभावानांचेति शास्त्रादधिकृतत्वाच्च उच्यते यत्तावदहिंसादिषुचातुर्वर्ण्यवचनंतन्नरमात्रोपलक्षणार्थमेव। सत्यपि प्रतिलोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः प्रत्युतसहचारिजात्यन्तरेण त्रित्वमेवलक्षयितुंक्षमंनान्तरावस्थातुमर्हति तत्रैव च वक्ष्यामः इदंचास्ति ॥ शूद्राणांतु सधर्माणः सर्वेपध्वंसजाःस्मृताइति। अपध्वंसोऽसंस्कारः सचाष्टविधः व्यभिचारेण वर्णानामित्या-दिनोक्तः। व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु अन्यद्वक्ष्यामस्तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिकएव तेषामधिकारः। क्षत्रिय-स्य तु मातृजातीयत्वमेव लिङ्गदर्शनात् पुत्रोद्यामुष्यायणस्यसंविधानादितिकर्तव्यताविशेषः श्रुतः अन्येष्वपि श्रौतेषु तस्य वेधानान्तरंदृश्यते तस्मादेव ब्राह्मणादिजातीयएव समभागः स्वपितृव्येण तस्माद्धर्मेण तंभजेदिति नच यथोक्ते विधौ तदु-क्तंतदाह्यस्यंशूद्रधर्मा धनस्य यज्ञार्थतायामुक्तायांकुतस्तस्य तावद्भागः। कुण्डगोलकौ क्षेत्रजावेव शिष्टसमाचारश्चैवमेव पा-ण्डुधृतराष्ट्रविदुराः क्षेत्रजाः सन्तोमातृजातीयाःअतोयुक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः। किंच पतितोऽपि तत्र प्रतिषिद्धोयस्य सर्वधर्मब-हिष्कृतत्वात्प्राप्याशङ्कैव नास्ति यत्तु सजातीयेष्वपि स्मृत्यन्तरंतदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवंव्याख्येयं कार्यपुत्रविषयतयावा च निर्ज्ञातंलक्षणंभवति। तत्किंब्राह्मणार्थोनैवलोकप्रसिद्धः यत्र ब्राह्मणादिशब्दः प्रयुज्यतएवापध्वंसनिवृत्त्यर्थंच सच मातापित्रोरेतदेव जातिलक्षणं नचानवस्थानादित्वात्संसारस्य प्रस्तुतन्यायविरोधस्तु साक्षात्व्यवसायगम्यत्वआसांजाती-यास्यात् तासु स्मृतिलक्षणायथास्मरणंभवितुमर्हन्ति। यथा वा वसिष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवाद्यत्वंधर्ममनवच्छिन्नस्मृतिपारंप-र्यैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यते भवन्ति व्यवहारहेतवोवसिष्ठब्राह्मणावासिष्ठाः शृण्वंतीति तद्वदेतद्द्रष्टव्यं। यथा समाने ब्राह्मण-त्वे केचिद्गवोवत्साभारद्वाजाइत्यादिविशेषःस्मृत्येकप्रमाणः। तथैव समाने पुरुषत्वेऽमी ब्राह्मणाक्षत्रियाइत्यादिरुपपन्नो-व्यवहारः। यैरपि लिङ्गदर्शनत्वे जाबालश्रुतिरुक्ता सत्यकामोजाबालोमातरमपृच्छात्किंगोत्रोहमस्मीति सैवंप्रत्यब्रवीत् बह्वहं-

(१) आ आ

ारन्तीपरिचारिणीयौवने त्वामालभे नाहंतद्वेदेति सएवमुपश्रुत्य हारिद्रुमंतंगौतममियाय तंहोवाचब्रह्मचर्यंभवतोविवत्स्या-
म सएवमुवाच किंगोत्रस्त्वमसीति सप्रत्युवाचाप्रृच्छंमातरंसामाताप्रत्यब्रवीत् यौवनेत्वामित्यादि गौतमोनचैतद्ब्राह्मणो-
ाकुमर्हति समिधंसोम्याहरोपत्वानेष्ये। अस्यायमर्थः बहुभिरहंयौवने पुंभिः संगताभूवं न जाने केन जातोसीति। गौतम-
तुसत्यवचनान्निश्चिकाय ब्राह्मणेनायंजातस्त्वतस्तमुपनिन्येऽतोमन्यामहे स्वैरिणीष्वप्यनूढासु समानजातीयाज्जातासु
ाज्जातीयाभवन्ति तदेतन्नाकिंचिद्यतेयौवने त्वामालभे यौवने किलनस्मृतिर्दृढीभवत्युत्कलिकाबहुलत्वाद्यौवने चेतसः। किंच
ारिचारिणीपरिचारिकाहेतोः क्षुधापीडिता बहुविचरन्ती नैकस्मिस्थाने ततोमे नस्मृतिरस्तिभर्तुः किंगोत्रमिति अतः स्तिमे-
ात्समानजातीयेढायां जातास्तज्जातीयाइति। गौतमस्यापि नततोवचनाद्ब्राह्मणोयमित्यवगमः प्रागेवासौ तंब्राह्मणइति वेद
गोत्रंतु न वेद गोत्रप्रश्नेन चरणप्रश्नोवेदितव्यस्तत्रोपनयनभेदोस्तिनतु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनं। ननु यथा केचिदाहुः
ज्ञातिप्रश्नोयमाभिजात्याद्गोत्रएवजातिमवगमिष्यामि साक्षाज्जाति प्रश्ने हि मुखरता स्यात् ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वर्णेष्वित्युपलक्षणं संकीर्णेष्वपि। तुल्यासु सवर्णासु मूर्धावसिक्तत्वादिजातिसजातीयासु-
वा। पत्नीषु परिणीतासु नत्वेवमेवगृहीतासु। अतएव याज्ञवल्क्योविन्नास्वेषविधिरित्युपसंहारमाह। एतेन कुण्डगोलक-
योर्वर्णबाह्यतोक्ता। अतएव बौधायनः॥ एतानर्थस्यविवाहानाहुरेतैःसंस्कृताभिरुत्पन्नास्तज्जातीयाभवन्ति नान्यइति।
व्यासश्च ॥ भार्याजाताःसमानाःस्युः संकराःस्युरतोन्यथेति। देवलश्च ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अववा-
टइतिख्यातः शूद्रजन्मा सजातितः। व्रतहीनाअसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्याइति ब-
हिष्कृताः॥ शूद्रजन्मेति त्रैवर्णाप्रवेश्यत्वाभिप्रायेणोक्तम्। शूद्रस्यतु जातोपि दास्यांशूद्रेणांशहरइत्यभिधानादनूढोत्पन्नो-
पि परिणीतभार्योत्पन्नसमएवातएवसशूद्रः। नच कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे ततएव श्राद्धानधिकाराच्छ्राद्धप्रकरणे त-
न्निषेधवैयर्थ्यमेवं स्यात पंक्तिदूषकतया हि तेषां तत्राभिधानं तच्च ब्राह्मणभ्रमस्य तत्रसंभवात्प्रवेशे पंक्तेरेव दूषणा-
च्छ्राद्धंव्यर्थंभवतीत्येतदर्थमुक्तम्। तुल्यासुअक्षतयोनिषु परिणेतुरन्येनासंस्पृष्टासु। एतेन पौनर्भवस्याप्यब्राह्मण्यमुक्तम्।
आनुलोम्येन वयसआनुलोम्येन वरापेक्षयाऽल्पवयसि कन्यायामुत्पन्नइत्यर्थः। तेनाधिकवयसः परिणीतायाःसवर्णाया-
अपि पुत्रोन ब्राह्मणइत्युक्तम्। अतएव यज्जातीयौ यन्मातापितरौ तज्जातीयाएव ॥ ५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि समानजातीयासु यथाशास्त्रंपरिणीतास्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन
ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्यायुक्तास्तज्जातीयाएव ज्ञातव्याः।
आनुलोम्यग्रहणंचात्र मन्दोपयुक्तमुत्तरश्लोकउपयोक्ष्यते गवाश्वादिवदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकत्वाभा-
वादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वम्। तथाचदेवलः। द्वितीयेन तु
यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अववाटइति ख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः॥ व्रतहीनान संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः।
उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्याइव बहिष्कृताः॥ व्यासः॥ येतु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोन्यथा ॥ याज्ञवल्क्योपि॥
सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः॥ इत्यभिधाय विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति ब्रुवाणःस्वपत्न्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा-
दिजातित्वंनिश्चिकाय ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अक्षतयोनिष्वितिविशेषणात् कानीनादेर्द्विजत्वं गौणम्। आनुलोम्येन ब्राह्मण्यांब्राह्मणा-
ज्जातः तथैव ब्राह्मणत्वजात्याविशिष्टः। एवं क्षत्रियविट्शूद्रेषु ॥ ५ ॥

(५) **नन्दनः**। अथवर्णानां लक्षणमाह सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति। तुल्यासु अर्हासुसापिण्ड्यदोषरहितास्वि-

त्यर्थः । अक्षतयोनिष्वनन्यपूर्वासु आनुलोम्यमनिंद्याविवाहास्तेषु संभूताये वर्णास्तेजात्यन्तराएव ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अक्षतयोनिषु संभोगान्नक्षतायोनयोयासांताअक्षतयोनयस्तासु आनुलोम्येन संभूताः वयसः आनुलोम्येन वरापेक्षयाहीनवयसि कन्यायां जाताः ते अनुलोमजाः ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ॥ सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनन्तरास्वव्यवहितास्वानुलोम्येन यउत्पन्नाः पुत्रास्ते सदृशाज्ञेयाः नतु तज्जातीयाः यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां क्षत्रियाद्वैश्यायां तेन सदृशाः नतु तएव । अत्र हेतुः मातृदोषविगर्हितान् तत्सदृशग्रहणान्मातृतउत्कृष्टान्पितृतोनिकृष्टान् । द्विजैरिति बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येष्वेतत्संभवति प्रातिलोम्ये पितृतोग्रहणेन मातृतः पितुर्निकृष्टजातीयत्वात् । अतआनुलोम्यग्रहणंपूर्वश्लोके यदुक्तमंतरार्थमिति तदिहानर्थकमतः परेषु श्लोकेषूपदिश्यते ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनन्तरजातासु ब्राह्मणस्यक्षत्रियायां क्षत्रियस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । द्विजैरित्यनुवादस्तेषामेवानन्तरजसंभवात् । सदृशान् पितुर्मातुश्च नतु सजातीयान् क्रमात्स्मृत्यन्तरोक्तमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणसंज्ञान् । पितृमातृसादृश्याभिधानं ब्रह्मक्षत्रियवैश्याजातान् श्रैष्ठ्यार्थम् । मातृदोषेण मातृभिन्नजातीयत्वेन विगर्हितान् वर्णमध्यबहिष्कृतान् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितान्पितृसदृशान्नतु पितृसजातीयान्मन्वादयआहुः । पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितोनिकृष्टाज्ञेयाः एतेषांच नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः हस्त्यश्वरथशिक्षाअस्त्रधारणंच मूर्द्धाभिषिक्तानां नृत्यगीतनक्षत्रजीवनंसस्यरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवादुर्गांतःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वजातीयाव्यवहितजातीयासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादितत्वान्न ते द्विजातयइत्याह स्त्रीष्वितिसार्धेन । सदृशान् तद्भिन्नत्वेसति तद्गतभूयोधर्मशालिनः । अतआह मातृदोषविगर्हितान् मातुर्हीनजातित्वेन जात्यन्तर कर्मान्तरयुक्तत्वेन निन्दितान् मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानितिशेषः ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथवर्णसंकरजातानाह स्त्रीष्वनन्तरजातास्विति । अनन्तरजातास्वनन्तरवर्णजातासु द्विजैरुत्पादितान्ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रयाञ्चोत्पादितान्सुतान् सदृशान् एवकारोजात्यन्तरभ्रमनिवृत्त्यर्थः । भ्रमग्रामौ कारणत्वेनोक्तं मातृदोषविगर्हितानिति विशेषणं तथापि सदृशानित्यर्थः ऊढासुतविषयमेतन्मातृदोषमात्रस्यैवोपन्यासादनुढाहस्योभयदोषवत्वात् ॥ ६ ॥

अनन्तरासुजातानांविधिरेषसनातनः ॥ द्व्येकान्तरासु जातानांधर्म्यंविद्यादिमंविधिम् ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्येनार्धश्लोकेनोक्तमर्थमनुवदति द्वितीयेन वक्ष्यमाणसंक्षेपः द्व्येकान्तरा द्व्यन्तरा ब्राह्मणस्य शूद्रा एकान्तरा वैश्या नातीवश्लोकः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्व्यन्तरासु स्वद्वितीयान्तरितासु स्वस्यानन्तरवर्णव्यतिरिक्तवर्णस्त्रीष्वितियावत् ब्राह्मण-

---

(७) द्व्येकान्तरासु जातानां=द्व्यन्तरासु च जातानाम् (ख, च)

स्य वैश्यायांशूद्रायांच क्षत्रस्य शूद्रायाम्। धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं प्रकारम्। यद्यप्यत्र संज्ञामात्रमुक्तं तथापि तत्संज्ञानुवादेनान्यत्रोक्तान्धर्मानभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः। एषपारंपर्यागततया नित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः। एकेन द्वाभ्यांच वर्णाभ्यां व्यवहितासूत्पन्नानां। यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिमंवक्ष्यमाणंधर्मादनपेतंविधिंजानीयात् ॥७॥

(४) राघवानन्दः। अम्बष्ठादीनामुत्पत्तिमाह द्वीति। द्विश्चैकाचेति छेदः। ताभ्यामेतासु जातानां विधिमुत्पत्तिं इमं वक्ष्यमाणम्। तेनात्र विप्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तामपेक्ष्य वैश्या द्व्यन्तरा तांचापेक्ष्य शूद्रा त्र्यन्तरा इतितिस्रः। क्षत्रिया तु वैश्याद्व्यन्तरामपेक्ष्यैकान्तराशूद्राएवंद्वे अतएव वक्ष्यति विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वित्यादि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः। एषविधिः पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तोविधिः। द्व्यन्तरासु स्वानन्तरजातिभ्यां व्यवहितासु ब्राह्मणस्य वैश्यासु क्षत्रियस्य शूद्रास्वित्यर्थः। ब्राह्मणस्य त्र्यन्तरायाः शूद्रायाअप्युपलक्षणमेतत् इमंविधिंवक्ष्यमाणं वर्णांतत्वंद्व्यन्तरत्र्यन्तरयोः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः। द्व्यन्तरासु ब्राह्मण [त] वैश्यायां शूद्रायांच। नृपकन्यायां वेश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अम्बष्ठौ भवतः। आत्मा विज्ञायते पुत्रइति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठोनामजायते ॥ निषादःशूद्रकन्यायांयः पारशवउच्यते ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः। एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या तत्र जातोऽम्बष्ठः । स्मृत्यन्तरे भृज्जकण्ठइत्युक्तः । द्व्यन्तरायां शूद्रकन्यायां निषादः पारशवश्च निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते। कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमितिव्याचक्षते वैश्यस्त्रियामित्यर्थः। एवंसर्वत्रद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। निषादसंज्ञायां मत्स्यघातकर्मता माभूदित्यस्य निषादान्तरत्वंद्योतयितुं पारशवसंज्ञानुवादः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याग्रहणादत्रोढायामित्यध्याहार्यं विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च। ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामंबष्ठाख्योजायते। शूद्रकन्यायामूढायां निषादउत्पद्यते यतः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥८॥

(४) राघवानन्दः। वैश्यशूद्रयोर्नास्त्येव द्व्यन्तरजातिरित्याह ब्राह्मणादिति। यइति नवमाध्यायोक्तानुवादः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः। ब्राह्मणस्य संभूतावाह ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामिति। पारशवउच्यते पारशवनामा चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः। शूद्रकन्यायां ब्राह्मणाज्जातोनिषादः यःपारशवइतिनामाउच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रोनामप्रजायते ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः। आचारविहारौ कायचेष्टावाग्व्यापारश्च तावस्यक्रूरौ भवतः स्वभावानुवादोयं वपुः शब्दः स्वभाववचनएव उभयजातिसंभूतत्वादुभयधर्माभवति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। क्रूरोहिंस्रआचारोवृत्तं तेन विहारःक्रीडा यस्य ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः। क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभावउग्राख्यः पुत्रोजायते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः। क्षत्रियाच्चोग्रजातेरुत्पत्तिरित्याह क्षत्रियादिति। शूद्रवपुः क्षत्रियः पिता शूद्रामाता ताभ्यां वपुर्यस्य सः ॥ विप्रान्मूर्धावसिक्तोहि क्षत्रियायांविशःस्त्रियाम् ॥ जातोंबष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोपि वा ॥ वैश्याशू-

क्ष्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौस्मृतौसुतौ ॥ वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति । याज्ञवल्क्योक्तैर्मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणानां क्षत्रविट्शूद्रकन्यासु विधिवदूढासु यथाक्रममन्तर्भावोज्ञेयः ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियस्य द्व्यन्तरायां जातमाह क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामिति । क्षत्रियोत्पन्ननिमित्तैः क्रूराचारैः विहारः कालक्षेपोयस्यास्ति सक्रूराचारविहारवान् ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥१० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रत्रिपाद्यनुवादः चतुर्थस्तु पादोऽपसदाभिधानार्थः । एते त्रैवर्णिकानामेकान्तरद्व्यन्तरस्त्रीजाताअपसदाएते वेदितव्याः । सदा पुत्रार्थफलदाअपशीर्णाः समानजातीयपुत्रापेक्षाया भिद्यन्ते ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । षडेते अनन्तरद्व्यन्तरजाः प्रागुक्ताः । अपसदाः सदः सस्यं प्रजारूपं सापकृष्टानेनेत्यपसदइति नाम कृतम् ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्रयाणामेतेषु षट्पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षयाऽपसदाअवसन्नानिकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह विप्रस्येति । नृपतेर्द्वयोः वैश्याशूद्रयोः एकस्मिन् शूद्ररूपे शूद्रायां वैश्यात्करणाख्यः । अपसदाः निकृष्टजाः सवर्णापेक्षया ॥ १० ॥

(५) **नन्दनः** । अथ तासु तेभ्यश्चौर्यतोजातानाह विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्विति । त्रिषु क्षत्रियादिषु । द्वयोर्वैश्यशूद्रयोः । एकस्मिन् शूद्रे । वर्णशब्देन वर्णस्त्रियोविवक्षिताः । सदशब्देन फलमुच्यते अपगतसदाअपसदाः सवर्णानन्तरापुत्रकार्यहीनाइत्यर्थः ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विप्रस्य कन्यायां त्रिषु [क्षत्रिय] वैश्यशूद्रेषु जातेषु सत्सु नृपतेः क्षत्रियस्य कन्यायां वर्णयोः वैश्यशूद्रयोः नृपकन्यायां चैवं वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अपसदौ आत्माविज्ञायते पुत्र इति वैश्यस्यकन्यायां एकस्मिन् शूद्रे उत्पन्ने सति ॥ १० ॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतोभवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आनुलोम्ये पूर्वोविधिः प्रातिलोम्ये नत्वयमुच्यते कन्याग्रहणमुक्तार्थं वैश्यान्मागधवैदेहौ यथासंख्येन राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुलोमजानुक्त्वा प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादिति । राजाङ्गना क्षत्रस्त्री ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमनुलोमानुक्त्वाप्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् अत्रैव श्लोके राजविप्राङ्गनासुतावितिं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजात्यासूतनामा संजायते वैश्याद्यथाक्रमंक्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषांच वृत्तयोमनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादितिद्वाभ्याम् । कन्याग्रहणं योषिन्मात्रपरम् ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्राज्जातस्तु चाण्डालःसर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ॥ शूद्रादायोगवं वैश्याजनयामास वै सुतमिति ॥ याज्ञवल्क्यवचनमेवानयोर्व्याख्यानमितिविरम्यते । अङ्गेन त्वमोगायनीयतइत्यता ॥ ११ ॥

(५) **नन्दनः** । एवमनुलोमजाउक्ताः अथप्रतिलोमजानाह क्षत्रियाद्विप्रकन्यायामिति ॥ ११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायांजातः सूतः । वैश्याद्राजकन्यायां मागधः वैतालिकोभवति । वैश्याद्विप्रकन्यायां वैदेहोनाम भवति ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोनृणाम् ॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः॥१२॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रापि यथासंख्यमेव वैश्यराजन्यइति निर्देशे जातिपरेपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः । मृगक्षीरंकुक्कुटाण्डइति यथा वृत्तानुरोधात्स्त्रीप्रत्ययोनकृतः ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वैश्यराजन्यविप्रासु तज्जातीयस्त्रीषु क्रमादायोगवादयस्त्रयः । एषांच प्रतिलोमपरिणयनासंभवादपरिणीतास्वेव जन्म ॥ १२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानांसंकरोयेषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकराजायन्ते ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शूद्राद्वैश्यक्षत्रियविप्रकन्यासुयथाक्रममायोगवक्षत्तृचण्डालाः स्युरितिभावः ॥ १२ ॥

(५) **नन्दनः** । राजन्यशब्दे छन्दोनुरोधात् स्त्रीप्रत्ययोनियुक्तः ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्राद्वैश्यायामायोगवः । शूद्रात्क्षत्रियायांक्षत्ता । शूद्राद्ब्राह्मण्यांजातश्चाण्डालः । सर्वधर्मबहिष्कृताःवैश्यराजन्यविप्रास्वेवंवर्णसंकराजायन्ते । विप्रान्मूर्धाभिषिक्तोहि क्षत्रियायां विशस्त्रियां । शूद्र्यांनिषादोजातः। पाराशर्योपिवायोगी ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकःस्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः । क्षत्रिया मागधंवैश्यात् ॥ शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्र्यांविन्नास्वेषविधिःस्मृतः ॥१२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्ठोग्रौ यथास्मृतौ ॥ क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३॥

(१) **मेधातिथिः** । एकान्तरे वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यायामम्बष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः एतावानुलोम्येन एवमेकान्तरे प्रतिलोम्येन शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः तौ तुल्यौ भवनादिक्रियासु नत्वध्ययनादिषु। चण्डालएकः प्रतिलोमोऽस्पृश्यः यथा च दिवाकिर्तिरलोकेतत्स्पर्शएवंस्नानंनान्येषु प्रतिलोमेषु सूतमागधायोगवानामनन्तरजातानांचण्डालदण्डापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंबन्धः ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विप्राद्वैश्यायां यथाम्बष्ठोयथावा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः पुत्रआनुलोम्येन जातोप्यनन्तस्त्रीजातपुत्रापेक्षया निन्दितस्तथा वैश्याद्विप्रायांजातोवैदेहः शूद्रात्क्षत्रियायां जातश्च क्षत्ता । अनन्तरप्रतिलोमजातापेक्षयैकान्तरितजातत्वान्निन्दितइत्यर्थः । यथास्मृतौ निन्दिताविति शेषः ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एकान्तरेपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथा स्पर्शाद्यर्हौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानांसूतमागधायोगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । अतश्चाण्डालएवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षत्तृवैदेहयोः स्पृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह एकान्तरइति । स्वस्वजातितोभिन्नैकाजातिरन्तरा व्यवधानं यस्य जन्मनस्तस्मिन्नेकान्तरे जन्मनि यथानुलोमजावम्बष्ठोग्रौस्पृश्यावेवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मणीजातो

हश्च तुल्यौ स्पृश्यत्वादिना स्मृतावित्यन्वयः। वर्णसंकराणां मातृजातीयसंस्कारं प्रापयितुं तेषामनुवादः ॥ १३ ॥

(५) **नन्दनः**। उक्तमेवार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति एकान्तरेत्वानुलोम्यादिति। आनुलोम्यादेकान्तरे जन्मनि यथा ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबष्ठः यथाक्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः यथा प्रातिलोम्येनैकान्तरे जन्मनि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता तथा वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहकः आयोगवश्च क्षत्ताचण्डालश्चेतिप्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां चण्डालइत्यर्थः वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्यर्थः परेऽन्ये एतेप्यपसदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एकेन अन्तरे आनुलोम्यात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठः। तु पुनः शूद्रात् वैश्यायां आयोगवः। शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता। शूद्राद्ब्राह्मण्यांअधमः एकेन अन्तरे राजन्यात् शूद्रायां जातः उग्रः अम्बष्ठोग्रौयथास्मृतौ भाषणस्पर्शयोग्यौक्षत्तृवैदेहिकौ प्रतिलोमेन जन्मनि तद्वत् भाषण स्पर्शयोग्यौ। क्षत्रियायां शूद्रात् क्षत्तारं जनयति ब्राह्मण्यां वैश्यात् वैदेहकः॥ १३ ॥

पुत्रायेऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ताद्विजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां वैश्यायां च एवंक्षत्रियादुभयोस्ताननन्तरानाम्नः प्रचक्षते। अनन्तराऽनुलोमा या जातिः समाना तेषांमातृजातीयाइत्यर्थः। अनन्तरग्रहणमविवक्षितमतएवाह मातृदोषादिति पितृजात्युत्कर्षेण नोदुष्यन्ते। अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः संस्कारास्तेषु कर्तव्याइत्युक्तंभवति तर्ह्येवद्वचनमन्तरेण क्षत्रियादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते अश्वतरवज्जात्यन्तरत्वात् वचनेन तु मातृजातावुक्तायामदोषाः ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनन्तरस्त्रीजाः विप्रस्यक्षत्रियायां क्षत्रस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम। अनन्तरनाम्नः क्षत्रियादिनाम्नः प्रचक्षते मातृदोषात्। क्षत्रियादिमातृकत्वान्मातृजातिसाधारणोधर्मस्तेषामित्यर्थः। अनन्तरनाम्नइति नामग्रहणान्नाममात्रं नजातिरिति दर्शितम ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मातुर्दोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थं ये द्विजातीनामनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते। मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वेप्येषांमातृजातिव्यपदेशकथनंमातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुनःस्पृश्यत्वार्थमनुलोमजात्यन्तरत्रयमाह पुत्राइति। द्विजन्मनामनन्तरासु स्त्रीषु उग्राम्बष्ठायोगवजातीयासु विप्राद्यैः पुत्राजायन्ते ते अनन्तरनाम्नः आवृतादिनामकजातियोगिनः। तत्संज्ञामातृजातिसंस्कारार्थेतिमेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) **नन्दनः**। पक्षान्तरमाह पुत्रायेनन्तरस्त्रीजाइति। अनन्तरनाम्नोनन्तरवर्णनाम्नः क्रमेण क्षत्रियवैश्यशूद्रनाम्नः मातृजातीयानित्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनन्तरस्त्रीजाये पुत्राअम्बष्ठोग्रक्षत्तृवैदेहकायोगवाः एते पुत्राः अनन्तरस्त्रीजाता अनन्तरनामानः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतोनाम जायते ॥ आभीरोंऽबष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः ॥ १५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयंनिषादोलिङ्गेनकेन शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातोयः प्रागुक्तः किंतर्हि यः प्रतिलोमोवक्ष्यमाणः

---

(१४) नाम्नस्तुन्जातांस्तु (य)

प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमादिपुल्कसाजातिः प्रसिद्धा। एवंशूद्रान्निषाद्यांकुकुटकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणादिति अनुलोमविलोमसंकरस्त्रीभूतमवर्णजनितमेतत्कुलम् ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोया उग्रा चासौ कन्याचेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते। ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अंबष्ठा तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्योजायते शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नाऽऽयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणोजायते ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ते एवावृताभीरधिग्वणजातयइत्याह ब्राह्मणादिति ॥ १५ ॥

(५) **नन्दनः**। अथान्यान्सङ्करजातानाह ब्राह्मणादुग्रकन्यायामिति ॥ १५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। आवृतोहस्तिपः। अम्बष्ठकन्यायां विप्रात् आभीरः। आब्राह्मणात् आयोगव्यांधिग्वणः ॥१५॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमोनृणाम् ॥ प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अयोगवइतिप्रागुक्तमातृकर्मणाधमःसर्वसंकरजेभ्योऽप्यधमः। शूद्राज्जाताएतइत्यर्थः। अयोगव्यांयोजातः कैवर्ताख्यः सोत्रनिषादजत्वान्निषादः एवंवैश्यादित्यत्रापि ॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमइत्येते त्रयोऽप्युक्तक्रमेण वैश्याक्ष त्रयाब्राह्मणीषु पुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शूद्राजायन्ते। पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषांपुनर्वचनं एवमुत्तरश्लोकउक्तानामपि ॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रकार्यविच्छेदाय षण्णां प्रागमपसदत्वमनुवदति आयोगवश्चेतिद्वाभ्याम्। अपत्यकार्यात्सीदन्तीत्यपसदाः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूतएव तु ॥ प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतेऽप्यपरे त्रयोऽपसदाअत्यन्तापकृष्टाइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्येवंप्रातिलोम्येनापरेपि त्रयः पुत्रकार्यादपजायन्ते ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रतीपंप्रातिकूल्यम्। संकरीनरकायैवेत्युक्तेःप्रातिलोम्यमेवात्रहेतुः ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैश्यात्क्षत्रियायां मागधः। वैश्यात् विप्रकन्यायां वैदेहः। क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतः भवति। एते प्रतीपं विपरीतं जायन्ते ॥ १७ ॥

जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यान्तु सवै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निषादात् ब्राह्मणशूद्रापुत्रात्। एवंनिषाद्यामित्यपि ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निषादाच्छूद्रायां जातोजात्या पुक्कसोभवति। निषाद्यां पुनः शूद्राद्योजातः सकुकुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्यानपितथाविधानाह जातइतिद्वाभ्याम् ॥ १८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्षत्रियायांनिषादाज्जातो जात्या पुल्कसः भवति। निषाद्यांशूद्राज्जातःकुकुट्कःस्मृतः ॥ १८ ॥

---

(१८) पुक्कसः=पुल्कसः (ण)

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाकइति कीर्त्यते ॥ वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नोवेणउच्यते ॥ १९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनुलोमाः स्त्रियः प्रतिलोमाः पुमांसस्तयोः संभवे श्वपाकवेनौ प्रतिलोमजातीयौ ॥१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्तृजातइति पितृदोषात् ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्रा तेन तस्यां जातः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहकेनांबष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेणइति कथ्यते ॥ १९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वेणोबुरुडः ॥ १९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उग्रायां उग्रजात्यांक्षत्तुःजातः श्वपाटकः । आंबष्ठ्यांवैदेहकेन जातः वेनइति उच्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासुजनयंत्यव्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः** । नैते प्रतिलोमवर्णसंकरास्स्युरतोस्मिन्विधावुच्यते द्विजातयोयान्सवर्णासु जनयन्ति ते वेदव्रताभवन्ति । अब्रह्मचारिणः सावित्रीपरिभ्रष्टाउपनयनहीनाश्च तदा व्रात्याइति तान्निर्दिशेत् । अव्रतांजनयन्तीति नायंसंबन्धः नहि व्रतिनोऽव्रतावा जन्यन्ते जातानामुपनयनसंस्कारविधानात् उक्तव्रात्यलक्षणानुवादउत्तरविवक्षया यस्त्वयंपाठोऽव्रतायाञ्जनयन्ति तान्व्रात्यान्विनिर्दिशेत्तदसत् उक्तव्रात्यलक्षणविरोधात् ॥ २० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सावित्रीपरिभ्रष्टाननुपदेश्यसावित्रीकान् । व्रात्यनाम्नोवर्णबाह्यान् ॥ २० ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोपनयनान्व्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अतऊर्ध्वंत्रयोप्येतइत्युक्तमपि व्रात्यलक्षणंप्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

(४) **राघवानन्दः** । व्रात्यानामिवतज्जानामपिपुत्रकार्यनिवृत्त्यर्थं व्रात्यत्वमाह द्विजातयइति । तेत्रयमव्रताः कालेऽप्राप्तोपनयनाःअनुलोमेनोद्वाहितास्वक्षतयोनिषुसवर्णास्वपिजनयन्तियान् तान् सावित्रीभ्रष्टत्वेनाव्रतानितिकृत्वा व्रात्यान्निर्दिशेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

(५) **नन्दनः** । अथत्रैवर्णिकानामनुपनीतानां जात्यन्तरत्वमाह द्विजातयस्सवर्णास्विति । यान्सुताञ्जनयन्ति तान्व्रतानुपनीतान् अतएव सावित्रीपरिभ्रष्टान् ॥ २० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अव्रतान् अकृतयज्ञोपवीतान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्यान् इति अभिनिर्दिशेत् कथयेत् ॥ २० ॥

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ॥ आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव च ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सवर्णास्वपि पूर्वश्लोकादनुवर्त्यते इह स्त्रीजातेरनुपादानादवश्यंभावाच्च तदपेक्षायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोभृज्जकण्टकः स्मर्यते अतोविशिनष्टि । पापात्मेति सह्यनुलोमत्वान्नपापात्मा अयंचासंस्कृतात्मनोव्रात्याज्जातोनधिकारित्वायुक्तंयन्निन्द्यते नच पर्यायशब्दादेशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः पूर्वैस्तुव्याख्यातंतत्पुत्रपौत्राणा॥आख्याभृज्जकण्टकोब्राह्मण्यां जातआवन्त्यश्चावन्त्यां तस्यामेव वाटधानो वाटधानात्पुष्पशेखरएवमुत्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । व्रात्याद्विप्रात् व्रात्यायामेव विप्रायां सवर्णास्वित्यनुवृत्तेः तत्र भूर्जकण्टकः सवर्णयोरप-*

---

(२१) पुष्पधःशैख=पुष्पशेखर (मे०)

त्यम् । भूर्जकण्टकस्त्रियां विप्राद्व्रात्यादावन्त्यः । आवन्त्यांवाटइत्यादिपूर्वत्रजातिस्त्रीषु व्रात्येन विप्रेण जनिताविप्रजाः । ऋणादिष्वपि व्रात्यक्षत्रियादिजनितेषु सुधन्वाचार्यादिषुच व्रात्यवैश्यजनितेषूह्यम् । आद्यस्य तज्जातीयस्त्रियामुत्तरेषांतु पूर्वपूर्वजातिस्त्रियां जन्मेति । पापात्मेतिविशेषणं निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । व्रात्याद्ब्राह्मणात्सवर्णास्वित्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावोभूर्जकण्टकोजायते । तथाऽऽवन्त्यवाटधानपुष्पधशैखाजायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेतु व्रात्यास्त्रयस्तज्जातानाह व्रात्यात्त्विति त्रिभिः । तत्र तथाविधब्राह्मणजाः पञ्च भूर्जकण्टकादयः । झल्लादयः सप्त क्षत्रियजाः । पञ्चवैश्यजाः । पंचेतिदेशसंज्ञाभिरेते प्रसिद्धाइतिमेधातिथिः । देशभेदेनैकैकस्य नामानीतिकुल्लूकः अन्यथैकजात्यावर्णक्षयानुपपत्तेः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(५) **नन्दनः** । विप्रादिति विशेषणंव्रात्यत्वेप्यस्य विप्रत्वमूलच्छेदोनास्तीति सूचयितुं । असंस्कृतपितृजातः पापतरइत्यभिप्रायेणोक्तंपापात्मेति । पञ्चैते सजातिषूढासु स्त्रीषु जाताअपि संस्कारविप्रकर्षादुत्तरोत्तरमपकृष्टावृत्तितोदेशतोवा भिन्नसंज्ञाविज्ञेयाः षष्ठादीनामवचनन्तु जात्यन्तरत्वेनाप्रसिद्धेः ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीनांव्रात्यजातिर्भवति उपनयनाभावात् । व्रात्याद्विप्राद्विप्रकन्यायांभूर्जकण्टकोनाम जातिर्जायते । भूर्जकण्टकः स्मृतः कण्टको ज्ञेयः आवन्त्यः ॥ २१ ॥

झल्लोमल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥ नटश्च करणश्चैव खसोद्रविडएव च ॥ २२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धाएवंजातीयावेदितव्याः ॥ २२ ॥ २३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । औण्ड्रादयः सप्त राजन्याद्व्रात्यात् ॥ २२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव नामानि ॥ २२ ॥

(५) **नन्दनः** । श्लोकद्वयमनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । राजन्याद्व्रात्यात्क्षत्रियायां जातः झल्लनिच्छवः नटःकरणःखसःद्रविडः ॥ २२ ॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्यएव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सुधन्वाचार्यादयःपञ्चवैश्याद्व्रात्यात् ॥ २३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्यात्पुनर्व्रात्यात्सवर्णायांसुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वैश्याद्व्रात्याद्वैश्यायांजाताःसुधन्वादिसात्वतान्ताः ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ॥ स्वकर्मणांच त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । व्यभिचारः परस्त्रीगमनंतत्समानजातीयासु परकीयास्वनुलोमप्रतिलोमासूढास्वनूढासु च तत्स्वयं अवेद्यावेदनमविवाह्याविवाहः अविवाह्याः स्वसृनप्त्रादयस्तदयोन्यः । स्वकर्मणांत्यागउपनयनवेदग्रहणादीनांक्षत्रियादयोपि पुत्रपौत्रान्वयिनएवमुक्ताःकेचित् ॥ २४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । व्यभिचारेण सवर्णायामेव परभार्यायां व्यभिचारेण कुण्डगोलकपौनर्भवाः । असवर्णा-

मांच यथा ब्राह्मण्यांक्षत्रियस्य व्यभिचारात्सूतइति । अवेद्यावेदनेनाविवाह्यानामसवर्णानांसवर्णानामपिसगोत्रादीनांविवाहेमूर्धवसिक्तचाण्डालाद्याः । स्वकर्मणामुपनयनव्रतानां त्यागात् व्रात्यजाः । वर्णसंकराश्चातुर्वर्ण्यबाह्याः ॥ २४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन सगोत्रादिविवाहेनोपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम जायते अतोयुक्तमस्मिन्प्रकरणे व्रात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रकारान्तरेणापि वर्णसंकरोभवतीति संक्षिप्याह व्यभिचारेणेति । विहाय विन्नात्स्वपतिमाभिमुख्येन कामुकम् । चरतीति स्वतन्त्रा या सा स्मृता व्यभिचारिणीतिव्यभिचारेण वर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेनेति दृष्टान्तार्थः । व्यतिषङ्गेनेतिमेधातिथिः । नियुक्तातिरिक्तपरस्त्रीगमनेनेत्यर्थः । अवेद्याः सगोत्राः सवर्णावा तासां विवाहेन । स्वकर्मणां संध्यादीनां त्यागेन स्वकालाप्राप्तोपनयनैर्व्रात्यानां संकरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २४ ॥

(५) **नन्दनः** । यदीदंसंस्काराभावे जात्यन्तरत्वमुक्तंतदनुपपन्नमित्याशङ्क्यदृष्टान्तेन स्थापयति व्यभिचारेण वर्णानामिति । अवेद्याअविवाह्याः पुनर्भ्वादयस्तासांवेदनेन विवाहेन संकरोमातापित्रोरविद्याजातिप्राप्तिः । व्यभिचारेण वर्णानामिति प्रसिद्धव्यभिचारोदृष्टान्तार्थः ॥ २४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वर्णानांव्यभिचारेण च पुनः अवेद्यावेदनेन च अविवाह्याविवाहेन स्वकर्मणामुपनयनादीनांत्यागेन वर्णसंकाराजायन्ते ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयोये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥२५॥

(१) **मेधातिथिः** । व्यतिषङ्गःसंबन्धइतरेतरमनुलोमानामनुलोमैःप्रतिलोमैश्चैवंप्रतिलोमानामन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च वक्ष्यमाणसंज्ञार्थैवचनम् ॥ २५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यउक्ताः प्रतिलोमानुलोमजास्तेपि यदा अन्योन्यं संकीर्णैरेव व्यवतिष्ठन्ते व्यभिचरन्ति । व्यतिषङ्गजत्वाद्व्यतिषक्ताव्रात्याः । तत्र ये जायन्ते तान्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुनश्च सूतादीनां चण्डालातिरिक्तपञ्चानामनुलोमजत्वाद्यर्थमाह संकीर्णेतित्रिभिः । अनुलोमजाइतिदृष्टान्तार्थम् । अन्योन्यव्यतिषक्ताः अन्योन्योन्यं परस्त्रीपुंभ्यः कामतोव्यतिषक्तेभ्योजाताः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंसंकीर्णपितृमातृकाः मायशः प्रतिलोमानुलोमाउक्ताइदानींसंकीर्णपितृमातृकान्प्रतिलोमजानुलोमजान्वक्ष्यामीत्याह संकीसंकीर्णयोनयइति । संकीर्णयोनयः संकीर्णेभ्योजाताअन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमजैः संबद्धाः ॥ २५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ये प्रतिलोमानुलोमजाः प्रतिलोमजानाह सूतवैदेहचाण्डालाः अनुलोमजाअम्बष्ठनिषादमाहिष्योप्रकरणाः षट् अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमानांपरस्परव्यभिचारयुक्ताः तान् ॥ २५ ॥

सूतोवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥ मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगवएवच ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तलक्षणाएते प्रातिलोमाउत्तरार्धंपुनरुपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सूतादयः प्रागुक्ताः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्धमनूद्यन्ते ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रतिलोमजादपि नराधमः शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकित्वात्तस्याअपि तथात्वात्। चण्डालग्रहणं निवीतंमनुष्याणामितिवद्यतिरेकमुखेन स्तुत्यर्थः ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र प्रतिलोमजेभ्यः प्रसूतान्वक्तुंप्रतिलोमजानुक्तांस्तावदनुक्रामति सूतोवैदेहकश्चैवेति । सूतोविप्रायां क्षत्रियाज्जातः वैदेहकस्तस्यामेव वैश्यात् चण्डालस्तस्यामेव शूद्रात् मागधः क्षत्रियायां वैश्यात् क्षत्ताजातिस्तस्यामेव शूद्रात् आयोगवोवैश्यायां शूद्राज्जातइति पूर्वमुक्तंहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सूतइति द्वाभ्यामाह । ततः सूतः वैदेहकः चाण्डालाःनराधमाः ज्ञेयाः मागधः क्षत्ता अयोगवएते षट् सदृशान्वर्णान् प्रतिलोमानुलोमयोनिषुजनयन्ति । प्रवरासु उत्तमासु चकारात् क्षत्रियपुत्रोमागधोब्राह्मण्यां अपकृष्टासु योनिषुमातृजात्यामातृसमानजातीयाः ॥ २६ ॥ २७ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्यांप्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एते सूतादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिसदृशान् जनयन्ति तज्जातीयानित्यर्थः । तद्यथा सूतः सूतायां सूतमेव जनयति एवंचण्डालः चण्डालायां येच मातृजात्याः प्रसूयन्तेऽनुलोमामातृजातीयाये पूर्वमुक्तास्तानन्तरानाम्न इति तेऽपि स्वयोनिषु सदृशानेव जनयन्ति यथा ऽम्बष्ठोम्बष्ठांतथा वैश्यायामात्मनोहीनावैश्याञ्जनयन्ति मातृजातित्वस्योक्तत्वात् । अन्ये पुनः पठन्ति मातृजातौ प्रसूयन्ते अर्थश्चायंवर्णयोनिषु आम्बष्ठादौ मातृजातौ च वैश्यायां सदृशानेव जनयन्ति । यद्यपि शुद्धवैश्येभ्यउत्कृष्टाअम्बष्ठादयस्तथापि साम्यमुच्यते वैश्यधर्मउभयेषामधिकारात् अनुलोमग्रहणंमातृगाति [पदसामर्थ्याल्लभ्यतेसत्यपिप्रतिलोमप्रत्यवमर्शकत्वेप्रसज्यतइति । प्रवरासुचयोनि][1] षु प्रतिलोमागच्छन्तोजनयन्तिहीनतरमित्येवंज्ञेयंवक्ष्यमाणपर्यालोचनया दृष्टमयोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिताअयोगवादिव्यपदेशंलभन्ते सदृशग्रहणं प्रातिलोम्यंच सामान्येन हीनतरत्वंचावान्तरविशेषमनपेक्ष्य प्रयुक्तंतेनायमत्र वाक्यार्थः प्रतिलोमेभ्यः समानजातीयासूत्कृष्टजातीयासु च प्रतिलोमाएव भवन्ति ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वयोनिषु सूतादिजातीयासु स्त्रीषु सदृशान् स्वसदृशधर्मणः । तथा मातृजात्यांसूतादिमातृसमजातीयायां ब्राह्मण्यादिरूपायाम् । तथा मातृजातिषु प्रवरासूत्तमासु यथा क्षत्रियापुत्रोमागधोब्राह्मण्यामिति । स्वजातीयत्वमातृजातितदुत्कृष्टजातियोगात्त्रिविधोव्यभिचारः ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिंकुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जातआयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति सदृशत्वंच न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्स्वसदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितान्स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वादनेन विधीयते । किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीजनितत्वात्क्रियादुष्टाआयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिषु ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितोब्रह्महन्तृमातापितृजनितवदधिकदुष्टएव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातोयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः पितृतुल्यएवोचितोनतु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच एते षट् सूतादयः स्वयोनिषु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु सदृशान् सजातीयान् । एतदेवागमव्याजेन हेतुप्रदर्शयन्नाह मातृजात्यामिति । प्रवरासु स्वयोनिषु तत्तन्मातृजात्यवच्छिन्नासु प्रसूयन्ते यतः अतएव

[1] (आआ)

तिलोमजास्तुकर्महीनाइतिगौतमवचनम् । अतएव मातृवद्वर्णसंकरइत्यपि संगच्छते । यथा शूद्रात् वैश्यायामायोगवएव मायोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरायामायोगवः यंसुतं जनयेत्ससुतोवैश्यजात्युक्तसंस्कारार्हः । एवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता क्षत्रियायां क्षत्रजातौयंजनयेत्सः क्षत्रियसंस्कारार्हः । वैश्यात्क्षत्रियाजोमागधः सच क्षत्रियायां यंजनयेत्सोपि क्षत्रियसंस्कारार्हः । एवं सूतवैदेहयोरपि । प्रवरास्वितिविशेषणाच्चण्डालस्यनसंस्कारइमिमेधातिथिः । पितृतोधिकगार्हैतांस्वजातावपि जनयन्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति कुल्लूकः ॥ २७ ॥

(५) **नन्दनः** । ततः किमित्यपेक्षायामाह एतेषडिति । एते सूतादयः षट्सदृशान्सजातीयान्वर्णान् योनिषु सूतीवैदेहिकीचण्डालीप्रभृतिषु जनयन्ति वर्णशब्दोमनुष्यावान्तरजातिमात्रवचनः मातृजात्यां स्वमातृजातिसदृशानेव जनयन्ति सूतवैदेहकचण्डालानां मातृजातिर्ब्राह्मणजातिः मागधक्षत्रोर्मातृजातिः क्षत्रियजातिः आयोगवस्य मातृजातिर्वैश्यजातिः तासु जातिषु सदृशानेव जनयन्तीत्यर्थः किञ्चित्प्रवरासु च योनिष्वात्मनः प्रवरासु मातृजातिव्यतिरिक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु च सदृशानेव प्रसूयन्ते जनयन्ति । अनेन श्लोकेनैतदुक्तंभवति सूतः सूत्यां सूतमेव जनयति नान्यं एवंमातृजात्यां च ब्राह्मण्यां सूतमेव तदितरासु क्षत्रियवैश्यस्त्रीषु च सूतमेव एवंवैदेहकादयोपीति ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणांवर्णानांद्वयोरात्मास्य जायते॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्॥२८॥

(१) **मेधातिथिः** । अस्य ब्राह्मणस्य त्रयाणांवर्णानामात्माजायते द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वंजायते तथास्वयोनौ एवंत्रयणांवर्णानांब्राह्मणोद्विजान् जनयति एवंबाह्येष्वपि प्रातिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मणोरात्माद्विजत्वंभवति सति च द्विजत्वे उपनयनकर्तव्यं वक्ष्यन्ति च एते षट्द्विजधर्माणइति एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमतामातृजात्यामातृजातीया स्तुतिमात्रमिदंवक्ष्यामः ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आनन्तर्यादनन्तरवर्णे आत्मजातिसदृशजातिमूर्धावसिक्तादिः । स्वयोन्यां स्ववर्णेचात्मजातीयएव । तथा बाह्येष्वपि । तथाहि मूर्धावसिक्तान्मूर्धावसिक्तायां तज्जातीयएव । ततएवत्वावन्त्यामात्मसदृशइत्यादेः । पारशव्यांतु ततोपि हीनजातिरेवमनुलोमजानपेक्ष्य प्रतिलोमजानामतिहीनत्वात्तेषां प्रतिलोमजानां स्वजातीयायामन्तरायां सदृशव्यवहितायां हीनतरमपत्यमिति ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा त्रयाणांवर्णानांक्षत्रियवैश्यशूद्राणांमध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रिवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्यात् द्विजउत्पद्यते सजातीयायां च द्विजोजायते एवंबाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातेषूत्कर्षाक्रमोभवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोममाशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषांवचनमुपनयनार्थमित्याह तन्न प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाइति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतेषामुत्कृष्टत्वं सदृष्टान्तं निगमयति यथेति । त्रयाणां विप्रादीनां मध्ये यथास्यब्राह्मणस्य स्वयोन्यामिवानुलोम्येन द्वयोः क्षत्रियावैश्ययोः आत्माद्विजउत्पद्यते एववैबाह्येषु वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योरात्मा द्विजउत्पद्यते एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । तेषु आयोगवादितिसृष्वपिब्राह्मण्यादिषु ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेवस्थापयति यथा त्रयाणां वर्णानामिति । त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां अनन्तर्याऽनन्तरजाया स्वयोन्यां द्वयोरात्मा स्वस्ववर्णोयथा जायते तथा बाह्येष्वपि क्रमः प्रतिलोमानामपि तथा प्रकारः । एतदुक्तंभवति यथा वैदेहकः स्वस्यां ब्राह्मण्यां च वैदेहकं आयोगवः स्वस्यां क्षत्रियायां चायोगवं क्षत्ता स्वस्यां चण्डाल्यां च क्षत्तारंजयतीति अनेन सिद्धवदनुदितेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यथेतिदृष्टान्तः। यथा त्रयाणां क्षत्रियादीनां स्वयोन्यामानन्तर्यात् द्वयोःक्षत्रियवैश्ययोरात्मैव जायते तद्यथा क्षत्रियात्क्षत्रियायां वैश्याद्वैश्यायां उत्तमासु योनिषु आत्मैव जायते पुत्रइति श्रुतेः । शूद्रायांइतितथा बाह्येषु आयोगवादिषु प्रतिलोमजेषु क्रमः ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोप्यधिकदूषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तेचाप्ययोगवादयः षट्बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति तद्यथायोगवः [क्षत्रियायांक्षत्रायोगव्यांपरस्परमात्मापेक्षयागर्हितान् जनयन्ति तद्यथायोगवःक्षत्रियाया][1] मात्मनोबाह्यतरंजनयति ततोपि बाह्यतरं चण्डालाभ्यः एवंसर्वत्र ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेतदाह ततोभ्यधिकदूषितानिति ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ते चायोगवादयः षट्परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूताञ्जनयन्ति। तद्यथाआयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनोहीनतरंजनयति तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयति एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तेभ्योपि संकरजातीन्वक्तुमाह तइति । आयोगवादयस्ते अधिकदूषितान् पूर्वेभ्योपिनिकृष्टान् ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः**। अनन्तरासु जातानां पितृवर्णत्वमपि पक्षान्तरमिति तेचापि बाह्यानिति। ते सूतादिभ्यः प्रसूता अपि ततोभ्यधिकदूषितान्तेभ्योहीनतमानतएव विगर्हितान्सुबहून्परस्परस्य दारेषु जनयन्ति स्वयोनिषु स्वानेव जनयन्ति परस्परस्य दारेष्विव ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ते अयोगवादयः बाह्यान् वर्णबाह्यान् विगर्हितान् परस्परदारेषुजनयन्ति ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रोब्राह्मण्यां बाह्यंजन्तुंप्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरंबाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। एवंपरस्परगमने स्त्रीप्रतिलोमानांपूर्वेण बाह्यतरेण बाह्याजाताः। इदानींचातुर्वर्ण्यंकथ्यते सूयतिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोत्र प्रकरणे प्रयुक्तः प्रसूयते जनयतीत्यर्थः। तदुत्तर श्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तथा बाह्यतरं चाण्डालतोऽप्यधमम् । बाह्यात् चाण्डालात् । चातुवर्ण्ये चातुर्वर्ण्यां स्त्री प्रसूयते ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टंचलण्डालाख्यंप्राणिनंप्रसूयते जनयत्येवंबाह्यश्चण्डालादिवर्णचतुष्टये चण्डालादिभ्योप्यपकृष्टंपुत्रंप्रसूयते ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र दृष्टान्तमाह यथेति। बाह्यं बहिरेव वर्तमानं जन्तुं जन्ममरणमात्रशालिनम्। बाह्यश्चाण्डालादिः धर्मादावनधिकारित्वात् ततोपिभिन्नसंकरान्तरम्। चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः**। वर्णजातानांसूतादिप्रतिलोमजानांच परस्परसङ्करउक्तः प्रतिलोमजप्रसूतानांजनकेभ्यः प्रतिलोमजेभ्योन्यूनतमत्वमुदाहरणविशेषेणव्यनक्ति यथैव शूद्रोब्राह्मण्यामिति। बाह्यजन्तुं चण्डालं बाह्यः सूतादिः चातुर्वर्ण्येचतुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

---

(३०) बाह्यतरम्=ह्यनन्तरम् (क) (१) आ आ

(६) रामचन्द्रः । यथैव शूद्रोब्राह्मण्यां बाह्यंजन्तुं निकृष्टंचाण्डालं प्रसूयते तथा बाह्यः आयोगवः बाह्यतरं अत्यन्तनिकृष्टं चतुर्वर्णेषु सूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलंवर्त्तमानबाह्याबाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाहीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्य तु वर्णस्यसंकीर्णयोनयोभवन्ति कस्यचिदनुलोमाः कस्यचित्प्रतिलोमाः कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः । ब्राह्मणस्यानुलोमाशूद्रस्य प्रतिलोमाएव क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाः क्षत्रियस्य द्वावनुलोमौएकः प्रतिलोमो वैश्यस्यैकोनुलोमोद्वौ प्रतिलोमौ एवमेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमा एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारोभेदाभवन्ति ते च केचिद्धीना बाह्यतरास्तु सर्वएव बाह्यतरत्वंमातापितृजातेर्विप्रकर्षः कर्मभ्योहीनत्वात्तदेतदुदाहरणैः स्फुटीक्रियते । प्रतिलोमांस्तावद्गृहीत्वा वक्ष्यामः । अयोगवोवैश्यायां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतुरोजनयति सोयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं क्षत्रियचण्डालाअपि एवंशूद्रास्त्रयःपंचकाः पंचदशधाभवन्ति । एवंवैश्याप्रभवौ द्वौ प्रतिलोमौ क्षत्रियायां मागधोब्राह्मण्यां वैदेहकः शूद्रायामनुलोमस्तत्र यः शूद्रायां जातः सयदा चातुर्वर्ण्यं जनयति तदैषएवप्रकारः सयदा शूद्रांगच्छति तदा हीनतरोवर्णोजायते तदपेक्षया । एवंवैश्यांगच्छन्हीनतरंजनयति । एवंक्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जातोत्कृष्टा एवमित्यपेक्षावशाद्धीनांश्चाहीनांश्च एवंक्षत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टव्यं ब्राह्मणस्यत्वयंविशेषोऽनुलोमाएव तस्य भवन्ति एवंचतुर्वर्णानांप्रत्येकं पंचदशधाभेदाः षष्टिः संपद्यन्तो मुख्याश्चत्वारोवर्णाः साचतुः षष्टिर्भवति । परस्परसंपर्कात्तेषामअन्येऽनन्तभेदाभवन्ति । तदुक्तं तेचापि बाह्यांन्सुबहूनिति प्रतिकूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण वर्तमानामिथुनीभवन्ति हीनाहीनानित्येकंपदं अथवा हीनाः सन्तोऽहीनान्प्रसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः वर्णान्पचदशैवेति नास्तितु पंचमइति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशसु वर्णत्वमुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्प्रपञ्चयति प्रतिकूलमिति । बाह्यावर्णबाह्यास्तादृशानेव तथा हीनाअत्यधमाह्रीनानत्यधमानेव प्रसूयन्ते । शूद्रात् ब्राह्मण्यादिषु चण्डालक्षत्रायोगवाख्यास्त्रयोहीनाअधमाबाह्यवर्णान्नात्याश्च प्रतिकूलं प्रतिलोमं वर्तमानाः शूद्रादिस्त्रीषु चतसृषु हीनान्नवान्यान्प्रसूयन्तइति प्रत्येकं चाण्डालादिभ्यश्चत्वारश्चत्वारइतितथाद्वादश । तथा स्वजातीयासु त्रीनिति पञ्चदश बाह्यान् जनयन्ति । वर्णान्वर्णरूपतया न वस्तुतस्तादृशान् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेवविस्तारयति प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानंचातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्तआत्मनोहीनतरान्परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनोहीनतरंवैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्यउत्कृष्टंजनयति । एवंवैश्यायां ततोप्यपसदंक्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टंजनयति ततोपसदंक्षत्रियायांब्राह्मणीजातादुत्कृष्टंततोपि हीनंब्राह्मण्यां जनयति । एवंक्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्णे चतुरश्चतुरोऽजनयतइत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदाउत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाः पञ्चदशउत्पद्यन्ते एवंवैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकंपञ्चदशसंभवन्ति एवंषष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदाभवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति नैतन्मनोहरं । पूर्वश्लोके षण्णांप्रतिलोमजानांप्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लोके प्रतिकूलंवर्त्तमानाइत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोयंश्लोकोनानुलोमजविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकंपञ्चदशसंभवन्त्येवंषष्टिरिति न संगच्छते नच संभवमात्रेणैवेयंषष्टिरुक्ता न दृष्टतया शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालाएव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदशगर्हिताइति व्याख्यं । यतोवै-

(३१) पञ्चदशैवतु=पञ्चदशैवते (नं)

श्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमतउत्पादितानांत्रयाणांहीनत्वात्तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानांगर्हितत्वस्य संभवात्तथा बाह्यतरंबा-ह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयतइति मनुनैवानन्तरंस्फुटमुक्तत्वात्। युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरि-तिसर्वथैवाप्रकृतम्। नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णान्पञ्चदशप्रसूयन्तइतिश्रूयमाणद्वादशजना-नुक्त्वा ते चात्मनाचण्डालक्षत्रायोगवास्त्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम्। अपि चात्मनासह पञ्चदशसंपादयन्तीति न संगच्छते असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसंपद्यन्तइति च व्याख्यानेऽध्याहारएव दोषः तस्मादेवंव्याख्यायते प्रतिकूलंवर्त्त-मानाः प्रतिलोमजाः बाह्याद्विजप्रतिलोमजेभ्योनिकृष्टत्वात्। शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्व-र्ण्ये स्वजातावेते षट्सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतोगर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षयाबाह्यांतरान्प्रत्येकंपञ्चदशपुत्रा-ञ्जनयन्ति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनोनिकृष्टान्पञ्चपुत्राञ्जनयन्ति एवंक्षत्तृचाण्डालावपि प्रत्येकंपञ्च-पुत्राञ्जनयतइत्थंबाह्यास्त्रयः पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तथानुलोमजेभ्योहीनावैश्यक्षत्रियप्रभवामागधवैदेहसूताआत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकंपञ्चपुत्राञ्जनयन्तोहीनाअपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति एवंत्रिंशदेते भव-न्ति। अथवा बाह्यशब्दोहीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह। अत्र बाह्यश्चण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट्यथोत्तरमु-त्कर्षान्प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमानाबाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। तद्यथा चण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु क्षत्तायो-गव्यादिषु चतसृष्वायोगवोवैदेह्यादितिसृषु वैदेहोमागधीसूत्योः मागधः सूत्यांसूतस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षड्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रपिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्त्येवंत्रिंशदेतेभवन्ति ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ते बाह्याः कति इत्यपेक्षां पूरयति प्रेति। प्रतिकुलं प्रातिलोम्यम् बाह्याः सूतादयः षडेव हीनाः स्वयं हीनान् नव बाह्यतरान्। जनयन्तीति वर्णान् पञ्चदशैतेषुवर्णपदमुपचारात् ॥ ३१ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिकूलंवर्तमानाअसजातीयस्त्रीषु वर्तमानाः। हीनाअनुलोमजेभ्योऽपकृष्टाः। बाह्याः प्रतिलोमजाः षट् सूतादयः हीनानात्मनोपकृष्टान् बाह्यतरान्बाह्यतरनाम्नः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ते बाह्यन्तरवर्णाः संकरजातयः प्रत्येकंसूतादिभिरुत्पादिताः पञ्चदशैव नाधिकाः असजातीयानांजनयितृणां पञ्चदशत्वात्तत्प्रसूतानांवर्णानां पञ्चदशत्वं ब्राह्मणप्रभृतयश्चतस्रः अनुलोमजास्त्रयः षट्प्रतिलोमजाश्च एवंषोडशजातिषु स्त्रीषूत्पादिताः सजातीयाः पञ्चदशैवेति सूता-दयस्तावदासु षोडशस्त्रीषु स्वस्त्रीमन्तरेणासु पञ्चदशसु पञ्चदशवर्णाञ्जनयन्ति एवं वैदेहकादयोपि प्रत्येकमिति ॥ ३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रतिकूलंवर्तमानात् आनुलोम्येन वर्तमानान् बाह्यान्तरान्पुनःप्रसूयन्ते। हीनाद्धीनान्प्रसूयन्ते वर्णान् वर्णप्रवत्वात्। वर्णान् पञ्चदशैवतु द्विजात्युत्पन्नशूद्रपुरुषजातानांत्रयाणां चातुर्वर्ण्यसंबन्धे द्वादश रूपतश्च त्रयइति पञ्चदश ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् ॥ सैरिन्ध्रंवागुरावृत्तिंसूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रसाधनंमण्डनमुपचारोऽनुवृत्तिः केशरचनाकंकुमचन्दनादिनाऽनुलेपनविच्छित्तिः पाणिपाद-विमर्दनंप्रमिलाभकर्मकार्यक्षिप्रकारिताकार्याणामवसरमित्यादिविधिज्ञएवमुच्यते। अदासंदास्यजीवनं वत्सरभृत्या [षण्मा-सभृत्या] [1]च कंचनसेवते अथवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापकोभवति जीवनाय [मता] [2]वागुरावृत्तिर्द्वितीयोयंवृत्त्युपायः वागु-

(१) मे०८, आआ (२) मे०८

रारण्यपशुहिंसनं तच्चार्याणांदेवपित्र्यर्थंक्षुधार्थंच ननु व्याधवत्पशून्हत्वा मांसविक्रयेण जीवनं राजनियोगाद्बहुप्राणिवधोजीविकार्थः सैरंध्रनामानंसूते उत्पादयति वर्णकः दस्युर्नामवक्ष्यमाणः अयोगवे जातिविशेषे सामर्थ्यात्स्त्रीत्वलाभः ॥ ३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्यानपि कांश्चिदुपलक्षणतया संकीर्णजान्नृत्यासह दर्शयति प्रसाधनेति । प्रसाधनमलंकरणं । उपचारोगात्रसंवाहनादिः । अदासं दास्यानर्हं शूद्रस्यैवतदर्हत्वात् । दास्यजीवनं दासयोग्येन कर्मणा जीवनम् । सैरन्ध्रनामानम् । वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिम् । दस्युः प्रागुक्तपञ्चदशविधसंकरजात्यन्तरः । अयोगवेअयोगवस्त्रियाम् जातिवाचित्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदासकर्मजीवनंपाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनंसैरिन्ध्रनामानंमुखबाहूरुपज्जानामिति श्लोके वक्ष्यमाणोदस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति तच्चास्य मृगादिमारणंदेवपित्रौषधार्थंवेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तानेव नवविवृणोति प्रसाधनेति । प्रसाधनोपचारज्ञं केशप्रसाधनादिनिपुणम् अदासंहिंसोपजीवित्वेपि दाशाद्भिन्नं उच्छिष्टाभोजित्वात् । दास्यजीवनं दासकर्मणा जीवनवन्तम् । वागुरावृत्तिं वागुरा मृगबन्धनी तया मृगघातिनम् । आयोगवे शूद्राद्वैश्याजन्यायाम् । दस्युर्वक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

(५) **नन्दन** । अपरमपि संकीर्णयोनिमाह प्रसाधनोपचारज्ञमिति । दस्युः प्रतिलोमः सूतादिः । अयोगवे आयोगवस्त्रियां वृत्तभङ्गपरिहारार्थे ह्रस्वः । सैरन्ध्रनामानं प्रसाधनोपचारवृत्त्याजीवन्तं । अदासंकस्यचिदपि नदासभूतं । दस्यूनांबहुत्वात्सैरन्ध्राणामपि बहुत्वं वृत्तिभेदोपन्यासेन सूचितम् ॥ ३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रसाधनं अलंकरणमात्रं संवहनादि उपचारज्ञं । अदास्यं दास्यानर्हमदास्यं । यत्जीवनं प्राणनं आयोगवोदस्युः वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिं सूते ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तुवैदेहोमाधूकंसंप्रसूयते ॥ नॄन्प्रशंसत्यजस्रंयोघण्टाताडोरुणोदये ॥ ३३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मैत्रेयकंनाम्नावर्णमायोगव्यां संप्रसूयते जनयति वैदेहनामा ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातोयः पाठान्तरंमैरेयकमिति माधूकमुपमापदमेतत् मधूककुसुमतुल्यं मधुरभाषित्वात् अथवा मधुकायतीति अन्येष्वपि दृश्यते इतिडः अन्येषामपीति दीर्घः स्वार्थिकेन चादिवृद्धिस्तस्य वृत्तिः नॄन्मनुष्यान्प्रशंसन्ति अतस्तंसर्वदा बन्दाति यः कथ्यते । अरुणोदये प्रबोधकाले घण्टांताडयत्याहन्ति राज्ञामीश्वराणांचान्येषांप्रबोधाय आयोगव्यामेवायंजनयति प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मैत्रेयकं मैत्रेयकनामानम् । माधुकं मधुरस्तुतिपाठकम् । सूते अयोगवस्त्रियामेव । घण्टाताडोघण्टावादकारी ॥ ३३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातोवैदेहः । प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यंमधुरभाषिणंजनयति यः प्रातर्घण्टामाहत्य राजप्रभृतीन्सततंवृत्त्यर्थंस्तौति ॥ ३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मैत्रेति मैत्रेयकं माधुकं मधुरभाषिणं अयोगव्यां । नॄन् राजादीन् । घण्टाताडः तत्ताडनशीलः । अरुणोदये प्रातः प्रातरेवतान्बोधयन्प्रशंसतीति । वैदेहोवैश्यात् ब्राह्मणीजः ॥ ३३ ॥

(५) **नन्दनः** । माधुरंमधुरभाषिणं सुतं प्रसूयते आयोगवइत्यनुवर्तते तस्य वृत्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । घण्टां ताडयतीति घण्टाताडः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदेहोमैत्रेयकनामानं तुपुनःमाधूकं मधुरस्तुतिपाठकमायोगव्यां संप्रसूते । अरुणोदयेयोन्नृनज-संप्रशंसतिसंघण्टानादः भाषायांजागाइति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

निषादोमार्गवंसूते दासंनौकर्मजीविनम् ॥ कैवर्त्तमिति यंप्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमप्रकरणान्नयः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातोनिषादः पूर्वमुक्तः सइहगृह्यतेअपि तु दस्युवत्प्र-तिलोमएवमार्गवंनामप्रतिलोमंसूते आयोगव्यामेव यस्येमेअपरे नामनीदासःकैवर्तइति आर्यावर्तः प्रसिद्धः तस्य वृत्तिर्नौ कर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादः शूद्रायां विप्राज्जातः अयोगवस्त्रियामेव सूते । मार्गवं मार्गवनामानम् । दासं दासापरनामानम् । अयोगवइत्यधिकारादेतावप्यायोगव्यामेव ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन शूद्रायां जातोनिषादः प्रागुक्तायामायोगव्यां मार्गवंदासापरनामानंनौव्यवहारजीविनं-जनयति आर्यावर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निषादोब्राह्मणात् शूद्रकन्याजः । मार्गवं मृगयुरिवहिंसाकर्मिणं । नौकर्मजीविनं नावोयत्कर्म मत्स्यघातनोत्तारणादि तेन जीवितुंशीलम् । तस्यैव देशभेदेन नामान्तरं कैवर्तइति ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निषादः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पूर्वमुक्तः । मार्गवं मार्गवनामानं क्वचिद्दाशनामानं । सूते आयोगव-इत्येव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादः आयोगव्यांमार्गवंसूते दासंनौकर्मजीविनं ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्सु नारीर्गर्हितान्नाशनासु च ॥ भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । येऽनन्तरउपदिष्टास्त्रये मार्गवपर्यन्ता स्तेषांमातृजातिर्नोक्ता तत्प्रतिपादनार्थोयंश्लोकः आयो-गवीषु स्त्रीष्वेते जायन्ते तासांच विशेषणं मृतवस्त्रभृत्सु शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः अनार्याअस्पृश्याः गर्हितमुच्छि-ष्टंमांसादिचान्नमश्नन्ति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येपि त्रयस्तस्यामेव जायन्तइत्याह मृतेति । पूर्वार्धेनायोगवीनां धर्मउक्तः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्तान्नाशनायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्नाभवन्ति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणामेषांमातृराह मृतेति । मृतवस्त्रभृत्सु तदेव वासोयासांतासु । गर्हितान्नाशनासु गर्हितं लशुनमद्याद्यशनं यासां तासु । आयोगवीकन्यासु । पृथगितितासामेकजातीयत्वेपिपतीनांभिन्नजातीयत्वात् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यासुकेनचित्कर्मदोषेण निन्द्यासु जातिहीनामातृकर्मदोषेण निकृष्टतमाः एतेउत्तरश्लोके वक्ष्य-माणाः ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतवत्सासु अनार्यासु अविवाहितासु गर्हितमन्नमश्नन्त्योऽनार्याःतासु योगी [श्वरः] ॥ कर्द-र्मवृद्ध चौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥ एतेगर्हिता एतासु आयोगवीषु एतेजातिहीनाःपृथक्त्रयोभवन्ति ॥ ३५ ॥

(३५) मृतवस्त्रभृत्सु नारी=मृतवत्सास्वनार्यासु (ख,)=मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु (क, च, ण)

(३५) त्रयः=क्रियाः (य, ब, ल.)

कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥ वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उत्तरत्र वैदेह्यामेव जायन्तइत्येवकारकरणा लिङ्गादिहापि वैदेह्यां निषादात्कारावरोनामजायतइति संबन्धप्रतीतिः वैदेहिकाद्द्वावांध्रमेदौकस्यांस्त्रियां कारावरीनिषाद्यौ तयोरत्रसन्निधानात् वैदेह्यां च वैदेह्याभिन्नवर्णसंभवादेवं व्याख्यायेते स्त्रीभेदे कस्माद्वर्णादेते द्वे जाती बहिर्ग्रामं प्रतिश्रयोनिवासोययोः ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निषादादायोगव्यां कारावरनामा चर्मकारस्तद्वृत्तिः प्रसूयते प्रजायते । वैदेहकादायोगव्यामेव तत्र आन्ध्रोऽनन्यपूर्वायामन्यपूर्वायांतु मेदः ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैदेह्यामेव जायतइत्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्याशङ्कायां सैव संबध्यते निषादाद्वैदेह्यां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारीजायते अतएवौशनसे कारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकसैरन्ध्रभेदाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् । कारावरनिषादजात्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वैदेह्यांकारावरादिषण्णामेवजन्मेतिवक्तुंपितृभेदमाह कारेतिद्वाभ्याम् । निषादवैदेहकचण्डालनिषादाश्चत्वारः पितरःकारावरान्ध्रमेदाद्याःषट् पुत्रावैदेह्यामितिजात्येकवचनंचेतिपौल्कस्यांशूद्रनिषादजातायांअत्रनवजातेरन्यद्विशेषणंसैरन्ध्रकःमैत्रेयकःमार्गवःकारावरः आन्ध्रमेदौ देशभेदेनैकएव पाण्डुसोपाकः आहितुण्डिकः सोपाकः अन्त्यावसायीचैते नव सूतादयः षट्तेन पञ्चदश बाह्याबाह्यतराइति व्याख्यायन्ते पञ्चदशशब्दस्वरसात् । कुल्लूकस्तु सूतादयः षडेतेसैरन्ध्रादयोनवेति पञ्चदश तथा अयोगवक्षत्तृचण्डालाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु स्वयोन्यांच पञ्च पञ्च जनयन्तीति एवं दश पूर्वोक्ताश्च पञ्चदशेति त्रिंशत् । मेधातिथिस्तु विप्रस्यानुलोम्येन त्रयः प्रतिलोमाभावात् क्षत्रियस्य ब्राह्मण्यामेकः प्रतिलोमः अनुलोमद्वयं वैश्याशूद्रयोः वैश्यस्यच विप्राक्षत्रिययोः प्रतिलोमद्वयमनुलोमएकः शूद्रायां शूद्रस्यंतु प्रतिलोमत्रयं विप्राक्षत्रियवैश्याङ्गनासु अनुलोमाभावादिति द्वादश संकरास्तेषां मातृजातीयप्रतिलोमानुलोमासु पञ्चसु प्रत्येकं पञ्चपञ्चेति षष्टिरेवं संकराइति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः** । तानेवत्रीनाह कारावरइति चर्मकारश्चर्मसंस्कारवृत्तिः । कारावरान्ध्रमेदाः क्रमेण मृतवस्त्रभृत्त्वनार्यासु गर्हितान्नाशनास्वायोगवीषु जायन्तइति ॥ ३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निषादाद्वैदेह्यांकारावरोनाम चर्मकारः प्रसूयते वैदेहकादंध्रमेदौ भवतः ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ आहिण्डिकोनिषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । चाण्डालात् वैदेह्यापाण्डुसोपाकोनामवर्णोजायते । तस्य वृत्तिस्त्वक्सारव्यवहारत्वात् त्वक्सारोणुःतद्व्यवहारेण वंशक्रयविक्रयादिना कटा दिकरणेन वा जीवति निषादात्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैवान्वेष्यावा ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चाण्डालदायोगव्यामेव पाण्डुसोपाकः पाण्डुसोपाकनामा । त्वक्सारव्यवहारोवेणुविदलैर्विनम् । अत्रचान्ध्रमेदयोर्मातापितृजात्यभेदादिकत्वंविवक्षतापूर्वेत्रयइत्युक्तम् । निषादेन विप्रशूद्राजेन ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्योवेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेह्यामेवाहिण्डिका-

---

(३७) आहिण्डिकोनिषादेन वैदेह्यामेव=आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेन (नं)

स्योजायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः** ॥ आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेनैव जायते इतिपाठः । त्वक्सारोवेणुवेत्रादिस्तस्य व्यवहारोविक्रय-कर्म ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकनामा त्वक्सारव्यवहारवान् वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेः वैदेह्यामाहिण्डकोजायते ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् ॥ पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । व्यसनंदुःखंतस्यमूलंमारणंतद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाथशववहनंतद्वस्त्रादिग्रहणं प्रेतपिण्ड भोजनमित्येवमादिवृत्तिः । पुल्कस्यांचाण्डालेन जायते अथवा मूलादिवृक्षादीनांतद्यसनंविभागकरणंसा वृत्तिर्व्यवच्छिन्ने वृक्षेषु यदनुवृत्तंमूलंतदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चण्डालेन पुल्कस्यां मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननंकृत्वा तद्विक्रयणजीवनइत्यर्थः ॥३८॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेनजातः सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितोमारणोचितापराधस्य मूलंवध्यः तस्य व्यसनंराजा देशेन मारणंतेन वृत्तिर्यस्य सजायते ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः** । मूलव्यसनमौषधखननम् ॥ ३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चाण्डालेन सोपाकनामातथा पुल्कस्यांजायते । कीदृशः मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननवृत्ति मारणोचितःयद्वा मूलं बध्यं तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणंवा ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ श्मशानगोचरंसूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अन्त्यावसायिनंचण्डालमेव वदन्ति अथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्यान्तावसायीति नामधेयं श्मशानगोचरंशवदहनादिवृत्तिराहारादीनि कर्माणि तैः प्रसिद्धैः सोपाकादिनामतया तज्जातीयएवसोऽतश्चाण्डालादपि कुत्सिततरोविज्ञेयः । तदेतदानन्त्यात्संकराणांप्रदर्शनमात्रंकृतम् ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निषादस्त्री निषादजातीया स्त्री ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । निषादीचण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञंचण्डालादिभ्योपि दुष्टतमंश्मशानवासिनंतद्वृत्तिंच जनयति ॥३९॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ॥ प्रच्छन्नावा प्रकाशावा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यान्येतान्यनन्तरमुद्दिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैरप्रसिद्धाःसोपाकादिनामतयातज्जातीयावेदितव्याः पितामात्राच विभागेन दर्शिताः प्रच्छन्नावा प्रकाशावातज्जातीयावेदितव्याः । आयोगव्यांमात्रा विभागेनिषादाद्वैदेहिकादाम्भभेदाविति पित्रा दर्शितोविभागः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृविशेषेण कथिताः । स्वकर्मभिर्गर्हितकर्मवर्तनशीलतया वेदितव्याः प्रच्छन्नाप्रच्छन्नाअपि ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । वर्णसङ्करविषयएताजातयोयस्येयंजननियंजनकः सएवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकंदर्शिताः तथा गूढाः प्रकटावा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । संकीर्णप्रकरणमुपसंहरति संकरइति । पितृतोमातृतः कर्मभिर्वा विभाव्याइत्याह प्रच्छन्ना-वेति ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः** । पितृमातृविगर्हिताः पितृमातृदोषविगर्हिताः आसु जातिषु द्विजधर्मिणः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीषु जाताः अनुलोमजाइतियावत् द्विजधर्मिणोन केवलं स्वजातिजानामेव द्विजधर्मित्वं किन्त्वनन्तरासु जातानामपि साकल्येन द्विजधर्मित्वमस्तीत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्याञ्जातस्य योद्विजधर्मस्सएव तस्मात्क्षत्रियायाञ्जातस्यापि एवमुत्तरयोरपियोज्यं वैश्याच्छूद्रायाञ्जातस्यानेन शूद्रेभ्योवैशिष्ट्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संकरे एवाजातयः पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृपूर्वकंकथिताः । प्रच्छन्नावा प्रकाशात्रा स्वकर्म-भिर्वेदितव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट्सुताद्विजधर्मिणः ॥ शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥४१॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वजातीयास्त्रैवर्णिकेभ्यः समानजातीयास्तु जातास्ते द्विजधर्माणइत्येतत्सिद्धमेवानुद्यते अनन्तर-जानांतुल्यता भिधानंतद्धर्मप्राप्त्यर्थं अनन्तरजाअनुलोमाब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ययोःक्षत्रियाद्वैश्यायांजातास्तेपि द्विजधर्मा-णउपनेयाइत्यर्थः उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरधिक्रियन्ते ननु च ताननन्तरनाम्नइति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव ततश्च स्वजात्या समेषु धर्मेषु सिद्धएवाधिकारः सत्यमनन्तरनामइति नामग्रहणात्संज्ञैवैषां नतु जात्यतिदेशइति कस्यचिदाशङ्का-स्यादतःस्पष्टार्थंषट्सुताद्विजधर्मिणइतिवचनान्तरं धर्मिणइतिशब्दस्य धर्मोर्थनीयः । येपुनरपध्वंसजाःसंकरजास्तेशूद्राणांसध-र्माणःसमानाचारास्तद्धर्मैरधिक्रियन्तइत्यर्थः । प्रतिलोमानांतु विशेषोवक्ष्यते अनन्तरग्रहणमनुलोमोपलक्षणार्थमेव तेन व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोगृह्यते षट्संख्यातिरिक्तत्वान्न शूद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुलोमजेषु विशेषमाह स्वजातीति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या अनन्तरयोश्च क्षत्रियावै-श्ययोरिति त्रयः क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्ययोः द्वौ वैश्यस्य वैश्यायामेकइति षट् द्विजानांसुताः द्विजधर्मिणः पितृजातीयसह-शाः । अत्र स्वजातिजग्रहणादृत्यन्तरत्वेन योग्याःउपनयनादौ । अपरेत्वपध्वंसजाः संकरजाः शूद्रसधर्माणोनतथाविध-संस्काराद्यर्हाः ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । द्विजातिसमानजातीयासु जातास्तथानुलोम्येनोत्पन्नाब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवंषट्पुत्राद्विजधर्मिणउपनेयाः ताननन्तरजास्त्विति यदुक्तंतत्तज्जातिव्यपदेशार्थंनसंस्कारार्थमिति कस्य चिद्भ्रमः स्यात् अतएषांद्विजातिसंस्कारार्थमिदंवचनं ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्नाअपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणोनैषामु-पनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रविभादिवत् करणान्तानां त्रयाणां द्विजवदाशौचोपनयानाद्यतिदिशन्आयोगवक्षत्तृचण्डा-मागधवैदेहसूतानां षण्णां शूद्रवदाशौचादिप्राप्तिमाह सजातिजाइति। अपध्वंसजाइति पारिभाषिकाआयोगवादयः ॥४१॥

(५) **नन्दनः** । सङ्कीर्णजातीनांपरिज्ञानोपायं शूद्रधर्मिणश्चाह स्वजातिजानन्तरजाइति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्वजातिजाः अनन्तरवर्णजाताः अपध्वंसाः प्रतिलोमजातयः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वजातिजाः षट् सुताः द्विजधर्मिणः द्विजधर्मार्हाः उपनेयाः । शूद्राणांसधर्माणः सर्वे अपध्वं-सजाः संकरजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

---

(४१) सजातिजा=स्वजातिजा (नं) ।

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ उत्कर्षंचापकर्षंच मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तएतेऽनन्तरजाः तपःसामर्थ्येन बीजसामर्थ्येन युगेयुगे जन्मनिजन्मनि उत्कर्षमपकर्षंच गच्छन्ति तद्वक्ष्यामः शूद्रायां ब्राह्मणजातइत्यत्र ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तपोबीजप्रभावेन तपसा जात्युत्कर्षार्थकृतेन बीजस्यच द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेन तेयोग्यतया व्यवहिताअपि द्विजधर्माणः युगेयुगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतोजात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातितः श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षंशूद्रतोप्यधमांजातिंयान्ति । युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायांसंततौ वर्तते । एतेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातोमूर्धावसिक्तोमूर्धावसिक्तांविवाह्य स्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः । एवमुत्तरोत्तरंज्ञेयम् । एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति । एकान्तरवर्णजानांतु सप्तमी प्रसूतिः । एवं क्षत्रियाद्वैश्यायांजातेऽपि । एतदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेपि वा । एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्युत्कर्षोपि द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सजातिजानन्तरजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवद्बीजप्रभावेण ऋष्यशृङ्गादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षंगच्छन्ति अपकर्षंच वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तपोबीजप्रभावैः सूतादीनामप्युत्कर्षोभवतीत्याह तपइति । युगे जन्मनि । तपःप्रभावेन विश्वामित्रवत् । बीजप्रभावेन ऋष्यशृङ्गवत् । अपकर्षः कर्मणांत्यागादिना ॥ ४२ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंतावद्बीजक्षेत्रवशाज्जातीनामुत्कर्षापकर्षौ वृत्ता विदानींहेत्वन्तरवशादप्याह तपोबीजप्रभावैश्चेति । ते ब्राह्मणादयोद्विजधर्मिणश्च वर्णास्तपएव बीजंतपोबीजंतपोबीजत्ववचनंजात्यन्तरोत्पादकत्वनिबन्धनं युगे युगे मिथुने मिथुने संताने सन्ताने पुत्रपौत्रादीष्वपीत्यर्थः । युगशब्दस्य सन्तानवचनत्वमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति इहमनुष्येषु मध्ये जन्मतउत्कर्षमपकर्षंच गच्छति तस्मादुत्कर्षहेतुः सेव्योऽपकर्षहेतुस्त्याज्यइत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । युगेयुगे जन्मनिजन्मनि तपोबीजप्रभावैरुत्कर्षंगच्छन्ति । जन्मतः जात्याइहमानुषेषु अपकर्षं नीचत्वं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वंगतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तंस्वकर्मणांत्यागेनेति तस्यैवायंप्रपञ्चः । क्रियालोपोयत्र संस्कार्यतया संबध्यते तथोपनयनादिषु यत्र वा कर्तृतया यथानित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादिषु तौसांलोपउभयासामप्यननुष्ठानमतश्च न केवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिभ्रंशः । अपितूपनीतानांविहितक्रियात्यागेनापि तथाचाह शनकैरिति पुत्रपौत्रादिसंततेः प्रभृतिशूद्रत्वंनतु जातस्यैव उपनयनाभावेतु तस्यैव व्यपदेशान्तरंप्रवर्तते । यद्यपि सा जातिर्ननिवर्तते तत्पुत्रपौत्राणां भृज्जकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमपि ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहितातिक्रमेणेत्यर्थः । अथवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते व परिषद्गमनाभावः ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रदृष्टान्तमाह शनकैरिति । शनकैः क्रमेण वृषलत्वं शूद्रत्वं गताः क्रियालोपात् तत्रहेतुः ब्राह्मणादर्शनम् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानांच याजनाध्यापनप्रायश्चित्तार्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतांप्राप्ताः ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह शनैरितिद्वाभ्याम् । क्रियालोपेन उपनयनाद्यभावेन । ब्राह्मणादर्शनेन याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं तेषां दर्शनाभावेन ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः** । तपोबीजप्रभावउत्कर्षहेतुत्वेनोक्तः कः पुनरपकर्षहेतुरत्रेत्यपेक्षायामाह शनकैरिति । शनकैः संतानेसंताने ब्राह्मणानामदर्शनात्क्रियालोपाद्ब्राह्मणादर्शननिमित्तात्क्रियालोपात् इमाउत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । लोके क्रियालोपात् सत्क्रियालोपात् इमाःक्षत्रियजातयः शनकैः वृषलत्वं शूद्रतां ब्राह्मणादर्शनेन ब्राह्मत्वबोधित कर्माननुष्ठानेन ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजायवनाःशकाः ॥ पारदापह्लवाश्चीनाः किरातादरदाः खशाः॥४४॥

(१) **मेधातिथिः** । पुंड्रकादयः शब्दाः परमार्थतोजनपदशब्दाइहतु क्षत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्जनपदेषु वर्तन्तइत्येतद्दर्शनमाश्रितं । यथालुग्विधौ तस्य निवासोजपदेलुगिति नतुयथालुग्योगाप्रख्यानादिति नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तीत्येतदालंबनं । वृषलत्ववचनं यदि वा पुंड्रादयः शब्दाः कथंचिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते तदैतज्जातीयावेदितव्याः । महाभारतादौ क्षत्रियावर्ण्यन्ते तथाद्यत्वेऽप्येते क्षत्रियाएवेति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादतएवमुक्तमेते वृषलाइति येचैते दिगन्तवासिनः किरातवैनदरदादयस्तेषामप्रामरुपंवेदेनानूयते नतमियान्नांतमियादिति ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तानाह पुण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पौण्ड्रकादयएकादश पतितक्षत्रियानरजातयः ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः** । ताएव जातीरुदाहरति पौण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एते पौण्ड्रकादयः खशान्ता उक्ताः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानांयालोके जातयोबहिः ॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः॥४५॥

(१) **मेधातिथिः** । असदविद्यमानार्थासाधुशब्दतयावाक् म्लेच्छोच्यते । यथाशबराणांकिरातानामन्येषांवान्त्यानां आर्यवाच आर्यावर्तनिवासिनस्तेचातुर्वर्ण्यादन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदादस्यवउच्यन्ते । एतदुक्तंभवति न देशनिवासेन म्लेच्छवाक्संकरत्वे कारणमपि तु यथोक्तबर्बरादिशब्दप्रसिद्धिर्मुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः । सर्वे दस्यवउच्यन्ते ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उक्तमर्थसंक्षिप्याह मुखेति । पञ्चम्यर्थेषष्ठी । चतुर्भ्योवर्णेभ्योयेन्ये तेयदि म्लेच्छदेशस्थया म्लेच्छवाचःस्युर्यद्यप्यार्यदेशवासादार्यवाचस्तथापि दस्यवोऽपसदाएव ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणांक्रियालोपादिना याजातयोबाह्याजाताम्लेच्छभाषायुक्ताआर्यभाषोपेतावा तेदस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । बाह्यानुलोमप्रतिलोमजानां त्रिंशतां कर्माणि वक्ष्यंस्तानानुवदति मुखेतिद्वाभ्याम् । मुखबाहूरुपज्जानां ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राणां तेभ्यश्चतुर्भ्योबहिर्जातयस्ताः म्लेच्छवाचः म्लेच्छवत् भाषणानि येषांते ॥ ४५ ॥

(५) **नन्दनः** । अनुलोमजातीनांप्रतिलोमजानांच साधारणींसंज्ञामाह मुखबाहूरुपज्जानामिति । आर्यवाचः संस्कृतवाचः ॥ ४५ ॥

---

(४४) पल्हवाः=बाल्हिकाः (क)

(६) **रामचन्द्रः** । मुखबाहूरुपज्जानां चतुर्वर्णानांजातयः याःलोके बहिर्द्विजक्षेत्रवैश्यशूद्रात् अन्ये सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः स्मृताः ॥ ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६॥

(१) **मेधातिथिः** । अपसदाअनुलोमाःप्रतिलोमाः अपध्वंसजागोबलीवर्दवद्भेदः द्विजानामुपयोगिभिः प्रेष्यकर्मभिर्वर्तयेयुः आत्मानोनिन्दितैः प्रेष्यकार्यत्वान्निन्दितानि ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्विजानामपसदाद्विजसधर्माणः षट् ये चापध्वंसजाः शूद्रसधर्माणः । निन्दितैर्द्विजानकर्मभिःद्विजानांभृत्यतया तत्तद्गुशनःप्रभृति स्मृत्युक्तकर्म कुर्वन्तः ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः षडेतेऽपसदाः स्मृताइति तेषामपि पितृतोजघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अपसदामूर्धाभिषिक्तादयःषट् । अपध्वंसजाः सूतादयः । सैरन्ध्रादीनां विशेषणेनैव कर्मलाभः । प्रायेणनिन्दितैः द्विजातिषु प्रतिषिद्धैः द्विजानां द्विजात्यपेक्षितैः कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथदस्यूनां साधारणीं वृत्तिमाह येद्विजानामपसदाइति । अपसदाः चौर्यजाता अनुलोमजाः अभिषिक्तादयः । अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः अनुलोमजेष्वप्यनन्तराः पुत्रव्यतिरिक्ताअंबष्ठादयश्च सजातीयेष्वपि कुण्डगोलकादयश्च द्विजानामेव कर्मभिर्द्विजार्थैरेव कर्मभिः चिकित्साश्वसारथ्यादिभिर्वर्तयेयुर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ये द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सकाशादपसदाः सूताम्बष्ठवैदेहकमागधादयः ये अपध्वंसजाः ते निन्दितैः कर्मभिः सेवादिभिः द्विजानां कर्मभिःउपयोगिभिःवर्तेरन् ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमंबष्ठानांचिकित्सनम् ॥ वैदेहकानांस्त्रीकार्यंमागधानांवणिक्पथः ॥ ४७॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाचवक्ष्यते स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षाकारित्वं वणिक्पथः स्थलपथवारिपथादिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तदेव कियदप्याह सूतानामिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षा । वणिक्पथोवाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यंजीवनार्थं अम्बष्ठानांरोगशान्त्यादिचिकित्सा वैदेहकानामन्तःपुररक्षणं मागधानांस्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तानि कर्माण्याह सूतानामितिदशभिः । चिकितिसतं भिषक्क्रिया स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिरक्षा । वणिक्पथः नौयायित्वम् ॥ ४७ ॥

(५) **नन्दनः** । तेषांसाधारणींच वृत्तिमाह सूतानामश्वसारथ्यमिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिषु स्त्रीरक्षा । वणिक्पथोवाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अम्बष्ठानां शूद्रादम्बष्ठाजाताः चिकित्सकंशास्त्रं वैद्यकं । स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणम् ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातोनिषादानांत्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ॥ मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ताष्टिर्दारुतक्षणंतक्षकर्म ॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निषादानां निषादजानां कैवर्तानां तेन कैवर्तोपि निषादपदेनोच्यतइति दर्शितम् । तथा च । जातोनिषादाच्छूद्रायामित्यत्र निषादपदेन सएवोच्यतइति । त्वष्टिस्तक्षणं काष्ठादेः । चूचुमद्गू मल्लमल्लपदाभ्यां प्रागुक्तौ ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः। निषादानामुक्तानांमत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुमारणं चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकबन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ बन्दीस्त्रीच क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोग्रैव* ग्राह्या ॥४८॥

(४) राघवानन्दः। त्वष्टिः काष्ठतक्षणम्। चञ्चुमद्गूवैदेहीमागध्यौ ब्राह्मणजौ बौधायनोक्तौ ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः। तष्टिस्तक्षणं चञ्चुमद्गूजातिविशेषौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमाश्रित्योक्तौ अथवातद्विषयश्लोकोनूनंलेखकापराधाद्भ्रष्टः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः। आयोगवस्य त्वष्टिस्तक्षणम्। मेदान्ध्रचुंचुमद्गूनां आरण्यपशुजीवनम् ॥ ४८ ॥

क्षत्त्रुग्रपुक्कसानांतु बिलौकोवधबन्धनम् ॥ धिग्वणानांचर्मकार्यंवेणानांभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः। बिलौकसोहिनकुलगर्गरादयस्तेषांवधबन्धनंक्षत्त्रादीनांजीविका चर्मकार्यंकवचादिसीवनमुपानद्ग्रथनमित्येवमादि भांडवादनंमुरजार्धमुरजादीनाम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। बिलौकसः सर्पाद्याः। भाण्डवादनं वाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः। क्षत्त्रादीनांबिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं धिग्वणानां चर्मकरणंतद्विक्रयश्च चर्मकरणंतद्विक्रयश्च जीवनंधिग्वणानामित्यौशनसदर्शनात् अतएव कारावरेभ्यएषांवृत्तिच्छेदः वेणानांकांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः। बिलौकोवधबन्धनं बिलौकोगोधाकूर्मादि। चर्मकार्यंचर्मशोधनं पादुकादिनिर्माणं कारावरस्येति विशेषः। भाण्डं वादनभाण्डं कांस्यमुरजादि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः। बिलौकोवधबन्धनं बिलौकसः श्वाविमूषिकगोधादयः कार्मार्यंकर्मकारकृत्यंशस्त्रमार्जनम् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः। क्षत्ता उग्रः पुल्कसः बिलौकसर्पादीनां वधजीवनं सर्पान्बध्वाजीवन्ति ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ॥ वसेयुरेते विज्ञानावर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः। बहिर्ग्रामनिवासिनः पर्वतलक्षणप्रदेशे निवसेयुः विज्ञातोविज्ञातिचिन्हंविदुषां यद्यस्य कर्मविहितंसतेनैव जीवेत् उत्कृष्टकर्मसंकरंकर्तुंन लभते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। एते सूतादयः विज्ञाताश्चिन्हिताः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः। ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तोवसेयुः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः। किंच चैत्येति। स्वकर्मभिर्विज्ञाताश्चैत्यवृक्षादिषुवसेयुरित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः। विज्ञातास्तेज्ञातयः वर्तयन्तः जीवन्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः। स्वकर्मभिर्वर्तयन्तोऽविज्ञाताएते पौण्ड्रकादयःवसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्वपचानांतु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ॥ अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषांश्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः। प्रतिश्रयोनिवासस्तेषांग्रामान्निष्क्रान्तःस्यात् अपपात्राश्चिरवसानीयास्तैर्येषु पात्रेषुभुक्तं तानि संस्कार्याणि त्यक्तव्यानि सौवर्णराजताभ्यामन्यानि तयोः शुद्धिविशेषाउक्ताः। अथवाऽवपात्राय तदीयेषु च शक्तेषु

* सोग्रैव=तदुग्रैव

पात्रेषुसक्तुभक्तादिनदातव्यं । भूमिष्ठेपात्रेऽन्यहस्तस्थैवादत्वातत्पात्रंभूमौस्थितंतद्गृह्णीयुः भिन्नंवा पात्रमवपात्रंयथावस्थाः भिन्नभाण्डे च भोजनमित्यादि धनमेषांश्वगर्दभगवाश्वादि सुवर्णरजतादि धनत्वेन गृह्णीयुः ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चाण्डालश्वपचानां तु ग्राममलाद्याकर्षकर्तृकत्वाद्ग्रामाद्बहिरेवावस्थानम् । अवपात्राः पात्राद्बहिर्भूताः तैःस्पृष्टं पात्रादि न स्पृश्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिश्रयोनिवासः चण्डालश्वपाकानान्तु ग्रामाद्बहिर्निवासःस्यात् पात्ररहिताः कर्तव्यायसलोहादिपात्रेतैर्भुक्तंतत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं धनंचैषांकुक्कुरखरं वृषभादि वासांसि च शववस्त्राणि भिन्नशरावादिषु चभोजनं लोहवलयादिचालङ्करणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तः श्वपाकः श्वपचः तेषां प्रतिश्रयोनिवासः । अवपात्राः तैर्भुक्तानि पात्राणि संस्कृतान्यपि न व्यवहरणीयानि ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः** । बहिर्ग्रामान्निर्गतः अपपात्रा अपगतकांस्यादिपानभोजनपात्रामृण्मयपात्राइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपपात्राः अस्पृश्यपात्राः धातुमयपात्ररहिताः कर्तव्याः । एषां चाण्डालादीनां धनंश्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥ कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्याच नित्यशः ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वकालंपरिव्रज्या नैकत्रस्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कार्ष्णायसं लोहम् । परिव्राज्या सर्वतोभ्रमणमेकत्रानवस्थानम् ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह भिन्नभाण्डेति । पृथक् पात्रे भोजनं देयम् । कार्ष्णायसमलंकारःकृष्णायोलोहतद्विकारः प्रव्रज्या भ्रमणं न तेषांस्थिरनिकेतनम् । नित्यपदेन संन्यासीव्यावर्तितः दयार्थंसर्वभूतानांवर्षास्वेकत्र संवसेदिति संन्यासिनः स्थितिस्मरणात् ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः** । परिव्रज्यादूरोपसर्पणम् ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कार्ष्णायसं लोहमयंपरिव्रज्या नित्यभ्रमणंपरिधानार्थं मृतानां चेलानिवासांसि ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषोधर्ममाचरन् ॥ व्यवहारोमिथस्तेषांविवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । समयः संकेतएककार्यता संगतिरित्यनर्थान्तरं एकत्रस्थानासनविहारास्तैः सह नकर्तव्याइत्यर्थः । विवाहोदारग्रहणादिः सोप्येवमेव ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समयं व्यवहारम् । व्यवहारः संभाषणेभाजनादिः ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारंन कुर्यात् तेषांच ऋणदानग्रहणादिव्यवहारोविवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यंस्यात् ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । योहि धर्ममाचरन् सतैः समयं दर्शनालापादि नान्विच्छेदित्यन्वयः । व्यवहारऋणादिः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः** । समयंसंगतं धर्ममाचरन्धार्मिकमिति यावत् मिथोन्योन्यव्यवहारः क्रयविक्रयौ ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । समयं व्यवहारं तैः सह नियच्छेत् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषांपराधीनंदेयंस्याद्भिन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। रात्राविति तत्साक्षादेषांनदातव्यं प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापयितव्योरात्रौ स्पर्शाशङ्कयान्तर्ग्रामनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्नं पक्वं पराधीनं परपाकसिद्धं नत्वयंगृहे निवसन्तः पचेयुरित्युर्थः। भिन्नभाजने भग्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अन्नमेषांपरायत्तंकार्यसाक्षादेभ्योन देयंकिन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् तेच रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पराधीनं परंपरया देयं तत्रापि भिन्नभाजने भग्ने। रात्रौ नचरेयुः दस्युत्वात्तेषामितिभावः ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः**। भिन्नभाण्डइत्येवसिद्धे भिन्नभाजनइति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्नं एषां पराधीनं परपाकसिद्धं स्वसहायशूद्रद्वारादातव्यं वाभिन्नभाजने भिन्नशरावादौ॥५४॥

दिवाचरेयुः कार्यार्थंचिन्हिताराजशासनैः॥ अबान्धवंशवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। दिवाविचरन्तिकार्यार्थंक्रयविक्रयस्वकार्यसिध्यर्थंराजकार्याय वा चरेयुर्नगरोत्सवप्रेक्षादिनिमित्तं तत्रापिच चिन्हितराजशासनैरुपलक्षिता राजादिष्टैर्वज्रादिचिन्हैर्वध्यवधशासनैर्वा परशुकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजशासनैः राज्ञा नियमितैश्चिन्हैः लोहाभरणवत्पिच्छादिभिः। निर्हरेयुः बहिर्नयेयुः ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दिवाग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थंराजाज्ञया चिन्हाङ्किताः सन्तः पर्यटेयुः अनाथंच शवंग्रामान्निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दिवसेचेच्चिन्हिताः ललाटादिष्वङ्किताः। निर्हरेयुर्ग्रामात् ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततंयथाशास्त्रंनृपाज्ञया ॥ वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तथाचाह ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथाशास्त्रं दण्डप्रकरणोक्तक्रमेण ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तद्वस्त्रशय्यालङ्कारांश्च गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वध्यान् वधार्हान्। यथाशास्त्रं शूलार्पणादिना ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः**। नृपाज्ञयायथाशास्त्रंयथाशासनंयथाज्ञमंहन्युः शय्याश्चाभरणानि च वध्यानामिति विपरिणामः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातंनरंकलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिवानार्यंकर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वर्णादपेतंचातुर्वर्ण्याद्बहिष्ठ्यं। अविज्ञातंसत्यां शद्रायां जारजातंवक्ष्यमाणैः कर्मभिः स्वभावा

तिशयैश्च निश्चिनुयात् । हीनकर्मरतिः क्रूरकर्मा च सत्यांशङ्कायां कलुषयोनिज्ञोजारजातोवेदितव्यः ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः ।.वर्णापेतं वर्णभ्रष्टं वर्णबाह्यम् । अविज्ञातं तथाचनिश्चितम् । तथा कलुषयोनिजमननुरूपविवाहजातम् । अनार्यं वस्तुतः । कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः स्वैः संकरजानांसाधारणैः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्णत्वादपेतंमनुष्यंसङ्करजातंलोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतएवार्यसदृशंवस्तुतः पुनरनार्यंनिन्दितयोन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । देशान्तरादौ प्रच्छन्नाः कथंज्ञायेरन् तत्राह वर्णेतिषड्भिः । वर्णापेतं वर्णाच्चातुर्वर्ण्यादपेतंसंकरतांगतम् विभावयेन्निश्चिनुयात् कृष्णवर्णादियुतंवा । आर्यरूपं दैवात्सुवर्णशोभनंवस्त्रादिधारिणं कर्मभिरपेयपानचौर्याद्यैः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अन्यगूढोत्पन्नानांपरिज्ञानोपायमाहवर्णापेतमिति । वर्णापेतंचातुर्वर्ण्याद्बहिष्ठं कलुषयोनिजसंकीर्णयोनिजंविभावयेदनुमिमीत ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टम् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषंव्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्योद्वेषमत्सरप्रधानः स्वार्थपरः क्रूरो लोभहिंसापरः निःक्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यता अनृजुता । निष्ठुरता अक्रियता । क्रूरताहिंस्रता । निष्क्रियात्मता धर्मक्रियावैमुख्यम् । कलुषयोनिजं वर्णापेतंच ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽननुष्ठातृत्वानि सङ्करजातित्वमस्मिन्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह अनार्यतेति । निष्ठुरता परुषभाषिता । क्रूरता अनिमित्तहिंसनं । निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवत्त्वेपि क्रियारहितता । कलुषयोनिजं, कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ताजात्यन्तरा या योनिस्ततो जातम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता निष्ठुरतानृशंसता क्रूरता स्वल्पापराधेऽपि प्रखरभावता निषिद्धात्मता सकलकर्मवर्जनशीलता व्यञ्जयन्ति अनुमापयन्ति अनार्यतादीनि समस्तानि न पुनर्व्यस्तानि ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषंपूर्वोक्तागुणाः व्यञ्जयन्ति । ईर्ष्यामत्सरप्रधानोऽनार्यः । स्वार्थपरोनिष्ठुरः । लोभहिंसापरः क्रूरः । विहितक्रियारहितोनिष्क्रियः ॥ ५८ ॥

पित्र्यंवा भजते शीलंमातुर्वोभयमेव वा ॥ न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिंस्वांनियच्छति ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्योनिः संकीर्णजन्मा प्रकृतिंस्वामात्मीयकारणं न नियमेन गृह्णाति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यंमातुरुभयंवा न भजते किंतु स्वामेव संकरजातिप्रकृतिं प्रयच्छति प्रतिगृह्णातीति योज्यम् ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् पित्र्यंवेति । असौ सङ्करजातोदुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टस्वभावत्वंसेवते मातृसंबन्धिवोभय-संबन्धिवा न कदाचिदसावात्मकारणंगोपयितुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननियच्छति स्वकारणमपह्नोतुंनशक्नोति ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः** । लिङ्गान्तरमप्याह पितुर्वा भजतेशीलमिति । प्रकृतिंकारणम् ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ॥ संश्रयत्येव तच्छीलंनरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्य शीलंयेन जातोनतु यस्य क्षेत्रंसलोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तदेव स्फुटयति कुलइति । योनिसंकरोऽसदृशयोनिसांकर्यम् । तच्छीलं संकरशीलम् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नोभवति समनुष्योजनकस्वभावंस्तोकंप्रचुरंवा सेवतएव ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेव स्पष्टयति कुलेति । मुख्ये विप्रादिरूपे योनिसंकरः स्वोत्पादकयोनौ विजातीयरेतःप्रवे शात् तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेव स्थिरीकरोति कुलेमुख्येऽपीति । तच्छीलंपितृमातृशीलं संश्रयति यथा परिज्ञातजन्मानोचा-ह्यव्यवहारादिबाह्याएवमनुचितंजन्मानोप्येतदित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥ राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रंक्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्माद्वर्णसंकरोराज्ञा परिवर्जनीयः राष्ट्रियाजानपदाः राष्ट्रममात्यादयः ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यत्रराष्ट्रे वर्णसंकरमवृत्त्या प्रथमं जायन्ते वर्णसंकराः संकरजाः । राष्ट्रियैः राष्ट्रजैः ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिन्राष्ट्रएते वर्णसङ्करावर्णानांदूषकाजायन्ते तद्राष्ट्रंराष्ट्रवासिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति तस्मा-द्राज्ञा वर्णानांसङ्करोनिरसनीयः ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यत्रराष्ट्रेराष्ट्रियैः राष्ट्रनिवासिभिर्जनैः ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः** । राष्ट्रे स्वस्मिन्वर्णसङ्करोराज्ञा परिहरणीयइत्यभिप्रायेणाह यत्रत्वेतेपरिध्वंसाइति परिध्वंसाः संकर-जन्मानः गूढोत्पन्नत्वादपरिज्ञानाद्ये वर्णास्तैस्सह संगच्छेरन्नेतान्दूषयन्तीति वर्णदूषकाः ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वर्णदूषकाः वर्णसंकरा जायन्ते ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानांसिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । [अनुपस्कृतोधनमगृहीत्वा । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः बाह्यानांप्रतिलोमानांसिद्धिकारणं][1] उत्कृष्ट-जातौ जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वमेवमुच्यते तादृशंजन्म लभन्ते यथाधिकृताभवन्ति स्वर्गादिप्राप्तिर्वा सिद्धिः ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसन्धिरूपोपस्कारशून्यः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणे-रवर्णयोरपि स्त्रीबालयोरुपरक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां प्रागुक्तानां सूतादीनां सिद्धिः स्वर्गगमनम् ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थंदुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानांस्वर्ग-गमिकारणम् ॥ ६२ ॥

---

(१) आ आ

(४) **राघवानन्दः** । किंच ब्राह्मणेति । देहत्यागोनुपस्कृतोलाभख्यातिपूजाद्यनाक्रान्तः स्त्रीबालाद्युपपत्तौ तेषांमारणादिभ्योरक्षणंच बाह्यानां वर्णधर्मबहिष्कृतानां सिद्धिकारणं स्वर्गगमनहेतुः किल्बिषनाशहेतुर्वा ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः** । अथबाह्यानांधर्मानाह ब्राह्मणार्थइति । अनुपस्कृतोऽर्थकामानुबन्धरहितः बाह्यवर्णाधर्मेष्वधिकृताःप्रतिलोमजाः ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसंधिरूपोपस्कारशून्यः ब्राह्मणेष्वपि स्त्रीबालयोः अभ्युपपत्तौ रक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां आयोगवादीनाम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः [श्राद्धकर्मातिथेयंच दानमस्तेयमार्जवम् ॥ प्रजनं स्वेषु दारेषु तथाचैवानुसूयता ॥ १ ॥]* एतंसामासिकंधर्मंचातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शौचंमृज्जलादिबाह्यगतं [सामासिकं][1] समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तं न ब्रह्मणादिजातिविभागेन व्याख्यातमन्यत् यद्यहिंसाप्रतिलोमानांधर्माः स्यात्कथंताह तदुक्तं ॥ मत्स्यघातोनिषादानां बिलौकोवधबन्धन। क्षत्रादीनामरण्येयंपशुहिंसनमेवच ॥ केचिदाहुः येजीविकाहेतुतया वध्यत्वेनोक्तास्ततोन्यत्राहिंसा । अन्ये मन्यन्ते अहिंसास्तेषामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मोनतु प्रतिषेधोर्हिंसायाः संमतइति । यथानमांसभक्षणे दोषइति वत यद्यहिंसाधर्मस्तेषांकथंतर्हितैर्जीवितव्यं । यथाकुतश्चिदवगमस्तेषामुत्पन्नः हिंसानिवृत्तिर्नोधर्मायेतिचेत्तदाकोजीवनोपायः अन्याश्च वृत्तयः प्रतिवर्णनियताअध्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्राप्ताः कृष्यादयोपि वैश्यनियताः शूद्रस्यसेवान्यावासाधारणीवृत्तिरस्ति। अथावर्तैरन्विद्याशिल्पमित्यत्र दर्शयिष्यामः । यदपीदमुच्यतेऽतिनिन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेवकर्मभिरितितत्र किमस्तिनिन्दिततरमन्यदतोहिंसायाः नच मत्स्यघातोद्विजानामुपयुज्यते श्राद्धेऽतिथिभोजनादौ च कदाचित्कउपयोगोन सार्वकालिकोजीविकाभावः तस्मान्नघातादिस्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अहिंसा हिंसानिवृत्तिः । अस्तेयं परद्रव्यानभिलाषः । शौचं मनःकायशौचम् । इन्द्रियनिग्रहः कामार्थतदप्रवर्तनम् । सामासिकं साधारणम् । बाह्यैःसह चातुर्वर्ण्यं चतुर्णांवर्णानाम् । बाह्यानामप्येतद्धर्मसाधनमित्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः सर्वेषांधर्मसाधनमित्याह ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हिंसात्यागोयथार्थाभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणंमृज्जलादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयमइत्येवंधर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयंमनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययंधर्मोवेदितव्यः ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । असाधारणंधर्ममुक्त्वा साधारणंधर्ममाह अहिंसेति । सत्यं यथोपलब्धाभिधानम् । चातुर्वर्ण्यइति दृष्टान्तार्थः अन्यथा प्रकरणबाधः । यथाऽयंधर्मश्चातुर्वर्ण्ये साधारणस्तथाऽपसदानामपीतिभावः । अतएव बौद्धाअपि तत्स्वीकुर्वते सामासिकं समासवदने कोपसंग्राहकत्वादिति मेधातिथिः । यद्यपि वध्यघातनं बिलौक्यादिर्हिंसनंनयुक्तं तथापि प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तानां ततोनिवृत्तिसिद्धेःकरणं तदतिरिक्ताहिंसनंचेति भावः ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सामासिकं साधारणम् चातुवर्ण्ये मनुः अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ॥ अश्रेयान्श्रेयसींजातिंगच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गर्भंगृह्णाति गर्भश्च श्रवणाज्जातइतिपुल्लिङ्गनिर्देशो पिष्यर्थे योगता विज्ञेया अतइदमुक्तंभवति

---

(६३) त्यमस्तेयम्=त्यमक्रोधः (क, च, ज, झ, ञ) * (क, ष) (१) आ आ

शूद्रायांब्राह्मणात् या जाता कुमारी सा चेच्छ्रेयसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव प्रजायते विवाहादि संस्कृताऽपत्योत्पत्तिहेतुसंबन्धंप्राप्नोति तस्यामपि यदि कुमारीजायतेसा ब्राह्मणेनैव विवाह्यत एवमनया परंपरया सप्तमे पुरुषे प्राप्ते ब्राह्मण्यायस्तत्र जायते तस्य भवति श्रेयसे सति। यद्यप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च शूद्रो-ब्राह्मणतामेतीति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः शूद्रवर्णस्य विज्ञेया। अनयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्णस्य तृतीये क्षत्रियायामत्रापि स्त्रीतउत्कर्षः। एवंवैश्यस्य तृतीये क्षत्रियस्यशूद्रायां जातायाः कुमार्यावैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि वैश्यत्वंक्षत्रियजातायाः शूद्रायाः पञ्चमे युगइति युगशब्दोजन्मवचनः आश्रयान्निकृष्टजातीयः श्रेयसीमुत्कृष्टजातिंगच्छति प्राप्नोति आङ्अभिविधौ एषएवार्थः॥ ६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यःपारशवउक्तः श्रेयसा श्रेष्ठवर्णेनसह प्रजायते श्रेष्ठायांपारशव्यामेव वृत्तादिमत्यामपत्यं जनयति एवमासप्तमाद्युगादासप्तमात् उत्कर्षतेसोत्कर्षमातापितृपरंपरया विच्छिद्यते स्वधर्मान्तरच्युतिरस्तदाऽश्रेयानपि सप्तमे श्रेयसींजातिं द्विजातितामाप्नोति। तस्य सप्तमी संततिर्द्विजातितांयाति। यदि मध्ये श्वश्रूतुल्यैरेव विवाहैरुत्पत्तिरित्यर्थः। युगशब्दोमातापित्रोर्युग्मतया तत्परः॥ ६४॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानींसर्ववर्णेषु तुल्यास्वित्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह शूद्रेति। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात्। सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवंसप्तमे युगे जन्मनि सपारशवाख्यो-वर्णोबीजप्राधान्याद्ब्राह्मण्यंप्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्सप्तमेजन्मनि ब्राह्मणः संपद्यतइत्यर्थः॥ ६४॥

(४) **राघवानन्दः**। तपोबीजप्रभावैरित्युक्तेर्न्यूनंपूरयति शूद्रायामिति। जातइति पारशवाख्योवर्णः सच स्त्रीरूपः। अन्यथा जातः प्रजायाइति पुनरुक्तिः। सा चेच्छ्रेयसा ब्राह्मणेनोढा श्रेयसींदुहितरं प्रजायते सूते स्त्रियं साप्यन्येन ब्राह्मणेन परिणीयते ततोप्यन्यादुहिता प्रजायते साप्यन्येन ब्राह्मणेनेत्थंसप्तमे पञ्चमे वा जन्मनि श्रेयसीं ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्यन्वयः॥ ६४॥

(५) **नन्दनः**। अथानुलोमजसंतानानान्धर्मोत्कर्षवशेन प्रत्यपत्यंजात्युत्कर्षोभवतीत्याह शूद्रायां ब्राह्मणादिति। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा प्रजायते चेद्धर्मेण युक्तोभवतिचेत् अश्रेयानपकृष्टजातिरपि श्रेयसीमुत्कृष्टतरांजातिमासप्तमाद्युगादासप्तमात्संतानाद्गच्छति एतदुक्तं भवति पारशवसंतानविच्छिन्नसंतानश्चेत्सप्तमादपत्यादारभ्य ब्रह्मत्वमापद्यतइति। यथाचाह बौधायनः निषादेन निषाद्यामापञ्चमाज्जातिरपहन्तिशूद्रतांतमुपनयेत्षष्ठे याजयेत्तपोबीजप्रभावेनेत्यादिश्लोकस्यायंमपञ्चः॥ ६४॥

(६) **रामचन्द्रः**। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा ब्राह्मणेन चेत् प्रजायते अश्रेयान् अहीनवर्णः श्रेयसीं उत्कृष्टजातिं आसप्तमात् जन्मनः सप्तमपुरुषः ब्राह्मणो भवति तद्यथा याज्ञवल्क्यः॥ मूर्धावसिक्तादयः यथा ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादीसा ब्राह्मणेनोढादुहितरं कांचिज्जनयति सापि ब्राह्मणेनोढान्यामित्यनेन प्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति। अंबष्ठी साप्यनेन प्रकारेण पंचमी षष्ठंब्राह्मणंजनयति। मूर्द्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पंचमं ब्राह्मणमेव जनयति। उग्रा क्षत्रियेणोढा माहिष्याच [यथाक्रमं षष्ठं पंचमं] क्षत्रियं च जनयति। तथा करणी वैश्योढा पंचमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्यूहनीयम्॥ ६४॥

शूद्रोब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥ क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यात्तथैवच ॥ ६५॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रोब्राह्मणतामितीत्युक्तोर्थः । ब्राह्मणएति शूद्रतां ब्रह्मणोत्र पारशवोब्राह्मणजातोविज्ञेयः सचो-क्तलक्षणशूद्रांयदिपरिणयते तदापकर्षं [जन्मनि][1] प्राप्नोति तृतीयइतिव्याचक्षते । एते यथोक्ते युगपरिवर्तउत्कर्षंप्राप्नंयथा संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोटयति शूद्रइति । शूद्रः शूद्रासंतानजः ब्राह्मणोब्राह्मणसंतानजः । शूद्रतामेति य-थातदग्रेवक्ष्यति । क्षत्रियाद्वैश्याद्वा शूद्रायांजातोप्येवं सप्तमे युगेतूत्कर्षं लभते । तथा मूर्धावसिक्तादीनां तत्तत्सदृशविवाह-परंपरयापञ्चमपुरुषे प्रकृतिजातिलाभसिद्धिः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंपूर्वश्लोकोक्तरीत्याशूद्रोब्राह्मणतांयाति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणात्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामु-त्पन्नः पारशवोज्ञेयः सयदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यांपुमांसमेव जनयति सोपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरंपुमांसमेव जनयति सोप्येवंतदा सब्राह्मणः सप्तमंजन्मप्राप्तः केवलशूद्रतांबीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति । एवंक्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्यो-त्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंन्तु जातेरपकर्षात्॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः सप्तमेपञ्चमेपि वेति॥ याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रिया-ज्जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ । वैश्याज्जातस्य ततोप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्यसं-गृहीतत्वाद्वृद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैवन्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्म-न्युत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीयएव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तमनुवदन्ब्राह्मणोप्येवं शूद्रां परिणीय शूद्रतां यातीत्याह शूद्रइत्यर्धेन । उक्तमर्थं क्षत्रि-यवैश्ययोरतिदिशति क्षत्रियेत्यर्धेन । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ॥ व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥ युगे जन्मनि विप्रोढाशूद्रागर्भोपि श्रेष्ठः यतोनिषादस्थपतिंयाजयेदिति वेदे श्रूयते। सचेत् शूद्रायां पुत्रं सूते सपुत्रः शूद्रां परिणीय तत्रपुत्रंजनयत्येवंसप्तमोवधौ तद्वंश्यस्य शूद्रत्वमेवं विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययो-रपीति याज्ञवल्क्यवचने व्यत्ययपदाशयः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमनुलोमजानामेवायंन्यायः किन्तु प्रतिलोमजानापीत्याह शूद्रो ब्राह्मणतामिति। श्रेयसा चे-त्प्रजायतइत्यनुकर्षः ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामश्रेयसाचेत्प्रजायतइत्यभिप्रायः क्षत्रियाज्जातमुग्रनामानम् ॥ ६५ ॥

अनार्यायांसमुत्पन्नोब्राह्मणात्तु यदृच्छया ॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वंक्वेति चेद्भवेत्॥६६॥

(१) मेधातिथिः।किंशब्दः क्षेपे यदि बीजप्राधान्याद्धीन जातीयासु जातामातृजातेरुत्कृष्टाःक्रमेण पितृजातितांप्राप्नु-वन्ति । इदंतर्हि क्षेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यं यथा क्षेत्रजः पुत्रोऽतश्च यथाऽनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातउत्कृष्टोभवति यदृ-च्छया यथाकथंचिदनूढायामपि एवंब्राह्मण्यामनार्याच्छूद्रात्क्षेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वंयथोक्तंक्वचित् [बीजं][1] क्वचिद्योनिरि-ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रागेवोक्तं ब्राह्मणस्याब्राह्मण्यं यत्र तद्विचार्य निर्धारयति अनार्यायामिति । सावित्रीपति-तादिकन्यायां ब्राह्मणाच्छ्रेष्ठायदृच्छया अबुद्धिपूर्वमपि । बुद्धिपूर्वेतु किं वाच्यमित्याशयः । ब्राह्मण्यामुत्तमायामनार्यात्प-तितसावित्रीकादेः ॥ ६६ ॥

---

(६६) क्वेतिचेद्भवेत्=केनचित्भवेत् (य, ल)　　(१) मे० ८

(३) **कुल्लूकः** । एकः शूद्रायां यदृच्छयाऽनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातोद्वयोर्मध्ये कचोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजंच यथाबीजोत्कर्षात् ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवंक्षेत्रोत्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुःशूद्रोनस्यात् ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनूढाविशेषेणानुलोमप्रतिलोमजौ श्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वेन संदिग्धेऽनार्यायामितिसंशय्य जनकानुरूपेण निर्णयमाह अनार्यायामितित्रिभिः । अनार्यपदमत्र शूद्रपरं आर्यपदंतु ब्राह्मणपरमिति । यदृच्छयोद्वहनंविना ॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः** । अनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणब्राह्मणी शब्दौ द्विजात्युपलक्षणार्थौ यदृच्छया कामचारेणोत्पन्नः कश्चिदनार्याच्छूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नः कश्चित्तयोः श्रेयस्त्वंबीजोत्कर्षेण क्षेत्रोत्कर्षेण वा केन भवेत् अत्रेति शब्दोद्रष्टव्यः भवेच्चेदित्यन्वयः चेदिति वा प्रश्नश्चेच्छृणुतेत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनार्यायां शूद्रायां अनूढायां यदृच्छया ब्राह्मणः समुत्पन्नः तु पुनः अनार्यात् शूद्राद्ब्राह्मण्यां श्रेयस्त्वेउत्कृष्टत्वे कइतिचेत् किंचन न भवेत् ॥ ६६ ॥

जातोनार्यामनार्यायामार्यादार्योभवेद्गुणैः ॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्यइति निश्चयः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नार्यांस्त्रियामनार्यायां हीनजातीयायामार्याज्जातउत्कृष्टजातीयाद्ब्राह्मणादार्यएव भवेत् । किंब्राह्मणजातीयत्वंनेत्याह गुणैर्गुणतोगौण्यावृत्त्या पाकयज्ञाद्यधिकारमात्रेण वक्ष्यमाणानार्यापेक्षयाऽऽर्यइत्युच्यते अनार्याच्छूद्रादार्यायां ब्राह्मण्यां जातोऽनार्यएवैषनिश्चयः एतदुक्तंभवति यावद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रसंजयितुमतः समानजातीयागमनमेव युक्तं क्षेत्रप्राधान्यं क्षेत्रजएवमन्यत्र ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनार्यायांनार्यामार्याज्जातः आर्यएव श्रेष्ठएव बीजप्राधान्याद्भवेत् । गुणैर्यथार्यगुणैर्युज्यते । यद्यार्यायामनार्याज्जातः सब्राह्मणोत्पन्नोपि शूद्रतुल्यइत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तत्रनिर्णयमाह जातइति । शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रशस्योभवति शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारादप्रशस्यइति निश्चयः न्यायप्राप्तोप्यर्थोवचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनार्यायोषिति आर्याज्जातआर्यएव । तथा अनार्यादार्यायांजातोपि अनार्यः ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः** । बीजमुत्कर्षहेतुर्न क्षेत्रमित्यस्यार्थः ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नार्यां स्त्रियां अनार्यायां इन्द्रियाज्जातः गुणैः पाकयज्ञादिभिः आर्यः द्विजः भवेत् । अनार्यायां जातोपि अनार्यः शूद्रस्य पाकयज्ञानधिकारात् इतिनिश्चयः ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मोव्यवस्थितः ॥ वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वउत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एवंचकृत्वोभावपि चण्डालः पाराशवश्चासंस्कार्यावनुपनेयौ अत्र हेतुमन्निगदोर्थवादः वैगुण्याज्जन्मतः पूर्वेब्राह्मणाद्यः शूद्रायां जातः सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्यजन्म योनिदोषात् उत्तरश्चण्डालः सप्रतिलोमोऽत्यन्तप्रातिलोम्यात् सत्यपि क्षेत्रप्राधान्ये पितृदोषात् ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यद्यपि पूर्वस्य श्रैष्ठ्यं तथापि मातृदोषेण जन्मवैगुण्यात्पूर्वोनसंस्कारार्हः उत्तरस्तु मा-

तिलोम्यात् क्षेत्रापेक्षया बीजस्यापकर्षादित्याह तावुभाविति । एतच्च पूर्वस्योपनयनादियोग्यत्वमार्यतोक्त्यां भागुक्तापि पुनः संस्कारानर्हताभिधानान्नास्योपनयने उपनेतृदोषः । उपनीतत्वेपिच यज्ञादियोग्यत्वंनास्त्यतोऽयाज्ययाजनं तद्याजनमिति दर्शयितुं संस्कारानर्हत्वमुक्तम् । अतएवाग्रे सर्वसंस्कारमिति विशेषयति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रातिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । तौ पारशवचण्डालौ असंस्कार्यौ उपनयनादिरहितौ । अत्र हेतुर्वैगुण्याज्जन्मनः । आविर्भावोऽस्याजनन्याः पूर्वः संस्कारानर्हः । उत्तरोपि संस्कारानर्हः प्रतिलोमतः पितुर्जातिमपेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कार्यावनुपनेयौ पूर्वआर्यः जन्मनोवैगुण्यात्क्षेत्रासौष्ठवात् उत्तरः अनार्यः प्रातिलोम्यतोबीजासौष्ठवादिति यावत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ उभौ पारशवचाण्डालौ [अ] संस्कार्यौ वैगुण्याज्जन्मनः मातृदोषेणजातः पूर्वः अनुलोमजः असन् उत्तरः प्रतिलोमजः सन् असन् ॥ ६८ ॥

सुबीजंचैव सुक्षेत्रे जातंसंपद्यते यथा ॥ तथाऽऽर्याज्जातआर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तावसंस्कार्यौ स्वजातिजास्तुसंस्कार्याइत्युभयत्राप्यर्थवादः अतएतदेव स्थितंक्वचिद्बीजं क्वचिद्योनिरिति यथोपदेशात् एकान्तरपरिग्रहस्तुनयुक्तः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा शोभनबीजंशोभनक्षेत्रे जातंसमृद्धंभवति एवंद्विजातेर्द्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारंक्षत्रियवैश्यसंस्कारंच सर्वंश्रौतस्मार्तंचार्हति । नच पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सदृष्टान्तं प्रतियोगितयाह सुबीजमिति । सुक्षेत्रे शोभनंबीजमिव ब्राह्मणेनोढब्राह्मणीजः संस्कारार्हः [इत्यनुवादमात्रं सर्वसंस्कारान्तेऽस्यैव पारिव्राज्यंपारिव्राज्यदर्शनाच्चेतिशंकरभगवदुक्तेः][1] ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । कस्तर्हि संस्कारयोग्यइत्यपेक्षायामाह सुबीजमेवसुक्षेत्रइति ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा आर्यात् आर्यायां ततः सच संस्कारं अर्हति ॥ ६९ ॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । यथात्रयएतेपक्षास्तेषां कश्चित्पक्षः केनचित्परिगृहीतः केचिदाहुर्बीजमेवज्यायस्तथाच ब्राह्मणाज्जातः क्षत्रियादिस्त्रिषु मातृजातितउत्कृष्टः । अन्ये पुनराहुः क्षेत्रंश्रेयंयतः क्षेत्रियोयत्र क्षेत्रे जातः तज्जातीयोभर्ता तस्यैव च तदपत्यं । अपरे मन्यन्ते उभये बीजक्षेत्रे ज्यायसी तदुक्तं सुबीजंचैवसुक्षेत्रइति तदेतत्सर्वमारोचयमानआह तत्रेयंतुव्यवस्थितिः इयमत्रनिरूप्यावस्थितिः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बीजमेकइति विप्रतिपत्तेः संशयहेतोरभिधानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह बीजमिति । केचित्पण्डिताबीजंस्तुवन्ति हरिण्याद्युत्पन्न

---

1 राघ० २, न, श

ऋष्यशृङ्गादिर्ब्रह्ममुनित्वदर्शनात्। अपरे पुनः क्षेत्रंस्तुवन्ति क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात्। अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात्। एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयंव्यवस्थाज्ञेया ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः**। [बीजप्राधान्यं]¹ उक्तमपि स्मारयन्नाहबीजमितित्रिभिः। मतभेदेनैवम् ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः**। इयंवक्ष्यमाणा ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एके बीजं ऋष्यशृङ्गादयोमनीषिणः क्षेत्रं वियोगपातादौ प्रशंसन्ति। तथा अन्यबीजक्षेत्रे इयंव्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजकमपि क्षेत्रंकेवलंस्थण्डिलंभवेत् ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अक्षेत्रे ऊषरे उत्सृष्टमुप्तमपि बीजमन्तरैवादत्त्वैवफलंनश्यति अबीजकमयोग्यबीजकंवा क्षेत्रंस्थण्डिलमेव भवेत्केवलंततोनफलंलभ्यतइत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनिश्चये हेतुमाह अक्षेत्रइति। अन्तरैवाङ्कुरोत्पादात्प्रागेव ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ऊषरप्रदेशे बीजमुप्तंफलमददन्तरालएव विनश्यति शोभनमपि क्षेत्रंबीजरहितंस्थण्डिलमेव केवलंस्यान्नतु सस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकनिन्दया सुबीजंचैव सुक्षेत्रइति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अक्षेत्रे ऊषरादौ अन्तरा अंकुरमजनयित्वैव स्थण्डिलं सस्यानुत्पत्तिस्थलम्। मनुजपक्षे अन्तरालजातिर्भूत्वा विनश्यति संस्कारानर्हः। स्थण्डिलं योग्यपुत्राजनकम् ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः**। अक्षेत्रे क्षेत्रंविनान्तरैव मध्यएव विनश्यति वस्तुन भविष्यति नापि प्ररोहति अबीजकं बीजंविनोभयमन्योन्यापेक्षमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अबीजकं क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलंभवेत ऊषरं भवेत् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जाऋषयोऽभवन् ॥ पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजंप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्तेप्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते तस्माद्बीजंविशिष्यत इति बीजप्राधान्यवादिनस्तदेतदयुक्तमित्युक्तं तत्रेयंतु व्यवस्थितिरिति। अथवा बीजप्रभावेनेति न बीजप्राधान्यंदर्शितमपि तु दूषणमेव यदाशक्यन्ते बीजप्राधान्यान्मन्दपालादीनांतिर्यग्जाऋषयइति बीजप्राधान्यंतद्दर्शनात् न तत्र बीजप्राधान्येन तदपत्यानामृषित्वमपि तु तपःश्रुतादिजेन प्रभावेन धर्मविशेषेण ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यद्येवं तथापि बीजस्यातिप्राधान्याद्बीजशुद्धिरेव ग्राह्येति स्वमतमुपसंहरति यस्मादिति। तिर्यग्जाऋष्यशृङ्गादयः पूजिताअभवन्। प्रशस्ताश्चऋषयोब्रह्मर्षयः ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानींबीजप्राधान्यपक्षेदृष्टान्तमाह यस्मादिति। यस्माद्बीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाताअपि ऋष्यशृङ्गादयोमुनित्वंप्राप्ताः पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना वेदज्ञानादिना प्रशस्तावाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजंप्रस्तूयते। एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनंबीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। हरिण्यादिजाताऋष्यशृङ्गादयस्तिर्यग्जाःप्रशस्ताः अन्येषु सत्सु ऋषिषु दशरथयज्ञऋष्यशृङ्गःप्राशस्त्यंगतः। तिर्यग्जोपि संस्क्रियते तज्जातेरपर्युदस्तत्वात्। न शूद्रे पातकंकिंचिन्नच संस्कारमर्हतीतिशूद्रजातेः पर्युदस्तत्वान्नपारशवादेः संस्कारइतिभावः ॥ ७२ ॥

¹ राघ० २, न, श

(५) नन्दनः। तथापि बीजप्रधानमित्याह यस्माद्बीजमिति। तिर्यग्जाः ऋष्यशृङ्गादयः॥ ७२॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यंचानार्यकर्मिणम्॥ संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति॥ ७३॥

(१) मेधातिथिः। अनार्यः शूद्रः आर्यकर्माद्विजातिशुश्रूषादिरतः पाकयज्ञयाजीच देवद्विजनमस्कारपरः आर्यो ब्राह्मणादिः सोनार्यकर्माप्रतिषिद्धाचरणोविहितकर्मत्यागी तावुभौ संप्रधार्यतद्गुणत्वेनावगम्य तयोः किंकस्यचित्सातिशयोगुणः कस्यश्चिद्वान्ते निरूपणबुद्धिःसंप्रधार्यधाताप्रजापतिर्मनुर्बुद्ध्वा निरूप्याब्रवीत् नसमौ जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोपि शूद्रतुल्यः स्यात् पुनराह समौकिंजात्यातुत्कृष्टयापि बहुदोषावगृहीतस्यैतदुक्तंभवति न जातिबलमाश्रित्यनरोमाननीयोकिंतुगुणामाननीयाः न गुणहीनंजातिः परित्रातुमलं प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अनार्यायां समुत्पन्नइत्यत आरभ्य यावदयंश्लोकोवर्णसङ्करनिन्दाकर्मप्रशंसार्थोनात्र किंचिद्विधीयते प्रतिषिध्यते वा नापूर्वार्थोज्ञाप्यते ऽभिलक्षणवत् तस्मात्प्रशंसार्था एवैते॥ ७३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यथा क्षेत्रविशेषोत्पन्नत्वेपि बीजदोषान्नश्रैष्ठ्यं तथा दुष्टकर्मकरणादपि नश्रैष्ठ्यमित्याह अनार्यमिति। अनार्यं व्रात्याद्युत्पन्नमार्यकर्माणंब्राह्मणंकर्मकर्तारम्। तथा आर्यमव्रात्योत्पन्नमपि निन्दितकृष्यादिकरम्। न समौ ब्राह्मणैः सदृशौ दोषसद्भावात्। नासमौ नात्यन्तमपकृष्टौ ब्राह्मण्यभावात्। एवंचवृत्त्युत्कर्षे तेषामपि क्रमादुत्कर्षइत्युक्तम्। अतएवापस्तम्बोयेषामपतितसावित्रीकाः पूर्वपुरुषाः केपि ज्ञायन्ते तेषामपि प्रायश्चित्तपूर्वकं संस्कारं विहितवान्। एतदर्थमेव चार्यंचानार्यकर्माणमित्यप्रकृतमप्युक्तम्॥ ७३॥

(३) कुल्लूकः। शूद्रंद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिंच शूद्रकर्मकारिणंब्रह्माविचार्य न समौ नासमावित्यवोचद्यतः शूद्रोद्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः तस्यानधिकारिणोद्विजातिकर्माचरणेपि तत्साम्याभावात् एवंशूद्रकर्मापि द्विजातिः न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौनिषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् तस्माद्द्वयस्य विगर्हिततत्तेन नकर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः॥ ७३॥

(४) राघवानन्दः। अनधिकारिणा क्रियमाणं कर्म न फलायेति ज्ञापनार्थं चातुर्वर्ण्यैषु प्रथमाध्यायायुक्ताः स्वधर्मवृत्तीः संस्मारयन्नापद्धर्ममाह अनार्यैत्यध्यायसमाप्तेः। अनार्यं क्षत्रियादिभार्यकं आर्यकर्माणं याजनादिकर्तारं आर्यं युद्धसेवादिकारिणं नसमौ कर्मणा जात्यन्तरानुत्पत्तेः नाऽसमौ उभयोर्निषिद्धाचरणस्य तुल्यत्वात् परधर्मोभयावहइत्युक्तेः॥ ७३॥

(५) नन्दनः। अनार्यमद्विजातितोपकृष्टं आर्यकर्माणंगुणतोविशिष्टं न समौ नातिविषमावल्पान्तरावित्यर्थः॥ ७३॥

(६) रामचन्द्रः। अनार्यं व्रात्याद्युत्पन्नं आर्यकर्माणं च पुनः आर्यमनार्यकर्मिणं धाता संप्रधार्य अवधार्य समौ न असमौन इत्यब्रवीत्॥ ७३॥

ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाये स्वकर्मण्यवस्थिताः॥ ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम्॥ ७४॥

(१) मेधातिथिः। आपद्धर्माणामुपोद्घातो योनिः कारणं ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थास्ते षट्कर्माण्युपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः अनेकार्थाधातवोयथाक्रमंयथाविकारंयस्मिन्कर्मणि योधिकारीकानिचिद्विम्यर्थानि कानिचिद्दृष्टार्थानि॥ ७४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्मयोनिस्थाः ब्राह्मणमातापितृजन्याः सम्यक् कृत्स्नानि षट्कर्माणि उपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः नतु व्रात्यादयः तेषामध्ययनादावनधिकारात्। यथाक्रमं यथायोगम्॥ ७४॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह ब्राह्मणाइति । ये ब्राह्मणाब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्यानिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विप्रस्य वृत्तीराह ब्राह्मणाइतिचतुर्भिः । ब्राह्मणाब्रह्मबुभूषवः । ब्रह्मयोनिस्थाब्रह्मयोनिजाः ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंतावद्धर्माधिकारिणोवर्णाः सान्तरप्रभावाः सोत्कर्षापकर्षाः प्रतिपादिताः आपद्धर्मान्विवक्षुमनापद्धर्मपूर्वोक्तंसंक्षिप्य समभिः श्लोकैरनुभाषते ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाइति । ब्रह्मयोनिर्धर्मइति यावत्तत्रस्थाः अथवा वेदस्य योनित्वेन प्रवक्तृत्वेन स्थिताः यथाक्रममित्यस्यायमर्थः स्वयंनित्यंस्वाध्यायशीलः स्यादध्यापयेच्च स्वयंयजेयाजयेच्च स्वयंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति षट्कर्माणि वक्ष्यमाणानि सम्यगापत्कल्पेनोपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ते यथाक्रमं द्विजाः षट्कर्माणि षट्कर्मणा उपजीवेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्ययनंयजनंयाजनंतथा ॥ दानंप्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थएषांपाठइहतु विध्यर्थं यद्यपि तेषांकेवलानांविधिरुक्तस्तथापीह समस्य निर्दिश्यते सौहार्देन विध्यन्तरसापेक्ष्यमेवेदंरूपंवचनाच्चैतेषांकर्मणामतोयथाविहितमनूद्य वक्ष्यमाणोर्थोविधीयते ॥७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तान्येव षट्कर्माणि प्रथमाध्यायोक्तान्यपि स्मारयति अध्यापनमिति ॥ ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानिकर्माण्याह अध्येति । अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ चेत्येतानि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अध्यापनमिति । दानं स्वस्वत्वध्वंसपुरःसरं परस्वत्वापत्तिफलकम् अग्रजन्मनोविप्रस्य ॥ ७५ ॥

षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः॥७६॥

(१) **मेधातिथिः** । कर्मत्रिकविभागस्पष्टप्रयोजनः एकंत्रिकंदृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यादन्यस्यादृष्टार्थता विशुद्धोऽपापकर्माएवंशूद्रोपिविशुद्धः प्राप्नोति कोभवतोमत्सरःस्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति प्रशस्तानांस्वकर्मसुद्विजातीनांब्राह्मणोभुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्चेति एवंतर्हि यथाऽविरोधोभवति तथा व्याख्येयं नह्यविरोधे संभवति विरोधोन्याय्यः अपिचा ऽनुवादएवायं याजितोधनमन्विच्छेदिति एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जीविका जीवनोपायः । याजनाध्यापने शुद्धे अदुष्टे । विशुद्धः परिग्रहदोषरहितः ॥७६॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्य ब्राह्मणस्यैषामध्यापनादीनांषण्णांकर्मणांमध्यायाजनमध्यापनंविशुद्धप्रतिग्रहैर्द्विजातिभ्योऽलिप्सेत् प्रशस्तेभ्योद्विजइति वचननिर्देशाद्द्विजातेः प्रतिग्रहइत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । षण्णां कर्मणां मध्ये जीविकाःजीवनहेतवः ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः** । विशुद्धात्स्वकर्मनिरतात्त्रैवर्णिकात् ॥ ७६ ॥

त्रयोधर्मानिवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियंप्रति ॥ अध्यापनंयाजनंच तृतीयश्चप्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । जीविकाकर्माण्येतानि क्षत्रियस्य न भवन्ति यानि त्वदृष्टार्थानीष्ट्यध्ययनदानानिं न विवर्तन्ते स्य च प्रकृतत्वादेतदध्यापनंनिषिध्यते नतु धनुर्वेदशिल्पकलाविद्याः ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणाब्राह्मणसंबन्धिनोधर्माः ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते अध्ययनयागदानानितु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । याजनादित्रयोब्राह्मणात् ब्राह्मणं स्वधर्मित्वेन प्राप्य क्षत्रियंप्रति निवर्तन्तइत्यन्वयः ॥ ७७ ॥

(५) **ननन्दः** । ब्राह्मणानांब्राह्मणसंबन्धिनां धर्माणांमध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणांरक्षा युद्धानामिव तेषांजीविकात्वेपि धर्मत्वनिवृत्त्यभावख्यापनार्थंधर्माइत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रयोधर्माःक्षत्रियंप्रति निवर्तन्ते अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहः एतत्त्रयम् ॥ ७७ ॥

वैश्यंप्रतितथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ॥ नतौ प्रतिहितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वेणैतद्व्याख्यातंतौ क्षत्रियवैश्यौ प्रत्येतेऽध्यापनादयोधर्मामनुना प्रजापतिना नोक्तान स्मृता इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतेधर्माअध्यापनादयस्त्रयः ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथाक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानिवृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवंवैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं वैश्यंप्रतीति । तौ क्षत्रियवैश्यौ । तान्याजनादीन् ॥ ७८ ॥

(५) **नन्दनः** । एतौ क्षत्रियवैश्यौ तानध्यापनादीन् ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तथैव वैश्यंप्रति तान्धर्मान् अध्ययनादीन् मनुःप्रजापतिर्नाह ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ॥ आजीवनार्थंधर्मस्तु दानमध्ययनंयजिः ॥ ७९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इदंतयोर्जीविकाकर्म शस्त्रंखड्गादि अस्त्रंतन्मन्त्राधनुर्वेदप्रसिद्धाः अयमप्युक्तानुवादएव वणिपशुशब्दौ वणिक्कर्मान्तर्भावेन प्रयुक्तौ वणिज्यापशुपालनंच यद्यप्यध्ययनादिधर्माःसर्वेषांसन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ॥ ॥ ७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शस्त्रं खड्गादिकमुक्तं अस्त्रं शरादिमुक्तं तद्धारणं नतत्साध्यंद्रव्यादिकंलक्षयति तदाजीवनार्थं क्षत्रस्येत्यर्थः । वणिक् वाणिज्यं पशुः पाशुपाल्यं वणिक्पशुकृषीरिति प्रथमाबहुवचने पूर्वसवर्णेन छान्दसंरूपम । एतच्च सर्वत्रयागोजीवनार्थम् । धर्मोधर्मसाधनम् । यजिर्यागः ॥ ७९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शस्त्रंखड्गादि अस्त्रंबाणादि एतद्धारणंप्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणकृषिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागाभवन्ति ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षत्रियवैश्ययोरसाधारणान्याह शस्त्रेति । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तत्प्रेरकमन्त्रादि । आजीवनार्थं वृत्त्यर्थं वणिक् वाणिज्यं तेनसह पशुकृषी वा । धर्मस्तु दानादित्रयमित्यन्वयः । धर्मोधर्मार्थम् ॥ ७९ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियवैश्ययोर्वृत्तिधर्मत्वाह शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्येति । शस्त्रमायुधरूपं शस्त्रास्त्रभरणेन तत्कार्याणि रक्षायुद्धादीनिलक्ष्यन्ते । वणिग्वाणिज्यंपशुरक्षणं यजिर्यजनम् ॥ ७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्षत्रस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं शस्त्रं खड्गादिकं अस्त्रं शरादिकम् ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासोब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ॥ वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः** । वेदाभ्यासोवृत्तिप्रकरणादध्यापनं एवंविशिष्टानि स्वकर्मशास्त्रप्रवृत्तिकर्मस्वन्येभ्योजीवनकर्मभ्य-इमानि श्रेयस्करतराणि ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदाभ्यासः सदा जप्यपरता । वार्ताकर्म वार्तया कृष्याऽर्जितेन धनेन कर्म दानयागकर्म ननु वार्तारूपं तस्य कर्म जीविकात्वात् स्वाध्यायसमभिव्याहारयोगात् ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदाभ्यासोवेदाध्यापनंरक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यांसहोपदेशात्तद्ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणंक्षत्रियस्य वाणिज्यंपाशुपाल्यंवैश्यस्य । एतान्येतेषांवृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच वेदेति । वेदाभ्यासरक्षावार्ताश्च द्विजानां यथाक्रममतीव प्रशस्ताइतिभावः ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः** । वार्ताकर्म वाणिज्यकर्म ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । रक्षणं प्रजायाः द्विजस्य वेदाभ्यासः वैश्यस्य वार्ताकर्म स्वकर्मे स्वकर्मसु विशिष्टानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्तेन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदाऽस्य शरीरकुटुंबनित्यकर्मावसादो भवति न तेभ्यः प्राप्तंधनंभवति तदा यमजीवन्नित्यु-च्यतेयथोक्तेनाध्यापनादिना तदा क्षत्रियवत्ग्रामनगररक्षादिना शस्त्रास्त्रधारणेन सति संभवेसर्वाधिपत्येन जीवेत् जीवति-र्व्याख्यातार्थः शरीरमानसंधारणेनवर्तते किंतर्हि कुटुंबस्वकर्मनित्यकर्मावस्थितिमपि लक्षयति सह्यस्य प्रत्यनन्तरोऽनन्त-रएवप्रत्यनन्तरः हेतुवचनाद्यवहितनिवृत्तिः पापकारीस्ववृत्तिपरित्यागेपि नैवंमन्तव्यं शास्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषे वैश्य-शूद्रेष्वपीति ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनापद्वृत्तिरुक्ताऽऽपद्वृत्तीःप्रस्तौति अजीवन्निति । प्रत्यनन्तरोऽनन्तरतःप्रतिनिधिः ॥८१॥

(३) **कुल्लूकः** । अधुनाऽऽपद्धर्ममाह अजीवन्निति । यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणोनित्यकर्मानुष्ठानकुटुंब-संवर्धनपूर्वकमजीवन्क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मोस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यथोक्तेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहेण । पूर्वस्य पूर्वस्य प्राशस्त्यार्थं प्रत्यनन्तरः प्रातिलोम्यवृ-त्तावप्यव्यवहितः संनिधेरपि मानत्वात् ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथापद्धर्मानाह अजीवंस्त्विति ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अजीवंश्चेत् क्षत्रियधर्मेण जीवेत् सः क्षात्रधर्मः अस्य द्विजस्य प्रत्यनन्तरउक्तः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथंस्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तथाचाह उभाभ्यामप्यजीवंस्तु क्रमोनेनप्रदर्श्यते प्रथममनन्तरावृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति कृषिगोरक्षाग्रहणंवैश्यवृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थंतथाच वणिग्व्यायामविक्रयप्रतिषेधंवक्ष्यति जीवेद्वैश्यस्यजीविकामिति सामा-न्यविशेषभावेन क्रियायाःसाध्यसाधनभावः प्रागुपपादितस्तत्र कृषिवाणिज्यकुशीदान्यनापद्यैवोक्तान्यध्यापनादिवत् प्रमृतं-कर्षणंस्मृतंसत्यानृतंतुवाणिज्यमिति तु केचिदाहुः कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदंचेत्युक्तंस्वयंकरणमत्राभ्यनुज्ञायते अध्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैवपरिहृतं यदि सर्वेषांकृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते वणिक्पशुकुसी-दाश्चआजीवनार्थंब्राह्मणक्षत्रिययोरपि नाऽऽजीवनार्थंस्तदा किंच ॥ याजनाध्यापनेचैव विशुद्धाच्चप्रतिग्रहइत्यत्र तान्यपि

समाख्यास्यत्तस्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धाएव यस्तुप्रकरणादन्यत्रैषामुपदेशः सतत्रैव प्रदर्शितप्र योजनः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभाभ्यां स्वस्वानन्तरवृत्तिभ्याम् । जिज्ञासागोरक्षं कृष्यर्थंगोरक्षणम् । कृषिरत्रात्मयंकृ ता ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्त्ततेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषि पशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्यदर्शनार्थं । तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति स्वयंकृतंचेदं कृष्यादि ब्राह्मणापद्वृत्तिः अस्वयंकृतस्य ऋतामृताभ्यां जीवेतेत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । उभाभ्यां धर्मक्षयधर्माभ्यामिति भवेच्चेदिति वः प्रश्नोभवेच्चेच्छृणुतेत्यर्थः । कृषिगोरक्षशब्दोवाणि ज्यस्याप्युपलक्षणार्थः गांरक्षतीति गोरक्षस्तस्य कर्म गौरक्ष्यम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभाभ्यां ब्रह्मक्षत्रयोर्वृत्तिभ्यां अजीवंस्तुतदावैश्यजीवी कृषिपशुवृत्तिंगोरक्षमास्थाय जीवेत् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा ॥ हिंसाप्रायांपराधीनांकृषियत्नेन वर्जयेत् ॥८३॥

(१) मेधातिथिः । कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था न पुनस्तस्यामप्रतिषेधार्था तथाच सतिउपदेशोव्यर्थोस्यापद्यते ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंकृतायांदोषमाह वैश्यवृत्त्येति । पराधीनामनेकोपकरणसीतादिसंपाद्याम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिकृष्यादिर्बलाबलमाह वैश्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपिवा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाब हुलांबलीवर्दादिपराधीनांकृषियत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोपि वेत्युपादानात्क्ष त्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्य जीविकामास्थापयेत्युक्तेः कृष्यादेः चतुष्टयस्य प्राप्तत्वेन कृषिमनूद्य निषेधति वै श्येति । हिंसाप्रायां हिंसा प्रायेण बाहुल्येन यत्र ताम् । पराधीनां हलवृष्टिकर्षकाद्यधीनाम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । पराधीनांस्वयमेकेन कर्तुमशक्याम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराधीनां अनेकोपकरणसाध्यां कृषिं स्वयंकृतां वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कृषिसाध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ॥ भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्॥८४॥

(१) मेधातिथिः । कृषिलोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते नतु तद्युक्तंकर्षतः पुरुषस्य बहुधान्यं भवति ततोतिथ्या दिभ्योन्नदानेनोपकरोत्यतः साध्वी तथाचोक्तं नाकृष्यतोऽतिथिप्रियः कृषिंयत्नेन कुर्वीत मौर्य्यासर्वत्र यत्नतः । तथालाङ्गलं पवीरवं सुशेवंसुमतित्सरु उदित्कृषतिगामाविंप्रफर्व्यंच पीवरीमित्यादि तेन सम्यक् मन्यन्ते साहि वृत्तिः सद्भिर्निन्द्यते कस्य हेतोर्भूमिंहन्ति काष्ठमयोमुखंलाङ्गलं भूमिशयांश्च भूमौशेरते ये प्राणिनस्तृणजलूकादयस्तांश्च हन्ति ननु च भूमेः कीदृशंह ननं हि सा प्राणिवत्काष्ठवत्पीडामनुभवति अनुभवन्तीतु सर्वविदारणं भूमेर्दोषवदिति ज्ञापयति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिदेवताम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्विदंजीवनमिति कृषिंकेचिन्मन्यन्ते सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता यस्माद्धलकुद्दालादिलोह प्रान्तंकाष्ठंभूमिंभूमिष्ठजन्तूंश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्दोषसहिष्णुमित्याह कृषिमिति । भूमिशयान् प्राणिनः । अयोमुखं फलाकाराद्ययोमुखे यस्य तत् लाङ्गलमित्यर्थः । अतएव कुद्दालाद्यपि गृहीतम् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः** । हिंसाभायतांप्रपश्यति कृषिंसाध्विति मन्यन्तइति । काष्ठकाष्ठमयं हलादिकं तेन वाणिज्याद्यभावे कृषिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृषिंसाध्वितिमन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्विगर्हिता । अयोमुखं काष्ठं हि भूमिं भूमिशयान् जीवान्हन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतोधर्मनैपुणम् ॥ विट्पण्यमुद्धृतोद्धारंविक्रेयंवित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इदमिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिनिर्देशः विशःपण्यंविट्पण्यंवैश्यानांयद्विक्रयंतदपिवृत्तिवैकल्याद्धानाभावाद्ब्राह्मणेनविक्रेयं उद्धार्याणि द्रव्याण्युद्धारशब्देनोच्यन्ते उद्धृतउद्धारोयस्मिनतदेवमुच्यते वक्ष्यमाणानिद्रव्याण्यतउद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि वित्तवर्धनमिति भावानुवादः वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा त्यजतोधर्मनैपुण्यंधर्मेयानिष्ठाऽतस्तेन पण्यविक्रयोन कर्तव्यइति ज्ञापयति अतश्चेदमवगम्यते सर्वासांवैश्यवृत्तीनांगर्हिता कृषिः ततोगोरक्षादयः ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इदं वक्ष्यमाणं वित्तवैकल्याद्वित्ताभावात् । धर्मनैपुणं धर्मवृत्तिं स्वजीविकां त्यजतोविप्रस्य क्षत्रियस्यच । विट्पण्यं वैश्यविक्रेतव्यं तद्वतोद्धारं त्यक्तत्याज्यं त्यक्तपातित्यहेतुरसादिविक्रयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे धर्मंप्रति यथोक्तनिष्णातत्त्वंत्यजतोवैश्येन यद्विक्रेतव्यंत्यजाततद्वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितंधनवृद्धिकरंविक्रेयं ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यज्वनः कुटुम्बिनोविप्रस्य वित्तवर्धनोपायमाह इदमिति । वृत्तिवैकल्याद्वृत्त्यभावात् धर्मनैपुणं स्वधर्मनिष्ठां त्यजतोविप्रस्य त्रयमिदं विट्पण्यं वैश्येनयद्विक्रीयते । तेन चर्मपादुकादिव्यावृत्तिः उद्धृतोद्धारं विक्रेयं नेनिमेयं राजदण्डविशिष्टं कुसीदं च ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः** । तथावाणिज्यवृत्त्यानियममाह इदन्तुवृत्तिवैकल्यादिति । धर्मनैपुणमनापद्धर्मं वृत्तिवैकल्यात्त्यजतोविप्रस्य इदमिति वक्ष्यमाणं विपण्यंविक्रेयं वित्तवर्धनं लाभवर्धनं उद्धृतउद्धारोयस्मात्तदुद्धृतोद्धारमुद्धृतमुद्धार्यंत्यजन्निषिद्धमितियावत् ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इदं धर्मनैपुण्यं वित्तवैकल्यात्त्यजतां विट्पण्यं वैश्यविक्रेयं उद्धृतोद्धारं परित्यक्ताविक्रेयं वित्तवर्धनम ॥ ८५ ॥

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नंच तिलैः सह ॥ अश्मनोलवणंचैव पशवोये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मधुरादयःषड्रसाः तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमकिराततिक्तकादीनि प्रतिषिध्यन्ते नहिकेवलानांरसानांसंभवः यद्यपि रसशब्दोनस्वयंद्रव्येशुक्लादिशब्दवद्वर्ततेसामानाधिकरण्येन तथापि लक्षयति द्रव्यंगंगायां घोषइतिथा अपोहेत त्यजेन्नविक्रीणीयादिति यावत् कृतान्नंसिद्धमन्नमोदनादितण्डुलादिचनिलैःसह तिलाअपि न विक्रेया नतुनस्तिलकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः केवलयोरभ्यनुज्ञानं अश्मानः सर्वपाषाणाः लवणमपाषाणरूपमपि सैन्धवस्य

(८५) विक्रेयं=विज्ञेयं (भ)

पाषाणशब्देन ग्रहणं रसपक्षे लवणस्य नित्यार्थआरंभस्तेन मधुरादीनां पाक्षिकोविक्रयः पशवोग्राम्यारण्याः मानुषामनुष्याः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह सर्वानिति । रसान् पत्रकाष्ठादिनिर्यासान् अपोहेत विक्रये त्यजेत् नविक्रीणीतेत्यर्थः । अश्मनः उपलान् । पशवश्छागाः । येचमानुषास्तानितिपूरणीयम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि वर्जनीयान्याह सर्वानिति । सर्वानचोद्यमानानधर्मान्यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान्नविक्रीणीत रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थः तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेवमन्यस्यापि पृथङ्निषेधोव्याख्येयः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राप्तं पण्यं परिसंख्याति रसानिति चतुर्भिः । अपोहेत ब्राह्मणइति शेषः । रसान् सर्षपादिस्नेहान् । कृतान्नं पक्वान्नं । अश्मनः पाषाणतद्विकारान् । पशवोयेच मानुषागवाश्वादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्त्याज्यानि द्रव्याणीत्याह सर्वान् रसानिति । अपोहेत त्यजेन्नविक्रीणीयात् ये पशवोयेच मानुषास्तानपि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वानिति चतुर्भिराह । सर्वान् रसान्विक्रये परित्यजेत् । कृतान्नं सिद्धान्नम् । पशवः छागादयः ॥ ८६ ॥

सर्वंच तान्तवंरक्तंशाणक्षौमाविकानि च ॥ अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्तवंतन्तुनिर्मितं वस्त्रपटबृहतिकादि रक्तं लोहितं लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः तथाहि रक्तोगौर्लोहितउच्यते यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमपिरञ्जेरर्थः ॥ शाणक्षौमाजिनान्यरक्तान्यपि यतआह अपिचेत्स्युररक्तानि शिष्टप्रसिद्धम् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तुकृतं पटादि कुसुम्भादिरक्तम् । शाणं शणसूत्रकृतं आविकमविरोमकृतम् । अरक्तमप्येतत्त्रयम् । फलपदं क्रीतपण्यफलपरम् । अन्यस्यापस्तम्बेन क्रीतपण्यमेवहरेत मुञ्जवल्कलैर्मूलफलैरितिविक्रेतव्यतया विधानात् । ओषधीस्त्रिवृदाद्याः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वतन्तुनिर्मितंवस्त्रंकुसुंभादिरक्तंवर्जयेत् शणक्षुमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुडूच्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्तवं कार्पासजं रक्तंचेत् शाणं शणविकारः । क्षौमं क्षुमोद्भवम् । आविकं कम्बलादि । तान्तवे रक्ते प्रतिषेधः । शाणादिषु रक्तेष्वपीतिभावः फलमूले फलताम्बूलादि मूलंलशुनादि औषधीरपक्वाः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । रक्तंरागरूषितं शाणक्षौमाविकानि रक्तान्यपि चेत्स्युस्तान्यपोहेत ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं तान्तवं रक्तं रक्तवस्त्रं क्षौमविकारि अरक्तानि ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रंविषंमांसंसोमंगन्धांश्च सर्वशः ॥ क्षीरंक्षौद्रंदधिघृतंतैलंमधुगुडंकुशान् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । शस्त्रंखड्गपाशादि गन्धास्तगरोशीरचन्दनादयोद्रव्यविशेषाः रसशब्दवदेतद्व्याख्येयं । क्षीरंसविकारं स्मृत्यंतरप्रसिद्धमतोमस्तुकिलाटोदश्विदादीन्यपि न विक्रेयानि दधिघृतग्रहणंप्राधान्यादुपात्तं मधुमधूच्छिष्टमेकदेश

(८७) क्षौमाविकानि=क्षौमविकारि (राम०) (८८) मधु=मज्जा (ल)

लोपादिवदत्तोदत्तहतिवत् स्मृत्यन्तरे हितत्प्रतिषिद्धं इह च क्षौद्रशब्देन सारघस्य निषिद्धत्वान्माध्वीकस्य च मद्यग्रहणेनो-त्तरत्रप्रतिषेधात्। अन्येतु माध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थमधुशब्दंवर्णयन्ति तदयुक्तं नायंनिष्पीडितमृद्विकारसव-चनः किंतर्हि मद्यरूपतयैव वर्ततउभौमध्वासवक्षीवाविति प्रयोगदर्शनात् क्षीवतामद्यकृतैव गुडस्यरसत्वप्रतिषेधे निवृत्य-र्थग्रहणं अन्येतु खण्डमत्स्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थं व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपो जलं। शस्त्रं लोहं। गन्धान् चन्दनादीन्। क्षारं यवक्षारादि क्वचित्क्षीरमित्यपि पाठः। क्षौद्रं मधुमधूच्छिष्टं दधीति क्वचित्पाठः। मज्जा जन्तूनामस्थिपीतसारआकृष्टः। गुडस्य तदाकारत्वेपि रढतयाऽ-फलत्वशङ्कांनिरसितुं पुनरुक्तिः ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धवन्तिसर्वाणि कर्पूरादीनि क्षौद्रंमाक्षिकं-मधुमधूच्छिष्टं सभ्रामरमधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितंवर्जयेत् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। शस्त्रं शृङ्गादिनिर्मितं लोहनिर्मितस्य लोहनिषेधेन निषिद्धत्वात्। विषं शैलजादि। सोमं सोमलताम्। गन्धान् गुग्गुलादीन्। क्षौद्रं माक्षिकं मधुमधूच्छिष्टं सिक्थम्। अत्र ये पुनरुक्ताः पदार्थास्तेषु प्रायश्चित्ता धिक्यं ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ॥ मद्यंनीलिंच लाक्षांच सर्वांश्चैकशफांस्तथा॥ ८९॥

[त्रपुसीसंतथालोहंतैजसानि च सर्वशः ॥ बालांश्चर्मतथास्थीनि सस्नायूनि च वर्जयेत् ॥ १ ॥]*

(१) **मेधातिथिः**। आरण्यपशुशब्दौ गुडलवणैनैव व्याख्यातौ ग्राम्यपश्वनुज्ञानार्थं ग्राम्याअपि पशवोहिंसायां संयोगइति निषिद्धार्थः। दंष्ट्रिणः श्वशूकरादयः वयांसि पक्षिणः एकशफाअश्वाअश्वतरगर्दभादयः बहूनिति तथा शब्दस्थाने पठन्ति एकस्यविक्रये तथा न दोषः ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दंष्ट्रिणः कुक्कुराद्यान् ग्राम्यानपि। वयांसि पक्षिणः। नीलिं नीलीरागः ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्दंष्ट्रिणः सिंहादीन् तथा पक्षिजलजन्तून्मद्यादीन् एकशफांश्चाश्वादीन् न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दंष्ट्रिणः सूकरादीन्। वयांसि पक्षिणः। एकशफान् अश्वगर्दभादीन् ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः**। दंष्ट्रिणोमार्जारादयः एकशफाअश्वादयः ॥ ८९ ॥

[**नन्दनः**। तैजसानि कांस्यादीनि अस्थीनि गजदन्तादीनि अत्र सामान्यतोपि निषेधोविशेषतश्च निषेधोदोषा-तिशयप्रकाशनार्थः ॥ १ ॥]

(६) **रामचन्द्रः**। आरण्यान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सूकराद्यान् सर्वान् एतान् तथा एकशफान् वर्जयेत् ॥८९ ॥

काममुत्पाद्यकृष्यांतु स्वयमेव कृषीवलः ॥ विक्रीणीत तिलान् शूद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान्॥९०॥

(१) **मेधातिथिः**। कृतान्नंच तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानांतिलानांस्वरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः शुद्धानचिर-स्थितानिति च स्वरूपविशेषः धर्मार्थमितिप्रयोजनविशेषः शुद्धाव्रीह्यादिभिरमिश्राः कृशराद्यर्थं मिश्राणांविक्रयासंभवः। अ-चिरस्थिताः अर्थादिकंलाभमनपेक्ष्यस्वल्पमूल्यमद्यकालान्तरेणागामीबहुमूल्यंलभेयेत्येवंनप्रतीक्षितव्यं अथवाशुद्धाअकृष्णाः

* (क)　(९०) शूद्रान्=शुद्धान् (ट, ठ, ड, त, थ)

कृष्णतिलानां प्रतिषेधः अचिरस्थितंहिकृष्णंभवति कृष्णाउत्पाद्य क्रीत्वा नविक्रेयाः स्वयंकृष्याकृषीवलइति प्रायिकोऽ॰ धादीनविवक्षितानि पदानि प्रतिग्रहाद्यर्जितानामप्यप्रतिषेधः धर्मप्रयोजनेयवतिलानविक्रीयन्ते इहचरूपकैर्गावोदक्षिणाद्यर्थं स्वाध्यायाग्निहोत्राद्यर्थंक्रीयन्ते ब्राह्मणादयोवादर्शपूर्णमासाद्यर्थंसधर्मार्थोविक्रयः यस्यवातिलाएवदानादिधर्मायोपयुज्यन्तेभे षजतैलोपयोगे वाक्रेतुःसोप्येवमेव ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तिलान्विक्रीणीत हिरण्येनापि। शुद्धान् बुसशून्यान्। धर्मार्थं क्रेता यदि दानाद्यर्थं क्री णीते। अचिरस्थितान् लवनानन्तरमेव नतु लाभार्थं चिरंस्थापयित्वा। एवंच कृष्युत्पत्तिशुद्धत्वधर्मार्थत्वाचिरस्थत्ववि शिष्टतिलविक्रयोब्राह्मणस्याप्यापद्वृत्तिरिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः**। कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेण मिश्रानुत्पत्त्यन्तरमेव नतु लाभार्थंकालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतोविक्रीणीत निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयंप्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तिलवाणिज्यं निषिद्धं कृष्युत्पन्नतिलान्प्रत्याह काममिति। शुद्धानन्यद्रव्यामिश्रितान् ध॰ मार्थं यज्ञादिकर्मनिमित्तं तदैव विक्रीणीत नतु लाभार्थं चिरंसंचिनुयात् ॥ ९० ॥

(५) **नन्दनः**। तिलानां प्रतिप्रसवमाह काममुत्पाद्य कृष्यान्त्विति। शुद्धानिति विशेषणात्कृष्णानांप्रतिषेधः ॥९०॥

(६) **रामचन्द्रः**। विक्रीणीत हिरण्येनापि ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ॥ कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रकृततिलविशेषव्यतिरेकेण तिलविक्रयप्रतिषेधे विशेषोयमर्थवादः। ननुचोक्तंप्रतिषेधानांदोषसू॰ चनंफलतयैवसंबध्यते तत्किंभोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुतेतिलैः कृमिभूतइत्ययमर्थवादइत्युच्यते असंभविनःफलस्य॰ शास्त्रान्तरेणविरुद्धस्यचश्रवणादेवमुच्यते तथा पितृभिःसहेत्युच्यते नचतैःकिंचिदपराद्धं सुकृतदुष्कृतयोःफलंहिकर्तृगामी न चपितॄणांकथंचिदपिकर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव किंचसद्यःपततिमांसेनेति पतितत्ववचनंपरेषांनपातित्यमितिनियमात् तस्माद॰ स्तिकिंचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रंप्रतिषेधेनसंबध्यते यथाश्रुतमेव युक्तं भोजनादिक्रियायच तद्यतिरेकेणयदन्यद्विक्रयस्थाना॰ दि तत्रतिलैर्यःकुरुतेस कृमित्वंप्राप्नोतियथोक्तेन दोषेणसंयुज्यते ॥ ९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदन्यत्कुरुते विक्रयाद्यनापत्तौ ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तंयदन्यनिषिद्धंविक्रयादि तिलानांकुरुते तेन पितृभिः सह कृमित्वंप्राप्तः कुक्कुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतआह भोजनेति। अभ्यञ्जनं तैलादिना। दानपदंधर्मार्थतदर्थविक्रयोपलक्षकम्। अन्यत् क्रयविक्रयादिनकर्तव्यमित्यत्रतात्पर्यंपितृभिःसहेतिविरुद्धफलश्रवणात् सुकृतदुष्कृतयोःफलंतुकर्तर्येवेतिनात्रपितॄणामपरा॰ धःकश्चिदितिमैव ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः**। कुरुते विप्रइति शेषः ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भोजनात् अभ्यञ्जनानदानात्तिलैः विक्रयं कुरुते सपुरुषः श्वविष्ठायां कृमिभूतः पितृभिःसह म॰ ज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ त्र्यहेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तार्थः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पतति द्विजातिकर्मभ्योहीयते । एतदेव स्पष्टीकृतं शूद्रोभवतीति । त्र्यहेणेति त्रिविक्रयणमुपलक्ष्यते ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पञ्चानामेवमहापातकिनांपातित्यहेतूनांवक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात्त्र्यहेण शूद्रतांप्राप्नोति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तद्रव्येषुकानिचिदनुवदन् तद्विक्रये [दोषमाहसद्यइतिद्वाभ्याम् । त्र्यहेणाव्यवहितेन]‡ ॥९२॥

(५) **नन्दनः** । मांसेन विक्रीतेन ॥ ९२ ॥

इतरेषांतु पण्यानांविक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावंनियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कामतइतिवचनादनापदित्यनुमीयते गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनांप्रायश्चित्तविशेषार्थंगुरुणिगुरूणिलघुनिलघूनीतिवक्ष्यामः ॥ ९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इतरेषामपण्यानांकृतान्नादीनांनिषिद्धानांकामतोऽकामतस्तु पापमात्रम ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणउक्तेभ्योमांसादिभ्योऽन्येषांप्रतिषिद्धानांपण्यानामिच्छातोनतु प्रमादाद्द्रव्यान्तरसंश्लिष्टानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वंगच्छति ॥ ९३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । [इतरेषां निषिद्धानां पण्यानां विक्रयिणां]‡ ॥ ९३ ॥

(५) **नन्दनः** । अपण्यानामविक्रेयाणां कामतः अनापदि ॥ ९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इतरेषां पण्यवस्तूनाम ॥ ९३ ॥

रसारसैर्निमातव्यानत्वेव लवणंरसैः ॥ कृतान्नंचाकृतान्नेन तिलाधान्येन तत्समाः ॥९४॥

(१) **मेधातिथिः** । रसाः पूर्वोक्तास्तेरसैर्निमातव्याः मधुररसंगुडादिदत्वा ऽऽम्लादिरसमामलक्यादिग्रहीतव्यं नकेवलंलवणंदत्वारसान्तरमदियं पाठान्तरंलवणंतिलैरिति अस्मिन्पाठेतिलैरेवलवणस्यप्रतिषेधोनरसान्तरैः कृतान्नंसक्तोदनाद्यन्येन यवसादिनानिमातव्यं तिलास्तुधान्येनव्रीह्यादिनातत्समाः प्रस्थंदत्वाप्रस्थएवग्रहीतव्योनार्थापेक्षयाधिकंवादेय विनिमयोनामविक्रयएव क्रीणातिस्तद्द्रव्यविनिमयेपठ्यते नहितद्युक्तं विक्रये प्रकृतिविनिमयस्त्वति गौतमेनैवंदर्शितं एवंतर्हिप्रसिद्धेनरूपकादिनाद्रव्यार्पणंविक्रयः तदन्यद्रव्यपरिवृत्तौविनिमयः ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रसागुडादयोरसैर्निमातव्याः परिवर्तनेन ग्राह्याः । लाभप्रेप्सया इयत्तानवधारणेन ग्रहणं वैनिमयोविक्रयस्त्वियत्तावधारणेन लाभेच्छयेति विशेषः । तत्र रसानांरसैर्विनिमयः कार्योनतु विक्रयः । लवणंतु मृन्निर्भासतया रसभूतं विनिमेयमपि न रसैः । कृतान्नं सक्त्वाद्यकृतान्नेन यवादिना विनिमेयम् । नतु नेत्यत्रान्वितमप्रामाण्यंनिषेधायोगात् । तिलाधान्येनेति स्वयंकृष्याद्युत्पादितत्वाद्यभावेपि धान्यैर्विनिमये नास्ति दोषइत्यर्थः । किंतु तत्समान न्यूनाधिकाः ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । रसागुडादयोरसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः लवणंपुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं सिद्धान्नंचामान्नेन परिवर्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थप्रस्थेनेत्येवंतत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

---

‡ न

(४) राघवानन्दः । [विप्रक्षत्रिययोरुक्तरसादिपरिवर्तनेन दोषइति]¹ वदन् वाचनिकप्रतिनिधीनाहरसाइति । अकृतान्नेनामेन ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ रसादीनां विक्रयोपायमाह रसारसैर्निमातव्याइति । रसारसैः कृतान्नं कृतान्नेन धान्येन तिलाश्च निमातव्याव्यत्येतव्याः तत्समः समपरिमाणः लवणं रसैर्नतुनिमातव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रसैरसानिमातव्याः मानंपरस्परंकर्तव्याः अन्यरसैः लवणं न । अकृतान्नेनकृतान्नं तिलाधान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः ॥ नत्वेव ज्यायसींवृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेन सर्वेणापि प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसवोयंराजन्यस्य नांकिंचित्तस्याविक्रेयंवैश्यवत् किंतु सत्यपि स्ववृत्तित्यागेन ज्यायसींब्राह्मणवृत्तिंकदाचिदप्यभिमन्येत इमांकरोमीतिचेतसि न कुर्यात् प्रतिकूलंदैवमनयएतदापदुपलक्षणार्थंगतः प्राप्त आपद्गतइतियावत् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेन सर्वेण निषिद्धेनापि रसादिना विक्रीतेन अनयमवृत्तिम् । ज्यायसीं ब्राह्मणस्यवृत्तिं प्रतिग्रहादि अभिमन्येत स्वीकुर्यात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः आपदंप्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् न केवलंक्षत्रियः क्षत्रियवदन्योपि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्गतक्षत्रियस्यतु वैश्यवृत्तिमनुवदन् [विप्र]¹ वृत्तिंनिषेधति जीवेदिति । सर्वेण निषिद्धविक्रयेणापि अतएवास्य मांसादिविक्रयोन पातित्यहेतुः । अतस्तत्प्रकरणे ब्राह्मणपदम् । अनयमापदम् । ज्यायसीं अध्यापनयाजनादिकाम् । अत्रप्रतिलोमपरिणयनवत्प्रतिलोमवृत्तिरपि निषिद्धा । यत्त्वापत्काले क्षत्रियादप्यध्ययनं अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयतइति विप्रस्य तद्विद्याकांक्षाप्रयुक्तत्वान्नतस्य जीविकाद्यर्थतेति भावः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अनयमापदं एतेन वाणिज्येन सर्वेण प्रतिषिद्धद्रव्यविक्रयेणापीत्यर्थः ज्यायसींवृत्तिंब्राह्मणवृत्तिम् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्गतः ज्यायसीं विप्रसंबन्धिनीं वृत्तिंकर्हिचित् ॥ ९५ ॥

योलोभादधमोजात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ तंराजानिर्धनंकृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । योजात्याऽधमोनिकृष्टः क्षत्रियादिः सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेधएवमेवायंश्लोकः । उत्कृष्टोनिरपेक्षो ब्राह्मणएव कर्मभिरध्ययनादिभिर्जीवति दण्डोयंसर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंवैश्यादेरपि क्षत्रधर्मग्रहोनिषिद्धइत्याह यइति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । योनिकृष्टजातिः सल्लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्तंराजा गृहीतसर्वस्वंकृत्वा तदानीमेव देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवं दृष्टादृष्टार्थं सामान्योक्तिमाह यइतिद्वाभ्याम् । जात्या क्षत्रियत्वादिनाधमः । उत्कृष्टकर्मभिः उत्कृष्टाःपूर्वपूर्वेण तेषां कर्मभिः । प्रवासयेत् बहिर्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥

---

१ न

(६) **रामचन्द्रः**। जात्या अधमः उत्कृष्टकर्मभिर्नजीवेत् ॥ ९६ ॥

वरंस्वधर्मोविगुणोन पारक्यः स्वनुष्ठितः ॥ परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यविधेर्निन्दार्थवादोयं योयस्य विहितोधर्मोजात्याश्रयेण विगुणोप्यपरिपूर्णाङ्गोऽपि युक्तोनुष्ठातुंनपरधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोपि अत्रनिन्दार्थवादः परधर्मेणेति ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र वैश्यवृत्तेरुक्तायावरमशूद्रात्प्रतिग्रहोविगुणोभूतापि स्ववृत्तिः स्ववृत्तिनया प्रशस्तेत्यवतारयति वरमिति। पततिजातितः स्वानन्तरजातितुल्यतांयाति ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। विगुणमपि स्वकर्मकर्तुन्याय्यं न परकीयंसंपूर्णमपि यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषोवर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पारक्यः परकीयः स्वनुष्ठितः साङ्गोपि न श्रेयान्। स्वधर्मोविगुणःश्रेयान् परधर्मोभयावह इतिस्मृतेः। जातितः कर्मजात्यन्तरप्राप्त्याजात्यन्तरंजायतेततःसाम्यादितिमनुभट्टोक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः**। वरशब्दउत्कृष्टवचनः ॥ ९७ ॥

वैश्योजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ॥ अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८॥

(१) **मेधातिथिः**। स्वधर्मेणाजीवतोवैश्यस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते पादधावनादिशुश्रूषया अनाचरन्नकार्याणि उच्छिष्टापमार्जनाद्यकार्यं तत्परिहर्तव्यं शक्तिमान्निवर्तेतेति सर्वशेषः। अत्रकेनचिदुक्तं सामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतदतिदिश्यतेतत्रापरेण संदिह्यते कथंशूद्रवृत्तिं ब्राह्मणःकुर्यात् एवंहि श्रूयते। उत्कृष्टंचापकृष्टंच विधेते कर्मणी तयोः। मध्यमे कर्मणीहित्वा सर्वसाधारणेहिते ॥ इति तदुक्तंनत्वस्यायमर्थो ब्राह्मणस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति किंतर्हिनिवर्तेतच शक्तिमानिति यदस्माभिरुक्तंसर्वशेषइति ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अकार्याण्युच्छिष्टभक्षणादीनि। निवर्तेतशक्तिमान् यदि जीवनशक्तः प्रकारान्तरेण तदा न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन्शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन्वर्तेत निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितोनिवर्तेत ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। विप्रराजन्ययोरापद्धर्ममुक्त्वा वैश्यशूद्रयोरप्याह वैश्यइतित्रिभिः। अजीवन्नितिच्छेदः। अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि। निवर्तेत शूद्रवृत्तेः। शक्तिमान् लब्धस्ववृत्तिश्चेत् लब्धवृत्त्योर्विप्रक्षत्रिययोरपि निवृत्तिः प्रायश्चित्तपूर्विका शक्तिमानित्यनेनसूचिता ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः**। अजीवन्निति पदं अकार्याण्यभक्ष्यभक्षणादीनि शक्तिमानापद्विमुक्तः निवर्तेत शूद्रवृत्तितः ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैश्यःस्वधर्मेणाजीवन् शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि न कुर्यात् शक्तिमान्स्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्त्या निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषांशूद्रः कर्तुंद्विजन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययंप्राप्तोजीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कारुकाः शिल्पिनः सूदतन्तुवायादयस्तेषांकर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि तैर्जीवेत पुत्रदारात्ययस्तद्भरणासमर्थता एतेन धनतन्त्रभंगेनतस्यापदिविवाहादिकर्मणामेषांविधानान्निकृष्टताऽनुमीयते ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुत्रदारात्ययंप्राप्तस्तेषांजीवनाभावेन कर्तुमशक्नुवन् । कारुकाणां विशिष्टकर्मकराणां चित्रकरादीनां कर्मभिः ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रः द्विजातिशुश्रूषांकर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्राद्यत्ययं नाशं ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः** । शूद्रस्यापद्वृत्तिमाह अशक्नुवंस्तुशुश्रूषामिति । अशक्नुवन्वृत्तिहान्येति शेषः ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुत्रदारात्ययं प्राप्तः भृत्यभावेन जीवनम् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च॥१००॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रचरितैरनुष्ठितैः शुश्रूष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मैवतथापीहभेदेनोपादानातक्षकिवर्धकिप्रभृतयः कारवस्तेषांकर्माणि तक्षणवर्धनादीनि शिल्पानि यत्र छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शिल्पानि पटनिर्माणादीनि ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थमिदं यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः** । यैः कटघटनिर्माणैः सुरचितैः सुष्ठुकृतैः शुश्रूष्यन्ते शुश्रूषामाप्नुवन्ति । द्विजात्यपेक्षितकारुककर्माणि कुर्यादिति ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । कानि पुनस्तानि कारुकर्माणीत्याह यैः कर्मभिः सुचरितैरिति । शिल्पानि सुवर्णलोहच्छत्रादिकरणानि ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ॥ अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमंधर्मंसमाचरेत् ॥ १०१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनातिष्ठन्निच्छयैतदुक्तंभवति क्षत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्प्रतिग्रहंवा तुल्ये एते वृत्ती असत्प्रतिग्रहात्क्षत्रवृत्तिः श्रेयसी अथवानातिष्ठन्वैश्यवृत्तिरसंभवे ततश्चासत्प्रतिग्रहोवैश्यवृत्तेर्हीनतरः स्वेपथिस्थित इति ब्रुवन्नापद्वृत्तीनांसमुच्चयोस्तीति ज्ञापयति अवृत्या कर्शितंसीदन्नवसादंप्राप्नुयात् ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वरंस्वधर्मइति यदुक्तं तत्स्फारयति वैश्येति । स्वेपथि स्ववृत्तौ स्थितउद्यतः अतएव क्षत्रवृत्तिमप्यनातिष्ठन् । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणोवृत्त्यभावपीडितोऽवसादंगच्छन्क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मोवरम् विगुणइत्युक्तत्वात् । स्ववृत्तावेववर्तमानइमांवक्ष्यमाणांवृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणंज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् वैश्यवृत्त्याऽपरितुष्यतोब्राह्मणस्य स्ववृत्तौ स्वाच्छन्द्यमाह वैश्येतिद्वभ्याम् । स्वे पथि वेदाभ्यासादौ । इममसत्प्रतिग्रहाख्यम् ॥ १०१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ ब्राह्मणस्यापद्यप्यनाश्रितवृत्त्यन्तरस्य स्वधर्मनिरतस्य कर्तव्यमाह वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्निति । स्वे पथि स्वेधर्मे इमंवक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयंगतः ॥ पवित्रंदुष्यतीत्येतद्धर्मतोनोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत इति प्रतिग्राह्यजातिगुणानामपेक्षा न कर्तव्या अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपूर्वाभावउत्तरोत्तरप्राप्तिरस्त्येव यथा क्षत्रवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिः पवित्रंगङ्गास्रोतस्तदमेध्यसंसर्गेण दुष्यति नदीवेगेन शुध्यतीत्युक्तं एवंब्राह्मणोपीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पवित्रं वन्ह्यादि । धर्मतोधर्मबलात् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणआपदंप्राप्तः सर्वेभ्योपिनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहंकुर्यात् अत्रार्थान्तरन्यासोनामालङ्कारः। यस्मात्पवित्रंगङ्गादिरथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयं मरणम् पवित्रं वेदाभ्यासेन सर्वदा पूतोविप्रः प्रकरणात्पवित्रं वन्ह्यादिदृष्टान्तीवाधर्मतोधर्मशास्त्रात्स्वधर्मत्वाद्वा यत्पवित्रं तन्नदुष्यतिनदुष्टमिति प्रमितम् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वतः अप्रतिग्राह्यादपि प्रतिगृह्णीयादिति याजनाध्यापनयोरप्युपलक्षणम् ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्गतः धर्मतः पवित्रं द्विजं न दुष्यति एतदुपपद्यते युक्तमेव ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ॥ दोषोभवति विप्राणांज्वलनांबुसमाहि ते ॥ १०३॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासत्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन याजनाध्यापने अनुज्ञायेते गर्हितादितिसिंहावलोकितवत्पूर्वाभ्यामप्यभिसंबध्यते यथाग्निरापश्च सर्वत्र शुद्धाएवंब्राह्मणाअपीति प्रशंसा केचिदाहुः। असत्प्रतिग्रहवदसद्याजनाध्यापने अभ्यनुज्ञायेते यद्यभविष्यतां तदा पूर्वश्लोकएवंप्रतिग्रहवदपठिष्यतां इहतु विधिप्रत्ययाभावाद्दोषोभवति। विप्राणामिति वर्तमानप्रत्ययेन सिद्धव्यपदेशादर्थवादताप्रतीतेः किंच प्रतिवचनंतावदर्थवादः पूर्वेण सिद्धत्वात्तदेव वाक्यत्वापत्तेर्याजनाध्यापने अप्येवं भवितुमर्हतः वयंतु ब्रूमोऽसंभवे सत्प्रतिग्रहस्यतत्रापिवृत्तिर्युक्ता यतः प्रभृतिः स्मर्यते यथा कथंचित्सआत्मानमुद्धरेदथप्रत्यवायेभ्यः कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्हितादिति त्रिष्वन्वितम् । विप्राणां वेदविद्यावताम् । यथा ज्वलनोऽशुचीनपि दहन् अप्पूरनद्यादिर्मलक्षालनंकुर्वन्नपि न दुष्यति ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मोन भवति यस्मात्स्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नेति । यथा याजनाध्यापने दोषानापादके दृष्टान्तः ज्वलनेन ग्रीष्मातपेन युक्तोर्क इववेदाभ्यासेनयुक्तोविप्रः प्रतिग्रहोपितथाविशुद्धाच्चप्रतिग्रह इत्यत्र विशुद्धपदं तदर्जितधनस्य फलसिद्ध्यर्थम् ॥१०३॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति नाध्यापनाद्याजनाच्चेति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्वलनार्कसमाहितः समीपे आपद्गतस्य दोषोन ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नोयोऽन्नमत्ति यतस्ततः ॥ आकाशमिव पङ्केन न सपापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासत्प्रतिग्रहउक्तोऽनेन प्रतिग्रहदुष्टमन्नमभ्यनुज्ञायते ततस्ततइति जातिकर्मानपेक्षमत्र स्वामिनमाह शेषार्थवादश्च ॥ १०४ ॥

---

(१०३) ज्वलनाम्बु समाहिते=ज्वलनार्क समाहिते (च, ण) = ज्वलनार्क समाहितः (राम)

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंपुनः प्रतिग्रहादिकुर्वन् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्राणात्ययंप्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जीवितेति । यइति सामान्यशब्दोपि ब्राह्मणविषयएव प्रकरणात् अन्येषां प्रतिग्रहनिषेधाच्च । अत्रअनदनीयोदनम् अवृत्तिकर्शितत्वंजीवितात्ययमितिलिङ्गत्रयं पवित्रमित्यादिदृष्टान्तद्वयंच लौकिकालौकिकं सर्वथाऽदोषतात्पर्यकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । सवर्त्र भोजनमप्यस्यादृष्टमित्याह जीवितात्ययमापन्नइति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवितात्ययं आपन्नः जीवितस्य अत्ययं नाशं प्राप्तः सन् यतस्ततः प्रतिलोमजातान् यः अन्नं अत्ति भक्षयति ॥ १०४ ॥

अजीगर्तः सुतंहन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीगर्तोनामऋषिः सक्षुत्परिपीडितः पुत्रंसुतं शुनः । शेपनामानं हंतुमुपासर्पत्प्रचक्रमे नचासौ कव्यादइतियुज्यते । शौनःशेपमाख्यानंबह्वृचि सुप्रसिद्धं नात्र विस्तरआगमस्योपयुज्यते परमार्थस्तु प्रकृतिरूपोर्थवादएवं सर्वएते द्रष्टव्याः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुतं शुनःशेपम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रपरकृतिरूपाऽर्थवादमाहअजीगर्तइति ऋषिरजीगर्ताख्योबुभुक्षितः सन्पुत्रंशुनःशेपनामानंस्वयंविक्रीतवान् यज्ञे गोशतलाभाययज्ञयूपे बद्ध्वा विशसिता भूत्वा हंतुंप्रचक्रमे नच क्षुत्प्रतीकारार्थंतथा कुर्वन्पापेन लिप्तः एतच्च बह्वृचब्राह्मणे शुनःशेपाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे ऐतिह्यं प्रमाणयति अजीगर्तइतिचतुर्भिः । सुतं शुनःशेपम् हन्तुं वरुणार्थं पुरुषमेधे । उपासर्पद्विक्रीतस्य सुतस्य पुनर्हननार्थं गतवान् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र शिष्टाचारान्दर्शयति अजीगर्तःसुतंहंतुमिति । आचरन्निति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीगर्तः ऋषिः । सुतं शुनःशेपं । दोषेण न आलिप्यत ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुंधर्माधर्मविचक्षणः ॥ प्राणानांपरिरक्षार्थंवामदेवोनलिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंवामदेवोनामऋषिः सआर्तःक्षुधाश्वमांसमत्तुंभक्षयितुमैच्छत् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वमांसमिच्छन्नार्तोत्तुमितीच्छामात्रेणापि पापोत्पत्तिं दर्शयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । वामदेवाख्यऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्त्तः प्राणत्राणार्थंश्वमांसंखादितुमिच्छन्दोषेण न लिप्तवान् ॥१०६॥

(४) राघवानन्दः । श्वमांसं शुनोमांसं वामदेवोप्यत्तुमिच्छन्नलिप्तवानित्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । न लिप्तवान्दोषम्न स्पृष्टवान् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वमांसंवामदेवः क्षुधार्त्तोऽत्तुमिच्छन्पापेन नलिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रोविजने वने ॥ बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णोमहातपाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृधोनामतक्षा अप्रतिग्राह्यस्ततोबह्वीर्गाभरद्वाजोनामऋषिः प्रतिजग्राह ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वीर्गाइति सतात्पर्यं विशेषणं एकैव गौः प्रतिग्राह्येति वचनात् । वृहत्तक्ष्णोरथकारात् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । भरद्वाजाख्योमुनिः महातपस्वी. पुत्रसहितोनिर्जने वनेऽरण्यउषित्वा क्षुत्पीडितोवृधुनामस्तक्ष्णोबहीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृधोर्वृधुनामकस्य तक्ष्णोआयोगवजातेः विजने निहुत्य प्रतिजग्राहेत्यन्वयः । अत्रहेतुः महातपाइति तेन संभवत्प्रकारान्तरे न कार्यं तदिति भावः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बृहत्तक्ष्णोराज्ञः प्रतिग्रहः ॥ १०७॥

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥१०८॥

(१) मेधातिथिः । विश्वामित्रोनाममहामुनिः प्रसिद्धः । सकस्मिंश्चिदवसरे क्षुधादुःखेनश्वजाघनीं चण्डालहस्तादादायात्तुमभ्यागतआभिमुख्येनाध्यवसितः । नकेवलंपरिदुष्टेऽन्नेदोषोऽस्ति यावत्स्वभावदुष्टेपीति श्वजाघनीग्रहणं सर्वदोषदुष्टमप्यापदि भक्षयितव्यमितिश्लोकतात्पर्यार्थः ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वजाघनीं शुनःपुच्छमूलमांसम् ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिर्विश्वामित्रोधर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चण्डालहस्ताद्गृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसंभक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वजाघनीं शुनो जघनवर्तमानंमांसम् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । श्वजाघनींश्वमांसं अत्तुंभक्षितुम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षुधार्त्तोविश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपुच्छमूलमांसं अत्तुं अभ्यगात् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदीषद्गर्हितयोर्याजनाध्यापनयोः संभवेनगर्हितप्रतिग्रहे वर्तितव्यमितिश्लोकार्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पुनर्विशेषमाह प्रतिग्रहादिति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणांमध्याद्ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहोनिकृष्टः परलोके नरकहेतुःततश्चापदि प्रथमंनिन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यंतदसंभवेत्त्वसत्प्रतिग्रहइत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाध्यापने प्रतिग्रहात्प्राशस्त्ये इत्यनुवदति प्रतिग्रहादिति । प्रत्यवरः प्रति पूर्वं अपेक्ष्यावरोनिकृष्टः प्रेत्य स्थितस्यापि नरकहेतुत्वात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । याजनाध्यापनाभ्यामसत्प्रतिग्रहस्यावरत्वमाह प्रतिग्रहाद्याजनाद्वेति । प्रेत्य परलोके ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः हीनहीनः ॥ १०९ ॥

याजनाध्यापने नित्यंक्रियेते संस्कृतात्मनाम् ॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यंत्यजन्मनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रैवहेतुरूपोर्थवादः । प्रवृत्तिरेवेदृशी लोकस्य यदनुपनीतानाधीयते नच यजन्ते अतःक्षुधार्त्तोप न शूद्रंयाजयिष्यत्यध्यापयिष्यति वा । दानंतु सार्ववर्णिकंप्रसिद्धं शूद्रादपि प्रतिग्रहः कर्तुमाप्नोत्यतः सप्रत्यवरः ॥११०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्कृतात्मनां द्विजानामेव संभवति नतु तस्य शूद्रे प्रसंगः । प्रतिग्रहस्तु प्रवर्तमानः शूद्रेपि प्रसज्यतएवेति युक्तोनिन्दितत्वात् । नकेवलं शूद्रात् किंतु अप्यन्त्यजन्मनः चण्डालात् ॥ ११० ॥

---

(११०) क्रियते=नियते (र)

(३) कुल्लूकः। अत्रहेतुमाह याजनेति। याजनाध्यापने आपद्यनापदि चोपनयनसंस्कृतात्मनांद्विजातीनामेव क्रियेते प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः। अत्रहेतुमाह याजनेति। संस्कृतात्मनां वेदेनैव संस्कारोद्विजानाम्। शूद्रस्य याजनमपि प्रतिग्रहवन्निन्दितम् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः। अत्र कारणमाह याजनाध्यापने नित्यंक्रियेते संस्कृतात्मनात्रैवर्णिकानामेव नित्यमापद्यनापद्यपि क्रियते ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः। जन्मनः निकृष्टजातेः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनोयाजनाध्यापनैः कृतम् ॥ प्रतिग्रहनिमित्तंतु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः। जपेन होमेन चैनः पापमपैति विनश्यति। तेच वक्ष्यति प्रतिग्रहाद्यदेनस्तत्त्यागेन तस्य प्रतिग्रहस्य तपसा वक्ष्यमाणेन मासंगोष्ठे पयःपीत्वेत्यादि ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। जपहोमैर्नतु तदुपात्तवित्तत्यागैरेव अतः सुशकप्रायश्चित्ततापि। त्यागेन प्रतिग्रहोपात्तवित्तस्य। तपसा चान्द्रायणादिना। तपसैवेति क्वचित्पाठः। तद्वित्तस्य त्यागासंभवे तपसापि भूयसाऽपैतीत्यर्थः ॥१११॥

(३) कुल्लूकः। एनोग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नंपापंतत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्प्रतिग्रहजनितंपुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासंगोष्ठेपयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः। प्रायश्चित्तगौरवादपि ताभ्यां प्रतिग्रहोऽवरइत्याह जपेति। एनः पापम् त्यागेन तद्द्रव्यस्य। तपसा गोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणेन ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः। प्रतिग्रहस्तु दानस्य सर्वसाधारणत्वादन्त्यजन्मनः प्रतिलोमादपि क्रियते कर्तुप्राप्तोभवति तेन प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्याह जपहोमैरपैत्येनइति। प्रायश्चित्तगौरवादप्यसत्परिग्रहः प्रत्यवरइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः। तु पुनः त्यागेन प्रतिगृहीतवस्तुनः त्यागेन वा तपसैव गोष्ठे पयः पीत्वा वक्ष्यमाणतपसा ॥१११॥

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः। अस्याप्यनुवादोर्थवादमेवाह। महदेतदन्याय्यंयत्परद्रव्यग्रहणं तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य ग्रहणेपीदंभवद्दुष्यतोप्येतावता प्रशस्यत्वमवभूयः प्रतिग्रहःसमानजातीयः सएवायंप्रकर्षप्रत्ययहेतुर्भवति प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति यतोनिकृष्टमपेक्ष्योत्कृष्टत्वनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति नहि भवति चण्डालाद्ब्राह्मणः श्रेयानतः शिलोञ्छयोरपि ग्रहणप्रशस्यत्वग्रहणं तथापि शिलोञ्छःश्रेयः यद्यपि शिलोञ्छवृत्तिरत्यन्तोत्कृष्टोन्नतथाप्यस्ति प्रतिग्रहेण किंचित्स्यात् [यतस्त]ऽत्राधिदेवतानिर्दिष्ट [त]ः भृत्यागतंक्रियावैकल्यमसत्प्रति ग्रहेप्यात्मनि ग्रहउपपन्नेन कुर्वीतयमिति तत्रेतरसंनिहितद्रव्यस्याऽऽत्मनिग्रहोतःशिलोञ्छवृत्तिरपि ननिरवद्या ततोयुक्तंप्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानित्यादि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। शिलोञ्छमिति। जीवनासंभवे यतस्ततोपि चाण्डालादिक्षेत्रजादियतस्ततोपीत्यन्वयः। लूनशीर्णमनुज्ञातंशिलमिति देवलः। तदेव स्वामिनात्यक्तं तदनुमतिंविनैव गृह्यमाणमुञ्छः एकैककणादानमुञ्छः कणि·

(१) मे० ८

शादानंतुशिलमित्यन्ये । तद्दलितद्वयजीवनसंभवेसत्प्रतिग्रहोपि न कार्यः । तत्राप्युञ्छेनजीवनसंभवेशिलं न ग्राह्यं तत्रोपरोधसंभवात् ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोपि शिलोञ्छंगृह्णीयान्नतु तत्संभवेऽसत्प्रतिग्रहंकुर्यात् यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयनंशिलस्ततोप्युञ्छःश्रेष्ठः एकैकधान्यादिगुडकोन्नयनमुञ्छः ॥ ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । याजनादिभ्योपि शिलोञ्छे प्रशस्ते इत्यनुवदंस्तयोरपि शिलादुञ्छं प्रशस्ततरमित्याह शिलेति । उञ्छेन जीवंश्छिलंनकुर्यात् । शिलेन जीवन्नध्यापनंनकुर्यात् । अध्यापनेन जीवन्याजनंनकुर्यात् । याजनेन जीवन्प्रतिग्रहंन कुर्यात् । तत्रापि विशुद्धेन जीवन्नविशुद्धंनकुर्यादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) **नन्दनः** । कल्पान्तरमाह शिलोञ्छमप्याददीतेति । अजीवन्नितिपदं यतस्ततोविशिष्टाविशिष्टधनेभ्यः क्षेत्रखलादिषु शिलमुञ्छंवाददीत उत्तरार्धेन यतस्ततः प्रतिग्रहशिलोञ्छानांविशेषउक्तः यतस्ततः प्रतिग्रहादन्यतः प्रतिग्रहाच्छिलःश्रेयान् ततोपि तस्मादपि एतौ शिलोञ्छौ अदत्तादानविषयौ चतुर्थाध्यायोक्तावापद्धर्मवृत्त्यर्थौ उञ्छोधान्यशः आदानं कणिशाद्यर्जनंशिलमिति ॥ ११२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पूर्वं शिलोञ्छं शिलंवा उञ्छंवा यदाऽपर्याप्तं तदा यतस्ततः महापातकिनोपि उपपातकादिभ्योपि गृह्णीयात् । ततः शिलात् उञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनेवा पृथिवीपतिः ॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति॥११३॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिग्रहउच्यन्ते। सीदद्भिः कुटुंबावसादंप्राप्तैरापदीत्यर्थः। कुप्यमिच्छद्भिः कुण्डलकटकाद्युष्णीषासनादि काञ्चनादि अन्यद्वाधनंगोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यत्र वा निमित्तैः पृथिवीपतिर्याच्योदेशेश्वरोऽभ्यर्थयितव्यः। अत्र यदुक्तं न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादिति सदुष्टराजविषयः प्रतिषेधोद्रष्टव्यः। तथाचोक्तं लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनइति अदित्सन्नयाचितःसन्दातुंयोनेच्छति सत्यागमर्हति तस्य विषये नवस्तव्यं अथवात्यागोहानिरन्यस्य चानिर्देशाद्धर्महानिमाप्नोति ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सीदद्भिरन्नाभावेन उञ्छस्याप्यलाभात् । तथा कुप्यं कांस्यताम्रादीच्छद्भिस्तदर्थिभिः । तथा धनं बहुसुवर्णादिकोशमिच्छद्भिः । अजीवनदशायामतिरागोत्कल्येवा नृपतिर्याच्योनान्यथेत्यर्थः । सच नृपोऽदित्सन्ब्राह्मणैरन्यैरपि त्याज्यः ॥ ११३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थंकुटुंबावसादंगच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तंधान्यवस्त्रादिकुप्यं धनंयागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोप्युच्छास्त्रवर्तीयाचितव्यः स्यात् । यश्च दातुंनेच्छति कृपणत्वेनावधारितः सत्याज्योन याचनीयइत्यर्थः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे नवस्तव्यमितिव्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्नातकैर्हि राज्ञोपि धनं ग्राह्यमित्याह सीदद्भिरिति । बहुवचनलिङ्गाद्बहुतरकुटुम्बैः । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि । धनपदं सुवर्णादिपरम् । पृथिवीपतिः राजा याच्यः आपत्प्रकरणत्वादुच्छास्त्रवर्त्यपि अन्यथा धर्मजीवनयोर्हानावतीव पातकितेतिभावः । अदित्सन्कार्पण्यात् । त्यागं तस्यराज्ञः देशस्य वा ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः** । कुप्यंवस्त्रादिकं धनंहिरण्यादिकं त्यागंयाजनादिषु नादेयत्वम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकैर्विप्रैः सीदद्भिः कुप्यं ताम्रादिधनं इच्छद्भिः पृथिवीपतिर्याच्यःस्यात् अदित्सन् अप्रय· च्छन् तर्हित्यागं अर्हति ब्राह्मणैरन्यैस्त्याज्यः तद्देशेन स्थातव्यम् ॥ ११३ ॥

अकृतंच कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ॥ हिरण्यंधान्यमन्नंच पूर्वंपूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतमकृष्टंक्षेत्रमप्रशस्यं अजाविकंचभवति परस्परविशेषउक्तार्थःश्लोकोगम्यते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृतं खिलं । कृतं परिकर्मितं । अन्नं पक्वं । कृतादकृतं । ततः क्रमेणाजादौ । तत्रापि पूर्वपूर्वं न दोषवत् परिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतमनुप्तसस्यंक्षेत्रंतत्कृतादुप्तसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्ना· नांमध्यात्पूर्वंपूर्वमदुष्टम् ततश्चैषांपूर्वपूर्वासंभवे परः परोज्ञेयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्राह्येष्वेतेषु पूर्वपूर्वप्रशस्तिमाह अकृतेति । अकृतमनुप्तसस्यं क्षेत्रं ततोनीवारादेर्ग्रहणम् । कृ· तादुप्तसस्यात् । अन्नं सिद्धान्नम् । नात्र तर्कापेक्षा किमिव वचनं न करोतीतिन्यायात् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहे द्रव्यविशेषेषु दोषतारतम्यमाह अकृतश्चगृहंक्षेत्रमिति पूर्वं पूर्वमदोषकंप· रस्मात्परस्मात्पूर्वंपूर्वंद्रव्यंप्रतिग्रहणेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकृतं अनुप्तसस्यंक्षेत्रात् कृतात् हलादिना पूर्वं अदोषभाक् ॥ ११४ ॥

सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दायोन्वयागतंधनं लाभोनिध्यादेः पित्राद्यर्जिताद्धानिबन्धात्संविभागः यद्यपि तत्पित्रादिक्रमा· यातं तथापि नतदीयशब्देन शक्यमभिधातुं बहुसाधारण्यात् । तथाच निबन्धोद्रव्यमिति स्मृत्यन्तरेपठितं । अथवामि· त्राच्छ्वशुरगृहाद्वायल्लब्धंप्रीत्या सलाभः क्रयः प्रसिद्धः जयः संग्रामे प्रयोगकर्मयोगौ कुसीदकृषिवाणिज्यान्यतश्च वर्ण· भेदेनैतेषांधर्म्यत्वं तत्राद्यास्त्रयः सर्वसाधारणाः । जयः क्षत्रियस्य प्रयोगकर्मयोगौ वैश्यस्य सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य विशे· षश्रवणेपि प्राग्दर्शनन्यायोविभागः केचित्क्रयेविवदन्ते तन्नयुक्तंसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । जयंद्यानबन्धेनापि केचि· दिच्छन्ति सर्वविषयंतदयुक्तं द्यूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पार्श्वकद्यूतेत्यत्र तथा परे प्रयोगमव्यापारमाहुः तथाहि प्रयोगोदृश्यते ज्ञानपूर्वप्रयोगइति तत्र शब्दस्य प्रयोगइति गम्यते तथाकर्मप्रयोगः कर्मप्रचारआवर्जनः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याधर्मानपेताः । दायः पित्रादिधनस्य विभागादिनालभ्यस्य प्राप्तिः । लाभोनिध्यादे· रकस्माल्लाभः । क्रयोधनेन प्राक्स्थितेन भूम्यादेः परिग्रहः । जयोयुद्धोद्योगात्प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्ध· नम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्मकृत्वा भृतिग्रहः । सत्प्रतिग्रहः शुद्धाच्छुद्धस्य द्रव्यस्य तिलादिव्यतिरिक्तस्य प्रतिग्रहः । अत्राद्यास्त्रयः सर्वेषांवर्णानां ततः परे त्रयः क्षत्रविट्शूद्राणामेवंक्रमादन्त्योविप्रस्यैवेति ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दायाद्याः सप्तधनागमाः । यथाधनाधिकारंधर्मादनपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतधनं । लाभोनिध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च । क्रयःप्रसिद्धः एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानांधर्म्याः । जयधनंविजयत्वेन क्षत्रियस्य । धर्म्यः प्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य धर्म्यः एवंचैतेषांधर्मत्ववच· नादेतदभावेऽन्येष्वमापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे चापद्विहितेषु प्रवर्तेतव्यमित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिग्रहप्रसंगेन धनोपायान्तरमनुवदन्नुपसंहरति सप्तेति । वित्तागमाधनस्य प्राप्त्युपायाः ध·

र्म्याधर्मादनपेताः। दायः पित्रादिधनादेर्विभजनम्। लाभो निध्यादेः। क्रयोत्पधनेन विनिमयेनमा। जयः द्यूतयुद्धाद्यैः। प्रयोगोवृद्धयर्थधनस्य। कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये। अत्रदायलाभक्रयाश्चातुर्वर्ण्यस्य साधारणाः। जयः क्षत्रियस्यासाधारणः। प्रयोगकर्मयोगौवैश्यस्य। सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य। आपदि प्रतिग्रहशङ्कानिरासाय विवरणम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः। अथ ब्राह्मणस्यानापद्विषयांस्तावदाह सप्तवित्तागमाइति। धर्म्याधर्मयुक्ता अनापद्विषयाइत्यर्थः। दायः प्रसिद्धः। लाभोनिध्यागमादिः। क्रयः क्षेत्रादिक्रयः। जयोवादिषुप्रतिवादिनिग्रहः। प्रयोगः अध्यापनं कर्मयोगोयाजनं सत्प्रतिग्रहोविशुद्धद्विजातिप्रतिग्रहः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः। दायः पित्र्यांशलाभः निध्यादेःप्राक्स्थितस्यभूम्यादेः परिग्रहः। जयोयुद्धयोगादेः प्राप्तिः प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम्। कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा समैते धर्म्या वित्तागमाः वित्तस्यआगमोपायाः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पंभृतिः सेवा गोरक्ष्यंविपणिः कृषिः ॥ धृतिर्भैक्ष्यंकुसीदंच दशजीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः। सवपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरेकेण वैद्यकतर्कभूतविषासनविद्यासर्वेषांजीवनार्थिनां न दुष्यति शिल्पंव्याख्यातं भृतिः प्रेष्यकत्वं सेवापरवृत्तानुवृत्तित्वं धृतिः संतोषः दृष्टान्तार्थंचैतन। अतीययाविहितवृत्तिभावेनेति जीवनोपायाः संकीर्यन्ते पुरुषमात्रेविषयत्वात् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। विद्यादयोदश जीवनहेतवः प्राणधारणहेतवः धर्माधर्मसाधारणाः। विद्या विद्यातिशयत्वेन प्रसादादिना धनलाभः। शिल्पं चित्रादिकौशलम्। भृतिः परप्रेषणंकृत्वा मासादिनियतभृतिः। सेवा चाटुकारेण नियतं धनप्राप्तिः। गोरक्षं पशुपालनंकृत्वा यथोक्तपशुभागग्रहणम्। वाणिज्यंकृषिः कर्षणम्। धृतिः प्राप्तेनाल्पेनापि संतोषः। भैक्ष्यं याच्ञालब्धं। कुसीदं वृद्ध्याधान्यादिदानम्। सर्वमेतदापदि यथायोगं वर्णानां तत्र विप्रस्य सेवाश्ववृत्तिरित्यादिना सेवा निन्दिता ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः। आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतवइति निर्देशात् एषांमध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि नजीवनंतया तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथाब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवंशिल्पादावपि ज्ञेयम्। विद्यावेदविद्या व्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थेन दुष्यति शिल्पंगन्धयुक्त्यादिकरणं* भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं सेवा पराज्ञासंपादनं गोरक्ष्यंपशुपाल्यं विपणिर्वाणिज्या कृषिः स्वयंकृता धृतिः संतोषः तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंभिक्षासमूहः कुसीदंवृद्ध्याधनप्रयोगः स्वयंकृतोपिह्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः। अनापद्धर्मान् सक्षिप्योक्ता आपद्धर्मान्संक्षिपति विद्येति। विद्या तर्कनयादि वेदस्थानापद्धर्मत्वात्। शिल्पं चित्रादिकृतिः। भृतिर्वेतनम्। सेवा परचित्ताराधनम्। विपणिर्वाणिज्यम्। धृतिःसंतोषः धनार्थंव्याजेनापि धृतिमते साधुरितिकृत्वा धनं प्रयच्छन्तो दृश्यन्ते अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमाचेत्युक्तेः। जीवनहेतवः जीवनप्रयोज्याः अतः सर्वपुरुषाणामापदिवृत्तिरिय मनुज्ञायतइति मेधातिथिः ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः। अथापद्विषयानर्थलाभानाह विद्याशिल्पंभृतिः सेवेति। विद्या नृत्यवादित्रादि। शिल्पंछत्रादिनिर्माणं। भृतिर्भारोद्वहनं द्विजातिविषये। विपणिर्वाणिज्यं गिरिपर्वतप्ररूढफलमूलविक्रयः। कुसीदंवृद्धिप्रयोगः जीवनहेतवआपदिजीवनमात्र हेतवोनत्वर्थार्जनहेतवः ॥ ११६ ॥

---

* गंधयुक्त्यादिकरणं=लिखनादि (अ)

(६) रामचन्द्रः । भृतिः भृतकाध्यापनं विपणिः कृषिः धृतिः ग्रामेनाल्पेन संतोषः ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिंनैव प्रयोजयेत् ॥ कामंतु खलु धर्मार्थंदद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्मार्थमिति पूर्वोक्तैवा ऽऽपत्तिवृत्तिर्वेदितव्या पापीयसइति वचनाद्धार्मिकादल्पापि न ग्रहीतव्या यदुक्तं अध्यापनतुल्यानि कृषिवाणिज्यकुसीदानि तदापद्वतेन ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुसीदमिदानींब्राह्मणक्षत्रिययोरकर्तव्यतया दर्शयति ब्राह्मणइति । अत्यन्तापदि वृद्धिदानमपि पापिष्ठेषु सूतादिष्वत्यन्तापकृष्टेषु कर्तव्यम् । तदापि नातिबहु किंत्वल्पमेव तच्च धर्मार्थं पञ्चमहायज्ञादिधर्मोद्देशेनेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि नप्रयुञ्जीत किन्तु निकृष्टकर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया* वृत्त्या प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। विप्रक्षत्रिययोरनापदि कुसीदाभावमनुवदन्नापदि तत्र लभ्याल्पतामाह ब्राह्मणइति । धर्मार्थ पापीयसेपापकर्मणे स्वस्मादधमवर्णायवा । आल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागाम् वृद्धिम् ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः**। कुसीदस्यात्रापदिजीवनमात्रत्वमुक्तंवित्तार्थस्तु कुसीदेन ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्ययुक्तइत्याह ब्राह्मणःक्षत्रियोवापीति । पापीयसः शूद्रादेः अल्पिकामल्पवृद्धियुक्ताम् ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वृद्धिं वृद्धिजीविकां । न प्रयोजयेत् धर्मार्थं पापीयसे निकृष्टकर्मणे कामं भैक्षिकं खलु दद्यात् अल्पकं स्वल्पकल्पया ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियोभागमापदि ॥ प्रजारक्षन्परंशक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । राज्ञःक्षीणकोशस्य षड्भागग्रहणापवादश्चतुर्थभागोऽभ्यनुज्ञायते परिशिष्टोऽर्थवादः परमिति क्रियाविशेषणंपरया रक्षयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यत्रधान्येष्टमोभागोग्राह्यस्तत्र आपदि कोशक्षये रक्षार्थंचतुर्थभागंगृह्णन् परमत्यर्थं रक्षां कुर्वन्पापादधिककरादानजन्यान्मुच्यते ॥ ११८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानींराज्ञामापद्धर्ममाह चतुर्थमिति । राज्ञोधान्यादीनामष्टमइत्याद्युक्तंसआपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागंकरार्थंगृह्णन्परया शक्त्या प्रजारक्षन्नधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। राजाप्यापदि धान्यादीनां चतुर्थमंशं गृहीत्वा प्रजाः पालयेदित्याह चतुर्थमिति । किल्बिषादधिकग्रहणजपापात् ॥ ११८ ॥

(५) **नन्दनः**। अथक्षत्रियस्यापदिकरादानप्रकारमाह चतुर्थमाददानोपीति । किल्बिषादादाननिमित्तात् ॥ ११८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्षत्रियः चतुर्थ भागं आपदि आददानोऽपि परः शक्तिपरया शक्त्या प्रजारक्षन् ॥ ११८ ॥

स्वधर्मोविजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥ शस्त्रेण वैश्यान्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥ ११९॥

(१) **मेधातिथिः**। विजयशब्देन विजयफलयुक्तं स्वधर्मतया विधीयते तथाचाहवे नस्यात्पराङ्मुखः भयउप-

---

* मनुकल्पितयावृत्त्या=मल्पिकयावृत्त्या (अ)

स्थिते पराङ्मुखोयुद्धेनस्यादित्यर्थः । अनेन प्रकारेण प्रजारक्षित्वा वैश्याद्बलिर्हारयितव्यः वैश्यामहाधनाभवन्ति ततस्तथा हरणेनियुक्ताः कृतापराधानहन्यन्ते ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विजयोयुद्धेपरहिंसा स्वधर्मोऽसाधारणोधर्महेतुः अतोन तत्र दोषः । धर्म्यमनापदि वक्ष्यमाणम् ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञोऽपि रक्षणमुच्यतेयस्मात्स्वधर्मइति राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मोविजयफलं युद्धमित्यर्थः प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयंस्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखोभवेत् एवंच शस्त्रेणवैश्यान्दस्युभ्योरक्षित्वा तेभ्योधर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वैश्येतराणांभागमुक्त्वा राज्ञो वैश्यविषयकतद्विशेषमाह स्वधर्मइतिसार्धेन । विजयान्वेषी नपराङ्मुखः स्यात् ११९ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियस्य मुख्या वृत्तिरेषेति श्लोकाभ्यामाह स्वधर्मोविजयस्तस्येति । तस्य स्वधर्मोविजयः तस्मादाहवे पराङ्मुखोन स्यात् ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धर्म्यं धर्मार्हं बलिं आरभेत ॥ ११९ ॥

धान्येऽष्टमंविशांशुल्कंविंशंकार्षापणावरम् ॥ कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा॥१२०॥

(१) **मेधातिथिः** । धान्यव्यवहारिणः शूद्राः कर्म उपकरणमुपकारोयेषां न ते किंचिद्दापयितव्याः एवंशिल्पिनः कारवस्तदेवमुक्तंप्राक्शिल्पिनोमासिमासीत्यादि । अधिकभागग्रहणार्थोयंश्लोकः ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विशांवैश्यानामष्टमं शूद्राणांतु चतुर्थमेव शुल्कं भागम् । विंशत्कार्षापणमिति धान्यान्येषु विंशद्विंशनिकार्षापणमूल्यं तादृशालाभे कार्षापणएकोराज्ञा ग्राह्यइत्यवरःपक्षः संभवेत्त्वधिकमपिग्राह्यमित्यर्थः । कर्मोपकरणाः कर्मभिर्विश्वमुपकुर्वन्तस्तन्तुवायादयः शूद्राः कारवोवर्णबाह्यानटचित्रकाराद्याः शिल्पिनश्च रथकाराद्यास्तेपि कर्म कृत्वा भृतिन्वेपि विंशतिकार्षापणालाभे कार्षापणावरं शुल्कं दद्युरितिशेषः । त्रिंशत्कार्षापणावरमितिक्वचित्पाठः ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कोसौ बलिस्तमाह धान्यइति । धान्ये विंशउपचये वैश्यानामष्टमंभागंशुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भागउक्तः आपद्ययमष्टमउच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थोवेदितव्यः । तत्रापि विंशंग्राह्यंतथाहिरण्यादीनांकार्षापणान्तानांविंशतितमंभागंशुल्कंगृह्णीयात्तत्रापि पञ्चाशद्भागआदेयोराज्ञा । पशुहिरण्ययोरित्यनापदि पञ्चाशद्भागउक्तः । आपद्ययंत्रिंशउच्यते । तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्यआपद्यपि करोग्राह्य ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः** । धर्म्यंबलिमाह धान्यइति । अनापदि विशां धान्यानांद्वादशभागउक्तः हिरण्यादिकार्षापणानांतु पञ्चाशद्भागः अत्रतु तेषां संकोचउक्तः धान्यानामष्टमोभागःषष्ठोद्वादशएववेत्युक्तत्वात् । तत्र विंशंप्रति षष्ठांशग्रहणे सपादाढकत्रयं द्वादशांशग्रहणे किंचिदधिकसार्धाढकं चतुर्थांशग्रहे त्वाढकपञ्चकम् । एवंच सुवर्णादिषु विंशंप्रति तोलकमन्यत्रैवम् । परिचारककारुशिल्पिनां तु विशेषमाह कर्मेति । कर्मोपकरणाः कर्मैव उपकरणकरोयेषां ते तथा तेषामपि विंशं प्रत्यकेकैःस्वकर्मणि प्रयोक्तव्योऽनापद्यपि ते करदाइत्यर्थः ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः** । विंशांकार्षापणावरं यः शुल्कोधान्यव्यतिरिक्तेषु विंशोभागः पूर्वमुक्तः सपणः कार्षापणावरः कार्षा-

पणान्यूनतरश्चेन्नयाह्यः । कर्मोपकरणाः कर्मोपकारिणः । करार्थकर्मैव शूद्रादीन्कारयेन्नार्थं दापयेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धान्ये विशां अष्टमं शुल्कं अष्टमं भागं विंशं अपरं वा कर्मोपकरणाः कर्मकर्तुं शूद्रायोग्याः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ॥ धनिनंवाप्युपाराध्य वैश्यंशूद्रोजिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेत्तदा क्षत्रमाराधयेत् वृत्तिग्रहणाज्जीविकार्थमेवक्षत्राराधनं न धर्मार्थं ब्राह्मणाराधनतूभयार्थमपीत्युक्तं भवति एवंधनिनंवैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदि वृत्तिमाकांक्षन्भवेच्छूद्रस्तदा क्षत्रमाराधयेदित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रोब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकांक्षेत्तदा क्षत्रियंपरिचर्य तदभावे धनिनंवैश्यंपरिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्येतु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणशुश्रूषोः शूद्रस्य धनाकांक्षायां तदुपायमाह शूद्रास्त्विति । यदिवा धनिनं वैश्यमित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ शूद्रस्यापदि वृत्तिमाह शूद्रस्तुवृत्तिमाकांक्षेदिति । क्षत्रमाराधयेदपि क्षत्रमप्याराधयेत् ॥१२१॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्यदिक्षत्रमाराधयेत् । धनिनंवावैश्यं उपाराध्य जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थंवा विप्रानाराधयेत्तु सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आराधयेदित्युक्तं तदाह जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणीयमिति यदस्यविशिष्टंकर्मैषशब्दोभवति तदासौ कृतकृत्यः कृतार्थोवेदितव्यः । अथवा जातब्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयं ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति यदस्य व्यपदेशोजायते ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । [उभयार्थं वृत्त्यर्थं स्वर्गार्थंच । विप्रानेवाभियाचयेदितिक्वचित्पाठः ।]* अभिरामं सेवा । जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणदासीयमितिजातप्रसिद्धेः । सा ब्राह्मणदासत्वेन प्रसिद्धिः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वर्गप्राप्त्यर्थंस्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थंवा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातोब्राह्मणाश्रितोयमिति शब्दोयस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्योभवति ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्य यद्यनापदि चेद्द्विजशुश्रूषणमेवोभयत्र सुखदमित्याह स्वर्गार्थमिति । सशूद्रः । उभयार्थं दृष्टार्थं जातब्राह्मणशब्दस्य जातो ब्राह्मणाश्रितोयमितिशब्दोयस्य सतथा तस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अतः सौ शुश्रूषा तादृशीशब्दप्रवृत्तिर्वा कृतकृत्यता कर्तव्यपर्यन्तता दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्येत्युक्तेः ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः** । उभयार्थमैहिकपारत्रिकार्थमाराधयेत् जातब्राह्मणशब्दस्य दास्यादितिशेषः । ब्राह्मणाराधनेन ब्राह्मणवद्भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उभयार्थं स्वर्गार्थं भूमौसुखार्थंच शूद्रोजातब्राह्मणशब्दस्य जातब्राह्मणव्यपदेशस्येत्यर्थः । ब्राह्मणाश्रितोयमिति यदस्य व्यपदेशोजायते ब्राह्मणस्यदासीयं सासेवा अस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टंकर्मकीर्त्यते ॥ यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

---

(१२२) जातब्राह्मणशब्दस्य=यातुब्राह्मणसेवास्य (ल) *(सर्व०२)

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणशुश्रूषैव मुख्यः शूद्रस्य धर्मः ततोयदन्यद्व्रतोपवासादिकुरुते तदस्यनिष्फलं नतु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः प्रत्यक्षविधानात् इतरप्रतिषेधोब्राह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदतोन्यदेतद्विनाकुरुते ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतएवमतःविप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टकर्मशास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तंयदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलंभवतीति पूर्वस्तुत्यर्थंनत्वन्यनिवृत्तये पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तामेवद्रढयन्नन्यदस्य निषेधति विप्रसेवेति । निष्फलं दृष्टधनादिसंपत्तिरपि नपरलोकफलहेतुः ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेव प्रपञ्चयति विप्रसेवैवशूद्रस्येति ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः ॥ शक्तिंचावेक्ष्य दाक्ष्यंच भृत्यानांच परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विजातीनामयंधर्मस्तस्य वृत्तिः कल्पनीया शुश्रूषमाणस्य स्वकुटुंबादिति पुत्रवदसौपालनीयः आत्मीयांशक्तिमवेक्ष्य दाक्ष्यंच तस्य कार्येषु योगं भृत्यानांच पुत्रदाराणां तदीयानांपरिग्रहं कियंतोस्यभर्तव्याइत्येतदपेक्ष्य सर्वेषांभरणंकर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तैर्द्रव्यैःस्वकुटुम्बार्थधनात् । शक्तिं कर्मसु सामर्थ्यम् । दाक्ष्यमुत्साहम् । भृत्यानां भरणीयानां पुत्रादीनां परिग्रहमियतास्येतिविशिष्टसंख्याभरणीयत्वम् ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यकर्मोत्साहंपुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणंचावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपाजीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तादृशस्य शूद्रस्य विप्रदत्तंदेहभरणमनुजानंस्तंनियमयति प्रकल्प्येतिद्वाभ्याम् । तैर्विप्रैः । वृत्तिर्वस्त्राच्छादनादिका । स्वकुटुम्बात् स्वगृहात् । यथार्हतः यद्यदर्हति न तदतिक्रमतः । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यम् । दाक्ष्यं कर्मसामर्थ्यम् । परिग्रहं पुत्रादिसंख्याम् ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । तैर्ब्राह्मणादिभिः भृत्यानांभर्तव्यानाम् ॥ १२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तैः द्विजैः स्वकुटुम्बात्तस्य यथार्हतोवृत्तिःप्रकल्प्या ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नंदातव्यंजीर्णानि वसनानिच ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उच्छिष्टशब्दोव्याख्यातार्थः अतिथ्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यं एवंवासांसि जीर्णानि धौतानि शुक्लानि पुलकाअसारधान्यान्येवंपरिच्छदाः शय्यासनादयः ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उच्छिष्टं पाकभाण्डावशिष्टं नतु भुक्तोच्छिष्टंनिषिद्धत्वात् । पुलाकाः तुच्छधान्यासारभूतान् धान्यानि विक्रीय जीवितुंजीर्णाः परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नंब्राह्मणैर्देयं । एवंच न शूद्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथाजीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदाअस्मैदेयाः ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच उच्छिष्टमिति । जीर्णानि स्वभोगेन । पुलाकाः असारधान्यानि । परिच्छदाः शय्यासनादयोपि जीर्णाः न शूद्राय मतिंदद्यादित्यादिकंत्वनाश्रितशूद्रविषयम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । न शूद्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टमिति यदुक्तंतस्यापद्विषये प्रतिप्रसवोयदुच्छिष्टमन्नंदातव्यमिति । पुलाकास्तुच्छधान्यानि । परिच्छदाआसनादयः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यानांपुलाकाः असारधान्यानि चूर्णानि ॥ १२५ ॥

नशूद्रे पातकंकिंचिन्नच संस्कारमर्हति ॥ नास्याधिकारोधर्मेस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोयमनुवादश्लोकः । यदस्याहत्यशूद्रस्याहिकया नप्रतिषिद्धं यथाहिंसास्तेयाद्यनादतवर्णविशेषंसामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं न तद्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते श्रुतमेवास्य शब्देन यथाहिंसास्तेयादिस्तत्रास्य भवत्येवदोषः नच संस्कारमुपनयनलक्षणमर्हति तदुक्तं त्रयोवर्णाद्विजातयइति । एवंनास्याधिकारोधर्मेस्ति स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नास्यनित्योधिकारोस्ति अकरणे न प्रत्यवैति न धर्मात्प्रतिषेधनं येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकरोनास्त्यकरणे प्रत्यवायाभावो ऽथनिषेधोनास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्योन प्रतिषेधः । नचेदृशादस्य प्रतिषेधोऽतः शिष्टप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तदनुष्ठानंनयुज्यते । तदुक्तं निवृत्तिस्तुमहाफला एवंलशुनादिभक्षणनिवृत्तिरप्यभ्युदयायास्य वेदितव्या ॥ सामान्यशास्त्रविहितंनिवृत्तिस्तु महाफलेति ॥ अतोनधर्मात्प्रतिषेधनमिति यत्रारम्भः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चयज्ञादिकरणरूपाद्धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकंभवति ननु ब्रह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोस्ति अविहितत्वात् । नच शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवंचास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयंश्लोकउत्तरार्थोनुवादः ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्य विप्रसेवेति पुनःपुनर्द्रढयन्मामर्थवादतयाऽनुवदति नेतिचतुर्भिः । पातकं सूनादिकृतं नतु विप्रवधादिकृतं अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिचातुर्वर्ण्यसाधारणस्योक्तत्वात् । न धर्मात्पञ्चयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पातकंविहितकर्मानुष्ठानप्राप्तःप्रत्यवायः शूद्रे नास्ति तस्याऽविहितधर्मत्वात् । संस्कारंनिषेकादिकं श्रौते धर्मेऽधिकारोनास्ति धर्मात्पाकयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रेऽभक्ष्यभक्षणेकृते किंचित्पातकंन ॥ १२६ ॥

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतांवृत्तमनुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्ज्यंन दुष्यन्ति प्रशंसांप्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह धर्ममाप्तुमिच्छन्तोऽभ्युदयकामाः सतांसाधूनांधर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः मन्त्रवर्जंन दुष्यन्ति अतस्तानेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतांवृत्तमाचरन्तोन दुष्यन्ति प्रशंसाफलंच प्राप्नुवन्ति न पुनरेतन्मन्तव्यं यानिसमन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जंशूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रेषूत्पन्नेषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमशाब्दंस्यात् मन्त्रवर्जमित्येतस्य दर्शितोविषयः । तथाच भगवान्व्यासः ॥ नचेह शूद्रः पततीतिनिश्चयोनचापिसंस्कारमिहार्हतीति ॥ स्मृतिप्रयुक्तंनतु धर्ममश्नुते नचास्य धर्मे प्रतिषेधनंस्मृतमिति ॥ एतदपि यथाविहितानुवाद्येव । लशुनसुरापानादेर्न पतति संस्कारानर्हतोक्तैव उक्तंचानुपनीतत्वाच्छ्रुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिताधर्मा यथोक्तप्रकारास्तेनास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथाच स्मृत्यंतरे पाकयज्ञैः स्वयंयजेत अनुज्ञातोस्य नमस्कारोमन्त्र इति । ये पुनराहुः आवसथ्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नपाकयज्ञादिषु शूद्राणांपाक्षिकोधिकारस्तेषामभिप्रायंनविद्मः आवसथ्याधानंतावद्गृह्यकारैराम्नातंत्रैवर्णिकोद्देशेनैव मन्वादिभिश्चनैवमाम्नातं तथा केवलंवैवाहिकाग्नौ कुर्वीतगृह्यंकर्मेति तत्रनैवाम्नातं कुतः शूद्रस्याधानं आगपाकयज्ञविधयाधानाक्षपस्तदपि न लौकिकाग्नौ वैश्वदेवोभविष्यति यावद्वचनंवाचनिकं

नान्यदाक्षेमुमलंविवाहाग्नावित्यत्र च प्रदर्शितं पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यंश्राद्धमुच्यते तदभ्यनुजानीमः अष्टकापार्वण-श्राद्धवैश्वदेवानांविहितत्वात्। अथ दर्शपौर्णमासौ तदपाकृतम् ॥ १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तदेवाह धर्मेप्सवइति । मंत्रवर्जनसोमयागादिकर्मइहकामयज्ञकरणे प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ध-र्मंच लभन्तइत्यपि द्रष्टव्यम्। पञ्चमहायज्ञकरणे न दोषइत्युक्तम्। सतांवृत्तमनुष्ठिताः सतांवृत्तं लक्षीकृत्योद्युक्ताः। प्रशंसां सच्छूद्रताम् ॥ १२७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनोधर्ममाप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते !! नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनान्नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितंपञ्चयज्ञादिधर्मान्कुर्वाणान प्रत्यवयन्ति ख्यातिच लोकेलभन्ते ॥ १२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह धर्मेति । धर्मेच्छवोधर्मकर्तुकामाः । धर्मज्ञाः पुराणादिद्वारा धर्मानुष्ठानज्ञाः। त-थाच याज्ञवल्क्यः ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥ सतांधर्मं ब्राह्मणाद्यनुष्ठितं पञ्चयज्ञादिरूपम्। मन्त्रवर्जं नमोतिरिक्तमन्त्रवर्जम् ॥ १२७ ॥

(५) **नन्दनः** । यद्यप्येवंतथापि धर्मेप्सवोधर्मज्ञाः सतांवृत्तिनिषेकादिसंस्कारंमन्त्रवर्जितमनुष्ठिताअनुष्ठितवन्तः शू-द्रानदुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धर्मेप्सवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अध्ययनवर्जं न दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ॥ तथा तथेमंचामुंच लोकंप्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तार्थःश्लोकः ॥ १२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्रयुक्तिमाह यथेति । अनसूयकोऽद्विजद्वेष्टा ॥ १२८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । परगुणानिन्दकः शूद्रोयथायथाद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दितइह लोक-उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकंच प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनिन्दितो [लोकैरितिशेषः]‡ ॥ १२८ ॥

(५) **नन्दनः** । सद्वृत्तानुष्ठानस्य फलमाह यथायथाहिसद्वृत्तमिति ॥ १२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तथातथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्योधनसंचयः ॥ शूद्रोहिधनमासाद्य ब्राह्मणानेवबाधते ॥ १२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शक्तेनापि कृष्यादिकर्मणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यस्तत्रहेतुस्वरूपमर्थवादमाह शूद्रोधनं-बह्वासाद्य स्वीकृत्य ब्राह्मणानेव बाधते। का पुनर्ब्राह्मणानांबाधा महाधनत्वादत्यर्थं ब्राह्मणान्प्रतिग्राहयेत् शूद्रप्रतिग्रहश्च-तेषांप्रतिषिद्धः तन्निमित्तभावमापद्यमानोदुष्येत् एतच्च न विहितंकुर्वतः कर्मदोषाशङ्का तस्माद्ब्राह्मणान्परिचरेदित्येषैव-बाधा ॥ १२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ॥ १२९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसंचयोन कर्तव्यः ।

‡ (न)

यस्माच्छूद्रोधनंप्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शक्तेनापि तेन धनोद्यमोन कार्यः । तत्र हेतुः शूद्रोहीति । बाधते धनगर्वितः ॥ १२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शक्तेन समर्थेन ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णांवर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ यान्सम्यगनुतिष्ठंतोव्रजन्तिपरमांगतिम् ॥ १३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । सम्यगापद्धर्मानुष्ठानात्परमागतिः प्राप्यते शरीररक्षणाद्विहितातिक्रमोन भवतीति युक्ताशुभफलप्राप्तिः नापद्वतेनासत्प्रतिग्रहादौ विचिकित्सितव्यमिति शास्त्रन्यायानुवादः ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आपद्धर्माः प्रसंगायाताः । सम्यगापत्कालएव ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अमी चतुर्णांवर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्माउक्तायान्सम्यगाचरन्तोविहितानुष्ठानान्निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमांगतिंमोक्षलक्षणांलभते ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति एतइति । यानापद्धर्मान् । सम्यक् तत्कालानुरूपेण । परमां मोक्षाख्याम् । लब्धविप्रजन्मानइति शेषः ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः** । प्रकरणार्थफलोपपादनेनोपसंहरति एतेचतुर्णांवर्णानामिति ॥ १३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चतुर्णांवर्णानां उक्तः चातुर्वर्ण्यः धर्मविधिः ॥ १३० ॥

इतिश्रीरामचन्द्रविरचितटीकायां दशमोध्यायः

एषधर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिंशुभम् ॥ १३१ ॥

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पाठादेवसिद्धार्थोयमिति ॥ १३१ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुप्तैव विधेर्वशात्क्वचिदपि प्राप्यंनयत्पुस्तकं ॥ क्षोणीन्द्रोमदनः सहारणसुतोदेशान्तरादाहृतंजीर्णोद्धारमचीकरत्ततइतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इतिश्रीभट्टवीरस्वामिसूनुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्येदशमोध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चातुर्वर्ण्यस्य तद्भवस्य संकरस्यच । कीर्तितोदशभिरध्यायैः ॥ १३१ ॥

मनुवृत्तौ जातिविवेकापद्धर्माधिकारनामा दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अयंचतुर्णांवर्णानामाचारः समग्रः कथितः अतऊर्ध्वंप्रायश्चित्तानुष्ठानंशुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संबन्धंवक्तुं वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एषइति । शुभं शोधकम् वध्यघातकसंगतिः ॥ १३१ ॥ इति मन्वर्थचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ छ ॥

(५) **नन्दनः** । पूर्वोक्तंसर्वमर्थमुपसंहृत्यार्थान्तरंमस्तौति एषधर्मविधिःकृत्स्नइति । उत्तरे अध्याये प्रायश्चित्तप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्यप्यर्थान्तरोपन्यासे प्रायश्चित्तंवक्ष्यामीत्युक्तम् ॥ १३१ ॥

इतिश्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने दशमोध्यायः ॥ छ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

सान्तानिकंयक्ष्यमाणमध्वगंसर्ववेदसम् ॥ गुर्वर्थंपितृमात्रर्थंस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः स्नातकविशेषेण विशिष्टोदानार्थोविधीयते । सान्तनिकादि-ोधर्मार्थंभिक्ष्यमाणेभ्योनिःस्वेभ्यो विद्याविशेषेणदातव्यमिति । संप्रतिसंप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिक्षुकशब्दस्याधिकार ादनमपि प्रतीयते एवंनैवं विशिष्टायाश्चैवनिमित्तमिति नैमित्तिकोदानाधिकारश्चोच्यते । संतानं प्रजाप्रयोजनमस्येति न्तानिकोविवाहार्थी भण्यते तत्र हि धनमुपयुज्यते भवतिचपारंपर्येण संतानप्रयोजनः धर्मग्रहणात्कामतस्तु प्रवृत्ताना-ति द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ न नियमतोदेयमिति । एवंवक्ष्यमाणो नित्ययज्ञाग्निष्टोमाद्यर्थोवृत्तिवचनंयः करोति सवेदितव्यः । ध्वगः क्षीणपथ्योदनः सार्ववेदसोविश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान्ततुप्रायश्चित्ताद्यर्थं । स्वाध्यायार्थी यद्यपि ब्रह्मचा-गोऽध्ययनंविहितं भिक्षाभोजनंच तथापि वस्त्रार्थोपयोगि धनंदातव्यं अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैक्षभुजो-। उपतापीरोगी स्नातकग्रहणं प्रशंसार्थं गुर्वर्थस्वाध्यायार्थत्वंप्रायः स्नातकविषयेविद्यते । ब्रह्मचारिणोगुर्वर्थंकर्तव्यमितिवि-तं निश्चित्य निर्वचनेभ्यो विद्याविशेषतो बहुविद्याय बहुस्वल्पविद्यायाल्पमिति । ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतंप्रक्रियते एवंहि तंज्ञातम् अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिंशुभमिति नैषदोषआश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य प्रायश्चित्तानामतुल्यरूपतया ोपदेशस्तत्रप्रायश्चित्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्यप्रथममभिधानं दानंदेयमित्युक्तंदानशब्दश्चकर्मसाधनः किंतद्देयमित्यपेक्षाया-रश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रायश्चित्तंप्रक्रमते सांतानिकमिति । प्रायश्चित्तप्रक्रमेपि दानादेः प्रक्रमाभिधानं तद्रूपस्या-प्रायश्चित्तस्य सद्भावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम् । सांतानिकं संतानार्थं विवाहार्थमिच्छन्तंधनार्थमागतम् । यक्ष्यमाणं या-र्थिनम् । अध्वगमध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सार्ववेदसं तत्तत्क्रतुविशेषेषु दत्तसर्वधनं वेदोधनम् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणादानार्थिन-। स्वाध्यायार्थं जपसिद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नन्वतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चितविधिंशुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्ता-कादिभ्योदेयमित्यादेः कः प्रस्तावउच्यते दानेनाकार्यकारिणइति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णेकसर्पादीनामशक्तुवन्नित्या-व वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानमात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्तएव । वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमि-कधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासोयुक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य । सान्तानिको-वाहार्थी । यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादियागंचिकीर्षुः । अध्वगः पान्थः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनंयस्यसगुर्वर्थः एवंपितृमात्रर्थावपि स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादना-र्थी ब्रह्मचारी उपतापीरोगी एतान्नवब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान्स्नातकाञ्जानीयात् । एतेभ्योनिर्धनेभ्योगोहिरण्यादिदीयत-ा दानंविद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवितइतिचेन्न यतः दानेनाकार्यकारिण अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते दानेन वधनिर्णेकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनजातेन दानादेः प्राय श्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पात्राणि ज्ञापयन्नादौ दानमाह सान्तानिकमितिचतुर्भिः । सान्तानिकं प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम् । य क्ष्यमाणं ज्योतिष्टोमादिकर्तारम् । अध्वगं तीर्थयात्रिणम् । सर्ववेदसं कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागम् । गुर्वर्थं विद्यागुरोर्या साच्छादनादि प्रयोजनं तदर्थं* समावर्तनकालदक्षिणार्थंवा । पितृमात्रर्थं पितृमातृपोषणं प्रयोजनं यस्य तम् । स्वाध्याया र्थी तत्कालीनान्नाद्यर्थी उपतापीरोगी चतौ ॥१॥

(५) **नन्दनः** । एवमापद्धर्माउक्ताः इदानीमापन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्पात्रविशेषान् श्लोकत्रयेणाऽऽह सान्ता निकंयक्ष्यमाणमिति । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीतियावत् । सर्ववेदसोदत्तसर्वस्वः । अर्थिशब्दोगुर्वर्थादिभि प्रत्येकमभिसम्बध्यते गुर्वर्थार्थी पितृमात्रर्थार्थी स्वाध्यायार्थी वेदपारायणार्थी । उपतापीरोगी ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वाभ्यामाह सान्तानिकमिति । नैमित्तिकधर्माःकथ्यन्ते । सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । यक्ष्यमाण यागार्थिनम् । अध्वगम् अध्वनिक्षीणवृत्तिम् । सर्वस्वविश्वजितिसर्वस्वदातारम् । गुर्वर्थं पित्र्यर्थं स्वाध्यायार्थं विद्यार्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ॥ निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्योदानंविद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नवस्नातकान् सतोधर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतून् भिक्षमाणान् । विद्याविशेषतोविद्यानुरूपेण ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्नातकान् स्नातकोभविष्यद्वारः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णन्तीति सुस्थ शरीरादेर्धर्महेतुत्वात् । दानं दीयतइति गोहिरण्यादि । विद्याविशेषतः विद्यानुसारेण । विद्याश्च वेदादीनि ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मभिक्षुकान्धर्मार्थंभिक्षमाणान् एतेभ्योभिक्षमाणेभ्योदानंच संतानार्थं विद्याविशेषतोपि तारत म्याद्भिक्षितैर्देयमन्यथाप्रत्यवायइति ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विद्याविशेषतः विद्यामानेन ॥ २ ॥

एतेभ्योहिद्विजाग्र्येभ्योदेयमन्नंसदक्षिणम ॥ इतरेभ्योबहिर्वेदिकृतान्नंदेयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दक्षिणाशब्दोयद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादन्यद्देयं व्यमुच्यते तथापि लौकिकीप्रसिद्धिरिति इतरेभ्यएतद्व्यतिरिक्तायेभिक्षुकास्तेभ्यः कृतान्नंसिद्धमन्नंभोजनार्थंदातव्यं बहिर्वे दियज्ञादन्यत्रातिथिभ्योदानंगृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानूद्यते ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्नं सदक्षिणमन्नंदत्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम् । बहिर्वेदि इतरेभ्यः एतद्वाह्येभ्योबहिर्वेदि यज्ञाद्बहिः कृतमन्नं पक्वान्नमवश्यंदेयम् । वेद्यांतु याचितंसर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतेभ्योनवभ्योब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नंदातव्यम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नंब हिर्वेदिदेयत्वेनोपदिश्यते धनदानेत्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दीक्षितोन ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थमाह सदक्षिणमिति । दाने दृष्टलोभाद्यसंभवेन

* तदर्थं = यस्यतं (न)

मृतेः प्रचल्यादितिभावः। कृतान्नं सिद्धान्नम् तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयमित्याह बहिर्वेदीति। अन्नस्य क्षुधितःपात्रमि-
त्यस्मृतेः ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः**। अपि बहिर्वेदि वेदेर्बहिरपि यज्ञादन्यत्रापि यावत्। दक्षिणांस्वर्णादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतंवादेयं
तेभ्योब्राह्मणेभ्योकृतान्नमेवदेयं। बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदितेभ्योविकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। इतरेभ्यः नवभ्योभिक्षुकेभ्योऽन्ये ये तेभ्यः बहिर्वेदि यज्ञाद्बहिः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हंप्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषोयज्ञार्थंचैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्ववर्णानांस्वर्गादिफलाय पुरुषार्थोपयोगिदानं विहितं। अयंतुराज्ञो नियमार्थमुपदेशोबहुधनेन
राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यथार्हंविद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्योदातव्यानि यज्ञार्थंच दक्षिणा काम्यकर्मसिद्धयेऽपी-
ति पुनरुपदेशंप्रतिपादयेत्स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत्। यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थंधनंविद्यानुरूपेण वेदविदोब्रा-
ह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। राज्ञोविशेषमाह सर्वेति। प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत्। यज्ञार्थं तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः**। सान्तानिकादिषुराज्ञा कर्तव्यमाह सर्वरत्नानि राजात्विति। ब्राह्मणान्सान्तानिकादीन्प्रतिपादयेद्बहि-
र्वेदीत्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थंचैव दक्षिणाइति पृथगुपन्यासोवक्ष्यमाणंप्रत्यादरातिशयार्थः
॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यथार्हं प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ॥ रतिमात्रंफलंतस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कामतोद्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ भिक्षमाणस्यनिषेधोयं। रतिमात्रंफलमित्यादिरर्थवादोन यथा-
श्रुतमेवप्रतिपत्तव्यम्। अन्ये तु व्याचक्षते धर्मार्थंसान्तानिकाय दातव्यंनकामप्रवृत्तायेति सएवायमर्थः। पुनरन्यथोच्यते
सान्तानिकाय दातव्यं अयन्तुरतिकामो नसान्तानिकइत्यर्थः द्रव्यदातुर्हिसासंततिर्न तस्येति ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सांतानिकमितियदुक्तं तत्र विशेषमाह कृतदारइति। कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः।
द्रव्यदातुस्तुसंततिः फलेन हानिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः सभार्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान्भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रंफलं धनदातुः
पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः। नैवंविधेन धनंयाचित्वाऽन्योविवाहः कर्तव्योनाप्येवंविधाय नियमतो-
धनंदेयमिति ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। [सान्तानिकमित्युक्तंसचेत्][1] कृतदारोपि यद्यपरान्दारान्धनंभिक्षित्वोद्वहेत्तंभीषयन्नाह कृत-
दारइति। रतिमात्रं संभोगमात्रं निन्दामात्रम् द्रव्यदातुरिति तेन सतिसंभवे भिक्षया किंचिन्नकार्यमितिभावः ॥ ५ ॥

१ (राघ० २)

(५) **नन्दनः** । अथसान्तानिकस्येतिकर्तव्यं प्रसङ्गादाह कृतदारोऽपरान्दारानिति । भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः अधिगच्छति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ॥ वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गंसमश्नुते ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकंभक्तंपर्याप्तंभृत्यवृत्तये ॥ अधिकंवापि विद्येत ससोमंपातुमर्हति ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनंतत्त्रैवार्षिकंततोधिकंवा यस्यास्ति ससोमंपातुमर्हति श्रुतौनित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतयानुक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैषनिषेधः प्रवर्तते बलीयस्त्वाच्छ्रुतेरतइच्छासोमविषयोऽयंनिषेधः । ननुच सोमे धनंपरिक्रयार्थमुपयुज्यते तस्य द्वादशशतंदक्षिणेति तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्चसोमेतत्र धनमुपयुज्यते नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति । ननुच वृत्तिधनमसति धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेवापि तत्कर्तव्यमेवेष्यते प्राशस्त्यकरदानशब्दोभक्तमात्रेयदिहिरण्यदानंसोमक्रयार्थमेवमादिनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भृत्याः भरणीयाज्ञायाद्याः । अधिकंवापीति वाकारः समुच्चये । त्रिवर्षभृत्यवृत्तये योग्यं त्रैवार्षिकं धनं स्थापयित्वा यदधिकं सामर्थ्यं पर्याप्तं तदेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्यावश्यपोष्यभरणार्थंवर्षत्रयपर्याप्तंतदधिकंवा भक्तादिस्यात्सकाम्यसोमयागंकर्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायंनिषेधः । अतएव समान्तेसौमिकैर्मखैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संभवद्धनस्य यागदानयोः स्विष्टसाधनत्वेन भृत्यादिपरिपीडनेनापि तत्कर्तव्यता प्राप्ता तत्राह यस्येति चतुर्भिः । भृत्यवृत्तये तत्पोषणाय पर्याप्तं क्षमम् । यस्य त्रैवार्षिकंधनं ससोमंपातुमर्हतीतिस्मृत्यन्तरात्सोमं काम्यं समान्तेसोमिकैर्मखैरितिनित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिश्रुतेर्नानेन निषेधोनित्यस्य श्रुतिबाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः** । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यंश्लोकद्वयेनाह यस्यत्रैवार्षिकंभक्तमिति । भृत्याभरणीयाः ॥ ७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भक्तं अन्नं त्रिवर्षपर्यन्तं यःसोमं पातुं अर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमंपिबति द्विजः ॥ सपीतसोमपूर्वोपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिषेधातिक्रमेणानधिकारिणःकुर्वतोन्यायसिद्धफलाभावोनेनानूद्यतेफलग्रहणाच्च काम्यविषयतास्फुटतराप्रतीयते सपीतसोमपूर्वोपि अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतांदर्शयति सपीतत्वाद्यर्थवादोयं न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नफलमाप्नोति कथंचिन्मध्ये दुर्भिक्षादिना भृत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागंकरोति तस्य प्रथमसोमयागोनित्योपि न संपन्नोभवति द्दूतराद्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

---

(१) धनं = धान्यं (राघ० २)

(४) **राघवानन्दः** । अतोनियमयति अतइति । सः पीतः पूर्वयागशेषः सोमोयेन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः** । अतस्त्रैवार्षिकाद्रक्तात्यस्य पूर्वैरपीतसोमः सपीतसोमपूर्वः ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अतः त्रैवार्षिकात् धनात् अल्पीयसि द्रव्ये योद्विजःसोमंपिबति सः अपीतसोमः पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलंन प्राप्नोति ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापातोविषास्वादः सधर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यःस्वजनोभृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदारादिस्तस्मिन् दुःखजीविनि यः परजने यशोर्थंवदति तस्यासौविषास्वादः आपाते सन्निपाते मधुरोयथा विषस्यास्वादः सन्निपातमधुरोविपाकविरसोमरणफलत्वादेवंतादृशंदानंयद्यपि संप्रतियशः सुखंजनयत्यमुत्रप्रत्यवायोत्पत्त्या विषास्वादसमंसंपद्यते तदेवाह धर्मप्रतिरूपकोसौसदृशोनधर्मः शुक्तिरिवरजतज्ञानस्य ॥ ९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शक्तः स्वजनपोषणे । स्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिबोधेन परजने दाता । आपाततोमधुभूतकीर्तिलाभान्मध्वापातः । विषास्वादोविषभक्षणं पापहेतुरूपानर्थहेतुत्वात् । धर्मप्रतिरूपकोधर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योबहुधनत्वाद्दानशक्तः सन्नवश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति यशोर्थमन्येभ्योददाति सतस्य दानविशेषोधर्मप्रतिरूपकोनतु धर्मएव मध्वापातोमधुरोपक्रमः प्रथमंयशस्करत्वाद्विषास्वादश्चान्ते नरकफलत्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतआहशक्तइति । दाता दानशीलोयःसपरजने प्राणान्प्रदातुं शक्तोपि सतिस्वजने दुःखिनि नदद्यादित्याह । मध्वापातः मधुवदापाततः कीर्तिसुखकरत्वात् विषास्वादः विषवदास्वादनीयं फलं यस्य सः उदर्के संतापादिदृष्टेः। विषमपि मारकत्वेप्यतिमधुरम् ॥ दीयतेच परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतमित्युक्तेः ॥ धर्मप्रतिरूपकः धर्माभासः॥९॥

(५) **नन्दनः** । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षितैः कर्तव्यमुपसंक्रम्याह शक्तः परजनेदातेति । शक्तः धनवान् । स्वजने स्वकुटुम्बे । मधु ईषत्पिबतीति मध्वापातः । विषं समंतात्स्वादयतीति विषास्वादः प्रभूतविषाशीतियावत् । सधर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिरूपसहितः स्वजने दुःखजीविनि सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुर्धर्मोभूयानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शक्तः स्वजनपोषणसमर्थः स्वजने स्वभर्तव्ये दुःखजीविनि मध्वापीतः मधुरोपक्रमः विषास्वादः नरकदर्श [नम्] धर्मप्रतिरूपकोधर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ तद्भवत्यसुखोदर्कंजीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत्॥१॥] [१]

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वस्यनिन्दार्थवादोयं । भृत्याव्याख्याताः उपरोधो भक्तवस्त्रादिनायथोपयोगमाहरणं और्ध्वदेहिकंपरलोकप्रयोजनमसुखोदर्कमुदर्कः आगामीकालः सोस्यदानस्यासुखोदर्कं भवतीतिप्रयोजनंसिद्धमेव ॥ १० ॥

१ (ट, ठ, ण, थ, ल)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । न केवलं कीर्त्यर्थदानादावेवमदृष्टबुद्ध्यापि करणे तथेत्याह भृत्यानामिति । उपरोधोवृत्तिसंकोचः । जीवतोऽसुखोदर्कं वृत्त्यभावेन भार्यादिनाशात् ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादिकरोति तस्य दातुर्जीवतोमृतस्य च तद्दानंदुःखफलंभवतीति पूर्वंकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयंत्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किं तत्राह भृत्यानामिति । भृत्यानामुपरोधेन भरणीयानांपीडया । और्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् । असुखोदर्कं इह भरणीयव्ययमनस्तयाजीवतः मृतस्यतु अमुत्र फलराहित्येन च अतोभृत्यापीडया दृष्टादृष्टं दानादिकं कर्तव्यमितिभावः ॥ १० ॥

(५) **नन्दनः** । न केवलं दानमेव स्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वोपि धर्मोनकार्यइत्याह भृत्यानामुपरोधेनेति । मरणादूर्ध्वं येन देहः प्राप्यते सऊर्ध्वदेहस्तस्मै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यावत् ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । भृत्यानांजीवनोपरोधेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं अस्यजीवतोमृतस्यवाऽसुखोदर्कं तद्द्वयं भवति ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्राङ्गहरणान्नकेवलंसर्वासांदक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणंविधीयते । अपिचतस्मिन्नपि पश्वादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते नोपायविशेषः । अतश्च याञ्चयाविनिमये चौर्येणैवापहर्तव्यंनच चौर्येणस्वाम्यंनोत्पद्यतइत्युक्तं नैषदोषः इहस्वशब्देनैवोक्तंहर्तव्यमिति एवंचादः कर्तव्यंहीनकर्मणइति अयंवापहारः प्रागारब्धयागस्यसर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ मारिप्स्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ब्राह्मणस्य विशेषेणनिर्वचनात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमित्ते ननुकःक्षत्रियोयाचेदिति क्षत्रियस्ययाञ्चाप्रतिषिद्धा अत्यल्पमिदमुच्यते ब्राह्मणस्यापिचौर्यंनिषिद्धंतस्मात्तस्मिन्निमित्तेनास्त्यर्जनोपायनियमोधार्मिकेसतीत्यनुवादोयं योहि धर्मज्ञोराजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहतमिति अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणंधनमात्रोपलक्षणार्थंकुतः कर्मयोगादन्यदपि दानादि नकरोति सत्यमसोमपे कुटुंबाद्गृहादित्यर्थः । गृहाद्धिचौर्यदोषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते न पुनरप्येवमेवनियमोऽन्यतोपि यत्खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव वक्ष्यतिच खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेणतु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनांवा दक्षिणानामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिबद्धः । धार्मिकेसतीत्यधार्मिकस्य राज्ञोयज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणानुपपत्तेरुक्तम् । ११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतोब्राह्मणस्य यदि यज्ञइतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा योवैश्योबहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितंद्रव्यंबलेन चौर्येण वा हरेत् । एतच्च धर्मप्रधानेसति राजनिकार्यंसहि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तंन निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विहितदक्षिणातु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह यज्ञश्चेतिपञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन दक्षिणारूपेण । धार्मिकइतिविशेषणाद्बलादपि वैश्यादिभ्योदक्षिणा ग्राह्येतिशेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेतिविशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ॥ ११ ॥

(५) **नन्दनः** । अथवर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य

राज्ञः कर्तव्यमाह यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यंसति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि एकेनाङ्गे-नैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विघ्नितश्चेत् राज्ञः कोशाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वाभ्यामाह यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः स्यात् ॥ ११ ॥

योवैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ॥ कुटुम्बात्तस्यतद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेपि श्रेष्ठतोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादाकृष्यैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यइति । कुटुम्बात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञसिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमि-तिभावः ॥ १२ ॥

(५) **नन्दनः** । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुंबाद्गृहाद्यज्ञसिद्धयएकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये या-वताद्रव्येण सयज्ञः सिध्यति तावद्द्रव्यमाहरेत्प्रसह्यगृह्णीयात्सराजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्वा कुतएतद्ब्राह्मणएवा-हरणबलोपपत्तेः महाभारतेप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादोयज्ञार्थंपार्थिवोहरेदिति पठ्यते तेनापि राजैक कर्तव्याख्येयोनय-ज्वेति ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धार्मिके राजनि सति । योवैश्योबहुपशुः हीनः क्रतुर्यस्य सः । सः असोमपः तस्य कुटुम्बात् गृहात् तद्द्रव्यं यज्ञसिद्धये राजा आहरेत् स्वीकुर्यात् ॥ १२ ॥

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामंशूद्रस्य वेश्मनः ॥ नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यं त्रीणिवाद्वेवेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादोनहि शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणंविहितंतथापि भिक्षणमत्रनास्ति न यज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोभिक्षेतेति ननुच स्मृत्य-न्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेतिद्रष्टव्यम् । अन्येत्वाहुः ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वान्नैवतच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः सशूद्रस्य शान्तिकपौष्टिकादियेन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः इहतु-भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिकस्याभावेच सा ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदितुद्व्यङ्गद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य धनादित्याह आहरेदिति । यज्ञेषुपरिग्रहोयज्ञनिमित्तधनपरिग्रहोयज्ञार्थताधनस्य ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यज्ञस्य द्व्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कंशूद्रस्य गृहाद्बलेन चौर्येण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसंबन्धोनास्ति नयज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोभिक्षेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्रायाचनस्य नतु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रच कैमुत्यमाह आहरेदिति गवाम् । कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन नयज्ञार्थंधनमित्यादिवचन-विरोधात् तत्समाप्त्यर्थंतु नदोषः ॥ १३ ॥

(५ **नन्दनः** । वैश्याभावे राजा किंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आहरेत्त्रीणि वा द्वेवेति । न केवलमङ्गंराजा शूद्रस्य गृहा-दाहरेत्किन्तुत्रिभिरङ्गैः यज्ञप्रतिग्रहहेतुरुत्तरार्धेनोक्तः परिग्रहः संबन्धः ॥ १३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वाङ्गे हीने भवतःतदास्यवेश्मतः आहरेत् । शूद्राद्धनादानं कुर्या-त् । कश्चित् परिग्रहः संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ॥ १३ ॥

योनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोग्रहणंतावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थं अयज्वाऽसोमयाजी ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रियादप्येवंभूतादिकमंशमानेतव्यमित्याह योनाहिताग्निरिति । अयज्वा असोमयाजी ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यांप्रकृतमङ्गद्वयंत्रयंवा शीघ्रंसंपादयितुंब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरणीयंब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मणआहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणस्वहरणंनिषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यइति । शतगुः शतंविद्यमानागावोयस्य । एवं सहस्रगुरपि । अयज्वाचेद्ब्राह्मणःक्षत्रियोवा अविचारयन् द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ॥ १४ ॥

(५) **नन्दन** । शूद्राभावे च किंकुर्यादित्याह योनाहिताग्निः शतगुरिति । योनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियोब्राह्मणश्च आहरेद्द्वोधेत्रीण्यङ्गानि द्वाभ्यांचेद्वे सर्वैश्चेत्सर्वाणीत्युक्तम् ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्दउपलक्षणं तावद्धनमुच्यते च पुनः यः अयज्वा असोमयाजी च सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रग्वोः कुटुम्बाभ्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ॥ तथा यशोस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयंसर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्योयः सर्वकालंकृषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति न ददाति ततउपायान्तराण्याश्रयणीयानि आदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोपि त्रैवर्णिकादाहरेत् । एकमङ्गंद्वयंत्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्यत्वयज्वनोपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति । एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिग्रहादिना आदानंधनग्रहणंनित्यंयस्यासावादाननित्यः ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितायज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतोबलेन चौर्येण वा हरेत् तथाकृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्यायज्वनोयज्वनोवा । यशोऽमुकस्य धनेनात्मत्यागः समाप्तइति वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १५ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंकुर्वतोराज्ञः फलमाह आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोदातुः कदर्यादितियावत् तद्द्रव्यमाहरेत्तथाकुर्वतोराज्ञोयशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आदातुः आददतः आदाननित्यात्प्रतिग्रहादिना नित्यात्स्वकृत्यात् अप्रयच्छतः आहरेत् स्वीयात् अस्य यशः प्रथते ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यंहीनकर्मणः ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आत्मकुटुम्बावसादेपि पूर्ववत्परादानंकर्तव्यं अश्वस्तनग्रहणादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकंहीनकर्मणइति कर्मार्थेस्मृत्यंतरे ॥ हीनाद्आदेयमादौस्यात्तदलाभे समादपि । असंभावे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ सप्तमे भक्ते त्र्यहंयेन न भुक्तं चतुर्थे हनि प्रातर्भोजनार्थंपरादानेप्रवर्तेत सायंप्रातर्भुञ्जीतेत्यहन्यहनिभक्तद्वयंविहितम् ॥ १६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्र्यहमुपोषितेन चतुर्थदिनेप्युपवासशङ्कायां तद्दिनमात्रपर्याप्तम् । हीनकर्मणः पतितादेरपि ॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सायंप्रातर्भोजनोपदेशात्त्रिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थंचौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धर्मार्थस्यैव प्राणात्ययप्रायेपि ग्राह्यमित्याह तथैवेतिद्वाभ्याम् । सप्तमे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानिषडिति । अनश्नताचातुर्वर्ण्येन अश्वस्तनविधानेन परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना । हीनकर्मणः कदर्यादपि ॥ १६ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंयत्नापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह तथैवसप्तमेभक्तइति । सप्तमे भक्तानिषडनश्नता त्र्यहमभुञ्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्यां भुक्तंतु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्धीनकर्मणः पुरुषात् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तनंनिधानंन्यासः श्वस्तनश्चतन्निधानंचेति श्वस्तनन्निधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय एवमापद्विषये परस्वहरणं यथोक्तंकुर्वन्राज्ञा न दण्ड्यः ॥ १६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सप्तमेभक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्नता त्रीणि दिनानि अनश्नता हीनकर्मणः शूद्रात् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तंअन्नादानंकर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ॥ आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यतोवापीति आरामादेरपि आख्यातव्यंपृच्छतइत्येव यदिपृच्छतीति वचनंनहठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने यदि पृच्छति राजेति राजपुराय नीतएव विषयभेदोदर्शयितव्यः । तथाचगौतमः आचक्षीतराज्ञापृष्टइति भक्तच्छेदे यत्नप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रार्यंविधिर्ज्ञेयः ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । खलादेरपरिक्षितात्स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेनवा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयंभवतीतिव्यवस्थया सप्तमेभक्तइत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽन्यस्माअपि अरक्षितादाने कुतःप्राप्तमिदमितिपृष्टेन नाक्षेप्तव्यं तथापत्युरित्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतोवाऽन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यंहीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततोहर्तव्यं यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तंकृतमिति पृच्छते निमित्तंचौर्यादिवक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । हरणस्थलान्याह खलेति । खलात् प्राङ्गणात् । त्वया हृतमेतदिति यदिपृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया हृतमेतदिति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(५) **नन्दनः** । अश्वस्तननिधानायभक्तंद्रव्यं कुतोहर्तव्यमित्यपेक्षायामाह खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति । यतोवाप्युपपद्यते लभ्यते ततोहर्तव्यमित्यनुषञ्जनीयम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः स्थानात् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्वं नहर्तव्यंक्षत्रियेण कदाचन ॥ दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियेणेति। क्षत्रियग्रहणंवैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थं । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः दस्युनि ष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरेव दस्युस्तस्करोनिष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युः शूद्रः निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ तेषां वित्तमजीवन्क्षत्रियोराजा गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनंततोपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्य शूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितोन हर्तव्यंप्रतिषिद्धकृद्विहितानुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः । अजीव वृत्यन्तराभावात् । निष्क्रियोधर्महीनः ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । तद्द्रव्यंतस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टाद्धर्तव्यंनोत्कृष्टादित्याह ब्राह्मणस्वंनहर्तव्यमिति । ब्राह्मण क्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थं । अस्यापवादेनोत्तरार्धेनोक्तंदस्युः सहिंसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्यु निष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः अजीवन्वृत्तिहीनः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दस्यति यः सः दस्युः निष्क्रियः तस्करानाश्रमिणौ तयोः स्वंद्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वं कर्तुं अर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ॥ सकृत्वा प्लवमात्मानंसंतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्लवःसमुद्रतरणः उभौ यस्यापहरति शेषोऽर्थवादः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मानंप्लवंकृत्वेत्यात्मनस्तरणंतारणं परस्येति दर्शयति । तथाच राजा दस्युनिष्क्रिय योर्द्रव्यंगृहीत्वापि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधूनन्यांश्च तद्वित्तविनियोगेन ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । योहीनकर्मादिभ्यउत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपंयज्ञादिसाधनंकृत्वा साधुभ्यउत्कृ ष्टेभ्यऋत्विगादिभ्योधनंददाति सयस्यापहरति तद्दुरितंनाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादित्येवंद्वावप्यात्मानमुडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । चातुवर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह यइति । असाधुभ्योदस्य्वादिभ्यः । साधुभ्यः यागादिशीलेभ्यः । उभौ दातृप्रतिग्राहकौ । प्लवम् प्लवस्थानीयम् ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपिपरस्वादानविषयमाह योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशीलेभ्यः ताउभौ तान् भयान् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः असाधुभ्योऽर्थं आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियःआत्मानं प्लवं तरणसाधनं कृत्वा तौउभौ असाधुसाधूसंतारयति ॥ १९ ॥

यद्धनंयज्ञशीलानांदेवस्वंतद्विदुर्बुधाः ॥ अयज्वनांतु यद्वित्तमासुरस्वंतदुच्यते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थवादएव गुणवद्भ्योनापहर्तव्यंनिर्गुणेभ्यस्तुनदोषः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्धनमित्यस्यैवशेषः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते यागादिशून्यानां तु यद्धनं तद्धर्मविनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते अतस्तदपहृत्य यागसंपादनात्तद्देवस्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति यदिति ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अत्रोपपत्तिमाह यद्धनं यज्ञशीलानामिति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । देव यं देवांशं । असुरांशं दैत्यांशम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौर्ख्यात् क्षुधावसीदन्ति क्षुधेत्यविवक्षितमुभयोः प्रकरणादर्थवादत्वाच्च ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोप [वासादिनाऽ] र्थ[हरणं] कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यादज्ञानात् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् यस्माद्राज्ञो मूढत्वाद्ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपस्य फलमाह नेति । तस्मिन्नासुरधनहारिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहरणं क्षुधासीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराध इत्याह क्षत्रियस्येति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्या वृत्तिर्यया नित्यकर्माण्यपि संपद्यन्ते क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताद्दायाद्धिहिताच्च धनाच्च किंचिदवकृष्य दातव्यमिति स्वकुटुम्बादित्यादिना महाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः सर्वरत्नानीति वचनात् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् स्वकुटुम्बमध्यांशकाद्धनात् । शीलं वृत्तम् । धर्म्यां असद्दानादिव्यतिरिक्ताम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततदनुरूपां वृत्तिं स्वगृहाद्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह तस्येति द्वाभ्याम् । भृत्यजनं पोष्यजनम् । स्वकुटुम्बादपि धर्म्यां स्वधर्मोत्पत्तये हेतुभूताम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । तस्य ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वकुटुम्बात् गृहात् तस्य ब्राह्मणस्य श्रुतिशीले वेदाभ्यासरते ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिं दानादिना । रक्षेच्चौरादेः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकाविधाय शत्रुचौरादेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्ब्राह्मणाद्रक्षितात्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षेत्ताभपद्युलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमलाभइत्याह राजेति । बलिषड्भागमिव रक्षिताज्जात्पालात्तद्धर्मात् षड्भागमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । समन्ततः सर्वापद्भ्यः फलंषड्भागं यत्पुण्यंप्रत्यहंक्रियते तस्य फलषड्भागम् ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य वृत्तिं कल्पयित्वा एनं द्विजं तस्मात् द्विजात् धर्मस्य षड्भागं आप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोभिक्षेत कर्हिचित् ॥ यजमानोहि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते॥२४॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षणमत्रनिषिध्यते अयाचितोपपन्नन्तु नदुष्यति तथाचोक्तं॥ अयाचितोपपन्नानांद्रव्याणां प्रतिग्रहः। विशिष्टलोकशास्त्राभ्यांतंविद्यात्प्रतिग्रहमिति ॥ यज्ञार्थोयंप्रतिषेधोनतुभृत्यभरणे केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते। भिक्षणेदोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्तमादानम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्राद्भिक्षित्वा यजमानोयागंकुर्वाणः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धये धनंब्राह्मणः कदाचिन्नशूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञंकुर्वाणोमृतश्चण्डालोभवति अतोयाचननिषेधाच्छूद्रादयाचितोपस्थितंयज्ञार्थमप्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दक्षिणार्थं गोत्र्यादिवद्यागार्थमपि किंचिच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीयात्तमाह नेति । दक्षिणायायाउत्तरकालीनत्वाद्यागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानोहि तेन धनेनेतिशेषः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्वक्ष्यमाणंप्रत्याह नयज्ञार्थधनमिति । अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः यजमानः यज्वा ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थंभिक्षित्वा योन सर्वंप्रयच्छति ॥ सयाति भासतांविप्रः काकतांवा शतंसमाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तरायफलंकाकता भासता प्राप्तिः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षित्वा द्विजेभ्योपि न प्रयच्छति तत्रयज्ञे न त्यजति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्ध्यर्थंधनंयाचित्वा योयज्ञे सर्वंनविनियुङ्क्तेसशतंवर्षाणि भासत्वंकाकत्वंवा प्राप्नोति ॥ २५

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकेभ्योपियज्ञार्थं यावद्धनं गृहीतं कुत्रचिन्निमित्तात्तदवशिष्टं स्यादतस्तदवश्यं यज्ञे देयमिति सार्थवादमाह यज्ञेति । भासः पक्षिविशेषः । समाः अब्दानुव्याप्य ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षितात्प्रतिपादनात् भासोगृध्रविशेषः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थंद्रव्यम् ॥ २५ ॥

देवस्वंब्राह्मणस्वंवा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥ सपापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । यागशीलानांत्रयाणांवर्णानांयद्वित्तंतद्देवस्वंब्राह्मणस्यायागशीलस्यापि यत्स्वंतद्ब्राह्मणस्वमिति एतमपिश्लोकोगच्छत्येव अर्थवादश्लोकोसौ धर्मयज्ञशीलानामिति नचौर्यादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषापरोऽतोन्यथा व्याख्यायते देवानुद्दिश्य यागादिक्रियार्थंधनंयदुत्सृष्टंतद्देवस्वंमुख्यस्य स्वत्वामितस्यास्य देवानामसंभवात्। नहि देवताइच्छया धनंनियुञ्जते नच परिपालनव्यापारस्तासांदृश्यते लोके सारथ्यमुख्यले तस्याज्ञेयोदेवेन यदुक्तेनेदंमम देवतायादर्शितद्देवस्वंतत्र दर्शपूर्णमासादियागेष्वग्न्यादिदेवताभ्यश्चोदितं शिष्टसमाचारप्रसिद्ध्यैवगौणोपायदुर्गायागादिषु। ननुचतुर्भुजा

प्रतिमासंबन्धिलोके देवस्वमुच्यते लोकप्रसिद्धश्चशब्दार्थः शास्त्रेग्रहीतुंन्याय्यः स्यादेवंयदिदेवस्वशब्दोनिर्भागः प्रसिद्धिमुपेयात् देवानांस्वंदेवस्वमित्यवयवप्रसिद्ध्या समुदायार्थः प्रकृष्टेनचवाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्तिमुख्यंचतुर्भुजादीनांदेवत्वं-प्रतिमाव्यवहारेणैवापत्तत् नच यथुक्तलक्षणमस्ति अथसमाचारतोदेवस्वंभवतु स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति यथोक्तेन च प्रकारेण स्वव्यवहारोपपत्तिरिति शिष्टंद्वितीये ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवस्वं देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्वनांच धनम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टंधनंदेवस्वंब्राह्मणस्वंच योलोभादपहरति सपापस्तभावोजन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञार्थेभिक्षितं देवस्वमिति ज्ञापयन्सदृष्टान्तनरकपातमाह । ब्राह्मणस्वमिति दृष्टान्तार्थम् । यथाहि विप्रधनं नरकोत्पादकं तथा देवस्वमपीति । तस्मादुभयं न ग्राह्यमिति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवोपपादयति देवस्वंब्राह्मणस्वंचेति । यज्ञार्थयज्ञभिक्षितंतद्देवस्वंब्राह्मणस्वंचोपहिनस्त्यपहरति सर्वप्रयच्छतीतियावत् उच्छिष्टजीवनंयउपयोगार्हद्रवोच्छेषणात् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः लोभेन देवस्वं उपहिनस्ति नाशयति ॥ २६ ॥

इष्टिंवैश्वानरींनित्यंनिर्वपेदब्दपर्यये ॥ कॢप्तानांपशुसोमानांनिष्कृत्यर्थमसंभवे ॥२७॥

(१) मेधातिथिः । वैश्वानर्याइष्टेर्गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यंसमाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्यप्रवृत्तिरब्दपर्ययः । कॢप्तानांविहितानांपशुसोमानांनित्यानांषाण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यंवसन्तेसोमस्तेषामसंभवे धनाभावादिदोषेण निष्कृत्यर्थं-नित्यस्याकरणे योदोषस्तन्निवृत्त्यर्थंभुतेऽस्मिन्निमित्तेऽन्यकर्म समामनन्ति तत्र केचित्समुच्चयंमन्यन्ते सत्यप्येककार्यत्वेप्रमाणभेदेन विधिनात्रतदयुक्तं तथाचब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्तेचद्वशब्देन विकल्पंवक्ष्यत्यभिजिद्विश्वजिद्भ्यां चेति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टिंवैश्वानरीमिति पशुबन्धादिककरणाशक्तस्यानुकल्पोयागप्रसंगादुक्तः । कॢप्तानां नियतानामसंभवे धनाभावे न । निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पादार्थम् । पशुः पशुहविष्कोयागः । सोमः सोमहविष्कः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययंचैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिंविहितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थंसर्वदा शूद्रादितउक्तधनग्रहणरूपामिष्टिंकुर्यात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्यत्रैवार्षिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यता सामान्यतःप्रोक्ता विशेषे स्थापयति इष्टिमिति । प्रत्यापातहत्यादिनिन्दास्तु नित्यातिरिक्तविषयाः । अब्दपर्यये पूर्ववर्षसमापकोत्तरवर्षाद्यचैत्रशुक्लप्रतिपदादिकाले कॢप्तानां आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकरणपापनिवृत्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दंकर्तव्ययोरापदि प्रत्याम्नायमाह इष्टिंवैश्वानरींचैवेति । नित्यमब्दंकॢप्तानामनुष्ठेयत्वेन विहितानांनिष्कृत्यर्थंप्रत्याम्नायार्थं असंभवे द्रव्यासंभवे ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कॢप्तानांनियतानांपशुसोमानां असंभवे अब्दपर्यये नित्यंवैश्वानरीं इष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत् ॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन योधर्मंकुरुते नापदि द्विजः ॥ सनाप्नोति फलंतस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । आपत्कल्पप्रतिनिधिर्वैश्वानरींवा विद्यमानधनोयोगौणपक्षमाश्रयति तस्य नसोऽर्थःसिध्यति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचैवं विभवेपि तन्मात्रेपि प्रत्यवायासंभवइत्याह आपत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानंद्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलंभवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि समर्थेनापि सैवेष्टिः कार्या कृतं पशुसोमैस्तत्राह आपदितिद्वाभ्याम् । आपत्कल्पेन प्रतिनिध्यादिना करोति तस्य कर्मणः फलंनाप्नोति ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । संभवेतु मुख्यः कल्पएव कार्योनापत्कल्पइत्याह आपत्कल्पेन योधर्ममिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनापदि यः द्विजः आपत्कल्पेन आपत्कालसदृशेन व्यवहारेण धर्मंकरोति तस्य धर्मस्य फलंनप्राप्नोति ॥ २८ ॥

विश्वैश्चदेवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थः आपदिप्रतिनिधिराश्रयितव्योनसंपदि ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरणाद्भीतैर्नासोमपोऽभियेतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिर्मरणभीतेः । विधेर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः नतुमुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मरणादावश्यकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैःप्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्यांच त्रयंसमुच्चयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । आपदित्वकरणादापत्कल्पएव श्रेयानिति परकृतिरूपेणार्थवादेनाह विश्वैश्चदेवैरिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधेर्विहितस्य पशुबन्धादिकर्मणः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकंतस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्वशेषोऽर्थवादः । सांपरायिकंपारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुःशक्तः । प्रथमकल्पस्य मुख्यस्य । अनुकल्पेन प्रतिनिध्यादिना । सांपरायिकं पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादेस्तु लाभोभवत्येव ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । योमुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानंकरोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकम्भ्युदयरूपंप्रत्यवायपरिहारार्थंफलंच न भवति आपत्कल्पेन योधर्ममित्यनेनोक्तमप्येतदादरार्थंपुनरुच्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने बाधकमाह प्रभुरिति । प्रभुर्मुख्यकरणे समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । शक्तोमुख्यकल्पमेव कुर्यान्नानुकल्पमित्याह प्रभुः प्रथमकल्पस्येति । प्रभुः शक्तः प्रथमकल्पस्य मुख्यकल्पस्य सांपरायोविपत्तत्तदुत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः तस्य अनुकल्पकर्तुः सांपरायिकं पारलौकिकं फलं न विद्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणोवेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ॥ स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तेऽभिचारोनदोषायेति श्लोकार्थः नत्वभिचारोविधीयते नच राजनि वेदनंप्रतिषिध्यते केवले सतिनिमित्तेऽभिचरितुंप्रवृत्तोराज्ञा न किंचिद्वक्तव्यः [तथा][1] वक्ष्यति विधाता शासिता वक्तेति तस्मैनाकुशलंब्रूयादितिराजेति प्रीतयेऽभिक्लिष्यादित्यपि । सत्यपि विधौराजनि निवेदयेन्न च प्रतिषेधउपसंहारश्लोकपर्यालोचनयातत्परमवतिष्ठते निमित्तानि चोक्तानि भार्यातिक्रमकारीचेत्यादीनि किंचित्पीडानिमित्तमनेन मे कृतमिति राज्ञे निवेदयेद्धर्मवित् अभिचारविधिज्ञःस्ववीर्येण मन्त्राभिशापाभ्यां तत्रैवोत्तरश्लोकार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रप्रसंगात्प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रावभिचारेण मार्यमाणे भाव्योराज्ञद्वास्य शत्रुवधइत्याह नब्राह्मणइति । वेदयेत निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञोब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतंन राज्ञः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणोमनुष्यान्निगृह्णीयात् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणेसत्यभिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतन्नत्वभिचारोविधीयते राजनि वेदनंवा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिष्टभये ब्राह्मणस्य तपएव साधनं दृष्टभयेतु किं स्यात्तत्राह नेतिपञ्चभिः । वेदयेत न निवेदयेत् ममेदमपकृतमिति । स्ववीर्येण तपआदिना शिष्यान्निगृह्णीयात् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह नब्राह्मणोवेदयेतेति । किञ्चिदपहरणम ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः राजनि किंचित् स्ववीर्येणैव अभिचारंवर्तयन् न वेदयेत् न निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यंबलवत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजा कदाचिदनिपुणतया न निग्रहेण प्रवर्तेतत्वतस्तुन कदाचिदुपेक्षेतिस्ववीर्यंबलीयः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलवत्तरमधिकं मयत्वाधिक्यसंभवात् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून्ब्राह्मणोनिगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रहेतुः स्ववीर्यादिति । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथ हेतुमाह स्ववीर्याद्राजवीर्याच्चेति । द्विजः द्विजोत्तमः ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥ वाक्शस्त्रंवै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥ ३३ ॥

[तस्मात्सर्वप्रकारेणात्मानंनिवारयेच्च शक्तितः । तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते॥ १ ॥][1]

(३३) त्यविचारयन्=त्यवधारितं (च)=त्यभिचारयन् (ख, घ) १ (ट) (१) मे० ८

(१) मेधातिथिः। किंतत्स्ववीर्यमिति शत्रून्निहन्यादयोऽयंश्लोकः। श्रुतयस्त्विति श्रुतयः अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्तेकर्तव्याइत्यर्थः। बाहुल्येन तत्राभिचाराणांविधानात् अथर्वाङ्गिरसग्रहणं पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातं। अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्देनोपात्ताः अथवाऽथर्वणशब्दाएवंविधएवार्थेप्रयुज्यन्ते यथाऽथर्वणवित्काम्यइति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः तच्छ्रुत्युक्तानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेनहेतुनेत्यर्थः। अभिचारयन् अभिचारंप्रवर्तयन् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः। तत्किंस्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति। अथर्ववेदस्याङ्गिरसीर्दृष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात्तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रंतेन ब्राह्मणः शत्रून्हन्यान्नतु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः। अथर्वाङ्गिरसीः अथर्ववेदअङ्गिरसाद्दृष्टाअभिचारश्रुतीः। अभिचारयन् अभिचाररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन अरीनपकारिणः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः। हेत्वन्तरमप्याह श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीति। अभिचारितमभिचारितमभिचारंकुर्यादित्यथर्वशिरसि श्रुतिवाक्यमस्ति तेन युक्तंतदाश्रयणमिति तच्चाङ्गंसर्वशास्त्राणामिति तत्राभिचारितं मातृरूपंशस्त्रंवाङ्मन्त्रस्तेनवाङ्मयेन शस्त्रेण ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः। अथर्वाङ्गिरसीः श्रुतीः अभिचारयन्। वाक्शस्त्रं आथर्वश्रुत्युपचाररूपंकुर्यात् ॥ ३३ ॥

क्षत्रियोबाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः॥ [तद्धि कुर्वन्यथाशक्तिप्राप्नोति परमांगतिम् ॥][1] धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः। पूर्वशेषएव ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। धनेन राज्ञे धनंदत्वा तेन स्ववैरिमारणेन ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः। क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणामात्मनआपदंनिस्तरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्रे धनदानेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः। अत्रार्थे दृष्टान्तः क्षत्रियइत्यादि। प्रासंगिकमुपायपरंवा। जपहोमैरभिचारात्मकैः। विकल्पस्त्वरिगतगुणवत्त्वाद्यपेक्षया। एतेन क्षत्रियादीनां। नवाक्शस्त्रावरणमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः। नेयं वर्णानामापदि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह क्षत्रियोबाहुवीर्येणेति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः। वैश्यशूद्रौ राज्ञे धनदानेन ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ तस्मै नाकुशलंब्रूयान्न शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५॥

(१) मेधातिथिः। प्राग्व्याख्यातोर्थः तस्मै ब्राह्मणायाभिचारेणनिगृह्णतामयमित्यकुशलंन ब्रूयात् नशुष्कांगिरमीरयेत् वाग्दण्डधिग्दण्डयोरपि प्रतिषेधः। अथवा सर्वेषांवर्णानांब्राह्मणः श्रोत्रियस्तस्यैवाधिकारभावेनभाक्तः स्वयंनिग्रहीतुं

---

1 (ख, ग)　　　(३५) नशुष्कां=नशुक्तां (क, ख, ग, च, ज)=नाशुभां (घ)

विधाता स्वाम्यस्य राज्ञः शासितामिमहीता वक्ता हितानतोमैत्रस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वान्नदुर्बलोयमित्यवमन्तव्यः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतःस्रष्टा । शासिताऽधर्मस्य । वक्ताऽध्यापकः । मैत्रोऽहिंस्रः । अतोबहूपकारकत्वादकुशलमयुक्तं हिंसादि न कुर्यात् । शुष्कांपर्युषिताम् ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणांवक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानोब्राह्मणउच्यते । तस्मै निगृह्णतामयमित्येवमनिष्टंन ब्रूयान्नापि साक्रोशांवाचंवाग्दण्डधिग्दण्डरूपांतस्योच्चारयेत ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां विप्रापेक्षत्वं विप्रात् भीतिंच व्यञ्जयंस्तस्यत्वन्यत्र नैरपेक्ष्यमाह विधातेति । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थः । शासिता वाकुशस्त्रादैर्वक्ता धर्मादेः मैत्रोहितानुसंधाता । अकुशलं बीभत्सम् । शुष्कां शोकजननीं आक्रोशवाचकमिति यावत् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । तस्माद्ब्राह्मणोनावमन्तव्यइति प्रसङ्गादाह विधाताशासितावक्तेति । अभिचारादीनांविधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा मित्रस्यभावोमैत्री तद्वान्मैत्रः सर्वभूतहितः अकुशलमनिष्टं शुष्कंविरसम् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः स्रष्टा । शासिता धर्मस्याध्यापकः । वक्ता हितानाम् तस्मै ब्राह्मणाय अकुशलंन ब्रूयात् । न शुष्कां निष्ठुरां गिरं ईरयेत् ॥ ३५ ॥

नवै कन्या नयुवतिर्नाल्पविद्योन बालिशः ॥ होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तोनासंस्कृतस्तथा ॥३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्यसमाम्नानात् जुहुयाद्धावयेद्धेति स्त्रीपुंसयोरविशेषेण क्षीरहोतृतापामोंकन्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज्ञस्याल्पविद्यस्य बालिशस्य वाप्रामिः प्रतिषिध्यते । आर्त्तोव्याधिना असंस्कृतोनुपनीतः एतच्चायुक्तं श्रौते ह्यग्निहोत्रे स्वयंपर्वणि जुहुयात् ऋत्विजामेकइतरेषांकालमिति समाचरन्ति नच स्त्रीणामार्त्विज्यसंभवोतोगृह्याग्निविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधोजातपुत्रायाः प्राप्त्यर्थइति वर्णयन्ति । तथाचान्येपि सूत्रकाराः कामंगृह्येऽग्नौ पत्नीजुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति अन्येतु वैतानकुशलइति वचनात्त्रेताग्निविषयमेवेदंमन्यन्ते वितानो विहारः सच श्रौतेष्वग्निषु संभवति नच सप्तरूपादीनांप्राप्तिर्नत्वविदुषां विशिष्टानामिव पुंसामार्त्विज्यविधानात् अतोग्निहोत्रग्रहणंसर्वकर्मणांहोतृग्रहणंच सर्वर्त्विजांप्रदर्शनार्थमतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषास्मृतिः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा कन्यादयोहोतारस्तथा अविद्योऽतिबालोदुःखार्त्तश्च न होतास्यादिति त्रितयदृष्टान्ततया त्रयाणां कन्यायुवत्यसंस्कृतानामभिधानम् । अतएवाग्रे तयैवोपसंहारः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याऽनूढा ऊढापि तरुणी तथाऽल्पाध्यायिमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्सायंप्रातर्होमान्न कुर्युः । हावयेदिति प्रसक्तावयंकन्यादीनांप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधेः प्रतिनिधिरित्युक्तेनासमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिःप्राप्तस्तं विशिनष्टि नेति । कन्या युवतिश्च ऊढानूढे ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य ब्रतेच समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नींवा पुत्रंवा विनयान्वितमिति ॥ तत्पक्षयाः प्रतिनिधित्वेन प्राप्तत्वात् । बालिशोदेहमात्राहंबुद्धिरधीतवेदवेदाङ्गोपि नास्तिकः अल्पविद्यनिरासेन मूर्खस्य निरस्तत्वात् । आर्त्तोरोगी । असंस्कृतोऽनुपनीतइति प्राप्तपुत्रनिषेधार्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यग्निहोत्रहोमोऽर्हेणैवकर्तव्योनानर्हेणेति । श्लोकद्वयेनाह नैवकन्यानयुवतीरिति । अल्पविद्योऽप्रज्ञः असंस्कृतोऽनुपनीतः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एतेकन्यादयोजुह्वतोनरकंगच्छन्ति स च यजमानोहावयिता ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतेऽल्पविद्यादयोजुह्वतोहोमंकुर्वाणाः । यस्य तदग्निहोत्रम् । वैतानमग्निहोत्रकर्म त कुशलः शक्तोऽबालत्वानार्तत्वाभ्याम् । वेदपारगोतिविद्यः ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एते कन्यादयोहोमंकुर्वाणानरकंगच्छन्ति यस्य तदग्निहोत्रंप्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्तिसोपि नरकंग च्छति तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव निन्दांप्रदर्शयंस्तद्व्यतिरिक्तान्द्रढयति नरकमिति । तदग्निहोत्रं जुह्वतः कुर्वाणाः ए यस्य सोपि नरकं पतत्यतोवैतानकुशलः श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः** । एते कन्यादयोयस्याहिताग्नेस्तदग्निहोत्रंसच नरके पतति ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एते कन्यादयः । तत् अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वाणः सः नरके पतति ॥ ३७

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणोविभवे सति ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अग्न्याधेयेऽश्वोदक्षिणा दातव्या प्राजापत्यग्रहणंस्तुत्यर्थं अथवा नात्युत्कृष्टोनातिनिकृष्टः प्राजापत्यः अथच लौकिकाईदृशेवस्तुनि प्रजापति शब्दमुदाहरन्ति विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताग्निः ॥ ३८

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रजापतिः पश्वाग्निरूपोविराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्त्यर्थत्वात् । अनाहिताग्निरित्याहवनीयाद्यसिद्धिरुक्ता ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । आधाने प्राजापत्यमश्वंप्रजापतिदेवताकंधनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणोदक्षिणामदत्वा कृतेऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवति आधानफलंन लभते तस्मादाधानेऽश्वंदक्षिणांदद्यात् ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणानमुकल्पं प्राप्तमनूद्य तत्रैव विशेषमाह प्राजापत्यमिति प्राजापत्यं प्रजापतिदैवताकं प्रजापतिर्विराट् सयथाअस्मदादिहिरण्यगर्भयोर्मध्यमएवं मध्यमपरिमाणोऽश्वोवा । विभवेसति विशेषणमत्र स्तुतिः । अनाहितानिरसंस्कृताग्निः ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः** । आपद्यग्न्याधाने किंचिन्न्यूनापि दक्षिणादातव्येति सूचितम् ॥ ३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्राजापत्यं प्रजापतिरूपोविराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्न्याधेयस्यदक्षिणां अदत्वा अनाहिताग्निर्भवति ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानोजितेन्द्रियः ॥ नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यावती दक्षिणा विहिता ततोन्यूना दीयते यत्र सोऽल्पदक्षिणोयज्ञः परिक्रयः किलदक्षिणा अल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरोलभ्यते किमिति बहुदीयते लोकद्रववाहादीनां पणलभ्यांहि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिर्द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति मन्यमानस्य प्रतिषेधः । येतु स्वल्पदक्षिणांउत्पत्त्यैवचसोमेदक्षिणेतिक्रतुमन्तोन तन्निषिध्यते ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुण्यान्यन्यानि जपादीनि ॥ ३९ ॥

---

(३७) नरके = नरकम् (राघ०)

(३) कुल्लूकः । [illegible] तीर्थयात्रादीनि अन्यानि पुण्यानि कुर्वीत प्रभु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनापि ऋत्विगादिदोषनिषेधार्थमिदंवचनम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुण्यानीति । अन्यान्यल्पधनसाध्यानिअन्नदानादीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अग्न्याधानएवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह पुण्यान्यन्यानिकुर्वीतेति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिप्रजाः पशून् ॥ हन्त्यल्पदक्षिणोयज्ञस्तस्मान्नल्पधनोयजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनोदहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । दीक्षितंदक्षिणाहीनोनास्ति यज्ञसमोरिपुः ॥ १ ॥][1]

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमेफलकथनम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशः परैर्गुणज्ञानम् । कीर्तिः परैस्तत्कीर्तनम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीनीन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपंयशः स्वर्गायुषीमृतस्य ख्यातिरूपांकीर्तिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणोयज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागंन कुर्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थवादं निगमयति इन्द्रियाणीति । उक्तप्राजापत्याश्वद्वादशशतादि दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात्स्वर्गस्य हृतिः इतरेषांब्राह्मणापरितोषादिभिरितिभावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह इन्द्रियाणियशः स्वर्गमिति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनिहन्ति ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणंचरेन्मासंवीरहत्यासमंहि तत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अपविध्यत्यक्त्वा त्यागश्चनित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुद्वापनंच प्रसङ्गादत्रप्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदिशोऽग्नीनितिबहुवचननिर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना कार्या वीरहत्यासमामिति श्रुतिर्वीरहावाएषदेवानामिति कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणंचरेत्तच्चरणानन्तरं पुनरादध्यादित्यर्थः । वीरहत्या पुत्रहत्या स्वयमुत्पादितत्वादग्नीनां वीरइति पुत्रनाम ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निहोत्री ब्राह्मणइच्छातोग्निषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासंचांद्रायणंचरेत् यस्माद्वीरः पुत्रः तस्य हत्या हननंतत्तुल्यमेतत्तथाच श्रुतिः वीरहावाएषदेवानांभवतियोऽग्निमुद्वासयते अन्येतु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्नीति । अपविध्य त्यक्त्वा । कामकारतः शास्त्रादृते । चान्द्रायणचरणे हेतुः वीरहत्या वीरोदेवोज्येष्ठपुत्रोवा तस्य हत्या हननं । तथाच श्रुतिः । वीरहावा एषदेवानां योऽग्निमुद्वासयेदिति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अनापद्यग्निहोत्रंपरित्याज्यमित्याह अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनिति । कामकारतोऽनापदीत्यर्थः । वीरहत्याऽयुध्यमानस्य क्षत्रियस्य वधःतदपिवधनं कामकारतइति विशेषणादापदि दोषाभावःसूचितः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् अपविध्य परित्यज्य मासंचान्द्रायणंचरेत् । वीरहत्यासमं पुत्रहत्यासमम् । व्रतंचरेत् । वीरहा वाएषदेवानामिति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

---

* दोषनिषेधार्थं=तोषसिद्धौ (अ)   1 (अ, ट, ठ, ड, य, ल)

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शूद्राणांब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादधिगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽग्न्याधेयंनकर्तव्यमिति व्याचक्षते नतु प्रवृत्तकर्मणोनित्यकर्मानुष्ठानंप्रतिषिध्यते । तथाचोक्तं नशूद्राद्भिक्षित्वानुष्ठानंकरणीयमयाचितलाभेतु नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थंतथाचासत्प्रतिग्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातान्यतः शूद्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाऽविशेषाभिधानसामर्थ्यादग्न्याधेयस्यैवास्य प्रतिषेधोयंविज्ञायते । यदि सर्वकर्मार्थोयंप्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वान्नभिक्षणंप्रतिषिध्येत नयज्ञार्थंधनंशूद्रादिति अग्नीनांवृषलाग्नित्ववचनंलिङ्गात् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिनोवेदवादिनः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये शूद्रादधिगम्यार्थंप्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थंस्वीकृत्य वृषलाग्न्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याजकानतु तेषांतत्फलंभवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नयज्ञार्थमित्यनेन शूद्रभिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति विधितया शूद्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह यइति । अधिगम्य तवाग्निहोत्रंकर्तास्मीति धनमादाय ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यपि न शूद्रादग्निहोत्रार्थमतिग्रहःकार्यइत्याह श्लोकद्वयेन येशूद्रादधिगम्यार्थमिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये शूद्रात् अर्थंप्राप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥ ४२ ॥

तेषांसततमज्ञानांवृषलाग्न्युपसेविनां ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाता सशूद्रः । तदेतत्सर्वमग्निहोत्रविषयंप्रसंगादुक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांशूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणांमूर्खाणांमूर्ध्निपादंदत्वा शूद्रस्तेन दानेन सततंपरलोके दुःखेभ्योनिस्तरति नतु यजमानानांफलंभवति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तेषामिति । पदा पादेन । दाता प्रतिनिवृत्त्यर्थंधनस्य । दुर्गाण्यापदः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलानांद्रव्येणाग्न्युपसेविनां मस्तकं पदा चरणेन अज्ञानीनांमस्तकं आक्रम्य दाता दुर्गाणि नरकान् संतरेत ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितंकर्मनिन्दितंच समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानींप्रकृतान्येवप्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते प्रथमंतावत्तेष्वधिकारंनिरूपयति । कोत्राधिकारीविहितनित्यनयासंध्योपासनाग्निहोत्रादियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादित्यादिभिः पदैर्ज्ञापितनित्यभावात् यदप्यनियतनिमित्तेऽशुचिः स्पर्शनादौस्नानादितद्विहितमकुर्वन्प्रमादालस्यादिना तथानिन्दितंप्रतिषिद्धंसुरापानादि तदपि शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः प्रायश्चित्तीयतेतदेतदुक्तंभवतिनैमित्तिकोयमधिकारोविहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्चप्रायश्चित्तं ननुच ग्रामकामस्य सांग्रहणीविहिता ततोग्रामार्थिनः कथंचिदकरणेविहितातिक्रमःस्यात् यदि नाम ग्रामार्थीमन्यतेग्रामस्तत्कामोस्य यदातु ग्रामंकामयते तदा तस्य तद्विहितंभवति नचेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रामेदतश्च प्रायश्चित्तेनामउच्यते ग्रामस्य त्या-

गीत्यामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिर्नविधिलक्षणा शास्त्रंतु यागग्रामयोःसाध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव वस्तुतोय-थपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनोवाक्यार्थस्तथापि फलासिद्ध्यर्थमेवकर्तव्यताविधिरवगमयत्यतश्च नावगमंकु-र्वतः फलंनिषिध्यते नपुनः प्रत्यवायोत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तं ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायोभवतीतिकुतइ-यमवगतिः नह्येवमग्निहोत्रादौ श्रूयते योन कुर्यात्सप्रत्यवेयात् श्रूयते वाक्यशेषेषु वेदिभ्यःपरमाभवतीति सर्वत्रार्थ-वादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति । अवश्यंचतेषामालंबनंवाच्यंनान्यथाविधिनैकवाक्यतांभजंति यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रा-पि विध्यनुग्रहार्थाअर्थवादाः प्रकल्प्यंते किंचार्थवादैर्विधेरेव प्रवर्तकत्वमन्यथानोपपद्यते । यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायप-रिहारोनकल्पित एवंविधएवार्थेवृद्धव्यवहारेविधिः प्रवर्तते बाध्यतेतु पुरुषप्रवर्तना रूढोसौ नचपुरुषाअपुरुषार्थेप्रवर्तयितुं-शक्यन्तेऽतः प्रवर्तकत्वविहतविधिर्माभूदितिश्रुतिसिद्ध्यर्थाकल्पनैषा । यद्यपित्वर्गादिकल्पनानामपि तथार्थलाभस्तथापि यावज्जीवादिपदविरोधात्प्रत्यवायपरिहारार्थतापिस्यात् । उक्तं॥ भयाद्धियादशीपुंसां प्रवृत्ति रुपजायते॥ नतादशीभवेदत्रवि-धिकोटिशतैरपि ॥ तस्मादकुर्वन्विहितमितिनित्यंकर्मेति द्रष्टव्यं । ननुचाशुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदिकिंचित्पदमस्ति याव-ज्जीवमित्यादिवत् किमत्रान्येन पदेन निमित्तंविशेषयेत् श्रुतंतस्य चतन्निमित्तेन कर्तव्यता नामप्रतीयतेनाधिकारान्तरंप्रत्य-पेक्षा याजायते यदानिमित्तसंविधानंतदाकर्तव्यमित्युपगमैर्नित्यतासिद्धिरग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोस्ति निमित्य-नित्यत्वात् । प्रसज्जन्नविदितत्वेषु विषयेषु संस्कृतान्नभोजनचन्दनानुलेपनादिषुतात्पर्यतआसेवाप्रसङ्गोविषयाभिलाषपरतेति यावत् ननुचैतदपि प्रतिषिद्धमिन्द्रियैःसुखलुब्धेषु नप्रसज्येतकामतइति स्नातकव्रताधिकारान्नायंप्रतिषेधइति मन्यते । व्रत-शब्दाधिकारेहितत्रप्रतिषेधकः संकल्पविशेषोहि मानसस्तत्रोपदिश्यतइदंमयानकर्तव्यमिति । अथवाकश्चिदल्पप्रतिषेधेनतु-ल्यतांमन्येत पदार्थस्तावदयंननिषिध्यतइति मन्यमानोऽतःसमानीक्रियते अथवासामान्येतद्भूतस्यापि विशेषस्यपृथगुपदे-शोदृष्टः प्राधान्यख्यापनार्थंयथाब्राह्मणाआयातावसिष्ठोप्यायातइति प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तशब्दोरूढिरूपेण विशिष्टेनै-मित्तिकेवर्तते तदेतीच्छतिवेति विनिमयःकर्तव्योव्यत्ययोबहुलमिति नरइति वचनंचातुर्वर्ण्याधिकारार्थम् ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं प्रासंगिकंतत्तद्विक्षिप्तं समर्थ्य प्रकृतंप्रायश्चित्तमुपक्रमते अकुर्वन्निति । विहितं नित्यं-संध्योपासनादि नतु काम्यमपि । निन्दितं निषिद्धं परस्त्रीगमनकलञ्जभक्षणादि समाचरंस्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन् । इन्द्रियार्थेषु तेष्वेव प्रसजन् मनसा व्याप्रियमाणः । एतेन निषिद्धविषयौ कायिकमानसव्यापारौ गृहीतौ । वाचिकोपि व्यापारः प्रायिकएव । प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तार्होभवति ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नित्यंयद्विहितंसन्ध्योपासनादिनैमित्तिकंच शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धंहिंसाद्यनु-तिष्ठन्विहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिंकुर्वन्नरोमनुष्यजातिमात्रंप्रायश्चित्तमर्हति नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत । कामइति निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ्न वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानी-मानि धारयेदित्युपक्रमान्नायंप्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तदकुर्वन्विहितंकर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ्नवक्तव्यमितिचेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रायश्चित्तार्थं तन्निमित्तान्यनुवदति अकुर्वन्निति । विहितमग्निहोत्रादि । निन्दितं ब्राह्मणवधा-दि । प्रसजन् अत्यन्तंप्रसक्तिंकुर्वन् स्वदारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्रिचतुर्वारभोजनादौप्रायश्चित्तीयते तदधिकारीव । [स्यात्पापं] विशोधककर्म प्रायश्चित्तं तदकरणे नरकः । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठाना-न्निन्दितस्य चसेवनात् ॥ अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रायश्चित्तंवक्तुंप्रायश्चित्तनिमित्तानि तावत्सामान्यतआह अकुर्वन्विहितंकर्मेति । विहितंनित्य-नैमित्तिकं । निन्दितंप्रतिषिद्धं । प्रसजन्प्रकर्षेण सङ्गंकुर्वन् ननुइन्द्रियार्थेषु नप्रसज्येत प्रसङ्गोपि निषिद्धएव तद्धि स्नातकब्राह्मणमात्रविषयमत्रनरग्रहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विहितंकर्म सन्ध्योपासनादि ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तंविदुर्बुधाः ॥ कामकारकृतेप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामकारकृतेप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते । अकामतः कृतइति प्रमादकृतेपापे शास्त्रव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमाहुः कस्य पुनर्हेतोर्विधिःप्रतिशास्त्रमतिक्रम्याकार्यें प्रवर्तते सप्रायश्चित्तमाचरिष्यतइति । कांत्रविशेषहेतुस्तस्मात्कामकृते दोषे प्रायश्चित्तंशास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते । एवंपूर्वपक्षभङ्गयोपन्यस्यति कामकारकृतेऽपीति शब्दात्कामतोकामतश्चकृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तंकर्तव्यमितिशास्त्रार्थः । श्रुतिनिदर्शनादिति वैदिकलिङ्गनिदर्शनमुपहव्यब्राह्मणमुपकर्तव्यं । इन्द्रोयतीन्शालावृकेभ्यः प्रायच्छत् नच श्वभ्योदानंयतीनामकामतः संभवति उपहव्यंप्रायश्चित्तार्थंप्रजापतिरिन्द्रायप्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं पापनिर्णेजकंतपोविदुषःकर्तव्यत्वेन । कामकारकृतेतु महापातके वैधमरणान्निष्कृतिरन्यथातु भोगादेवेति केषांचिन्मतम् । तत्र स्वमतं प्रमाणदर्शनपूर्वकं दर्शयति कामकारेति । कामकारः कामपूर्वकः प्रयत्नः । तरतिमृत्युं तरतिब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजतइतिश्रुतिः । नचात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्सप्रजापतिमुपाधावत्तस्माएतमुपहव्यंप्रायच्छदितिप्रक्रमान्नचाज्ञानादेवात्रापि हत्येति प्रकल्प्यं यतीनां तपसोभयादेव । तेन ज्ञात्वा घातनस्य प्रकृतत्वादि [यदाचैवंस्थितंतदाह अकामतइति । अकामतोऽज्ञानेसत्यपि अग्रेमोहादित्युक्तेः । वेदाभ्यासेन गायत्र्यादिजपेन । विप्रस्य जप्येनैवतुसंसिध्येद्ब्राह्मणइ]* त्युक्तत्वात् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तंभवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक्कृत्याभिधानंप्रायश्चित्तगौरवार्थंश्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तमश्लीलावागित्यवदत् सप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहव्यंप्रायच्छदिति अस्यार्थः इंद्रोयतीन्बुद्धिपूर्वकंश्वभ्योदत्तवान्सप्रायश्चित्तार्थंप्रजापतिसमीपमगमत्तस्मैप्रजापतिरुपहव्याख्यंकर्मप्रायश्चित्तंदत्तवान् । अतः कामकारकृतेप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छानिच्छाकृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन्प्रायश्चित्तमाह अकामतइतिद्वाभ्याम् । श्रुतिनिदर्शनात् इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्सप्रजापतिमुपाधावत्तस्माइंद्रायैतमुपहव्यं प्रायच्छदितिश्रुतेः सालावृकेभ्यःश्वभ्यः अश्लीला[१]ब्रह्महासीत्येवंरूपा उपहव्यमश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं प्रायच्छदुपदिदेशेतिश्रुतेरर्थः । एके मन्वादयः ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अकामतोऽमतिपूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः एके कतिपये श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एके आचार्याः कामकारकृते पापे प्रायश्चित्तं आहुः ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतंपापंवेदाभ्यासेन शुध्यति ॥ कामतस्तु कृतंमोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि संध्योपासनादिवद्उतकार्यपर्यन्तानि शास्त्र

(१) राघ० २ (*) सर्व०२

रशौचवद्रुत्पन्नदोषनिर्घातार्थानि । तत्र केचिदाहुः नहि कर्मक्षीयते कार्यविरागित्वमेव धर्माधर्मयोः नहि कर्माणि स्वफलमदत्वा प्रलीयन्ते । तदुक्तंनहिकर्मक्षीयतइति तस्माद्योतिक्रमकारी सततोनरकफलंभुंक्तएवंप्रायश्चित्तानि यदि नकरोति ततस्तदतिक्रमात्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः तदेतदयुक्तंनहिकर्मचरितव्यमतोनित्यंप्रायश्चित्तं विशुध्यतइति स्वशब्देनैव शुद्ध्यर्थता विहिता तथापि तैः कृतैरपोहेत पापंस्वयंकृतत्वात् यदप्युच्यते प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः प्रत्यवायभागित्वमवगमितं नतस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वंशक्यते कर्तुंतदप्ययुक्तं । यतस्तेन दुःखहेतुता तस्यावगमिता प्रायश्चित्तेष्वपि तपोदानादि दुःखमस्त्येव अल्पेन तादात्मिकेन दुःखेनागामिनः संभाव्यमानस्यमहतोदुःखस्यनिवृत्तिर्युक्तैवयथाव्याधेस्तिक्तकटुकौषधदानलघ्वाहरादिना यथाव्यतिक्रमंकृत्वाकश्चित्स्वयमागत्यराजनि वेदनंकरोत्येवंकर्मास्मीति सोर्द्धदण्डभाग्भवति । यस्तुराजपुरुषैर्हठादानीयेत सभूयोदण्ड्यते एवमुपदेशानामर्थवत्वासिद्धिरतः स्वयंकार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वान्निष्कृतिः प्रायश्चित्तमिति समाख्यातमपितत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमप्यकारणंनिर्यातोनिष्कृतिरिति उच्यते । एवंप्रायश्चित्तमपि नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थंपंचानामेव पातकानामधिकारोपगमविहितत्वाद्द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमिति नचात्र वेदाभ्यासोऽकामतः कामतस्तपइति विषयविभागोबोद्धव्यः उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणेपठितत्वात् ब्रह्महाद्वादशेत्यादिप्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामतोलघुप्रायश्चित्तंकामतोगरीयइति श्लोकस्यतात्पर्यं ननुचाकामतोनैवतस्यकर्तृत्वंबुद्धिपूर्वंकुर्वन्कर्तेत्युच्यते यथा च लौकिकोदैवेनकार्यते किमयंकरोतीति किंचलिप्सया यत्र प्रवृत्तिस्तत्रप्रतिषेधः । कायोहि मद्यपःस्पृहयति सपिपासुंनकदर्थंति मापासीःसुरामिति यस्तुजलार्थीजलबुद्ध्याद्यसुरांपीतवांस्तस्याजानतोनापराधोनहि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः । अथोच्यतेविधिलक्षणप्रवृत्तिर्ननिषिध्यते सत्यंभवत्वर्थलक्षणानतु मध्ये तर्ह्युदकेनच सर्वस्यार्थलक्षणायाः प्रतिषेधः । केचिदाहुः प्रत्यवायपर्यन्तोविधिर्विषभक्षणवन्निषेधशास्त्रार्थस्तेषामचोद्यमेतद्विषमविशेषेणोपानंज्ञानतोज्ञानतश्चमरणायकल्पतएव एवंब्रह्महत्यादयोपीति येषामपि कर्तव्यमिति वचनात् । क्रियते कर्तव्यमिति नक्रियते तेषामपि लौकिकक्रिययाप्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यतेप्रवृत्तःकर्ता कर्तृत्वमबुद्धिपूर्वकमप्यस्तिकूलपततीति नचायंगौणकर्तृताभावः स्वतंत्रःकर्तेति हिस्मर्यंते नेच्छया प्रवर्तते यःसकर्तेति किंचास्मादेव वचनात्प्रमादकृतोदोषोस्ति प्रायश्चित्तमिति किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्येषांतु तत्स्थाने दानाद्येव । एतच्चानिर्दिष्टप्रायश्चित्तविशेषपापविषयम् । मोहादज्ञानेनापि । कामतइच्छया कृतं पृथग्विधैः पराकादिप्रायश्चित्तैः । एतेन कामादेव प्रायश्चित्तं वृद्धिह्रासयोः कारणं नतु ज्ञानाज्ञाने इतिकथयति । यत्रापिच ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमज्ञानादैन्दवद्वयमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामनाहेतुज्ञानमेवेष्टंतेन कामनैव लक्ष्यते कर्तृत्वंप्रतिच ज्ञानात्कामनैव नेदीयसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्नइतिक्रमादतःसैवान्वयव्यतिरेकाभ्यांकर्तृत्वोत्कर्षापकर्षनिबन्धनप्रायश्चित्तवृद्धिह्रासहेतुः । नच ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्क्या किंपापविशेषप्रयोजकीभूतब्राह्मणत्वाद्युपाधिज्ञानमिष्टमुत तद्वधपापहेतुत्वज्ञानमिति ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनिच्छातः कृतंपापंवेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तांतराणामपि विधानाद्रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतंनानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विधाधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायंव्याकारः यद्यप्यधिकारनिरूपणंप्रकृतप्रायश्चित्तंवनंतरंवक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियतइति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥४६॥

(४) राघवानन्दः । पापं ब्रह्महत्यादि । वेदाभ्यासेन वक्ष्यमाणपात्रमान्याद्यभ्यासेन । पृथग्विधैः द्वादशवार्षिकाद्यैः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । मोहः कामक्रोधाद्यभिभवः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोहात् रागादिव्यामूढतया । कामतस्तुकृतं एनः पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः अपैति ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ न संसर्गंव्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायोनामतपः प्रोक्तंचित्तंनिश्चयउच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तंप्रायश्चित्तमिति स्मृतम् १ ॥][1]

(१) मेधातिथिः । दैवात्स्वीकृतात्प्रमादादित्यर्थः अन्येतु दैवशब्दस्थाने मोहादितिपठन्ति मोहादेवाकार्यंक्रियते कोह्यमूर्खःशास्त्रंव्यतिक्रमिष्यति पूर्वकृतेनजन्मान्तरकृतेनचोपभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कौनख्यादिलिङ्गाद्यनुमितेनैतदुक्तंभवति । इहजन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिदर्शपूर्वमबुद्धिपूर्ववा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेयेकर्तव्यं किंपुनः कुनख्यादीनांप्रायश्चित्तंकृच्छ्रातिकृच्छ्रौचान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानिवसिष्ठेनतु यस्य यल्लिङ्गंतेन तदेवप्रायश्चित्तंकेनचिदंशेन कर्तव्यमिति पठितमतश्चैवते सर्वेऽकृतप्रायश्चित्तानसंसर्गंसद्भिर्वर्जयेयुरध्ययनादिक्रिययैकस्थानादिरूपतयासंसर्गोयद्यप्युभयत्वादन्यतरप्रतिषेधेनोभयोरपिसिद्धिःप्रतिषेधस्तथापि सद्भिस्तैः संसर्गोनकर्तव्यइति पुनःप्रतिषिध्यते । उत्तरत्र कर्तृभेदादेकस्यहि प्रतिषेधेसएव प्रायश्चित्तीस्यान्नद्वितीयः । सत्यपिसंसर्गेऽतउभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतांचातःश्यावदन्तिप्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः शिष्टैःसहसंसर्गोनकर्तव्यः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तीयतां जपपराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । दैवादनिच्छया । पूर्वकृतेन पूर्वं स्वेच्छया कृतेन । अकृते प्रायश्चित्ते नसंसर्गं सद्भिर्गच्छेत् तत्करणपरस्यापि पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्तेः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतांप्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सहयाजनादिना संसर्गंन गच्छेत् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तद्वैविध्यमनुवदंस्तद्वतोनियममाह प्रायइति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तनिमित्तब्रह्महत्यादिमताम् । दैवादनवधानात् । पूर्वकृतेन ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यङ्ग्येन । अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिरदुष्टैः संसर्गं सबन्धं नव्रजेत् द्विजइत्युपलक्षणम् नरमात्रस्य ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह प्रायश्चित्तीयतामिति । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तार्हतां दैवात्प्रायश्चित्तीयतात् वक्ष्यमाणं रूपविपर्ययत्वमकृतइति पदं सद्भिः संसर्गेन व्रजेन्नसंसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः । केवलमामुष्मिकप्रत्यवायपरिहारार्थ मेवप्रायश्चित्तंकर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तमिति यस्य सःप्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तीयताताम् । हि अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिःसंगेन व्रजेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ॥ प्राप्नुवन्ति दुरात्मानोनरारूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह इहदुःश्चरितैः केचिदस्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैस्तथापूर्वकृतैःकर्मभिरतथंप्राकृसइदानींरूपविपर्ययमपंचोद्दुष्कृतशेषैश्चिन्हरूपतोऽनुक्रम्यते ॥ ४८ ॥

---

1 (ख) * अन्यशरीर=एतच्छरीर (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । इहैहजन्मनि । दुश्चरितैरुत्कटैः । रूपविपर्ययं कौनख्यादि लभन्ते । केचित्पूर्वकृतैर्नरके- ऽननुभूतैः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । इहजन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावामनुष्याः कौनख्यादिकंरूपविपर्ययंप्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्स्पष्टयति इहेति । अत्युत्कटैःपुण्यपापैरिहैव फलमभुतइत्युक्तेरिह जन्मन्यपि फलप्रदत्वं कर्मणां पापःपापेनेतिश्रुतेः । रूपपदं दुःखस्याप्युपलक्षकम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । किन्तु ऐहिकसंसर्गयोग्यत्वार्थंप्रायश्चित्तंकर्तव्यमितिकारणान्तरमाह इहदुश्चरितैरिति । अत्राप्यकृते प्रायश्चित्तइत्यनुषक्तव्यमियतोस्मिँल्लोके रूपविपर्ययंप्राप्नुवन्ति तस्मादपिप्रायश्चित्तादिकंकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुरात्मानः कृतपापाः नराः पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यंसुरापः श्यावदंतताम् ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वंदौश्चर्म्यंगुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । [क्षयोनामरोगोराजयक्ष्मेतिवैद्यानांप्रसिद्धस्तेनतद्वान्भवति ब्रह्महत्याविशेषेण गुरुस्त्रीगामी]* दुश्चर्माक्श्वितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः पिशुनएवंसूचकोदुर्गन्धवाहास्यः ननुचसूचकःपिशुनएव सत्यमेकःकल्पयित्वा परदोषान्प्रकाशयति अन्यस्तु सत्यानेवाविदितानितिभेदः । आतिरिक्त्यमर्धिकांगता । मिश्रकेयोद्रव्याण्यद्रव्यैस्तदाभासैः संमर्दयति यथाकुंकुमंकुसुंभेनान्यैरन्यानि । आमयावीयस्यभुक्तमन्नंनसम्यक् जीर्यते । मौक्यंवावैकल्यंयत्राप्रतिपत्तिमानपस्मारी शिष्टंप्रसिद्धं । विकृताकृतयः आकृतिः संस्थानंविकृताऽमनोरमानिन्दितैषांकर्मविशेषेणेति एषांकर्मणांकुम्भीपाकयमयातनास्थानेषु फलंतदनुभूतवतईषच्छेषे तस्मिन्कर्मण्युद्रिक्तेच सुकृतेऽदत्तफले फलदानोन्मुखेदुष्कृतस्यासद्भावोतः कर्मावशेषोपपत्तिः ॥ ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंविशिष्टैरेतत्सपश्यति सुवर्णचोरइति । श्यावदन्तः कपिशदन्तः । दौश्चर्म्यमकोशलिङ्गत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वंप्राप्नोति निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां ब्रह्महाक्षयरोगित्वंगुरुभार्यागामी विकोपमेहनत्वं पिशुनोविद्यमानदोषाभिधायीदुर्गंधिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायकोदुर्गंधिमुखत्वं धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरोमन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायीमूकत्वं वस्त्रचोरः श्वेतकुष्ठत्वम् अश्वचौरः खंजत्वं एवंबुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलाविकृतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जितोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदारोगीवाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं निमित्तं किं रूवैप्यमित्यत्राह सुवर्णेतित्रिभिः । कौनख्यं क्लिन्ननखता तेनैव तदपहरणात् । श्यावदन्तता स्वभावतःश्यामदन्तता पानकाले सुरया तत्स्पृष्टेः । क्षयरोगित्वं राजयक्ष्मयुक्तता । दौश्चर्म्यं शश्नस्यविकारोअकोशलिङ्गत्वं शिश्नेन तत्कृतैश्च ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति सुवर्णचोरः कौनख्यमिति ॥ ४९ ॥

* मेधा० ८

(६) रामचन्द्रः । तेन तेन स्वपापेन रूपविपर्ययमाह सुवर्णेति । सुवर्णचौरः विप्रसंबन्धिनः सुवर्णस्य चौरः कौनख्यं कुनखस्य भावं । गुरुतल्पगः दौश्चर्म्यं दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यंसूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वंयातिरैत्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरेक्यमितिकचित्पाठः । मिश्रकोबुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविक्रेता ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । सतोदोषस्य वक्ता पिशुनः । असतस्तु सूचकः । आतिरैक्यमङ्गस्यैव । मिश्रकः धान्यस्येत यवादिना ॥५० ॥

(५) **नन्दनः** । आतिरैक्यमतिरिक्ताङ्गत्वंतत्तदाभासैर्धान्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते समिश्रकः ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पिशुनः अविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः पूतिनासिक्यं दुर्गन्धनासिकः सदोषसंकीर्तयिता मिश्रकः धान्यस्य अन्नादेर्द्रव्यस्यमेलकः आतिरेक्यं अङ्गाधिक्यं षडङ्गुल्यादि ॥ ५० ॥

अन्नहर्तामयावित्वंमौक्यंवागपहारकः ॥ वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यंपङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापकोभवेत्[1] । हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥ १ ॥*]

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आमयावित्वमग्निमान्द्यम् । वागपहारकोन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अन्नहर्ता पक्कान्नहर्ता आमयावित्वं मन्दानलताम् । मौक्यं मूकताम् । वागपहारकोलादेः तन्नाधीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं स्वनाम्नाअङ्कयति सोवागपहारकः । श्वैत्र्यं श्वेतकुष्ठताम् । देहस्यकुत्सितार्थं तिष्ठतीतिकौनख्यादि [इतिद्वादशं सुवर्णचौरादयःप्राप्नुवन्तीत्यनुषज्जते] दीपहर्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापकोभवेत् ॥ हिंसारतः सदारोगी षंढश्च पारदारिकइतिकचित् [पाठः] ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्नहर्ता अन्नस्यहर्ता आमरोगित्वम् । मौक्यं मूकस्यभावः । वागपहारकः पुस्तकापहारकः श्वैत्र्यं श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[**रामचन्द्रः** । तथा दीपहर्ता अन्धः । दीपनिर्वापकः काणः ॥ १ ॥]

एवंकर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ॥ जडमूकान्धबधिराविकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कर्मविशेषेण पूर्वमरणान्तरतःकर्मविशेषेणात्र जायन्ते भवन्ति । तथा पूर्वजन्मभुक्तावशेषेण जायन्ते उत्पद्यन्तइति व्याख्येयम् । जडोऽनायत्ताङ्गः ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति एवमिति । विकृताकृतयः जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः** । येयमुक्ता रूपविपर्ययप्राप्तिर्नतत्पापस्य प्रधानफलंरौरवादिषु भुक्तशेषस्येत्याह एवंकर्मविशेषेति । सद्विगर्हिताः सत्संसर्गानर्हाः ॥ ५२ ॥

---

(५१) विशेषेण=विपाकेन (ण)

१ (ख, क. ग, ञ, ट, ठ, ड, ण, य, ल,) *(क, ग, ञ, ट, ठ, ड, ण, य, ल,)

(१) राघ० २

(६) **रामचन्द्रः** । सद्भिर्विगर्हिताः निन्द्याः ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतोनित्यंप्रायश्चित्तंविशुद्धये ॥ निन्द्यैर्हिलक्षणैर्युक्ताजायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । निन्द्यैर्हिलक्षणैः कुनखश्यावदन्तादिभिरनिष्कृतैःसह ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनिष्कृतैनसोऽकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनोयैस्तेऽनिष्कृतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ताजायन्ते तस्माद्विशुद्धये पापनिर्हरणार्थंप्रायश्चित्तंसदा कर्तव्यं एवंभिन्ने जुहोतीतिवन्नैमित्तिकमात्रंप्रायश्चित्तंकिंत्वनिष्कृतैनसइत्युपादानात् तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिनएवाधिकारः । तथाहि प्रायश्चित्तंहिचरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्रात्रिसत्रन्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धयइति फलाधिकारिविशेषणंयुक्तं । इममेवार्थंस्फुटयति याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य चसेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणांनरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यंप्रायश्चित्तंविशुद्धये । पतनमृच्छति पापंप्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्धये पापविनाशायबहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात्संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमानित्यादिना महापातक्यादीनांनरकादिप्राप्तिंवक्ष्यति नतन्नैमित्तिकमात्रत्वंप्रायश्चित्तानांसंगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिनएव प्रायश्चित्तविधावधिकारइतिज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । फलितमाह चरितव्यमिति । अनिष्कृतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः चन्हैः युक्तादृश्यन्ते । यतोमहापातकिनोऽतस्तैर्विशुद्धये प्रायश्चितं चरितव्यं कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः** । अकृतप्रायश्चित्तपापास्तैर्लक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ताजायन्ते तस्मादपि प्रायश्चित्तंचरितव्यमिति ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनिष्कृतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयंगुर्वङ्गनागमः ॥ महान्तिपातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गुर्वंगनागमः स्तेयंपतितसंप्रयोगः । सर्ववर्णानांमहापातकानिसुरापानंब्राह्मणस्यैवस्तेयंब्राह्मणापहरणंस्मृत्यन्तरात् ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकमिति । पातकशब्दः पातयतीतिव्युत्पत्त्यासर्वव्यतिक्रमेषुवर्तते महाशब्दोपपातकेषु च महच्छब्दोगुरुत्वप्रदर्शनार्थः तैश्च संयोगमेकैकेनापि । सच वक्ष्यति संवत्सरेणपततीत्यादिना ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सुरापानं द्विजानाम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणंमहापातकमित्यापस्तम्बस्मृतेः । गुर्वङ्गना गुरुपत्नीअत्रोच्यते । संयोगमेकशय्यामन्नादिसंसर्गश्चतैश्चतुर्भिर्नतुसहसंसर्गिभिरिति । एतच्च संज्ञाशास्त्रे व्यवहारलाघवाय । एवमग्रेपि ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणप्राणवियोगफलकोव्यापारोब्रह्महत्या । सच साक्षादन्यंवानियुज्य तथागोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकारस्यापीषूत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापिहन्तृगतमपापादनद्वारा ब्रह्महत्यास्यात् । उच्यते शास्त्रतोयस्य ब्राह्मणहन्तृत्वंप्रतीयते सएव ब्रह्महन्ता । अतएव शातातपः ॥ गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपिवा । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवंचान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनि-

मित्तानि ज्ञेयानि । तथा ॥ रागाद्द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परतएव वा । ब्राह्मणंघातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति ॥ प्रयोजक- स्यापि हन्तृत्वंशास्त्रीयम । तथा निषिद्धसुरापानंब्राह्मणसुवर्णहरणंगुरुभार्यागमनं गुरुरत्र पिता निषेकादीनि कर्माणीत्या- दिना तस्य गुरुत्वेन विधानात्। एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चेयं- वक्ष्यमाणस्योपपातकादिसंज्ञाल्लाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुवदन्नुपपातकान्याह ब्रह्महेतिपञ्चभिः । ब्रह्महत्या ब्राह्मण- प्राणवियोगफलकोव्यापारः ॥ आक्रुष्टस्ताडितोवापि धनैर्वाविप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ इति वृद्धशातातपोपि ॥ गोहिरण्यादिग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेपिचेति निमित्तीपादभागूभवेदित्युद्देश्ये संकोचः । तैः महापातकिभिः संसर्गीनिंद्यादिति संबन्धोपि महापातकं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः** । अथनिन्दिताचरणलक्षणान्सत्पथगामिनउक्त्वाथमहान्तिपातकानि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थमुपदि- शति ब्रह्महत्यासुरापानमिति । अत्र सुरापानंब्राह्मणस्य महापातकंनान्यस्य । स्तेयंब्राह्मणसुवर्णस्तेयंकुतएतत्स्मृत्यन्तरानु- रोधात् तैर्ब्राह्मणादिभिःसंयोगयज्ञाध्यापनयौनसंबन्धलक्षणव्यवहारः संयोगिनोब्रह्महत्यादिभिस्तुल्यदोषास्तान्मन्तव्याः संयुक्तसंयोगिनामपिपातित्यवचनात् ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तैःसह ब्रह्महत्त्रादिचतुर्भिःकर्तृभिः संयोगी संसर्गंयःकुरुते सः पञ्चमः ॥ ५४ ॥

अनृतंच समुत्कर्षे राजगामिच पैशुनम् ॥ गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५॥

(१) **मेधातिथिः** । समुत्कर्षइति निमित्तसप्तमी चर्मणिद्वीपिनंहंतीतिवत् समुत्कर्षंप्राप्स्यामीति यदनृतमभिधीयते त- द्ब्रह्महत्यया समं यत्रपूजातिशयोवासनातिशयोब्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रात्मद्गूस्तपमात्मानम वेदयति योवापात्रातिशयेनपुण्यस्कन्धोत्कर्षंप्राप्तुमिच्छति तस्यापात्रंपात्रमित्युच्यते। एवंविधेसमुत्कर्षेऽनृतंनपुनः स्वल्पवस्तु- नि अपेक्षायांसत्यपि समुत्कर्षव्यपदेशोपिशुनमलीकवदितिपरच्छिद्रप्रकाशनंगुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽसत्याभिधानेनचित्तसंक्षो- भः । कन्यातेगर्भिणीइत्येवमादिना निष्प्रयोजनोद्वेषः । राजकुलात्तेन सहविवादोनिर्बन्धोनृतादिशंसनंवा । तथाच गौतमो गुरावनृताभिशंसनमिति पातकसमानि ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समुत्कर्षे अयंमहापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम् । समुत्कर्षइत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि यथाऽयंमहापातकीत्यपकर्षेऽअनृतम् । तेन पापविषयसंदेहेऽन्यथानिर्णयउक्तः । राजगामिपैशुनं राज्ञि गत्वाऽपकारक- णम् । अलीकनिर्बन्धोऽप्रियनिर्बन्धः ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणंयथा ब्राह्मणोहमिति अब्राह्मणोब्रवीति । राजनि वा स्तेनादीनांपरे- षांमरणफलकंदोषाभिधानंगुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा चगौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानीति । एतानि ब्र- ह्महत्यासमानीति ॥ ५५॥

(४) **राघवानन्दः** । अनुपातकं लक्षयति अनृतमिति । समुत्कर्षे ब्राह्मणोहमित्यस्य ब्राह्मणस्य भाषणादौ । अ- लीकनिर्बन्धः कन्यातेगर्भिणीत्यादिसत्याभिधानेन गुरोश्चित्तक्षोभइतिमेधातिथिः अनृताभिशंसनंवा ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः** । जात्या कर्मणा गुणेन वा स्वस्माद्वैशिष्ट्यमुत्कर्षः अलीकनिबन्धोऽनिष्टस्य पुनः करणं ब्रह्महत्यया समानीति दोषातिशयख्यापनमेतत् नतुसमत्वख्यापनम् ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यदनृतमधीयते निमित्ते सप्तमी निर्बन्धः असत्याभिधानेन चित्तसंक्षोभः राजगामि पैशुनंपैशुनेन राज्ञि गत्वापकरणम् । गुरोः अलीकनिर्बन्धः अप्रियकरनिर्बन्धः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झतावेदनिन्दाकौटसाक्ष्यंसुहृद्वधः ॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अधीतस्यवेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणंब्रह्मोज्झता नित्यस्वाध्यायविधेः त्यागोवा कूटसाक्ष्यं समुत्कर्षादन्यत्रापि सुहृद्वधोमित्रमारणं गर्हितानाद्ययोर्गर्हितंशास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनाद्यनाद्यममनस्तुष्टिदंतान्भोक्ष्यइति कल्प्ययुज्यते ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्रह्मोज्झता वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्ययनम् । सुहृदोमित्रस्यवधः । गर्हितानाद्ययोरिति गर्हितं संसर्गदुष्टचाण्डालान्नादि । अनाद्यं जात्यैवाभक्ष्यंलशुनादि । जग्धिर्भक्षणम् । एतत्पृथगेव द्वयं ग्राह्यम् ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणोधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमसच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनंसाक्ष्येमृषाभिधानंमित्रस्याब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्यलशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् । मेधातिथिस्तु नभोक्ष्यतइति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मोज्झता अधीतवेदत्यागः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः गर्हितस्य निषिद्धस्य लशुनादेः अनाद्यस्य पुरीषादेः अनापदि भक्षणम् । समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततःकिंचिन्न्यूनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्रह्मोज्झितंवेदत्यागः । गर्हितान्नंनिषिद्धान्नमुच्छिष्टादिर्गर्हितान्नलशुनादिजग्धिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्रह्मोज्झता असच्छास्त्राद्यभ्यासेन वेदत्यागः । कौटसाक्ष्यं कपटेनयत्साक्ष्यंकृतम् । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिःसंसर्गदोषः चाण्डालान्नादि संसर्गदोषः । लशुनादि अभिशस्ताद्यन्नलशुनादिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणंनराश्वरजतस्य च ॥ भूमिवज्रमणीनांच रुक्मस्तेयसमंस्मृतम् ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । निक्षेपस्यासारद्रव्यस्यापि नरशब्दोजातिशब्दोनारीहरणेप्येतदेव योहिदुहितरंदत्वाऽसतीनरदोषेऽन्यस्मैपुनर्ददाति तस्याप्येतदेव तदुक्तंप्राप्नोति पुरुषोनृतमिति ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निक्षेपस्य निक्षिप्तं नराश्वादिद्रव्यमपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनांहरणंसुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निःक्षेपस्य सुवर्णातिरिक्तस्यनिक्षेपादिसमकस्य प्रत्येकं हरणं रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसममेवमुत्तरत्र ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५७ ॥

रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमंविदुः ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वयोनयोभगिन्यएकोदरसंभूताः कुमार्योऽनूढाः । अन्त्यजाबर्बरस्त्रियः सख्युःसखामित्रंतस्याः स्त्रियः स्त्रीग्रहणंनजायायामेवप्रतिषेधार्थं एवंपुत्रस्यान्यापिया अवरुद्धामैथुनधर्मेण । वयंतुब्रूमः सत्यपि ग्रहणेनोढानूढयोर्विषयसमीकरणस्यन्यायत्वात्समत्ववचनमेतन्नप्रायश्चित्तनिर्देशार्थंकिंतर्हिगुरुत्वख्यापनपरमतश्चगुरुतरंप्रायश्चित्तंभवति । तथाचोक्तंमनसिगुरुणिगुरूणि लघुनिलघूनियदिह्येतत्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थमभविष्यत्प्रायश्चित्तंनिर्देशप्रकरणएववावक्ष्यत॥कौटसाक्ष्यमुत्-

द्वधयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्टान्नकुर्यात् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धइत्येतस्यचेहब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टात् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताभिधानात् तथाकुमार्यामितिरेतः सेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद्गम्यते नेदंप्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति । अन्येतु मन्यन्ते भेदेन समीकरणंगुरुत्वभावेपि वक्ष्यते । नत्याज्यमतःप्रायश्चित्तार्थानामेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशोविकल्पार्थं । सुरापानप्रायश्चित्तेनास्यचातिदेशएवश्रूयते । समीकरणे तुविकल्पोनास्ति यथा हत्वागर्भमविज्ञातमिति ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वयोन्यासु भगिनीषु । कुमारीष्वपरिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्यासु । अन्त्यजासु चण्डाल्यादिषु । सख्युर्मित्रस्य स्त्रियाम् । तथा पुत्रस्य स्त्रियां स्नुषायाम् ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु योरेतः सेकस्तंगुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषांभेदेन समीकरणंयद्येन समीकृतंतस्य तेन प्रायश्चित्तार्थे यत्कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंवक्ष्यतितद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः । समीकृतानांन्यूनप्रायश्चित्तंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोके राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्यआतिदेशिकप्रायश्चित्तानांन्यूनंप्रायश्चित्तंसमीकृतानांच ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच रेतइति । एवमुत्तरोत्तरंज्ञेयम् । अतएवाह ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनोयथा ॥ अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति ॥ तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायश्चित्तम् । स्वयोनीषुत्वस्य गन्तुर्योनीषूत्पादकत्वेन याअर्हन्तीति ताः स्वोदर्यासु । कुमारीषु ब्राह्मणकन्यासु । पुत्रस्यौरसातिरिक्तस्य तत्रातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं योनिषु यरेतःसेकस्तं गुरुतल्पसमंविदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितृगमनस्नुषागमनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति तद्ब्रह्मगौरवार्थं यतोब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरित्यवधिकरणं स्मृतम् ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वयोन्यादिषुदुहित्रादिषु ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वयोनीषुभगिन्यादिषुरेतः सेकोरेतसःपातः । कुमारीषु अविवाहितासु सख्युः स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च॥५९॥

(१) **मेधातिथिः** । इदानीमुपपातकान्याह । अयाज्याअविरुद्धापातकिशूद्रादयस्तेषामसंयाज्यसंयाजनं भावेण्यच्छांदसः आत्मविक्रयंगवादिद्रव्यवदात्मनःपरविधेयकरणंदास्येनअन्येन अन्येतुपारदार्यमविक्रयमितिपठन्ति । अनुत्साहोनिराहारःस्वल्पएवोपघातेवसादाश्रयणं गुरोस्त्यागोयथावदनुवृत्तिरध्यापनसमर्थेऽध्यापयितर्यपाध्यायान्तराश्रयः । एवंमातापित्रोरपतितानांचैतेषांत्यागोदोषाय पतितानांविष्टएव स्वाध्यायाग्न्योस्त्यागइतिसंबध्यतेस्वाध्यायस्त्याग[illegible]हरहःस्वाध्यायमधीयीतेत्यस्यविधेरननुष्ठानं किमैकाहिकेमाससांवत्सरिकेवात्यागेव्यतिक्रमोयं अविशेषादैहिकेप्रामोति[illegible]दयुक्तं । एतस्य विधेर्नित्यत्वात् नित्यानांच व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तांतरंवक्ष्यति । तस्माद्वस्मरणपर्यन्तस्त्यागोभिप्रेतः सब्रह्मो[illegible]ज्ञतापदेनसुरापानेनसमीकृतस्तत्रविकल्पनार्थमेतत् । अस्यच लघुत्वात्तस्यगुरुत्वाद्व्यवस्थायां विकल्पोयोज्यः तत्रयोवैदि[illegible]कएवान्यस्मिन्नकर्मणियुक्ततयास्वाध्यायंजहाति तस्योपपातकत्वं । यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति[illegible]स्यसुरापानसमत्वं अग्नेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्गृह्यस्येतिद्रष्टव्यं प्रागग्नीनितिबहुवचनाच्छ्रौतानांग्रहणं । ननुच तत्रापि[illegible]चान्द्रायणमुक्तमिहाप्युपपातकत्वात्तदेवात्रवाच्यंनैषदोषः । उपपातकेष्वन्यान्यप्यपिप्रायश्चित्तानि सन्ति । शक्त्यपेक्षया[illegible] गुरुलघुभावोन्यूनाधिक

भावोऽतोनियमार्थतत्रचान्द्रायणग्रहणम् । सुतस्य त्यागोऽभरणंगृहान्निष्काशनमशिशोःप्राप्तस्य चगुणवतः पातकिनस्तुनदोषः ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पारदार्यं परदारगमनम् । आत्मनोमूल्येन विक्रयः शूद्रादग्येषाम् । पारदार्यात्मविक्रय इत्येकवचनंछान्दसम् । गुर्वादीनामवृत्तीनांशक्तौसत्यामपोषणंत्यागः । अत्र गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्पितृग्रहणात् । स्वाध्यायस्याधीतस्याभ्यासस्यत्यागोऽधीतविस्मरणम् । अग्नयस्त्रेताग्नयः ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमुपपातकान्याह गोहननं जातिकर्मदुष्टानांयाजनंपरपत्नी गमनं आत्मविक्रयः मातापितृगुरूणांच शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदाब्रह्मयज्ञत्यागः नवेदविस्मरणंब्रह्मोज्झतेत्यनेनोक्तत्वात् अग्नेश्चस्मार्तस्यत्यागः श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपपातकमाह गोवधइत्यष्टभिः । तत्र गोवधउपपातकम् । अयाज्येसंयाज्यत्युपपातकमित्येवान्ययोमलावहपर्यन्तम् । पारदार्यमनियुक्तेसति परस्त्रीगमनम् । आत्मविक्रयः अपत्यपत्न्योर्विक्रयः । त्यागोऽनिमित्तः । संन्यासादौ तु षण्णां । त्यागोयदहरेव विरजेदितिश्रुतिसिद्धः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः** । अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोकैराह गोवधोयाज्यसंयाज्यमिति । याजनानर्हस्य याजनमयाज्यसंयाज्यं पारदार्यपरदारगमनं स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्यच त्यागइत्यनुकर्षः स्वाध्यायोनित्याध्ययनम् ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गोवधेत्यारभ्यत्रयोदशेनसंबन्धः त्रयोदशभिराह गुरुमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेनूढे परिवेदनमेव च ॥ तयोर्दानंच कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अनुजःकनीयान्भ्राता तयोर्याजनंविवाहेदर्शपूर्णमासादौवाऽऽर्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परिवित्तिता स्वस्मिन्नकृतदाराग्निपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दारपरिग्रहोज्येष्ठस्य दोषाय । तथा अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नौवाग्निपरिग्रहः कनिष्ठस्य पापहेतुः । तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः । एवंचाकृतप्रायश्चित्ताय परिवित्तयेपि दानंनिषिद्धं लक्ष्यते । तयोर्याजनं अग्निहोत्रादावृत्विक्त्वेन ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कनीयसाऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वंभवति दाराग्निहोत्रसंयोगइत्यादिनाप्रागुक्तं कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वंतयोश्चकन्यायादानंतयोरेव विवाहहोमादियागेष्वार्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । परिज्येष्ठंविहायानुजेनोढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्यदि ज्येष्ठस्य वेदनं विवाहस्तदातस्य ज्येष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापिपरिवेत्तृत्वं दाराग्निहोत्रमित्यनेनोक्तम् । तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः** । अनुजेन ज्येष्ठस्य परिवित्तता तदनुजस्य च परिवेदनंतयोः परिवित्तिपरिवेत्रोः ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तयोः परिवित्तिपरिवेत्रोः ॥ ६० ॥

कन्यायादूषणंचैव वार्धुष्यंव्रतलोपनम् ॥ तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कन्यायादूषणंनेयंकन्यापुरुषेणोपभुक्तेत्यध्यवसायेनप्रतिपादनं अङ्गुल्यादिनावाप्रजननंधर्मभेदोमैथुनधर्मवर्जितत्वाद्धि गुरुतल्पसाम्यमुक्तं । वार्धुषित्वंधनापद्विधनप्रयोगेनवृत्तिग्रहणं । वासिष्ठेतु वृद्धेस्तुप्रयोक्ताधान्यानांवार्धुषित्वंतदुच्यते ॥ साच शास्त्रपरिभाषा नलौकिकेवापदार्थेव्रतच्युतिरसिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे नभोक्तव्यमुपवरतव्यमेवंरूपःसंकल्पोव्रतंततोयःसंकल्पाच्चलतिसातस्यव्रतच्युतिः ननुचव्रतमितिशास्त्रतोनियमउच्यतेचोदितश्चेच्छास्त्रकृतःसंकल्पस्ततो-

निवृत्तौ कःशास्त्रातिक्रमोविहितमकुर्वन्प्रायश्चित्तीयतइत्युक्तं । नचैतद्विहितं । उच्यते सत्यमिथ्यालक्षणआरंभः समाप्तिस्तु शास्त्रीया यथासौंदर्यादीनांकाम्यानांकर्मणांलिप्सातःप्रवृत्तिः समाप्तिस्तुशास्त्रीया अतीतायां फलेच्छायामवाप्ते फले यथोक्त तदर्थएवावशिष्टंवर्जयेयुःप्राक्रमिकोयंकापुरुषइतिवदन्तः स्नातकव्रतानांत्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चित्तंप्रवक्ष्यते तेनेदंविकल्पि तुमर्हति अरामउद्यानोपवनादिस्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रेया ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कन्यादूषणमङ्गुल्यादिप्रवेशेन कन्यायाअकन्यात्वकरणम् । वार्धुष्यं वृद्ध्याजीवनं क्षत्रियवैश्ययोः । व्रतलोपनं परिगृहीतव्रतनियमभङ्गः । तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयंकृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कन्यायामैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिनादूषणं । रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धंवृद्धिजीवनंब्रह्मचारिणोमैथुनंतडागोद्यानभार्यापत्यानांविक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कन्यायादूषणं ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात् । उपभोगातिरिक्तप्रकारान्तरेण वा । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं वार्धुष्यम् । व्रताच्युतिर्ब्रह्मचारिणोमैथुनम् । व्रतलोपनमितिक्वचित्पाठः ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कन्यायादूषणं अङ्गुल्यादिना योनिविदारणम् । व्रतलोपनं प्रतिगृहीतनियमभङ्गः ॥ ६१ ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागोभृत्याध्यापनमेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानांच विक्रयः ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बान्धवाज्ञातयोऽसोदरादिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वस्रेयादयः सतिविभवे तेष्वजीवत्सुभर्तव्याः तदुक्तंस्वजनेदुःखजीविनीति यद्येवंसुतस्येत्याद्यनर्थकंनानन्यार्थवचनं जालपादप्रतिषेधेहंसप्रतिषेधवत्तेनमात्रादित्यागउपपातकमेव । इहतु लघीयइति भृत्याध्यापनंभृतकस्य सतोऽध्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते अपत्यानि दशमेउक्तानि ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । व्रात्यता काले साविज्यग्रहणं पितृपितामहयोः सोमपानाबान्धवानां पितृव्यादीनां शक्तौ त्यागोऽपोषणम् । भृतेन नियतमूल्यक्रीतेनाध्यापनमध्यापकस्य दोषः । अपण्यानामन्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथाकालमनुपनयनंव्रात्यता । तथाचोक्तं ॥ अतऊर्ध्वंत्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताःइति बान्धवानांपितृव्यादीनामननुवृत्तिः । प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनंच अविक्रय्याणां तिलादीनांविक्रयः ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । व्रात्यता षोडशवर्षादावप्यनुपनयनम् । बान्धवत्यागः पितृव्यादेस्त्यागः । भृत्यैव जीवतीति भृतकोगुरुः तादृशस्याध्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भृतात् भृतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं वेदपाठः शिष्यस्योपातकम् । भृतेर्नियमपूर्वकत्वेदोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् [अपण्यानां रसादीनाम् ॥ ६२ ॥]

(५) **नन्दनः** । भृताध्यापनंपरेण भृतस्य भिक्षावृत्तेरध्यापनंभृत्याध्यापनं भृताच्चाध्ययनादानमध्यापनपरिसमाप्तिःप्रागध्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भृताद्वेदस्य स्वीकारः । अपण्यानां विक्रयानर्हाणांद्रव्याणाम् ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ हिंसौषधीनांस्त्र्याजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आकराःसुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारीराजनियोगेनाधिपतित्वंसर्वग्रहणाद्यद्द्रव्योत्पत्तिस्था

---

(६२) अपण्यनां=अपत्यानां (ट, त)   (१) राघ० २, न

संगृह्यते तेन ग्रामनागरनियोगोऽव्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादिनियोगएव एवमेवयन्त्राणिसेतुबन्धादीनिजलप्रवाहनियमार्था-स्तेषांमहतांवर्धनं औषधीनामशुष्काणांहिंसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवःस्त्रियमुपजीव्यते स्त्रीधनेन शरीरकुटुंबधारणंक्रियते वोवेशस्त्रीप्रयोजनंवाऽभिचारोवैदिकेन शापादिनामन्त्रप्रयोगेण सेनादियागेन वा शत्रुमारणं मूलकर्मवशीकरणंमन्त्रा-भार्यापण्यभादिक्रियथैव ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु अधिकारोऽव्यापारत्वम् । महायन्त्रं वराहादिमहाप्राणि-हिंसार्थयन्त्रं तन्निर्माणम् । स्त्रिया भार्यया परगृहादिप्रेषितया जीवोवर्तनम् । अभिचारोहिंसार्थः श्येनादिः । मूलकर्म म-न्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतांप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनांसेतुबन्धादीनांप्रवर्तनं । औष-धीनांजातिमात्रादीनांहिंसनं । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानामौषधीनामित्यादिना व-क्ष्यति तत्सकृद्धिंसायां प्रायश्चित्तलाघवात् भार्यादिस्त्रीणांवेश्यात्वंकृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं म-न्त्रौषधिना वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** ।सर्वाकरेषु लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु । महायन्त्रप्रवर्तनं उदकप्रतिबन्धकसेतूनां स्वभूम्याद्यर्थंकर-णं तत्रानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणीवा । ओषधीनां मारणम् । स्त्र्याजीवः परगृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्त थाऽऽत्मधनेन जीवोजीवनं वायस्य । अभिचारोविप्रातिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम् । मूलकर्म वशीकरणम् । ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः** । महायन्त्रमिक्षुयन्त्रादिकं हिंस्रौषधिरूपुपाजीवः हिंस्रौषधीनां स्त्रीणां चोपजीवनं स्त्रियार्जितद्रव्यजी-वेत्यर्थः मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । महायन्त्रप्रवर्तनं महावारादिसंबन्धनम् । हिंस्रौषधीनां आर्द्राणांहिंसा । स्त्र्याजीवः स्त्र्युपार्जितधन-नम् । मूलकर्म अभिनयोवशीकरणम् ॥ ६३ ॥

धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् ॥ आत्मार्थंच क्रियारम्भोनिन्दितान्नादनंतथा ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इन्धनाद्यर्थंतुनदोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुष्कसर्वसंभवेक्रियारंभः पाकारंभः आतुरत्वादेवात्मार्थंनभ-ति प्रतिषेधात् क्रियारंभएवंव्याख्यायते क्रियारंभेहि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत नह्यप्रतिषिद्धप्रायश्चि-त्तंनिन्दितंच समाचरन्नितिवचनात् अद्यपुनर्यत्प्रभाषितं तथासिद्धेप्रतिषेधेप्रायश्चित्तंविधीयते नकल्पतागौरवंभवति तेन न्दितान्नादनंतुगर्हितान्नाद्यतः कुतएतद्विकल्पार्थमभ्यासेतत्प्रायश्चित्तमिदंतु सकृदेव प्रत्ययभेदोवा ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रियारम्भः पिष्टकादिपाकारम्भः । निन्दितान्नं राजान्नादि ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं । अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठान न्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोर्जरिधरित्युक्तत्वात् ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अवपातनं छेदः बहुत्वमत्राविवक्षितम् । क्रियारम्भोवैश्वदेवाद्यर्थंविना पाकारम्भः । निन्दि नादनं कितवराजादिर्निन्दितः ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मार्थक्रियारम्भोदेवतादिबहिष्कारेण स्वार्थपाकाद्यारम्भः निन्दितस्यान्नादनं निन्दितान्नाद- ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्रियारम्भः पाकक्रियारम्भः आत्मार्थम् । निन्दितस्यान्नस्य अदनं भक्षणम् ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनंकौशीलव्यस्य च क्रिया ॥६५॥

(१) **मेधातिथिः** । कृतविवाहस्य विदुषोद्रव्यसंपत्तौ जातपुत्रस्य वानाहिताग्निता साधिकाराविशेषान्नित्यश्रुतयेनित्याधानस्य प्रयोनिकाइति स्मृतिकारोमन्यते । कथंपुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानंविहितंकस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमोप्युच्छिद्येतस्ततश्चप्रतीयमानाधिकारत्वादग्निनिष्पत्त्यर्थतया कुतोधिकारान्तरप्रयुक्तिरग्नयस्तावद्विनियुक्तायदाहवनीयेजुहोतीत्यादिना नचाधानेन विना तेषांनिष्पत्तिरित्यतोग्निषु प्रयुक्तेषु तदपिप्रयुक्तमित्युच्यते । यद्येवमग्निनिष्पत्त्यर्थंतदाहिताग्निर्व्वधिकारोसत्स्वग्निषु नाधिक्रियते नचाधानंनित्यंयावज्जीवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषीकुर्वन्विहितंकर्मेतिविहिताकरणेप्रायश्चित्तंविहितमग्नीनादधीतेतिसत्यंविहितंन स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये किंतर्ह्यग्निनिष्पत्तये अयंश्चज्ञातप्रयोजनायस्यैतैः प्रयोजनंसतैनोपायेनार्जयति । अन्यस्तु नेति कातत्रविहिताकरणाशङ्कायेनप्रायश्चित्तीस्यात् । योहिसुवर्णनार्जयतिकथमसौ दुष्येत । उच्यते अस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽग्नयोवश्यमर्जनीयाइति गम्यते स्तेयमुक्तेयोद्रव्येभ्योन्यस्य ऋणानांचतुर्भिर्ऋणैरित्येतच्छ्रुतेरनुष्ठानं असच्छास्त्राणि चार्वाकनिर्ग्रन्थाः यत्र नप्रमाणं न वेदकर्मफलसंबद्धमापद्यते कौशीलवत्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनाहिताग्निता धनसंभवे । स्तेयं वस्त्रादेः । ऋणानां धार्यमाणधनानाम् । असच्छास्त्रं पाषण्डशास्त्रम् । कौशीलव्यस्यमाधस्य ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सत्यधिकारेऽग्न्यनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं । ऋणानांच ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवान्नरोजायते तदनपकरणं । श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीतवादित्रोपसेवनम् ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनाहिताग्निता आवसथ्याख्याग्निशून्यता । स्तेयं सुवर्णातिरिक्तधातोः । अनपक्रिया ऋणापरिशोधनम् । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थप्रतिपादकशास्त्राभ्यासः । कौशीलव्यस्य गीतनृत्यवाद्यादेः क्रियाऽनुष्ठानम् ॥ ६५ ॥

(५) **नन्दनः** । ऋणानां शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां वाऽनपक्रिया शक्तौसत्यामनपाकरणं कौसल्यंकुत्सितशीलत्वं व्यसनक्रिया द्यूताक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सत्यधिकारेअनाहिताग्निता । असच्छास्त्राधिगमनं अभिचारप्रयोगः । कौशीलव्यसनाद्यस्य क्रियाकरणम् ॥ ६५ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनास्तिक्यंचोपपातकम् ॥ ६६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शणसमदशानि धान्यानि कुप्यंलोहताम्रादिमयंकुण्डपठाहादि ननुचाविशेषेण पूर्वश्लोकेस्तेयमुक्तंपरिस्त्वतमेतद्बंसप्रतिषेधवदिति । अथवा स्तेयंयदन्यस्मादुद्यमगृहीते संभवनाशोभ्यते नहिजातुस्तेयमिति लोकप्रसिद्धंयथाधैर्यादिनाजयकरणम् । मद्यपेति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रीनिषेधनंसहशयनंसंप्रयोगंवा स्त्रियावधोब्राह्मण्याअपि नास्तिक्यंनास्तिपरलोकोनास्तिदत्तमित्याद्यभिनिवेशः ॥ ६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुप्यं ताम्रादि । पशुः गोव्यतिरिक्तचतुष्पदः । निषेवणं मैथुनम् । स्त्रीति ब्राह्मणस्त्रीसाधारण्येन अन्यथा शूद्रादिपदेनैव तत्प्राप्तेःस्त्रीपदंव्यर्थंस्यात् । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्चयः । उपपातकं पातकादीनम् । अत्रच यस्यान्यत्रापि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसकृदभ्यासापेक्षया लघुव्यवस्थोह्या ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं द्विजातीनांपीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनांत्यागमाप्तौ । पृथग्वचननिन्दार्थं पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तंभवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्तान्न्यूनमपि भवति ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मद्यपस्त्रीनिषेवणं निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं अन्त्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात् । नास्तिक्यं नास्तिपरलोकइति बुद्धिः ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥ जैह्म्यंच मैथुनंपुंसि जातिभ्रंशकरंस्मृतम् ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दण्डहस्तादिनाशरीरपीडाजननंरुजःकृत्यं किंपुनरघ्रेयंनहि भक्षणंप्रतिषेधवत् घ्राणप्रतिषेधः क्वचिदस्ति नतुशक्यंविज्ञातुंयदभक्ष्यंतदघ्रेयमिति घृतादेर्यागार्थमुपात्तस्याभक्षत्वमनाघ्रेयत्वमुच्यते पूतिदुर्गन्धतया घ्राणंविकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादितद्गृह्यते मद्यसाहचर्याच्चयदभक्ष्यंतदेवविज्ञायतेनपूतिदार्वादिजैह्म्यंकुटिलताऽप्रसन्नहृदयत्वअन्यद्उच्यतेऽन्यत्क्रियते हृदयेचान्यत् ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रुजःकृत्या व्रणादिपीडाकरणम् । अघ्रेयं लशुनादि मद्यं सुरा मद्येतयोरघ्राणं कामतः । जैह्म्यमनार्जवमृजुषु पुंसि पुरुषमुखादौ मैथुनं शिश्नप्रक्षेपः । जातिभ्रंशकरं सजातीयेभ्योऽपचयकारीतियोगोरूढिश्च ॥६७॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽघ्रेयंलशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणंकुटिलत्वंवक्रता पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकंजातिभ्रंशकरंस्मृतम् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । जातिभ्रंशकरादिचतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संग्राहेब्राह्मणस्येतिचतुर्भिः । रुजःपीडाघ्रातिर्गन्धग्रहणम् । अघ्रेयमद्ययोरघ्रेयंपुरीषलशुनादि कामतः । जैह्मं कुटिलता । मैथुनं गुदादौ । अत्रापि प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतं मन्वादिभिरेवमुत्तरत्र ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः** । उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यकल्पाणिमंतव्यानि प्रायश्चित्तवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यमिति । कृत्यंकृतिः योयस्यां जातौ जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जातिभ्रंशः ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । रुजःकृत्या हस्तदण्डादिनारोगोत्पादनम् । रुजः रोगोत्पादकहस्तदण्डादिनाशारीरपीडाकरं । जैह्म्यं कुटिलता अप्रसन्नहृदयत्वं ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ॥ सङ्करीकरणंज्ञेयंमीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मृगारुरुपृषतादय आरण्याः इभोहस्ती सत्यपिमृगत्वे बाहुल्येन ग्रामवासित्वाद्ग्रहणंमीनोमत्स्यः अहिः सर्पः ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । खरेभौमृगाहरिणाद्याः । षष्ठ्याःसाकांक्षत्वाद्वधपदेनान्वयः । संकरीकरणं संकरजातीयतुल्यत्वरूपहीनताकरमत्यन्ताभ्यासादितियोगोरूढिश्च ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणांप्रत्येकंवधः सङ्करीकरणंज्ञेयं ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं खरादिदशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् इभोहस्ती ॥ ६८ ॥

---

(६७) मुखादौ=गुदादौ (अ)

(५) **नन्दनः** । संकीर्णयोनिजन्मकरंतत् ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्योधनादानंवाणिज्यंशूद्रसेवनम् ॥ अपात्रीकरणंज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९॥

(१) **मेधातिथिः** । निन्दिताअप्रतिग्राह्याः शूद्रायेपापकर्मण स्तेभ्योधनादानंप्रतिग्रहेणनपुनः प्रत्यादिष्टप्रतिग्रहस्य-प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निन्दितेभ्यः पतितादिभ्यः धनादानं विनाविप्रतिग्रहम् । वाणिज्यं शूद्रसेवा च विप्रक्ष-त्रयोः । असत्यभाषणं साक्ष्यादिव्यतिरेकेणापि । अपात्रीकरणं दानानर्हताहेतुरितियोगोरूढिश्च ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहोवाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्री-करणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । [अप्रतिग्राह्यधनेभ्य; प्रतिग्रहः वाणिज्यं शूद्रस्यपरिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपा-त्रीकरणंज्ञेयम् ॥ ६९ ॥]‡

(५) **नन्दनः** । अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम् ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपात्रीकरणं अपात्रहस्ते यद्दत्तं ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् ॥ फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यंच मलावहम् ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । कृमयोभूमिशरणाः क्षुद्रजन्तवः कीटास्तथाविधाएवकिंचिदुपचितमूर्तयोऽपक्षाः सपक्षाश्च म-क्षिकाशलभादयोवयांसि पक्षिणः शुकसारिकादयः मद्यानुगतंमद्येन संस्पृष्टंतद्गन्धाचितंच अधैर्यंचेतसोऽस्थिरत्वं स्वल्पे-ष्युपघातेऽध्वंसः ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृमयोमांसादिगता [यूकाद्याः कीटाः भूम्यादिगताः पिपीलिकाद्याः वयांसिपक्षिणः । म-द्यानुगतं मद्यसन्निकर्षागतं घृता]² दि तस्य भोजनम् । फलैधःकुसुमस्तेयं स्वार्थं न देवताद्यर्थम् । अधैर्यं चापलम् । मलावहं पापावहमितियोगोरूढिश्च ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृमयःक्षुद्रजन्तवस्तेभ्यईषत्स्थूलाः कीटास्तेषांवधः पक्षिणांच मद्यानुगतंयद्भोज्यमपि शाकादेक-त्रपिटकादौकृत्वा मद्येन सहानीतंतस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतंमद्यसंस्पृष्टमाह तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणांच चौर्यं अल्पेऽपचयेप्यत्यन्तवैक्लव्यं एतत्सर्वंप्रत्येकंमलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः** । मद्यानुगतभोजनं मद्यमनुगच्छति मद्यपात्रस्थितं मद्यैःसह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यस्मिन्नि-निवा तस्य भोजनं एधःकुसुमयोर्भोगार्थंस्तेयं [अधैर्यंअत्यन्तक्लीबताएतत्सर्वंमलावहमित्यन्वयः]‡ ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः** । अधैर्यंचपलता मलापहंमलकरम् ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वयः पक्षी । मद्यानुगतभोजनं मद्यसंनिकर्षघृतादिभोजनम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ॥ यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि संज्ञाभेदश्चप्रायश्चित्तभेदार्थः वक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७१

‡ (न, श) (२) सर्व०२

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथोक्तानियेन तानि तेन क्रमेण निबोधत । अत्रच क्वचित्क्वचिद्यवस्थापि वक्ष्यते यत्रतु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामस्माभिः सम्यगुक्तेति ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानियथावच्छृणुत ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निमित्तान्यनुवदन्नैमित्तिकं बाधं प्रतिजानीते एतानीति । ब्रह्महत्यादीनि पापानि येनभेदेनोक्तानि यैर्यैःप्रायश्चित्तैरपोह्यन्तेनाश्यन्ते तानि शृण्वते त्यन्वयः ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः** । यथोक्तानि महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाधवत्वेन चोक्तानि ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एनांसि पापानि । यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्तेतानि व्रतानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महाद्वादशसमाः कुटींकृत्वा वने वसेत् ॥ भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थंकृत्वा शवशिरोध्वजम्॥७२॥

(१) **मेधातिथिः** । तृणपर्णादिकृतोनिकेतोवर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृहंकुटीतिकथ्यते। समावर्षाणि भैक्षाशीति स्मृत्यन्तरेसप्तागारमनभिसंहितंचभैक्ष्यमुक्तं शवशिरोहतस्यान्यस्य वाध्वजे काष्ठादिमयींशिरःप्रतिकृतिमुद्यतांधारयेदिति मन्यते नैवंशब्दोर्थवादः नहि तच्छवशिरइत्युच्यते अन्योप्यत्रविधिर्भविष्यतिकृतवापनोनिवसेदित्यादि ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कुटी तृणपर्णादिकृतंगृहम् । भैक्षाशी ग्राममागत्य भिक्षांगृहीत्वा वने भुञ्जानः । शवस्य तस्यैवान्यस्यवा शिरः कपालं ध्वजं ब्रह्महचिन्हमग्रतःकृत्वा । अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम् । एतदकामतोघाते ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योब्राह्मणंहतवान्सवने कुटींकृत्वा हतस्य शिरः कपालंतदभावेऽन्यस्यापि चिन्हंकृत्वाऽरण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादशवर्षाणि वसेद्व्रतंकुर्यात् अत्रापि कृतवपनोनिवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्ताअपि विशेषाग्राह्याः । तथाचयमः ॥ सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भ्रूणघ्नेदेहि मेभिक्षामिनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यंतदलब्ध्वोदकंपिबेत् ॥ अयंच द्वादशवार्षिकविधिः । ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणवधे इयंविशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणान्तुक्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकंद्विगुणंत्रिगुणंचतुर्गुणंच द्रष्टव्यम् । यथोक्तंभविष्यपुराणे ॥ द्विगुणाः क्षत्रियाणान्तु वैश्यानांत्रिगुणाः स्मृताः ॥ चतुर्गुणास्तु शूद्राणांपर्षदुक्तामहात्मनाम् ॥ पर्षदुच्यव्रतंप्रोक्तंशुद्धये पापकर्मणाम् ॥ यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानांसभा ततोद्विगुणैः क्षत्रियाणांद्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थासभा भवेत्त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानांचतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनांत्रयाणांव्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि । हन्ताचेद्गुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहतः॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि कृत्वा वैआश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महाद्वादशाब्दानिकुटींकृत्वावनेवसेत् ॥ गच्छेदवभृथंवापि अकामान्निर्गुणेहते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षंसकृद्बुद्धिकृतंतथा ॥ अनुबन्धादिविज्ञाय प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृतेतु ब्राह्मणवधे द्विगुणंब्रह्मवधप्रायश्चित्तंचतुर्विंशतिवर्षंतदाहाङ्गिराः ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तंन कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते यत्तुद्विगुणंबुद्धिपूर्वके ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकमाह ब्रह्महेतिसप्तदशभिः। कुटीं तृणपर्णादिनिर्मिताम् । शवशिरोध्वजं तस्यैवान्यस्यवा शवस्यशिरःखट्वाङ्गादियुक्तं पाणौ बिभ्रद्भिक्षाशी स्याद्द्वादशाब्दान्व्याप्य । एतत्किमर्थं आत्मशुद्ध्यर्थमित्यर्थः । तथाच यमः ॥ सप्तागाराण्यपूर्वाणि याम्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भ्रूणघ्नो देहि मे भिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकेशवापनादिकंज्ञेयम् । इदंत्वकामतोऽगुणवद्ब्राह्मणे । इयंच शुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवद्ब्राह्मणकृतवधे तु भविष्योक्तम् ॥ निहन्ता गुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति। क्षत्रियवैश्यशूद्राणांतु द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणानि ॥ द्विगुणा क्षत्रियाणांतु वैश्यानां त्रिगुणा च सा ॥ चतुर्गुणातु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनामिति ॥ परिषद्रूपंविश्वामित्रोप्याह ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ॥ अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥ कामकृतंतु विप्रस्यापि द्विगुणम् ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते यद्धि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरितिसार्वत्रिकम् ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मविशुद्ध्यर्थंनलोकसंव्यवहार्यमात्रार्थं कृत्वाशवशिरोध्वजंशवशिरोध्वजस्वरूपलक्षणंकृत्वा शवाहरणंजीवच्छिरस्स्वरूपतानिवृत्त्यर्थम् ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शवः मृतःशवशिरः ध्वजंकृत्वा ॥ ७२ ॥

लक्ष्यंशस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ ७३॥

(१) **मेधातिथिः** । धानुष्कायत्र युद्धंकर्तुंलक्षंविध्यन्तितत्रतद्भूतेन भवितव्यं अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानानां शस्त्रप्रहाराःप्रतीप्सितव्याः आत्मानइच्छयेतिनप्रमादात्तदंतरंगतस्य सत्यपित्ववधेन शुद्धिः विदुषामित्यवजानते प्रायश्चित्तोपदेशोयमिति अथवा धनुर्वेदज्ञानमग्नौवाऽऽत्मानंक्षिपेत्समिद्धेत्रिरुत्थाय पुनःपतेत् ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कामतस्त्वाह लक्ष्यमिति । शस्त्रभृतां लक्ष्यंस्यात् मां शस्त्रेण घातयतेति । विदुषामयंब्रह्महेतिजानताम् । इच्छयात्मनोनतु दैवात्तथात्वे पापमोक्षः । लक्ष्यंस्यादित्यनेनच तेनोपायेन मरणं विहितम् । प्रास्येत् क्षिपेत् । त्रिरित्येकद्विवारेणामरणे त्रिरितिच संभवन्मरणहेतुवारोपलक्षणम् । यदात्वेतन्नकर्तुमुत्सहते तदा आपस्तम्बवचनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्याव्रतं प्रागुक्तं चरेत् ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धनुःशराद्यायुधधारिणांब्रह्मवधपापक्षयार्थमयंलक्षीभूतइत्येवंजानतांस्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतोवावर्तितयावन्मृतोमृतकल्पोवा विशुध्येत्तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ मृतकल्पप्रहारार्त्तोजीवन्नपि विशुध्यति ॥ अग्नौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारानृशरीरंप्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत यथा म्रियेतेत्यापस्तम्बवचनात् एवंप्रक्षिपेदेतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरेवक्ष्यमाणंच यजेत वाश्वमेधेनेत्येवंप्रायश्चित्तत्रयमिदंकामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयं मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानंभविष्यपुराणे॥ लक्ष्यंशस्त्रभृतांवास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियोविप्रघातकः ॥प्रायश्चित्तत्रयंह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ क्षत्रियोनिर्गुणोधीरंब्राह्मणंवेदपारगम् ॥ निहत्यकामतोवीरलक्ष्यः शस्त्रभृतोभवेत् ॥ चतुर्वेदविदंधीरंब्राह्मणंचाग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्यकामादात्मानंक्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणंब्राह्मणंहत्वा कामतोगुणवान्गुह ॥ यष्टावा अश्वमेधं क्षत्रियोपोमहीपतिः ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कामतोवेदविद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह लक्ष्यमिति । विदुषां ब्रह्महत्यापापक्षयार्थंस्वयंक्षत्रियो

लक्षीभूतइत्येवम् । एभ्योजीवन्नपि शुध्येत् ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ मृतकल्पः प्रहारार्तोजीवन्नपि विशुध्यतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ भविष्योक्तमपि ॥ प्रायश्चित्तत्रयंह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ व्यवस्थितंच तत्रैव ॥ क्षत्रियोनिर्गुणोधितं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहत्य कामतोवीर लक्ष्यं शस्त्रभृतां भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं वीर ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामतोऽत्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतोगुणवानह ॥ यजेत चाश्वमेधेन क्षत्रियोयोमहीपतिः ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः** । द्वादशाब्दव्रताशक्तौ कर्तव्यमाह लक्ष्यंशस्त्रभृतां वास्यादिति । आत्मनइच्छया स्वया स्वमिच्छतिचेत् विदुषां धनुर्वेदभृताम् ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विदुषां अयं ब्रह्महेतिजानतां शस्त्रभृतां इच्छया लक्ष्यं वेध्यं स्यात् प्रास्येत् क्षिपेत् त्रिःत्रीनुवारान् क्षत्रियः अवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥ अभिजिद्विश्वजिद्भ्यांवा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारस्तत्रहिरणादिप्राच्यादिगुभ्यः आहृतंद्रव्यंदक्षणाविहितायेचानाहिताग्नयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्तेनपुनस्तदर्थमेवाधानंकर्तव्यं कर्माणिहिप्रायश्चित्तार्थानि सांगानि नचांगमाधानम् ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रियस्यराज्ञोबुद्धिपूर्वकंअनपकृष्टवृत्तेःब्राह्मणहननेऽश्वमेधः । ब्राह्मण [ब्रुव] हननेतु स्वर्जिदान्यतरयज्ञानुष्ठानम् । तत्रैव विषये चतुर्णामपि वर्णानाम् । स्वर्जिन्नामयागविशेषः । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यामभिजिता विश्वजितावेत्यर्थः । त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन । अग्निष्टोमेनाग्निष्टुन्नाम्ना । अत्रापि व्यापारतारतम्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगाल्पप्रयोगयज्ञविकल्पोद्रष्टव्यः ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरंव्याख्यातं स्वर्जिता यागविशेषेण गोसवेन वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतोब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तंभविष्यपुराणे ॥ स्वर्जितादे श्चयद्वीरकर्मणांपृतनापते ॥ अनुष्ठानंद्विजातीनांवधे ह्यमतिपूर्वके ॥७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । त्रैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह स्वर्जितेतिपादन्यूनेन । स्वर्जिता बलवता गोसवेन ॥ स्वर्जितादेश्च यद्वीरकर्मणःपृतनायते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधेत्वमतिपूर्वकः इतिभविष्योक्तेः ॥ त्रिवृताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृतिरेकाहोऽग्निष्टुत् सच । पृष्ठस्तोत्रत्रिवृद्युक्तत्वात्त्रिवृदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः** । षडेते क्रतवः पापगौरवलाघवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरेष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

जपन्वान्यतमंवेदंयोजनानांशतंव्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मितभुग्यावतानतृप्यति नियतेन्द्रियोब्रह्मचारी विषयेष्वगृध्नुः ॥ ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणब्रुवहननेऽकामकृते ॥ ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदानामध्यादेकंवेदंजपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियोब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानांशतंगच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं । तथाच भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकःपठितोव्याख्यातश्च ॥ जातिमात्रंयदाविप्रंहन्यादमतिपूर्वकम् ॥ वेदविद्याग्निहोत्रीच तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । जातिमात्रब्राह्मणवधेप्याह जपन्निति तथाच यमः ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व-

कम् ॥ वेदविदग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यावनोदाय मि- तभुङ्नियतेन्द्रियइति ॥ ७५ ॥

सर्वस्वंवेदविदुषेब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ धनंवाजीवनायालंगृहंवासपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यावत्किंचिद्गोहिरण्यादिकंतत्सर्वंदातव्यं अत्रार्थवादोधनंहिजीवनायालमिति तावताधनेन दत्तेनान्यस्मैजीवितंदत्तंभवतीत्येवसाम्यं गृहंवासः परिच्छदंपरिच्छदशब्देन यावत्किंचिद्गृहोपकरणं सर्पिस्तैलधान्यादि कुण्डकटाहादिकुप्यशयनासनादि तत्सर्वंगृह्यते ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वस्वं सहस्रादूर्ध्वम् । धनंवाजीवनायालमितिनिमित्तमात्रेण जीवनाय सकुटुम्बस्य द्वि- जस्य । गृहंवेत्यत्यल्पवित्ततायाम् । सपरिच्छदं परिच्छदः उल्लेखनादिः ॥ ७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सर्वस्वंवा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्धनंजीवनाय समर्थंगृहंवा गृहोपयोगिधनधान्यादियुत- मतः सर्वस्वंवा गृहवासपरिच्छदंदद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तंसर्वस्वंगृहंवादद्यान्न ततोऽल्पं एतच्चाज्ञान- तोजातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम् ॥ जातिमात्रंयदाहन्याद्ब्राह्मणंब्राह्मणोगुह ॥ वेदाभ्यासविहीनोवै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तंतदा कुर्यादिदंपापविशुद्धये ॥ धनंवा जीवनायालंगृहंवासपरिच्छदम् ॥ ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्वधेप्याह सर्वस्वमिति । अलं जीवनपर्यन्तस्थायि । त- थोक्तं भविष्ये ॥ जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणोब्राह्मणं गुह ॥ वेदाभ्यासविहीनोवै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वासपरिच्छदे सर्वस्वंवावेदविदेब्राह्मणायोपपादयेदिति ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः** । उपपादयेद्दद्यात् ॥ ७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जीवनायालं धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्वानियताहारस्त्रिर्वैवेदस्यसंहिताम् ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । हविष्यंमुन्यन्नंनीवारादि ग्राम्यमपिपयोघृतादि । प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रतियावन्तिसरस्व- त्याः स्रोतांसितावन्त्यनुसरेत् । नियताहारआहारनिवृत्तिंकृत्वावेदसंहितांसमन्त्रब्राह्मणांत्रिरावर्तेत एतेषांप्रायश्चित्तानामि- यमत्रव्यवस्था बुद्धिपूर्वेण ब्रह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकंलक्ष्यंशस्त्रभृतामनेन विकल्पते । यद्यपि द्वादशवार्षिकेन मरणा- न्तंतथापि दैवोपपत्तिपतितेऽन्तरामरणे सामिकृतेप्रायश्चित्तेशुद्ध्यभावात्मत्यवायोननिवर्तते द्वितीयेतु तदानीमेव निर्मुक्त- पापाः शस्त्रहतोवाकदाचिन्नम्रियेत अतएव आद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दातव्यं । अग्नौप्रवेशस्तुश्रोत्रियत्वा- दिगुणयुक्ते तत्रापि सवनगुणेऽग्नौसन्तिब्रह्मप्रतिस्रवस्थास्तस्यावसानंशस्त्रेणगात्राणांखण्डशोविदारणंसवनगतइति पठन्ति । नचमाणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः नह्येकस्मिन्जन्मनिद्विर्मरणोपपत्तिस्तत्तुल्यपीडानुभवात्तस्यद्वैगुण्यं नचद्वादशवार्षिकंद्विगु- णयुक्तंकोहिदेवसमश्चतुर्विंशतिवर्षाणिप्रायश्चित्तंचरेत्संवत्सरशेषेहि मृतस्य सर्वंनिष्फलंस्यात् अश्वमेधयागस्तुत्रैवर्णिका- नांसतिसंभवे पूर्वोक्तैर्विकल्पते । गोसवादयस्त्वबुद्धिपूर्वमहागुणवतिहन्तरिस्युर्योजनश्रुतंद्रष्टाचब्राह्मणजातीयमात्रवधए- वमुत्तराण्यपि त्रिवृताग्निष्टुतेतिसमानाधिकरणे एवंस्वर्जितागोसवेनेति अभिजिद्विश्वजितौद्वेप्रायश्चित्ते ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हविष्यभुग्वेति सर्वस्वदानेनविकल्पितम् । प्रतिस्रोतः प्रभासमारभ्य प्लक्षस्रवणान्तं यत्र-

यत्र सरस्वती तत्रतत्र स्रोतोलक्षीकृत्य तीरेण गमनम्। जपेद्वेति ब्राह्मणहत्यायाम्। संहितां मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । नीवारादिहविष्यान्नभोजीविख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधेःस्रोतः प्रतिसरस्वतींयायात्। एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके। तथा भविष्यपुराणे॥ जातिमात्रे हते विप्रे दैवेन्द्रमतिपूर्वकम्॥हन्ता यदा वेदहीनोधनेन च भवेद्वृतः॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तंनिबोधमे ॥ हविष्यभुग्चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथ वा परिमिताहारस्त्रीन्वारान्वेदसंहिताम् ॥ संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासोऽत्रापि भविष्यपुराणीयोविशेषः॥ जातिमात्रन्तु योहन्याद्विप्रंत्वमतिपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तेनेदंपरिकल्पयेत् ॥ जपेद्वानियताहारस्त्रिर्वैवेदस्य संहिताम् ॥ ऋचोयजूंषिसामानित्रैविद्याख्यंसुरोत्तम ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्ञानतोजातिमात्रतद्वधे सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्राह्मणस्याह हविष्येति। तथाच भविष्ये ॥ जातिमात्रे हते विप्रे दैवादमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनोधनेन चभवेद्वृह ॥ तदा तत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोधमे ॥ हविष्यभुक् चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ प्रतिस्रोतः समुद्रादिसंगममारभ्य प्रतिकूलतयानिःसरणदेशपर्यन्तंगच्छेदिति ॥ जातिमात्रंतु योहन्यात् विप्रंतु मतिपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणोत्यन्तगुणवान् तदेतत्परिकल्पयेत् ॥ जपेद्वा नियताहारस्त्रिःकृत्वोवेदसंहिताम् ॥ ऋचोयजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोत्तमेति ॥७७॥

(५) **नन्दनः** । प्रतिस्रोतः प्रतिस्रोतसम् ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रतिस्रोतः सरस्वतीं अनुसरेत् गच्छेत् ॥ ७७ ॥

कृतवापनोनिवसेद्ग्रामांते गोव्रजेपिवा ॥ आश्रमे वृक्षमूले वागोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्वादशवार्षिकस्यायंविशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्मउपदिश्यते कश्चिदपूर्ववचनः अपूर्वमाश्रमवृक्षमूले वैकल्पिकमेववाकुटीस्यात् किमर्थंपुनस्तत्रैव नोक्तंप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणंयथास्यात्पृथक्प्रायश्चित्तंमाभूदितिपूर्वैर्व्याख्यातंस्वतन्त्रंह्यन्यस्मिन्प्रक्रान्तेऽन्यत्रप्राप्नोति⁄ प्रक्रान्तासमाप्तौ दोषश्रवणात्पृथगधिकारात्पृथक्प्रयोगताऽन्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रायश्चित्तव्रतेषु साधारणंधर्ममाह कृतवापनोनिवसेदिति । ग्रामान्ते ग्रामाद्बहिः ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानींसमाप्ते द्वादशवर्षइत्युपदेशाद्द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह॥लूनकेशनखश्मश्रुर्गोब्राह्मणहितेरतः॥ गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् वने कुटींकृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह कृतवापनइति चतुर्भिः । कृतवापनोलूनकेशश्मश्रुरित्यपूर्वविधिः । कृतवापस्थितिरितिकुत्रचिदर्थः ॥ सएव स्वाश्रमे पुण्ये कुटींकृत्वावने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७८ ॥

(५) **नन्दनः** । मतान्तरमाह कृतवापनोनिवसेदिति । कृतवापनोभ्युप्तकेशश्मश्रुः ग्रामान्ते ग्रामसमीपे ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृतवापनः मुण्डः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ॥ मुच्यते ब्रह्महत्यायागोप्ता गोब्राह्मणस्य च॥७९॥

(१) **मेधातिथिः** । अपरित्रायापि सम्यक्प्राणपरित्यागेनमुच्यतेपरीत्रायाप्राणत्यागेनापि ॥ ७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र प्रारब्धव्रतस्यासमाप्तेपि व्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह ब्राह्मणार्थइति ब्राह्मणार्थे

ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम्। एवं गवार्थे । सद्योमुच्यतइत्यन्वयः । एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशेन मरणे प्राणरक्षायामसिद्धायामपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि शुद्धिरित्याह गोमेति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः। प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराव्युदकाहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वापरित्राणार्थंप्राणान्परित्यजन्ब्रह्महत्याया मुच्यते गोब्राह्मणंत्राततः परित्रायामृतोप्यसमाप्तद्वादशवर्षापि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः। आरब्धद्वादशवार्षिकस्य विकल्पमाह ब्राह्मणार्थइतिद्वाभ्याम्। ब्राह्मणार्थं इति अम्बुरुकाहिंसाद्याक्रान्तयोर्गोब्राह्मणयोःकृते मरणेन तयोरक्षणेनवा व्यापृतोविमुच्यते ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः। परित्यक्तप्राणोरिक्तप्राणोपिवा गोब्राह्मणगोप्ता ब्रह्महत्यायामुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारंप्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥ विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेपिमुच्यते ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः। प्रतिरोद्धा प्रवृत्तःशस्त्रेण क्षतोवा युद्धकरणेत्र्यवरंयदिन्यूनंतदातिस्रआवृत्तयः कृतेयुद्धेऽसौमुच्यते ऽपरित्रायमृतोपि सर्वस्वमवजित्येति ब्राह्मणादीनांचौरापहृतं यदिप्रत्यानयति तदामुच्यते ब्राह्मणस्यवा तन्निमित्ते प्राणदाने ननुचोक्तंगोब्राह्मणस्येति सत्यंयुद्धेनान्येन वा शरीरव्यापारेण गांपङ्कलग्नांदस्युभिर्वाह्यमानांब्राह्मणंशत्रुभिश्चौरैर्नद्यावापह्रियमाणंयदिमोक्षयति ततः शुध्यतीत्युक्तं। इहतु तन्निमित्तग्रहणाद्यदि धनेपह्रियमाणेब्राह्मणोव्यामूढतयाऽऽत्मानंहन्ति निरपेक्षंवाचौरैर्युध्यते तत्र तत्समधनदानेन मामृथाअहंतइयद्धनंददामीति तमाश्वास्यदत्वामुच्यते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। प्रकारान्तरमाह त्र्यवरमिति। त्रयोऽवरायत्र तत्त्र्यवरं बहून्वारानित्यर्थः। प्रतिरोद्धा गोब्राह्मणरक्षार्थंकृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षोजीवन्नपि मुच्यते। सर्वस्वमिति। तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरैर्ह्रियमाणमवजियानीय ब्राह्मणाय दत्वा। विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्वयः। तन्निमित्ते विप्रसर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे वित्ताप्राप्तावपि मुच्यते असमाप्तव्रतोपि निष्पापोभवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः। स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदानयनार्थंनिर्व्याजयथा शक्तिप्रयत्नंकुर्वन् तत्र त्रिवाराण्युद्धे प्रवर्त्तमानोनानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते अथवा प्रथमवारएव विप्रसर्वस्वमपहृतंजित्वाऽर्पयति तथापि मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणोयुद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तंजीवयतितदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्तागोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः ॥८०॥

(४) राघवानन्दः। त्र्यवरमिति । विप्रस्य तं त्रयोऽवरानिकृष्टायस्मात्समुदायात्तं ब्राह्मणान् चतुरःपञ्चवा। सर्वमक्षीणं स्वंयस्य तं अवजित्य दस्युभ्यः प्रतियोद्धा रक्षिता च । पुनस्तेभ्यः तन्निमित्तेतादृशनिमित्तेऽपि प्राणलाभेजीवति सति मुच्यते ब्रह्महत्यातइति। तन्निमित्ते धननिमित्ते मरणोद्यतस्य धनदानेन रक्षणान्मुच्यतइतिमेधातिथिः। पूर्वत्र जीवरक्षणमत्रतु धनरक्षणवितिभेदः। तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा ॥ दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महाशुचिः ॥ आनीय तस्य सर्वस्वं हृतं घातितएववा ॥ तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः। विप्रस्य परप्रतिरोधः विप्रस्यापहृतंधनंत्रिःप्रत्याहृत्य वा सर्वस्वमपि जित्य विप्रस्यापहृतंसर्वंस्वंसकृ

---

(८०) त्रिवारं=त्र्यवरं (ख, घ, च, ण राघ०) (८०) प्रतिरोद्धा = प्रतियोद्धा (राघ०)

द्रव्यापहर्तृन् जित्वा प्रत्याहृत्य विप्रस्य तन्निमित्ते प्रायश्चित्तनिमित्ते प्राणलाभे विप्रस्य व्याघ्रचोरादिभ्यः प्राणवधपरित्यक्ते-त्यर्थः मुच्यते ब्रह्महत्यायाइत्येव ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्र्यवरं बहुवारम् । प्रतिरोधोवामरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । सर्वस्वंअपजित्य आनीय ब्राह्मणाय दत्वा वा । तन्निमित्ते प्राणलाभेकृतवेशसः सर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुच्यते ॥ ८० ॥

एवंदृढव्रतोनित्यंब्रह्मचारी समाहितः ॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यांव्यपोहति ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्माद्वचनादाद्यशेषमुक्रान्तविज्ञायते दृढव्रतइति । समाहितइतिच पादपूरणेपदे उपसंहारोऽयंपूर्वस्य ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदातु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षादि न कृतं तदाह एवमिति । दृढव्रतः स्मृत्यन्तरसिद्ध-सर्वनियमकारी । समाहितइष्टदेवतादिस्मरणवान् ॥८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदानियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापंनाशयति एवंब्राह्मणार्थइत्यादिसर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति एवमिति । दृढव्रतः आस्तिक्यबुद्ध्याअचाल्यव्रतः । द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्शनान्मध्येष्वपि पठ्यमानाःपक्षाएतस्यैवविकल्परूपाः षोडशीग्रहणवदिति तथाचजैमिनिसूत्रम् ॥ प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषुनिर्घात्यः । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पन्नेन पापेननिवर्तकतया संबन्धः ॥ कुतः एकार्थ्यात् एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षाविरहात् अन्यथाऽ प्रवृत्तेरितिसूत्रार्थः । अतएव ॥ व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वाविनिषूदितः ॥ गोनिमित्तंद्विजार्थंवा प्राणान्वापि परित्यजेत् ॥ यद्वा दद्यात् द्विजेन्द्राय गवामयुतमुत्तमम् ॥ एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमिति । अतोन्यतममास्थायेति वक्ष्यति । प्राणान्तिकपक्षे तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरणादिकं फलमितिश्लोकतात्पर्यम् ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः** । कृतवापनोनिवसेदित्यारभ्योक्तानांनियमानामन्यतमंनिमित्ताभावादकुर्वतः कियताकालेन ब्रह्महत्यायामोक्षइत्यपेक्षायामाह एवंदृढव्रतोनित्यमिति । एवमिति कृतवापनइत्याद्यारभ्योक्तानांनियमानांपरामर्शः समाहितः गोब्राह्मणरक्षणएकाग्रचित्तः ॥ ८१ ॥

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानांनरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवभृथस्नातोहयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । परपक्षउच्यते शिष्ट्वाकथनेनआत्मीयंदोषंभूमिदेवतानांब्राह्मणानांनरदेवैः क्षत्रियैः समागमेऽश्वमेधे ब्राह्मणः क्षत्रियोयजमानएवंकृतावश्वमेधेऽवभृथस्नातोविमुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्स्वतन्त्रमिदंवैकल्पिकमिच्छति । अस्येद्वयाहुर्वैकल्पिकानांमध्यउपदेशात्प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोब्राह्मणपरित्राणवत्समाप्त्यवधिमाहुर्यथा प्रारब्धतेन पक्षंवा प्रस्रवणंप्राप्योत्थानमिति । वयन्तु ब्रूमउपसंहृतत्वादाज्यस्यवैकल्पिकमध्येवा पाठादुभयरूपतास्यप्रक्राऽपक्रान्ते वसतिसंभवे ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शिष्ट्वा कथयित्वात्मनःपापम् । नरदेवैः राजभिः भूमिदेवानां ब्राह्मणानां समागमेऽश्वमेधावभृथे स्नातोमुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेद्यावभृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तं । तथा च भविष्यपुराणे ॥ यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम् ॥ गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषत अस्य प्रक्रांतद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतराऽवभृथस्नानेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुणवतोनुमन्तुरनारब्धव्रतस्यवा निर्गुणब्राह्मणवधे स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तमाह शिष्ट्वेति । शिष्ट्वा निवेद्य स्वमेनः इतिशेषः । भूमिदेवानां विप्राणां हयमेधेऽश्वमेधयागे तत्रत्यानां नरदेवानां नृपाणां समागमे मेलने ॥ तथाच भविष्ये ॥ यदा च गुणवान्विप्रो हन्याद्विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकमिति ॥ ८२ ॥

(५) **नन्दनः** । स्वमेनः शिष्ट्वा विख्याप्य ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शिष्ट्वा निवेद्य अस्य एनः अवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ॥ तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यजमानर्त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागम एनो विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रोपपत्तिमाह धर्मस्येति । मूलं तदुपदेशेन धर्मप्रवृत्तेः । अग्रं राजन्यस्तेनान्तर्रक्षणेन विस्तार्यते । मूलाग्राभ्यां वृक्षावरोधात्मधर्मावरोधात्क्लृप्तधर्मसंबन्धिजनसंसर्गादधर्मक्षयइत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः** यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव विशेषः ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतदेव सोपपत्तिकं द्रढयति धर्मस्येति । अग्रं आदिः* विप्रोहि धर्ममुपदिशंस्तमुत्पादयति राजा तमनुपालयत्यतस्ताभ्यां धर्मवृक्षस्य समग्रोत्पत्तिः । एनः पापं विख्याप्य शुध्यति ख्यापनेनानुतापनेनेत्यत्र ख्यापनस्यापि विशुद्धहेतुतोक्तेः ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः** । विख्यापनस्य प्राधान्यमुपपादयति धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति । मूलमुपदेशकत्वात् अग्रमनुष्ठापकत्वात् ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमे एनः पापं विख्याप्य कथयित्वा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ॥ प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रायश्चित्तिना परिषद्गमनं कर्तव्यं परिषत्पूज्यस्तु विधिरनुष्ठेयः सा चैव वृत्तपापपरिषदेव प्रमर्थश्लोकोयमुत्तरश्च उत्पत्त्यैव ब्राह्मणो देवानामपि देवो लोकस्य प्रमाणं प्रत्ययितः प्रत्यक्षदर्शनवत् नतवोयं वचनमपि शङ्कते कश्चित् अत्र कारणं ब्रह्मवेदस्तदर्थं ब्राह्मणो दृष्टमुपदर्शयन्प्रमाणीक्रियते ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र प्रायश्चित्तज्ञानोपायमाह ब्राह्मण इति । संभवेनैवोत्पत्त्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि देवानामपि दैवतमाराध्यः । प्रमाणं चैव लोकस्य धर्मनिश्चये । अत्र हेतुमाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति । यतः कारणं धर्मनिश्चये ब्रह्मवेदस्तत्रैव नियमेनास्तितत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

---

* आदिः = प्रान्तः (न, श)

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणउत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरांमनुष्याणांलोकस्य च प्रत्यक्ष-वक्ष्यमाणंतदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेदएव कारणंवेदमूलकत्वादुपदेशस्य यतएवमतः ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणोधर्मस्यमूलमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह ब्राह्मणइति। संभवेनोत्पत्तिमात्रेणैव। अपिशब्दान्म-नुष्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे। ब्रह्म वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम्। ब्राह्मणै-रुपदिश्यमानएव धर्मः फलजनकइति ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः**। निमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषोब्राह्मणनिर्णीतः कर्तव्यइति वक्तुंब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यंतावदाह ब्राह्म-णः सम्भवेनेति। दैवतंईश्वरत्वार्हः अनेनशक्त्यातिशयउक्तः प्रमाणंविश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणाब्राह्मण्यमेव कारणंनान्यत् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणः संभवेनैवउत्पत्त्यैव। ब्रह्म वेदः। अत्रैव कारणं प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

तेषांवेदविदोब्रूयुस्त्रयोप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥ सा तेषांपावनाय स्यात्पवित्रंविदुषांहि वाक् ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। परिषद्गमनंप्रायश्चित्तिनोऽनेनकथ्यते। तस्याश्चलक्षणंब्राह्मणावेदविदस्त्रयःपरिषदिति ननुच-दशावरावापरिषदितिवक्ष्यति तथैकोपिवेदविद्धर्ममिति नदशसंख्यापुरुषाणामुपदिश्यते किंतर्हि गुणानां। तथाचत्रैविद्योहै-तुकस्तर्कीतिगुणानामेवनिर्देशः एकोपिवेदविदित्यनेनचैतत्प्रकटीकरोतिहैतुकत्वाद्गुणांतराभावेपिकेवलेनैववेदेनवेदवित्परिष-त्वंलभ्यते अयंतु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः अत्रयद्यपिवेदविदइत्युपात्तंहैतुकत्वादयोपि गुणागृह्यन्ते नह्यन्यथावेदवित्त्वं-शिष्टपरिषल्लक्षणं। तत्रैवव्याख्यास्यामः यदि वेदवित्त्वंनहैतुकत्वादिना विना भवति कथंतर्हीदमुक्तमेकोपि वेदविदिति गुणान्तराभावेपि वेदवित्परिग्रहार्थमित्येतदपि। तत्रैववक्ष्यामः अतः प्रायश्चित्तिनात्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः एकस्य कदा-चित्प्रमादोऽनवधानंस्यात् तथैतत्परिषद्गमनंविदुषाप्यदृष्टार्थंकर्तव्यमिति। तथाच पवित्रंविदुषांहिवाक् नच रहस्यप्राय-श्चित्ताभावप्रसङ्गः यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यं विदितेतुपरिषद्गमनं। तथाचोक्तं ख्यापनेनानुतापेनेति तदेतदयुक्तं कल्पनाविषयत्वादस्यशक्तिपापंचावेक्ष्य प्रायश्चित्तंविकल्पयेदिति अनुक्तनिष्कृतीनांप्रायश्चित्तंकल्पयेत्तत्र त्रिभिर्याकल्पना-कृता साप्रमाणयितव्या ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ततःकिमतमाह तेषामिति। त्रयोपि अत्यन्तालाभे तेषांपापिनां पावनाय प्रायश्चित्तज्ञाप-नद्वारा। पवित्रंहीति हेतूक्त्या ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टमेव कर्तव्यं नान्यथा पापक्षयइत्यर्थः। पवित्रंपावनींचेतिदर्शनात्। ... ामित्यध्याहार्यं। तेषांवेदविदइतिकचित्पाठः ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तेषांविदुषांब्राह्मणानांमध्ये वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तंब्रूयुस्तत्पा-पेनांविशुद्धये भवति यस्माद्विदुषांवाक्पावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थंविदुषामपि परिषदवश्यंकार्या रहस्यप्रायश्चित्ते तुनेतस्मात्स्तिरहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव स्पष्टयति तेषामिति। तेषां चतुर्णां वर्णानां एनस्सु जातेषु निष्कृतिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः। सा निष्कृतिः। अत्रहेतुः पवित्रमित्यादि। विदुषां त्रयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानाग्न्यादिवत्पावनीतिभावः। धर्मस्येत्यादिश्लो-कत्रयं परिषद्गमनस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः**। ततः किमायातमित्यपेक्षायामाह तेषांवेदविदोब्रूयुरिति। वेदविदोवेदार्थविदस्तेषां प्रायश्चित्तानाम् ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां पापिनां एनःसु निष्कृतिं ब्रह्मवेदविदोब्रूयुः । तेषां विदुषां साक्षात् पावनाय पवित्रं स्यात् ॥ ८५ ॥

अतोन्यतममास्थाय विधिविप्रः समाहितः ॥ ब्रह्महत्याकृतंपापंव्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषांब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोयं । विप्रग्रहणंचात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं । व्यपोहत्यपहरति आत्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया शास्त्रार्थकृताभिनिवेशआत्मवानित्युच्यते तस्यायमध्यवसायोन शास्त्रार्थमन्यथावर्त्तते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतममिति तत्तदपनोद्यपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः । विधिं प्रकारम् । विप्रइतिप्राधान्यादुक्तंयथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम् । आत्मवत्तया प्रयत्नवत्तया ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमंप्रायश्चित्तंब्राह्मणादिः संयतमनाआश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानंसकृत्पापकरणविषयंपापप्रवृत्तौ त्वावर्त्तनीयं एनसि गुरुणिगुरूणिलघुनिलघूनीति गौतमस्मरणात् पूर्वेचानस्यनरमान्तशूद्रहत्याव्रतंचरेदिति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणंस्मृतम् ॥ तृतीये त्रिगुणंप्रोक्तमिति गौतमस्मरणात् गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयोविशेषः ॥ ब्राह्मणोब्राह्मणंवीरब्राह्मणौ वा बहून्गुह ॥ निहत्य युगपद्वीरएकंप्राणान्तिकंचरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ॥ तदात्मानंदहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ एतच्चाज्ञानविषयंसर्वमेवैतत् । तथा ॥ अकामतोयदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणोगुह ॥ चरेद्वने तथाघोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥ एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतन्त्वयुगपन्मारणविषयं । क्रममारणेतु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकंवेदवचनम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति अतइति । अन्यतमं ब्रह्महाद्वादशेत्यान्यादिमध्ये । आत्मवत्तया अस्त्यात्मा परलोकभागिति स्वात्मबुध्द्या महानात्मविस्कब्भित्क्रियाफलमुपाभुतइत्युक्तेः॥८६॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थमुपसंहरति अतोन्यतममास्थायेति । अतएवाविधीनांविप्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः । केचिद्ब्राह्मणानामेव सर्वत्र प्रायश्चित्तानि विहितानि क्षत्रियादीनान्तु दण्डविशेषानुसारेणाहवनीयाइति मन्यन्ते ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥८७॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया । गर्भिणीत्वथवा स्यात्तामात्रेयींचविदुर्बुधाः ॥१॥][1]

(१) मेधातिथिः । गर्भोब्राह्मणजातीयस्त्वएवकेन गर्भस्य पातनंकारयेत् अविज्ञातमज्ञातस्त्रीपुरुषविशेषव्यञ्जनं उपज्ञातेयथायथंस्त्रीपुंसनिमित्तमेव कथंपुनः स्त्रियामहतायांगर्भस्य वधोभवति औषधादियोगेन गर्भस्यपातनं एतदेवेत्येकवचनात्मत्यासन्नद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यतइत्याहुः अन्येएतदिति शुद्धिकारणंसामान्यापेक्षायामतः सर्वप्रायश्चित्तातिदेशः । क्षत्रियवैश्यौचेजानौयजमानौ भूतकालता नविवक्षिता । स्मृत्यन्तरे सवनगतौ राजन्यवैश्याविति । अतश्च प्रारब्धसोमपानयोरेषविधिर्नदर्शपूर्णमासादियजमानयोःलिङ्गदर्शनंतु यजमानमात्रयोर्भावयतीतिब्राह्मणीभूयैवयजतइति आत्रेयींस्त्रियमत्रिगोत्रजातांजातेरविशेषान्नस्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणीमपिमामाकाग्नेय्यावचनमन्यगोत्रमित्यर्थमतो ब्राह्मण्याअप्यन्यस्यावध-

१ (ट)

उपपातकमेव स्त्रीविट्क्षत्रियवधइति । येतु स्त्रीसुहृद्वधइति तच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीमात्रे अवमस्त्रीणामुपपातकंमहापातकप्रायश्चित्ते-विकल्पते भर्तृत्वगुणापेक्षोविकल्पोबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतश्च सस्तनपबालापत्ययोस्तदभावे बालानांदुःशके जीविते विजा-तियायाअपि ब्राह्मणभार्यायाभर्तृद्वेषादनपराधिन्यानिमित्तान्तरतोवोपजाप्यमानायाःशीलंरक्षन्त्याअसंप्रयुज्यमानायावधः एवमप्युत्प्रेक्ष्यास्त्रीसुहृद्वधमित्यादिशादन्यत्रतु स्त्रीशूद्रेत्यात्रेय्यांत्वविकल्पः । अन्येत्वात्रेयींगर्भसाहचर्यादृतुमतीमाहुः पत्यते भ्रूणहात्रेयाश्चहन्तेति भ्रूणहाब्राह्मणवधकारी साच ब्राह्मण्येव अत्र कुक्ष्यावश्यंगर्भउह्यतइत्यात्रेयी यद्यपीदस्यांवृत्तौन-ह्रितोनस्मर्यते । प्रयोगानुसारेण तु भवतीति ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गर्भं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविज्ञातं पुंनपुंसकस्त्रीवधाद्युक्तमेव । इंजानौ सोमेन । आत्रेयीमत्रिगोत्रां रजस्वलांच । तथाहि । ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरिति गौतमः । अत्रिगोत्रांवा नारीमिति विष्णुः । साच-ब्राह्मण्येव आत्रेयींब्राह्मणीमिति शङ्खस्मृतेः । व्रतमित्यभिधानात्कामतोपि हनने न मरणान्तं किंतु द्वादशवार्षिकमेव । अकामतस्तदर्धम् ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयंस्त्रीपुन्नपुंसकत्वेनाविज्ञातंक्षत्रियंवैश्यंच यागप्रवृत्तंहत्वाऽऽत्रेयींचस्त्रियंब्रा-ह्मणींतथात्रेयींच ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् । हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् । आत्रेयीच रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते रज-स्वलाऋतुस्नातामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणात् । एवंचानात्रेयी ब्राह्मणी वधे त्रैवार्षिकमुपपातकंयथोक्तंस्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइति यत्तूत्तरश्लोके कृत्वा चस्त्रीसुहृद्वधमिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणी भार्याविषयम् । तथाचाङ्गिराः । आहिताग्नेर्ब्राह्मण-स्य हत्वा पत्नीमनिंदिताम् ॥ ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकब्रह्महत्यामाह । हत्वेतिद्वाभ्याम् । प्रकृतत्वाद्विप्र-रेतोजंगर्भं स्त्रीपुंनपुंसकतयाऽज्ञातम् । इंजानौ यागार्थंदीक्षितौ ॥ यागस्थक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन आत्रेयी रजस्वला रजस्वलामृतुस्नाता मात्रे-यीमिति वसिष्ठवचनात् । तथात्रेयींच ब्राह्मणीमितियमस्मृतेर्विप्रैवसा जातिस्तु बादरायणइतिन्यायात् अत्रिगोत्रा वा ॥८७॥

(५) **नन्दनः** । अथ ब्रह्महत्याव्रतंकेषुचिन्निमित्तेष्वतिदिशति हत्वागर्भमविज्ञातमिति । अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुंस-विभागं । गर्भंब्राह्मणगर्भं । आत्रेयीं रजस्वलामविज्ञातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः रजस्वलामत्रिगोत्रजामिति वैष्णववचनम् ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अविज्ञातं गर्भंस्त्रीपुंनपुंसकंहत्वा इंजानौ राजन्यवैश्यौ आत्रेयीं रजस्वलामत्रिगोत्रां ऋतुस्नातां वात्रेयीमाहुः ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतंसाक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुंतथा ॥ अपहृत्य च निःक्षेपंकृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । हिरण्यभूम्यादिसाक्ष्येतुवधादिसंशयेवाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्तमेतत् अत्रहि दोषातिशयः श्रूयते भजतामित्याद्यप्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पनाकार्या प्रतिरभ्येति यदुक्तमलीकनिर्बन्धइतितदेवेदंप्रतिरंभः संरंभपूर्वकोगुरो-रुपद्रवारंभः निक्षेपः अत्रापि दरिद्रस्य महतोधनवतोऽधमस्योताप्यस्यब्राह्मणजातीयस्येत्यादिकल्पना यत्रत्वेकमेव-श्रूयतेतत्र यथाश्रुतमेव भवितुमर्हतिकः कल्पनायाअवसरोनचकौटिल्यसाक्षिनिक्षेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति । यदपिसुरापाने तदपि तुल्यमनेन गरीयः श्रुताश्रुतविषयत्वंशंकित्वावेक्षेतियत्सत्यप्यनुक्तनिष्कृतीनामितिश्रवणे ॥ ८८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । साक्ष्ये यत्रसत्यवचसि वर्णिनांवधः । प्रतिरुध्यमिथ्याभिशापेन संयोज्यनिःक्षेपम् ब्राह्मण-

स्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य। स्त्री स्वभार्याअत्रेष्टा अनात्रेयी यद्वार्यावधस्तूपपातकमेव ब्राह्मणीवधत्वेपि तथाचान्यत्र दर्शितम्। सुहृन्मित्रमब्राह्मणोपि तस्य वधम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः। हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य निक्षेपंच ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहृत्य स्त्रीवधंच यथाव्याख्यातंकृत्वा मित्रंचाब्राह्मणंहत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः। साक्ष्ये दातव्ये साक्ष्ये भूम्याद्यर्थे अन्यत्र प्राणायामाचमनयोर्विधानात्। प्रतिलभ्य मिथ्याभिशापमुत्पाद्य। प्रतिरुध्येतिपाठे सएवार्थः। गुरुं ब्रह्मदम्। निक्षेपं ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम्। स्त्रीसुहृद्वधं कृत्वा प्रायश्चित्तंकुर्यादित्यध्याहारेणान्वयः। स्त्री आहिताग्नेर्ब्राह्मणी [ब्रा] तथ्यावा अंगिराः ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैवचेति ॥ सुहृत् यागस्थक्षत्रियवैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८८॥

(५) नन्दनः। गुरुंप्रति लभ्यगुरोः प्रातिकूल्यंकृत्वा स्त्रीभार्याएतदेव व्रतंचरेदित्यनुषङ्गः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः। गुरुं प्रतिरुध्यमिथ्याशयः ॥ ८८ ॥

इयंविशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् ॥ कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः। प्रमाप्यहत्वा निष्कृतिरिति प्रागयंव्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। इयंविशुद्धिस्तद्देहावच्छिन्नस्य देहिनोव्रतादिना शुद्धिः। नविधीयतेनिष्कृतिः तद्देहावच्छेदेन मरणेनतु भवत्येव ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः। एतत्तुप्रायश्चित्तंविशेषोपदेशमन्तरेणाकामतोब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयंनिष्कृतिः नैतत्प्रायश्चित्तंकिन्त्वतोद्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थंनतुप्रायश्चित्ताभावार्थं कामतस्तु कृतंमोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः। ब्रह्महत्यानिष्कृतिमुपसंहरति इयमिति। प्रमाप्य हत्वा। नविधीयतइतिप्रायश्चित्तगौरवार्थं निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात्। इयमुक्ता द्वादशवार्षिकादिका। अत्रैवचकामतस्तु कृतंमोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्युक्तमन्यथा पूर्वापरविरोधइति। नचतद्विप्रातिरिक्तविषयकं संकोचे मानाभावात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः। उदितान्ब्रह्महाद्वादशाब्देऽह्नीत्यादिनोक्ताः कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नविधीयते इदंविशेषविषयं कामकारेप्याहुरेकेश्रुतिनिदर्शनात् ॥ कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्येते ॥ सामान्यविषयेपीन्द्रीयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छदित्यादिकंधर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधोवगन्तव्यः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः। अकामतः द्विजं प्रमाप्य हत्वा ॥ ८९ ॥

सुरांपीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णांसुरांपिबेत् ॥ तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥९०॥

(१) मेधातिथि। द्विजश्रुतिर्ब्राह्मणार्थैव आहचस्मृत्यन्तरे ब्राह्मणस्यउष्णांवापिबेयुः सुरामिति मोहादित्यनुवादोऽग्निवर्णावर्णश्रुतिग्रहणसामान्यलक्षणार्थमतएवाह कायेनिर्दग्धेमुच्यतइति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सुरापानप्रायश्चित्तमाह सुरामिति। पैष्टीपाने त्रयाणां गौडीमाध्वीपानेतु विप्रस्येत्याशयेन द्विजइत्युक्तम्। मोहात् रागात् नत्वज्ञानात्। निर्दग्धइतिमृत्युहेतुतांदर्शयति। अग्नीवर्णामग्निसदृशामौष्ण्येन। एतदुत्तरेष्वपीत्यनुषज्यते ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्योनतु गौडीमाध्वीपैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकंच शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पना गौरवप्रसङ्गात गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ सुराच पैष्टीमुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेन चैतासांप्रायश्चित्तंनिबोधत ॥ मनुनोक्तंमहाबाहोसमासव्यासयोगतः ॥ एतासामिति निर्द्धारणे षष्ठी । एतासांगौडीमाध्वीपैष्टीनांमध्ये पैष्टीपाने मनूक्तंप्रायश्चित्तं । सुरांपीत्वा द्विजोमोहादिति निबोधतेत्यर्थः । मुख्यांसुरापैष्टींरागादिव्यामूढतया द्विजोब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णांसुरांपिबेत्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामकृते ज्वलन्तींतांविनिःक्षिपेत् ॥ मुखे तया सनिर्दग्धोमृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानप्रायश्चित्तं सार्थवादमाह सुरांपीत्वेत्यष्टभिः । कामतस्तत्पाने मरणांन्तिकप्रायश्चित्तम् । तथाच बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामकृते ज्वलन्तींचैव तां मुखे ॥ क्षिपेत्तया सनिर्दग्धोमृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ सुरापदमत्र पैष्ट्यां मुख्यं अन्यत्रमादकयोगाद्गौणम् । अतएव भविष्ये ॥ सुराच पैष्टी मुख्योक्ता नतस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेतुचैतासां प्रायश्चित्तं निबोधतेति ॥ एतासां सुराणांमध्ये । सुरा वै मलमन्नानामिति वक्ष्यति अन्नानामिति लिङ्गात्पैष्टीति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अमोहान्मतिपूर्वकं एवंव्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते अग्निवर्णामग्निस्पर्शां त्वकाये निदग्धे मरणे सति ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । तया सुरया ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णंवा पिबेदुदकमेव वा ॥ पयोघृतंवामरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतरप्रायश्चित्तमग्निवर्णंभवत्येव गोमूत्रादयोद्रव्यविशेषाअन्यप्रकारमरणानिवृत्त्यर्थाः सुरापैष्टीतिविज्ञेया तांमुख्येत्युपचरन्ति अन्यत्रतु प्रयोगोगौणः कामतः पानेचैतत् । तथाचवक्ष्यति ॥ अज्ञानाद्वारुणींपीत्वासंस्कारेणैवशुध्यति । अग्निवर्णमित्यग्निस्पर्शमितिज्ञातव्यं । तथाचाहामरणादिति । सुराचस्त्रीणामपि प्रतिषिद्धाउक्तंहिवासिष्ठतया ब्राह्मणीसुरापीभवति नतांदेवाः पतिलोकंनयांति । इहैव साभ्रमतिक्षीणपुण्यालोकेप्रेत्यावाप्सुच जलभुग्भवति ॥९१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणाद्यावद्भिर्वारैर्मरणंभवति । गोशकृद्रसंनिष्पीड्य गृहीतम् । एतत्कामतःपापे । अकामतःस्मृत्यन्तरोक्तंज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यघृतगोमयरसानामन्यतमममग्निस्पर्शंकृत्वा यावन्मरणंपिबेत् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आमरणादितिच्छेदः [कपिदेहेततःसुरापानजात् । तदभवि गोमूत्रादिपंचअग्निवर्णमितिपदानां विशेषणम्]‡ ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उदकादीनामपि विशेषणमग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादीनामन्यतमस्य पानेन मरणं यामीति तथापिबेदित्ति ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दंपिण्याकंवा सकृन्निशि ॥ सुरापानापनुत्यर्थंवालवासाजटीध्वजी ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । इदंप्राणात्ययऔषधार्थं अन्येनविहितस्यापि तस्य अज्ञानात्तुतप्तकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारोदर्श-

1 आमरणात् = आमोहात् (राघ०२) ‡ (राघ०२)

यिष्यते अन्येतुगौडीमाध्व्योरुपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे । असुरामद्यपानेचान्द्रायणमभ्यसनीयं । सकृदितिकणपिण्याकयोरुभयोः शेषः निशायामवालमयं गोलोमाजालोमादिकृतंवासोजटीशिखयाऽभ्यैर्वाकेशैर्ध्वजीमद्यघटिकादिनेति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कणान् तण्डुलकणान् यवागूंपत्काापिबेत् । पिण्याकं तिलकल्कं जलेमालोड्याश्वंसकृन्निशि । चीरवासाइत्यादिचोभयगतम् । चीरं खण्डवस्त्रम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्वा । एतच्च कामतउपलभ्यमानमधुसुरासंसृष्टजलपाने ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अथवा गोरोमादिकृतवासाजटावान्सुराभाजनचिन्हः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आकृष्टतैलंतिलंवा रात्रावेकवारंसंवत्सरपर्यंतंसुरापानपापनाशनार्थंभक्षयेत् । इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं । नतु गुणांन्तरवैकल्पिकंलघुत्वात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अकामतःपैष्टीपानेकामतश्च गौडीमाध्व्योःपानआह कणानिति । कणान् तण्डुलस्य सूक्ष्मांस्तुषयुक्तावयवान् । पिण्याकंनिःसारिततैलंतिलंवालवासाः गोवालनिर्मितवासाः । ध्वजी मद्यघटिका ध्वजरूपा यस्य सः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह कणान्वाभक्षयेदब्दमिति । वालवासागोवालकृतवस्त्रधरः जटीध्वजीसुराकलशचिन्हयुक्तश्च भूत्वाकणान्पिण्याकंवा सकृन्निशिसंवत्सरमिह भक्षयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरापानस्य अपनुत्यर्थं वालवासाः प्रवारकम्बलादि ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्नानांपाप्माच मलमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च नसुरांपिबेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नशब्दोयद्यप्यदनक्रियाकर्मणि व्युत्पाद्यते तथापि व्रीह्यादिप्रभृतावेव भक्तसक्तुपूपादौ प्रसिद्धतरप्रयोगस्तथाचान्येन व्यञ्जनमिति भेदोपपत्तिः । अतः पिष्टविकारत्वात्सुरायाअन्नव्यपदेशेलब्धेऽन्नानांमलमिति निवारणोपपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधलिङ्गमिदं लिङ्गंत्रयाणांवर्णानांसंपद्यते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरपिवर्णैः पैष्टीनपातव्या किंच सैव सुरामुख्या गौडीमाध्व्योः एवंयथासीधुमाध्वीकयोर्गुरुप्रायश्चित्तंनतथान्येषामरिष्टादीनांमद्यानां मलशब्दः पाप्मेतिव्याख्यातोनिन्दातिशयदर्शनार्थः सत्यपिप्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यान्तसुरापाननिषेधोयंभिन्नवाक्यत्वाच्चानार्थवादः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नानांमलं अन्नानामशुद्धभागः । मद्यमलमशुद्धभागःसपाप्मा पापहेतुः । शूद्रस्तु स्वतएव पापत्वात्पिबन्नपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वादन्नपिष्टप्रभवत्वात्पैष्ट्येवत्रयाणांवर्णानांनिषिद्धा ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्तंडुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराअन्नमलंमलशब्देनचपापमुच्यतेतस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याःपैष्टींसुरांपिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधेसति एतदतिक्रमे सुरांपीत्वेति प्रायश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैष्टीनिषेधएव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगमयति सुरेति । मलपाप्मनोरेकपर्यायत्वेन तद्भुक् मलभुगेव ॥ ९३ ॥

---

* गुणांन्तर=मरणेन (अ)

(५) नन्दनः । सुरायाःपैष्ट्याः पाने त्रैवर्णिकैरेतत्प्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह सुरावैमलमन्नानामिति। अन्नानांमलमिति वचनसामर्थ्यात्पैष्टीगम्यते प्रतिषिध्यते चेति गम्यते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराअन्नानां मलंपिष्टेन यत्कृतं ॥ ९३ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः॥ ९४॥

(१) मेधातिथिः । गुडविकारोगौडीयेषामपीक्षुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपिकारणे कार्योपचारेण गौडीव्यपदेशोनविरुद्धः । मधुनोविकारोमाध्वी मधुमाध्वीकंविकारवृक्षयानसंयोजातस्यमृद्वीविकारस्यप्रतिषेधोयावन्मद्यावस्थामप्राप्तस्येतिदर्शयति अविकृतंहिमधुमाध्वीकमिच्छन्तीतिस्मरति। यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्तियोगस्यनैवमप्रतिषेधस्तस्य मद्यशब्देनानभिधानात्। यथाशुक्तशब्दोऽवस्थाविशेषवति प्रवर्तते नाविशेषेण नहि तदेवामृतामनापन्नंशुक्तमित्युच्यते यथासएव गौर्वत्सावस्थायांनबलीवर्दः किंच पिष्टोदकादिसंधानसंमृश्यान सुरा यावत्कालपरिवासेन मदशक्तिमापन्ना एवमिक्षुरसमृद्वीविकारयोर्द्रष्टव्यं अल्पायास्तर्हिपानंप्राप्नोति यावत्यामात्रया पीतान मदयति प्रतिबन्धकद्रव्ययोगेनच नैषदोषोनायंमदोत्पत्तिप्रनिषेधः तथाकर्तव्यंयथामत्तःक्षीबोन भवतीति किंतर्हि यन्मदजननसमर्थशक्तियुक्तंतन्नपातव्यमिति अल्पायाअपिसाशक्तिर्विद्यते यावतारुक्षमल्पप्राणंस्वल्पमपिमद्यंमदयति स्निग्धंमहाप्राणंबहुपिनेति नैतावतामदशक्त्यभावःशक्योवक्तुंकार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि नैवनिश्चीयते नहिमहत्काष्ठंदग्धुमसमर्थस्याग्नेरदाहकत्वमनुमीयते शुष्कतृणेन तादृशस्यैव दाहकत्वोपलंभात्। यदप्युक्तंद्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकत्वेपानप्राप्तिरिति तदप्यचोद्यं नहि तृणेनतादृशस्यैव दाहेतदानींसा तस्यशक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानापि कार्यारंभप्रत्यसमर्था शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्नतेनित्यकार्यंतद्द्रव्यान्तराणि शक्तिंविनाशयन्ति अपितु कार्यारंभंप्रतिबध्नन्ति तथाच तत्परिमाणारंभकद्रव्ययोगेपि पैत्तिकोमाद्यति नश्लैष्मिकस्तेतोनुमीयते न तस्य विनाशस्तत्मान्न भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधोनापिप्राप्तावस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तत्प्रतिषेधोयथाचौरः सवर्जनीयइति नोदश्चितोऽप्राप्तामुभावस्य प्रतिषेधोमाध्वीति कथंयावतागुणेन माध्वीति भवितव्यंसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति परिहारः ज्ञापकंचास्याः परिभाषायाओरादिति वक्तव्ये गुणइति गुणग्रहणम् अत्रद्विजोत्तमग्रहणंच क्षत्रियवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थं। तथाचमहाभारते॥ भारतानांयादवानांमद्यपानंतुवर्ण्यते ॥ उभौमध्वासवक्षीबौदृष्टौमेकेशवार्जुनावित्युत्तरश्लोकादर्थवादएव । ननुच तथा सर्वाइति बहुवचनंकथंयावताएकमुपमानंद्वेउपमेये अन्नमलत्वंचात्रहेतुमन्निगदोर्थवादोमलंहेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेनह्यन्नंक्रियतइति ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह गौडीति । गुडभवा तत्प्रकृतीक्षुरसजाच। माध्वी द्राक्षारसकृतेति केचित्। मधूकपुष्पेण मधुनावा कृता वाच्या त्रिविधा सुरा। यथैका सुरा पैष्टी त्रिभिर्वर्णैर्न पेया तथा सर्वा त्रिविधा द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यागुडेन कृता सा गौडी एवंपिष्टेन कृता पैष्टी मधुकवृक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी एवंत्रिःप्रकारा सुरा जायते मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम्। यथावैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्रयमभक्ष्यमित्याह गौडीति। एका पैष्टी यथा ब्राह्मणंप्रति तथेतरेतप्रतिनिषिद्धतया तुल्ये। द्विजोत्तमैः विप्रैः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य गौडीमाध्व्योरपि पाने प्रायश्चित्तमेतत्कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह गौडीमाध्वीच पैष्टीचेति। एकापूर्वश्लोके प्रतिषिद्धापैष्टी ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुडेन कृता गौडी । पिष्टस्यपैष्टी । माध्वी मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यं मदहेतुः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नंमद्यंमांसंसुरासवम् ॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यंदेवानामश्नता हविः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादयोनिन्द्याः प्राणिनोभक्ष्याभक्ष्यविवेकशून्यामांसमभक्षयन् सुराचासवश्च सुरासवंजाते· रप्राणिनामित्येकवद्भावः । आसवोत्रमद्यविशेषएव ईषन्मद्याद्भिन्नंगोबलीवर्दवदिहोपादानं देवानामश्नतादिवदेयानिहवींषिच· रुपुरोडाशादीनिदर्शपूर्णमासोदितानिब्राह्मणस्याशितुंयुक्तानि नपिशाचाद्यन्नंमद्यमांसादीनि ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नकेवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुरावन्मद्यासवमांसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्यपि ब्राह्मणस्याभक्षणीयान्याह यक्षइति । यक्षाः कुबेरानुचराः । राक्षसाः रावणाद्याः । पैशाचावेतालाद्याः । एतेन मद्या· दीनां रजस्तमःप्रधानतोक्ता । तेन तदाहारता सत्त्वप्रधानस्य विप्रस्यायुक्तेत्यर्थः । मद्यंत्रिविधं सुरातोन्यन्मदहेतुः। आसवोमद्यसुराप्रकृतिद्रव्यजोमदहेतुः । देवानां सात्त्विकानां हविर्भक्ष्यमश्नताऽशितुं योग्येन ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यमत्रनिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तंनवविधंबोद्धव्यं । तान्याहपुलस्त्यः ॥ पानसद्राक्षमाध्वीकं· खार्जूरंतालमैक्षवम् ॥ माध्वीकंटांकमार्द्वीकमैरेयंनारिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनांमद्यान्येकादशैव च ॥ द्वादशंतु· सुरामद्यंसर्वेषामधमंस्मृतम् ॥ मांसंचप्रतिषिद्धंसुराच त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयतइति आसवोमद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः कृतसंसाधनःसंजातमद्यत्वभावः । यमधिकृत्येदंपुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् ॥ द्राक्षेक्षुटंकखर्जूरपनसादेश्चयोरसः ॥ सद्योजात· न्तु पीत्वा तु त्र्यहाच्छुध्येद्द्विजोत्तमः ॥ एवंमद्यादिचतुष्टयंयक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यन्नंततस्तद्ब्राह्मणेन देवानांहविर्भक्षयता नाशितव्यम् निषिद्धायाः सुरायाइहोपादानंयक्षरक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम् । अत्रकेचिद्देवानामश्नताहविरितिपुंलि· गनिर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंसएव मद्यप्रतिषेधोन स्त्रियाइत्याहुस्तदसत् ॥ पतिलोकंनसायातिब्राह्मणीयासुरांपिबेत् । इहैव सा श· नी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यक्षइति । मद्यंनवविधं सुराच त्रिविधा । तथाच पुलस्त्यः ॥ पानकं वार्क्षमाधूकं ख जूरं तालमैक्षवम् ॥ माक्षीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरिजम् ॥ समानानि द्विजातीनामद्यान्ये कादशानि तु ॥ द्वाद तु सुरामद्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति ॥ आसवं सद्यःकृतसंधानेन प्राप्तमद्यभावम् । एतत्सर्वं विप्राभक्ष्यम् । अनदनेहेतुं वानांहविर्यज्ञावशिष्टमन्नमश्नन्ति ते । मांसमत्रामं यक्षरक्षइतिलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्यमद्यवर्जनेयुक्तमाह यक्षरक्षइति । मद्यंमदकरं द्रव्यंमासमित्यनतव्यप्रसङ्गादुक्तं सुरापै आसवोमाध्वीगौडीच हविर्हविःशेषम् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्षरक्षः पिशाचान्नं कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं न भक्षणीयम् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वापतेन्मत्तोवैदिकंवाप्युदाहरेत् ॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणोमदमोहितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्येपतनंदेवान्नाशनवदर्थवादः । ननुच वैदिकोदाहरणंकथमकार्यं अत्रोच्यते तदपेक्षया ऽन्यदकार्यंकुर्यादिति कथंनकार्यं अशुचेर्वेदाक्षरोच्चारणप्रतिषेधात् ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मद्ये ब्राह्मणस्य दृष्टमत्यवाय मप्याह अमेध्यइति । वैदिकमुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणोमद्यपानमदमूढबुद्धिःसन् अशुचौ वापतेद्वेदवाक्यंवोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यंवा कुर्यादतस्तेनमद्यपानंन कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव दृष्टार्थतामाह अमेध्येतिद्वाभ्याम् । अवैदिकं म्लेच्छभाषितम् । अकार्यं स्वकन्यागमनादि । तत्र हेतु र्मदमोहितः मद्येन कृतवैचित्त्यः ॥ ९६ ॥

(५) **नन्दनः** । इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यंवर्ज्यमिति श्लोकद्वयेनाह अमेध्येवापतेन्मत्तइति । अमेध्येऽगम्यागमनादौ वैदिकंवेदरहस्यमुदाहरेत् श्रवणानर्हेषु ॥ ९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मत्तः द्विजः अमेध्ये पुरीषादौ वापतेत् पक्षान्तर वैदिकं वोदाहरेत् ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतंब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यंशूद्रत्वंच सगच्छति ॥ ९७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अधीतवेदब्रह्मसंस्काररूपेणावस्थितत्द्धृदयेनोच्यते तदपेक्षयाऽकार्यंकुर्यादिति त्द्धृदयेमद्येनाप्लाविते सशूद्रतांगच्छति ब्राह्मण्यवचनंसर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोःपैष्ट्याएवनिषेधइतिदर्शयति ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं वर्णत्रयबाह्यत्वम् ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतंब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितःएकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मद्येनाप्लाव्यते तथाचैकवारमपि योब्राह्मणोमद्यंपिबति ब्राह्मण्यंव्यपैति शूद्रतांसमाप्नोति तस्मान्मद्यंसर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं शूद्रवद्वेदाभ्यासादेर्बहिष्कृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाषणादित्यागोपि ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्रह्मब्राह्मण्यम् ॥ ९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतंब्रह्म मद्येनाप्लाव्यतेसकृत् तस्य ब्राह्मणस्य ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोकौ ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः । साहित्येन विविधा ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदंसुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारंप्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परंब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिंवक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सुरापाणां प्रायश्चित्तमुपसंहरंत्स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते एषेति । विचित्रा [अग्निवर्णामित्यादिनी] नानाप्रकाराप्रमयस्तस्यापि नानात्वात् ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः** । विचित्रा विविधा ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषानिष्कृतिः पापानि विचित्राहरेत् ॥ ९८ ॥

---

* न

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रोराजानमभिगम्य तु ॥ स्वकर्मख्यापयंब्रूयान्मांभवाननुशास्त्विति॥ ९९॥

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणसुवर्णस्तेयएतत्प्रायश्चित्तं विप्रग्रहणंसर्ववर्णप्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तस्यासमाम्नानात् मामनुशास्तु निग्रहंकरोतु राजा गत्वा च वक्तव्यः अत्र च राजशब्दोदेशेश्वरवचनएवक्षत्रियजात्यपेक्षः ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः। विप्रइति न केवलं क्षत्रियादयोविप्रोपीत्यर्थः। एतच्च परमतमिति स्फुटीभविष्यति ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** ॥ अपहृत्य सुवर्णंतुब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्मरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरोब्राह्मणोराजानंगत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारंस्त्वीयंकर्मकथयन्ममनिग्रहंकरोत्विति ब्रूयात्। ब्राह्मणग्रहणंमनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम्। प्रायश्चित्तीयते नरइति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनांच प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह सुवर्णमितित्रिभिः । सुवर्णस्तु ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति ॥ तंदवाहविप्रइति ब्राह्मणेतरमात्रोपलक्षकम् प्रायश्चित्तीयतेनरइत्युपक्रमात् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेश्च ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः**। सुवर्णब्राह्मणसुवर्णं विप्रग्रहणंक्षत्रियादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलंराजा सकृद्धन्यात्तुतंस्वयम् ॥ वधेन शुध्यति स्तेनोब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १००॥

(१) **मेधातिथिः**। मुशलंदण्डविशेषआयसोदारुमयोवासकृत्स्वयमितितिविवक्षितं वधेन शुध्यति सकृत्प्रहारेण वधोमरणफलोवाभवतु मावास्तुतावतैनमुशलप्रहारेण शुद्धोभवति ब्राह्मणस्तु तपसा वक्ष्यमाणेन अत्रापि ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितंतथाचोत्तरत्रद्विजग्रहणंयद्यपिचकृष्णलग्रहणेमहापातकंतथापिमरणान्तंप्रायश्चित्तंसुवर्णशतहरणेद्रष्टव्यं उक्तंदण्डप्रायश्चित्तंतुल्यरूपेण तत्र चोक्तंशतादभ्यधिके वधइत्यतोवाक्कल्पनाकार्या यस्तुमरणात्पूतोभवतीतिप्रायश्चित्तान्तरंतस्मिन्राजशस्त्रउदुंबरआदध्यात्तस्मात्तंप्रमापयेन्मरणात्पूतोभवतीतिविज्ञायते यदाक्षत्रियादिर्हन्तास्वामीच गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते यदामरणोद्यतस्तदास्यादिति प्रयोजने प्रयोजनापहारस्तदावाशिष्टनिष्कालकोघृताक्तोगोमयादिनापातप्रभृतिः ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वधेन तेनघातेन मृतोऽमृतोवा । यत्तूक्तंविप्रोपीति । तन्निरस्यति ब्राह्मणइति। तपसाव्रतेनाऽकामकृतात्। कामकृतात्तु स्मृत्यन्तरोक्तमरणप्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः। चेतिपूर्वपक्षनिवृत्तौ ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्कन्धेनादाय मुसलमित्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितमुसलादिकंगृहीत्वा स्तेयकारिणंमनुष्यमेकवारंराजास्वयंहन्यात्। सच स्तेनोवधेन मुसलाभिघातेन हतोमुक्तोपि वा शुचिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। मृतोवा मृतकल्पोवा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्यं ब्राह्मणः पुनस्तपसैववेत्येवकारदर्शनात । तथाच न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसैव शुध्यति अतएव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे ॥ यदेतद्वचनंवीरब्राह्मणस्तपसैव वा। तत्रैव कारणाद्विद्धिब्राह्मणस्य सुराधिप ॥ तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधोवधस्य तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः। ब्राह्मणस्य तु तपएवेति नियमोनतु ब्राह्मणस्यैव तपः।अतएवभविष्यपुराणे ॥ इतरेषामपिविभोतपोन प्रतिषिध्यतइति ॥ तदेव तपआह॥१००।

(४) **राघवानन्दः**। अतएवाह तपसैवेति। शुध्यति जीवन् मृतोवा मृतकल्पोवा जीवंस्तस्मात्प्रमुच्यतइति याज्ञवल्क्योक्तेः। वाशब्दोगायत्रीजपविकल्पार्थः। तथाच चतुर्विंशतिमतम् ॥ गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति

लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्यालक्षसप्ततिः । गायत्र्यालक्षषष्ट्यातु मुच्यते गुरुतल्पग इति ॥ गुरुतरत्वात्प्रकाशाविषयमिदम् जपतोनास्ति पातकमिति च ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । सकृद्धन्यादित्यस्यायमभिप्रायोव्याख्यातःस्मृत्यन्तरेण ॥ तस्मात्तुमुसलंगृह्णन्यथाप्राणेन भूपतिः । सकृद्धन्यान्मृतोवापि जीवन्नपि विशुध्यति ॥ मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोपि विशुध्यतीति । वा शब्देन ब्राह्मणस्य पक्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वधएव ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनः ब्राह्मणसुवर्णचौरः ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तुसुवर्णस्तेयजंमलम् ॥ चीरवासाद्विजोऽरण्येचरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥१०१॥

(१) मेधातिथिः । इति च द्वादशवार्षिकं धर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशोनब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तान्तरं ब्रह्महणियद्व्रतमुक्तंतच्चरेदितियोजना । अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छुः शुद्धिंचिकीर्षतीतियावत् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्महणिनिमित्ते यद्व्रतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जातिशक्त्याद्यपेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसंबन्धितया च यथायोगमुन्नेयमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । तपसा स्वर्णस्तेयउत्पन्नंपापंद्विजोनिर्हर्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तंतत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकंक्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनांमरणेन विकल्पितत्वाच्चब्राह्मणसंबन्धिनःसुवर्णापहरणे ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्तेसुवर्णस्तुषोडशेति सुवर्णपरिमाणंद्रष्टव्यंन ततोन्यूनस्य परिमाणापेक्षयामनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुंन्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणंभविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणाद्यूतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्तिचेत् ॥ निष्कानेकादशतथादग्ध्वात्मानंतु पावके ॥ शुध्येयुर्मरणाद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवतपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूरयति तपसेति । अपनुनुत्सुः खण्डयितुमिच्छुः । ब्रह्महणोव्रतमिति द्वादशाब्दसंख्यामुण्डनकुटीवासभैक्षचर्यमित्यतिदेशार्थं नतुतत्स्वरूपप्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मणस्यनिष्कचतुष्टयातिरिक्तसुवर्णापहारे क्षत्रियादीनांमरणमेव । तथाच भविष्ये ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणाद्यूततत्पराः ॥ गुणाढ्यस्यतु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्तिचेत् ॥ निष्कानेकादशान्वापि दग्ध्वात्मानं तु पावके ॥ शुध्यन्ति मरणाद्वीरतन्निर्यात्यातु तस्य तदिति ॥ निर्यात्यातावत्सुवर्णस्यदानेन एकादशेत्यभ्युच्चयमात्रं तेयदि साधवइति ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अपनुनुत्सुरपनोदितुमिच्छन् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मलं पापं तपसाऽपनुनुत्सुः ब्रह्महणोव्रतं द्वादशवार्षिकादि व्रतंचरेत् ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापंस्तेयकृतंद्विजः ॥ गुरुस्त्रीगमनीयंतु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच वधेन शुध्यति स्तेनस्तपसाचेतिद्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनंनसम्यक् एतदेवज्ञापकं एषनिःशेषोक्तानप्यनुक्तानूकल्पेतानुबन्धाद्यपेक्षया गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रीगमनीयं निमित्तमपि प्रयोजनमुच्यते प्रयोजयति प्रवर्तयतीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिगमनम् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजोनिर्हरेद्व्रततपसोर्द्वयोरुक्तत्वात् । एतैरिति बहुवचनंसंब-

न्धापेक्षया मनूक्तमपि प्रायश्चित्तंकल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम्। गुरुस्त्रीगमननिमित्तंपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्त मुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह एतैरितिपञ्चभिः। एतैरितिबहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तंव्रतमसूचि ॥ अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन्। आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृदिति ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तद्गागायगमननिमित्तंपापम्। एभिः वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः**। एतैरुक्तैर्व्रतैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात् गुरुस्त्रीगमनीयं गुरुस्त्रीगमनभवं एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गुरुस्त्रीगमनेपापं एभिर्व्रतैः वक्ष्यमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरंकुर्यात् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्तेस्वप्यादयोमये ॥ सूर्मीज्वलंतींस्वाश्लिष्येन्मृत्युना सविशुध्यति ॥१०३॥

(१) **मेधातिथिः**। गुरुतल्पगोगुरुतल्पीतिवा पाठः तल्पीतिमत्वर्थीयेन विशिष्टएवस्त्रीपुंसयोः संसर्गउच्यते गुराचार्यःपिताचेति तल्पशब्दोदारवचनः आचार्याणीमत्वेदंप्रायश्चित्तमपरामातैव समानजातीयागमनइमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्पते बुद्धिपूर्वंचाभिभाष्यैनः पापंविख्याप्य तप्तेशयनेऽग्निस्पर्शेऽयोमयेशयीत मृत्युनाशुध्यतीति वचनात् तप्तास्त्रीप्रकृतिरयोमयीतामाश्लिष्येदालिंग्येत् ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुरुतल्पोगुरुतल्पगः। अभिभाष्य कथयित्वा। अयोमये शयने तप्ते तापेन मृत्युहेतौ। सूर्मी लोहप्रतिमाम् ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वाद्गुरुः पिता तल्पंभार्या गुरुतल्पंगुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापंविख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् लोहमयींस्त्रीप्रकृतिंकृत्वा ज्वलंतीमालिङ्ग्यमृत्युना सविशुद्धोभवति ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णादिगुरुपत्नीविषयरेतोविसर्गपर्यन्ततावदाह गुर्वितिद्वाभ्याम्। गुरुतल्पीतिमत्वर्थीयेन पाठेन संयोगविशेषः प्राप्यतइतिमेधातिथिः। अभिभाष्य विख्याप्य। एनः पापम्। अयोमये शयने सूर्मीं तादृशींप्रतिकृतिंवा ज्वलन्तीमङ्गाराकारां श्लिष्येदालिङ्गेत् ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः**। अयोमये तल्पइतिशेषःसूर्मींस्थूणाम् ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गुरुतल्पी सभायां एनः अभिभाष्य उक्त्वा अयोमये तल्पे स्वप्यात् सूर्मीं ज्वलन्तींलोहप्रतिमआश्लिष्येत्। सः मृत्युनाविशुध्यति ॥ १०३ ॥

स्वयंवा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधायचाञ्जलौ ॥ नैर्ऋतींदिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उत्कर्तनेन कल्पेन शोधनंशस्त्राद्याक्षिप्तशक्तिः सर्वत्र सहकारिणी येनशक्येन छेत्तुंतत्सामर्थ्याल्लभ्यते प्रत्यगुदग्दक्षिणानैर्ऋती दिक् अजिह्मगोऽकुटिलगः श्वभ्रकूपादि न परिहरेदित्यर्थः कुड्यादिषुप्रतियातनंहि तदा पाताद्गच्छेदेव ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वृषणमण्डकोशः। आतिष्ठेत् गच्छेत्। आनिपातादामरणात्। अजिह्मगोजलाद्यादिपरिहारार्थंवक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

---

(१०३) न्तींस्वाश्लि=न्तींवाश्लि (क, ख, ग, घ, ण,)

(३) **कुल्लूकः**। आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्वाञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणपश्चिमांदिशंग-च्छेत् । एवंचोक्तप्रायश्चित्तद्वयंगुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्याविषयं । ज्ञानतोरेतोविसर्गपर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। शिश्नं लिङ्गं वृषणौ मुष्कौ तत्त्रयं उत्कृत्य छित्वा आनिपातात् । मरणफलकनिपातपर्यन्तं अजिह्मगः अकुटिलवर्त्माऽनुरोधी आतिष्ठेद्गच्छेन्यदिन्वयः ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः**। आनिपातादाशरीरपातात् अजिह्मगोयथोपनतमार्गगामी ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। शिश्नवृषणौ स्वयमुत्कृत्य छित्त्वाऽञ्जलावाधाय नैर्ऋतींदिशमातिष्ठेत् । अजिह्मगः जलाग्निपरिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गीचीरवासा वा श्मश्रुलोविजने वने ॥ प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रमब्दमेकंसमाहितः ॥ १०५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अबुद्धिपूर्वकंस्वभार्याभ्रान्त्यागमनइदंप्रायश्चित्तं द्विजातीयगमनेबुद्धिपूर्वकमपि ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वपितृभार्यान्तरस्यस्वानन्तरजातीयस्य कामाद्गमनआह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गं खट्वायाद-ण्डस्तच्चिन्हतया धार्यम् । अर्थाच्चस्वानन्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमनेस्यार्धम् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। खट्वाङ्गभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमनानिर्जने वने वर्षमेकंप्राजापत्यव्रतंचरेत् । एवंच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयंबोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमनेत्वाह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गी खट्वाङ्गः शूलं तद्युक्तः । चीरवासाः धृतवस्त्रखण्डः । श्मश्रुलोऽकृतश्मश्रुः । प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः**। खट्वाङ्गं पृष्ठवंशास्थि ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणंवा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ॥ हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये॥१०६॥

(१) **मेधातिथिः** । अतिदिष्टगुरुभावानांमातुलपितृव्यादीनांयाभार्यास्तद्गमनइदंप्रायश्चित्तं हविष्यंपयोमूलघृतादि यवागूद्रवपेयादि चीरंवस्त्रखण्डं श्मश्रुलोरूढश्मश्रुः समानजातीयायाअपि व्यभिचारिण्यागमने लघ्वेवप्रायश्चित्तम् ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्वपितृभार्यागमनआह चान्द्रायणमिति । हविष्येण यवाग्वावेति चान्द्रायणव्रताङ्गभोजनसाधनाभिधानम् । यवाग्वा यवकृतविलेप्या ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणायसंयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णांवा गुरुभार्यागच्छतोद्रष्टव्यम् ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषयैत्वाह चान्द्रायणमिति । ए-तदा भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाहविष्येति ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। चान्द्रायणं हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमचूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये॥१०६॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनोमलम् ॥ उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः॥ १०७॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोयम् ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महापातकसमतयोक्तेषु प्रायश्चित्तमाह एतैर्व्रतैरिति । यदातु मरणान्तिकप्रायश्चित्तंकिंतु-

[नरी] द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्धमित्युन्नेयम् । महापातकिनोमहापातकिसमाः । तत्राप्यनृतंचसमुत्कर्षइत्यादिनो-क्तेषु गुरुलघुपापापेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्यपेक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायश्चित्तानि यथायोगमुन्नेयानि । उपपात-किनस्त्वेवंविधैर्नियमैरिमैः रेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिरुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापंनिर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमा-णप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकिप्रायश्चित्तमुपसंहरन्नुपपातकप्रायश्चित्तमाह एतैरिति । एतैरुक्तैर्मलमन्पापान्यपोहेयु-र्नाशयेयुः । एतैः वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैरत्रपतितैःसंसर्गिणांप्रायश्चित्तवचनंतैरतेषामत्यन्ततुल्यताभ्रमावनोदनार्थमित्य-वगन्तव्यम् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनःमलान् एतैर्व्रतै रपोहेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् ॥ कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोघ्नोगोघाती मूलविभुजाविदर्शनात्कः यवान्पिबेदिति यवसक्तुपानंकेचिदाहुः अन्येतु प्रकृतिश-ब्दःकार्येयवाग्वांप्रयुक्तोतोयवान्पिष्ट्वापाययेदित्युक्तंभवति पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पनाभवति नहि यवाउदका-दिनाविनापातुंशक्यन्ते इहतु लक्षणमात्रमश्रुतकल्पनायाश्चलघ्वीलक्षणा कृतवपनः कृतमौण्ड्यः केशच्छेदवचनोवा गो-ष्ठ यत्रगावआसते चर्मणातेनयेनगौर्हता अपित्वन्यस्यापि ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपपातकसंयुक्तइति शरणागतत्वादिविशेषणवद्गोहत्यायामहापातकतुल्यत्वात्तद्व्यवच्छेदा-र्थमुक्तम् । यवान्पिबेत् यवागूंकृत्वा मासं यवानश्नीयादित्यर्थः । कृतवापोमुण्डितः । तेन चर्मणा तस्यागोश्चर्मणा संवृत कृतोत्तरीयः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुलकमुपपातकयुक्तोगोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासंयवा-न्पिबेत् । सशिखंमुण्डितशिरालूनश्मश्रुस्तेन हतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंसंयतेन्द्रिय कृत्रिमलवणवर्जितंहविष्यमन्नमेकाहंभुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायंद्वितीयतृतीयमासावश्नीयात् । मासत्रयमेव दिवाप्रातस्तागाअनु गच्छेत्तासांच गवांखुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितंरजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकम नवेक्ष्योपविष्टआसीत । तथा शुचिर्विगतक्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेद्गच्छने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उप विष्टासु गोषूपविशेत् । व्याधितांचौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रान्तांपतितांकर्दमलग्नांवा यथाशक्तिमोचयेत् । तथोष्णे आदित्ये तपति मेघेच वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थवातिगोर्यथाशक्तिरक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणंन कुर्यात्तथाऽऽत्मनोऽन्ये षांवा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणंकुर्वन्तींवत्संच क्षीरंपिबन्तंन कथयेत् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नोगाः परिचरति स गोवधजनितपापंत्रिभिर्मासैरपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गोवधविषयकमाह उपेतिनवभिः । मासंयवान्पिबेत् कृतवापोगोष्ठेवसेच्च । तेन तद येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । मांसपृथक्मासंयवाग्यवागूः कृतवापउमकेशश्मश्रुः तेन चर्मणा ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यवान् गोमूत्रमिश्रितां यवागूं पिबेत् ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणंमितम् ॥ गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंद्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्वौमासावेकैकमाहारंभुक्त्वाद्वितीयेऽहनि सायमश्नीयात् । लवणविशेषेण क्षारग्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । लवणस्त्रःक्षारप्रतिषेधोहिद्वन्द्वेसतिस्यात् तत्रवचनप्रवृत्तिःपदद्वयस्यच लक्षणार्था युगपदधिकरणतायांद्वन्द्वः । स्थितेविशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्यनानुज्ञासंबन्धः । मितंस्वल्पमित्यर्थः नयावतातृप्तिर्भवति शरीरस्थितिश्चजायते गोमूत्रस्नानंत्रिष्वपि कालेषु चतुर्थकालंद्वौमासाविति संबन्धः । एवंस्मृत्यंतरे ॥ कृतवपनोवसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ द्वौमासौस्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचक्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ नचास्यद्वौमासावित्यनेन संबन्धःसंभवति स्नानग्रहणंपादपूरणार्थंस्नानकाले यदिपादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयमतआचमनमपिशुद्ध्यर्थमुदकेनैवस्नानकालेऽन्यदामृदाशुद्धिःसामृद्वारिकर्मणैवकर्तव्या स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः स्नानेऽपिप्रायश्चित्ताङ्गेन शुद्ध्यर्थम् ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ततःपरं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं मितमष्टग्रासनियमस्यात्यपकर्षेण परिमाणत्वात्तावन्नियतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्ताशनोऽपरदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्नीयात् । प्रतिदिनंहि द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालत्रयमतिक्रम्यैवं भुक्तं भवति । गोमूत्रेण तन्मात्रेण । अत्र चर्मसंवृतत्वगोमूत्रस्नानाचरणाद्युक्तवक्ष्यमाणाङ्गजातं प्रथममासे द्वितीयादौचोपसंहार्यम् ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच चतुर्थेति । द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं चतुर्थभोजनमक्षारलवणान्वितमश्नीयात्कुर्यादित्यन्वयः त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः** । मासयोर्द्वितीयतृतीययोः कर्तव्यमाह चतुर्थकालमश्नीयादिति । चतुर्थकालंचतुर्थकालएकदिनमुपोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत् । क्षारंजिव्हाक्षरणकृद्दूषणसारभूतं ॥ १०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मितं परिमितं ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वंरजः पिबेत् ॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनंवसेत् ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः** । यासांगवांस्थाने वसति ताश्चरितुंगच्छन्तीःपश्चाद्गच्छेत् । तच्छब्देनप्रत्यवमर्शाद्यासांगृहेस्थितस्तासां अन्यासांगच्छन्तीनांन भवत्यनुगमनं ताभिः समुत्थापितंरजोरेणुरूर्ध्वंगच्छन् पिबेत् एवंतत्रैव ताभिः सहदिवसंविवृत्य ताभिरेवसहपुनर्गोष्ठमागच्छेत् शुश्रूषयित्वा कण्डूकर्षणरजोपनोदनेनोपगच्छन्नमस्कृत्य जानुशिरसाप्रणामंकृत्वा वीरासनोवसेत् भित्तिशय्यादावनिषद्ययदुपविष्टस्यावस्थानंतद्वीरासनम् ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दिवानुगच्छेन्नाग्रे गच्छेत् । एतच्च यदा गावोगच्छन्ति तदैव । आगोवासंगोष्ठेवसेत् । दिवाच यदातदा खुराघातादूर्ध्वमुत्क्षिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन वक्त्रे प्रवेशयेत् । शुश्रूषित्वा कण्डूयनादिना । वीरासनंवसेत् येनासनेनादावासीनस्तेनैवासनेन रात्रिंक्षपयेत् । एतच्च तिष्ठन्तीष्वपि गोषु ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेष्वेवेतिकर्तव्यतामाह दिवेत्यादिपञ्चभिः । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगामि रजः पिबेदास्वादयेत् । रात्रौ तासां गवां सन्निधौवीरासनंकृत्वा वसेन्निष्ठेदित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः** । रजःपिबेत् रजोगोधूलिरक्तास्योमुक्षुर्गोक्षुरोद्धूतंपवित्रम् ॥ ११० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दिवातुगाः अनुगच्छेत् तिष्ठन्ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धिरजः पिबेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥ आसीनासु तथासीनोनियतोवीतमत्सरः ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तिष्ठन्तीत्येवमादिकोविधिर्यत्रकाश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्व्रजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनांध र्मसमाश्रयेत् । वीतोमत्सरोलोभोयस्येति प्रदर्शनार्थंचैतत् त्यक्तरागादिमनोदोषइतियावत् नियतेन्द्रियवचनात् ॥ १११ ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दिवाकर्तव्यमाह तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासूपविष्टासु । नियतस्तपःस्वाध्यायादियावच्छ वयनियमवान् । मत्सरः क्रोधः ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासु शयानासु उपविष्टः सन् । वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्न्ये ताइत्यनुद्विग्नहृदयः ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः** । वीतमत्सरः तिष्ठन्तीषुगोष्विति विपरिणेतव्यम् ॥ १११ ॥

आतुरामभिशस्तांवा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥ पतितांपङ्कलग्नांवा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आतुरांव्याधितां अभिशस्तांगृहीतां भयैर्व्याघ्रादिनिमित्तैः सर्वेण सामर्थ्येन प्राणशब्देनोक्ता सपवनएव अल्पप्राणैर्महाप्राणइति । स्थूलेबलवति च प्रयोगदर्शनात् तेनस्वयमशक्तेनसहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ ११२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भयैर्भयसाधनैरभिषक्तांपराकृताम् । सर्वोपायैर्यावच्छक्ति ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । आतुरामौषधादिनासुखिनींकुर्यात् तथापि मृतायां नदोषः । तदुक्तम् ॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न सपापेन लिप्यतइति ॥ अभिशस्तां जीर्णतया स्वपोषकैः परित्यक्ताम् । पतितां चोरादिभयैः । पङ्कमग्नांच । सर्वप्राणैः प्राणसत्वेन तद्रक्षातोनिवर्तेतेतिभावः ॥ ११२ ॥

(५) **नन्दनः** । अभिशस्तांपीडितां भयैर्भयहेतुभिः ॥ ११२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अभिशस्तां आक्रान्तां भयैः भयसाधनैः ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उष्णेन भृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये शीते वा मारुते वाति वायौ भृशमिति ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उष्णे आतपे । वर्षति वृष्टिकाले । शीते शीतपीडासमये । मारुते भृशंवाति झञ्झावातादौ । अकृत्वा त्राणम् ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उष्णे सूर्याद्यातपे छत्रादिनात्मत्राणंन कुर्यात्तासामकृत्वा ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः** । उष्णेआतपे ॥ ११३ ॥

आत्मनोयदि वान्येषांगृहे क्षेत्रेथवा खले ॥ भक्षयन्तींन कथयेत्पिबन्तंचैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

---

(११२) भिशस्तां=भिषक्तां (ख, ग, च, ण)

(११२) सर्वोपायैः=सर्वप्राणैः (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ)

(१) **मेधातिथिः** । व्रीह्यादिभक्षयन्तींगांनधारयेत् नचान्यानाचक्षीतनिवारणार्थं यदितु बध्नीयादाशंक्यतेबाधेति तृप्त्या तदा पूर्वोक्त करणेनदोषस्तदनुग्रहोविधीयतएवंपिबंतंवत्सकमपि ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भक्षयन्तीं सस्यानि । पिबन्तं मातुःस्तन्यम् । नान्यस्मै तन्निवारणाय कथयेत् । धयन्तमितिक्वचित्पाठः ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भक्षयन्तीं सस्यमितिशेषः । दुग्धं पिबन्तं वत्सं च न कथयेत् ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । भक्षयन्तींगां पिबन्तंस्तनम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति ॥ सगोहत्याकृतंपापंत्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दशगावोदेया एकोवृषभः शक्तौचत्वारिंशतान्यविद्यमाने गदितधने ततोन्यूनं सर्वस्वंदेयंवेदविद्भ्यइते बहुशः द्वयोरेकस्मिन्वा वेदविद्ग्रहणंनबहुत्वार्थमनुवादोवेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात् यत्तुस्मृत्यन्तरेदहनवाहनबन्धनदामपाशयोजनतैलौषधादियोगविपन्नांसशिखंवपनं कृत्वाप्राजापत्यंचरेत्ततश्चैलखण्डंदद्यादिति तस्यनातिप्रयत्नेनैतासु क्रियासुप्रवर्तते । तस्यप्रमादजेपराधे प्रायश्चित्तमेतत् यतः ॥ यंत्रणेगोश्चिकित्सायांगूढगर्भविमोचने ॥ यत्ने कृते विपत्तिःस्यात्प्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ औषधंस्नेहमाहारंदद्याद्गोब्राह्मणेषुयः ॥ दीयमानेविपत्तिःस्यान्नसपापेनलिप्यतइति सांवर्ते तथान्यासामासेच नशुद्धिरुक्ता पंचगव्यंपिबेत् षष्ठे कालेपयः समाप्ते ब्राह्मणांस्तर्पयेत् तिलधेनुंच दद्यात् तथान्यार्द्धमासेन सक्तुयावकशाकपयोदधिघृतं सकृदिति विकल्पानेतान्वक्ष्यामि येन द्रव्येण यः प्रयोगआरब्धः संतेनैवसमापनीयोनतु कस्मिंश्चिदह्निसक्तवः कस्मिंश्चिद्यावकादीनीति व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेतिविकल्पतेपि द्रव्यद्वयेन व्रीहिषूपपत्तेः स्वेच्छयाचैतेषांवा विनाशे यवाउपादीयते प्रतिनिधिनैवंप्रयोगसमाप्तिस्तत्रापि गोदानंविहितंतथैतावन्त्येवतपांस्यतोवत्ससहितांगांदद्यादित्यत्रोक्तंगौतमीयेच गांवैश्यवदिति तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोभ्याहितस्य दोग्ध्रींबहुक्षीरांबालवत्सांनिर्धनस्यगांहत्वा गौतमीयंक्षेत्रारामादौ व्रीह्यादिषुप्रविश्यतन्निवारणार्थंप्रद्रुते मामारयाम्येनामिति नमयाबुद्ध्याकथंमृतायामिदमासितव्यं । तथाऽश्रोत्रियस्यजरत्याअक्षीरायाश्च बुद्धिपूर्ववधेत्रैमासिकं सर्वतोनिर्गुणायानिर्गुणस्वामिकायाअबुद्धिपूर्ववधेप्राजापत्यं तस्याएवबुद्धिपूर्वमृतायांत्रैमासिकमिति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गामनुगच्छति गवानुगमनसहितं व्रतं करोति ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति अनेनेति । विधिना उक्तेन ॥ ११५ ॥

वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वंवेदविद्भ्योनिवेदयेत् ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वृषभैकादशाः यासांगवां वृषभएकादशः एकंवृषंदशस्त्रीगवीरितियावत् । अविद्यमानएतावित्ताभावे ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वृषभएकादशोयासांताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तोदद्यात् अविद्यमाने तावतिधने सर्वस्वंवेदज्ञेभ्योब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ ११६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृषभैकादशाः वृषभः एकादशोयासु गोषु । चरितव्रतः कृतोपवासत्रयः । अत्रतु व्रतत्रयमेवोक्तं मासत्रयसाध्यमेकं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंहाराद्ब्राह्मणधेनुविषयम् । तदितरधेनुविषयंच उपोषणत्रयपुरःसरं गवामेकादशकदानम् । अज्ञानेन गोमात्रवधेतु सर्वस्वदानम् । दानव्रतासमर्थस्य तु मत्यादेश्चान्द्रायणमेव । अतएव याज्ञव-

ल्क्योक्तविकल्पत्रयमपि संगच्छते। तथाहि॥ पञ्चगव्यं पिबन्गोघ्नोमासमासीत संयतः॥ गोष्ठेशयोगोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति॥ कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः॥ दद्यात्त्रिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाइति॥ याज्ञवल्कीये मासपदमुपलक्षणं मासत्रयस्येति। अत्र शूलपाणिः॥ मासत्रये द्वादशधेनवस्तेन षट्त्रिंशत्कार्षापणागवांदशकस्य दशकार्षापणावृषभस्य पञ्चकार्षापणास्तेनैकपञ्चाशत्पणाइत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति॥ ११६॥

(५) नन्दनः। अविद्यमाने वृषभएकादशके॥ ११६॥

(६) रामचन्द्रः। एकादशोवृषभोदश गाः॥ ११६॥

एतदेव व्रतंकुर्युरुपपातकिनोद्विजाः॥ अवकीर्णिवर्ज्यंशुद्ध्यर्थंचान्द्रायणमथापि वा॥ ११७॥

(१) **मेधातिथिः**। एतदेवेति गोघातकप्रायश्चित्तंसर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति। वैकल्पिकंचान्द्रायणमप्युपपातकित्वे विशेषोपदेशान्नगोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनंमृग्यम्॥ ११७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतदेवव्रतं हतगोचर्मपरिधानमस्यासंभवात्तच्छून्यम्। उपपातकिनः पूर्वोक्ताः। एतत ज्ञानतः। अज्ञानतस्त्वाह चान्द्रायणमिति। इदंच यत्र निष्कृतिर्विशेषतोनोक्ता तद्विषयम्। तत्रापि पापगुरुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम्॥ ११७॥

(३) **कुल्लूकः**। अपरेतूपपातकिनोवक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तंचान्द्रायणंवा लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्यंवा योजनीयम्॥ ११७॥

(४) **राघवानन्दः**। उपपातकप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अन्यत्रातिदिशति एतदेवेति। अपिना पयःपराकयोर्ग्रहणम्॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा॥ पयसावापि मासेन पराकेणापि वा पुनरितियाज्ञवल्क्योक्तेरितिमनूक्तेषु प्रायश्चित्तेषु उपपातकेषु त्रयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्पंरन्निति न्यायात् इति॥ ११७॥

(५) **नन्दनः**। एतद्गोहत्याव्रतं॥ अवकीर्णीभवेद्गत्वा ब्रह्मचारीतुयोषितमितियाज्ञवल्क्यः। बुद्धिपूर्वविषयंगोव्रतमबुद्धिपूर्वविषयचान्द्रायणम्॥ ११७॥

(६) **रामचन्द्रः**। अवकीर्णिसंज्ञंपुरुषंवर्जयित्वा॥ ११७॥

अवकीर्णीतु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिंनिशि॥ ११८॥

(१) **मेधातिथिः**। अवकारोऽवकीर्णो ब्रह्मचारिणोव्रतनियमःस्त्रीसंप्रयोगलक्षणः सोस्यास्तीत्यवकीर्णी वक्ष्यति कामतोरेतसः सेकमिति काणेन गर्दभेनेति सगुणद्रव्यनिर्देशः। चतुष्पथेनेति देशस्य निशीति कालस्य नैर्ऋतमितिदेवताया पाकयज्ञविधानेनेतीति कर्तव्यताविधानं ननुचपशुयागाअग्निष्टोमीयपशुयागाआग्नेषोमीयपशुप्रकृतयः सत्यंसएवपाकयज्ञप्रकृतिः सत्यधिकारेहि उक्तंच पशुरपिद्रवति पयोपिद्रवतीति पाकयज्ञाः पूर्णमासादयः॥ ११८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवकीर्णिप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति। पाकयज्ञसहचरितःपशुकल्पआश्वलायनगृह्यादावुक्तः। निशि रात्रौ। निर्ऋतिदेवताम्। एतच्चालौकिकाग्नावेव॥ ११८॥

(३) **कुल्लूकः**। अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्त्रेण निर्ऋत्याख्यांदेवतांयजेत्॥ ११८॥

(११७) कीर्णिवर्ज्य=कीर्णीव (ग)

(४) **राघवानन्दः** । अवकीर्णि [वर्जमित्युक्तंतस्यप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति षड्भिः । पाकयज्ञविधानेन वैश्व-
विधानेन][1] ॥ ११८ ॥

(५) **नन्दनः** । काणेन गर्दभेन काणंगर्दभं पशुमालभ्य पाकयज्ञविधानेन पाकयज्ञप्रयोगेणस्मार्त्तेनेत्यर्थः॥ ११८॥

(६) **रामचन्द्रः** । अवकीर्णी क्षतव्रतः निर्ऋतिंदेवतां पाकयज्ञविधानेन समपाकसंस्थाप्रकारेण काणेन गर्दभेन ए-
क्षिगर्दभेन निशि यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानंततश्चसमेत्यृचा ॥ वातेन्द्रगुरुवह्नीनांजुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अग्नौयदाहोममग्निहोमाश्च तदयस्यायइति अंतः समाप्तेषु होमेषु मरुभ्यइन्द्राय बृहस्पत-
ऽग्नयेऽप्याहुतीर्जुहुयात् समित्यनया ॥ संमासिञ्चन्तु मरुतःसमिन्द्रःसंबृहस्पतिः ॥ संचायमग्निःसिञ्चतु प्रजयाच धनेनचे-
येतयाजुहुयान्मान्त्रवर्णिकत्वात् । देवतानांश्लोकेवातमरुच्छब्दौमरुद्बृहस्पतिशब्दलक्षणावतोवातादिषु स्वाहाकारादौ
रुद्बृहस्पतिशब्दौप्रयोक्तव्यौ न वातगुरुशब्दौ ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विधिवन्नैर्ऋतदैवतमन्त्रैः । होमान् वपया मांसेन च प्रधानदेवतायै स्विष्टकृतेचान्ततइति
मत्सआहुतीः । तदन्ते संमासिञ्चन्तुमरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यृचा एतदृक्प्रतिपाद्यादिदेवतानां घृतेनाहुतीराहुतित्र-
ं जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ततोनिर्ऋत्यैगर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते संमासिंचन्तु मरुतइत्येतया ऋचा
ारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनांघृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । [होमान् गर्दभरसादिहोमान् । तेच][1] कामाय स्वाहा निर्ऋतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहे-
त्यवसिष्ठस्मरणात् । समित्यृचा समासिञ्चन्तुमरुतइत्येतयर्चा गुरुः बृहस्पतिः ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह हुत्वाग्नौ विधिवद्धोर्ममिति । संततमविच्छिन्नधारं । समेत्यृचासममा-
सिञ्चन्त्वित्यृचा ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विधिवदग्नौ हुत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यृचा वातोवायुः इन्द्रः गुरुः बृहस्पतिः एषामाहु-
तीःसर्पिषा जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतोरेतसः सेकंव्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमंव्रतस्याहुर्धर्मज्ञाब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अवकीर्णिपदार्थनिरूपणमतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषयएवंविज्ञायते व्रतस्यास्येति । ब्रह्मच-
र्याश्रमस्थस्येति स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयं रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतःप्रतिषिद्धोन्तरेणापि स्त्रीसंप्रयोगं कामतःसेकेविधिरय-
म् ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रान्तरा कामतइत्यवकीर्णिलक्षणाभिधानंवातादिदैवतर्चाहोमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् ।
व्रतं ब्रह्मचर्यवनस्थयतित्वनियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिव्रतंच तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रमम् ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतोलक्षणमाह कामतइति । इच्छातोद्विजः ॥ अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी
च योषितमिति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गंब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपंसर्वज्ञावेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

---

(१) राघ० २, न, श

(४) राघवानन्दः । वादादीनामेवहोमोऽर्थवादः । कामतइत्यवकीर्णिलक्षणं ॥ अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी ॥ योषितमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । एतदकामतोरेतः सेकविषये प्रायश्चित्तमुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह कामतोरेतसः सेकमिति अतिक्रमंलोपंव्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतस्थस्य कामतः रेतसःसेकं रेतसः क्षरणम् ॥ १२० ॥

मारुतंपुरुहूतंच गुरुंपावकमेव च ॥ चतुरोव्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मंतेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्याहुतिरिति विधेरर्थवादोव्रतिनः सतअवकीर्णिनः यत्ब्रह्मतेजोविविधविज्ञानोपार्जितं पुण्यंतद्देवतांदेवतामुपैत्युपसंक्रामति तत्र लयंगच्छतीतियावत् । व्रतिनोपैतीतिविवक्षितम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकिरणाद्विक्षेपाद्व्रतस्थस्यावकीर्णीतियोगउक्तः । मारुतमितिप्रकृताहुतिस्तुत्युपयुक्तम् गुरुं बृहस्पतिम् । ब्राह्मं वेदेन सहितं तेजः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रतचारिणोवेदाध्ययननियमानुष्ठानजंतेजः तदवकीर्णिनः सतोमरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति अतस्तेभ्यआज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्माइति शक्रम् । ब्राह्मं वेदाध्ययनजम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । व्रतिनोऽवकीर्णिनोब्राह्मंतेजोमरुतादींश्चतुरोभ्येति प्रविशति चतुर्थेत्याहुःब्रह्मवादिनइति श्रुतेः॥१२१॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिनः व्रतिनः बाल्ये [ब्राह्मं ?] तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति॥१२१॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ सप्तागारांश्चरेद्भैक्षंस्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । वसित्वा आछाद्य स्वकर्मावकीर्णोस्मीत्येवम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतकर्मशेषमाह एतस्मिन्निति । पूर्वोक्तंहोमं कृत्वा एतदन्वंकर्तव्यमित्यर्थः । गर्दभरु हविरुत्पादनभूतस्याजिनंचर्म स्वकर्माधिकरणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतस्मिन्नवकीर्णाख्येपापउत्पन्ने पूर्वोक्तंगर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्मरणात्स गर्दभसंबन्धिचर्मप्रावृतोवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनंकुर्वन्सप्तगृहाणि भैक्षंचरेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्दभहोमोत्तरकृत्यमाह एतस्मिन्निति। एतस्मिन्नवकीर्णिनिमित्ते । वसित्वा परिधाय । स्वकर्म अवकीर्ण्यस्मीतिख्यापयन् ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एतस्मिन्नेनसि कामतःकृतेऽवकीर्णत्वे ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति गर्दभाजिनंगर्दभस्यचर्म ॥ १२२ ॥

तेभ्योलब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणंत्वब्देन सविशुध्यति ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातर्मध्याह्नापराह्णेषूपस्पृशन्स्नानंकुर्वन्संवत्सरेण पूतोभवति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एककालिकं दिने एकवारम् । वर्तयन् भोजनेन प्राणस्थितिंकुर्वन् । उपस्पृशन् स्नानंकुर्वन् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेभ्यः सप्तगृहेभ्योलब्धेन भैक्षेणैककालमाहारंकुर्वन्सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाचरन्सोवकीर्णी संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपस्पृशन् स्नानंकुर्वाणएव शुध्यतीतिभावः ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः** । तेभ्योऽगारेभ्यः वर्तयञ्जीवन् ऐककालिकमिति स्वार्थे ठक्प्रत्यः । उपस्पर्शनंस्नानम् ॥ १२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तेभ्यः सामागारेभ्यः । त्रिषवणं त्रिकालम् । उपस्पृशन् स्नानंकुर्वन् ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरंकर्म कृत्वान्यतममिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनंकृच्छ्रंप्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । समाप्तान्युपपातकानि । अन्यतममित्यनुवादोनहिनिमित्तानांसमाहारसंभवःसमुदायविवक्षा- यां नचकस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति । कोहि मनुष्यः सर्वाणि जातिभ्रंशकराण्यकार्याणिकुर्यात् । एकएवशब्दः प्राय- श्चित्तानुदेशोऽशास्त्रतामसङ्गेन च साहित्यविवक्षाप्युक्ता लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषंप्रतिनिमित्तानामतः प्रत्येकंवाक्यपरिस- माप्तिर्यस्यपितापितामहःसोमंनपिबेदित्यन्यतरस्य पितुःपितामहस्य वासोममपीतवतोभवत्येव पशुर्यथासत्यप्युभयश्रवणे- प्युभयंहविरितियाच्यादित्यन्यतरहविर्विनाशेपिभवत्येवपंचशरावः । एवंसर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम् । इच्छयेति विवक्षितम- निच्छयेतिच प्राजापत्यसान्तपनयोःस्वरूपंवक्ष्यति ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जातिभ्रंशकरं पूर्वोक्तम् । इच्छया कामतः । सांतपनं सप्ताहसाध्यम् ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तंतन्मध्यादन्यतमंकर्मविशेषंइच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनंसप्ताहसाध्यंकुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यंवक्ष्यमाणंचरेत् ॥ १२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तजातिभ्रंशकरमनूद्य प्रायश्चित्तमाह जातिभ्रंशेति । इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिव्रत जातस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम् । अनिच्छयातुप्राजापत्यं कृच्छ्रम् ॥ १२४॥

(५) **नन्दनः** । जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजःकृत्वेत्याद्युक्तंकर्म ॥ १२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इच्छया सान्तपनंकृच्छ्रं अनिच्छया प्राजापत्यंकृच्छ्रम् ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासंशोधनमैन्दवम् ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकंत्र्यहम् ॥ १२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सङ्करीकरणमपात्रीकरणंपूर्वमुक्तेनेति । एवंसङ्करापात्रकृत्यास्विति संज्ञिभेदाद्बहुवचनम् । कृ- त्याशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कृत्यंकारणम् । ऐन्दवोमासःचान्द्रायणोयावकोयवविकारःपेयलेह्यादिः । अत्राविशेष- श्रवणेपीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावोविज्ञेयः ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संकरापात्रकृत्यासु संकरीकरणेषु [अपात्रीकरणेषु] च मासंक्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकृच्छ्रस्यैन्दवपदेन परिग्रहशङ्कानिरासार्थं । एतत्कामतः पूर्वोक्तंसांतपनम् । तप्तोया- वकः प्रसृतिमात्रं यवानांचूर्णं गोमूत्रेसाधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतदकामतः । कामतोद्विगुणम् ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । खराश्वोष्ट्रेत्यादिना सङ्करीकरणान्युक्तानि निन्दितेभ्योधनादानमित्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तेषांमध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणंमासंशुद्धये कुर्यात् । कृमिकीटवयोहत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्म- ध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रंयवागूंक्वथितामश्नीयात् ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं संकरापात्रीकरणयोराह संकरेति । ऐंदवं चान्द्रायणम् । यावकोयवागूः सतप्तस्त्र्यहं भो- क्तव्यः ॥ १२५ ॥

---

(१२५) तप्त=तप्तं (नं)   (१२५) यावकः=यावकं (नं)

(५) **नन्दनः** । सङ्करणीषु पात्रत्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्दवंचान्द्रायणं मलिनीकरणीयेषु मलावहेषु तप्तंतप्तकृच्छ्यहंयावकमयावान्नम् ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । संकरः वर्णसंकरः अपात्रहस्ते दानकरणं कृत्यासु अभिचारादिक्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीये कर्मणि तमः तप्तकृच्छ्रः स्यात् त्र्यहं यावकः यावकाहारः ॥ १२५ ॥

तुरीयोब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशोवृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सवनगतयोराजवैश्ययोर्ब्राह्मणसमुक्तं इहतु ततोन्यत्र स्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः तथाच वृत्तस्य ग्रहणंसर्वक्रियार्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य सार्धवर्षंवैश्यस्य नवमासानूशूद्रस्य । यत्तु स्त्रीशूद्रस्य विट्क्षत्रियवधइति तत्परित्यक्तस्वकर्मणोवैश्यवृत्तौवैश्यस्य वृत्तावेव वाऽधर्मस्थितयोःशूद्रस्य वृत्तंद्विजशुश्रूषादि नमहायज्ञानंचवृत्तंशीलंतिष्ठति गहने यथा समये स्वधर्मपराणांविधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह तुरीयइति । ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य द्वादशवार्षिकादेः तुरीयश्चतुर्थभागः नतु मरणस्य तत्तुरीयभागासंभवात् तत्तदुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकाल्पत्वे । अपि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हतइतिशेषः । अष्टमांशोब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य । एवं षोडशइत्यपि शूद्रे वृत्तस्थे । अत्रच प्रायश्चित्तं विशेषतउपदिशतापि स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्संसर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम् । महापातकत्वेह्येषां तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् । द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनमितिवचनात्प्राक्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिःस्यादिति ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्महत्यातुरीयोभागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थोभागः । एतच्च प्रायश्चित्तंस्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं । त्रैवार्षिकत्वापेक्षया* गुरुत्वाद्वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतोवधे द्रष्टव्यं । वैश्ये साध्वाचारे कामतोहतेऽष्टमोभागः सार्धवार्षिकंव्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतोहते नवमासिकंद्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) **राघवानन्द** । स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधोनास्तिकयंचोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह तुरीयइति । तुरीयस्त्रैवार्षिकः । अष्टमांशः सार्धसांवत्सरिकः । षोडशोंशोनवमासिकः एतद्व्रतस्थक्षत्रियादीनां कामतोवधे । ब्रह्महत्यायाइति तद्धर्मभिक्षामुण्डनादिप्राप्तये वृत्तस्थइतित्रिष्वनुषञ्जनात् ॥ १२६ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येतिविपरिणामः ॥ १२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इति क्षत्रियादिकर्मकर्तृकमित्यविरोधः । जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यंविनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रागादद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इदमपरंदानप्रायश्चित्तंसंभवद्वित्तस्य । तपोनास्तीति वक्ष्यति दानेन वधनिर्णेकमित्यादि । अकामतइति नविवक्षितंमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य । यदिवा सवनगतयोरेवाकामतइति कल्पनीयम् । वृषभएकोयासांसहस्रे वृषभैकसहस्राः ॥ १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यागस्थक्षत्रियविद्घातेतुकामतोब्रह्महव्रतमुक्तमकामतस्तत्राह अकामतइति । वृषभएकोगावश्च स्त्रियःसहस्रमिति वृषभैकसहस्रागावः ॥ १२७ ॥

---

*वार्षिकत्वापेक्षया=मासिकापेक्षया (अ)

(३) **कुल्लूकः** । अबुद्धिपूर्वकंपुनः क्षत्रियंनिहत्य वृषभैणैकेनाधिकंसहस्रंयासांगवांताआत्मशुद्ध्यर्थंब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ १२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेषामेवाकामतोवधेप्याह अकामतइतिचतुर्भिः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमोयत्र समुदाये सतथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । वृषभैकावृषभएकोयासुगोषु एवमेकशतमित्यादिज्ञेयम् ॥ १२७ ॥

(५) **नन्दनः** । कामतोवधएतदुक्तमकामतस्त्वाह अकामतस्तु राजन्यमिति । ऋषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासांताऋषभैकसहस्रागाः ॥ १२७ ॥

त्र्यब्दंचरेद्वा नियतोजटी ब्रह्महणोव्रतम् ॥ वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्योर्धःश्लोकस्तुरीयइतरस्यानुवादोजटीति चीरखट्वाङ्गधारणादिनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । तदुक्तंतत्रैवतेधर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशोनान्येषांसत्यपि संभवे सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिवप्रयोजनसत्त्वोपपत्तौदूरतइतिग्रामान्निवृत्तिर्वृक्षमूले कुटींकृत्वेति ॥ १२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्र्यब्दंचरेदिति दानाशक्तौ । एवंच त्र्यब्दब्रह्महव्रतप्रायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकल्पत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्द्वादशवार्षिकव्रतानुकल्पत्वेन षष्ठ्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चिद्द्वादशीत्यधिकगोशतदानंव्यवस्थापितं तद्भ्रमादेवेति मन्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्वा संयतोजटावीन्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासोब्रह्महणि यदुक्तंब्रह्महाद्वादशसमाइत्यादि तद्वर्षत्रयंकुर्यात् । ननु तुरीयोब्रह्महत्यायाइत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनइति वचनाद्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अतएवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दुर्वृत्तानां कामतोवधापेक्षया वा विकल्पः । अत्र जटीतिविशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यं । ब्रह्महत्यायाइत्यादिविशेषणं भैक्षचर्याशिरोध्वजादिधारणाद्यर्थं । त्र्यब्दतुरीयांशयोःसमानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतोकामतइति ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेदब्दंप्रायश्चित्तंद्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैश्यंवृत्तस्थंदद्याद्वैकशतंगवाम् ॥ १२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वत्राष्टमोंशः । अनेन द्वादशोविधीयते । अतुल्यत्वादब्दन्यूनगुणस्य विधिरयमितिविज्ञायते । ननुवृत्तस्थइतिश्रुतंसत्यंसंमतिवृत्तस्थोवधकाले प्राङ्निर्गुणइति । यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदितिज्ञेयम् ॥१२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतदेवेति सवनस्थवैश्यवधे । दद्याद्वैकशतंगवामिति वाकारः समुच्चयार्थः । व्रतान्ते एकवृषाधिकगोशतदानंकार्यमित्यर्थः । अन्यथाहि दानमुक्त्वा तदनुकल्पतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत । त्रिवर्षानुकल्पसहस्रव्यवस्थाश्रयणेनच वार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति । दद्याच्चैकशतमितिक्वचित्पाठः ॥ १२९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारंवैश्यंनिहत्य वर्षमेकंब्राह्मणादिः कुर्यात् । एकाधिकंवा गोशतंदद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतदेवेति । जटादिधारणवृक्षमूलनिकेतनादिविशिष्टंगोदानेनसह विकल्पितम् ॥ १२९ ॥

(५) **नन्दनः** । ऋषभेणैकाधिकंगवांशतं एतदेव प्रकृतम् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतंकृत्स्नंषण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥ वृषभैकादशावापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः॥ १३०॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रापि मासषट्कंनवकंच वृत्तस्थेतरभेदेनयोज्यम् । यथाश्रुतसंख्यंच गोदानंसर्वत्र वैकल्पिकं द्विजोत्तमग्रहणंच प्रदर्शनार्थं सिता न वर्णतः किंतर्हि शुद्धिसामान्याद्याबहुक्षीराःरूपपत्न्याअनष्टप्रजाश्च ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमितिकचित्पाठः । तत्र वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेवव्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभाधिकदशगोदानसहितमत्रोपदिष्टम् । उभयतोधिकस्यैकस्यवृषभस्यदानविधानाद्वैश्येप्यधिकएकोवृषभोदेयइतिगम्यते । वृसेदूरतरइत्यादिनाच ग्रामान्तादिवासोवैकल्पिकोब्रह्महव्रतोक्तोत्रापुदस्यते । जटीतित्वनुवादमात्रंशवशिरोधारणाद्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । अन्नच द्विजोत्तमइत्यभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव तद्व्रतमन्येषां स्वोत्कृष्टवर्णहननेभविष्ये बहुतराभिधानात्किंचिदाधिक्यमुन्नेयम् । सिताइति शूद्रवधप्रायश्चित्तउक्तत्वात्तत्रैवान्वितम् ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतदप्यकामतइदमेव व्रतंशूद्रहा षण्मासंचरेत् । वृषभएकादशोयासांगवांताः शुक्लवर्णाब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृत्तस्थशूद्रेप्येवमित्याह एतदेवेति ॥ १३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वृषभ एकादशोयासांतावृषभैकादशगाः ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषंमण्डूकमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १३१॥

(१) **मेधातिथिः** । अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायविधे प्रायश्चित्तमेतत् । ननुचात्र साहित्यंनविवक्षितमित्युक्तंयतोजातिभ्रंशकरादिषु कथंचैतत् एवंसर्वे चैकस्य हन्तारउपनयेयुः । अतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तंस्यात् । अर्थान्तरमेवैतद्दर्शनैवतच्छक्यते वक्तुंतेनावृत्तेनहन्ता । अधिकवधेत्वन्यद्भविष्यति नैतच्छ्रूयते न्यूने वधे च न स्यात् । पयःपिबेदित्यादिप्रत्येकविधेनसंबध्यतेनसमुदायेप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु नचेत्स्थातुंलभ्यन्ते । यत्तावदुच्यते साहित्यंनविवक्षतमिति तत्र नविवक्ष्यते यत्र प्रत्येकंसंबन्धिवाच्यमर्थवद्यथा यस्य पितापितामहः सोमंनपिबेदिति यत्रपुनरविवक्ष्यमाणे वाच्यमेवानर्थकंतत्र तत्परिहारार्थंयुक्ताविवक्षा यथावक्ष्यति सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णेवानसीति अत्राविवक्षायांसहस्रस्येतिव्यर्थंस्यात् । एवंहिशास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तैवविवक्षा । ननुचपदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य विशेषणस्याविवक्षैव यथायस्योभयंहविरित्युभयशब्दार्थंतत्रतुल्यं अत्र हविरुभयमितिच पदद्वये वक्ष्यमाणेवाक्यभेदोहविरत्रोभयवेति यत्रावस्थाभेदस्तत्रवाक्यभेदपरिहारार्थमावश्यंभेदोऽन्यतरस्मिन्नव्यन्नहितोगुणोवाह्यातव्योभवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । यच्छेदिति हविःशब्देन ध्यवहितोभवतिसंख्यानुरूपत्वात्गुणानुवादकत्वंवास्य संभवति । अविवक्षिते च तस्मिन्परिशिष्टंवाक्यमर्थवादएव इहपुनःसमुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेववाक्यमनर्थकंतथाहितावद्वाक्यंस्यात् । स्थानतांप्रमाणतांतथास्यांशूद्रहत्याव्रतमित्येतावद्वक्तव्यंस्यात्प्रमाणेशूद्रहत्येति एतावतामेवाहिंसासंभवति । तथान्यदप्येवंजातीयकंविशेषणंनविवक्ष्येत समानन्यायत्वात् । फलदानंतु वृक्षाणामिति ततश्च सर्वमसमंजसंस्यात् । पौरुषेयंचेदंवाक्यंनैववैदिकं वेदेच कस्य पुरुषस्यप्रयोगः किमर्थमनर्थकंप्रयुक्तमिति । इहतु बुद्धिपूर्वे प्रयोगे मात्रायामप्ययुक्तमानर्थक्यंतत्साहित्यविवक्षाविशेषणविवक्षायुक्तैवयच्चोक्तंकथंचेदिति सर्वमेवेतिच तत्राप्याखेटकमृगयादावदाहिनीवोपपाद्यतयैव यदप्युक्तमतिरिक्तसद्भावेन तन्निमित्तमिति तदप्ययुक्तं नत्वाधिक्ये पूर्वेषांनाशोन्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चाषः स्वर्णकाकः शतपत्रः । शूद्रहत्याव्रतं कुर्याच्छूद्रवधंप्राप्यतप्तकृच्छ्रमितिसंबन्धोक्तम् । एतच्च कामकृते ॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । बिडालनकुलचाषभेककुक्कुरगोधापेचककाकानामेकैकंहत्वा शूद्रहत्याव्रतंस्त्रीशूद्रवधइत्युपपातकप्रायश्चित्तंगोवधव्रतंचान्द्रायणंचरेत् । ननु शूद्रे त्र्यब्दस्तुषोडशेत्यादिप्रायश्चित्तं पापस्यलघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मार्जाराद्यष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासव्रतमाह मार्जारेति । चाषं शतपत्राख्यपक्षिणम् । चान्द्रायणमितिकेचित् । तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वादुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतोनुक्तस्थलइतिभावः ॥१३१ ॥

(५) **नन्दनः** । शूद्रहत्याव्रतंप्रत्येकंचरेदिति ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चाषं स्वर्णकाकम् नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शूद्रहत्याव्रतंकामकृतेतप्तकृच्छ्रंचरेत् ॥ १३१ ॥

पयःपिबेत्त्रिरात्रं वा योजनंवाऽध्वनोव्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्रवन्त्यांवा सूक्तंवाब्दैवतंजपेत् ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रत्येकंवधेप्रायश्चित्तान्तरमुच्यते पयःक्षीरंप्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य नापः सत्यामप्युभयार्थतायां यथा पयसा जुहोति । यथैववराहशब्दोमेघे पर्वते सूकरे वर्तते प्रसिद्धतरसूकरेनपर्वतादिप्रवृत्तौसमानाधिकरण्यमपेक्ष्यतेव-राहोहिमवान्वराहः पारियात्रइति । प्राकृतेच भोजनेभक्तादौ शरीरस्थित्यर्थंप्राप्ते तत्स्थानेपयोविधीयमानमन्यदन्नंनिवर्त-यति । तपोरूपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुंयुक्तंतापयतिदुःखयतीतितपोऽतोयथा प्राणायामघृतप्राशनमितिनात्रपौरस्यभोजनंनिव-र्त्यते । एवमिहनाचमनंनिवर्तयति योघृतप्राशनंभोजनान्तरनिमित्तंबाधतइतिनापःपयःपानेनविकल्पिताः । किंतर्हि उपस्पृशे-त् स्रवत्यामिति पयःपानात्तद्गमने अध्वगमनशब्दउक्तः । स्रवन्त्यांस्रवन्तिवचनात्तडागसरसोर्निवृत्तिः । अब्दैवतंआपो-हिष्ठेत्यादि ऋक्समुदायोक्तंपवमानसूक्तंस्मृत्यन्तरेषुकृशरभोजनमेकार्थंलोहदण्डंचदक्षिणेति । व्रजेन्नदेशान्तरप्राप्तिरित्येव किंतर्हिपदाभ्यांगमनम् ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अकामतस्त्वाह पयःपिबेदिति । पयः क्षीरमल्पम् । योजनंवाध्वनोव्रजेदिति भेषजार्थं तद्धिंसायाम् । क्षत्रियादीनां उपस्पृशेदितिद्वयम् । ब्राह्मणस्य उपस्पर्शः स्नानम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेतितृचम् ॥ १३२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अबुद्धिपूर्वकंमार्जारादीनांवधे त्रिरात्रंक्षीरंपिबेत् । अथमन्दानलत्वादिना न समर्थः त्रिरात्रंप्रतियो-जनमध्वनोव्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रंनद्यांस्नायात् तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्यादिसूक्तंजपेत् यथोत्तरंलघुत्वात्पूर्वपूर्वासं-भवउत्तरोत्तरपरिग्रहोनतुवैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एषामकामतोवधे प्रायश्चित्तचतुष्टयमाह पयइति । तत्राप्यशक्तितोव्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात् । पयोत्र दुग्धं हत्वाप्यहंपिबेत्क्षीरमितियाज्ञवल्क्योक्तेः । त्रिरात्रं व्रतचतुष्टयेप्यनुगतम् । स्रवन्त्यां पुण्यनद्याम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेति ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः** । असकृत्कृतविषयमेतत्सकृत्कृतविषयेप्याह पयः पिबेत्त्रिरात्रंवेति । अब्दैवतं हिरण्यवर्णइत्यादिक-म् ॥ १३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पयः दुग्धं त्रिरात्रंवा पिबेत् । अध्वनो योजनंत्रिरात्रं व्रजेत् । उपस्पृशेदिति भेषजार्थंन कूला-यां क्षत्रियवैश्ययोः स्रवन्त्यां उपस्पृशेत् स्नायात् ॥ १३२ ॥

अभ्रिकार्ष्णायसींदद्यात्सर्पंहत्वा द्विजोत्तमः ॥ पलालभारकंषण्ढे सैसकंचैकमाषकम् ॥ १३३॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणमतंत्रं तीक्ष्णामायसीमभ्रींकार्ष्णायसीग्रहणंकाष्ठादिनिवृत्त्यर्थंषण्ढे नपुंसके तच्चतुर्विधं अरेतोवा सरेतोवाऽप्रवृत्तेइन्द्रियमुभयव्यञ्जनंवा समाणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तंब्राह्मणस्य शूद्रस्य मेषस्य छागस्यच ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्रि खनित्रं कार्ष्णायसीं सर्वलोहाम् । द्विजोत्तमइति विप्रोपीत्यर्थः । पलालभारकं धान्यतृणभारं पञ्चकृष्णलसीससहितम् । षण्डे नपुंसके मानुषएव ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्पंहत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाग्रंलोहदण्डंदद्यात् । नपुंसकंहत्वा पलालभारंसीसकंच माषकंब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायश्चित्तमाह अभ्रिमिति द्वादशभिः ॥ अभ्रिःस्त्री काष्ठ कुद्दालः ॥ अभ्रिस्तीक्ष्णकोणयुक्तातीक्ष्णाग्रमलोहदंडंच षण्ढेहतेतच्चतुर्विधं कृत्रिमाकृत्रिमोभयव्यञ्जनसदंशेन्द्रियंचेति मनुष्यादिसाधारणकर्मानधिकृतत्वाविशेषात् । माषकं माषपरिमितसीसकं पलालभारसहितम् । [विशुद्धिमतापितृजलेपिजातंतुबादरायणइत्यत्रस्त्रीपुंसोर्ग्रहणंनतुषंढस्यपुण्यपापयोर्वचनस्यैवप्रमाणत्वादिति][2] ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । अभ्रिःकुद्दालकः पलालभारंदद्यादित्येव माषकंमाषपरिमाणम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पंहत्वा कार्ष्णायसीमभ्रिं लोहदण्डं दद्यात् । षण्ढे नपुंसके हते धान्यस्य पलालभारं दद्यात् धान्यस्यपलालभारंपवारमिति । सैसकंमाषकं सीसस्य माषमात्रम ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भंवराहे तु तिलद्रोणंतु तित्तिरौ ॥ शुकेद्विहायनंवत्संक्रौंचंहत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहःसूकरस्तस्मिन्हते घृतघटंदद्यात् । चतुराढकद्रोणोहायनःहायनोवर्षंवत्सोगोजातीयोबालः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । द्रोणमष्टाविंशतिपलाधिकपलशतम् । द्विहायनं द्विवर्षं वत्सं गोः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । सूकरे हते घृतपूर्णं घटंब्राह्मणाय दद्यात्तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणंतिलंदद्यात् शुके हते द्विवर्षवत्संक्रौंचाख्यंपक्षिणंहत्वा त्रिवर्षवत्संब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतकुम्भं मध्यमघटपूर्णघटम् । तिलद्रोणं द्रोणपरिमितंतिलं तित्तिरौ पक्षिणि हते । द्विहायनं वत्सं द्व्यब्दवयसं गोवत्सं दद्यादित्यध्याहार्यम् । एवं त्रिहायणम् ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दद्यादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देवत्सरविशेषणम् ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वराहेतु हते घृतकुंभं कुम्भः पलशतरूपः । क्रौंचंहत्वा त्रिहायनंवत्सं ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसंबलाकांच बकंबर्हिणमेव च ॥ वानरंश्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । हंसादयः पक्षिणोवानरोमर्कटः । स्पर्शयेद्दद्यात्प्रत्येकवधेचैतत्प्रायश्चित्तं द्वन्द्वानिर्देशादित्युक्तम् ॥ १३५ ॥

---

(१३३) षंढेन्सकं (ग) (१) सरेतो = प्रवृत्ते (राघ २) (२) राघ० २

(२) सर्वज्ञनारायणः। बलाका विशकण्ठी। बर्हिणं मयूरम्। भासं शतपत्राख्यपक्षिणम्। स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः। हंसबलाकामयूरवानरश्येनभासाख्यंपक्षिणामन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गांदद्यात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः। बर्हिणं मयूरं। स्पर्शयेद्दद्याद्गांधेनुम् ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः। स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः। हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासोदद्याद्धयंहत्वा पंचनीलान्वृषान्गजम् ॥ अजमेषावनड्वाहंखरंहत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः। हयोऽश्वोगजोहस्ति अनड्वानपुंगवोऽजमेषवधे खरवधे। अनडुत्साहचर्यादेकहायनोगो-वत्सः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। वासः प्रकृष्टं हयं केनाप्यपरिगृहीतम्। एवं गजमपि। अजमेषौ हत्वा अनड्वाहमनोवहन-शक्तं वृषं दद्यात्। एकहायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः। अश्वंहत्वा वस्त्रंदद्याद्धस्तिनंहत्वा पंचनीलान्वृषभान्दद्यात्प्रत्येकंछागमेषौ हत्वा वृषभंदद्याद्गर्दभं-हत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः। नीलान् नीलवर्णान्पञ्चगोवृषान्गजंहत्वादद्यादित्यन्वयः। अनड्वाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः। एक-हायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः। एकहायनमनड्वाहमित्यनुवर्तते ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः। अजमेषौ हत्वाअनड्वाहं। खरंहत्वा एकहायनंवत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुंदद्यात्पयस्विनीम् ॥ अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रंहत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः। क्रव्यादास्तरक्षुसिंहमृगादयः। अक्रव्यादाःरुरुपृषतादयः। धेनुर्गौरेव। कृष्णलंविशिष्टपरिमाणं-सुवर्णं दण्डाधिकारशास्त्रपरिभाषा। अन्यथलौकिकमेव शतकृष्णलंघृतमायुष्कामइति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। क्रव्यादान् मांसादान् मृगान् हिंस्रव्याघ्रादीन्। धेनुं सवत्सां पयस्विनीं बहुक्षीराम्। अ-क्रव्यादान् मृगादीन् हरिणादीन्। वत्सतरीं द्विहायनीं गाम्। उष्ट्रमपरिगृहीतम्। कृष्णलं सुवर्णकृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः। आममांसभक्षिणोमृगान्व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरांधेनुंदद्यात् आममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौढ-वत्सिकांदद्यात् उष्ट्रंहत्वा सुवर्णकृष्णलंरक्तिकांदद्यात् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः। क्रव्यादान् व्याघ्रादीन्। पयस्विनीं प्रभूतदुग्धाम्। वत्सतरीं प्रौढवत्सिकाम्। कृष्णलं सुवर्ण-स्य ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः। क्रव्यादान्मृगान्व्याघ्रादीन् कृष्णलंकृष्णलपरिमाणंसुवर्णम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः। क्रव्यादान् व्याघ्रादीन्। मृगान् अक्रव्यादान् कुरंगादीन्। वत्सतरीं धेनुं उष्ट्रं हत्वा कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ॥ १३७ ॥

जिनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानांनारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येणत्रयाणामविशेषतः । अमत्याच प्रमाप्य स्त्रींशूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १ ॥] १

(१) मेधातिथिः । अनवस्थिताबहुभिःसंगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽनवस्थिताभवन्ति । नपुनःशास्त्रातिक्रममात्रंनथासति न परपुरुषसंप्रयोगएवलभ्यते । वर्णक्रमेणजीनादिदानात् जीनंचर्मपुटंमुटकाधारादिप्रयोजनं कार्मुकंधनुः बस्तःछागोऽविर्मेषः । पृथग्ग्रहणंलिङ्गादुक्तसमुदायेप्रायश्चित्तमिति । केचिद्दत्त्वेतिपठन्ति तदयुक्तंहिंसाप्रकरणात् ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीनंचर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । पृथक् क्रमादेकैकमारणे । अनवस्थिताः अनियताः अनियतवर्गगानारीः ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियोलोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेषान् शुद्ध्यर्थंदद्यात् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । अनवस्थिताः अनेकपुंदुष्टाः । अकामतइतिशेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ दुर्वृत्ताब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्यतु । दृतिं धनुर्बस्तमविंक्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ अप्रदुष्टांस्त्रियं हत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेदिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अनवस्थिताअतिचारिणीः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवस्थितांव्यभिचारिणीं हत्वा जीनंधृतजलाधारं चर्मकोशं ब्राह्मणीवधे दद्यात् । क्षत्रियायाः वधे कार्मुकंदद्यात् । वैश्यायावधे बस्तंछागंदद्यात् । शूद्रायावधेअविंदद्यात् अन्तआचामेत् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णेकंसर्पादीनामशक्नुवन् ॥ एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रंद्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्णेकः शुद्धिः हिंसायांदानमुख्यमिति दर्शयतिनचतस्यैकैकशइतिलिङ्गात्केचित्समुदायेपीति। द्विजइत्यादिपादपूरणं अविशेषग्रहणेकृच्छ्रशब्दंप्राजापत्यइतिस्मरन्ति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानेनेति सर्पादीनां न मार्जारादीनाम् । एकैकशः प्रत्येकम् । कृच्छ्रं प्राजापत्यं तस्यैव कृच्छ्रेषु प्रथमपाठात् । तथाच कार्ष्णायसदानाभिसक्तावेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षापकर्षापेक्षया प्राजापत्यार्धतद्द्विगुण्यादि योज्यम् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अभ्रिप्रभृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणंकर्तुमसमर्थोब्राह्मणादिः प्रत्येकंवधे कच्छ्रंप्राथम्यात्प्राजापत्यंद्विजः पापनिर्हरणार्थंचरेत्। सर्पादयश्चाभ्रिकार्ष्णायसींदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यन्तागृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तप्रायश्चित्ताशक्तौ प्रतित्वं कृच्छ्रमेकं चरेदित्याह दानेनेति । द्विजोनरमात्रं छत्रिन्यायेन अतएवोपसंहारे वक्ष्यति ॥ एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिरिति । कामतस्तु चान्द्रायणं एतच्च कामकृतइति वक्ष्यति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । वधनिर्णेकंवधपापशुद्धिम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पादिवधनिर्णेकं प्रायश्चित्तं दानेनकर्तुमशक्नुवन्तदाएकैकशः कृच्छ्रंद्विजः चरेत् ॥ १३९ ॥

---

१ (क, ग, ज, ठ, ड) (१३८) जीन=नील (ट, ठ)=जीर्ण (ड)

अस्थिमतांतु सत्वानांसहस्रस्य प्रमापणे ॥ पूर्णेचानस्यनस्थ्नांतु शूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १४० ॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वल्पशरीरत्वमिहास्थिमत्त्वमनस्थिसाहचर्यात् । अनःशकटस्तत्संख्यानमेतत् । उक्तार्थंसत्येव ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्थन्वतां अस्थिमतां अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तूनांज्येष्ठकृकलासादीनां सहस्रस्य । अनस्थ्नां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽनसि शकटवाह्ये भारे हते शूद्रहत्याव्रतं तप्तकृच्छ्रम् ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतांप्राणिनांकृकलासादीनांसहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् अस्थिरहितानांचमत्कुणादीनांशकटपरिमितानांवधे तदेवप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ १४० ॥

(५ **नन्दनः** । अनस्थ्नांसत्त्वानांपूर्णे ऽनस्यनस्थिभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटेपूर्णे पर्याप्तभारइति यावत् ॥१४०॥

(६) **रामचन्द्रः** । अस्थिमतां सत्त्वानांकृकलासादि पूर्णे चानसिशकटे प्रमापणे अनस्थ्नांतु पुनः अनसिपूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कृच्छ्रं चरेत् ॥ १४० ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतांवधे ॥ अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति॥१४१॥

(१) **मेधातिथिः** । किंचिदिति स्वल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनोमूल्यतश्च पूर्वेषामेवप्रत्येकवधएतत् । अनुक्तनिष्कृतयश्चास्थिमन्तोज्ञेयाः आत्मनिरोधः प्राणायामः मलिनीयेषुयत्कमीकीटवयोग्रहणंतदुपचितग्रहपरिमाणार्थं इदंतु ये क्षुद्रामशकादयः ॥ १४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्थिमतां सहस्रोनवधे किंचिद्द्यादिति पणोदेयइतिसुमन्तुवचनात्पणोदेयः । अनस्थ्नामिति शकटभारादूनवधएतत् ॥ १४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्थिमतांक्षुद्रजन्तूनांकृकलासादीनांप्रत्येकंवधे किंचिदेवदद्यात् । अस्थिमतांवधे पणोदेयइतिसुमन्तुस्मरणात्किंचिदेवेति । पणोबोद्धव्यः अनस्थिमतांतु यूकामत्कुणादीनांप्रत्येकंवधे प्राणायामेन शुद्धोभवति । प्राणायामश्च॥ सव्याहृतिकांसप्रणवांसावित्रींशिरसासह ॥ त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणोग्राह्यः ॥१४१॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच उक्तसर्पाद्यतिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वधे किंचिद्देयम् । अनस्थिमतां शकटान्न्यूने प्राणायामः । तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः प्राह ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसासह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यतइति ॥ गायत्र्यनधिकारिणांमनसा । संन्यासिनां प्रणवेनैवेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(५) **नन्दनः** । किञ्चिच्छब्देन मुष्टयष्टकमुच्यतइति व्याचक्षते ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिच्चत्वारिपुष्कलं ॥ पुष्कलानि चचत्वारिपूर्णपात्रंविधीयतइति ॥ १४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अस्थिमतां वधे किंचित् अष्टमुष्टि किंचिद्यच्छेत किंचिद्विप्रायदद्यात् ॥ १४१ ॥

फलदानांतु वृक्षाणांछेदने जप्यमृक्शतम् ॥ गुल्मवल्लीलतानांच पुष्पितानांच वीरुधाम् ॥१४२॥

(१) **मेधातिथिः** । फलदाआम्रकण्टक्यादयः ऋक्शतंजपोद्विजानांशूद्रस्य तर्हिकिंकेचिदाहुरिन्धनार्थमशुष्काणामि न्युपपातकप्रायश्चित्तंतच्च नातिमहत्त्वाद्यदि नतद्भवति किमर्थतर्ह्युपपातकेषूपदेशोभूयोभूयः प्रवृत्तस्यादिति । तस्माच्छूद्रस्य हि रात्रत्रिरात्रादीत्येवकल्पयेत् । गुल्मादयोव्याख्याताः लतावृक्षशाखाः ॥ १४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ऋक्शतं गायत्र्याऋचःशतावृत्त्याजपइत्यर्थः । गुल्माबीजपूराद्याः । वल्यः कूष्माण्डा-

याः । लतावृक्षारोहिण्योवल्ल्यः । वीरुत् दूरप्रसारिणी लता । पुष्पितानांचेति सर्वत्रान्वितम् । तथा फलदानामित्यपि ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । फलदानामाम्रादीनांवृक्षाणांगुल्मानांकुब्जकादीनांवल्लीनांगुडूच्यादीनांलतानांवृक्षशाखासक्तानांपुष्पितानांच वीरुधांकूष्माण्डादीनांप्रत्येकंछेदने पापप्रमोचनार्थंसावित्र्यादिऋक्शतंजपनीयं॥ इन्धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदंफलवद्वृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तंसकृदबुद्धिपूर्वकविषयंवेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षादिवीरुदंतानां छेदेप्याह । ऋक्शतं ऋगत्र गायत्री । वीरुधां कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यफलदायिनांपुष्पितानांभोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलादिविरुद्धे हतानां ऋक्शतं गायत्रीसंजाप्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानांसत्त्वानांरसजानांच सर्वशः ॥ फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशोविशोधनम् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाद्भक्तसक्त्वादेश्चिरस्थिताद्यानिजायन्ते सत्वानि प्राणिनः । रसजानामितिगुडोदश्विदादिष्य उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पोद्भवानि । घृतप्राशः अशनप्रारंभेघृतंपातव्यंप्रशब्दआदिकर्मणि तेननप्राकृतंभोजनंनिवर्तते । यथापयोव्रतादौतथाचैतेप्राणिनः क्षुद्रजन्तवोयेषांवधेप्राणायामउक्तस्तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान् तस्मादाचमनवत् घृतप्राशनम ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नाद्यमोदनादि । सत्त्वानांकृमीणाम् । रसोगुडादिस्तज्जानाम् । घृतप्राशोघृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटमित्यन्तंवधे । अन्यथातु प्राणायामएव ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिषु जातानांगुडादिरसजातानांचोदुम्बरादिफलसंभवानांमधूकादिपुष्पोद्भवानांच सर्वप्राणिनांवधे घृतप्राशनंपापशोधनम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अन्नेति । अन्नाद्यजानां धान्यादिषुजातानां सत्त्वानां प्राणिनाम् । घृतप्राशः दिनमेकं किंचिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अन्नाद्यजानांवधइति शेषः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यजानां सत्त्वानां स्यूनानाम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनांजातानांच स्वयंवने ॥ वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गांदिनमेकंपयोव्रतः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । फालकुद्दालादिनायाःकृष्टेजायन्ते । याश्चस्वयंवने तासांवृथारंभेगवादिप्रयोजनेन विनाछेदनं गवामनुगमनं । दिनमेकंपरमहर्षायपरिचर्यते । पयोव्रतंभोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृष्टजानां कृष्या जनितानाम् । वृथा अभिगवादिप्रयोजनंविना । आलम्भे हिंसायाम् । अनुगच्छेत् गोहत्याव्रतवत् । पयोव्रतः क्षीरमात्राहारः । ज्ञानात्कृतमुक्तक्रमेण । अज्ञानकृतंतदर्धेन ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूक । कर्षणपूर्वकजातानामौषधीनांषष्टिकादीनांवने च स्वयमुत्पन्नानांनीवारादीनांनिःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एष्वेकमहोगोरनुगमनंकुर्यात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृष्टजातानां कृषिजातानाम् । वने स्वयंजातानां नीवारादीनाम् । एतेषामुपपातकप्रकरणपठित

त्वेऽपि लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमितिकेचित् । तन्नवाचनिकत्वात् । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदेने जप्यमृक्शतमिति उपपातकप्रकरणपठनंतु निवृत्तितात्पर्यकमिति । अतएव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥१४४॥

(५) **नन्दनः** । वृथालम्भोवृथाच्छेदकः पयोव्रतः क्षीरान्नः ॥ १४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृष्टजानां हलेनोत्पादितानां ओषधीनां वृथालम्भे वृथाछेदे गांअनुगच्छेत ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोह्यंस्यादेनोहिंसासमुद्भवम ॥ ज्ञानाज्ञानकृतंकृत्स्नंश्रृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । हिंसासमुद्भवंहिंसातउत्पन्नमेनः पापमेतैरनन्तरोक्तैःप्रायश्चित्तैरपोह्यमपनोद्यंबुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपूर्वकृतंवा अनाद्यभक्षणेऽभक्ष्यभक्षणेयथापापमपोह्यते तथाश्रुणुत ॥ १४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आत्मनोऽमोक्षंशोध्यम् । अनाद्यस्याभक्ष्यस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमितिशेषः ॥ १४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापंज्ञानाज्ञानकृतंनिर्हरणीयं । इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तंवक्ष्यमाणंश्रृणुत ॥ १४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । हिंसाप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अभक्ष्यभक्षणे तत्प्रतिजानीते एतैरितिषोडशभिः । ज्ञानाज्ञानकृतमेनापोह्यंनाश्यम् । अनाद्यभक्षणे प्रायश्चित्तं श्रृण्वन्त्वित्यन्वयः ॥ १४५ ॥

(५) **नन्दनः** । एतैरुक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणींपीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यंप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४६॥

(१) **मेधातिथिः** । मेखलादीनांनिषेधादुपनयनंविज्ञायते । ततश्चस्मृत्यन्तरात्तप्तकृच्छ्रसहितं एवंहिगौतमः अमत्यामद्यपानेपयोघृतमुदकंवायुश्चेतिप्र्यहंतप्तानितप्तकृच्छ्रव्रतोऽस्यसंस्कारः । सुराचात्र नपैष्टीकिंतर्हिगौडीमाध्वी कुतएतत्स्मृत्यन्तरदर्शनात् ॥ प्रमादात्मद्यमसुरांसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारोदशरात्रेणशुध्यति ॥ पैष्ट्याश्च प्रमादपाने मत्यवायःप्रायश्चित्तात् । व्रतंविधितोविज्ञायसंवत्सरं कणभक्षश्चान्द्रायणाभ्यासोवा । मतिपूर्वतयोरपिपानएतदनिर्देश्यंकिंतर्हियेनप्राणान्तोभवतिर्किंतत्यत्र मुख्या या सुरोक्ता । अभ्यासेचैतद्द्रष्टव्यं सकृत्पाने सुरापाने चान्द्रायणमाचरेदिति श्रेयमत्रव्यवस्थाबुद्धिपूर्वेपैष्ट्याःपानेप्राणान्तमेवतस्याएवाबुद्धिपूर्वसकृत्पानेकणभक्षणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वेबुद्धिपूर्वेच । अन्येषांतुमद्यपानांबुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वसकृत्पानेतप्तकृच्छ्रसंस्कारगोमूत्रयावकद्रव्या । अबुद्धिपूर्वमसकृत्पापैष्टीवत् ॥ १४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वारुणीं गौडीं माध्वींच क्षत्रियविशौ त्रिविधसुरेतरद्राक्षादिमद्यंच ब्राह्मणः पीत्वेत्यर्थः । संस्कारेणैव पुनःसंस्कारेणैव नतु तंविना तच्च गौतमोक्ततप्तकृच्छ्रप्रायश्चित्ताचरणंकृत्वा कार्यम । मतिपूर्वमपि तत्पाने प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमनिर्देश्यं नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम ॥ १४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याज्ञानान्नेदंमुख्यपैष्टीसुराविषयंवचनंकिन्तु तदितरविषयं । तत्र यथाचैका तथा सर्वागौडीमाध्व्योर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं तेनाबुद्धिपूर्वकंगौडींमाध्वींच पीत्वा गोतमोक्तंतप्तकृच्छ्रंकृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति । तथा च गोतमः अमत्यामद्यपाने पयो-

---

(१४५) श्रृणुतानाद्यभक्षणे=श्रृणुतान्नाद्यभक्षणे (क, ख, ग, च, ण)

घृतमुदकंवायुंप्रत्यहंतप्तकृच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातंभविष्यपुराणे ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप ॥ तप्तकृच्छ्रविधानंस्याद्गौतमेन यथोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यमिति शास्त्रमर्यादा। तथा गौडीमाध्व्योर्ज्ञानात्पाने मरणानिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान्वाभक्षयेदब्दमिति प्रायश्चित्तमुक्तं। अतएव गौडीमाध्व्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे ॥ यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयंप्रकल्पयेत् ॥ कणान्वा भक्षयेदब्दंपिण्याकंवा सकृन्निशि ॥ सुरापापापनुत्त्यर्थंबालवासाजटीध्वजीति पैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकंपाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तंब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिमद्यपाने तु ॥ मतिपूर्वंसुरापाने कृते वै ज्ञानतोगुरु ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारएवहीति भविष्यपुराणीयमन्यद्विविधंमुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ सुरापानादिविषयकमाह षड्भिः । वारुणीं पैष्ट्यतिरिक्तां महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात्। तदुक्तं गौतमेन गौडीमाध्व्योरमत्या पाने पयआदिस्त्र्यहं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारइति ॥ भविष्येतु ॥ अकामतःकृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप ॥ तप्तकृच्छ्रविधानंस्याद्गौतमेन यथोदितमिति ॥ अत्र हेतुर्मतिपूर्वमिति । पैष्ट्यतिरिक्तभक्षणे प्राणान्तिकमनिर्देश्यं नप्रायश्चित्तत्वेन कथितमिति ॥ मत्यापाने त्वसुरयोः कृते वै ज्ञानतोगुरू ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारमर्हतीतिभविष्योक्तेः । असुरयोरनुदराकवदीषत्सुरयोर्गौडीमाध्व्योः ॥ १४६ ॥

(५) **नन्दनः** । संस्कारिणोपनयनेनमतिपूर्ववारुणीपानं अनिर्देश्यंप्रायश्चित्तव्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्तिकमिति प्राणान्तिकंप्रायश्चित्तंयुक्तम् ॥ १४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वारुणीं पैष्टीं कुशवारि क्वथितोदकं त्र्यहं पिबेत्। मतिपूर्वे प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं अनिर्देश्यं नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायश्चित्तं भवति ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पञ्चरात्रंपिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितंपयः ॥१४७॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्रसुरारसोऽनुभूयतेतत्र तद्भाजनस्थानामपांपाने प्रायश्चित्तमेतत् । ननुच मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मद्यभाण्डस्थिताइत्येवसिद्धे अपःसुरेत्यादिनवक्तव्यंसत्यंयद्यपि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदेन स्यात् सतितस्मिनकल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात्। सुराभाजनस्थानामधिकतरततोऽतः कल्पनावृत्त्यर्थंसमप्रायश्चित्तवचनं पचरात्रंशंखपुष्पीघृतंपयोघृतग्रहणात्पयःक्षीरमेव क्षीरहविर्षोरेवघृतशब्दः । सुघृतशब्दःसाधुः शंखपुष्पीनामौषधिस्तया पृष्टंक्थितंपंचाहानिपयः पातव्यम् ॥ १४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपलभ्यगन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशोः ब्राह्मणस्यतुतादृङ्मद्यभाण्डस्थजलपाने शङ्खपुष्पीसंज्ञकौषधिसहितं यत्क्षीरं श्रितं तत्पानं पञ्चरात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिताअपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शंखपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्वंक्षीरंनतूदकंशंखपुष्पीविपक्केनत्र्यहंक्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात्। पञ्चरात्रंपिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणंसमाधेयम्। वाचनिकमेव प्रायश्चित्तंसाध्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सुराभाजनस्था सुरात्र पैष्टी शङ्खपुष्पीश्रतं चोरिकाशङ्खपुष्पीस्यादित्यौषधिस्तस्या श्रृतंपक्वंक्षीरम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । सुरा पैष्ट्यादिर्मद्यमदकरद्रव्यम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराभाजनस्थाः तथा मद्यभाण्डस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं क्वथितंपयः पञ्चरात्रं पिबेत् ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्वा च मदिरांविधिवत्प्रतिगृह्य च॥ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिबेत्र्यहम्॥१४८॥

(१) मेधातिथिः । विधिवत्प्रतिगृह्य स्वस्तिवाचनिकेन एवंदत्वेत्यपि ब्रीह्यादौनदोषः । कुशोदर्भः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मदिरां सुरां दत्वा शूद्रायापि पिबेत् कुशवारि । विधिवत्प्रतिगृह्यचेति जन्मान्तरे यत्प्रामुमिच्छति तस्य दानार्हत्वात्सुराप्राप्तिकामः सुरामपि विधिवद्ददाति युज्यते । तथा शूद्रपीतोच्छिष्टाअपः पीत्वा विधिवत्सांतपनकुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्र्यहं पिबेदित्यर्थः ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुरांस्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकंच प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् ब्राह्मणोदर्भक्वथितमुदकंत्र्यहंपिबेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्पृष्ट्वेति । स्पृष्ट्वादेवाद्यर्थं दत्वा परस्मै प्रतिगृह्यस्वस्तिपूर्वकम् । कुशवारिकुशोदकम्[1] ॥१४८॥

(५) नन्दनः । विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्र्यहं कुशवारि क्वथितोदकं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तुसुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतंप्राश्य विशुध्यति ॥१४९॥

(१) मेधातिथिः । सुरापस्यगन्धमिति सुरायाएवजाठरेणाग्निना धातुभिश्चसंयोगेनगन्धघ्राणेलघीयः । भाण्डान्तरस्थितायाः प्रमिरग्नायैव अन्येतुव्याचक्षते सुरापस्य ब्राह्मणस्य आघ्राणेप्येतदेव सोमपइतिवचनाद्दर्शपूर्णमासयाजिनःकल्पेन । घृतंप्राश्येति अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः सुराग्रहणान्नमद्यस्य ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धं तत्पीतसुरागन्धम् । अप्सु जलान्तः प्राणानायम्याघमर्षणेन । त्रिः त्रिःपाठेन । घृतं घृतमात्रं तद्दिने । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनंगन्धंघ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयंकृत्वा घृतंप्राश्य विशुद्धोभवति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपः सोमोत्रयज्ञावशिष्टः सुरापस्य पुंसः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्य त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपोब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य घृतंप्राश्य विशुध्यति । असोमपस्य द्विजस्य प्राणायामात्रम् ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रंसुरासंस्पृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । विण्मूत्रग्रहणंरेतसउपलक्षणार्थं । स्मृत्यन्तरे पुरीषकुणपरेतसांप्राशनेचैवमिति । किंजातीयविण्मूत्रप्राशनएतन्मनुष्याणामेव अन्येषांतु वक्ष्यामः । अत्रापि तप्तकृच्छ्रंसमुच्चीयते । दर्शितश्चहेतुः द्विजातयइति विवक्षितं शूद्रस्यान्यद्वक्ष्यामः अज्ञानादित्यनुवादः । कोहिज्ञात्वाविण्मूत्रमश्नीयात् यथामद्यपानएतदेवोक्तंमद्यंभुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रमिति यदितुसंस्कारीभवति तदावचनात्तुल्यमेव ॥ १५० ॥

---

(१) कुशोदकम्=कुशैःसहक्वथितमुदकम् (न)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञानादपि किंपुनर्ज्ञानतः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानगन्धम् । पुनःसंस्कारः स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तः । द्विजातयइत्यस्य ब्राह्मणमात्रपरतानिरासार्थं त्रयोवर्णाइति ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । विड्वराहादीनांवक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकंमनुष्यसंबन्धिमूत्रंपुरीषंवा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टंच भक्तादिरसंवा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरासंस्पृष्टभक्षणेपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृशरसाद्यज्ञानंविवक्षितं अन्यथापूर्वापरविरोध इति प्राश्यभुक्त्वापुनःसंस्कारमर्हतीत्यन्वयः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । सुरासंसृष्टंद्रव्यमितिशेषः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्इतःस्पर्शात ॥ १५० ॥

वपनंमेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतानिवेदव्रतानि तदयुक्तंग्रहणार्थत्वात्तेषांकुतः प्राप्तिः तस्मादाद्यान्युपनयनकाले मादिवास्वाप्सीःसायंप्रातःसमिधमादध्याआचार्याधीनोभवन्येवमादीनिचव्रतानिनिवर्तन्ते ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगात्पुनःसंस्कारविधिमाह वपनमिति । व्रतानि वेदव्रतानि मधुमांसवर्जनादीनिच । तेन होममात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । शिरोमुण्डनंमेखलाधारणंदण्डधारणंभैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनांन भवन्ति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारान्तर्गततया वपनादेस्तस्यापि प्राप्तौमतिषेधति वपनमिति । व्रतानि मधुमांसादीनि [नवर्ज्यानि]* ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतानि वेदाभ्यासादीनि निवर्तते ॥ १५१ ॥

अभोज्यानांतु भुक्त्वान्नंस्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यंच सप्तरात्रंयवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथि । येषामन्नंन भुज्यते तेऽभोज्याःपुरुषाअश्रोत्रियस्त्रीसंग्रामजीव्ययाज्ययाजकादयः । शूद्रजातिग्रहणादेवजातिर्निर्देशात्स्त्रीग्रहणंलब्धसवर्णार्थंविज्ञेयं उच्छिष्टंतदास्पृष्टं यच्चनित्यमास्यंशुचिःस्त्रीणामिति तस्य विषयोदर्शितः । शूद्रोच्छिष्टानामपापानिपूर्वत्रकुशवार्युक्तं इहतु सप्तरात्रंयवानिति । अगामिकत्वादस्यार्थस्योभयत्रभक्ताद्युच्छिष्टभोजनेदंद्रष्टव्यं अभक्ष्यंमांसंप्लवहंसचक्रवाकादीनां इदंतुबुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रष्टव्यं अन्यत्र शेषेषूपवसेदहरिति । एतदेवपयःपीत्वा सूकरोष्ट्रादिभ्योऽन्यत्रतत्रमतिपदंप्रायश्चित्तान्तराम्नानात् । सक्तुपानंयवकपानंभवत्येव ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां राजादीनाम् । स्त्रियः सवर्णाया अप्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टंचान्नम् । अभक्ष्यंमांसं जालपादादीनाम् । यवान् यवागूं पिबेत् स्मृत्यन्तरोक्तप्रसृतयावकविधिना । एतच्च कामतःकृतेऽनिन्दिताभोज्यान्नाशने तु द्विगुणादि तत्रतत्रोह्यम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अभोज्यानांमश्रोत्रियकृते यज्ञेइत्याद्युक्तानामन्नंभुक्त्वा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रंपिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तंतेन

* राघ० २

सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथाद्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टंशूद्रोच्छिष्टंवा भुक्तैतदेव कुर्यात्तथा क्रव्यादसूकरोष्ट्राणामित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तंतन्निषिद्धमांसंभुक्तेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कदन्नभक्षणविषयकमाह । अभोज्यानां नाश्रोत्रियकृतेयज्ञइत्यादिचतुर्थाध्यायोक्तानांविशेषतोऽनुक्तनिष्कृतीनांप्रायश्चित्तार्थमनुवादमात्रम् । अभक्ष्यं पूर्वभक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोनुक्तप्रायश्चित्तंच कुल्हाशक्तपरंवा । यवान् सक्तून् ॥ १५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जग्ध्वामांसं च पुनः अभक्ष्यं वस्तु जग्ध्वा सप्तरात्रं यवान् यवागूं पिबेत ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ॥ तावद्भवत्यप्रयतोयावत्तन्न व्रजत्यधः ॥१५३॥

(१) **मेधातिथिः** । अमेध्यानिशुक्तानि दधिभक्ष्यंच शुक्तेष्वित्येतत्त्रयाभ्यनुज्ञानाद्यस्तुसत्यपिशुक्तत्वेभक्ष्यतायाविहितत्वान्नैषविधिःपवित्रंहितदितिस्मरन्ति । कषायावैद्यकप्रसिद्धाअनेकौषधिसंयोगेन येक्काथ्यन्ते । अप्रयतोऽशुचिर्यावद्व्रजत्यधः अधोगमनंजीर्णानांमूत्रपुरीषभागेन निष्क्रामणाद्यदिवापक्वाशयप्राप्तिः ॥ १५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शुक्तान्यतिकालादिनाम्लतांगतानि । कषायान् गुडूच्यादिकाथान् । मेध्यान्यपि सामान्यतोऽनिषिद्धान्यपि । अप्रयतःकर्मानधिकारी नाधोव्रजति पुरीषतां न याति ॥ १५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यानि स्वभावतोमधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादिनाम्लभावंव्रजन्ति तानि शुक्तानि कषायान्विभीतकादीन् कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्नजीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषोभवति ॥ १५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शुक्तानिहि स्वभावतोमधुराणि कालादाम्लतांगतानि । कषायाणि बिभीतकादिक्वाथांभांसि । अमेध्यानि लशुनादीनि तावदप्रयतोऽशुचिः व्रजत्यधः अपानेन भूमौ निःसरतियावत् ॥ १५३ ॥

(५) **नन्दनः** । शुक्तानि कालातिपत्यात्स्वरसंपरित्यज्य रसान्तरापन्नानि द्रव्याणि अमेध्यानि लशुनादीनि ॥१५३॥

(६) **रामचन्द्रः** । शुक्तानि कालेनाम्लीभूतानि कषायांश्च गुडूचीहरीतक्यादिकषायान् पीत्वा द्विजः तावदप्रयतोभवतियावदधोन व्रजति । परिपाकेन ॥ १५३ ॥

विड्वराहखरोष्ट्राणांगोमायोः कपिकाकयोः ॥ प्राश्यमूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥१५४॥

(१) **मेधातिथिः** । विशेषानुपदेशादमत्यावातुल्यमेवच युक्तं लाघवकल्पनात् ॥ १५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गोमायोः सृगालस्य । अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रमिति तु नरविण्मूत्राशनेपि तदुक्त प्रायश्चित्तातेकार्यम् । चान्द्रायणं कामतः ॥ १५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकाकानांमूत्रंपुरीषंवा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणंकुर्यात् । शोधनंयत्तुच्छत्राकंविड्वराहंचेत्यनेन विड्वराहग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तंतदभ्यासविषये व्याख्यातं । इदन्त्वनभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विड्वराहोग्रामसूकरः । गोमायुः सृगालः । एषु प्रत्येकं चान्द्रायणम् ॥ १५४ ॥

(५) **नन्दनः** । पूर्वं सामान्येन मूत्रपुरीषप्राशनेषु पुनस्संस्कारउक्तस्तस्येदानींकंचिदपवादमाह विड्वराहखरोष्ट्राणामिति ॥ १५४ ॥

---

(१) कुशोदकम्=कुशैःसहक्कथितमुदकम् (नं०)

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ अज्ञातंचैव सूनास्थमेतदेव व्रतंचरेत् ॥१५५॥

(१) मेधातिथिः । शुष्काणिवल्लूरादीनि भौमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थं अज्ञातंमेषस्यमहिषस्येतिप्रकृतेर-ज्ञानात् । सूनाघातस्थानंयत्रविक्रयार्थंपशवोहन्यन्तेऽतोन्यत्रस्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम् । ननुसूनास्थइतिवचनादन्यत्रस्थि-तस्य प्रायश्चित्ताभावएवयुक्तः नैतदेवंसौनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तेतुस्थग्रहणात्तदुत्थितस्य गुरुलघुभावोयु-क्ततरस्तदेवचांद्रायणं ज्ञातेतुजातिविशेषेऽभ्यासे सप्तरात्रंयावकपानं । शेषेषूपवसेदहरिति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुष्काणि नीरसानि । भौमानि भूम्युद्भवानि कवकानि छत्राकानि । काष्ठछत्राके तु स्मृत्यन्तरोक्तमल्पप्रसृतप्रायश्चित्तम् । तथा अज्ञातमज्ञातप्रकृतिमांसम् । तथासूनास्थं प्राणिघातस्थानस्थमेव यत्क्रीतं लब्धभागंअंशं । एतदेव चान्द्रायणं कामतोभक्षणे ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकानि भुक्त्वा भूमिजंवा वृक्षजंवा छत्राकंभक्षयन्ति ये ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयादिति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् हरिणमांसंवा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्य-तया यन्नज्ञातं तथा हिंसास्थानंसूना ततोयदानीतंतद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शुष्काणीति । मांसपदंमत्स्योपलक्षकं भौमानि छत्राकादीनि । कवकानि वार्क्षाणि ॥ भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्तिये ॥ ब्रह्मघ्नास्तान्विजानीयादिति यमोक्तेः ॥ सूनास्थं व्याधविक्रीतम् एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । विपरिणामः तद्वियोगादिकस्य प्राणिविशेषस्येदमित्यविज्ञातं सूनास्थंसूनास्थानस्थिनंमांसंच एतद्व्र-तंचान्द्रायणम् ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूनास्थं प्राणिहिंसास्थानस्थितं कवकानि छत्राकानि वर्जयेत् एतदेव व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणांकुक्कुटानांच भक्षणे ॥ नरकाकखराणांच तप्तकृच्छ्रंविशोधनम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चेतिपूर्वश्लोकोत्राकृष्यते तेनविड्वराहादीनांभक्षणएतदेव । द्वितीयेन शब्देन क्रव्यादानांवि-ण्मूत्रप्राशने यदेवविड्वराहादीनां स्मृत्यन्तरेचनरमात्राधिकारेणेहद्विजग्रहणमविवक्षितंद्विजश्चांद्रायणमिति । एवमियद्विश्लो-कीबिडालकाकादन्यत्रापेक्षते अतश्चैतेषामप्युच्छिष्टप्राशनेबिडालादिवत्तोस्यांत्रिश्लोक्यांसमुद्दिष्टं मूत्रपुरीषंचरुवैषांप्रति-षिद्धमतश्च यत्क्रव्यादानांमूत्रपुरीषप्राशनेतद्विडालादीनामपि ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादाः आममांसादाः व्याघ्रादयः कुक्कुटानां ग्राम्याणाम् । भक्षणे मांसस्य । तप्तकृ-च्छ्रं ज्ञानतः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । आममांसभक्षिणांग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटानांतथामानुषकाकगर्दभानांप्रत्येकंबुद्धिपूर्वकंमांसभक्ष-णे वक्ष्यमाणंतप्तकृच्छ्रंप्रायश्चित्तंग्राम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्यायेपातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्या-तं इदंतुनाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्यादः गृध्रादिः । अज्ञातमित्यन्वेति । खरान्तसमभक्षणे तप्तकृच्छ्रं पावनम् धीपूर्वभ-क्षणेतुविड्वराहकुक्कुटयोः पातित्यमितिभेदः ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । भक्षणे मांसभक्षणे ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तकोद्विजः ॥ सत्रीण्यहान्युपवसेदेकाहंचोदके वसेत् ॥ १५७॥

(१) **मेधातिथिः** । मासिकमेकोद्दिष्टश्राद्धं कृतेसपिण्डीकरणेप्रतिमासंतुवत्सरमितिआमावास्यस्यतुमासिकव्यपदेशेप्यनुज्ञातत्वात् । काममभ्यर्थितोश्नीयादितिकुतः प्रायश्चित्तं अन्येत्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । असमावर्तकोगुरुकुलेतिष्ठन्नर्थाद्ब्रह्मचार्युच्यते । त्र्यहादन्यतरस्मिन्नहन्युदके वसेत् त्र्यहस्यैवबुद्धौस्थितत्वात्तर्हिचतुर्थमहस्त द्दिवसः ॥ १५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मासिकार्थं प्रेतश्राद्धार्थम् । क्वचिन्मासिकान्नमितिपाठः । तत्र मासिकश्राद्धार्थोद्दिष्टमित्यर्थः । असमावर्तकोद्विजोब्रह्मचारी । उदकेवसेदुपवाससबन्धित्रिरात्रप्रथमदिने ॥ १५७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योब्रह्मचारी ब्राह्मणोमासिकश्राद्धसंबन्ध्यन्नमश्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टश्राद्धार्थोपलक्षणंसत्रिरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रमध्यएकस्मिन्नहनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मासिकान्नं प्रेतोद्देशेन मासिमासि क्रियमाणं श्राद्धम् । असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी । एकाहेएव ह दिनत्रयान्तर्गतम् ॥ १५७ ॥

(५) **नन्दनः** । आवर्तकोऽब्राह्मणचारी ॥ १५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मासिकस्यार्थे मासिकश्राद्धार्थम् योऽश्नीयात् असमावर्तकोद्विजः ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योश्नीयान्मधुमांसंकथंचन ॥ सकृत्वा प्राकृतंकृच्छ्रंव्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । व्रतचारीप्रयुक्तोब्रह्मचर्याश्रमस्थएव । कथंचनापद्यपीत्यर्थःप्राणानामेवचात्ययइत्यापदिविधानात् । असतिदोषे नतन्निर्घातार्थमेतत्प्रायश्चित्तंकिंतर्हिनिमित्तमात्रपर्यवसायिवचनाक्रियते । प्राकृतंप्राजापत्यंप्रकृतौभवंप्राकृतं सर्वकृच्छ्राणांप्रकृतित्वादेवमुच्यते व्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । व्रतचारी ब्रह्मचारिवनस्थविधवाभिक्षुप्रभृतिः । कथंचनाज्ञानात् । प्राकृतं प्रकृतिः प्राजापत्यं तद्रूपं कृच्छ्रम् । स्वार्थेऽण् । व्रतशेषं व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । योब्रह्मचारीमाक्षिकंमांसंवाऽनिच्छातआपदि वा ऽद्यात्सप्राजापत्यंकृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच ब्रह्मचारीति । प्राकृतं प्राजापत्यम् । व्रतशेषं प्रारब्धवेदाध्ययनादि अकृतप्रायश्चित्तस्य वेदसमाप्तावनधिकारात् ॥ १५८ ॥

(५) **नन्दनः** । व्रतचारीब्रह्मचारी कथंचनाकामतोप्यप्राकृतंनिरुपपदंप्राजापत्यमितियावत् व्रतविशेषंसमापयेद्ब्रह्मचर्यशेषंसमापनयोग्योभवेत् समावृत्तस्यापि व्रतस्थस्यमधुमांसभक्षणेप्रायश्चित्तमेतदितिकेचित् ॥ १५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । व्रतचारीयो ऽज्ञानान्मधुमांसंसःप्राकृतंप्राजापत्यं कृच्छ्रं कृत्वा ॥ १५८ ॥

बिडालकाकाखूच्छिष्टंजग्ध्वा श्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपन्नंच पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥१५९॥

(१) **मेधातिथिः** । अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाप्तावनधिकारमाह आखुर्मूषकः । अवपन्नमेतत्संपर्कदूषितं ब्रह्मसुवर्चलांपिष्टोदकेनसह पिबेदेकाहमविशेषात्तेनैवशास्त्रार्थस्यकृतत्वात् ॥ १५९ ॥

---

(१५७) असमावर्तको=असमावृत्तिको (राघ०) (१५८) ब्रह्मचारी=व्रतचारी (नं०)
(१५९) ब्रह्मसुवर्चलां=ब्राह्मींसुवर्चलां (न, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः। केशकीटावपन्नं केशकीटसहसिद्धम्। ब्रह्मसुवर्चलां श्वेतसुवर्चलां तत्क्वाथं जलंपिबेद्-काहम्। एतत्श्वकाकोच्छिष्टाशनेऽकामकृते अन्येषु तु कामकृतेषु॥ १५९॥

(३) कुल्लूकः। बिडालकाकमूषिककुक्कुरनकुलानामुच्छिष्टंकेशकीटरूपसंसर्गदुष्टंवाऽकृतमृत्क्षेपविशुद्धिकंज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांकथितमुदकंपिबेत्॥ १५९॥

(४) राघवानन्दः। ब्राह्मीसुवर्चलां तत्कथितमुदकं श्वेतपुष्पा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतत्वात्॥ १५९॥

(५) नन्दनः। ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चलारक्तपुष्पाश्च दंष्ट्रा॥ १५९॥

(६) रामचन्द्रः। कीटकेशावपन्नं तत्सहपक्वं अन्नं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत्॥ १५९॥

अभोज्यमन्नंनात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता॥ अज्ञानभुक्तंतूत्तार्यंशोध्यंवाप्याशु शोधनैः॥१६०॥

(१) मेधातिथिः। आद्योर्धःश्लोकोनुवादः अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमित्येतद्विधीयते समनन्तरंवमितव्यमित्यर्थः। क्षिप्रं-वाशोधनैःप्रायश्चित्तैःशोध्यं अन्येतुशोधनानिहरीतक्यादीनि रेचनान्याहुः। गौतमीयेचेदमुदाहरन्ति। अभोज्यभोजनेपुरी-षाभावइति तदेतदसाधकं उपवासेनापि निष्पुरीषत्वोपपत्तेस्तस्माद्भ्रान्तौयथाश्रुतप्रायश्चित्तमेव वेदितव्यम्॥ १६०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। संदिह्यमानभोज्यत्वमपि। अज्ञानेभुक्तं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्यं वमनेन। शोध्यंचाप्याशु नत्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः। शोध्यंवाप्याशुशोधनैरितिपाठे वमनाशक्तौ बहुभिःशोधनैः शीघ्रं शोध्यमित्यर्थः॥ १६०॥

(३) कुल्लूकः। आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नंनादनीयं। प्रमादात्तु भुक्तंवमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयं। वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तंभवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तंप्रायश्चित्तम्॥ १६०॥

(४) राघवानन्दः। किंच अभोज्येति। शुद्धिं प्रायत्यं। दैवाद्भुक्तंचेत्पुनरुत्तार्यं। उद्वमितव्यंआशुशोधनैः प्राणायामादिभिः॥ १६०॥

(५) नन्दनः। प्रायश्चित्तंकरिष्यामीति निश्चित्याभोज्यमन्नमदनीयन्नात्तव्यं तथाकृते प्रायश्चित्तगौरवमस्तीत्यभिप्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेत्युद्धार्यमुद्धार्यंशोध्यंविरेच्यंशोधनैर्विरोचनद्रव्यैः॥ १६०॥

(६) रामचन्द्रः। नात्तव्यं नभक्षणीयम्। अज्ञातभुक्तंतूत्तार्यंवमितव्यम्॥ १६०॥

एषोनाद्यादनस्योक्तोव्रतानांविविधोविधिः॥ स्तेयदोषापहर्तॄणांव्रतानांश्रूयतां विधिः॥ १६१॥

(१) मेधातिथिः। व्रतानामनाद्यादनस्याभक्ष्यभक्षणस्यस्तेयंतद्दोषशमस्तमपहरन्तियानिव्रतानि तेषामिदानींविधिरुच्यते॥ १६१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। स्तेयदोषापहर्तॄणां महापातकेतरस्तेयदोषहराणाम्॥ १६१॥

(३) कुल्लूकः। अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणांविधानमधुना श्रूयताम्॥ १६१॥

(४) राघवानन्दः। अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणमुपसंहरन्स्तेयप्रायश्चित्तंप्रजितानीते एषेत्यष्टभिः। [स्तेयदोषापहर्तॄणां स्तेयकृतदोषनाशकानां व्रतानाम्। स्तेयमत्र सुवर्णनिक्षेपाभ्यामतिरिक्तद्रव्यहरणम्। तेषांविधिःप्रकारः][1] ॥ १६१॥

(५) नन्दनः। अनाद्यभक्ष्यम्॥ १६१॥

---

१ राघ० २, न, श

(६) **रामचन्द्रः** । अनाद्यदनस्य अभक्ष्यभक्षणस्य एषःविधिःउक्तः । अपहर्तॄणां अन्नाद्यपहर्तॄणां व्रतानां नियमानां स्तेयदोषविधिःश्रूयतां ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः॥ स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥१६२॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विजोत्तमग्रहणंप्रदर्शनार्थंक्षत्रियादीनामपि । द्विजोत्तमशब्दसन्निपाताच्चस्वजातीयगृहादिति ब्राह्मणगृहाद्विज्ञायते तेनैतदुक्तंभवति सर्वएववर्णाब्राह्मणगृहात्धनंहृत्वाकृच्छ्राब्देनशुध्येयुः । धनग्रहणात्सर्वस्मिन्धनेसिद्धे धान्यान्नग्रहणंसद्धान्यार्थं अल्पसाराणामन्यंविधिंवक्ष्यति अतःसारभूतप्रधानद्रव्यापहरणइदंविज्ञायते तेषांनहिपरस्परद्रव्यापहरणेब्राह्मणस्यतदीयधनापहारे कतरत्प्रायश्चित्तमुच्यते हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पनाकर्तव्या क्षत्रियस्य धने त्रीन् वैश्यस्य सार्धं शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रंवा किंचित्परिमाणे धान्येऽपहृतेदशभ्यःकुंभेभ्यः किंचिदूनेमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य धनमाप्यैवंकालंनकल्पनेतिविज्ञेयम् । कामादिति श्लोकपूरणंनह्यकामस्य परधनहरणसंभवः । धान्यंव्रीह्यादितदेवापहृतमन्नंसिद्धमांसंच धान्यादीनांप्रत्येकंहरणेप्यद्वंकृच्छ्रम् । केचित्समुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति गरीयोह्येतत् ॥ १६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्नंसिद्धान्नम् । धनं वृत्तिहेतु यथा ब्राह्मणानां निबन्धः क्षत्रवृत्तीनां शरादि वैश्यवृत्तीनां लाङ्गलादीनि । स्वजातीयगृहात् ब्राह्मणगृहात् । ब्राह्मणइत्यादिक्रमेण । कामतोत्यन्ताभ्यासेन करणे कृच्छ्राब्देन वत्सरकृतैः प्राजापत्यैरेव ॥ १६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा नत्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरंप्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगुणाद्यपेक्षया महत्त्वाविबोद्धव्यं एवमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धान्यं व्रीह्यादिः । अन्नं सिद्धान्नम् कृच्छ्राब्देन कृच्छ्रंच तदब्दंव्यायितेन । द्विजोत्तमइतिअन्योन्यतज्जातीयपरम् ॥ १६२ ॥

(५) **नन्दनः** । कामादनापदि अनेनापदिप्रायश्चित्तस्य लाघवंसूचितं कृच्छ्राब्देन संवत्सरचरितेन कृच्छ्रेण ॥ १६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वजातीयगृहादेव चौर्याणिकृत्वा ॥ १६२ ॥

मनुष्याणांतु हरणे स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्य च ॥ कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चांद्रायणंस्मृतम् ॥ १६३॥

(१) **मेधातिथिः** । मनुष्याणांदासानांस्त्रीणांदासीनांक्षेत्रंभूभागोब्राह्मणादिधान्योत्पत्तिस्थानं कूपवाप्योर्जलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उद्धृतोदकस्येरणादिस्थस्यापहरणेतद्भवति । जलग्रहणाच्छुष्कयोःकूपवाप्योर्विभ्यन्तरं वापीखातः तडागेप्येवमेव ॥ १६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मनुष्याणां पुंसाम् । कूपवापीजलानांपरकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्ध्यर्थं हरणे चान्द्रायणमज्ञानात् ॥ १६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणंप्रायश्चित्तंमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कूपवापीजलानामिति स्वक्षेत्राद्यर्थम् । तडागानामितिपाठे तेषां । हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वेन । शुध्यत्यनयेतिशुद्धिः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः। मनुष्याणांदास्यादीनाम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः। कूपवापीजलानांहरणं स्वक्षेत्रार्थम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणांस्तेयंकृत्वाऽन्यवेश्मतः॥ चरेत्सान्तपनंकृच्छ्रंतन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥१६४॥

(१) मेधातिथिः। अल्पसाराणिनचिरमवतिष्ठन्ते। स्वल्पमूल्यानिच मृण्मयानि स्थालीपिठरादीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीन्ययोमयानि लेपनीकुद्दालकादीनि वेश्मनीतिगृहस्थितापहारेभूयान्दोषःनतथाखलक्षेत्रादिगते। निर्यात्यदत्वा सर्वशेषश्चार्यविशेषाभावात्। यत्रत्वपहृतंदातुमशक्यतत्रद्विगुणंप्रायश्चित्तम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अल्पसाराणामल्पोपायानां पलालादीनाम्। अन्यवेश्मनोसमहीनवर्णगृहात्। सांतपनं द्व्यहसाध्यम्। तन्निर्यात्य हृतं द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः। द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानांचानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणांत्रपुसीसकादीनांपरगृहाच्चौर्यंकृत्वा तदपहृतंद्रव्यंस्वामिने दत्वा सांतपनंकृच्छ्रंप्रायश्चित्तंवक्ष्यमाणंचात्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपहृतंद्रव्यंनिर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः। अल्पसाराणां सीसकादीनाम् तन्निर्यात्यायदपहृतंद्रव्यं तस्य स्वामिनंप्रति निर्यात्या दानेन स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारी सर्वत्रेतिज्ञेयम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः। द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां तन्निर्यात्यातद्द्रव्यंप्रतिपाद्य अत्राल्पसाराणामिति विशेषणात्पूर्वत्रधान्यादिग्रहणंबहुसारविषयमित्यनुसन्धातव्यम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः। तन्निर्जित्य हृतंद्रव्यं स्वामिने दत्वा आत्मविशुद्ध्यर्थं सान्तपनंकृच्छ्रं चरेत् ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानांच पञ्चगव्यंविशोधनम् ॥१६५॥

(१) मेधातिथिः। यानंगन्त्र्यादि शय्याखट्वादि आसनंबृस्यासंदीपट्टादि भक्ष्यभोज्ययोःखरविशदतद्वैपरीत्येनभेदोविज्ञेयः। भक्ष्यंमोदकशष्कुल्यादि भोज्यंयावकादि पंचगव्यंप्रसिद्धं अत्राप्येकाहमेव ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। भक्ष्यं फलादि। भोज्यं सक्त्वादि। यानं रथादि। फलोद्भवानां तैलादीनां पुष्पोद्भवादीनां कुङ्कुमादीनां हरणे पञ्चगव्यं पञ्चगव्योपलक्षितं महासांतपनम्। एतच्चाज्ञानाद्धरणे ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः। भक्ष्यस्य मोदकादेर्भोज्यस्य पायसादेर्यानस्य शकटादेः शय्यायाआसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानंविशोधनम् ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः। भक्ष्यस्य मोदकादेः। भोज्यस्य पायसादेः। भक्ष्यादिसमानां पञ्चगव्यंपञ्चगव्यपानंकृत्वा तदहरुपोषणम्। शोधनं प्रायश्चित्तम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः। इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्यनुवर्तते पुष्पमूलफलानाञ्चापहरणइति संबन्धनीयंपञ्चगव्यप्राशनम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः। भक्ष्यंफलादि ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणांच शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ चेलचर्मामिषाणांच त्रिरात्रंस्यादभोजनम् ॥१६६॥

(१) मेधातिथिः। तृणादीनांपूर्वत्वात् यानादेरधिकहरणेप्रायश्चित्तमेतत् काष्ठमघटितंवंशःस्तंभादिद्रुमसाहचर्यात्

(१६४) निर्यात्य=निर्जित्य (राम०)

द्रुमोवृक्षः शुष्कान्नंतण्डुलादिभक्ष्यवावा गुडग्रहणंतद्विकारार्थंतेनखण्डमत्स्यण्डिकादेर्ग्रहणंचैलंवस्त्रंबहूनामुत्तमानांच वास-सांप्रागुक्तेन धनग्रहणेन कृच्छ्रादेश्चर्मकवचं मांसमामिषम् ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । द्रुमाणां जीवताम् । शुष्कान्नस्य तण्डुलादेः । त्रिरात्रमज्ञानाद्धरणे ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तृणकाष्ठवृक्षाणांशुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानामभ्यएकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासंच-रेत् ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच तृणेति । शुष्कान्नस्य पृथुकादेः । आमिषाणां मांसानाम् । तृणाद्यष्टानां हरण इतिशेषः । उपोषणत्रयम् ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः** । अत्राप्यवहरणइत्येव ॥ १६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चैलचर्मामिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानांताम्रस्य रजतस्य च ॥ अयः कांस्योपलानांच द्वादशाहंकणान्नता ॥ १६७॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वल्पबहुत्वापेक्षयाच कालह्रासःसकृदावृत्तौच ॥ १६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अयःपदंरूप्यताम्रकांस्येतरलोहग्रहणार्थम् । उपलः प्रस्तरः । कणान्नता कणास्तण्डुल-सूक्ष्मात्रयवास्तन्मात्रान्नता । एतच्चानापदि अन्यत्राल्पहरणेकणानां नात्यल्पलक्षणम् ॥ १६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानांच प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहंतण्डुलकणभक्षणंकुर्यात्सर्व-त्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौशैंक्त्यपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणंसमाधेयम् ॥ १६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मण्याद्यष्टानां हरणे कणान्नता कणमेवान्नं भक्षणीयं यस्यापहर्तुः सकणान्नः तस्य भावः ॥ १६७ ॥

(५) **नन्दनः** । अपहरणइत्येव कणान्नताकणभक्षणंस्यादित्येव ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अयस्कान्तस्य उपलानां हरणे कणान्येवान्नं कणान्नं तस्य भावःकणान्नता तण्डुलसूक्ष्मा-वयवास्तद्भुक् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानांद्विशफैकशफस्य च ॥ पक्षिगन्धौषधीनांच रज्ज्वाश्चैव त्र्यहंपयः ॥१६८॥

(१) **मेधातिथिः** । कीटजाः पट्टाः द्विशफागवादयः एकखुरा अश्वादयः पक्षिणः शुकश्येनादयः रज्जुकूपादे-रुदकोद्वचनी ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कार्पासजास्तन्तवः । कीटजाः कौशेयाद्याः । ऊर्णामेषादिरोमाणि द्विशफाअजाद्याः । ए-कशफाः खराद्याः । गन्धाः कस्तूरिकादयः । ओषध्यः औषधानि दशमूलादीनि । रज्जुः पटादिकृतः । एषामापद्यत्यल्पानां हरणे त्र्यहं क्षीरं पयः पिबेदिति शेषः ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कार्पासकृमिकोशजोर्णानांवस्त्राणांद्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः पक्षिणांशुकादीनांगन्धानांच चंदन-प्रभृतीनांरज्ज्वाश्च प्रत्येकंहरणे त्र्यहंक्षीराहारः स्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-समर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

* गुणादौशक्त्यपेक्षया=गुणदौर्गत्यापेक्षया (अ)

(४) राघवानन्दः। कीटजं पट्टादिसूत्रं ऊर्णामेषलोमानि एषाम्। द्विशफो गवादिः एकशफोऽश्वादिः। द्विखुरइति पाठसएवार्थः। कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं त्र्यहं केवलं उदकपानं। कार्पासादिपदं तन्निर्मितवस्त्राद्युपलक्षकम् प्रायश्चित्ताकरणे श्वित्रादिरोगः॥ १६८॥

(५) नन्दनः। रज्ज्वाश्चापहरणइत्येव पयःपानम्॥ १६८॥

(६) रामचन्द्रः। कीटजोर्णानां कीटजतंतूनां क्षौमादीनां पक्षगन्धः सुगन्धः औषधीनां दशमूलादीनां रज्ज्वाहरणे त्र्यहं पयः पिबेत्॥ १६८॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापंस्तेयकृतंद्विजः॥ अगम्यागमनीयंतु व्रतैरेभिरपानुदेत्॥ १६९॥

(१) मेधातिथिः। उक्तार्थःश्लोकः॥ १६९॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अगम्यागमनीयं महापातकेतरागम्यागमनसंबन्धि॥ १६९॥

(३) कुल्लूकः। एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापंद्विजातिरपानुदेत्। अगम्यागमननिमित्तंपुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतैर्निर्हरेत्॥ १६९॥

(४) राघवानन्दः। अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायश्चित्तमाह एतैरितिदशभिः। एभिर्वक्ष्यमाणैः॥ १६९॥

(५) नन्दनः। एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैः॥ १६९॥

(६) रामचन्द्रः। एतैर्व्रतैः स्तेयकृतंपापं अपोहेत नाशयेत॥ १६९॥

गुरुतल्पव्रतंकुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु॥ सख्युःपुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च॥ १७०॥

(१) मेधातिथिः। गुरुतल्पव्रतमित्यविशेषवचनेपि नतेनस्वयोन्यादिष्वित्येवमायतिदिश्यते अपितु प्राजापत्यंचरेदब्दमिति महापातकत्वात् नहिमहापातकेष्वन्योन्यचमरणांतंप्रायश्चित्तमस्ति अभ्यासेतु स्यादिति। स्वयोनयोभागिन्यःसोदराः। सख्युःस्त्रीषु सुहृद्भार्यासु सुहृत्त्वमेवात्रकारणंनयौनादिविशेषः। नापिश्रोत्रियत्वादिगुणः एवंपुत्रस्यस्त्रीषु लुप्तात्समानजातीयास्वपिकुमारीषु पुत्रादिभिरदत्तासुस्वयं संप्रीत्यानुपनतास्वेतदेवबलाद्गमने अत्रापि नसत्यपेक्षा यद्यप्यतिदेशेविशेषोनास्तितथापिप्रायश्चित्तद्वयंस्यादिति दृष्टत्वात्। तथाच गुरुलघुभावाद्धीनजातीयासु कृच्छ्राब्दाद्यांद्रायणंमासत्रयंलघीयआदेश्यं अन्त्यजाश्चाण्डालम्लेच्छादिस्त्रियः। चण्डालादिस्त्रीषुच स्मृत्यन्तरेज्ञानाज्ञानकृतोविशेषउक्तोऽन्त्यावसायागमने कृच्छ्रार्धमन्यासु द्वादशरात्रम्॥ १७०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। गुरुतल्पव्रतं द्वादशाब्दव्रतम्। स्वयोनिष्वेकयोनिषु सापत्नभगिनीषु। सख्युर्मित्रस्य। पुत्रस्य गूढजादेः। औरसादिपुत्रत्रयभार्यागमनंत्वतिपातकम्। कुमारीष्वपरिणीतासु। अन्त्यजासु चाण्डालीतरविलोमजशूद्रादिस्त्रीषु॥ १७०॥

(३) कुल्लूकः। स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथामित्रभार्यासु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाण्डालीषु प्रत्येकंरेतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तंकुर्यात्। अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकं अतएव॥ रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्यजासुच॥ सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागोविधीयतइति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्स्वव्रतम्॥ १७०॥

(४) राघवानन्दः। तत्रादावनुपातकप्रायश्चित्तमाह गुरुतल्पेति। स्वयोनिषु सोदर्यासु। पुत्रस्यौरसस्य। कुमा-

रीषु ब्राह्मणजातासु। इदंतु ज्ञाताभ्यासापेक्षया ॥ रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ॥ सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागोविधीयतइति यमवचनात् ॥ अज्ञानात्तु प्राजापत्यं चान्द्रायणंवा तथोक्तं खट्वाङ्गीत्यत्र ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समावा गुरुतल्पगः ॥ चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः। स्वयोनिषु स्वदुहितृषु स्त्रीषु सख्युस्त्रीषु पुत्रस्य च स्त्रीषु ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः। स्वयोनिषु भगिन्यादिषु रेतःसिक्त्वा गुरुतल्पव्रतंकुर्यात् पुत्रस्य गूढजादेः स्त्रीषु अन्त्यजासु॥१७०॥

पैतृष्वसेयींभगिनींस्वस्रीयांमातुरेव च ॥ मातुश्च भ्रातुस्तनयांगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥१७१ ॥

(१) मेधातिथिः। पितृष्वसुर्दुहितापैतृष्वसेयीभगिनी । मातृष्वस्रीयामाष्वसुर्दुहिता । मातुश्चभ्रातुर्मातुलदुहिता । आप्तस्यसोदर्यस्येत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पितृष्वसृसुतां भगिनीम्। मातुः स्वस्रेयीं मातुर्या स्वसा तस्यादुहितरम्। मातुश्च यआप्तःसोदरोभ्राता तस्य सुतामितिशेषः। एताअपरिणीताअज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः। पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरंभगिनींमातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरंसोदर्यभगिनीमिवनिषिद्धगमनांगत्वा चान्द्रायणंकुर्यात् सकृदज्ञानमव्यभिचरिता विषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः। पैतृष्वस्रेयीं पितृष्वसुर्दुहितरम्। तथा मातृष्वसुरपि मातुर्भ्रातुराप्तस्य सहोदरस्य दुहितरमितिशेषः। अन्यथैतास्तिस्रइत्यनुपपत्तिः। स्वभगिनीमिवैताइत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः। पैतृष्वसेयींपितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातुर्भ्रातुर्मातुलस्याप्तां। दुहितरमेतास्तिस्रोगत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्। भगिनींतिस्रामिति तिसृणामेतासांधारणम् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः। पैतृष्वसेयीं मातुः स्वस्रीयां मातुलस्यपत्नीं मातुः साक्षात् आप्तसोदरस्य अज्ञानात् गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तुबुद्धिमान् ॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२॥

(१) मेधातिथिः। ननुच सपिण्डाचेत्यनेनैवैतासामविवाह्यत्वे सिद्धे किमर्थमिदंनोपयच्छेतेति। केचिदाहुः। अन्यासांपक्षेऽभ्यनुज्ञानार्थंसपिण्डश्लोकेप्रतिषिद्धानांतदयुक्तं पततिह्युपयन्नधइतिप्रायश्चित्ताविशेषात्। एतस्मिंश्चप्रयोजनेसंभवतिसपिण्डश्लोकस्य पाक्षिकोबाधोयुक्तोऽगत्याहिविकल्पआश्रीयते। ज्ञातित्वेन बन्धुत्वेनेत्यर्थः। अनुपेयाअविवाह्याअगम्याश्च। उपयन्विवाहयन् अधः पततिनरकंप्राप्नोतितियावत्। अथवाज्ञातितोभ्रश्यतिहीनजातीयः संपद्यते। यद्यपिजातेर्जीवत्पिण्डानपायस्तथापि तत्कर्मानविकारादेवमुच्यते ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अथतासांस्वयंपरिणयमंनिषेधति एताइति। भार्यार्थेभार्यानिष्पादकर्मार्थे नोपयच्छेत् नोद्वहेत्। ज्ञातेयेन एकबीजिना। चाज्ञातेयेनेतित्वन्यासामपि तादृशोनामपरिणेयत्वार्थमुक्तम्। अधःपतति द्विजकर्मतो हीयते। प्रायश्चित्तंतु स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः। तिस्रएताः पैतृष्वसेय्याद्याभार्यार्थे प्राज्ञोनोद्वहेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन तानोपेतव्याः। यस्मादेताउपयन्नुपगच्छन्नरकंयाति असपिण्डा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्यार्थंपुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवासांविवाहोपि निषिद्धइत्याह एताइति । ज्ञातेयोबन्धुजनतेत्यभिधानाद्बान्धवैः अनुयाः अविवाह्याः ताउपयन्नुद्वहन्नधःपततीत्यन्वयः ॥ १७२ ॥

(५) **नन्दनः** । अविवाह्याश्चैतास्तिस्रइत्याह एतास्तिस्रस्तुभार्यार्थइति । ज्ञायतेज्ञातित्वेन ॥ १७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतास्तिस्रः एताःकाः तत्रउच्यते पैतृष्वस्रेयीं मातृष्वसारं मातुलानींसोदरस्यस्त्रीं अज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणंचरेत बुद्धिमान् नउपयच्छेत । ज्ञातित्वेन सापिण्ड्येगताः अनुमेयाः । उपयन् गच्छन् अधःपतति ॥ १७२ ॥

अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषु ॥ रेतःसिक्त्वाजलेचैव कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ १७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अमानुष्योवडवाद्याः गोरमानुषित्वेपि सखिसयोनिसगोत्राशिष्यभार्यासु स्नुषायांगविचगुरुतल्पसममेव । अवकरइतिविशेषविहितमेव । अनयोर्गुरुतल्पावकीर्णप्रायश्चित्तयोरबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तल्पशब्देनप्रसिद्धसंबन्धादत्रशास्त्रेगुरुतल्पमेवोच्यते । अवकरोऽवकीर्णीनिमित्तं निमित्तेष्वातिदिष्टेतत्कार्यातिदेशः । सखीचात्रयपुरुषवन्मैत्रीमागता नतुयासख्युःस्त्री नह्यत्रपुंयोगात्प्रवृत्तिः नचभार्यासंबन्धेन संबन्धोस्ति सयोनिपदेन व्यवधानात् । तथचवसिष्ठेगुर्वीसखी नच पात्रांगत्वात्कृच्छ्राब्दपात्रं नचपात्रकुमारी अनयोस्तूपस्थादन्यत्र । उदक्यायांच मासिकेन रजसभिप्लुतोदक्या पाठान्तरंपीत्वाधरंपुरुषइति उदक्यायामयोनिषु एकएवार्थः । अयोनिः स्त्रीलिङ्गादन्यत्रस्थानंतथान्येजलेखेचेतिपठन्ति । ननुचायोनिग्रहणादेवसिद्धंखइतिनपठितव्यं आकाशः खशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्चखः नैषदोषः योनिशब्देःसाहचर्यादन्यदङ्गमेवोच्यतइतिमन्यन्ते । जलेसाक्षात ॥ १७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अमानुषीषु वडवादिषु गवितु गविच तत्तुल्यमिति गुरुतल्पप्रायश्चित्तस्य गौतमेनोक्तत्वादधिकंप्रायश्चित्तम् । उदक्यायां रजस्वलायाम् । अयोनिषु योनिदेशादन्यत्र मुखादौ । जले जलमध्ये । सांतपनं कामत ॥ १७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगवि गोष्ववकीर्णीसंवत्सरंप्राजापत्यंचरेदिति शंखलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्त्रियां जले रेतः सेकंकृत्वा पुरुषः सान्तपनंकृच्छ्रंकुर्यात् ॥ १७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच अमेति । अमानवीषु मेष्यादिषु गवातिरिक्तासु गोष्वकीर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदितिशङ्खोक्तेः पुरुषइत्यनुवादमात्रम् । अयोनिषु गुदादिषु स्वस्त्रियाएव । केवले जले । कृच्छ्रं सान्तपनाख्यं वक्ष्यमाण ॥ १७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । न मानुषीषु च उदक्यासु उदक्यायां ॥ १७३ ॥

मैथुनंतुसमासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ॥ गोयानेप्सु दिवा चैव सवासाःस्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मैथुनेषु समनन्तरंसवाससः स्नानंगोयानेगन्त्र्यादावप्सुचापि ॥ १७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि यदिगोयाने गोयुक्तरथादौ संविष्टायाम् । अप्सुयाने नौकायाम् । तथा दिवागमने । स्नानेनशुद्धिरकामतः । कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्र देशेकापि पुरुषे मैथुनंसेवित्वा स्त्रियांगोयाने शकटादौ जले दिवाकाले मैथुनंच सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् ॥ १७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच मैथुनमिति । गोयानेस्याद्यधिकरणम् पुंसिगुदादिषुयोषिति स्वयोनिष्विति ॥ १७४ ॥

(५) **नन्दनः** । पुंसि योषिति पुंसोयोषितश्चोपर्यन्यथासह मैथुनंसमाप्येत्यर्थः । एवंगोधानामपि वियोज्यम् ॥१७४॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुंसिवा योषिति वा मैथुनं समासेव्य गत्वा गोयाने नौकायां मैथुनंदिवाचैव ॥ १७४ ॥

चंडालांत्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात्साम्यंतु गच्छति ॥१७५॥

(१) **मेधातिथिः** । चण्डालाम्लेच्छादिगन्तवासिनस्तत्स्त्रीगमनेप्रायश्चित्तंतदन्नभोजनेप्रतिग्रहेच पततीतिवचनात्कृच्छ्राब्दादधिकंप्रायश्चित्तंनपुनःपातित्यमेव भोजने। अभोज्यानांतु भुक्त्वान्नमिति [मासेवचनमिदंकृच्छ्राब्दप्रायश्चित्तार्थमेवंप्रतिग्रहेऽपिमासंगोष्ठेपयइतिप्राप्तेतदर्थमेवज्ञानात्सम्यगिति][1] कामकारकृतेप्रायश्चित्तविधानार्थोऽर्थवादोयं यत्स्मृत्यन्तरेऽद्धशब्देऽज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तंतच्चदर्शितमतः कुतोऽधिकप्रायश्चित्तार्थता भुक्त्वाचेतिकेनसंबध्यतेचाण्डालान्त्येत्यनेन । ननु च गुणीभूतमेतत् गुणीभूतस्याप्यपेक्षायांसंबन्धोदर्शितः । भुक्त्वाकस्येत्याकांक्षायामन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच्चचाण्डालान्त्यानामेवसंबन्धः अतोयमर्थोभवति चाण्डालस्त्रीम्लेच्छानामन्नमशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्यच स्त्रियंगत्वा सकृद्गमनात्प्रायश्चित्तं अभ्यासेतु साम्यमेवयुक्तमनधिकारप्रायश्चित्तेन । यतः प्रतिनिमित्तंनैमित्तिकेनभवितव्यंनच तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठातुम् ॥ १७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चाण्डालानां स्त्रियस्तथा तदन्ये अन्त्यावसायिनोबाह्याः सूताद्याः तेषांस्त्रियः सकृदपि गत्वा तथा तेषामेवान्नंचिरकालं भुक्त्वा तेभ्यःप्रतिगृह्यचात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुल्योभवति । ज्ञानात् कामात् साम्यंच तज्जातिप्रवेशमत्यन्ताभ्यासे न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । चण्डालस्यान्त्यजानांच म्लेच्छशबरादीनामज्ञानतोब्राह्मणः स्त्रियोगत्वा तेषांचान्नंभुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तंकुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्यासतोभोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात्तु तेषांस्त्रीगमनंकृत्वा समानतांगच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । चण्डालश्चान्त्योयवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन । गोविन्दराजस्तु पानाशनाद्वर्षेपतति याजनादिभिस्तु ततोऽर्वागिति । अन्येतु पानाशनादिभिरब्देन नतु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः । तथाच देवबौधायनौ ॥ याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनं ॥ कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समं नराः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनान्नसद्यःशयनासनात् । भुक्त्वातेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतितप्रायश्चित्तंकुर्यात् अज्ञानतोऽभ्यस्य । ज्ञानतोभ्यासंतु साम्यमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । नह्यन्यजातेरन्यजातित्वं वस्तुतो घटते ॥ १७५ ॥

(५) **नन्दनः** । अन्त्यः पुल्कसादिभिर्भुक्त्वाचण्डालादीनांभोजनंतेभ्यएव प्रत्यगृह्यगमनभोजनप्रतिगृहेषु समुच्चितेष्वेतदित्यत्रप्रायश्चित्तमूह्यम् ॥ १७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अज्ञानतःपतति असकृद्भोजनप्रतिग्रहौ कृत्वेत्यर्थः सकृद्भिः ज्ञानात्साम्यंगच्छति ॥१७५ ॥

विप्रदुष्टांस्त्रियंभर्ता निरुंध्यादेकवेश्मनि ॥ यत्पुंसःपरदारेषु तच्चैनांचारयेद्व्रतम् ॥ १७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विशेषेणप्रदुष्टांनिरुन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्योनिर्वर्तयेत्अर्थस्यसंग्रहेचैनामित्यादिभ्यः । एकवेश्मनीतिनिगडबन्धेकर्तव्यामत्वैरं भर्तृगृहेविहर्तुंलभेततत्रनिरुद्धांप्रायश्चित्तंकारयेत्।किंपुनर्यत्पुंसः परदारेषुप्रायश्चित्तमुपपातकंब्राह्मणस्य तत्समानमीनज्ञातोयासुपारदार्यमितित्रिवर्णान्तराणांतदेव । उत्तमागमनेतुद्विगुणंवैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मण्यां क्षत्रिय-

(१) आ आ

स्य तथायंविशेषोद्वेपरदारेत्रीणिश्रोत्रियस्येति । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकमायश्चित्तं वैश्यस्य क्षत्रियागमनउपपातकंद्विगुणंत्रिगुणं केचित्तूत्तमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीवदिच्छन्ति प्रातिलोम्येवधःपुंसामितिलिङ्गदर्शनात् । एतदुक्तंदण्डेप्वा त्रिशेषोदर्शितः । यथैवोत्तमागमनेपुंसांव्यवस्था तथैव स्त्रीणांहीनजातीयपुरुषसंपर्केयुवतिदोषेऽपि स्त्रीणामर्धंप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्तिस्त्रियोरोगिणएवच ॥ बालश्चाषोडशाद्वर्षादशीतिपरतःपुमान् ॥ तथाद्दष्टव्यभिचारायांगमनेलघीयः हैरिण्यांवृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नानादुदकुंभंदद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायांचतुर्थकालाहारोब्राह्मणंभोजयेत् क्षत्रियायांत्रिरात्रं पोषणंयवाटकंदद्यात् वैश्यवदित्यपिस्मर्यते । तद्वच्छूद्रभार्यायांद्रष्टव्यं ऋतौवागच्छतोगर्भमादधतोवा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रियःशूद्रेणसंगताः ॥ अप्रजाताविशुध्येयुःप्रायश्चित्तेननेतराः ॥ अथवायाएतानकेनचिदूह्यन्ते वैश्येनचरन्ति तद्गमनेऽस्ति प्रायश्चित्तंनेतिसंदेहः । कुतःसंशयः दारशब्दस्यसंस्कारशब्दत्वात् असतिविवाहे नताअस्यदाराइतिव्यपदेशमर्हन्ति परदार्येचप्रायश्चित्तमतोनास्तीत्यवगच्छामः यतस्तु स्वदारनिरतइतिनियमोविहितोऽतोभवतीतिमन्यामहे । किंपुनरत्रयुक्तास्तीति कुतोनियमस्यविहितत्वात् अकुर्वन्विहितमित्यादितदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । माभून्नामोपपातकंनतावताप्रायश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादिपरिगणितं सामान्यंतुनिमित्तंसर्वत्राकुर्वन्विहितमित्यादि । उक्तंच प्राक्स्वैरिणीत्यादि ननुच मृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेणवासंबद्धैवपरदारव्यपदेश्या अधिकामविहारित्वात्स्वैरिण्यः । सत्यंवेश्यात्वपिस्नातस्यावलंबनःस्वैरिशब्दोनविरुध्यते अतश्चतासांसचैलस्नानोदकुंभादिदानं । तत्रकेचिदाहुः व्रतमेतत्तस्य व्रतमित्युपक्रमम्य तानीमानिधारयेदितिच यानिविहितानितानिस्नातकव्रतानि नसर्वपुरुषधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विप्रदुष्टांविशेषेण महापातकादन्येन प्रायश्चित्तापनोद्यदोषपरपुरुषगमनेन प्रदुष्टां निरुध्यात् गृहकर्मादिभ्योनिवर्तयेत् । एकवेश्मनि स्वनिवासगृहे भूयोव्यभिचारनिरासार्थम् । यत्पुंसस्तत्तदुपाधिविशेषनिबन्धनं परदारेषुगमने व्रतमुक्तं तदेनां चारयेत् । एतच्च सवर्णागमने । उत्तमाधमवर्णगमनेतु क्रमादल्पं महच्च प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरसिद्धं ग्राह्यम् ॥ १७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्योनिवर्त्य निगडबद्धामिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तंतदेवैनांकारयेत्तत्रश्च स्त्रीणामर्धंप्रदातव्यमिति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तंतदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच विप्रेति । विप्रदुष्टामिच्छातोव्यभिचारिणीम् । एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यभिधानात् आत्मवेश्मनि । परदारेषु यद्व्रतं सजातीयेषु एनां व्यभिचारिणीं तद्व्रतं कारयेत् । तथाच विष्णुः । अविद्यमाने सर्वत्र्युपक्रम्य एतदेवव्रतंकुर्युरुपपातकिनोनराइत्युपसंहृत्य स्त्रीणामर्धंप्रदातव्यमित्याह अतः सर्वत्रार्धं व्रतम् ॥ १७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विप्रदुष्टां व्यभिचारिणीम् । यद्व्रतं पुंसःपरदारेषु तद्व्रतमेनां संचारयेत् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनःप्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयंत्रिता ॥ कृच्छ्रंचांद्रायणंचैव तदस्याःपावनंस्मृतम् ॥ १७७ ॥

[ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रियः शूद्रेऽपसङ्गताः ॥ अप्रजाताविशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ ॥]

(१) **मेधातिथिः** । प्रार्थितासमानजातीयेनपुनःसंसर्गेचांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धं गोवधनिवृत्त्यर्थंपुनश्चांद्रायणविधानंसाकल्यविधानार्थंयावच्चैवमुक्तं ॥ मातामातृष्वसाश्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ॥ पितृव्यसखिशिष्यपत्नीभगिनीतत्सखीलुषा

+ (अ, ट, ड)

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्राशरणागता ॥ राज्ञीप्रव्रजितासाध्वीधात्रीवर्णोत्तमा च या ॥ अत्रसत्यप्यतिविशेषे तुल्यप्रायश्चित्तता दण्डविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्तमेव मातृष्वसृप्रभृतीनांदुहित्रन्तानांकृच्छ्राब्दोऽवशिष्टानांचान्द्रायणाभ्यासस्तत्रयाउक्ताः सगोत्राउच्यन्ते तज्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते । उपायस्तैर्दत्तास्तद्गोत्राइत्युभयेनेत्याह उभयथालिङ्गदर्शनात् गोत्रंवंशः पित्रादिरभिजनः प्रबन्धाच्च पितृष्वसृग्रहणमनर्थकं असगोत्राहिसा अथयेनैकतांगतास्तद्भावमनुभवन्ति तदाभर्तृगोत्रव्यपदेशार्हास्तस्मिन्पक्षे पितृव्यस्त्रीग्रहणमनर्थकं भवतिहि सा सगोत्रा नन्वियंकस्येति लिङ्गाभावादुभयोरपि युक्तासर्वेषान्तुदर्शनंभर्तृगोत्राः सगोत्राः यत्तु कैश्चिदुच्यते श्राद्धविधौतुकुर्वन्पैत्रिकंगोत्रमिति तत्सत्रैवास्ति अथवाप्यस्तिवचनात्तथाक्रियते ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साचेत्पुनर्द्वितीयवारे प्रदुष्येत् सदृशेन सवर्णेन उपमन्त्रिता प्रापिता । एतेनाकामकृतामुपलक्षयति । कृच्छ्रं प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तकरणानन्तरमधिकंकार्यमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री सजातीयगमने सकृदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्गमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तंप्राजापत्यंकृच्छ्रचान्द्रायणंच मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । साकृतप्रायश्चित्तापि । उपयन्त्रिता निरुद्धापि । पुनर्दुष्टाकुर्यात्कृच्छ्रचान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । सदृशेन समानवर्णेन उपयन्त्रितोपहूता ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदृशेन सवर्णेन पुरासाचेत्पुनः उपयन्त्रितापार्थिता ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ॥ तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यंत्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८॥

(१) मेधातिथिः । वृषल्यत्रचण्डाल्यभिप्रेता महत्त्वाद्धिरभ्यासेचेद्बुद्धिपूर्वेद्रष्टव्यं अन्यथाकृच्छ्रशब्दएववा एकरात्रग्रहणात् । सर्वारात्रिंशयनस्य तया सहगच्छतश्चैतद्विज्ञेयं । सेवनंसंभोगः वृषलीशब्दोनिन्दया प्रयुक्तोनजातिशब्दे । यत्करोति त्पापंजनयति तत्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति विनाशयति भैक्षाहारोजपन्नित्यविशेषचोदनायांभावी आम्नुपरंचनास्तीत्याहुः । अयेतु यथाश्राद्धमन्यानिमन्त्रब्राह्मणवाच्यानि नतुलौकिकंग्राह्यमविशेषेणमन्त्रजपस्य शुद्ध्यर्थंविहितत्वादृक्संहितामियादि यत्तु त्रिभिर्मासैः सेवित्वावृषलींशूद्रामेवाचक्षते तदप्ययुक्तंशूद्राविवाहस्याविहितत्वात् । स्वैरिण्याश्चलघुप्रायश्चित्तयोपदेशादन्यस्याश्चोपपातकत्वाद्गुरुतरमिदमयुक्तम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्करोतिपापम् । वृषली शूद्रा शूद्रायाःसेवनेद्विजइतिपुराणेवसिष्ठेनोक्तत्वाच्च । अत्रच सेवमानइत्यत्रोत्पन्नगुणं गर्भाधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीमभिप्रजातस्त्रीणिवर्षाणीतिस्मृत्यन्तरात् । भैक्षभुक् चतुर्थकालइतिस्मृत्यन्तरात् । जपन् गायत्रीम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । वृषल्यत्र चण्डालीप्रायश्चित्तगौरवात् चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यंसावित्र्यादिकंजपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापस्तम्बः यदेकरात्रेण करोति पापंकृष्णंवर्णंब्राह्मणः सेवमानः चतुर्थकालउदकआत्मजापी भैक्षचारीत्रिभिर्वर्षैस्तदपोहति पापम् । मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

(१७८) जपन्नित्य-जपन्नाम्याः (नं०)

(४) राघवानन्दः। किंचान्यदपि। वृषली गोघ्नी चाण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात्। जपन् सावित्रीम्। तथाचा स्तम्बः। यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णंवर्णंब्राह्मणःसेवमानः अम्भोधिवासे नचतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापमि ति॥ गोविन्दराजेनतु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीफेनपीतस्येत्यत्रापि तथैव व्याख्यातम्॥१७८

(५) नन्दनः। यत्पापं आप्याअब्दैवत्यआपोहिष्ठेत्यादिकाः॥ १७८॥

(६) रामचन्द्रः। वृषलो सेवनं गर्भजनकं तत् भैक्ष्यभुक् चतुर्थकालेभिक्षान्नभुक् गायत्रींजपन्नित्यम्॥१७८।

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः॥ पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः॥१७९

(१) मेधातिथिः। ऋज्वर्थः श्लोकः॥ १७९॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। चतुर्णामपीत्यपिशब्दउपपातकसंग्रहाय। निष्कृतीर्निष्कृतयउक्ताः॥ १७९॥

(३) कुल्लूकः। इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणांचतुर्णामपि पापकृतांविशुद्धिरुक्ता इदानींसाक्षात्पापकर्तृभिः सहसंसर्गिणामिमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत॥ १७९॥

(४) राघवानन्दः। अगम्यागमनप्रायश्चित्तमुपसंहरन्संसर्गजप्रायश्चित्तमाहएषेतित्रिभिः। निष्कृतिरुक्ता संप्रयुक्तानां यौनादिसंबन्धिनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः। तत्रद्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीये प्रायश्चित्तव्यवस्थितिरितिभेदः॥ १७९॥

(५) नन्दनः। चतुर्णांवर्णानां विप्रादीनां पतितैरेतैश्चतुर्भिः संसर्गिणां इमावक्ष्यमाणाः॥ १७९॥

(६) रामचन्द्रः। एषानिष्कृतिः चतुर्णांवर्णानांपापकृतांउक्ता। पतितैःसह युक्तानां इमाः वक्ष्यमाणलक्षणानिष्कृतीः शृणुत॥ १७९॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्॥ याजनाध्यापनाद्यौनान्नतु यानासनाशनात्॥ १८०॥

(१) मेधातिथिः। द्विजातिकर्मभ्योहानि पतत्यर्थः पततिभ्रश्यति हीयतेऽधिकारात्। पतिताश्चत्वारोब्राह्मणादयस्तैःसहाचरन् संवत्सरेण पतितोभवति तत्तुल्योभवतीत्यर्थः। किमाचरन् यानासनाशनसंलापगात्रस्पर्शादिना सहागमनासनं तादृशमेव शय्यायामेकस्मिन्नासन आसनमेकपात्रे भोजनंयाजनाध्यापनाद्यौनात्कृत्वाप्यविच्छेदः। किंयाजनादिभिः पातित्यमर्वाक्संवत्सराद्भूध्वंवेत्येतद्वक्तव्यं स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्योयाजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तपाठेयुक्तः। आचरन्निति। शत्राहेत्वर्थस्यगमितत्वात्॥ १८०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। संवत्सरेण संवत्सरकृतेन सहाचरणेनेत्यर्थः। पतति पातकितुल्योभवति। सहाचसंसर्गेण भवर्तमानः। याजनाध्यापनादिति तंयाजयति तेनवा याज्यते एवं तमध्यापयति तेनवाध्याप्यते। तथा पतयास्त्रिया पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संगृह्यतइत्यर्थः। केचित्तु ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानिति विवपि यौनपदप्रयोगात्तस्याप्यत्र यौनपदेन संग्रहमिच्छन्ति तत्रच संवत्सरेणेति तत्कृत्वा अकृतप्रायश्चित्तस्य वासेनावस्नेनेत्यर्थः। नतुयानेति। सहयानसहासनाभ्यां सहाशनेनचैकपङ्क्तिभोजनेन संवत्सरंक्रियमाणेन नपतति नततुल्योवति किंतु चतुरोवत्सरांस्तत्करणेनैवेत्यर्थः। चतुर्वत्सरनियमश्च बलाद्गृहीतोम्लेच्छाद्यैरित्यादिदेवलस्मृतिदर्शनाद्दुन्ने ॥ १८०॥

(३) कुल्लूकः। पतितेन सहसंसर्गमाचरन्नेकयानगमनएकासनोपवेशनएकपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्संवत्सं पतति। नतु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किन्तुसद्यएवेत्यर्थः। अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकंसावित्रीश्रावणं। या

नादीनांच सद्यः पातित्यमाह देवलः ॥ याजनंयोनिसंबन्धंस्वाध्यायंसहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥ विष्णुः ॥ आसंवत्सरात्पततिपतितेन सहाचरन् ॥ सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्यएवहि ॥ बौधायनः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्योन शयनासनादिति ॥ गोविन्दराजस्तु याजनादीनांत्रयाणांसंवत्सरेण पातित्यहेतुत्वंसहासनादीनांलघुत्वान्न संवत्सरेण किंतुतस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अस्मदीयमनुव्याख्यामुनिव्याख्यानुसारिणीं नैनांगोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुन्ध्महे ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । नतुसंवत्सरा [न्तरेपतति । तदाहतुर्देवलबौधायनौ ॥ याजनंयोनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वासद्यःपतन्त्येतेपतितेनसमंनराइति ।] अत्रसहभोजनमेकपात्राभ्यासपरम्। एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यासे । मनूक्तंत्वसमुदितान्तरायपरम्। अन्यथामनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रमाणम् ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः** । याजनादीनि संवत्सरमाचन्पतति ॥ १८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितोभवति । याजनाध्यापनात् यौनात् विवाहसंबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्यएवपतति ॥ १८० ॥

योयेन पतितेनैषांसंसर्गयाति मानवः ॥ सतस्यैव व्रतंकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

(१[1]) **मेधातिथिः** । यस्य पतितस्य यद्विहितंतत्प्रायश्चित्तंकुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये । एषामितिनिर्धारणेषष्ठी । एषांपतितानांयेन पतितेन यः संसर्गयाति पूर्वोक्तसंसर्गगच्छति सतस्यैव पतितस्य यद्विहितंप्रायश्चित्तंतत्कुर्यात् । तत्संसर्गायोदोषउत्पन्नस्तद्विशुद्धये तद्विनाशाय । अनुवादोयंश्लोकपूरणः । अथयदिदमुच्यते पतितात्यागयपतितात्यागीत्यादिनिन्दितकर्माभ्यासेनपतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्किमुपदिश्यत आहोस्विदतिदिश्यते । यदितावदुपदिश्यते पंचपातकानीति प्रसिद्धमूलंवाच्यं अथपंचानुगमौपदेशिकमन्येषामातिदेशिकैर्व्यवहारेभेदेनकश्चिदर्थः । तान्येवप्रायश्चित्तानि तएवधर्मायस्माउपदिश्यते अतिदेशेनव्यवहारेणकोर्थः । अत्रोच्यते नव्यवहाराः प्रयोजनएवभिद्यन्ते अपित्वन्यतोपि निमित्तादिहचास्तिप्रमाणतोभेदः । यत्र पतितत्वमभिधायद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतितस्योदकंकार्यमित्याद्यभिधीयते सकृत्त्वधर्माभिधानादुपदेशः । यत्रतु तत्संबन्धवचनान्नाम्नालिङ्गसंयोगाद्वातद्धर्मप्राप्तिः सोऽतिदेशः । सूर्याग्निपदयोर्नहिसौर्यैकश्चिद्धर्मः श्रुतोयेनातिदेशेसत्ययंविशेषोलभ्यइतिनिश्चीयते तदसत् यतः सूर्यादिशब्दस्यैव प्रभुता अकृतत्वाद्वेदस्यापौरुषेयोग्रन्थः पुरुषश्चासतिभेदेकिमितिव्यवहारंनवंप्रवर्तयति यातुप्रत्यक्षानुमानाभ्यांबाधकाभावात्सिद्धिःसात्र कदाचिदुपलभ्यते योप्यभ्यासः सोपिद्विरावृत्तिस्तत्रततःप्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैकएवंति । लोकेतावदावृत्तिमात्रमभ्यासः तत्र योपिद्विरपवादः योपिशतकृत्वः तौद्वावपि प्रायश्चित्ते समौ स्यातां निन्दितंच कर्मप्रतिषिद्धं तत्रयोपिद्विर्दिवासुप्याद्योपिगाअसकृद्धन्यात्तत्र निन्दितकर्माभ्यासेऽविशेषेणपतनप्राप्तिस्तस्माद्विचिन्त्यमेतत् किमत्रचिन्त्यते पंचानांतावत्पातकित्वंसर्वस्मृतिकारैरुच्यते । अन्येषांकेषांचित्समत्वंतदुभयमपि बाधितुंतत्रविशेषोनास्तीति संकल्पइष्यते । शार्ङ्कैचावेक्ष्यपापंचेति । नहितस्य तत्सदृशस्येतिवा एकत्वंयुक्तं गोर्गवयस्येवअथकेषांचिद्धर्मणांभेदःकेषांचिदेकत्वेसादृश्यंभवति । तस्मात्तत्समानांपतित्वंभवते । अतःकिंचिदूनंतत्समानांपतितप्रायश्चित्तं अधिकारागमेकेचिद्विशेषमाहुः । श्रौतेष्वधिकरोनिवर्तते साक्षान्नस्मार्तेषु । यदप्युक्तंद्विरावृत्तौशतकृत्वश्चाभेदोनस्यादिति तत्राप्यभ्यासानांभेदः कथंतुल्यप्रत्यवायता । यदपि विवाहमगोवधयोर्निन्दितत्वाविशेषात्तदभ्यासेतुल्यंपतितत्वमिति कथमविशेषोनिंदायायत्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते । प्रायश्चित्तबहुत्वंबाहु-

---

(१) न॰ ·

स्येपि प्रतिषेधे तथायंविधिः । निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति नप्रतिषिद्धमात्रे तथाच पूर्णवानसीति सत्यपिनिन्दितक-र्माभ्यासे नैवपातित्यमस्ति । १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरादिना तत्साम्यापत्तौ प्रायश्चित्तमाह योयेनेति । येन यत्पातकवता संसर्गस्त-त्साम्यापत्तिहेतुकालपर्यन्तं व्रतंदानद्वादशवार्षिकादि नतु मरणमपि । अतः कामकृते संसर्गे येन यत्पातकिनापि संसृज्य-ते तत्तुल्योभवति । अकामतोऽर्धम् ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । पतितशब्दोयंपापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् एषांपतितानांमध्ये योयेन पापकारिणा सह पूर्वोक्तंसंसर्गंकरोति सतस्यैव व्रतरूपंप्रायश्चित्तंकुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतंसंसर्गिणाक्रियमाणंब्रह्म द्वादशसमाइत्यादिकंपादहीनंकर्तव्यम् । तथा च व्यासः ॥ योयेन संसृजेद्वर्षंसोपि तत्समतामियात् ॥ पादन्यूनंचरेत्सोपि तस्य तस्य व्रतंद्विजः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव ब्रह्महत्यादेः । व्रतं द्वादशवार्षिकादिकं ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । तेषांपातकिनांमध्ये येन तस्य पतितस्यैव व्रतप्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पतितानांमध्ये येन पतितेन संसर्गमानयति सः संसर्गी तस्यैव पतितस्य व्रतं कुर्यात् तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकंकार्यंसपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवतएवपतितस्यप्रायश्चित्तमनिच्छतोघटोदकदानंमृतस्येवकर्तव्यमुच्यते । सपिण्डाः सप्तमपु-रुषावधयः एकवंश्यास्ततोन्ये बान्धवाः सगोत्राश्चनिन्दितेहनि चतुर्दश्यादौ सायाह्नेऽस्तमितेरवौ ज्ञात्यृत्विक् ज्ञात्या दयःकर्तॄणां तथापतितस्य ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्योदकं पातित्येन संबन्धात्प्रच्युतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म । बान्धवैः सपिण्डैः संबन्धिभिः । निन्दिते विष्ट्यादौ सायाह्नेऽपराह्णे । ज्ञातिः समानोदकादिः गुरुरुपाध्यायादिः पतितस्यतत्संनिधौ तैःसह संभूयेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिनोजीवतएव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञातिऋत्विक्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्तेकर्तव्या ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्संसर्गभीरूणां कर्तव्यमाह पतितस्येतिचतुर्भिः । जीवतएव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य । निन्दिते नवम्यादितिथौ । सपिण्डैः पुत्रादिभिः ज्ञात्यादिसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथ पतितेषुसपिण्डैः कर्तव्यमाह पतितस्येति ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डाएकवंश्याः ततोन्येबान्धवाः निन्दिते विष्ट्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थंउदकंकार्यं-ऋत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८२ ॥

दासीघटमपांपूर्णंपर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ॥ अहोरात्रमुपासीरन्नशौचंबान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेतवदिति कर्तव्यतोपदेशोयं दासीप्रेष्योदकुम्भंचरणपादेनपर्यस्येत्क्षिपेद्विरममुष्मादति । क्षिप्तेतस्मि-न्नहोरात्रमाशौचंयुक्तं बान्धवैःसह तथासीरन्नेकत्रस्थाने निवसेयुरित्यर्थः । दासीपदंगात्मत्ययंकरणंनिपद्यति । यद्येवंज्ञात्य-त्विक्गुरुसन्निधावित्यत्ययंकरणपक्षेज्ञातीनां सपिण्डानांचकोविशेषोयेनोच्यतएतेषांसंनिधानमेतेनकर्तव्यमिति । यावतासर्व-

एवसन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति तस्यासन्निपात्योपकारत्वात् । नैतदेवंसपिण्डादयः प्रयोजकत्वेनकर्तारः ज्ञात्यादयस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घटं पुराणं अयेनवमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अपामशुद्धानाम् । पर्यस्येदावर्तयेत् । प्रेतवत् प्रेतार्हजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण । प्रेतवदितिकश्चित्पाठः । तदा सव्येन स्मृत्यन्तरात् । आशौचं कर्मानधिकारम् । बान्धवैःसहेत्यत्र सपिण्डानामन्येषांच तुल्याशौचार्थम् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डसमानोदकमयुक्ता दास्युदकपूर्णघटंप्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथासनिरुदकोभवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्यवस्येत् पदा वामेन क्षिपेत् । प्रेतवद्दक्षिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः । उपासीरन् कुर्युः । बान्धवैर्मातुलादिभिः १८३ ॥

(५) नन्दनः । प्रेतवत्प्रेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिकंगृह्यते उपासीरन्नशौचंकुर्युः बान्धवाज्ञातयः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः अपांपूर्णं दासीघटं दास्याःशिरसिघटं आदाय प्रेतवत् प्रेतार्हजलदानवत् पर्यस्येत् आवर्जयेत् । सादासीवेमेन ग्रामाद्बहिर्गत्वा तत्कुंभस्यजलेन तर्पणं बान्धवैःकार्यम् । योगीश्वरः ॥ दासीकुम्भंबहिर्ग्रामान्निनयेरन्स्वबान्धवाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ बान्धवैःसहाहोरात्रमासीरन् ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ॥ दायाद्यस्य प्रदानंच यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतोदकेयथावर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते संभाषणमितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपोव्यवहारः दायाद्यंधनंतदपितस्मै नदातव्यंलौकिकीयात्रासंगतयोः कुशलप्रश्नादिका विवाहादौ नैमित्ते गृहानयनंभोजनंचेत्येवमादि । ननुच संभाषणप्रतिषेधा देवैषुनिवृत्तिः सिद्धैवा । अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपरयसंभवात् । संभाषणंतुशब्दात्मकमेव ।१८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निवर्तेरन् निवर्तयेयुः । नकुर्वीतेतिकश्चित्पाठः । लौकिकींयात्रां तद्गृहगमनादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनांसंभाषणमेकासनोपवेशनंच तस्मै ऋक्थप्रदानंसांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपोलोकव्यवहारएतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । दायाद्यस्यांशस्य । लौकिकी गुरुंपरिचरेदित्याद्युक्ता ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्कृतोदकात्पतितात् आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिकमुच्यते ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यंच यद्धनम् ॥ ज्येष्ठांशंप्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः॥१८५॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठावाप्यंचयद्धनु अत्रापिचोद्यते दायाद्यदाननिषेधाज्ज्येष्ठप्राप्यवसुनोधनस्य सिद्धएवनिषेधः । केचिदाहुर्गुणतोधिकस्ययवीयसस्तदंशप्राप्त्यर्थमनूद्यते । अन्येतुमन्यन्ते दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयागतमेव यथाचाभिधानकोशेदायाद्यंधनमिष्यतइति । स्मर्यते अतोयं तस्मात्केनचिदृणत्वेनगृहीतंतेनापितस्मदातव्यंकिंतर्हिकर्तव्यंपुत्रादिरिक्थहारिणामर्पणीयम् । अन्येतुमन्यन्ते अविभक्तधनानादायाद्यधननिषेधः कृतेतु विभागउद्धारस्यैवज्येष्ठांशापैवोच्छेदः । सत्स्वपिपुत्रेषूद्धारंवर्जयित्वाऽन्यस्यपुत्राएवेशते ॥ १८५ ॥

---

(१) च ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्येष्ठावाप्यस्याप्राप्तनिषेधानुवादस्तदप्यवहितकनिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकंकार्यंतत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यंच तस्य विंशत्युद्धारादिकंधनंनदेयं। यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिधनं सोद्धारांशंतदनुजोगुणाधिकोलभते ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्येष्ठावाप्यंतमुद्धारमेतदनुवदन्ननुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ॥ १८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपांनवम् ॥ तेनैव सार्धंप्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥१८६॥

(१) **मेधातिथिः** । कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकक्रियोच्यते तेनैव सार्धंस्नात्वा जलाशये पुण्यस्रवन्त्यांमहाह्रदे वाप्रभासमानसादौवातीर्थविशेषेकृतस्नानोऽपांकुंभंनवंस्वयंप्रास्येयुः। कुंभग्रहणाद्दासीग्रहणाच्चात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्यक्रियासुकुंभस्यग्रहणं उदकेनपूरयित्वाहरणमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पतितस्वीकारविधिमाह प्रायश्चित्तेत्विति । तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन । जलाशये स्नात्वा प्रास्येयुः क्षिपेयुः ॥ १८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णनवंघटंप्रक्षिपेयुः। इह नवघटग्रहणाद्दासीघटमित्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कृतप्रायश्चित्तंप्रति कर्तव्यमाह प्रायश्चित्तेति । प्रास्येयुः क्षिपेयुः पुत्राद्याः । अत्र नवमितिविशेषणात्पूर्वं पुरातनं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

(५) **नन्दनः** । तेन चीर्णप्रायश्चित्तेन प्रास्येयुर्ज्ञातयः ॥ १८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रायश्चित्ते चरिते कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वाअपां पूर्णं कुम्भंनवं आदाय तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सार्धं प्रास्येयुः ॥ १८६ ॥

सत्वप्सु तंघटंप्रास्य प्रविश्य भवनंस्वकम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वंसमाचरेत् ॥१८७॥

(१) **मेधातिथिः** । पुनरसौघटः प्रक्षेप्तव्यइत्याह यास्वप्सुस्नातास्तास्वेवघटः प्रक्षेप्तव्यः । ततस्तंपुरस्कृत्य तदीयंभवनंप्रविशेयुः । ततोयथापूर्वंसंभोजनादीनिज्ञातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः । अन्येतुसकृत्प्रायश्चित्तइति संबध्नन्ति । घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यमेषाचास्यपतितोदकक्रिया नान्यस्यत्याज्यस्य । त्यजेच्चेत्पितरंराजघातकंसुयाजकमित्यादेः ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्ञातिकार्याण्येकज्ञातिषु कर्तव्यान्यभिवादनादीनि ॥ १८७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सकृतप्रायश्चित्तस्तंपूर्वोक्तघटंजलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनंप्रविश्य यथापूर्वंसर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किंनु कुर्यादित्याह सत्विति । स्वकमित्युपलक्षणं दायादादेतदवाप्यानिसर्वाणिज्ञातिकार्याणि सहभक्षणादीनि समाचरेत्कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सःपुरुषस्तंघटमप्सु प्रास्य स्वकंभवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञातिकार्याणि समाचरेत् ॥ १८७ ॥

एतमेव विधिंकुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्नपानंदेयंतु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । योषित्सुस्त्रीष्वपिपतितास्वेषएवविधिः पतिताःस्वकृतप्रायश्चित्तास्तुच ताभ्यस्तुकृतोदकाभ्यो-पिवस्त्रान्नंदातव्यंदानग्रहणात् । वस्त्रान्नेशरीरस्थितिमात्रसंपादिनीदातव्येनभोगादयः । पानमौचित्यादुदकंतत्स्वमाचुयदिद-त्तमपिलभ्यते । वचनंतुपरानुरोधादपि स्वातंत्र्येणवानुमासंनदेयं यादशंचपानंतादृशेएववस्त्रान्नेऽतोनिकृष्टंवस्त्रंचान्नंदातव्यं । तथोक्तं ॥ हृताधिकारांमलिनांपिण्डमात्रोपजीविनीं ॥ परिभूतामधःशय्यांवासयेद्व्यभिचारिणीं ॥ पातित्यहेतवश्चस्त्रीणांयए-वमनुष्यस्ययत्तुभ्रूणहनिहीनवर्णसेवायां नचस्त्रीणामधिकंभ्रूणहनीतितत्तुल्यतार्थंनतुपरिसंख्यार्थं । तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ नै-वाभिगमनंगर्भपातनंभर्तृहिंसनं ॥ विशेषपतनीयानिस्त्रीणामेतान्यपिध्रुवं ॥ वसेयुः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहान्निष्कास्य कुटी-गृहे वासयितव्येत्यन्तिकग्रहणं । केचिदाहुः प्रायश्चित्तन्तुकुर्वतीनामेतद्देयंनत्वन्यथा ॥ तदयुक्तं वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य तत्रयोगत्वात् । प्रायश्चित्तेभिक्षाहारतापयोव्रतंचांद्रायणविधिश्चेत्यादि । नचभैक्षाहारताचानेनविवर्तयितुंशक्या वृत्तिवि-धानेनचरितार्थत्वात् तस्माद्यस्याःप्रायश्चित्तेष्वनधिकारःशक्ततयातिपुष्टतयावातस्याअपि वस्त्रादिदानंकर्तव्यमिति श्लोका-र्थः ॥ १८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गृहान्तिकेवासः पुनः पापप्रसंगनिवृत्त्यर्थः ॥ १८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीष्वपि पतितास्वेवमेव पतितस्योदकंकार्यमित्यादिविधिंभर्त्रादिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात् ग्रासाच्छादनानि पुनराभ्योदेयानि गृहसमीपे चासांवासार्थंकुटीर्दद्युः ॥ १८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुंस्युक्तंप्रकारं स्त्रीष्वतिदिशति एतमिति । स्त्रीणां प्रायश्चित्तमनिच्छन्तीनाम् । आवश्यकमाह वस्त्रेत्यादि ॥ १८८ ॥

(५) **नन्दनः** । व्रतंदासीघट्यासनादिकंकुर्यात वसेयुर्योषितः ॥ १८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । योषित्सुपतितासुएवमेवविधिं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थंकिंचित्सहाचरेत् ॥ कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एनस्विनःप्रकृतत्वात्पातकिनः तैरनिर्णिक्तैरशुद्धैरकृतप्रायश्चित्तैर्नार्थःकिंचिद्दणदानक्रयविक्रि-ययाजनाद्युक्तं । निर्णेजनंशोधनंपापापनोदनंतस्मिन्कृतेनैनांजुगुप्सेतकृतप्रायश्चित्तानकुत्सयेत् ॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनिर्णिक्तैरकृतप्रायश्चित्तैः । अर्थं कार्यं दानप्रतिग्रहादि ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थंकिंचिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदा-चिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किंतु पूर्ववद्व्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रार्थवादमाह एनस्विभिरिति । अनिर्णिक्तैः अकृतप्रायश्चित्तैः । कृतनिर्णेजनान् चरितप्रा-यश्चित्तान् ॥ १८९ ॥

(५) **नन्दनः** । अनिर्णिक्तैरकृतप्रायश्चित्तैः एनस्विभिः पतितैः ॥ १८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एवंएभिर्व्रतैः अनिर्णिक्तैः अकृतप्रायश्चित्तैः ॥ १८९ ॥

---

(१८८) विधिं = व्रतं (नं.)

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ॥ शरणागतहंतॄंश्च स्त्रीहंतॄंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । शरणागतोयःशत्रुभिरभिहन्यमानोबलवतान्येनवोपद्रूयमानः परित्राणार्थंकिंचिदन्यमभिधावेत्त्रायस्वमामिति एवंकृतदोषोविद्वान्समुपधावेदुद्धरमांदेहिप्रायश्चित्तमिति शरणागतः। कृतघ्नः कृतमुपकारंविस्मृत्ययोऽपकाराययततेयोवाकृतोपकारंपुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्यउपगच्छति यद्यप्येषाशब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोकप्रसिद्धेर्यत्रोपकर्तुरपकारे वर्तते सकृतघ्नः। अत्रजातिर्नापेक्षते बालादिस्वरूपमेवकारणं स्त्रियोप्यभिचारिण्योपि यद्यपि तासांस्वल्पंप्रायश्चित्तंतथापि वाचनिकः संवासःप्रतिषेधः। संवासःसंगतिस्तद्गृहनिवासश्च ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। कृतघ्नानुपकारहन्तॄन् । धर्मतोधर्मचरणेनप्रायश्चित्तक्रियया। न संवत्सरंस्वसमीपे वासयेत् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः। अस्यापवादमाह बालघ्नानिति। बालंयोहतवान् कृतोपकारमपकाराचरणेन योविनाशितवान् प्राणरक्षार्थमागतंयोहतवान् स्त्रियंच योव्यापादितवान् एतान्यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः। एनोहिद्विविधमेकमात्मगतंप्रायश्चित्तादिनाश्यमपरंदेहगतंयावद्देहस्थायि तत्रात्मगतस्य प्रायश्चित्तैर्निरासेपि देहागतस्यानिरासतांवाचनिकीमाह बालघ्नांश्चेति। कृतघ्नान् कृतोपकारहन्तॄन्। धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तेन व्यपगतात्मपापान्। न चैतदर्थवादमात्रमुक्तप्रकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपपत्तौ तस्य अघन्यत्वात्। शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्न संपिबेत् एतैःसह पानादीन्नकुर्यादित्यर्थः। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमानितियाज्ञवल्क्य संवादात्। अतएव वेनदेहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः। विशुद्धानपि धर्मतः कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः। एतैः सहनसंवसेत् ॥ १९० ॥

येषांद्विजानांसावित्री नानूच्येत यथाविधि॥ तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत्॥१९१॥

(१) मेधातिथिः। आषोडशाद्ब्राह्मणस्येत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः। तदतिक्रमेप्रायश्चित्तमिदं गर्भाष्टमात्प्रभृतियावत्षोडशवर्षंब्राह्मणस्य सावित्रीनान्यूच्येत सावित्र्यनुवचनेनोपनयनाख्यसंस्कारोलक्ष्यते। अस्मिन्काले यद्युपनयनंनक्रियेत एवमाद्वाविंशात्क्षत्रियस्य आचतुर्विंशतेर्विशः। अतऊर्ध्वंत्रीन्कृच्छ्रांश्चारयितव्यः। निरुपपदकृच्छ्रश्रवणे प्राजापत्यप्रत्ययइतिस्मृतिवत्प्रसिद्धिः। अन्येतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रानाहुः। कृच्छ्रेषुकृतेषूपनेतव्यायथाविधीत्यनुवादः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यथाविधि स्वगृह्योक्तप्रकारेण परमतेन स्वमतेनाप्यसंपूर्णविधिनावानानूच्येतेत्यर्थः। कृच्छ्रान् प्राजापत्यानिति ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः। येषांब्राह्मणक्षत्रियविशामानुकल्पिककालउपनयनंयथाशास्त्रंन कृतवान्तान्प्राजापत्यत्रयंकारयित्वा यथाशास्त्रमुपनयेत्। यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्व्रात्यस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तंतेनसहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षोविकल्पोमन्तव्यः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः। संस्कारकालोत्तीर्णानां द्विजानां प्रायश्चित्तानि दर्शयन् तेषामेवोपनयनाधिकारितामाह येषामिति। नानूच्येत गुरोरुच्चारणानान्तरं नाधीयीत ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः। अव्रतानांप्रायश्चित्तमाह येषांद्विजानांसावित्रीति ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः। तान् सावित्रीपतितान् कृच्छ्रान् चारयित्वा यथाविधि उपनाययेत् ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तंचिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु येद्विजाः॥ ब्रह्मणाच परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत्॥१९२॥

(१) मेधातिथिः। विकर्मस्थायथाब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः यस्ययत्कर्मजीविकाहेतुस्तयातत्तस्यविहितंकर्म। यस्यनविहितंतस्यतद्विकर्म। द्विजातीयस्यविहितंविजातीयस्यविकर्म । ब्रह्मणापरित्यक्ताउपनीताअप्यस्वीकृतवेदाअधीत्य वावेदमुपविस्मरेयुस्तेषामप्येतत्कृच्छ्रत्रयंप्रायश्चित्तंचिकीर्षतीत्यनुवादएवायं इच्छन्नेवयतःप्रवर्तते ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। विकर्मस्थाअविक्रय्यविक्रयिणः। ब्रह्मणा वेदेन त्यक्ताः उपनीताअप्यनधीतवेदाः। एतत् कृच्छ्रत्रयम्। इदंच विकर्म त्यक्त्वा कर्तव्यम् तथा अनधीतवेदेन वेदमध्येतुमधिकारार्थं कार्यम् ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः। ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनोद्विजास्ते चोपनीताअप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तंकर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः। शूद्रादिसेविनोपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां वदन्कृच्छ्रत्रयं तेषां प्रायश्चित्तमाह प्रेति। ब्रह्मणाच साविञ्यादिवेदेन। एतत् कृच्छ्रत्रयम् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः। ये विकर्मक्रयविक्रयिणः तेषांएतत्प्राजापत्यत्रयं आदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणाधनम्॥ तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः। गर्हितेनेत्यविशेषेप्यसत्प्रतिग्रहणेति द्रष्टव्यं उत्तरत्रविशेषविधेस्तत्प्रत्येवोपदिश्यमानत्वात्। मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहादिति। उत्सर्गः त्यागोममतानिवृत्तिर्दानेनवा। अनपेक्ष्यदृष्टमदृष्टंराजरथ्यादिषु त्यागे नादेयं ममयोगृह्णातेसगृह्णात्वित्याद्यभिधायक्षिपेत्। श्वभ्रेगर्तेनद्यादिषुवा जपतपसीवक्षत्युपदिष्टश्लोके। अन्येतुब्राह्मणशब्दस्थाने वर्णशब्दं पठित्वैवंव्याचक्षते। यस्यवर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धंतत्तस्य गर्हितं यथाब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिनैवप्रयोजयेदित्यादि तेनयेऽर्जयन्तिधनंकर्मणातस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणिसमुच्चितानिप्रायश्चित्तानि ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहउत्तरोविशेषविधिः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यद्गर्हितेनेति दुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येप्येतत्। उत्सर्गेण त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेनवा जप्यानुक्तौ। जपोगायत्र्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः। गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिग्रहादिनाब्राह्मणायद्धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्बहुमूल्येच करितुरगादावल्पमूल्येच लौहादौ परिगृहीते त्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रय्यविक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः। नीचप्रतिग्रहनिषिद्धक्रयविक्रयादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजतोजपतपोभ्यां शुद्धिरित्याह यदिति। उत्सर्गेण त्यागेन ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः। विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धकर्मकृतः एतत्कृच्छ्रत्रयाचरणम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः। गर्हितेन दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि साविच्याः सहस्राणि समाहितः॥मासंगोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥१९४

(१) मेधातिथिः । त्रीणिसावित्रीसहस्राणि प्रत्यहमितिकेचिदाहुः । अन्येतु मासंत्रीण्यभिसंबध्नन्ति । अतश्च प्रत्यहमेकैकंशतं गोष्ठइति वासस्थानम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासं पयः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायत्र्यास्त्रिसहस्रंजप्त्वा । एतच्च जपसहितम् । जपमापदि ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रीणि सावित्रींसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासंक्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तोभवति शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येनेत्युक्तं तत्र कस्यजपः कोवानियमः कतिवासंख्येत्यपेक्षायामाह जपित्वेतिचतुर्भिः । मासंव्याप्य दुग्धभक्षणं नियमः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । असत्प्रतिग्रहविशेषमाह जपित्वा त्रीणि साविच्याइति । मुच्यतेऽसत्प्रतिग्राही ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । असत्प्रतिग्रहात् मुच्यते ॥ १९४ ॥

उपवासकृशंतन्तु गोव्रजात्पुनरागतम् ॥ प्रणतंप्रतिपृच्छेयुः साम्यंसौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५॥

(१) मेधातिथिः । कार्श्यवचनात्स्वल्पंपयःपानमाह प्रणतंजानुभ्यांस्थितंभुवि तेविद्वांसोब्राह्मणाःपृच्छेयुरतंहेसौम्येच्छसिसत्यमिति अथपुनरपिशास्त्रमवगणय्य नप्रवर्तिसव्यमसत्प्रतिग्रहलोभेनेतिपृष्टेनवा तेनवक्तव्यंसत्यमिति ॥ १९५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिग्रहेकामकृतेप्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु कथंचित्पापक्षयसंदेहे यथा निर्णयस्तत्प्रसंगादाह उपवासेति । उपवासैः प्रायश्चित्तार्थासक्तैः । तमिति कृतनिर्णेजनपरामर्शः । गोव्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ॥१९५॥

(३) कुल्लूकः । केवलक्षीराहारेणेतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहंगोष्ठात्प्रत्यागतंप्रणतंनम्रीभूतकिमस्माभिः सहसाम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहंन करिष्यसीत्येवंधर्मब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरागतं स्वगृहंप्रति । प्रणतं नम्रीभूतम् । किमस्माभिःसह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहादिकं न करिष्यसीति ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । तमसत्प्रतिग्राहिणं परिपृच्छेयुर्विप्राः साम्यमस्माभिः साम्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसत्प्रतिग्राहिणं प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत् ज्ञानोपायमाह हे सौम्य अस्माभिः किमिच्छसीति ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसंगवाम् ॥ गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । येनमार्गेणगावोविचरन्ति नदीप्रस्रवणादिजलंपातुंतास्मिंस्तीर्थेतरणप्रदेशे ते ब्राह्मणाः परिग्रहमस्यकुर्युस्तेहिहस्तारोपणेनान्तिकवेशमानयेयुः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्चव्रतं चीर्णम् । विकिरेद्भवामग्रे । गोभिर्घासभक्षणेन तीर्थे व्यवहारवर्त्मनि । अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहंन करिष्यामीत्येवंब्राह्मणेभ्उक्त्वा मासंगवांदद्यात् तस्मिन्यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारंकुर्युः ॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवमुक्तेसत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहंनकरिष्ये । यवसं घासं विकिरेत्गवांदद्यात् । तीर्थे गोष्ठ गोभिः शुद्धिर्व्यञ्जितव्येत्यर्थः । गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षण नोत्तराप्रतिपत्तिः ताश्चेन्न भक्षयन्ति नो तदा शुद्धिरितिभावः ॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः** । एवंपृष्टः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह सत्यमुक्त्वा तु विप्रेष्यइति । सत्यंप्रायश्चित्तंयथार्थयवसंग्रासंगवां पुरतोविकिरेद्विक्षिपेत् गोभिःप्रवर्तिते तीर्थे गोभिर्वाभक्षितेयवसइत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहंविप्राः कुर्युरभिक्षिते न कुर्युरिति ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यवसं तृणम् । गोभिःप्रवर्तिते तीर्थे च व्यवहारमार्गे तस्य परिग्रहं स्वीकारंकुर्युः ॥ १९६ ॥

व्रात्यानांयाजनंकृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ॥ अभिचारमहीनंच त्रिभिःकृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । व्रात्याःसावित्रीपतितास्तेषांव्रात्यानांव्रात्यःस्तोमःक्रतुर्विहितस्तेनयेयाजयन्ति आर्त्विज्येनोपदेष्टृत्वेनचपरेषांमातापितृगुरुवर्जमन्त्यकर्मश्मशानादि । अभिचारंश्येननिधनादि । अहीनेचद्विरात्रिकंकृच्छ्रैर्विशुध्यति । अन्येत्वाहुर्नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्यविधिः कस्यतर्हिऋत्विजां । तथाच व्रात्यानांयाजनमितीदृशएवाधिकारः । यजमानस्यतु विधिलक्षणाप्रवृत्तिस्तस्याःप्रतिषेधाभावेकुतः प्रायश्चित्तं भवत्वहीनेशास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादौतु कथं नहिशत्रून्मारयेदिति नोदनास्ति किंतर्हियः शत्रोर्मारणंकामयते तेनतत्सिध्यर्थंश्येनादिकर्तव्यं शत्रुमारणेच लिप्सालक्षणाप्रवृत्तिःसाचनिषिद्धा नाहिंस्यात्सर्वाभूतानीति । अहीनेप्स्वर्गाप्तिलिप्सातएवप्रवृत्तिः । फलकामस्यहितत्राधिकारोभवति नतुफलकामनातत्रनिषिद्धा । नापिकाम्यमानार्थनिष्पादकोव्यापारः । इहतुभयंनिषिद्धंनाहिंस्यादिति मरणफलव्यापारेण प्रवर्तितव्यंतत्फलंचश्येनादेरेव इहतु नास्तिनिषेधः । स्वर्गादिफलकर्मणःकर्तव्यमितिकेचिदाहुः । वाक्शस्त्रंवैब्राह्मणस्येत्यभिचारिणीयाभिचारोप्यनुज्ञयाम्नातएव । तुल्यावहीनाभिचारौ तत्रऋत्विजामेवप्रायश्चित्तंयुक्तं । ननुच काम्यान्यनिषिद्धानि कामात्मताप्रशस्तेति यस्तस्यविषयःसतत्रैवव्याख्यातः । श्रुतिश्चाहीनतया याजनंकार्यमिति । अभिचारिणीयाभिचारेच यजमानस्यायुक्तंकथमाम्नातंयज्ज्योतिषोभिचार्यन्ते । तद्विधिप्रायश्चित्तान्युक्तान्येव । अस्य चर्त्विग्विषयेऽभिचरणीयाभिचारेऽविषयत्वाद्वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणमभिचारः ॥ १९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परेषामबन्धूनामर्थाभिसंधिना । अन्त्यकर्म श्मशानकर्म । अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । व्रात्यानामतऊर्ध्वंत्रयोप्येतइत्युक्तानांव्रात्यस्तोमादियाजनंकृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानांच निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादिकृत्वा अभिचारंच श्येनादिकर्माभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनंयागविशेषः । अहीनयजनमशुचिकरमितिश्रुतेः । त्रिरात्रादितस्य यजनंकृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहोदेहाद्यर्थः याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्जयेदित्युक्तं तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तंतथाविधयाजनेपि तदाह व्रात्यानामिति । परेषां निषिद्धौर्ध्वदेहिकानांपतितादीनाम् । अन्त्यकर्मदाहादि । अहीनं त्रिरात्रादिसाध्यमभिचारं कारयित्वाकृत्वावा ॥ १९७ ॥

(५) **नन्दनः** । अन्त्यकर्मदासकृत्यं परेषांसपिंडानांप्रेतकर्मवाहीनंकृत्वा द्विरात्रादिष्वार्त्विज्यंकृत्वा ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अपरेषां पित्राचार्यादि व्यतिरिक्तानां सपिण्डानां अन्त्यकर्म श्मशानकर्म च अनभिचरणीयस्य अभिचारं अहीनंयागविशेषं त्रिभिःकृच्छ्रैःशुध्येत् ॥ १९७ ॥

शरणागतंपरित्यज्य वेदंविप्लाव्य च द्विजः॥ संवत्सरंयवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८॥

(१) **मेधातिथिः**। द्विविधःशरणागतःभागुक्तस्तस्यपरित्यागःप्रत्याख्यानंनसत्यांशक्तौ प्राक्तद्विचारितम्। वेदंविप्लाव्यानध्यायाध्ययनंकृत्वाऽधिकारेणाधीयानस्यतुयोगदानंकिंपठसिनाशितंत्वयेति। अथवा धनहेतोःपरीक्षास्थानेष्वनियुक्तेनपठ्यतेस्मृतिश्च। दत्वानियोगंधनहेतोःपतितान्मनुरब्रवीत् ॥ १९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शरणागतंपरित्यज्यत्यक्त्वा विप्लाव्यार्थान्तरपरत्वव्याख्यादिना। विसर्गानुस्वारादिवैकल्येनमिथ्यार्थंकृत्वा। यवाहारोयवान्नाहारः॥ १९८॥

(३) **कुल्लूकः**। शरणागतंपरित्राणार्थमुपगतंशक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यंच वेदमध्याप्य तज्जनितंपापंसंवत्सरंयवाहारोऽपनुदति॥ १९८॥

(४) **राघवानन्दः**। महापातकादिभिन्नानां स्वातन्त्र्येण प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमाह शरणागतेत्यष्टभिः। शरणागतं शक्तःसन्परित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः॥ मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्योयावद्बुद्धिबलोदयम् ॥ यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः इतिशुक्रोक्तेः॥ वेदं अनभ्यासेन विप्लाव्य विस्मृत्य कामतस्त्यागेऽनुपातकत्वोक्तेः। अपसेधति अपनुदति॥ १९८॥

(५) **नन्दनः**। अनध्याप्याध्यापनंवेदविप्लावनम्॥ १९८॥

(६) **रामचन्द्रः**। वेदं विप्लाव्यद्विजः अर्थान्तरव्याख्यानादिमिथ्यार्थमुक्त्वा अनध्यायेऽध्ययनं कृत्वावा॥ १९८॥

श्वसृगालखरैर्दष्टोग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च॥ नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९॥
[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च। अद्भिः प्रक्षालनंप्रोक्तमग्निना चोपचूलनम्॥१॥ +]

(१) **मेधातिथिः**। दष्टोदन्तैर्दंष्ट्राभिर्ग्राम्यैः क्रव्याद्भिर्मार्जारनकुलादिभिः॥ १९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अग्राम्यैःक्रव्याद्भिर्वृकादिभिः॥ १९९॥

(३) **कुल्लूकः**। कुक्कुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मार्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति॥१९९॥

(४) **राघवानन्दः**। क्रव्याद्भिः गृहमर्कटमार्जारादिभिः। नरैःपुंश्चलीवराहैः काकैः। प्राणायामेन जलेस्थित्वेतिशेषः॥ पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः॥ प्राणायामंजले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ १९९॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्रव्याद्भिः वृकादिभिर्दष्टः॥ १९९॥

षष्ठान्नकालता मासंसंहिताजपएव वा॥ होमाश्च साकलानित्यमपाङ्क्त्यानांविशोधनम्॥२००॥

(१) **मेधातिथिः**। अपांक्त्यास्तृतीयाध्यायउक्ताः येषांप्रतिपदंप्रायश्चित्तमन्यत्राम्नातंतेषांमासंसंहिताजपः शाकलहोमः षष्ठान्नकालताचेतिसमुच्चयः। काष्ठशलाकादिदेवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयतेसशाकलहोमः। नित्यग्रहणंसमासेपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं यावन्मासःपूर्णः॥ २००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। षष्ठान्नकालता एकभक्तपूर्वकदिनद्वयोपवासानन्तरंतृतीयदिनभोजनं मासपर्यन्तम्। संहिताजपः संहिता कस्याश्चिच्छाखायामन्त्रभागः। शाकलहोमादेवकृतस्येत्यादिमन्त्रैर्यज्ञावृक्षशकलहोमाः। अपाङ्क्त्यायेस्तेनपतितक्लीबाद्युत्यादिनोक्ताः। तेषांमध्ये अनुक्तनिष्कृतीनां मिलितमेतत्त्रयं शोधनम्॥ २००॥

+ (क) (२००) साकलानित्यं=शाकलानित्यं (ज, झ, ञ, ट, ड, ढ, त, थ)

(३) **कुल्लूकः** । अपाङ्क्त्याः येस्तेनपतिताः क्लीबाइत्यादिनोक्तास्तेषांविशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानांमासंत्र्यहमभुक्त्वा तृतीयेऽह्निसायंभोजनंवेदसंहिताजपोदेवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकंकार्यः । एतत्समुद्दिष्टंपापशोधनम् ॥ २०० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच षष्ठेति । अपाङ्क्त्यानां स्तेनपतितक्लीबाइत्यादिनोक्तानां पङ्क्त्यभोजिनांविशेषतोऽनुद्दिष्टप्रायश्चित्तानां । षष्ठान्नकालता षष्ठस्यान्नस्य भोजनीयस्य यः कालः सएव भोजनकालोयस्य सतथा तस्य भावः । दिनद्वयमभुक्त्वा तृतीयदिने सायं भोजनेति संहिता वेदस्य । देवकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः शाकलस्यतु येहोमाइत्यनेनोक्तावा ॥ २०० ॥

(५) **नन्दनः** । देवकृतस्यैनसइत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्चशब्दात्समुच्चितानां प्रायश्चित्तत्वं अपाङ्क्त्याः श्राद्धप्रकरणेप्रोक्ताः ॥ २०० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । षष्ठान्नकालतामासं दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने सायं भुञ्जते इति प्राप्तं होमाश्च शाकलाः । देवकृतस्यैनसइत्यादिमन्त्राः । अपाङ्क्तानां अनुक्तप्रायश्चित्तानाम् । विशोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानंसमारुह्य खरयानन्तु कामतः ॥ स्नात्वा तु विप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥२०१॥

(१) **मेधातिथिः** । उष्ट्रैर्युक्तंयानंगन्त्र्यादि साक्षादुष्ट्रादावारोहणमव्यवधानेनचाधिकतरंप्राणायामानामावृत्तिः । दिग्वासानग्नोनग्नदोषनिर्हरणार्थंपुनः सवासास्नानंकृत्वाप्राणायामःकर्तव्यः ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उष्ट्रयानमुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठंवा यानम् । एवंखरयानम् । दिग्वासानग्नः । प्राणायामेन गायत्र्या त्रिःपठितया ॥ २०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । उष्ट्रैर्युक्तंयानंशकटादि एवंखरयानमपि तत्कामतआरुह्याव्यवधानउष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामबहुत्वं नग्नश्च कामतः स्नानंकृत्वा प्राणायामेन शुद्धोभवति ॥ २०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच उष्ट्रयानमिति । दिग्वासादिगम्बरः प्राणायामपर्यन्तम् ॥ २०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दिग्वासानग्नः स्नात्वाचकारात् नग्नभोजनदिवास्त्रीगमनादिनिषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुध्यते ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरंसन्निवेश्य च ॥ सचैलोबहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥२०२॥

(१) **मेधातिथिः** । विनाद्भिरसंनिहितास्वप्सुअदृष्टगोचरस्थास्वप्सु आर्त्तोविष्टयास्तब्धशरीरंमूत्रपुरीषोत्सर्गंसन्निवेश्यसचैलोयत्प्रावृतंवस्त्रंतेनसहितः । बहिर्ग्रामान्नद्यादावाप्लुत्यनिमज्ज्यततोगामालभ्यस्पृष्ट्वाशुध्यति ॥ २०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विना अद्भिः शौचार्थाद्भिः असन्निहितेशौचार्थजलइत्यर्थः । अप्सु जलमध्ये शारीरं मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । आर्त्तः आपत्काले अनापदित्वन्यत्प्रायश्चित्तम् । आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । असन्निहितजलेजलमध्ये वा वेगार्त्तो मूत्रंपुरीषंवा कृत्वा सवासाबहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गांच स्पृष्ट्वा विशुद्धोभवति ॥ २०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अद्भिर्मलक्षालनंविनाशारीरं विण्मूत्रादि संनिवेश्यार्त्तोपिक्षिप्त्वा । बहिर्ग्रामान्नद्यादौ । आलभ्यस्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

---

* त्र्यहं=घहं (अ)

(५) **नन्दनः** । आर्त्तआपन्नः शारीरंमूत्रादिकं अद्भिर्विनासंनिवेश्यजलरहितंकृत्वा अप्सुवाशारीरंसंनिवेश्योत्सृज्य बहिर्ग्रामात् आर्त्तग्रहणात्तस्य प्रायश्चित्तगौरवंद्रष्टव्यम् ॥ २०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अद्भिर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः शारीरं मूत्रपुरीषादि संनिषेव्य कृत्वा बहिः सचैलः आप्लुत्य स्नात्वा गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वेदविहितानांदर्शपौर्णमासादीनांश्रौतानांस्मार्तानांचसंध्योपासनादीनां तान्यपिवेदोदितानितन्मूलत्वात्स्मृतीनांस्नातकव्रतानि नजीर्णमलवद्वासाइत्यादीनि । तेषांलोपएकाहमुपवासः । श्रौतकर्मातिक्रमे याइष्टयउक्तास्ताअनेन समुच्चीयन्ते ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदोदितानामिति । वेदोक्तनित्यसंध्यादिकर्ममध्ये अनाम्नातप्रायश्चित्तकर्मलोपे । स्नातकव्रतेषु वैणवींधारयेद्यष्टिमित्यादिषु अनाम्नातप्रायश्चित्तकर्मलोपे । अभोजनमेकरात्रमेव ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदविहितानांकर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणांच परिलोपे स्नातकव्रतानांचतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासंप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच वेदेति । कर्मणां होमसंध्यावन्दनादीनां । अतिक्रमे अकरणे कालतः स्वरूपतोवा । स्नातकव्रतं चतुर्थाध्यायोक्तम् । अभोजनं तदहरुपोषणम् ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः** । वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि ॥ २०३ ॥

हुङ्कारंब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारंच गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सक्रोधाक्षेपेहुंकारेणहुंकुरुतेतूष्णीमास्वहुंमाएवंवादीरित्येवमादिष्वर्थक्रियासुतन्निषेधार्थंहुंकारकरणंब्राह्मणस्यज्येष्ठस्य समस्य कनीयसोवाशिष्यस्यपुत्रस्यवातथागरीयसस्त्वंकारमुक्त्वा त्वमेवमात्थत्वयेदंकृतम् । एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत् । प्रथमादिविभक्तिर्नविवक्षिता । तथाच समाचारोगुरौयुष्मास्त्वित्यादिबहुवचनंप्रयोक्तव्यमिति । स्नात्वानश्नन्प्रातर्भक्तत्यागः । उपसंग्रहणंकृत्वाप्रसाद्यक्रोधंत्याजयित्वासायमश्नीयात् ॥ २०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गरीयसोगुरोरब्राह्मणस्यापि हुंकारंत्वंकारंचोक्त्वा तथाऽगरीयसोपि ब्राह्मणस्य तद्द्वयमुक्त्वा स्नात्वेत्यादिप्रायश्चित्तंकुर्यात् । अहःशेषमहोरात्रस्य शेषम् ॥ २०४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हुंतूष्णींस्थीयतामित्याक्षेपंब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारंच विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहःशेषंयावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपंकुर्यात् ॥ २०४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच हुंकारेति । गरीयसोगुरोः । अहःशेषं उपोषणंकृत्वेत्यर्थः । अभिवाद्य प्रणतिंकृत्वा । प्रसादयेत्तदात्मनि प्रसादमुत्पादयेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ गुरुंहुंकृत्यत्वंकृत्यविप्रंनिर्जित्य वादतः ॥ बध्वावा वाससाक्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनमिति ॥ २०४ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रसादयेत ब्राह्मणंगरीयांसञ्च ॥ २०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गरीयसः ज्येष्ठस्य ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥२०५॥

(१) मेधातिथिः । तृणेनपीडाकरेणापिताडयित्वा प्रहृत्य वाससापिकण्ठेमृदुस्पर्शेन बध्द्वा । विवादेलौकिकेकलहे विनिर्जित्यप्रणिपत्य नम्रेणभूत्वाप्रसादयितव्यः । वादजल्पयोस्तुनायंविधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाससाकण्ठेबद्ध्वासंपदात्रवात्वेयतत्कार्यचिररात्रादिनियतःलघुगुरुनियमातिक्रमापेक्षयायोज्यं अत्र प्रकृतयोर्ब्राह्मणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राकृतंब्राह्मणंतृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाबध्य वाससावा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । ताडयित्वाब्राह्मणमित्येव ॥ २०५ ॥

अवगूर्यत्वब्दशतंसहस्रमभिहत्य च ॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकंप्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवगुरणप्रतिषेधोयं परिशिष्टोर्थवादोजिघांसयाहन्तुमिच्छयादण्डादिकमुद्यम्य संवत्सरशतंनरकेष्वास्ते । अभिहत्यप्रहारंदत्वा सहस्रंसंवत्सराणांजिघांसयानपरिहासतः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिघांसया मारणेच्छया । अवगूर्य दण्डाद्युद्यम्य । अभिहत्य दण्डादि निपात्य ॥२०६॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतंनरकंप्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रंनरकंप्राप्नोति ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । योब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादितिश्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणावगोरणादौ नरकंज्ञापयन्प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येतिचतुर्भिः । अवगूर्य दण्डमुद्यम्य । अब्दशतं अब्दानांशतं अभिव्याप्य नरकंप्रतिपद्यते । एवमुत्तरत्र ॥२०६॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायश्चित्तंवक्तुंतन्निमित्तंपापफलंतावत् श्लोकाभ्यामाह अवगूर्यत्वब्दशतमिति । अवगूर्य प्रहर्तुंहस्तादिकमुद्धृत्य ॥ २०६ ॥

शोणितंयावतःपांसून्संगृह्णाति महीतले ॥ तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य रुधिरदण्डादिप्रहारेण भूमौपतितंयावत्पांशूनूरजोवयवान्संगृह्णाति तावन्तिसंवत्सरसहस्राणि तस्य जनयितानरकेव्रजेद्वसेत् । अयमप्यर्थवादः ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संग्रहीतुं योग्यंभवति । द्विजन्मनोविप्रस्य । तत्कर्ता शोणितोत्पादकः ॥ २०७॥

(३) कुल्लूकः । प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरयावत्संख्याकान्रजः कणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादकोनरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनः द्विजोत्तमस्य ॥ २०७ ॥

अवगूर्यचरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रंनिपातने ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्॥२०८॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यप्रायश्चित्तमेतत् । ब्राह्मणरुजःकृत्वेति शोणितोत्पादनादन्यत्रैतत् यदिवा तेनेदंविकल्पते ॥ २०८ ॥

---

(२०७) महीतले=द्विजन्मनः (ख, ग, च, ण)

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौपूर्वाधोक्तौ ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रंकुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रंवक्ष्यमाणंचरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । अवगूर्य दण्डमुद्यम्य ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह अवगूर्यचरेत्कृच्छ्रमिति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणे अवगूर्य दण्ड मुत्थाप्य कृच्छ्रं चरेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनांतु पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिंचावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुक्तानिष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषांविकर्मणां यथाचाण्डालादिप्रतिलोमवधेतत्प्रकल्पयेत् । ननुचात्राप्युक्तं किंचिदेवतुविप्रायदद्यादस्थिमतांवध इति अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्तोगृह्यन्ते । महाकायानांतुनैषविधिः । ननुचत्वारोवर्णानास्तिपंचमइतिशूद्रप्रभेदाएवंप्रतिलोमाः यदि नामपंचमोवर्णोनजातोनैतावताशूद्रैस्तैर्भवितव्यंतेषामपि लक्षणस्य नियतत्वात् समानजात्यामूढायांजातः शूद्रइति वर्णसंकरजाश्चित्तस्मान्नशूद्रहत्याप्रायश्चित्तं नापिकिंचिदेवतुविप्रायेत्यन्यस्तत्रकल्पनायाअनवसरः । शक्तिःप्रायश्चित्तिनस्तपसि तथाकिमयंतपसिसमर्थउतदाने । पापंच हिंसायाविहितप्रायश्चित्तमेव अभक्ष्यभक्षणेतदेव । अथपापस्यगुरुलघुभावोपेक्षणीयः । ननुचगुरुलघुभावः पापस्य कथंज्ञायतेप्रायश्चित्तमहत्त्वादितिचेत् अनुक्तप्रायश्चित्तविषयेयंकल्पनासत्यमर्थवादेदोषातिशयश्रवणाद्गुरुत्वात् तथाबुद्धिपूर्वानुकृतेच किंचनेदमनुक्तनिष्कृतिविषयमेवप्रकल्पयेत् उक्तेपि कल्पनाकार्या कुतएतत् दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेनचोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किंचैतस्मिन्व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यंभावनीयाकल्पना अतउद्दिष्टानुद्दिष्टसर्वशेषोयम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादि प्रकल्पयेत् स्वयंविद्वानूहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तजातं शुद्धिदीपिकायां विषयव्यवस्थयास्माभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोत्र पदार्थमात्रं प्रकाशितमिति ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुक्तप्रायश्चित्तानांयथाप्रतिलोमवधादिकृतानांनिर्हरणार्थंकर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापंच ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन्प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते अनुक्तेति द्वाभ्याम् । अनुक्तनिष्कृतीनामननुष्ठितप्रायश्चित्तानाम् प्रकल्पयेत्परिषदिति शेषः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अनुक्तनिष्कृतीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तादीनाम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुक्तनिष्कृतीनां अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापंविचार्य ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवोव्यपकर्षति ॥ तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । ननुचोक्ताएवाभ्युपायाः इहचान्द्रायणं इहप्राजापत्यं इहद्वादशवार्षिकमिति । सत्यंसंज्ञामात्रेण निर्दिष्टाइहतु स्वरूपंसेतिकर्तव्यताकमुच्यते । उपायएवाभ्युपायः व्यपकर्षति अपमार्ष्टिदेवर्षीत्यादिः स्तुतिः । मानवग्रहणंसर्ववर्णार्थम् ॥ २१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपायैः साधनैः ॥ २१० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतून्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान्युष्माकंवक्ष्यामि ॥ २१० ॥

(४) **राघवानन्दः**। व्यपकर्षति नाशयतिदेवर्षिपितृपदं भाविपरं तिर्यगधिकरणविरोधात् न तेषां ग्रामदेवत्वानां तत्प्रायश्चित्ताधिकारः। सेवितान्निर्णीतान्वा ॥ २१० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मानवो यै रुपायैः एनांसि पापानि व्यपकर्षति तानुपायान् वः वक्ष्यामि देवर्षिपितृभिः सेवितान् ॥ २१० ॥

त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमद्यादयाचितम् ॥ त्र्यहंपरंच नाश्नीयात्प्राजापत्यंचरन्द्विजः ॥ २११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यद्यप्यहर्मुखंप्रातस्तथापि पूर्वाह्णकालोलक्ष्यते। द्वितीयाह्नकालप्रतिषेधादस्यप्रातःकालविधौहि यदृच्छयाभोजनंप्राप्तंवर्तते [केवलमत्यर्थंहिमध्यंदिनेवामनुष्याणामिति अयाचितत्वात्प्राप्तमर्थित्वाद्भोजनंतदेव चेत्प्रातःकालेविधीयते तदा माध्यंदिनंनिवर्तेत][1] नसायंतनं। अद्यपुनर्यदेवपौरस्त्यंपूर्वाह्णमध्यंदिनकालयोर्विकल्पितयोःप्राप्तंभोजनंतदेवपुनरुच्यमानंकालान्तरनिवृत्त्यर्थंसंपद्यते व्रतत्वाच्चैतदेवयुक्तम्। एकाहारताहि व्रतपरिगणनायांसंख्यायते तपश्चेदंतापयति दुःखयतीति। यदिचद्वितीयंभोजनंनिवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तेत। अन्येतु हविष्यान् प्रातराशानिति स्वल्पपरिमाणताभोजनस्य लक्ष्यतइत्याहुः प्रातराशेहिस्वल्पंभुंजते । यत्तच्छीलाःप्रकृतपुरुषास्तथासिद्धेपाके भोजनंप्राप्तंभुक्त्वेतिव्यपदिशन्ति। सायमितिवापरस्मिन् त्र्यहे ततोनन्तरां तथाहस्तवेदिकायांयावद्भुज्यते तावदनुज्ञायते। उक्तंच स्मृतिकारैरीषन्भुक्त्वार्थसंविशेषात्। अयाचितेपि हविष्यभोजनमेककालिकंच स्वगृहेपि दीयतांमेभोजनमिति यत्भृत्यादयआज्ञायन्ते तदपि याचितमेव प्रार्थनमात्रं याञ्चाप्रेषणाध्येषणयोःसाधारणं अतःस्वगृहेपि यदिभार्यादयोऽननुज्ञाताउपहरन्ति तथाभोक्तव्यंनत्वन्यथेति ॥ २११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रातः प्रातरेव। एवं सायम्। तथा अयाचितं यद्ययाचितंलभ्यते। अलाभेतूपवासः ॥ २११ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्राजापत्याख्यंकृच्छ्रमाचरन्द्विजातिराद्यदिनत्रयंप्रातर्भुञ्जीत। प्रातः शब्दोयंभोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः। अतएव वसिष्ठः त्र्यहंदिवा भुङ्क्तेनक्तमत्ति च त्र्यहंत्र्यहमयाचितव्रतंत्र्यहंन भुङ्क्तइति च कृच्छ्रः। आपस्तंबोप्याह त्र्यहंनक्ताशी* दिवाशी च ततस्त्र्यहंत्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहंनाश्नाति किंचनइति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः अपरंच दिनत्रयंसायंसन्ध्यायामतीतायां भुञ्जीत अन्यद्दिनत्रयमयाचितंतावदन्नंभुञ्जीत शेषंच दिनत्रयंन किञ्चिदश्नीयात्। अत्र ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः ॥ सायंद्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परंचानशनंस्मृतम् ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणंच यावांश्च प्रविशेन्मुखम् ॥ एतंग्रासंविजानीयाच्छुध्यर्थंग्रासशोधनम् ॥ हविष्यंचान्नमश्नीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा ॥ त्रींस्त्रीण्यहानि शास्त्रीयान्ग्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥ अयाचितंतथैवाद्यादुपवासस्त्र्यहंभवेत् ॥ २११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राजापत्यादिस्वरूपमाह पञ्चदशभिः। त्र्यहं दिनत्रयंव्याप्य। प्रातःशब्दोत्र दिवाभोजनोचितकालपरः। अतएव वसिष्ठः। त्र्यहं दिवाभुङ्क्ते नक्तमत्तिच त्र्यहं त्र्यहमयाचितं त्र्यहमभुङ्क्तइति कृच्छ्रः। तत्र ग्राससंख्या-

---

* शी=श्य (अ) (१) आ आ

परिमाणोपादानानि पराशरोक्तानि ॥ सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तुयावान्वा प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनमिति ग्रासपरिमाणम् ॥ हविष्यान्नः प्रातराशःसायमाशस्तथैव च ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासत्र्यहं भवेदिति हविष्यान्नादिग्रासोपादानद्वयम् ॥ २११ ॥

(५) **नन्दनः** । प्राजापत्याख्यंकृच्छ्रम् ॥ २११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्राजापत्यमाह त्र्यहमिति । प्रातस्त्र्यहं नक्तंत्र्यहं अयाचितं अद्यात् । त्र्यहंपरंनाश्नीयात् उपवासत्रयंएवंद्वादशदिनसाध्यंएकंप्राजापत्यव्रतंचरन् द्विजः अयाचितान्नं परकीयान्नं प्रातःस्वकीयान्नस्यपाचनम् ॥ २११ ॥

गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रंसान्तपनंस्मृतम् ॥ २१२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गोमूत्रादीनांकुशोदकानांसमाहारमाहुरेकस्मिन्नहन्येकरात्रोपवासश्च ततोद्व्यहंसांतपनं । अन्येतु प्रत्यहमेकैकंभक्षयितव्यं संहतस्याश्रुतत्वात् अतःसमाहानिसांतपनं द्वावप्येतौपक्षौस्मृत्यन्तरे परिगृहीतौ ॥ २१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षीरादित्रयमपि गोरेव । कुशोदकं कुशमिश्रजलम् । एतत्सर्वं मिलितमेकस्मिन्दिने प्राश्योत्तरेद्युरुपवसेत् ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गोमूत्रादेकीकृत्यैकैकस्मिन्नहनि भक्षयेन्नान्यत्किंचिदद्यात् । अपरदिने चोपवासद्व्येतत्सान्तपनंकृच्छ्रंस्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकंषड्दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनंभवति । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ कुशोदकंच गोक्षीरंदधिमूत्रंशकृद्घृतम् ॥ जग्ध्वा परेद्युरुपवसेत्कृच्छ्रंसान्तपनंचरन् ॥ पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः ॥ समाहेनतु कृच्छ्रोयंमहासान्तपनंस्मृतम् ॥ २१२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सांतपनं लक्षयति गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कं मिश्रयित्वाएकस्मिन्दिने भक्षयतोऽपरस्मिन्दिनोपवासेन सान्तपनं द्व्यहःसाध्यम् । एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिप्रत्येकं प्रत्यहं भोजनेएकोपवासश्च ॥ कुशोदकं तुगोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत् घृतम् । जग्ध्वा परेद्युरुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥ समाहेन तु कृच्छ्रोयं महासान्तपनः स्मृतइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः** । षडह्नानिषडहानि यथाक्रमं गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गोमूत्रादीन्षड्प्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परेद्युरुपवसेदिति दिनद्वयसाध्यकृच्छ्रः ॥ २१२ ॥

एकैकंग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ त्र्यहंचोपवसेदंत्यमतिकृच्छ्रंचरन्द्विजः ॥ २१३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्ववदितिप्राजापत्यविधिमतिदिशति एष्वेवकालेष्वेकैकंग्रासमश्नीयात् ॥ २१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्र्यहानित्रीणि पूर्ववत् त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमयाद्याचितमिति ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अतिकृच्छ्रंद्विजातिरनुतिष्ठन्प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकंग्रासंत्र्यहाणि त्रीणित्रीणिपूर्ववत् अन्यच्च त्र्यहंन किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतिकृच्छ्रं लक्षयति एकेति । त्र्यहाणित्रीणि नवदिनानि । पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितमितिप्रोक्तवत् ग्रासमत्रपाणिपूर्णान्नं ॥ अयमेवातिकृच्छ्रःस्यात्पाणिपूर्णान्नभोजनइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१३ ॥

(५) **नन्दनः** । त्र्यहाणित्रीणि नवदिनानीत्यर्थः पूर्ववत्प्राजापत्यवत् ॥ २१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रीणि त्र्यहाणि नवदिनानि च पूर्ववत्तु पुनः अन्यत्र्यहमुपवसेत् । एवं द्वादशदिनसाध्यमतिकृच्छ्रम् ॥ २१३ ॥

तप्तकृच्छ्रंचरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतित्र्यहंपिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

[अपांपिबेच्च त्रिपलंपलमेकंच सर्पिषः । पयः पिबेत्तुत्रिपलंत्रिमात्रंचोक्तमानतः ॥ १ ॥] ‡

(१) **मेधातिथिः** । तेष्वेवकालेषु जलादीनि यावतानातितृप्तिर्भवति । क्वचित्परिमाणंपठ्यते । अपांपिबेत्तुत्रिपलंपलमेकंतुसर्पिषः ॥ पयःपिबेत्तुद्विपलंत्रिपलंचोष्णमारुतं ॥ सकृत्स्नायीतित्रिरह्नःत्रिर्निशायामित्यस्यापवादः ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जलादिचतुष्टयस्यैकैकंत्र्यहंत्र्यहंपिबेत् । तस्योष्णत्वमग्निसमीपे व्यजनादिनोत्पादितव्यम ॥ २१४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तप्तकृच्छ्रंचरन्द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकंत्र्यहमुष्णक्षीरंत्र्यहमुष्णघृतंत्र्यहमुष्णवायुमेकवारंस्नानंकुर्वन्संयमवान्पिबेत् । अत्र पराशरोक्तोविशेषः ॥ षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रंविधीयते ॥ २१४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तप्तकृच्छ्रं लक्षयति तप्तेति । प्रतित्र्यहं प्रत्येकंद्रव्यं क्रमेणत्र्यहंपिबेदित्यन्वयः । अनिलपदमेकरात्रोपवासपरम् । सकृत्पिबेत्सकृत्स्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तप्तक्षीरघृताम्बूनां प्रत्येकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रंतुयावकमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । द्रव्यपरिमाणंतु ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलंतु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयतइति पराशरोक्तंसर्वत्र ॥ २१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसंपिबेत् परेद्युः उपवसेत् । एवं दिवसचतुष्टय [त्रय] साध्यंतप्तकृच्छ्रम् ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥ पराकोनामकृच्छ्रोऽयंसर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यतात्मासंयतेन्द्रियोगीतादिशब्दश्रवणेष्वनभिलाषी अप्रमत्तस्तत्परः । अर्थवादोयं सर्वकृच्छ्रेष्वस्यधर्मस्यविहितत्वात् ॥ २१५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य व्रताङ्गविस्मृतिशून्यस्य । एतच्च द्वयं पराके आवश्यकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि व्रताङ्गमुक्तम् ॥ २१५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाख्यःकृच्छ्रः । सकृदावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पराकंलक्षयति यतेति । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । सर्वपापनोदनइति गुरुतरानुक्तपापे प्रायश्चित्तातिदेशार्थम् ॥ २१५ ॥

(५) **नन्दनः** । पराकशब्दउपवासवचः ॥ २१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोपवासेन पराकाख्यः भवति ॥ २१५ ॥

---

‡ (ग)

एकैकंह्रासयेत्पिण्डंकृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपस्पृशं स्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । चतुर्दश्यामुपोष्यत्वयंभूतायांपौर्णमास्यांपंचदशग्रासानश्नीयात् । ग्रासप्रमाणंचास्याधिकारेण ग्रासानुमंत्रणंच । आप्यायस्वसन्तेपयांसीति स्मृत्यन्तरोक्तोविधिरपेक्षितव्यः । एकशास्त्रत्वात्सर्वस्मृतीनामसतिविरोधे समग्रंयोज्यंविरोधे तुविकल्पः । प्रतिपदमारभ्यैकैकंग्रासंदिवसेदिवसेह्रासयेत् प्रतिपदि चतुर्दशद्वितीयस्यांत्रयोदशेत्यादिया वच्चतुर्दश्यामेकोग्रासोभवति ततोऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येकंग्रासमश्नीयात् द्वितीयस्यांद्वावेवमेकैकंवर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यांपञ्चदशभवन्ति । उपस्पृशन्स्नानंकुर्वन् त्रिषवणंप्रातर्मध्यंदिनापराह्नेषु त्रिर्निशायामितिनिवर्तते विशेषविहितत्वात् ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा प्रतिपत्प्रभृत्येकैकग्रासापचयः । अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विक्रमेण ग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाइत्यर्थः । पिण्डः ग्रासः ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानंकुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासंह्रासयेत्तथा चतुर्दश्यामेकोग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकंग्रासंवृद्धिंनयेदेवंपौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामध्याख्यंचान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । चान्द्रायणस्य लक्षणमाह एकैकेतिद्वाभ्याम् पौर्णमास्यांपञ्चदशग्रासानशित्वा कृष्णपक्षप्रतिपत्क्रमेणैकैकंग्रासंह्रासयेदमावास्यायामुपोषणमेव । ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकक्रमेण पञ्चदशग्रासान्वर्धयेदिति । पिपीलिकामध्याख्यमिदं कृष्णपक्षादिनियतम् ॥ २१६ ॥

(५) **नन्दनः** अथचान्द्रायणमाह एकैकमिति कृष्णेकृष्णपक्षे ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शुक्ले एकं पिण्डं कवलं वर्धयेत् । च पुनः कृष्णेएकं पिण्डं ह्रासयेत् । त्रिषवणं त्रिकालस्नानं । वसिष्ठः ॥ एकैकंवर्धयेत्पिण्डंशुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये च भुञ्जीत एषचान्द्रायणोविधिः ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिंकृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणंव्रतम् ॥ २१७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यवमध्यमेऽमावास्यायामुपोष्यप्रतिपद्येकोग्रासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यांपंचदश पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्षएकैकग्रासापचयोयावदमावास्यामुपवासः ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अमावास्यायाःप्रतिपदाद्येकैकग्रासवृद्ध्या पञ्चदशग्रासान्पौर्णमास्यांभुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिषुदर्शे नोपवासइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकंविधानंयवमध्याख्येचान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकंपिण्डंवर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकंपिण्डंह्रासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासोभवति ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदशग्रासान्वर्धयित्वा ततः कृष्णप्रतिपदारभ्यैकैकंग्रासं ह्रासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमध्याख्यम् ॥ तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिखण्डसंमितान् ॥ एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणंचरन्निति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१७ ॥

(५) **नन्दनः** । यवमध्याख्यचान्द्रायणमाह एतमेवेति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणंचरन्
॥ २१८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रत्यहंमासमष्टौग्रासानकृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा यतिचांद्रायणंभवति । मध्यंदिने स्थि-
। प्रवृत्ते पूर्वाह्णापराह्णौवर्जयित्वेत्यर्थः । शिष्टंप्रसिद्धम् ॥ २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्रापि मासइतिवर्तते । हविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यंकाप्युपच-
ादर्शनीयत्वात् ॥ २१८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकंसंयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौग्रासा-
मध्यंदिने भुञ्जीत । मध्यंदिनइति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यतिचान्द्रायणंत्वाह अष्टाविति । कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वारभ्य मासमेकंप्रत्यहमष्टौ ग्रासान्ह-
विष्यान्नस्यमध्यंदिनेऽश्नीयात् ॥ २१८ ॥

(५) **नन्दनः** । यतिचान्द्रायणमाह अष्टाविति हविष्यपिण्डानित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । प्रतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ २१८ ॥

चतुरःप्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः ॥ चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रप्रातः शब्दोस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नंकालंलक्षयति अस्तमितेसूर्येप्रदोषइत्य-
र्थः ॥ २१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चतुरइत्यत्रापि मासएवावधिः ॥ २१९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रातश्चतुरोग्रासानश्नीयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोग्रासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणंमुनिभिः
स्मृतम् ॥ २१९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । शिशुचान्द्रायणं लक्षयति चतुरिति । शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रिघटिकोज्ञेयइतिस्मृतेः ॥ २१९ ॥

(५) **नन्दनः** । शिशुचान्द्रायणमाह चतुरइति ॥ २१९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चतुरःपिण्डान्प्रातरश्नीयात् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छिशुचान्द्रायणंभवेत् ॥ २१९ ॥

यथा कथंचित्पिण्डानांतिस्रोऽशीतीः समाहितः ॥ मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥
॥ २२० ॥

(१) **मेधातिथिः** । कस्मिंश्चिद्दिवसे चतुरोग्रासान् कस्मिंश्चिद्द्वादशकस्मिंश्चिन्नाश्नाति यथाकथंचिच्छब्दात्रैषप्रवृ-
त्तिः । यदिकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चित्षोडश अयंतुनियमःतिस्रोशीतीर्मासेनेतिद्वेशतेचत्वारिंशदधिके चंद्रलोकंप्राप्नोति ॥ २२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एकैकदिनभोज्यग्रासनियमंविना चत्वारिंशदधिकशतद्वयमित्यर्थग्रासानां मासेन भोज-
नात् अपरंचान्द्रायणम् । पिपीलिकमध्येहि प्रथमे चान्द्रायणे पौर्णमास्यामारम्भे पञ्चदशग्रासाअधिकाभुक्तास्तैःसह तिस्रो-
ऽशीतयोभवन्ति तदपेक्षयैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र ग्रासाशीतित्रयोपयोगः । यवमध्येतु पञ्चविंशत्यधिकग्रासशतद्वय-
मेव ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यसंबन्धिनांग्रासानांद्वेशते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दशकदाचित्पञ्चकदाचित्षोडश कदाचिदुपवासइत्येवमाद्यनियमेन यथा कथंचित्पिण्डाम्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतांयाति । एवंपापक्षयार्थमभ्युदयार्थंचेदमुक्तं । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ धर्मार्थंयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रमकामस्तु महतींश्रियमाप्नुयात ॥ अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । यथाकथंचिच्छुक्लपक्षंवारभ्य नत्वनियमेन व्रतस्य नियमरूपत्वात् । तिस्रोशीतीश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ॥ मेधातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचिच्चत्वारि कदाचिद्दशेति । चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्यनेन चान्द्रायणस्य काम्यत्वमपि धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामितिसंवादात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पिण्डवृद्धिन्ह्रासौभोजनकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीयइति सूचितम् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यंपिण्डानां तिस्रोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकं २४० मासेन अश्नन् चन्द्रस्य सलोकतामेति । अष्टौ प्रत्यहमश्नीयादित्यर्थः । चत्वारिंशच्छतद्वयं इतिज्ञेयम् ॥ २२० ॥

एतद्रुद्रास्तथादित्यावसवश्चाचरन्व्रतम् ॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चांद्रायणंव्रतंसर्वैर्देवाःसमाचेरुः सर्वेषामकुशलानांविमोक्षायनकेवलंयत्रैवोक्तमनुक्तेष्वपिद्रष्टव्यम् । तदुक्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौचांद्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । अत्रेदंसंदिह्यते यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनंकिंतन्त्रेणसर्वेषांशोधनमुतयोगसिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्ततइति । उच्यते यद्यप्येतन्न्याय्यंनिमित्तावृत्तौनैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदितेषु कृतसंभावनायामाम्नायते । तत्रयेषांतावत्संभावनामात्रेण शुद्धिःक्रियते तथासंवत्सरस्यैकमपीति । तत्रनिमित्तस्यानिश्चितत्वादुपपत्तेःकुतआवृत्तिसंभवोयथासुप्तस्यपरिवर्तनैः शय्यागतसूक्ष्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासुभ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमागृहप्राप्तेरसकृत्संभवति तादृग्विषये तन्त्रभावएवयुक्तः । दर्शितंचैतत् अस्यन्वतामित्यादौ समुदायवधएकंप्रायश्चित्तमिति । यानिचगरीयांसि पापानि तत्रसर्वत्रप्रायश्चित्तान्याम्नातानि । इदंच यथाप्रदर्शितएवविषये भवितुमर्हति महत्त्वाच्चानावृत्तौन्याय्यं तस्मात्संशितेष्वपिकथंचित्प्रायश्चित्तेषुननिमित्तान्तरोत्पत्तौयुक्तएवतन्त्रभावः । तथाच तन्त्रधर्मएवन्याय्यइति दर्शयति । यद्दिवाच नक्तंचैनश्चकृम यत्स्वपंतश्चकृम यज्जाग्रतश्चापियदितिच । वीप्सायांयुगपदशेषपापवर्जनम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकुशलं पापम् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चान्द्रायणाख्यंव्रतंरुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह एतदिति । अत्र रुद्राद्याभाविवृत्त्यपेक्षयातथाच । श्रुतिः । अग्निर्वाअकामयत अन्नादोदेवानामन्नादःस्यामिति ॥ सकृत्तिकाम्योष्टाकपालंनिरवपत सोऽग्निरभवदित्यष्टाकपालयागनिर्वापानन्तरंअग्निभावश्रुतेरिति । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनिवृत्तये । पापोद्देश्यकव्रतानामपि नान्तरीयकामदत्वंनविरुद्धमिति । तथाच श्रुतिः ॥ यथाम्रेनिमित्ते छायागन्धावनुत्पद्येते एवंधर्मंचर्यमानस्यार्थकामौ प्रसिध्यतइति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ धर्मार्थंयश्चरेदेत च्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रमकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयादिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । एतत्कृच्छ्रादिव्रतम् ॥ २२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् ॥२२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रवदन्ति सर्वेष्वेतेष्विति कर्तव्यतेयमुच्यते सर्वहोमेष्वाज्यद्रव्यमनुपात्तेद्रव्यविशेषेदर्शितस्वयं-ग्रहणात्परकर्तृकतानिवर्तेत किंपुनरयंहोमोलौकिकेऽग्नावनावसथ्यस्यभवतिनेतिविचार्यते । इदमेवतावद्विचार्यंकुतोग्नौहोमः प्रक्षेपावधिकस्त्यागोजुहोतेरर्थः । तत्र यस्मिनकस्मिंश्चिदाधारेप्रक्षेपेणसिध्यत्येवहोमः ततश्च स्थलेजलेवाग्नौवाक्रियतांहोमो-गृह्याग्निमतस्तुनलौकिकेऽग्नौहोमः याम्याग्नौतस्यतद्धोमप्रतिषेधात् । समाचारादग्निसिद्धिरितिचेत्समाचारएवतर्ह्यन्विष्यतां गृ-ह्यकारैस्तत्प्रणीताङ्गयधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होमआम्नातः । तद्दर्शनेनानावसथस्य प्रायश्चित्तेनाहोमकाःकृच्छ्राः । अभ्युदया-र्थिनस्तुनैवानग्निकस्य सन्ति सर्वांगोपसंहारेण फलसिद्धेरहिंसा शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यंनताडनीयं सत्यंनर्मणापि नानृतं यदिवापुरुषार्थतयाप्राप्तयोरङ्गत्वायविधानं आर्जवमक्रूरता ॥ २२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चान्द्रायणव्रतान्याह महाव्याहृतिभिरिति । तिसृभिः समस्ताभिरित्यर्थः । आज्यंहविर-नादेशइतिवचनादाज्येन होमः । आर्जवमवक्रताम ॥ २२२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरेताभिः आज्यंहविरनादेशेजुहोतिषु विधीयत इति परिशिष्टवचनादा-ज्येन प्रत्यहंहोमंकुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेद्यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गत-यायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्याहृतीतिचतुर्भिः । व्याहृत्यादिपञ्चकमाचरेदनुति-ष्ठेत् ॥ २२२ ॥

(५) **नन्दनः** । अथव्रतधर्मानाह महेति ॥ २२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृच्छ्रचान्द्रायणनियमानाह महाव्याहृतिभिरिति । महाव्याहृतिभिः समस्ताभिः ॐभूःस्वाहा ॐभुवः स्वाहा ॐस्वःस्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ॥ २२२ ॥

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥२२३॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रिरह्नइतिसवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति गौतमोनिशायामपित्रिषुयामेषु महानिशांवर्जयि-त्वातदवधिनहि अस्तिस्नानकालः । यदेववासोयुगमाच्छादनार्थमौचित्यप्राप्तंतेनैवसहजलंप्रविशेदाविशेदितिनोद्धृतोदकेने-त्यर्थः । स्त्रियोब्राह्मणीरपिनाभिभाषेत अन्यत्रमातृज्येष्ठभगिन्यादिभ्योभार्ययासहकर्मोपयोगीसंलापोननिषिध्यते अन्य-स्तुनकर्तव्यएव ॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रिरह्नः आदिमध्यान्तेषु । एवं निशायाः । एतच्च न पिपीलिकमध्ये तत्र त्रिषवणोक्तेः । नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात् । तथा न तप्तकृच्छ्रे सकृत्स्नायीत्युक्तेः ॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थंसचैलोनद्यादिजलंप्रविशेत् । एतच्चपिपीलिकामध्ययवमध्य-चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयं । तयोरुपस्पर्शेत्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्व्रतंकदाचित्संभाषणंन कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । त्रिरिति वीप्सा । अह्नः प्रातःकाले निशायां सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहंस्नानत्रयं कुर्या-

त्। तेनन्यूनातिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदः। सचेलत्वादिगुणविधिः। एतत्तु चान्द्रायणद्वयार्थमितिकेचित्। तत्र तप्तकृच्छ्रातिरिक्ते सर्वत्र॥ कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा॥ पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ पिण्डान् ग्रासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्निधेः प्रकरणस्य बलवत्वात्। अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्यात्सर्वव्रतशेषत्वात्स्नानस्य उपस्पृशंस्त्रिषवणमितिवक्ष्यमाणमनुवादमात्रं यएवंविद्वान्पौर्णमासीं यजतइतिवत्॥ २२३॥

(५) नन्दनः। कर्हिचिदापद्यपि॥ २२३॥

(६) रामचन्द्रः। त्रिः अह्नः त्रिः निशायां प्रातःसायं जलं आविशेत स्नायादित्यर्थः॥ २२३॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा॥ ब्रह्मचारी व्रती चस्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः॥२२४॥

(१) मेधातिथिः। उत्थितआसीनउपविष्टोऽथवा नक्वचिन्निषीदेदशक्तावधःशयीत नपर्यङ्के। ब्रह्मचारीमैथुननिवृत्तः व्रती शिष्टाप्रतिषिद्धेषु नियमंगृह्णीयादिदंमयानकर्तव्यमिति गुर्वादीनामर्चाप्रणतेन स्रगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम्॥ २२४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। स्थानमुत्थितत्वम्। आसनमुपवेशनम्। विहरेत् कालंनयेत्। यथा गौतमः। तिष्ठेदहनि रात्रावासीतेति। अधोभूमौ। ब्रह्मचार्यष्टाङ्गमैथुननिवृत्तः। व्रती मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यंचेति शङ्खोक्तव्रताङ्गकारी॥ २२४॥

(३) कुल्लूकः। अहनि रात्रौ चोत्थितआसीनः स्यान्नतु शयीत। असामर्थ्येतु स्थण्डिले शयीत नखट्वादौ। ब्रह्मचारीस्त्रीसंयोगरहितव्रतः व्रतीमौञ्जीदण्डादियुक्तः॥ पालाशंधारयेद्दण्डंशुचिर्मौञ्जींच मेखलामिति यमस्मरणात्। गुरुदेवब्राह्मणानांचपूजकोभवेत्॥ २२४॥

(४) राघवानन्दः। किंचान्यत् स्थानेति। विहरेन्नशयीत शक्तःसन्। अशक्तःशयीतेतिभावः॥ २२४॥

(५) नन्दनः। विहरेत्कालक्षेपंकुर्यात्॥ २२४॥

(६) रामचन्द्रः। अशक्तः अधः भूमौ शयीत॥ २२४॥

सावित्रींच जपेन्नित्यंपवित्राणि च शक्तितः॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवंप्रायश्चितार्थमादृतः॥ २२५॥

(१) मेधातिथिः। सावित्रीतत्सवितुरितिगायत्री सवितृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः। पवित्राण्यघमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाभ्यायाननरौहिरणेयादीनि सामानि सर्वकृच्छ्रेषु आदृतोयत्नवान्। सर्वेष्वित्यादिश्लोकपूरणस्तथाविधस्यैवाधिकारात्॥ २२५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। जपेन्नित्यं दिवा रात्रौच। पावनानि पवित्राण्यस्यवामीयादीनि। व्रतान्तरेष्वप्येतदिति सर्वेष्विति। एवमुक्ताभुंजीत काम्येष्वपि प्राजापत्यादिषु तथा प्रायश्चित्तार्थेष्वपि कुर्यात्॥ २२५॥

(३) कुल्लूकः। सावित्रींच सदा जपेत्पवित्राणि चाघमर्षणादीनि यथाशक्तिजपेत्। एतच्च यथाचान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत॥ २२५॥

(४) राघवानन्दः। किंच सेति। पवित्राण्यघमर्षणादीनि आदृतः श्रद्धालुः प्रायश्चित्तार्थं तत्सहकारितया जपेदित्यन्वयः। अतएव न व्रतेषु शूद्रस्याधिकारः किंतुतपःशूद्रस्य सेवनमिति वक्ष्यति। अतएवोक्तम्। नशूद्रेपातकंकिंचित्। प्रातिस्विकपापानुरूपप्रायश्चित्तादर्शनान्ममोमंत्रजपोवा॥ २२५॥

(५) नन्दनः। पवित्राणि पावमान्यादीनि॥ २२५॥

(६) रामचन्द्रः। पवित्राणि शक्तितः अस्यवामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एवंसर्वेषुप्रायश्चित्तार्थंआदृतः॥ २२५॥

एतैर्द्विजातयःशोध्याव्रतैराविष्कृतैनसः ॥ अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । आविष्कृतंप्रकाशंलोकविदितमेनः पापंयेषांतएतैःकृच्छ्रैः शोध्याः । येतुरहस्यपापास्तेषांनकृच्छ्रतपांसि किंतर्हि मन्त्रैर्होमैश्चशोधयेत् । यदितावत्परिषदः ननुरहस्येषु नास्तिपरिषद्गमनमाविष्कृतंनस्यात्तद्विदुषांहितत्राधिकारः उच्यते नप्रायश्चित्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते अपितु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदंरहस्येषु शोधनंबोद्धव्यमिति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आविष्कृतैनसः प्रख्यातपापाः । अनाविष्कृतपापाः तत्पापहेतुकर्माविनाभूतव्यतिरिक्तैरज्ञातपापास्तान्मन्त्रैर्होमैश्च शोधनैः पावनतया विहितैः । एवंच परस्त्रीगमनादौ तत्क्रियाविनाभूतया परस्त्रिया तज्ज्ञानेपि न रहस्यत्वाभावः तदन्येन तु कर्तृव्यतिरिक्तेन ज्ञाते रहस्यत्वमपैति ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लोकविदितपापाद्द्विजातयएभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदाशोधनीयाः । अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेवशोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किंप्रायश्चित्तंस्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकटपापिनां व्रताण्युपसंहरन्प्रच्छन्नपापस्य प्रायश्चित्तमुपदिशंस्तपःश्रैष्ठ्यमाह एतैरित्येकविंशत्या । अनाविष्कृतपापान् स्त्रीपुंमिथुनातिरिक्ताविदितान् । एतस्यपापस्येदंप्रायश्चित्तमिति परोक्षवादेनपृष्टापरिषन्मन्त्राद्युपदेशेन शोधयेदितिशेषः ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । यान्येतानि व्रतान्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायश्चित्तमप्रकाशितानांजपहोमादयइत्याह एतैरिति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आविष्कृतैनसः लोकविदितैनसः एतैर्व्रतैर्द्विजातयः संशोध्याः । तु पुनः अनाविष्कृतपापान् रहस्याचरितपापान् मन्त्रैर्होमैः शोधयेत् ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राणांविदितेऽन्येषामप्येवंकर्मास्मीतिप्रकाशयेत् एतत्ख्यापनमनुतापः । तस्मात्तापेन धिङ्मांमहदकार्यमकरवमनर्थोमेदुष्कृतकारिणोजन्मन्येवमादिः चित्तपरिखेदः । अध्ययनंसाविच्याजपोवेदपाठोवाहिंसायामन्नासमर्थस्यतपसिदानं एतदाहेदानींनचापदितिप्रक्रांततपसः आपदिपीडायामनिग्रहणेदानम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनेन प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन । अनुतापेन रहस्ये प्रकाशेच । तपसा नाकादिना । अध्ययनेन जपेन । आपदि तपोजपाशक्तौ दानेन ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारी नरोलोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति । तपसा वोयरूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्याशक्तोदानेन च पापान्मुक्तोभवति । ख्यापनंचेदंप्रकाशप्रायश्चित्ताद्भूतंन रहस्यप्रायश्चित्तारहस्यस्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रतएकधेनुविधानात् नुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यात् वत्सरे शादेनवोभवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकशतत्रयंधेनवोभवन्तीति ॥ २२७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ख्यापनेन मयेदंकृतमितिकथनेन तत्कथने लोकावज्ञास्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्ततइतिभावः। अनुतापेन धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन । तथाच विष्णुपुराणम् ॥ कृते पापेऽनुतापोवै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तंतु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ आपदिपूर्वोक्ताशक्तौदानेनवै ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः** । अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापद्धर्मानपरानाह ख्यापनेनेति । ख्यापनंप्रकाशितपापविषयं सामर्थ्याद्गम्यते इतराण्युभयविषयाणि दानेनचापदीत्यापद्ग्रहणात्सर्वैः प्रायश्चित्तविशेषैर्दानस्यतुल्यार्थता नानुतापादिवंगते-त्यस्यप्रपञ्चइति ॥ २२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ख्यापनेन पापानां कथनेन रहस्यस्यानुतापेन च पुनः तपसा वेदाध्ययनेन आपदिदाने न ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मंस्वयंकृत्वानुभाषते ॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ख्यापनविधेरर्थवादः । नरोऽधर्ममितिनञः प्रश्लेषोधर्मस्य स्वयंख्यापनंनिषिद्धं नगुणाः स्वयंवा-च्याइति प्रकृतश्चाधर्मएव तेनाधर्मेणेति श्रूयतएव ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ख्यापनस्य पापक्षयत्वंदृढयति तथायथेति ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा यथा स्वयंपापंकृत्वा नरोभाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्पइव जीर्णत्वचा-मुच्यतइति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र ख्यापनानुवादयोरर्थवादमाह यथेतित्रिभिः । तेनोक्तेन अधर्मेणत्वचेवाहिः ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः** । अनुतापंश्लोकत्रयेणप्रपञ्चयति यथेति ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नरः स्वयमधर्मंकृत्वा अनुभाषते कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते कइव अहिः त्वचेव ॥२२८॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतंकर्मगर्हति ॥ तथा तथा शरीरंतत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शरीरमन्तरात्मैव नभूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात् । उपचाराद्धि आत्मनः शरीरशब्दोय-द्रष्टव्यः । अनुतापार्थवादोयंगर्हाख्याता ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुतापस्य पापनाशकतां दृढयति यथायथामनइति । शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्य पापकारिणोमनोयथा यथा दुष्कृतंकर्मनिन्दति तथा तथा शरीरंजीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो-भवति अयमनुतापानुवादइति ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पापकर्तुर्मनः पापंकर्मगर्हति शरीरंलिङ्गदेहम् ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः** । निन्दत्यनुतपति शरीरमिति शरीरस्थआत्मालभ्यते शरीरीति साधुःपाठः ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापंहि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ नैवंकुर्यांपुनरिति निवृत्त्या पूयते तुसः ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । निमित्तपर्यन्तमित्याहुस्तदयुक्तं संतापोमनःपरिखेदः प्रमादेतन्मयाकृतमित्येवंरूपः । निवृत्तिस्तु संकल्पोनकर्तव्यः पुनरितिक्रियाभेदंचदर्शयति कृत्वाप्रमत्यपेन संतप्यनिवर्तेतेत्यतः प्रायश्चित्तवत्ख्यापनानुतापनिवृत्तयः प्रायश्चित्तिनाकर्तव्याः । प्रयतःसिद्धिमाप्नोति ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संतप्य संतापानन्तरं प्रायश्चित्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् । नकेवलमुत्पन्नपापस्य नाशोऽनुत्पन्नस्याप्यनुत्पादःपश्चात्तापादित्याह नैवमिति । पूयते संभवदुत्पत्तिपापशून्योभवति ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पापंकृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यतइत्युक्तमपि नैवंकुर्यांपुनरित्येवमनूदितं । यदा तु पश्चा- त्तापीनैवंपुनः करिष्यामीति एवंनिवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरांतस्मात्पापात्पूतोभवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्प- स्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । न कुर्यामितिनिवृत्त्या पूयते पुनरपिनप्रवर्तते ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । च पुनः एवं पापं न कुर्यां इति निवृत्त्या सः पूयते ॥ २३० ॥

एवंसंचिन्त्यमनसा प्रेत्यकर्मफलोदयम् ॥ मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यंशुभंकर्मसमाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एवमितिकृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवमर्शः प्रेत्यकर्मफलोदयंशुभस्य कर्मणःस्वर्गादिफ- लावाप्तिरशुभस्यनरकोपपत्तिरुक्तेप्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तंचातिदुःखरूपमेतन्मनसिसंचिन्त्यशुभंकर्मसमाचरेत् विहितंशुभंतत् यथासंकल्पमूलःकामोवाक्यार्थानियताइति च तस्माद्यद्यपि नहिंस्यादित्युद्यमननिपातनेदण्डादेःपरदुःखोत्पादने उच्येते । तथाप्येवमादिशास्त्रपर्यालोचनयाध्यवसायादिनिषेधः । एवमभक्ष्यभक्षणादावपिद्रष्टव्यं यद्यपिभक्षणमात्रादन्नादिनिगरण- पर्यन्तंतथापि मानसोऽध्यवसायोनिषिद्धएव । एवमगम्यागमनेपि । यद्यपिहीन्द्रियसमापत्तिर्गमनंतथापि तदर्थाध्यवसायो- व्यापारएवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते । यद्येवंहननभक्षणागम्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तंतदध्यवसायेऽपिप्राप्नोति नैषदोषः ब्रा- ह्मणवधेतावदिष्टमेव अहत्वापीतिवचनात् । अन्यत्रतुमुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहोन्याय्यः । प्रतिषेधेतूक्तशास्त्रपर्या- लोचनया समनोव्यापारात्प्रभृतिकायव्यापारपर्यन्तविषयोऽवतिष्ठते । यद्येवंनिन्दितंसमाचरन्निति प्रायश्चित्तनिमित्तोपदे- शात्प्रतिषेधानुसारिप्रायश्चित्तंप्राप्नोति कएवमाहनास्तिप्रायश्चित्तमिति किंचतच्छब्दचोदितान्नभवत्यन्यस्य लघुकल्प्यंतथा- प्यसर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरपिविषयोन्याय्यः । कुतः पुनरयंविशेषोलभ्यते प्रतिषेधाध्यवसायादिति प्रायश्चित्तानितु शब्दार्थ- मेव व्रतनियमधर्माश्चसर्वेसंकल्पजाइति । अनेनविधिप्रतिषेधावेवोच्येते । व्रतानिविधिरूपाणि यमाःप्रतिषेधलक्षणास्तत्रै- वचकृतार्थत्वान्नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति अस्तिचप्रतिषेधसामान्यनिमित्तमतोभवतिप्रायश्चित्तं नचपरद्रव्येष्वभिध्यान- मतिचात्रैवान्तेदर्शयिष्यामः ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवंसंचिन्त्य प्रायश्चित्तम् । तथा प्रेत्य मरणानन्तरं कर्मफलस्य नरकादेरुदयम् । मूर्तिर्दे- हः ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंशुभाशुभानांकर्मणांपरलोकइष्टानिष्टफलंमनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव सर्वकर्मकुर्यादि- ष्टफलत्वात् नाशुभंनरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचएवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्थम् । मूर्तिभिर्देहैःशुभमेव समाचरेत् । अनुतिष्ठेत् ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाक्कायैः ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयंन समाचरेत् ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कृतप्रायश्चित्तस्यापिपुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरंप्रायश्चित्तमिति एवमर्थंद्वितीयंनसमाचरेदिति ।

अथवानिवृत्तेरनन्तरोपदिष्टायाअर्थवादोद्वितीयंनसमाचरितव्यमिति । अतंमहात्म्यं तस्मादाद्यकृताघलिंङमाद्विमुक्तिमिच्छन्-मोक्षमिच्छन्पुनर्मकुर्यादतश्चैतदुक्तंभवति। कृतेऽपि प्रायश्चित्ते नविमुच्यते यदिपुनःसमाचरति नचनिष्कृतौकृतायामकृताया-मपि मोक्षोयुक्तोऽतोमुक्तस्यमुक्तिमन्विच्छन्निति मोपपद्यते तस्मादाधिक्यायपुनर्वचनम् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वितीयंनाचरेत्पापं द्वितीयकरणेतु पूर्वस्यापिबहुप्रायश्चित्तापनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रमादादिच्छातोवा निषिद्धंकर्मकृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्पुनस्तन्न कुर्यात् एतच्च पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणंभवेदिति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तस्मादिति । तस्मादज्ञानादि कृताद्विशुद्धितस्मात्पूर्वार्चितपापात् द्वितीयं तज्जातीयं नसमाचरेन्नकुर्यात् । किमुक्तिमितिक्वचित्पाठः । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ॥ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह अज्ञानादिति । द्वितीयंपुनरपीतियावत् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानात् यदिवाज्ञानात् तस्माद्विमुक्तिंइच्छन्द्वितीयं नसमाचरेत् ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥ तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरंभवेत्॥२३३॥

(१) मेधातिथिः । असत्यांचित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदं दुष्कृतेकर्मण्यलाघवंकापिविचिकित्सायदि भवति । ततः कृतेऽपिप्रायश्चित्तश्चात्मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम् । तपोग्रहणंदानादीनामपियथाविहितदर्शनार्थम् ॥२३३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्तेकृतेपि लाघवमक्षीणपापोस्मीतिमतिः । तुष्टिकरं क्षीणपापोहमिति बुद्धेर्जनकम् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पापकारिणोयस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिंस्तदेव प्रायश्चित्तंतावदावर्त्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कृते । अलाघवमसंतोषः । तस्मिंस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । अथतपः प्रपञ्चयति यस्मिन्निति अलाघवं गौरवं तुष्टिरितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्नसुकृतेःकर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्तावत्तपः कुर्यात् । यावन्मनः तुष्टिकरंभवेत् यस्मिन्पापेकर्मणिकृते प्रायश्चित्ते निष्पापोहमित्यात्मनि लघुतामेति ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदंसर्वंदैवमानुषकंसुखम् ॥ तपोमध्यंबुधैः प्रोक्तंतपोन्तंवेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्यलोके यत्सुखमाभिमानीकंजनपदैश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्चसांसर्गिकंधनपुत्रादि संपत् यथाभिमतकान्तादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्चदेवेषुमनुष्याणांशतमानन्दाःसएकआजानदेवेष्वित्यादितस्य सर्वस्यतपोमूलंउत्पत्तिकारणं तपोमध्यमुत्पन्नस्यस्थितिर्मध्यावस्थाऽतीवसानंतदपेक्षयेतिवेदविदांदर्शनं यथैवकर्माणि स्वर्गयामाद्यभिमतफलसाधनान्येवंतपोविज्ञेयम् ॥ २३४ ॥

(२३३) स्यकृते = सुकृते (क, ख)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मूलं जन्महेतुः । दैवं देवानांसुखम् । मानुषकं मनुष्याणाम् । मध्यं स्थितिहेतुः । अन्तोनाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी । तत्त्रयं तपएवेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदेतत्सर्वदेवानांमनुष्याणांचसुखंतस्य तपः कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तःप्रतिनियतविधिरेवदेवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टंवेदार्थज्ञैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपः । प्रसङ्गेन चेदंवक्ष्यमाणंच सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तपसोनासाध्यमित्यावेदयन्नाह तपइति । तपोमूलं तपएवोत्पत्तिहेतुः । मध्यं स्थितिहेतुः । अंतं विनाशहेतुः । आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ॥ २३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । बुधैःतपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शिभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानंतपःक्षत्रस्य रक्षणम ॥ वैश्यस्य तु तपोवार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नैवंमन्तव्यंतपसिसमर्थोतएवसर्वफलसिद्धिमवाप्स्यामि विध्यतिशययोगाच्च । विहिताकरणेपि न द्रव्येणकथंमेनुष्ठेयोधर्मइति यतोब्राह्मणस्यतपोज्ञानं ज्ञानंवेदार्थावबोधः तस्मिन्नसति नतत्फलसाधनमतोज्ञानमेव तपउच्यते । महत्यपिव्रतसिद्धिः तेन स्वधर्मोनहातव्यइत्येवमर्थोयंश्लोकः । ज्ञानग्रहणंस्वाध्यायग्रहणाध्ययनात्प्रभृतिसर्वस्वधर्माणांप्रदर्शनार्थमेवंतपःक्षत्रियस्येति । शूद्रस्यसेवनंद्विजातीनामिति शेषस्तत्सेवायाविहितत्वात् । अस्यचानुवादत्वात् ॥ २३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणस्य यत्ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तपएव तपोमूलत्वात् । एवं रक्षणादावपि । सेवनं सेवायांप्रवृत्तिः ॥ २३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनंतपोराजन्यस्य रक्षणंतपो वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादिकंतपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तपइति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कृच्छ्रचान्द्रायणादेः तपःशब्दप्रसंगेन प्रतिनियतचातुर्वर्ण्यधर्मं तदतिदिशन्शूद्रस्य सेवैव तपइतिविधत्ते ब्राह्मणस्येति । ज्ञानं वेदतदर्थयोः । रक्षणं प्रजायाः । वार्ता कृषिवाणिज्यादिः । सेवनं द्विजानां शुश्रूषा ॥ २३५ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणादीनांज्ञानादीनि यानि धर्मान्तरेभ्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानितानि तपएव ज्ञानादिभिःप्राप्यंफलंतपसा प्राप्यतइत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपोजन्यत्वात् । तपः क्षत्रस्य रक्षणं प्रजारक्षणरूपम् । वैश्यस्य वार्तायां कारणं तपः । शूद्रस्य द्विजसेवनंतपः ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानःफलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ २३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपिमुनीनांतपोबलेनैवेत्यर्थः । वाङ्मनःकायनियमात्संयतात्मानः फलमूलेत्याहारनियमः । ईदृशेनतपसात्रैलोक्यंप्रत्यक्षवत्पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तपसा योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ऋषयोवाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जङ्गमस्थावरसहितंपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गात्मकंलोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तोनिष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तपसः किं दुरापमस्तीत्यावेदयन् सामर्थ्यमाह ऋषयइतिनवभिः । संशितव्रतास्तपसातनूकृतपापाः । सचराचरं स्थावरजङ्गमात्मकंत्रैलोक्यं एकदेशस्थआर्षेणज्ञानेनप्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ २३६ ॥

(५) **नन्दनः** । तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानोभूत्वासर्वविदोभवन्तीत्यर्थः ॥ २३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ऋषयः फलमूलाशिनः ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदोविद्यादैवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषांहि साधनम् ॥ २३७॥

(१) **मेधातिथिः** । औषधानिरसायनानि अगदाव्याध्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादिविषया दैवीस्थितिरणिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । औषधानि भैषज्यानि । अगदाविषघ्नमन्त्ररूपाणि । विद्या वेदार्थज्ञानानि । दैवीस्थितिरिन्द्रत्वादिका । प्रसिध्यन्ति प्रकर्षेण सिध्यन्ति फलन्ति ॥ २३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदोगदाभावोनैरुज्यमितियावत् । विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानंवेदसबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिः ।इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तपएषांप्राप्तिनिमित्तम ॥२३७॥

(४) **राघवानन्दः** । औषधानि महौषधिप्रभृतीनि । अगदः गदोरोगस्तन्निरसनं । सुश्रुतशास्त्रं तपसैवनिर्मितम । विद्याब्रह्मविद्या ॥ तपसाब्रह्म विजिज्ञासस्वेतिश्रुतेः ॥ दैवीचन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्युक्तेः । प्रकृष्टतयोत्पद्यन्तइत्याह प्रसिध्यन्तीति ॥ २३७ ॥

(५) **नन्दनः** । अगदोव्याधिरहितोविविधा दैवी स्थितिः विविधदैवताप्राप्तिः अत्र कारणत्वेनोक्तंतपस्तेषांहिसाधनमिति । तेषामौषधादीनांसाधनंसाधकम ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । औषधानि विषघ्नमन्त्ररूपाणि विद्या वेदार्थज्ञानं दैवी इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिमर्यादा२३७॥

यद्दुस्तरंयद्दुरापंयद्दुर्गंयच्च दुष्करम् ॥ सर्वंतु तपसा साध्यंतपोहि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दुःखेन यत्तीर्यते तद्दुस्तरं व्याधिनिमित्तामहत्यापदतिबलेन शत्रूणांयद्दुपरोधः एतदपि तपस्वीनांसुसाध्यम् । कृच्छ्रेणयत्प्राप्यते तद्दुरापमाकाशगमनादि । दुर्गमेघपृष्ठारोहणादि । दुष्करमभिशापवरदानादि । अन्यथात्वकरणंयथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिध्यति । श्लोकत्रयेण संयोगपृथक्त्वादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामुच्यते । ननुच प्रायश्चित्तानांप्रकृतत्वात्कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयैवन्याय्या नाभ्युदयार्थिनोविधेयतया नच दुस्तरादयोऽर्थवादतयानसभवन्ति । एवंविधःमहांतःकृच्छ्रायदुस्तरमपिसमुद्रादितीर्यते किंपुनर्दुष्प्रापंनापनोत्स्यते । उच्यते गृह्यस्मृतिषु सामविधौचाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानांकृच्छ्रविधिः समाम्रातः तत्रचानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैवाभ्युदयार्थता । आहच अथैतानकृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदषु ज्ञातोभवतीति । वेदेषु ज्ञातइत्यनेन नियमपूर्वकंवेदाध्ययनानुष्ठानायफलंतत्सिद्धमाह । यस्तुनिष्फलोग्रहणार्थोऽध्ययनविधिःसएकवेदाध्ययनेनात्रापि संपद्यते । एवमनेकवेदाध्ययनंतुधर्मायैवेत्युक्तंवेदेषुज्ञातइत्यनेनाशेषयागफलावाप्तिमाह । यजमानोहिवेदैर्ज्ञायते योह्यर्थवादतयासंभवति नप्रायश्चित्तानिदानभावंगच्छन्द्भिरिहापित्वधर्मनिवृत्तिमाशङ्कमानेनत्राह्मणस्यतपोज्ञानमिति यदुक्तंतदभ्युदयार्थत्वेसंभवति नप्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाधनानि तत्रभिन्नविषयत्वात्कुतःप्रायश्चित्तैर्निवृत्तिराशङ्क्यते ।अभ्युदयार्थत्वेतु कृच्छ्राणामन्येषांचकर्मणांतुल्यत्वाद्युक्तानिवृत्याशङ्का तथामहापातकिनश्चेति पापप्रमोचनार्थेपिचोद्यते यद्दुस्तरमित्यादिना । अभ्युदयार्थतेतिभिन्नेएवतेवाक्ये तेनच प्रकरणस्यबाधोयुक्तएव । तथाचद्वैपायनमुनिप्रभृतयस्तपःप्रभावाद्बहुविधिचित्रास्तावक्ष्यन्ते तस्मात्सर्वफलानितपांसि । नच यथासर्वार्थान्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि सर्वेभ्योदर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्योज्योतिष्टोमइत्याधिकारात्तत्रसर्व-

न्नयान्येषवेदेस्वर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेक्षयैव सर्वार्थता नतुक्रम्यतिशयातिभोगेनैवमिति किंतर्हियद्दुस्तरमित्यादिय-थानिर्दशितम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुस्तरं समुद्रादि । दुरापं चिन्तामण्यादि । दुर्गं मेरुपृष्ठादि । दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥२३८॥

(३) कुल्लूकः । यद्दुःखेन तीर्यते महदोषसूचितापदादि यद्दुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण । तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि यद्दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यद्दुःखेन क्रियते गोःप्रचुरदानादि तत्सर्वंतपसासाधितुंशक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणंसर्वंतपसा साध्यते तपोदुर्लंघनशक्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । दुस्तरं ग्राहादिकलानिष्टम् । दुरापं जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्राप्तिर्यथा विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यावाप्तिः । दुर्गंगरुडस्यामृताहरणम् । दुष्करमगस्त्यस्य सिन्धुपानम् । उक्तंसर्वंतपसा साध्यमिति नकेवलमपितु तपोऽननुल्लङ्घनीयमित्याह तपोह्येति । दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम् ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । शक्यंसाध्यं अत्रापि कारणत्वेनोक्तंतपोहिदुरतिक्रममिति । केनचिदपि तपोलङ्घयितुमशक्यमित्यर्थः॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् दुस्तरं समुद्रादि । यत् दुरापं चिन्तामण्यादि । यत् दुर्गं मेरुपृष्ठादि । यत् दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः॥ तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थमेतत् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भेदत्वात् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्यउपपातकाद्यकार्यकारिणः तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात्पापान्मुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनंप्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । शेषामहापातकिभिन्नाः । ततोमहापातकोपपातकादेः ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णामेतेषांचत्वार्युदाहरणानि यथासंख्यंचतुर्भिःश्लोकैर्दर्शयति महापातकिनश्चैवेति । ततः किल्बिषान्मुच्यन्ते दुस्तरंतत्किल्बिषंतरति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनोहि अकारिणःतपसैवततःकिल्बिषात् मुच्यन्ते ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवंयान्ति तपोबलात्॥२४०॥

(१) मेधातिथिः । तपस्तुतिरियं येनतपसासर्वत्रगमनात्सर्वेस्वर्गमासतइति । यथानधिकृताअपिकीटादयस्तपोबलाद्दिवंगच्छन्ति किंपुनर्विद्वांसोब्राह्मणाआलंबनं कीटादीनांजातिसहजंदुःखंतदेवतपः तेनच क्षीणकल्मषाऽधिकारिजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वानोऽहयः । पतङ्गाश्च श्वाहिपतङ्गाश्च । पशवोगवाद्याः । तपोबलात् यजमानादिनिधनप्राप्तिरूपतपोबलात् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गंयान्ति इति-

(२४०) कीटाश्चाहि=कीटाश्वाहि (सर्वज्ञ०)

हासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोप्यग्निप्रवेशादिकंतपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानांयज्जातिसहजंदुःखंतत्समंतपस्तेन च क्षीणकल्मषाअविकारिणोजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । निकृष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोमूलमित्याह कीटेति । कपोताख्यानादिष्वग्निप्रवेशादितपःश्रवणात् । पशवोगजेन्द्रादयः । वयांसि गरुडादयः । स्थावराः कल्पद्रुमादयः । वस्तुतस्तु कीटादीनां सहजं दुरदृष्टजन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीतमुक्तीर्यं पूर्वार्जितपुण्यवशात्स्वर्गं यान्तीति तपसोऽर्थवादमात्र तादृशशरीरे तपाद्यधिकाराभावादिति ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । दिवंयान्ति कीटादिभिर्दुरापाश्चास्तेपि तपसा दिवंप्राप्नुवन्ति । तथाहि महाभारते कीटाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसादिवप्राप्तिराख्यायते ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटादयः तपोबलात् यज्ञादि निधनप्राप्तिरूपतपोबलात् दिवंयान्ति ॥ १४० ॥

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ॥ तत्सर्वंनिर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । वाङ्मनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यांशुद्धिःस्मर्यते तत्रतपसानिवृत्तिः स्यात् । अतइदमारभ्यतेतदपितपसानुद्यते ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोधनास्तपएवोद्दिश्य नतु धनाद्युद्दिश्यतपःकुर्वाणाः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंत्पापंमनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वंपापंनिर्दहन्ति तपसैव तपोधनाइति तपएव धनमिव रक्षणीयंयेषांते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । निर्दहन्ति फलाजनकतांसंपादयन्ति । तपोधनाः तपएव दरिद्रस्य धनमिवोपादेयं येषां ते ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । तदेनस्तपसा निर्णुदन्ति दुर्गंपापंतपसा नाशयन्ति ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किंचित्एनः मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाक्कायकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं निर्दहन्ति दूरीकुर्वन्ति ॥ १४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥ इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । काम्यकर्मारंभे पूर्वंतपः कर्तव्यं तदपितावदनूद्यते । तथाचोक्तं प्रथमंचारत्वाशुचिःपूतः कर्मण्योभवति यत्रतावद्दीक्षोपशमनाद्यकृतंतत्रतदेवतपः एकस्तनंव्रतमुपेत्युपयन्तिविहितंचेतितपएव । यत्रापिशान्तिकपौष्टिकादौ गृहादिविषये तत्रापि पूर्वंतपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः । ब्राह्मणग्रहणंयोगाधिकृतकाममात्रप्रदर्शनार्थं । उक्तंच । नातप्ततपसः पुंसोहविर्गृह्णन्तिदेवताः ॥ नागृहीतहविष्यस्य कामः संपद्यतेक्वचित् ॥ यद्यपिनदेवतातत्फलंतथापि यागस्य देवतया विनाऽनिष्पत्तेर्देवताः संवर्धयन्तीत्युच्यते हविर्ग्रहीतृत्वंच नपुनर्देवतानांचस्वीकारः किंतर्हिसंप्रदानतयोद्देशोऽनिराकरणम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा दीक्षादिना । शुद्धस्य दिवौकसः । इज्याः यज्ञान् । प्रतिगृह्णन्ति वयमेभिः पूजिता इतिमन्यन्ते ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्त्यभिलषितार्थांश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यदित्याह तपसेति । दिवौकसोदेवाःइज्याः पूजायागाद्याः । **कामान् भोगान्** ॥ इष्टान् भोगान् हिवोदेवादास्यन्ते यज्ञभाविताः इतिगीतोक्तेः ॥ २४२ ॥

(५) **नन्दनः** । इज्यया देवानांतोषणंतेभ्यः कामावाप्तिश्च दुष्करन्तश्च तपसा शक्यतइति ॥ २४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणस्यदिवौकसः इज्यायागादि प्रतिगृह्णन्ति चपुनः दिवौकसः कामान् संवर्धयन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदंशास्त्रंतपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मनोर्येयंप्रतिष्ठाग्रन्थस्य सातपसः सामर्थ्यजैव अन्योपि योग्रंथप्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वकृत्वा ग्रन्थः प्रणेतव्यः ऋषीणामपि यत्तादृक्वेदाः प्रादुर्भवन्तितत्तपसैव ॥ २४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रजापतिर्ब्रह्मा । इदंशास्त्रं मानवम् ॥ २४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः । तपःकरणपूर्वकमेवेमंग्रन्थमकरोत् तथैव ऋषयो-वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** प्रदीपवच्चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादिश्मशानान्तस्य क्रियाकलापस्यावभासकमपीदंशास्त्रंतपोरहितैर्मनसा दुःसंभाव्यमितितपसैवासृजदित्याह प्रजापतिरिति । सर्गादावृषयोपि सुप्तप्रबुद्धस्येवतपोबलादेव-वेदानापुरित्याह तथैवेति । प्रपेदिरे प्रापुरिनितपोमहीकरणम् ॥ २४३ ॥

(५) **नन्दनः** । तपसा दुष्करमपि कर्तुंशक्यमित्यत्र पुनरप्युदाहराति प्रजापतिरिदंसर्वमिति । इदंशास्त्रमिति च पठन्ति ॥ २४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इदंशास्त्रं मानवंशास्त्रं तपसैव प्रभुः ब्रह्मा असृजत् ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसोदेवामहाभाग्यंप्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यंजपोहोमःकाले शुद्धाल्पभोजनं । अरागद्वेषलोभाश्चतपउक्तंस्वयंभुवा ॥ १॥]+

(१) **मेधातिथिः** । तपस्तुत्युपसंहारः । यदेतत्तपसोमहाभाग्यमहाफलत्वमुक्तंतद्देवाः प्रचक्षते । नकेवलंमनुष्याएव सर्वस्यास्येतिजगन्निदर्शयति कृत्स्नस्य जगतःपुण्यमुद्भवंशुभजन्मतपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वस्य पूर्वोक्तकार्यस्य । उद्भवं जन्महेतुम् । तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ॥२४४॥

(३) **कुल्लूकः** । सर्वस्यास्यजन्तोर्यद्दुर्लभंजन्म तपसः प्रकाशादित्येवंदेवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदंसर्वमित्यादितपो-माहात्म्यंप्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच देवादरत्वेनापितपःप्राशस्त्यमामाह इत्येतदिति । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य अस्यसुखत-साधनवस्त्रमाल्यादयः तपसःसकाशादुद्भवमुत्पत्तिम् । पुण्यं दुःखाननुविद्धं पुण्योगन्धइत्यादिस्मृतेः ॥ धर्मात्सुखंचज्ञानं-चेतिस्मृतेः । तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसोभाग्यमवश्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्राहुरित्यन्वयः ॥ २४४ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य पुण्यंकल्याणमुत्तमंतपसा पश्यन्तस्तपोनिमित्तंपश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ २४४ ॥

[**रामचन्द्रः** । ब्रह्मचर्यादयः स्वयंभुवा तपः उक्तम् । रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेषलोभाः ते नविद्यन्ते ॥ १ ॥]+

(२४३) शास्त्रं = सर्वं (नं) + (क, ल)

वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाशयन्त्याशुपापानि महापातकजान्यपि ॥२४५॥

(१) **मेधातिथिः** । वेदाभ्यासादीनांनित्यानांकर्मणां पापप्रणोदनार्थताधिकारान्तरत्वेनोच्यते अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानामप्रत्ययकृतानांप्रतिभूतानांचैतद्विज्ञायते अन्येत्वाहुर्यदेवोक्तंब्राह्मणस्यतपोज्ञानमिति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाशङ्कमानस्य वचनं इदमपितथैवविज्ञेयं अनुसंधानार्थंक्षमाग्रहणम् । सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थमहापातकान्यपीति । अपिशब्दाच्छ्रुतिः प्रतीयतेनेनमहापातकनिवृत्त्यर्थतानचाकस्मात्सप्रवर्तितइति तथाप्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि पृथगुक्तिः । सर्वासंभवे वेदाभ्यासमात्रेण संसिद्धिरित्येतदर्थम् ॥ २४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथाशक्तिप्रत्यहंवेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रंनाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कृच्छ्रादावशक्तस्याप्येतत्त्रयं महापातकादिनाशहेतुरित्याह वेदेति । महायज्ञावैश्वदेवादयस्तेषांक्रियानुष्ठानम् । क्षमा अपराधसहिष्णुता ॥ २४५ ॥

(५) **नन्दनः** । अथाध्ययनंप्रपञ्चयति वेदाभ्यासोन्वहंशक्त्येति ॥ २४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पञ्चमहायज्ञक्रियाः क्षमायोग्याः ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वन्हिः प्राप्तंनिर्दहति क्षणात् ॥ तथा ज्ञानाग्निना पापंसर्वंदहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ज्ञानप्रशंसेयं विदुषःस्वल्पेनप्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकरणश्चाज्ञायते । ज्ञानंच सरहस्यंवेदार्थविषयंज्ञेयं प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलंशुद्धयेप्रयोगार्थत्वात् नह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः । यस्तुदेवादिसत्तत्त्वविज्ञानंरहस्याधिकारज्ञानंच तस्याकामार्थत्वायुक्तं लद्धिताः पापनिष्क्रियाः आहच यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यन्ति एवमेविदिपापं कर्मनश्लिष्यतीति । एधोदाविन्धनं यथाशुष्कदारुचाग्नौक्षिप्तंक्षिप्रंदह्यते नत्विषा एवंज्ञानमग्निरिवपापस्यदाहकत्वाद्विनाशसामान्यादेवमुच्यते । वेदविदितिज्ञानंविशिष्यते तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तंभवति ॥ २४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ज्ञानाग्निना वेदार्थानुचिन्तनेनाग्निनेव दुष्करप्रतिबन्धेन ॥ २४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषंकरोति तथा ज्ञानाग्निना पापंसर्वंवेदार्थज्ञोब्राह्मणोनाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशद्वारा समूलकाषं कषति नान्यदित्याह यथेति । तथाच श्रुतिस्मृती । सर्वे पाप्मानोतोनिवर्तन्ते ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ नहवा एवंविदि किंचनपापंविद्यतेयथालोष्टोरजसाध्वंसते ॥ यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ नहिज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति ॥ एते श्लोकागोविन्दराजसंमतामेधातिथिसंमतइति । वस्तुतस्तु अनाविष्कृतपापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४६ ॥

(५) **नन्दनः** । ज्ञानाग्निना मन्त्रज्ञानाग्निना कुतएवंव्याख्यायते अस्य प्रकरणस्याध्ययनप्राधान्यात् ॥ २४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यथा एधान् काष्ठानि वह्निः तत्क्षणाद्दहति तथा ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तंयथाविधि ॥ अतऊर्ध्वंरहस्यानांप्रायश्चित्तंनिबोधत ॥ २४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोत्तरप्रकरणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रहस्यानामप्रकाशानांपापानाम् ॥ २४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनांपापानांप्रकाशानांप्रायश्चित्तंयथाविध्यभिहितं अतऊर्ध्वमप्रकाशानांपापानां प्रायश्चित्तंशृणुत । अयंश्लोकोगोविन्दराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखितएव ॥ २४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । विस्पष्टपापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्रहस्यानांतत्प्रतिजानीते इतीति । एषविधिःप्रकारः । एषा-मितिपाठे एषां रहस्यानाम् ॥ २४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतत् एनसां पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्धये उक्तं ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहणंमासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मुखनासिकासंचारीवायुः प्राणस्तस्यायामोनिरोधः सचोभयपथाप्राणप्रवृत्तेर्बहिः क्रमतोऽपान-प्रवृत्तेर्वायद्रेचकारव्यंप्रसिद्धं । व्याहृतयः सप्रणवओंकारोव्याहृतिभिः प्रणवेनचसहप्राणायामाः कर्तव्याइतिषोडशेत्यावृ-त्तिसंख्यानं कीदृशःसहभावः केचिदाहुः प्राणायामंकृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्ति कर्तव्यः । अन्येत्वाहुः श्वास-निरोधकालेन ध्यातव्याः । किंपरिमाणः प्राणायामानांकालोयावतानाति महतीश्वासनिरोधनपीडाजायते कुंभकरेचकपूर-काश्च प्राणायामाः स्मर्यन्ते । तेन श्वासनिरोधमात्रं यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति। असाध्यतयैव परिमाणानामपिभ्रूणहनमपि शब्दात्तत्समेषु ॥ २४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सव्याहृतीः सप्रणववाइति एतदुपलक्षणं सावित्र्याः शिरसश्च । मासादितिच यावदब्दव-चनमनुवर्तते । अनुक्तसंख्येषुच सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं जप्यम् । अनादेशेतु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमितिसामान्य-विधानात् ॥ २४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिर्विधिना प्रत्यहंषोडशप्राणायामाः कृतामासाद्ब्रह्मघ्नमपि निष्पापंकुर्वन्ति । अपिशब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तंद्विजातीना-मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । महापातकानुपपातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमख्यापनानुतापयोर्व्रताध्ययनदानवेदाभ्या समहायज्ञक्षमाज्ञानानि सामान्यतोविशेषतश्च नाशकत्वेनोक्तानिइदानीं तेषां रहसिकृतानां प्रतिस्विकव्यवस्थितनाशसा-धनान्याह सव्याहृतिमित्यष्टादशभिः । अपिनातिदेशिकपातकसंग्रहार्थः । मासान्मासावधि अहरहःकृताः प्रत्यहमभ्य स्यमानाः पुनन्ति भ्रूणहनं ब्रह्मघ्नं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सव्याहृतिकाः प्रणवाः षोडश प्राणायामाः अहरहः कृताअपि भ्रूणहनं मासात्पुनंति ॥ २४८ ॥

कौत्संजप्त्वापइत्येतद्वासिष्ठंच प्रतीत्यृचम् ॥ माहित्रंशुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कुत्सेनऋषिणा दृष्टंप्रोक्तंकौत्समपनःशोशुचदघमित्यष्टर्चैबह्वृचेपठ्यते । वासिष्ठंचप्रतीत्यृचंति-

(२४७) इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्त यथाविधि = इत्येषोविहितःकृत्स्नःप्रायश्चित्तस्यवोविधिः (राघ०)
(२४९) माहित्रं = माहेन्द्रं (ट, ड)

स्नऋचःसमाहृतास्त्यृचं प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकाराथेंचेति प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्ठाइत्येतत्। माहित्रंमाहित्रीणामिति तृचमेव महितृशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीति विमुक्तादिप्रक्षेपात्। अकतुरूचोयंतुमाहेन्द्रमिति पठन्ति तेषांमहांइन्द्रोयओजसेत्यष्टचत्वारिंशतंपयःसूक्तमाहुः शुद्धवत्यश्चैतोन्विन्द्रंस्तवांशुद्धंशुद्धेनेति। अत्रापिशब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कौत्सं कुत्सदृष्टमपनःशोशुचदघमितिसूक्तम्। वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरितितृचंऋकृत्रयम। माहेन्द्रं महांइन्द्रोयओजसेतितृचम। माहित्रमितिक्वचित्पाठः। तत्र महित्रीणामवोस्त्विति तृचं ग्राह्यम्। शुद्धवत्यः शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमितितृचम्। एतत्सर्वं वक्ष्यमाणंच प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तं नैकैकश्लोकोक्तं समुदितम् ॥ २४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं अपनः शोशुचदघमित्येतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणादृष्टंच प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्ठाइत्येवंऋचं माहित्रंमहित्रीणामवोस्त्वित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्यएतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धमित्येतास्तिस्नऋचः। प्रकृतंमासमहरहः षोडशकृत्वोपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कौत्सं कुत्सनामर्षिणा दृष्टं। अपनःशोशुचदघमित्येतत्सूक्तम्। एवं वासिष्ठमपि प्रतिस्तोमेभिरुषसंवसिष्ठामित्येतामृचम्। माहित्रं महित्रीणामवोचमित्येतत्सूक्तम्। शुद्धवत्यः। एतोन्विन्द्रंस्तवामेति शुद्धंशुद्धेनेति। एतास्तिस्नऋचः। प्रकृतत्वान्मासादेर्मासंव्याप्य प्रतिदिनं षोडशकृत्वोजपित्वाशुध्यत्येव। अपिशब्दादतिदिष्टसुरापानादिकृतोपि ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः**। अपेत्येतदपनःशोशुचदघमित्यादिकंप्रतिस्तोमेभिरुषसंवसिष्ठाइत्यादिकंवासिष्ठंतृचं माहित्रंसूक्तंमहित्रीणामवोस्त्वित्यादिकंशुद्धशब्दयुक्ताऋचः शुद्धलिङ्गाएतान्विन्द्रंस्तवामइत्याद्याः ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कौत्सं कुत्सदृष्टं अपनःशोशुचदघमित्येतत् जपेत् वासिष्ठं प्रतिस्तोमेभिरिति वसिष्ठदृष्टं तिसृणामृचां समाहारस्तृचं इतिवा माहित्रं महां इन्द्रोयओजसेतितृचं एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमिति तृचं सुरापोपि विशुध्यति२४९

सकृज्जप्त्वास्य वामीयंशिवसंकल्पमेव च ॥ अपहृत्य सुवर्णंतु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्रसकृत्ग्रहणातपूर्वत्रपाठावृत्तिः प्रतीयते साच समाचारादन्यत्रदर्शनाच्च। त्रिर्जपित्वाघमर्षणमित्यत्रापेक्षायामधिकृतेनसंबन्धः। अस्यवामशब्दोस्मिन्सूक्तेस्तीतिमतौच्छः सूक्तनाम्नोरिति। शब्दव्युत्पत्तिरस्य वामस्य पलितस्य होतुरितिद्वापंचाशदृचंसूक्तं शिवसंकल्पमपियज्जाग्रतोदूरमुदैतीतिवाजसनेयषड्टचम् ॥ २५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्यवामीयमस्यवामस्यपलितस्येत्यादि सरस्वन्तमवसेजोहवीमीत्यन्तम्। सकृत्सकृत्प्रत्यहंजपित्वा। शिवसंकल्पं यज्जाग्रतइत्यादिषड्टचम्। क्षणान्मासात नतत्क्षणएव ॥ २५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणसुवर्णमपहृत्यास्यवामस्य पलितस्य एतत्सूक्तंप्रकृतत्वान्मासमेकंप्रत्यहमेकवारंजपित्वा शिवसंकल्पच यज्जाग्रतोदुरमित्येतद्वाजसनेयकेयत्पठितंतज्जपित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापोभवति ॥ २५० ॥

(४) **राघवानन्दः**। अस्यवामीयं अस्यवामस्येति द्विपञ्चाशत्सूक्तं। प्रकृतत्वान्मासमेकंसकृत्प्रत्यहमेकवारं जपित्वा। शिवसंकल्पंच यज्जाग्रतइतिवाजसनेयपठितम्। एतद्द्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता निर्मलोनिष्पापः ॥ २५० ॥

(५) **नन्दनः**। आस्यवामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्जाग्रतोदूरमुपैतीत्यादिकंसूक्तंशिवसंकल्पः ॥ २५० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इतिद्वयं सुवर्णस्तेयी जप्त्वा तत्क्षणात् निर्मलो भवति ॥ २५० ॥

हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंहइतीति च ॥ जपित्वा पौरुषंसूक्तंमुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतीकार्थोद्वितीयइति इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् ततोमन्त्रस्वरूपग्रहणमितिवेत्यत्रलभ्यते । पौरुषंसहस्रशीर्षापुरुषइतिषोडशर्चंसूक्तम् ॥ २५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हविष्यन्तीयं हविष्याङ्कमजरमित्यादिब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन्नित्यन्तम् । नतमंहोनदुरितमित्यष्टर्चम् । इतीतिच इतिवाइतिमेमनइतिसूक्तम् । पौरुषं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हविष्यन्तमजरंस्वर्विदामेकोनविंशतिऋचः नतमंहोनदुरितमित्यष्टौ इति वाइतिमेमनः शिवसंकल्पइति च सूक्तं सहस्रशीर्षापुरुषइत्येतच्च षोडशर्चसूक्तं मासमेकंप्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारगः तस्मात्पापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुरुतल्पगस्याह हविष्यान्तीति । हविष्यान्तमजरमिति एकोनविंशतिर्ऋचः । न तमंहोनइति अष्टौ । हविष्यान्तमजरमिति मेधातिथिः । पौरुषं सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं शाखाभेदेन न्यूनाधिकमपि अत्रापि मासावच्छिन्नोजपः । अभ्यस्येति प्रत्यहंषोडशधा ॥ २५१ ॥

(५) **नन्दनः** । हविष्यान्तमजरंस्वर्विदामित्यादिकंहविष्यन्तीयं नतमंहोनदुरितमित्यादिकंनतमंहइतीति चेत्यत्रेति शब्देनेतिमेमनइत्यत्रस्य सूक्तस्य ग्रहणम् ॥ २५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । हविष्यन्तीयं अभ्यस्य जप्त्वा नतमंह इति जप्त्वा पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

एनसांस्थूलसूक्ष्माणांचिकीर्षन्नपनोदनम् ॥ अवेत्यृचंजपेदब्दंयत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अर्वाङ्महापातकेभ्यएनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते । उपपातकादीनितेषामपनोदनं चिकीर्षन्नवेत्यृचंजपेदब्दं अवेत्यवशब्देन प्रतीकमावतेहेळोवरुणनमोभिरितिलक्ष्यते । पापप्रमोचनलिङ्गत्वान्नत्व तत्संदुर्हणायतइति यत्किंचेदंवरुणदैव्येजनइतिएषाम् ॥ २५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्थूलानिमहापातकादीनि । सूक्ष्माणि ज्ञातिविभ्रंशकरादीनि । अवेत्यृचं अव तेहेडोवरुणेत्येकामृचम् । यत्किंचेदंवरुणेतिचर्चम् । इतीतिचेतितथेत्यर्थः । नत्वेतदपिसूक्तप्रतीकग्रहणम् ॥ २५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्थूलानांपापानांमहापातकानांसूक्ष्माणांचोपपातकादीनांनिर्हरणंकर्तुमिच्छन् अवतेहेळोवरुणनमोभिरित्येतामृचंयत्किंचेदंवरुणदैव्येजनेइत्येतांच ऋचाम् इतिवाइतिमेमनइत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारंप्रत्यहंजपेत् ॥ २५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच एनसां स्थूलसूक्ष्माणां महापातकोपपातकानाम् । अवेत्यृचं अवते हेडोवरुणनमोभिरित्येतामृचं अब्दंव्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा अपनोदनं नाशं चिकीर्षुर्नाशयेदितिशेषः । यत्किंचेदंवरुणदैव्येजनइति एतामृचं एतत्सूक्तंवा ॥ २५२ ॥

(५) **नन्दनः** । अथसर्वपापसाधारणंध्यानमाह एनसांस्थूलसूक्ष्माणामिति । अवेत्यृचं अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति यत्किञ्चेदंवरुणमितीत्यत्रेति शब्दानुषङ्गेण संबध्यते इमीतिवेतीतिवा इति मेमनइति सूक्तंवेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

---

(२५१) हविष्यन्ति=हविष्यान्ति (राघ०)

(६) **रामचन्द्रः** । स्थूलसूक्ष्माणां एनसां महापातकादि जातिभ्रंशकरादीनां अपनोदनंचिकीर्षन् अवेति अवते-हेळोवरुणनमोभिरित्येकामृचं जपेत् अब्दं अब्दपर्यन्तं यत्किंचेदंवरुणेतितृचं ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंभुक्त्वा चान्नंविगर्हितम् ॥ जपंस्तरत्समंदीयंपूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ २५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अप्रतिग्राह्यंमद्यादि यदप्यप्रतिग्राह्यंपापकर्मणः सुवर्णादितदग्राह्यमेव । विगर्हितमन्नंचतुर्विधंस्व-भावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टम् । तरत्समंदीधावति । पावमानीषुचतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विगर्हितं लशुनादीनि । तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावतीत्याद्यृक्चतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्वरूपतोमहापातकिधनत्वादिना वा प्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्यचान्नंस्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टंभुक्त्वा तरत्समंदीधावतीत्येताऋचश्चतस्रोजपित्वा त्र्यहंतस्मात्पापान्मनुष्यः पूतोभवति स्नानमर्यम्णामिति ऋक्त्रृचंवा ॥ २५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच प्रतीति । प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंअप्रतिग्राह्यंस्वरूपतोमहापातकिधनंप्रतिगृह्य । अनाप-त्कालेच गर्हितान्नादि भुक्त्वाच तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावतीत्येताश्चतस्रऋचः ॥ २५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्य विगर्हितमन्नंचभुक्त्वा तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावतीतिधारासुतस्यांधसः तरत्समंदीधावतीतिऋचंजपन् त्र्यहान्मानवःपूयते ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रंतुबह्वेनामासमभ्यस्य शुध्यति ॥ स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सोमारुद्राधारयेथामस्त्रमिति चतस्रोयक्ष्मंचभरणानीन्द्रियंचेतिऋक् समासंवत्सरंचाज्ञानदलि यदुक्तंक्वचित्तत्त्रेणापिप्रायश्चित्तमस्तीति । स्रवन्त्यामितितडागसरसीनिवर्तते ॥ २५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सोमारौद्रं सोमारुद्राधारयेथामित्यृक्चतुष्टयम् । बह्वेनाबहुक्षुद्रपापः । अर्यम्णां अर्यम णंवरुणंमित्रंचेतितृचम् ॥ २५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सोमारुद्राधारयेथामसुर्यमिति चतस्रः अर्यमणंवरुणंमित्रंचेति ऋक्त्रयंनद्यांच स्नानंकृत्वा मास मेकंप्रत्येकमभ्यस्य बहुपापोविशुध्यति बहुष्वपि पापेषु तन्त्रेणैकंप्रायश्चित्तंकार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सोमारुद्रंतु सोमारुद्राधारायथामसुर्यमितिचतस्रऋचः बह्वेनाः बहुपापयुक् प्रत्यहं षोडश-धाभ्यस्य शुध्यतीत्यन्वयः । अर्यम्णमिति अर्यम्णंवरुणंमित्रंचेतिऋक्त्रयम् । स्रवन्त्यां गङ्गादिनद्याम् । अत्र मन्त्रयो-र्विकल्पोजपस्नानंसाधारणम् ॥ २५४ ॥

(५) **नन्दनः** । सोमारौद्रंसोमोरुद्रदेवत्यंसूक्तंसोमारुद्राधारयेश्यामसुर्यमित्यादि बह्वेनाः बहुपापः अर्यम्णमृचंमाया-तिवृषभस्तुविष्टानित्यादिकम् ॥ २५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सोमारौद्रं बह्वेनाः सोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्यृक्चतुष्टयं मासमभ्यस्य शुध्यति ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकंजपेत् ॥ अप्रशस्तंतु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमित्येतत्सप्तकं षण्मासान् जपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वैनसाम् अप्रशस्तंमैथुनं तत्रपुरीषोत्सर्गोवातदप्सुकृत्वा मासंभैक्षाहारोभवेत् ॥ २५५ ॥

---

(२५५) अप्रशस्तं = अप्रकाशं (क, ख, ग)

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमूतयइत्यादिसमर्चमेनस्वी बहुपापयुक्तः । अप्रकाशं रहस्यं कृतमेनः पापं यत्किंचित् ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमित्रयइत्येताः सप्तऋचः षण्मासंजपेत् । अप्रशस्तंमूत्रपुरीषोत्सर्गादिकंजले कृत्वा मासंभैक्षभोजीभवेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अब्दार्धमिति । इन्द्रमित्येताःसप्तऋचः अशीत्युत्तरशतदिनानि प्रत्यहं जपेत् । एनस्वी मासंसर्वपापयुक्तः । अप्रशस्तं जलादौमूत्रोत्सर्गादि कृत्वामितभुक्मासंव्याप्य गायत्रीमभ्यस्यासीतेति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रमित्राश्विनौबृहदित्यादिकमृचांसप्तकं अप्रशस्तमलमूत्रादिकंकृत्वा ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दार्धं इन्द्रंमित्रं वरुणमग्निमूतयइति ऋचं एनस्वी एनः विद्यते यस्यासौ एनस्वी जपेत् । अप्रकाशमेनःकृत्वा भैक्ष्यभुग्मासमासीत ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दंहुत्वा घृतंद्विजः ॥ सुगुर्वप्यपहंत्येनोजप्त्वा वा नमइत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्येवमादायोष्टौमन्त्राः शाकलहोमीयास्तैर्घृतमब्दंहुत्वागुर्वप्यपहन्त्येनः सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः । जपित्वानमोरुद्रायतवसेकपर्दिन इत्येवंमन्त्रंसंवत्सरमेवमेतांसिद्धिमाप्नुयात् । अन्तरेणापिशाकलहोमंतदिदंवैकल्पिकंजपकर्मपूर्वेणशाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तमन्येन वा जपित्वावामनइत्यृचं सातु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाकलहोमीयैः देवकृतस्यैनसइत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाहुतीःप्रत्यहंजुहुयात् प्रत्यहंवाष्टोत्तरशतावृत्त्या । नमइत्यृचं नमआविवेश इत्यृचमब्दंजपेत् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैःसंवत्सरंघृतहोमंकृत्वा नमइन्द्रश्चेत्येतांवाऋचंसंवत्सरंजपित्वा महापातकमपि पापंद्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रैरिति । मन्त्रैर्देवकृतस्यैनसइत्यादिभिः शाकलहोमीयैः । द्विजस्त्रैवर्णिकः । नमइत्येतामृचंवा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः । नमइत्यृचंवाजप्त्वापहन्ति ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । नमइत्यृचंनमोमित्रस्यवरुणस्येत्यृचम ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनसइत्यष्टभिः अब्दं अब्दपर्यन्तं घृतंहुत्वा सुष्ठु गुरु सुगुरु अपि एनःअपहन्ति । वापक्षान्तरं नमइति उग्रंनमआविवास इतिऋचं जप्त्वाशुध्येत् ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ॥ अभ्यस्याब्दंपावमानीर्भैक्षहारोविशुध्यति ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तइति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीतिगम्यते । एकैकस्य लघुनःप्रायश्चित्तविधानमनेकेनापियुक्तं पावमान्यः कृत्स्नमेवमण्डलंदाशतयंस्वादिष्ठयामदिष्ठयेत्यारभ्य यनेराजन्भृतंहविरिति । पदंनामगवामनुगमन गवामनुगमनंनानुव्रज्यामात्रंकिंतर्हिपरिचर्या साचगोघ्नप्रायश्चित्तादनुसंधेया ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तमाह महापातकेति । अब्दं प्रत्यहं गाश्चरणाय गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमनाः प्रत्यहं पावमानीः स्वादिष्ठयामदिष्ठयेत्यादिकाः इन्द्रायेन्दोपरिस्रवेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहारइत्यर्थः ॥ २५७ ॥

---

(२५७) महापातक = उपपातक (क, ण)

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तोभिक्षालब्धाहारोवर्षमेकंसंयतेन्द्रियोगवामनुगमनंकुर्वन्यः पावमानीर्वि-ग्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धोभवति ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । गाःअनुगच्छेत् शुश्रूषेत् । पावमानीः प्रसिद्धाः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गाअनुगच्छेत चारणार्थम् । पावमानीः स्वादिष्ठया मदिष्ठयापवस्वसोमधारया इन्द्रायपातवेसुतः इन्द्रायेन्दोपरिस्रवेत्यन्ताः एताऋचः अब्दमभ्यस्य भैक्षाहारोविशुध्यति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतोवेदसंहिताम् ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥२५८॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत् वेदसंहितांमन्त्रब्राह्मणं षट्त्रिंशद्रात्रमुपोष्येतिसंहितामरण्ये जपन्प्रमुच्यते ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमं षट्त्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्यकस्यचिद्वेदस्य कस्याश्चिच्छाखायाः संहितांमन्त्रभागमरण्ये त्रिर्जपित्वा सर्वैःपातकैर्महापातकैर्मुच्यते त्यज्यतइत्यर्थः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिभिः पराकैः पूतोमन्त्रब्राह्मणात्मिकांवेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतोबाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकैः स्वयंकृतैः पराकैःशोधितः पूतःवेदसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकांत्रिरभ्यस्य मुच्यत इत्यन्वयः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैःशोधितः ॥ २५८ ॥

त्र्यहन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपोभ्युपयन् जपित्वाघमर्षणमिति संबन्धः । अन्तश्चान्तर्जलंजपसिद्धिरेवंस्मृत्यन्तरानुग्रहो घमर्षणमंत्रविशेषस्तृचउक्तः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैव विषयेऽन्यदाह त्र्यहमिति । युक्तोनियतः । त्र्यहमुपवसन् प्रत्यहंत्रिषवणस्नानं कुर्वन् स्नानान्ते ऋतंचसत्यंचेति त्रिर्जले निमग्नोजपन्नित्येवं त्र्यहेण समविंशत्यावृत्या जपंकुर्यादित्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहंप्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानंकुर्वन् त्रिषवणस्नानकालएव जले निमज्ज्य ऋतंच सत्यंचेति सूक्तमघमर्षणं त्रिरावृत्तंजपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचत्रीति । अभ्युपयन्नपःत्रिकालस्नानं तत्कालएव त्रिवारंजप्त्वा पुरुषशक्त्यपेक्षया लघुपापापेक्षयावा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । अह्नस्त्रिरपोभ्युपयन्प्रत्यहंत्रिषवणस्नानंकुर्वन् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः त्र्यहंउपवसेत् तु पुनःत्रिः अह्नः अपः अभ्युपयन् उपस्पृशन् त्रिःत्रिवारं अघमर्षणं ऋतंच सत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यजायतेत्येवमादिसूक्तं जप्त्वा सर्वैःपातकैर्विमुच्यते ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट्सर्वपापापनोदनः ॥ तथाऽघमर्षणंसूक्तंसर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यर्थःश्लोकः ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यघमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः यथेति ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा अधमर्षणं सूक्तंपापप्रणोदनम् ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदंधारयन्विप्रोनैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपिस्तुतिः ऋग्वेदधारिणोरहस्यप्रायश्चित्तार्था । अन्येतु महापातकिसंयुक्तहत्यारभ्यरहस्यार्थमपीच्छन्ति ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य । प्राशस्त्यंकथयितुमृग्वेदमेव स्तौति हत्वापीति ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन्नृग्वेदंधारयन्विप्रादिः न किंचित्पापंप्राप्नोति । ऋग्वेदंरहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तंततश्चरहस्यपापे कृते ऋक्संहितांमन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हत्वेति । लोकान् भुवादित्रयम् । ऋग्वेदं रहस्य प्रायश्चित्तार्थम् । एनः पापं पापफलं न भुङ्क्ते न स्तुतिमात्रम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । धारयन् जपन् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीनिमांल्लोकान्हत्वा यतस्ततः अनुलोमप्रतिलोमतः अश्नन्नपि विप्रः ऋग्वेदंधारयन्नेनः किंचिन्नाप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋक्संहितांत्रिरभ्यस्य यजुषांवा समाहितः ॥ साम्नांवा सरहस्यानांसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः रहस्यानिसामान्यारण्यकाधीतानि ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संहिता मन्त्रभागः । यजुषामित्यत्रापि सरहस्येनान्वितम् । रहस्यमुपनिषद्भागः । सामसंहितां तयोनिसंहितांसामगीतिम् ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदाह ऋगिति । ऋक्संहितांमन्त्रब्राह्मणात्मिकांनतुमन्त्रमात्रात्मिकामनन्तरंवेदे त्रिवृतीति मन्यवर्णात् यजुषांवा मन्त्रब्राह्मणानांसंहितांसाम्नांवा ब्राह्मणोपनिषत्संहितांवारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तोभवति ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तदुपनिषद्भागव्यतिरिक्ताम् । एवं यजुर्वेदादौ । सरहस्यानां रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्वेदादीनां त्रयाणांसंहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदंप्राप्य क्षिप्तंलोष्टंविनश्यति ॥ तथा दुश्चरितंसर्वंवेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्र्यवयवस्त्रिवृदेकाकार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदोवेदान्तरस्यावयवः ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्ततइति त्रिवृत् यथा महाह्रदंप्रविश्य लोष्टंविशीर्यते तथा सर्वंदुश्चरितंत्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । लोष्टं पांसुपिण्डम् । वेदेत्रिवृति वेदत्रयाध्यायिनि । निमज्जति विनश्यति॥२६३

(५) नन्दनः । लोष्टंमृत्पिण्डम् ॥ २६३ ॥

ऋचोयजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ॥ एषज्ञेयस्त्रिवृद्वेदोयोवेदैनंसवेदवित् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यवयवंदर्शयति आद्यानिमुख्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणाध्येयानिचपठितानि । अथवापदक्रमितानि विविधानि सामानि ग्राम्यारण्यविभागेन ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यानिचेति यजुषामृग्व्यतिरिक्तानां तन्मध्यपठितानामृचांच संग्रहः । विविधान्यक्षररूपयोगिगीतात्मकसमरूपाणि योवेदार्थतोग्रन्थतश्च ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिवृत्त्वमेवाह ऋचइति । ऋचऋङ्मन्त्राःयजूंषि यजुर्मन्त्राः सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यान्येषांत्रयाणांपृथक्पृथक् मन्त्रब्राह्मणान्येषत्रिवृद्वेदोज्ञातव्योयएनंवेद सवेदविद्भवति ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिवृत्त्वमेवाह ऋचइति । अन्यानि गीतिसामभिन्नानि च । एनं वेदत्रयसमुदायम् ॥ २६४॥

(५) नन्दनः । कःपुनरिहत्रिवृद्वेदोभिप्रेतस्तमाह ऋचोयजूंषिचान्यानीति । ऋचोयजूंषि सामानि वेदः न ब्राह्मणानीत्यर्थः ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋचोयजूंषिसामानि त्रिवृद्वेदः एनं वेदत्रयस्य अध्ययनं वेद सवेदवित् ॥ २६४ ॥

आद्यंयत्त्र्यक्षरंब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदोयस्तंवेद सवेदवित् ॥ २६५॥

[एषवोभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः । निश्श्रेयसंधर्म विधिंविप्रस्येमंनिबोधत ॥ १ ॥]+

[पृथग्ब्राह्मणकल्पाभ्यां सहिवेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ २ ॥]‡

॥ इतिमानवेधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां सं० एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्र्यक्षरमक्षरत्रयसमाहारओंकारआद्यंब्रह्मगुह्यंरहस्याधिकारेयथावदुपदिष्टत्वाच्छन्दब्रह्मरूपतयोपासनकर्मत्वेनविहितःपरमात्मवाचकतयावागुह्योनतुज्ञानाक्षरत्वेन सहिलोकप्रसिद्धओमित्यभ्युपगमस्त्रयीयस्मिन्नेषांकुचिता सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवमोमित्येतदक्षरमुपासीतेतिपूर्वश्लोके मन्त्रार्थवेदनेन वेदत्वमुक्तमनेनवेदान्तज्ञानं कर्मवेदनन्त्वध्ययनविध्याक्षिप्तमेवेतिमसिद्धम् ॥ २६५ ॥

मान्याकापिमनुस्मृतिस्तदुचिताव्याख्याहिमेधातिथेःसालुप्तैवविधेर्वशात्क्वचिदपिप्राप्यंनयत्पुस्तकं ॥ क्षोणीन्द्रोमदनःसहारणसुतोदेशांतरादाहृतैर्जीर्णोद्धारमचीकरत्ततइतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इतिश्रीभट्टवीरस्वामिसूनु भट्टमेधातिथिविरचितएकादशोऽध्यायः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं सर्ववेदादौ पाठ्यत्वादाद्यम् । त्र्यक्षरं अकारोकारमकारैः । ब्रह्म तत्प्राप्यहेतुत्वात् । प्रतिष्ठिता अन्तर्भूता तस्य तत्सारत्वात् । गुह्योनकस्मैचित्कथनीयः । योवेदैनं उपास्यत्वेन ॥ २६५ ॥

सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ प्रायश्चित्तविधिर्नामैकादशोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ॥

+ (क, ट, ड, राघ०) ‡ (ट, ड)

(३) **कुल्लूकः**। सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्मवेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन त्र्यक्षरं यत्र त्रयोवेदाः स्थिताः सोन्यस्त्रिवृद्वेदः प्रणवाख्योगुह्योगोपनीयोवेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तंस्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति सवेदवित् ॥ प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तंसद्याख्यानंखलुमुनिगिरांतद्व्रजध्वंगुणज्ञाः ॥ नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजोव्याख्यातारोन जगुरपरेऽप्यन्यतोदुर्लभंवः ॥२६५॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्ताविकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ छ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतिरहस्यं त्रिवृदाह आद्यमिति। प्रणवं त्र्यक्षरम्। गुह्योध्यानजपाभ्यांमोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः। त्रयी ऋगादिवेदत्रयम्। प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनांगीकारेण सर्वावाक्संतृण्णेति श्रुतेः। संतृण्णोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ॥ २६५॥

[**राघवानन्दः** । उपसंहरति एषइति । कर्मविधिं कामतःसुखदुःखजनकप्रकारम् । नैःश्रेयसं यथासंभवं वैराग्यादस्पृहांविना न मोक्षइति साध्यसाधनसंगतिरुत्तराध्यायेन ॥ १ ॥]

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोध्यायः ॥ ११ ॥　॥ छ ॥

(५) **नन्दनः**। नकेवलमृग्यजुस्सामानिवदेववेदवित्किन्तुप्रणवविदपीत्याह आद्यंयत्त्र्यक्षरम्ब्रह्मेति त्र्यक्षरमकारोकारमकारात्मकं योवेदसवेदवित्प्रणवध्यायीभवतीत्यर्थः ॥ २६५ ॥

इतिश्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्यानएकादशोध्यायः ॥　॥ छ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यदाद्यं त्र्यक्षरं अकारोकारमकारात्मक ब्रह्म यस्मिन ब्रह्मणि त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामात्मिका प्रतिष्ठिता सगुह्योन्यस्त्रिवृद्वेदः तं त्रिवृदात्मकं वेद सवेदवित ॥ २६५ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायामेकादशोध्यायः ॥ ११ ॥　॥ छ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

चातुर्वर्ण्यस्यकृत्स्नोयमुक्तोधर्मस्त्वयानघ ॥ कर्मणांफलनिर्वृत्तिंशंसनस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्योर्धःश्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांक्षानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नग्रहणंसामान्यार्थं ए-ावन्तःस्मार्ताधर्मायस्मिन् शास्त्रे रहस्यपर्यन्तउपदिष्टाश्च शिष्यमुखेनाचार्यस्यैवकृत्स्नकारिता शास्त्रस्यप्रतिपाद्यते नात्र-क्षता नात्रशिष्याचार्यवस्तुतःप्रतिपत्तव्यंग्रन्थकारएवग्रन्थमेवंविभजति । धर्मशब्दश्चकर्तव्यतावचनोविधिप्रतिषेधसमूहमनु-ादति तेनकर्मफलसंबन्धोऽनुक्तोऽपीतऊर्ध्वंप्रतिपाद्यते कृत्स्नोधर्मउक्तस्त्वया विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नंभवति । क-यपुनः कर्मणः फलसंबन्धोजिज्ञास्यते येनोच्यते कर्मणांफलनिर्वृत्तिंशंसेति । यावता तावन्ति तावन्नित्यानि शास्त्रनोदितत्वा-दक्रियन्ते नतेषांफलमभिसंधेयं नहि तानि फलार्थानि यान्यतुल्यानि तत्रापि प्रतिकर्मप्रायशः फलान्युक्तान्येव वारिदस्तृ-प्तिमाप्नोति स्वर्गायुश्चेत्यादीनि यत्रापिनोक्तमिवमन्येत तत्रापिस्वर्गादिसाधितमेव । यानिजातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि ानि संस्कार्यविशेषोक्तस्यक्रियाफलेनैवफलवन्ति नादृष्टमाकांक्षन्ति । यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्ध्यादीनि चाण्डालस्प-र्शनस्नानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव शुद्धये हि तानि क्रियन्ते अशुद्धेर्व्यवहारप्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तानिचानन्तरमु-क्तप्रयोजनान्येव अतोनविद्मः कस्य कर्मणःफलमभिजिज्ञास्यते । प्रतिषेधानांशरीरजैः कर्मदोषैः कृते तेषामेववक्ष्यमाणत्वा-त्तथाप्रतिषेधानुष्ठानमपिशास्त्रचोदितमेव । नचतत्रफलार्थित्वेहि न सर्वविषयोधिकारः स्यात् अर्थितावाधिक्रियेत उच्यते नेवात्रनादृशंफलमभिधीयते यत्काम्यते अनिष्टफलदर्शनमत्रक्रियते नैवतत्काम्यते नैवचकश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छत्यतः सर्व-विषयतासिद्धिः । यदप्युच्यते शास्त्राचोदितंप्रतिषेधानुष्ठानंक्रियते अत्यल्पमिदमुच्यते एवंतत्र नानुष्ठानमिति सर्वमेवशास्त्रनो-दितंक्रियते किन्तुतच्छास्त्रंफलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतांस्थापयति कस्यचिदन्तरेणफलंनैमित्तिकत्वेन इहतु यावज्जीव-मवनिमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थंप्रतिषिद्धंनक्रियतइत्यपेक्षा प्रत्यवायश्च दृश्यते । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकंप्रतिपद्यते ननुच-त्प्रतिषिद्धंब्राह्मणवधादि नतच्छास्त्रचोदितं शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धोयुक्तः यथास्वर्गकामोयजेतेतिशास्त्र-ोहियागस्य कर्तव्यताप्रतिपत्तिर्नान्यतः इहतु द्वेषादिना लौकिको प्रवृत्तिरशास्त्रीया नचाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो-ऽयाय्यः । यदप्युक्तमुपेक्षायांप्रत्यवायःप्रदर्शितइति किमित्यत्राकांक्षा यावता द्विषन्तंप्रवर्तमानस्य नकर्तव्यमितिशास्त्रतोऽ-वगतिर्जायते तावता वाक्यार्थसमाप्तिः किमत्र पदमस्ति यदाकांक्षेत एतद्विविच्यमानंमहान्तंग्रन्थविस्तरमाक्षिपति । संक्षे-पस्त्वयंनहिंस्याद्भूतानीति प्रतिषेधविधेःप्रतिषेधोभावार्थः कर्तृकरणइतिचश्रूयते । तत्रविधिस्तावन्नियोज्यविषयाकांक्षा तत्रनियोज्यस्यैवमवगतिर्भवति । मयैतत्कर्तव्यंनार्थस्तत्रनियुक्तः पुरुषनियोगरूपत्वाद्विधेः सचात्रानयोज्योलौकिक्याद्वे-षलक्षणयाप्रवृत्त्यार्थेनप्रवर्तमानहिंसात्वभावोपदेशेन समर्पितः यःस्वेच्छयाहनने प्रवर्तते सहन्यादिति । नचैतेन युज्यते स-त्रविधेर्विषयः । नचेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतःप्राप्तत्वात्पुरुषोपलक्षणत्वात्स्वेनविषयत्वेन विधेःसंबन्धः । यश्चासौनि-

योज्यः सनतीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते यावत्तद्विषयस्यप्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति तथा-हि लोके व्युत्पत्तिः । सन्ध्यायांगुलिर्दैयेतिवदनुप्रतिषिद्धे तदतिक्रमेण तदनुष्ठीयमानमनर्थहेतुतया प्रतिपन्नंतत्रलौकिकीव्यु-त्पत्तिमवमृज्यहेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति नचाश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुंयुक्ता किंपुनर्यत्रश्रूयतएव न-हिश्रुतस्योत्सर्गोन्याय्यः नचात्र वादमात्रोपलक्षकत्वंनरकादिफलश्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलापेक्षान्वयःसकाशात । किं-चार्थवादाविधिविशेषाभवन्ति । नचहकश्चिद्विधिःश्रुतःप्रकृतोवा कर्मफलसंबन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । नह्यत्र कर्माणि विधीयन्ते अतश्चतेषांफलसंबन्धउच्यते । नचैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि भवन्त्वहंन्तुस्मृति-कारणंतावदेतद्दर्शनं नह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुंशक्यन्ते । अविधिशेषइहनास्ति गुणवादेनैतद्व्याख्यानं शास्त्रका-राणामपि भ्रान्तिरितिचेन्न नैवंवादिनआत्मनःप्रकर्षतोमहर्षीनवजानते । अघंपापमनघेति संबोधनंनिष्कल्मषतया स्तुत्यर्थं-शंसेतिवाग्यतोवर्तते ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रीगणेशायनमः । कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते । चातुर्वर्ण्यस्येति मुनिप्रश्ननिबन्धनेनाकां-क्षितत्वं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम् । कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां फलस्य निर्वृत्तिं निष्पत्तिम् ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हेपापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायंधर्मस्त्वयोक्तः इदानींकर्मणांशुभाशुभफ-लप्राप्तिंपरांजन्मान्तरप्रभवांपरमार्थरूपामस्माकंब्रूहीति महर्षयोभृगुमवोचन् ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तेर्थे स्वमेधावित्वप्रकटनार्थं पृच्छन्ति चातुर्वर्ण्यस्येति । तत्प्रकटने हि गुरूणां विद्यादाने-च्छा स्यादिति । फलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं शंस कथय तत्त्वतः परांमुक्तिंच तत्त्वधीसाध्याम् सताद्दशःप्रतिज्ञाकारी भृगुरुवाच इति स्वयं कथयति याज्ञवल्क्यंमुनिश्रेष्ठमितिवत् । मानवोमनोःशिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य । कर्मयोगस्य कर्मैव योगः पुंसःफलयोगिसाधनत्वादस्य कायादिसाध्यस्य निर्णयं येन कायादिना यत्कर्मजन्यते येनभुज्यते यत्फलंचेति ॥ १ ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । शाधि नस्त्वं ततः परं फलनिर्वृत्तिफलोदयम् ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कर्मणां फलनिर्वृत्तिनिष्पत्तिं नः अस्माकं शंस कथय तत्त्वतः परांउत्कृष्टांनिर्वृत्तिं ॥ १ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवोभृगुः ॥ अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पृष्टप्रतिवचनमेतत् यदहंपृष्टः शृणु तत्कर्मणोयोगमितिसंबन्धः सचप्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सधर्मप्रधानोमनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्यकर्मसंबंधस्य फलनिश्चयंशृणुतेति तान्महर्षीनब्रवीत ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्यकर्मयोगस्य युक्तस्यकर्मानुष्ठानस्य निर्णयंफलविशेषनिर्णयम् ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कर्मयोगस्य संबन्धस्य निर्णयंशृणुत ॥ २ ॥

शुभाशुभफलंकर्म मनोवाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजागतयोनृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शुभस्य निर्देशोदृष्टान्ततयामनोवाग्व्यापारविष्यर्थोवा मनसोवाचोदेहाच्च संभवति कर्मशब्दो नचेज्यामेवकायपरिस्पन्दे वर्तते किंतर्हि क्रियामात्रयोगध्यानवचनात्मकेऽपि फलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । शुभमशुभ-

फलंचनैवंविज्ञेयंकायव्यापारसाधनादिव्रतकर्मानुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः अपितु मनोवाक्कायसंभवादप्येवमेव तस्मादपि त्रिविधात्कर्मणस्तुविधीयतेफलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उत्तमा धर्मात् । अधमा पापात् । मिश्रा मध्यमा नात्युत्तमा नाधमा गतिः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मनोवाग्देहहेतुकंकर्म विहितनिषिद्धरूपंसुखदुःखफलकंतज्जन्याएव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणांगतयोजन्मान्तरप्राप्तयोभवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदंस्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेवाह शुभेति । शुभं सुखं दुःखाभावोवा अशुभं दुःखं तएवफले यस्य कर्मणस्तत्कर्मकर्मत्वमेन्द्रियमात्रजन्यत्वं तेनमनआदेः संग्रहः देहोपोन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्नस्वरूपतोमृतदेहे व्यभिचारात् । उत्तमाधममध्यमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः गतयोजन्मानि जातीर्वा ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः** । शुभमशुभफलंचेतिद्विविधंकर्मेत्युक्तंशुभाशुभकर्मेति । तस्याधिष्ठानंत्रिविधमनोवाग्देहसंभवमिति शुभफलमशुभफलंचप्रत्येकंत्रिविधमित्युक्तं उत्तमाधममध्यमाइति कर्मजागतयः कर्मफलानि ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मनोवाग्देहसंभवं शुभाशुभफलरूपम् ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुच दण्ड्यानयजेत नहिंस्यादिति शुभमशुभंचते सर्वे कायव्यापारसाध्ये तदानेनात्मनःस्वत्वनिवृत्तिः परस्यच स्वत्वसंपादनंतच्चपूर्वंदक्षिणेन हस्तेनेत्यादिविहितं यागोपि प्रयोगरूपोऽवभृथान्तः कायव्यापारनिर्वर्त्यो भवति एवंसंघातदण्डाद्यविद्यातु कायिकतया प्रसिद्धैव तत्र किंतत्कर्मयन्मनसः संभवत्यतआह अर्थस्यास्यमनोविद्यात्प्रवर्तकं मनसोहिव्यापाराः सर्वदर्शनादयः। नचत्रिष्वस्तु भौतिकोव्यापारः तथाहि प्रथमंतावन्मनसायमर्थंसंपश्यत्ययमीशएवतस्यवस्तुनः सुखंदुःखंवास्यकारणात् ततआयत्ते कथमेतन्मनः संपद्यते ततोऽध्यवस्यति संपादयाम्यतोनेदमिति तत्रदेरेक्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्व्यवहारश्चातः सर्वस्यमनः प्रवर्तकंप्रेक्षापूर्वकारिणः अबुद्धिपूर्वन्तुनावश्यंसद्दर्शनायः पूर्वभाविरूपस्य ताद्रूप्येण ग्रहणंयथामेघवर्णसादृश्यात्पानकबुद्ध्याप्रवृत्तिः संन्तमासंभवात्तयापरस्त्रीष्वग्यत्तुदैवोपनिर्तितं यथासुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापिकर्तृत्वमुपपादितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुर्विधस्यवाङ्मनःकायसाधनभेदेन त्र्यधिष्ठानस्योत्तमाधममध्यमगतिभेदेन दशलक्षणयुक्तस्यमनः कायकर्मणोः प्रत्येकंत्रैध्यंवाङ्मयंचतुर्विधं एतानि दशलक्षणानि तान्युपरिष्टाद्वक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रिविधस्य गतिभेदात् अधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानांकर्महेतूनामधिष्ठानस्याश्रयस्य देहिनः वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य मनएव प्रवर्तकंविद्यात् । वाग्देहयोरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषापेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम् । यद्वा देहिनइतिव्यधिकरणं देहिनः सम्बन्धि यत्कर्म तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मणउत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिःप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मनएव प्रवर्तकंजानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथातैत्तिरीयोपनिषदि तस्माद्यत्पुरुषोमनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणाकरोतीति ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैतागतयोभवन्तीत्यतआह तस्ये-

ति । तस्य देहिनोजीवस्य त्रिविधस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य देवादिभेदभिन्नस्य वा त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाअधिष्ठानं यस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिध्यानमित्यादिदशलक्षणयुक्तस्य दशविधकर्मणइतिष्यधिकरणे षष्ठ्यौ । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रवर्तकंविद्यादित्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्मृतेः]' मनःपूर्वकत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्प्याथवाचा व्याहरतीतिश्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधस्योत्तमाधममध्यमस्य त्र्यधिष्ठानस्यमनोवाग्देहाश्रयस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य कर्मणः प्रवर्तकंकर्म देहिनोमनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वेदति करोति चेति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः तत्संबन्धिप्रवर्तकंमनःविद्यात् कीदृशस्य तस्य त्रिविधस्य उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनःकीदृशस्य त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानामधितिष्ठन् अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणमुक्तस्य ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधंकर्ममानसम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिध्यानंनाम परद्रव्यविषयेर्ष्याबुद्ध्या परद्रव्याभिभवानुचिन्तनं कियदश्वगोधनंकियद्वाजाविकमिति च त्रिभवोऽश्वाः धिग्दैवंकस्मादस्येयती समृद्धिः । अथचकथंनामैतस्यापहरेयमथसाधुर्भवति यद्येतस्यैतन्नभवति । अन्येत्वाहुरेतद्धनंसमभिभवत्यनिष्टचिन्तनपरस्येत्यभिसंबध्नन्ति । परवधोपायचिन्तनंयदि म्रियते तन्ममौस्त्विनिवा । ननुच परद्रव्याभिध्यानमीदृशमेवोक्तमनेनैवसिद्धेतदनर्थकं सामान्यशब्दोह्ययं यदनिष्टमनभिप्रेतंपरस्य तन्नचिन्तनीयं धननाशोपि परस्य नैवेष्टः एतद्भयाच्च किंचनपरस्येत्येतन्नव्याहरन्ति । अनिष्टंच यत्प्रतिषिद्धंतद्याचक्षते अस्मिन्नपि पक्षे परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्यार्थमेव एवंवितथाभिनिवेशोपि । पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेनग्रहणंविज्ञानवादोविदांप्रामाण्यं अनात्मताग्रहइत्येवमादि । अन्येतु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः इयंच त्रिविधाऽकुशलामानसीप्रवृत्तिः अतोन्याकुशला अस्पृहापरस्वेषु दयासर्वसत्त्वेषु श्रद्धाधर्माद्यस्तित्वादिषु तथाचभगवान्व्यासः ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदं ॥ धर्मिणांफलमस्तीतित्रिविधंमनसास्मरेत् ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिध्यानं स्वाम्यननुमत्या आदातुंयत्नः । अनिष्टचिन्तनं पराभिघातचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशोमिथ्याग्रहः परलोकोनास्ति नास्तिपरलोकइत्यादिदृढप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति । कथंपरधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवंचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षा नास्ति परलोकः देहएवात्मेत्यतद्ग्रहश्च इत्येवंत्रिःप्रकारमशुभफलंमानसंकर्म । एतत्त्रयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधंशुभफलंमानसंकर्म शुभाशुभफलंकर्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मानसं कर्म संकलयति परेति । अभिध्यानं जिघृक्षा अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशः नास्ति परलोकइति ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषुसौहृदम् । धर्मिणांफलमस्तीति त्रिविधंमनसास्मरेदिति ॥ व्यासोक्तेः । एतद्विपरीतोमनोव्यापारोनरकहेतुः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अभिध्यानंजिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । परद्रव्येषु मनसा अभिध्यानं मनसा अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः नास्ति परलोकइतिग्रहः एतत्त्रिविधंकर्म मानसं मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतंचैव पैशून्यंचापि सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयंस्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारुष्यं परपीडाजनकोच्चारणम् । पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतावचनम् । अनिबद्धप्रलापोमिथ्याभाषणम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणंपरोक्षे परदूषणकथनंसत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनवर्णनमित्येवंचतुःप्रकारमशुभफलंवाचिकंकर्मभवेत् । एतद्विपरीतंप्रियसत्यपरगुणाभिधानंश्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकं संकलयति पारुष्यमिति । म्लेच्छपुत्रोसीत्यादि रूक्षभाषिता । अदृष्टाश्रुतभाषणमनृतम् । पैशून्यं परच्छिद्रप्रकटनम् । असंबद्धप्रलापश्च फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पारुष्यं ॥ पारुष्यमतिवादःस्यादित्यमरः । अनृतं पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतापादनं । असंबद्धप्रलापः ॥ प्रलापोऽनर्थकंवचइत्यमरः । एतच्चतुर्विधंवाङ्मयं स्यात् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानंहिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरंत्रिविधंस्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रीयाप्राधान्यतयास्यादत्तानामसद्द्रव्यउपादानंदुष्टंचैव तथाकुमार्यादिपरदाराद्यावपिविपरीतधर्मादानंपरित्राणमिन्द्रियसंयमश्च । इदंमनोवाग्देहभेदेन दशविधं मनुष्तिकुशलाकुशलविभागेनविंशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाम्यदत्तानां धनानां स्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम् । भार्यायां न स्वामिसंबन्धोऽतः परदारोपसेवायाः पृथगुक्तिः । एवंचैते दशाधर्महेतवः । एतदकरणसंकल्पाअपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः । तेच मानसवाचिकशारीरप्रतियोगित्वान्मानसादयः । अतएव प्रागुक्तं शुभाशुभफलंकर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवंत्रिःप्रकारमशुभफलंशारीरंकर्म एतद्विपरीतंत्रयंशुभफलम् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । कायिकं संगृह्णाति अदत्तेति । उपादानं स्वीकारः तदप्यन्यायेन । हिंसा अशास्त्रीया । परदारोपसेवा भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपोपगमनम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । विधानतोहिंसा शास्त्रविहितहिंसा एतद्वैपरीत्येन शुभस्य कर्मणोपि दशलक्षणत्वमर्थादुक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदत्तानां उपादानं स्वीकारः अविधानतःहिंसाचैव यज्ञीयपशुहिंसायानिषिद्धत्वाभावात् । त्रिविधंशारीरंकर्म स्मृतम् ॥ ७ ॥

मानसंमनसैवायमुपभुङ्क्तेशुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतंकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

[त्रिविधंच शरीरेण वाचाचैव चतुर्विधम् ॥ मनसा त्रिविधंकर्म दशधर्मपथा स्त्यजेत् ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । परस्यमनस्तापोयेनजन्यते कर्मणा ततोमनसिदुःखमाप्नोतीतिकेचित् । वयन्तुब्रूमो यत्किंचिमानसमुक्तंतत्रीनमोदुःखामिरेवमुत्तरयोरपि ॥ ८ ॥

---

(६) असंबद्धप्रलापश्च=अनिबद्धप्रलापश्च (सर्वज्ञ०) *(क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनसा शोकाद्यनुभवेन । वाचा परप्रयुक्ताक्रोशादिना । कायेन व्याध्यङ्गच्छेदादिना । एवं पुण्येऽप्यूह्यम् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसा यत्सुकृतंदुष्कृतंवा कर्म कृतंतत्फलंसुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुङ्क्ते । एववाचाकृतंशुभाशुभंवाग्द्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना शारीरंशुभाशुभंशरीरद्वारेण स्रक्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्न कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । मनआदिजनितकर्मफलभोगोपि मनआदिभिरित्याह मानसमिति । तूष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिकं दुःखं सुखमप्येवं मानसं । । वाचनिकं परोक्तपरुषादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजंकायिकम् ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभीरौरवादिषुभुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानसंशुभाशुभं कर्म मनसोव्यभिचारेण कृतंकर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुंक्ते । वाचा कृतंशुभाशुभं सर्ववाचावचसैवोपभुंक्ते । तु पुनः कायिकं देहेन कृतंशुभाशुभं कायेनैवोपभुंक्ते ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतांनरः ॥ वाचिकैः पक्षिमृगतांमानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वंव्यामिश्रैर्मानुषोभवेत् ॥ अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥१ ॥ *

वाग्दण्डोहन्ति विज्ञानंमनोदण्डः परांगतिम् ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ २ ॥ ‡

वाग्दण्डोऽथभवेन्मौनंमनोदण्डस्त्वनाशनम् ॥ शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामोविधीयते ॥३॥ ऽऽ

त्रिदण्डंधारयेद्योगी शारीरंन तु वैणवम् ॥ वाचिकंकायिकंचैव मानसंच यथाविधि ॥४ ॥] (१)

(१) मेधातिथिः । भूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । प्रायेणैतासांजातीनामेतानियथाविभागंनिमित्तानि । नत्वयंनियमः तथा महापातकिनांतिर्यक्पर्यटन्तीतिवक्ष्यतीति पक्षिमृगग्रहणंतिर्यग्जातिमात्रप्रदर्शनार्थम् । मनोवाक्कायकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वप्रदर्शनार्थंपरम् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारीरजैः प्रचुरैः । एवमन्यत्र तद्विशेषैस्तु श्वशूकरखरोष्ट्राणामितिवक्ष्यति । अन्त्यजातितां चाण्डालत्वादिम् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि पापिष्ठानांशारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि सयदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते धर्मनल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातं बाहुल्येन शारीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वंमानुषः प्राप्नोति बाहुल्ये नवाक्कृतैः पक्षित्वंमृगत्वंवा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वंप्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मात्कीदृशंफलमुत्पन्नमितिविवेचयन्नाह शारीरेति । तत्रादौ देहप्रधानैः स्थावरतां दुःखकर्योनितरुगुल्मलतात्वम् । एतत्त्वत्यन्ताभ्यासपरं अथाप्येकलहिनइत्यादिश्रुतौताच्छील्यप्रत्ययदर्शनात् । अन्त्यजातितांचण्डालादियोनिं श्वयोनिंचण्डालयोनिंचेतिश्रुतेः । पूर्वाध्याये तथाज्ञानाग्निना पापकृत्स्नं दहति वेदविदित्युक्तं तत्तुज्ञानं वैराग्यशमदमात्मानात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाआत्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतेः ।

* (क, ट, ठ. ड) ‡ (क, अ, ट, ठ, ड) ऽऽ (क, अ, ट, ठ, ड, त) (१) अ

तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरान्ताउपन्यस्ताः । संसारोतीव कष्टतरोयत्र जन्ममरणप्रवाहैरनिशमुह्यमानं बम्भ्रमीति स्थावरादियोनिषु प्राणभृन्मात्रमिति ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । शेषस्य कर्मणइहलोकेफलविशेषमाह शरीरजैरिति । पक्षिमृगग्रहणंतिर्यक्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकृतं कर्मणः फलमाह शरीरेति । मानसैः कर्मभिः अन्त्यजातितां याति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते निहिताबुद्धौ त्रिदण्डीति सउच्यते ॥१० ॥

(१) **मेधातिथिः** । दमनंदण्डः वाचोदण्डःपारुष्याप्रवृत्तिरेवमुत्तरयोरपि । यस्यैतेदण्डाबुद्धौनिहितानैतन्मयाकर्तव्यमिति योनस्खलति सत्रिदण्डीत्युच्यते नत्वनार्योगुरुकाष्ठदण्डंधारयति ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वाग्दण्डोवाचाऽपापकरणम् । एवमुत्तरत्र । नियताव्यवस्थिताः । सउच्यते नतु वैणवदण्डत्रयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः** । दमनंदण्डः यस्य वाङ्मनः कायानांदण्डानिषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः सत्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते वागितिद्वाभ्याम् दण्डोदमोनियमनमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वाक्छब्दः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः । कायशब्दोज्ञानेन्द्रियोपलक्षकः । वागादिविना कायेन कर्मान्तरादृष्टेः । निहिताःस्वस्वविषयपरित्यागेनावस्थिताः कचिन्नियताइतिपाठः । सत्रिदण्डीति स्तूयते ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वाग्दण्डः असद्वचनालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः । अथानन्तरं मनोदण्डः विषयेषु निरीहत्वं । कर्मदण्डः शुभाशुभक्रियाशून्यत्वं । एते यस्य नियताःदण्डाबुधैःसत्रिदण्डीत्युच्यते ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिंनियच्छति ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रयाणांदण्डानांसमाहारस्त्रिदण्डं पात्रादिदर्शनादस्त्रियांभाषणात । बुद्धौनिक्षिप्यबुद्धौकृत्वा सर्वभूतेष्वघातकत्वंचावस्थितं त्रिदण्डंवानिहितं कामक्रोधयोःसंयमःसुसाधुस्ततःसिद्धिंमोक्षाख्यांगच्छति प्राप्नोति । आध्यात्मिकत्वोपन्यासउपक्रमोयं कस्यपुनरेषासिद्धिः कस्यवान अत्रविकारकर्मफलानांभोक्तृत्वंभस्मान्तंशरीरं नचततोयमुपलभामहे तेसर्वेधर्माधर्मेष्वधिकारिपुरुषंप्रदर्शयितुकामःप्रारभते ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वभूतेषु विषयेषु । कर्मत्रयप्रतियोगिकत्वाद्दण्डत्रयमपि तद्विषयकमुक्तम् । तन्निक्षिप्य । नियम्य आत्मनि व्यवस्थाप्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंनिषिद्धवागादीनांसर्वभूतगोचरतया दमनंकृत्वैतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततोमोक्षावाप्तिलक्षणांसिद्धिमनुष्योलभते ॥ ११ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्कथं तत्राह त्रीति । त्रिदण्डं निक्षिप्य भूतेषु पारुष्यादि कामक्रोधाविन्द्रियाणां प्रवर्त [के] भूतौच त्यक्त्वा सिद्धिं मोक्षावाप्तिफलामात्मानात्मविवेचनां नियच्छति गच्छतीत्यन्वयः । कामक्रोधावितिद्वेषस्याप्युपलक्षणम् ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तेः । कामेन क्रोधस्य संग्रहः ॥ ११ ॥

---

(१) न

(६) रामचन्द्रः । एतत्त्रिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निक्षिप्य तु पुनः कामक्रोधौ संयम्य ततःसिद्धिं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तंक्षेत्रज्ञंप्रचक्षते ॥ यःकरोति तु कर्माणि सभूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यशरीरस्यक्रियापरिस्पन्दात्मिकांक्रियांस्वयंप्रवर्तयितापयत्नवशेनास्यकर्तृत्वंसक्षेत्रज्ञः । अस्यात्मनइतिसमानाधिकरणेषष्ठी आत्मशब्दस्यशरीरे तस्याप्यात्मार्थत्वात् । यःकरोतिपाणादिलक्षणंतत्त्वन्योयःशरीराख्यः कर्ता सभूतात्मोच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातोजघन्यत्वात् । भूतविकारआत्माभूतात्मा तथाचोक्तं द्वावात्मानावन्तरात्मना· शरीरात्मना ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यात्मनोदेहमनःप्रभृतिजडसमुदायस्य कारयिता प्रवर्तकः । क्षेत्रज्ञमस्यैवक्षेत्रस्य स्वाभेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः । भूतात्मा भूतादिजडरूपआत्मा संसारप्रपञ्चस्यायतनकारी ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यतआह यइति । अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंपण्डितावदन्ति । यः पुनरेषव्यापारान्करोति शरीराख्यः सपृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मेवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सिद्धिप्रकारमाह यइतिद्वाभ्याम् । अस्यात्मनइतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कौशिकस्यान्नमयकोशस्य आत्मनोलिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणपञ्चकबुद्धिमनइति सप्तदशावयवस्य विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेतिकोशत्रयात्मकस्य कारयिता संनिधानमात्रेण लोहस्यायस्कान्तमणिरिव निर्व्यापारःसन्वर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं क्षेत्रज्ञं शरीरद्वयद्रष्टारमाचक्षतइत्यन्वयः । तदुक्तम् महाभारते ॥ महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकंच पञ्चचेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदइति ॥ अत्राव्यक्तं स्थूलशरीरं महतःपरमव्यक्तमित्यत्र श्रुतेस्तथैव व्याख्यातत्वात् । अविद्यावा इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तदनन्यत्वादिच्छादीनामपि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात् ॥ एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥ खंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीतिश्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामत्रैवान्तर्भावादिति । अस्येत्यनेनोक्तंस्थूलदेहं विशिनष्टि यइति । भूतारब्धश्चात्मनोगमकत्वादात्मा च सचेति ॥ आत्मा यत्नोधृतिर्बुद्धिः स्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेत्यभिधानात् । तदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्कर्तृत्वादिभावाभावयोः । भूतात्मा शरीरं । तथाच मैत्रायणश्रुतिः ॥ अन्योवाअपरःकोयमात्माख्यइत्युपक्रम्य कतमएषइति मध्ये परामृश्यास्तिखल्वन्योपरो भूतात्माख्योयोयं सितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यवर्वाङूर्ध्वांवागतिं द्वंद्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्यस्यापिव्याख्यानं । तत्रैव पञ्चतन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्समुदायं तच्छरीरमित्युक्तमथयोह खलु वावशरीरइत्युक्तं सभूतात्मेत्युक्तम् । तथैव श्वेताश्वतरेयःकर्ता सोयं भूतात्मा करणैः कारयिताऽन्तःपुरुषइति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । अथकर्मणः कारयितारं कर्तारंचाह योऽस्याऽऽत्मनः कारयितातमिति । आत्मनः शरीरकर्मेन्द्रियवर्गस्येति यावत् क्रियाकारयितात्रिःयासु प्रवर्तकः क्षेत्रज्ञंप्रचक्षतइति जीवात्माकारयितेत्यर्थः । यः कर्माणिकरोति सर्वभूतात्मासकर्मेन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः पुरुषः अस्य आत्मनःकारयिता जडसमुदायस्य । अस्यैव क्षेत्रस्य अभेदेनज्ञातारं चेतनं तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः कर्माणि करोति सः भूतात्मा भूतादीनामात्मा बुधैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्वंसुखंदुःखंच जन्मसु ॥ १३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । किंपुनरयंजीवोनामयावताक्षेत्रज्ञमेवजीवंमन्यन्ते द्वौचात्रोपलभ्येते शरीरमहंप्रत्ययविज्ञेयश्चान्तरात्मा ततोन्यःकश्चिज्जीवोनाम । केचित्तावदाहुः महदभिभूतंसूक्ष्मपरिवेष्टितंलिङ्गं यत्पठ्यते संसरतिनानारूपंभोगभावैरधिवासितंलिङ्गमिति । येनेतिकरणत्वंच वेदनंप्रतितस्योपपद्यते तद्धिस्थूलभूतानामाश्रयस्तस्यैवशरीराख्यबाह्यभूताश्रयत्वात् । शरीरेचसत्यात्मनः सुखदुःखभोक्तृत्वमतोयेनेतिकरणविभक्त्योच्यते । अन्यत्तु मन्यन्ते अन्तःकरणंमनोबुद्ध्यहंकाररूपंजीवस्तस्यचान्तःकरणसंज्ञत्वाद्युक्तएवकरणविभक्त्यानिर्देशःअन्तरात्मशब्दश्च तादर्थ्याद्युक्तएव । सहशब्दस्यामोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च तदपियोगेन ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जीवसंज्ञश्चैतन्यप्रतिबिम्बमायोमहाबुद्ध्यादिपदवाच्यः । सहजः संसारप्रवृत्तिदशायां जातः । येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । जीवशब्दोयंमहत्परः येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञएवचेति तच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः शरीरात्माख्यत्वादात्मवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानांसहजआत्मा तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखंदुःखंचानुभवति ॥१३॥

(४) **राघवानन्दः** । आत्मनइत्यनेनोक्तं लिङ्गदेहं विशिनष्टि जीवसंज्ञइति । जीवः प्राणधारयितृत्वात् जीवोपाधित्वात् । सजीवोयत्पुनर्भवं इत्यत्र श्रीधरस्वामिना तथैव व्याख्यातत्वात् । [अन्तरात्मा अन्तः शरीरं याव]' दुधिरं व्याप्नोतीति । अन्यःस्थूलशरीरचैतन्याभ्यांसहजश्चिदात्मनाऽविनाभूतोऽहंधीविषयः मरणादावविनाशी च । तदुक्तं गीतासु ॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेतिशेषः । तथाच नारायणी श्रुतिः ॥ अथ यथाग्निनायःपिण्डोवाभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानोनानात्वमुपैति एवंवाचखल्वसौ भूतात्मान्तःपुरुषेणाभिभूतोगुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैतीति । गुणैः फलैराकृष्यमाणं नानात्वं देवादिदेहाकार भूतात्मा तत्तादात्म्यापन्नोवेदयतइतिभावः । वेदनामयश्च लिङ्गशरीरंमनइतिवेदान्तसिद्धान्तः । कामःसंकल्पोश्रद्धा । धृतिरधृतिर्ह्रीर्भीर्धीरित्येतत्सर्वंमनइतिश्रुतेः । जन्मसु देवादियोनिषु । स्थूलशरीरे देवोहंमनुष्योहंपशुरहमित्येवं लब्धाभिमानःसन्करोतीतिस्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) **नन्दनः** । कर्मफलभोगसाधनमाह जीवसंज्ञोन्तरात्मान्यइति । येनकरणभूतेन सुखदुःखंच क्षेत्रज्ञैरमोक्षादविनाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमित्युक्तं जीवसंज्ञइति जीवात्संज्ञाज्ञानंयस्य सजीवसंज्ञः । १३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्यः देहाख्यः अन्तरात्मा जीवसंज्ञः सर्वदेहिनां सहजः येन जीवात्मना सर्वं सुखं दुःखंच जन्मसु वेदयते ज्ञापयते ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञएव च ॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितंतंव्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १ ॥] *

(१) **मेधातिथिः** । उच्चावचेषु बहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यःस्थितोव्याप्य तानि भूतानि तिष्ठतःसंश्रयतः ।

* (ट, ड, ढ) । भगवद्गीतायां १५ ध्याये ।

(१) न

अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वंतिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोसावुच्चावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपःपरस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्तौभूतानि पंचमहान्ति येनत्रेदयतइत्युक्तक्षेत्रज्ञस्यात्मनइति । यथाव्याख्यापक्षेऽपिद्वितीयस्थितांतमितिसंश्रवणं च तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्यजगतः । कार्यंच कारणमाश्रयत्यतोऽपेक्षेत्रसंश्रवणं तथाच । भगवान्व्यासः ॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते ॥ क्षरशब्देन सर्वंचैतदुच्यते विचारप्रपंचरूपमक्षरंप्रकृतिकरणं कूटस्थशब्देन कारणरूपतया प्रलयेप्यविनाशात् । अथवाक्षरंशरीरमक्षरःक्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वन्तुतस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृत्वभोक्तृत्वानिवृत्या ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूतसंपृक्तौ भूतात्मनाऽमुक्तौ उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं सततंपरमात्मानं व्याप्य हृाभेदविषयेण मोहेनावृतंकृत्वा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणंसर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टंपरमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तल्लाभोपि अभ्यासएवेत्याह ताविति । भूतसंपृक्तौ अग्निहोत्रादिष्वाहुतितयाक्षिप्यमाणद्रवद्रव्यादिसारभूतपञ्चभूतैः संपृक्तौ संवेष्टितौ महानितिबुद्धिस्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ उच्चावचेषु देवतादिजात्याक्रान्तेषु सर्वभूतेषु भोगायनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याभ्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठतइत्यन्वयः । तथाच श्रुतिः । ताआपः पुरुषवचसोभवन्ति तद्यथा पेशस्कारी पेशसांमात्रामपादायान्य नवतरं कल्याणतरंवा रूपं तनुतइति । आरप्स्यमाणस्थूलशरीरमात्रोपादानपरम् । ताआपः लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषवचसः पुरुषाकारशरीरमारभन्तइत्यर्थः । व्याससूत्रमपि ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहतिसंपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तौ तैर्भूतैः परिष्वक्तएव जीवोरंहति गच्छतीति सूत्रार्थः । महानत्र लिङ्गदेहउक्तः । तथाचेश्वरकृष्णःसांख्यकृत् । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तमेषांसमुदायः सूक्ष्मशरीरमिति । अथवा । उच्चावचेषु उच्च देवादिशरीरं अवचं पश्वादिशरीरं तानि उच्चावचानि मनुष्यशरीराणि द्व्यात्मकत्वात् तानितानि चेत्येकशेषादुच्चावचानि तेष्वेव स्थूलशरीरेषु भूतेषु पञ्चीकृतपञ्चभूतानदेषु मध्ये स्थितं वर्तमानं तं जरायुजाद्यन्यतमदेहं व्याप्य तादात्म्याध्यासमनुभूयरुधिरदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठतइति वाक्यार्थः । यद्वा तं परमात्मानं त्रिविधदेहलाभाय व्याप्याश्रित्य भोगाय तिष्ठतः पर्यवस्यतः तथा ॥ योनिमन्ये प्रपद्य ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अन्यक्षेत्रसंज्ञाद्भूतात्मा चेन्द्रियवर्जयोक्षेत्रज्ञाधीनत्वमाह ताउभौ भूतसंपृक्ताविति । ताउभाविन्द्रियविवर्जो भूतसंपृक्तो शरीरेण सम्बध्यते क्षेत्रज्ञश्च भूतसंपृक्तइति विपरिणामः । महत्त्वमेवव्यनक्ति उत्तरार्धेन । उच्चावचेषु स्थूलसूक्ष्मेषु शरीरेषु स्थिततंक्षेत्रज्ञंतौ व्याप्य संश्रित्य तिष्ठतः तेनाधिष्ठितत्वात्तिष्ठतइत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान् महत्तत्वं महदहंकाररूपः च पुनः क्षेत्रज्ञोपि एतावुभौ भूतसंयतौसंमितौ स्थितंतं परमानन्दरूपं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यामूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति याः ॥ १५॥

(१) **मेधातिथिः** । मूर्तिशब्देन यात्किंचिद्भौतिकंकार्यकारणमितिशक्तिश्चतदुच्यते तदेतत्सर्वंतस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति । स्वभावएव तस्य शरीरंशिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेनव्यपदेशः । असंख्याअनन्ताः समुद्रादिवोर्मयोनिष्पतन्ति प्रादुर्भवन्तीत्युक्तंताभिः प्रादुर्भूताभिरिदंजगच्चेष्टतेसक्रियंभवतीत्यर्थः । शरीरेन्द्रियविज्ञानैर्विनाचेष्टायाअभावाच्चेष्टयतीत्युच्यते । अन्येतु शरीरतः प्रधानंच परमात्मनः शरीरंतदधीनप्रवृत्तित्वात् ॥ १५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मूर्तयोदेहाः क्षेत्रज्ञरूपाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पतन्ति । भूतानि सत्वानि यामूर्तयश्चेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्ख्यमूर्त्तयोजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छिन्नावेदान्तउक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गानिःसरन्ति । यामूर्त्तयउत्कृष्टापकृष्टाभूतानिदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतस्योक्तशरीरद्वयस्य ज्ञाननाश्यत्वद्योतनायेशविवर्ततामाह असंख्याइति । संख्यारहिता असंख्याः अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य मूर्तयः मूर्तिरूपाः पञ्चीकृतभूतकार्यत्वाल्लिङ्गशरीरस्य तदवच्छिन्नात्मानोजीवाः तस्य सगुणब्रह्मणस्तदिति सर्वनाम सर्वंच ब्रह्म तस्य नाम तस्य शरीरतः अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्याताः निष्पतन्ति जायन्ते । जायमानाश्चोच्चावचानि भूतानि चतुर्विधदेहानवाप्यैव चेष्टयन्ति कर्मसु प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः ॥ सयथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रान्युस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्त्येव मेतस्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वे लोकाः सर्वेवेदाः सर्वाणि च भूतानि सर्वएवात्मानोव्युच्चरन्तीति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ॥ सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्तिहीति ॥ आपस्तम्बोपि ॥ तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे समूलाः शाश्वातिकः सनित्यइति स्वतस्त्वात्मनोजन्माभावात् । यद्वा ततोजातायामूर्तयस्ताः सर्वभूतानि सर्वे जीवाः चेष्टयन्ति चेष्टवतीः कुर्वन्ति । यद्वा उच्चावचभूतानि जीवानुद्दिश्य मूर्तयः स्थूलदेहाजाताइत्यन्वयः । ताभ्योगामानयत्ताभ्योश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयदितिश्रुतेः ताभ्योदेवतागवाच्याभ्य आत्मभ्योगवादिशरीरमनयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्वमेवोपपादयति । असंख्यामूर्त्तयस्तस्येति तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्त्तिनिष्पादनहेतवोंऽशानिष्पतन्ति बीजाद्वीजप्रभवेनेत्यभिप्रायः । उच्चावचानि भूतानि शरीराणि याश्चेष्टयन्ति निष्पादयन्ति तेनास्योच्चावचभूतस्थितिरुपपन्नेति ॥ १५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तस्य जीवस्य शरीरतः असङ्ख्यामूर्तयोनिष्पतन्ति यामूर्तयश्चोच्चावचानि भूतानि सततचेयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनांनृणाम् ॥ शरीरंयातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मात्रभूतानि पंचभ्योभूतेभ्योऽन्यच्छरीरंप्रेत्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति शुक्रशोणितमन्तरेणैवपाञ्चभौतिकंशरीरमुत्पद्यते दुष्कृतीनांपाञ्चभौतिकंशरीरं पण्यकृतान्तु तेजसाऽऽकाशमात्राणिभवन्ति । यथोक्तंवायुभूतः खमूर्तिमानिति । यातना पीडातिशयः यद्यतिरुढमलौकिकदुःखंसहिष्णुः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राभ्योभूतमात्राभ्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । पंचभ्यएव पृथिव्यादिभूतेभ्योदुष्कृतकारिणांमनुष्याणांपीडानुभवप्रयोजकंजरायुजादिदेहव्यतिरिक्तंदुःखसहिष्णुशरीरंपरलोके जायते ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । यातनाशरीरमपि तत्सदीयाग्निहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूतपञ्चभूतकार्यमित्याह पञ्चभ्यइति अन्यत् देवतिर्यग्मनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभिन्नं वातान्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरीक्षितानि यातनाशरीराकारेण विवर्तन्तइति ध्रुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तेर्देहान्तरोपपत्तिः ध्रुवं क्रकचदारणादावा यावद्यातनास्थायि वा ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । नतुमृतस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुत्पद्यते येन रौरवादिप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह पञ्चभ्यएवमात्राभ्य इति । पञ्चानामेव मात्राभ्यइति पञ्चानां महाभूतानांमात्राभ्यः अंशेभ्यः नृणांक्षेत्रज्ञानां दृढच्छेददाहादिभिरविनाश्यम्॥१६

(६) रामचन्द्रः । पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः दुष्कृतिनांनृणां प्रेत्य यमस्य यातनाएवार्थोयस्य तद्यातनार्थीयं शरीरं अन्यदुत्पद्यते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयतायामीः शरीरेणेह यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यमोनामदेवताविशेषोदुष्कृतिनांनिग्रहादिकृत्तद्दृष्टायातना अस्य ताअनुभूयच्छलेनपांचभौतिके शरीरेण तानि शरीराणि पुनःप्रलीयन्ते तासु सूक्ष्मासु भूतमात्रासु ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रलीयन्ते यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन निर्गतेन शरीरेण तायमकारितायातनादुष्कृतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरमाश्रं तेष्वेव रम्भकभूतभागेषु यथास्वंप्रलीयन्ते तत्संयोगिनोभूत्वाऽवतिष्ठन्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तेनेति । तेन यातनार्थसृष्टेन । भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे तेतु लिङ्गदेहाच्छिन्नाजीवास्तेष्वेव भूतेषु लिंपन्तइव प्रतीयन्ते संयोगिनोभवन्तीति केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदारम्भकास्तत्तभागे लीयन्ते अतएवोक्तं विभागशः तथाच श्रुतिः । पृथिवीशरीरमित्यादि ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञास्तेनशरीरेण यामीर्यमसंबन्धिनीस्तायातनाअनुभूय तास्वेव पञ्चभूतमात्रासु कल्पभोगात्तद्विभागश्च न्यायसाम्याद्याख्यातावित्यनुसंधानव्यमिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः लिङ्गशरीरप्राप्त्यनन्तरं तायामीर्यातनाः शरीरेणानुभूय तास्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ॥ व्यपेतकल्मषोभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८

(१) मेधातिथिः । विषयसङ्गात्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धाम् ततःसङ्गाच्च ये जातादोषाः पापनिर्मिताः । नरकादुःखान्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मषोऽपहतपाप्मा चेति । तावेवोभौ महौजसौ कावुभौमहाक्षेत्रज्ञाख्यप्रकृतावनन्तरश्लोकेन च क्षेत्रज्ञएवानुभाविता सुखदुःखयोः सहति यतस्तेव परामर्शोऽतः क्षेत्रज्ञमभ्येतीतिप्राप्तं । तच्च विक सएवमाप्यः प्रापकश्च सत्यमौपचारिकोभेदोऽभिप्रेतः अभ्येतीत्ययमर्थः । एतावन्मात्रमेषौ भवति यदुतक्षेत्रज्ञतयापाणा

संघातमकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलेषु तावन्मात्रः परिशिष्यते । लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः । अन्येतु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते । सुखोदर्कान्क्षीणेपापउत्तरकालंसुखमनुभूयते मतिरंभिणि पापे स्वल्पेपि नसुखोत्पत्तिः यथास्वल्पेप्यजीर्णेन भोजनंसुखाय ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समहाननुभूयेत्यसमानकर्तृत्वेपिक्त्वा । अनुभूय फलतः । दोषानधर्मान् । भोगेन क्षीयमाणपापस्तावुभौ जीवपरमात्मानौ महौजसौ महाप्रभावौ अभ्येति महदाख्योजोबोपाधिः प्रलयकाले ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । सशरीरीभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नोनिषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मातावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव स्थूलदेहे नष्टे लिङ्गात्मनोभोगान्तरंवक्तुकामआह सइति । सलिङ्गोपलक्षितोजीवः । सइत्यनेन तस्यैव परामर्शोयोग्यत्वात सजीव इत्युत्तरे परामर्शात् ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति भगवदुक्तेश्च । असुखोदर्कान् । उदर्कःफलमसुखरूपं येषांदोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगजान् निषिद्धब्रह्मवधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा अनुभूय भुक्त्वा व्यपेतकल्मषः व्यपेतं कल्मषं भोगेन यस्माल्लिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन देहेन कृतभोगस्यैवात्मनःस्थूलदेहनाशे अभ्येति अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय नचेदमप्रामाणिकम् । तद्यथा पेशस्कारः पेशसोमात्रामपादायान्यंनवतरंरूपंतनुतएवमेवायमात्मेदंशरीरं निहत्याविद्यांगमयित्वा अन्यंनवतरंकल्याणतरंरूपं कुरुते पित्र्यंवा गान्धर्वंवा दैवंवा प्राजापत्यंवा । ब्राह्मंवान्येषांवा भूतानामितिश्रुतेः । अयमर्थः । यथा पेशस्कारीसुवर्णाभरणादेकृत् जीर्णकुण्डलादि । सुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितात्मापि पूर्वदेहं निहत्य म्रियमाणंत्यक्त्वाअविद्यांजडतांगमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरंकुरुते । पित्र्यं पितृलोकभावादि समर्थइति । यातनादेहनाशे तौ महत्क्षेत्रज्ञौ महौजसौ महावेगौ यावन्मनःक्षिपेत्तावदावित्यंगच्छेदितिश्रुतेः । समर्थौवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीनाशेऽपि न कर्मविनाशइत्याह सोऽनुभूयासुखोदर्कानिति । सइति क्षेत्रज्ञानांनानात्वेकवचनेन परामर्शः । महौजसावक्षयवीर्यौ ताविन्द्रियवर्गावभ्येत्येव प्राप्नोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुञ्चतीत्यर्थः॥१८॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः व्यपेतकल्मषः ताविवोभौ क्षराक्षरात्मकौ अभ्येति कीदृशौ तौ महौजसौ ॥ १८ ॥

तौ धर्मंपश्यतस्तस्य पापंचातन्द्रितौ सह ॥ याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच यदि तौ महान्क्षेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यतइति तस्येतिकः संबध्यते जीवइतिकेचित् । उक्तंच सएवक्षेत्रज्ञः सएवजीवइति । अथलिङ्गं ननुच महच्छब्देन तदेवोक्तं अथान्तः प्रकरणंमहद्बुद्ध्यादि तत्रापेकः संबन्धोलिङ्गस्य धर्माधर्माभ्यां तद्धिसूक्ष्मभूतरूपमेव । यथोक्तंतेषामिदन्तुसमानामित्यत्रान्तरे अतोमन्यामहे यदेवायैर्व्याख्यातमस्ति नश्लोकेताविबोभाविति महत्परमात्मानौबुध्येते इति तदेवमुक्तंपश्यामः तयोर्हिदृष्टान्तउपपद्यते महतः करणस्य ततःकर्तृत्वोपचारात् । काष्ठानिपचन्तीति यथा तस्येति च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः।परमात्ममस्य क्षेत्रज्ञाश्रयोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्यसुखदुःखोपभोगस्य तदधीनताख्यापनार्थं । यथोक्तं ॥ ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेवा । प्रेरणाच धर्माधर्मनियमितेच्छैव । ननुच धर्माधर्मयोरिच्छांप्रतिनियन्तृत्वऐश्वर्यंहीयते तथाशारीरके दर्शितं यथे-

(१) भावादि=भोगादि (राघ०२)

ह राजा सेवानुरूपंददाति नच तस्येश्वरत्वमपैत्यतोमहत्परमात्मानौ पश्यतइति व्यपदिश्यते। तस्येति क्षेत्रज्ञज्ञानंतदप्ययुक्त-मुत्तरग्रन्थविरोधात ताभ्यांप्राप्नोतिसंपृक्तइति नहिपरमात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्धउच्यते। नचपरमात्मना कश्चित्सं-बन्धोपि एवंतर्ह्यर्थयाभ्यामिति नैवंमहत्परमात्मानौसंबध्येते किंतर्हि धर्मः पापंच तयोरपिप्रकृतत्वात। तौधर्मंपश्यतस्त-स्यपापंचेति यदिमहच्छब्देनान्तःकरणमुच्यते सुतरामनुपपत्तिः नहिपरमात्मनोद्रष्टृत्वेकारणापेक्षा अधिकरणमेवहिवोधिप-रमात्मस्वरूपमभ्येतितावेवचोभाविति। कीदृशमेतदभिगमनंयदितद्भावापत्तिः सानैवकल्मषव्यपायमात्रसाध्या। अथत-त्प्राप्तिप्रवणभासापि नैवप्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति तस्मात्तौधर्मंपश्यतस्तस्यतस्यैवात्मनइति पूर्ववन्नेयम् ॥ १९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मभुक्ताऽवशिष्टम्। धर्मपापदर्शनंचात्र तत्फलप्रकाशएव। पश्यतोज्ञानस्य तदधीनत्वा-त्। अतन्द्रितौ नित्यप्रकाशौ ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तौमहत्परमात्मानावनलसौ तस्य जीवस्य धर्मभुक्तशेषंच पापंसहविचारयतोयाभ्यां धर्माधर्मा-भ्यां युक्तोजीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। न कर्मणालिप्यते पापकेन अनन्वागतंपापेनान्वागतंपुण्येनेतिश्रुतेरात्मनोऽसंगत्वं प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिन्नकर्तृत्वमनुवदन्नाह ताविति। तौ महाक्षेत्रज्ञौ यागादिजंधर्मं ब्रह्महत्यादिजंपापं सन्निधाने-पश्यतः कारयतोवाधिष्ठानंस्थूलंदेहंविना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदमन्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृत्वात् तदवच्छेदैनः कर्तृत्वात्। तथाच श्रुतिः॥ शरीरे पाप्मनोहित्वेति स्थूलदेहप्रसूतपापपुण्ये इत्यर्थः। याभ्यांमहत्क्षेत्रज्ञाभ्यांसंपृक्तस्तदभ्य-सापन्नःसन्शुभाशुभफलं प्राप्नोतिभुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(५) **नन्दनः**। धर्मपापंच पश्यतः कर्तुमुद्युक्तस्य तस्य क्षेत्रज्ञस्य ताविन्द्रियवर्गावतन्द्रितौजागरुकौ सहसंहते कारणे भवतइत्यर्थः। न केवलंकर्मकालएव सहभवतः किंतु तत्फलभोगकालेऽपीत्युत्तरार्धेन याभ्यामिन्द्रियवर्गाभ्या ॥ १९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तौ क्षराक्षरात्मकौ तस्य धर्मं पापंतत्कृतौ भूयः पश्यतः याभ्यां क्षराक्षराभ्यां संपृक्तः प्रेत्ये-हच हिताहितं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मंसप्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥ तैरेव चावृतोभूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रायशोबाहुल्येन तैरेवभूतैर्महद्भिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गेसुखमाप्नोति ॥ २० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रायशोबाहुल्येन धर्मम। तैरेव स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) **कुल्लूकः**। सयदि जीवोमानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पंचाधर्मंतदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थू-शरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) **राघवानन्दः**। आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरभ्यासवशात्पापादिकर्तृत्वमित्युक्तं संप्रति प्राप्ताध्यासमात्म-नमनूद्य धर्माधर्माल्पानल्पत्वापेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातामित्याह यदीतिद्वाभ्याम्। सलिङ्गदेहाध्यासमापन्नश्चिदात्मा-स्थूलदेहादाकृष्य नीतैर्भूतैरावृतः परिष्वक्तः स्वर्गे पुण्यलोके उपाश्नुते भुङ्क्ते ॥ २० ॥

(५) **नन्दनः**। अथ क्षुधापापयोः किंप्रथममनुभूयतइत्यपेक्षयामाह यद्याचरतिधर्मंसइति। सक्षेत्रज्ञः प्रायशः बहु अल्पशः अल्पं तैः पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीरइत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सजीवः पुरुषः यदि धर्मप्रायशः आचरति अल्पशः अधर्मं आचरति तैरेव भूतैःसह स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोधर्मंसेवते धर्ममल्पशः ॥ तैर्भूतैः सपरित्यक्तोयामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुचपंच भ्यएवमात्राभ्यः शरीरंदुष्कृतिनामित्युक्तंकिमिदानीमुच्यते तैर्भूतैःपरित्यक्तइति उच्यते नभौतिकंशरीरंनाप्यशरीरस्ययातनाः किंतर्हि अत्यन्तविलक्षणे ते मानुषशरीरेऽतोन्यान्येताङ्घ्रिमृदुस्निग्धसुकुमारशरीरारभकाण्यत्यन्तविलक्षणादुःखाभिघातनिष्कृत्यापरित्यक्तउच्यते यानि स्वर्गशरीराणि भक्ष्याणितैः परित्यक्तः ॥ २१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तैर्भूतैरैहिकस्वर्गाय देहजनकैः त्यक्तोमृतइत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदिपुनः सजीवोमानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यल्पंच पुण्यंतदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तोमृतः सन्नन्तरंपञ्चभ्यएव मात्राभ्यइत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीः पीडाअनुभवति ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अधर्मबाहुल्येत्वाह यदीति । धर्मादिकर्तृत्वावच्छेदकदेहजैः परित्यक्तइतिनारकिदेहोमायिको भौतिकत्वेऽसिपत्रकुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवाभूतैर्भूतारब्धैः पुष्कलैरिन्द्रियैर्नारकिनइन्द्रियसाकल्यानुपयुक्तत्वेन कादाचित्कत्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्तइत्यर्थोवा ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यामीः यातनाः प्राप्नोति ॥ २१ ॥

यामीस्तायातनाः प्राप्य सजीवोवीतकल्मषः ॥ तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्राग्व्याख्यातोयं एतच्चान्यल्लोकचतुष्टयस्यतात्पर्यं यदि भूयानधर्मस्तदायाम्योयातनाः नतुस्वल्पेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तान्येव तज्जातीयान्यैर्वैहिकस्वर्गाय देहारम्भकाणि भागशःप्रविभक्तानि पञ्चापि ॥ २२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सजीवोयमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततोभोगेनापहतपाप्मा तान्पञ्चजरायुजादेशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति मानुषादिशरीरंगृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सजीवोघटीयन्त्रवद्भ्रमतीत्याह यामीरिति । प्राप्य भुक्त्वा वीतकल्मषः तन्नरकप्रारम्भकपापामुक्तः । अप्येतितानि नारकिशरीराच्छरीरान्तरारम्भकाणि । पूर्वशरीरात् भागशः । भागंभागमवाप्य । स्थूलदेहान्तरार्थंभ्येत्यनुगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) **नन्दनः** । अथनरकभुक्तावशिष्टदुष्कृतस्य क्षेत्रज्ञस्य पुनरावृत्तिमाह यामीस्तायातनाः प्राप्येति जीवः क्षेत्रज्ञः तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति पुनरपिकर्मभूमौ जायतइत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तावशिष्टकृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूमावस्मिन्न्यायसाम्यादुक्तेत्येवगन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जीवः ताः यामीः यमसंबन्धिनीः यातनाः प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अभ्येति ॥ २२ ॥

एतादृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ॥ धर्मतोधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वल्पार्थोयंधर्मतोऽधर्मतइति नञःप्रश्लेषः । धर्माधर्मनिमित्ताज्जीवस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः स्वेनैव चेतसा शास्त्राप्रामाण्यात्तदनुभवे कृत्स्नशास्त्रार्थफलोपसंहारः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतोगतिस्वर्गम् । अधर्मतश्च नरकम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्यैताधर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्व धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्कल्पंकुर्यात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । गतीरनुवदन्धर्ममेव कर्तव्यतयोपदिशति एताइति । धर्माधर्माभ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतोदृष्ट्वा धर्मएवकर्तव्यतया मनोदेयमिति । तथाच श्रुतिः ॥ धर्मेण पापमपनुदति । धर्मात्सुखंचज्ञानंचेतिस्मृतिः ॥ श्रुतिस्मृत्योर्धर्मस्यैव ज्ञानादिहेतुत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह एताम्दृष्ट्वास्य जीवस्येति । धर्मे सदा मनोदध्यान्नाधर्मइत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मतोऽधर्मतश्च जीवस्य एतागतीः स्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा धर्मे मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वंरजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनोगुणान् ॥ यैर्व्याप्येमान्स्थितोभावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मयोःकर्मकाण्डोपयोगियत्तदुक्तं इदानींविद्याकाण्डमारिप्सते । तत्रद्वैताश्रयमिवतावदंगार्थंप्रक्रियते । सत्त्वादयस्त्रयोगुणाआत्मनः नात्रात्माजीवः किंतर्हिमहानेव । आत्मशब्दःस्वभाववचनोनप्रत्यक्त्ववचनः । निर्गुणोहिपुरुषः । अथवाभोग्यतया भोक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते । महानितिच प्रधानमेवोच्यते प्रत्यासत्तेः आद्याहिविक्रियोद्भूतिःप्रधानस्य महदाख्या यथाजीवन्त्यौप्रमावस्थावाण्यत्रभवान्विकारानवस्थितः प्रकृतित्वात्सर्वविकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनोमहत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनोमहतोगुणान् जानीयात् यैर्व्याप्तोमहानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति धर्ममेव नाचरेत् इतिचेत् गुणपारतंत्र्यान्नाचरतीत्याह सत्त्वमिति । आत्मन आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य गुणान् महत्तत्त्वाख्यस्य यैः सत्त्वादिभिः भावान् पदार्थान् प्राणिनोवा अतआह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं बुद्धिः । अशेषतोऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणतोऽपि कर्मनिर्वृत्तिविशेषंविवक्षन्गुणविभागं तावदाह सत्त्वरजस्तमश्चेति । आत्मनः महत्तत्त्वस्य तथाचोक्तं ॥ महामनोमतिश्चात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरइति । यै गुणैरिमान्भावान्पदार्थान्महान्महत्तत्वम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि आत्मनः महत्तत्त्वस्य गुणान्विद्यात् । यैः सत्त्वरजस्तमोभिः महान् महत्तत्त्वमेवअशेषतः सर्वान्सात्त्विकादिभावान् व्याप्य स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यद्वामहान् जीवः ॥ २४ ॥

योयदैषांगुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ सतदा तद्गुणप्रायंतंकरोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपिसर्वंत्रिगुणंतथापि योयदा गुणःसाकल्येन कात्स्न्येनातिरिच्यतआधिक्यंप्राप्नोति

पूर्वकर्मातिशयवशात्सतदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति अतः शरीरी तद्गुणप्रायोभवति तदीयमेव धर्ममादर्शयति गुणान्तरं-जहातीव ॥ २५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । साकल्येनान्येषु गुणेषु न्यूनेष्वशक्तेष्वयंपूर्णत्वेनातिरिच्यते । तद्गुणप्रायंतद्गुणसधर्मकव्यापारम् ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्यपि सर्वमेवेदंत्रिगुणंतथापि यत्र देहे येषांगुणानांमध्ये योगुणोयदा साकल्येनाधिकोभवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलंतंदेहिनंकरोति ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु गुणानां महदाश्रितत्वे कर्तुः किमायातं तत्राह यइति । एषां गुणानांमध्ये देहे लिङ्गदेहे अतिरिच्यते गुणद्वयमभिभूय योगुणः प्रधानः स्यात् । तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिणम् । शरीरिणं जीवम् । करोति जीवोपि तदनुरूपंचेष्टतइतिभावः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः** । एषांसत्त्वादीनांमध्येऽतिरिच्यते इतरौगुणावभिभूयोद्भवति तद्गुणप्रायंतद्गुणबहुलंकरोति सत्त्वस्य साकल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणांसामग्र्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदा एषां त्रयाणांमध्ये योगुणः साकल्येन देहे अतिरिच्यते देहंव्याप्य गुणः तिष्ठति तदा सः सत्त्वादिगुणः तं पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेनसहवर्तते सः सात्त्विको भवति । एवमग्रे ऊह्यम् ॥ २५ ॥

सत्त्वंज्ञानंतमोऽज्ञानंरागद्वेषौरजः स्मृतम् ॥ एतद्व्याप्तिमदेतेषांसर्वभूताश्रितंवपुः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सामान्यमेतदेषांलक्षणंव्यापि सर्वप्राणिषु ज्ञानंवेदकं अज्ञानंमोहः उभयरूपता रजः रागद्वेषशब्देनोभयधर्मयोगउच्यते । न यथा मरमूर्च्छाद्यवस्थास्वचैतन्यमेव नापिसम्यक्ज्ञानवशानामतिशयेन क्रोधोन चातिप्रसादः तत्तद्रजोवपुःस्वभावः ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सत्त्वं ज्ञानव्यापारम् । व्यापारसत्त्वयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् । एवमुत्तरत्र । एतत् ज्ञानादि । एतेषां सत्वादीनाम् । व्याप्तिमद्व्याप्तिकम् । वपुरिव वपुः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । संप्रति सत्त्वादीनांलक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभासोज्ञानंतत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानंतत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषंमानसकार्यंरजोलक्षणं स्वरूपंतु सत्त्वरजस्तमसांप्रीत्यप्रीतिविषादात्मकं । तथाचपठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः एतच्चैषांस्वरूपमनंतरश्लोकत्रयेण वक्ष्यति एतेषांसत्त्वादिगुणानामेतत् ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकंलक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुणानभूय तत्कार्यमाह सत्त्वमिति । सत्त्वंज्ञानमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया ॥ सत्त्वात्संजायतेज्ञानमिति स्मृतिः । एवमुत्तरत्र अज्ञानमितिछेदः । सर्वभूताश्रितं पाञ्चभौतिकंवपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादिभेदभिन्नम् ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः** । अथगुणानांस्वरूपमाह सत्त्वमिति । ज्ञानंज्ञानरूपं अज्ञानमज्ञानरूपं रागद्वेषौ रागद्वेषरूपौ एतेषांगुणानां एतद्व्याप्तिमदेतद्व्याप्तित्रिकं वपुः सर्वभूताश्रितंसर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सत्त्वं ज्ञानरूपं तमः अज्ञानं रागद्वेषौ रजसः भवतः एतेषां सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो ऽस्यतत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य व्याप्तिमत् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तंकिंचिदात्मनि लक्षयेत् ॥ प्रशान्तमिव शुद्धाभंसत्त्वंतदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रीतिसंयुक्तं संवेदनंशुद्धाभंशुद्धमिवाभाति रजस्तमोभ्यामकलुषितंमदमानरागद्वेषलोभमोह भयशोकमात्सर्यदोषरहितं एवंसर्वमनुच्छेदाद्बीजवासनायाआब्रह्मप्रामिस्थितत्वादिषाचावस्था स्वसंवेद्यैवकस्यांविलायांभवेत् ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रीतिःसुखं तत्संयुक्तं किंचित्प्रशान्तं क्रोधादिरजोगुणशून्यम् । शुद्धाभं शुद्धप्रवृत्तिमूल शून्यमाभासमानंच प्रकाशात्मकत्वात् । सत्त्वं रुत्त्वज्ञम् ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनंप्रीतियुक्तंप्रत्यस्तमितक्लेशंप्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वंजानीयात् ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नकेवलं ज्ञानादि तेषां कार्यं सुखाद्यपीत्याह तत्रेतित्रिभिः । प्रीतिसंयुक्तं प्रीत्यां सुखे संयुक्तंमिति तद्विषयकंयतआत्मनिलक्षयेत् सुखं लब्ध्वा जन्तुरविचलइवावतिष्ठते । एवं दुःखसंयुक्तम् । प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं शुद्धाभं स्वच्छं तत्र तदा समुद्रिक्तंसत्त्वमवधारयेत् निश्चिनुयात् । एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मनि मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिवसमस्तदोषरहितत्वं शुद्धाभंशुद्धमिव ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यतः प्रीतिसंयुक्तं प्रीतियुक्तः किंचिदात्मनिलक्षयेत् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ तद्रजोप्रतिपंविद्यात्सततंहारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दुःखेनसमायुक्तंसंभिन्नंशुद्धंप्रीतिरूपंनभवत्यतउच्यतेऽप्रीतिकरंदुःखानुविद्धतया प्रीत्या नयुतं अप्रतिपमप्रत्यक्षंपारमार्थिकमेतद्रजसोरूपंभर्तृविषयेषु प्रवर्तकंस्पृहाजनकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अप्रीतिरधृतिः । हारि मनसःप्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्पुनः संवेदनंदुःखानुविद्धमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणांविषयस्पृहोत्पादकंतत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षंरजोजानीयात् ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच यत्त्विति । अप्रतिघं प्रतिघातरहितं सुचञ्चलत्वात् । चलंचरजइत्युक्तेः देहिनां देहिनं मनोवा हारि अन्तर्मुखत्वात्प्रच्याव्यविषयप्रवणकारि ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः** । हारि चित्तविक्षेपकरं अप्रतिघमप्रतिहतम् ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एनसः प्रवर्तकं ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तंविषयात्मकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । मोहोवैचित्त्यंयुक्तायुक्तविवेकाभावः विषयआत्मास्वभावोयस्य । ननुचायमविषयोन्तरात्मत्वादेव तत्कथंविषयस्वभावोमोहविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते विषयाद्व्यातीवबुद्धिस्तदात्मिकासंपद्यतइतिसंख्यानैगुण्यंनत्वन्तर्बहिसत्त्वानामविशब्दं अप्रतर्क्यंतदनुमानागोचरमविज्ञेयं अंतर्बहिःकरणानामगोचरइत्यर्थः ॥ २९ ॥

* तत्वनिवारकत्वात्=तद्दुर्निवारत्वात् (अ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अव्यक्तः अप्रकाशः विषयआत्माच यत्र । अप्रतर्क्यं तर्कवृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातंतत्तमोजानीयात् एषांच गुणानांस्वरूपकथनंसत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । मोहसंयुक्तं सदसद्विवेकरहितम् । अव्यक्तविषयात्मकं अस्फुटविषयस्वभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयेपि न रोचते । अतएवाप्रतर्क्यं अविज्ञेयं गुरुचरणकमेव तमइत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः** । अप्रतर्क्यमनुमानेन अविज्ञेयंप्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत् मोहसंयुक्तं स्यात् मोहोदुराचारता युक्तायुक्तविवेकाभावः अव्यक्तं विषयात्मकं अप्रतर्क्यं तर्कासहंमनोऽगोचरं अविज्ञेयंअन्तर्बहिःकरणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषांगुणानांयः फलोदयः ॥ अग्र्योमध्योजघन्यश्च तंप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रयाणामेषामासेव्यमानानांयत्फलमुत्पद्यतउत्तमाधममध्यमंतद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते यस्मिन्गुणउद्रिक्तेयःपुरुषस्य स्वभावोभवति सउच्यतइति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यःफलोदयोऽग्र्योमुख्यः । मध्योऽल्पापकृष्टः । जघन्योऽतिसूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतेषांसत्त्वादीनांत्रयाणामपि गुणानांयथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपोयः फलोत्पादकस्तंविशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । गुणानां फलभेदं प्रतिजानीते त्रयाणामिति । फलोदयः फलोत्पादः । अग्र्यःश्रेष्ठः । जघन्योऽधमः । अशेषतः एकैकगुणस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः** । अग्र्यःसत्त्वस्य मध्योरजसः जघन्यस्तमसः ॥ ३० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतेषां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अग्र्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानंशौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकंगुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तत्कस्येति संबन्धगुणलक्षणमित्येवंवक्तव्यतया प्रतिज्ञायते सात्त्विकमिति कथंचिद्योजयितव्यं गुणोलक्ष्यते येन तद्गुणलक्षणं तत्कस्येति सात्विकमिति संबन्धः।प्रयोजनंसमुदायसंबन्ध्यवयवापि दृश्यन्ते तेनैतदुक्तंभवतिबन्धस्य गुणस्यैतल्लक्षणं यथादेवदत्तस्य गुरुकुलं गुरुद्वारोपसर्जनीभूतोपि देवदत्तपदेन संबध्यते तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । पदार्थाव्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सात्त्विकं सत्त्वजन्यम् । गुणस्य तस्यैव लक्षणं चिन्हम् । एवमुत्तरत्र ॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानंशास्त्रार्थावबोधमृद्वार्यादिशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । फलभेदएव सत्त्वादिगुणोद्रिक्ततालिङ्गकमित्याह वेदेतित्रिभिः । ज्ञानं शास्त्रीयम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरम् । तदुक्तम् ॥ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ धर्मक्रिया नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठानम् । आ-

त्मचिन्ता वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतव्योमन्तव्यइतिश्रुतेः ॥ सात्त्विकमुद्दिष्टसत्त्वकार्यम । गुणस्य लक्षणं सैरुद्रिक्तस्य सत्त्वगुणस्योदयोलक्ष्यते । एवंसर्वत्र ज्ञेयम् । पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोस्तीत्युक्तम् । तथाहेश्वरकृष्णः । प्रीत्यप्रीतिविषदात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाइति । अत्रात्मपवं कार्यकारणयोरभेदविवक्षया दुःखाभावाविष्याद्वृत्त्यर्थमुक्तमन्यथा ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसोलोभएवचेत्यादि विरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । आत्मचिन्ताशरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसांफलंवक्ष्यामीति । प्रतिज्ञानं सात्त्विकं गुणलक्षणमित्येवं वदतोऽयमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मचिन्ता आत्मनःपरमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ॥ विषयोपसेवा चाजस्रंराजसंगुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मणांकाम्यानांदृष्टार्थानामदृष्टार्थानांचारंभेरतिर्वृथारंभश्चैतत् राजसंलक्षणम् । अधैर्यमल्पेप्युपघातहतौ चेतसोऽसमाश्वासोदैन्यग्रहणमुत्साहत्यागः । असत्कार्यंलोकशास्त्रविरुद्धं तस्य परिग्रहआचरणम् ।विषये संगोऽजस्रंपुनःपुनःप्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरम्भरतिता प्रवृत्तिरसिकता । अधैर्यमतुष्टिः । एवं तामसेपि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । फलार्थकर्मानुष्ठानशीलताऽल्पेऽप्यर्थे वैक्लव्यंनिषिद्धकर्माचरणमजस्रंशब्दादिविषयोपभोगइत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आरम्भरुचिता काम्यकर्मनिष्ठता कर्मसंगेन देहिमइत्युक्तेः । अधैर्यमल्पेप्यनर्थेमहद्वैक्लव्यम् । असत्कार्यपरिग्रहः निषिद्धाचरणम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आरम्भरुचिता कर्मपरता अधैर्यमितिपदम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आरम्भरुचिता लोकशास्त्रविरुद्धता । अधैर्यं असत्कार्यपरिग्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसेवा ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यंनास्तिक्यंभिन्नवृत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसंगुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनादिषु रागोलोभः क्रौर्यंस्वल्पेऽपराधे वैरानुबन्धः नास्तिक्यंप्रमादता भिन्नवृत्तिता शीलभ्रंशगणनंशिष्टविगर्हणा याचिष्णुता याचकत्वं तच्छीलता प्रमादोऽनवधानंधर्मादिष्वपायपरिहारेऽनादरः । स्वप्नोऽधृतिरितिनञ्प्रश्लेषः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिन्नवृत्तिता दुराचारता ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रात्मता कातर्यंपैशुन्यंपरलोकाभावबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशीलत्वंसंभवेपि धर्मादिष्वप्रवधानमित्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अधृतिः कातर्यम् । क्रौर्यमकृपालुता । नास्तिक्यं परलोकशून्यताधीः । भिन्नवृत्तिता आचारपरित्यागः धर्मेष्वनाश्वासोवा ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अधृतिरितिपदम् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । याचिष्णुता याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषांगुणानांत्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदंसामासिकंज्ञेयंक्रमशोगुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वोत्तमाधममध्यमेषु च फलोदयेष्विदमिति वक्ष्यमाणस्यनिर्देशः ॥ ३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रयाणांवेदाभ्यासादीनां गुणानांवर्गाणाम । त्रिषुगुणेषु प्रकृतिभूतेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिन्हम ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषांसत्त्वादीनांत्रयाणामपि गुणानांत्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदंवक्ष्यमाणसाक्षेपिकंक्रमेण गुणलक्षणंज्ञातव्यम ॥ ३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति संक्षेपतोगुणोद्रिक्तताज्ञानं संप्रति प्रतिजानीते त्रयाणामिति । त्रिषु भूतादिकालत्रयेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तत्रभवम ॥ ३४ ॥

(५) **नन्दनः** । इदंवक्ष्यमाणंत्रिषु जीवेषु सामासिकंसंक्षिप्तम ॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां त्रिषु गुणयुक्तेषु सामासिकंसमासेनकृतं सामासिकं क्रमशःगुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ॥ तज्ज्ञेयंविदुषासर्वंतामसंगुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तंत्रिष्विति कालनिर्देशस्तद्दर्शयति कृत्वाकुर्वन्करिष्यन्निति च । कदाचित्त्रिष्वपिकालेषु कदाचिदन्यतरस्मिन् । किमर्थमहमेवमकरवं कथंशिष्टानामग्रतोभवामीतिलज्जाचेतसिपरिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लज्जतीति स्वतएव दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्कर्मकृत्वाकुर्वन्करिष्यंश्च लज्जावान्भवति कालत्रयेद्वयोरन्यत्रवेति विवक्षितंतत्सर्वतमःकार्यत्वात्तमोभिधानंगुणलक्षणंशास्त्रविदा बोद्धव्यम ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तद्व्यनक्ति यदिति त्रिभिः । लज्जते लोकावज्ञातः । विदुषा स्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः** । तमस्तावदाह यत्कर्मेति ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥ नच शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । लोके साधुवादोममैवंस्यादिति बुध्या यथागतपोधनानामाचरणंतच्च ख्यापनार्थं यथातीर्थकालेभ्योदानं राजनिस्पर्धयाजल्पः शूद्रेभ्यःशास्त्रव्याख्यानं पुष्कलमित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह धर्मार्थंप्रवर्तमानस्य यदिजनाःप्रकाशयन्ति तादृशोधर्मोनदोषाय तदुक्तंयथेक्षुहेतोरिति यथामहाभारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तं ॥ यथेक्षुसक्तोयुधिकर्षकोस्तितृणानिवल्लीरपिसंचरन्ते ॥ तथानरोधर्मपथेनसंचरनयशश्चकामांश्चवसूनिचाश्नुते ॥ असंपत्तौच कर्मफलानांनशोचति नदुःखमस्ति । अथवाकर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नशोचत्यतिशायितपुरुषाणांभावात ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इह लोके महतींख्यातिं प्रामुयामित्येतदर्थमेव योयत्कर्मकरोति न परलोकार्थं नच तत्कर्मफला- संपत्तौ दुःखी भवति तद्रजः कार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणंविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । इच्छति परलोकनिरपेक्षतयैवैहिकीं पुष्कलां परिपूर्णां ख्यातिं यशोर्थेधर्मसेवनमित्युक्तेः। नशोचति असंपत्तौ कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते नतु शोकेन ततोनिवर्ततइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः** । शोचति विरज्यति असंपत्तावनिष्पत्तौ ॥ ३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । येन कर्मणा अस्मिल्लोके पुष्कलांख्यातिमिच्छति च पुनः असंपत्तौ न शोचति तद्विज्ञेयं राज- सम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुंयन्न लज्जति चाचरन् ॥ येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विस्पष्टोयम् ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वेण प्रकारेण ज्ञातुंकर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्कर्मवेदार्थसर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्माचरन्कालत्रयेपि न लज्जति येन येन कर्मणास्या- त्मनुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणंज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वेण सोपकरणं यद्वेदार्थादि ज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वाचानु [तिष्ठन्नलज्जते किंतु तुष्यति संतुष्ट- हृदयःस्यादित्यर्थः][1] ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत्सर्वेण कर्मणा ज्ञातुंकर्तुं यत् आचरन् न लज्जति येन कर्मणा अस्य आत्मा तुष्यति तत्स- त्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तमसोलक्षणंकामोरजसस्त्वर्थउच्यते ॥ सत्त्वस्य लक्षणंधर्मः श्रैष्ठ्यमेषांयथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुच कामेपि सुखमस्ति तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तंमत्सत्त्वलक्षणमितिप्राप्तं कथंतमसोलक्षणं उच्यते मोहरूपंतमोत्रसंवेदनमस्ति तदपिसत्त्वस्यैवलक्षणं सत्यंज्ञानमित्युक्तत्वात् । उच्यते नात्रभोक्तृभोग्यभावावस्थाभिप्रेता किं तर्हिविषयगतस्पृहातिशयः। नचतस्यामवस्थायांसुखोत्पत्तिरव्यक्तविषयत्वंच विद्यते कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्य- त्वादस्त्येवमोहरूपता । ईदृशश्चात्रकामोभिप्रेतः नयदतौशास्त्रार्थतया स्वदारेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लक्षणं कार्यम् ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थनिष्ठता रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एषांच कामादीनामुत्तरोत्तर- स्य श्रेष्ठत्वंकामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात्कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । इतोपि संक्षिप्याह तमसइति । तमसउद्रिक्तस्य कामः स्त्र्यादिष्वतिप्रीतिः । एवमर्थधर्मयोः। यथाक्रममुत्तरोत्तरम् । अत्रचर्यात्किंचित्पौनरुक्त्यं तन्नदोषभाक् अध्यात्मकर्मकरणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वा- भावतात्पर्यकत्वाच्च । तदुक्तम् ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परंवेत्ति मद्भावं सोधिगच्छ- ति ॥ गुणातीतः सउच्यतइतिच ॥ ३८ ॥

(१) न

(६) **रामचन्द्रः** । तमसः लक्षणम् । अर्थः रजसोलक्षणम् । धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम् । येषां सत्त्वादीनां यथाक्रमं-श्रैष्ठ्यम् ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैषांसंसारान्प्रतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एषांगुणानांमध्ये येन गुणेन यानसंसारान्पुरुषः प्रतिपद्यते । संसारशब्दोगतिवचनः यानि जन्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुत्तरत्रवक्ष्यत इतिप्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संसारान् जातीः ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषांसत्त्वादीनांगुणानांमध्ये येन गुणेन स्वकार्येण यागतीर्जीवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः-संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तगुणकार्यरतानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह येनेति द्वाभ्याम । एषामिति निर्धारणे तेन येन-गुणेनयं संसारं प्रतिपद्यतेतं देवत्वादिरूपंवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ॥ ३९॥

(६) **रामचन्द्रः** । येन गुणेन यान् एषांसत्त्वादीनां गुणेन संसारात यथा प्रपद्यते तान् गुणान् ॥ ३९ ॥

देवत्वंसात्त्विकायान्ति मनुष्यत्वंच राजसाः ॥ तिर्यक्त्वंतामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०॥

(१) **मेधातिथिः** । सामान्येनगतिनिर्देशोगुणनिमित्तोयम् ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तिर्यक्त्वं पशुत्वम ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वंयान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वं । ये तमोवृत्तिस्थास्तेतिर्यक्त्वंचेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तिर्यक्त्वं पक्षिमृगताम् ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इति एषां त्रिविधागतिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥ अधमा मध्यमाग्र्याच कर्मविद्या विशेषतः॥४१॥

(१) **मेधातिथिः** । एषा त्रिविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकंपुनः त्रिविधोत्तमाधममध्यमभेदेनातोनवधासंपद्यते । कर्मविद्याविशेषाच्चानन्ताः कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वप्रयोगश्च कर्मणांच बहुभेदत्वात्तदिदमाह कर्मविद्याविशेषतइति ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रिविधा याउक्ता गौणिकी गुणनिमित्ता सा प्रत्येकं त्रिविधा । कर्म तामसादिरूपं विद्या ज्ञानं तदपि भूतादिविषयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूत-कर्मभेदाज्ज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तागतीरथवातास्त्रिविधभेदभिन्नाइति ज्ञापयन्नाह त्रिविधेति । गौणिकी तमआदिगुणनिमित्ता कर्मविद्याविशेषतः परलोकंद्रयासन्तंजीवंविद्याकर्मवासनानामनुगतेस्तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेरवगतत्वात् ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः** । गौणकीगुणसंबन्धिनीकर्मविद्याविशेषतः कर्मविशेषतोज्ञानविशेषतश्च ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । गौणिकीगतिः त्रिविधा तु पुनः एषा गतिः त्रिविधा विज्ञेया एकैकस्य गुणस्य त्रिधा त्रिविधा। गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तद्यथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमाचपुनः । विशेषतः कर्मणःविद्या अग्र्या श्रेष्ठाएवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः॥ पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः॥४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृमयोमांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । सरीसृपावृश्चिकाद्याः । पशवोगवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्थावरावृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्यईषत्स्थूलाः कीटाः तथामत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ तामसस्यावान्तरभेदमाह स्थावराइतित्रिभिः । तस्मात्पश्यन्ति पादपाः स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वायदेहिनइतिश्रुतेः । स्थावरदेहोपि भोगार्थः । कृमयोमहीलताद्याः । कीटाः पिपीलिकाद्याः पशवः श्वादयः । जघन्या निकृष्टाः । तामसी उद्रिक्ततमोनिमित्ता । एवमुत्तरत्र ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्थावराद्याः गामृगान्ताः जघन्या अधमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राम्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥ सिंहाव्याघ्रावराहाश्च मध्यमातामसी गतिः॥४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । म्लेच्छाः शबराद्याः ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिताइति म्लेच्छानांतद्रूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तुरङ्गोश्वः तुरङ्गपदं गवामुपलक्षणम् । म्लेच्छायवनाः विगर्हितानिषादाद्याः ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमागतिः॥४४॥

(१) **मेधातिथिः** । चारणाः कथकगायकस्त्रीसंयोजकादयः । सुपर्णाः पक्षिविशेषाः शूद्रागर्हिताइतिसंबन्धः । येब्राह्मणानवजानते ये च तद्वृत्त्युपजीविनो ये च मदमानादियुक्ताहिंस्राश्चौराइत्येवमादयोविगर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चारणारङ्गाद्युपरि वृत्तिकारिणः । सुपर्णागरुडाद्याः । रक्षांसि क्रव्यादविशेषाः कुम्भकर्णाद्याः । पिशाचाः पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चारणानटादयः सुपर्णाः पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाराक्षसाः पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । चारणाः देवयोनिविशेषाः सुपर्णाः अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चारणादि पिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥ द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्याराजसी गतिः॥ ४५॥

(१) **मेधातिथिः** । झल्लामल्लाइति रङ्गावतारकास्तत्रमल्लाबाहुयोधिनः झल्लायष्टिप्रहारिणः परिहासजीविनोवा ॥ ४५ ॥

---

(४५) झल्ला=तुष्टा (ग)=ऊषाक (क)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । झल्लोमल्लश्च राजन्याद्व्रात्यायाम् । कुवृत्तयः सेवादिकुवृत्तयः ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । झल्लामल्लाः क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायामुत्पन्नादशमाध्यायोक्ताज्ञेयातत्र झल्लायष्टिप्रहरणामल्लाबाहुयोधिनः रङ्गावतारकानटाः शस्त्रजीविद्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषाअधमा राजसीगतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । राजस्याभेदमाह । झल्लमल्लौ जातिसंकरौ मल्लायुद्धाचार्याः नटाः रङ्गावतारिणः । नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः ॥ वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसीगतिः ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । राजानोजनपदेश्वरक्षत्रियास्तदनुजीविनः सामन्ताः । वादप्रधानाः शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरंजल्पत । युद्धप्रधानायोधकाः ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रियाः अराजानोपि ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । राजानोऽभिषिक्ताजनपदेश्वराः तथाक्षत्रियाराजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसगतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दानयुद्धप्रधानाः दानदातृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

गन्धर्वागुह्यकायक्षाविबुधानुचराश्चये ॥ तथैवाप्सरसः सर्वाराजसीषूत्तमागतिः ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । गन्धर्वादयोदेवास्तेषामर्थवादेतिहासेभ्योभेदोविज्ञेयः । विबुधादेवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्याधरादयः ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गुह्यकाः बाल्यादिहिंसाकारिणोमायाप्रधानाः । यक्षाः धनरक्षाकारिणः ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । गन्धर्वागुह्यकायक्षाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च वगणिकाः सर्वाइत्येषा राजसीमध्यउत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गन्धर्वादयोदेवावान्तरयोनयः तदधीनाःगन्धर्वाश्चित्ररथादयः । गुह्यकाःधनरक्षकाः यक्षाः कुबेरादयः । अप्सरसः उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विबुधाः सुराइत्यमरः ॥ ४७ ॥

तापसायतयोविप्राये च वैमानिकागणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकीगतिः ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तापसास्तपःप्रधानावानप्रस्थादयः । यतयःपरिव्राजकादयः अनेनच ज्ञापयतिनकेवलंजन्मोत्पत्तिर्गतिजातस्य कर्माचरणादपि यतोनतापसादयःकतिचिज्जातिविशेषाः किंतर्हिकर्मनिमित्ताएतेव्यपदेशाः । अन्येतु

(४६) प्रधानाः = प्रसक्ताः (राघ०)

(४६) वादयुद्ध=दानयुद्ध (ल)

(४६) वादयुद्धप्रधानाः=दानयुद्धप्रधानाः (राम०)

मन्यन्ते सन्तिमेरुनिवासिनःकेचिज्जनपदायतयोनामश्रूयन्ते इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यःप्रायच्छदिति । विमानानियानविशे-षाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्तिवैमानिकाः अन्तरिक्षचराःकेचिद्देवयोनयः प्रथमानिकृष्टाः ॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तापसाः वनस्थाः । यतयोलब्धज्ञानाभिक्षवः । वैमानिकाः स्वर्गिगणोविमानेषु चरन्तः । दैत्याहिरण्यकशिपुप्रभृतयोये क्रव्यादास्तीक्ष्णस्वभावाः । सिद्धाइतिपाठे विद्यासिद्धाः ॥ ४८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणाश्च अप्सरसोव्यतिरिक्तापुष्पकादिविमानचारिणोनक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमागतिः ॥ ४८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सात्त्विकभेदानाह तापसाइति । गणागणशश्चरणशीलास्तएव वैमानिकाइतिवणिजांव्यावृत्त्य-र्थं तएव विश्वेदेवादयः । दैत्याः बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

यज्वानऋषयोदेवावेदाज्योतींषि वत्सराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकीगतिः ॥४९॥

(१) **मेधातिथिः** । आनुपूर्विविशिष्टःशब्दोवेदः । ननुचगत्यधिकारेकः प्रसंगोऽचेतनानां अचेतनाश्चशब्दादयः अ-त्यल्पमिदमुच्यतेशब्दादयोऽचेतनाइति । सर्वएवैतेदेवादयःस्थावरान्ताःशरीरात्मानः तत्रसर्वशरीरगणामचेतनादितच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचैतन्यरूपिणीप्राप्यते निर्गुणश्च पुरुषस्तदधिष्ठितानिशरीराण्यचेतनान्यपिचेतनान्युच्यन्ते । अतएतदुक्तंभ-वति सत्त्वप्रधानोवेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकीगतिःप्राप्यते नपुनःसत्त्वप्रधानस्यवेदत्वप्राप्तिःसात्त्विकीगतिरुच्यते । अन्येषामनु-प्रदर्शनंसर्वक्षेत्रज्ञाःसन्त्यधिष्ठातारोवेदपुरुषावारुणेलोकेश्रूयन्ते ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यज्वानःफलाभिसंधिना यजमानाः । ऋषयोज्ञानपराः । ज्योतींषि चन्द्रसूर्याद्याः । वत्स-रा वत्सराधिष्ठात्री देवता ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यागशीलास्तथर्षयोदेवावेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्यइतिहासप्रसिद्धाः ज्योतींषिध्रुवादीनि वत्सराइतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषाइत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥४९॥

(४) **राघवानन्दः** । वेदास्तदभिमानिनः । तदुक्तं ग्रहाधिकरणे भट्टैः ॥ ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञाये प्रतिष्ठिताः ॥ तेषांवायमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति ॥ एवं वत्सराः । ज्योतींषि नक्षत्रभिन्नान्यादित्यादीनि ॥ ४९ ॥

ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तमेव च ॥ उत्तमांसात्त्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणः ॥५०॥

(१) **मेधातिथिः** । विश्वसृजोमरीच्यादयः प्रजापतयः । धर्मोवेदार्थः पूर्ववेदस्वरूपमुक्तमिदानींतदर्थःस्वरूपार्थः प्रधानतरइत्युक्तंभवति । अथवाधर्मादयश्च विग्रहवत्त्वंपूर्ववद्द्रष्टव्यं महानितिसंज्ञांतरं अव्यक्तंप्रधानंप्रकृतिरित्येकोर्थः । न-नुच सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतःसर्वेषांविकाराणांसत्त्वाधिक्यंप्राप्तं ततश्च रजस्तमसोःकुतोतिरेकः अतोय-दुक्तं ॥ योयदेषांगुणोदेहेसाकल्येनातिरिच्यतइतितदनुपपन्नं उच्यतेनैतदेवपरंप्रधानरूपताप्राप्याकिंतर्हिययेप्रकाराःसन्ति य-दि प्राप्योव्यक्तिभावोयदिवाऽदृष्टविधिर्यदिवानैवायंसंख्येयःप्रधानेऽव्यक्तशब्दोवर्तते क्रियानिमित्तोह्ययंनास्यव्यक्तिर्विद्यतइ-ति अस्फुटप्रकाशत्वादव्यक्तं तथाचपरमात्मनिवृत्तिर्भवति । महत्त्वंचतस्यविभुत्वादुपपद्यतएव । ननुचनैवास्यसात्त्विकी गतिः अगुणत्यागाचाप्येवं यदाहिनाहंनममकिंचिदितिमुक्ताहंकारममकारोभवतितदाब्रह्मताभवतीतिविज्ञायते । निदि-ध्यासनयेवब्रह्मप्राप्तिःकिन्तुसत्त्वप्रधानाएवज्ञानादितत्पराभवन्ति नतामसीराजसीचेति । एवंकृत्वोच्यतउत्तमात्सात्त्विकी

ाति: अन्यौपक्षावनुपपन्नौ । नहिप्रधानभावंप्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः अचेतनंहितद्यपदिशन्त्यचैतन्यं स्थावरेभ्योपि य-
धीनाहिमदमूर्च्छावस्था:केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तुनैवसंभवत्यश्रुतत्वादात्मावारेद्रष्टव्यइतिश्रुतित:प्रधानंद्रष्टव्यमितितस्मा-
परमात्मविषयावेवमहानव्यक्तइत्येतौशब्दौ ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायण:** । विश्वसृजोमरीच्याद्याः । अव्यक्तमहंकार: ॥ ५० ॥

(३) **कुल्लूक:** । चतुर्वदनोविश्वसृजश्च मरीच्यादयः धर्मोविग्रहवान्महानअव्यक्तंच सांख्यप्रसिद्धंच तत्त्वद्वयंतद-
धिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः एतांचतुर्वदनाद्यात्मिकांसत्त्वनिमित्ता-
मुत्कृष्टांगतिंपण्डितावदन्ति ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्द:** । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । विश्वसृजोमरीच्यादयः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेव-
तापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादितिन्यायात् । नचाव्यक्तस्य जन्मासंभवइतिवाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृ-
त्यसह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्त्वा ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ तथाव्यक्तंतु पुरुषे ब्रह्मन्नि-
ष्क्रिये संप्रलीयतइतिकार्यत्वस्मरणात् ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्र:** । ब्रह्मा विश्वसृजः मरीच्याद्याः । महान्महत्तत्त्वम् । अव्यक्तं प्रधानम् ॥ ५० ॥

एषसर्वः समुद्दिष्टस्त्रिः प्रकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथि:** । त्रिःप्रकारस्यवाङ्मनःकायसाधनस्य त्रिविधःसत्त्वादिगुणभेदेनपुनस्त्रिविधः उत्तमादिविशेष-
णीयाअप्यत्रगतयोविशेषतोनुक्तास्ताअप्युक्तसादृश्यादन्तर्भावनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहारउत्तरोपिश्लोकोवक्ष्यमाणसूच-
कः ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायण:** । त्रिःप्रकारस्य तमोरजःसत्त्वजन्यतया । त्रिविधोपि पुनस्त्रिविधः । संसारः संसारिवर्गः स-
र्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूक:** । एषमनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्य-
मोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रोगतिविशेषः कार्त्स्न्येनोक्तः सार्वभौतिकइत्यभिधानात् अनुक्ताअप्यत्र गतयो-
द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्द:** । गुणसर्गमुपसंहरति एषइति । त्रिप्रकारस्य कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्विकादिभेदभिन्नस्य
वा । त्रिविधस्त्रिविधोनवविधः सात्त्विकादितद्याप्यभेदेन । सार्वभौमब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणभृत्संबन्धी ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्र:** । सात्त्विकादेःत्रिःप्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशःसंसारः सार्वभौतिकः
सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणांप्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥ पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसोनराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथि:** । इंद्रियसंगोऽप्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः असेवनंधर्मस्यशिष्टाकरणं एतच्चाविदुषांभवत्यतआहा-
विद्वांसोतएवनराधमाः अतश्चपरमात्संसारात्कुत्सितानिजन्मस्थानानि संयान्तिप्राप्नुवन्ति । तत्रप्रसिद्धएवतावत्कर्मविपा-
कःप्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्त्या । संसारान्निन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इन्द्रियाणांविषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्माननुष्ठानेन मूढामनुष्यापसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिपन्क्रमेण नरकप्राप्तीराह इन्द्रियाणामिति । प्रसंगेनातिप्रसक्त्या अविरुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेचनेन अधिकारसत्त्वेपिधर्मस्याकरणात्पापान् पापजन्यागतीस्ताएव संसारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः** । इन्द्रियाणांविषयेष्वतिप्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इन्द्रियाणांप्रसंगेन विषयाणांप्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

यांयांयोनिंतु जीवोयंयेन येनेह कर्मणा ॥ क्रमशोयाति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वंनिबोधत ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रमशोनिबोधत ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अयंजीवोयेन येन पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यज्जन्मप्राप्नोति तत्सर्वंक्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह यामितिसप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः** । एकमेव कर्म बह्वीः योनीः प्रापयतीत्युक्तं क्रमशइति ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥ संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । घोरान्नरकान् दुःखप्रसहनव्यथयाघोरायातनास्थानानि नारकान् तत्क्षणादुद्भूतरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेनक्षयं ततईषदवशिष्टेकर्मणि संसारप्रतिपत्तिः । कथंपुनःसर्वकर्मतत्रैवभुज्यते उक्तं इंद्रियस्य कर्मणोनरकफलेनोपशान्तस्य कार्यविरोधित्वाच्चकर्मणांफलेनोपशमः तत्रयथैवचज्वलितस्याग्नेरुदर्चिषोदाहोविनियोगोतपश्चादंभएवस्थितस्यैवंनरकेष्वपिद्रष्टव्यं अग्नेस्तुद्वेअवस्थेभवतः प्रशान्तताज्वालाच नरकस्तुएकरूपएवसर्वदा । उदर्चिषइवाग्नयःकर्माणि चोपचयापचयवन्त्यतउपचितस्यकर्मणोनरकोऽपचीयमानस्य ततोऽन्यत्रोपभुक्तिः तत्रयुक्तं ततःशेषेणेति ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोबहून्वर्षसमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद्दुष्कृतशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तामेवाह बहूनिति । नरकान् । वक्ष्यमाणांस्तामिस्रादीन् प्राप्य तत्फलंभुक्त्वा संसारान् संसरणयोग्यजातीः । इमान् । वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः** । तत्क्षयान्नरकंप्राप्यन्ते इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । नरकादीन्प्राप्य तत्क्षयात् तत्कर्मणः भोगक्षयात् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोजाविमृगपक्षिणाम् ॥ चण्डालपुक्कसानांच ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कुक्कुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानांपुक्कसानांच निषादेन शूद्रायां जातानांसंबन्धिनींजातिंब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तानेवाह श्वेति । दशजातिषु ब्रह्महा योनिं जन्मऋच्छति प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः । श्वयोनिं वा सूकरयोनिंवा चण्डालयोनिंचेति ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानांविड्भुजांचैव पक्षिणाम् ॥ हिंस्राणांचैव सत्त्वानांसुरापोब्राह्मणोव्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विड्भुजावायसादयः । हिंस्राणांव्याघ्रादीनाम् ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कृमिकीटशलभानांपुरीषभक्षिणांपक्षिणांहिंसनशीलानांच व्याघ्रादीनांप्राणिनांजातिंसुरापोब्राह्मणोगच्छति ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पैष्टींपीत्वा विप्रो विड्भुजां कुक्कुटादीनां हिंस्राणां सर्पवृश्चिकादीनां योनिं व्रजेदित्यन्वयः । सुरा वै मलमन्नानामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः** । बहुशः कृमिकीटादियोनिः प्राप्नोतीत्युक्तं असत्स्विति योनिर्मिच्छतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानांच तिरश्चांचाम्बुचारिणाम् ॥ हिंस्राणांच पिशाचानांस्तेनोविप्रः सहस्रशः ॥५७॥

(३) **कुल्लूकः** । ऊर्णनाभसर्पकृकलासानांजलचराणांच तिरश्चांकुम्भीरादीनांहिंसनशीलानांच योनिंसुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । लूता ऊर्णनाभिः । अहिः सर्पः । सरटः काकः कृकलासोवा प्रसिद्धः । तिरश्चामित्यस्य विशेषणमम्बुचारिणामिति । हिंस्राणांनक्रादीनां ब्रह्मराक्षसानांवा । विप्रः चातुर्वर्ण्यः । विप्रग्रहणं कैमुत्यार्थं विप्रोपि यदा तदाऽन्येषां का कथेति । सहस्रशोजन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः** । सरटः कृकलासः । विप्रग्रहणेनस्तेयंब्राह्मणक्षत्रियादिभ्योतिरिक्तफलमिति संकुचितम् ॥ ५७॥

(६) **रामचन्द्रः** । लूता मकरिका । अहिः सर्पः । लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः सहस्रशः सहस्रकृत्वोजायते ॥५७ ॥

तृणगुल्मलतानांच क्रव्यादांदंष्ट्रिणामपि ॥ क्रूरकर्मकृतांचैव शतशोगुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । क्रूरकर्मकृताः परवधशीलाः ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तृणानांदूर्वादीनांगुल्मानामप्रकाण्डादीनांलतानांगुडूच्यादीनामाममांसभक्षिणांगृध्रादीनां दंष्ट्रिणांसिंहादीनांक्रूरकर्मशालिनांवधशीलानांच व्याघ्रादीनांजातिंशतवारान्प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनाम् । अत्र श्वेत्यादिपद्यचतुष्टयमेव भेदकं महापातकचतुष्टयफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तृणगुल्मलतानां सरूपतां गुरुतल्पगः प्राप्नोति । चपुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगःशतशः शतकृत्वः जायते ॥ ५८ ॥

---

(५९) प्रेतान्त्ये=प्रेत्यान्त्य (क, ण)

हिंस्राभवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ॥ परस्परादिनस्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः॥५९॥

(१) **मेधातिथिः** । क्रव्यादागृध्रादयः । अमेध्यभक्षिणः कृमयः परस्परमदन्ति यथामहामार्जारोमार्जारं महामत्स्यः सूक्ष्मंमत्स्यं नैकभेदमिवअन्त्यस्त्रीनिषेविणोबर्बरादयः ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवमभक्ष्यभक्षणःकृमयः । एवं विप्रस्वर्णेतरस्तेनाः अन्योन्यभक्षिणोमत्स्याद्याः । गुरुतल्पेतरान्यदारगमने प्रेताः । प्रेतान्त्येति संधिश्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसाशिनोमार्जारादयोभवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणोये ते कृमयोजायन्ते। महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परंमांसस्यादिनोभवन्ति । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषाजायन्ते। प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणइतिछन्दः समानत्वात्स्मृतीनांसर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यदित्याह हिंस्राइति । हिंस्रानराः क्रव्यादाः भवन्त्येवमभक्ष्यभक्षिणः कृमयः । स्तेनाः परस्परादिनः परस्परमत्तुशीलाः प्रेतान्त्येतिसन्धिरार्षः । येन्त्यजगामिनस्ते प्रेताः इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः** । हिंस्रास्तेक्रव्यादायेऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनोमत्स्याभवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अभक्ष्यभक्षिणः पापाः क्रव्यमदन्ति क्रव्यादाःकृमयोभवन्ति । परस्परादिनः परस्परं अदन्ति ते परस्परादिनः अन्त्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंस्राभवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगंपतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥ अपहृत्य च विप्रस्वंभवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । परयोषिद्गमने ब्रह्मराक्षसतापि फलम् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितोभवति तावन्तंकालंब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गंकृत्वा परेषां च स्त्रियंगत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्यैकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसोभूतविशेषोभवति ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच संयोगमिति । अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्यतया । गत्वा चातुर्वर्ण्यो ब्रह्मराक्षसोभवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः** । पतितसंसर्गिणांयोन्यन्तरप्राप्तिमाह संयोगंपतितैर्गत्वेति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ॥ विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । हेमकर्तारःपक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मणयोमाणिक्याद्याःस्थलजाः । रत्नान्युत्तमद्रव्याणि । हेमकर्तृषु स्वर्णकारेषु । हेमकर्ता पक्षिविशेषइत्यन्ये ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मणीन्माणिक्यादीनि मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हृत्वा त्मीयभ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच मणीति । हेमकर्तृषु सुवर्णकारइति ख्यातेषु ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मण्यादीनां तस्करः हेमकर्तृषु सुवर्णकारगृहेषु जायते पक्षिविशेषेषु वाजायते ॥ ६१ ॥

धान्यंहृत्वा भवत्याखुः कांस्यंहंसोजलंप्लवः ॥ मधुदंशः पयः काकोरसंश्वा नकुलोघृतम् ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आखुःमूषकः ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्लवोजलकाकः । मधु हृत्वा दंशः । पयः क्षीरं । रसं पारदम् ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धान्यमपहृत्य मूषिकोभवति । कांस्यंहृत्वा हंसः । जलंहृत्वा प्लवाख्यः पक्षी । माक्षिकंहृत्वा दंशः । क्षीरंहृत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिक्ष्वादिरसंहृत्वा श्वा भवति । घृतंहृत्वा नकुलोभवति ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धान्यादिदशापहृत्या खवादिदशजातयः स्युरित्याह धान्यमितिषड्भिः । कांस्यं कांस्यपात्रादि । मधुदंशः मक्षिकापयोदुग्धम् । रसमाम्रादिजम् ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः** । कांस्यंहृत्वा हंसोभवति एवमुत्तरत्रान्वयः । पयःदुग्धं । रसंगुडादिकम् ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धान्यंहृत्वा आखुर्भवति । कांस्यं हृत्वा हंसः । जलं हृत्वा प्लवः जलकुक्कुटः । रसं पारदं हृत्वा श्वा भवति । घृतं हृत्वा नकुलोभवति ॥ ६२ ॥

मांसंगृध्रोवपांमद्गुस्तैलंतैलपकः खगः ॥ चीरीवाकस्तु लवणंबलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वपां मेदः । तैलपकः तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरवाकोटिण्टीकीटः ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मांसंहृत्वा गृध्रोभवति । वपांहृत्वा मद्गुनामाजलचरोभवति । तैलंहृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । लवणंहृत्वा चीराख्यउच्चैस्स्वरः कीटः । दधिहृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वपामितिपाठे वपा हृदयस्थश्वेतमांसविशेषः । मद्गुः बकविशेषः । चीरीवाकः उच्चैःस्वरः कीटः । बलाकाशकुनिः दधिहृत् ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः** । हृत्वेत्यनुषङ्गः तैलपकः खगः चिरीवाकः ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वसांहृत्वा मद्गुः ॥ मद्गुः कारण्डवःप्लवइत्यमरः । तैलंहृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरी लवणहारकः झिल्लीकीटकः । दधि हृत्वा दात्यूहपक्षिणी बलाका ॥ ६३ ॥

कौशेयंतित्तिरिर्हृत्वा क्षौमंहृत्वा तु दर्दुरः ॥ कार्पासतान्तवंक्रौञ्चोगोधागांवाग्गुदोगुडम् ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दर्दुरःमंडूकस्तोकः ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासकं कार्पासविधानं तान्तवं पटादि । वाग्गुदः पक्षिविशेषः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कीटकोशनिर्मितवस्त्रंहृत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति । क्षौमकृतवस्त्रंहृत्वा मण्डूकः । कार्पासमयंपटंहृत्वा क्रौञ्चाख्यःप्राणी । गांहृत्वा गोधा । गुडंहृत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । कौशेयं कृमिकोशोत्थंवस्त्रम् वाग्गुदस्तन्नामा शकुनीरात्रिचरः ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः** । दर्दुरोमण्डूकः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । दर्दुरः भेकः । गां हृत्वा गोधा । गुडं हृत्वा वाग्गुदोबकः ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकन्तु बर्हिणः ॥ श्वावित्कृतान्नंविविधमकृतान्नंतु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पत्रशाकं पत्ररूपंशाकम् । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हृत्वा छुच्छन्दरिर्भवति । वास्तूकादिपत्रशाकंहृत्वा मयूरः । सिद्धान्नमोदनसक्तादिनानाप्रकारकंहृत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी । अकृतान्नंतु व्रीहियवादिकंहृत्वा शल्यकसंज्ञोजायते ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । छुछुन्दरिर्दुर्गन्धिमूषकविशेषः । बर्हिणोमयूराः श्वावित्सेधा । कृतान्नं सिद्धान्नम् ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कृतान्नं हृत्वा श्वावित् । अकृतान्नंतु शल्यकः ॥ ६५ ॥

बकोभवति हृत्वाग्निंगृहकारीह्युपस्करम् ॥ रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः॥६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गृहकारी पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अग्निंहृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादिहृत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटोभवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा चकोराख्यः पक्षीजायते ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । गृहकारी भूमौ खननेन छिद्रंकृत्वा तत्र कीटान्तरप्रवेशकः । उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्जन्यादि । जीवजीवकः चकोरः ॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः** । उपस्करंगृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपस्करं शूर्पमुसलादि हृत्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

वृकोमृगेभंव्याघ्रोऽश्वंफलमूलन्तु मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोककोवारियानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । जलंप्लवइत्यत्रपानार्थमुदकंज्ञेयं स्तोककोवारीत्यत्रधान्यसेकाद्यर्थं रसश्चाद्यंरसमाहुर्यदिवातिरिक्तौषधादिद्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मृगेभं मृगमिभंच । स्तोककः चातकः ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मृगंहस्तिनंवा हृत्वा वृकाख्योहिंस्रः पशुर्भवति । घोटकंहृत्वा व्याघ्रोभवति । फलमूलंहृत्वा मर्कटोभवति । स्त्रियंहृत्वा भल्लूकोभवति । पानार्थमुदकंहृत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हृत्वोष्ट्रोभवति । पशूनुक्तेतरान्हृत्वा छागोभवति ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृकः स्वल्पव्याघ्रः । इभं हस्तिनम् । मर्कटः शाखामृगः । ऋक्षोभल्लूकः । चातकः स्तोककः । वारि पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः** । मृगाख्यइभोमृगेभः मृगोमृगजातिविशेषः अथवा मृगश्चेभाश्चेति मृगेभं । स्तोककः चातकः । अत्र वारिशब्देन पानीयमभिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ऋक्षः प्रसिद्धः । अजः छागः । उष्ट्रानउष्ट्रः ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ॥ अवश्यंयाति तिर्यक्त्वंजग्ध्वा चैवाहुतंहविः ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । नात्रतिरोहितमिवकिंचिदस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अपहृत्यअपह्नवेन हृत्वा अहुतंहविः पुरोडाशादि यागात्प्राक् ॥ ६८ ॥

---

(६७) स्तोकको-चातको (ट)

(३) **कुल्लूकः** । यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातोमानुषोऽपहृत्य पुरोडाशादिकंतु हविरहुतंभुक्त्वा निश्चितंतिर्यक्त्वंप्राप्नोति ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंबहुनेत्याह यद्वेति । आहुतंदेवार्थंच संचितं हविः पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) **नन्दनः** । अहुतंहोष्यमाणम ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यद्वातद्वा परद्रव्यमपहृत्य तिर्यक्त्वं याति । अहुतं हविश्च जग्ध्वा ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनांभार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतेन कल्पेन एवंविधानेन वस्तूनीत्यर्थः । दस्यूनां शबरादीनाम ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहृत्य पापंप्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानांजन्तूनांभार्यात्वंप्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच स्त्रियइति । कल्पेनप्रकारेण । अन्यथैषांस्त्रीणामाकस्मिकत्वापत्तिः । भार्यात्वं तद्रतोपकारित्वम ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्त्रियं हृत्वा एतेनकुल्येन यातेन दोषंआप्नुयुः । ताः स्त्रियः हृत्वा एतेषांजन्तूनांपत्नीत्वं यान्ति ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युतावर्णाह्यनापदि ॥ पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतांयान्ति शत्रुषु ॥७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणोध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदिक्षत्रियादिवृत्तिमुपजीवेत एवंक्षत्रियादयः स्वकर्मच्युताः पापानसंसारानतिर्यग्योनीरनुभूय मनुष्यत्वे जातादस्युषु चौरादिहिंस्रादिषु भृत्यभावंप्राप्नुवन्ति । अनापदीत्यनुवादः आपदि विहितत्वाद्दोषाभावः ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंनिषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणफलविपाकमाह । स्वेभ्यइति ब्राह्मणादयश्चत्वारोवर्णाआपदंविना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनोवक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततोजन्मान्तरे शत्रुदासत्वंप्राप्नुवन्ति ॥७०॥

(४) **राघवानन्दः** । अधुना धर्मस्यासेवनेनचेत्येतद्विवृण्वंस्तज्जन्यागतीराह स्वेभ्यइति । च्युताःस्वेच्छया अनापदि । संसृत्य भुक्त्वा । प्रेष्यतां दासत्वम । दस्युषु संकरजातिषु जाताःसन्तइत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः** । एवंप्रतिषिद्धसेवायांविपाकउक्तः अधुना विहिताकरणविपाकमाह स्वेभ्यस्वेभ्यस्तुकर्मभ्येति । नप्रेतांपिशाचतां दस्युषु कलिंगसिंहलादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान् संसारान् जन्ममरणादीन् संसृत्य प्राप्य दस्युषु शबरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतोविप्रोधर्मात्स्वकाच्युतः ॥ अमेध्यकुणपाशीच क्षत्रियः कटपूतनः ॥७१॥

(१) **मेधातिथिः** । स्वकर्मच्युतानांपापगतयःप्रदर्श्यन्ते वान्तमश्नाति उल्कयाचास्यंमुखंदह्यते । कुणपःशवशरीर

---

(७०) यांतिशत्रुषु=यांतिदस्युषु (न, ब, भ, ल, र, नं०)

(७०) प्रेष्यतां = प्रेततां (नं)

कूटपूतनः कुत्सितगंधानासिकास्यभवति कटपूतनइतिवापाठः । प्रकटःपूतनोनामपिशाचादिः सतुकश्चिद्दृश्योभूतविशेषः श्मशानिकभूमिसेवी ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वांताशीत्यादि बहुतरस्वधर्मत्यागविषयम् । च्युतःस्वधर्मात् । अमेध्यकुणपोमानुषादिभक्ष्यशवः । कटपूतनइति प्रेतभेदनाम ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषोजायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मापुरीषशवभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषोभवति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । तथैव चतुरोवर्णानाहारनामभेदेनाह वान्ताशीतिद्वाभ्याम् । विच्युतइत्यनुवादः । वान्ताशी-वान्तान्नभोजी । नाम्नोल्कामुखः । एवं कुणपाशी कुणपः शवः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा । कटपूतनएतन्नामा ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । च्युतः कर्मभ्रष्टोविप्रउल्कामुखोनामप्रेतोजायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशोवान्ताशीति । स्वकर्मच्युतः क्षत्रियः कटपूतनोनामप्रेतोभवति तस्यतदानींभोज्यनिर्देशोऽमेध्यकुणपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वान्ताशी उल्कामुखोनाम प्रेतोभवति । च पुनः क्षत्रियः अमेध्यं कुणपं अश्नातीति कुणपः शवः कटपूतनः प्रेतभेदः कुत्सितगन्धनासिकोभवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतोवैश्योभवति पूयभुक् ॥ चैलाशकश्च भवति शूद्रोधर्मात्स्वकाच्च्युतः॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । मैत्राक्षिज्योतिकाइति शब्दान्तरं पिशाचवचनंपूर्ववत् । अथवामैत्राख्येज्योतिर्दृष्टावपीतिमैत्रमंगपायुःतदक्षिविवरंछिद्रम् । अन्येतूल्कमाहुः । मैत्रमादित्यलोकः अक्षंज्योतिः ऐन्द्रियकंदर्शनंसह्यादित्यालोकं न पश्यति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैध्यांर्थाख्योज्योतिषिकइतिप्रेतनाम । चैलाशकः चेलकीटकः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्योभ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतोजन्मान्तरेभवति । मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्षंकर्मेन्द्रियंतत्र ज्योतिर्यस्य समैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात् ज्योतिषः षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्माचैलाशकाख्यः प्रेतोभवति । चेलंवस्त्रंतत्संबन्धिनींयूकामश्नातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चेलाशकाख्यः कीटश्चैलइत्युच्यते तद्भक्षश्च सभवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्राख्यज्योतिकमिति । शब्दान्तरं पिशाचवाचीतिमेधातिथिः । मैत्रं मित्रदेवताधिष्ठितंपाय्विन्द्रियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्यसइति अतएव पूयभुक् । पूयपदं पुरीषपरं तत्र तस्यैव संभाव्यमाणत्वात् चैलशकः चेलसंबन्धिनी यूकामश्नातीति तदाख्यां गतः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । स्वकर्मच्युतोवैश्योमैत्राक्षिद्योतनोनाम प्रेतोभवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः पूयभुगिति । चैलाशकोनामकश्चित्प्रेतविशेषः तस्येदानीं भोज्यनिर्देशोनाम्नैव गम्यतइति नपृथगुक्तः चैलमश्नातीति चैलाशकः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः मैत्राक्षज्योतिकसंज्ञःपूयभुक्भवति । शूद्रःस्वकाद्धर्मच्युतःचैलाशकः चेलकीटः भवति ॥७२॥

---

(७१) कटपूतनः=कूटपूतनः (मे०)

(७२) मैत्राक्षज्योतिकः=मैत्राक्षिद्योतनः (नं)

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुशलता तेषांतेषूपजायते ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भेदग्रहगृहीतानांपुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभेविषयसुखगंधमात्रैकत्वपरिपन्थिविद्याप्रतिपक्षभूतांनिवर्तयितुं संसारस्वरूपंमानुष्यकंजन्मयथास्थितमनूद्यते । सर्वस्य प्रसिद्धंयथायथाविषयेष्वभ्यासेनप्रवर्तन्ते । विषयात्मकाविषयलालसाः आत्मशब्देनप्रवृत्तस्यस्यात्तत्स्वभावतयैव भवतीत्याहुः । यस्तु कथंचित्सहितंभुंक्ते तस्य भोगादिनास्मृत्युपपत्तावभिलाषोजायते । यस्त्वत्यन्तमेवाधरः सतद्भावनया तदात्मन्वेचसंपद्यते । तदिदमाह तथातथाकुशलतेति कुशलतापदंचैकरसीभावोऽतश्च सन शक्नोतिविषयान्परिहर्तुं ईदृश्येव प्रवृत्तिरशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि । स्वदारगमनादिष्वागर्जितद्रव्योपपादकन भोज्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विषयात्मकाः विषयप्रवणबुद्धयः । कुशलता दृढसंस्कारता । तथा जरसातुराअपि विरागिणएव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तान्तंसेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषांप्रावीण्यंभवति ततः ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । इन्द्रियाणांप्रसंगेनेत्युक्तं तदुचितगतिजानि दुःखान्याह यथेतिसप्तभिः । विषयात्मका विषयैकदृष्टयः । कुशलता निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः** । पुनः कर्मविपाकमेवसंक्षेपेणाह यथायथानिषेवन्तइति । तेषु विषयेषु कुशलता लालसता ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तथा कुशलता दृढसंस्कारता तेषां विषयात्मनां तेषु विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥

ऽभ्यासात्कर्मणांतेषांपापानामल्पबुद्धयः ॥ संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विहयोनिषु ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ततश्चतेषांपानांप्रतिषिद्धानांकर्मणामभ्यासान्निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति तद्भवतुदुःखानिपान्ति । तासु तासु कृमिकीटादियोनिषु ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतदाह तेभ्यासादिति । कर्मणांतेषां विषयासादितकर्मरूपाणाम ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तेऽल्पधियस्तेषांनिबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमानु र्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह तेऽभ्यासादिति । अभ्यासोहिकर्मणां कौशलमावहतीति न्यायः सूचितः । योनिषु नारकादिदेहेषु । अनेन विषयसंगिनां स्वधर्मच्युतिरावश्यकीतिसूचितं ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः** । अभ्यासात्पुनः पुनः करणात् अनेनसकृदापद्य मत्या च कृतंपापंन दुःखप्राप्तिहेतुरितिसूचितम् ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासात् । अल्पबुद्धयः इहलोके तासु तासु योनिषु जन्मानि प्राप्नुत ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥ असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तामिस्रमन्धतामिस्रमित्याद्याः प्रागुक्तानरकास्तत्रविवर्तनमेकेनपार्श्वेनासित्वापार्श्वान्तरेणाव-

---

(७४) तेऽभ्यासात्=अभ्यासात् (नं०)

र्तनं अबद्धस्योत्तानस्यवाखड्गधारानिशितपत्रैर्वृक्षैर्बन्धनं भूमिष्ठैर्वापत्रैरेव कदलीदलखंडवत् । तथाविधैर्मैत्रीदुष्कृतिना-मंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवर्तनं परिवर्तनम् । बन्धनमितिबध्यन्तेस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । एवंछेदनम ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकस्थमहोत्तरत्रचानुवर्तते तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु-दुःखानुभवंप्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मकान्नरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तामिस्रादिषु । चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायासुदुःखबहुलेष्वेकविंशतिषु । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ तामिस्रं लोहशंकुं च महारौरवशाल्मली ॥ रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ संघातं लोहितोदं च ऋजीषं संप्रतापनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकंचरौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकमिति विवर्तनमनिशंजन्म ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तामिस्रेति विवर्तनं ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ॥ करम्भवालुकातापान्कुंभीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । करंभः कर्दमः । कुंभीषुर्मक्षिप्तारो हितापिनाऽऽग्नेयेमान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विविधपीडनंकाकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवालूकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । करंभवालुकातापान् सुतप्तवालुकाजनिततापान् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यांनरकप्राप्तिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ॥ शीतातपाभिघातांश्चविविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वियोनयः तिर्यक्प्रेतपिशाचादयः । तत्रसंभवोजन्म दुःखबहुलासु ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिघातः पीडा ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यंदुःखबहुलासूत्पत्तिंप्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिना नाप्रकाराणि च भामवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । वियोनिषुकुम्भ्यादिषु ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासंजन्म च दारुणम् ॥ बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिंच योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहां उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति परदासत्वंच प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । असकृद्गर्भवासेषु भेकादिषु वासं वसतिम् ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासंचैव दुर्जनैः ॥ द्रव्यार्जनंच नाशंच मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावप्युक्तार्थौ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं धनार्जनमयासंधनविनाशं कष्टेन आर्जनंशत्रुप्रादुर्भावंप्राप्नुवन्तिच ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सहि दुर्जनैः सह कृतोतीव दुःखदः । नाशं द्रव्यस्येतिशेषः ॥ ७९ ॥

जरांचैवाप्रतीकारांव्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्लेशान् द्वेषमोहान् मृत्युंच प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः** । जरांचाविद्यमानप्रतीकारांव्याधिभिश्चोपपीडनंक्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान्क्लेशान्मृत्युंच दुर्वा-प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्लेशान् रागादीन् । तापान् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपान् दुःखहेतून् । प्राप्नुवन्ती-त्यनुषज्यते ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः** । संभवांश्चवियोनिष्वित्यादिचतुर्भिःश्लोकैः पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःखप्राप्तिरुक्तेत्यनुसन्धेयं अत्र प्रा-प्नोतीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्लेशान् द्वेषमोहादीन् ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते ॥ तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सात्त्विकेन राजसेन वा भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते सात्त्विकंराजसंतामसंवाशरीरेण तादृशेनेत्य-र्थः । सत्त्वबहुलेनरजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्फलमुपाश्नुते । सात्त्विकंराजसंतामसंवा यतश्चैतदेवंरजस्तमोबहुलात्क-र्मणोऽकुशलसंकल्पहेतोरनिष्टफलप्राप्तिः । अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणाभवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यादृशेनभावेन सत्त्वाद्युत्कटेन । तादृशेन देवादिशरीरेण ॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्मस्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशे-नैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । भावेन मनोवृत्तिरूपेण । यादृशेन सात्त्विकादिरूपेण । तादृशेन सात्विकभेदभिन्नेन । देवा-दिदेहेन । तदुक्तं योर्चितः प्रतिगृह्णाति योर्चितंच प्रयच्छतीति ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः** । भावेन मनसा ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यादृशेन भावेन सत्त्वादियुक्तेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण सत्त्वादियुक्तेन तत्तत्फलं उपाश्नुते ॥ ८१ ॥

एषसर्वः समुद्दिष्टः कर्मणांवः फलोदयः ॥ नैःश्रेयसकरंकर्म विप्रस्येदंनिबोधत ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिषिद्धानांच कर्मणांयावत्फलोत्पत्तिस्तानिसमुपदिष्टानि ततोवर्तितव्यम् । यतोदुःखानुब-न्धीविषयसुखोपभोगोऽतस्ततोनिवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्डउपदिष्टे स्वशात्स्यंतदिदानींव-क्ष्यामः ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नैःश्रेयसकरं मोक्षहेतुम् ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एषयुष्माकंविहितप्रतिषिद्धानांकर्मणांसर्वः फलोदयउक्तः इदानींब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितंकर्मानुष्ठानमिदंशृणुत ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतीरूपसंहरन्मोक्षोपयोगिः कर्म प्रतिजानीते एषइतिपञ्चविंशत्या। नैःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ८२ ॥

(५) **नन्दनः**। श्रेयः पुरुषार्थः नितरांश्रेयोनिश्रेयसंतत्रभवंच नैश्रेयसं अत्र पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टतरमित्यर्थः। विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नैःश्रेयसं निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणांच संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरंपरम् ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। निःश्रेयसशब्देन नपुनःपुरुषार्थोसिद्धिरुच्यते। अपितु निश्चितसुखदुःखानुबन्धःप्रीतिविशेषोपि। वेदाभ्यासादीनांतत्रतत्रोक्तानांपुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानंवेदार्थविषयं उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तपः प्राणायामादि। ज्ञानं ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानंब्रह्मविषयं इंद्रियजयोऽविहितहिंसावर्जनंगुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टंमोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वेदाभ्यासोऽर्थतः शब्दतश्च। तपऐकाग्र्यं मनसः मनसश्चेन्द्रियाणांच एकाग्र्यं परमं तपइत्युक्तेः। ज्ञानं ज्ञानार्थंनित्यनैमित्तिककर्म देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीतिश्रुतेः। देवयाजिनः फलार्थं आत्मयाजी अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथाच सूत्रम्। सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। ज्ञाने जनयितव्ये सर्वेषां कर्मणामपि तज्जनकतयापेक्षेति तमेतंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। संयमइत्युपलक्षणंनियमादेः। तथाच पतञ्जलेः सूत्रम्। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावङ्गानीति। परं वेदाभ्यासादिकर्मभ्यइत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः**। ज्ञानंधर्माधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणांच संयमः ४ अहिंसा ५ गुरुसेवाच ६ नैःश्रेयसकरंपरं ७ उत्कृष्टं ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषांशुभानामिह कर्मणाम् ॥ किंचिच्छ्रेयस्करतरंकर्मोक्तंपुरुषंप्रति ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वेषामितिमुनीनांप्रश्नः। किंचिदिति किमित्यर्थे ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषामप्येतेषांवेदाभ्यासादीनांशुभकर्मणांमध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनंस्यादिति वितर्के ऋषीणांजिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कर्मणआराहुपकारकत्वमित्युक्तेःस्यादांशङ्का ऋषीणाम्। शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं प्रति न किंचित जन्मप्रवाहानुच्छेदकत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः**। किंस्यादितिपृच्छेदथचेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

---

(८४) किंचिच्छ्रेयस्करतरं=किंस्याच्छ्रेयस्करतरं (नं०)

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषंप्रति किंनिश्रेयस करं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलसत्वानि यस्मात्कर्मसाध्यफलानां भस्मीभूतदेहादानसंभवात् इहव्यतिरिक्तात्मदर्शनार्थं श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतीनामात्मज्ञानं मोक्षसाधनतरमपि कर्मैवचोत्तरमीमांसामतमाश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानंपरंस्मृतम् ॥ तद्ध्यग्र्यंसर्वविद्यानांप्राप्यते ह्यमृतंततः ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विविधमात्मज्ञानंदेहेंद्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृत्वोपपत्तिरूपस्य । अहंप्रत्ययममेयतयाऽऽत्मनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवक्षेत्रविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेप्यनष्टानांकर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानांभोक्तृत्वज्ञानं अपरंसर्वस्य जगतोजन्मादीनांपरमात्मैककारणत्वंनित्यस्य सतएकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यङ्मनुष्यादिष्वेकत्वदर्शनं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यइत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्यज्ञानं । तत्रक्षेत्रज्ञपरिज्ञानंकर्मविधिषूपयुज्यते । असतिहिदेहादिव्यतिरिक्तेस्मिन्नौर्ध्वदेहिकानांभोक्तरि फलानांस्वर्गकामादिचोदनाअनर्थिकाः स्युरतस्तत्र नकश्चित्प्रवर्तेतातस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगि । यत्तुपरमात्मैकत्वज्ञानतिरोधानोपसेनाभ्याससामर्थ्यनोपपद्यमानंशुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनंतत्रेदमुपपद्यते ॥ तदग्र्यंसर्वविद्यानांप्राप्यतेह्यमृतंतत इति अमृतंततः गतेर्व्याप्तत्तिततइतिविद्यानिर्देशआत्मविधायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानंतु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वायकल्पते । अतोवेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनोदर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं ध्यानम् । अग्र्यं मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषांवेदाभ्यासादीनांसर्वेषामपि मध्यउपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानंमकृष्टंस्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानांप्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतोमोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रोत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं परंस्मृतमिति कर्मणोप्युद्देश्यंतं वेदेतिश्रुतेः ॥ सर्वंकर्माखिलमितिस्मृतेः ॥ तदग्रश्रेष्ठउपासनायाअप्युद्देश्यम् जानीहि तत्रहेतुः प्राप्यतेह्यमृतं तस्यैवसर्वपुंवाञ्छास्पदत्वात् ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः** । तच्छृणुतेत्याह सर्वेषामिति । पञ्चम्यर्थेषष्ठी आत्मज्ञानंपरात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषां कर्मणां मध्ये आत्मज्ञानं परमात्मनोज्ञानंपरं उत्कृष्टं स्मृतम् । तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां वेतरत्वज्ञानानां अग्र्यं मुख्यम् । ततः ज्ञानात् अमृतं मोक्षं प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषांतु सर्वेषांकर्मणांप्रेत्य चेहच ॥ श्रेयस्करतरंज्ञेयंसर्वदा कर्मवैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वेदाभ्यासादीनि षट्कर्माणि श्रेयस्कराणि तेभ्योनिःश्रेयसकरत्वंवैदिकस्य ज्योतिष्टोमादेःकर्मणःषु मोक्षत्वंप्रतिपद्यते । ननुचयदितावत्पूर्वेषामितिनिर्धारणेषष्ठी तदनुपपन्नंनिर्धारणंहिसमुदायभूतविशेषस्य केनचिद्धर्मेतदैकविषयेण चोपपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना क्षत्रियोमनुष्याणांशूरतमइति मनुष्यजातौक्षत्रियोप्यन्तर्भूतःसशूरतमःन निर्धार्यते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतोनिर्धारणंनहिभवति नचेह प्राग्वैदिकंकर्मादिष्टं अथोच्यते अन्तर्वेदाभ्यासादीनि वैदिकान्येव कथमुद्दिष्टंवैदिकंकर्म । यद्येवंसामान्यसामान्यात्सुतरामनिर्धारणं नहिभवतिगवांगौरुत्पन्नक्षीरतमेति । यदिवैदिकानिचोद्दिष्टार्थान्यभविष्यंस्ततएवैतदपेक्षतवैदिकंश्रेयस्करमिति । किंच कानि तावदत्रवैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि ।

---

(८६) सर्वेषां=पूर्वेषां (मे०)

यदितावत् ज्योतिष्टोमादीनि विशेषग्रहणे प्रमाणंवक्तव्यम् वेदाभ्यासादीनामवैदिकत्वात् । अथस्मार्तत्वान्नतानि वैदिकानि यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येववैदिकादीनि । नहिसर्ववैदिकेषुकर्मसुवेदाभ्यासादीनामंगत्वेनतद्भावः एतच्च यद्वक्ष्यत्यन्तर्भवतिक्रमशः तस्मिनक्रियाविधाविति तद्धितस्यनेति तर्ह्यग्निहोत्रादौतपोगुरुसंपाद्यंस्यात् अनेनतेनोक्तेननकश्चिदर्थः। वेदाभ्यासादीनामप्यनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि तत्रनविद्मः कीदृशममीषांश्रेयस्करत्वंनापिसमानिफलानि येनफलस्योत्कर्षवत्तयैवमुच्यते यथागोदानात्स्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता यथोक्तंलोकवत्परिमाणवत्फलविशेषःस्यादिति। अत्रोच्यते यदुक्तंचैतेनोक्तेन नकश्चिदर्थइति तत्रकेचिदाहुः विरोधेस्मार्तेश्रौतेबाधकत्वज्ञापनार्थंवैदिकानांश्रेयस्करत्ववचनं यथोक्तकल्पविरोधेविकल्पः अतुल्यायाःश्रुतेःस्मृत्याबाधइति ॥ श्रुतिद्वैधंतुयत्रस्यात्तत्रधर्मावुभौस्मृतौ । स्मृतिद्वैधेअनुवादस्मृतिरित्यर्थयुक्तंभवति अमुनैवावगतत्वादवाच्यमेतत् । विस्पष्टीकरणार्थमेवपुनरुच्यतइत्यदोषः । अथवान्योपितथार्थःसंभाव्याते शुद्धेचविकल्पवचनं ॥ स्मृतिद्वैधेनतद्विकल्पार्थतेनायमर्थःस्मार्तेभ्योवैदिकानिबलीयांसि । वेदाभ्यासादिग्रहणंसर्वस्मार्तप्रदर्शनार्थंवृत्तानुरोधादेवंपठितं । वयंतुब्रूमोन्यायसिद्धोयमर्थोन्यायसिद्धस्यापिसौहार्देनाभिधानमनारभ्ययुक्तं इहात्मनोज्ञानंप्रतिपदंपठ्यते तत्रकःप्रसंगोबाधात्तस्य स्मृतिकारानचस्ववाक्यानिस्ववाक्यैरेवप्रमाणयितुमर्हन्ति । अथोच्यये याज्ञवल्कीयायाःस्मृतेर्विधिस्तैरुच्यते नात्मीयायाःसमानता । यत्तावदात्मीयायामप्युक्तंभवत्यतःप्रकरणानुरोधाद्वेदाभ्यासादिपदंप्रथक्अग्निहोत्राद्युपदेशः । नेहात्मानंप्रतिज्ञायेदंपठ्यते कथंचतैर्व्याख्यातमिति आत्मज्ञानंश्रुतिपरत्वेनवेदाभ्यासादिभ्योवैदिकंयागादिकर्मश्रेष्ठमिति ततोध्यात्मज्ञानमितरथान्यत्रप्रजायाअन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्रपतितंस्यात् । अथवावैदिकंमनआत्मज्ञानमेवमर्थस्य वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वादग्निहोत्राद्युपदेशऔषधपानेवृद्ध्युपदेशवद्बालादिप्रवृत्त्यर्थः । यदिवाकर्मकाण्डेनशिष्टाःस्वाभाविकोमेनामनाद्यविद्यांवासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूयशाखाभ्यासवासनासामर्थ्यवशात्क्रमेणोपजातवैराग्यशिथिलीभूतदृढतृष्णारागग्रहणउत्तमाधिकारानुशासनेनियोज्यतांप्रतिपत्तुं समस्तमपिश्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वंकर्मकाण्डस्यविज्ञायतइतिब्रह्मवादिनः अतोवक्ष्यमाणनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतच्छ्रेयस्करतरंज्ञेयंसर्वथाकर्मवैदिकमिति । अथवा भेदोयदि सर्वेषामपि स्वमवदसत्यदर्शनद्वयेप्यात्मैकत्वज्ञानेश्रेयइत्यर्थः । स्ववेदाभ्यासादीनांभेदोपदेशादिनोद्यंतत्कर्तव्यम् । षष्ठीनोद्यंतुतैरेवसमाहितं बुद्ध्यारोपितान्तरेणपृथक्त्वोपपत्तेर्यथामथुराःपाटलीपुत्रकेभ्यआढ्यतराइति तथासतीपंचमीस्यादितिचेत् अत्रापिप्रतिविहितंधर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षण्णामेषां वेदाभ्यासादीनांमध्ये यदेतैर्जन्यंश्रेयोपवर्गाख्यं प्रेत्येहच जीवन्मुक्तिभुक्तिकरं वैदिकंकर्म यज्ञादिफलानभिसन्धिना कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांपुनः षण्णांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनां कर्मणांमध्ये वैदिकंकर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरंज्ञातव्यं । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तमिहत्वैहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं । तथाहि प्रतीकोपासनानांसंशयोदयंनाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगतंतत्रास्य कामचारोभवति । गोविंदराजस्तु एषांपूर्वश्लोकोक्तानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांमध्यात्स्मार्तकर्मापेक्षया वैदिकंकर्मसर्वदेहपरलोके सातिशयंसातिशयेन कीर्तितस्वर्गनिःश्रेयः साधनंज्ञेयमितिव्याख्यातवान् तदयुक्तं । वेदाभ्यासादीनांषण्णामपि प्रत्येकंश्रुतिविहितत्वात्तेषु मध्ये स्मार्तापेक्षयकिंचिदवैकिञ्चिच्च नेति न संभवति ततश्च कथंनिर्धारणे षष्ठी तस्मात्पूर्वयोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां श्रेयस्करतरं निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानाधिकारात् ॥ श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छा

प्तिरनन्तरम् । इतिभगवतोक्तत्वात् ॥ नावेदविन्मनुतेतंबृहन्तमितिश्रुतेः । कर्म क्रियत इतिव्युत्पत्त्या श्रवणमननादि तत्स्याहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानंवा अतएव वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः** । अपरमपिश्रेयस्करमाह षण्णामेषान्तुपूर्वेषामिति । वेदाभ्यासादीनां वैदिकंकर्माग्निहोत्रादि ॥ ८६ ।

(६) **रामचन्द्रः** । एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलंच पुनः इहलोके च फलं । वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥८७॥

(१) **मेधातिथिः** । एतावद्वैदिककर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते तेषामेवंश्लोकयोजना क्रियाविधिः कर्मविधिर्वैदिककर्मयोगेकर्मप्रयोगेबहिः संपाद्यावस्थाः एतान्युपनिषद्वेदाभ्यासादीन्यन्तर्भवन्ति तस्मिंस्तस्मिन्निति व्याप्यतयाकचित्कस्यचित्कर्मणामन्तर्भावमाह कर्मयोगइत्युक्तेक्रियाविधिग्रहणंश्लोकपूरणार्थं क्रतुंयज्ञंभ्यइतितद्वासोमयागभेदेनभेदोव्याख्येयः । तत्रवेदाभ्यासस्तावत्सत्रेऽन्तर्भवति यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः तपोदीक्षोपदेशसोमयागेषु पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादिज्ञानंसर्वत्रापिदुःखानधिकारादेवमिन्द्रियसंयमः मन्यहगामिनःस्त्रियमपेयान्नमांसमश्नीयादिति । अहिंसानिरतांरात्रिप्राणभृतः प्राणेनाच्छिन्द्यादपिकलासस्येति गुरुसेवादेरित्थमप्रवृत्तिः । येतुनिवृत्तमेवकर्माहुस्तेषांवेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थःश्लोकोऽन्तर्भवन्त्युपासनापरस्यापितेषामनुष्ठानादन्तर्भावः । तथाचोपनिषद्भ्यउपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापक्षपणार्थो नपुनः प्रतिविधानविकारएवोक्तोभवति अतोविहिताकरणेप्रतिषिद्धसेवने सतिप्रत्यवायएवतर्हिकुतोमोक्षः फलोपभोगेन जन्मान्तरोपात्तदुरितक्षयादकरणात्स्वबुद्धिपूर्वमजानानस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिशय्येन कृतिनिष्कृतित्वात्निरुपाध्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमंतंवेदयेत्तद्भावापत्तिर्मोक्षः । अतश्चब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि । यस्य यस्यकर्मन्यासः श्रूयते सषष्ठे व्याख्यातः । वीप्सायाविधिरुपासनविधिरेव द्रष्टव्यः श्रोतव्यइत्यादिनोदितोबहुत्वाच्चोपासनाप्रकाराणांतस्मिंस्तस्मिन्नितिवीप्सायुज्यतएव । अतोब्राह्मणान्युपासीत यएषआदित्येहिरण्मयः पुरुषइति । सचएषआपापहतपाप्मेत्यादि । क्वचिदुपात्तबुद्ध्याध्यारोपितश्चोद्यते क्वचिद्धिरण्मयइत्यादौलक्षणयातस्यैवोपासना क्वचित्सर्वोपास्नाधिपत्येननिष्कलंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्सउपरिष्टादिति चोदनाबहुत्वाद्वीप्सोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन्क्रियमाणे एतान्यपि विनाभावितानि सिध्यन्तीत्यर्थः । तस्मिंस्तस्मिन्निति यथा यज्ञे जपादिवेदाभ्यासः । तपोदीक्षानियमादौ । उद्गीथादिचिन्तनेन ध्यानम् । इतराणिच त्रीणि सर्वानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेदात्मज्ञानस्य स्पष्टयति वैदिके इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृश्यन्ते । परमात्मज्ञानेवेदाभ्यासादीनि तमेतंवेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतएवाह वैदिकइति । वैदिके वेदैकसाध्ये ज्ञाने । अतएव कर्मयोगे कर्मणः परंपरया साधनतयायुज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिस्मृतेः । कथमन्तर्भवन्तो-

त्याकांक्षायामाह तस्मिन्निति । क्रियामित्यादिकर्म विधीयते अस्मैअन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदप्युपासना यैर्विधीयते । तेन च श्रवणादि तदपि । ज्ञानेपर्यवस्यनीति [क्रमशइत्यर्थः][1] ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः** । वैदिककर्मणोवैशिष्ट्यकारणमाह वैदिकेकर्मयोगेहीति । कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने एतानि वेदाभ्यासादीनि। श्रौतानांमन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासव्रतादिचोदना तपसोन्तर्भावः । अज्ञातस्यानुष्ठानासंभवाज्ज्ञानस्यान्तर्भावः । स्त्रीसङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतांरात्रिंप्राणभृतः प्राणान्नविच्छिन्द्यादितिविधानादहिंसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनाद्गुरुसेवायामन्तर्भावइति ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्माणि अशेषतः अन्तर्मध्ये तस्मिन्क्रिया विधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकंचैव नैःश्रेयसिकमेव च ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तंच द्विविधंकर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुच प्रवृत्तमेववैदिकंकर्मव्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति नैषदोषः प्राधान्यंतत्रनिवृत्तंवैदिकंव्याख्यातंनपुनरग्निहोत्रादीनि वैदिकंतु सर्वत्राविशिष्टंसुखमपेत्योपपद्यते यदपिसुखाभ्युदयिकंसुखोदयः प्रयोजनमस्येतिवाऽन्वर्थोवाकर्तव्यः निःश्रेयसंप्रयोजनमस्येतिच केचनप्रवृत्तपदे यथासंख्यंपूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वर्गादिसुखं तद्रूपाभ्युदयोयत्र तत्सुखाभ्युदयिकंकर्म । प्रवृत्तं उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात्। निःश्रेयसजनकंतु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैदिकंकर्मात्र ज्योतिष्टोमादि मतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिसुखप्रापिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यंवैदिकंकर्म । तथानिःश्रेयसंमोक्षस्तदर्थंकर्म नैःश्रेयसिकंसंसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवंवैदिकंकर्म द्विप्रकारकंवेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वंवदन् काम्यंततोभिनत्ति सुखेति । सुखाभ्युदयिकं सुखंस्वर्गादि अभ्युदयं पशु पुत्रादि तयोः साधनं । प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तन्नैःश्रेयसिकं निःश्रेयसोमुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८॥

(५) **नन्दनः** । सुखाभ्युदयस्तन्निमित्तंसुखाभ्युदयिकं निश्रेयसंमोक्षस्तन्निमित्तंनैश्रेयसिकंतयोर्यथाक्रमंसंज्ञे प्रवृत्तंनिवृत्तंचेति ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सुखं आभ्युदयिकं ॥ ८८ ॥

इहचामुत्र वा काम्यंप्रवृत्तंकर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहतंनित्यंनिवृत्तंच विधीयते ॥ कामतस्तु कृतंकर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ १ ॥] +

(१) **मेधातिथिः** । इहकारीरीवैश्वानर्याद्यमुत्रज्योतिष्टोमादिकाम्यसंपादकंकर्म । काम्यतइतिकाम्यं फलस्य काम्यत्वात्साधनमपिकर्मकाम्यतएव । निष्कामंनित्यंज्ञातंपूर्वमुभयत्रशेषमविदुषोनाधिकारात् अनयोपिरहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते तदातदुभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाद्यर्थंलक्षयति ज्ञानमाद्यंमुख्यंयस्येतिविग्रहः योभिमुख्यः सलोकः पूर्वक्रियांप्रतिलभते । अतश्चैतदुक्तंभवति ज्ञानंप्रधानंप्रधानतोऽनुष्ठेयं वेदाभ्यासादितुशास्त्रमात्रया ॥ ८९ ॥

(१) राघ० २ + ग

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तद्विवृणोति इहचेति ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतदेवस्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनंवृष्टिहेतुकारियागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनंज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितंपुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकंसंसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एतद्विभजते इहेति । इह काम्यं कारीर्यादि । अमुत्र ज्योतिष्टोमादि । निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकतया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसांक्षयात्पापस्य कर्मणइतिस्मृतेः ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः** । ज्ञानंसर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणम् ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इह लोके यत्काम्यं चपुनः अमुत्र परलोके निमितं यत्कर्म तत्कर्म प्रवृत्तंकीर्त्यते । तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्म निष्कामं तन्निवृत्तिः उपदिश्यते कथ्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तंकर्मसंसेव्य देवानामेति साम्यताम् ॥ निवृत्तंसेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुचकाम्यंकर्मप्रवृत्तमित्युक्तं काम्यानिचकानिचित्स्वर्गफलानि कानिचिद्दिष्यात्स्वर्गफलानि तदेव साम्यताफलं किंचिदिष्टंकर्मातः किमिदमुच्यते देवानामेति साम्यतामिति यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि कल्पस्वर्गफलान्यतोनविद्मः कर्मणादेवसाम्यताप्राप्तिःफलं नचशक्यंवक्तुंयानिफलवन्तिश्रुतानितानि निष्कामेणानुष्ठेयानि । तथाचानुष्ठितानि वैदेवत्वफलानि संपद्यन्ते । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पनाच तथास्यात् । काम्यमानंच वेदेफलंशांतयामः स्वर्गकामइति नवस्तुस्वाभाव्येनविषभक्षणात् । अथोदेवत्वादिप्राप्तिर्भवति नचकाम्यइतिविरुद्धमिति प्रतिषेधाधिकारेऽकामिनंकथमितिचेत्तथाभूतस्यैवतत्रफलत्वेनान्वयः नह्यतिष्ठमानंकाम्यंभवति अथनित्यानांफलमितःकथ्यते नित्यताहनेयावज्जीवादिफलैश्च तत्रनित्यफलमवगमितं अथाचम्यंकल्प्यते प्रत्यवायपरिकरः कल्प्यतां तद्विकल्पकानांनित्यत्वेनविरुध्यते योप्युत्तरःश्लोकः प्रभूतान्यप्येतिपंचधेति तथाप्यप्येतिविमुच्यतइतिविद्मः । अन्यत्राप्ययोलयउच्यते नचेहभूतेषुजीवस्यलयइष्यते अपितुब्रह्मरूपापत्तिंयेपठन्ति । अन्येपिव्याचक्षते नचातिक्रामतिपंचभूतानि पांचभौतिकंतस्य शरीरं भवति अपितुतेजोमूर्तिचान्वेति तदपिनकिंचित् शरीराग्रहणहिमोक्षः तच्चशरीरमेकंवाभवत्पांचभौतिकंच कोविशेषः संसरिष्वेऽतोव्याख्येयोयंश्लोकउच्यते । यत्तावदुक्तंकस्यकर्मणोदेवसाम्यताफलमिति नित्याकामफलत्वात् । कामानांचफलान्तरयागादिति तत्रब्रूमः नानेनसर्वेषांवैदिकानांकर्मणामेतत्फलमुच्यते किंतर्हिनिवृत्तस्य कर्मणोयत्फलंतत्प्रवृत्तंकिंचनविद्यते अथनतत्फलमाप्यतइति तेनैतदुक्तंभवति कर्मकाण्डेयत्कर्तव्यतया वेदितंसास्यपरागतिर्देवत्वप्राप्तिर्नतुमोक्षः । यत्तुरहस्याधिकारोक्तकर्मतदनावृत्तिहेतुस्तत्रकामयमानस्य फलंकल्पोपहतत्वात्कर्मबन्धहेतुःकर्मणाह्येषतदभावोयत्स्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्यकारणमारभन्ते तथैवनित्यान्यव्यलिक्रियमाणानिप्रत्यवायहेतवोभवन्ति । तान्यपिशरीरमारंभतएव । यथेवंनित्यानिकरिष्यति काम्यानिप्रतिषिद्धानिचकरिष्यति । तस्यशरीरारंभककर्माभावाद्धेत्वभावेनमोक्षमवाप्स्यति । आत्मज्ञानस्योपभोगः यथोक्तं ॥ नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ मोक्षहीनःप्रवर्तते तत्रकाम्ययोरित्युक्तगर्भवद्भिन्नंविद्यमानंतस्यैव विषयाक्षयोस्ति । नचानुष्ठितयोगविद्यायाब्रह्मरूपापत्तिः एतदेवाभिप्रेत्योक्तंनिष्कामंज्ञानंपूर्वमिति तथाकामात्मतानप्रशस्ता समानक्रियस्यसामार्ष्टिस्तस्यभावःसाम्यता देवैःसमानगतिर्भवतीत्यर्थः । येचापिभूतान्यप्येतीत्य-

ष्ययंप्रतिव्यामोहःसोपिनयुक्तः विप्रलापनमप्ययउच्यते तुषारनिखिलप्रपंचोभवतीत्यर्थः। अभ्येतीत्यपिपाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सार्ष्टितां सायुज्यतां समानाकारतामितियावत्। भूतान्यभ्येति लिङ्गदेहंजहाति ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः। प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वंतत्फलंकर्मणा प्राप्नोति। एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति। निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि पञ्चभूतान्यतिक्रामति मोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः। अतएवाह प्रवृत्तमिति। सार्ष्टितां समानैश्वर्यम् साम्यतामितिक्वचित्। तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणां गतिः। भूतानि सकारणभूतभौतिकानि स्थूललिङ्गशरीरद्वयं। अत्येति नाशयति अभितोवोपादानतयाप्नोति भूतारम्यत्वादुभयोः। यज्ज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः। आरोपितस्य ज्ञाननाश्यत्वेऽविप्रतिपत्तेः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः। साष्टाङ्गसायुज्यंसाधर्मादितियावत् भूतात्ययोमुक्तिः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः। प्रवृत्तंकर्म संसेव्य कृत्वा देवानां साम्यतां एति प्राप्नोति। तु पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकंलिङ्गदेहं प्राप्नोत्येव ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानंसर्वभूतानि चात्मनि ॥ समंपश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः। कथंपुनःप्रपंचःकर्तव्यइत्यतआह भूतशब्देनयत्किंचित्स्थावरजंगमंपुण्यप्राणितत्सर्वमुच्यते तत्रचात्मानंपश्येत् अहमिवैतज्जगदिति। तथाचश्रुतिः अहंवृक्षस्यरेरिवेति प्रतिषेधवद्द्वैदावभासस्त्वपरव्यवहारंजह्यात् अयमहमेतन्ममनेदंममेति अद्यतेवध्यस्त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योज्झितस्वपरभेदस्यकेवलात्मैकत्वंभातिनस्वाराज्यदेवतार्थः। सर्वभूतानिचात्मनीति यदेवविकारप्रपंचरूपंजगत्तदेवतन्मयिस्थितं अहमेकःस्रष्टाकर्ताध्याताध्येयश्चेतिसंपद्यते। आत्मयाजी आत्मानमेवसर्वदेवतामयत्वेन योयजते मन्यते नास्त्यादित्योवा देवता अहमेवदेवतेत्येवंपश्यन्नात्मयाजी संपद्यते नपुनरात्मापदेशेन यागःकर्तव्यतया चोच्यते। केचिदाहुः नाग्नेयाविष्ण्वादयोदेवताआत्मत्वेनापि न वक्तव्याः। स्वाराज्यान् ते राज्ये भवाः स्वाराज्याः परमात्मवत्स्वतन्त्रःसंपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति चंद्रादित्यायालोकमपेक्षतेंद्रियाणिचक्षुरादीनि नान्तःकरणंमनआदितःपश्यन्तीतिच भावेतदुच्यते दर्शनमात्रसकलबाह्याभ्यन्तरव्यापारतिरस्करणे तद्भावनापरस्यात् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। सर्वेषु इज्यमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतान्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूतानीज्यन्तइति सममुभयत्रात्मानमिज्यमानं पश्यन्नात्मयाजी भवति सच स्वाराज्यंस्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः। सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धान्यपि परमात्मन्यासतइति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्स्वेन राजते प्रकाशतइ स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यंब्रह्मत्वंलभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानिति शान्तउपासीत तथायजुर्वेदमन्त्रः यस्तुसर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानंततोन विजुगुप्सते ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः। आत्मज्ञानंपरमित्युक्तं तत्कीदृशं किमधिकारिकं किंफलमिति संक्षिप्याह सर्वभूतेष्विति। सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुस्यूत सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति। समंपश्यन्नितियोजना सर्वंखल्विदंब्रह्मेति श्रुतेः। आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्ध्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकंज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः। स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः। स्वेनैव राजते स्वराट् स्वप्रकाशमनन्यप्रकाश्यंब्रह्म तस्यभावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

---

(९०) पञ्चतै = पञ्चधा (मे०)

(५) नन्दनः । निष्कामज्ञानपूर्वतन्निवृत्तिमुपदिश्यतइतीत्युक्तंकिन्तज्ज्ञानमित्यपेक्षायामाह सर्वभूतेषु चात्मानमि-
त । आत्मानंपरमात्मानं आत्मनि परमात्मनि कुतएतत् श्रीभगवद्गीतायादर्शनात् ॥ योमांपश्यति सर्वत्र सर्वंच मयि पश्य-
ते । तस्याहंनप्रणश्यामि सचमेनप्रणश्यति ॥ श्रुतिमूलानांनित्यनैमित्तिकानांकर्मणांपरमात्मनिसमर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि
श्रीभगवद्गीतासूक्तं ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेन सर्वमिदंजगत् ॥ स्वकर्मणा समभ्यर्चसिद्धिंविन्दति मानवइति । स्वराट्परमात्मा
स्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योयजते सः स्वाराज्यं स्वर्लोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥ आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथोक्तान्यपिकर्माणीति नानेनाग्निहोत्रादीनांकर्मणांपरिहाविधीयते । अपित्वात्मज्ञानेय-
त्नवान्स्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासोविधीयते कर्माणिपरिहायेतित्वालंबनंप्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमन्त्रगुरुगमनादीनि मुक्तो-
यात्मज्ञानमभ्यस्येन्नहिनित्यानांकर्मणांस्वेच्छयापरित्यागोस्तिपुरुषमेधादिषु विहिते नास्ति त्यागेनविना ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वमात्मज्ञानार्थंयज्ञादीनामप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुनात्वशक्तौ ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेपि
सिद्धिरित्याह यथोक्तान्यपीति । परिहाप्य परिहाय ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्या-
सु ब्राह्मणोयत्नंकुर्यात् एतच्चैषांमोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थंनत्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमनननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह
थेति । परिहाय असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्येदिति । तथा ॥ न-
कर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति ॥ त्यजधर्ममधर्मंच उभे-
सत्यानृतेत्यजइत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मध्याने मनननिदिध्यासनयोः मननंविना निदिध्यासनानुपपत्तेः । शमे शमदमोपरति-
तितिक्षासु । वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थापरपर्याये विचारे ॥ आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्त-
व्यइतिश्रुतेः । उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया श्रवणादेर्विधानात् । फलवान् [1] आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तःस्यात् ।
आत्मज्ञाने इतिक्वचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अथनिःश्रेयसफलानांकर्मणामन्योन्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह यथोक्तान्यपीति । यथोक्तानि श्रेयस्क-
रत्वेनोक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत् ॥ ९२ ॥

एतद्धि जन्मसाफल्यंब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्यैतत्कृतकृत्योहि द्विजोभवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजन्मनांभवति क्षत्रियवैश्ययोरप्यात्मज्ञानेऽधिकारंदर्शयति । यथाचराणकश्रुतिः ब्राह्मणस्य-
विशेषतइति वेदाभ्यासइतिसंबन्धनीयं आत्मज्ञेनसमत्वेनाभ्यासितेनैवसंभवतः यदात्मज्ञानंप्राप्यकृतकृत्योद्विजोभवति पुरु-
षार्थएतावतासमाप्यते नहिमोक्षादपरः पुरुषार्थोस्तीति । ननुच यदुक्तंसर्वात्मैकत्वेनायंपश्येत्प्रत्यक्षविरुद्धमिव प्रत्यक्षेण हि-

(१) फलवान्=यत्नवान् (राघ० २) (९२) परिहाय=परिहाप्य (सर्व०)

भिन्नाभावःप्रतिभातितेनकथमेकत्वेनग्राह्यः अनारभ्यत्वार्थउपदिष्टःस्यात् कथंभिन्नमभिन्नंद्रष्टुंशक्यं नहिखरोगौरिव द्धयाग्रहीतुंशक्यः इन्द्रियदोषेणान्यत्रावभासरूपयाप्रतीयते शुक्तिकारजताकारतया ननूपदेशतः । योह्युपदिशेत्तंहस्तिनं तिपद्यते नासौवचनफलमंजसाश्नुवीत ॥ ९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतत्त्रयं जन्मसामग्र्यं जन्मने वेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनत्वम् । प्राप्यैतत्त्रयम् ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादिद्विजातेर्जन्मसाफल्यापादकत्वाज्जन्मनः साफल्यंविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्योभवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तज्जन्म महीकरोति एतदिति । अत्र हेतुः प्राप्येति । कृत कृत्यः कृतंआवश्यकंसंसारनाशनं कृत्यं येनसः आत्मानंचेदितिश्रुतेः । एतद्धीति स्मृतेश्च । नान्यथेत्युपायशतेनापि तमे विदित्वेतिश्रुतेः । ब्राह्मणस्येति विशेषणात् संन्यासादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति मनोः संमतिः । अतएव ब्राह्मणाविविदिष न्तीत्यादिना विप्रदेहएव मुक्तिहेतुरन्यत्र परंपरयेति ॥ ९३ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदात्मज्ञानादित्रयम् ॥ ९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । द्विजन्मनां विप्रक्षत्रियविशां एतद्वेदाभ्यासादि अग्र्यं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ॥ ९३ ॥

पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुः सनातनम् ॥ अशक्यंचाप्रमेयंच वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । रूपप्रत्ययोभवत्येवंवेदादिति चक्षुरित्युक्तं सनातनंशाश्वतंनित्यं अनेनापुरुषकृतत्वात् महा पुरुषकृतत्वेहि तत्प्रामाण्यात्प्रमादोपीत्यत्रनप्रमाणमस्ति अतःपुरुषगतगुणदोषसद्भावनिश्चयात्तदभावादपौरुषेयत्वेन वेदःप्रमाणं अतोवेदप्रामाण्यात्तदस्यार्थस्य नकश्चन विरोधः । ननुच यद्येवमुपदिशेदग्निनासिंचेदुदकेनचादीपयेत् किंनभवे द्विरोधः विषमउपन्यासस्तत्रहि दृष्टयापदार्थशक्त्यादृष्टएवार्थःकर्तव्यतयोपदिश्यते । तत्रप्रमाणान्तरगोचरत्वंतस्यार्थस्यत द्विपर्ययाद्युक्तंतदेतद्युतं इहतु विधिपरत्वात्वाच्यानांप्रमाणान्तराणांच विधिविषयत्वाभावात्सिद्धस्वरूपवस्तुगोचरत्वेनास त्येकविषयत्वेकुतोविरोधः इहह्यनात्मभूतानामाभासतोभावान्महत्त्वेन दर्शनंविधीयते । स्वाराज्यफलायांतत्र यत्राधिकं भेददर्शनंतस्याभ्यासतः शक्यमन्यथाकर्तुं तथाहि रागादयश्चित्तधर्माभावनातिशययोगांगानशक्यन्तेनियन्तुं द्वेष्यमपिमै त्र्यादिनाद्वेष्यताबुद्धिर्निवर्ततइति सर्वस्यैतत्स्वसंवेद्यंपृष्टंच भावनायाअविद्यमानवस्तुस्वाभाव्यमवभासतेसामर्थ्यात् । तथा विप्रलंभे कामिनःसर्वत्रकामिनीवत्पश्यन्तिकिमंगयत्रतात्त्विकमेकत्वमस्ति तत्कथंभेदेनविरुद्धत्वादवभासते । त्वद्रूपाहि सर्वभावना साभिन्नाविद्यते ईदृशंचात्रदर्शनंसमत्वेन विधीयते यत्रममेतन्नेदंममेतिबुद्धेरनुपपत्तिः । यथोक्तं ममेतिद्व्यक्षरोमृ त्युर्नममेतिचशाश्वतमिति तस्मान्नास्तिविरोधः । पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि देवादयोपि रिध्यन्ति संयुक्तान चेदकूतेतीन्द्रियमर्थंपश्यन्ति श्रुतिमन्तरेणज्ञातुमशक्यत्वात् । अप्रमेयंचाप्यनन्तत्वाद्वेदशाखानां अथवाप्रमातुंशक्यमर्थतो वेदांगवेदाः ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यम् । अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनान्यथाऽकल्प्यम् । वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानींवेदादेव ब्रह्मज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुंवेदप्रशंसामाह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणांहव्यकव्या न्नदानेषु वेदएव चक्षुरिवचक्षुरनश्वरंतत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यंच वेदशा

स्वकर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप्रमेयंच मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्य मानप्रमेयमेवंव्यवस्था ततश्च मीमांसय व्याकरणाद्यङ्गैश्चसर्वंब्रह्मात्मकंवेदार्थंजानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेःतत्राह पित्रिति । वेदश्चक्षुरिति असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽनधिगतफलवदात्मापरोक्षधीहेतुत्वात् । तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेः सनातनंनित्यंब्रह्म स्वयंभु इतिश्रुतेश्च त्रिंशदुत्तरैकादशशतशाखत्वात् वेदस्याशक्यमध्येतुंकर्तुंच तथा अप्रमेयं भेदाभेदसदसद्धर्मादितात्पर्या निरूपणादिति । वेदश्चासौ शास्त्रंचेति अनधिगताबाधितशासनात् । अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुर्हि जन्मान्तरे इहापि कदाचिल्लुप्यते इदंतु न तथा जन्मान्तरे विलुप्यते तंविद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमितिस्मृतेश्च ॥ जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपइत्युक्तेः । अशक्यं शक्तेरविषयः ब्रह्म तदप्रतिपादकत्वात् । अप्रमेयं प्रमाबोधःफलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं ध्रुवं ॥ यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसासहेतिश्रुतेः ॥ एवंभूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्यते ज्ञाप्यते शक्त्याअबोधकत्वेपि जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थाऽखण्डचैतन्यानन्दाकारवृत्तिविषयत्वेपि चैतन्यघनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितबोधाविषयत्वादिति । तदुक्तम् ॥ फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ॥ स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभासउपयुज्यतइति स्थितिः । शास्त्रतात्पर्यं तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति एतदप्रमेयं ध्रुवमित्यादिश्रुतीनां तत्रैव तात्पर्यात् । पदार्थसंग्रहे विस्तरग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते ॥ ९४ ॥

(५) **नन्दनः** । आत्मज्ञानेन च शमेनच समानतावेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तमुपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषमाह पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृदेवमनुष्याश्चक्षुषैव सर्वानर्थान्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुरित्युक्तं सकलकल्पमन्वन्तरानुयायित्वात्सनातनं अतर्क्यमीदृशमित्यध्यवसातुमशक्यमपौरुषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यध्यवसातुमशक्यमक्षयफलत्वात् ॥ ९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पितृदेवमनुष्याणां वेदःसनातनंचक्षुः अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाष्यं अमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनाऽन्यथाऽल्पं अनन्तशरीरवत्वात् ॥ ९४ ॥

यावेदबाह्याः स्मृतयोयाश्च काश्च कुदृष्टयः ॥ सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठाहि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वत्रापौरुषेयत्वेन वेदस्यप्रामाण्यमुक्तेदानींपौरुषेयाणांवेदानामप्रामाण्यं अथवेदबाह्यावेदविरुद्धाअवेदमूलाःश्रुतयोग्रंथसंदर्भेषुनोदनाश्चैत्यवन्दनेनस्वर्गोभवतीत्याद्या निर्ग्रंथशोभादिसिद्धांतप्रसिद्धाः । कुदृष्ट्याअसत्तर्कदर्शनानिवेदकर्तुःसाधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याःकुदृष्टयः सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्यप्रकर्षप्राप्य संनिरूपितहेतुदृष्टान्तः अंततोनिष्फलाउक्ताअप्ययुक्तानामाभासरूपत्वात्ताश्चयुक्तयोन्यवतिवर्त्मनि रात्रियति महाग्रंथविस्ताराभवन्ति संक्षेपरूपास्तथापौरुषेयाणामुपदेशेनाप्रामाण्येपुरुषाणामतींद्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात् शक्यमपिशक्तेरुद्देशिकस्य प्रमाणाभावात् । अयंसर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणितइति नाकिंचिदत्रप्रमाणंक्रमते । नविद्यमानेपिकर्तृपूर्वत्वेदृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्रमाणत्वेदेवतासिद्धिः अतस्तायुक्तयोव्यामोहमूलाइत्यर्थः । अन्येतु व्याचक्षते प्रेत्यमत्यास्यतानिष्फलास्तानिष्ठास्तामसयोनिहेतुत्वात् अस्मिन्पक्षेऽसमानकर्तृकत्वात्प्रेत्येतिदुर्लभत्वंनिष्ठान्ताद्धासममीपठितव्याप्रेतइति ॥ ९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदबाह्यावेदार्थविरोधिन्यः श्रुतयःशब्दाः कुदृष्टयोवेदविरोधितया कुत्सितदृष्टयः प्रमाणाभासान्यनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकफलसाधनत्वेदृश्यमानेपि निष्फलाः तमोनिष्ठाः मोहप्रभावाः ॥ ९५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । याः स्मृतयोवेदमूलान भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्स्वर्गोभवतीत्यादीनि यानि चासत्कमूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानिमन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु किमिति वेदगम्यमात्मतत्त्वं वेदबाह्यानामपि तत्सिद्धेस्तत्राह याइति । वेदबाह्यावेदार्थबहिष्कृताबौद्धाद्यागमाः याश्च कुदृष्टयः तेषां नैय्यायिकानांवा अनुमानजात्मविषयज्ञानानि ताःसर्वाः प्रेत्य निष्फलाः इहलोके व्याप्त्यादिबलात् वन्ह्यादिसिद्धत्वेपि वेदैकसमधिगम्यात्मरूपादि सर्वधर्महीनंब्रह्मस्वर्गापूर्वादौ तदभावात् । अतएव तमोनिष्ठास्तमोनरकं तन्निष्ठाभोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्माणःफलाजनकत्वेनाकरणादविशेषात् । स्मृता मन्वादिभिः ॥ ९५ ॥

(५) **नन्दनः** । कुदृष्टयः कुतर्कयुक्तानि शास्त्राणि ॥ ९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वेदबाह्यायाःस्मृतयः च पुनः याःकाः कुदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाभवन्ति । तास्तमोनिष्ठाः तमःप्रभावाःस्मृताः ॥ ९५ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवंते च यान्यतोन्यानि कानिचित् ॥ तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च॥९६॥

(१) **मेधातिथिः** । अतोवेदाद्यान्यन्यानिशासनानि तान्युत्पद्यन्तेविनश्यन्तिच । उत्पादविनाशित्वादनित्यानि वेदस्तुतद्विपर्ययान्नित्यः । अर्वाक्कालिकतयेदानींतनेनपुरुषेण केनचित्कृतत्वादतोनिष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावात् यदिनामकेचिद्विप्रलंभमोदकादिलक्षणंसिद्धेपि ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतद्विवृणोति उत्पद्यन्तइति । उत्पद्यन्ते केनचिदुत्पाद्यन्ते उत्सीदन्तिच । यानि शास्त्राणि । अर्वाक्कालिकतया वेदादनुत्पन्नादविनाशिनश्चार्वाचीनतया । निष्फलत्वेहेतुरनृतानीति ॥ ९६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतदेवस्पष्टयति उत्पद्यन्तइति । यान्यतोवेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशुविनश्यन्ति तानि चेदानींतनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृत्यादीनांतु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्र हेतुः उत्पद्यन्तइति । उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्ध्वमूर्ध्वेपद्यन्ते । अन्यथान्यथाभवन्तीति । अतोवेदादर्वाक्कालीनतया आधुनिकपुरुषज्ञानजन्यतया पुंसांच मतेश्चवैरूप्यात् । अतएवाप्रेफलापर्यवसायितया निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मादेरनैन्द्रियकत्वेन । योगजधर्मस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनान्योन्याश्रयतया अयथार्थाविषयत्वात्फलासाधनत्वात् । न केवलमेवंवेदमूलंविकलतया स्वतोअनृतानिप्रतारकादि वाक्यवत् ॥ ९६ ॥

(५) **नन्दनः** । उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेषु कालेषु एवंवेदबाह्यानामनादर्तव्यत्वंप्रतिपादितम् ॥ ९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः विलीयन्ते अतःअन्यानि कानिचित् तानि अर्वाक्कालिकतया निष्फलानि ज्ञेयानि । च पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यंत्रयोलोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ॥ भूतंभव्यंभविष्यंच सर्वंवेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७॥

(१) **मेधातिथिः** । इयमपिस्तुतिरेव चातुर्वर्ण्यंवेदात्प्रसिध्यति अधिकारित्वेनावतिष्ठते वसन्ते ब्राह्मणोग्नीन्मेराजन्यइत्यादि स्वरूपंतु व्यवहारावगम्यंसर्ववर्णेष्वतुल्यत्वादन्यत्रदर्शितं । त्रयोलोकाइतःप्रदानंदेवाउपजीवन्त्यनेनैव

लोक्यस्थितिहेतुत्वंवेदस्यसिद्धमेव । वेदमूलत्वात्स्मृतीनांताआश्रमोपिवेदावेदभूतमतीतंजन्मसुखदुःखादियच्च भवद्वर्तमानं यच्चभविष्यति तत्सर्वस्य वेदएवशरणीयम् ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भव्यंभवत् । प्रसिध्यति जायते ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यंप्रसिध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवंब्रह्मचर्याद्याश्रमाअपि चत्वारोवेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति । किंबहुना यत्किंचिदतीतंवर्तमानंभविष्यंचतत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिःसम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । न केवलमात्मतत्त्वं । धर्मादिच वेदगम्यमपितु सर्वमित्याह चातुर्वर्ण्यमितिद्वाभ्याम् । वेदेनैवचातुर्वर्ण्याश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात् ॥ ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहूराजन्यःकृतः ऊरूतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यांशूद्रो अजायतेति चातुर्वर्ण्यं । भूर्भुवःस्वरिति त्रयोलोकाः । ब्रह्मचर्यंसमाप्य गृही भवेत् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजेदित्यादिश्रुते श्चत्वारः आश्रमाः वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः** । पुनरपिवेदस्य वैशिष्ट्यमेवप्रपञ्चयति चातुर्वर्ण्यंत्रयोलोकाइति । चातुर्वर्ण्यंवेदात्प्रसिध्यति चतुर्वर्णविभागोवेदादवगम्यते त्रयोलोकावेदात्प्रसिध्यन्ति वेदोक्तकर्मानुष्ठाने सिध्यन्ति । चत्वारआश्रमाश्च वेदात्प्रसिध्यन्ति चतुराश्रम्यविभागोवेदादवगम्यते भूतंभव्यंभविष्यंच सर्वंदेवतादवगम्यते ॥ ९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । चातुर्वर्ण्यादि सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दस्पर्शश्चरूपंच रसोगन्धश्च पञ्चमः ॥ वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शब्दादीनांभोग्यत्वेन सुखसाधनानांवेदादेवप्रसिद्धिः । वैदिककर्मानुष्ठानाद्गीतादिशब्दोपपत्तिः तत्परित्यागाच्छ्रुतिकर्मशब्दश्रवणमतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यांस्वविषयत्वेनोपतिष्ठमानावेदाःप्रसिध्यन्तीत्येतदभिप्रायमेतन्नपुनर्वेदउपादानकरणं अतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यामेतदेवाह प्रसूतिर्गुणकर्मतः प्रसूतिःशब्दादीनामुत्पत्तिः तदर्थंगुणकर्मक्रत्वार्थत्वात्प्रधानकर्मचचित्रादिषु गुणधर्मइत्युक्तं । पाठान्तरंप्रसूतेर्गुणधर्मतःइति गुणाःसत्त्वादयस्तेषांधर्मोविपरिणामस्तस्ययाप्रसूतिस्तस्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्रेकोविष्वग्भावश्च तत्र वेदएवहेतुरदृष्टनिमित्तत्वात् । वैचित्र्यपाठान्तराणिनिष्प्रयोजनत्वान्नलिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रसूतिः जन्महेतुः गुणउत्कटत्वादिः धर्मः सुरभित्वादिः । तृतीयार्थेतसिः । एतैरुपलक्षिताद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते । एषामपि विवेकोवेदाधीनइत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यइहलोके परलोकेच शब्दादयोविषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपास्तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्मादक्षरान्महान्महतोवै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यः पञ्चभूतानीतिश्रुतेः। प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपिप्रसिद्धिर्वेदादेव प्रसूतिरुत्पत्तिरुक्ता गुणाः आकाशादीनां शब्दादयः कर्म आकाशस्यावकाशादि वायोः शरीरधारणादितेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेर्धारणादि । यद्वाप्रसूतिमात्रादि अम्बष्ठस्य वैश्या माता विप्रःपितेत्यादि गुणाः सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि कर्म अग्निहोत्रादि तानिच ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकंगुणास्तेषां शब्दादिकाः कर्म तेषांव्यापारंइन्द्रियलक्षणादिकः एतैर्युक्ताः शब्दादयोवेदादेवप्रसिध्यन्ति शब्दादीनांविविधाभेदामोक्षधर्मेषु स्मर्यन्ते ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिध्यन्ति । प्रसूतिर्जन्महेतुः गुणः उत्कृष्टत्वादिः धर्मः । सुरभित्वादिः । तृतीयार्थे तसिः ॥ ९८ ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रंसनातनम् ॥ तस्मादेतत्परंमन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्मादेतत्परंमन्येसर्वभूतभरणंच वेदशास्त्रस्यदर्शितंब्राह्मणे तथाचहविरग्नौहूयते सोग्निरादित्यमुद्गयति तत्सूर्योरश्मिभिर्वक्ष्यति तेनान्नंभवति ततोहवैनामुत्पत्तिस्थितिर्वेतिहविर्ज्ञायतइति इहाप्युक्तम् ॥ अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठतइत्येवमादि । तस्मादेतत्परंमन्येपुरुषार्थकारणं यद्येवंकारणेनजन्तोरस्यधर्मानुशासनमेतस्मात्कारणात्तेषु यथा दर्शितोपपत्तिः । ननुचयद्यौपादानिकमर्थंकितद्वेदयुक्तं लौकिकमर्थमिति उच्यते अनुष्ठानमस्यवैदिकं कार्यंतुदृष्टत्वाल्लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । बिभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् ततश्च वृष्ट्याद्युत्पत्तेरुक्तत्वात् । वेदशास्त्रं वेदरूपं शास्त्रम् । यदस्य जन्तोः साधनमपवर्गसाधनं परं ध्यानं ध्येयादिति तदेतस्माद्वेदादेव । मन्ये जाने ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदशास्त्रंनित्यंसर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौहूयते सोग्निरादित्यमुपसर्पति तत्सूर्योरश्मिभिर्वर्षति तेनान्नंभवति अथेहभूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायतइति ब्राह्मणं । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टंपुरुषार्थसाधनंजानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्राणिमात्रस्य स्वर्गापवर्गयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह बिभर्तीति । बिभर्ति यागादिद्वारा पुष्णाति । अस्य स्वर्गापवर्गादेः । जन्तोरितिव्यधिकरणेषष्ठी । एतद्वेदाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः** । बिभर्ति पुष्णाति होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः । तथाहि पूर्वमुक्तमग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगिति अस्य जन्तोर्यत्परंसाधनंतदेतद्वेदशास्त्रंमन्यइत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यःसनातनं वेदशास्त्रं बिभर्तिसः सर्वशास्त्राणि बिभर्ति तस्मात्कारणादेतद्वेदशास्त्रं परं उत्कृष्टं मन्ये । यत् यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

सेनापत्यंच राज्यंच दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यंच वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः** । अतिस्तुतिरियं दण्डेनतावद्दण्डनायका ग्रामनगरयोः कृताकृतप्रेक्षणनियुक्ताः सेनाहस्त्यश्वरथपादातंतस्याःपतिः राज्यंमण्डलेश्वरत्वं सर्वलोकाधिपत्यंसार्वभौमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः** । सेनापत्यंराज्यंदण्डप्रणेतृत्वंसर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनंवेदात्मकशास्त्रज्ञएवार्हति १००

(४) **राघवानन्दः** । राजन्यबन्धुर्नराज्याधिकारी अपितु वेदविदेवेत्याह सेनेति । सैनापत्यं चतुरङ्गसेनाध्यक्षताम् ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । यतएवमतआह सेनापत्यंच राज्यंचेति ॥ १०० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वेदशास्त्रवित्सैनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजंदोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवे त् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरात् ॥ १ ॥][१]

(१) मेधातिथिः । इयमपिपूर्ववत्स्पष्टापदयोजनाप्रसिद्धाश्चपदार्थाः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मजं निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथावृद्धोग्निरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्येवंग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितंपापमात्मनोनाशयति एवंच नकेवलंवेदःस्वर्गापवर्गादिहेतुः किंत्वहितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । सएव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृष्टान्तमाह यथेति । जातबलोवायुतृणाभ्याम् । ज्ञानाग्निरित्युक्तेः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंवेदशास्त्रविदोगुणातिशयएव किन्तु दोषहानिरपीत्याह यथाजातबलोवह्निरिति ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोयत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके तिष्ठन्सब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इतियावत् । तत्रेतिव्युत्थायव्युत्क्रमेणापि यथोक्तंविद्वेषणाच्चाप्युत्थाय ब्राह्मणादिभिक्षाचर्यमनुवेद्यव्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रतत्र गार्हस्थोपि । इहैव लोके तिष्ठन्वर्तमानोब्रह्मभूयाय जीवन्मुक्त्या ब्रह्मभावाय समर्थोभवति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तत्त्वतोवेदंतदर्थंच कर्मब्रह्मात्मकंजानाति सनित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवं जीवन्मुक्तः सएवेति । ब्रह्मभूयायब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थतत्त्वज्ञोऽर्थतत्त्वाध्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मरूपसमर्थोभवति ॥ १०२॥

अज्ञेभ्योग्रन्थिनः श्रेष्ठाग्रन्थिभ्योधारिणोवराः ॥ धारिभ्योज्ञानिनः श्रेष्ठाज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अज्ञामूर्खा अनधीयाना न पुनर्विद्वांसोग्रंथमात्राभिधायिनस्तेभ्यो धारिणइत्येतदमत्या परतां पूर्वेतुनातिप्रयत्नतः ग्रंथस्येति तत्रापिसंबध्यते ग्रंथस्यधारिणइति । श्रेष्ठमेतेषांजपप्रतिग्रहादिष्वधिकारात् । ज्ञानिनस्तु-सर्वत्राधिकृताइति श्रेष्ठताज्ञानपूर्वंजपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनोभवन्ति । तदुक्तं यदेवविद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति अन्यवशानामनुष्ठातारोनिर्विचिकित्सायानैतदन्यर्थेतिशक्यते एतदपि स्तुत्यर्थमध्ययनमात्रेण वेदाःपुरुषायप्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थानैव ॥ १०३ ॥

[१] (क, ट, ठ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञेभ्योऽत्यन्ताज्ञेभ्यः ग्रन्थिनः वेदरूपग्रथनाध्येतारः । धारिणस्तदर्थज्ञाःसन्तोत्यन्तमनुस्मरन्ति । ज्ञानिनः आत्मतत्त्वनिश्चयवन्तः । अध्यवसायिनः तदनुरूपचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठइतीष्ठिनोविधानादीषदध्ययनाअज्ञास्तेभ्योः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठास्तेनग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्थाबोद्धव्याः धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाःप्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरपर्युदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वमेव द्रढयति अज्ञेभ्यइति । ग्रन्थिनः ग्रन्थमात्राभ्यासिनः । धारिणोमेधाविनः । ज्ञानिनः मीमांसापरिशीलनतोजातेन ज्ञानेन कर्मानुष्ठानिनः । व्यवसायिनः वेदान्तमीमांसाजनितज्ञानयोगिनः व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्युक्तेः ॥ कर्तृषु ब्रह्मवेदिनइत्यत्रापि तथैवोक्तेः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञेभ्योऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः ग्रन्थिनोऽधीतविस्मृतवेदाः धारिणः पाठकारिणोज्ञानिनोवेदार्थविदोव्यवसायरहिताः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः ग्रन्थाविद्यन्ते येषांते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः । ग्रन्थिभ्यः ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधारिणः वराउत्कृष्टाः । धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः । ज्ञानिभ्यः अध्यवसायिनः विचारज्ञाः श्रेष्ठाः ॥ १०३ ॥

तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरंपरम् ॥ तपसा किल्बिषंहन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनैतद्दर्शयति सत्यामपिविद्यायांनाक्षीणपापस्यमोक्षः सत्यपिकर्मक्षयेनासत्यामात्मविद्यायां अतोयदुक्तंतेतुभावेनमुच्यन्तइति तदसत् अमृतमपुनरावृत्तिर्येयंब्रह्मानंदरूपता ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोयज्ञानशनादिकर्म विद्यात्मज्ञानम् । निःश्रेयसं मोक्षस्तत्करम् । तपसाऽनभिसंधिकृतेन कल्मषं ज्ञानप्रतिषेधकम् । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितंकर्मआत्मज्ञानंच ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति । तथाच श्रुतिः विद्यांचाविद्यांच यस्तीर्वोभयंसहअविद्ययामृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुतेविद्यातोऽन्यदविद्याकर्ममृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं श्रुत्यर्थएवायंमनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वमाशङ्क्याह तपइति । तपोविद्या च निःश्रेयसकरमितिवाद्यभिमतं । यत्तत्सत्त्वं तत्र तपसआरादुपकारकत्वं । विद्यायाः कारणत्वमितिव्यवस्थां गृहाणेत्याह । तपइति । तपसः पापनाशकत्वं धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतिसिद्धम् । अन्यथा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यंप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्थाविद्यतेयनाय इत्यादिश्रुतिशतविरोधः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावच्छ्रेयस्कराणांमध्ये आत्मज्ञानंतपोवेदाभ्यासंच प्रधानमित्युक्तमिदानींतेष्वप्यात्मज्ञानंतपश्च प्रधानमित्याह तपोविद्याच विप्रस्येति । विद्यात्मज्ञानं परमपितस्वद्वारेण ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यया ज्ञानेन अमृतंमोक्षं अश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षंचानुमानंच शास्त्रंच विविधागमम् ॥ त्रयंसुविदितंकार्यंधर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थंधर्मोवेदार्थस्तस्यशुद्धिर्विवरपूर्वकाशयनिराकरणेऽङ्गनिश्चित- सिद्धांतव्यवस्थापनमुतैतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चयेसतिभवति । सुविदितेहि प्रत्यक्षेज्वालादिवैषम्येण प्रत्यभिज्ञायते शब्द- नित्यत्वात्सिद्धिः यस्यतुसम्यक् नास्तिविवेकः सउभयोरविशेषेणप्रत्यक्षमध्यवसायःस्यात् ज्वालादिषुचानुमानेनोपरिदृष्टा- शब्देऽपि तथासंभावयेत् तथा नित्यशब्दसमुदायात्मकोवेदःस्यात् । यस्यतुविहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतग्रहणनि- बंधनोनास्त्यभिज्ञानोमन्यमानोज्वालाविदुषोभेदग्रहणनिबन्धनमिवसितविशितंविशेषोनज्वालाबाधेनशब्देबाधंसंभावयति ए- त्रमनुमानमपि सुविवेचितंनभारतादिप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च तेनशौर्यादिशास्त्राग्नेतकर्मण्यतासिद्धिः । अनुविवेचितंह्यनुमानं सपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तिमन्वानोवेदेपिकर्तारंकल्पयेत् यदातुनिपुणमतिर्भवति तत्तत्प्रयोजकस्यत्वातद्यलक्ष- णयातस्यकर्तृत्वत्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति । शास्त्रंच विविधागमंशास्त्रेविविधमतिषेधात्तस्यविविधोऽनेकप्र- कारआगमोयआगम्यते स आगमः । बहुशाखत्वाद्वेदस्य श्रुतिस्मृतिभेदेनचविविधत्वमुक्तं सचायमर्थः स्वाध्यायविद्याक्षेपः शुद्धभावेनोपदिष्टः सहिजिज्ञासाचनिश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यङ्निधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तंभवितुमर्हति । न- हेतच्छूद्रस्योच्छिष्टमितिशक्यंवक्तुं किंतेनतदुच्छिष्टमिति एवमादौसंदेहेतुच्छिष्टवचनंप्रमाणंकर्तव्यं यथामेशूद्रादयोविभा- गास्तेषामयंधर्मसंदेहः शिष्टोपदिष्टमेवयुक्तंकर्तुं ततश्चन्यूनाधिकभावेन याकुताकल्पनासएवतत्रधर्मस्तेषामपितथोपदिशतां दोषः । यतआह सधर्मस्यादशंकितइति । अधर्मेब्रूतेदोषधर्मेतुकापिचिकित्सा । तथागोत्रप्रवरसंदेहे कथंचस्मृतिविच्छेदे आप्त- वचनात् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्रचप्रवरसंदेहे सर्वेषांमानवेसंशयइत्युक्तं । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति तत्रचगोत्रसंशयाभावेकुतः प्रवरसंशयः प्रतिगोत्रप्रवराणांभेदेनपठितत्वात् उपपद्यएवमेतद्गोत्रनामधेयं प्रवराश्चभिन्नानानागोत्राणि तत्रसत्यपि प्रवरनि- श्चये गोत्रसंदेहउत्पद्यते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानम् । अनुमानं लिङ्गजम् । शास्त्रं वेदरूपं शास्त्रं शब्दजम् । आगच्छ- न्ति जायन्तइत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थाः तैर्नानाविधैः सहितं सुविदितं सम्यक्तर्केणनिर्णीतं तत्त्वम् । धर्मस्य शुद्धिः स- म्यक् ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानंच धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रंच वेदमूलंस्मृत्यादिरूपंनानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितंकर्तव्यंतदेवचप्रमाणत्रयंमनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेश्चानु- मानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मादेः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुवदंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साधुमनस्तुष्ट्यादि द्रव्यगुणब्राह्मण्यादि जात्यादिविषयकंवा अनुमानंप्रपञ्चोमिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । सुखं धर्मे- णनियतमित्यादि त्र्यवयवं पञ्चावयवंवा शास्त्रं हितोपदेष्टृ वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं बौद्धवाक्येतरपुराणाद- योविविधागमाः सहकारिणोयस्य तत् त्रयं प्रत्यक्षादि सुविदितंकार्यं मीमांसादिना प्रत्यक्षाभासशब्दाभासहेत्वाभासनिरा- सेन स्वस्वविषयप्रतिष्ठितं कार्यम् । धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्माप्युपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । नैश्रेयसफलंकर्ममाह प्रत्यक्षमनुमानंचेति । विविधागमंबहुकर्तृकं सुविदितमवगतदोषबलाबल- म् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रत्यक्षानुमानंशास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसा त्रयंसुतरां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

आर्षंधर्मोपदेशंच वेदशास्त्राऽविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मंवेद नेतरः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिर्वेदस्तत्रभवः आर्षोधर्मोपदेशोयोवैदिकोयस्तर्केणानुमानान्तरेण युक्त्यानिरूपयति सधर्मंवेदेति पदयोजना तर्कऊहापोहान्तर्यसिद्धिः इदमत्रयुक्तमूहितुमिदमपोहितुंयदासौर्येकर्मणिनिर्वापमन्त्रेदेवस्यत्वासवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीति प्रकृतितः प्राप्ते मन्त्रेऽग्निपदस्यार्थसमवायादपोहः सूर्यपदस्यचक्षेपः । अयंतर्कोनविरुध्यतेवेदेन योप्येवंमन्यते । सौर्येकर्मण्यग्नेर्देवतायाःअभावादर्थेनच मन्त्राणां प्रयोज्यत्वादेकदेशोपशमेच मंत्रत्वाभावात् कृत्स्नस्यवैमंत्रस्यलोपः एषवेदार्थविरोधीतर्कः । यदुच्चारणेनमंत्राणामर्थविधिः अयमर्थवादः अस्यात्रतात्पर्यं ईदृश्युपेक्षायदत्रैतच्चमीमांसातोज्ञायतेऽतोधर्मशुद्ध्यर्थंमीमांसावेदनमेतेनचोदितम् । अन्येतुव्याचक्षते तर्केणेति तर्कप्रधानाग्रंथालौकिकप्रमाणस्वरूपेण परान्यायवैशेषिकलोकायतिकाउच्यन्ते तत्रवेदविरुद्धानि बौद्धलोकायतिकनैर्ग्रंथादीनि पर्युदस्यन्ते तानिवेदविरुद्धानि तत्रप्रमाणंवेदः कपिलकणादाक्रियामविरथतानिमहान्तादिर्युहि शब्दः प्रमाणं तथाचाक्षपादसूत्रं प्रत्यक्षानुमानोपमा शब्दाःप्रमाणानि वैशेषिकाअपितद्वचनानामाम्नायप्रामाण्यमित्याहुः अतस्तानिशास्त्राणिश्रोतव्यानीतिच। तथाच महाभारते भगवताकृष्णद्वैपायनेनदर्शितं ॥ श्रोत्रियस्यैवतेराजन्मंदकस्याल्पबुद्धयः ॥ अनुवाकहताबुद्धिर्नैषासूक्ष्मार्थदर्शिनी ॥ अनुवाकहतेतितर्कहतामभ्युपपत्तिमाह केवलत्ववादरूत्तया तयेदमपरमुत्तकश्चिन्नलोकायतिकानब्राह्मणान्स्मार्तःसेवते ॥ अनर्थकुशलाह्येते मूर्खाःपण्डितमानिनइति ॥ अनेनासत्तर्कश्रवणंप्रसिद्धंपूर्वेणसत्तर्कानुज्ञानंतदेवतदितिकिंचित। वेदःप्रामाण्यंवेदस्याहुरीश्वरप्रणेतृकतया नचतस्यास्तिसंभवः नचतस्मिन्पक्षेवेदःप्रमाणंतस्यह्यसावीश्वरः समयोपस्थापकः एतेषुश्रूयमाणेषु प्रामाणिकोविपरीतोभिनिवेशोजायते अतोऽसत्तर्काएव तेनच वैदिकस्य वाक्यावबोधेकस्यचिदप्युपयुज्यते । तथाचसांख्यः सह्यविशुद्धिःक्षयातिशययुक्तइत्याहुः अक्षपादैरपितदप्रामाण्यंमन्यते । तथाचयाज्ञिकपूर्वपक्षेनिर्धारितंयदपिकेनचित्पठंतंकर्ममीमांसाविद्यंतर्कभाषाभ्यामेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते देवाअस्माल्लोकादमुंलोकमायंस्तानृषयोन्वीयुस्तान्मनुष्याअब्रुवन्कथमथोभविष्यामः एभ्यस्तर्कंकर्मऋषयःप्रयच्छत तस्माद्यन्नब्राह्मणउक्तवांस्तर्कयत्यार्षमेवतद्भवतीतिश्रुतेरेषांयथोक्ततर्कपदार्थानुवादीनि ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव स्पष्टयति आर्षमिति । आर्षमृषिप्रणीतंस्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वहेतुत्वम् । वेदएव शास्त्रं तदविरोधिना । अनुसंधत्ते वेदेनसह संघटयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिदृष्टत्वादार्षंवेदंधर्मोपदेशंच तन्मूलस्मृत्यादिकंयस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति सधर्मंजानाति नतु मीमांसानभिज्ञः धर्मे करणंवेदोमीमांसाचेति कर्तव्यता स्थानीया । तदुक्तंभट्टवार्तिककृता ॥ धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यताभागंमीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आर्षमिति । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टामुनिस्तदुक्तोवेदः । धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि । तर्केण मीमांसया पुराणन्यायमीमांसाइत्यादि मीमांसासंज्ञकस्तर्कइत्युक्तेः । अतएव ते सर्वे सर्वार्थेषु मीमांस्ये इति संगच्छते।

अनुसंधत्ते विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोपक्रमादिना च संधत्ते । धर्मं ब्रह्म च वेदान्निश्चिनोति । नेतरोबहिर्मुखइत्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः** आर्षवेदमृषिभिःस्तुतत्वात्तथाचाह भगवान्वेदव्यासः ॥ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदासेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातास्वयंभुवाइति ॥ धर्मोपदेशंधर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधेविदशास्त्राविरोधः ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः धर्मं वेद जानाति इतरः न ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदंकर्म यथोदितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणार्थादारातिशयोत्पत्त्यर्थःश्लोकोयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः । रहस्यंगुह्यम् ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतन्नैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम् ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतन्निःश्रेयससाधनंकर्मनिःशेषेण यथावदुदितम् अतऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यंगोपनीयमिदंवक्ष्यमाणंशृणुत ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । इदंतु शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यतात्पर्यकमित्याह नैःश्रेयसमिति । यथोदितं कर्माशेषतः साक्षात्परंपरया वा नैःश्रेयसकरमेवेति । रहस्यमुपदिश्यतइत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथंस्यादिति चेद्भवेत् ॥ यंशिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः सधर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ननुचानाम्नातेषुकःसंदेहः नोजानेनेहकथंस्यादितिचेत् यतोनैवतेषांतदुच्यते नेहेदृशमनाम्नानमभिप्रेतंकिंतर्हियत्सामान्यतआम्नातंविशेषतस्तुनज्ञायतेननुच तत्रापिकः संदेहः सामान्यस्यविशेषमात्रापेक्षात्येनकेनचित्सिद्धशास्त्रार्थेयथाङ्गिराचमेदितिकुप्यस्यावरनादेयादिभेदेन भिन्नास्वप्सुताः काश्चिदुपादीयमानाःसंपादयन्तिशास्त्रार्थं सत्यंयत्रप्रतिषेधश्रुतेर्नचवैशेषिकंप्रायश्चित्तमुपदिष्टं यत्रेदमुपदिश्यते यदाशूद्रोच्छिष्टंकिंचित्पात्रंतदशुद्धंतत्संपर्कादशुचि तस्मिन्नकृतेशुद्धेयदिकेनचिद्भुक्तंस्यातदा किंप्रायश्चित्तमिति संदेहः । नचद्वयमपिप्रशंसेव ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इदानीं मनूक्तस्य ग्रन्थस्य सतत्त्वं रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते । अनाम्नातेषु विशेषतइतिभवेत्संशयः । शिष्टाः ब्राह्मणाः परिषद्भूताः ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानयासामान्योक्त्यासमग्रधर्मोपदेशकत्वंबोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथंकर्तव्यंस्यादिति यदि संशयोभवेत्तदा यंधर्मंवक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः सतत्र निश्चितोधर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु वेदार्थस्यातीव दूरदगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु कागतिस्तत्राह अनाम्नातेति । ब्रूयुरयंधर्मेति । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्कारहितः ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः** । तदेवरहस्यंप्रश्नपूर्वकंव्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेष्विति ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अनाम्नातेषु धर्मेषु अजातेषु सत्सु कथंस्यादिति भवेत् तत्राह यंधर्मंशिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः सधर्मः अशङ्कितः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतोयैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ॥ ते शिष्टाब्राह्मणाज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । ननुचार्थकामेष्वसक्तानामित्यत्रोक्तानामेवशिष्टलक्षणादन्योपत-

स्यतत्रार्थ आशंकितोऽतोनतस्यलक्षणपरतैव । यच्चविशिष्टेनोक्तं शिष्टःपुनरकामात्मेति तत्रविद्वत्तयाश्रुतत्वात् यत्रपरिपूर्णत्वादधिगतोऽर्थतश्च विदितः परिबृंहणानि । तथा च भगवान्व्यासः ॥ इतिहासपुराणाभ्यांवेदार्थमुपबृंहयेदिति ॥ स्मृतयोप्येवंगृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामपिधर्मप्रवचनाधिकारात् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः प्रत्यक्षंहेतवश्च प्रत्यक्षहेतवः हेतुशब्देन प्रत्यक्षादन्याभिधानमुच्यते । श्रुतःप्रत्यक्षोहेतुश्चतेषांश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः एतदुक्तंभवति यथाप्रत्यक्षंनिर्विवादंप्रामाण्यमेवतादृशीं श्रुतिमन्यन्ते । यान्यपिहेतूत्थानिप्रमाणानितेषुविश्वसन्ति श्रुतिमेवतर्कंमन्यन्तेहेतुशास्त्राश्रयणेनचेदंनप्रमाणीकुर्वन्ति । अथवाश्रुतेःप्रत्यक्षश्रुतेः प्रत्यक्षशब्दःश्रौतेप्रत्यये प्रत्यक्षतुल्यत्वात्प्रयुक्तः । सचहेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञानेकारणं येषांतएवमुच्यन्ते ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शिष्टानेव लक्षयति धर्मेणेति । परिबृंहणं अङ्गधर्मशास्त्रपुराणादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्रोत्रप्रत्यक्षं तद्धेतवः अध्ययनसंप्रदायकर्तारः ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितोवेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेःप्रत्यक्षीकरणे हेतवोये श्रुतिंपठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टाविज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । धर्मेण ब्रह्मचर्यादिना । अधिगतोऽधीतः । सपरिबृंहणः व्याकरणादि [संयुक्तः][1] । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानिहेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्तेयेषांशिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवोगर्भाधानादिसंस्कारावा ते तथोक्ताः ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः** । केपुनः शिष्टाइत्यपेक्षायामाह धर्मेणाधिगतोयैस्त्विति । सपरिबृंहणइतिहासपुराणसहितोयेषांश्रवणंप्रत्यक्षंच धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यैः धर्मेण धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः अधिगतः प्राप्तः सपरिबृंहणः शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टाज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यंधर्मंपरिकल्पयेत् ॥ त्र्यवरावापि वृत्तस्था तंधर्मंन विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणंमानवोधर्मोसाङ्गोपाङ्गचिकित्सकः ॥ आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ १ ॥]*

(१) **मेधातिथिः** । दशावरेयस्यादशावराः यदिबहवोनसंनिधीयन्तेदशावश्यंसंनिधातव्यास्तदभावेत्र्यवराः वृत्तस्थेतियदुक्तमर्थकामेष्वसक्तानामितितस्यैवायमनुवादः । नचैषापुरुषसंख्यापितुगुणसंख्या तथाचवक्ष्यत्येकोपिवेदविदिति एकस्ययतोगुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात्पुरुषप्रधानतयासंख्यायानिर्देशःकृतः तानीदानींपरिषत्त्वहेतुः ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दशसंख्यात्यन्तापकृष्टा यत्र सा दशावरा । वेति त्र्यवरापेक्षया विकल्पः । एवं त्र्यवरा वृत्तस्था स्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदि बहवः सन्तोऽवस्थितान भवन्ति तदा दशावरात्र्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सापरिषत्तदभावे त्रयोऽवरायस्याः सा वा सदाचारायंधर्मंनिश्चिनुयात्तंधर्मत्वेन स्वीकुर्यान्नविसंवदेत् ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदितिज्ञापयन्ब्राह्मणसंख्यां विकल्पेनाह दशेति । दशब्राह्मणाः अवराण्यूनसंख्यावच्छेदकायस्यां सा तथा । एवं त्र्यवरापि । वृत्तस्थाः वृत्तं जीवनं तद्युक्ताः वृत्तिकर्षणाल्लोभादिना धर्मच्युतेः संभाव्यमानत्वात् । नविचालयेदप्रमाणतया कलाहेतुशङ्कया वा ॥ ११० ॥

---

(१) राघ० २ * (क, ग, ट, ठ)

(५) नन्दनः । कतीनांविशिष्टानामुक्तिः धर्मसंक्षये किंप्रमाणमित्यपेक्षायामाह दशावरावा परिषदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दशावरा दशभ्यःअवरान्यूना सा परिषत् यंधर्मं परिकल्पयेत् चपुनः त्र्यवरा त्रिभ्यः अवरा वृत्तस्था त्वधर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तोधर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणानदर्शयति पुरुषप्रधानेपि निर्देशेगुणपरतैवविज्ञेया । पूर्वोक्ताश्चेतोविषाणीवरुद्धानुप्रतिबालधिः सामावनितिगोत्रेलिप्सामिति । यस्त्रैविद्योवेदत्रयस्याध्येतातदर्थस्यचवेदिता अनुमानादिकुशलस्तर्की अयमूहापोहबुद्धियुक्तः । ननुचनैवंविदेविदार्थवित्त्वमेवसंभवतीत्युक्तं सत्यं परोपदेशादपिकस्यचिद्याचनावतीवेदनमात्रा संभवत्यपि अतश्च प्रत्ययेन विनावेदार्थग्रहणार्थहेतुकेनभातीत्युक्तं एतेननिर्मुक्तोव्याख्यातः । धर्मपाठकोमन्वादिस्मृतिश्रुतिशास्त्राणामध्येता । त्रयश्चाश्रमिणोह्येतेह्यनुष्ठानपराकुशलतरधर्मेषुभवन्ति पूर्वोब्रह्मचारीगृहस्थोभिक्षुरित्येके तस्यहियामप्रवेशोनानिषिद्धोगौतमेनचेयंमानुपीपठिता ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोभिक्षुर्वैखानसइति ॥ अन्येत्वाहुः हिंसानुज्ञानास्तीति कथमसौधर्माश्रयात्तत्मात्तापससकाशमन्यैः सहगंतव्यम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्यइत्येकोपाध्यपेक्षमेकवचनं ऋग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रयइत्यन्वयः । हैतुकः अनुमानज्ञः । तर्की मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः । नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः । धर्मं भणयति धर्मभाणकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः । त्रयआश्रमिणोब्रतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वे परिव्राजकादन्ये । एतदभावे च त्र्यवरायाह्याः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदत्रयसंबन्धशाखात्रयाध्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञोमीमांसात्मकतर्कविन्निरुक्तज्ञोमानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । परिषद्द्वयंक्रमेण विवृणोति त्रैविद्यइति द्वाभ्याम् । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामानीतित्रयीविद्यास्तीति वेदत्रयशाखाध्येतारः । हेतुकः तार्किकः हेतुः पञ्चावयवानुमानं तेनैव व्यवहरति । तर्की मीमांसकः । नैरुक्तः निरुक्तंवेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम् । शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम् । धर्मपाठकः मन्वादिधर्मशास्त्राध्यायी । आश्रमिणः पूर्वे ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थश्चैकैकशः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । केपुनस्ते दशतानाह त्रैविद्योहैतुकस्तर्कीति । त्रिवेदी त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्तिवेति सत्रैविद्यः ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामवेदविदश्चेतित्रयइत्यर्थः । हेतुकः हेतुभिरर्थनिर्णयेकुशलः तर्की ऊहापोहसमर्थः नैरुक्तः निरुक्तवित् धर्मपाठकोधर्मशास्त्राध्यायी आश्रमिणइति प्रशंसार्थेप्रत्ययः । ब्रह्मचर्यंयेन सम्यगनुष्ठितंयेन गार्हस्थ्यंयेन वानप्रस्थंते त्रयोपीति एतेदशपुरुषादशावरापरिषदिति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामपाठकः हैतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः नैरुक्तः पदार्थनिरुक्ति कुशलः धर्मपाठकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः च पुनः पूर्वे त्रयः आश्रमिणः ब्रह्मचारिप्रभृतयः एषादशावरा परिषत् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ॥ त्र्यवरापरिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थोज्ञायते तेचसर्वेसाधारणाः नहितत्रैकस्यवेदस्यार्थोज्ञायतेऽन्यस्यनित्यमर्थप्रकारोस्ति । अथऋग्वेदादीत्यादिकथंभेदोपपत्तिः तथातत्रगृह्यसूत्रभेदेनचेदमुक्तम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। तानाह ऋग्वेदविदिति। तद्विन्तदर्थवित्॥ ११२॥

(३) कुल्लूकः। ऋग्यजुःसामवेदशाखानांयेऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थंत्र्यवरापरिषद्बोद्धव्या॥ ११२॥

(४) राघवानन्दः। त्र्यवरात्रयऋग्वेदादिविदोऽवरायेषु धर्मानिर्णयकर्तृषु धर्मसंशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया॥ ११२॥

(६) रामचन्द्रः। ऋग्यजुः सामवेदवित्॥ ११२॥

एकोपि वेदविद्धर्मंयंव्यवस्येद्द्विजोत्तमः॥ सविज्ञेयः परोधर्मोनाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥ ११३॥

(१) मेधातिथिः। व्यवस्येन्निश्चित्य कथयेदित्यर्थः। नाज्ञानांमूर्खाणां अयुतैरप्युदितः। उत्तरःप्रागेवव्याख्यायते॥ ११३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। वेदत्रयार्थवित्। विचक्षणस्तर्ककुशलः। नत्वज्ञानां वेदहेत्वादिज्ञानशून्यानाम्॥११३॥

(३) कुल्लूकः। तदभावे एकोपीति। एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञोयंधर्मंनिश्चिनुयात् प्रकृष्टोधर्मः सबोद्धव्योनवेदानभिज्ञानांदशभिः सहस्रैरप्युक्तः वेदविच्छब्दोऽयंवेदार्थधर्मज्ञपरः। एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणंस्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोपदेशविच्च ज्ञेयः। तथा॥ केवलंशास्त्रमाश्रित्य नकर्तव्योविनिर्णयः। युक्तिहीनविचारेतु धर्महानिः प्रजायते॥ तेनबहुस्मृतिज्ञोपि यदि सम्यक्प्रायश्चित्तादिधर्मंजानाति तदातेनाप्येकेन धर्मउक्तः प्रकृष्टोधर्मोज्ञेयः। अतएव यमः॥ एकोद्वौ वा त्रयोवापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः॥ सधर्मइति विज्ञेयोनेतरेषांसहस्रशः॥ ११३॥

(४) राघवानन्दः। एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवक्ता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह एकइति। व्यवस्येत् निश्चिनुयात्। अज्ञानामयुतैरुदितोन धर्मइत्यन्वयः॥ ११३॥

(६) रामचन्द्रः। एकोपि वेदत्रयार्थवित् यंधर्मं व्यवस्येत् विचालयेत् सपरोधर्मः अज्ञानामयुतैः योधर्म उदितः सनकार्यः॥ ११३॥

अव्रतानाममन्त्राणांजातिमात्रोपजीविनाम्॥ सहस्रशः समेतानांपरिषत्त्वंन विद्यते॥ ११४॥

(१) मेधातिथिः। अव्रतानामितिप्रागुक्तएवार्थोव्यतिरेकद्वारेणकथ्यते। व्रतिनोवेदाध्यायिनः निश्चयंब्रुवते तत्रनविचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वाऽतएवनलघुपरिकल्पोगुणतुल्यवद्विकल्पते॥ ११४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अयुतैरित्युक्तंतत्स्पष्टयति अव्रतानामिति। अव्रतानामचीर्णवेदव्रतानाम्। अमन्त्राणामनधीतवेदानाम्। सहस्रशः सहस्रसंख्यया। परिषत्त्वं धर्मोपदेशकत्वम्॥ ११४॥

(३) कुल्लूकः। सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानांमन्त्रवेदाध्ययनरहितानांब्राह्मणजातिमात्रधारिणांबहूनामपिमिलितानांपरिषत्त्वंनास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात्॥ ११४॥

(४) राघवानन्दः। व्रतमन्त्रविहीनानां ब्रह्मबन्धूनां न परिषत्त्वमित्याह अव्रतानामतपस्विनां अमन्त्राणांवेदहीनानाम्॥ ११४॥

(६) रामचन्द्रः। अव्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानांजातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषांमिलितानां परिषन्न विद्यते॥ ११४॥

यंवदन्ति तमोभूतामूर्खाधर्ममतद्विदः ॥ तत्पापंशतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति ॥ ११५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्तॄणामविदुषांदोषकथनम् ॥ ११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तमोविपरीतज्ञानं उद्भूतास्तत्प्रायाः । मूर्खाअनधीतवेदाः । अतद्विदोधर्ममजानन्तः तद्धर्माभासकरणे यथोक्तधर्मपरित्यागेन यत्पापं तच्छतधा शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः । तद्वक्तॄन् तद्धर्मान्वक्तॄंस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तमोगुणबहुलामूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञाअतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषंप्रत्युपदिशन्ति तदीयंपापंशतगुणंभूत्वा वाचकान्बहून्भजेत ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । न केवलं परिषत्वाभावोऽपितु तन्निर्णीतमनर्थावहमित्याह यमिति । तमोभूतास्तमसाऽविवेकेनाभिभूताः । तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणंभूत्वा तद्वक्तॄन्धर्मनिर्णयकर्तॄननुगच्छति फलायेतिशेषः ॥ ११५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । तमोभूताः विपरीतज्ञानंप्रायाः यंधर्मं वदन्ति तत्पापं शतधा शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितंसर्वंनिःश्रेयसकरंपरम् ॥ अस्मादप्रच्युतोविप्रः प्राप्नोतिपरमांगतिम् ॥ ११६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिज्ञानधर्मोपसंहारःश्लोकोयं धर्मान्नोवक्तुमर्हसीतियत्पृष्टंमहर्षीन्श्रूयतामिति यद्वक्तव्यतयाप्रतिज्ञातंतत्सर्वंकथितमितिशास्त्रपरिसमाप्तिमाह । ननुचपरस्तादप्यस्तिशास्त्रंहंतव्यादिशास्त्रंसाचविधितःश्रूयतेतत्रविधिविषयेकश्चिदितिकथमुच्यते शास्त्रमुपसंह्रियतइति वक्तुर्नकरोतिप्रायउपसंहारः । परस्ताच्चकर्मशेषात्तत्प्रधानाशुद्धैवविद्योपदेशतइतिनविरोधः । सर्वत्रश्रेयसीशास्त्रार्थधर्मलक्षणाविधेत्युपसंहत्याभिधानेप्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अप्रच्युतः अत्यक्तोयमः ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतन्निःश्रेयससाधकंप्रकृष्टंधर्मादिकंसर्वंयुष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमांगतिंस्वर्गापवर्गरूपांप्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । धर्मान्नोवक्तुमर्हसीतियत्पृष्टं महर्षीन् श्रूयतामितियत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं श्लोकं परमप्रकृतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह एतदिति । अस्मान्मनूक्तान्नित्यनैमित्तिकाद्धर्मादप्रच्युतोऽपरिभ्रष्टः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव । तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन ॥ सर्वंकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति ॥ आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्युक्तं तन्न मस्मर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतद्वोयुष्माकं परंनैःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातंसर्वं अभिहितं कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

एवंसभगवान्देवोलोकानांहितकाम्यया ॥ धर्मस्य परमंगुह्यंममेदंसर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सभगवान्मनुरिदंशास्त्रंसर्वलोकहिताय प्रोक्तवानिति भृगुःशिष्यानाह अनेनाधिकाराकांक्षानिवर्तते । गुह्यंयदप्यात्मं तदपिमनुर्मामुपदिश्यमकाशयांचक्रे ममापियथागमंभवतां प्रकटीकृतमतिनिकार्याधिकाकांक्षा ॥ ११७

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । सभगवानैश्वर्यादिसंयुक्तोद्योतनाद्देवोमनुरुक्तप्रकारेणेदंसर्वंधर्मस्य परमार्थंगुह्यंशुश्रूषुशिष्येभ्यः अगो· पनीयंलोकहितेच्छया ममेदंसर्वमुक्तवानिति भृगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य शास्त्रस्य स्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं स्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति । इदंमन्वाख्यं· परमंस्मृत्यन्तरेभ्यःश्रेष्ठं गुह्यमार्यसंरक्षणीयत्वाद्धर्मस्यवस्तु [तत्तु][1] धर्मस्यानुष्ठीयमानस्येदमपरोक्षीभूतम् परमं परेण वेदान्तमानेन मीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वसर्वस्याधिष्ठानत्वेसतिसर्वावधिभूतं सर्वंखल्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान्नपरं· किंचित्साकाष्ठासा परागतिरितिश्रुतेः ॥ ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्ति· कस्य चेतिभगवदुक्तेश्च ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । अधीतधर्मशास्त्रस्याप्तपुरुषमूलत्वमाह एवंसभगवान्देवइति । एवंदेवः स्वायम्भुवोमनुरनेनास्य ज्ञाना· तिशयउक्तः लोकानांहितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारणंनान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्यपरमं गुह्यं धर्मं स्मृतं ममइदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ॥ सर्वंह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वंजगत्सदसद्रूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकं अथवान्यःशशविषाणादिवत्यच्चनित्यमाकाशादिवत्· सर्वमात्मनिसंपश्येदात्मनिव्यवस्थितमुपासीत । संदर्शनार्थस्यस्पष्टार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्ततयोपासनयाविज्ञायते । नहिस· कृद्दर्शनेन साक्षात्कारःसंभवति तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रंतत्रात्मध्यानायैतदुक्तंभवति श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइति· ध्यानपर्यन्ततासद्दर्शनेन दर्शनस्याप्यात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययान्तरितमुच्यते । अथवासामर्थ्याद· भ्यासाक्षेपः यतःसंस्कारकर्मणिच संस्कार्येविशेषाधानेन संपन्नस्वार्थानि भवन्ति । यथाव्रीहीनवहन्तीति अश्रुतोपभ्यासतुष· कणविप्रमोकफलेभ्यस्तत्संदर्शनेन ह्यदृष्टार्थतास्यात् । तथाच कर्मविधित्वात्पश्विसंस्कारकर्मताहानिश्च । अतः संपश्येदितिज्ञे· यान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेकज्ञेयनिष्ठामनुब्रूयात् अत्रात्मनीति विवदन्ते कोयमात्मानाम यदितावदयंविकरणक्षेत्रज्ञ· तउत्तरंविरुध्येत प्रशासितारंरुक्माभमिति । नहिकर्मत्वशरीरस्यमृत्योरुत्पत्तिः श्रूयते नैतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासने गार्गीद्या· वापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतइति तस्मान्नेह प्रत्ययप्रमेयआत्मन्यपि संसारविधिः । अतोन्याकाचित्तस्यस्वरूपसिद्धिर्वक्तव्या । किंचैवंसति पश्येदिति आदिनाबाह्यात्मनामप्याधिभूताधिदैवभावेनव्यवस्थितोनामाध्यात्ममुपसंहारः । शिष्यतेचश्रौतमतो· स्तरागः साधनतयाकारणात्मनाजितस्यसंबन्धितांप्रतिपद्यते । ननुयःसर्वंजगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तंसदाप्रत्यात्मनिसंपश्ये· दिति तत्रकीदृशमात्मनोदर्शनमात्मनीतिवक्तव्यम् । अन्येतुमन्यन्ते शारीरात्मनएवैतत्संनिवेशनंयुक्तं तस्यहि श्रोतृसंनिवेशेन· तद्वत्तायुक्ता तत्रोच्यते आत्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतयादर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः यत्रस्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येतितत्र· किमन्यच्छक्यंनवक्तुमन्यदतःश्रोतृत्वज्ञानविधेः तानिचवाक्यानिप्रतिशाखंसर्वोपनिषद्भ्योवगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणाम प्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेवग्राहिणःप्रत्यक्षस्यमिश्रैःकृतएवक्लेशः ॥ उक्तंचवाक्यपदीये नतदस्तिचतन्नास्तीत्यादि विध्यवग· म्यताच शरीरावरकादवसातव्या । यदप्युक्तमसत्कथंदर्शयन्निलितिसचासच्चेत्ययमर्थःस्यात् सदितिविकारस्यप्राप्यस्यनिर्देशः असदितिप्रत्यक्षतैवसूक्ष्मतयाक्षरावधारत्वात् । यदप्युक्तंनास्तिपरमात्मनः श्रोत्रसंबन्धइति किमत्रसंबन्धिसर्वस्यजगत· स्थित्युत्पत्तिविनाशानांतत्कारणतयोपपादित्वात् यश्चायंसंनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः यावत्किंचिद्देववदवभासते तत्सर्वं·

(१) राघ० २ * अशुश्रूषु शिष्येभ्योगोपनीयं (अ)

मद्वैतिकत्वेनविलापयेत् । सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनोविरतिसामान्येहेतुर्विवक्षतइति । समाहितः समाधिर्नामचित्तवृत्तिनिरोधोपायोयोगशास्त्रादागमयितव्यइत्यर्थः । नाधर्मेकुरुतेमतिंबुद्धिश्चेतसोनिश्चलताभावः तावदभ्यसेद्यावद्बाह्यादिभिश्चेतोनापह्रियेतअतश्चयावत्कश्चिद्भेदकत्वेनप्रतिविलापयेत ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनि परमात्मनि स्थितं न ततोन्यत्र पश्येदित्यर्थः । सद्वर्तमानम् । असद्व्यलीकम् । समाहितोध्यानस्थः । नाधर्मेमनःकुरुते रागद्वेषाभावात् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुपसंहृत्य महर्षीणांहितायोक्तमप्यात्मज्ञानंप्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह सर्वमिति । सद्भावमसद्भावंसर्वंब्राह्मणोजानन्ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितंतदात्मकमनन्यमनाध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्रागद्वेषाभावादधर्मे मनोन कुरुते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवोपपादयतिअध्यारोपापवादाभ्यां सर्वमितिसप्तभिः । सर्वं सचित्कंजगत् सत् स्थूलं पृथिव्यादि असत् आकाशादि द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेतिश्रुतेः । आत्मन्यध्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्नतु योऽत्यग्निवत्पश्येत् । हि अधर्मे धारणाद्धर्मोब्रह्म तद्भिन्ने अनात्मनि मनोन कुरुते आसक्तिंन कुर्यात् । अथवा अधार्मिकोस्मीति नमन्येत धर्माधर्मयोस्तद्धेतोः कर्तृत्वादेरसत्त्वात् नसाधुना कर्मणा वर्धते नोएवासाधुना कनीयान् सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्तन्ते । किमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमितिश्रुतेश्च ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथधर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरादरातिशयार्थंज्ञानंतावत्प्रपंचयते सर्वमात्मनिसंपश्येदिति । सदसत्कारणकार्ये शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनिसर्वमाकाशेवायुमिवस्थितंपश्येदित्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मनइत्यनेन ज्ञानस्यानुषङ्गिकंफलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं आत्मनि परमात्मनि संपश्येत । सच्चासच्च समाहितः ध्यानस्थः ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ आत्माहि जनयत्येषांकर्मयोगंशरीरिणाम् ॥११९॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्रयागादिक्रियाः स्वर्गादयोदेवताआत्मत्वेनद्रष्टव्याः । योयमग्निर्देवताअग्नेरियमग्न्यात्मैवान्योग्निर्देवतास्तीति । तदप्युक्तं एकआत्माबहुधाश्रूयतइति यत्रयुक्तएकएवाहमात्मादेवतेति तथाइंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुः कंसद्विप्राबहुधावदन्तिबहुरूपपरमात्मनोऽन्यांदेवतांपश्यन्ति । सतांपरादादित्यनेनकर्माङ्गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते किंहिनतस्य देवतादिकृत्यमस्ति । आत्मतयैवसर्वसिद्धिः कथनार्थात्मनिजनयत्येषामिति कर्मयोगे कर्मफलसंबंधः सआत्मैतेषांनिष्पादयति नान्यादेवतानतद्गुणकमिति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंभूतनिश्चयहेतुभूतामुपसंहारभावनामाह आत्मैवेति । सर्वदेवताभ्योग्यदपि अवस्थितमभेदेन । यस्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचरत्यनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेवस्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः सर्वंजगदात्मन्येवावस्थितंपरमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थे । परमात्मैवैषांक्षेत्रज्ञादीनांकर्मसंबन्धंजनयति । तथाचश्रुतिः एषह्येव साधुकर्मकारयति यमूर्ध्वंनिनीषति एषह्येवासाधुकर्मकारयति यमधोनिनीषतीति ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः। ननु कथंकर्तृत्वाद्यभावइतिचेदिन्द्रियगणस्य तदधिष्ठातृदेवतागणस्यात्मन्यध्यस्ततया तस्यात्रत्वंयदातदाजीवस्यसुतरामकर्तृत्वादित्याह आत्मैवेति। एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। देवताशब्दोजगद्विवर्तपरः। अतएवाह सर्वमिति। अवस्थितमध्यस्तं चिदचितोर्वास्तवसंबन्धानिरूपणात्। जनयति अयस्कान्तमणिरिव स्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव [ध्यायतीवलेलायती] चेतिश्रुतेः। शरीरिणां स्थूलशरीरावच्छिन्नलिङ्गशरीरिणां॥ विज्ञानंयज्ञंतनुते॥ कर्माणितनुतेपिचेतिश्रुतेः॥अन्वागत पुण्येनान्वागत पापेन असंगोह्ययंपुरुषः [केवलो]¹ निर्गुणश्च न लिप्यते कर्मणा पापपंकेनेत्यात्मनोसंगत्वश्रुतेः॥ ११९॥

(५) नन्दनः। सर्वादेवताआत्मैव सर्वदेवताः परमात्मनोविभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितंसर्वमात्मपरतन्त्रमित्यर्थः पारतन्त्र्यमेवोत्तरार्धेनोपपादितम्॥ ११९॥

(६) रामचन्द्रः। सर्वादेवताः आत्मैव। सर्वमात्मनि अवस्थितम्। आत्मा परमात्मा एषां शरीरिणां जीवात्मनं कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति॥ ११९॥

खंसन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्॥ पक्ति दृष्ट्योः परंतेजः स्नेहेऽपोगांच मूर्तिषु॥ १२०॥

(१) मेधातिथिः। यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशंनियच्छेत् बाह्यमाकाशंतदेवतन्नबाह्यंकिंचिदस्तीति अनियतोवायुः तंसन्निवेशयेत्। चेष्टते स्पंदते तत्रकाचिच्छरीरावस्था हस्तपाद्याद्युक्तविहरणलक्षणायाश्चायंस्पर्शोवाय्वादिलक्षणस्तत्रवायुंसंनिवेशयेत्। पक्तिर्जाठराग्निकता दृष्टिश्च कुशलोनिवेशयेत् सर्वतत्परंकृष्णमित्यात्मनावस्थितं स्नेहोमेदोमज्जादिरूपेसंनिवेशयेदिति वर्तते गांपृथिवींमूर्तिषुशरीरभागेषु एवंमहाभूतानामुपसंहारः इदानींदेवतानामाधानमुपसंहरिष्यते॥ १२०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अत्राप्यशक्तस्य स्वशरीरएव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहारभावनां सुकरां चित्तस्थैर्यसिध्यर्थमाह खमिति। खं बाह्यमाकाशं स्वदेहच्छिद्रेषु संनिवेशयेदेकीभूतंभावयेत्। चेष्टनः शरीरभूतोवायुः स्पर्शनः स्पर्शज्ञानहेतुस्त्वगिन्द्रियं अनिलोबाह्यः। पक्तिरन्नपाककारी वन्हिः। दृष्टिश्चक्षुस्तेजः। परं बाह्यम्। स्नेह स्निग्धत्वहेतौ शारीरजले। अपोबाह्याः। गां पृथ्वीम्। मूर्तिषु कठिनावयवेषु॥ १२०॥

(३) कुल्लूकः। इदानींवक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनांलयमाह खमिति बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत्। तथाचेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं औदर्यचक्षुषतेजसारग्निसूर्ययोःप्रकृष्टंतेजः दैहिकाप्स्वप्सु बाह्याअपः बाह्याःपृथिव्यादयःशरीरपार्थिवभागेषु॥ १२०॥

(४) राघवानन्दः। आरोपमुक्त्वाऽपवादप्रकारमाह खमिति। खं सकार्यपञ्चीकृतमाकाशं निवेशयेत् संहरेत्। खेषु अपञ्चीकृताकाशतत्कार्यश्रोत्रियेन्द्रियेषु विषयग्रहणार्थमिन्द्रियंतत्संहारेण तेषामपि संहरणं भवतीतिभावः। एवमुत्तरत्र। एवमाकाशं संहृत्यानिलं बाह्यवायुं तस्मिन्। स्पर्शनेनत्वचिच चेष्टनेआन्तरप्राणवायौ। पक्तिदृष्ट्योः पचनप्रकाशद्वययुक्ति जाठराग्नौ चक्षुषि च तेजोनिवेशयेदित्यनुषज्यते। स्नेहे शरीरस्थे रसनायांजलमिव अपोबाह्याः। मूर्तिषु शरीरस्थपृथिव्यां गां बाह्यपृथिवीम्॥ १२०॥

(१) न (१२०) पक्तिद=पङ्क्तिद (क, ग, घ, ण) =पश्चिद (च)

(५) **नन्दनः** । अथयोगंप्रपश्चयति खंसन्निवेशयेखेष्विति । खेषु श्रोत्रादिषु शरीररन्ध्रेषु खमाकाशाभिमानिनीदेवतांसंनिवेशयेत्तदात्मकतयाध्यायेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्र निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनीदेवताइत्यवगन्तव्यं । चेष्टनस्पर्शनेपाणित्वगिन्द्रिययोःकर्मणी अनिलंवायुः । पक्तिर्जाठरोग्निस्तस्मिन्दृष्टौचतेजःअग्निंस्नेहे शरीरस्यस्निग्धत्वमूर्तिषुअस्थिषु गांभूमिम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । खं बाह्याकाशं खेषु देहछिद्रेषु संनिवेशयेत् । चेष्टनः शरीरवायुसंस्पर्शने ज्ञानहेतुःअनिलं । बाह्यंपक्तिदृष्ट्योः अन्नपाककरीवह्निपरं चक्षुषोर्बाह्यं तेजः । स्नेहः अपः । गां पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुंदिशः श्रोत्रे क्रान्तेविष्णुंबलेहरम् ॥ वाच्यग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१॥

(१) **मेधातिथिः** । योयमिन्दुश्चन्द्रमास्तंमनसिसंनिवेशयेत् नैषचन्द्रोगगनसंचारीकिंतर्हिमममनसिव्यवस्थितः । दिशःश्रोत्रेन्द्रियशक्तौ । ततोविष्णुंयोयत्राल्पमतिक्रामतिविष्णुरेकान्तेकर्मणासंनिविष्टः । एवंचतेहरहनुरेतोद्रागप्युत्था-चेन्द्रियावकाशःकालाकृतिरिन्द्रियकर्मैवतत् । यंयंवागग्नेरेवायमुत्सर्गोवाप्वाद्यर्मन्त्रैःपश्येत । एवमध्यात्ममुपसंहृत्य सं-रमात्मनिपश्येत् । एवमात्मकोहेतुःपरमात्मनिष्यवस्थितोनाहंकश्चित्ततोभिन्नइति । एवमेषासर्वोपासनाकर्तव्या ॥१२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इन्दुश्चन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् । एवमुत्तरेष्वपि देवतोपसंहारेषु । क्रान्ते गमनहेतौचर-। बले सामर्थ्ये हरमीश्वरम् । उत्सर्गे पाय्विन्द्रिये प्रजापतिं ब्रह्माणम् ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मनसिचन्द्रंश्रोत्रेदिशः पादेन्द्रियेविष्णुमबले हरंवागिन्द्रियेऽग्निपाय्विन्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजा-तिं लीनमेकत्वेन भावयेत् । एवमाध्यात्मिकभूतादिकंलीनमेकत्वेनभावयित्वा योयमग्न्यादीनांदैहिकादिनियमोयच्च कर्म-फलंप्रतिनियतंतत्सर्वंपरमात्माधीनं । तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रशासनेगीस्तर्पयति । तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तप-। सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं स्थूलपृथिव्यादिपञ्चकस्य बाह्यस्य देहारम्भकेष्विन्द्रियपञ्चकेषु च लयमुक्त्वा इन्द्रियेषु दधिष्ठातृदेवतालयमाह मनसीति । इन्द्रियानुग्राहकतया देवतासृष्टेस्तत्रैव लयः ॥ चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायते-तिश्रुतेः । क्रान्ते पादे । बले पाणौ हरिं इन्द्रं बलकर्मांह्विइन्द्रइतिश्रुतेः । हरमितिप्रमादपाठः । अहरमितिवा छेदेन हर-तुल्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्यायइन्द्रः । उत्सर्गे पायौ मित्रं मित्राख्यं सूर्यं । प्रजने लिङ्गे प्रजापतिं दक्षम् ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । क्रान्ते पादे विष्णुंउपेन्द्रंहरिंइन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये उत्सर्गेगुदे प्रजनने मेढ्रे अत्र निवेशयेदित्य-नुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । मनसिइन्दुं । दिशः श्रोत्रे । क्रान्ते विष्णुं । बले सामर्थ्ये हरं । वाचि अग्निं । मित्रं मित्रदैवतं उत्सर्गे । प्रजनने उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ रुक्माभंस्वप्नधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरम् ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । एवमेवाह प्रशासितारंनियंतारंसर्वेषांब्राह्मणादिशूद्रपर्यन्तानांयोयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिस्वभावनि-यमोयच्चभिरत्यादीनामनिशमन्तःपरमोजःजगत्भ्रमणप्रकाशनादिस्वव्यापारोयश्चकर्मणांफलंप्रतिनियमः ससर्वस्तस्मिन्नियंतरि सति । यदुक्तमेतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गीत्यादिना तथातत्सूर्यस्तपतिचयावद्वर्षतिचंद्रमाभयादग्निश्चवायुश्चमृत्युर्धावति-पंचमइति । अणीयांसमणोरपीति । यःकश्चिद्द्वारानिरतिशयवालाग्रशतभागादिस्तत्तेतृतीयांशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्यते ।

अस्थूलमनंतश्चान्यादिसर्वधर्मप्रतिषेधात् किंतर्हिकुशाग्रीयायाबुद्धेर्गम्यत्वात् एतदुक्तं भवति योनात्यन्तंकुशलोनचतदभ्यासेपरिष्वक्तः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमुपसंहारे भावनया मनसएकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्ध्येयंतदाह प्रशासितारमिति । रुक्माभं प्रकाशकं स्वमधीगम्यं स्वप्न विषयाणां बाह्यानामात्मन्येवाध्यासादधिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारावच्छिन्नं । पुरुषं पुरिलिङ्गशरीरे निषण्णं जीवात्मानं परंपरत्मानं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अणोरतिसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मं दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहंब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तदुपाधिद्वयपरित्यागेनैक्यं चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रशासितारंनियंतारंब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेः योयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनियमोयश्चादित्यादीनांभ्रमणादिनियमोयश्च कर्मणांफलंप्रतिनियतमेतत्सर्वंपरमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्याद्युपनिषदः तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावतिपञ्चमइति । तथा अणोरणीयांसंसर्वात्मत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्यच ॥ भागोजीवेतिविज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते ॥ रुक्माभंयद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदारूपंपरमात्मनोनिषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णाभम् अतएवयएषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयइत्यादिछान्दोग्योपनिषत् स्वप्नधीगम्यंदृष्टान्तोयम् स्वप्नधीसदृशज्ञानग्राह्यंयथा स्वप्नधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यतएवमात्मधीरपि । अतएव व्यासः ॥ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्योनच शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसातु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवंविधंपरात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मनां नयेदित्याह प्रेति ॥ योसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोचिन्त्यः सएव स्वयमुद्बभावित्युपक्रमाधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनोनिष्कृष्य विशिनष्टि प्रशासितारमिति । यत्तस्यैव प्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतइतिश्रुतेः । अनेन स्वभावाभावप्रधानपरमाण्वादिव्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात् । अणीयांसं विष्णुत्वेपि निरवयवत्वात्सूक्ष्ममेतेनपृथिव्यादेः कारणत्वं निरस्तम् । रुक्माभं स्वप्रकाशं स्वयंज्योतिरितिश्रुतेः । रुक्माभंस्वप्रकाशं तेन नैयायिकमतस्यनिरासः । स्वप्नधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थनिर्विकल्पकधीग्राह्यमित्यनेन विज्ञानवादिमतं निरस्तं तेषां ग्राह्यग्राहकत्वाद्विज्ञानस्य । पुरुषं पूर्णं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् । एवं प्रकृतिरदृष्टंभूतान्येव वाजगत्कारणमिति सांख्यमीमांसकादिमतं निरस्तं । अतएव परं अविद्यातत्कार्ययोः अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेः । तमहंब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेः । ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तोव्यञ्जयन्निदमित्युपक्रमे कीर्तितं ब्रह्म सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तोब्रह्मण्येवावतिष्ठतइतिमध्येपि पराष्टष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दिष्टमनउपक्रमादिभिस्तत्रैव शास्त्रतात्पर्यमतःसर्वतच्छेषभूतमिति । तथा चश्रुतिः पुरुषान्नपरंकिंचित्सा काष्ठा सा परागतिरिति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः एवमेताभिर्देवताभिर्ध्यस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारंसर्वेषामिति । सर्वेषामन्तः प्रविश्यप्रशासितारमणीयांसमतिसूक्ष्मं स्वमधीगम्यंप्रपंचस्वमबुद्धिर्येषांतेस्वमधियस्तैरगम्यं नेयं परं पुरुषंपरमात्मानंविद्यात् ध्यायेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रशासितारं नियन्तारं अणीयांसंअतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं प्रकाशकं स्वमधीगम्यं तं परं पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

एतमेकेवदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । किंचिद्यद्यन्निरतिशयंवस्तु तदप्यसावेवेति तदुपासनमप्यस्योपासनमित्याह एतमिति । अग्निमुखत्वाद्देवानांतदुपलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालनलब्धातिशयःसर्वेषांबलजीवनस्पन्दनाद्यसाधारणकर्मातिशयलब्धप्रकर्षःप्राणोऽयमेव । एषुच यत्र यत्र येषामतिप्रकर्षधीः ते तंतमेवैवंवदन्ति । यथा श्रुति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमित्यादि । अत्रोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । अपरे तत्त्वविदः । ब्रह्म विभुः शाश्वतं नित्यमाकाशादेरपि । नित्यानित्यज्ञाअन्यएवंवदन्तीत्युक्तिरत्रोपासकोपलक्षणार्था । तमेव प्रपञ्चरूपेणनिष्प्रपञ्चरूपेणचोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतंच परमात्मानमग्नित्वेनैकेयाज्ञिकाउपासते तथा तमेकमग्निरित्यध्वर्यवउपासते । अन्ये पुनः स्रष्टृत्वात्स्रष्टाख्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि भूतादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहतइत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकंसच्चिदानन्दस्वरूपंपरमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वाएवोपासनाश्रुतिप्रसिद्धाभवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिनइत्याह एतमिति । एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमविद्यावशात्त्रयीनिष्ठाअग्निं मन्यन्ते मनुं प्रजापतिमिति अन्ये धर्मशास्त्रनिष्ठाः इन्द्रं ईश्वरं नैयायिकाः । प्राणं हिरण्यगर्भमिति पातञ्जलाः । ब्रह्मेतिवेदान्तिनः । शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं अविद्यातत्कार्यरहिततयैकरूपेण वर्तमानं निष्क्रियं निष्कलं शान्तमितिश्रुतेः । शब्दमात्रेविप्रतिपत्तिरर्थस्त्वेकएवेति ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः** । ननुअग्न्यादयोपिध्येयत्वेन श्रूयन्तेतत्कथंपरः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अत्राह एतमेकेवदन्त्यग्निमिति । एतदुक्तंभवति तन्मन्त्रेष्वग्न्यादिशब्द प्रतिपाद्यःपरःपरः पुमानेव नान्यइति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रान्तराणि योजयितव्यानिनतुतदनुसारेण पुरुषसूक्तमित्युक्तं भवति । तदुक्तंमहाभारते मोक्षधर्मे ॥ इदंपुरुषसूक्तंहि सर्ववेदेषु पठ्यते । ऋतंचसत्यञ्चप्रख्यातमृषिसिंहेनचिन्तितमिति ॥ १२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतं अग्निं एके वदन्ति । अन्ये मनुं प्रजापतिम् । एके इन्द्रं । अपरे प्राणं प्राणवायुं । अपरे शाश्वतं ब्रह्म ॥ १२३ ॥

एषसर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ॥ जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्यादिभूतैः । वृद्धिकार्यजनकत्वंस्थितिरितियावत् । संसारयति भ्रामयति ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषआत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवदसकृदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एषएवान्तर्यामित्वमनुभवतीत्याह एषइति पंचभिः अण्व्योमात्रादशार्धानामित्याद्युक्तैः मूर्तिभिः सच्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्य पटेषु तन्तुवत् जन्मवृद्धिक्षयैरुत्पत्तिस्थितिलयैः संसारयति । अनिशमावर्तयति नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्तिमन्ता नान्योतोस्तिविज्ञातैषत आत्मान्तर्याम्यमृतइतिश्रुतेरिति ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । एषपरः पुरुषइति पंचभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ॥ १२४ ॥

* स्रष्टाख्य = मन्वाख्य (अ)

(६) रामचन्द्रः । एषपुरुषः सर्वाणिभूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्य जन्मवृद्धिक्षयैः नित्यं चक्रवत् संसारयति वर्तयति ॥ १२४ ॥

एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ससर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमंपुण्यमस्यशास्त्रस्य धारणात् । भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनंमहत् ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादृगनुचिन्तनफलमाह एवंयइति । सर्वभूतेष्वेकत्वेनात्मानं परमात्मानं प्रयत्नेन पश्यति ध्यायति । सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीशित्वादिगुणैरेत्य जीवन्मुक्तः पश्चाद्देहाधायककर्मापाये देहद्वयरूपोपाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींमोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवंयः सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति सब्रह्मसाक्षात्कारात्परंश्रेष्ठंपदं स्थानंब्रह्मप्राप्नोति तत्रात्यन्तंलीयते मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । [मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रदर्शयन् तत्रैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह एवंयइति । पदंपद्यते ज्ञानेनैवाप्यते पदंब्रह्मतद्विष्णोःपरमं पदमित्युक्तेः । आत्मनाबुध्याअभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः] ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह एवंयः सर्वभूतेष्विति । आत्मना मनसा ब्रह्मपरंपुरुषम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनंब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥१२५॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इत्येतन्मानवंशास्त्रंभृगुप्रोक्तंपठन्द्विजः ॥ भवत्याचारवान्नित्यंयथेष्टांप्राप्नुयाद्गतिम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवोदेवः सर्वशास्त्रार्थपारगः । तस्यास्य निर्गतंधर्मंविचार्य बहुविस्तरम् ॥ २ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परंस्थानंब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्॥३॥] †

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२ ॥ समाप्तेषामनुसंहिता ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिःशास्त्रसमाप्तिमाह पठन्भवत्याचारवान् अन्योऽध्याहार्यआचारोयथापठितशास्त्रान्तरात्वनुष्ठानं एवंविधश्चेद्भवतियथेष्टांदेवतादिलक्षणांगतिंब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्रावभासेन रागद्वेषक्षयमनुवदति । अनेनचाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह ॥ नहिविजातीयप्रत्ययोत्पत्तौसर्वसंमतताभवति अतश्चैतदुक्तंभवति ॥ अहंममेतित्यक्त्वाहंकारममकारस्यतदेकज्ञाननियततयानिरतिशयपरमानंदरूपंब्रह्मप्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तिःशास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतप्रतिनियमेनच फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतिश्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचितेमनुभाष्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं ॥ शुभंभवतु

---

* (ङ, थ, न, श, राघ०२) (१) राघ० २, न.

† (क)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रक्रान्तस्योपसंहारः। मानवं मनुना प्रथमं प्राप्तं भृगुणा च प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

॥ एतस्मिन्भृगुभारतीविवरणे कैर्नामनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तत्राजनि । अस्माभिस्तु गुरूपदेशविशदप्रज्ञाप्रकर्षस्फुरद्धेतुर्हेतुगर्भैर्नमानवगिरां सर्वोऽयमाविष्कृतः ॥ इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थनिबन्धे नैःश्रेयसकर्मसंकीर्तनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ॥ शिवप्रदमस्तु ॥

(३) **कुल्लूकः**। समाप्त्यर्थइति शब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रंभृगुणा प्रकर्षेणोक्तंद्विजातिः पठन्विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान्भवति यथाऽपेक्षितांच स्वर्गापवर्गादिरूपांगतिंप्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचः प्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरीस्तोकंवस्तुनिगूढमल्पवचनाद्गोविन्दराजोजगौ ॥ ग्रन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टंमानवमर्थतत्त्वमखिलंवक्तुंकृतोऽयंश्रमः ॥ १ ॥ प्रायोमुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुस्मृतेरर्थम् ॥ दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः समदशैयुता* कृता वृत्तिः ॥ २ ॥ सेयंमया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषांहिताय ॥ दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततोमे जगतामधीशः ॥ ३ ॥ इति वारेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

[(४) **राघवानन्दः**। एतच्छास्त्रस्य पठनफलं ज्ञापयन्नुपसंहरति इतीति । भृगुप्रोक्तमृषिभ्योभृगुणैवपाठितं यथेष्टाख्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां वा धर्मविद्ब्रह्मविच्च ॥ १२६ ॥](१)

इयंकृतिः सरस्वत्याः पदकंजसमर्पिता ॥ विदुषांचित्तकुमुदशशिनीवमनोरमा ॥ मन्वर्थचंद्रिकाह्येषाराघवानंदनिर्मिता ॥ करोतुविदुषांप्रीतिंविस्तरभ्रांतवर्जनात् ॥ इतिश्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्वत्याविरचितमन्वर्थचंद्रिकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः**। शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इत्येतंमानवंशास्त्रमिति। यथेष्टांगतिमवाप्नुयाद्यथेष्टांफलमवाप्नोति ॥१२६॥

इति श्रीभारद्वाजगोत्रतिलकेन श्रीलक्ष्मणविचक्षणानुजेन नन्दनसूरिणा विरचिते मानवव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

---

* दश=शत (अ)

(१) राघ० २, न

प्रथमपरिशिष्टस्यानुक्रमणिका.

		श्लोक संख्या.		
		मनु	वृद्धमनु	बृहन्मनु
१	धर्मांविधसारः	१	०	०
२	स्मृतिचन्द्रिका	३२	२८	०
३	दानहेमाद्रिः	११	५	०
४	व्रतहेमाद्रिः	१	०	०
५	श्राद्धहेमाद्रिः	३१	०	०
६	स्मृतिरत्नाकरः	५३	४	२
७	शूद्रकमलाकरः	१४	७	१
८	पराशरमाधवः	४७	८	४
९	निर्णयसिन्धुः	१६	१६	४
१०	मिताक्षरायाज्ञवल्क्यस्मृतिटिका	१३	०	१
११	संस्कारकौस्तुभः	६	०	०
१२	प्रयोगरत्नम्	२	०	०
१३	विवादभङ्गार्णवः	१७	१	३
१४	व्यवहारतत्त्वम्	१	०	०
१५	दायक्रमसंग्रहः	२	०	०
१६	दायतत्त्वम्	२	०	०
१७	श्रीमद्भागवते श्रीधरस्वामिकृतटीकायाम्	१	०	०
१८	शङ्करविजयः	२	०	०
१९	संस्कारमयूखः	५	०	०
२०	आचारमयूखः	८	०	०
२१	श्राद्धमयूखः	२	२	०
२२	व्यवहारमयूखः	२	१	०
२३	प्रायश्चित्तमयूखः	७	२	१

॥ श्री ॥

॥ मनुस्मृतिप्रथमपरिशिष्टम् ॥

(हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूक्तत्वेन स्वीकृतेषुवचनेषुयानिसंप्रत्युपलब्धमुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषुनोपलभ्यन्तेतान्यस्मिन्परिशिष्टे संकलितानि)

॥ धर्माब्धिसारः ॥

विवाहव्रतचूडासु मातायदिरजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःपरंकार्यंमङ्गलंमनुरब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

व्यवहारकाण्डम्

यत्क्षिप्रोमर्षयत्यार्तैस्तेनस्वर्गेमहीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यान्नक्षमतेनरकंतेनगच्छति ॥ १ ॥

स्थवरैःसाक्षिभिर्भाव्यौनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ २ ॥

स्वभावेनैवयद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यंव्यावहारिकं ॥ यतोयदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थंतदपार्थकम् ॥ ३ ॥

ऋत्विजःसमवेतास्तुयथासत्रेनिमन्त्रिताः ॥ कुर्युर्यथार्हतःकर्मगृह्णीयुर्दक्षिणांतथा ॥ ४ ॥

विभागेतुकृतेकिंचित्सामान्यंयत्रदृश्यते ॥ नासौविभागोविज्ञेयःकर्तव्यःपुनरेवहि ॥ ५ ॥

विभागेयत्रसंदेहोदायादानांपरस्परं ॥ पुनर्विभागः कर्तव्यःपृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ६ ॥

आरंभकृत्सहायश्चदोषभाजौतदर्धतः ॥ ७ ॥

गायत्रीमात्रसारोपिवरंविप्रःसुयन्त्रितः ॥ गायत्रीतश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ॥ ८ ॥

आसुराणांकुलेजाताजातिपूर्वपरिग्रहे ॥ तस्यादर्शनमात्रेणनिराशाःपितरोगताः ॥ ९ ॥

॥ आह्निकप्रकरणम् ॥

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्मलक्षणम् ॥ १० ॥

धर्मव्यतिक्रमोदृष्टोहिमहतांसाहसंतथा ॥ तदन्वीक्ष्यप्रयुञ्जानःसीदत्यवरजोबलः ॥ ११ ॥

यथैववेदाध्ययनंधर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अध्येतव्यंब्राह्मणेननियमंस्वर्गमिच्छया ॥ १२ ॥

पुत्रजन्मनियत्नेचतथासंक्रमणेरवेः ॥ राहोश्चदर्शनेस्नानंप्रशस्तंनान्यथानिशि ॥ १३ ॥

पुराकल्पेकुमारीणांमौञ्जीबन्धनमिष्यते ॥ अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवचनंतथा ॥ १४ ॥

पितापितृव्योभ्रातावाचैनामध्यापयेत्पुरः ॥ स्वगृहेचैवकन्यायाभैक्षचर्याविधीयते ॥ १५ ॥

वर्जयेदजिनंदण्डंजटाधारणमेवच ॥ १६ ॥

समतिक्रान्तकालाश्चपतिताःसर्वएवते ॥ नैवावधिपूर्तावदापद्यपिचकर्हिचित् ॥ १७ ॥

हस्तदत्तातुयाभिक्षालवणंव्यञ्जनानिच भुक्त्वाह्यशुचितांयातिदातास्वर्गंनगच्छति ॥ १८ ॥

---

(१) निर्णयसिन्धुः

(३) पराशरमाधवः।

(४) पराशरमाधवः

(५) पराशरमाधवः। व्यवहारमयूखः।

(६) पराशरमाधवः

(८) श्राद्धहेमाद्रिः

(११) स्मृतिरत्नाकरः।

(१४) आमरकोशटीकायां पराशरमाधवेयमद्दत्युक्तम्।

सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितं ॥ नान्तराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १९ ॥
ऋषिदेवमनुष्याणांवेदःचक्षुःसनातनः ॥ २० ॥
दशानांतुसहस्राणांयुक्तानांधुर्यवाहिनां ॥ सुपात्रेविनियुक्तानांकन्याविद्याचतत्समम् ॥ २१ ॥
शक्रध्वजनिपातेचउल्कापातेतथैवच ॥ अनध्यायस्त्रिरात्रंतुभूमिकम्पेतथैवच ॥ २२ ॥
सामध्वर्ययनेऋग्यजुषिनाधीयीतकदाचन ॥ २३ ॥
अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नतु ॥ २४ ॥
नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्दक्षतोब्राह्मणस्यवा ॥ यत्कन्यांविधिवद्दत्वाफलमाप्नोतिमानवः ॥ २५ ॥
कन्याद्वादशवर्षेयानप्रदत्तागृहेवसेत् ॥ भ्रूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्स्वयम् ॥ २६ ॥
नष्टेमृतेप्रव्रजितेक्लीबेचपतितेपतौ ॥ पञ्चस्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते ॥ २७ ॥
अलाभेदेवखातानांसरसांसरितांतथा ॥ उद्धृत्यचतुरःपिण्डान्पारक्येस्नानमाचरेत् ॥ २८ ॥
अग्निवत्कपिलासत्रीराजाभिक्षुर्महोदधिः ॥ दृष्टमात्रापुनन्त्येतेतस्मात्पश्येतनित्यशः ॥ २९ ॥
तृणंवायदिवाकाष्ठंपुष्पंवायदिवाफलं ॥ अनापृष्टन्तुगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हति ॥ ३० ॥
समर्घंपण्यमादत्यमहार्घंयःप्रयच्छति ॥ सवैवाधुर्षिकोनामयश्चवृध्याप्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाअग्रंग्रासचतुष्टयं ॥ अग्रंचतुर्गणीकृत्यहंतकारोविधीयते ॥ ३२ ॥

दानहेमाद्रिः ॥

इष्टेयज्ञेयद्दीयतेदक्षिणादितदैष्टिकम् ॥ बहिर्वेदिचयद्दानंदीयतेतद्धिपौर्तिकम् ॥ १ ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेनतथापापोपशान्तये ॥ मुमुक्षुणाचदातव्यंब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥ २ ॥
येव्यपेताःस्वकर्मभ्यःपरपिण्डोपजीविनः ॥ द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्तितांश्चशूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
अव्रतात्यनधीयानायत्रभैक्ष्यचराद्विजाः ॥ तंग्रामंदण्डयेद्राजाचौरभक्तप्रदोहिसः ॥ ४ ॥
पात्रभूतोहियोविप्रःप्रतिगृह्यप्रतिग्रहम् ॥ असत्सुविनियुञ्जीततस्यदेयंनकिंचन ॥ ५ ॥
संचयंकुरुतेयश्चप्रतिगृह्यसमंततः ॥ धर्मार्थेनोपयुङ्क्तेयोनतंतस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
नकुर्यात्कस्यचित्पीडांकर्मणामनसागिरा ॥ आचरन्नभिषेकन्तुकर्माण्यप्यन्यथाचरन् ॥७ ॥
सन्ध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदन्तधावने ॥ पितृकार्येचदैवेचतथामूत्रपुरीषयोः ॥ ८ ॥
गुरूणांसन्निधौदानेयोगेचैवविशेषतः ॥ एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गंप्राप्नोतिमानवः ॥ ९ ॥
विष्णुः पराशरोदक्षः संवर्तव्यासहारिताः ॥ शातातपोवसिष्ठश्चयमापस्तंबगौतमाः ॥ १० ॥
दवलःशङ्खलिखितौभरद्वाजोशनोत्रयः ॥ शौनकोयाज्ञवल्क्यश्चदशाष्टौस्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

॥ व्रतहेमाद्रिः ॥

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ॥ निषिद्धसेवनंनित्यंवर्जनीयंप्रयत्नतः ॥ १ ॥

---

(१९) पराशरमाधवः । आचारमयूखः (२८) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । (५) पराशरमाधवः
(२४) मिताक्षरा । (२९) पराशरमाधवः । (६) पराशरमाधवः
(२७) पराशरमाधवः (३२) पराशरमाधवः । आचारमयूखः

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

यत्किंचिन्मधुसंमिश्रंगोक्षीरघृतपायसं ॥ दत्तमक्षयमित्याहुःपितरस्त्वेवदेवताः ॥ १ ॥
अलाभेभिन्नकालानांनान्दीश्राद्धत्रयंबुधः ॥ पूर्वेद्युर्वैपकुर्वीतपूर्वाह्णेमातृपूर्वकम् ॥ २ ॥
एकपिण्डकृतानांतुपृथक्त्वंनोपपद्यते ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वंमृतेकृष्णाचतुर्दशीम् ॥ ३ ॥
कुर्वन्प्रतिपदिश्राद्धंसरूपानलभतेसुतान् ॥ कन्यकांतुद्वितीयायांतृतीयायांतुवन्दिन ॥ ४ ॥
पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यांन्तुपंचम्यांशोभनान्सुतान् ॥ षष्ठ्यांद्युतंकृषिंचापिसप्तम्यांलभतेनरः ॥ ५ ॥
अष्टम्यामपिवाणिज्यंलभतेश्राद्धदःसदा ॥ नवम्यामेकखुरकंदशम्यांद्विखुरांस्तथा ॥ ६ ॥
एकादश्यांतथारौप्यंब्रह्मवर्चस्विनःसुतान् ॥ द्वादश्यांजातरूपंचरजतंकुप्यमेवच ॥ ७ ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यंत्रयोदश्यां चतुर्दश्यांतुसुप्रजाः ॥ प्रीयन्तेपितरश्चास्ययेशस्त्रेणहतारणे ॥ ८ ॥
पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसःप्रियान् ॥ श्राद्धदःपंचदश्यांतुसर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९॥
सर्वंवायदिवाप्यर्थंपादंवायदिवाक्षरं ॥ सकाशाद्यस्यगृह्णीयान्नियतंतस्यगौरवम् ॥ १० ॥
नानृग्ब्राह्मणोभवतिनवणिङ्नकुशीलवः ॥ नशूद्रप्रेषणंकुर्वन्नस्तेयोनचिकित्सकः ॥ ११ ॥
परपूर्वापतिंधीरावदन्तिदधिषूपतिं ॥ द्विजोयेदधिषूश्चैवयस्यसैवकुटुंबिनी ॥ १२ ॥
यस्तयोरन्नमश्नातिसकुण्डाच्यवतेद्विजः ॥ १३ ॥
अतिथिंपूजयेद्यस्तुश्रान्तंवाद्दृष्टमानसं ॥ सवृषंगोशतंतेनदत्तंस्यादितिमेमतिः ॥ १४ ॥
येषामन्नंचनातिथिर्विप्राणांव्रजतेगृहात् ॥ तेवैखरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वंप्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥
किंब्राह्मणस्यपितरंकिंवापृच्छतिमातरं ॥ श्रुतंचेदस्तिवेद्यंवातन्मातापितरौस्मृतौ ॥ १६ ॥
अनर्हतेयद्ददातिनददातियदर्हते ॥ अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोपिधर्माद्धीयते ॥ १७ ॥
परिच्युतेष्टवस्थानान्निगरन्नेवतच्छुचिः ॥ १८ ॥
निमन्त्र्यविप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरम् ॥ प्रमत्तानांचस्वाध्यायंक्रोधाशौचंतथानृतम् ॥ १९ ॥
अभ्युष्णंसर्वमन्नंस्याद्भुञ्जीरंश्चैववाग्यतः ॥ नचद्विजातयोब्रूयुर्दात्रापृष्टाहविर्गुणान् ॥ २० ॥
उपासनाग्नौकुर्वीतगृह्यंकर्मयथाविधि ॥ पञ्चयज्ञान्नपक्तिश्चयच्चान्यद्गृह्यकृत्यकम् ॥ २१ ॥
बह्वग्नयस्तुयेविप्रायेचैकाग्नयएवच ॥ तेषांसपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंनपार्वणम् ॥ २२॥
पूर्वाह्णेवैदिकंश्राद्धमपराह्णेतुपार्वणम् ॥ एकोद्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २३ ॥
पिण्डान्वाहार्यकंश्राद्धंक्षीणेराजनिशस्यते ॥ वासरस्यतृतीयेऽशेनातिसन्ध्यासमीपतः ॥ २४ ॥
यस्यचैवगृहेविप्रोवसेत्कश्चिदभोजितः ॥ नतस्यपितरोदेवाहव्यंकव्यंचभुञ्जते ॥ २५ ॥
अतिथिर्यस्यवैग्रामेभिक्षमाणःप्रयत्नतः ॥ सचेन्निरसितस्तत्रब्रह्महत्याविधीयते ॥ २६ ॥
अपिशाकंपचानस्यशिलोञ्छेनापिजीवतः ॥ स्वदेशेपरदेशेवानातिथिर्विमनाभवेत् ॥ २७ ॥

---

(४) पराशरमाधवः । (६) पराशरमाधवः । (८) पराशरमाधवः ।
(५) पराशरमाधवः (७) पराशरमाधवः । (९) पराशरमा०

यस्यमित्रप्रधानानिश्राद्धानिचहवींषिच ॥ पितृषुदेवयज्ञेषुदातास्वर्गंनगच्छति ॥ २८ ॥
श्राद्धेनयःकुरुतेसंगतानिनदेवयानेनपथासयाति ॥ विनिर्मुक्तंपिप्पलंबन्धनोवास्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यतिश्राद्धमित्रः॥२९॥
यत्प्रोषितंभवेन्मांसंब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ यथाविधिनियुक्तश्चप्राणानामेवचात्यये ॥ ३० ॥
यस्तुभक्षयतेमांसंब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ सलोकेऽप्रियतांयातिव्याधिभिश्चैवपीड्यते ॥ ३१ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

यस्यधर्मध्वजोनित्यंसुराध्वजइवोच्छ्रितः ॥ चरितानिचपापानिबैडालंनामतंविदुः ॥ १
रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच ॥ कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैतेऽन्त्यजजातयः ॥ २ ॥
आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् ॥ लोभाद्यःपितरौमोहात्सकदर्यइतिस्मृतः ॥ ३ ॥
योर्थार्थीमांद्विजेदद्यात्पटेचैवविधानतः ॥ अध्यायेचधनंप्राहुर्वेदविमावकंबुधाः ॥ ४ ॥
प्रख्यापनंनाध्ययनंप्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ॥ याजनाध्यापनेवादःषड्विधोवेदविक्रयः ॥ ५ ॥
स्वभावाद्यत्रविचरेत्कृष्णसारमृगोद्विजाः ॥ विज्ञेयोधार्मिकोदेशोम्लेच्छदेशस्ततःपरः ॥ ६ ॥
निवर्तकंहिपुरुषंनिवर्तयतिजन्मतः ॥ प्रवर्तकंहिसर्वत्रपुनरावृत्तिहेतुकं ॥ ७ ॥
संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तंकामवर्जनम् ॥ विधिवत्कर्मकर्तव्यंज्ञानेनसहसर्वदा ॥ ८ ॥
नदेहिनांयतःशक्यंकर्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ तस्मादामरणाद्वैधंकर्तव्यंयोगिनासदा ॥ ९ ॥
अर्थकामेष्वसक्तानांधर्मज्ञानंविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणंप्रथमंश्रुतिः ॥ १० ॥
हतंज्ञानंक्रियाहीनंहतास्त्वज्ञानिनःक्रियाः ॥ अपश्यन्नन्धकोदग्धःपश्यन्नपिचपङ्गुकः ॥ ११ ॥
नान्यचित्तश्चिरंतिष्ठेन्नस्पृशेत्पाणिनाशिरः ॥ नब्रूयान्नदिशःपश्येद्विण्मूत्रोत्सर्जनेबुधः ॥ १२ ॥
परस्यशोणितस्पर्शेरेतोविण्मूत्रजेतथा ॥ चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः ॥ १३ ॥
दन्तवद्दन्तलग्नेषुजिव्हास्पर्शेशुचिर्नतु ॥ परिच्युतेष्ववस्थानान्निगरेन्नैवतच्छुचिः ॥ १४ ॥
त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्यस्नायादापत्सुनासदा ॥ अन्यैरपिकृतेकूपेसरोवाप्यादिकेतथा ॥ १५ ॥
तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ १६ ॥
नातुरोनारुणकरन्नाक्रान्तेचनभस्तले ॥ नपरांभसिनाल्पेषुनाशिरस्कःकथंचन ॥ १७ ॥
गतेदेशान्तरंपत्यौगन्धमाल्याञ्जनानिच ॥ दन्तकाष्ठंचतांबूलंवर्जयेद्वनितासती ॥ १८ ॥
आराध्यंदेवमाराध्यबन्धूनप्यनुसृत्यच ॥ मुक्ताव्याधौचनस्नायात्तैलेनापिनिशास्वपि ॥ १९ ॥
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकंकार्यंनिशिकाम्यव्रतेषुच ॥ २० ॥
पृच्छंबिडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविप्रोविशुध्यति ॥ भोजनेकर्मकालेचविधिरेषउदाहृतः ॥ २१ ॥
प्रक्षाल्यपादौहस्तौचद्विराचान्तोवाग्यतःशुचिः ॥ तिथिवारादिकंश्रुत्वासुसंकल्प्ययथाविधि ॥ २२ ॥
नोपतिष्ठेतयःपूर्वामुपास्तेनचपश्चिमाम् ॥ सशूद्रवद्बहिष्कार्यःसर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ २३ ॥
यस्यदेशंनजानातिस्थानंत्रिपुरुषंकुलम् ॥ कन्यादानंनमस्कारंश्राद्धंतस्यविवर्जयेत् ॥ २४ ॥

---

(१) श्राद्धहेमाद्रिः	(१३) आचारमयूखः	(१४) पराशरमाधवः

एवंसन्ध्यामुपास्याथपितरावग्रजान्गुरून् ॥ त्रिवर्णपूर्वंशिष्टांश्चपार्श्वस्थानमिवादयेत् ॥ २५ ॥
अग्निहोत्रस्यशुश्रूषासन्ध्योपासनमेवच ॥ कार्यंपत्न्याप्रतिदिनंबलिकर्मचनैत्यकम् ॥ २६ ॥
मुख्यकालेऽप्यतिक्रान्तेगौणकालेतथाचरेत् ॥ २७ ॥
आत्मशाखांपरित्यज्यपरशाखासुवर्तते ॥ नजातुपरशाखोक्तंबुधःकर्मसमाचरेत् ॥ २८ ॥
समूलश्चभवेद्दर्भःपितृणांयज्ञकर्मणि ॥ मूलेनलोकाञ्जयतिशक्रस्यचमहात्मनः ॥ २९ ॥
मातापितागुरुर्भ्राताप्रजादीनःसमाश्रितः ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निःपोष्यवर्गाउदाहृताः ॥ ३० ॥
द्विजातिभ्योयथालिप्सेत्प्रकृष्टेभ्योविशेषतः ॥ अपिवाजातिमात्रेभ्योनतुशूद्रात्कथंचन ॥ ३१ ॥
उत्कृष्टंवापकृष्टंवातयोःकर्मनविद्यते ॥ मध्यमेकर्मणीहित्वासर्वसाधारणेहिते ॥ ३२ ॥
चणकव्रीहिगोधूमयवानांमुद्गमाषयोः ॥ अनिषिद्धोग्रहीतव्योमुष्टिरेकोध्वनिर्जितैः ॥ ३३ ॥
त्रीण्याहुरतिदानानिगावःपृथ्वीसरस्वती ॥ अतिदानंहिदानानांनास्तिदानंततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥
ज्ञानमत्तस्ययोदद्याद्विद्शास्त्रसमुद्भवम् ॥ अपिदेवास्तमर्चन्तिभर्गब्रह्मदिवाकराः ॥ ३५ ॥
पूर्वजन्मकृतंपापंव्याधिरूपेणबाधते ॥ तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
यत्तज्ज्ञात्वाद्विजोधर्मंपापंनैवसमाचरेत् ॥ ३७ ॥
गुरूणामप्यधिक्षेपोवेदनिन्दासुहृद्वधः ॥ ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यचनाशनम् ॥ ३८ ॥
तैलभेषजपानेतुऔषधार्थंप्रकल्पयेत् ॥ विषतैलेनगर्भाणांपुत्रतेनास्तिपातकम् ॥ ३९ ॥
अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामरोगिणीम् ॥ हत्वापूर्वविधानेनचरेच्चान्द्रायणंद्विजः ॥ ४० ॥
एकवर्षेहतेवत्सेकृच्छ्रपादोविधीयते ॥ अबुद्धिपूर्ववेशःस्यात्प्रभृतेनास्तिपातकम् ॥ ४१ ॥
अग्निविद्युद्विपन्नानांप्रभृतेनास्तिपातकं ॥ यन्त्रितंगोचिकित्सार्थंमूढगर्भातिपातने ॥ ४२ ॥
यत्नेकृतेविपत्तिश्चेत्प्रायश्चितंसमाचरेत ॥ गवाचपर्वतारोहेनदीतीरेतथैवच ॥ ४३ ॥
प्रायश्चित्तंप्रकुर्वन्तिद्विजावेदपरायणाः ॥ ४४ ॥
द्विजातीनामयंदेहोनभोगायप्रकल्पते ॥ इहक्लेशायमहतेप्रेत्यानन्तसुखायच ॥ ४५ ॥
यदातूपघातोच्छिष्टानियानिच ॥ शुध्यन्तिदशभिःक्षारैःश्वकाकोपहतानिच ॥ ४६ ॥
बालैरनुमनुक्रान्तंनित्यंमेध्यमितिस्थितिः ॥ ४७
आपोहिष्ठाक्रिमन्त्रेणमार्जयित्वायथाविधि ॥ आपःपुनन्तुमन्त्रेणजलंपीत्वासमाहितः ॥ ४८ ॥
सुरभिमत्यासहालिङ्गैर्मार्जयित्वार्घ्यमुत्क्षिपेत् ॥ द्वौपादौसंपुटौकृत्वापाणिभ्यांपूरयेज्जलम् ॥ ४९ ॥
रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसन्ध्ययोःक्षिपेत् ॥ ५० ॥
आर्द्रवासस्तुयःकुर्याज्जपहोमौप्रतिग्रहम् ॥ तत्सर्वंनिष्फलंविद्यादित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ५१ ॥
धाम्याःखादेन्नतुदिवादधिसक्तूंस्तथानिशि ॥ सर्वंचतिलसंबन्धंनाद्यादस्तमयंप्रति ॥ ५२ ॥
तिलार्द्रदधिमिश्राणांतिलशाकानिनिस्वदन् ॥ ५३ ॥

---

(३३) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः ।

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामन्त्रसाधनम् ॥ देवतासाधनंचैवस्त्रीशूद्रपतनानिषट् ॥ १ ॥
गृह्याग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः ॥ यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीयते ॥ २ ॥
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादहंस्यहम् ॥ ३ ॥
द्विजस्यमरणेवेश्मविशुध्यतिदिनत्रयात् ॥ ४ ॥
विप्रःशुध्यत्यपःस्पृष्ट्वाक्षत्रियोवाहनायुधे ॥ वैश्यःप्रतोदरश्मीन्वायष्टिंशूद्रःकृतक्रियः ॥ ५ ॥
तस्माद्यत्नेनरक्ष्यास्ताभर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ६ ॥
ग्राम्यधर्मेचपत्न्यांचपरिग्राहस्यरक्षणे ॥ ७ ॥
पत्यौजीवतियानारीउपोष्यव्रतचारिणी ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छति ॥ ८ ॥
भर्तादैवंगुरुर्भर्ताधर्मतीर्थव्रतानिच ॥ तस्मात्सर्वंपरित्यज्यपतिमेकंसमाचरेत् ॥ ९ ॥
भुङ्क्तेभुक्तेपतौयानुत्वासीनाचापिवासिते ॥ विनिद्रितेविनिद्रातिसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता ॥ १० ॥
स्त्रियाःश्रुतौवाशास्त्रेवाप्रव्रज्यानाभिधीयते ॥ प्रजाहितस्याःस्वोधर्मःसवर्णादितिधारणा ॥ ११ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ दिवंगतानिविप्राणामकृत्वाकुलसंततिम् ॥ १२ ॥*
ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःस्त्रावधेरूर्ध्वमद्गतः ॥ अकृतोपनयासर्वेवृषलाएवतेस्मृताः ॥ १३ ॥
प्रायश्चित्तंचिकित्सांचज्योतिषंधर्मनिर्णयम् ॥ विनाशास्त्रेणयोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १४ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

प्रजापतिर्हियस्मिन्कालेराज्यमभुभुजत ॥ धर्मैकतानाःपुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
तदानव्यवहारोऽभूद्द्वेषोनापिमत्सरः ॥ नष्टेधर्मेमनुष्येषुव्यवहारःप्रवर्तते ॥ २ ॥
द्विजान्विहायसंपश्येत्कार्याणिवृषलैःसह ॥ तस्यप्रक्षुभ्यतेराष्ट्रंबलंकोशंचनश्यति ॥ ३ ॥
संदिग्धेषुतुकार्येषुद्वयोर्विविदमानयोः ॥ दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्योव्यक्तदर्शनम् ॥ ४ ॥
ब्राह्मणावामनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ॥ शिरोवासर्वगात्राणांधर्माणांसत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
सत्यमेवपरंदानंसत्यमेवपरंतपः ॥ सत्यमेवपरोधर्मोलोकोत्तरमितिस्थितिः ॥ ६ ॥
सत्येदेवाःसमुद्दिष्टामनुष्यास्त्वमृतंस्मृतं ॥ इहैवतस्यदेवत्वंयस्यसत्येस्थितामतिः ॥ ७ ॥*
नास्तिसत्यात्परोधर्मोनानृतात्पातकंपरम् ॥ साक्षिधर्मेविशेषेणसत्यमेववदेनसः ॥ ८ ॥
ऋत्विक्पुरोहितामात्याःपुत्राःसंबन्धिबान्धवाः ॥ धर्माद्विचलितादण्ड्यानिर्वास्याराजभिःपुरात् ॥ ९ ॥
ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्नप्रयच्छति ॥ राज्ञादापयितव्यःस्याद्गृहीत्वाद्विगुणंततः ॥ १० ॥
द्रव्यमस्वामिविक्रीतंमूल्याराज्ञेनिवेदितं ॥ नतत्रविद्यतेदोषोनस्यात्तदुपविक्रयात् ॥ ११ ॥
आर्तस्यकुर्यात्सच्छंसनयथाभावितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापिकालस्यतल्लभेतेवचेतनाम् ॥ १२ ॥
तएवदण्डपारुष्येव्याप्यादण्डायथाक्रमं ॥ १३ ॥

* अयं पञ्चमाध्यायगतैकोनषष्ट्यधिकशततमश्लोकस्य द्वितीयः पाठइव भाति

यःकुमारींमेषपशूनृक्षांश्ववृषभंतथा ॥ वाहयेत्साहसंपूर्णंप्राप्नुयादुत्तमंवधे ॥ १४ ॥
महापापोपवक्तारोमहापातकशंसकाः ॥ आमध्यमोत्तमादण्ड्यादद्युस्तेचयथाक्रमम् ॥ १५ ॥
मध्यमोजातिपूगानांप्रथमोग्रामदेशयोः ॥ १६ ॥
अन्त्याभिगमनेत्वङ्क्याकबन्धेनप्रवासयेत् ॥ शूद्रस्तथाङ्क्यएवस्याद्दण्ड्यःस्याद्गमनेवधः ॥ १७ ॥
अयोनौगच्छतोयेषांपुरुषंवापिमोहतः ॥ चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितोहिसः ॥ १८ ॥
यःकारणंपुरस्कृत्यव्रतचर्यांनिषेवते ॥ पापंव्रतेनसंछाद्यबैडालंनामतद्व्रतम् ॥ १९ ॥
सहस्रगुणितंदानंभवेद्दत्तंयुगादिषु ॥ कर्मश्राद्धादिकंचैवतथामन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्त्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ २१ ॥
दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् ॥ कृष्णांगारचतुर्दश्यामपिकार्यंतथैववा ॥ २२ ॥
यमायधर्मराजायमृत्यवेचान्तकायच ॥ वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच ॥ २३ ॥
औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने ॥ वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायतेनमः ॥ २४ ॥
चन्द्रसूर्यग्रहेनाद्यादद्यात्स्नात्वाविमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वास्नात्वापरेहनि ॥ २५ ॥
उपस्थानेचयत्प्रोक्तंभिक्षार्थंब्राह्मणेनहि ॥ तात्कालिकमितिख्यातंतदत्तव्यंमुमुक्षुणा ॥ २६ ॥
सिद्धमन्नंभक्तजनैरानीतंयन्मठंप्रति ॥ उपपन्नंतदित्याहुर्मुनयोमोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ ॥
उभयत्रदशाहानिकुलस्यान्नंनभुज्यते ॥ दानंप्रतिग्रहोहोमःस्वाध्यायश्चनिवर्तते ॥ २८ ॥
जातेकुमारेतदहःकामंकुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥ हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानांगुडसर्पिषाम् ॥ २९ ॥
मातुलेश्वशुरेमित्रेगुरौगुर्वङ्गनासुच ॥ आशौचंपक्षिणींरात्रिंमृतामातामहीयदि ॥ ३० ॥
श्वशुरयोश्चभगिन्यांचमातुलान्यांचमातुले ॥ ३१ ॥
ग्राममध्येमृतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् ॥ ग्रामस्यतावदाशौचंनिर्गतेशुचितामियात् ॥ ३२ ॥
ग्रामेश्वरेकुलपतौश्रोत्रियेचतपस्विनि ॥ शिष्येपञ्चत्वमापन्नेशुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३३ ॥
तिस्रःकोट्योऽर्धकोटीचयानिरोमाणिमानुषे ॥ तावत्कालंवसेत्स्वर्गेभर्तारंयानुगच्छति ॥ ३४ ॥
उग्रात्तुजातःक्षत्तायांश्वपाकइतिकीर्त्यते ॥ ३५ ॥
ब्राह्मणस्यव्रणद्वारेपूयशोणितसंभवे ॥ कृमिरुत्पद्यतेयस्तुप्रायश्चित्तंकथंभवेत् ॥ ३६ ॥
गवांमूत्रपुरीषेणत्रिसन्ध्यंस्नानमाचरेत ॥ त्रिरात्रंपञ्चगव्याशीअधोनाभ्याविशुध्यति ॥ ३७ ॥
नाभिकण्ठान्तरोद्भूतेव्रणेचोत्पद्यतेकृमिः ॥ षड्रात्रंतुतदाप्रोक्तंप्राजापत्यंशिरोव्रणे ॥ ३८ ॥
विधेःप्राथमिकादस्माद्द्वितीयेद्विगुणंचरेत् ॥ तृतीयेत्रिगुणंचैवचतुर्थेनास्तिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥
अपात्रीकरणंत्वातप्तकृच्छ्रेणशुध्यति ॥ शीतकृच्छ्रेणवाशुद्धिमहःसांतपनेनवा ॥ ४० ॥

---

(१३) मिताक्षरा ।
(२१) मिताक्षरा । विवादभङ्गार्णवः ।
(२२) निर्णयसिन्धुः । मदनपारिजातः । आचारमयूखः ।
(३५) इदं श्वपाकलक्षणं दशमाध्यायगतैकोनविंशतितमश्लोकोक्तलक्षणात् तथा चामरकोशोक्तलक्षणाद्भिन्नं वर्तते ।
(३६) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः
(३७) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः
(३८) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः
(३९) मिताक्षरा ।

श्रुतिंपश्यन्तिमुनयःस्मरन्तिचतथास्मृतिम् ॥ तस्मात्प्रमाणमुभयंप्रमाणैःप्रापितंभुवि ॥ ४१ ॥
वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥
यस्यदेशस्ययोधर्मःप्रवृत्तःसार्वकालिकः ॥ श्रुतिस्मृत्यविरोधेनदेशदृष्टःसउच्यते ॥ ४३ ॥
देशपत्तनगोष्ठेषुपुरग्रामेषुवादिनाम् ॥ तेषांस्वसमयैर्धर्मःशास्त्रतोऽन्येषुतैःसह ॥ ४४ ॥
लेख्यंयत्रनविद्येतनभुक्तिर्नचसाक्षिणः ॥ नचदिव्यावतारोस्तिप्रमाणंतत्रपार्थिवः ॥ ४५ ॥
उभयाभ्यार्थितेनैवमयाह्यमुकसूनुना ॥ लिखितंह्यमुकेनेतिलेखकःस्वंतुतल्लिखेत् ॥ ४६ ॥
शोधयेत्तंचच्छन्देनवेदयेद्धनिकंनृपे ॥ सराज्ञर्णचतुर्भागंदाप्यंतस्यचतद्धनम् ॥ ४७ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

पुष्पालङ्कारवस्त्राणिगन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुष्यन्तिदन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥
आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् ॥ समाप्तेतूदकंकृत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २ ॥
यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाह्वेत् ॥ ३ ॥
राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रेचान्त्यस्तुगर्हितः ॥ ४ ॥
षंढान्धबधिरादीनांविवाहोस्तियथोचितम् ॥ विवाहासंभवेतेषांकनिष्ठोविवहेत्तदा ॥ ५ ॥
वसवःपितरोज्ञेयारुद्राज्ञेयाःपितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी ॥ ६ ॥
अविद्वान्प्रतिगृह्णानोभस्मीभवतिदारुवत् ॥ ७ ॥
सर्वायासविनिर्मुक्तैःकामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यंभवद्भिर्नःश्वोभूतेश्राद्धकर्मणि ॥ ८ ॥
दद्यात्त्रिभ्यःपरेभ्यस्तुजीवेच्चेत्त्रितयंयदि ॥ ९ ॥
आशौचेचव्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते ॥ १० ॥
वृद्धःशौचस्मृतेलुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ ११ ॥
तस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः ॥ तृतीयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरेत् ॥ १२ ॥
अस्वर्ग्याह्याहुतिःसास्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ १३ ॥
ब्रह्मचर्यंचरेद्वापिप्रविशेद्वाहुताशनम् ॥ १४ ॥
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापिव्रतीनभ्रश्यतेव्रतात् ॥ १५ ॥
इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूंस्ततः ॥ १६ ॥

॥ मिताक्षरा ॥

अकामतस्त्वहोरात्रंशेषेषूपवसेदहः ॥१॥
मानुषास्थिशवंविष्ठारेतोमूत्रार्तवंवसा ॥ स्वेदाश्रुदूषिकाश्लेष्ममद्यंचामेध्यमुच्यते ॥ २ ॥
विष्णोर्हव्यंचकव्यंचब्रूयाद्रक्षेतिचक्रमात् ॥ ३ ॥

---

(४) संस्कारकौस्तुभः (१) श्राद्धमयूखः

सभासदश्चयेतत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः ॥ यथालेख्यविधौतद्वत्स्वहस्तंतद्युरेवते ॥ ४ ॥
निष्केतुसत्यवचनंद्विनिष्केपादलम्बनम् ॥ त्रिकादर्वाक्तुपुण्यंस्यात्कोशपानमतःपरम् ॥ ५ ॥
विभक्तावाविभक्तावासपिण्डाःस्थावरेसमाः ॥ एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥
वाक्पारुष्येयएवोक्ताप्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥
ब्राह्मणस्यवधेमौण्ड्यंपुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ ललाटेवाभिशस्ताङ्कःप्रयाणंगर्दभेनतु ॥ ८ ॥
सूतकेतुकुलस्यान्नमदोषंमनुरब्रवीत् ॥ ९ ॥
बहूनामेककार्याणांसर्वेषांशस्त्रधारिणाम् ॥ यद्येकोघातयेत्तत्रसर्वेतेघातकाःस्मृताः ॥ १० ॥
ततोमुसलमादायसकृद्धन्यात्तुतंस्वयम् ॥ ११ ॥
एतान्येवतथापेयान्येकैकंतुत्र्यहंत्र्यहम् ॥ अतिसांतपनंनामश्वपाकमपिशोधयेत् ॥ १२ ॥
विद्वद्भिर्नृपस्त्रीणांनेष्यतेकेशवापनम् ॥ ऋतेमहापातकिनोगोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ १३ ॥

॥ संस्कारकौस्तुभः ॥

सर्वदेशेषुपूर्वाह्णेमुख्यंस्यादुपनायनम् ॥ मध्याह्नेमध्यमंप्रोक्तमपराह्णेचगर्हितम् ॥ १ ॥
विवाहेनाधिकारेणज्येष्ठकन्योत्थितायदा ॥ तदनुज्ञांविनाचापिकनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ २ ॥
शर्मदेवश्चविप्रस्यवर्मराजाचभूभुजः ॥ गुप्तोदत्तश्चवैश्यस्यदासःशूद्रस्यकारयेत् ॥ ३ ॥
चाण्डालान्नंद्विजोभुक्त्वासम्यक्चान्द्रायणंचरेत् ॥ बुद्धिपूर्वंतुकृच्छ्राब्दंपुनः संस्कारमेवच ॥ ४ ॥
प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासेनयोजयेत् ॥ यामद्वयंशयानस्तुब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५ ॥
चत्वारोब्राह्मणस्याद्याःशस्तागान्धर्वराक्षसौ ॥ ६ ॥

॥ नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नम् ॥

जातकर्मादिसंस्काराःस्वकालेनभवन्तिचेत् ॥ चौलादर्वाक्प्रकुर्वीतप्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥†
लेखामात्रस्तुदृश्येतरश्मिभिस्तुसमन्वितः ॥ उदितंतुविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् ॥ २ ॥*

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

भरणंपोष्यवर्गस्यप्रशस्तंस्वर्गसाधनम् ॥ नरकंपीडनेचास्यतस्माद्यत्नेनतंभरेत् ॥ १ ॥
येजातायेप्यजाताश्चयेचगर्भेव्यवस्थिताः ॥ वृत्तिंतेऽपिहिकाङ्क्षन्तिवृत्तिलोपोविगर्हितः ॥ २ ॥
ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वंचविन्दति ॥ तेनचानृणतांयातिपितॄणांजीवतांसुखम् ॥ ३ ॥
षाण्मासिकेपिकालेतुभ्रान्तिःसंजायतेनृणाम् ॥ धात्राक्षराणिसृष्टानियत्रारूढान्यतःपुरा ॥ ४ ॥
ब्राह्मणःक्षत्रियोवापिवृद्धिंनैवप्रयोजयेत् ॥ कामीचखलुधर्मार्थंदद्यात्पापीयसेऽल्पकम् ॥ ५ ॥
धर्मार्थंब्राह्मणेदानंयशोर्थेतदनर्थकम् ॥ ६ ॥

---

† संस्कारमयूखः । * संस्कारमयूखः

सर्वत्रादायकंराजाहरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम् ॥ अदायकंतुब्रह्मस्वंश्रोत्रियेभ्यःप्रदापयेत् ॥ ७ ॥
विरोधेतुमिथस्तेषांव्यवहारोनसिध्यति ॥ ८ ॥
ऋतुस्नातातुयाभार्याभर्तारंनोपगच्छति ॥ तांग्राममध्येविख्याप्यभ्रूणघ्नींविनिवासयेत् ॥ ९ ॥
स्वच्छन्दगाचयानारीतस्यास्त्यागोविधीयते ॥ नचैवस्त्रीवधंकुर्यान्नचैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १० ॥
स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याविवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ॥ नवधंनचवैरूप्यंबन्धंस्त्रीणांविवर्जयेत् ॥ ११ ॥
दानात्प्रभृतियातुस्याद्यावदायुःपतिव्रता ॥ साभर्तृलोकमाप्नोतियथैवारुन्धतीतथा ॥ २१ ॥
यल्लब्धंलाभकालेतुस्वजात्याकन्ययासह ॥ कन्यागतंतुतद्विद्याच्छुद्धंवृद्धिकरंस्मृतम् ॥ १३ ॥
वैवाहिकंतुतद्विद्याद्भार्ययायत्समागतम् ॥ धनमेवंविधंसर्वंविज्ञेयंधर्मसाधनम् ॥ १४ ॥
आरुह्यसंशयंयत्रप्रसभंकर्मकुर्वते ॥ तस्मिन्कर्मणितत्तुष्टेनप्रसादःस्वामिनाकृतः ॥ १५ ॥
तत्रलब्धंतुयत्किंचिद्धनंशौर्येणतद्भवेत् ॥ ध्वजाहृतंभवेद्यच्चविभाज्यंनैवतत्स्मृतम् ॥ १६ ॥
संग्रामादाहृतंयत्तुविद्राव्यद्विषतांबलम् ॥ स्वाम्यर्थेजीवितंत्यक्त्वातद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ व्यवहारतत्त्वम् ॥

नाध्यापयतिनाधीतेसब्राह्मणब्रुवःस्मृतः ॥ १ ॥

॥ दायक्रमसंग्रहः ॥

पतितस्तुसुतःक्लीबःपङ्गुश्चोन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्तोभर्तव्यास्तेनिरंशकाः ॥ १ ॥

सामान्यंपुत्रकन्याधिःसर्वस्वंन्याययाचितम् ॥ अदेयान्याहुराचार्याःयच्चान्यस्मैप्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥

॥ दायतत्त्वम् ॥

राजालब्ध्वानिधिंदद्याद्द्विजेभ्योऽर्धंद्विजःपुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्ससर्वस्यप्रभुर्यतः ॥ १ ॥
इतरेणनिधौलब्धेराजाषष्ठांशमाहरेत् ॥ अनिवेदितविज्ञातादाप्यस्तंदण्डमेवच ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवते

३ स्कन्धे १ अध्याये ३६ श्लोक टीकायां

येनशुक्लीकृताहंसाःशुकाश्चहरितीकृताः ॥ मयूराश्चित्रितायेनसतेवृत्तिंविधास्यति ॥ १ ॥

॥ शङ्करविजयेप्रथमप्रकरणे ॥

पूज्येषुसेवकानीचाःपुण्यमार्गक्रियानुगाः ॥ तत्तदेवपदंचापुर्यथाजातिकुलस्थितिः ॥ १ ॥
विप्राणांदैवतंशंभुःक्षत्रियाणांतुमाधवः ॥ वैश्यानांतुभवेद्ब्रह्माशूद्राणांगणनायकः ॥ २ ॥*

---

* ब्राह्मणेनशिवःशिवतत्त्वविदासेवितव्यः । क्षत्रियादिनातुतत्तत्त्वविदेतिनिरवद्यं मनुस्मृतेरितरथाकर्तुमशक्यत्वात् । परन्तुक्षीणेपुण्येलघुधर्मतयाक्लेशभाजि कलियुगे परस्परागादिग्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकप्रवृत्तिःकाचिदासीत् ॥ २ ॥

॥ मयूखाः ॥

॥ संस्कारमयूखः ॥

शूद्रोप्येवंविधःकार्योविनामन्त्रेणसंस्कृतः ॥ १ ॥
ततोन्नप्राशनंमासिषष्ठेकार्यंयथाविधि ॥ अष्टमेवाथकर्तव्यंयद्वेष्टंमङ्गलंगृहे ॥ २ ॥
तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथैकायथाक्रमम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्यास्वाशूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥
अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगंसपत्नीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहंवक्ष्यामिशौनक ॥ ४ ॥
क्षुधितंतृषितंश्रान्तंबलीवर्दंनयोजयेत् ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ आचारमयूखः ॥

यस्मिन्देशेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका ॥ सैवतत्रप्रशस्तास्यात्तयाशौचंविधीयते ॥ १ ॥
मूत्रेतिस्रःपादयोस्तुहस्तयोस्तिस्रएवतु ॥ मृदःपञ्चदशामेध्येहस्तादीनांविशेषतः ॥ २ ॥
नष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्सन्ध्यांसमाचरेत् ॥ अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् ॥ ३ ॥
असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ मन्त्रस्नानादिकंप्रोक्तंमुनिभिःशौनकादिभिः ॥ ४ ॥
वस्त्रेणाच्छाद्यतुकरंदक्षिणंयःसदाजपेत् ॥ तस्यतत्सफलंजप्यंतद्धीनमफलंस्मृतम् ॥ ५ ॥
भोजनंतुननिःशेषंकुर्यात्प्राज्ञःकथंचन ॥ अन्यत्रदधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः ॥ ६ ॥
स्त्रीणांचप्रेक्षणात्स्पर्शात्तासुहास्यशृंगारभाषणात् ॥ स्पन्दतेब्रह्मचर्यंचनदोरन्त्रृतुसंगमात् ॥ ७ ॥†
ऋतौतुगर्भशंकित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतं ॥ अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ श्राद्धमयूखः ॥

मुन्यन्नंब्राह्मणस्योक्तंमांसंक्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रधानंशूद्रस्यसर्वेषांचाविरोधियत् ॥ १ ॥
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेणमुच्यतेकर्मणस्ततः ॥ तस्माद्विद्वान्नैवदद्यान्नयाचेन्नचदापयेत् ॥ २ ॥

॥ ६ ॥ व्यवहारमयूखः ॥

दत्तक्रीतादिपुत्राणांबीजवापुःसपिण्डता ॥ पञ्चमीसप्तमीचैवगोत्रंतुपालकस्यच ॥ १ ॥
स्त्रीधनंस्यादपत्यानांदुहिताचतदर्थिनी ॥ अप्रत्ताचेत्समूढातुलभतेमानमात्रकम् ॥ २ ॥

॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतत्यर्धंशरीरस्यभार्यायस्यसुरांपिबेत् ॥ पतितार्धशरीरस्यनिष्कृतिर्नविधीयते ॥ १ ॥
योयस्यहिंस्याद्द्रव्याणिज्ञानतोऽज्ञानतोऽपिवा ॥ एतस्योत्पादयेत्तुष्टिंराज्ञांदद्याचतत्समम् ॥ २ ॥
यत्पुंसः परदारेषुतच्चैनांचारयेद्व्रतम् ॥ ३ ॥
गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिः सर्पिः कुशोदकम् ॥ स्नात्वापीत्वाचकृत्वाचकृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥
असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ॥ नक्षत्रैर्जीवतेयश्चसोऽन्धकारंप्रपद्यते ॥ ५ ॥
अटव्यामटमानस्यब्राह्मणस्यविशेषतः ॥ प्रनष्टसलिलेदेशेकथंशुद्धिर्विधीयते ॥ ६ ॥
अपांस्पृष्टैवविप्रस्तुकुर्याच्चैवसचैलकम् ॥ गायत्र्याष्टशतंजाप्यंस्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥

† समयमयूखः

देशकालंसमासाद्यावस्थानात्मनस्तथा ॥ धर्मंशौचेवतिष्ठेतनकुर्याद्वेगधारणम् ॥ ८ ॥
त्रिरात्रंवाप्युपवसेत्त्र्यहंत्रिःपर्वणीभवेत् ॥ तथैवाम्भसिनग्नस्तुत्रिःपठेदघमर्षणम् ॥ ९ ॥
यदह्नाकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा ॥ आसीनःपश्चिमांसन्ध्यांप्राणायामैर्निहन्तितैः ॥ १० ॥

॥ वृद्धमनुः ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

प्रतिश्रुत्यनकुर्याद्यःसकार्यःस्याद्बलादपि ॥ सचेन्नकुर्यात्तत्कर्मप्राप्नुयाद्द्विशतंदमम् ॥ १ ॥
पथिविक्रीयतद्भाण्डंवणिक्भृत्यंत्यजेद्यदि ॥ अथतस्यापिदेयंस्याद्भृतेरर्थंलभेतसः ॥ २ ॥
योभाटयित्वाशकटंनीत्वाचान्यत्रगच्छति ॥ भाटंनदद्याद्दाप्यःस्यादरूढस्यापिभाटकम् ॥ ३ ॥
स्थापितांचैवमर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ॥ अतिक्रामन्तियेपापास्तेदण्ड्याद्विशतंदमम् ॥ ४ ॥
अपुत्राशयनंभर्तुःपालयन्तीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डंकृत्स्नमंशंलभेतच ॥ ५ ॥
कुर्यादनुपनीतोपिश्राद्धमेकोहियःसुतः ॥ पितृयज्ञाहुतिंपाणौजुहुयाद्ब्राह्मणस्यसः ॥ ६ ॥
यस्यामस्तंरविर्यातिपितरस्तामुपासते ॥ तिथिंतेभ्योयतोदत्तोह्यपराह्णःस्वयंभुवा ॥ ७ ॥
मध्येवायदिवाप्यन्तेयत्रकन्यांरविर्व्रजेत् ॥ पक्षःसकालःसंपूर्णःश्राद्धंतत्रविधीयते ॥ ८ ॥
ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् ॥ तत्रगच्छन्समाप्नोतिह्यनिष्टंफलमेवच ॥ ९ ॥
स्वयंधौतेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता ॥ १० ॥
समाहितोपलिप्तेतुद्वारिकुर्वीतमण्डले ॥ ननियुक्तःशिरोवर्ज्यंमाल्यंशिरसिवेष्टयेत् ॥ ११ ॥
अनुष्ठितंतथादेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ॥ नानुष्ठितंमनुष्यैस्तदुक्तंकर्मसमाचरेत् ॥ १२ ॥
खादिरस्यकरंजस्यकदंबस्यतथैवच ॥ अर्कस्यकरवीरस्यकुटजस्यविशेषतः ॥ १३ ॥
पक्षादौचरवौषष्ठ्यांरिक्तायांचतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यज्यमानस्तुधनायुर्भ्यांप्रहीयते ॥ १४ ॥
अन्यायोपात्तवित्तस्यपतितस्यचवार्धुषेः ॥ नस्नायादुदपानेषुस्नात्वाकृच्छ्रंसमाचरेत् ॥ १५ ॥
मृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा ॥ अस्पृश्यस्पर्शनेचैवनस्नायादुष्णवारिणा ॥ १६ ॥
संक्रान्त्यांभानुवारेचसप्तम्यांराहुदर्शने ॥ आरोग्यपुत्रमित्रार्थीनस्नायादुष्णवारिणा ॥ १७ ॥
सगोहत्याकृतंपापंप्राप्नोत्येवनसंशयः ॥ १८ ॥
षडोङ्कारंजपन्विप्रोगायत्रींमनसाशुचिः ॥ अनेकजन्मजैःपापैर्मुच्यतेनात्रसंशयः ॥ १९ ॥

---

(२) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः
(५) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः । मिताक्षरा
(६) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
(७) श्राद्धहेमाद्रिः । निर्णयसिन्धुः
(८) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धहेमाद्रिः
(९) श्राद्धहेमाद्रिः । पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
(११) निर्णयसिन्धुः
(१५) श्राद्धहेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । मिताक्षरा ।
(१६) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । निर्णयसिन्धुः । आचारमयूखः

तिस्रोऽव्याहृतयःपूर्वषडोङ्कारसमन्विताः ॥ पुनःसंहृत्यचौङ्कारंमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ २० ॥
सौङ्कारचतुरावृत्त्यविज्ञेयासाशताक्षरा ॥ शताक्षरांसमावर्त्यसर्ववेदफलंलभेत् ॥ २१ ॥
एतयाज्ञातयानित्यंवाङ्मयंविदितंभवेत् ॥ उपासितंभवेत्तेनविश्वंभुवनसप्तकम् ॥ २२ ॥
यथायोधनहस्तेभ्योराज्यंगच्छतिधार्मिकः ॥ एवंतिलसमायुक्तंजलंप्रेतेषुगच्छति ॥ २३ ॥
एकैकस्यतिलैर्मिश्रानत्रींस्त्रीन्कृत्वाजलाञ्जलिम् ॥ यावज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति ॥ २४ ॥
इहजन्मकृतंपापमन्यजन्मकृतंचयत् ॥ अङ्गारकचतुर्दश्यांतर्पयंस्तद्व्यपोहति ॥ २५ ॥
नपिबेन्नचभुञ्जीतद्विजःसव्येनपाणिना ॥ नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् ॥ २६ ॥
पिबतोयत्पतेत्तोयंभोजनेमुखनिःसृतं ॥ अभोज्यन्तद्भवेदन्नंभोक्ताभुञ्जीतकिल्बिषी ॥ २७ ॥
पीतावशेषितंकृत्वाब्राह्मणःपुनरापिबेत् ॥ त्रिरात्रंतुव्रतंकुर्याद्वामहस्तेनवापुनः ॥ २८ ॥

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ॥ यद्यमारविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ १ ॥
यश्चवाकुरुतेवाचंयश्चमीमांस्यतेऽध्वरं ॥ यश्चवेत्त्यात्मकैवल्यंपङ्क्तिपावनपावनाः ॥ २ ॥
यांकांचित्सरितंप्राप्यकृष्णपक्षेचतुर्दशी ॥ यमुनायाविशेषेणब्राह्मणोनियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥
हिरण्यंवैश्वदेवेतुदद्याद्वैदक्षिणांबुधः ॥ पित्रेतुरजतंदेयंशक्त्याभूमिगवादिकम् ॥ ४ ॥
प्रोषितस्ययदाकालोगतश्चेद्द्वादशाब्दिकः ॥ प्राप्तेत्रयोदशेवर्षेप्रेतकार्याणिकारयेत् ॥ ५ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

चण्डालादेस्तुसंस्पर्शेवारुणंस्नानमेवहि ॥ इतराणितुचत्वारियथायोग्यंस्मृतानिह ॥ १ ॥
मनुष्यतर्पणेचैवस्नानेवस्त्रादिपीडने ॥ निवीतीस्तूभयेविप्रस्तथामूत्रपुरीषयोः ॥ २ ॥
वस्त्रंत्रिगुणितंयस्तुनिष्पीडयतिमूढधीः ॥ वृथास्नानंभवेत्तस्ययच्चैवादशमम्बुभिः ॥ ३ ॥
और्ध्वपुण्ड्रोमृदाधार्योयतिनाचविशेषतः ॥ भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ४ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतन्द्रिता ॥ स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच ॥ १ ॥

---

(२३) श्राद्धहेमाद्रिः ।
(२४) श्राद्धहेमाद्रिः ।
(२५) श्राद्धहेमाद्रिः । आचारमयूखः ।
(२६) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।
(२७) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।
(२८) पराशरमाधवः । आचारमयूखः
(१) श्राद्धमयूखः
(६) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धमयूखः

संस्थितेपक्षिणींरात्रिंदौहित्रेभगिनीसुते ॥ संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २ ॥
पित्रोःस्वसरितद्वच्चपक्षिणींपक्षयन्निशाम ॥ ३ ॥
भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते ॥ मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते ॥ ४ ॥
शालकेतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुध्यति ॥ ५ ॥
षण्ढंतुब्राह्मणंहत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ ६ ॥
शूद्रकन्यांसमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः ॥ अपरोनापितःप्रोक्तःशूद्रधर्माधिकोपिसः ॥ ७ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

यदितस्मिन्दाप्यमानेभवेन्मोषेतुसंशयः ॥ मुषितःशपथंदाप्योबन्धुभिर्वापिसाधयेत् ॥ १ ॥
नप्रातर्नप्रदोषश्चसन्ध्याकालोतिकालहि ॥ मुख्यकालेनुकल्पश्चसर्वस्मिन्कर्मणिस्मृतः ॥ २ ॥
पीत्वापोऽशनमश्नीयात्पात्रेदत्तमगर्हितम ॥ भार्याभृतकदासेभ्यउच्छिष्टंशेषयेत्ततः ॥ ३ ॥
अनिन्दन्भक्षयेन्नित्यंवाग्यतोन्नमकुत्सयन् ॥ पञ्चग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंमहत् ॥ ४ ॥
महानद्यन्तरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः ॥ वाचोयत्रविभिद्यन्तेतद्देशान्तरमुच्यते ॥ ५ ॥
पित्रोरुपशमेस्त्रीणामूढानांतुकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याहभगवान्यमः ॥ ६ ॥
नभस्यस्यापरःपक्षोयत्रकन्यांव्रजेद्रविः ॥ समहालयसंज्ञःस्याद्गजच्छायाह्वयस्तथा ॥ ७ ॥
सप्तहस्तेनदण्डेनत्रिंशद्दण्डनिवर्तनम ॥ तान्येवदशगोचर्मदातापापैःप्रमुच्यते ॥ ८ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणंतदा ॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषभाक् ॥ १ ॥
एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः ॥ नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ २ ॥
पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः ॥ उपायनेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः ॥ ३ ॥
जीवन्यदिसमागच्छेद्घृतकुंभेनिमज्ज्यच ॥ उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् ॥ ४ ॥
सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोर्मृतेहनि ॥ तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ॥ ५ ॥
तैलाभ्यंगोनार्कवारेनभौमेनोसंक्रान्तौवैधृतौविष्टिषष्ठ्योः ॥ पर्वस्वष्टम्यांचनेष्टःसदुष्टःप्रोक्तान्मुक्त्वावासरेसूर्यसूनोः ॥ ६
स्नुषात्स्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः॥ पुत्राभावेतुकुर्वीरन्सपिण्डान्तंयथाविधि ॥ ७ ॥
श्राद्धंकरिष्यन्कृत्वावाभुक्त्वावापिनिमन्त्रितः ॥ उपोष्यचतथाभुक्त्वानोपेयाच्चऋतावपि ॥ ८ ॥
निमन्त्र्यविप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरं ॥ प्रमत्तांचतथाभ्यायंक्रोधशौचेतथानृतं ॥ ९ ॥

शू०क० (२) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
शू०क० (३) पराशरमाधवः
शू०क० (४) पराशरमाधवे (बृहन्मनुः) निर्णयसिन्धुः
शू०क० (५) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
प०मा० (४) आचारमयूखः
प०मा० (५) विवादभङ्गार्णवः
प०मा० (६) निर्णयसिन्धुः
नि०सि० (१) प्रयोगपारिजातकः ।
नि०सि० (२) संस्कारकौस्तुभः ।
नि०सि० (४) हेमाद्रिः । श्राद्धमयूखः
नि०सि० (९) श्राद्धमयूखः

मृण्मयंदारुजंपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् ॥ राजतंदैविकेकार्येशिलापात्रंचवर्जयेत् ॥ १० ॥
अमृतंमृतमाकर्ण्यकृतंयस्यौर्ध्वदेहिकं ॥ प्रायश्चित्तमसौस्नातंकृत्वाग्नीनादधीतच ॥ ११ ॥
द्वादशाहव्रतंचर्यात्रिरात्रमथवास्यतु ॥ स्नात्वोद्वहेततांभार्यामन्यांवातदभावतः ॥ १२ ॥
अग्नीनाधायविधिवद्व्रात्यस्तोमेनवायजेत् ॥ अथैन्द्राग्नेनपशुनागिरिंगत्वाचतत्रतु ॥ १३ ॥
स्त्रीबाद्यानोदकंकुर्युस्तेनाव्रात्याविधार्मिणः ॥ गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुराप्यश्चैवयोषितः ॥ १४ ॥
दशाहस्यान्तरोयस्यगङ्गातोयेऽस्थिमज्जति ॥ गयायांमरणंयादृक्तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेचभूभुजां ॥ वैश्यानान्तुत्रिपक्षादावथवास्यात्सपिण्डनं ॥ १६ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

ब्रह्मदायागतांभूमिंहरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ॥ गृहंद्वितयःसर्वेतथाक्षत्रंक्रमागतं ॥ १ ॥

॥ श्राद्धमयूख ॥

शुक्लाःसमुन्नतःश्रेष्ठास्तथापद्योत्पलानितु ॥ गन्धरूपोपयुक्तानिऋतुकालोद्भवानिच ॥ १ ॥
जपादिकुसुमंरिण्ठीरूपिकासुकुरण्टिका ॥ पुष्पाणिवर्जनीयानिश्राद्धेकर्मणिनित्यशः ॥ २ ॥

॥ व्यवहारमयूखः ॥

प्रमादान्नाशितंदाप्यःसमंहिद्रोहनाशितं ॥ नतुदाप्योहृतंचौरैर्दग्धमूढंजलेनवा ॥ १ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतितान्त्यश्वपाकेनसंस्पृष्टाचेद्रजस्वला ॥ तान्यहानिव्यतिक्रम्यप्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ १ ॥
प्रथमेऽह्नित्रिरात्रंस्याद्द्वितीयेद्व्यहमेवतु ॥ अहोरात्रंतृतीयेऽह्निचतुर्थेनक्तमेवच ॥ २ ॥

॥ बृहन्मनुः ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

त्रयोदश्यान्तुसप्तम्यांचतुर्थ्यामर्धरात्रतः ॥ अर्वाक्नाध्ययनंकुर्यादिच्छेत्तस्यपरायणम् ॥ १ ॥
रात्रौयामद्वयादर्वाक्यदिपश्येत्त्रयोदशीम् ॥ सारात्रिःसर्वकर्मघ्नीशङ्कराराधनंविना ॥ २ ॥

शूद्रकमलाकरः

जीवञ्जातोयदिततोमृतःसूतकमेवतु ॥ सूतकंसकलंमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकम् ॥ १ ॥

---

(१२) श्राद्धमयूखः ।

(१३) श्राद्धमयूखः ।

॥ पराशरमाधवः ॥

समानोदकभावस्तुनिवर्तेताचतुर्दश ॥ जन्मनामस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
आषाढीमवधिंकृत्वापञ्चमंपक्षमाश्रिताः ॥ काङ्क्षन्तिपितरःक्लिष्टाअन्नमप्यन्वहंजलम् ॥ २ ॥
तस्मात्तत्रैवदातव्यंदत्तमन्यत्रनिष्फलम् ॥ आषाढीमवधिंकृत्वायःपक्षःपञ्चमोभवेत् ॥ ३ ॥
तत्रश्राद्धंप्रकुर्वीतकन्यास्थोऽर्कोभवेन्नवा ॥ ४ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

असंबन्धाभवेन्मातुःपिण्डेनैवोदकेनवा ॥ साविवाह्याद्विजातीनांत्रिगोत्रान्तरिताचया ॥ १ ॥
श्वशूद्रपतिताश्चान्त्यामृताश्चेद्द्विजमन्दिरे ॥ शौचंतत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषितंयथा ॥ २ ॥
दशरात्राच्छुनिमृतेमासाच्छूद्रेभवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यान्तुपतितेगेहमन्त्योमासाचतुष्टयात् ॥ ३ ॥
अत्यन्तंवर्जयेद्गेहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ मिताक्षरा ॥

दशाभ्यन्तरेबालेप्रमीतेतस्यबान्धवैः ॥ शावाशौचंनकर्तव्यंसूत्याशौचंविधीयते ॥ १ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

देशनामनदीभेदान्निकटेपिभवेद्यदि ॥ तत्तुदेशान्तरंप्रोक्तंस्वयमेवस्वयंभुवा ॥ १ ॥
दशरात्रेणयावार्तायत्रनश्रूयतेऽथवा ॥ गुरोःशिष्येपितुःपुत्रेदंपत्योःस्वामिभृत्ययोः ॥ २ ॥
एकोदरेजीवतितुसापत्नोनलभेद्धनं ॥ स्थावरेप्येवमेवस्यात्तदभावेलभेतवै ॥ ३ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

मातुर्मातृगमनेपितुर्मातृगमनेतथा ॥ एतास्त्वकामतोगत्वाद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् ॥

स्मृ० (२) आचारमयूखः । प०मा० (२) श्राद्धमयूखः
शू० (१) मिताक्षरा प०मा० (३) श्राद्धमयूखः

मेधातिथिपाठभेदाः

चिन्हानि

मे०१=मुद्रितपुस्तकम्। मे०२=वङ्गपुस्तकम्।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
		अध्यायः १	
	१४	शास्त्रंकात्स्र्न्येन	शास्त्रकात्स्र्न्येनपर्यालोचनावसेयोऽर्थोबुद्धिगोचरमावहति।
	१६	तत्तूक्तमपि	यत्तूक्तमपि।
	१७	निश्चयोनास्तिनास्तीति	निश्चयोऽस्तिनास्तीति।
	,,	अर्थसंशयेऽपि	अथसंशयेपि।
	,,	सिद्धौ	सिद्धेः।
	२१	सिद्धिः	सिद्धेः।
	,,	चाविद्यते	चवेद्यते।
	२३	चाव्युत्पन्न	चव्युत्पन्न।
	२०	अनेकार्थवाद	नचार्थवाद।
	२१	पुरुषार्थोपयोगी	पुरुषोपयोगी।
	४	आदेश	उपदेश।
		अकृत्रिमप्रतिमत्वं	उत्पत्तिमप्रतिमत्वं।
		प्रयोजनात्	प्रयोजनान्दर्शयन्।
	४	शब्दादितरैरविहिते	शब्दान्तिमैः।
	१०	त्यागेनयदृच्छया	त्यागेननयदृच्छया।
	११	नह्यकुशलः	नहिकुशलः।
	१२	आसनेन	अथवा आसनेन
	१३	विशेषणम्	विशेषणेन।
		कुशलप्रश्नानुरूप	कुशलश्नानुरूप
		अविक्षिप्त	अनिक्षिप्त।
	१५	निवृत्तौ	प्रतिपत्तौ।
		अनवधारणे	अवधारणे।
	२१	तपोविशेषात्	तयोर्विशेषात्।
	२३	वाक्पक्षे	वाक्यपक्षे।
५	१६	वीर्यादि भगशब्दः	वीर्यादिषु।
		मनुः	मनोः
	१७	चतिसृषु चतसृषु।	ज्ञातिषु जातिषु।
		अवरोधार्थं	अवबोधार्थं।
	१९	वैदेहिक	वैदेहक।
	२१	तज्जातीया	तेनतज्जातीया।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
५	२२	धर्मादिना	धर्महीना।
६	४	लक्षणयायोग्यतया	लक्षणयोग्यतया
	५	तत्तेन	तेन
	७	एवंचैत्यवन्दना-	एवंचेत्येवंहनना-
६	७	दावपि	दावपि
		कतमे	कृताये
७	६	अभयंसहस्र	अयंसहस्र
		आहवनीयोपस्थाने	आहवनीयमुपतिष्ठते ऽप्रत्यक्षएवावादयंविधत्तेयेतथैवेतितृतीयया प्रयक्षस्यैवमन्त्रस्य। आहवनीयोपस्थाने
	७	दामि	ददामि
	१२	कुमारिलपक्षः	कुशादिलून(वा)नून-पक्षः। (अस्पष्टम्)
	१३	स्वयंभुवा	स्वयंभुवो।
	१८	पाताः	याताः
	२०	अन्यतो	पातात्।
	२४	अभिलप्य	अभिलक्ष्य
	२७	भेदो	वेदो।
	२९	महत्त्वस्यएतेन	महत्वख्यापनेन।
	३०	नस्तस्य	यस्तस्य
८	१	क्रियेति	क्रियते।
		परिस्पन्दमान	परिस्यन्दमान
	३	पारमार्थिकोऽर्थौ	पारमार्थिको
	४	सनतत्त्वार्थौ	सएवचार्थौ।
	८	प्रतीयमानैकवाक्यताबोधने	प्रतीयमानैककर्ताविध्येत
	१३	शक्तत्वमनुब्रूहि	शक्तिमनुब्रूहि।
९	८	शब्दत्वं	मष्टत्वं
		चाविरुद्धं	चापिविरुद्धं।
	१०	समुपास्यते	समासज्ञः
	१३	अत्रोच्यते	सोपपाद्यते
	१४	अत्राहअत्रपरिहरन्ति	तत्राहंकारमत्रपरिहरति।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
४१	२०	धनुराकारताऽधिकास्य	धनुराकारतांबार्कस्य
४१	२१	भूम्यन्तरिक्ष	भौमान्तरिक्ष
	२१	कैतव	कुत
४२	८	सिंहव्याघ्रादयः	हिंस्राव्याघ्रादयः
४३	२	प्रकारप्रत्ययपरामर्शः	प्रकारपरामर्शः
	३	मुत्पत्तुं	मुत्पन्नं
	१८	स्वभावतोहिंस्रम हिंस्रंवा	स्वभावात्तादृशंवा
	१९	यत्रेदंयक्षरक्षादि	यथेदंजक्षतइत्यादि
	२०	क्षणनाद्रक्षांसि	क्षणाद्रक्षणाद्वारक्षांसि
४४	२८	मग्न्ययादित्यादिताप	मग्न्यादिना
४५	९	उद्भिज्जाः	उद्भिज्जा
	९	जायन्ते	जायन्ते प्ररोहन्ति
४६	३	वृक्षेभ्यश्च	वृक्षेभ्यश्चौषधिभ्यश्च
		अभिधानं	विधानानां
	५	स्तम्भे	स्तम्भं
	१८	वाकंचित्	चोच्यं
४७	३	दुःखादि	दुःखात्मिकादि
	,,	अधर्म	धर्म
४८	१७	शतार्द्धष्टव्यः	शताद्दृष्टव्यः
	१८	अनन्ताः	असंख्याः
४९	१९	सुस्थे	स्वस्थे
	२०	स्वस्थे	स्वास्थ्यं
	२२	संबंधानुथवादेव	संबंधानुभवादेव
	३२	निर्वृत्तिः	अभिनिर्वृत्तिः
५०	१५	कुटुम्बभूतं	जगद्दु (वा'द्व') कंपंचभूतम्
	१७	चैतस्य	अचैतन्यात्प्रधानस्य
५१	४	मूर्तस्य	भूतस्य
	७	वास	वासि
		नाम	नवा
	८	निरुपयोगिशरीरं	तदानीमुपभोगशरीरं
	१२	तच	तत्र
	,,	भूतेन्द्रियवर्गः	बुद्धीन्द्रियवर्गःएकः
	१२	तच्छरीरं	तदस्यशरीरं
	१३,१४	अधिवासितं	अधिवासिनं
५२	३	बीजं	जन्तोः
	४	संसृष्टः	तेनसंसृष्टः
५३	१५	मनस्कतादिगुणः	मनस्कामादिगुणः
	,,	अर्हेवतिः	अवहितान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१७	१७	अध्ययनाविरामाय	अध्ययनादिभावाधिगमाय.
५३	१७	एषचेद्दशोमहाम्	एषाचेद्दशंमाहात्म्यम्
	८	मनुः	यत्
	,,	उपाध्यायः	अप्युपाध्यायः
५४	६	अध्यापयिष्यति	व्याख्यास्यति
	७	शास्त्रस्यैतदा	शास्त्रस्यतदा
५४	८	स्वभाव	प्रभावः
	१०	शास्त्रे	शास्त्रं
५५	६,७	अथवा··अन्वयेन	एकस्मिन्व्यवहारध-र्मान्वये
	७	तं	तेषां
	२७	संपद्यन्ते	पठ्यन्ते
५७	४	नैसर्गिककर्म	नैसर्गिककम्प
	५	अविकृतं	व्यक्तं
	७	प्रभेषुभूतेषु	प्रलयेष
	२५	मासयो	मासाख्ययोः
	,,	पक्षाश्रितः	एताश्रितः
५०	१५	दिशि	हि
	१६	हित्वा	हित्वासविता
	२९	संनुध्यन्ते	संबुध्यन्ते
	,,	प्रतिज्ञाकरणंतत्त्वज्ञापनार्थम्	प्रतिज्ञानंज्ञकरणा-न्तरत्वज्ञापनार्थम्
५९	१	वेदनाच्च	विज्ञानाच्च
६०	४	शब्दस्य	शतशब्दस्य
	६	शातं	तत्
	२३	युगनाम	युग
६१	८	असंख्यया	संख्यया
६१	२०	स्तुत्याविधिप्रतिपत्तिः	श्रुत्याविच्छिन्नप्रतिपत्तिः
६२	८	प्रलयेऽयंक्रमः	प्रलयोपक्रमः
	१०	प्रागुक्तमहानिति	प्रागुक्तक्रमहानिः
६३	२	एषा	एषां
	,,	उच्यते	उच्यतेविकुरुतेविशेषतःकरोति
	१७	स्पर्शमात्रा	महतःस्पर्शनमात्रा
	१८	वायुकर्मणः कम्पा-क्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यक्	वायुकर्मापेक्षविक्षेपोद्वोधस्तिर्यक्
	,,	स्पन्दितं	स्यन्दितं
६४	१०	संसर्गात्तु	संसर्गानु
६५	१३	नक्रीडा प्रयुक्तौ	तत्क्रीडाप्रयुक्तो
	१४	कौतुकेन	निष्प्रयोजना

पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
२	दाता	दानं
४	आख्यातेचोपसर्ग	आख्यातोपसर्ग
६	किंचित्	नवेदवाक्यंकिंचित्
६	सकलं	सबलं
८	विज्ञानार्थौवा	विद्यायाअर्थस्यवा
	अनुष्ठातुः	मनुष्यान्
३१	तावदेव	वेद
२१	प्रमीयते	प्रमीयन्ते
"	म्रियते	प्रमीयन्तेनाप्राप्यचतुर्थं वयःप्रमीयन्तेम्रियन्ते
"	पूर्वत्र	पूर्ववत्
२२	पादशइति	यादशइति
१२	ग्रन्थः	पन्था
१४	प्रतीयते	विधीयते
१६	नामसु	मानेषु
२०	अनुयुगंफलन्तीति	चतुर्युगंफलतीति
३	स्वभावभेदस्य	स्वभावात्
"	यागादि	याग
७-१८	सर्वाणि	सत्राणि
५-२६	चित्तानुपालनं	तच्चित्तानुपालनम्
२६	उत्पत्ति	उद्गति
१५	पितृनुद्दिश्यतत्कर्व्यं	पितृनुद्दिश्ययत्क्रियतेतत्कर्व्यम्
१५	प्रतिपापणाय	प्रतिपादनाय
१६	प्रदानं	प्रदाने
५	न्योस्त्यन्यतो	न्योस्ति अतो
१५	भावा	भवन्ति
१८	पूज्यतमा	पूज्यमाना
१८	सुर्वेण	सर्वे
५	बौद्धादिभिःकलुषीक्रियन्ते	बौद्धादिभिःकथंचित्कलुषीक्रियन्ते
६	ब्रह्मस्वरूप··नन्दः	ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञाने ब्रह्माक्षयानन्दः
२४	मुज्झित्वा	अर्जित्वा
२५	श्रुतिः	स्तुतिः
५	परपाकेनेति	परपाकइति
"	स्वं	एवं
६	स्वकृत्या	स्वकस्या
७	प्रभूतं	प्रभुत्वं
१९	सर्वस्याब्राह्मणश्रुतेः	सर्वस्यास्य ब्राह्मणस्तुतेः
१०	एष	एवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
७८	४	प्रवक्तव्य	प्रयोक्तव्यं
	४,५	अयं ·· एव	अयंतु अनुवादएव
	९	विद्वत्तोपयोगिनी	तद्गतोपयोगिनी
	"	नसंपाठे	नसंपाते
	१०	लक्ष्यत	लभ्यत
	११	त्रैवर्णाधिकारं	त्रैवर्णिकार्थं
	२८	परिपूर्ण ·· यथाशास्त्रं	परिपूर्णयमनियमादीनि यथाशास्त्रं
७८	२९	विहितांति	विहितानि
	"	दोषैर्न	दोषैःपापैर्न
७९	११	नुपरितना	नुपरितता
	"	तदर्थस्य	तदर्थस्पष्टार्थं
८०	१	प्रमोक्षाद्बुद्धिविवृद्धिः	विमोक्षाद्बुद्धिसिद्धिः
	२	यशः। निः	यशोभिः
	२	श्रेयसं	श्रेयससर्व
	१७	साकल्येन	साकल्पेन
	"	रन्यनिरपेक्षतामाह	रन्यानिरपेक्षतामाह
	१९	एवहिंसाकल्यं	एवंहिंसाकल्पं
	२०	यदि	यत्
	"	गुणपदेन	गुणदोषपदेन
	२१	वृत्त	व्रत
	"	चतुर्णाम··ल्यार्थम्	चतुर्णामेतदपिसाकल्यम्
	२१,२२	सर्वस्येतो	सर्वइतो
८१	५	अतो	अस्त्यर्थे
	२०,२१	वेद··इत्युक्तम्	तदविहितकर्मानुष्ठानफलंनप्राप्नोतिवेदविहितकर्मफलंवेदफलमित्युक्तम्
	२१	वैदिकानि	अविकलानि
		अनुतिष्ठन्ययाचार	अनुतिष्ठन्तियथाआचारेण
	२२	यद्वदन्ति	यद्वृत्तिः
८२	६-७	आचारान्··क्लेशकरं	आचारंदृष्ट्वाधर्मस्यमुनिभिर्गीतिः। ग्रामिरिति क्लेशकरं
	७	तदापि	तदपि
	१८	अतीन्द्रियः	ईदृशः
	१९	नातिबहूनि	तानिबहूनि
	२०	तत्त्वभावभेदो	तत्स्वभावभेदो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
८२	२१-२२	ब्रह्मचारिणो··अ-नुष्ठानं	ब्रह्मचर्यायाब्रह्मचारि-णउपचर्यानुष्ठानं
	२२	एतत्	एष
	,,	प्रमेयार्थः	प्रमेयोऽर्थः
	२३	ब्राह्मादीनां	ब्राह्मणादीनां
	,,	माद्युपायानां	प्राप्त्युपायानां
	२४	नकल्पो	कल्पो
	,,	भृत्यादीनां	जात्यादीनां
	२१	तापसाय	तपसे
	२८	तापो	तापसो
	३०	ऋणादीनां	ऋणादानादीनां
८३	१	वियुक्तयोः	नियुक्तयोः
		ऋक्थ	कृत्स्न
	२	विधिः	धर्मविधिः
	४	अजीवतां	जीवतां
	६	त्रिविधं	विविधं
८५	२९	साकल्याभिधानं	कल्प्याभिधानं
८६	१	प्रतिषिद्धव्रतचर्या	बुद्धव्रतचर्या
		अध्यायः २	
८७	५	व्यवायाद्विस्मृत	व्यवहार्याद्विस्मृत
,,	२३	तेषां	नातेषां
८८	७	स्वाग्रहात्	स्वमोहात्
९४	१२	असाध्वाचारस्यापि	असाधारणाचारस्यापि
९८	२४	तत्राल्पतरांशः	तथान्यतरांशः
१०५	१८	व्याघातं	व्याख्यातं
१०९	१०	तस्य	तत्र
१११	९	अनुष्ठानंतु	अर्थानुष्ठानंतु
१२३	२६	तत्रैव	तथैव
,,	३१	चिरमधनोभूत्वा	चिरमप्यधनोभूत्वा
१२४	१	एभिर्विधीयन्ते	एभिर्वाक्यैर्विधीयन्ते
१२५	१३	तदभिधानमेव	सदभिधानमेव
१२७	५	पुंसइत्यधिकृतत्वात्	पुंसइतिविवक्षितत्वात्
१३६	१६	उपायत्वात्	उपादेयत्वात्
१५३	१५	येनकर्मणा	अध्यनकर्मणा
१५५	१५	अन्यस्याश्रुतत्वात्	अन्यस्याप्रकृतत्वात्
१५७	१२	ॐकारविषयः	ॐकारवचनः
१६४	२०	मंत्रज्ञानं	मंत्रजातं
१७९	२८	पूर्वविधि	सर्वविधि
१८३	६	अविशेषेणेच्छन्ति	ग्तितदृष्टमेनिर्णीतं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
१८६	१७	तस्यैषदोष	तस्यैवदोष
२२१	२१	वर्तते	शास्त्रीयेषुवर्तते
२४४	९	परमेषणेन	अनचरप्रेषणेन
२५४	२७	एवं	यतएवं
		अध्यायः ३	
२७५	९	तावताभि	तस्यविधेस्तावताभि
२८८	७	अभ्यनुज्ञायशू	तत्पुनरनुज्ञायशू
३०२	७	यदिकन्या	परस्परेच्छयायदिकन्या
३२१	२	प्रतिषेधानुमानं	प्रतिषेधानुमानंशक्यं
३२४	२६	परिक्रियेत्यादि	परिक्रमेत्यादि
३४३	२०	पूर्वशेषत्वात्	सर्वशेषत्वात्
३४७	१६	यदिकश्चित्	यदिपत्युःकश्चित्
३६२	१	प्रकरणे	श्राद्धप्रकरणे
३७१	३	अग्रेतु	अन्येतु
३००	२	तस्मादाच्छिद्य	तत्राच्छिद्य
४१६	१५	गुणान भक्ष्य	गुणान्सर्वान्भक्ष्य
४२८	२	आद्यत्वंदानाभि प्रायेण	आर्षदानाभिप्रायेण
४२९	१०	साचब्राह्मणी	अतोबाह्मणी
४३२	३०	अत्रसंदिह्यते	अत्रविद्यते
४४६	६	अस्त्वेवमाहिताग्रे	अपरेचएवमाहिताग्रे
		अध्यायः ४	
४५०	७	स्नातकप्रकरणे	स्नातकप्रकरणे
४५०	६	हिंसैव	ईर्ष्यैव
४५०	९	भविष्यति	वक्ष्यते
४५१	१	यथानरस्य	यथाआढ्यतर
४५१	२९	स्वत्वात्	खलात्
४६३	११	प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्य	प्रत्यक्षंवेदमभ्यस्य
४७२	२	वृक्षादीनामपि	ब्रीह्यादीनामपि
४८१	४	प्राणपूजा	प्राणसंपीडा
४८१	४	अस्मिन्नध्याये	अस्मिन्समये
५०८	५	त्रिसंनिपाते	यथादिवारात्रिसंनिपाते
५०८	१०	शेषत्वाकालिकं	स्वयंतात्कालिकम्
५२७	१५	वन्दनं	चन्दनं
५३९	२८	धर्मेस्थितान्	धर्मोपितान्
५४०	१८	अबद्धभाषिता	अबद्धभाषिता
५५६	२९	बक्ष्यति	वर्जयति
५६४	१५	नकालस्वभाव	नकामतःस्वभाव

डाकटरपीटरसनप्राप्तात्कुल्लूककृतमनुस्मृतिवृत्तिपुस्तकात् गृहीताः

पाठभेदाः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
		अध्यायः १	
३	१३	सुजनैर्वन्द्ये	स्वजनैर्वर्ण्ये
	”	श्रीमत्	विप्रो
	१४	विदुषां	जगतां
	१५	वाङ्मयंयुक्तया	वाङ्मयाद्युक्तं
	१६	सुत्हृदस्तर्काः समस्ताःस्थमे	स्वत्हृदयस्तर्कःसमस्तो स्तुमे
	१७	यूयं	त्यर्थं
	”	जाता	याता
	१९	इह	अपि
	२५	नाभिहितस्य	नात्राभिहितस्य
	२६	महाजन	महाजनादि
	२८	तुयास्मृतिःसा-विनश्यति	यास्मृतिःसानप्रशस्यते
४	४	ईदृशस्य	तादृशस्य
	५	पूजयित्वा	प्रत्येकं पूजयित्वा
	”	पूजिताः	सत्कृता
६	१२	वीर्यस्य	धर्मस्य
	”	इतीङ्गना	इतीरिताः
८	१८	आग्निष्टोम	अग्निहोत्रादि
	”	वेदानां	वेदान्तानां
९	१७	अपरिच्छेद्यम्	अपरिच्छिन्नम्
९	१९	फलितं	दर्शितम्
	२१	वर्णयन्ति	वदन्ति
	२३	आज्ञया	अनुज्ञया
	२४	निबद्धत्वात्	निबंधात्
११	१०-११	प्रयोजमत्वम्	प्रयोजनम्
	२३	प्रथमाध्यायं	प्रथमाध्याये
	२५	मदुक्तो	उक्तो
	२६	अध्यक्षेण	प्रत्यक्षेण
१३	१९	सर्गतायनेषु	सर्गतायत्तेषु
१५	६	सएव	सएष

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१६	१०	अशद्वंन	अबृंहितन्
१७	१४	प्रत्यक्षत्वात्	प्रत्यक्षबाधितत्वात्
२३	२१	तमसां	तमांसि
२७	२१	पकृतीनां	प्रकृतानां
२८	२५	नेतदुक्तं	नेदमुक्तं
३०	५	शस्त्रं	शास्त्रं
३१	९	अनुमीयमानत्वात्	अनुष्ठीयमानत्वात्
३२	९	आपीनस्था	आपीनस्तन
३४	८	पिपासाशोकमोहा-दिभिः	सौहित्यादिभिः
”	२३	मानसस्तृष्टि	मानसीयमुक्तावक्ष्यमणासृष्टिः
३६	२	आचरितवान्	कर्मसेवितवान्
३७	२४	हिंसादीनि	हिंसाहिंसादीनि
३८	१४	अथादित्यो	मुखादिभ्यो
”	२८	अर्धेनस्त्री	अर्धेनपुरुषोजातःअर्धेननारी
”	१९	देवनिवास	देवनिकायान्देवनि-वास
४१	७	श्लोकद्वये	श्लोकत्रये
४५	४	पुत्तिका	मक्षिका
४७	१२	सत्त्वस्यापिभावात्	सत्त्वस्याविर्भावात्
४८	५	जन्ममरण	संसारेजन्ममरण
”	२२	त्यागरूप	यागरूपम्
४९	११	श्वासाहारादि	श्वासाहारविहारादि
५६	२०	स्वाभाविकस्यउन्मेषस्यसहकारी	स्वाभाविकःकम्पउन्मेषस्तत्सहकारी
५७	१६	स्वमार्थं	स्वापार्थं
५८	१	पूर्वपक्षः	कृष्णःपक्षः
५९	५	ज्ञानार्थं	सिध्यर्थं
६०	१३	एवं	एकं
६०	२८	द्वादश	द्वादशसहस्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
६१	२६	परिकल्पते	परिकल्पये
६२	१६	पुराणे	वायुपुराणे
६३	१६,१७	तस्यपादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेननिरूपिताः	एवप्रधान्यात्पादत्वेनरूपिताः
६७	२७	चतुर्वर्षशतायुष्टं	चतुर्वर्षशतायुषःचतुर्वर्षशतायुष्यं
७१	८,९	वनितोपभोगादिषु	रतितोषभोगादिषु
”	१८	वैश्यस्य	वैश्यस्यकर्माणि
७३	२२	कव्येवहनाय	कव्यवाहनाय
७४	२३	बुद्धिजीविनःसार्थनिरर्थदेशो	जीविनस्वेष्टानिष्टो
७५	१२	मोक्षलाभात्	मोक्षभागित्वात्
७८	१८	ग्रहः	मदः
८१	१०	आत्मवान्	आत्मवान्आत्महितेच्छुः
८६	८	वणिगादीनाम्	वणिगादीनामसमस्तश्लोकेषूक्तवानितिक्रियापदं

अध्यायः २

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८८	१८	प्रकृष्ट	प्रथमाध्याये प्रकृष्ट
”	२४	तान्त्रिकी	शास्त्रिकी
”	३१	रूपेण	रूपेणकृतं
९०	१५	धर्म	कर्म
९३	१	नियमयति	दर्शयति
”	४	च्छान्दोग्ये	बृहदारण्यके
१०१	४	यथानुभव	यथार्थानुभव
”	२२	स्मृतिः	स्मृतिशीले
”	२६	गर्गः	गर्गव्यासः
१०२	२४,२५	सर्वज्ञानारब्ध	सर्वज्ञानाकर
१०८	२५	कर्म	धर्म
११०	१६	अत्र	अत्रहोमे
१११	२६	श्रवणे	श्रवणादौ
११७	५	यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्च	यज्ञार्हत्वादुत्कृष्टत्वाच्च
११८	१	उपलक्षकः	पंचानामुपलक्षकः
११८	१	पुराणोक्ताः	पुराणेव्याख्याताः
१२२	४	चरुहोमादिभिः	चतुर्होमादिभिः
१३५	४	समत्वात्	संबन्धात्
१३६	१	मनुनोक्तं	बृहन्मनुनोक्तं
१३६	२०	कार्यइति	कार्यःप्रमाणतइति
१३९	२३	उत्तरापरिग्रहः	उत्तरप्रतिग्रहः
१४३	१०	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
”	११	प्रसीदेत्	प्रसादयेत्
”	१२	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
”	२७	फलश्रवणम्	फलश्रवणस्तत्यर्थं
”	२८	विषयत्वेनापि	विशेषत्वेनापि
१४५	२९	प्रयाणरूपत्वात्	अयोरूपत्वात्
”	”	नदीयः	तदीयःकार्यः
१४८	८	कारणात्	कारणव्यतिरेकात्
१४९	२	कण्ठमप्राता	कण्ठमध्यप्राप्ता
”	२८	कण्ठादेव	कण्ठदेश
१५४	२५	गोतम	गौतम
१५५	२४	व्याकारः	व्यापारः
१५७	३	अध्ययनं	अध्येष्यमाणं अध्ययनं
१६४	३	शरीरस्यापि	लिङ्गशरीरस्यापि
”	२६	सशिरस्कगायत्री	सशिरस्काव्याहृतिगायत्री
”	३०	मेधातिथिप्रभृतिभिः	मेधातिथिगोविंदराजप्रभृतिभिः
१६४	३१	वृद्धैर··पाठान्तरं	वृद्धैरपिनालिखितंयतःलिखन्पाठान्तरं
१६६	२	स्वरूपतो	स्वरूपतोब्रह्मरूपतो
”	३	प्रतिपादकत्वेन	ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन
”	”	अनने	इत्यनेन
१७१	१७	यत्तेष्वेवहिजायते	ममैतेष्ववजायते
१७४	१६	निवायर्त	अनिवार्य
१७६	३०	युज्यते	युज्यतइति
१८२	१	समूह्राहरण	समिधाहरण
१८४	१४	तावत्	त्वाम्
१८५	२२	असूयकादि	असूयादि
१८५	२३	तथा	ते
१९०	१७	स्वंनामपरिकीर्तयेत्	स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१९७	३	इत्यवोचत्	इतिवचनात्
२०४	५	केवल	क्षत्रिय
२०६	१७	कृतवरणः	यःकृतशास्त्रीयवरणः
२११	६	ब्रह्मश्रवणार्थं	ब्रह्मग्रहणार्थं
"	२०	विद्वान्पितॄन्गौणान्	वृद्धान्पितृतुल्यान्
२१३	१९	वस्त्रादि	सुवर्णादि
२१४	२५	गव्यां	स्त्रीगव्यां
२२३	२२	पुनर्वायदृत्विजो- यज्ञियं	पुनर्जायते ऋत्विज एनं गर्भे
२२५	२०	वेदे	वेदेसावित्र्याम्
२२९	२०	क्षौद्रं	मधुक्षौद्रं
"	२१	गुडादीन्	लशुनादीन्
"	२२	शुक्लानि	शुक्तानि
२३०	६	पणवादि	पणवादिवादनादि
२३१	२८	आचार्यस्य··स- पिण्डेषु	आचार्यस्यकुलेसआ- त्मपिण्डेषुसपिण्डेषुच
२३८	१०	अभ्यर्थितो	श्राद्धे अभ्यर्थितो
"	"	तदर्षिः	तदापश्येत्र्क्षिवत्क्रषिः
"	१३	पश्यता	पठनात्
२३९	३	पुनरुक्तेन	प्रसक्तमनेन
२४१	२३	यथा	यदा
	"	तथा	तदा
२४२	११,१२	शयानस्य	शय्यायां शयानस्य
२४५	२६	काष्ठादौ	शकटादौ
२५३	४	मुण्डितमस्तकःशिरः केशो	मुण्डितसमस्तशिरः केशोवा
"	६	नास्तमियात्	नास्तमियात् नवाभ्यु- दियात्
"	३०	सूर्यो	अज्ञानात् सूर्यो
२५८	८	ध्यापनादि	ध्यापनख्यापनादि
२५९	१६	प्रदायकत्वात्	फलदातृत्वात्
"	"	जप	जन्य
२६३	१८	तथाऽज्ञानमेवोप क्रम्य	तथोक्तंमोक्षमेवोपक्रम्य
२६६	३	गुरौ	गुरौनवसेत्
२६७	१८	अपि	विहित
२६८	७,८	समुचितदानंप्रदर्शना र्थेष	समुचितदानप्रशंसार्थ मेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
२६८	८	लघुहारीतः	हारीतः
"	९	असंभवे	अन्यासंभवे
"	२०	सपिण्डे	सन्निहितसपिण्डे
२६९	२२	ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं	ब्रह्मण्यात्यंतिकलय लक्षणं

अध्यायः ३

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
२८०	१५	पितृव्यादि	पितृष्वस्रादि
२८२	१३	कपिलकेशां	कपिलकेशांषडंगुल्या दिकां
२८४	२५	पुत्रिकाशंकया	पुत्रिकाधर्मशंकया
२८९	१७,१८	स्मृत्यनुमानात्	श्रुत्यनुमानात्
२९०	९	दैवेत्यनेन	दैवादीनि
२९९	१७	संभवत्यस्मादितिसं- भवः	संभवत्यस्मादितिसंभ- वःकामःसंभवोयस्यस- कामसंभवः
३०१	२३	अधमः	अष्टमः
३०४	५	सपरान्	समपरान्
३०५	५	दयादयः	दमादयः
३०९	९	प्रशस्तत्वात्	प्राप्तत्वात्
३११	६	दशसु	दशस्वपियुग्मासु
३२२	८	नविरुध्यते	अवगम्यते
३२३	२५	जहातीत्यर्थः	जुहोतीत्यर्थःसर्वकाल- मपिगृहेवसनपंचसूना- पापैर्नसंबध्यते
३२५	३०	यतो	यज्ञो
३३२	१९	तथा	तद्यथा
"	२१	संवादात्	दर्शनात्
३३३	८	इति······क्षार्थः	इतिकरणंशब्दस्यस्वरूप विवक्षार्थं
३३४	११	नक्तम्	दिवानक्तम्
३३५	१४	अन्यत्	अल्पम्
३३७	५	फलं	पुण्यफलम्
३३९	९	प्रक्षालनाद्युदकं	प्रक्षालनायजलं
३४०	२	चोन	च
३४३	१०	उपासना	उपासनम्
३४५	२६	संबंधाद्गुरोः	समत्वाद्गुरोश्च
३४६	१२	अतिथिधर्मेण	यदाअतिथिधर्मेण

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
३४८	६	कुमारीः	कुमारानूरोगिणो
३४८	८	अतिथिसमकालं	अतिथिभोजनसमकालं
"	२०	व्यतिक्रमस्य	व्यतिक्रमभोजनस्य
३४९	२३	वासुदेवाद्रि	वास्तुदेवादि
३५०	१३	केवलादीति	केवलान्नादीपापीभवति
३५३	१२	मानसस्तु	मानमस्तुहोमः
३६३	१२	यतएत	यतोयदेत
३५४	४	पिण्डपितृ	पितृपिण्ड
३५६	१८	एकैकं	एकैकस्यैकैकं
३५९	३	यत्नतो	सततं
३६९	२४	गणत्वात्	गणवृद्धित्वात्
३७१	८	प्रयत्नतः	परीक्षा
३७२	१६	दुर्बलो	दुर्बालो
"	"	दुर्बालं	दुर्बलं
३७२	१९	वाकरोति	वाग्रहणं करोति
३७७	२९	कुष्ठी	कुष्ठी पापरोगी
३८०	१	धर्मार्थो	धर्मार्थं
३८१	४	नपुंसकस्योक्तत्वात्	नपुंसकत्वात्
"	१९	अवश्यश्रुत्या	श्रुत्या
३८२	२०	वेदाग्नि	वेदाध्ययन
३८३	१६	द्रव्य	द्रव्यंकव्यं
३८६	१६	ते	तौ
"	"	जाताःकुण्डाद्या	जातौ कुण्डगोलकौ
"	"	व्यपदिष्टाः	व्यपदिष्टौ
"	१८	कुर्वन्ति	कुरुतः
"	२८	भोजनार्हान्	पंक्तिभोजनार्हान्
३८७	२७	पौतिकं	पैतृकं
३९२	२२	उक्त	उत्कृष्ट
३९७	२७	सोमपादयः	सोमसदादयः
४०४	२७	देव	स्मृत्यन्तरादेव
"	२९	काण्ड	कुश
४१४	१५	प्रदेयविधिश्च	अग्रदेशे
४२२	२१	निष्फलयति	निष्फलयति नात्मीय-मावश्यकत्वात्
४३४	५	कर्तव्यम्	वक्तव्यम्
४३४	२२	उक्तमकारेण	त्रींस्तुतस्माद्धविःशेषा-दित्यादि प्रक्रियया

अध्यायः ४

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
४४९	१६	काल्मेव	कालपरमेव
४७३	१३	अव्यभिचारात्	अतिव्यभिचारात्
४८०	२८	मुधेह	सुखेन
५१४	४	प्राणि	इदानीं तदतिरिक्तमति प्रहेष्वनध्यायमाह प्राणि
५५७	२०	त्युपद्रुष्टा	त्युद्रुष्टा

अध्यायः ५

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
५९२	१०	शस्तैःशुक्तान्नवर्जयेत्	यस्तैर्युक्तंतुवस्तुयत्
५९४	२	आपदर्थेगतप्रयोजनं भवति	स्वपदानुगतेप्रयोजन संभवेसति
५९९	१९	विशेषे	विषये
६००	२८	ऋषिकर्तृकयज्ञेषुच	ऋषिकर्तृकयज्ञेपुत्रा-ग्रहणक्षयिपक्षेषुच
६०९	७	सर्व	पूर्वं
६२४	४	हीनंभवे	हीनतरे
६३१	१३	सम	नव
६४२	५	दिनमात्रं	दिवारात्रं
६५१	२९	आधिपत्यकारणं	आधिपत्यस्थानं
६५६	२४	त्रिरात्रम्	त्रिरात्रमुपतिष्ठते
६६६	११	प्रोक्षणम्	तद्देशमप्रक्षाल्यप्रोक्षणं स्पर्शनेतुप्रोक्षणमेव
६७५	२६	कुक्कुरै	तस्माश्वभिरिति। कुक्कुरै
६८६	१५	गतापि	गताद्वेपि

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
६९८	५	तथा	तदातथा
"	६	रागतया	रागतयावावान प्रस्थार्थं
	"	वृक्षवल्कलं	वस्त्रखण्डंवा
७०३	१४	मेध्यैर्यागाग्रभूतैः	मेध्यैर्मेधोयागःतदर्हैः
"	२४	शेषान्नमुपभुञ्जीत	शेषमात्मार्थमुपयुञ्जीत
७०४	२१	वाह्नी	वाल्ही
"	२५	विशेषे	विषये
७०५	१०	निश्चय	संचयनियम
७०६	८	वन्यमन्नं	मुन्यन्नंभुंजीत
"	"	पाषाणेन	पाषाणेनैवनीवारादि
७१२	९	तस्मादेताः	शारीरावच्छिन्नजीव स्यनिष्फलमषत्वार्थ माहारदीक्षाःसेविताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
			तस्मादेताः
७१४	२४	मरणाभावः	मरणकारणाभावः
७१९	२१	दण्ड	कुश
७२१	१६	कन्था	शवरणाद्यर्थएकाकिना
७२३	२८	नवदेत्केवलंब्रह्म विषयांवदेत्	नवदेत्अन्येतुसमविभक्तयएववाक्यप्रवृत्तेर्द्वाराणिताभिर्विनावाक्यानिष्पत्तेःतांचवाचमसत्यकार्यविषयांनवदेत नोच्चारयेत्किंतुसत्यब्रह्मविषयांवदेत
७२४	१९	आत्मनो	आत्मना
७२५	२०	भक्षणशीलैः	भिक्षाशीलैः
७२६	१५	गृह्णन्	दत्वा
७२७	२२	उत्सृष्ट	भोजनोच्छिष्ट
७२९	२८	मनुष्याणां	मनुष्याणांगतीः
७३२	६	विरुद्धाचारदूषितो	विरुद्धालंकारभूषितो
७३३	१४	प्राण	प्राणि
७३४	११	निर्देशात्	षष्ठीनिर्देशात्
७३६	६	एवंसति	एवंसतिप्राणायामैरिति
७३७	२१	ततश्च	ततश्चसम्यग्दर्शनेति
”	२२	तद्यथा	तथाचश्रुतिः । तद्यथा
७३७	२२	पापपुण्यस्य	पापपुण्यसंबन्धस्य
”	२४	श्रुतिः	श्रुतिःतद्यथा
७४३	२६	सर्वसत्वात्	सर्वात्मत्वात्
”	२७	ध्यानिकवि··माह	ध्यानिकशब्दात् ध्येयविशेषलाभेपरमात्मत्वेनाध्यात्मध्यानार्थमाह
७४५	२८	उपाधि	उपाधिलिङ्ग
७४६	१५	विहितादिकर्मयोगिनामसाधारणं	विहिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनांकर्मयोगंसाधारणं
७५०	१९	सन्द	सनन्दन
७५१	२५	उपनिषदाद्यर्थं	यतिः सदा
७५६	१४	नान्यो	मुख्यो
”	१६	वैश्यस्यापि	क्षत्रियस्यवैश्यधर्मवैश्यस्यापि
”	२८	बलवद्भयात्	बलवद्दस्युभयात्

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
७६६	२३	जानाति	दण्डंकरोति
७६९	८	बुद्धिपरेण	बुद्धिनाविषयपरेण

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
७७३	११	राजानो	बहवोराजानो
७७५	१७	व्यसन	बलवद्व्यसन
७७९	३०	दुष्टं	कष्टतरं
७८०	४	हयतिवाक्कृतम्	हतिवाक्क्षतम्
”	१९	मृत्युव्यसने	मुख्येमृत्युव्यसने
७८२	२९	स्व	सु
७८३	१६	अभिप्रायंसमस्तानां	अभिप्रायंदृष्ट्वासभायांसमस्तानां
७८६	११	सुख	मुख
७८७	८	संस्कृताद्युक्ति	संस्कृतप्राकृताद्युक्तिप्रत्युक्ति
७८९	१२	बहु······प्रचुर	इतिदेशविदोविदुः ॥ इदंयद्यपितथाप्यत्रसमोदकतृणादिदेशाजाङ्गलशब्देनाभिधीयतेतंदेशं बहुधान्यादियुक्तंप्रचुर
७९०	६	णेनइष्टकेन	णलोष्टकेन
७९३	४	पर्याप्तं	सुपर्याप्तंयथेप्सितं
”	”	अग्निशाला	अश्वशाला
७९४	२	विधिना	वेदिनं
”	१४	दद्यात्	धर्मार्थंदद्यात्
”	२५	सक्तैः	सभ्यैः
७९५	२७	धनधान्येन	भोजनधनधान्यादिना
७९६	२७	अग्नौ	किंचनस्कन्दतइति । अग्नौ
८०६	११	अस्त्रविद्या	योधादिगोचरमस्त्रविद्या
८०८	१३	जले····ग्रहणात्	जलनिलीनमतिचपलस्वभावमत्स्याग्रग्रहणात्
८१९	११	अपमर्दादिना	अपसर्गादिना
८२०	१२	चौरा	हिंसकचौरा
”	२१	सच	यस्मात्संरक्ष्यमाणइति । सच
८२१	११	भारिकादीन्	नाविकादीन्
८२६	४	एते	यस्मादेते
८२६	५	शुकादयो	शुकसारिकादयो
८२७	२०	रक्षार्थं	रक्षार्थंधर्मरक्षार्थं
८२९	२	पापे	स्वपरगोचरेपापे
”	१५	चिन्तयेत्	चेष्टयेत्
८३१	२८	मष्टानां	मष्टानांच
८३४	८	वैरविग्रहाचरणाद्या	विग्रहोवैरंबला
”	२९	इत्यविवक्षार्थम्	अरिविवक्षार्थम्
८३९	२७	सामोपदाप्रदानादिना	शनैःशनैःसामदानादिना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८४०	१९	बलं	तदाबलं
८४२	२३	अल्पानांबह्वानामपि	अल्पानामपि
८४५	२८	मार्गशोधित	मार्गरोधि
”	२९	सेना	सेनापति
८४७	३०	शीघ्र	दीर्घ
८५०	११,१२	त्रिधा	द्विधा

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८६७	५	सप्तमो	राजधर्मविवरणोनाम सप्तमो
८७०	५	विवादे	विषयो
”	८	वक्ष्यमाणांसभां	वक्ष्यमाणक्षणलक्षितां सभां.
”	९	अर्थकरण	आत्मरक्षण
८७४	२५	व्यवहारमार्गेषु	व्यवहारस्यमार्गेषु उपायेषु
८७५	२२	अक्षादिक्रीडा	द्यूतंअक्षादिक्रीडा आह्वयः
”	२३	व्यवहार	लोकव्यवहार
८७९	२४	पृष्टः	प्रविष्टः
”	२५	सद्यः	सभांगतः
”	२६	ऋग्वेद	ऋज्वेव
८८०	१३	षष्ठी ····भवन्ति	धनलोभादन्यथावादिनोवातत्रतएवसभासदः पापेनहताभवन्तिप्रेक्ष माणानामितिष
८८१	१४	वृषलम्	वृषलम्शकादित्वाद लोपः
८८२	१९	व्रजति	व्रजतिअनियमकारि त्वात्
”	३०	अर्थ्यादिकमेव	अर्थादन्यायिनमेव
८८३	२२	संदिग्धार्थानाम्	संदिग्धात्मानं
”	२३	नृपतेर्भवेत्	नृपतेर्धर्मप्रवक्ता
८८६	२	विरोधो	दृष्टादृष्टविरोधो
८८६	२२	गद्गदादिः	कंठगद्गदादिः
८८७	२७	नभवति	भवति.
८९२	२१	यत्स्वाम्येपि	यात्स्वल्पेपि
८९६	२७	धर्मान्	जातिधर्मान्
”	२८	प्रतिनियत	कुलधर्मान् प्रतिनियत
९०५	२१,२२	उत्क्राम्य····गच्छेत्	नयुक्तंस्थातुमत्रयस्मंस्र- शोऽन्यायो व्यवहार इत्यभिधाय ग्रामान् रंगच्छेत्
९०९	२	पररूपत्वम्	पूर्वरूपत्वम्
९१२	९	कृतपरिकरपुत्र	दारपुत्रपरिभव
९१५	१५	अर्थ	अर्थात्
९१८	१८	वाग्भिः	बाह्यैः
९१९	२	आचार्य	चौर्य
९१९	२	गृहिण	गृहिणःपुत्रिण
९२२	२६	भाविकात्	स्वाभाविकादर्थात्
९२९	५	कारित्वात्	कारित्वाभावात्
९३३	२	जाता ··प्रभृतीन्	जातान्पित्रादीनजातांश्चपुत्रप्रभृतीन्हिरण्यार्थेअनृतवादीन्
९३३	१६	वेदू ·· आह	प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥९९॥
९३४	११	प्रतिषिद्ध	प्रतिषिद्धवृत्ति
९३७	१४	यस्मिन्	अस्मिन्
९३९	१५	परिस्तरणादित्वा- त्स्वधर्मेण	परिस्तरणादिहोमधर्मेण
९४१	२७	अपि	इह
९४४	१०	महतो	पुत्रमरणादिनामहतीं पीडां
९४७	३	विशेषार्थे	दण्डविशेषार्थं
९५०	१२	वेदनादि	छेदनादि
९६१	२३	दृश्यमाना	दुह्यमाना
९६६	१७	बन्धं	गोप्यबन्धं
९७१	६	भागो	भोगो
९७३	१६	देशकालौ	देशकालौअतिक्रान्तौ
९७४	८	लाभ	काल
”	”	तथा	तथाविध
९८४	१७	त्वनेन	बलेन
९९३	२०	वा	वसनस्थं
१००२	१०	क्रयणाद्विशुद्धंधनं लभते	मूल्यक्रयाद्विशुद्धंमूल्य धनंलभेत
१००४	११	शुल्कदेयां	शुल्कदेयांकन्यां
१००४	१२	अर्थक्रयविक्रय	अस्वामिविक्रय
१००६	१८	आधानादौ	अध्ययनादौ
१०१४	१८	क्रीत्वा	इदानींक्रयविक्रयानुशा[य]माहक्रीत्वेति । क्रीत्वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१०१७	२६	कल्पनया	कन्याया
१०२०	३	क्षारेण	क्षीरेणभृतो
१०३२	१	तेसाक्षिणः	तेसाक्षिणःस्रग्विणः
१०३३	४	कुर्युः	कुर्युःप्रयताःप्रयत्नतः
१०५२	३	सकृदपराधे	रथसंकटापराधः
१०८८	२२	गच्छत्यपेक्षया	गच्छन् जात्यपेक्षया
१०९३	१२	लिङ्गोद्धारः	संवत्सरबंधनादनन्तरं लिङ्गोद्धारः
१०९५	५	कटेनावेष्ट्य	कंठेनसंवेष्ट्य
१०९७	७	अयंच	एवंच
		अध्यायः१०	
१२८८	१८	क्षत्रिया	वैश्यात् क्षत्रिया
१२८९	४	वैश्यायां	क्षत्रियायां
"	५	वैदेहकेन	वैदेहकेनपुनर्वैश्यतोब्राह्मण्यांजातेन
१२९५	२३	एवंवैश्यायांततोप्यपसदम्	एवमेववैश्यायांशूद्राजातादपकृष्टंक्षत्रियाब्राह्मणीजाताभ्यामुत्कृष्टंजनयतिततोप्यपसदम्
१३०३	१४	संतः	क्षत्रियाः सन्तः
१३०४	९	ते	प्रतिलोमजास्ते
"	२०	रोगशान्त्यादि	कायशल्यादि
"	२१	वणिज्या	रक्षा
१३०४	२	सोगैव	तदुक्ताएव
१३२९	२२	अभ्युदक	अभ्यर्क
१३३५	२०	गंधयुक्त्यादिकरणं	लिखनादि
१३३६	८	अनुकल्पिकया	अल्पिकया
		अध्यायः ११	
१३४३	२४	रोगी	राजरोगाद्यभिभूतः
"	२४	निधनेभ्यो	निर्धनेभ्योयाचमानेभ्यो
१३६२	९	आधान	अभ्याधान
१३६३	२५	निन्दितपदेन	इन्द्रियग्रहणंनैव
१३६४	२१	दत्तवान्	खादितुंदत्तवान्
१३६६	१७	अन्यशरीर	एतच्छरीर
१३६७	२१	गुरुभार्यागामीविकोपमेहनत्वंपिशुनो	गुरुभार्यागामीदुश्चर्मत्वं
१३७३	६	न्याह	न्याहगोवधइत्यादि
१३८४	५,६	अथवा··संहिताम्	तथापरिमितहविष्याहारस्त्रीन्वारान् वेदसंहितां जपेत्
१३८४	३	प्राणान्	निःसंदेहं
१३८८	१२	गोतमस्मरणात्	देवलवचनात्
"	१६	वेदवचनं	देवलवचनं
१३९२	७	तिलं	तिलकल्कं
"	८	गुणान्तर	मरणेन
१३९५	१४	एकदेहत्वात्··पातव्यम्	एकदेहद्वारामद्येनसह युज्यते तस्यब्राह्मण्यं अपगच्छति शूद्रत्वंच सव्रजती त्ययमपिपूर्वानुवादएव
१४००	२१	कृत्रिम	निन्दित
१४०३	२६	यासां	यासांगवां
१४०५	२९	वचनान्	याज्ञवल्क्यस्मरणात्
१४०७	१२	रुजः··दि	साक्ष्याद्दि
१४०७	१६	त्रैवार्षिकरूपः	क्षत्रियवधेस्मृतः त्रैवार्षिकरूपः
"	१७	वार्षिकत्वापेक्षया	मासिकत्वापेक्षया
"	१८	हत	हते षोडशभागं
१४११	३	स्त्रीशूद्र	स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रिय
१४१४	८	लोभात्	अनेक
"	२३	एतत्पर्यन्ता	अनवस्थिताएतत्पर्यन्ता
१४१५	६	अनस्थि	अस्थि
"	"	प्राणिनां····वधे	प्राणिवधेप्राणायामेनशुद्धिःसहस्रस्यवधे
१४१८	१	प्रत्यहं	प्रतिप्र्यहं
"	६	लघुत्वात्	लघुत्वात् अबुद्धिविषये पुनः
"	२७	सर्वत्रैव	साक्षात्पाने
१४२२	२६	भक्षिणां	भक्षिणांपक्षिणांगृध्रादीनां
१४२३	९	श्राद्धार्थौ	श्राद्धान्नस्यो
१४२७	१५	गुणादौशक्त्यापेक्षया	गुणदोगत्यापकर्षयौ
"	२७	गन्धानां··प्रभृतीनां	गन्धप्रधानानांचागुरुप्रभृतीनांऔषधीनांचगडूच्यादीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१४२८	२८	मरणान्तिकं	प्राणान्तिकं
१४३३	११	मन्वादिभिः	शोधनंमन्वादिभिः
”	२७,२८	चतुर्थकाल··पापम्	अभोधिवंसेनचतुर्थ भक्तस्त्रिभिर्वर्षै स्तदपहन्तिपापमिति
१४३४	३१	श्रावणं	पाठनं
१४४२	६	जपित्वा	नियमवानुजपित्वा
१४४९	२५	ग्रासशोधनम्	कायशोधनम्
”	२६	यथारात्रौतथादिवा ····कृतान्यथा	प्राजापत्योविधिःस्मृतः तथाचवसिष्ठः । हवि ष्यंमातराशी त्रीन्साय माशीतथैवच
१४५१	२४	विगतानवधान्यस्य	विगतात्माभिलाषस्य
”	२४	गुरुलघुसमफल	लघुगुरुसकल
१४५२	१०	क्रमेण	प्रभृति
१४५४	१	कदाचिद्दशकदा चित्पंच	कदाचित्पंचदश
१४५९	२५	हेतुत्वात्	फलत्वात्
१४६३	५	गोःप्रचुरदानादि	शापवरदानादि
”	१८	प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं	प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थं
१४६४	१	तत्सम	तत्संहननं
”	२	अविकारिणो	अधिकारिणो
१४६५	२२	दुर्लभं	शुभं
१४६६	२२	एतत्पापक्षय	इतरपापक्षयसाधनापेक्ष या
१४६८	७	कौत्सेन	कुत्सेन
१४७१	१८	पातकमपि	पातकजमपि
१४७२	२	विद्यादि	स्वादिष्ठयामदिष्ठ येत्याद्या
१४७३	१३	ऋग्वेदं	ऋग्वेदधारणस्तुतिः
१४७५	२	मन्त्र	त्रय
”	२	धारण	ध्यान
”	२	मुनि	मनु

अध्यायः १२

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१४७९	४	न्याएव	न्यदेव
१४९३	२१	विषादाभिलाषंमान- सकार्यं	विषयाभिलाषमात्सर्यं
”	२२	वृत्ति	प्रवृत्ति
१४९४	१९	तत्त्वनिवारकत्वात्	तत्तुदुर्निवारत्वात्
१५०१	११	प्रियाश्च	प्रियायुद्धकुशलाश्च
१५०४	२	धर्मा	कर्मा
१५१२	१४	विविध··प्राप्नुवन्ति	अनेकप्रकाराः क्रकच पाठनादिनासंपीडाः काकोलूलादिभिःभक्ष- णंसुतप्तसिक्तादिभिस्ता पान्स्थाल्यांमधीनोः- क्षय्यपाकांश्चदुःसहा- न्प्राप्नुवन्ति
”	२१,२२	प्रकाराणि	प्रकाराणिभयानि
१५१६	२६	प्रतीको··कामचा- रोभवति	प्रत्येकोपासनानांसंश- योहनामउपास्तेयावग· तंतन्नास्यकामचारो- भवति सयत्रतमेववा- इनदिशेवस्ववेदनयत्र- बोइंवोदित्योसार्तबहु- नैहिकामुष्मिकानिच- फलानिश्रूयन्ते
”	२९	किंचिदेवंकिंचि च्चनेति	किंचिदेकंश्रुतिविहितं किंचिन्नेति
१५१६	२९	यथोक्ता	अयुक्ता
१५३५	७	वाचकान्बहून्	असद्धर्मवक्तॄन्
१५३६	१,२	शुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयम्	शुश्रूष्वाशिष्येभ्योगोप नीयम्
१५४०	८	जातेः	जगतः
”	१२	अस्पर्शमरूपम्	अस्पर्शरूपगन्धम्
१५४१	८	स्रष्टाख्य	मन्वाख्य
१५४२	८	मोक्षत्वेन	मोक्षहेतुत्वेन
१५४३	८	चातुरी	विस्तरात्
”	”	निगूढमल्पवचनात्	निगूढकल्पवचसा
”	”	अस्मिन्	स्वे
”	९	अर्थतत्त्वम्	तत्त्वमर्थम्
१५४३	११	दुर्बोध··भूयात्	दुर्गाधनादेर्दाधतो नरोभूभ्राता
”	”	वारेन्द्रि	वारेन्द्र

राघवानन्दीयपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

राघ० १= मुद्रितपुस्तकम्

राघ० २= बुन्दीमाहाराजपुस्तकालयस्थम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८	२७	विदित्वा	वित्वा
१३	२५	केवइदं	केवान्यथाततस्तन्नजायेतत्रतंनस्यातइदं
१७	२६	ति	पि
२७	२६	यन्	जगन्
३६	२५	चेति	चेतिश्रुतेः
„	२६	शमाच्चारभेते	समन्वारभेते ।
३९	३	अयूयुजत्	असृजत
४३	२८	उभयम्	उभयजम्
४८	२५	ब्राह्म	ब्राह्मक्षपाःह
„	२६	निरोधयन्	तिरोदधन्
५२	१२	सदा	तदा
६०	१४	पायेन	पायेनवतन्ते प्रवर्तन्तेइतराणियुगानि
६१	३	क्रियापरि	याव
„	„	यस्य	यस्याह्नस्तत्
६६	२२	धर्मविद्यादेशागम	धनविद्यादेरागम
६८	२	मियते	श्रियते
७३	२४	देव	दैव
७८	२१	मेधातिथिः	मेधातिथिःतन्नयतोविद्यास्थानन्यनुक्रम्यशङ्केनाप्युक्तमेताः ब्राह्मणोधिकरुतेसचवृत्तिंदर्शयतीतरेषां
७९	१९	पिज्यादीन्	परान्पित्रादीन्
८४	२५	ऋणादीनाम्	ऋणादीनांसंधिविग्रहादीनांवा
		अध्यायः २	
१०५	२६	कर्तृ	वक्तृ
१०५	२६	कर्तारो	वक्तारो
१०६	१	अभीप्सितेति	अभीप्सितेतिवक्ष्यमाणत्वात्
१०९	२	परंतत्त्वम्	परंतत्त्वंमातीतिकृत्वावा
१०९	२०	प्रातः	प्रातः ‸
१०९	२१	द्वाभ्यां	द्वाभ्यांतस्मादुभावपीति
१११	३०	अन्येषां	तदानीम्
११२	१५	देवैः	देवैरग्रे
११६	९	विना	विनायस्मिन्देशेमृगःकृष्टस्तस्मिन्धर्मान्यबोधतइतियाज्ञवल्क्योक्ते ।
१२०	१३	प्रयुक्तैः	प्रयुक्तैःस्यंदनेपुंसवनमितिशेषोक्तेः ।
१२२	८	वेदाध्ययनेन	वेदाध्ययनेनयावच्छक्येन
१३२	६	व्रात्या··संज्ञा	व्रा··संज्ञायतआर्यविगर्हता
„	२५	ब्राह्मान्	ततःकिंततआहनैतैरिति। ब्राह्मान्
१३५	९	बगइ	वावई
१४४	२४	बहिष्कृतं	हविःकृतं
१५५	२५	वेदस्याध्ययनसमाप्त्योः	वेदस्याध्ययनारंभेअवसानेत तस्यसमाप्तौ ।
१६७	१९	मासादयः	मासादयःषोडशीकलापसएवोपांशुत्वेनानुष्ठितःभतगुणफलदःलतइत्यर्थः
१८०	१८	भावः	भावःअन्यथापंचयज्ञाभावः
१८५	९	अन्यतो	स्वतो
२०९	२८	योग्यंवा	योग्यता
२२३	२७	श्रुति	विधि
२२४	९	उपनयनाख्ये	उपनाख्येसाविज्ये-वप्रसूः
२२५	२४	वाचकत्वात्	वाचकत्वात्वेदेवेदग्रहणयोग्येउपनयनाख्येजंसति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
२२८	१९	नित्यंस्नात्वेत्यादिकान्	नित्यंस्नात्वेत्यादिकान् नाजस्रंस्नायादितिसु यन्नानपरांकालद्वया भिषेकाःन्युधरणासु दंडवान्नियज्ञनमिति विष्णुवचनात
२४७	२१	नमस्कारोत्थानादि	नमस्कारोत्थानादि आर्येषुब्राह्मणत्वेसत्य वक्रबुद्धिषु
२५७	२३	स्वासमार्गेभषु	स्वःस्वोदरः
२६३	२४	सिद्धौषधात्	सिद्धौषधादिदुष्कुला त्वस्मान्निकृष्टकुलान्न तुमिच्छात्
२६९	५	स्थानासन	एतेषु आचार्यादिषु
		अध्यायः ३	
३०७	३	क्षत्रियविषय	क्षत्रियग्राह्य
३१७	१५	तत्र	यत्र
३१९	१९	अनियत्तां	इयत्तां
३३५	२	दक्षिणस्यां	दक्षिणस्यांदत्वा
३३८	५	विद्वत्प्रशंसा	विद्वद्दानप्रशंसा
३४४	२९	नात्म	नान्न
३४९	२४	वास्तुदेवादयः	हरिहरादयः(मूलपुस्तके 'वासुदेवादयः')
३५१	१६	जायाता··परिवत्सरान्	संवत्सरान् संवत्सरंपर्ययित्वा ततऊर्ध्वमाग तान्। परिसंवत्सरानि तिमेधातिथिःमातुलां तान् परिसंवत्सरान्
३५३	१५	तथाच	तत्र
३५९	५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छंदोमात्रा ध्यायी (इदंमूलपुस्त केवर्तते)
३६२	९	ज्ञानोत्कृष्टाय	ज्ञानंवेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्यतस्मैज्ञानोत्कृष्टाय
३६९	२६	मम	सम
३७४	२४	परिवित्तिःवक्ष्यते	परिवेत्तृपरिवित्ती वक्ष्येते
३७७	६	तैलार्थे	विक्रेयतैलार्थे
३८८	२७	समभी	तेभ्योदत्तंनष्टमितिशेषः एवमुत्तरत्र
३९३	१२	श्राद्धप्रकारत्वात्	श्राद्धप्रकरणत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
४०२	१५	प्रासङ्गिकस्य	प्राकरणिकस्य
”	१६	पर्युक्षणादि	पर्युक्षणादि पूर्वमनुष्ठेय मित्यन्वयः
४०३	२४	तत्पिष्ट्यं	अतआहदैवाद्यन्त मिति तत्पिष्ट्यं
”	”	तु	नतु (इदंमूलपुस्तके- वर्तते)
४०९	५	अग्नौ	अपसव्यं अग्नौ (इदं- मूलपुस्तकेवर्तते)
	”	संस्थ	सस्थपवित्रं (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
”	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
”	२३	विधिना	विधिनोदक्यादिदान योग्येन
४१२	३१	पितृस्थाने	पितृविप्रस्थानेतं
४१३	२८	दद्यात्	दद्यात्पिस्लासस्याद्वय मानवादिति (अक्षरा- ण्यस्पष्टानि)
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्नान्नादेरुच्चरीभति यशिन्हत्तभूमिगतस्य (अस्पष्टान्यक्षराणि)
४३१	१३	वाचनिकंतननकवि तादरइति	वाचनिकेनतर्कावतार इति (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)
४३२	२१	अविगीत	अविगीतोक्त
४३३	२३	विसृज्यंति	विसृज्येतिद्वाभ्याम् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३५	९	प्रतिपत्तिस्थानानि	प्रस्थानानि
”	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
४४१	२७	श्राद्धाच	श्रद्धाच
४४३	२७	पितृतीर्थे	पित्रर्थे (इदमेवमूल- पुस्तकेइतिभाति)
		अध्यायः ४	
४५३	३	दयन्तो	दयन्तो
४६१	२७	सावेदाध्ययनस्यया काचिज्जीविका	सेतिविधानं [स्यं?] मासलिंगवैश्वदेवीजन किंचनयसइतिवेष
४६२	१६	वेष	
४६३	१८	नः	वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
४७२	१७	भूतानां	भृत्यानां (मूलपुस्तके ईदृगेवदृश्यते
४७७	१४	श्रुतेपि	तांवजयतईति (इदमपिमूलपुस्तकेवर्तते)
”	”	प्रजा	प्रज्ञा
४८०	२९	त्यागः	त्यागः मूत्रोच्चारंविड्डुच्चारणंसहवर्तमानं
४८१	२६	वातं	नात्रसमासवातं (एतद्द्वयमपिमूलपुस्तके इदृगेव)
४८२	११	द्वाभ्यां	त्रिभिः
४८५	२३	आक्रान्ते	आक्रान्ते प्रभुतया
४९९	२५,२६	कृपणस्यवा	कृपणस्यवाराजन्यस्याप्युस्थिसुवानूनो धर्मशास्त्रलंघनः
५०५	१७	कृतं	छन्दःकृतं
५०६	३१	कालं	कालव्यापनं (मूलपुस्तकेऽपि इदमेव)
५१४	२०	पर्यन्तंसर्वात्	पर्यन्तमितितन्नचिरंतुयावन्निमित्तसत्त्वं(मूलेपिबहुशः इदृगेववर्तते)
५१५	११,१२	निषिद्धकालं	निषेधावधिकालं
५१७	२५	पितृपक्षपातित्वात्	प्रेतपक्षपातित्वात्
५१८	१३	पठन	पावन
५२३	१४	क्षत्रियादि	क्षत्रियादिकर्मकारकम्
५२४	१७	दायाद	दायादब्रूयात्
”	१८	नब्रूयात्	नब्रूयात् विप्रंनवैश्यं
५२५	२१	खंजपाद	खंजत्वंसुपाद
५४५	९	छायात्वदासवर्गः	छायात्वच्छाया
५५८	५	वर्जयन्ति	वर्जयदि
५६३	२८	इतिगोविंदराजः·· तत्त्वम्	किंचयइति। पूयादि लोमसंदशनादत्रपूयादि भुग्जन्यलाभोऽन्यथा बाधइतिगोविन्दराजः ·· तत्त्वम् (इयं २२१ श्लोकस्यटीका)
५७४	२९	फलप्रधानं	नफलप्रधानं
५७५	२२	हीनान्·· संबन्धने	विप्रोपिप्रत्यवायेन अवरंहीनस्यादिपाखण्डादिशास्त्रादिप्रस्यायोगमनं तेनावरसंबन्धेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
		अध्यायः ५	
५८७	२९	शुद्ध	शुभ्र
५९३	४	त्वाष्ट्रम्	त्वष्ट्रे
५९६	२३	आहतुः	आहतुःसर्वेशइति स्वव स्यत्
५९९	४	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तंएवंविधोपांषणभोनद्वयनिवृत्तिमात्रं
६००	८	कुर्वित्यनुजानाति	कृत्वानुज्ञायते
”	”	भृत्यानां	भृत्यादीनां
६०१	१	लभेतेत्यादि	लभेतरव्यै [रात्रौ?] कौकिलमित्यादि
६०१	२९	अस्निग्धंभक्ष्यं भोज्यं	स्निग्धं
६०३	८	अशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
”	”	भक्ष्य	भक्ष्याभक्ष्य
६०९	२९	ब्रह्मधारणं	ब्रह्मचारिणं
६११	६	बलि	बलिभोजन
६११	६,७	आसक्तया··इत्युक्तं	आवश्यकपश्वंगकेशस्मार्तकर्मणिच ॥ ननुवैदिकेघृतपश्वादौएकादशावदानबाधापत्तेःतस्माद्यज्ञेवधोऽवधइत्युक्त[क्तिः?] किंचअमतस्मत्युदितेवधेतापदोधमित्याह यज्ञाध
२१३	२	कारकः	कारकउदर्केवलत्वादष्टहेतुत्वात्
६१४	३	आत्मनः	आत्मानं
”	४	इत्युक्तं	इत्युक्तहिंसायामर्थवाद (इदंमूलपुस्तकेवर्तते।
६१५	८	प्रमाणकइतिभावः	प्रमाणकेनापिपरानुग्रहोधर्महेतुरगम्यागमनमिथ्योक्तौ चव्यभिचारान्नापिपीडाधर्महेतुस्तपोदानादौ बाधात्तस्मा द्यथाव्यवहारइतिभावः
”	२०	अहिंसकानि	किंचयइति।अहिंसकानि
६१९	२४	तत्तुल्यफलैः	तद्योग्यैः
”	२५	परिवर्जनात	परिवर्जनातनतुनिवृत्तिमात्रादिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
६२०	४	अस्तीति	अश्नीति
६२१	११	फललाभसंभवात्	फलसंकल्पत्
६२३	१	कृतचूड	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थम्
,,	१०	एवंचसाग्निः	पंचाग्निः
६२७	२	निर्दिशति	अतिदिशति
६२९	२,३	उपस्पृश्य··अन्यत्र	उपस्पृश्याचम्य
६३०	१	गोविन्दःत्रिरात्रैः	गोविन्दःचकारद्वयात्रिभिस्त्रिभिविशेषणात्रिरात्रै
६३४	२१	उक्तेः	उक्तेःतेषाममाछ्योदकम्
६४०	९	मरणंजननं	मरणेमरणंजननेजननं
६४२	७	चातुर्वर्ण्येन	चातुर्वर्ण्येस
६४३	५	विप्रःशुध्येदिति	विप्रवदिति (मूलपुस्तकेईदृगेववर्तते)
६५२	२	इन्द्रवदधिकृतं	इन्द्रवदशौचानधिकृता
,,	२७	प्रतनैश्वर्यं	प्रजैश्वर्यं
,,	२८	प्रकृतिविकृतिसाधारण	प्रजारक्षण
६५५	४	अपराङ्मुखयुद्धहतस्य	अपराङ्मुखस्यतद्धतस्य
६५६	४	त्रिभिः	त्रिभिःअसपिण्डेषुसपिण्डेषुच
,,	१३	धर्मेणैव	बन्धुवदितिधर्मेणैव
६५८	२०	च	वा
६६१	१६	खं	त्वं
६६५	१७	वारिणेव	वारिणीवभस्मक्षारः
६६९	२३	गर्दभादेः	नरादेः (न, श)
६७३	८	ब्राह्मणानामिति	ब्राह्मणानामितिकाष्ठा
६८५		अण्वपि	उत्सवादिदर्शनमपि (इयं १४७ श्लोकस्य टीका)
६८६	८	पोषकाभावविषयम्	पोषोयम्
६८८	२३	गच्छेदितिशेष	गच्छेदीत्यादावतिप्रसक्तेरिदितिशेषः

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
६९८	७	आत्मनो	किंचगृहस्थस्त्विवति आत्मनो
६९८	२९	निःसृत्य	ग्रामान्निसृत्य
७०४	२७	विशेषात्	विशेषणात्
७०७	१२	कालिकः	वशद्वोत्रषष्ट्यालिकोपलक्षकइति
७०८	२३	गतागतं	लुठन्गतागतं
७१४	८	मध्ये ऽन्यतमया	मध्येमरिष्यामीतिनिश्चयेनाविगते शोकभये· यस्मात्सः अन्यतमया
७२३	९	देहनिमित्तंतद्रक्षार्थं	वेदेनिमित्तभक्ष्यार्थं
७२४	२	वाक्प्रवर्तते	वाक्यंवर्तते
७२७	२८	मसिद्धं	प्रसिद्धंतत्रतुभिक्षितनभिक्षेपेवि । तंशंखोक्तेर्भितगृहंपुनर्नतदर्गच्छेदिति
७३२	१२	नाहमस्मि	नात्रास्मि
७३४	१९	यथोदितइति	यथोदितइतिसाविध्यभावात्
,,	३०	शेषः	शेषःदोषयदाद्रसाजपापपरं
७३९	२१	मित्यर्थः	मित्यन्वयः
७४०	३	त्यजेत्	त्यक्तं
७४४	२	लक्ष्यते	लभ्यते
,,	,,	तात्पर्येणोक्तं	नास्वयोस्मेक्तं
७४६	२	प्रव्रजेदिति	प्रव्रजेदितिअतिःपाप्मानंवेहद्द्वयंविहायत्पकापरंब्रह्मभवेदित्यर्थन्

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा०१	रा०२
७६०	३०	स्थापयितुस्तं	स्थापयितुंतं
७६२	२३	अन्यथागामिषु	उत्पथगामिषु
७६५	१	कस्यापीतिशेषः	कस्यापिस्वामिनःस्वाम्यंनस्यादितिशेषः
,,	११	रागादित्याह	रागादिमत्वादित्याह
७६७	२८	कोपादष्ट	कोपादि
७७६	१२	कामजैःसन्निकृष्टः	क्रोधजैःसन्निकृष्टः
७७८	२४	वेग	विरामूत्रवेग
७७९	५	द्रुततर	गुरुतर
७८०	२४	स्वर्गं	स्वर्गंव्रजत्येव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
७८६	१५	प्राकृत	प्राकृअहंद
७८७	१०	वधोद्यमेपि	वधोद्यमेपिप्रशस्यतेकर्तव्यत्वेनेदृशः
७८८	८	प्रदर्शनेनचनचान्यथा	प्रदर्शनेनभिद्यन्तेनचान्यथा
७९०	१६	शतमध्यमवध्यंसहस्रमध्यमवध्यं	शतमवध्यंसहस्रमवध्यं
७९१	११	दुर्गाश्रयो	दुर्गाश्रितो
७९३	६	राज्ञीनांराज्ञःपुत्राणांच	राज्ञीराजतत्पुत्राणां
"	२२	तैर्युक्तं	ताभ्यांयुक्तं
७९४	२७	धान्यादीन्धनंच	धान्यादीनांभागंच
"	२८	निविष्टः	निष्टः
७९५	१५	कार्याणिकर्माणि	कार्याणि
७९७	१	पततिनव्यथते	पततिनपुष्यति [शुष्यति ?] वाव्यथते
"	२	प्रीत्युक्तेः	प्रीत्युत्पत्तेः
८००	२२	आहवेषु	आहवेषुस्त्रीदूधत्तेयुध्ययिशत्र वोयत्र
"	२३	ग्रामेः	ग्रामेःयुध्यमानापुरद्रवन्तः
८०३	५	बुध्यति	युध्यति
८०६	१६	अरेश्छिद्रानुसारी	परच्छिद्रानुसारी
८०९	३	उपक्रमैः	उपायैः
"	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डंक्षिपन्माह
"	"	एतान्दण्डेन	एतान्चतुरोदण्डेन
८१०	११	रक्षेत्	रक्षति
८१०	२४	आयुषःनंक्ष्यति	आयुषःसबान्धवोनक्ष्यति
८१७	२४	याह्वा	याह्वेति
८१८	१६	गंधवारिचरःअपां	गंधवारिचराणां
८१९	१९	मेधातिथिः	मेधातिथिः। चर्मणांचमीतपादुकानांच
८२२	२३	आसने	खिन्नःआसने
८२३	१५	षष्ठी	षष्ठीसभृत्यस्येतिसामर्थनंस्मृतितं
८२४	५	श्रौतंपुरोहितसाध्यं	श्रौतपुरोहितसाध्योक्तं
८३६	७	द्विविधः	एवंद्विविधः
"	७	पठितं व्याख्यातं	पठितःव्याख्यातः
८३९	८	कोशाद्यैः	कोशानुकूल्यहताराद्यैः
८४१	३	चभीत्या	यद्भीत्या
"	२०	दिभिरिवानेनापिकार्यो	दिभिर्नोपकार्यो
८४२	१०	बहुला	बहुली
"	२७	पूर्वकृतं	पूर्वकृतं
८४८	३	वीर	कार
८५२	१२	अरिषु	अरिपुरे
८५९	१८	अरेरेव	अनेनैव
८६४	२६	शुद्धाः	शुद्धाःस्पृशेयुर्भोगार्थंसुसमहिमाःसुष्टुविशेःसममाहिताआर्पितादेहादयोयाभिरस्ताः
८६६	२२	संविशेत्	तूर्यघोषैर्गीताद्यैःप्रहर्षितःहृष्टःसंविशेत्

राघवानन्दीयपाठभेदाः

चिन्हानि

राघ० १ = मुद्रितपुस्तकम्

राघ० ५ = माहाराजाकोमलकृष्णबाहादुराणां भाण्डारस्थम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
		अध्यायः १	
४	१४	धर्ममोक्षो	धर्मार्थमोक्षो
६	२१	नोलभ्यम्	अतोनोलभ्यम्
१२	११	सन्यासेन	समासेन
१३	२७	लक्षणमो	लक्षणमीक्षणमो
३४	२७	चैतन्यम्	सचैतन्यम्
३६	२५	संविज्ञानकर्मणि	तंविज्ञानकर्मणि
३९	५	यातयन्	पातयन्
४३	११	ह्यवधारणीयेति	ह्यविचारणीयेति
,,	१२	मरीच्यादिभिः	एतैर्मरीच्यादिभिः
५९	२५	तस्येति	सम्येति
६३	१०	स्थूलाकारादि	स्थूलाकाशादि
,,	२५	सूर्यांशुमारुतैः	सूर्याग्निमारुतैः
६५	२१	ब्रह्मणो	ईशस्य
६७	३०	फलन्ति	फलदाइति
७०	१५	पृथक्कर्माण्य	पृथक्धर्माण्य
७७	२५	निर्घोषेण	निर्दोषेण
,,	२६	पूर्वसर्गानुं	पूर्वपूर्वसर्गानु
८१	१२	सप्रमाणकं	संप्रतिसप्रमाणकं
८५	५	प्रधा··र्थे	यत्राधिक्यार्थे
		अध्यायः २	
१०६	१	इति	इत्युक्तेः
,,	२३	वेदः	वेदइति
१०९	२	तत्वम्	तत्त्वंमात्रीतिकृत्वावा
१११	३०	अन्येषां	तदानीं
११२	१५	देवैराधिष्ठितं	देवैरप्येऽधिष्ठितं
१३०	२०	साधनाभेदइत्यर्थः	साधनाभेदवदिति
१४०	१६	जुषदन्नेनसदन्नं	नकदन्नंसदन्नं
		प्रस्थाय	
१६२	१३	नधरण्यादौ	नद्यारण्यादौ
१६६	२९	श्रेयस्त्वम्	श्रेष्ठत्वं
१७१	१९	तेषां	अर्मीतेषां
,,	,,	तेन	तेनकामविषयात्
२०८	२३	आचार्याणां	तथाचस्तुतिमात्रमाचार्याणां
२०९	२९	इति	इतित्रिभिः
२१०	१९	तर्कव्याकरण	तर्कप्रकरण
२१३	७	तस्यैव	तथैव
२२१	१४	तथा	यथा
,,	,,	तपोविशेषैः	इत्यादितपोविशेषैः
२२३	४	अनधीतस्यवेदस्य	अनधीतवेदस्य
२२३	५	द्विजस्याद्वै	द्विजस्यादौ
२२५	२३	मंत्रेण	विप्रोमन्त्रेण
२३८	१५	देवदैवत्ये	देवदैवत्येदेवतोद्देशेन-श्राद्धे
२४३	११	स्यात्	स्याद्भाषितमुक्तिः
२४४	४	परिवादश्रवणे	परिवादादिश्रवणे
२५४	२२	इति	इतिवा
२६२	१४	धर्ममाचरेत्	धर्मेनाचरेत्
२६८	२१	यस्तु	नैष्ठिकस्य
		अध्यायः ३	
२८३	४	अमुकदासी	अन्नदासी
२९४	१६	लाभे·· ··पेतौ	चतुर्णाधर्माःधर्मादन-पेताः
३०२	१५	नार्घादि	नार्थादि
३०३	२०	प्रजात	नजात
३०४	२६	वेदाध्ययनजवीर्य	वेदाध्ययनवीर्य
३१०	२५	वर्जमाह	तत्रैववर्जमाह
३११	२८	रजसिस्त्री	शुक्रेस्त्री
३१४	२८	नियमविधौच	नियमनिरोधश्च
३१७	६	बान्धवादीनां	देवादीनां
३१७	६	विवाहादिषु	बान्धवानांविवाहादिषु
३२७	२२	सर्वान्नाधिकारार्थां	सर्वत्राधिकारार्थां
३३७	१९	मात्रंवा	पात्रंवा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
३५१	१६	परि संवत्सरानूमधु पर्केण	परिसंवत्सरान्वर्जयित्वाततऊर्ध्वमागतान्परिसंवत्सरानितिमेधातिथिः। मातुलानान्तानूपरिगतसवत्सरोयेभ्यस्तानूपरिसवत्सरानूमधुपर्केण
३८७	१५	मन्धो	मधौ
३९९	७	सोमपाः	एवंसोमपाः
४०९	५	अग्नौ	अपसव्यमग्नौ
"	"	परिपाटीक्रमम्	पूर्वपरिपाटीक्रमम्
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्थान्नादेरन्यतरा प्रतिपत्तिरुक्ताभूमिगतस्य
४४१	११	मधूत्कुष्टेन	मधूत्कटेन
		अध्यायः ४	
४५०	२०	तद्धर्मानाह	तत्रधर्मानाह
४८०	२८	मलत्याग	मलत्यागःमूत्रोच्चारंविडुच्चारेणसहवर्तमानं
४८८	९	उपवीतादि	उपानहादि
४८९	५	लक्षणान्वितैः	विनीतैर्दान्तैर्लक्षणान्वितै
४९१	८	विग्रहं	विवादं
५०९	१३	अध्यापनंहि	अध्ययनंहि
५१४	७	शेषः	शेषः। उक्तस्वाध्यायज्ञानाज्ञानजदुष्टादुष्टनिवृत्त्यर्थं.
५४०	८	प्रभुद्रोहादिना	परद्रोहादिना
५६१	३	विरुद्धमर्थं	विश्रब्धमर्थं
५७५	११	उत्तमैरितिद्वाभ्यां	उत्तमैरितित्रिभिः
		अध्यायः ५	
६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६३४	२०	एवंमतामहाचार्य	एवंमात्राचार्य
६३८	१३	सपिण्डमरणे	एतत्सपिण्डमरणे
६३९	२०	जातदन्त	अजातदन्त
६४२	९	लक्षणे	लक्षणेगुरौ
६९१	९	कामापि	कामादि
		अध्यायः ६	
७०३	२	तुरायण	उत्तरायण
७०५	२३	पुष्पाणि	अन्यानिपुष्पाणि
७०७	२६	वारमात्र	एकवारमात्र
७२९	१६	तत्कारण	तत्करण
७३०	१२	किंचात्र	किंचामुत्र
७३७	१०	अह्नोकर्म	अह्नोकष्टंकर्म
७३९	१९	तदर्थं	एतदर्थं
७४०	३	त्यजेत्अना	त्यजेत्त्यक्तव्यमना
७४७	२४	अनुष्ठिताः	अनुष्ठिताःसन्तः
		अध्यायः ७	
७६१	१६	अनुशासनं	अनुशासनंज्ञेयं
७६७	२५	कामेति	कामेति त्रिभिः।
७७५	३०	दुःखमेवान्तोयेषां	दुःखमेवफलंयेषां
७७८	२३	किंचावश्यं	कामजेष्ववश्यं
७८१	२२	मौलत्वेपि	मौलत्वेनापि
७९८	६	यस्यश्रुतंफलमिति	यस्ययच्छ्रुतंतस्यतत्फलमिति
८०३	२५	दन्तिनं	दन्तिनंगजं
८०७	२६	गोपयेयुरिति	गोपयेयुरितिशेषः
८०९	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डंक्षिपन्नाह
८१६	२	निर्याणम्	निःसारम्
८३१	९	मूल	न्यूनं
८४७	३१	व्यूहे	व्यूहेषु
८५८	२२	प्रसिद्धोपक्रमे	युद्धोपक्रमे
८६५	२२	चर्मादीनि	वर्मादीनि
		अध्यायः ८	
८८९	१५	नरक्षणीयं	रक्षणीयं
९०८	१०	पूर्वापरं	प्रमाणेनप्रतिपादयेत्पूर्वापरं
९०९	४	मित्यर्थे	मित्युक्ते
९१६	६	आर्ताबन्धुविनाशादिना	आर्त्तारोगेण
९२६	२०	यतश्चितं	एतत्पापंकृतमनेनेत्यनुसंधत्तेयतश्चितं
९५०	२६	राज्ञातावत्	राज्ञाऽतीव
१०३०	९	पूर्वभक्त्या	देशाद्यन्तयोःपूर्वभुक्त्या
१०६५	१४	तोलकानां	पलानां
१०७८	१७	स्त्रीणांर	स्त्रीणांविप्राणांचर
१०८१	१७	शूद्रादि	विप्रशूद्रादि
१०८४	१०	संभोगाभिलाषग्रहणं	संभोगाभिलाषिततया संग्रहणं
१०८६	१	सुवर्णं	सुवर्णमाषाःषोडश
१०९२	२७	गुण्यं	द्वैगुण्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
१०९३	१५	स्त्रीरूप	स्त्रीरूपमगुममावसन्मैथुनेनोपभुंजानोऽङ्गसर्वस्वंप्रतिहीयते । अङ्गगुमंएतैर्हीनं । अङ्गमत्रलिङ्गंगुममावसन्सर्वेणशरीरेणधनेनच ।
१११५	१६	विट्शूद्रौ	विट्शूद्रयोःप्रेरणायांब्राह्मणोराजावाऽप्रमत्तः स्यादित्याह वैश्येति । विट्शूद्रौ
		अध्यायः ९	
११२०	१९	अग्निहोत्रादिधर्मंच	अग्निहोत्रादिष्वजातिषूक्तधर्मंच
११६०	६	गुणमोहितं	गुणशीलमोहितं
११६६	१५	०	प्रकृतमाहअन्येइति
१२०७	१४	खलवालिन्या	खलेदारुन्या
१२५९	२१	दण्डव्यसनं	वाग्दण्डव्यसनं
		अध्यायः १०	
१२८५	२९	अंगेन	अङ्गेनपुंदेहेन
१२९७	१०	हिंसोऽपजि	दासोऽपजि
१३१७	१५	किंच अ	तान्येवाहअ
		अध्यायः ११	
१३५३	२३	कुटंबादपि	कुटुंबात्स्वगृहादपि
१३५६	१७	अकरणात्	कर्मणामकरणात्
१३६१	२३	किंच अग्नीति ।	कामतोऽग्निहोत्रत्यागिनःप्रायश्चित्तमाह अग्नीति ।
१३६८	६	सतोदोषस्य	असतोदोषस्य
१३८४	२७	विशुध्यति	विमुच्यतइति
१४०३	२८	चरितव्रत	तादृशसुचरितव्रत
१४१७	११	अभक्ष्यभक्षणे	अन्नाद्यभक्षणे
		अध्यायः १२	
१५२३	३	वेदान्ताभ्यासेन	वेदाभ्यासेन

इति राघवानन्दीयपाठभेदाः

नन्दनीयमानवव्याख्यानेपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

नं० १=त्रावणकोर पत्तनातश्री ० माहाराजभिःप्रेषितम् ।

नं० २=मद्रासपत्तनात् दीवाणबहादुररघुनाथरावकृतसंग्रहात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
		अध्यायः १	
१२	३१	प्रमाणत्रयागोचरत्वात्	प्रमाणाभावात्
१४	१	प्रेरकः	शोषकः
१६	२४	तत्त्व	मात्राभूतादिवृत्तौजाइतितत्त्व
,,	२७	तस्मादेवोपादानात ····त्यर्थः	तस्मादेवोत्पन्नात्मज्ञानात्स्रक्ष्यामीति विगणय्येत्यर्थः
१८	१	हेममयम्	हेममयम् अण्डमभवत्
१९	६	तेन	यत्तेन
२१	२५	अखण्डखण्डाभ्यां	शकलाभ्यां
२६	५	परामर्शः	सर्वभूतानां परामर्शः
२९	३	पुरुषः	प्रथमः परुषः
,,	५	भूतम्	उपादानम्
३१	१७	आदि	अनादि
३४	११	व्यवेचयत्	संविवेचयेत
३५	२-३	०	दशार्धानांपञ्चानां पुरुषाणामित्यनुषङ्गःपञ्चभूतानामितियावत् अण्व्योमात्राः सूक्ष्मांशास्ताभिः साकंताअन्योन्यंसंभूयानुपूर्वशः क्रमेणबीजाद्बीजप्रवाहाविच्छेदेनभूतजातस्यविनश्वरत्वेकारणमुपादानंवैनश्वर्यमितिसूचितंविनाशिन्यइति केचिदिमंश्लोकमुपरिष्टात्सप्तश्लोकानतीत्य पठन्तितल्लेखनप्रमादादित्यवगन्तव्यम्। [इदंनन्दनमतं अस्माभिस्तुमूलपाठानुरोधेनसप्तश्लोकानन्तरमेवलिखितः]

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
३७	१	तत्	ततकर्म
,,	२८	कदम्ब	केतकी
५०	२७।२८	निजो	निःशेष
७५	१८	वदता	विदित्वा
८५	२७	क्ष	क्षम
		अध्यायः २	
१०९	४	संनिपाते··इत्यर्थः	संपातेश्रौतोऽनुष्ठेयइत्यर्थः
११०	२०	समयाध्युषिते	समयाविदिते
,,	,,	अतएव	अयमेव
११२	१८	प्रशंसा	प्रसङ्गा
११८	१३	परिज्ञानोपायः	धर्मपरिज्ञानोपायेन
१२७	२	सीरभद्रादि	सुभद्रादि
१३१	१८	विंशात्	विंशाब्दात्
१३८	१८,१९	केचिदेत··माहुः	केचिद्रैक्षंब्रह्मचर्याङ्गमाहुः
१४१	२०	श्रियं	श्रियंश्रीनिमित्तं
१४४	१	तत्रापि	अत्रापि
१४८	१४	प्राङ्मखोवा	प्रागुदङ्मुखोवा
१४९	५	जिह्वगताभिः	त्द्गताभिः
१५१	१६	षोडशे	अथब्रह्मचारिणःकेशान्ताख्यंसंस्कारमाहकेशान्तइति
१६०	७	वेदत्रय	प्रणववत् वेद
१६३	३,४	सत्सुत्याज्यतां यातीति	व्रात्यत्वात् साधुषुगर्हणां याति
१७७	६	कर्मान्तरम्	धर्मान्तरम्
२०२	२५	वित्तादिमांश्च	विद्यादिमान्वित्तादिमांश्च
२२७	२	पराणानि	पूर्वधृतानि
२३३	१७	कया	कयाविधिः
२५७	९	सामान्यात्	सामान्यात् प्रजापतेर्मूर्तिः पिता उत्पादत्वसामान्यात्। पृथिव्यामूर्तिर्माता धरित्रित्वसामान्यात्। आत्मनःस्वामूर्तिर्भ्राता आत्मनः साधारणमूर्तिरेकक्षेत्रत्वबीजत्वसामान्यात्।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २

अध्यायः ३

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
२८३	६	आर्द्रा	कृत्तिका
२९२	५	आर्षात्	दैवात्
३०२	१७	प्रदानं	प्रदानाङ्कं
३०३	२२	ऊढा	ऊढादशापरानिति
३५२	१७	स्थितिः	उपस्थितावपरिसंवत्स रादप्यागतौ स्थितिः
३६१	२४	ज्ञानेति	ज्ञानेतियथारुधिरदिग्धं वस्तुरुधिरेणशोधयितुंदु: शक्यमेवमविदुषापात्रेण तस्मात्ज्ञानोत्कृष्टायदेय मिति
३७४	१७	देवलः	कात्यायनः

अध्यायः ४

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
४५७	६	ग्रहो	ग्रहोऽपि
४६१	१५	स्वदार	व्रतान्याह इन्द्रियार्थे- ष्विति । स्वदार

अध्यायः ५

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
५९०	९	देवान्नम्	देवान्नम् व्रीह्यादिकम्
६६५	२	हेमरूप्यमिदम्	हेमरूप्यविषयोयम्

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
७५७	२१	उक्तस्य	उक्तस्यार्थस्य
७६२	२४,२५	वेदवित्त्वं	साङ्गवेदवित्त्वं
७६३	१२	कामानु	कार्यानु

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
७८३	७	बलोत्कटम्	महीपतिम्

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
८८०	१८	यत्र	यत्र सभायां
९०७	९	नसंवदेत्	नसत्यंवदेत्
९१७	१८	अन्याये	अत्यये
९४६	११	शुभा	शुभाशुभा
९४८	२	सहस्रत्रयम्	मध्यमसहस्रमित्यर्थः
९६१	४	प्रसिद्धः	व्याख्यातः
१०३३	७	समन्ता····न्तः	समन्ताद्भवादेशाः सामन्ता
१०३६	२६	पूर्वनिबन्धिन	पूर्वनिपातनिबन्धिन
१०४०	१८	नीयम	नियमः
१०४६	४	कल्प्यः	कार्यः
१०४९	२५	योक्त्रस्यछेदनेच	छेदनेयोक्त्रस्यछेदने रश्मिच्छेदनेच
१०५०	१३	द्वये	त्रये
१०५२	८	त्रये	द्वये
१०५४	१०	स्तेय	स्तेनदण्ड
१०७३	१२	ज्ञतमत्वात्	ज्ञानतमत्वात्
१०८८	२८	वर्णा	समांसवर्णा

अध्यायः ९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
११३२	१६	क	भ
११३६	२४	प्रधानं	बीजंप्रधानं
”	”	परइत्यर्थः	परक्षेत्रेनवमन्यंक्षेत्र- स्यास्वामित्वादित्यर्थः
११७२	२५	गोभूहिरण्यादि	गोश्वमहिष्यादि
”	२६	सर्वेषु	सर्वेषु धनेषु
”	”	आत्मनोंश	अत्मनोधिकांश
११७५	२८	खी	समी
११८०	२०	विज्ञः	विधिज्ञः
११९३	१०	दत्ते	कृते
१२१०	१८	दिष्टेपु	उपदिष्टेषु
१२२१	२५	सम	लब्धस्यसम
१२२३	६	वृत्तो	निमित्तो
१२२४	१३	विषयत्वेन	धनविषयत्वेन
१२४५	२८	वेषै:	चेष्टैः
१२७४	२१	दीनां	दीनामपि

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१२८२ } १२८३ }	३१ } १ }	सापिण्ड्य····र्थः	सापिण्ड्यादिसंबन्धर- हितास्स्वितियावत्
१२९०	९	पितृ	विप्र
१२९३	२८,२९	अन··तया	आनन्तयामनन्तरजाताय
१२९४	१५	सुबहून्	सुबहून् बाह्यान्
१२९६	१८	जा	ज्ञा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३०८	९	न्थ	थ
१३०८	२३	प्रखरभावता	तीव्रदण्डता
१३०९	२०	राष्ट्रे	स्वराष्ट्रे
१३११	२०	संतानानान्	संतानजानाम्
१३१७	५	आप	अधुनातेषांआप
१३१८	३०	शस्त्रास्त्रभरणेन	अस्त्रमन्त्ररूपंशस्त्रास्त्र दर्शनेन
१३२०	८	धर्यक्षय	स्वधर्मक्षत्रिय
१३२१	१९	त्यजतो	त्यजतो वाणिज्यं कुर्वतो
१३३०	२६	स्पृष्टवान्	दृष्टवान्
१३३१	१४	श्वमांसं	श्वपच्छमांसं
१३४०	१९	श्रोते	तेन श्रोते

अध्यायः ११

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
३४७	२२,२३	धर्मोभयानित्यर्थः	धर्मलोपस्यादधर्मोभव-तीत्यर्थः
३६८	२५	प्रधानफलं	प्रधानं फलं किंतु
३७७	१९	वैषम्यस्य	वैधर्म्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३८८	२०	आहवनीयाः	आहवनीयानि
१३९३	२	गम्यते	गम्यतेनिन्द्यते
१४००	३०	मां	मा
१४००	३०	मामं	प्रथममासं
१४०८	२	यावान्नम्	यवागूम्
१४२३	१२	आ··चारी	असमावर्तकोब्रह्मचारी
१४२९	४	स्वदुहितृषु	स्वसृषु
१४४०	३०	अवृत्तानां	अथव्रात्यानां
१४५१	१	वत्	व्रतवत्

अध्यायः १२

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१४९१	२५	कृतस्यापि	सुकृतस्यापि
१४९७	१२	त्रिषु	नृषु
१५०५	१६	संकुचितम्	सूचितम्
१५४३	२०	तिलकेन श्रीलक्ष्म-णविचक्षणानुजेन नन्दन सूरिणा	लक्ष्मणात्मजेनश्रीवीरमल्लप्रियसखेनश्रीनन्दनेन

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथमनुसंहितायाःसूचीपत्रम् अध्यायश्लोकसंख्याक्रमेण

अथतृतीयोऽध्यायः

अथपंचमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ अष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

अथ एकादशोऽध्यायः

अथद्वादशोऽध्यायः

इति द्वादशोऽध्यायः

मूलशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
३८	२१	प्रभृः	प्रभुः
७१	३	विषयेप्यव	विषयेष्यव
८५	९	प्रायश्चित्तिविधिं	प्रायश्चित्तविधिं
		अध्यायः २	
९०	२९	व्रताानिं	व्रतानि
१०९	२५	स्मृति	स्मृतिम्
११२	२२	विरूद्धाच	विरुद्धाच
११७	११	सबन्धि	संबन्धि
२१२	१०	मंत्रद	मन्त्रदम्
२१६	१८	नरुन्तुदः	नारुन्तुदः
२३२	८	प्रशस्तनां	प्रशस्तानां
२४३	१४	ततोन्यनः	ततोन्यतः
२४९	१	।नभिवादनैः	नाभिवादनैः
		अध्यायः ३	
३९९	२४	सोमपास्तुतिभि	सोमपाःस्तुतिभि
		अध्यायः ४	
४८२	२	पादा	पादौ
४९२	६	संवर्द्धं	संबद्धं
५५४	६	दशा	दशाः
५७१	२२	नरकतु	नरकन्तु
		अध्यायः ५	
६४२	१६	दायादास्यु	दायादाःस्यु
		अध्यायः ६	
७०९	२३	अनग्निरग्निरनिकेतः	अनग्निरनिकेतः
		अध्यायः ७	
७५७	२४	वीक्षतुम्	वीक्षितुम्
७६९	२७	भृश	भृशं
७८३	२२	मत्रं	मन्त्रं
८४५	१४	थाविधि	यथाविधि
		अध्यायः ८	
९४४	१८	स्पशः	स्पृशः
१०१६	१०	क्वचिन्नृणाम्	क्वचिन्नृणाम्
१०७६	२६	सांहसे	साहसे
१०९०	१७	अङ्गल्योरेव	अङ्गुल्योरेव
१०९६	१८	ब्रूयाधर्मो	ब्रूयानधर्मो
		अध्यायः ९	
११३३	२	द्वीजं	द्वीजं
११४४	१३	ज्येष्ठोयवीयवीयसो	ज्येष्ठोयवीयसो
११५९	२९	ससः	सः
११८५	७	माताहस्तेन	मातामहस्तेन
११९४	१३	त्रोदसत्पुत्रोपि	त्रोऽप्यसत्पुत्रोपि
१२१३	६	पादये	पादयेत्
१२५०	१२	यामघाते	ग्रामघाते
		अध्यायः १०	
१३०३	७	द्रविडाः	द्रविडाः
१३३१	१६	याजनोद्वा	याजनाद्वा
		अध्यायः ११	
१३६१	६	मत्रहीनस्तु	मन्त्रहीनस्तु
१४४४	२२	साकला	शाकला
१४६३	१४	तपसैब	तपसैव
		अध्यायः १२	
१५०७	२८	श्रुभा	शुभा
१५१२	२९	बन्धुप्रिय	बन्धुप्रिय

मेधातिथिटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
१	१५	तत्	यत्
,,	१६	निश्चयोनास्ति	निश्चयोस्ति
५	२२	धर्मादिना	धर्मादिहीना
७	२२	द्विविधा	द्विविधो
१०	९	प्रकाशकेषु	प्रकाशेषु
,,	१२	भू	भु
,,	१४	तस्यामस्थायां	तस्यामवस्थायां
१३	८	निवर्तयितं	निर्वर्तयितुं
१४	१९	त्यप्यादि	सत्यप्यादि
१५	२५	मिच्छन्नपाः	मिच्छन्नपः
,,	२६	व्यापोरण	व्यापारेण
१७	४	शकलाभ्यां	सशकलाभ्यां
१८	२७	तायवस्थायनं	तायदस्यायनं
२०	५	निवर्तयेत्	निर्वर्तयेत्
२१	१४	पृथिवी	पृथिवीम्
२४	१५	चकारान्मात्रा	चकार मात्रा
२७	१३	द्ययं	द्वयं
२७	,,	किंः	किं
२८	१२	वस्थाने	चस्थाने
२९	१४	कर्त्तव्यउदकं।	कर्त्तव्यः। उदकं
३०	२१	स्वभिरताः	स्वनिरताः
३०	२२	तंकर्मात्मानं	कर्मात्मनांच
३०	२३	देशां	देशो
३०	२६	वेनोस्तुनीति	वेनःसुनीति
३०	२८	निवर्तन	निर्वर्तन
३०	३०	कर्मऽश्रूयते	कर्मश्रूयते
३१	१	दर्शना। अतश्च	दर्शनादतश्च
३२	१९	संवत्सराद्या। न	संवत्सराद्यानक्षत्राणि
३३	२७	त्यवेचयत्	व्यवेचयत्
३९	१४	तरीकरिष्यति	ततुकरिष्यति
३९	१६	णाम	णात्म
४०	११	सअ	सोऽ
४२	७	स्वापु	स्वाःपु
४२	२२	पर्वतादिः	पर्वतादि
४४	२७	जायते	जायन्ते
४८	१७	शताई	शताद्द
४९	२१	मुथवा	०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२२	दान्निवर्तते	भेदान्निवर्तन्ते
५१	३	कर्मे	कर्म
५३	१४	व्यतअ	व्यतेअ
५५	८	स्वाः	स्वा
५५	९	प्रजा	प्रजाः
५६	१५	कलात्	कलए
५८	१६	उदति	उदेति
५८	२९	संनुध्य	संबध्य
६०	२२	देच्छ्लोकाकस्य	देतच्छ्लोकादिकस्य
६७	२२	वृद्धानु	वृद्धावु
,,	,,	सनाः	सना
६८	१८	र्मणामःआ	र्मणामा
७४	१८	ह्मणा	ह्मणाः
८२	२३	प्राघु	प्राभ्यु
८२	२४	नकल्पो	कल्पो
८२	२६	थोर्थः	थार्थः
८२	२६	पलांडादि	पलाण्ड्वादि
८३	३	येभदा	यभेदा
८६	१	दश	देश
		अध्यायः २	
८७	४	बोता	बोधत
८७	१३	कयंतं	कियन्तं
८७	१७	आत्मनियेभोगोपयोगात्परेण	आत्मनिभोगोपयोगेवास्तुउपायान्तरेणस्वरूपविज्ञानकुशलास्तेचवेदार्थविदोविद्वांसोनान्ये। यतोवेदादन्यत्रधर्मप्रतियेगृहीतप्रमाणयास्तेविपरीतप्रमाणप्रमेया
९१	४	कल्पाभि	कल्पोभि
९१	८	तरेभो	तरेभ्यो
९२	१८	त्यर्थ	त्यर्थः
९३	३०	मुलांतरं	मूलान्तरं
९५	९	कर्मेदिकर्मांणां	कर्मादिकर्मणां
९५	११	वेदर	वेदैर
९५	१२	मन्त्रेवां	मन्त्रैवां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५	१८	कर्तव्य	कर्तव्यं
९६	२३	विधिमां	विधिर्मा
९७	७	वैद्व	वद्वै
९९	८	तांता	तांतां
१००	४	तेनरपरस्पर	तेनपरस्पर
१००	२४	स्वास्थ्यादौ	स्वास्थ्यदौ
१०३	३०	उत्तमना	उत्तमंना
१०४	१४	स्मृतयः	स्मृतिः
१०४	१५	निर्बधानिभावप्रयोजक	निबन्धानिबन्धावप्रयोजकौ
१०७	९	लक्षणनि	लक्षणांनि
११०	२	तीय	तीयं
११०	७	दितयो।	दितयोः
१११	९	वर्णस्या	वर्ण्यस्या
११४	१६	त्यतोय	त्यतोयं
११६	१५	कथं	कथनं
११६	२५	श्रुयते	श्रुयते
११६	२७	देशान	देशान्न
११७	१	सुभिक्षसुभिक्षे	सुभिक्षदुर्भिक्षे
१२०	२७	चारी	चारि
१२२	२२	अपेक्ष्यते	अपेक्ष्यन्ते
१२२	२२	द्रष्टव्य	द्रव्य
१२२	२३	प्रातर्ददामि	प्रतददामि
१२३	३१	द्ययवा	दथवाऽ
१२४	२१	संतीतो	सन्तीति
१२४	२१	तिथयअ	तिथयोऽपु
१२५	१३	मांगल्य	मङ्गल्य
१२५	१८	द्यक्षर	द्यक्षरं
१२७	६	स्त्रिभि	स्त्रीभि
१२७	२९	व्यभयं	व्यमयं
१२८	१७	विध्यायका	विधायका
१२९	५	शब्दै	शब्देन
१२९	६	तस्मिनो	तस्मिन्नौ
१२९	७	कोण	कोण्
१३०	३	न्वयापरो	न्वयेपरं
१३०	५	परांच	परांचः
१३०	८	चेत	चैत
१३०	२५	धिकार	धिकारे
१३०	२९	जाति	जाती
१३१	२	ब्रह्मण	ब्राह्मण
१३७	१३	मर्ध्व	मूर्ध
१३७	२८	सत्वचअ	सत्वचो
१४२	१	चारी	चारि
१४२	६,७	माचन	माचमन
१४३	२	ध्यानंयजन्ममतदर्थत्वंसंपूजयति	ध्यायन्यजन्मदर्थत्वंसंपूजसि
१४३	२२	विधो	विधौ
१४४	८	पकल्प	प्रकल्प्यं
१४४	३०	नत्यशन	मत्यशन
१४५	१	नाशअ	नाशोना
१४६	११	अंगलीनां	अङ्गलीनां
१४६	१३	रधअं	रधोन्त
१४६	१४	तरल	तगल
१४७	२३	पठ्यतअशृ	पठ्यतेऽशृ
१४७	२७	भक्षमाणा	भक्ष्यमाणा
१४८	२१	अंततअंते	अन्ततोन्त
१४८	२६	क्रमअवध्य	क्रमोवध्य
१४९	१६	एकार्थात्	एकाध्यात्
१५०	१६	तअस्मा	तेऽस्मा
१५२	१८	शअत	शोत
१५३	१५	तदीदानीं	तदीदानीं
१५३	२७	अदित	आदित
१५४	२१	इततस्त	इतस्त
१५५	११	वयवम	वयम
१५५	१५	प्रयते	मतीयते
१५६	२	व्यस्त	व्यत्यस्त
१५६	२	पायोव्य	पाण्योर्व्य
१५६	३	पीडयासितव्यं	पीडयितव्यं
१५६	२७	अतंद्रितअ	अतन्द्रितोऽन
१५६	२९	यअतंद्रितः	योतन्द्रितः
१५६	२९	यंविधाः	यंविधः
१५८	४	रवेमा	रेवमा
१६०	१२	विधिअ	विधिःअ
१६०	१६	गृहास्थ	गृहस्था
१६०	२२	विधातव्या	विधातव्याः
१६०	२३	व्याहृतिनां	व्याहृतीनां
१६०	२४	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२५	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२७	जेप	जपे
१६०	३०	द्विवेदा	द्विदा
१६१	४	हृती	हृति
१६२	३	विकल्पअ	विकल्पोऽय

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६२	५	मोक्षअनि	मोक्षोऽनि
१६३	१०	देशअत	देशोऽत
१६८	१७	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्धे
१७१	२७	श्वरेव	श्वरइव
१७२	१२	विषया	विषयाः
१७५	२१	ष्टेत्पन्	ष्टेज्ञपन्
१७५	२९	र्मकअतो	कर्मकोतो
१७८	१६	देशअरण्यं	देशोऽरण्यं
१७८	२०	साध्याया	स्वाध्याया
१८०	२	ज्यांतऽ	ज्यान्तेऽ
१८१	१	प्रयप	पयःप्र
१८२	१४	शुद्धःअ	शुद्धोऽर्थ
१८८	१५	ततत्र	तत्र
१८९	४	स्ययति	स्यायति
१९५	२	कालअ	कालेऽन्य
१९५	२६	यांज्ञाति	याज्ञाति
१९७	२९	ददांति	ददाति
१९७	३०	भेदम	भेदं
१९८	१७	ध्याव्द	ध्यब्द
१९८	२७	न्युनः	न्यूनः
१९९	२	स्शनिर	स्थविर
१९९	४	स्त्वैवैल्ल	स्त्वैवेतल्ल
२००	१३	यअभिवा	येऽभिवा
२०१	४	नाम्नातं	नाम्नात
२०१	७	मियसुन्	मीयसुन्
२०२	६	तदाही । न	तद्दाहीन
२०२	१२	नस्यास्त	नस्यात्त
२०४	१८	मन्येतास्त	मन्येतात
२०५	९	वृर्त्यंश	वृत्त्यर्थ
२०५	९	वेदध्या	वेदमध्या
२०७	३	णत्तिति	णत्ति
२०७	१९	क्षितअ	क्षितोत
२०९	४	भाववी	भावोवि
२११	१६	त्याजु	त्याजुहाव
२१२	१	वंतअने	वन्तोऽने
२१२	१०	मन्त्रद	मंत्रदं
२१२	१२	देवानाप्येष	देवानामप्येष
२१२	२४	नूचान	नूचानः
२१२	२६	धमं	धर्मं
२१३	२६	यास्तं	यानस्तं
२१५	२५	मनामो	मदामो
२१५	२६	मनसी	मनसे
२१५	२९	गतअ	गतेऽभ्यु
२१६	१८	नरुंतु	नारुन्तु
२१८	१३	बोधावधि	बोधोऽधि
२१९	१२	अन्यैभकवदा	अन्यथैकवेदा
२२०	४	पादानो	पादानात्
२२०	२३	पर्यंतता	पर्यन्तता
२२०	२४	दशस्य	दशस्व
२२०	३१	षडंगेः	षडङ्गो
२२१	४	दीन्यगांगा	दीन्यङ्गा
२२२	४	व्यामोमी	व्यामोती
२२३	१३	दीक्षायं	दीक्षायां
२२३	१४	तद्यपदेनि	तवपदेशनि
२२३	१७	योग्नीन्ला	योग्नोना
२२४	३	तत्रस्य	तस्य
२२५	७	रक्षतेत	रक्षेत्त
२२७	१९	तानीदा	तानिदा
२३०	१	धर्मावेते	धर्मावितो
२३१	१२	देवंदेव	देव
२३२	९	यअ	येअ
२३२	१०	रअही	रोऽही
२३२	२२	गेहेभ्यअ	गेहेभ्योऽला
२३३	२४	प्रकारा	प्राकारा
२३५	५	तपितु	तापृतु
२३५	२३	वार्थोच्य	वाथउच्य
२३५	२९	र्थतं	र्थतां
२३६	११	ह्मत्रा	ह्मत्र
२३६	१५	त्रेतच्चोदनीय	त्रैतच्चोदनीयं
२३६	१९	अपत्यत्ति	अपत्योत्पत्ति
२३६	२५	नैवैनतादस्य	नैवैतादशस्य
२३६	२८	मापद्यंतअ	मापद्यन्तेतो
२३७	१	श्यदवेते	श्यंदेवते
२३७	१	व्याहार	व्यवहार
२३७	९	छागमेषाया	छागमेषाजा
२३७	१७	वःस्ता	वस्ता
२३७	१८	स्तुत्यार्था	स्तुत्यर्था
२३७	१९	निर्देशा	निर्देशो
२३७	२७	येय	येद्य
२३९	२२	चिच्चित्	चित्
२४०	२	तुर्वा	तुवा
२४१	२०	पश्चाद्वावन्	पश्चाद्वावसतस्तथा
२४३	१४	न्यनः	न्यतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४३	२५	च्चयन्नं	च्चयंन
२४६	७	थितस्य	स्थितस्य
२४७	११	लक्षते	लक्ष्यते
२४७	११	तरमं	तरं
२४७	२८	णावतस्था	णावस्था
२४७	३०	जन्मवे	जन्मावे
२४८	४	मेएव	मेव
२४९	१	निभिवा	स्थानाभि
२५१	७	स्पर्शादिति	स्पर्शादि
२५१	२०	विभेधेर	विधे
२५५	११	जनकअव	जनकोऽव
२५५	१२	मःस्त्व	मस्त्व
२५५	१८	चारअवे	चारोऽवे
२५७	२९	वर्षातृन्मा	वर्षान्मा
२५७	२९	योयः	योगः
२५९	३	नोपरिका	नोपका
२६२	६	अथाचै	अथचै
२६३	५	श्रुतिरस्मृ	श्रुतिस्मृ
२६५	२७	अवा	वा
२६८	३०	चराणा	चरणा

अध्यायः ३

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७१	२३	यनामर्था	यनमर्था
२७६	१६	नयस्य	नयनस्य
२७८	२४	स्यातूपु	स्यातकेपु
२७८	२७	द्गोत्र	गोत्रं
२८२	८	णिर्म	णिनिर्म
२८३	१६	तर्ह्मं	तर्ह्म
२८५	१८	ष्टिति	र्ष्टीति
२९७	२८	शब्दाए	शब्द्
३०१	५	दोषाप्रा	दोषाःप्रा
३०३	७	निदेशात्	निर्देशात्
३०४	१८	ख्यातिन्न	ख्यातिर्न
३११	१६	योगेनम	योगेनसम
३१३	११	रेषःशु	रेषशु
३२१	३	पदार्थस्याध्या	पदार्थसाध्या
३२२	२१	श्रुयंते	श्रूयन्ते
३२३	२१	क्किप	क्विप्
”	२१	णिच	णिच्
३२६	११	शेषोय	शेषोयं
३२७	१३	ग्रहयोना	ग्रहयोरना
३३०	५	विश्वान्मेवा	विश्वान्देवा
३३०	६	नत्वदन्या	नत्वन्या
”	२३	देवेशब्दापि	देवशब्दोपि
३४१	१८	भार्यामाग्नी	भार्यायाअग्नी
३४२	११	स्येषदोषोत्पन्न	स्यैषदोषोनोत्पन्न
३४५	२१	क्रियत्यु	क्रियइत्यु
३४९	१०	पत्युभार्या	पत्युर्भार्या
३५०	५	पाकअति	पाकेऽतिथ्या
३५०	२९	अन्यथार्वि	अन्यथर्वि
३५१	३१	दिनोद	दितिनोद
३५२	३	मुधु	मधु
३५२	४	पूयजं	पूजयं
३५३	२४	विशेषणो	विशेषेणो
३५६	९	तरुयव	तथ्यव
३६४	१२	विधियते	विधीयते
३६५	१३	मित्रयोऽ	भिन्नयोः
३६६	१८	संग्रः	संग्रहः
३६८	१८	स्तनिवृ	स्तन्निवृ
”	२०	गृहते	गृह्णते
”	२०	नवा	नैव
३६९	१६	विवृत्य	निवृत्य
”	१७	थितअर्घ्या	प्राथितोर्घ्या
३७०	२	भिहितअमा	भिहितोऽमा
३७२	५	मन्येतद	मन्येततद
३७३	१	धमार्थों	धर्मार्थौ
३७४	३	वर्जेन	वर्जने
३७५	१३	यदीय	यदिय
३७५	१६	ष्यायंतरा	ष्यायान्तरा
३७७	१७	प्रीतिरोद्धा	प्रतिरोद्धा
३७७	२०	व्याधिर्गृही	व्याधिगृही
३७९	२६	मूल्यनं	मूल्येन
३८४	१	पृष्टव्या	प्रष्टव्या
३९१	७	मधीयानानये	मधीयानाये
३९४	११	द्विजा	द्विजाः
३९७	१०	निर्देशो	निर्देशे
३९८	२४	सुपर्णाप	सुपर्णाःप
४०१	५	इत्येषःस्तृ	इत्येषस्तृ
४०१	१९	सोहि	सौहि
४०१	२३	अपरोक्षा	अपरःक्षा
४०५	१३	पितृदेभ्यो	पितृभ्यो
४०७	२६	अग्निरिदतिमंत्राशीत	अग्निरिदमि-तिमन्त्राशीतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०८	४	रूपतद्ध	रूपस्तद्धस्ते
४०८	२५	विधियते	वीधीयते
४०९	१३	नोचते	नोच्यते
४११	११	पूनर्निन	पुनार्नन
४१२	२०	भोज्येत्	भोज्येत
४१३	९	पितृभ्यो	पितृभ्यां
४२२	११	व्याख्यान	व्याख्यात
„	१२	व्यवक्षि	विर्वाक्ष
४२८	३१	करणमा	करणंमा
४३०	१६	कुयात्	कुर्यात्
४३०	२६	सुश्रु	सुशृ
„	२८	सुश्रि	सुशृ
४३२	२९	तद्ववीका	तद्विका
४४२	१७	नवम्यास्ति	नवम्यस्ति

अध्यायः ४

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५५	२३	याचितया	याचिताया
४६०	१७	चितच	चितंच
४६२	९	उद्धत्य	औद्धत्य
४६४	१७	मयीयते	प्रतीयते
४६७	११	श्रमणे	श्रवणे
४६८	८	अनायनांते	अयनान्ते
४६९	४	वभ्वतव्याः	भ्वगंतव्याः
४८४	२४	न्तींमपः	न्तीमपः
४९२	८	श्वेत्प्रसिद्ध	श्वेतत्प्रसिद्धं
४९४	१६	उच्छिशद्वो	उच्छिष्टशद्वो
४९६	२५	सश्लिष्टाभ्या	संश्लिष्टाभ्या
५००	१०	निषेध	निषेध
५०९	२५	वद्ध	बद्ध
५१०	११	उत्तराह्नौ	उत्तराह्नौ
५१४	२५	पूवमुक्तम्	पूर्वमुक्तम्
५२९	५	रावृत्ति	रावृत्तिम्
५२९	५	लक्षतोअसाधना	लक्षतोऽसाधना
५३६	२५	लोकेयते	लोकेऽयते
५४१	५	मन्यामाऽनोर्थ	मन्यमानोऽर्थ
५४३	२	आंश्रयागता	आश्रयागता
५४६	२०	श्र्व	श्व
५४८	४	काम्य	काम्यं
५५५	१६	होउक्तः	होमउक्तः
५७५	४	लक्षणांम्संबन्धाना	लक्षणान्सबन्धाना
५७६	१८	याभ्या	मात्रा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८०	२१	च्छिलये	च्छिह्नये
५८३	२७	मायश्चित्तैर्नि	मायश्चित्तैर्नि

अध्यायः ५

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८९	२	समाहारेद्वन्द्वः	समाहारोद्वन्द्वः
५८९	७	ममस्ति	समोऽस्ति
५९२	१८	क्रव्याद	क्रव्यादा
५९३	२५	रज्जुदालादयः	रज्ज्वालादयः
६०२	२४	प्रतषेधे	प्रतिषेधे
६०४	२	भक्षणाछास्त्रा	भक्षणाच्छास्त्रा
६०४	३१	च्छति	च्छृति
६०५	३	तस्यैवाल्याद्य	तस्यैवबाल्याद्य
६०८	४	मांसस्याएत्र	मांसस्यातएव
६१७	२३	भवान्पाणिनिः	भगवान्पाणिनिः
६२०	१८	शिष्टामतिषिद्धा	शिष्टाःप्रतिषिद्धा
६२२	२	द्वालतर	द्वालेतर
६२४	२७	यांमागन्तव्य	यामामन्तव्य
६२५	२	ण्ड्यं	ण्ड्यं
६२५	१८	पञ्चषै	पञ्चमै
६२८	७	विदधति	विदधाति
६२८	१०	लक्षणायासा	लक्षणायाःसा
६४३	२७	पञ्चयविधानं	पञ्चयज्ञविधानं
६४३	२८	नक्षत्रश्रय	नक्षत्राश्रय
६४४	३१	विधानातच्छब्देन	विधानात्तच्छद्वेन
६४५	१	सबन्धो	संबन्धो
६४७	१०	अनियुक्तासुतादयश्च	अनियुक्ताःसुतादयश्च
६५५	१३	स्नानत्वा	स्नानत्वा
६५५	३०	वस्तुपसंहारो	वस्तूपसंहारो
६६१	३	अथैताशुद्धयः	अथैताःशुद्धयः
६६३	८	नृहयणं	नृयहणं
६६६	२३	द्दर्भैः	द्दर्भैः
६७६	५	कृष्णतरः	कृष्णेतरः
६८१	२३	इत्यनुछिष्टं	इत्यनुच्छिष्टं
६८२	१९	परानाचमयतः	परानाचामयतः
६८५	२२	त्र्य	त्र्यं
६८६	२१	येइति	येति
६९४	२८	घर्म	धर्म

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०१	२१	तछौते	तच्छौते
७०१	२२	तस्मात्शास्त्र	तस्माच्छास्त्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०५	४	षण्मासनि	षण्मासानि
७१०	१४	कुर्यात्	नकुर्यात्
७२४	३०	दिष्यान्तरिक्ष	दिव्यान्तरिक्ष
७२७	१७	सन्ना	सन्न
७२९	२४	दमपरं	इदमपरं
७३०	१९	मनुद्भदे	मनुद्भेदे
७३७	१६	आनन्तरस्व	अनन्तरस्य
७४१	३१	उमजायते	उपजायते

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५९	२७	च्छेदन	छेदन
७६४	२९	प्रावर्तिष्यत	प्रावर्तिष्यत्
७६५	२०	अतस्तुति	अतःस्तुति
७६८	१८	पपद	पद
७७१	३	धर्मच्यता	धर्मच्युता
७७३	३०	वजनं	वर्जनं
७७४	१६	सदिग्ध	संदिग्ध
,,	२१	सक्षोभो	संक्षोभो
७७९	१५	भुयिष्ठा	भूयिष्ठा
७८०	१४	हरेत	हरेताम्
,,	१५,१६	श्वाभ्यास	श्वाभ्यासः
७८२	१३	युक्तोअथ	युक्तोऽथ
,,	१९	दण्डइत्येष	दण्डइत्येव
,,	२०	प्रवृता	प्रवृत्ता
७८३	२४	आधिक	आधिक
,,	२५	र्धामिक	धार्मिक
७८५	१	अतंन्द्रिता	अतन्द्रिता
,,	१२	व्युर्त्पात	व्युत्पत्ति
,,	१३	भिरव	भीरव
७८६	२६	स्मृति	स्मृतिः
७८९	२९	धनुर्दुर्गम्	धन्वदुर्गम्
७९१	२	धनुर्दुर्गा	धन्वदुर्गा
७९२	१५	रूप	रूप्य
७९९	३	वय	वयः
,,	२३	युध्यमानाः	युध्यमानाः
८००	४	होत्रोर्द्वात्रा	होत्रोद्गात्रा
८०४	६	शमनं	शमन
८०८	६,७	रक्षःपर	रक्षापर
,,	८	एव	एवं
८१५	१४	निर्द्धनी	निर्धनी
८१७	१३	क्रियते	क्रीयते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८२०	२५	ब्राह्मणात्श्रो	ब्राह्मणाच्छ्रो
८२२	३०	अथावा	अथवा
८२८	१७	मन्त्रिणःस्सं	मन्त्रिणस्सं
८४३	२०	सम्यग्र	समग्र
८४७	१८	व्युहो	व्यूहो
८५०	४	स्ताश्चितांश्चै	स्तांश्चै
,,	२२	युध्येत	युध्येत
८५१	६	अध्यवस्ता	अभ्यस्ता
,,	१९,२०	तदुपशः	तदुपदेशः
८५४	९	निकार्य	निष्कार्य
,,	१०	धनञ्जयः	धनञ्जय
८५७	२९	प्रयच्छन्ति	प्रयच्छति
८६१	२३,२४	संन्त्य	सन्त्य
८६२	७	जातानित्यर्थं	जातानीत्यर्थं
,,	२१	पथा	यथा
,,	२२	उपायो	उपाय
८६३	७	पुनराज्यार्थं	पुनाराज्यार्थं
८६४	६	निन्यो	नित्यं
८६५	२८	निमेनापतितं	नियमेनापतितं

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८६९	११	प्रसंङ्ग	प्रसङ्ग
८७१	१०	ततश्रेणिषु	ततःश्रेणिषु
८७१	२३	च्छे	छे
८७३	८	दातु	दातुः
८७३	२१	न्यायकायकान्तरं	न्यायकान्तरं
८७४	१९	विद्धानि	विरुद्धानि
८७९	१७	शास्त्रान्याय	शास्त्रन्याय
८८०	२४	कर्त	कर्तु
८८१	२५	नश्येन्त्यंते	नश्यन्त्यन्ते
८८१	२६	तर्त्सव	तत्सर्वं
८८३	१०	दष्ट	दृष्ट
८८३	११	ग्रामतस्य	ग्रामस्य
८९०	६	भ्रप्ट	भ्रष्ट
८९५	६	प्रभूरसौ	प्रभुरसौ
९०४	१८	वोपलापोपलापो	वोपलापो
९०८	२१	ना	णा
९११	२२	बुध्या	बुद्ध्या
९१६	१	तत्ससाधने	तत्साधने
९१७	४	नता	नतो
९१७	६	साक्षाद्दष्टा	साक्षाद्दृष्टा
९३१	२५	कार्यापेशे	कार्योपदेशे
९३२	१५	भौमनेति	भौवनेति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३२	२६	शूद्रेमभिस्तु	शूद्रमेभिस्तु
९३४	७	द्वयोसन्निपातात्	द्वयोःसन्निपातात्
९३६	६	नपु	ननु
९४०	२	प्रत्युत्थानहेतू	प्रत्युत्थानहेतू
९४४	२४	ऋषिरभवत	ऋषिरभवत्
९४९	५	न्निष्कासनं	न्निष्काशनं
९५९	२७	समितः	संमितः
९६३	४	बार्हति	वार्हति
९६३	५	दश्यते	दृश्येत
९६३	१६	द्व	ब्द
९६७	२०	मामो·ति	मामोति
९६८	२८	कुशीदं	कुसीदं
९६८	२९	कुशीदी	कुसीदी
९७०	२०	त्कृणां	त्तॄणां
९७२	१७	हिरण्यमदत्वा· हिरण्यंअदत्वा	हिरण्यमदत्वा
९७३	२६	शत	शतं
९७५	१५	कश्चिदत्तः	कश्चिद्दत्तः
९७६	२४	श्लोकोन	श्लोकेन
९७६	२७	प्रतिभूतज्ञात	प्रतिभूस्तज्ञात
९७८	२४	परिपथि	परिपन्थि
९७९	१२	ननु	नतु
९८१	१०	शङ्कया	शङ्कया
९८१	२१	ह्यानुपादाने	ह्यनुपादाने
९८५	१९	क्षाप्यते	ख्याप्यते
९८६	७	बलवद्विद्भि	बलवद्भि
९९५	४	मूषकादिनाशे	मूषकादिनानाशे
९९६	२७	छिष्टि	च्छिष्टी
९९८	३	निक्षिम	निक्षिमं
९९८	२०	इत्यादितेना	इत्यादिस्तेना
१००२	२	अस्मिन्यवहारिण	अस्मिन्व्यवहारिण
१००६	१५	लभरेन्	लभेरन्
१००७	१५	तार्धिनो	तदर्धिनो
१०१२	२८	क्रमे	क्रमे
१०१६	१३	कन्यासु	नाकन्यासु
१०१७	२१	ईशाह	ईशाह
१०२२	२२	यामस्य	ग्रामस्य
१०३०	३	शुन्य	शून्य
१०३१	२	बृद्धाः	वृद्धाः
१०३३	९	भावस्तुत्यर्थः	भावःस्तुत्यर्थः
१०३५	१६	सीमायहण	सीमाग्रहणं
१०३८	१२	प्रभावाएव	प्रभावएव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३८	२३	स्पर्द्विष्टा	स्पर्द्धिष्ठा
१०३९	२२	अथवाय	अथवायं
१०४०	१०	अकाणच	अकाणंच
१०४०	२२	भ्रात्वन्गु	भ्रातृन्गु
१०४१	२७	यात्र	यत्र
१०४१	२७	हग्रण	ग्रहणं
१०४३	१	मातिज्ञापितेन	मतिज्ञापितेन
१०४७	२४	धार्मिकभाण्डयो	चार्मिकभाण्डयो
१०५२	२५	बाधिकं	वाधिकं
१०५५	२८	सम्यग्रह	सम्यग्ग्रह
१०५६	१५	सूपे	रूपे
१०५८	३	विध	विधि
१०५९	१५	यथाम्यत	यथाक्षम्यत
१०६०	१४	मुशलेन	मुसलेन
१०६०	२२	मुशलादिभिः	मुसलादिभिः
१०६४	१	ततस्य	तस्य
१०६६	४	कल्पनापेक्ष्या	कल्पनापेक्षा
१०७१	१४	भार्यापुंत्रः	भार्यापुत्रः
१०७३	१८	वनस्पत	वनस्पतय
१०७८	२९	घ्ययुतो	घ्युद्यतो
१०७९	१०	आतयित्व	आततायित्व
१०८४	१९	वदनं	वंदनं
१०९०	१८	दण्डोङ्कलि	दण्डोङ्गलि
१०९४	१२	अगुमा	गुमा
११११	१७	मार्जनादि	मार्जनादिः
		अध्यायः ९	
१११७	८	वक्षामि	वक्ष्यामि
१११८	१५	प्रतीघातो	प्रतिघातो
१११९	२	भार्याभिनिघ्नः	भार्याभिनिघ्नः
११२२	४	त्तर्पणादि	तर्पणादि
११२४	२२	निर्द्धमता	निर्धर्मता
११२६	४	यदनृतास्त्रिय	यदनृताःस्त्रिय
”	६	एतदासीस्वलक्ष्णं	एतदासीत्स्वलक्षणं
”	२६	वृङ्का	वृङ्कां
”	२६,२७	प्रभावेन	प्रभावेण
११२९	१०	दोषे	दोषो
”	२५	वक्ष्येति	वक्ष्यते
११३४	४	गुणैर्व्यञ्जितं	गुणैर्व्यञ्जितम्
११३५	५	ण्यैक	ण्येक
११३६	२८	इत्युत्का	इत्युक्त्वा
११३७	२६	स्ती	स्त्री
११३९	२५	शयातात्माक्तनं	शयात्माक्तनं
११४४	२३	त्सतान	त्संतान

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४४	२८	त्कृतऔर्ध्व	त्कृतौर्ध्व
,,	३०	पक्षणा	पक्षणा
११४६	१९	स्तुषा	स्नुषा
११४७	७५	पत्यादनियोक्तव्येति	पत्यानियोक्तव्येति
,,	२३	देवरदिषु	देवरादिषु
११४८	१	विधिलक्षण: प्रवृत्तिः	विधिलक्षणाप्रवृत्तिः
११४९	६	विशेषु	विशेषेषु
११५२	४	विधिशास्त्रं	विधिःशास्त्रं
,,	,,	विधीवत्	बिधिवत्
,,	५	मदृष्टंपूर्वा	मदृष्टपूर्वा
११५४	१४	पर्वैतु	पूर्वैतु
,,	२३	विद्यार्थिता	विद्यार्थिता
,,	२७	विप्रसुताः	विप्रसुताः
,,	२८	प्रसुतैति	प्रसूतेति
११५८	२०	पानाशङ्का	पानाशङ्का
११६३	२१	जीविनां	जीवनां
११६६	७	वित्या	रीत्या
११६९	२१	वर्तन्तेति	वर्तनाइति
११७०	११	कुर्वति	कुर्वीत
११७२	२९,३०	विशवंतो	विशेषवन्तो
११७७	२६	कुर्याद्वावशा	कुर्याद्वावंशौ
११७४	१०	अनुढासु	अनूढासु
११७४	१६	द्यालकृतां	द्यालङ्कृतां
,,	२७	पतितास्यु	पतिताःस्यु
११८०	२२	लिङ्गादानेक	लिङ्गादनेक
११८२	३१	स्वकरणाभवाद-विवाहः	स्वकरणाभावादविवाहः
११८३	१	स्व	स्वः
११८४	२०	कान्यास्तु	कन्यायास्तु
,,	२९	प्रातत्वात	प्रामत्वात्
,,	३०	अनुद्यमाने	अनूद्यमाने
११८९	६	क्षत्रं	क्षेत्रं
,,	१३	सूतादय	सुतादय
११९०	१०,११	उद्धार	उद्धारः
११९२	१४	मंत्रः	मन्त्रः
११९३	२४	क्षत्रिया	क्षत्रियायाः
,,	२८	शुद्रो	शूद्रो
,,	२९	मूलंमते	मूलमन्ते
११९४	१८	द्वेक	द्येक
,,	,,	क्षत्रियाजाता	क्षत्रियाजाताः
,,	२१	दुश्लिष्टः	दुःश्लिष्टः
११९४	२५	दशमोंशहरत्वं	दशमांशहरत्वं
११९५	९	रिक्थभाग	रिक्थभाग्
१२००	२३	संपुर्ण	संपर्ण
,,	३०	ह्यभिचारी	व्यभिचारी
१२०२	१७	तुक्त	तूक्त
,,	२९	पुर्वे	पूर्वे
१२२१	३	वषनेनाद्गतस्य	वचनेनोद्गतस्य
१२२२	१	तदीकं	तदैकं
१२२५	२	भ्रातृणां	भ्रातॄणां
,,	४	भ्रातृणां	भ्रातॄणां
,,	२०	विनियुक्ते	विनियुङ्क्ते
१२२७	२४,२५	यत्पैतृकनोक्तं	यत्पैतृकेनोक्तं
१२४०	१५	नवश्यं	नावश्यं
१२४२	६	नित्यानुतिष्ठति	नित्यमनुतिष्ठति
१२४५	१३	प्रियवादि	प्रियवादी
१२५७	१३	कर्णे	कर्ण
१२६३	५	फलसंपादा	फलसंपदा
१२६४	१	स्वराष्ट्रिया	स्वराष्ट्रीया
१२७३	१६	भूयांसे	भूयांसो
१२७५	५	उत्कृष्टान्त्रै	उत्कृष्टांस्त्रै

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८०	४	चाक्षुष्यःस्युः	चाक्षुष्याःस्युः
१२८७	१३	तर्ह्येवद्वचन	तर्ह्येतद्वचन
१२८७	१४	दोषाः	दोषः
१२८९	९	वुच्यते	वुच्यन्ते
१२९५	५	लोमाशूद्रस्य	लोमाःशूद्रस्य
१२९५	१०	श्या	श्य
१२९५	१४	तेषामअन्ये	तेषामन्ये
१२९८	१७	त्रये	त्रयो
१३०४	३०	चुचू	चुञ्चु
१३१०	१०	धर्माः	धर्मः
१३१०	१०	कथंताह	कथंतर्हि
१३१०	२९	योगता	योग्यता
१३१४	१३	संस्कायौ	संस्कार्यौ
१३१६	३	शुश्रूषादिरतः	शुश्रूषादितः
१३१८	१९	वणि	वणिक्
१३१९	१५	विशेषे	विशेषो
१३२०	२७	लाङ्गलां	लाङ्गलं
१३२०	२८	अनुभवन्तीतु	अनुभवन्तु
१३२१	८	निदेशाः	निर्देशः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२१	८	द्धाना	द्धना
		अध्यायः ११	
१३४७	८	वदति	ददाति
१३५०	१७	आदातुः	अदातुः
१३५८	२६	तामय	नामय
१३६१	१७	प्रायश्चित्तोपदिशो	प्रायश्चित्तोपदेशो
१३६३	२	फलासिद्ध्यर्थ	फलसिद्ध्यर्थ
१३६३	२	क्रुर्बतः	कुर्वतः
१३६४	७	कांत्र	कोत्र
१३६५	९	निकृति	निष्कृति
१३७१	२७	तस्या	तस्य
१३७१	२८	ग्रहणे	ग्रहणे
१३७२	४	विकल्पार्थे	विकल्पार्थः
१३७३	२९	सिष्ट	शिष्ट
१३७४	१५	अपत्यानि	अपण्यानि
१३७७	८	अग्रेयं	अग्रेयं
१३७८	४	कर्मणः	कर्माणः
१३८०	१६	आत्मानः	आत्मनः
१३८२	५	परिछद	परिच्छद
१३८७	१४	त्वंलभ्यते	त्वलभ्यंत
१३८९	३०	वेक्षेति	वेक्ष्येति
१३९१	२०	नयांति	नयन्ति
१३९२	१८	चान्येन	चान्नेन
१३९५	२१	श्लोकै	श्लोकौ
१३९६	२	विप्रग्रग्रहणं	विप्रग्रहणं
१३९६	१८	प्रायश्चितं	प्रायश्चित्तं
१४००	१३	विभुजावि	विभुजादि
१४१०	१५	विधे	विधः
१४१५	२८	प्रवृत्तस्यादिति	प्रवृत्तःस्यादिति
१४१६	११	गुडोदश्विदादि	गुडोदश्विदादि
१४१७	२१	द्रव्या	द्रव्याणि
१४१८	२१	तरततो	तरस्ततो
१४२०	११	भवन्येव	भवत्येव
१४२०	२४	दिभ्योअन्यत्र	दिभ्योन्यत्र
१४२६	१८	भक्षभोज्य	भक्ष्यभोज्य
१४२८	१८	भागिन्यः	भगिन्यः
१४३४	२१	द्वितीयान्तपाठो	द्वितीयान्तःपाठो
१४४३	१४	सर्वाभूतानि	सर्वभूतानि
१४४८	२८	सञ्ज्ञामात्रेण	संज्ञामात्रेण
१४५९	३०	प्रायश्चितमिति	प्रायश्चित्तमिति
१४६१	११	वेदार्थाबोध	वेदार्थावबोधः
१४६२	२३	द्यफलं	द्यत्फलं
१४३५	२०	कृत्स्तस्य	कृत्स्नस्य
१४७४	६	तथ्यवयवं	तत्थ्यवयवं
		अध्यायः १२	
१४७७	२३	सक्षेप	संक्षेप
१४७८	५	नचह	नचेह
१४८५	८	रात्मशब्दश्च	रात्माशब्दश्च
१४८६	६	विभर्त्य	बिभर्त्य
१४९२	३	शास्त्रा	शास्त्र
१४९४	२७	बहिसत्वानां	बहिःसत्त्वानां
१४९५	२३	वापि	वाअपि
१४९६	१०	हतौ	हेतौ
१४९७	२३	कालेभ्यो	काकेभ्यो
१५०४	१७	विनियोगोतपश्च	विनियोगस्तपश्च
१५११	१७	पानां	पापानां
१५१८	२७	अनयोपि	अनयोरपि
१५१९	११	काभ्यं	काम्यं
१५२२	२५	रेखज्ञातुं	रेवंज्ञातुं
१५२६	२६	उपनिषदात्तदेव	उपनिषदातदेव
१५२९	२	विवर	विवरण
१५२९	१६	उपपद्यएव	उपपद्यतएव
१५३०	४	धर्मापदेशो	धर्मोपदेशो
१५३०	४	सधर्मे	सधर्म
१५३०	५	मूहितुंमिद	मूहितुमिद
१५३६	१६	हन्तीनि	हन्तीति
१५३६	१६	अश्रुतोपभ्यास	अश्रुतोपन्यास
१५३६	२८	संबान्धसर्वस्य	संबन्धिःसर्वस्य
१५४२	२२	अन्योअध्याहार्य	अन्योध्याहार्य

॥ समाप्तानीमानि मेधातिथिकृते मनुभाष्ये शुद्धाशुद्धानि ॥

सर्वज्ञनारायणटीकाशुद्धिपत्रम्

अध्यायः १

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९	२६	व्यवस्थापितवान	व्यवस्थापितवान्
२९	२६	द्विपात्वादीनि	द्विपादत्वादीनि
४२	१०	पशून	पशून्
७५	९	संबन्धावैशिष्ट्यं	संबन्धवैशिष्ट्यं
८३*	१०	शिप्यस्य	शिष्यस्य

अध्यायः २

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११७	२	चैते	चैते
१२२	६	सब्राह्मी	साब्राह्मी
१२४	३	तेदेव	तदेव
१२८	३	चतुर्थे	चतुर्थे
१३२	१	पोडशा	षोडशा
१४३	९	सऽन्तोषं	सन्तोषं
१४५	३	शक्तिरतुत्वा	शक्तित्वा
१७४	१४	प्रजा	प्रज्ञा
१७४	१५	ऋते	कृते
१९४	१९	नचे	नच
२२५	१६	कर्त्रन्तरा भावे	कर्त्रन्तराभावे

अध्यायः ३

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७५	२१	क्रमेणैवा	क्रमेणैव
२८२	११	कन्यानां	कन्यानां
२८३	२३	विवाह्याः	विवाह्या
३४७	१७	सत्कृत्य	प्रकृत्य
३५९	१	कव्यं	कव्यं
३६३	५	गम्यने	गम्यते
३६९	२०	पिण्ड	पिण्डतो
४०४	२५	स्नातात्	स्नातान्

अध्यायः ४

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५७	२४	अयनान्तायाः	अयनान्तीयाः
४८०	११	संवीताङ्गो	संवीताङ्गो
४८८	१७	अविनीतेः	अविनीतैः
५०४	१०	छन्दांसि	छन्दांसि
५२१	२६	निमिकत्त	निमित्तक
५४१	२९	मापाः	प्रामाः
५८४	३	दृष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्

अध्यायः ५

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९३	२५	पृथङ्क्षेधः	पृथङ्निषेधः
६३९	९	मातुलतत्तुल्यस्यालादिः	मातुलस्तत्तुल्यबालादिः
६४५	५	स्पष्टारं	स्पृष्टारं
६५९	१८	यतिनां	यतीनां

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७२०	९	अनेनेनियोग	अनेनेतिनियोग
७२२	४	नीवनकाल	जीवनकाल
७३४	९	शक्तवाह	शक्तावाह
७४०	१७	वृक्षवा	वृक्षंवा

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५७	२७	इतरेष्ट्वप्येवं	इतरेष्वप्येवं
७७३	१०	रूपारिड्वर्गा	रूपारिषड्वर्गा
७७९	२४	एतस्मिन्त्समके	एतस्मिन्समके
८३७	२	प्रतिबन्दिभावेन	प्रतिबन्धिभावेन

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७७	८	भूयिष्ठ	भूयिष्ठम्
८७८	२०	वेदस्यककेना	वेदस्यैकैकेना
९१९	१६	वहूनां	बहूनां
९५३	२३	लीक्षा	लिक्षा
९९५	२१	दैवादिनष्टो	दैवादिनानष्टो
१००१	३	ऽज्ञाने	ज्ञाने
१०२१	२८	गवागवादेस्तु	गवादेस्तु
१०५९	२८	कथमार्थम्	कथनार्थम्
१०७४	२५	अनुक्तापि	अनुक्तादपि
१०९४	१	बन्धनारेतस्य	बन्धनादेरेतस्य

अध्यायः ९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११३२	८	अस्याअर्थः	अस्यार्थः
११३५	१८	लशुनी	लशुनानी
११३८	५	तस्यादित्यपि	तत्स्यादित्यपि
१२३३	१९	अनुशिष्ट	अनुशिष्टम्
१२३५	७	नाङ्ल्या	नाङ्ल्या
१२५९	२१	ससमानां	समानां
१२६३	२१	वीवरितुं	विवरितुं

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२९२	१९	धर्मणः	धर्मिणः
१२९९	२६	चाण्डालदायोगव्यां	चाण्डालादायोगव्यां
१३१६	१४	कर्माणिमि	कर्मिणमि

अध्यायः ११

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७६	१३	माधस्य	मागधस्य
१३८४	१६	अवजियानीय	अवजित्यानीय
१४००	३	रिभैःरेभिव	रिभैरेभिर्वे
१४०४	२७	निर्ऋति	निर्ऋति
१४६४	१२	कुर्वाणाः	कुर्वाणः

अध्यायः १२

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९६	१२	रतिता	रुचिता
१५३२	८	बृहणं	बृंहणं

॥ अथ कुल्लूकभट्टकृतायां मनुटीकायां शुद्धाशुद्धानि ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	कस्यचिद्बुयात्	कस्यचिद्ब्रूयात्
२३	११	तत्त्वं	तत्त्व
,,	१२	न्याभि	न्यभि
,,	१७	डूभ्यः	द्भ्यः
,,	२१	सऽत्त्व	सत्त्व
२७	२३	नश्वर	नश्वरं
२८	२२	विशन्ति	विशन्ति
३०	४	सृयम	सृजदय
,,	,,	पितृस्तिर;	पितृस्तिरः
३२	६	पौरुषैयत्व	पौरुषेयत्व
३३	१२	ऽवाच	वाच
६०	२८	युंगमिति	युगमिति
६१	११	ऽर्थानवादः	ऽर्थानुवादः
६४	२,३	गुणरूप	रूपगुण
७२	५	विहित्वात्	विहितत्वात्
७३	१	क्षत्रियादिम्यः	क्षात्रियादिभ्यः
,,	२१	कस्योत्तमङ्गात्	कस्योत्तमाङ्गात्
७७	१३	स्तुति	स्तुतिः
८३	२६	तद्विशेषाणं	तद्विशेषाणां
,,	,,	लक्षणां	लक्षणं
८५	१३	शूदोपचारं	शूद्रोपचारं
		अध्यायः २	
१०२	२४	पठ्यमान	पठ्यमान
१०५	२४	भतिकुल	प्रतिकूल
,,	,,	बभौ	निर्बभौ
११०	१४	वजितः	वर्जित
१२०	११	तद्विजाती	तद्विजाती
१४८	८	उदङ्मुखो	उदङ्मुखो
१६१	८	एतक्षर	एतदक्षर
१७६	३०	स्धानासन	स्थानासन
१७८	२९	यात्तर्ति	व्यात्तार्तिं
१८२	२३	धर्मोण	धर्मेणा
१९१	३०	शद्वसिति	शद्बमिति
१९९	१६	र्थे	र्थे
२१५	१४	रज्वा	रज्ज्वा
२१६	९	वाङ्मनसी	वाङ्मनसे
,,	२७	आर्तः	आर्त्तः
२१७	१५,१६	मानास्या	मानस्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	१२	तम्पत	तप्यत
२२९	२२	शुक्लानि	शुक्तानि
२३०	२१	अक्षाक्रीडाः	आक्षादिक्रीडां
२४३	८	चायादि	चार्यादि
२४२	१०	तस्मिन् संश्रवे	तस्मिन्नसंश्रवे
२४६	३०	योनिग्यपि	योनिष्वपि
२५०	३	भुमाव	भूमाव
२५१	२२	अमुकर्मा	ऽमुकशर्मा
२६८	७	दानं	दान
,,	१९	स्यायममुपदेशः	स्ययमुपदेशः
२६९	२०	याज्जीव	यावज्जीव
		अध्यायः ३	
२७४	५	मथर्वाणं	मथर्वणं
२८१	२३	व्याधय	व्याधयः
२८४	३१	तामसि	तामपि
२८६	१	वश्यानां	वैश्यानां
२९९	१८	यदस्य	यद्दस्य
३०३	१७	मोचनाथ	मोचनार्थ
३०९	५	ऋणवा	ऋणवान्
३१४	२१	मत	मतं
३१५	१५	कन्यये	कन्यायै
३१६	१७	त्याभि त्याभि	त्याभि
३२३	९	ऽध्यापन	ऽध्यापन
३२७	१९	क्रियते	क्रियन्ते
३२९	२२	मयनीयाग्नि	मयजनीयाग्नि
३३२	१८	इन्द्रा	इन्द्र
३३३	९	न्याय्या	न्याय्य
३४७	१	प्रामा	प्रामौ
३५६	१६	पिताहानां	पितामहानां
,,	१८	नत्वेकं	नत्वेकं
३५८	११	स्ये	स्यै
३६२	१०	सङ्घा	सङ्ख्या
३६९	२३	पुत्रादि	पित्रादि
,,	,,	ऽत्य	त्य
३७२	१७	द्युत	द्यूत
३७४	११	च्छग	छाग
,,	१२	च्छन्दोग	छन्दोग
३८१	१९	मरण्य	मरण्यं
३८२	२४	मुत्पाद्यै	मुत्पाद्यैः
३८६	२९	अत	अतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	१९	स्त्रीपुसधर्मेण	स्त्रीपुंधर्मेण
३९६	१	मंन्तः	यन्तः
४०३	२१	वारम् भा	बारम्भा
४२२	२	तद्यर्थे	तद्यदर्थे
४३७	८	देव	देवं
४४६	१४	अग्न्य	अग्न्य

अध्यायः ४

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५२	३०	समह	समूह
४५६	२३	उंन्छ	उञ्छ
४८९	३	अत्यर्थे	अत्यर्थ
४९२	१२	तदरतमिते	तदस्तमिते
४९३	२८	निषादाच्छूद्रा	निषादाच्छूद्रा
५३६	६	वा*	वा
५४१	२०	दीक्षादिने	दीक्षादिना
५५६	२०	मन्त	मन्त्रं
५५८	२५	भुञ्चीतेति	भुञ्जीतेति
५५९	२१	उग्रादोरुण	उग्रोदारुण
५६१	१	तुन्नवायः	तन्तुवायः
५६१	२	प्रवतते	प्रवर्तते
,,	१५	विश्वरुपः	विश्वरूपः
५७४	२६	खरशरीरिणं	खशरीरिणं

अध्यायः ५

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८८	१९	तैत्तिरी	तैत्तिरीय
६०५	२०	दोष	दोषं
६०९	२७	पशुर्भवति	पशुर्भवति
६३	३	बालमृत	बालमृतम
,,	४	लचयनं	संचयनं
६३८	२९	संपिण्ड	सपिण्ड
६४६	६	स्पृन्वा	स्पृष्ट्वा
६५३	१३	पार्थिवेण	पार्थिवेन
६५६	३	प्रेतषु	प्रेतेषु
६५७	२७	अमुख्य	मुख्य
६८८	२०	यतः	यतः अनृताविति

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०४	२२	मनुमैव	मनुनवै
,,	३१	हि	ल्हि
७०७	८	भवेत्रिरात्र	भवेत्त्रिरात्र
७१७	१७	कव्रजति	कंव्रजति
७३४	१३	नासको	नासिको
,,	२८	ध्यायमना	ध्मायमाना
,,	३०	उभे	उभौ ब्रह्मैवैष=उभे
७४५	१२	चेच्छाता	चेच्छता

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५८	१५	ततश्च	ततश्चबालइति
७८८	६	भिद्यंत	भिद्यन्ते
८०४	२३	शत्रुन्	शत्रून्
,,	९	निर्हातृ	निर्दातृ
,,	२१	धर्मैराजा	धर्मराजा
८१५	२७	बुद्धयः	बुद्धयः
८१८	३	वार्षिक	कर्षिक
८१९	११	॥ १३१ ॥	॥१३१॥१३२॥
८३६	१	वक्ष्यमार्णमाग	वक्ष्यमाणमार्ग
८३६	५	द्वैविध्यं	द्वैविध्यं
८४७	२७	यायत्	यायात्
८४८	१४	द्म	पद्म
८५५	३१	दानन	दानेन
८६४	८	योजयत्	योजयेत्

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७१	२९	पाणिमुमग्रयेति	पाणिमुद्यम्येति
८७७	१०	मवलंव्य	मवलंव्य
८८५	११	पालेम्यः	पालेभ्यः
८८६	१	वैदिका	वैहिका
८८९	१०	परोहारः	परीहारः
८९८	८	वित्वेन	वशित्वेन
,,	३०	युक्तर्मथ	युक्तमर्थ
,,	३१	तमथ	तमर्थं
९१८	१९	भावयेलिङ्गैः	भावयेलिङ्गैः
९१९	२०	इति	इति। गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणा न्प्रमाणमुर्यादित्यहा
९२०	९	गोविन्द ··त्याह	०
९२२	२	स्तय	स्तेय
९२४	८	सनु	सन्नु
,,	९	वाकु	वाक्
९३१	१६	निमिते	निमित्ते
९३३	२	प्रभृतीं	प्रभृती
९४२	९	इलोके	इहलोके
९४९	१३	पूर्व	पूर्वं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५८	९	विकल्पेता।	विकल्पेताम्
९६९	९	विष्णु	विष्णुः
"	१२	याचितम्	याचितम्
९७१	५	कला	काल
"	"	निर्जिता	निर्जिता
९८४	१८	व्यवहारईक्षणं	व्यवहारेणक्षं
९९४	२२	घनान्तर	धनान्तर
९९४	२२	घना	धना
"	"	वाच्छल	वाक्छल
१००६	१८	धानादावङ्कं	धानादावङ्क
"	१७	षण्निष्कान्	षण्णिष्कान्
"	३०	विधि	विधिं
१०१६	१९	देवं	नुदेवं
१०३८	१	यथोक्तो	यथोक्ता
१०५१	९	यन्तु	यस्तु
१०५३	२०	प्रहरणो	प्रहरणे
१०५६	५	देवतार्चा	देवतार्चा
१०९०	७	नाशयेत्तस्य	नाशयेत्तस्या
"	२०	सहदण्डो	सहस्रदण्डो
११०९	२६	दूर्ध्वं	दूर्ध्वे

अध्यायः ९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११२०	१६	रक्षितु	रक्षितुं
११२३	९	देतेभ्या	देतेभ्य
११२६	१२	ब्राह्मणा	ब्राह्मणाः
"	१३	च्छुतिं	च्छ्रुतिं
११२८	९	पायान्तरो	पायान्तरोप
११६८	२०	समुत्पन्न	समुन्न
"	२१	चेजीव	चजीव
११७३	२५	यितृव्येन	पितृव्येण
११९०	३	पिनुर्द्धनं	पितुर्धनं
"	१८	यवीयान्	यवीया
११९६	२७	नतरा	नन्तरा
"	३०	निषाद	निषादं
१२०५	२४	यस्मै	यस्मै
१२०८	२१	योन्	योन
१२१०	६	पितृक्थ	पितृरिक्थ
"	२९	पुजये	पूजये
"	२४	तस्यापि	तस्यापि
"	"	भर्तुम्रत	भर्तुर्मृत
१२२४	१०	योगक्षं	योगक्षे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४१	१०	लब्धा	लब्धान्
१२४९	२२	ताश्चौर	तांश्चौर
१२६०	११	शतिक्नोति	शक्नोति
१२६६	७	मत्यादि	मय्यादि

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८८	१२	क्षत्रया	क्षत्रिया
१७९३	२१	ब्राह्मण	ब्राह्मण
१३०३	१४	संतः	सन्तः
"	"	वंश्य	वैश्य
१३१२	८	ब्राह्मणात्र	ब्राह्मणोत्र
१३२४	२२	यदन्यानि	यदन्यन्नि
१३३०	१४	बुभूक्षितः	बुभुक्षितः
१३३७	२४	ग्राह्य	ग्राह्यः
१३४२	९	लभते	लभन्ते

अध्यायः ११

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३४५	११	सव	सर्वं
१३५४	१२	यज्ञ	यज्ञं
१३५८	६	स्ववार्य	स्ववीर्य
१३६३	२४	कामइति	कामतइति
१३६४	२१	स्वभ्यो	श्वभ्यो
१३७१	२१	नि.क्षेप	निक्षेप
१३७७	२७	गर्द्दभ	गर्दभ
१३८४	४	सप्राम	समाम
१३८४	४	वर्षापि	वर्षोपि
"	२२	तमिन्नित्ते	तन्निमित्ते
१३९६	२८	तदेवतपआह	०
१३९७	१२	तपसा	तदेव तपआह तप· सेति । तपसा
"	२४	भिदाक्रान्तं	भिराक्रान्त
१४१३	१२	गर्द्दभं	गर्दभं
१४२०	२८	न्नाश्रोत्रिय	नाश्रोत्रिये
१४२९	२८	ष्वसेय्या	ष्वस्रेय्या
१४४७	२४	रुधिर	रुधिरं
१४६४	१४	यत्किंत्पापं	यत्किंचित्पापं
१४६५	२२	प्रकाशा	सकाशा
१४६८	२५	दुर	दूर
१४७०	१८	श्यामस्तर्य	थामसुर्य

अध्यायः १२

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८२	४	एव	एवं
१४८७	८	अस्य	तस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९४	२८	दुर्निवार	दुर्नवार
१५०९	१८	विहिताकण	विहिताकरण
१५१४	१४	वर्जनं	वर्ज्जनं
१५२८	३	अज्ञास्तेभ्योः	अज्ञास्तेभ्यः
१५३३	१५	संबन्ध	संबन्धि
१५४५	७	जेत	जते
१५३८	२३	तेजसारि	तेजसोर
१५३९	१६	प्रज्ञासने	प्रशासने
१५४२	८	भूतैष्विति	भूतेष्विति

राघवानन्दटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
१२	१६	तीतिः	तीति
”	१८	धर्म	धर्मा
”	१९	विद्वांसोऽत	विद्वांसस्त
१८	२४	णा	णा
२३	२७	सवाणि	सर्वाणि
२५	२८	द्विवा	द्वावे
२७	२६	यन्	जगन्
३३	१५	तश्वा	तपश्वा
”	”	माशा	माक्रोशा
३९	३	मयूयुजत्	मसृजत्
४६	११	पुष्पिन	पुष्पिणः
”	२६	मृ	भृ
५२	१२	सदा	तदा
६९	२७	ष्टे	ष्टे
७३	२४	देव	दैव
७९	१९	पिष्यादीन्	परान्पिष्यादीन्
		अध्यायः २	
१२०	१६	लो	लु
१२४	८	प्रागिति।	प्रागिति
१२६	४	ता	तं
१३२	२५	ष्टौ	ष्टौ
१३९	९	क्षा	क्षां
१८०	१६	रुपा	रूपा
१९१	१६	तान्नं	तान्न
१९२	४	स्रा	स्रा
२०१	१९	त्का	त्त्वा
२०६	४	सस्कारा	संस्कारा
२१०	१९	कला	कल्पा
२१३	२२	ज्ञानइत्यादि	ज्ञानतइत्यादि
२१४	२	देव	वेद
२१८	१	देवा	दैवा
२२१	१३	शिरस्य	शिरस्यं
२२३	५	द्वे	दौ
२२५	२१	किच	किंचनेति।
२३०	८	ङ्कु	ङ्कं
२४४	२७	गुरून्।	गुरुं। न.
२५०	३	किंच	किंचगुर्विति
२५५	२७	द्ध	द्धं
२५७	२३	भषु	षु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः ३	
३१९	१९	अनियत्तां	इयत्तां
३२५	१	स्रा	स्वा
३२८	१३	त	ते
३३४	३०	पत्का	पत्त्वा
३५९	२५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छन्दोमात्राध्यायी
३५९	२५	विदुष	विदुषः
४०९	६	सस्थं	संस्थंपवित्रं
४३१	१३	कंतेननकवितादर	केनतर्कावतार
४३३	२३	विसृज्र्येति	विसृज्येतिद्वाभ्याम्
४३५	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात्
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य
४३९	१३	त्रि	त्रिः
		अध्यायः ४	
४५०	२०	अद्रोहेण	अद्रोहेणेति । अद्रोहेण
४६२	१६	वेष	किंचवयसइति। वेष
४८०	१८	धार्य	धार्य
४९२	१	दर्द्यू	देर्द्यू
५०५	१७	कृतं	छन्दस्कृतं
५१४	२०	चोरे	चौरैरि
५१५	१३	स्य	स्या
५१६	७	न्न	न्नं
”	२३	म	म
५१७	२५	देवत्यः	दैवत्यः
५४०	२९	सयमः	संयमः
५४१	२४	पुत्राद्यर्थ	पुत्राद्यर्थं
५५९	२६	चुच्छि	च्युच्छिष्ट
५६१	४	भाया	भार्या
”	१६	बरुडः	बुरुडः
५६९	१	याश्रा	यात्रा
५७१	६	नाक	लोक
५७४	२९	धर्ममि	धर्मे
५७५	१३	ह्य	ह्य
५८२	५	प्रायादेःत	प्रायादेः अत
”	२४	संमा	संभा
५८३	९	आत्मने	आत्मनो
		अध्यायः ५	
५८६	१७	विदित	विहित
५८७	२९	शुद्ध	शुभ्र
५८८	२४	भक्ष्य	भक्ष्यता
५९३	४२	दिष्टेति	दिष्टानिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९७	६	भक्षेष्वपि	भक्ष्येष्वपि
६०३	८	आशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
६१५	२०	अहिंसकानि	किंचयइति।अहिंसकानि
६१९	२४	तुल्यफलैः	द्योग्यैः
६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थं
६३०	१	[इयंपङ्क्तिरेतत्पृष्ठान्तेपठितव्या]	
६३१	१९	च्छु	च्छु
"	२०	स्ला	स्ना
६३२	१५	न्न	न्नै
"	"	त्रिगत्रै	त्रिगत्र
६४२	७	र्य्येन	र्य्ये स
"	९	तियइत्यु	त्यु
६४४	१८	दिःशु	दिर्नाशु
६५२	२७	प्रतत्तैश्वर्य	प्रजैश्वर्ये
६६१	१६	कंब्रह्मखं	कंब्रह्माणं
६६२	५	वे	षड्
६६५	१५	रीतिः	रैव्यानां रीतिः
६७३	२७	ध्य	ध्येन
(४) राघवानंदः । अण्वपि उत्सवादिदर्शनमपि ॥ १४७ ॥			
६८१	१०	किंच	किंचशूद्राणामिति
६८७	४	यया	ययासा
६९५	६	ग्य	त्व्य

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९८	७	आत्मनो	किंचगृहस्थस्त्विति। आत्मनो
"	२९	निः सृत्य	ग्रामान्निः सृत्य
७१०	५	श्वा	खा
७१७	८	धि	धी
७२५	१०	वार	वाद
७४०	२३	रूप	रूपा

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५५	१७	अन्तेच	अन्ते न
७५७	११	शाः	शान्
७६०	१	पायत्व	पापत्व
"	१५	राज्ञा	राज्ञो
"	"	दिकां	र्दि
७६६	२४	रूप	रूपं
७७२	१७	वृद्धाश्वेति	वृद्धांश्चेति
७७३	२	यात्	यात् इति
७७६	१२	धर्म	काम
७७७	२०	अविज्ञातं	अविज्ञात
७८७	२४	यार्हति	यार्हेति
७९०	१६	पृष्ठ	पृष्ठंवा
७९१	१२	लोकतः	लोक
"	२६	दुर्ग	दुर्ग
७९२	९,१०	यईष	यतईष
"	१०	र्वाब	र्ब
७९७	१	किंच	किंचनेति।
"	३	श्रुतः	श्रुतेश्च
"	४	भाग	भग
७९९	१७	शुश्रूषाया	शुश्रूषा
८०२	१४	सनं	सन
"	१४,१५	कृतक्षतम्	कृतम्
८०३	५	प्रकरणादिति	प्रकरणात्
८०९	१३	एतान्दण्डेन	एतान् चतुरः दण्डेन
८१८	१८	आद्वि	आब्दि
८२७	५	यम	यम्
८२९	२२	राज्ञा	राज्ञे
८३२	२४	पश्चिति	प्रीतीति
८३५	१४	कर्म	कुर्मा
८३६	५	द्वै	द्वै
"	१९	द्वे	द्वै
८३७	२३	द्वैं	द्वै
८३८	१२	च	त्
८४०	१०	गितुं	मितुं
८४१	३	वलिनं	बलिनं
८४४	४	गन्तव्यं	गन्तव्यंकथंवाप्रवेष्टव्यं
८५१	१३	अग्रानीकषु	अग्रानीकेषु
८५८	२२	प्रसिद्धो	युद्धो

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७१	३०	मद्यये	ग्रन्ये
८७५	२७	वक्षते	वक्ष्यते
"	२५	एतांस्ताति	एतान्स्तौति
८८१	१६	स्यातत्राह	स्यात्तत्राह
८८७	१०	सृक्किणी	सृक्किणी
८९५	२	स्थानिनां	स्थानानां
८९८	१०	मुत्का	मुक्त्वा
९०१	१३	विभवितं	विभावितं
"	२९	श्ललं	श्लक्ष्णं
९०३	"	कृत्या	कृत्वा
९०९	३	रम्	रम्
९१०	१४	न्वत्य	त्यन्व
"	२६	वधि	न्धिव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९१४	२४	पेदन	पंदेन
९२२	९	शेषतः	विशेषतः
९३७	२०	त्यापि	त्यपि
९४५	१४	येना	येणा
,,	१८	ष्टनां	ष्ठानां
९४६	६	ज्वलतु	ज्वलातु
९४७	६	दस्य	ह्रस्यु
९५३	२०	रूक्ष्मं	सूक्ष्मं
९५५	३०	वर्णेः	वर्णैः
९५८	१३	स्वान्मा	स्यान्मा
९५९	१३	सिदी	सिदीं
,,	१४	वक्रयः	विक्रयः
,,	१५	ह्वि	ह्वि
९६०	३१	नरत	नस्त
९६५	२०	तित्य	तीत्य
९६९	१४	वृध्येतमपि	वृध्यैतमपि
,,	१७	धमणात्	धमर्णात्
,,	१८	तृद्धिं	वृद्धि
,,	१९	कात्ययनः	कात्यायनः
९७१	११	गह्ली	गृह्ली
९७३	१९	कृकटेन	क्तशकटेन
९७५	२६	प्रति	प्राति
९७६	१७	यःस्थित	येस्थिता
,,	,,	भवान	भवान्
९८७	२१	द्युक्त	द्युक्तं
९८८	५	च्छ	छ
९९२	२	त्तेषु	तेषु
९९७	२७	शिरच्छे	शिरश्छे
९९८	१०	यत्	यन्
,,	११	काल	काले
९९९	१३	धारिमं	धारिणं
,,	२८	येत	येत्
००१	२४	आगामेन	आगमेन
००८	७	नेतृ	न्नेतृ
०१०	१९	मत्ये	प्रत्य
०२२	३	मुक्ता	मुक्त्वा
०२४	१८	स्तत्रा	तत्रा
०२५	८	ह्वि	ह्वि
०३४	९	नवाहे	नेवाह
०३६	१२	षाम	षांम
०४०	१	वदंञ्छूद्रो	वदञ्छूद्रो
१०४९	६	क्प्रा	क्प्र
१०६१	१८	ततःकि	ततःकिं
१०६५	२६	शेषता	शेषतः
१०६८	५	खट्क्वा	खट्वा
१०६९	३०	र्हन्	र्हम्
१०७५	३०	सृखं	सुखं
१०८२	५	रूपा	रूपां
१०८७	२४	च्छेदन	च्छेदनं
१०८८	६	तांचे	तांघ
१०९०	२४	श्ली	स्त्री
१०९३	१४	परदण्डं	परदारदण्ड
,,	२९	सर्वस्व	सर्वस्वं
११००	२८	पारम्रिक	पारत्रिक
,,	,,	ष्विति	ष्विति
११०७	२४	येत	येत्
१११२	६	भवऐश्वर्यात्	ऐश्वर्यात्

अध्यायः ९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११२४	५	च्छुत्वं	च्छुत्व
११२७	२७	चेतसा	चेतसा
११३०	६	मीः	मिः
११३३	१४	क्षेतृत्वे	क्षेत्रत्वे
,,	२८	श्यन्ते	श्यते
११३४	१०	स्वल्प	स्वल्पा
११५०	१२	ष्ठनास्य	ष्ठानस्य
,,	१४	गवालभं	गवालंभं
,,	१५	तदनमूलम्	तदमूलम्
,,	,,	गिनां	गिणां
११५२	१९	पद	पदे
११७०	१८	क्रि	क्लि
११७२	४	त्का	त्त्रा
११७३	८	सन्मा	सम्मा
११८३	२१	त्वात्प	त्वात्पि
११९७	१	क्षायां	क्षां
,,	,,	माह	आह
१२०५	१४	त्वाद्वा	त्वात् द्वा
१२०६	२८	लक्षणाया	लक्षणायां
,,	,,	दासदास्या	दासदास्यां
१२०८	११	पुत्रास्युः	पुत्राः स्युः
१२०९	१९	पुर्व पुर्वः	पूर्वः पूर्वः
,,	२०	पुर्वा	पूर्वा
,,	२१	पुर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१६	२९	तिसृणा	तिसृणा
,,	३०	नकेस्त्रिया	स्त्रिया
१२३४	१४	अमात्यः	अमात्याः
१२३७	१७	आगस्त्रि	आगःस्त्रि
१२४७	८	कानां	काणां
,,	२६	ट्ट	ट्ट
१२५२	२५	द्रव्येन	द्रव्येण
१२५७	६	त्कतृणां	त्कर्तृणां
१२६९	२२	सऽत्वे	सत्त्वे

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३०२	१३	प्रभावेन	प्रभावेण
,,	१४	प्रभावेन	प्रभावेण
१३०५	३	काष्ट	काष्ठ
१३०६	१६	लोह	लोहं
१३०८	१९	निष्टुरता	निष्ठुरता
१३१०	१	तेषांमा	तेषां
१३२९	८	दृष्टान्ती	दृष्टान्तो
१३३६	११	द्यर्थ	द्यर्थे

अध्यायः ११

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३५५	२३	कर्तव्यसां	कर्तव्यतां
१३६१	७	दर्शयस्त	दर्शयंस्त
,,	१८	त्रिशेष	विशेष
१३६६	२१	सबन्धं	संबन्धं
१३६७	२६	रुवैष्य	वैरूप्य
,,	२८	शलस्य	शिलस्य
१३६८	१५	सोवागप	सवागप
,,	१७	[पाठः]	[पाठः][1]
,,	२३	निःक्षेप	निक्षेप
१३७३	९	अयाज्येसंयाज्यत्युप	अयाज्यसंयाज्यमुप
,,	१०	न्ययी	न्वयो
१३७४	२४	दीनाम्[1]	दीनाम्][1]
१३७५	२८	दिर्निन्दित	दिनिन्दित
१३७९	६	शृण्वते	शृणुते
१३८१	३	धिर्त	धीतं
,,	४	कामतोऽत्मा	कामत आत्मानं
,,	,,	वानह्व	वाग्गुह
१३८१	९१	षट्वीर	षड्वीर
१३८४	२५	रक्षणविति	रक्षणमिति
१३८५	१३	र्ध्यानि	र्ध्यान्नि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३९६	१०	र्णामिति	र्णेति
१३९८	५	तद्भागाय	तद्भोगाय
१३९९	३	आनिपातान्	आनिपातात्
१४००	६	त्कैम	त्कैर्मे
१४०१	१६	त्रितम	न्वितम
१४०४	१	गाष्ठे	गोष्ठे
१४०५	१६	रक्षदेवता	रक्षोदेवता
,,	१७	समासि	संमासि
,,	१८	संममा	संमा
१४०८	२०	द्रुत	हृत्त
१४१५	२१	त्वार्ते	त्वार्ते
१४१७	२	च्छदे	च्छेद
१४१८	३०	स्तस्या	स्तया
१४२२	१३	ग्रास्ता	ग्रांस्ता
,,	१४	५५	१५५
१४२४	२८	प्रजितानीते	प्रतिजानीते
१४३०	२०	ष्वकीर्णी	ष्ववकीर्णी
१४३३	२	परीक्षण	परीक्षणं
१४४४	११	अनेभ्या	अनभ्या
१४५०	१९	द्युप	द्युरुप
१४५४	२६	देवानो	देवाना
१४५४	२८	धर्मवचि	धर्मचि
१४६०	७	र्वाचि	र्वाजि
,,	८	द्वि	द्वि
१४६१	१८	शुद्र	शूद्र
,,	३०	दयंन्	दयन्
१४६४	५	मात्र	मात्रं
१४६६	१०	हेतरि	हेतुरि
१४६७	२२	नुपपातको	नुपातको

अध्यायः १२

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८१	८	वणनम्	वर्णनम्
१४८४	१८	तेना	तना
,,	२५	द्वंद्वे	द्वंद्वै
१४८६	१५	न्य नव	न्यन्नव
,,	२३	पद्यते	पद्यन्ते
१४८७	१५	न्युस्फु	व्युस्फु
१४८९	१३	न्यनव	न्यन्नव
,,	१५	स्का	स्त्वा
१४९६	२	सवत्र	सर्वत्र
१४९९	२९	इया	यिया
१५०३	१०	तेत्यु	तइत्यु
,,	२३	रात	रान्त

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५०८	२२	र्थम्	र्थम्
१५१०	२३	लशकः	लाशकः
१५१०	२४	न्धिनी	न्धिनीं
१५१४	४	गिः	गि
१५१७	२९	प्यत	व्यते
१५२०	२८	यूत	स्यूतं
१५२२	७	स्तऽज्ज	स्तज्ज
१५२९	२५	षयक	षयकं
१५३३	१७	द्वयं	द्वयं
१५३४	२७	परिषत्व	परिषत्त्व
१५३६	४	श्रष्ठं	श्रेष्ठं

नन्दनकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२७	३१	।	०
३७	१	ण्त्री	ण्त्री
५०	२९	स्वेना न्देन	स्वेनानन्देन
६१	४	साहस्रं	द्वादश साहस्रं
६६	२५	श्शा	शा
७७	३०	दे	दं
८५	२५	नो	मनो
		अध्यायः २	
८९	७	[दृष्टिरोषात् नगृहीतः]	एवंजगतःसृष्टिप्रलयौशास्त्रावतारश्चोक्ताः। इदानीं धर्मस्यप्रतिपत्त्यपायाद्विलुप्तस्य लाघवेनप्रतिपत्त्यर्थंलक्षणंतावदाह विद्वद्भिरिति। विद्वद्भिर्वेदार्थविद्भिरद्वेषरागिभिः।
११९	२	किल	किंतु
१३५	१३	नां	नां
१३६	७	शणाविक	शाणाविक
१३९	२७	मवं	मंव
१५०	८	तद	त
१५८	२६	म्यो	मो
१६२	१५	प्र	म
१६६	८	वाच्य	वाच्यः
१८०	२०	यस	यस्य
१९६	२४	गुरुन्	गुरून्
१९७	८	१३१	१३२
२१४	१६	येथति	यथेति
२२१	१७	कुत्लः	कृत्स्नः
२२३	८	वदमने	वेदमन
२५६	२४	पुनरच	कःपुनरत्र
”—	२५	कैश्चिध	कैश्चिद्ध
२६०	२१	रषो	रेषा
		अध्यायः ३	
२८८	१	तुतु	तु
३०५	१०	४०	३९।४०
३१८	३०	६४	६३।६४
३१९	९	त्त्रा	त्त्र
पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२९	२७	तृ	तॄ
४०१	१६	पेत	०
४१०	१८	निव	निर्वं
४११	२०	–”–	–”–
४४४	३१	(क ख, ण, ङ,)	(क,ख,ङ,ग,नं०१,नं० २)
(टिप्पणिः)		**अध्यायः ४**	
४६३	५	पे	वे
५७९	२४	तन्द्र	तंद्र
५८३	२१	क्तः	क्तं
		अध्यायः ५	
६३७	१२	नाना	ना
६६५	१५	कु	क्र
–,,–	१९	पूर्ग्रहणम्	पुनर्ग्रहणम्
६६६	१५	त्य	द्रव्य
६८२	११।१२	धिष्ठितं	धिष्ठितं
६९३	८	सापि	यापि
		अध्यायः ६	
६९९	१४	अन्नैः	मुन्यन्नैः
		अध्यायः ७	
७६६	२८	शकन्तर्णों	शंकुकर्णौ
८३३	११	द्वौ	द्व
८३६	९	धे	धो
८५८	११	तु	तू
८५८	२४	धि	न्धि
		अध्यायः ८	
८८२	४	मा	स्मा
८८५	२	ष्टं	ष्ठं
९०६	१	यं	श्यं
”	”	यं	शे
९१७	१	ज	०
९१७	१	यः	याः
९५४	१५	मयवस्य	मवयवस्य
९६०	१२	अयथा	अन्यथा
९८२	७	सबन्धो	संबन्धो
”	”	सबन्धी	संबन्धो
९९४	१५	परिमाणनं	परिमाणं न

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९९	२९	ण	णी
१०२६	१७	स्याक्रमे	स्यातिक्रमे
१०२९	५	लिङ्गानि	लिङ्गानि चिन्हानि
१०४४	७	गुणो	गुण
१०५०	१२	प्रवंचो	प्रचौ
१०६८	११	आ	अ
१०७०	२२	महा	एवंनानिउप
१०८९	१२	र्य	र्या
१११६	२१	न्द्रा	न्द्रादि
		अध्यायः ९	
११५०	१९	रय	रथ
"	२०	हि	त्रि
११५६	१६	न्कं	क्रं
११६०	२७	शं	र्शा
१२००	१५	स्थां	कथां
"	"	कथां	कथां
१२०८	२६	तृ	तृ
१२१५	१५	स्यान्द	स्यांद
१२२०	२७	पर्क	मधु पर्क
१२४५	६	ह	हा
१२४८	२७	प्रणिहिताः	मूलप्रणिहिताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १०	
१२५२	१	ला	ली
१२७९	२८	व	क
१२९०	२०	श्लो	झल्लमल्लश्चेति श्लो
१२९१	२३	संकी	०
		अध्यायः ११	
१३४८	९	येन	यो
१३६१	२५	वीरह	वीर
१३७८	२६	प	व
१४००	८	व	प
१४०४	१९	य	र्यं
१४०७	२	:	यः
"	१६	त्कं	क्तं
१४६३	२१	ति	न्ति
१४६८	२८	आ	अ
		अध्यायः १२	
१५०४	७	क्ता	क्त्या
१५२१	४	जगत	ततम
"	"	स	त
१५२५	१३	देवता	वेदा
१५३३	२३	वानप्रस्थं	वानप्रस्थ्यं
१५४१	१५	न्या	न्न्या

रामचन्द्रटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२२	२७	नाविरकरोत्	नाविष्करोत्
२६	८	इन्द्रियांणि	इन्द्रियाणि
३८	२०	बाहुरुपादतः	बाहूरुपादतः
६३	१३	शिक्षया	इच्छया
६४	२०	कीदशः	कोदशः
६४	२२	एवा	एषा
		अध्यायः २	
१०३	१	उक्त	उक्तः
११९	४	शगीरस्य	शरीर
१५५	२८	सह्त्य	संहृत्य
१६९	१२	सग्यक्	सम्यक्
२१७	२०	आवमानस्य	अवमानस्य
२१८	७	तिरस्कारंकर्त्ता	तिरस्कारकर्ता
२२७	५	अस्ये	अस्य
२२७	१८	इमान	इमान्
२४२	१८	तिष्ठति	तिष्ठत
२४२	३०	शिष्यस्यं	शिष्यस्य
२४५	१६	संश्रवे. निकटे	असंश्रवे, अनिकटे
२६७	२३	गुर्वर्थे	गुर्वर्थं
		अध्यायः ३	
२७४	२५	व्रतेन्तर्भवति	व्रतेऽन्तर्भवति
२८२	१८	कनकंवर्णा:	कपिलवर्णाः
३०९	२०	स्वदारान्निरतः	स्वदारानिरतः
३११	११	गच्छेतः	गच्छतः
३१६	२३	वर्द्धते	वर्धते
३२०	२६	वैवाहिकेऽग्ने	वैवाहिकेऽग्नौ
३४०	२६	गाह्यं	गृह्यं
३४५	३	पुनर्बालिंहरेत्	पुनर्नबलिंहरेत्
३४६	१८	गृह	गृहं
३४७	२६	आगतान्सख्यादीन्	आगतान्सख्यादीन्
३७०	२४	यमातामहादयः	मातामहादयः
		अध्यायः ४	
४५०	३	चतुर्भागं	चतर्थभागं
४५९	११	दुःखमूल	दुःखमूलम
४६९	१८	नादिष्टति	नानिष्टेति
४७६	२१	मृदङ्गादीनि	मृदङ्गामादीनि
४८०	३०	योयथा	योयथा
५५८	८	कदयंस्य	कदर्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७०	१३	पिष्टप	विष्टपम्
५७८	२७	निर्नुदेत	निर्णदेत्
५७९	१२	भृत्यंश्च	भृत्यांश्च
		अध्यायः ५	
६२३	५	घ	च
६२९	१२	सबन्धः	संबन्धः
६३८	२०	दर्वीगूर्ध्वं	दर्वागूर्ध्वं
६४७	४	एतवद्वत्सरा	एतद्वत्सरा
६४८	२६	वृथाजाता	वृथाजाताः
६८४	१८	विरक्त	विरिक्तः
		अध्यायः ६	
७०३	६	उत्तरायणम्	तुरायणम्
७३१	१३	अवेक्षेत्	अवेक्षेत
७३९	६	इद्रियाणा	इन्द्रियाणा
		अध्यायः ७	
७६३	२१	केपि	केऽपि
७६७	२	कोपनत्वात्	कोपमत्वात्
७८७	२७	आयतः	अयत्तः
८१०	२६	कर्थयति	कर्षयति
८३१	२०	क्रंन्द	क्रन्द
८४६	५	शनैर्यायात	शनैर्यायात्
८५३	१४	भेदकत्कृतं	भेदकक्तं
		अध्यायः ८	
८७८	१४	समै	सभ्यै
८८२	७	संर्व	सर्व
८८६	९	अथादिहीनौ	अर्थादहीनौ
८९१	२५	सङ्ख्या	सङ्ख्या
९२२	१४	रस्थितत्वात्	रस्थितत्वात्
९२३	१७	सान्ववयन्	सान्त्वयन्
९२७	२८	ब्रुवतस्युः	ब्रुवतःस्युः
९६८	२३	बाह्ये	वाह्ये
९७४	१६	वृत्थि	वृद्धि
९९३	६	उभो	उभौ
१०१३	७	रदेत्तं	वेदेत्तं
१०२२	७	पालभवेत्	पालेभवेत्
१०२८	२७	स्नामितानि	स्नावितानि
१०२९	७	वक्ष्य	वीक्ष्य
१०२९	२४	सीमाया	सीमायां
१०५८	१	अधागेतिः	अधोगतिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६५	६	धरधट	धरिर्धटः
११०७	२६	तत	तत्
		अध्यायः ९	
११२२	१७	औपसनाग्नि	औपासनाग्नि
११९७	७	द्व	द
१२१५	१९	यलब्धच	यल्लब्धंच
१२३०	२५	क्रिया	क्रियया
१२३३	१२	लिखन	लेखन
१२५०	२४	मर्शने	दर्शने
		अध्यायः १०	
१३०४	१	क्षेत्र	क्षत्र.
१३२२	२५	क्षौमाविकारि	क्षौमाविकानि
		अध्यायः ११	
१३५३	५	देवचं	देवस्वं
१३६६	२६	सं र्ग	संसर्ग
१३६९	१७	अनिकृतैनसः	अनिष्कृतैनसः
१३९५	९	पक्षान्तर	पक्षान्तरे
१४७३	६	अधमर्षणं	अघमर्षणं
		अध्यायः १२	
१४९२	२७	स्यितः	स्थितः

श्री

मानवधर्मशास्त्रटीका

भट्टगोविन्दराजीया

भागद्वयात्मकस्यटीकापद्धोपेतस्यमानवधर्मशास्त्रस्यपूरणरूपेणकल्पिता

मामदार रावसाहेब तथा कंपेनियन आफ धि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधारिणा, भारतवर्षीयगव्हर्नर-
जनरलकौन्सलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेतृमण्डलान्तःपातिना, रायलएशियेटिकसोसायटी रायल-
जिओग्राफिकल सोसायटी स्टॅटिस्टिकल सोसायटीत्यभिधानां विद्वत्पर्षदां सभासदा
ऽऽद्यपर्षदो मुंबापुरस्थशाखायाउपाध्यक्षेण,

मुंबापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचय विचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुंबापुरस्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगव्हर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन,

मण्डलिकोपाह्वेन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

शोधिता

मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालयेतदध्यक्षेणआत्मारामकान्होबाभिख्येनमुद्रिता

प्रकाशिताच

शालिवाहनशाके १८०८ — इसवीसन १८८६

उपोद्घातः

पुरा गतवत्सरान्ते मानवधर्मशास्त्रं टीकाषट्कोपेतं ईशसत्तयाप्रसिद्धिमगमत् । तत्प्रस्तावनायामनुपलब्धं टीकाषट्कं निर्दिष्टं तदन्तर्गतैवेयं भट्टगोविन्दराजकृता मन्वाशयानुसारिणीनाम्नी मानवधर्मशास्त्रटीका सुदैवात्प्राप्ता । सेयं पूर्वग्रन्थस्यैवपूरणरूपेणाधुनादीयते ।

एतट्टीकायाएकंपुस्तकं औरंगाबादनिवासिनां वेदशास्त्रसंपन्नानां ज्योतिर्विद्वरिकृष्णव्यंकटरामशर्मणां सकाशाल्लब्धम् । तस्यैवप्रतिलेखनं कृत्वा तस्मादेतन्मुद्रणमकारि । परन्तु तस्यात्यन्तकीटधृतत्वाद्ग्रन्थमुद्रणं कर्तुमशक्यमासीत् ।

अत्रान्तरे जबलपुरनिवासिभिर्गाडगिळेत्युपनामकभार्गवरावशर्मभिर्नागपुराधिपतिपुस्तकालयादेकंपुस्तकमानीयप्रेषितम् । तथाच पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालापुस्तकालयाच्छर्मण्यदेशस्थजालिसाहिबहस्तगतं विद्याप्रदानाधिकारिभिः चाट्फिल्डसाहिबनामभिरानीय प्रापितम् तस्मात्तेषांमहान्तमुपकारंस्मरामि । एतत्पुस्तकद्वयेन मुद्रणे महत्साहाय्यमभूत् । अस्मिन्पुस्तकद्वये नागपुरपुस्तकालयस्थं प्रायोऽशुद्धंवर्ततेऽतोस्यशोधनं नाभूदित्यनुमीयते । तत्तुपुण्यपत्तनस्थपुस्तकादेवप्रतिलिखितमितिभाति । पुण्यपत्तनस्थंतुप्रायःशुद्धमेव तत्तुकेनापिविदुषाशोधितमिति तत्रस्थाः क्वचित्क्वचित्स्थले लिखितालेखाएवज्ञापयन्ति ।

अस्याः प्रथमद्वितीयाध्यायौ इण्डियाआफिसनाम्नःपुस्तकालयस्थात्कोलब्रूकनाम्नःपुस्तकसंग्रहाल्लब्धेन डाक्टररास्टैः प्रेषितेन पुस्तकेन डाक्टरजालिभिः बिब्लिओथिकाइण्डिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितेन मनुटीकासंग्रहनाम्नापुस्तकेनच तुलितौ ।

उपरिनिर्दिष्टेषुतिसृषु पुस्तकेषु नवमाध्याये द्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तं टीकाग्रन्थोभ्रष्टस्तस्मादेकादेव पुस्तकात्सर्वाणि प्रतिलिखितानीति ज्ञायते । तथापि तत्प्राप्त्यर्थं यत्नश्चलितएव ।

अस्मिन्ग्रन्थे मूलश्लोकाः प्रतीकरूपेणैव दत्तास्तत्रापि यत्र यत्र मूले पाठभेदोदृष्टस्तत्र तत्र विशेषदर्शनार्थं सतु रक्षितएव । श्लोकानुक्रमंतुपूर्वग्रन्थस्यैवाकरवम् ।

उपलब्धपुस्तकेषु ये मूलेतरश्लोकास्ते क्षेपकरूपेण [ ] इति विशेषचिन्हयुक्तालिखिताः ।

अस्मिन्ग्रन्थे लब्धपुस्तकानां संज्ञायथा ।

गो॰ १ = औरङ्गाबाद पत्तनाल्लब्धपुस्तकात्प्रतिलेखितम् ।

गो॰ २ = नागपुरपत्तनाल्लब्धम् ।

गो॰ ३ = इण्डियाआफिसपुस्तकालयाल्लब्धम् ।

गो॰ ४ = बिब्लिओथिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितम् ।

गो॰ ५ = पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालायाः प्राप्तम् ।

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य टीकागतान्पाठभेदानिश्चिताः टिप्पनीरूपेण प्रदर्शिताश्च । इत्यलं विस्तरेण । अनेन कर्मणा श्रीलक्ष्मीकेशवौ प्रीयेताम् ।

विश्वनाथशर्मा

भाद्रपदशुक्ल १५ शालिवाहन शाके १८०८.

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः।

ॐनमोविघ्नराजाय । संसाराध्वगतागतक्लमतृषापीयूषमीशंशनैर्ध्यात्वामर्गलसंप्रदायगुरुतःप्रामेमनोः शासने ॥ दृष्ट्वाग्रन्थकृदाशयाननुसृतिंव्याख्यान्तराणामिमांटीकांशास्त्रकृदाशयानुसरिणींगोविन्दराजोव्यधात् ॥ ॥ इहभृगुशिष्यःकश्चिदविच्छिन्नपारंपर्यतः स्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह ॥

[ॐस्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ १ ॥]

स्वेच्छागृहीतशरीराय प्रजापतयेऽपरिमिततेजसे प्रणम्य मन्वभिहितान्नानाप्रकारान्धर्मानदृष्टार्थकर्तव्यतारूपानिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारप्रयोजनस्यवेदमूलत्वस्यैषामिष्यमाणत्वान्नित्यान्कथयिष्यामि । अधर्माणांवक्ष्यमाणानां अपीहपृथगप्रतिज्ञाननिन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेर्धर्मप्रतिज्ञायामेवान्तर्भावात्मनुर्नाममहर्षिरशेषवेदार्थादिज्ञानेन प्राप्तमनुसंज्ञआगमपरंपरया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाधिकृतः । स्वयंभुवइति क्रियाग्रहणमपिकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वेचतुर्थी ॥ वेदार्थोपनिबंधकत्वेनछन्दस्तुल्यत्वात्स्मृतीनांनदुष्टा क्वचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ [१] **मनुमिति** । तंमनुंएकाग्रमासीनं अविक्षिप्तचित्तंस्थितंआभिमुख्येनादरतोगत्वा महर्षयोऽणिमादिगुणयोगान् महान्तऋग्यजुःसामदर्शनान्महर्षयोयथान्यायंशास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वेदंसमनन्तरवक्ष्यमाणंवाक्यमुक्तवन्तः ॥ १ ॥ **भगवन्निति** । सहि सर्वैश्वर्यैर्युतः सर्वेषांवर्णानांब्राह्मणादीनांशूद्रपर्यन्तानांनोस्माकं एव द्विजातीनांतथा ब्राह्मणक्षत्रियादिसंकरजातानां अनुलोमप्रतिलोमानांयावत्कृत्स्नंकृत्वा आनुपूर्व्यान्निषेकादिक्रमेण धर्मानस्माकंवक्तुंयोग्योभवसि ॥ २ ॥ **त्वमेक इति** । यस्मात्त्वमेवैकोस्य सर्वस्य शास्त्रस्य अकृतकस्येदंकर्तव्यमिदंनेत्येवंविधस्य यत्त्विदंशास्त्रंतत्कृत्वासाविति तत्र ग्रन्थविषयमतिगहनत्वादेवंरूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्यातिमहत्त्वादि यदेतदिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपानुष्ठेयरूपोयःपारमार्थिकोऽर्थस्तंवेत्सि सर्वशक्ते ॥ ३ ॥ **सइति** । समनुरपरिमिततेजामहर्षिभिर्महात्मभिःपरार्थकारिभिः । अतएव तेषांमहर्षीणामपि सतांधर्मप्रश्नांस्तेन प्रकारेण अभिगमनपूर्वकंसम्यक्पूजापूर्वकंच पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान्प्रत्येवमुक्तवान् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥ **आसीदिति** । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानांधर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपादनार्थत्वेनेदंशास्त्रंमहाप्रयोजनतया यत्नतोधिगन्तव्यमित्येतदर्थंजगदुत्पादकंप्रकरणमारभ्यते । तत्र प्राग्भाविनींतावदवस्थामनेन श्लोकेनाह इदंजगत्सृष्टेःप्राक् तमइवाभूत् । यतः कार्यात्मना सर्वस्य तदानींविनष्टत्वात्प्रत्यक्षेण न ज्ञातमलक्षणमविद्यमानलिङ्गतयाननुमेयंप्रत्यक्षपूर्वकत्वात् अनुमानादीनां तदसंभवे तेषामप्यभावात् । अप्रतर्क्यमनौपम्यतयापि गौरिव गवयइतिच तर्कयितुमशक्यमविज्ञेयमर्थापत्त्यापि जीवतोदेवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववदेवं तत्सद्भावएव प्राप्त इत्यतआह । प्रसुप्तमिवेत्यागमादेवंरूपतास्य ज्ञायतइति यथासुषुप्तावस्थायामुपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवत्येवंसकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानींसमन्तात् जगदासीदिति स्वप्नदर्शनरहिता हि निद्रावस्थासुषुप्तिः ॥५॥ **ततइति** पूर्वोक्तावस्थानन्तरंस्वेच्छाचिकीर्षितशरीरपरिग्रहआत्माव्यक्तः प्रत्यक्षाद्यगोचरोध्यानैकगम्यत्वादुत्पादयन्नन्महाभूतानि पृथिव्यादीनि आदिग्रहणात् अन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि वृत्तंप्राप्तमोजः सृष्टिसामर्थ्यंयेनासौप्रकाशोबभूव शरीरग्रहणंकृतवान् । तमोनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ॥ ६ ॥ **योसाविति** । योसावात्मातीन्द्रियेण मनसा ग्रहीतुमशक्यः ।

सूक्ष्मः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् । सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वस्यतत्प्रभवत्वात् अचिन्त्योविलक्षणशक्तित्वात् । सएव स्वयंशरीरंजग्राह ॥ ७ ॥ सइति । सआत्मा नानाप्रकाराः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नात्मगृहीतशरीरात् ध्यानमात्रेणैवापएव सृष्टेः प्राक् सृष्टवान् । तासु च वीर्यंस्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥ तदिति । तद्वीर्यंकाञ्चनमण्डंसंपन्नमतएवादित्यसमदीप्ति । तस्मिंश्च जातवानात्मेच्छया हिरण्यगर्भः । सर्वलोकोत्पादयिता पितामहइति वा संज्ञा तस्य ॥ ९ ॥ आपइति । आपोनाराशब्देन कथितायस्मात्तास्तस्य पुरुषस्यात्माख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानिता आपोयस्मादात्मनःपूर्वमयनमाद्यआश्रयः एत्यस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा तेनासौ नारायणःस्मृतः । इत्येवंपूर्वोक्तदार्ढ्यार्थैतत्त्वन्नामनिर्वचनम् । नरायणएवनारायणइत्यन्येषामपि दृश्यतइतिदीर्घेण ॥ १० ॥ यदिति । यत्तदात्माख्यमुक्तंवक्ष्यमाण नीत्या सर्वस्य कारणंवेदान्तोक्तयुक्त्यागमगम्यत्वात्सत्स्वभावंप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्स्वभावमिव तेनोत्पादितः सपुरुषस्तत्रतत्र ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते॥११॥तस्मिन्निति।पूर्वोक्ते अण्डे सब्रह्मा यदृच्छया संवत्सरमासित्वात्मनआत्मगतेन ध्यानेनैव तदण्डंद्विखण्डंकृतवान् ॥ १२ ॥ ताभ्यामिति । ताभ्यामण्डकपालाभ्यांसब्रह्मैकेन दिवं अपरेण च भूमिं निर्मितवान् । तयोश्च मध्ये आकाशंदिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टावपांस्थानंच स्थिरंसमुद्राख्यंनिर्ममे । एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मितवान् ॥१३॥ तत्त्वेवमेवेत्येतद्दर्शयितुमाह उद्बबर्हेति।प्रजापतिशरीरादेवतत्त्वसृष्टिरिति वेदान्तदर्शनमतोनेहाप्रस्तुता । शब्दार्थीभूतंप्रधानमात्मशब्देनोच्यते ।तथाच॥एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च ।खंवायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी॥ इत्येवमादिनोपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मनइदंसर्वंकल्पितरूपंजायतइत्युक्तम् सब्रह्मोद्धृतवानात्मनएव शरीरात्मनो नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेःसदसदात्मकंमनसः पूर्वं अहंकाराख्यंतत्त्वमभिमन्तारमहमिति अभिमानाख्यंतत्कार्ययुक्तंस्वकार्यकरणसमर्थमुद्धृतवान् ॥ १४ ॥ महान्तमिति । अहंकारात्पूर्वंमहदाख्यंतत्त्वमात्मनउत्पन्नत्वादुद्धृतवान् यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि तथाशब्दस्पर्शरसरूपगन्धानांविज्ञानजनकानि शनैर्वेदान्तोक्तक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पायूपस्थहस्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियत्वाद्विषयाणांग्रहीतॄणि इत्युक्ते विषयसृष्टिरप्यर्थादुक्तैव ॥ १५ ॥ तेषामिति । तेषांषण्णांपूर्वप्रयुक्तानांमहतः शब्दादितन्मात्राणांचामितौजसामनंतकार्यनिर्वर्तनेनातिवीर्यवतां ये सूक्ष्माअवयवास्तानात्ममात्रास्वधिकारभागेषु योजयित्वा सर्वाणि भूतानि मनुष्यादीनि निर्मितवान् ॥१६॥ यन्मूर्त्यवयवाइति।यस्मान्मूर्तिसंपादकाः आकारनिवर्तकाःसूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाराख्याअवयवास्तस्यात्मनोविकल्पन्ते।यस्य संबन्धेन इमानि वक्ष्यमाणानि भूतान्याश्रयन्ति कार्यत्वेन । तस्मात्तस्यात्मनोयामूर्तिः स्वभावस्तामेवपरिणतांशरीरमिति लौकिकान्नुबन्तीत्येवंशरीरनिर्वचनमुक्तक्रमोत्पत्तिदार्ढ्यार्थं ॥ १७ ॥ तदिति । तद्ब्रह्मतन्मात्राअहंकारावस्थमनन्तरंमहाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति । तन्मात्रेभ्यउत्पद्यन्ते सहकर्मभिः । यथाक्रमधारणसंग्रहपाकचरणात्सावकाशदानाख्यैस्तत्कार्यैर्मनश्चावयवैः शुभाशुभसंकल्पैः सूक्ष्मैर्बहिर्दृश्यत्वाभावात् । सर्वभूतकृच्छुभाशुभसङ्कल्पप्रभवकर्मनिमित्तत्वात् जगतः अव्ययमविनाश्याविशन्त्यत्यहंकारात्तस्योत्पत्तेः ॥ १८ ॥ तेषामिति । पुरुषप्रकृतत्वात्तन्मात्राहंकाराणांपूर्वतरपूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च महतएवंतेषांसमानांपुरुषोत्पन्नत्वात्पुरुषाणांसूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरसंपादकेभ्योभागेभ्यः इदंजगन्नश्वरंसंभवत्यव्ययादनश्वरायद्यत्कार्यंतत्तदस्थिरं । यद्यदुत्पत्तिकारणंतत्तत्कार्यापेक्षयास्थिरमित्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ॥ १९ ॥ आद्याद्यस्येति । एषांपूर्वतरश्लोकप्रस्तुतानांभूतानामध्यादाद्यस्याद्यस्याकाशादेः संबन्धिनंशब्दादिकंपरःपरोप्राप्वादिर्गृह्णा

(१) च=महान् (गो० ३)

तिआकाशादिगुणत्वंशब्दादीनांवक्ष्यते। तथा आकाशादिश्च क्रमशएवमाकाशादिवर्जं अन्येषांद्वैगुण्यमाभावाह । योयइति। एषांयोयोयावतिथः योयावतांपूरणोद्वितीयादिः सतावद्गुणोद्विगुणस्त्रिगुणइत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः ॥२०॥ **सर्वेषामिति**। सब्रह्मा सर्वेषांनामानि ब्राह्मणइत्येवमादीनि कर्माणि चाध्ययनादीनि पृथक्पृथक् यस्य यान्येवपूर्वकल्पेऽभूवंस्तानिसुप्तप्रबुद्धवत्प्राक्कल्पाधीतप्रतिभातवेदशब्देभ्यएव सृष्ट्यादौ निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाःपृथगिति॥२१॥**कर्मात्मनामिति**। कर्माङ्गभूतानांदेवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतोऽप्राणाअपि यक्षादयोदेवाःसन्ति। साध्यानांदेवगणानांदेवविशेषाणांसमूहं ज्योतिष्टोमादिकंच कल्पान्तरेप्यनुष्ठानान्नित्यंसृष्टवान्। साध्यगणस्य सूक्ष्मत्वात् पृथङ्निर्देशः ॥२२॥ **अग्निवायुरविभ्यइति**। ऋग्यजुःसामाख्यंब्रह्मत्रयंसनातनंनित्यमपि सूक्ष्मादौ दैव्या शक्त्याग्निवायुरविभ्यआकृष्टवान्। यज्ञसिद्ध्यर्थं आगमकत्वाच्च नातिशक्यमेतत्। तथाच ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यादिब्राह्मणम् ॥२३॥ **कालमिति**। आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्रवृत्तिमान् कालः। कालविभक्तयोमासाद्याः नक्षत्राणि अश्वयुक् प्रभृतीनि। ग्रहाअर्कादयः। नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्थानानिच। अत्रससर्जेतिवक्ष्यमाणक्रिया॥२४॥**तपइति** रतिश्चेतोनिवृत्तिः। इमा वक्ष्यमाणादेवादिकाः प्रजाउत्पादयितुमिच्छंन्निमामेतत्श्लोकोक्तांपूर्वपठितांचसृष्टिंकृतवान्॥२५॥**कर्मणामिति**। अयंधर्मोऽतस्तत्साधकंदानादिकर्तव्यं। अयंपुनरधर्मोऽतस्तत्संपादकंचौर्यादि नकार्यमिति। एवंदानचौर्यादिकर्मणांविभागाय धर्माधर्मौ पृथक्पृथक् कृतवान्। धर्माधर्मफलभूतैश्च द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिःसुखदुःखैरादिशब्दात्क्षुत्सौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजायोजितवान्॥२६॥ **अण्व्यइति**। पञ्चानां तन्मात्राणांयाः सूक्ष्ममात्रा भागाविनाशिन्योविपरिणामित्वात्ताभिः सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुत्पद्यते। क्रमेण सर्वत्र तासामनुस्मृतत्वात्। तत्त्वैर्विनैव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणासृष्टिरित्येतद्भ्रांतिनिराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वंसृष्टिमध्ये स्मारयति ॥ २७ ॥ **यमिति**। यंजातिविशेषंसिंहादिकं यस्मिन्कर्मणि द्विरदमारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान्। सजातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरकालमपि स्वार्जितकर्मवशेन यदायदा सृज्यमानोभवति तदातदा तदेव द्विरदमारणादि स्वयमेव भजते। नभूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते। जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृतत्वात् ॥२८॥ एतत्प्रपंचार्थमाह **हिंस्राहिंस्रेइति**। हिंस्रंकर्मव्याघ्रादेः। अहिंस्रंरुरुप्रभृतेः। मृदु दयोपेतंब्राह्मणादेः। क्रूरं क्षत्रियादेः। धर्मोयथाकाकादेः परापत्यपोषणादिः यद्यपिनततस्तस्यधर्मोभवति परोपकारत्वाद्धर्मत्वमुपचर्यते। अधर्मोयथाबकादेः। एतदपिपूर्ववदुपचारतोवञ्चनापरत्वादुच्यते। ऋतंदेवानामनृतंमनुष्याणां। तदुक्तं सत्यावाचोदेवाअनृतंवैमनुष्याइति। यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्वंगतंतथापि स्वरूपभेदावलंबनंपृथक्पृथक्द्वंद्वतोभिधानम्। तेषामन्यद्यदेवकर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान् सृष्ट्यादौ तत्तदेव सृष्ट्युत्तरकालेप्यसौ जायमानःस्वयमेव भजते। यथा कर्मसृष्टंस्थावरजंगममिति वक्ष्यत्यतः प्राक्कल्पार्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽददादिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तत्रैवदृष्टान्तमाह **यथेति**। यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमेव स्वानि कर्माणि चिन्हभूतानि कुर्वन्ति तद्वत्कर्माणि हिंस्रादीनि प्राणिनः ॥ ३० ॥ **लोकानामिति**। अग्नौप्रास्तेतिवक्ष्यमाणन्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थंमुखादिभ्योयथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान्। तथाच ब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यादिलिङ्गम्॥३१॥**द्विधेति**। सब्रह्मा शरीरंद्विभागंकृत्वा एकेनार्धेन पुमान्संपन्नोऽपरेण स्त्री सतस्यामैथुनधर्मेण विराजाख्यंपुरुषंसृष्टवान् ॥ ३२ ॥ **तपइति**। सोनन्तरोक्तोविराट् तपः कृत्वा यंस्वयंसृष्टवांस्तंमांजानीत एतस्यसर्वस्योत्पादयितारं हे द्विजश्रेष्ठतमाः ॥ ३३ ॥ **अहमिति**। अहंप्रजाः स्रष्टुमिच्छंस्तपः सुदुश्चरंकृत्वा प्रजापतीन् महर्षीन्दश प्रथमतः सृष्टवान् ॥ ३४ ॥ आह तांश्च **मरीचिमिति** ॥ ३५ ॥ **एतइति**। एतेदशबहुतेजस्काःसमान्यान्मनून्

(१) दानादि–कर्म (गो०२)

सृष्टवन्तः । तथा देवान्देवनिकायान् महर्षींश्चापरिमिततेजस्कांस्तेषांसर्वेषांमनूनांमन्वन्तरे एकैकस्य सर्गाद्यधिकारः ॥ ॥ ३६ ॥ **यक्षरक्षःपिशाचांश्चेति** । यक्षावैश्रवणामात्याः । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचामरुभूम्यादिवासिनः प्राणिविशेषाः । गन्धर्वाश्चित्रसेनादयः । अप्सरसोमेनकाद्याः । असुराविरोचनादयः । नागास्तक्षकाद्याः । सर्पाअहयः । सुपर्णागरुत्मन्तः । पितृणांसोमपादीनां स्वस्थानसमूहानसृजत् इतिवर्तते एवमुत्तरत्रापि ॥ ३७ ॥ **विद्युतइति** । रोहितंशक्रोत्पातइतिप्रसिद्धम् । नानावर्णंधनूरूपमिन्द्रधनुः । उल्का रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः कदाचिद्रात्रौदृश्यते । निर्घातःक्षित्यन्तर्गतउत्पातध्वनिः । केतवोदण्डाद्याकाराणिज्योतींषि । अन्यान्यपि ज्योतींषि उत्कृष्टापकृष्टानि ॥ ३८ ॥ **किन्नरानिति** । किन्नराःकिंचिन्नरशरीराअश्वमुखाः अन्ये तुविपरीताः । विहंगमाःपक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मनुष्याणांपशुत्वेपि प्राधान्यात् पृथक्ग्रहणं । व्यालाः सिंहाद्याउत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥ **कृमिकीटपतङ्गानिति** । कृमयोभूमिशरणाः । कीटाः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । स्थावरंवृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नानाप्रकारम् ॥ ४० ॥ **एवमिति** । अनेनप्रकारेणतैर्मुनिभिर्मदाज्ञया सृज्यमानप्राणिगतकर्मानुरूपेणेदंतपोबलात्सृष्टम् ॥ ४१ ॥ **येषामिति** । येषांभूतानांयथारूपंकर्म तत्तथैव इह शास्त्रे कीर्तितमेव । युष्माकंयतोनामनिर्देशादेवदेवताद्योतनात् द्युतिस्थानाद्वांदेवताः यक्षणाद्यक्षाइत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः । इदानींयेन कर्मसंबन्धेन जायन्तेतंवक्ष्यामीतिकेचित् । अथवा येषांयादृशंकर्मेहसंसारेऽस्मिन्पूर्वैरपि कथितं यथौषध्यःफलपाकान्ता इत्येवमादि तत्तथाभिधास्यामि यथाक्रमयोगंचेति ॥ ४२ ॥ **पशवइति** । जरायुर्गर्भसंपातस्तत्रादौसंभवन्ति । ततस्तन्मुक्ताजायन्ते ॥ ४३ ॥ **अण्डजाइति** । अण्डआदौ संभवन्ति ततोजायन्ते । नक्रः शिशुमाराख्यःप्राणी । कच्छपः कूर्मः । स्थलजानि कृकलासादीनि । औदकानि च शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥ **स्वेदजामिति** । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणांतापेनान्तःक्लेदः । अन्यदपि च यद्दंशमशकादिसदृशंपिपीलिकादि तत् यूकामत्कुणाःस्वेदादेवजायन्ते ॥ ४५ ॥ **उद्भिज्जास्तरवइति** । ऊर्ध्वंभुवंभित्वा वृक्षाजायन्ते तेतुकेचिद्बीजादेव जायन्ते । अन्येतु बीजात्काण्डाच्च शाखैर्बहिर्भूमौरोपिताद्वृक्षीभवन्ति । अधुना येषांतु यादृशंकर्मेति यदुक्तं तद्दर्शयति । औषध्यइति । ओषधीनांव्रीह्यादिकानांफलपाकेनैवान्तस्तेनताः शुष्यन्ति । बहुपुष्पफलंउपगच्छन्ति । बहुना संयुक्ताभवन्ति ॥ ४६ ॥ **अपुष्पाइति** । वनस्पतीनांपुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति । वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेनापि युक्ताः भवन्ति ॥ ४७ ॥ **गुच्छगुल्ममिति** । मूलतएव येषांलतावृंदंभवति । नतु प्रकाण्डानि ते गुच्छाः मल्लिकाद्याः गुल्मास्त्वस्पष्टह्रस्वप्रायलतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । तृणजातयोदूर्वाद्याः प्रतानास्तन्तुरूपाः । त्रपुसालाबुप्रभृतयः वल्योव्रतत्योगुडूच्याद्याः ॥ ४८ ॥ **तमसेति** । सत्वरजस्तमआख्यागुणाः तत्रैते वृक्षादयः पदार्थाविविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना तमसा व्याप्ताभवन्ति । यद्यपि सर्वएव कश्चिदन्तरेव चेतयन्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्याव्यवहारादेर्बहिरभावादन्तःसंज्ञाउच्यन्ते । सत्त्वरजोलेशस्यापिसद्भावात्सुखदुःखान्विताः अपि भवन्ति ॥ ४९ ॥ **एतदन्ताइति** । स्थावरावसानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयोनित्यंघोरेभीषणेऽस्मिन् भूतानांक्षेत्रज्ञानांसंसारे बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वराउक्ताः ॥ ५० ॥ एवंसृष्टिंप्रदर्श्य इदानींप्रलयंदर्शयितुमाह **सर्वमेवमिति** । अनेन प्रकारेणेदंमांच सृष्ट्वा सप्रजापतिः अचिन्त्यशक्तिः पुनः आत्मन्येवान्तर्धानंकृतवान् । शरीरत्यागेन सृष्टिकालं प्रलयकालेन विनाशयन् प्राणिनांकर्मवशात्स्वेच्छयाच पुनःपुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा सदे-

(१) यतो=यावतो (गो० ३,५).

(२) यूकामत्कुणाःस्वेदादेवजायन्ते=ऊष्मणःस्वदोदेवजायते (गो० २,५)

वइति ।१यदा सप्रजापतिरिच्छति तदेदंजगदुत्पत्यवस्थितीकरोति । यदा तु नेच्छति शान्तात्मोपसंहृतव्यापारमनाःतदेदंप्रलीयते अन्तरालप्रलयस्तदाभवति । यथा शरीरे यदा क्षेत्रज्ञोजागर्ति तदा पशुपक्षिसरीसृपात्मकंजगत् चष्टते चेष्टायुक्तंभवति । यदा स्वपिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याआत्मवृत्तयोत्रप्रजापतिकृतानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवृत्तीनांस्थित्यन्तरालप्रलयमाह प्रलयकारणभूतानांदृष्टान्तत्त्वेनोपपत्तेः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तमेवस्पष्टयितुमाह तस्मिन्स्वपतितुस्वस्थइति । तस्मिन्निवृत्तिस्थे स्वस्थउपसंहृतव्यापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाःस्वकर्मभ्यः शरीरग्रहणादिभ्योनिवर्तन्ते । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितंनिर्व्यापारंभवति ॥ ५३ ॥ इदानींमहाप्रलयमाह युगपदिति । तुल्यकालमेव पुनर्यस्मिन्काले तस्मिन्परमेश्वरे सर्वभूतानि प्रलीयन्ते तस्मिन्नेव काले अयंसर्वसर्वभूतात्मभूतोनिर्वृत्तोनिवृत्तजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिव्यापारः सुखंस्वपिति सुषुप्तिमनुभवति । तत्रसुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेवभवतइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रलयप्रसङ्गेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह तमोयदेति । सआत्मा अत्यन्तव्यामोहव्याप्तः सन् यदा सेन्द्रियोप्यनल्पंकालमास्ते इन्द्रियाणांशरीरविनाशेप्यविनाशनेच श्वासप्रश्वासादिकंकर्म कुरुते तदा शरीरंजहाति ॥५५॥ किंशरीरान्तर निरपेक्षएव मूर्तिपरित्यजतीत्याह यदेति । यदा सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजंजङ्गमबीजंवान्यदधितिष्ठति तदेदंशरीरं त्यजति । संसृष्टःप्राणादिसंयुक्तोयथोक्तंबृहदारण्यके ॥ तमुत्क्रामन्तंप्राणोऽनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामन्तंसर्वेप्राणाअनूत्क्रामन्तीति ॥ ५६ ॥ एवमिति । सत्रह्मानेनप्रकारेणात्मीयाभ्यांजाग्रत्स्वप्नाभ्यांजङ्गमस्थावरमजस्रमनवरतंजीवयति मारयतिचानश्वरः ॥ ५७ ॥ इदमिति । सब्रह्मेदंशास्त्रमिमंग्रन्थंकृत्वा शास्त्रस्येदंकर्तव्यमिदंनेत्येवं स्वरूपनित्यत्वान्मामेवात्मनादौ यत्नतोध्यापितवान् । ततोमरीच्यादीन् मुनीनहमध्यापितवान् ॥ ५८ ॥ एतदिति । अयंभृगुरेतच्छास्त्रंयुष्माकमशेषंश्रावयिष्यति । यस्मादेतत्सर्वमत्सकाशादेषोखिलंकृत्वाधिगतवान् ॥ ५९ ॥ ततइति । सभृगुर्मनुना तथोक्तोयंश्रावयिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थादुक्तोनतुत्वंश्रावयेति । ततोनन्तरंसगुरुःसंभावनया प्रीतात्मा तानृषीन्श्रूयतामित्युवाच ॥६०॥ स्वायंभुवस्येति । अस्योक्तप्रकारेण स्वयंभूनप्तुर्मनोः षडन्येमनवः कालेकाले सृष्ट्यादावधिकृतावंश्यास्तत्कुलोद्भूतास्तदेककार्याः स्वाःस्वाः प्रजाउत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥ तेच स्वारोचिषइति ॥ ६२॥ स्वायंभुवाद्याइति । अनन्तरोक्ताःषट् स्वायंभुवश्चैवंसप्त एते स्वायंभुवप्रमुखाःमनवोबहुतेजसः। आत्मीयात्मीयाधिकारकालइदंजङ्गमस्थावरमुत्पाद्य आयुःप्रजाःपालितवन्तः ॥६३॥ कियान्पुनः कालः प्रत्येकंमनूनामधिकारइत्यतआह निमेषाइति। निमेषोक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकःकम्पः उन्मेषसहचारी तेष्टादशकाष्ठात्रिंशत्यःकाष्ठाः कलानामकालः त्रिंशत्कलामुहूर्तसंज्ञोहोरात्रं तु तावतःत्रिंशत् मुहूर्तास्तावंतइतिद्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहार्यम् ॥ ६४ ॥ अहोरात्रेइति । देवमानुषसंबन्धिनी अहोरात्रे सूर्योविभजत आदित्योविभागीकरोति । ततश्चभूतानांरात्रिःस्वापार्थंभवति । कर्मोद्यमार्थंत्वहः ॥ ६५ ॥ पित्र्येइति । मानुष्योमासः पितृणांमहोरात्रं । तत्रच पक्षाभ्यांविभागःकृष्णःपक्षोहःकर्मोद्यमार्थं शुक्लः पक्षःपुनःस्वापार्थंरात्रिः ॥ ६६ ॥ दैवेइति । मानुष्यंवर्षं देवानामहोरात्रं । तत्रचोत्तरायणमहोदक्षिणायनंरात्रिरितिविभागः ॥ ६७ ॥ ब्राह्मस्येति । प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणंयुगानांच प्रत्येकंतत्क्रमेण संक्षेपतःशृणुत ॥ ६८ ॥ चत्वारीति । दैविकानामन्तरप्रस्तुतत्वात् । पुराणेच दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकीर्तितेतिदर्शनात् । दैविकानि चत्वारिवर्षसहस्राणिकृतयुगंनामकालमाहुर्मन्वादयः । तस्यच तावन्त्येव वर्षशतानि संध्यातीतागामियुगधर्मानुवर्तिनंसंध्यांशोतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिरागामियुगधर्मबाहुल्यंचत्वार्येव शतानि च ॥६९॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनस्त्रिषु युगेषु संध्यासंध्यांशसहितेष्वेकैकहान्यासहस्राणि शतानिच भवन्ति । त्रेतात्री-

---

(१) ततश्चान्तयोश्च (गो० २, ४)

णि सहस्राणि तत्संध्यासंध्यांशैश्च त्रीणि त्रीणि शतानि एवंद्वापरकलियुगयोः संध्यासंध्यांशसहितयोः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादेकै-कसहस्रशतापायोद्रष्टव्यः ॥ ७० ॥ यदिति । यदेतत्परिगणितमादावस्मात्श्लोकात्प्राक् चतुर्युगमेतत् । द्वादशसहस्रगुणंदेवयुग-नामकालः ॥ ७१ ॥ दैविकानामिति । एषांदेवयुगानांसहस्रंब्राह्ममहर्विज्ञेयम् । सहस्रमेवरात्रिसंख्ययेत्यनुवादः ॥ ७२ ॥ तदिति । युगसहस्रेणान्तोयस्य तत्प्राजापत्यमहः तद्वेदनस्य पुण्यहेतुत्वात्पुण्यंरात्रिंचतत् परिमाणतोयेविजानन्ति ते अहोरात्रज्ञानिनः । नतु मनुष्याद्यहोरात्रवेदनेनेति ब्रह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्वेदनाप्ररोचनार्थं ॥ ७३ ॥ तस्येति । सब्रह्मा तस्याहोरात्रस्यान्ते सुप्तः सन्प्रतिबुध्यते । ततोमनआत्मीयंसृजति । लोकपिण्डसृष्ट्यर्थंनियुङ्क्ते नतूत्पादयति । अस्मिन्नन्त-रालप्रलयापगमे तस्य महाप्रलयानन्तरंउत्पन्नत्वात् । तथाच ॥ मनःसिसृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः इतिपुराणउक्तं ॥७४॥ मनइति । तन्मनःप्रजापतिसंबन्धितदैव स्रष्टुमिच्छया मेर्यमाणं सृष्टिंकुरुते ॥७५॥ कथमित्यतआह आकाशमिति । तस्मा-द्ब्रह्मणआकाशंजायते । तस्यचशब्दोगुणआश्रितः । आकाशस्तस्याश्रयइति मन्वादयोमन्यन्ते । तथाच कठवल्लीषु तस्माद्वाएतस्मादात्मनः आकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवी पृथिव्याओषधयः ओष-धीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषःसंभूतइत्युक्तम् ॥ ७५ ॥ आकाशात्विति । आकाशात्सविकारजननोन्मुखीभूताद्वायुः सुरभ्यसुर-भिगन्धवहः शुचिः पवित्रोबलवांश्च जायते । सच स्पर्शाख्यगुणयुक्तःऋषीणांमतः ॥ ७६ ॥ वायोरिति । वायोः पूर्ववत्ते-जोविरोचिष्णुपराप्रकाशकंतमोनाशनंभास्वत्प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ॥७७॥ ज्योतिषइति । तेजसःपूर्ववदापोरसाख्यगुणयुक्ताजायन्तइति स्मृताः मन्वादिभिरद्भ्यःश्च गन्धाख्यगुणयुक्ता भूमिर्जायते । इत्येषान्तराल-प्रलयानन्तरंप्रथमतःसृष्टिः ॥७८॥ यदिति । यदेतच्चतुर्युगंद्वापरपरिमाणंदैवयुगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणमन्वन्तराख्यः कालः इह-शास्त्रउच्यते । एतावान्कालएकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥७९॥ मन्वन्तराणीति । यद्यपि पुराणे चतुर्दशमन्वन्तराणिसंख्या-यन्ते तथाप्यावृत्त्या असंख्यानि यदाभवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । एतच्च सृष्टेः संहाराख्यं वस्तुपरमेऽनावृत्तिलक्षणेस्थाने स्थितत्वात् परमेष्ठी प्रजापतिः क्रीडन्निवैतत्पुनःपुनःकुरुते नकेवलंतदिच्छैवात्रकारणं यावत्प्राणिकर्माण्यपीत्यतएवशब्दः ॥ ॥८०॥ चतुष्पादिति । योयंचतुष्पादाश्रयोधर्मःसकलएव तथा सत्यंच कृतयुगे आसीत् सत्यस्य प्राधान्यात्पृथक्ग्रहणं । एवंच शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाःधनस्यवाऽगमःकश्चिन्मनुष्यान्प्रतिनवर्तते ॥८१॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनरागमाच्छास्त्राद्धर्मोया-गाद्यनुष्ठानंयथाक्रमं प्रतियुगं पादंपादमवरोपितंहीनीकृतं चौर्यासत्यच्छद्मभिः । नाद्ययुगैर्यथासंख्यंचौर्यादीनांसर्वेषांसर्वयुगेषु दर्शनात् । एवंच पादशोनुष्ठानापगमात् तत्साध्योप्यभ्युदयहेतुः मुख्योधर्मः पादशोऽप्यपगच्छति ॥८२॥ अरोगाइति । अरो-गारोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्सर्वसिद्धार्थाः सिद्धसकलकाम्यफलाः प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् चतुर्वर्षशतायुषःपुरा-णदृष्यातदाह । स्वाभाविकमेतदायुरतआयुःप्रापककर्मकरणेनाधिकायुषोपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमका-रयत् इत्यविरोधः । शतायुर्वैपुरुषइत्यादिश्रुतौच शतशब्दोबह्वर्थः । शतशब्दसहस्रयोः बहुनामस्वाम्नातत्वात् एवंविधामनु-ष्याःकृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनरेषांपादंपादंवयोल्पीभवति॥८३॥ वेदोक्तमिति । शतायुर्वैपुरुषइति एवंयदिवेदोक्तमायुःकर्मणां-काम्यानांप्रधानानांप्रभावश्च मृष्यति । शतयोगीमनुष्याणांयुगानुरूपेणफलति ॥८४॥ अन्यइति । कृतादिषु युगेषु युगानुरूपेण

(१) तदैव=तदीयतयैव (गो० २)=तदीययैव (गो० ३, ४, ५)

(२) संहाराख्यं = सर्गसंहाराख्यं (गो० २, ४)

(३) वा = चा (गो० १)

धर्मवैलक्षण्यंमनुष्याणांभवति ॥८५॥ तथाच **तपइति**। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि कृतयुगे परंप्रधानतोऽनुष्ठीयते। मनुष्यैर्यत्ना भाव्यादात्मज्ञानयागमादानानुषंगतः। एवंत्रेतायांज्ञानं परं तपःप्रभृतीनि त्वानुषङ्गिकानि। एवंद्वापरे यज्ञमाहुः। दानंकलाविति ॥ ८६ ॥ **सर्वस्येति**। समहादीभिर्ब्रह्मास्य सर्गस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन रक्षार्थंमुखादिजातानांब्राह्मणादीनांपृथक्पृथक्कर्माणि अदृष्टार्थानिवृत्त्यर्थानि च कल्पितवान्। एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते तथाच सर्वस्यास्य तुसर्गस्य गुप्त्यर्थं इत्युक्तंविधिस्त्वैषामस्यार्थवादः। प्रकरणत्वादुत्तरत्रभविष्यति ॥८७॥ तत्र **अध्यापनमिति**। अध्ययनाध्यापने साङ्गवेदस्मृतीनांपठनप्रवचने। यजनयाजने यागार्त्विज्ये। अन्नोदकानि यथाशक्त्याप्राणिनामार्त्यपहरणंदानम्। साधुतः प्रतिग्रहंब्राह्मणानांकल्पितवान्॥८८॥**प्रजानामिति**।इज्या यागः विषयेषु स्त्र्यादिगतरूपादिष्वत्यन्तमेवप रिहारः। समासतः संक्षेपेण॥८९॥**पशूनामिति**। वणिक्पथस्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनं। कुसीदंवृध्यर्थंधनप्रयोगः ॥९०॥ **एकमिति**। सप्रभुरनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ॥९१॥ इदानींब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वमुखेनशास्त्रस्य स्तुतिमध्ययनश्रवणानुष्टानफलांकर्तुंब्राह्मणस्तुतिमाह **ऊर्ध्वमिति**। पुंसः सर्वतोपि सिद्धत्वे सति नाभेरूर्ध्वंमेध्यतरत्वं ततोपिमुखस्य मेध्यतमत्वंस्वयंभुवोक्तम्॥९२॥ततःकिंअतआह **उत्तमाङ्गोद्भवादिति**। मूर्धोद्भवत्वात्पूर्वोत्पन्नत्वात्प्रवचनादियुक्तत्वात्सातिशयवेद धारणात्सर्वस्य जगतोधर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः॥९३॥कस्य पुनरयमुत्तमाङ्गादुद्भूतइत्यत आह **तमिति**। तंब्राह्मणंस्वयंभूः आत्ममुखात्तपः कृत्वादेवपित्रन्नवहनार्थंजगद्रक्षार्थंच प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ॥ ९४ ॥ एवंच **यस्येति**। यस्य ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनोमुखेन महाप्रभावास्त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनोदेवाः हव्यानि अनवरतमश्नन्ति पितरश्च कव्यानि ततोऽप्यत्प्रकृष्टंकिंभूतंस्यात् ॥ ९५ ॥ अधुनाविद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणंस्तोतुमाह **भूतानामिति**। **ब्राह्मणेष्विति**। भूतानांस्थावरजङ्गमानांमध्यात् प्राणिनांसर्वेषांगुणवत्त्वेपि येतूद्रिक्तचैतन्यावृश्चिकादयः। ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरमुखानुभावात् श्रेष्ठास्तेभ्योपि श्वादयोबुद्धिजीविनोनिरन्नसान्नदेशगमागमकरणात् तेभ्योपि मनुष्याविशिष्टविज्ञानात् तेभ्योपि ब्राह्मणाअपवर्गाधिकारयोग्यत्वात्तेभ्योपि विद्वांसोमहाफलकर्माधिकारात् तेभ्योपि कृतबुद्धयः शास्त्रार्थांनुष्ठानेषूत्पन्नसंकल्पाः तेभ्योप्यनुष्ठातारः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयुक्तत्वात् तेभ्योपि ज्ञानात्मानः अपवर्गफलात् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ किंच **उत्पत्तिरिति**। जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्याविनश्वरंधर्मस्य शरीरं यस्मादसौ धर्मार्थमुत्पन्नउपनीतः सन्नात्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ ९८ ॥ **ब्राह्मणइति**। यस्माद्ब्राह्मणउत्पद्यमानोधर्मसंचयरक्षणार्थंसर्वभूतानामीश्वरः प्रभुः सन् पृथिव्यांअधिकः एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः जायते तस्मादसौ मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती पूर्वोक्तहेतुरयं कोशोधनसंचयो न इहोपचारात् कोशशब्दः। तद्गोप्तृत्वंच ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वसाधारणः ॥ ९९ ॥ **सर्वस्वमिति**। वक्ष्यमाणस्तेयादिशास्त्रविरोधादस्य च श्रुतिप्रधानत्वात्। सर्वंजगद्गतंद्रव्यजातंब्राह्मणस्वमिव स्तुत्योच्यते तत्र स्वयमेवं यस्मात् श्रेष्ठेनाभिजनेन मुखोद्भवत्वेन सर्वंब्राह्मणोयोग्योभवति स्वीकर्तुंतस्मात्तस्येदंसर्वंस्वमेव ॥ १०० ॥ **एवंच स्वमिति**। यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनदानादि असौ करोति तत्तस्य स्वमेवेति पूर्ववत्स्तुतिः। एवंचानृशंस्यात्सद्गतकारुण्यादन्ये जनाभोजनाच्छादनादि कुर्वते ॥ १०१ ॥ अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह **तस्येति**। इदंगेतत्परच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य ब्राह्मणस्यप्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थंशेषाणांक्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गस्तद्विवे-

---

(१) गुणवत्त्वे=प्राणवत्त्वे (गो० ३,५).

(१) साधारणः=धर्माणाम् (गो० २,४).

कार्थं एतत्प्रजापतिनमा प्रशास्त्रबुद्धिमान् मनुः कल्पितवान् ॥ १०२ ॥ विदुषेति । हिताहितानीच्छताब्राह्मणेनेदंशास्त्रंप्रयत्नेन अध्येतव्यमिति । ब्राह्मणस्य प्रयत्नाध्ययनार्थोयमारंभः प्रयत्नग्रहणात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यत्राध्ययनाधिकारस्तथा च निषेकादिश्मशानान्तइत्यादि वक्ष्यति । न तु ब्राह्मणवचनातिशयः न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिध्यति तत्र ब्राह्मणविशेषस्य प्रयत्नशब्दस्यानुपादानान्न च क्षत्रियवैश्ययोरप्यनेनैव सिध्यति निषेकादीन् एतदनारंभे प्रयत्नशब्दस्यैवंविधविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् नहीह क्षत्रियवैश्यग्रहणमस्ति सति निषेकादिशास्त्रेस्मिश्चैतल्लभ्यते द्विजातिमात्राध्ययनाधिकारोब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति शिष्येभ्यश्च ब्राह्मणेनैतत् प्रवक्तव्यंनक्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारार्थोयमारंभोऽन्यस्याध्यापननिषेधार्थश्च । यथार्थवादार्थत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तंतदसिद्धयर्थप्रतीतेः । अर्थस्य चार्थवादत्वे सति प्रयत्नकृतोविशेषोनभवति । तस्मानामास्त्राभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारोऽन्यस्य निषेधइत्ययंपुनर्विशेषोऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्त्वधीयीरंस्त्रयोवर्णाइत्यादि सवेदविषयोऽनुवादइतिव्याख्यास्यामः ॥ १०३ ॥ इदमिति । इदंशास्त्रंपठन् ब्राह्मणएतदर्थावबोधेन शंसितव्रतोऽविकल[1]त्वमनियमः सन् मनोवाक्कायजैः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैर्नसंबध्यते ॥ १०४ ॥ किंच पुनातीति । भोजनादानपंक्तिसंबंधादपवित्रीभूतांपंक्तिंशास्त्रस्थत्वात् पङ्क्तिपावनत्वे सति पवित्रीकरोति तथैवान्वयान्सप्त परानतीतान्पित्रादीन् सप्तावरानागामिनः पुनाति समग्रांचेमांपृथिवींप्रतिग्रहीतुमर्हति विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ॥ १०५ ॥ इदानींशास्त्रंसाक्षात्स्तौति इदमिति । इदमन्यस्मात् स्वस्त्ययनकर्मणः श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यंस्वस्त्ययनमविनाशप्रापकंविनाशोपशमकर्मावबोधेन बुद्धिविवर्धनंच शास्त्रार्थपरिगणनात् बुद्धिविकाशेन यशोनिमित्तंच सततसर्वकालंख्यातिकरत्वात् परंप्रकृष्टंनिःश्रेयसंनिःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधकत्वात् ॥ १०६ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्स्मार्तोधर्मः कार्त्स्न्येनोक्तः कर्मणांच विहितप्रतिषिद्धानांगुणदोषाविष्टानिष्टफले वर्णानामाचारः पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थंचास्य पृथग्ग्रहणं । एवंचैवतत्संनिधौ धर्मशब्दोऽसाधारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ॥ १०७ ॥ आचारइति । यः श्रुत्युक्तः आचारः पुरुषसाधारणप्राधान्यख्यापनार्थंच धर्माख्यः यश्च स्मार्तः सपरमप्रकृष्टोधर्मोपरमोज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यः यतः तस्मात् योनित्यंप्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले युक्तोयत्नवान् स्यात् ॥ १०८ ॥ आचारादिति । आचाराद्विच्युतः श्रौतस्मार्ताधिकारात् भ्रष्टाचारोब्राह्मणोन वैदिकंकर्मफलंलभते । आचारवान् पुनः समग्रफलभाग्भवति ॥ १०९ ॥ एवमिति । एवमाचाराद्धर्मस्य प्राप्तिंपश्यन्तोबुद्ध्वाकृच्छ्रचान्द्रायणादेस्तपसः सफलात्परंप्रकृष्टंमूलंकारणं तस्मिन्सति तपसा साफल्यादाचारमनुष्ठेयत्वेन गृहीतवन्तइति । एवमिहाचारस्तुतिशास्त्रस्तुत्यर्था उत्तरत्रत्वाचारानुष्ठानार्थम् ॥ ११० ॥ इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह जगतइति । दाराधिगमनमिति । वृत्तीनामिति । स्त्रीधर्मयोगमिति । साक्षिप्रश्नविधानमिति । वैश्यशूद्रोपचारमिति । संसारगमनमिति । देशधर्मानिति । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्रह्मणस्तुत्यादिश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादत्रैवान्तर्भावः । संस्काराणांजातकर्मादीनांविधिरनुष्ठानम् । व्रतचर्या व्रतचरणं. व्रतंब्रह्मचारिणः । उपचारोगुर्वादीनां अभिवादनाद्यनुवृत्तिः व्रतचर्योपचारमिति द्वंद्वैकवद्भावः । स्नानंगुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य परोविधिः प्रकृष्टंविधानंदाराधिगमनंविवाहः । विवाहादीनां ब्राह्मादीनांचलक्षणं । महायज्ञाश्च वैश्वदेवादयः श्राद्धकल्पःश्राद्धविधिः । शाश्वतोऽनादिप्रवाहप्रवृत्त्यानित्यःवृत्तीनां-

---

(१) तानीच्छता=तत्नेन (गो०२, ३, ४)

(१) विकल=अविशिष्ट (गो० २, ३, ५)=विशिष्ट (गो० ४)

जीवनोपायानांमृतादीनांलक्षणं । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः। भक्ष्यंदध्यादि अभक्ष्यंलशुनादि ॥ शौचंजननादौ दशाहादिना । द्रव्याणांतैजसादीनांक्षारादीनांशुद्धिः । स्त्रियाधर्मयोगोधर्मानुष्ठानं । तापस्यंतापसस्य वानप्रस्थस्य कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वान्मोक्षः सन्यासश्च भिक्षुधर्मप्रकारएव । [राज्ञोभिषि] क्तस्य धर्मः कार्याणांव्यवहाराणां-अर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानांनिश्चयः । साक्षिप्र [अक्षराणि ७] च । स्त्रीपुंसयोर्दंपत्योः धर्मःपरस्परवर्तनं । पैतृकऋक्थ-विभागधर्मः । द्यूतमक्षादिस्तद्व्यवस्था ॥ कण्टकानांचौरादीनांशोधनमुद्धरणं । वैश्यशूद्रयोरुपचारोवार्ता शुश्रूषाद्यनुष्ठानं-संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेशआपद्धर्मः । विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तानुष्ठानं । उत्तममध्यमाधमभेदेनत्रिविधा कर्महेतुना संसारउत्पत्तिर्यस्मात्परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तन्निःश्रेयसमात्मज्ञानंनैःश्रेयसहेतुत्वात् । कर्मणांच विहितप्रतिषिद्धानांगुणदोषपरीक्षणं । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिताधर्मावाह्यदर्शनसमाश्रणलिङ्गधारणंपाखण्ड । वणिक्कार्वादीनांगणः सङ्घः ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ **यथेति** । पूर्वंमया मनुः पृष्टोयथैवेदमुक्तवान् तथैवाविभ्रष्टागमं मत्सकाशात् यूयंश्रृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापत्तेनैतत्सिद्धं ॥ ११९ ॥ इतिश्री-भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यांप्रथमोध्यायःसमाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐनमःसरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतांशास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थं उपक्रमते । तत्र तावदभिधास्यमानं धर्मसामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह **विद्वद्भिरिति** । धर्मस्यानन्यप्रमाणत्वाद्विद्वद्भिर्वेदार्थज्ञैः सद्भिर्धार्मिकैः सर्वदारागद्वेषशून्यैः आचरितोदृदयेनाप्यनुज्ञातोन्तःकरणविचिकित्साशून्योयोधर्मोऽदृष्टार्थकर्तव्यरूपस्तंशृणुत ॥ १ ॥ परिभाषान्तरमाह **कामात्मतेति** । कामात्मता नप्रशस्ताफलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतःशास्त्रचोदितकर्माणिफलाभिलाषत्यागेनाचर्यमाणान्यात्मज्ञानसाचिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषांसंसारहेतुत्वात् । अस्तु कामात्मता नप्रशस्तेत्य नेनेच्छानिषिद्धेतन्मत्वा आह नचैवेति इच्छामन्तरेण नेहशास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति । यस्माद्वेदस्वीकरणंवैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणीयएव ॥ २ ॥ अत्रैवोपपत्तिमाह **सङ्कल्पमूलइति** । अनेन वस्तुनेयमर्थक्रियासाध्यतदृत्येवंविधोमनोव्यापारःसंकल्पः । सच मूलंकामस्य तदनन्तरंहितदृस्तुसंपादनेच्छोपजायते । तदनुचाध्यवसायोभौतिकव्यापारेणकरणोद्योगोभवति । एवंचयाज्ञादयःसंकल्पप्रभवास्तेषांच संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यंअन्तरिच्छयाभवितव्यम् । संकल्पाभिमानाध्यवसायेभ्यःक्रियाप्रवृत्तिः अतःस्वेच्छानिषेधात्तान्यपि न घटतइत्यभिप्रायः । व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥ अत्रैवलौकिकंदृष्टान्तमाह **अकामस्येति** । बुद्धिपूर्वकारिभाव्या वा काचित् क्रिया दृष्टार्था साऽनिच्छातोन कदाचित् दृश्यते । तस्माद्यत्किंचित्कुरुते कर्म तत्सर्वंकामस्य चेष्टितमिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥ अत्रपरिहारमाह **तेष्विति** । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपितु यथाश्रुतंतत्तथैवानुष्ठेयमितीयंसम्यग्वृत्तिस्तत्र तेषु कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन प्रवर्तमानोबन्धात्मकत्वाभावात् अमरलोकताममर धर्मित्वंमोक्षंप्राप्नोति । इहसंसारआत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथाभिलषितान्सर्वान्अर्थान्समश्नुते ॥ ५ ॥ इदानींधर्मप्रमाण परिगणनार्थमाह **वेदइति** । वेदः ऋग्यजुःसामलक्षणोऽखिलः समग्रोऽर्थवादादीनामपि विध्येकवाक्यत्वेनश्रवणाद्धर्मस्य मूलं प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् निसर्गप्रामाण्याचैतन्यायसिद्धम् । एतदस्यानूद्यते स्मृत्यादीनांतन्मूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथाच मानवादिशास्त्रोपनिबन्धनं वेदविदांकर्तव्याकर्तव्यस्मरणम् । शीलंच रागद्वेषपरित्यागात्मकम् । आचारश्च विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः । साधूनांधार्मिकाणां आत्मनस्तुष्टिश्चादृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतःपरितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मंप्रति प्रमाणम् एषांसर्वेषांवेदमूलत्वात् ॥ ६ ॥ तथाच वेदमूलत्वमेषांदर्शयति **यइति** । यःकश्चिच्छ्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणकोधर्मः कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना कथितःसर्सर्ववेदैरुक्तः उच्छिन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थवादलिङ्गमूलत्वात्तत्स्मरणस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदामगृह्यमाणकारणानांवेदस्यैवमूलत्वे संभवात् । यस्मात्सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारब्धइववेदः । अत्रचाष्टका-

---

(१) अस्तु=परस्तु (गी० २, ३)　(२) मत्वा=मन्वानः (गी० २)

(३) यएव=यावेतौ (गी० २, ३, ४)　(४) बुद्धिपूर्वकारिभाव्या=बुद्धिपूर्वकतया साध्या (गी० २, ३, ४)

दीनांमहाप्रत्यवायादीनांमन्थेनोपनिबन्धः। शीलाचारात्मतुष्टीनांपुनरल्पप्रत्यवायत्वात् उपनिबन्धः ॥ ७ ॥ सर्वमिति। यावत्किंचिच्छास्त्रजातंतत्सर्वंविज्ञानाख्येन चक्षुषा निखिलंनिःशेषंकृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः स्वधर्मेऽवतिष्ठेत। वेदस्यैव धर्मप्रतिप्रामाण्यात् नवेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येनज्ञानंचक्षुरिवप्रमेयपरिच्छेदात् ॥ ८ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितमिति। श्रुतिस्मृत्युक्तंधर्ममाचरन् पुरुषः इहलोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टंसुखंप्राप्नोतीति सद्भूतगुणाख्यानेनानुष्ठानस्तुतिः प्ररोचनार्था। नह्यकस्मान्निष्प्रयोजना स्तुतिः प्रवर्ततइत्येवंसर्वत्रेहश्रुतिषु विज्ञेयम् ॥ ९ ॥ श्रुतिरिति। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थंमीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलंलोकसिद्धपदार्थकथनम्। श्रुतिर्वेदोधर्मशास्त्रंस्मृतिरिति। स्मृतिग्रहणंशीलादेरपि स्मरणप्रभेदकत्वात्प्रदर्शनार्थम्। ते श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु [आ]शुनरकफलसुरापानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैर्नविचारयितव्ये कथमेतत्स्यादिति। यतः प्रमाणान्तरागोचरोधर्मस्ताभ्यामेवनिर्बभौ प्रकाशतांगतः ॥१०॥ एवंकर्तुः बहिःकरणमाह। योवमन्येतेतेतूभेइति। यःश्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः संस्ततएवासत्तर्कशास्त्रावलंबनेन निन्देन्नास्ति परलोकादिरित्येवंस्थितप्रज्ञोवेदनिन्दकोद्विजः संपाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः ॥ ११ ॥ इदानींस्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेदस्यातंत्रतांदर्शयितुंशीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह वेदःस्मृतीति। श्रुत्यादीनांप्रकारमात्रभेदोनतु वस्तुतः सर्वेषांशिष्टानुस्मरणरूपत्वाच्च तथाच ॥ श्रुतिस्तुवेदोविज्ञेयोधर्मशास्त्रंतुवैस्मृतिरिति स्वयमेवावोचत्। सदाचारः साध्वाचारः स्वात्मनश्चाप्रियमात्मतुष्टिः ॥१२॥ अर्थकामेष्विति। अर्थकामाख्यदृष्टपुरुषार्थेष्वसक्तानांतल्लिप्साशून्यानांतत्त्वावबोधनंशास्त्रेण विधीयते। तल्लिप्सया लोकव्यक्त्यर्थंधर्मानुष्ठाने सत्यदृष्टफलाभावात् किंधर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः। तथाचश्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति तत्त्वंज्ञातुमिच्छतांश्रुत्यादीनांमध्यात् श्रुतिः प्रकृष्टंप्रमाणम्। अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः। प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्य दुर्बलत्वात् ॥१३॥ श्रुतिद्वैधमिति। यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैविध्यंपरस्परंविरुद्धाभिधानंतत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पानुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिर्द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक् समीचीनावित्युक्तम्। नात्र कस्यचिदपि हानंयुज्यते तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात्। एवंच समानन्यायत्वात् स्मृत्योरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोगः ॥ १४ ॥ अत्रोदाहरणमाह उदितइति। उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यंसमयाध्युषिते रात्रिविवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहोमकालश्रवणेपि सर्वथासर्वप्राप्नोति। अन्यस्मिन्नपिकाले होमे कृते संपाद्यते होमोन हि कालाख्याङ्गानुरोधेन होमाख्यंप्रधानमावर्तयितुंयुक्तमित्येवमिदं उदितहोतव्यमित्येवमादिकंवैदिकंवाक्यमिति ॥ १५ ॥ निषेकादीति। गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्यन्तोयस्य मन्त्रैर्युक्तोऽनुष्ठानकल्पः उक्तः सच द्विजातिरुक्तोऽतस्तस्य अस्मिन् स्मृतिशास्त्रेऽध्ययनश्रवणाधिकारोबोद्धव्योनतु शूद्रादेः। अर्थानुष्ठानंपुनः प्रतिलोमपर्यन्तान्प्रत्यपिचोदितत्वान्नानेन निषिध्यते। प्रवचनंचात्र ब्राह्मणस्येत्युक्तंविदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्चोक्ताः ॥ १६ ॥ अधुना सदाचारनिरूपणार्थंधर्मानुष्ठानयोग्यस्थानकथनार्थंच देशानाह सरस्वतीदृषद्वत्योरिति। सरस्वतीदृषद्वत्याख्यनदीमध्यंब्रह्मावर्ताख्यंदेशमाहुः। देवनदीत्वनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति। तस्मिन् देशे प्रायेण सदाचारस्य संभवाद्योब्राह्मणादी-

---

(१) श्रुतिषु=स्तुतिषु (गो० २, ३)
(२) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)
(३) लिप्सा=चिन्ता (गो० २, ३, ४,).
(४) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४).

मामन्तरप्रभवानांपारंपर्यक्रमागतः । प्रबन्धतोऽविच्छेदेनागतोन सांप्रतिकोयआचारः ससदाचारउच्यते ॥ १८ ॥ **कुरुक्षेत्रमिति** । मत्स्यादिविराटदेशाः । पांचालाः कन्यकुब्जाहिछत्राः शूरसेनजाः माथुराएषब्रह्मर्षिदेशाख्योदेशोब्र-ह्मावर्तादीषदूनः ॥ १९ ॥ **एतद्देशप्रसूतइति** । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् स्वंस्वमाचारंपृथिव्यांसर्वे-मनुष्याः शिक्ष्येरन् ॥ २० ॥ **हिमवद्विन्ध्ययोरिति** । हिमवद्विन्ध्याख्योत्तरदक्षिणदिगवस्थितपर्वतयोर्मध्यंविनशनाच्च सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् प्रत्यगुदिग्वर्तिनः प्राक् पूर्वदिङ्मार्गे प्रयागाच्च गंगायमुनासंगमात् प्रत्यक् पश्चिमदिङ्मार्गे समध्यदेशाख्योदेशः कथितः ॥ २१॥ **आसमुद्रादिति** । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः पुनरर्वाग्वर्तियन्मध्यंतयोश्च हिमवद्विन्ध्ययो-श्चोत्तरदक्षिणादिगवलंबिनोः पर्वतयोर्यन्मध्यंतं आर्यावर्ताख्यंदेशंविद्वांसोमन्यन्ते ॥ २२ ॥ **कृष्णसारइति** । कृष्णःशबलो-मृगोयस्मिन्देशे स्वभावतोनिवसति स्वेच्छन्दंविह [रति] नहठादानीतः । सयागार्हेदेशो विज्ञेयोऽतोऽन्योऽनधिकृतआन्ध्रादि-म्लेच्छदेशोन यागार्हः । अध्ययनएतदेव ॥ २३ ॥ अतः **एतानिति** । साध्वाचारयागार्हत्वसंभवाददृष्टार्थत्वाच्चैतानेवदेशा-न्देशान्तरोद्भूताअपिद्विजातयोयत्नतः आश्रयेरन् । शूद्रः पुनर्यदाजीविकाभावपीडितोभवति तदैतद्व्यतिरिक्तदेशेपिनिवसेत् ॥ २४ ॥ **एषेति** । एषा धर्मस्य योनिः कारणं योविद्वद्भिः सेवितः तस्यआफलदानावस्थायिनः कारणमितिसंक्षे-पतोयुष्माकमुक्ता । इहधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते विद्वद्भिः सेवितइत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचिदित्युभयत्रापि चायंदृष्टः प्रयोगः । संभवश्चोत्पत्तिर्जगतउक्ता सांप्रतंवर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्येऽनुष्ठेयाधर्मावर्णधर्माआश्रमधर्मावर्णाश्रमधर्म-गुणधर्मानैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् शृणुत । वर्णधर्मायथा ब्राह्मणस्य मद्यपानप्रतिषेधः । आश्रम धर्मायथा ब्रह्मचारिणोभैक्षचरणम् । ब्राह्मणोबैल्वदण्डधारणम् । वर्णाश्रमधर्मोयथा पालाशदण्डोब्राह्मणस्येति । गुणधर्मायथाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम् । नैमित्तिकायथा प्रायश्चित्तमिति ॥ २५ ॥ **वैदिकैरिति** । वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः विष्णुर्योनिंकल्पयत्वित्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः पुण्यैः पारंपर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिद्विजातीनांशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनःपवित्रीकारकः । प्रेत्य पर-लोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धादिह लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारान्निषेकगुणात् पितुरधिकारः । निषेकव-र्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वाऽन्यस्यापि न स्यात् ॥२६॥ कुतः पुनरेषां अशुचित्वंयेन पावनंक्रियते इति अतआह **गार्भैरिति** । गर्भनिमित्तंये क्रियन्ते ते गार्भाः होमग्रहणंयथासंभवेगार्भविशेषणं । गर्भाधानादेरहोमकत्वात् सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात्, जातस्य यत् क्रियते तज्जातकर्म एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषांसामा-न्यमात्राभिधानात् सामान्येस्मृतित्वादस्य । चौलं चूडाकर्म मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैर्बैजिकंप्रतिषिद्धमैथुनसं-कल्पात् पितृरेतसोदुष्टत्वंगार्भिकंगर्भवासनिवासित्वाद्दुष्टत्वंद्विजानामपनुद्यते ॥ २७ ॥ **स्वाध्यायेनेति** । वेदाध्ययनेन

---

(१) नहठानीतः (गो० २, ३, ५,)=नत्वन्येनानीतः (गो० ४)

(२) कारणं=करणं (गो० ३, ४)

(३) आश्रमधर्मा······ब्राह्मणस्येति=आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षचरणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा ब्राह्मण-स्य ब्रह्मचारिणो बैल्वदण्डधारणम् । (गो० २, ५)

व्रतैः सावित्र्यादिभिः । होमैः सायंप्रातरग्निकार्यैः । त्रैविद्याख्येनव्रतेन प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेनेज्यया ब्रह्मचर्या-
वस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया पुत्रैर्महायज्ञैःवैश्वदेवादिभिःयज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्ब्रह्मप्राप्तियोग्यातनुः तत्स्थआत्मा क्रियते
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥ प्राङ्नाभिरिति । नाभिच्छेदनात्पूर्वंपुंसोजातकर्माख्यः संस्कारोविधीयते ।
अस्य च शिशोस्तदानींमतिददामिमधुनोघृतस्येत्येवमादिमन्त्रयुक्तंहिरण्यमाक्षिकं घृतानांप्राशनंकार्यम् । पुंसोग्रहणंनपुं-
सकव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात् । ये स्तेनाः पतिताः क्लीबाइति
च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात् रूयर्थत्वे तस्य प्रमाणंनास्ति । तथा चामन्त्रिकात्विति स्त्रीणाम-
प्राप्तिंवक्ष्यति ॥२९॥ नामधेयमिति । जातकर्मेति प्रसुतत्वात् जन्मप्रभृति दशमेऽहनि द्वादशे वा प्रशस्ते वान्यस्मिन् नव-
म्यादिरिक्ताहोवर्जिते मुहूर्तेऽभिजिदादौ लग्ने पुण्यनक्षत्रे च ज्योतिःशास्त्रगुणयुक्तेऽस्यशिशोर्नामकारयेदसामर्थ्ये । सति
शक्तौ त्वात्मनैव कुर्यात्पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात् पूर्वकालासंभवे उत्तरोत्तरकालाश्रयणं कर्तव्यमिति क्रमप्रयो-
जनाभावात् । एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ॥३०॥ तच्च माङ्गल्यंब्राह्मणस्येति । मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्ये-
षांयथाक्रमंभद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ॥ ३१ ॥ उपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । शर्मरक्षापुष्टि
प्रेष्यवाचकान्येषांयथाक्रमंशर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः । उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालोधनपुष्टोदीनदासइति ॥३२॥
स्त्रीणामिति । सुखसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थमनःप्रीतिकरंमङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तमाशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देन
संसक्तंनाम स्त्रीणांकार्यम् । यथा अमरदेवी इति ॥३३॥ चतुर्थ इति । चतुर्थे मासि बालस्य गृहान्नीष्क्रमणंकर्तव्यम् । षष्ठेचान्न-
प्राशनंयथाकुलधर्मत्वेन मङ्गलमिष्टंयथा नाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यंपूर्वोक्तंच ॥३४॥ चूडाकर्मेति । द्विजाती-
नांप्रथमे वर्षे तृतीये वा चूडाकरणंधर्मतोधर्मेणादृष्टार्थंकार्यम् । ॐयत्रबाणाःसंपतन्तिकुमाराविशिखाइवेति श्रुतिलिङ्गात् । अने-
नैतद्दर्शयति यदेवंप्रायः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतयइति ॥३५॥ गर्भाष्टमइति । गर्भग्रहणसंवत्सरादष्टमे संवत्सरे ब्राह्मणस्योपनयनमे-
वोपनायनंमौञ्जीबन्धनंकर्तव्यम् । एवंगर्भैकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥३६॥ ब्रह्मवर्चसकामस्येति । अध्ययनविज्ञा-
नाप्तितशयकृतंतेजोब्रह्मवर्चसं बालस्य विशेषविज्ञानाभावात्तद्युक्तः पुत्रोमे भवेदित्येवंविधपितृकामनाफलास्पदत्वात्पुत्रोऽप्युप-
दिश्यते ब्रह्मवर्चसकामइतितस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽब्दे उपनयनंकार्यम् । एवंक्षत्रियस्य हस्त्यश्वबाहुवीर्यादिबाह्याभ्यन्तर-
बलार्थिनोगर्भषष्ठे वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनोगर्भाष्टमे गर्भसवत्सराणामेवप्रकृतत्वात् ॥३७॥ अनुकल्पमाह आषोडशा-
दिति । छन्दःसुपादाक्षरस्तदब्दसमवाये उपनयनमितिहारीतस्मरणात् । आङोऽभिव्याप्त्यर्थत्वेन षोडशवर्षंयावद्ब्राह्मणस्य सा-
वित्र्यनुवचनसाधनमुपनयनंनातिक्रान्तकालंभवति । द्वाविंशंयावत्क्षत्रियजातीयस्य । चतुर्विंशंयावद्वैश्यस्य उपनयनंच पुरुष-
स्य संस्कारः कार्यः । शरीरसंस्कारइतिआम्नानान्नतु तदनन्तरंवेदाध्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य भ्रान्तिः कार्या तत्रानुमा-
निकत्वात् ॥३८॥ अतऊर्ध्वमिति । एते यथाकालंयोयस्योपनयनकालस्तत्रोपकल्पितेऽप्यसंस्कृताः सन्तोऽस्मात्कालात् ऊ-
र्ध्वंसावित्रीपतिताउपनयनभ्रष्टाः शिष्टविगर्हिताःसन्तोव्रात्यसंज्ञाभवन्ति । संज्ञाविधानंव्रात्यानांयाजनंकृत्वेत्येवमादिव्यवहारा-
र्थम् ॥३९॥ यावद्विधिवद्यथाशास्त्रमेते अपूताः कृतप्रायश्चित्तानभवन्ति तावदेतैः सहापद्यपि कदाचित् अध्ययनकन्यादानादीन्
संबन्धान् ब्राह्मणोनाचरेत् ॥४०॥ कार्ष्णरौरवबस्तानीति । कार्ष्णइतिसामान्याभिधानेपि रुर्वाख्यमृगसाहचर्यात् कृ-
ष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिणः उत्तरीयाणि वसीरन् चर्माणि उत्तरीयाणीतिगृह्यवचनाच्च शणक्षुमोर्णामया-
न्यथोत्परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणंक्रमार्थंशाणंक्षौमंचाब्राह्मणस्येतिगृह्यदर्शनादेतयोर्ब्राह्मणगतत्वा-

आम्या विषमसङ्ख्यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धात् ॥४१॥ **मौञ्जीति** । मुञ्जाख्या श्लक्ष्णमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य मेखला कार्या । क्षत्रियस्यतु मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणो मेखला कार्या । अत्र च ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वंनास्ति पूर्वासांगांधिषु तथा प्रसिद्धे वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्रच त्रैगुण्यं अनुवर्तते गुणानामपेक्षणात् गृह्यस्मृतौ च गुणाम्नानात्॥४२॥**मुञ्जालाभइति** । त्रयाणांब्रह्मचारिणांप्रकृतत्वादभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां बह्वीनां उपादानंमुञ्जालाभे मुञ्जाद्यलाभइति व्याचक्षते । मुञ्जाद्यभावे कुशादिभिर्यथाक्रमंब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः कुशादयस्तृणविशेषाः एताश्च त्रिगुणेन ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा कार्याः । वाशब्दात् ग्रन्थीनांविमादिभिः क्रमसंबन्धाभावः ग्रन्थिभेदश्चायंमुख्यास्वपि भवति वित्तस्य समोसि दैर्घ्योग्रन्थिरसि माविश्रंसइतिग्रंथिंकृत्वेति लौगाक्षिणा मुख्यासु ग्रन्थ्याम्नानात् ग्रन्थिसङ्ख्याभेदंच त्रैविद्यविदःस्मरन्ति ॥ ४३ ॥ **कार्पासमिति** । भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टन्यासस्य तद्विप्रादीनांकार्पासशणोर्णामयंयथाक्रमंकार्यंत्रिवृत् त्रिगुणंसत् ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणावर्तचलितम् ॥ ४४ ॥ **ब्राह्मणाइति** । ब्राह्मणस्य बैल्वःपालाशो वा दण्डइत्यादिवसिष्ठस्मरणात् । प्रतिगृह्येप्सितंदण्ड इति चेहैव दर्शनात् विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ बैल्वपलाशवटखदिरपीलूदुंबराख्यवृक्षाणांब्राह्मणादयोऽर्हन्ति ॥ ४५ ॥ **केशान्तिकइति** । केशललाटनासिकासमीपप्रमाणायथाक्रमंब्राह्मणादीनांदण्डाः कार्याः ॥ ४६ ॥ **ऋजवइति** । तेदण्डामृष्टनिश्छिद्राभीषणीयाकाररहिताः सत्वचः अग्निदोषशून्याः स्युः । नचतैः किंचिद्भूतजातं उद्वेजनीयम् ॥ ४७ ॥ **प्रतिगृह्येति** । आमुमिष्टंसंस्तृतंदण्डंगृहीत्वादित्यंचाभिध्यायाग्निमदक्षिणीकृत्य भैक्ष्यंयथाशास्त्रंचरेत् ॥ ४८ ॥ कथमित्याह **भवत्पूर्वमिति** । भवति देहीत्येवंभवच्छब्दपूर्वंभिक्षाप्रार्थनावाक्यंब्राह्मणउच्चारयेत् । एवं भिक्षांभवति देहीति भवन्मध्यंक्षत्रियः । भिक्षांदेही भवतीति भवदुत्तरंवैश्यः ॥ ४९ ॥ **मातरमिति** । मातुर्भगिनी मातृष्वसा प्रथममुपनयनाङ्गभूतंभैक्षमेतांयाचेन्नाम्यांया च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणंनावमानयेत् । निजा सोदरा ॥ ५० ॥ **समाहृत्येति** । तद्भैक्ष्यंयावदर्थंतृप्तिपरिमाणममायया कदन्नपरिहारेण बहुभ्यआहृत्य गुरवे निवेद्य तेनानुगृहीतंसदाचम्य शुचिः सन् प्राङ्मुखोऽश्नीयादिति दिङ्नियमः । आचम्य उपस्पृश्यद्विजोनित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादस्तत्रखानिचेत्यादिनास्यसविशेषस्यचोदिष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥ काम्यमिदानीमाह **आयुष्यमिति** । आयुषे हितमन्नंप्राङ्मुखोभुङ्क्ते इतिलिङ्गर्थोयंद्रष्टव्यः । अन्यथानर्थक्यादेवंचायुष्कामः प्राङ्मुखोभुङ्क्ते उक्तंभवत्येवंयशसे हितंदक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं सत्यंतत्फलहेतुत्वादन्नमपृतंउदङ्मुखोभुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिनोदितं ॥ नान्तराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्येति । सर्वदा ब्रह्मचर्यांदूर्ध्वमपि द्विजआचम्यान्नंसमाहितोऽनन्यमनाभुञ्जीत । भुक्त्वा च यथाशास्त्रमुपस्पृशेत् अद्भिश्च खानीन्द्रियच्छिद्राणि खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गौतमस्मरणात् । शिरस्यानि संस्पृशेत् । उपस्पृशेदित्युक्त्वा खानि च संस्पृशेदिति यत्पृथगाहात्तोवसीयते । यदुपस्पर्शनाचमनशब्दाभ्यांत्रिरभ्युक्षणमात्रंप्रधानंउच्यते खस्पर्शनादिकाङ्गितिकर्तव्यतेति । तथा चाचमनमिति भक्षणार्थेनैवं धातुसमाख्यानात् ॥ ५३ ॥ **पूजयेदिति** । सर्वदान्नंपूजयेद्देवतात्वेन प्राणार्थत्वेन च ध्यायेदनिन्दयंश्चैतदन्नमद्यात् । दृष्ट्वा च तुष्येत्प्रसीदेच्च । हेत्वन्तरजमपि खेदंजह्यात् प्रतिनन्देत् । अहन्यान्नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः सर्वप्रकारम् ॥ ५४ ॥ **पूजितमिति** । यस्मात्सत्पूजितमन्नंसामर्थ्यंवीर्यंच ददाति अपूजितंच तद्भुक्तं उभयंनाशयति तस्मात्पूजितमद्यादिति प्रकृतस्तुतिः फलार्थत्वेन नित्यतापत्तेः ॥ ५५ ॥ **नोच्छिष्टमिति** ।

उच्छिष्टंकस्यचिदपि न दद्यात् । तथान्तरा सायंप्रातःकालयोर्मध्ये नाद्यात् सायंप्रातर्भोजनस्यौचित्यंप्राप्तत्वादन्तरा-शब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवंलभ्यतेऽतिमात्रभोजनंनकुर्यात् । उच्छिष्टश्च न क्वचित् गच्छेत् ॥ ५६ ॥ अनारोग्यमिति । यस्माद्रोगहेतुत्वात् अनारोग्यकृदिति च प्राणहरंविष्टाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यंच अस्वर्ग्यंच दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यादतिक्रमेण कर्मान्तरार्जितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वादपुण्यंच तद्धेतुत्वाल्लोकविद्विष्टंच बहुभोजनमवलोक्य गर्हणंतत्परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृतिनिन्दार्थवादो विद्वेषणार्थः ॥ ५७ ॥ ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण तीर्थेन प्राजापत्यदैवाभ्यांवा विप्रोयावज्जीवमुपस्पृशेत् पित्र्येण पुनः कदाचिदिति नित्यानुवादइतरस्तुत्यर्थाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्ते विप्रग्रहणंक्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं उपस्पृश्य द्विजोनित्यमिति एतयोरपि प्रकृतत्वात् ॥ ५८ ॥ अप्रसिद्धत्वाल्लक्षणमाह अङ्गुष्ठमूलस्येति । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्तिइति प्रचेतसः स्मरणात् । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मंतीर्थंप्रचक्षते । कायमङ्गुलीनांमूलेग्रे दैवमङ्गुलीनामेवाग्रश-ब्दस्य साकाङ्क्षत्वात्पित्र्यंतयोरधः तयोरित्यस्यापिसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥ ५९ ॥ आचमनस्यालौकिकत्वात्स्वरूपमाह त्रिरिति । प्रथमंत्रीन्वारानपस्तीर्थेनाचमेत्ततः आस्यंद्वौ वारौ अपि शोधयेत्तदनु च खानि इन्द्रियच्छिद्राणि अद्भिः स्पृशेत् ततः आत्मस्थानंहृदयं अथोशिरइति ॥ ६० ॥ अनुष्णाभिरिति । अ-शृताभिरिति शङ्खस्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः फेनशून्याभिरद्भिरुक्तेन तीर्थेन विद्वान् शुद्धिकामएकान्ते शुचौ देशे प्राङ्मुखउदङ्मुखोवाचामेत् ॥ ६१ ॥ किंप्रमाणाआपआचामेदित्यतआह हृद्गाभिरिति । हृदयप्राप्ताभिरद्भिर्विप्रः शुध्यति । कण्ठप्राप्ताभिः क्षत्रियोवैश्यः प्राशिताभिस्तालुगताभिर्न्त्कण्ठतालुगाभिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् शूद्रोऽन्ततः आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वोष्ठास्यांते स्पृष्टाभिः । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह आचमनावसरे चोपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् ॥ ६२ ॥ उद्धृतइति । कार्पासमुपवीतंस्याद्रुक्तलक्षणं उपवीते कण्ठसज्जने कण्ठप्रक्षिप्ते सति निवीती भवत्येवंस्थिते सति उद्धृते दक्षिणे बाहावुपवीती भवति । वामउद्धृते प्राचीनावीत्येवंलक्षणद्वयप्रसिद्ध्यर्थमिहैतन्निवीतलक्षणंमनुष्यकार्यार्थंच निवीतंमनुष्याणामिति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा वृत्तानुरोधात्तु प्राचीनमावीत्युक्तमेतच्च पित्र्ये कर्मणि ॥ ६३ ॥ मेखलामिति । विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु प्रक्षिप्यान्यानि समन्त्रकाणि गृह्णीयात्तानि । तथा च बौधायनेन सर्वेषांमन्त्रआम्नातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैः सह प्रतिपत्तिनियमात् गृहीताम्यानि मन्त्रवदिति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्थशास्त्रवद्ग्रहणमित्यवसीयते । पुनर्ग्रहणाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥ ६४ ॥ केशान्तइति । केशान्ताख्यः संस्कारोब्राह्मणादीनांयथाक्रमंषोडशद्वाविंशचतुर्विंशेषु वर्षेषुविधीयते ॥ ६५ ॥ प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसइति । पुंग्रहणस्य रूपर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्तइत्यतआह अमन्त्रिकेति । एषा सकलसंस्कारपद्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन स्त्रीणांसंस्कारार्थंमन्त्रवर्जिता कार्या ॥ ६६ ॥ एवमुपनयनेप्यमन्त्रके प्राप्तआह वैवाहिकइति । यद्विवाहविधानंतदेवासांवैदिकसंस्कारोपनयनस्थाने पतिसेवा च गुरुशुश्रूषास्थाने गृहकृत्यंचाग्निपरिचरणस्थाने ॥ ६७ ॥ एषइति । एषद्विजातीनामुपनयनभवोविधिरुक्तउत्पत्तेर्व्यञ्जकप्रकाशकोजातस्याप्यनुपनीतस्याज्ञातसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यः । इदानीं उपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धस्तच्छृणुत ॥ ६८ ॥ उपनीयेति । गुरुः शिष्यमुपनयनंकृत्वाऽऽदौ प्रथमतएव शौचंशिक्षयेत् अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारात् । ततआचारं प्रत्युत्थानादिकार्यंच सायंप्रातरग्निसमित्प्रक्षेपादि सान्ध्यकर्मानुष्ठानंच शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥ अध्येष्यमाणइति ।

प्रत्यासन्नाध्ययनः शिष्यः कृतशास्त्रचोदितेतिकर्तव्यतायुक्ताचमनः कृतवक्ष्यमाणब्रह्माञ्जलिः । अस्थूलवसनः सन् जितेन्द्रियउदङ्मुखोध्याप्यः ॥ ७० ॥ ब्रह्मारम्भइति । आन्वहिकवेदापाठारम्भान्तयोः सदाहरहः गुरोः पादोपसंग्रहणकंकर्तव्यं । संहतौ च कच्छपके इति प्रसिद्धसंनिवेशेन हस्तौ कृत्वाध्येतव्यं यस्मात्सब्रह्माञ्जलिशब्देनोच्यतइत्यृऽषिभिः स्मृतः इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ७१ ॥ कथंपुनः पादोपसंग्रहणंककर्तव्यमित्यतआह व्यत्यस्तपाणिनेति । इतरेतरविर्गापितहस्तेन गुरोः पादोपसंग्रहणंकर्तव्यं । वामेन च हस्तेन वामपादः स्पर्शनीयः दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ ७२ ॥ अध्येष्यमाणमिति । प्रत्यासन्नाध्ययनंशिष्यं अनलसोगुरुः सर्वकालमधीष्व भो इति ब्रूयात् । विरामोस्त्विति चोक्तानन्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणइति । वेदपाठस्यारम्भान्तयोरोंकारंसर्वदा ग्रहणार्थाध्यापनकालात्कालान्तरेपि कुर्यात् । यस्मादस्य ब्रह्मणः पूर्वमोंनकृतस्तत स्रवति गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति परस्ताच्च विशीर्यते । यस्य न कृतस्तद्विशीर्यते नैवगृह्यते ॥ ७४ ॥ प्राक्कूलानिति । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राक्कूलेष्वासनंचेति गौतमस्मरणात् । प्रागग्रेषु च दर्भेष्वासीनोऽतएव च पवित्रैर्दर्भैरेवप्राणस्थानात्हृदयस्पृष्टैः । पवित्रीकृतप्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैस्त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्राइति गौतमोक्तप्राणायामैः पवित्रीकृतः । ततओंकारं पूर्वोक्तं कर्तुंयोग्योभवति ॥ ७५ ॥ ब्रह्मणः प्रणवंकुर्यादित्यस्यार्थवादमाह अकारमिति । त्रिभ्यइति । अकारोकारमकारात्मकः किलोंकारः एतच्चाक्षरत्रयं वेदत्रयात्सारभूतं प्रजापतिरुद्धृतवान् । तथाभूर्भुवःस्वरित्येतच्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवानिदं चेयंव्याहृतिस्तुतिः । अध्ययनकालेतद्विधानार्थात्राकस्मात् स्तुतिः वर्ततेइतिप्रयोजनात् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितृदेवताकायाऋचः पादंपादंयथाक्रमंत्रिभ्यएववेदेभ्यः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययमप्यध्ययनकालः विध्यर्थः साविञ्यर्थवादः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ एतदिति । एतदोंकाराख्यमक्षरमेतांचसावित्रीं भूर्भुवः स्वरित्येतद्व्याहृतिपूर्विकांवेदार्थज्ञोविप्रः सन्ध्ययोर्जपन् समस्तवेदपुण्येन संबध्यते । इति विद्वान् ब्राह्मणः सन्ध्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृत विधित्रयस्तुतिः ॥७८॥ सहस्रकृत्वइति । एतत्त्रयंसहस्रवारान् अहर्मासंयावद्बहिर्ग्रामात् द्विजोभ्यस्य महद्ब्रह्महत्यादपि पापमपनुदति । जीर्णंचर्मेव सर्पइति । रहस्यप्रायश्चित्तगतमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ॥ ७९ ॥ एतयेति । एतया ऋचा साविञ्या वियुक्तोवेदाध्ययनाभावादुपनयनकाले चात्मीययोपनयनाख्यक्रियया वियुक्तोब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीयोनिन्दतांशिष्टविषये प्राप्नोतीत्यनयोर्निन्दाद्वारेण विधित्रयोपनयनयोःस्तुतिः ॥ ८० ॥ ओंकारपूर्विकाइति । ओंकारपूर्विकास्तिस्रएताभूरादयामहाव्याहृतयोऽव्ययाअविनाशिन्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् पादत्रययुक्ता चेयं तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्रह्मणोमुखं वेदप्राप्तिद्वारं विज्ञेयमतः स्वाध्यायमादावेतदध्ययेमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८१ ॥ यइति । यएतांसावित्रीमहन्यहन्त्रीणि वर्षाण्यनलसोधीते सवायुरिव सर्वत्राप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानाकाशरूपः सन् सर्वव्यापित्वात्परब्रह्म परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन प्राप्नोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥ ८२ ॥ एकाक्षरमिति । ओंकाराख्यमेतदेकाक्षरंपरं ब्रह्म शब्दपरं ब्रह्मणोवेदान्तस्यप्राप्त्युपायः प्राणायामः कृच्छ्रादितपोभ्यः प्रकृष्टंतपः साविञ्याः प्रकाशादन्यत्प्रकृष्टंजपनीयंनास्तीत्येवंप्रकृतोंकार प्राणायामसावित्रीविधीनांस्तुतिः । मौनात्सत्यंविशिष्यते । मौनमनृतदोषपरिहारातिरेकेण सत्यवचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ॥ ८३ ॥ क्षरन्तीति । सर्वाणि वेदचोदितानि होमयागानुष्ठानानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात् । अक्षरंपुनरेतदोंकाराख्यं अक्षयंब्रह्मतदर्थभावनाद्वारेण ब्रह्मावाप्त्याख्य

स्य फलस्याक्षयत्वात् । ब्रह्म च प्राजापत्याख्यम् । एतदेव शब्दार्थयोर्वेदान्तदृष्ट्योत्पादितवैदिककर्मनिन्दया प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८४ ॥ विधियज्ञादिति । बाह्यव्यापारसंपाद्याद्यग्निष्टोमादेर्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः दशगुणफलत्वात् । सएव चोपांशुर्यपरोन शृणोति सशतगुणोमनोव्यापारसंपाद्यश्चसहस्रगुणइत्यभ्यासातिशयापेक्षया द्रव्यत्यागादपि चान्तःसंयमस्य दुःसहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनंप्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८५ ॥ यइति । येपाकयज्ञादयश्चत्वारोज्योतिष्टोमादिविधियज्ञसहितास्तेसर्वेजपयज्ञस्य षोडशभागंमूल्यार्थेनलभन्तइति श्रौतस्मार्तकर्मनिन्दया इदं आत्मज्ञानवान् प्रकृष्टफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥८६॥ जप्येनैवत्विति । जप्येनैव ब्राह्मणोमोक्षंप्राप्नुयादत्र संशयएव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलंप्राप्यतइति । द्रव्यत्यागादप्यन्तःसंयमस्य दुष्करत्वात् । एवंच कुर्यादन्यत्तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म यदि वा न कुर्यात् यतः सर्वभूतोपकाररतोब्राह्मणः स्यादितिशास्त्रेणोच्यते । अग्निष्टोमीयादिवधेन कुतोमैत्रीति एवंश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशक्तोजप्यपरः पुरुषः संसिद्ध्यनुवादोयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांचक्षुरादीनांविषयेषु रूपादिषु अपहारिषु च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छंप्रवर्तमानानांनियमने प्रयत्नंकुर्यात् । यथाशिक्षितः सारथी रथ्यारब्धानामश्वानांनियमने यत्नंकरोति ॥ ८८ ॥ एकादशेति । यानि पूर्वे मन्वादयोविद्वांसः इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्कात्स्र्न्येनानुपूर्वशः क्रमेण सम्यक् यथारूपंबुध्यध्व तथावक्ष्यामि ॥ ८९ ॥ तानि च श्रोत्रमिति । त्वक्कर्मतास्थ्यादत्रस्पर्शनेन्द्रियंत्वगुच्यते चक्षुषीत्यधिष्ठानभेदाद्द्विवचनम् । श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालंबनमेकवचनम् । पायुरपानं उपस्थःलिङ्गं वाक्शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणीति । एषांमध्यात श्रोत्रादीनिक्रमेण पञ्चबुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य जनकानि पञ्च पाय्वादीनि विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदाद्वर्गद्वयविभागः ॥ ९१ ॥ एकादशमिति । मनः स्वगुणेन संकल्पाख्येन शुभाशुभस्वभावेनोभयरूपमत्रैकादशंविज्ञेयम् । यस्मिन्वशीकृते सत्येतौ पञ्च परिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः ॥ ९२ ॥ अधुनेन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयशक्त्या दृष्टादृष्टदोषंनिश्चितंपुरुषः प्राप्नोति तान्येव संयम्य पुनर्दृष्टादृष्टपुरुषार्थसिद्धिंनिश्चयेन प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ अथोपभोगतृष्णयाकिमिन्द्रियाणांविषयनिवृत्तिर्नोच्यते किंशक्तिनिषेधेनोच्यतइत्यतआह नजात्विति । न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां उपसेवनेन निवर्तते । प्रत्युताज्यादिनाग्निरिवाधिकतरंवर्द्धतेइति ॥ ९४ ॥ एवंच यइति । यः कामान्सकलान् सेवेत योवा केवलाननुपभुज्यैव त्यजेत्तयोः सर्वकामोपभोगादपि परित्यागोविशिष्यते । यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते तदसंपत्तौ चावश्यंभावि दुःखंतस्मान्मूलतएव तृष्णात्यागोवरः ॥९५॥ एवंतर्हि विषयशून्यदेहावस्थानमात्रउपायइत्यतआह नेति । एतानीन्द्रियाणि विषयासक्त्या प्रकृष्टदोषजनकानि न तथा रूपादिविषयानुपभोगेन सम्यक् नियन्तुंशक्यन्ते । यथा विषयगतदोषभावनाविज्ञानेन नित्यकालंनियन्तुंपार्यते ॥ ९६ ॥ वेदाइति । जपदानस्नानयागादिकृच्छ्रादीनि दुष्टचित्तस्य नकदाचित् संपन्नानि भवन्तीति ॥ ९७ ॥ श्रुत्वेति । यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् उपलभ्य महर्षमुपैति कुत्सितांश्चोपलभ्य नग्लानिमेति सजितेन्द्रियोबोद्धव्यः ॥ ९८ ॥ सकलेन्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः यस्मात् इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां मध्यात् यदि पुनरेकमपीन्द्रियंयथेच्छंस्वविषये भवति तदा स्वेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथोदकपरिपूर्णाच्चर्मणः एकपादानावरणात् सर्वम-

म्भोनिःसरति ॥ ९९ ॥ यतएवमसंजितेन्द्रियमनस्कस्य नवेदादिसिद्धिः तस्मात् वशइति । शक्त्या शरीरमपीडयन्निन्द्रियसमूहंविजित्य मनश्च नियम्य सर्वान्वेदाधिगमादीनर्थान् संपादयेत् ॥ १०० ॥ सन्ध्योतिषाज्योतिषांदर्शनात् वाग्यतइति गौतमस्मरणात् सनक्षत्रकालमवारभ्य पूर्वामिति । यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्यापरोविधिः प्रत्ययः श्रूयते । तथाप्युपलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यज्जपोत्रप्रधानंस्थानासनयोस्त्वङ्गता । तथा च यत्र वेदब्राह्मणे जपतेरेवपरो विधिप्रत्ययः श्रूयते । यदाहाथातः सन्ध्योपासनविधिः (१) व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य पूर्वांसन्ध्यांस्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरमेतांच जपन् व्याहृतिपूर्विकांसन्ध्ययोरिति दर्शनात् । प्रणवव्याहृतिपूर्विकांजपेदादित्यदर्शनंयावदिति वाक्यार्थः पश्चिमांपुनरासीनः सावित्रींजपेदुक्तगौतमीयात् सदर्ककालादारभ्य सम्यक् नक्षत्रदर्शनात् यावत् ॥ १०१ ॥ पूर्वामिति । पूर्वांसन्ध्यांतिष्ठन् सावित्रींजपन् संचितंमतनुराम्युत्पन्नंपापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात् । एवंपश्चिमसन्ध्यायामुपविष्टोजपन् दिवाकृतपापमपहन्ति ॥ १०२ ॥ एवं कथंचिदकृतेनसोननुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह नेति । यः पुनः पूर्वांसन्ध्यांनानुतिष्ठति योवा पश्चिमांनोपास्ते सोध्ययनदानादिद्विजकर्मणः सर्वस्माच्छूद्रवत्परिहरणीयः । इत्येवंनिन्द्येयमवश्यानुष्ठानार्था ब्रह्मयज्ञविध्यर्थंब्रह्मचारिणामनुदिनमाह ॥ १०३ ॥ अपामिति । ग्रामाद्बहिर्विविक्तप्रदेशंगत्वा नियतः शुचिः समाहितः संयतमनानित्योयंब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थअपां समीपे मन्त्रान्तरपाठात् सावित्रीमपि जपेत् । स्वाध्यायविधिवत्प्रकरणान्तरेणानध्यायाम्नानाद्वेदवेदाङ्गोच्चारणमात्रधर्मत्वात् ॥ १०४ ॥ शंकायांब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्ताबाह वेदोपकरणइति । वेदोपकारके निरुक्तादावङ्गे नित्यभवे च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञाख्ये होमार्थमन्त्रोच्चारणे वानध्यायानुरोधोनास्ति । वेदोपकरणादीनांमसंगाच्छलावद्यार्थमनभिधानम् । हि शब्दआगमप्रसूचकः ॥ १०५ ॥ अत्रार्थवादमाह नैत्यकइति । नैत्यकएककालिन्ब्रह्मयज्ञेऽनध्यायोनास्ति यस्मात् ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । अतःसततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम् । किमस्यसत्रसादृश्यमित्यतआह ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि सत्रंसोमाहुत्याहुतंभवतीदमपि वेदोच्चारणाहुत्या हुतंब्रह्माहुतिरिवाहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च । सत्रतुल्यंसत्रंचप्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तंभवतीदमपि अनध्यायाध्ययनादनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥ यइति । एवंब्रह्मयज्ञाख्यंस्वाध्यायमरण्ये गमनाद्युक्तविधानेन संयतमनाः शुचिः सन्यः संवत्सरमधीते तस्यैवपयोदधिघृतमधूनि नित्यंददातीति । एवंच नित्यत्वेपि फलकामनया फलमप्यतोभवति दर्शपौर्णमासवत् ॥ १०७ ॥ अग्नीन्धनमिति । अग्निसमिदाधानभैक्षचरणखट्वाशयनगुरुगृहोपलेपनादीन्यनुष्ठितानि समावर्तनाख्यव्रतकालंयावदुपनयनकालोत्तरकालंद्विजः कुर्यात् । प्रधानानुपयायित्वेनाङ्गानांब्रह्मचर्यमेषामनुवृत्तिसिद्धये पुनर्वचनं नियमाय भवतीत्येतावन्त्येवसमावर्तने निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आश्रमान्तराविरुद्धानि यावज्जीवंभवन्तीति । तथा च गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीनि अतएव नैतान्यासमावर्तनात्कुर्यात् यानि पुनरर्वागपि निवर्तन्ते इत्येवंविधिविपरीतनियमोनभवति प्रधानानुवर्तित्वात्तथावचनमसङ्गतम् ॥ १०८ ॥ आचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रः परिचर्यापरः विद्याप्रदः धर्मानुष्ठानशीलः शुद्धार्यादिविद्यायुक्तः बन्धुः ग्रहणधारणसमर्थः अग्रणपूर्वमन्यथंदाता आर्जवोपेतः आत्मनोपनीतः एतेदशधर्मार्थमध्याप्याः । अर्थदः शुश्रूषुर्ज्ञानप्रदश्चाध्यापनादपि धर्मोस्ति नियमादृष्टरूपेणेति वचनात् ॥ १०९ ॥ नापृष्टइति । पूर्वोक्तव्यतिरेकेणान्यस्य स्वल्पमिदमधीयानस्य विस्वरादिकतस्ततोऽपृष्टेन कथयेन्नापि मितण्डया पृच्छतः किंतर्हि तत्र जानन्नपि प्राज्ञोबधिरवल्लोके व्यवहरेत् । अत्रार्थवादोनिषेधार्थः ॥ ११० ॥ अधर्मेणेति । उक्तमर्यादातिक्रमेण यः प्राह यीवा पृच्छति तयोरन्यतरोयोऽतिक्रमकृत् सम्रियते द्वेषंवा लोके भजते ॥ १११ ॥

पूर्वोक्तनिमित्तानामभ्यावधर्मादिनिमित्तत्रयस्य उपायत्वंदर्शयितुमाह धर्मार्थाविति । यदध्यापने धर्मोपणपूर्वोवार्थोन
भवेत्पणपूर्वकस्य भृतकाध्यापकत्वेन निषिद्धत्वात् परिचर्याध्यापनानुरूपा परिपुष्टबीजमिवाङ्कुरजननासमर्थे भूमदेशे
॥११२॥ एवंच विद्ययेति । वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशीलेन मर्तव्यं न पुनः काष्ठायामप्यापद्युक्ताध्याप्याभावेप्येनां-
विद्यामीरिणे ऊषरइवधर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत् । अनेन चैतद्दर्शयति यदवश्यंदातव्या विद्येति । अन्यथा कामं
विद्ययैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसंसूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते । तथाचश्रुतिः ॥ योहवैविद्यामधीत्यार्थिनेनब्रूयात्स-
कार्यहास्यादिति ॥ अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोयमर्थवादः ॥ ११३ ॥ विद्याब्राह्मणमित्याहेति । यमेवत्विति ।
विद्या किल विग्रहवती कंचिद्ब्राह्मणमागत्य निधिरिव तवाहमतोरक्षमामित्याह । रक्षा चासूयकमपात्रंमांमाध्यापय ।
तथा सत्यहमतिशयेन, तवदृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । यंपुनर्मृद्वार्यादिशौचयुक्तंनियतंसंयतेन्द्रियंब्रह्मचारिणम-
प्रीसंभवोनंनामीयात्माधाध्यादस्य पृथगुपदेशस्तंविप्रंविद्यानिधिपालनसमर्थमविस्मरणशीलममादिनमनभ्यासशून्यमध्या-
पयेति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ब्रह्मेति । अन्यानध्यापयतोऽविस्मरणार्थंचाभ्यस्यतोऽननुज्ञातंब्रह्म शिक्षेत्सब्रह्मचौर्ययुक्तोनरकं-
व्रजति ॥११६॥ लौकिकमिति । लौकिकंदृष्टहितार्थमायुर्वेदादिकं वैदिकं वेदवेदाङ्गविषयम् । आध्यात्मिकंसाङ्ख्याद्यध्या-
त्मविद्याविषयंज्ञानम् । यतः शिष्येत तंपूर्वंतदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणाभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ अत्रार्थवादः सावि-
त्रीसारमात्रइति । यदि विप्रः सुयन्त्रितोऽभिवादाचारानुष्ठानयन्त्रितात्मा भवति तदा सावित्रीमात्रप्रधानोपि ताव-
न्मात्राध्येतापि वरंप्रशस्यः न त्वनाचारस्त्रिवेदोपि प्रशस्योयतोऽसावयन्त्रितत्वात् सर्वाशी सर्वविक्रयी च भव-
ति ॥ ११८ ॥ शय्यासनइति । शय्यासनंयद्गुर्वादिना सेवितंसेव्यमानंवा तत्र नोपविशेत् शय्यासनस्थश्चैनमाया-
न्तंदृष्ट्वा ततउत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥ अत्रार्थवादोभयदर्शनेन ऊर्ध्वमिति । यस्माज्ज्येष्ठआगच्छति सति कनीय-
सः प्राणाऊर्ध्वंनिर्गन्तुमिच्छन्त्यनाचारेणायुःक्षयात् । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांहेतुभूताभ्यांपुनस्तान्स्वीकरोति तस्मात्तौ
कर्तव्यौ ॥ १२० ॥ अयंत्वपरोत्रैवोपकारदर्शनेन अभिवादनशीलस्येति । अभिवादनकरणस्वभावस्य सर्वदा
वृद्धेषु परिचर्यारतस्यायुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ॥ १२१ ॥ कथंपुनरभिवादनंकार्यमित्यतआह-
अभिवादात्परमिति । ज्येष्ठाभिवादनंकुर्वन्नभिवादयइत्येतच्छब्दात्परंभद्रनामाहमस्मीत्येवंस्वंनामोच्चारयेत् । विप्रग्र-
हणमिहमत्यभिवादवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ एवंसर्वत्रस्वनामोच्चारणप्राप्तावाह नाम-
धेयस्येति । नामउच्चारितस्य सतोयदभिवादनमभिवाद्यानबुध्यन्तेऽसंस्कृतत्त्वादनभिज्ञाये ताम्प्राज्ञोऽभिवादयेऽहमित्येवं-
ब्रूयात् । स्त्रियःसर्वाभिज्ञाअप्येवमेव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥ भोःशब्दमिति । अभिवादने यत्स्वंनामतदन्ते भोःशब्दं-
कीर्तयेत् । तथाभिवाद्यसंबोधनार्थोयतआह नाम्नामिति । यस्मान्नाम्नांया स्वरूपसत्ता सैव भोभावोभोइत्यस्य स-
स्तेति मन्वादिभिः स्मृतः । अतश्चाभिवाद्यनामस्थानापन्नंतत्संबोधनार्थं भोःशब्दंकीर्तयेत् । तेनाभिवादयेभद्रनामा-
हमस्मि भोइत्यभिवादनरूपम् ॥ १२४ ॥ इदानींमत्यभिवादनविधिमाह आयुष्मानिति । अभिवादने कृतआयु-
ष्मान्भव सौम्येत्येवमभिवादयिता वाच्यः । अभिवादयितुश्च नाम्नोन्ते यः अकारादिवर्णोनाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स-
प्लुतः कार्यः पूर्वाक्षराणि यस्मात्सपूर्वाक्षरोनागंतुकस्ततोपकृष्यवा तेनायुष्मान्भवसौम्येति भद्र३ इतिप्रत्यभिवादरूपम्
॥ १२५ ॥ अत्रार्थवादः योनवेत्त्यभिवादस्येति । यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः प्रत्यभिवादनंकर्तुंन

---

(१) वा—पा (गो० २) (२) पूर्वार्थे=पूर्वाण्य (गो० २,५)

जानाति विप्रोपि किमुतान्यः सविदुषा शूद्रवन्नाभिवाद्यः। तस्मात्प्रत्यभिवादोयंयथाशास्त्रंविज्ञाय सम्यक्कर्तव्यइतिस्थितिः ॥ १२६ ॥ प्रत्यभिवादस्तुतिविध्यर्थत्वे प्रकरणोपरोधोनामधेयस्य ये केचिदित्येतद्ग्रन्थश्चप्रत्यभिवादनप्रसङ्गेनान्यमपि प्रत्यभिवादयितुर्धर्ममाह ब्राह्मणमिति । प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारंब्राह्मणंकुशलमस्तीत्येवंपृच्छेत् क्षत्रजातीयमनामयमिति वैश्यंक्षेममिति । शूद्रंपुनरारोग्यमिति ॥१२७॥ अवाच्यइति । यागार्थंकृतदीक्षः प्रत्यभिवादनार्थं कार्यार्थान्तरंवा नाम्ना कनीयानपि न वाच्यः । किंतर्हिभोदीक्षित भवता यजमानेनेत्येवं भो भवच्छब्दपूर्वयौगिकैः शब्दैरेवंधर्मज्ञोभिभाषेत ॥ १२८ ॥ परपत्नीति । परस्य पत्नी या भवति सा चात्मनोयदि मातृपितृभ्यो योनिसंबद्धानभवेत्तदा तांकार्यार्थंभवतीत्यनेन शब्देन ब्रूयात् । सुभगेभगिनीत्येवमाद्यन्तेन भवतिसुभगे भवतिभगिनि भवति मातरित्येवंब्रूयात् । आनुरूप्येण भगिनीतिचेतीतिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् ॥ १२९ ॥ मातुलांश्चेति । मातुलादीन् हीनवयसः प्रत्युत्थाय भद्रोहमित्येवंब्रूयात् । ऋत्विग्वक्ष्यते । गुरुश्चात्र मातृष्वस्रपत्यादिः नविद्यागुरुः शैशवाख्यानस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १३० ॥ मातृष्वसेति । मातृष्वसाद्यागुरुपत्नीवद्वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंग्रहणादिना संपूज्यायतस्तागुरुभार्यातुल्याः ॥ १३१ ॥ भ्रातुर्भार्येति । पूजाप्रकरणाज्ज्येष्ठभ्रातृभार्योपसंग्राह्यापादयोः नाभिवाद्येह पादयोरितिदर्शनात् । सवर्णा समानजातीया प्रत्यहं ज्ञातयोमातृपितृपक्षाः संबन्धिनो वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्यागतेनोपसंग्राह्यानत्वहरहः ॥१३२॥ पितुर्भगिन्यामिति । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनांमातृवद्वर्तेत । मातृष्वसृपितृष्वस्रोः संपूज्यागुरुपत्नीवदित्यनेनैव पादोपसंग्रहणादिपूजासिद्धाविदंवचनम् । प्रियकरणादिमातृवत्त्यतिदेशार्थम् । यथा वक्ष्यति तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादित्यौपदेशिकातिदेशकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ मातात्वाभ्योगरीयसी । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठेतिवचनं मातृनिषिद्धस्य तत्प्रियकरणप्रतिषेधार्थम् ॥१३३॥ दशाब्दाख्यमिति । एकपुरनिवासिनांनिर्गुणानामेकस्य दशभिर्वर्षैर्ज्येष्ठे सत्यपि सख्यमाख्यायते । ततश्चासौभोभवन्निति वयस्य इत्येवंगौतमस्मरणाद्वाच्यः । एवंकलाभृतांगीतज्ञानांपञ्चभिरब्दैः सख्यमाख्यायते वेदाध्यायिनांप्यब्दपूर्वंप्यब्दाधिकंत्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम् । ज्ञातिषु पुनरप्यल्पेनैव कालेन यत्र वर्षव्यवहारोनास्ति तेन सख्यमन्यथा सर्वत्रात्र ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥ ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्दशवर्षशतवर्षवयोरभिवादभावौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् तयोर्मध्यात्पुनर्ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥ १३५ ॥ वित्तमिति । धनज्ञातिवयःश्रौतस्मार्तकर्माचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति मान्यस्थानानि पूज्यत्वैककरणीयानि[1] ततश्चावित्तस्य वित्तवान्मान्यस्तथैषांवित्तादीनांमध्याद्यत्पश्चान्निर्दिष्टंतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्गुरुतरम् । अतश्चवित्तवतांबन्धुमान्मान्यइत्यवतिष्ठते ॥ १३६ ॥ पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानांवित्तादीनांमध्याद्भूयांसि बहूनि त्रीणि चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकंद्वे वा तानि यदि गुणवन्ति प्रकृष्टानि भवन्ति तदा सउत्कृष्टजातेरपि मान्यः । एवंचब्राह्मणंदशवर्षंत्वित्येतन्निर्गुणविषये समगुणविषये वावतिष्ठते । तथाशूद्रोपि भवतिह्यायनातीतोद्विजातीनांमान्यः । एवंचवित्तबन्धुकर्माणिद्विजातीन्प्रति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥ १३७ ॥ चक्रिणइति । चक्रयुक्तगन्त्र्यादियानारूढस्यातिवृद्धातुरभारिकस्त्रीणांच राजप्रत्यासंनिधानाच्च ब्राह्मणस्यैव कृतसमावर्तनस्नानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्चगमनोपरोधिपथोऽपक्रामेदिति पूजाप्रकरणादेषामेतत्पूजैकदेशविधानम् ॥ १३८ ॥ तेषामिति । तेषांतु पुनश्चक्रधादीनामेकवर्त्मनि वर्तिनांचक्रादिभिः प्रकृतेन पथोदानेन राजस्नातकौ

---

(१) करणीयानि=करणानि (गो० २, १)

मान्यौ । राजस्नातकयोरेकवर्त्मनि वर्तिनोः स्नातकोमानंभजते ॥ १३९ ॥ सोपचारत्वादाचार्यादिलक्षणंपूर्ववैचि-त्र्यार्थमाह उपनीयेति । यःशिष्यमुपनयनपूर्वकंकल्पसूत्रोपनिषत्सहितंवेदमध्यापयति तमाचार्यं मन्वादयआहुः । रहस्यंवेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १४० ॥ एकदेशमिति । वेदभागंवेदाङ्गानि वा शिक्षाक-ल्पनिरुक्तव्याकरणज्योतिषछन्दांसि योजीविकार्थमपणपूर्वमध्यापयतिसउपाध्यायउच्यते ॥ १४१ ॥ निषेकादीनीति । गर्भाधानादिकर्माणि यथाशास्त्रंयः करोत्यन्नेन च संभावयति वर्धयति सविप्रो गुरुरुच्यते । एवंचपितायंगुरुर्निषेकग्रहणात् ॥ १४२ ॥ अग्न्याधेयमिति । आधानदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिसोमयागान्यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः सन्यः करोति सतस्येह शास्त्रे ऋत्विगुच्यते तस्यांपि मान्यत्वादिहोपदेशः । तदुक्तंस्वसुरादिऋत्विजोगुरूनिति ॥ १४३ ॥ यआवृणोतीति । यआपूरयत्यवितथंविस्वरादिरहितंकृत्वा वेदेनोभौ कर्णौसमातापितृवज्ज्ञेयः । तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेपि द्रोहंनकु-र्यात् ॥ १४४ ॥ उपाध्यायादिति । दशभ्यउपाध्यायेभ्यआचार्योगौरवेण हेतुभूतेनाधिकीभवत्युपाध्यायपूजा-तोदशगुणाचार्यस्य पूजाकार्येत्यर्थः । एवमाचार्याणांशतंपितागौरवेणाधिकीभवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता जनकमात्रपितृसहस्रात्सकलसंस्कारादिकारयित्रीमाता गौरवेणाधिकीभवति ॥ १४५ ॥ उत्पादकइति । संस्का-रादिकरणरहितोत्पादकाचार्ययोः पित्रोराचार्याख्यः पिता प्रशस्यतरः यस्माद्ब्रह्मग्रहणार्थयज्जन्मोपनयनाख्यं वि-प्रस्य तदिहलोके च शाश्वतंनित्यंपारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमातृपिताचार्यसन्निधावा-चार्यएवमादौ पूजनीयः विप्रग्रहणंद्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणांप्रकृतत्वाच्च ॥ १४६ ॥ अत्रार्थवादः कामादिति । आचार्यस्त्विति । पितरावेनंमिथः परस्परंकामादुत्पादयतोन तदुपकारचिकीर्षया पुनः संभवमात्रंतस्य जानी-याद्यद्योनावसावुत्पद्यते । आचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया सावित्र्या यांजातिं-यज्जन्मास्य करोति सा सत्या स्यात्सत्यात्मका श्रौतादिकर्मनिमित्तत्वात् । साजरा अबाधका पुनस्तूद्भवेपि तस्यानपचयादमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ अपरंगुरुलक्षणमाहपूजार्थं अल्पमिति । यस्य कस्यचिच्छ्रुतस्याल्पंवा बहु वा योबोधयति तमपीह पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जा-नीयात् ॥ १४९ ॥ न च वयोज्यैष्ठ्यंविद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं यस्मात् ब्राह्मस्येति । उपनयनस्य कनीयःकर्तृ-त्वासंभवात्तदुपलक्षिताध्यापनादिकर्ता स्वधर्मस्य चायंधर्मइत्येवंबोधयिता बालोपि वृद्धस्यापि धर्मार्थ-कर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्योभवति ॥ १५० ॥ अत्रार्थवादः परःप्रकृतिरूपः अध्यापयामासेति । तइति । अङ्गइति । अङ्गिरःपुत्रः कविर्नाम बालः सन्पितृपितृव्यादीनध्यापितवान् । तांश्च वेदादिज्ञानेन हेतुभूतेन शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थेनाह्वानकालेषु पुत्रकाइत्युक्तवान् । ततस्ते पितरस्तथाह्वानोत्पन्नक्रोधाः तमर्थंसमागत्य-पुत्रकशब्दाह्वानाख्यंकिमेतत्साध्वित्येवंदेवान्पृष्टवन्तः । देवाश्चैतद्विचारार्थंसमागत्य युक्तंशिशुर्युष्मानुक्तवानित्येवमेतां-स्तान्पितृनुक्तवन्तः । यतोऽज्ञोमूर्खः सबालोभवति वृद्धोपि सन्यश्चात्राध्यापयिता सबालोपि सन्पितृतुल्योभवति । यतोऽज्ञंदन्येऽज्ञंबालमित्याहुरध्यापयितारंच पितेत्येवंब्रुवते ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अतश्च नहायनैरि-ति । नवयोभूयःशिरःपाण्डुर्यधनबन्धुभिर्ज्यायित्वम् । अपि तु योऽध्यापनसमर्थः सश्रेष्ठइत्यस्माकंमतमित्येवमृषयो-धर्मंव्यवस्थापितवन्तः ॥ १५४ ॥ एवंचसति विप्राणामिति । विप्राणांज्ञानेन श्रैष्ठ्यं क्षत्रियाणांपुनः पौरुषेण वैश्यानांधान्यहिरण्यादेः शूद्राणांवयस्तः ॥ १५५ ॥ नतेनेति । येन कारणेन वयोभूयिष्ठ्याख्येनास्य पलित-

युक्तंशिरोन तेन वृद्धोभवत्यपि तु यस्तरुणोपि सन्नधीतवेदोभवति तंदेवावृद्धमन्यन्तइत्यभिधानंप्रकृतदार्ढ्यार्थम् ॥ १५६॥ यथेति। दारुमयोयथा हस्ती न युद्धादिसमर्थो यथाचचर्ममयोमृगआखेटकादावकिंचित्करः एवमनधीयानोब्राह्मणोब्राह्मणसंपाद्यासु प्रतिग्रहादिक्रियासु। एवंच त्रयोप्येते नाममात्रंधारयन्ति न तु हस्त्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७॥ यथा षण्ढइति । यथानपुंसकंस्त्रीषु गच्छन्नप्यपत्यशून्यं यथा च स्त्रीगौः स्त्रीगवि गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा चाज्ञे निष्फलं दानं तथा वेदरहितोब्राह्मणोऽफलः परमात्मनोदृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ॥ १५८ ॥ शिष्याचार्यप्रक्रमेधुनाचार्यस्यापि किंचिन्नियममाह अहिंसयैवेति। रज्ज्वा वेणुदलेन वेति शरीरपृष्ठे ईषत्ताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनपरिहारेणैव भूतानांभार्यादीनामपि भूतग्रहणान्न शिष्याणामेव । प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादिकर्तव्यम् । तदर्थंच वागेवानाक्रोशरूपानुच्चैर्वक्तव्यानुशासनाद्धर्मांद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥ यस्मात् यस्येति । यस्य वाङ्मनसे शुद्धे विकारहेतौ सत्यपि नकालुष्यंगच्छतः सम्यग्गुप्ते चोत्पन्ने नकथंचित्कालुष्येणतत्कार्यंकुरुतः। सर्वदा यावज्जीवंसउपनिषदोक्तंमोक्षाख्यंफलमखिलंप्राप्नोति ॥१६०॥अतश्च नारुंतुदइति। मर्मस्पृगत्यार्त्तोपि न स्यान्नपरहिंसार्थव्यापारबुद्धिःस्यात्। यया च वाचा लोकएनंद्वेष्टि तांस्वर्गादिलोकफलप्रतिबन्धकांनोच्चारयेत् ॥१६१॥ संमानादिति। पूजातोब्राह्मणोयावज्जीवं विषादिव खिद्येत अमृतमिव चावज्ञांसर्वदाकाङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥ सुखमिति। योवाऽवज्ञातः ससुखंस्वपिति न यथाऽवमन्तुरयुक्तंमया कृतमिति चित्तसंक्षोभोभवति एवंसच सुखंनिद्रांजहाति। सुखंलोके व्यवहरति। यः पुनरवमन्ताकृत्सोऽसाधु मया कृतमितीहलोके परलोके चापुण्याद्विनश्यति ॥ १६३ ॥ एवंप्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वाऽधुना प्रकृतमाह अनेनेति। उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनोद्विजोगुरुकुले वसन्वेदप्राप्तिप्रयोजनंतपोनियमाख्यं तपोऽर्जनमात्मसंस्कारंच शनैः अन्वहमुपार्जयेत् ॥ १६४ ॥ तपोविशेषैरिति। तपोविशेषैरुक्तवक्ष्यमाणैरग्नीन्धनादिभिर्नानाप्रकारैर्व्रतैश्च प्रतिवेदंगृह्यशास्त्रचोदितैः सावित्र्यादिभिर्वेदः कृत्स्नः समस्तोवेदः शाखामन्त्रब्राह्मणात्मकोद्विजातोनामध्येतव्यः। एकदेशेपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् उदाहरणे जिह्वाच्छेदइति चैकदेशेपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नग्रहणमङ्गाध्ययनप्राप्तिः। अत्रार्थावबोधार्थत्वादध्ययनविधेः सामर्थ्यलभ्यतेनह्यङ्गैर्विनार्थावबोधोघटते रहस्यमुपनिषत्प्राधान्यात पृथग्ग्रहणंपित्रादिप्रबन्धायातैवचशाखाध्येतव्या अन्यथास्वशाखात्यागाद्यस्तंस्मरन्ति । तथाच ॥ स्वसूत्रंयःपरित्यज्य परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणमृषिंकृत्वा सोप्यधर्मेणयुज्यते ॥ इति परिशष्टेषु स्मर्यते नपुनः शाखापुरुषस्य गोत्रनियतसंबन्धः अतोयैव येन शाखाधीता सैवतस्य स्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च स्वसूत्रंयःपरित्यजति सएव वेदशाखात्यागइत्याह तदसत् । यथैवेदमस्माकंगोत्रमितिप्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणमेव नियतमस्माकंशाखेतिप्रतिनियतशाखात्वमपिस्मरन्ति । तत्त्यागेनैवचशाखात्यागदोषंस्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानपरित्यागविषयमेवच । स्वसूत्रंयःपरित्यजति पित्रादिप्रबन्धा या सैव शाखाध्येतव्या ननुप्रवचननिमित्ताइदानीतनाः काठकइत्येवमाद्याः समाख्याः । कथंवयंकठाइत्येवमादिनियतोव्यपदेशउपपद्यते । सत्यं कएवमहार्थान्तरनिमित्ताकएताःसमाख्याःकेवावयंवयंकठाइत्येवमादि केवाव यंकठाइत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथंप्रोक्ताध्ययननिमित्तकइदानीतनोयंव्यपदेशः । समाख्याश्चप्रतिवचननिमित्तास्तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्सु अपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न कदाचिद्धानिः रहस्यमुपनिषदः। आत्मज्ञानपरत्वेनासांप्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १६५ ॥ प्रसङ्गाद्यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह।

---

(१) अभिधानं=भूयोभिधानं (गो० २,५) (२) पृथक्······नपुनः (गो० २, ३)

वेदमिति । तपोयमनियमादिकर्तुमिच्छन् ब्राह्मणोवेदमेव यावज्जीवमभ्यसेत् । यस्माद्वेदाभ्यासस्तस्य तपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टंतपःशास्त्रउच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणांप्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६६ ॥ आ हैवेति । यत्कृतमाल्यादिकोपि ब्रह्मपरित्यागेनापि द्विजः प्रत्यहंयथाशक्ति स्वाध्यायमधीते सआनखाग्रेभ्योनिर्जीवनखाग्रव्यापकमेवतपःकरोति । परमतपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टंतेषांनखानांव्यापकत्वात् । किंपुनर्योयमनियमयुक्तोधीतइति प्रकृतस्तुतिः । नतुयमनियमत्यागेन स्वाध्यायोस्ति । हशब्दआगमसूचकः ॥ [अनसूयश्चयोविप्रोपरमंतस्यतत्तपः॥ यद्वचोपिद्विजोधीते स्वाध्ययंशक्तितोन्वहं ॥ वेदस्वीकरणंपूर्वविचारोभ्यसनंजपः॥ तद्दानंचैवशिष्येभ्योवेदाभ्यासोहिपञ्चधा] ॥१६७॥ यइति । योद्विजउपनीतःसन् वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ यत्नंकुरुते सवेदानभिज्ञत्वादात्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन जीवन्नेवसान्वयः क्षिप्रंशूद्रतुल्यतांप्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः तथाच नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मेति वेदएवनिषेधोभविष्यति ॥ १६८ ॥ इदानींप्रकरणाद्वेदाध्ययनमेव तत्करेणस्तुतिद्वारेणस्तोतुमिदमाह मातुरग्रेधिजननमिति । मातुःसकाशात् प्रथमंपुरुषस्यजन्म । द्वितीयंमेखलाबन्धनम् । तृतीयंयागार्थंदीक्षाकाले द्विजस्य सतः । पुनर्वाएतमृत्विजोगर्भंकुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीत्येवंश्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥ तत्रेति । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यद्ब्रह्मग्रहणार्थंपुंसोजन्ममेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं तस्य माता सावित्री पितापुनराचार्यःकथ्यते । इतिरूपकभङ्ग्या जन्म समर्थयते ॥ १७० ॥ वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनादाचार्यंपितरमस्याहुः । यस्मात्तस्मिन्नुपनयनात्प्राक्किंचिदुत्कर्षहेतुभूतकर्माध्ययनादि न युज्यते । एवंचप्रागुपनयनादजातसमत्वायुक्तंवेदप्रदानेनाचार्यजन्मत्वम् ॥ १७१ ॥ एवंच प्रागुपनयनादध्यननिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह नाभिव्याहारयेदिति । स्वधाशब्दाख्येमन्त्रसाधनंकथंनिनीयते पितॄन्प्रति प्राप्यते येन तत्स्वधानिनयनं पित्र्यंकर्म तद्वर्जयित्वा नवेदमुदाहरयेत् । यस्माद्वेदनिमित्तंयावन्नजायते यावदनुपनीतस्तावत् शूद्रतुल्योसौ एतदेवज्ञापकमुपनीतपितृप्रसवेसत्येकोद्दिष्टश्राद्धादिकरणाधिकारस्य ॥ १७२ ॥ कृतोपनयनस्येति । उपनीतस्य सतोऽस्यादौ स्वशाखाचोदितसावित्रादिव्रतोपदेशइष्यते । ततउक्तरूपवेदाध्ययनंस्वशाखागतमन्त्रब्राह्मणाध्ययनंक्रमेणोक्तं प्राणायामादिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥ यदिति । यस्य ब्रह्मचारिणोयज्जातीयानि चर्मोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि । पूर्वोपात्तानांधारणोपदेशात् पुनस्तद्विधानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानीति प्रतीयते । पूर्वेषांच कार्यानुपयोगाद्विनष्टतुल्यत्वेसत्यप्सु प्रास्येति प्रतिपत्तिः ॥ १७४ ॥ सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं नियम्यात्मनस्तपोवृध्यर्थं इमान् यमनियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥ नित्यमिति । प्रत्यहंस्नात्वा शुचिर्देवानांमहेश्वरादीनां अङ्गिरःप्रभृतीनामृषीणांच प्रमीतानांचपित्रादीनां उदकदानंकुर्यात् । तथादेवतानांहरादीनांपुष्पादिनार्चनं सायंप्रातरग्निसमिदाधानंच कुर्यात् ॥ १७६ ॥ वर्जयेदिति । माक्षिकमांसंमाल्यस्त्रीप्राणिहिंसनानिवर्जयेत् । तथा गन्धवद्द्रव्यंकर्पूरादि उद्रिक्तरसंच गुडादि मधुनोरसशब्दग्रहणेपिप्रायश्चित्तविशेषार्थंपृथगुपदेशः । शुक्तानि यानि प्राप्तस्वरसानिकालपरिवासेनोदकादिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यांचाम्लीभवन्ति सर्वग्रहणंपादपूरणंनत्वस्यार्थान्तरग्रहणेसामर्थ्यमस्ति । यत्तुगौतमीये शुक्तावाचइति तद्वाक्शब्दसंनिधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम् । इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारीशुक्ताश्चैवगिरः सर्वाइत्येवमवेक्ष्यते ॥ यद्यपि सर्वशुक्तानिचैवेहेत्यनेन ब्रह्मचारिणोपि प्रतिषेधसिद्धिस्तथापीहाभिधानंस्वाध्यायाङ्गत्वार्थंतेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोतिक्रममात्रंस्यात् । नविधित्रैगुण्यं कावागतिरनृतहिंसादिप्रतिषेधानां पुनरभिधानस्यात्रचोपभोगार्थंमांसादि प्रतिषेधोन ओषधार्थः । तथाच वसिष्ठेनसाचान्याधीयीत कामाद्गुरोरुच्छिष्टंभे-

षजार्थंप्राश्नीयादिति मांसाद्यभ्यनुज्ञातम् ॥१७७॥ **अभ्यङ्गमिति**। अभ्यङ्गमञ्जनघृताद्यभ्यञ्जनोपानच्छत्रधारणाकामक्रोधपरद्रव्यादिगीतवादनानि वर्जयेत्। कामोभोजनाद्यभिलाषातिशयोमन्मथस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ॥१७८॥ **द्यूतमिति**। अक्षादिक्रीडाजनैः सह कलहं परदोषादिकीर्तनं असत्यंच स्त्रीणांच मैथुनसेवाशङ्कयालिङ्गनं परस्यचार्थना [शा] द्युपघातंचवर्जयेत् ॥ १७९ ॥ **एकइति**। नान्येन सह शयीत। सर्वत्र गुरुगृहे पितृगृहादौ न च स्त्रीप्रयोगात्प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत क्वचिदयोनावपि यस्माद्बुद्धिपूर्वेरेतःस्कन्दयन्नात्मनोब्रह्मचर्यंखण्डयति ॥ १८० ॥ **स्वप्नइति**। यद्द्विजोब्रह्मचारी अबुद्धिपूर्वेस्वप्ने रेतउत्सृज्य स्नात्वा अर्कपुष्पादिनार्चयित्वा त्रीन्वारान्पुनर्मामेत्विन्द्रियमित्येतां ऋचंजपेत् । अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोरेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्योब्रह्मचारिणोगुरुत्वप्रख्यापनार्थः ॥ १८१ ॥ **उदकुम्भमिति**। उदकुम्भपुष्पगोमयमृद्दर्भांगुर्वात्मनोयावत् प्रयोजनमानयेत् भैक्षंप्रत्यहंचरेत् । नैकदिवसाहृतेनापर्युषितेन स्नेहानियमशुक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ॥ १८२ ॥ **वेदयज्ञैरिति**। वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानांस्वकर्मसुच वृत्त्यर्थेष्वध्यापनादिषु प्रशस्तानां स्ववृत्त्या जीवतां गृहेभ्योब्रह्मचारी शुचिःसन्प्रत्यहंभैक्ष्यमाहरेत ॥ १८३ ॥ **गुरोरिति**। गुरुगृहंनभिक्षेत तथात्मनःपितृमातृगृहेषु यदि पुनरेतद्व्यतिरिक्तगृहेभ्योनलभ्यते तदा पूर्वपूर्वंपरिहरेत्। प्रथमंबन्धुगृहेभिक्षेत तदलाभे गुरुगृहे ॥ १८४ ॥ **सर्वमिति**। बन्धुगृहादिभ्योपि अलाभे चातुर्वर्ण्यादप्याहरेत्। सजितेन्द्रियःसन् भिक्षावाक्यवर्जं मौनं अभिशस्तान् पुनःपातकित्वेन प्रसिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डापूर्विकयापतितांश्च वर्जयेत् ॥ १८५ ॥ **दूरादाहृत्येति**। अरण्यात्समिधआहृत्येति गृह्यदर्शनात्। दूरस्य वापर्यवसितत्वादपरिगृहीताः समिधआनीय विहायस्याकाशे निधानासंभवात गृहपटलादौ स्थापयेत्ताभिश्चानलसःसन् सायंप्रातरग्निकार्यंकुर्यात् ॥ १८६ ॥ **अकृत्वेति**। प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षाग्निकार्ये समुच्चिते कामकारेण सप्ताहानि प्रबन्धेनानातुरःसन्नकृत्वावकीर्णिप्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणंचरेत्। कथंचित्पुनःप्रत्येकव्यतिक्रमेगौतमीयमग्नीन्धनभैक्षचरणेसप्तरात्रमकृत्वाज्यहोमसमिधोवा एताभ्यामिति अनातुरइत्यातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरं नतु प्रायश्चित्ताभावः। एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं नत्वातुरस्य व्यतिक्रमोनास्तीति बाह्यतदनातुरः स्नानि खानि नस्पृशेत् । इतितन्नियमवाक्यगतं विशेषणं येनातुरस्यानधिकारइति गम्येत। पितुःप्रायश्चित्तविशेषणे तस्मादातुरस्यप्रायश्चित्तान्तरंभवत्येव। अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षणोत्कर्षोलाघवार्थः। तत्रहि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणंकर्तव्यंस्यात् ॥१८७॥ **भैक्षेणेति**। ब्रह्मचारी भैक्षेण यावद्ब्रह्मचर्यंप्राणयात्रांकुर्यात्। नत्वेकसंबन्धि अन्नं अश्नी यात् । यस्मादस्य भैक्षेण वृत्तिरुपवासतुल्यफलेति। एतन्नियमफलाभिधानार्थंच भैक्ष्येण वर्तयेदित्युक्तसंकीर्तनं नचानित्यत्वाशङ्का प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात ॥ १८८ ॥

[नभैक्ष्यंपरपाकःस्यान्नचभैक्ष्यंपरिग्रहः॥ सोमपानसमंभैक्ष्यंतस्माद्भैक्ष्येण वर्तयेत् ॥ १ ॥]

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च॥यस्तस्य ग्रसते ग्रासान् तत्तस्य क्रतुभिःसमाः॥२॥]

व्रतवदिति। दैवेकर्मणिव्रतार्थंमध्वादिवर्जितम् । श्राद्धेच ऋषिवद्दर्षिरिवारण्यनीवारादिनप्राभ्यंप्रार्थितः सन्नकाममिच्छते एकान्नंसमश्नीयात । नास्यैवंकुर्वतोव्रतलोपोभवति । ऋषिशब्दश्चवसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगोनवैखानसेवयेन तदर्हान्नाभ्यनुज्ञातेचैकमप्युपभुञ्जीतेतिमांसाशनाशङ्कास्यात् ॥ श्राद्धभोजनस्याचाराधिकदुष्टत्वादृषिवदितिनियमातिशयमाह ॥ १८९ ॥ **ब्राह्मणस्येति** । एतद्दैवपित्र्यैकान्नभोजनाख्यंकर्म ब्राह्मणस्यैव मन्वादिभिःस्मृतम्।

क्षत्रियवैश्ययोःपुनः नैतत्कर्म ब्रुवते । भैक्ष्यस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेपि ब्रह्मचारित्वंच प्रकरणात् क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्रह्मचारिणोर्भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाते सति तदपवादैकान्नभोजनेपि तयोरपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिग्रहस्य च ब्रह्मचारित्यतिरिक्तक्षात्रियविषये चरितार्थत्वात् प्राप्तौ सत्यमेवंप्रतिषेधः ॥ १९० ॥ **चोदित**इति । गुरुणा नियुक्तोअनियुक्तोवा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नमाचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यंकुर्यात् ॥ १९१ ॥ **शरीरमिति** । देहवाक्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य बद्धाञ्जलिःसन् गुरोर्मुखंवीक्ष्यमाणस्तिष्ठेत् ॥ १९२ ॥ **नित्यमिति** । यावज्जीवंगुरुसन्निधौ वसेत् । उध्दतबाहुः सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात् । गुरुणोपविश्यतामिति चोक्तःसन् गुरोःसम्मुखमुपविशेत् ॥ १९३ ॥ **हीनान्नवस्त्रवेष**इति । गुर्वपेक्षया संस्कारपरिणामादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारोयावज्जीवंगुरोः सन्निधाने स्यात् । शयनाच्च गुरुस्थानात् प्रागुत्तिष्ठेत् । तत्स्वमानन्तरंशयीत ॥ १९४ ॥ **प्रतिश्रवणसंभाषे**इति । आज्ञाङ्गीकरणकार्यार्थसंभाषणे शयितउपविष्टोऽश्नन्नुत्थितोऽनभिमुखोनकुर्यात् ॥ १९५ ॥ **कथं तर्हि आसीनस्येति । पराङ्मुखस्येति** । उपविष्टस्याज्ञांददतउत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषेकुर्यात् । उत्थितस्य च तदभिमुखंगत्वा वेगेन गच्छतस्तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन् परावृतस्य चास्थितस्य चाभिमुखोभूत्वा दूरावस्थितस्य समीपमागत्य शयानस्य प्रह्वोभूत्वा निकटे चैदेशेतिष्ठतः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ तथैव **नीचंशय्यासनमिति** । गुरुशय्याद्यपेक्षया ह्रस्वशयनासनं यावज्जीवंगुरुसंनिधौ स्यात् । तथा गुरोश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ॥१९८॥ **नोदाहरेदिति** । गुरोरसन्निधानेपि पूजावाक्यपदरहितंनाम नोच्चारयेत् । गुरोर्गमनभाषणभोजनादि चेष्टांनानुकुर्यात् एवमस्मद्गुरुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥ **गुरोरिति** । यस्मिन् देशे गुरोःसदोषाभिधानमसद्दोषकथनंवा केचन कुर्वन्ति कर्णौ तत्राच्छादनीयौ तस्मात्प्रदेशादन्यत्रगन्तव्यम् । नचात्मना परिवादादि कर्तव्यन् ॥ २०० ॥ **परिवादादिति** । परिवादकर्ता जन्मान्तरे खरउत्पद्यते । श्वाच निन्दाकर्ता । अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः कृमिर्भवति । गुरुगुणासहनः कोटः कृमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति फलकथनम् । अतएव न कर्तव्यमिति । न चाद्यार्थस्यश्लोकस्य पूर्वार्धवादित्वं युक्तं श्रुतशब्दानुपादानात् । उत्तराभ्यांच विध्यर्थाभ्यांचसाहचर्यात् श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धकरणनिषेधइतिचेत् फलाभिधानंतर्हिकुतःसिद्धम् ॥ २०१ ॥ **दूरस्थ**इति । दूरस्थःसन्परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यंनार्चयेत् । नाप्येनंप्रत्युपजातक्रोधंनचभार्याणांसमीपस्थमर्चयेत् । यानासनस्थश्च यदाभवति तदावतीर्यैनमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनंप्रत्युत्थायाभिवादयेत् । अनेनचावरुह्याभिवादयेत् । तत्र नीचयानासनादनुत्थायाप्यवेराहणंसंभवति । एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् । गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानंसंभवति अतउक्तंअवरुह्याभिवादयेदिति ॥ २०२ ॥ **प्रतिवात**इति । प्रतिवातोमुखीभूतपुरोवर्तिगुरुदेशाच्छिष्यदेशंप्रतिवायुर्यस्मिन्प्रदेशे यत्र चानुगतशिष्यगुरुदेशंप्रतिवातः ॥ तत्र पश्चाद्गुरुणासह नासीत । तथा गुरुसंनिधाने यस्मिन्देशे गुरोःसंश्रवआकर्णनंनास्ति तत्रान्यस्य कस्यचिन्नकिंचिदपि कथयेत् ॥ २०३ ॥ **गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेष्विति** । गोऽश्वोष्ट्रयाने युक्ते सति प्रासादे धवलगृहे तृणप्रस्तरे कटे च नद्यादिकृते कुलाले शिलाफलकनौषुच गुरुणा सहासीत ॥ शय्यासनेध्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत ॥ इतिप्रतिषेधस्यायंप्रतिप्रसवः ॥ २०४ ॥ **गुरोरिति** । आचार्यगुरुर्यदा शिष्यस्य संनिहितोभवति तदा तस्याप्याचार्यवत् वर्तेत । तथाचार्यगृहे वस्थितस्तेनाननुज्ञातःस्वयोनिगुरून्नाभिवादयेत् ॥ २०५ ॥ **विद्यागुरुष्वेवमेवेति** । आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु

+ चा= वा (गो०२)

विद्यागुरुष्वेवमेव वर्तेत । तथा स्वयोनिषु गुरुष्वधर्मनिवर्तकोषधाद्युपदेष्टृष्वेव नित्यावृत्तिः ॥ २०६ ॥ **श्रेयःसुगुरुवद्वृत्तमि-** ति । श्रेयःसु वृत्ताद्यधिकेषु गुरुपुत्रेषु ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु गुरुवद्वृत्तिं यावज्जीवमाचरेत् ॥ २०७ ॥ **बालइति** । ब्रह्म- चारिणः कनीयान्समोयज्ञविद्यादौवा शिष्यः तथाध्यापयन्गुरुसुतोगुरुवत्पूजामर्हति । नत्वध्यापयितृत्वादेवास्य गु- रुवृत्तिःसिद्धैव विद्यागुरुष्वेवमेवमिति । न च कनीयत्वापेक्षयाशैशवाख्यापनस्य दर्शनत्वात् । सत्यं किंतु शि- ष्योवा यज्ञकर्मणीत्युक्तोऽध्यापयतोव्यर्थशिष्यत्वादमामाशङ्कायामिदंवचनं इदमेवज्ञापकं । यंथगुरोरर्थगुरुर्गरीयान् ॥ २०८ ॥ **उत्सादनमिति** । उद्वर्तनस्नापनोच्छिष्टभोजनपादधावनानि गुरुपुत्रस्य नकार्याणि । अस्मादेव प्रतिषेधात् गुरोरेतदनुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ॥ २०९ ॥ **गुरुवदिति** । गुरोःसजातीयाभार्यागुरुवत्पूजनी- याः । विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थानाभिवादनमात्रेण ॥ २१० ॥ **अभ्यञ्जनमिति** । अभ्यङ्गस्नापनोद्वर्तनकेशर- चना गुरुभार्याया न कार्या ॥ २११ ॥ **गुरुपत्नीति** । तरुणीगुरुभार्या यूना कामंसुखदुःखे जानता पादो- पसंग्रहणपूर्वकंनाभिवाद्या ॥ २१२ ॥ **स्वभावइति** । स्वरूपमेतत् स्त्रीणां यन्मनुष्याणांस्मरोद्रेकजननं । अतो- स्माद्धेतोःप्राज्ञःस्त्रीषु न स्पर्शनादि ममादंभजते ॥ २१३ ॥ **अविद्वांसमिति** । यतःकामक्रोधविधेयंपुरुषंसम्य- क्शास्त्रज्ञंवा लोके अधर्ममार्गेनेतुंस्त्रियोऽलंसमर्थाः ॥ २१४ ॥ **मात्रेति** । मातृभगिनीदुहितृभिरपि सह निर्जने न आसीत । यतोऽप्रधृष्यइन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपिसंप्र [योगा] त् च्यावयति ॥ २१५ ॥ **काममिति** । गुरुपत्नीनांतरुणीनां युवा वन्दनंभुवि विन्यस्तहस्तोविन्यस्तपाणिना इति अनेन विधिनाऽसा- वहमितिब्रुवन् । इत्युक्तरूपेणाभिवादनंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ **विप्रोष्येति** । प्रवासप्रत्यागतः पादोपसंग्रहणंप्रत्यहं- पुनरभिवादनमात्रंगुरुभार्यासु कुर्यात् । एषएवसाध्वाचारइति संचिन्तयन् ॥ २१७ ॥ युक्तमेतत्पुत्रदारादिपर्यन्तंगुरुपरि- चरणंयस्मात् **यथेति** । यथा कुद्दालादिना खनित्रेण महता यत्नेन खनन् नरः पातालगतमुदकंप्राप्नोत्येवं आचार्यस्थां- विद्यांपरिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ॥ २१८ ॥ **मुण्डइति** । लूनाखिलकेशोवास्यात् इतरेतरसंलग्नधृतसमस्त- केशोवास्यात् । शिखैव वा जटास्य तथाभूतः स्यात् तथाचकुर्यात् यथास्य ग्रामनगरावस्थितस्योत्तरश्लोके शयान- ग्रहणाच्छयानस्य सूर्योनास्तंयायात् नाभ्युदियात् क्वचित्कस्मिंश्चित्काले ॥ २१९ ॥ **तमिति** । तंब्रह्मचारिणमिच्छातः सुप्तंयदि सूर्यउदयेनाभिव्याप्तंकुर्यात् । तस्य वा शास्त्रार्थपरिज्ञानाच्छयानस्य यद्यस्तंयायात्तदा जपन्नहदानीमि- तिगौतमस्मरणात् सावित्रींजपन्नदिनंनाश्नीयात् । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणंकर्तव्यंस्यात् ॥ २२० ॥ अत्रार्थवादः **सूर्येणह्याभिनिम्लुक्तइति** । सूर्येणाभिनिम्लुक्तोनिम्लोचनेना- स्तंगमनेन शयानः सन्नभिव्याप्तोनन्तरोक्तंप्रायश्चित्तमकुर्वाणोमहता पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥ यतएवमतः **आचम्येति** । प्रयतः शुचिः सन्समाहितः संयतेन्द्रियउपस्पृश्य शुचौ देशे जपंकुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना याव- ज्जीवमुभे संध्ये सेवेतेति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायंसन्ध्योपासनानुवादः । प्रयतत्वंसमाहितत्वंशुचिदेशविध्यर्थम् ॥ २२२ ॥ **यदीति** । स्त्रीशूद्रावपि यच्छ्रेयोवक्ष्यमाणंशास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोःसकाशात् दृष्ट्वायुक्तोयत्नवा- ननुतिष्ठेत् । तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौमनोस्यपरितुष्येत् तत्समाचरेत् ॥ २२३ ॥ श्रेयआचरेदित्युक्तंकिंतच्छ्रे- यइत्यतआह **धर्मार्थाविति** । धर्मार्थौ श्रेयइति कैश्चिदुच्यते परलोकेहलोकयोर्यथाक्रमंतयोःकर्मनिमित्तत्वात् । कामार्थौ

(१) कस्मिंश्चित्=कस्मिंश्चिदपि (गौ० २, १).

वित्यपरैःकथ्यते प्रत्यक्षतस्तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलम्भात्। धर्मएवेत्यन्यैर्भण्यते अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात्। अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्यै रभिधीयते। ततएव धर्मकामसिद्धेः। एवंमतान्तराण्युक्त्वास्थितपक्षमाह। त्रिवर्गइतितुस्थितिरिति धर्मार्थकामरूपस्त्र्यात्मकोत्रिवर्गः श्रेयइत्युच्यते। इत्येषएवनिश्चयः। परस्पराविरोधेनत्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात्। न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनमतोनोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ॥ २२४ ॥ **आचार्यश्चपिताचैवेति।** आचार्यपितृमातृज्येष्ठभ्रातरःपीडितेनापि क्षत्रियादिना नावमाननीयाविशेषतोब्राह्मणेन नान्येषांतन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्यातिप्रसङ्गःस्यात् यस्मादिति ॥२२५॥ **आचार्योब्रह्मणोमूर्तिरिति** । ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारणैकोदरनिवासालंबनमेतदेषांब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम्। ब्रह्मप्रजापती परमात्महिरण्यगर्भौ स्वः सौदर्यः ॥ २२६ ॥ **यमिति** । संभवे गर्भग्रहणेसति तदनन्तरमेवानवरतंयद्दुःखमपत्यानांसंबन्धि मातापितरावनुभवतः तस्यानेकवर्षशतप्रत्युपकारकरणेनाप्यानृण्यंप्राप्तुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ॥ २२७ ॥ तस्मात् **तयोर्नित्यमिति** । मातृपित्राचार्याणांयावज्जीवंप्रियंकुर्यात्। न च तपोन्तरासक्त्यातत्प्रियोपेक्षाकार्या। तस्मात्तेष्वेव चतुष्टयेषु सर्वतपःफलंसम्यक्प्राप्यते ॥ २२८ ॥ यतएवमतः **एषामिति**। एतेषांमात्रादीनांत्रयाणांपरिचर्या तपोन्तरेभ्यःप्रकृष्टंतपोमन्वादिभिःकथ्यते एवंच तैरननुज्ञातोनित्यनैमित्तिकवर्जं अन्यंधर्मंनाचरेत ॥ २२९ ॥ **यस्मात्तइति**। पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावाप्तिहेतुत्वात्तच्छुश्रूषायास्तएवत्रयोलोकाइत्युच्यन्ते। एवंच ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात्तत्सेवायास्तएवत्रयआश्रमाः। वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायास्तएवत्रयोवेदाः। अग्निसंपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायास्तएव त्रयोग्नयः। इतिमन्वादिभिः उक्ताइति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २३०॥ **पिता वै गार्हपत्योग्निरिति।** गार्हपत्याद्धविषांसंभवोस्यचपितुः सकाशात्। दक्षिणाग्नेश्च गुणत्वमातुश्चपितृपरतन्त्रत्वं आहवनीयस्य यागनिवर्तकत्वं प्राधान्यं। आचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात् प्राधान्यमित्येव किंचित्सामान्यमाश्रित्यायमेषामग्निव्यपदेशः। अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति साग्निस्त्रेतात्राणार्थमिव गुरुतरेति अयमप्यर्थवादः ॥ २३१ ॥ **त्रिष्विति**। एतेषु त्रिषु शुश्रूषायामस्खलन् त्रीन् लोकान्वक्ष्यमाणान् जयते गृही । आधिपत्येन स्वीकुर्यात्। ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेववत्सुखंद्युलोकेभवति। गृहस्थस्याप्ययंधर्मः इति दर्शयितुंगृहीत्युक्तम् ॥ २३२ ॥ **इममिति** । मातृपित्राचार्यशुश्रूषाभिःपृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकान्प्राप्नोति ॥ २३३ ॥ **सर्वइति** । सर्वे यागादयोधर्मास्तस्य फलदानोन्मुखाभवन्ति येन मातृपित्राचार्या आराधिताः। येनपुनरेते न परितोषिताः तस्य सर्वायागादिक्रियानिष्फलाइतिशुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥ **यावदिति** । मातृपित्राचार्येषु जीवत्सु अन्यंधर्मंनाचरेत्। किंतर्हि तेष्वेव सर्वदा वर्तमानभविष्यदुपकारतःकुर्यादिति प्रकृतविध्यर्थवादः । तेषांत्रयाणामित्येतत्सिद्धस्यैवास्यपुनरभिधानंप्रकृतविधिदार्ढ्यार्थम् ॥ २३५ ॥ **तेषामिति**। तत्शुश्रूषाविरोधेन परलोकार्थंयागार्थंयद्यदाचरेत् तत्तदेषांतत्फलंस्यादित्येवंमनोवाक्कायव्यापारेण तेभ्योदद्यात् ॥ २३६ ॥ **त्रिष्विति** । यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किंचित्यागादिकर्तव्यंतत्सर्वं पुरुषस्य परिपूर्णंभवति। यस्मादेषसाक्षात्प्रकृष्टोधर्मः अग्निहोत्रादिः गौणइति मन्वादिभिरुच्यते इतिप्रकृतविध्यर्थवादः ॥ २३७ ॥ **श्रद्दधानइति** । श्रद्धोपेतःप्रकृष्टांविद्यां उत्कृष्टमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निकृष्टजातीयादपि गृह्णीयात्। शूद्रादपि प्रकृष्टंधर्मंशास्त्राविरुद्धं तेन कुतोपि ज्ञातंशिष्येत्। यत्तु यदि स्त्री यद्यवरजइत्युक्तंतन्न ततः शिक्षयन्त्यापतदनुष्ठानदर्शनेनानुष्ठानम्। उत्कृष्टांचावैधव्यादिलक्षणोपेतांक्षत्रियकुंभकारादिकुलादप्याददीत ॥ २३८ ॥ **विषादिति**। विषादपि तत्साधनकरसायनादिकरणेनामृतंग्राह्यम्। ग्रामादि प्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यंबालोदीरितमप्यभीष्टार्थसंसिद्धेः

सूचकत्वेनग्राह्यम् । शत्रोरपि साध्वाचारोग्राह्यः । अमेध्यपतितमप्यकृतसंस्कारमपि काञ्चनंग्राह्यम् ॥ २३९ ॥ **स्त्रियोरत्नानी**ति । **शिल्पानिचाप्यदुष्टानी**ति । अत्र स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्यदुष्टशिल्पाभिधानार्थः यथैतानि सदाश्रयाण्युपादेयान्येवम् ॥ २४० ॥ **अब्राह्मणादि**ति । ब्राह्मणाध्यापकाभावे आपत्काले विधानमापत्कल्पइतिवापाठः । तस्मिन्नब्राह्मणादध्ययनंब्रह्मचारिणउपदिश्यते । अध्ययनधर्मत्वेन च शुश्रूषायाःप्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य नियमार्थत्वादनुपगमनमेव गुरोः शुश्रूषा नान्या सा च यावद्वेदग्रहणंनपाठकालएव प्राङ्मुखउपविश्येति गृह्यस्मरणात् ।' नतत्रगमनाभावात् । अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृशउच्यते न युक्तेन सदृशाभिधानात् तत्र सत्यपि वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वाच्छूद्रशिष्योगुरुश्चैवेति च निषेधदर्शनादिहाब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवैश्याविवोच्येते । न तु शूद्रस्तथापि च जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सह्यस्यप्रत्यनन्तरइत्यापद्येवंदर्शनादिहापि प्रथमंक्षत्रियात्तदभावाद्वैश्यादिति वेदितव्यम् । अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषा एकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रवैश्ययोरप्येवंविधाध्येत्रध्यापनमाचार्यस्याभिमतमित्यवसीयते । कथंतर्हि निषिद्धाध्यापनोध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूष्योवा अदृष्टार्थेचात्रैतदनयोर्वृत्त्यर्थत्वेन ॥ योलोभादधमोजात्याजीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ इति प्रत्यवायस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४१ ॥ एवंवक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनाद्यावज्जीवंतद्गृहवासप्राप्ताविदंतन्निषेधार्थमाह **नेति** । नैष्ठिकः शिष्योऽब्राह्मणगुरुगृहेऽध्यापनाचाराभिज्ञनाशून्यब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टांतिमिच्छन् यावज्जीविकंवासं नकुर्यात् ॥ २४२ ॥ इदानींनैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह **यदी**ति । यदि पुनर्ब्रह्मचारी यावज्जीविकंवासंगुरुगृहे इच्छेत्तदा यत्नवान् भूत्वाऽऽशरीरपातनाद्गुरुमाराधयेत् इत्येषएव नैष्ठिकउच्यते । तथा च हारीतः ॥ निष्ठांचेद्गच्छतीति । इतरस्तूपकुर्वाणकउच्यते । अध्यापनार्थेशुश्रूषाकरणंप्रवृत्तत्वात् । न चात्र यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादित्येवमादि श्रुत्याबाधआशङ्कनीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोत्यन्तमात्मानं आचार्यकुलेवसादयन्नित्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ॥२४३॥ अस्यफलमाह **आसमाप्तेरि**ति । यावच्छरीरंयोगुरुंपरिचरति सब्रह्मलोकमामहाप्रलयादनश्वरमञ्जसा स्पष्टेन मार्गेण गत्यन्तराव्यवहितेन गच्छति । विप्रग्रहणंप्रदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २४४ ॥ **नपूर्वमि**ति । स्नानपूर्वमगृहीतवेदःशिष्योधनमाहरन् यथा न अध्यापयामीत्येवंगुरुणादिष्टोनकिंचिदपि गुरवे दद्यात् भृतकाध्यापकत्वप्रसङ्गात् । अतएवाह **धर्मविदि**ति । अपणपूर्वत्वेनिषेधोधर्मार्थौ यत्र नस्यातामित्युक्तत्वात् ॥ तथाचापस्तंबः ॥ यदाचार्यंभोजयित्वा शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तद्यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणाएव वा सएषब्रह्मचारिणोयज्ञोनित्यप्रततइति । स्नानंपुनः कर्तुमिच्छन्समावर्तनकालइममर्थमाहरेत्येवंगुरुणादिष्टोयथाशक्त्यवश्यंगुर्वर्थमाहरेत्तदानींभृतकाध्यापितत्वासंभवात् ॥ २४५॥ **क्षेत्रमि**ति । अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात्प्रदर्शनार्थंभूम्यादिग्रहणम् । अन्ततोयद्युत्पन्नंकिंचित्स्यात्तदा छत्रोपानहम् ॥ २४६ ॥ नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह **आचार्यइ**ति । आचार्ये प्रमीते गुरुवद्गुरुपुत्रदारसपिण्डानां पूर्वस्यपूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषांकुर्यात् ॥ २४७ ॥ **एषुत्वविद्यमानेष्वि**ति । गुरुपुत्रादिषु असत्सु कालनियमावलंबनेनोत्थानोपवेशनादटनवान्भक्त्याग्निकार्यं अनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरंक्षपयेत् ॥ २४८ ॥ **एवमि**ति । आसमाप्तेःशरीरस्येत्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविप्लुतविधानार्थमुपसंहारार्थमनूद्यते । उक्तेन रूपेण योऽस्खलन्नैष्ठिकब्रह्मचर्यंचरति सब्रह्मलोकंगच्छति न च संसारे जायतेमहाप्रलये ब्रह्मणासहयुज्यते विप्रग्रहणंप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २४९ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमनुटीकायांमन्वानुसारिण्यांब्रह्मचर्याश्रमविधानंनामद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथतृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोगार्हस्थ्याधिकारात् कियदवधिनि ब्रह्मचर्ये कृते गार्हस्थ्यमा श्रयणीयमित्यतआह **षट्त्रिंशदाब्दिकमिति** । षट्त्रिंशद्वर्षसंभवं गुरुगृहे ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयंप्रतिशाखंद्वादशवर्षाणि व्रतं नियमसमूहश्चरितार्थंतदर्धकंचाष्टादशप्रतिशाखं षडितिपादिकंवा नवप्रतिशाखंत्रीणीति यावता वा कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधोवा वेदान्गृह्णीयात्तावत्कालंचरितव्यम् । नियमफलापेक्षोविकल्पः नियमेनाधीतंवीर्यवत्तरंभवति इतिश्रुतेः । अत्रचाथर्ववेदस्य नेता एतेअथर्वांगिरसीइत्यादिश्रुतेः श्रुतीरथर्वांगिरसीरित्यादिस्मृतेश्च वृद्धव्यवहारेचेतरवेदवन्निरुपपदवेदशब्दप्रयोगादङ्गानि वेदाश्चत्वारइतिधर्मः तेष्वपिचतुर्षु व्यवहारात् । सत्यपिवेदत्वे शान्त्यादिप्रयोजनत्वे प्रायेण दृष्टार्थत्वादृग्वेदेनैवहोत्रमकुर्वत यजुर्वेदनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै संश्लेषंतेनब्रह्मत्वमपिश्रुतेस्त्रय्यैवक्रियापरिसमाप्तेर्ग्रहणं वेदःकृत्स्नोधिगन्तव्यइति एकशाखाध्ययनेनैव स्वाध्यायनिवृत्तौ पुण्यातिशयापेक्षया ॥ १ ॥ **वेदानिति** । शाखात्रयंद्वयंचैकांवा स्वशाखापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण चाधीत्याखण्डितब्रह्मचर्योऽसंजातस्त्रीप्रसंयोगोगार्हस्थ्यंप्रतिपद्यते ॥ २ ॥ **तमिति** । तंकृतब्रह्मचर्यंब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुष्ठानानुशयेन प्रतिख्यातं तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुरितिश्रुत्याः पितुः प्राथमकल्पिकत्वात्पितुः सकाशात्तदभावआचार्ये अधीतवेदं कृतमाल्याद्यलंकारं परार्ध्यशयनोपविष्टं पितातदभावआचार्यादिगृह्योक्तस्वरूपगोसाधनकमधुपर्काख्यकर्मणा गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेःप्राक् पूजयेत् । दीयतइति दायः ब्रह्मैवदायोब्रह्मदायस्तंहरतीतिब्रह्मदायहरः ॥ ३ ॥ **गुरुणेति** । गुर्वनुज्ञातोगृह्यशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृह्योक्तस्वरूपस्नानसमावर्तनाख्यकर्मा द्विजः समानजातीयांप्रशस्तलक्षणांभार्यां उपयच्छेत् ॥ ४ ॥ **असपिण्डेति** । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ इत्यपि वक्ष्यत्यतोमातुरसपिण्डमातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति याच मातामहीप्रमातामह्याद्यन्वयजाता न भवति पितुश्चयासमानगोत्रानभवति चशब्दात्सपिंडाच पितृष्वस्रादिसंततिजाता या न भवति साद्विजातीनांमैथुनादौ दारकर्मणि योग्या ॥ ५ ॥ **महान्तीति** । इमानि दश वक्ष्यमाणानि कुलान्युत्कृष्टान्यपि वर्जयेत् । तथा गोछागाविमहिषीधान्यैः समृद्धान्यपि तच्छीलप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थंशास्त्रनोदनासामर्थ्याददृष्टदोषपरिहारार्थंच दारसंबन्धिवर्जयेत् ॥ ६ ॥ **हीनक्रियमिति** । यागादिरहितंकुलंस्त्रीजनकंवेदशून्यंप्रचुरतरदीर्घरोमाश्रितं आर्शाद्याख्यव्याध्युपेतं राजयक्ष्ममन्दाग्न्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठीनांचसंबन्धीनि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥ **नोद्वहेदिति** । कपिलांषडंगुल्याधिकां व्याधिनाधिष्ठितां अविद्यमानलोमां बहुलोमां बहुभाषिणींपिङ्गलवर्णांकन्यांनोपयच्छेत् ॥ ८ ॥ **नेति** । नक्षत्रवृक्षनदीम्लेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥ **अव्यङ्गाङ्गीमिति** । अविकलाङ्गीं प्रसन्ननाम्नीं राजहंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूलरोमकेशदन्तां कोमलाङ्गीं कन्यांपरिणयेत् । विधिनिषेधौ भयाभिधाननिर्दोषसगुणकन्योपयनेऽभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ **यस्याइति** । यस्याभ्राता नास्ति तांयदपत्यंभवेदस्यास्तन्ममस्यात्स्वधाकरं इत्यभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकइत्येवं ननु गौतमोक्तपुत्रिकाविधिभ्रान्त्यानोद्वहेत् । भ्रातृभावे हि पितरि विज्ञायमानेपि पुत्रा-

भावात्कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात्। सत्यामपिवा सभ्रातृकमसिद्धावेनैवमुत्पन्नेयंनेति यस्याजनकोविशेषेण ज्ञायते तामपिपुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोद्वहेत् जनकेहि सम्यक्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकायाभ्रातृत्वप्रसिद्धेरस्ति जनककृते पुत्रिकात्वाशङ्का। एतदुक्तं उभयोर्विशेषणं पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णभार्यात्वं अतएवनिषेधात्। अभ्रातेव पुंसएति प्रतीचीति व्याख्यातंचैतन्निरुक्तकृताभ्रातृकेवपुंसः पितॄनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणे पिण्डदानाय भवतीति। अत्र चप्रकरणे येषांविधिनिषेधानांदृष्टगुणदोषानुषङ्गोनास्ति यथाअसपिण्डाचयामातुरितितदतिक्रमे भार्या नभवति। भार्यादशम्याहवनीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात् येषांपुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यैथाहीनक्रियमिति नभवति। क्रमोभार्यात्वाभावः केवलनियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रेभवति। यच्चैतन्नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीमित्यादि तदपि दृष्टगुणदोषानुविधायिविधिनिषेधप्रकरणमध्यपाठात्तदेकयोगक्षेममेव तथाच मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधायानन्तरंमहान्त्यपि समृद्धानीत्यादिपृथक्करणमुपक्रम्य हीनक्रियमित्यादि नर्क्षवृक्षेत्यादिचैतत्प्रकरणेभिहितम् ॥ ११ ॥ सवर्णेति। द्विजातीनामादौ पाणिग्रहणे समानजातीयायुक्तेत्युक्तं कामात्पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानामिमावक्ष्यमाणवर्णक्रमेणश्रेष्ठाःस्युः ॥ १२ ॥ शूद्रेति। शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति नउत्कृष्टापकृष्टे। शूद्रावैश्याचवैश्यस्य मन्वादिभिःस्मृता। वैश्याशूद्राक्षत्रियाच क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याब्राह्मणीच ब्राह्मणस्य। शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्ज्यमिति वसिष्ठस्मरणात् मन्त्रवर्जितैषांद्विजातीनांभवति ॥ १३॥ नेति। ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तये सवर्णा अलभमानयोः कस्मिंश्चिदपीतिहासाख्याने शूद्राभार्या नोपवर्ण्यते। एवंचशूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालाभेऽस्तिक्षत्रियवैश्योद्वाहइति गम्यते। तत्रापिच धनपद्यादौ क्षत्रप्रवृत्तिदर्शनात् प्रथमंब्राह्मणस्यक्षत्रियोद्वाहस्तदलाभेवैश्योद्वाहः ॥१४॥ आत्रार्थवादः हीनजातिस्त्रियमिति। शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिंशूद्रांशास्त्रार्थापरिज्ञानादुपयच्छमानाद्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिबन्धौश्चिरंतनकालभाविसंतानानि शूद्रतांगमयन्ति तथाविधानामेव तत्रोत्पादनात्। अत्र द्विजातयइति वचनाद्वैश्यस्याप्यकृतसवर्णाविवाहस्य शूद्रानिषेधइति गम्यते। ब्राह्मणक्षत्रिययोःपुनःप्रत्यवायातिशयपूर्वप्रतिषेधारंभसामर्थ्यात्। मतान्तराण्याहुः ॥ १५॥ शूद्रावेदीति। अत्रेरुतथ्यपुत्रस्यच गौतमस्यैतन्मतं यच्छूद्रोद्वोढा पतितोभवतीति निन्दया प्रतिषेधानुमानम्। नह्यकस्मात्। निन्दाप्रवर्ततइत्येवंच तन्मतेनायंशूद्रायाअत्यन्तप्रतिषेधः। शौनकस्य पुनर्मतंयच्छूद्रासुतोत्पत्त्यापततीत्यतश्च तन्मते ऽनतौतामुपेयात्। भृगोःपुनर्मतं यत्केवलशूद्रापत्यतयापततीत्येवं चतत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्रामृतौव्रजेत् ॥ १६ ॥ शूद्रामिति। शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंव्रजति। इति अयमत्यन्तप्रतिषेधः। शेषोर्थवादः। सुतं शूद्रायामुत्पाद्यब्राह्मण्यादेवभ्रश्यतीत्ययंसुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः। एवंचेहार्थवादोयोब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्रतिषेधः। सुतोत्पत्तिनिषेधोब्राह्मणविषयादेव ॥ १७ ॥ दैवपित्र्यातिथेयानीति। यस्तुतत्कारेयन्मोहात्सजात्यास्थितयाप्ययेति ॥ निषेधंवक्ष्यत्यतोसन्निहितायामपि सजात्यायांवायामश्राद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्धव्यकव्यं पितृदेवानोपजीवन्ति नच तेनातिथेयेन सगृहस्थःस्वर्गंगच्छति ॥ १८ ॥ वृषलीफेनपीतस्येति। शूद्रायाकृतपरिचुंबनस्य तयैवचैकपर्यङ्कादौ मुखश्वासापवित्रीकृतस्य तस्यामेव चोत्पन्नापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यतइति पूर्वोत्तरावर्धश्लोकावत्यन्तनिषेधात् ॥ १९ ॥ भृगुमतार्थवादौ चतुर्णामिति। चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानांपरलोकेहलोकयोः कांश्चिद्धिताहितान् इमान्वक्ष्यमाणानष्टौ भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान्संक्षेपेण शृणुत ॥ २० ॥ ब्राह्मइति। स्तुतिनिन्दाप्रतिपाद-

(१) बन्धाः=प्रबन्धाः (गौ०२, ५)

नोयम् । एषांब्राह्मादिव्यपदेशोनत्वसाधारण्येन ब्रह्मादिदेवतासंबन्धएषांविद्यते ॥ २१ ॥ **येयस्यधर्म्या**इति । ये विवाहायस्य वर्णस्य धर्मानपेतायस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ वोढुरिष्टानिष्टफलदातारौ प्रतिनियतविवाहोत्पन्नायत्तेषु च ये गुणादोषास्तत्सर्वंयुष्माकंप्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥ **षडिति** । षडादितः क्रमावस्थितान् विप्रस्य क्षत्रियस्य चोपरितनान् चत्वारोविट्शूद्रयोः पुनः राक्षसवर्जितान् तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् ॥ २३ ॥ **चतुरइति** । ब्राह्मणस्याद्याश्चत्वारः क्षत्रियस्य राक्षसमेकम् वैश्यशूद्रयोश्चासुरम् स्मृत्यर्थोपनिबन्धकाराः प्रशस्तान्मन्यन्ते । अत्र चासुरादीनांब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानांइह निराकरणात् विकल्पतोनित्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृत्तिः । एवमुत्तरत्रापिवेदितव्यम् ॥ २४ ॥ **पञ्चानामिति** । इहपैशाचनिषेधात्प्राजापत्यादयः पञ्चगृह्यन्ते । पञ्चानां प्राजापत्यादीनांमध्यात् त्रयोधर्मादनपेताद्वौत्वधर्म्याविहशास्त्रे स्मृतौपेशाचासुरौ तावापद्यपि न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥ **पृथगिति** । यावेतौगन्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ पूर्वोक्तौ तौ पृथक् पृथक्कृत्वा मिश्रौवा क्षत्रस्याधर्म्याविति पूर्वंसिद्धम् । मिश्रौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ इत्यनेनोच्यते । तत्रेतरेतरानुरागपूर्वंयदाकन्यावरेणात्मानं संविदा युद्धादिनापहारयति तदागान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥ **आच्छाद्यचार्हयित्वेति** । वासोविशेषैःकन्यामाच्छाद्यालङ्कारादिभिश्चार्हयित्वा श्रुताचारवन्तंवरंयाच्ञारहितं स्वयमानीय यत्तस्मै कन्यादानं सब्राह्मोविवाहोमन्वादिभिःस्मृतः ॥ २७ ॥ **यज्ञइति** । ज्योतिष्टोमादियागे प्रारब्धमर्थवदृत्विजंप्रचरति यदलङ्कृत्यकन्यादानंक्रियते तंदैवंविवाहंमन्वादय आचक्षते ॥ २८ ॥ **एकमिति** । गोबलीवर्दमेकंद्वेवा वराद्धर्मतोयागाद्यवश्यकर्तव्यधर्मनिमित्तंगृहीत्वा यत्कन्यायायथाशास्त्रंप्रदानंविधीयते सआर्षोविवाहउच्यते ॥ २९ ॥ **सहेति** । सहयुवांधर्मंकुरुत इति प्रदानकाले वाचोक्त्वा यदर्चापूर्वं कन्यादानं सप्राजापत्योविधिःस्मृतः ॥ ३० ॥ **ज्ञातिभ्यइति** । कन्यायैकन्याज्ञातिभ्योयथाशक्तिधनंदत्वा यत्कन्यायाश्चप्रदानं आदानं स्वीकारं स्वेच्छातोनार्षवद्धनजातिपरिमाणानियमेन सआसुरोविवाहउच्यते ॥ ३१ ॥ **इच्छयेति** । कन्यावरयोःपरास्परानुरागाद्यःसंयोगोमैथुनाचरणं समैथुनायहितःकामनिमित्तकोगान्धर्वोविवाहोबोद्धव्यः । इहगान्धर्वादौ मुख्यमेवोपगमनं तुशब्दस्तथाप्रतीते नच ॥ पाणिग्रहणकामन्त्राकन्यात्वेच प्रतिष्ठिताः॥ इति वचनातसंस्कारपरिलोपोयागर्भिणोसंस्क्रियते वोढुःकन्यासमुद्भवः । अक्षताच क्षताचैव पुनर्भूसंस्कृतापुनः इत्यादि मनुयाज्ञवल्क्योक्तसहोढकानीनपौनर्भवलक्षणेषु संसारदर्शनात् । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः इतिचदेवलस्मरणात् ॥ तथा ॥ गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसाश्चयाः ॥ पूर्वंपरिणयस्तेषांपश्चाद्धोमोविधीयते ॥ बह्वृचगृह्यपरिशिष्टदर्शना द्धारतादौच मुख्योपगमनवदेवंच । पाणिग्रहणकामंत्राइत्यादि नरान्तरोपभुक्तकन्याविषयेवतिष्ठते । पुनर्वैवाहिकोविधिःकर्तव्यः इत्यादिवचनाद्गमनोत्तरकालमकृतसंस्कारा द्विजातीनांभार्या नभवति शूद्रस्य भवत्येव त्रिभिर्वर्णैरित्युपादानात्तथाविधपुत्रस्य रिक्थभाग्दर्शनात् ॥ ३२ ॥ **हत्वेति** । हत्वा कन्यापक्षान् प्रमाथ्य छित्वाऽप्रमाथ्याङ्गच्छेदादि कृत्वा भित्वा प्राकारादीन् हामातर्हापितरनाथापह्रियते इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुजलाविलनयनां यःकन्यांगृहादाहरति तदपि भूयः कन्याहरणं राक्षसोविवाहः ॥ ३३ ॥ **सुप्तामिति** । सुप्तांनिद्रोपेतांक्षीबां शीलसंरक्षणानिबर्हणां निर्जने प्रदेशे यस्मिन्विवाहे उपगच्छति सपापहेतुर्विवाहानांमध्ये पैशाचोऽष्टमः ख्यातः ॥ ३४ ॥ **अद्भिरेवद्विजातीनांकन्यादानंप्रशस्यतइति** । ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानंप्रशस्तमित्युच्यते । क्षत्रियादीनांपुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ॥ ३५ ॥ **यइति** । एषांविवाहादीनांमध्यात्यस्य विवाहस्य यत्फलं मनुनाकथितं तत्सर्वंमम यथावत्कथयतोविप्राःशृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वापरानिति । ब्राह्मविवाहोढापुत्रोयदि सुकृतकृद्भवति तदा दश पूर्वान्पित्रादीन् अन्वयिनोमृतान् दशचापरान् पुत्रादीनात्मानंचैकविंशकं पापान्मोचयति । नचाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्रचोदनीयौ । श्राद्धादिवद्वचनगम्यत्वादमुष्यार्थस्य पुत्रादीनांचापापाचाराणांउत्पत्तिमात्रेणैवैषांविमोक्षस्तदानीं अनुत्पन्नत्वात् ॥ ३७ ॥ **दैवोढाजइति** । दैवविवाहोत्पन्नःपुत्रः सप्तपरान्पित्रादीन् सप्तावरान्पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च त्रीन्पित्रादीन् त्रींश्चपुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहोढोजोत्पन्नश्च षट्पुत्रादीन्षट्पित्रादींश्च ॥ ३८ ॥ **ब्राह्मयादिष्विति** । **रूपसत्त्वगुणोपेताइति** । ब्राह्मयादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः साधुप्रियालावण्येन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणलक्षणेन सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्युक्ताः धनिनःख्यातिमन्तःसंपन्नस्रगनुलेपनादिभोगानुष्ठातारः पुत्राजायन्ते शतंवर्षाणांजीवन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ **इतरेष्विति** । ब्राह्मयादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वासुरादिषु दुष्टविवाहेषु क्रूरकर्माणोऽनृतवादिनोवेदयागादिद्वेषिणश्च सुताजायन्ते ॥ ४१ ॥ **अनिन्दितैरिति** । अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हितानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति । तस्मात् गर्ह्यान्विवर्जयेत् नकुर्यात् ॥ ४२ ॥ **पाणिग्रहणसंस्कारइति** । हस्तग्रहणात्मकसंस्कारोगृह्योक्तोसमानजातिषु गृह्यमाणासु शास्त्रेणोच्यते असजातिषु पुनः उह्यमानासु विवाहकर्मणि अयंवक्ष्यमाणोविधिः पाणिग्रहणस्थाने विज्ञेयः ॥ ४३ ॥ **शरइति** । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणःपाणिगृहीता वरप्रान्ताच्छरोब्राह्मणोद्वाहेग्राह्यः वैश्ययाच ब्राह्मणःपाणिपरिगृहीता दात्रादितोदनमयःप्रान्तंब्राह्मणक्षत्रियोद्वाहेग्राह्यम् । शूद्रयापुनर्द्विजात्युद्वाहे तत्ततप्रावृतवस्त्रदशाग्राह्याः ॥ ४४ ॥ **ऋतुकालाभिगामीति** । ऋतुर्गर्भाधानसमर्था स्त्रियोवस्था । तत्कालेभार्यामजातपुत्रोनियमतउपगच्छेत् अनुपगमनेदोषश्रवणात् । तथाचपराशरः ॥ ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसंनिधौनोपगच्छति । घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ किंच ॥ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनऋषिभ्यः इत्येतत् श्रुतिमूलत्वस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनायाः अन्याय्यत्वम् । तथाच पुत्रार्थी संविशेदिति अनेनैतत्श्रुतिमूलत्वमस्याचार्यआविष्करिष्यत्येवं चैतन्मूलत्वादस्य नियमत्वमवसीयते । जातपुत्रस्यत्वनियमः एकपुत्रोत्पादने विधेश्चरितार्थत्वात् । तथाच कामजान्त्वितिदर्शनान्नैकंपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । सहिसंतानायपूर्वेषामिति च । यत्तुदशास्यापुत्रानाधेहीति तद्बह्वपत्यप्रशंसापरं जातपुत्रस्यापि ऋतुकाले नियमगमने कथंदशत्वेत्रावतिष्ठेत् । एवंच नियमोयं नत्वनृतुकाले गमननिषेधार्थापरिसंख्येति । कःपुनरनयोर्भेदविशेषोनियमः तत्राप्राप्तप्रापकोविधिर्नियमः पक्षे प्राप्तंचाहुः समेयजेतेति यदत्रहिदर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेत्येवमादियागचोदनावाक्यतएवपक्षे यागाधिकरणभूतसमदेशप्राप्तिरस्त्येवाधिकरणं विनायागानुपपत्तेः । सूत्रसमयिक्षमाणस्यैतद्वचनमुदास्ते स्वतएवप्रवृत्तेः । विषमेतु यियक्षमाणस्य समाप्राप्तावेतद्वचनं समर्थेविधायकत्वेनार्थवदेवंच विधिफलएवश्रुतेःनियमः । अपरे तु प्राप्तस्यपुनर्वचनंनियममाहुर्यथासर्वतएवात्मानंगोपायेदिति । तत्र चान्यत्रचप्राप्तौ परिसंख्याभवति । यथा पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्यस्त्यत्र शशादीनांच जिघांसा प्रयुक्तत्वात् युगपद्भक्षणप्राप्तिः । अतःपरेच भक्ष्याइति परिसंख्यायन्ते । यद्यपि च स्वार्थहानिःपरार्थपरिकल्पना प्राप्तबाधदोषाक्रान्तत्वंपरिसंख्यायास्तथापि वाक्यार्थानर्थक्यापत्तिरुभयतस्तथा श्रवणं वरमित्यसावप्याश्रीयते स्वार्थहानिविधिप्रतिपादकश्रवणेपि विध्यर्थपरित्यागः । तत्रच आद्यापेतवाक्यप्रमेयभूतस्य प्रतिषेधकल्पना पञ्चव्यतिरिक्तपञ्चनखानांजिघांसा प्रयुक्तस्य भक्षणबाधनमिति । प्राप्तबाधः एवंचेहर्तावनृतौ चार्थित्वाप्राप्तौ सत्यामनृतौ न गच्छेदित्येवं यद्यपि परिसंख्यानुमापद्यते नियमरूपतापाक्षित्वाभा-

वात् तथाप्यननुगमनदोषश्रवणान्नियमार्थतैवन्याय्या स्वदारसंतुष्टश्च नित्यंस्यात् । नरुयन्तरमुपगच्छेदिति ऋतौ उपगच्छेदिति भार्यागमनप्राप्ता च भार्यागमनपरिसंख्यैषा अमावास्यादिवक्ष्यमाणपर्ववर्जनमनृतावपि भार्यातत्संरक्षणवतः । संततिकाम्यया विनाप्यपत्योत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेच्छया नियमतउपेयात् । यत्त्वमावास्यामष्टमीचेत्यादिवक्ष्यति तदृतुकालाभिगामीस्यादित्यनेनार्तौ पर्वस्वपिगमनप्राप्तौ निषेधार्थम् । तथाचानृताविति तत्रचवक्ष्यति॥४५॥ **ऋतुरिति**। चतुर्भिर्दिवसैः उत्तमजननिन्दितैः सहजो षोडशाहोरात्राणि स्त्रीणांरोग्याद्यजनि [तऋ] तुक्रमः॥ ४६ ॥ **तासामिति** । तासांपुनःषोडशानांरात्रीणां आद्याश्चतस्रऋतुदर्शनात्प्रभृति चैकादशीत्रयोदश्यौ च निन्दिताः । अतस्तासु नगन्तव्यं शिष्टादशरात्रयोगमनप्रशस्ताःस्युः ॥४७॥ **युग्मास्विति** । युग्मासु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु गच्छतःपुत्राजायन्ते । अयुग्मासु सप्तमीनवम्याद्यासु स्त्रियः । अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्यांव्रजेत् । तास्वल्पीभावादार्तवस्य तथाचायुर्वेदःयुग्मास्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मां तस्मात्पुत्रस्य दुहितुर्जन्मोत्पद्यते ॥ ४८ ॥ **पुमानिति** । पुंसोधिकबीजे अयुग्मास्वपि रात्रिषु पुमानरूयाकृतिर्दुर्बलोहीनाङ्गोजायते आयुर्वेदएव अभिधानात् । स्त्रीबीजेत्वधिकेयुग्मास्वपि स्त्रीपुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गावाजायते आयुर्वेददर्शनात् । समेस्त्रीपुरुषबीजेयुग्मास्वयुग्मास्वपिनपुंसकंजायते । स्त्रीपुंसयोर्वा वायुना बीजभेदे सतिनिःसारेल्पेच बीजे अग्रहणंगर्भस्य ॥ ४९ ॥

[तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थंस्निग्धंहृद्यंचभोजयेत् ॥ लघ्वाहारास्त्रियः ....]

निन्द्यास्विति । निद्यासु षट्सु अन्यासु चाष्टासु रात्रिषु यासुकासुचिन्नक्रमेणैव स्त्रियंपरिहरन् रात्रिद्वयेऽवशिष्टेगच्छन् गार्हस्थादाश्रमान्तरेपिवसन्ब्रह्मचार्येवभवति । न ब्रह्मचर्यखण्डनदोषोस्य भवतीत्युत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थंरात्रिद्वयगमने यत्रतत्राश्रमेवसन्नपि पुत्रार्थंसंविशेदिति प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्यच महोपकारकत्वेनश्रवणाद्यथाश्रमान्तरेऽत्यन्तब्रह्मचर्योपदेशादयुक्तमेतदित्याहुस्तदसदस्यापिशास्त्रगोचरत्वात् ॥ ५० ॥

[ऋतुकालेतुयोदारान्संन्निधौनोपगच्छति ॥ तस्यरजसितंमासंपितरःस ....]

नेति । कन्यायाःपिता धनग्रहण दोषज्ञः स्वल्पमपिकन्यादानविनियमरूपधनं न गृह्णीयात् । यस्माल्लोभेन तद्गृह्णन् अपत्यविक्रयीभवेत् ॥ ५१ ॥ **स्त्रीधनानीति** । दुहितृभगिन्यादि संबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा पित्रादयउपभुञ्जते । अतस्ते पापाः पापकर्मणोनरकंव्रजन्ति प्रसङ्गात्स्त्रीधनोपजीवनप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ **आर्षइति** । आर्षे विवाहे गोमिथुनंशुल्कंवराद्ग्राह्यमिति केचिदाचार्याःप्राहुः । तत्पुनरसत्यं यस्मादल्पार्थसाध्यत्वादर्थोवाभवतु बहुमूल्यसाध्यत्वाद्भवतु सर्वथा विक्रयस्तावदसौ भवत्येवंगोमिथुनमित्येतत्परमतमित्यवसीयते ॥५३॥ **यासामिति** । यासांकन्यानांपुनःपित्रादयः आत्मार्थंदानंदत्तंवरान्नगृह्णन्ति अपितु प्रसन्नैर्भर्त्रादिभिः अपणपूर्वकंकन्यार्थंदत्तं गृह्णते नासौविक्रयः । किंतर्हिपूजनंतत्कन्यानांकेवलं विक्रयस्पर्शशून्यं अनुकंपारूपं तत् ॥ ५४ ॥

[योमनुष्योमनुष्यंहिविक्रीणन्धनमिच्छति ॥ तस्यमूत्रपुरीषंहिसपरत्रोपजीवति ॥ १ ॥]

पितृभिरिति । पितृभ्रातृभर्तृभिर्बह्वींसंपदमामुकामैःस्त्रियःपूज्याअलंकर्तव्याश्च ॥ ५५ ॥ **यत्रेति** । यस्मिन्कुले पित्रादिभिःस्त्रियःपूज्यन्ते तत्र देवताःप्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतानपूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाःसर्वानिष्फलाः भवन्तीति ॥ ५६ ॥ **शोचन्तइति** । यस्मिन्कुले नवोढादुहितृस्नुषाद्याः सशोकाभवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

यत्र पुनरेताः शोकार्त्तानभवन्ति तत्सर्वकालं वृद्धिमेति ॥ ५७ ॥ **जामयइति** यानिगृहाणि नवोढादुहित्राद्याश्चापूजिताःसद्यो भिशपन्ति तान्यभिचारविशेषहतानीव सर्वनाशंनश्यन्ति ॥ ५८ ॥ यस्मादेवं **तस्मादेताःसदाभ्यर्च्या**इति । **भूतिकामैर्नरैर्नित्यंसंकरेषूत्सवेषुच** ॥ तस्मात्कारणादेताःसंकरेषु कौमुदीमहानवम्यादिषु उपनयनादिषुच सर्वकामैर्मनुष्यैराभरणवस्त्रभोजनैर्नित्यं अभिपूजनीयाः ॥ ५९ ॥ **संतुष्ट**इति । यस्मिन्कुले स्वभार्यया हेतुभूतया नित्यंभर्ता निवृत्ताभिलाषोभार्यापिच यत्रनित्यंस्वभर्त्राहेतुभूतेनानुपजातनरान्तराभिलाषा तत्राविचलं मङ्गलं भवति ॥ ६० ॥ **यदा**ति । यदिस्त्री सुगन्धलेपनादिना कान्तिमती न भवेत्तदाभर्तारंनप्रहर्षयत् । भर्तुरप्रहर्षाच्चगर्भग्रहणंनभवति ॥ ६१ ॥ किंच **स्त्रियांतुरोचमानायामि**ति । स्त्रियांवेषादिना कान्तिमत्यांभर्तृमनोहरतया परपुरुषसंपर्काभावात्तत्कुलमुज्ज्वलंभवति । तस्यांपुनररोचमानायां भर्तृद्विष्टतया नरान्तरसङ्कल्पतः सकलमेवकुलंमलिनीभवति ॥ ६२ ॥ **कुविवाहैरि**ति । आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणापूजनैः प्रख्यातकुलान्यपकर्षंयान्ति । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ ६३ ॥ **शिल्पेनव्यवहारेणे**ति । **अयाज्ययाजनैश्चे**ति । चित्रकर्मादिशिल्पधनप्रयोगकेवलशूद्रापत्यगवाश्वरथक्रयविक्रयादिकृषिराजसेवाव्रात्यादियाजनयागादिकर्माभावबुद्धिमन्त्रानध्ययनैः क्षिप्रमेवकुलान्यपकर्षयान्ति ॥ ६४ ॥ ६५॥ **मन्त्रत**इति । यद्यपि धनेन कुलमितिप्रवादः । तथापिवेदाध्ययनावबोधतदर्थानुष्ठानयुक्तानि पुनःकुलान्यल्पधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये गुण्यतांप्राप्नुवन्ति महतींख्यातिमर्जयन्ति । विवाहप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयैतत्सर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥ **वैवाहिक**इति । अष्टकादि गृह्योक्तंकर्म यथाशास्त्रं वक्ष्यमाणपञ्चयज्ञानुष्ठानंचाग्निसंपाद्यंमात्यहिकंपाकं विवाहभरे अग्नौ गृहस्थःकुर्वीत ॥ ६७ ॥ **पञ्चसूने**ति । पचनदृषत्सूर्पोलूखलपघटाद्याःपञ्चगृहस्थस्य सूनाइव घातनस्थानानि यानि स्वकार्ये योजयन् पापेनसंबध्यते । एवंचास्मात्सूनावचनात्तासांनिष्कृत्यर्थमिति च निष्कृतिवचनात् सूनादोषैर्नलिप्यतइतितद्दोषाभिधानात् । अधर्महेतुत्वमासांतन्निष्कृत्यर्थं महायज्ञानामित्यवसीयते । शास्त्रैकगोचरत्वाद्धर्माधर्मयोर्नचैवंसति महायज्ञानामनित्यतापत्तिः । देवतातिथिभृत्यानामृषयःपितरोदेवताइत्येवमादिरेषांनित्यत्वप्रतिपादनाय सन्ध्योपासनावदुभयार्थत्वमेषाम् ॥ ६८ ॥ **तासामि**ति । तासांचुल्यादीनांसूनानांयथाक्रमंनिष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नपापनिर्हरणार्थंप्रत्यहंपञ्चमहायज्ञागृहस्थानांमन्वादिभिःस्मृताःग्रहणं तेषामपिदेवतात्वात्तथा ऋषीणामपि देवतानामितिग्रहणं तेषामपि कर्तव्यतया स्मृतौ स्मृताः ॥६९॥ तेच **अध्यापन**मिति । जपोहुतइति वक्ष्यमाणोध्यापनशब्देनाध्ययनमपिगृह्यते सब्रह्मयज्ञः । पितृतर्पणंपितृयज्ञः । अग्नौहोमोदेवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनंमनुष्ययज्ञः । एतेवक्ष्यमाणाःकर्तव्यताविशेषाइहस्वरूपमात्रेण निर्दिष्टाः ॥ ७० ॥ **पञ्चे**ति । एतान्पञ्चमहायज्ञान् योयथाशक्तिनजहाति ससर्वकालमपि गृहे वसन् चुल्यादिसूनाजनितैःपापैर्नसंबध्यते ॥ ७१ ॥ **देवतातिथिभृत्यानामि**ति । देवताशब्देनभूतानामपिग्रहणं तेषामपिदेवतात्वात् । तथा ऋषीणामपिदेवतानामितिग्रहणं तेषामपि देवतात्वस्मरणात् भृत्याः ॥ वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् इत्युक्त्वाएषांदेवतादीनांपञ्चानांयोनददाति समाणान्धारयन्नपिनजीवति जीवितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥ **एवंचाकरणनिन्दयैषां** नित्यतामाह **अहुतंचहुतंचैवे**ति । उत्तरश्लोके एषांव्याख्यार्थोभविष्यति । एतानेव पञ्चमहायज्ञानेभिर्नामान्तरंमुनय आचक्षते । नाममात्रभेदोनवस्तुभेदइत्येतत्प्रतिपादयितुं संज्ञान्तरप्रदर्शनमेतत् ॥७३॥ **जपइति** । अहुतशब्देन जपोब्रह्म-

---

(१) सद्यो=सत्यो (गो० २, ५).

ज्ञाख्यःस्मृतः। हुतश्च होमोदेवयज्ञः। प्रहुतश्च भौतिकोबलिःभूतयज्ञः। ब्राह्म्यंहुतंद्विजाग्र्यस्य ब्राह्मणस्यार्चा अतिथियज्ञः। प्राशितंचपितृतर्पणंपितृयज्ञः। यदि कथंचित्सकलमहायज्ञामहानुष्ठानासंपत्तिस्तदा ॥ ७४॥ **स्वाध्यायेनित्ययुक्तःस्याद्दैवेपित्र्येचकर्मणि। उभयत्रापियुक्तोहीति** । ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञानुष्ठानेनित्यंयत्नवान्स्यात् तस्मादेवंयज्ञानुष्ठानपरइदंस्थावरजङ्गमरूपंजगद्धारयति ॥ ७५ ॥ तथाच अग्नौ **प्रास्ताहुतिरिति**। अग्नावाहुतिःसम्यक्कृयथाविधि प्रक्षिप्ता हुता रसाहरणरूपत्वादादित्यस्यादित्यंप्राप्नोति सआहुतिरसः कालेन परिपक्वःआदित्याद्वृष्टिरूपेण जायते। ततोन्नं तदुपभोगेनच प्रजाजायन्ते ॥ ७६ ॥ अपिच **यथवायुंसमाश्रित्यसर्वेजीवन्तिजन्तवः ॥ तथागृहस्थमाश्रित्य वर्तन्तइतराश्रमाः** ॥ यथाप्राणवाय्ववलंबनेन सर्वप्राणिनोजीवन्त्येवंगृहस्थाश्रममाश्रित्यावलंब्याश्रमान्तराणि ध्रियन्ते ॥ ७७॥ एवंच **यस्मादिति**। यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोप्याश्रमिणोवेदार्थोपदेशान्नदानाभ्यां गृहस्थैरेवोपक्रियते तस्मात्श्रेष्ठाश्रमोगृहस्थः। गृहा पत्नी मेधोयज्ञः गृहाधीनोमेधोयस्य गृहमेधी। गृहायांतिष्ठन्तीतिगृहस्थाः। गृहाअस्यास्तीतिगृही ॥ ७८॥ यतएवमतः **ससंधार्योग्रहस्थेनेति**। सगृहस्थाश्रमोस्वर्गसंबन्धं अनंतमिहलोके सुरतसंभोगस्वाद्वन्नादिसुखमनन्तमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयोऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यइति गृहस्थाश्रमफलकथनम् नचानित्यतापत्तिः ॥ ७९ ॥ यतआह **ऋषयइति**। ऋषिप्रभृतयोगृहस्थेभ्यः सकाशाद्यतोऽर्थयन्ते यतःशास्त्रज्ञेन एभ्यःकर्तव्यम् ॥ ८० ॥ किंतदित्याह **स्वाध्यायेनेति**। नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमविरुद्धं पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रमर्चयेत् ॥ ८१ ॥ तेषु पितृयज्ञनिरूपणार्थंतावदाह **दद्यादहरहरिति**। पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन् अन्नोदकक्षीरमूलफलैर्यथासंभवंप्रत्यहंश्राद्धंकुर्यात् ॥ ८२ ॥ **एकमिति**। पंचयज्ञान्तर्गते पितृप्रयोजनएकमपि शक्त्यासति संभवे बहूनपि विप्रान्भोजयेत्। श्राद्धशब्दनोदनाद्वैश्वदेवब्राह्मणभोजने प्राप्तआह। नचैवेति विश्वान्देवानुद्दिश्यान्यंब्राह्मणंनकिंचितभोजयेत् ॥ ८३ ॥ **वैश्वदेवस्येति**। वैश्वदेवार्थस्यान्नस्य सतोवैवाहिकेग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमूहनादि गृह्योक्तेतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणाभ्योदेवताभ्यः प्रत्यहंब्राह्मणोहोमंकुर्यात्। ब्राह्मणग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥ **अग्नेरिति**। **कुहैचैवेति**। स्वाहाकारप्रदानाहोमाइति स्मरणादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाइत्येवमादौ कृत्वा ततोग्नीषोमाभ्यांस्वाहेत्यग्नीषोमयोः समस्तयोर्होमंकुर्यात्। तदनुविश्वेभ्योदेवेभ्योहुत्वाधन्वंतरये कुह्वायनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां अन्तेग्नयेस्विष्टकृतइत्येवं गृह्येग्निविशेषणत्वात् स्विष्टकृतएते स्वाहाकारान्तहोमाः कार्याः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ **एवमिति**। एवमुक्तप्रक्रियया सम्यक्प्रतिदैवतंहविर्हुत्वा प्राच्याद्यासु सर्वासु दिक्षु प्राच्यामिन्द्रायनमइन्द्रपुरुषेभ्योदक्षिणस्यांयमाय यमपुरुषेभ्यः पश्चिमायांवरुणायवरुणपुरुषेभ्यः उत्तरस्यसोमायांसोमपुरुषेभ्यइत्येवंप्रदक्षिणावर्तं इन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्योबलिंदद्यात्। गृह्यएवदर्शनादिहान्तकादिशब्दाभिधानंछन्दोभङ्गभयात् ॥ ८७ ॥ **मरुद्भ्यइतितद्वारिहेरदिति**। मरुद्भ्यइत्येवंद्वारप्रदेशेऽद्भ्यइत्येतदपांमध्ये वनस्पतिभ्यइत्येवंमुशलोलूखले द्वंद्वैकवद्भावाद्विकल्पेनान्यत्र बलिंदद्यात् ॥८८ ॥ **उच्छीर्षइति**। वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यांदिशि श्रियै तस्यैव च पादप्रदेशे दक्षिणपश्चिमायांभद्रकाल्यै ब्रह्मणेवास्तोष्पतये चेतिगृहमध्ये द्वन्द्वनिर्देशेपि आहनिर्देशाभावाद्देवताद्वयं ॥ ८९ ॥ **विश्वेभ्यइति**। विश्वेभ्योवैश्वदेवेभ्य

---

(१) शक्त्या=शद्रात् (गो० २, ५)

इतिचशब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यः इति नाम्नाकाशेप्रक्षिपेत । दिवाचरेभ्योभूतेभ्यइतिदिवानक्तंचरेभ्योभूतेभ्यइति नक्तमितिगृह्यदर्शनात् एतद्वाधारान्तरस्यावचनात् आकाशस्यचप्रस्तुतत्वात् आकाशएव ॥ ९० ॥ **पृष्ठेवास्तुनिकुर्वीतेति** । वेश्मनउपरि वेश्मनः पृष्ठे वास्तुपृष्ठदेशे वा तत्र सर्वान्नभूतयेनमइत्येवंबलिंकुर्यात् । बल्यर्थं धृतान्नशेषंसर्वंदक्षिणस्यांदिशि स्वधापितृभ्यइतिप्राचीनावीतीत्येवंगृह्यदर्शनात् पितृभ्योहरेत् ॥ ९१ ॥ **शुनांचेति** । तदन्वन्यदन्नमुध्दृत्य श्वपतितश्वपाककुष्ठ्यादिकाककृमीणांशनकैरजोवगुण्ठनपरिहारेण भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्याभिहित सर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यःपूजयति सतेजःशरीरोभूत्वा स्पष्टेन मार्गेण येनाशुप्राप्येतेशरीरपातसमनन्तरमेव तेन ब्रह्मलोकंगच्छति । इति पञ्चयज्ञफलकथनं नचानित्यतापत्तिरित्युक्तम् ॥ ९३ ॥

[सायंतनस्यसिद्धस्यपत्न्यमन्त्रंबलिंहरेत् ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायं ॥ १ ॥]

कृत्वेति । एवमुक्तस्वरूपेणैतत्बलिकर्म कृत्वा सर्वगृहभोक्तृभ्यःपूर्वमतिथिंपूजयेत् । भिक्षणशीलाय ब्रह्मचारिणे समकालमेव स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमप्पूर्वं इति गौतमोक्तविधानेनभिक्षांदद्यात् ॥ ९४ ॥ **यत्पुण्यफलमिति** । अल्पगुर्हैमशृङ्गीत्यादियाज्ञवल्क्योक्तविधिना गांदत्वा यत्पुण्यफलं गोदोत्प्रभस्यविष्टपमिति प्राप्नोतितदेव द्विजगृहस्थोभिक्षांदत्वा प्राप्नोति ॥ ९५ ॥ **भिक्षामिति** । फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादि विधिपूर्वकं प्रतिपादयेदिति ब्रह्मचारिभिक्षादानाद्विध्यन्तरमिदम् । तथाच वसिष्ठः श्रोत्रियायाग्रंदत्वा ब्रह्मचारिणेत्याह ॥ ९६ ॥ अपात्रेचैतदातिथ्यादिनकार्यंयस्मात् **नश्यन्तीति** । यानि पितृदैवोद्देशेनान्नानि मोहाद्दानशास्त्रानभिज्ञतया दातृभिरध्ययनविधियज्ञानुष्ठानतेजःशून्यत्वाद्भस्मरूपेषु विप्रेषु दत्तानि तानि तेषांदानशास्त्रानभिज्ञानांमनुष्याणां निष्फलीभवन्ति ॥ ९७ ॥ **विद्यातपःसमृद्धेष्विति** । ज्ञानानुष्ठानतेजःसंपन्नेषु विप्रमुखेषु अग्नितुल्येषु हव्यकव्यादि यत्प्रक्षिप्तंतदिह दुस्तराच्छत्रुव्याध्यादभिभवादमुत्रच महतःपापात्त्रायते ॥ ९८ ॥

[प्रतिग्रहेणशुद्धेन शस्तेन क्रयविक्रयात् । यथा क्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥१॥]

संप्राप्तायेति । स्वयमुपस्थायातिथयआसनाचमनाद्युदकान्नंच व्यञ्जनविशेषैःयथासंभवं सत्कृत्यासनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥ **शिलानप्युञ्छतोनित्यमिति** । अतिदौर्गत्यावृत्तिसंयमातिशयार्थितया शिलानक्षेत्रफलशेषान् अप्युञ्छिन्वतःसभ्यावसथ्याभ्यांसहत्रेतया पञ्चस्वप्यग्निषु होमंवा कुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचपश्चाग्निहोमार्जितंपुण्यं अनर्चितोतिथिर्वसन् स्वीकरोत्यदानदोषकथनेन नित्यतामाह । सभ्योनामाग्निर्महासाधनसीताद्यपनुत्त्यर्थं यस्तत्र तत्र विह्रियते ॥१००॥ अन्नासंभवेपुनः **तृणानीति** । तृणानि विश्रमभूम्याचमनाद्युदकप्रियसत्यवचनानि साधुगृहेष्वतिथ्यर्थंनकदाचिदप्युच्छिद्यन्ते अतोअन्नाभावएतान्यवश्यंदेयानि ॥१०१॥ अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह **एकरात्रमिति** । ब्राह्मणएकांरात्रिंपरगृहेवसन् अतिथिःयतिःस्मृतः यदस्याहनित्यावस्थाने न विद्यते द्वितीयातिथिरस्येत्येवमतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥ **नैकग्रामीणमिति** । समानग्रामनिवासिनं यंचसंगत्यालोकयात्रयाचरितं विचित्रपरिहासकथाजीवनं यस्य सभार्याग्नयस्तस्मिन्नेव ग्रामे संप्राप्तस्तंवैश्वदेवकालेपि संप्राप्तमतिथिंनविन्द्यात् आतिथेयोद्देशतएवग्रामान्तराणिगत्वा ॥ १०३ ॥ **उपासतइति** । येगृहस्थादुर्मेधसः औदरिकतयापरान्नंसेवन्ते तेन परान्नभोजनेन ते जन्मान्तरेऽन्नाद्यदायिनांगृहे पशुतांव्रजन्ति इतिफलप्रतिपादनपरमेतदतःपरपाकोपसेवनंनकार्यम्

॥ १०४ ॥ **अप्रणोद्यइति** । यस्मादयमादित्येनास्तंगच्छता प्रापितोतिथिस्तदानींत्वगृहगमनाशक्तेःसगृहमेधिनोगृहा-नुष्ठयपञ्चयज्ञवता गृहस्थेन न प्रत्याख्येयः । सचवैश्वदेवकाले प्राप्तस्तदुत्तरकालेवा नास्यगृहस्यस्यान्नमनश्नन्गृहे-वसेत् । अवश्यमस्याशनंदेयं अयंच प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थमारंभोन्यथावैश्वदेवहीनामैतत् सायंप्रातर्विधीयतइ-ति **वक्ष्यमाणेनैव** सायमतिथिदानसिद्धावनारंभःस्यात् ॥ १०५ ॥ **नेति** । यदतिथये रोचते तत्तस्माअदत्वात्म-ना **नाश्नीयात्** । अतिथिभोजनंच धनख्यात्यायुःस्वर्गनिमित्तमित्यातिथेयफलकथनंनत्वानित्यतापत्तिः । सर्वंसुकृत-मादत्तइत्याद्युक्तत्वात् ॥ १०६ ॥ **आसनावसथाविति** । युगपदनेकातिथ्यस्थानेसति ह्यासनस्थानविश्रमस्थानश्र-द्धादिशयनानुगमनपरिचरणमितरेतरापेक्षायोत्कृष्टावकृष्टमध्यमेषु उत्कृष्टावकृष्टमध्यमंकुर्यात् । अन्नंपुनस्तुल्यमेव तत्र-विशेषाश्रवणात् ॥ १०७ ॥ **वैश्वदेवइति** । कृतेऽतिथिभोजनपर्यन्ते वैश्वदेवे यद्यपरोतिथिराव्रजेत् तस्मै तदाचा-न्नंयथाशक्तिपुनःपक्त्वाप्रदद्यात् । बलिहरणंच ततोन्नान्नकुर्यात् । बलिहरणनिषेधादात्मसंस्कारार्थता वैश्वदेवस्या-भिप्रेतेत्यवसीयते । अन्नसंस्कारपक्षेकथनमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥ प्रसङ्गाद्ब्राह्मधर्ममाह **नभो-जनार्थइति** । भोजनलाभार्थंविप्रःस्वे कुलगोत्रे नकथयेत । यस्माद्भोजनार्थंते कथयन् उद्गीर्णाशीति विद्वद्भिःकथ्य-ते ॥ १०९ ॥ **ब्राह्मणस्यत्वनतिथिरिति** । ब्राह्मणगृहे गुरुमित्रबन्धुक्षत्रियवैश्यशूद्रानातिथयोभवन्ति । गुरोःप्रभु-त्वात् मित्रबन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् क्षत्रियस्योत्कृष्टः ब्राह्मणः स्यात् । ब्राह्मणक्षत्रियावकृष्टजा-तीयौ स्यातामेव वैश्यस्यापि ॥ ११० ॥ **यदीति** । क्षीणपाथेयोग्रामान्तरवासित्वादतिथिधर्मेण यदिक्षत्रियोविप्रगृहे आगच्छेत् तदा गृहावस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥ **वैश्यशूद्राविति** । वैश्यशूद्रावपाथेयाव-तिथिरूपौ गृहेप्राप्तौ तदोकारुण्यात्संभोजनीयौ ॥ ११२ ॥ **इतरानिति** । उक्तक्षत्रियादिव्यतिरिक्तान् सखिबन्धुसहाध्या-यिप्रभृतीन् प्रीत्याहेतुभूतया गृहमागतानन्नंयथाशक्ति संस्कृत्य भार्याभोजनकाले भोजयेत् । आत्मनोपि कालोवशिष्टं-तुदंपतीतिवक्ष्यमाणत्वात् । गुरोस्तुकालान्वभिधानप्रभुत्वेन स्वायत्तकालत्वात् ॥ ११३ ॥ **सुवासिनीरिति** । जीवच्छ्वशुर-पितृकाः स्त्रियः कुमार्यातुरगर्भिणीश्च अतिथ्यनुगतानेवाविलंबमानोभोजयेत् । अग्रतः एव पाठे ऽतिथिभ्यःपूर्वमेव ॥११४॥ **अदत्वेति** । एतेभ्योभृत्यपर्यन्तेभ्योतिथ्यादिभ्योदत्वा योव्यतिक्रमादोषऽनभिज्ञःपूर्वंभुङ्क्ते सभुञ्जानएतत्फलभूतंमरणा-समनन्तरमात्ममात्मनः श्वगृध्रखादनंनजानाति ॥ ११५ ॥ **भुक्तवत्स्विति** । आतिथ्यादिज्ञातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु ततोन्नावशिष्टंजायापती पश्चादश्नीयाताम् ॥ ११६ ॥ **देवानिति** । गृहेभवा गृह्याइत्यन्तेन भूतयज्ञउक्तइति वक्ष्यमाणप्रत्यवा-यकथनार्थोयमनुवादः ॥ ११७ ॥ **अघमिति** । यआत्मार्थमेवपचति नदेवादिभ्योददाति सपापहेतुत्वात्पापमेवकेवलंभुङ्क्ते । नान्नलेशमपि यस्मात्यदेतत्पाकयज्ञशिष्टाशनंसाधूनां अन्नमुपदिश्यते ॥ ११८ ॥ अतिथिपूजाप्रसङ्गेनाथराजादीनांपूजाविशेषउच्यते **राजर्त्विकस्नातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलानिति** । जनपदाभिषिक्तंक्षत्रियंगृहागतं याजकंऋत्विजं यःक-श्चिद्गृहस्थोद्विजातिर्विद्याव्रतस्नातकं शिष्योगुरुं श्वशुरोजामातरं जामाताश्वशुरं भागिनेयोमातुलं मधुपर्काख्येन गृह्यो-क्तरूपेण **कर्मणा पूजयेत्** । परिमितात्संवत्सरात् संवत्सरेऽतीते पुनर्गृहागतानेतान्पूजयेत् । ये तु स्नातकमाचार्यः पूजयेत्तंप्रतीतमित्युक्तत्वादित्याहुस्तेषांपरिसवत्रानितिस्नातकविशेषणंकथंस्यात ॥ ११९ ॥ राजस्नातकयोःसंकोचायेदमाह । **राजेति** । राजस्नातकौ यज्ञकर्मण्येव संप्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ । नत्वयज्ञेसंवत्सरादूर्ध्वं अपीति शास्त्रमर्यादा ।

(१) तदाकारुण्यात्संभोजनीयौ=तदोभावपि कारुण्यंनिर्वाहयन् दासभोजनकाले भोजयेत् (गौ० २, ५)

संवत्सरात्पुनः अर्वाक् यत्नेपि न पूज्यौ। पूर्ववाक्योपरिसंवत्सरादित्युपादाने अत्र च नतुयज्ञइत्युपादानात् राजस्नातकपूजासंकोचार्थत्वं अस्य प्रतीयते ॥ १२० ॥ सायमिति। दिनान्तेऽन्नस्यसिद्धस्य इन्द्राय नमइत्येवमादिमन्त्रवर्जमनसांद्देशेन पत्नी बलिहरणंभूतयज्ञाख्यंकुर्यात्। यस्मादेवंनामयज्ञाद्यात्मभोजनपर्यन्तं एतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥ पितृयज्ञमिति। आहिताग्निरमावास्यायांश्रौतंपिण्डयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा औपसदाग्निरप्येवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वेतिसूत्रवचनात् सूत्रोक्तंतदेव कृत्वा मासिभवंपिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतानांपिण्डानामनुपश्चादाह्रियते इतिपिण्डान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यात्। विप्रग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ अधुना नामवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरकरणमस्य समर्थयते पिण्डानामिति। यतएव तन्मासिकंश्राद्धंपिण्डानामनुपश्चादाह्रियते ततःपिण्डान्वाहार्यकमेतद्विद्वांसोमन्यन्ते। एवंच युक्तं यत्पिण्डपितृयज्ञानन्तरंक्रियतइति। तन्मांसेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना प्रयत्नतःकार्यं तदभावे पुनरन्यैर्हविष्यैः ॥ १२३ ॥ तत्रेति। तस्मिन् श्राद्धे भोजनीयायेच वर्जनीयाः यथासंख्याकाश्चयैश्चान्नैस्तत्कर्तव्यंतत्सर्वंप्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥ यद्यपदेशतस्तस्ययेभोजनीयाःस्युरितिश्रुतंतथाप्यल्पवक्तव्यत्वात् संख्यांतावदाह द्वाविति। द्वौपित्र्याङ्गभूते दैवे पितृपितामहप्रपितामहोद्देशेन त्रीन् एकैकंवा दैवपित्र्ययोर्ब्राह्मणंभोजयेत्। उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽप्यधिकभोजने नैवप्रवर्तेत। यत्तु नत्वेवैकंसर्वेषांपिण्डे व्याख्यातमिति गृह्यदर्शनान्निमन्त्रयेत त्र्यवरानिति चेहाभिधानादेकैकमुभयत्रवेत्यस्य विस्तरप्रतिषेधार्थवादत्वमाह तदसत्। द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनित्येतद्विकल्पेनास्य श्रवणात्। याज्ञवल्क्येचैककमेवचेतिविधिदर्शनाद्वसिष्ठेच ॥ यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धे दैवंतत्रकथंभवेत् ॥ अन्नंपात्रेसमुद्धृत्य सर्वस्यप्रकृतस्यच ॥ देवतायतनेकृत्वाततःश्राद्धंप्रवर्तयेत् इत्येकब्राह्मणभोजनात् यत्पुनर्नत्वेवैकमित्यादि गृह्यवचनंतद्द्रव्यब्राह्मणादिसम्यक्संपद्विषयं नत्वत्यन्तप्रतिषेधार्थम्। तथाचैतदनन्तरमेवगृह्यकृत काममनाद्यइत्याहादनीयाद्यभावात्। कामनेकमपि सर्वेषांभोजयेदित्येवंचनिमन्त्रयेतत्र्यवरानिति। एतदपिद्रव्यब्राह्मणादिसम्यग्विषयं नत्वेवैकविध्यत्यन्ताभावज्ञापकं विस्तरइतिवृत्तवशात् प्रथमे वा चशब्दइति स्मरणात् ॥ १२५ ॥ सत्क्रियामिति। ब्राह्मणपूजांचोक्षादिदेशमपराह्णकालंशौचंगुणवद्ब्राह्मणलाभविस्तारोनाशयति तस्मादुक्तातिरिक्तब्राह्मणभोजनंनकुर्यात्। हेतुतोविस्तरनिषेधात् तत्क्रियातिसंभवेऽधिकब्राह्मणभोजनमप्यस्ति। तथाच गौतमोक्तेऽवरानन्नचब्राह्मणान्भोजयेत्। अयुजोवायथोत्साहमिति ॥ १२६ ॥ प्रथितेति। योयंपित्र्योनामविधिःपित्र्यंकर्म एषा प्रेतकृत्या प्रेतोपकारार्था क्रिया क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा नानाश्रमान्तरैः सर्वगृहिणांख्याता तस्मिन्कृत्ये पित्र्ये कर्मणि युक्तस्य तन्निष्ठस्य लौकिकी स्मार्ती प्रेतक्रिया प्रेतोपक्रियते गुणवत्पुत्रपौत्रप्रबन्धोत्पत्त्या तस्मादेतद्यत्नतः कार्यम् ॥ १२७ ॥ श्रोत्रियायेति। दैवपित्र्यादीन्यन्नानि छन्दोमात्राध्यायिने देयानि छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगान्नात्यन्तापायेन नियमः संभवे पुनः समस्तशाखाध्यायिदानम्। यत्नेन भोजच्छ्राद्धेबह्वृचमित्यादिनामिति सति पुनः श्रोत्रियत्वेसति श्रुतवृत्ताभिजनादि योगे च पूज्यतमाय विप्राय देयानि यतस्तस्मै दत्वा पितॄन्प्रतिप्रकर्षेणातिशयेनोपकारकंभवति ॥ १२८ ॥ यस्मात् एकैकमिति। दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदार्थविदंभोजयेत्। परिपूर्णफलंपितृतृप्त्याख्यंप्राप्नोति नत्वविदुषोबहूनपिभोजयन्पुष्कलंफलमाप्नोतीत्यभिधानात्ब्राह्मणस्य भोजनमत्र प्रधानंपिण्डदानादिरङ्गमित्यवसीयते ॥ १२९ ॥ दूरादिति। येमातृतोदशपुरुषं पितृतोदशपुरुषंइत्यादिसूत्रकारोक्तविकल्पपरीक्षान्यायेन समस्तशाखाध्यायिनंब्राह्मणंपरीक्षेत। यस्मात्तस्मात्तथाविधोब्राह्मणोहव्यकव्यानांतीर्थमिव तीर्थेनोदकावतरणमार्गेणोदकानिमोग्रच्छन्त्येवंतथाविधेन ब्राह्मणेन हव्यकव्यानि देवान् पितॄन् गच्छन्ति। तथाविधोब्राह्मणोऽतिथितुल्यःस्मृतोमहाफलत्वात् ॥ १३० ॥ तद्धर्मामिति। यत्र दैवपित्र्यादावन्

ग्विदांब्राह्मणानांदशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैकोवेदविद्भुक्त्वा प्रीतः तुष्टोधर्मतोधर्मोत्पादनेन तान्सर्वानर्हति स्वीकर्तुंयोग्योभवति तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः । इतिविद्वद्ब्राह्मणभोजनस्तुतिः ॥ १३१ ॥ **ज्ञानोत्कृष्टायेति** । विद्योत्कृष्टेभ्योहव्यकव्यानि देयानि नान्येभ्योयस्माद्यथा रुधिरोपलिप्तौ हस्तौ रुधिरेणैव अपगतनल्लेपौ कर्तुं [न] पार्यैते अपि तूदकेनैव शक्येते एवंचाज्ञदानमुखेन नात्मोत्तारयितुंशक्यते अपितुविद्वद्दानद्वारेणैवेत्यविद्वन्निन्दया विद्वद्दानस्तुतिः॥१३२॥**यावतइति** । यत्सङ्ख्याकान् ग्रासान हव्यकव्येष्ववेदविद्ग्रसते तत्सङ्ख्याकानेव प्रस्तुतश्राद्धकर्ता ज्वलितान् स्थूलानशूलर्ष्ट्याख्यायुधानयःपिण्डानग्रसते इति अविद्वद्दानफलकथनम् । तथाच व्यासोदातुरेवफलमाह ॥ ग्रसते यावतः पिण्डान् तस्य वै हविषोनृचः ॥ ग्रसते तावतः स्थूलान् गत्वा वैवस्वतः क्षयम् ॥ १३३ ॥ **ज्ञाननिष्ठाइति** । केचिदात्मज्ञानपराविप्राभवन्ति । अपरे कृच्छ्रादितपःप्रधानाः । अन्ये तु तपोऽध्ययननिरताः ॥ अपरेयागादितत्पराः ॥ १३४ ॥ इतिकिमाह **ज्ञाननिष्ठेष्विति** । ज्ञानप्रधानेभ्योयत्नेन पित्रार्थानि देयानि दैवार्थानि पुनः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण चतुर्भ्योज्ञाननिष्ठादिभ्योपीति ॥ १३५ ॥ **अश्रोत्रियइति** । यःश्रोत्रियःपुत्रःआत्मनःश्रोत्रियोयः श्रोत्रियपुत्रःआत्मनाचाश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥ योःकःश्रेयान् इत्युपन्यस्याह **ज्यायांसमिति** । अनयोःपूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्यात्श्रोत्रियपुत्रं आत्मनाश्रोत्रियमपि प्रशस्यतरंजानीयात् पश्चात् श्रोत्रियपुत्रआत्मनाच श्रोत्रियःसतदधीतवेदपूजार्थंपूजामर्हति वेदस्तद्द्वारेण पूज्यते । नत्वसौपूजार्हइति पित्रादिविद्यापरीक्षार्थमेतच्चाश्रोत्रियदानार्थं श्रोत्रियायैवदेयानीतिनियमादेवंच ॥ दूरादेवपरीक्षेतेत्येतत् विद्याव्यतिरिक्तजात्यातिशयपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥ **नश्राद्धेभोजयेन्मित्रंधनैःकार्योस्यसंग्रहः । नारिंनमित्रंनाभिभर्तुं विज्ञातंभोजयेद्द्विजम्** ॥ मित्रंश्राद्धे न भोजयेत् किंतर्हि धनान्तैररस्यैमव्यादिस्नेहःकार्योयं पुनःशत्रुंनमित्रंनाभिभर्तुंविज्ञातंब्राह्मणंश्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥ **यस्येति** । यस्य मित्रोपकारपराणि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकंफलंन भवतीति । फलाभावकथनपरमेतत् । नकेवलंपूर्वमित्रस्य श्राद्धादिना देयंयावत् ॥ १३९ ॥ **यइति** । श्राद्धदानेनानेन सह मैत्री मे भविष्यति इति एवं योमनुष्यःशास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन मित्रभावंकुरुते समित्रहेतुत्वाच्छ्राद्धंमित्रमस्येति श्राद्धमित्रोद्विजापसदःकर्मान्तरार्जितेनापि स्वर्लोके न संबध्यतइति ॥ १४० ॥ **संभोजनीति** । सा दक्षिणा तद्दानंसह भुज्यते ययेति संभोजनीया गोष्ठी । पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता सा च मित्रार्थत्वादिहलोके एवास्ते अन्धागौर्यथैकस्मिनगृहे न परलोके प्रत्युपकाराय भवति ॥ १४१ ॥ **यथेति** । त्वार्जना **यथा ऊषरे** भूमदेशे धान्यान्युप्त्वा कर्षकःफलंन प्राप्नोति एवमश्रोत्रियाय श्राद्धादि दत्वा दाता न फलंप्राप्नोति अश्रोत्रियदाने वैफल्यकथनार्थमेतत् ॥ १४२ ॥ **दातॄनिति । विदुषे दक्षिणा दत्ता भवति प्रेत्यचेहच** ॥ वेदार्थविदे च यथाशास्त्र श्राद्धादिदत्तंपितृतृप्त्याख्यामुत्रिकफलेन कीर्त्यनुषङ्गैहिकफलेन च दातॄन्सफलान्कुरुते । प्रतिगृहीतॄंश्च तत्प्रतिग्रहलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेनामुत्रसफलान्कुरुते अधर्मार्जितद्रव्यानुष्ठितयागादिनैष्फल्यात् इहलोकेचधर्मार्जितधनकृतकृष्यादिफलविषयान्सफलान्कुरुते इतिविद्वद्दानस्यदातृप्रतिगृहीतृदृष्टादृष्टफलकथनार्थमेतत् ॥ १४३ ॥ **काममिति** । वरंगुणवद्ब्राह्मणान्तराभावेसगुणं मित्रंश्राद्धेभोजयेत् । न योग्यमपि शत्रुंयतोऽरिणाश्राद्धादिभुक्तंपरलोकेनिष्फलंभवतीति । अन्याभावे गुणवन्मित्रप्रतिप्रसवार्थमेतत् । छन्दोमात्राध्यायिनिश्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयिणंनैयमिकमुक्तम् ॥ १४४ ॥ अधुनातु सतिसंभवे फलविशेषार्थंसमस्तशाखाध्यायिनि दानमाह **यत्नेनेति** । समस्तशाखाध्यायिनंबह्वृचंतथाविधमेवाध्वर्युं छन्दोगं चैवंविधमेवाध्वर्युंयत्नेन श्राद्धेभोजयेत् । वृत्तवशान्नानाप्रकारैःशब्दैः सकलशाखाध्यायिनएवैते युक्ताः । येतु छन्दोमात्राध्यायिप्रतिषेधार्थं श्रोत्रियायैव देयानीत्येतद्विशेषणार्थत्वमस्याहुस्तेषा-

मनेनैवसिद्धे श्रोत्रियायैवदेयानीत्येतदनर्थकंस्यात् ॥ १४५ ॥ एषामिति । एषांबह्वृचादीनांमध्यादन्यतमोयस्य त्व र्चितमनाःश्राद्धंभुञ्जीत तस्य पित्रादि सप्तपुरुषव्यापिन्यनवच्छिन्ना पितॄणांतृप्तिःस्यादिति समस्तशाखाध्यायिभोजन फलकथनम् । अतएवविज्ञायते यत्र क्व च नावस्थिताःपितरःपित्राद्युपहृतकव्यैःसुखमासते । इतश्च पितृतृप्तिफलमेतत् श्राद्धकर्मणि च अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्रचोदनीयौ शास्त्रैकगोचरत्वे वैश्वानरवत्तथैवागमात् ॥ १४६ ॥ एषइ ति । हव्यकव्यप्रदानेन एषमुख्योविधिः यदसंबन्धिभ्यःश्रोत्रियादिभ्योदीयतइति । अयंवक्ष्यमाणः पुनर्मुख्याभावे विधि र्बोद्धव्योमुख्याभावेच सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥ मातामहमिति । मातामहमातुलभागिनेयश्वशुरविद्यागुरुदौहित्र र्त्विग्याज्यान्भोजयेत् । विट्दुहिता । तस्याः पतिंविट्पतिं जामातरंबंधुंच सगोत्रादिकम् ॥ १४८ ॥ नेति । धर्मज्ञोदैवेकर्म णि भोजनार्थंब्राह्मणंन परीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणैवासौ तथा प्रतिपद्यतत्रभोजनीयः । पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते दूरादेवप रीक्षेतेत्युक्तनीत्या यत्नतःपरीक्षेत ॥ १४९ ॥ येस्तेनाःपतिताक्लीबाइति । स्तेनादीनविप्रानहव्यकव्ययोरुभयोरप्ययोग्या न्मनुराह । चौरान्ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्रतस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात् । पतितमेकादशेवक्ष्यति । क्लीबोनपुंसकं । नास्तिपर लोककर्मेत्येवं वर्तनंयेषांते नास्तिकवृत्तयः ॥ १५० ॥ जटिलमिति । ब्रह्मचारिणमस्वीकृतवेदं अत्यन्तानध्ययनस्य श्रोत्रि यायैव देयानीति नियमे सति प्राप्त्यभावात् । तथा दुश्चर्मंद्यूतवृत्त्या:ऽयाज्ययाजकान्श्राद्धे न भोजयेत् । दैवेत्वनिषे धस्तथायत्रोभयनिषेधमिच्छति तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रचेति करोति ॥ १५१ ॥ चिकित्सकान्देवलकान्मांसवि क्रयिणस्तथेति । चिकित्सकादयोहव्यकव्ययोरुभयोरपि वर्जनीयाभवेयुः । चिकित्सकोभिषक् देवलकः प्रतिमापरिचा रकः अनयोश्चवृत्त्यर्थत्वेनैतत्कुर्वतोरयंप्रतिषेधोनधर्मार्थं तत्रविहितत्वात् । मांसविक्रयिणःसकृदपि । तथाच सद्यःपतति मांसेनेतिलिङ्गमन्यथाविपणेनगतार्थंस्यादिहचजीवन्तइत्युपादानात् मांसेनसकृदपि प्रतीयते विपणोवाणिज्यम् ॥ १५२ ॥ प्रेष्यइति । ग्रामराजभृतकः कुत्सितनखः श्यावदन्तः गुरोःप्रतिकूलाचरणः त्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निः प्रतिषिद्धवृद्धिजी वीत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । पूर्ववाक्यादेव क्रियानुवृत्तेरेवमुत्तरत्रापि ॥ १५३ ॥ यक्ष्मीति । क्षयी वृत्त्यर्थ त्वेनपशुपालःप्रसिद्धः । परिवेत्तृपरिवित्तीच वक्ष्यमाणौ निराकृतिः वेदादीनांनिराकर्ता अनुपजीव्योब्राह्मणानांद्वेष्टा ग णमध्यगतोब्राह्मणादिभिः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याःस्युः ॥ १५४ ॥ कुशीलवइति । नटःगायनादिकृतस्त्रीसंप्रयो गोब्रह्मचारी शूद्रायाभर्ता । पुनर्भ्वाःपुत्रोवक्ष्यमाणः काणः यस्य च जायाजारोगृहे इत्येतेहव्यकव्ययोः परिहरणी याः ॥ १५५ ॥ भृतकाध्यापकइति । पणपूर्वाध्यापकः पणपूर्वाध्यापितः शूद्रशिष्यः तस्यैव च गुरुः नत्वगुरुः तस्या नुकल्पेभोज्यत्वेनोक्तत्वात् । परुषभाषी कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणावेते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः ॥ १५६ ॥ अकारणपरि त्यक्तेति । मातृपितृविद्यागुरूणांनिष्कारणंपरित्यक्ता पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिसंबन्धःसंपर्कंगतोर्वागपिसंवत्सरात् । संवत्सरेण तु पतितत्वादेवगतार्थता संवत्सरेणपततीति ॥ १५७ ॥ अगारदाहीति । गृहस्य दाहकोमारणद्रव्य दाता कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमश्नाति सोमस्य लतारूपस्य विक्रेता समुद्रंयोगच्छति स्तुतीनांपाठकः तिलादेः पेषकः लेख्यसाक्ष्यादौ कूटस्य कर्ता इत्येते उभयत्रपरिहरणीयाः ॥ १५८ ॥ पित्रेति । पापरोग्यभिशस्तश्च जालिकोरस विक्रयी ॥ शास्त्रलेकवस्तुषु यःपित्रासह विवदते कितवोऽपरदेवयतीतरस्योक्तत्वात् । केका इति पाठकाचारः । सुरा

व्यतिरिक्तमद्यस्य पाता कुण्डीपातकोपपातककर्तृत्वेनोत्पन्नाभिशापिसत्यपि तत्कारित्वनिश्चये सत्याजीधर्मानुष्ठाने रसशब्द-स्येक्षुरसादावपि प्रसिद्धत्वात् तद्विक्रयी विषयस्यवतत्राप्यर्थशास्त्रेरसशब्दप्रयोगादित्येतउभयत्रपरिहर्तव्याः ॥ १५९ ॥ **धनुःशराणामिति** । धनुःशरस्य कारकोऽग्रेदिधिषूपतिर्भ्रातुर्मृतस्येति वक्ष्यमाणोवृत्तवशादग्रइत्यस्यालापेनसत्यभामा-भामेतिवत् । यत्तु गौतमीयपर्यालोचनयाग्रेदिधिषूपतिशब्देन द्वयंनिषिध्यते अग्रेदिधिषूपतिः दिधिषूपतिश्चतत्राग्रेदि-धिषूपतिरनूढाकन्यागामी दिधिषूपतिस्तद्वोढेत्याहुस्तरसदशद्वार्थत्वात् । नचदिधिषूपतिश्चतद्वोढेतिव्याख्यानमुक्तंभ्रातुर्मृत-स्येतिमानवलक्षणाविरोधात् । मित्रस्ययोऽपकारेवर्तते द्यूतवृत्तिःसभिकःपुत्रेणाध्यापितोमुख्यस्य पुत्राचार्यत्वस्यासंभ-वात् ॥ १६० ॥ **भ्रामरीति** । अपस्मारी गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः श्वित्री शूचकःधातुसंक्षोभादियुक्तोऽन्धोवेदस्य कुत्सकः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याःस्युः ॥ १६१ ॥ **हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकइति** । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणांविनेता ज्यो-तिःशास्त्रेणजीवनः पक्षिणांवार्तनपूर्वकंक्रीडार्थंपोषयित्वायुद्धशिक्षयिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १६२ ॥ **स्रोतसामिति** । उदकागमनसेतुबन्धभेदकः भेदादिनादेशान्तरंनेताच तेषामवच्छादनकृत् । वास्तुविद्याजीवनः । दूतोराज-प्रेष्यव्यतिरिक्तोपि । वृक्षाणांरोपयिता मूल्येन न धर्मार्थंदशाम्रवापी नरकं न यातीत्यादिनोदनात् ॥ १६३ ॥ **श्वक्रीडीति** । श्वभिर्यः क्रीडति याजकक्रियादिजीवकः कन्यायानिन्दकः हिंसारतः शूद्रजीवनोवृषलपुत्रइतिवा-पाठः । चतुर्दश्यादौविनायकादिगणयागकृत् इत्येव उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६४ ॥ **आचारहीनइति** । प्रत्यु-त्थानाद्याचारवर्जितःक्लीबोनिरुत्साहोनपुंसकस्योक्तत्वात् । सर्वदा याञ्चास्वभावोऽस्वयंकृतंवापि यःकृष्यावृत्यन्तरसंभ-वेपि जीवतिश्लीपदीव्याधिविशेषाद्धुलूलैकचरणःसाधुभिर्निन्दितः केनापिनिमित्तेनेत्येतदुभयत्र बहिःकार्याः ॥ १६५ ॥ **और्भिकइति** । मेषमहिषजीवीपुनर्भवोभर्ता मूल्येनप्रेतानांनिर्हारकोनधर्मार्थं । एतद्वै परमंतपोयत्प्रेतमरण्यंनिर्ह-रन्तीतिश्रुत्यानोदितत्वात् एते यत्नतउभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६६ ॥ **एतानिति** । एतेनिन्दिताचारास्ते-नादयःइहजन्मनि काणादयश्चैवंकर्मविशेषेण जायन्ते इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रागजन्मन्यतएतान् योग्यब्रा-ह्मणैःसह एकपंक्तिभोजना [न] र्हान् ब्राह्मणापसदान् द्विजःश्रेष्ठःशास्त्रज्ञोदैवेपित्र्येच वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ **ब्राह्म-णइति** । **तृणाग्निर्यथाहविषोपशाम्यति** न हविर्दहनसमर्थस्ततश्चनिष्फलस्तत्र होमएवंनिष्फलत्वाद्वेदाध्ययनेनशू-न्योब्राह्मणस्तृणाग्नितुल्योतस्माउद्देशेननदातव्यम् । यतोनभस्मनि होमःक्रियते । श्रोत्रियायैव देयानि अनेनैव अनधी-यान निषेधसिद्धौ इदंवचनंदैवेकाणादीनांछन्दोध्यायिनां स्वाचाराणां अभ्यनुज्ञानार्थंगर्हिताचारंवर्जयेत् । अनधीयानंच यस्तु स्वाचारोधीयानश्च तस्यदैवेकाणत्वलिङ्गसंसूचितंप्राग्जन्मार्जितगर्हितकर्म । शेषत्वमनपेक्षं तथावसिष्ठः ॥ अथचेन्मन्त्रसंयुक्तः शारिरैःपङ्क्तिदूषणैः ॥ अदुष्यन्तंयमःप्राहपङ्क्तिपावनएवसइति ॥ १६८ ॥ **अपङ्क्त्यदानइति** । पङ्क्तिभोजनानर्हदाने दातुर्य-देनोदैवपित्रार्थहविषि फलोत्पत्तिर्भवति तत्साकल्येन प्रवक्ष्यामि ॥ १६९ ॥ **अव्रतैरिति** । वेदग्रहणार्थंसावित्र्यादिव्रतरहितैः तथापरिवेत्रादिभिरन्यैश्च स्तेनादिभिरपाङ्क्तैर्यद्देवपित्र्यर्थंभुक्तं तत्सुकृतलेशवशेन रक्षांसि भुञ्जते न दात्रभिमतफलायभ-वति । अव्रतानांचनिषिद्धमध्यापठितानामप्यस्मादेव निषेधोबोद्धव्यः ॥ १७० ॥ परिवेत्रादीनप्रसिद्धत्वाल्लक्षयति **दाराग्निहोत्रसंयोगमिति** । योज्येष्ठेभ्रातर्यकृतदारके तिष्ठति सति दारश्रौतस्मार्ताग्न्यानयनंकुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठश्चपरिवित्तिर्बोद्धव्यः ॥ १७१ ॥ प्रसङ्गादेतद्व्यतिक्रमफलमाह **परिवित्तिरिति** । परिवित्तिपरिवेत्तारौ य-याच कन्यया हेतुभूतया परिवेदनंक्रियते दाताच कन्यायायाजकश्च तदुद्वाहहोमस्योपदेष्टा येषांपञ्चमस्तेनरकं

गच्छन्ति ॥ १७२ ॥ **भ्रातुरिति** । मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां यो नियोगधर्मं हित्वा-कामेन हेतुभूतेनानुरागं भावयेत् सोग्रेदिधिषूपतिः निषिद्धत्वात् । अत्र वृत्तवशात्सत्यभामावच्चाग्रशब्दस्यप्रयोगः । ॥ १७३ ॥ **परदारेष्वि** । परभार्यायांकुण्डगोलकाख्यौ सुतावुत्पद्येते । तत्रसपतिकायांयउत्पद्यते सकुण्डोवि-धवायाश्चगोलकः ॥ १७४ ॥ **तेतुजाताःपरक्षेत्रइति** । तेपरभार्याजाताःकुण्डगोलकाख्याअदृष्टार्थानुप्रयोगाप्राणिमात्र-व्यपदेशार्हाहव्यकव्यानीहदत्तानि लोकआनुषङ्गिककीर्त्याख्यफलभावादमुत्र देवपितृतृप्त्यभावाद्दातॄणांनिष्फलानि भव-न्तिकुर्वन्तिवा ॥ १७५ ॥ **अपाङ्क्त्याइति** । पङ्क्तिभुञ्जानानर्हांस्तानपियावतःयावत्सङ्ख्याकान् अनर्हान्भुञ्जाना-नर्हा [न] नुपश्यन्ति तावत्संख्याकानांसंबन्धितत्रश्राद्धादौदाताऽज्ञोनान्नफलमाप्नुयात् इति अपाङ्क्त्यादर्शनफलक-थनम् ॥ १७६ ॥ अन्धादीनांविशेषमाह **वीक्ष्येति** । अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्र संनिहितोसौ पाङ्क्त्यानांनवतेः संबधिभो-जनफलंनाशयति । एवंकाणःषष्टेः। श्वित्री शतस्य कुष्ठीसहस्रस्य । इत्यन्धादिसन्निधिफलकथनं संख्यावैचित्र्यादेवेदमप-रमप्यवसीयते । यदथचेन्मन्त्रवियुक्तइत्युक्तंच शिष्टदर्शनावष्टंभेन काणादीन्भोजयिष्यतःपूर्वपूर्वमपचितसंख्यानिंदित प्रवृत्तिस्तदलाभेऽधिकनिन्दितइति ॥ १७७ ॥ **यावतःसंस्पृशतीति** । शूद्रस्य पाकयज्ञादेरुपद्रष्टाकर्ताच यत्संख्या-न् ब्राह्मणानङ्गैःस्पृशति आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मन्तुपृथगिति स्पर्शनिषेधाद्यावतांपंक्तौ उपविशति तत्संख्यानां-संबन्धिभोजनफलंनभवतीति शूद्रयाजकभोजनफलं अतएवचाप्यनिषिद्धगणपठितस्यापि निषेधोबोद्धव्यः ॥ १७८ ॥ **वेदविदिति** । वेदज्ञोपिविप्रः शूद्रयाजकसकाशाल्लोभेन दानादिप्रतिगृह्य मृन्मयापक्वशरावाप्युदकइवाशुविनाशमुपै-ति । प्रसंगाल्लाघवार्थमप्यकृतमप्येतदुक्तमन्यत्रहि क्रियमाणे शूद्रयाजकग्रहणं कर्तव्यंस्यात् ॥ १७९ ॥ **सो-मविक्रयिणइति** । सोमविक्रयिणे यद्दत्तंतद्दातृभोजनार्थंशक्तस्संपद्यते । तच्चशकृद्भोजने तिर्यक्जात्युत्पत्तिफल-तास्यादनेन प्रकारेणोक्तंभवत्येवंपूयरुधिरेपि व्याख्येये । नष्टंविनाशमुपगतंअतश्चतत्फलंभवति । अप्रतिष्ठमलब्धास्पद-मतस्थानाश्रयत्वान्नफलदानसमर्थं ॥ १८० ॥ **यदिति** । वाणिजिकाय यद्दत्तंतन्नेहकीर्तये नापिपरलोकफलाय-भवति । पुनर्भूपुत्राय च दत्तंनिष्फलं भस्मनीवहुतंहव्यंतत्प्रेत्य ॥ १८१ ॥ **इतरेष्विति** । इतरेभ्योऽनु-क्तफलेभ्योऽपाङ्क्तेभ्योयद्दत्तमन्नंतन्मेदशोणितानांमध्ये मज्जति । भवतीति विद्वांसोऽयसोमविक्रयिणेविष्ठेतिवद्व्या-ख्येयम् ॥ १८२ ॥ **अपाङ्क्त्योपहतेति** । स्तेनादिभिः पङ्क्त्युपविष्टैर्दूषितापङ्क्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पङ्क्तिप-वित्रीकरणान्ब्राह्मणान्साकल्येनशृणुत । यद्यप्यस्यपङ्क्तिनिषेधात् स्तेनादीनांश्राद्धदानासंभवेपिसति पङ्क्तिपावनवचन-समर्थकम् । तथापरीक्षायांकृतायामपि रहस्यविज्ञातदोषसंभवादिदंतन्निवृत्त्यर्थमर्थवद्भवति ॥ १८३ ॥ **अग्र्याइति** । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु ये अग्रे श्रेष्ठाः वेदपारगत्वे सत्यपि वेदंकरामलकवत्पश्यन्तीति अग्र्याउच्यन्ते तेपङ्क्ति-पावनाबोद्धव्याः । तथाप्रोच्यतएभिर्वेदार्थइतिप्रवचनान्यङ्गानि तेषु पूर्ववदग्र्यावेदज्ञत्वाभावेपि पङ्क्तिपावनास्तथावंशमवि-च्छिन्नवेदाःपङ्क्तिपावनाः । पूर्वमश्रोत्रियःपितायस्येति पितृगतश्रोत्रियत्वेन भोज्यत्वमुक्तमनेनतु सकलवंशाविच्छिन्नवे-दत्वेन पङ्क्तिपावनउच्यते ॥ १८४ ॥ **त्रिणाचिकेतइति** । **वेदार्थविदिति** । त्रिणाचिकेताख्याध्वर्यववेदव्रताचरणाद्गुणोब्रा-ह्मणोपित्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्धार्याध्यातः । त्रिसुपर्णाख्यंऋग्वेदव्रतयोगात्पूर्ववत् त्रिसुपर्णोव्याकरणादीनि षडङ्गानि योवेत्ति सर्वप्रवचनेष्वित्यनेनाप्यध्येतोक्तोऽनेन स्वङ्गउच्यते । ब्राह्मविवाहोढापत्यंज्येष्ठसामाख्यसामवेदव्रतयोगाज्ज्येष्ठसामगोन्त-रेणाप्यङ्गानि योवेदार्थंप्राज्ञतयावेत्ति प्रवक्ताध्यापयिता व्याख्याता धर्मार्थवेदवेदार्थयोःब्रह्मचारीगाङ्गोवैयब्रह्मस्यमातरइति वेददर्शनादिहापि वेदमूलत्वाद्गोसहस्रस्य दाता बहुप्रदश्चैवशतवर्षश्चेत्येते ब्राह्मणश्रोत्रियायैव देयानि इति नियमात्

सतिश्रोत्रियत्वे एतद्गुणयोगेपङ्क्तिपावनाबोद्धव्याः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ **पूर्वेद्युरिति** । श्राद्धकर्मणिप्राप्ते स्त्रीप्रयोगांशङ्कायांश्राद्धदिवसात्पूर्वस्मिन्अहनि परस्मिन्नेवासति संभवेयद्यत्यन्तन्यूनान् ततस्त्रीन्नतुनैवैकैकविधेरप्युक्तत्वात् । प्रश्रयपूर्वंवायथोक्तान्विमान् निमन्त्रयेत ॥ १८७ ॥ **निमन्त्रितइति** । श्राद्धे ब्राह्मणोनिमंत्रितः स्त्रीनिवृत्तियमनियमानुष्ठानवान् सदानिमन्त्रणात् प्रभृतिश्राद्धाहोरात्रंयावतःस्यात् वेदांश्चजपावश्यकर्तव्यव्यतिरेकेण नाधीयीत । श्राद्धकृच्चतद्वदेवस्यात् ॥ १८८ ॥ **निमन्त्रितानिति** । यस्मात्तान्द्विजान्निमन्त्रितान् पितरउपतिष्ठन्त्यदृश्यरूपेण समीपमायान्ति प्राणवच्चानुगच्छतोनुगच्छन्त्युपविष्टेषु विप्रेषु समीपे उपविशन्ति तस्मान्नियतात्म [ना] निमन्त्रितेनभाव्यं इतिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १८९ ॥ **केतितइति** । हव्यकव्ययोःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितोब्राह्मणोङ्गीकृत्य केनापि प्रकारेण भुंजानः तदतिक्रमपापवान् जन्मान्तरेसूकरत्वंयाति । पापशूकरइतिपाठे पापशूकरोधमशूकरः ॥ १९० ॥

[ब्राह्मणंतुमुखंकृत्वादेवाःपितृगणैःसह ॥ तदेनमुपजीवंतेतस्मात्तान्नव्यतिक्रमेत् ॥ १ ॥]

आमन्त्रितइति । तदहर्ब्रह्मचारिस्यादितिगौतमस्मरणात् । वृषल्यपि कामयमाना चालयति भर्तारमिति वृषल्यत्र ब्राह्मण्यपि श्राद्धे निमन्त्रितःसन् तयासह स्त्रीपुंधर्मेणयोरमते सदातुर्यत्पापंतत्सर्वंप्राप्नोति इतिपापोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रमेतत् । अन्यथा अपापे दातरि दुष्कृतसंबन्धोनस्यात् तत्रदातुरेतत्प्रायश्चित्ततयाचोदितं येनासौ दुष्कृतत्वान्मुच्यते ॥ १९१ ॥ **अक्रोधनाइति** । क्रोधशून्याः पूर्वार्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदावर्जितस्त्रीसंप्रयोगाः त्यक्तायुधाः महात्मनोऽनादिदेवतारूपाः पितरोऽतःक्रोधादिरहितैःश्राद्धब्राह्मणैर्भाव्यं ॥ १९२ ॥ **यस्मादिति** । एषांपितॄणांयस्यसकाशादुत्पत्तिः येच पितरोयैर्यागादिभिर्नियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिर्यथास्युस्तत् शृणुत ॥ १९३ ॥ **मनोरिति** । हिरण्यगर्भापत्यस्यमनोस्सुतायेमरीच्यादयःपुत्राः । यथोक्तं मरीचिमत्र्यंगिरसमित्यादितेषांमरीच्यादीनांसर्वेषांऋषीणामेतेयेसोमपादयः पितृमुख्यामन्वादिभिःस्मृताः ॥ १९४ ॥ **विराट्सुताइति** । विराट्सुताःसोमसदोनामसाध्यानांपितरः देवानांच मरीचिपुत्राअग्निष्वात्ताख्यालोके ख्याताः ॥ १९५ ॥ **दैत्यदानवयक्षाणामिति** । दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोक्तभेदानां अत्रिपुत्राबर्हिषदोनामपितरःस्मृताः ॥ १९६ ॥ **सोमपानामेति** । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणांयथाक्रमंसोमपहविर्भुजाज्यपासुकालिनामानःपितरः ॥ १९७ ॥ **सोमपाइति** । ब्राह्मणस्य पितरःसोमपाः कवेः भृगोःपुत्राः । क्षत्रियपितरोहविर्भुजोहविष्मन्तोङ्गिरःसुताः । वैश्यपितरस्त्वाज्यपाःपुलस्त्यस्यपुत्राः । शूद्रपितरःसुकालिनो वसिष्ठस्य पुत्राः ॥ १९८ ॥ **अनग्निदग्धानिति** । अनग्निदग्धाग्निदग्धाकव्यबर्हिषदः अग्निष्वात्तासौम्याख्यानपरान् पितॄन्विप्राणामेवजानीयात् । वेदपुराणेषुचैव नामकंपितॄणांप्रसिद्धम् ॥ १९९ ॥ **यइति** । य एते सोमपादयः प्रधानभूताःपितृगणाउक्तास्तेषामपीह संसारेपितरएव पुत्रपौत्राविज्ञेयाः ॥ २०० ॥ **ऋषिभ्यःपितरइति** । मरीच्यादिभ्यउक्तनामभ्योयेसोमपादयोजाताः तेभ्यश्च देवदानवंजातम् । देवेभ्यश्चस्थावरजङ्गमरूपंसर्वंजगत्क्रमेण जातमेवंचोक्तपितृभवत्वात् पितृपितामहप्रपितामहादीनांतत्पूजायांतेपूजिताभवन्तीत्येतत्प्रतिपादनार्थं सोमपादिपितृगणोपन्यासः प्रकृतपितृपूजास्तुत्यै विज्ञेयः ॥ २०२ ॥ **राजतैरिति** । तेषांपितॄणांरौप्यपात्रैरौ-

---

(१) यागादिभिः=ब्राह्मणादिभिः (गो० २,५)

प्ययुक्तैर्वापानीयमपि भक्तयादत्तं अक्षय्यसुखहेतुसंपद्यते किंपुनःप्रशस्तामिषादीनिघृतादीनि । दानपात्रविशेषफलमेतत्॥२०२॥ **देवकार्यादि**ति । दैवस्य देवकर्मणःसकाशात् पित्र्यंकर्मद्विजातीनांविशेषेण कर्तव्यतयोपदिश्यते । प्रधानंहि तद्य-स्मात्दैवकर्मपितृकर्मणःपूर्वंसत्परिपूरकंस्मृतमेवंच तस्यपितृकार्यपरिपूरकवदङ्गत्वमिति ॥ २०३ ॥ **तेषामि**ति । पितृणां-रक्षाभूतंगृह्यदर्शनाद्विश्वान्देवानुद्दिश्य पूर्वंब्राह्मणंनिमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षोदर्शितंश्राद्धंरक्षांस्याच्छिन्दति यस्माद्रक्षाभूतं-पित्र्यस्य दैवं तस्मात् ॥ २०४ ॥ **दैवाद्यन्तमि**ति । **पित्राद्यंतंत्वीहमानःक्षिप्रंनश्यतिसान्वय**इति । ततःश्राद्धं-दैवादिदैवान्तंचानुतिष्ठेत । नचपित्र्योपक्रमापवर्गंपित्राद्यंतंतदनुतिष्ठन्ससंतानंआशुविनश्यतीति ॥ २०५ ॥ **शुचिमि**ति । अनुपहृतंदेशंजनैरनाकीर्णंगोशकृतोपलेपयेत् । अथवा दक्षिणस्यांदिशि अवनतोयदिस्वभावतोनस्यात् तदा प्रयत्नत स्तंसंपादयेत् ॥ २०६ ॥ **अवकाशेष्वि**ति । स्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुलिनेषु च निर्जनेषु प्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धादिना पितरःसर्वदा तुष्यन्ति तस्मिंश्चदेशे ॥ २०७ ॥ **आसनेष्वि**ति । आसनेषु सदर्भेषु पृथक्पृथक्वि-न्यस्तेषु सम्यक्कृतस्नानाचमनानतान्पूर्वंनिमन्त्रितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥ **उपवेश्ये**ति । तान्विप्राननिन्दितानास-नेषु उपवेश्यानन्तरंकुङ्कुममाल्यधूपादिभिः स्वामीदैदैवब्राह्मणपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥ **तेषामि**ति । तेषांब्रा-ह्मणानामुदकंदर्भतिलमिश्रंदत्वाग्नौकरवाणिकरिष्यइति चेत्यनुज्ञातोयदाकुर्वित्येवंब्रूयुरिति गृह्योक्तरूपेण सहब्रा-ह्मणैरनुज्ञातो अग्नौवक्ष्यमाणंहोमंकुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २१० ॥ **अग्ने-रि**ति । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशेपि अग्नेर्देशाभावाद्देवताद्वयंतेनाग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा यमाय स्वाहेत्ये-वमग्न्यादीनांपर्युक्षणादितिविधिपूर्वकंहविर्दानेन तर्पणं आदौ कृत्वा पश्चाद्ब्राह्मणभोजनादि ॥ २११ ॥ **अग्न्यभाव**इति । **अक्रोधनानि**ति । अनग्निकस्यानुपनीतोपनीतासमावृत्ताकृतदारमृतभार्यादेमृताहादिश्राद्धेविधाना-दौपासनाग्न्यभावे ब्राह्मणहस्तएतदाहुतित्रयंदद्याद्यस्माद्यएवाग्निःसएवाग्निःसएवब्राह्मणइति । वेदविद्भिःब्राह्मणैरुच्यते। अक्रोधनान्क्रोधशून्यान्स्वाराधनादीनग्रौ प्रास्त्येतिच न्यायेन लोकवृत्त्युपादानात् श्राद्धसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्म-णान् मन्वादयोवदन्ति तस्माद्देवतुल्यत्वात्तद्धस्तेदेयमिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २१२ ॥ २१३॥ **अपसव्यमि**ति । अग्नौयः-पर्युक्षणपरिस्तरणाहुतिदानादीनि कर्तव्यताक्रमः तंसर्वमपसव्यपितृकर्मवत् दक्षिणासंस्थंकृत्वा तदेतदुदक्संस्थंअपस-व्येन दक्षिणेन हस्तेन पितृतीर्थेन पिण्डाधारभूतायांभुव्युदकंप्रक्षिपेत् ॥ २१४ ॥ **त्रीनि**ति[1] । तस्मादग्न्यादि होमा-र्थाहुतिंदत्वा हुतशिष्टान्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा उदकेन विधिना दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनानन्यचित्तोदक्षिणामुखस्तेषु दर्भेषु तंहस्तंनिमृज्यादितिदर्शनात् दर्भेषु दद्यादतएवचोदकमपि पूर्वोक्तपिण्डाधारभुवि दर्भेष्वेव दद्यात् ॥२१५॥ **न्युप्ये**ति । तान्पिडान्पिण्डेष्वञ्जनाभ्यञ्जनवासोदद्यादित्येवं आदि सूत्रकारोक्तविधिपूर्वकं दत्वातस्तेषु पिण्डाधारभूतेषु दर्भेषु करावघमर्षणमिति वैष्णवस्मरणात् । दर्भमूलेषु तंहस्तंप्रपितामहात्पूर्वेषांत्रयाणांलेपभागिनांहस्तसंश्लिष्टान्नावयवभागि-तृप्तयेसमर्पितलेपंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ **आचम्योदक्परावृत्ये**ति । तदनूपस्पृश्यआचम्योदङ्मुखोयथाशक्तित्रीन्प्राणा-यामान्कृत्वा वसंतायनमइति षड्ऋतून्नमस्कुर्यात् । पितृनेवच पितृंश्च नमोवःपितरइत्येवमादिमन्त्रयुक्तंकृत्वाभिपर्यावृत्ये-तिगृह्यदर्शनाद्दक्षिणाभिमुखोभूत्वानमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥ **उदकमि**ति । पिण्डाधारदर्भदत्तोदकशेषं उदकं पिण्डसमीपे पुनः उत्तरयोत्सृजेत् । तांश्चपिण्डान्येनैव क्रमेण दत्तान् तेनैवक्रमेणानन्यमनाजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥ **पिण्डेभ्य**इति । पि-ण्डेभ्योऽत्यन्ताल्पभागंपितृपिण्डक्रमेणगृहीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोपवेशितान्विप्रान्विधिवन्मयेत्यानुपूर्व्याभोजनकालेन्या-

(१) त्रीनप्यस्मादित्यपिपाठः

भोजनापूर्वान्भोजयेत् ॥२१९॥ **ध्रियमाणइति**। जीवतिपितरि पितामहादीनामेवत्रयाणांश्राद्धंकुर्यात् नपितुः। अथवा पितृस्थाने **तमेवस्वकंपितरंश्राद्धे** भोजयेत्पितृपितामहप्रपितामहयोश्चब्राह्मणौभोजयेत् पिण्डौच दद्यात् ॥२२० ॥ **पितायस्य-तुवृत्तइति**।पितृजीवनपक्षापेक्षोवाशब्दःयस्य पुनःपितामृतःस्यात् पितामहश्चजीवेच्च सपितुर्ब्राह्मणभोजनपिण्डदानादौ **नामोच्चार्य** प्रपितामहंकीर्तयेत । ताभ्यांद्वाभ्यांश्राद्धंकुर्यात प्रपितामहस्यच पितुः । यथाहविष्णुः ॥ यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिण्डंविधाय पितामहात्पराभ्यांद्वाभ्यांदद्यादिति ॥ २२१ ॥ **पितामहइति** । पितामहविप्रस्थानेपितामहंवाभोजयेत् । **पितृपितामहयोः**पिण्डदानंब्राह्मणभोजनंच कुर्यात् । अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवताअहंन भुञ्जे यथेच्छमेवानुज्ञातःस्वयमेव **यथारुचिः**समाचरेत । उक्तपक्षेभ्यःपक्षान्तरं यथा गृह्यउक्तंजीवत्पितृकस्यानारंभःकर्माणीतिहोमान्तः ॥ २२२ ॥ **तेषामिति**। तेषांब्राह्मणानांहस्तेषु सदर्भतिलोदकंदत्वा पिण्डेभ्यःस्वल्पिकांमात्रामित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत्पिण्डाग्रंपित्रेस्वधास्त्वित्येवमादिब्रुवन् क्रमेणदद्यात ॥ २२३ ॥ **पाणिभ्यामिति** । अन्नपूर्णपात्रंस्वयंकराभ्यांगृहीत्वा पितॄन्स्मरन् विप्रसमीपे परिवेषणार्थंशनैःस्थापयेत् ॥ २२४ ॥ **उभयोरिति** । उभाभ्यांहस्ताभ्यामगृहीतंयदन्नंब्राह्मणान्तिकमानीयते दीयते वा तदसुरादेवद्विषोदुष्टबुद्धयःआछिन्दन्ति तस्मान्नैकेन स्मरनहस्तेनान्नमानेतुंपरिवेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥ **गुणानिति** । **भक्ष्यंभोज्यंचविविधंसुरसानिफलानिचेति** । सूपादीनि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात्पृथक्पृथक् यथोपदिष्टानि प्रयतःशुचिःसमाहितोऽनन्यमनाःसन् यथा नविशीर्यन्ते तथा भूमावेव नान्यत्रस्थापयेत्तथा भक्ष्यंखरविशदंमोदकादि भोज्यं पायसादिना यथा प्रकारंमूलंफलंचहृदयस्य प्रियाणि मांसानि पानकादीनि च सुरभीणि भवन्ति भूमावेव विन्यसेत् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ **उपनीयसर्वमेतदिति** । सर्वमेतदन्नादि **ब्राह्मणसमीपे** आनीय इदंमधुरमिदंश्लक्ष्णं इत्येवंसर्वान्माधुर्यादीन्गुणान्कथयन् सुचिरमन्यमनाः शनैःयथोपयोगं नतु युगपदेव सर्वंपरिवेषयेत् ॥ २२८ ॥ **नास्रमिति** । रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात । पादेन चान्नंनस्पृशेत् नाप्युत्क्षिप्योत्क्षिप्यसंत्यजेत् । क्रोधादनृतंनवदेत् । क्रोधानृतयोरपुरुषार्थत्वात् निषिद्धयोःश्राद्धाङ्गत्वार्थइहोपदेशः ॥ २२९ ॥ **अस्रंगमयतिप्रेतानिति** । अश्रुक्रियमाणंप्रेताख्यान्भूतविशेषान्श्राद्धान्नादि प्रापयति क्रोधःशत्रून् अनृतंशनःपादस्पर्शोरक्षांसि अवधूननंपापकारिणं तस्मादेतन्नकुर्यात ॥२३०॥ **यदिति** । ब्राह्मयाद्याश्चेति । यद्यदन्नंव्यञ्जनादि भवति तत्तदहृष्टःसनदद्यात् । तथापरमात्मनिरूपणंपुण्यकथास्तोत्रंकुर्यात् यदेतत्पितॄणामभिप्रेतम् ॥२३१॥ **स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्यमिति** । वेदंमानवादिशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि पृथक्वेदो दितानि भारतादीनि वाय्वादिप्रोक्तानि शिवसंकल्पादीनि श्राद्धेब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥२३२॥ **हर्षयेद्ब्राह्मणान्हृष्टोभोजयेच्चाशनंशनैः॥ अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्चपरिबोधयेत्** ॥ हृष्टोभूत्वा तैस्तैःप्रियवचनादिभिःब्राह्मणान् तोषयेत् अन्नंचात्वरयाभोजयेत् । पायसादिनाघृतपूरादिभिरेतान्ब्राह्मणानिदंगृह्यतामित्येवंपुनःपुनःप्रबोधयेत् ॥ २३३ ॥ **व्रतस्थमपि दौहित्रमिति** । ब्रह्मचारिणमपि सदादौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत । दौहित्रस्यचानुकल्पिकमध्यादाम्नातेसतिपुनःइदंयत्नवचनमानुकल्पिकमध्येजाड्यत्वंख्यापयति सत्कृतं चारु आसंनदद्यात् । नदौहित्रएव चदद्यादपितु सर्वब्राह्मणेषु त्रीणि श्राद्धे पवित्राणिाणीति आदिवचनात् तिलांश्च भूमौ प्रक्षिपेत् ॥ २३४ ॥ यस्मात् **त्रीणीति** । दौहित्रादीनि त्रीणि श्राद्धे पवित्र

---

(१) सत्कृतं=अजलोमकृतं (गो०२,५)

त्रीणि चैववस्तूनि शौचाक्रोधविश्रंभाख्यानि श्राद्धेऽतिशयेनेच्छन्ति ॥ २३५ ॥ **अत्युष्णमिति** । उष्णमन्नं द्विजाग्र्येभ्यःश्रद्धयाविनिवेदयेत् । अन्यत्रफलमूलेभ्यःपानकाद्यन्नएवचेति ॥ शङ्खस्मरणात् फलादिव्यतिरेकेण सर्वमुष्णं दद्यात् । संयतवाचश्चब्राह्मणाः अश्नीयुः । दात्राचत्वाद्दत्वाद्वेत्येवमन्नगुणान्पृष्टाःकथयेयुः । अतिशयेनापिचाग्नि प्रशस्योक्तत्वात् ॥ २३६ ॥ **यावदूष्माभवत्यन्नइति** । यावदन्ने औष्ण्यंभवति विप्रामौनेनाश्नन्ति हविर्गुणांश्च नाभिदधति तावत्पितरस्तदन्नंब्राह्मणमुखेनभुञ्जते ॥ २३७ ॥ **यदिति** । उष्णीषादिना वेष्टितशिरायदन्नंब्राह्मणोभुङ्क्ते तथा दक्षिणामुखसोपानत्कपादश्च तदन्नंरक्षांस्यश्नन्ति नपितरः । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ २३८ ॥ तथाच कार्यंयथा **चण्डालश्च वराहश्चकुक्कुटइति** । चण्डालवराहग्रामसूकरकुक्कुटश्वोदक्यानपुंसकानि द्विजभोजनकाले ततोपसारयेत् ॥ २३९ ॥ **यस्मात् होमइति** । अग्निहोत्रादिहोमे दाने धर्मार्थंब्राह्मणभोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्मचण्डालादिभिरवेक्ष्यते यद्यदर्थंक्रियते तन्नसाधयति ॥ २४० ॥ **घ्राणेनेति** । सूकरस्तदन्नादिघ्रात्वा तत्कर्मनिष्फलइति । कुक्कुटःपक्षपातेनवायुना । श्वाप्यक्षिनिरीक्षणेन । अवरवर्णेन शूद्रेण ब्राह्मण्यांजातोऽवरवर्णजश्चाण्डालोनदीतीरादिश्राद्धकृत्स्पर्शनेन तत्र वायुजशुचित्वाशङ्कायामिदंन दातुर्नचान्नादिस्पर्शविषयं येन चण्डालस्य सामान्यस्पर्शनिषेधेनैव सिद्धमन्नवचनमनर्थकंस्यादित्येवमनर्थक्याशङ्कायांयच्छूद्रस्पर्शनिषेधार्थत्वमस्याहुस्तदसत् उक्तनीत्यार्थवत्वादवरजशब्देन च शूद्रस्यानभिधानात् । सूकरादीनांच स्वभावानुवादोयं प्रकृतविशेषतयोच्यते न त्वेतत्क्रियाव्यतिरेकेण दुष्टमिति ॥ २४१ ॥ **खञ्जइति** । खञ्जः पादविकलः काणः एकेक्षणविकलः दातुर्वादासशूद्रस्यैव प्रेष्यत्वात् । अपिशब्दादन्योपि शूद्रोयोवाकुनखिषण्ढकादिस्तमपि ततः प्रदेशादपोत्सारयेत् ॥ २४२ ॥ **ब्राह्मणंभिक्षुकंवापीति** । ब्राह्मणमतिथिरूपं अन्यंवा भिक्षुकंभोजनार्थंतत्कालमागतं श्राद्धब्राह्मणैरनुज्ञातोदाता यथाशक्त्या अन्नदानेन पूजयेत् ॥ २४३ ॥ **सार्ववर्णिकमिति** । सर्वप्रकारमन्नाद्यं एकीकृत्य उदकेन प्लावयित्वा भुक्तवतांब्राह्मणानामग्रे विक्षिपन् भूमौ दर्भेषु विकिरश्चयइतिवक्ष्यमाणलिङ्गाद्दर्भेषु समुत्सृजेत् ॥ २४४ ॥ **असंस्कृतप्रमीतानामिति** । नास्यकार्योऽग्निसंस्कारइत्यादिना निषिद्धाग्निकारिणांमृतानांकुलस्त्रीणांच कुलंत्यक्त्वा गतानांपात्रस्थमुच्छिष्टंदर्भेषु योविकिरः सभागः स्यात् कुलयोपितामितिविशेषाभिधानंसंस्कृतंभैक्षमितिवत् ॥ २४५ ॥ **उच्छेषणमिति** । भूमिपतितंयदुच्छिष्टंतदकुटिलस्यानल [स] स्यदासगणस्य भागधेयंभागंमन्वादयःप्राहुः ॥ २४६ ॥ **आसपिण्डक्रियाकर्मेति** । अचिरमृतस्य द्विजातेरेकादशाहादावासपिण्डक्रियाधिष्ठानंकर्तव्यम् । नामावास्यावत्पूर्वाभ्यांसहपिण्डदानंकार्यम् । किंतर्हि वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितंश्राद्धार्थमन्नंब्राह्मणंच भोजयेदेकंपिण्डंतस्माएवदद्यात् । तस्माद्यावद्ब्राह्मणंभोजयेत् साधितंचैतत् सविस्तरंस्मृतिमञ्जर्यांमृजुपञ्जिकायांच इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतार्यते ॥ २४७ ॥ **सहपिण्डक्रियायामिति** । अस्येत्युपादानाद [न] न्तरंप्रस्तुतस्यैकोद्दिष्टक्रियासंप्रदानभूतस्याचिरमृतस्य सपिण्डीकरणे शास्त्रव्यवस्थयाकृते सति यथा याज्ञवल्क्यउक्तम् ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तंकुर्यात्पात्रचतुष्टयं ॥ अर्घार्थंपितृपात्रेषु प्रेतपात्रंप्रसिञ्चयेत् ॥ येसमानाइतिद्वाभ्यां शेषंपूर्ववदाचरेत् ॥ यथा च उशनसोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणंश्राद्धंकुर्यात्पार्वणवत्सदा । पृथक्चकल्पयेदन्यदेकोद्दिष्टविधानतइति । तथा च शातातपेनोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणंश्राद्धंदेवपूर्वंनियोजयेत् ॥ पितृनावाहयेत्तत्र पुनःप्रेतंच निर्दिशेत् इति ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टउक्तम् ॥ दत्त्वापिण्डानपितृभ्यस्तुपश्चात्प्रेतायपार्श्वतः ॥ तंतुपिण्डंत्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्यर्थंसंततं ॥ निदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एषसंसर्जनोविधिरिति । प्रेतपात्रंच सर्वपितृपात्रेषु प्रसेक्तव्यमपितु पृथक्प्रेतब्राह्मणोपदेशसामर्थ्यात्तदर्घार्थंतत्रकिंचिदनुशेषणीयम् । साधारणत्वाविभक्तभ्रातृधनोपयोगवत्तस्मादर्घोदेयः ॥ एवंच यत्कैश्चित्सपिण्डीकरणे प·

अन्नाह्मणभोजनंप्रपितामहपितृसंबन्ध्यर्घ्यपात्रंपिण्डत्रिधाधारणंचोक्तंतदसदुक्तवाक्यविरोधादेव शास्त्रतःकृते सत्यनयैवावृता आमावास्यप्रक्रियया पुत्रैःप्रतिसंवत्सरंमृताहे कर्तव्यम् । नतुसंनिहितपरामर्शकत्वात्सर्वनाम्नोऽनयैवेत्येकोद्दिष्टातिदेशो-न्याय्यः । नैवं । एवंभेदनिर्देशेन शास्त्रनिर्देशंनकुर्यात् । असपिण्डक्रियायामेषविधिः । सहपिण्डक्रियायांपुनःकृता यां अयमिति तस्मादमावास्येतिकर्तव्यतानिर्देशएवन्याय्यः । इतिसपिण्डकरणसांवत्सरिकेपि स्मृतिमञ्जर्यामृजुपञ्जि-कायांविस्तरतोनिरूप्यते ॥ २४८ ॥ श्राद्धमिति । श्राद्धेभोजनोच्छिष्टंयःशूद्राय ददाति समूर्खःकालसूत्राख्य-नरकमध्येऽधोमुखोव्रजति । आश्रितसशूद्रत्वादुच्छिष्टमन्नंदातव्यमिति प्रामोयंप्रतिषेधः ॥ २४९ ॥ श्राद्धभुगिति । आमन्त्रितस्तुयःश्राद्धे भोजनात्प्राक्ब्रह्मचर्यभुक्तमनेनतु तदुत्तरकालंतदहोरात्रमुच्यते । वृषलोचव्याख्याता । श्राद्धं-भुक्त्वा तदहोरात्रंयःस्त्रीसंप्रयोगंभजते तस्यतद्विष्ठायांमासंपितरो ऽवतिष्ठन्तइत्यतश्च इयानस्याधर्मयोगोभवति ॥ २५० ॥ पृष्ट्वास्वदितमित्येवमिति । तानब्राह्मणान् तृप्तानबुद्ध्वा स्वदितमित्येवंपृष्ट्वा ततउपस्पर्शयेत् । कृताचमनाश्च इहवास्तगृ-हेवास्यतामित्येवमनुज्ञातव्याः ॥ २५१ ॥ स्वधेत्येवंचतंब्रूयुरिति । अनुज्ञानन्तरंदातारंस्वधेत्येवंब्राह्मणाब्रूयुर्यस्मात्स-र्वेषु कृतान्नाकृतान्नश्राद्धोदकतर्पणादिषु पितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥ ततइति । सहकृतभो-जनानांविप्राणांस्वधाकारादनन्तरंशेषं अन्नमित्येवंगृह्योक्तविधिना अन्नशेषंनिवेदयेत् । तैश्चद्विजैरिदमनेनान्नेनक्रियता-मिति दत्तानुज्ञोयथातैरुक्तंतथाविनियुञ्जीत ॥ २५३ ॥ पित्र्येस्वदितमित्येवंगोष्ठेवाच्यमितिश्रुतमिति । अन्येना-पि श्राद्धकालोपस्थितेन स्वदितमित्येवंगोगणमध्येच श्रुतमिति संपन्नमिति विवाहादौ देवतार्थेरोचितमिति ॥ २५४ ॥ अपराह्णस्तथादर्भाइति । अपराह्णविष्टरार्थेदर्भावास्तुसंपादनंसुधागोमयादिना गृहसंशोधनं तिलाश्चान्तर्भूविकरणा-यर्थासृष्टिरकार्पण्येनान्नविसर्गः मृष्टिरन्नसंस्कारः अग्र्याब्राह्मणाइत्येताःश्राद्धेसंपदइत्यङ्गान्तरेभ्यएषांप्रशस्यत्वज्ञापनार्थ-मेतत् ॥ २५५ ॥ दर्भाइति । विष्टरार्थदर्भाः पवित्रंदाभे प्राधान्यात्पृथगुपदिष्टं पूर्वाह्णकालीहविष्याणि मुन्यन्नादीनि । सर्वाणियच्चवास्तुसंपादनादिपावनंपूर्वमुक्तं एतावदेवार्थकर्मणःसिद्धयः॥ २५६॥ मुन्यन्नानीति । आरण्यान्नंक्षीरंसोमोमां-संचानतितीक्ष्णं बिडलवणादिवर्जितंलवणंसैन्धवंस्वभावतएवैतद्धविरिति मन्वादिभिरुच्यते ॥ २५७ ॥ विसृज्येति । तान्-ब्राह्मणानविसृज्यानन्यमनाःशुचिःसनदक्षिणांदिशमीक्षमाणइमान्वक्ष्यमाणान् अभिलषितार्थान्पितॄन्प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥ दातारइति । श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयंचनोस्त्विति ॥ अस्मत्कुले बहवोदानशीलाभवन्तु वेदाश्चाध्ययनाध्याप-नावबोधेज्यारूपेण वर्धन्तां संततिपुत्रादिवर्धन्ताम् । हव्यकव्यविषयाय श्रद्धास्माकंमाव्यपगमत् । बहुदेयंचनोस्त्विति दानार्थंच धनंबहस्माकंभवतात् ॥ २५९ ॥ एवमिति । एवंत्रींस्तु तस्माद्धविःशेषादित्यादि प्रक्रियया पिण्डनिर्वपणंकृत्वा तानपिण्डाननन्तरंप्रक्रान्तवरमाचनानन्तरंगोविप्राजानामन्यतममाशयेदग्नावुदकेवाक्षिपेत् ॥ २६० ॥ पिण्डनिर्वपण-मिति । पिण्डदानं केचिदाचार्याःब्राह्मभोजनादर्वाक्कुर्वते । अन्येपक्षिभिःखादयन्तीदंपूर्वप्रतिपत्तिवैकल्पिकम् । अप्यन्ये-अप्युदकप्रक्षेपं पक्षिभक्षणंवैकल्पिकमिच्छन्ति ॥ २६१ ॥ पतिव्रताधर्मपत्नीति । मनोवाक्कायकर्मभिर्धर्मार्थकामेषु प-तिरेव मया चरणीयइतिव्रतं यस्याः सा पतिव्रता धर्मपत्नी प्रथमोढा सवर्णा श्रद्धावती पुत्रार्थिनी तेषां- पिण्डानांमध्यपि-ण्डंसम्यगाधत्तपितरोगर्भमित्यादिसूत्रकारोक्तमन्त्रेणाद्यात् ॥ २६२॥ आयुष्मन्तमिति । धर्मानुष्ठानरतंद्वादशाध्यायवक्ष्य-माणसत्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं ख्यातिमन्तमतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तंसंततिवन्तं एवंविधगुणयुक्तंपुत्रंजनय-ति ॥ २६३ ॥ प्रक्षाल्यहस्तावाचम्येति । ज्ञातिभ्यःसत्कृतंदत्वाब्राह्मणानपिपूजयेत् ॥ तदनु ह-स्तौप्रक्षाल्याचम्य ज्ञातीन्पितृपक्षान् प्रति गच्छतीति ज्ञातिप्रायमन्नंकुर्यात् । तेभ्यःपूजापूर्वकंदत्वामातृपक्षोदिभ्योपिसंपू-

जांदद्यात् ॥ २६४ ॥ **उच्छेषणमिति** । तद्ब्राह्मणोच्छिष्टंतावन्नमार्ष्टव्यंयावद्ब्राह्मणाननिर्गताः । संपन्नेच श्राद्धे वैश्वदेवायान्वहिकंसमग्रंकुर्यात् । यथाव्यासेनोक्तम् ॥ यदाश्राद्धंपितृभ्यस्तुदातुमिच्छतिमानवः ॥ वैश्व- देवंतदाकुर्यान्निवृत्तेश्राद्धकर्मणि इतिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २६५ ॥ **हविर्यच्चिररात्रायेति** । यत्पितृभ्योयथा- चदत्तंहव्यकव्यमन्नंदीर्घकालतृप्तये सम्यक्प्रतिपद्यते यच्चान्नंतत्तृप्तयेतन्निःशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥ **तिलैरि-** ति । **द्वौमासौमत्स्यमांसेनेति** । **षण्मासांश्छागमांसेनेति** । तिलधान्ययवमाषोदकमूलफलानांश्राद्धेन दत्तेन मनु- ष्याणांमासंपितरस्तृप्यन्ति । द्वौपाठीनादिमत्स्यमांसेन त्रीन्मार्गेणमांसेन चतुरोमेषसंबन्धिनापञ्चभक्ष्यपक्ष्योद्भवेन षड्छा- जेन सप्तचित्रमृगसंबन्धिना अष्टौसारङ्गमांसेन नवशंबराख्यमृगजेन ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ **दशमासांस्तु-** **तृप्यन्तीति** । दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति । एकादशशकशशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥ **संवत्सरं-** **तुगव्येनेति** । संवत्सरंपुनर्गव्येनक्षीरेण वार्ध्रीणसस्यच ॥ त्रिःपिबंत्विन्द्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिं । वार्ध्रीणसं- तुतंप्राहुर्याज्ञिकाःपितृकर्मणि ॥ इत्येवंनिगमे पठितस्य मांसेनद्वादशवार्षिकीतृप्तिर्भवति । पिबतःकर्णजिव्हंयस्य जलंस्पृशतिसत्रिःपिबइत्रिःपिबः ॥ २७१ ॥ **कालशाकंमहाशल्कमिति** । कालशाकाख्यंशाकं महाशल्का- ख्योमत्स्यभेदः शकलीचितचिमइत्यायायुर्वेदप्रसिद्धः । खड्गोगण्डकोलोहोरक्तच्छागः । तयोरामिषंमांसंमधुमाक्षिकं- मुन्यन्नानि आरण्यानि सर्वाण्येतान्यनंततृप्त्युत्पादनाय संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥ **यत्किंचिन्मधुसंयुक्तमिति** । यत्किंचिदप्र- तिषिद्धंमधुसंयुक्तंवर्षाकालेमघात्रयोदश्यांहस्तसंधिनीछायायस्मिनप्रदेशेप्राचींदिशंगतातत्रतस्यांछायायांमधुयुक्तं पायसं- दद्यादिति ॥२७३॥ **अपीति** ॥२७४॥ **यद्यद्ददातिविधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितं ॥ तत्तत्पितृणांभवतिपरत्रानं-** **त्यमव्ययं** । यद्यदप्रतिषिद्धंसम्यक्रूपश्रद्धायुक्तोयथाशास्त्रंदद्यादिति तत्र सर्वकालमनपचयंपरलोके पितॄणांभवति अन्नंचस- त्यपि द्विमासाद्यनन्ततावधितृप्तिवदेवंकुर्वन्मासानुमासिकमितिनोदनात्।शास्त्रिकगोचरत्वेन चामुष्यार्थस्य स्थेतृप्तानामाप्या- यनकपुत्रोअपहृतकव्यतृप्तिसामर्थ्यात् प्रतिमासमेतदवश्यंकर्तव्यम॥२७५॥**कृष्णपक्षइति** । कृष्णपक्षे दशमीप्रभृतिचतुर्दशीं वर्जयित्वा तिथयःश्राद्धे प्रशस्ताः युक्तामहाफलाःपवित्राःप्रशस्तानतथेतराइति ॥ २७६ ॥ **युक्ष्विति** । युग्मासु तिथिषु- द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मेषु नक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु श्राद्धंकुर्वन्सर्वानभिलषितान्कामानवाप्नोति । अयुग्मासु तिथिषुप्रतिपत्तृतीयाद्यासु अयुग्मेषु नक्षत्रेषु अश्विनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेषु पितॄन्पूजयन्श्रुतधनादिपरिपुष्टांसन्ततिंप्राप्नोति ॥ २७७ ॥ **यथेति** । चैत्रसिताद्यामासाइति ज्योतिःशास्त्रदर्शनेनापरपक्षः शुक्लपक्षाच्छ्राद्धे विशिष्टफलोभवति एवं । श्राद्धसं- बन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागोविशिष्टफलोभवति । विशिष्यतइतिवचनात् कदाचित् पूर्वाह्णेपिश्राद्धंकर्तव्यमिति प्रतीयते दृष्टान्तस्यच दृष्टान्तदानाद्यथानुपपत्त्यैवसिद्धिर्बोद्धव्या । नह्यसिद्धस्यदृष्टान्तंनोपपद्यते ॥ २७८ ॥ **प्राचीनावीतिने-** ति । सर्वेण प्राचीनावीतीत्युक्तप्राचीनावीतयुक्तेनानलसेन दर्भपवित्रहस्तेन अपसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रंसम्यक्पित्र्यं कर्मयावज्जीवंकार्यम् ॥ २७९ ॥ **रात्राविति** । रात्रौश्राद्धंनकुर्वीत श्राद्धस्यध्वंसनसामान्याद्राक्षसीचासौ मन्वादिभिःक- थिता । तथासन्ध्ययोरादित्येचिरोदितइति रात्र्यादौ निषेधंकुर्वन्नपराह्णादन्यत्रापितिथिच्छेदग्रहणाद्यपेक्षया श्राद्धमस्ती तिज्ञापयति मासानुमासिकश्राद्धाद्यसंभवेन ॥ २८० ॥ **अनेनेति** । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये त्रीन्वारान्हेमन्त ग्रीष्मवर्षासु श्राद्धंकुर्वीत । पञ्चयज्ञमहायज्ञमयभवंपुनःप्रत्यहंकुर्वीत ॥ २८१ ॥ **नपैत्र्ययज्ञियोहोमइति**

अग्नेःसोमयमाभ्यामित्येवंपितृयज्ञाङ्गभूतोहोमोलौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्तेग्नौ शास्त्रेण न चोद्यते। आहिताग्नेश्च द्विजातेरामावास्यकर्मणा विना कृष्णपक्षदशम्यादौ श्राद्धंन विधीयते। मृताहश्राद्धादेस्त्वनिषेधः तस्य नैय्यमिकत्वेन चोदितत्वात् ॥ २८२ ॥ पूर्वोक्तपाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे **यदेवेति**। स्नात्वोदकतर्पणंयत्पितॄणांब्राह्मणः करोति तेनैव सर्वपितृयज्ञानुष्ठानफलंप्राप्नोति। द्विजोत्तमग्रहणंप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २८३ ॥ **वसूनिति**। यएते पितृपितामहप्रपितामहाः तान्वसुरुद्रादित्याख्यानदेवानिति मन्वादयोवन्दति। यस्मात्पित्रादयोवस्वादयइत्येतानादिभूताश्रुतिः। पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्यःपितृकर्मणि न प्रवर्तेत तंप्रतिप्रवर्तनार्थंदेवतात्वाध्यारोपेण पितॄणां स्तुतिवचनम् ॥ ३८४ ॥ **विघसाशीति**। सर्वदाविघसभोजनःस्यादित्येतत्यज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादने स्तुत्यर्थमस्यपुनर्वचनम्। सर्वदा चामृतभोजनःस्यादित्योतद्यज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थमस्यपुनर्वचनम। सर्वदा चामृतभोजनःस्यादप्रसिद्धत्वाद्विघसामृतेनिरूपयति। आतिथ्यादिभुक्तशेषंविघसमुच्यते यज्ञावशिष्टंपुरोडाशाद्यमृतमिति ॥ २८५ ॥ **एतदिति**। एतत्पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानंसर्वंयुष्माकमुक्तं इति। पितृकर्मणोनन्तरंव्यवहितकरणोपसंहारोमङ्गलार्थत्वादिदानींब्राह्मणसंनिधिमीनां अमृतादीनांजीविकानां अनुष्ठानंश्रूयतामिति ॥२८५॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमनुटीकायांमन्वानुसारिण्यांश्राद्धविधिनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अथचतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐनमःशिवाय ॥ ॥ ब्रह्मचर्यपूर्वकंगृहाश्रममनुतिष्ठतोवक्ष्यमाणावृत्तयो भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयितुमुक्तंब्रह्मचर्यकालं वक्ष्यमाणंचगार्हस्थ्यकालमनुवदितुमाह **चतुर्थमिति** । वक्ष्यमाणमाश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितोब्राह्मणआद्यमायुश्चतुर्भागात्प्राक् षट्त्रिंशदाब्दिकं इत्यादि विशेषनोदनादूनातिरिक्तमपि गुरुकुलआसित्वा ततोद्वितीयमायुश्चतुर्थभागं गृहस्थस्तुयदापश्येद्वलीपलितमित्यादि वक्ष्यमाणविशेषादूनाद्यधिकमपि कृतभार्योगार्हस्थ्यमनुतिष्ठेत् । न चास्य कालसमर्पणार्थत्वंयुक्तमनियतत्वेन आयुषोस्यसाकांक्षत्वात् ॥ १ ॥ **अद्रोहेणेति** । वक्ष्यमाणवृत्तीनांमध्यात्भूतानुपपीडनेन याजीविकाशिलोञ्छादिना तदलाभेल्पोपपीडनेन याचितादिना या तां आश्रित्य भार्यादिभरणनित्यानुष्ठानसंपत्तौसत्यांविप्रोजीवेन्नचात्राल्पजिघांसाभ्यनुज्ञानंहिंसायानिषिद्धत्वात् । विप्रग्रहणंक्षत्रियादि व्युदासार्थम तयापिजीवेत् ॥२॥ **यात्रामात्रप्रसिध्यर्थमिति** । शास्त्रोक्तैःकर्मभिर्वक्ष्यमाणैर्ऋतादिभिरनिन्दितैः शरीरक्लेशपरिहारेण भार्याभरणनित्यानुष्ठानपूर्वकं प्राणवृत्तिसमाप्तपरिमाणमर्थसंग्रहंकुर्वीत । नाधिकमितिनियमः ॥ ३ ॥ कैस्तैःकर्मभिरित्यतआह **ऋतामृताभ्यामि** । ऋतादिभिरनापदि जीवेन्नत्वनापदि कदाचिदपि सेवयेत ॥ ४ ॥ ऋतादीनिअप्रसिद्धत्वाद्याख्यातुमाह **ऋतमिति** । **सत्यानृतमिति** । धान्यादिकणोच्चयनंशिलोच्चयनंच सत्यतुल्यफलत्वादृतंवक्तव्यम् । अप्रार्थितोपनतममृतवन्सुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थितंपुनर्भैक्ष्यंमरणकल्पपीडानुभवान्मृतम् । कर्षणंच भूमिंभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखमार्तं बहूनांमरणनिमित्तत्वात्प्रकर्षणमृतम् । वाणिज्याच्च सत्यासत्यव्यवहरणसाध्यत्वात्सत्यानृतं तेनापि कृषिवाणिज्येचास्वयंकृतेकुसीदंचेति गौतमस्मरणात् । अस्वयंकृतेनजीव्यन्ते सेवाचदीनदृष्टिसंदर्शनादिरूपतया श्ववृत्तिरित्युक्ता तस्मात्तांप्रकृतोब्राह्मणःपरिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ सच ब्राह्मणःशौचसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षया **कुशीलधान्यकइति** । कोष्टकप्रमाणधान्यादिसंचयीवास्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसङ्ग्रहोवा षडहमात्र पर्याप्तधनः । त्र्यहमात्रपर्याप्तमीहायांचेष्टायांभवंधान्यादि यस्य तथावास्यात् । श्वोभवंधान्यादियस्य नाद्याह्निकधनोवास्या१ । एवंयात्रामात्रप्रसिध्यर्थं नित्यस्य सञ्चयसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षयायमपवादः ॥ ७ ॥ **चतुर्णामिति** । एषांकुशूलधान्यकादीनांचतुर्णामपिब्राह्मणानांगृहस्थानांमध्याद्यःपश्चात्पठितःसप्रशस्यतरोबोद्धव्योयतोसौवृत्तिसङ्कोचसंयमधर्मातिशयेन स्वर्गादिलोकजिद्भवति ॥ ८ ॥ **षट्कर्मेति** । एषांगृहस्थानांमध्यात्कश्चिद्गृहस्थःपरिग्रहभूयस्त्वाद्यपेक्षया प्राकृतऋतादिकर्मा भवति । अन्यःपुनर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणांब्राह्मणस्यनोदितत्वादेतैस्त्रिभिर्जीवितुंप्रवर्तते । अपरःपुनःप्रतिग्रहः प्रत्यवरइतिवक्ष्यमाणत्वात् तत्त्यागेन द्वाभ्यांयाजनाध्यापनाभ्यांजीवितुंप्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थःपुनरध्यापनेन जीवति ॥ ९ ॥ **वर्तयन्निति** । शिलोञ्छाभ्यांजीवन्कर्मान्तरासंभवेसायंप्रातर्होमनिष्ठःसन् दर्शपूर्णमासानपार्वणाख्यान्यागान् केवलान्सर्वकालंकुर्यात् ॥ १० ॥ **नलोकवृत्तिंवर्तेतेति** । जीविकार्थंच विचित्रपरिहासादि न कदाचिदपि कुर्यादपितुशास्त्रनोदितत्वेनापापांश्रद्धावतींदंभादिव्याजशून्यां-

---

(१) पार्वणाख्यान्=पार्वायणाख्यान् (गौ० २,५)

ब्राह्मणवृत्तिमनुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥ संतोषमिति । यःसमः स्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखार्थी सोपगतविशेषस्पृहःसन्नात्मकुटुंबनित्यानुष्ठानमात्रपर्याप्तसंचयएव धने प्रकृष्टांनिवृत्तिमाश्रित्य धनार्जनंसचंयकुर्यात् । यस्मात्सन्तोषप्रभवंसमस्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखं असंतोषःपुनर्दृष्टादृष्टदुःखस्यमूलम् ॥ १२ ॥ अतइति । आसांमृतादीनांमध्यादन्यतमया वृत्त्या केवलया षट्कर्मैकोभवत्येषामित्याद्युक्त्वात् वृत्त्यन्तरसहितया वाजीवन् स्नातकोब्राह्मणःस्वर्गायुःख्यातिनिमित्तानीमानि वक्ष्यमाणानि व्रतानीदंमया कर्तव्यमिदंनेत्येवंमनःसंकल्पविशेषात्मकानि सर्वदा धारयेत् । न च फलश्रवणेप्येषामनित्यतापत्तिरेतावताहैनसा अयुक्तोभवतीतिश्रुतौ नित्यत्वेनाम्नानात् ॥ १३ ॥ वेदोदितमिति । श्रौतंवेदोदितंस्मार्तमपिचवेदमूलत्वाद्वेदोक्तंस्वकं यद्यस्यच उदितंकर्म नित्यं न काम्यं तदनलसःसन्कुर्यात् यस्माद्यथाशक्ति कुर्वन्नित्यकरणात्पापक्षयानुत्पत्तिःस्यात् काम्याकरणाच्चाफलेहेतुधर्माभावेसति शुभाशुभकार्याभावान्मोक्षंप्राप्नोति ॥ १४ ॥ नेति । नकल्पमानेष्वर्थेष्विति । गीतादिनार्थान्नार्जयेत् । नाप्ययाज्ययाजनादिना नचावश्यकर्तव्यसमर्थेषु धनेषु सत्सु नाप्यात्मकुटुंबधर्मावसादेपि उपायान्तरसंभवे सति जातिकर्मदुष्टादुपायान्तराभावे वापद्यसत्प्रतिग्रहंवक्ष्यति ॥ १५ ॥ इन्द्रियार्थेष्विति । चक्षुरादि ग्राह्येषु रूपादिषु सर्वेषूपभोगहेतोःसङ्गंनकुर्यात् । अप्रतिषिद्धानामपिचैतेषांस्वदारगमनादीनामतिशयप्रसङ्गमस्थिरत्वादिदोषसंभावनया मनसा सम्यक् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥ सर्वानिति । यथातथापियत्नस्त्विति । येनकेनचिदुपायेनात्मादीन् बिभ्रद्वेदाध्ययनविरुद्धानप्रतिषिद्धानपि विषयोपभोगादीनर्थान् परित्यजेत् । यस्मात्साब्राह्मणस्यकृतकृत्यता यत्स्वाध्यायपरत्वम् ॥ १७ ॥ वयसइति । वयसोनष्टानस्यधनस्यश्रुतस्य कुलस्य आनुरूप्येण वेषकथाबुद्धीराचरन् लोकेव्यवहरेत् । तद्यथा स्नानस्रगनुलेपनादिकरणंत्रिवर्गानुसारिणीच वाङ्मनसीत्येवंकर्मादिष्वपि योज्यम् ॥ १८ ॥ बुद्धिवृद्धिकराणीति । वेदाविरुद्धन्यायशास्त्रादीनि क्षिप्रंबुद्धिपाटवजनकानि धनार्थानि चौशनस्यादीनि हितानि च दृष्टोपकारकादीन्यायुर्वेदादीनि अनवगतशब्दार्थपर्यायकथनेन वेदार्थबोधकान्निगमाख्यान्ग्रंथान्नित्यंपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥ यथेति । यस्माद्यावत्पुरुषःशास्त्रंसम्यक्विविनक्ति तावत्तनद्विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानमुज्ज्वलंभवति॥२०॥ ऋषियज्ञमिति। स्वाध्यायादीन्यथाशक्ति न परित्यजेदिति उक्तपञ्चयज्ञाभिधानंवक्ष्यमाणेन्द्रियसंपाद्यत्वकथनार्थम्॥२१॥ एतानिति। बाह्याभ्यन्तरयज्ञोपदेशकशास्त्रज्ञाःकेचिन्मनुष्याः ज्ञानबलान्नित्यानुष्ठानार्थमप्युप रतधनचेष्टाएतान्महायज्ञानिन्द्रियेष्वेव सर्वकालंसंपादयन्तीन्द्रियाण्यग्न्यातिथ्यादिरूपतया तत्सङ्गंवागाहुत्यादिरूपत्वेन भावयन्तित्वैतानसंपादयन्ति ॥ २२ ॥ वाचीति । अन्येपुनर्वाचिप्राणाख्येच वायावक्षयफलांयज्ञसंपत्तिमन्यमानाअभिधानकाले वागग्नौप्राणाहुतिंजुहति तूष्णींभावकाले च प्राणाग्नौ वागाहुतिजुह्वत्येवमनवरतंभावयन्तआसते । तथाचकौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् ॥ यावद्वैपुरुषोभाषते नतावत्प्राणितुंशक्नोति प्राणंतदावाचि जुहोति यावद्वैपुरुषःप्राणिति नतावद्भाषितुंशक्नोति वाचंतदाप्राणेजुहोति एतेअनन्तेअमृतेआहुतीजाग्रत्स्वपंश्चसततंजुहोत्यथयाअन्याआहुतयोन्तवत्यस्ताः कर्ममय्योहिभवन्त्येवंतद्धस्मैतत्पूर्वेविद्वांसोग्निहोत्रंजुहवांचक्रुरिति ॥ २३ ॥ ज्ञानेनेति । अपरे पुनर्विप्राएषांयज्ञानांविद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्येवमवबोधमूलमनुष्ठानं ज्ञानचक्षुषा शास्त्रेणपश्यन्तोविज्ञानबलादेतान्यज्ञानेतद्विषयसम्यगवबोधेनैव यावज्जीवंसंपादयन्ति ।

---

(१) ष्ये=ष्वे (गो० ५) (२) स्यात्=स्यां (गो० ३,५)

तथा च योह्येवंविद्वानेतत्कर्मकुरुते योवै तदेवंवेदेतिब्राह्मणम् ॥ २४ ॥ **अग्निहोत्रंचेति** । उदितहोमिपक्षेदिनादौ दिनान्तेहोमंकुर्यात्तथा अनुदितहोमिपक्षेरात्र्यादौ रात्र्यन्तेच होमंकुर्यात् । तथाकृष्णपक्षान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षान्तेपौर्णमासाख्येनयजते ॥ २५ ॥ **सस्यान्तइति** । प्राक्संचितधान्यादिक्षये यदावर्षस्यतृप्तः स्यादथाग्रयणेनयजेत शरदिनवान्नाचितिसूत्रकारवचनाद्द्रियमानधान्योपि चाग्रयणेन यजेत । ऋतुःसंवत्सरइत्यस्मिन्दर्शनेनचतुर्षुचतुर्षुमासेष्वृत्वन्तेऽध्वरैः चातुर्मास्याख्यैःकर्मभिर्यजेत । पशुबन्धाख्येनकर्मणा उत्तरायणदक्षिणायनादौ यजेत । वर्षान्तेचज्योतिष्टोमादिना सोमयागेनेति ॥२६॥ **नेति** । आहिताग्निर्द्विजोदीर्घायुर्जीवितुमिच्छुराग्रयणमकृत्वा नवान्नंपशुयागंवाकृत्वा मांसंनाश्नीयात् ॥२७॥ **नवेनेति** । यस्मान्नवसस्येन पशुदानेनचानिष्ट्वा अग्नयोनवान्नमांसानि कांक्षिणोस्याग्न्याहितस्य प्राणानेव भक्षयितुमिच्छन्ति । तस्मादाग्रयणपशुयागौ कर्तव्यौ ॥ २८ ॥ **आसनाशनशय्याभिरिति** । आसनादनादिभिर्यथाशक्ति अतिथिपूजयेदित्युक्ताऽऽतिथ्यनुवादोमहायज्ञप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणःपाखण्ड्यादिनिषेधार्थः ॥ २९ ॥ तथाचाह **पाखण्डिनइति** । रक्तांबरादिलिङ्गधारिणःपरवृत्तिजीवनरतान्बिडालवृत्तिकान्बकवृत्तिकान्वक्ष्यमाणलक्षणानशठानश्रद्दधानान्वेदबाह्यतर्कव्यवहारिणोवाङ्मात्रेणापि पूजयेदिति पूजापूर्वकान्नदानानिषेधोदानमात्रंतुशक्तितोऽपचमानेभ्योदातव्यमितिवक्ष्यति ॥ ३० ॥ **वेदविद्याव्रतस्नातानिति** । वेदविद्याव्रतस्नातानित्यनेन वेदस्नातकव्रतस्नातकविद्याव्रतस्नातकत्वेनत्रिःप्रकाराअपि स्नातकागृह्यन्ते । यथाहारीतः ॥ समाप्यवेदमसमाप्यव्रतानियःस्नाति सः वेदस्नातकः । असमाप्य वेदंसमाप्यव्रतानि यः स्नातिसव्रतस्नातकः । उभयंसमाप्ययःस्नाति सविद्याव्रतस्नातकः । इतितांस्तथास्नातकग्रहणेन गृहीतानप्यतिशयार्थित्वेनपृथङ्निर्दिष्टान् श्रोत्रियानगृहस्थानहव्यकव्येन पूजयेदेतद्विपरीतांस्तुवर्जयेदितीदंपाखण्ड्यादिनिषेधदार्ढ्यार्थम् । श्रोत्रियादीनांपुनरभिधानंपूजापूर्वकमन्नंपाखण्ड्यादिभ्योनदेयम् ॥ ३१ ॥ अन्नमात्रंपुनः **शक्तितइति** । गृहस्थेन पाकरहितेभ्यःपाखण्ड्यादिभ्योयथाशक्त्याऽन्नंदेयं स्वकुटुंबानुपरोधेन वृक्षपर्यन्तेभ्योदोहृदादिदानेन संविभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ **राजतइति** । स्नातकः क्षुधावसादंगच्छन् अन्यजातिप्रतिग्रहसंभवेपि क्षत्रियाद्राज्ञः शास्त्रानुवर्तिनोयाज्यशिष्याभ्यांवा प्रथमंलिप्सेत नत्वान्यस्माद्द्विजातेरपि तदसंभवेपुनरन्यस्माद्द्विजातेर्गृह्णीयात् अनापद्विहितोपायासंभवे पुनः सर्वतः प्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मंवक्ष्यति । राज्ञोमहाधनत्वाद्याज्यान्तेवासिनोः सुकृतोपकारत्वादिदंप्रथमधनग्रहणंनियम्यते । एवंचानापदि प्रथमराजयाज्यशिष्यव्यतिरिक्तधनग्रहणनिषेधार्थमिदंवचनमतएवोक्तंनत्वन्यतइति यत्तु संसीदन्नितिलिङ्गादापद्विषयतामस्याहुस्तदसत्प्रकरणान्न च धनाभावमात्रमापदुच्यतेऽपि तु धनाभावे सति विहितोपायपरिक्षयोन्यथा सद्यःप्रक्षालकस्यापद्धर्माआविर्भवेयुरापद्विषये चास्य न त्वन्यतइति । एतत्सर्वतः प्रतिगृह्णीयादित्यनेन विरुध्येत । यत्तु ॥ सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनंवा पृथिवीपतिर्याच्यः स्यादिति ॥ तदापत्प्रकरणात् क्षत्रियाद्राज्ञः प्रतिग्रहार्थमतएवतत्रपृथिवीपतिग्रहणं इह तु राजग्रहणम् । एवंच राजादिधनसंभवेसति ॥ ३३ ॥ **नेति** । स्नातकोब्राह्मणोविद्वत्त्वात्प्रतिग्रहसमर्थोराजादिधनसंभवे सति क्षुधावसादं कदाचित् गच्छेन्न च संभवे सति जीर्णमलिनवसनःस्यात् ॥ ३४ ॥

---

(१) जाति=द्विजाति (गौ० २, ५).

कृत्तकेशनखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः शमनान शुक्लवासाबाह्यान्तरशौचोपेतोवेदाभ्यासशीलऔषधोपयोगाद्विरतः स्यात् ॥ ३५ ॥ **वैणवीमिति** । वेणुदण्डमुदकसहितकमण्डलुंयज्ञोपवीतंदर्भमुष्टिरुचिरसौवर्णकुण्डले धारयेत् । यज्ञोपवीतकमण्डल्वोरग्नीन्धनंभैक्षचर्यामित्यनेन च गृहस्थादीनामनुवृत्तिसिद्धौ स्नातकव्रतार्थंपुनर्ग्रहणमेवमन्येषामपि न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेदित्येवमादीनांपुनर्ग्रहणंविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ **नेति** । उदयास्तमनराहुग्रस्तोदकप्रतिबिंबमध्याह्नवर्तिनं आदित्यं कस्मिंश्चिदपि नेक्षेत ॥ ३७ ॥ **नलङ्घयेदिति** । वत्सबन्धनरज्जुंन लङ्घयेत् । वर्षति न धावेन्नशीघ्रंगच्छेत् । उदके च स्वप्रतिबिंबंनेक्षेतेत्येवंनिश्चयः ॥ ३८ ॥ **मृद्गामिति** । प्रस्थितःसन्मस्वोपस्थितानुद्धृतमृद्गोपशादिकृतदेवताब्राह्मणघृतमाक्षिकचतुष्पथाश्वत्थादिख्यातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् ॥ ३९ ॥ **नोपगच्छेदिति** । कामार्त्तोपि उदक्यांन यायान्नाप्येकशय्यायांतया सह शयीत ॥ ४० ॥ **रजसेति** । यस्माद्रजस्वलांस्त्रियंपुंसः उपगच्छतः प्रज्ञावीर्यादीनि नश्यन्ति तस्मात्तांनोपेयात ॥ ४१ ॥ **तामिति** । तांपुनः रजस्वलांन गच्छतः प्रज्ञादीनि वर्धन्ते तस्मात्तांन व्रजेदिति ॥ ४२ ॥ **नाश्नीयादिति** । भार्यया सह नाद्यात् । यत्पुनर्नित्यमास्यंशुचिस्त्रीणां इति तत्स्त्रियश्चरतिसंसर्गइतिगौतमस्मरणात् रतिकालविषयमेव । न चाप्येनांभुञ्जानांक्षुवन्तींवायुनाचास्यविकाशंकुर्वाणां प्रसृतचरणत्वादिना वाऽनियत्रगावस्थांपश्येत् ॥ ४३ ॥ **नाञ्जयन्तीमिति** । तथास्वनेत्रयोरञ्जनददतींघृताभ्यक्तांनग्नांचान्यत्र मैथुनादित्यापस्तंबस्मरणात् नेक्षेतापत्यंच प्रसुवतींवीर्यकामोब्राह्मणोन पश्येत् ॥ ४४ ॥ **नान्नमिति** । एकवस्त्रोनाश्नीयात् न च कौपीनाच्छादनंविना स्नायात् । मूत्रपुरीषे च मार्गभस्मगोष्ठेषु न कुर्यात् ॥ ४५ ॥ **नफालकृष्टइति** । तथा फालकृष्टे उदके इष्टिकाचिते चाग्न्यधिकरणे पर्वते देवाङ्गणे पिपीलिकाकृष्टे च मृत्संचये च न कदाचित्कुर्यात् ॥ ४६ ॥ **नससत्त्वेष्विति** । तथा सप्राणिषु बिलेषु न कुर्यान्न व्रजन्नस्थितो वा नापि नदीतीरमाश्रित्य कुर्यात् पर्वतशृङ्गेवा पर्वतग्रहणादेव च पर्वतमस्तकनिषेधसिद्धौ पुनर्वचनंशृङ्गादन्यत्र पर्वते विकल्पार्थंन च तुल्यविकल्पः तथाविधस्वेच्छासिद्धत्वात्सामान्यप्रतिषेधानर्थक्यंतस्मादत्यन्तार्त्तस्य पर्वते नदोषोऽन्यदा तुदोषइतिव्यवस्थितोयंविकल्पः ॥ ॥ ४७ ॥ **वाय्वग्निब्राह्मणादित्यमिति** । वाय्वग्निब्राह्मणादित्योदकगाअवलोकयन् नकदाचिन्मूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यात् । वायोश्च सन्मुखीभावोवलोकनम् ॥ ४८ ॥ **तिरस्कृत्येति** । काष्ठपत्रलोष्टतृणैर्भूमिमन्तर्धाय मौन्युच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तरहितः आच्छादितगात्रः प्रावृतशिरामूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ४९ ॥ **मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमिति** । मूत्रपुरीषोत्सर्गंदिवासन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ दक्षिणाभिमुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥ **छायायामिति** । रात्रावहनि वा छायायांरात्रावन्धकारेऽहनिवानीहाराद्यन्धकारएतेषु दिङ्मोहे सति तथाच वाय्वादिकृतप्राणाविनाशसंशयेषु[1] यथेष्टमुखोमूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥ **प्रत्यग्निमिति** । अग्न्यादित्यसोमांभोब्राह्मणगोवाय्वभिमुखंमूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानश्यतएव तन्नकर्तव्यमिति वाय्वग्निविप्रमित्यस्य फलकथनंसोमाभिमुखंच अतएव निषेधसिद्धिः पूर्वत्रापठितत्वात् ॥ ५२ ॥ **नाग्निमिति** । मुखवायुनाग्निंन धमेन्न नग्नांपरयोषितमीक्षेतेतिगौतमस्मरणात् । मूत्रादि अग्नौ न निक्षिपेत् । पादौनतत्रतप्रतापयेत् ॥ ५३ ॥ **अधस्तादिति** । नचैनंपादतःकुर्यान्नप्राणिवधमाचरेत्॥

---

(१) संशयेषु=संभयेषु (गौ० ५)

तथाखट्वादिष्वग्निमधस्थान्नस्थापयेत् । नाप्येनमुल्लङ्घयेत् । न च पाददेशतः कुर्यात्प्राणिपीडाकरंचनाचरेत् ॥ ५४ ॥ नाश्नीयादिति । सन्ध्याकालेऽशनगमनस्वापान्नकुर्यात् । भूमिंसर्वदा नखादिना न लिखेत् । मालांचशिरसःस्वयंनापनयेत् ॥ ५५ ॥ नाप्स्विति । मूत्रपुरीषश्लेष्मामेध्यलिप्तरुधिरविषाण्युदके न क्षिपेत् ॥ ५६ ॥ नैकःस्वप्यादिति । उद्वसितगृहे एकोन शयीत । वित्ताद्यभ्यधिकंसुप्तंच न प्रबोधयेत् । रजस्वलया सह संभाषणंन कुर्यात् । यज्ञंचाकृतवरणऋत्विक् नगच्छेत् । दर्शनायतुकाममिति गौतमः ॥ ५७ ॥ अग्न्यागारइति । अग्निशालायांगवांगोष्ठे निवासे ब्राह्मणसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोर्दक्षिणंपाणिमाबाहोर्वासस उद्धरेत् ॥ ५८ ॥ नवारयेदिति । गांपिबन्तीनंनिवर्तयेन्नापिपरकोयक्षीरादिपिबन्तींतस्य कथयेन्नच द्युलोके इन्द्रधनुर्दृष्ट्वा शारूज्ञोन्यस्य दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

[नमस्कृत्वंव्रजेत्कामंदिदृक्षुर्यज्ञकर्मच ॥ कुलाकुलरहस्यार्थंसंचरेन्ननिमित्ततः ॥ १ ॥]

नाधार्मिकइति । अधर्मबहुलजनग्रामादौ अत्यर्थंव्याधिबहुले न वसेदेकश्चाध्वानंन यायात् । पर्वतेचदीर्घकालंन तिष्ठेत् ॥ ६० ॥ नशूद्रराज्यइति । शूद्रराज्यके देशे अधार्मिकजनैश्च बाह्यतःपरिवृते श्रुत्यादिबाह्यलिङ्गधारिभिश्चवशीकृते चाण्डालादिभिश्चोपद्रुते न निवसेत् ॥ ६१ ॥ नभुञ्जीतेति । उधृतस्नेहंपिण्याकादि नभुञ्जीत । तृप्तिंचनाचरेदतिप्रातर्दिनान्तेनभुञ्जीत । सायंप्रातश्च नतृप्तः स्यादपि तु एकस्मिन्काले तृप्तोपरस्मिन्साकाङ्क्षमश्नीयात् ॥ ६२ ॥ नकुर्वीतेति । दृष्टादृष्टानुपकारफलंव्यापारंनकुर्यात् । उदकंचाञ्जलिना न पिबेत् ऊर्वोश्चोपरिविन्यस्य मोदकानि न भक्षयेत् । निष्प्रयोजनंच किमेतत्स्यादितिकुतूहलपरोनकदाचित्स्यात् ॥ ६३ ॥ ननृत्येदिति । अशास्त्रितानि नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् । पाणिनाबाहुंनाभिहन्यात् । अव्यक्तदन्तध्वनिं न कुर्यात् चहर्षितः सन् खराविरावंनकुर्यात् ॥ ६४ ॥ नपादाविति । कांस्यपात्रे न कदाचिदपि पादौ प्रक्षालयेत्ताम्ररजतसुवर्णानांभिन्नमभिन्नंचेति न दोषइति पैठीनसिस्मरणात् । ततोऽन्यत्रभिन्नभाजने नाभिभुञ्जीत नापित्तल्लेखोत्पादके ॥ ६५ ॥ उपानाहाविति । उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीताभरणमाल्यकमण्डलूनन्योपयुक्तान् नधारयेत् ॥ ६६ ॥ नाविनीतैरिति । अश्वमहिष्यादिभिर्गत्यादिधुर्वहनविनियुक्तैरदान्तैर्बुभुक्षाव्याध्यार्तैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नपुच्छैर्नयायात् ॥ ६७ ॥ विनीतैरिति । सुशिक्षितैः पुनः क्षिप्रगामिभिर्देवमण्याद्यावर्तादियुक्तैः ककुदादिशून्यैः शोणादिवर्णसंपन्नैः स्वाकृतिभिः प्रतोदनात्यर्थं अव्यथयन् व्रजेत् ॥ ६८ ॥ बालातपइति । प्रथमोदितादित्यातपः शवधूमभग्नपीठाद्युपवेशनानि वर्ज्यानि नखलोमानि चात्मना नच्छिन्द्यात् दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥ नमृल्लोष्टमिति । नाकारणंमृल्लोष्टंगृह्णीयात्तृणानि वा छिन्द्यादित्यापस्तंबस्मरणात् । निर्निमित्तंमृल्लोष्टंनगृह्णीयात् नखैस्तृणंनछिन्द्यात् यतःस्वकर्मणोदृष्टमदृष्टंफलंनोत्पद्यते यच्चागामिनि असुखावहंतन्नकुर्यात् ॥ ७० ॥ लोष्टमर्दीति । लोष्टतृणनखानांमर्दनच्छेदनखादनकृत्सूचकोऽशुचिश्चमनुष्योविनाशंक्षिप्रंयाति तस्मादेतानि न कर्तव्यानि भक्षणशुचित्वयोरतएवनिषेधः ॥ ७१ ॥ नविगृह्येति । साभिनिवेशंकथांनकुर्याद्वासश्च बहिर्माल्यंन धारयेत् । गोपृष्ठारोहणेन च गमनं पर्याणव्यवधानादि प्रकारेणापि धर्मापहम् ॥ ७२ ॥ अद्वारेणेति । प्राकाराद्यावृतंग्रामंगृहंवा द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन नातिक्रम्य प्रविशेत् ॥ रात्रौच वृक्षतलावस्थानंदूरात्परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥ नाक्षैरिति । अक्षादिभिः केल्यर्थमपि नक्रीडेतात्मनाचोपानहौ पादव्यतिरेकेण न गृह्णीयात् । खट्वाव्यवस्थितश्च न भुञ्जीतनापि पा-

(१) महिष्यादिभिः=वृषभादिभिः (गो०२,५)

व्याप्यवहितहस्तमन्नमासने च पात्रमवस्थाप्य भुञ्जीत ॥ ७४ ॥ **सर्वमिति** । यत्किञ्चित्तिलसंयुक्तंकृशरादि तदस्त-मितेर्कैनाद्यात् । कौपीनाच्छादनरहितश्चास्मिन्लोकेनसुप्यादुच्छिष्टश्चनक्कचिद्यायात् ॥ ७५ ॥ **आर्द्रपादइति** । जलार्द्रपादो भोजनमुपक्रामेत् । आर्द्रपादःपुनर्नस्वप्यात् । आर्द्रपादोह्यश्नन्दीर्घमायुःप्रामुयादिति फलकथनमेतन्नचानित्य-तापत्तिः ॥ पञ्चार्द्रो भोजनंकुर्यात्प्राङ्मुखोमौनमास्थितः ॥ ननिन्देद्दत्तभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु न कुत्सयेत् ॥ इतिव्यासेन नित्यस्मरणात् ॥ ७६ ॥ **अचक्षुर्विषयमिति** । चक्षुर्गोचरेयोन भवति दुर्गमोदेशस्तंकदाचिदपि न गच्छेत् मूत्रपुरी-षेचनोदीक्षेत बाहुभ्यांनद्यादिनतरेत् ॥ ७७ ॥ **अधितिष्ठेदिति** । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशभस्मास्थिकपालिकाः कार्पासबीजतुषान्नाधिरोहेत् ॥ ७८ ॥ **नसंविशेदिति** । पतितचाण्डालपुल्कसाल्पबुद्धिगर्हितान्त्यावसायिभिः ग्रामा-न्तरनिवासिभिरपि कार्यार्थमेकप्रदेशे मुहूर्तमपि नासीतेति । नाधार्मिकेवसेद्ग्रामे इत्यादिभ्योभेदःपतितादयश्च दशमैका-दशाध्यायेवक्ष्यन्ते ॥ ७९ ॥ **नशूद्रायेति** । मतिरत्रधर्मस्यपृथगुपदेशात् दृष्टोपकारकोच्छिष्टहविष्कृतसाहचर्यात् वा ऽदृष्टार्थहितोपदेशंशूद्रस्य नकुर्यात् । उच्छिष्टंवादासशूद्राय न देयं यतोदासविषये उच्छिष्टमन्नंदातव्यमिति वक्ष्य-ति । यत्तु द्विजोच्छिष्टंतुभोजनमिति सभोक्तुरुपदेशोनदातुस्तथाहविरर्थंयच्चपुरोडाशादि तस्यदेवान्नानि हवींषि चेतिप्रतिषेधमुक्त्वातच्छेषस्य हविःशेषंचयद्भवेत । द्विजातीनांभक्ष्यतांवक्ष्यत्यतश्च तद्धविःशेषीभूतंशूद्रायनदेयं । तथेद मिदमदृष्टार्थंत्वयाकर्तव्यमितिशूद्रस्य धर्मनोपदिशेत् ॥ व्रतंचास्य प्रायश्चित्तंसाक्षान्नोपदिशेत्तथा चात्यन्तधार्मिकशूद्र-विषयेप्यङ्गिराः ॥ तथाशूद्रंसमासाद्य सदाधर्म पुरःसरं । अन्तराब्राह्मणंकृत्वाप्रायश्चित्तंसमादिशेदिति ब्राह्मणो-पदेशप्रणालिकया प्रायश्चित्तदानमाह नसाक्षादिति ॥ ८० ॥ **यइति** । यस्माद्यःशूद्रस्य धर्मंव्रते उपदिशति सब्राह्मणः-पापोत्पत्तिनिमित्तभूतेन तेनैव शूद्रेण सहातिमहत्त्वादसंवृताख्यंतमोन्धकारंप्रविशति । पञ्चके प्रकृते द्वयोः फलथनंप्रायश्चि-त्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥ **नसंहताभ्यामिति** । संश्लिष्टाभ्यांपाणिभ्यांस्वशिरोन कण्डूयेत् । संहत वचनादसंहताभ्यांन-निषेधः एवंच सर्वत्र व्यावर्त्य ज्ञेयम् । उच्छिष्टहस्तादिना येन केनचिदपि शिरोन स्पृशेत् ॥ शिरसा विना च नि-त्यनैमित्तिक स्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थे त्वनिषेधः स्नानविधिनास्यैकवाक्यत्वात् ॥ ८२ ॥ **केशग्रहानिति** । केशग्रह-णप्रहारौ कोपेन मूर्धनि न कुर्यात् । सशिरस्कः स्नातस्तैलेन किंचिदप्यङ्गंनस्पृशेत् ॥ ८३ ॥ **नराज्ञइति** । राज्ञो-पत्ये जातिग्रहणमिति क्षत्रियएव राजन्यउच्यते तस्य संततिरपत्यंविशेषवचनात् क्षत्रियएव राजन्यप्रसूतिर्नराजन्यप्र-सूतिरराजन्यप्रसूतिरक्षत्रियस्तस्मादक्षत्रियाद्राज्ञः प्रकरणादनापदि न प्रतिगृह्णीयात् । तथा सौनिकतैलिकमद्यवणिजांप-ण्यस्त्रीव्यवहारेण च जीवतांनप्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥ **दशसूनासममिति** । **दशध्वजसमावेश्यादशवेश्यासमोनृपः** ॥ सूना आघातनस्थानं दशसुसूनासु यावान्सौनिकस्य दोषस्तावान् चक्रवर्तिनि तैलिके । दशसु च तैलिकेषु या-वांस्तावान्ध्वजिनि । मद्यवणिजि दशसु ध्वजिषु यावांस्तावान्वेशवति । दशसु वेशवत्सुयावांस्तावान्नृपे । एवंचोत्तरोत्तर-निन्द्यातिशयदर्शनेनापदि पूर्वदातृसद्भावे उत्तरःपरिहरणीयः एवंचोक्तकलनया ॥ ८५ ॥ **दशसूनासहस्राणीति** । दशसू-नासहस्राणि यः सौनिकः स्वार्थे व्यापारयति तेन तुल्योराजा मन्वादिभिः स्मृतोऽतस्तत्संबन्धी प्रतिग्रहोनरकपातहेतु-त्वात् भीषणीयः॥८६ ॥ **क्षत्रियस्यापि च यइति** । कृपणस्य शास्त्रातिक्रमवर्तिनः राज्ञोयः प्रतिग्रहंकरोति सइमान् वक्ष्य-माणान् नरकान् यातनास्थानानि क्रमेण प्राप्नोति ॥८७ ॥ **तामिस्रमिति** । **संजीवनमिति** । **लोहशङ्कुमृचीशमिति** ।

अत्र यातीत्यनुवर्तते । तत्रान्धकाररूपस्तामिस्रोनिबिडान्धकारात्मकान्धतामिस्रोमहारौरवरौरवौ महाकलकलकल-कलात्मकौ । कालसूत्राख्योनरकोयत्र सर्पैर्बाधः । महानरकोयत्र महती सर्वप्रकारापीडा । संजीवनंयत्र बहुशः संजीव्यव्यापाद्यन्ते । महावीचिर्यत्र महाकल्लोलैर्नीयते । तपनोऽग्न्यादिसन्तापात्मकः । संप्रतापनः कुंभीपाकः । संघातोत्यन्तसंवृते प्रदेशे बहूनामवस्थानम् । काकोलंयत्र काकैर्भक्ष्यन्ते । कुड्मलंयत्र रज्जुभिः पीडनम् । पूतिमृत्तिकः पुरीषगन्धमृत्तिकः । लोहशङ्कुःसूचीभेदनंयत्र । ऋचीशंपिष्टपवनप्रक्षेपोयत्र । पन्थायत्राव्यते । शाल्मलीयत्र शाल्मलिकण्टकैस्तुद्यते । नदीयत्रनद्यापह्रियते । असिपत्रवनंयत्र करपत्रैर्विदार्यते । लोहचारकोयत्र निगडबन्धः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ **एतदिति** । एतत् राजप्रतिग्रहफलंशास्त्रज्ञावेदाध्यायिनोब्राह्मणाजानन्तः परलोकदुःखाभावार्थिनोराज्ञोधनंनप्रतिगृह्णन्ति ॥ ९१ ॥ **ब्राह्मइति** । रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते प्रतिबुध्येत । ततोधर्मार्थावितरेतराविरोधेनार्जनार्थंविचारयेत्तथाधर्मार्थंतन्मूलभूतंकायक्लेशमियता कायाक्लेशेन इयान् धर्मोवार्ज्यतइत्येवंचिन्तयेत् वेदस्य च कः परमार्थिकोऽर्थः स्यादित्येवं तमपिचिन्तयेत् ॥ ९२ ॥ **उत्थायेति** । ततउषःकालेशयनादुत्थाय सति संभवे मेहनादि कृत्वा कृतवक्ष्यमाणशौचः संयतमनाउक्ते काले पूर्वापरे सन्ध्येअर्कदर्शनादावूर्ध्वमपि जपंकुर्वन्नुदितहोमी वर्तेतानुदितहोम्यपि होमंकृत्वा चासीत । आयुरादिदीर्घसन्ध्याफलविधानार्थमिदंपुनःसंध्याभिधानम् ॥ ९३ ॥ तथाचाह **ऋषयइति** । **प्रजामिति** । यस्मादृषयोदीर्घसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुः प्रजावन्तश्च यशः स्वर्गाताश्च कीर्तिमध्ययनादिसंपत्तीश्च प्राप्तवन्तः तस्मादेतत्कामेन दीर्घसन्ध्यानुष्ठानंकर्तव्यम् ॥ ९४ ॥ **श्रावण्यामिति** । श्रावणस्य भाद्रपदस्य वा पौर्णमास्यां उपाकर्माख्यंगृह्योक्तविधानेन कृत्वा ततः सार्धांश्चतुरोमासान् ब्राह्मणोयत्नवान् वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥ **पुष्यइति** । येन श्रावण्यामुपाकर्मकृतंसद्विजोऽर्धपञ्चमेषुमासेषु पौषमासेतुपुष्यनक्षत्रे ग्रामाद्बहिर्निष्कम्यछन्दसामुत्सर्गाख्यंगृह्योक्तंकर्म कुर्याद्येन प्रौष्ठपद्यांकृतंसमाप्यशुक्लपक्षस्य प्रथमेहनि प्राप्ते पूर्वाह्णे वा कुर्यात् ॥ ९६ ॥ **यथाशास्त्रमिति** । एवमुक्तशास्त्रानतिक्रमेण छन्दसामुत्सर्गाख्यंकर्म ग्रामाद्बहिः कृत्वा ततउभयतोहनी पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्याराज्यास्तांरात्रिंतमेवैकमहोरात्रमनध्यायंकुर्यात् ॥ ९७ ॥ **अतइति** । उत्सर्गानध्यायादूर्ध्वंशुक्लपक्षेषु संयमवान् वेदानधीयीत कृष्णपक्षे तु वेदाङ्गानि व्याकरणादीनि नियमितःपठेत् ॥ ९८ ॥ **नाविस्पष्टमिति** । सर्वदाविस्पष्टमव्यक्तंनपठेत् तथाशूद्रजनसंनिधौनाधीयीत तथा सुप्तोत्थितो नरात्रेःपश्चिमे भागे वेदानधीत्य श्रान्तः सन् पुनःसुप्यात् ॥ ९९ ॥ **यथोदितेनेति** । अध्यापकस्य कर्मान्तरव्यग्रत्वमात्मनश्च बहुवेदनेच्छापत्तदभावे पूर्वोक्तविधिना द्विजोयत्नवान् सर्वदा गायत्र्यादिछन्दोयुक्तमृक्सामाख्यंब्रह्मपठेत्तथाब्रह्मब्राह्मणं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तंमन्त्रमिश्रंयजुर्वेदाख्यंमन्त्रब्राह्मणयोर्मिश्रपाठाद्वैलक्षण्येसत्ययंपृथग्निर्देशः ॥ १०० ॥ **इमानिति** । पूर्वोक्तविधानेनाधीयानः शिष्यांश्चाध्यापयन् वक्ष्यमाणाननध्यायान् सर्वदा वर्जयेत् ॥ १०१ ॥ **कर्णश्रावइति** । कर्णाभ्यामेवश्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रावइत्युक्तंतेन रात्रावतिशब्दवति वायौ दिवा च रजःसमाहरणसमर्थे वात्येतौवर्षाकाले तावत्कालिकावनध्यायावध्ययनविधिज्ञाःकथयन्ति ॥ १०२ ॥ **विद्युत्स्तनितवर्षेष्विति** । विद्युद्गर्जितवर्षेषु युगपदुपस्थितेषु महतांचदिव्यज्योतिर्विशेषेणपुनःस्थानतश्चपातेसत्येतेषु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्सएवकालस्तावत्प्रकृतासुवर्षास्वनध्यायंमनुराह ॥ १०३ ॥ **एतानिति** । एतान्विद्युदादीन् जहूषया प्रकटीकृतामिषु सन्ध्यालक्षणेषु कालेषु यदोपजातान् जानीयात्तदानध्यायंकुर्यान्न सर्वदा वर्षासु । एतदुत्पाते तथा वर्षाभ्योअन्यत्राभ्रदर्शने सत्यनध्यायः ॥ १०४ ॥ **निर्घातइति** । अंतरिक्षउत्पातध्वनौ भूकम्पे आदित्यादीनांपरिवेषणे सत्यनृतावपि वर्षा-

स्वपि । अपि शब्दादन्यदाप्याकालिकाननध्यायान् जानीयात् ॥ १०५ ॥ **प्रादुष्कृतेष्विति** । अग्नीनांपुनरपासितभस्मतया प्रकटीकरणवेलायांसन्ध्याकाले विद्युद्गर्जितशब्दाविव यदा भवतोन वर्षंतदा यावज्योतिस्तावदेवानध्यायोनाकालिकंदिवादित्योज्योतीरात्रौ तारकाअतः पूर्वसन्ध्यायामेतदुत्पाते दिवैवानध्यायः । पश्चिमायांचोत्पातेरात्रावेव शेषेषु च पुनर्वर्षाख्येतृतीयउपजाते यथा दिवा तथारात्रावप्यनध्यायइत्युक्तानुवादः ॥ १०६ ॥ **नित्यानध्यायइति** । धर्मातिशयार्थिनांग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धेचसर्वस्मिन्नुपलभ्यमानेऽनध्यायः । अस्मिन्ननध्यायप्रकरणे नित्यशब्दादीनांकचित्कचिदभावात्तत्र तत्र नित्यत्वमन्यत्र विकल्पः सचधर्मनैपुणविद्यानैपुणकामभेदेन व्यवस्थितोज्ञेयःद्विविधाह्यध्येतारोधर्मनैपुणकामाविद्यानैपुणकामाश्च तत्र ये स्वीकृतप्रायवेदाः केवलंनियमानुष्ठानजन्यमदृष्टातिशयं अर्थयन्ते ते धर्मनैपुणकामास्तेषां अशेषानध्यायादरणम् । ये पुनः प्रथमाध्येतारस्ते विद्यातिशयार्थिनएषांनित्यत्वलिङ्गव्यतिरिक्तानध्यायादरणंनास्ति ॥ १०७ ॥ **अन्तर्गतशवइति** । विद्यमानशवे वृषलस्य चाधार्मिकस्य च संनिधौ न शूद्रजनसंनिधौ इति शूद्रस्योक्तत्वात् रोदने च । जनानांकार्यार्थमेकत्र सन्निधाने सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥ **उदकइति** । जलमध्ये मध्यमे च प्रहरद्वये महानिशाख्ये ॥ महानिशाचविज्ञेयामध्यस्थंप्रहरद्वयं ॥ इतिदेवलस्मरणात् मूत्रपुरीषकाले च प्रागाचमनादुच्छिष्टः श्राद्धभुक् निमन्त्रणात् प्रभृति श्राद्धभोजनाहोरात्रंयावन्मनसापि वेदस्य नस्मरेत् ॥ १०९ ॥ **प्रतिगृह्येति** । शास्त्रविद्ब्राह्मणोनवश्राद्धे च निमन्त्रणपुरस्कृत्य नृपस्य च पुत्रजन्मादौ राहुणावार्केन्दुग्रासे सति त्र्यहं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥ त्र्यहादूर्ध्वमपि वा **यावदिति** । यावदेकोद्देशेन निमन्त्रितस्य शास्त्रविदोब्राह्मणस्य श्राद्धगतस्रक्चन्दनादिगन्धलेपौ गात्रे भवतः तावद्वेदंनाधीयीत । त्र्यहाधिकवैकल्पिकमिदम् ॥ १११ ॥ **शयानइति** । शय्योत्सृष्टाङ्गप्रसारितपादः पादारोपितपादोवा पर्यस्तिकांच कृत्वा मांसमाशौचान्नंच भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥ **नीहारइति** । धूमिकायांबाणशब्दे सन्ध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषुच नाधीयीताष्टकानामुत्तरत्राभिधानादिहामावास्यादिसाहचर्याष्टकाग्रहणमष्टम्यर्थम् ॥ ११३ ॥ यस्मात् **अमावास्येति** । अमावास्या गुरुंहन्ति शिष्यंच चतुर्दशी हन्ति वेदंचाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मारयतः । तस्मादेतासु नित्यमध्ययनंपरिहरेत् ॥ ११४ ॥ **पांसुवर्षइति** । रजोवर्षेदिग्दाहे च यत्र ज्वलिताइव दिशोलक्ष्यन्ते । शृगालश्वखरविरुते पङ्क्त्याकारेण चोपविश्य द्विजो न पठेत् ॥ ११५ ॥ **नाधीयीतेति** । श्मशाने सर्वतः शम्यापातान्नाधीयीतेत्यापस्तंबस्मरणात् । तथाविधश्मशानसमीपगोष्ठयोश्च स्त्रीसंप्रयोगप्रावृतंचवासः प्रावृत्य श्राद्धार्थेचाकृतान्नाद्यर्थविप्रतिगृह्यनाधीयीत ॥ ११६ ॥ **प्राणीति** । गोहिरण्यादि यत्किंचित् श्राद्धार्थंतत् स्पृष्ट्वाप्यनध्यायः । किमुत प्रतिगृह्य यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्योब्राह्मणः ॥ ११७ ॥ **चौरैरिति** । चौरैरुपप्लुते ग्रामे अग्निदाहकृते च भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाश्चर्यरूपेषु उत्पातेषु रुधिरवर्षणादिष्वाकालिकमनध्यायंजानीयात् ॥ ११८ ॥ **उपाकर्मणीति** । उपाकर्मोत्सर्गाख्ययोर्गृह्योक्तकर्मणोः कृतयोस्त्रिरात्रमध्ययनेन क्षपणंस्मृतम् । तत्रोत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्राभ्यां उक्ताभ्यांसहानेनविकल्पः । **ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः** कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु वाहोरात्रमनध्यायः । पौर्णमास्यष्टकास्वपि सिद्धे पुनर्वचनंकालमात्रसद्भावेप्यष्टकास्वहोरात्रमेवानध्यायोष्टमीषु पुनः यावदष्टमीत्येवं अर्थतथा च तत्राष्टकासुनाधीयीतेत्युक्तमिह **पुनरष्टकासुत्वहोरात्रमिति** । यत्तु पुनर्वचनंनित्यार्थमित्याहुस्तदसत्तत्राप्यमावास्या गुरुंहन्तीति अर्थवा-

देननित्यत्वस्य समर्थितत्वात् । ऋत्वन्तेषुचाहोरात्रमनध्यायः ॥ ११९ ॥ **नाधीयीतेति** । अश्ववृक्षहस्तिनौ-
खरोष्ट्रारुढस्तथोषरप्रदेशस्छोगम्यादिभिर्यानेन च गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥ **नविवादइति** । ध्याक्रो-
शायांप्रवृत्तायांदण्डादण्डि वा यदोत्पन्नंभवत्यप्रवृत्तयुद्धायांवा सेनायांमवृत्तयुद्धे वा स्थितोभोजनसंमनन्तरंच ।
यावदार्द्रपाणिरितिवसिष्ठस्मरणात् । अपरेद्युश्चाजीर्णे वमित्वा चान्नानि शुक्तकेवोद्गारेनाधीयीत ॥ १२१ ॥ **अतिथि-
मिति** । अतिथिरगीष्वेत्येवंयावदननुज्ञापितोवायौ चाध्ययनश्रमेणातिकुप्यति । रुधिरेण च शरीराच्छ्रुते शस्त्रेणचा-
रुधिरोत्पादिनापिक्षतउत्पन्नेनाधीयीत ॥ १२२ ॥ **सामध्वनाविति** । सामध्वनौ श्रूयमाणे ऋग्यजुषोर्न कदाचिदप्य-
ध्ययनंकुर्यात् । तथावेदंसमाप्यारण्यकाख्यंच वेदैकदेशं अधीत्य तस्मिन् अहोरात्रे अन्यत् नाधीयीत ॥ १२३ ॥
ऋग्वेदइति । देवादेवतायस्यासौ दैवदैवत्यऋग्वेदः । मनुष्यदेवताकत्वात् यजुर्वेदोमानुषः । सामवेदःपितृदेवताकःस्मृतः
पित्र्यंकर्मकृत्वाचमन्यन्ते । तस्मात्तस्याशुचिरिवध्वनिरतस्तस्मिन्श्रूयमाणे ऋग्यजुषीनाध्येयेइतिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १२४ ॥
एतद्विति । एतद्देवपितृमनुष्यादे त्वात्कथंवेदत्रयस्यनानाशास्त्रज्ञाऋग्यजुःसामात्मिकाया त्रय्याः सारभूतंप्रणव-
व्याहृतिसावित्र्याख्यंप्रत्यहं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकेन द्वितीयाध्यायोक्तक्रमेण प्रथमभ्यस्यपश्चाद्वेदमधीयते ॥ यथा-
नध्यायेषुनाध्ययनमेवंप्रणवाद्यभ्यासंविनाध्येयमित्यतदर्थस्येहपुनर्वचनं ॥१२५॥ **पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखु-
भिरिति** । शिष्योपाध्याययोरधीयानयोर्गवादिपशुमण्डूकबिडालश्वसर्पनकुलमूषकैर्मध्यगमनेकृतेसत्यहोरात्रमनध्यायंजानी
यात् । विद्यानैपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह ॥१२६॥ **द्वाविति** । अध्ययनभूमिमशुद्धामात्मानंचाशुचिंअपेक्ष्य
द्वौवानध्यायौ तावेवप्रयत्नेन नित्यंद्विजोवर्जयेत् । ताभ्यांमन्त्रोपियत्रनित्यग्रहणमर्थवादादित्वान्नित्यत्वंलिङ्गमस्तितानपि·
नित्यमेव जर्वयेत् अन्यत्रतुविकल्पः ॥ १२७ ॥ **अमावास्यामिति** । अमावास्यादिषु स्नातकोद्विजःऋता-
वपि नित्यंस्त्रियंनोपेयात् । पर्ववर्जंव्रजेच्चैनामित्यनेनपौनरुक्त्यंतत्रैवपरिहृतं । स्नातकव्रतप्रायश्चित्तांगत्वेनास्येहाभिधा-
नम् ॥ १२८ ॥ **नस्नानमिति** । भुक्त्वानित्यंयादृच्छिकंच स्नानंन कुर्यान्नैमित्तिकंपुनःमुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रम-
त्तःस्यादित्यापस्तम्बस्मरणान्ननिषिध्यते । तथा व्याधितोनैमित्तिकमपिस्नानंनकुर्यादपितु यथासंभवंमन्त्रवन्मार्जन-
हिरण्योदकाभ्युक्षणगोस्पर्शनादीन् स्नानप्रतिनिधीन् पटपरिवर्तंचनकुर्यात् ॥ महानिशातुविज्ञेयामध्यस्थंप्रहरद्वयं ।
तस्यांस्नानंनकुर्वीतकाम्यनैमित्तिकादृते इतिदेवलस्मरणात् । तत्र न स्नायात् । बहुवासस्कश्चसततंनस्ना-
यान्नैमित्तिकेत्वनिषेधः । गाधागाधग्रहाद्याकीर्णतयावाऽज्ञातजलाधारेनस्नायात् ॥ १२९ ॥ **देवतानामिति** । देव-
तानांचित्रपुस्तकादिकृतानां । गुरोःपित्रादेः नृपतेः स्नातकाचार्यस्य च प्राधान्याद्गुरुतःपृथगुपदिष्टस्यकपिलस्य
यज्ञार्थंकृतदीक्षस्येच्छातःछायां नाक्रमेत् ॥ १३० ॥ **मध्यंदिनइति** । मध्याह्नार्धरात्रसन्ध्यासु समांसंच
श्राद्धंभुक्त्वा चतुष्पथे चिरंनतिष्ठेत् ॥ १३१ ॥ **उद्वर्तनमिति** । उद्वर्तनस्नानोदकमूत्रपुरीषरुधिरश्लेष्मवान्तानी-
च्छातोनाक्रामेन्निष्ठ्यूतंचताम्बूलाद्यंश्लेष्मरूपमपि ॥१३२॥ **वैरिणमिति** । शत्रुं[तं]म्मित्राधर्मशीलचौरपरदारान्नोपसेवेत ।
चोरस्यात्यन्तकुत्सितत्वादधार्मिकात्पृथक्ग्रहणं । शत्रुसेवनादौ च यद्यपि दृष्टएवदोषस्तथापि शास्त्रनिषेधसामर्थ्या-
ददृष्टोपिभवतीत्यवसीयते । एवमन्यत्रापिविज्ञेयं ॥ १३३ ॥ **नहीदृशमिति** । यस्मात्पुंसएवंविधमायुः-
क्षयकरंलोकअन्यंनकिंचिदस्ति यादृक्लोकेपरदारगमनंतस्मादेतन्नकार्यं ॥ १३४ ॥ **क्षत्रियंचैवेति** ।

---

(१) पट=जल (गी० २,५) (२) मूलटीकायांशत्रुव

योभवनशीलक्षत्रियसर्पविद्वद्ब्राह्मणांस्तदानींदुर्बलानपि कदाचिन्नावजानीयात् ॥ १३५ ॥ **एतत्त्रयमिति** । यस्मादेतत्त्रयमवज्ञातंपुरुषंविनाशयति क्षत्रियसर्पौदृष्टशक्त्या ब्राह्मणस्त्वभिचारादिना तस्मात्प्रशस्तबुद्धिरेतत्त्रयंसर्वदा न तिरस्कुर्यात् ॥ १३६ ॥ **नात्मानमिति** । प्रथमोत्पन्नाभिरसंपद्भिरात्मानं नावजानीयात् । अपित्वामृत्योःश्रियमुद्यमंकुर्यात् । नदुर्लभाश्रीरितिबुध्येत ॥ १३७ ॥ **सत्यमिति** । केन चित्पृष्टः सन् सत्यमेवब्रूयात् । सत्यंप्रियंचाप्यपृष्टोपि पुत्रजन्मादिकथयेत् । अप्रियंपुनःसत्यमपिबन्धुवियोगादिनवदेदपितुसत्यांगतौतूष्णीमासीत । प्रियमपिचासत्यंनाभिब्रूयादित्येषनित्योधर्मः ॥ १३८ ॥ **भद्रमिति** । अभद्रंभद्रमिति गौतमस्मरणादिह वृत्तवशात्प्रयुक्तं । तत्राध्याहारेण व्याख्येयमकल्याणरूपंयत्तद्भद्रंकल्याणंश्रेयइत्येवमादिभिः शब्दैरिति करणस्यप्रकारार्थत्वात् ब्रूयाद्भद्रमित्यनेनैव वा शब्देन तद्वादनिमित्तौ वैरकलहौ चासमर्थेनापि सह नैव कुर्यात् ॥ १३९ ॥ **नातिकल्पमिति** । उषप्रदोषयोरतिमध्याह्ने च जाते अविज्ञातेन पुरुषेण शूद्रैश्चाध्वानंन गच्छेत् । नैकःप्रपद्येताध्वान मित्युक्तेपीहैकइति पुनर्वचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ॥ १४० ॥ **हीनाङ्गानिति** । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खातिवृद्धविरूपदरिद्रवैधवेयादीन् काणादिशब्दाह्वानादिना नोपहसेत् ॥ १४१ ॥ **नस्पृशेदिति** । आचमनाद्यर्हौब्राह्मणोहस्तादिना गोब्राह्मणानग्नीन् न स्पृशेत्तथाऽशुचिःसन्ननातुरोद्युलोकगतमादित्यादिज्योतिःसमूहं अपि नपश्येत् ॥ १४२ ॥ **स्पृष्ट्वेति** । अशुचिःसन्गवादीन्स्पृष्ट्वाऽद्भिःप्राणायतनानि चक्षुरादीन्यङ्गानि च सर्वाणि स्पृशेन्नाभिमद्भिर्हस्तमध्येनस्पृशेदिति प्रकरणपठितंप्रायश्चित्तंलाघवार्थं तत्र हिक्रियमाणे गवादिस्पर्शेकर्तव्यंस्यात् ॥ १४३ ॥ **अनातुरइति** । स्वस्थःसन् स्वानि छिद्राणि रोमाणि च पायूपस्थगतानि अनिमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥ **मङ्गलाचारयुक्तइति** । अभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलहेतुत्वात् गोरोचनाचन्दनादौमङ्गलेप्रत्युत्थानादौ आचारे यत्नवान्श्रद्धात्मावशीकृतजिह्वादीन्द्रियःस्यादनलसश्चसन् जपहोमौ नित्यंकुर्यादत्रचाचारादीनामुक्तानामपिविनिपातविनिवृत्त्यर्थेविवक्षया पुनरभिधानं ॥ १४५ ॥ यथाचाह **मङ्गलाचारयुक्तानामिति** । मङ्गलाद्यनुष्ठानशीलानांशुद्धानांजपहोमपरायणानांदैवपुरुषकृतउपद्रवोन विद्यते ॥ १४६ ॥ **वेदमेवजपेन्नित्यमिति** । यस्मिन्यस्मिन्कालेदृष्टार्थकर्मपरोधोभवति तत्रनित्यंवेदमेवानलसःसन्जपेत् । यस्मात्तंब्राह्मणस्य परंधर्ममन्वादयआहुस्तदन्यस्त्वमुख्योधर्मस्तैरुच्यते । उक्तस्यापिवेदाभ्यासस्य यदर्थंपुनरभिधानंतदाह ॥ १४७ ॥ **वेदाभ्यासेनेति** । नित्यंवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जन्मस्मरति ॥ १४८ ॥ ततःकिमतआह **पूर्विकीमिति** । पूर्वजातित्वांसंस्मरन्ईदृगयवेदाभ्यासोयेनजन्मान्तरंस्मर्यतइति मत्वा भीक्ष्णंवेदाभ्यासमेवकरोति तेन चानवरतमाचार्यमाणो वेदार्थावबोधार्थज्ञाने सति ब्रह्मप्राप्यापरमात्मरूपमक्षयंसुखंप्राप्नोति ॥ १४९ ॥ **सावित्रानिति** । सवितृदेवताकान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थांश्चहोमान् पक्षसंधिष्वामावास्यादिषु चाज्यं हविरनादेशइतिसूत्रकारस्मरणात् आज्येन नित्यंकुर्यात्तथाष्टकाख्येनकर्मणा अष्टकापश्चाद्भाविनीषुच नवमीषु अन्वष्टकाख्येनकर्मणा प्रमीतान्पित्रादींस्तर्पयेत् ॥ १५० ॥ **दूरादिति** । क्षिप्रंगत्वा क्षेपमात्रंशरस्येति पुराणस्मरणादेवंविधाद्गृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादधावनोदकोच्छिष्टपरिषेकोदकाद्युत्सृजेत् ॥ ॥ १५१ ॥ **मैत्रमिति** । मैत्रंपायुरिति पश्वङ्गसंस्तवे पायौ मित्रादेवताकथनश्रवणादिहापि अभेदोपचारेण मैत्रःपायुस्तत्रभवउत्सर्गे सति शौचं तथानुलेपनादि शरीरसंस्कारनित्यस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनानि पूर्वाह्णएवकुर्वीत ॥ १५२ ॥ **दैवतान्यभिगच्छेदिति** । दैवतानि सुवर्णमण्यादिकृतानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्पालनसमर्थंच रक्षादिकंरक्षार्थंगुरूंश्चापि पित्रादीनमावास्यादिषु पक्षसन्धिषुचद्रष्टुंगच्छेत् ॥ १५३ ॥ **अभिवादयेदिति** । गृहागताञ्ज्यायांसोऽभिवादयेत् । तेषांचात्मीयमासनमुपवेशनार्थंदद्यात् । बद्धाञ्जलिश्चतत्समीपमासीत । गच्छतश्चप

श्वादनुव्रजेत् । उक्तमपीदमभिवादनादि वक्ष्यमाणफलाभिधित्सयापुनरुच्यते ॥ १५४ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यांसम्यगुक्तंस्वेषु चाध्ययनयागादिष्वङ्गत्वेन संबद्धंधर्मस्य मूलभूतंसाध्वाचारमनलसःसन् अभीक्ष्णमनुतिष्ठेत् ॥ १५५ ॥ यदर्थमाचारस्यपुनर्वचनंतदाह आचारादिति । आयुरिष्टापत्याक्षयधनान्याचारात्तदनुष्ठानाल्लभते दुष्टलक्षणंच प्रियभार्याविनाशसंसूचकंतिलकाद्याचारोनिष्फलीकरोतीत्याचारफलकथनं । नचानित्यतापत्तिःसावित्रीसारमात्रोपीत्यादिनानित्यत्वस्य समर्पितत्वात् ॥१५६॥ दुराचारइति । यस्माद्दुराचारःपुरुषोलोकेच गर्हितःसर्वदाच दुःखितोव्याधितोल्पायुर्भवति तस्मात्स्वाचारेणभाव्यं ॥१५७॥ सर्वलक्षणहीनइति । यःसम्यगाचारवान्श्रद्दधानोऽकुत्सकःसआजानुबाहुत्वादिसर्वप्रशस्तलक्षणशून्योपि वर्षशतंजीवति । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थाचारस्तुतिरिहत्वाचारफलसमर्पणार्थमेतत् ॥ ॥१५८॥ यद्यत्परवशमिति । यद्यत्परायत्तं अयाचितलाभादिना विशेषदानादि कर्म तत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पुनरात्माधीनंस्वधनलेशेनापि केनचित्स्वलाभपरोपकारादिना तत्तत् यत्नेन अभ्यसेत् ॥ १५९ ॥ यस्मात् सर्वमिति । यत्परप्रार्थनादिसंसाध्यंतत्सर्वंदुःखहेतु यच्चात्मैकसाधनंतत्सर्वंसुखनिमित्तमित्येतत् संक्षेपतःसुखदुःखलक्षणंजानीयात् । अशिष्टाप्रतिषिद्धंवैकल्पिकंवा ॥ १६० ॥ यत्कर्मेति । यत्कर्मानुतिष्ठतःपुंसोन्तरात्मनःपरितोषोभवति तद्यत्नतःकुर्वीत । आत्मतुष्टिकरं पुनर्वर्जयेत् ॥ १६१ ॥ आचार्यंचेति । आचार्यमध्यापयितारंचोपनयनमात्रकारिणंलोकवत्पितरंमातरंगुरुं अल्पंवाबहुवायस्येत्युक्तं गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्चाततायिनोपिनहिंस्यादन्यथा सामान्यहिंसानिषेधेसतीदंपृथक्त्ववचनंअनर्थकंस्यात् ॥ १६२ ॥ नास्तिक्यमिति । द्वेषंस्तंभंवमानंचक्रोधंतैक्ष्ण्यंचवर्जयेत् ॥ नास्त्यदृष्टमित्येवंबुद्धित्वं वेददेवतागर्हणं मात्सर्याऽनम्रत्वश्रुतादाभिमानक्रोधक्रौर्याणिवर्जयेत् ॥ १६३ ॥ परस्येति । परस्य दण्डादिनोद्यं क्रुद्धश्च सन्नात्मनःपुत्रशिष्यभार्याकनीयान् सोदर्यभ्रातृदासान् वक्ष्यमाणानवर्जयित्वा न प्रहारेण तान्पुनरनुशासनार्थंरज्ज्वावेणुदलेनवेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥ ब्राह्मणायेति द्विजातिरपि हननेच्छया ब्राह्मणस्यदण्डाद्युद्यम्यैव वर्षशतंतामिस्राख्ये नरके परिभ्राम्यति ॥१६५॥ ताडयित्वेति क्रोधेन बुद्धिपूर्वंतृणेनापि प्रहत्यैकविंशतिजन्मानि पापनिमित्तासुश्वादियोनिषु जायते । आजातीरित्याङ्पादपूरणः ॥१६६॥ अयुध्यमानस्येति । युद्धंविना ब्राह्मणशरीरतोमौर्ख्यात्तरुधिरंनरउत्पाद्यपरलोके महद्दुःखंप्राप्नोति ॥ १६७ ॥ शोणितमिति । प्रहतब्राह्मणोत्पन्नंरुधिरंक्षितिपृष्ठात्यत्संख्याकान् रजःकणान्पिंडीकरोति तत्संख्यानि वर्षाणि रुधिरस्योत्पादकः परलोके श्वादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥ नकदाचिदिति । यतएवंब्राह्मणावगोरणादिनाभवति तस्माच्छास्त्रविन्नकदाचिदपि ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यच्छेन्नापि तंतृणेनापि हन्यान्न च शरीरात् रुधिरमुत्पादयेत् ॥ १६९ ॥ अधार्मिकइति । यस्माद्योनरोऽधर्माचरणशीलोयस्य वाऽसत्यमेव धनं तत्प्राधान्येनव्यवहाराख्यं सर्वदा हिंसानिरतः सइहलोकेपि न सुखंवर्धते । तस्मादितन्नकार्यं ॥ १७० ॥ नसीदन्निति । यथाधर्मशब्दोयागादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारेऽदृष्टप्रयोगएव धर्मशब्दोपि हिंसादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारौ दृष्टप्रयोगौ तौ-अधार्मिकाणांपापानामित्येवंव्याख्यायते । हिंसाद्यधर्मचरणशीलानांतज्जन्यपापाख्यानां असंस्कारयुक्तानामिह लोके राजोपद्रवंक्षिप्रंपश्यन्परलोकेच शास्त्रदृष्ट्या नरकंपश्यन् धर्मानुष्ठानेनात्मसंयमातिशये सत्यत्रसादंगच्छन्नपि मनोऽधर्मे न नियोजयेत् ॥ १७१ ॥ नाधर्मइति । यथागौ वाहनदोहादिना सद्योलोकेफलति तथा अधर्मश्चरितःसद्योनफलति । किंतर्हिशनैःशनैःकालान्तरेणफलदानोन्मुखीभवन्कर्तुर्मूलानि इव छिनत्ति । कृतमूलपादपवत्कर्तारंनिरन्वयंनाशयति ॥ १७२ ॥ यदीति । यदिस्वशरीरव्याध्यायुत्पादनद्वारेणाधर्मोनफलति तदा पुत्रपौत्ररोगाद्युद्भवमु-

(१) स्वलाभ=स्वल्प (गो०५)

खेनफलति । नन्वसौकृतःकदाचित्कर्तुर्निष्फलोभवति येश्च दुष्कृतवशेन व्याध्याद्युपेतैर्भवितव्यं । तथाविधस्तस्यात्मदुष्कृतबलात्तद्विपत्यादिदर्शनपीड़ानुभवार्थं पुत्रपौत्राइहजन्मनि जन्मान्तरेवा जायन्ते ॥ १७३ ॥ अधर्मेणेति । अधर्मेण परस्वहरणादिना संप्रतिधनवृद्ध्यादियुक्तोभवति । तदनन्तरंतद्धनाद्युपभोगद्वारेण सुखान्यनुभवति तदनुभवाच्च सुखितत्वादिनाशत्रूनभिभवति । ततोस्मिन्नेव जन्मनि सर्वनाशंनश्यति । मृतोवा अपुनर्भवंनरकमुपैति ॥ १७४ ॥ यतएवमतः सत्यधर्मार्यवृत्तेष्विति । सत्यधर्मसाध्वाचारशौचेषु सर्वदा रतिंभावयेत् । शासनीयांश्च भार्यादीन्पृष्ठतस्तुशरीरस्येत्यादि शास्त्रमर्यादा वाग्बाहूदरसंयमयुक्तोनियमयेदित्युक्तपुनर्वचनमशिष्टानाभिनिवेशदार्ढ्यार्थं । सत्यपि च त्रिवर्गस्य पुरुषार्थत्वाभिधाने ॥ १७५ ॥ परित्यजेदिति । धर्ममप्यसुखोदर्कंलोकसंक्रुष्टमेवच । धर्मविरुद्धावर्थकामौ असुखोत्तरकालंचाशक्तस्य तीव्रतपश्चरणादिरूपंधर्मंलोकाभिशापजनकंच मधुपर्कगोवधादिरूपंनाचरेत् ॥ १७६ ॥ नपाणिपादचपलइति । हस्तपादचक्षुर्व्यापारान्निष्प्रयोजनान्नकुर्यादनार्जवश्चक्रूरकृत् परोपघातकर्मबुद्धियुक्तश्च न स्यादिति पुनर्वचनंउक्तप्रयोजनम् ॥ १७७ ॥ येनेति । द्विधावाक्यार्थप्रतिभावनेवैकल्पिकपदार्थेषु वा यएवपितृपितामहादिभिस्तस्यानुसृतोमार्गोयदेवतैरनुष्ठितंतेनैव साधुमार्गमनुसरेत्तदेवाचरेत्तदाचरन्धर्मेणनहिंस्यते ॥१७८॥ ऋत्विगिति । मातापितृभ्यामिति । ऋत्विगादिभिःसहवाक्कलहंनकुर्यात् । पुरोहितःशान्त्यादिकर्ता । संश्रिताःउपजीविनः । आतुरोरोगी । ज्ञातयःपितृपक्षसंबन्धिनोवैवाह्याबान्धवामातृपक्षाजामिर्भगिनीस्नुषाद्याः दासवर्गोदासगणः ॥१७९॥१८०॥ एतैरिति । एभिःसहविवादानपरित्यज्यासावतिकृतप्रतनुभिः सर्वपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैर्न्यकृतैः इमान् वक्ष्यमाणान् सर्वान् लोकान्गृहस्थःस्वीकरोति ॥१८१॥ आचार्यइति । यतआचार्यादयोदृष्टया शक्त्या ब्रह्मप्रजापतीन्द्रदेवलोकानांप्रभवोऽतःपरित्ततद्विवादस्य गृहस्थस्यैतान्लोकान्ददन्ति । तद्विवादपरित्यागेनब्रह्मलोकादि प्राप्यतइत्येतदनयाभंग्योक्तमेव उत्तरत्रापिविज्ञेयम् ॥१८२॥ जामयइति । जामयोप्सरसांलोकेप्रभवन्ति बान्धवावैश्वदेवलोके मातृमातुलौभूलोके ॥१८३॥ आकाशेशाइति । बालवृद्धसंश्रितातुराअन्तरिक्षलोकेप्रभवन्ति ज्येष्ठोभ्रातापितृतुल्योअतोसावपि प्रजापतिलोकेप्रभुः । भार्यापुत्रौअर्धोह्यवाएषआत्मनोयज्जायाआत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः । स्वमेवशरीरमतआत्मनासहकथंचिद्वदेत् ॥ १८४ ॥ छायेति । स्वोदासवर्गोनीचैर्गामित्वादात्मछायेवातोनासौविवादास्पदंदुहिताच कृपणंकृपापात्रमतएतैराक्रुष्टोसंतप्तःसर्वदा क्षमेत ॥ १८५ ॥ प्रतिग्रहसमर्थइति । श्रुताध्ययनादिना प्रतिग्रहेण समर्थोपि तत्र पुनःप्रवृत्तिंवर्जयेत् । यस्मात्प्रतिग्रहेणास्याध्ययनादिनिमित्तमभावःक्षिप्रमेवप्रलीयते । याचामात्रप्रसिध्यर्थमित्यादिनोक्तमप्येतत्तेजःप्रशमफलकथनार्थंपुनरुच्यते ॥१८६॥ नद्रव्याणामिति । प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्यदेवतादिकंधर्मादनपेतंप्रतिग्रहविधानमबुध्वा क्षुधावसादंगच्छन्नपि न प्राज्ञः प्रतिग्रहंकुर्यात्किंपुनरनापदीति ॥१८७॥ हिरण्यमिति । श्रुताध्ययनशून्यः सुवर्णादीन्प्रतिगृह्णन्नग्निसंयोगेन दारुवद्भस्मीभवति ॥ १८८ ॥ तथाचाह हिरण्यमायुरन्नंचभूर्गौश्चैवात्मनस्तनुमिति ॥ हिरण्यान्ने प्रतिगृहीते अविदुषश्चायुर्दहतः । गोभूमीचशरीरम् । अश्ववस्त्रघृततिलाः यथाक्रमंचक्षुश्चर्मतेजोपत्यानिदहन्ति । नकेवलमविद्वान् प्रतिग्रहेण सर्वदा तंदहते यावत् ॥ १८९ ॥ अतपस्त्वनधीयानइति । यस्तपःस्वाध्यायशून्यः प्रतिग्रहेभिलाषुकोभवति सदातेनत्रानर्हप्रतिग्रहदानपापयुक्तेन सह पाषाणमयेन नावाविना तरन्नुदकइवनरकेन्तर्धीयते दाताह्यत्रप्रतिग्रहसंबन्धादज्ञौ दातृप्रतीच्छकाविति वक्ष्यमा णदर्शनात्तेनेति परामृश्यते ॥ १९० ॥ तस्मादिति । यस्मादसारद्रव्यप्रतिग्रहेपि अज्ञः कर्दमे गौरिव नरके मज्जति तस्मादविद्वान्यतःकुतश्चिद्धिरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपित्रस्येत् ॥ १९१ ॥ नवारीति । उदकंकिल सर्वदेयं त-

दपि बैडालव्रतकादिभ्योधर्मज्ञोन दद्यादित्यतिशयेनास्या द्रव्यान्तरदानंनिषिध्यते। नतु वारिदानम्। पाखंड्यादिलोकसिद्धोपि बैडालवृत्तिके दाननिषेधस्तल्लक्षणविवक्षयेहपुनरुच्यते। अविद्वद्दाननिषेधः पुनर्विद्वत्संभवे सत्यविद्वद्दानप्रतिषेधार्थः। एवंच श्रोत्रियायैव देयानीत्येतत्तविद्वच्छ्रोत्रियासंभवे सति द्रष्टव्यम् ॥ १९२ ॥ त्रिष्विति । न्यायोपार्जितमपि धनंबैडालव्रतिकादिषु त्रिष्वपि दत्तंदातृप्रतिग्रहीत्रोः परलोकेनरकपातहेतुत्वादनर्थाय संपद्यते ॥ १९३ ॥ यथेति । तथानिमज्जतोविप्रावज्ञोदातृप्रतीच्छकौ ॥ यथाश्ममयेन नावादिना तरंस्तेनैव सह नरकेन्तर्धीयते एवं दातृप्रतिग्रहीतारौ मतिग्रहशास्त्रानभिज्ञावनर्हदानप्रतिग्रहकर्तारौ नरकंयातः । दाताकिलप्रतिग्रहीतृपोतावतरणमार्गेण संसारार्णवपारमुत्तितीर्षुर्यदि वालिशतयोपप्लवे प्रख्यप्रतिग्रहीतृसमवलंबनमुररीकरोति तदा प्रत्युत तेनैव सममगाधोदध्यन्तर्दानवेदनासंनिहितमधिकतरामर्थान्तरतयानर्थान्तरं अधिकमपिमज्जतइत्युपमार्थः। अतएवत्वनधीयानः प्रतिग्रहीतृप्राधान्येनोक्तमिदंतु दातृप्राधान्येनेत्यपौनरुक्त्यं अप्रसिद्धाद्यत्नतः परिहारार्थम्॥१९४॥ बैडालव्रतिकादिलक्षणमाह धर्मध्वजीति। धर्मः चिन्हमिवलोकख्यापनार्थंप्रकाशदेशावरणाद्यस्य सधर्मध्वजी। लुब्धः कृपणः च्छाद्मिकोगूढपापोलोकदंभकोवंचकोहिंस्रोहिंसाशीलः सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वापेक्षकः सबिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकोब्राह्मणोज्ञेयः॥१९५॥

[यस्यधर्मध्वजोनित्यंसुराध्वजइवस्थितः॥ प्रच्छन्नानिचपापानिबैडालंनाम ....॥]

अधोदृष्टिर्नैकृतिकइति । अधोदृष्टिविनीतत्वख्यापनार्थम् अधएव निरीक्ष्यतेनैकृतिकोनैष्ठुर्यव्यवहारी स्वार्थसाधनतत्परः स्वार्थसाधनतन्निष्ठःशठः परानस्योपेक्षकोमिथ्याविनीतः कपटप्रश्रयवान् यः सबकवृत्तेनचरति इति बकव्रतधरोब्राह्मणः ॥ १९६ ॥ यइति । येब्राह्मणाबकव्रतबिडालचिन्हयुक्तास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामस्राख्ये नरके पतन्ति॥१९७॥ नधर्मस्येति। पापंकृत्वा धर्मार्थंव्रतख्यापनव्याजेन धार्मिकोयमितिशूद्रादिमूर्खलोकमोहनंकुर्वन् तंनधर्मव्रतव्याजेन पापमवच्छाद्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १९८ ॥ प्रेत्येति। एवंविधाब्राह्मणाजीवन्तोमृताश्चात्मस्वरूपनिरूपणपरैर्निन्द्यन्ते तच्च व्याजचरितं व्रतंरक्षांसिगच्छति॥१९९॥ अलिङ्गीति। अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यादिवेषेण यस्तद्वृत्त्याजीवति सब्रह्मचार्यादीनांयत्पापंतदात्मन्याहरति। श्वादियोनौ च जायते। तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परकीयनिपानेष्विति । परकीयपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदपि स्नायात् । तत्र स्नात्वा तत्पुष्करिण्यादिषु यत्पापंकर्तुस्तच्चतुर्थांशेन वक्ष्यमाणेन संबध्यते । धार्मिकाणामपि संचितकृतजन्मान्तरकृतंदुष्कृतंभवत्येवातोन धार्मिकनिपानस्नानेन पापाभावमसंगः ॥ २०१ ॥

[सप्तोद्धृत्यततःपिण्डान्कूपेस्नायीतपंचवा॥ उदपानात्स्वयंगृह्यबहिः ......॥]

यानशय्यासनानीति । यानशय्यासनानि रथखट्वामंचकादीनि कूपारामगृहाणि च परस्यसंबन्धीनि अदत्तान्युपभुञ्जानस्तत्पापस्य चतुर्भागंप्राप्नोति अत्रचपरकीयग्रहणाददत्तग्रहणाच्च सर्वार्थोस्पृष्टानुज्ञातस्नानेनास्तिदोषः ॥ २०२ ॥ नदीष्विति। नदीष्वकृतकेषु तडागेषु सरःसुच महत्सु उदकाधारेषु छिद्रश्रोतःसु च सर्वदास्नानंसमाचरेत् अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ च पृथग्वचनं तदात्मीयोस्पृष्टानुज्ञातेषुस्नानाभ्यनुज्ञानार्थंतत्रापीह नित्यग्रहणात् प्रथमंनद्यादिस्नाने यतितव्यं। तदभावेआत्मीयादिषु ॥ २०३ ॥ यमानिति । हिंसादयोवर्जनीयायमाः सन्ध्यानुष्ठानादयः कर्तव्यात्मकाःनियमास्तत्र गुरुलाघवज्ञोनियमलोपेनापि सर्वदा यमाननुतिष्ठेत् न यमत्यागेन नियमान्यस्मात्केवलान्

कर्तव्यरूपाननुतिष्ठन् वर्जनीयान् ब्रह्महत्यादीनवर्जयन्पतति नियमानुष्ठानेष्यनधिकृतोभवति । यथोक्तंगौतमेन द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमित्येतच्च यमगौरवख्यापनार्थमुच्यते न नियमनिषेधार्थं । तेषांशास्त्रेण कर्तव्यतया चोदितत्वात् ॥ २०४ ॥

[आनृशंस्यंक्षमासत्यमहिंसादममस्पृहा ॥ ध्यानंप्रसादमाधुर्यंआर्जवं चयमादश ॥ १ ॥
शौचमीज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ॥ व्रतोपवासमौनंचस्नानंचनियमादश ॥ २॥]

नाश्रोत्रियततइति अनधीतवेदेन प्रारब्धे यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि ब्राह्मणोन भुञ्जीतार्थात्पुनः अग्नीषोमीयादीक्षितस्य कदर्यस्येत्यनेनैवप्रतिषेधसिद्धिः। सूत्रकारेणाग्नीषोमीयावधिकंदीक्षितस्याभोज्यान्नत्वमुक्तं अतोदीक्षितस्यकदर्यस्येत्ययंप्रतिषेधस्तदवधिकएव सदाबहूनांयाजकेन ऋत्विजा स्त्रिया वा नपुंसकेन वा यत्र गृहे वैश्वदेवादिहोमः कृतः न तत्र कदाचिदपि ब्राह्मणोभुञ्जीत ॥२०५॥ **अश्लीलमिति** । यत्रपूर्वोक्ताहोमंकुर्वन्ति तच्छिष्टानांतदश्लीलमयुक्तंदेवानांच प्रतिकूलंतस्मादेतान् होमंन कारयेत् ॥ २०६ ॥ **मत्तक्रुद्धातुराणामिति** । क्षीबक्रुद्धव्याधितान्नंकेशादिमलद्वादशकृमिसंसर्गदुष्टंपादेन चेच्छातः स्पृष्टंनभुञ्जीत ॥ २०७ ॥ **भ्रूणघ्नावेक्षितमिति** । ब्रह्महादिपतितावेक्षितंरजस्वलाद्यस्पृश्यस्पृष्टंपक्षिणा काकादिनाऽऽस्वादितंशुना स्पृष्टंन भुञ्जीत ॥ २०८ ॥ **गवेति** । गवाघ्रातंकोभुङ्क्तइतिच यद्वाघुष्य दीयते मठब्राह्मणादिसंघान्नंच तथा वेश्यान्नंशास्त्रविदा चैतत् कुत्सितमिति यदुक्तंतन्नाश्नीयात् विशेषतइति प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ २०९ ॥ **स्तेनगायनयोरिति** । चौरगेयजीवितक्षकवृद्धयुपजीव्यन्नं भुञ्जीत । यज्ञार्थेदीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयाद्बद्धस्य बन्धनेन विनाप्ययोनिगडैर्निगडस्य दत्तायोनिगडस्याबन्धनेपि च ॥ २१० ॥ **अभिशस्तस्येति** । महापातकित्वेनोत्पन्नाभिशापस्यानिश्चितपापस्यापि नपुंसकस्य पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दांभिकस्य व्याजधर्मचारिणोन्नं भुञ्जीत । तथा शुक्तंयत् प्रातः स्वरसंकालान्तरेणोदकादि संसर्गकालान्तराभ्यांचाम्लीभवति पर्युषितंच राच्यन्तरितं शूद्रस्य चोच्छिष्टंनाश्नीयात् । शुक्तपर्युषितयोरभक्षणंपञ्चमे वक्ष्यतीहतु स्नातकव्रतत्वार्थमभिधानम् ॥ २११ ॥ **चिकित्सकस्येति** । वैद्यस्य चिकित्साजीविनः तथा लुब्धकानार्जवमकृत्युच्छिष्टादिनां उग्रस्य क्षत्रियेण शूद्रायांउत्पन्नस्य सूतिकोद्देशेन अनाशौचिभिरपि यत्कृतंकृतान्तराचमनंचतथा अनिर्गतदशाहिकंसूतिकान्नंमेतान्नस्य वक्ष्यमाणत्वान्न भुञ्जीत अन्ये तूग्रंराजान्नमाहुस्तदसद्याज्ञवल्क्येनोभयपाठात् ॥ २१२ ॥ **अनर्चितमिति** । अर्चार्हस्य यदकृतार्चंदीयते अकृतदेवताद्यर्चनंयन्मांसं अतिथ्यादेर्दीयते कल्पयितुंदेवान् पितॄंश्चार्चयित्वेत्येवमादेर्वक्ष्यमाणत्वान्नभुञ्जीत ॥ २१३ ॥ **पिशुनानृतिनोश्चेति** । भषकासत्यवादिक्रतुपुण्यविक्रयिनटसौविकानामुपकृतापकारिणश्चान्नंनाश्नीयात् ॥ २१४ ॥ **कर्मारस्येति** । कर्मारस्य निषादवेणयोश्च दशमाध्यायवक्ष्यमाणयोर्नटगायनव्यतिरिक्तस्यापि च रङ्गावतरणजीविनः सुवर्णकारशस्त्रविक्रयिणोश्चान्नंनाद्यात् ॥ २१५ ॥ **श्ववतामिति** । श्वक्रीडिमद्यविक्रयिवस्त्रधावनपटरागकृन्निष्ठुराणांजायाजारश्च यस्याविज्ञातोगृहेऽस्ति तेषामन्नंन भक्षयेत् ॥ २१६ ॥ **मृष्यन्तीति** । भार्याजारंये सहन्ते तदन्नमभोज्यमेव च गृहाद्रतायांजारिण्यां उपेक्षितायामपि प्रतिषेधः । सर्वकर्मसु कुयायत्नानामनिर्गताशौचंचमृतकान्नमप्रीतिकरंच न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥ **राजान्नमिति** । राजान्नंतेजोनाशयति अतएव च राजान्नप्रतिषेधोबोद्धव्यः । नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं अधिकुलमित्रंचेतिशूद्रान्नप्रतिषेधंवक्ष्यत्यतस्तदन्नम-

ध्ययनादिनिमित्तंतेजोपहन्ति सुवर्णकारचर्मच्छेद्यन्ने आयुःख्याती हतइति व्यतिक्रमफलकथनम् ॥ २१८ ॥ कारुकान्नमिति । सूपकाराद्यन्नमपत्यानिहन्ति अस्याप्यतएव निषेधः । चर्मकारादीनांचान्नंगोबलीवर्दन्यायेन निर्देशोद्रष्टव्यः । एवमिह शास्त्रे सर्वत्र विज्ञेयम् । निर्णेजकान्नंच कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

[वृत्तिक्षीणस्यलुब्धस्यदीनस्यवातुरस्यच ॥ शांत्यर्थमथयोभुंक्तेबलंतस्यापहन्यते ॥ १ ॥]

पूयमिति । चिकित्सकान्नादनेन तथाविधायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुक् भवति । एवंपुंश्चल्यान्नंशुक्रंवार्धुषिकान्नंपुरीषं शस्त्रविक्रयिणः शुक्रविष्ठादिव्यतिरिक्तंमूत्रादिमलम् ॥ २२० ॥ यइति । साक्षादुक्तफलेभ्योये अन्ये क्रमेणाभोज्यान्नाःकथितास्तत्संबन्ध्यन्नंचर्मास्थिरोमाणि प्रशस्तबुद्धयोवदन्ति ॥ २२१ ॥ भुक्त्वेति । एषामन्यतमसंबन्ध्यन्नमज्ञानाद्भुक्त्वा त्र्यहमभोजनंकुर्यादिच्छातस्तु भुक्त्वा चरेत्प्राजापत्यंकृच्छ्रं । रेतोविण्मूत्रंचामत्या भुक्त्वा गौतमस्मरणात्तप्तकृच्छ्रमाचरेत् । तथाचाह । सुरायाअमत्या पाने पयोघृतमुदकंवायुप्रतिभ्यहंतप्तानि सतप्तकृच्छ्रः ततोस्यसंस्कारोमूत्रपुरीषरेतकुणपांप्राशने चैवमितिअत्र चान्यतमस्येति यद्यपिश्रुतंनथापि ॥ स्वभावकालसं सर्ग निमित्तःपरिणामतः ॥ भावाश्रयप्रदुष्टंचनित्यमन्नंविवर्जयेदिति ॥ सप्तविधस्यात्रपठितस्यापि दुष्टस्येदमेव प्रायश्चित्तमेकप्रकरणोपदेशादास्मिंश्च प्रकरणे एषांप्रायश्चित्तान्तरानाम्नानात् । शुक्तपर्युषितयोश्च पञ्चमाध्यायवक्ष्यमाणनिषेधयोरपीह प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवान्नमित्याहुस्तदसदेवमभिप्रेतमुक्तत्रातोन्यतमदुष्टमित्येवमवक्षत्यपौरुषेयेषु हि ग्रन्थेषु लिङ्गमात्रमपि व्यवस्थाहेतुर्भवति । तावतैव वक्त्रानुशयानुमानात् एकप्रकारेणोपदेशश्च स्नातकव्रतत्वख्यापनार्थइह प्रायश्चित्तानाम्नातेपि चैषां एकादशाध्यायोक्तानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति । शुक्तपर्युषितयोश्चेह स्नातकव्रतत्वार्थमेवाभिधानम् । तस्माद्यथाश्रुतमेवत्याज्यंतत्र स्वभावदुष्टंमूत्रादि कालदुष्टंपर्युषितादि संसर्गदुष्टंदुष्टान्नादि परिणामदुष्टं शुक्तादि भावदुष्टं सद्यःपीडितद्राक्षारसादिआश्रयदुष्टंमत्तादिसंबन्धि अप्रकरणे चप्रायश्चित्तोपदेशोलाघवार्थंतत्रहि क्रियमाणेमत्तादिग्रहणकर्तव्यंस्यात् ॥ २२२ ॥ नाद्यादिति । श्राद्धादिक्रियाशून्यस्य सच्छूद्रस्य शास्त्रवित् द्विजः पक्वान्नंन भुञ्जीत अपि स्वन्नान्तराभावे आममेव न पक्वं एकाहोरात्रपर्याप्तंनाधिकमस्मात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ २२३ ॥ श्रोत्रियस्येति । एकोऽधीतवेदः कृपणः परउदारोवृद्धिजीवी वा तयोर्गुणमुभयंविचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति कल्पितवन्तःउभयोरपि गुणयोगात् ॥ २२४ ॥ तानिति । तान् देवान् ब्रह्मा आगत्य विषमंयत्तन्मासममिति व्याचष्ट यस्माद्वदान्यान्नं श्रद्धया पवित्रीकृतंभवति; कदर्यान्नंपुनरश्रद्धयावूषितमित्युभयप्रतिषेधेपि श्रद्धावद्वार्धुषिकान्नप्रतिप्रसवर्थमिदम् ॥ २२५ ॥ यतएवमतः श्रद्धयेति । दानधर्ममिति । आन्तर्वेदिकोबहिर्वेदिकश्च योदानाख्योधर्मस्तंश्रुताध्ययनादिसर्वगुणोपेतैर्ब्राह्मणंप्राप्यपरितोषाख्येनचित्तधर्मेणयथाशक्ति नित्यंकुर्यात् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ यत्किंचिदिति । प्रार्थितेनाकृतदोषविचारेण स्वल्पमपि यथासंभवंदातव्यं यस्मादनवरतंदानप्रवृत्तस्य कदाचिदवश्यंतथाविधंपात्रमागमिष्यतियद्दृष्टादृष्टदोषेभ्यो मोचयति ॥ २२८ ॥ वारिदइति । उदकप्रदः सौहित्यं अन्नदोऽनन्तसुखं तिलप्रदईप्सितान्यपत्यानि दीपदस्तिमिराद्यनुपहतंचक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥ भूमिदइति । भूमिदोभूम्याधिपत्यंच सुवर्णदोदीर्घमायुः गृहदः श्रेष्ठानिगृहाणि रूप्यदउत्कृष्टंरूपंलभते ॥ २३० ॥ वासोदइति । वस्त्रदश्चन्द्रेण सह समानलोकतांचन्द्रलोकं अश्वदः अश्विभ्यांसमानलोकतां वृषदोमहतींश्रियं गोप्रदआदित्यलोकंप्राप्नोति ॥ २३१ ॥ यानशय्याप्रदइति । य-

खड्गादिमदो भार्या आर्त्तत्राणकृत्प्रभुत्वं धान्यप्रदः सार्वकालिकंसुखं वेदप्रदः परंब्रह्मसमानगतित्वंप्राप्नोति । सर्वत्रचात्रदेयद्रव्यसाराल्पभूयस्त्वाद्यपेक्षया दृष्टवत्यल्पस्याल्पबहुत्वकालादितारतम्यंविज्ञेयम् ॥ २३२ ॥ सर्वेषामिति । जलान्नगोभूवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनांसर्वेषांयानि दानानि तेषांमध्याद्वेददानंफलाधिक्याद्विशिष्यते ॥ २३३ ॥ येनेति । यादृशेन राजसेन सात्त्विकेन तामसेन वा शुद्धेन वा मध्यमेनाशुद्धेन वाचित्तधर्मेण च यद्यदेव द्रव्यंददाति तत्तद्द्रव्यंफलद्वारेण तु तेनैव दानगतभावेन भावानुरूपेणैव सुखंमध्यमदुःखंवताचितेन न जन्मान्तरेपूजितःसन्प्राप्नोति ॥ २३४ ॥ तस्माद्यत्नतः करेण देयम् यइति । यावदर्चापूर्वकंदानप्रतिग्रहौ कुरुतस्तौ द्वावपि दातृप्रतिग्रहीतारौस्वर्गंगच्छतोऽनर्चितकरेण पुनर्नरकंव्रजतः । प्रतिग्रहीतुःसत्यपि वृत्त्यर्थत्वे न दृष्टार्थत्वे प्रतिग्रहस्यार्चितमेव मया ग्राह्यंनान्यथे त्येवंनियमाददृष्टद्वारेण वचनान्नायुक्तः स्वर्गलाभः ॥ २३५ ॥ न विस्मयेतेति । महतापि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा कृतेन मयाकियत्तपः कृतमित्येवमाश्चर्येनभजेत यागंचकृत्वा असत्यंनवदेत्सत्यपि पुरुषार्थत्वेनानृतनिषेधे यागाङ्गत्वार्थः पुनरुपदेशस्तथापीडितोपि ब्राह्मणान्ननिन्देद्दानंकृत्वाइदंमयादत्तमिति न कथयेत् ॥ २३६ ॥ यस्मात् यज्ञइति । यस्मात् यज्ञादीन्यनृतादिभिः कृतैरकृतसमानि भवन्ति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २३७ ॥ धर्मंशनैःसंचिनुयाद्वल्मीकमिवपुत्तिकाः ॥ परलोकेसहायार्थंसर्वभूतान्यपीडयन् ॥ सर्वप्राणिपीडांपरिहरन् परलोकोपकारार्थंमृद्राशिंयथा पिपीलिकाः संचिन्वन्त्येवंधर्मंशनैःशनैरर्जयेत् ॥ २३८ ॥ नामुत्रेति । यस्मात्परलोके सहायकार्यसंपत्यर्थंमातृपितृपुत्रभार्याबान्धवान तिष्ठन्त्यपि तु धर्मएव केवलउपकारार्थमास्ते तस्मान्न मात्राद्यपेक्षयाधर्ममुत्सृजेत् ॥ २३९ ॥ एकइति । एकएव सन् प्राण्युत्पद्यते नबान्धवैः सहैव एकएव म्रियतेसुकृतदुष्कृतफलेचैकएव भुङ्क्ते अतोमात्रादीनांजननमरणदुष्कृतपीडांश भोक्तृत्वाभावान्न तदपेक्षयाधर्मंजह्यात् ॥ २४० ॥ मृतमिति । मृतस्य शरीरंकाष्ठवदवज्ञयाभूमौ परित्यज्यपराङ्मुखाबान्धवागच्छन्ति नतत्साहार्थंवर्तन्ते । धर्मः पुनस्तंपरलोके यान्तंपश्चाद्गच्छति ॥ २४१ ॥ तस्मादिति । यस्माद्धर्मेण सहायेन सता दुस्तरनरकादि दुःखं तरति तस्माद्धर्मंसहायार्थंसर्वदा शनैरर्जयेत् ॥ २४२ ॥ धर्मप्रधानमिति । धार्मिकंपुरुषंकथंचित्प्रमादकृते च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तेनापगतपापं स्वतेजःपुंजोज्वलितविचरत्वात्ब्रह्मवदाकाशात्मकंसतंप्रकृतोधर्मः क्षिप्रंपरलोकंनयति । तस्माद्धर्मंशनैःसंचिनुयात् ॥२४३॥ उत्तमैरुत्तमैःसार्धमिति । कुलमुत्कृष्टतांनेतुमिच्छन्श्रुताभिजनायुत्कृष्टैःसहानवरतंकन्यादानादिसंबन्धान्नाचरेदवकृष्टांस्ततसंबन्धेषुपरिहरेत । उत्तमविधानादेवाधर्मन्यावृत्तिसिद्धौपृथग्वचनमुत्तमाभावेसमाप्यनुज्ञानार्थं ॥ २४४ ॥ उत्तमानुत्तमानेवगच्छन्हीनांश्चवर्जयन्निति । उत्तमसंबन्धेषूत्तमाननुसरन्निकृष्टांश्चवर्जयन्ब्राह्मणःश्रेष्ठत्वंप्राप्नोति । विपर्ययनपुनर्जातेरनपायाच्छूद्रतुल्यतांप्राप्नोति ॥ २४५ ॥ दृढकारीति । आरब्धसंपादनशीलोऽक्रूरः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुर्निर्दयाचारैः सहावसन् अहिंसकोयः सएवंनियमः सदमेनोपशमेनेन्द्रियसंयमाख्येन दानेन च स्वर्गंप्राप्नुयात् ॥ २४६ ॥ एधोदकमिति । काष्ठोदकफलमूलमाक्षिकमन्नंचायाचितोपनतमनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतःप्रतिगृह्णीयात्तथाभयंचात्मपरित्राणंअत्यन्तप्रीतिकरंमत्वादक्षिणातुल्यंआत्मभयरक्षणसमर्थमितिसर्वतश्चाण्डालादेरप्यङ्गीकुर्यात ॥ २४७ ॥ आहृताभ्युद्यतामिति । प्रतिगृहीतदेशमानीतांदातुंचोद्यमितांइदंतुल्यंदास्यामीत्येवंपूर्वकमकथितां गोहिरण्यादिभिक्षां दुष्कर्मकारिणोपि अनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्ज्यंहिरण्यगर्भोग्राह्यं मन्यतेस्म ॥ २४८ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानांशिल्पज्ञस्यचवार्धुषेः ॥ षंढस्यकुलटायाश्चषण्णामेषांविवर्जयेत् ॥ १ ॥]

नाश्नन्तीति । तदीयंकव्यंपंचदशवर्षाणि पितरोनादन्ति हव्यंच पुरोडाशादिदेवान्प्रत्यग्निर्नप्रापयतियस्तांभिक्षांप्रत्याचष्टे ॥ २४९ ॥ **शय्यांगृहमिति** । शयनगृहदर्भोदकपुष्परत्नदधिधानामत्स्यक्षीरमांसशाकानि गन्धवन्तिच कर्पूरादीन्ययाचितोपस्थिता नि न प्रत्याचक्षीत । एधोदकादिवाक्यपठितस्योदकस्येहपुनःपाठः श्लोकद्वयस्यपठितयोः प्रत्याख्याने तुल्यत्वज्ञापनार्थः । तथाच गौतमः एधादीनिशय्यादिभिःसहैकस्मिन्सूत्रेपठितवान् ॥ २५० ॥ **गुरून्भृत्यानिति** । मातापित्रादीन्गुरून् भृत्यान्भार्यापुत्रादीनवश्यंभरणीयान् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन्देवतातिर्थींश्च पूजयिष्यन्ननापत्प्रकरणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सिवर्जंसर्वतःप्रतिगृण्हीयान्नरूपान्तरसद्भावे सति तेन धनेनात्मनस्तृप्तिंकुर्यात् । मुख्योपायपरिक्षयेहवृत्तिकर्शितःसंसीदन्नित्यापद्धर्ममेवक्ष्यति ॥ २५१ ॥ **गुरुष्विति** । मात्रादिष्वतीतेषुतैर्वाविनागृहे पृथक्कृवसन्आत्मजीवमन्विच्छन्नापदि सर्वदा साधुभ्यएव प्रतिगृह्णीयात् ॥ २५२ ॥ **अधिकइति** । शूद्रेषु मध्यात्कर्षककुलमित्रगोपालदासनापिताभ्योज्यान्नाः यश्च त्वदाश्रितोहमित्येवमात्मानंसमर्पयेत् । शूद्रश्च नापितादिकर्मणा जीवेत्कारुककर्मभिरिति वक्ष्यति यथात्मनिवेदनंतेन कार्यम् ॥ २५३ ॥ तथाह **यादृशइति** । यादृशोस्य भवेदात्मा कुलशीलादिभिर्यादृशंच दृष्टार्थमदृष्टातिशयार्थंचोपचरणंकर्तुमिष्टंयेन वा प्रकारेण मृदुदकाद्याहरणादिनिमित्तंब्राह्मणंसेवेत । अनेन प्रकारेणात्मानंनिवेदयेत् ॥ २५४ ॥ यस्मात् **यइति** । यः कश्चित् प्रकृताच्छूद्रादन्योपि कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानंइत्थंभूतोहमित्यन्यथासाधुषु कथयति सआत्मरूपापलापतएव चोरोलोकेऽतिशयेन पापकृत्सर्ववस्तुप्रधानात्मापहारित्वात् ॥ २५५ ॥ **वाच्यर्थाइति** । सर्वेऽर्थाः शब्देषु संबद्धाःशब्दार्थसंबन्धस्यनियतत्वात् शब्दमूलकाश्च यतः शब्देभ्यः प्रतीयन्ते शब्दप्रतीतिपुरःसरंचार्थसंव्यवहारप्रतीतेः । शब्दविनियताइवातस्तांवाचंयश्चोरयेत् । अन्यदुक्त्वान्यदनुतिष्ठेत्ससर्ववस्तुस्तेयकृन्नरोभवति ॥ २५६ ॥ **महर्षिपितृदेवानामिति** । महर्षिपितृदेवानांस्वाध्यायप्रजायज्ञसंपादनेन यथाशास्त्रमृणसंशुद्धिंकृत्वा ततः पुत्रे सर्वांगृहधुरंच संन्यस्य धनार्जनाद्दानादीनाश्रितः सन् वाच्येके जुह्वति प्राणमित्यादि नीत्या ज्ञानबलान्महायज्ञादीन् संपादयन् गृहएवंकंचित्कालंवसेत् ॥ २५७ ॥ तथा च वसन् **एकाकीति** । निर्जने प्रदेशे एकाकी सन्नुपनिषदुक्तोपासनादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपणमात्महितं चिन्तयन् प्रकृष्टंश्रेयोमोक्षाख्यंप्राप्नोति ॥ २५८ ॥ **एषेति** । एषा ऋतादिकाजीविका नित्या अनित्या या आपदि विधानाद्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । तथा स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वाख्यगुणवृद्धिकरप्रशस्तस्यैवोक्तः ॥ २५९ ॥ **अनेनेति** । अनेनोक्तशास्त्राचारेण वेदार्थविद्ब्राह्मणोनित्यकर्मानुष्ठानेनोपक्षीणपापः सन् ब्रह्मलोके महिमानमश्नुते ॥ २६० ॥ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमन्वाशयसारिण्यांटीकायांगार्हस्थ्यसदाचारश्चतुर्थोध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथपञ्चमोऽध्यायः ॥

ॐनमःशिवाय ॥ ॥ श्रुत्वैतानिति । **इदमूचुर्महाभागमिति** । तान् यथोक्तान् स्नातकधर्मान् ऋषयःश्रुत्वा अग्नेर्जातंपरोपकारिणंभृगुमिदंवक्ष्यमाणमुक्तवन्तः । प्रथमेऽध्याये मनुप्रभवत्वंभृगोरुक्तमिहतु श्रौतार्थवादवश्याग्निप्रभवत्वमुच्यते । तत्र हि तस्य यद्रेतसःप्रथममुदीप्यत तदसावादित्योभवत् । यत्द्वितीयमासीत्तद्भृगुरितिश्रूयते ऽतएव [भ्र] ष्टाद्रेतसउत्पन्नइति भृगुरित्येवंचैकस्मिन्जन्मनि तस्यैकंकारणमन्यस्मिंश्चापरमिति नकदाचिदनुपपत्तिः ॥ १ ॥ **एवमिति** । एवमतिक्रान्तं शास्त्रोक्तंस्वधर्ममाचरतांवेदशास्त्रज्ञानां ब्राह्मणानांकथंप्रभोमृत्युराक्रामति । न तेषांवेदोक्तायुषांपुराम्रत्युनाभाव्यं आयुःक्षयकारणस्य धर्मपरिलोपादेरभावात् ॥ २ ॥ **सतानुवाचेति** । **अनभ्यासेनेति** । वेदानभ्यासाचारलोपालस्यान्नदोषाख्यायुःक्षयकारणान्येवंच वेदाभ्यासाचारानुष्ठानानालस्येषूक्तशास्त्रप्रमेयभूतेषु कृतेष्वपि यदावक्ष्यमाणान्नदोषेन परिह्रियते तदा तेन हेतुभूतेनाकालमृत्युर्विप्रान्हन्तुमिच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥ कःपुनःरसावन्नदोषइत्याशङ्कितमाह **लशुनमिति** । लशुनगृञ्जनपलाण्डुवाख्यानि शाकानि । कवकंछत्राकविशेषः । खुकुखण्डकमित्यायुर्वेदप्रसिद्धममेध्यप्रभवानिच मनुष्यादि जग्धप्रबीजपुरीषनिर्गतत्वेन केवलामेध्योत्पत्तिकानि पुरीषस्थानोत्पन्नानि चामेध्यसंसर्गप्रभवानि तण्डुलीयकादीनि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणंशूद्रपर्युदासार्थं चातुर्थ्यत्वभक्ष्यप्रकरणं । ब्राह्मणस्यैव नाश्रोत्रियततेयज्ञइत्युपक्रम्यभुञ्जीतब्राह्मणःक्वचित् इत्यभिधानादतएवप्रकरणभेदः ॥ ५ ॥ **लोहितानिति** । लोहितान्यत्रपुष्पादिव्यतिरिक्तान्प्रश्चावादिना वृक्षेभ्योनिर्गतांस्तथा । वृक्षेगुन्दप्रदेशोद्भवांशेलुंच श्लेष्मातकं शेलुःश्लेष्मातकःस्मृतइतिअभिधानकोशादायुर्वेदप्रसिद्धेः । ननु क्षीरसूतक्षीरसंतानिकायथान्यैर्व्याख्यातमसिद्धेः । **गौसंबन्धिच पीयूषं** । नचप्रसूतायागोःक्षीरंयदग्निसंयोगात्कठिनीभवति तद्यत्नतोवर्जयेदेतच्चदशाहात्परेणापि यदिकदाचित्स्यात्तदानिषिध्यते । दशाहीनवर्तिनस्त्वनिर्दशायागोःक्षीरमित्यनेनैवसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ **वृथाकृशरसंयावमिति** । कृशरंतिलमुद्गसिद्धमोदनं संयावंघृतगुडक्षीरादिकृतं पुष्करिकेतिप्रसिद्धं । पायसमपूपंच । वास्तुयक्षादिविशिष्टदेवतायागोद्देशमन्त्रेणकृतं । कृतान्वाह्निकवैश्वदेवकार्यमपि न भक्षयेत्तथोपाकरणाख्यश्रौतसंस्कारविशेषार्हाणांगोष्यजानांयान्यनुपाकृतानिमांसानि तानि कल्पयता न भक्षयेदतिथ्यादेस्त्वनर्चितंवृथामांसमित्युक्त्वा देवान्नानिच निवेदकादीनि **हवींषिच** प्राग्घोमाद्वर्जयेद्धविः । शेषस्याहभक्ष्यत्वंवक्ष्यति ॥ ७ ॥ **अनिर्दशायेति** । प्रसूतायाश्चअनिर्गतदशाहायागोःसंबन्धिक्षीरं ततोष्ट्रसंबन्धिअश्वायेकशफैडकसंबन्धिच तथा ॥ अदुग्ध्यादोहकालेवृषसन्धिनीसद्भिरिष्यतइति त्रिकाण्डाभिधानाद्वक्षक्षीरायाअपिसन्धिन्याःक्षीरं तथामृतवत्सायाश्च गोःपयोवर्जयेत् । वत्सपदग्रहणादेव गविलब्धायांगोग्रहणंगोरेव नत्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थं । अत्रक्षीरग्रहणे प्रकृते सन्धिनीक्षीरंविवत्सायाश्चगोःपयइति पुनःक्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्चगोःपयइति । पुनःक्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्च क्षीरमेव प्रतिषिध्यते । ननु तद्विकाराइतिकश्चिदाह तदसत् । स्वभावाशुचिनोविकाराभ्यनुज्ञानस्याभ्याप्यत्वात्तथाचाशुभान्नेषु तस्य निषेधदर्शनं । शङ्खश्चाह ॥ क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः ।

(१) [भ्र] = भृ (मूले) । (२) भ्रष्टात् = स्रष्टुः (गो० ५)

समरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेनसमाहितः ॥ इति सन्धिन्याश्च तद्धितनिर्देशस्याकृतत्वाच्च क्षीरग्रहणंकर्तुमुपयुज्यते सन्धिनीक्षीरमिति च समासान्तवर्तित्वात्क्षीरशब्दस्य गोःपयइति पयोग्रहणमुपयुज्यते ॥ ८ ॥ **आरण्यानामिति** । माहिषवर्जमारण्यानांसर्वेषां हस्त्यादीनांमृगाणांसंबन्धिक्षीरंस्त्रैणंचवर्जयेत्तथा यानि ग्रामत्वरसानिकालान्तरेणोदकादिसंसर्गकालपरिवासाभ्यांचाम्लीभवन्ति तानि सर्वाणि शुक्तानि वर्जयेत् । चातुर्थकसूत्रे शुक्तपर्युषितप्रतिषेधःलताकव्रतार्थइत्युक्तं ॥ ९ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह **दधिभक्ष्यन्तुशुक्तेतुसर्वेचदधिसंभवमिति** । शुक्तेषुमध्याद्दधितत्संभवंतुसर्वंउदश्विदादि । यानिचशुद्धैःपुष्प्यादिभिरुदकेनसहसंबध्यन्ते तानि भक्षणार्हाणि । आचारस्य च स्मृतिवाक्यव्याख्यानस्थानीयत्वाचआचाराविरोधीसस्मृत्यर्थः ।¹ कल्पयितुंन्याय्योऽतःशिष्टाचारानतिक्रमेण पुष्पादिग्रहणंद्रव्यान्तरप्रदर्शनमपिविज्ञेयं । अत्रचाभिषुतशुक्तप्रतिप्रसवात्सर्वशुक्तानीत्यप्रतिषेधोऽप्यभिषुतविषयएव । ततःस्वभावशुक्तानामामलकादीनामप्रतिषेधः इतिकेचित् तदसद्दधिभक्ष्यंनित्यनभिषुतस्यापि प्रतिप्रसवान्नामलकादीनामभक्ष्यतापत्तिर्नह्यम्लापर्ययशुक्तशब्दोपियथोक्तार्थएव ॥ १० ॥ **क्रव्यादशकुनीन्सर्वानिति** । आममांसमेवयेभक्षयन्ति तान्श्येनादीन्सर्वान्पक्षिणोवर्जयेत् । एवंचोभयभक्ष्याणांमयूरादीनामप्रतिषेधः । तथाचशङ्खः ॥ तित्तिरंचमयूरंचलावकंचकपिञ्जलं ॥ वाध्रीणसंवर्तकंचभक्ष्यानाहयमःसतां ॥ इति ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणःपारावतादीन्वर्जयेत् । तथाश्रुतौ भक्षत्वेनचोष्ट्रंवडवमालभेत तस्यच मांसमश्नीयादितिवचनेननिर्दिष्टाएकशफाःखरादयः तान्वर्जयेद्येतुयत्रनिर्दिष्टास्तांस्तत्रैवभक्षयेद्यज्ञाङ्गत्वेन तेषांतत्रैव भक्ष्यत्वनोदनान्यान्यत्र टिट्टिभाख्यंच पक्षिणंवर्जयेत् ॥ ॥ ११ ॥ **कलविङ्कमिति** । कलाविंकोग्रामचटकोनिगमेषु पाठात्तस्य वर्षासु वनवासत्वेनोभयनिवासात् ग्रामनिवासप्रतिषेधः । वृत्याशंकायामिदंवचनं । तथाप्लवंसंकटविलाख्यंपक्षिणं हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटशुकसारिकांवर्जयेत् । ग्रामकुक्कुटग्रहणमारण्याभ्यनुज्ञानार्थम् । तस्य ग्रामनिवासित्वादेवप्रतिषेधसिद्धेर्जात्यैकाद्यारण्यस्याभक्षिताशङ्कास्यात्तदर्थंवचनं ननु ग्रामनिवासित्वादेवप्रतिषेधसिद्धेः ग्रामकुक्कुटप्रतिषेधसित्थ्यैग्रामकुक्कुटग्रहणमेतद्व्यतिरिक्तग्रामनिवासिविकल्पार्थं किंव्याख्यायते किमारण्याभ्यनुज्ञातपरत्वेनेति नैवं स्वपदार्थगतप्रयोजनसद्भावेसतिवाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् । सारसंलक्ष्मणाख्यंपक्षिणंरज्जुदालंचपायिकाख्यंदात्यूहंचवातकजल कुक्कुटशब्दाभ्यांप्रसिद्धंवर्जयेत् ॥ १२ ॥ **प्रतुदानिति** । प्रतुद्य चञ्च्वाभक्षयंतितान् दार्वाघाटादीन्जालपादांश्चकोयष्टिधूमरिकाख्यंपक्षिणंनखैर्विक्षिप्यये भक्षयंति तान्श्रद्धाभ्यनुज्ञानारण्यकुर्कुटव्यतिरिक्तांश्चकोराककुभादींश्चतथा निमज्ययेमत्स्यानदन्ति मन्वादयस्तान्सूनाघातनस्थानमित्याभिधानिकस्मरणादाघातस्थानेभवंमांसंभक्ष्याणामपिवल्लूरंशुष्कमांसंवर्जयेत् । जालपादत्वादेवप्लवहंसचक्रवाकानांनिषेधसिद्धौ पृथग्वचनंतदन्येषांमायादीनांविकल्पज्ञापनार्थम् । विकल्पश्चापदि भक्ष्याण्यनापदि नेत्येवंव्यवस्थितोविज्ञेयः । यतोबुद्धिपूर्वकारिविरचितेग्रन्थआचार्यस्यैवमभिप्रायमुन्नीयते । नूनंजालपादप्रतिषेधोनाल्पसति येनजालपदविशेषान्हंसादीन् स्वशब्देन निषेधति नचात्यन्तानास्वासस्तदा सति जालपदप्रतिषेधोनर्थकस्यात्तस्माद्विशेषोऽत्रानुमीयते । कस्यांचिदवस्थायामप्यादीनांभक्षणमभिमतं कस्यांचित्प्रतिषेधएवेति । तेनापदि तु भक्षणमनापदि तु निषेधएव प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् । यदि पुनस्तुल्यविकल्पः स्यात्तदा जालपदनिषेधस्यानर्थक्यमेवस्यात्तद्वचनमन्तरेणैव तथाविधविकल्पस्य कदाचित् भक्ष्याणि कदाचिन्नेत्येतनफलंसंपद्यते । तच्च ज्ञापनमन्तरेणैव लौकिकत्वाद्भक्षणस्यार्थित्वानर्थित्वाभ्यांसिद्धं तस्माज्जालपदप्रतिषेधाभिधानादेव

(१) शुक्तानि इतिकुल्लूके ।

ष्यवस्थितोयंविकल्पइत्यवसीयते ॥ १३ ॥ **बकंचैवेति** । बकंबलाकंकाकोलंचद्रोणकाकं । काकोलोद्रोणका-कउदात्दतइतित्रिकाण्डपाठात् । खञ्जरीटाख्यंपक्षिणं । मत्स्यादांश्च पक्षिणोपि नक्रादीन् ग्रामशूकरांश्च मत्स्यांश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥ अस्यार्थवादः **योयस्यमांसमिति** । योयत्संबन्धि मांसमश्नाति तन्मांसादएव निन्दार्थमुच्यते । नान्यमांसादपापदेशंलभते मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षइति व्यपदेष्टुंयुज्यतेतान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ इदानींजातिवि-शेषक्रियाविशेषसमवलंबनेन मत्स्यप्रतिप्रसवमाह **पाठीनरोहितावि**ति । पाठीनश्चंद्रकाख्योमत्स्यभेदएव । रोहितोपि रोहितमत्स्याख्यस्तौ देवपित्र्यकर्मविनियुक्तावित्यदनार्हौ नत्वन्यत्र । राजीवाः पुनः पद्मवर्णामत्स्यविशेषास्तथा सिंहमुखाः सशल्काश्च शकलिचिलिचिमशब्दाभ्यामायुर्वेदप्रसिद्धाः सर्वदा हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणार्हाः ॥ १६ ॥ **नभक्षयेदि**ति । यएककाप्रायेणाटन्ति सर्पादयस्तांस्तथा अभियुक्तैरपि नामजातिभिर्येमृगप-क्षिणोन ज्ञायन्ते तान्विशेषसामान्यप्रतिषेधानाक्रमणे सति भक्ष्यपक्षे पतितत्वा भक्षत्वेन समुद्दिष्टानेवंपञ्चनखांश्च सर्वान्नरमार्जारादीनभक्षयेत् ॥ १७ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह **श्वाविकंशल्पकंगोधाखड्गंकूर्मशशांस्तथे**ति । श्वाविकंसेधाख्यंप्राणिभेदं वाल्पकं चापंगोधांच प्राणिविशेषंखड्गंगण्डकंकूर्मकच्छपंशशंच पञ्चनखेषु मध्याद्भ-क्षणार्हान्मन्वादयआहुः । तथैकदन्तपङ्क्त्युपेतेषु मध्यादुष्ट्रवर्जितानजादीनिति ॥ १८ ॥ **छत्राकमिति**[1]। कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमंबुद्धिपूर्वप्रायश्चित्तगुरुत्वादभ्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिःपतेत् । द्विजातिकर्मभ्यो-हानिःपतनमिति । ततश्चप्रायश्चित्तंतस्य न भवति तथा वक्ष्यति ॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिःसुरापा-नसमानिषट् इति ॥ १९ ॥ **अमत्यैतानी**ति । एतानि छत्राकादीनि षट्बुद्धिपूर्वकंप्रत्येकंभक्षयित्वा एकाद-शाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहंसान्तपनं यतिचान्द्रायणं चरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु । लोहितनिर्यासादिषु प्रत्येकभक्षणेऽहोरात्रंनाश्नीयात् । प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षोलशुनादीनांवर्जनादरार्थं । शेषेषूपवसेदहरित्येत-त्पुनर्लाघवार्थम् । तत्रहि क्रियमाणे लोहितवृक्षनिर्यासादिग्रहणंकर्तव्यंस्यात् ॥ २० ॥ **संवत्सरस्यैकमपी**ति । **संवत्सरस्य मध्ये** ब्राह्मणःशेषेषूपवसेदहरिति समनन्तरप्रस्तुतलोहितवृक्षनिर्यासाद्यसंवेत्ति भुक्तप्रायश्चित्तार्थमपि कृच्छ्र-कृच्छ्रमध्येप्रथमाम्नानात् । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रमिति तस्य पुनरभक्षणविशेषतोयद्यस्यचोदितंप्रायश्चित्तं तदेव कुर्या-दतएवच ज्ञायते । असंवेत्ति तत्कृतेपि व्यतिक्रमे पापंप्रायश्चित्तंभवतीत्येवंच ॥ त्रीणि देवाःपवित्राणिब्राह्मणानाम-कल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निणिक्तमित्येतत्प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयेऽवतिष्ठते । तथाच द्रव्यशुद्धिप्रकरणएतदार्येणा-भिहितं । ब्राह्मणग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् । एतदुक्तंद्विजातीनामितिचोपसंग्रहात् ॥ २१ ॥ **यज्ञार्थमि**ति । यागार्थंब्राह्मणादिभिःकृतैःप्रशस्तायेच उदिताःश्रुतौ मृगपक्षिणास्तेवध्याइति श्रुत्युक्तानुवादोभृत्यानांचैवेत्येतद्विधित्सि-तं स्वाम्याद्यापनार्थं भृत्यानामवश्यभरणीयानावृद्धमात्रादीनांस्थित्यर्थंच वध्याअगस्त्योयस्मात्पूर्वमेवंकृतवानिति चोपसंग्रहात् ॥ २२ ॥ **बभूवुरि**ति । यस्माच्चिरन्तनेष्वपि संबन्धिषु यज्ञेषु ब्राह्मणक्षत्रिययज्ञेषु च भक्ष्या-णांमृगपक्षिणांसंबन्धिनामांसेन पुरोडाशाअभूवन् । तस्माद्यज्ञार्थमपिनेवध्याः ॥ २३ ॥ अधुना पर्युषितप्रति-प्रसवार्थमाह **यत्किंचिदि**ति । यद्भक्ष्यंखरविशदमभ्यवहार्यं । मोदकादि यच्चभोज्यं । पायसादिउपघातान्तररहिततंद्दधि-घृतादिस्नेहसंयुक्तंकृत्वा पर्युषितमपि राज्यान्तरितमद्यमदनार्हमित्येवं तच्छब्दव्यत्ययेनैतत्व्याख्येयं । यथाश्रुता-

(१) पक्षिणोपि=अपक्षिणोपि (गो० २, ५).

याजनायांहविर्योभिघारणेसति स्नेहसंयोगात्रश्यंभावित्वाद्धविः । शेषस्य यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तमित्यनेनैव सिद्धत्वेसति पुनरभिधानमनर्थकंस्यात् । यच्च हुतशिष्टपुरोडाशादि पर्युषितं स्यात्तद्भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमप्यदनार्हं ॥२४॥ **चिररिक्तमिति** । यवगोधूमक्षीरविकाराःसर्वेनेकराभ्यन्तरिताःसन्तः स्नेहप्रोक्षणरहिताअपि द्विजातिभिरदनीयाः ॥ २५ ॥ **एतदुक्तमिति** । द्विजातीनामेतत्भक्ष्याभक्ष्यंनिःशेषेणोक्तंअतऊर्ध्वंमांसस्यभक्षणे वर्जनेच विधिविधानंवक्ष्यामि ॥ २६ ॥ **प्रोक्षितमिति** । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारयुक्तगोव्यजसंचितिमयमांसंतद्भक्षयेदिति । श्रुतिकर्माङ्गभूतभक्षणनियमानुवादोयं ब्राह्मणक मनादिर्निमित्तभक्षणनियमसाम्यापादनार्थः । यत्तुप्रोक्षितपरिसंख्यार्थत्वमाहुस्तदसदनुपाकृतमांसानि इति अस्याप्रोक्षितप्रतिषेधार्थत्वात् । ब्राह्मणानांचेति ब्राह्मणप्रार्थनयात्यक्तप्रतिषिद्धमांसाशिनोपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतोश्नीयात्तथाश्राद्धेमधुपर्केवा तदामिषंणकर्तव्यं । नामांसोमधुपर्कःस्यादिति स्मृतिगृह्यशास्त्रप्रयुक्तेनाब्राह्मणेनापिनियुक्तोनियमितोभक्षयेत् । तथाचनियुक्तस्त्वित्यतिक्रमदोषंवक्ष्यति प्राणात्ययेपि चक्षुर्निमित्ते व्याधिनिमित्ते च त्यक्तमांसाशिनोपिच ब्रह्मचर्यादिनियमतोभुञ्जीत ॥ २७ ॥ **प्राणस्येति** । कोष्ठ्यस्यवायोःशरीरावस्थित्यर्थमिदंसर्वंप्रजापतिरन्नंकल्पितवान् । किंतदतआह । पश्वादिजङ्गमं मूलफलादिचस्थावरं सर्वंप्राणस्य भोजनं तस्मात्प्राणात्यये मांसमदनीयमिति । प्राणात्ययमांसभक्षणार्थवादः ॥ २८ ॥ **चराणामिति** । जङ्गमानामजङ्गमाःस्थावराण्यन्नं । दंष्ट्रावतांच व्याघ्रादीनांअदंष्ट्रुर्वादयः । हस्तवतांमार्जारादीनांअहस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनांभीरवोहस्त्यादयः । अनिमित्तपूर्वश्लोकस्यैवायंप्रपञ्चः । इत्थंप्रजापतिकल्पनायांसत्यां ॥ २९ ॥ **नात्ताद्त्यतीति** । अदनार्हान्नमागिनोहरहरप्यश्नन्भक्षयिता न दोषान् प्राप्नोति । यस्मात्प्रजापतिनैवादनार्हाभक्षयितारश्चोत्पादिताइति । प्राणात्ययमांसभक्षणनियमदार्ढ्यार्थोयमर्थवादोनहेतुःप्राण्युपघातनिषेधोपदेशात् ॥ ३० ॥ **यज्ञायेति** । यज्ञसंपत्त्यर्थंतदङ्गभूतंयन्मांसभक्षणमेतद्देवोचितमनुष्ठानमतएवयत्नतःकार्यं । एतद्व्यतिरिक्तप्रकारेण पुनर्मांसभक्षणप्रवृत्तीरक्षःसमुचितमाचरणं मन्वादिभिरुच्यते । तस्मादेतन्नकार्यमिति प्रोक्षितभक्षणनियमादनुवादार्थः ॥ ३१ ॥ **क्रीत्वेति** । क्रीत्वात्मनाचोत्पाद्य यथोक्तंभृत्यानांचैव भृत्यर्थेइत्यनेनचानीतं यथोक्तंधानामत्स्यान्ययांमांसमित्येवंविधिमांसंदेवपितृभ्योदत्वाश्नन्पापंनप्राप्नोतीत्युपाकरणानर्हशशादिमांसविषयमिदमुपाकरणार्हगोव्यजमांसस्यानुपाकृतस्य देवाद्यर्चनशिष्टस्यानुप्यपाकृतमांसादीनि प्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥ **नाद्यादिति** । मांसभक्षणप्रकारज्ञोद्विजोनापदि देवाद्यर्चनविधानंविना मांसंनाश्नीयात् । यस्मादविधानेनयोमांसमश्नाति समृतःसन्परलोकेतैःप्राणिभिःपरवशोभुज्यते । यन्मांसमनेन भक्षितंयुक्तंइतिपूर्वार्थवादः॥३३॥**नतादृशमिति** । मृगवधजीविशबरादिव्यतिरिक्तस्य धननिमित्तंमृगाणांहंतुर्नतथाविधंपापंभवति । यादृगकृतदेवाद्यर्चनानि खादतः परलोके भवतीति पूर्वार्थवादएव ॥ ३४ ॥ **नियुक्तस्तुयथावद्योमांसंनाश्नातिमानवइति** । श्राद्धमधुपर्कयोःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेण नियुक्तःसन्योमनुष्योमांसंनाश्नाति समृतःसन्नेकविंशतिजन्मानिपशुत्वंप्राप्नोति । इति यथाविधिनियुक्तस्त्विति एतन्नियमव्यतिक्रमफलकथनं ॥३५॥ **असंस्कृतानिति** । पशुयागादिचोदितप्रोक्षणादिमन्त्रसंस्काररहितान् गोव्यजादिपशून् विप्रादिर्नकदाचिदप्यद्यात् । किंतर्हिनैमित्तिकंवैदिकपशुयागादिविधिमाश्रितःसन्मन्त्रसंस्कृतादेवाश्नीयादित्यनुपाकृतमांसार्थे निरूपणार्थवादमेनत ॥३६॥ **कुर्यादिति** । सङ्गेभूतादि दोषेण शरीराद्यवसादे सति तद्विनाशनार्थंघृतमयींवा पशुप्रतिकृतिमुपहरेत । न पुनर्देवाद्युद्देशमन्तरेणैवपशुंहंतुंनकदादपीच्छेत ॥ ३७ ॥ यस्मात् **यावंतिपशुरोमाणीति** । वृथाउद्देशमन्तरेणयःपशुंहंति समृतःसन् तस्य हतस्य पशोर्यत्सकाशात्संख्याकान् वारान्जन्मनिजन्मनिमारणंप्राप्नोति तस्माद्वृथा पशुंनहन्यात् । हु शब्दआगमसूचकः ॥ ३८ ॥ **यज्ञार्थमिति** । यज्ञसंपत्त्यर्थंप्रजापतिनात्मनैवादरेण पशवःसृष्टायज्ञ-

श्वाग्नौप्रास्तेति न्यायेन नास्यजगतःभूत्यभिवृत्त्यर्थंतस्माद्यज्ञेयोवधः सोधर्मःख्यवधकार्याभावादवधएव ॥ ३९ ॥ **ओषध्यइति** । ओषधयोदर्भाद्याः पशवोछागादयः वृक्षाःप्लक्षाद्याः तिर्यञ्चःकूर्मादयः पक्षिणःकपिञ्जलाद्याः यज्ञार्थंविनाशंप्राप्तास्तेततःतमधर्मार्जितंनिकर्षंहित्वा पुनरात्मज्ञानाधिकृतशरीरलाभेनोत्कर्षान् प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ **मधुपर्केचेति** । राजर्त्विकूस्नातकेत्येवमादिनोदिते गृह्योक्तस्वरूपे मधुपर्के यज्ञेच ज्योतिष्टोमादौ पित्र्ये दैवे च कर्मण्येवपशवोहिंसनीयाः नान्यत्रेत्येवंमनुरुक्तवान् ॥ ४१ ॥ **एष्वि**ति । परमार्थिक-वेदार्थज्ञोद्विजएतेषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन् आत्मानंतांश्चपशूनुत्तमांगतिंस्वर्गादौ विचित्रशरीरसं-बन्धंप्रापयति । न चान्यत्रान्यदीयकर्मणः कथमन्यस्यफलप्राप्तिरिति नोदनीयशब्दप्रमाणकोर्थोयत्तशब्दोबोधयति तत्तथैवप्रतिपादनीयमन्यथाशब्दप्रमाणकधर्मार्थफललाभेपिकआश्वासः । पशुसञ्ज्ञपमन्त्रमध्येवेदआम्नायते ॥ नवाउए-तन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाइदेषिपथिभिःसुगेभिरिति पशुंकिलहोतैवमाह ॥ नत्वैत्वंम्रियसेनापिरिष्यसिहिंस्यसेकिंतर्हिसुगैर्नि-कृष्टयोनिव्यवधानशून्यैर्मार्गे देवानेषि स्वर्गंप्राप्नोषीत्यर्थः ॥ एवंचान्यत्रस्वपरोपकारभावात् ॥ ४२ ॥ **गृह**इति । गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिभिक्षुवस्थःप्रशस्तात्माद्विजःअपाद्यपिअशास्त्रितांहिंसांनाचरेत् ॥ ४३॥ कथंपुनस्तुल्येप्राणिव्यापा-दनेलौकिक्या अधर्मःशास्त्रीयायाधर्मइत्यतआह **येति** । याशास्त्रनोदिता हिंसा स्थावरजङ्गमेस्मिञ्जगति अनादिकाल-प्रवृत्तांतांहिंसाकार्याभावादहिंसामेवविद्यादतोनान्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेवनिर्बभौ प्रकाशतांगतः । एवंच नात्र कुता-र्किकवितर्काआक्रामन्ते ॥ ४४ ॥ **योऽहिंसकानी**ति । योनुपघातकान्प्राणिनोहरिणादीनात्मसुखाभिलाषेण हिनस्ति सइहलोके परलोके न कदाचित् सुखंवर्धते ॥ ४५ ॥ **योबन्धनवधक्लेशादि**ति । योबन्धनवधत्रासादीन्प्राणिनां-कर्तुंनेच्छति ससर्वस्यहितप्रापणेच्छार्थलोअनन्तंसुखंप्राप्नोति ॥ ४६ ॥ **यत्ध्यायती**ति । यश्चिन्तयतिभगवदीश्वरा-राधनादि यद्वाकुरुते हरिहरचरणनमस्कारादि यत्रवा भवभक्तिभावनादौ रतिंबध्नाति तत्सर्वमयत्नेनप्राप्नोति यआततायादीनपिप्राणिनोनहिनस्त्येवंमांसभक्षणप्रसङ्गेनगुणदोषानभिधायाधुनाप्रकृतमनुसर्तुमाह ॥ ४७ ॥ **नाकृत्वे**ति। प्राणिहिंसामन्तरेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च स्वर्गनिमित्तं न भवति प्रत्युतनरकादिहेतुस्तस्मादविधिना-मांसभक्षणंवर्जयेत् ॥ ४८ ॥ **समुत्पत्तिंचे**ति । शुक्रशोणिताभ्यांचिकित्सकोत्पादनाप्रेसरांस्यांसमुत्पत्तिंमारणकाले च सकलक्रूरकर्मायणीभूतौ वधबन्धौ पर्यालोच्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत ॥ ४९ ॥ किमुताविहितमांसभक्षणादि-त्यविहितमांसभक्षणानिन्दार्थमाह **नभक्षयती**ति । योदेवाद्यर्चनादिविधिपरित्यागेन पिशाचवन्मांसं न भक्षयति ससर्व-लोकप्रियोभवति । व्याधिभिश्चनपीड्यते ॥ ५० ॥ **अनुमन्ते**ति । अन्येन हन्यमानमवलोक्य साध्वयंहन्ता करोतीति योनुमादेतेसोनुमन्ता विशसितांगंकरोनाहंता वधकः क्रयविक्रयी क्रीत्वाविक्रीणीते संस्कर्तारन्धकः उपहर्ता परिवेष्टा खादकोभक्षयिता एतेघातकाः। इत्यत्रच निहन्तारंवर्जयित्वान्येषामघातकानांघातकवचनमशास्त्रितप्राणिवधेनुमोदनानीन्य-पि नकार्याणि इत्येवमर्थंनतुधातकत्वप्रतिपादनार्थं । कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वास्य शास्त्रस्य घातकखा-दकादीनांच पृथक्पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥ **स्वमांसमि**ति । स्वशरीरमांसंपरमांसेन देवार्चनर-हितेन योवर्द्धितुमिच्छति तस्मादधिकोऽन्योऽपुण्यकर्ता नास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दार्थंवादएव ॥ ५२॥ इदानीमशि-ष्टामतिषिद्धमांसनिवृत्तिधर्मायेन्येतत्प्रतिपादयितुमाह **वर्षेवर्ष**इति । प्रतिवर्षंअश्वमेधेन यजेत । तथा यो-यावज्जीवंमांसंनाश्नाति तयोरश्वमेधमांसत्यागजनितस्य पुण्यस्य संबन्धिस्वर्गादिफलंतुल्यं ॥ ५३ ॥ **फलमू-लाशनैरि**ति ॥ पवित्राणांफलमूलानांच । भक्षणैःस्तथर्षिसंबंधिनामन्नानांनीवारादिनामारण्यानांभोजने तथाविधं-

फलंनाप्नोति यावत् ॥ ५४ ॥ **मांसभक्षयितेति** ॥ ५५ ॥ **नमांसभक्षणेदोषइति** । शिष्टाप्रतिषिद्धमांसभक्षणमद्यपानमैथुनाचरणेनकश्चिद्दोषोयस्माज्जङ्गमात्मकभूतानांएषाअशास्त्रपापमैथुनात्मिकाप्रवृत्तिः स्वाभाविकोयंव्यापारोवर्जनंपुनर्महाफलं । इति मांसवर्जनफलप्रसङ्गेनाशिष्टाप्रतिषिद्धमद्यमैथुनादिनिवृत्तिफलकथनपरमेतत् ॥ ५६ ॥ **प्रेतशुद्धिमिति** । प्रेतनिमित्तांशुद्धिं द्रव्याणांतैजसादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादीनांचतुर्णां कात्स्र्न्येन ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्याच प्रवक्ष्यामि । तत्राशुद्धिसापेक्षत्वाच्छुद्धेरशुद्धेरपि च शास्त्रगोचरत्वात् तज्ज्ञापनार्थमेवतावदाह ॥ ५७ ॥ **दन्तजातेऽनुजातेचेति** । जातदन्तेनुजातेच जातदन्ताद्बालतरेकृतचूडाकरणेच । चकारात्कृतोपनयने च मृते सपिण्डसमानोदकाःसर्वेबान्धवाः अशुद्धास्तथा प्रसवेच सति तथैवाशुद्धाइत्युच्यते । कृतचूडइति च भूयिष्ठे तृतीयइतिगृह्योक्तचूडाकालोपलक्षणेन कृतचूडत्वंविवक्षितं । रात्रिभिर्मासतुल्याभिरितिगर्भात्प्रभृत्येव । भूयस्त्वेनाशौचवृद्धिदर्शनादिहापि च दन्तजातेनुजातेचेति वयोद्वारेणैवोपक्रमादेवदशाहाशौचेपि मुख्योपनयनकाललक्षणाविज्ञेयास्तुपंचवर्षउपनीतस्तस्यापेक्षायाअभावात्तदानीमेवपरिपूर्णमाशौचंभवति ॥ ५८ ॥ **दशाहमिति** । सपिण्डेषु प्रेतेषु शवनिमित्तमाशौचंदशाहोरात्राणांब्राह्मणस्योपदिश्यते । क्षत्रियादेर्वक्ष्यमाणत्वाद्स्थिसञ्चयनंवा यावच्चतुरोहोरात्रानाहिताग्नेःसञ्चयनं चतुर्थ्यामिति गृह्ये चतुर्थेऽहनि सञ्चयनविधानात् । त्र्यहंचैकाहंवासर्वत्राशौचप्रकरणेऽहर्ग्रहणंरात्रिग्रहणंचाहोरात्रप्रदर्शनार्थं । वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षश्चायंविकल्पस्तत्राध्ययनाग्निहोत्रौ प्रतिग्रहाद्यार्तितारतम्यापेक्षयैतेविकल्पाः । यथायोगमाश्रयणीयानन्विच्छातोऽन्यतमपक्षाश्रयणं । तथाचपराशरः ॥ एकाहाच्छुध्यतेविप्रोयोग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तुनिर्गुणोदशभिर्दिनैः ॥ इतिवृत्ताद्यपेक्षयैवशौचवैचित्र्यमाह । वृत्ताद्यपेक्षेपि शौचाशौचसङ्कोचे ब्राह्मणस्यच स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्येवमादिगौतमादिवाक्यदर्शनादध्ययनादिमध्यायतएवयस्यार्तिस्तावन्मात्रानुष्ठानप्रयोजनएव तस्याशौचसङ्कोचोनकार्यान्तरे । यस्यैवच स्वाध्यायाद्यार्तिस्तस्यैवायमाशौचसङ्कोचः । न पिण्डान्तरस्याग्निहोत्रार्थंस्नानोपस्पर्शनात्तत्कालंपिताशुचिरित्येवमादिशङ्खादिवाक्यदर्शनादिति । एवंचार्तिविषये शौचसङ्कोचे स्थिते तद्व्यतिरिक्तक्रियान्तरेषूभयत्रदशाहानिकुलस्यान्नंनभुज्यते ॥ दानंप्रतिग्रहोहोमस्वाध्यायश्चनिवर्ततइत्येतत्वाक्यंभवत्येवउत्तरत्रापि वृत्ताद्यपेक्षयैव विकल्पाविज्ञेयाः ॥ ५९ ॥ अलौकिकत्वात्सपिण्डस्यलक्षणमाह **सपिण्डतेति** । षट्पुरुषान्पितृपितामहादीनतिक्रम्य सप्तमे प्राप्ते सपिण्डत्वंनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिष्वपिविज्ञेयं । समानोदकत्वंपुनरयममत्कुलेजातएवंनामश्चास्मद्वंश्योस्यादिपुरुषइत्येवं जन्मनामोभयापरिज्ञानेसति निवर्तते ॥ ६० ॥ **जननइति** । **सर्वेषामिति** । यथासपिण्डेषुदशाहंशावमाशौचमित्यादिपक्षचतुष्टयंतथैव सपिण्डजननेपि स्यात्सूतकंपुनरुपस्पृश्यत्वतत्कारणंमातापित्रोरेव नसपिण्डानांतदपिचपितुः ॥ जाते पुत्रे पितुःस्नानंसचैलंतुविधीयते ॥ माताशुध्येद्दशाहेन स्नात्वातुस्पर्शनंपितुः ॥ इतिसंवर्तदर्शनेन कृतस्नानोपस्पर्शनःपिताशुद्धोभवति । यस्त्वत्रदशाहएतैःकोतिदिश्यते नान्येकल्पाःसर्वातिदेशे मातुरप्याचारविरोधस्यैकाहादिप्राप्नोतीत्याहुः । तदसत् यअध्यनाद्यर्थात्वनेकाहादेरिष्यमाणत्वात्कुतोमातुःप्राप्तिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ **निरस्यत्विति** । स्नानंमैथुनिनःस्मृतमिति मिथुनेस्नानविधानान्मैथुनादन्यत्राबुद्धिपूर्वेरेतःस्रावेसत्युपस्पृश्यैव पुमान्शुध्यति । तथाच मूत्रवद्रेतसउत्सर्गेशौचमित्यापस्तंबोब्रवीदेतच्चेहप्रसङ्गेनाह । यत्रपुनर्जनने बीजनिमित्तमात्रएवाभिसंबन्धोन शास्त्रितोयथा परपूर्वाभार्याप्रसवे तत्र त्र्यहमाशौचंअनुवर्तते । तथाचविष्णुः ॥ परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासुत्रिरात्रमिति ॥ ६३ ॥

(१) सर्वातिदेशे=सर्वकल्पातिदेशे (गो० ५)

अन्हाचैकेनेति । एकेनाहोरात्रेण नवभिश्चाहोरात्रैरेवंवृत्तवशाहशाहेन निर्दिष्टेन मूल्येन ब्राह्मणस्य मूल्येन ब्राह्मणस्य स्नानालंकारनिर्हरणादिकारिणोब्राह्मणःसपिण्डसमानोदकव्यतिरिक्ताःशुध्यन्ति । स्नेहनिर्हरणेसति । असपिण्डंद्विजंप्रेतमितिवक्ष्यति । धर्मार्थंपुनर्निर्हरणमाणानामाशौचाभावएव । एतद्वैपरमंतपोयत्प्रेतमरण्यंनयन्तीतिश्रुतेः ॥ नतेषामशुचिंकिंचित्पापंवाशुभकर्मणां ॥ जलावगाहनात्तेषांसद्यःशौचंविधीयत इतिपराशरस्मरणात् ॥ चैवंवेदपारशिष्यान्मूल्यविषयेच तिष्ठते । उदकदायिनःकेवलोदकंसमानोदकास्त्रिरात्रेणशुध्यन्ति ॥ ६४ ॥ **गुरोरिति** । असपिण्डस्याचार्यादेर्गुरोःप्रेतस्यान्त्येष्टिंशिष्यःकृत्वा प्रेतनिर्हारकैःपूर्वोक्तैस्तुल्यंदशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥ **रात्रिभिरिति** । (१) नवमेदशमेवापिप्रबलैःसूतिमारुतैः । निःसार्यतेबाणइवयंत्रच्छिद्रेणसज्वरः ॥ इतियाज्ञवल्केन प्रसवकालस्मरणात् नवमासादर्वाक् गर्भस्रावे सति यावन्मासोगर्भस्तत्संख्याभिःरात्रिभिर्विशुध्यति । यत्रपुनरप्राप्ते काले जातस्य कथंचिज्जीवनंभवति तत्र परिपूर्णमेवाशौचं वृद्धव्यवहाराभिव्यंग्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य तथाविधेर्गर्भस्रावशब्दाप्रयोगात् । रजस्वलास्त्री रजोनिवृत्तौसत्यांस्नाते साध्वंदृष्टार्थकर्मयोग्याभवति । स्पर्शयोग्यापुनस्त्रिरात्रंरजस्वलाशुचिर्भवतीतिवसिष्ठस्मरणाच्चतुर्थएवान्हिस्नानंकृत्वा शुद्धा भवति ॥ आदन्तजन्मनःसद्यआचूडान्नैशिकीस्मृता । त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरमिति ॥ याज्ञवल्क्येनस्मरणाद्दन्तजननादूर्ध्वं प्राक्चूडाकरणकालात् मृतानांनराणांसपिण्डेष्वहोरात्रेण शुद्धिः । चूडाकरणकालादूर्ध्वंप्रागुपनयनकालात्मृतानांत्रिरात्रेण शुद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ **ऊनद्विवार्षिकमिति** । मासमात्रोनवर्षद्वयप्रमाणंप्रेतमलंकृत्यग्रामाद्बहिःशुद्धायांभूमौकालान्तरसंभाव्यस्थिसञ्चयनवर्जं बान्धवाःप्रक्षिपेयुः ॥ ६८ ॥ **नास्येति** । अस्योनद्विवार्षिकस्य प्रेतस्याग्निसंस्कारोनकर्तव्योनापि सकृत्प्रसिञ्चत्युदकंनामगोत्रेण वाग्यताः । इत्येवमादियाज्ञवल्क्याद्युक्तमक्रियोदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिककिंचित्कर्तव्यं । किंतर्हि अग्निसंस्कारनिरपेक्ष्यमरण्येकाष्ठवत्परित्यज्य त्र्यहंअपेताशौचे सति शास्त्रितकर्माणिनकुर्यादियंचाकृतचूडस्य त्र्यहविकल्पः । कृतचूडविषये त्र्यहस्योक्तत्वात् । अनर्थकमिदंस्याद्विकल्पश्चवृत्ताद्यपेक्षयेत्युक्तं ॥ ६९ ॥ **नात्रिवर्षस्येति** । यस्यतृतीयंवर्षंनापक्रांतंतस्योदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंनकर्तव्यमित्युत्तरविधित्सार्थंपूर्वानुवादः । जातदन्तस्यचोदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंकर्तव्यंदशम्यामुपस्थाप्यपितानामकरोतीतिगृह्यदर्शनादस्माद्वाक्यादूर्ध्वंकर्तव्यं । यद्यकरणपक्षसंभवेकरणपक्षादरणंक्लेशावहं तथापक्षद्वयाम्नानाज्जातदन्तनाम्नोकरणेप्रेतोपकारोभवत्यकरणात्पुनःप्रत्यवायाभावइत्यवसीयते ॥ ७० ॥ **सब्रह्मचारिणीति** । सहाध्यायिनिप्रेते [ए] काहंमाशौचंसमानोदकानांपुनर्जनने सति त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । त्र्यहात्तूदकदायिनइति प्रथमविषयमुक्तं ॥ ७१ ॥ **स्त्रीणामिति** । वाग्दत्तानांनविवाहितानांभर्त्रादयस्त्र्यहाच्छुध्यन्ति । भ्रात्रादयःपुनस्त्रीणामकृतचूडानांइत्येतदुक्तेनविधिनेति ॥ ७२ ॥ **अक्षारलवणान्नाइति** । बिडलवणादिक्षारवर्जितमन्नमश्नीयुः । नद्यादौमृद्दावर्जंस्नानंकुर्युः । मांसवर्जंचान्नमाशुद्धेरिति गौतमस्मरणात् । यावदाशौचंनाश्नीयुर्भूमौचैककाःशयीरन ॥ ७३ ॥ **संनिधावेषइति** । प्रेतदाहावस्थानापरिज्ञानेन सत्येषशावाशौचस्यकीर्तितोविधिःकथितोदेशान्तरावस्थानादज्ञानेसत्ययंवक्ष्यमाणोविधिः सपिण्डसमानोदकैर्बोद्धव्यः ॥७४॥ **विगतन्त्विति । तच्छेषंदशरात्रंस्यादिति** । देशान्तरस्थंमृतंजातंवा अनिर्गतदशाहादिकंश्रुत्वा दशरात्रादेर्यच्छिष्टंतावदेवाशौचवान् भवेन्नतुपरिज्ञानात्प्रभृतिदशाहाशौचमादियते ॥ ७५ ॥ **अतिक्रान्तइति** ।आशौचातिक्रमे

(१) ६७ श्लोकस्यमूलं सर्वेषुपुस्तकेषुनदृश्यते । (२) ष्य=ष्व्य (गो० ५)

सपिण्डजननंमरणंवा ज्ञात्वा त्रिरात्रमाशौचवान्भवति। संवत्सरेपुनरतीते ज्ञात्वा स्नात्वैव शुध्यति ॥ ७६ ॥ **निर्दशज्ञातिमरणमिति** । निर्गतदशाहादिकंसपिण्डमरणंश्रुत्वा पुत्रस्यच जन्ममनुष्यःश्रुत्वा सचैलंस्नात्वा शुद्धोभवत्येवंचानन्तरोक्तेन । त्रिरात्रेणास्यसहस्येविकल्पः ॥ ७७ ॥ **बाळइति** । आदेशान्तरस्थेपि दन्तजात्यूने बालेदेशांतरस्थेवा बालेपि असपिण्डसमानोदके देशान्तरस्थेति मृते सचैलंस्नात्वा सद्यएवविशुध्यति । देशान्तरस्थसपिण्डजननमरणयोस्तच्छेषशुद्धिरुक्ता । समानोदकानांच त्र्यहशुद्धिरुक्ता तद्वैकल्पिकमनेनसद्यःशौचमुच्यते ॥ ७८ ॥ **अन्तर्दशाहइति** । तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तस्यादहर्निशं ॥ दशादिमध्ये यदि जपुनर्मरणेमरणं जनने जननंस्यात्। पुनःशब्दात् सूतकेसूतकंभूयोयद्यपि स्यात्कथंचन ॥ तच्छेषेणैव शुद्धिःस्यान्मृतके मृतकंतथा इत्यंगिरसः स्मरणात् ॥ च तदा तावत्कालमेव ब्राह्मणादेरशौचंस्याद्यावत्पूर्वोत्पन्नमाशौचंनापगतंतत्पश्चादतीतम् दशाहादि यावत्तत्रापिच रात्रिशेषे द्वाभ्यांप्रभाते तिसृभिरिति गौतमीयोविशेषोद्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥ **त्रिरात्रमिति** । आचार्ये मेते त्रिरात्रमाशौचमाहुस्तत्पुत्रपत्न्योश्चाहोरात्रमिति शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥ **श्रोत्रियइति** । वेदाध्यायिनि केनापि मैत्र्यादिना निमित्तेन निकटवर्तिश्च सब्रह्मचारिण्यपि प्रेते त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । मातुलशिष्यर्त्विक्भागिनेयादिषु उभयतोहर्द्वयंपक्षद्वयमिव । यस्यास्तांरात्रिमाशौचंचान्धवत्वेपि मातुलस्य पुनर्वचनं मातुलेयादीनांविकल्पार्थं ॥ ८१ ॥ **प्रेतेराजनिसज्योतिर्यस्यस्याद्विषयेषुचेति** । यत्संबन्धिनि देशे ब्राह्मणादिस्थितःतस्मिन्राजनि प्रेते सज्योतिषादिनादित्येन रात्रौ तारकाभिःसहवर्तते इति सज्योतिर्दिवोत्पन्नेदिवैवाशौचंरात्रावुपजायते रात्रावेवेति । श्रोत्रियेसङ्गते त्रिदिवसमित्युक्तमश्रोत्रियेपुनःसङ्गतेहःसमग्रंरात्रौ न भवति । रात्रावुत्पन्नेरात्रिमेवनाहो अङ्गादि अवक्तरिवाल्पंवाबहुवायस्येत्येवंधर्मकेगुरावेवमेव ॥ ८२ ॥ **शुध्येदिति** । अनुपूर्वेशश्चतुर्णांवर्णानांप्रेतशुद्धिंवक्ष्यामीत्युक्तमतापूर्वोदशाहविधिः । ब्राह्मणविषयएवैवंचासौदशाहेनब्राह्मणःशुध्येदितीतरविधित्सया विहितमनूद्यते । जननमरणनिमित्तआशौचे । क्षत्रियोद्वादशेन वैश्यःपञ्चदशाहेन शूद्रोमासेनशुध्यति ॥ ८३ ॥ **नवर्धयेदिति** । यस्याग्निहोत्राद्यपेक्षमर्वाक्सञ्चयनादस्थ्नांइत्येवमाद्यशौचसङ्कोचउक्तःसतत्क्रियार्थंतावदेवाशौचमाश्रयेन्ननुनिष्कर्मासुखमासिष्युःइतिबुद्ध्या आशौचसंयुक्तान्यहानिवर्धयेत्तस्यांक्रियायांदशाहंनाश्रयेत । रतेषुचाग्निष्वपि होत्रादि[2]क्रियानिस्यन्नचतच्छ्रौतंकर्मकुर्वन्सपिण्डोप्यशुद्धोभवति किंपुनरन्यस्तस्मादन्यंकारयेत्तदुक्तं । गृह्ये नित्यानिनिवर्तन्ते । वैतानवर्जं शालाग्नौचैकेअन्यएतानि कुर्युरिति ॥ ८४ ॥ **दिवाकीर्तिमिति** । चण्डालरजस्वलापतितसूतिकाशवतत्स्पृष्टिनःस्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । अन्येतु चण्डालादिस्पर्शेपि तत्स्पृष्टिन्यायमिच्छन्ति । किंतुदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदित्येवंयाज्ञवल्क्यवचनमस्ति । इत्थंस्मृत्यर्थेपिसमाचारोन्वेष्यः ॥ ८५ ॥ **आचम्येति** । प्रकृतचण्डालाद्यशुचिदर्शने सर्वदाऽऽचम्यशुचिः । ससूर्यदैवत्याम्मंत्रान्यथासामर्थ्यपावमानीश्च स्वादिष्ठयेत्याद्याः शक्त्या जपेत ॥ ८६ ॥ **नारमिति** । स्नेहयुक्तंमानुषास्थिस्पृष्ट्वा ब्राह्मणादि स्नात्वाविशुध्यति । स्नेहशून्यंपुनःस्पृष्ट्वोपस्पृश्य गोस्पर्शनादित्येक्षणयोरन्यतरंकृत्वाविशुध्यति ॥ ८७ ॥ **आदिष्टीनोदकमिति** । व्रतादेशयोगादादिष्टी ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणःशवकर्मणिव्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठस्मरणान्मातापितृव्यतिरिक्तानांसपिण्डादीनांअनिष्टोदकसमावर्तनान्नकुर्यात् । समाप्ते पुनः

(१) यावत्तस्यादहर्निशम्=यावत्तस्यादनिर्दशम् (गौ० ५)

(२) होत्रादि=होमादि (गौ० ५)

ब्रह्मचर्यतेभ्योनिष्टोदकंदत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥ **वृथासंकरजातानामिति** । वृथाजातानांबाहुल्ये नोत्सृष्टस्वधर्माणांसंकरजातानांवा नियुक्तासुतादीनांव्यतिक्रमसाहचर्याच्च वेदबाह्येषुच व्रतेषु रक्तपादित्वादिषु वर्तमानानां ॥ ८९ ॥ तथा

[वृद्धःशौचस्मृतेर्लुप्तःप्रत्यख्यातभिषक्क्रियः ॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनांबुभिः ॥ १ ॥

तस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसञ्चयः ॥ तृतीयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरेत् ॥ २ ॥]

[मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यतदनुचारोहणंचेति वृद्धगार्ग्यविष्णवाद्युक्तश्रुतिस्मृतिबाह्यप्रकारेण बुद्धिपूर्वविषोद्बन्धनादिनात्मानंहतवतामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचंचनाशौचोदकभाजनाइतियाज्ञवल्क्यस्मरणान्निवर्तते ॥१॥ २ ॥] **पाखण्डमिति** । वेदबाह्यव्रतवर्तिनांकुलटानांच यथागर्भभर्तृघ्नीनांसुरापीणांच द्विजातिवन्निषेधातिक्रमेण चरन्तीनांच यथासंख्यंद्विजातिस्त्रियंप्रत्याह । सुरालशुनपलाण्डु [गृ] ञ्जनकादीन्यभक्ष्याणिवर्जयेदेवंविधानांस्त्रियामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचंनिवर्तेत॥९०॥ **आचार्यमिति** । स्वमाचार्यंन गुरौ सन्निहिते गुरुवृत्तिमाचरेदिति न्यायेनाचार्यमपि मातृपितृपाध्यायाल्पंवा बहुवा यस्येत्येवंविधंगरुंप्रेतान्निर्हृत्य ब्रह्मचारी लुप्तव्रतोन भवति । एवंवानिर्हृत्यभवतीतिगम्यते ॥ ९१ ॥ **दक्षिणेनेति** । शूद्रंमृतंदक्षिणदिग्वर्तिना नगरादिद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वदिग्वर्तिभिःपुरद्वारैर्यथाक्रमंवैश्यक्षत्रियब्राह्मणान्निर्हरेत् । अमङ्गलत्वाच्छूद्रादिप्रक्रमेणात्रधर्माभिधानं ॥ ९२ ॥ **नराज्ञामिति** । यतोराजानऐन्द्रंस्थानमाधिपत्यपदमाश्रिताब्रह्मचारिणः चान्द्रायणादिव्रतमवृताःसत्रिणश्च गवामयनादिस्थाब्रह्मत्वप्राप्त्यभिमुखाअतस्तेषांस्वकर्मण्याशौचाख्योदोषोनभवति । तथाचविष्णुः ॥ नराज्ञांराजकर्मणि न व्रतिनांव्रते न सत्रिणांसत्रेचेति एवंच ॥९३॥ **राज्ञइति** । महानात्मस्वरूपंयस्य स्थानस्य तस्मिन् राजाख्ये पदे वर्तमानस्य राज्ञःसद्यःशौचमुपदिश्यते । अत्र सद्यःशौचे शान्तिहोमदुर्भिक्षान्नदानादि प्रजापरिपालनार्थंराज्ञोयत्तदस्थानंतत्कारणं ॥ ९४॥ **डिंबाहवहतानामिति** । डिंबे जनौघसंपीडने अशस्त्रकलहे वा हतानां तथा सङ्ग्रामाशनिहतानां राज्ञा वा सङ्ग्रामेपि हतानां गोब्राह्मणपरित्राणार्थंअसङ्ग्रामेऽपिव्याघ्रादिव्यापादितानां यस्यचपुरोहितादेः स्वकार्याविघातार्थंपृथिवीपतिरिच्छति । तस्यापिसद्यः शौचं ॥ ९५ ॥ **सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणामिति** । चन्द्राग्न्यादित्यवाय्विन्द्रयमानांधनपतेःवैश्रवणस्यापांपतेश्च वरुणस्येत्येषांलोकपालानांसंबन्धितेजःपार्थिवोधारयति ॥९६॥ **लोकेशाधिष्ठितइति** । एवमुक्तनीत्या यतोलोकेश्वराक्रान्तोराजानोऽन्यास्याशौचंविधीयते स्वकार्यमुपदिश्यते । यस्मान्मनुष्याणांयच्छौचमाशौचंतल्लोकेशेभ्यःप्रभवत्यपैतिच । तस्मादन्यशौचाशौचोत्पादनोपासनसमर्थलोकेशरूपस्य राज्ञः कुतएवात्मनोशौचमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ९७ ॥ **उद्यतैरिति** । सङ्ग्रामउद्यतैःखड्गादिभिःअपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तस्य हतस्य तत्क्षणादेव यज्ञसमाप्तिस्तत्कालमेव यज्ञफलसंबन्धात्तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेतीत्येवंशास्त्रमर्यादा ॥ ९८ ॥ **विप्रइति** । आशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियोब्राह्मणोऽपऔचित्याद्धस्तेन स्पृष्ट्वा क्षत्रियश्च खड्गादिकं वैश्योबलीवर्दादिप्रतोदमयःप्रान्तंप्रग्रहंवाऽश्वादिनियमरज्जुं शूद्रोयष्टिंस्पृष्ट्वा शुध्यति ॥ ९९ ॥ **एतदिति** । हेब्राह्मणाः सपिण्डेषु प्रेतेषु यच्छौचंयुष्माकमुक्तं । अधुना त्वसपिंडेषु सर्वेषु मृतेषु प्रेतशुद्धिंशृणुतेति भृगुर्महर्षीनाह ॥ १०० ॥ **असपिण्डमिति** । असपिण्डंमृतंब्राह्मणं ब्राह्मणोबन्धुवत्स्नेहेन निर्हृत्य मातुश्च सन्निकृष्टानाप्तबान्धवान्मातुलादीन् निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ १०१ ॥ **यदीति** । सनिर्हारकोयदि तेषामाशौचिनांसंबन्ध्यन्नमश्नाति तदा दशाहेन शुध्यति न त्रिरात्रेण । अन्नंपुनस्तत्संबन्धि अनश्नन् यदि तत्संबन्धि-

निगृहे न निवसेत्तदाहोरात्रेणैव न त्रिरात्रदशरात्राभ्यां । एवंच निर्हारकस्य निवासान्नभोजनरहितस्याहोरात्रमनश्नतस्तत्र वसतःपूर्वोक्तंत्रिरात्रमश्नतोवसतश्चदशाहं ॥ १०२ ॥ अनुगम्येति । बंधुमन्यंप्रेतंवा बुद्धिपूर्वकमनुगम्य स्नानंकृत्वा ततोग्निस्पृष्ट्वा तदनुच घृतप्राशनंकृत्वा विशुध्यति ॥ १०३ ॥ नेति । पुत्रादिविप्रंमृतंसमानजातिषु तिष्ठत्सु स्थितेषुसत्सु शूद्रेण ननिर्हारयेत् । यस्मात्साशारीराहुतिशूद्रस्पर्शदुष्टासती मृतस्य स्वर्गलोकसाधनी न भवत्येवंच दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्सु विवक्षितं ॥ १०४ ॥ इदानींकानिचिद्वाक्यान्तरसिद्धानिशुद्धिसाधनानि संक्षेपावबोधाय प्रसङ्गतोनुवदितुंकानिचिच्च प्रसङ्गतोशपूर्वाणिविधातुमाह ज्ञानमिति । ज्ञानंबुद्धेः शुद्धिकर्तृ यथा वक्ष्यति बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यतीति सङ्कल्पकंमनोनिश्चायिका बुद्धिरिति । बुद्धिर्मनसोभेदः । एवंतपोवेदविदांयथाभिधास्यति तपसावेदवित्तमाइत्यग्निर्यथावदिष्यति पुनःपाकेन मृन्मयस्याहारोयथाकथयिष्यति हविष्येणयवाग्वावेति मृद्वारिणी यथा जल्पिष्यति मृद्वार्यादेयमर्थवदिति । मनोयथाख्यास्यति मनःपूतंसदाभवेदिति । उपाञ्जनमुपालेपनंयथाभणिष्यति संमार्जनेनाञ्जनेनेति । वायोरिह शास्त्रे शोध्यंननिर्दिष्टं तस्य मृत्पर्णतृणकाष्ठानांचचाण्डालादिवायसैःस्पर्शने शौचंसोमसूर्याशुमारुतैःइत्येवमादिविष्णाव्याद्युक्तंविज्ञेयं कर्म यथाकीर्तयिष्यति । यजेतवाश्वमेधेनेत्यादित्योयथोक्तं गामालभ्यार्कवीक्ष्यवेति कालोयथोक्तंशुध्येद्विप्रोदशाहेनेत्यवं ज्ञानादीनिमनुष्याणांसाक्षात्परम्पयोग्यद्रव्यद्वारेणचशुद्धेःकर्तृणि ॥ १०५ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषांमृद्वारीन्द्रियमनःशौचादीनांमध्यादर्थशौचंपरद्रव्यादिइच्छापरिहारार्थंप्रकृष्टमृषिभिःस्मृतं । यस्माद्योर्थेशुद्धःसशुद्धोबोद्धव्यो यःपुनर्मृद्वारिशुचिरर्थेष्वशुद्धेःसोऽशुद्धएव ॥ १०६ ॥ क्षान्त्येति । येशास्त्रज्ञास्तेऽपराधक्षमया शुध्यन्ति । यथा वक्ष्यति । महायज्ञक्रियाक्षमानाशयन्त्याशुपापानीति । अकार्यकारिणोदानेन । यथावक्ष्यति । सर्वस्वंवा वेदविदे इति । अप्रख्यातपापाजप्येन । यथावक्ष्यति परंतरत्समंदीयमिति । वेदतत्त्वार्थज्ञाश्चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥ मृत्तोयैरिति । मृत्तोयैः शुध्यते शोधनीयंतावन्मृद्वारिचादेयमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । नदीच निदाघादावत्यल्पप्रवाहतया शुध्यत्युपहतपुलिनदेशासती वर्षादिजनितेनोदकवेगेनावक्षालितपारावारतयाशुध्यति । संकृत् स्त्रीच कथंचिन्मनसा परपुरुषसंकल्पा आर्तवेन शुध्यति । ब्राह्मणाश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायवक्ष्यमाणेन शुध्यन्ति ॥ १०८ ॥ अद्भिरिति । अङ्गानि स्वेदाद्युपहतानि अद्भिःशुध्यन्ति । मनश्च कथंचिदसत्सङ्कल्पोपहतं सत्याभिधानेन शुध्यति । पारमार्थिकश्चात्मापरमात्माख्यकोशकारकृमिवदात्मैव रागादिमलजालावबद्धोविद्ययोपनिषदाद्युक्तात्मोपासनाभिस्तपसाचाखिलमलपरिलोपीब्रह्मस्वरूपएवावतिष्ठते । तथाबुद्धिर्विपरीतार्थग्राहिणी तेनाशुद्धासती यथा भूतार्थग्राहिणा विज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥ एषइति । एषशरीरसंबन्धिनःशौचस्य युष्माकंविचारउक्तः । इदानींनानाप्रकाराणांद्रव्याणांशुद्धेःशृणुत निर्णयं ॥ ११० ॥ तैजसानामिति । अग्नितेजसायानि द्रवी भवन्ति तानि तैजसानि सुवर्णादीनि एवंप्रसिद्धेस्तेषांमणीनांपाषाणमयस्यच सर्वस्य चकारान्मृदादेरपि अद्भिर्भस्मनाऽश्चान्यतरेण लेपगन्धापकर्षणाख्यैककार्यत्वाद्विकल्पितेन विद्वद्भिर्मन्वादिभिःशुद्धिरुक्ता । इदंसमानजातीयोच्छिष्टलेपामेध्यद्रव्यसंस्पर्शादिष्वल्पोपघातविषयं । तथा चोपघातविशेषे शुध्यन्तराणि दृश्यन्ते । यथा बौधायनादिभिस्तैजसानांमूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमयैरत्यन्तवासितानामावर्तनं । अल्पकालसंसर्गेषु परिलेखनंस्पर्शमात्रोपघातेतु त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनाद्युक्तं । आवर्तनंपुनःकरणं परिलेखनंलक्षणं ॥ १११ ॥ निर्लेपमिति । उच्छिष्टादिलेपरहितंपानीयपानाद्युपहतंसौवर्णभाण्डमब्जंच शुक्त्यादिकमश्ममयंच रूप्यमखातपूरितमद्भिरेव केवलाभिर्विशुध्यति । नपङ्कमलसहिताभिः ॥ ११२ ॥ अपामिति । अग्नेर्वैवरुणानीरम्यकामयतेत्या-

वित्र्वेदे श्रूयते । तत्राग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्येवं श्रूयते । एवंचाग्न्यापःसंयोगाद्यतःसुवर्णरूप्यं चोद्भूतमतः तयोः स्वकारणेनैवोदकाख्येन तथैककारणकेन भस्मनैव शोधनं प्रशस्यतरमेवंच मृदःकाञ्चनरजतयोर्भस्मातिशयवत् ॥ ११३ ॥ ताम्रायस्कांस्यरैत्यानामिति । ताम्रलोहकांस्यपित्तलत्रपुसीसानां भस्मोदककाञ्जिकादिभिर्मलनिर्हरणातिक्रमेण शौचं कर्तव्यं । इदंच यत्र मृद्भस्मनामुच्छिष्टादिमलनिर्हरणासामर्थ्यं तद्विषयं यथार्हवचनात् ॥ ११४ ॥ द्रवाणामिति । द्रवाणां घृतादीनां बौधायनाद्यभिहितप्रस्थमात्रप्रमाणानां श्वकाकाद्युच्छिष्टानां अमेध्यसंसर्गकीटाद्युपहतानां अमेध्यस्पृष्टद्रव्यस्पृष्टानां चोत्प्लवनं कुशाग्राभ्यां पवमानःसुवर्जन इत्यनुवाकेनेति स्मृत्यन्तरोक्तोदधिदुग्धप्रक्षेपणपर्यन्तः समानजातीयद्रव्यसेचनं वास्मृतम् । संहतानांच शयनादीनामुच्छिष्टाद्युपहतानां क्षालितैकदेशानां अभ्युक्षणं दारुमयानां चोच्छिष्टलेपाद्युपहतानां तक्षणम् ॥ ११५ ॥ मार्जनमिति । यज्ञपात्राणां जुह्वाज्यधानीप्रमृतीनां यज्ञक्रियायां कर्माङ्गतया हस्तेन परिमार्जनम् । चमसग्रहाणांच यज्ञपात्रविशेषाणां कर्माङ्गतयैव प्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥ चरूणामिति । चरुशूर्पादीनां यज्ञाङ्गभूतानां भाण्डविशेषाणां तदङ्गतयोष्णोदकेन शुद्धिः ॥ ११७ ॥ अद्भिरिति । अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे इति बोधायनीयायनेकोद्धार्यस्य द्रव्यान्तरस्याल्पशौचत्वदर्शनात्पुरुषाभावादूर्ध्वं धान्यवस्त्राणां चाण्डालादिरभ्युक्षणम् । तदल्पानां पुनरद्भिः प्रक्षालनं विधीयते ॥ ११८ ॥ चैलवदिति । स्पृश्यचर्मणां वैदलानांच तरुत्वगादिनिर्मितानां वस्त्रवच्छुद्धिः । शाकमूलफलानां पुनःपक्वापक्वभेदेनावहतानवहतशुद्धाशुद्धधान्यवच्छुद्धिरिष्यते । चैलवदिति सिद्धेधान्यवदित्यारम्भात् ॥ ११९ ॥ कौशेयाविकयोरूषैरिति । कोशनिवृत्तस्य पट्टविशेषस्योर्णमयस्यच सोषैरुदकगोमूत्रैरिति याज्ञवल्क्यादिदर्शनादुदकसहितैरूषैः मृद्विशेषैरेवं कुतपोनामाजलोमनिर्मितानां सोदकेनारिष्टकचूर्णेन । अंशुपट्टानां वल्कलतनुकृतानां पट्टानां सोदकबिल्वचूर्णेन । क्षुमादिकृतानां सोदकेन गौरसर्षपचूर्णेन शुद्धिरिष्यते ॥ १२० ॥ क्षौमवदिति । शङ्खशृङ्गास्पृश्यास्थिदन्तमयानां क्षौमवद्गौरसर्षपचूर्णेन सोदकेन गोमूत्रेण वा मलोपघातविशेषज्ञेन शुद्धिःकार्या ॥ १२१ ॥ प्रोक्षणादिति । मार्जनोल्लेखनैर्वेश्मेति । तृणकाष्ठपलालं चाण्डालादिस्पर्शनादुष्टमभ्युक्षणाच्छुध्यति । तृणपलालसाहचर्याद्गृहभाण्डव्यतिरिक्तमत्र काष्ठं विज्ञेयम् । तत्र तूदकं द्वारवाणां चाभ्युक्षणमित्यादि गृहंच शवोदक्यापवेशादि दुष्टं भित्त्यादिमलापकर्षणे चण्डालादि प्रवेशाद्दुष्टं शवादिदुष्टं सुधागोमयादिनोपलेपनेन यन्मृन्मयं चोच्छिष्टाद्युपहतद्रव्यादिस्पृष्टं पुनःपाकेन पाकशब्दान्नवत्वापादनेनात्यंतोपहतस्य पुनस्त्याग एव । यथाचवसिष्ठः ॥ मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वाष्ठीवनैःपूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनः पाकेन मृन्मयं इति[1] ॥ १२२ ॥ संमार्जनेनदाहेनेति । अवकरशोधनगोमयाद्युपलेपनक्षीरोदकगोमूत्रादिसेकतक्षणैरहोरात्रमात्रं बहुगोनिवासेन चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालश्मशानाद्युपघातविशेषापेक्षया व्यस्तैः समस्तैर्वा पञ्चभिर्भूमिःशुध्यति ॥ १२४ ॥ पक्षिजग्धमिति । अत्यन्तानुपहतं शुकादिपक्ष्युच्छिष्टं गोघ्रातं अवधूतं कृतवासोपरि अवधूननं तापरिक्षुवथुकं केशापहतममेध्यसंसर्गिकम्युपहतं जग्धशब्दादन्नं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥ यावन्नापैत्यमेध्याक्तगन्धलेपश्चतत्कृतः ॥ इति । पुरीषादि द्रव्यायावत्पुरीषादि संबन्धिनौ गन्धलेपौ नापगच्छतः तावत्सर्वद्रव्यशुद्धिषु मृद्वारिभिर्गृहीतव्यमित्यमे-

---

(१) अयंश्लोकोमूलग्रन्थे १२३ सङ्ख्याकः ।

भ्याक्तद्रव्योक्तानुक्तशुद्धिविशेषविषयमिदम् ॥१२६॥ त्रीणीति। यस्य प्रमाणेन केनचिदप्युपघातसंबन्धोन परिच्छिन्नो-यश्च सञ्जातोपघातशङ्कस्तंतदद्भिर्निर्णिक्तंयथाहारीतः॥ यचन्मीमांस्यंस्यात्तदद्भिःसंस्पर्शाच्छुचि भवतीति ॥ यच्चोपघात-सन्देहेसति प्रक्षालनासहंशुद्धमेतद्भवत्विति ब्राह्मणस्य वाचाप्रशस्यते। तानि त्रीणी पवित्राणि ब्राह्मणादीनांदेवाःकल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥ आपइति। यत्परिमाणास्वप्सु गोस्तृष्णाच्छेदोभवति ताआपोगन्धवर्णरसान्वितत्वेन अमेध्येन यदि व्याप्तान भवन्ति तदाभूम्यादिगताशुद्धाअप्रयतप्रसङ्गात्सुचित्ताशंकायामिदंभूमिग्रहणंनन्तरिक्षापांशुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥ नित्यमिति। कारोः सूपकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेपि पाके द्रव्यप्रयोजनापेक्षशुद्धिविशेषाकरणेपि सुशुद्धश्चैव हस्तः शुद्धःतथा अशौचेपि कारूणांकारुकर्मणीति विष्णुस्मरणात् ॥ स्वव्यापारमात्रे हस्तः शुद्धः हस्तप्रधानप्रायत्वाच्च तत्कर्मणांहस्त-ग्रहणम्। तथा यद्विक्रेतव्यमापणभूमौ वितत्य स्थापितं तदनेकक्रेतृसामान्यकरपरिघटितमपि नापणीयमन्नमश्नीयादिति शङ्खस्मरणात् ॥ सिद्धान्नवर्जेशुचितथा ब्रह्मचर्यादिगतंभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीप्रदानाशुचि रथ्याक्रमणादिनापि नित्यंशुद्ध-मिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९॥ नित्यमिति । स्त्रियश्चरति संसर्गइति गौतमस्मरणात् तत्कालंनित्यंस्त्रीणामास्यंशु-चिस्तथा काकाद्यत्यन्ताहतपक्षिचञ्चुघातपातिफलंशुचि । वत्समुखंच दोहवेलायांक्षीरमस्रावने शुचि श्वा च यदा-मृगादिहन्तुं गृह्णाति तदा तद्व्यापारे शुचिः ॥ १३० ॥ अतएवमतः श्वभिरिति। क्रव्यादिभिर्हतश्चान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च-दस्युभिः॥श्वभिर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसंशुचीत्येवंमनुरभ्यधात्तथान्यैरपि चाममांसभक्ष्यैःश्येनादिभिश्चाण्डालपुलिन्दादिभिश्च मृगादिवधजीविभिर्हतस्येति ॥ १३१ ॥ ऊर्ध्वमिति । नाभेरुपरि यानींद्रियाणि तानि सर्वाणि शुचीनीत्येवं-मलशून्यतस्पर्शेसति नाशुचीनभवन्ति । यानि पुनर्नाभेरधस्थान्यशुद्धानि तानि नाभ्यपेक्षमधःछिद्राणांयानीति बहुवचनम् । तथा वक्ष्यमाणमलाः शरीरतः स्वस्थानाच्युताअशुद्धाः ॥ १३२ ॥ मक्षिकाइति । मक्षिकाअमेध्यस्पर्शिन्योपि तल्लेपरहिताः जलकणाश्च स्पर्शमात्रानुमेयाः छाया चाण्डालादिसंबन्धिनी गोश्च मुखवर्जम् । यथा बौधायनः ॥ अजाश्वामुखतोमेध्यागावोमेध्यामुखादृते ॥ मार्जारनकुलौ स्पर्शेशुभाश्च मृगपक्षिणः इत्यश्वआदित्यरश्मयोरजोवायुनेरितंभूरथ्यादौ चाण्डालादिस्पृष्ट्वा गमनमात्रेण वाग्वग्निश्चेत्यादिस्पर्शे शुचीनीति जानीयात् ॥ १३३॥ विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमिति। विण्मूत्रमुत्सृजते येन तस्य पाय्वादेः शुद्ध्यर्थं-गन्धलेपनिर्हरणप्रयोजनपर्यन्तंमृद्वारिग्राह्यंगृहीतव्यंतथा कायिकानांच वक्ष्यमाणमलानांसंबन्धिनीशुद्धा दशस्वपि शु-द्धिषु लेपाद्यपासनपर्यन्तंमृद्वारिग्राह्यम् । अत्र कश्चित् ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सुपूर्वेषु शुद्धये। उत्तरेषु तु षट्-स्वद्भिःकेवलाभिर्विशुध्यतीति स्मृत्यन्तरदर्शनादुत्तरेषु कर्णमलादिषुनकदाचिदपिमृद्ग्राह्येतिमन्यते तदसत् । द्वादश-स्वपीत्येवमिहचोदनात्तस्मादुत्तरेषुविकल्पः । सच देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थितविकल्पोयथाह बौधायनः ॥ देशं-कालंतथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं ॥उपपत्तिमवस्थांचज्ञात्वाशौचंसमाचरेत् इति। अतोदेवपित्राद्यदृष्टार्थकर्मप्रवृत्तउत्तरेष्वप्या-ददीतान्यत्र तु नेति । आत्माश्रोत्रियत्वाचाराद्यतिशयोपेतोन्यथा वा द्रव्यमल्पमयावावम्ब्यावाशौचक्रियया प्रायश्चित्तार्हद्रव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टाद्युपयोगित्वेनोपपत्तिः संशोधकद्रव्यसंपत्तिरवस्थाशरीरात् ॥ १३४ ॥ वसेति । वसा कायस्नेहः । शुक्रंरेतः । असृक्रुधिरं मज्जाशिरस्थंमेदोमूत्रपुरीषकर्णमलश्लेष्मास्वक्षिमलेस्वेदाइत्येतेनृणां-मलाः । नरादीनांअभक्ष्यप्राणिनांमलाः मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति ॥ १३५॥ एकेति । शुद्धिमिच्छतैका मृन्मृद्वार्यादेयम-र्थवदित्युदकसहिता लिङ्गे दातव्या । गुदे च तिस्रः। तथा एकलिङ्गहस्ते वामे॥ धर्मविद्दक्षिणंहस्तमधः शौचेन योजयेत् ॥ तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वंनशोधयेत् ॥ इतिदेवलदर्शनेन तेनैव शौचविधिना दशदातव्यास्तत्र उभ-

योर्हस्तयोः समदातव्याः। यत्तूक्तसङ्ख्यया गन्धलेपक्षयोन भवति तदा यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति वचनात् उक्तसङ्ख्यानतिक्रमेणापि तत्क्षयपर्यन्तंशौचंकार्यमर्वाक्सङ्ख्यापूरणाल्लेपादिक्षयेपि सङ्ख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सङ्ख्या पूरयितव्यैव ॥ १३६ ॥ एतदिति । यदेतदेकालिङ्गइत्यादि शौचमेतदुक्तंगृहस्थानामेव ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षूणां एतदेव द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥ कृत्वेति । मूत्रपुरीषंकृत्वा कृतपूर्वोक्तशौचः कृतान्नभक्षः सन् शीर्षण्यानीन्द्रियच्छिद्राणि उपस्पृशेत् । आचमनमेव वृत्तानुरोधात् । एवमुक्तं तथा चोत्तरश्लोके विशेषयिष्यति । वेदंचाध्येतुमिच्छन्नन्नंचाश्नन्यावज्जीवं आचमेदिति । तच्च द्वितीयाध्यायउभयमप्यध्येष्यमाणस्त्वाचान्तोनिवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचमेदित्युक्तंव्रताङ्गत्वार्थम् । इह तु शौचाङ्गतयोच्यते॥१३८॥तथाचाह त्रिरिति। शरीरशुद्धिमिच्छन् त्रीन्वारान्प्रथममपआचमेत्ततोद्वौ वारौ ओष्ठदेशे मुखंपरिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रंपुनरेकवारंआचमनार्थमपोभक्षयेत् ॥१३९॥शूद्राणामिति। शास्त्रमर्यादानुवर्तिनांद्विजात्याश्रितानांशूद्राणामाश्रयभूतद्विजातीनांमासि मासिमुण्डनं वैश्यवच्च एका लिङ्गेइत्याद्याचमनपर्यन्तशौचविधिः कार्यः द्विजोच्छिष्टभोजन प्रकृतत्वादात्मसंबन्धे दातव्यम् ॥ १४० ॥ नोच्छिष्टमिति । मुखनिःसृताविप्रुषोव्यङ्गत्वेन निपतन्तितदोच्छिष्टंनजनयन्ति । तस्मात् श्मश्रूण्यास्यप्रतिष्ठानिदन्तांतरलग्नंवान्नावयवादिदन्तश्लिष्टंतुदंतवदन्यत्र जिव्हाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके च्युतेष्वास्रावविद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरित्येवं गौतमप्रक्रियानोच्छिष्टंकरोति ॥ १४१ ॥

[दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तास्पर्शेषुचैवहि ॥ च्युतेष्वाश्रववद्विद्यान्निगिरन्नेवतच्छुचि ॥ १ ॥]

स्पृशन्तीति । भूमिकैस्तेसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अन्येषामाचमनंददतोयेबिन्दवः पादावेवस्पृशन्ति न जङ्घादि तेत्वपहतभूम्यवस्थैःशुद्धैरुदकबिन्दुभिः तुल्याज्ञेयास्ततस्तैर्नाचमनार्हाभवति ॥ १४२ ॥ उच्छिष्टेनेति । गृहीतद्रव्यः सन्यद्युच्छिष्टेन स्पृष्टोभवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्यैतत्कृताचमनः शुद्धित्वंप्राप्नोति ॥ १४३ ॥ वान्तइति । कृतवमनोदशैवतुद्विगुणाविरक्तइत्यायुर्वेददर्शनाद्दशविरेकान्विरक्तः स्नात्वा घृतप्राशनमाचरेत् भुक्त्वान्नंपुनर्यदि समनन्तरमेववमति तदाचामेदेव न स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ मैथुनंच कृतवतः स्नानंस्मृतम् ॥ १४४ ॥ सुप्त्वेति । स्वप्नक्षुतभोजनश्लेष्मनिरसनासत्याभिधानोदकपानानि कृत्वाध्ययनंच प्रारिप्सन् शुचिरपि सन्नाचमेत् । तत्र भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगिति द्वितीयाध्याये भुक्त्वाचमनयुक्तंव्रताङ्गत्वार्थमिह तु शौचार्थमुच्यते । तथा वेदाध्ययनं कालेप्यध्येषमाणस्त्वाचान्तोवेदमध्येमाणश्चेति द्विभक्तमपीहेतरविधिवत्सार्थेनिरूप्यते ॥ १४५ ॥ एषइति । एषजननादि शौचविधिः समग्रोद्रव्याणांच तैजसानांशुद्धिः सकला सर्ववर्णानांब्राह्मणादीनांसंबन्धिनी युष्माकमक्ताऽधुना तुस्त्रीणांयेनुष्ठेयाधर्मास्तान्शृणुत ॥ १४६ ॥ बालयेति । बालयौवनवार्धक्यावस्थयापि स्त्रिया सूक्ष्ममपि गृहकार्यंस्वेच्छया न किंचिदपि कर्तव्यम् ॥ १४७ ॥ किंतर्हि बाल्यइति । पुत्राणांभर्तरिप्रेतेनभजेतस्वतंत्रताम् ॥ बाल्ययौवनभर्तृप्रमीतेषुपितृभर्तृपुत्राणामायत्ता भवेत्तदभावेपि ज्ञातिराजायत्तास्यात् । न तु कदाचित् स्वातन्त्र्यमाश्रये ॥ १४८ ॥ पित्रेति । पितृभर्तृपुत्रैः सर्वदा सर्वैर्यथासंभवं आत्मना विरहिता न स्याद्यस्मादेतद्वियोगेनासती भर्तृपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥ सदेति । सर्वदा भर्तरि क्रुद्धेपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुसंस्पृष्टकुण्डकटाहादिभाण्डया व्यये चानुदारया भवितव्यम् ॥ १५० ॥ यस्मैदद्यादिति । यस्मै पिता पित्रनुमतेभ्राता एनांदद्यात्तंजीवन्तंपरिचरेत् मृतंच नातिक्रामेत् व्यभिचारेण ॥ १५१ ॥ मङ्गलार्थमिति । यदा सांस्वस्त्ययनमशान्त्यादिमन्त्रवाचनंहिप्रजापतियागश्च विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टार्थसंपत्त्यर्थंन तु भर्तुः स्वत्वा

पादनार्थंयस्मात्प्राग्विवाहत् यद्वाग्दानंतद्भर्तुः स्वाम्यजनकं एवंच वाग्दानतः प्रभृत्यासांभर्तृपारातन्त्र्यं न विवाहात् ॥१५२ **अनृताविति** । योविवाहकृद्भर्ता सर्वत्रत्रा मीतिविवर्जितंइतिगौतमदर्शनाद्दतु काले अन्यदा च स्त्रिया नित्यमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेनैव चत्स्वर्गादिलोकप्राप्तेः परलोके च सुखस्य दाता ॥ १५३ ॥ **विशीलइति** । दुराचारोभार्यान्तरासक्तोवा विद्यानुष्ठानादिवर्जितोवा तथापि साध्व्या स्त्रिया सर्वदा देवइवपतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥ **नास्तीति** । यथा भर्तुर्भार्यान्तरमवलंबनेनयज्ञकरणमस्ति नैवंभर्तारंविना स्त्रीणांयज्ञोस्ति नचतदनुज्ञातानांकृच्छ्रादिरुपवासोवाविद्यते। किंतर्हि भर्तृपरिचरणेनस्वर्गेमहिमानंप्राप्नोति । तस्मात्परलोकोपायान्तरंयस्माच्चभावात् ॥ १५५ ॥ **पाणिग्राहस्येति** । भर्तासहधर्माचरणेन योज्यते स्वर्गादिलोकत्वमामुकामासाध्वी स्त्री भर्तुर्जीवतोमृतस्यवा अप्रियंव्यभिचारादि न किंचिदाचरेत् वृत्त्यसंभवेपिच ॥ १५६ ॥ **कामंत्विति** । पुष्पमूलफलैःपवित्रैर्वरेदहंक्षपयेत् नवृत्त्यर्थं व्यभिचारबुद्ध्या परस्य नामापिउच्चरेत् ॥ १५७ ॥ एवंच **आसीतेति** । एकभर्तृकाणांयोधर्मस्तंसर्वधर्मोत्कृष्टमभिलषन्ती आमरणात्क्षुद्दुःखंसहमाना ऽनन्यमनस्का पुंसःप्रयोगंवर्जयेत् । नचापत्यार्थमपिप्रीतिमयेनान्तरेण तिष्ठेत् ॥ १५८ ॥ **अनेकानीति** । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणा मकृतदाराणांवालखिल्यानांब्राह्मणानांपुराणोपवर्णितानांबहुसहस्राण्यष्टाशीति कुलवृद्ध्यर्थमपत्यान्यनुत्पाद्यैव स्वर्गंगतानि ॥ १५९ ॥ **मृतइति** । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि अकृतपुंसंप्रयोगा अपुत्रापिसती स्वर्गंप्राप्नोति । यथा ते वालखिल्याद्याब्रह्मचारिणःप्राप्ताःदृष्टोपकारापेक्षयापिच ॥ १६० ॥ **अपत्यलोभादिति** । यास्त्री अपत्यलोभातिशयाभर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरति सा इहलोके गर्हांप्राप्नोति भर्तासहार्जितंस्वर्गादिलोकंनप्राप्नोति । किंचापत्यमपितत्तस्यानभवति ॥ १६१ ॥ **नान्योत्पन्नाइति** । भर्तृव्यतिरिक्ततया उत्पादिता प्रजासेहशास्त्रेतस्मात्पौनर्भवसंस्कारादि योगेनापिनभर्त्रन्तरमाश्रयणीयम् ॥ १६२ ॥ **पतिमिति** । याक्षत्रियादिकास्वंपतिंपरित्यज्य उत्कृष्टंब्राह्मणादिकमाश्रयति सा उत्कृष्टसेवनेनापि गर्हणीयैव लोके भवति । परोन्योभर्ता पूर्वोयस्यास्सापरपूर्वेत्येवंच लोके उच्यते ॥ १६३ ॥ **व्यभिचारात्त्विति** । नरान्तरसंपर्कात्तु स्त्री इहलोके गर्हतांजन्मान्तरेच सृगालयोनिंप्राप्नोति । अत्यन्तक्रूरैश्चकुष्ठादिरोगैःसंपीड्यते ॥ १६४ ॥ **पतिमिति** । या मनोवाग्देहसंयुता सती नैर्वाग्मनोदेहैःपतिंन व्यभिचरति सा भर्त्रासह अर्जितान्स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोतीह विशिष्टैःसाध्वीत्युच्यते । इतिवाङ्मनसनिरासार्थमुक्तंपुनर्वचनम् ॥ १६५ ॥ **अनेनेति** । मनोवाक्कायसंयतया नार्यनेन पूर्वोक्तेनाचारेणेह लोके श्रेष्ठांकीर्तिंपतिलोकंच परलोके प्राप्नोतीत्युपसंहारार्थम् ॥ १६६ ॥ **एवमिति** । धर्मज्ञोद्विजातिरुक्ताचारांसमानजातीयांपूर्वमृतांस्त्रियंश्रौतस्मार्ताग्निभिःयज्ञपात्रैश्च स्रुक्स्रुवादिभिर्दाहयेत् ॥ १६७ ॥ **भार्यायाइति** । पूर्वमृतायै भार्यायै अन्त्येष्टिदाहावग्नीन्दत्वा गार्हस्थ्येकाश्रमनिर्वाहेच्छया पुत्राभावाद्वा प्राप्तपर्यन्तत्वादिनावा केनचित्कारणेन वानप्रस्थाद्याश्रमान्तराश्रयेण पुनर्विवाहाग्निपरिग्रहौ कुर्यात् ॥ १६८ ॥ **अनेनेति** । तृतीयाध्यायोक्तविधानेनपञ्चयज्ञानयजहन्द्वितीयमायुर्भागंकृतभार्योगृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १६९ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमनुटीकायांमन्वाशयानुसारिण्यांभक्ष्याभक्ष्यसूतकद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मनिरूपणंपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इतिपञ्चमाध्यायःसमाप्तः ॥

॥ अथषष्ठोऽध्यायः ॥

ॐनमःशिवाय ॥ ॥ **एवमिति** । कृतसमावर्तनोद्विजउक्तप्रक्रियो यथाशास्त्रंगृहाश्रममनुष्ठाय ततोनियतः कृतनिश्चयोविशेषेण यतेन्द्रियः सन् यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्हति तथा वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ **गृहस्थइति** । गृहस्थोयदात्मनस्त्वक्शैथिल्यंशिरःपाण्डुर्यंपौत्रान्पश्येत्तदा वानप्रस्थस्यार्थे अरण्यमाश्रयेत् ॥ २ ॥ **संत्यज्येति** । ग्रामोद्भवान्नाभक्षणंगवाश्वादि च सर्वंत्यक्त्वा भार्यांपुत्रेषु समर्प्य सहवा तया वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥ **अग्निहोत्रमिति** । श्रौताग्नीन् गृह्यंवाग्निमग्न्युपकरणंच स्रुक्स्रुवादि समादाय ग्रामाद्बहिः निःसृत्य जितेन्द्रियः- सन्निवसेत् ॥ ४ ॥ **मुन्यन्नैरिति** । मुन्यन्नैरपरैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वा एतानेव पूर्वोक्तान्महायज्ञा- न्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥ **वसीतचर्मचीरंवामोर्गंवाचार्क्षमेववेति** । मृगादिचर्म वस्त्रखण्डंवा वृक्ष- वल्कलंवा आच्छादयेत् । सायंप्रातश्च स्नायात् । श्मश्रुलोमनखांश्च नित्यंधारयेत् ॥ ६ ॥ **यद्भक्ष्यइति** । य- द्भक्षंभुंजीत ततस्तस्मात् पूर्वोक्तवत् बलिंभिक्षांच दद्यात् । आश्रमागतांश्च उदकमूलफलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥ **स्वाध्यायशीलोनित्यंस्याद्दांतोमैत्रसमाहितः ॥ त्यक्तद्वंद्वोनिशंदातासर्वभूतानुकंपनः** ॥ वेदाभ्यासरतः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारशीलसंयतमनाः स्यात् ॥ ८ ॥ **वैतानिकमिति** । अमावास्यापौर्णमासंच पर्वयो- र्दर्शे अत्यजन् श्रौतमग्निहोत्रंयथाशास्त्रंभार्यानिक्षेपपक्षेऽपि वचनाद्भ्यलाभार्थंच जुहुयात् ॥ ९ ॥ **नक्षत्रेष्टिंत- थादर्शपौर्णमासानिचाहरेत् ॥ उत्तरायणंचक्रमशोदक्षिणायनमेवच** ॥ नक्षत्रेष्टिंसूत्रकारोक्तस्वरूपभवंतस्ये- ष्टिंच तथा दर्शपौर्णमासानि च उत्तरायणान् दक्षिणायनान् श्रौतविशेषादीन् क्रमेण कुर्यात् । यत्तुकैश्चिदुक्तं- सर्वमेतत् स्मार्तकर्म दर्शपौर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते श्रौतस्य दर्शपौर्णमासादिश्रुत्या ग्राम्यान्नचरुपुरोडाश- साध्यत्वविधानात् न शक्त्या स्मृतिव्रीह्यादिनिवर्ततइति तदसत् उच्यते । यतानि सत्यागतिसुखंशब्दार्थ- हानंग्राम्यंव्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतानि निवर्तयिष्यन्तइतिकिमनुपपन्नं स्वनएवोत्तरश्लोके मुन्यन्नै- र्मेध्यैरिति वक्ष्यति मेधीयस्तदर्हाणि मेध्यानि ॥ १० ॥ **वासन्तशारदैरिति** । वसन्तोद्भवैः यागार्हैः स्वयमानीतैर्मुन्यन्नैः पुरोडाशांश्चरूंश्च यथाशास्त्रंप्रतियोगंप्रतिपादयेत् ॥ ११ ॥ **देवताभ्यश्चेति** । तद्वनोद्भवंसंपादितंहविः अतिशयेन यागार्हशास्त्रचोदितदेवताभ्योहुत्वा शेषमात्मन्युपयोजयेत् । आत्मना च संपा- दितंलवणमूषात्लवणादि ॥ १२ ॥ **स्थलजोदकशाकानीति** । स्थलोदकोद्भवानि शाकानि अरण्योद्भवानि यज्ञियवृ- क्षोद्भवानि च पुष्पमूलफलानि अद्यात् । इङ्गुदादिफलोद्भवांश्च स्नेहानारण्यत्वेपि सति ॥ १३ ॥ **वर्जयेदिति** । माक्षिकंमांसं

---

(१) मूलग्रंथे सायंस्नायात्प्रगेतथाइतिपाठितं । टीकायामपिगोविन्दराजेनतथैवगृहीतं । तथापिसर्वेषुगोविन्द- राजीयपुस्तकेषु मृगैवावार्क्षमेववा इतिपाठोगृहीतः ।

भूजातानि कवकानि छत्राकानि न वार्क्षाणि । भूस्तृणंभूतृणमितिमालवदेशप्रसिद्धं । तत्साहचर्यात्तत्सदृशमेव शिग्रुकमिति तृणजातीयं वाहीकदेशप्रसिद्धं श्लेष्मातकाख्यवृक्षफलानि च वर्जयेत् । वक्ष्यमाणसंवत्सरनिचयपक्षे ॥ १४ ॥ त्यजेदिति । संचितानि नीवाराद्यन्नशाकमूलफलानि वासांसि जीर्णानि आश्वयुजे मासित्यजेत् ॥ १५ ॥ नफालकृष्टमिति । नग्रामजातान्यार्तोपिपुष्पाणिचफलानिच ॥ आरण्यमपि फालकृष्टप्रदेशजातंत्स्वामिनोपेक्षितमपि नाश्नीयात् । तथारण्यानि अफालकृष्टान्यपि कथंचित् ग्रामे जातानि पुष्पमूलफलानि क्षुत्पीडितोपि नाश्नीयात् ॥ १६ ॥ अग्निपक्काशनइति । अग्निपक्कमारण्यान्नंभुञ्जीत कालपक्कंवा फलादि तस्मात्तथाश्मना वा तदन्नंनीवाराद्यवहन्यान्नमेव भक्षेत् । दन्तोलूखलेनदन्ताएवास्य निस्तुषीकरणे उलूखलकार्ये स्युः ॥ १७ ॥ सद्यःप्रक्षालकइति । षण्मासिनिचयोवापिसमानिचयएववा ॥ आन्हिकमात्रमन्नंवा संचिनुयात् । मासपर्याप्तंवा षण्माससमर्थंवा संवत्सरपूरकंवा ॥ १८ ॥ नक्तमिति । यथाशक्त्यान्नमाहृत्यप्रदोषएवचाश्नीयादिति वा चतुर्थकालाशिनोवा भवेत् । सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंदेवनिर्मितमित्येतत् प्रातइत्येकस्मिन्नहन्युपोष्यअपरेद्युः सायमश्नीयात् अष्टमकालिकोवा त्र्यहमुपोष्यचतुर्थेहनिसायमश्नीयात् ॥ १९ ॥ चान्द्रायणविधानैरीति । शुक्लकृष्णपक्षयोश्चान्द्रायणविधानैर्वा वक्ष्यमाणैः पिण्डोपचयापचयरूपैर्वर्तेत । पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा यवपिष्टादिपेयांक्कथितामेकवारमश्नीयात् ॥ २० ॥ पुष्पमूलफलैरिति । मूलफलान्येव कालपक्कानि नाग्निपक्कानि स्वयंपक्कानि भक्षयेत् वैखानसाख्ये वानप्रस्थशास्त्रदर्शने स्थितः तदुक्तमन्यदप्यनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥ भूमाविति । भूमौ लुठन् गतागतानि वा कुर्यात् । पादाग्राभ्यांवा दिनंतिष्ठेत् किञ्चिच्च कालंस्थितएव स्यात् । किञ्चिच्चोपविष्टएव सवनेषु सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानंकुर्यात् । प्रागतश्चेत्येतेन सहास्य विकल्पोनियमातिशयापेक्षः ॥ २२ ॥ ग्रीष्मइति । शनैः शनैस्तपोविवृद्धयर्थंदिक्चतुष्टयोपनिहितैरुपरिष्टाच्चादित्येन ग्रीष्मे आत्मानंतापयेत् । वर्षासु गलत्सलिलंजलधारागलितंशिरसि धारयेत् । हेमन्तेचार्द्रवस्त्रोभवेत् । ऋतुः संवत्सरइत्येतद्दर्शनावष्टंभेन सकलसंवत्सरापेक्षमेवैतदुक्तम् ॥ २३ ॥ उपस्पृशन्निति । सायंप्रातर्मध्यंदिनेषूक्तंत्रिषवणंस्नानंकुर्वन् देवपितृतर्पणंकुर्वन्नन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तंतीव्रंतपश्चरंश्च शरीरंक्षपयेत् ॥ २४ ॥ अग्नींश्चेति । ऊर्ध्वंषड्भ्योमासेभ्योअनग्निरनिकेतइति वसिष्ठदर्शनात्तस्मात्कालादूर्ध्वंश्रौतानग्नीन् वैखानसशास्त्रविधानेन आत्मनिभक्ष्यपानादिद्वारेण समारोप्य ततोलौकिकाग्निपर्णकुटीगृहशून्योमुनिश्च संयतवाङ्मूलफलाशनएव स्यात् ॥ २५ ॥ अप्रयत्नइति । सुखप्रयोजनेषु सीतातपपरिहारादिषु यत्नरहितः स्त्रीसंप्रयोगरहितः वरण्डकस्थण्डिलशायी आश्रमेषु वृक्षमूलेषु ममेदमित्येवमात्मीयाभिमानशून्योवृक्षनिकेतनिवासी स्यात् ॥ २६ ॥ फलमूलाभावेतु तापसेष्विति । वानप्रस्थेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यः प्राणवृत्तिमात्रप्रयोजनंभैक्ष्यमाहरेदन्येभ्यश्चैव गृहस्थेभ्यः वनवासिभ्यः ॥ २७ ॥ तदभावे तु ग्रामादिति । ग्रामाद्वानीयग्रामस्याप्यन्नस्याष्टौग्रासान् पर्णपुटिकया हस्तेनवा शरावादिखण्डेनवा प्रतिगृह्य वानप्रस्थोऽश्नीयात् ॥ २८ ॥ एतानिति । वानप्रस्थ्यमनुतिष्ठन् विप्रएतानन्यांश्चैव वैखानसशास्त्रोक्तान् नियमानभ्यसेत् । आत्मनश्च ब्रह्मत्वप्राप्तये नानाप्रकाराउपनिषदुक्ताःश्रुतीरर्थतोभ्यसेत् ॥ २९ ॥ यस्मादिताः ऋषिभिरिति । ऋषिभिः सर्वार्थदर्शिभिः अंगिरसःप्रभृतिभिरन्यैश्च ब्राह्मणैर्वानप्रस्थैरेव गृहस्थैश्च विज्ञानविवृध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेविताः तपोविवृध्यर्थंच शरीरस्य च कल्मषक्षयाय चादरेण दीक्षाः सेविताः तस्मादेताः सेविताइतिपूर्वविधिशेषपुराकल्पार्थवादः ॥ ३० ॥ अचिकित्स्यव्याध्युद्भवेऽनिष्टसंदर्शनेवासति अपराजितामिति । उत्तरपूर्वावा दिशमाश्रित्य अकुटिलयोगनिष्ठावान् वाय्वम्बुभक्षः सन् आशरीरस-

निपाताद्गच्छेत् । न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादित्येतत्श्रुतिविरोधोनयतः स्वकामिशब्दादविधिमरणमत्र निषिध्यते इति अवसीयते नशास्त्रचोदितमिति ॥ ३१ ॥ **आसामिति** । एषांपूर्वोक्तानां अनुष्ठानानाम-भ्यादन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरंत्यक्त्वाविगतसंतापोगतभयश्च विप्रोब्रह्मलोके पूजांलभते सम्यगुक्तमरणाकरणेन वासौ ॥ ३२ ॥ **वनेषुतुविवृत्त्यैवंतृतीयंभागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागंत्यक्त्वासंगःपरिव्रजेत् ॥** एवमुक्तरीत्या तृतीयमायुर्भागंवानप्रस्थानुष्ठानार्थंवनेउषित्वा ततश्चतुर्थमायुर्भागंपूर्वावस्थानादतिशयेनरागादीन् त्यक्त्वा चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् वक्ष्यमाणाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ ३३ ॥ **आश्रमादिति** । पूर्वोक्तेष्वाश्रमेषु यथाक्रमंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादनंतरं आश्रममनुष्ठाय यथासंभवं आश्रमेषु हुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षाबलिदानश्रान्तः सन् प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्परलोके वर्धते । मोक्षप्राप्त्यानंदमयंब्रह्मेत्यवमृध्यतिशययुक्तोभवति ॥ ३४ ॥ तथाश्रमसमुच्चयपक्षांगीकरणे सति **ऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमोक्षेनियोजयेदि**ति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणानि त्रीणि ऋणानि संशोध्य ततः प्रव्रज्याद्वारेण मोक्षविषये मनोनियोजयेत् । तानि पुनरसंशोध्य साक्षेपोयंप्रव्रज्यामनुतिष्ठन्नरकंव्रजति ॥ ३५ ॥ तानि ऋणानि दर्शयति **अधीत्ये**ति । त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते मनुष्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः इतिब्रूयात् । यथाशास्त्रंवेदानधीत्य पुत्रांश्च पर्वगमनानृतुरिरंसावर्जं ऋतुकालादिगमनधर्मेणोत्पाद्य यज्ञैश्चज्योतिष्टोमादिभिर्यथाशक्तिरिष्ट्वा ततोमोक्षोपायप्रव्रज्याख्ये मनोनियोजयेत् ॥ ३६ ॥ **अनधीत्य द्विजोवेदमनुत्पाद्य तथासुतामिति** । वेदाध्यनप्रजोत्पादनयज्ञानुष्ठानान्यकृत्वा द्विजोमोक्षमिच्छन्नरकंव्रजति ॥ ३७ ॥ **प्राजापत्यामिति** । यजुर्वेदपूर्वाख्यग्रन्थोक्तां प्रजापतिदेवताकांसर्वस्वधनदक्षिणामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव चाग्नीनात्मनि भस्मपानादिना समारोप्य वानप्रस्थाश्रममनन्तरमकृत्वैव गृहस्थाश्रमान्तरमेव ब्राह्मणः प्रव्रज्यामनुतिष्ठेदिति । एवमाश्रमाणांसमुच्चयपक्षोऽनेन दर्शितः । त्रिचतुःसमुच्चयविकल्पपक्षाश्च सर्वएव श्रुतिनोदिताः स्थिताः तथा च जाबालश्रुतौ ॥ ब्रह्मचर्यंसमाप्य गृही भवेत्गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदिचेतरथानुकुर्यात् । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वाइत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यइति । **तस्यतेतेजसालोकाभवन्तिब्रह्मवादिनः ॥** यः सर्वभूतेभ्योऽभयंदत्वा गृहादेव प्रव्रजति तस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थोपनिषदादिशास्त्रनिष्ठस्य नित्यमकाशकालोकाभवन्ति ॥ ३९ ॥ **यस्मादिति** । यस्य द्विजस्य सकाशाद्भूतानांसूक्ष्ममपि भयंनोत्पद्यते तस्य सांप्रतिकशरीरपातादनन्तरंकस्माच्चिदपि भयंन भवति ॥ ४० ॥ **अगारादिति** । गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दर्भाजिनदण्डकमण्डल्वादिभिः युक्तः संयतवाक् केनचिद्ढौकितेषु स्वाद्वन्नादिष्वपगतस्पृहः व्रजेत् ॥ ४१ ॥ **एकइति** । एकस्य सतोमोक्षावाप्तिर्भवतीति एवंजानन्नेकएवन प्रव्रजितान्तरेण सहासीतासहायवान् भृत्यादिरहितोऽन्यत्यागेनेत्यपरे । बौधायनेन हि स्त्रीणांचैकइति स्त्रीणामपि प्रव्रज्योक्ता एवंप्रकुर्वन्न किंचित् त्यजति नापि केन त्यज्यते वियोगदुःखंन तेनानुभूयते न चान्योनुभाव्यते सुसंबन्धात्मकाभावादविघ्नेन मोक्षोपायसंपत्तिः ॥ ४२ ॥ **अनग्निरिति । अप्रेक्षकोसंकुसुकोमुनिर्भावसमाहितः ॥** शास्त्रेग्निसमारोपणस्योक्तत्वात् लौकिकाग्निरहितः अगृह्यकउपेक्षकोव्याध्यादेरुत्पत्तेः शरीरस्यापि । यथाहशङ्खः ॥ नात्मनः प्रतिकारंकुर्यात्नापि कारयेत् ॥ नानुमान्येतेति असंकुसुकः संयतबुद्धिचेतसा च संयतः स्यात् भिक्षार्थंच ग्रामंगच्छेत् ॥ ४३ ॥ **कपालंवृक्षमूलानिकुचैलमसहायतामिति** । कर्परंभिक्षार्थंवृक्षमूलानि आश्रयः कुचैलंकंथा वासोर्थं एकारामता संगत्यागाय शत्रौ मित्रे च साम्यमित्येतत् मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्यचिन्हम् ॥ ४४ ॥

[ग्रैष्महेमंतकान् मासान् अष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥
नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् ॥ परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥
सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपकारिणीं ॥ कृत्वापेतामकलुषां मनृशंसामपैशुनां ॥ ३ ॥]

नाभिनन्देतेति । मरणं जीवितं वा नाभिलषेत् अपि तु भृतिसंशुद्धिकालं यथाभृतकोऽपेक्ष्यते एवं स्वेच्छोपनिपतितं मरणकालमपेक्षते ॥ ४५ ॥ **दृष्टिपूतमिति** । प्राण्युपघातपरिहारार्थं चक्षुःशोधितं पदं क्षिपेत् । उदकसूक्ष्मजन्तुपरिहारार्थं च वस्त्रसंशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रीकृतां च वाचं वदेत् । एवं च मौनेन हास्यविकल्पः असत्संकल्पेन परिहारेण च मनसा पवित्रीकृतात्मा सर्वदा स्यात् ॥ ४६ ॥ **अतिवादानिति** । सामर्षवादान् क्षमेत न कंचन परिभवेत् । न चेदं शरीरमाश्रित्य व्याध्यायतनभूतं विद्युद्द्योत इव विनश्वरं एतन्निमित्तकं स्वर्गापवर्गपरिपंथि केनचिदपि सह वैरं न कुर्यात् ॥ ४७ ॥ **क्रुध्यन्तमिति** । संजातक्रोधाय प्रतीपं न क्रुध्येत । अधिक्षिप्तश्चाधिक्षेप्तारं भद्रं वदेत् । धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थौ वर्थकामौ धर्मकामावर्थकामा समस्ताश्चेत्येतानि यानि वाचः समोच्चारणनिमित्तानि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां तद्विषयां सर्वस्य च भेदस्यासत्यरूपस्यादनृतार्थां वाचं न वदेदपि तु मोक्षाश्रितामेव वदेत् ॥ ४८ ॥ **अध्यात्ममतिरिति** । उपनिषदाद्यध्यात्मवृत्तिः सन् दण्डकमण्डल्वादिष्वपगतविशेषापेक्षो निःस्पृहोऽसहायः सन् सुखाश्वस्मिन्संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥ **नचेति** । भूकंपाद्युत्पातचक्षुःस्पंदनादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनी दन्ते नखकरले स्वालक्षणं इत्येतत् नक्षत्राङ्गविद्यया च तथायं नीतिमार्ग इच्छन्नाम्यं वर्तितुमित्यनुशासनेन शास्त्रार्थवदनेन च कदाचिदपि भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥ **नेति** । वानप्रस्थब्राह्मणपक्षिश्वभिरन्यैर्भिक्षाटनशीलैर्व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥ ५१ ॥ **कॢप्तकेशनखश्मश्रुरिति** । लूनकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डकुसुंभवान् सर्वभूतान्यपीडयन् नियतो बुद्धिमान् सर्वदा विचरेत् ॥ ५२ ॥ **अतैजसानिति** । सौवर्णलोहादिवर्जितानि अच्छिद्राणि भिक्षाभोजनपात्राणि स्युर्निर्व्रणानि च तेषां च उदकेनैव शुद्धिर्यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥ **अलाबुं वा दारुपात्रमिति** । अलाबुदारुमृत्तरुत्वङ्निर्मितानि पात्राणि प्रव्रजितानां स्वायंभुवो मनुराह॥५४॥**एककालमिति** । सकृत्प्राणयात्रामात्रार्थं एकवारमेव भैक्ष्यं चरेत् । नोभयकालमपि भैक्षचरणविस्तरमसङ्गं न कुर्यात् । यस्माद्भैक्षाशनातिशयेन शक्तो यतिरन्नमदोद्रेकात् विषयान्तरेष्वपि सज्जति॥५५॥**विधूम इति** । विगतधूमे काले निवृत्तमुसलावहननेषु पाकज्वालासूपशान्तासु गृहस्थपर्यन्तेषु जनेषु कृतभोजनेषु उच्छिष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् ॥ ५६ ॥ **नरागी न विषादी स्याल्लाभश्चैनं न हर्षयेदिति** । लाभालाभयोर्हर्षविषादौ न भजेत । प्राणाप्यायनमात्रमन्नं भुञ्जीत । दण्डकमण्डल्वादिमात्रायामिदं शोभनं नेत्येवं संगं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥ **अतिपूजितलोभात्तु भिक्षां यत्नेन वर्जयेत् ॥ अतिपूजितलोभैस्तु यतिर्मुक्तोपि बध्यते** ॥ पूजापूर्वकभैक्ष्यलाभात्सर्वदा निन्द्येदतश्च वर्जयेत् । यस्मात्पूजितलाभसहोत्पन्न्या यतिर्मोक्षमाणोपि संसारान्प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ **अल्पान्नाभ्यवहारेणेति** । विषयैरूपादिभिरुपभोगार्थमिन्द्रियाणि अल्पान्नभोजनेन एकान्तदेशउपवेशनेन च ह्रियमाणानि विषयेन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥ **यस्मात् इन्द्रियाणामिति** । इन्द्रियजयरागद्वेषादिअहिंसावर्जनैर्मोक्षाय योग्यो भवति ॥ ६० ॥ अधुनेन्द्रियजयोपायतया संसारनिषेधमुपदिशति **अवेक्षेनेति** । शिष्टाकरणप्रतिषिद्धसेवनेनोत्पन्नपापसमुद्भवाःक्षेत्रज्ञानां सर्पककलासकृम्यादिश-

रीरमलीः यमगृहेपि नरकपतनंयातनाश्च निशिततरकरपत्रविदारात्मकाः शास्त्रदृष्ट्या विलोकयेत् ॥ ६१ ॥ विप्रयोगमिति । इष्टवियोगानिष्टसंयोगजरयाभिभवव्याध्युपपीडनानि कर्मदोषोद्भवानि पर्यालोचयेत् ॥ ६२ ॥ देहादिति । अस्यक्षेत्रज्ञस्य अस्माच्छरीराद्दुःसहसन्धिबन्धनिघट्टनपूर्वकबहुलतरतमःप्रवेशकर्कशमुत्क्रमणंपुनश्च शीतोष्णतिक्तकटुकादिजनन्यशनपानादिदुःखबहुलेगर्भउत्पत्तिसृगालादिनिकृष्टजात्यनन्तयोनिगमनानि च कर्मदोषसमुद्भवान्यवेक्षेत ॥ ६३ ॥ अधर्मप्रभवमिति । शरीरवतांक्षेत्रज्ञानां अधर्मकारणकंदुःखसंबन्धंधर्मार्थनिमित्तकंच क्षेमंसुखसंबन्धमेवेक्षेत । अतइत्थंपर्यालोच्येन्द्रियजये मोक्षोपायभूते यतेत ॥ ६४ ॥ सूक्ष्मतामिति । परमात्मनश्चित्तवृत्तिस्थैर्येण सूक्ष्मतामवेक्षेत यएषोऽन्तर्हृदयेऽणीयानितिश्रुतेर्यदि वा शरीरादिस्थूलपदार्थव्यतिरिक्तत्वावलंबनेनोपरचितसूक्ष्मत्वव्यपदेशे सति सूक्ष्मतामवेक्षेत । तथोत्कृष्टापकृष्टशरीरेषुशुभाशुभफलोपभोगार्थमधिष्ठातृत्वमस्यावेक्षेत ॥ ६५ ॥ भूषितोपिचरेद्धर्मंयत्रतत्राश्रमेवसान्निति । यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमेस्थितः सर्वभूतेषु समः सन् आश्रमलिङ्गपरित्यागेनतद्विरुद्धवेषालङ्कारयुक्तोपि तदाश्रमोक्तंयमसमूहमनुतिष्ठेत् । यस्मान्नदण्डकमण्डल्वादिधारणंधर्मस्यकारणं अपि तु यमनियमानुष्ठानंयमनियमानुष्ठानकर्मप्राधान्यख्यापनार्थं एतल्लिङ्गनिन्दावचनंन लिङ्गपरित्यागार्थंविहितत्वात् ॥ ६६ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । कतकवृक्षफलंयद्यपि कलुषोदकप्रसन्नतोत्पादकं तथापि तत्संबन्धिनामोच्चारणमात्रेणैव उदकंप्रसन्नंन भवति । अपि तु फलप्रक्षेपक्रियामपेक्षते एवंन लिङ्गधारणमात्रेणैव धर्मोभवत्यपि तु अनुष्ठानमपेक्षते ॥ ६७ ॥ संरक्षणार्थमिति । शरीरपीडायामपि प्राणिसंरक्षणार्थंरात्रावहनि भूमिमवेक्ष्य पर्यटेदिति प्रायश्चित्तकथनार्थमुक्ताभिधानंचाह ॥ ६८ ॥ अह्नेति । यानचिन्तितान् प्राणिनोऽहनि रात्रौ वा यतिर्हन्ति तद्वधपापनिर्हरणार्थंस्नात्वा सव्याहृतिंसप्रणवांगायत्रींशिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते इति वसिष्ठकृतलक्षणान् प्राणायामान् षट् कुर्यात् । अस्यचप्रायश्चित्तप्रकर्षणोत्कर्षआदरार्थः असिञ्चितवृत्तेपि व्यतिक्रमे पापंभवती अस्मादज्ञानतइति वचनादवसीयेत ॥ ६९ ॥ यस्मात् प्राणायामाइति । प्राणायामाभूर्भुवःस्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिरोंकारेण च युक्ताः कुंभकपूरकरेचकविधानेन कृताप्रकृष्टंतपोब्राह्मणस्य बोद्धव्यम् । तत्र बाह्याभ्यन्तरवायोःकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधकुंभकोप्लास्यवायोरनवरतोत्सर्गोरेचकइति ॥ ७० ॥ दह्यन्तइति । धातूनांसुवर्णाद्युत्पत्तिमृदाद्यग्निमध्ये भस्त्रादिना ध्मायमानानांयथाद्रव्याणि दह्यन्ते एवमिन्द्रियाणांविषयप्रवृत्त्या ये रागादयोदोषाउद्भवन्ति ते प्राणनिग्रहेण विषयान् प्राणनिग्रहणविषयानभिध्यानंततोरागादिन्यावृत्तिः इत्येतदनेनोच्यते ॥ ७१ ॥ एवंच सति प्राणायामैरिति । अनन्तरोक्तनीत्या प्राणायामैरागादीन् दहेत् । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेतियोगादिलक्षणादिचित्तस्याव्यापृष्टतावस्थस्य अप्रतिष्ठस्य हृदयादिदेशधारणात्मिकाभिः किल्बिषंदहेत् । पापमुद्धर्तुंरक्षेत् । प्रत्याहारेण । मनसोविषयेभ्यः प्रत्याकर्षणेन संसर्गानिन्द्रियविषयसंपर्काख्यान् विषयोपलब्धिहेतूनुद्धर्तुंरक्षेत् । तत्प्रत्यैकताध्यानं इति योगशास्त्रोक्तलक्षणेन विजातीयप्रत्ययानानुविद्धात्मसाक्षात्करणरूपेण च ध्यानेन धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यंसात्त्विकमेतद्रूपंनित्यमस्माद्विपर्यस्त इत्येतत्सांख्योक्तेन धर्माज्ञानाद्यैर्वैरागानैश्वर्यान् गुणान् दहेत् ॥ ७२ ॥ उच्चावचेष्विति । अस्य क्षेत्रज्ञस्योत्कृष्टापकृष्टेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषुप्राप्तिमसंस्कृतात्मभिरशास्त्रज्ञैरेवाहरेत् यथावद्विजानीयादनेन हेतुना यंसंसारान्प्रतिपद्यतइति ॥ ७३ ॥ यस्मात् सम्यगिति । आत्मविषयसम्यग्ज्ञानोपेतः

कर्मभिस्तैलपक्वबीजवदात्मज्ञाने सति कार्यजननासमर्थैर्ननिबध्यते संसारे नोत्पद्यते आत्मज्ञानशून्यः पुनःसंसारमावर्तते ॥ ७४ ॥ **अहिंसयेति** । अशास्त्रितहिंसावर्तनेनेन्द्रियाणांच विषयसक्तिपरिहारेण वैदिकैश्च नित्यैः कर्मभिः तीर्थैश्च कृच्छ्रचान्द्रायणानुष्ठानैरिह संसारे च ब्रह्मप्राप्तिलक्षणंपदंसाधयन्तीह श्लोकद्वयेनज्ञानकर्मसमुच्चयफलमाह ॥ ७५ ॥ इदानीं अपवर्गसाधनभूतवैराग्योद्भवविषयकायस्वरूपनिरूपणमाह **अस्थिस्थूणंस्नायुबद्धमिति** । **जराशोकसमाविष्टमिति** । पृथिव्यादिभूतविकारमांसादिमयशरीरमिदंगृहकंत्यजेत् । रूपकभङ्ग्याचास्य गृहत्वंदर्शयति । अस्थीनि स्थूणाइव यस्य तदवष्टम्भत्वात् स्नायुभिर्बद्धंमांसरुधिराभ्यां उपलिप्तंचर्मच्छादितंमूत्रपुरीषाभ्यांपूर्णं अतएव दुर्गन्धिजरोपेताभ्यां आक्रान्तंव्याधीनां आश्रयभूतं आतुरंक्षुत्पिपासादिकातरं बाहुल्येन राजसंनश्वरं इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्यक्तुर्वैरूप्यात् दृष्टान्तद्वयंदर्शयितुमाह **नदीकूलमिति** । यस्तावदात्मज्ञानाभ्यासनिष्ठोन चात्मतत्त्वतः कर्मक्षयात्परतन्त्रंशरीरपातंनदीकूलवृक्षवदपेक्षेत यः पुनरधिगतविविक्तात्मज्योतिः सबुद्धिपूर्वकमपि शकुनिभिरिव वृक्षमुत्क्रान्तिंसमवलंबनेन देहं त्यजेत् । एवमिदंशरीरंत्यजन् दुःखमूलाज्जलचरप्राणिभेदादिव संसाराद्विमुच्यते । आत्मज्ञानाभ्यासनिष्ठस्य सत्यप्यन्तरा कथंचित् शरीरपाते शरीरान्तरेणावशिष्टात्मज्ञानपरिपूरणे सति अपवर्गोऽवश्यंभवतीति योगविदांदर्शनमतस्तंप्रत्यपि तथा त्यजन्निमंदेहंकुच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते इत्येतत् घटते ॥ ७८ ॥ **प्रियेष्विति** । स्वधर्माविरोधिप्रियेषु केनचित्कृतेषु न प्राग्जन्मार्जितसुकृतमन्तरेण कस्यचित् घटते । तेनायंपुरुषोमम प्रियकर्ता अपित्वात्मकृतसुकृतमित्येवंध्यानाभ्यासेनात्मीयमेवसुकृतंकर्तृत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतंकारणत्वेन प्रकल्प्य तत्संपादयितारंपुरुषंप्रतिरागद्वेषाभावान्नित्यंब्रह्माभ्येति तादात्म्यमुपगच्छति ॥ ७९ ॥ **यदेति** । यदा पारमार्थिकेन चेतोधर्मेण सर्ववस्तुषु विगताभिलाषोभवति तदा देहपातादूर्ध्वं इहलोके शतमस्वंप्रमीतश्चापवर्गसुखनित्यंप्राप्नोति ॥ ८० ॥ **अनेनेति** । अनेन विधिना संसारस्वरूपनिरूपणात्मकेन शनैःशनैः सर्वान्विषयसंपर्कांस्त्यक्त्वा ततः सर्वद्वन्द्वैः क्षुत्सौहित्यादिभिर्विनिर्मुक्तः सिद्धरूपे ब्रह्मण्यवतिष्ठते ॥ ८१ ॥ **ध्यानिकमिति** । यदेतच्छास्त्रमुक्तं एतध्यानिकंध्याने सति परमात्मचिन्तने सतिउत्कृष्टफलंभवति यस्मादात्मस्वरूपविन्नोन भवति सोनुष्ठानफलमपरिपूर्णंप्राप्नोति । यथारहस्यब्राह्मणंयोवा एतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति तपस्तप्यते यावहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य भवतीति ॥ ८२ ॥ **अधियज्ञमिति** । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तंब्राह्मणाद्यंवेददेवतामधिकृत्य प्रवृत्तंदेवताप्रकाशनपरमग्निर्मूर्धेत्यादिकं आत्मानंचाधिकृत्य प्रवृत्तंपुरुषसूक्तादिकं उपनिषत्सु चोक्तंसर्वकालंजपेत् ॥ ८३ ॥ **इदमिति** । शास्त्रार्थानभिज्ञानांब्रह्मैव वेदाख्यंशरणंगतिः इत्युत्कर्षापकर्षणप्राप्तपरिहारहेतुत्वात् । एवमिदमेवज्ञानवतांस्वर्गापवर्गमिच्छतामिति ॥ ८४ ॥ **अनेनेति** । उक्तेनाश्रमसंबन्धेन योद्विजः प्रव्रज्यामाश्रयति इहैव लोके कल्मषंनिर्दह्य क्षयात्परंब्रह्मरूपंसंपद्यते ॥ ८५ ॥ **एषइति** । एषोऽनन्तरोक्तोयतात्मनांसंबन्धी धर्मोयुष्माकमुक्तइदानींवेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मपरित्यागिनामेतानेकैमहायज्ञानित्यादिप्रकारेण ज्ञानबलादग्निहोत्रादि कर्म संपादिनांकर्मबन्धंशृणुत । न चाग्निहोत्रादीनांश्रुतिचोदितानांस्मृत्या कथंत्यागइतिवाच्यं आत्मज्ञाननिष्ठंप्रति यावज्जीवपुरुषोभावतइत्यादि चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेणास्याप्यनुष्ठानस्य श्रौतत्वाद्यद्यपि गृहस्थविशेषएव वेदसंन्यासिकस्तथापि प्रव्रज्यावैकल्पिकत्वंसंन्यासिकत्वस्य ज्ञापयितुंप्रव्रजितधर्मसमनन्तरं अभिधानमेवंच गृहस्थवेदत्वेन वेदसंन्यासिकस्य चातुराश्रम्यान्तर्भावादाश्रमाणांचतुर्णांद्विसमुच्चयविकल्पबाधापक्षान् दर्शयितुं तावदिदमाह ॥ ८६ ॥ **ब्रह्मचारीति** ।

यएते ब्रह्मचर्यादयआश्रमिणः पृथगुक्ताएते गृहस्थजन्याः एवंच गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमिभिः शास्त्रव्यतिक्रमेण ज्ञातानांनास्तिहस्तचर्याद्याश्रमाधिकारः ॥ ८७ ॥ **सर्वेपीति** । सर्वेपि चत्वारोप्यपि शब्दाच्चयोद्वावेकएव इत्येतदुक्तशास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः सन्तोयथोक्तानुष्ठातारंविप्रंब्रह्मप्राप्तिलक्षणांगतिंप्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पपक्षाणांब्रह्मचर्यपरिसक्तइत्यादिश्रुतिमूलंदर्शितम् । बाधापक्षेपि जरामर्यंवा एतत्सत्रंयदग्निहोत्रंजुहोति यद्दर्शपूर्णमासाभ्यांयजतइत्यादि श्रुतिमूलत्वं एवंच समुच्चयविकल्पबाधापक्षाणांसर्वेषांश्रुतिमूलत्वाद्यथारुच्यन्यतमपक्षानुष्ठानंनैष्ठिकत्वस्यापि श्रुतिमूलत्वंदर्शितम् । एवंच यत्कैश्चिन्नैष्ठिकत्वादीनांस्मार्तत्वाद्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधोगार्हस्थ्येप्यनधिकृतं अन्धादिविषयताचेत्युक्तंतदसत् सर्वेषांप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ ८८ ॥ **सर्वेषामिति** । सर्वेषामेव ब्रह्मचर्यादीनांमध्यात् गृहस्थबाहुल्येन साक्षाद्वेदवाक्यैः कर्मविधानाद्गृहस्थः श्रेष्ठइति मन्वादिभिरुच्यते । सच यस्मात् ब्रह्मचारितापसयतीन् भिक्षादिनाभिपोषयति । यथोक्तं ज्ञानेनान्नेन चान्वहंगृहस्थैरेव धार्यन्ते इति तस्मादसौ श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥ **यथेति** । यथागङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानंप्राप्नुवन्ति । एवंसर्वएवब्रह्मचार्यादयः आश्रमिणो अन्नादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिंप्राप्नुवन्ति ॥ ९० ॥ **चतुर्भिरेवमप्येतैरिति** । एतैश्चतुर्भिर्ब्रह्मचार्यादिभिः आश्रमिभिर्द्विजैर्वक्ष्यमाणदशकारणिकोधर्मोयत्नेनाभ्यसनीयः ॥ ९१ ॥ **धृतिरिति** । संतोषोपराधसहनंशीतातपादिद्वंद्वसहिष्णुता परद्रव्याग्रहणंमृद्वार्यादिशुद्धिर्जितेन्द्रियतानुपहताबुद्धिरात्मज्ञानंयथोपलब्धाभिधानंक्रोधानुत्पत्तिरित्येतत् दशपरिमाणंधर्मलक्षणंसर्वमेतदिह शास्त्रविक्षिप्तमुक्तमपि प्रायशएतावन्मात्रत्वाद्धर्मस्येह पुनरुच्यते । संक्षेपतोसंमीहेनावबोधार्थम् ॥ ९२ ॥ **दशलक्षणानीति** । ये ब्राह्मणाएतानि दशलक्षणानि पठन्ति पठित्वा चानुतिष्ठन्ति ते उत्कृष्टंस्थानंब्रह्मलोकंवाज्ञाने सति मोक्षंप्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥ **दशलक्षणिकमिति** । एवंदशलक्षणिकमुक्तंधर्मसंयतमनाआचरन्नुपनिषदः सम्यक् ज्ञात्वा त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानित्याद्युपाकृतर्णत्रयोद्विजउक्तंवेदसंन्यासित्वमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥ **संन्यस्येति** । सर्वाण्यग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य ज्ञानेनैवापरेविप्राइत्येवमादिप्रकारेण ज्ञानबलात्तान्यनुतिष्ठन्नबुद्धिपूर्वासंचितपापान्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् संन्यासेनैव संहरन् गृहीतनिश्चयोवेदग्रन्थतोर्थतश्चाभ्यस्यन् पुत्रगतसमृद्ध्यपेतेन पुत्रोपकृतग्रासाच्छादनवृत्तित्वात् सुखंवसेत् ॥ ९५ ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्या कर्माणि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्यात्मज्ञानाख्यस्वकार्यप्रधानोविगताभिलाषकः संन्यासेनासंचेतितोत्पन्नंपापंनिर्दत्य ब्रह्मलोकंज्ञाने वा सति मोक्षंप्राप्नोति ॥ ९६ ॥ **एषइति** । एषब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप्रव्रजितानुष्ठेयरूपश्चतुःप्रकारोब्राह्मणसंबन्धी पुण्यहेतुत्वात्पुण्योब्रह्मलोकापवर्गफलत्वात् परलोकेऽक्षयफलोधर्मोयुष्माकमुक्तः एवंचास्माद्ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति चास्माद्ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारोन द्विजातिमात्रस्येत्यवसीयते । इदानींराजसंबन्धिनंधर्मंशृणुत ॥ ९७ ॥

इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायांमनुटीकायांयतिधर्मःषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथसप्तमोऽध्यायः ॥

ॐनमःशिवाय ॥ ॥ राजधर्मानिति । नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं वीक्ष्यदृष्टादृष्टार्थानुकर्तव्यानुकथयिष्यामि । तथा येन प्रकारेण राज्ञउत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टादृष्टार्थफलसंपत्तिस्तद्वक्ष्यामि ॥ १ ॥ ब्राह्मयमिति । वेदाधिगमार्थमुपनयनाख्यं स्नानपर्यन्तं यथाशास्त्रंसंस्कारमाप्तवता क्षत्रियेण सर्वस्यास्य जगतःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेणनियमतोरक्षणंकर्तव्यम् । वृत्त्यर्थत्वेपि तपःक्षत्रस्यरक्षणमित्यदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् ॥ २ ॥ अराजकइति । यस्मात्पूर्वमविद्यमानराजके अस्मिन्जगति भयेन समंतात्प्रचलति सति अस्य जगतोरक्षार्थंहिरण्यगर्भोराजानंसृष्टवान् तस्मात्तेनरक्षणंकर्तव्यम् ॥ ३ ॥ कथमसृजदित्याह इन्द्रानिलयमार्काणामिति । इन्द्रवायुयमादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानांसंबन्धिनोंशान्सारभूतान्निष्कृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥ यस्मादिति । तेषामिन्द्रादीनांदेवेश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्योयस्मान्नृपतिःकृतः तस्मादेषप्राणिनोवीर्येणाधरीकरोति ॥ ५ ॥ तपतीति । एषचराजापश्यतांस्ववीर्येण चक्षूंषिमनांसिच आदित्यवत्सन्तापयति न चैनंराजानं वीर्यणातिशययोगात्कश्चिदपि पृथिव्यामाभिमुख्येन वीक्षितुंशक्नोति । एवंचेन्द्रांशांशोद्भवत्वात्कथनार्थम् ॥ ६ ॥ सइति । प्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिवक्ष्यमाणात् । आदित्यतुल्यव्यापारकरणादसावलौकिकशक्तियोगेन तासु क्रियासु राजाग्निवाय्वादित्यचन्द्रयमवैश्रवणवरुणेन्द्रतुल्योभवति ॥ ७ ॥ बालोपीति । भूपतिर्बालोपि मनुष्यबुद्ध्या नावज्ञेयोयस्माद्देवांशोद्भवत्वान्माहत्येषा देवता मनुष्यरूपेणास्ते ॥ ८ ॥ एकमिति । अग्निरनुपायसेविनंमनुष्यमेकमेवदहति । राजाग्निःपुनःपशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धिबन्धुवर्गमपि नाशयति । तस्मादसौ नावमंतव्योराजाग्निरिव विनाशकत्वान्नचस्नेहातिशयातिदर्शनेन तंप्रत्याश्वसनीयंयस्मात् ॥९॥ कार्यमिति । सराजा प्रयोजनंपर्यालोच्यात्मशक्तिंदेशकालौच स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्रव्यवस्थासिद्ध्यर्थं मित्रशत्रुमध्यस्थतया मुहुर्मुहुर्नानाविधरूपंकुरुते ॥ १० ॥ यस्येति । यस्मादसावश्यायांशोद्भवत्वादश्यादिसर्वतेजोयुक्तस्तस्मात्तद्रतायांप्रसन्नतायांमहतीश्रीर्वसति ॥ एवंचश्रीकामेनासौ आराधनीयोवीर्ये तदीये शत्रुपराजयआस्ते । अतःशत्रुविनाशकामेनाप्यसावेव परिचरणीयः । क्रोधे च तद्गते मृत्युस्तिष्ठति तस्मान्नकदाचिदसौ कोपनीयः ॥ ११ ॥ तमिति । योमनुष्यस्तद्वीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य प्रतिपक्षीभवति सनिःसंशयंविनश्यति । यस्मात्तस्य समनन्तरं विनाशार्थं राजा मनःसंकल्पयति ॥ १२ ॥ यतएवं तस्माद्धर्मंयमिष्टेषुवर्तयेत्तंनराधिपइति । तस्मान्नरेश्वरआत्मवल्लभेषु शास्त्राविरुद्धार्यादृष्टार्थायांव्यवस्थामिष्टानामेषांवर्तितव्यं इतिनिश्चिनुयात् । एवमप्रियेष्वपि यच्छास्त्राविरुद्धंबहिष्करणीयादौश्चेतांव्यवस्थांनातिक्रमेत् ॥ १३ ॥ तदर्थमिति । राज्ञःप्रजापालनाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थंसर्वप्राणिनांचरक्षितारं चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यक्धर्मघटनाद्धर्मं स्वशरीराच्चोद्धृतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेनर्निर्मितंदमनाद्दण्डं पूर्वंप्रजापतिःसृष्टवांस्तंविनाराजत्वानुपपत्तेः ॥ १४ ॥ तस्येति । अन्तःसंज्ञाभवन्त्येतइति स्थावराणामपिचैतन्यस्योक्तत्वात् छेदनादिदण्डभयेनवृक्षादिस्थावराण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थंसंपद्यन्तेनियतकालंपुष्पादिदानव्यवस्थांनातिक्रमन्ति किंपुनर्जङ्गमानि ॥ १५ ॥ तस्मात् तमिति । तं दण्डं ग्राम्यारण्यादिदिवानक्तापराधकत्वाद्राजकत्वस्यगतदेशकालौ विचार्य अपराधिसंबन्धिच शरीरधनसामर्थ्यवेदाध्ययनादि सम्यगवेक्ष्य अन्यायकारिषु नरेषु अ-

पराधानुरूपंकुर्वीत इत्यमात्यादिविषयमिदं व्यवहारिणाप्रभवन्तमनुबन्धं परिज्ञायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥ सइति। दण्डहेतुतत्त्रद्रोहत्वस्य सदण्डएव राजा सएवमनेनैवन्यायेन सएव पुरुषोपराध्यानेता सएवचनेतादण्डनायकः सेनापत्यादिःसएवचानुशासिता धर्माधिकृतोराजस्थानीयःसएव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्याश्रमाणांधर्मानुष्ठानेप्रतिभूरिवानुस्थापकत्वात् स्मृतः ॥ १७ ॥ यतएवंतस्मात् दण्डइति । दण्डभयादेव राजादिशासनंप्रजानांनिवर्तते । अतोदण्डएव सर्वाःप्रजाः कर्तव्याःइति तु स्थापयति न राजाशास्त्रंवा दण्डएवचासाधुभ्यःसाधूनरक्षति सुप्तेषु चापि रक्षयितृषु दण्ड एव जागर्ति तद्भयादेव चौरादीनां अप्रवृत्तेर्दण्डएवधर्मविद्वांसोमन्यन्ते ऐहिकामुत्रिकदण्डभयाद्धर्मप्रवृत्तेः ॥ १८ ॥ समीक्ष्येति । सदण्डोदेशकालादि विचार्य सम्यक् लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति। अविचार्य पुनः कृतोदृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारंनाशयति ॥ १९ ॥ यदीति । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डार्हेषु दण्डं न कुर्यात् यथा शूल्यामत्स्यानिषादादिभिर्निर्भयैः शूले पचन्ते एवंबलातिशययुक्तादुर्बलान्पचेयुः ॥ २० ॥ अद्यादिति । यदि दण्डोनाभविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं अत्यन्तापसदः काकोपि पुरोडाशाख्यंहविरात्स्यत् तथात्यन्ताधमश्वापि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यन्नच कस्यचित्कस्मिंश्चित्स्वामित्वंभवेत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीनांचोत्कर्षापकर्षवैपरीत्यंप्रवर्तेत ॥ २१ ॥ सर्वइति । सर्वः कश्चिल्लोकोदण्डेन सन्मार्गे स्थाप्यते तस्मान्निसर्गशुद्धोनरः कृच्छ्रेण लभ्यते तथा सर्वमिदंजगद्दण्डभयादवश्यकर्तव्योपकाराय प्रवर्तते ॥ २२ ॥ देवदानवरक्षांसिगन्धर्वाइति । देवादयः प्रथमाध्यायोक्तभेदाः पतङ्गाः पक्षिणः उरगाःसर्पाये तेपि सकलजगदुत्पत्त्यनुशासनकारणरूपेश्वरसंबन्धिभयपीडिताः सन्तोवर्षदानाद्युपकारंच दानवादयोन कुर्वन्ति । तथाचाथर्वश्रुतिः॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ २३ ॥ दुष्येयुरिति। दण्डस्याकारणादन्यायेन च करणात् सर्वे ब्राह्मणादयोवर्णाइतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वाश्च धर्मार्थकाममोक्षार्थाः शास्त्रमर्यादाउत्सीदेयुः । एवंचाग्नौ प्रास्तेत्यादि परस्परोपकाराय प्रवर्तते ॥ २४ ॥ यत्रेति । यत्र राष्ट्रे श्यामवर्णोलोहितनेत्रइत्थंभूतः शास्त्रप्रमाणकाधिष्ठातृदेवतारूपोदण्डः पापकृन्नाशयिता विचरति तत्रप्रजान व्याकुलीभवन्ति यदि दण्डप्रणयनकर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति॥२५॥ तस्याहुरिति । तस्यदण्डस्य कर्तारंक्षत्रियमभिषेकादियुक्तंयथोपलब्धाभिधायिनंविमृश्यकारिणमूहापोहसमर्थप्राज्ञोपेतंधर्मार्थकामानामितरेतरानुष्ठानकुशलंमन्वादयआहुः ॥ २६ ॥ तमिति । तंदण्डंराजा सम्यक्कुर्वन् धर्मार्थकामैर्वृद्धिमेति । यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः छलोद्वेषी राजानसम्यक्कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनश्यते ॥ २७ ॥ दण्डइति । यतोयत्तत्सुमहत्तेजः सदण्डः सहजादेवाविनयशून्यात्मभिश्च दुःखेन कर्तुंशक्यते । न्यायवर्तिनंराजानमेव पुत्रादिबान्धवसहितंविनाशयति ॥ २८ ॥ ततइति । सबन्धुनृपतिनाशानन्तरंसदण्डोवक्ष्यमाणंधनदुर्गादि दुर्गराष्ट्रंचदेशंपृथिवीलोकंजङ्गमस्थावरसहितमितःप्रदानजीविनोदेवाइत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥ सोऽसहायेनमूर्खेणेति । सदण्डोऽविषमानमन्त्र्यादिसहायेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रसंस्कारशून्याकृतबुद्धिना द्यूतादिविषयसक्तेन राज्ञा शास्त्रमर्यादया कर्तुमशक्यः ॥ ३० ॥ शुचिनेति । अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवर्तिना सहायेन प्रज्ञावतेत्येवंपूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षभूतगुणयुक्तेनराज्ञा सम्यक्दण्डःकर्तुंशक्यते ॥ ३१ ॥ स्वराष्ट्रेन्यायवृत्तिरिति । आःमराष्ट्रे शास्त्रमर्यादया वर्तेत । शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डोभवेत् । स्निग्धेषु च मित्रेषु कार्यमित्रेषु अकुटिलः स्यात् ब्राह्म-

णेषु बुद्धिपूर्वेचाल्पंतदपराधंकृतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् ॥ ३२ ॥ एवमिति । एवमाचारस्य राज्ञोऽयंतत्क्षीणको-शस्यापि जलेतैलबिंदुसेकाद्वा लोके ख्यातिःविस्तरमेति ॥ ३३ ॥ अतइति । एतस्मादाचाराद्विपरीतादाचारतोरा-ज्ञोजितेन्द्रियस्य घृतबिन्दुरिवोदकख्यातिःसंकोचमुपयाति ॥ ३४ ॥ स्वेस्वइति । क्रमेण स्वधर्मरतानांसर्वेषांब्रा-ह्मणादीनांवर्णानांब्रह्मचर्यादीनांचाश्रमाणांब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः । उत्तरविवक्षार्थमुक्तवान् ॥ ३५ ॥ तेनेति । तेन राज्ञा प्रजापालयता अमात्यसहितेनयत्कर्तव्यंतत्कृत्स्नंक्रमेण युष्माकमहंकथयिष्यामि ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणानिति । अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थपारगान्विदुषोवक्ष्यमाणान्वीक्षिकी-दण्डनीत्यभिज्ञान् सेवेत तदाज्ञांचानुतिष्ठेत् ॥ ३७ ॥ वृद्धानिति । तांश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादिशुद्धान् विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यंसेवेत । यस्माद्वृद्धसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभीराक्षसैरपि पूज्यते तेषामपि विश्वसनीयोभवति किंपुनर्मनुष्याणाम् ॥ ३८ ॥ तेभ्यइति । यद्यप्यशक्यशास्त्राभिज्ञतया सहजप्रज्ञया वा-तिविनीतोभवति तथाप्यतिशयार्थंतेभ्योब्राह्मणेभ्योनीतिमार्गंनित्यंशिक्षेत यस्मान्नीतिप्रधानोराजा न कदाचिदपि नश्येत् ॥ ३९ ॥ बहवइति । बहवोराजानोहस्त्यश्वकोशादिपरिच्छदयुक्तापि अविनीततया नष्टाः अन्ये पुनर्वनवासिनोऽपरिच्छदापि विनयत्वेन राज्यानि प्राप्तवन्तः ॥ ४० ॥ तथा च वेन-इति । वेनोनहुषश्चापिपिजवनस्य च पुत्रः सुदानामसुमुखोनिमिश्चाविनयान्नष्टाः ॥ ४१ ॥ पृथुरिति । पृथुमनू विनीततया राज्यंप्राप्तवन्तौ । वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्वर्यंप्राप्तवान् । गाधिपुत्रश्च विश्वा-मित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणात्यन्तदुष्प्रापंब्राह्मण्यंविनययोगात्प्राप्तवान् तस्माद्वृद्धेभ्योविनयमधिगच्छेत् ॥ ४२ ॥ त्रैविद्येभ्यइति । ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयाध्यायिभ्यऋग्यजुःसामाख्यांत्रयींविद्यां अभ्यसेत । नतुशि-क्षयेत् । समावृत्तस्य राज्याधिकारात् ब्रह्मचर्यावस्थायामेवाधिगच्छेत् । दण्डनीतिंचार्थशास्त्रमर्थयोगक्षेमोपयो-गिनींशाश्वतीमनादिपारंपर्यायातां तेभ्यएवशिक्षेत । तथातर्कविद्यांचाध्यात्मिकांसांख्यादिविद्यांपरमण्डलदूतोक्तिपंक्त्या-द्युपयोगिनीं अभ्युदयव्यसनकालेषुच हर्षाविषादानुत्पादकारिणींशिक्षेत । तथा क्षत्रियऋषिवणिज्यादिपशुपाल-नादिवार्तां तान्निमित्तारंभानप्रवृत्तीर्धनोपचयाहेतून् लोकतस्तद्विधेभ्यःकार्षकादिभ्यःशिक्षेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाणा-मिति । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे नित्यकालमभियोगंकुर्यात् । सजितेन्द्रियःप्रजावशीकर्तुं शक्नोति ॥ ४४ ॥ दशेति । दशकामोद्भवानिवक्ष्यमाणानि नित्यव्यसनानि क्रोधजानि चाष्टौ दुःखावसानानि यत्नतःपरिह-रेत् ॥ ४५ ॥ कामजेष्विति । यस्मात्कामोद्भवेषु व्यसनेषु राजाप्रसक्तोधर्मार्थहानिंप्राप्नोति । क्रोधजेषु च सक्तःसर्वद्वेष्य-त्वात्प्रकृतिकोपेसति प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४६ ॥ मृगयेति । आखेटकार्थंमृगवधाक्षादिक्रीडासकलमपिविग्रहेतुभूतोदि-वास्वमःपरदोषवचनंस्त्रियोमदोमद्यपानकृतःतूर्यत्रिकोनृत्यगीतवादित्राणि अनिमित्तमश्वानुगमनमित्येषदशपरिमाणोव्यसनव-र्गोऽभिलाषविशेषाज्जायते ॥ ४७ ॥ पैशून्यमिति । पैशून्यं अविज्ञातदोषाविष्करणम् । साहसंसाधोर्निकृष्टकर्मवि-नियोगोबन्धनंवा । द्रोहश्छद्मवधः । ईर्ष्या परस्यात्मनासहगुणसामान्याक्षमणम् । असूया परगुणस्तवामर्षणम् । अर्थदूषणंप्राप्तानां अर्थानामदानंअपहारोवा । वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंताडनादि । इतिअष्टपरिमाणोव्यसन-संघःक्रोधाज्जायते ॥ ४८ ॥ द्वयोरिति । द्वयोरप्येतयोःकामःक्रोधव्यसनवर्गयोःस्वयंकारणभूतंसर्वेस्मृत्युपनिबन्ध-ग्रन्थकाराजन्यन्ते । तंलोभंयत्नतःपरिहरेत् । यस्मादेतत्समुद्भवमेततगुणद्वयंसर्वेषांलोभोमूलंकश्चिद्धनलिप्सया कश्चिच्छ-रीरसुखलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥ पानमिति । मद्यपर्यन्तंपानमक्षक्रीडास्त्रीसंप्रयोगोमृगयाचेत्येतत्क्रमपठितं कामजगणमध्याधी-

नेषुव्यसनेषु चतुष्कमतिशयेन दुःखहेतुंबहुतरदुःखहेतुत्वाज्जानीयात् ॥ ५० ॥ दण्डस्येति । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणात्मकं त्रिकं क्रोधजव्यसनगणमध्याद्दोषभूयस्त्वेसतिसर्वदादोषहेतुंबुध्येत ॥ ५१ ॥ सप्तकस्यास्येति । अस्य पानदण्डपातनादेःकामक्रोधोद्भवस्य सप्तपरिमाणगतस्य व्यसनगणस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य यद्यत्पूर्वपठितंव्यसनंतत्तत्परस्माद्दुष्टतरंप्रशस्तात्माजानीयात् । द्यूतात्पानंदुष्टतरं तत्रहिसंज्ञाप्रणाशादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः द्यूतेषु पाक्षिकीधनाप्तिरपिभवति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतंदुष्टतरं तत्रहिवैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाःस्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पादिगुणयोगोत्पत्तिः । मृगयायाश्चस्त्रीव्यसनंदोषवत् तत्रहिकार्यान्तरादर्शनादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः । मृगयायांपुनर्व्यायामादिनागुणयोगोपिभवति । एवंकामजचतुष्कस्य पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजानामपि वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यंदुष्टं अङ्गच्छेदादिना अशक्यप्रतीकारत्वात् । वाक्यारुष्येपुनर्दानसन्मानादिना अतिप्रतिसंधानम् । अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यदुष्टतरम् । अरुंतुदाक्रोशसन्तापोपशमनस्यदुःसहत्वात् । अर्थदूषणंपुनःप्रचुरतरार्थदानेन परिहर्तुंपार्यते । एवंक्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वपापीयोऽतश्चयद्यद्दुष्टतरं तत्तद्व्यसनंपरिहरेत् ॥ ५२ ॥ व्यसनस्येति । मृत्युव्यसनयोर्मध्ये व्यसनंदुष्टतरंयस्माद्व्यसनी यावद्दीर्घकालंजीवति तावत्तावच्छास्त्रार्थातिक्रमाधिक्यादधिकतरंनरकंगच्छति । अव्यसनी पुनर्मृतः शास्त्रानुष्ठानात् स्वर्गंव्रजति ॥ ५३ ॥ मौलानिति । पित्राद्यन्वयायातान् स्नेहातिशयेनाव्यभिचारार्थंदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान् दृष्टादृष्टमर्यादानुलङ्घनार्थविक्रान्तान् शरीरानपेक्षप्रभुवृत्त्यर्थं पुनःकृतराजकार्यानसंमोहेन कर्मसंपत्त्यर्थं । कुलीनान् कुलाभिमानिन अव्यभिचारार्थं । धर्मार्थकामभयविषये चारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षान् शुद्धान् सप्त चाष्टौ वामात्यान्सहायभूतान् मन्त्रादेः कुर्वीत ॥ ५४ ॥ यस्मादपीति । विशेषतोऽसहायेनकिमुराज्यंमहोदयम् ॥ यदपि कर्म कर्तुंशक्यते तदप्येकस्य दुःसाध्यंभवति विशेषेण राज्यंयन्महाफलंतत्कथमसहायेन कर्तुंशक्यते ॥ ५५ ॥ तैरिति । तैः सचिवैः सह सर्वदा यच्चातिरहस्यंसन्धिविग्रहादि वक्ष्यमाणंतद्विचारयेत् । तथा तिष्ठत्यनेनेतिस्थानंदण्डकोशपरराष्ट्राख्यंचिन्तयेत् । तत्रदण्डो हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्तस्यपोषणादिचिन्त्यम् । कोशोर्थनिचयस्तस्य व्ययादिचिन्त्यम् । पुरस्य तस्यायुधसंपन्नमिति वक्ष्यति । राष्ट्रंदेशस्तस्य च राष्ट्रीयजनपश्वादिरणाक्षमत्वादिचिन्त्यम् । तथा समुद्यंत्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्थाइति समुदयः कृष्यादिधान्यहिरण्यादिस्थानंतच्चिन्तयेत् । गुप्तिरक्षामात्मगतांसुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात्। परीक्षिताः स्त्रियश्चैनमित्यादिना वक्ष्यति राष्ट्रगतांच राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाभिधास्यति लब्धप्रशमनानि च जित्वा संपूजयेद्देवानिति वक्ष्यति ॥ ५६ ॥ तेषामिति । तेषांसचिवानांरहःप्रगल्भतरसंभवात् पृथक्पृथक्स्वंस्वंमतंकार्येषु विज्ञाय पर्षत्प्रगल्भसंभवाच्च समस्तानामपि युगपदभिप्रायंबुध्द्वा यदात्मनेहितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥ सर्वेषामिति । एषामेव सर्वेषांमध्यादन्यतमेन गुणातिशयवता अत्यन्तविदुषा ब्राह्मणेन सहसन्धिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कयुक्तंप्रकृष्टमन्त्रंराजा विचारयेत् ॥ ५८ ॥ नित्यमिति । तस्मिन् ब्राह्मणे सम्यक् निर्विशङ्कः संजातविश्वासोभूत्वा सर्वदा सर्वकार्याणि समर्पयेत् । यद्यपि चात्मना कुर्यात्तदपि तेन सह निश्चयीकृत्य ततोऽनुतिष्ठेत् ॥ ५९ ॥ अन्यानिति । अन्यानपि भृत्यानर्थादिशुद्धान् प्रज्ञावतःस्थिरान् चारादिद्वारेण कृतार्थादिशुद्धिपरीक्षानाकरस्थानेभ्यः सम्यगर्थोत्पादनशीलानर्थाधिगतान्कुर्यात् ॥ ६० ॥ निवर्तेतेति ।

---

(१) स्थानं=उत्पत्तिस्थानं (गो० २,५)

अस्य राज्ञः कर्मजातंयत्कर्तव्यंतद्यत्सङ्ख्याकैर्मनुष्यैः संपद्यते तत्सङ्ख्याननलसांश्चतुरांस्तत्कर्मज्ञान् कुर्वीत ॥ ६१ ॥ तेषामिति । तेषांमध्ये शूरान् चतुरान् कोशे विनियुञ्जीत खाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु इक्षुधान्यादिपीडनादिस्थानेषु अर्थशौचोपेतान् कुर्वीत । अन्तर्निवेशने च भोजनान्तःपुरादौ भीरून् विनियोजयेत् ॥ ६२ ॥ दूतमिति । दूतंच दृष्टादृष्टार्थशास्त्रार्थपारगमिति तस्याभिप्रायसूचकस्य वाक्यव्यापारविशेषस्याकारस्य चाभिप्रायसूचकस्य शरीरविकारस्य चेष्टायाश्च कवचायुधभोजनात्मिकायाविज्ञातारमर्थस्त्रीशौचादियुक्तंकुलीनंकुर्वीत ॥ ६३ ॥ यस्मात् अनुरक्तइति । अनुरागवानर्थस्त्रीशौचयुक्तोभेद्यर्थपरिहारार्थंचतुरः कालानतिक्रमार्थंस्मरणवान् समयसंदेशार्थंदेशकालज्ञः तदनुरूपे व्यवहारार्थंस्वाकृतिप्रियदर्शनेन्मदेयवाक्यतत्वार्थंचतुरोयोवाग्मी पुरुषसंदेशकथनार्थंसंस्कृतविचित्राभिधायि उक्तिप्रत्युक्तिसामर्थ्यार्थं इत्येवंविधोदूतोराज्ञः प्रकर्षेणेष्यते ॥ ६४ ॥ अमात्यइति । सेनापतौ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मके दण्डआयत्तः तदिच्छयातस्योपचयःदण्डेचहस्त्यादिकेनीत्यर्थोव्यापारआयत्तस्तदभावे नीत्यभावात्। राजनि चार्थागारदेशावायत्तौ तदिच्छया वृद्धिक्षयोत्पत्तेः दूते च सन्धिविग्रहावायत्तौ तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥ दूतइति । दूतस्तत्कुरुतेकर्मभिद्यन्तेयेनबान्धवाः ॥ यस्मादतएव भिन्नानांसम्युत्पादने समर्थः संहतानांच भेदने तथा परराष्ट्रे व्यवहरति येन संहताभिद्यन्ते तस्मात् दूते सन्धिविपर्ययावायत्तौ चेत्येतन्निर्गमार्थमाह ॥ ६६ ॥ सविद्यादिति । सदूतोऽप्रकाशाभिराकारचेष्टाभिरात्मीयाभिः परस्य राज्ञोमुखविकाशवैवर्णाद्याकारंहर्षविषादसूचितंइङ्गितास्वेदवेपथुरोमाञ्चाद्यात्मकं पञ्चसन्धिविग्रहाभिप्रायसूचकंचेष्टांच वाहनायुधसंस्कारोदासीनात्मिकामुत्साहसूचनींजानीयात् । अभिलषितंतुनोपेक्षितमिति जानीयात् कृत्येषु च क्रुद्धलुब्धभीतावमानितेषु तद्भृत्येषु कर्तुमिष्टसंग्रहणम् ॥६७॥ बुद्ध्वेति । परराजसंबन्धि कर्तुमिष्टमशेषपरमार्थतोज्ञात्वा तथा दूतोयतेत यथा स्वामिनाशद्वारेण तस्यात्मनाशोन भवति॥६८॥जाङ्गलंसस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाकुलमिति । अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ज्ञेयः सजङ्गालोदेशइतितथाविधंदेशंप्रचुरधान्यादिकं बहुधार्मिकजनं रोगमशकाद्युपद्रवानाकुलं फलकुसुमोद्यानादियुतं नचाटविकादिसामन्तनिवासिनं कर्षकादीनांसुखोपजीव्यं आश्रित्य राजानिवासंकुर्यात् ॥ ६९ ॥ धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गमन्तरुदकं बाह्यतः समन्तात्पञ्चयोजनमात्रमरुभूम्युपेतम् । महीदुर्गं दृढंवप्रोपनिहतं विस्ताराद्विगुणोच्छ्रायद्वादशहस्ताधिकोच्छ्रितोपरियुद्धार्थगवाक्षादिप्राकारोपेतम् । अंबुदुर्गं बाह्यतोऽगाधानाश्रावकोदकपरिवृतम् । वृक्षदुर्गं बहिःसमंतात् ततोयोजनमात्रंव्याप्यास्ति संहतमहावृक्षोपेतम् । मनुष्यदुर्गंसमन्ततोऽवस्थापितहस्त्यश्वपादद्युपेतं आयुधाविक्रान्तपुरुषम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं अतिसंकटैर्वामार्गानुगतम् । अन्तर्नदीप्रस्रवणादि उदकयुक्तइत्येवमेतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमंदुर्गमाश्रित्य पुरंकुर्यात् ॥ ७० ॥ सर्वेणतुप्रकारेणेति । यतएषांदुर्गाणांमध्यात् गुणभूयस्त्वेन गिरिदुर्गंप्रशस्यते इति गिरिदुर्गंसर्वप्रयत्नेन समाश्रयेत् ॥ ७१ ॥ त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषांमृगगर्ताशयाःपुरेति । एषांदुर्गाणांमध्याद्यानि त्रीणि धन्वमह्यब्दुर्गाणि मृगादयआश्रिताः। तत्र धन्वदुर्गंमृगैराश्रितम्। महीदुर्गंबिलासादैर्नकुलादिभिः। अंबुदुर्गंउदकचारिभिः कूर्मादिभिः उत्तराणि त्रीणिवृक्षनृगिरिदुर्गाणि क्रमेण प्लवङ्गमादयआश्रिताः। तत्रवृक्षदुर्गंवानरैराश्रितं। नृदुर्गंमनुष्यैः। गिरिदुर्गंदेवैः ॥ ७२ ॥ यथेति । यथैतान्मृगादीन् दुर्गवर्तिनोव्याधादयःशत्रवःनार्हंसन्ति अशक्तत्वात् एवंदुर्गाश्रितंराजानंन शत्रवइति ॥ ७३ ॥ एकइति । यस्मादेकोधनुष्कः प्राकारस्थः परकीयानांशतस्य योद्धुंशक्नोति तस्माद्दुर्गकर्तव्यतयोपदिश्यते ॥ ७४ ॥ तस्मादिति । तद्दुर्गंखड्गाद्यायुधधनधान्याश्वादिवाहनब्राह्मणतक्षादिशिल्पियन्त्रयासोदकसमृद्धंकार्यम् ॥ ७५ ॥ तस्येति । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुबु

पर्याप्तंपृथगायुधानांशालाद्युपेतंप्राकारपरिखादिरक्षितंसर्वर्तुकंफलपुष्पादियोगेन सर्वै ऋतवोयत्र सुधाधवलितं-दीर्घिकादिजलयुक्तंवृक्षाश्रितंगृहमात्मनः कारयेत् ॥ ७६ ॥ **तदिति** । तद्गृहमधिष्ठाय समानवर्णाप्रशस्त-लेखातिलकादिलक्षणोपेतांमहाकुलीनांमनोरमांरूपाकृतिमाचारादिसंपन्नांभार्या उपयच्छेत् ॥ ७७ ॥ **पुरोहितमिति** । पुरोहितंचाथर्वणविधिज्ञंकुर्वीत । ऋत्विजश्चसूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात् । ते चास्य राज्ञोगृह्योक्तानि श्रौतानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥ **येजतेति** । राजाश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान् पर्याप्तदक्षिणान् यज्ञान्कुर्यात् । ब्राह्म-णेभ्यःस्वीयान् गृहशय्यादीन् भोगान् धनानि च सुवर्णादीनि धर्मार्थंदद्यादितीदमधिकंराज्ञोयागदानमवश्यकर्तव्यमु-च्यते ॥ ७९ ॥ **सांवत्सरिकमिति** । आप्तैर्हितकारिभिरुक्तगुणैः अमात्यैर्वार्षिकंवक्ष्यमाणंधान्यादिकंराष्ट्रादानायये-त् । शास्त्रप्रधानश्च लोके करशुल्कादिषु स्यात् राष्ट्रीयेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥ **अध्यक्षानिति** । **तस्य-कार्याण्यवेक्षेरन्नृणांकार्याणिकुर्वतां** ॥ तत्रतत्रहस्त्यश्वायुधार्थादिस्थानेष्वधिकृतान्विपश्चितःतत्रतत्कर्मकुशलान्-विविधान्पृथक्पृथक्कुर्यात् । नचास्याक्षतेषुतेषुहस्त्यश्वादिस्थानेषु तदौपयिकानि कार्याणि कुर्वतांमनुष्याणांसर्वाणि-कार्याणिसम्यक्करणार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥ **आवृत्तानामिति** । **नृपाणामक्षयोह्येषनिधिर्ब्राह्मोविधीयते** ॥ यतोगुरुकु-लान्निवृत्तानांब्राह्मणानांनियमतोधनदानेन पूजांच कुर्यात् यस्मात्सोयंनिधिरिवनिधिः ब्रह्मसुनिहितोधनादिषु विनश्वरोराज्ञां-शास्त्रेणोपदिश्यते । ब्राह्मणाख्यजन्मान्तेरपि सुनिहितोभवति ॥८२॥ **नेति** । तंब्राह्मयंविधिन चौरानापिशत्रवोहरन्ति । अन्य-निधिवन्नापि मृत्संयोगादिना नश्यति । तस्माद्योयमक्षयोनिधिर्ब्राह्मणाख्यनिधिर्जन्मान्तरे उत्तमानन्तफलावाप्तये राज्ञा धना-दिर्ब्राह्मणेषु निधातव्यः॥८३॥ **नस्कन्दतइति** । अग्निहोत्राद्याहुतेः किल स्रवणचलननाशाख्यादोषाभवन्ति । अतश्च कर्मवै-गुण्यंयत्पुनरेतद्ब्राह्मणमुखाग्नौ हुतं ब्राह्मणस्य यद्दत्तंतन्न स्रवति न चलति नापि दाहादीना कदाचित् विनश्यति तस्मादेतद्दो-षासंभवाग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् ॥८४॥ **सममिति** । **सहस्रगुणमाचार्येअनन्तंवेदपारगे** ॥ ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये उपकारकरणरूपेण यद्दानंन दानप्रतिग्रहरूपेण तत्र तदभावात्तत्समंयस्य देयद्रव्यस्य यत्फलंश्रुतं-तत्ततोनात्युत्कृष्टं इति प्राप्यते । एवंजातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापेक्षयाद्विगुणंफलमेवंप्रक्रान्ताध्ययने लक्षगुणंफलं समस्तशाखाध्यायिनि अनन्तफलम्॥८५॥**पात्रस्यहिविशेषेणश्रद्दधानस्तथैवच** ॥ **अल्पंवाबहुवाप्रेत्यदानस्यावा-प्यतेफलं**॥अध्ययनंविज्ञानतपोयुक्ततया पात्रतारतम्यमपेक्ष्य श्रद्धातारतम्यंचाल्पंवा बहु चापरलोके वा दानस्य फलं प्रा-प्यते॥ ८६ ॥ **समोत्तमाधमैरिति** । समाधिकहीनबलैः राजभिर्युद्धार्थमाहूतोप्रजारक्षणोद्यतः क्षत्रियेणाहूतेनावश्यंयोद्धव्य-मित्येवंक्षत्रधर्मंसंभावयन् संग्रामान्न निवर्तेत ॥ ८७ ॥ **संग्रामेष्विति** । युद्धेभ्योऽपराङ्मुखत्वंप्रजानांपालनंब्राह्मणानां-परिचर्येत्येतद्राज्ञांप्रकृष्टंस्वर्गादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ तथाच **आहवेष्विति** । महीपालाः मिथः स्पर्धमानाः संग्रामेष्वितरे-तरंहन्तुकामाः प्रकृष्टया शक्त्या सम्मुखंयुध्यमानाः स्वर्गंगच्छन्ति ॥८९॥ **नकूटैरिति** । **नकर्णिकैर्नापिदिग्धैर्नाग्निज्व-लिततेजनैः** ॥ संग्रामे युद्धंकुर्वन् कूटशस्त्रादिभिः शत्रून् हन्यमानोपि कृतकर्णाकारफलकैर्नापि विषलिप्तैर्न चाग्निज्वालितफ-लकैः॥९०॥ **नचेति** । युद्धभूमित्यक्त्वा स्थलमारूढंनपुंसकंबद्धाञ्जलिंमुक्तकेशोपविष्टंत्वदीयोहमित्येवंवक्तारं न हन्यात् ॥९१॥ **नसुप्तमिति** । सुप्तंविगतसन्नाहं अपरिधानानायुधप्रधनप्रेक्षकान् अन्यैश्चयुध्यमानान् न हन्यात् ॥ ९२ ॥ **नायु-धव्यसनप्राप्तमिति** । भग्नायुधंहतपुत्रादिकंप्रहारोपेतंभीतंसंग्रामप्रतिनिवृत्तंशिष्टाचारं स्मरन् न हन्यात् ॥ ९३ ॥ यस्त्वि-

ति। योभीतः पराङ्मुखीभूतः संग्रामे शत्रुभिर्हन्यतेऽपि यदि तथापि प्रभोर्यत्किञ्चित्पापंतत्सर्वंप्राप्नोति पापंतस्य भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं। अन्यंवा कथयति अपापे प्रभौ पापाभावप्रसङ्गेन च प्रभोरेव तत्प्रायश्चित्तंतेनासौ दुष्कृतात्प्रमुच्यते। भर्तृग्रहणादमात्यस्यापि परावर्तनादिदोषएव नप्रकृतस्येव राज्ञः॥९४॥ यदिति। अस्य च पराङ्मुखहतस्य-यत्किञ्चित्परलोकार्थंसुकृतमर्जितमस्ति तत्सर्वंप्रभोर्भवति॥९५॥ रथाश्वमिति। रथाश्वहस्तिध्वजहिरण्यधान्यपशुदास्यात्मकंसर्वाणि गुडलवणादीनि कुप्यंताम्रलोहादि योयत्परानवजित्य हरति तस्यैव तत् भवति न राज्ञः॥९६॥ राज्ञेचेति। यद्यपि योयज्जयति तस्य तद्युक्तंतथा च यद्यत्तत्र श्रेयस्तत्तत् राज्ञिभृत्यादद्युः। माहेन्द्रमुद्धारमुदहरन्-वृत्रंहत्वेत्येवमादिकात्रवैदिकीश्रुतिः। यच्चाविभागेन जितं तद्राज्ञा सर्वयोधेभ्योदातव्यम्॥९७॥ एषइति। एषोविगर्हितोऽनादिपारंपर्यायातोयोधधर्मउक्तः। ततः संग्रामे शत्रून् हिंसन् क्षत्रियएतंधर्मंन परित्यजेत्॥९८॥ अलब्धमिति। अजितंभूहिरण्यसुवर्णादि जेतुंयत्नंकुर्यात्। जितंच यत्नतोरक्षेत्। रक्षितंचवृद्धिंनयेत्। एवमस्य महाधनत्वात् स्वपरपरिभवोन भवति। वर्धितंच पात्रेभ्योदद्यात्। तथासति परलोकाभ्युदयोऽप्यस्य भवति॥९९॥ एतदिति। एतदर्जनरक्षणवर्धनदानात्मकंचतुःप्रकारं पुरुषकारस्य प्रयोजनंजानीयात्। अतोस्यानलसः सर्वदानुष्ठाने यत्नंकुर्यात्॥१००॥ अलब्धमिति। अनर्जितंहस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत्। जितंच शास्त्रदृष्टेन प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्। रक्षितंच वृद्ध्यर्थैरुपायैः स्थलपथादिभिर्वर्धयेत्। वर्धितंच यदधिकंतत्परलोकार्थंपात्रेभ्योदद्यात्॥१०१॥ नित्यमिति। हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकोदण्डोनित्यमुद्यतः कृतयुद्धादिशिष्याभ्यासोयस्य सतथा स्यात्। नित्यंच विवृतंप्रकाशीकृतं सीमाट्व्यादि देशोद्यतायुधंस्वल्पदपुरुषमारणेन पौरुषंपराक्रमोयस्य सतथा स्यात्। नित्यंसंवृतंगुप्तंसंवार्यंगोपनीयमन्त्रकृत्योत्थानानि यस्य सतथा स्यात्। सर्वदा च शत्रोर्व्यसनापेक्षणकृत्यदूषणादिना छिद्रान्वेषणपरः स्यात्॥१०२॥ नित्यमुद्यतदण्डस्येति। यस्मान्नित्योद्यतदण्डात्सर्वंजगदुद्विजते तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव वशीकुर्यात्॥१०३॥ अमाययेति। बुध्येतारिप्रयुक्तांचनित्यंमायांसुसंवृतः॥ यावच्छत्रूणांप्रकृत्युपजापादि छद्मनाकृतंतावदच्छद्मनैव व्यवहरन्न तु कदाचित्पूर्वंछद्मसमाचरेत्। सुव्यक्तपक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतंप्रकृतिभेदादि छद्म सर्वदा चारादिभिरवेक्षेत॥१०४॥ नारयेति। तथा यतेत यथास्य च्छिद्रंप्रकृतिभेदादि शत्रुर्न जानीते शत्रोः पुनरसौ प्रकृतभेदादि यत्नतोजानीयात्। तथा कूर्मइवावयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि संग्रामादिना रक्षेत्। कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः छिद्रमुपजातंतत्र यत्नतः समाधानंकुर्यात्॥१०५॥ बकवच्चिन्तयेदर्थान् शशवच्चविनिःपतेत्॥ वृकवच्चावलुम्पेतसिंहवच्चपराक्रमेत्॥ यथा बकोदुर्गाश्रयमतिचरन् स्वभावमपि मत्स्यमांसग्रहणादनिर्विण्णेकाग्रान्तःकरणतया चिन्तयत्येवमतिगुप्ते च रिपौ तद्राष्ट्रसंबन्धादीनर्थान् चिन्तयेत्। यथा शबरगोचरतामुपगतोपि शशोऽतिचलकुटिलगतितया देशान्तरमुपसरत्येवंस्वकलत्रसामन्तप्रकोपोपितिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथंचिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशाद्गुणवद्राजान्तरसंश्रयार्थं उपसर्पेत। यथा च वृकःकृतरक्षानपि पशूंस्तद्ग्रहणाभियोगेन कथंचित् अनवधाने पाने हिनस्त्येवंदुर्गाश्रव-

(१) अन्यंवा कथयति=अन्यथा कथंचित् (गो० २, ५)

स्थितमपि परंकथंचिदपि तत् प्रमादमासाद्यावलुम्पेत । यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणं उत्साहशक्तियोगात् सिंहोनिहन्तुमाक्रामत्येवमल्पबलोपि बलवत्तराभिभूतसंश्रयाद्यपायान्तराभावे सकलबलावष्टम्भेन परिहन्तुमाक्रमेत् ॥ १०६ ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्या जेतुंप्रवृत्तस्य राज्ञोयेविजयप्रतिकूलाः स्युः तान् सर्वान् सामभेददानदण्डैरुपायैर्वशीकुर्यात् ॥ १०७ ॥ **यदीति** । ते च परिपन्थिनोयद्याद्यैः सामदानभेदैरुपायैः वशंनायान्ति तदा दण्डेनैव देशोपमर्यादादिना हठादेव शनकैर्यादशोदण्डक्रमस्तेन वशंनयेत् ॥ १०८ ॥ **सामादीनामिति** । सामादीनांचतुर्णामप्युपायानांमध्यात्सामदण्डौ राष्ट्रविवृध्यर्थंप्रशस्तौ नित्यंविद्वांसोमन्यन्ते । साम्नि क्षयव्ययायासानामभावाद्दण्डे च युद्धाद्यनर्थोत्पादे चसिध्यतातिशयात् ॥ १०९ ॥ **यथोद्धरतीति** । यथा क्षेत्रस्य कक्षस्योत्पाटयिता कक्षंनाशयति धान्यंच रक्षति एवंनृपोऽनुकूलान् राष्ट्रियान्रक्षेत् प्रतिकूलांश्चहन्यात् ॥ ११० ॥ **मोहादिति** । योराजा हिताऽहिताऽविवेकेन प्रजाःपीडयति सक्षिप्रंप्रकृतिलोपादिना ऽधर्मभूयस्त्वेन राज्याज्जीविताच्च बन्धुसहितोनश्यत्यचिरात् ॥ १११ ॥ **शरीरकर्शनादिति** । यथा प्राणभृतांदीर्घाध्वगमनादिना प्राणाः क्षीयन्ते एव तथा राज्ञामपि राष्ट्रोपपीडनात् प्रकृतिकोपेसति प्राणाः विनाशमुपयान्ति ॥ ११२ ॥ **एवंचैतद्दोषपरिजिहीर्षयाराष्ट्रस्येति** । राष्ट्रसंरक्षणे सर्वदा वक्ष्यमाणमुपायंकुर्यात् । यस्मात्सुसंरक्षितराष्ट्रोराजा यत्नेन वर्धते ॥ ११३ ॥ **द्वयोरिति** । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणांपञ्चानांबहूनांवा ग्रामशतानांदेशकालाद्यपेक्षया आप्तपुरुषाधिष्ठितंराष्ट्रस्य संग्रहंरक्षाभूतंस्थानकंकुर्यात ग्रामदोषाद्यवबोधार्थं करादिग्रहणार्थं च ॥ ११४ ॥ **ग्रामस्येति** । ग्रामदशग्रामाद्यध्यक्षंकुर्यात् ॥ ११५ ॥ **ग्रामदोषानिति** । **विंशतीशइति** । ग्रामे चौर्यादिदोषानुत्पन्नान् ग्रामाधिपतिराज्ञांप्रतिसंधनाशक्तोनाकुलतया स्वयंदशग्रामाधिपतये कथयेत् । दशाधिपतिर्विंशतिस्वामिने विंशतीशः शतेशाय शतेशोसहस्रेशाय ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ **यानीति** । यानि ग्रामावासिभिरन्नपानादीनि येत् सर्वाणि स्वामिने दातव्यानि तानि ग्रामाधिपतिर्गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥ **दशीति** । अष्टगवंधर्महलंषड्गवंजीविकार्थिनां ॥ चतुर्गवंगृहस्थानांद्विगवंब्रह्मघातिनामितिहारीतः । षड्गवंमध्यमंहलंतद्विगुणंकुलंमन्यन्ते । तेनमध्यमेन हलद्वयेन यावतीभूर्वाह्यते तत्फलंदशाधिपतिःभृत्यर्थंभुञ्जीत । एवंविंशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमंग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमंपुरम् ॥ ११९ ॥ **तेषामिति** । एवंग्रामाधिपतिप्रभृतीनां यानिग्रामनिवासकार्याणि तदशक्यप्रतिसन्धानानि यानिच तेषां संबन्धीनि कृताकृतानि वान्यान्यपि राज्ञानियुक्तोनलसोभूत्वा ऽवेक्षेत ॥ १२० ॥ **नगरइति** । प्रतिनगरं एकैकं उच्चैःस्थानंमहाकुलीनंघोररूपछत्रालङ्कारहस्त्यश्वादिबलसामग्र्या भयानकाकारं मध्ये ग्रहमिव भास्काराकारंनगराधिपतिंकुर्यात् ॥ १२१ ॥ **सइति** । सनागरिकएकग्रामाधिपत्यादीन् बलपूरणाय सति प्रयोजने सर्वदा स्वयंपश्चात् यायात् । तेषांनागरिकपर्यन्तानांराष्ट्रेषु यदाचरितं तद्विषयनियुक्तैः चारैर्यशा तद्राजा अगमयेत् ॥ १२२ ॥ **राज्ञइति** । यस्माद्राज्ञोभृत्यारक्षाधिकृताभृत्यास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीलावञ्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्यआत्मीयाःप्रजाराजारक्षेत् ॥ १२४ ॥ **येइति** । ये राजाधिकृताः कार्यिकेभ्यः परस्वादायिरूपेण पापबुद्धयोर्थंगृह्णीयुस्तेषांसर्वस्वमपहृत्य देशान्निर्वासनंराजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥ **राजकर्मस्विति** । राजोपयोगिकर्मसु युक्तानांदास्यादिस्त्रीणांदासवर्गस्य चोत्कृष्टहीनस्थानानुरूपेणैव कर्मानुरूप्येण प्रत्यहंवृत्तिंदद्यात् ॥ १२५ ॥ तामेव दर्शयति **पणोदेयोऽवकृष्टस्यषडुत्कृष्टस्यभक्तकमिति** । पणोवक्ष्यमाणोसकघन्यभृतकस्य भक्तार्थंप्रत्यहंदातव्यः । षाण्मासिकश्चाच्छादोवस्त्रयुगलंमासि मासि धान्यद्रोणोद्वादशोत्तराणि पञ्चदशशतानि देयः । उत्कृष्टस्य तु षट्पणाभक्तार्थंदेयाः । अनयैव कल्पनया षा-

ण्मासिकंवस्त्रयुगषट्कंदेयम् । अनयैव च दिशा मध्यमस्य पणत्रयंषाण्मासिकंवस्त्रयुगत्रयंमासिकंच धान्यद्रोणत्रयंदेयमिति ॥ १२६ ॥ **क्रयविक्रयमिति** । कियता क्रीतंकियता च विक्रीयते कियद्दूराद्धानीतं किमस्य वणिजोदेशान्तरादागच्छतोभक्तसूपाद्यर्थंगतं किंचास्यारण्यादौ चौरादियोगक्षेमार्थंगतमित्येतदपेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥ **यथेति** । यथा राज्ञोवणिक्कर्षणादेश्च कर्मकर्तुः फलसंबन्धोभवति तथा पर्यालोच्य राजा सर्वदा राष्ट्रे कराम्कल्पयेत् ॥१२८॥**यथाल्पाल्पमिति** । अत्रदृष्टानामह यथाजलौकोवत्सभ्रमराः शनैःशनैः स्तोकंस्तोकं अदनीयं असृक्क्षीरमकरन्दमदन्त्येवं मूलमछिन्दता राज्ञा सांवत्सरिकोकरोऽल्पोऽल्पोग्रहीतव्यः ॥१२९ ॥ **पञ्चाशद्भागइति** । मूलाधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशत्तमोभागोराज्ञा ग्राह्यः । एवंधान्यानांषष्ठोष्टमोद्वादशोवा कर्षकक्लेशापेक्षया ग्राह्यः ॥ १३० ॥ **आददीतेति** । **तृणानांचैवषड्भागंचर्मणांवैणवस्यचेति** । वृक्षमांसमाक्षिकघृतकर्पूरादिगन्धानांगुडूच्याद्योषधीनां लवणादिरसानां पुष्पमूलफलपत्रशाकतृणचर्मवेणुमयमृन्मयाश्ममयानां षड्भागंगृह्णीयात् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ **म्रियमाणइति** । **नचगच्छेद्द्विषादंचश्रोत्रियोविषयेवसन्** ॥ अत्यन्तक्षीणकोशोपि राजा वेदाध्यायिनोब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियोविषादंगच्छेत् ॥ १३३ ॥ यस्मात् **यस्येति** । यस्य राज्ञोदेशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नोभवति तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधावसादमेति ॥ १३४ ॥ यतएवमतः **श्रुतवृत्तेइति** । **भयेभ्यश्चतथारक्षेत्पितापुत्रमिवौरसं** ॥ ज्ञानानुष्ठानेऽस्य ज्ञात्वा तदनुरूपांधर्मादनपेतां संजीविकां कल्पयेत् । चौरपारदारिकादिभ्योभयेभ्यश्च रक्षणीयस्तथा यथा पिता पुत्रंरक्षति ॥१३५॥ **संरक्ष्यमाणइति** । सच ब्राह्मणोराज्ञा रक्ष्यमामाणोधर्ममन्वहंकुरुते । तेन राज्ञआयुर्वर्धते राष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥ **यत्किंचिदिति** । तद्राष्ट्रे क्रयविक्रयादिजीविनमापूपिकादिकं **किंचिद्व्यवहारजीवनंयत्किंचित्** स्वल्पमपि कराख्यंवर्षे राजा दापयेत् ॥ १३७ ॥ **कारुकानिति** । कारून् सूपकारादीन् शिल्पिनश्चर्मकारादीन् शूद्रांश्च कायक्लेशजीविनो भारिप्रभृतीन् मासिमासि एकैकमहोरात्रंकर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥ **नोच्छिन्द्यादिति** । **उच्छिन्द्याच्चात्मनोमूलमिति** ॥ राजा अतिस्नेहेन कराद्यग्रहणे सति आत्मनः कोशक्षयात् राज्यविनाशाख्यंमूलच्छेदंन कुर्यात् । तथातिलोभवान् आसांप्रजानामपि न च मूलच्छेदंकुर्यात् । तस्मादात्ममूलछेदेन राजाकराक्रमणे सति आत्मानंप्रजाश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥ **नतीक्ष्णोनमृदुश्चस्यात्कार्यंवीक्ष्यमहीपतिरिति** । कार्यवशात्तीक्ष्णोमृदुर्वा राजा भवेत् । नैकान्ततः[3]कार्यतस्तीक्ष्णमार्दवालम्बी राजा प्रजानामभिमतोभवति ॥ १४० ॥ **अमात्यमुख्यमिति** । भृत्यविषये कार्यदर्शने राजा खिन्नः सन् प्रधानामात्यंधर्मज्ञंप्राज्ञंयतेन्द्रियंकुलीनंतस्मिन् कार्यदर्शनस्थानेविनियुञ्जीत ॥ १४१ ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातंसंपाद्य यत्नवान् बुद्ध्याऽस्खलन्नात्मीयाः प्रजाः परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥ **विक्रोशन्त्यइति** । यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यतएव राष्ट्राद्वाक्रन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपह्रियन्ते सजीवितकार्याभावात् मृतएव न तु जीवति ॥ १४३ ॥ **क्षत्रियस्येति** । क्षत्रियस्यधर्मान्तरेभ्यः प्रजापालनमेवप्रकृष्टोधर्मोयस्माद्रक्षणमिति फलभोक्ता राजा धर्मे संबध्यते ॥ १४४ ॥ **उत्थायेति** । मुहूर्तमात्रावशिष्टायांरात्रावुत्थाय कृतावश्यकशौचः संयतमनाः कृताग्निहोत्रोब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणो

(१) सूपा=व्यया (गो०२,५)

(२) ग्राह्यः=ग्राह्यःछन्दोभङ्गभयादक्रमेणपठितः (गो० २,५).

(३) नैकान्ततः=नैकान्ततः ग्रहमेकत्रकुर्यात्पस्मात् (गो० २,५)

पेतांसभाममात्यादिदर्शनवेश्म प्रविशेत् ॥ १४५ ॥ **तत्रेति** । तस्यांसभायांस्थितोदर्शनार्थंसमायाताः सर्वाः प्रजावाक्चक्षुरादिना परितोष्य विसर्जयेत् । ताविसर्ज्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादिचिन्तयेत् ॥ १४६ ॥ **गिरिपृष्ठमिति** । पर्वतपृष्ठमारुह्य धवलगृहंवाविविक्तदेशस्थोऽरण्ये वा तृणादिरहिते मन्त्रभेदकभयादिवर्जिते पञ्चाङ्गमन्त्रकर्मणामारम्भोपायपुरुषद्रव्यसंपत्देशकालविभागोविनिपातप्रतीकारकार्यसिद्धिश्चेत्येवंविचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥ **यस्येति** । यस्य राज्ञोमन्त्रिव्यतिरिक्ताजनाः संमील्याभ्यूह्यमन्त्रं न जानन्ति सक्षीणकोशोपि समग्रांपृथिवींभुनक्ति ॥ १४८ ॥ **जडमूकान्धबधिरानिति** । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तथा गोमृगशुकान् तथा वृद्धस्त्रीम्लेच्छातुरान् अङ्गहीनान् च मन्त्रकाले अपसारयेत् ॥ १४९ ॥ **भिन्दन्तीति** । जडत्वादिदोषयोगेन सावमानाजडादयोमन्त्रभेदंकुर्वन्ति । तथाक्षितिपरिवर्तादिश्रवणांतिर्यग्योनाअपि मन्त्रंभिन्दन्ति । विशेषतश्च स्त्रियोऽपिचापलातिशयत्वात् तस्मात्तदपासने यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥ **मध्यंदिनइति** । विगतचित्तखेदोपगतशरीरक्लमश्च मध्याह्नेऽर्धरात्रे वा मन्त्रिभिः सहैककोवा धर्मकामार्थान् कथंमयाधर्मः कामोवार्थोवा संसेव्यइति चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥ **परस्परविरुद्धानामिति** । तेषांच धर्मकामार्थानांच परस्परंविरोधाविर्भावे सति अविरोधार्जनोपायंचिन्त्येत् । दुहितॄणांदानंत्व कार्यसंसिद्धिफलंविचारयेत् । कुमारणांच पुत्राणां अविनयनिवर्तनंनीचोपसंग्रहफलंचिन्तयेत् ॥ १५२ ॥ **दूतसंप्रेषणमिति** । दूतानांच निसृष्टार्थपरिमितार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रसंप्रेषणंचिन्तयेत् । तथारब्धकार्यावशेषसंपादनाय चिन्तयेत् । स्त्रीणांचातिचपलविषमाचाधिष्ठितत्वादात्मना आत्मसंरक्षणार्थं अव्यभिचाराय चान्तःपुरचेष्टितंचिन्तयेत् । चराणांचरान्तरैश्चेष्टितमागमयेत् ॥ १५३ ॥ **कृत्स्नमिति** । अष्टविधंकर्मौशनसोक्तं ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवदने व्यवहारस्यचेक्षणे दण्डशुध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः ॥ अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानंकरादीनां भृत्येभ्योधनविसर्गः । प्रैषोयोदुष्टत्यागोधिकृतानांकामचारनिषेधोवर्णाश्रमिणांत्वकर्मसंदेहेऽर्थवदनं प्रजानांधनादिविप्रतिपत्तौ व्यवहारेक्षणं पराजितानांदण्डनं प्रमादस्खलिते प्रायश्चित्तंशुद्धिः इत्येतदष्टविधंकर्मचिन्तयेत् तथाकार्पटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चपरिमाणंचारवर्गं यथावच्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मविद्प्रगल्भछात्रः कार्पटिकः व्यञ्जनस्तंवृत्त्यर्थिनंमत्वा अर्थमानाभ्यांस्वीकृत्य अन्यत् पूर्ववत् रहसि राजा ब्रूयात् तंच पश्यसि तत्तदानीमेवमपि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थव्यञ्जनस्तं प्रजाशौचयुक्तंवृत्त्यर्थिनंज्ञात्वा रहसि राजा तंब्रूयात् । त्वंच सर्वान्नोत्पादनयोग्यायांभुञ्ज्यन्तेवासिकर्म कुरु ततश्च भूमेरात्मनोन्येषांच तत्प्रयुक्तानांप्रव्रजितानां अस्मदर्थेव्यवहारिणां यथेष्टमहाराच्छादनादि देहीति ब्रूयात् कर्षकक्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचोपेतोगृहपतिव्यञ्जनस्तंपूर्ववदुक्त्वायथोक्तायांभूमौकार्षिंकारयेत् । शिष्टंपूर्ववत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववत् उक्त्वा उक्तपूर्ववद्भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् अन्यत्पूर्ववत् । वाणिजिकक्षीणवृत्तिशौचप्रज्ञान्वितोवैदेहिकव्यञ्जनस्तंपूर्ववदुक्त्वा उक्तरूपायांभूमौ वणिक्कर्मकारयेत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनःपूर्ववद्राजाज्ञया नगरसमीपे अतिबहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणोपेतस्तापस्यं कुर्यात् । मासद्विमासानन्तरितंप्रकाशमिङ्गुदबदरादिमुष्टिमश्नीयात् । रहसितु यथेष्टमाहारंराजार्पितं भुञ्जीत । लोकेचास्यातीतानागतज्ञंतदन्तेवासिनःख्यापयेयुः । तथायंलोकानांलाभपूजाचौरोपद्रवादिव्यादिशेत् । तद्राज्यप्रयुक्ताः छद्मचारिणःसत्याभिधायित्वजननार्थंसंपादयेयुः । एवंच सकलजनोपसंजातास्वासनयासर्वएवका-

र्याकार्यसंसिद्धिविजिज्ञासवस्तमागत्य पृच्छन्ति । वार्तान्तिराण्यारिराधिषयावर्तयन्तीत्येवंपञ्चवर्गतत्वतश्चिन्तयेत् । एवं-पञ्चवर्गमकल्प्यततस्तेनैववर्गद्वारेण परराजस्यात्मीयास्तांश्चमन्त्र्यादीनामनुरागापरागौ ज्ञात्वा तदनुचिन्तयेत् । वक्ष्य-माणस्यराजमण्डलस्यप्रचारं कःसम्भ्यर्थीत्येवमादिकंबुध्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥ **मध्यमस्येति** । अरिवि-जिगीषयोर्भूम्यनन्तरंसंहतयोरनुत्साहसमर्थौनिग्रहे वा संहतयोः सममध्यमस्तस्य प्रचारंचिन्तयेत् । तथाप्राज्ञो-त्साहप्रकृतिगुणसंपन्नोविजिगीषुस्तस्य चेष्टितंचिन्तयेत् किमसौ चिकीर्षति । तथारिविजिगीषुमध्यमायांयः संहताना-मनुग्रहसमर्थोनिग्रहचासंहतानांसउदासीनस्तत्प्रचारंचिन्तयेत्। शत्रोश्च सह कृत्रिमभूम्यनन्तरस्य त्रिविधस्यापि पूर्वेभ्यः प्र-यत्नेन प्रचारंचिन्तयेत् ॥ १५५ ॥ **एताइति** । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलमन्या-सांप्रकृतीनां आभ्यः प्रसूतेरेतामूलमित्युच्यन्ते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा अग्रतोभूतानांमित्रममित्रंमित्र-मित्रमरिमित्रंचेति। एवं अन्याश्चतस्रोभवन्ति । पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहआक्रंदपार्ष्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रएव-मष्टौ मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः सह द्वादशप्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥ **अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदंण्डाख्याइति** । आसांचतसृणांमूलप्रकृतीनांच शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्चद्रव्यप्रकृत-योभवन्ति । एवंच मूलप्रकृतयश्चतस्रः शाखाप्रकृतयोऽष्टौ द्रव्यप्रकृतयः षष्टिरित्येवंसंक्षेपतोद्विसप्ततिः कथिताः ॥ १५७ ॥ **अनन्तरमरिंविद्यादरिसेवितमेव चेति** । विजिगीषोः समंताम्मण्डलीभूतानांभूम्यनन्तरानरीन् जानी-यात्। तथा तत्सेवितंचारिमेव विद्यादरेः पुनरनन्तरान्विजिगीषोः भूम्येकान्तरांमित्रप्रकृतिविद्यात् । तयोश्चारिमित्रयोः परामुदासीनप्रकृतिंविद्यात् । तासामेवाग्रे पश्चात् भेदेनारिपार्ष्णिग्राहादिव्यपदेशभेदः ॥ १५८ ॥ **तान्सर्वानभिसं-दध्यादिति** । सान् सर्वान्प्रकृतीन् सामदानभेददण्डाख्यैर्यथासंभवंव्यस्तैःसमस्तर्वा पौरुषेण वा दण्डेनैव केवलेनानयेन वा साम्नैव वा केवलेन वशीकुर्यात् ॥ १५९॥ **सन्धिमिति । द्वैधीभावंसंश्रयंच षाड्गुण्यंचिन्तयेत्सदा** ॥ तत्रोभया-नुग्रहकृत्प रोबन्धः सन्धिः अपकारोविग्रहः अभ्युदये सत्युपरिगमनंयानं उपेक्षणमासनं। एकेन सह सन्धिरन्येन सह-विग्रहोद्वैधीभावः। परस्यात्मार्पणंसंश्रयइत्येतान् षट्गुणानुपकारणान् सर्वदाचिन्तयेत्। षड्गुणाश्रयणेनात्मनोभ्युदयःपर-स्यापचयो भवति तमेव गुणमधितिष्ठेत् ॥ १६० ॥ **आसनंचैवयानंचसंधायचविगृह्यचेति** । आत्माभ्युदयपरिहान्या-दिकंकार्यंवीक्ष्य संधायासनंविगृह्य वासनंसंधाय यानंविगृह्य वा यानंद्वैधंवा संश्रयंवाऽनुतिष्ठेत्तत्र तदा त्वायतिका-लयोः परेण सह साम्याशङ्कायां संधिकृत्वाऽऽसीत । यदा तु तदात्वसाम्येप्यात्मप्रकृतीनांनविचलित्वं परप्रकृती-नांचोपजापसहत्वं मन्येत तदा विग्रहमाश्रित्यासीत । यदा पुनः परस्मादभ्युत्थितोभवति तदाकृतात्मराष्ट्रसन्धानो-विगृह्य यायाद्विगृह्य यानहेत्वभावे पार्ष्णिग्राहेण सह सन्धाय यायात् तथा कार्यापेक्षया एकेन सह सन्धिमपरेण सह विग्रहमित्येवंद्वैधंकुर्यात्। यदा तु दुर्बलः सन् बलवताऽऽक्षिप्तस्तदा तद्विशिष्टबलमन्यमाश्रयेत ॥ १६१ ॥ **संधिमिति**। संधिविग्रहादीन् गुणान् सर्वानेव द्विप्रकारान् राजाजानीयात् इत्युत्तरविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥ **समानयानकर्मेति** । सांप्रतिकफलयोगेनागामिफलावष्टम्भेन राजान्तरेण यात्राभ्यंप्रति यानकर्म क्रियते ससमानयानकर्म क्रियते ससमा-नयानकर्मसंधिर्यः पुनः त्वनयाह्यहमनुयास्यामीति सांप्रतिकआगामिफलापेक्षयैव क्रियते सोसमानयानकर्मसंधि-रित्येवंद्विप्रकारः संधिर्विज्ञेयः ॥ १६३ ॥ **स्वयंकृतइति । मित्रेणचैवापकृतेद्विविधोविग्रहःस्मृतः** ॥ वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यत्रतस्मिन्नेव वा काले कार्यापेक्षया स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । यश्च परस्यशत्रुस्त-द्विजिगीषोर्मित्रंतेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्रौ द्वितीयइत्येवंद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥ १६४ ॥ **एकाकिन-**

इति । परस्य व्यसनादौ क्षिप्रप्रतीकारेऽकस्मात्कार्ये प्राप्ते समर्थस्यैकाकिनोयानसमर्थस्य तु मित्रसहितस्येत्येवंद्वि-विधंयानमुच्यते ॥ १६५ ॥ क्षीणस्येति । प्राग्जन्मार्जितकर्मवशेन ऐहिकेन पूर्वप्रमादेनशनैःशनैः क्षीणभूम्यादि-कस्य सर्वसमृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थं इत्येवंद्विविधमासनंस्मृतम् ॥ १६६ ॥ बलस्येति । कार्यसिद्ध्यर्थंबलस्य हस्त्यादेः सेनापत्याद्यधिष्ठितस्यावस्थानमेकत्र कार्यं । राज्ञश्च बलैकदेश युक्तस्य दुर्गावस्थानमित्येवंद्विप्रकारंसंध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्वैधंकीर्त्यते । एकेन संधिरन्येन सह विग्रहः प्र-त्येकंरूपतयावस्थानमित्येवंद्वैधस्यापि पुनर्द्वैविध्यम् ॥ १६७ ॥ अर्थसंपादनार्थमिति । शत्रुभिरभिभूयमान-स्याभिभवनिवृत्त्याख्यः प्रयोजनसंपादनार्थममत्यपि वा तदानीमभिभवआगाम्यभिभवाशङ्कयाऽमुकसंश्रितोयमित्येवं-व्यपदेशार्थं साधुनृपसंश्रयणमित्येवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥ यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यंध्रुव-मात्मन इति । यदागामिनि कालआत्मनोनिश्चितमाधिक्यंमन्येत सांप्रतिकश्चाल्पउपक्षयस्तदापक्षयमङ्गीकृत्या-धिसंधिमेवाश्रयेत् ॥ १६९ ॥ यदेति । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानमानादिनात्यन्तंपरितुष्टामन्येत आत्मानंच प्रभूतमन्त्रोत्साहशक्त्यादिनोच्छ्रितं तदा विग्रहमध्यवस्येत् ॥ १७० ॥ यदामन्येतेति । यदास्वकममा-त्यादिसैन्यंपरितुष्टंधनादिना च पुष्टंपरमार्थेन जानीयात् शत्रोश्च विपरीतंतदा तस्योपरि यायात् ॥ १७१ ॥ यदात्विति । यदा पुनर्हस्त्यादिना भृत्यैश्च परिक्षीणः स्यात्तदा शनैः सामोपप्रदानादिना शत्रून्सान्त्वयन् यत्नेनात्युच्छ्र-यादासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥ मन्येतेति । सर्वप्रकारेण यदातिशयेन बलिनमशक्यसाधनंशत्रुंमन्येत तदा बलैकदेशसहितोदुर्गोपाश्रयोऽपरेण बलैकदेशेन तदुपघातमाचरन् एवंविधाचलंकृत्वा मित्रसंग्रहाद्यात्मनः का-र्यंसाधयेत् ॥ १७३ ॥ यदेति । यदा शत्रुबलानांप्रकृतिकोपादिनातिशयेन यातव्योभवति तदाक्षिप्रमेव धा-र्मिकंपरित्राणसमर्थंनृपमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥ निग्रहमिति । यत्संबन्धिदोषेणास्य गमनीयत्वमायातंतासांप्रकृ-तीनांशत्रुबलस्य चयेना [सौ] बलिभूतस्तयोरुभयोरपि सविजितः सन् योनिग्रहंकुर्यात् तंसर्वयत्नैर्गुरुवन्नित्यं-सेवेत ॥ १७५ ॥ यदीति । सुयुद्धमेवतत्रापिनिर्विकल्पःसमाचरेत् अगतिका हि गतिः संश्रयोनाम तत्रापि च संश्रयकृतं-दोषंयदि पश्येत्तदा निर्विकल्पोभूत्वा शोभनंयुद्धमेव तस्मिन् काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतः पराजयदर्शनात् निह-तस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥ सर्वोपायैरिति । नीतिकुशलोराजा सर्वैः सामादिभिरुपायैः तथा च यतेत यथास्य-मित्रोदासीनशत्रुमध्यमाअधिकान भवन्ति । आधिक्ये हि तेषांसुतरांक्षोभ्योभवति धनगर्वेण मित्रस्य शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥ आयतिमिति । सर्वेषांस्वल्पामपि कार्याणां आगामिनि काले गुणदोषाइत्येवंविचारयेत् वर्तमानकाले च क्षिप्रसंपादनार्थंसर्वेषांकार्याणांगुणदोषौ किमेषांकृतंविचारितंकिंवावशिष्टमित्येचंयावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥ आय-त्यामिति । यः कार्याणामागामिकालदोषज्ञोगुणवत्कार्यमारभतेदोषवत्परिहरति यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्यकार्यंक-रोति नदीर्घसूत्रोकार्येयः कार्यशेषज्ञोभवति सतत्कार्यसमाप्तौ तत्फलंलभते । अतएवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचित् शत्रुभिरभिभूयते ॥१७९॥ यथेति । यथैनंराजानम् मित्रादयः उक्तानवञ्चयेयुः । तथा सर्वसंविधानंकुर्यात् । इत्येवंसांक्षे-पिकोनयोनीतिः ॥ १८० ॥ यदेति । यदा त्वरिराष्ट्रंप्रति यात्रामारभेत शत्रुः संस्तदानेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शत्रुदेशेत्व-रमाणोगच्छेत् ॥ १८१ ॥ मार्गशीर्षइति । यश्चतुरङ्गबलप्रायोमहीपतिः समार्गशीर्षे मासि शुभे प्रचुरतरयवसंधान्यरथमा-र्गोपेते तच्छुभे दीर्घकालप्रयतोवाऽऽसन्नसस्यप्रत्यासन्ने यात्रांकुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो वासन्तसस्यप्रायंच देशं यात्य-दीर्घकालएवयस्य यात्रा सफाल्गुने चैत्रे वा एवंस्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् ॥ १८२ ॥ अन्येष्विति । उक्तकाल-

व्यतिरिक्तेऽप्यपि कालेषु यदात्मनोनिश्चितंजयमाशङ्केत तदा हस्तिबलप्रायोऽश्वबलप्राये वर्षास्वश्वबलप्रायो हस्तिबलप्राये ग्रीष्मे तदा विगृह्यैव यात्रांकुर्यात् । शत्रोश्च प्रकृतिकोपादौ व्यसने उपपन्ने उक्तकालव्यतिरिक्तेपि काले यायात् ॥ १८३ ॥ **कृत्वेति । संशोध्येति** । पार्ष्णिग्राहं तंधानजनपददुर्गसंरक्षणकुद्धादिवर्गोपशमनादिकं मूलमात्मदुर्गराष्ट्ररूपे संविधानंकृत्वा उपयोगिवाहनायुधचर्ममन्त्रादिविधानंयथाशास्त्रंकृत्वा परमण्डलगतस्य येनास्पदमवस्थानंभवति तदुपगृह्य तदीयान् भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्य परान् स्वकार्पटिकादीन् परमण्डलवार्ताच योधार्थं सम्यगवस्थाप्य तथा जाङ्गलानूपाटविकभेदेन त्रिविधंपन्थानंमार्गरोधकगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणोदपानखननादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकरात्मिकंषड्विधंबलं स्वकं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारपूरणादिना संशोध्य साङ्ग्रामिकविधिना शत्रुदेशमत्वरया व्रजेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ **शत्रुसेविनीति । गतप्रत्यागतेचैवतौहिकष्टतरौरिपू** ॥ यस्मिन्मित्रंगूढंकृत्वा शत्रुंसेवेत यश्च भृत्यादिःपूर्वंविरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानोभवेत् यस्मात्तावतिशयेन रिपू कष्टतरौ ॥ १८६ ॥ **दण्डव्यूहेनेति** । दण्डाकृतिर्व्यूहरचनाव्यूहः एवंशकटादिर्व्यूहोपि तत्राग्रे च बलाध्यक्षोमध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनः तत्समीपे अश्वाः ततः पदातयः एवंकृतरचनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहस्तेन तंयातव्यंमार्गंसर्वतोभये सति यायात् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुः शकटव्यूहस्तेन पार्श्वतोभये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाद्भागे भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिवत् अग्रपश्चाद्भागेनासंहतरूपतया यत्र सैनिकावस्थानंसदीर्घप्रचारः पुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥ **यतइति** । यस्यादिशःशत्रुकृतंभयमाशङ्क्येततस्यानेवबलंविस्तारयेत् । तमन्ततोविस्तृतपरिमण्डलोमध्योपविष्टोविजिगीषुःपद्मव्यूहेनपुरान्निर्गत्यैवंसर्वदास्वयंसुस्थातव्यम् ॥ १८८ ॥ **सेनापतिबलाध्यक्षाविति** । हस्त्यश्वरथपदातात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सपतिकउच्यते । पतिकदशकस्यैकः पतिः ससेनापतिः । तद्दशकस्यैकः सनायकः । सएव च बलाध्यक्षः । तौ सर्वासु दिक्ष्वनेकप्रधानत्वे सति संघर्षयुद्धार्थंनियोजयेत् । यस्याश्च दिशोभयमाशङ्केत तामप्रेदिशंकुर्यात् ॥ १८९ ॥ **गुल्मानिति** । गुल्मान् स्थानकल्याप्तपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धाद्यर्थकृतशङ्खभेदपटहादिसङ्केतान् वनावस्थानप्रणीतान्निर्भयान् अव्यभिचरान् समंतात् स्थापयेत् ॥ १९० ॥ **संहतानिति** । अल्पान् योधान् संहतान्कृत्वा योधयेद्बहून् पुनर्यथेच्छंविस्तारयेत् । सूच्यापूर्वोक्तया वज्राख्येन वा व्यूहेन त्रिधावस्थितबलेन रचयित्वा योधान् योधयेत् ॥ १९१ ॥ **स्यन्दनाश्वैरिति** । समभूभागे रथाश्वैर्योद्धव्यम् । तत्र रथसामर्थ्यात् तथानुगतोदके नौहस्तिभिर्वृक्षगुल्मव्याप्ते धनुर्भिः पाषाणकण्टकगर्तादिरहिते खड्गफलकाख्यैरायुधैः ॥ १९२ ॥ **कौरक्षेत्रानिति** । कुरुक्षेत्रभवान् मत्स्यान् विराटदेशवासिनः पाञ्चालान् कान्यकुब्जान् भृत्यान् शूरसेनजान् पृथुशरीरान्प्रायेण पृथुशरीरबलशौर्याभिमानयोगात् सेनाग्रेषुयोजयेत् । तथाऽन्यानपि दीर्घान् लघून्मनुष्यांश्च ॥ १९३ ॥ **प्रहर्षयेदिति । चेष्टांचैवविजानीयादरीणांयुध्यतामिति** । बलंरचयित्वाजये धर्मार्थौ पराजये स्वर्गानृण्ये इत्येवमादिना युद्धार्थंप्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान् समीक्ष्य परीक्षयेत् । कएवमुक्त्वा तुष्यन्ति कुप्यन्ति चेति तथायोधानामरिष्वयुध्यमानानामपि सोपधानयुद्धादिचेष्टाविजानीयात् ॥ १९४ ॥ **उपरुध्येति** । दुर्गापाश्रितमपि युध्यमानमरिंदुर्गवेष्टनद्वारेणावेष्ट्यासीत । अस्य च राष्ट्रं दुर्गाद्बहिर्देशंलुण्ठनादिनोपपीडयेत् । घासान्नोदकेन्धनानिवास्य

सर्वदापद्रव्यसंमिश्रादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥ **भिन्द्यादिति** । दुर्गोपस्थजोव्यानि तडागादीनिप्रभेदेन नाशयेत् । तथा-दुर्गप्राकारान् भिन्द्यात् तत्परिखाश्च पूरयेत् छिद्रकरणेनः वानिरुदकाः कुर्यात् । एवंच शत्रुमशङ्कितमेव सम्यग-वस्कन्दयेत् तस्योपरि निपतेद्रात्रौ वा दिवा वा शिवासितादिभिर्वित्रासयेत् । इदानींचमुहुर्मुहुः ॥ १९६ ॥ **उपजप्यानिति** । तदन्वयिनोराज्यार्थिनः क्रुद्धान् भृत्यांश्चोपजपाहानुपजपेत् । तत्कृतंच यत्तत्कृत्यंयत्तआमी-यात् ग्रहसौम्यादिनानुकूलेदैवे सति विजयेप्सुरपगतभयोयुध्येत ॥ १९७ ॥ **साम्नेति** । **विजेतुंप्रयतेतारीन्न-युध्येतकदाचन** ॥ साम्नाप्रीत्या वरदर्शनेन हितकथनाद्यात्मकेन दानेन च हिरण्यादीनां भेदनेन च तत्प्रकृतीनां तद न्वयिनांच विश्लेषणेनैवं तैर्व्यस्तैःसमस्तैर्वा यथोपयोगंविजेतुमरीन् प्रयतेत । न पुनः कदाचिद्युध्येत ॥ १९८ ॥ **अनित्यइति** । युध्यमानयोर्यतोबलवदबलस्थानापेक्षायामेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते । तस्मादुपायान्तरसंभवे सति युद्धंविवर्जयेत् ॥ १९९ ॥ **त्रयाणामप्युपायानांपूर्वोक्तानांपरिक्षये । ततोयुध्येतसंयत्तइति** ॥ सामादीनां-पूर्वोक्तानामुपायानांअसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहे तथा सावधानोयुध्येत यथा शत्रून्विजयेत । यदि नोजयेत्तदास्व-र्गनिःसंदिग्धे पुनः पराजये निष्पतनंसाधयेद्यया वक्ष्यत्यात्मानंसर्वतोरक्षेदिति ॥ २०० ॥ **जित्वेति** । परराष्ट्रंजित्वा तत्रत्यान् देवान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणांश्च दानमानादिभिः पूजयेत् । तथा श्रोत्रियादिगतावश्यदानेषु मयैतदनुज्ञात-मित्येवंपरिहारान् दद्यात् । तथात्वामिभक्तयास्माकंयैरपकृतंतेषांमयाक्षान्तं इदानीमाश्वस्ताः सन्तः स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वे-वं अभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥ **सर्वेषामिति** । तेषांपरकीयानांसर्वेषांसंक्षेपतोऽभिलषितंज्ञात्वा तस्मिन जित-राष्ट्रे जितराजान्वयिनं अभिषेचयेत् राज्ये । इदंत्वया कार्यमिदंनेत्येवंतस्य तदमात्यादीनांपरिभाषणं च कुर्यात् ॥ २०२ ॥ **प्रमाणानीति** । तेषांपरकीयानांये धर्मादनपेतादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपगता आचारास्तान्प्रमाणी-कुर्यात् । एवंचाभिषिक्तंमन्त्र्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेद्यत्नात् ॥ २०३ ॥ **आदानमिति** । ये अभिल षितानामर्थानामेवहरणमप्रियकरं दानंच तेषांप्रियजनकं इत्युत्सर्गेतथा कालवशेन दानमपि वा प्रशस्यते तस्मात् त-स्मिन्काले एनंपूजयेत् ॥ २०४ ॥ **सर्वमिति** । यत्किंचित्संपाद्यतत्प्राग्जन्मशुभाशुभं उभे कर्मणी तदिहलोककृते च मनु-ष्यव्यापारआयत्तंतत्र तयोर्मध्येदैवंचिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे पुनः पर्यालोचनंभवत्यतस्तद्द्वारेण कार्यसिद्ध्यर्थंयतितव्यं निरीहेन भाव्यम् ॥ २०५ ॥ **सहवापिव्रजेद्युक्तस्त्विति** । एवंयातव्येन सह युद्धंकार्यं यदि वा सएवमित्रंहिरण्यं वा तेन दत्तभूम्येकदेशोवात्यक्तइत्येवंयात्राफलंमत्वा तेन सह संधिंकृत्वा यत्नवान् व्रजेत् ॥ २०६ ॥ **पार्ष्णिग्राहमिति** । विजिगीषोरारिंप्रति निर्यातस्य योदेशाक्रमणाद्याचरति सपार्ष्णिग्राहस्तथा कुर्वतः पार्ष्णिग्राहस्य योऽकुशस्थानीयः सआ-क्रंदस्तावपेक्ष्य यातव्यान्मैत्रीभूतादमित्राद्वा फलंगृह्णीयात् तावदनवेक्ष्यगृह्णन्कदाचित्ततद्गतेन दोषेणयुज्यते ॥ २०७ ॥ **हिरण्यभूमिसंप्राप्त्येति** । हिरण्यभूमिलाभेन राजा तथा न वर्धते यथासंप्रति कृशमप्यागामिकाललब्धवृध्याद्युपेतं-स्थिरंमित्रंप्राप्य वर्धते ॥ २०८ ॥ **धर्मज्ञमिति** । धर्मज्ञमुपकारस्य दक्षमनुरक्तामात्यंसानुरागंस्थिरकार्यदक्षंयत् तस्मिन् मित्रमतिशयेनेष्यते ॥ २०९ ॥ **प्राज्ञमिति** । प्राज्ञंमहाकुलंविक्रान्तं उत्साहयुक्तं उदारं उपकारस्य रक्षितारं अ-र्थानर्थयोरेकरूपंशत्रुंदुरुच्छेदंविद्वांसआहुः । अतस्तथाविधंयत्नतः संदध्यात् ॥ २१० ॥ **आर्यतेति** । साधुत्वं-पुरुषविशेषज्ञाता शौर्यंदयालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्षमर्थेषु सूक्ष्मदर्शित्वमिष्यते । स्थूललक्षंसततमुदासीनगुणसामग्र्य-मतएवंविधं उदासीनमाश्रित्य उक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥ **क्षेम्यामिति** । **परित्यजेन्नृपो**

भूमिमात्मार्थमवधारयन् ॥ रक्षाक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सस्यप्रदामपि बहुतृणपत्रादियोगात् पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमवलंबमानोराजाऽनन्यगतिकः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥ यतःसकलपुरुषविषयोयंधर्मःस्मर्यते **आपदर्थइति** । आपन्निवृत्त्यर्थंधनंरक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दाराः संरक्षणीयाः । आत्मा पुनर्धनदारादिना सर्वपरित्यागेनापि संरक्ष्यः । यत्तु राजव्यतिरेकेणान्यस्य दारार्थआत्मत्यागोन्याय्यइत्याहुस्तदसत् सर्वतआत्मानंगोपायेदिति अशास्त्रितमरणस्य निषिद्धत्वात् नचसहसैवधनदारपरित्यागः कार्यः ॥ २१३ ॥ **यस्मात्सहेति** । प्रकृतिकोशकोपक्षयमित्रव्यसनादिकायुगपत्सर्वाआपदोत्यर्थमुत्पन्नाज्ञात्वा नमोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायान्सर्वान्वा प्राज्ञः प्रयुञ्जीत सर्वथा ॥ २१४ ॥ **उपेतारमिति** । **एतत्त्रयंसमाश्रित्यप्रयतेतात्मसिद्धये** ॥ उपेतात्मा उपेयंच प्राप्तव्यंसर्वे च सामादयउपायास्ते च परिपूर्णाइति तत्त्रयसामर्थ्ये सति आत्मसिद्धर्थंयतेतेत्युपसंहारः ॥ २१५ ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्या सर्वराजा मन्त्रिभिः सह विचार्य तदनु धनुरादिना व्यायामंकृत्वा स्नात्वा च मध्याह्ने काले अन्तःपुरंभोक्तुंप्रविशेत् ॥ २१६ ॥ **तत्रेति** । तत्रान्तः पुरआत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिर्यत्कृतमन्नाद्यंसुष्ठु च परीक्षितं अग्निप्रक्षेपचकोरादिदर्शनेन अग्निर्हि सविषान्नप्रक्षेपे सति चटचटायते चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवतइत्येवमादिना परीक्षितंविषापहारैश्च मन्त्रैर्जप्तमद्यात् ॥ २१७ ॥ **विषघ्नैरिति** । विषघ्नैरौषधप्रयोगैः सर्वद्रव्याणि भोगभोज्यादीनि लक्षयेत् । विषघ्नानि च रत्नानि गरुडोद्गीर्णनागमणिप्रभृतीनि यत्नवान् सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥ **परीक्षिताइति** । स्त्रियश्च दास्योधर्मार्थकामोभयविषयेचारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षागूढायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणाशङ्कया संशुद्धवेषालङ्करणाः अनन्यमनस्काश्चामरस्नानाद्युदकधूपैरेनंराजानंपरिचरेयुः ॥ २१९ ॥ **एवमिति** । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नंवाहनशयनासनभोजनस्नानानुलेपनेषु सर्वालङ्कारार्थेषु कुर्वीत ॥ २२० ॥ **भुक्तवानिति** । कृतभोजनः सन् तस्मिन्नेवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत् । कालातिक्रमेण च सप्तमेदिवसस्य भागे तत्रविहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥ **अलङ्कृतइति** । अलङ्कृतश्च सन्नायुधजीविनंपुनर्जनंवाहनानि चाश्वादीनि सर्वाणि खड्गादीनि च शस्त्राण्यलङ्करणानि च संपश्येत् ॥ २२२ ॥ **संध्यामिति** । ततः संध्योपासनंकृत्वा गृहाभ्यन्तरे भृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनांचव्यापारंशृणुयात् ॥२२३ **गत्वेति** । तस्मात्प्रदेशादन्यद्विमुक्तंप्रदेशान्तरंगत्वा चारजनंसंप्रेक्ष्य परिचारिकादिभिः स्त्रीवृतः सन् पुनर्भोक्तुमन्तःपुरंप्रविशेत् ॥ २२४ ॥ **तत्रभुक्त्वापुनःकिञ्चित्तूर्यघोषैःप्रहर्षिताभिः ॥ संविशेत्तुयथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतज्वरः** ॥ तत्रान्तःपुरे किञ्चिन्मानितूर्यवादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैर्युक्तेभुक्त्वाकालानतिक्रमेण गतार्धरात्रप्रहरायांरात्रौ सुप्यात् । सुप्त्वा च पश्चिमे यामे उत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥ **एतदिति** । अरोगोराजैतदनुत्क्रान्तंप्रजारक्षणादि स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतदमात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायांमनुटीकायांमन्वानुसारिण्यांराजधर्मोनामसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ **व्यवहारान्नृपःपश्येदिति** । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्ऋणादानादिविषयाणीतरेतरविरुद्धावहरणरूपाणि कार्याणि द्रष्टुमिच्छन् राजावक्ष्यमाणलक्षणैर्मन्त्रिभिश्चोक्तपश्चाद्गमत्रज्ञैः सह चापलादिरहितोवक्ष्यमाणसभांप्रविशेत् ॥ १ ॥ **तत्रेति** । तस्यांसभायांगुरुकार्यापेक्षयोपविष्टोऽन्यथोत्थितांदक्षिणबाहुं वाससउद्धृत्य अनुद्धतवेषालङ्कारः कार्यार्थिनांव्यवहारंनियमतोविचारयेत् ॥ २ ॥ **प्रत्यहमिति** । तांश्च व्यवहारान् अष्टादशव्यवहारस्थाने ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु पृथक्पृथक् व्यवस्थितान् प्रतिनियतदेशव्यवस्थावणिक्कर्षकादिगतया शास्त्राविरुद्धया शास्त्रगतया च साक्षिशपथानुमानाद्यात्मकया प्रत्यहमालोक्यमेव ॥ ३ ॥ **तेषामिति** । **वेतनस्येति** । **सीमाविवादधर्मइति** । **स्त्रीपुंधर्मइति** । तेषामष्टादशानां आदावधर्मगृहीतस्य ऋणस्यादानमिह विचार्यते। ततः क्रमेण निक्षेपोऽस्वामिना च यःक्रियते विक्रयादिः । एकोभूय धनार्जनेहा । यागाद्यर्थंदत्तस्य प्रतिश्रुतस्य वा यागाद्यकरणे सत्यप्रदानम् । भृतेरदानम् । ग्रामादिकृतव्यवस्था व्यतिक्रमः । क्रये विक्रये वा सति पश्चात्तापः । स्वामिपालयोः विप्रतिपत्तिः । ग्रामादिसीमाविवादव्यवस्था । वाक्पारुष्यं ताडनादि । चौर्यं । मध्यापहरणादिसाहसं । स्त्रियश्च परस्परंच संपर्केरामकंस्त्रीसहितस्य । पुंसोभर्तुर्व्यवस्था । पैतृकादिधनविभागोऽक्षादिक्रीडाव्यवस्थापनम् । पशुपक्ष्यादियोधनमित्येवं अष्टादशैतानि व्यवहारोत्पत्तौ लोके स्थानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ **एष्विति** । एष्वष्टादशसु स्थानेषु व्यवस्थानेषु बाहुल्येन मनुष्याणांविवादंकुर्वतां अनादिपारंपर्यायातांव्यवस्थामाश्रित्य व्यवहारनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठवचनादन्यान्यपि सन्ति। यथोक्तंनारदेन ॥ तेषामेव प्रभेदोन्यः शतमष्टोत्तरंस्मृतम् ॥ ८ ॥ **यदेति** । यदाकार्यान्तरव्याकुलतयात्मना व्यवहारेक्षणंराजा न कुर्यात् तदा कार्यदर्शनार्थंविद्वांसंब्राह्मणंनियुञ्जीत ॥ ९ ॥ **सइति** । सब्राह्मणः सभायांसाधुभिर्धार्मिकैर्ब्राह्मणैः युक्तस्तामेव राजसभांश्रेष्ठांप्रविश्योपविष्टः स्थितोवा अस्य राज्ञोद्रष्टव्यान् व्यवहारान् संपश्येत् ॥ १० ॥ **यस्मिन्निति** । यस्मिन् स्थाने ऋग्यजुःसामपारगाः त्रयोपि ब्राह्मणाराजाधिकृतश्च विद्वानवतिष्ठते हिरण्यगर्भमिवतांसभांमन्यन्ते ॥ ११ ॥ **धर्मइति** । यस्मिन् द्रष्टरि धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्च अधर्मेण व्यवस्थायापीडितः सभां उपतिष्ठते यत्रावस्थानंकुरुते सभ्याश्च ब्राह्मणास्तस्य धर्मस्य शल्यमिव शल्यमधर्माख्यंनोद्धरन्ति तत्र तेनाधर्मशल्येने सभ्याविद्धाभवन्ति ॥ १२ ॥ **सभावानप्रवेष्टव्येति** । व्यवहारदर्शनार्थंसभा न प्रवेष्टव्या । प्रविष्टश्चेत्तदा सत्यंवक्तव्यं अथवा तूष्णीमासीनोविरुद्धंवा ब्रुवन् सभ्यएव एनस्वी भवति ॥ १३ ॥ **यत्रेति** । यस्यांसभायांसभावस्थितानांप्राड्विवाकवादीनांप्रेक्षमाणानांवादिना प्रतिवादिना वा धर्मोबाध्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन बाध्यते तत्र ते प्राड्विवाकादयः सभासदः पापेन हताभवन्ति । तस्मान्न चापि प्रतिवादिना साक्षिकृतोव्यतिक्रमोरक्षणीयः ॥ १४ ॥ **धर्मइति** । तस्माद्धर्मएव व्यतिक्रान्तोदृष्टादृष्टाभ्यांनाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादि सएव चानतिक्रान्ततयारक्षति तस्माद्धर्मोनातिक्रमणीयः मास्माकंत्वत्सहितानांधर्मोव्यतिक्रान्तोदृष्टादृष्टार्थनाशंकार्षीदिति । सभ्यैरसत्प्रवृत्तः

प्राड्विवाकः संबोधनीयः ॥ १५ ॥ वृषइति । तस्मात्सकलकामवर्षणानां वृषशब्देन धर्मउच्यते । तस्य वाह्नरणंकुरुते तंदेवावृषलंमन्यन्ते न जातिवृषलंतस्माद्धर्मनोच्छिन्द्यादिति धर्मव्यतिक्रमपरिहारार्थंवृषलवचनम् ॥ १६ ॥ एकइति । तस्मात् अन्यत्सर्वंभार्यापुत्रमित्रादिशरीरेणैवसह नाशंगच्छति न धर्मस्त्राणार्थंकिञ्चिदपि पश्चादन्वेति तस्मात्सुहृद्धर्मोन हातव्यः ॥ १७ ॥ पादइति । तद्व्यवहारतोऽधर्मसंबन्धी चतुर्थोभागोऽर्थिनंप्रत्यर्थिनंवादिसंप्रवृत्तं गच्छत्यन्यश्चतुर्थभागोऽसत्यवादिनंसाक्षिणं चान्यः परःसर्वान् सभास्थितान् प्रेक्षमाणान् परित्यज्य राजानंप्रयातीति सर्वेषामधर्मसंबन्धोभवतीत्येतत्प्रतिपादनपरमेतत् ॥ १८ ॥ राजेति । यत्र पुनः सभायांअसद्वादित्वादर्थी प्रत्यर्थी वासम्यग्दर्शनेन कुत्स्यते तत्र राजाऽपापोभवति सभासदश्च पापेनन संबध्यन्तेचार्थादिकर्तारमेव गच्छति ॥ १९ ॥ जातिमात्रोपजीवीति । केवलंब्राह्मणजातिमात्रंयस्य तस्य तेन ब्राह्मणधर्मानुसरणेन सतु ब्राह्मणोऽस्य राज्ञोविद्वद्ब्राह्मणाभावे व्यवस्थाने धर्मस्य प्रवक्ताधिकृतः स्यात् नकदाचित् शूद्रइति । तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणमित्यनेनैव सिद्धेशूद्रप्रतिषेधे पुनर्वचनं क्षत्रियवैश्यनियोजनाच्छूद्रनियोजनस्यदुष्टत्वख्यापनार्थम् ॥ २० ॥ यस्मात् यस्येति । यस्य राज्ञः शूद्रोधर्मविचारंकुरुते तस्य पश्यतएव कर्दमइव गौः तद्राष्ट्रमवसीदति ॥ २१ ॥ यदिति । यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलं परलोकायतिकाक्रान्तं अविद्यमानद्विजं तत्सर्वंदुर्भिक्षव्याधिपिडितंभूत्वा विनश्यति अग्नौ प्रास्तेत्येतदभावाच्छान्त्यर्थयागाद्यभावाच्च ॥ २२ ॥ धर्मासनमिति । प्रणम्यलोकपालेभ्यःकार्यदर्शनमाचरेत् ॥ धर्मदर्शनार्थं आसने उपविश्याच्छादितदेहोऽनन्यमनालोकपालान्नमस्कृत्य ततोव्यवहारेक्षणं राजा चरेत् ॥ २३ ॥ अर्थानर्थाविति । प्रकृतिसंप्रसादकोपात्मकान् तथाविधान् लोकगतानालोच्य परलोकार्थंच धर्माधर्माविव केवलावालोक्य यथाधर्महानिः अधर्मानर्थोत्पादश्च न भवति तथा सर्वान् व्यवहारान् पश्येत् । सन्निपाते च वर्णानांब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥२४॥ बाह्यैरिति। गद्गदत्वादि चक्षुःस्वरपाण्डुरादिवर्णवेपथुरोमाञ्चादीङ्गितविवर्णत्वाद्याकाराधोनिरीक्षणादि चक्षुर्गतहस्तनिष्पेषादि विशेषचेष्टाकारैर्बाह्यलिङ्गैरवश्यगमकेन स्वभावैर्गूढमभिप्रायंसदसद्रूपंव्यवहारिणांनिश्चयं अनुभूय ॥ २५ ॥ यस्मात् लोकेपि आकारैरिति । नेत्रवक्त्रविकारैश्चज्ञायतेन्तर्गतंमनः ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैर्गत्या च स्खलद्रूपया निगूढसद्रूपंज्ञायते ॥ २६ ॥ बालदायादिकमिति । अनाथबालस्वामिकंधनंतावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ गुरुकुलान्निवृत्तोयावद्वा निवृत्तबालभावः स्यादिति भावः पितृव्यादिभ्यः स्वामित्वोपन्यासादिव्याजेनापजिहीर्षद्भ्योरक्षितार्थमिदमस्मिन् व्यवहारउच्यते । सामान्यविषयस्य रक्षणस्य राज्ञः सर्वविषयत्वात् ॥ २७ ॥ वन्ध्यापुत्रास्विति । यथा बालधनस्य राज्ञो रक्षणंस्यादेवंसत्यपि भर्तरि वन्ध्यासु स्त्रीष्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणंस्यादत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् ॥२८॥ जीवंतीनामिति । भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादिव्याजेन येबान्धवास्तासांजीवन्तीनांधनंहरेयुः । वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धर्मप्रधानोराजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥ प्रनष्टस्वामिकमिति । अज्ञायमानस्वामिकंधनंराजाकस्यकिंप्रनष्टमित्येवंपटहादिनाख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयंस्थापयेत् । वर्षत्रयादर्वाक् स्वाम्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वंपुनर्नृपतिर्गृह्णीयात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एवंपरकीयस्य धर्मतोवर्षशतैरपि स्वापहारस्याभ्याम्यस्वात् प्रनष्टद्रव्यादिसोर्वाक् ॥ ३० ॥ ममेति । मत्संबन्ध्येतद्धनमितियोब्रूयात् स किंसारं किंसङ्ख्याकंकप्रनष्टमित्येवमादिविधानेन पर्यनुयोक्तव्यः । तत्तोवदिरूपसङ्ख्यादीन् सत्यान् ब्रवीति तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥ अवेदयानइति । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवंच वर्णशुक्लादिकं आकारंकण्टकत्वादिकं प्रमाणंच यथावदजानतः तत्तुल्यंदण्डमिति ॥ ३२ ॥ सङ्ख्यादिसंवादे पुनः आद-

प्रीतेति । यदेतत्प्रनष्टंराज्ञा प्राप्तंततः स्वामिगतसङ्ख्यादिसंवादानन्तरं रक्षणक्लेशापेक्षया षड्भागंदशमंद्वादशंवा साधूनामयंधर्मइत्येवंजानन् राजा गृह्णीयात् शिष्टंपुनः स्वामिने उत्सृजेत् ॥ ३३ ॥ **प्रनष्टाधिगतमिति** । यद्द्रव्यंकस्यचित्प्रनष्टंसद्राजपुरुषैर्लब्धंतद्रक्षयेत् । नियुक्तैरक्षितंकृत्वा राज्ञा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान् राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिकेवधइतिदर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्येसति हस्तिना घातयेत् ॥ ३४ ॥ **ममायमिति** । तत्संबन्धीदंनिधायमित्येवंनिधिं अन्येन वा तथ्ये सति तयोरूपसंङ्ख्यादिपूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्योब्रूयात्तस्य ततोनिधानाद्देशकालवर्णाद्यपेक्षया षड्भागंद्वादशमेव वा राजागृह्णीयात् शिष्टंतस्योत्सृजेत् ॥ ३५ ॥ **अनृतमिति** । आत्मपुनः सत्यंब्रुवन् स्वधनस्याष्टमंभागंदण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पंभागंविगणय्य सविषादंन गच्छति विनयंच गृह्णीयात्तंदण्ड्योगुणवदगुणापेक्षया विकल्पः ॥ ३६ ॥ **विद्वानिति** । शास्त्रवित्पुनर्ब्राह्मणः पित्रादिस्थापितंनिधिंदृष्ट्वा राज्ञोभागंन दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवंचममायमिति । अयमविद्वद्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च ॥ ३७ ॥ **यमिति** । यंपुनः चिरंतनस्वामिकंभूमिप्रक्षिप्तंनिधिंलभेत तस्मादर्धंब्राह्मणेभ्योदत्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥ **निधीनामिति** । चिरंतनानांनिधीनामस्वामिकानां अन्येनापि लब्धानांभूमिगतानांच सुवर्णानां अर्धहरोराजा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति ॥ ३९ ॥ **दातव्यमिति** । यच्चौरैर्हृतंलोकानांधनंतद्राज्ञा चौरेभ्यश्चाहृतंधनंतेभ्योदेयं । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य यावत्पापंतावत्प्राप्नोति ॥ ४० ॥ **जातिधर्मान्जानपदानिति** । जातिधर्मान् अध्ययनादीन् जानपदांश्चनियतदेशव्यवहारान् अविरुद्धान् एवंवणिक्कर्षणादिगतान् श्रेणीधर्मान् कुलधर्मांश्च प्रतिनियतकुलस्थितान् ज्ञात्वा यस्य यः स्वधर्मस्तंतथा तत्र स्थापयेत् । अतश्चतद्विरुद्धव्यवहारेषु वादिनंनिगृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ **यस्मात्स्वानीति** । जातिकुलदेशधर्माण्यनुतिष्ठन्तः सन्तोपि निष्कर्षलेशाविदूरेपि वर्तमानामनुष्याः स्वेस्वे कर्मण्यवस्थिताः परकर्माणिपरलोकस्य प्रियाभवन्ति ॥ ४२ ॥ एवंधनप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाभिधायाधुना प्रकृतमाह ॥ **नोपादयेत्स्वयंकार्यंराजानान्यस्यकस्यचिदिति** । यद्यपि पश्येत्कार्याणि कार्यिणामित्युक्तंभवति तथापि तदाक्षेपान्तरेण ऋणादानादिषु राजकर्तव्यसाहसाधिरक्षणवर्जितेषु राजा स्वयमुपजापेन व्यवहारान्नोत्पादयेत् । नापि राजाधिकृतः स्वयमुत्पादयेत् तथाप्रत्यर्थिनामपि तदा वेदितव्यंकार्यार्थंकेनापि प्रकारेण रागद्वेषादिना नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥ **यथेति** । यथा मृगस्यविद्धस्यसतोदृष्टिनष्टस्य पदंव्याधोरुधिरस्रावबिन्दुदर्शनेन नयति तथा राजानुमानप्रमाणेन धर्मस्य गतिंनयेत् । विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यच्चाशास्त्राविरुद्धमासेवितं तद्देशकुलजातीनामत्ररूपंकल्पयेत् । वादिवाद्याशयग्रहणाय यत्नातिशयंकुर्यात् इत्येवमर्थम् ॥ ४४ ॥ **सत्यमिति** । व्यवहारकर्मप्रवृत्तोराजा सत्यंदृष्टादृष्टसुखहेतुतया संपश्येत् । अर्थंच सारासारत्वेन आत्मानंच सदसत्कर्मनणादेशंच समनन्तरराजान्तरविहारं कालंच जीवितसंबन्धमतिक्रान्तबलंरूपंचेदंव्याधिजराभोज्यमायं लोभादिनास्खलनार्थंसंपश्येत् ॥ ४५ ॥ **सद्भिरिति** । एवंच विरुद्धंव्यवहारेषु वादिनंगृह्णीयादिह च सद्भिराचरितमित्युपादानादिदं सदाचारविषयं जातिजानपदाद्येतत् पुनः सदाचारव्यतिरिक्तधर्मविषयम् ॥ ४६ ॥ एवंसकलव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्त्वाऽधुना ऋणादानाद्यधिकृत्याह **अधमणार्थसिद्ध्यर्थमिति** । **दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितं** ॥ अधमर्णेन धनग्राहिणा गृहीतंतत्प्राप्त्यर्थंधनंस्वामिना राज्ञाज्ञापितः सन् वक्ष्य-

माणलेख्यादिनाप्रतिपादितंधनंधनस्वामिनोधमर्णंदापयेदित्युत्तरमपञ्चस्यैवायंसामान्यनिर्देशः ॥ ४७ ॥ **यैर्यैरिति** । उत्तमर्णोयैर्यैरुपायैः स्वधनंलभते तैस्तैरुपायैः अधमर्णंनिगृह्य तमर्थंदापयेत् ॥ ४८ ॥ केः पुनस्तैरित्यतआह **धर्मेणेति** । यदधमर्णस्य प्रयुक्तंधनंतद्धर्मेण प्रीत्या व्यवहारेण वक्ष्यमाणेन छलेनोपाधिपूर्वकंप्रतिद्रव्यग्रहणेनाचरितेनाभोजनादिना बलेन गृहावरोधादिनापञ्चममेनोत्तमर्णंसाधयेत् ॥ ४९ ॥ **स्वयंयइति** । उत्तमर्णोव्यवहारमन्तरेणैव धर्मादिभिरुपायैर्वा नरैः स्वंराजनिरपेक्षमधमर्णात् धनंसाधयेत् । सआत्मधनंसाधयन् मदनपेक्षंबन्धनादिकृतवानसीति एवंराजा नक्षेप्तव्यः ॥ ५० ॥ **अर्थेविवदमानंतुकरणेनविभावयेदिति** । नाहमस्मै धारयामीत्येवंधने विप्रतिपाद्यमानं अधमर्णंकरणेनालिख्यसाक्षिशपथात्मकेन प्रतिपादितमुत्तमर्णस्य धनंदापयेत् । दण्डलेशंचापह्नवे द्विगुणमपि वक्ष्यमाणाद्दशभागान्न्यूनमपि शक्त्यपेक्षया दापयेत् ॥ ५१ ॥ **अपह्नवइति** । **अभियोक्तादिशेद्देशंकरणंवासमुद्दिशेत्** ॥ अधमर्णस्यदेहीत्युत्तमर्णस्य धनमित्येवं सभायांप्राड्विवाकेनोक्तश्च नधारयामीत्येवमपलापे सत्याक्षेपकोधग्रहणदेशं तत्तस्य साक्ष्युपन्यासाद्यपह्नवत्वात्करणंशंसेत् ॥ ५२ ॥ **अदेशंयश्चदिशतिनिर्दिश्यापह्नवतिचेति** । **अपदिश्येति** । **असंभाष्येति** । **ब्रूहीति** । अभियोक्ता दिशेदित्युक्तंतत्र योऽर्थी तथाविधंदेशमपह्नवादिकंनिर्दिशति यत्र दानग्रहणे न संभाव्येते अधमर्णस्यतत्रातदानीतत्रावस्थानंसंभवतीति यश्चादेशादिकंनिर्दिश्य न तन्मया निर्दिष्टमित्येवंपश्चादपजानीते योवा पूर्वपश्चादुक्तानर्थान् परस्परविरुद्धान्नावगच्छति यश्चानेन मम हस्तात्सुवर्णंगृहीतमित्येवंनिर्देष्टव्यं निर्दिश्य एतत्पुत्रेण गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति योवा प्रतिज्ञाकालेोपन्यस्तमर्थं कस्मात्पुनस्तथाराम्यादौदानग्रहणंकृतमित्येवमादिरूपेण पूर्वपक्षविस्तारकाले प्राड्विवाकेन सम्यक् पृष्टःसन्नन्तर्धत्ते यश्च संभाषणानर्हे उपह्वरादौ देशे साक्षिभिः परस्परंभाषते यश्च साक्षिप्रश्नंक्रियमाणंनोगच्छति वा सभान्तःप्रतिवादिसंनिहिते हठादुत्क्रुत्य गच्छति यथाख्यिन्पूर्वपक्षे किंब्रूहीत्युक्तउत्तरंच नब्रूयात् योवा प्रतिज्ञातंसाक्षिभिर्न विभावयेत् पूर्ववासाक्षिगतंन जनीयात् स्वगतत्वयश्चाधरोत्तराणि त्यक्तत्वात्सतस्माद्यवहाराद्धीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ **साक्षिणइति** । साक्षिणोत्रमम विद्यन्ते इत्युक्ता ब्रूहि तानित्युक्तोयस्मान्नब्रूयात्तंपूर्वोक्तैरेभिः पराजयकारणैः धर्मनिर्णयप्रवृत्तः प्राड्विवाकोजितोयमिति कथयेत् ॥ ५७ ॥ **अभियोक्तेति** । योर्थी सद्यएव पूर्वपक्षंन ब्रूयात् तदा धर्मव्यतिक्रमतारतम्यापेक्षयावधार्हीदण्डनीयश्चस्यात् । आक्षिप्तःपुनःपक्षत्रयेयदि नब्रूयात्तदा धर्मविषये पराजितोऽन्याय्यप्रवृत्तत्वेनाधार्मिकत्वात् ॥ ५८ ॥ **यइति** यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणंधनमपजानीते यत्परिमाणंवा धनमर्थी मिथ्या कथयति अधर्मप्रवृत्तौ तत्पावपह्नुताम्मिथ्योक्ताच्च धनात् द्विगुणंदण्डार्थंदापनीयः । अधर्मज्ञावितिवचनादिदमत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तविषयम् । अभिनिवेशेत्वपह्नवे तद्द्विगुणमपि दशकंशतं वक्ष्यति ॥ ५९ ॥ **पृष्टइति** । प्रत्यर्थी धनार्थिनोत्तमर्णेन कृतराजपुरुषकर्षणादिपरिभावः प्राड्विवाकेन पृष्टोयदावधारयामीत्येवमपह्नवानोभवति तदा राजाधिकृतब्राह्मणसमक्षंयद्यत्यन्तन्यूनैस्ततः त्रिभिःसाक्षिभिः तत्रधनार्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥ **याइति** । यथाविधाः साक्षिणऋणादानादिव्यवहारेषु उत्तमर्णादिभिः कर्तव्याः तथाविधान्कथयिष्यमि यथा च तैःसत्यंकर्तव्यंतमपि प्रकारमभिधास्यामि ॥ ६१ ॥ **गृहिणइति** । गृहस्थाः पुत्रवन्तः तद्देशाभिजनाःक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयाअर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्याभवन्ति । तेपि गृहादिपरिभवभयात्तान्यथाब्रुवते । ननु ये कोपवत्वादानादनपेक्षेव्यवहारे वाग्दण्डपारुष्यादौ पुनः साक्षेपउक्तगृहस्थादिव्यतिरिक्ताअपि भवन्ति ॥ ६२ ॥ **आप्ताइति** । सर्ववर्णानांव्यवहारेष्वसंवादिनः

सर्वधर्मशास्त्रज्ञालोभरहिताः साक्षिणः कार्याः । एतद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् इत्यर्थः । सिद्धस्य तु शब्दाभिधानं दण्डार्थम् ॥ ६३ ॥ नेति । साक्षिणोभयलोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादिनान्यथाभिधानाशङ्कायांन कार्याः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिमित्रवैरकृतकौटसाक्षिव्याधिमूर्च्छितमहाव्याधिकादूषितान कार्याः ॥ ६४ ॥ नसाक्षीति । राजानन्तत्वाघवहारदृष्टत्वाच्च शास्त्रधर्मेण च प्रष्टुमशक्यत्वात् न साक्षी कार्यः । सूपकारनटादयश्च वेदसंन्यासिनोगृहस्थएते धर्मपरान कार्याः नटादयश्च प्रायेणार्थपराःस्वकर्मप्रस्ताश्च व्यग्राश्च ते न कार्याः । श्रोत्रियोब्रह्मचारितापसभिक्षवश्च लिङ्गस्थाः सङ्गवर्जितान कार्याः । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनानुष्ठानरहितस्य ब्राह्मणस्य न निषेधः ॥ ६५ ॥ नाध्यधीनइति । अध्यधीनोगर्भदासोत्यन्तपरत्वान्न कार्यः । न वक्तव्यसर्वकर्मदोषाद्गर्हणीयः यःकुत्सादितरतएव वचनादिदस्युर्भृतकसत्युपदासइतिकर्माणीति नैरुक्तात्सोपि पारतन्त्र्यान्न कार्यः । तस्करस्य तथाभिधास्यमानत्वात्प्रतिषिद्धकर्मकृदनास्वासात् न वृद्धोतिक्रान्तव्यवहारकत्वात् । नशिशुः अव्यवहारकत्वात् । एकोपि ननाशप्रवासाशङ्कया तस्यष्यवैरिति निषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्थायांद्वयोरभ्यनुज्ञानार्थंवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यात् ॥ ६६ ॥ नार्त्तइति । आर्त्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तोभूताद्याविष्टः क्षुधापिपासया चाक्रान्तः श्रान्तोध्वगमनादिखिन्नः कामाक्रान्तअत्यन्तक्रोधबुद्धिवैकल्यात् नकार्याश्चौराअधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणामिति । स्त्रीणांस्त्रियः साक्षिणोभवन्तीति अन्यागोचररहस्यप्रायः स्त्रीकार्यविषयमिदम् । तत्र पुंसःसाक्षित्वेकोयस्यान्नगोचरइति नित्याभिधानाशङ्का स्यात् । अन्यत्र ऋणादानादिव्यवहारे तासांपूर्वोक्ताएवसाक्षिणो भवन्तीत्येवंद्विजानामित्येवमादावपि द्रष्टव्यम् । द्विजानांब्राह्मणादीनांसमानजातिगुणाद्विजाः शूद्राणांसाधवः शूद्राः चाण्डालादीनांतज्जातीयाएव भवन्ति ॥ ६८ ॥ अनुभावीति । येन गृहाभ्यन्तरे रत्नादिचौरकृतोपद्रवे शरीरोपघाते चाततायादिभिः क्रियमाणे ऋणादानादिस्वस्थकार्यवशाच्चोक्तसाक्षिसंपादनाय शक्य यःकश्चिदुपलब्धवान् सवादिनांसाक्षी भवति ॥ ६९ ॥ स्त्रियेति । अन्तर्वेश्मादौ मनुष्याभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकराअपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ७० ॥ नन्वस्थिरबुद्धित्वादिकारणावगमे स्त्र्यादीनांसाक्ष्यंनिषिद्धमतोत्रापि कथंतद्वचनान्निश्चयइत्यतआह बालवृद्धातुराणामिति । बालवृद्धव्याधितानां अप्लुतमनसांच मत्तोन्मत्तादीनां अनृतंवदतां अस्थिरात्वाग्भवत्यतस्तान्साक्ष्ये अनुमानेन बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैरिति जानीयात् ॥ ७१ ॥ साहसेष्विति । वस्त्रपाटनाग्निदानादिसर्वेषु साहसेषु चौर्यस्त्रीसंग्रहणवाग्दण्डपारुष्येषु च मृहस्थपुत्रधनादिना साक्षिणोन परीक्षेत । बालार्थसंबन्धादीनांपुनरनुमानपरीक्षा न निषिध्यते । तथा सति नन्वनिश्चयभावः बालवृद्धातुराणांचेत्यादेश्चोक्तत्वात् ॥ ७२ ॥ यत्रार्थिप्रत्यर्थिनोसाक्षिणस्तत्र बहुत्वमिति । साक्षिणः सर्वेषु अधिगतानांपरस्परविरुद्धभावे सति बहुभिः यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन प्राड्विवाकोगृह्णीयात् । समेषु-तूभयोरुक्तवत्सु गुणवतःप्रमाणीकुर्यात् । गुणवतांविप्रतिपत्तावुभयत्रगुणवत्सुब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यात् ॥ ७३ ॥ समक्षदर्शनादिति । चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये च साक्षात् साक्ष्यंसिध्यति तत्र साक्षी सत्यमभिवदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते सत्यवचनधर्मोत्पादाद्दण्डाभावः ॥ ७४ ॥ साक्षीति । साक्षोदृष्टश्रुतविपरीतं ब्राह्मणसभायांविरुद्धंवदन्नधोमुखोनरकंव्रजति । परलोके धर्मान्तरजनकात् स्वर्गादेस्तत्पापप्रतिबन्धे सति प्रतिहीयते ॥ ७५ ॥ यत्रेति । त्वंमेसाक्षी स्याइत्येवंनिबद्धोपि यत्र किंचितऋणादानादि पश्येद्वाक्पारुष्यादि शृणुयात्तत्रापि पृष्टः सन् साक्षी नद्यर्थोपलब्धंकथयेत् ॥ ७६ ॥ एकोलुब्धस्त्वसाक्षीति । लोभ-

वानेकः साक्षी न भवत्येवंचालुब्धोत्यन्तगुणवान् कस्यांचिदवस्थायां एकोभवति। स्त्रियश्चस्थिरचापल्यात् बह्व्योऽपि अर्थशौचयुक्तापि साक्षिण्योन भवन्त्येवं ऋणादानादौ स्वस्थे व्यवहारे आत्ययिकेतूक्तं स्त्रियोऽप्यसंभवे कार्यमित्येवमन्यतोपि ये यैः अशुच्यादिभिर्दोषैः मामास्तेपि स्वस्थव्यवहारे साक्षिणोन भवेयुः ॥ ७७ ॥ स्वभावेनेति । असाक्षिणः स्वाभाविकंसत्यरूपंब्रूयुः तद्व्यवहारनिर्णयार्थंस्वाभाविकात् पुनः यदन्यकारणार्थंविरुद्धंब्रूयुस्तन्निष्प्रयोजनमतश्चनग्राह्यम् ॥ ७८ ॥ सभान्तरिति । सभामध्यंसाक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्यर्थिसमक्षंराजाधिकृतोब्राह्मणः प्रियंकुर्वन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥ यद्दिति। असम्यक् वस्तुह्यनयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्परस्परंवृत्तंजानीध्वे तत्सर्वंसत्येन कथय । तत् युष्माकमत्र साक्षाद्द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥ सत्यमिति । साक्ष्यकर्मणि सत्यंकथयन् सर्वोत्कृष्टान् ब्रह्मलोकादीन् इहलोके चाप्युत्कृष्टां ख्यातिंप्राप्नोति । यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥ साक्षीति । यस्मात्साक्ष्यकर्मणि साक्ष्यसत्यंकथयन् वरुणसम्बन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः परवशः सन् जन्मशतंबाध्यतेऽत्यर्थंतस्मात्साक्ष्ये सत्यमेववदेत् ॥ ८२ ॥ सत्येनेति । यस्मात् सत्येन अन्यस्मादपि पापकर्मणः साक्षी मुच्यते । धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति । तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यंवक्तव्यम् ॥ ८३ ॥ आत्मेति । यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रवृत्तस्यात्मनः चात्मवै साक्षी तथात्मैवात्मनः शरणं तस्मादेनस्वमात्मानंनराणांमध्यादुत्तरंसाक्षिणमसत्याभिधानेन मावज्ञासीः केन ममतेद्दृष्टमित्येवंबुद्धिंकृत्वा यतआत्मातवात्र सर्वसाक्ष्युत्तमः साक्षीविद्यते एकस्यैवात्मनः कर्मकर्तव्यापदेशोऽसत्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ८४ ॥ मन्यन्तेऽमीति । तांश्चदेवाःप्रपश्यन्तिस्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ अस्मान्न कश्चित्पश्यतीत्येवंपापवृत्ताबुध्यन्ते न पुनर्वक्ष्यमाणादेवाः पश्यन्ति स्वश्चान्तरात्मा पश्यति ॥ ८५ ॥ द्यौरिति । द्युलोके पृथिव्युदकचन्द्रादित्याग्निवायुरात्रिसंध्याधर्माणां इतिहासादिदृष्टा विग्रहवद्रूपसद्भावाएतेत्द्दयायतनश्चात्मा यमश्च सर्वशरीरिणामाचरितंजानन्ति ॥ ८६ ॥ देवब्राह्मणसान्निध्यइति । आलेख्यादिविन्यस्तोक्तदेवसन्निधाने ब्राह्मणानांसमक्षंसभ्यानांयत्नकरणेन सत्यरूपतामापन्नंसाक्ष्यंद्विजातीन् प्रयतानुत्तराभिमुखान् पूर्वाभिमुखान्वा प्रयतः सन् प्राड्विवाकः पूर्वाह्णकाले तु पृच्छेत् ॥ ८७ ॥ ब्रूहीति । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैः ॥ ब्रूहीत्येवंशब्दमुच्चार्य ब्राह्मणंपृच्छेत् । सत्यमित्येवमभिधाय क्षत्रियम् । गोबीजसुवर्णापहारेयत्पातकंतवानृतवदनेस्यात् इत्येवंवैश्यम् । शूद्रंवक्ष्यमाणैः पापप्रतिपादकैः शब्दैः पृच्छेत् ॥ ८८ ॥ ब्रह्मघ्नानांस्मृतालोकायेचस्त्रीबालघातिनामिति । ब्राह्मणस्त्रीबालघातिनांये नरकादिलोकाऋषिभि स्मृताः ये च मित्रापकारिणोये च कृतापकारिणः तेतव च मिथ्यावदतोभवेयुः ॥ ८९ ॥ जन्मप्रभृतीति । हे कल्याण बाल जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यंकृतंतत्सर्वंतवसंबन्धि शुनः फलंब्रूयात् यदि त्वमसत्यंकथयसि ॥ ९० ॥ एकइति । हे भद्र एकएवाहंभवान् शरीरमात्रात्मकएव । अहं इत्येवंरूपंरूपमात्मानंयस्त्वंबुध्यसे तन्मैवंमंस्थाः । यस्मादेषपुण्यपापानांद्रष्टा मुनिस्वरूपतोऽत्यन्तशुद्धरूपस्तवहृदयेनित्यमवस्थितः ॥ ९१ ॥ यमइति । सर्वभूतमयः सविता विवस्वत्पुत्रोयमाख्योदेवोऽयंलोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तव हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वाभावाद्विवादोनास्ति तदापापनिर्हरणार्थंमागङ्गांमाकुरुक्षेत्रंयासीः ॥ ९२ ॥ नग्नइति । अन्धःशत्रुगृहं गच्छेदिति । यः साक्ष्यमनृतंब्रूयात्सनग्नः कृतकेशमुण्डनः परिभावादन्धः क्षुत्पिपासार्तः खर्परेणयुक्तोभिक्षार्थंशत्रुगृहं गच्छेदिति साक्षिमात्रविषयत्वेनैतदुच्यते न शूद्रप्रश्नार्थंमध्यपुरुषानिर्देशादेते शपथाः ॥ ९३ ॥ अवागिति, योधर्मनिश्चयनिमित्तंपृष्टः सन् असत्यंप्रश्नंब्रूयात् सपापी अधोमुखोनिरान्ध्रे तमसि नरके पतेत ॥ ९४ ॥ अन्धइति

यः सभांप्रामः तस्त्वस्य विप्रलब्धमुखलेखभ्रान्त्याश्चदृष्टंभाषते सोन्धइव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति । सुखहेतोर्वर्तमानोदुःखमेवातिशयंतदुपार्जयति ॥ ९५ ॥ **यस्येति** । यस्य वदतः शुभाशुभंसत्यंवदति उतानृतमित्येवंसाशङ्केन भवत्यपि निश्चितमेवार्थंसत्यंवक्तीत्येवंनिर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषादन्यंप्रशस्यतरंपुरुषंदेवानमन्यन्तइत्यर्थः ॥ ९६ ॥ **यावन्तइति** । यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्ये अनृतंब्रुवन् यत्सङ्ख्याकान् मित्रादिबान्धवान् नरकेण योजयति तस्मिन् साक्ष्ये तत्सङ्ख्याकान् क्रमेणसङ्ख्ययामयोच्यमानान् शृणुत इत्यतश्च नरकपातनिमित्ताचरणस्तस्यापि नरकंभवतीत्युक्तं भवति तत्रचानृतवादिबान्धवाः स्वार्जितकर्मचरान् नरकमुपयान्ति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशचोद्यापत्तिर्यथाविषादिना कश्चित्किञ्चिद्व्यापादयति तत्र प्राक्जन्मार्जितकर्मवशतोऽसौ तथा म्रियते यथायमपितंनिमित्तभावमुपगच्छन् फले चात्रनिरालंबनार्थवादमात्रपर्यवसयितायुक्ता अप्रमादाभिधाइति ॥ ९७ ॥ **पञ्चेति** । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवानरकेणयोजयति दशगोविषये शतमश्वविषये सहस्रंपुरुषविषये ॥ ९८ ॥ **हन्तीति** । हिरण्यविषये अनृतंवदन् जातान् पित्रादीन् अनुजातांश्च पुत्रादीन् आत्मानृतत्वात् नरके योजयति । भूमिविषये चानृतंवदन् सर्वप्राणिजातंनरके योजयति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतंन वदेत् ॥ ९९ ॥ **अप्स्विति** । उदकविषये अनृते स्त्रीणांभोगेषु विषये अब्जेषु पद्मरागादिषु पाषाणमयेषु च सर्ववैडूर्यादिषु अनृते भूमिवद्दोषमाहुः सर्वंहन्तीति ॥ १०० ॥ **एतानिति** । एतान् सर्वाननृतभाषणे दोषान् ज्ञात्वा दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेतत् तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥ **गोरक्षकानिति** । गोरक्षकवाणिज्यसूपकारादिकारुकर्मदास्यप्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् साक्षिप्रश्ने शूद्रवत् पृच्छेत् ॥ १०२ ॥ **तद्वदन्निति** । तदेतत्साक्ष्यमन्यथा जानन्नपि मनुष्योधर्मेण दयया हेतुभूतयोपाधिरहितोव्यवहारेष्वन्यथा ब्रुवन् न स्वर्गात् लोकात् भ्रश्यति यस्मादेतन्निमित्तविशेषाणां अनृताभिधानं एतांदैवसंबन्धिनींवाचंमन्वादयोवदन्ति । अन्येतुप्राड्विवाकविषयमिदंव्याचक्षते प्राड्विवाको गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु सच्छूद्रप्रश्नंकुर्वन्नधर्महानिंप्राप्नोति ॥ १०३ ॥ कः पुनस्तदनृतंवक्तव्यमित्यतआह **शूद्रविट्क्षत्रविप्राणांयत्रचैवभवेद्वधइति** । यत्रतत्प्राणसंरक्षणेनेदंचात्यन्तधार्मिकप्रमादस्खलितपुरुषविषयंन त्वत्यन्ताधार्मिकविषयम् तथा च गौतमोनानृतवचने दोषोजीवनंचेत्तदधीनंनतुपापीयसोजीवनमित्यादितंच विषये प्रमाणान्तरेण राजा निर्णयंकुर्यात् न साक्षिभिः न प्रमाणान्तरान्न चैवानुमानादिनात्यन्तंसाक्षिपरीक्षांकुर्यात् । न जातु ब्राह्मणंहन्यादितिवचनात् कथंब्राह्मणस्य वधआपतेदित्याशङ्कनीयं कृतदण्डत्वाद्राज्ञः कथंसंभवाद्व्यवहारोन्यत्रापि चैवंविधे विषयेऽनृतस्येष्यमाणत्वात् वधस्यामङ्गलत्वात् शूद्रादिक्रमेण निर्देशः ॥ १०४ ॥ **वाग्दैवतैरिति** । वाग्वै सरस्वतीतिश्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरैक्याद्वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतींते साक्षिणोऽनृताभिधायिनस्तस्यासत्यस्ययत्पापंतस्य प्रकृष्टांसंसिद्धिंकुर्वाणायजेरन् । अत्रैके साक्षिणः अपिकपिञ्जलवच्चरुत्रयं आहुस्तदसदेवश्चेद्वर्षे बहवोब्राह्मणायजेरन् इति । इत्येतत्प्रायश्चित्तंकर्तृबहुत्वापेक्षया चरुभिरितिबहुवचनं व्रात्यस्तोमवदेषांसंपाद्य यागाश्चोत्पादिताः । अत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थं तत्रहि क्रियमाणे विट्क्षत्रियविषयानृताभिधाने वृद्धएततकर्तव्यंस्यात् ॥ १०५ ॥ **कूष्माण्डैरिति** । यद्देवादेवहेडनमित्येभिर्मन्त्रदेवताकैर्घृतमग्नौ परिस्तरणादिहोमविधिना जुहुयात् । उदुत्तमंवरुणदेवताकया ऋचा आपोहिष्ठेत्यनेनाब्देवताकेन जुहुयात् ॥ १०६ ॥ **त्रिपक्षानिति** । अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु पक्षत्रयंयावत् यदि साक्ष्यंन दद्यात्तदा तद्विवादा

(१) कृत=उप (गो० २, ५)

स्पदीभूतंसर्वंऋणमप्युत्तमर्णस्य दद्यात् । तस्माच्च ऋणात्सर्वस्माद्दशमंभागंराज्ञोदण्डंदद्यात् ॥ १०७ ॥ यस्येति । यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य समाहस्य मध्यान्निमित्तान्तरंविनापि व्याध्यग्निबन्धुदाहमरणानामन्यतममुत्पद्यते सदैवप्रतिपादितमिथ्याभावात्तद्दिशंदण्डंदाप्यः ऋणंच ॥ १०८ ॥ असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिके परस्परंविवदमानयोः वादिनोस्तत्त्वेन सत्यं अलभमानः प्राड्विवाकः शपथेन वक्ष्यमाणेन सत्यमुद्धरेत् ॥ १०९ ॥ महर्षिभिरिति । महर्षिभिरगस्त्यादिभिर्विशस्तैर्म्याद्दैवैश्चन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थंशपथाः कृताः । वसिष्ठोपि अनेन पुत्रशतंभक्षितमित्येवंविश्वामित्राकृष्टःपिजवनापत्ये सुदासे राजनि परिशुद्ध्यर्थंशपथंचकार । न वृथाशपथंचकार ॥ ११० ॥ नेति । स्वल्पेपि कार्ये विद्वान् मिथ्याशपथंन कुर्यात् । मिथ्याशपथं कुर्वन् इहलोकपरलोकयोरकीर्तिनरकावाप्य नश्यति ॥ १११ ॥ कामिनीष्विति । बहुभार्यस्यनान्यामहंकामये त्वंमेप्राणेश्वरीत्येवंविधिविषये न च त्वयान्यावोढव्या इत्येवंविधे गवार्थंघासापहारे वा संभवादुपायन्तरएवंशास्त्रितामिहोमार्थंचर्वपहारे ब्राह्मणरक्षायांच धनदानादिविषयायांमिथ्याशपथे पातकंन भवति ॥ ११२ ॥ सत्येनेति । ब्राह्मणंवादिनंसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियंच वाहनायुधंनिष्फलंस्यादित्येवम् । वैश्यंच गोबीजकाञ्चनादीनि ते निष्फलानि स्युः इत्येवम् । शूद्रंसर्वाणि ते पातकानिस्युरित्येवंशापयेत् ॥ ११३ ॥ कार्यगुरुत्वापेक्षयाच अग्निमिति । अग्निवर्णंसुवर्णपिण्डंशूद्रमश्वत्थपत्रावृतहस्तंयाज्ञवल्क्याद्युक्तयेतिकर्तव्यतया समपदानि भावयेत् । अप्सुवागृहीत्वान्तर्जलंविशेदित्येवमादितदेतद्युक्तयेतिकर्तव्यतयैव निमज्जयेदथवा पुत्राणांदाराणांच एतस्य शप्यइत्येवं पृथगेकैकस्य शिरांसिस्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥ यमिति । दीप्तोग्निर्यम दहति आपश्चनोप्लवयन्ति न च समनन्तरमेव निर्निमित्तांमुर्छावस्थांप्राप्नोति सशपथेषु वृद्धोविज्ञेयः ॥ ११५ ॥ अतःपुराकृतार्थवादमाह वत्सस्येति । यस्मात् पूर्वस्मिन् काले च समाप्ते ऋषे ब्राह्मणोसिशूद्रापुत्रइत्येवंवैमात्रेयेणकनीयसाभ्रात्राकृष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थं अग्निप्रविष्टस्य अग्निःसर्वस्य जगतः सदसत्कर्तव्येषु चारभूतः सत्येन हेतुभूतेन लोममात्रमपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिः अनृतमुक्तंस्यात् तत्तत्कार्यमप्यकृतमेव प्राड्विवाकोनिवर्तयेत् । यदपि कृतंदण्डपर्यन्तंतदपि पुनः परीक्षयेत् ॥ ११७ ॥ लोभादिति । लोभविपरीतज्ञानभयमैत्रीकामक्रोधादज्ञानमौर्ख्यैः बालभावात्साक्ष्यमसत्यमुच्यते इति दण्डवैचित्र्यार्थोऽयमुपन्यासः ॥ ११८ ॥ एषामिति । एषांलोभादीनामन्यतमस्मिन् निमित्ते सति योऽसत्यंसाक्ष्यंब्रूयात तस्य दण्डविशेषात्क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ११९ ॥ लोभादिति । लोभेनानृताभिधाने सति पणानांवक्ष्यमाणानांसहस्रंदण्ड्यः । मोहेन प्रथमसाहसंवक्ष्यमाणम् । भयेनवक्ष्यमाणसाहसौद्वौ । मैत्र्यात्प्रथमसाहसंचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥ कामादिति । कामेनानृतंवदन् प्रथमसाहसंदशगुणंदण्ड्यः । क्रोधेनोत्तमसाहसंवक्ष्यमाणंत्रिगुणम् । अज्ञानेन द्वे शते पणे संपूर्णे मौर्ख्येण शतमेव च ॥ १२१ ॥ एतानिति । शास्त्रव्यवस्थायाअपरिलोपार्थंव्यवस्थायाश्चोत्पत्तिवारणार्थं एतान् कूटसाक्षिविषये चिरंतनैर्विद्वद्भिः मोक्तान् दण्डान् मन्वादयः प्राहुः । एतच्च सकृद्धिकरणे ॥ १२२ ॥ कूटसाक्ष्यमिति । क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान् कृतकूटसाक्ष्यान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धर्मप्रधानोराजा राष्ट्रान्निर्वासयेत् । ब्राह्मणंपुनर्दण्डयित्वा नग्नीकुर्यात् ॥ १२३ ॥ दशेति । हैरण्यगर्भोमनुर्दशदण्डस्याश्रयानुक्तवान् ये क्षत्रियादिवर्णत्र-

(१) चर्व=दार्व (गो० २, ५)

यविषये भवन्ति । ब्राह्मणंपुनर्महत्यपि अपराधे अक्षतशरीरंदेशान्निर्वासयेत् ॥ १२४ ॥ **उपस्थमिति** । लिङ्गादेतानि दण्डस्थानानि ततस्तदङ्गापराधे अपराधभूयिष्ठापेक्षया ततदङ्गापराधताडनादिकर्तव्यम् । अल्पापराधे तु धनदण्डइति ॥ १२५ ॥ **अनुबन्धमिति** । पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरणमवलोक्य ग्रामारण्यादि चापराधस्थानंदिवाराच्यादिकंचापराधकालं सम्यगवेक्ष्य सारंचापराधकारिणोधनशरीरादि सामर्थ्यमपराधंच गुरुलघुभावेनालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात् इतीदमुक्तानुक्तदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥ **अधर्मदण्डनमिति** । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशसोजीवनख्यातेर्नाशमनृतस्य च परलोके समनन्तरनरकपातात्कर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परिहरेत् ॥ १२७ ॥ **अदण्ड्यानिति** । राजा दण्डानर्हान् दण्डयन् दण्डार्हाश्चोत्सृज्य महदयशः प्राप्नोति नरकंच गच्छति ॥ १२८ ॥ **वाग्दण्डमिति** । न साधु कृतवानसि नैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाग्भिर्भर्त्सनंकर्मभिरधर्मापराधे गुणवतः कुर्यादिति । यदि तु तथा नोपशाम्यति तदा धिग्जाल्म त्वामभिभवति स्तेयंभूयादित्येवमादितस्य कार्यंततोपि यदि तन्मार्गान्न निवर्तते तदा धनदण्डंतृतीयंतस्य कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते अतः परंवधताडनाङ्गच्छेदादिरूपं तस्य कुर्यात् ॥ १२९ ॥ **वधेनेति** । यदा पुनस्ताडनाङ्गच्छेदनादिनापि एतान्वशीकर्तुंन शक्नुयात् तदेष्वपराधिषु एतद्वाग्दण्डादि चतुष्टयमपि सर्वंकुर्यात् ॥ १३० ॥ **लोकसंव्यवहारार्थमिति** । ताम्ररूप्यसुवर्णानांपणादिसंज्ञाक्रयविक्रयलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यांविशेषेणाभिधास्याम्युपयोगार्थंदण्डादेः ॥ १३१ ॥ **जालान्तरगतइति** । **त्रसरेणवइति** । **सर्षपाइति** । **पलमिति** । **तइति** । **धरणानीति** । गवाक्षादिमविष्टाभिरादित्यरश्मिषु यद्रजोदृश्यते तत्त्रसरेणुः । तेष्टौ लिक्षैका प्रमाणेन विज्ञेया । तालिक्षास्तिस्रोराजसर्षपः । तेत्रयःगौरसर्षपः । तेषट् यवोमध्यमः नस्थूलोनापि सूक्ष्मः । त्रिभिर्यवैः कृष्णालम् । पञ्चभिः कृष्णलैः । माषः । षोडशमाषाः सुवर्णः । चत्वारः सुवर्णाः पलम् । दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयंतुलया धृतं रूप्यमाषकोबोद्धव्यः । षोडशरूप्यमयमाषकारूप्यंधरणंपुराणंवोच्यते । राजतोरूप्यसंबन्धीकर्षप्रमाणः ताम्रमयः कार्षापणः इतिविज्ञेयः दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानोबोद्धव्यः चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कप्रमाणेन विज्ञेयः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ **पणानामिति** । सार्धेद्वे शते पणानांप्रथमः साहसोमन्वादिभिः स्मृतः पञ्चपणशतानि मध्यमोविज्ञेयः सहस्रंत्वेवचोत्तमः ततः सहस्रएव ॥ १३८ ॥ **ऋणइति** । देयमयोत्तमर्णस्य ऋणमित्येवं अधमर्णेनसभायां उक्तेसत्यसौ अधमर्णः पणशतात्पञ्चपणाइत्येवंदण्डमर्हति । नकिञ्चिन् अस्मै धारयामि इत्येवमपह्नुतेसति दशकशतं दण्डमर्हति । एतन्मनुस्मृतंदण्डनम् ॥ १३९ ॥ **वसिष्ठविहितामिति** । वसिष्ठोक्तांवृद्धिंधर्मत्वात्धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीव्युत्पादयेत् । साकत्यतआह अशीतिभागमिति । शतेप्रयुक्तेमासादुगतात्तस्माच्छतादशीतिभागंवृध्यर्थंगृह्णीयात् ॥ १४० ॥ **द्विकमिति** । पणशताद्वा मासेन द्वौ पणौ पूर्वंवृध्या च जीवन् साधूनां अर्थधर्मः नाधर्मइतिमन्यमानोगृह्णीयात् यस्मात् द्विकंशतंगृह्णन् परस्वादानपापयुक्तोन भवति ॥ १४१ ॥ **द्विकमिति** । ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेण द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चशतंसममन्यूनाधिकंमासस्य संबन्धिवृद्धिंगृह्णीयात् ॥ १४२ ॥ **नत्विति** । भोजनार्थंबन्धे दत्ते धनप्रयोगाभवानन्तरीका याव़ृद्धिस्तामुत्तमर्णोन लभते । न च वृद्धिदत्तस्य बन्धस्य द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वं अव्यवस्थानादन्यत्रबन्धेतनत्वेनार्थमस्ति नापिविक्रयोपिद्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वंसमोक्षणादाधिर्भुज्यतएव अन्यथा धनाप्त्यभावात् ॥ १४३ ॥ **नभोक्तव्यइति** । माभुङ्क्ष्व इति स्वामिवचनमवगणयन् यद्बलाद्धनंभुञ्जीत तथा भुञ्जानोवृद्धि-

नामुयात् यदि भोगेन बन्धः क्षयं यातस्तदा अक्षतबन्धसंबन्धिमूल्येन बन्धस्वामिनं तोषयेदन्यथा बन्धचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥ **आधिरिति**। बन्धः प्रीतिभोग्यश्च पदार्थ एतौ द्वौ कालातिक्रमणं नार्हतोपि तु प्राप्ते काले स्वामिना प्रत्याहरणीयौ यस्मात्तस्मात्तौ दीर्घकालमन्यहस्तावस्थितौ आधित्वोपनिधित्वात् साक्ष्याद्यभावेन हारयितुं शक्याविति सुहृदुपदेशरूपतयैवेदं न कदाचिदपि ह्रियते आधिःसीमेत्यपहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४५ ॥ **संप्रीत्येति**। दोग्ध्री गौरुष्ट्रो वहंश्चाश्वएते प्रीत्या अन्योन्यं भुज्यमानान कदाचिदपि स्वामिनोपहार्यन्ते। अश्वादिदमनार्थं दमनस्य दीयते संप्रीत्या भुज्यमानानीति सामान्योपक्रमविशेषाभिधानम् ॥ १४६ ॥ **यत्किंचिदिति**। यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेवान्यैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं धनस्वामी तूष्णीं प्रतीक्षते किमेतन्मामैवं भुङ्क्ते इति न प्रतिबध्नाति नासौ तत्पुनर्न्यायेन स्वीकर्तुमर्हति ॥ १४७ ॥ **अजडइति**। निधानस्वामी यदि बुद्धिविकलो न भवति बालो वास्य च तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थितस्यान्येन तदीयं भुज्यते तद्धनं व्यवहारेण भग्नं स्वामिनस्तत्र विवादो न भवति। यतो भोक्तैव तद्धनमर्हति। व्यवहारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिन एव सर्वदा स्वमेवं चायं पूर्वशेषश्लोकः ॥ १४८ ॥ **आधिरिति**। बन्धः क्षेत्रग्रामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपः प्रीतिभोग्यं दास्यो राजश्रोत्रियधनादि उक्तेन दशवर्षभोग्येन स्वामिनो नापहारयितुं चास्य दशवर्षभोग्यद्रव्यापवादत्वाद्बन्धादीनां चाल्पकालभोग्यत्वेन नेहानन्तुप्रवेशाशङ्काऽस्थानं प्रीत्या भुज्यमानानीति पृथग्वचनम् ॥ १४९ ॥ **यइति**। योवृद्धिदत्तं धनं भोगेनाविनश्यद्रूपं स्वामिनाननुज्ञातो मूर्खो रहसि भुङ्क्ते बलभोगेन भोक्तव्यो बलादवधिरित्युक्तान्तेन तस्य शुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिस्त्यक्तव्या ॥ १५० ॥ **कुसीदवृद्धिरिति**। यावृध्यर्थप्रयुक्तधनसंबन्धिनी वृद्धिरति भूयस्यकाले गते सकृदधमर्णादानीता शनैः शनैः मासं प्रत्यब्दं वाऽसौ द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलद्विगुणैव भवति न ततोधिका लभ्यते धान्ये पुनर्वृद्धिप्रयुक्ते सदे वा वृक्षफले लवे वा ऊर्णमये वाहनीये च बलीवर्दादौ प्रयुक्ते भूयस्यपि कालगते सकृदधमर्णादाहृता सती मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामति ॥ १५१ ॥ **कृतानुसारादिति**। गृहीतृनृगतमर्थितां विशेषमुत्तमर्णेन विज्ञाय उक्तवृद्धिरधिका वृद्धिः कृता सती यतः शास्त्राद्यासाच नोसिध्यति। प्रतिषिद्धवृद्धिमार्गे किलैनं शिष्टाः प्राहुः। यदि परं शूद्रविषये यदुक्तं पञ्चकं शतं तदसावुत्तमर्णो द्विजातेरादातुमर्हति। शूद्रविट्क्षत्रियद्विजातेरप्यादातुमर्हति ॥ १५२ ॥ **नातिसंवत्सरीमिति**। यदि द्वयोर्वा त्रयाणां वर्षाणां रूपकान् न गृह्णाति ततो ददाति। या तु संवत्सरमतिक्रान्ता वृद्धिस्तां न गृह्णीयात्। अदृष्टां चानुपचितामसंहतो भूतामेकद्विपञ्चाहादिजातां न गृह्णीयात् ॥ चक्रवत् गन्त्र्यादियानप्रयोगे सति या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः। सा पूर्वोक्तवृद्धेरधिकापि स्यादित्येवं नानुज्ञाता सा चार्यस्याभिमता प्रथमनिर्देशान्न विनिहरेदित्येतत्संबन्धाभावाच्चक्रवृद्धिसमारूढइति च वक्ष्यमाणत्वादत एव चेह वृद्धेर्वृद्धिश्चेकवृद्धिरित्येवमादिका चक्रवृद्धिशब्देनोच्यते। अपि तु गन्त्र्याश्रिते वा कालिका प्रतिमासं तु कालिकेति स्मरणान्मासि ग्राह्या। कारिता स्वकृता परस्परापेक्षया वणिक्प्रभृतीनां स्याद्न्येषां पुनः कृतानुसारादधिकेत्युक्तम्। कायिका कायकर्मसङ्ख्यावाच्या स्यात् ॥ १५३ ॥ **ऋणमिति**। योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात् आनीतं स्यादिति क्रियां कर्तुमिच्छेत् आनीतां वृद्धिं दत्वा करणं लेख्यादि पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥ **अदर्शयित्वेति**। दौर्गत्याद्वृद्धिहिरण्यमप्यदत्वा तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ तदारोपयेत्। यत्परिमाणं किंवृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्दातुमर्हति अवशिष्टं करणमारोपयेत् ॥ १५५ ॥ **चक्रवृद्धिमिति**। भाटकपूर्वकं गन्त्र्यादिसनेन गन्त्र्यादिवृद्धिमाश्रित्य उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितस्य गतदे-

(१) धनं=बन्धं (गो० २,५)

शकालविशेषस्तौ देशकालौ देयादेयापरिपूरयंस्तद्दन्त्रीवहनलाभं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥ **समुद्रयानकुशलाइति** । वार्यब्ध्वयानकुशलाअस्मिन् देशे कालेऽस्मिन्नर्थे हिरण्यादिकउद्यमाने अयंलाभइत्येवमादिवेदिनोवणिक्प्रभृतयो-यांवृद्धिंतथाविधविषयेनिरूपयन्ति सा तत्र निश्चयार्थेविज्ञेया ॥ १५७ ॥ **यइति** । **अदर्शयन्मतंतस्ययतेत-स्वधनादृणं** ॥ प्रतिभूः दानकाले मया अयंदर्शनीयइत्येवंधनंप्रयोगकालेऽन्यदा च योयस्याधमर्णस्योत्तमर्णप्रतिभू-त्वेन तिष्ठेत् । सतमधमर्णंतस्मिन् काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनादृणदानंयतेत ॥ १५८ ॥ **प्रातिभाव्यमिति** । प्रतिभुवा यद्देयंवृथादानंपारितोषिकादि यत्पित्रा देयत्वेनाङ्गीकृतं द्यूतसमाह्वयाभ्यांयज्जितं पित्रा सुरापानादि यच्छु-ल्किनः सुरामूल्यं दण्डशेषंशुल्कशेषंच यत्पितृसंबन्धिपितरिमृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥ **दर्शनप्राति-भाव्यइति** । योयंप्रातिभाव्यं नपुत्रोदातुमर्हतीतिपूर्वोक्तविधिः सदर्शनप्रतिभूकर्मणिपितृकृते विज्ञेयोदानार्थे-पुनर्यः प्रतिभूः स्थितः तस्मिन्मृते रिक्थभाजोपिदापयेत् किमुतपुत्रान् ॥ १६० ॥ **अदातरीति** । तद्ग्रहणपूर्वकत्वेऽयंप्रतिभूःस्थितइत्येवंविज्ञातप्रातिभाव्यकरणे पुनर्दर्शनत्वप्रत्ययप्रतिभुवि प्रेते सत्यनन्तरंधनप्र-योक्ता केन हेतुना प्रतिभूपुत्राद्धनंप्राप्तुमिच्छेत्किंतस्य प्राप्तिहेतुर्विद्यते उतनेतियतोसौ दानप्रतिभूपुत्रोन भ-वत्यतोप्राप्त्याशङ्का विद्यते । यतस्तु धनग्रहणेपूर्वकंतत्पितादर्शनप्रतिभूर्वास्थितोस्ति तत्पुत्रात्प्राप्त्याशङ्का ॥ १६१ ॥ एवंसंदेहमुपन्यस्येदमाह **निरादिष्टधनइति** । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदि निसृष्टधनोभवति । अत्रप्रतिभूरिदंते विश्वासार्थंधनमित्येवं प्राप्तधनश्च यावत्यसौ प्रतिभूः स्थितः तावत्प्रमाणंतस्यहस्ते दत्तंतदास्वधनादेव त-द्धनंनिरादिष्टपुत्रः प्रकृतं उत्तमर्णायदद्यादिति शास्त्रमर्यादा ॥ १६२ ॥ **मत्तोन्मत्तार्त्तान्यधीनैरिति** । क्षी-बोन्मत्तव्याध्याद्युपहतचित्तगर्भदासबालातिवृद्धैः असंबद्धेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यातिरेकेण योव्यवहारऋणदानादिकृ-तः नसिध्यति ॥ १६३ ॥ **भाषानसत्याभवतीति** । इदंमया तवानुष्ठेयमित्यादिकापरिभाषालेख्या-द्युपनिबन्धेन यद्यपि स्थिरीकृता भवति तथापि यद्यनादिपारंपर्यायातालोकशास्त्रव्यवहारवर्तिनोधर्माद्बहि-र्भाव्यते । तद्विरुद्धा निरूप्यते तदा सत्या न भवति न तदीयार्थानुष्ठेयम् ॥ १६४ ॥ **योगा-धमनविक्रीतमिति** । उपाधिना ये बन्धविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न ग्रहणादि तान् राजा विनि-वर्तयेत् **कृतानकृतान्कुर्यात्** । तथान्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्मार्थंकरणंजानीयान्नवस्तुतोनिक्षेपादिकृतं तत्सर्वं **विनिवर्तयेत्** ॥ १६५ ॥ **ग्रहीतेति** । अविभक्तोविभक्तोवा भ्रात्रादिसाधारणकुटुंबव्ययार्थेविभक्तभ्रातृकुटुंबव्ययार्थेच-ऋणंगृहीत्वा **कुटुंबव्ययकृत्** मृतोबाधितोवा तदा तदृणं अविभक्तैर्विभक्तैर्वा ऋक्थिभिः स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥ **कुटुं-बार्थइति** । कुटुंबार्थेधनीनोपि व्यवहारंसमाचरन् स्वदेशे विदेशे वा गतंसन्तं आगच्छन्तंप्रतीक्षयेत् ॥ १६७ ॥ **बलादिति** । बलादत्तंकुत्सितकन्यादि बलाद्भुक्तंक्षेत्रादि बलाच्च लेखितंपत्रादीत्येवमादीन् सर्वान् बलकृतानर्थान्निवर्तनीयान्मनु-राह ॥ १६८ ॥ **त्रयइति** । साक्षिणः प्रतिभुवोधर्मद्रष्टारो त्रयः क्लिश्यन्ते क्लेशमनुभवन्त्येते । न हठा-द्वेते साक्ष्यादिकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानःपरार्थदानफलोत्पादनोद्यमेधनार्पणविक्रयव्य-वहारेण **उपकुर्वाणाधनोपचयंप्राप्नुवन्ति** । तस्मान्नैवहठादनाग्रहणक्रयव्यवहारकरणेषु दात्रधमर्णकव्यवहारे प्रवर्तनीयाः ॥ १६९ ॥ **अनादेयमिति** । क्षीणकोशोऽपि राजा अग्राह्यंन गृह्णीयात् । समृद्धोपि स्वल्पमपि-ग्राह्यमर्थंन **परित्यजेत्** ॥ १७० ॥ **अनादेयस्येति** । अग्राह्यग्रहणात् ग्राह्यपरित्यागाच्चाशक्तानसद्दण्डे योजयति-

शक्तानांपुनः प्रकृतमप्युपेक्षतेभीरुतयेत्येवंपौरैर्दौर्बल्यंराज्ञः प्रकाश्यते सचादेयादाने अलधर्मोत्पादप्रकृतिकोपाभ्या- मादेयवर्जनेन च क्षीणकोशतया राज्यविनाशादिहलोकपरलोकयोर्विनश्यति ॥ १७१ ॥ **स्वादानादिति** । **बलवान्स्व्याप्यतेराजासप्रेत्येहचवर्धते** ॥ न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसमानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च संबन्धादुर्बलानांच- बलवद्भ्योरक्षणाद्बलवानिति राजा लोके कथ्यते । अतश्चासाविहलोकयोर्वर्धते ॥ १७२ ॥ यतः **तस्मादिति** । तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रियआत्मनश्च प्रियाप्रिये परित्यज्य यमसंबन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाम्यत्वेन वर्तते ॥ १७३ ॥ **यइति** । यः पुनर्नृपोलोभादिव्यामूढतया अधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तमधर्मपरकृतिन्वा त् क्षिप्रमेव शत्रवश्चासादयन्ति ॥ १७४ ॥ **कामक्रोधाविति** । यश्च द्वेषपरित्यागेन योराजा धर्मेण कार्याणि निवारयति तं नद्यइव समुद्रंप्रजाः संभजन्ते तन्मनाश्च भवन्ति ॥१७५॥ **यइति** । **सराज्ञर्णचतुर्भागंदण्डार्थंतस्यतद्धनं** ॥ योधम- र्णोराजवल्लभाभिमानी सामादिना साधयन्तमुत्तमर्णमनृपे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्भागंदण्डार्थंतस्य तद्धनंदापनीयः ॥ १७६ ॥ **कर्मणेति** । समहीनजातिश्चाधमर्णोधनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि च नसंशुध्येदुत्तमर्णेन समनि- वृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशं आत्मानं कुर्यात् । उत्कृष्टजातिः पुनर्नकर्मकारयितव्योपि तुशनैः तद्धनंयथासंभवंदद्यात् ॥१७७॥ **अनेनेति** । परस्परंविवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्य- यनिर्णीतानि कार्याण्यर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥ **कुलजइति** । महाजने आचा- रवर्तिनि धर्मज्ञे सत्यवादिनि बहुसुहृत्सुजनके धनवति ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपंन्नीदये- दिति सुहृदुपदेशोयंदृष्टार्थः ॥१७९॥**यइति** । योमनुष्योयेन प्रकारेण समुद्रंवा ससाक्षिकमसाक्षिकंवा यदर्थंसुवर्णादिकंयस्य हस्ते निक्षिपेत्सोर्थस्तेन निक्षेप्त्रा तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः यस्माद्येनैव प्रकारेण समर्पणंतेनैव ग्रहणंन्याय्यम् । एवंअन्य- थाकरणे दण्ड्यः ॥ १८०॥ **योनिक्षेपमिति** । **सइति** । **तेषामिति** । **साक्ष्यभावइति** । देहि मे निक्षिप्तंहिरण्यादि इ- त्येवंयः प्रार्थ्यमानः साक्ष्यैभावान्निक्षेप्तुर्न ददाति तस्य निक्षेप्त्रार्थित्वेन प्राड्विवाकेन तस्मिन्निक्षेप्तर्यसंनिहिते कश्चित चारपुरुषैः सुचिरप्रायैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रवव्याजाभिधायिभिः हिरण्यंतत्त्वेन यथा तस्य शङ्का नोत्प- द्यते तथा निक्षेपयित्वा ततोसौ कालान्तरे प्राड्विवाकेन पूर्वनिक्षेप्तुरसंनिधौ तेन तच्चारनिक्षेप्तृहिरण्यंतैरेव पुरुषैर्देह्यस्माकंनिक्षेपहिरण्यं इत्येवंयाचितव्यः । सच निक्षेपधारी यथान्यस्तसमुद्रममुद्रंवा यथाकृतंच कटसू- त्राद्याकारेण यदितथैव प्रतिपाद्यते समस्तैर्गृहीततदिति तदा यत्पूर्वैर्निक्षेप्तृभिः प्राड्विवाकवेदिभिः अस्यहस्ते अस्माकंविद्यतइत्याक्षिप्यते तैत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयम् । यदि पुनरस्तेषांचारपुरुषाणां तन्निक्षिप्तंहिरण्यंयथान्यस्तंन दद्या- त्तदा द्वावपि निक्षेपौज्ञापकचारसंबन्धिनाववष्टभ्यदापनीयः स्यादित्येवरूपोधर्मनिश्चयः । इत्येवमेतत्श्लोकचतु- ष्टयम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ **निक्षेपोपनिधीइति** । **नश्येतांविनिपातेवाविनिपातेत्व- नाशितौ** ॥ निक्षेपप्रीतिभोग्यौनिक्षेप्तृत्रुपनिधात्रोःजीवतोस्तद्धनेनाह पुत्रभ्रात्रादौ नकदाचिद्देयौ । यतस्तस्य पुत्रादेर्विनाशे तौ निक्षेपोपनिधीह्यर्थस्वामिनियाचमाने किंवक्तव्यं पुत्रादेः पुनरविनाशे कदाचिदविनाशौ स्याताम् ॥१८५॥ **स्वयमिति** ।

---

(१) कृति=प्रकृति (गो० २,५) (२) छादयेत=स्थापयेत् (गो०२,५) (३) साक्ष्य=साक्ष्याय (गो० २,५)

(४) तत्तत्रांकिंचिद्विज्ञेयं=तत्रनकिंचिद्दियतेइतिविज्ञेयं (गो० २,५) (५) पौ=प्ता (गो० २,५)

निक्षेप्तुः मृतस्य योऽज्ञातंनिक्षिप्तंस्वयमेव तद्धनार्हे पुत्रादौ दद्यान्नराज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्बन्धुभिः न नियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥ अथास्यतस्योपरिकिञ्चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा **अच्छलेनेति** । **विचार्यतस्यवादेयंसाम्नैवपरितोषयन्** ॥ तद्वस्तुधनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वेणावक्रगतिदिव्यादिदानेननिश्चिनुयात् तस्यवानिक्षेपधारिणः- शीलमवेक्ष्यधार्मिकोऽयमितिज्ञात्वासामादिप्रयोगेणैव प्रतिनिश्चिनुयात् तद्दण्डादिनादिव्यैर्वा ॥ १८७ ॥ **निक्षेपे- ष्विति** । सर्वेषु निक्षेपेषु प्रत्यायनेसाक्ष्यभावइत्यादिविधिः स्यात् मुद्रिते पुनः प्रत्यर्थिते निक्षेपधारी न किञ्चिद्दो- षजातंप्राप्नुयाद्यदि तस्मादधः श्रवणप्रतिमुद्रादिना न किञ्चिदपहरेत् ॥ १८८ ॥ **चौरैरिति** । चौरैर्मुषितं उदकेन- देशान्तरंप्रापितं अग्निनाचदग्धं निक्षेपधारीनद्यात् । यदितत्त्वतोनिक्षेपातकिञ्चिन्नापहरति ॥ १८९ ॥ **निक्षेपस्येति** । निक्षेपस्यापहर्तारं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वैरुपायैः सामादिभिर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिः राजानिश्चिनुयात् । अनिक्षेमारममिति ब्रुवन् नियोक्तुरपि इति ज्ञापयति ॥ १९० ॥ **निक्षेपमिति** । योनिक्षेपंनत्यजति यश्चानिक्षिप्यै- वार्थयते तौ द्वौ महत्यपराधेकृतापराधे चौरवदुत्तमसाहसादिकंदण्ड्यौ । स्वल्पे वा तस्यनिक्षेपस्य समंदण्ड्यौ ॥ १९१ ॥ **निक्षेपस्येति** । निक्षेपापहारिणंतत्समंदण्डयेदिति पूर्वसिद्धस्य पुनर्वचनंप्रथमापराधेमहत्यपि पुनश्चौरव- दित्येवमर्थं । ये तु ब्राह्मणस्याङ्गविच्छेदादि चौरदण्डनिवृत्त्यर्थं इदंपुनर्वचनं इत्यादिष्टंतदसत् नजातुब्राह्मणंहन्या- दित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तथा प्रीतिभोग्यद्रव्यापहारिणं अविशेषेण जातिमात्रविशेषेण तत्सर्वमेव दापयेत् ॥ १९२ ॥ **उपधाभिस्तुयत्किंचिदिति** । योनरःपरद्रव्यंहरेत्ससहायःकरचरणच्छेदादिभिःनानाप्रकारैः वधोपायैः शकलंकृ- त्वा राजमार्गादौराज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥ **निक्षेपइति** । यज्जातीयंद्रव्यंद्रव्यपरिमाणंच अथसाक्षिसमक्षंनि- क्षिप्तंद्रव्यंतत्परिमाणमेव साक्षिप्रत्ययेन बोद्धव्यंन प्रमाणान्तरेण तत्र परीक्षा कार्या । तत्रचनिक्षेप्तावितथं- ब्रुवन् विष्णूक्तंदण्डमर्हति ॥ १९४ ॥ **मिथइति** । रहसि येन निक्षेपोर्पितोनिक्षेपितः । निक्षेपधारिणा- पि रहस्येव गृहीतः सनिक्षेपोरहस्येव प्रत्यर्पणीयः । नप्रत्यर्थेन साक्ष्याद्यपेक्षं यस्माद्येन प्रकारेण दा- नंतेनैव प्रत्यर्पणं इतीव निक्षेपधारिनियमार्थंप्रदातव्यइति योयथा निक्षिपद्वस्तु इतीदंनिक्षेप्तृनियमार्थंगृहीत- व्यश्रवणाधिक्ये सति यदस्य श्लोकप्रतिविधिविषयत्वंव्याख्यातं सामान्यविशेषं तावत् व्याख्यानं वा केषां- चित्तच्छिष्टैः परीक्ष्यम् ॥ १९५ ॥ **निक्षिप्तस्येति** । निक्षेपधारणमपीडयन् निक्षिप्तस्य द्रव्यस्य प्री- त्या च सांप्रतिकोपभोगार्थं अर्पितस्य अनेन प्रकारेण निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥ **विक्रीणी- तइति** । योऽस्वामी स्वामिनाननुज्ञातः परकीयंद्रव्यंविक्रीणीते तमचौरंमात्मानंश्रुतचौरंप्राड्विवाकः साक्षिकर्म- न कारयेदिति साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण तस्यापकारित्वप्रतिपादनंक्रियान्तरेष्वप्ययोग्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ १९७ ॥ **अवहार्यइति** । एषचपरस्वविक्रयी यदिस्वामिना पुत्रादिरूपत्वेनाऽनुगतोभवति षट्पणशतानि दण्डार्थमान- यितव्यः । यदि पुनः स्वामिनोनानुमतोभवति अविद्यमानापसरश्च यदि स्वामिसंबन्धपुत्रादेः सकाशात् कार्यादिना तद्द्रव्यंतस्य न संश्रितंभवति तदा चौरसंबन्धिपापंप्राप्नोति । पापापदेशे च पापसहचरितदण्डातिदेशः ॥ १९८ ॥ **अस्वा- मिनेति** । अस्वामिना अदत्तंविक्रीतंवा तदकृतमेव बोद्धव्यमित्येवंविधाव्यवहारमर्यादा ॥ १९९ ॥ **संभोगइति** । यस्मिन्वस्तुनि भोगोदृश्यते आगमः पुनः क्रियादि न क्वचिदस्ति तत्रागमः कारणं न संभोगोऽतश्च शुद्धा- गमस्य दशवर्षभोगेनापि कार्यसिद्धिः ॥ २०० ॥ **विक्रयादिति** । आपणभूमौ [यत्] प्रयच्छेततद्य- वहर्तृपुरुषसमक्षंबोद्धव्यम् । किञ्चिन्मौल्येन गृह्णीयात्सयस्मात्प्रकाशोचितः मूल्यकुलसंनिभ्यापणस्थानानुष्ठितेनन्याय-

क्रमेण विशुद्धंतदीयंधनंमूल्यमानाधिकंहस्तान्न लभते ॥ २०१ ॥ अथमूलमनाहार्यंप्रकाशक्रयशोधितमिति। यदि तेन किञ्चिद्देशान्तरंगत्वा क्रीतद्रव्यमूल्यमाहर्तुमशक्यं तदा पूर्वश्लोकन्यायेन प्रकाशक्रयशोधितंकृत्वा क्रेतादण्डतएव राज्ञा द्रष्टव्यः। स्वामी च तद्द्रव्यंयदस्वामिना विक्रीतंतत् क्रेतृहस्ताल्लभते ॥२०२॥ नेति। मसावद्यमिति। कुङ्कुमादिद्रव्यं-कुसुंभादिना व्याजबुध्या मिश्रीकृतंन विक्रेतव्यम्। नचामकटान्तःक्लेशादिदोषोपेतं यत्तुलादिनापि व्यवस्थितं न च रागादिनास्थगितरूपं एवंचात्रात्वामितिक्रयदण्डवत्स्यात् ॥ २०३ ॥ अन्यामिति । शुल्कदेयांकन्यांशुल्कवृध्ये-च्छाकाले निरवद्यांदर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वेअपि कन्ये तेन एकेनैव शुल्कदानेन हरेत्। इतिवि-क्रयसाधर्म्येणास्येहाभिधानम ॥ २०४॥ नेति। उन्मत्तायाः कन्यायास्तथाकुष्टत्वत्या या चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्मयादिवि-वाहादावपि दानात् पूर्वमुन्मत्तादोन् दोषान्वराय कन्यांदत्वा ख्यापयन् दण्डं अर्हति। दण्डंचदोषवतीमिति वक्ष्यते ॥२०५॥ संभूयचसमुत्थानमाह ऋत्विगिति। प्रधानऋत्विक् होमादिश्रौतकरणेन कृतकरणोज्योतिष्टोमादौ यदि व्याधिना स्वंकर्म परित्यजेत् तदा तस्य तदनुयाचितमित्रावरुणादिभिः तस्य कृतकर्मानुसारेण दक्षिणादातव्याः ॥ २०६ ॥ दक्षिणास्विति। दक्षिणासुच माध्यंदिने सवने दक्षिणानयन्तीत्येवमादिदक्षिणाकाले दत्तासु दैवात्स्वसाध्यंकर्म परित्यजन् कृत्स्नमेव दक्षिणाकर्मशेषंचान्येनासौ प्रकृतऋत्विक् कारयेत् ॥ २०७ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि आधानाग्नौ अङ्गं-मङ्गंप्रति यादक्षिणाश्च उदिताः स्युः यथारब्धमध्वर्युमित्यादौ प्रधानदक्षिणाश्च गावोदेयाः आदिनाकियत् उद्देशेनश्रूयन्ते सएवश्रुतत्वात्स्वीकुर्यात्। अथ पर्षद्वारिकावत्प्रतिग्रहमात्राव्यापारात्सर्वएव उदितः इतिसंदेहे उपन्यासः॥२०८॥ अत्रश्रुत-त्वात्तादर्थ्यपक्षमाश्रित्य निर्णयमाह रथमिति। अध्वर्योरथोदेयत्वेन श्रुतोवसतामेव स्वीकुर्यात्तथाधाने ब्रह्मा अश्वोदेयइति तस्य श्रुतेः आददीत होताप्यश्वमात्मसात्कुर्यात उद्गातापि सोमक्रये यच्छकटंतद्गृह्णीयात् ॥२०९॥ अधुना प्रधानदक्षिणावि-धिमाह सर्वेषामिति। तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते । तत्र सर्वेषामृत्विजांमध्यांशेमुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारस्ते अर्धहराअष्टाचत्वारिंशद्गोभाजएवंतदर्धादिसङ्ख्याभिधानंवक्ष्यमाणंसमञ्जसंभवति । कात्यायनश्चद्वादशद्वादशाद्येभ्यः इत्याह । तस्याअष्टाचत्वारिंशतोऽर्धेन चतुर्विंशत्याश्च परेद्वितीयस्थानामतिप्रस्थातृमैत्रावरुणब्रह्माछंसिप्रस्तोतारोऽर्ध-वन्तः कात्यायनश्च षट्षट् द्वितीयेभ्यइत्याह। तृतीयस्थानिनोच्छावाकानशद्वअग्नीन् प्रतिहर्तारोष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशषोड-शगोभाजः । कात्यायनश्चत्स्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यइत्याह पादिनश्चतुर्थव्यवस्थाः पादसुब्रह्मण्याग्रावस्तुनेतारेअष्टाचत्वारिं-शश्चतुर्थीशद्वादशगोभाजःकात्यायनश्च तिस्रस्तिस्रइतरेभ्यइत्यतआह ॥ २१० ॥ संभूयेति । एकीभूय गृहनिर्वर्त-नादीनि स्वकार्याणि स्थपतिवर्धकिसूत्रधारादिभिः मनुष्यैः संपादयद्भिरनेकयुक्तविधानाश्रयेण विज्ञानव्यापाराद्यपे-क्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥ धर्मार्थमिति । येनयामाद्यर्थभिक्षमाणाय कस्मैचिद्धनंदत्तंप्रतिज्ञातंच स्यात्पश्चात्तद्धनमसौयागार्थंयदिनयुञ्जीततदास्यप्रतिश्रुतंनदेयंदत्तंवापत्याहरणीयम ॥ २१२ ॥ यदीति । यदितत्प्रति-श्रुतंधनमसौप्रतिग्रहीताहंकारात्लोभाद्वामार्गेस्वकृतंवा दातुंन त्यजेत् तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुध्यर्थंराज्ञा दण्ड-नीयोभवेत् । हठादपि दण्डितस्य दण्डेन पापनिर्हरणंभवतीत्यस्मान्निष्कृतिवचनादवसीयते॥ २१३ ॥ दत्तस्येति। एतदस्य प्रतिपादनंधर्मादनपेतंतत्त्वं तदुक्तमतोनन्तरं अन्यतरमपि प्रतिपादनंकथयिष्यामि ॥ २१४ ॥ भृतइति । योभृतः परक्रीतोऽप्याध्याद्यपीडितोयथानिरूपितंकर्म अहंकारान्न कुर्यात् सकुर्वाणक्रियोक्तस्वरूपे सुव-र्णादिकृष्णलानष्टौ दण्ड्योभृतिश्चास्य कर्मभागादपि न देया ॥ २१५ ॥ आर्त्तइति । यदा पुनः पीडादिना वा कर्म न करोति तदा स्वस्थः सन् पूर्वयादृक निरूपितंतादृक कुर्यात् तांच वृत्तिसकलामपि कालाल्लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमिति ॥ २१७ ॥ **एवंधर्मइति** । एषा व्यवस्था वेतनदानाख्यस्य कर्मणोनिःशेषतउक्ता । अनन्तरंसंविद्व्यतिक्रमकारिणांदण्डादिव्यवस्थांवक्ष्यामि ॥ २१८ ॥ **यइति** । ग्राम्याणांदेशवासिनांवणिगादीनांमध्याद्यो-नरइदमस्माभिः कर्तव्यंपरिहार्यंचेत्येवंसंकेतंदृष्ट्वा विरुद्धेन रूपेण कृत्वा विचलेत्तंराष्ट्रात् राजा निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥ **निगृह्येति** । यएवंसंविद्व्यतिक्रमेत् चतुःसुवर्णकार्षिकानिष्कानुक्तरूपान्तु सार्धशतंसुवर्णानांनिष्कानाहुरिति शास्त्रान्तरोक्तान राजतंच शतमानं उक्तम् ॥ २२० ॥ **एवंदण्डविधिमिति** । धर्मप्रधानोराजा ग्रामेषु ब्राह्मणादिषु व्यतिक्रमिणं एतद्दण्डविधानमनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥ **क्रीत्वेति** । विक्रीय किंचिद्द्रव्यमचिरस्थभावंस्थिरार्थंविक्रीय वा यस्य लोभात्पश्चात्तापोभवति न साधुमया कृतमिति दशाहमध्ये प्रत्यर्थं यद्विक्रीतंतद्गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥ **परेणेति** । दशाहोत्तरकालं क्रीतंचदापयेत् ॥ २२३ ॥ **यस्त्विति** ॥ २२४ ॥ **अकन्येति** । नेयंकन्याक्षतयोनिरियं इत्येवंयोमनुष्योद्वेषेण कन्यायाः कुर्यात् सतस्यास्तंदोषमविभावयन् पणशतंदण्डंप्राप्नुयात् उक्तस्याप्यतिक्रमकारित्वाद्दण्डः ॥ २२५ ॥ यस्मात् **पाणिग्रहणिकाइति** । अर्यमणंनुदेवंकन्या अग्निमयक्षतेत्येवमादयोवैवाहिकामनुष्याणांमन्त्राः ॥२२६॥ **पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतमिति** । वैवाहिकामन्त्राः निश्चितंभार्यात्वेनिमित्तंतैः प्रयुक्तैर्भार्या भवति तेषांपुनर्मन्त्राणांसखासप्तपदीभवेतिमन्त्रेण कन्यायासप्तमे पदे दत्तेसति शास्त्रज्ञैःसमाप्तिर्बोद्धव्यैव च सप्तमात्पदादर्वागकन्यात्त्वपरिज्ञानेनुशये सति त्यजेन्नोर्ध्वंकानीनसहोढगुढोत्पन्नानांशास्त्रेवोढुःपुत्रदर्शनात् ॥२२७॥ **यस्मिन्निति** । नकेवलक्रयविक्रयः एवंयावद्यस्मिन्संविद्देदनादावपि कार्ये कृते यस्य लोकेपश्चात्तापः स्यात् तंपुत्रदानादिकविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥ **पशुष्विति** । पशुविवाददोषैरुत्पन्नैः स्वामिनांतत्पालानांच विवादमशेषंकृत्वा तात्त्विकव्यवस्थांवक्ष्यति ॥ २२९ ॥ **दिवेति** । पालकन्यस्तानां पशूनांदिवादोषउत्पन्ने पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थिनांस्वामिनोदोषो यदि पुनारात्रावपि पालहस्तगताभवन्तितत्र दोषउच्यते । तदा पालएव गर्हतांप्राप्नुयात् अयोगक्षेमे **योगक्षेमशब्दप्रकाशवत** ॥ २३० ॥ **गोपइति** । योगोपालाख्योभृत्यः क्षीरभृतोन भक्तादिभृतः सस्वाम्यनुज्ञया दशभ्योगोभ्यएकांश्रेष्ठामात्मभृत्यर्थंदुहीत । सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेवचैकक्षीरादानेनदशगाःपालयेत् ॥ २३१ ॥ **नष्टमिति** । पालसंबन्धिरक्षणाद्यःसाक्षात्पुरुषव्यापारेणशून्यंसन्तंनष्टंदृष्टिगोचरातीतं कृमिभिः भक्षितंश्वभादिमृतंपालएव स्वामिनोदद्यात् ॥ २३२ ॥ **विघुष्येति** । चौरैः पुनः पटहाद्याघुष्य हृतं पालोदातुंनार्हति यदि तस्मिन्नेव देशे हरणंकालानन्तरमेवात्मीयस्य स्वामिनः कथयते ॥ २३३ ॥ **कर्णौचर्मचलोमांश्चेति** । **पशुस्वामिषुदद्यात्तुमृतेष्वङ्कांश्चदर्शयेत्** ॥ स्वयंमृतेषु पशुषु कर्णचर्मलोमबस्त्याख्यमूत्राधाराद्विशेषस्नायुगोरोचनाउपकारकत्वात् स्वामिनेदद्यात् । चिन्हानि वदताकर्णत्वगादीनि प्रत्यभिज्ञानंदर्शयेत् ॥ २३४ ॥ **अजाविकेत्विति** । अजैडके शृगालादिभिः आक्रान्ते भवति तदापालेनागच्छति यानभिभूय वृकोहन्यात् सपालस्यदोषः स्यात् । **बहुत्वाद्वृकाक्षेपासंभवे सत्यजाविग्रहणम्** ॥२३५॥**तासामिति** । यदि तासां अजाविकानांपालेनैवश्वानुगतश्चावरुद्धगमनानांसंहतीभूय वने चरन्तीनांमध्यात्कांश्चित्कुतश्चित् गर्तादेरुत्पत्य सृगालादिहन्यात् न तत्र पालोदोषभाक् ॥२३६॥ **धनुःशतमिति** । चतुर्हस्तंधनुःशम्यायष्टिः तस्याःपातः शम्याप्रक्षेपः ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्री-

(१) पुत्रदानादि=पुत्रदासादि (गो० ५)

श्वायष्टिप्रक्षेपान्यावत्सस्यवापनपरिहारःपशुप्रचारार्थंकार्योनगरसमीपे पुनरयंत्रिगुणः कार्यः ॥ २३८ ॥ तत्रेति । तस्मिन्व्यवहारस्थानेयदि केनचिद्ग्राम्यमुप्येत आदत्तवृतिकेचेयदि पशवोभक्षयेयुः तदा तत्र पशुपालमंराजा दण्डंन कुर्यात् ॥ २३८ ॥ वृतिमिति । तस्मिन् परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिकण्टकादिमयींप्राकाराकृतींतथाविधामूर्जितां कुर्यात् वामपरपार्श्वतः यथा उष्ट्रोनावलोकयेत् । तस्यांच यावत्किंचिच्छिद्रंश्वशूकरमुखप्रवेशक्षममपि तत्सर्वस्य गयेयुः ॥ २३९ ॥ पथीति । यदि पुनर्मार्गसमीपवर्तिनि ग्रामसमीपे गते अकृतवृतौ सपालः पशुपालमक्षिप्तोन रक्षति तदा पणशतंदण्ड्यः । पशोर्दण्डासंभवात्पालएवदण्ड्योविपालंपुनर्भक्षणे प्रवृत्तंक्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥ क्षेत्रेष्विति । सर्वत्रत्वसितर्त्तेयमिति । पथिग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुर्भक्षयन् सपादंपणदण्डं अर्ह- तिअर्थात्पालएव सर्वास्मिश्च क्षेत्रे स्वामिनः पशुभक्षितंफलंपालेन पशुस्वामिना वा यथापराधंदातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥ अनिर्दशाहामिति । गांप्रसूतां अनिर्दशाहांतथा प्रहणदत्तछागवृषभादिप्रतिमासंबन्धिपशून्यवान् रक्षा- युक्तान् शून्यान्वा सस्य भक्षणेऽदण्डार्हान्मनुराह । न पालस्य दण्डोस्वामिनइत्यर्थः । परिपालकोपेक्षानांदेवप्रकृ- तीनांपरिपालाय पशुसंबन्धिशङ्कृते अतोविपालदेवपशुस्सस्यभक्षकस्यदण्डइतिनचोदनीयः ॥ २४२ ॥ क्षेत्रिकस्येति । क्षेत्रस्वामिनः आत्मपशुसस्यभक्षणकालवपनसस्यापहारादौ अपराधे यावतोराजभागस्य तेन हानिःकृता ततोदशगुणो- दण्डः स्यात् । भृत्यानांपुनःक्षेत्रस्वाम्यविदितएवंकुर्वतांदशगुणादर्धदण्डःस्यात् । तदनुज्ञानात्तु तस्यैव दशगुणोदण्डइति क्षेत्रापराधेपीदमुक्तम् ॥ २४३ ॥ एतदिति । पशुभिः सस्यभक्षणेन स्वामिनांपालानांचापराधे देवपश्वा- दिसस्यभक्षणेधर्मप्रधानोराजा एतत् पूर्वोक्तंकर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥ सीमामिति । द्वयोर्ग्राममर्यादा- विषयायांविप्रतिपत्तौ उत्पन्नायांज्येष्ठेमासिग्रीष्मेतापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमांनिश्चिनुयात् सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानांभ्रान्ति दृष्टोमानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४५ ॥ सीमावृक्षानिति । सीमालिङ्गभूतान्यग्रोधादीन् वृक्षविशेषान् क्षीरिणश्च वृक्षान् उदुंबरादीन् चिरस्थान् का- रयेत् ॥ २४६ ॥ गुल्मानिति । अप्रकाण्डाःस्मृताइतिकाण्डाभिधानात् गुल्मान् वृक्षान् विविधान् वेणूंश्च वेणुकीचकवेण्वादीन्नानाप्रकारान् शम्याख्यान् मल्लिकादिविविधानुमानभूभागान्शरान्कुब्जकसंबन्धिनोगुल्माअचिरो- पभोगस्त्वेन पृथक् विनिष्टत्वात् ॥ २४७ ॥ तडागानीति । तडागकूपपुष्करिण्युदकप्रणीतदेवगृहाणिसीमायांग्रामद्व- यसंधिस्थानेषूदकाभ्यर्थित्वेन जनसंसर्गे सति साक्षिसंभावनार्थे कर्तव्यानि ॥ २४८ ॥ उपच्छन्नानीति । सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानांभ्रान्तिदृष्ट्वा ऽदृष्टानिगुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानिकारयेत् ॥ २४९ ॥ अश्मनइति । यानीति । पाषाणास्थिगोवालतुषभस्मखर्परिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गारदषत्कणिकासिकताअन्यान्यप्ये- वंविधानि खदिरसारिकाकालाञ्जनादीन् तानि ग्रामसंधिषु प्रच्छन्नानि स्थापयेत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः शून्ययोरशून्ययोर्वा एतैरुक्तैश्चिन्हैर्नृपः सीमांनिश्चिनुयात् । अशून्यत्वे पुनरपि पूर्वभुक्तया च शून्यत्वे आधिःसीमैत्युक्तत्वादुदकप्रवाहे चान्यकारणकेन ग्रामयोर्यत्संनिवेशकालवृत्तेन शून्यतावसतेः ॥ २५२ ॥ यदीति । लिङ्गदर्शनेपि ईषदुभयत्र यदि सीमांप्रति संशयएव भवेत् तदा साक्षिप्रत्ययः सीमाविवादनिर्णयः स्यात् ॥ २५३ ॥ ग्रामेयककुलानामिति । ग्रामजनसमूहानांग्रामेण नियुक्तयो- श्च विवादिनोः प्रत्यक्षसीमाचिन्हानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥ तेपृष्टास्तुयथाब्रूयुःसमस्ताःसी- मनिश्चितमिति । ते साक्षिणः पृष्टाः सन्तोयेन प्रकारेण समस्तानद्वैधंसीमाविषयंनिश्चितंब्रूयुः तेन प्रकारेण

स्मरणार्थपत्रके सीमांलेख्य तांश्च सर्वानेव साक्षिणोनामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥ शिरोभिरिति । ते साक्षिणः कृतमाल्यरक्तवाससोमूर्धनि मृल्लोष्टंगृहीत्वा यदस्माकंसुकृतंतन्निष्फलंस्यादित्येवमादिभिः सुकृतैः शापिताः समस्तांसीमांसत्यादनपेतांकृत्वा निश्चिनुयुः ॥ २५६ ॥ यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन रूपेण निश्चयन्तः सत्याभिधाननियमाः सर्वे पवित्राभवन्ति । असत्यंपुनर्निश्चयन्तः प्रत्येकंपणशतद्वयंदण्डंदाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥ साक्ष्यभावेतुचत्वारोग्राम्याःसीमान्तवासिनइति । तद्ग्रामद्वयस्य विवादीभूतस्य साक्षिणोभावे चतसृषु दिक्षु सीमान्तवासिनः चत्वारोग्राम्याः साक्षिधर्मेण राजसमक्षंसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥ सामन्तानामभावेतुमौलानांसीमसाक्षिणां ॥ इतरानपियुञ्जीतपुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥ ग्रामसन्निवेशकालादारभ्य तद्ग्रामाभिजनानांसीमान्तवासिनांसीमासाक्षिणामभावे इतरानपि वक्ष्यमाणान् वनमध्यवहारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५९ ॥ व्याधानिति । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनोगोपालान् तडागादिखननवृत्तीन् वृक्षादिमूलोत्पाटकान्सर्पग्राहिणो शिलोंछजीविनोऽन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थंवनव्यवहारिणःपृच्छेदेतैर्हिकार्यार्थंग्राममध्यंतेसकृद्वनंव्रजन्ति ॥ २६० ॥ तइति । ते व्याधादयः पृष्टाः सन्तः सीमायाः संधियथादिशंयेन प्रकारेण ज्ञापकंब्रूयुः ततेन रूपेण पक्षपातपरिहारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादांस्थापयेत् ॥२६१॥ क्षेत्रकूपतडागानामिति । सामन्ताइति । सीमानिमित्तंविवदमानानांमनुष्याणांयदि सीमान्तेवासिनःमिथ्याब्रूयुः तदा राज्ञा ते सर्वे प्रत्येकंमध्यमसाहसंदण्ड्याः । एवंच सामन्तरूपाणांद्वे शते दमः पूर्वोक्तोविज्ञेयः ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ गृहमिति । गृहतडागोद्यानानामन्यतमंमारणबन्धनभयकथनपूर्वकंहरन् पञ्चशतपणानि दण्डनीयः स्यादत्रभान्त्या तु हरतेर्द्विशतोदण्डः ॥ २६४ ॥ सीमायामिति । सीमायांलिङ्गसाक्ष्याद्यभावात्परिच्छेत्तुमशक्यायांराजाधर्मज्ञोऽपक्षपातेन ग्रामद्वयस्य मध्यवर्तिनींभूमियेषामेव ग्रामीणानांतयाभूम्याउपकारोभवति तेषामेवेति मर्यादा ॥ २६५ ॥ एषइति । एषोऽनन्तरोक्तोधर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयोनिःशेषेणोक्तः । अनन्तरंपरुषभाषणविषयनिर्णयंप्रकर्षेण वक्ष्यामि दण्डपारुष्यतोवाक्पारुष्यस्य प्रायेणासहत्वं । प्रथमंवाक्पारुष्यविचारोनुक्रमण्यांपुनः पारुष्ये दण्डः वाचिकइतिवृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् ॥ २६६ ॥ शतमिति । वादेष्वितिवक्ष्यमाणत्वान्मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जंपुरुषंब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतंक्षत्रियो वैश्योध्यर्धशतंद्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिव्हाकर्तनाद्यमर्हति ॥ २६७॥ पञ्चाशदिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रयोः उक्ताद्यपेक्षाम्पञ्चाशत्पञ्चविंशतिचार्धद्वादशपणान यथाक्रमंब्राह्मणोदण्ड्यः ॥ २६८ ॥ समवर्णइति । द्विजातीनांसमजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमेसति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः अवचनीयेषुवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु शतं ब्राह्मणमाक्रुश्येत्यादियदुक्तंतदेव दण्डंद्विगुणंदण्डाद्भवति ॥ २६९ ॥ एकजातिरिति । शूद्रोद्विजातीन् घातकार्याभियोगिन्यावाचा आक्रुश्य जिव्हाछेदंमाप्नुयात् यदासौपादाख्यनिकृष्टइति ॥ २७० ॥ नामजातिग्रहमिति । एषांद्विजातीनामाक्रोशबुध्या नामोच्चार्य जात्युच्चारणंच शूद्रस्य कृतवतः आयसकीलोग्निना दीप्यमानोदशाङ्गुलप्रमाणआस्येप्रक्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥ धर्मोपदेशमिति । छद्मना कुतश्चिद्धर्मलेशंबुध्वाअयंते स्वधर्मइत्येवमहङ्कारेण ब्राह्मणानांशूद्रस्योपदिशतः आस्ये कर्णयोश्च ज्वलत्तैलंराजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥ श्रुतिमिति । नत्वयैतच्छ्रुतं न भवानेतद्देशाभिजातोनतवेयंजातिः नतवोपनयनादि शरीरसंस्कारकंकर्म कृतं इत्येवमनृतमेवामर्षात्समानजातिंब्रुवन् द्विशतंदण्डंदाप्यः स्यान्न शूद्रः प्रकृतोद्विजातीनांब्रुवन्दण्डलाघवात् ॥ २७३ ॥

काणमिति । काणंपादविकलंवा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकंकाणादिशब्देन सत्येनापि ब्रुवन् यदि सर्वनिकृष्टंकार्षापणंदण्डंदाप्यः ॥ २७४ ॥ **मातरमिति** । क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशस्तावुदाहृताविति त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरूणांमहापातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददच्छतंदण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेनवात्रमातृभार्यादीनांदण्डस्य विषमसीमाकरणंपरिहरणीयम् ॥ २७५ ॥ **ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामिति** । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरेतरंपतनीयाक्रोशे कृते सति तयोःशास्त्राभिजनदेशजात्यादिनाऽयंदण्डः कर्तव्यः । क्षत्रियाक्रोशेसति ब्राह्मणे प्रथमसाहसः कर्तव्यः । ब्राह्मणाक्रोशेनिपुणः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥ **विट्शूद्रयोरिति** । वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिंप्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यमसाहसात्मकंजिव्हाछेदवर्जंयथावद्दण्डस्य करणम् । एवंच ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे । एवंशूद्रस्य जिव्हाछेदनमवतिष्ठते ॥ २७७ ॥ **एषइति** । एषोऽनन्तरोवाक्संबंधिनःपारुष्यस्य दण्डप्रकारोयः प्रागुक्तोस्मादनन्तरहस्तकाष्ठशस्त्रादिसंबन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोस्ताडनहिंसनादेर्दण्डनिर्णयंवक्ष्यामि ॥ २७८ ॥ **येनेति** । अन्त्यजः शूद्रोयेन केनचिद्धस्तपादादिना वा न साक्षाद्दण्डादिव्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरेत्तत्तदेवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवंमनुसंबन्धी उपदेशोमनुग्रहणमादरार्थमस्यैवोत्तरप्रश्नः ॥ २७९ ॥ **पाणिमुद्यम्येति** । हस्तंदण्डंवावगूर्य हस्तच्छेदनयोग्योभवति । पादेन क्रोधेन प्रहरन् पादच्छेदनार्हो भवति ॥ २८० ॥ **सहासनमिति** । ब्राह्मणेनसहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्रउपविशन् कट्यांकृततमायःस्थिरचिन्होदेशान्निर्वासनीयः । स्फिजाख्यंवाश्रोण्यधोकर्तनंकुर्यात् ॥ २८१ ॥ **अवनिष्ठीवनादिति** । निष्ठीवनेन श्लेष्मणांमर्षणेनश्लेष्माणंत्यजन् शूद्रस्य द्वावप्योष्ठौछेदयेदेवंमूत्रेणावमानयतोलिङ्गमधमाङ्गध्वनिनावमानयतः पायुंछेदयेत ॥ २८२ ॥ **केशेष्विति** । केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणानांचान्यतमस्माद्ब्राह्मणंशूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतोहस्तावविलंबमानोराजा छेदयेत् ॥ २८३ ॥ **त्वग्भेदकइति** । चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिः नतुशूद्रोब्राह्मणस्यदण्डलाघवात्पणशतंदण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादी शतमेव दण्ड्योमांसभेदकृत् षट् निष्कान दण्ड्यो ऽस्थिभेदीदेशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥ **वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथेइति** । छायादानात्मकेननिकृष्टउपभोगःवनस्पतिवृक्षाणांसर्वेषांयेन येन प्रकारेण उपभोगः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानमायतोत्कृष्टः तदपेक्षयाछेदनेदण्डःकार्यः । छायामात्रोपभोगिनि तदादौ स्वल्पोदण्डः पुष्पोपभोगिनिमल्लिकादौ मध्यमः फलोपभोगिन्याम्रादावुत्कृष्टः ॥ २८५ ॥ **मनुष्याणामिति** । मनुष्याणांपशूनांचपीडोत्पादनार्थप्रहारे दत्ते सति यथा यथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्मभेदनादिना भवति तथा तथा त्वग्भेदकरोशतंदण्डइत्येवमादितोधिकमपि दण्डंकुर्यात् ॥ २८६ ॥ **अङ्गावपीडनानांव्रणशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययंदाप्यःशतदण्डमथापिवा** ॥ अङ्गेनोदरबाह्वादीनांयेन वस्त्रादिबन्धनादिना पीडनानि कृतानि तथा प्राणस्य वायोर्येन निरोधादिना पीडनानि कृतानि रुधिरस्यापियेन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्याकर्षणेन बहिःस्रवणवर्जितमपि पीडनंकृतं सशरीरस्य प्राग्रूपापत्त्युत्पादकमौषधादिव्ययंतस्य राज्ञा दापनीयः । आत्मीयश्च दण्डमयासौ समुत्थानव्ययंन गृह्णाति तदा तद्व्ययंदण्डंचोभयमपि दण्डार्थंराज्ञा दापनीयः ॥ २८८ ॥ **द्रव्याणीति** । चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणमतिरिक्तानि कटकाष्ठादादीनि द्रव्याणि यस्य संबन्धीनि योहठात्प्रमादाद्वा नाशयेत्सतस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेद्राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानंदण्डंदद्यात् ॥२८९॥ **चर्मचार्मिकभाण्डेष्विति** । चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु च परकीयेषु च नास्ति तेषु तन्मूल्यात्प-

शुगुणोदण्डोराज्ञोदेयस्तुच्युत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या ॥ २८९ ॥ यानस्येति । यानस्यगन्त्र्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेर्यानस्वामिनः यत्संबन्धियानेतेषांछिन्ननासात्वादीनि वक्ष्यमाणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डंचातिक्रम्य वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि कृतयोर्यानस्वाम्यादीनांसारथ्ये इत्येवंसारथ्यादिसंबन्धिवाग्दाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेः दण्डोन भवतीति मन्वादयआहुस्तन्न निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डःक्रियते ॥ २९० ॥ छिन्ननास्यइति । छेदनइति । छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दभग्ने युगमाख्यकाष्ठे गन्त्र्यादौ भूमिविषमादिनातिरश्चीनंवागतप्रतीचीनंवा तथा यानस्य गन्त्र्यादेरवक्षमप्रविश्यकीलकादितस्य भङ्गे यन्त्राणांच चर्मबन्धानांछेदने योक्त्राख्यपशुग्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदनेऽपसरापसरेत्येवंसारथ्यादिसंबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेर्दण्डोन भवति इति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ यत्रापवर्ततेयुग्यमिति । यत्र पुनः सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा व्रजति तत्रहिंसायामकुशलसारथिकरणाद्यानस्वामी द्विशतंदण्डंदाप्यः । सारथेश्च मनुष्यमारणे सत्यपि अविलंब त्वंक्षिप्रमित्येवसारथिर्वक्ष्यमाणोभवति । एवंच द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहणस्य विवक्षितत्वमाहुस्तदसदप्रमादाभिधायित्वादस्य ॥ २९३ ॥ प्राजकइति । यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव मनुष्यमारणे इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हतिदण्डं न स्वामी द्विशतं अकुशले न सारथौ स्वाम्यतिरिक्ताअन्येपि यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे शतंशतंदण्ड्याः । सारथिस्तुमनुष्यमारणइत्यादिस्थितएव ॥ २९४॥ सइति। स प्राजकः सम्मुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बलीवर्दादिभिः संरुद्धयानोरथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्यगपसर्पिणा अकुशलत्वात्प्राणिनोरथप्रमापयेत्तत्र दण्डोमन्वादिभिर्विचारितः ॥ २९५ ॥ मनुष्यमारणइति । प्राजकस्याकौशलेन मनुष्यमारणे सत्यपि विलंबत्वमेव चौरवत्तस्य उत्तमसाहसोन तु वधादिचौरदण्डः । प्राणभृत्सु महत्त्वर्धदर्शनाच्महत्सु च प्राणिषु प्रभावतोगवादिषु प्रमाणतःस्यात् [मारितेषु] उत्तमस्य साहसपञ्चशतानि दण्डोभवेत् ॥ २९६ ॥ क्षुद्रकाणामिति । अजाविकानांवक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानांवत्सकिशोरादीनांपशूनांहिंसायांद्विशतोदण्डः कार्यः । पुनर्मृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायांपञ्चाशत्पणोदण्डोभवेत् ॥ २९७ ॥ गर्दभाजाविकानामिति । खरच्छागाविविषयवधे रूप्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यादुत्तरोत्तरमपचितंदण्डाभिधानदर्शनादहैरण्यंमाषग्रहणंपूर्वदण्डानूनत्वान्नापिताभ्रिकस्यकरणमत्यन्तलघुत्वोदवंश्वशूकरमारणेपि रूप्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥ भार्याशिष्यश्चदासश्चपुत्रोभ्राताचसोदरइति । भार्यादयः कृतापराधारज्ज्वा वेणुत्वचा वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डोपराधार्थः । साधने दण्ड्याः स्युः॥२९९॥ पृष्ठतइति । ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनियाः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि उत्कप्रकारव्यतिरेकेणताडयित्वादण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डंप्रामुयात् ॥ ३०० ॥ एषइति । अनन्तरोक्तोवाग्दण्डः पारुष्यस्य निर्णयोनिःशेषेणोक्तः । अतऊर्ध्वंचौरदण्डस्य व्यवस्थायाविधानंवक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥ परममिति । चौरनियमे प्रकृष्टमभियोगंराजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजानिरुपद्रवतया च देशोजनधनबाहुल्येन वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥ अभयस्येति । चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयंददाति ससदा सर्वस्य पूज्योभवति । यस्मात्सत्रेक्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यंतस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशये

---

(१) [मारितेषु] = अहिमहिषु (गो१, ५)

(२) दण्ड्याःस्युः=नियमार्थआरंभः (गो०५)

नसंपद्यते । अन्यत् किलसत्रंनियतकालंभवतीदंसदैवभवतिच अदक्षिणंच अन्यत्सत्रं इदंपुनरभयंदक्षिणा यस्य तद- भयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥ सर्वतइति । सर्वतोभृतिप्रदानव्यतिरिक्तात् श्रोत्रियादीनांसाधूनांसकाशाद्धर्मषड्भागोराज्ञःप्रजारक्ष- णाद्भवति अरक्षितश्चाधर्मादपि लोके चार्यमाणात् षड्भागोऽस्यभवति तस्माद्यत्नतःस्तेननिग्रहेणप्रजासरक्षणंकुर्यात् । नचवृत्तिपरक्रीतत्वाद्राज्ञोधर्मप्राप्तिरयुक्तावृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापिशास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥ यदधीतइति । यःकश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादियत्फलं तस्यफलस्यराज्ञासम्यक्प्रजापालनात् षड्भागःप्राप्यते ॥ ३०५ ॥ रक्षन्धर्मेणेति । भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् वध्यानस्तेनादीनयथाशास्त्रंघातयन् लक्षदक्षिणानांयज्ञानांसंबन्धिफलंप्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धिफलंकथमल्पप्रयासात्कर्मणःप्राप्यते तथास- तिकोनामप्रयासेषु वर्ततइतिचोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वेच विशेषसंभवात् । एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥३०६॥ योरक्षन्निति । भूतिभोगंचेति । योराजाप्रजासंरक्षणमकुर्वन्धान्यादेःषड्भागादिकंकरं गुल्मदास्यादिकंस्थलपथादि- जीविभ्योगतागतिभ्योभूतेर्भोगंफलंफलकुसुमाद्युपायेनशुल्कंदण्डं व्यवहारादौगृह्णाति सआयुःक्षयेणसत्यमेवनरकंयाति ॥ ३०७ ॥ अरक्षितारमिति । योराजानरक्षति अन्यच्चधान्यादिषड्भागंबलिरूपंगृह्णाति तंसकललोकसंबन्धिसर्वपापत्वी- करणंमन्वादयआहुः ॥ ३०८ ॥ अनपेक्षितमर्यादमिति । अतिक्रान्तशास्त्राचारमर्यादं परलोकाभावबु- द्धिमसद्दंडादिधनच्छेदनं करबल्यादेर्भक्षितारंचराजानंनरकगामिनंजानीयात् ॥ ३०९ ॥ अधार्मिकमिति । अधार्मिकंचौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमनप्रकारैः प्रयत्नेननियच्छेत् । बन्धनागारस्थापननिगडादिबन्धनकरचर- णकर्तनादि नानाप्रकारैर्हिंसनैरिति ॥ ३१० ॥ निग्रहेणेति । यस्मात्पापकर्मणोनिग्रहेण साध्वाचाराणांचानुग्रहेण राजानोद्विजातयइव महायज्ञादिभिः सर्वकालंपवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकंनिगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥ क्षन्तव्यमिति । बालवृद्धातुराणांचकुर्वताहितमात्मने ॥ कार्यवतांक्षिपतांस्तेनहतबान्धवादीनां संतापेनाक्रोशतांबालवृद्धव्या- धितानांचाक्रोशतां आत्मनेवक्ष्यमाणमुपकारमिच्छतांपार्थिवेन सर्वदा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥ यःक्षिप्तोमर्ष- यतीति । संतप्तैराकृष्टोयस्तेषांक्षमते तेन स्वर्गलोकेमहीयते महिमानंभजते यत्पुनःप्रभुत्वदर्पान्नसहते तेन नरकं- व्रजति ॥ ३१३ ॥ राजेति । स्कन्धेनेति । सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः अनेनश्लोकद्वयेन अस्मिन्दण्डप्रकरणेऽनूद्यतेसुवर्णस्तेनंप्रतिदण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरेण मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयापहृतं इत्येवंतत्स्तेयंख्यापयता मुशलाख्येनायुधंखदिरमयंवा लगुडंश- क्त्याख्यंचायुधंतीक्ष्णोभयप्रान्तमयोमयंवा दंडं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपंगन्तव्यम् । गत्वाच ब्राह्मणसुवर्णापहारी- चाहं अनेनमुशलादिना मां जहीत्येवं राज्ञोवक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ शासनादिति । प्रशाधित्वेति । राजा- संबन्धिहननेनपरित्यागेनवा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । तंपुनःस्तेनं नजातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितमिति वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणतर्जनहन्ताराजा तस्य संबन्धियत्पापंप्राप्नोति तस्मादसौ राज्ञा हन्तव्यः । इत्येवंपरमेतत्सर्व- मिहाभिधानम् ॥ ३१६ ॥ यस्मात् अन्नादइति । योब्रह्महासतत्संबन्धि अन्नं अत्ति तद्विषयं आत्मीयंपापं- शोधयति पापंतस्य भवतीत्येवं एतदेवात्र विवक्षितम् । न तु भ्रूणहापापप्रायश्चित्तधिया । तथा एवंभार्याव्यभिचा- रिणी उपपतिंक्षममाणे भर्तरि पापंतंश्लेषयति । शिष्यश्चयमनियमाननुष्ठानजन्यंपापंगुरौसहमाने अर्पयति । याज्यश्चयागेऽन्यथाप्रचरन् याजकेक्षममाणे प्रक्षिपति । स्तेनश्च राजनि सहमाने न्यस्यति तस्माद्राज्ञावक्तव्यः

---

(१) पाप····धिया=पापमेति अन्नदानस्यप्रायश्चित्तत्वेन अश्रवणात् (गो० ५)

॥ ३१७ ॥ राजभिरिति । ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा पूर्वार्जनंतथाक्रतुवरान् कृत्वा स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टाइव शुभकारिणोव्रजन्ति । ये तत्पापनिमित्तं राजनिकृतदण्डाभवन्ति इहपापानीति बहुवचनात् हिरण्यस्तेनविषयएव दण्डाङ्कः नकार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैनःस्वविषयेत्यवसीयते न च स्वयमागतविषयैव दण्डेन पापनिष्कृतिः न हठदण्डितविषये मन्तव्यम् । हठदण्डितस्यापि यदिसंसाधयेत्तच्चित्यादिनिष्कृतेर्दर्शितत्वाधाम्ययातनाभिर्वाकथंपरवशस्य निष्कृतिः स्यात् ॥ ३१८ ॥ यइति । यः कूपाद्रज्जुंघटं अपहरेत् योवा उदकदामगृहं विदारयेत् सरूप्यं सुवर्णवामाषंस राज्ञा गलकेशाद्यपेक्षया दण्डंमाप्नुयात् । तत्रचरज्ज्वादि तस्मिन्कूपे प्रत्यानयेत् ॥ ३१९ ॥ धान्यमिति । द्विपलंशतंद्रोणं विंशतिद्रोणएककुंभः । दशकुंभेभ्यः अधिकंधान्यंहरतोहर्तृक्रियमाणगुणापेक्षयासुभिक्षदुर्भिक्षाद्यपेक्षयाच ताडनाङ्गच्छेदनाद्यात्मकोवधदण्डः कर्तव्योराज्ञादशकुम्भंपुनर्यावदपहृतं एकादशगुणंदण्डंदाप्यः । तस्यचतद्धनंदाप्यः । वक्ष्यमाणंच सर्वत्रस्वामिनोदाप्यः ॥ ३२० ॥ तथेति । सुवर्णरजतादीनांमहार्घाणां चवाससां ॥ नकेवलंधान्ये यथापूर्वोक्तो यावत्तुलाछेद्यानामपि सुवर्णरजतप्रवालादीनां उत्कृष्टानांच वाससां चान्तःपट्टादीनां एतेच्छताद्यभ्यधिकेपहृते वधः कर्तव्यः । विषमसमीकरणंचात्र देशकालापहृतद्रव्यंस्वामिजातिगुणाद्यपेक्षया परिहरणीयम् । अन्यथा महार्घाल्पार्घ्ययोः तुल्यदण्डतास्यादेवंद्रष्टव्यम् ॥ ३२१ ॥ पञ्चाशतइति । एषांपूर्वनिर्दिष्टानांपञ्चाशतऊर्ध्वंशतस्य यावदपहृते चैतद्धस्तच्छेदनं मन्वादिभिरुच्यते । पञ्चाशतः यावदपहृते तन्मूल्याद्दशगुणंराजा दण्डं कुर्यात् ॥ ३२२ ॥ पुरुषाणामिति । महाकुलानांमनुष्याणांविशेषेण च स्त्रीणांमहाकुलोत्पन्नानां प्रधानानांमणीनांवज्रवैडूर्यादीनांहरणे देशकालहर्तृस्वामिजात्याद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनात्मकंवधमर्हति ॥ ३२३ ॥ महापशूनामिति । हस्त्यश्वगोमहिष्यादीनांमहतांपशूनांहरणे खड्गादीनांकल्याणघृतादेश्च कालविग्रहदुर्भिक्षात्मककार्यंचापहारप्रयोजनं द्यूतवैररव्यवसायादिरूपं पर्यालोच्य राजान्यूनाधिकंदण्डंप्रकल्पयेत् । अनुबन्धंपरिज्ञाय अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते शस्त्रौषधहस्त्याद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलानर्थोत्पादनात् ॥ ३२४ ॥ गोषुब्राह्मणसंस्थासुनासिकायाश्चभेदनइति । ब्राह्मणसंबन्धीनांगवां अपहरणे एवंवन्ध्यायाश्च गोः वाहनाद्यर्थंनासिकाभेदनेपशूनांचैडकादीनांदण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानामपहरणे समनन्तरमेव पादार्धच्छेदयुक्तोदण्डःकार्यः ॥ ३२५ ॥ सूत्रकार्पासकिण्वानामिति । अणुवैदलभाण्डानामिति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति । ऊर्णादिसूत्रस्यकिण्वाख्यस्यच सुराद्रव्यस्य तक्रस्यगोरसस्य वैदलानांच वेण्वादित्वङ्निर्मितानांभाण्डानांलवणानांसैन्धवबिडलवणादीनांमधुनः माक्षिकस्य यद्प्यल्पतपशुप्रभवं शृङ्गदन्तादि तस्य तथान्येषामप्येवंविधानांच सारद्रव्याणांमनःशिलसिन्दूरादीनां ओदनस्यच भक्तसक्त्वादेः पक्वान्नानांचापूपमोदकानांसर्वेषांच कार्पासादीनांच प्रसिद्धानांहरणान्मूल्याद्द्विगुणोदण्डःकार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ पुष्पेष्विति । पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुषभारप्रायेषु वक्ष्यमाणाच्छ्लोकात् परिवपनसंभवाच्च धान्येषु खलवासितापहृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा पञ्चकृष्णलपरिमाणोदण्डःस्यात् ॥ ३३० ॥ परिपूतेष्विति । अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वापहृतेषु स्वामिनासह संग्रामेऽपहारेपणशतदण्डः । संगतेषु पुनःपञ्चाशतंदण्डः ॥ ३३१ ॥ स्यात्साहसमिति । यत्कर्मधान्यापहा-

(१) एतच्छता=पणशता (गो०२,५)
(२) संग्रामे=संग्रहे (गो०५)

रादिद्रव्यस्वामिसमक्षमेव प्रसह्य कृतंतत्साहसंस्यादतस्तत्र स्तेयदंडोनकार्यः इत्येवमर्थस्तेयप्रकारस्योपदेशः । य-त्पुनःपरोक्षंकृतंतत्स्तेयंभवेत् । यद्यपि च तत्वापह्नुवते तदपिस्तेयमेव ॥ ३३२ ॥ यस्त्वेतानिति । एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्यमितानि योमनुष्यश्चोरयेत् यश्चाग्निलौकिकमपिचोरयेत् तंप्रथमसाहसं राजा द-ण्डयेत् । अग्नेश्चमूल्यव्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणोदमइत्येतदसंभवेसति सूत्रादिभ्यःपृथग्ग्रहणं ॥ ३३३ ॥ येनयेनेति । यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन प्रकारेण ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चौरोमनु-ष्येषु विरुद्धंधनापहारादिकर्तुमीहतेतत्तदेवाङ्गंतस्याभ्यासप्रवृत्तौसत्यां तदपराधछेदनाय राजा छेदयेत् ॥ ३३४ ॥ पिताचार्यइति । पिताचार्यमित्रमातृभार्यापुत्रपुरोहितानां मध्याद्यःस्वधर्मेनप्रवर्तेत सनादण्डनीयोनाम राज्ञोवर्तते अपितुसोपि दण्डनीयः । पितृमात्रादीनांगौरवस्नेहाभ्यांअदण्डशङ्कायामिदंवचनं ॥ ३३५ ॥ कार्षापणमिति । यस्मिन्नपराधे राजव्यतिरिक्तोजनःपणंदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्नपराधे राजापणसहस्रंदण्डनीयःइतिनिश्चयः । अप्सु प्रवेश्य तंदण्डमित्यादिवक्ष्यमाणेन तन्मध्ये राजात्मकोदण्डःप्रक्षेप्तव्योब्राह्मणायवादेयः ॥ ३३६ ॥ अष्टापाद्य-मिति । ब्राह्मणस्येति । यस्मिस्तेयेयोदण्डउक्तः सगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुणतोष्टगुणःकार्यः । षोडशगुणोविदुषोवैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणःशास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणोब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणोवा पूर्णंवा शतंगुणातिशयापेक्षया यस्मादसौब्राह्मणःस्तेयगुणदोषज्ञः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ वानस्पत्यमिति । पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणादपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धिमूलफलंगवाग्निसाहचर्यरक्षार्थंशास्त्रि-तात्यर्थचदारुगत्यन्तराभावेचत्रगोग्रासार्थं तृणंपरकीयमपि अस्तेयं मनुराहअतश्चात्रदण्डाद्यभावः ॥ ३३९ ॥ य-इति । अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणोयाजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयंधनमण्वपि गृह्णाति सोपि चौरोवि-ज्ञेयः अतश्चासौ चौरवद्दण्ड्यः ॥ ३४० ॥ द्विजइति । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षू द्वे च मूलके तुत्रपुसीसादिपरक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डंदातुंयोग्योन भवति ॥ ३४१ ॥ असन्दितानामिति । पर-कीयानामश्वादीनां अबद्धानांदर्पेण बन्धयिताबद्धानांवा मोचयितारथानांवा मन्दुरादौ चोरयिता योवादासाश्व-रथापहारी सचौरदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३४२ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन चौरनियमनंकुर्वन् नृपइह-लोके यशोलाभंपरत्रचोत्तमंसुखंप्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥ इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्य-लक्षणंपदंचाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येनेच्छन्राजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवस्त्र-पाटनादिकारिणंमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥ वाग्दुष्टादिति । वाक्पारुष्यकृच्चौरदण्डकारि-भ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योतिशयेन पापकृद्बोद्धव्यः ॥ ३४५ ॥ साहसइति । साहसे प्रवृत्तस्य यः क्षमते सोतिमात्रंप्रसङ्गात्साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते द्वेष्यतांचलोके प्राप्नोति ॥ ३४६ ॥ नेति । मित्रोक्त्या वा महत्या वाधनप्राप्त्या साहसिकान् सर्वभूतभयजनकान् राजा न परित्यजेत् ॥ ३४७ ॥ शस्त्रमिति । आत्मनइति । ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधंग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणांचौरादि-भिः धर्मकर्तुंन दीयते तत्र तथाद्विजानांब्राह्मणादीनांराजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानांसंकरेतथा आ-त्मनश्च शरीरदायादिरक्षायांदक्षिणासंबन्धिनि सङ्करे अपहारनिमित्ते संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षायांच धर्मेण कूटयुद्धे-न तेन शस्त्रेणानेनान्यगतिकः परांहिंसन्नप्रत्यवैत्येवंचात्र साहसदण्डोन कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ गुरुमिति । अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥ इतिवसिष्ठायुक्तं

गुरुबालवृद्धब्राह्मणानामन्यतमं आततायिनमायान्तं हननादिव्यापारामिमुखीभूतं अविलंबमानोहन्यादेव किमुतन्यमपि पूर्वार्थवादकामाय स्यात् । आचार्यंच प्रवक्तारमित्यादीनामपकारिणामपि गुर्वादीनांहिंसाया विनिन्दित्वात् ॥ ३५० ॥ नेति । प्रकाशंयुद्धेनाप्रकाशंवाभिचारेण चाततायिमारणे हन्तुर्न कश्चिदपि अधमदण्डप्रायश्चित्ताख्योदोषोभवति । यस्मात्तंवृकुतोमन्युः क्रोधाभिमानिदेवता तंमन्युहन्यमानगतंक्रोधंनिवर्तयतीति पूर्वार्थवादः कामः कामायस्यादितिवत् । साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षाद्दङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः ॥३५१॥ स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह **परदाराभिमर्शेष्विति । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिन्हयित्वाप्रवासयेत्** ॥ परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान मनुष्यान पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजादेशान्निर्वासयेत् ॥ ३५२ ॥ **तत्समुत्थइति** । यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतोलोकस्य वर्णसंकरउत्पद्यते येन वर्णसङ्करेण यागाद्यधिकृतयजमानाभावादग्नौ प्रास्तेत्येतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगद्विनाशमूलधर्ममूलच्छेदेन विनाशायोत्पद्यते ॥ ३५३ ॥ **परस्यपत्न्यापुरुषःसंभाषंयोजयेत्सहेति** । परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः परभार्यया सह संभाषणंकुर्यात् सप्रथमसाहसंदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥ **यइति** । यः पुनः पूर्वाभिशापरहितकारणेन केनचिज्जनसमक्षं अभिभाषणंकुर्यात् सनदण्डंप्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चिदपराधोस्ति ॥ ३५५ ॥ **परस्त्रियमिति** । उदकोत्तीर्यमाणे ग्रामाद्बहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्षगुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनांवासंगमे यः परस्त्रियं अनाक्षारितोपि पूर्वकारणादिति संभाषेत् सवक्ष्यमाणंदोषंप्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यतेज्ञायतेऽस्याःअयंसंबन्धइतियेन तत्संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥ **उपचारक्रियाकेलिरिति** । **सहखट्वासनमिति** । अङ्गानुलेपाद्युपचारकरणंक्रीडाअलंकरणवाससां स्पर्शनम् । एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वंसंग्रहणंमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥ **स्त्रियमिति** । योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा निर्जने प्रदेशे वास्पृशेत् तया वा अप्रदेशे श्रोण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टस्तूष्णीमासीत तस्यैतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्रहणंमन्वादिभिः स्मृतम् । अत्र यद्यपिसंगमोन जातः तदा संग्रहणमात्रेमुख्योपगमदण्डादूनदण्डकल्पना कार्या यतोऽनुबन्धंपरिज्ञायेत्युक्तम् ॥३५८ ॥ **अब्राह्मणइति । चतुर्णामपिवर्णानांदारारक्ष्यतमाःस्मृताः** ॥ दण्डभूयस्त्वादब्राह्मणशूद्रोब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यांसंग्रहणे प्राणान्तंदण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानांधनपुत्रादीनांमध्यात् दाराअतिशयेनरक्षणीयाः । अतउत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्यासंरक्षणीया ॥ ३५९ ॥ **भिक्षुकाइति** । भिक्षाजीविनःस्तावकाः यज्ञार्थंकृतदीक्षाःसूपकारादयोभिक्षादिस्वरूपार्थंगृहे स्त्रीभिः सह संभाषणं अनिवारिताएव कुर्युः । तेषांनिवारणानास्त्येव संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥ **नसंभाषंसहस्त्रीभिरिति** । स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणंन कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञःसुवर्णंदण्डंददाति ॥ ३६१ ॥ **नैषइति** । परस्त्रियंयोभिवदेदित्यादिकः संभाषणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति यतश्चारणाआत्मोपजीविनश्च स्वभार्याःपरपुरुषे संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलास्माभिः ज्ञातमितिकृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्दाराणांवेश्याप्रकारत्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः ॥ ३६२ ॥ **किञ्चिदेवतुदाप्यःस्याद्रहःसंभाषणंचरन्निति** । चारणआत्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशंसंभाषणंकुर्वन् किञ्चिदेवस्वल्पं दण्डंदापनीयः । दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्व्रतचारिणीभिश्च सहसंभाषणंकुर्वन् कांचिद्दण्डमात्रांदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥ **योऽकामांदूषयेत्कन्यांसमानोवधमर्हतीति** । यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तींकन्यांदूषयति गच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जलिङ्गच्छेदादिकंवधमर्हति ।

सकामांदूषयंस्तुल्योनवधंप्रामुयात् ॥ ३६४ ॥ **कन्यामिति** । उत्कृष्टंपुरुषंकन्यांसेवमानां न किंचिदपि दण्डंराजा दापयेत् । हीनजातिंपुनः सेवमानांरक्षितांपितृगृहे स्थापयेत् । यावदनिवृत्ताभिलाषा स्याद्वृत्तिहीनज्ञातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् ॥ ३६५ ॥ **उत्तमामिति** । **शुल्कंदाप्यःसेवमानःसमामिच्छेत्पितायदि** ॥ उत्कृष्टजातीयांकन्यां इच्छन्तींवा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षयाङ्गच्छेदमारणात्मकंवधमर्हति । समानजातीयांपुनरिच्छन्तींगच्छन्यदि पिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवद्द्यान्न तुदण्ड्योऽथ पिता नेच्छति तदाराज्ञाशुल्कपरिमाणंदाप्यः ॥ ३६६ ॥ **अभिषह्येति** । मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानांसमानजातीयांगमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयंकर्तनीयंदण्डंषट्शतमसौ दापनीयः ॥ ३६७ ॥ **सकामामिति** । समानजातिरिच्छन्तींकन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण नाशयन् अङ्गुलिच्छेदंनप्रामुयात् किंतुपौनःपुन्येन एषःप्रसङ्गान्नावर्तते तदर्थंशतमयंदण्डंदाप्यः ॥ ३६८ ॥ **कन्येति** । **शुल्कंचत्रिगुणंदद्यात्शिखाश्चैवाप्नुयाद्दश** ॥ ३६९ ॥ याकन्यैव कन्यां अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याद्विशतोदण्डःस्यात् । शुल्कंवासौ कन्यापितुर्दद्यात् शिखाप्रहारांश्च दशप्रामुयात् ॥ ३६९ ॥ **येति** । या पुनः स्त्री कन्यांनाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनसानुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदंचात्र पूर्वाभ्यांविकल्पिताभ्यांसमन्वितम् ॥ ३७०॥ **भर्तारमिति** । या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्याद्गुणगणगर्विता पूर्वेण च भर्तारंपुरुषान्तरकरणेनोल्लङ्घयेत् तांराजाबहुजनाकीर्णे प्रदेशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥ तंदार्पिताजारं **पुरुषंदाहयेदिति** । तंपापकारिणंपुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुःयावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥ **संवत्सराभिशस्तस्येति** । परस्त्रीगमनदोषेण पुंसोदण्डितस्य पुनः संवत्सरेनीते तस्यामेवाभिशप्तस्य तस्य यथोपदेशस्य द्विगुणोदण्डः कर्तव्यः दण्डः कल्पते । इह चाण्डाल्यासह निर्देशात् सहस्रंत्वंत्यज स्त्रियः इतिचण्डालीगमनतुल्यएव सपुनः संवत्सरेऽतीतेतामेव व्रात्यांगच्छतोद्विगुणोदण्डः कार्यः । इतिचण्डालीगमनेदण्डः सहस्रंत्वंत्यजस्त्रियमिति चण्डालींसंवत्सरेऽतीते तामेव चण्डालींपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः ॥ ३७३ ॥ **शूद्रइति** । शूद्रोयदि भर्त्रारक्षितामरक्षितांपुनर्गच्छेत्तदा स्त्रींरक्षितांगच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यांयोजनीयः । अरक्षितांपुनर्गच्छन् शरीरधनदण्डः कर्तव्यः । कार्यावरुद्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ॥ ३७४ ॥ **वैश्यइति** । वैश्योगुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने चरस्थाप्यःसर्वस्वंदण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य वैश्यश्चेनक्षत्रियायांगुप्तायामिति वक्ष्यति । क्षत्रियोगुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रंदण्डनीयः । शिरोमुण्डनंखरमूत्रेणास्य कार्यम् ॥ ३७५ ॥ **ब्राह्मणीमिति** । अरक्षितांपुनर्ब्राह्मणींयदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतांतदा वैश्यःपञ्चशतंदण्ड्यः । पुनारक्षामकृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डःसहस्रदण्डोपेतःकार्यः ॥ ३७६ ॥ **उभाविति** । तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौरक्षितया ब्राह्मण्या सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् गुप्ते सर्वेण हीयतइतिदण्ड्यौ वाग्निना वा सर्वथादग्धव्याविितिषात्यन्तश्रोत्रियदारगुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् सहस्रंक्षत्रियस्तथा ॥ ३७७ ॥ **सहस्रमिति** । ब्राह्मणोरक्षितांब्राह्मणींहठात् गच्छन् सहस्रंदण्ड्यः । इच्छन्त्यातु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयः ॥ ३७८ ॥ **मौण्ड्यमिति** । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डने शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनांपुनरुक्तेषु वधदण्डोभवति ॥ ३७९ ॥ **नजात्विति** । सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणंकदाचिदपि नहन्यात् । अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरंराष्ट्रा-

न्निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥ **नब्राम्हणवधादिति** । ब्राह्मणवधादपि अधिकोन्यः पृथिव्यामधर्मोनास्ति । ब्राह्मणं-सर्वपापकारिणमपि राजा मनसापि न हन्यात् ॥ ३८१ ॥ **वैश्यइति** । वैश्योयदि रक्षितायांक्षत्रियायांगच्छेत् क्षत्रियोवा वैश्यां तदा योब्राह्मण्यामरक्षितायांगमने क्षत्रियवैश्ययोः दण्डोवैश्यंपञ्चशतंकुर्यातक्षत्रियंतुसहस्रिणमिति दण्डंतौ क्षत्रियवैश्यौ वार्हतः । अतश्चवैश्यस्यक्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वा-दधिकगुणदण्डसहस्रमिति ॥ ३८२ ॥ **सहस्रमिति** । क्षत्रियवैश्येरक्षिते ब्राह्मणीगच्छन् सहस्रंदण्ड्यः । क्षत्रिय-वैश्यौरक्षितांशूद्रांगच्छतोसहस्रपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥ **क्षत्रियायामिति** ३८४ ॥ **अगुप्तेइति** । वैश्यांक्षत्रियांशूद्रांरक्षितांब्राह्मणोव्रजनपञ्चशतानिदण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियंगच्छन्पुनःसहस्रंदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥ **यस्येति** । यस्यराज्ञोराष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति सराजा स्वर्गंव्रजेत्॥३८६॥ **एतेषामिति** । एतेषांस्तेनादीनांस्वराष्ट्रे राज्ञोनिग्रहः समजातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारकोलोकेच ख्यातिरुत्पा-दकः ॥ ३८७ ॥ **ऋत्विजमिति** । योयाज्यऋत्विजंपारंपर्यागतंकर्मानुष्ठानसमर्थं अतिजापादिदोषरहितं अदुष्टंयाज्यंच त्यजति तयोःशतंशतंदण्डः कार्यइति प्रसङ्गादितदाह ॥ ३८८ ॥ **नमातेति** । मातृपितृभार्यापुत्रत्यागंभरणशुश्रूषाद्यकर-णात्मकं नार्हति । अतएतान्पतितानपि परित्यजन् अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥ **आश्रमेष्विति** । द्विजानांगृहस्थानां आश्रमविषये शास्त्रार्थोऽयंनेत्येवंपरस्परंविवदमानानांराजा आत्मने दृष्टाद-ष्टहितंकर्तुमिच्छन् नायंशास्त्रार्थइति महासनविशेषेणब्रूयात् ॥ ३९० ॥ किंतर्हि **यथार्हमिति** । यादृशोयः पूजा-मर्हति तंतथापूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह राजा प्रथमशास्त्रादपगतकोपात् कृत्वा ततस्तेषांयः स्वधर्मः तं-बोधयेत् ॥ ३९१ ॥ **प्रातिवेश्यानुवेश्याविति** । यत्रान्येविंशतिमात्राधिकाभोजनीयास्तस्मिन् उत्सवे वे-श्मागात्पश्चान्निवासिनौ योग्यावभोजयन् ब्राह्मणादिरुत्तरत्र हिरण्यग्रहणादिहमाषकंदण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥ **श्रोत्रियइति** ॥ ३९३ ॥ **अन्धइति** । अन्धबधिरपङ्गवः सप्ततिवर्षात्प्रभृतिचवृद्धः श्रोत्रियाणांच शुश्रूषादिनाप-क्रमकरणेकेनचिदपि क्षीणकोशेनापि राज्ञा धान्यषड्भागगुल्मदानादिकंराजदेयंनदापनीयः ॥ ३९४ ॥ **श्रोत्रियं-व्याधितार्तंचेति** । अध्ययनानुष्ठानवन्तंब्राह्मणंरोगिणंप्रियवियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान् राजा दानमानप्रियकरणेनसर्वदापूजयेत् ॥ ३९५ ॥ **शाल्मलीफलकइति** । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिनि फलके अपरुषेवासोधावकःशनैःशनैःवासांसिक्षालयेत् । नच परकीयैर्वस्त्रैःसंवेष्टनवस्त्रादि बहिः नचान्यस्याच्छादनार्थंदद्यात् । यद्येवंकुर्यात्तदासौदण्ड्यःस्यात् ॥ ३९६ ॥ **तन्तुवायइति** । तन्तुवायिनाछेदे दशपलादिसूत्रस्य गृहीत्वा पि-ष्टखल्यानुप्रवेश्यादेकादशपलंवासोदद्यात् । अतोयच्छिष्टंतत्तद्द्वादशगुणंदण्ड्यः ॥ ३९७ ॥ **शुल्कस्थानेष्विति** । आपणादिव्यवहर्तृभ्योराजग्राह्यंशुल्कंचस्थाप्यापणस्थलपथजलपथादिषुनियतं लब्धुमशक्याःपण्यानांचसारासारादि-ज्ञास्तेपणेपणेऽनुरूपमर्घंकुर्युस्ततोलाभधनाद्विंशतिभागंशुल्कंराजादापयेत् ॥ ३९८ ॥ **राज्ञइति** । यानिराज्ञस्तद्देशोद्भवा-नि मणिमुक्तादीनि यानिच राज्ञामतिषिद्धानि तथा दुर्भिक्षे धान्यंदेशान्तरे ननेयमितितानि लोभाद्देशान्तरंनय-तःसर्वहरणंकुर्यात् ॥ ३९९ ॥ **शुल्कस्थानमिति** । उक्तपरि [जि] हीर्षया यउत्पथेनगच्छत्यकालेवा क्रयविक्रयशुल्काएवयथार्थंचात्मद्रव्यं स्वल्पंसंख्यांवक्ति सराजदेयं यत्तदष्टगुणंदण्डंदाप्यः ॥ ४०० ॥ **आगममि-ति** । **कियतोदूरादानीतमेतदिति** देशान्तरीयद्रव्यस्यस्थानंआगमनंविचार्य कियद्दूरंनीयतेस्वदेशोद्भवस्यनिर्गमंअवेक्ष्य **कियत्कालोवाणिज्यस्यविक्रीतमेतदासितमिति** एवंचस्थानमालोक्य तथा कियान् तस्यवणिजोलाभोऽनपायोवाभक्ता-

च्छादनकर्मकरादिमतइतिमत्वा सर्वपण्यानांयथावणिजांकर्तॄणांच पीडनं नभवति तथाक्रयविक्रयौकारयेत् ॥ ४०१ ॥ **पञ्चरात्र**इति । आगमोपयोगादेरनिपतित्वादेशांपण्यानामस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे तत्तत्स्थिरमायार्घाणांच पक्षेपक्षे गते मूल्यस्थापनमात्मनोराज्ञाप्रत्यक्षीकुर्यात् ॥ ४०२ ॥ **तुलामानमिति** । तुलां-तथामानं काष्ठादिमयं द्रोणकुडवादि प्रतीमानं सुवर्णादिपरिच्छेदकवर्तकादि तदेतत्सर्वंराजचिन्हाङ्कितंकार्यम् । षट्सुषट्सुमासेषुपुनःपुनः तत्सर्वं आप्तपुरुषैःपरीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥ **पणमिति** । भाण्डपूर्णानि यानि तानीति वक्ष्यति अतोरिक्तंगन्त्र्यादि तरमूल्यंपणंराजादाप्यम् । एवंपुरुषवाह्योभारोर्धपणंदाप्यः । गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतुर्भागंदापनीयोभाण्डरहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥ **भाण्डपूर्णानी**ति । प्रत्यगूर्णानिगन्त्र्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षगुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यंदाप्यानि पुमांसश्च परिच्छदार्हावणिक्प्रभृतयोपि अपरिच्छदाआयातायत्किञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसःपादार्थरिक्तकः पुमानित्युक्तं अत्रनियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवोपदेशार्थं एवंद्रव्यरहितानि मञ्जूषादीनि भाण्डानि यचत्किञ्चित्त्वयंदाप्यानि ॥ ४०५ ॥ **दीर्घाध्वनी**ति । पारावारतरणार्थंपूर्वमुक्तंदूराध्वनि पुनः नदीमार्गेण नावादिना यातव्यस्खलनाद्युपलाद्युपेतदूरदेशापेक्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तरमूल्यंकल्पयितव्यमेतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् समुद्रे पुनर्वातवशतः पातालादिवहनात् आयतत्वाभावे सति तरमूल्यविशेषज्ञापकम् । नदी च योजनादिकंनास्त्यतोऽत्रोचितमेवशुल्कंग्राह्मम् ॥ ४०६ ॥ **गर्भिणी**ति । गृहीतगर्भास्त्री मासद्वयादूर्ध्वंप्रव्रजितोमुनिःभिक्षुः वानप्रस्थोब्राह्मणश्च लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः तरमूल्यं ते न दाप्याः ॥ ४०७ ॥ **यदि**ति । **नावारूढैःप्रदेयंतत्समागम्यस्वतोंशतः** ॥ यत्किञ्चितद्रव्यंनाविकापराधेन विपद्येत तन्नावारूढैः संभूय स्वांशाद्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥ **एष**इति । नाविकापराधेन यदुक्तंतत्सर्वंनाविकैर्दातव्यम् । इत्येषनौयायिनांव्यवहारनिर्णयउक्तोदैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ सचननाविकानांदण्डबन्धनादिविग्रहोविद्यते ॥ ४०९ ॥ **वाणिज्यमिति** । वाणिज्यधनप्रयोगकृषिपशुरक्षणानि दृष्टादृष्टार्थत्वाद्वैश्यंशूद्रंच द्विजन्मनांदास्यंनियमेन राजा कारयेत् अकुर्वाणौराज्ञादण्ड्यौ इहोपदेशात् ॥ ४१० ॥ **क्षत्रियमिति** । क्षत्रियवैश्यौ वृत्त्यभावे पीडितौ ब्राह्मणः कारयेत् स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना बिभृयादेवंच महाधनोब्राह्मणस्तावद्विधिवत् राज्ञाताडनीयमितिप्रकरणम् ॥ ४११ ॥ **योदास्यमिति** । ब्राह्मणउपनीतान् द्विजान् दास्यकर्मणि लौल्यात्तदा तत्कर्म पादधावनादि कारयन् राज्ञा षट्पणशतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥ **शूद्रमिति** । शूद्रंपुनर्भक्तादिना भृतमभृतंवा दास्यंकारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणदासार्थमेव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥ **नस्वामिनेति** । यस्यासौ स्वजातिविहित्वात् दासत्वमापन्नस्तेनविमुक्तोपि शूद्रोदास्यान्न मुच्यते । तस्माद्दास्यंहिशूद्रस्यसहजंशूद्रत्ववदतः कः शूद्रात्तद्दास्यमपनेतुंदृष्टार्थमपिदृश्यते । नदास्यंकर्तव्यमित्येवंपरमेतदन्यथा वर्तमानदासयोनिगणितम् ॥ ४१४ ॥ **ध्वजाहृत**इति । संग्रामे स्वामिना कोशाज्जितोवेतनभूतोदासीपुत्रोन्यस्मात्क्रीतोन्येन दत्तः पित्रादिप्रबन्धायातोनिर्धनतया दण्डशुद्ध्यभावे सति शुद्ध्यर्थंदास्यमुपगतइति सप्तध्वजासप्तत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥ **भार्येति** । अतोपि निर्धनएवमन्वादिभिः स्मृतः यस्माद्वित्तंतेर्जयन्ति यस्य तेभार्यादयस्तत्संबन्धि तद्धनमिति । तत्पारतन्त्र्यादि वा यस्यैतदुच्यते ॥ ४१६ ॥ **विश्रब्धमिति** । ब्राह्मणोनिर्विचिकित्समेव प्राकृताद्दासशूद्रत्वेनप्रयुक्तः । तस्मात्तस्य दासशूद्रस्य नकिंचित्स्वंविद्यते यतोस्य स्वामिनोधनमपह्रियते एवंचापदिविश्रब्धंद्रव्यं दासाद्ब्राह्मणोगृह्णन् नदण्ड्यएव इत्येवंसर्वमित्यतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्राविति । वैश्यशूद्रौ कृषिदास्यादीनि स्वकर्माणि राजा कारयेत् । यस्माद्वैश्यःकृषिवाणिज्यादि शूद्रोदास्याद्यकुर्वन् धर्मक्षयादिदंजगत् आकुलीकुर्यात् । शूद्रश्च दास्यमकुर्वन् अनतिमभिज्ञात्वा कदाचित् द्वैजाते कर्मणि प्रवर्तमानोदुर्भिक्षनरकाद्युपद्रवकृत्स्यात् ॥ ४१८ ॥ **अहनी**ति । प्रत्यहंकर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धनसंचयंचयोगक्षेमार्थंप्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शनाशक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थंपुनर्वचनम् ॥ ४१९॥ **एवमि**ति । **व्यपोह्यकल्मषंसर्वंप्राप्नोतिपरमांगतिं** ॥ एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान्निर्णयेनान्तंनयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्रदानसामर्थ्यात्प्रमादकृतसंचितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकंप्राप्नोति इतिसमस्तव्यवहारासमाप्तावपिप्रधानविवादसमाप्ताभिप्रायेणेदंफलकथनम् ॥ ४२० ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमन्वाशयानुसारिण्यांसर्वव्यवहारनिर्णयोऽष्टमोध्यायःसमाप्तः ॥ ८ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

ॐशिवायनमः ॥ **पुरुषस्येति** । स्त्रीपुंसयोर्दम्पत्योरन्योन्याव्यभिचारलक्षणे मार्गे वर्तमानयोः संयुक्तयोर्वियुक्तयोश्च नित्यान् धर्मान्वक्ष्यामि । जायापत्योरितरेतरविप्रतिपत्तौ कथंचित् राजनिवेदने सत्यनया व्यवस्थया राज्ञा दण्डादिनापि मार्गस्थापनंकरणीयम् । अकरणाद्राज्ञोदोषः । इत्येतदर्थंव्यवहारमध्ये राजधर्मेषु स्त्रीपुंसयोर्धर्माउच्यन्ते ॥ १ ॥ **अस्वतन्त्राइति** । भर्त्रादिभिः स्त्रियः सर्वदा परतन्त्राः कार्याश्चनिषिद्धेष्वपि च शब्दादिषु विषयेष्वतिसक्तिंभजमानास्ततोपास्यात्मवर्तिन्यःकार्याः ॥ २ ॥ **पितेति** । प्राग्विवाहात् पितास्त्रियंरक्षति । तदनु भर्तानदभावे पुत्राः अतएभिर्नकदाचित्स्वतन्त्राः कार्याः । भर्तृपुत्रयौवनवार्धक्यग्रहणंव्यवस्थार्थ अपि त्वौचित्यात्प्राप्तानुवादोयम् ॥ ३ ॥ **कालइति** । प्रदानंप्रागृतोरिति गौतमस्मरणात् अस्मिन्काले पिता कन्यामददन् गर्ह्यः ऋतुकालादगच्छन् भर्ता निन्द्यः । पतौ पुनर्मृते मातरमरक्षन् पुत्रोगर्हणीयः ॥ ४ ॥ **सूक्ष्मेभ्यइति** । अल्पेभ्योपि दुःसंपर्केभ्योदुःशीलत्वसंपादिभ्योऽतिशयेन रक्षणीयाः । किमुत महद्भ्योयस्मादरक्षिता सद्योभिचारोत्पत्त्या पितृभर्तृकुलयोर्द्वयोरपि संतापंकुर्युः ॥ ५ ॥ **इममिति** । यस्मात्सर्वेषांब्राह्मणादिवर्णानांभार्यारक्षणंवक्ष्यमाणश्लोकनीत्या सर्वधर्मेभ्यउत्कृष्टं अतोभर्तारोदुर्बलाअपि भार्यारक्षितुंयत्नंकुर्युः । यतः स्त्रियोरक्ष्याइतिपूर्वमेव ॥ ६ ॥ **स्वामिति** । भार्यायत्नतोरक्षन् स्वांसंततिंसङ्करानुत्पादनेन रक्षति । भार्यासंरक्षणे च तिष्ठन् समाचारंच रक्षति पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानंचासंकीर्णापत्यौर्ध्वदैहिककरणेषु रक्षति । स्वंधर्मंविशुद्धनार्यस्याधानाद्यधिकाराद्रक्षति ॥ ७ ॥ **पतिरिति** । भर्ता भार्यायांसंप्रविश्य गर्भतामापद्येह जायते । एवंचाप्यक्षरवर्णसामान्यानि ब्रूयादिति तेन हेतुना जायायाजायात्वंपुनरसौ पुत्ररूपेणैवंचासौ रक्षणीयेत्येतदर्थंनामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥ **यादृशमिति** । यस्माद्यथाविधंपुरुषंयथाचोदितंभर्तारंशास्त्रनिषिद्धंवा स्त्री सेवते तादृशंशास्त्रोक्तमेव तथोत्कृष्टंनिषिद्धसेवनेन च निकृष्टंपुत्रंजनयति । तस्मादपत्यशुध्यर्थंभार्यांयत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥ एवंरक्षणीयमुपदिष्टे कथंरक्षाइति **नकश्चिदिति** । न कश्चिद्बलादन्तरोधादिना स्त्रियोरक्षितुं अनयोर्मनोव्यभिचारत्वेऽरक्ष्यत्वाद्वक्ष्यमाणैरक्षणोपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥ तानुपायानाह **अर्थस्येति** । धनावस्थापनविनियोगयोस्तथाद्रव्यशरीरशुद्धौ शौचे धर्मे च शयनासनादिषु प्रतिजागरणे एवंच तद्यापृतमनाश्चान्ता स्वपिति संयोगंन स्मरति ॥ ११ ॥ **अरक्षिताइति** । ताअपि अरक्षिताएव मनोव्यभिचारसंभवाद्या पुनरात्मनैवात्मानंसंयमाश्रयेण रक्षतएव सुष्टुमनाचारेण संयमाधानआसांयत्नः कार्यः । इति प्रधानसंरक्षणोपायोपदेशः ॥ १२ ॥ **पानमिति** । मद्यपानदुर्जनसंसर्गोऽसत्पुरुषेणसहाधिवासःभर्तृवियोगइतरगृहेवासः सर्वथैव नारीणांइत्येतानिषट् दूषणानि साधुप्रकृतेरपि नार्याव्यभिचाराख्यदोषजननानि तस्मादेभ्यएताः परिरक्षणीयाः ॥ १३ ॥ **नैताइति** । नैताः सुरूपकुरूपविचारंकुर्वन्ति । न ह्यासांयौवनवान् पुरुषश्च प्रियोभवति । अपि तु सुरूपंविरूपंवा पुमानित्येतावतैव ताः नरमुपभुञ्जते । अपि च पुंमात्रदर्शनेन धैर्यचलनायासांताः पुंश्चल्यः ॥ १४ ॥

पौंश्चल्यादिति । पुंश्चल्याःचलचित्तत्वात् स्वभावेनैव स्नेहाभावादेतायत्नेन रक्षिताअपि सत्योऽव्यभिचाराश्रयेण भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥ **एवमिति** । एवंश्लोकद्वयंदौःशिल्याच्चलचित्तत्वोक्तरूपमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकाले जनितं ज्ञात्वा रक्षायांयत्नेनपुरुषेण कार्यम् ॥ १६ ॥ **शय्यासनमलंकारंकामक्रोधमनार्यतामिति** । स्वापोपवेशनालंकरणमर्णिकामक्रोधलोभापथातित्वकुत्सिताचारत्वानि स्त्रीभ्योमनुः सर्गादौ कल्पितवान् । ततोऽभासांरक्षाकरणे यत्नः कार्यः ॥ १७ ॥ **नास्तिस्त्रीणांक्रियामन्त्रैरितिधर्मोव्यवस्थितइति** । मन्त्रैर्जातकर्मादिसंस्कारक्रिया स्त्रीणांनास्तीति शास्त्रमर्यादा । एवंमन्त्रवज्जातकर्मादिसंस्काराभावात्स्वभावतश्चस्त्रियोनिर्वीर्याअध्ययनाभावाच्चामन्त्राश्चामन्त्रित्वे सति धर्मज्ञत्वाभावशौचेपि प्रवृत्तेरन् । तत्प्रवृत्तौ च भयाद्यभावत्वादशुभाः स्त्रियइति शास्त्रमर्यादा ॥ १८ ॥ **तथेति** । निश्चितमेव व्यभिचारात्मकत्वेज्ञापिकान चैतद्विदोब्राह्मणोवाइत्येवमाद्याबह्व्यः श्रुतयोवेदेष्वपि पठिताः । तासांच श्रुतीनांमध्यात्प्रायश्चित्तरूपांश्रुतिंशृणुत ॥ १९ ॥ **यन्मइति** । मम माता अपत्यपरायणा यथान्यपुरुषंसंजातलोभाऽभूत् परपुरुषसंकल्पदुष्टंमातृरजोमम पिता बोधयित्वान्यस्य व्यभिचारात्मकत्वस्यैतत् लिङ्गमिति कारणावस्थितोऽयंमन्त्रोयंचचातुर्मास्येष्वन्वष्टकायांच पाद्यानुमन्त्रणे विनियुक्तप्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनमाह ॥ २० ॥ **ध्यायतीति** । भर्तुरनभिप्रेतंयत्किञ्चित् पुरुषगमनंमनसा चिन्तयति तस्य मनोव्यभिचारस्यानेन मन्त्रेणैषांसम्यगृबुद्धिरुच्यते । नवाङ्कायविषयोऽतस्तस्यांतद्व्यभिचारस्वभावत्वादेतायत्नतोरक्ष्या । मातेति श्रवणात् पुत्रस्यैवेदंमायश्चित्तंन मातुः ॥ २१ ॥ **यादृग्गुणेनेति** । यथारूपेण साधुना असाधुना वा स्त्रीभिः सह विधिना संयोगंभवेत् तथारूपेण तत्संपर्कात् साध्वाचारा दुःशीला वा भवति । समुद्रेणसंभुज्यमानागङ्गापि तथा स्वादूदकापि क्षारोदका संपद्यतइत्यात्मसंयमाख्यंस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थं इदम् ॥ २२ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह **अक्षमालेति** । **शार्ङ्गीचेति** । अक्षमालाख्याचण्डाली परिणीता वशिष्ठेन चाटविका शार्ङ्गी च मन्दपालाख्येन ऊढा सती पूज्यतांप्राप्ता ॥ २३ ॥ **एताइति** । **उत्कर्षंयोषितःप्राप्तास्तैस्तैर्भर्तृगुणैःशुभैः** ॥ एताः प्रकृतत्वे दर्शनार्थमनयोर्मत्वाएताइतिबहुवचनमाहुरपि तास्तथान्याधमकुलाद्यानिकृष्टपतयोनार्यः स्वभर्तॄनस्मिंल्लोके उत्कृष्टतांप्राप्ताः । अतोभार्यासंरक्षणार्थमयात्मसंयमआश्रयणीयः ॥ २४ ॥ **एषेति** । एषलोकाचारः सर्वोवःशुभोदंपतीनिर्णयउक्तःइदानींसुखहेतूनकृपणोपण्यसुतजीविनोश्चोभयोरित्येवंविधान् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥ **प्रजनार्थमिति** । एवमेषांदोषवत्यपि शक्यप्रतीकारत्वादतः स्त्रियोमाल्यवस्त्रालङ्करणादिदानेन संपादनार्हाएताश्चगृहशोभाभूताःस्त्रियः श्रियश्च गृहेषु तुल्यरूपानिःश्रीकंगृहं न राजते स्त्रींविना गृहंच । एवंमहाधनमपिप्रजानिमित्तत्वात्स्त्रीणामियंश्लोकत्रयेपि भूतिः ॥ २६ ॥ **उत्पादनमिति** । **प्रीत्यर्थंलोकयात्रायाःप्रत्यहंस्त्रीनिबन्धनं** ॥ अपत्योत्पादनंजातस्य च पालनंमित्रबन्धुभोजनादेश्च लोकव्यवहारस्य एकैकगुणः ॥ २७ ॥ **अपत्यमिति** । **दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनःसदा** ॥ प्रजोत्पादनमग्निहोत्रसाधनशरीरशुश्रूषा रतिक्रीडा पितॄणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत् सदा भार्यायत्तम् ॥ २८ ॥ **पतिमिति** । यामनोवाग्देहसंयता सती मनोवाग्देहैः पतिंन व्यभिचरति सा भर्त्रार्जितान् स्वर्गलोकान् प्राप्नोति सा साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥ **व्यभिचारादिति** । महाप्रदुर्जनसंसर्गाल्लोके स्त्री गर्ह्यतांजन्मान्तरे सृगालयोनिंचाप्नोति । अन्तःक्रूरैश्च कुष्ठैरोगादिभिः पीड्यते । महाप्रयोजनतया स्त्रीणामुत्सेकोत्पत्याशङ्कायांतन्निवारणार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ ३० ॥ **पुत्रमिति** । पुनरधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वजातैश्चान्यैर्महर्षिभिः संवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंकल्याणकरंपरंशृणुत ॥ ३१ ॥ **भर्तुरिति** । योभर्ता-

साक्षादुत्पादितपुत्रइति तयो न मन्यते नात्र विप्रतिपत्तिं यत्र पुनरुद्वोढा जनयिता तत्र द्विःप्रकारा श्रुतिः । केचिदुत्पादकमवोढारं अपि तेन पुत्रेण पुत्रवन्तमात्मानमाहुः । अपरे तु क्षेत्रस्वामिनंवोढारमन्यजनितेनापि पुत्रेण पुत्रवन्तमाहुः ॥ ३२ ॥ **क्षेत्रभूतेति** । व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानतुल्याऋषिभिः स्मृता मनुष्यश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतोयस्मात्क्षेत्रबीजसंयोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिरेवंचोभयोः कारणत्वस्यातिशिष्टत्वात् युक्ताविप्रतिपत्तिः । किं यत्संबन्धिक्षेत्रं तस्यापत्यं उतबीजिनइति ॥ ३३ ॥ **विशिष्टमिति** । कुत्रचिद्बीजंप्रधानं यत्रजाताये त्वनियुक्तायामिति न्यायेन शुल्कोपनीता स्त्री क्वचित्पुनः क्षेत्रंयत्रयतल्पजाप्रमीतस्येतिन्यायेनोपनता यत्र पुनर्बीजयोन्या माता पिता च समंजनयितारौतदपत्यंप्रशस्तंभवति ॥ ३४॥ तत्रप्राधान्यपक्षभात्रमाह **बीजस्येति** । बीजक्षेत्रयोर्मध्यात् बीजंप्रधानमुच्यते यस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णरूपादिचिन्हतोपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥ तथाच **यादृशमिति** । यज्जातीयंदृष्यंव्रीह्यादि कालेसङ्कवादौ कर्षणादिना क्षेत्रे उप्यतेतज्जातीयमेवतद्बीजंस्वचिन्हैरुपलक्षितंतस्मिन्क्षेत्रेजायते ॥ ३६ ॥ एवमन्वयद्वारेण बीजप्राधान्यंप्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन संशयितुमाह **इयमिति** । यस्मात्तुगुल्मलतादीनां भूतानां एषा भूमिर्यदि योनिः क्षेत्रंसर्वलोकेरुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मः कांश्चित् अपि मृन्मयत्वादीन् गुणान् गुल्मादिबीजमात्मदोषेत्वाङ्कुरकाण्डव्यवस्थासु खलु वर्तते तस्माद्योनिगुणाननुवर्तमानाप्रक्षेपंप्रधानम् ॥ ३७ ॥ किञ्च **भूमाविति** । भूमावेकस्मिन्नपि क्षेत्रे कर्षकैर्योग्यवापनकाले कलममुद्गादीनि विचित्राण्युमानि बीजानि अन्नरूपाणि च बीजस्वभावानुवर्तमानाज्जायन्ते भूमावनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥ **व्रीहयइति** । शूकधान्येषु मध्यादीयतृशूकाव्रीहयः षष्टिकाद्यानि दीर्घशूकाः शालयोरक्तशाल्यादयस्ते तथा मुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेणैव विचित्राजायन्ते ॥ ३९ ॥ एवंच सति **अन्यदिति** । तिलाद्युमंमुद्गादिजायतइत्येतत् न संभवति । यस्माद्यदेवबीजमुप्यते शाल्यादाविवमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥ इदानींक्षेत्रप्राधान्यमाह **तदिति** । तद्बीजंप्रज्ञावता नीतियुक्तेन लोकशास्त्रव्यवहारज्ञेन ईदृशमनायुष्यं इत्युक्तत्वादायुरिच्छता न कदाचित्परभार्यायां वप्तव्यंनिष्फलत्वात् । तथा च वक्ष्यति ॥ तथानश्यतितत्क्षिप्रंबीजंपरपरिग्रहइति ॥ ४१ ॥ **अत्रेति** । अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाछन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि नीतिकालज्ञाः कथयन्ति यथापरभार्यायांबीजंमनुष्येण न वप्तव्यं इति ॥ ४२ ॥ अत्रदृष्टान्तमाह **नश्यतीषुर्यथाक्षिप्तइति** । यथान्येन मृगंविद्धंतस्मिन्नेव छिद्रे अन्यथापश्चात्प्युतशरोनिष्फलोभवति पूर्वहन्तुरेव मृगभागत्वात् । एवं परभार्यायां उप्तं क्षिप्रमेव निष्फलंभवति । गर्भग्रहणसमनन्तरमेव क्षेत्रिणः फलमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ **पृथोरिति** । इमांअपिपृथिवीं अनेकराजसंबन्धिपरिगृहीतत्वात् यथा येनैव स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रंक्षरितं तद्व्यपदेशंतत्क्षेत्रमाहुः । मृगमाहुरेवंपूर्वपरिग्रहीतुः स्वाम्यात्तस्यैवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥ **एतावानिति** । नैककः पुरुषोत्वापितु भार्या शरीरमपत्यानीत्येतत् परिणामएव । तथा चैवंतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवति यतश्चदंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥ **नेति** । **एवंधर्मंविजानीमःप्राक्प्रजापतिनिर्मितं** ॥ बन्धविक्रयादिना त्यागेन न च भार्यात्वात् स्त्रीभर्तुरपैत्येवंप्रजापतिना स्मृतम् । पूर्वमेव स्त्रीच आत्मसात्कर्तुंन शक्येति ॥ ४६ ॥ **सकृदिति** । **सकृदाहददामीतित्रीण्येतानिसतांसकृत्** ॥ भागकाले पैतृकादिधनभागएकवारमेवापतति नधर्मभागकल्पनायांपुनर्भागीक्रियते । कन्यापि सकृद्दातव्या वाग्दत्तायाः कन्यायाः पण्यतःप्राप्ताया अपि न बीजिनोऽपत्यंभवति । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिषु एतानि त्रीणि अङ्गनिपातनादीनि

साधूनांसकृद्भवन्ति । न पुनःकरणमेषामस्ति सकृदाहददामीति ॥ ४७ ॥ यथेति ॥ ४८ ॥ यइति । येक्षेत्रस्वामिनोनभवन्ति केवलंबीजस्वामिनः परकीये क्षेत्रे बीजे च पतिते तस्मिन् क्षेत्रे धान्यादेर्जातस्य यत्फलं न कदाचिद्देशेलभन्तइतिप्रकृतदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥ यद्गीति । स्वामिनामिति । यद्यन्यसंबन्धिनीषु गोस्त्रीषु परकीयोवृषभः शतमपि वत्सानांजनयेत्तदा ते सर्ववत्सागोस्वामिनामेव तंनैकोपिबीजस्वामिनोवृषभसंबन्धीयकः शुक्रोवृषभस्वामिनोनिष्फलएव ॥ ५० ॥ तथेति । यद्वद्गोषु तद्वदेवाविद्यमानस्त्रीस्वाम्याःसन्तोये परकीयायां योषिति बीजंवपन्तिते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमुक्तंजनयितापत्याख्यंफलंन लभते ॥ ५१ ॥ फलमिति । यदत्रोत्पद्यते तयोरुभयोरपत्यं एवंक्षेत्रबीजिनोर्यत्रसंबन्धोनास्ति तत्र निःसंदिग्धमेवाक्षेत्रिणोपत्यं यत् उक्तनीत्याबीजात्क्षेत्रंबलवत् ॥ ५२ ॥ क्रियाभ्युपगमादिति । आवयोरुभयोरपत्यंस्यादित्येवंसंविदङ्गीकरणे पुनरेतत्क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थंयद्बीजिनोफलम् ॥ ५३ ॥ ओघवाताहृतमिति । तत्क्षेपंक्षेत्रिकस्येहनबीजीलभतेफलं ॥ जलवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतंबीजंयदीयक्षेत्रे स्वामिनस्तद्बीजंभवति न तु तत्फलंयेन बीजंन्यप्तंसलभते । एवं स्वभावाच्चैवमेषांद्विपूर्वमपि परस्त्रीगमने क्षेत्रिणएवापत्यमित्येतत् अनेन सूच्यते ॥ ५४ ॥ एषइति । गोश्वोष्ट्रछागैडकपक्षिमहिषाणांसंततिंप्रत्येषा व्यवस्था ज्ञेया । यत्क्षेत्रस्वामनएवंगवादिसंततेःस्वाम्यंन ऋषभादेः ताःसंवेदात्तूभयोरपीति ॥ ५५ ॥ एतदिति । एतद्बीजयोन्योः सारफल्गुत्वंयुष्माकंकथितम् । अतोनन्तरंस्त्रीणांसंतानाभावे यत्कर्तव्यंतद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥ भ्रातुरिति । यवीयसस्तुयाभार्यास्नुषाज्येष्ठस्यसास्मृता ज्येष्ठभ्रातृपत्नी अनुजस्य गुरुभार्यया तुल्या । कनीयसः पत्नीपुनर्ज्येष्ठस्य स्नुषाप्रचक्षतेः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठइति । ज्येष्ठःकनीयःपत्नीं कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां वक्ष्यमाणनीत्या गुरुनियुक्तामपि सामान्यंगत्वा पतितौभवतः ॥ ५८ ॥ देवरादिति । स्त्रियाभर्तुरभावेश्वशुरादिभिर्भर्त्रा वा व्याधितेन वा पुत्रोत्पादनविधियुक्तत्वात् नियुक्ततया भर्तृभ्रातुस्तदभावेतत्सपिण्डस्यवा सकाशादभीष्टाःपुत्रलक्षणप्रजाः पुत्राभावात्संपादनीयाः ॥ ५९ ॥ विधवायामिति । यस्तल्पजः प्रमीतस्य वेतिदर्शनादभर्तृकाव्याधितभार्याविषये गुरुभिर्नियुक्तोघृताभ्यक्तोमौनवाक् रात्रावेकंपुत्रंजनयेत् न द्वितीयम् ॥ ६० ॥ द्वितीयमिति । केचित्पुनराचार्याः पुत्रविधिज्ञाएकपुत्रोऽपुत्रतुल्यइत्येवमेकपुत्रोत्पादने सति धर्मेण तयोरनिष्पन्नंनियोगप्रयोजनंमन्यमानाःस्त्रीषु द्वितीयपुत्रोत्पादनंमन्यन्ते ॥ ६१ ॥ विधवायामिति । विधवादिकायानियोगप्रयोजने संयोगाख्ये पुनर्यथाशास्त्रंसंपन्ने सति ज्येष्ठोभ्रातृभार्या च परस्परंगुरुवत् स्नुषावच्च वर्तेयाताम् ॥ ६२ ॥ नियुक्ताविति । यौज्येष्ठकनिष्ठौ नियुक्तौ घृताभ्यक्तत्वादिविधानंपरित्यज्य स्वेच्छातोवर्तेयातां तौ द्वावपि स्नुषागगुरुतल्पगौस्याताम् ॥ ६३ ॥ एवंनियोगमुक्त्वा दूषयितुमाह नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याकदाचनेति । विधवानारी अन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया यस्मात्ते देवरादौ नियोजयन्तोऽनादिधर्ममेकपत्नीव्रतंपरिषेधंनाशयेयुः ॥ ६४ ॥ नेति । विवाहप्रयोजनेषु मन्त्रेषु अर्यमणंनुदेवंन च विवाहशास्त्रे विधवायाअन्येन पुंसा सह पुनर्विवाहउक्तः ॥ ६५ ॥ अयमिति । यस्मादयंपशुसंबन्धीयव्यवहारोऽत्यन्तकुत्सितोवेनाख्ये राजनि राज्यंकुर्वाणेऽन्यत्वेन प्रोक्तस्तस्मादादिमन्वादिभिरेषश्रुतौ नास्तीति पूर्वोक्तस्यायंहेतुः ॥ ६६ ॥ सइति । सवेनः पूर्वंसमग्रांपृथिवींपालयन् तत्र एव राजर्षिश्रेष्ठोन तु धार्मिकः ततोब्राह्मणानुज्ञयैतद्भ्रातृभार्यागमनलक्षणंवर्णसङ्करंवर्ति-

तवान् ॥ ६७ ॥ ततःप्रभृतीति । एवंचेदानींतनत्वादमुष्याचारस्य तस्माद्वेनकालात्मभृतियोमृतभर्तृकांस्त्रियं- सम्यक्शास्त्रविगर्हिते एवंच विहितप्रतिषेधत्वान्नियोगस्यकालसूत्रनियोक्तृणांनिन्द्राश्रवणं स्त्रीधर्मेषु ॥ ६८ ॥ नियोगप्रकारकत्वात्कन्यागतमिदमाह यस्याइति । वाग्दत्तायाः कन्यायाः भर्ता म्रियेत तामनेन विधिना भर्तुः सोदर्योभ्राता उद्वहेत् ॥ ६९ ॥ यथेति । सदेवरोविवाहविधिना एतांस्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां- वाक्कायसंयुतांरहस्यागर्भग्रहणात्प्रभृति वाचनिकत्वात् च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्याभवतीति क्षेत्रस्वामिनएव तदपत्यंभवतीति ॥ ७० ॥ नेति । शास्त्रज्ञोन्यस्मैकन्यांपुनरन्यस्मैनदद्यात् ॥ ७१ ॥

[अत्रद्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुपलब्धेषु पुस्तकेषु गोविन्दराज- कृतटीका नदृश्यतेकेवलंमूलश्लोकाएववर्तन्ते अतस्तेश्लोकाअस्मिन्ग्रन्थे न गृहीताः ।]

॥ अथदशमोऽध्यायः ॥

ॐसिद्धिः ॥ संकीर्णानांवर्णेभ्यएवोत्पत्तिर्वर्णोत्पत्तिः अभिधानमन्तरेण तदुत्पत्तिकथनस्य अशक्यंत्वाद्वर्णोत्पत्त्यभिधानस्य प्रसङ्गेनोत्पादनाय द्वितीयाध्यायसिद्धं त्रैवर्णिकप्रधानधर्मं वेदाध्ययमनुवदितुमाह **अधीयीरन्निति** ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाअध्ययनाङ्गभूतधर्मयमनियमारब्धस्वकर्मानुवर्तिनोवेदंपठेयुरेषांपुनरध्यापनंब्राह्मणएव कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययंनिश्चयइत्यध्ययनानुवादप्रसङ्गेन ब्राह्मणस्याध्यापननियममाह प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिवृत्तिसिद्धौ स्वशब्देन निषेधवचनंनिषिद्धाचरणेन प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ १ ॥ किंच **सर्वेषामिति**। सर्वेषांसङ्करपर्यन्तानां आत्मकुटुम्बस्थित्युपायान् ब्राह्मणोयथाशास्त्रंजानीयात्। तथा तेभ्यश्चोपदिशेदात्मना चवृत्तिनियमाननुतिष्ठेत् ॥ २ ॥ अत्रार्थवादः **वैशेष्यादिति**। जात्युत्कर्षान्मुखोद्भवत्वेन च श्रेष्ठकारणजन्यत्वात् स्नातकस्य व्रतानांचकरणात् संस्कारस्यचोपनयनाख्यस्य बालस्यैव विधानेन विशेषाद्वर्णानांवृत्तिवेदनतदुपदेशयोर्ब्राह्मणएवेशता ॥ ३ ॥ **ब्राह्मणइति**।। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजाउपनयनस्य तेषांविहितत्वात। शूद्रः पुनश्चतुर्थोवर्णः एकवर्णउपनयनाभावात्। पञ्चमः पुनर्वर्णोनास्ति अन्तरप्रभवानांमातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वादस्येतरवदेवंचायमेषांवर्णत्वोपदेशः शास्त्रेव्यवहारार्थः। शूद्रस्योपनयनानुपदेशादेवैकजातित्वसिद्धौ चतुर्थएकजातिस्त्वितीदंधर्मेणवस्तुधर्मज्ञाइत्यनेनामन्त्रकेशवपनादिना संस्कारान्तरवदुपनयनंनास्तीति सूचनार्थम् ॥ ४ ॥ **सर्ववर्णेष्विति** । **आनुलोम्येनसंभूताजात्याज्ञेयास्तथैवते** ॥ ब्राह्मणादिचतुर्ष्वपि वर्णेषु समानजातीयास्वक्षतयोनिषु यथाशास्त्रसमूढास्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यांक्षत्रियेण क्षत्रियायामित्येवमनुक्रमेण ये जाताः ते पित्रोर्जातितज्जातीयाएवबोद्धव्याः । सवर्णेष्वित्युपादानाद्वर्णत्वमात्रेण तुल्यास्तु इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमानुलोम्यग्रहणम् । इदमेव च सकलमातापितृप्रबन्धस्यापि जातिलक्षणमनादित्वेनपुनः संसारस्यास्यैव व्यापकत्वात्सर्वत्र चेहप्रकरणे जातिलक्षणप्रकरणंशास्त्रव्यवहारफलजातिपरिज्ञानार्थंगवाश्वादिवत् ब्राह्मणादीनांजातिभेदावबोधकस्याकारविशेषस्यानुपलब्धेः । एवंच पत्नीग्रहणादपत्न्युत्पन्नानांनैवतज्जातीयत्वम्। तथा च देवलः॥ द्वितीयेनतुयः पित्रा सवर्णायांप्रजायते ॥ अधरेटइतिख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीनाअसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ॥ उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्याइतिबहिष्कृताइत्याह। तथा ॥ सवर्णेभ्यः सवर्णासुजायन्तेहिस्वेजातयः ॥ इत्येतदपियाज्ञवल्क्यवाक्यमानवैकवाक्यत्वाद्भिन्नास्वेषविधिः स्मृतइति चोपसंहारात् पत्नीविषयम् । एवंव्यासः ॥ स्वोढाजातासमानाः स्युः संकराः स्युरतोन्यथा इत्याह। बौधायनश्चैतानूवन्यान् विवाहारानाहुरेतैः संस्कृताभ्यः उत्पन्नास्तज्जातीयाभवन्ति न त्वन्यइत्याह। बृहस्पतिश्च ॥ प्रातिलोम्येन संभूतानियोगेन विनाच ये ॥ सावित्रीपतिताजातास्त्रयः संकरजातयः इत्याह ॥ अन्ये तु सत्यकामोजाबालोजाबालं मातरमामन्त्रयांचक्रे भवति ब्रह्मचर्यंच वत्स्यामि कंगोत्रोऽहमस्मीति। साहैनमुवाच नाहमेतद्वेद यद्गोत्रस्त्वमसि तात बह्वहंचरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साहमेतन्नवेद यद्गोत्रस्त्वमसि। जाबालानुनामाहमस्मि सत्यकामोनामस्त्वमसि। स सत्यकामएव जाबालोब्रवीथाइति। सहहा-

(१) अधरेटः=अध्वरेटः (गो० २, ५).   (२) स्व=स (गो० २,५,)

रिद्रुमंतंगौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यवै भगवति वत्स्याम्युपेयांभगवतमिति । तंहोवाचाकिंगोत्रोनुसौम्यासीति । सहोवाच नाह-मेतन्नवेद भोयद्गोत्रोहमस्म्यपृच्छंमातरं सा मांप्रत्यब्रवीद्वह्वहंचरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्नवेद यद्गोत्र-स्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मिसत्यकामोनाम त्वमसि सोहंसत्यकामोजाबालोस्मि भोइति तंहोवाच नैतदब्राह्मणो-विवक्तुमर्हति समिधंसोम्याहरोतत्वानेष्यइति जाबालश्रुतिदर्शनात्कण्डगोलकयोश्च श्राद्धप्रतिषेधदर्शनाच्चैषांयस्यापि पितृजातीयत्वमिति । तच्चापरेण सह तेनाहमेतद्वेदेति मातुर्निश्चयाभावान्नैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीति पितृतोपि त-स्योत्पत्तिसंभवात् । तदभिप्रायमेतत्स्याद्यद्कुण्डगोलकयोः श्राद्धनिषेधदर्शनं तदुक्तंश्रुतिभ्रमेण ब्राह्मण्याशङ्कायांप-रिहारार्थंस्यान्नतु स्वभ्रष्टब्राह्मण्यजनकम् ॥ ५ ॥ **स्त्रीष्विति** । अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये-उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायांक्षत्रियेण वैश्यायांवैश्येन शूद्रायां तन्मातुर्हीनजातीयत्वे गर्हितानतएव पितृसदृशान् तान् मन्वादयआहुः । नतु पितृजातायनामानि चैषांमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादि-भिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामथोशनसा निर्दिष्टाहस्त्यश्वरथशिक्षा अस्त्रधारणंच मूर्धावसिक्तानांगीतनृत्यनक्षत्रैर्जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां स्वजातिशुश्रूषा धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ॥ ६ ॥ **अनन्तरा-स्विति** । एषनित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानां उक्तएकेन द्वाभ्यांव्यवहितास्तदुत्पन्नानांयथा ब्राह्मणेन वैश्यायांक्ष-त्रियेण शूद्रायांब्राह्मणेन च शूद्रायां इमंवक्ष्यमाणंधर्मादनपेतंनामविधानंजानीयात् ॥ ७ ॥

[विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायांसुतोभवेत् ॥ क्षत्रियाद्वैश्यकन्यायां—षस्तुसुतः स्मृतः ॥१॥]

ब्राह्मणादिति । विन्नास्वेषविधिः स्मृतः इतियाज्ञवल्क्यदर्शनात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायां अंबष्ठाख्योजायते । शूद्रकन्यायामूढायांनिषादउत्पद्यते । यःपारशवइत्यनेन संज्ञान्तरेणाशास्त्रउच्यते संज्ञान्तरकथनंमत्स्यघातवृत्तिप्रतिलोम-निषादभ्रान्तिनिराकरणार्थम् ॥ ८ ॥ **क्षत्रियादिति** । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायांक्रूरचेष्टावान् पापस्वभावः क्षित्रयशूद्रो-त्पन्नदेहः प्राण्युग्राख्योनरोजायते । वृत्तिश्चास्य पूर्वश्लोके उशनसोक्ता दर्शिता ॥९॥ **विप्रस्येति** । ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्ण-त्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्राख्यवर्णस्त्रियाम् । एतउक्तास्त सवर्णपुत्रकापेक्षयाऽपसदापुत्र-कार्यादवशीर्णाइत्येतेऽपसदास्तन्निकृष्टाःस्मृताः ॥ १० ॥ एवमनुलोमानुक्त्वा प्रतिलोमानाह **क्षत्रियादिति** । अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धंसुगमम् । उत्तरार्धंव्याख्यातम् । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियाब्राह्मण्योर्यथाक्रमंमा-गधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषांवृत्तयोऽस्मिन्नेव शास्त्रे निर्दिष्टाः । अनिर्दिष्टवृत्तीनांपुनः शास्त्रान्तरोक्ताअस्माभिर्यथा-वसरंनिर्दिश्यन्ते ॥ ११ ॥ **शूद्रादिति** । **वैश्यराजन्यविप्रासुजायन्तेवर्णसङ्करे॥** शूद्रात् द्विजातिवर्णानांमैथुनाख्यसङ्करे सति वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायांक्षत्ता ब्राह्मण्यांचाण्डालोमनुष्याधमोजायते ॥ १२ ॥ **एकान्तरइति** । एकव्यवहिते वर्णे वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणाद्वैश्यायांक्षत्रियाच्छूद्रायां उत्पन्नावम्बष्ठोग्रौ यथास्पर्शार्हौ तद्वत् प्रातिलोम्ये जननेपि क्षत्रियवैदेहिकौ स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोश्च स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानादर्थानन्तरोत्पन्नानामपि सूतमागधा योगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । एवंचण्डालएवैकोत्रपर्युदास्यते ॥ १३ ॥ **पुत्राइति** । ये द्विजातीनां अन्तरै-कान्तरद्यन्तरजातिस्त्रीषूत्पन्नाः क्रमेणोक्ताः पुत्रास्तान् हीनमातृकत्वान्मातृजातिव्यपदेशानाचक्षतइतीदमेवंमातापितृव्य-तिरिक्तजातित्वाद्धर्मास्ते मातृजातिगतसंस्कारादिधर्ममाप्त्यर्थवचनं मातृदोषादितिहेतूपादानादनन्तरग्रहणमेकान्तरप्रद-र्शनार्थम् ॥१४ ॥ **ब्राह्मणादिति** । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उग्रीतस्यांब्राह्मणादावृतोनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्याया-

मुत्पन्नाम्बष्ठी ब्राह्मणादाभीराख्योजायते। अनयोश्च हस्त्यादिस्वाधिका आवृतानांगोजाविरक्षा आभीराणामित्यथौश-नसे वृत्तिरुक्ता। शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायोगवी तस्यांब्राह्मणादाभीराख्योजायते॥१५॥ **आयोगव**इति। अयोगवः क्षत्ता-चण्डालोमनुष्याधमइत्येते त्रयोऽप्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु शूद्रादपसदाः पुत्रकार्यादपगताः जायन्ते ॥ १६ ॥ **वैश्यादिति**। **जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्या भवति पुल्कसः॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यांतु सवै कुक्कुटकःस्मृतः॥** पुरुषजातेः प्रतिलोमत्वान्न निषादोत्र पारशवःपितुः प्रतिलोमे हि यथाव्यासः। उग्रामागधसंयोगाज्जातः कु-तलकासिधः। सनापितइतिप्रोक्तः क्षुरकर्मविधानकृत्॥ क्षत्रियाज्जायते वैश्यान्मागधोवाक्यजीवनः। शूद्रान्निषादा-मत्स्यघ्नः क्षत्रियायांव्यतिक्रमात्॥ इत्येवंचैतस्मान्निषादाच्छूद्रायांजातोजातितः पुल्कसः साक्षाद्भवति। निषाद्यां-पुनरेवंविधायामेव यः शूद्राज्जातः सकुक्कुटनामा स्मृतस्तस्य च कुक्कुटकानांप्रहरकः करणंचक्रतोमरभिण्डिमा-लप्रासासिपरशुलगुडलोहजालिकासरवघ्नानि कर्माणीति शङ्खेन वृत्तिरुक्ता ॥ १८ ॥ **क्षत्तुरिति**। क्षत्तुः शूद्राक्षत्रिय जातायामुत्पन्नः श्वपाकइत्युच्यते। वैदेहकेन वैश्यतोब्राह्मणजातेनाम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजा-तायामुत्पन्नोवेनइतिकथ्यते ॥ १९ ॥ इदानीं व्रात्यजातानामप्रतिलोमानामपि सतांसंस्कारत्वप्रतिपादनार्थमतऊर्ध्वं-त्रयोऽप्येतइत्याद्युक्तंव्रात्यलक्षणमनुवदितुमाह **द्विजातय**इति। द्विजातिस्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयति तेचेदुपनयनाख्यव्रतहीं-नाभवन्ति तदा तानकृतोपनयनान् व्रात्यानित्यनया संज्ञया व्यपदिशेत्॥ २० ॥ **व्रात्यात्तुजायतेविप्रात्पा-पात्माभृज्जकण्टक**इति। उक्तलक्षणाद्व्रात्यात्सवर्णास्वित्यपुनरावृत्तेः ब्राह्मण्यां पापवतोत्पन्नत्वात् दुष्टशरीरभृज्ज-कण्टकाख्योजायते। तथावाटधानपुष्पधसैखाख्याजायन्तइति एकस्यैव देशभेदप्रसिध्यैतानि नामान्येवमुत्तरत्रापि गौतमेन ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातोभृज्जकण्टकउक्तः। सचानुलोमत्वादपाप्मेति विशेषणं एषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताअभि-चारमूलकर्मद्विषतांमन्त्रौषधीश्चाभिमुखीकरणंनाशनंवा भृज्जकण्टकानां आवन्त्यवाटधानैः स्वसैन्यानांविजित्वा चर्या व्रात्यजैरन्यैः परराष्ट्राणांकोशमन्त्रवृत्तज्ञानंमित्रामित्रताच ज्ञेयेति॥ २१ ॥ **झल्लोमल्लश्चे**ति। क्षत्रियाद्व्रात्यायांसवर्णायां-झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्याजान्ते। इत्येषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताः चारवृत्तित्वान्नटकरणानामुदकाहरणं-प्रपावेश्मदानंच खसद्रविडानांशिष्टानांव्रात्यजैरन्यैरित्यादिपूर्वश्लोके दर्शितम्॥ २२ ॥ **वैश्यादिति**। वैश्यात्पुन-र्व्रात्यासुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते। वृत्तयश्चैषामप्यौशनसउक्ताः आचार्यसात्वतैः देवपूजनंशि-ष्टानांव्रात्यजैरन्यैरित्यादिदर्शनम्॥ २३ ॥ **व्यभिचारेणे**ति। ब्राह्मणादीनांवर्णानामितरेतरस्त्रीगमने स्वगोत्राद्यवि-वाह्यविवाहेनोपनयनाख्यस्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम इत्युत्पद्यते। अतोयुक्तमित्यस्मिन्प्रकरणे व्रात्यजातानामभिधा-नम्॥ २४ ॥ **संकीर्णयोनय**इति। ये मिश्रयोनयः प्रतिलोमाभ्यः स्त्रीभ्यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च जायन्ते अनुलोमाभ्य-श्चानुलोमैः प्रतिलोमैश्च जायन्तएवंपरस्परसंबद्धांस्तानशेषेण प्रवक्ष्यामि॥ २५॥ **सूत**इति। सूतादयउक्तलक्षणाउत्तरार्ध-मनूद्यम्॥ २६॥ **एत**इति। एते षट् सूतादयः प्रतिलोमासजातीयासु स्त्रीषु सूतान् सूतायांसूतमेवजनयतीत्येवंसमानजाती-यान्वर्णप्रभवस्त्वाद्वर्णान् जनयन्ति। अनुलोमाः पुनर्मातृजातीयायांस्वजातीयायांच सदृशांजनयन्ति। तद्यथा अम्बष्ठोवैश्यायाम-

---

(१) कुक्कुट=कुर्कुट (गौ०२,५)

मबष्ठ्यांवाम्बष्ठमेवजनयति। संकीर्णयोनयोयेतु प्रतिलोमानुलोमजाः इत्यनुलोमानामपि प्रस्तुतत्वात्प्रतिलोमेभ्यश्च मातृजातीयायांसदृशजननासांभवात् द्वितीयार्धश्लोकोनुलोमविषयतया व्याख्यायते॥२७॥**यथेति**। **आनन्तर्यात्स्वयोन्यांचतथा बाह्येष्वपिक्रमः**॥ यथात्रयाणांवर्णानांक्षत्रियवैश्यशूद्राणांमध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्विजउत्पद्यतेस्वजातीयायांच द्विजोजायते। एवंच बाह्येष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जाते व्युत्क्रमोभवतीति। शूद्रजातिप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युत्पन्नप्रतिलोमस्तुतिः। यत्तुद्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषांवचनमुपनयनार्थमित्याहुस्तदसत्प्रतिलोमास्तुधर्महीनाइति गौतमीये प्रतिलोमानांसंस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥ तइति। तेप्यायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु प्रतिलोमान् सुष्टुबहूनात्मनोधिकदुष्टान्निन्दितान् जनयन्ति। तत्तथायोगवः क्षत्र्याआत्मनोहीनतरंजनयति क्षत्तायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयतीत्येवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ **यथेति। तथा बाह्यतरंबाह्याद्बाह्यो वर्णः प्रसूयते** ॥ यथा शूद्रोब्राह्मण्यांनिकृष्टंचण्डालाख्यंप्राणिनंजनयत्येवंबाह्याच्चण्डालादेर्ब्राह्मणादिषु चतुर्ष्वपि वर्णेषु चण्डालादिभ्योनिकृष्टतरंजायते ॥ ३० ॥ एतदेवप्रपञ्चयति **प्रतिकूलमिति**। चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालाः क्षत्तायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्येगच्छन्तआत्मनोहीनतरान् परस्परापेक्षयोत्कृष्टानात्मनासहपञ्चदशवर्णप्रभवत्वाद्वर्णान्संपादयन्ति। तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनोहीनतरंवैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्यउत्कृष्टंजनयति। ततोप्यपसदंक्षत्रियायांब्राह्मणीजातादुत्कृष्टंजनयति। ततोपि हीनंब्राह्मण्यांजनयत्येवंक्षत्त्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये च चतुरश्चतुरोजनयेते इत्येते शूद्रप्रसवेभ्यः चण्डालक्षत्त्रायोगवेभ्यः [अ० २] द्वादशप्रभेदाउत्पद्यन्ते आत्मनाचचाण्डालक्षत्त्रायोगवास्त्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाःपञ्चदश [अ० ४] क्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्चपञ्चदश भवन्त्येवंषष्टिः चातुर्वर्ण्येनसहचतुःषष्टिरपष्टप्रभेदाभवन्ति तेतु परस्परस्य गमनेनानन्तान् जनयन्ति ॥ ३१॥ **प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदास्यजीवनमिति**। केशरचनादिप्रसादनाङ्गसंवाहनाद्युपचारज्ञमदासमशूद्रत्वात्प्रसाधनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन च मृगादिवधजीवनंसैरन्ध्राख्यं मुखबाहूरुपज्जानामिति वक्ष्यमाणोदस्युरायोगव्यांशूद्राजातायांजनयति। एतस्यमृगादिहिंसनमार्याणांदेवपित्रौषधार्थं आत्मपुत्रदारात्ययप्रमाःस्यादेवमन्येषामपि प्रायोवधजीविनांवेदितव्यम् ॥ ३२ ॥ **मैत्रेयकमिति**। वैदेहोवैश्याद्ब्राह्मणीजातः प्रकृतायामायोगव्यांमैत्रेयकाख्यंमधुरभाषिणंजनयति यः प्रातर्घण्टामाताड्य राजप्रभृतीननवरतवृद्ध्यर्थंस्तौति ॥ ३३ ॥ **निषादोमागधमिति**। प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमोनिषादोव्यासोक्तोयउक्तः सप्रकृतायामायोगव्यांमागधंदासापरनामानंनौव्यापारजीविनंजनयति यमार्यावर्तनिवासिनः कैवर्तशब्देन ब्रुवते ॥ ३४ ॥ **मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यास्विति**। एते सैरन्ध्रमैत्रेयकमागधहीनजातीयाः त्रयः शववस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्ष्यास्वायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्नजातयोभवन्ति ॥ ३५ ॥ **कारावरइति**। वैदेह्यामेवजायतइत्यस्यवक्ष्यमाणस्यावधारणस्य पूर्वत्रापि वैदेहवबोधकत्वादिहाश्रुतापि वैदेही लभ्यते। निषादश्च प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोमउक्तस्तेन निषादाद्वैदेह्यांकारावराख्यः कारावराणांचर्मच्छेदनसीवनमिति पौरान् संदर्शनाच्चर्मच्छेदनसीवनवृत्तिर्जायते। वैदेहिकादंध्रमेदाख्यावरण्यनिवासिनौ स्तुत्यन्तरनिर्देशात् वैदेह्यांच भिन्नजात्युत्पादःस्यान्नाद्यत्वात्कारावरनिषादजात्योश्च श्लोकेत्रसंनिधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव जायते ॥ ३६ ॥ **चाण्डालादिति**। चाण्डालाद्वैदेह्यांपाण्डुसोपाकाख्योवेणुव्यवहारजीवी जायते। नचनिषादेन वैदेह्यामेवाहितुण्डिकाख्योजायते। **अस्यबन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणमाहितुण्डिकानामित्यौशनसेवृत्तिरुक्ता** ॥ ३७ ॥ **चाण्डालेनचेति। पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः** ॥ चण्डालेन पुल्कस्यांजातोनिषादाच्छूद्रायामित्युक्तायांसोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितोराजाज्ञया वध्यमारणवृत्तिर्जायते

॥ ३८ ॥ **निषादस्त्रीति** । प्रतिलोमनिषादस्त्री चण्डालादन्त्यावसाय्याख्यंपुत्रंचण्डालादिभ्योदुष्टतमंश्मशानवासिनंतद्वृत्तिंच **जनयति** ॥ ३९ ॥ **सङ्करइति** । वर्णसङ्करविषये एताजातयोयस्येयंजनन्ययंजनकोऽयमेवंजातीयइत्येवंपितृमातृकथनपूर्वकं प्रदर्शिताः । एताश्च गूढाः प्रकटावा तज्जातिचोदितकर्माचरणदर्शनेन बोद्धव्याः ॥ ४० ॥ **स्वजातिजानन्तरजाइति** । द्विजातीनांसमानजातीयासु भार्यासु जातास्तथा नान्योत्पन्नाब्राह्मणक्षत्रियाभ्यांक्षत्रियावैश्ययोरित्येते षट् सुताद्विजधर्माणउपनेतव्याः । ताननन्तरनाम्नस्त्वित्यत्रयंनामनिर्देशोव्यवहारार्थोन संस्कारार्थइति कस्यचिभ्रान्तिः स्यादित्यतइदमेषामुपनयनार्थंवचनम् । ये पुनरन्ये सङ्करजाः सूतादयस्ते सर्वे तुल्यरूपास्तेषामुपनयनंनास्ति द्विजात्युत्पन्नानामपि ॥ ४१ ॥ **तपोबीजप्रभावैस्तेगच्छन्तियुगेयुगइति** । ते स्वजातिजाऽनन्तरजास्तपःप्रभावेन हेतुना जातितोगच्छन्ति ॥ ४२ ॥ तथा चाह **शनकैरिति** । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः सत्यउपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानांच यजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैः लोके शूद्रतांप्राप्ताः ॥ ४३ ॥ **पौण्ड्रकाइति** । पौण्ड्रकादयःक्षत्रियाः सन्तःक्रियालोपादिनाशूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥ **मुखबाहूरुपज्जानामिति** । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणांयाबाह्याः क्रियालोपादिना जातयोम्लेच्छभाषोपेताआर्यभाषायुक्तावा बर्बरकालाद्यास्ते सर्वे दस्युशब्दवाच्याः स्मृताः ॥ ४५ ॥ **यइति** । ये द्विजानांप्रातिलोम्येनोत्पन्नाये च द्विजातिभिरपि शूद्रायामानुलोम्येन जातास्ते द्विजात्युपकारकैरेवानिन्दितैःकर्मभिः जीवेयुः ॥ ४६ ॥ **सूतानामिति** । **वैदेहिकानांस्त्रीकार्यमागधानांवणिक्पथः** ॥ सूतानामश्वदमनयोजनादिकमंबष्ठानांकायशल्यादिचिकित्सा वैदेहिकानामन्तःपुररक्षादि मागधानांस्थलपथवारिपथवाणिज्या । अम्बष्ठश्चात्रावद्यायां शूद्रजातौ बौधायनदर्शनाद्विज्ञेयोन तु ब्राह्मणेन वैश्याज्जातएतच्छास्त्रोक्ताये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः सुताः ते निन्दितैर्वर्तयेयुरिति प्रस्तुतत्वात् ॥ ४७ ॥ **मत्स्यघातइति** । **मेदान्ध्रचूचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्** ॥ आयोगवस्य तक्षणंमेदान्ध्रचूचुमद्गूनामारण्यपशुमारणं मागधक्षत्तारौ चूचुमद्गू । यथाह यमः ॥ क्षत्रियायांतु वैश्येन चूचुकोनामजायते ॥ शूद्रेण जायते मद्गुः क्षत्रियायत्रमुह्यति ॥ संज्ञान्तरेणानयोर्निर्देशोदेशभेदेनैषांसर्वेषामनेकनामता च भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरे तेषांनामान्तराण्यपि दृश्यन्ते ॥ ४८ ॥ **क्षत्त्रुग्रपुल्कसानामिति** । क्षत्त्रादीनांश्वाविद्गोधादिवधबन्धनमुग्रश्चात्र निकृष्टकर्माभिधानादुग्रजातिः प्रतिलोमः कश्चिद्वेदितव्योनतुकोनुलोमस्तस्य हि द्विजातिशुश्रूषाधनाध्यक्षतेत्याद्यौशनसोक्तावृत्तिर्दर्शिता । धिग्वणानां **चर्मकरणतद्विक्रयौ** चर्मकरणंतद्विक्रयजीवनंधिग्वणानांचेत्यौशनसदर्शनात् । अतः कारावरेभ्यएषांवृत्तिभेदौ वेणानांच वंशमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥ **चैत्यद्रुमश्मशानेष्विति** । ग्रामादिसमीपेख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूलश्मशानपर्वतवनसमीपेष्वेते प्रकाशाः सन्तः स्वकर्मभिर्जीवन्तोवसेयुः ॥ ५० ॥ **चण्डालश्वपचानामिति** । **वासांसीति** । चण्डालश्वपाकानांग्रामाद्बहिर्निवासः स्यात् । पात्रबहिष्कृताश्च कर्तव्याः यतः तदुक्तंलोहादिपात्रंसंस्कारेणापि न शुध्यति । धनंचैषांश्वखरं नान्यत् वासांसिचशववस्त्राणि । खण्डशरावादिषु च भोजनम् । आयसंचालंकरणम् । सर्वदानैकत्रावस्थानम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ **नतैरिति** । धार्मिकः पुरुषः चण्डालश्वपचैः सहलोकयात्रादिव्यवहारान्न कुर्यात् । तेषांच दानग्रहणादिव्यवहारोविवाहश्च समानजातीयैः सह परस्परंस्यात् ॥ ५३ ॥ **अन्नमिति** । अन्नंचैषांपरायत्तंन तु स्वतः साधितम् । तच्च भिन्नपात्रे

---

(१) अन्योत्पन्ना=आनुलोम्योत्पन्ना (गो० २, ५,)

एषांदातव्यम् । ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥ **दिवेति** । दिवा ग्रामादौ राजादिष्टक्षुरादिचिन्हाङ्किताः सन्तः सप्रयोजनंपर्यटेयुः । अनाथंशवंग्रामान्निर्हरेयुरिति साधुमर्यादा ॥ ५५ ॥ **वध्यानिति** । राजाज्ञया च शास्त्रानतिक्रमेण शुद्धवधशुलारोपणादिना सर्वदा वधार्हान्हन्युः तद्वस्त्रशय्यालंकरणानि च गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥ **वर्णापेतमिति** । वर्णत्वाद्भ्रष्टंमनुष्यंसङ्करजातंलोकतस्तथाविधत्वेनाज्ञातमतएवचार्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यंकलुषयोनिजं अनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्निश्चिनुयादतश्चनिश्चित्यपरिहरेत् ॥ ५७ ॥ **अनार्यतेति** । नैर्घृण्यपरुषभाषित्वाहिंस्रत्वविहितप्रतिषिद्धानुष्ठानशीलत्वानिसङ्करजातंपुरुषमस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥ यस्मात् **पित्र्यमिति** । तज्जनकयोर्दुष्टत्वभावत्वेनाकार्यकारित्वादसौ दुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टभावत्वंसेवते मातृसंबन्धोभयगतंवाऽतोन कदाचिदसावात्मकारणंगोपायितुंशक्नोति ॥५९॥ **कुलइति** । महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्ययोनिसंकरःप्रच्छन्नोभवति सजनः सपितृगतंत्वभावमीषद्वा बाहुल्येन सेवतएव ॥६०॥ **यत्रेति** । यस्मिन्राष्ट्रेएतेवर्णानांदूषकाःसङ्करजाविनिपाताजायन्ते तद्राष्ट्रंराष्ट्रवार्तिजनैःसह शीघ्रमेव नाशमेति तस्माद्राज्ञा वर्णसङ्करोरक्षणीयः ॥ ६१ ॥ **ब्राह्मणार्थइति** । **स्त्रीबालाभ्यवपत्तौचबाह्यानांसिद्धिकारणं** ॥ गोब्राह्मणस्त्रीबालपरित्राणार्थंदृष्टप्रयोजनानपेक्षःप्राणत्यागः प्रतिलोमार्थंस्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥ **अहिंसेति** । श्राद्धकर्मातिथेयंचदानमक्रोधमार्जवं ॥ प्रजनंस्वेषुदारेषुतथाचैवानुसूतयता ॥ हिंसावर्जनं यथोपलब्धाभिधानं परस्वाग्रहणं मृद्वारिशुद्धिरिन्द्रियसंयमइत्येतंसांक्षेपिकंधर्मंचातुर्वर्ण्यानुष्ठेयंमनुराह । प्रकरणसामर्थ्याच्च चातुर्वर्ण्यग्रहणस्यान्तरप्रभवेदर्शनार्थत्वे सत्यन्तरप्रभवविषयमपीदंवाक्यम् ॥ ६३ ॥ इदानींसर्ववर्णेषु तुल्यात्वित्येतल्लक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मणादिदर्शयितुमाह **शूद्रायामिति** । शूद्रायांब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्योवर्णः स्त्रीलक्षणः सा यदिस्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूते दुहितरंच जनयति साप्यनेन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेवजनयति साप्येवमेवेत्येवंसपारशवाख्योनिष्कृष्टे सबीजप्राधान्यात् सप्तमे युगे ब्राह्मणजातिंप्राप्नोति । सप्तमोजातःब्राह्मणःसंपद्यते ॥ ६४ ॥ **शूद्रइति** । एवमुक्तनीत्या शूद्रोब्राह्मणतांप्राप्नोति । यदि पुनर्ब्राह्मणाच्छूद्रायांपुमानुत्पद्यते सकेवलशूद्रोद्वाहेन ततः पुमांसमेव जनयति सोपिकेवलशूद्रोद्वाहेनेनान्यंपुमांसमेव तदासब्राह्मणःसप्तमांसंततिंप्राप्तः शनैःशनैः बीजनिष्कर्षात्केवलशूद्रतांप्राप्नोति । सप्तमोजातः शूद्रःसंपद्यते । एवंक्षत्रियवैश्याभ्यांशूद्राज्जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंतु जातितारतम्यात्क्षत्रियस्य पञ्चमेजन्मनि उत्कर्षापकर्षौ च वैश्यस्य तृतीयइति व्याचक्षते । एवमनेनैव न्यायेन ब्राह्मणोवैश्याज्जातस्य पञ्चमे उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियाज्जातस्य तृतीयेन वैश्याज्जातस्य च तृतीयएव ॥ ६५ ॥ **अनार्यायामिति** । यः शूद्रायामनूढायांब्राह्मणादुत्पन्नोयश्च ब्राह्मण्यामपि शूद्राज्जातस्तयोः कस्य प्रशस्ततरत्वमिति यदिभवतांसंशयः स्यादिति भृगुर्बीजप्राधान्येनोत्कर्षउपन्यस्ते सति क्षेत्रबीजकारणकत्वाज्जगतः क्षेत्रप्राधान्येनाप्युत्कर्षः किमिति न स्यादित्यृषीणांभ्रान्तिमाशङ्कमानस्तानाह ॥ ६६ ॥ अत्र निर्णयमाह **जातइति** । शूद्रायांब्राह्मणाज्जातः स्मृत्यभ्यनुज्ञातैः पाकयज्ञादिभिरनुष्ठीयमानैः प्रशस्योभवति । शूद्रात्पुनर्ब्राह्मण्यामपि जातः प्रतिलोमत्वेन शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारात् न प्रशस्यइतिनिश्चयोयतोयावद्वचनमत्रप्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानतः ॥ ६७ ॥ **ताविति** । तौपारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयौ चेति शास्त्रमर्यादा स्थिता । शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यात् पारशवानुपनेयचाण्डालस्य प्रातिलोम्येनोत्पन्नत्वात् ॥ ६८ ॥ **सुबीजमिति** । यथाशोभनंबीजंशोभने क्षेत्रे जातंसमृद्धंभवत्येवंद्विजातेर्द्विजातिस्त्रियामानुलोम्येन जातः स्वजातिजानन्तरजैकान्तरजरूपंसर्वंश्रौतंस्मार्तं·

संस्कारमर्हतिनपारशवचण्डालमितिपूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥ दर्शनान्तराण्यपास्यैवार्थस्योपोद्वहनार्थमाह बीजमिति । केचिद्बीजंस्तुवन्ति यक्षाद्युत्पन्नानामृष्यशृङ्गादीनामृषित्वदर्शनादपरे पुनः सूरयः क्षेत्रंस्तुवन्तिसमृद्धिदर्शनात्तदेतस्यांपुनर्विप्रतिपन्नत्वादियंवक्ष्यमाणा व्यवस्था विज्ञेया ॥ ७० ॥ अक्षेत्रइति । ऊषरप्रदेशे बीजमुप्तमदत्त्वैव फलंविनश्यति । शोभनमपि च क्षेत्रंबीजरहितंशुद्धस्थण्डिलमेव स्यात् सस्यानुत्पादस्तस्मादुभयंप्रधानमिति न्याय्यम् ॥ ७१ ॥ बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह तस्मादिति । यस्माद्बीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिमातृजाअपि ऋष्यशृङ्गादयः संपन्नाः पूजिताश्च पादवन्दनादिभिः पूजाभिः प्रशस्ताश्च बालाः संस्तुताः तस्माद्बीजंकैश्चित्सूयतइति बीजप्राधान्यंपुनर्गमयत्वेन ज्ञापयति तद्बीजयोन्योर्मध्याद्बीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यतइति ॥ ७२ ॥ अनार्यमिति । शूद्रंद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिंच शूद्रकर्मकारिणंप्रजापतिर्विचार्य न समौ तौ नाप्यसमावित्याह । यतः शूद्रोद्विजातिकर्माणि न द्विजातिसमस्तस्य द्विजातिकर्माधिकारे सति ततउत्कर्षाभावान्निषिद्धाचरणेन च प्रत्यवायात् द्विजातिरपि शूद्रकर्माणि आचरन् न शूद्रसमोनिषिद्धसेवने जातेपि महाभाग्यान्नाप्यसमोपि निषिद्धाचरणेनोभयोःपातित्यात्तस्मात्यस्य विहितंतत्तेन कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णोपदेशः ॥ ७३ ॥ इदानीमापद्धर्मविवक्षयेदमाह ब्राम्हणाइति । ये ब्राह्मणाब्रह्मप्राप्तिकारणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः ते षट्कर्माणि सम्यगनुतिष्ठेयुः । तानि च स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥७४॥ अध्यापनमिति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्यानुष्ठेयानि अध्ययनाध्यापनसाङ्गस्य वेदस्य पाठशिष्यप्रवचने यजनयाजने यागार्त्विज्ये ते षट्कर्माणि ॥ ७५ ॥ षण्णामिति । एषामध्यापनादीनांषण्णांकर्मणांमध्याद्याजनमध्यापनंप्रशस्तानांस्वकर्मसु द्विजातीनांब्राह्मणोभुञ्जीत । प्रतिगृह्णीयाच्चेति गौतमदर्शनाद्धार्मिकाद्द्विजातेः प्रतिग्रहमित्येतानि त्रीणिकर्माणिजीवनार्थानि ॥ ७६ ॥ त्रयइति । ब्राह्मणानपेक्ष्य क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि वृत्त्यर्थानि कर्माणि निवर्तन्ते । एवंच सत्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७७ ॥ वैश्यमिति । यथैवक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते एवंवैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिःक्षत्रियवैश्ययोरेतानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन स्मृतवान् एवं च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥ शस्त्रास्त्रभृत्त्वमिति । वृत्त्यर्थत्वेन रक्षणार्थंखड्गाद्यायुधप्रहरणमन्त्रधारणंक्षत्रियस्य । वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थान्यदृष्टार्थाःपुनरनयोर्दानाध्ययनयागाभवन्ति ॥ ७९ ॥ वेदाभ्यासइति । वृत्त्यर्थोभ्यांसहोपदेशादध्ययनस्य समानत्वाद्वेदाभ्यासोऽध्यापनंब्राह्मणस्य । लोकसंरक्षणंक्षत्रियस्य । कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यंवैश्यस्यइत्येतान्येषांवृत्त्यर्थत्वेपि सत्यदृष्टजनकत्वात्स्वकर्मंमध्ये प्रशस्तानि ॥ ८० ॥ एवंनैसर्गिकंस्वधर्ममेषामुक्त्वाऽधुनापद्धर्ममाह अजीवन्निति । उक्तरूपेण पुनरध्यापनादिना स्वकर्मणा ब्राह्मणकुटुंबस्थितिनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामरक्षणनगरादिना जीवेद्यस्मात्सोस्य संनिकृष्टवर्णनोदितत्वासन्निकृष्टावृत्तिः ॥ ८१ ॥ उभाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिभ्यामपि जीवन् ब्राह्मणः केन प्रकारेण वर्तेत इति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिगोरक्षणेआश्रित्य वैश्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्या वा अपिप्रदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाविक्रेयाणिवक्ष्यति । स्वयंकृतंवेदब्राह्मणस्यापदि कृष्याद्युच्यते अत्वयंकृतस्यापदि ऋतामृताभ्यांजीवेदित्यादिनाभ्यनुज्ञानात् । बलाबल-

मधुना कृष्यादेःप्राह **वैश्यवृत्त्येति**। ब्राह्मणः क्षत्रियोवा वैश्यवृत्त्यापि जीवेत्। भूमिंभूमिशयांश्चहन्तीति वक्ष्यमाणया नीत्या हिंसाबहुलांबलीवर्दाद्यायत्तांकृषिंयत्नतःपरिहरेत्। अतः गोरक्षाभावश्यंकार्येति गम्यते। क्षत्रियोपि चेत्युपादानात्क्षत्रियस्यापि स्ववृत्त्यभावेवैश्यवृत्तिरस्तीति गम्यते ॥ ८३ ॥ **कृषिःसाध्वितीति**। कृषिर्युक्तरूपेति केचिन्मन्यन्ते। सापुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता। यस्माद्धलकुद्दालाद्ययःप्रान्तंकाष्ठंभूमिबिलनिवासिनश्च प्राणिनोहन्ति ॥ ८४ ॥ **इदमिति**। ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वास्ववृत्त्या अजीवतोधनाभावाद्धर्ममति निष्णातत्वंत्यजतोवैश्येन यद्विक्रेतव्यंतद्वर्जितवक्ष्यमाणवर्जनीयंधनवृद्धिकरंविक्रेतव्यम् ॥ ८५ ॥ तानिवर्जनीयान्याहुः**सर्वानिति**। सर्वान् खण्डादीन् रसांस्तथा सिद्धान्नतिलपाषाणपशुलवणमनुष्यान्नविक्रीणीत। लवणस्य रसशब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पृथग्वचनंदोषविशेषज्ञापनार्थम्। एतेनान्यस्यापि पृथगाम्नातव्याख्यातम् ॥ ८६ ॥ **सर्वमिति**। सर्वतन्तुनिर्मितंरक्तंपट्टबृहन्तिकादि वर्जयेच्छणमौर्णातन्तुमयान्यलोहितान्यपि यदि भवेयुस्तथापि वर्जयेत् तथाफलमूलद्रव्याद्यौषधीर्वर्जयेत् ॥ ८७ ॥ **अपइति**। उदकायुधविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भांस्तथा गन्धवन्ति कर्पूरादीनि सर्वाणि क्षौद्रंच माक्षिकंमधु च मधूच्छिष्टंसिक्थकं तथा शस्त्रासवमधूच्छिष्टेति- याज्ञवल्क्येन पठितंवर्जयेत् ॥ ८८ ॥ **आरण्यानिति**। आरण्यान् पशून् हस्त्यादीन् सर्वान् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् एकशफानश्वादीन् तथा पक्षिमद्यनीलीलाक्षान विक्रीणीत ॥ ८९ ॥ **काममिति**। **विक्रीणीततिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान्** ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्तिकालएव धर्मनिमित्तमिच्छतोविक्रीणीतेति कृतान्नंच तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानामयंप्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥ **भोजनाभ्यञ्जनादिति**। भोजनाभ्यञ्जनदानव्यतिरिक्तमन्यदन्नविक्रयादि यदि तिलानांकुरुते तदा पितृभिः सह कृमित्वंप्राप्तःश्वपुरीषेनिमज्जतीति पूर्वव्यतिक्रमफलकथनम् ॥ ९१ ॥ **सद्यइति**। मांसलाक्षालवणविक्रयी ब्राह्मणः तत्क्षणादेव पतितोभवतीतिदोषगौरवख्यापनार्थम्। एतत् पञ्चानामेव महापातकानांपातित्यनियमादेतद्विक्रये वा पण्यानांच विक्रयइत्युपपातकप्राय श्चित्तस्य लघुतादर्शनादेतेन त्र्यहक्षीरविक्रयात् शूद्रातांप्राप्नोति इत्येतदपि व्याख्यातम्। तथा वैश्यभावगमनंच वक्ष्यमाणम् ॥ ९२ ॥ **इतरेषामिति**। उक्तदोषेभ्योमांसादिभ्योऽन्येषांप्रतिषिद्धानांपण्यानांइच्छातो ननु प्रमादादन्यद्रव्यसंपृक्तानांसप्तरात्रविक्रयेणब्राह्मणोवैश्यत्वंप्राप्नोति ॥ ९३ ॥ **रसाइति**। रसागुडादयोरसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः। लवणंपुनारसान्तरेण न परिवर्तनीयम्। सिद्धान्नमसिद्धान्नेन परिवर्तनीयम्। तिलाधान्येन प्रस्थः प्रस्थेनेत्येवंविनिमातव्याः ॥ ९४ ॥ **जीवेदिति**। क्षत्रियआपदंप्राप्तएतद्रसादिसर्वद्रव्याविक्रयेणापि जीवेन्नतु कदाचिद्ब्राह्मणजी विकामाश्रयेत् ॥ ९५ ॥ **यइति**। योनिकृष्टजातिः संलोभादुत्कृष्टजातिनोदितमकर्मभिर्जीवेत्तंराजा सर्वस्वमपहृत्य तदानीमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥ **वरमिति**। स्वकर्मविगुणमपि कर्तुंन्याय्यंन तु परकीयंसंपूर्णमपि। यस्मादपरनोदितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव जातितः पततीति निन्दातिशयोवर्जनार्थम् ॥ ९७ ॥ **वैश्यइति**। वैश्यः स्ववृत्त्याजीवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीनि अकार्याण्यकुर्वन् जीवेन्निस्तीर्णापत्कालःशूद्रवृत्तितोनिवर्तेत ॥ ९८ ॥ **अशक्नुवन्निति**। शूद्रोद्विजातिशुश्रूषयाऽजीवन् क्षुदवसन्नात्मकलत्रःसूपकारकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥ **यैरिति**। यैः कर्मभिरनुष्ठितैः द्विजातयःपरिचर्यन्ते तानि कारुककर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च लाक्षादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥ **वैश्यवृत्तिमिति**। ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितोऽवसादंगच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठन् स्ववृत्तौ वर्तमानइदंवक्ष्यमाणंवृत्तिकर्मानुतिष्ठेत्। अतश्च परवृत्तितोऽसत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य

श्रेयांस्तदुक्तंवरंस्वधर्मोविगुणइति ॥१०१॥ सर्वतइति । ब्राह्मणआपद्गतः निन्दतानिन्दितमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहंकुर्याद्यस्मा-त्पवित्रंगङ्गादिरथ्योदकादि न दुष्यत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते । तच्च ब्राह्मणआपद्यसत्प्रतिग्रहेण न प्रत्यवैति ॥१०२॥ नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानापि गर्हिताध्यापनयाजनमनियहैरधर्मोन भवति तस्मात्पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥ जीवितात्ययमिति । यःप्राणात्ययंप्राप्तः प्रतिलोमादपि अन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते अत्रपरवृत्त्यर्थवादः ॥ १०४ ॥ अजीगर्तइति । अजीगर्ताख्यऋषिः बुभुक्षितः पुत्रंशुनःशेपंहन्तुं प्रचक्रमे नं च तथाक्षुत्प्रतीकारंकुर्वन् पापेन लिप्तवान् ॥ १०५ ॥ श्वमांसमिच्छन्निति । वामदेवाख्यऋषिः कार्याकार्यवित् क्षुधार्त्तः प्राणपरित्राणार्थंश्वमांसंभक्षयितुमिच्छन् पापेन नलिप्तवान् ॥ १०६ ॥ भारद्वाजइति । बह्वीर्गाःप्रतिजग्राहबृबुतक्ष्णोर्महामनाः ॥ भारद्वाजाख्योमुनिर्मनस्वी सपुत्रोनिर्जने वने क्षुत्पीडितोबृबुनाम्नस्तक्ष्णो-र्बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥ क्षुधार्त्तइति । विश्वामित्रः कार्याकार्यवित् क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तात् श्वश्रोणींप्रति-गृह्य भक्षयितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥ प्रतिग्रहादिति । आपत्प्रकरणाज्जपहोमैरपैत्येनइति वक्ष्यमाणदर्शनात् ग-र्हितयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाणांमध्यात् असत्प्रतिग्रहोनिकृष्टो ब्राह्मणस्य परलोके नरकहेतुः अतआपदि प्रथममसद्याजना-ध्यापनयोः प्रतिवर्तितव्यम् । तदभावेऽसत्प्रतिग्रहइत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥ अत्रहेतुमाह याजनाध्यापनइति । याज-नाध्यापने आपद्यनापदि च द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते अतोऽसौ गर्हितः ॥ ११० ॥ किंच जपहोमैरिति । अतोग्रहणादसद्याजनाध्यापने यदुत्पन्नंपापंतत्प्रायश्चित्तप्रकरणवक्ष्यमा-णरूपेण जपहोमैर्निवर्तते । असत्प्रतिग्रहजनितंपुनस्तद्द्रव्यत्यागेन मासंगोष्ठेपयः पीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चोपशा-म्यति ॥ १११ ॥ शिलोञ्छमिति । ब्राह्मणः स्ववृत्त्या अजीवन्नुपपातकिभ्योपि शिलोञ्छंगृह्णीयान्न तु तत्संभवेऽसत्प्र-तिग्रहेण वर्तते । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलोच्चयनंप्रशस्तं ततोप्येकैकधान्यकणोच्चयनमिति ॥ ११२ ॥ सीदद्भिरिति । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मात्मकुटुंबावसादंगच्छद्भिरसारद्रव्यंगृहोपयोगि शयनासनाशनादि वा धनंधान्यंहिरण्या-दिवेच्छद्भिः पार्थिवोक्षत्रियोक्षत्रियोपिवोच्छास्त्रवर्ती याचितव्यः स्यात् । अददतस्तस्य देशे न वस्तव्यमिति । इदं ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः । यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ इत्यक्षत्रियोच्छास्त्रवर्तिनोऽराज्ञोऽ-नापदि निषिद्धयोरापद्यभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ ११३ ॥ अकृतमिति । कृष्टात्क्षेत्रात्प्रतिग्रहेऽकृष्टमनुग्रं तथा गोछा-गैडकहिरण्यधान्यानांमध्यात्पूर्वंपूर्वमदुष्टतमंचैषांपूर्वस्यासंभवे परः परः प्रतिग्राह्यः ॥ ११४ ॥ सप्तेति । प्र-योगःसर्वयोगश्चेति । सप्तधनागमादायाद्योधर्मादनपेतास्तत्र दायोन्वयागतंधनं । लाभोनिधिः प्रीतितो-वा कुतश्चिन । क्रयःप्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानांधर्म्याजयोयुद्धेन क्षत्रियस्यधर्म्योवृध्यर्थंधन-प्रयोगश्च कृषिवाणिज्येइत्येते वैश्यस्य धर्म्याः । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य धर्म्यः । इत्येवंच सति एषु धर्म्यवचनादेतद्भावेनैष्वनापद्योदितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे भावे च वापद्युदितेषु प्रकृतेष्वित्येवमर्थ-मिहोच्यते ॥ ११५ ॥ विद्येति । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतवइतिच निर्देशात्तेषांमध्याध्येन यस्यानापदि जीव-नंनिषिद्धंतेन तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य भृतकाध्यापकत्वेन तदनेनापद्यभ्यनुज्ञायतएवंशिल्पादिष्वपि विज्ञेयं शिल्पंगन्धयुक्त्यादिकर्मकरणं भृतिः प्रेष्यत्वं सेवा चित्तानुवर्तनं गोरक्षा पाशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृ-षिः स्वयंकृताभिधृतिः संतोषः तस्मिन् हिसति स्वल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंस्नातकस्यापि कुसीदंवृध्याधन-प्रयोगः स्वयंकृतोपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनम् ॥ ११६ ॥ ब्राह्मणइति । ब्राह्मणः क्षत्रियोवावृध्यर्थंधनमा-

पद्यपि न प्रयुञ्जीत धर्मतत्र प्रसक्ते पुनरिच्छन्निरुष्टकर्मणोल्पिकयावृध्द्याप्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥ इदानींराज्ञआपद्धर्मानाह-**चतुर्थमिति** । राजा आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागंकरार्थंगृह्णन् यथानापदि धान्यानामष्टमोभागइत्याद्युक्तंपरया-शक्त्या प्रजारक्षन्नधिककरग्रहणपापे न संबध्यते ॥ ११८ ॥ कस्मात्पुनरापद्यपि रक्षणमुच्यते यस्मात् **स्वधर्मइति** । राज्ञः शत्रुपराजयः स्वधर्मः प्रजारक्षणप्रवृत्तस्य च यदि कुतश्चिद्भयंस्यात्तदा न युद्धपराङ्मुखः स्यादेवंच शस्त्रेण वैश्यान् क्षत्रियोदस्युभ्योरक्षितवांतेभ्योधर्मादनपेतं आप्तपुरुषैर्बलिमाहरेत् ॥ ११९ ॥ कोसौधर्मइत्यतआह **धान्येष्टम-मिति** । कृषिजीविनांवैश्यानांधान्यविषये उपचयतोऽष्टमंभागंशुल्कमहारयेद्धिरण्यादीनांकार्षापणान्तानांविंशतितमंचतु-र्थतमम् ॥ १२० ॥ **शूद्रस्त्वेति** । शूद्रोब्राह्मणशुश्रूषया अजीवन्यदि वृत्त्याकाङ्क्षी स्यात्तदा क्षत्रियंपरि-चरेत् तदभावे धनवन्तंवैश्यंपरिचर्य जीवितुमिच्छेत्तदभावेऽत्यन्तापद्युक्तानि कारुकर्माणि कुर्यात् । एवंच क्षत्रियवैश्याराधनंशूद्रस्य वृत्त्यर्थमेव धर्मार्थंच ॥ १२१ ॥ **स्वर्गार्थमिति** । वृत्तिमाप्त्यर्थमथवास्वर्गवृत्ति-लिप्सयेत्येवमुभयार्थंब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माद्ब्राह्मणाश्रितोयमित्येवमुत्पन्नव्यपदेशस्यजात्युपदेशता त-यासौ कृतकृत्योभवति ॥ १२२ ॥ यतएवमतः **विप्रसेवेति** । ब्राह्मणशुश्रूषैव शूद्रस्य विशिष्टंकर्म कर्मा न्तरेभ्यः शास्त्रउच्यते । यस्मादेतद्व्यतिरिक्तंयदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलंभवतीति पूर्वार्थवादोनत्वन्य-निवृत्त्यर्थः पाकयज्ञादीनांविहितत्वात् ॥ १२३ ॥ **प्रकल्प्येति** । तस्य शुश्रूषोः शूद्रस्यः शुश्रूषासामर्थ्यमुत्साहं-पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणतामपेक्ष्यतैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥ किंच **उच्छिष्ट-मिति** । अस्य च प्रकृतस्याश्रितस्य शूद्रस्य पात्रस्थंभुक्तावशिष्टंब्राह्मणेन देयम् । एवंच नशूद्राय मतिंद द्यान्नो-च्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमिति व्याख्यातम् । तथाजीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यादीन्यस्य देयानि ॥ १२५ ॥ **नशू-द्रइति** । न शूद्रे पातकंकिञ्चिद्भवति लशुनाद्यभक्षणभक्षणेनैतदुक्तंद्विजातीनांभक्षाभक्षमित्युक्तत्वान्न ब्राह्मणादिभिः अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिसर्वविषयत्वान्नचोदितत्वान्नचोपनयनाख्यंसंस्कारमसावर्हति गर्भाष्टमइत्यादिकालत्रैवर्णिककृ-तस्य चोदितत्वान्नचास्याग्निहोत्रादौ श्रौते धर्मेधिकारेऽन्यविवाहत्वंन चस्मार्तधर्माच्छूद्रकर्तृकत्वादस्यनिवारणमस्तिविहित त्वान्नथा चत्वारः नचेच्छूद्रः पततीति निश्चयोनचैव संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रयुक्तंन च धर्ममभुते न चास्य धर्मात्प्रतिषेधनंस्मृताविति । एवंचास्याथ धर्मस्य मेतसिद्धत्वादयंश्लोकानुवादउत्तरार्थः ॥ १२६ ॥ तथाचदर्शयति **धर्मेप्सवइति** । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनोधर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानांसंबन्धिनमनिषिद्धमाचारं आश्रितास्ते-ऽमन्त्रकमन्नप्राशनपाकयज्ञादि कुर्वाणान प्रत्यवयन्ति न तूपनयनं चतुर्थएकजातिस्त्वित्युक्तत्वात् ख्यातिंचलोके प्राप्नुवन्ति ॥ १२७ ॥ **यथेति** । यस्मादनिन्दकः शूद्रोयथावद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा अग-र्हितः सन्निहलोके कीर्तिंपरलोके स्वर्गंप्राप्नोति ॥ १२८ ॥ **शक्तेनेति** । धनार्जनशक्तेनापिहि शूद्रेण न धन-संचयः कर्तव्यः । अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतोधनंदेयमित्येवंपरमेतत्तथा च गौतमः । यंचार्थमाश्रियेत भर्तव्यस्तेन क्षीणोपितेन चोत्तरस्तदर्थोस्य निचयः स्यादिति । अत्रार्थवादः **शूद्रोहंति** तस्माच्छूद्रोधनंप्राप्यशास्त्रा-नभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शुश्रूषा ॥ १२९ ॥ **एतइति** । चतुर्णांवर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्माः तएते कथिताः । यान् सम्यगाचरन्तोआत्मसरक्षणे सत्यात्मज्ञानाद्यवाप्त्या ब्रह्मप्राप्तिंभजन्ते ॥ १३० ॥ **एषइति** । यच्चतुर्णां-वर्णानांधर्मानुष्ठानंतदेतदखिलंकथितमधुना ऊर्ध्वंप्रायश्चित्तविधिंवक्ष्यामि ॥ १३१ ॥ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगो-विन्दराजविरचितायांमनुटीकायांमन्वाशयानुसारिण्यांप्रतिलोमानुलोमानुलोमजातकनिरूपणंनामदशमोध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यद्यपि धर्मंच वर्णानांप्रायश्चित्तविधिंतथेत्यनुक्रमण्यपेक्षयाऽतः परंप्रवक्ष्यामिप्रायश्चित्तविधिंशुभंइति प्रायश्चित्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणंतावदनन्तरमिदमेतदतिक्रमेण प्रायश्चित्तंयथास्यादित्येवमाह **सान्तानिकमिति** । **नवेति** । संतानप्रयोजनत्वात्सान्तानिकोविवाहार्थी तथानित्यज्योतिष्टोमादियागंकर्तुमिच्छन् तच्चानिवर्तमानश्च क्षीणपाथेयः सार्ववेदः सर्ववेदकः सर्वस्वंयेन विश्वजितिदत्तंगौतमीयएवदर्शनाद्विद्यागुरुपितृमात्रर्थंवेदग्रहणकाले चाच्छादनाद्यर्थंच भिक्षवउपतापी च रोगीचेत्येतावन्नव धर्मशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादेतेभ्यश्च निर्धनेभ्योविद्यानुरूपेण नियमतोदानंकर्तव्यम् । अतश्चाकरणादधर्मोद्रव्यविशेषेण चैतन्नियमसंपादनात्तद्रव्यफलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ **एतेभ्यइति** । एतेभ्योब्राह्मणेभ्यायद्देयंतद्भोजयित्वा दातव्यमेतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्नंयत्तदन्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते । धनदानेत्वनियमः ॥ ३ ॥ **सर्वरत्नानीति** । राजा पुनः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य यज्ञोपयोगीर्गपिदक्षिणानित्ययज्ञार्थंयथोक्तान् विद्यानुरूपेण वेदविभ्योब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ ४ ॥ **कृतदारइति** । यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासंपन्ने दारेऽन्यान् कुर्वीत अन्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तंबस्मरणादेवंविधनिमित्तमन्तरेण परंविवाहंभिक्षित्वा करोति तस्य मन्मथमात्रंफलंधनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवंविधेनान्योविवाहः कार्योन तु तदर्थंभिक्षणीयं । नाप्येवंविधाय नियमतोदातव्यमित्येवमर्थः ॥ ५ ॥ **यस्येति** । यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थंवर्षत्रयपूरणसमर्थंतदधिकंच भक्तादि स्यात्सकाम्यसोमयागंकर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वात् नायंनिषेधः ॥ ७ ॥ तथाचदर्शयति **अतस्स्वल्पीयसीति** । त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागंकरोतितस्य प्रथमसोमयागोपि नित्योवसंपन्नोभवतिकिमुत काम्यइति । तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागोन कर्तव्यः ॥ ८ ॥ **शक्तइति** । योधनंदत्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्गत्योपेतेषु सत्स्वन्येभ्योददाति तस्य तद्दानंसंप्रतियशस्करत्वात् मधु इव प्रथमभक्षणयोग्योऽमुत्र चनरकपाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छंदकोन तु धर्मइति तस्मात्तदेवंन कर्तव्यम् ॥ ९॥ **भृत्यानामिति** । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपपीडने यत्पारलौकिकंदानादि करोति तस्य जीवतोमृतस्य वाऽसुखफलंभवति ॥ १० ॥ **यज्ञइति** । यइति । क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञेज्यायज्ञसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना न निरुद्धः स्यात्तदा योवैश्योबहुपश्वादिधनः प्राक्यज्ञासिध्यर्थंचौर्येणाहरेत । एतच्चधर्मप्रधानेराजनिसतिकार्यंसहिशास्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते ॥ ११ ॥ १२ ॥ **आहरेदिति** । यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्पेसति तानि त्रीणि वाङ्गानि द्वेचाङ्गे निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्यस्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धोमनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वंधनम् । तथा च यज्ञायसृष्टानि धनानि धात्रेति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधोभविष्यति नयज्ञार्थे धनंशूद्रादिति ॥ १३ ॥ **यइति** । योनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निरपिवा असोमयाजीगोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यांप्रकृतमङ्ग द्वयंत्रयंवा क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदंक्षत्रियविषयम् ॥ १४ ॥ **आदाननित्यादिति** ।

प्रतिग्रहादिना आदानंधनग्रहणंनित्यंयस्यासावादाननित्योब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्ब्राह्मणाद्याज्ञायांकृतायामददत् चौर्येण हरेदेवंकृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाश्यते धर्मश्चवृद्धिमेति ॥ १५ ॥ **तथेति** । सायंप्रातर्भोजनोपदेशाच्यहमनुभुक्तेचतुर्थेप्रातःसममेभक्तेयागादिकर्मरहितादाह्निकमात्रपर्याप्तंयथैवयज्ञाप्रतिरोधस्तथैवहर्तव्यम् ॥ १६ ॥ **खलादिति** । धान्यादिक्षोदनात्क्षेत्राद्वा यतोवान्यस्माद्देशाद्धीनकर्मसंबन्धेनलभ्यते ततोहर्तव्यंयदि वासौ धनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्यसनिमित्तकम् ॥ १७ ॥ **ब्राह्मणस्वमिति** । उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनंक्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ **यइति** । योहीनकर्मादिभ्यःसंप्रयच्छतिसकृत्वाप्लवमात्मानमुक्तेभ्योविहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपंयज्ञाङ्गादिधनंदत्वासाधुभ्यऋत्विगादिभ्योददाति सयस्यापहरतितंधनसंरक्षणदुःखाद्यस्यैवददातितंदौर्गत्यादेरित्येवंद्वावपितौनौरूपमात्मानंकृत्वादुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥ यस्मात् **धनंयज्ञशीलानामिति** । यजनस्वभावानांसंबन्धि यद्द्रव्यंतद्यागार्थविनियोगाद्देवस्वंविद्वांसोमन्यन्ते । यागशून्यानांयत्पुनर्द्रव्यंतद्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि । अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्वंकर्तव्यम् ॥ २० ॥ **नेति** । तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यंकुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानोराजादण्डंन कुर्यात् । यस्माद्राजमौर्ख्यात् ब्राह्मणः क्षुदवसादंप्राप्नोति ॥ २१ ॥ तथाचाह **तस्येति** । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणंविज्ञायानुष्ठानबुद्धौ तदनुरूपांजीविकांधर्मादनपेतांस्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥ **कल्पयित्वेति** । अस्य च ब्राह्मणस्य जीविकांविधाय शत्रुचौरादेः सततंचैनंरक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तदर्जितधर्मषड्भागंप्राप्नोति ॥ २३ ॥ **नयज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोभिक्षेतधर्मविदिति** । धर्मज्ञोब्राह्मणोज्योतिष्टोमादियज्ञसंपत्त्यर्थे शूद्राद्धनंन भिक्षेत । यस्माच्छूद्राद्धनंभिक्षित्वा योयजते सजन्मान्तरे चाण्डालोजायते ॥ २४ ॥ **यज्ञार्थमिति** । यज्ञसंपत्त्यर्थंधनंभिक्षित्वा यः सर्वंयज्ञे ब्राह्मणेभ्योन ददाति सशतंवर्षाणांकाकत्वंभासत्वंप्राप्नोति ॥ २५ ॥ **देवस्वमिति** । वृद्धव्यवहारैकगोचरत्वाच्छद्मार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवस्वंब्राह्मणधनंयोलोभादपहरति सपापस्वभावोजन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनोजन्मांतरे गृध्रसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥ **इष्टिमिति** । संवत्सरप्रवृत्तौ वसन्तेशास्त्रनोदितानांपशुयागसोमयागानामसंभवे तदकरणदोषनिबर्हणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिंगृह्यायुक्तैवैश्वानर्यादिनानापदियोनुष्ठानस्वरूपंद्विजः कुर्यात् । श्रौतप्रायश्चित्तेन सहास्य विकल्पोऽश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोरपि ॥ २७ ॥ **आपत्कल्पइति** । आपच्चोदितेन विधिना वैश्वानर्यादिनानापदि योऽनुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य परलोके तंनिष्फलंभवति इति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥ **विश्वैरिति** । विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिः ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यविधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिप्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्योन तु तत्संभवे ॥ २९ ॥ **प्रभुरिति** । योमुख्यानुष्ठानसमर्थः सन्नापच्चोदितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानंकरोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन योधर्मइत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थंपुनरुच्यते ॥ ३० ॥ **नेति** । धर्मज्ञोब्राह्मणोन किंचिदपि अपराधजातंराज्ञः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारकरणेनैव तान् मनुष्यानपराद्धा निगृह्णीयादिति शरीरधर्मरतन्न व्यासाद्यहेतुप्रकृष्टापराधकरणे सत्यभिचरणीयाभिचारोनदोषायेत्येवंपरमेतन्न व्यभिचारोविधीयते । नापि राजनिवेदनंनिषिध्यते । कस्मात्पुनरेवमुच्यते

॥ ३१ ॥ यस्मात् स्ववीर्यादिति । यस्माद्राजशक्तितः स्वशक्तिः प्रकृष्टा स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शत्रून्निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥ श्रुतीरिति । अथर्वाङ्गिरेभ्यः प्रोक्ताअभिचारश्रुतीर्निर्विकल्पमनुतिष्ठेयस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिकाब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छस्त्रंतेन ब्राह्मणःशत्रून्निगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥ **क्षत्रियइति** । क्षत्रियःपौरुषेण शत्रुपराभवलक्षणामापदमतिक्रामेत् । वैश्यशूद्रौतु पुनःराज्ञोधनंदत्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्होमैरित्युक्तम् ॥ ३४ ॥ **विधातेति** । स्वकर्मानुष्ठातारमपि रिक्तेन चौर्यादिद्यव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारकोब्राह्मणउच्यते । तस्माद्राजन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टंतस्य नोब्रूयान्नाप्याक्रोशवाचंवाग्दण्डरूपांतरस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥ **नेति** । कन्या तरुणा अल्पाध्ययनमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतंसायंप्रातर्होमंन कुर्यान्नापि कारयितव्या । इतिशास्त्रपरिज्ञानामतिनिधिरूपणेषांहोमंकारयेत्ततोऽयंप्रतिषेधःकन्यादीनांच ॥ ३६ ॥ **नरकमिति** । एते कन्यादयोहोमंकुर्वाणानरकंगच्छन्ति । यस्य च अग्निहोत्रंप्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोपि नरकंव्रजति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणसमस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥ **प्राजापत्यमिति** । आधाने प्रजापतिदेवताकमश्वमृत्विग्भ्योदक्षिणांब्राह्मणःसंपाद्य दत्वानाहिताग्निर्भवतितस्माच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोश्वः समृद्धौ सत्यांब्राह्मणेनाम्नायेनदातव्यः ॥ ३८ ॥ **पुण्यानीति** । श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियोयज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यान्नतु शास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्योदत्वा कदाचिदिह यज्ञंकुर्यात्परिक्रयार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्रयसिद्धिरित्याशङ्कायामिदंवचनम् ॥ ३९ ॥ **इन्द्रियाणीति** । चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिंस्वर्गायुषीमृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणोयज्ञोनाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागंन कुर्यात् ॥ ४० ॥ **अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनिति** । आहिताग्निर्ब्राह्मण इच्छातोग्नींस्त्यक्त्वा मासंचान्द्रायणंकुर्यात् । यस्माद्यजमानहत्यातुल्यमेतदिति । यज्ञचर्याप्रसङ्गेदमप्रकरणेपि प्रायश्चित्तमादरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्येतु मासमपविध्येतिसंबन्धयन्ति ॥ ४१ ॥ **यइति** । ये शूद्राद्याचित्वा अयाचित्वावार्थंस्वीकृत्य वृषलाभ्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रंकुर्वन्ति तेपरमात्मस्वरूपनिरूपणपरविषये निन्दिताः शूद्राणांयाजकाः न तु तेषांततः फलंभवति ॥ ४२ ॥ **तेषामिति** । तेषांशूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणांमूर्खाणांमूर्ध्निपादंदत्वा सदाता शूद्रस्तेन दानेन नित्यंपरलोके दुःखेभ्य उत्तरति । न तु ततस्तेषांफलमुत्पद्यते ॥ ४३ ॥ एवमखिलप्रकरणमुक्त्वाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारनिरूपणार्थमाह **अकुर्वन्निति** । **प्रसज्जंस्त्विन्द्रियार्थेषुप्रायश्चित्तीयतेनरः** ॥ कर्तव्यत्वेन चोदितंसंध्योपासनादि कर्म अननुतिष्ठन् प्रतिषिद्धंच हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्तिंभावयन्नरोमनुष्यमात्रंप्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतःइतिप्रतिषेधान्निन्दितग्रहणेनैवप्रसज्जंस्त्विन्द्रियार्थेषु इत्येतद्व्रतार्थमित्यतःपृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्यस्नातकव्रतमध्ये पाठात्तत्र न च व्रतानीमानि धारयेदित्येवंविधमुखेनोपक्रमाद्विधिसंस्पर्शोयोर्थक्रियात्मकत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शःयेन पृथगभिधानम् । किंचासत्यस्मिन्ब्राह्मणांश्च स्नातकव्रताधिकारादतः प्रायश्चित्तीयता स्यान्नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ **अकामतइति** । अबुद्धिपूर्वकृतपापप्रायश्चित्तार्थंप्रजापतिराहेति**श्रुत्यर्थः** ॥ ४५ ॥ **अकामतइति** । अनिच्छातःकृतंपापंशुध्यति वेदाभ्यासेन रागद्वेषादिव्यामूढयापुनरिच्छातः कृतंनानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैरिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतदधिकारनिरूपणप्रकरणात् न तु विषयविभागार्थं ब्रह्महाद्विजातंसमाद्रुयातःप्रभृतिप्रायश्चितानां उपक्रम्यमाणत्वादुत्तरत्र चोभयोभयत्राम्नानात् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतामिति । प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतकरोनरः श्यावदंतत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हतांप्राप्य पूर्वकृतेन न वैतच्छरीरकृतेन प्रमादेनावाप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गेन गच्छेत् ॥ ४७ ॥ **इहे**ति । केचिद्दुष्टात्मनोमनुष्याइह विरुद्धाचरणैः कौनख्यादिकंरूपविषयंप्राप्नुवंन्त्यन्येच प्राग्जन्मार्जितैर्दुष्कृतैरिति ॥ ४८ ॥ तथाच **सुवर्णचौरइ**ति । **पिशुनइ**ति । **धान्यचौरोङ्गहीनत्वंआतिरेक्यंतुमिश्रकः** ॥ **अन्नहर्ते**ति ।

[दीपहर्ताभवत्यन्धःकाणोनिर्वापकस्तथा ॥ हिंसायांव्याधिभूयिष्ठंअहिंसायांतुनीरुजः ॥ १ ॥]

एवमिति । ब्राह्मणःसुवर्णस्तेयी कुत्सितनखत्वंप्राप्नोति । निषिद्धासुरापानसुरापःश्यावदंतत्वम् । ब्रह्महा क्षयव्याधियुक्तत्वम् । गुरुभार्यागोविकारोन्द्रियत्वम् । परिदोषाभिधायीदुर्गंधिनासिकत्वम् । असद्दोषारोपकारोदुर्गन्धमुखत्वम् । धान्यचौरोङ्गहीनत्वम् । धान्यादेरपरद्रव्यमिश्रयितातिरिक्ताङ्गत्वमन्नचौरोजरान्नत्वम् । अननुज्ञातोऽध्यायी वाग्विकलत्वम् । वस्त्रचौर श्वित्रत्वम् । अश्वचौरः पादवैकल्यंप्राप्नोतीत्येवंबुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलाकृतरूपाश्च साधुविगर्हिताः । प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्तदुष्कृतकर्मशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यतएवं **चरितव्यमि**ति । यस्मादनकृतपापाअमुत्र विचित्रंनरकदुःखमनुभूयाधर्मशेषेण कुनखादिकुत्सितचिन्हयुक्ताउत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्हरणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकमात्रपर्यवसायीतिभेदन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि च नहि कर्म क्षीयते । फलदानंविनेति दर्शनान्नकर्तव्यानिशास्त्रैकगोचरत्वात्पापोत्पत्तिरेव निर्हरणस्यापि ॥ ५३ ॥ **ब्रह्महत्ये**ति । **महान्तिपातकान्याहुःसंयोगंचैवतैःसह** ॥ ब्राह्मणवधोनिषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभार्यागमन एतैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गइत्येते महापातकान्याहुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थंउपपातकादिष्वपि विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ **अनृतमि**ति । जाति समुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोहमिति । राजविषयं च सूचकत्वंपरमाणफलप्रायराज्ञश्चित्तसंक्षोभजननं गुरोश्च मिथ्याभिशापोत्पादनं यथागौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति पातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि ॥ ५५ ॥ **ब्रह्मोज्झते**ति । ब्रह्मोज्झता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राश्रयेणापेक्षणं । यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्यचेत्युपपातकत्वं न त्वैहिकएवान्यस्मिन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं वेदनिन्दा नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । कूटसाक्षित्वं यत्र व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वधार्हतांपैति मित्रस्य चाब्राह्मणस्यापि वधोगर्हितस्य पलाण्डुवादेरनदनीयस्य चामेध्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापानतुल्यानि ॥ ५६ ॥ **निक्षेपस्ये**ति । निःक्षेपस्य ब्राह्मणसुवर्णादन्यस्य ब्राह्मणसंबन्धिनश्चसुवर्णस्यापहरणंतथा मनुष्याश्वरूप्यभूमिहीरकमणीनांहरणंसुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥ **रेतःसेकःस्वयोन्यास्वि**ति । भगिनीकुमारीमित्रभार्यास्नुषासु चण्डालादिस्त्रीषु च गमनंगुरुभार्यागमनसमानमाहुः एषांच भेदेन समीकरणंयचेन समीकृतंतस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थम् यत्तु कौटसाक्ष्यंसुहृद्वधः ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशंवक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोरलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य गुरुतल्पगप्रायश्चित्तनिर्देशः समीकृतानांन्यूनंप्रायश्चिसंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोकेपि राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्यन्यूनतैव प्रतीयते अत्रचोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्यआदेशिकानांन्यूनत्वमतिदेशविधानंतेभ्योपि समीकृतानां ॥ ५८ ॥ **गोवधइ**ति ।

---

१ शेन्रे (गो० ५)

परिवित्तितेति । **कन्यायाइति** । **व्रात्यतेति** । **सर्वाकरेष्विति** । **इन्धनार्थमिति** । **अनाहिताग्निते-ति** । **असच्छास्त्राधिगमनंकौशीलव्यसनक्रिया** ॥ **धान्यकुप्यपशुस्तेयंमद्यपस्त्रीनिषेवणमिति** । गोहननं जातिकर्मदुष्टानांयाजनं । परदारगमनमात्मविक्रयोमातृपितृगुरूणांच शुश्रूषाद्यकरणं स्वाध्यायत्यागोव्याख्यातामेश्च स्मार्तस्य त्यागः । श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणाद्युपकरणं ॥ कनीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यत्परिवित्तित्वं यथा दाराग्निहोत्रसंयोगमित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठेऽकृतविवाहेकनीयसोविवाहकरणं तथा विधायकन्यादानं तयोरेव च विवाहादिहोमोपदेशनं कन्यायामैथुनवर्जेलिङ्गविदारणंरेतःसेकोधिकारोरेतःसेकाद्ययोनिषु कुमारीष्वित्युक्तं । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं । ब्रह्मचारिणोमैथुनं । तडागोद्यानदारापत्यविक्रयः ॥ यथाकालमनुपनयनम् । यथोक्तमतऊर्ध्वंत्रयोप्येते यथाकालं असंस्कृताइति । बान्धवानांपितृव्यादीनां । अनुवृत्तिपणपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वाध्यापकाध्ययनम् । अविक्रेय [विक्रयः] सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारत्वमदृष्टप्रयोजनंविना महतामुदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनांसेतुबन्धनादीनांप्रवर्तनं । ओषधीनां अशुष्कानांहिंसैव तच्च सप्रत्ययाभ्यासहिंसायांप्रायश्चित्तगौरवाकृष्टजानामोषधीनामित्यादि । पुनर्वक्ष्यमाणंसकृदबुद्धिपूर्वेहिंसायांप्रायश्चित्तलाघवोद्देशेन स्त्र्युपजीवनं । श्येनादिनानभिचरणीयस्याभिचरणंमन्त्रौषधादिना वशीकरणं ॥ पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमार्द्रवृक्षच्छेदोनत्वशास्त्रितान्यर्थमात्मार्थंचक्रियारंभइत्याद्यंसकेवलंभुङ्क्तइति प्रतिषेधात्पाकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन प्रतिषेधकल्पनयाङ्गैरेवमापद्येत । निन्दितान्नस्य पलाण्ड्वादेः सकृदनिच्छयाऽशनंबुद्धिपूर्वाभ्यासे पुनर्गर्हितानाद्ययोर्जग्धिरित्येतज्जातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वं । स्तेयंब्राह्मणसुवर्णादन्यत् । ऋणानांचानपकरणं त्रिभिर्ऋणैरितियथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशिक्षणं । नटगायनत्वादिकरणं । धान्यस्य ताम्रलोहितादेश्च पशूनांच चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यायाः स्त्रियउपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननमदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुपपातकंबान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनांग्रहणसिद्धेपृथग्वचनमित्यार्थमेवंच पितृव्यादित्यागेनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तंभवत्यपि तु न्यूनमाप्यते नस्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयग्रहणसिद्धौ पृथगभिधानंव्याख्यातम् । **इह यस्य** सामान्यरूपतयोभयत्राभिधानंयथाहिंसौषधीनां इति तत्रप्रायश्चित्तद्वयमपि तु भवति विकल्पश्च समत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्ष्ये वर्णानांयोयस्यापि च विशेषरूपोतयोभयत्राभिधानं । यथा खराश्वोष्ट्रमृगेभानांखरंहत्वैकहायनमिति । तत्राप्ययमेव न्यायोयत्र त्वेकस्मिन् एकस्यैकत्र सामान्यतोभिधानमपरत्र विशेषतोयथायाज्यसंयाज्यंव्रात्यानांयाजनंकृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्तिविशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य पुनर्भिन्नकर्तृकवाक्येष्वेकनामाभिधानमपरत्र विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषनिष्ठमेव व्याकरणीयं । यथा ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयंब्राह्मणसुवर्णादिहरणंमहापातकमित्येवमेकमूलकल्पनया लाघवंस्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्वयकल्पनेन गौरवमापद्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ **ब्राह्मणस्येति** । ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनंपलाण्ड्वादेः मद्यस्य च घ्राणंकुटिलत्वंपुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येवंप्रत्येकंजातिभ्रंशकरंस्मृतम् ॥ ६७ ॥ **खराश्वोष्ट्रमृगेभाणामिति** । खरोश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्स्यसर्पमहिषाणांप्रत्येकंवधः संकरीकरणंबोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ **निन्दितेभ्यइति** । अप्रतिग्राह्येभ्यः प्रतिग्रहोवाणिज्या शूद्रस्य परिचर्या अन्नताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणंविज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ **कृमिकीटवयोहत्येति** । कृमयःशूद्रजन्तवोभूमिशरणास्ते-

भ्यः ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च कीटास्तेषांपक्षिणांचहननं मद्येन च सह यत्कुतश्चितावंदसार्थितयागतस्य भोजनं न तु मद्यसंस्पृष्टस्य अपःसुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थिताइत्यसंस्पृष्टेपिमद्यभाण्डसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्शनात् । फलकाष्ठपुष्पाणांवा चौर्यस्वल्पेप्यपचयेत्यन्तवक्तव्यमित्येतत् प्रत्येकंमलिनीकरणीयम् ॥ ७० ॥ **एतानीति** । एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तैर्निर्हीयन्ते तानि व्रतानि यथातथ्यंशृणुत ॥ ७१ ॥ **ब्रह्महेति** । योब्राह्मणंहतवान् सवने तृणपर्णादिमठिकांकृत्वाशवसंबन्धि चशिरश्चिन्हंकृत्वा ॥ सप्तागाराण्यपूर्वाणि नान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यंपिबेदिति यमस्य विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थंद्वादशवर्षाणि वसेत् ॥ ७२ ॥ **लक्ष्यमिति** । धनुःशराद्यायुधधारिणांयुध्यमानानांप्रायश्चित्त्यमित्येवंविजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतोवातिष्ठेद्यावन्मृतोमृतकल्पोवा ससंग्रामे च हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात् । महारार्तोजीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । अग्नौ वा प्रदीप्तोऽधोमुखस्त्रीनवारान् शरीरंप्रक्षिपेत्तथा प्रास्येद्यथाम्रियेतेत्यापस्तम्बस्मरणादेवंक्षिपेत् ॥ ७३ ॥ **यजेनेति** । अश्वमेधाख्यंवा क्रतुंकुर्यादत्र च सार्वभौमस्य राज्ञआहितोग्नरधिकारोन तु प्रायश्चित्तार्थमाधानंकार्यमभिजिद्विश्वजितौप्रायश्चित्तद्वयं त्रिवृतात्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमःस्तोत्रसमूहः ॥ ७४ ॥ **जपन्निति** । वेदानांमध्याद्वावेकंवेदंजप्यं अल्पाहारः संयतेन्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाययोजनशतंगच्छेत् ॥ ७५ ॥ **सर्वस्वमिति** । सर्वस्वंवा वेदज्ञाय ब्राह्मणाय दद्याद्यस्माद्धनंजीवनाय समर्थगृहे वा गृहोपभोगिधनधान्यादियुक्तं यतःसर्वस्वंवागृहंसपरिच्छदंदद्यात् । जीवनायालमितिवचनाज्जीवनपर्याप्तंसर्वस्वंदद्यात् नातोर्वाक् ॥ ७६ ॥ **हविष्यभुगिति** । नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः स्रोतःस्रोतः प्रतिसरस्वर्ती आर्यः दिवापरिमितभुक् त्रीन्वारान्वेदसंहितांजपेदेवमेतानि त्रयोदशप्रायश्चित्तानि । जातिशक्तिगुणोपेक्षंसकृद्बुद्धिकृतंतथा । अनुबन्धादिविज्ञानंप्रायश्चित्तंविनिर्दिशेत् ॥ इति देवलस्मरणात् कर्तुर्जातिशक्तिगुणानुबन्धाद्यपेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु विकल्पानि गुरूणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वेषांसर्वत्रानधिकाराइह समानजातीयएकनिमित्तोपनिपातमेकमेव मन्त्रेण प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तदसत् । एनस्सिच लघूनि गुरूणि चेतिगौतमस्मरणात् । पूर्णेवानस्यनरश्मांतु शूद्रहत्याव्रतंचरेदिति वेददर्शनात् । विधेःप्राथमिकादस्माद्द्वितीयेद्विगुणंप्रोक्तंचतुर्थेनास्तिमंत्रेण निष्कृतिः ॥ ७७ ॥ इदानींसमाप्तेद्वादशेवर्षइत्युपसंहाराद्द्वादशवर्षस्येमंगुणविधिमाह **कृतवापनइति** । लूनकेशश्मश्रुरोमाङ्गोब्राह्मणउपकारान्कुर्वन् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्यतमस्मिन् पूर्वोक्तवनकुटीवैकल्पिकोनिवसेत् ॥ ७८ ॥ **गवार्थइति** । प्रक्रान्ते द्वादशेवर्षे राजचौराग्न्युदकाद्याक्रान्तब्राह्मणपरित्राणार्थंगोवोद्धरणार्थंनिर्विकल्पं प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते । ब्राह्मणंवा ततः परित्रायमृतोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥ **प्यवरमिति** । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदुपजिगीषार्थेयद्यत्यन्तन्यूनस्तदा त्रीन्वारान्निरुद्धयुद्धे प्रवर्तमानेनाहृतसर्वस्वोपिमुच्यते । सर्वस्वंवा विजित्य अर्वागपि त्रिः प्रवृत्तेर्मुच्यते । ब्राह्मणस्यवाप्राणपरित्यागात् प्रकारान्तरेणापि यदि तद्धेतुकः प्राणलाभोभवति तदपि मुच्यते ॥ ८० ॥ **एवमिति** । एवमुक्तनीत्या-

---

(१) मं=तं (गो० ५)

सर्वदाऽविचलनियमोऽस्त्रीसंप्रयोगः संयतमनाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवंच ब्राह्मणार्थे-गवार्थइत्यादि सर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम् ॥ ८१ ॥ शिष्टेति । अश्वमेधिब्राह्मणानां ऋ-त्विजांराजसमागमे सत्यात्मीयंब्रह्महत्यापापंनिवेद्यावभृथाख्यकर्माङ्गभूतवरे स्नातोब्रह्महत्यापापाद्विमुच्यते। इतीदंवैक-ल्पिकप्रायश्चित्तमध्यानाम्नानात्तस्य तत्रापि द्वादशवार्षिकशेषभूतंतदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात् । किंतर्ह्यश्वमेधवर्जि-तसकलप्रायश्चित्तशेषतास्य न्याय्या । एवंचोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नानापनतौ तेनैव शुद्धिः ॥ ८२ ॥ धर्मस्येति । यस्माद्धर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यानुष्ठानाद्राजा च तस्य प्रान्तंमन्वादिभिरुच्य-ते । तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तिस्तस्मात् ब्राह्मणराज्ञांसमागमेऽश्वमेधे पापंनिवेद्यावभृथस्नातः शुध्यति ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणइति । ब्रह्मणउत्पत्त्यैव किमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुतमनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत् प्रमाणंयदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद्ब्राह्मणस्य प्रामाण्ये वेदएव कारणंतस्य वेदार्थोपदेशत्वात् ॥ ८४ ॥ यतएवमतः तेषामिति । स्नातेषांपावनीयस्मात्पवित्रंविदुषांहि वाक्॥ ते ब्राह्मणाः वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः सा पापकारिणांसंशुद्धये स्याद्यस्माद्विदुषांसंबन्धिनी वाक् पावयित्र्यतश्च प्रकाशप्रायश्चित्तनिश्चयविदुषांपर्षद्गमनंप्राय-श्चित्ताद्वत्तयावश्यंकार्यम् । रहस्यंप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविनाशप्रसङ्गात् ॥ ८५ ॥ अतइति । अस्मात्प्राय-श्चित्तंमरणादन्यतमंप्रायश्चित्तंब्राह्मणादिः संयतमनाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतयाब्रह्महत्याकृतंपापमपनुदति ॥ ८६ ॥ हत्वेति । राजन्यवैश्यौवेजानावात्रेयीमेवचस्त्रियं ॥ प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भस्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञातंहत्वा क्षत्रिय-वैश्यौ वायागप्रवृत्तौहत्वाऽऽत्रेयींरजस्वलां ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यंभवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रांवा नारीमिति विष्णुस्मरणात् । सा चात्रेयींच ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणाद्ब्राह्मणींतामपि चात्रेयींहत्वा वधे उपपा-तकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवधइति। यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीसुहृद्वधइति तत् ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वापत्नीमनिन्दितां । ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणादाहिताग्निब्राह्मणपतिव्रताब्राह्मणीभार्या-विषयम् ॥ ८७ ॥ उक्त्वेति । यत्र साक्ष्यर्थिप्रत्यर्थिनोवधार्हतोपैति तत्रासत्यमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याशापमुत्पाद्य निक्षेपंच ब्राह्मणसुवर्णमपि वापहृत्य स्त्रीवधंच यथा व्याख्यातंकृत्वा मित्रंच ब्राह्मणंनिहत्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ८८ ॥ इयमिति। एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता । इच्छातोब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तेन संशुद्धिर्नोपदिश्यते । अन्ये-त्विन्द्रोयतीनित्याद्युक्तंश्रुतिलिङ्गं कामतोपि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमिच्छतोदंच ब्राह्मणवधवर्जनादरार्थंव्याचक्षते ॥ ८९ ॥ सुरामिति । द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरांपैष्टींमुख्यांपीत्वाऽग्निस्पर्शांसुरांपिबेत् । तया सुर-या शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मात्पापाद्विमुच्यते ॥ ९० ॥ गोमूत्रमिति । गोमूत्रोदकगोक्षीरघृत-गोमयरसानांवान्यतममग्निस्पर्शंमरणपर्यन्तंपिबेत् ॥ ९१ ॥ कणानिति । अथवा गोलोमादिकृतवासाजटावा-न् सुराभाजनचिन्हस्तन्दुलमलंतिलखलंचैकवारंरात्रौ संवत्सरंसुरापानपापनिर्हरणार्थंभक्षयेदितीदमबुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने द्रष्टव्यंन पूर्ववैकल्पिकंलघुत्वात् ॥ ९२ ॥ सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टादपि संपाद्यत्वात्सुरान्नमलंमलशब्देन-चपापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टींसुरांन पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरांपीत्वा इत्यादिप्रायश्चित्तंसुराचान्नमलार्थवा [दः] लोकप्रसिद्धश्च पैष्ट्येव मुख्या गौडीमाध्व्योस्तूपचारात्सुराशब्दः ॥ ९३ ॥ गौडीति । गुडेन तत्कारणेनेक्षुरसेन कृता इत्येवंप्रकारा सुरापैष्टी पूर्ववाक्यनिषिद्धा तद्वत्सर्वाअपि सुराब्रा-ह्मणैर्न पातव्या । द्विजोत्तमग्रहणादुत्तरश्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्व्योः सुराया सुरात्वोपचारः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नमिति । मद्यंसुराव्यतिरिक्तं । मांसंयदभक्ष्यं । सुरा त्रिविधाऽन्याऽऽसवमरिष्टापवा- दियक्षरक्षपिशाचान्नम् एतत्संबन्धि अन्नमनस्तद्ब्राह्मणेन देवोद्देशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामश्न- ताहविरिति लिङ्गात् । पुंसएव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधोन स्त्रियइत्याहुस्तदसत् । सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनका- नि अभक्ष्याणि स्युःब्राह्मणी सुरापी भवति नैनांदेवाः पतिलोकंनयन्तीहैव सा दुर्मतिः क्षीणपुण्याप्सुज- लौकावेति शुक्तिका वा ॥ पतिलोकंन सा याति ब्राह्मणी या सुरांपिबेत् । इहैव साशुनी गृध्री शूकरी चापि जायते इति शङ्खवसिष्ठयाज्ञवल्क्यैः ब्राह्मण्याअपि निषेधस्मरणात् ॥ ९५ ॥ **अमेध्यइति** । ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुचौ वानिपतेद्वेदवाक्यंवोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यंवा मदव्यामूढःकुर्यादतस्तेन मद्यंन पातव्यं इत्यपरोऽर्थवादः ॥ ९६ ॥ **यस्येति** । **तस्यव्यपैतिब्राह्मण्यमवगच्छतिशूद्रतां** ॥ यस्यब्राह्मणस्यशरीरे- संस्काररूपे नावस्थितवेदःसकृदपिमद्येनप्लूयते तस्यब्राह्मण्यंव्यपगच्छति शूद्रत्वंचासौ व्रजतीत्यपि पूर्वार्थएव ॥ ९७ ॥ **एषेति** । एषा सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारासंशुद्धिरुक्ता तस्मात्परंब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिंवक्ष्यामि ॥ ॥ ९८ ॥ **सुवर्णस्तेयकृदिति** । ब्राह्मणसुवर्णहारीत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णहारी राजानंगत्वा सुव- र्णापहारंकर्म प्रकाशीकुर्वन्निग्रहंकुर्विति ब्रूयात् ॥ ९९ ॥ **गृहीत्वेति** । स्कन्धेनादाय मुशलमित्याद्युक्त्वा तेनार्पितंमुशलादि गृहीत्वा तंस्तेनं न जातु ब्राह्मणंहन्यादित्युक्तत्वातंब्राह्मणवर्जितमेकवारंराजातंहन्यात्सच स्तेनोवधेन तत्पापा- त्प्रमुच्यते । तपसा वक्ष्यमाणेन ब्राह्मणोविध्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तदासोपि शुध्यत्येव ॥ १०० ॥ **तपसापनुत्तुमिच्छुःसुवर्णस्तेयजंमलं ॥ चीरवासाद्विजोरण्येचरन्ब्रह्महणिव्रतं** ॥ तपसा सुवर्णस्ते- योत्पन्नंपापंद्विजोहर्तुमिच्छन् वस्त्रखण्डछन्नोरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च द्वादशवार्षिकंब्रह्महणि यद्व्रतं उक्तं तत्कुर्या- त ॥ १०१ ॥ **एतैरिति** । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितंपापमेभिर्व्रतैर्द्विजोनिर्हरेत् । अथ तपसोऽर्थयोरुक्तत्वादेतै- रिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षयानुक्तमपि कल्पमिति ज्ञापनार्थं । गुरुभार्यागमननिमित्तंपुनः पापमेभिर्व- क्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् । गुरुशब्दआचार्यः पिता च ॥ १०२ ॥ **गुरुतल्पीति** । गुरुभार्यागम- नपापंअभिभाष्यज्वलदायसे शयने शयीत । स्त्रींप्रतिकृतिंवा कार्ष्णायसींकृतामिति संवर्तस्मरणादयोमयींज्वलन्तीं आलिंगेदेवंमरणेनासौ शुध्यति ॥ १०३ ॥ **स्वयमिति** । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुत्खायाञ्जलौ गृहीत्वा स्पृष्ट- गतिः सन्नाशरीरपाताद्दक्षिणपश्चिमांदिशंगच्छेत् ॥ १०४ ॥ **खट्वाङ्गीति** । खट्वैकदेशभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोश्मश्रुलोमा- दिः संयतमनानिर्जने वने एकंसंवत्सरंप्राजापत्यंवक्ष्यमाणंकृच्छ्रंवा कुर्यात् ॥ १०५ ॥ **चान्द्रायणमिति** । यद्वा गुरुदारगमनपापनिर्हरणार्थंसंयतेन्द्रियोनीवारादिना पिष्टादिपयसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत् । अत्रापि ज्ञानाज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाद्यपेक्षयैतानि प्रायश्चितानि कल्पनीयानि । अत्र गुरुदाराणांनापर- दारत्वंसंभवतीत्यतोन पृथक् द्वितीयपरदारप्रायश्चित्तंभवति । यत्र तु नान्तरीयकत्वात्प्रवेशोनास्ति तत्रानेकनिमित्त- समावेशादनेकमपि प्रायश्चित्तंभवति । यस्य गुरुभार्यासगोत्रांरजस्वलांच समागतानकल्पामसक्तामेमावास्यायांसदिवान- पिजननमसक्तंमावद्वत्तस्यक्तरं उच्छिष्टोगच्छन् प्रतिनिमित्तंप्रायश्चित्तीभवति॥१०६॥**एतैरिति**। एभिरुक्तैर्व्रतैः ब्रह्महत्यादिम- हापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारैरेभिरभिधास्यमानैरनेकरूपैर्निर्हरेयुः ॥१०७॥ **उपपातकसंयुक्तइति** । **चतुर्थकालमिति** । **दिवेति** । **तिष्ठन्तीष्विति** । **आतुरामिति** । **उष्णइति** ।

आत्मनइति । अनेनेति । गोघाती उपपातकवान् समासंयावत्सक्तुयवागुरूपेण यवान् पिबेत् । अन्यन्मासद्वयंगुडादि-क्षारवर्जितलवणमन्नमेकमहरहर्भुक्त्वाद्वितीयेह्नि सायंस्तोकमश्नीयात् । तेनैव च गोचर्मणाच्छादितोमुण्डितकेशादिगोमूत्रेण स्नानंकुर्वन्संयतेन्द्रियोमासत्रयमपि गोनिवासे वसेत् । यासांगवांगोष्ठे वसेत्तासांदिवागोष्ठाद्दूरादिगच्छन्तीनांपश्चाद्गच्छेत् तासांचानुगमनंकुर्वन् स्थितः संमूर्च्छनैरूर्ध्वमूर्ध्वमुद्धूतंरजआस्वादयेत्ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च ततोरात्रावनिषिद्धोपविष्टआसीत । तथा शुचिविगतक्रोधउत्थितेषु गोषु पश्चादुत्तिष्ठन् गोष्ठेवनेवाविहरन्तींपश्चाद्विहरेत् उपविष्टासूपविशेत् । तथाव्याध्युपेतांचौरव्याघ्रादिभिर्भयहेतुभिराक्रान्तांश्च आदिपतितांकर्दमावसक्तांपरया शक्त्या मोचयेत् । तथोष्णआदित्ये तपति वर्षति मेघे वाति वायौ शीतेरत्यर्थंवाति गोर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्त्राणंकुर्यात्तथात्मनोन्येषांवागृहे क्षेत्रे खलके च सस्यादि भक्षयन्तींगांवत्सकंच क्षीरंपिबन्तंन ब्रूयात् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नोगामनुसरति सगोवधचरितंपापंत्रिभिर्मासैरपनुदेत् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वृषभैकादशाइति । वृषभः एकादशोयासांगवांताः चेच्छातोतत्प्रायश्चित्ते दद्यात् । अविद्यमानइयति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥ एतदिति । अन्येप्युपपातकगण पठितव्यतिक्रमकारिणोनरावक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं एतदेव गोवधप्रायश्चित्तंकुर्युः ॥ ११७ ॥ अवकीर्णीति । हुत्वेति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ चतुष्पथे पार्वणतन्त्रेण निर्ऋताख्यांदेवतांयजेत । तस्माच्च गर्दभाद्वपादिहोमान्यथार्थंकृत्वा ततः संमासिञ्चन्त्वित्यनयर्चामारुतेन्द्रबृहस्पतीत्ययोनामत्र मन्त्रएषांस्रुवेणाज्येनजुहुयात् ॥११८॥११९ ॥ अप्रसिद्धत्वादवकीर्णिलक्षणमाह कामतइति । द्विजातेर्ब्रह्मचारिणइच्छातः शुक्रोत्सर्गंब्रह्मचर्यस्य लोपकंधर्मविदो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणपराः प्राहुः ॥१२०॥ मारुतमिति । ब्रह्मचारिणोयदध्ययनयमनियमानुष्ठानजनितंतेजस्तदवकीर्णिनः सतोमरुदिन्द्रबृहस्पत्यग्नीश्वतुरउपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतिविधेरर्थवादः॥१२१॥ एतस्मिन्निति । सप्तागारंचरेद्भैक्ष्यंस्वकर्मपरिकीर्तयन्॥अवकीर्णाख्ये पापे उत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादिकृत्वा तद्गर्दभसंबन्धि चर्म प्रावृत्यावकीर्ण्यस्मीत्येवंस्वकर्म ख्यापयन् सप्तगृहंभैक्ष्यंचरेत् ॥ १२२ ॥ तेभ्यइति । तद्गृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारंकुर्वन् सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाचरन् संवत्सरेण योवकीर्णी सविशुध्यति ॥ १२३ ॥ जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्यरुजःकृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकराण्युक्तानितेषुमध्यादन्यतममिच्छयाकृत्वावक्ष्यमाणंसान्तपनंकुर्यात् । अनिच्छातस्तुकृत्वाप्राजापत्यंवक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥ सङ्करापात्रकृत्यास्विति । खराश्वोष्ट्रेत्यादिनिन्दितेभ्योधनादानमित्यादिना च सङ्करीकरणापात्रीकरण्यान्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा अनिच्छया कृतंचान्द्रायणंशुध्यर्थंकुर्यात् कृमिकीटवयोहत्येति मलिनीकरणीयान्युक्तानि तन्मध्यादन्यतममिच्छातः कृतंत्र्यहंयावकंपिबेत् । यावकंयवकृतंपेयाकृति तत्रपिबेत् ॥ १२५ ॥ तुरीयइति । ब्रह्महत्यावधाद्द्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थोभागः क्षत्रियवधे स्मृतः । वैश्येचसाध्वाचारेऽष्टभागः । शूद्रे हते षोडशभागोबोद्धव्यइतीदंसाध्वाचारक्षत्रियविट्शूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइत्येतत्पुनरुपपातकप्रायश्चित्तंज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविट्शूद्रविषयंलघुत्वात् । एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थांशाद्बुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२६ ॥ अकामतइति । अबुद्धिपूर्वंपुनः क्षत्रियंनिहत्य वृषभएकः सहस्रं यासांगवां आत्मनः शुध्यर्थंब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ १२७ ॥ त्र्यब्दमिति । ब्रह्मह्नाद्वादशसमाइत्यादिवर्षत्रयंचरेदिती-

दमकामतस्त्वित्येतद्वैकल्पिकम् । गोसहस्राभावे दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्निति दर्शनाज्जटी दूरतरे ग्रामाद्वा-संवृक्षमूलनिकेतनइत्येतत् स्थिरोग्रहणादक्लान्तरनित्यर्थंतुरीयोब्रह्महत्यायाइत्यत्र तु सर्वद्वादशवार्षिकाङ्गजातंभवति ॥ १२८ ॥ **एतदिति** । ब्रह्महत्यायांयदुक्तंव्रतंब्रह्महा द्वादशसमाइत्येतदेवकामाधिकारादकामतः साध्वाचारंवैश्यंनिहत्यब्राह्मणादिसंवत्सरंचरेद्वित्तवान् पुनरेकवृषभाधिक गवांशतंदद्यात् । पूर्वोत्तरश्लोकयोरिति वृषभग्रहणात् ॥ १२९ ॥ **एतदिति** । एतदेव व्रतंब्रह्महा द्वादशसमाइति यदुक्तंतद्व्रतंगवोपेतंचाकामाधिकारादकामतः साध्वाचारंशूद्रं-निहत्य कुर्यात् । वित्तवान् पुनः वृषभएकादशोयासांगवांताः शुक्लागाः ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥ **मार्जारनकुलाविति** । बिडालनकुलचाषंमण्डूकश्वगोधोलूककाकानामेकैकंहत्वा शूद्रवधव्रतंस्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइति उपपातकमायश्चित्तंगोवधव्रतंचान्द्रायणंचरेत् । शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशइत्याद्यतिदेशेन स्यात् न्याय्यत्वात् । यद्येवं-किमिति गोवधादिगणपाठएवैतेन पठितः नैवंतत्र पाठे पयःपिबेत्त्रिरात्रंचेत्यत्र पुनरेषांग्रहणं कर्तव्यंस्यात् । यत्समुचितवधे एतत्प्रायश्चित्तमुत्तरे पयःपानादिनालघुनारुह विकल्पः स्यात् न्याय्यत्वादित्याहुस्तदसत्समु-च्चयवाचिशब्दाश्रवणात् ज्ञानादिकृतभेदेनच व्यवस्थितविकल्पसंभवादतिगुरुणा लघीयसोज्ञानादिभेदेन व्यव-स्थितविकल्पोवान्याय्यइति । प्रास्येदात्मानमग्नौवा गृहंवासपरिच्छदंब्राह्मणाय दद्यादित्येवमादिषु न चास्य स-मुचितविषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पयः पिबेत्त्रिरात्रंवेत्यववा शब्दः संगच्छते । तस्मात्तत्स्थौल्यात्प्रायश्चि-त्तस्यैच्छातोनिवेश्यैनम्रतः संतपसिसमर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकस्येदंप्रायश्चित्तम । उत्तरंपुनः कथंचित् । प्रमादसंजातव्यतिक्रमस्यात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तश्चेति न किंचिद्वैषम्यम ॥ १३१ ॥ **पयइति** । एषांमार्जारादीनामबुद्धिपूर्वे वधे त्रिरात्रंक्षीरंपिबेत् । तत्रान्तरत्वादिना समर्थप्रकृतंत्रिरात्रंयोजनमध्व-नोगच्छेत्तत्राप्यशक्तस्त्रिरात्रंनद्यांस्नायात् तत्राप्यपर्याप्तः त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्येतत्सूक्तंजपेत् ॥ १३२ ॥ **अभ्रिमिति** । **पलालभारकंषण्ढेसीसकंचैवमाषकं** ॥ १३३ ॥ **घृतकुंभमिति** । शूकरे हते घृत-पूर्णघटंदद्यात्तित्तिराख्ये पक्षिणि हते तिलानांपलशतद्वयंदद्याच्छुके हते द्विवर्षवत्सं । क्रौञ्चाख्यंपक्षिणंहत्वा त्रिवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३४ ॥ **हत्वेति** । हंसबलाकबकमयूरवानरपाजिकभासाख्यपक्षिणमन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गां-दद्यात् । स्पर्शनंदानम् । अत्रापिगोर्महत्त्वात्समस्तवधएतत्प्रायश्चित्तमित्याहुः तदसत् क्रौञ्चहनने त्रिहायनव-त्सदर्शनात् ॥ १३५ ॥ **वासइति** । अश्वंहत्वा वस्त्रंदद्यात् । हस्तिनंहत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात् । छा-गाविकंहत्वा वृषभंदद्यात् । खरंहत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥ **क्रव्यादानिति** । आममांसभक्ष्यान् मृगान् व्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतांप्रचुरक्षीरांगांदद्यात् । अमांसभक्षान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोत्तीर्णवत्सभावांगां-दद्यात् । उष्ट्रंहत्वा सुवर्णरक्तिकांदद्यात् ॥ १३७ ॥ **जीनकार्मुकबस्तावीनिति** । ब्राह्मणादिचा-तुर्वर्ण्यजातीयाः स्त्रियोनैकौत्कृष्टापकृष्टपुरुषगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिच्छातोहत्वा चर्मपुटधनुश्छागमेषान यथाक्रमंशुध्यर्थंदद्यात् ॥ १३८ ॥ **दानेनेति** । पुत्राद्यभावाद्दानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणंकर्तुमसमर्थो-ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणांमध्येप्रथमंप्राजापत्यंकृच्छ्रंपापनिर्हरणार्थंसर्पादयश्च अभ्रिकार्ष्णायसींदद्यादित्यतः प्रभृति निर्दिष्टागृह्यन्ते ॥ १३९ ॥ **अस्थ्यन्वितानामिति** । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतांप्राणिनांक्षुद्रजन्तूनांकृक-लासादीनांसहस्रस्य वधेशूद्रवधव्रतमौपदेशिकंकुर्यात् । अस्थिरहितानांप्राणीनांक्षुद्रजन्तूनांमत्कुणादीनांच शकटपूरणप-रिमाणानांवधादेतदेवव्रतंकुर्यात ॥ १४० ॥ **किञ्चिदिति** । अस्थिमतांक्षुद्रजन्तूनांकृकलासादीनांप्रत्येकंवधेकिं-

चिदेवास्थिमतांवधे पणोदेयइति सुमन्तुस्मरणात् पणंब्राह्मणाय दद्यात् । अनस्थ्नांतु प्रत्येकंवधे प्राणाया- मेन ॥ सव्याहृतींसप्रणवांगायत्रींशिरसासह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यतेइतिवसिष्ठोक्तलक्षणेन शुध्यति ॥ १४१ ॥ **फलदानामिति** । फलदानांवृक्षाणां आम्रादीनांवीरुधांबहुपर्णानांलतानांसंजातपुष्पाणांछेदने पा- पप्रमोचने लिङ्गानांऋचांशतंजपनीयम् ॥ १४२ ॥ **अन्नाद्यजानामिति** । सक्त्वादिजातानांप्राणिनां गुडाद्यु- त्पन्नानांच सर्वेषां उदुंबरमधूकादिफलपुष्पोद्भवानांच वधे घृतप्राशनंशोधनं प्रायश्चित्तानांशरीरसंतापनार्थत्वात् । घृतप्राशक्षीरपानादिचोदनायमन्नांतरनिवृत्तिः । शरीरशुध्यर्थे पुनर्घृतप्राशनेन तु गम्येच्छाया प्रेतमित्यादौ न भोजनान्तरंनिवर्तते ॥ १४३ ॥ **कृष्टजानामिति** । कर्षणपूर्वंजातानामौषधीनांषष्टिकादीनांवने च स्वयमुत्प- न्नानांनीवारादीनांनिष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहोगोनुगमनंकुर्यात् ॥ १४४ ॥ **एतैरिति** । एभिः प्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितंपापं अपनोद्यंस्यादिदानींच भक्षणे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभक्षणजनितमशेषपापंयथापोह्यते तथा शृणुत ॥ १४५ ॥ **अज्ञानादिति** । महापातककरणतारतम्यात्तत्रांनेदंमुख्यसुराविषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेना- बुद्धिपूर्वांगौडींमाध्वींवा पीत्वा वपनंमेखलादण्डइत्युपनयनाङ्गानिषेधात्पुनरुपनयनेनामत्यापाने पयोघृतमुदकंवायुः प्रत्यहं तप्तानि सकृच्छ्रस्ततोस्यसंस्कारइति गौतमस्मरणात्तप्तकृच्छ्रसहितेनशुध्यति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्व्योः सकृत्पाने प्राणान्तिकंन निर्दिष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरांपीत्वेत्येतस्य सर्वप्रकारसुराविषयत्वाशङ्कायामिति पूर्व- मनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ॥ १४६ ॥ **अपइति** । सुराभाण्डे मद्यभाण्डे स्थिताअपः सुरामद्यरसगन्धवर्जिताशङ्खपुष्पौषधिप्रक्षे- पणपक्वंक्षीरंहविषोरेव शृतशब्दस्य मुत्वा क्षीरंनोदकंपञ्चरात्रंपिबेत् । सुरामद्ययोः साक्षात्पानेप्रायश्चित्तभेददर्शनादिहा- पि ज्ञानाज्ञानभेदेन विषयसमीकरणंपरिहरणीयम् ॥ १४७ ॥ **स्पृष्ट्वेति** । सुरांस्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनादिपूर्वकंच प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सर्वाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानाद्ब्राह्मणोदर्भक्वथितमुदकंत्र्यहंपिबेत् ॥ १४८ ॥ **ब्राह्मणइति** । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य संबन्धिनंमुखनिःश्वासंसुरागन्धंघ्रात्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयंकृत्वा घृतप्राशनंचकृत्वा विशुध्यति ॥ १४९ ॥ **अज्ञानादिति** । विड्वराहादीनांवक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वमनु- ष्यसबन्धि मूत्रपुरीषंवा जग्ध्वा सुरासंस्पृष्टंवातिरसास्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनं मूत्रपुरीषकु- णपरेतसांप्राशने चैवमिति गौतमस्मरणात्तप्तकृच्छ्रसहितमर्हन्ति । भक्षणेपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कृच्छ्रंरेतोविण्मूत्र- मेव च इत्युक्तंतदप्येवगौतमीयसंस्काररहितंद्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वतुल्यमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १५० ॥ **वपनमिति** । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभैक्ष्यचरणानि व्रतानि चाग्निकार्यमधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने द्विजातीनांन भवन्ति ॥ १५१ ॥ **अभोज्यानामिति** । अभोज्यानांऽश्रोत्रियतते यज्ञइत्याद्युक्तानां अ- न्नंभुक्त्वा शूद्रायाः शूद्रग्रहणंनैवोपसंग्रहणाद्द्विजातिस्त्रीणामप्युच्छिष्टंच भुक्त्वा शूद्रोच्छिष्टंच भुक्त्वा मांसंचाभक्ष्यंयत्र क्रव्या दशूकरोष्ट्राणामित्यादि यद्वैकल्पिकंप्रायश्चित्तंनोक्तंतद्भुक्त्वा सप्तरात्रंसक्तुयवागूरूपेण यवान् पिबेत् ॥ १५२ ॥ **शुक्तानीति**। यानि प्राग्स्वरसानि कामपरिवासनद्रव्यान्तरेणसंसर्गकालपरिवासाभ्यांचाम्लीभवन्ति तानि शुक्तानि कषायाहरीत- क्यादयस्ताान्यप्रतिषिद्धान्यपि द्विजातिः पीत्वा तावदशुचिर्भवति यावत्तद्भुक्तादि जीर्णंन भवति ॥ १५३ ॥ **विड्व- राहखरोष्ट्राणामिति** । ग्रामशूकरखरोष्ट्रसृगालवानरकाकानांमूत्रपुरीषाणि द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणंकुर्यात् ॥ १५४॥ **शुष्काणीति** । वाय्वादित्यादिसंशोषितानि मांसानि वल्लूरादीनी भुक्त्वा भूम्युद्भवानि च कवकानि जग्ध्वा आघातस्थानंचमांसमबुद्धिपूर्वंभुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥ **क्रव्यादशूकरोष्ट्राणामिति** । आममां-

सभक्षिणांगृधादीनांग्रामसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटमनुष्यकाकखराणांमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रंवक्ष्यमाणंविशोधनम् ॥ १५६ ॥ मासिकार्थमिति । काममभ्यर्थितोऽश्नीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानोन्मासिकार्थमेकोद्दिष्टंसपिण्डीकरणादर्वाग्योब्राह्मणोब्रह्मचारी भुञ्जीत । सत्रिरात्रमुपवसेत्त्र्यहादनन्तरमिश्नाद्युदकमध्येवसेत् ॥ १५७ ॥ व्रतचारीति । योब्रह्मचारीमाक्षिकंमांसंवानिच्छातआपदि वाश्नीयात्सप्राजापत्यंकृच्छ्रंकृत्वा ततोब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं तत्समापयेत् ॥ १५८ ॥ बिडालकाकाखूच्छिष्टमिति । बिडालकाकमूषकश्वनकुलानामुच्छिष्टंकेशकीटसंसर्गदुष्टंचाकृतमृत्प्रक्षेपशुद्धिकमन्नंभुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांमक्काथ्य तद्रसमवशेषादेकाहपिबेत् ॥ १५९ ॥ अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नंहठान्न भक्षणीयंप्रमादभुक्ते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रंशोधनीयम् । यत्तु वमनमक्षेप्रेपि लघुप्रायश्चित्तंभवति ॥ १६० ॥ एषइति । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारंविधानमुक्तम् । अधुना चौर्यपापापहारिणंप्रायश्चित्तानांविधानंश्रूयताम् ॥ १६१ ॥ धान्यान्नधनचौर्याणीति । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्धान्यरूपाणिभक्तायन्नरूपादिधनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभ्रान्त्यानीत्वा संवत्सरंप्राजापत्यकृच्छ्राचरणेन शुध्यति । इतिकालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणदौर्गत्यापेक्षया इदंप्रायश्चित्तमहत्वात्कल्पनीयमेवमुत्तरत्रापि गृहादौ बोद्धव्यम् ॥ १६२ ॥ मनुष्याणामिति । १६३ ॥ द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानां अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणांत्रपुसीसादीनांपरगृहाच्चौर्यंकृत्वा तद्यक्तंतद्रव्यंस्वामिनोदत्वा सान्तपनंकृच्छ्रंवक्ष्यमाणात्मशुध्यर्थंकुर्यान्निर्यात्येतिशेषः ॥ १६४ ॥ भक्ष्यभोज्यापहरणइति । भक्ष्यस्य मोदकादेर्यानस्य गन्त्यादेः शय्याखट्वादेः आसनस्य च पीठादेः पुष्पाणांमूलानांचापहरणे गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिरित्येतत्पञ्चगव्यंविशोधनम् ॥ १६५ ॥ तृणकाष्ठद्रुमाणामिति । तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्ममांसानांशुष्कान्नस्य च तण्डुलादेरपहरणंत्रिरात्रमुपवासः स्यात् ॥ १६६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानामिति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यायःकांस्यपाषाणानांचापहरणाद्द्वादशाहंतण्डुलफलभक्षणंकार्यम् । सर्वत्रात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिदौर्गत्याद्यपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहणीयम् ॥१६७॥ कर्पासकीटजोर्णानामिति। कार्पासपट्टोर्णानांद्विशफस्याश्वादेः पक्षिणांच शुकादीनांगन्धप्रधानानांचागरुप्रभृतीनामौषधीनांगुडूच्यादीनांरज्ज्वाश्मुञ्जादिकृतायाअपहरणे त्र्यहंक्षीराहारः स्यात् ॥ १६८ ॥ एतैरिति । एभिरुक्तैः प्रायश्चित्तैः चौर्यजनितंपापंद्विजातिरपनुदेत् । अगम्यागमननिमित्तंपुनरेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥ गुरुतल्पव्रतमिति । भगिनीषु सोदर्यासु च मित्रभार्यासु स्नुषाकुमारीषु चाण्डालश्यन्त्यजासु चोपगमनंकृत्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तंकुर्यात् । अभ्यासाद्यपेक्षया तत्र तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तंविज्ञेयम् । रेतःसेकः स्वयोनिष्विति अनेनास्य पौनरुक्त्यंतत्रैवोक्तपरिहारार्थम् ॥ १७० ॥ पितृष्वस्रेयीमिति । पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरंमातुः स्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरंगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥ १७१ ॥ एताइति । तिस्रएताः पितृष्वस्राद्याः भार्यार्थंप्राज्ञैः नोद्वहनीयाः । ज्ञातित्वादेतानोढव्याः यस्मादेताउपगच्छन् नरकंव्रजति । असपिण्डा तु या मातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दार्ढ्यार्थंपुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥ अमानुषीष्वनद्वेष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगत्रि गौतमीये गवि च तल्पसमइत्यतिगुरुप्रायश्चित्तदर्शनादनद्वे वाविद्यमानस्त्रीपुल्लिङ्गे नपुंसके रजस्वलायांच योनितश्चान्यत्र स्थितायांजले चरेतःसेकंकृत्वा सान्तपनंकृच्छ्रंकुर्यात् ॥ १७३ ॥ मैथुनमिति । पुंस्यूरुमध्यकक्षादेमैथुनंकृत्वास्त्रियां गोयुक्ते यानेवागत्यादावप्सु याने

धा नावादौ दिवा च कृत्वा सचैलस्नानंकुर्यात् ॥ १७४ ॥ **चाण्डालस्येति** । चाण्डालम्लेच्छस्त्रियंगत्वा अज्ञानतोभुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहंज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति । अतश्चपतितप्रायश्चित्तमस्यभवतीत्येतत्पुनरेतदभ्यासतःकृत्वातत्तुल्यतांयाति । अतश्चास्य प्रायश्चित्ताभावः ॥ १७५ ॥ **विप्रदुष्टामिति** । विप्रदुष्टांस्त्रियंनिरुध्य-प्रायश्चित्तान्तंयावत् स्थापयेत् । यच्च पुंसःसमानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायश्चित्तंतदेवैनांकारयेत् ॥ १७६ ॥ **सेति** । **सा स्त्री सजातिगमनेन** सकृत्प्रदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनस्तेनैव सजातिना . अभ्यर्थिता सती तद्गमनंकुर्यात् तदा प्राजापत्यंकृच्छ्रंचान्द्रायणंच तस्याःशुद्ध्यर्थंद्वयमपि स्यात् ॥ १७७ ॥ **यदिति** । शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिं ॥ शूद्रावेदीपतत्यत्रेरिति निन्दातिशयश्रवणादकमोढाशूद्रासेवनेन यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यंजपंकुर्वंस्त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदसत् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबोऽनार्याशयने बिभ्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापंकृष्णवर्णब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालउदकाभ्यधायैस्त्रिभिर्वर्षैः तदपहन्तिपापमित्याह ॥ १७८ ॥ **एषेति** । हिंसाअभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यगमनकारिणांचतुर्णामपि महापातकिनामितरेषांचैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानींपतितसंयोगिनांचमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥ **संवत्सरेणेति** । महापातककारिणंयाजयेयस्तेन वा याजितस्तमध्यापयंस्तेन वाध्यापितस्तस्मै कन्यांददंस्तस्माद्दत्तामुद्वहन् संवत्सरेण पतति । द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमिति गौतमस्मरणात् अदृष्टार्थकामाधिकाराद्धीयते । सहगमनभोजनावस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्संवत्सरेण पतति अपि तु ततऊर्ध्वंतेषांलघुत्वात् ॥ १८० ॥ **यइति** । एषांब्रह्महाप्रभृतीनांचतुर्णांपतितानां अध्यापनादिपतितेन सह पूर्ववाक्योक्तंसंसर्गंयोमनुष्यः करोति सतस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महाद्वादशसमाइत्यादितेदेतत्संपर्कपापजनितंकुर्यात् ॥ १८१ ॥ **पतितस्योदकमिति** । महापातकिनोजीवतः सएव प्रेतस्यैवोदकक्रियांवक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायांनवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्याः ॥ १८२ ॥ **दासीति** । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णंघटममुमनुदकंकरोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्त्वा प्रेतस्येवदक्षिणमुखंपादेन प्रक्षिपेत्तदनु च ते सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः ॥ १८३ ॥ **निवर्तेरन्निति** । **दायाद्यस्यप्रदानंचयात्रामेवचलौकिकीं** । तेन च पतितेन सह संभाषणसहावस्थाने न कर्तव्ये न च तस्मै रिक्थदेयंनाप्युत्सवादौ निमन्त्रणादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ॥ १८४ ॥ **ज्येष्ठतेति** । ज्येष्ठकार्यंप्रत्युत्थानादि तस्य न कार्यंज्येष्ठलभ्यंचोद्धारधनंनास्य देयम् । एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवीयसः प्राप्त्यर्थमनूद्यते । तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्धारांशंतदनुजोगुणाधिकोलभेत् ॥ १८५ ॥ **प्रायश्चित्तइति** । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते उदकपूर्णंनवंघटंतेनैव प्राप्तप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डसमानोदकाः प्रक्षिपेयुः । इह नवग्रहणाद्दासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणंगम्यते ॥ १८६ ॥ **सइति** । सकृतप्रायश्चित्तः तंपूर्वोक्तंघटमुदकमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वगृहंप्रविश्य पूर्ववत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥ **एतदेवव्रतमिति** । यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तंतदेव स्त्रीणांविशेषंयाज्ञवल्क्यः प्राह । नीचाभिगमनंगर्भपातनंभर्तृहिंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपिध्रुवं ॥ इत्येवंस्त्रीषु पतितासु पतितस्योदकंकार्यमित्यादियदुक्तंकिंतु कुर्यात्किंतु ग्रासाच्छादनान्नपानादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासांदेयम् ॥ १८८ ॥ **एनस्वि-**

भिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमनर्थकंच नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्तानांचैषांन कदाचिदपि किंचित्संभावयेत् अस्यायंचार्थवादः ॥ १८९ ॥ **बालघ्नानिति** । बालंयोहतवान् यश्च कृतमुपकाराचरणेन नाशितवान् यश्च त्राणार्थिनमागतंहतवान् स्त्रियंच योहतवान् तान् प्रायश्चित्ततपसोत्पन्नशुद्धिकानपि सहवासंपरिहरेत् ॥ १९० ॥ **येषामिति** । येषांब्राह्मणादीनां अनुकल्पिककालेऽप्युपनयनंयथाशास्त्रं न कृतंतान् प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयंकारयित्वा यथाशास्त्रमुपनाययेत् ॥ १९१ ॥ **प्रायश्चित्तमिति** । प्रतिषिद्धकर्मजीविनोये द्विजाः प्रायश्चित्तंकर्तुमिच्छन्ति ये वानधीतवेदास्तेषामपि एतत्कृच्छ्रत्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥ **यदिति** । यद्गर्हितेन तपसाकर्मणाऽसत्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाधनमर्जयन्ति तस्य धनस्य परित्यागेन जपतपोभ्यांच वक्ष्यमाणाभ्यांशुध्यन्ति ॥१९३॥ **जपित्वेति** । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यत्नवान् जपित्वा मासंच क्षीराहारोगोष्ठनिवासआसीनः सन् असत्प्रतिग्रहजनितंपापमपहरति ॥ १९४ ॥ **उपवासकृशमिति** । केवलंक्षीराहारेणाशनान्तरनिवृत्त्या तमपचितशरीरंगोष्ठात्प्रत्यागतंप्रह्वीभूतं हे साधो किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेनत्वंप्रवर्तसइत्येवंधर्मंब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥ **सत्यमिति** । सत्यंपुनरसत्प्रतिग्रहंन करिष्यइत्येवंब्राह्मणानुक्त्वागवांघासंप्रक्षिपेत् । ततस्तस्मिन् यवसभक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थत्वात्तत्रास्तिरोब्राह्मणाअस्य संव्यवहारार्थंअङ्गीकारंकुर्युः ॥ १९६ ॥ **व्रात्यानामिति** । व्रात्यानांभ्रष्टोपनयनानामतऊर्ध्वंत्रयोप्येते इत्याद्युक्तानांव्रात्यस्तोमादियजनंकृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानांवान्त्येष्टिंकृत्वा वाकृशस्त्रेवे ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणीयस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत्समंजातमरणहीनंचक्रतुविशेषंद्विरात्रादिकृत्वात्रिभिःकृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥ **शरणागतमिति** । शरणागतमपापंपरित्राणार्थिनमागतंप्रायश्चित्तार्थंवासंप्रामंशक्तः सन्नपरित्यज्यानध्याप्यंच वेदमध्याप्यधनार्थंवा परीक्षास्थाने पर्यङ्कयोगपूर्वकंवेदैकदेशमुक्तवानजनितंपातंसंवत्सरंयवभक्षोभूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९८ ॥ **श्वशृगालखरैरिति** । श्वशृगालखरमनुष्याश्वोष्ट्रशूकरैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मार्जारादिभिर्दष्टःप्राणायामेनशुध्यति ॥ १९९ ॥ **षष्ठान्नकालनेति** । **होमाश्चशाकला**इति अपाङ्क्त्याये स्तेनपतितक्लीबाइत्यादिनोक्तास्तेषांयेनाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषांमासंत्र्यहमभुक्ते तृतीयेह्नि सायंभोजनंवेदसंहिताजपोदेवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिभिर्यजुर्भिरष्टौ काष्ठशाकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत्समुचितंविशोधनम् ॥ २०० ॥ **उष्ट्रयानमिति** ॥ २०१ ॥ **विनाद्भिरप्सुवाप्यार्त्तः शारीरंसंनिषेव्यत्विति** । असंनिहितउदके जलमध्ये वाविगार्त्तो मूत्रपुरीषं वा कृत्वा सवासाबहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गांच स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ २०२ ॥ **वेदोदितानामिति** । वेदविहितानांनित्यानांकर्मणां अग्निहोत्राणां अनाम्नातश्रौतविषयप्रायश्चित्तानांपरिलोपे स्नातकव्रतानांच वैणवींधारयेद्यष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०३ ॥ **हुंकारमिति** । हुमित्येवंसरोषंब्राह्मणस्योक्ता त्वमित्येवंच विद्याद्यधिकस्योक्त्वैव एतत्करणकालावशिष्टमहर्भुञ्जानः स्नानंकृत्वा तंपादोपसंग्रहणेन अपगतकोपंकुर्यात् ॥ २०४ ॥ **ताडयित्वेति** । **विवादेनापीति** । प्रकृतंब्राह्मणंगरीयांसंच कोपात्तृणेनाप्याहत्य कण्ठे च वस्त्रेणाबध्य कलहे च जित्वा प्रणिपातेनापगतक्रोधंकुर्यात् ॥ २०५ ॥ **अवगूर्येति** । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यम्य वर्षशतंनरकंप्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रंप्राप्नोति ॥ २०६ ॥ **शोणितंयावतःपांसून्संगृह्णातिद्विजन्मन**इति । ब्राह्मणस्य प्रहृते सति तत्संबन्धिरुधिरंयत्संख्याकान् भूमीरजःकणान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकआस्ते ॥ २०७ ॥ **अवगूर्येति** । ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्य प्राजापत्यंकृच्छ्रंकुर्यात् । दण्डादिप्रहारंदत्वातिकृच्छ्रंवक्ष्यमाणंचरेत् ।

रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्यात् ॥ २०८ ॥ **अनुक्तनिष्कृतीनामिति** । अनुक्तप्रायश्चित्तानांपापानां-प्रतिलोमवधादिकृतानांनिर्हरणार्थंकर्तुः शरीरधनादिसामर्थ्यमपेक्ष्य पापंच ज्ञानाज्ञानसकृदसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेणा-वेक्ष्य वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥ **येरिति** । यैः साधनैर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तानि साधनानि देवर्षिपितृभिः पापापनुत्त्यर्थंसेवितानि युष्माकंवक्ष्यामि ॥ २१० ॥ **त्र्यहमिति** । प्राजापत्याख्यंकृच्छ्रं द्विजा-तिः कुर्वन् त्र्यहमाद्यंदिनादावश्नीयादपरंत्र्यहंदिनान्ते भुञ्जीत । अन्यंत्र्यहमप्रार्थितमुपनतं अद्यात्परंत्र्यहान्न कि-ञ्चिद्भक्षयेत् । अत्रहविष्यान्मातरसाविति गौतमस्मरणाद्धविष्यमदितव्यम् । ग्राससङ्ख्या च । सायंच द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदशस्मृताः । चतुर्विंशतिरयाच्याः स्युः परंनिरशनंस्मृतं । इतिपाराशरोक्त्या विज्ञेयम् ॥ २११ ॥ **गोमूत्रमिति** । गोमूत्रंगोमयंगोक्षीरंगोदधिगोघृतदर्भक्वथितोदकानांप्रत्यहमेकंचोपवासंकुर्यात् । इत्येवंसप्ताहमेक-स्मिन्नहन्येतानि सर्वाणि पिबेदेकंचोपवासंकुर्यात् । इत्येवंत्र्यहंयाज्ञवल्क्यउभयदर्शनादित्येषःसांतपनाख्यःकृच्छ्रः स्मृतः ॥२१२॥ **एकैकमिति** । **त्र्यहंचोपवसेदन्त्यमिति** । अतिकृच्छ्राख्यकृच्छ्रंद्विजातिः कुर्वन् प्रातःसायमयाचितरूपेणैकैकं-ग्रासंत्रीणि त्र्यहान्यश्नीयात् । अन्यच्चत्र्यहंन किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥ **तप्तकृच्छ्रमिति** । तप्तकृच्छ्राख्यकृच्छ्रंब्राह्मणादिकु-र्वंस्त्र्यहमुदकंक्षीरघृतवायूनुष्णानपर्यायेणपिबेत् । त्रिपलंतुजलंपीत्वाद्विपलंतुपयः पिबेत् । सर्पिषः पलमेकंतुत्रिमात्रंचोष्णमारुतं । इतिपाराशरोक्तपरिमाणानामेकवारंस्नानंकुर्वन् संयमवान् पिबेत् । उष्णमारुतंउष्णोदकंवा ॥ २१४ ॥ **यतात्मानइति** । विगतान्नाभिलाषस्य संयतेन्द्रियस्य यत् द्वादशाहमभोजनंतत्पराकाख्यः कृच्छ्रः पापापेक्षया सकृदावृत्तिता-रतम्येन प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापानामपनोदकः ॥ २१५ ॥ **एकैकमिति** । सायंप्रातर्मध्याह्नेषुस्ना-नंकुर्यात् । पौर्णमास्यांपञ्चदशग्रासान्ग्रासप्रमाणंवास्याविकारेणेतिगौतमोक्तप्रमाणानश्नीयात् । ततः कृष्णपक्षे प्रतिपत्प्रभृ-ति एकैकग्रासापचयंकुर्यात् । यावच्चचतुर्दश्यामेकग्रासमश्नीयात् अमावास्यायांचोपोष्य ततःप्रतिपत्प्रभृति शुक्लपक्षएकैकं-ग्रासंवृद्धिंनयेद्यावत्पौर्णमास्यांपञ्चदशेत्येतत् पिपीलिकामध्यंचान्द्रायणंचरेत् ॥२१६॥ **एवमेवविधिंकृत्स्नमाचरन्निति** । एवमेव पिण्डानांग्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकंविधानंयवमध्यमाख्यचान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा कृतनियमः एत-द्यवमध्याख्यंचान्द्रायणव्रतमनुतिष्ठन्कुर्यात् । प्रतिपद्येकंग्रासंद्वितीयायांद्वौ यावत्पौर्णमास्यांपञ्चदशाश्नीयात्ततः प्र-तिपत्प्रभृति एकैकग्रासापचयंकुर्यात् यावच्चतुर्दश्यामेकः पश्चादमावास्यायामुपवासइति ॥ २१७ ॥ **अष्टावि-ति** । **नियतात्माहविष्यस्येति** । यतिचान्द्रायणाख्यंचान्द्रायणंकुर्वन्विगतान्नगन्धोहविष्यस्यओदनादेरष्टावष्टौ ग्रा-सान् मध्याह्नकाले समश्नीयात् ॥ २१८ ॥ **चतुरइति** । शिशुचान्द्रायणाख्यंचान्द्रायणंब्राह्मणादिकुर्वंश्चतुरोग्रासान् दि-नादौ चतुरश्चादित्येस्तंगते संयमितात्मा समश्नीयात् ॥ २१९ ॥ **यथाकथंचिदिति** । नीवारादिह-विष्यान्नसंबन्धिनांहविष्याणांग्रासानांच द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिदेकंकदाचित्पञ्च कदाचित्षोडशकदाचिदुपवा-सइत्येवमादि अनियमेन यथाकथंचित् मासेन संयमवान् अश्नंश्चन्द्रलोकंप्राप्नोति । अतश्चाभ्युदयार्थमप्येतत्कार्यम् ॥२२०॥ **एतदिति** । रुद्रादित्यवसुमरुदृषयएतच्चान्द्रायणाख्यंव्रतंप्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापापनोदाय पापापेक्षया सकृदावृत्ति-तारतम्येन कृतवन्तः॥२२१॥ **महाव्याहृतिभिरिति** । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरित्येताभिः आज्यंहविरनादेशइतिसूत्रका-रवचनात् आज्येनस्वयंप्रत्यहंहोमंकुर्यात् । अहिंसासत्यमक्रोधाकौटिल्यानि पुरुषार्थतयोक्तान्यपि व्रताङ्गतयानुतिष्ठेत् ॥२२२॥ **त्रिरह्नस्त्रिर्निशायामिति** । अन्होरात्रेश्चारंभमध्यावसानेषु स्नानार्थंसचैलोजलादौ प्रविशेदेतच्च पिपीलिकामध्य-चान्द्रायणवर्जंतत्रोपस्पृशंस्त्रिषवणमित्युक्तत्वात्स्त्रीशूद्रपतितैश्चसहसंभाषणंनकदाचिद्यावद्व्रतंकुर्यात् ॥ २२३ ॥ **स्थाना-**

सनाभ्यामिति । तिष्ठेदहनि रात्रौ आसीन इतिगौतमस्मरणाद्दिवास्थितोरात्रावासीनोवर्तेतासामर्थ्याद्वा स्थण्डिलशायी स्यात् ॥ स्त्रीसंप्रयोगरहितोव्रती च मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यंचेति शङ्खदर्शनान्मेखलादियुक्तोगुरुदेवब्राह्मणानांपूजकः स्यात् ॥ २२४ ॥ **सावित्रीमिति** । सावित्रींच सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । एवंकृच्छ्रादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थमहाव्याहृतिभिर्होमादिसर्वंकुर्यात् । तप्तकृच्छ्रेषु षट्सवनंस्नानमातिदेशिकंन प्रवर्ततेसकृत्स्नायीत्यौपदेशिकविरोधात् ॥ २२५ ॥ **एतैरिति** । एभिरुक्तैरुपायैः प्रायश्चित्तैर्लोकविदितपापाद्विजातयोवक्ष्यमाणपर्षदा शोधनीयाः । अप्रकाशवधंपुनारहस्यत्वविनाशपरिहाराच्छिष्यत्वादिव्यपदेशेनायतान्वक्ष्यमाणैर्जपहोमैःपर्षच्छोधयेत् ॥ २२६ ॥ **ख्यापनेनेति** । द्वित्रादिविदितएवंकर्मास्मीत्येवमन्येषामपि अविदितपापानांपापप्रकाशेन प्रकाशाप्रकाशाङ्गभूतेन न तु रहस्याङ्गभूतेन रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् हिकष्टंकिमयेदंकृतं इत्येवंपश्चात्तापेन च प्रकाशाङ्गभूतेनैव तपसा चोक्तरूपेण कृच्छ्रादिना जपेन च प्रकाशाङ्गप्रधानभूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रक्रान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ॥ २२७ ॥ **यथायथेति** । मनुष्यः पापंकृत्वा तेन पापेन स्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदंदुष्टंकर्मकृतं इति निन्दति तथा तथा तंशरीरस्थंक्षेत्रज्ञंपुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णचर्मेव सर्पस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इति ख्यापनार्थवादः ॥ २२८ ॥ **यथायथेति** ॥ **तथातथाशरीरात्तुतेनाधर्मेणमुच्यते** ॥ २२९ ॥ **पापंकृत्वेति** । पापकारिणोयदि पश्चात्तापउत्पद्यते तदा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्युक्तं । सच पापकारी भूयः पापंन कुर्यामित्येवंपुनः पापकारिणोनिवृत्तिसंकल्पेनशुध्यतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतविधानार्थमेतत् ॥ २३० ॥ **एवमिति** । एवंशुभाशुभानांकर्मणांपरलोकइष्टफलोत्पत्तिमनसाविचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव कर्म कुर्यात् । इष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायश्चित्तानां अदृष्टदुःखोत्पादनत्वात्प्रायश्चित्तकरणस्यापि च दुःखरूपत्वात् ॥ २३१ ॥ **अज्ञानादिति** । प्रमादादिच्छातोवा निन्दितंकर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परंदुष्कृतंन कुर्यात् । इति निवृत्त्यर्थवादः ॥ २३२ ॥ **यस्मिन्कर्मण्यस्यकृत**इति । यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कृतेपि शास्त्रितप्रायश्चित्तेमनो विचिकित्स्यात् तस्मिंस्तावत्प्रायश्चित्तंतदेव पुनः कुर्यादन्यद्वा गुरुपंयावन्मनः प्रसादपरंस्यात् ॥ २३३ ॥ **तपोमूलमिति**। यदेतत्सर्वंदेवानांमनुष्याणांसुखंतदादौ मध्येन्ते च तपःकारणं इति तपोमाहात्म्यकथनं प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थम् ॥ २३३ ॥ **ब्राह्मणस्येति** । ब्राह्मणस्य वेदार्थावबोधस्तपः । क्षत्रियस्य धर्मतः प्रजारक्षणंतपः । वैश्यस्यकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यंतपः । शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तपइत्युक्तानां अन्येषांपुनरिहाभिधानंप्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् ॥२३५॥ **ऋषयइति** । ऋषयः वाङ्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितपृथ्व्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकंलोकत्रयमशेषमेकदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनं । प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थमेवमुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयौ ॥ २३६ ॥ **औषधानीति** । औषधानि व्याध्युपशमनान्यगदानि विषापहारद्रव्याणि विद्यातपसा ब्रह्मविजिज्ञासा चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपापि देवसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादावस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । तस्मात्तपस्तेषांप्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥ **यदिति** । यद्दुःखेनोत्तीर्यते यद्दौस्थ्यापदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मणादि यच्च दुःखेनगम्यते मेरुपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रयानादि एतत्सर्वंतपसा साधयितुंशक्यंयस्मादतिदुष्करकार्यकरणे तपोऽप्रतिहतशक्ति ॥ २३८ ॥ **महापातकिनइति** । ब्रह्महत्यादिकारिणोऽन्ये चोपपातकादिकर्तारस्तपसैवोक्तरूपेण सुष्ठुकृतेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते । इत्युक्तस्यापि प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थवचनम् ॥ २३९ ॥ **कीटाइति** ।

कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गगच्छन्ति यथेतिहासेषु कीटोपाख्यानादौ दर्शितम् । इति तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेवमुत्तरश्लोकाविज्ञेयाः ॥ २४० ॥ यत्किञ्चिदिति । मानसवाचिककायिकंयत् किञ्चित्पापंपुरुषाणांभवति ये प्रायश्चित्तविना तेषांनिवर्तन्ते तच्चेदमनवरततपःप्रवृत्तानां कथंचिदुत्पद्यन्ते तथा विनैवप्रायश्चित्तंकृतेनैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषांतत्सर्वंक्षिप्रंनश्यति ॥ २४१ ॥ तपसेति । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्मषस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडाशादियागान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितांश्चार्थान् पुष्णन्ति ॥ २४२ ॥ प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवेनंग्रन्थमकरोत् । तथा ऋषयोवसिष्ठादयः तपसैव मन्त्रदमसंपन्नाः ॥ २४३ ॥ इत्येवंतपसोदेवाइति । सर्वस्यास्य जगतोयत् शुभंजन्म तत्तपसः सकाशादित्येवंदेवाः पश्यन्तः एतत्तपोमूलमिदंसर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यंप्रवदन्तीति समस्तातपःस्तुतिः ॥ २४४ ॥ वेदाभ्यासइति । यथाशक्ति प्रत्यहंवेदाध्ययनंपञ्चमाहायज्ञानुष्ठानमपराधमर्षणमित्येतानि पातकोत्पन्नानि अपि पापानि क्षिप्रंनाशयन्ति किमुतान्यानीति । नित्यकर्मानुष्ठानस्यासंवेदितप्रतनुपापापक्षपणहेतुत्वज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४५ ॥ यथैधांस्तेजसावह्निःप्राप्तानिति । यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य क्षणेनैव तेजसा निःशेषेणदहति तथा ज्ञानाग्निना पापंसर्वंदहति वेदार्थज्ञआत्मज्ञानस्य पापापक्षपणहेतुत्वज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥ इदानींरहस्यप्रायश्चित्तान्याह इतीति ॥ २४७ ॥ सव्याहृतिकाइति । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यमित्येतत् समस्तव्याहृत्योंकारसहिताः षोडशप्राणायामाः । सव्याहृतींसप्रणवांगायत्रींशिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते ॥ इतिवसिष्ठलक्षिताः कुंभकपूरकरेचकविधानेन प्रत्यहंमासंकृताब्रह्महत्यापापमप्यविशब्दात्तत्सर्वातिदेशिकमप्यपनुदन्ति । तत्र बाह्याभ्यन्तरवाय्वोः प्रकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधः कुंभकोबाह्येन वायुना कोष्ठपरिपूरणंपूरकः कोष्ठस्यवायोरनवरतोत्सर्गोरेचकइति द्विजातीनामेव पुंसां रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारोन तु शूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात् । रहस्यप्रायश्चित्तानां ॥ अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवतंयोगमेववा । योध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ इतिव्यासस्मरणात्प्रायश्चित्तविनियुक्तमन्त्रदेवतादिसत्त्वतत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारोनत्वन्यत्र विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतौ कर्मान्तरगतविज्ञानोपयोगोस्ति ॥ २४८ ॥ कौत्संजप्त्वापइतीति । माहेन्द्रमिति । कुत्सेन ऋषिणा दृष्टमपनः शोशुचदघमित्येतत् सूक्तंवसिष्ठदृष्टंच प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्यतृचं महाँइन्द्रोयओजसेत्येतच्च सूक्तमेतोन्विन्द्रंस्तवामेत्येताश्च शुद्धवत्यऋचः प्रकृतंमासमहरहः षोडशकृत्वोजपित्वा सुरापोप्यपि शब्दात् तत्साम्यादिदेशिकाधिकृतोपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥ सकृदिति । ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्यास्यवामस्येत्येतत्सूक्तं प्रकृतमहरहरेकवारंजपित्वा शिवसंकल्पंच यज्जाग्रतोदूरमुदैतिदैवमित्येतत् जपित्वा क्षिप्रमेव विपापोभवति ॥ २५० ॥ हविष्यान्तीयमिति । हविष्यान्तमजरंस्वर्विदीत्येतत्सूक्तं नतमंहोनदुरितमिति च इतिमेमनः सहस्रशीर्षापुरुषइत्येतानि सूक्तानि प्रकृतंमासंप्रत्यहंअभ्यासेन जपित्वा गुरुदारगस्तत्पापमपहरति ॥ २५१ ॥ एनसामिति । स्थूलानांपापानांमहापातकानांनिर्हरणंकर्तुमिच्छन् अवतेहेळो वरुण नमोभिरित्येतामृचं यत्किञ्चेदं वरुण दैव्येजनइत्येतां च संवत्सरं जपेत् ॥ २५२ ॥ प्रतिगृह्येति । निषिद्धप्रतिग्रहं सुरादिभुक्त्वा तरत्समन्दीधावतीत्येतत्सूक्तं जपित्वा द्विजातिर्दिवसत्रयेण पवित्रीभवति ॥ २५३ ॥ सोमारौद्रमिति । अनेन पापकृत्सोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्यमणं वरुण मित्रचेत्येतांच ऋचंमासमहरहरभ्यस्यनद्यां स्नानंकुर्व

न शुध्यति ॥ २५४ ॥ **अब्दार्धमिति** । अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्समकं षण्मासान्जपेत् मैथुनंचोदकमध्ये कृत्वा मासंभैक्षाशी स्यात् ॥ २५५ ॥ **मन्त्रैरिति** । देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकलहोमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरंघृतहोमंकृत्वा नमइत्युग्रमित्येतां ऋचं संवत्सरंजपित्वा महापातकमप्यपनुदति ॥ २५६ ॥ **महापातकसंयुक्त**इति । महापातकवान् संवत्सरंभैक्ष्यभुक् पावमानीः स्वादिष्ठयेत्याद्याऋचोऽभ्यस्य गवामनुगमनंच गोवधव्रतोक्तप्रक्रियया संयतः कुर्वन्विशुध्यति ॥ २५७ ॥ **अरण्य**इति । यद्वा पराकत्रयेणापनीतपापः सन् अरण्यांत्रीन्वारान् वेदसंहितांसंयमवानावर्त्य सर्वाणि पातकानि महापातकोपपातकादीन्यपिहन्ति ॥ २५८ ॥ **त्र्यहमिति**। त्रिषवणंस्नानंकुर्वन् प्रतिस्नानंच जलमध्ये त्रीन्वारान् ऋतंचसत्यंचाभीद्धादित्येतत्सूक्तंजपन् समाहितस्त्र्यहमुपवसेदेवंकुर्वन्. सर्वैर्महापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ॥ २५९ ॥ **यथेति** । यथाश्वमेधोयज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशकृदेवमघमर्षणमपि सूक्तंसकलकल्पषनाशनमिति पूर्वार्थवादः ॥ २६० ॥ **हत्वेति** । लोकत्रयान्तर्वर्तिसकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डालादेरपि सकाशादश्नन् ऋग्वेदमभ्यस्य नकिञ्चिदपि पापंप्राप्नोति । इत्यृग्वेदाभ्यासस्तुतिरुत्तरार्थम् ॥ २६१ ॥ **ऋक्संहितामिति** । ऋग्वेदसंहितांयजुर्वेदसंहितांवा साम्नांवासारण्यकाधीतसामसंहितानांसामसामार्चिकंत्रीन्वारान् संयमवानावर्त्य सर्वपापान्यपहन्ति ॥ २६२ ॥ **यथेति** । यथा बृहत्सरसि मृल्लोष्टंनिपत्यैव विनाशमेत्येवंसर्वदुष्कृतमृग्यजुःसामात्मकत्वेन त्र्यवयवैर्वेदेन्तंनीयतइतिपूर्वार्थवादः ॥ २६३ ॥ त्रिवृत्त्वंवेदस्यनिरूपयितुमाह **ऋचोयजूंषिचान्यानीति** । ऋचोयजूंषिचामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमध्यधीतानि सामानि चार्षिकास्तोमिकादिभेदेनानेकप्रकाराणीत्येषत्रिवृद्वेदोयोवेदव्योयश्चैनंवेदमेवंत्रिवृतंवेद सवेदविज्ज्ञान्यः ॥ २६४ ॥ अपरंत्रिवृत्त्ववेदस्यदर्शयितुमाह **आद्यमिति** । अकारोकारमकाराक्षरत्रयसमाहाररूपेणोंकाराख्यं ब्रह्म परब्रह्मवाचकत्वात् यस्मिन्नोंकारे ऋग्यजुःसामात्मिकात्रय्याश्रिता यथाशंकुना सर्वाणि पर्णानि संवर्णान्येवमोंकारे सर्वावाचः संवर्णाइतिश्रुतेः ॥ सरहस्यरूपोपरस्त्रिवृद्वेदोयश्चैनंवेद यएनंत्रिवृतवेत्तिसवेदवित् ॥ २६५ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायांमन्वाशयानुसारिण्यांमनुटीकायांचतुर्णांजातीनामाचाराधाररूपिण्यां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथद्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति । हे अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यैषोऽखिलोधर्मस्त्वयाभिहितः । अधुनाकर्मणांशुभाशुभानांफलप्राप्तिजन्मान्तरसंभवानांपरमार्थेनास्माकंब्रूहीति ऋषिं महर्षयोभृगुमाहुः ॥ १ ॥ **स** इति । समन्वपत्यंधर्मप्रधानोभृगुः अस्य सर्वस्य कर्मबन्धस्य फलनिश्चयंशृणुतेतितान्महर्षीनाह ॥ २ ॥ **शुभाशुभफलमि**ति । मनोवाक्कायनिमित्तसंकल्पाभिधानक्रियात्मकंयत्कर्म विहितप्रतिषिद्धरूपंसुखदुःखफलं तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टामनुष्याणांजन्मान्तरप्राप्तयोभवन्ति ॥ ३ ॥ **तस्ये**ति । तस्य शरीसंबन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिःप्रकारस्यापि मनोवाक्काय्याश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य करणे मनः प्रवर्तयितृ जानीयान्नहि मनसा अकल्पितंकिञ्चित्कर्तुंवक्तुंवा शक्यते ॥ ४ ॥ एवंदशलक्षणत्वंकर्मणांदर्शयितुमाह **परद्रव्येष्वि**ति । केन प्रकारेण परधनान्यपहरेयमित्येवंचिन्तनंमनसा चान्यस्य विनाशाकाङ्क्षा नास्ति शास्त्रितंकर्मफलमित्येवंदुर्ग्रहश्चेत्येवंत्रिप्रकारमशुभफलंमानसंकर्म । एतद्विपरीतंपरधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्म फलास्तित्वबुद्धिरित्येतच्छुभफलं शुभाशुभकर्मेत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥ **पारुष्यमि**ति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणंसर्वत्रवक्तृत्वंबाह्यस्यासत्यस्यापि निष्प्रयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलंवाचिकंकर्म स्यात्तद्विपरीतंप्रियंसत्यंहितंशास्त्राभ्यासइत्येतत् शुभफलम् ॥ ६ ॥ **अदत्तानामि**ति । परस्वहरणमशास्त्रितहिंसा परदारगमनमित्येवंत्रिःप्रकारमशुभफलंशारीरम् । तद्विपरीतंदानंपरित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥ **मानसमि**ति । मनसा यच्छुभमशुभंवा कर्म कृतंतत्फलंकर्मान्तरवशेन राज्ञ्यांजातोजातस्तस्यामनोद्वारेणैव सुखंदुःखरूपंक्षिप्रमुपभुङ्क्ते । एवंवाचिकं शुभाशुभफलंच शरीरद्वारेणैव मृदुव्याधितत्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥ **शरीरजैरि**ति । श्वशूकरखरोष्ट्राणां इत्यादिना शारीरवाचिकमानसानांकर्मणांयोभ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यतइदंसयदि प्रायशोधर्मंसेवते । धर्ममल्पशः दुरितबाहुल्याभिप्रायेण व्याख्येयम् । बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावरत्वंमनुष्यः प्राप्नोति । बाहुल्येन वाकृतैः पक्षित्वंमृगत्वं । बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डालादित्वंप्राप्नोति ॥ ९ ॥ **वाग्दण्ड**इति । यस्य वाङ्मनःकायकानां अशुभानांसंकल्पव्यापारपरिहारेण बुद्धाववस्थितंसत्रिदण्डी उच्यते । न तु दण्डत्रयसाधारणमात्रेणैव ॥ १० ॥ **त्रिदण्डमि**ति ।

[वाग्दण्डोहन्तिविज्ञानंमनोदण्डः परांगतिं ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षतः ॥१॥
वाग्दंडेमौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डेत्वनश्नतां ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्रणायामोविधीयते ॥ २ ॥
त्रिदण्डंधारयद्योगीशारिरंन तु वैणवं ॥ वाचिकंकायिकंचैवमानसंचयथाविधि ॥ ३ ॥]

इत्येषांवागादीनां अशुभानांसर्वभूतविषयंमनःसंयमनंकृत्वा कामक्रोधौ चेत्तद्दमनार्थंमनुष्योपि नियम्य शुभफलावाप्तिजातः न तु शारीरमेव कर्माणि कुर्वन्नपश्यामः । तच्च नश्वरमतः कोसौ सिद्धिंप्राप्नोतीत्याह ॥ ११ ॥

यइति । यस्य लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्ययः कर्मप्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंविद्वांसः कथयन्ति यः पुनरेषव्यापारंकरोति शरीराख्यंसपृथिव्यादिभूतमयत्वात् भूतात्मेति विद्वद्भिरुच्यते ॥ १२ ॥ **जीवसंज्ञ**इति । शरीरक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तोन्तःशरीरेऽन्यआत्मार्थत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानांसहजआमोक्षप्राप्तेस्तेच तेषामाधियोगत्वेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखंदुःखंचानुभवत्येतच्चात्र मनोजीवशब्देन निर्दिष्टं । येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशादुत्तरश्लोके च तावुभौ महान् क्षेत्रज्ञ एवचेति महच्छब्देन प्रत्यक्कर्मणा ॥ बुद्धिर्मनोर्थविज्ञानंविकारः प्रथमस्तथा ॥ पर्यायवाचकाः शब्दामहतः परिकीर्तिताः ॥ इतिमहात्मनोपर्यायत्वात ॥ १३ ॥ **ताविति** । तौ द्वौ मनःक्षेत्रज्ञौ पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशाख्यभूतसंयुक्तौ परमात्मानंवक्ष्यमाणमुत्कृष्टावकृष्टेषु व्यवस्थितं व्याप्य तिष्ठतः परमात्मा वा सर्वस्थव्याप्तत्वात्तंव्याप्य तिष्ठतइत्युच्यते । तथाचव्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएव च ॥ क्षरः क्षर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षरउच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ अक्षरःक्षेत्रज्ञःकूटस्थत्वंच तस्यामोक्षप्राप्तेःकर्तृभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ १४ ॥ **असंख्या**इति । तस्यापरमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्तप्रकारेणाविद्यावशावाप्वेरितादुरुदधेरूर्मयइवानन्ताःक्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति । ये क्षेत्रज्ञादुत्कृष्टापकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवर्तयन्ति ॥ १५ ॥ **पञ्चभ्य**इति । **शरीरंयातनार्थीयमन्यदुत्पद्यतेदृढं** ॥ दुष्कृतिकारिणांमनुष्याणांपञ्चभ्यएव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्योन्यज्जरायुजादिशरीरव्यतिरिक्तंशरीरंपीडाप्रयोजनोत्पन्नंदृढंपरलोकउच्यते ॥ १६ ॥ **तेनेति** । तेन शरीरेण तायमसंबन्धिन्योयातनादुष्कृतिवतानुभूतान भवन्ति । तच्छरीरारंभकाणि पृथ्व्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्राख्येषु यथास्वंप्रलीयन्ते ॥ १७ ॥ **स**इति । सक्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरंसगन्धाख्यविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥ **ताविति** । तौमहत्परमात्मानावेव त्रस्तौ तस्यक्षेत्रज्ञस्य धर्माधर्मौ सह विचारतोयाभ्यांयुक्तोक्षेत्रज्ञःपरलोकेहलोकयोः सुखदुःखंप्राप्नोति ॥ १९ ॥ **यद्याचरतीति** । सक्षेत्रज्ञोयदिबाहुल्येनधर्ममनुतिष्ठति स्वल्पमधर्मंतदातैरेवपृथिव्यादिभूतैः युक्तःपाञ्चभौतिकशरीरःस्वर्गेसुखमनुभवति ॥ २० ॥ **यदीति** । यदि पुनरसौ क्षेत्रज्ञोबाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति । स्वल्पंधर्मंतदा तैरैहिकशरीरारंभकैर्भूतैः परित्यक्तः पञ्चभ्यएवमात्राभ्यइत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरोयाम्यायातनाःप्राप्नोति । एतेनैतदुक्तंभवति । अधर्मबाहुल्येन याम्यायातनाअनुभवति । अधर्मबाहुल्येन पुनर्धर्मफलंपरलोकेनुभूयाधर्मफलमिहलोके एवोपभुंक्तइति ॥ २१ ॥ **यामीरिति** । सक्षेत्रज्ञः तायाम्यायातनास्तेन क्रूरशरीरेणानुभूय ततोपहतपाप्मनाऽन्येयेजरायुजादिशरीरारंभकान् पृथिव्यादिभूतभागानपुनरप्येत्यैहिकंशरीरंगृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ **एता**इति । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैताधर्महेतुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्टशरीरप्राप्तीः स्वबुध्यां ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने सर्वदा मनोविकुर्यात ॥ २३ ॥ **सत्त्वमिति** । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणान्यात्मधर्मान् जानीयाद्यैर्युक्तोमहात्मा इमान्सर्वान्स्थावरजङ्गमरूपान् पदार्थान् निःशेषेण व्याप्यस्थितः सर्वगत्वात् ॥ २४ ॥ **य**इति । एषांसत्त्वादीनांमध्याद्योगुणः पूर्वकर्मवशेन यस्मिन्कालेतिशयेन शरीरे अधिकीभवति सगुणस्तस्मिन्कालेतंक्षेत्रज्ञंतंवशवर्तिनंकरोति । ततश्च तत्साधर्मेवाधर्मे प्रवर्तते ॥ २५ ॥ इदानींसत्त्वादीनांलक्षणमाह **सत्त्वमिति** । यथावद्वस्तुस्वभावोज्ञानं तत्सत्त्वं । एतद्विपरीतमज्ञानंतत्तमः विषयाभिलाषमानससर्वं रजइमे ससर्वप्राण्यवच्छिन्नएषांसत्त्वादीनांव्यभिचारी स्वभावः ॥ २६ ॥ अन्यान्यप्येवंलक्षणान्याह **तत्रेति** । तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनंप्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशरूप-

मनुभवेत् तत्सत्त्वंजानीयात् ॥२७॥ यदिति । यत्पुनः संवेदनंदुःखात् विद्धमनएव सत्त्ववच्छुद्धये आत्मप्रीतेरजनकंसर्वदा च शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तद्दुर्निवारत्वाद्रजोनविद्यमानप्रतिपक्षे रजोजानीयात् ॥ २८ ॥ यदिति । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पष्टविषयाकारासत्त्वभावमतर्कणीयत्वरूपमन्तःकरणाभ्यांविज्ञातुमशक्यंतत्तमोजानीयादेवंच स्वरूपावधारणप्रयोजनंसत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवान्स्यादिति ॥ २९ ॥ त्रयाणामिति । एषांसत्त्वादीनांत्रयाणामपि यथाक्रमं उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टरूपकार्योत्पत्तिस्तांनिःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥ वेदाभ्यासइति । वेदाभ्यासकृच्छ्राद्याचरणशास्त्रावबोधोपवृद्धारिशौचंइन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानंचात्मध्यानमित्येतत् सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३१ ॥ आरम्भरतितेति । फलार्थकर्मारम्भायासकृत्ता स्वल्पेप्यनर्थे वैक्लव्यं शास्त्रविरुद्धकर्माचरणमनवरतं शब्दादिविषयोपभोगइत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३२ ॥ लोभइति । अर्थपरत्वं निद्रालुता कातर्यं नैर्घृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपोयाचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानमित्येतत् तमोभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥ त्रयाणामिति । एषांसत्त्वादीनांत्रयाणामपि गुणानांत्रिषु कालेषु भूतभव्यभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदंवक्ष्यमाणसांक्षेपिकंक्रमेण गुणलक्षणंविज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ यत्कर्मकृत्वाकुर्वंश्चकरिष्यंश्चैवलज्जतइति । यत्कर्मातीतवर्तमानानागतकालानामन्यतमस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुर्लज्जांजनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमःकार्यत्वात्तमोभिधानगुणलक्षणंबोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥ येनेति । इहलोके महतींकीर्तिप्राप्नुयामित्येवमर्थमेव यत्कर्म करोति न च परलोकार्थंन च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखीभवति तद्रजःकार्यंविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्सर्वात्मना ज्ञानविषया इच्छा भवति यच्च कर्म कुर्वन्कालत्रयेपि न लज्जति येन कर्मणाचर्यमाणेनास्य तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥ तमसइति । सत्त्वस्यलक्षणंधर्मःश्रेष्ठ्यमेषांयथाक्रमं ॥ कामप्रधानता तमसोलक्षणमर्थपरता रजसोलक्षणंधर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषांच कामादीनांपरस्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरल्पोपि धर्मः प्रधानंसत्त्वात् तन्मूलात् ॥ ३८ ॥ येनेति । एषांसत्त्वादीनांगुणानांमध्याद्येन गुणेन सेव्यमानेन या गतिः पुरुषः प्राप्नोति ताः सर्वस्य जगतोगतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥ देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वंप्राप्नुवन्ति । ये पुनारजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्तेनित्यंतिर्यक्त्वमिति ॥ ४० ॥ त्रिविधेति । येयंसत्त्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥ स्थावराइति । स्थावरावृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माभूशरणाः प्राणिनस्तेभ्यएव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाइत्येषातमोनिमित्ता निकृष्टागतिः ॥ ४२ ॥ हस्तिनइति । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छासिंहव्याघ्रशूकरइत्येतातमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानांस्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥ चारणाइति । चारणानटादयः सुपर्णोगरुत्माख्यः पक्षिविशेषोव्याजधर्मकारिणश्च पुरुषारक्षःपिशाचाजातिविशेषाइत्येषा तामसेषु मनुष्येषूत्कृष्टागतिः ॥ ४४ ॥ झल्लामल्लानटाश्चैवपुरुषाश्च कुवृत्तयइति । झल्लामल्लाश्च राजन्याद्व्रात्यादिति झल्लमल्लनटाउक्ताः शास्त्रबाह्याअतोविनयाश्च पुरुषाद्यौतमद्यशौण्डाश्चेत्यन्तेरजोनिमित्ता निकृष्टा गतिः ॥ ४५ ॥ राजानइति । राजानोभिषिक्ताश्च क्षत्रियाश्चानभिषिक्ताराजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसीगतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥ गन्धर्वाइति । गन्धर्वागुह्यकायक्षाजाति-

विशेषाये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाउदकोद्भवाअन्याश्चेत्येषांराजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टागतिः ॥ ४७ ॥ **तापसा**इति। वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणापुष्पकादिविमानचारिणोयेदेवविशेषाः नक्षत्राणि दैत्याख्याजातिविशेषाश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ता निकृष्टागतिः तापस्यादिकर्माश्रयत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तत्ता पसाइत्यनेन दर्शयति। न तु तापसजातिर्यतिजातिर्वा विद्यते। सन्तिवैतिहासिकदृष्ट्या मेर्वादिवासिनोजातिविशेषायतिप्रभृतयः। श्रूयतेचइन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति ॥ ४८ ॥ **यज्वान**इति। यागशीलाऋषयोदेवावेदाभिमानिनश्च देवताविग्रहवत्योयथेतिहासेषु ब्रह्मसभायांवर्ण्यन्ते ते ज्योतींषि ध्रुवादीनि संवत्सराइतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः। सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषाइत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥ **ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तएवचे**ति। हिरण्यगर्भोमरीच्यादयः प्रजापतयोधर्मोविग्रहवान् महदाख्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाधिष्ठात्री देवता विग्रहवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्येतांसत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टांगतिंविद्वांसआहुः ॥ ५० ॥ **एष**इति। एषवाङ्मनःकायाख्यसाधनत्रयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेनत्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समग्रोगतिविशेषः कार्त्स्न्येन उक्तः सार्वभौतिकइत्युपादानात् अनुक्ताअप्यत्रगतयः प्रदर्शनार्थत्वेन संगृहीताबोद्धव्याः ॥ ५१ ॥ **इन्द्रियाणा**मिति। इन्द्रियाणांविषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीर्मूढाअकृतप्रायश्चित्तामनुष्यापसदः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥ **यद्**इति। क्षेत्रज्ञोयेन येनेहकर्मणा कृतेन यांयांयोनिमस्मिल्लोँके प्राप्नोति तत् कर्मफलंसर्वक्रमेण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५३ ॥ **बहून्**निति। ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोबहून्वर्षसमूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषद्दुष्कृतशेषेणेमावक्ष्यमाणायोनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥ **श्वशूकरखरोष्ट्राणा**मिति। श्वशूकरखरोष्ट्रगोछागैडकमृगपक्षिणांचण्डालानांशूद्रेण ब्राह्मणीजातानांसंबन्धिनींजातिंब्रह्महा प्राप्नोति ॥ ५५ ॥ **कृमिकीटपतङ्गाना**मिति। कृमिकीटशलभानांपुरीषभक्षिणांच पक्षिणांहिंसनशीलानांच व्याघ्रादीनांप्राणिनांचसंबन्धिनींयोनिंसुरापोब्राह्मणोयाति ॥ ५६ ॥ **लूताहिसरटाना**मिति। वृश्चिकसर्पकृकलासानांजलचारिणांचेति तिरश्चांमकरादीनांहिंसनशीलानांच पिशाचानांसंबन्धिनींब्राह्मणसुवर्णापहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥ **तृणगुल्मलताना**मिति। तृणानांदूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां कुप्यकादीनां आममांसभक्षिणांगृध्रादीनां दंष्ट्रिणांसिंहादीनां क्रूरकर्मकारिणांशबरादीनां संबन्धिनींजातिंशतवारान् गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ **हिंस्रा**इति। ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्षागृध्रादयोभवन्ति। अभक्ष्यभक्षिणोये ते कृमयोजायन्ते। ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्ष्यामत्स्यादयउत्पद्यन्ते। ये चण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषाभवन्ति ॥ ५९ ॥ **संयोग**मिति। यावता कालेन पतितोभवति तावन्तंकालंब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गंकृत्वा परस्त्रियंच गत्वा ब्राह्मणस्वंच सुवर्णादन्यदपहृत्यैकेन ब्रह्मराक्षसाख्योभूतविशेषोजायते ॥ ६० ॥ **मणिमुक्ताप्रवालानी**ति। मणीन् पद्मरागादीन् मुक्ताविद्रुमाणि च विविधानि रत्नानि वैडूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीयभ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते। इत्येतच्च हेमकराख्यंपक्षिणमाहुः ॥ ६१ ॥ **धान्य**मिति। धान्यमपहृत्य मूषकोभवति कांस्यंहृत्वा हंसोजलंसेकाद्यर्थं हृत्वा प्लवशकर्टबलाख्यः पक्षी यत्तु सेकाकोवारीति तत्पानार्थंस्तोककस्यापि परातिशयदर्शनान्माक्षिकंहृत्वा दंशाख्यः कीटोजायते। क्षीरंहृत्वा काकोभवति। रसानिक्ष्वाम्लकादिसंबन्धिनंहृत्वा श्वानउत्पद्यते। गुडलवणादीनांपृथगुपादानात् घृतंहृत्वा नकुलोभवति ॥ ६२ ॥ **मांस**मिति। मांसंहृत्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति। मेदोहृत्वा मद्गाख्यःपक्षी भवति।

तैलं हृत्वा तैलपकाख्यःपक्ष्युत्पद्यते । लवणंहृत्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैःस्वरः कीटोभवति । दधिहृत्वा बलाकाख्यः पक्षीजायते ॥ ६३ ॥ **कौशेयमिति** । कोशकीटविवृत्तंपरंहृत्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी जायते । क्षुमावृत्तंचासौ हृत्वा मण्डूकोजायते । कार्पासंतन्तुमयंपट्टंहृत्वा क्रौञ्चाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । गांहृत्वा गोधाख्यः प्राणी भवति । गुडंहृत्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥ **छुच्छुन्दरिरिति** । सुरभिद्रव्याणि कर्पूरादीनि हृत्वा छुछुन्दरीराजदुहिताख्या मूषिकाभवति । पत्रात्मकंशाकंसर्षपादि हृत्वा मयूरोजायते ॥ ६५ ॥ **बक**इति । अग्निंहृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिघटमुशलादि हृत्वा गृहकारी च रूढमक्षिकाख्यः कीटोभवति । कुसुंभादिरक्तानि वासांसि हृत्वा जीवंजीवकाख्यः पक्षी जायते ॥ ॥ ६६ ॥ **वृक**इति । मृगहस्तिनंवा हृत्वा वृकाख्यः प्राणी भवति । अश्वंहृत्वा व्याघ्रोभवति फलमूलेहृत्वामर्कटोजायते । स्त्रियंहृत्वा ऋक्षोवानरविशेषोभवति । पानार्थमुदकंहृत्वा स्तोककश्चातकोत्यन्तंपिपासुः पक्ष्युत्पद्यते । यानानि गन्त्र्यदीनि हृत्वा उष्ट्रोभवति । पशून्हृत्वा छागोजायते ॥ ६७ ॥ **यदिति** । यत्किञ्चिदसारमपि परधनमिच्छातोमनुष्योऽपहृत्वादत्तावदानादिकंच पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चित्तंतिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ **स्त्रिय**इति । स्त्रियोप्यनेन कल्पेन रूपेणेच्छातः परस्वंहृत्वा पापंप्राप्नुवन्ति । तेन च पापेनोक्तजन्तुस्त्रीत्वंताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥ एवंनिषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणविपाकमाह **तेभ्यःस्वेभ्य**इति । ब्राह्मणादयआपदंविना अध्ययनादि कर्मत्यागिनोवक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततोजन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वंप्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥ **वान्ताशीति** । ब्राह्मणः भ्रष्टस्वकर्माऽग्निपिशाचोनाम भूतविशेषोज्वालामुखः छर्दिभुग्भवति । क्षत्रियः पुनः भ्रष्टकर्मा पूतनाख्यः पिशाचविशेषोगन्धघोणपुरीषसर्वभुक् जायते ॥ ७१ ॥ **चैलाश**इति । वैश्योभ्रष्टकर्मा मैत्राख्योज्योतिकनामाश्रयार्थमपिच्छिद्रन्यस्तदृष्टिपिशाचविशेषः पूयभुक् जन्मान्तरे भवति । शूद्रः पुनः स्वकर्माद्भ्रष्टः चैलाशकाख्यः कीटश्चेला उत्पद्यते तद्भक्ष्यश्च भवति ॥ ७२ ॥ **यथायथेति** । शब्दादिविषयोपभोगवर्धकायथा विषयोपभोगाभ्यासंकुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषांप्रावीण्यमेकरसीभावोजायते ॥ ७३ ॥ **ततश्चकर्मणामिति** । तेल्पप्रज्ञायावद्यावन्निषिद्धविषयोपभोगाभ्यासंकुर्वन्ति तावत्तावदभ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥ **तामिस्रादिष्विति** । तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषुघोरेषु परिलुण्ठनंप्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादींश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदनात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरत्र चानुषज्यते ॥ ७५ ॥ **त्रिविध**इति । नानाप्रकाराः क्रकचपाटनादिकाः पीडाःकाकोलूकैश्च भक्षणं तप्तकरंभसिकताभितापान् स्थालीषुपचनानि दुःखेन सोढुंशक्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥ **संभवानिति** । तिर्यगादिषु जातिषु नित्यंदुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति । तेषु सीतातपोपपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥ **असकृदिति** । **बन्धनानिचकष्टानिपारप्रेष्यत्वमेवच** ॥ बहुशोगर्भस्थाने समुत्पत्तिंचातिदुःखावहामुत्पन्नस्य च गलसंकलादिविषमाणिबन्धनान्यन्यदासत्वंचोपगच्छन्ति ॥ ७८ ॥ **बन्धुप्रियवियोगा**इति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगंदुर्जनैश्च सह एकत्रावस्थानंधनार्जनक्लेशंधनविनाशंमित्रार्जनक्लेशंशत्रुप्रादुर्भावंप्राप्नुवन्ति ॥ ७९ ॥ **जरामिति** । जरांचाप्रतिबन्धां व्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारांश्च क्षुत्पिपासादिना तांस्तानुपतापान् मृत्युंचानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८० ॥ **यादृशेनैवभावेनेति** । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुति-

इति तथाविधेन शरीरेण सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्स्नानादिफलं उपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥ **एषइति** । **नैःश्रेयसंकर्मविधिविप्रस्येमंनिबोधत** ॥ एषा शुभाशुभानांकर्मणां अखिला उत्पत्तिर्युष्माकमुक्ता । इदानींब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षाद्यर्थंकर्मानुष्ठानमिदंवक्ष्यमाणंशृणुत ॥ ८२ ॥ **वेदाभ्यासइति** । वेदस्य ग्रन्थार्थतोऽभ्यसनं कृच्छ्रादितपः आत्मज्ञानमिन्द्रियजयोहिंसावर्जनंगुरुचर्येत्येतत् मकुष्टमर्थवर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥ **सर्वेषामिति** । एषांवेदाभ्यासकर्मादीनां अध्यात्मिकंकर्मातिशयेन श्रेयसः साधनंपुरुषस्य स्यादिति वितर्केण ऋषीणांजिज्ञासामुत्पाद्योत्तरेण निश्चयइति ॥ ८४ ॥ **सर्वेषामिति** । तेषांवेदाभ्यासादीनांसर्वेषामपि मध्याद्उपनिषदुक्तोपासनाभिः परमात्मस्वरूपावधारणं प्रकृष्टंस्मृतम् यस्मात्सर्वविद्यानांतत्प्रधानंयतोमोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥ **षण्णामेवतुसर्वेषामिति** । एषांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांमध्यात्स्मार्तकर्मापेक्षया वैदिकंकर्म सर्वमिहलोकयोरतिशयेनस्वर्गादिसाधनंविज्ञेयम् । आत्मज्ञानस्यामृतफलत्वाद्विधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्यवैदिकस्येदंश्रेष्ठमुच्यते अपि तु स्मार्तंकर्मापेक्षम् ॥ ८६ ॥ **वैदिकइति** । ज्योतिष्टोमादिवेदोक्तकर्मानुष्ठाने क्रमेणान्तर्भवन्ति । तथा च श्रौतस्मार्तादौ वेदाभ्यासोन्तर्भवति । तपश्च दीक्षोपसत्पयोव्रतादौ ज्ञानंचात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोपसर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च नमांसमश्नीयान्नमैथुनमुपेयादिति । कर्माङ्गत्वेनोक्तत्वादहिंसाच तस्मादेतांरात्रिंप्राणभृतः प्राणान्न छिन्द्यादितिभागत्वेनाभिधानात् गुरुशुश्रूषा च यथाकर्मानुष्ठानकारणभूतंवेदमधिगच्छतीत्येवंसर्वाणि वैदिकयोगेन भवन्ति ॥ ८७ ॥ **सुखाभ्युदयिकमिति** । सुखंकर्मग्रामादेवाप्तेः यतोऽभ्युदिते तत्सुखाभ्युदयिकसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम् । वैदिकंकर्म तथा निःश्रेयसोमोक्षस्तदर्थंकर्म नैःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवंकर्म वैदिकंद्विप्रकारंवेदितव्यम् ॥ ८८ ॥ एतदेव व्यक्तयितुमाह **इहचेति** । स्वर्गाद्यैहिकामुत्रफलता कामतया यत् क्रियते तत् काम्यं । निष्कामतया ज्ञानपूर्वकंतु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमुच्यते ॥ ८९ ॥ **प्रवृत्तंकर्मसंसेवन्देवानामेतिसाष्टर्यतामिति** । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवानांसमानगतित्वंप्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥ **सर्वभूतेष्विति** । तेषु तेष्ववश्यकर्तव्ययागेषु यद्यद्यादिदेवतान्तरमिवज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठतइत्येवंमन्वानआत्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थितइत्येवंसर्वभूतेष्वात्मानंमन्यमानः सर्वाणि भूतानि मय्यवस्थितानि इत्येवंमन्वानइत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पश्यन् स्वातंत्र्यंप्राप्नोति । न शरीरादिसंबन्धि तस्य पारतन्त्र्यंभवत्यपितु तथा जानन्नात्मज्ञानेसतिमुच्यते ॥ ९१ ॥ **यथोक्तान्यपीति** । शास्त्रनोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वैपुरुषोभाषते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण तान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोयत्नंकुर्यात् ॥ ९२ ॥ **एतदिति** । एतद्वेदाभ्यासादिद्विजातीनांजन्मनः सफलत्वोत्पादकत्वात् जन्मनः साफल्यंविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संप्राप्य द्विजातिः कृतकरणीयोभवति न तु कर्मान्तरकरणेन ॥ ९३ ॥ **पितृदेवमनुष्याणामिति** । पितॄणांदेवतानांच वयंहव्यकव्यप्रदानभूताइत्येवंविधोऽवबोधोवेदएवाविनश्वरंचक्षुरिव तेषांसंप्रदातृत्वस्य वेदावगम्यत्वान्मनुष्याणामपि वयंहव्यकव्यासंप्रदातृत्वस्य वेदावगम्यतत्त्वादशक्यंच कर्तुंवेदशास्त्रंतदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् प्रमातुंचाशक्यंकृत्स्नशास्त्रममूहस्याध्येतुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ॥ ९४ ॥ **यावेदबाह्याइति** । यानि वेदविरोधीनि इत्यागमाभासरूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिचिद्विनैव शास्त्रेणापवर्गादिहेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि

सर्वाणि तानि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥ **उपद्यन्त**इति । वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणि पुरुषोद्भवत्वादुत्पद्यन्ते अतएवाशु विनश्यन्ति तानीदानींतनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृतीनांवेदमूलत्वान्नैतच्चोद्यावतारः ॥ ९६ ॥ **चातुर्वर्ण्य**मिति । यथागामहिष्यादीनां इतरेतरभेदइन्द्रियगोचरोतच्चातुर्वर्ण्यंवेदादेव प्रसिध्यति तथा वेदोक्ताग्निहोत्रकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायिति वेदावेदैः प्रसिध्यन्त्येवमाश्रमाअपि चत्वारोब्रह्मचार्यादयः परस्परविलक्षणवैदिकगोचरत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति । किञ्चपुनः अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चिदतीतंवर्तमानंभविष्यद्वा तत्सर्ववेदादेव प्रमाणंसिध्यति ॥ ९७ ॥ **शब्द**इति । **वेदादेवप्रसिध्यन्तिप्रभूतगुणकर्मतः** ॥ ये स्वर्गादिविमताउपभोग्यत्वेनाभिमताः शब्दादयोविषयास्तेऽभिमतविषयोपभोगोत्पत्यर्थंयदुपकारकंकर्माग्निहोत्रादिकंतदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥ **बिभर्ती**ति । नित्यंवेदशास्त्रंसर्वभूतानि धारयति । यथा च हविरग्नौ हूयते । सोग्निरादित्यंतर्पयति । तत्सूर्योरश्मिभिर्वर्षति । ततोन्नंभवति । ततोर्थैर्वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेह विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । तस्माच्छास्त्रं एतच्छास्त्रंवेदस्य प्रकृष्टंवेद्मि प्रकृष्टंयस्मादस्याधिकारपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥ **सैनापत्य**मिति । सेनाधिपतित्वंराज्यंदण्डनायकत्वंसार्वभौमैश्वर्याणि इत्येवमखिलंइष्टपुरुषार्थंवेदशास्त्रज्ञ अर्हतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥ **यथे**ति ।

[नवेदबलमाश्रित्यपापकर्मरतिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्चप्रमादाच्चदहतेकर्मनेतरत् ॥ १ ॥]

यथातिप्रवृद्धोग्निः आर्द्रानपि वृक्षान् दहति एवंवेदज्ञानसामर्थ्यात् शिष्टाकरणनिषिद्धसेवनजंपापमात्मनोनाशयतीत्येवंच नकेवलंवेददृष्टप्राप्तिहेतुर्यावदनिष्टनिवृत्तिरपि ॥ १०१ ॥ **वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ**इति । यः पारमार्थिकवेदार्थज्ञो यदोषावबोधे सति रागादिप्रणोदात्यस्मिंस्तस्मिन्ब्रह्मचर्याद्याश्रमे व्यवस्थितोस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्नेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥ **अज्ञेभ्य**इति । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरस्य प्रवर्षविषयायांश्रेष्ठशब्दप्रयोगादोषदध्ययनाः अत्र अज्ञाभण्यन्ते नत्वत्यन्तमूर्खास्तेभ्योग्रन्थाध्यायिनः श्रेष्ठास्तेभ्यस्तदभ्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योपि तदर्थज्ञास्तेभ्योप्यनुष्ठातारोवराः ॥ १०३ ॥ **तप**इति । कृच्छ्रादितपआत्मज्ञानंच ब्राह्मणस्य प्रकृष्टंश्रेयःसाधनंयतस्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥ ॥ १०४ ॥ **प्रत्यक्ष**मिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रंचवेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेदभिन्नंसुविज्ञातंकर्तव्यंप्रत्यक्षानुमानस्वरूपावबोधेहिकर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञाननमंयुज्यते ॥ १०५ ॥ **आर्ष**मिति । ऋषिभिर्दृष्टआर्षोवेदोधर्मोपदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्यातपुनरुक्ताशङ्कायांवेदस्मृत्यविरोधिन न्यायेन तयोर्विचारयति सधर्मंजानाति न तु तर्कानभिज्ञः ॥ १०६ ॥ **नैःश्रेयस**मिति । तदपवर्गायथर्थंकर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमतऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेशआत्मज्ञानोपदेशपरत्वेनोपनिषद्रूपोभिधास्यते ॥ १०७ ॥ एवंरहस्याभिधानंप्रतिज्ञाय सकलकर्मानभिधानेन प्रतिज्ञाहान्याशङ्कायामाह **अनाम्नातेष्वि**ति । सग्रन्थकाग्रन्थकत्वेनोभयरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु उपदिष्टेष्वपि चानुक्तेतिकर्तव्यता तेषु किंते कर्तव्याः उत नेति कथंवा कर्तव्याइति यदि संशयः स्यात्तदा यंवक्ष्यमाणाः शिष्टाः ब्राह्मणाब्रूयुः सनिश्चितोधर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥ **धर्मेणाधिगत**इति । ब्रह्मचर्योक्तेतिकर्तव्यतया यैरङ्गमीमां-

साधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहकसंहितौवेदोधीतस्ते ब्राह्मणावेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टाविज्ञेयाः ॥१०९॥ दशावरेति। यद्युत्पन्नयूनास्तदादश वक्ष्यमाणाविद्वांसोयस्यांपरिषदि तदभावे त्रयोवा यस्यांसाध्वाचारायंधर्मनिश्चिनुयात्तद्धर्मत्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥ त्रैविद्यइति । वेदत्रयशास्त्रात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रविदूहापोहार्थबुध्द्युपेतोनिरुक्तज्ञोमानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥ ऋग्वेदविदिति । ऋग्यजुःसामवेदानांयेऽर्थज्ञास्तुयस्माद्धर्मसंदेहव्युदासार्थंत्र्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥ तदसंभवेपि एकइति । एकोपि वेदार्थज्ञोयंधर्मनिश्चिनुयात् सप्रकृष्टोबोद्धव्योन वेदानभिज्ञानां अयुतैरप्युक्तः। अयुतंदशसहस्राणि ॥११३॥ अव्रतानामिति । सवित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानांवेदाध्ययनशून्यानांब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनांसहस्राणामेकोभूतानांपरिषत्त्वंनास्ति धर्मनिर्णयासामर्थ्यात् ॥ ११४ ॥ यमिति । ये मूढाविवेकाभावात् तमोरूपाधर्मानभिज्ञाः सन्तः पापकारिणोयत्प्रायश्चित्तमुपदिशन्तितत्प्रायश्चित्तनिमित्तभूतंपापंशतगुणंभूत्वा तेषांप्रायश्चित्तदातॄणांभवति ॥ ११५ ॥ एतदिति । एतत्प्रकृष्टंश्रेयसोधर्मसर्वंयुष्माकमुक्तम् । एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिःस्वर्गापवर्गादि प्राप्नोतीति कृत्स्नंधर्मोपसंहारमेतत् ॥ ११६ ॥ एवमिति । सम्यग्ज्ञानणिमादिगुणयोगाद्देवोमनुरनेनैवोक्तेन प्रकारेणेदं सर्वधर्मस्य परमार्थंलोकहितेच्छया ममोक्तवानिति भृगुर्महर्षीणामाह ॥ ११७ ॥ इदानींयत्तदुक्तंमानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यतइति तत्कथयन्नाह सर्वमिति । यत् मूर्तंपृथिव्यादि यच्चामूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूतमित्येवमेकाग्रोभूत्वा पश्येद्यस्मादहमेवेदंसर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्मेमनोन कुरुते ॥ ११८ ॥ आत्मेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्यादेवताः सन्ति । तथाचेन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान् । एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुः इत्येव श्रूयते । सर्वंच जगत् परमात्मन्याश्रितंयस्मादेषक्षेत्रज्ञानांजगत्कारणभूतेन शास्त्रेणाशास्त्रितेनचकर्मणामात्मैव संबन्धंजनयति । तथा च भगवान् व्यासः । अज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरः प्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेवचइत्याह ॥ ११९ ॥ अधुना सर्वमात्मनि संपश्येदितियदुक्तंतत्र विशेषमाह खमिति । मनसीति । बाह्यमाकाशंशरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भावयेदेवंचेष्टास्पर्शकारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यंकोष्ठ्यंचाक्षुषतेजसा सह प्रकृष्टस्य तेजसोऽस्यादित्यारब्धस्यैक्यंशारीराभिरद्भिः सहापामैक्यंशारीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथिव्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रंश्रोत्रेण सह विष्णोर्वीर्य्येण सह भगवदीश्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह हिरण्यगर्भस्यैक्यंभावयेत् । एवमध्यात्मिकभूतादिभिः सहाभौतिकाधिदैविकानामैक्यंभावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥ प्रशासितारमिति । ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानांव्यवस्थाकारिणंतथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गीगार्ग्यादिब्राह्मणंपरमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्यामूर्तत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपम् विसृतोभित्वाप्योऽशनायापिपासेस्तोकमोहजरामृत्युमप्येत्यादिब्राह्मणम् सुषुप्तावस्थायांविज्ञानोपमेयस्वरूपंपरमात्मानंविजानीयाद्दिदक्षुःसुषुप्तावस्थायांप्रत्यस्तमितसुखदुःखविशेषंक्षेत्रज्ञस्य रूपमेवंविधंसर्वदा परमात्मनइति स्वप्नसंदर्शनरहितावस्थासुषुप्तम् ॥ १२२ ॥ एनमिति । एनंच परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिकाउपासते । तथा च तमेतमग्निरित्यध्वर्यवउपासतइति ब्राह्मणश्च यः पुनः सवतएव आत्मनोप्युच्चरन्तीतिश्रेष्ठत्वंश्रुतेर्मन्वाख्यामप्रजापतिरूपतयोपासतेत्यादिश्रुतेः प्राणमात्मानमेतमुपासतेऽन्ये पुनरविनश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एवसर्वात्मकत्वात् परमात्मनः केचित्केनचिद्रूपेणैनमुपासते । तथा च तद्यादेनमेवंविद्यः यैरेवतैरुपासन्तइतिब्राह्मणम् ॥ १२३ ॥ एषइति । एषपरमात्मासर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः

शरीरारंभकैः परिगृह्य प्राग्जन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सकृदावर्तमानैः रथादिचक्रवदामोक्षान्नित्यंयोजयति ॥ १२४ ॥ **एवमिति** । एवंसर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिनोक्तेन प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मनाम-न्यते सरागद्वेषहानिंप्राप्यपरंस्थानंब्रह्मप्राप्नोति मुच्यतइत्यर्थः ॥ १२५ ॥ **इतीति** । इति समाप्तमार्यमेतन्मनुक्त-तंशास्त्रंभृगुणा प्रकर्षेणोक्तंद्विजातिः पठन् शास्त्रंविद्वान् विहितानुष्ठायी प्रतिषिद्धंवर्जयंश्च भवत्यतएवामुत्रभगवन्महेश्वरा-दिसायोज्यादिकामभिमतांप्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥ इतिश्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायांमनुटीकायांश्रीम-न्वाशयानुसारिण्यांगुणत्रयविकर्मजातिनरकवेदप्रशंसात्स्वरूपनिर्णयोद्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

गोविन्दराजकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
४	७	किन्नरा	किन्नराः
८	८	तन्मानामास्त्राभूत्	तन्माभूत्
८	१५	सतत	सततम्
८	२७	व्रंतचरणम्	व्रतचरणम्
९	८	समाश्रण	समाश्रयण
		अध्यायः २	
१३	१०	क्रमार्थ	क्रमार्थं
१४	१०	दण्ड	दण्डं
१४	१४	देहि	देहीति
१६	१६	परमेष्टी	परमेष्ठी
,,	२३	सावित्री	सावित्रीं
२०	८	आनुरूपेण	आनुरूप्येण
,,	२१	पूज्यत्वै	पूज्यत्वे
,,	,,	स्तथैषां	स्तथैषां
२१	७	स्वसुरादि	श्वशुरादि
२२	२६	व्यपदश	व्यपदेश
२३	६	ध्ययं	ध्यायं
२३	२३	नियमान्नु	नियमाननु
२५	४	नियुक्तोअ	नियुक्तोऽ
२८	१२	प्रामाविंदं	प्रामाविदं
,,	१३	तिमिच्छन्	गतिमिच्छन्
		अध्यायः ३	
२९	३	गार्हस्त्य	गार्हस्थ्य
३०	६	दोषर्शनेन	दोषदर्शनेन
,,	१३	गार्हस्थपति	गार्हस्थ्यप्रति
३१	८	पेशाचासुरौ	पैशाचासुरौ
३७	२१	समनतर	समनन्तर
४२	२०	फलेभ्योअपा	फलेभ्योऽपा
४३	२३	दग्धाकव्य	दग्धाःकव्य
४८	१७	स्येनृमाना	तृप्ताना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः ४	
५१	२	धर्नाजनंसचंय	धनार्जनंसंचयं
,,	१५	नष्ठान	नुष्ठान
,,	२२	नीन्द्रिया	न्निन्द्रिया
५२	११	पूजयेदिति	नपूयेदिति
५३	२५	प्राणा	प्राण
५५	२६	परिहणीयः	परिहरणीयः
५६	१०	उथायेति	उत्थायेति
६४	१७	अप्रकरणे	अत्रप्रकरणे
,,	१८	णाकत्तव्यं	णांकर्तव्यं
६५	८	त्येंवं	त्येवं
६६	१०	भ्योज्यान्नाः	भोज्यान्नाः
		अध्यायः ५	
६९	२६	नेष्पि	नेष्वपि
७०	१५	दाढ्यार्थो	दार्ढ्यार्थो
,,	१९	विधिमांसं	विधंमासं
,,	२०	नुप्यपाकृत	प्यनुपाकृत
,,	२८	नार्थ	नार्थे
७१	२०	वजयेत	वर्जयेत्
,,	२४	नाहंता	नहंता
,,	२४	नुमादेते	नुमोद्ते
,,	२६	त्वास्य	त्वस्य
७२	४	निभित्तां	निमित्तां
,,	१४	आश्रयणीयान	आश्रयणीयाः । न
,,	२५	स्पृश्यत्व	स्पृश्यत्वं
,,	२७ २८	यअध्यनाद्यर्थात्व	अध्ययनाद्यर्थत्व
७३	१०	स्नाते	स्नानेन
७४	३	सहस्येविकल्पः	सहविकल्पः
,,	४	स्थेति	स्थेसति
७५	१२	श्रूद्रं	शूद्रं
,,	१७	यवदस्थानं	यद्वस्थानं

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६	१४	शुद्धः	शुद्धः
७८	५	नन्तरिक्षा	नान्तरिक्षा
,,	१५	नाशुचीनभवन्ति	नाशुचीनिनभवन्ति
८०	२१	थंमुक्तं	थंमुक्तं

अध्यायः ६

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
८१	१७	यताने	यतान
८२	१०	कालाशिनो	कालाशनो
,,	११	धनेरीति	धनैरिति
,,	१६	प्रागतथे	प्रगेतथा
,,	२७	दिताः	देताः
८३	१३	रिष्ट्वा	इष्ट्वा
,,	२३	युक्त	युक्तः
,,	२९	नानुमान्येतति	नानुमन्येतेति
८४	५	मपेक्षते	मपेक्षेत
,,	१०	कामार्थं	कामार्थं
,,	११	रूपस्यादनृतार्था	रूपस्यानृतार्था
,,	१९	मात्रर्थ	मात्रार्थं
८५	१८	भवती	भवति
,,	,,	येत	यते
,,	२०	निरोधकुंभको	निरोधःकुंभकउ
८६	२७	नेकं	नेकं

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
८८	२०	भृत्यु	मृत्यु
,,	२३	व्यवस्था	व्यवस्थाया
,,	२४	श्रेतां	श्रैतां
८९	२	हेतुतत्र	हेतुस्तत्र
९२	३०	द्ययुध	द्यायुध
९३	५	येज	यजे
९५	१७	येन्	तानि
९६	५	दृष्टानामह	दृष्टान्तमाह
,,	१५	रक्ष्यमामाणो	रक्ष्यमाणो
९७	४	र्कम	कर्म
९८	१६	मान्	तान्
९९	१३	पुनर्ह	पुनर्हे
,,	२३	स्वल्पा	स्वल्पाना
,,	२४	त्येचं	त्येवं
१०१	२	नः	न
१०२	२३	नि	ति

अध्यायः ८

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३	१९	हिरण्यर्भ	हिरण्यगर्भ
१०५	५	निधाय	निधेय
,,	२६	कर्मन	कर्म
१०६	६	राजा	राज्ञा
१०६	२८	व्यमि	व्यामि
१०८	१३	मते	मैत
,,	१६	यौरी	यौरि
,,	२०	यम	यं
११०	१	सर्वक्र	सर्वमृ
,,	६	सुदासे	सुदासि
,,	१६	मुच्छा	मूर्च्छा
,,	२३	विशेषात्	विशेषान्
१११	२२	देय	देयं
,,	३१	बन्धन	बन्धं
११३	१२	हणे	हण
,,	१६	व्याति	व्यति
११४	२६	तर्द्धेनाह	तद्धनार्हे
११५	९	रमम	र्मि
११६	२१	चस्म	चतस्म
,,	३१	यादक	यादृक्
,,	,,	तादक	तादृक्
११७	१३	गुढो	गूढो
,,	२६	अजाश्वि	अजावि
११८	६	पुनभ	पुनर्भ
,,	२१	विनिष्ट	निविष्ट
११९	१९	वाक्यारुष्य	वाक्पारुष्य
,,	२३	पेक्षा	पेक्ष्य
,,	३१	मर्षि	मर्षा
१२२	३	सरक्षणं	संरक्षणं
,,	२४	राजा	राज
,,	२८	भ्रण	भ्रूण
१२३	२२	वणु	वेणु
१२४	६	प्रस	सप्र
,,	१५	चत्र	चात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२५	२	किमुत	किमुता
१२६	१७	शम	शस्त
१२७	१५	कोपात	कोपात्
अध्यायः ९			
१३०	८	पतौ	पत्यौ
१३३	१०	न्यमं	न्युमं
,,	१२	स्वामन	स्वामिन
अध्यायः १०			
१३५	३	ध्यय	ध्ययन
१३६	१७	क्षित्र	क्षत्रि
१३७	१५	पुण्य	पुण्प
१३७	२१	व्रात्या	व्रात्यायां
१३८	२	सांभवात्	संवात्
,,	११	क्षता	क्षत्रा
१४०	३	शुला	शूला
,,	१३	नुमृत	नमू
१४१	२९	वाणिज्यावा	वाणिज्यायाः
१४२	९	सर्व	सर्वं
,,	२८	अशकु	अशकुव
,,	३०	ब्राह्मण	ब्राह्मणों
१४३	३	नापि	नामापदि
१४४	२९	चरन्तो	चरन्त
अध्यायः ११			
१४६	३	शाव्य	शाठ्य
,,	५	निमिमि	निर्मि
,,	२९	पराद्धा	पराद्धान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४७	१६	प्रसङ्कं	प्रसङ्गइ
१४८	७	परि	पर
,,	९	चौरश्वित्र	चौरःश्वित्रि
,,	१०	तमा	तपा
१४९	९	ध्यनं	ध्ययनं
,,	२१	रूपी	रूप
,,	३०	शूद्र	क्षुद्र
१५०	१७	गुणो	गुणा
१५१	२३	जातिग	जातिर्ग
,,	३१	या	याः
१५२	१३	स्तनं	स्तेनं
१५३	२४	द्राय	चान्द्राय
,,	२६	भाग	भागः
१५४	१४	स्यैच्छा	स्येच्छा
,,	२८	अभि	अर्भि
,,	३०	प्राणी	प्राणि
१५५	६	ना	ने
,,	२०	स	सं
,,	२१	श्रू	शू
१५६	१९	क	का
१५७	१३	द्विज	द्विजा
१५९	२०	यावत	याव
१६०	३१	सु	स्तु
१६२	९	कल्प	कल्म
अध्यायः १२			
१६३	७	शरी	शरीर
१६९	१९	निरस्ताः	निरताः